51593

51593/589

SZÁZADOK

A tartalomból:

Ágh Attila: „Középkori elmaradottság" és „modern alulfejlettség"

Láng Imre: Az Egyesült Államok „új semlegessége" az 1930-as években

KÖZLEMÉNYEK — VITA
— DOKUMENTUMOK
— TÖRTÉNETI IRODALOM
— FOLYÓIRATSZEMLE
— KRÓNIKA

1983 SEP 14

117. ÉVF. 1983. 1. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Senga Toru: Morávia lukása és a honfoglaló magyarok
Hegyi Klára: A török hirdalom magyarországi jövedelemforrásai
Gyimesi Sándor: Európa és a harmadik világ találkozása a 16—18. században
Blazovich László: A mezővárosi fejlődés néhány sajátossága a középkori Hódmezővásárhelyen és környékén
Gyáni Gábor: A budapesti háztieseléd munkapiac működési mechanizmusai (1890—1941)

E számunk munkatársai

Ágh Attila a filozófiatudományok doktora, a Külügyi Intézet munkatársa — *ifj. Barta János* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Csöcsök István* középiskolai tanár (Sárospatak) — *Droskóczy István* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Hajdu Tibor* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — *Heisler Vilmos* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Incze Miklós* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Jónás Antal* kandidátus, alezredes, a Hadtörténeti Intézet tudományos főmunkatársa — *Károlyi Mihályné* (Budapest—Vence) — *M. Kondor Viktória* az MTA Könyvtárának főmunkatársa — *Láng Imre* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Litván György* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Molnár Tamás* az MSzMP Társadalomtudományi Intézet munkatársa — *J. Nagy László* kandidátus, egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történet-tudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Pritz Pál* kandidátus, az MTA Társadalomtudományi Főosztály főtanácsosa — *Szabó Dániel* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szabolcs Ottó* kandidátus, a Magyar Történelmi Társulat főtitkára — *Szarka László* az MTA Történettudományi Intézet tudományos ügyintézője — *Tilhonyi János* kandidátus, Bp. — *Tilkovszky Loránt* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — *Varga F. János* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa.

51593/589

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

117. évfolyam 4 1983. 1–6. szám

KÖZPONTI KÖNYVTÁR

O 11

TARTALOMJEGYZÉK

100 éve hunyt el Marx Károly

Jemnitz János: Marx és az angol, belga munkásmozgalom (1877–1883). 1196/VI
Pach Zsigmond Pál: Magyar Marx-évfordulók 1189/VI
Vadász Sándor: Marx mint történetíró 1225/VI

TANULMÁNYOK

Ágh Attila: „Középkori elmaradottság" és „modern alulfejletlenség". 3/I
Baksay Zoltán: A munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítás és a munkanélkülisegély kérdése az ellenforradalmi Magyarországon 741/IV
Eperjessy Géza: Zsidó iparűzők a reformkori szabad királyi városokban. 711/IV
Hegyi Klára: A török birodalom magyarországi jövedelemforrásai 346/II
Knapp Éva Remete Szent Pál csodái. 511/III
Kumorovitz L. Bernát: I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török") háborúja 919/V
Láng Imre: Az Egyesült Államok „új semlegessége" az 1930-as években. 48/I
Michaud, Claude: Felvilágosodás, szabadkőművesség és politika a 18. század végén. Fekete János gróf levelezése 558/III
Mickun, Nina. A spanyol nép szabadságharca a napóleoni megszállás ellen 1246/VI
Senga Toru: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. 307/II
Sipos Péter: Peyer Károly a magyar munkásmozgalomban 1944-ig 1280/VI
Trócsányi Zsolt: Kísérletek teljes katonai uralom létrehozására Erdélyben (1732–1739).. 983/V

KÖZLEMÉNYEK

Babandszisz Szteriosz: Az 1821-es görög forradalom és a kapitalizmus fejlődése Görögországban 804/IV
Blazovich László: A mezővárosi fejlődés néhány sajátossága a középkori Hódmezővásárhelyen és környékén 349/II
Bollmann Györgyi: A „felvilágosult konzervatív" – Pjotr Valujev 822/IV
Czövek István: Az Osztrák–Magyar Monarchia problémái az orosz liberalizmus szemszögéből 109/I
Garas Klára: A Szépművészeti Múzeum 1906–1981 . . . . . 626/III
Gyáni Gábor: A budapesti háziszeléd-munkapiac működési mechanizmusai (1890–1941) 404/II
Gyimesi Sándor: Európa és a harmadik világ találkozása a 16–18. században 384/II
Hóvári János: Az erdélyi kanthner és a balkáni kantár 1015/V
Király Péter: A pesti görögök nyelvi vitái 600/III
Krausz Tamás: Az első orosz forradalom és az oroszországi szociáldemokrácia „második" szakadása. 840/IV
Lázár György: Szlovák iskolaügy Magyarországon 1359/VI

Mitkolczy Ambrus: Társadalom, nemzetiség és ellenzékiség kérdései az erdélyi magyar reformmozgalomban (1830–1843) 1061/V
Ötvös Péter: Illésházy István az emigrációban 609/III
Péter Katalin: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta 1028/V
Tihanyi János: Magyar–német idegenforgalom a két világháború között 124/I
Tilkovszky Loránt: Erdély nemzetiségei és a weimari Németország diplomáciája 1097/V
Varga F. János: Az Angliai Magyar Tanács története (1944–45) 152/I
Varga László: A csepeli gyáróriás kialakulásának története 1322/VI

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

Gyorffy György: Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma 1103/V
Stier Miklós: Uralkodó elit, kormányzati hatalom – kormányzó réteg a Horthy-korszakban 434/II

DOKUMENTUMOK

Hajdu Tibor–Litván György: Egy elmaradt államférfi találkozó dokumentumai – iratok Károlyi Mihály és Renner osztrák kancellár 1919. március 23-ára tervezett találkozójához 218/I
M. Kondor Viktória Egy ismeretlen levél Károlyi Mihályhoz 209/I

FIGYELŐ

Gergely Jenő: Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae (A magyar katolikus egyháztörténet újabb eredményeiről) 647/III
Tihanyi János: Az osztrák ellenállási mozgalom múzeuma 1376/VI
Vörös Antal · Művelődés a XVIII. századi Magyarországon 639/III

BESZÁMOLÓ

A nemesség a polgári korszakban 1780–1860 (r.–t.) 1395/VI
A nemzetközi munkásmozgalom-történet kutatóinak XVII. linzi konferenciája (1981. szept. 9–11.) *(Jemnitz János)* 1386/VI
A Pannón-térség a 19. század első felében *(Erdődy Gábor)* 1393/VI
Beszámoló Marx Károly halálának 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésről *(Pritz Pál)* 1380/VI
Központi városok és vidékük az iparosodás korában *(Stier Miklós)* 1398/VI
800 éves a magyar hivatali írásbeliség *(Borsodi Csaba)* 450/II
Beszámoló a Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság XVII. ülésszakáról *(Tóth István György)* 1405/VI

VITA

Károlyi Mihályné: Megjegyzések Hajdu Tibor: „Károlyi Mihály: Politikai életrajz" című könyvéhez 176/I
Kristó Gyula: A magyar törzsszövetségről dilettáns módon 1135/V
Mérei Gyula: Észrevételek Tolnai György „Válasz"-ára 446/II
Tolnai György: Válasz Mérei Gyula megjegyzéseinek néhány főbb kérdésére 444/II

TÖRTÉNETI IRODALOM

A Hadtörténelmi Közlemények 1954–1978. évfolyamainak mutatója (Ism.: *Szakály Sándor*). 485/II

A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában (1944–1958) (Ism.: *Szigeti Péter*) 1165/V

Alperovics, M. Sz.: Revoljucijai diktatura v Paraguaje 1810–1840. (Ism.: *Tombor Ildikó*). 486/II

Anderle Ádám: Vihar a Sierrában. Indián függetlenségi küzdelmek a XVI–XVIII. században (Ism.: *Pándi Lajos*) 672/III

Barnovský, Michal: Socialne triedy a revolucné premeny na Slovensku v rokoch 1944–1948. (Ism.: *Szarka László*) 253/I

Beller Béla: A magyarországi németek rövid története (Ism. *Szász Zoltán*) 1417/VI

Bónis György: Révay Péter (Ism.: *Borzsák István*) 1151/V

Borguľa, Michal Svihran, Ladislav: Tu sa usadíme. Slováci v Cabianskej oblasti (Ism.: *Szíklay László*) 872/IV

Bruhat, Jean: A Kommün tagja. Eugène Varlin élete (Ism.: *Jemnitz János*) 1415/VI

Cierna Lantavová, Dagmar: A nové Madarsko (Korene, vznik a vyvoj ludovej demokracie 1941–1948) (Ism.: *Pórh Piroska Szarka László*). 889/IV

Csizmadia Andor: Jogi emlékek és hagyományok (Ism.: *Trócsányi Zsolt*) 1149/V

Danova, Nadja: Nacionalnijat vaprosz v grackite politicseszki programi prez XIX vek (Ism.: *Niederhauser Emil*) 1412/VI

Die Habsburgmonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch (Ism.: *Katus László*) 687/III

Die Habsburgmonarchie 1848–1918 Band III. (Ism.: *Szász Zoltán*) 692/III

Duby, Georges: A lovag, a nő és a pap. A házasság a feudális Franciaországban (Ism.: *Tóth István György*) 669/III

Dudzinszkaja, E. A.: Mezsdunarodnie naucsnie szvjazi szovetszkih isztorikov (Ism.: *Niederhauser Emil*) 897/IV

Ego sum gallicus captivus. Magyarországra menekült francia hadifoglyok emlékezései (Ism.: *Lagzi István*) 895/IV

Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció (Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914) (Ism.: *Trócsányi Zsolt*) 471/II

Fischer Ferenc: A chilei hadsereg és a német katonai befolyás (Ism.: *Kotogány Ilona*) . . . 885/IV

Galántai József: Az első világháború (Ism.: *Józsa Antal*). 237/I

Girault, René: Diplomatie européenne et impérialismes (Ism.: *Incze Miklós*) 241/I

Gjuzelev, Vasil: The Proto-Bulgarians. Pre-history of Asparouhian Bulgaria (Ism.: *Niederhauser Emil*). 461/II

Gletter, Mónika: Pittsburg–Wien–Budapest. Programm und Praxis der Nationalitätenpolitik bei der Auswanderung der ungarischen Slowaken nach Amerika um 1900 (Ism.: *Szarka László*) 881/IV

Hajdú Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon (Ism.: *Trócsányi Zsolt*) 1154/V

Haladó ifjúsági mozgalmak Csongrád megyében (Ism.: *Lagzi István*) 1419/VI

Historisch-Demographische Mitteilungen – Communications de Démographie Historique (Ism.: *Veress Éva*). 1163/V

Hoor, Ernst: Erzherzog Johann von Österreich als Reichsverweser. Der unveröffentliche Briefwechsel mit Felix Fürst zu Schwarzenberg aus den Jahren 1848 und 1849. (Ism.: *Erdődy Gábor*). 684/III

Ióannina, A.: Szümmeikta neótercsz isztoriasz (Ism.: *Niederhauser Emil*) 1411/VI

Johannes Vitéz de Zredna opera quae supersunt. Edidit Iván Boronkai (Ism.: *Fügedi Erik*) 462/II

Isztuzov, Mito: Politicseszkite partii v Balgarija 1944–1948. (Ism.: *Palotás Emil*) 891/IV

Jakabffy Imre: A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1967–1977. (Ism.: *Fodor István*) 1144/V

Jogtörténeti tanulmányok IV. (Ism.: *Draskóczy István*) 232/I

Kállay István. A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. (Ism.: *Máthé Gábor*) 466/II
Kápolnai Iván. Agrárstatisztikai források és helytörténeti kutatás (Ism.: *Bellér Béla*). . . . 479/II
Kirschner Béla. A KMP stratégiai irányvonalának alakulása (1919–1921) (Ism.: *Pritz Pál*) 242/I
Kluge, Karl-Heinz: Der Zusammenbruch der zweiten Internationale (Ism.: *Jemnitz János*) . 1414/VI
Korom Mihály: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet (1944–1945) (Ism.: *Föglein Gizella*) 480/II
Kovács Ágnes Iratok a nyírségi salétromtermelés történetéhez a Rákóczi-szabadságharc idején (Ism.: *Bánkúti Imre*) 1153/V
Kovács Endre: Korszakváltás. Tények és tanúk (Ism.: *Szarka László*) 245/I
Kulikovszkaja bitva (Ism.: *Dolmányos István*) 668/III
Lexikon zur Geschichte der Parteien in Europa (Ism. *Szabó Dániel*). 250/I
Malakasses, John Thomas: British-American conflict over the question of the monarchy in Greece. The first phase of the active British intervention in Greece and the prelude to the American involvement in the affaire of Greece (Ism.: *Niederhauser Emil*) 244/I
Milnyikov, A. Sz.. Osznovü isztoricseszkoj tipologii kul'turü (Ism.: *Niederhauser Emil*) . . 1161/V
Molnár István: Ifjúmunkás mozgalom Magyarországon 1945–1950. (Ism.: *Izsák Éva*). . . 1428/VI
Nagy László: Az öntudatra ébredés kezdetei: antikolonialista erők Algériában az 1920-as években (Ism.: *Katogány Ilona*) 885/IV
Németh József: A műszaki értelmiség a felszabadulás után (1945–1948) (Ism.: *Föglein Gizella*). 1426/VI
Nieuwenhuis, F. Domela: La Socialisme en danger (Ism.: *Jemnitz János*) 878/IV
Ostmitteleuropa. Berichte und Forschungen (Ism.: *Niederhauser Emil*) 482/II
Passivirta, Juhani Finland and Europe. The period of autonomy and the international crises 1808–1914 (Ism.: *Niederhauser Emil*) 676/III
Pintér István: A szociáldemokrata párt története 1933–1934. (Ism.: *Szakács Kálmán*) . . 1423/VI
Planitz, Hans: Die deutsche Stadt im Mittelalter von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen (Ism.: *Tagányi Zoltán*) 1146/V
Póka-Pivny Aladár–Zachar József: Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse: Kovács Mihály ezredes élete, 1724–1779 (Ism.: *Urbán Aladár*) 406/VI
Poly, J.-P.–Bournazel, E., La mutation féodale X^e–XIIe siècles (Ism.: *Kordé Zoltán*). . . 1147/V
Povstání na Moravě v roce 1619. Z korespondence moravských direktorů (Ism.: *Szarka László*) 675/III
Pölöskei Ferenc–Ránki György (szerk.): Polgári államrendszerek Magyarországon 1848–1945 (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 1420/VI
Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 1420/VI
Radev, Sztojan: Sz Balgarija v szarceto (Ism.: *Niederhauser Emil*) 874/IV
Régi Magyar Levelestár (XVI–XVII. század) (Ism.: *Nagy László*). 464/II
Reisberg, Arnold: Von der I. zur II. Internationale (Ism.: *Jemnitz János*) 875/IV
Ribakov, B. A.: Jazicseszt'vo drevnyih szlavjan (Ism.: *Dolmányos István*) 459/II
Ruszoly József: Választási hiráskodás Magyarországon (Ism.: *Degré Alajos*). 475/II
Sborník k 150 výroci umrtí Josefa Dobrovského (Ism.: *Niederhauser Emil*). 474/II
Scheibermé Bernát Lívia: A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig (Ism.: *Haraszti György*) 678/III
Sebestény Sándor: A Bartha Miklós Társaság (Ism.: *Vargyai Gyula*) 887/IV
Sitzler, Kathrin: Szolidaritás vagy zsoldosság? A külföldi szabadcsapatok a magyar szabadságharcban 1848–49. (Ism.: *Erdődy Gábor*) 1157/V
Somlyai Magda: Történelemformáló hétköznapok Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyében (Ism.: *M. Kondor Viktória*) 251/I
Steinmann, Judith: Die Benediktinerinnenabtei zum Fraumünster und ihr Verhältnis zur Stadt Zürich 853–1524 (Ism.: *Fügedi Erik*). 667/III
Studien zur Geschichte der Produktivkräfte (Ism.: *T. Mérey Klára*) 893/IV

Széchenyi István: Közjóra való törekvések (Szemelvények. Összeállította, a bevezető tanulmányt írta Benkő Samu) (Ism.: *Trócsányi Zsolt*) 468/II
Szlavjanovedenije i balkanisztika za rubezsom (Ism.: *Niederhauser Emil*) 1159/V
Szomszéd Imre: Egy város újjászületése. Balassagyarmat 1914–1962. (Ism.: *Föglein Gizella*) 258/I
Sztatelova, Elena: Diplomacijata na Knyazseszivo Balgarija 1879–1886. (Ism.: *Palotás Emil*) 877/IV
Torbaldo, Jesus–Leguineche, Manuel: A rejtekhely (Ism.: *Tihanyi János*) 256/I
Zselici dolgozatok I–V. (Ism.: *T. Mérey Klára*) 898/IV

FOLYÓIRATSZEMLE

Afanaszjev, Ju. N.: Az „Annales" iskola eszmei alapjainak fejlődése 501/II
Ageron, Ch. R.: Haled emir petíciója Wilson elnökhöz (1919. május) 707/III
Alekszejcsenko, G. A.: A falugyűlések döntései, mint az oroszországi falusi földközösség múlt századvégi történetének forrásai (Tverj kormányzóság adatai alapján) 702/III
Ammon, Harry: A Monroe-elv: belpolitika vagy hazafias döntés? 912/IV
Anderson, F.-W.: Miért bizonyultak a new-englandiek rossz katonának? Szerződési elvek és a katonai vezetés a 7 éves háború előtt 495/II
Avreh, A. Ja.: A progresszizmus és a „valódi" burzsoázia pártja létrehozásának problémája 902/IV
Bennett, R.: Az „Ultra" és néhány hadvezéri döntés 271/I
Boriszov, A. Ju.: A szovjet diplomácia a szövetségesek konferenciáin a Nagy Honvédő Háború éveiben 273/I
Boteran, Liviu. Avram Iancu, a nép fegyverkezési jogának képviselője 1848 tavaszán . . . 499/II
Bowman, Shearer Davis: A polgárháború előtti Dél ültetvényesei és a 48-as forradalmak előtti poroszországi junkerek az összehasonlítás tükrében 1174/V
Butler, Anne M. Katonai rövidlátás: a frontier és a prostitúció 1178/V
Calvert, Karin. Gyermekábrázolások amerikai családi portrékon 1670–1810 . . . . . 1168/V
Canis, Konrad: Kontinuitás és diszkontinuitás a junker-burzsoá osztálykompromisszumban 1890–1897 . . . . . 500/II
Cohen, Charles L.: A „szabadság vagy halál" beszéd: megjegyzések a vallási és forradalmi retorikáról 498/II
Cohen, Jack. Marxizmus a reformizmus ellen, az általános sztrájk idején 1444/VI
Curtis, James C.: Old Hickory árnyékában: Martin Van Buren politikai pályája 698/III
Danyilov, A. I.: A kontinuitás problémája a NSZK történetírásában 910/IV
Dellagi, M.: Ali bej trónralépése 1882 októberében 703/III
Dellagi, M.: Burgiba tevékenysége Sfaxban, 1943. október 22–29. Ahogyan a francia hatóságok látták 272/I
Du Boff, Richard B.: Üzleti követelmények és a távíró fejlődése az Egyesült Államokban, 1844–1860 . . . . . 701/III
Elliot, A. M.: A spanyol népfront 906/IV
Foot, M. R. D.: Volt bármi haszna a SOE-nek? 270/I
Goldfield, David R.: A városi Dél: egy regionális keret 1173/V
Green, James: Az amerikai munkásmozgalom és az amerikai baloldal története 1432/VI
Green, Nancy L.: Vázlat a párizsi zsidó munkásmozgalomhoz a 20. század elején 1436/VI
Grunt, A. Ja.: Az 1917 februárja és októbere közötti oroszországi forradalmi helyzet néhány problémájáról 262/I
Gundersen, Joan R.–Campel, Gwen Victor: A férjes asszonyok jogi helyzete a 18. századi New Yorkban és Virginiában 1170/V
Harrison, Cynthia E.: A feminista mozgalom és a Kennedy-adminisztráció 911/IV
Hobsbawm, Eric: A népfront kormányok negyvenedik évfordulója 1443/VI

Kahan, Vilem: A Kommunista Internacionálé, 1919–1943. A vezető testületek személyi összetétele 1442/VI
Kahn, David: A kódmegfejtés az I. és II. világháborúban 1440/VI
Kaplan, Temma: A felkeléstől a tömegsztrájkig: a munkás osztályöntudat és munkás közösségi tudat Andalúziában a 19. században 1431/VI
Kinser, Samuel: Annalista paradigma? Fernand Braudel geohistorikus strukturalizmusa . . 503/II
Kirwin, G.: A „megtorlásra" várva – A náci propaganda és a német lakosság morálja . . . 909/IV
Klein, RAchel N. Rendesinálás South Carolina belvidékén 697/III
Kolchin, Peter: A szolgaság védelmében. Az amerikai rabszolgaság és az oroszországi jobbágyság apológiája 1760 - 1860 között 1171/V
Kossok, Manfred A felvilágosult abszolutizmus Spanyolországban 493/II
Kozsurin, V. Sz.–Pogogyin, Sz. A.: A Szovjetunió városi lakosságának fejlődése 1939–1979 között 908/IV
Langkau, Gotz: Rosa Luxemburg levelei az Internationaal Instituut voor Sociali Geschiedenisben 1435/VI
Lewin, R.: A rejtjelfejtők háborúja 504/II
Loewenthal, M. M.: Roosevelt és a közelgő háború; az USA útkeresése 1937–42 . . . . . 265/I
Lossowski, Piotr: Litvánia semlegessége az 1939. évi lengyel–német háborúban 1445/VI
Löw, Richard: Hogy hullott szét a „kis Internacionálé"? 706/III
Lyon, Judson M.: Szabálytalan imperializmus: az Amerikai Egyesült Államok szerepe Libériában 1897–1912. . . . . 704/III
Montgomery, David: Milyen szabályok szerint. A munkások és a termelés újjászervezése az Egyesült Államokban (1900–1920). 901/IV
Nowak-Kiełbikowa, Maria Lengyelország a brit politikában az 1930-as években 264/I
Opalinski, Edvard: Nagy-Lengyelország uralkodó elitje III. Zsigmond alatt (1587–1632) Az elit meghatározása 489/II
Pawłowitsch, S. K.: „A partvonalon kívül" – A jugoszláv kormány Londonban, 1941–45. . . . . 268/I
Pessen, Edward: Mennyire különbözött egymástól a polgárháború előtti Észak és Dél? . . 1176/V
Piotrovszkij, B. B.–Tyiskov, V. A.: A szovjet történészek kutatási eredményei a tizedik ötéves tervben 1446/VI
Podgornova, A. I.: A könyvkiadás reformja Szovjet-Oroszországban 1921–23-ban. 263/I
Porter, Kathy: Március 8. A nemzetközi nőnap 904/IV
Ratzlaff, Robert K.–Schick, James B.: A korai amerikai köztársaság (1789–1848) a mai amerikai történelemtankönyvekben 697/III
Rediker, Marcus: „Halál király" zászlaja alatt: az angol–amerikai kalózok társadalmi helyzete. 1716–1726. . . . . 492/II
Rohrs, Richard C.: Pártpolitika és az Andrew Jackson elnök elleni merénylet. 700/III
Ronda, P. James: A hit genetációi: keresztény indiánok a Martha's Vineyard szigeteken. . 490/II
Rose, Günther: Modernizációs elméletek és polgári társadalomtudományok 275/I
Rudolph, Richard L.: A társadalmi struktúra és az osztrák gazdasági növekedés kezdete . 1180/V
Salmon, P.: Brit tervek a Németország elleni gazdasági hadviselésre 1937–39-ben: a svéd acél problémája 907/IV
Seltzer, Rick: Az amerikai imperializmus eredetére vonatkozó empirikus bizonyítékok elemzése: 1871–1900 . . . . . 900/IV
Stadler, Friedrich. Vizuális jelrendszerek. 261/I
Sykes, Thomas R.: A forradalmi szindikalizmus az olasz munkásmozgalomban: az agrársztrájkok Párma tartományban 1907–1908-ban 1437/VI
Tarnovszkij, K. N.: Kisipari szervezetek Oroszországban az első világháború éveiben. . . . 905/IV
Taylor, P. M.: „Ha háború lesz". A totális hadviselés ötödik fegyvernemének előkészítése 1935–39 . . . . . 267/I
Young, Alfred F.: George Robert Twelves Hewes (1742–1840): Egy bostoni cipész és az amerikai függetlenségi háború emlékezete 496/II

KRÓNIKA

A magyar Történelmi Társulat hírei 1182/V
A Magyar Történelmi Társulat hírei (*Rozsnyói Ágnes*) 1448/VI
A XVI. Nemzetközi Történészkongresszus tematikája (Stuttgart, 1985. aug.) 1452/VI
Krónika 278/I
Szekfű Gyula emlékülés Székesfehérváron (*Pók Attila*) 1451/VI
Vörös Antal (*Vörös Károly*) 1453/VI

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
117. ÉVFOLYAM 1983. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Ágh Attila: „Középkori elmaradottság" és „modern alulfejlettség" 3

Láng Imre: Az Egyesült Államok „új semlegessége" az 1930-as években 48

KÖZLEMÉNYEK

Czövek István: Az Osztrák–Magyar Monarchia problémái az orosz liberalizmus szemszögéből 109

Tilkovszky János: Magyar–német idegenforgalom a két világháború között 124

Varga F. János: Az Angliai Magyar Tanács története (1944–45) . 152

VITA

Károlyi Mihályné: Megjegyzések Hajdú Tibor: „Károlyi Mihály: Politikai életrajz" című könyvéhez 176

DOKUMENTUMOK

M. Kondor Viktória: Egy ismeretlen levél Károlyi Mihályhoz . . . 209

Hajdu Tibor–István György: Egy elmaradt államfői találkozó dokumentumai · iratok Károlyi Mihály és Renner osztrák kancellár 1919. március 23-ára tervezett találkozójához . . 218

TÖRTÉNETI IRODALOM

Jogtörténeti tanulmányok IV. (Ism.: *Droskóczy István*) 232
Polónkei–Ranki (szerk.): Polgári államrendszerek Magyarországon 1848–1945. (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 234
Galántai József: Az első világháború (Ism.: *Józsa Antal*) 237
René Girault: Diplomatie européenne et impérialismes (Ism.: *Incze Miklós*) 241
Kirschner Béla: A KMP stratégiai irányvonalának alakulása (1919–1921) (Ism.: *Pritz Pál*) 242
John Thomas Malakasses: British–American conflict over the question of the monarchy in Greece. The first phase of the active British intervention in Greece and the prelude to the American involvement in the affairs of Greece. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 244
Kovács Endre: Korszakváltás. Tények és tanúk. (Ism.: *Szarka László*) 245
Dombrády Lóránd: A magyar gazdaság és a hadfelszerelés. 1938–1944. (Ism.: *Vargyai Gyula*) 248
Lexikon zur Geschichte der Parteien in Europa (Ism.: *Szabó Dániel*) 250
Somlyai Magda: Történelemformáló hétköznapok Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyében (Ism.: *M. Kondor Viktória*) 251
Michal Barnovský: Sociálne triedy a revolučné premeny na Slovensku v rokoch 1944–1948. (Ism.: *Szarka László*) 253
Jesus Torbado Manuel Leguineche: A rejtekhely (Ism.: *Tihanyi János*) 256
Szomszéd Imre: Egy város újjászületése. Balassagyarmat 1914–1962. (Ism.: *Föglein Gizella*) 258

FOLYÓIRATSZEMLE

Stadler, Friedrich: Vizuális jelrendszerek 261 – *A. Ja. Grunt:* Az 1917 februárja és októbere közötti oroszországi forradalmi helyzet néhány problémájáról 262 – *A. I. Podgornova:* A könyvkiadás reformja Szovjet-Oroszországban 1921–23-ban 263 – *Maria Nowak-Kiełbikowa:* Lengyelország a brit politikában az 1930-as években 264 – *M. M. Lowenthal:* Roosevelt és a közelgő háború; az USA útkeresése 1937–42 265 – *P. M. Taylor:* „Ha háború lesz." A totális hadviselés utódik fegyvernemének előkészítése 1935–39. 267 – *S. K. Pavlowitch:* „A partvonalon kívül" – A jugoszláv kormány Londonban, 1941–45. 268 – *M. R. D. Foot:* Volt bármi haszna a SOE-nek? 270 – *R. Bennett:* Az „Ultra" és néhány hadvezéri döntés 271 – *M. Dellagi:* Burgiba tevékenysége Sfaxban, 1943. október 22–29. Ahogyan a francia hatóságok látták 272 – *A. Ju. Boriszov* A szovjet diplomácia a szövetségesek konferenciáin a Nagy Honvédő Háború éveiben 273 – *Günthner Rose:* Modernizációs elméletek és polgári társadalomtudományok 275.

KRÓNIKA 278

Ágh Attila

KÖZÉPKORI „ELMARADOTTSÁG" ÉS MODERN „ALULFEJLETTSÉG"

A harmadik világgal foglalkozó szakirodalom tekintélyes része visszanyúl a 15–16. század történelméhez, amelyben nemcsak a kialakuló világkapitalizmus centrumában váltak el egymástól az elmaradottság és a fejlődés alternatívái, hanem egyúttal a világkapitalizmus perifériáján is elváltak egymástól az *„elmaradottság"* és *„alulfejlettség"* alternatívái. A világkapitalizmus úgy alakította ki az egész emberiség egységes világtörténelmét, hogy a korábban meglévő fejlődésbeli különbségeket a világrendszer struktúrájának alapvető jellegzetességévé tette, vagyis mind nagyobb és nagyobb ellentmondást teremtett a rendszer centruma és perifériája között. Így váltotta fel világtörténelmileg a periférián a viszonylagos elszigeteltségben kialakult fejlődésbeli „elmaradottságot" egy olyan új típusú folyamat – a világkapitalizmusban való egyoldalú, elnyomorított és függő fejlődés –, amelyet a harmadik világ szakirodalma „underdevelopment"-nek nevez, amit megfelelő magyar kifejezés hiján „alulfejlődésnek" jelölök.

Az „elmaradottság" és az „alulfejlettség" kontrasztja végigvonul a harmadik világ szakirodalmán, egymásra nem redukálhatóságuk többé-kevésbé általánosan elismert. Több évtizedes vita folyik azonban arról, hogyan váltak el egymástól a „középkori elmaradottság" és a „modern alulfejlettség" útjai a 15–16. századtól kezdve. Tanulmányunk erre az *elméleti-elmélettörténeti* problematikára koncentrál, s ezért itt nincs módunkban ennek a hosszú korszaknak egyes történelmi kérdéseinek tárgyalásába belebocsátkozni. Hasonló tudatos lehatárolást jelent, hogy a feudalizmus-kapitalizmus átmenete és a harmadik világ külön-külön is hatalmas szakirodalmából csak a „középkori elmaradottság" és a „modern alulfejlettség" folyamatait konfrontáló művekkel, interdiszciplináris áttöréssel foglalkozunk.[1]

E kérdésfelvetés fontosságát interdiszciplináris, mindkét szakirodalmat megtermékenyítő jellege adja, sőt világos gyakorlati-politikai jelentősége is van a gazdasági-társadalmi fejlődési stratégiák meghatározásában. A harmadik világ szakirodalmában és közvéleményében ugyanis még mindig erőteljesen jelentkezik az ötvenes-hatvanas években oly divatos polgári modernizációs elméletek hatása, amelyek a feudalizmus (ill. általában a prekapitalista társadalmi formák) felbomlásának és a harmadik világ jelenlegi fejlődésének párhuzamát az unilineáris fejlődéselv jegyében tárgyalták. Ez a komparatív statika – mint Hobsbawm kimutatta – áltörténelmi jellegű, valójában azonban inkább történelmietlen

[1] Az elmaradottság-alulfejlettség szembeállításával és az externalista-internalista irányzatok vitájával kapcsolatos elméleti kérdéseket Andre Gunder Frank és a homogén világkapitalizmus elmélete (Valóság, 1980/6) c. tanulmányunkban igyekeztünk összefoglalni.

megközelítés. Az „elmaradottság" mértékében abszolúte azonosítja a jelenlegi harmadik világbeli fejlődési fokokat a fejlettebbek által már bejártakkal. A valóságos történelmi különbségeknek és a világtörténelmi környezetnek a kiiktatása olyan apologetikus mozzanat, amely lehetővé teszi az „alulfejlődés" elvének tagadását, vagyis kizárja annak elismerését, hogy a centrum, a nyugat-európai országok nemcsak sajátos, a mai fejlődő országoktól különböző prekapitalista múltat tudhatnak maguk mögött, hanem a kapitalizmus irányába való áttörésük egyúttal egy olyan világrendszer kialakulására vezetett, amelyben a centrum fejlődése feltételezte a periféria „alulfejlődését", azaz eltorzult fejlődését és „strukturális függőségét".

Az elmaradottság és „alulfejlettség" kontrasztjának hangsúlyozása vagy tagadása nemcsak különböző paradigmákat, kutatási programokat és módszertani elveket jelent, hanem különböző társadalmi-politikai stratégiákat is. Ha ugyanis tényleg közvetlen párhuzam van az ipari társadalomra való áttérés, azaz a „modernizálás" eredeti nyugat-európai és jelenlegi harmadik-világbeli modellje között, akkor a fejlődő országok számára a fejlődés egyetlen lehetséges útja a kapitalista világrendszerbe való mind erőteljesebb integráció, a teljes nyitás a külföldi tőke előtt. Állítólag mind a középkori, mind pedig a modern „elmaradottság" esetében az alacsony termelékenység – kevés terméktöbblet – kevés beruházás (megtakarítás) – alacsony termelékenység *ugyanazon* hibás körét kell áttörni, ami kimondva-kimondatlanul feltételezi a közös társadalmi feltételeket. A fejlődő országok történetének elemi tényei azonban cáfolják ezt a közvetlen párhuzamot, s elemi erővel bizonyítják, hogy ez valóban csak „az alulfejlődés fejlődésére" vezet. A hatvanas évek kudarcai és a hetvenes évek csődje után a fejlődő országok irodalmában mindjobban felerősödik a hagyományos nemzeti történetírás és a közgazdasági-szociológiai apologetika együttes kritikája. A nemzeti kapitalizmus(ok) és a világkapitalizmus fejlődése kezdettől fogva elszakíthatatlan egymástól, és ez az összefüggés a leginkább a 15–16. században, a világkereskedelem kialakulása időszakában érhető tetten.

I. A feudalizmus „általános válsága"

A gazdaságtörténet néhány évtizeddel ezelőtt megkezdte behatolását „a statisztika előtti korba". Ez a folyamat nyilvánvalóan kettős jellegű: nagy előrelépést jelent a feudalizmus és a kapitalizmusra való átmenet tárgyalásában, de ugyanakkor „modernizálja" is a feudalizmust. Azzal a veszéllyel jár, hogy a kapitalizmus terminológiáját és eszmevilágát közvetlenül átviszik a feudalizmusra, s ezzel a gazdaságtörténetírást a polgári analógia, az „örök kapitalizmus" eszméje eszközévé változtatják. Világosan jelentkezik ez a kettősség a gazdasági fejlődés ciklikus felfogása esetében, amely a feudalizmus 14–15. századi „általános válsága" elméletében kulminál.[2]

[2] A feudalizmus „általános válságának" elmélete döntő szerepet játszik az általunk az alábbiakban tárgyalt Dobb–Sweezy vitában és annak továbbgyűrűződésében. A polgári apologetika veszélyét a feudalizmus válsága elméletében először *E. A. Koszminszkij* vetette fel 1955-s és 1957-es írásaiban. A témát átfogóan tárgyalja *Sz. D. Szkazkin:* A parasztság a középkori Európában (Gondolat, 1979) c. könyve, ill. *M. A. Barg* két tanulmánya (O tak nazivajemom „krizise feodalizma" v

A gazdasági fejlődés ciklikus jellege a 19. század közepétől került vizsgálatra a szaktudományban, de csak az 1929–33-as világgazdasági válságtól kezdve vált evidenciává a polgári gondolkodásban. Ettől kezdve viszont szinte divattá vált a kapitalista fejlődés jellegzetes válságciklusait más korokra is átvinni. A második világháborút követően, majd a hetvenes évek válsághangulatában – az új recesszív „Kondratyev-ciklus" kezdetén – ez a tendencia még jobban felerősödött, és uralkodóvá vált a harmadik világról szóló progreszszív szakirodalomban is. Sürgető igénnyé vált tehát az apologetikus mozzanatok kritikája, amely azonban nem a gazdaságtörténeti elemzés vívmányainak kizárásával, hanem alkalmazásával lehetséges csupán, ami egyúttal feltételezi a centrum–periféria viszony, azaz középkori elmaradottság és modern alulfejlettség valódi összehasonlító történeti vizsgálatát.[3]

A gazdaságtörténeti gondolkodás behatolása a történetírásba mindenesetre döntően befolyásolta a vitát a történetírás módszereiről, hiszen a nomotetikus és ideográfikus tudományok éles szembeállítása Rickertnél formailag az állami-politikai élet egyedi-felszíni tényeit abszolutizáló „tanszéki történetírás" és az egyedi tényeket negligáló szociológia és közgazdaságtan rivalizálásából is táplálkozott. Az egyedi tények abszolutizálásának megszűnésével és a demográfiai, gazdasági, társadalmi-életmódbeli idősorok előtérbe kerülésével – az Annales-iskola közismerten a szériák történelméről (histoire sérielle) beszél – ez a társadalomtudományokon belüli szembeállítás is mindjobban értelmét veszti.[4] A hosszú idősorok kutatása azonban felerősíti a már említett unilineáris fejlődésmodellek csábítását, a gazdasági növekedés (economic growth) vagy a társadalmi változás (social change) szemléletű elméletek terjedését, s a minőségi-forradalmi változás elméletei, így a marxista formációelmélet, konkurrenciájaként való erőteljes fellépését. Az új módszerek alkalmazása ugyanakkor felfedi a formációelmélet jelenlegi marxista tárgyalásának gyengeségeit is, különösen a társadalmi formációk közötti átmenetek leírását illetően. A középkori elmaradottság és modern alulfejlettség párhuzamának elemzése tanulmányunkban szintén beleütközik a feudalizmus-kapitalizmus

---

XIV–XV. vekah, in: Problemi szocialnoj isztorii, Nauka, 1973 és Oszvesesenyije mezsformacionnih krizisov v szovremennoj zapadnoj isztoriografii, in: Kritika szovremennoj burzsuaznoj i reformisztszkoj isztoriografii, Nauka, 1974). *Szkazkin és Barg* azonban addig viszik a kritikát, hogy elzárkóznak a gazdaságtörténeti megközelítés, közelebbről a ciklus vagy válságelméletek pozitív vonatkozásainak felhasználásától is. *W. Kula*: An Economic Theory of the Feudal System (New Left Review Book Editions, 1976) c. munkája viszont úgy hirdeti a polgári megközelítést, hogy kísérletet tesz a gazdaságtörténeti kutatásoknak a marxista formációelmélet alapján való általánosítására.

[3] *Barg és Szkazkin* fent említett munkáiban – ahogy a marxista középkor-kutatók többségénél – hiányzik a középkori elmaradottság és modern alulfejlettség párhuzama – sokaknál még a világpiac kialakulásának hatástörténete is – a feudalizmus felbomlásának tárgyalásában. *Kula* munkája e tekintetben is előrelépést jelent, mind a párhuzam erőteljes hangsúlyozásával, mind pedig a feudalizmus-kutatás jelentőségének kimutatásával a fejlődő országok történelmének megismerésében (l. m. 14–15.)

[4] *F. Braudel* a gazdaságtörténet és a történettudomány viszonya kapcsán a „szériák győzelméről" ír (*F. Braudel*, Écrits sur l'histoire, Flammarion, 1969, 144.). Megjegyzendő, hogy az Annales-iskola a ciklus- és válságelméletet a világtörténelemre kiterjesztve csak féloldalasan, azaz csupán a centrum fejlődésére alkalmazza, a világtörténelemmé szélesedő helyi történelmek hatását a periféria fejlődésére többnyire negligálja.

átmenet problematikájának kidolgozatlanságába, amely alapvetően nehezíti a harmadik világ „modernizálása" marxista tárgyalását is.[5]

Elkerülhetetlennek látszik ezért a ciklusok rövid áttekintése és a harmadik világ fejlődésére való vonatkoztathatóságuk kérdésnek felvetése. Eltekintve most a ciklus-elméletek historiográfiájától[6], a történeti szakirodalom általában négy ciklust különböztet meg. Chaunu *A klasszikus Európa* c. művében a ciklus-elmélet összefoglalását A konjunktúra c. fejezetben adja, s bár a ciklusok megkülönböztetését a középkor korábbi századaira is vonatkoztatja, a leírásból világosan kitűnik, hogy a ciklusok leírásához és megkülönböztetéséhez feltételezi a világkapitalizmus létezését a 16. században: „ennek a világkonjunktúrának elemzése során felismerhetjük a négy alapvető időbeli hullámot: a két-, három-, négyéves rövid hullámzást, a nagyjából egy évtizedre terjedő ciklust, a ciklusközi hullámzást, ha úgy tetszik a nagyjából harmincéves nagyságrendű Kondratyev-hullámzást és az évszázados fázist . . . Az alap, a középpont a mintegy évtizedet átfogó időszakok hullámzása."[7]

Chaunu szerint tehát a tízéves ciklusok adják a ciklikus változások, fellendülés-visszaesés váltakozásának alapritmusát. Ezeket a tízéves ciklusokat az alábbiakban jellemzi: „A régi típusú ciklikus válság –, hogy Ernest Labrousse klasszikussá vált kifejezését használjuk –, amelyet nagyobb kiterjedésű időjárási rendellenesség vált ki, meteorológiai okokból fakadóan nagyjából tízévenként visszatér . . . Minden huszonötödik-harmincadik évben, tehát minden harmadik ciklikus válság során a ciklikus ínség és a járvány találkozik, s ez katasztrófát okoz."[8] A válság-elmélet így nő ki a ciklus-elméletből, az időnként visszatérő kisebb válságok maguk is beleépülnek az évszázados fázisok – fellendülést vagy hanyatlást hozó évszázadok – ritmusába, s ezek több évszázados periódusokká állnak össze, amelyek távolról emlékeztetnek a társadalmi formációkra. Ilyen több évszázados periódusként említi Chaunu a nyugat-európai mezőgazdaság forradalmait a 12. és 18. században, azt is hozzátéve –, szerintünk igen nagy leegyszerű-

[5] Ezt a kidolgozatlanságot erőteljesen megfogalmazza *Szkazkin* is: „Ám a Marx által felvetett és Anglia példáján történeti konkrétságában megvilágított probléma még sincs véglegesen megoldva; és a feudális társadalmi rendről a kapitalizmusra való áttérés, az eredeti felhalmozás mint e folyamat kezdő mozzanata, a kapitalizmus kialakulása egyéb európai országok mezőgazdaságában, a nem európai országokról már nem is beszélve – olyan kérdések, amelyeknek a kutatásáról még nagyon keveset végeztünk el elméletileg is, történeti konkrétságuk tekintetében is." (I. m. 296–297.)

[6] *Barg* két idézett tanulmánya a ciklus- és világelmélet historiográfiai megközelítését adja és idézi kiterjedt irodalmát. A modern polgári gazdaságtörténetben leírt négy ciklust – a rövid „Kitchin" (2–3 év), a közepes „Juglar" (9–11 év), a középtávú „Kuznets" (20 év) és a hosszabbtávú Kondratyev-ciklust (50 év) részletesen leírja *W. A. Lewis:* Growth and Fluctuations, 1870–1913 (George Allen and Unwin, London, 1978) c. művében, ezek alkalmazására azonban csak a 19. század második felétől kezdődő időszakra vonatkozólag kerül sor a szakirodalomban. A korai kapitalizmusra való alkalmazásukat ezért tárgyaljuk az Annales-iskola alapján.

[7] *P. Chaunu:* A klasszikus Európa. Gondolat. 1971. 232–233

[8] Uo. 139. A francia történetírásban E. Labrousse, R. Mousnier és P. Maure ciklus-modelljeit használják, *R. Mousnier:* Les XVIe et XVIIe siècles. Les progrès de la civilisation européenne et le déclin de l'Orient, Párizs, 1954. c. műve nemcsak kezdeményező jellegű a válság-elmélethen és a ciklusok leírásában, hanem ugyanakkor az európai és az ázsiai fejlődés váltását állítja a középpontba. *Maure* tanulmányait is gyakorta felhasználják a harmadik világ fejlődésének modellezésére – vö. *Kula* munkáját –, sokkal kevésbé áll ez *Labrousse* munkásságra.

sítéssel –, hogy a 12. századi forradalom nem játszódott le Európa keleti felében, amely így „az ezredik évből lépett át az ipari forradalomba."[9]

Mindenesetre Chaunu nagy figyelmet szentel a ciklusok leírásában a regionális különbségeknek, amelyet a válságok területi elosztásában és egyúttal a ciklusok időrendjének módosulásában is jelentkeznek. Az évszázados fázisok szintjén Chaunu szerint ez azt jelenti, hogy a 13. századi fellendülés végéig Franciaország, Németország és Anglia alkotják az európai centrumot, ami a 14–15. századi visszaesés folyamán a földközitengeri országokba kerül át, elsősorban Itáliába, ill. Spanyolországba és Portugáliába. A 16. századi fellendüléssel a centrum fokozatosan, de ezúttal végérvényesen Északnyugat-Európába kerül vissza, Angliába, ill. Hollandiába és Franciaországba. A 17. századi hanyatlás csak felerősíti Anglia és egyben Hollandia domináns helyzetét, amelyet Franciaország a 18. századi fellendülésben megpróbál megkérdőjelezni, de a 18. század végétől induló újabb válságszakasz teljesen egyértelművé teszi Anglia vezető szerepét a 19. századi világgazdaságban.[10]

A Chaunu által a fentiekben leírt négy ciklus természeti tényezők és kapitalizmusból visszavetített folyamatok együttesének bizonyul. A 2–4 éves ingadozások és az évtizedes hullámzások mögött meteorológiai tényezők rejlenek, amelyeknek hatása közvetlenül a termés nagyságában mutatkozik meg, az pedig a ciklikus ingadozásokat követve demográfiai változásokat indukál. A Kondratyev-hullám – másutt helyesebben fél-Kondratyev-hullámot említenek, hiszen a valódi Kondratyev-ciklus mintegy félévszázados, vagyis két, 25–30 éves periódusból áll – a harminc évével maga is generációváltásra emlékeztet, s ezzel tulajdonképpen elveszíti eredeti értelmét. Annyiban is, hogy egy fél ciklus önmagában értelmetlen, mivel nem azonos fél ciklusok, hanem ebben az idődimenzióban is fellendülések és visszaesések váltják egymást, tehát a legkisebb egység a félévszázad. Ha még hozzátesszük a járványok periódikus visszatérésére való hivatkozást s a klimatikus változásokat, amelyek az évszázados fázist megszabják, e vonatkozásban is világosan kitűnik, hogy a ciklusok a természeti-időjárási viszonyokat követik, tehát a természet ciklikus változásai szabják meg a társadalmi élet ritmusát, s válnak az indukált demográfiai változásokon keresztül a társadalmi fejlődés dinamikája meghatározóivá. Nem a termelési módoknak vannak sajátos népesedési törvényei Chaunu szerint, hanem a népesedési törvények formálnak egy-egy történelmi korszakot, termelési módot. Ennyiben teljesen logikus a feudalizmus általános válságát és a kapitalizmusra való áttérést klimatikus és népesedési folyamatokhoz kötni, hiszen a ciklus-elmélet elkészíti a válságelméletet. Chaunu egyértelműen meg is fogalmazza, hogy a társadalmi-gazdasági élet ezen ciklusai mögött „a mozgatóerő demográfiai jellegű".[11]

[9] *Chaunu:* i. m. 183.

[10] *Chaunu* tulajdonképpen ezeknek az évszázados periódusoknak és a centrum áthelyeződésének rövid leírásával indítja munkáját (i. m. 19. skk.). Ez azonban nem sajátosan az ő koncepciója, lényegében ugyanezt a leírást találjuk meg számos más szerzőnél, például Hobsbawmnál is.

[11] *Chaunu:* i. m. 142. A demográfiai tényezők elsődlegességét a középkor gazdaságtörténetében mindenekelőtt *Postan* hangsúlyozza, legutóbb a The Medieval Economy and Society. An Economic History of Britain in the Middle Ages, London, 1972. c. összefoglaló munkájában.

Nehezen lehetne elvitatni, hogy a prekapitalista társadalmakban a földművelés dominanciája miatt nagyon nagy jelentősége van az időjárási tényezőknek, s azok ciklikus változása nagyban befolyásolja a társadalmi-gazdasági élet ritmusát. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a természeti tényezőket elfogadhatjuk közvetlen, mechanikus determinánsoknak, amelyek a társadalmi-termelési viszonyok rendszeres közvetítése, tehát áttételek nélkül meghatározzák a társadalom fejlődését. A 2–4 éves rövid és a tízéves középtávú ciklusok – a helyi sajátos éghajlati-időjárási tényezőknek megfelelően – szembetűnően jelentkeznek a harmadik világ korábbi és jelenlegi fejlődésében is, sőt hosszabb távú időjárási tendenciák is kimutathatók, mint az esőzések mintegy 150 éves periodicitása, a sivatag kiterjedése és visszahúzódása a Szahel-övezetben. Az időjárási természeti tényezőknek rendkívüli hatása van, de éppen a harmadik világbeli társadalmak különböző reagálása mutatja egyértelműen, hogy ezek a tényezők még a legfejletlenebb társadalmakban sem hatnak közvetlen, mechanikus determinánsként. A harmadik világ országainak a világkereskedelembe való bekapcsolódása óta pedig egyértelmű, hogy annak ciklusai nagyobb hatást fejtenek ki, mint az önmagukban vett helyi ciklikus ingadozások.

A ciklus-elméletnek a feudalizmus történetére való átvitele egyfelől tehát számos ponton a természeti redukcionizmus hibájában szenved, s ehhez másfelől nagyon szervetlenül kapcsolódnak a kereskedelemnek és az árváltozásoknak a kapitalizmusból lemásolt ciklusai. Az árváltozások és a kereskedelem volumenének ingadozásai – ha eltekintünk is az adatok természetével járó igen nagy pontatlanságtól – meröben felszíni jellegűek, és alig adnak képet a társadalom egészének változásairól. A 2–4 és a tízéves ciklusokkal csak igen erőszakoltan hozhatók kapcsolatba, az árváltozásoknak és a megélhetésnek a demográfiai változások irányába vezető összefüggései még a fél-Kondratyev-ciklusok szintjén sem egyértelműen kimutathatók. Az árváltozások és a kereskedelem ingadozása évszázados, hosszú távú trendje kétségtelenül igen fontos mutató, de nem önmagában, hanem a termelés egész rendszere változásának egyik jelzéseként, vagyis mindenképpen vissza kell térnünk a társadalmi termelés területére, amelyet a ciklus-elméletek nem vagy alig érintenek. Az Annales-iskolánál egyértelműen nyomon követhető a ciklus-elméletnek a világkapitalizmus kereskedelmi ciklusokként való felfogása is – a kereskedelmet a középkorban, Pirenne nyomán, eleve kapitalistának értelmezve [12], Chaunu például a ciklusokat a sevillai kikötő kereskedelmének ritmusa alapján állapítja meg. Ha viszont a kapitalizmus a társadalom egyik, nevezetesen a kereskedelmi szférája, amely sziget a feudális társadalomban, de a 15–16. századtól világkereskedelemmé szélesedik, akkor az is világos, hogy világkapitalizmus nemcsak előbb van, mint nemzeti kapitalizmus, hanem a világkapitalizmus egyben a nemzeti kapitalizmus szülője is. A kereskedelmi ciklusok dominanciája és a világkapitalizmus elsődlegessége viszont jól mutatja, hogy – akárcsak a ciklus-elmélet természeti determinánsainál – a társadalom életének dinamikáját e vonatkozásban is közvetlenül és mechanikusan érvényesülő *külső* tényezőkből vezetik le, vagyis rövid távon a kereskedelem volumenének ingadozásai, hosszú távon pedig lineáris fejlődése közvetlenül meghatározza a társadalmi fejlődést.[13]

[12] F. *Braudel* már 1950-ben, az elsők között hangsúlyozta, hogy a „gazdasági élet nagy ritmusokat követ", s ezeket a változásokat eleve a világkapitalizmushoz kapcsolta. A ciklikus változásokat maga is többször elemezte, például a *Chaunu* által leírt ciklusok kritikai áttekintéseként (*Braudel*: i. m. 130–151.) A kereskedelmi kapitalizmus elvét az ipari kapitalizmussal való szembe-

A ciklus-elméletek közvetlenül vezetnek a válság-elmélethez, hiszen, mint láttuk, a visszaesés periódusai különböző szinteken ismétlődnek, s az évszázados fázisok idődimenziójában egész válságkorszakként jelentkeznek a 14–15. századot illetően. A feudalizmus általános válságának problémája így szükségképp fakadt az ötvenes években a gazdaságtörténeti megközelítésből, amelyet akkoriban erőteljesen befolyásolt a kapitalizmus általános válsága problematikája.[13] Wallerstein *A modern világrendszer* c. munkájában a feudalizmus általános válsága alábbi összefoglalását adja: „1150 és 1300 közé esik a terjeszkedés (expansion) Európában a feudális termelési mód keretei között, amely egyszerre volt földrajzi, kereskedelmi és demográfiai. 1300 és 1450 között a terjeszkedés összehúzódássá változott mindhárom szinten, földrajzilag, kereskedelmileg és demográfiailag egyaránt . . . A válságnak három fő magyarázata van. Az első szerint lényegében ciklikus gazdasági trendek terméke volt. A terjeszkedésnek az adott technológia bázisán lehetséges optimális pontját elérték, ezért összehúzódás következett. A második szerint lényegében egy évszázados trend terméke volt. A terméktöbblet kisajátítása a feudális termelési mód egy évezrede alatt egy ponton túl már csökkenő földhozadékra vezetett. Amíg a termelékenység stagnált – vagy éppen csökkent a talaj kimerülése miatt – a technikai újításhoz szükséges strukturális motiváció hiánya miatt, addig a terméktöbblet termelői által viselt teher állandóan növekedett az uralkodó osztályok kiadásainak növekvő mérete és szintje miatt. Már nem volt több, amit ki lehetett volna sajtolni a termelőkből. A harmadik magyarázat klimatikus. Az időjárási változások Európában egyszerre csökkentették a talaj termékenységét, és növelték a járványokat."[14]

Jellegzetes, hogy Wallerstein azonosítja a fellendülést a terjeszkedéssel, az expanzióval és a visszaesést az összehúzódással, s ezzel nála a feudalizmus általános válságából a kiút predeterminálttan magában rejt egy újabb expanziót, ezúttal a kapitalista világgazdasággá kiszélesedést. Ennek jegyében próbálja egyesíteni a technicista, szociológizáló és klimatikus magyarázatokat, tulajdonképpen nem szintetizálva, hanem egy negyedik szempont mozzanatává redukálva azokat: „Az első és harmadik magyarázat hiányossága, hogy hasonló ciklikus és klimatikus változások máskor és másutt is előfordultak anélkül, hogy egy kapitalista világgazdaságot hoztak volna létre, mint a problémák megoldását. Az évszázados trendre hivatkozó magyarázat helyes lehet, de a dolog természetéből fakadóan nehéz olyan statisztikai analízist nyújtani, ami a társadalmi átalakulás kielégítő magyarázatát adná. Szerintünk a legvalószínűbb az a feltevés, hogy a feudalizmus válsága az évszázados trend, a közvetlen ciklikus válság és a klimatikus változások találkozásából

állításban *F. Mauro* fejtette ki és írta le tízéves és fél-Kondratyev-ciklusokban (Vö *Kula:* i. m. 24–25., *Chaunu:* i. m. 234–235.) Szemben *Frankkal* és *Wallersteinnel*, *Chaunu* a nemzeti kapitalizmust csak a 18. század végétől említi, a 16–18. századot a feudalizmus és a kapitalizmus közötti hosszú átmenet időszakának tartja (*Chaunu:* i. m. 217–218.).

[13] A feudalizmus általános válságának problémája végigvonul az általunk alábbiakban elemzett Dobb–Sweezy-vitán. A kapitalizmus általános válságának hatása a problémafelvetésre talán *R. Hilton:* Y eut-il une crise générale de la féodalité? (Annales VI/1, 1951 január–március) c. tanulmányában mutatkozik meg leginkább. Az általános válság problémájának legutóbbi összefoglalását *P. Anderson* Passages from Antiquity to Feudalism New Left Review Books, 1977, 197–200. c. könyvében adja. Az alábbiakban *Wallerstein* összefoglalását követjük, mert ő élesebben mutatja be az általunk bírálni kívánt ellentmondásokat.

[14] *Wallerstein:* The Modern World System. Academic Press, 1974. 37.

fakadt."[15] A telitődés, az optimális pont túllépése vagy az egyensúly felborulása azonban szinte valamennyi elmélet része, s a különböző szerzők egyetértésben azt hangsúlyozzák, hogy ezután a negatív visszacsatolások sorozata és halmozódása kezdődött meg, és az álláspontok jobbára abban különböztek, hogy milyen mozzanatra helyezik a hangsúlyt. Számosan hangsúlyozzák a csökkenő földjáradékot és a csökkenő földesúri jövedelmeket, amelyek az uralkodó osztályt a háborúk vagy az ún. lovagi fosztogatások felé terelték, s ennek következménye nemcsak a háborús pusztítás volt, hanem ugyanakkor a csapatok növekvő eltartási költségei, s mindkét tényező egyformán visszahatott a csökkenő földjáradék és a földesurak jövedelemigénye közötti szakadék növekedésére. Más elméletekben a népesség csökkenésére, a járványokra és éhínségekre, területek elnéptelenedésére kerül a hangsúly, amelyek a munkaköltségek vagy bérek növekedésén keresztül jelzik a negatív visszacsatolások mechanizmusát. Az elméletek egy harmadik csoportja a kereskedelmi-gazdasági válság mozzanatát hangsúlyozza, mind az európai kulkereskedelem relatív visszaesését a korábbi periódus után, mind pedig a hazai piac szűkülését a fenti folyamatok – csökkenő lakosság, csökkenő feudális jövedelmek stb. – következtében, amelyet felerősítettek a hadi gazdálkodás terhei és a háború pusztításai, de főképp az egyre súlyosbodó nemesfémhiány, amely az árutermelés és pénzgazdálkodás elemi korlátjává vált. Végül a negyedik álláspont az egész válságszituációban a társadalmi konfliktusokra, az osztályharc kiéleződésére koncentrálja figyelmét, s a feudalizmus általános válságát főleg úgy mutatja be, mint a feudális társadalom osztálykonfliktusainak végsőkig való kiéleződését, az általánosult osztályháború időszakát a földesurak és a parasztság között, amely végül is a válság megoldására vezetett. Nemcsak a feudalizmus állami-politikai rendjének átalakulásáról, hanem mindenekelőtt a termelésbeli feudális függés forradalmi változásáról, a jobbágyi viszony megszűnéséről van szó, s az újfajta termelési viszonyok bázisán megnyílik a hibás kör áttörésének, a termelékenység növelésének, új motivációsrendszer kialakításának a lehetősége. Ismételjük, valamennyi koncepció több tényezőt kapcsol össze valamelyik tényező dominanciájával, s a feudalizmus általános válságát mindnyájan a kapitalizmushoz vezető folyamatként vizsgálják, ha nem is olyan mechanisztikus predesztinációval, mint Wallerstein, aki nyíltan megfogalmazza: „A nyugati feudalizmus válságát a 14–15. században mint Európa 16. századtól kezdődő terjeszkedésének és gazdasági átalakulásának alapját és előjátékát vizsgáltuk."[16]

A 14–15. századi válság eredményei tehát az általános válság koncepciója szerint a jobbágyi függés eltűnésében, ill. meggyengülésében, az áru- és pénzgazdálkodás fellendülésében, a pénzjáradék és a bérmunka elterjedésében s a népesség újabb növekedésében mutatkoztak meg a 16. századra, amelyet mint újabb fellendülési időszakot az általános válság elméletéből szükségszerűen adódóan a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetként értelmeznek még azok is, akik nem jutnak el a válságból készen kipattant kapitalista világgazdaság szélsőséges feltételezéséig, mint Frank és Wallerstein. A válság-elméletnek ezt az általános konklúzióját, mint a kapitalizmus túl korai datálását, jogosan bírálja Szkazkin, anélkül azonban, hogy az általános válság elmélete fentebb jelzett mozzanatait átfogóan és érdemben értékelné: „Modernizálják a 13–14. századi

[15] Uo.

[16] Uo. 33. Az álláspontok összefoglalását *Wallerstein* és *Anderson* művei alapján adtuk, a továbbiakban a legfontosabb koncepciókat külön-külön is szemügyre vesszük.

társadalmi-gazdasági viszonyokat, kapitalista gazdasági kategóriákat alkalmaznak a középkorra, lényegében tehát a »kapitalizmus örökkévalóságának« dopschi álláspontjára helyezkednek . . . A késő középkor olyan jelenségei, mint az uraság-seigneur-lord saját szántójának megszűnése, a domaniális föld haszonbérletbe adása . . . bérmunka alkalmazása, a parasztság vagyoni differenciálódása . . . mindez még nem jelenti, hogy a tulajdonképpeni kapitalizmus behatolt a mezőgazdaságba. A feudális termelési viszonyok alapjukat tekintve ekozben érintetlenek maradtak."[17] A 14—15. századi „válság" szerintünk valóban nem vezetett a kapitalizmusra való átmenethez, s ezért nem is lehetett a „feudalizmus általános válsága". A jobbágyi viszony megszűnése és a pénzjáradékra való áttérés, amint Szkazkin kiemeli, még nem jelenti a feudalizmus felbomlását. Szkazkin azt is jól látja meg, hogy az általános válság koncepciójának alapvető hibája az, hogy szerinte „az egyszerű áru- és pénzgazdálkodás, valamint a kapitalista gazdaság között nincs elvi különbség," vagyis „ezek a szerzők hajlamosak leegyszerűsíteni a feudalizmus termelési viszonyainak felbomlási folyamatát, túlságosan hamar emlegetik a feudalizmus felbomlását és elhalását és a kapitalista viszonyok kialakulását".[18]

Barg az általános válság elmélete részletesebb kritikáját adva egy általánosabb konklúzió, vagyis a világtörténeti-formációelméleti általánosítás felé lép tovább, amikor a 14—15. századi válság eredményeként létrejött társadalmat nem pusztán változatlanul feudálisként jellemzi, hanem a feudalizmus „legfelsőbb fokaként" mutatja be, amelyből már valóban adott a kapitalizmusra való átmenet lehetősége. Barg tehát nem csupán azzal érvel, hogy a feudális gazdálkodás egyáltalán nem zárja ki eleve az áru- és pénzviszonyokat, s így a pénzjáradékra való áttérés sem jelentheti a kapitalista viszonyokra való átmenetet — akárcsak a feudális földbirtok seigniorális-domaniális formájából a paraszti-parcellás formába való áttérés —, hanem azzal is, hogy a pénzjáradékra, mint a feudális földjáradék legmagasabb formájára — s egyben a paraszti-parcellás földbirtoklásra — éppenséggel a feudalizmus legfelső foka, legfejlettebb formája épül fel. Ez a legfejlettebb forma ugyanis szükségképpen feltételezi a szélesedő árutermelést és növekvő pénzgazdálkodást, s a paraszti-parcellás földbirtoklás társadalmi rendje is feltételezi a centralizált államgépezet növekvő politikai (erőszakszervezet) jelentőségét és fokozódó gazdasági szerepét. *A feudális földjáradék fő formájává fokozatosan az állami adó válik, s így a feudális kizsákmányolás is általánosul, és állami jelleget nyer. Az állam fokozatosan átveszi a földesúr funkcióit* — sőt, Barg szerint, az állam avagy az uralkodó mintegy általánosult földtulajdonosként is fellép mint az ország összes földjének tulajdonosa[19] —,

[17] *Szkazkin:* i. m. 229—230.

[18] Uo. 223—224. *Szkazkin* az álláspontját Angliára vonatkoztatva is megfogalmazza, amely az átmenet legvitatottabb kérdése: „a XIII—XIV. század Anglia agrártörténetében a kommunikációnak és a feudális pénzjáradék végleges érvényre jutásának ideje, amikor felgyorsult ütemben zajlik a majorsági szántó felszámolása, a parasztok felszabadulása a személyi függőség alól, azaz a jobbágyok copyholderekké válása . . . ám mindez a feudális viszonyok keretén belül történik, és semmiképpen sem tekinthetjük úgy, mintha a kapitalista viszonyok már kialakulóban lennének." (I. m. 231.)

[19] *Barginak* ezt a feltevését azért tartjuk különösen fontosnak az abszolút monarchia általános földbirtokosként való fellépéséről (i. m. 209.), mert ez magyarázatot adhat arra, hogy miért látták a 16—18. században olyan közelinek az európai abszolutizmus és a keleti államok, az ázsiai termelési mód késői formája (Moghul birodalom stb.) párhuzamát. A hasonlóságot felerősítik a politikai hatalom abszolutista-centralizált vonásai, a hivatalszervezet dominanciája és az állam gazdasági szerepe, az adózás és a kizsákmányolása állami-kozjogi formájának túlnyomó jelentősége stb. Aligha kell hang-

s ezzel a feudális földjáradéknak mindinkább közjogi jellege lesz. Ez az átalakulás a földbirtokos osztály érdeke is, hiszen jövedelmét a továbbiakban az államgépezet garantálja vagy juttatja. *A feudalizmus az új típusú abszolutista centralizált államban tehát nem megszűnik, hanem legmagasabb formájában szerveződik újjá, amelyben egyben most már valóban megteremtődnek a kapitalizmusra való átmenet előfeltételei.*[20]

Barg fenti álláspontját egészében véve elfogadható válasznak tartjuk az általános válság koncepciójára, magunk is úgy véljük, hogy a kapitalista termelési módra való átmenet a 18. és nem a 16. században történik meg Európában. Az általunk vizsgált szempontot követve azt hozzánk fel viszont kritikaként – anélkül, hogy a kiterjedt abszolutizmus-vita egyéb szempontjait érintenénk –, hogy Barg ezt a késői feudális társadalmat az elmaradottság-fejlettség-alulfejlettség világtörténelmi alternatívái figyelmen kívül hagyásával mutatja be Nyugat-Európában. Röviden szólva, szerintünk a sajátos és korai angol abszolutizmuson keresztül a viszonylagos angol *elmaradottság* felszámolásának folyamata játszódik le, amely éppúgy előkészíti a 16–18. századi angol *fejlettséget*, mint a francia, német és olasz *„alulfejlettséget"* (nem is beszélve Spanyolországról és Portugáliáról, amelyek, mint látni fogjuk, a nyugat-európai „alulfejlettség" tipikus esetét jelentik). A kontinentális abszolutizmus ezért nemcsak egyszerűen a feudalizmusból a kapitalizmusba való fejlődés egy sajátos, a korábbi angol abszolutizmustól tartalmában és irányában radikálisan eltérő formája, hanem egyben az angol alkotmányos monarchia ellenpontja is ebben az időszakban, vagyis olyan forma is, amelyet az angol vezetőszerep kényszerít ki. Magyarán szólva, a francia abszolutizmus – a polgárság feudalizálódásával a nemesség angol kapitalizálódása helyett – egyben a világkereskedelemben sorozatosan elszenvedett kudarcok következménye is. Az angolok monopolizálták a világkereskedelem hasznát és a periféria kizsákmányolását, és ez leblokkolta a kontinentális fejlődést, mindenekelőtt persze Franciaországban. *Az abszolutizmus tehát mint a feudalizmus „legfelsőbb foka" nem pusztán a feudális és a kapitalizmus felé mutató viszonyok sajátos szintézise, amely az abszolutizmust általában és mindenütt jellemzi, hanem olyan sokarcú jelenség, amelynek sajátos egyedi formáit alapvetően a világérintkezés és világkereskedelem erőviszonyai alakítják.* Ebben az összefüggésrendszerben tekintve a kontinentális abszolutizmus formái is igen eltérőek, nyugatról keletre haladva a kapitalizmus előkészítéséről mindjobban a feudalizmus új formákban való megerősödésére tevődik át a hangsúly.[21]

---

súlyozni, hogy a kétféle társadalmi forma nem vonható a késői feudalizmus közös nevezőjére, és történelmi perspektívák ezért a valóságban is látványosan elválnak egymástól a 16–18. században. Mégis, azóta is újra meg újra visszatérő gondolat a történetírásban, hogy a hódítók és meghódítottak lényegében azonos szinten voltak – sőt India számos vonatkozásban még „fejlettebb" is volt, mint Anglia –, s ezt a közös társadalmi formát többnyire a késői feudalizmusban igyekeznek megtalálni.

[20] *Barg*: i. m. 197–214. *Barg* szerint a japán – azaz a kisparaszti – forma a feudális társadalom klasszikus modellje Marxnál, amelyet a nyugat-európai fejlődés csak az abszolutizmusban ér el, vagyis korábban a nyugat-európai feudalizmus nem teljesedhetett ki (l. m. 200–204, 209.)

[21] Az abszolutizmus fejlődésének és típusainak ezt a vonatkozását különösen az ipari forradalomra való áttérést vizsgáló gazdaságtörténeti szakirodalom tagolja, kihangsúlyozva az állam és annak sajátos formája fontos szerepét az iparosításra való átmenetben (Vö. *B. Supple* The State and the Industrial Revolution, in: The Fontana Economic History of Europe, 3. köt., The Industrial Revolution 1973 301–357.).

A feudalizmus általános válságának elméletei a feudalizmus mint naturálgazdaság és a kapitalizmus mint pénzgazdaság éles szembeállítására épülnek, ugyanakkor az átmenet mégis folyamatos és zökkenőmentes számukra, hiszen a kereskedelem révén a feudalizmusban eleve jelen van a kapitalizmus – annak alapvetően naturális jellegével éles konfliktusban –, a kapitalizmusnak tehát voltaképp nem kialakulnia kell, hanem egyszerűen csak elterjednie a társadalom egészében, és így felülkerekednie a feudalizmuson.[22] W. Kula, aki a feudális gazdaság modelljének kialakítására törekszik, visszautasítja a modern polgári gazdaságtannak azt a – hallgatólagos vagy kimondott – feltételezését, hogy racionalitás csak akkor lehetséges, ha általános pénzgazdálkodás van, mivel ezzel minden gazdasági tényező összevonható a pénzben mint közös nevezőben, mindennek van ára, amelyet a piaci szabad verseny alakít ki, s így a pénz mint közös nevező lehetővé teszi az összes gazdasági tényező összehasonlítását és előre történő kalkulálását. Kula egyrészt azt hangsúlyozza, hogy ez a túláltalánosított, idealizált, a társadalom és gazdaság abszolút szétválasztására alapozott modell a kapitalizmusra sem érvényes igazán, másfelől azt, hogy a racionalitás, a gazdasági mérlegelés és választás a maga sajátos formáiban a prekapitalista társadalmakra is jellemző: „Röviden, a gazdasági döntések közötti választás minden társadalmi-gazdasági formációban van. Egyetlen rendszerben sincs azonban választás valamiféle abszolút szabadság állapotában. Más szóval a döntéseket sohasem kizárólag a gazdasági számítás alapján hozzák meg. A választások sokkal inkább mindenkor társadalmilag determináltak."[23] Kula tehát elutasítja a feudalizmus – ahol a döntések tisztán tradicionálisak – és a kapitalizmus – ahol a döntések abszolút racionálisak, és a gazdasági tevékenység következményei az árak alapján előre pontosan kiszámíthatóak, s a gazdasági döntéseket csak és kizárólag gazdasági tényezők befolyásolják – weberiánus szembeállítását, hangsúlyozva, hogy a gazdasági életnek az árakon keresztül való szabályozása önmagában is tökéletlen mechanizmus, s a gazdasági tevékenység motívumai még a „tiszta" kapitalizmusban sem kizárólag gazdaságiak.

A racionalitás fogalmának a feudalizmusra való kiterjesztése Kulánál nem a feudalizmus és kapitalizmus összemosására vezet, hanem világos megkülönböztetésére. A racionalitás elvével nem a kapitalizmust viszi vissza a középkorba az egyszerű árutermelés kapitalistává minősítésével, hanem ő is utal a naturálgazdálkodó és árutermelő gazdasági egységek szerves kapcsolatára a feudalizmusban, és a racionalitás sajátosságát keresi ezen viszonyok között. Így válik lehetővé egy olyan álláspont, amely nem téveszti szem elől a gazdaságtörténeti folyamat egységét, és lehetővé teszi a gazdaság ciklikus mozgására való koncentrálást a feudalizmusban is, annak fetisizálása, a gazdasági élet kapitalista jellegű önállósítása nélkül, ugyanakkor a hangsúly mégis a társadalmi formációk váltására helyeződik. Kula kimutatja, hogy az áringadozásoknak, a piaci viszonyok mozgásának követése önmagában véve nem szilárd alap az egész feudális gazdaság mozgásának jelzésére. Nemcsak azért, mert a gazdaságnak ez a szelete nem önállósítható, és nem helyettesítheti

[22] A tárgyalt szakirodalomban a legerőteljesebben *R. Brenner* fogalmazza meg a The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism, New Left Review 104, 1977 július–augusztus c. tanulmányában, hogy Sweezy, Frank és Wallerstein koncepciójában „a kapitalizmusra való átmenet sima, unilineáris folyamat, amely lényegét tekintve nem is átmenet . . . a kapitalista viszonyok keletkezése merő formalitásra van redukálva" (I. m. 39.).

[23] *W. Kula*: i. m. 169.

az egészet, hanem önmagában is ellentmondásos, ugyanis a piaci árak a gazdaság mozgásának nem megbízható jelzései, mivel a „statisztika előtti korban" az árak nagy kilengései a természetesek, s így a töredékes adatsorban az árak eleve félrevezetőek: „Végül megkockáztathatjuk az általánosítást: a prekapitalista társadalmakban számos gazdasági mutató nagy kilengéseket mutat rövid távon és igen kis változásokat a trendvonalban, az ipari társadalmakban viszont a rövid távú kilengések lecsökkennek, a trendvonal változása viszont felgyorsul."[24]

Kula elméleti megközelítése és gazdasági modellje már csak azért is fontos számunkra, mert a feudális gazdaságot két szektora szerves egységében bemutatva a hasonlóan *kétszektorú* – ún. hagyományos és modern – mai harmadik világbeli társadalmakban keres párhuzamot: „Kutatásunk céljának megfelelően meg kell vizsgálnunk ilyen modellek kialakításának lehetőségét mind a jelenlegi kapitalista társadalmak múltja, mind pedig az iparosítás előtti, a piaci termelés alacsony szintjén álló, társadalmak jelene tanulmányozásával. A jelenlegi elmaradott társadalmak kutatásában a legelterjedtebb és leghasznosabb modellt ... Lewis dolgozta ki. A modell két szektor megkülönböztetésén alapul, amelyet a szerző 'kapitalista szektornak', ill. 'önellátó szektornak' nevez, amely terminusok megfelelnek a 'piacra termelő szektor' és a 'naturális szektor' széles körben használt fogalmainak ... Ebben a modellben fejlődés csak a piacra termelő szektorban megy végbe, míg a naturális szektor fokozatosan háttérbe szorul és elnyelődik. A Lewis-modell hasznossága a jelenlegi elmaradott országok kutatásában kétségtelen, de megvannak a korlátai. Az ellene megfogalmazott kritikai megjegyzések többsége a két szektor radikális szétválasztását és szembeállítását illeti ... A két szektorra való felosztás, amit Lewis joggal hangsúlyoz, nem felel meg a gazdasági egységek felosztásának, hanem valamennyi gazdasági egységben benne foglaltatik ... Ha ezt nem ragadjuk meg, nem tudjuk kifejteni az autonóm gazdasági fejlődés akadályait az elmaradott országok többségében, mindenekelőtt ott, ahol postfeudális típusú a gazdaság ... Az a feltételezés is, hogy a hagyományos szektor teljesen stagnál, erősen kérdéses ... Nem fogadható el, hogy a mezőgazdasági kisvállalatnak nincs meg a legcsekélyebb esélye sem a bővített újratermelésre, a beruházásra és a munka termelékenysége fokozására."[25]

Kula tehát eljut ahhoz az alapvető felismeréshez, hogy „A jelenlegi elmaradott országok gazdaság és a gazdaságtörténet kutatóinak együttműködése kölcsönös előnyökre vezethet"[26], s ebben az értelemben maga is felhasználja, s egyúttal megbírálja Lewis modelljét. A Lewis-modell alapvető korlátozottságát – a fejlődő országok marxista és progresszív irodalmával egybehangzóan – a duális jelleg abszolutizálásában, azaz kölcsönös elszigeteltségének – Lewis csak egyetlen kapcsolatot tételez fel közöttük, a munkaerő felszívását a hagyományos szektorból a modern szektor által – tézisében látja, s megkíséreli, hogy a kétszektorúság elvét megtartva, túllépjen Lewis dualista modelljén a középkori gazdaság életének ábrázolásában. A Lewis-modell szélsőséges dualizmusa valóban a „falusi gazdaság" és „városi gazdaság" újkori szembeállításából és az előbbivel szembeni előítéletekből (statikus és önmagában fejlődésképtelen) fakad. Holott jól tudjuk, hogy a középkori „városi gazdaság" nem autonóm gazdasági egység, hanem mint egy

[24] Uo. 181.
[25] Uo. 20–23.
[26] Uo. 24.

meghatározott agrárterület sajátos, viszonylagosan önállósult funkciója egyisztál, s ezért képtelenség a középkorban a „városi kapitalizmus" és „falusi feudalizmus" szembeállítása, hiszen egy közös gazdasági rendszer kifejeződései. A fejlődő országokban a „falusi prekapitalizmus" és „városi kapitalizmus" szembeállítása éppolyan abszurd, mivel azok is közös töről fakadnak, és egyugyanazon rendszer közös funkcióit testesítik meg, az alapvető különbség az, hogy a „városi kapitalizmus" – legalábbis jelenlegi formájában – kívülről erőszakosan bevitt gazdasági forma, amely megpróbálja a „vidéki prekapitalizmust" a maga funkciójává átalakítani (olcsó munkaerő szállítása az export szektor számára).[27]

Kula szerintünk jó elvi-módszertani kiindulópontot ad a feudális gazdaság tanulmányozásához, de nem foglalkozik a feudalizmus „általános válsága" problematikája széles körű elemzésével. Ezért az elvi-módszertani kérdések tisztázása után a Dobb–Sweezy vitához kell fordulnunk, amelyben a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet főbb kérdései úgy vetődtek fel, hogy a világkapitalizmus egész fejlődése és a harmadik világ történelmi sorsa alkotta a vita általános hátterét.

II. A Dobb–Sweezy vita

A II. világháborút követő években a marxisták számára a világkapitalizmus válsága és a szocializmusra való átmenet problematikája került előtérbe. Így vált a döntő problémává a kapitalizmus egész élettörténete Dobb számára is a *Tanulmányok a kapitalizmus fejlődéséről* (1946)[28] c. munkájában, amely a feudalizmus válságának sajátos ábrázolásával viták egész sorát váltotta ki. *Dobb a kapitalizmus keletkezésében és felbomlásában egyaránt a belső-nemzeti fejlődésre és az osztályharc szerepére helyezte a hangsúlyt a termelési mód, a termelési viszonyok átalakításában.*[28] A II. világháborút követően azonban világosan kirajzolódott egy másik irányzat is, amely a kapitalizmust mint világgazdaságot közelítette meg, s a kapitalizmus keletkezését és jelenlegi válságát egyaránt világrendszer-jellegéből vezette le. Ennek az irányzatnak a legjellegzetesebb terméke Paul Baran *A növekedés politikai gazdaságtana* (1957) c. műve, amely elsőként magyarázta a harmadik világ alulfejlődését az országok közötti értéktöbblet-transzfer, vagyis a

[27] *W. A. Lewis* ugyanakkor nem tekinti az iparilag fejlett országok egykori „falusi gazdaságát" statikusnak, hanem azt hangsúlyozza, hogy az ipari forradalom csak olyan országokban ment végbe, ahol már előzőleg forradalmasították a mezőgazdaságot. Csak a mai fejlődő országok mezőgazdaságát tekinti eredendően statikusnak, mivel nem veszi figyelembe a tőkés világgazdaság tájuk gyakorolt hatását. Lewis munkásságában ezért az alulfejlődés – gyakorta használt terminológiával a „backwash" effektus, azaz a fejlettebb visszaloki fejlődésben a fejletlenebbet – leírása meglehetősen egyoldalú. Vö. *W. A. Lewis:* The Evolution of the International Economic Order Princeton Paperbacks, 1978, 10. skk.

[28] *M. Dobb:* Studies in the Development of Capitalism, 1946, Routledge and Kegan Paul, London. A könyv általunk használt 1978-as kiadása a 13. kiadás az eredeti óta. A vita természetéből adódóan Dobb a vita során élesebben és rövidebben fogalmazta meg álláspontját, így azt elsősorban vitacikkei alapján igyekszünk bemutatni. A vita legutóbbi összefoglalása és értékelése a Dobb vonalát követő *R. Brenner* két tanulmányában található, ezeket az írásokat az alábbiakban felhasználjuk Dobb véleményének bemutatására, s részben kritikájára is.

nemzetközi kizsákmányolás mechanizmusaival.[29] A két – általunk internalistának és externalistának nevezett - irányzat között már az otvenes évek elején megkezdődött a vita Sweezynek Dobb könyvéről írott kritikájával, s ez a vita mind közvetlenebbül kapcsolódott a harmadik világ fejlődéséhez. Sajátos módon, a vita a feudalizmus felbomlásával foglalkozott, de annak közvetlen kötődése a kapitalizmus mibenlétéhez és párhuzama a fejlődő országok problematikájával kezdettől fogva nyilvánvaló volt.[30]

Dobb maga is úgy véli számos szerzővel egyetemben, hogy a (nyugat-európai) feudalizmus számára az extenzív fejlődés – területi terjeszkedés és kizsákmányolás növelése – forrásai a 14. századra kimerültek, s igy a feudalizmus önnön belső törvényeinél fogva eljutott válságához. Dobbnál is megtaláljuk a korábban már említett hibás köröket a maguk negatív visszacsatolásaival, amelyek elvezettek a feudalizmus általános válságáig: (1) a minél több földjáradék kiszorítására irányuló törekvés a termelőerők fejlődése lényegében azonos színvonalán végül is a földek kimerülésére, s még kevesebb járadék lehetőségére vezetett (a földesurak elszegényedésének Bloch-féle elve, amelyet később felerősített az árforradalom); (2) a városi gazdaság fejlődését korlátozta a szűkülő piac, s a kézmüvesség és kereskedelem válsága egyben korlátozta a termelékenység növelését a mezőgazdaságban; (3) a földbirtokosok a csökkenő járadékra az elnyomás, az erőszakszervezet növelésével reagáltak, de annak költségei és a háború pusztításai tovább rontották a helyzetet.[31] Mégis, Dobb számára ezek a hibás korök csak egy általános háttért alkotnak, amelyben a termelőerők és a termelési viszonyok strukturális ellentmondása bázisán – a termelőerők fejlődését meggátolják a feudális, Dobb által alapjában véve jobbágyi függésként értelmezett, termelési viszonyok – az osztálykonfliktusok kiéleződnek, és a feudális társadalom az általános osztályháború időszakába lép. Szerinte alapvetően a jobbágyok osztályharca az, ami elvezetett a paraszti-vállalkozói

[29] *P. Sweezy* álláspontja először a The Theory of Capitalist Development (1942) fogalmazódott meg átfogóan. *Sweezy* és *Baran* közismerten Monopoly Capital (1966) c. közös munkájukban fejtették ki koncepciójukat, amelyre most nem akarunk részletesebben kitérni.

[30] Dobb könyvéről közvetlenül megjelenése után számos recenzió íródott, köztük *Polányi Károlyé* Sweezy kritikája 1950-ben jelent meg, amelyet Dobb megválaszolt, historiográfiailag mindmáig erre a vitára megy vissza a feudalizmus-kapitalizmus átmenetnek világtörténelmileg orientált, tehát a harmadik világ fejlődését érintő vitája. Különös dolog, de tény, hogy a feudalizmus válságának problematikáját két olyan közgazdász fogalmazta meg a legmarkánsabban, akik semmiképpen sem tekinthetők középkor-kutatóknak, de az említett világtörténelmi orientáció lehetővé tette számukra a problematika éles felvetését. A vitához való legfontosabb hozzájárulásokat *R. Hilton* publikálta a The Transition from Feudalism to Capitalism New Left Review Editions 1978 c. kötetben. Ebből a kötetből is kitünik, hogy a hozzászólók megpróbálták szintetizálni az egész marxista történetírás, beleértve a szocialista országok történetírása, eredményeit. A feudalizmus válságának elméletét tárgyalva Barg is igen pozitivan említi ezt a vitát, bár természetesen bizonyos vonatkozásokban bírálja is Hobsbawm koncepcióját (Vö. *Barg*. i. m. 1974, 34–35.).

[31] Ezeket a hibás köröket a negatív visszacsatolásaikkal *Dobb* igen részletesen leírja, amelyre nem térünk ki, csak utalnánk *R. Brenner* Dobb on the transition from feudalism to capitalism (Cambridge Journal of Economics 1978/2 125–129.) tanulmányának c. fejtegetéseire. Mindhárom hibás kör – beleértve a Dobb által hangsúlyozott mozzanatot, a paraszti osztályharc erősödését is – megtalálható, mutatis mutandis, a harmadik világ fejlődésében is. A modern világban manapság fellelhető hibás körök azonban már a világkapitalizmus következményei és nem ezen társadalmak eredendő elmaradottságából fakadnak. (Vö. *M. P. Todaro:* Economics for a Developing World, Longman, London, 1977 99–101.).

árutermeléshez, és kivezetett a feudalizmus válságából, s történelmi távlataiban a kapitalizmus kialakulása felé mutatott.

Dobb koncepciójának sajátossága tehát az, hogy szembeszáll a marxisták között már korábban is elterjedt elképzelésekkel, amely szerint a kapitalizmusra való átmenet voltaképp nem egyéb, mint a feudalizmussal együtt létező, de tőle idegen embrionális kapitalizmus kiszélesedése. Ezzel szemben – írja Brenner – „Dobb elsőként képes arra, hogy érdemi kritikáját adja annak a felfogásnak, miszerint a gazdasági fejlődés a kívülről származó kereskedelemnek és a kereskedelmi tőkének a feudális társadalmi termelési viszonyokra gyakorolt, progresszív és bomlasztó hatásának eredményeként ment végbe." Brenner szerint „nem a kereskedelem fellendülése adja a fejlődés dinamikájának eredetét... az európai kapitalista gazdasági fejlődés eredetének történelmi problémája a jobbágyságból a szabad bérmunka irányába fejlődő osztályviszonyok »onátalakításából« fakad, azaz az osztályharc az, amelynek révén ez az átmenet megtörtént"[32]. A parasztság osztályharca vezet a termelési és tulajdonviszonyok átalakulására, a jobbágyi függés megszűnésére – amely Dobb szerint lényegében a feudalizmus végét jelenti –, s a megváltozott termelési viszonyok között megnyílnak a termelőerők fejlődésének, a mezőgazdaság forradalmasításának lehetőségei. Dobb modelljében a kereskedelem fellendülése nem vált ki automatikusan kapitalista fejlődést – ellenkezőleg, mint látni fogjuk, a feudális kereskedelem szerinte konzervatív jellegű, és az áttérés ellen hat – a kapitalizmus felé az egyszerű árutermelést képviselő széles néptömegek törnek át. Dobb tehát egyfelől, igen helyesen, Marxnak azt a gondolatát hangsúlyozza, hogy a kereskedelem „fejlődése önmagában véve nem elegendő ahhoz, hogy valamely termelési módnak a másikba való átmenetét előidézze és megmagyarázza,"[33] másfelől azonban a paraszti osztályharc mozzanatát maga is abszolutizálja, s a kapitalizmus keletkezését túl korára datálja.

Sweezy kritikája Dobb könyvéről (1950) minden korábbinál határozottabb állásfoglalás a – Dobb által bírált – externalista, kereskedelemcentrikus nézőpont mellett. Jellegzetes viszont, hogy Sweezy ugyanazt az aktualitást hangsúlyozza, mint Dobb, amikor azzal kezdi tanulmányát, hogy „A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszakában élünk és ez a tény különös fontosságot ad a társadalmi rendszerek közötti korábbi átmeneteknek".[34] Mindketten tehát a kapitalizmus történelmi sorsára kérdeznek rá a feudalizmus válságáról vitatkozva, s alapvetően a kapitalizmus-értelmezésük tér el egymástól, s ez formálja sajátos feudalizmus-koncepciójukat is. Dobb szerint a kapitalizmus válságához a belső, nemzeti osztályharcok vezetnek el, Sweezy szerint pedig a kapitalista világrendszer külső ellentmondásai. Mindketten ezt a modellt vetítik vissza a feudalizmusba: mint láttuk, Dobbnál a feudalizmus válságából a kivezető utat a paraszti osztályharc jelenti, s minden egyéb csak – tényegében passzív – háttér; Sweezynél pedig maga a feudalizmus passzív mint teljességgel naturálgazdálkodó, azaz csak használati

[32] *Brenner*: i. m. 1978. 121. és i. m. 1977, 38.

[33] *Marx–Engels* Művei 25. köt. Budapest, 1974. 308–309. Ismeretes, hogy Marx a Tőke III. kötetében a kereskedelmi tőke történetét elemezve széleskörűen bemutatja a világkereskedelem–világpiac kialakulását a 16–17. században. A világpiac fejlődését maga is egyik döntő mozzanatnak tartja a kapitalizmusra való átmenetben, de erőteljesen aláhúzza, hogy „éppen ez a tény egészen téves nézeteket szült" (uo. 314.), mivel egyesek a kereskedelmet tüntetik fel az átalakulás hajtóerejének.

[34] Transition, I. k. 33.

értékre termelő társadalom. A „nyugat-európai feudalizmus alapjában véve konzervatív, a változásnak ellenálló jellege" következtében a változásnak tehát kívülről kell jönnie, s Sweezy szerint a (világ)kereskedelem ilyen külső faktor, a naturálgazdálkodás és az áru- és pénzgazdálkodás találkozásakor az utóbbi mint forradalmi elem fokozatosan, de lényegében automatikusan felbomlasztja az előbbit, tehát az egész feudális gazdálkodást is. A történelmi fordulópont Sweezy számára – aki Pirenne-re hivatkozik mint abszolút szaktekintélyre – a világkereskedelem újraéledése a 11. századtól a földközi-tengeri kereskedelem fellendülésével. Sweezynek tehát még a feudalizmus általános válságának elméletére sincs szüksége a maga externalista teóriájához, pontosabban, számára ez a válság már csak a világkereskedelem évszázadok óta tartó bomlasztó hatásának eredményeként, következményeként jelenik meg.[35]

A feudalizmus felbomlása mögött az elsődleges hajtóerő (prime mover) Sweezy szerint a világkereskedelem mint *külső* hatás és nem a feudalizmus *belső* ellentmondásai, mint Dobb véli. Mihelyt a külkereskedelem deus ex machinaként kívülről megjelenik – először a levantei, majd az atlanti kereskedelem formájában, amelyeket nem a belső igények, hanem a világkereskedelem önmozgása váltottak ki –, megkezdődik az áru- és pénzgazdálkodás gyors fellendülése és a feudalizmus felbomlása, mivel

(1) a városi gazdaság eleve hatékonyabb, mint a falusi gazdaság, és az előbbi fellendülése az utóbbit is magával ragadja a racionális és hatékonyabb gazdálkodás irányába;

(2) a kereskedelem fellendulésével megváltozik a termelők magatartása, mindjobban elterjed a cserére irányuló, haszon-maximalizáló üzletszerű magatartás;

(3) a külkereskedelem élénkülése következtében radikálisan megváltoznak a földbirtokosok szükségletei, s megnő a kereslet az új áruk iránt, ami visszahat a kereskedelem fejlődésére;

(4) a mindjobban növekvő kereslet kielégítésére a városi gazdaság csak úgy fejlődhet, ha menedéket nyújt a jobbágyoknak, és így összeomlik a feudális függés egész rendszere.[36]

Mindez Sweezynél valóban automatizmusként működik, s ez hozza őt leginkább zavarba, ugyanis a változások szerinte már a 11. században elkezdődnek, és már a 14. században beköszönt a feudalizmus teljes válsága, amely befejezetté teszi a kapitalizmusra való áttérést a 16. század végére. Ám ez a konfliktusmentes, egyenesvonalú fejlődés nemcsak önmagában ellentmondásos, hanem végeredményében is, a túlságosan korán elért kapitalizmus révén. Sweezy ezt a nyilvánvaló ellentmondást úgy igyekszik feloldani, hogy a feudalizmus és a kapitalizmus közé a 15–16. századra bevezet egy harmadik termelési módot, amelyet „prekapitalista árutermelésnek" nevez, de közelebbről nem határoz meg, csak negatíve jellemez: „Ebből következik, hogy a közbeeső szakasz nem a feudalizmus és a kapitalizmus egyszerű keveréke volt, domináns elemei nem voltak *sem* feudálisak, *sem* kapitalisták."[37]

[35] Uo. 36, 41–42. Pirenne elméletének részletes kritikáját adja Hilton Sweezyvel vitázva, s arra konkludál, hogy „Pirenne értelmezését a kereskedelem újjászületéséről és az európai feudalizmus gazdasági életében kiváltott változásról – amelyen lényegében Sweezy elmélete nyugszik – el kell vetnünk." (Uo. 111.).

[36] Uo. 42–44.

[37] Uo. 49.

Joggal jegyzi meg R. Brenner Sweezy álláspontját összegezve és bírálva, hogy koncepciója rejtett előfeltevések egész során alapszik, mindenekelőtt azon, hogy a kereskedelem fejlődése önmagában véve közvetlenül megváltoztatja egyének, osztályok, rétegek viselkedését a racionálisabb, hatékonyabb, azaz kapitalista gazdálkodás irányába. Mindenekelőtt azt a jogosulatlan előfeltevést vitatja Brenner Sweezynél – Dobb érvelését folytatva –, hogy a földbirtokosok a világpiacon jelentkező kereslet hatására „racionálisan" döntöttek úgy, hogy az „abszolút többlettermék" növeléséről átváltanak a „relatív többlettermék" növelésére, tehát a feudális kizsákmányolásnak a változatlan termelési feltételek közötti fokozásáról a termelékenység fokozására, ami Sweezy számára a pénzjáradékra való áttéréssel egyúttal már a feudális függés felbomlását is jelenti. Egészében véve Brenner szerint „Sweezy hibája nyilvánvalóan az, hogy feltételezi a kapitalista racionalitás normáinak működését egy olyan szituációban, ahol a kapitalista társadalmi viszonyok nem léteznek, csak azért, mert a piaci csereviszonyok elterjedtek voltak . . . Sweezy egész koncepciója a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenetről azon az implicit feltételezésen alapul, hogy a kapitalizmus már létezik. Ez azért van, mert Sweezy hibásan úgy véli, hogy a város és a kereskedelem valamiféle embrionális kapitalizmust képeznek . . . történelmi funkcionalizmusa révén a társadalmi átalakulást a társadalmi termelőerők fejlődése közvetlen következményének látja".[38]

Sweezy álláspontjának gyengeségei és a Dobb koncepcióját továbbvivő Brenner kritikájának jogosultsága szerintünk nyilvánvaló. Ám Sweezy és Dobb nemcsak szélsőségesen ellentétes álláspontot képviselnek, hanem közös gyenge pontjaik is vannak, ahol álláspontjuk egészen közel kerül egymáshoz. Ahogy a II. világháborút követően a kapitalizmus végső felbomlását mindketten igen rövid és gyors folyamatként vetítették előre, s csak a mikéntjén vitáztak, úgy a feudalizmus felbomlása is mindkettőjük számára egy rövid és viszonylag gyors, igen koránra datált folyamat. A vita első menetét az ötvenes években tehát az jellemzi, hogy a kölcsönös bírálat végső soron feloldódik valamiféle megállapodásban, egy átmeneti társadalom feltételezésében a feudalizmus és kapitalizmus között, amely kísértetiesen hasonlít egy átmeneti társadalom feltételezésére a kapitalizmus és a (kifejlett) szocializmus között.

Dobb első válaszában (1950) így egyfelől bírálatát adja Sweezy externalista, kereskedelemcentrikus, leegyszerűsített modelljének, másfelől védekezni kényszerül saját leegyszerűsített modelljét illetően: „Senki sem állítja, hogy a parasztok osztályharca a földbirtokosok ellen egyszerű és közvetlen módon vezet a kapitalizmushoz. Amit ez az osztályharc módosít, az a kisárutermelők termelési módjának (petty mode of production) függése a feudális földbirtoktól, és ez az, ami végső soron eloldja a kistermelőt a feudális kizsákmányolástól. Ebből, a kisárutermelők termelési módjából . . . születik meg később a kapitalizmus." Mégpedig úgy, hogy a 14–16. században „a kisárutermelők termelési módja kezdte megszabadítani magát a feudális kizsákmányolástól, de még nem volt alávetve – legalábbis jelentős mértékben – a kapitalista termelési viszonyoknak, amelyek végül is lerombolták azt".[39] A 15. és 16. század tehát mindkettőjük számára átmeneti szakasz a feudalizmus és a kapitalizmus között, amelyet az egyszerű árutermelés álta-

[38] *R. Brenner:* i. m. 1977, 45, 48.

[39] Transition, I. k. 59, 62. Dobb itt világosan megfogalmazza, hogy az átmeneti társadalom feltételezésében egyetért Sweezyvel.

lánosulása jellemez. Dobb szerint ez *még* nem kapitalizmus, hanem inkább késői feudalizmus, mivel a belső erők csak az angol polgári forradalomban érnek el döntő fordulatot, és jut el a fejlődés a kapitalizmusig. Sweezy szerint ez *már* nem feudalizmus, bár még csak korai kapitalizmus, mert a külső erők alapjában véve már lerombolták a feudalizmust, de a világkapitalizmus még csak elkezdte formálni a nemzeti kapitalizmust. Mindkét álláspont mögött a kapitalizmus keletkezésének túlságosan korai datálása rejlik – mint látjuk, ez még markánsabb Sweezynél, mint Dobbnál –, amely mögött viszont a feudalizmusnak a jobbágysággal, a kapitalizmusnak az áru- és pénzgazdálkodással, röviden, az egyszerű árutermelésnek a tőkés árutermeléssel való azonosítása rejlik, bármennyire is hangsúlyozzák mindketten – különösen Dobb –, hogy a bérmunka általánosulása egy későbbi és bonyolultabb folyamat.[40] Végül egész koncepciójuk mögött az a politikai feltételezés rejlik – ami a II. világháborút követően általánosan elterjedt volt –, hogy a szocializmus első jelentkezése, azaz lényegi meghatározottságainak kezdeti és kezdetleges realizálódása gyorsan felbomlasztja a világkapitalizmus rendszerét, és így közvetlen választ ad a harmadik világ fejlődésének problémáira is.

A kisárutermelés fejlődése Dobb és Sweezy számára egyaránt döntő jelentőségű a kapitalizmusra való átmenetben, álláspontjuk eltérése azonban jelentős, s ez legjobban Marx koncepciója eltérő értelmezésében mutatkozik meg. Marx *A tőke* III. kötetében ugyanis kifejti, hogy „Az átmenet a feudális termelési módból kétféleképpen történik. A termelő kereskedővé és tőkéssé lesz, ellentétben a földművelő naturális gazdálkodással és a középkori városi ipar céhhez kötött kézművességével. Ez a valóban forradalmasító út. Vagy pedig a kereskedő közvetlenül keríti hatalmába a termelést. Bármennyire jelentős ez utóbbi út történelmileg mint átmenet ... önmagában véve nem forradalmasítja a régi termelési módot, sőt, azt inkább konzerválja, és mint a maga előfeltételét megtartja".[41] Sweezynek a saját álláspontja logikája szerint mégiscsak ki kellett állnia a második út mellett, s ezért igen nagy erőfeszítéseket tett Marx tézise átértelmezésére,[42] Dobb viszont erőteljesen hangsúlyozza annak következményeit, hogy Marx szerint csak az első az igazán forradalmi út: „Rengeteg bizonyíték van arra a kimagasló szerepre, amelyet a kapitalizmus hajnalán azok a kapitalisták játszottak, akik tömegesen bukkantak fel a kistermelők termelési módjából ... Szerepük megértése, továbbá az osztályszövetség megértésének kulcsa is a polgári forradalomban, nevezetesen annak megértésében rejlik,

[40] A totális egyszerű árutermelés modelljének történelmi realitása és az egyszerű árutermelés szerepe a kapitalizmus egész előtörténetében és történetében a marxi életmű egyik igen fontos, és szerintünk nemcsak elhanyagolt, hanem alapvetően félreértett problémája, amely gyakran vezetett súlyos hibákhoz a középrétegeknek a munkásmozgalomhoz való viszonya értelmezésében. Dobb és Sweezy nagy érdeme, hogy igen erőteljesen hangsúlyozza az egyszerű árutermelés jelentőségét a kapitalizmusra való átmenetben, akkor is, ha mindketten ellentmondásosan teszik ezt, s lényegében önálló termelési móddá léptetik elő az egyszerű árutermelést. Csak jeleznénk ez alkalommal, hogy a harmadik világ irodalmában – a kapitalizmus és a prekapitalista formációk találkozásának ábrázolásában – igen elterjedt az a francia marxistáktól származó megközelítés, amely szerint egy társadalmi formáció több – egy domináns és egy vagy több alárendelt – termelési módot foglal magában. Ezen az úton lehetséges volna szerintünk az egyszerű árutermelés „termelési módjának" beillesztése a feudalizmus és kapitalizmus mint „társadalmi formációk" közötti átmenet elméletébe

[41] *Marx–Engels* Művei, 25. köt., Bp., 1974. 315.

[42] Transition, I. k. 54–55.

hogy a kereskedelmi tőke miért állt távol attól, hogy tartósan progresszív szerepet játsszon, és miért lépett olyan gyakran szövetségre a feudális reakcióval."[43] A Dobb és Sweezy közötti vita óta a társadalmi feltételek igen sokat változtak – nyilvánvaló lett a társadalmi formációk közötti átmeneteknek, és ennek megfelelően a harmadik világ fejlődésének sokkal bonyolultabb és elhúzódóbb jellege –, de mint Dobb fentebb idézett kijelentése mutatja, kettőjük eltérő alapállása végigvonul a feudalizmus és a harmadik világ fejlődéséről szóló vitán a mai napig. A kereskedelem szerepének eltérő értékelése egyértelműen elválasztja az externalista, a világrendszer szerepét hangsúlyozó koncepciókat az internalista, a belső (osztály)viszonyok fejlődését kidomborító koncepcióktól.

A Dobb és Sweezy között az ötvenes évek elején megindult vitában hamarosan bekapcsolódtak a marxista történészek is, mint K. Takahashi, R. Hilton és Ch. Hill, s így az eredeti vita számos kérdése mélyebb, átfogóbb és részletesebb kifejtést nyert. Takahashi a vitában való hozzászólásában (1952) a feudális termelési mód rendszeres kifejtésére tesz kísérletet, és így érkezik el a feudális jövedelmek M. Bloch által említett válságáig (crise des fortunes seigneuriales) a 14–15. században. A feudalizmust azonban egészében véve igen dinamikus társadalmi formának mutatja be, amely nem vár külső mozgatóra a fejlődéshez. A fejlődés mozgatóereje azonban még belső mozzanatként tekintve sem a kereskedelem avagy a piacgazdaság, mivel a piac struktúráját a termelési rendszer belső szervezete határozza meg. Takahashi idézi Sweezy kritikájául még Postan megfogalmazását is: „A pénzgazdaság fejlődése nem volt mindig az a nagy emancipáló erő, amelynek a 19. századi történészek hitték ... a piac kiterjedése és a termelés növekedése éppúgy vezethet a munkajáradék növelésére, mint csökkenésére."[44] Angliában is fellépett mindkét fent említett tendencia, de végül is a munkajáradék csökkenésének és a termelékenység növelésének tendenciája kerekedett felül. Amint R. H. Tawney klasszikus elemzéséből tudjuk, a 16. századtól kezdve az angol fejlődés már egyértelműen a földbirtokos–tőkés, bérlő–bérmunkás hármassága, azaz a mezőgazdaság kapitalizálódása felé tartott. Takahashi tehát – kritikai megjegyzései ellenére – lényegében Dobb mellett foglalt állást, és a belső fejlődés hajtóerejeként hangsúlyozta ki az egyszerű árutermelés növekedését a kapitalizmusra való átmenetben: „Dobb egyik legértékesebb hozzájárulása a történettudományhoz az, hogy az ipari tőkések eredetét nem az *haute bourgeoisie* soraiban keresi, hanem a kisárutermelők osztályában, akik éppen azon voltak, hogy megszabaduljanak a feudális földtulajdon uralmától, vagyis Dobb az eredetük keresésében a kistermelők gazdaságának belső viszonyaihoz nyúlt vissza, és nagyon fontosnak tartotta a kis- és középtermelők szerepét, mint a termelékenység emelése fő tényezőjét a korai kapitalizmusban."[45]

Takahashi értékes hozzájárulása a vitához számunkra viszont az, hogy ezt a szempontot nemcsak az angol polgári forradalom elemzésében viszi tovább, hanem előretekint a kereskedelmi tőke viszonyának változása felé is, amely a továbbiakban döntő jelentőségű az ipari forradalom és a periféria alulfejlődése szempontjából: „a 17. századi angol forradalom, amely széttörte a feudális reakciót (abszolutizmus), egyben megtette az első

[43] Uo. 64.
[44] Uo. 77.
[45] Uo. 87–88.

lépést is a kereskedelmi tőke ipari tőkének való alárendelésére is."[46] Ezt a harcot az egyszerű árutermelésnek a kapitalizmusra való átmenet időszakában progresszív erői és a konzervatív jellegű kereskedelmi tőke között Takahashi az egész átmeneti korszakban végigvezeti: „Nyugat-Európában, mind Angliában, mind pedig Franciaországban a forradalom bázisát a független parasztok és a kis- és középtermelők osztálya adta. A forradalom szívós harc volt a középosztály egy csoportja ... és az *haute bourgeoisie*-nak a feudális arisztokráciából, a kereskedelmi és pénzügyi monopolisták közül származó csoportja között."[47]

Hilton — a vita legaktívabb résztvevőjeként — egy rövid hozzászólásában (1953) szintén bírálja Sweezyt, amiért a fejlődés hajtóerejét (prime mover) külső tényezőkben, a világkereskedelemben keresi, és hangsúlyozza, hogy „a földjáradékért való harc volt a feudális társadalom fő ellentmondása és mozgatóereje ... A földjáradékért való harc mindjobban élesedik és a 14. században eléri az általános felkelés akut fázisát". Hilton tehát a földjáradékért való társadalmi-gazdasági harcból — igen erőteljesen kiemelve annak osztályharc jellegét — vezeti le a feudális fejlődés egész modelljét: „A gazdasági haladás — amely elválaszthatatlan volt a földjáradékért vívott korai harcoktól és a feudalizmus politikai stabilizációjától — a termelés bruttó társadalmi többlete, az önfenntartáson felüli többlet növekedéseként jelentkezett. Ez és nem a nemzetközi selyem- és fűszerkereskedelem úgynevezett újjászületése volt az árutermelés fejlődésének alapja. Ebben a még dominánsan naturálgazdálkodó periódusban mind nagyobb többlet áll rendelkezésre a cserére. A középkori piaci központok és városok fellendülése a 10. vagy 11. századtól kezdve elsősorban az egyszerű árutermelés terjeszkedésének következménye volt. A nemzetközi kereskedelem látványos fejlődése ... csak később, a termelőerőknek a mezőgazdaságban megindúló fejlődése után következik be, s a termelőerők fejlődésének folyamatát a földjáradékért vívott harc váltotta ki."[48]

Hilton egy másik írásában (1952) a kapitalizmus jelentését, értelmezését vitatja a polgári történészeknél (Pirenne, Postan és mások), és kimutatja hibás értelmezésük hatását Sweezyre. Pirenne és még sokan mások a kapitalizmust visszaviszik már a korai középkorba, illetőleg kapitalistának nevezik a társadalom gazdasági életének azt a szféráját, amelyben a kereskedelmi tőke tevékenykedik (áru- és pénzgazdálkodás). Éppenséggel az áru- és pénzgazdálkodásnak a kapitalizmussal való azonosítása okozza a kapitalizmus túlságosan korai datálását és az átmenet leegyszerűsítését Hilton szerint Sweezynél: „Világos, hogy nem kevés zavar van a kapitalizmus korai formái tanulmányozásában. Ezért nem árt visszatekintenünk arra, hogyan értette Marx ezt a terminust ... Érvelése szerint a kereskedelem ... bármennyire is elterjedt, és a pénztőke felhalmozására vezetett, nem alakítja át automatikusan a feudális társadalmat ... A tipikus középkori kapitalista a kereskedő volt, aki a profitját a gazdaságilag elmaradott és földrajzilag távol eső területekről való kereskedelemből szerezte. A profit vagy a kis mennyiségű és igen

[46] Uo. 88.

[47] Uo. 94–95. Takahashi azt is hangsúlyozza, hogy M. Weber a puritanizmust a kiskapitalisták ideológiájának tartotta és ugyanilyen értelemben idézi Lefèbvre álláspontját (aki egyébként a vita egyik, általunk külön nem elemzett, résztvevője volt) az egyszerű árutermelés jelentősége mellett az átmenetben (Uo. 95.)

[48] Uo. 115–117.

drága keleti áruk importjából származott, mint a fűszerek vagy a mindennapi fogyasztási cikkek árának jelentős különbségéből két helyi piac között ... A középkori pénztőkének ez a magatartása szkeptikussá tette Marxot azzal az igénnyel szemben, hogy a pénzjáradék növekedése önmagában véve közvetlen kapcsolatban van a feudális viszonyok hanyatlásával. A feudális járadékot a kapitalista földjáradéktól ugyanolyan gonddal különböztette meg, mint a kereskedelmi tőkét az ipari tőkétől ... Marx azonban a kereskedelmi tőke növekedését a kapitalista termelési mód egyik előfeltételének tekintette."[49]

A kereskedelmi tőke – és a városi gazdaság – sui generis progresszív jellegének mítoszát leromboló elemzésével Hilton nagyrészt előkészítette a hetvenes éveknek a harmadik világ fejlődését már közvetlenül érintő teóriáit a világkereskedelem és a kereskedelmi tőke retrográd jellegéről. Hilton az ötvenes években még mindenekelőtt a középkori tőke feudális kötöttségét mutatja ki az olasz és flandriai pszeudo-kapitalizmus zsákutcájában: „A kereskedelmi tőke nagy koncentrációja, a hitel és a cseremechanizmus kidolgozott rendszere a 13–14. század új jegye ... és mégis, látszólagos nemzetközi hatalmuk ellenére a nagykereskedők, akárcsak a 11–12. századi elődeik, alkalmazkodtak a feudális társadalmi rendszerhez. Érdekeik sokfélesége, ... mind társadalmilag, mind pedig politikailag alkalmazkodóvá tette őket a feudális uralkodó osztályhoz ... A lényeg az, hogy a termelés és a kereskedelem kiterjedése ellenére a 13. században és a 14. század elején a régi társadalmi-gazdasági rendszer alapvonásai megmaradtak, és nem tűntek el a 17–18. századig."[50] Hilton láthatólag erőteljesen szembeszáll a feudalizmus felbomlásának korai datálásával, s nagyon markánsan megrajzolja az olasz pszeudo-kapitalizmus (reneszánsz) kontrasztját az angol korai kapitalizmussal.[51] Egész álláspontját a formációelméleti megközelítés előtérbe állítása jellemzi, s az átmenet hosszú és ellentmondásos jellegének hangsúlyozása, s a Dobb–Sweezy-vita fontosabb anyagainak általa szerkesztett kiadásának előszavában (1976) már a Sweezy-vonal jelenlegi képviselőivel vitázva fogalmazza meg álláspontját, miszerint a 16. században még Angliában sem ért véget a feudalizmus, vagyis „Bármennyire is fontosak voltak azok a változások, amelyek szabad teret adtak a mezőgazdasági és ipari árutermelésnek, a feudális termelési mód alapvető viszonyainak átalakulása még nem történt meg."[52]

[49] Uo. 148–150.

[50] Uo. 152.

[51] „A kapitalizmus korai szakaszainak tanulmányozására a legalkalmasabb a középkori Flandria és Közép-Itália textilmanufaktúrának összehasonlítása a 16–17. századi angollal ... A modern kapitalizmus eredeti indíttatását az angol textilipartól kapta, és nem a legfontosabb középkori gazdasági centrumokból alakult ki közvetlenül. Az alapjait a falusi házipar rakta le, amely elmenekült a hagyományos városi centrumoktól. Tudjuk természetesen, hogy a céh-korlátozások voltak többek között az okai annak, hogy a városból a falura került át a súlypont ... A probléma azonban megoldhatatlan szűken vett technikai-gazdasági tényezők alapján, mivel a társadalmi-politikai tényezők legalább olyan fontosak ... A legkorábbi kapitalistáknak differenciáltan kereskedelmi érdekeik voltak, annyira összekapcsolódtak az európai feudális társadalmi-politikai viszonyokkal, hogy nem volt várható tőlük áttörés a kapitalizmus irányában. Flandriában a 14. század elején a francia királlyal és a nemességgel szövetkeztek a városi kézművesek és a parasztok ellen. A 14. századi Firenzében a polgári forradalom klasszikus modelljének legkevésbé heroikus mozzanata mintegy előrevetítette a jövő kísérletét – a polgárság a munkásoktól és a kézművesektől való félelmében csatlakozott a legyőzött nemességhez, és ezzel tönkrette saját osztályának jövőjét." (Uo. 156–157).

[52] Uo. 26.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az ötvenes években, a vita első menetében a történészek többsége a feudalizmus és kapitalizmus közötti átmenet hosszú, elnyújtott jellege és a belső hajtóerők fontossága mellett foglalt állást, de még nem tudta beépíteni koncepciójába a 16–17. századi világkereskedelem hatását Nyugat-Európa fejlődésére. Nagyon határozottan megfogalmazták azonban – mint például Ch. Hill –, hogy az ipari forradalmig terjedő korszak a társadalmi formációk fejlődését tekintve a feudalizmushoz, s csupán a kapitalizmus előtörténetéhez tartozik. Hill Engels *Anti-Dühring*-jét követve fejtegeti az abszolút monarchia kettős természetét, egyértelműen állást foglalva annak alapvetően feudális államformaként való felfogása mellett: „Valójában éppenséggel a kistermelő termelési mód emancipációja – amely a feudális társadalom általános válságából származott – vezette a feudális osztályt a 14. század közepétől a központi államhatalom megerősítésére, azért, hogy (1) elnyomja a parasztfelkeléseket, (2) a gazdag parasztoktól adózással elvonja az általuk visszatartott többletet, (3) a munkaerő *országos* szabályozását hozza létre, mivel a feudális hatalom helyi szervei már nem voltak elegendőek. Az abszolút monarchia a feudális monarchiának a megelőző feudális-rendi monarchiától különböző formája, de az uralkodó osztály ugyanaz maradt."[53]

III. Világfeudalizmus vagy világkapitalizmus?

A hatvanas években alapvetően megváltozott a feudalizmus általános válságával és a harmadik világ fejlődésével foglalkozó irodalom beállítottsága. A kapitalizmus konszolidálódott, az a közvetlen párhuzam, amelyet a feudalizmus és a kapitalizmus válsága között a vita korábbi résztvevői feltételeztek, mindjobban elvesztette jelentőségét. A volt gyarmati országok azonban sorra szabadultak fel, s a hogyan tovább kérdéséhez először azt kellett megválaszolni, hogy milyen termelési módot örököltek a gyarmatosítástól, s ez a termelési mód a korábbi prekapitalista termelési mód és a kapitalizmus sajátos szintézisének mutatkozott. Így a hatvanas évektől kezdve a hangsúly fokozatosan áttevődött a világkapitalizmus történetére, mivel a nemzeti történetírás keretei – amelynek Dobb vonala csak marxista átértelmezését tudta nyújtani – látványosan szűkösnek bizonyultak a harmadik világ országai termelési módjának elemzésére. Az úgynevezett termelési mód vitában (The Mode of Production Controversy)[54] a latin-amerikai iskola volt a kezdeményező, hiszen Latin-Amerika egy lépéssel előbbre tartott, mint a többi fejlődő ország, már a gazdasági függetlenségért vívott harc volt a napirenden, amikor másutt még a politikai függetlenségért vívott harc.

A latin-amerikai iskolában a hatvanas években jórészt Sweezy vonala folytatódott tovább, Sweezy – és még inkább Baran – követői kerültek előtérbe, akik a társadalmi formációk átmeneteit a *világrendszer* szintjén tanulmányozták, s a belső fejlődés korábbi abszolutizálásával most a *külső* tényezőket, a világrendszer egészének törvényszerűségeit abszolutizálták. A feudalizmus általános válsága Nyugat-Európában ebből a nézőpontból nem az európai fejlődés problémája volt elsősorban, tehát a kapitalizmusra való átmenet

[53] Uo. 121.

[54] Erről részletesen beszámoltunk a The Labyrinth in the Mode of Production Controversy (Studies on Developing Countries sorozat, a Világgazdasági Intézet kiadása, 1980) c. írásunkban.

miként jének kérdése Nyugat-Európában, hanem olyan folyamatként vizsgálták, amely az „európai világgazdaság" kialakulására vezetett, és az egész világot centrumra és perifériára szabdalta fel. A társadalmi formációk fejlődése Európában a 15–16. században, a világkereskedelem kialakulásának időszakában, abból a szempontból vált alapvető fontosságúvá, hogy az európai expanzió milyen társadalmi formációkat „exportált" vagy alakított ki a világban. Az alapkérdés tehát nem úgy vetődött fel, hogy feudalizmus volt-e, vagy kapitalizmus, s mikor és hol zajlott le az átmenet, hanem, hogy világfeudalizmust, vagy világkapitalizmust teremtett-e Spanyolország és Portugália.

Míg Sweezy számára az volt a probléma, hogy a világkereskedelem mint külső tényező hogyan formálta át Nyugat-Európát, s alakította át kapitalizmussá az említett automatizmus szerint, addig a latin-amerikai iskola és az externalista vonal más képviselői számára az vált központi kérdéssé, hogy a világkereskedelem kialakulásával hogyan vált a *világ* egyesapásra kapitalistává. Feltételezésük szerint ugyanis a világkereskedelem eleve azonos a világkapitalizmussal, a világfeudalizmus perspektívája számukra csak bírálni való ellenpontként szolgált. A világkereskedelem olyan volt, mint a legendás Midász király az arannyal, bármihez nyúlt hozzá, az nyomban kapitalistává változott, már tudniillik eleve attól, hogy része lett a világrendszernek mint világkapitalizmusnak. Rendkívül jellegzetes, hogy a 15–16. századot nemcsak a világkapitalizmus kialakulása korának tekintik, hanem mondhatni inkább a világimperializmus korszakának, ugyanis a 19–20. századi imperializmus, gazdaság (kereskedelem) és politika (hódítás és erőszak) közvetlen egysége nézőpontjából tekintenek vissza rá. Azonban bármennyire is hangsúlyozzák a politikai szempontok jelentőségét – a nincsenek nemzetek, csak (világméretű) osztályok szempont jegyében –, elméletük középpontjában a kereskedelem áll. A kapitalizmus számukra is azonos az áru- és pénzgazdálkodással, így az exportra termelő nagygazdaságok megléte Kelet-Európában vagy Latin-Amerikában kapitalista jellegük kétségtelen bizonyítékaként szolgál.

A világkapitalizmus elméletének externalista vonala a hatvanas években indult, de a hetvenes évekre még jobban felerősödött, és irányzatokra bomlott. Fejlődésük jól nyomon követhető Barantől és Sweezytől Frankon át Wallersteinig, vagy éppen A. Emmanuelig és S. Amin ig.[55] Ám a változás igazi jelentősége abban mutatkozik meg, hogy az angol marxista történetírásban is végbement egy átértékelődés. Hobsbawmnak a hatvanas években írott munkái kapcsolódnak ugyan Dobb vonalához, de az európai feudalizmus válságának témáját már nem lehetett megírni a világrendszerre való kitekintés nélkül. A feudalizmus általános válságának és a harmadik világ termelési módjának kérdése tehát közvetlen közelségbe került. Hobsbawm megadja a vita két szakasza közötti átmenetet azzal, hogy a centrum, a nyugat-európai feudalizmus és kapitalizmus fejlődését vizsgálja, de most már a világgazdaság egészére vonatkoztatva. Hobsbawm a Dobb–Sweezy vitához való hozzászólásában (1962) a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenetet nem egyszeri, a világkereskedelem kialakulása által kiváltott áttörésnek, hanem olyan hosszadalmas és ellentmondásos folyamatnak tekinti, amely az egyenlőtlen fejlődés logikáját követi. Az átmenet mindegyik szakasza szerinte tartalmazott a kapitalizmus felé vezető mozzanatokat, s mindegyik szakaszban más-más terület került a fejlődés köz-

[55] Ezt a fejlődésvonalat követi nyomon *Brenner* (1977) tanulmánya 33, 38. stb.

pontjába. A soron következő válság után az addig vezető ország háttérbe került, s egy korábban elmaradottabb, de az adott helyzetben progresszívebb vonásokat felmutató ország került előtérbe. Hobsbawm így a ciklus- és válságelméletet visszahelyezi a reális történelmi folyamatba, és a feudális formáció élettörténetének fázisaként mutatja be a válságokat. A feudalizmus történetét és a kapitalizmusra való átmenetét az alábbiakban periodizálja:

1. 5.–10. század, az úgynevezett sötét korszak, amely visszaesés a római birodalom bukása után és fejlődés a 10. századi válságig;

2. 10–14. század, az úgynevezett fejlett feudalizmus, amelyet mindvégig gyors fejlődés jellemez;

3. 14–15. század, a feudalizmus általános válsága, amelyet a feudális nagygazdaságok összeomlása és a népesség csökkenése kísér;

4. 15–17. század, terjeszkedési szakasz, a feudalizmus elleni első frontális támadások kora (reformáció, holland forradalom);

5. 17. század, a feudalizmus újabb mély válsága, amelyből az angol forradalom vezet ki a kapitalizmus felé;

6. 18. század, a századvég válságából az angol ipari és a francia polgári forradalom jelenti a végleges áttörést a kapitalizmus felé.

Hobsbawm álláspontja világosan érzékelteti az egyenlőtlen fejlődést a kapitalizmus előtörténetében, s a kapitalista formáció létrejöttét a 18–19. század fordulóján. Ez a modell azonban nemcsak a 16. századi világkapitalizmus lehetőségét zárja ki, mint Dobb korábbi koncepciója, hanem egyúttal azt is tartalmazza, hogy a Nyugat-Európában a 16. században megindúló fejlődés alulfejlődést indukál a periférián, s ez a két folyamat mind a mai napig kölcsönösen feltételezi egymást: „Mennyiben alkalmazható a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet progresszív modellje a centrumon kívüli területekre? Nagyon kevéssé . . . Éppenséggel az *ellenkező* tendencia dominál azokon a területeken, amelyek érintkezésbe kerültek Európával, és az európai hatalmak gyarmataivá váltak . . . Az európai kapitalizmus keletkezése tehát felerősítette az egyenlőtlen fejlődést és a világ éles felosztását két részre, a »fejlett« és az »alulfejlett« országokra, más szóval a kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra. A kapitalizmus győzelme a 18. század végén már csak megkoronázta ezt a folyamatot."[56]

Hobsbawmnak kezdeményező szerepe volt az úgynevezett 17. századi válság problémájának felvetésében, amelyet sokat idézett tanulmányában (1954) nemcsak a centrum megtorpanásaként jellemez – Anglia és Hollandia sajátos helyzetét kiemelve –, hanem egészében véve úgy ír le, mint a világrendszer válságát, amelyet a korábbi expanzió megtorpanása, sőt, a korábbi gyarmati rendszer csődje váltott ki.[57] Az alapvetően

[56] Transition, I. k. 163–164. Jellegzetes, hogy Barg, aki Hilton álláspontjának éles kritikáját adja (i. m. 1973, 192–195.), Hobsbawm koncepcióját kevésbé bírálja (i. m. 1974, 37.).

[57] *Hobsbawm:* The General Crisis of the European Economy in the 17th Century (Past and Present, 1954/5–6) c. tanulmánya a T. Aston szerkesztésében megjelent Crisis in Europe 1560–1660 c. kötet kiadásai (1956 London, 1967 New York) nyomán vált igazán közismertté a hatvanas években, olyannyira, hogy például *H. Magdoff* alapműveként hivatkozik rá az imperializmus világtörténetét tárgyaló, Imperialism: From the Colonial Age to the Present Monthly Review Press, New York and London, 1978, 102, 112–113. o. c. munkájában. Hobsbawm a marxista formációelmélet problema-

internalista vonalat követő Hobsbawmnak ez a tézise valamennyi externalista koncepció szerves részévé vált, Franknál és Wallersteinnél egyaránt felbukkan, ami egyértelműen arra utal, hogy a hatvanas években, a modern imperializmus gyarmati rendszere általános válságának időszakában, gyökeresen új evidenciák fogalmazódtak meg a történettudományban is.

A 16. századi világkapitalizmus tézisét először és mindmáig a legélesebben A. G. Frank fogalmazta meg, mint az egyetlen, egységes és homogén világkapitalizmus kialakulását a felfedezések következtében. Frankot tulajdonképpen nem a centrum fejlődésének miként je, a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenetének jellemzése vagy datálása, hanem a periféria fejlődése, annak sajátos termelési módja érdekli. A világrendszert – legalábbis a hetvenes évek végéig – kizárólag a periféria oldaláról veszi szemügyre, s az externalizmus szellemében magyarázza, tehát az erőszakosan bevitt termelési móddal és a további „alulfejlődést" újratermelő értéktöbblet-transzferrel. A világkapitalizmus tézisének megfelelően tagadnia kell nemcsak azt, hogy „a latin-amerikai latifundiumok és agrárintézmények történelmi gyökerei és társadalmi-gazdasági okai a feudális intézmények Európából való átvitelében találhatók meg",[58] hanem azt is, hogy a 16. századi Európában feudalizmus volt. Az a sajátos ellentmondás azonban végigkíséri a munkásságát, hogy minden energiáját abba fekteti, hogy a világrendszer mint világkereskedelem és a világkereskedelembe bekapcsolódó gyarmati exportgazdaságok kapitalista jellegét dokumentálja, s már sokkal kevésbé evidens nála Nyugat-Európa – különösen Spanyolország és Portugália – kapitalista fejlődése.

Frank munkássága – amit itt csak érinteni kívánunk[59] – komoly fordulatot hozott a harmadik világ irodalmában, és kezdeményező jellegű volt a latin-amerikai iskola egész fejlődésében. Szembetűnő nála a továbblépés Sweezyvel szemben, Franknál a világkereskedelem már nem annyira Nyugat-Európát alakítja át csupán – vagy elsősorban –, hanem az egész világot, s főként a perifériát: a feudalizmus 14–15. századi válságából csak egyetlen kiút van, a helyi feudalizmusoknak világkapitalizmussá való kiterjedése az egyes országoknak a világkereskedelemben és világpiacba való integrációja révén. Ha Rosa Luxemburg úgy vélte, hogy a kapitalizmus nem állhat fenn a harmadik országok piacai nélkül, akkor késői tanítványa, Frank szerint már létre sem jöhet nélkülük; viszont a világkereskedelem genezise egyben szükségszerűen a (világ)kapitalizmusé is. Frank a koncepcióját a latin-amerikai országok fejlődésén fejtette ki, s a feudalizmus tagadása nála végső soron politikai pozíciójából, a nemzeti burzsoázia progresszív szerepének elutasításából származott, amelyhez képest persze meglepő fordulat, hogy Allende tanácsadói között találjuk Chilében. Többször újrafogalmazott koncepcióját a hetvenes évek

---

tikáját általában is vizsgálja, sajátosan azonban az ipari forradalom történetében. Az ipari forradalom története kapcsán a belső fejlődés és a világfejlődés példamutató szintézisét adja, s kitekint az alulfejlődés egész kérdéskörére. (Vö. Industry and Empire, The Pelican Economic History of Britain, vol. 3, 1968, 48–49. stb.), akárcsak *Ch. Hill* a fenti sorozat 2. köteteként megjelent Reformation to Industrial Revolution (1967) c. munkája. Ezek a korszakok azonban már nem tartoznak vizsgálatunk körébe, így csak utalni kívánunk ezekre a művekre.

[58] *J. D. Cockroft, A. G. Frank, D. Johnson:* Dependence and Underdevelopment, Anchor Books, New York, 1972 14–15., vö. még *A. G. Frank:* Lumpenbourgeoisie–Lumpendevelopment Monthly Review Press, New York and London, 1974 17. stb.

[59] Vö. 1. lábjegyzet.

végén a centrum oldaláról is kidolgozta a *Világméretű felhalmozás 1492–1789* c. munkájában (1978), amelyben azonban az európai feudalizmus válságát és a kapitalizmusra való átmenetet csak abból a szempontból vizsgálja, hogy ment végbe a tőkefelhalmozás és a tőkés termelési mód világméretű fejlődése a 16–17. században.[60]

A Frank álláspontjában meglévő feleméssség – kapitalizmus a világban és késői feudalizmus vagy korai kapitalizmus Európában – jellegzetes ellentmondás, amely a kapitalizmusnak az áru- és pénzgazdálkodással, a kereskedelemmel való azonosításából fakad. Az utóbbi azonosítás sokakat vezet ahhoz a nézőponthoz – érintőlegesen már említettük az Annales-körnél –, hogy előbb van világkapitalizmus, mint nemzeti kapitalizmus. Ez az álláspont igen gyakori a harmadik világgal foglalkozó marxista és polgári szerzők körében,[61] míg egy másik vonal változatlanul a nemzeti, vagy legfeljebb az európai kapitalizmus fejlődésére koncentrál, s kapitalistának tekinti a városi gazdaság vagy a kereskedelem minden fejlődését.[62] Európai feudalizmus vagy európai kapitalizmus, illetve európai feudalizmus vagy világkapitalizmus ellentmondásában vergődik a szerzők többsége. Ezen az alapon érthető meg Wallerstein *A modern világrendszer* (1974) c. munkája, amely voltaképp nem egyéb, mint az európai feudalizmus válsága, és a világkapitalizmus kialakulása témakörének összefoglalása, monografikus feldolgozása. Wallerstein azért fordul vissza a „hosszú 16. század" elemzéséhez, hogy magyarázatát adja a periféria „alulfejlődésének", s egyben elsimítsa az európai feudalizmus és világkapitalizmus Franknál és másoknál implicite meglévő és sokszor explicite is felbukkanó ellentmondását. Munkája bármennyire is jelentős az „alulfejlődés" vádja elutasítása végett a nemzeti történetírás sáncai mögé mindinkább visszamenekülő polgári történetírással szemben, az ellentmondás feloldására nemcsak képtelen, hanem minden eddiginél látványosabban fogalmazódik meg nála. Nem is lehet másképp, mert a nemzeti történetírással szemben – amelynek praktikus elve, hogy csak nemzeti történelem van, világtörténelem nincs – annak az elvont ellentétét fogalmazza meg, vagyis szerint „a nemzeti államoknak nincs »önálló« történetük", csak a világrendszernek van története.[63]

Wallerstein koncepciójának bírálatában csupán két nagyobb kérdéscsoportot szeretnénk érinteni. Az első az ibériai–spanyol–portugál fejlődés jellege, termelési módja a „világrendszer" kialakulásának időszakában, amelyet úgy fogalmazhatnánk: Tudott-e a *feudális* Spanyolország és Portugália világ*kapitalizmust* teremteni? A második kérdéscso-

[60] *A. G. Frank:* World Accumulation 1492–1789, Monthly Review Press, New York and London, 1978 47. stb.

[61] Lényegében minden externalista beállítottságú marxista álláspontjára jellemző ez. A polgári szerzők közül hadd említsük csak *Ch. Verlinden:* Les Origines de la civilisation atlantique, Albin Michel, Párizs, 1966, 135. skk. c. munkáját.

[62] *A. Otetea:* A reneszánsz és a reformáció c. munkája ekletáns példa erre. A gazdasági reneszánsz és a kapitalizmus kezdetei c. fejezetben a reneszánszot teljességgel a kapitalizmus jegyében mutatja be, a tőke és munka konfliktusát mint alapkonfliktust visszaviszi a 13. századig, s azt fejtegeti, hogy az óriás tőkék felhalmozódásával és a hitelszervezet kiépülésével lehetővé vált a kereskedelmi tőke ipari tőkének való alárendelése. A kapitalizmus túlságosan korai datálásán túl, ami leginkább szembetűnő koncepciójában, az az egyenesvonalú fejlődéselv alkalmazása a Sweezy-modell nyomán, hogy a kereskedelem fejlődésével a kapitalizmus feltétlenül és gyorsan utat tör magának (i. m. Bp., 1974 45–46. stb.).

[63] World Inequality (ed. I. Wallerstein), Black Rose Books, Montréal, 1975. c. könyv előszavában, 16.

port szükségképp magának a világrendszernek a kapitalista jellegét érinti, vagyis kérdésünk az, hogy tudott-e a világkereskedelem az általa integrált különböző *prekapitalista* termelési módokból *világ*kapitalizmust teremteni? Wallerstein 16. századi világkapitalizmus teóriája ugyanis szükségképp két feltevésen nyugszik, egyfelől azon, hogy a nyugat-európai feudalizmus általános válságán Spanyolország és Portugália törtek át a világkereskedelem kialakítása révén (a válság egyetlen lehetséges megoldása szerinte amúgy is az expanzió), másfelől azon, hogy a világkereskedelembe bevont országok a kereskedelmi kapcsolat révén eleve kapitalistává váltak, bármilyenek voltak egyébként belső termelési viszonyaik.

Az első kérdéscsoportot illetően a problémák ott kezdődnek Wallersteinnél, hogy egyrészt világosan nem tisztázza a feudalizmus fogalmát, sőt inkább elhomályosítja azt a világbirodalom–világgazdaság szembeállításra való koncentrálással,[64] másrészt nyilvánvaló ellentmondásként a feudalizmus általános válságát Nyugat-Európában írja le, de a belőle való kitörést az ibériai államokban mutatja be. Így teljességgel megkerüli azt a kérdést, hogy Spanyolországban és Portugáliában mikor és hogyan zajlott le a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet, és ezt a kérdést behelyettesíti azzal a kérdéssel, hogy mi motiválta ezt a két országot a terjeszkedésre. Kapitalizmus irányában való fejlődést azonban végső soron Spanyolországban és Portugáliában sem a terjeszkedés előtt, sem pedig azután nem képes kimutatni, ezért szükségképp az a következtetés adódik, hogy két feudális ország hozott létre világkereskedelmet és világkapitalizmust. A világkereskedelem homogenizáló és „kapitalizáló" hatásának elve tehát már a kiindulópontjánál csődöt mond, a világkereskedelem még azt a két országot sem tette kapitalistává, amelyek leginkább élvezték a hasznát a hosszú 16. században. A nyugat-európai fejlődés egészére nézve ugyanakkor továbbra is nyitva marad a kérdés, hogy a feudalizmus „általános válságában" mely országok képviselték a „leggyengébb láncszemet" s ez Wallerstein koncepciójában állandó konfliktusra vezet Spanyolország és Anglia főszereplése, a külső és belső viszonyok elsődlegessége, az erős és gyenge államok megítélése, világbirodalom és világgazdaság szembesítése, a könyv struktúráját illetően pedig annak eleje és vége között.

Wallerstein könyvét azzal a súlyos megállapítással indítja, hogy „1450 körül a színpad Európában állt készen és sehol másutt a kapitalista világgazdaság megjelenésére".[65] Ez a kijelentése azonban csak azt mutatja, hogy nála nem a kapitalizmus *kialakulásáról*, hanem csak a kereskedelem terjeszkedése következtében való kibontakozásáról, az egész világra való *kiterjedéséről* van szó. A spanyol–portugál terjeszkedés motívumainak reális elemzése így összekapcsolódik a társadalom pórusaiban amúgy is meglévő kapitalizmus feltételezésével, csak így azonosulhat a nyugat-európai feudalizmus „általános válsága" megoldásának kérdése az ibériai terjeszkedés miértjének kérdésével. Wallerstein szerint az ibériai terjeszkedést a gyenge gazdasági fejlettség ellenére az erős, központosított állam tette lehetővé, amelynek létrehozásával Spanyolország és Portugália megelőzte Európát. Amikor Wallerstein azt a kijelentést teszi, hogy „Mivel Spanyolország

[64] Brenner joggal említi, hogy Wallerstein képtelen a feudalizmus egységes és átfogó elméletét megadni (l. m. 1977, 82.).

[65] *Wallerstein:* i. m. 63.

a rekonkvisztára volt építve, a feudalizmus mint *politikai* forma, gyenge volt,"[56] hallgatólagosan feltételezi, hogy a központosított, „erős" állam már nem feudális, vagyis a központosítás túlvisz a feudalizmuson, amely mint alárendelt, „vidéki" jelenség továbbra is fennmarad. A könyv elején tehát hallgatólagos feltételezésként Spanyolországban és Portugáliában megtörténik a kapitalizmusra való átmenet az erős állam, az abszolút monarchia kialakulásával, s ez a feltevés számára elég erős alapnak látszik ahhoz, hogy viselje a kapitalizmus világméretű elterjesztésének terhét. Ahogy azonban közeledünk a hosszú 16. század végéhez, úgy tolódik mindjobban a háttérbe a fenti feltételezés, mivel az így indukált világkapitalizmus és az ibériai államokkal konfrontált valóban kapitalizálódó országok — Anglia és Hollandia — fejlődése már átveszi a tartóoszlop szerepét a világkapitalizmus létének bizonyításában. Miután elvégezték a világkapitalizmus megalapozását, Spanyolország és Portugália — a közvetett, rejtett elemzés síkján, tehát továbbra is a hallgatólagos feltételezések szintjén — visszaminősülhetnek feudális államoknak. Angliával és Hollandiával, mint „gyenge' államokkal szembeállítva, az ibériai abszolutizmus mindinkább magatehetetlen feudális bürokráciaként kerül bemutatásra. Az alapfogalmak maguk is meginognak, a kiindulópont egyrészt az a kimondott feltevés volt, hogy a centrum erős államokat hoz létre, s most kiderül, hogy valójában gyenge államai a legéletképesebbek, s a szerző tetszés szerint használja a koncepciója védelmében az erős és a gyenge államok fölénye melletti érveket. Másrészt ugyancsak kimondott feltevésként megfogalmazódik a kiindulópontban a világbirodalom-világgazdaság szembeállítása, de mindjobban kiderül, hogy az ibériai monarchiák voltaképp nem világgazdaságot, hanem világbirodalmat hoztak létre, s a világgazdaság voltaképp nem sikerükből, hanem bukásukból született meg. Ha szemügyre vesszük az I. fejezet elvont meghatározásait a világbirodalomról és világgazdaságról, a könyv elején az ázsiai világbirodalom olyan szembeállítását találjuk a kialakuló európai (ibériai) világgazdasággal, amelyet a könyv végén megkérdőjelez majd az ibériai világbirodalom szembeállítása az európai (angol-holland) világgazdasággal. Wallerstein így indítja könyve I. fejezetét: „A 15. század végén és a 16. század elején létrejött az európai világgazdaság ... Ez olyan társadalmi rendszer volt, amely korábban nem létezett, s megkülönböztető jegye a modern világrendszer. Ez egy gazdasági, de nem politikai egység, nem úgy, mint a birodalmak, városállamok és nemzeti államok ... Ez egy »világ-*gazdaság*«, mert az alapvető kapcsolatok a rendszer részei között gazdaságiak ... Egy birodalom viszont politikai egység ... A birodalom politikai centralizációja egyszerre erő és gyengeség. Ereje abban rejlik, hogy a perifériáról a centrumba — az erőszak (sarc és adózás), valamint a kereskedelem monopolizált előnyei révén — biztosított a gazdasági áramlás. A gyengeség viszont abban rejlik, hogy a politikai struktúra által szükségessé vált bürokrácia elnyeli a haszon nagy részét ... A politikai birodalmak a gazdasági uralom primitív eszközei."[57] Hát nem az ibériai világbirodalom pontos leírása ez az eredetileg az ázsiai birodalmak jellemzésére szánt fejtegetés? Amint látni fogjuk, maga Wallerstein fogja ezt a továbbiakban leginkább bizonyítani.

A világbirodalom és világgazdaság szembeállítása feltételezi a gazdasági és politikai viszonyok szétválaszthatóságát. A világgazdaság túlnyúlik a politikai egységeken, úgy egyesít különböző politikai egységeket, hogy egyúttal nem vonja őket azonos politikai

[56] Uo. 166.
[57] Uo. 15.

uralom alá. De érvényes-e Wallersteinnek ez a feltevése – egyelőre az első kérdéscsoportnál, az ibériai fejlődés jellegénél maradva – magára az ibériai átalakulásra, az abszolutizmus létrejöttére? Semmi esetre sem. A gazdasági és politikai viszonyok egysége – Marxnak a felvilágosodásból és Hegeltől öröklött szóhasználata szerint a polgári társadalom és a politikai állam egysége – a feudalizmus lényegét alkotja, s magának Wallersteinnek a leírásában is, az ibériai abszolutizmus csak felerősítette ezt az egységet. A világkereskedelem kialakulása az abszolutista állam katonai-gazdasági-politikai vállalkozásaként ment végbe, azaz eleve a „világbirodalom" kialakításának jegyében, az ibériai gazdaság – sem belsőleg, sem külsőleg – sohasem volt elég erős az önállósághoz, világgazdasággá szélesedéshez, monopóliumának gazdasági eszközökkel való fenntartásához.

Wallerstein koncepcióját a spanyol-portugál fejlődés jellegétől látványosan szembesíthetjük a szakirodalom álláspontjával vagy akár a saját maga által ismertetett adatokkal. Vilar ismert megfogalmazása szerint a spanyol imperializmus a feudalizmus legfelsőbb foka, vagyis a spanyol fejlődést Vilar szerint az abszolutizmus korában nem a feudalizmus meghaladása és a kapitalizmus irányába tett előrelépés jellemzi, hanem a feudális viszonyok megcsontosodása és ezzel az egész fejlődés mellékvágányra terelése. Ez – a nyugat-európai fejlődés egészében a feudalizmus felerősítése zsákutcáját képviselő – spanyol abszolutizmus jelentkezett „imperializmusként", „világbirodalomként", saját megkövesedett feudális viszonyait „exportálva". Ezzel az állásponttal egybehangzó Wittman koncepciója is, mint a szakirodalom széles ívű összefoglalása, nevezetesen a latin-amerikai „feudalizmusról" írott tanulmánya *A spanyol feudalizmus mint a gyarmatosítás bázisa* c. fejezetében. A magunk részéről teljesen elfogadhatónak tartjuk Wittman tézisét arról, hogy „bizonyos módosulásokkal az amerikai gyarmatokra egy feudális társadalom, méghozzá egy fejlődésképtelen, archaikus kasztíliai feudalizmus ültetődött át". Wittman az idézett helyen maga is Frank koncepciójával polemizál, s megállapítása még fokozottabban érvényes Wallerstein könyvére: „Nyilvánvalóan azt a tényt, hogy Spanyolország – főleg az amerikai nemesfém révén – az európai eredeti tőkefelhalmozásban fontos szerepet kapott, hibásan azonosítják magának a spanyol társadalomfejlődésnek a jellegével, amely nemcsak feudális maradt, hanem archaizálódása miatt nem vált a fejlett nyugati kereskedelmi tőke komoly versenytársává, sőt hanyatlásában maga is ezt segítette."[68]

Mivel nem kívánunk a spanyol–portugál fejlődés jellegére, termelési módjára részletesen kitérni, nem idézzük fel Wittman egész elemzését, csak utalunk az archaikus urbanizációra, a dirigizmóra mint fordított merkantilizmusra és az állami kizsákmányolás előtérbe kerülésére mindkét országban,[69] amelyek mind jól mutatják gazdaság és politika felerősödő, magasabb szinten létrejövő egységét az abszolutizmusban mint „állami feudalizmusban", s előrevetítik azt, hogy ugyanennek világbirodalommá való kiterjesztéséről van szó az ibériai világkereskedelem esetében. Az ibériai világkereskedelem hatványozottan mutatja gazdasági és politikai viszonyok egységét, hódítás-erőszak és a monopolizált,

[68] *Wittman Tibor:* A latin-amerikai „feudalizmus" kialakulásának vitás kérdései (XVI–XVII. század), Századok, 1972/6. 1305–1306.

[69] Uo. 1307. skk., itt esik szó a portugál fejlődés sajátosságáról is. *Wittman* egyébként ugyanezt az álláspontot kifejti Latin-Amerika története c. munkájában is. „Semmiképpen nem lehet arról beszélni, hogy a spanyol Conquista a kapitalizmust ültette át az amerikai gyarmatokra" (Bp., 1978. 66.).

államilag irányított kereskedelem egységét, s mindjobban szembetűnő, hogy gazdaság és politika szembeállításában Wallerstein a 19. századi angol szabadkereskedelem idealizált – még csak nem is a valóságos – modelljéből indul ki. A világgazdaságnak a világbirodalom szétesését követő összetartó erejének víziójában pedig a modern gyarmatbirodalmak szétesésének és a tőkés világgazdaság közvetett, gazdasági erőkkel – azaz az újgyarmatosítás eszközeivel – való összetartásának képe lebeg a szeme előtt, s ezt vetíti vissza a hosszú 16. századba.[10]

Az ibériai expanziót a portugálok kezdték, s a portugál világkereskedelem jellegzetesen mutatja az ibériai terjeszkedés feudális jellegét:

1. a portugálok egy kereskedelmi világbirodalmat hoztak létre, amelyet tengeri katonai fölényükkel vívtak ki, tartottak fenn – támaszpontok és cirkáló flották révén a kereskedelmi útvonalak mentén –, s amely az európai (angol, holland) konkurenciával szemben hamar összeomlott, mert Portugália gazdaságilag gyenge, kisnépességű ország volt, s nem volt képes hosszú távon a katonai fölény fenntartására ilyen nagy területen;

2. a kialakuló világkereskedelemben Portugália a katonai-politikai elemet, az erőszak mozzanatát képviselte, azaz a tengeri katonai fölényre egy közvetítő kereskedelmet épített fel Európa és Ázsia között, de sem az ázsiai, sem az európai kereskedelmi hálózatba nem tudott behatolni, így a kereskedelem igazi haszna nem Portugáliában, hanem az európai elosztó hálózat monopóliumát kezükben tartó kereskedőknél csapódott le;

3. Portugáliában a távolsági kereskedelem állami monopólium volt, nemcsak a nemesfémek, hanem a borskereskedelem is, amelynek fontosságát az adja, hogy a világkereskedelem új típusú modellje, azaz nemzetközi hálózata, csatornái és pénzügyi rendszere a bors világkereskedelmében alakult ki. A borsot az „ázsiai szerződésben" résztvevő kereskedők mint állami megbízottak (faktorok) szállították Portugáliába, és Lisszabonban csak az állami kereskedelmi monopóliumot képviselő Casa da Indiá-ban adhatták el – előre megállapított haszon fejében – az „európai szerződésben" részt vevő külföldi magánkereskedőknek.

A portugál állami feudalizmus világkereskedelme tehát két retrográd történelmi forma, két világtörténelmi zsákutca, az ibériai abszolutizmus és a feudalizmusba beépült mediterrán és délnémet tőke összekapcsolódását testesítette meg. A spanyol fejlődésben ez az egység még magasabb szinten termelődik újjá, és ellentmondásai is mélyebbek. Ez a szövetség azt is jelzi, hogy szó sincs itt a világkapitalizmus közvetlen létrehozásáról, csupán az ibériai „világfeudalizmus" kialakulásáról.

A kialakuló világkereskedelem modellje részletes vizsgálatot igényelne szembeállítva mind a korábbi európai kereskedelemmel, mind pedig az ázsiai és arab kereskedelem-

[10] Ezt a visszavetítést Szentes Tamás is világosan kimutatja, s Szentes könyve a világrendszer „metafizikájának" számos modern elemét igen színvonalasan bírálja. Az általunk középpontba állított formációelméleti elemzés, a feudalizmus és kapitalizmus közötti átmenet Szentes munkája jellegéből adódóan csak mellékesen kerül említésre, ami természetes, viszont egy sor erősen vitatható megállapításra is sor kerül az ázsiai termelési módot és a kapitalizmus lehetőségét illetően a (nyugat) európai fejlődésen kívüli országokban (*Szentes Tamás:* Polgári és „újbaloldali" elméletek a tőkés világgazdaságról, Bp., 1980, 348–355.). A Wallerstein könyvében erőteljesen érezhető anakroniznusra határozottan utal Zimányi Vera recenziója is (Valóság, 1978/8. 104.), de az ismertetés túlzottan Kelet-Európa-centrikus, és nem érez rá az „alulfejlődés" világméretű problematikájára, amely miatt a könyv tulajdonképpen íródott.

mel.[71] Számunkra most csak annak megállapítása fontos, hogy ez a világkereskedelem korántsem volt még kapitalista, s nem is teremtett közvetlenül kapitalizmust. Bár, mint Wittman már jelezte, közvetett hatása nagyban elősegítette Anglia és Hollandia kapitalista fejlődését, s ez azzal a veszéllyel jár, hogy önmagában véve kapitalistának tekintjük. A „feudális" világkereskedelem legfontosabb jegye számunkra állami jellege, a korai ibériai abszolutizmushoz kötődése, közvetlen összekapcsolódása a tengeri és szárazföldi hódítással, vagyis az adóztatás, sarcolás és a kereskedelem egymástól való elválaszthatatlansága. Még jobban kitűnik ez a feudális jelleg a spanyol állam amerikai gyarmatosításának történetéből, s abból, hogy a beáramló haszon nemcsak az abszolutista állam további megerősödésére vezetett, hanem végül is csődbe vitte az egész ibériai fejlődést.

Wallerstein maga is látja ezeket a korlátokat a „kapitalista világgazdaságban" – idézi Braudel téziseit arról, hogy a 16. században kialakuló világpiac „hatalmas volt, de gyenge", ill. , hogy az állam volt a korban a legnagyobb vállalkozó[72] –, de átlép rajtuk, mivel az ibériai kereskedelmi világbirodalom mögött már eleve az angol–holland–francia kereskedelmi kapitalizmust látja, amelyben a kereskedelem magánjellege, az állam merkantilizmus szerepe és a nemzetgazdaságok szerveződése valójában igen élesen eltért az ibériai modelltől. Nem kívánjuk a nemesfémbehozatal és a külföldi jövedelmek nagyságát és jelentőségét a portugál és spanyol állam fejlődésében elemezni, csak a végkifejletet megemlíteni: a kereskedelmi világbirodalom kialakulása nemcsak fellendítője, hanem egyben gátja is volt a belső fejlődésnek, elsorvasztotta a városok, a belső kereskedelem, a nemzeti piac fejlődését, másfelől a világbirodalom katonai-bürokratikus fenntartásának terhe nemcsak politikai zsákutcába vitte a társadalom fejlődését, hanem anyagi csődbe is. A gyarmatbirodalom fenntartásának költségeit Spanyolország és Portugália viselte, előnyeit azonban más európai országok élvezték, s ez az ellentmondás vezetett a Hobsbawm által leírt 17. századi válsághoz.[73] A világkereskedelem első szakaszának, ibériai formájának válságából pedig az angol–holland korai kapitalista világkereskedelem vezetett ki, s ez a második szakasz alapozta meg a kapitalista formáció kialakulását a 18. század végén. Világkapitalizmust csak az angol ipari kapitalizmus teremtett a 19. században, s véleményünk szerint csak ekkor beszélhetünk voltaképp a *világgazdaság* kialakulásáról is a világ*kereskedelem* évszázadai után.

Spanyolországot és Portugáliát tehát korántsem tekinthetjük a „leggyengébb láncszemnek" az európai feudalizmus „általános válságában", ellenkezőleg, a korai abszolutizmus kiépítése és kereskedelmi világbirodalommá való kiterjesztése tévén a feudalizmus konszolidálódott ebben a két országban. A „világfeudalizmussá" való kiterjeszkedés azon-

[71] *Wallerstein:* i. m. 46–52, 326–344. stb, valamint átfogó leírásukat adja *K. Glamann:* European Trade 1500–1750 c. tanulmányában (The Fontana Economic History of Europe Ed. C. M. Cipolla, 2. köt., Fontana Books, 1976 427–526., a borskereskedelemről 474–489.).

[72] *Wallerstein.* i. m. 68, 133.

[73] *G. Parker:* a The Emergence of Modern Finance in Europe, 1500–1750 c. tanulmányában beszámol az ibériai feudalizmus gazdasági-pénzügyi összeomlásáról. Nemcsak a bevételek, az állami kiadások is fantasztikus mértékben megnövekedtek, elsősorban a katonai kiadások – az állami kiadások 70%-a Spanyolországban a 16. században! –, másodsorban az állami adminisztráció költségei, de rendkívül megnőtt az uralkodó osztályok tékozló fogyasztása is. Nem véletlen tehát, hogy Spanyolország állandóan államadósággal küszködött, és teljesen le volt adósodva a Fuggereknek, 1555-től 1561-ig például az összes állami jövedelem le volt kötve a kölcsönök visszafizetésére (The Fontana Economic History of Europe, I. k. 2. köt., 560–582.)

ban magában hordta a fent említett ellentmondásokat, a „birodalmi" szempont szembekerült a nemzeti törekvésekkel, és következetesen az utóbbiakat áldozták fel. A polgári nemzettéválás elvetélése a 16–17. században pedig nemcsak azt jelentette, hogy az angol–holland hegemónia kiépítésével az ibériai országok másodrendű európai hatalommá estek vissza, hanem mindenekelőtt azt, hogy félperifériává, függőségi területté váltak a 18. század elejétől. *Spanyolország és Portugália fejlődését így nem az elmaradottság, hanem a fokozódó „alulfejlettség" jellemezte a 18. század elejétől, s ennyiben az európai „alulfejlődés" tipikus útját testesítik meg.*[74]

Spanyolország és Portugália tehát nem hajtott végre áttörést a kapitalizmus felé a 16. században, nem jött létre a világkapitalizmus, csak egyfajta „világfeudalizmus" – a maga területi korlátozottságában, s arról sincs szó természetesen, hogy az ibériai feudalizmust tiszta formájában meggyökereztették volna a gyarmatokon –, amely még a világkapitalizmus kialakulásának közvetlen előtörténetéhez sem tartozik. Ami 1500 és 1700 között a szemünk elé tárul Európában, az a „birodalmi" harcok és a világkereskedelem hatására alaposan megváltozott, de még mindig alapjában véve feudális világ. Wallerstein – és korábban Frank – munkásságában a világkapitalizmus látványos felfedezése a 16. században egyfelől a 20. század végi közgondolkodás és a harmadik világ sorsa ideológiai követelményeinek, másfelől a nemzeti történetírások elavult szempontjain való túllépés igényének felel meg, de önmagában véve ez a tézis tarthatatlan, sőt félrevezető. Frank és Wallerstein egyaránt vállalják a szélsőséges megfogalmazásokat és a termékeny ellentmondásokat, ezért nem véletlen, hogy igen intenzív vita kíséri munkásságukat, s ezzel nagyon pozitív szerepet töltenek be nemcsak a harmadik világ fejlődésének feldolgozásában és a téma aktualitásának érzékeltetésében, hanem az egész marxista formációelmélet modernizálásában és aktualizálásában. Vitát kezdeményeztek, de ez a vita a hetvenes évek végére számos vonatkozásban túl is lépett rajtuk. Egy sereg marxista és progresszív teoretikus foglalkozik már az „alulfejlődés" sajátos történelmi útjával a különböző kontinenseken és országokban, akiknek számára a világrendszernek ez az elvont megközelítése és a világkapitalizmus visszavetítése éppen ezért már elfogadhatatlan.

J. Banaji, indiai marxista így fogalmazza meg álláspontját: „A világgazdaság olyan absztrakciója, amelyet kezdettől fogva a tőke újratermelésének követelményei uralnak, hamis absztrakció . . . Latin-Amerika gyarmatosítása kezdettől fogva feudális gyarmatosítás volt, amelyet a feudális birtok jövedelmezőségének válsága váltott ki . . . A Baltikumban és Kelet-Európában a válságot részben leküzdhették a környező területekre való terjeszkedéssel, később pedig a gabonaexport révén; de Európa tengerparti perifériáján, Spanyolországban és Portugáliában, ahol a válság periódikus élességgel jelentkezett, a tengerentúli gyarmatosítás irányába vezetett. Spanyolország, amely elindította az expanziót, egy feudális Spanyolország volt, azonban egy válságban lévő feudális ország. Ez a tézis természetesen nem új. Vilar dolgozta ki, néhány évvel ezelőtt, amikor a spanyol imperializmust a feudalizmus legfelső fokaként jellemezte."[75]

[74] Ilyen értelemben mutatja be Spanyolországot és Portugáliát a 17. századi válság után *Frank* is a World Accumulation c. könyvében (i. m. 71–74, 117–122.). Az angol szerzők gyakran emlegetik, hogy a 16. század előtt Anglia kereskedelmileg az olaszok és a Hansa kereskedők „gyarmata" volt, s újabban az „alulfejlődés" terminusát is alkalmazzák a középkori angol fejlődésre (Vö. *J. L. Bolton*: The Medieval English Economy, 1150–1500, J. M. Dent, London, 1980, paperback kiadás.)

[75] *J. Banaji* Modes of Production in a Materialist Conception of History Capital and Class, Autumn 1977 No. 3 31.

IV. A „városi gazdaság" mítosza

A II. világháborúig számos latin-amerikai ország már jelentős iparosodást ért meg, s a világháború után még jobban felerősödtek a törekvések az iparosítás felgyorsítására, a külső orientációjú fejlődésnek a belső orientációjú fejlődéssel való felváltására (desarollo hacia adentro). Az ENSZ Latin-Amerikai Gazdasági Bizottsága (ECLA) 1948–49-ben új gazdasági stratégiát hirdetett meg, amelyet R. Prebisch, az ECLA főtitkára dolgozott ki. Az új stratégia lényege az ipar, a városi gazdaság fejlesztése volt a külföldi tőke bevonásával, importhelyettesítő beruházások révén, erősen protekcionista módszerekkel, s ezek a törekvések közvetlenül kapcsolódtak az ENSZ első, majd második ún. fejlesztési évtizedéhez. Ez a stratégia a hatvanas évek közepére látványos kudarcot vallott, a vezető a latin-amerikai országok ipara valóban látványosan nőtt, de nem indított semmiféle belső fejlődést a többi szektorokban, és nem csökkentette, hanem felfokozta a külső függést és eladósodást. A latin-amerikai függési elméletek ehhez a kudarchoz kapcsolódtak, s Frank elméletében ez úgy csapódott le, hogy támadta a gazdaság „duális" megközelítésének elvét, s a „hagyományos" és „modern" szektort – amelyek ellentéte mindjobban felfokozódott – elvi egységre akarta hozni a világkapitalizmus általi közös kizsákmányoltság révén. Az „alulfejlődésre" azonban csak egy magyarázatot tudott, az értéktöbblet-transzfert a centrum országaiba – ez később az egyenlőtlen csere elvében fogalmazódott meg –, de nem látta be, hogy az ipar, a városi gazdaság fejlesztése önmagában nem jelent megoldást, mivel maga is, mint tudjuk, azonosította a világkereskedelmet a világkapitalizmussal.[76]

A hetvenes évtizedre azonban már megmutatkoztak ugyanennek a fejlődési modellnek a kudarcai más kontinenseken is. A kívülről telepített városi ipar-szigetek nem bizonyultak a belső fejlődés motorjának, sőt annak elvérzésére vezetettek a tőkebehozatal–tőkekivitel tiszta vesztesége révén. A fejlődő országok iparfejlesztésének megtorpanásával megkérdőjeleződött nemcsak az egész lineáris gazdasági növekedési elmélet, hanem a városi gazdaság, az ipar fejlesztésének elsődlegessége is, amely a Világbank és más, a fejlesztéseket finanszírozó szervek szakértői szerint automatikusan fejlődést kell indukáljon a gazdaság egészében. Ennek következtében a harmadik világ progresszív irodalmában támadás indult meg a városi gazdaság és az öncélú iparfejlesztés mítosza ellen, méghozzá ismételten csak mindkét fronton, egyfelől egy újfajta, a mezőgazdaságot forradalmasító fejlesztési stratégia kidolgozásával, másfelől történetileg annak bemutatásával, hogy ezen az úton járt maga az európai fejlődés is. Csak a 18. század végével, az angol ipari forradalom kezdetével, amikor a városi gazdaság felülkerekedett, jelent meg Smith evolucionalista történetfilozófiájában és gazdaságelméletében kibomlott formájában a városi gazdaság és vidéki gazdaság elvont dualista szembeállítása és a városnak mint automatikusan mindenféle progresszió hordozójának felfogása. Ettől kezdve aztán a szokásos ideológikus modell szerint visszafelé íródott a történelem, az iparváros mind erősebb dominanciája a „retrográd" vidékkel szemben mindjobban felerősítette ezt a hamis evidenciát, úgyhogy

[76] A kérdéskört részletesen kifejtik a Beyond the Sociology of Development, Economy and Society in Latin America and Africa, I. Oxaal, T. Barnett, D. Booth (szerk.) Routhledge and Kegan Paul, 1975 c. kötet szerzői, jelesül *P. J. O'Brien* (A critique of Latin American Theories of dependency) és *D. Booth* (Andre Gunder Frank: An introduction and appreciation) c. tanulmányai.

ez vált a harmadik világ számára is ajánlott – bár a centrum országai számára egyértelműen gyakorlatilag is előnyös – fejlesztési modellé.[77]

Dobb internalista irányzatában kezdettől fogva erős hangsúlyt kapott a kereskedelmi tőkéhez kötődő automatikus átmenet Sweezy-féle elvének cáfolatában a városi gazdaság prioritásának bírálata, azaz a kereskedelem, az áru- és pénzgazdaság kapitalistának minősítésével a város mint a kapitalizmus szigete ábrázolása a feudális termelési módban. Ennek a vonalnak azonban a súlya a későbbi érvelésekben belül egyre jobban felerősödött a fenti események hatására, sőt, a későbbi internalisták számára már a városi gazdaság mítoszának cáfolata adta az érvelés lényegét. Nevezetesen azt hangsúlyozták, hogy a feudalizmust nem a város, mint a kapitalizmus szigete evolutív növekedése és a munkamegosztás fokozatos szélesedése akár nemzetközi szintre kiterjedése – döntötte meg, úgyhogy automatikusan kitermelte volna magában a szabad bérmunkát. A középkori város, ismétli a Dobb koncepcióját kritikailag bemutató Brenner-tanulmány (1978), maga is a feudális gazdaság szerves része, és annak korlátait is magában hordozza, gazdaságilag és társadalmilag egyaránt: „a feltételezések szerint, szinte definíciójukból következően, a városok a feudalizmus felbomlása irányában hatottak: egyrészt menedéket nyújtottak a szökött parasztoknak, s így közvetlenül aláásták a jobbágyságot; másrészt kifejlesztették azokat az osztályokat, amelyek szembeszálltak a feudális osztályok uralmával . . . ahogy Dobb kimutta, a városi kereskedők ugyan szerezhettek előnyöket a feudális uralom gyengüléséből, de nem fordultak szembe közvetlenül a feudális renddel . . . a kereskedők profitjukat gazdaságon kívüli eszközökkel védett kereskedelemből szerezték. Ez egyértelműen azt jelentette, hogy támogatásért a hatalomban lévő osztályokhoz kellett fordulniuk a monopóliumok biztosítása végett. A kereskedelmi profitok hosszabb távon tehát politikailag biztosítottak voltak. Így a kereskedők ahelyett, hogy aláásták volna a feudális rendet, nagyon gyakran annak oszlopaivá váltak . . . Ezért nem tételezhetjük fel, hogy a kézműves–paraszt szövetség a feudális rend ellen eleve dominálhatott volna . . . A városnak a feudalizmust bomlasztó szerepe minden bizonnyal egy nyitott kérdés marad."[78]

Brenner ezen a ponton maga is egy vitára utal, mintegy a Dobb–Sweezy-vita utolsó menetére, amelyben a városszociológiához kapcsolódva a város világtörténeti szerepe került megvitatásra, különös tekintettel a város szerepére a feudalizmus–kapitalizmus átmenetben. A hetvenes évek városszociológiai vitája nemcsak a hagyományos politikai gazdaságtan evolucionalista szemléletével fordult szembe – a haladás mint a munkamegosztás szélesedése, a város és falu fokozott szétválása –, hanem a Városnak egyáltalában való történelemfeletti szubjektummá emelésével. Ezt a kritikai beállítottságot a legerőteljesebben Ph. Abrams: *Városok és gazdasági növekedés: elméletek és problémák* c. tanulmánya fogalmazza meg. Abrams szerint a történettudományban és a történeti városszociológiában egyaránt elterjedt az a nézőpont, amely a város fogalmát túláltalánosítja, a várost egy eleve adott társadalmi objektumnak, sui generis társadalmi egységnek fogja fel, egyszóval a Város mint olyan változatlan tulajdonságokkal vonul végig a változó történelmen.

[77] A városi gazdaság prioritásának elve nagyon erősen jelentkezik az Annales-iskolánál is – Vö. *Chaunu:* i. m. 194. skk.–Barg is ebben az irányban látszik tájékozódni (i. m. 1973, 201. skk.), de a legerőteljesebben *Otetea* munkájában azonosul a korábbiakban idézett marxista szerzőknél a város és a kapitalizmus fejlődése.

[78] *R. Brenner:* i. m., 1978, 130–131. vo. még 124.

Holott a város nem a haladás hordozója és szigete, hanem egy társadalmi rendszer koncentrált kifejeződése: „a város egy társadalmi forma, amelyben a társadalmi viszonyok egy nagyobb rendszerének tulajdonságai koncentrálódnak, és intenzívebb formát öltenek ... olyannyira, hogy a város formális ismertetőjegyei már önmagukban véve úgy jelennek meg, mint egy különálló társadalmi realitás tulajdonságai."[79]

Abrams szerint ez a túláltalánosítás jelentkezett a Dobb–Sweezy-vitában is, pedig „A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet nem merül ki a városok felemelkedésével kapcsolatos átalakulások leírásában, hanem a különböző csoportok harcát mutatja be a feudalizmuson belül a kisárutermelés feletti uralomért és a kereskedelmi hasznért. Az egyes városok úgy jelennek meg, mint ennek a harcnak a különböző politikai megoldásai".[80] Abrams ezért szembefordul a városi gazdaság abszolutizálásának mai képviselőivel is, mindenekelőtt Wallerstein nézeteinek kritikáját fogalmazza meg: „Wallerstein, akinek ambiciózus kísérlete az általános gazdaságtörténet rekonstrukciójára pedig arról nevezetes, hogy eloszlatja a városi jelenséghez való közvetlen kötődést, mégsem tud ellenállni a városi elmélet egyik formájának, nevezetesen azt állítja, hogy a szimbiotikus vagy kreatív városok csak a 16. század végén jelennek meg ... Wallerstein munkája jellegzetes képviselője annak a megközelítésnek, amely elveti a városi jelenség egységességének eszméjét, de megpróbálja megmenteni a város strukturális realitása lényegét a városok típusai megkülönböztetésével." Nincs módunkban most a városok középkori fejlődése weberi elmélete és annak Wallerstein-féle folytatása elemzésébe belebocsátkozni, megelégednénk ehelyütt egy ismételt utalással Wallerstein világkapitalizmus elméletének „smithiánus" eredetére a városi gazdaság mitizálása oldaláról.[81]

Az „alulfejlettség" irodalma és a történeti városszociológia kapcsolatát a legerőteljesebben J. Merrington: *Város és falu a kapitalizmusra való átmenetben* (1975) c. tanulmánya fogalmazza meg, visszanyúlóan a városi gazdaság mítosza 18. század végi eredetéig: „A város–falu viszony központi jelentőségét a kapitalizmusra való átmenetben Nyugat-Európában és, ami még fontosabb, a városi fejlődés azonosítását a kapitalizmussal és a haladással már a kapitalizmus eredetével foglalkozó legkorábbi elméletek megfogalmazták, nevezetesen a 18. századi politikai gazdaságtan. A polgári társadalom új és forradalmi történetének exponensei – Smith, Steuart, Ferguson és Millar – számára a munkamegosztás és a piac eredete a civilizáció • kereskedelmi szakaszában • a város és a vidék szétválásaként volt megragadható."[82] A Smithtől és más gondolkodóktól induló evolucionista elméletek, amelyek tengelyében a városi gazdaság történetfilozófiai mítosza volt, vagyis a városok és a városi középosztály több évszázados töretlen fejlődésére épített-

[79] A Past and Present c. folyóirat vitája a városról Towns in Societies, Essays in Economic History and Historical Sociology (Cambridge University Press, 1978.) címmel jelent meg Ph. Adams szerkesztésében; idézetünk I. m. 9–10.

[80] Uo. 13.

[81] Uo. 15. Weber nézeteinek elemzése és bírálata végigvonul az általunk fentebb említett városszociológiai kötéten, de értő bemutatását megtaláljuk már *A. I. Nyeuszihin* korai írásaiban is (a Problemi evropejszkovo feodalizma, Nauka, Moszkva, 1974. c. kötetben, 472–500.), ill. a mai polgári városszociológia kurrens kritikáját illetően lásd *O. N. Janickij*: Urbanizacija i szocialnie protyivorecsija kapitalizma c. munkáját (Nauka, Moszkva, 1974, 17–19, 67–78. stb.).

[82] *J. Merrington*: Town and Country in the Transition to Capitalism, in: Transition. Id. kiad, 170.

tek a kapitalizmus győzelméig, új lendületet kaptak a 19. század végén Max Weber szociológiájában és Pirenne gazdaságtörténetében, s kiteljesedtek a II. világháború után az Annales-körben Braudelnél, aki szerint — mint Merrington idézi - „a kapitalizmus és a városok lényegében ugyanazt jelentették Nyugaton". Az elméletörténeti vonal felvázolása után Merrington kimondja annak elvi konklúzióját is: „Ha a városi polgárság progresszív szerepét messze visszavetítjük a történelembe, akkor a piacot tételezzük fel az *egyetlen* dinamikus erőként, mindenféle mozgás és változás elveként. A kapitalizmus (és városi magja) a fejlődés egyedüli záloga, és azonosul magával a történetiséggel. Innen ered az igény egy külső fejlődési forrás vagy »első mozgató« feltételezésére, amely a kapitalizmus eredetére külső magyarázatot ad: a kereskedelmi utak megnyitása, először a Földközi-tengeren, majd az Atlanti-óceánon, amely a feudalizmushoz képest egy esetleges és külsődleges fejlődés, a feudalizmusnak viszont semmiféle képessége sincs a továbbfejlődésre. A tőkés világpiac nemcsak a történelem teleológikus végeredménye, de egyúttal a kiindulópontja is. A piac és a csere elve *mindenféle* fejlődés önfejlesztő motorja, legyen szó antik, feudális vagy kapitalista fejlődésről, hiányukban viszont minden statikussá válik. Polányi Károly már régen kimutta az ortodox gazdaságtörténet kudarcát, amely szerint „a piac *minden* gazdasági tevékenység célja és a világpiac »a piacok kiterjeszkedésének természetes eredménye«".[83]

A duális gazdaság ugyanolyan túlfeszített szemlélete érvényesül tehát az európai feudalizmusnak és a kapitalizmusra való átmenetének tárgyalásában, mint az Európán kívüli prekapitalista társadalmaknak és a kapitalizmushoz való fokozatos integrációjuk történetének tárgyalásában, sőt mai „fejlesztésük" stratégiájának kidolgozásában is. Holott sem a feudalizmus, sem a mai posztkoloniális társadalmak nem duális társadalmak két elszigetelt és lényegében ellentétes — aktív, ill. passzív — termelési szférával, hanem oly több — nem pusztán két — szektorú gazdasági-társadalmi alakulatok, amelyben a különböző szférák és azok funkciói szerves egységet alkotnak. Merrington kifejezése szerint a város kívül is és belül is van a feudalizmuson, mint annak belső ellentmondása, ezért „nincs lineáris piaci fejlődés a társadalmi munkamegosztásból adódóan. Nem létezik a kapitalista város – és ennek megfelelően a város—vidék ellentét és alárendelés – töretlen evolúciója az antik vagy feudális várostól a kapitalizmusig. A kapitalista város uralma — miként a bérmunkára épülő gyáré — egy történelmi fordulat eredménye, nevezetesen a tőke »eredendő bűnéből«, az eredeti tőkefelhalmozásból következik . . . Marx elveti a tőke történetének a polgári csere (a »free trader vulgaris« szférája) kategóriáira épített evolucionista történeti szemléletét, mivel ezek a kategóriák – szabadság és egyenlőség a piacon — a társadalmi termelési viszonyoknak pusztán csak megjelenési formái".[84] Ennek jegyében írja le a városi gazdaság sajátos helyét a feudális termelési módban Merrington, hivatkozva ismételten Polányira, aki szerint a „város egyszerre fejlesztette a piacot, és gátolta további növekedését", mivel uralkodott a vidéken, és az adóztatás, valamint a monopolárak révén egyaránt kizsákmányolta.[85]

[83] I. m. 173–174.

[84] I. M. 176

[85] „A városi autonómia nem egy »nem feudális szigete« (Postan) és szabadsága, valamint fejlődése mint egy területi zárványé nem volt »saját hajlandósága szerinti«, ahogy Weber historicista megfogalmazása mondja. A szuverenitás általános felparcellázottsága korlátozta a várost, de egyúttal erre

A városi gyarmatosítás (urban colonialism) rendszere Itáliában teljesedett ki a leginkább és a legkevésbé Angliában, és ez egyben magyarázatul is szolgál az elváló történelmi utakra és különböző fejlődési dinamikákra, tehát a reneszánsz pszeudo-kapitalista fejlődés zsákutcájára is. Nevezetesen arra, hogy a középkori város kettős, progresszív és retrográd szerepe hogyan fordult át teljességgel retrográdba, azaz a városok az új típusú, valóban kapitalista, fejlődésnek nem hordozójává, hanem akadályává váltak.[86] Ugyanezt a jelenséget írhatjuk le a mai harmadik világban is, a városi gazdaság kettős szerepével, de a városi kolonializmus nyilvánvaló jeleivel is, amely számos esetben a vidék könyörtelen kizsákmányolása és adóztatása, valamint a kapcsolódó ágazatok fejlődésének teljes leblokkolása – azaz a városi gazdaság sziget-jellegének tudatos kiépítése – révén a várost az „alulfejlődés" és nem a fejlődés motorjaként mutatja be. A hibás köröket így nem az „elmaradott" és „konzervatív" vidék, hanem a város, mint a világpiaci függés előretolt bástyája zárja rövidre, a világpiacba beékelt egyoldalú munkamegosztási funkció és az „egyenlőtlen csere" legfőbb letéteményeseként.[87]

Ahogy ebben a megközelítésben a városi gazdaság és polgárság refeudalizációja a 17. századi Itáliában nem tűnik értelmetlen „árulásnak", hanem inkább a kereskedelmi tőke és a földbirtok korábban is meglévő szövetsége megerősítésének és felújításának a „17.

épült az *alárendelés-kisajátítás politikai és gazdasági viszonyai egybeesésének megfelelően*, amely a feudális termelési módot általában jellemzi. A városi testületi autonómia létezése mint kollektív földbirtokosé éppenséggel előmozdította a szuverenitás különböző szinteken létező hierarchiáján belül a kereskedelmi tőke fejlődését a középkori városban. Ezért a városi »kapitalizmus« egyszerre volt külső és belső a feudalizmusban, pontosabban szólva belső létezése a külső létezés *feltétele* volt . . . A feudális városi növekedés a legközvetlenebb kapcsolatban volt a földesúri gazdaság fejlődésével. Ez utóbbi pedig egyáltalán nem volt a használati értékre termelés statikus rendszere, hanem mint a többletmunka közvetlen kisajátítója . . . a feudális termelési mód igazi motorja és a 14. századtól kezdődő válságának valódi oka volt." (I. m. 178–179.).

[86] „Semmi sem mutatja jobban a városi gazdaság korlátozottságát, mint hanyatlása és visszaesése a növekvő világpiac és a területi állami szuverenitás megteremtése következtében a 16. századtól. Ez egybeesett ugyan a kereskedelmi tőkének a gyarmati kereskedelemre és a hitelrendszerre épített spekulációs fellendülésével, a mediterrán testületi városoknak az új monarchiáknak való alávetésüket követő hanyatlása azonban . . . nem volt véletlen esemény, amely az atlanti kereskedelemnek tudható be, hiszen abban az olasz tőke teljes mértékben érdekelt volt, mivel az atlanti kereskedelem eredetileg – ahogy Braudel kimutatta – csak a mediterrán kereskedelem kiterjesztése volt. A hanyatlás a kereskedelmi tőke önnön korlátozottságának, vagyis annak a kudarcnak a következménye volt, hogy nem volt képes megfelelő és kiterjedt termelési bázist létrehozni a tőkefelhalmozáshoz. Ez a kudarc – amely alól csak Északnyugat-Európa tudta kivonni magát – azt jelentette, hogy nem tudtak túllépni a céh- és városi kiváltságokon – vagyis igen jó minőségű termékeknek igen szűk piacra való termelésén –, a Capolla ezt a kudarcot jelölte meg az itáliai városi gazdaság hanyatlásának okaként. Ugyanazok a »korlátok«, amelyek lehetővé tették a kereskedelmi tőke legteljesebb autonómiáját a feudális termelési módban, a kapitalizmus későbbi fejlődése bilincsévé váltak" (I. m. 185.).

[87] Ezek az összefüggések mindinkább evidensek nemcsak a harmadik világ radikális és marxista irodalma számára, hanem az elfogulatlan polgári irodalom számára is, mint egyben a szokásos fejlesztési programok kudarca. Kitűnik ez *M. Todaro:* Economics for a Developing World c. műve elemzéseiből is a külföldi fejlesztési szakértők „hamis paradigmájáról", ill. a duális gazdaságról (Longman, 1977., 95.). Jellegzetes, hogy a polgári koncepción belül is azok a nézetek kerültek előtérbe, amelyek a mezőgazdaság fejlesztését, s a lakosság egészének támogatását hangsúlyozzák az ipar és a város látványos fejlesztésével, kozmopolita modernizációjával szemben, ahogy ezt a nézet két vezető képviselőjének, W. A. Lewis-nak és T. W. Schultz-nak együttes Nobel díja is mutatja.

századi válságban", úgy a harmadik világban a város sem követ el árulást, amikor a vidék fejlődésének gátjává válik. A történelmi párhuzam mutatis mutandis tovább is folytatható, ahogy a 17. századtól kezdve az abszolutizmus felerősítette a város és a vidék ellentétét Európában, s mint a földjáradék kisajátításának állami gépezete a földesurak és a városok közös érdekét fejezte ki a mezőgazdaság kommercializálásával, a parasztság adóterheinek és függésének fokozásával, úgy a városi gazdaság dominanciája – számos helyen szövetséghen a hagyományos földbirtokos osztályokkal – a harmadik világban is hajlamos „abszolutista" formákat ölteni – a latin-amerikai diktatúrák és az „afrikai bonapartizmus" és a mezőgazdaság kommercializálását, mint állítólagosan egyértelműen haladó modernizációt a parasztság még teljesebb kizsákmányolása és „alulfejlődése" irányában végrehajtani.[88] A városi gazdaság mint a fejlődés hordozója történelmi és jelenlegi mítoszának ideológikus funkciója mind az „állami feudalizmusban", mind pedig a mai gyarmati kapitalizmusban tetten érhető.[88] A 17. századi válság és a posztkoloniális fejlődés válsága önmagában is párhuzamok egész sorát kínálja, hiszen az utóbbi esetben is a korábban progresszív polgári jellegű osztályok és rétegek „árulásáról" van szó, vagyis a refeudalizáció és neokolonializmus sokban rokon jelenségek.[89]

Merrington három nagy történelmi szakaszt vázol fel mint a világgazdaság keletkezésének szakaszait. Az első szakaszban, a hosszú 16. században megtörténik az ibériai világkereskedelem és állami feudalizmus kiterjeszkedése („világfeudalizmus"), a másodikban ennek válságával és a városi gazdaság refeudalizációjával szemben megtörténik a korai világkereskedelmi kapitalizmus kialakulása a 17. századi Angliában és Hollandiában, míg a korábbi centrumokban – mint Vilar írja – „az eredeti felhalmozás saját szétrombolására vezet".[90] A valódi világpiac kialakulása csak a harmadik szakaszban történik meg, amely egyben elkészíti a kereskedelmi tőke az ipari tőkének való alárendelését is: „A világpiac igazi kialakulása a termelési költségárak kiegyenlítődésével, azaz a világpiaci árak megjelenésével a gyapothoz és a hazai gazdaságban való fokozott kizsákmányolás bevezetéséhez kapcsolódik. Ez a 18. századi válasz az inflációs nyomásra, mégpedig a gyári kapitalista *termelés* válasza, amely forradalmasította a fennálló munkamegosztást és a városok meglévő hierarchiáját, s alárendelte a véletlenszerű nagy profitot (windfall profit) a piaci ár fegyelmének és a kereskedelmi hasznot a forgalmi szféra puszta jövedelmére korlátozta." Mivel ez a hármas periodizálás elve magában foglalja a 16.

[88] Merrington is használja az állami feudalizmus kifejezést a történelmi mítoszok kifejtésében, mégpedig a szovjet történettudományra, elsősorban B. Porsnyevre hivatkozva (l. m. 180.).

[89] Merrington a 17. századi válságot Hobsbawm elemzését követve írja le: „A 17. századi válság, amelyet érdemben először Hobsbawm 1954-es cikkre írt le, rávilágított ennek a spekulatív kereskedelmi tőkére és a vidéken és városban *egyaránt* – feudális hatalmi viszonyokra épített világpiacnak a gyengeségére. » A gazdasági fellendülés megsokszorozza a tevékenységeket, a válság szelektálja őket.« (Vilar). A válság a gyenge hazai termelési bázisuk miatt másodrangú szerepre degradálta a feudális és merkantilista városi gazdaságokat, amelyeket a fellendülés előtérbe állított (Spanyolország, Itália, sőt később Hollandia is). Csak Angliában volt képes ez a spekulatív gyarmati kereskedelem a termelésbeli teljességgel autonóm felhalmozás és a belső piac növekedése kiindulópontjául szolgálni. Egyébként a kereskedelmi tőke dominanciája – akár a kereskedelemben, akár a termelésben – megmarad redisztributív közvetítésként a fogyasztó és a termelő között, amelyet a termelési költség és az eladási ár közötti eltérés szabályoz, egészen addig, amíg maga a termelés a tőkétől függetlenül volt megszervezve, és egy integrált világpiac (mint az átlagos és hosszú távú árak egysége) nem létezett, s ilyen körülmények között – ahogy Braudel írja – a világgazdaság » hatalmas, de gyenge « volt." (l. m. 186–187.).

századi világkapitalizmus elvének tagadását, Merrington szükségképpen bírálat alá veszi Wallerstein akkor frissen megjelent könyvét: „Immanuel Wallerstein – bár helyesen jelzi az új feudális, piacra termelő rendszernek és a centrum országaiban lezajló proletarizálódás-kisajátítás folyamatának összefüggését az eredeti felhalmozás időszakában – egészében véve mégiscsak A. G. Frank statikus centrum–periféria modelljére támaszkodik a teljesen kifejlődött kapitalista világpiaci rendszer 16. századtól való *folytonossága* melletti érvelésben. Wallerstein a *kereskedelmi és ipari* tőke alapvető fontosságú marxista megkülönböztetését is elveti, pedig éppenséggel ez teszi lehetővé a periodizálást, a strukturális ellentmondások és a krízis megragadását az eredeti tőkefelhalmozás folyamatában, míg ő ezt a megkülönböztetést nem szerencsésen választott terminológiának tekinti."[90]

A történeti városszociológiai kutatások szerint tehát csak a városok 18. század végi szerepcseréjével következik be az a fordulat, amelyet Smith – és nyomában az evolucionista szerzők egész sora mindmáig – eredendőnek tételez. Holott a városok világtörténelmi fejlődésében is forradalmak játszódtak le, mégpedig Merrington szerint két ilyen nagyobb fordulat van, amely megszakítja a kontinuitást, s amellyel az evolucionista unilineáris fejlődéskoncepció nem számol: először a nemzeti állam kialakulása, másodszor pedig a gyárváros színrelépése, amellyel belép az autonóm városi fejlődés a proletariátussal és a kapitalista mezőgazdaság bővített újratermelésével.[91] Miután ez a két nagy fordulat lezajlott, létrejön a falusi elmaradottság és tradicionalizmus ideológiája, amely a faluban csak egy passzív, prekapitalista szektort lát, amelytől idegen mindenféle fejlődés és modernizálás, éppen ezért felülről és kívülről kell fejleszteni: „Az a tendencia, amely a falusi elmaradottságban egy prekapitalista antagonizmus továbbélését látja, amely külső és ellenséges a kapitalista fejlődéssel szemben, figyelmen kívül hagyja azt a számos esetet, amelyben ez az elmaradottság a tőkefelhalmozás eredménye volt. A különálló »agrárkérdést« ezért úgy tárgyalták a munkásmozgalomban, mint a burzsoázia kudarcát abban, hogy kivigye saját demokratikus-forradalmi elhivatottságát a vidékre, s úgy vélték, hogy ezt a feladatot most a városi haladás új élharcosa, a proletariátus örökölte."[92]

A városi gazdaság modern – polgári és munkásmozgalmi – mítoszának közös elvi hibája, hogy összecseréli az okokat és az okozatokat, azaz megmarad a jelenség szintjén, s a falusi „elmaradottságot" saját maga okának tekinti, tudniillik eredendő konzervativizmusának és tradicionalizmusának tulajdonítja. Nemcsak a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet szakirodalmában, hanem a harmadik világban is gyakran találkozunk azzal a felfogással, hogy a fejlesztéshez a falusi szektor tradicionalizmusát kell megtörni a városi modern gazdaság terjeszkedésével szemben, s teljesen eltűnik nemcsak az a tény, hogy a harmadik világban lényegében a falusi gazdaság a *termelő* szektor, s a városi gazdaság jobbára csak *adminisztratív-elosztási* funkciókat tölt be, hanem az az alapvető körülmény is, hogy a falusi gazdaság „elmaradottsága" valójában a városi gazdaságban lezajlódó tőkefelhalmozásból adódó „alulfejlettség". Merrington maga is nagyon helyesen utal arra, hogy a kapitalizmus sem a centrumban, sem a gyarmati-függő területeken nem akarja a város és a vidék, azaz a modernnek és a hagyományosnak nevezett szektorok ellentétét felszámolni – azaz az „agrárkérdés" nem oldható meg a kapitalizmus egyszerű kiterjeszté-

[90] I. m. 187.
[91] I. m. 191.
[92] I. m. 193–194.

sével a vidékre –, mivel a kapitalizmus ezen az ellentéten nyugszik, s így állandóan szükségszerűen újratermeli azt. Ezért nemcsak az tarthatatlan feltételezés, hogy a városi gazdaság a középkor válságában evidensen létrehozza a kapitalizmust, hanem az is, hogy a harmadik világ nemzeti burzsoáziája készen áll a feudális maradványok és a „vidéki elmaradottság" felszámolására, márpedig ez a Sweezy-féle koncepció politikai premisszája: „A kapitalista fejlődés dinamikájának Sweezy-féle feltételezése valójában a marxizmus evolucionista átértelmezésének felel meg, amely egyúttal magában foglalja a kapitalista fázis tökéletes kiteljesedésének és a kapitalizmus mint a fejlődés hordozója vég nélküli terjeszkedésének szükségességét a prekapitalista maradványokkal szemben, beleértve azt is, hogy ennek az evolúciónak az ésszerű beteljesítése végül is a szocializmusra vár."[93]

A világkapitalizmus nem is törekedett a prekapitalista formákat teljességgel felszámolni, hanem nagyrészt saját funkciójává degradálta őket, és afféle modern tradicionalizmusként állandóan újratermelte. A szocializmusnak nem lehet az a feladata, hogy a kapitalista fejlődést befejezze és teljessé tegye, ellenkezőleg, a város–vidék és a modern–tradicionális szektorok ellentétének felszámolása magának a kapitalizmusnak a felszámolását követeli meg: „A múlt relikviájaként felfogott dualista tendenciát a városi haladás és a falusi elmaradottság szétválasztására szembesíteni kell azzal a ténnyel, hogy az urbanizáció és a ruralizáció a kapitalista munkamegosztás ugyanazon folyamatának két oldala . . .vannak bizonyos »városi szocialisták«, akik elfogadják a falusi passzivitás és a városi haladás mítoszát. Hasznos tehát felhívnunk a figyelmet a városi ideológia evolucionista felfogásának beszivárgására a szocialista gondolkodásba, és utalnunk egy Marxhoz való kritikai visszatérés szükségességére."[94]

A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet vitájának végszava itt a „városi szocialisták" – azaz a „marxista evolucionizmus" – kritikájának jelentőségét fogalmazza meg a szocializmus és a harmadik világ viszonyának tárgyalásában. Tanulmányunkat magunk is azzal indítottuk, hogy a vita résztvevői előtt – tudatosan vagy ösztönösen – a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet problémája lebeg, s ez újra meg újra meg is mutatkozik.[95] A hetvenes évek végére azonban az is kitűnt, hogy a fejlődő országok áttérése a szocialista fejlődésre rengeteg buktatót rejt magában és sokkal hosszabb folyamat, mint amilyenre a hatvanas évek elején számítottak. Így a termelési mód vitája a harmadik világ szakirodalmában a hetvenes évek második felében inkább a harmadik világ országainak a tőkés világgazdaságban való helyére és az „alulfejlődés" okaira koncentrál, s a korábbinál jóval kevésbé a tőkés világpiactól való forradalmi kilépés, azaz az „alulfejlődés" leküzdése stratégiájára. Ez tűnik ki Brennernek a korábbiakban már többször idézett két tanulmányából is, amelyek a hetvenes évek végén íródtak, s a Dobb–Sweezy-vitához való legutóbbi hozzájárulásnak tekinthetők.

[93] I. m. 194.

[94] I. m. 195.

[95] *Wallerstein* azt írja A feudalizmusból a kapitalizmusba. Átmenet vagy átmenetek c. tanulmányában: „Úgy vélem, egyetértésben Schumpeterrel, hogy a kapitalizmusról a szocializmusba való átmenet korai szakaszát éljük, ami a szemünk előtt játszódik . Az egyik oka annak, hogy érdeklődéssel vizsgáljuk a »feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet« folyamatát az, hogy szeretnénk megérteni ezeknek a viszonylag zárt egyedi átalakulásoknak a mechanizmusát." (Világtörténet 27. szám, 1977, 28.).

Brenner a Sweezy-vonal kritikáját a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet tárgyalásáról a kapitalizmus értékelésén keresztül az „alulfejlődés" egész – lényegében Franktól származó – koncepciója megkérdőjelezéséig bővíti. Brenner azt állítja, hogy Frank és Wallerstein az ellenkezőjébe fordítják át Smith koncepcióját – a gazdasági automatizmusok, világkereskedelem és világméretű munkamegosztás nem progressziót, hanem regressziót váltanak ki a harmadik világban –, de megőrzik annak alapvetően evolucionista megközelítését, s amint Brenner írja, a nemzetek *gazdagsága* szerzőjét nem lehet a nemzetek *nyomora* marxista elméletének megalapozására felhasználni.[96] Szerinte tehát az egész modern „alulfejlődés-koncepció" alapjaiban hibás és elvetendő, nemcsak a mögötte rejlő formációelméleti kiindulópont, azaz a feudalizmus és a kapitalizmus, valamint átmenetük értelmezése. Az „alulfejlődés" és fejlődés szerinte nem egymást feltételező, pusztán ellentétes előjelű folyamatok, hanem lényegileg különbözőek, és nem is szükségszerűen kapcsolódnak össze. Amikor Wallerstein azt állítja, hogy az értéktöbblet-transzfer a perifériáról a centrumba önmagában véve beindítja a fejlődés–„alulfejlődés" ellentétes folyamatait a 16. századtól kezdve, Brenner pedig azt hangsúlyozza, hogy a centrum országai belső dinamikájuknál fogva fejlődnek, akár értéktöbblet-transzfer nélkül is, mert semmiféle felhalmozott tőke önmagában véve nem indít be kapitalista fejlődést, akkor tulajdonképpen a világkapitalizmus és nemzeti kapitalizmus koncepciói csapnak össze. Brenner nem egyszerűen tagadja a transzfer tényét – bár egyes esetekben utal arra, hogy hosszabb-rövidebb időre értéktöbblet-transzfer mehet végbe a perifériára vagy félperifériára is –, hanem jelentőségét vitatja el a kapitalista fejlődésben, s a belső osztályviszonyok fejlődését tekinti központi kérdésnek: „Sem a fejlődés a centrumban, sem az »alulfejlődés« a periférián nem függött az értéktöbblet-transzfertől. A gazdasági fejlődés minőségi folyamat volt, amely nem a gazdaság általában vett felhalmozását tételezte fel, hanem a közvetlen termelők munkája termelékenységének növekedésére koncentrál . . . Röviden szólva, a nyugat-európai kapitalizmus páratlanul sikeres fejlődését az osztályok, a tulajdon és a kizsákmányolás rendszere határozta meg."[97]

Wallerstein szerint „A kapitalizmus kezdettől a világgazdaságok és nem a nemzetállamok szintjén jelentkezett."[98] A kapitalista világgazdaság első szakasza a hosszú 16. századra, a második a 17–18. századra esik, végül a harmadikkal, az ipari forradalom nyomán jön létre csak az ipari kapitalizmus, vagyis jóval a világkapitalizmus színrelépése után. Wallerstein világosan megfogalmazza – legalábbis ebben a fejtegetésében –, hogy a világrendszer a *feudális* termelési mód alapjain alakul át *kapitalista* világgazdasággá, tehát pusztán a világrendszerré szélesedés adja az átmenetet. Az osztályok fejlődése számára nem feltétele vagy oka, hanem következménye a kapitalizmusra a világrendszerré ki-

[96] *Brenner:* i. m. 1977, 27, 60–61, 83. Jellegzetes, hogy a gyakori kritika hatására a hetvenes években mind Frank, mind pedig Wallerstein megpróbálták élesen elhatárolódni Smithtől, és erősen megbírálták Max Webert az osztályszempontok negligálásáért a kapitalizmus kialakulásában. Vö. *Wallerstein:* A feudalizmusból a kapitalizmusba, Világtörténet 27. szám, 18–21. és *Frank:* Development and Underdevelopment in the New World: Smith and Marx vs the Webersans in: Theory and Society, Winter 1975 (Idézi *Brenner* i. m. 86.).

[97] *Brenner:* i. m. 67–68

[98] Wallersteinnek a könyve megjelenése után írott két 1974-es tanulmányában explicitebb megfogalmazásokat találunk koncepcióját illetően, vö. Világtörténet 27. szám, 11, 13, 22, 25., idézetünk 7.

szélesedés következtében történő átmenetnek, az osztályok nemzetközileg funkcionáló osztályok, struktúrájukat az egyes területeknek a nemzetközi munkamegosztásban való besorolódása határozza meg. Brenner számára viszont a kapitalizmus elsőként és mindenekelőtt *nemzeti* kapitalizmusként jön létre, s az osztályok csak helyi szinten szerveződnek meg, mint a fejlődés legfőbb hajtóerői. A kapitalizmust úgy fogalmazza meg, mint az *abszolút* többlettermék termeléséről a *relatív* többlettermék termelésére való történelmi átmenetet, azaz a túldolgoztatás fokozása helyett a termelékenység növelésén keresztül válik fokozhatóvá a kizsákmányolás, amely viszont feltételezi a termelékenység növelését célzó beruházásokat. Ennek az önfenntartó fejlődésnek a beindulását tekinti tisztán a belső osztályerők művének, s elbagatellizálja az eredeti tőkefelhalmozásban a külső források alapvető szerepét. Egészen addig megy, hogy a centrum országait feloldja a periféria „alulfejlődése" történelmi terhe alól, arra hivatkozva, hogy a lényeg nem a tőke eredete, hanem effektív felhasználása.[99]

Brenner kétségtelenül következetesebben fejti ki a nemzeti kapitalizmus fejlődését, s jogos kritikában részesíti a Sweezy-vonal egész koncepcióját, de azon az áron, hogy elhanyagolja az egész világkapitalizmus elméletet, azaz nincs válasza a harmadik világ történelmi fejlődésének problémájára, sőt, visszatekintve, az európai formációktól eltérő rendszerek korábbi történetére sem. Az alulfejlődés szerinte szintén a belső osztálystruktúra dinamikája miatt van, amiatt tehát, hogy a hagyományos osztályerők ellenállása miatt nem tudták beindítani a relatív többletmunka kizsákmányolásán alapuló fejlődést. Azonban erről a centrum országai alig tehetnek, ők még megpróbálták szétzúzni a prekapitalista struktúrákat, de ez kevéssé sikerült. Így Brenner számára sem marad más hátra, mint a kapitalizmus elégtelen terjedésével magyarázni a harmadik világ „alulfejlődését", ami tulajdonképpen a Smith-féle klasszikus evolucionizmus eredeti, Sweezynél még megőrzött, s csak Frank és Wallerstein által meghaladott tétele volt. Brenner tanulmánya elején és végén Marx kritikájára kényszerül, mondván, hogy Marx a (nemzeti) kapitalizmus világméretű elterjedését vetítette előre, s ez a prognózisa nem vált be.[100] Holott nyilvánvaló, hogy Marxnál a kapitalizmus mindkét dimenziójában, nemzeti és világkapitalizmusként egyaránt megszerveződik, s a világkapitalizmus elvileg nem lehetséges, mint a tiszta kapitalista formációk együttese.[101]

Az általunk tárgyalt problémában és végig követett vitában tehát világosan kirajzolódik egy patthelyzet: a vita *internalista* vonala következetesebb érvelése a világkapitalizmus feszítő ellentmondásainak elhanyagolásával jár együtt, és végső soron a

[99] *Brenner*: i. m. 77, 92.

[100] Uo. 85, 89–93. Brenner koncepcióját érdemben bírálja *B. Fine*: On the Origins of Capitalist Development New Left Review 109 1978 május–június, c. írása, amelyben a világkereskedelem hatását a szerző korlátozottnak tekinti ugyan, de az osztályharc szempontját sem tartja önmagában véve elegendőnek a termelési viszonyok átfogó vizsgálata helyett. Fine elégtelennek tartja az abszolút és relatív többlettermék termelésének szembeállítását is a kapitalizmusra való átmenetben, és utal a tőkének való formális és reális alárendelés marxi koncepciójára, ebből a szembeállításból adódik szerinte arra a kérdésre a válasz, hogy miért nem terjedt el a (nemzeti) kapitalizmus, amit Brenner nem válaszol meg. (I. m. 90–94.).

[101] Vö. 1. és 54. lábjegyzetet.

nyugat-európai országok apologetikájának veszélyét rejti magában.[102] A világrendszer dinamikájának érvényesítése azonban a vita *externalista* vonalában csak igen nagy leegyszerűsítések árán volt lehetséges. A feudalizmus belső dinamikájának kiiktatása, az egyszerű és kapitalista árutermelés egybemosása, a világkapitalizmus fejlődésének a világkereskedelem szelektáló automatizmusaira való leszűkítése és a mai fejlődés és alulfejlődés viszonyának, az „egyenlőtlen csere" mindenható szerepének feltételezése együttesen egy olyan koncepciót körvonalaznak, amely képtelen a harmadik világ mai helyzetének megragadására is, nemcsak a világfejlődés dinamikájának ábrázolására. Az elmúlt három évtized vitája a feudalizmus felbomlása és a harmadik világ fejlődése párhuzamáról azonban számos olyan értékes eredményt hozott, amely bebizonyította a vita aktualitását és a párhuzam terméketlen mivoltát.

Ammar Az

«СРЕДНЕВЕКОВАЯ ОТСТАЛОСТЬ» И «СОВРЕМЕННАЯ НЕДОРАЗВИТОСТЬ»

(Резюме)

Возникновение капитализма в Западной Европе и генезис современной недоразвитости на периферии мирового капитализма и отдельно представляют собой огромную тему. Таким образом данная статья концентрирует своё внимание на точки соприкосновения и общие проблемы двух тем, именно на то, какими общими и различающими чертами характеризуются первоначальное пробивание от феодализма к капитализму и переход от докапиталистических общественных форм к половинчатым, подчинённым и недоразвитым формам капитализма в сегодняшних развивающихся странах.

Статья сначала рассматривает специальную литературу «всеобщего кризиса» феодализма, однако не только даёт критический анализ различных теорий о причинах кризиса, а в первую очередь старается показывать процесс перехода в 70-ые годы от «национальной» историографии к историографии с точки зрения всемирной истории, в центре которой стоит история экономики. Специальная литература темы и сегодня характеризуется дискуссией этих двух подходов. О первом из них часто упоминается как об «интерналистском» подходе, поскольку он концентрирует внимание на внутреннее развитие, а о втором как об «экстерналистском», ведь решающим моментом развития он считает внешний фактор, т. е. развёртывание всей системы мирового капитализма.

Дискуссия между экстерналистами и интерналистами восходит к т. н. Доб-Сазик дискуссии, в которой проблемы современного капитализма впервые трактовались как всеохватывающие.

[102] Brenner koncepciója végső kicsengésében így közel kerül a modern polgári közgazdaságtan történelmietlen szemléletéhez, amelyet Lewis klasszikusan képvisel. Lewis is azt fejtegeti, hogy az egyrészt harmadik világ hozzájárulása az ipari forradalomhoz Európában elhanyagolható, másrészt az ipari fejlődés beindítására a harmadik világ országai belső erőik gyengesége, a hagyományos osztályok dominanciája miatt nem voltak képesek. Ebből persze következetesen adódnak a Brenner álláspontjával ellentétes politikai konklúziók is, nevezetesen az, hogy a fejlődő országok érdeke, hogy a fejlett kapitalista országok mindjobban fejlődjenek, mert akkor növekszik a világkereskedelem, amely az ő fejlődésük feltétele (*Lewis*: i. m. 6, 9, 25, 68.). A világkereskedelem azonban évszázadok óta csak növekszik, s a szakadék egyre szélesedik, a nyitott ajtó politikája most sem ígérhet mást.

теоретические вопросы. Поэтому во второй части статьи автор следит за важнейшими этапами этой дискуссии до самого конца 70-ых годов, а сам высказывается за синтез, обрисованный К. Хиллом и Э. Хобсбаумом. В 70-ые годы данная дискуссия связывалась с т. н. дискуссией о способе производства, многие участники которой, изучая способы производства третьего мира, возвратились к изучению генезиса европейского капитализма. Здесь речь идёт в первую очередь о Валлерштейне, который в своей книге: Современная мировая система, параллельно описывает возникновение мирового и национальных капитализмов, с однозначным преобладанием первого. Поэтому третья часть статьи анализирует альтернативу «мирового феодализма» и мирового капитализма. Автор статьи ставит в центр своего внимания характер мировой системы, возникшей в т. н. длинном XVI-ом веке, и в отличие от Валлерштейна сомневается в том, что якобы в периоде до XVIII-ого столетия, т. е. до возникновения промышленного капитализма существовал какой-нибудь завершенный мировой капитализм.

Четвёртая часть статьи — распространяя анализ характера мирового капитализма на сегодняшнее развитие — занимается сегодняшними проектами развития в третьем мире. Автор старается именно разоблачить миф т. н. городского хозяйства, то есть такую трактовку вопроса, согласно которой единственной возможной формой развития развивающихся стран является городское-промышленное развитие, точнее говоря то, что концентрированное в городах развитие промышленности постепенно переходит на всю общественную-экономическую структуру развивающейся страны. Характерной чертой современной недоразвитости является то, что укрепления городской экономики в экономической жизни развивающихся стран скорее воспрепятствуют развитию сельского хозяйства, (поскольку они отсасывают от него прибавочный продукт и считают его поставщиком дешёвой рабочей силы) чем «автоматически» вызывают его модернизацию. Исследование современной недоразвитости таким образом заставит снова обдумать историю европейской экономики, ибо выявляется, что в Англии, в классической стране капиталистического развития, пробивание к капитализму началось с капитализацией сельского хозяйства, а не от городов распространялось на провинцию. Принцип приоритета городского хозяйства был представлен идеологами уже победившего капитализма, во главе Адамом Смитом, и это мнение и с тех пор господствует в западной специальной литературе истории экономики. Миф городского хозяйства является вредным не только с теоретической но и практической точки зрения, поскольку исходя из примата городского хозяйства были выработаны многие такие проекты развития для развивающихся стран, которые заводили эти страны в тупик.

Attila Ágh

"ARRIÉRATION MÉDIEVALE" ET "SOUS-DÉVELOPPEMENT MODERNE"

(Résumé)

La naissance et évolution du capitalisme en Europe Occidentale et la genèse du sous-développement moderne aux périphéries du capitalisme mondial constituent, chacune prise à part aussi, des thèmes immenses. La présente étude est concentrée aux deux thèmes, notamment sur la question de savoir quels sont les traits communs et les traits divergentes, dans les pays actuels en voie de développement, du passage primaire du féodalisme au capitalisme, plus exactement de la société précapitaliste dans les formes ambigués, de dépendance et de sous-développement, du capitalisme.

L'auteur passe en revue tout d'abord les ouvrages sur la "crise générale" du capitalisme. Il ne traite pas seulement sous un angle critique les différentes théories qui en analysent les causes, mais il cherche avant tout à montrer comment, dans les années 1970, l'historiographie "nationale" cède la place à l'histoire économique centrée sur le système mondial. Les discussions entre les partisans de ces deux approches marquent, encore de nos jours, les ouvrages sur ce thème. La première approche est souvent citée comme conception "internaliste", étant centrée uniquement sur l'évolution interne; la seconde comme "externaliste", puisque là c'est l'évolution externe, c'est-à-dire le développement de tout le système du capitalisme mondial qui est considérée comme décisive.

Les discussions entre externalistes et internalistes remontent aux débats Dobb–Sweezy au cours desquels les questions de l'évolution du capitalisme moderne furent la première fois posées en tant que problème théorique général. Aussi bien, dans la seconde partie de l'étude les étapes d'importance des débats Dobb–Sweezy sont suivies jusqu'à la fin des années 1970. L'auteur prend position sur la synthèse esquissée par Ch. Hill et E. Hobsbawm. Au cours des années 1970 ces débats s'inséraient dans les débats dits du mode de production, dont plusieurs participants, étudiant les modes de production du tiers-monde, se retournaient à l'étude de la genèse du capitalisme européen. Il s'agit avant tout des études de Wallerstein qui, dans son ouvrage Le système mondial moderne, trace parallèlement la formation du capitalisme mondial et des capitalismes nationaux en Europe, en constatant, sans équivoque, la prédominance du premier. La troisième partie de l'étude est donc consacrée à l'alternative "féodalisme mondial" et capitalisme mondial, donc le centre est occupé par le caractère du système mondial né au cours du „long 16e siècle". Face à Wallerstein, il met en question la naissance de quelque capitalisme mondial, intégralement réalisé, avant la fin du 18e siècle, donc avant la naissance du capitalisme industriel.

Dans la quatrième partie de son étude, l'auteur étend à l'évolution de nos jours ses analyses du caractère du capitalisme mondial, et étudie la stratégie actuelle de développement. Notamment, il cherche à démystifier l'idée dite de l'économie urbaine, selon laquelle l'unique forme possible de l'évolution dans les pays en voie de développement est l'évolution urbaine-industrielle, le développement de l'industrie concentré dans les villes qui s'étendra de proche en proche sur toute la structure socio-économique du pays en voie de développement. La marque spécifique du sous-développement moderne est que, dans la vie économique des pays en voie de développement, les enclaves de l'économie urbaine empêchent plutôt le développement agraire qu'elles ne provoquent "automatiquement" la modernisation de l'agriculture, puisqu'elles absorbent son surproduit et ne voient en elle que la source de main d'oeuvre bon marché. Ainsi, l'examen du sous-développement moderne fait revenir à la ré-interprétation de l'histoire économique européenne. C'est qu'il en ressort clairement que dans le pays classique de l'évolution capitaliste, en Angleterre aussi, le passage au capitalisme s'engage avec la capitalisation de l'agriculture et non pas avec son expansion des villes vers la campagne. L'idée de la primauté de l'économie urbaine était professée par les représentants idéologiques du capitalisme déjà victorieux, avec en tête de Adam Smith, et cette idée reste depuis lors prédominante dans les ouvrages des historiens économiques occidentaux. Le mythe de l'économie urbaine est nuisible non seulement pour la théorie, mais aussi pour la pratique, car, se tenant à ce principe, nombreuses stratégies de développement furent mises en pratique pour les pays en voie de développement qui conduisirent leur évolution dans une impasse.

Láng Imre

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK „ÚJ SEMLEGESSÉGE" AZ 1930-AS ÉVEKBEN

Az átalakuló semlegesség-fogalom

A semleges államokat tengeri háború folyamán megillető jogokat és az őket terhelő kötelezettségeket az 1907. évi hágai ún. békekonferencia emelte a nemzetközi jog rangjára. A konferencián elfogadott XIII. egyezmény 6. cikke kimondta, hogy „hadihajónak, lőszernek vagy egyéb hadiszernek közvetlen vagy közvetett átadása semleges Hatalom részéről hadviselő Hatalom részére, bármi okból történjék is, tilos". Az egyezmény 7. cikke értelmében „a semleges Hatalom nem köteles megakadályozni, hogy a hadviselő felek részére fegyvereket, lőszert s bármely olyan dolgot, amely a hadseregnek vagy hajórajnak céljaira felhasználható, területéről kivigyenek vagy területén átvigyenek".[1] Az egyezmény különbséget tett tehát a semleges állam és annak polgárai között: a semleges államot eltiltotta attól, hogy hadianyagot szállítson hadviselő félnek, de nem kötelezte arra, hogy ugyanebben megakadályozza polgárait. A hágai egyezményben foglalt semlegesség-fogalom értelmében a semleges ország nem követett el semlegességével ellentétben álló cselekményt, ha polgárai hadianyaggal látták el a hadviselőket. A semleges állam polgárai, jogi személyei teljes cselekvési szabadsággal köthettek bárminő ügyletet bármelyik (vagy mindegyik) hadviselő féllel.[2]

Az Egyesült Államok 1917. áprilisi hadba lépése előtti semlegességi időszak meggyőzően bizonyította, hogy a nemzetközi jogi szabályozás egybevágott az amerikai tőke érdekeivel. Washington a semlegesség éveiben az 1907. évi hágai konferencián elfogadott XIII. egyezmény idézett cikkeivel összhangban álló politikát folytatott; az amerikai állampolgárok ügyletkötéseit nem korlátozta kormányintézkedés. Az Egyesült Államok gazdaságának, amely 1914 elején a visszaesés állapotában volt, meghozta a fellendülést a háborús kereslet. Spring Rice washingtoni brit nagykövet 1915. november 21-i, Grey külügyminiszternek küldött jelentésében a következőképpen jellemezte ezt a folyamatot: „A nyers valóság azt bizonyítja, hogy ezt az országot (az Egyesült Államokat) a háború és a mi hadi szükségleteink mentették meg egy nagy gazdasági válságtól . . . Legjobb vevői vagyunk, és megrendeléseink az idő szerint elengedhetetlenek az amerikai kereskedelmi prosperitás szempontjából."[3] A háborús kereslet gazdaságserkentő hatását a következő adatok jelzik: 1914 és 1917 között egyharmaddal nőtt az ipari termelés volumene, 28 százalékkal emelkedett a mezőgazdasági termékek eladásából származó készpénzbevétel, az export több mint megkétszereződött. Az árukivitelt a tőkekivitel tette lehetővé; az

[1] 1913:XLIII. tc. Magyar Törvénytár. 1913. évi törvénycikkek. Bp., 1914. 516.

[2] A semlegesség nemzetközi jogi kérdéseire l. *Hajdú Gyula:* A semlegesség. Bp., 1958.

[3] Idézi *Charles Seymour:* American Diplomacy During the World War. Baltimore, 1934. 46.

amerikai bankházak mintegy két és negyed milliárd dollárt kitevő kölcsönt nyújtottak az antant-államok kormányainak a semlegesség éveiben.[4]

A világháború után, a Nemzetek Szövetsége létrejöttével új módon vetődött fel a semlegesség problematikája. A Nemzetek Szövetsége Egyességokmányának[5] alapját képező wilsoni koncepció egyetemes nemzetközi szervezetet vázolt fel, amelynek előbb-utóbb tagja lesz minden önrendelkezéssel bíró állam; a Szövetséghez csatlakozó országok elismerik azt az alapelvet, amelynek értelmében ha egy állam a vitás kérdések békés rendezésére vonatkozó kötelezettségek teljesítése helyett háború útján keresi a döntést, akkor e tette valamennyi tagállam ellen elkövetett háborús cselekménynek minősül, s kötelezik magukat a szerződésszegővel szemben foganatosítandó kollektív intézkedésekben való részvételre. A semlegesség nem kaphatott helyet ebben a koncepcióban, amely arra a feltevésre épült, hogy a háborút indító államot sújtó intézkedések összehangolt érvényesítésén alapuló kollektív biztonsági rendszer teljes lesz, távol maradó országok nem törik meg ütőképességét. A valóság igen rövid időn belül rácáfolt a wilsoni elgondolásokra. A Nemzetek Szövetsége torzóként jött létre, az Egyesült Államok távolmaradása eleve kizárta a világszervezet-koncepció megvalósulását, megdőlt az az álláspont, amely szerint a nemzetközi szervezet megszünteti a semlegesség létjogosultságát. Az Egyesült Államok távolmaradása a Nemzetek Szövetsége jövőbeni működésének döntő fontosságú kérdéseként jelentkezett a népszövetségi szervek vitáin: hogyan lehet majd érvényt szerezni az Egyességokmány gerincének tekintett 16. cikkben előírt gazdasági szankcióknak, mennyire lesz hatékony a Szövetség „gazdasági fegyvere"? A Tanács által kiküldött ún. nemzetközi blokádbizottság, amely azt a feladatot kapta, hogy vizsgálja meg a 16. cikk alkalmazásával összefüggő problémákat, 1921. augusztus 28-i jelentésében szembeállította a Nemzetek Szövetsége létrehozásának alapját képező világszervezet-elgondolást a valósággal, és azt a megállapítást tette, hogy mindaddig, amíg nagy exportőr-országok kívül maradnak a Szövetségen, a 16. cikk alkalmazása igen nagy akadályokba ütközne.[6] A megállapítás elsősorban az Egyesült Államokra vonatkozott; ki nem mondott prognózisa a szankciók hatékonyságát illetően a következő volt. Hiányos a kollektív biztonsági rendszer építménye, az Egyesült Államok – a Nemzetek Szövetségétől való távolmaradásával megőrizvén cselekvési szabadságát – lehetővé fogja tenni, hogy egy háborút indító ország megszerezze a gazdasági-pénzügyi kapcsolatok fenntartására vonatkozó semlegességi jogokat gyakorló amerikai állampolgároktól azokat az árukat és hiteleket, amelyeket a Szövetség szankciókat alkalmazó tagállamai megtagadnak tőle. Hogy az Egyesült Államok így fog eljárni, arra következtetni lehetett a versailles-i szerződés és az Egyességokmány 1919–1920. évi szenátusi ratifikációs vitájában előterjesztett ún. Lodge-fenntartások egyik pontjából. A szenátus külügyi bizottsága elnöki tisztét betöltő Henry Cabot Lodge a két dokumentummal kapcsolatos ellenzéki véleményt foglalta össze a fenntartásokban, amelyek 11. pontja azt a jogot igényelte az Egyesült Államok részére, hogy engedélyez-

[4] Historical Statistics of the United States 1789–1945. Washington, 1949. 99., 179., 244.; *Julius W. Pratt:* A History of United States Foreign Policy. New York, 1955. 470.

[5] A Nemzetek Szövetségének Egyességokmányát l. *Halmosy Dénes:* Nemzetközi szerződések 1918–1945. Bp., 1966. 36–50.

[6] The Records of the Second Assembly. Plenary Meetings. League of Nations. Geneva, 1921. 424–425.; Reports and Resolutions on the Subject of Article 16 of the Covenant. Geneva, 1927. 16.

hesse az Egyességokmányt megszegő ország Amerikában vagy másutt tartózkodó polgárai és az amerikai állampolgárok közti kereskedelmi, pénzügyi és személyi kapcsolatok folytatását.[7] Az ellenzéki platform magva a Nemzetek Szövetségével való szembenállás az 1920-as elnökválasztás eredményeként végbement hatalomváltás után a kormány politikájának részévé vált. Kevéssé lehetett kétséges, hogy ha szankciók alkalmazására kerül sor, úgy a semlegességi jogokkal élő amerikai állampolgárok áruszállításai és hitelei veszélyeztetni fogják a szankciók hatékonyságát.

Nemcsak a Nemzetek Szövetségétől távol maradt államok cselekvési szabadságából adódó helyzetekkel kellett számolni. A szankciókról intézkedő 16. cikk értelmezési problémáit vizsgáló népszövetségi bizottság vitáin aggályok hangzottak el a kategorikus fogalmazású cikk-szöveggel kapcsolatban; a megvalósítás várható nehézségeit fejtegető és a tagállamok önálló döntési jogát igénylő nézetek arról tanúskodtak, hogy megkérdőjeleződött a 16. cikk szelleme és betűje. A Közgyűlés 1921. szeptember 27-én határozatot fogadott el, amely leszögezte, hogy „a Szövetség minden egyes tagja maga köteles eldönteni, vajon bekövetkezett-e az Egyességokmány megszegése."[8] A határozat a tagállamok feladatává tette a szerződésszegések körülményeinek mérlegelését. Zöld utat kaptak a Tanács állásfoglalásától eltérő helyzetmegítélések. Történt ez a 16. cikk azon rendelkezése ellenére, amely előírta, hogy a tagállamok kötelesek a szerződésszegő ellen haladéktalanul életbe léptetni a gazdasági szankciókat.[9] A tagállamok döntési szabadságán alapuló felfogás messze került az eredeti intencióktól. A határozatban tükröződő szemlélet megváltoztatására irányuló törekvések eredménytelenek maradtak. Ezt példázza a nemzetközi viták békés rendezéséről szóló ún. genfi jegyzőkönyv sorsa. A Nemzetek Szövetségének 1924. október 2-i jegyzőkönyve az eredeti koncepciónak megfelelően visszaállította a gazdasági szankciók haladéktalan foganatosításának kötelezettségét, sőt azonnali cselekvést írt elő a haderő-hozzájárulásokra vonatkozóan is, és leszögezte, hogy a tagállamok a Tanács felszólítására teszik meg ezeket az intézkedéseket. A jegyzőkönyv Anglia állásfoglalása és – egy kivétellel – a ratifikálások elmaradása következtében nem lépett hatályba.[10] A tagállamok számára megfelelőbb volt a Közgyűlés 1921. szeptember 27-i határozata, amely lehetővé tette a támadó állam elleni kollektív akcióktól való tartózkodást. A 20-as években nem került sor a szankciókra épített kollektív biztonsági rendszer erőpróbájára, következésképp nem lehetett leméri, hogy milyen következményekkel járt volna a Tanács állásfoglalásától magukat elhatároló tagállamok tartózkodása a szankciók-

[7] Lodge szenátor tizennégy fenntartásának szövegét l. The Record of American Diplomacy. Ed by *Ruhl J. Bartlett*. New York, 1947. 470–472.

[8] The Records of the Second Assembly. Plenary Meetings. League of Nations. Geneva, 1921. 453.

[9] A katonai szankciókra nézve nem tartalmazott azonnali intézkedési kötelezettséget az Egyességokmány. A 16. cikk vonatkozó rendelkezése értelmében a Tanács javaslatot tesz a tagállamoknak az Egyességokmányban foglalt megállapodások betartását biztosító fegyveres erőkhöz való hozzájárulásukra.

[10] A genfi jegyzőkönyv szövegét l. *Halmosy*: i. m. 212–222. – Az angol kormány elutasító magatartásának egyik oka az volt, hogy London nem akart vitába keveredni a semlegességi jogokhoz ragaszkodó Egyesült Államokkal. Feltételezte ugyanis, hogy ha az angol flotta meggátolná az amerikai állampolgárok és egy agresszor-ország közti kereskedelmi kapcsolatokat, a vita elkerülhetetlen lenne. *F. P. Walters*: A History of The League of Nations. London, New York, Toronto, 1952. 283–284.

tól. Megállapítható azonban, hogy az ilyen tagállamok az adott konfliktus kapcsán semleges magatartást tanúsítottak volna. A semlegesség lehetősége a Nemzetek Szövetségén belül is fennmaradt.

Az 1928. augusztus 27-i Briand–Kellogg-paktum új ösztönzést adott a semlegesség létjogosultságával és értelmezésével kapcsolatos vitáknak. Az ünnepélyes deklarációként ható, rövid dokumentum hírül adta a világnak, hogy a szerződő felek egymáshoz való viszonyukban lemondanak a háborúról mint a nemzeti politika eszközéről, és elismerik, hogy vitáik vagy nézeteltéréseik megoldását mindenkor csak békés úton szabad keresni.[11] Noha a kezdeményezés francia részről indult, a sokoldalú paktum amerikai koncepciót megtestesítve jött létre, és a Nemzetek Szövetsége céljával azonos törekvést fogalmazott meg. E tény az Egyesült Államok nemzetközi szerepvállalásával kapcsolatos találgatásoknak adott tápot: vajon változik-e az amerikai külpolitika, feladja-e Washington a Nemzetek Szövetsége politikai tevékenységétől való távolmaradás gyakorlatát,[12] kialakít-e valamilyen modus vivendit Genffel a kollektív biztonsági rendszer alapvető, strukturális fogyatékosságának kiküszöbölése érdekében?

A paktum szövege nem biztosított szilárd kiindulópontot a várható fejlemények mérlegeléséhez. Nem tartalmazott semmiféle rendelkezést arra nézve, hogy miként kell érvényt szerezni a deklarált alapelvnek, milyen kötelezettségek hárulnak az aláíró államokra a végrehajtás terén. Az amerikai szenátus ratifikációs vitája éles fényt vetett a paktum ellentétes értelmezésére. A külpolitikai következményeket fejtegető szenátorok érveléséből két felfogás bontakozott ki, bizonyítva, hogy a vitatott szöveg valósággal kínálta az alkalmat az egymással utközö megközelítések számára, ugyanakkor lehetővé tette az ellenkező előjelű megfontolások alapján azonos konklúzió levonását: a paktum támogatását. Borah szenátor, az izolacionizmus egyik vezéralakja, párhuzamot vont a Nemzetek Szövetsége Egyességokmánya és a paktum között; az előbbi – úgymond – kötelezettségeket hárított a csatlakozó államokra a béke fenntartása érdekében, az utóbbi viszont sem szövegében, sem abba beleérthetően nem tartalmaz ilyen kötelezettséget. A paktumot elfogadó Egyesült Államok tehát nem köteles a szerződésszegő ország elleni „kényszerítő vagy büntető intézkedések" megtételére – hangsúlyozta a szenátor –, s „ha a szerződést megszegik, az Egyesült Államok teljesen szabad; ugyanolyan szabadon cselekedhet, mintha a szerződés nem jött volna létre". A paktum értelmezésének másik pólusán Bruce szenátor érvelése állt. A szenátor azzal indokolta igenlő szavazatát, hogy a paktum közelíti az Egyesült Államokat a világ két olyan intézménye felé, „amelyek a nemzetközi béke reális ígéretével kecsegtetnek, s ez a Nemzetközi Bíróság és a Nemzetek Szövetsége. Teljesen nyilvánvaló számomra – tette hozzá –, hogy néhány ország soha nem írta volna alá a Kellogg-paktumot, ha nem hitt volna abban, hogy az határozott

[11] A Briand–Kellogg-paktum szövegét l. *Halmosy:* i. m. 273–276.

[12] Az amerikai kormány éles határvonalat húzott a Nemzetek Szövetsége politikai tartalommal bíró és egyéb (gazdasági, szociális, egészségügyi stb.) tevékenységei közé. Kezdetben semminő kapcsolatot nem tartott fenn a Szövetséggel. Később mérsékelődött ez a merev magatartás; magas rangú állami tisztviselők nem hivatalos minőségben vettek részt egyes, nem politikai jellegű bizottságok munkájában. A leszerelési bizottságban már kormánydelegátusok működtek közre, de mindenkor elhatárolták magukat a fegyverzetcsökkentés politikai összefüggéseinek vitáitól. *Walters:* i. m. 349–351.

mérföldkövet jelent a Nemzetközi Bíróság és a Nemzetek Szövetsége felé vezető utunkon."[13]

Az idézett két állásfoglalás az amerikai külpolitika két irányzatát jelezte. Pontosabban: az egyik összhangot állapított meg a paktum és az érvényben levő külpolitika között, a másik viszont a paktum létrejöttével lehetővé váló új külpolitikai orientáció távlatai felé mutatott. Az állásfoglalások arról tanúskodtak, hogy a paktum, értelmezésétől függően, egyaránt felhasználható volt a külpolitika kontinuitásának bizonyítására és a nemzetközi együttműködés útjait kereső aspirációk alátámasztására.

Borah szenátor állásfoglalása arra a tényre támaszkodott, hogy a paktum nem hárított az Egyesült Államokra a támadó háborút indító ország ellen foganatosítandó megtorló intézkedésekre vonatkozó kötelezettséget, nem gátolta tehát Washington cselekvési szabadságát. E tény tette elfogadhatóvá a paktumot a szenátor számára. Szavaiból következett, hogy az Egyesült Államok – ha úgy látja jónak – felmenti önmagát a paktumban deklarált alapelv érvényre juttatásának nemzetközi felelőssége alól, nem tesz „kényszerítő vagy büntető intézkedéseket" a szerződésszegő ellen; ellenkezőleg: mint semleges ország, nem gátolja polgárait abban, hogy gazdasági és pénzügyi kapcsolatokat tartsanak fenn a békebontóval. A paktum Borah szenátor által adott értelmezése egybevágott a republikánus kormányzat csaknem egy évtizedes külpolitikai vonalvezetésével. A szenátor – a hajdani wilsoni koncepció kérlelhetetlen ellenfeleinek egyike – eltérő frazeológiával, de azonos szemléletet tükröző módon adott újólag hangot az Egyesült Államok nemzetközi szerepvállalását elítélő álláspontnak, amelyet annak idején a Lodge-fenntartások 2. pontja a következőképpen fogalmazott meg: „Az Egyesült Államok nem vállal semminemű kötelezettséget más ország területi épségének és politikai függetlenségének megvédésére." A republikánus korszak politikai krédójává vált elvet és az annak alapján megvalósított gyakorlatot az izolacionizmus terminusával tartja számon a történeti irodalom és a köztudat. A meghatározás nem pontos, sőt bizonyos értelemben megtévesztő. A 20-as évek izolacionizmusa voltaképp a Párizs környéki békeszerződéseken alapuló status quo fenntartásában való amerikai közreműködés elutasítására korlátozódott. E vonatkozásban valóban elzárkózásról volt szó. Rá kell azonban mutatni arra, hogy ugyanebben az évtizedben hatalmas lendületű világgazdasági expanziót hajt végre a tőkés világ fő hitelezőjévé vált Egyesült Államok, s az expanzió fő iránya Európa. A politikai visszavonulással egyidejűleg megy végbe az offenzíva a gazdaság szférájában; az amerikai külpolitika szerepét Európa viszonylatában a gazdasági külpolitika veszi át.[14] A korabeli amerikai közgondolkodás túlnyomórészt egyetértéssel fogadta a republikánus rezsim izolacionizmusát. Az átlagember izolacionizmusa a külföldi politikai bonyodalmakba való megismétlődő belesodródás elleni tiltakozás volt.

[13] A szenátus 1929. január 3-i és 8-i üléséről készült jegyzőkönyvek. The Record of American Diplomacy. 521–524.

[14] A 20-as évek folyamatait megfelelőbben tükrözné, ha az amerikai elszigetelődés a *politikai* izolacionizmus minősítést kapná. E tanulmányban a 30-as évek vonatkozásában is a politikai értelemben vett izolacionizmust tárgyalom, de megmaradok az általánosan alkalmazott terminus mellett. Az Egyesült Államok gazdasági külpolitikájára l. Attempts to Restore Economic and Financial Relations between Capitalist States, 1934–1938. c. tanulmányomat. Studia Historica 174. Bp., 1980.

A Briand–Kellogg-paktum másik értelmezése azokat a nézeteket visszhangozta a ratifikációs vitában, amelyek hirdetői az Egyesült Államok világpolitikai súlyával és gazdasági potenciáljával összeegyeztethetetlennek, idejétmúltnak tartották a hagyományos semlegességet. Az volt a meggyőződésük, hogy az Egyesült Államok nem vonhatja ki magát a világbéke megőrzésében való közreműködés alól, s e szerepvállalásával egyszersmind a saját biztonságáról is gondoskodik. A Borah szenátor által képviselt felfogással ellentétben a semlegesség újraértelmezéséért szálltak sikra, azt vallva, hogy a Briand–Kellogg-paktum szelleme a békebontó megfékezésére kötelezi az aláíró országokat. Elgondolásaik középpontjában a világbéke felett őrködő nemzetközi együttműködés állt, számoltak tehát a Nemzetek Szövetsége létével. E felfogás értelmében a Briand–Kellogg-paktum volt az emelő, amely kimozdítja az amerikai külpolitikát anakronisztikussá, tarthatatlanná vált gyakorlatából.

Japán Mandzsúria ellen intézett 1931. szeptemberi támadásával kaptak első ízben aktualitást ezek az elgondolások. Jóllehet a valóság kijózanító reflektorfénye aligha bátorította a kollektív fellépés amerikai híveit,[15] a Briand–Kellogg-paktum kapcsán keletkezett nézetek tovább éltek, megoldást keresve. Nem volt könnyű a hagyományos semlegességet ellenző nézetek útkeresése, mert a békebontó elleni kollektív fellépés sürgetése szükségszerűen elvezetett a Nemzetek Szövetsége Egyességokmányának alapját képező koncepció igenléséhez és a nemzetközi szervezettel való együttműködés gondolatához. Ezzel veszélyzónához értek az amerikai külpolitika irányváltásának időszerűségét valló nézetek. A Nemzetek Szövetségéhez való viszony alapelve nem módosult a republikánus éra folyamán. Mindössze annyi – elvfeladást nem jelentő – változás történt, hogy az Egyesült Államok genfi konzulja részt vett a Tanács mandzsúriai kérdéssel foglalkozó nyilvános ülésein,[16] és Washington képviseltette magát a népszövetségi égisz alatt 1932. február 2-án megkezdődött leszerelési konferencián. A kollektív biztonság amerikai híveinek számolniuk kellett azzal, hogy a Nemzetek Szövetségével való együttműködés meghirdetése felújította volna az Egyességokmány rendelkezéseivel, elsősorban a gazdasági-pénzügyi és a katonai szankciókkal kapcsolatos, több mint egy évtizede lezárult vitákat, és a nemzetközi szervezettel asszociált elkötelezettség iránti ellenszenv elsöpörte volna törekvéseiket. Az Egyesült Államok kívánatosnak tartott nemzetközi szerepe és a közvélemény zömének izolacionista beállítottsága közti ellentmondás feloldása érdekében a semlegesség

[15] Azt követően, hogy Japán bebizonyította: nincs szándékában kivonulni Mandzsúriából, felmerült a gazdasági szankciók gondolata. Hoover elnök azonban elvetette ezt. Az Egyesült Államok álláspontját a japán és a kínai kormányhoz intézett 1932. január 7-i jegyzékek tartalmazták, amelyek leszögezték, hogy az amerikai kormány nem ismeri el az Egyesült Államok Kínával kapcsolatos, szerződésileg biztosított jogainak, Kína szuverenitásának, területi integritásának és a nyitott kapu-politikának megsértésével, valamint a párizsi (Briand–Kellogg) paktum megszegésével létrejött helyzeteket és szerződéseket. Stimson külügyminiszter a jegyzékek elküldése előtt csatlakozásra hívta fel az angol és a francia kormányt. Az utóbbi nem nyilatkozott, az angol kormány pedig sajtókommüniké útján közölte, hogy nem tartja szükségesnek jegyzék küldését a japán kormánynak. A Stimson-doktrina keletkezésére l. *Pratt:* i. m. 581–583.; *Samuel Flagg Bemis:* A Diplomatic History of the United States. New York, Chicago, San Francisco, Toronto, London, 1965. 819–820.

[16] A konzul arra kapott utasítást, hogy csak akkor vegyen részt a vitában, ha valaki a Briand–Kellogg-paktumról tesz említést. A japán–kínai konfliktussal foglalkozó népszövetségi bizottságokban nem működött közre amerikai delegátus. *Bemis:* i. m. 818–819.

olyan értelmezésére volt szükség, amely szerint a semlegesség megfér az agresszor elleni diszkriminációval, sőt a semleges országnak egyenesen kötelessége a hadviselők megkülönböztetése, miután megállapította, hogy mi a szerepük a konfliktusban. A kollektív fellépés hívei sajátos, az amerikai semlegességet újraértelmező koncepciót alakítottak ki. Ennek értelmében az Egyesült Államok külföldi konfliktus esetén, együttműködve az azonos álláspontot valló országokkal, de a tőlük függetlenül hozott döntése alapján gazdasági-pénzügyi szankciókat foganatosít a támadó háborút indító ország ellen; *csak a pártatlanságát adja fel, nem pedig a semlegességét.* Távol tartja magát a konfliktustól, tehát semleges marad; az agresszort a világ békéje érdekében, következésképp a saját biztonsága védelmében sújtja hátrányosan megkülönböztető intézkedésekkel.

Kísérlet a pártatlanság feladására

Arthur Henderson, a Genfben ülésező leszerelési konferencia angol elnöke 1933. március 8-án arról tájékoztatta az amerikai delegációt, hogy deklarációtervezetet dolgozott ki, amely az európai biztonság kialakítandó tervének kiegészítését célzó politikai kötelezettségeket tartalmazza. A kötelezettségeket vállaló Egyesült Államok – hangsúlyozta Henderson – „megnyugató módon" járulna hozzá az európai biztonság ügyének előmozdításához. Az amerikai delegáció által Washingtonba továbbított tervezetből kitűnt, hogy a konferencián megkötendő leszerelési egyezményhez csatlakozott országok írnák alá a deklarációt, amelynek szövegét Henderson az elérendő célnak – az amerikai támogatás megszerzésének – szem előtt tartásával alakította ki. A tervezet a következőket tartalmazta: a szerződő felek a leszerelés ügyének támogatása érdekében ismét megerősítik, hogy egymás közti kapcsolataikban nem folyamodnak erőszakhoz, az 1928. évi párizsi paktum megszegésével alkalmazott erőszakot valamennyiük létfontosságú érdekeit és nemzetközi jogait sértő cselekménynek tekintik, konfliktus esetén haladéktalanul tanácskoznak egymással, nem ismernek el nemzetközi kötelezettségek megszegésével létrejött megállapodásokat vagy területi megoldásokat. Leszögezte továbbá, hogy a párizsi paktum megszegését felismerő szerződő fél lemond semlegességi jogai gyakorlásáról, és nem támogatja polgárai és az agresszor-ország közti kereskedelmi kapcsolatokat, nem szállít fegyvert, lőszert és hadfelszerelést az agresszornak, és nem segíti elő a támadó hadianyagvásárlásainak finanszírozását, nem gátolja a többi szerződő fél azon intézkedéseit, amelyek az agresszorral való gazdasági-pénzügyi kapcsolatok és a neki szánt hadianyagszállítások megakadályozását célozzák.[17]

Henderson a leszerelési konferencia tárgyalásainak útját kívánta egyengetni a deklarációtervezettel. Noha az 1932. december 11-i öthatalmi megállapodás elvileg kimondta, hogy a tető alá hozandó egyezménnyel Németország kapjon „egyenjogúságot egy olyan rendszer keretében, amely valamennyi nemzet számára biztonságot nyújt",[18] s a német delegáció ismét részt vett a konferencián – az 1933. január végén elkezdődött új ülésszak

[17] Gibson, az amerikai delegáció megbízott vezetője a külügyminiszternek, 1933. március 8. Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers (a továbbiakban: FRUS). 1933 Vol. I. Washington, 1950. 25–27.

[18] Idézi *Walters:* i. m. 515.

rövidesen kritikus helyzetbe jutott. Az első hetek az elfogadott formula értelmezésével és érvényesítésével kapcsolatos eredménytelen francia–német vitákkal teltek el. A német fegyverkezés potenciális veszélyével számoló francia delegáció a biztonság garanciáihoz ragaszkodott.[19] Henderson a Briand–Kellogg-paktumot megszegő agresszor-állam (vagyis a leszerelési egyezményt kijátszó és háborút indító Németország) ellen életbe léptetendő gazdasági-pénzügyi szankciókra tett javaslattal vélte kielégíthetőnek a garanciákra vonatkozó francia követeléseket. Tudatában volt annak, hogy az Egyesült Államok közreműködése a szankciók hatékonyságának elengedhetetlen feltétele. Ezért központi szerepet kapott elgondolásaiban Washington elkötelezése a szankciópolitika mellett – szóhasználata szerint: az európai biztonság tervének amerikai politikai kötelezettségvállalással való kiegészítése. Feltehetően arra számított, hogy az Egyesült Államok nem zárkózhat el a Briand–Kellogg-paktummal junktimba hozott, abból levezetett kötelezettség vállalása elől. Terve összhangban volt az amerikai semlegesség újraértelmezett koncepciójával: a pártatlanság feladásával.

A hivatalát néhány napja átvett Roosevelt-kormány külügyminisztere, Cordell Hull azonnal reagált a genfi jelentésre. Március 10-én közölte az amerikai delegációval, hogy a Henderson-terv sok problémát vet fel, a semlegességi jogok és a többi hatalmakkal való tanácskozás kérdései további tanulmányozást igényelnek, a Briand–Kellogg-paktum elveinek más kifejezésekkel történő megerősítése egy újabb egyezmény keretében gyengítené a paktum morális erejét, és azt sejtetné, hogy hiányos a szövege, amit Washington nem ismerhet el.[20]

Nem került sor Henderson elgondolásainak megvitatására a leszerelési konferencián. A Genfbe érkezett MacDonald brit miniszterelnök 1933. március 16-án átfogó fegyverzetcsökkentési és -korlátozási egyezménytervezetet terjesztett a konferencia általános bizottsága elé. A MacDonald-terv „Biztonság" címmel ellátott, néhány cikkből álló I. része vette át a Henderson-tervezet szerepét. A terv gerince a „Leszerelés" címet hordozó terjedelmes II. rész volt. A biztonsággal foglalkozó cikkek visszalépést jelentettek a Henderson-tervezet koncepciójához képest: a szöveg nem tett említést a gazdasági-pénzügyi kapcsolatok és hadianyagszállítások megakadályozásáról, a semlegességi jogok gyakorlásáról való lemondásról. Fogalmazása is visszafogottabb volt. Mindössze azt szögezte le, hogy a fegyverzetcsökkentési egyezmény azon aláírói, amelyek csatlakoztak a párizsi paktumhoz, az utóbbi megszegésével indított háborút valamennyi szerződő fél érintő ügynek nyilvánítják; a paktum megszegése vagy ennek veszélye esetén azonnal tanácskoznak; megállapodnak a teendő intézkedésekben, illetőleg megállapítják, hogy melyik fél felelős a szerződésszegésért; a tanácskozáson hozott döntés akkor érvényes, ha egyetért abban az amerikai, angol, francia, német, olasz, japán és szovjet kormány képviselője, valamint a tanácskozáson képviselt más kormányok küldötteinek többsége, a vitás kérdésben érintett felek nem foglalhatnak állást.[21] MacDonald oly módon kívánt eleget tenni a garanciákra

[19] Uo. 541–542. – A leszerelési konferenciára vonatkozólag l. *Sz. Ormos Mária*. A fegyverkezés kérdése az európai diplomáciában Hitler hatalomrajutása után (1933–34). Századok, 1966. 2–3. sz. 400–451.

[20] Hull Gibsonnak, 1933. március 10. FRUS 1933. Vol. I. 29–30.

[21] Conference for the Reduction and Limitation of Armaments. Conference Documents. Vol. II. Series of League of Nations Publications. IX. Disarmament. 1935. IX. 4. 476–493.

vonatkozó francia követeléseknek, hogy a tervében javasolt biztonsági rendelkezések ne váltsák ki a német delegáció tiltakozását. A szerződésszegés következményeiről – a Henderson-tervezet lényegéről nemcsak a német delegáció várható reagálása miatt nem tett említést a brit miniszterelnök terve, hanem azért is, mert Londonnak kétségei voltak a semlegességi jogokkal kapcsolatos amerikai álláspont tekintetében. A Roosevelt-kormány a gazdaság halasztást nem tűrő problémáival volt elfoglalva, a külpolitika a háttérbe szorult – MacDonald joggal érezhette magát ingoványos talajon a semlegességi problematikát illetően. A MacDonald-terv biztonsággal foglalkozó 1. része a létrehozandó egyezményt aláíró felek konzultációira és döntéseire utaló definiálatlan tartalmú előírásokra korlátozódott.

Hull március 20-án közölte instrukcióit az amerikai delegációval. Nyomatékosan felhívta Gibson figyelmét, hogy kerülje a MacDonald-tervvel kapcsolatos határozott vélemény nyilvánítását a meginduló vitákon, „barátságos, de nagyon általános" kifejezéseket használjon, mutasson rá, hogy elsősorban európai kérdésekről van szó. Különösen a biztonsággal foglalkozó 1. rész kapcsán hangsúlyozta a külügyminiszter a tartózkodó magatartás fontosságát. Többről van szó – figyelmeztetett –, mint konzultációról, és aggályosnak tartotta, hogy az Egyesült Államok részt vállaljon a szerződésszegő felelősségének megállapításában, mert ezzel „egy béke-kikényszerítő gépezet tényleges tagjává" válna. A külügyminiszter megítélése szerint valamiféle társ-szerep lett volna kívánatos az Egyesült Államok számára.[22] E szerep tartalmát nem határozta meg, de a „tényleges tag" és a „társ" megkülönböztetése kifejezésre juttatta, hogy ellenezte az európai államokéval azonos kötelezettség vállalását.

Rövidesen változás állt be az amerikai magatartásban. Európába érkezett Norman Davis, a leszerelési konferencián részt vevő amerikai delegáció vezetője, aki az előző évben is tagja volt az Egyesült Államok küldöttségének. Davisnek határozott elgondolásai voltak az amerikai szerepvállalásról, felfogása közel állt Rooseveltéhez, tapasztalatokkal rendelkezett a nemzetközi politika és a gazdasági kapcsolatok terén. Még Genfbe érkezése előtt, londoni és párizsi tárgyalásai és Hitlernél tett látogatása után, április 16-án átfogó helyzetelemzést küldött Hullnak, amelyben arra az álláspontra helyezkedett, hogy az Egyesült Államoknak a Briand–Kellogg-paktumban vállalt kötelezettségénél fogva feladata, de erkölcsi kötelessége és érdeke is, hogy közreműködjék a béke megőrzésében. Kifejtette, hogy e közreműködés voltaképp csak passzív természetű intézkedésekre kötelezné az Egyesült Államokat, tehát arra, hogy – amennyiben egyetért az európai államok által hozott döntéssel – nem érvényesíti semlegességi jogait: nem kereskedik az agresszorral. Ha viszont fenntartja a kereskedelmi kapcsolatokat a támadóval – figyelmeztetett Davis –, akkor önmagának mond ellent, és meghiúsítja a többi állam kollektív akcióját. „A legjobb biztonság – hangsúlyozta – a támadás erejének csökkentése és a védelem erejének növelése", majd rámutatott, hogy európai háború kitörése esetén igen nehéz lenne ellenállni az események és a közvélemény nyomásának, az Egyesült Államok kénytelen lenne az egyik vagy a másik féllel sorsközösséget vállalni; ha azonban tisztázott a kötelezettsége, akkor több az esélye a háborúba sodródás elkerülésére. Az érvelés annak a bizonyítását szolgálta, hogy az Egyesült Államok a „meglehetősen elavulttá vált" semlegességi jogok

[22] Hull Gibsonnak, 1933. március 20. FRUS 1933. Vol. I. 66–67.

feladásával, vagyis a kilátásba helyezendő gazdasági szankciókban való közreműködésének elrettentő hatása révén, segítséget nyújtana az európai háború megelőzéséhez és egyúttal őrködne a saját biztonsága felett. Davis tudatában volt annak, hogy felfogása szemben áll a semlegesség hagyományos értelmezésével, amikor azt állítja, hogy a semlegességi jogok fenntartása háborúba sodorhatja az Egyesült Államokat. Érveket kívánt szolgáltatni a kormánynak a semlegességi jogok csorbítatlanságához ragaszkodó nézetek hirdetőivel való vitákhoz. Az amerikai akciószabadság fenntartása, a háborúba sodródás kockázatának csökkentése, az Egyesült Államok nemzetközi tekintélyének növelése, a vállalandó szerep passzív voltának (tehát a katonai beavatkozás kizárásának) hangsúlyozása, az európai feszültségnek a leszerelési egyezménnyel lehetővé váló mérséklése és ezen keresztül a világgazdasági állapotok javulása - ezekre az érvekre az a szerep várt, hogy segítsék megértetni: elérkezett az ideje, hogy a semlegesség újraértelmezett koncepciója az Egyesült Államok politikájának rangjára emelkedjék.[23]

Hull április 25-én tért vissza a kapott javaslatokra. Közölte Davisszel, hogy MacDonald leszerelési terve „a végcélhoz vezető úton tett határozott és kitűnő lépés, de csak egy lépés", Washington támogatást nyújt egy egyetemes leszerelési egyezmény létrehozásához, s arra hívta fel a fődelegátust, hogy ösztönözze Paul-Boncour francia külügyminisztert a közreműködésre. A MacDonald-terv biztonsággal foglalkozó I. részének a leszerelési egyezmény keretében történő aláírását elutasította a külügyminiszter, arra hivatkozva, hogy amerikai küldött nem működhet együtt a többi ország képviselőjével az agresszor felelősségének és az ellene foganatosítandó intézkedéseknek a megállapításában. A Roosevelt-kormánynak a szerződéses kötelezettségvállalás helyett – ami szenátusi jóváhagyást igényelt volna – más megoldást kellett találnia, olyat, amely hangsúlyozza az amerikai döntési szabadságot és a Nemzetek Szövetségétől való függetlenséget. A Hull által közölt elgondolás a következő volt. Az amerikai kormány deklarációt tesz közzé, amelyben kijelenti, hogy amennyiben „független megítélése alapján" egyetért a tanácskozó hatalmaknak az agresszor megállapítására vonatkozó döntésével, úgy tartózkodni fog minden olyan akciótól, amely meghiúsítaná az agresszor elleni kollektív erőfeszítést, és megvonja a védelmet az ilyen következménnyel járó tevékenységet folytató amerikai állampolgároktól. Hull leszögezte, hogy a deklaráció a leszerelés ügyének lényeges előrehaladásától függ.[24] Az agresszor elleni intézkedésekkel kapcsolatos amerikai szolidaritást kilátásba helyező deklarációról Roosevelt tájékoztatta a Washingtonban tartózkodó MacDonaldet. Az elnök kifejtette, hogy a brit miniszterelnök tervének I. részében foglaltak multilaterális szerződésben történő vállalása belpolitikai nehézségekbe ütközne, de egy deklaráció vagy általa aláírandó jegyzék megoldaná a kérdést és kielégíthetné a franciákat, mert a nyilatkozat „egy Monroe-doktrina érvényével bírna".[25] Roosevelt a szenátus várható ellenállására célzott. Sem ő, sem Hull nem tett említést arról, hogy a konkrétumokat nem részletező deklarációban kifejezésre jutó álláspont valóra váltásához

[23] Davis 1933. április 16-i két jelentését l. uo. 89–97.

[24] Hull Davisnek, 1933. április 25. Uo. 106–108.

[25] MacDonald 1933 áprilisában Roosevelt meghívására Washingtonba látogatott. Útjának célja főként a Londonban összeülő világgazdasági konferencia alapvető kérdéseinek előzetes megvitatása volt. A francia kormány azonos céllal Washingtonban tartózkodó képviselőjét, Edouard Herriot-t szintén tájékoztatta Roosevelt a deklaráció tervéről. Uo. 102–104., 109–111.

szükséges rendelkezések kongresszusi jóváhagyást igényelnek majd. Ez idő tájt már bizonyos előrehaladás történt a törvényhozó testületben a semlegesség újraértelmezett koncepcióján alapuló törvényjavaslat ügyében, s a State Department bízott a kedvező végleges döntésben.[26] Feltehető, hogy az elnök és a külügyminiszter ideiglenes megoldásnak tekintette a nyilatkozatot, aminek meglesz a törvényes alátámasztása.

Roosevelt Hull útján április 25-én kérdést intézett Davishez, hogy tanácsosnak tartaná-e elnöki nyilatkozat tételét, amelyben leszögezi a leszerelési konferencia tárgyalásainak végcélját, és cselekvést sürget. Davis azt javasolta, hogy akkor kellene közzétenni a nyilatkozatot, amikor MacDonald és Herriot már visszaérkezett Washingtonból, és a négy európai hatalom (Anglia, Franciaország, Olaszország és Németország) valamelyes politikai egyetértésre jutott.[27] A fejlemények nem a főhelegátus által feltételezett irányt vették. Május 15-én azt jelentette Washingtonnak, hogy a genfi tárgyalások zsákutcája az elnöki nyilatkozat közzétételét sürgeti, s ha az megelőzi Hitler május 17-én elhangzó beszédét, úgy az amerikai politika bejelentése talán kifogja a szelet Hitler vitorlájából.[28]

Roosevelt 1933. május 16-i, a leszerelési konferencián képviselt, illetőleg a világgazdasági konferenciára meghívott 54 ország államfőjéhez intézett üzenete a fő célokra rámutató, a címzettek felelősségére apelláló felhívás volt, amely az üzenet aktualitásából következően a leszerelés ügyét hangsúlyozta, de érintette a gazdasági káosz leküzdésének feladatait is. Az elnök üdvözölte a MacDonald-tervet, további lépéseket sürgetett, felhívta az államfőket, hogy mindaddig, amíg e lépések folyamatban vannak, egyetlen ország fegyverzete se hágja át az érvényben levő szerződésekben megállapított korlátozásokat, végül megnemtámadási paktum kötésére szólította fel a világ nemzeteit. Az üzenet befejező része félreérthetetlen figyelmeztetés volt: „A józan ész arra int, hogy ha egy erős nemzet megtagadja a politikai és gazdasági békét célzó, összehangolt erőfeszítésekben való részvételt . . ., akkor meggátolja és végső soron lehetetlenné teszi az előrehaladást. A civilizált világ . . . tudni fogja, melyiket terheli a felelősség a kudarcért."[29] Roosevelt szándékosan kerülte az európai helyzetre vonatkozó konkrét megállapításokat. Az egyetemes leszerelési egyezmény megkötésének célja és a küszöbönálló világgazdasági konferencia egyébként is a világméretű megközelítést indokolta, ami egybevágott Washington vonalvezetésével és Roosevelt államférfiúi habitusával. Hull egyidejűleg közölte Davisszel, hogy továbbra is érvényes a biztonsággal, a konzultációkkal és a semlegességi jogokkal kapcsolatban kialakított álláspont. Két nappal később, miután Hitler már elmondta a Reichstagban a MacDonald-terv alapelveit elfogadó beszédét, Hull Roosevelt instrukciójára hivatkozva felhatalmazta Davist, hogy tegyen az elnök üzenetét kiegészítő nyilatkozatot.[30]

1933. május 22-én hangzott el Davis nyilatkozata a leszerelési konferencián. Beszédének azon része, amelynek célja a biztonsággal kapcsolatos együttműködési készség demonstrálása volt, Hull április 25-i tájékoztató feljegyzésén alapult. A főhelegátus kinyilvánította, hogy amennyiben létrejön a számottevő fegyverzetcsökkentésről intézkedő általános nemzetközi megállapodás, úgy az Egyesült Államok kész hozzájárulni a béke

[26] The Memoirs of *Cordell Hull*. Vol. I. New York, 1948. 228.
[27] Hull és Davis táviratváltása, 1933. április 25, 27. FRUS 1933. Vol. I. 107–108., 112–113.
[28] Davis Hullnak, 1933. május 15. Uo. 140–141.
[29] Roosevelt 1933. május 16-i üzenetét l. uo. 143–145.
[30] Hull Davisnek, 1933. május 16, 18. Uo. 145–146., 150–151.

megszervezéséhez: „Hajlandóak vagyunk tanácskozni a többi állammal a béke veszélyeztetése esetén, a konfliktus megakadályozása érdekében. Ezen túlmenően, ha a tanácskozó államok megállapítják, hogy egy állam megszegi nemzetközi kötelezettségeit, és bűnös a béke megbontásában, s intézkedéseket tesznek ellene, akkor a felelős és bűnös fél megállapítására vonatkozó döntésükkel való egyetértésünk esetén tartózkodni fogunk minden olyan akciótól, amely meghiúsítaná a béke helyreállítása érdekében tett kollektív erőfeszítést."[31]

Davis bejelentése azt a határt jelezte, ameddig az amerikai kormány hajlandó volt elmenni az agresszor megfékezését célzó kollektív fellépés támogatásában. A bejelentett formulával értelemszerűen arra kötelezte magát Washington, hogy amennyiben a leszerelési egyezményt aláíró országok gazdasági-pénzügyi szankciókat léptetnek életbe a békebontó ellen, úgy az Egyesült Államok, önálló elhatározása alapján, a szankciók hatékonysága érdekében azonos rendeltetésű tiltó intézkedéseket tesz, az agresszor tehát amerikai forrásból se juthasson hozzá a számára szükséges fegyverekhez, árukhoz, hitelekhez. A gazdasági-pénzügyi szankciókat alkalmazó országokkal való együttműködés szándékának deklarálása arról adott tájékoztatást, hogy az Egyesült Államok agresszió esetén feladja a semlegesség hagyományos alapkövetelményét: a pártatlanságot. Ez az állásfoglalás megegyezett a Henderson-tervezet koncepciójával és Davis javaslataival. Túlment a MacDonald-tervben szereplő konzultációs kötelezettségen. Pontosabban: megfogalmazta a szerződésszegés következményeit, amikről nem történt említés a MacDonald-tervben.

Davis bejelentése nem volt mentes a bizonytalanságra okot adó elemektől. Az a kikötés, hogy az amerikai kormány a tanácskozó államoktól függetlenül fogja elbírálni az agresszor felelősségét, annak lehetőségét hordozta, hogy más következtetésre jut vizsgálódásai során, mint partnerei, s megtagadja az együttműködést. Másrészt Davis nyilatkozatának időpontjában még nem dőlt el végleg a kormány és a Kongresszus közti vita a semlegesség értelmezéséről. Ezért kérdéses volt, hogy a végrehajtó hatalom meg tudja-e szerezni a törvényhozó testület jóváhagyását a Genfben bejelentett álláspont valóra váltásához szükséges intézkedésekhez. Végül: a kormány a bejelentett kötelezettségvállalást a leszerelési egyezménytől tette függővé. A delegációknak joggal okozhatott gondot az a tény, hogy az egyezmény meghiúsulása esetén Washingtont nem kötelezi a bejelentés.

•

A demokrata párti Roosevelt-kormánynak nem volt részletes külpolitikai programja hivatala átvételekor. A párt külpolitikai alapelveit és céljait az 1932. évi chicagói elnökjelölő konvención elfogadott platform tartalmazta. A platform kidolgozása egybeesett a gazdasági válság mélypontjával, az ország figyelme a súlyos állapotokra összpontosult. A szöveg kidolgozói a körülmények mérlegelésével arra a következtetésre jutottak, hogy csak olyan külpolitikai elveket és célokat fogalmazhatnak meg, amelyek feltehetőleg egyetértésre találnak a konvención. Az elhatározás eredményeként részint a közhely határát súroló általánosságok, részint olyan célok kerültek a szövegbe, amelyek már hosszabb-

[31] Davis beszédét l. uo. 156., 158.; *Julius W. Pratt:* Cordell Hull 1933–44. Vol. I. New York, 1964. 85.

rövidebb ideje érvényesültek az amerikai külpolitikában. A platform kinyilvánította, hogy a demokrata párt szilárd külpolitika, a világbéke, a nemzetközi viták választott bíróság útján való rendezése, a szerződések sérthetetlensége mellett foglal állást; elveti a más nemzetek belügyeibe való beavatkozást; bizonyos fenntartásokkal javasolja az Állandó Nemzetközi Bírósághoz való csatlakozást; egyetért a párizsi paktummal, amit szerződésszegések veszélye esetén konzultációkkal és tárgyalásokkal kell érvényre juttatni; síkraszáll a fegyverzetcsökkentést célzó nemzetközi megállapodásokért; meghirdeti a nyugati félteke országaival való együttműködést a Monroe-elv szellemének fenntartása érdekében; ellenzi a külföldi országok amerikai adósságainak törlését.[32]

A program tanulmányozója arra a következtetésre juthatott, hogy választási győzelem esetén aligha különbözne a demokrata párti kormány külpolitikája az elődétől. Ezt támasztotta alá a nemzetközi viták rendezésével kapcsolatos célkitűzés, amellyel a demokrata párt a századelőre visszanyúló gyakorlat folytatását helyezte kilátásba.[33] Emellett szólt a szerződések sérthetetlenségének hangoztatása és a fegyverzetcsökkentés igenlése is: az előbbi a Stimson-doktrinával való egyetértést, az utóbbi a leszerelési konferencia támogatásának fenntartására irányuló szándékot juttatta kifejezésre. Az Állandó Nemzetközi Bírósághoz való csatlakozás célját abban a meggyőződésben iktathatta programjába a párt, hogy ezzel nem hirdeti meg a Nemzetek Szövetségével való kapcsolat szorosabbra fűzését. Tudott volt, hogy olyan ország is ratifikálhatta a Bíróság szabályzatát, amely nem volt népszövetségi tagállam. A csatlakozás terve a republikánus éra öröksége volt, e vonatkozásban szintén érvényesült a folytonosság.[34] A nyugati félteke országaival való együtt-

[32] *Hull:* i. m. 153

[33] Az Egyesült Államok 1908–1909-ben egy sor kétoldalú szerződést kötött, amelyekben a felek megegyeztek, hogy szerződéseik értelmezésbeli problémáit vagy más jogi természetű kérdéseiket a Hágában működő választott bíróság elé terjesztik. A szerződések értékét nagymértékben csökkentette az a kikötés, hogy a választott bírósági eljárás nem terjedhetett ki a felek „létfontosságú érdekeit, függetlenségét vagy becsületét" érintő ügyekre, valamint az a tény, hogy a szenátus fenntartotta magának az eljárás előzetes jóváhagyását. A tárgyalásokat folytató Root külügyminiszterről elnevezett szerződéseket Kellogg külügyminisztersége alatt újakkal váltották fel, és továbbiak is létrejöttek. A Kellogg-szerződések már nem a korábbi formulát alkalmazták a kivételekre, hanem meghatározták a bíróság elé nem terjeszthető ügyeket, köztük azokat, amelyek a felek belügyét képezték, és a Monroe-elvvel kapcsolatos kérdéseket. Vö. *Pratt:* A History of United States Foreign Policy. 454., 534–535.

[34] Az állandó Nemzetközi Bírósághoz való csatlakozás ügye nem jutott előre a republikánus érában. A Harding-kormány 1923-ban állást foglalt a csatlakozás mellett, de ezt a Hughes külügyminiszter által kidolgozott négy fenntartáshoz kötötte (a csatlakozás ne jelentsen jogviszonyt a Nemzetek Szövetségével, az Egyesült Államok a népszövetségi tagországokkal azonos joggal vehessen részt a bírák megválasztásában, a Kongresszus állapíthassa meg a Bíróság költségeihez való hozzájárulást, a Bíróság szabályzata csak amerikai jóváhagyással legyen módosítható). A szenátus külügyi bizottsága csaknem három év múlva azt az ötödik fenntartást állapította meg, hogy a Bíróság amerikai beleegyezés nélkül ne foglalkozzék az Egyesült Államok érdekeit érintő kérdéssel, s kikötötte, hogy a Bíróság tagállamai nyilatkozatban vegyék tudomásul a fenntartásokat. Az ügy holtpontra jutott. 1929 tavaszán kompromisszum jött létre a Bíróság tagállamaival. Az elfogadott formula kimondta: az Egyesült Államok a Nemzetek Szövetsége tagjaival azonos joggal ellenezheti, hogy a Bíróság valamely üggyel foglalkozzék, s ha nem adnak helyt tiltakozásának, megszüntetheti tagságát Hoover csak 1930 végén terjesztette a formulát a szenátus elé, ahol ismét elakadt az ügy. Vö. *Pratt:* A History of United States Foreign Policy. 529–533.; *Selig Adler:* The Uncertain Giant: 1921–1941. American Foreign Policy Between the Wars. New York, London, 1965. 84–87., 157–159.

működésre vonatkozó programpontból azt lehetett kiolvasni, hogy a demokrata párt azonosítja magát a Monroe-elv Theodore Roosevelt elnök által 1904-ben megfogalmazott kiegészítésének dezavuálásával, s folytatni kívánja Washington korábbi latin-amerikai politikájának módosítását.[35] Ami a külföldi országok adósságaival kapcsolatos pontot illeti, reálpolitikai megfontolások kizárták a hajlékonyabb magatartást: a Hoover-moratóriumot jóváhagyó 1931. decemberi kongresszusi határozat mereven elzárkózott a háborús eredetű kormányközi tartozások törlése vagy csökkentése elől.[36]

A külpolitikai platform egyik legrészletesebben, ugyanakkor körültekintő óvatossággal szövegezett pontja a Briand–Kellogg-paktummal foglalkozott. A Roosevelt-kormány a leszerelési konferencián elhangzott Davis-nyilatkozattal túllépett a platformban megfogalmazott célkitűzésen, s a nemzetközi helyzet realitásai által ösztönözve valós tartalmat adott annak. Az elnöknek kongresszusi felhatalmazásra volt szüksége ahhoz, hogy megtilthassa mindazon áruk – elsősorban fegyverek és lőszerek – exportálását a békebontó országba, amelyeket nem szállítanak a szankciókat alkalmazó államok. Ugyanez vonatkozott az agresszor ellen irányuló pénzügyi intézkedésekre. A Roosevelt-kormány az elődök kezdeményezésére támaszkodott a Kongresszus egyetértésének megszerzését célzó lépéseknél. Hoover 1933. január 10-én üzenetet intézett a Kongresszushoz, amelyben felhatalmazást kért, hogy más fegyvergyártó országokkal együttműködve, diszkrecionális jogkörénél fogva megtilthassa olyan külföldi államok fegyverrel és lőszerrel való ellátását, amelyek megítélése szerint erőszak alkalmazására használnák fel az amerikai szállítmányokat. Február 9-én feljegyzésben indokolta javaslatát a képviselőház külügyi bizottsága előtt. Kifejtette, hogy az együttműködő országok vagy mindkét hadviselő félre vagy csak az agresszorra vonatkozólag mondanák ki az embargót, s rámutatott, hogy a modern világban, amikor nagy országok háborúznak, valóságos semlegesség csaknem lehetetlen, amit a fegyverszállítások pártatlanságának szabályát bíráló nemzetközi jogászok véleménye is alátámaszt.[37] Az érvelésben a semlegesség értelmezésével kapcsolatos, mindjobban éleződő viták tükröződtek. Hoover arról akarta meggyőzni a külügyi bizottságot, hogy a semleges-

[35] Theodore Roosevelt 1904. december 6-i kongresszusi üzenetében a Monroe-elvre hivatkozva kijelentette, hogy az Egyesült Államok „rendőri erővel" lép fel a rend fenntartására képtelen és fizetési kötelezettségeiket nem teljesítő latin-amerikai országokkal szemben. 1930-ban nyilvánosságra hozták Reuben Clark külügyi államtitkár memorandumát, amely leszögezte, hogy a Monroe-doktrína „az Egyesült Államoknak Európa, nem pedig Latin-Amerika elleni perére vonatkozik". A memorandum nyilvánosságra hozatala azt juttatta kifejezésre, hogy a Monroe-elv Theodore Roosevelt által megfogalmazott kiegészítése – amely a latin-amerikai országok elleni intervenciók igazolását szolgálta – nem érvényes többé, s Washington a kapcsolatok megjavítására törekszik déli szomszédaival. Hoover latin-amerikai körútján több ízben használta a „jó szomszéd" kifejezést, Franklin Roosevelt kormánya latin-amerikai politikájának terminusát. Vö *Pratt*: A History of United States Foreign Policy. 417., 607–609.; The Record of American Diplomacy. 539., 546–549.

[36] Az Egyesült Államok hadba lépését követően az amerikai kormány lett az antant-országok kormányainak hitelezője. A háború befejezte után folyósított kölcsöneiben törvényes felhatalmazás alapján más kormányok is részesülhettek. Kölcsönnyújtási tevékenysége 1920-ban ért véget. Az Egyesült Államok 1923 és 1930 között 15 országgal kötött 62 (Ausztria esetében 40) évre szóló törlesztési megállapodást. Az adósországok összes fizetési kötelezettsége 22,2 milliárd dollárt tett ki (tőketartozás 11,6 milliárd, kamattartozás 10,6 milliárd dollár). 1931. július 1-ig összesen 2,6 milliárd dollárt törlesztettek az adósországok kormányai. V. *Harold G. Moulton – Leo Pasvolsky*: War Debts and World Prosperity. New York, 1932. 80–91., 340–341., 484–485.

[37] FRUS 1933. Vol. I. 358., 361–362.

ség hagyományos értelmezése elavult (a feljegyzés a „csaknem középkori" kifejezést használta), a modern idők diszkrecionális jogkört sürgetnek az elnök számára, aki a körülményektől függően fog élni azzal, s agresszió esetén fegyverkiviteli tilalommal sújtja a támadó országot.[38]

A Hoover-kormánynak nem jutott már ideje arra, hogy folytassa a vitát a törvényhozó testülettel. A hivatalba lépett Roosevelt-kormány a State Department útján nagy energiával támogatta a törvényjavaslat ügyét a Kongresszus új ülésszakán. Hull sürgetésére a képviselőház április 17-én határozatot fogadott el, amely felhatalmazta az elnököt, hogy külföldi konfliktus esetén, biztosítva más kormányok együttműködését, törvénytelennek nyilvánítsa fegyverek és lőszerek exportálását az általa kijelölt, erőszakot alkalmazó országokba. A határozat kimondta, hogy az elnök vagy a Kongresszus visszavonhatja a kiadott rendelkezéseket.[39] Az elnök számára széles jogkört előirányzó szöveg ellenállásba ütközött a szenátus külügyi bizottságában, amelynek elnöke, Key Pittman, május 10-én arra kérte Hullt, hogy adjon választ a felmerült észrevételekre. A külügyi bizottság a következő aggályokat hangoztatta: az embargó megkárosítaná az amerikai fegyvergyártást, mert más országok látnák el a hadviselőket; az elnök hatáskörének érvényesítése háborúba sodorná az Egyesült Államokat; Tokió Japán ellen irányuló lépést látna a törvényben, és megtörténhet, hogy a Nemzetek Szövetségének tagállamai felkérik az elnököt a Japán elleni intézkedésekben való részvételre.[40] Az ellenvetések az elkövetkező évek dilemmáinak csíráit hordozták.

A State Department részletes feljegyzésben reflektált az ellenvetésekre.[41] Taktikai okokból a jogi előzményekből vezette le a törvénytervezet indoklását, annak a bizonyítására, hogy a kormány több évtizeddel azelőtt keletkezett jogszabályokra alapozta az előterjesztés koncepcióját. A State Departmentnek helytálló érvekkel kellett alátámasztania, hogy új törvényre van szükség, amelynek értelmében az elnök nemzetközi konfliktus esetén bármely ország viszonylatában elrendelheti a fegyverkiviteli embargót.[42] A feljegy-

[38] Az embargó terve a Japán - kínai konfliktussal függött össze. Felmerül a kérdés, hogy miért küldte meg Hoover az üzenetet a Kongresszusnak, amikor ellenezte a gazdasági szankciókat. A magyarázat abban kereshető, hogy a Nemzetek Szövetsége már publikálta a Tanács által küküldött Lytton-bizottság jelentését, amely leszögezte ugyan, hogy a japán hadműveletek nem tekinthetők jogos önvédelemnek, s Mandzsukuo a japán expanzió termékeként jött létre, de nem foglalt állást a status quo helyreállítása mellett, és javaslatot tett Japán mandzsúriai jogai és érdekei elismerését tartalmazó japán–kínai megállapodás megkötésére, valamint más intézkedésekre. Hoover joggal feltételezhette, hogy a Nemzetek Szövetsége nem folyamodik gazdasági szankciókhoz. Az elnök és Stimson a fegyverkiviteli embargót lehetővé tevő törvényt az elnemismerési doktrina kiegészítéseként, a Japánra gyakorlandó nyomás eszközeként akarta készenlétben tartani. A Lytton-jelentésre l. *Bemis:* i. m. 822.

[39] A képviselőház 1933. április 17-i határozata szövegét l. FRUS 1933. Vol. I. 367.

[40] Pittman Hullnak, 1933. május 10. Uo. 365–366.

[41] A State Department 1933. május 17-i feljegyzését l. uo. 369 - 378.

[42] A feljegyzésben ismertetett jogszabályok nem voltak általános érvényűek. A Kongresszus 1898. április 22-én, a spanyol–amerikai háború kapcsán felhatalmazta az elnököt hadianyag exportjának megtiltására. Az 1912. március 14-i kongresszusi határozat akként módosította a felhatalmazást, hogy az elnök megtilthatja fegyverek és lőszerek exportját azon amerikai országokba, amelyekben zavargások törtek ki. A határozat hatályát 1922. január 31-én kiterjesztették azokra az országokra, amelyekben az Egyesült Államok területenkívüliséget élvezett. A jogszabályokat az 1928. február 20-i havannai konvenció egészítette ki, amely arra kötelezte a feleket, köztük az Egyesült Államokat, hogy akadályozzák meg fegyverek exportját a konvenciót ratifikált országok kormányai ellen harcoló felkelők számára.

zés kidolgozói ezt oly módon oldották meg, hogy az új elemet: a nemzetközi együttműködést hangsúlyozták, leszögezvén, hogy az amerikai kormány csak akkor cselekszik, ha már biztosította ezt. Az együttműködés hangsúlyozása egyszersmind annak a bizonyítását célozta, hogy az amerikai fegyverszállítók nem fognak károsodni a külföldi versenytársak térhódítása következtében. A dokumentum rámutatott, hogy a külföldi országokkal való együttműködés nem vezetne szerződéses kötelezettségvállaláshoz, az elnök közös politika kialakításáról tárgyalna, s a létrejött megállapodást bármikor megszüntethetné a Kongresszus, illetőleg az elnök. A State Department érvelésén nyomon követhető a fő törekvés: kivédeni azt a vádat, hogy az elnök a semlegesség feladására tervezi felhasználni a számára biztosítandó diszkrecionális jogkört. A dokumentum kidolgozói jónak látták mellőzni a semlegességgel kapcsolatos fejtegetést. Célravezetőbbnek tartották rámutatni arra, hogy előre nem látható, bonyolult körülményekkel kell számolni, amelyek az elnök cselekvési szabadságát követelik meg, s amelyeknek csak *egyike* az olyan helyzet, amidőn a kormány ugyanarra a következtetésre jut az agresszor felelőssége tekintetében, mint a többi ország. Ilyen esetben — hangsúlyozták — az agresszort sújtó nemzetközi embargó a béke helyreállításának hatékony módszere lehet, s a kormány csak akkor venne részt ebben, ha a nemzetközi együttműködés révén kapott garanciák megvédik az Egyesült Államokat a konfliktusba sodródás veszélyétől. A szenátus külügyi bizottságának legkonkrétabb, Japánnal kapcsolatos ellenvetésére azt a kategorikus választ adta a State Department, hogy a kormány soha nem tervezte felhasználni az elnök számára javasolt jogkört a Kína és Japán közti béke helyreállítására. Az érvelés úgy hangzott, hogy a mindkét félre kiterjedő embargó nem szolgálná a célt, mert Japán jelentős fegyvergyártással rendelkezik, Kína viszont rá van utalva a fegyverimportra, az embargó tehát Kínát sújtaná, a csak Japánra érvényes exporttilalom pedig esetleg azzal a következménnyel járna, hogy a japánok elkobozzák a Kínának szánt szállítmányokat, ami szintén az utóbbi gyengítésére vezetne. „Miután a kormány egyetért a Japán felelősségét megállapító Lytton-bizottság jelentésével, nem hajlandó a japán katonai műveletek számára előnyös intézkedésekre" — szögezte le a feljegyzés.

A State Department feljegyzése nem tett említést arról, hogy a törvénytervezet rendeltetése ekkor már elsősorban a Genfben történt bejelentés alátámasztása volt — ennek közlése újabb vitákra adott volna okot. Amikor Hull április 25-én tájékoztatta Davist a deklarációval kapcsolatos elgondolásról, a képviselőház április 17-i kedvező állásfoglalására támaszkodott. A kormányálláspont bejelentésére vonatkozó felhatalmazás megadásának időpontjában már ismerte a szenátus külügyi bizottságának ellenvetéseit, de a State Department feljegyzésétől azt várta, hogy kielégíti a bizottságot, és a szenátus is jóváhagyja a törvénytervezetet. Az események másként alakultak. A szenátus külügyi bizottsága 1933. május 30-án azt a kiegészítést iktatta a törvénytervezetbe, hogy az elnök által elrendelendő embargót a konfliktusban részt vevő *valamennyi félre, pártatlanul* érvényesíteni kell, elutasítván a kormány koncepciójának magvát: az elnöki diszkrecionális jogkört. Hull sajtóértekezleten bejelentette, hogy a külügyi bizottság által javasolt szövegkiegészítés nem egyezik az elnök és az ő nézeteivel. A kormány mindamellett lemondott arról, hogy megkísérelje az erőpróbát a törvényhozó testületben. Úgy határozott, hogy a Kongresszus következő ülésszakán fogja szorgalmazni a törvénytervezet eredeti szöve-

gének jóváhagyását.[43] Az elhatározás arra mutatott, hogy a kormány az adott erőviszonyok mellett kilátástalannak ítélte a küzdelmet a tervezetért.

A szenátus külügyi bizottságának szövegkiegészítése kizárta az agresszor ellen tervbe vett fegyverkiviteli embargó alkalmazását. A szövegkiegészítésben kifejezésre jutó szemléletből következett, hogy ha a kormány az agresszort sújtó más gazdasági-pénzügyi intézkedésekre terjeszt elő javaslatokat, a bizottság ezeket is el fogja utasítani. A külügyi bizottság állásfoglalása meghiúsította a kormány terveit, és dezavuálta a Genfben bejelentett álláspontot. A kormánynak a leszerelési egyezmény létrejötte esetén be kellett volna ismernie tárgyaló partnerei előtt a törvénytervezet kapcsán elszenvedett kudarcot, s ezzel azt is, hogy nem tehet eleget a Davis által bejelentett kötelezettségvállalásnak, hacsak a későbbiekben nem sikerül elfogadtatnia álláspontját a Kongresszussal. A leszerelés ügyének alakulása azonban kiutat biztosított a Roosevelt-kormánynak. Nem jött létre a leszerelési egyezmény, amit Washington a szerződésszegő elleni kollektív akcióban való közreműködés feltételeként szabott meg. Az amerikai kormány ennek következtében mentesült az 1933. május 22-i bejelentés terhe alól.

Az „új semlegesség" doktrinája. Az első semlegességi törvény

1933/34 fordulóján ismét napirendre került a State Departmentben a törvénytervezet ügye, mivel várható volt, hogy a szenátus a Kongresszus új ülésszakán megvitatja a külügyi bizottság állásfoglalását. A nézetek eltérőek voltak. Roosevelt végül úgy határozott, hogy nem kell szorgalmazni a törvénytervezet ügyét. A kormány újabb New Deal-intézkedéseket készített elő, s az elnök úgy ítélte meg, hogy a külpolitika irányának vitatása felszítaná az indulatokat, és hátrányosan befolyásolná az érdeklődés középpontjában álló gazdaságpolitikai tervek kongresszusi fogadtatását.[44] A State Department megpróbált érvényt szerezni Roosevelt álláspontjának, s odahatni, hogy a szenátus ne foglalkozzék a törvénytervezettel. Ezt azonban nem sikerült elérni. A szenátus 1934. február 28-án egyhangúlag jóváhagyta a külügyi bizottsága állásfoglalásával kiegészített törvénytervezetet. A State Departmentre most az a feladat várt, hogy a képviselőházban vagy más módon megakadályozza a tervezet törvénnyé válását, mert ennek megtörténte a kormánykoncepció látványos vereségét demonstrálta volna. Az alkalmat a Bolívia és Paraguay közti Chaco-háború szolgáltatta. A Kongresszus a State Department kezdeményezésére 1934. május 23- 24-én határozatot fogadott el, amely megtiltotta a hadianyag-kivitelt mindkét latin-amerikai országba. A törvényhozási aktus elterelte a figyelmet egy *általános érvényű* törvény megalkotásáról, másrészt az embargó elrendelése gesztus volt az azonos intézkedéseket foganatosító többi ország irányában.[45]

[43] Uo. 378.; *Hull:* i. m. 229–230.

[44] A kormány ez idő tájt készítette elő a dollár stabilizációját, az értékpapír-tőzsde szabályozását és a viszonosságon alapuló kereskedelmi megállapodások törvénytervezetét. Vö. A Roosevelt-kormányzat első évének gazdaságpolitikai dilemmája, s A konzervativizmus támadása a New Deal ellen c. tanulmányaimmal. Századok, 1974. 1. sz. 136–185. és 1978. 5. sz. 815–849.

[45] *Robert A. Divine:* The Illusion of Neutrality. Chicago, London, Toronto, 1962. 62.; *Hull:* i. m. 346–347.; *Walters:* i. m. 534.

Az a tény, hogy a szenátus a külügyi bizottságának állásfoglalása alapján egyhangúlag elfogadta a kormány törekvéseit vakvágányra juttató, a pártatlanság kötelezettségét előíró törvénytervezetet, az amerikai külpolitika céljairól és módszereiről vitatkozó tábor differenciálódásának tünete volt. A világpolitika eseményei mindjobban kikezdték a hagyományos semlegesség doktrínáját; fokozódtak a doktrína életképességét megkérdőjelező kételyek, nőtt az aggodalom, hogy nem sodorná-e háborúba az Egyesült Államokat a semlegességi jogokhoz való ragaszkodás. A leszerelés ügyével kapcsolatos fejlemények kiábrándítólag hatottak a kollektív biztonság amerikai híveire, rombolván annak az elgondolásnak a hitelét, hogy az Egyesült Államok a világbékét védelmező nemzetközi együttműködés részvevőjeként őrködik majd a saját biztonsága felett. Új koncepció került előtérbe, amelynek növekvő hangerejű propagátorai elvetették az amerikai semlegességnek mind a hagyományos, mind a nemzetközi együttműködés szószólói által módosított értelmezését. Azt állították, hogy az Egyesült Államok súlyos, biztonságát veszélyeztető kockázatot vállal magára, akár arra tesz kísérletet, hogy háború idején érvényt szerezzen semlegességi jogainak, amiket a hadviselők — példa erre a világháború - nem tartanak tiszteletben, akár részt vesz a nemzetközi béke fenntartásában. Az új koncepció, amelynek középpontjában a külföldi konfliktusokba sodródás veszélyének elhárítása állt, eszmei muníciót szolgáltatott a nemzetközi helyzet élezödése következtében mindinkább indokoltnak tartott izolacionizmus számára.[46] Az alapelveket Charles Warren, a Wilson-kormány hajdani igazságügyminiszter-helyettese dolgozta ki, és tette közzé „Egy semleges gondjai" című tanulmányában. Warren gondolatmenetének az volt a magva, hogy a háborúba sodródás fő veszélyforrása az amerikai állampolgárok és a hadviselők közti kereskedelmi kapcsolatokban rejlik, következésképp az Egyesült Államok oly módon védekezhet a veszély ellen, ha valamennyi hadviselő fél viszonylatában lemond a kereskedelemhez való semlegességi jog hangoztatásáról.[47]

[46] Az izolacionizmus az Egyesült Államok nemzetközi pénzügyi kapcsolatainak szférájában is éreztette hatását. 1934. április 13-án hatályba lépett a törvényjavaslat benyújtója, Hiram Johnson szenátor nevén ismertté vált Johnson Act, amely megtiltotta kölcsönök nyújtását az amerikai kormánnyal szemben fennálló kötelezettségeik teljesítésével hátralékban levő kormányok számára. A törvény közvetlen előzménye a Hoover-moratórium lejártával beállt helyzet volt: behajthatatlanná váltak az amerikai kormány világháborús eredetű és más követelései. A két fő adós Anglia és Franciaország volt. Anglia rugalmasabbnak bizonyult. 1933-ban két ízben jelképes fizetéseket eszközölt, de ezek csak akkor mentesítették volna a kölcsöntilalom alól, ha a továbbiakban türleszti az előírt részleteket. Ez nem történt meg. *Hull*. i. m. 381–382; FRUS 1934. Vol. I. Washington, 1951. 525–542.; a törvény szövegét l. The Problem of International Investment. London, Toronto, New York, 1937. 196.

[47] *Charles Warren*. Troubles of a Neutral. Foreign Affairs, 1934. Vol. XII. No. 3. 377–394. – Warren az 1914–1917 közti semlegességi időszak tapasztalataiból kiindulva jogi fikciónak minősítette, hogy az amerikai állampolgárok mint semleges ország polgárai jogosultak kereskedelmi kapcsolatok fenntartására a hadviselőkkel. Megállapítását arra alapozta, hogy az amerikai kormány ismételten tiltakozott a semlegességi jogok megsértése ellen, de a hadviselők sem akkor, sem a későbbiek folyamán nem ismerték el, hogy jogsértés történt. Következtetése az volt, hogy a nagyhatalmak közti jövőbeli háborúban a hadviselő felek a győzelmük elősegítése érdekében szükségesnek tartott módon fogják kezelni a semleges ország kereskedelmét, a semlegességi jogok érvényesítésének igényével fellépő Egyesült Államok pedig valószínűleg háborúba sodródik. Azt javasolta, hogy az Egyesült Államok azonnal megalkotandó törvénnyel tiltsa meg a hadviselőkkel való vitákra okot adó tevékenységeket, köztük az ellentétek fő forrását jelentő fegyverszállításokat és kölcsönnyújtásokat.

Warren tanulmányára felfigyelt a semlegességi problematika vitáinak új fejleményeit vizsgáló State Department. Phillips külügyi államtitkár felkérte Warrent elgondolásai részletes kifejtésére. A State Department a kérdéskört új módon megközelítő elképzelések ismeretében és azok felhasználásával akarta kézben tartani a kezdeményezést, amit egyre inkább veszélyeztetett a Kongresszus. Warren terjedelmes memorandumot dolgozott ki, amely átfogó képet adott a későbbiekben „új semlegesség" terminussal ismertté vált elzárkózási politika céljairól és eszközeiről. Javaslatai a következők voltak: külföldi konfliktus esetén valamennyi hadviselő félre kiterjedő érvénnyel fegyverkiviteli embargót kell életbe léptetni; a semleges országokba irányuló fegyverszállítások nem haladhatják meg a konfliktus előtti mértéket, nehogy a szállítmányok címzettjei továbbadják a többletexportot a hadviselőknek; tilalmat kell elrendelni a hadviselők kölcsönigényeinek kielégítésére; a dugáru-listákon szereplő, nem fegyver jellegű, de hadicélokra is felhasználható termékekből[48] legfeljebb annyit szabad eladni a hadviselő feleknek, amennyit azok a konfliktus előtti 5 év átlagában az Egyesült Államoktól vásároltak; a hadviselők felfegyverzett kereskedelmi hajói, tengeralattjárói és repülőgépei ne vehessék igénybe az amerikai tengeri és légi kikötőket; az elnök tiltsa meg az amerikai állampolgárok utazását a hadviselő országok hajóin.[49]

Warren koncepciója egymást kiegészítő intézkedésekből álló, átfogó tilalmi rendszert feltételezett. A koncepció gerince a pártatlanul érvényesítendő fegyverkiviteli embargó és a fegyvereken kívüli más dugáruk háború előtti szintet meghaladó exportjának tilalma volt. Az előbbi azt juttatta kifejezésre, hogy az Egyesült Államok közömbös marad a hadviselő felek iránt: valamennyitől megtagadja a fegyverek szállítását, tehát egyik hadviselő fél sem vádolhatja, hogy az ellenséget segíti. Warren koncepciójában megváltozott az embargó funkciója. Az embargó már nem a nemzetközi béke megvédéséhez tervbe vett hozzájárulás eszköze volt, hanem a béke ügyének hátat fordító Egyesült Államok biztonságát célzó intézkedés szerepét kellett betöltenie. Az egyéb dugárukra vonatkozó javaslat jellegzetes, a világháború tapasztalatain alapuló eleme volt a koncepciónak. Warren folyamatosan módosítandó kvótarendszert irányzott elő, amely mindannyiszor új exportkvótával egészül ki, amikor valamelyik hadviselő fél dugárunak minősít egy, az ellenségének szánt terméket; a kvótát a háború előtti időszak átlagos exportja alapulvételével javasolta megállapítani. Ez az elgondolás a mindenkori hadihelyzethez való rugalmas alkalmazkodásnak és a hadviselőkkel lehetséges ellentétek elkerülésének szándékát tük-

[48] Az I. világháború előtti években a tengerjog egyik legtöbbet vitatott kérdése a hadviselők egyike részére semleges hajón szállított és a másik hadviselő fél által dugárunak tekintett termékek kategorizálása volt. Az 1908–9. évi londoni tengerjogi konferencián kiadott (de a ratifikálások elmaradása miatt hatályba nem lépett) nyilatkozat két kategóriát különböztetett meg: az elkobzás alá eső abszolút dugárut (főként hadianyagok) és a relatív (feltételes) dugárut. Az utóbbi kategóriát illetően, amely a polgári célokat szolgáló, de a hadviseléshez is szükséges árukat jelölte, azt az elvet szögezte le a nyilatkozat, hogy ezek csak akkor kobozhatók el, ha az ellenség fegyveres erőinek vagy kormányszerveinek szánták a szállítmányt. A világháború alatt mindinkább elmosódott a különbség a két kategória között, egyre több termék került az abszolút dugárukat felsoroló listákra. Anglia például az élelmiszereket eleinte feltételes dugárunak minősítette, de 1915. január 26-tól kezdődően a brit flotta elkobozta a Németországnak szánt szállítmányokat. *Pratt:* A History of United States Foreign Policy. 454., 471–473.; *Bemis:* i. m. 598–600.

[49] *Divine:* i. m. 70–71.

rözte, s egyúttal azt a felfogást, hogy csak az exportkvótán felüli hányad szolgál háborús célt, a konfliktust megelőző időszak színvonalán maradó szállítmányok viszont a vásárló ország polgári szükségleteit elégítik ki.

A semlegességi problematika teljes kört írt le. Az „új semlegesség" doktrínája azt ajánlotta, hogy az Egyesült Államok térjen át a saját maga által szabályozott semlegességre, és adja fel azokat a jogokat, amelyekkel 1914–1917 között bőségesen éltek ugyan az amerikai állampolgárok, de amelyek vitás esetek kapcsán, a hadviselők magatartása következtében végső soron – Warren szavaival – névlegesnek bizonyultak, viszont veszélyekkel terhesek a jövő háborújában. Az új irányzat megjelenésével a semlegességi kérdéskomplexumnak immár három megközelítése élt egymás mellett, küzdve egymás ellen.

Hull 1934 augusztusában eljuttatta Warren memorandumát Roosevelthez, aki a külügyminiszternek küldött válaszában felvetette, hogy a kérdés jelentőségére való tekintettel semlegességi törvény megalkotására tenne javaslatot a Kongresszus következő ülésszakán. Hull különbizottságot hozott létre, amely a Warren-memorandumra és más információkra támaszkodva hónapokig tanulmányozta a semlegesség problematikáját. A fő kérdésben – tehát abban, hogy a fegyverkiviteli embargó mindegyik hadviselőre kiterjedjen-e vagy pedig az elnök döntse el, hogy melyik félre érvényesíti azt – véleményeltérések voltak a bizottságban. Végül a mind erőteljesebben megnyilvánuló izolacionista közhangulat nyomását tükröző nézetek kerekedtek felül: a decemberre elkészült törvénytervezetben pártatlanul érvényesítendő embargó elrendelésére vonatkozó kötelezettség szerepelt. Amikor Norman Davis a Genfben tett bejelentéssel ellentétesnek minősítette a pártatlan embargót, Phillips államtitkár azzal utasította el a kollektív biztonság elve mellett kitartó Davis álláspontját, hogy a bejelentés a leszerelési egyezmény létrejöttének feltételezésével hangzott el. Mindamellett a törvénytervezet diszkrecionális jogkört irányzott elő az elnök számára. Az elnöknek azonban nem az 1933-as törvénytervezet koncepciója alapkérdésében kellett volna határoznia. Ezúttal nem arról volt szó, hogy ő dönti el: melyik hadviselőt sújtja fegyverkiviteli tilalommal, hanem arról, hogy életbe lépteti-e a mindegyik hadviselőre kiterjedő embargót vagy nem.[50]

A tervezet kompromisszummal jött létre. A State Department különbizottsága annak a feltételezésével tette magáévá az izolacionista álláspontot, hogy az elnök a mindenkori helyzet mérlegelésével dönt majd a törvény alkalmazásáról. Valószínűnek látszott azonban, hogy a semlegességi irányzatok szembehelyezkednek a tervezettel, ha az a kormány hivatalos javaslata lesz. A kilátások a következők voltak. Az „új semlegesség" hívei azért utasítanák el a diszkrecionális jogkört, mert az lehetőséget adna, hogy az elnök *ne rendelje el* az embargót. Ebben az esetben az amerikai állampolgárok fegyvereket szállítanának a hadviselőknek; az elzárkózás propagátorai ezt az állapotot az Egyesült Államok biztonsága szempontjából kockázatosnak ítélnék. A hagyományos semlegesség szószólói – akik egyébként sem voltak a semlegességi törvényhozás mellett – azért elleneznék a diszkrecionális jogkört, mert attól tartanának, hogy az elnök *elrendeli* a tilalmat, ami azt jelentené, hogy feladja az amerikai állampolgárok fegyverszállítási jogát. De kifogásolnák a tervezetet az agresszor megfékezésének politikáját sürgetők is, mert az

[50] A semlegesség törvényhozás 1934. évi előkészületeire l. *Divine:* i. m. 72.; *Hull:* i. m. 404–405.; *Pratt:* Cordell Hull 1933–44. Vol. I. 189–191.

Egyesült Államok azonos elbírálásban részesítené a támadót és áldozatát. A kilátások arra figyelmeztették a State Departmentet, hogy nem célszerű megkockáztatni a semlegesség ügyének megvitatását a Kongresszusban az elkészült tervezet alapján. Hull 1935. április 11-én feljegyzést küldött Rooseveltnek, amelyben tájékoztatta a különbizottság munkálatairól, de leszögezte, hogy nem hajlandó sem a kidolgozott tervezetet, sem bármilyen más programot magáévá tenni. Álláspontját azzal támasztotta alá, hogy az elnök tanácsadóinak körében és a közvéleményben jelentős nézeteltérések vannak a semlegesség megítélésében, a szenátus vezetői pedig ellenzik a külpolitikai kérdések felvetését, mert ez hátráltatná a belpolitikai tárgyú törvényhozási témák ügyét, s a semlegességgel kapcsolatos viták a küszöbönálló európai háborúval kapcsolatos aggályoknak adnának tápot. A külügyminiszter azzal zárta fejtegetéseit, hogy a semlegesség jogi és politikai vonatkozásainak bonyolultságára való tekintettel helytelen lenne, ha a kormány bármilyen törvényhozási program mellett elkötelezné magát; a kérdést tovább kell tanulmányozni.[51]

Hull méltán hivatkozott a semlegesség politikai vonatkozásaira. A semlegesség problematikája a nemzetközi helyzet súlyosbodásával egyre inkább politikai tartalmat kapott, a jogi megfontolásokkal kapcsolatos viták a politikai arénában lejátszódó események kísérőjelenségei voltak. E folyamat leglátványosabb eseménysorozatát a Gerald P. Nye szenátor által vezetett bizottság tevékenysége produkálta. Az izolacionista beállítottságú szenátor 1934 februárjában javaslatot tett az amerikai fegyvergyárosok külföldi ügyleteinek kivizsgálására; a szenátusi döntés alapján létrehozott bizottság széles körű adatgyűjtést végzett, majd a birtokába jutott dokumentumok felhasználásával 1934. szeptember elején megkezdte nyilvános meghallgatásait, amelyeken arra törekedett, hogy felderítse a fegyverszállítások hátterét. A közvélemény a fegyvereladásokat elősegítő közbenjárásokról, személyi összefonódásokról, magas állású külföldi kormánytisztviselők megvesztegetéséről értesült. Míg a munkálatok kezdetén a közelmúltban történt visszaélések körülményeit kutatta a bizottság,[52] addig 1935 elején új szakaszba lépett a tevékenysége: a két évtized előtti eseményekre próbált fényt deríteni. Megkezdte az amerikai bankok és az antant-kormányok 1914–1917 közti kapcsolatainak vizsgálatát, felszólította a bankokat az akkori tranzakcióikra vonatkozó levelezés bemutatására,

[51] Hull 1935. április 11-i feljegyzése Roosevelt számára. FRUS 1935. Vol. I. Washington, 1953. 332.

[52] A Nye-bizottság elsősorban a latin-amerikai országokba irányuló fegyverszállítások ügyét vizsgálta, de foglalkozott a hadüzemi német, török és kínai kapcsolataival is. A vonatkozó dokumentumokat l. FRUS 1934. Vol. I. 428–448. – A latin-amerikai tranzakciókról kiszivárgó hírek diplomáciai tiltakozásokat váltottak ki. Hull a jószomszédsági politika kezdeti eredményeit féltette, amelyeket az amerikai államok 1933. december 3. és 26. között Montevideóban tartott konferenciáján ért el. Az Egyesült Államok delegációját vezető külügyminiszter bejelentette a konferencián, hogy elfogadja az amerikai államok jogairól és kötelezettségeiről szóló egyezmény 8. cikkét, amely kinyilvánította: „Egyetlen államnak sincs joga beavatkozni egy másik állam belügyeibe és külügyeibe." Az Egyesült Államok intervenciói ellen irányuló deklaráció elfogadása Washington szándékai őszinteségének bizonyítását célozta. Hull másik gesztusa a kereskedelmi kapcsolatok liberalizálásának meghirdetése volt. A külügyminiszter kereskedelmi programja az Egyesült Államokba exportáló latin-amerikai országok számára az eladási lehetőségek növelésének perspektíváját ígérte. A montevideói konferenciára l. *Hull:* 1. m. 308–341.; *Pratt:* Cordell Hull 1933–44. 153–164.

felhasználta a State Departmenttől kapott dokumentumokat, és hivatkozott rájuk. Ezzel eljutott az amerikai semlegességi időszak olyan kérdéskomplexumához, amelynek kiteregetését sem Washington, sem az angol és a francia kormány nem tartotta kívánatosnak. A brit nagykövet arra az álláspontra helyezkedett, hogy az amerikai bankok csak akkor szolgáltathatják ki a bizottságnak az angol kormánnyal, illetőleg annak megbízottaival folytatott levelezésüket, ha London nem emel kifogást ez ellen. A francia nagykövetség első titkára közölte, hogy kormánya állami okmányoknak tekinti a megvizsgálni kívánt dokumentumokat, s így azok nem bocsáthatók a Nye-bizottság rendelkezésére. Amikor a bizottság a Morgan-bankház ügyleteinek felderítését vette tervbe, a brit és a francia nagykövet tiltakozást jelentett be, és a vizsgálat megakadályozását kérte. Hull ismételten interveniált a Nye-bizottságnál, és azt próbálta elérni, hogy a bizottság ne folytassa le az ügyletek vizsgálatát, vagy legalább egyezzék bele annak elhalasztásába. Lépései nem jártak eredménnyel, a bizottság ragaszkodott a szóban forgó dokumentumok megvizsgálásához.[53]

A Nye-bizottság által folytatott vizsgálat második szakasza nemcsak a diplomáciai bonyodalmak miatt okozott gondot a State Departmentnek. Hullt aggasztotta a nyilvánosságra kerülő tények közvéleményformáló ereje. Attól tartott, hogy az 1914–1917 közti semlegesség feladását előidéző események láncolatát, az amerikai hadiipar és bankok antant-kapcsolatait feszegető Nye-bizottság tevékenysége előrehajtja az elszigetelődési hullámot, s újabb akadályokat gördít az agresszor elleni intézkedéseket célzó törekvések útjába, amelyekről a State Department a közelmúltban kidolgozott törvénytervezet ellenére sem mondott le. A külügyminiszter úgy határozott, hogy megkísérli visszatartani a Nye-bizottságot a State Department elgondolásait keresztező lépésektől.

Az elhatározás megvalósítása bonyolult vállalkozásnak ígérkezett. A Nye-bizottság a szenátustól kapott feladata értelmében, a mind szélesebb kört átfogó vizsgálat fejleményei által ösztönözve, a háborús profitok meggátlásáról szóló törvényjavaslat kidolgozására készült. Hull azt vélte célravezetőnek, ha megpróbálja a tettvágytól sarkallt Nye szenátor és munkatársai figyelmét az általuk vizsgált kérdéskomplexum egészétől függetleníthető, szűkebb témára irányítani. Az elterelő manőverhez Roosevelt közreműködésére volt szükség. Hull 1935. március 14-én feljegyzést küldött az elnöknek, javasolva, hogy a Nye-bizottsággal tartandó értekezleten hivatkozzék a háborús profitok meggátlását célzó törvény kidolgozásának nagy nehézségeire, és egyelőre csak a fegyverkivitel és -behozatal állami regisztrálásáról és engedélyhez kötéséről szóló törvényjavaslat támogatására ösztönözze a bizottságot. A külügyminiszter olyan törvényhozási témában akarta érdekeltté tenni a bizottságot, amely összhanghan állt annak munkálataival, másrészt egyengetni kívánta a State Department által már kidolgozott törvényjavaslat útját a Kongresszusban.[54]

Az események nem Hull terve szerint alakultak. A Fehér Házban március 19-én megtartott értekezleten a háborús profitok meggátlásának módszereiről esett a legtöbb szó, arról a kérdéskörről, amelynek törvényhozási úton való szabályozását Hull a külpolitikai összefüggések miatt nem tartotta időszerűnek. Roosevelt arra kérte a Nye-bizott-

[53] A vonatkozó dokumentumokat l. FRUS 1935. Vol. I. 360–373.; vö. még *Hull*. i. m. 401–403.

[54] FRUS 1935. Vol. I. 317–323.; *Hull*: i. m. 405.

ságot, hogy tanulmányozza a semlegességi politika kérdéseit, javaslatairól tájékoztassa őt egy újabb tanácskozás alkalmával, s ezt követően terjesszen törvénytervezetet a szenátus elé. Hull nem volt jelen az értekezleten. A történtekről másnap értesült a State Department. A Nye-bizottság egyik vezető személyisége egy héttel később arról tájékoztatta a külügyminisztert, hogy a bizottság eredetileg nem szándékozott foglalkozni a semlegesség ügyével, de az elnök most valósággal rácrőszakolta a témát. Nye szenátor sajtóértekezleten jelentette be, hogy bizottsága az elnök kérésére félretette egyéb munkáit a semlegességi törvényjavaslat kidolgozásának meggyorsítása érdekében. Az elnöknél tartott értekezlet nemcsak Hull elgondolásaival ütközött. Pittman, a szenátus külügyi bizottságának elnöke tiltakozást jelentett be, amiért Roosevelt a bizottsága hatáskörébe tartozó feladattal bízta meg Nye szenátort és munkatársait. Hull az elnök részére készített feljegyzésben összefoglalta a történteket, s bejelentette, hogy értesülése szerint a Nye-bizottság – helyt adva Pittman tiltakozásának – nem fog a semlegességi politika valamennyi kérdésével foglalkozni. A külügyminiszter szükségesnek látta azonban leszögezni, hogy az a kérdéskör, amit a bizottság fenntartott magának – nevezetesen a hadianyagok és más dugáruk exportja külföldi konfliktus esetén – voltaképp a semlegességi törvényhozás gerince.[55] Hull a semlegességi problematika egészét átfogó külügyminisztériumi előkészítő munkát veszélyeztető riválist látott a Nye-bizottságban, amely előreláthatóan a State Department törekvéseivel ellentétes koncepciónak kíván érvényt szerezni.

Roosevelt olyan lépést tett a Nye-bizottság felkérésével, amely nem állt összhangban az 1933-as törvénytervezet koncepciójával. Tette ezt annak ellenére, hogy látnia kellett: a bizottság törvényelőkészítő tevékenysége azoknak az erőknek fog a kezére játszani, amelyek az Egyesült Államok elszigetelődésében vélték felfedezni az alapvető cél – a külföldi konfliktusoktól való távolmaradás – elérésének egyedüli lehetőségét. Az elnök számára nem lehetett kétséges, hogy ha sor kerül az általa sugalmazott törvénytervezet kidolgozására, úgy az az „új semlegesség" doktrínájára fog épülni. Roosevelt megfontolásai nem ismeretesek. Van olyan feltevés, hogy a State Department határozatlansága késztette az elnököt e lépésre.[56] A semlegességi törvényhozás előkészületeinek rövidesen bekövetkező fejleményei ismeretében nem állítható, hogy Roosevelt szembefordult volna az agresszor megfékezését célul tűző külpolitikai irányvonallal. Az erőviszonyokat mérlegelő elnök feltehetőleg abból indult ki, hogy célszerűbb megkísérelni kézben tartani a Nye-bizottság törvényelőkészítő aktivitását, mint szabadjára engedni. Mindamellett meg kell állapítani, hogy a bizottság felkérése kockázatos lépés volt.

A Nye-bizottság tevékenységével egyidejűleg a kormány által nem várt eseményre került sor. 1935. január elején, az elnöknél tartott megbeszélésen döntés történt az Állandó Nemzetközi Bírósághoz való csatlakozás több mint egy évtizede húzódó ügyének felélesztéséről. Ezúttal a siker reményével indulhatott a vállalkozás, amely a republikánus érában kidolgozott formulán alapult. A szenátus külügyi bizottsága ugyanis pártolólag foglalt állást, és a szenátusi plénum szavazati arányainak kilátásai is biztatóak voltak. Roosevelt január 16-án üzenetet intézett a szenátushoz, amelyben leszögezte, hogy a csatlakozás nem csorbítja az Egyesült Államok szuverenitását, s „a nemzetközi kapcsolatok jelenlegi szakaszában, amikor minden tett fontos a világbéke jövője szem-

[55] FRUS 1935. Vol. I. 331–339., 363–364.; *Hull*: uo.
[56] *Divine*: i. m. 85–90.

pontjából, az Egyesült Államok számára ismét lehetőség nyílik, hogy teljes súlyával a béke mellé álljon". Az izolacionizmus propagandagépezete támadásba lendült; a szenátorokhoz özönével érkeztek a csatlakozás ellen tiltakozó táviratok. A hatás nem maradt el: a kormányelőterjesztés január 29-én nem kapta meg a szükséges kétharmados szótöbbséget. A szavazás kimenetele elvágta annak a lehetőségét, hogy Washington valamelyes gesztust tegyen az Egyesült Államok nemzetközi együttműködését óhajtó hazai és külföldi erők irányában.[57] A szenátus állásfoglalása egy voltaképpen nem alapvető fontosságú kérdés kapcsán demonstrálta a kormány vereségét. A történtek jelentőségét inkább az időpont nagyította fel. A Nemzetközi Bírósághoz való csatlakozás elutasítása olyan időpontban szolgáltatott újabb bizonyítékot az Egyesült Államokon eluralkodó izolacionizmusról és a szenátusi erőviszonyokról, amikor rövidesen napirendre kellett kerülnie a semlegességi törvényhozás ügyének a Kongresszusban.

A Nye-bizottság igazolta Hull aggályait. Nye, valamint a bizottság egyik tagja, Clark szenátor 1935. április 9-én két határozati javaslatot terjesztett a szenátus elé. A szenátorok nem a bizottság nevében, hanem egyéni előterjesztésként nyújtották be javaslataikat, feltehetőleg abból kiindulva, hogy ez a megoldás mentesíti őket az elnökkel való előzetes tanácskozástól. Az egyik javaslat – a dúgárunak minősülő termékek eladását finanszírozó kölcsönök és hitelek nyújtásának valamennyi hadviselőre kiterjedő tilalma – az „új semlegesség" doktrínájának a későbbiekben sokat vitatott követelményére tapintott rá. A szenátorok május 7-i harmadik javaslata már az alapkérdést: a pártatlan fegyverkiviteli tilalom elrendelésének kötelezettségét vetette fel, s azt indítványozta, hogy az Egyesült Államok kormánya ne részesítse védelemben a hadviselők által dúgárunak nyilvánított termékeket szállító amerikai állampolgárokat, akiknek maguknak kell vállalniuk a kockázatot az ilyen exportért. A két szenátor előterjesztéseivel párhuzamosan mások is benyújtottak javaslatokat a törvényhozó testületben. A legradikálisabb elgondolás Maverick képviselőé volt, aki azt ajánlotta, hogy a valamennyi hadviselő félre érvényesítendő embargó ne csak fegyverekre, hanem a dúgárunak nyilvánított más termékekre is vonatkozzék. A szenátus és a képviselőház lendületet vett aktivitása azt látszott bizonyítani, hogy a semlegességi törvényhozás kezdeményezését átvette a Kongresszus. A State Departmentnek válaszolnia kellett a kihívásra, annál inkább, mivel a szenátus külügyi bizottsága június 26-i ülésén egyetértett Nye és Clark szenátor első két javaslatával, és a harmadikkal kapcsolatban hasonló állásfoglalásra lehetett számítani.[58]

Hull és munkatársai a kuszált helyzetben a szenátus külügyi bizottsága önálló akcióinak meggátlásában látták a legsürgősebb feladatot. Hull és Moore külügyminiszter-helyettes részt vett a külügyi bizottság július 10-i ülésén, ahol a külügyminiszter tájékoztatást adott a State Departmentben folyamatban levő törvényelőkészítő munkálatokról, és bírálta Nye és Clark szenátor javaslatait. A bizottság úgy határozott, hogy felülvizsgálja a szenátorok első két javaslatával kapcsolatban kialakított állásfoglalását, és albizottságot küld ki, amely a State Departmenttel közösen fogja tanulmányozni a semlegességi törvényhozás kérdéseit.[59] A State Department elérte a közvetlen célt. Ez azonban csak

[57] *Hull:* i. m. 387–389.; a szenátusi vita előzményeire l. FRUS 1935. Vol. I. 383–389.

[58] *Divine:* i. m. 85–99.; FRUS 1935. Vol. I. 329–330.; *Hull:* i. m. 410.

[59] *Hull:* uo.; Phillips államtitkár 1935. július 16-i feljegyzése Roosevelt számára. FRUS 1935. Vol. I. 342.

annyit jelentett, hogy a törvényalkotás frontjának két oldalán felsorakoztak az ellenfelek. Hull és munkatársai helyzetét erősítette, hogy Roosevelt egyetértését fejezte ki a State Department végleges formába öntött törvénytervezetével kapcsolatban, amely az alapkérdésben visszatért az 1933-as kormánykoncepcióhoz: az embargó elrendelésére vonatkozó diszkrecionális jogkört irányzott elő az elnök számára. Ahhoz, hogy a korábban már kudarcot vallott koncepciót és a tervezet egészét magáévá tegye a törvényhozó testület, meggyőző érvekre támaszkodó előzetes taktikai lépésekre volt szükség, elsősorban az elnök részéről. Roosevelt azonban beérte a törvénytervezet jóváhagyásával, Hull pedig nem tartózkodott Washingtonban a kritikus napokban. Phillips államtitkárra hárult a feladat, hogy előkészítse a talajt. Július 30-án megjelent a szenátus külügyi bizottságában, vázolta a semlegességi törvényhozással kapcsolatos elgondolásokat, hangsúlyozottan szólt a fegyverkereskedelem engedélyhez kötéséről szóló törvényjavaslat jelentőségéről, majd a következő megállapítást tette: „Bárminő törvény megalkotására kerül sor, elegendő rugalmasságot kellene biztosítania kormányunk számára, hogy módja legyen . . . a változó és előre nem látható helyzeteknek megfelelően cselekedni . . . A merev előírások adott körülmények között meggátolhatják a kitűzött célok elérését."[60] Az államtitkár a State Department fő gondját fogalmazta meg: vajon a semlegességi törvény biztosít-e majd cselekvési szabadságot az elnök számára, vagy pedig az izolacionista platform alapján megállapított rendelkezések végrehajtója szerepét szánja neki?

Az események meggyorsultak. Phillips július 31-én megküldte a State Department törvénytervezetét a szenátusi és a képviselőházi külügyi bizottság elnökének. A szenátus külügyi bizottsága által kiküldött albizottság augusztus 7-én elutasította a tervezetet. A helyzet bonyolultságát mutatta, hogy nemcsak a State Department és a szenátusi albizottság állt szemben egymással; a szenátus külügyi bizottságát is megosztották a véleményeltérések. Hull, aki a küszöbönálló olasz–etióp háborúra való tekintettel még a kongresszusi ülésszak berekesztése előtt dűlőre akarta vinni a kérdést, azt javasolta Rooseveltnek, hogy juttasson el Pittman szenátorhoz egy kizárólag Olaszországra és Etiópiára vonatkozó határozattervezetet, amely felhatalmazást ad az elnöknek az egyik vagy a másik, illetőleg mindkét országra érvényes fegyverkiviteli embargó elrendelésére, abban az esetben, ha háború tör ki a két fél között. Hull a rövidesen befejeződő és a következő kongresszusi ülésszak között érvényesíthető diszkrecionális jogkört akarta biztosítani az elnök számára, kettős célt tartva szem előtt. A javaslat megvalósulása esetén Rooseveltnek joga lett volna elrendelni az agresszort sújtó embargót, másrészt az elnök ideiglenes felhatalmazása, precedenst képezvén, megszabhatta volna a későbbiekben megalkotandó, általános érvényű semlegességi törvény koncepcióját.

Roosevelt egyetértett a külügyminiszter javaslatával, de tisztán akart látni Pittman magatartása tekintetében. Az óvatosság indokoltnak bizonyult: Pittman úgy nyilatkozott, hogy Roosevelt felkérése esetén beterjeszti a State Department új tervezetét, de nem hajlandó annak támogatására. A közlés egyértelmű volt; a szenátus külügyi bizottságának elnöke nem kívánta elkötelezni magát a kormányálláspont mellett. Támogatásának hiányában nem lehetett megkockáztatni a tervezet előterjesztését a Kongresszusban. Pittman okkal határolta el magát a State Department kísérletétől. Bizottsága felhatalmazása alapján kidolgozta és augusztus 20-án előterjesztette saját tervezetét, amely

[60] Uo. 343–345.

általános érvényű (tehát nem az olasz–etióp konfliktusra korlátozódó) rendelkezéseket tartalmazott, és a valamennyi hadviselő félre kiterjedő fegyverkiviteli tilalom elrendelésének kötelezettségét írta elő. A szenátus másnap jóváhagyta Pittman tervezetét. Roosevelt – ezúttal is a napirenden levő New Deal-intézkedésekre való tekintettel – nem kívánt szembehelyezkedni a szenátus állásfoglalásával. Elvetette Hull és munkatársai azon javaslatát, hogy a kormánnyal lojális McReynolds, a képviselőház külügyi bizottságának elnöke a Kongresszus alsóházában állja útját a Pittman-határozatnak. Ehelyett azt közölte McReynoldsszal, hogy elfogadja a Pittman-határozatot, de az embargóra vonatkozó rendelkezés csak hat hónapig legyen érvényes. A Kongresszus két háza augusztus 23–24-én megszavazta az elnök kívánsága szerint kiegészített szöveget. Hull kifejtette ugyan aggályait az elnöknek, de nem ellenezte a kongresszusi határozat jóváhagyását. 1935. augusztus 31-én hatályba lépett az első semlegességi törvény.[61]

A semlegességi törvény a State Department koncepciójának vereségéről tanúskodott. Az általános érvényű jogszabály első szakasza kimondta, hogy két vagy több külföldi állam közti háború kitörésekor, vagy annak folyamán, az elnök köteles a háború tényét proklamálni, s ezt követően törvényellenes cselekmény fegyver, lőszer és hadfelszerelés exportja az Egyesült Államokból a hadviselő országokba, akár közvetlenül, akár semleges kikötőn keresztül közvetve. A pártatlanul érvényesítendő embargó elrendelésének kötelezettsége testesítette meg a Phillips által merevnek jellemzett szemléletet, s Hull is ezt kifogásolta az elnökhöz intézett augusztus 29-i feljegyzésében, amidőn rámutatott, hogy a törvény első szakaszának rendelkezése „sérti az Egyesült Államok külkapcsolatainak irányítására vonatkozó, alkotmányban és hagyományokban gyökerező elnöki hatáskört". A külügyminiszter az elnöki diszkrecionális jogkört továbbra is az agresszor elleni intézkedések feltételének tekintette. A kibontakozás útját az embargóra vonatkozó rendelkezés hat hónapra korlátozott érvénye mutatta. Hull azon reményének adott kifejezést, hogy az 1936. február 29-én hatályát vesztő rendelkezést a törvény más, nem kielégítően megfogalmazott előírásaival egyetemben „nagyobb cselekvési rugalmasságot" biztosító, állandó jellegű törvény fogja felváltani, amely kiterjed a szabályozatlanul hagyott kérdésekre is.[62]

Hull átmeneti visszavonulásnak tekintette a vereséget, arra számítva, hogy a Kongresszus következő ülésszakán ismét napirendre kerül a semlegességi törvény ügye. A kudarc enyhítésére azt a tételt fogalmazta meg, hogy az embargóra vonatkozó előírás olasz–etióp háború esetén – bár mindkét félre egyaránt érvényesítendő – sokkal nagyobb mértékben sújtja majd a támadó Olaszországot, mint az áldozatot: Etiópiát; az előbbi ugyanis rendelkezik amerikai fegyverek behozatalához szükséges hajókkal és pénzzel, az utóbbi viszont nem. A külügyminiszter még egy kijelentést tett annak a bizonyítá-

[61] Az első semlegességi törvény megalkotásának előzményeire l. *Divine:* i. m. 107–113.; *Hull:* i. m. 411–413.

[62] A törvény szövegét l. The Statutes At Large. Vol. 49. Part I. Washington, 1936. 1081–1085. A többi rendelkezés közül a következőket kell kiemelni: tilos fegyver, lőszer és hadfelszerelés amerikai hajókon való szállítása hadviselő felek részére; az amerikai állampolgárok csak saját kockázatukra utazhatnak hadviselő ország hajóján; fegyverek gyártásával és forgalmazásával foglalkozó személyek kötelesek regisztráltatni tevékenységüket az illetékes hivatalnál és megszerezni annak engedélyét export- és importügyleteik lebonyolításához. Az „új semlegesség" egyik fő követelménye, a kölcsönnyújtási tilalom kimaradt a törvényből. Hull augusztus 29-i feljegyzését l. FRUS 1935. Vol. I. 350–352.

sára, hogy a semlegességi törvényen alapuló intézkedések Olaszország és Etiópia viszonylatában voltaképpen a kormány intencióival azonosan fognak hatni. Kilátásba helyezte, hogy Washington figyelmeztetni fogja az amerikai állampolgárokat: ne utazzanak olasz hajókon.[63]

A semlegességi törvényhozás 1935 nyarán lezárult szakasza arról tanúskodott, hogy a vesztes pozíciójából indítandó nehéz küzdelem vár a kormányra, ha perújításra szánja el magát a Kongresszus következő ülésszakán.

A kormány kísérletei: „erkölcsi embargó", kvótarendszer

Olaszország 1935. október 3-án megindította a támadást Etiópia ellen. Rooseveltnek döntenie kellett, hogy kibocsássa-e a semlegességi törvényben előírt proklamációt a két fél közti hadiállapotról, vagy várja be a Nemzetek Szövetségének állásfoglalását. A State Departmentben véleményeltérések voltak. Az elnök – egyetértve Long, az Egyesült Államok római nagykövetének érvelésével – úgy határozott, hogy az amerikai proklamáció előzze meg Genf akcióját. A nagykövet ugyanis arra a következtetésre jutott, hogy ha Roosevelt a Nemzetek Szövetsége Tanácsának állásfoglalásával egyidejűleg vagy röviddel azt követően bocsátja ki a proklamációt, úgy ez a tény az angol vezetés alatt álló nemzetközi szervezettel való együttműködést feltételező nézeteknek adna tápot.[64] Az elnök döntése azt juttatta kifejezésre, hogy az amerikai kormány Genftől függetlenül bírálja el az agresszió ügyét.

Október 5-én megjelent a semlegességi proklamáció és Roosevelt nyilatkozata. Az utóbbi az embargó elrendelésének indokolásán kívül a következőket tartalmazta: „Állampolgáraink kötelessége, hogy tartózkodjanak olyan helyzetektől, amelyekben békés viszonyok idején a kormány védelmét kérhetnék. Az adott körülmények között mindenki legyen tudatában annak, hogy amennyiben bármilyen természetű ügyletbe bocsátkozik a hadviselőkkel, ezt a saját kockázatára teszi."[65] A „bármilyen természetű ügylet" kifejezés találgatásokra adott alkalmat, mert azt a látszatot keltette, hogy a kormány önkényesen értelmezi a semlegességi törvényt: nem éri be a fegyverkiviteli embargóval, hanem kísérletet tesz a hadviselőkkel – voltaképp az Olaszországgal – való kereskedelem törvényileg nem tiltott részének visszafogására is. A State Department jónak látta megcáfolni ezeket a feltevéseket. Hull egy október 10-i sajtóértekezleten úgy reagált a saját kockázatra eszközölt kereskedelemmel kapcsolatos elnöki nyilatkozat értelmezését tudakoló riporter kérdésére, hogy a fegyverkiviteli embargón kívül „technikailag . . . nincs törvényes tilalom . . . a hadviselőkkel vagy azok valamelyikével tervbe vett ügyletek ellen," az elnök figyelmeztetése azon a célkitűzésen alapul, hogy az Egyesült Államok ne sodródjon a háborúba.[66] Jóllehet a külügyminiszter cáfolni igyekezett, szavai az olasz–etióp háborúval kapcsolatos kormánypolitika legidőszerűbb, egyben legnehezebb kérdésére utaltak. A kormány annak az útját kereste, hogy miképpen lehetne fékezni a fegyvergyártáshoz és a korszerű hadviseléshez szükséges áruk Olaszország felé irányuló

[63] *Hull:* i. m. 414.
[64] FRUS 1935. Vol. I. 792., 797.
[65] Uo. 799.
[66] Uo. 803–804.

exportjának növekedését, megmaradva a semlegességi törvény keretein belül. Egyfelől adott volt a törvényes akadály: a semlegességi törvény nem tiltotta ezeknek az áruknak az exportját. Roosevelt felvetette ugyan, hogy ki kellene egészíteni a nem exportálható hadianyagot felsoroló jegyzéket olyan anyagokkal, mint például a megmunkált vörösréz és acél, de a State Department úgy foglalt állást, hogy az elnök által említettek kívül esnek a fegyverek, lőszerek és hadfelszerelések körén.[67] Másfelől számolni kellett az exportban érdekelt körök ellenállásával.

Törvényes lehetőség hiányában előtérbe került a későbbiekben „erkölcsi embargónak" elnevezett politikai segédeszköz. Roosevelt 1935. október 30-i sajtónyilatkozatában rámutatott, hogy „csábító kereskedelmi lehetőségek" kínálkoznak olyan anyagok szállítására, amelyek hosszabbítják a háborút, majd kijelentette: „Nem hiszem, hogy az amerikaiak olyan abnormisra növelt profitokra törekednek, amelyekre az ilyen anyagokkal való kereskedelem nagymérvű kibővítésével ideiglenesen szert lehetne tenni." S nehogy puszta moralizálásként hassanak szavai, közölte, hogy a kormány folyamatosan tájékozódik a hadviselőknek szánt valamennyi szállítmányról.[68] Az elnök nem nevezte meg a szóban forgó anyagokat, és nem adott tájékoztatást a szállítmányok állami nyilvántartásával kapcsolatos tervekről. Szavait Hull november 15-i nyilatkozata konkretizálta: „Az amerikaiaknak joguk van megtudni, hogy bizonyos áruk, mint amilyen az olaj, a vörösréz, a teherautó, a traktor, a vas- és acélhulladék — habár nem minősülnek fegyvernek, lőszernek vagy hadfelszerelésnek — alapvetően fontos hadianyagok, s a kormány legutóbbi kereskedelmi nyilvántartásai szerint jelentősen megnőtt ezek háborús célokat szolgáló exportja. Ez a kereskedelem szöges ellentétben áll az elnök és a külügyminiszter hivatalos nyilatkozataiban megfogalmazott kormánypolitikával, és ellentétes a közelmúltban megalkotott semlegességi törvény szellemével is." A külügyminiszter hozzátette, hogy néhány napon belül részletes adatok fognak rendelkezésre állni, amelyek alapján a hadviselők részére eszközölt szállítások összehasonlíthatók lesznek az elmúlt év azonos időszakában teljesített exporttal.[69]

Roosevelt és Hull határozott hangvételű megállapításai az „erkölcsi embargót" definiálták. A kormány kinyilvánította, hogy a példaként felsorolt áruk hadviselő felek részére történő exportjának a háború előtti szinthez mért fokozását hadicélokat szolgáló cselekménynek tekinti, következésképp ellenzi az ilyen ügyleteket; megítélése szerint ezeknek az áruknak megnövelt szállítása lényegileg ugyanazt eredményezi, mintha az amerikai állampolgárok fegyvereket adnának el a hadviselőknek; felfogása összhangban van a semlegességi törvénnyel, de érvényre juttatása érdekében nem alkalmazhat adminisztratív eszközöket, hanem a közvéleményhez apellál, és nyomást gyakorol az üzletemberekre az exportnövelés visszafogása végett. A kormányálláspont és a semlegességi törvény szelleme közti összhang aláhúzása az izolacionisták rokonszenvére tarthatott számot. Az exportban érdekelteket azzal kívánta megbékíteni a kormány, hogy az „erkölcsi embargó" körébe sorolt áruk háború előtti szinten tartott kivitelét nem ítélte el. Nem lehetett kétséges, hogy az „erkölcsi embargó" célja az olasz hadigépezet fékezése volt.

[67] *Hull:* i. m. 432–433.
[68] Roosevelt október 30-i sajtónyilatkozatát l. FRUS 1935. Vol. I. 812–813.
[69] Hull november 15-i nyilatkozatát l. uo. 819.

Még nem történt meg az „erkölcsi embargó" bejelentése, amikor megérkezett Washingtonba a Nemzetek Szövetségének megkeresése. A Közgyűlés ajánlására létrehozott, szankciókkal foglalkozó ún. koordinációs bizottság elnöke 1935. október 21-én megküldte Hullnak a Tanács és a Közgyűlés ülésein készült jegyzőkönyveket és az Olaszország elleni szankciókra vonatkozó javaslatokat, kérve az Egyesült Államok állásfoglalását. A koordinációs bizottság javaslatai a következők voltak: fegyverkiviteli, valamint kölcsön- és hitelnyújtási tilalom elrendelése, az olasz áruk importjának megszüntetése, olyan anyagokra vonatkozó exportembargó kimondása, amelyek szállítását a Nemzetek Szövetségének tagállamai teljesen ellenőrzik (gumi, ón, alumínium, mangán, nikkel, néhány ritka fém). A bizottság egy második jegyzék kidolgozásában is megegyezett, de hangsúlyozta, hogy az e kategóriába tartozó anyagok (szén, vas, acél, olaj) exportjának tilalma csak akkor lenne hatékony, ha azokhoz a Nemzetek Szövetségén kívüli államokból sem juthat hozzá Olaszország.[70] Hull október 26-i válaszlevelében a véleménynyilvánítás közvetett módját alkalmazta. Nem a megküldött dokumentumokkal kapcsolatban foglalt állást, hanem hosszasan fejtegette a béke ügyéhez való amerikai hozzájárulást és a semlegességi törvényben gyökerező intézkedéseket, hangsúlyozva, hogy Washington saját kezdeményezésére, más kormányokat megelőzve foganatosította ezeket. A külügyminiszter válaszának az volt a summája, hogy az Egyesült Államok továbbra is „a külpolitikája korlátain belül" járul hozzá a világ békéjét célzó törekvésekhez, és rokonszenvvel viseltetik más országok erőfeszítései iránt.[71] Az amerikai külpolitika korlátaira való hivatkozással Washington azt adta a Nemzetek Szövetségének tudtára, hogy az olasz—etióp háborúval kapcsolatos állásfoglalását az érvényben levő semlegességi törvény határozza meg, nem változtat külpolitikáján és gazdasági külpolitikáján. Genf a válaszlevél, valamint Roosevelt október 30-i és Hull november 15-i nyilatkozata alapján levonhatta a következtetést, hogy az amerikai kormány elutasítja a szankciókban való közreműködést: mindkét félre kiterjedő fegyverkiviteli embargót alkalmaz, az „erkölcsi embargón" túlmenően nem nyújt támogatást az olasz agresszió legsebezhetőbb pontját jelentő stratégiai fontosságú anyagok utánpótlásának meggátlásához, nem szándékozik Olaszországot sújtó kölcsön- és importtilalmat elrendelni.[72] A koordinációs bizottság legfeljebb azt könyvelhette el pozitívumként, hogy az olasz kormány az 1934. évi Johnson-törvény értelmében amúgy sem részesülhetett kölcsönben.[73]

Az olasz—etióp háborúval kapcsolatos szankciópolitika kudarcáért egyfelől a Nemzetek Szövetségét, másfelől az amerikai Kongresszust terheli a történelmi felelősség. (A tanulmány tárgyából következően nem térek ki a koordinációs bizottság tevékenységével párhuzamos angol—francia manőverekre.[74]) A Nemzetek Szövetségét azért, mert a koordinációs bizottság eleve határvonalat húzott a stratégiai fontosságú anyagok közé, s a csonka embargó-jegyzéket is csak 1935. novembet 18-ával javasolta érvénybe léptetni, időt hagyva Olaszországnak készletei kiegészítésére. Az amerikai Kongresszust azért, mert úgy

[70] *Walters:* i. m. 658–662.

[71] Hull Wilson berni követnek, 1935. október 26. FRUS 1935. Vol. I. 852–854.

[72] Az olasz export főként a Nemzetek Szövetsége tagállamaiba irányult, ezért az amerikai elutasításnak alig volt gyakorlati jelentősége.

[73] A Johnson-törvényre vonatkozólag l. a 46. lábjegyzetet.

[74] A Hoare–Laval-egyezményre és a többi fejleményre l. *Walters:* i. m. 667–674., 676–678.

alkotta meg a semlegességi törvényt, hogy az nem adott lehetőséget a nem fegyver jellegű, de a modern háborúban nélkülözhetetlen anyagok (elsősorban az olaj) exportjának megtiltására. A Nemzetek Szövetsége felelősségének mérlegelésénél mindamellett nem hagyható figyelmen kívül, hogy az embargó-listáról kihagyott anyagok alternatív beszerzési lehetősége az Egyesült Államokból jelentősen befolyásolta a koordinációs bizottságot, valósággal ürügyet teremtve annak említett állásfoglalása számára. Amikor a bizottság 1936. január második felében ismét összeült, továbbhaladt a megkezdett úton: levette a napirendről a szén, vas és acél embargó alá helyezésének ügyét, arra hivatkozva, hogy a statisztikai adatok tanúsága szerint nem lenne hatékony az exporttilalom. A fő kérdés, az olaj, továbbra is vizsgálati téma maradt. Egy kiküldött szakértői bizottság február 12-i jelentése arra a következtetésre jutott, hogy embargó esetén legfeljebb három és fél hónapig lennének elegendők az olasz tartalékok, s a tilalom hatékonyságát nem veszélyeztetnék az amerikai szállítmányok, feltéve, ha azok nem haladják meg a „normális" szintet. A jelentést megküldték a népszövetségi tagállamoknak – márciusra már megpecsételődött Etiópia sorsa.[75]

Az „erkölcsi embargó" nem pótolhatta a törvényes felhatalmazás alapján foganatosított kormányintézkedéseket. Mivel ilyenek nem voltak, az amerikai exportőrök kihasználhatták az olasz agresszió kínálta üzleti lehetőségeket. Az „erkölcsi embargó" eredménytelenségének legkifejezőbb mutatója az olajexport alakulása volt: az amerikai olajkivitel értéke 1935 novemberében 50 százalékkal haladta meg az előző havit, egy másik adat szerint Olaszország 1934-ben az Egyesült Államok olajexportjának 6,4 százalékát, 1935-ben már 12,5 százalékát vette át.[76] Hull is kénytelen volt beismerni, hogy jelentősen nőtt a fegyverek és lőszerek gyártásához szükséges anyagok exportja Olaszországba.[77] Az „erkölcsi embargó" kapcsán előállt visszás helyzet logikus következménye volt, hogy az exporttilalom alá nem eső áruk problematikája az új semlegességi törvény előkészítő munkálatainak középpontjába került. A State Department arra az álláspontra helyezkedett, hogy az „erkölcsi embargó" koncepcióját törvényerőre kell emelni: az új törvény engedélyezze a kiválasztandó áruk hadviselőknek szánt, békeszinten maradó exportját, de tiltsa meg a többletkivitelt. Hull azon a nézeten volt, hogy a „normális" (vagyis a háborút megelőző néhány év átlagos exportszintjét meg nem haladó) kivitel engedélyezése esetén nem érheti az Egyesült Államokat a kereskedelmi szerződések megszegésének a vádja.[78]

Hull és munkatársai a törvényelőkészítési munkák folyamán úgy ítélték meg a kongresszusi légkört és a közhangulatot, hogy nem lenne helyes újból napirendre tűzni a

[75] Uo. 663–665., 674–676. – Meg kell jegyezni, hogy a State Department 1935. augusztus 7-én elutasított semlegességi törvénytervezete sem irányzott elő stratégiai fontosságú anyagokra vonatkozó exporttilalmat.

[76] *Divine:* i. m. 130.; *W. H. Shepardson – W. O. Scroggs:* The United States in World Affairs. An Account of American Foreign Relations 1936. New York, London, 1937. 231–232.

[77] *Hull:* i. m. 460–461.

[78] A külügyminiszter e felfogásában szerepet játszott az a tény, hogy az olasz kormány Rosso washingtoni nagykövet útján tiltakozást jelentett be az amerikai kormány nyilatkozatai, különösen Hull november 15-i megállapításai ellen, s az utóbbiakat az érvényben levő 1871. évi amerikai–olasz szerződés betűjével és szellemével ellentétesnek minősítette. Hull 1935. november 22-i feljegyzését l. FRUS 1935. Vol. I. 826–833.

semlegességi törvényhozás alapkérdését: a fegyverkiviteli tilalom elrendelésére vonatkozó elnöki diszkrecionális jogkört. Ebben az állásfoglalásban közrejátszott az a körülmény, hogy 1936 elnökválasztási év volt; a korábban sok vihart kavart kérdés felelevenítése feltehetőleg újabb vitákat robbantott volna ki, rontva ezzel Roosevelt esélyeit. Az elnök cselekvési szabadságának kérdése áttevődött a stratégiai fontosságú anyagok terére. A State Department tervezete az elnök hatáskörébe utalta az ilyen anyagok kijelölését, továbbá annak eldöntését, hogy mikor intézkedik ezek többlet-exportjának betiltásáról, és milyen időszakot vesz alapul a „normális" színvonal megállapításához. A stratégiai fontosságú anyagok kvótarendszerével kapcsolatos javaslatoknál a pártatlanság elve érvényesült. A State Department nem kockáztathatta meg annak a felvetését, hogy az elnök legyen jogosult eldönteni: melyik hadviselőt sújtja a vonatkozó anyagok exportjának békeszintre korlátozásával. Az 1935. december végére elkészült tervezetnek volt még egy új eleme: a State Department javaslatot tett, ugyancsak a pártatlanság szellemében, a hadviselők kölcsönigényei kielégítésének tilalmára. A tervezet egészének megítéléséhez annak a figyelembevétele szükséges, hogy a State Department feladata az állandó jellegű és általános érvényű törvény előkészítése volt. A munkálatok végtermékét ebben az összefüggésben vizsgálva megállapítható, hogy a tervezet kidolgozói eltávolodtak a kormány eredeti célkitűzésétől. Az 1935-ös törvény fegyverkiviteli embargó-rendelkezését változatlanul hagyó és a pártatlanság elvén alapuló többi tilalmat előirányzó tervezet az „új semlegesség" koncepcióját látszott tükrözni. Úgy tűnt, hogy a State Department magáévá tette azt a felfogást, amely szerint a külföldi konfliktusoktól való távolmaradás biztosítéka a hadviseléshez szükséges fegyverek, kölcsönök és (kvótán felüli) stratégiai anyagok megtagadása a háborúzó felektől. A tervezetben nem jelentkezett az agresszor megfékezésének szándéka. Mégis, a stratégiai fontosságú anyagokkal kapcsolatos elnöki jogkör terve, kimondatlanul, a szándék továbbélését jelezte. A tervezet kidolgozói az olasz–etióp háború precedenséből kiindulva olyan erőviszonyokat, gazdasági adottságokat, szituációkat feltételeztek, amelyek mellett a céltudatosan kiválasztott stratégiai anyagok többlet-exportjának tilalma voltaképp a mindenkori agresszort sújtaná. A feltevésekre épített, bizonytalansági tényezőket hordozó elgondolás nem pótolhatta a nyíltan agresszorellenes intézkedések tervét. Miután a diszkrecionális jogkör ügyéhez nem lehetett hozzányúlni, a tervezet készítői kénytelenek voltak beérni az elnök számára valamelyes mozgási szabadságot előirányzó javaslattal.

A tervezet 1936. január 3-án került a Kongresszus elé. A kormány korábbi törekvéseivel tisztában levő törvényhozók könnyűszerrel megállapíthatták, hogy a State Department a fegyverkiviteli embargót illetően elfogadta a pártatlanság elvét, tehát visszavonult, és a védekezés pozíciójába került. Ennek felismerése meghatározta a vita irányát: a kormánnyal szemben álló erők az előterjesztés központi kérdésére, a stratégiai fontosságú anyagok többletexportjának tilalmára koncentrálták támadásukat. Hull erőteljesen képviselte a kormány álláspontját a szenátus külügyi bizottságában. Taktikáját arra a meggondolásra alapozta, hogy az érveket célszerű az 1935-ös törvényből levezetni, és arról meggyőzni a bizottságot, hogy a kormány a törvényt kívánja teljessé tenni. Annak érdekében – mondotta –, hogy az Egyesült Államok kívül maradhasson a háborún, ki kell terjeszteni a törvényt a hadviseléshez nélkülözhetetlen anyagokra, máskülönben „elzárjuk a hadviselők előtt a főbejáratot . . ., de nemcsak a hátsó kaput hagyjuk nyitva,

hanem a ház egész hátsó részét".[79] A kormányálláspont ellenfelei nem az érvelés logikájával szálltak szembe. Nehezen lehetett volna elutasítani azt a felfogást, amely eltörölte a mesterséges határvonalat a fegyverek és a hadviselés céljait szolgáló stratégiai anyagok között. Amit a kormánnyal szemben álló erők két irányzata eltérő megfontolások alapján kifogásolt, az az elnök számára javasolt jogkör volt. Az egyik irányzat az úgynevezett kötelező törvényalkotás híveit tömörítette, akik azt követelték, hogy a semlegességi törvény pontosan megszabott kötelezettségeket írjon elő az elnöknek, s ne biztosítson számára olyan cselekvési szabadságot, amellyel élve az „új semlegesség" fő céljával ellentétes intézkedéseket tehet. Álláspontjukból következett, hogy a kvótarendszert csak akkor lettek volna hajlandók elfogadni, ha az külföldi konfliktus esetén azonnal életbe lép, és az elnöknek nincs joga kiválasztani a vonatkozó árukat. A másik irányzatot a hagyományos semlegességet valló csoport tagjai képviselték, akik befejezett tényként tudomásul vették a fegyverkiviteli embargót, de ellenezték a hadviselőkkel való kereskedelem ezen túlmenő korlátozását, amit a törvénytervezet értelmében az elnök valósított volna meg.

A hetekig húzódó viták forgatagában közös platformra került ellenzéki irányzatok állásfoglalásai voltaképp két megfontolásra vezethetők vissza. A viták akkor zajlottak a törvényhozás két külügyi bizottságában, amikor még nem zárult le a népszövetségi tagállamokon kívüli országokból is beszerezhető stratégiai anyagok ügye a genfi koordinációs bizottságban. A kvótarendszer ellenzői éltek a gyanúperrel, hogy ha az elnök felhatalmazást kap azon anyagok kijelölésére, amelyek többlet-exportjai embargó alá esnek, akkor össze fogja hangolni intézkedéseit a Nemzetek Szövetségével, jogköre tehát utat nyit az agresszor elleni szankciókban való közreműködés előtt. A másik megfontolás mozgatója az exportban érdekelt körök tiltakozása volt. A Kongresszus előtt az a dilemma tornyosult, hogy vagy új korlátokkal terheli a hadviselőkkel folytatott kereskedelmet, s ezzel szűkíti a profitlehetőségeket, viszont továbbfejleszti a törvényt, amelynek deklarált célja az Egyesült Államok biztonságának megőrzése — vagy nem teszi ezt, tehát az üzleti körök érdekeinek megfelelően jár el.

A semlegességi törvényalkotás ügyét végül az időtényező döntötte el. Közeledett február 29-e, a fegyverkiviteli embargóra vonatkozó rendelkezés hatályának határideje. A szenátus külügyi bizottságában folyó obstrukciós jellegű viták arra mutattak, hogy nem lehet elfogadtatni a törvénytervezetet. Roosevelt hozzájárult egy szenátor azon javaslatához, hogy új törvényt kell hozni, amely 1937. május 1-ig meghosszabbítja az 1935-ös törvény hatályát. A Kongresszus két háza néhány kiegészítéssel megszavazta az 1935-ös törvény meghosszabbításáról szóló javaslatot, amely 1936. február 29-én emelkedett törvényerőre. A konfúzus helyzetben az ideiglenes állapot időbeli határát kitoló második semlegességi törvény volt az egyedüli megoldás, hogy elkerülhető legyen a semlegességi törvényhozás vákuumja.

A kötelező törvényalkotás hívei elégtétellel konstatálhatták nézeteik érvényesülését az 1935-ös törvényt kiegészítő két rendelkezésben. Az egyik megtiltotta kölcsönök és hitelek nyújtását a hadviselő országok kormányai részére. Ily módon a világháborús eredetű adósságaik törlesztésével hátralékban levő kormányokat háború esetén kettős kölcsöntilalom sújtotta volna. A másik rendelkezés előírta, hogy az elnök köteles ki-

[79] *Hull*: i. m. 464.

terjeszteni a fegyverkiviteli embargót azon államokra, amelyek egy folyamatban levő háborúba bekapcsolódva hadviselőkké válnak. Az 1935-ös törvény ezt még az elnök diszkrecionális jogának nyilvánította. A szigorítást az Olaszország elleni szankciók kapcsán előálló konfliktusok eshetőségével számolva szavazta meg a Kongresszus. Másrészt a semlegességi törvényalkotás merevségeit ismételten elítélő kormány is felfedezhetett két rendelkezésben a felfogásához közel álló elemet. Az új törvény ugyanis akként módosította az embargóról szóló korábbi előírást, hogy az elnök akkor köteles azt elrendelni, „*amikor megállapítja, hogy hadiállapot van*"; ennek eldöntését az 1935-ös törvény nem bízta az elnökre. A fogalmazásbeli enyhítéssel bizonyos cselekvési szabadsághoz jutott a kormány. A kölcsön- és hiteltilalomról szóló rendelkezés pedig az elnök jogkörébe utalta a rövid lejáratú kereskedelmi hitelek engedélyezését.[80]

A második semlegességi törvény csupán a jog szférájában juttatta nyugvópontra a semlegesség kérdését, de ezúttal is csak ideiglenes jelleggel. A közvéleményt továbbra is megosztották a semlegességi problematikával kapcsolatos felfogásbeli különbségek, s miközben új nézetek keletkeztek, mások hatóereje csökkent. A végrehajtó hatalom kezdeményezéseinek megismétlődő kudarcai nemcsak az agresszió elleni kollektív fellépés viszonylag szűk táborát gyengítették, hanem azok aktivitását is visszafogták, akik az elnök hatáskörének megnövelése mellett voltak, abban a feltevésben, hogy a gyorsan változó nemzetközi helyzetben az elnök széles körű cselekvési szabadsága lehetővé teszi a szükséges intézkedések megtételét. A közvélemény zöme azonban nem a kollektív nemzetközi akciókban való részvállalást, illetőleg az elnöki hatáskör kiszélesítését, hanem a háborúba sodródás feltétlenül biztos ellenszerének tekintett elszigetelődés fokozását sürgette. A második semlegességi törvény nyitva hagyta a stratégiai fontosságú anyagok kérdését, a kvótarendszer lekerült a napirendről. A közvélemény tudott arról, hogy a kormány tervezete az Egyesült Államok biztonsága szempontjából egyenlőségi jelet tett fegyver és stratégiai anyag közé. A Kongresszus állásfoglalásával szembeni elégedetlenséget bizonyította, hogy az AFL szakszervezeti szövetség elnöke, egyes békeszervezetek , valamint a National Grange nevű farmerunió a stratégiai anyagok totális exporttilalmát követelte, túlmenve a kormány koncepcióján. A nézetkülönbségek továbbélése, a semlegességi problematika differenciálódása a törvény hiányos voltára figyelmeztetett. Roosevelt az „erkölcsi embargót" továbbra is érvényben levőnek nyilvánította,[81] megállapításának azonban csak a kongresszusi döntéssel való szembenállás demonstrálása tekintetében volt jelentősége. Az elnök 1936. június 20-án visszavonta az olasz–etióp háborúra vonatkozó, a semlegességi törvény alapján kiadott intézkedéseket. Ezzel egyidejűleg megszűnt az „erkölcsi embargó".

[80] Kiemelés tőlem L. I. A törvény szövegét l. The Statutes At Large Vol. 49. Part 1. Washington, 1936. 1152–1153. Egy rendelkezés mentesítette a törvény hatálya alól azon amerikai köztársaságokat, amelyek Amerikán kívüli államok ellen viselnek hadat. Szövege a Latin-Amerikával való kapcsolatok különleges elbírálását deklarálta. A második semlegességi törvény előkészítő munkálataira és a törvénytervezet vitáira l. *Hull:* i. m. 460–466.; *Divine:* i. m. 134–157.

[81] *Hull:* i. m. 467.

Az embargópolitika és a spanyol polgárháború. Az állandó semlegességi törvény

Az 1936. július 17-én kirobbant Franco-lázadás új helyzet elé állította Washingtont. Ezúttal nem országok közti konfliktussal, hanem nemzetközi bonyodalmak veszélyét hordozó polgárháborúval kapcsolatban kellett határoznia az Egyesült Államok álláspontjáról.

A State Department az Egyesült Államok spanyolországi és más európai országokban működő diplomáciai misszióitól kapott jelentésekből tájékozódott a polgárháború első heteinek eseményeiről, Blum francia és Baldwin brit miniszterelnök londoni tárgyalásairól, az egyes kormányok nézeteiről. Franciaország washingtoni ügyvivője augusztus 4-én közölte Hull-lal, hogy kormánya a be nem avatkozás politikájának érvényesítését javasolta az angol és az olasz kormánynak. Az amerikai nagykövetségektől érkezett táviratok arról értesítették a State Departmentet, hogy a francia kormány azonos értelmű javaslatot tett a német, szovjet, belga, portugál és lengyel kormánynak. Hull az információk mérlegelését követően úgy határozott, hogy tájékoztatni kell a spanyolországi nagykövetséget és konzulátusokat az Egyesült Államok álláspontjáról. A State Department augusztus 7-i távirata leszögezte, hogy fegyverkiviteli embargó nem rendelhető el az adott helyzetben, mert a semlegességi törvény csak országok közti háborúk esetére vonatkozólag intézkedik, s az amerikai kormány „természetesen skrupulózus módon tartózkodni fog a sajnálatos spanyol helyzetbe való bárminő beavatkozástól. Ilisszük, hogy az amerikai állampolgárok . . . hazafiasan tiszteletben tartják a jól ismert amerikai politikát".[82]

A State Department 1936. augusztus 11-én nyilvánosságra hozta a távirat szövegét. Az Egyesült Államok kormánya ezzel a lépéssel elkötelezte magát a francia kezdeményezésű benemavatkozási politika mellett, kifejezésre juttatván, hogy döntését ezúttal is az európai állásfoglalásoktól függetlenül hozta meg. A State Department az 1933. decemberi montevideói konferencián létrejött egyezményben rögzített benemavatkozási formulát[83] használta fel a spanyol polgárháborúval kapcsolatos amerikai álláspont meghatározásához. Az augusztus 11-i közlemény szövegéből kitűnt, hogy mivel a semlegességi törvény nem ad módot a polgárháborút vívó Spanyolországba irányuló fegyverexport megtiltására, a kormány az amerikai állampolgárok hazafiságára apellálva, a rájuk gyakorolt nyomással kívánja helyettesíteni az embargót. Washington ismét az „erkölcsi embargóhoz" folyamodott, de ez csak nevében és érvényesítésének módjában emlékeztetett az olasz etióp háború idején bevezetett gyakorlatra. A kormány most is a törvényes lehetőség hiánya miatt alkalmazta, és formálisan ezúttal is mindkét félre érvényesítette. A spanyol polgárháború kapcsán bejelentett „erkölcsi embargó" azonban nem a stratégiai fontosságú anyagok többletexportjára, hanem a fegyver-, lőszer- és hadfelszerelési szállítmányokra vonatkozott, s minthogy Franco kezdettől fogva az olasz és a német kormány jelentős katonai támogatásában részesült, az amerikai intézkedés voltaképp kizárólag az önvédelmi harcát vívó spanyol köztársaság ellen irányult.

A polgárháború első heteiben számos amerikai repülőgépgyár szándékozott eladási szerződést kötni a spanyol kormánnyal. Az üzleti érdekek azt kívánták tehát, hogy

[82] Uo. 476–478.

[83] A formulát L. az 52. lábjegyzetében.

Washington ne gátolja az ügyleteket. A State Department azonban az „erkölcsi embargót" érvényesítette: a tájékozódó jellegű kérdésekre azt a választ adta, hogy a repülőgépek eladása nem állna összhangban a kormány politikájával.[84] Az ügyletek nem jöttek létre. 1936 decemberében néhány üzletember viszont már nem tájékoztatást, hanem repülőgépek és fegyverek exportjára vonatkozó engedélyt kért. Minthogy nem volt jogalap az elutasításra, a State Department december 28-án kénytelen volt kiadni az első kiviteli engedélyt. Roosevelt a másnap megtartott sajtóértekezleten hazafiatlannak, bár jogosnak minősítette az amerikai exportőr eljárását, s közölte, hogy jóváhagyta a semlegességi törvény kiegészítésére vonatkozó kongresszusi terveket. Washington a spanyolországi rendeltetésű fegyverexport megtiltásáról intézkedő törvénnyel akarta felváltani az „erkölcsi embargót". A Kongresszus ezúttal készséges, azonnal cselekvő partner volt. A törvényhozók 1937. január 6-án meghallgatták a semlegességi törvény kiegészítését kérő elnöki üzenetet, és még aznap, egyetlen képviselői ellenszavazattal, jóváhagyták a beterjesztett határozati javaslatot, amely két nappal később, Roosevelt aláírásával törvényerőre emelkedett.[85] Megtörtént az, ami az olasz–etióp háborút megelőzően lehetetlennek bizonyult. Mint említettem, a szenátus külügyi bizottságának elnöke 1935 augusztusában megtagadta az Olaszországra és Etiópiára korlátozott határozattervezet támogatását. A Kongresszus most egyetértett a kizárólag Spanyolországra vonatkozó előterjesztéssel, és a Nye szenátor vezette csoport sem ragaszkodott azon álláspontjához, hogy a törvény tiltsa meg amerikai fegyverek szállítását valamennyi polgárháború résztvevői számára.

A spanyol polgárháborúra vonatkozó kongresszusi határozattal összhangba került szándék és módszer. A kormány nem hagyatkozott többé az állampolgárok „hazafiságára". 1937. január 8-tól törvényes felhatalmazás alapján tiltotta meg fegyverek, lőszerek és hadfelszerelések exportját Spanyolországba, sőt a State Department érvénytelenítette a határozat hatályba lépése előtt kiadott, részben vagy egészen felhasználatlan kiviteli engedélyeket is.[86] Az intézkedések kétes értékű elismerésben részesültek: Queipo de Llano fasiszta tábornok a sevillai rádióban azt a kijelentést tette, hogy egyedül az Egyesült Államok tartja magát lelkiismeretesen a semlegességhez.[87] A State Department odáig ment az ügybuzgalomban, hogy az Egyesült Államok külképviseleteinek bekapcsolásával valóságos hajtóvadászatot indított a francia, mexikói és bolgár cégeknek szállított, de feltételezetten a spanyol köztársaságnak szánt repülőgépszállítmányok után, továbbításuk meggátlására törekedett, és azonos megfontolások alapján különleges vizsgálatnak vetette alá a mexikói fegyverrendelésekre vonatkozó kiviteli engedélykérelmeket.[88]

[84] *Hull:* i. m. 478–479. – A külügyminiszter azt állította, hogy a spanyol kormánynak szánt küldeményeket egy-két cirkálóval, majd néhány hét múlva – a német és olasz erőkkel való összecsapás miatt – egy hajórajjal kellett volna kísértetni, s „belesodródtunk volna a spanyol háborúba, miellőtt ráeszmélünk". Uo. 483. Valójában a magáncégek eladásai nem hárították volna azt a kötelezettséget az amerikai kormányra, hogy biztosítsa a szállítmányok útját. Vö. *Pratt:* Cordell Hull 1933–44. 217.

[85] *Hull:* i. m. 490–491.

[86] FRUS 1937. Vol. I. Washington, 1954. 567–568.

[87] Bowers, az Egyesült Államok spanyolországi nagykövete Hullnak, 1937. január 12. Uo. 223–224.

[88] A vonatkozó dokumentumokat l. uo. 564–604.

A spanyol köztársaság elszigetelésének francia–angol politikájával összhangban álló intézkedéseket tevő Roosevelt-kormány ellentéthe került saját korábbi, agressziót elítélő állásfoglalásaival. A rendelkezésére álló információk ellenére sem vett tudomást arról a nyilvánvaló tényről, hogy a Franco-lázadást támogató Olaszország és Németország agressziót követett el a spanyol köztársaság ellen. Washington nem azt látta a polgárháborúban, ami spanyol földön végbement, hanem az európai veszélygócot, amelytől az Egyesült Államok csak a pártatlanság következetes érvényesítésével maradhat távol. Hull oly módon vélte memoárjában igazolni a követett politikát, hogy a State Departmentnek tágabban kellett értelmeznie a polgárháború ügyét, mint például a spanyol kormányhoz akkreditált Bowers nagykövet, aki a köztársaság támogatása mellett szállt síkra.[89] Washington egymással viaskodó két oldalt látott, amelyek küzdelmének megítélése nem feladata az amerikai politikának. Az a tény, hogy az egyik oldalon a köztársaság államrendjének védelmezői, a másikon az azt megdönteni akaró fasiszta erők álltak, nem befolyásolta az amerikai demokrácia külpolitikai vonalvezetését. Egy példa: Hull „technikai" jellegűnek minősítette a spanyol nagykövet azon érvét, hogy az Egyesült Államok hagyományosan támogatni szokta a törvényes kormányokat, s a montevideói formulára hivatkozva elhárította a demokráciák összefogásának szükségét hangoztató nagykövet segélykérését.[90]

Hull következetesen szembehelyezkedett a spanyol polgárháborúval kapcsolatos kormánypolitika megváltoztatására irányuló akciókkal, bárhonnan indult is a kezdeményezés. 1937 tavaszától már nemcsak a köztársaság ügye mellett szót emelő haladó körök (a külügyminiszter lekicsinylő fogalmazása szerint: lármázó csoportok) okoztak gondot a State Departmentnek. Márciusban Nye szenátor javaslatot tett az embargó Németországra és Olaszországra történő kiterjesztésére. Hull azt a véleményt alakította ki, hogy „illogikus lenne, ha az Egyesült Államok hadiállapotban levőnek tekintené Spanyolországot és Olasz-, illetőleg Németországot, amikor maga a spanyol kormány sem helyezkedett erre az álláspontra". A State Departmentnek az volt a konklúziója, hogy „az embargó és a semlegességi törvény más korlátozásai nem hatnának józanítólag Olaszországra és Németországra, sőt komolyan veszélyeztetnék Anglia és Franciaország békéltető erőfeszítéseinek sikerét, növelvén egy általános háború valószínűségét".[91] Nye szenátor kezdeményezése a közhangulat változását tükrözte, s Roosevelt – Hull-lal ellentétben – felfigyelt e folyamatra. Június 29-én megbízta a külügyminisztert, hogy állapítsa meg, történt-e hivatalos olasz és német nyilatkozat a két ország spanyolországi hadműveleteiről Franco oldalán; igenlő esetben – úgymond – cselekedni kell a semlegességi törvény értelmében. Hull a londoni és a római nagykövettől kért vélemény birtokában a korábbival azonos értelemben foglalt állást. Tájékoztatása alapján Roosevelt levette az ügyet a napirendről.[92] 1938 májusában Nye szenátor ismét előterjesztést tett, de ezúttal – izolacionista nézeteivel ellentétben – a spanyol kormányt sújtó fegyverkiviteli embargó megszüntetését javasolta. Hull a szenátus külügyi bizottságának elnökéhez intézett levélben reagált a javaslatra. Rámutatott, hogy Nye szenátor előterjesztésének megvalósulása

[89] *Hull:* i. m. 485.
[90] Uo. 483–485.
[91] Uo. 510–511.
[92] Uo. 511–513.

esetén az egyik fél mentesülne a tilalomtól, a másik viszont nem, ami „a szigorú be nem avatkozás" politikájának feladását jelentené, s „a komplikációk reális lehetőségével járna". A szenátus külügyi bizottsága Hull állásfoglalása alapján bizonytalan időre elhalasztotta Nye szenátor előterjesztésének megvitatását.[93]

Rooseveltben megvolt az erkölcsi bátorság, hogy – habár megkésve, az 1939. január 27-i minisztertanácsi ülésen – beismerje a spanyol embargópolitika súlyosan hibás voltát.[94]

*

A spanyol polgárháborúra vonatkozó kongresszusi határozat a semlegességi törvényalkotás részmegoldásaként jött létre. Az egyre sürgetőbbé váló fő feladat az 1937. május 1-én hatályba léptetendő állandó jellegű és általános érvényű semlegességi törvény tervezetének kidolgozása volt. A kormánynak számot kellett vetnie a semlegességi problematika valamennyi tényezőjével. Az „új semlegesség" koncepciójában kifejezésre jutó törekvés – a külföldi konfliktusokba sodródás veszélyének elhárítása – erősebb volt, mint bármikor, s a közvélemény túlnyomó részének álláspontját képviselte.[95] A demokrata párt 1936-os elnökjelölő konvenciója elszigetelődési tendenciájú célkitűzést hagyott jóvá: a platform szövegében az „igaz semlegesség" kitétele szerepelt. 1936 nemzetközi fejleménysorozata – a locarnói szerződés érvénytelennek nyilvánítása és a Rajna-vidék demilitarizált övezetének megszállása, Etiópia annektálása, a Franco-lázadás olasz–német támogatása, a Berlin–Róma-tengely létrejötte, az antikomintern-paktum aláírása, általában az agresszió erőinek előretörése – az „új semlegesség" koncepcióját látszott alátámasztani. Várható volt, hogy a végbement nemzetközi események hatására fokozódik a Kongresszusban a koncepció következetes valóra váltásának követelése, s napirendre kerül a stratégiai fontosságú anyagok nyitva maradt kérdése. Az exporthan érdekelt körök viszont bebizonyították az olasz–etióp háború folyamán, hogy nem tűrik el a profitlehetőségek szűkítését. Meg kellett találni az ellentét feloldását lehetővé tevő módozatot, amely összebékíti az Egyesült Államok biztonságának jelszóvá vált követelményét az exportérdekkel.

Roosevelt és Hull 1937. január közepén arra az elhatározásra jutott, hogy a kormány nem terjeszt elő semlegességi törvénytervezetet. A döntésben a korábbi kudarcok tanulságainak kényszerű tudomásulvétele jutott kifejezésre. A kormány a kezdeményezés átengedésével újabb lépést tett a visszavonulás útján. A State Department a kongresszusi vezetőkkel való konzultációkkal kívánta befolyásolni az események alakulását.

A stratégiai fontosságú anyagok kérdésének megoldásához a Roosevelt-kormányt konzervatív oldalról bíráló Bernard Baruch, az amerikai ipar világháború alatti irányításáért felelős állami szerv (War Industries Board) hajdani vezetője szolgáltatta a kulcsot. 1936 júniusában megjelent tanulmányában szembehelyezkedett a békeszintet meghaladó

[93] Uo. 516–517. *Pratt:* Cordell Hull 1933–44. 224–226.

[94] *Pratt:* uo. 230.

[95] Egy 1937. márciusban végzett közvéleménykutatás adatai szerint a megkérdezettek 94 százaléka nem a háborúk meggátlását, hanem az Egyesült Államok azoktól való távolmaradását kívánta. *Divine:* i. m. 180–181.

export tilalmát előirányzó elgondolásokkal, azt állítva, hogy veszélyes helyzeteket teremt a szállító ország számára, ha a hadviselő felek megsokszorozódott áruigényeinek kielégítését korlátozni próbálja. E megállapítása voltaképp a kormány korábbi kvótarendszer-terve ellen irányult, amely arra a felfogásra épült, hogy a békeszinten maradó export engedélyezése esetén nem érheti szerződésszegés vádja a szállító országot.[96] Baruch annak a bizonyítására törekedett, hogy a kvótarendszer nem a békeszintű kereskedelem folytatását, hanem – ellenkezőleg – azt eredményezné, hogy a szállító ország szembekerül a létérdekeiben veszélyeztetett hadviselővel. Ajánlott megoldása az volt, hogy az Egyesült Államok fegyverek kivételével adjon el mindent a hadviselőknek, amire azoknak szükségük van, s így nem teszi ki magát a háborúba sodródás kockázatának. Baruch arra hivatkozva ismerte el a fegyverek exportjának tilalmát, hogy az humanitárius célt szolgál, a kereskedelem egyéb korlátairól azonban azt állította, hogy azok nemcsak kockázatosak az Egyesült Államok békéje szempontjából, de ártanak is az „erőtlen" amerikai kereskedelemnek. Azt fejtegette, hogy nem az eladás, hanem az áruk tengeri szállítása jelenti a veszélyt. A javasolt megoldási mód: az amerikai exportőrök készpénzért adjanak el a hadviselőknek, s ezek maguk szállítsák el a kifizetett árut az Egyesült Államok kikötőjéből, az eladások tehát a „fizess–szállítsd"-elv alapján történjenek. A nagy feltűnést keltett tanulmány realpolitikai és gazdasági meggondolásokra hivatkozva ajánlotta az amerikai beszerzési források hozzáférhetővé tételét a hadviselők számára. A szerzőnek összhangba kellett hoznia az exportérdek szolgálatát az „új semlegesség" koncepciójával. Baruch ezt úgy oldotta meg, hogy elfogadta e koncepció fegyverkiviteli és kölcsönnyújtási tilalmát, a „fizess–szállítsd"-elvet pedig olyan funkcióval ruházta fel, ami egybevágott az „új semlegesség" fő céljával: a háborús veszély távol tartásával.[97]

A szenátus és a képviselőház külügyi bizottságának elnöke 1937. január 22-én, illetőleg 25-én nyújtotta be törvénytervezetét. A szenátusi bizottság elnökének tervezete már a „fizess–szállítsd"-formulát tartalmazta, míg a képviselőházi bizottság elnöke a kormány korábbi kvótarendszer-tervével csaknem azonos javaslatot tett. Roosevelt és Hull az adott körülmények között egyetlen feladatot látott: a törvény valamelyes „rugalmasságának", tehát bizonyos fokú elnöki diszkrecionális jogkörnek a biztosítását. A fegyverkiviteli embargó terén nem volt mit tenni; ezt a sokat vitatott kérdést a Kongresszus lezártnak tekintette. A State Department a stratégiai fontosságú anyagok problematikájára összpontosította erőfeszítéseit. A képviselőház külügyi bizottságában bejelentette, hogy a kormány feladja a kvótarendszert, és hozzájárul a „fizess–szállítsd"-formulához.[98] A döntés elejét vette a kvótarendszerrel kapcsolatban óhatatlanul kiújuló vitáknak. Roosevelt a Legfelső Bíróság reformjára készült, és attól tartott, hogy a benyújtandó törvényjavaslat kongresszusi fogadtatását nehezítették volna a kvótarendszer elleni támadások.[99] Másrészt a State Department arra számított, hogy a „fizess–szállítsd"-formula tárgyalása során megszerezhető lesz az elnök számára kívánt jogkör. A bejelentés ered-

[96] Vö. Hull ezzel kapcsolatos nézeteivel (77. old.)

[97] *Bernard M. Baruch:* „Neutrality." Current History, 1936. június. 33–44.

[98] *Divine:* i. m. 174.

[99] A reform terve a Legfelső Bíróság létszámának növelését irányozta elő a New Deallel szemben álló idős bírák oppozíciójának lekűzdése érdekében. A terv 1937 nyarán kudarcot vallott a szenátusban.

ményeként most már mindkét tervezet magában foglalta a formulát. Ez a tény eleve meghatározta a kongresszusi vitákat. A törvényhozók egyrészt a formulát, másrészt az elnök diszkrecionális jogkörével kapcsolatos javaslatokat vizsgálták.

A viták folyamán heves támadások érték a „fizess—szállítsd"-elvet, amelynek célját lehetetlen volt nem látni. A szenátusban Borah és Johnson szenátor volt a formula rendíthetetlen ellenfele. Borah szenátor szállóigévé vált szavai találóan jellemezték az elv lényegét: „El akarunk kerülni minden kockázatot, minden veszélyt, de biztosítjuk az összes profitot a magunk számára."[100] Johnson szenátor indulatos kifakadása hasonló értelemben pellengérezte ki a vitatott elvet: „Miféle kormány ez és miféle emberek vagyunk mi, hogy elfogadunk egy olyan formulát, amely lehetővé teszi, hogy árut adjunk el, utána pedig elbújjunk?"[101] A formula ellenzői nem maradtak meg a moralizálásnál; rámutattak a „fizess—szállítsd"-feltétel alkalmazásának konzekvenciáira, veszélyeire is. A formula készpénzzel fizető, a tengeren fölényben levő, szállítmányaik újjának biztosítására képes vevőknek kedvezett. Feltételezhető volt, hogy a formula alapján eladott stratégiai fontosságú anyagok európai viszonylatban az Egyesült Államok külpolitikai orientációjával egyezően Angliát és Franciaországot támogatnák, a Távol-Keleten viszont Japánt erősítenék, amely a kelet-ázsiai terjeszkedés meghirdetett doktrínájával az Egyesült Államok potenciálisan veszélyes riválisának számított, s amelynek tengeri fegyverkezését 1937. január 1-től már nem korlátozta a felmondott 1922-es washingtoni flottaszerződés és az azt kiegészítő 1930-as londoni szerződés. A képviselőházban is élesen bírálták a leleményes fortélynak nevezett formulát, amely feláldozza az „igaz" semlegességet a kereskedelem profitjáért. Az ellenvetések azonban nem értek célt. A szavazati arányok (a szenátusban 63 : 6, a képviselőházban 376 : 12) meggyőző biztonyítékkal szolgáltak a túlnyomó többség állásfoglalásáról. A Kongresszus elutasította a formula bírálatait, nem adott helyt azon követeléseknek, amelyek a hadviselők által vásárolni kívánt stratégiai fontosságú anyagok totális exporttilalmáért szálltak síkra, és nem vette figyelembe a formula alkalmazásának távol-keleti veszélyeire utaló megállapításokat. A „fizess—szállítsd"-elv valósággal nemzeti érdekké léptette elő az exportérdek érvényesülését, amidőn olyan módszert kínált, amely az Egyesült Államok biztonságát látszott szavatolni.

Jóllehet a „fizess—szállítsd"-formula nagy vitákat váltott ki, a fő kérdés nem ez, hanem az elnöki diszkrecionális jogkör mértéke volt. A szenátus és a képviselőház eltérően foglalt állást ebben. Az egyeztető tárgyalások hetekig húzódtak; a kompromisszum a második semlegességi törvény hatályának megszünte előtti napokban jött létre. Az 1937. május 1-én hatályba lépett harmadik, ezúttal állandó jellegű semlegességi törvény országok közti háborúkra és polgárháborúkra egyaránt vonatkozott. Rendelkezései részben megismételték, illetve kiegészítették a korábbiakat, részben szigorításokat és új vonásokat tartalmaztak. A törvény felhatalmazta az elnököt annak megállapítására, hogy hadiállapot van-e két vagy több ország között, ill. polgárháború egy országon belül, és törvényellenesnek nyilvánította fegyverek, lőszerek és hadfelszerelések exportját a hadiállapotban vagy polgárháborúban levőnek talált országokba, akár közvetlenül, akár semleges államon keresztül közvetve. Érvényben maradt a kölcsön- és hitelnyújtási

[100] Idézi *Divine:* i. m. 185.

[101] Idézi *John E. Wiltz:* From Isolation to War, 1931–1941. New York, 1968. 57.

tilalom, amely most már polgárháborúban levő országok kormányaira és „frakcióira" is kiterjedt.[102] Az amerikai köztársaságok továbbra is mentesültek a törvény hatálya alól. Érvényben maradt a fegyverek gyártásával és forgalmazásával foglalkozó személyek regisztrálási kötelezettsége és export–import ügyleteik engedélyhez kötése, valamint az a rendelkezés, hogy a fegyverkiviteli embargó kiterjesztendő a folyamatban levő háborúhoz csatlakozó államokra. Fegyverek, lőszerek és hadfelszerelések amerikai hajókon való szállítását most már nemcsak hadviselő felek, hanem polgárháborúban levő országok részére is tiltotta a törvény. Két új rendelkezés az „új semlegesség" szigorúbb értelmezéséről tanúskodott. Az egyik előírta, hogy az elnöki proklamációban megnevezett hadviselő, ill. polgárháborúban levő országokkal kereskedelmi forgalmat lebonyolító amerikai hajók nem fegyverezhetők fel. A másik rendelkezés megtiltotta, hogy amerikai állampolgárok a proklamációban felsorolt országok hajóin utazzanak. A semlegességi törvényalkotás új elemét a 2. szakasz tartalmazta. Az elnök felhatalmazást kapott, hogy megtiltsa az általa kijelölendő, nem fegyver jellegű áruk amerikai hajókon való exportját a proklamációjában megnevezett hadviselő, ill. polgárháborúban levő országokba; az ilyen áruk elszállítására csak akkor kerülhet sor, miután az eladó már átruházta a tulajdonjogot a külföldi vevőre. Habár a bonyolult szöveg az „új semlegesség" szellemének megfelelően a tilalmat hangsúlyozta, fogalmazásából értelemszerűen következett, hogy a törvény lehetővé tette a stratégiai fontosságú anyagok eladását készpénzfizetés és a külföldi vevő által történő elszállítás feltétele mellett. A törvény csak 1939. május 1-ig engedélyezte a formulát; a kétéves – mintegy kísérleti – időszak az ellenvetések miatt került a szövegbe. Az elnök a stratégiai fontosságú anyagok vonatkozásában megkapta a kívánt cselekvési szabadságot.[103]

Még folytak a viták a Kongresszusban, amikor Chamberlain brit pénzügyminisztet feljegyzést juttatott el amerikai kollégájához. Tekintve, hogy a feljegyzés főként a külpolitikai helyzettel foglalkozott, Morgenthau pénzügyminiszter átadta azt a State Departmentnek. Chamberlain – kormánya véleményére hivatkozva – azt fejtegette, hogy az adott helyzetben, amikor a német háborús propaganda és fegyverkezés a fő európai veszélyforrás, az Egyesült Államok azzal járulna hozzá a legnagyobb mértékben a világbékéhez, ha módosítaná a semlegességi törvényt. A pénzügyminiszter rámutatott, hogy az érvényben levő törvény, amely a fegyverkiviteli embargó tekintetében nem tesz különbséget agresszor és áldozata között, nyilvánvalóan az agressziót tervező országnak kedvez, mert annak a tudatában készülődhet, hogy áldozata háború esetén nem vásárolhat a világ egyik legnagyobb piacán, sőt a helyzet még súlyosabb lenne, ha az embargó nyersanyagokra is kiterjedne. „A törvény jelenlegi formája az agresszió közvetett, de hatásos ösztönzése" – írta Chamberlain, és annak a reményének adott kifejezést, hogy valamilyen módon biztosítható lesz az elnök diszkrecionális jogköre, amely lehetővé teszi az esetenkénti döntést. A feljegyzésből megállapíthatta Washington, hogy Chamberlainnek nincsenek illúziói, mert tudja: az általa felvetett kérdés viták tárgya az Egyesült Államokban, és – úgymond – „az amerikai kormány valószínűleg akkor sem tehetné meg ezt a lépést (ti.

[102] Az elnök ismét felhatalmazást kapott a rövid lejáratú kereskedelmi hitelek engedélyezésére.

[103] A törvény szövegét l. The Statutes At Large. Vol. 50. Part 1. Washington, 1937. 121–128. A kongresszusi vitákra l. *Divine*: i. m. 185–192.; *Hull*: i. m. 506–509.

a törvény módosítását), ha akarná". A State Department az oldalvágástól nem mentes sorokra a brit nagykövetnek 1937. június 1-én átadott feljegyzésben tért vissza. Arról tájékoztatta a néhány napja miniszterelnökké lett Chamberlaint, hogy a hatályba lépett harmadik semlegességi törvény nem tiltja a nem fegyver jellegű áruk exportját, s ismertette a „fizess szállítsd"-elvet és az ezzel kapcsolatos elnöki jogokat. A semlegességi törvény koncepcióját kifogásoló helytálló megállapítás válasz nélkül maradt. A State Department ezzel kimondatlanul beismerte, hogy nincs lehetőség a fegyverkiviteli embargóval kapcsolatos elnöki diszkrecionális jogkört biztosító törvénymódosításra.[104]

A semlegességi törvényhozás válsága

A Pekingtől néhány mérföldre levő Marco Polo-hídnál 1937. július 7-én lezajlott összecsapással új szakaszba lépett a japán agresszió. Rövidesen nyilvánvalóvá vált, hogy Tokió ismét megszegte a Kína területi integritásának tiszteletben tartását előíró 1922. évi kilenchatalmi szerződést, nemkülönben a Briand–Kellogg-paktumot. Washingtonnak nemcsak abban kellett döntenie, hogy miként reagáljon az újabb szerződésszegésre. Arról is határoznia kellett, hogy milyen álláspontra helyezkedjen a semlegességi törvény alkalmazásával kapcsolatban.

Hull a japán nagykövettel folytatott megbeszélésein arról szólt, hogy „egy jelentős, civilizált nagyhatalom, aminő Japán, nemcsak megengedheti magának az általános önmérsékletet . . ., de hosszú távon is ennek kellene jellemeznie a (japán) kormány magatartását és politikáját", célzott az Egyesült Államok és Japán együttműködésének lehetőségeire, rámutatott, hogy kormánya pártatlan és barátságos álláspontot tanúsít – de nem tett említést Tokió korábbi kötelezettségvállalásairól. A külügyminiszter 1937. július 16-i sajtótájékoztatóján sem nyilatkozott érdemben a távol-keleti helyzetről. Beérte általános alapelvek felsorolásával és azzal, hogy az erőszaktól való tartózkodást, a szerződések sérthetetlenségét stb. hangoztató kommünikéjének szövegét a State Department megküldje a világ összes kormányának állásfoglalás végett. Hull öt héttel később, amikor már Sanghaj körzetében folytak a harcok, ismét a július 16-án bejelentett alapelvekre hivatkozott, hangsúlyozva, hogy azok ugyanúgy érvényesek a Csendes-óceán térségében, mint másutt, s arra hívta fel Japánt és Kínát, hogy az alapelvek szellemében rendezzék nézeteltéréseiket. A külügyminiszter ezúttal már megemlítette az 1921/22-es washingtoni konferencián kötött szerződéseket és a Briand–Kellogg-paktumot, de nem vont le következtetéseket.[105]

A State Department vezető beosztású tisztviselői a külügyminiszternél augusztus 16-án tartott értekezleten arra az elhatározásra jutottak, hogy nem javasolják az elnöknek a semlegességi törvény alkalmazását a japán–kínai konfliktusra.[106] Az elnök magáévá

[104] FRUS 1937. Vol. I. 98–106. – Chamberlain feljegyzése válasz volt Morgenthau korábbi szóbeli üzenetére. Az amerikai pénzügyminiszter a háború megakadályozását célzó amerikai–angol együttműködés lehetőségeivel kapcsolatos angol elgondolásokról kívánt tájékozódni.

[105] FRUS Japan: 1931–1941. Vol. I. Washington, 1943. 316–318., 320–322., 325–326., 355–356.; *Hull*: i. m. 535–536.

[106] *Pratt*. Cordell Hull 1933–44. 244.

tette az értekezleten kialakult álláspontot. Döntése lényegileg ugyanarra az elgondolásra támaszkodott, amivel a State Department 1933. májusi feljegyzése megkísérelte meggyőzni a szenátus külügyi bizottságát. Roosevelt és Hull úgy foglalt állást, hogy a pártatlanságot előíró semlegességi törvény Japánra és Kínára történő érvényesítése hátrányos következményekkel járna az utóbbira nézve. Érveik a következők voltak: a két országra egyaránt kiterjedő fegyverkiviteli tilalom valójában az amerikai fegyverszállítmányokra ráutalt Kínát sújtaná, Japánnak ellenben nincs szüksége ezekre; a „fizess-szállítsd"-formula alkalmazása szintén Kínát érintené hátrányosan, mert nem rendelkezik a vásárlásokhoz szükséges készpénzzel és hajókkal, Japán viszont igen; a japán flotta blokád alá venné a kínai tengerpartot, megállítaná az amerikai kereskedelmi hajókat és elkobozná rakományukat. Rooseveltnek a semlegességi törvény felhatalmazása alapján joga volt arra, hogy ne állapítson meg hadiállapotot Japán és Kína között. Indokként az a körülmény szolgált, hogy nem került sor hadüzenetre.[107]

A pártatlanságot hangsúlyozó kormány nem hozhatta nyilvánosságra, hogy az elnök azért nem állapítja meg a hadiállapotot, mert a semlegességi törvény végrehajtásaként kiadandó rendelkezések hátrányosan hatnának Kínára. A kormány úgy döntött, hogy nem nyilatkozik, de helyzete egyre nehezebb lett. Riasztó hírek érkeztek a távol-keleti harcok hevességéről, a japánok kegyetlen módszereiről, a Kínában tartózkodó amerikai állampolgárokat fenyegető veszélyekről, a Japán által bejelentett tengerparti blokádról és a kínai ellenrendszabályokról. Az izolacionista törvényhozók és különböző szervezetek mind erőteljesebben sürgették a háborúba sodródás elkerülésének biztosítékaként számon tartott semlegességi törvény alkalmazását. A kormánynak állást kellett foglalnia a távol-keleti hajózási veszélyzóna kérdésében. Roosevelt 1937. szeptember 14-én bejelentette, hogy a kormány tulajdonában levő kereskedelmi hajók a továbbiakban nem szállíthatnak fegyvert, lőszert és hadfelszerelést Kínának és Japánnak, a magántulajdonban levő hajók pedig csak saját kockázatukra tehetik ezt.[108] A rendelkezés összhangban volt a semlegességi törvényben kodifikált pártatlanság elvével, de a magántulajdonban levő kereskedelmi hajókon szállított fegyverek exportját tulajdonképpen nem korlátozta. Kiadásával lehetővé vált a semlegességi törvénnyel kapcsolatos nyilvános állásfoglalás elodázása.

Szeptembertől határozottabbá vált a Japánnal szemben tanúsított amerikai magatartás. Hull részletes instrukciókat küldött Grew tokiói nagykövetnek. Közölte, hogy a felháborodott közvélemény egyre kritikusabb Japán irányában, Washingtont meggyőzték az események, hogy „a háborús cselekményeknek aligha lehet erkölcsi vagy jogi alapokon nyugvó rosszallás kinyilvánításával véget vetni", s az Egyesült Államok kormánya nem vállalhatja a „barátságos alkusz" szerepét.[109] A külügyminiszter szeptember 24-én felhatalmazta Harrison berni követet, hogy meghívása esetén vegyen részt a távol-keleti konfliktus ügyének tanulmányozására létrehozott népszövetségi albizottság munkájában. A Nemzetek Szövetségének Közgyűlése 1937. október 6-án jóváhagyta az albizottság két jelentését, amelyek azzal a végkövetkeztetéssel zárultak, hogy a Kína ellen foganatosított japán földi, tengeri és légi hadműveletek „nincsenek arányban a konfliktust előidéző

[107] *Hull:* i. m. 556–558.

[108] FRUS Japan: 1931–1941. Vol. II. Washington, 1943. 201.

[109] Hull Grew tokiói nagykövetnek, 1937. szeptember 2. FRUS Japan: 1931–1941. Vol. I. 361–364.

incidenssel", s Japán megszegte az 1922. február 6-i kilenchatalmi szerződést és az 1928. augusztus 27-i párizsi paktumot. A State Department még aznap sajtóközleményben jelentette be, hogy az Egyesült Államok kormánya egyetért a Közgyűlés következtetéseivel.[110]

A kommüniké közzététele előtti napon hangzott el Roosevelt chicagói beszéde. Az elnök kijelentései gyökeres fordulatot jeleztek az 1936 nyarán elmondottakhoz képest.[111] Ezúttal már nem arról beszélt Roosevelt, hogy az Egyesült Államok a háborútól való teljes elszigetelődésre törekszik, hanem arról, hogy a békeszerető nemzeteknek összehangolt erőfeszítést kell tenniük a szerződésszegésekkel szemben, amelyek a nemzetközi anarchia és bizonytalanság állapotát idézik elő, s ez az állapot nem kerülhető el puszta elszigetelődés és semlegesség révén. Rámutatott, hogy a világ népessége 90 százalékának békéjét a fennmaradó 10 százalék veszélyezteti, s „amikor egy járványos kór terjedni kezd, a közösség . . . karantenbe teszi a betegeket, hogy megvédje a közösség egészségét . . ." Az elnök nagy visszhangot kiváltó beszéde után nyomban megindultak a találgatások. Roosevelt szenvedélyes szavakkal ítélte el a „10 százalék" cselekedeteit: az inváziót, a hadüzenet nélküli háborút, a polgári lakosság bombázását, az agressziót szolgáló fegyverkezést – de nem volt világos, hogy mit értett vesztegzáron, a béke megőrzését célzó „pozitív erőfeszítéseken". Az elszigetelődéssel és semlegességgel kapcsolatos, szkeptikus kicsengésű megállapítás azt sugallta, hogy az elnök új külpolitikai irányvonalat hirdet meg, az amerikai kormány hajlandó lesz nemzetközi kötelezettségek vállalására. De hogyan hozható ez összhangba a semlegességi törvénnyel? A chicagói beszéd értelmezésével kapcsolatos bizonytalanságnak találóan adott hangot Chautemps francia miniszterelnök, aki azt közölte az amerikai nagykövetség ügyvivőjével, hogy szeretné bizalmas beszélgetés során megkérdezni Roosevelttől: mire gondolt, amikor a békeszerető nemzetek összehangolt erőfeszítéséről szólt.[112]

A találgatások válasz nélkül maradtak. A vesztegzár konkretizálására nem került sor. A chicagói beszédet éles bírálat érte az izolacionisták, hat nagy pacifista szervezet és az AFL szakszervezeti szövetség részéről, kampány indult a háborútól való távolmaradást követelő petícióhoz szükséges aláírások gyűjtésére, gyors közvéleménykutatás arról adott hírt, hogy a Kongresszus túlnyomó többsége ellenzi a Nemzetek Szövetségével való közös akciót a távol-keleti kérdésben.[113] Roosevelt visszavonult. Ez a tény arra mutatott, hogy az elnöki retorika nem támaszkodott kiérlelt koncepcióra, s Roosevelt felismerte: felhívásának nincs meg a hazai fedezete, az amerikai külpolitika fordulata – a nemzetközi helyzet által indokolt, de keresztülvihetetlen elgondolás.[114] A közvetlen feladatra kellett összpontosítani a figyelmet. Roosevelt 1937. október 12-i rádióbeszédében bejelentette,

[110] Hull Harrison berni követnek, 1937. szeptember 24. Uo. 373–374. A két jelentést és a State Department közleményét l. uo. 384–397.

[111] Roosevelt 1936. augusztus 14-i beszédét l. Addresses and Messages of Franklin D. Roosevelt. Washington, 1942. 13–17. Az 1937. október 5-i chicagói beszédet l. FRUS Japan: 1931–1941, Vol. I. 379–383.

[112] Wilson párizsi ügyvivő Hullnak, 1937. október 7. FRUS 1937. Vol. I. 135.

[113] *Hull:* i. m. 545.

[114] Roosevelt a chicagói beszédet követően Sumner Welles külügyi államtitkár kezdeményezésére más módon próbált közelíteni a nemzetközi helyzet problémáihoz. Welles azt javasolta, hogy az elnök értesítse a kormányokat, hogy kész egy világkonferencia összehívására, amelyen egyetértésre kellene jutni „a nemzetközi magatartást szabályozó alapvető normákban". A terv rövidesen úgy módo-

hogy a kormány részt vesz az 1922-es kilenchatalmi szerződést aláírt országok konferenciáján, amelynek célja a kínai helyzet megegyezéssel történő megoldása, s Washington együtt fog működni a többi aláíró féllel, beleértve Kínát és Japánt.[115]

Az 1937. november 3-án Brüsszelben megkezdődött konferencia kilátástalanságát jól jellemezte az amerikai delegáció egyik tagja, aki maliciózusan állapította meg: „még mielőtt találkoznánk, már arról beszélünk, hogy miként lehetne befejezni azt."[116] Japán október 27-én elutasítólag válaszolt a belga kormány meghívására. A delegációk két lehetőség között választhattak: megkísérlik rábírni Japánt a konferencián való részvételre, vagy megfontolás tárgyává teszik a Tokió elleni intézkedéseket. Az angol és a francia delegáció az Egyesült Államok iránymutatására várt. Az amerikai delegáció csak arra volt felhatalmazva, hogy támogassa a Japán és Kína közti vitás kérdések tárgyalások útján történő rendezését a konferencián, Roosevelttől kapott instrukciói kizárták a Japán elleni szankciókat.[117] A konferencia november 7-én javaslatot tett Tokiónak egy néhány ország képviselőjéből álló szűkebb bizottság kiküldésére, amely a japán kormány küldöttével megvitatná a konfliktus rendezésének módozatait. Miután ez a javaslat is elutasításra talált, a konferencia november 15-én nyilatkozatot tett közzé, ismét felajánlván közreműködését a rendezés elősegítése érdekében. A nyilatkozat utolsó mondatát, amely a Brüsszelben képviselt államok „közös magatartásának" megfontolását helyezte kilátásba, Hirota japán külügyminiszter „egységes akciónak" értelmezte. Kifejtette Grew nagykövetnek, hogy ez gazdasági bojkottot vagy más szankciókat jelent, szemrehányást tett, amiért az Egyesült Államok kormánya kezdeményezője volt a konferenciának, és vezető szerepet vállalt ott. Grew rámutatott, hogy a „közös magatartás" nem azonos az „egységes akcióval", s Hull üzenetét átadva arról tájékoztatta Hirotát, hogy a washingtoni kezdeményezéssel kapcsolatos állításban „egy szemernyi igazság sincs". Végül tomácsolta a State Department vezetőjének azon óhaját, hogy a távol-keleti helyzet ne rontsa meg az Egyesült Államok és Japán kapcsolatait. Tokiónak aligha kellett attól tartania, hogy Japánra nézve hátrányos döntés születik Brüsszelben. A konferencia által 1937. november

sult, hogy az elnök november 11-re, az 1918-as fegyverszünet emlékét őrző napra meghívja a Fehér Házba a washingtoni diplomáciai testületet, s felolvassa az államfőkhoz intézett üzenetét, amelyben felhívja őket mielőbbi egyetértés kialakítására négy alapvető kérdésben. Ezek: a nemzetközi kapcsolatokban betartandó elvek, a nyersanyagok egyenlő feltételekkel való megszerzésének jogát biztosító módszerek, a nemzetközi megállapodások békés revíziójának módszerei, a semlegesek jogai és kötelezettségei háború esetén. Az elnök végül bejelenti, hogy az amerikai kormány kész javaslatok kidolgozására, az általa felkérendő kormányokkal együttműködve. Welles azt javasolta, hogy az Egyesült Államok nagykövetei, ill. követei az egyidejűleg, távirati úton megkapott elnöki üzenetet azonnal adják át az államfőknek. Hull arra hivatkozva ellenezte a tervet, hogy az nem irányozta elő Anglia és Franciaország előzetes tájékoztatását. Állásfoglalásában az is szerepet játszott, hogy az elnök kezdeményezése tápot adhat a külpolitika iránti izolacionista gyanakvásnak. Roosevelt helyt adott a külügyminiszter ellenvetéseinek. 1938 januárjában ismét napirendre tűzte a tervet, amit ezúttal Chamberlain tudomására hozott. A brit miniszterelnök azzal hárította el a javaslatot, hogy az keresztezné kormánya Olasz- és Németország megbékítésére irányuló törekvéseit. Egy héttel később, Eden nyomására kozolte egyetértését. 1938 tavaszán végleg időszerűtlenné vált a terv. *William L. Langer–S. Everett Gleason:* The Challenge to Isolation 1937–1940. London, 1952. 19–28., Welles tervét l. FRUS 1937. Vol. I. 665–670.

[115] FRUS Japan: 1931–1941. Vol. I. 400–401.

[116] Idézi *Pratt:* Cordell Hull 1933–44. 263.

[117] *Pratt:* uo. 262–263. *Hull:* i. m. 552.

24-én elfogadott jelentés és nyilatkozat összefoglalta a történteket, hitet tett a kilenchatalmi szerződés elvei mellett, felhívta Kínát és Japánt a háborús cselekmények beszüntetésére, és bejelentette az ülésezés felfüggesztését. Szankciókról nem történt említés.[118]

November 10-én, azt követően, hogy a brüsszeli konferencia a japán kormány tudomására hozta a szűkebb bizottsággal kapcsolatos tervet, Norman Davis amerikai fődelegátus felvetette Rooseveltnek és Hullnak küldött táviratában, hogy az elnök javasolja a Kongresszusnak a semlegességi törvény visszavonását vagy felfüggesztését a japán–kínai konfliktus vonatkozásában. Davis abból indult ki, hogy Tokiót aggasztaná a japánellenes intézkedések kezdetének tekintett lépés, és rugalmasabb magatartásra kényszerülne. A fődelegátus arról értesült Hull válaszából, hogy nem változott a konferenciával kapcsolatban előzetesen kialakított álláspont. A külügyminiszter ugyanis elutasította a Japán ellen irányuló bárminő nyomás gondolatát. Davis azt a következtetést is levonhatta, hogy túlbecsülte a kormány kezdeményezési lehetőségeit. Hull az elnökkel és a kongresszusi vezetőkkel történt megbeszélések alapján közölte, hogy „jelenleg nincs kilátás az érvényben levő semlegességi törvény visszavonására, felfüggesztésére, vagy módosítására, és ön (Davis) annak a feltételezésével járjon el, hogy nem kerül sor ilyen akcióra". A külügyminiszter nem értett egyet a kilenchatalmi szerződés megszegésével Kínában végrehajtott változások el nem ismerésére vonatkozó elgondolással sem.[119] Az amerikai kormány Japán-politikája, amely szeptembertől határozottabbá vált, a chicagói beszédet követő hetekben önmaga ellentétébe váltott át. Washington el akarta kerülni a Japánnal való viszony élesződését.

A kormány továbbra sem alkalmazta a semlegességi törvényt a japán–kínai háborúra, és érvényben maradt az elnök szeptember 14-én bejelentett intézkedése, amelynek értelmében a kormány kereskedelmi hajói nem szállíthattak fegyvert, lőszert és hadfelszerelést a két félnek, a magántulajdonban levő hajók pedig csak saját kockázatukra tehették ezt. Az intézkedés utóbbi része voltaképpen a diplomáciai védelemben nem részesített fegyverszállító magánvállalkozók belátására bízta ügyleteiket. Amikor a kormány 1938 tavaszán elérkezettnek látta az időt a semlegességi törvénnyel kapcsolatos politika nyilvánosságra hozatalára, nagy érdeklődés fogadta a magyarázatot. Roosevelt azt a megállapítást tette április 21-i sajtókonferenciáján, hogy a semlegességi törvény alkalmazása egyenlőtlen hatást gyakorolna a távol-keleti konfliktus két részvevőjére, mert Kína nem kaphatna fegyvert, de Japán megszerezné a nyersanyagokat (olajat, rezet, fémhulladékot stb.). „Ezért — tette hozzá — annak az ürügyén, hogy nincs hadiállapot köztük, . . . valójában fenntartjuk semlegességünket."[120] Az elnök érvelésének az volt a magva, hogy a semlegességi törvény alkalmazása a japán–kínai háborúra voltaképpen ellentétes lenne a semlegességgel, mert az Egyesült Államok az egyik felet akadályozná, a másikat támogatná. Kínát megfosztaná a védekezéshez szükséges fegyverektől, Japánt

[118] Grew nagykövet 1937. november 16-i és 18-i feljegyzését l. FRUS Japan: 1931–1941. Vol. I. 413–416.; a brüsszeli konferencia dokumentumai uo. 404–412., 417–422. – Olaszország 1937. november 6-án csatlakozott az antikomintern paktumhoz; delegációja nyilatkozatban foglalt állást a konferencián elfogadott dokumentumokkal szemben.

[119] *Pratt:* Cordell Hull 1933–44. 263–264.; *Hull:* i. m. 556.

[120] *Divine:* i. m. 218.; *Bemis:* i. m. 829.

viszont hozzásegítené az agressziót szolgáló hadiipara nélkülözhetetlen nyersanyagainak megszerzéséhez.

A semlegességi törvény próbaköve a japán–kínai háború volt – a törvény nem állta ki a próbát. A kormány a törvény alkalmazásától való tartózkodással[121] Kína támogatására törekedett. Kína megsegítése azonban Japán elleni hatékony szankciókat tett volna szükségessé, a szankciópolitika viszont nem volt összeegyeztethető Washington Japán-politikájával. A kormány nyitva akarta hagyni a Tokióval való megegyezés útját az Egyesült Államok kínai érdekeinek védelmében. A japán kormány 1938. november 3-án bejelentette, hogy hadműveleteinek végcélja a Japán, Mandzsukuo és Kína hármas kapcsolatán alapuló kelet-ázsiai „új rend" megteremtése, és Konoje miniszterelnök a távolkeleti új helyzettel összhangban álló politika kialakítására hívta fel a külföldi hatalmakat. Grew nagykövet december 30-án jegyzéket adott át a japán külügyminiszternek. A jegyzék paradoxnak minősítette azt a figyelmeztetést, hogy az amerikai állampolgárok csak akkor élvezhetik a Kínával fenntartott gazdasági és pénzügyi kapcsolataikban a diszkriminációmentes elbánást, ha az Egyesült Államok kormánya elismeri a kelet-ázsiai „új rend" koncepcióját. A jegyzék azonban azt is tartalmazta, hogy Washington kész megvizsgálni a korábbi megállapodások módosítására vonatkozó javaslatokat.[122] Noha az „új rend"-koncepció az agresszió kiszélesítésének programja volt, Washington elvetette a szankciópolitikával kapcsolatos elgondolásokat. A kormány arra az álláspontra helyezkedett, hogy a stratégiai fontosságú anyagokra vonatkozó exporttilalmak megtorlást váltanának ki Japán részéről, s a háborúba sodródás veszélyét idéznék fel. Hull még egy szempontra világít rá memoárjában. Áttekintve az 1938-as Japán-politikát, megállapítja, hogy gazdasági szankciók esetén az Egyesült Államok viselte volna a legnagyobb terhet, mert az amerikai–japán kereskedelem csaknem kétszer akkora volt, mint az összes európai ország Japánnal lebonyolított kereskedelmi forgalma, kivéve az utóbbiak ázsiai területei és India által eszközölt eladásokat.[123] A Japán elleni gazdasági szankciók jelentős exportlehetőségektől fosztották volna meg az Egyesült Államokat.

Az Egyesült Államok és Japán közti kapcsolatokban az „erkölcsi embargó" is szerephez jutott 1938-ban. A State Department a kínai városok elleni légitámadások miatt július 1-én arról tájékoztatta a repülőgépgyárakat és -exportőröket, hogy a kormány ellenzi az eladásokat olyan országoknak, amelyek fegyveres erői polgári lakosságot bombáznak. A külügyminisztérium a Japán-politikával való ütközés elkerülése végett folyamodott a kötelező erővel nem bíró „erkölcsi embargóhoz". Egy másik intézkedés szintén ezt a módszert alkalmazta: a kormány nem hivatalosan közölte, hogy helyteleníti hitelek nyújtását Japánnak.[124]

*

[121] Sajátos fejlemény volt, hogy a Panay nevű amerikai ágyúnaszád és három Standard Oil tankhajó ellen intézett provokatív japán repülőtámadás következtében előállt feszült helyzetben az izolacionisták felhagytak a törvény alkalmazásának a követelésével. A Jangce folyón 1937. december 12-én végrehajtott támadás során amerikai állampolgárok vesztették életüket. A japán kormány teljesítette a washingtoni jegyzékekben foglalt követeléseket. Peace and War. United States Foreign Policy 1931–1941. Washington, 1942. 51.

[122] FRUS Japan: 1931–1941. Vol. I. 477–481.; Grew nagykövet 1938. december 30-i jegyzéke uo. 820–826.

[123] Peace and War. United States Foreign Policy 1931–1941. 85.; *Hull*: i. m. 570–571.

[124] Peace and War. 86.

Az amerikai kormány 1938-ban nem nyúlt a semlegességi törvény problematikájához. Álláspontját több körülmény indokolta. A képviselőház január 10-én leszavazta ugyan Ludlow képviselő alkotmánymódosító indítványát, amelynek értelmében a Kongresszus csak népszavazás után üzenhetett volna hadat, de a szavazati arányok (209 : 188) az izolacionizmus le nem becsülhető erejét bizonyították.[125] Az Egyesült Államok nemzetvédelmi kapacitásának fokozására felhívó elnöki javaslat kapcsán szintén a külpolitika iránti bizalmatlanság mutatkozott meg. Azt követően, hogy Roosevelt 1938. január 28-án a Kongresszushoz intézett üzenetében a katonai és haditengerészeti fegyverzet jelentős fejlesztésének, a hajóépítési program növelésének jóváhagyását kérte, izolacionista törvényhozók részéről támadás érte a kormányt, hogy a megnövelendő fegyveres erők tengerentúli háborúban való részvételt szolgálnának. Az a kérdés is felmerült, vajon a haditengerészet fejlesztését nem az Angliával vagy más országgal kötött vagy tervezett szövetség, illetve megegyezés teszi-e szükségessé.[126] A kormány helyzetét az 1937/38-as recesszió is nehezítette. Habár a gyors kormányintézkedések és az amerikai áruk iránti külföldi kereslet fennmaradása következtében viszonylag rövid idő alatt véget ért a gazdasági visszaesés, a súlyos hónapok fejleményei újabb ösztönzést adtak a New Deal ellenzékének. Az izolacionizmus és a gazdasági konzervativizmus heterogén tábora Roosevelt belpolitikai akcióival elégedetlenkedőkkel egészült ki.[127] A kormány észlelte e folyamatokat, s arra a következtetésre jutott, hogy el kell határolnia magát az 1937. évi semlegességi törvény felülvizsgálatát és radikális módosítását célul tűző javaslatoktól. 1938 első hónapjaiban ugyanis több mint húsz tervezetet terjesztettek elő a Kongresszusban, amelyek kidolgozói agresszort sújtó intézkedéseket; fegyverkivételi tilalmat, illetőleg gazdasági és pénzügyi szankciókat irányoztak elő.[128] A Kongresszus két külügyi bizottsága úgy döntött, hogy a következő ülésszakon kell megvizsgálni a semlegességi törvény revíziójának ügyét.

A Münchent követő hetek amerikai fejleményei arról tanúskodtak, hogy a kormány nem a béke megszilárdításának aktusaként tartotta számon a Csehszlovákia rovására létrejött egyezményt. Roosevelt október 11-én bejelentette, hogy 300 millió dollárral növeli a katonai kiadásokat; október 26-i rádióbeszédében rámutatott, hogy nem lehet béke, ha a jog uralmát megismétlődően a puszta erőszak váltja fel; a katonai vezetőkkel folytatott november 14-i megbeszélésen vázolta elgondolásait a repülőgépgyártás fejlesztéséről. Az elnök eleinte személyesen foglalkozott a francia repülőgépvásárlásokkal, majd december 17-én megbízta Morgenthau pénzügyminisztert a külföldi hadianyagrendelések ügyeinek intézésével.[129] A kormány az amerikai hadipotenciál igénybevételének útját egyengette. De hogyan nyújt támogatást európai háború kitörése esetén az agresszióval szemben álló országoknak?

[125] Az indítvány nem vonatkozott az Egyesült Államok elleni inváziót. Peace and War. 52.; *Divine:* i. m. 220.

[126] Peace and War. 53.; *Hull:* i. m. 573–574.

[127] Az elnök a Legfelső Bíróság reformját célzó terv kudarca után arra törekedett, hogy megszabaduljon a New Dealt ellenző demokrata párti szenátoroktól és képviselőktől. Az akció növelte ellenfeleinek számát.

[128] *Divine:* i. m. 221–222.

[129] *Langer–Gleason:* i. m. 37–38., 45–46.; *Pratt:* Cordell Hull 1933–44. 302–303.

A „fizess–szállítsd"-elv kiterjesztése

Roosevelt 1939. január 4-i kongresszusi üzenete megjelölte a kibontakozás irányát: „A demokráciák . . . nem hagyhatják örökkön-örökké hatékony tiltakozás nélkül a testvérnemzetek elleni támadó cselekményeket . . . Az a tény, hogy jogosan utasítjuk el a fegyveres beavatkozást az agresszió meggátlására, nem jelenti, hogy úgy tegyünk, mintha egyáltalán nem is létezne agresszió . . . Megtanultuk, hogy . . . semlegességi törvényeink . . . valójában segítséget adnak az agresszornak, és megtagadják azt az áldozattól. Az önfenntartás ösztöne arra int bennünket, hogy ez nem történhet meg többé."[130] Az elnök szavai félreérthetetlenek voltak: az Egyesült Államok nem fog fegyvert az agresszorok ellen, de szolidáris az agresszió áldozataival, segíteni akarja őket, ezért meg kell szüntetni a cél elérését gátló törvényes akadályt. Roosevelt azonban csak a célt tűzte ki. Nem nyilatkozott a semlegességi törvény revíziójának alapkérdéseiről, és egyetértett azzal, hogy ne a State Department, hanem a szenátus külügyi bizottságának elnöke dolgozza ki az előterjesztést. Hull és Pittman megegyezett, hogy el kell törölni a fegyverek és a fegyvergyártáshoz és -használathoz szükséges nyersanyagok közti különbséget, s a hadviselők a „fizess–szállítsd"-elv alkalmazásával vásárolhassanak fegyvert, lőszert, hadfelszerelést és bármilyen más árut.[131] A terv az Atlanti-óceánon fölényben levő Anglia és Franciaország megsegítésének lehetőségét ígérte.

Roosevelt és Hull taktikai meggondolásból engedte át a törvénytervezet kidolgozását Pittmannek. Attól tartottak, hogy az 1938. novemberi választáson megerősödött republikánusok, összefogva a konzervatív beállítottságú demokrata törvényhozókkal, elutasítanák a State Department tervezetét. A katonai költségvetéssel kapcsolatban történtekből is azt a következtetést vonta le a kormány, hogy fokozott elővigyázattal kell kezelnie a semlegességi törvényhozás ügyét. Roosevelt a mintegy 1,8 milliárd dollárt kitevő védelmi program előterjesztésekor leszögezte, hogy sem a Kongresszus, sem az elnök nem gondol még egy európai háborúban való részvételre. A légierő fejlesztésének tervezett méretei azonban gyanút keltettek; hangok hallatszottak, hogy a repülőgépgyártás célja tartalékok képzése Anglia és Franciaország részére. Alátámasztotta a gyanút, hogy Kaliforniában lezuhant egy próbarepülést végző bombázó, fedélzetén a francia légügyi minisztérium küldöttével. Rooseveltnek magyarázkodnia kellett.[132]

Pittman – aki eleinte nagy önbizalmat mutatott – egyre inkább érzékelte feladata súlyát. A Kongresszusban gomba módra szaporodtak az előterjesztések, számuk rövidesen harmincháromra nőtt. Az elnöki üzenet után két hónappal még nem indult meg az érdemi munka. Ennek egyik oka az volt, hogy Pittman a spanyolországi embargópolitika körüli viták tehertétele nélkül kívánt hozzáfogni feladata teljesítéséhez. Roosevelt távol tartotta magát a törvény revíziójának ügyétől, s akkor sem nyilatkozott, amikor Elbert Thomas szenátor február 13-án olyan javaslatot terjesztett elő, amely lényegileg egyezett elgondolásaival. A Thomas-javaslat értelmében az elnök háború esetén tőlalmat rendelhetett volna el fegyverek, lőszerek, hadfelszerelések, valamint a hadviseléshez szükséges anyagok

[130] Az 1939. január 4-i kongresszusi üzenetet l. Addresses and Messages of Franklin D. Roosevelt. 28–34.

[131] *Hull:* i. m. 613–614.; *Pratt:* Cordell Hull 1933–44. 305.

[132] *Langer–Gleason:* i. m. 48–49.

kivitelére, s miután a Kongresszussal együttesen megállapította, hogy melyik a támadó fél, a megtámadott ország viszonylatában megszüntethette volna az exporttilalmat.[133] Valószínű, hogy Roosevelt azért nem támogatta az agresszor ellen irányuló javaslatot, mert ezzel igazolta volna a külpolitikai aspirációival szemben felhozott vádakat. A Pittman által beterjesztendő tervezet megfelelőbbnek igérkezett; előnye a pártatlanság látszatának megőrzése volt, és a kormány bízott a „fizess–szállítsd"-formula vonzerejében is.

Pittman március 20-án terjesztette elő tervezetét, amely az érvényben levő törvényhez képest azt a jelentős változtatást tartalmazta, hogy az elnök a hadüzenettel vagy hadüzenet nélkül megindított háború esetén köteles harminc napon belül hatályba léptetni az ún. 1939. évi béketörvényt.[134] A változtatás megfosztotta volna az elnököt a hadiállapot megállapítására vonatkozó jogától. Ellentétben állt tehát a japán–kínai háborúval kapcsolatos kormányálláspontlal. Pittman tervezete értelmében mindkét fél a „fizess szállítsd"-elv alkalmazásával juthatott volna hozzá az amerikai szállítmányokhoz. A csungkingi külügyminisztérium aggodalmát fejezte ki a Kína számára hátrányos tervezet miatt. Amikor Roosevelt tudomást szerzett erről, felkérte Hullt, közölje Pittmannel, hogy a „fizess szállítsd"-formula megfelel az Atlanti-óceánon, de nem a Csendes-óceánon, s indokoltnak látná a semlegességi törvény egészének hatályon kívül helyezését. Pittman egyetértett a formula fogyatékosságára tett észrevétellel. A semlegességi törvény elleni frontális támadást azonban kilátástalannak ítélte.[135]

A szenátus külügyi bizottságában 1939. április 5-én megkezdődtek a Pittman-tervezettel és a többi javaslattal kapcsolatos meghallgatások. Pittmannek a State Department támogatására lett volna szüksége a „fizess–szállítsd"-elv elfogadtatása érdekében. Hull azonban hosszas fontolgatás után úgy döntött, hogy nem jelenik meg a bizottságban, nehogy kényes helyzetbe kerüljön a külpolitikával, főként az Angliának és Franciaországnak szánt hadianyag-szállításokkal kapcsolatban várhatólag felmerülő kérdések miatt. A törvényalkotás ügye nem haladt előre a külügyi bizottságban. A meghallgatásokon négyféle nézet jelentkezett. A Pittman-tervezetet pártolták a legkevesebben. A meghallgatottak zöme az agresszorellenes Thomas-javaslat mellett foglalt állást, sőt Stimson volt külügyminiszter úgy nyilatkozott, hogy az Egyesült Államok biztonsága közvetlen veszélyben van. A kötelező törvényalkotás izolacionista hívei kitartottak az 1937-es törvény embargópolitikája mellett, elutasították a háborúra való felhívásnak minősített Thomas-javaslatot, és támadták a Pittman-tervezet álsemlegességét. Egyesek a hagyományos nemzetközi jogi elvekhez (vagyis az 1914–1917 közti állapothoz) való vissza-

[133] Uo. 50., 79–80.; *Divine*: i. m. 289. – A Thomas-javaslat azt az országot minősítette támadónak, amely az Egyesült Államok által aláírt bármely szerződés megszegésével háborút indít.

[134] *Langer–Gleason*: i. m. 80.; *Divine*: i. m. 242–243.

[135] *Divine*: i. m. 243–245.; *Hull*: i. m. 641–642. Pittman a formula fogyatékosságának megszüntetése végett 1939 áprilisában határozati javaslatot terjesztett elő, amelynek értelmében az elnök megtilthatja a hadviseléshez nélkülözhetetlen anyagok exportját az 1922-es kilenchatalmi szerződést megszegő államokba. Hull nem tartotta időszerűnek a nyíltan Japán ellen irányuló javaslatot, s azt tanácsolta Pittmannek, hogy a Kongresszus következő ülésszakán vizsgálják meg a kérdést. A külügyminiszter közvetlen célja az 1937-es törvény azon rendelkezésének az új törvénybe való átmentése volt, amely az elnök jogkörébe utalta a külföldi országok közti hadiállapot tényének megállapítását. Hull e rendelkezéssel akarta elérni, hogy a kiterjesztendő „fizess–szállítsd"-elv ne vonatkozzék a japán–kínai háborúra. Vö. *Hull*: i. m. 638.

térésben látták a kiutat a semlegességi törvényhozás válságából. Az ellentétek áthidalhatatlannak bizonyultak. Vandenberg szenátor a világhelyzet bonyolultságára hivatkozva a vizsgálódások megszüntetését és az 1937-es törvény rendelkezéseinek érvényben tartását javasolta. Egyre többen viszont úgy vélekedtek, hogy folytatni kell a munkát, és a Kongresszus az 1940-es ülésszakon foglalkozzék a kérdéssel.[136]

1939. május 1. – ezúra volt. Az 1937-es törvényben megállapított kétéves időszak lezárultával érvényét vesztette a „fizess szállítsd"-formula, amit propagálói annak idején a törvény kulcsrendelkezéseként emlegettek, s amelyhez a kormány is hozzájárult a nyugat-európai államok támogatásának perspektívája és egyéb szempontok miatt. Az újraértelmezett „fizess–szállítsd"-elvre várt a feladat, hogy száműzze az „új semlegesség" fegyverkiviteli embargópolitikáját. Most megszakadt a folytonosság. Négy hónap telt el, amióta Roosevelt cselekvésre hívta fel a Kongresszust, de a törvény reviziójának ügye még mindig a szenátusi bizottságban vesztegelt, és semmi jel nem mutatott arra, hogy elmozdul a holtpontról. Pittman május 16-án arról tájékoztatta Hullt, hogy az európai helyzet nem ad okot sürgős intézkedésre, s néhány hétre elhalasztja a kérdéskomplexum vizsgálatát.[137] A szenátus külügyi bizottságának elnöke olyan időpontban írta e sorokat, amikor Anglia és Franciaország már hetekkel azelőtt katonai támogatást helyezett kilátásba agresszió esetére Belgiumnak, Hollandiának, Lengyelországnak, Görögországnak és Romániának, s május 12-én aláírták az angol–török megállapodást is. Pittman magatartása arról győzte meg Rooseveltet és Hullt, hogy a szenátor képtelen vállalt feladata megoldására. Döntés született, hogy igénybe kell venni a képviselőház külügyi bizottsága elnökének szolgálatait, aki kész volt a kormányálláspontnak megfelelő törvénytervezet benyújtására.

Roosevelt május 19-én megbeszélést folytatott a Fehér Házban a képviselőház néhány vezető személyiségével. Vázolta előttük egy esetleges német–olasz győzelem és Japán csatlakozásának veszélyeit, biztosította látogatóit, hogy nincs szándékában csapatokat küldeni Európába, ha ott általános háború törne ki, és kifejezte reményét, hogy a képviselőház külügyi bizottsága rövidesen állást foglal a fegyverkiviteli embargó hatályon kívül helyezését és más rendelkezéseket tartalmazó törvénytervezet mellett. Az embargó eltörlése – hangsúlyozta az elnök – meggátolhatja az európai háború kitörését, vagy ha ez nem sikerül, csökkentheti az Egyesült Államokkal szemben barátságtalan hatalmak győzelmének valószínűségét.[138] Hull a Fehér Házban tartott megbeszélést követően elvégeztette az utolsó simításokat a State Departmentben hetek óta készülő dokumentumon, és Roosevelt jóváhagyásával május 27-én eljuttatta azt a Kongresszus két külügyi bizottsága elnökéhez. A külügyminiszter levele a benyújtandó törvénytervezet alapjául szolgáló javaslatokat tartalmazta. Hullnak azt kellett bizonyítania, hogy a javaslatok kellően védik az Egyesült Államok biztonságát és érdekeit. Azzal érvelt, hogy a nemzetközi jog nem kötelezi a semleges országot a hadviselő feleknek szánt fegyverek exportjának megtiltására. Ha viszont az Egyesült Államok kiviteli tilalmakat léptet életbe a háborútól való távolmaradása érdekében – figyelmeztetett a külügyminiszter –, akkor a modern hadviselés viszonyai közepette minden árura embargót kellene elrendelnie, ami

[136] *Divine:* i. m. 248–250., 258–259.
[137] Uo. 262.
[138] *Langer–Gleason.* i. m. 138–139.

káros hatással lenne a gazdaságra. Hull azon meggyőződését juttatta kifejezésre, hogy a fegyverkiviteli tilalmat meg kell szüntetni. Végül javasolta: a semlegességi törvény tiltsa meg, hogy amerikai hajók és állampolgárok belépjenek a kijelölendő hadizónákba, és írja elő, hogy a hadviselőkkel lebonyolítandó teljes export a „fizess–szállítsd"-elv alapján történjék.[139]

Roosevelt értekezlete és Hull levele azt bizonyította, hogy a kormány az eddigiektől eltérő módon kíván irányt szabni a fejleményeknek. Hull levele javaslatok formáját öltő kormányálláspont volt, korábban nem került sor ennek hivatalos úton való közlésére. A kormány most azt tette meg, amit eredetileg taktikai okokból el akart kerülni. Lépése jelentős volt, de számot kellett vetnie azzal a ténnyel, hogy az elmúlt hónapok eseményei hátrányosan befolyásolták esélyeit. A szenátus külügyi bizottságában elhangzott vélemények kiélezték az ellentéteket a semlegességi problematika különböző megközelítései között, s a kiterjesztendő „fizess–szállítsd"-elvnek nagy volt az ellenzéke.

A képviselőház külügyi bizottságának elnöke május 29-én nyújtotta be a külügyminiszter javaslatain alapuló előterjesztést, amely széles jogkört irányzott elő Roosevelt számára. A tervezet az elnök feladatává tette annak eldöntését, hogy az Egyesült Államok biztonságának előmozdítása megkívánja-e a törvény életbe léptetését, s jogkörébe utalta a hadizónák kijelölését és más intézkedések megtételét. A tervezett elnöki jogkör felszította az indulatokat. A külügy-, a hadügy- és a tengerészeti minisztérium erőfeszítései sem győzték meg a külügyi bizottság republikánus tagjait, akik ugyan nem akadályozhatták meg az előterjesztés jóváhagyását a bizottságban, de kisebbségi jelentésükben éles szavakkal tiltakoztak az elnök külpolitikája és a jogköre bővítését célzó javaslatok ellen. A képviselőházban június 27-én kezdődött meg a vita. A törvénytervezet izolacionista ellenzéke azt a véleményét hangoztatta, hogy a fegyverkiviteli embargó megszüntetése az Egyesült Államok háborúba sodródásához vezethet. Nem segítette elő a törvénytervezet ügyét Bonnet francia külügyminiszter, aki kijelentette: „Ha az Egyesült Államok leszögezi, hogy a konfliktus kitörésekor a mi oldalunkon áll, a háború kísértete minden bizonnyal száműzhető lesz." A kijelentést a képviselőházi vita megindulása előtti napon közölte az amerikai sajtó, adalékot szolgáltatván a törvénytervezet valódi célját feszegető izolacionisták gyanújához. Június 29-én váratlan esemény történt: Vorys republikánus képviselő kiegészítő előterjesztést tett fegyverekre és lőszerekre érvényesítendő kiviteli tilalomra. A hadfelszerelésekre nem vonatkozott az előterjesztés. A képviselőház a rákövetkező napon 200 : 188 szavazati aránnyal megszavazta a Vorys-kiegészítést is tartalmazó törvénytervezetet, állást foglalva a fegyverek és lőszerek exportja ellen. A részleges embargó megszavazása meghiúsította a kormány azon tervét, hogy a képviselőházban viszi előre a semlegességi törvény revíziójának ügyét.[140]

Roosevelt és Hull úgy határozott, hogy tovább kell folytatni a küzdelmet a kormány koncepciójáért. Az elnök a képviselőházi szavazást a háború ösztönzésének minősítette, sőt véleményt kért az igazságügyminisztertől az érvényben levő törvény figyelmen kívül hagyásának lehetőségéről. Hull nyilatkozatot tett közzé, amelyben sajnálatosnak mondotta a képviselőházban történteket, és sürgette a május 27-i javaslatainak

[139] Uo. 139–140. *Hull:* i. m. 644–645.

[140] *Divine*. i. m. 266–272. *Langer · Gleason:* i. m. 140–142. Bonnet június 25-i nyilatkozata uo. 141.

elfogadását. Az elnök és a külügyminiszter állásfoglalását az Egyesült Államok külképviseleteitől beérkezett hírek is alátámasztották. Bullitt párizsi nagykövet azt táviratozta, hogy a francia politikai vezetők szerint a képviselőházi szavazás kimenetele növeli a Lengyelország elleni német támadás lehetőségét. A berlini és a római diplomáciai misszió arról adott tájékoztatást, hogy a fogadó országuk sajtója Roosevelt, illetőleg a kormány vereségének, s Angliára és Franciaországra mért csapásnak tekinti a szavazást. A hágai és a brüsszeli misszió csalódásról és a diktátorok felbátorítása miatti aggodalomról tudósított. A berni követ azt jelentette, hogy a közvélemény szerint az lenne a támadás megakadályozásának legfontosabb tényezője, ha az agresszorok tudnák: az Egyesült Államok nem lesz közömbös háború kitörése esetén. Roosevelt újabb lépésre határozta el magát. Július 4-i sajtóértekezletén felvetette, hogy a szenátus másítsa meg a képviselőház állásfoglalását. Hull Pittmannel tárgyalt, aki vállalkozott a semlegességi törvény ügyének felülvizsgálatára, sőt bizakodóan nyilatkozott az esélyekről. Rövidesen kiderült, hogy tévesen ítélte meg a helyzetet. Az izolacionista szenátorok blokkja bejelentette, hogy változatlanul ellenzi a törvény módosítását és a fegyverkiviteli embargó megszüntetését, s obstrukciót helyezett kilátásba arra az esetre, ha a szenátus kedvezően fogadná a kormány koncepcióján alapuló előterjesztést. A külügyi bizottság Clark szenátor, a blokk egyik tagja javaslatára július 11-én úgy döntött, hogy a Kongresszus következő ülésszakára halasztja a semlegességi törvény vizsgálatát. Ez azt jelentette, hogy a bizottság 1940 januárjáig nem foglalkozik a törvénnyel – hacsak a szenátus másként nem intézkedik.[141]

Csaknem biztosra vehető volt, hogy a szenátus nem fog a külügyi bizottságával ellentétes álláspontra helyezkedni. Roosevelt és Hull ennek ellenére úgy vélekedett, hogy kísérletet kell tenni a szenátus meggyőzésére. Az elnök Hull javaslatára elállt attól a szándékától, hogy üzenetet intézzen a Kongresszushoz, amelyben elítéli a törvény revíziójának ellenzőit. Ehelyett két intézkedésről történt döntés. Roosevelt július 18-ra meghívta a Fehér Házba a szenátus néhány demokrata és republikánus vezető személyiségét, s – a talajt előkészítendő – július 14-én megküldte a Kongresszusnak a State Department elaborátumát. Az elnök kísérőlevele felhívta a Kongresszust, hogy a világhelyzetre való tekintettel még az ülésszak folyamán foglaljon állást. A State Department elaborátuma rámutatott, hogy a semleges állam polgárainak elismert, hagyományos joga a hadviselőknek történő fegyvereladás. A fegyverkiviteli embargó azon országok kezére játszik, amelyek élen járnak a fegyverkezésben, s a békeszerető nemzetek érdekei ellen dolgozik. A más népek leigázására törekvő államok ugyanis tisztában vannak azzal, hogy kevésbé felkészült ellenfeleik háború esetén nem juthatnak hozzá az amerikai fegyverszállítmányokhoz. Az elaborátum megismételte Hull május 27-i javaslatait, s arra a következtetésre jutott, hogy az érvényben levő embargó általános európai és ázsiai háborúra ösztönöz, egy általános háború kitörése pedig fokozza az Egyesült Államokat fenyegető veszélyeket.[142]

Az elnök és Hull rövidesen meggyőződhetett, hogy a State Department fejtegetései nem változtattak az erőviszonyokon. A Fehér Házban július 18-án megtartott értekezlet meghívottainak hangadója Borah szenátor volt, aki közölte, hogy számos kollégájával egyetemben továbbra is ellenzi az embargó hatálytalanítását, kétségbe vonta a State

[141] *Divine:* i. m. 275–278.; *Langer–Gleason:* i. m. 142–143.; *Hull:* i. m. 646–648.

[142] A State Department elaborátumát l. The Record of American Diplomacy. 599–602.

Department információinak megbízhatóságát, szóváltásba keveredett Hull-lal, és saját értesüléseire hivatkozva azt állította, hogy Németország nincs felkészülve, ezért valószínűtlen az európai háború kitörése a közeljövőben. A feszült légkört Garner alelnök sem tudta enyhíteni; a többi szenátorhoz intézett azon kérdésére, hogy lehet-e a törvény revíziójához elegendő igenlő szavazatra számítani, egyöntetűen tagadó válaszok hangzottak el. Az eredménytelenül zárult megbeszélésről két kommünikét adott ki a Fehér Ház. Az egyik a demokrata párti Barkley szenátort idézte, aki a résztvevők nevében kijelentette, hogy nincs lehetőség a semlegességi törvény revíziójára a folyamatban levő ülésszakon, s a szenátus többsége osztja ezt a nézetet. A másik kommuniké az elnök és a külügyminiszter azon álláspontját szögezte le, hogy mivel a szenátus nem cselekedett, gyengül az európai béke megőrzésének ügyét támogató amerikai befolyás.[143] Roosevelt július 21-i sajtókonferenciáján ismét a szenátus felelősségére utalt. Megállapította, hogy a törvény revíziójának elhalasztása valószínűbbé teszi a háború kitörését Európában, és lassítja az amerikai ipar kerekeit.[144]

A Kongresszus augusztus 5-én berekesztette ülésszakát. A kormány törekvései kudarcba fulladtak. 1939 vészterhes nyarán a „fizess–szállítsd"-formula kivételével érvényben maradt az 1937. évi semlegességi törvény. A potenciális agresszióval szemben álló országok tisztában voltak azzal, hogy háború esetén, a hadiállapot tényét megállapító elnöki proklamációt követően nem vehetnek amerikai fegyvert, lőszert és hadfelszerelést, s Washington leállítja Anglia és Franciaország korábbi fegyver- és repülőgépmegrendeléseinek teljesítését.

*

A Lengyelország elleni német támadás, Anglia és Franciaország hadba lépése megteremtette a lehetőséget a semlegességi törvény ügyének perújrafelvételére. A lehetőség egyben figyelmeztetés is volt, hogy a törvény felülvizsgálatáért indítandó küzdelmet megváltozott körülmények között kell megvívni, a Kongresszus immár nem egy feltételezett európai háborúval összefüggésben fogja számon kérni a kormány szándékait. A kormányra az a feladat várt, hogy szabaddá tegye az utat a nyáron elakadt javaslatai előtt, s megértesse a rendkívüli ülésszakra összehívott törvényhozó testülettel: elfogadásuk egybevág a fő céllal, az Egyesült Államok békéjének megőrzésével.

A feladat megoldása körültekintő taktikai előkészítést igényelt. Roosevelt szeptember 3-i rádióbeszédében kijelentette: „Ez az ország semleges marad, de nem kérhetem minden amerikaitól, hogy gondolatban is semleges maradjon."[145] A State Department az 1937-es törvényben előírt fegyverkiviteli embargó alkalmazását elrendelő szeptember 5-i elnöki proklamáció kapcsán tájékoztató közleményt adott ki, amely felhívta a figyelmet, hogy a törvény módosítását célzó javaslatok függőben vannak, s a Kongresszus a következő ülésszakon fogja befejezni ezek tárgyalását.[146] A közleménynek az volt a célja,

[143] *Langer–Gleason:* i. m. 143–145.; *Hull:* i. m. 649–653.

[144] *Divine:* i. m. 282.

[145] Documents on American Foreign Relations (a továbbiakban: DAFR). Vol. II. Boston, 1940. 3–5.

[146] *Hull:* i. m. 678–679. A fegyverkiviteli embargóra vonatkozó proklamációt l. DAFR Vol. II. 647–649.

hogy tudatosítsa a közvéleményben: új szakaszba lép a törvény revíziójának ügye. A Kongresszus rendkívüli ülésszakán képviselendő kormányálláspontot a State Departmentnek kellett érvekkel alátámasztania. A feladat nem volt könnyű; Borah szenátor szeptember 14-i rádióbeszédének azon megállapítása, hogy az embargó hatályon kívül helyezése valójában az európai háborúba való beavatkozást jelentené[147] – eleve jelezte az izolacionisták várható magatartását. A State Departmentben kidolgozott memorandum akként indokolta Anglia és Franciaország hadianyaggal való támogatását, hogy a fölényben levő német hadigépezetre hivatkozott, amelynek győzelme esetén – úgymond – az Egyesült Államokat a világ minden sarkából veszély fenyegetné, amerikai érdek tehát a demokráciák megsemmisítésének megakadályozása. A memorandum statisztikai adattal igazolta azt a megállapítást, hogy az Egyesült Államok csak a hadviselő felekkel fenntartott exportkapcsolatainak teljes beszüntetésével védekezhetne a háborúba sodródás ellen, ami viszont súlyos gazdasági válságra vezethet. A megoldás tehát: a „fizess–szállítsd"-elv alkalmazása, és az amerikai hajók, bármit szállítanak is, ne léphessenek be a hadizónákba. A taktikai előkészítés záróaktusaként Roosevelt és Hull szeptember 20-án megbeszélést folytatott a demokrata és republikánus kongresszusi vezetőkkel, akik ez alkalommal nem zárkóztak el a fegyverkiviteli embargó hatálytalanítása elől.[148]

Roosevelt a szeptember 21-én megkezdődött rendkívüli ülésszakon elhangzott beszédében kijelentette: sajnálja, hogy a Kongresszus megszavazta és ő aláírta az 1935-ös semlegességi törvényt. A fegyverkiviteli embargó eltörlését javasolva rámutatott az érvényben levő törvény paradox voltára. Rendelkezései ugyanis tiltják kész hadfelszerelések exportját hadviselőknek, de megengedik számos, hadicélt szolgáló félgyártmány (pl. alumíniumlemez), valamint mindenféle más áru eladását, s a szállítás amerikai hajókon történhet. Az utóbbi tény az – hangsúlyozta az elnök –, ami az Egyesült Államok békéjét veszélyezteti. Ezután tájékoztatást adott programjáról, amelynek alapelveit a törvényhozók már megismerték az előző ülésszakon. Most az volt a kérdés, hogy miként értelmezendők azok az új helyzetben. Roosevelt azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy programja „sokkal több biztosítékot nyújt az amerikai állampolgárok élete és tulajdona megvédéséhez, mint amivel . . . valaha rendelkeztünk". A program ezen túlmenően munkaalkalmakat teremt, hozzájárul az ország védelmét szolgáló ipar fejlesztéséhez, s az Egyesült Államok az embargó hatályon kívül helyezésével visszatér a nemzetközi joggal összhangban levő hagyományos politikájához. Az elnök taktikai meggondolásból nem szólt a kiterjesztendő „fizess–szállítsd"-elv rendeltetéséről. Elhangzott azonban két mondat, amelyek lényegileg ugyanazt szögezték le, amit a Kongresszusnak július 14-én megküldött State Department-elaborátum a kevésbé felkészült hadviselők hátrányos helyzetéről megállapított. „Az embargó-rendelkezések . . . következtében – mondotta Roosevelt – egy háborúval fenyegető szárazföldi hatalom eleve biztos lehetett abban, hogy jövőbeni ellensége, a tengeri hatalom gyengébb lesz, mert nem gyakorolhatja régi jogát, vagyis nem vehet bármit bárhol. Ez négy év óta határozott előnyhöz juttatja az egyik hadviselőt a másikkal szem-

[147] *Divine:* i. m. 298.

[148] *Langer–Gleason:* i. m. 221–222. – A State Department memoranduma azt állította, hogy az antant-országokba irányult 1914–1917. évi amerikai összexport 10 százalékát tették csak ki a lőszerek és hadfelszerelések, azt kívánva ezzel bizonyítani, hogy a hadianyagokra korlátozódó embargó önmagában nem védené meg az Egyesült Államokat a dugáruk után nyomozó hadviselőkkel szemben.

ben . . . az Egyesült Államok akciója révén." E szavakból kicsendült, hogy az elnök nemcsak a hagyományoktól való eltérés miatt utasítja el az „új semlegesség" embargópolitikáját, hanem azért is, mert lehetőséget ad a háborút indító „szárazföldi hatalomnak" előnye kihasználására.[149]

A törvényjavaslatot, amely a képviselőházban június 30-án megszavazott törvénytervezet módosítása volt, Pittman szenátor nyújtotta be. A szenátus október 2-án kezdte meg a külügyi bizottsága által elfogadott szöveg vitáját. A törvényjavaslat a közvélemény ügyévé vált. Prominens személyiségek, nemzetközi jogászok, háborúellenes, oktatási, egyházi, ifjúsági, nő- és más szervezetek nyilatkoztak, levelek és táviratok özönlöttek a Kongresszusba, közvéleménykutató intézetek tudósítottak vizsgálataikról, sajtóorgánumok cikkeztek a politika alapkérdéséről. A semlegességi törvényalkotás problematikájának középpontjában a fegyverkiviteli embargó hatályon kívül helyezésének vagy további érvényesítésének dilemmája állt. A törvény ügyét latolgató, megosztott közvélemény aszerint foglalt állást, hogy melyik alternatívában vélte felfedezni az Egyesült Államok békéjének biztosítékát. A kongresszusi viták ugyanerről tanúskodtak: a törvényhozók az embargó ellentétesen értelmezett szerepéről vallott nézeteik fejtegetését tekintették fő feladatuknak. A megosztottságot jellegzetesen példázta az a kérdés, vajon a semlegességgel ellentétes lenne-e a béke idején hozott törvény módosítása a háború kitörése után. Hull szeptember 21-i sajtókonferenciáján úgy vélekedett, hogy a semleges állam jogosult politikája változtatására a háború folyamán, ha érdekeinek és biztonságának védelme megkívánja ezt. Tizenhárom nemzetközi jogász közül három úgy látta, hogy az embargó megszüntetése az ellenségeskedések megindulása után a semlegességi kötelezettségek megszegése lenne, a többiek egyetértettek Hull-lal. Két képviselő, nem leplezve a jogi megfontolások alárendelt voltával kapcsolatos meggyőződését, kijelentette, hogy az ország biztonsága, nem pedig a nemzetközi jog alakiságai határozzák meg a politikát.[150]

Október közepétől mindinkább a kifulladás tüneteit mutatták a kongresszusi viták. Jóllehet az izolacionizmus vezéralakjai nem adták fel álláspontjukat, intranzigens magatartásuk a kongresszusi erőviszonyok eltolódása következtében nem változtathatott a viták kimenetelén. A szenátus október 27-én 63 : 30, a képviselőház november 2-án 243 : 181 szavazati aránnyal megszavazta a törvényjavaslatot.[151] A szavazás eredménye a kormány koncepciójának jelentős győzelme volt. Különösen a külkapcsolatokban döntő szóval bíró szenátusban leadott „igen"-szavazatok száma volt figyelemre méltó. A Kongresszus megvonta a bizalmat az amerikai külpolitikát 1934 óta uraló „új semlegesség"-doktrína magvát képező fegyverkiviteli embargótól, amely kiiktatódott a politika eszköztárából. A törvényhozó testület az embargó ellenpólusa mellett foglalt állást, amely a fegyverek

[149] Az 1939. szeptember 21-i beszédet l. Addresses and Messages of Franklin D. Roosevelt. 40–45.

[150] *Divine:* i. m. 310., 328.; Hull nyilatkozatát l. DAFR Vol. II. 655–656.

[151] A közvélemény állásfoglalására és a törvényjavaslat kongresszusi vitájára l. *Langer–Gleason* i. m. 224–231.; *Divine:* i. m. 300–331. – Nye, Vandenberg és Clark szenátornak az volt az álláspontja, hogy a „fizess–szállítsd"-formulának nem helyettesítenie, hanem kiegészítenie kell a fegyverkiviteli tilalmat. A szenátorok tehát kitartottak az embargó mellett, s csak annyit akartak változtatni az 1937-es törvényen, hogy a „fizess–szállítsd"-elv a stratégiai fontosságú anyagokon kívül terjedjen ki a hadviselőknek eladott más árukra is. Clark szenátor még a vita utolsó napján is arra tett előterjesztést, hogy állítsák vissza a szavazásra kerülő törvényjavaslatban az embargót.

„fizess–szállítsd"-feltétellel történő rendelkezésre bocsátását nyilvánította célravezető politikának. A törvényjavaslatot megszavazó szenátor és képviselő tudatában volt annak, hogy állásfoglalásával Anglia és Franciaország támogatását hagyta jóvá.

1939. november 4-én hatályba lépett a negyedik semlegességi törvény. Roosevelt a kapott felhatalmazás alapján proklamációt adott ki a Németország és a vele szemben álló felek közti hadiállapotról, és visszavonta a szeptember 5-én elrendelt fegyverkiviteli tilalmat.[152] A törvénnyel, amelynek immár csak a betűje tett eleget a pártatlanság követelményének, sajátos átmeneti időszak kezdődött. A domináns vonás a fegyverek, lőszerek és hadfelszerelések megvásárlásának lehetővé tétele volt. E vonatkozásban véget ért az „új semlegesség" doktrinájának uralma. De a törvény – az Egyesült Államok háborúba sodródása elleni biztosítékként és gazdasági érdekei védelmében – előírta, hogy a hadviselőkkel lebonyolítandó teljes export a „fizess szállítsd"-formula alapján történjék. Az „új semlegességtől" örökölt formula hovatovább akadályozta a törvény alapját képező koncepció megvalósítását: az antifasiszta küzdelem hadianyaggal és más árukkal való támogatását. A „fizess"-feltétel az amerikai szállítások megszakadásával fenyegetett. Az előállt helyzetből az 1941. március 11-i kölcsön-bérleti törvény mutatta a kiutat. Az antifasiszta erők támogatásának új szakaszát megnyitó törvény felhatalmazta az elnököt, hogy azon országok kormányai részére, amelyek védelmét az Egyesült Államok védelme szempontjából létfontosságúnak tartja, a törvényben meghatározott ún. védelmi eszközöket eladhatja, tulajdonukat átruházhatja, elcserélheti, bérbe adhatja, kölcsönadhatja vagy másként rendelkezésre bocsáthatja.[153] A „szállítsd"-feltétellel összefüggő amerikai hajózási tilalmak visszavonásának kérdése a német tengeralattjárók megismétlődő támadásai következtében került napirendre. Az 1941. november 17-i törvény hatályon kívül helyezte a semlegességi törvény idevágó rendelkezéseit, lehetővé téve az amerikai kereskedelmi hajók felfegyverzését és azt, hogy belépjenek a hadizónákba, és befussanak a hadviselők kikötőibe.[154] Az Egyesült Államok hajói ettől fogva közreműködhettek a kölcsön-bérleti szállítások lebonyolításában. A „fizess"-feltétel és az amerikai hajózási tilalmak megszüntetésével lezárult az átmeneti időszak. Az „új semlegesség" doktrinájának nem volt többé gyakorlati jelentősége.

•

Az 1930-as évek amerikai semlegességi politikájának kutatója szövevényes és ellentmondásos eseménysorozat alapján kísérli meg a vizsgált folyamat fő tendenciáinak megállapítását.

A Roosevelt-kormány 1933. április–májusban – a pártatlanság követelményével szakító semlegesség-fogalommal összhangban – azt a koncepciót alakítja ki, hogy az Egyesült Államokat nemzetközi politikai súlya és gazdasági potenciálja a világbéke megőrzé-

[152] A törvény szövegét l. DAPR Vol. II. 656–669. Roosevelt november 4-i proklamációja uo. 670–671. – A Kongresszus is felhatalmazást kapott a külföldi államok közti hadiállapot tényének megállapítására. E rendelkezés a törvényhozó testület ellenőrző szerepét hangsúlyozta.

[153] A kölcsön-bérleti törvény szövegét l. *Hatmosy:* i. m. 498–504. A „fizess–szállítsd"-elv alkalmazására és a kölcsön-bérleti törvény végrehajtására l. Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulása és tevékenysége a II. világháborút követő években c. munkámat. Bp., 1970. 19–48., 55–68.

[154] *Pratt:* Cordell Hull 1933–44. 360–362., 364–366., 381–387.

sében való közreműködésre kötelezi, s e szerepét az agresszor ellen irányuló gazdasági-pénzügyi intézkedésekkel, elsősorban fegyverkiviteli tilalom elrendelésével kell betöltenie. Azt követően, hogy meghiúsul a pártatlanság feladásának kísérlete, a végrehajtó hatalom az uralomra jutott „új semlegesség" doktrináján alapuló törvényalkotás merev előírásai elleni küzdelmet, az elnök cselekvési szabadságának növelését tekinti feladatának. A folyamat kezdeti szakaszának produktuma a State Department 1935. júliusi, általános érvényű törvénytervezete, majd a különönálló olasz–etióp háborúra vonatkozó határozattervezet; az embargót illetően mindkettő kitart az 1933-as koncepció mellett. A kezdeményezések zsákutcába jutnak. A kudarcok következménye – a megtorpanás. Az 1936-os törvény alapjának szánt State Department-tervezet már csak egyetlen – ki nem mondott – agresszorellenes törekvést hordoz: a kvótarendszert, s éppen ez az, ami megpecsételi a tervezet sorsát. 1937 a visszavonulás éve; a kormány felismeri az „új semlegességgel" való szembehelyezkedés irrealitását. Nem tesz előterjesztést; erőfeszítései egyedüli eredményét az elnöki jogkör valamelyes növelésében látja. 1939-ben ismét a kormány kezdeményez, de csak a második világháború kitörése következtében kialakult helyzetben tud áthatolni az „új semlegesség" falán.

A vázolt fejlődési szakaszokat vizsgáló történész abba a kísértésbe esik, hogy leegyszerűsítsen egy bonyolult folyamatot, s arra a konklúzióra jusson, hogy a Roosevelt-kormány agresszorellenessége, amely eleve korlátozott és feltételekhez kötött volt, az izolacionizmus 1933/34-es győzelme következtében elvesztette létjogosultságát a tárgyalt időszakban. A rendelkezésre álló források arról győzik meg tanulmányozójukat, hogy bár a konklúzió bizonyos elemei megegyeznek a valósággal, egészében véve nem helytálló. A győztes izolacionizmus valóban elvágja annak a lehetőségét, hogy az Egyesült Államok részese legyen a MacDonald-tervben előirányzott nemzetközi együttműködésnek, amely – ha létrejön, és koordinált szankciókat helyez kilátásba – a hitleri uralom kezdeti szakaszában feltehetőleg elrettentő hatást gyakorolt volna az agresszióhoz szükséges katonai erővel még nem rendelkező náci törekvésekre. Az is megfelel a valóságnak, hogy Washington feltételekkel körülbástyázott együttműködésre vállalkozik. A tanulmány részletesen tárgyalja e feltételeket. E helyütt arra kell rámutatni, hogy a gazdasági-pénzügyi szankciókban való részvétel az amerikai együttműködési készség határát jelenti, Washington kizárja a katonai beavatkozást. Az elmondottak rávilágítanak a leegyszerűsített konklúzió fő hiányosságára. Arra, hogy e konklúzió a kilátásba helyezett amerikai közreműködésnek csak a feltételekhez kötött voltát veszi tekintetbe, de figyelmen kívül hagyja, hogy a Roosevelt-kormány az egyetemes leszerelési egyezmény célkitűzésével összefüggésben állást foglal az agresszorellenesség általános érvényű principiuma mellett, amely túléli az 1933/34-es kudarcot.

Az agresszorellenesség elve az „új semlegesség" néhány éves uralma idején oppozícióban van, háttérbe szorul, de létezik. Létezését bizonyítják a State Department 1935-ben kidolgozott tervezetei, az olasz–etióp háború elején bejelentett „erkölcsi embargó", a nyugat-európai államok támogatásának perspektíváját ígérő „fizess szállítsd"-formula jóváhagyása 1937-ben, végül a semlegességi törvény revíziójának meghirdetése 1939 januárjában. Az agresszorellenesség principiuma és a kormány törekvései, tettei között e vonatkozásokban összhang van. Más a helyzet a spanyol polgárháborúval és a japán–kínai háborúval kapcsolatos politika terén. A State Department a Franco-lázadás első hónapjaiban „erkölcsi embargóval" gátolja meg a spanyol köztársaság támogatását, holott – nem

lévén még polgárháborúra is kiterjedő semlegességi törvény – teljes cselekvési szabadsággal engedélyezhette volna a spanyolországi rendeltetésű fegyverszállítmányok exportját. Felelősségét súlyosbítja, hogy ezt az embargópolitikát nem az „új semlegesség" kényszeríti rá, saját elhatározásából cselekszik. Ami az Egyesült Államok távol-keleti politikáját illeti, Washington Kína támogatására törekszik ugyan, de nem hajlandó a japán agresszió Achilles-sarkát jelentő stratégiai fontosságú anyagok kivitelét tiltó intézkedésekre. A mérleg egyik serpenyőjében az agresszorellenesség általánosságban, ismételten deklarált elve, a másikban a háborúba sodródás veszélyének feltételezése, ami Japán vonatkozásában kiegészül az exporttilalmak gazdasági hátrányaival – Washington mind Hispániában, mind a Távol-Keleten elzárkózik az elv valóra váltása elől. Ám a világesemények fő frontján olyan történelmi szituáció keletkezik, amely összhangba hozza az agresszorellenesség elvét és az amerikai politika gyakorlatát. Az 1939. november 4-i törvény hallgatólagosan rehabilitálja a pártatlanságot feladó semlegesség-fogalmat. Az Egyesült Államok vállalja az évek során át háborítatlanul fegyverkező, támadásba lendült fasizmus elleni védekezés támogatásának feladatát. Anglia és Franciaország – vevővé válik. Franciaország legázolása után háromnegyed évvel Washington megalkotja a kölcsön-bérleti törvényt, amelynek közvetlen célja: Anglia készpénzfizetési problémájának megoldása és az amerikai szállítások folyamatosságának fenntartása. De a törvény túlmutat a közvetlen célon. Arról tájékoztatja a világot, hogy az Egyesült Államok immár nyíltan elkötelezi magát az agresszor elleni harc mellett, jóllehet még mindig csak támogatja az Amerika biztonságát is védelmező országok küzdelmét, részt nem vesz benne. A rohanó események elsodorják a semlegesség fikciójának maradványait. Roosevelt 1941. május 27-én proklamálja a korlátlan országos szükségállapotot, s bejelenti: „Mi magunk döntjük el, hogy ... mikor és hol éri támadás az amerikai érdekeket, és veszélyezteti biztonságunkat ... Nem riadunk vissza fegyveres erőink bevetésétől, hogy visszaverjük a támadást." E bejelentést már csak egy lépés választja el a Roosevelt–Churchill találkozóról 1941. augusztus 14-én nyilvánosságra hozott Atlanti Chartától, amelynek egyik célkitűzése: a náci zsarnokság végleges szétzúzása.[155]

A vizsgált folyamat fő tendenciáinak megismerése még egy kérdés megválaszolását teszi szükségessé. Mik voltak az előzményei Roosevelt 1939. januári kongresszusi üzenetének, amely meghirdeti a semlegességi törvény revízióját? A kérdés jelentőségét aláhúzza, hogy a kormány 1937-ben már nem kezdeményez, 1938-ban pedig inaktív a semlegességi problematika terén. A források tanúsága szerint az elnöki üzenet előtörténete 1938. szeptemberre nyúlik vissza. Az időpont: a csehszlovák válság kiéleződése. A State Department első tervezetének dátuma szeptember 22,[156] az a nap, amikor Chamberlain Godesbergbe utazik Hitlerhez. A két eseménynek nincs köze egymáshoz; nyilvánvalóan a véletlen művéről van szó. A tárgyalt kérdéssel összefüggésben az a figyelemre méltó, hogy az európai fegyveres konfliktus elkerülhetetlennek látszó bekövetkeztével számoló nézetek mozdítják ki a holtpontról a semlegességi problematikát, és indítják el a törvény revíziójának munkálatait a State Departmentben. A megoldás módozatairól viták folynak. Pittman is véleményt nyilvánít. Bármilyen változat kerül szóba, mindegyikben központi szerepet

[155] Az 1941. május 27-i beszédet l. Addresses and Messages of Franklin D. Roosevelt. 82–89.; az Atlanti Charta szövegét l. *Halmosy:* i. m. 516–518.

[156] *Divine:* i. m. 232.

játszik az 1937-es törvény „fizess–szállítsd"-formulája, amelynek jelentőségével a kormány kezdettől fogva tisztában van. A State Department helyes taktikát alkalmaz, amikor a Kongresszus túlnyomó többsége által jóváhagyott formulára építi terveit. Roosevelt nem vesz részt a munkálatokban. A semlegességi kérdéskomplexummal hivatali, intern feladatként küszködő State Department nem várt külső segítséget kap Bullitt párizsi nagykövetől. Bullitt „titkos és személyes" jelzéssel küld táviratokat Rooseveltnek. Az összefüggéseket kutató történész a táviratok visszatérő témájában – a semlegességi törvényben a revízióra rövidesen igent mondó elnöki döntés egyik indítékát látja. A Münchent megelőző kritikus szeptember 28-i napon Bullitt azonnali választ kér az elnöktől amerikai repülőgépalkatrészek Kanadában történő összeszerelési lehetőségeire. A terv részleteiről egy aznapi másik távirat tájékoztat. La Chambre francia légügyi miniszter azt javasolja, hogy amerikai gyárosok építsenek hatalmas repülőgépgyárakat Kanadában, az Egyesült Államok határa közvetlen közelében; a francia rendelésekre dolgozó gyárak határ menti városokból naponta átjáró amerikai munkásokat alkalmaznának; a szerszámgépeket, alkatrészeket, nyersanyagokat stb. az Egyesült Államok szállítaná. Az indok kézenfekvő: a hadviselők részére történő repülőgép-exportot tiltó semlegességi törvény azonnali módosítása lehetetlen, ezért Kanadában kell sürgősen legyártatni a német és olasz légi fölényt ellensúlyozó amerikai gépeket. Bullitt október 13-án személyesen tesz jelentést Rooseveltnek, 18-án az Egyesült Államokba érkezik Jean Monnet, a francia légügyi miniszter megbízottja.[157] November elején elkészül a State Department munkatársainak egyeztetett álláspontjain alapuló javaslat. Ez már az az időpont, amikor az a meggyőződés dominál, hogy München egyértelműen Hitler győzelme volt, s csak növelte étvágyát. Roosevelt megkülönböztetett figyelemmel foglalkozik a repülőgépgyártás fejlesztésével. Az események láncolatának hiánytalan dokumentálása nem lehetséges, így nem mutatható ki, hogy miként találkozott össze az elnöki döntés meghozatala során a State Department javaslata a francia tervvel. A törvény revíziójának meghirdetése azt bizonyítja, hogy a State Department elaborátuma ugyanarra ösztönözte Rooseveltet, mint a semlegességi törvény teremtette kényszerhelyzet hatására született francia terv: meg kell szabadulni az embargótól.

A Németországgal kapcsolatos angol és francia külpolitika a 30-as évek második felének kritikus időszakaiban végső soron mindig a meghátrálást választotta, s elutasította az agresszió megfékezésének egyetlen lehetőségét: a Szovjetunióval való politikai-katonai együttműködést, a kollektív biztonsági rendszer megteremtését. Az angol–francia magatartás és konzekvenciái közismertek. Amit a tárgyalt témával kapcsolatban hangsúlyozni kell, az a semlegességi törvényeknek a formálódóban levő agressziós tervekre gyakorolt hatása. A törvények arról tájékoztatták a fasiszta hatalmakat, hogy ha háborúra kerül sor Angliával és Franciaországgal, e két állam nem pótolhatja amerikai fegyverrel a hadiipara viszonylagos lemaradásából előállt hiányokat. Az „új semlegesség" embargópolitikájának pártatlansága az adott erőviszonyok mellett aligha minősülhetett másnak, mint az Egyesült Államok által barátként számon tartott két nyugat-európai ország elleni agresszió bátorításának.

[157] William C. Bullitt a korabeli amerikai diplomácia egyik ellentmondásos karakterű, változó politikai nézeteket valló reprezentánsa volt. Idézett táviratai forrásértékű hivatalos dokumentumok. For the President. Personal and Secret. Ed. by *Orville H. Bullitt*. Boston, 1972. 296–303.

Имре Ланг:

«НОВЫЙ НЕЙТРАЛИТЕТ» СОЕДИНЁННЫХ ШТАТОВ В 30-ЫЕ ГОДЫ

(Резюме)

С 1914-ого до 1917-ого гг. Соединённые Штаты вели такую политику, которая соответствовала понятию нейтралитета, принятого в 1907-ом году на т. н. мирной конференции в Гааге; правительство само не возило оружия и не дало кредитов воюющим сторонам, однако не воспрепятствовало в этом своим гражданам. Республиканский режим, пришедший к власти в 1921-ом году, настаивал на таком понимании нейтралитета. Его позиция заранее подлежало сомнению действенность санкций Союза Наций. По поводу заключения т. н. Келлога-Бриана пакта в 1928 ом году американские сторонники коллективной безопасности переоценивали понятие нейтралитета, согласно которому нейтралитет ладит с дискриминацией агрессора. Правительство Рузвельта приняло такую, отказывающую от невмешательства позицию нейтралитета. 22-го мая 1933-ого года, на конференции по разоружению американский делегат заявил, что при определённых обстоятельствах Соединённые Штаты готовы сотрудничать с теми государствами, которые принимают санкции против начинающих наступательную войну стран. Неудача конференции избавила правительство Рузвельта от выполнения этой объязанности, которое впрочем оно из-за отношения к этому вопросу сената — и сделать не могло.

В 1934-ом году выдвигалась на передний план доктрина «нового нейтралитета», которая отказалась как от традиционной, так и от модифицированной строронниками международного сотрудничества трактовки нейтралитета. Сущность «нового нейтралитета» гахах: Соединённые Штаты могут избегать опасности войны только тогда, если они отказываются от т. н. прав нейтралитета относительно ко всем воюющим сторонам. Правительство Рузвельта остаивало принцип антиагрессорской политики, но оно находилось в дефенжве. Большинство Конгресса стояло на позициях изоляционной доктрины «нового нейтралитета» Статья следит за бозбой, продолжающейся между правительством и Конгрессом вокруг создания закона о нейтралитете до осени 1934-ого года. Автор рассматривает этапы политики эмбарго, основывающейся на «новом нейтралитете», обстоятельства создания ряда законов о нейтралитете и те стремления правительства, которые были направлены на расширение дискреционной власти президента Автор статьи показывает, что по поводу испанской гражданской войны и конфликта между Японией и Китаем правительство попало в противоречие со своей принципиальной, осуждающей агрессора позицией. Оно воспрепятствовало вывезти оружия для испанской республики и отказалось от запрещения экспорта товров, важных с стратегической точки зрения, которые представляли собой наиболее уязвимое место японской агрессии. Однако на фронте мировых событий принцип антиагрессорской политики и практика американской политики приводились в соответствие Четвёртый закон по нейтралитету молча реабилитировал отказывающееся от невмешательства понятие нейтралитета, а затем, после создания прохатного закона Соединённые Штаты открыто объязывались к поддержке антифашистских сил.

Статья приходит к выводу, что политика эмбарго «нового нейтралитета» на самом деле поощряла собирающиеся к агрессии фашистские силы.

Imre Láng

"NOUVELLE NEUTRALITÉ" DES ÉTATS-UNIS DANS LES ANNÉES 1930.

Pendant la période 1914–1917 les États-Unis menaient une politique en accord avec le concept de neutralité adopté à la conférence dite de paix à La Haye, en 1907. Le gouvernement ne fournissait pas d'armes ni de crédit aux belligérants, mais n'empêchait pas ses citoyens de le faire. Le régime républicain, accédé au pouvoir en 1921, se tenait à ce concept de neutralité; sa position mit dès le début en question l'efficacité de la politique de sanctions de la Société des Nations. Les partisans américains de la sécurité collective réinterprétaient, par suite du pacte Briand–Kellogg, la notion de neutralité, selon laquelle la neutralité est compatible avec la discrimination de l'agresseur. Le gouvernement Roosevelt adopta cette notion de neutralité renonçant à l'impartialité. A la conférence de désarmement à Genève, le 22 mai 1933, le délégué américain déclara que, sous certaines conditions, les États-Unis sont prêts à collaborer avec les pays qui appliquent des sanctions économiques contre le pays agresseur. L'échec de la conférence délia l'administration Roosevelt des obligations acceptées auxquelles elle n'aurait d'ailleurs pas pu satisfaire vu la position prise par le Sénat.

En 1934 la "nouvelle neutralité" occupa le premier plan, cette doctrine rejeta l'interprétation de la neutralité tant traditionelle que modifiée par les porte-parole de la coopération internationale. Sa substance est que les États-Unis ne peuvent échapper au danger d'être entraînés dans la guerre qu'en renonçant à l'exercice de ses droits dits de neutralité face à chacun des belligérants. L'administration Roosevelt se tenait au principe d'opposition à l'agression, mais il se trouvait en défensive. La majorité du congrès professait la doctrine isolationniste de la "nouvelle neutralité". L'auteur de l'étude suit les luttes, ayant duré jusqu'à l'automne 1939, entre le gouvernement et le congrès à propos de la législation sur la neutralité. Il expose les étapes de la politique d'embargo basée sur la "nouvelle neutralité", les circonstances dans lesquelles les lois sur la neutralité furent adoptées les unes après les autres, ainsi que les efforts du gouvernement visant l'élargissement du pouvoir discrétionnaire du président. Il signale qu'en rapport avec la guerre civile espagnole et le conflit entre la Chine et le Japon, le gouvernement se trouva en contradiction avec ses prises de position principielles condamnant l'agression. Il empêcha la livraison des armes destinées à la République d'Espagne, et se refusa à interdire l'exportation des matériaux d'une importance stratégique, pourtant ces mesures d'interdiction constituaient le point le plus vulnérable pour l'agression japonaise. Pourtant, sur le front principal des événements mondiaux le principe condamnant l'agression et la pratique de la politique américaine étaient en accord. La quatrième loi de neutralité contient la réhabilitation tacite du concept de neutralité qui renonce au parti pris, et ensuite, avec la loi sur le prêt-bail, les États-Unis se sont ouvertement engagés pour le soutien des forces antifascistes.

L'auteur arrive à la conclusion que la politique d'embargo de la "nouvelle neutralité" encouragea au fond les puissances fascistes qui préparaient l'agression.

Czövek István

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA PROBLÉMÁI AZ OROSZ LIBERALIZMUS[1] SZEMSZÖGÉBŐL

Az 1861 utáni, megreformált orosz rendszer a kapitalizmus fejlődésének és a polgári átalakulás megindulásának ad keretet, mely folyamat szinte gyökereiben változtatja meg az egész ország eszmei-politikai életét.[2]

A tárgyalt korszakban különleges jelentőséget kell tulajdonítani a folyóiratoknak, mert Oroszországban ez idő tájt nem volt jelentékeny politikai szervezet, tömörülés, és gyakorlatilag szinte az egész korszakban nem folyt politikai harc. Ugyanakkor a sajtótermékek, melyek csak viszonylagos értelemben nevezhetők politikai jellegűeknek, alkalmasak voltak arra, hogy legalább a változtatás szükségességének felismeréséig eljuttassák olvasóikat.

A 70-es évek folyamán az orosz társadalmi gondolkodás alakításában vezető szerepet foglaltak el a demokratikus publicisták, akiket az „Otyecsesztvennije Zapiszki" című folyóirat gyűjtött maga köré, valamint a hozzá közelálló periodikák, a „Gyelo", „Szlovo" stb.

O. V. Aptyekman, aki a forradalmi narodnyik mozgalom kiemelkedő személyisége volt, méltatta az „Otyecsesztvennije Zapiszki" jelentőségét. Szerinte ez a folyóirat a maga korában „... uralkodott az észen. Hatalmas hatása volt. A hetvenes évek egész nemzedéke, amely energikus és harcos volt, az »Otyecsesztvennije Zapiszki«-t saját orgánumának tekintette."[3]

A narodnyik ideológia propagandájában, a legális publicisztikában főszerep jutott N. K. Mihajlovszkijnak. Bár M. E. Szaltikov-Scsedrin, a kiváló író nem mindenben értett egyet Mihajlovszkijjal (többek között nem osztotta annak szubjektív szociológiai nézeteit), ez a nézeteltérés nem bontotta meg az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztői kol-

[1] A liberális elnevezés az orosz viszonyok között – legkevesebb – két irányzatot jelöl. Az egyik (az A. K. Szolovjov és B. N. Cicserin által képviselt) az alkotmányos monarchia felé vonzódott és a polgári átalakulást a rendszerrel való békés megegyezés útján kívánta elérni. Őket nevezték a kortársak „nyugatosoknak". A másik vonal (a P. V. Kirejevszkij, A. Sz. Homjakov, K. Sz. Akszakov vezetése alatt álló szlavofilek) konzervatív-liberális elképzelésekkel, az orosz sajátosságok messzemenő figyelembevételével harcolt a polgári átalakulásért. Jelen munkánkban a „nyugatosok" szemszögéből vizsgáljuk a Monarchia-kép alakulását.

[2] „A facke és a cséphadaró, a vízimalom és a kéziszövőszék Oroszországa gyors ütemben kezdett átváltozni a vaseke és a cséplőgép, a gőzmalom és a mechanikai szövőszék Oroszországává" – írja e folyamatról Lenin. (*V. I. Lenin:* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. A nagyipar belső piacainak kialakulása. VIII. fejezet, 591. Szikra, Bp., 1949.)

[3] *O. V. Aptyekman:* „Obscsesztvo Zemlja i volja". Izd. 2-oje. Pb. 1924. 34.

lektiváját. Mellettük kiemelkedő szerepet játszott még G. I. Uszpenszkij[4], N. E. Karonyin[5] és N. N. Zlatovratszkij.[6] Ugyanakkor igen jelentékenynek mondható a liberális értelmiség elképzeléseinek hangot adó publicisztikai irányvonal is, melynek egyik prominens képviselője volt a „Vesztnyik Jevropi" című folyóirat, mely megszakításokkal ugyan, de lényegében az orosz történelem 19. századi, eseményekben, fordulatokban bővelkedő korszakában végig jelen volt az orosz közgondolkodásban.

Hogy miért éppen ezt a kiadványt választottuk jelen munkánk alapjául, arra álljon itt válaszként az orosz belügyminisztérium egyik képviselőjének véleménye, melyben így határozta meg e folyóirat jelentőségét:

„A »Vesztnyik Jevropi«, melynek sok az olvasója főként a társadalom felső és művelt rétegében, az egyik leghatásosabb periodikánk. A folyóirat komoly cikkeinek többségét olyan emberek írják, akik tehetségesek, értik a dolgukat, és ezért az általuk kifejtett gondolatok nem maradnak hatástalanok a társadalomra. Ezekben a komoly cikkekben, de a belletrisztikai és egyéb rovatokban is, a szerkesztőség nézetei nagyon óvatosan jutnak kifejezésre. Ennek ellenére ezek a nézetek tökéletesen egyértelműek az állandó olvasók számára.

A »Vesztnyik Jevropi« minden kínálkozó lehetőséget felhasznál, hogy kifejezze elégedetlenségét Oroszország fennálló viszonyaival, de különösen a kormányzat irányító tevékenységével szemben. A törvényhozó és kormányzati rendelkezések nagy része, különösen az oktatási minisztériumé, nagyon szigorú, és nem minden esetben kap elfogulatlan bírálatot. A tulajdonképpeni lényege mindannak, amit ebben a folyóiratban írnak . . . nem más, mint hajbókolás minden előtt, ami nyugat-európai . . "[7]

Különösen jelentős képviselője volt ennek a tendenciának a „Vesztnyik Jevropi"-nál K. A. Arszenyev, aki a „Belpolitikai Szemle" és a „Társadalmi Krónika" című rovatokat szerkesztette, valamint olyan vezető szerepet játszó publicisták és kritikusok, mint K. D. Kavelin, V. D. Szpaszovics, A. F. Konyi, E. I. Utyin, L. P. Groszman, J. G. Zsukovszkij, A. N. Pipin, V. Sz. és Sz. M. Szolovjov, L. A. Polonszkij stb. Ezeknek az állandó szerzőknek a cikkeit és szemléit a cári cenzúra igen erős ingerültséggel fogadta, amelyet megijesztett mérsékelt, de nyilvánvaló „hajbókolásuk" a burzsoá nyugat előtt. Például E. I. Utyin cikkei „Franciaország és a franciák a háború után", „Bulgária a háború alatt" stb., melyekben összehasonlította Oroszország politikai és állami berendezkedését Nyugat-Európa országaival, valamint előfordultak benne pozitív értékelő szavak az „európaizálódás" és „polgáriasodás" tényeiről, elítélő megnyilvánulások az orosz gazdasági rendről és életmódról, feltétlenül megkapták a cenzorok rendreutasítását és figyelmeztetését.

A folyóirat állandóan kifejezésre juttatta azt a gondolatot, hogy Oroszország sikeres fejlődésének, gazdasági és politikai előrehaladásának nem a más népektől való „elszakadás" az alapja. Ellenkezőleg, az ország jövője attól függ, mennyire következetesen halad

[4] A parasztkérdés szakértője.

[5] A tőke oroszországi szerepéről ír.

[6] Egyik legfontosabb műve: Az erkölcsről.

[7] *A. G. Gyementyev:* Ocserki po isztorii russzkoj zsurnalisztyiki i kritiyiki. Leningrád, 1950. II. kötet. 370. (továbbiakban: Ocserki . . .) – Ez a kiadvány szolgált alapul jelen munkánk sajtótörténeti részének összeállításához.

azon az úton, melyet a nyugat-európai országok jártak. Ezért a „Vesztnyik Jevropi" a cári kormányzatnak csak azon reformjait támogatta, melyek valamilyen formában megfeleltek ennek az elképzelésnek.

Ez az újság a hetvenes évektől kezdődően elég sokszor foglalkozik az Osztrák–Magyar Monarchia belső problémáival, és alakítja a dualista berendezkedésű Habsburg-birodalomról az orosz társadalom elképzeléseit.

A lap történetének első szakasza 1802- és 1803-ra esik. Szerkesztője, N. M. Karamzin, a konzervatív nemesi intelligencia ideológusa. A „Vesztnyik Jevropi"-t nevezhetjük az első irodalmi-politikai folyóiratnak Oroszországban azért, mert döntő szerepet játszik benne a politikai rovat. Alapgondolata: műveltséget biztosítani „minden rendű és rangú embernek". Ez a lap „megsokszorozta az olvasók létszámát a társadalom minden osztályában, létrehozta az orosz közönséget" — írja róla Belinszkij.

Az 1804–1820-ig tartó időszak visszalépés a folyóirat történetében, megváltozik a profilja is. Egyik cikkében[8] V. A. Zsukovszkij, az új szerkesztő azt nyilatkozta, hogy hogy „a politika olyan földön, ahol a közvélemény engedelmeskedik a kormány hatalmának, nem lehet különösebben vonzó azok számára, akik gondtalanul és elégedetten élnek, egyedül csak kíváncsiságot kelthet".

1815-től M. T. Kacsenovszkij lett a szerkesztő, ettől kezdve a lap egyre tudományosabb jelleget öltött.

1820-tól az akkortájt keletkező új folyóiratok pl. a „Szin Otyecsesztva" (1818) „Nyevszkij Zritye!" (1820) elcsábították a „Vesztnyik Jevropi" munkatársait, és a lap ily módon elszürkülő kiadását 1830-ban beszüntették.[9]

Az 1861-es reform utáni időben a cenzúra gyengülésének hatására egy sor polgári lap keletkezett. Az „Ideiglenes sajtótörvények"[10] lehetőséget adtak Oroszország értelmiségi köreinek, hogy kiadványokat, folyóiratokat indítsanak. Így kerülhetett sor 1866-ban a „Vesztnyik Jevropi" újjászületésére. Pétervárott N. M. Karamzin emlékére születésének 100. évfordulóján indult második útjára, és saját megfogalmazását idézve „történelmi-politikai tudományokkal foglalkozó szaktudományi folyóirat" lett. Szerkesztője és kiadója, a szentpétervári egyetem nyugalmazott történész professzora, M. M. Sztaszjulevics[11] volt.

A korabeli valóság ismeretében egyáltalán nem meglepő, hogy a tudományos „történelmi" folyóirat programját – az előfizetők csekély száma miatt – hamarosan megváltoz-

[8] Levél egy kormányzóságból a kiadóhoz. 1868. No. 1.

[9] Ez az a bizonyos uvarovi korszak, a „pravoszlávia, abszolutizmus, népiesség" hármas jelszavának meghirdetése, mely az abszolutizmusnak a nemzeti ideológia kialakulását megakadályozni kívánó fegyvere volt. Ez a légkör nem kedvezett a lap kiadásának, a liberális „Vesztnyik Jevropinak" be kellett szüntetnie tevékenységét.

[10] „Vremennije pravila o pecsatyi" (1865).

[11] A folyóirat első számában (1866-os első könyvében) jelent meg „Program"-ja, amely mérsékelt liberális és monarchista szellemet tükröz. A „Vesztnyik Jevropi" kiadója és szerkesztője M. M. Sztaszjulevics, kora polgári liberális értelmiségének tipikus képviselője. A kisnemesi családból származó ifjú rendkívüli munkaszeretetének és kétségtelen tehetségének eredményeképpen a professzori körökbe került, két esztendőn át a trónörökös történelemtanára volt, és tényleges államtanácsosi címet szerzett. Egyidejűleg nyilvánvaló vonzódást árult el a polgári reformtevékenység iránt.

tatta és kiegészítette.[12] 1867. június 1-én Sztaszjulevics egy új folyamodványt adott be a Sajtóügyi Főhivatalhoz, amelyben kérte, engedjék meg neki, hogy kompenzálja a „program elégtelen voltát" más kérdésekkel, amelyeket nem sorolt fel az előző tájékoztatásban, s azt, hogy megnövelhesse a kiadványok számát. Buzgalma eredményeként a lap 1867-től kezdve havonta jelent meg (nem pedig három hónaponként egyszer, mint kezdetben).[13]

A folyóirat polgári liberális irányzata különösen a 70-es évektől kezdődően a szépirodalmi alkotások válogatásában, történelmi kutatások eredményeinek publikálásában, és ilyen témájú publicisztikai cikkek megjelentetésében nyilvánult meg.[14]

A „Vesztnyik Jevropi", amely az 1861-es manifesztumot „kiemelkedő történelmi eseményként" értékelte, a reformpolitika folytatásának oldalán állt, ebben látva zálogát „az ország jólétének és felvirágzásának" de az „elmék megnyugtatásának" is. Maga köré tömörítve az alkotmányos rend híveit, a folyóirat szilárd ellenzéket alkotta az ún. konzervatívoknak. Ez az álláspont Sztaszjulevicsnek, „ennek a tökéletesen középszerű embernek" azt a lehetőséget adta — ahogy írta róla M. E. Szaltikov-Scsedrin —, hogy „majdnem Robespierre-nek tartsák."[15] A polgári liberális „Vesztnyik Jevropi", mely tagadta a harc forradalmi módszereinek helyességét, ugyanakkor küzdött olyan reformokért, melyek Oroszországot alkotmányos monarchiává változtatták volna.[16] A folyóirat támogatta a

[12] Az olvasótábor méreteit elképzelhetjük, ha figyelembe vesszük, hogy Oroszország társadalma agrártársadalom, ahol a lakosság kb. 80–90%-ának a mezőgazdaság nyújtja a megélhetési lehetőséget, s ez vidékre is köti ezeket az embereket. A városi rétegek létszámukat és jelentőségüket tekintve is jelentéktelenek, ugyanakkor politikai szempontból a legkülönfélébb irányzatokhoz tartoznak. Egy folyóirat viszont abban az időben nagymértékben volt függvénye az olvasók számának, és ez szolgálhat magyarázatul (nem mentségül!) a lapnak viszonylag jelentékeny alkalmazkodóképességére. Gyakorlatilag kik lehettek és kik voltak a folyóirat olvasói? Ideális esetben is csak a felsőbb körökben volt kedvelt, bár a század harmadik harmadától kezdődően az abszolutizmus bürokrata rendszerének hivatalnokai, az értelmiség, tanítók, művészek, újságírók, írók, mérnökök, gazdasági szakemberek is olvasták. A polgárosodás különösebb szerkezeti változást nem eredményezett a fenti rendszerben. Ezek számára a folyóirat jelentette (a szépirodalom mellett) az egyetlen lehetőséget a szellemi tunyaság elleni „harcban".

[13] A rovatok ilyen sorrendben találhatók az átalakított lapban: szépirodalom, tudományos jellegű cikkek, karcolatok, bel- és külpolitikai témákat érintő áttekintések és közlemények, politikai cikkek, orosz és külföldi eseményeket kommentáló munkák. Minden egyes könyv bibliográfiai lappal ér véget.

[14] 1910-ben Lenin egyik, Gorkijhoz írott levelében így jellemzi ezt a kiadványt: „Van irányvonala a »Vesztnyik Jevropinak«, egy rossz, hig, silány, de irányvonal, mely meghatározott elemet szolgál, a polgárság ismert körét, mely egyesíti a professzorok, hivatalnokok és az ún. tisztességes (jobban mondva tisztességesnek látszani kívánó) értelmiségi liberálisok szintén csak meghatározott részét." (Ocserki . . ., II. kötet 368.).

[15] *M. E. Szaltikov-Scsedrin*: Polnoje szobranyije szocsinyenyij v 20 tomah, tom 19. Moszkva, Gosz. Izd. Hud. Lit. 1939. 255.

[16] Az alkotmányos rend igénye onnan ered, hogy az abszolutizmus rendszerében a politikai tevékenységből kirekesztett nemesség igényli a részvételt az állam ügyeinek irányításában, de mivel a fennálló rendszerrel csak e téren elégedetlen, szembeszáll minden erőteljesebb, ezen túlmutató követeléssel is. Mérsékelt irányvonalukat és viszonylag hosszú ideig tartó prosperitásukat leginkább az a tény magyarázza, hogy a kor nagy eszmeáramlata, a nacionalizmus, illetve ennek kelet-európai változata, a nemzeti megújulási mozgalom Oroszországot sajátos módon érinti, így azt a hamis illúziót kelti, mintha lehetséges volna a liberális nemesi ellenzék elképzeléseinek békés megvalósítása: az uralkodó lemond abszolút jogairól minden külső erőszak alkalmazása nélkül, belátva ennek szükséges voltát. Ez

változásokat, az oktatás, a tudomány, a kultúra, a művészet terén. Sokat foglalkoztak publicistái a földreformmal, s Oroszország kis nemzetei sorsával. Bírálták – egyedi példákra támaszkodva – az orosz törvényhozás egynémely képtelenségét is. Mindezek lehetőséget adtak a kormánynak és a reakciós sajtónak arra, hogy rátámadjanak a folyóiratra.

A lap Nyugathoz való közeledésének konkrét tartalmat az adott, hogy tudósítói, munkatársai között sok volt a külföldön élő diplomata, publicista, politikus, író.[17] Az ő híradásaik szolgáltatták az alapot a folyóirat cikkeihez. Mivel az Osztrák–Magyar Monarchiába nehéz volt beutazási engedélyt kapni, tehát kevés volt az innen küldött tudósítás, híranyag is, ezért inkább a kétközpontú állam elméleti kérdései – például a dualizmus rendszerének életképessége – foglalkoztatták a folyóirat munkatársait. Néhány eszmefuttatásuk tanulságos olvasmány lehet a jelenkor történészei számára is, hiszen még ma is élénk polémiát kiváltó kérdéseket feszegetnek, pl. a nacionalizmus jelenségét a Monarchiában, a dualista berendezkedés hatékonyságát, a nemzetiségek szerepét és sok egyéb problémát is felvetnek. Álljon itt néhány részlet azokból a cikkekből, melyek a korabeli Monarchia-képet alakították az orosz olvasóközönségben úgy, hogy közben képviselték a folyóiratnak az alkotmányos rend mindenhatóságába vetett hitét is. Nyíltan támadhatták a Habsburgok, illetve magyarok képviselte dualista rendszert, mely rendkívül sok hasonlóságot mutatott az orosz abszolutizmussal, ily módon kerülve meg a cenzúra szigorúságát, mely szívesen szemet hunyt a meglehetősen erős kitételek felett, hiszen Oroszország egyik legközelebb élő politikai ellenfelének szóltak. A kor olvasóinak sorok között is olvasni tudó szeme azonban a valódi tartalmat – az orosz viszonyok burkolt bírálatát – is meglátta.

Elsőként hadd idézzük F. D. Riegernek 1871. október 9-én a cseh tartománygyűlésen elmondott beszédéből a „Vesztnyik Jevropi" hasábjain megjelent gondolatait az ausztroszlávizmusról és a hozzá fűzött kommentárt.

F. L. Rieger cseh polgári politikus Palaczký mellett a konzervatív ócseh párt vezetője. A 60-as években széles körű tevékenységet folytatott a cseh alkotmány visszaállítása érdekében. Ugyanakkor az ő nevükhöz fűződik az ausztroszlávizmusnak – a Habsburg-birodalom területén élő szláv népek burzsoáziája ideológiájának – a kidolgozása is. Ez a

persze nagyon naiv elképzelés, de mégis széles látókörű, nagyműveltségű emberek tartoztak képviselői közé: közgazdászok, professzorok, írók, költők, aktív udvari politikusok, diplomaták, színészek stb. Hatásának elemzése azonban nem tartozik szorosan e munka keretébe. (L. *Niederhauser Emil*: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Akad. Kiad. Bp., 1977.).

[17] Ismeretes, hogy Oroszországból igen szívesen utaztak Nyugat-Európába a tehetősebb családok nyári szünetre, fürdőkre. Sok volt a híres európai egyetemeken tanuló orosz diák is, nagy volt azok száma, akik házasságkötés révén kerültek el Oroszországból, de jelentékeny réteget tettek ki a cárizmus rendszerével valamilyen formában összeutközésbe került és emiatt emigrációba kényszerült politikai üldözöttek is. Egy részüknek a tudósítások mindössze kellemes időtöltést jelentettek, másoknak a megélhetés szinte kizárólagos lehetőséget. Egy viszonylag szűk réteg ismerte fel helyesen ebben a lehetőséget, az, amelyik politikai fegyvert látott benne. (Például a volt szentpétervári szerb követ, Sz. D. Grujić a századforduló táján éppen a „Vesztnyik Jevropi"-val állt tudósítói kapcsolatban, és használta fel a folyóiratot politikai eszközként az orosz közvélemény megnyerésére Szerbia ügyével kapcsolatban. Egyébként elég, ha néhány nevet felsorolunk annak illusztrálására, milyen széles skálán mozgott azoknak a köre, akik európai utazásaik során szerzett ismereteiket továbbadták, formálva ezzel az orosz közvéleményt Európa helyzetével kapcsolatban: A. I. Herzen, I. V. Kirejevszkij, K. Sz. Akszakov, M. M. Sztaszjulevics, I. Sz. Turgenyev, A. Sz. Homjakov, F. I. Tyutcsev stb.

valójában föderalista alapon nyugvó elképzelés megvalósulása esetén biztosította volna a birodalom keretein belül a szláv államok (és itt elsősorban a csehek) vezető szerepét, s így realizálódhatott volna a konzervatív burzsoá csoport politikai vezető szerep utáni törekvése.

Itt idézett beszéde is ennek a teóriának az igazolását volt hivatva szolgálni. „Mi olyasmit akarunk megvalósítani, ami Ausztria[18] létének lényege. Ausztria ugyanis különböző népekből tevődik össze, s ez a sokféleség azzal jár, hogy valamennyien jogot formálnak az önálló fejlődésre. Más szóval a föderalizáció éppen azért lehetséges, mert Ausztriában sokféle nép él"[19] – mondta Rieger, akinek a beszédéből a föderalizmus eszméje ragadja meg a cikk névtelenségbe burkolózó íróját is. A következőképpen reagál rá: „Valójában mi is az a föderalizmus? A decentralizáció legfelső foka, a szabadság legfőbb feltétele . . . A föderalista államszervezet alapvető érdeme nem az, hogy ezzel a formával össze lehet egyeztetni a különböző nemzeti követeléseket. Az Egyesült Államok, vagy svájci kantonok hivatalai nem azért vannak, hogy a nemzeti érzületet és igényeket kielégítsék . . . Éppen ellenkezőleg, a föderalizmus csak akkor valósulhat meg és működhet zavartalanul, ha a nemzeti különbözőségeket nem veszi figyelembe, vagy legalábbis nem ezek határozzák meg alapvetően az államéletet. A föderalizmusban még inkább, mint akármelyik más államformában feltétlenül meghatározó az egységes szellem."[20] Ez alapján Rieger beszédére visszatérve megkérdőjelezi az Osztrák Magyar Monarchia föderalista átalakításának reális voltát, a következő érvekkel: „Hogyan lehetne elvárni egy merőben ellentétes alapállásból, melyben a nemzeti különbözőségek állnak az előtérben, s ahol minden eszme és szenvedély csak harcot szül az állam polgárai között, hogy mindebből a jövő egységének szelleme szülessen? Ha az úgynevezett »nemzeti elv« kerül előtérbe, ha az osztrák–német mindenekelőtt német, a cseh elsősorban cseh, a lengyel pedig lengyel, és ha az osztrák egység gondolatával csak azért békélnek meg, mert nem zavarja »nemzeti« fantazmagóriájukat, akkor felvetődik a kérdés: hogyan lehet megvalósítani a »viribus unitis«-t, mely a föderáció szempontjából lényegesebb, mint a mechanikusan összetákolt egység?

A logika – a körülmények ilyen csoportosítása mellett – kétféle következtetést enged meg. Az egyik: ha a nemzeti különbözőségek meghatározóak, akkor az egységnek csak az a formája jöhet létre, mely egy nemzet vezető szerepén alapul, és erőszak útján valósul meg. A másik: hogy az állam részekre hullik, melyek mindenáron meg akarják valósítani nemzeti elképzeléseiket, de ez lehetetlen, mivel különböző mértékben, de mindenütt keveredtek a népcsoportok, és mert nincs egyetlen négyzetkilométer sem, melyen az ideális – németek, lengyelek, csehek által kivívott – teljes győzelem és uralom ne járna együtt egy másik, kevésbé erős nemzeti eszme elnyomásával. A föderációt, természetesen, Ausztriában is tökéletesen meg lehetne valósítani, ha az egész birodalmat egyenlő részekre osztanák, és hagynák, hogy itt a választók többsége döntse el, milyen legyen a helyi adminisztráció nyelve, a közös állami ügyeket pedig egy meghatározott nyelven intéznék.

[18] *Ausztria – ez az elnevezés használatos a lapban egészen a századfordulóig az Osztrák–Magyar Monarchia helyett.*

[19] „Vesztnyik Jevropi". „A föderalizmus eszméje Ausztriában" 1871. november 15. 400–413.

[20] „Vesztnyik Jevropi" id. cikk.

A legegyszerűbb azonban az lenne, ha a németek beismernék, hogy Ausztria nem lehet csak német állam, és lemondanának a germanizálás propagandájáról, valamint arról, hogy szisztematikusan németesítsenek. A többi nemzetiség pedig nem egyezne bele, hogy az adminisztrációban a német nyelvet használja, mint legelterjedtebbet, követelnék, hogy a lehető legteljesebb önállóságot kapja minden közösség, és az állam minden állampolgára a legnagyobb szabadságot. Bármilyen kézenfekvőnek tűnnek is ezek az »utópiák« és bármennyire is elkerülhetetlen a megvalósításuk akkor, ha majd idővel az európai társadalmak kigyógyulnak a nacionalizmus »betegségéből«, egyelőre utópiák maradnak."[21]

1872. decemberében újabb cikk lát napvilágot a „Vesztnyik Jevropi" hasábjain, mely ugyancsak az ausztriai alkotmányos renddel foglalkozik. „. . . A múlt hónap feltárta a Habsburg-birodalomban már régen meglévő ellentéteket a maguk teljességében, azt a káoszt, melyből a kivezető utat még elképzelni is nehéz. Megnyugtató ugyanakkor — s ez különösen fontos —, hogy ebben a zűrzavarban is szabadabban lehet élni Ausztriában, mint Európa sok más országában és a rend (ezen itt a személyiség és a tulajdon védelmét értjük) teljesen kielégítő.

Ez nem kis dolog, de nem is minden. Hiányzik a morális összhang az ország jövőjét illetően, mely elengedhetetlen a fejlődés normális iránya szempontjából, és mely nem is jön létre a társadalmon belül addig, amíg mintegy kétséges az államélet alapelve is. Megszilárdul-e végül Ausztriában a dualizmus, vagy felváltja a foderalizmus? Ennek a kérdésnek a súlya nyomja továbbra is az osztrák hazafiak vállát . . . De lehet, hogy a jövő nem is a dualizmus és nem is a föderalizmus felé vezet, hanem afelé, hogy Ausztria szétbulljon annak a szánalmasan túlfűtött nacionalista ösztönnek a következtében, mely ma mindenütt észrevehetően jelen van. A dualizmussal, melyet birodalmi alkotmány rögzít, csak az a „duó" elégedett, mely vezető szerepet játszik: a németek és a magyarok. De a németek egy része is (pl. a tiroliak) a klérus hatására inkább a föderalizmus felé hajlik.

A dualizmus — lényegét tekintve — két nemzet diktatúrája a többi felett. Miért kell a diktatúrának szövetkeznie bárkivel is, és hogyan reménykedhet abban, hogy valaki megbékél vele a jelenlegi, felfokozott nacionalista szenvedélyek közepette?"[22]

A cikk végső következtetése a kérdéssel kapcsolatban ez: „. . . Egy országgyűlés Transzlajtániában a magyaroknak, egy a Ciszlajtániában élő osztrákoknak, egyikbe is, másikba is közvetlen választással kerülhetnének képviselők: emellett semmiféle tartományi gyűlés — ez lett volna a logikus és az egyszerű. Vagy pedig egyenlő jelentőséget tulajdonítani valamennyi nemzet tartományi gyűlésének, Bécsben ezek közös delegációjával tárgyalni, vagyis föderalizmust létrehozni — ez szintén lehetséges út lett volna, bár kevésbé egyszerű. De ami jelenleg van: megpróbálni egyeztetni Magyarország történelmi jogait és az összes többi nemzetiség követeléseit, valamint a legműveltebb nép (a német) vezető szerepét és a decentralizáltság elvét, ugyanakkor az erős központi hatalom szükségszerűségét a különálló területek központosításával — mindez olyan eredményt hozott, melyet tömören így lehet jellemezni: kölcsönös ellentmondások összessége."[23]

A cikk írója a továbbiakban a dualizmus parlamenti gyakorlatának nehézkességét vizsgálja, és megállapításait így foglalja össze:

[21] „Vesztnyik Jevropi" id. cikk.
[22] „Vesztnyik Jevropi" „Külföldi Szemle" című rovata 1872. december 1. 785–790.
[23] „Vesztnyik Jevropi" id. cikk.

„Tulajdonképpen a jelenlegi osztrák országgyűlési gyakorlat . . . jogi szempontból vitathatatlanul magasabbrendű, mint a többségi elv, hiszen csak az általános megegyezés és egyhangúság tud létrehozni feltétlenül tiszta joggyakorlatot. Ugyanis valakire olyan kötelezettségeket róni, melyeket ő nem akart magára venni, melyek ellentétben vannak belső meggyőződésével, valójában nem más, mint erőszak. A többségi elv lényegében az erőszak elve, melynek egyetlen közös vonása sincs a tiszta jog fogalmával.

Ugyanakkor a józan ész azt mondja, állandó véleményegyezés lehetetlen. Ha ragaszkodunk az egyhangúság elvéhez, azonnal anarchiával találjuk szembe magunkat, melynek eredményeként még a régebben hozott törvényeknek sem tudunk érvényt szerezni. Másrészt azonban kétségtelen, hogy a természetben mindennek az alapja az erő, és hogy a haladó jog mindig az erő alkalmazása útján született, s vele szemben az egyedüli követelmény csak az lehet, hogy reális legyen, egyértelmű, ezen az úton pedig eljutunk ahhoz a következtetéshez, hogy a jog alapját a többség reális ereje kell alkossa. A nemzetiség – a maga meghatározhatatlanságában – jogi értelemben véve nem személy. Még ha elismerjük is a jelenlegi osztrák gyakorlatnak azon elvét, hogy a nemzetiség jogi értelemben felfogható személynek, akkor is le kell szögezzük, hogy a nemzetiségeknek azon álláspontja, miszerint nem fogadják el a nélkülük hozott határozatokat – enyhén szólva elégge suta. Pedig ez a felfogás az alapja annak a (bocsánat a hasonlatért) híg kásának, melyből a legtöbbet szolgálnak fel azon az »alkotmány-lakomán« ahová Ferenc József, az uralkodó hívta meg Ausztriát, illetve nem is személy szerint ő, hanem az 1859-es és 1860-as évek vereségei."[24]

A dualista berendezkedés azonban a Habsburg-birodalomban, úgy látszik, kiállja az idő próbáját. Így 1873 májusában cikket közöl a lap, melyben ismételten bemutatja olvasóinak ezt a valójában sajátságos politikai berendezkedést.

„A Magyarországgal megkötött kiegyezés betűje szerint az önállóság és teljes egyenlőség elve érvényesül a Monarchia mindkét felében, az Osztrák Birodalomban és a magyar korona alá tartozó területeken is, de nem tér ki a megállapodás az osztrák tartományok belső szervezetének kérdésére. A magyarokkal történt kiegyezésnek körvonalaznia kellett volna – abban a formájában, melyben megkötötték – a kormány politikáját Ciszlajtánia belügyeit illetően is. A helyzet ugyanis az, hogy a kormány elfogadván a dualizmus elvét, azt szentesítette, hogy a magyar korona tartományai nem tartoznak Ausztriához, valamint azt, hogy Magyarország államilag egyenjogú az Osztrák Birodalommal, s csak az uralkodó személye kapcsolja őket össze. Ez a magyar elem szupremáciáját eredményezi Transzlajtániában, melynek következtében természetes igényként kellett volna jelentkezzen az, hogy a Lajtának ezen az oldalán is szigorú szervezeti keretet adjanak az államnak. Pontosabban: ne nemzetek szövetsége legyen ez a terület sem, hanem egységes osztrák állam, vagyis a Monarchia másik fele, ahol a német hegemónia lenne a meghatározó, ahogy a Lajtán túl a magyarok túlsúlya jellemzi a politikát.

Egyébként, ha az Osztrák–Magyar Monarchia egyik felében, Transzlajtániában megtörténik az, hogy minden nemzetiségi elemet egy nép alá rendelnek, és ennek a területnek az országgyűlésén megvalósul az állameszme, ugyanakkor a másik oldalon a nemzetiségek teljes egyenjogúsága vagy esetleg autonómiája jönne létre, akkor a helyzet kiegyen-

[24] „Vesztnyik Jevropi" id. cikk.

létetlensége következtében az Osztrák–Magyar Monarchia magát Magyarország alkotná. A jogar birtokosa Ferenc József császár lenne, aki ura Magyarországnak és a neki alárendelt tartományoknak, valamint néhány kisebb önálló nemzeti egységnek. Ez esetben világos, hogy a lényeget, mindennek a magvát Magyarország alkotná.

Így hát az 1867-es alkotmány, amely a dualista elvre épül, úgy kellene realizálódjon, mint Ausztria különböző népeinek egyezménye, akik feláldozzák nemzeti autonómiájukat Ausztria javára, lemondanak történelmi jogaik teljes visszaállításáról azért, hogy Bécsben létrejöhessen az osztrák egység – mint ahogy Pesten megszületett a magyar . . .

. . . Az elmondottakból is látható, hogy 1861 és 1867 Ausztria egész állami létében mélyen alapvető logikai hiba.

A Reichsratnak, mint szervezetnek, az volt a feladata, hogy a különféle nemzeti érdekeket alárendelje az osztrák egységnek. Ugyanakkor a Reichsrat tagadta ezen tartományok nemzeti parlamentjeinek abszolút jogait akkor, amikor saját összetétele egyenes függvénye volt ezeknek a nemzeti országgyűléseknek.

Az 1867-es alkotmány, a dualista rendszer létezése mindenekelőtt azt követelte, hogy szüntessék meg ezt a nyilvánvaló ellentmondást. Ha tehát az osztrák tartományok összessége államot alkot, nem pedig államok összessége, akkor világos, hogy az országgyűlés tanácskozó testületét a lakosság közvetlen választásai során kikerülő képviselők alkotják, akik a tartományokat képviselik, nem pedig a nemzeti országgyűlés döntéseinek szószólói."[25]

Bár az Osztrák–Magyar Monarchia nem kifejezetten „Nyugat" a „Vesztnyik Jevropi" szemében, de érdeklődése élénk minden Oroszországon kívüli (így a Habsburg-birodalomban lejátszódó) változás iránt.

Ezért nem hagyja szó nélkül gróf Taaffe osztrák miniszterelnöknek 1879-ben meghirdetett programját, melynek egyik sarkalatos pontja volt az ausztriai nemzetiségek egymás közötti megbékítése. Furcsának tűnik a folyóirat álláspontja, hiszen legutóbb idézett elemzésében éppen ezt sürgette. 1882-ben közli hasábjain ezeket a gondolatokat:

„Az eltelt 3 esztendő alatt a program elkeseredett polémiák forrása volt. A minisztérium, az őt támogató politikai pártok és sajtóorgánumok azt bizonygatták, hogy ez a megbékélés valóban megtörtént, az oppozíció és az ellenzéki sajtó pedig arra hozott bizonyítékokat, hogy a minisztérium politikája nemcsak hogy nem békíti össze a nemzetiségeket, de egyre kíméletlenebbé teszi egymás elleni harcukat. Ezt megoldani Ausztria tíz különböző nemzetiségével, melyek Európa három teljesen különálló népcsoportjához tartoznak, eltörölni a köztük régtől fennálló politikai és kulturális eltérések nyomait, olyan feladat, mely ha első látásra vonzónak, egy állami vezető számára méltónak látszik is, figyelmesebben megvizsgálva megvalósíthatatlannak, sőt szükségtelennek tűnik . . .

. . . Megbékíteni csak azokat az elemeket kell, akik éles ellentétben állnak egymással. Ilyen antagonizmus fennállhat Ausztriában a vegyes népességű területeken (pl. Csehországban, Bukovinában, Stájerországban). Ha egyáltalán elfogadjuk a megbékélés lehetőségét, akkor ez csak azt jelenti, hogy minden nemzetiség a közvetlen szomszédjával levő vitás kérdéseit oldja meg . . . Így tehát Taaffe alapvető programja a nemzetiségek ellentéteinek felszámolásával kapcsolatban pontatlan, mivel általánosságban fogalmaz, ugyan-

[25] „Vesztnyik Jevropi" „Külföldi Szemle" című rovata 1873. május 1. 384–385.

akkor teljesíthetetlen is. Nem kevésbé nehéz feladat a különböző ellenséges nemzetiségi politikai pártok közös nevezőre hozása sem. Ezek harcoltak és harcolnak egymással, de nem bizonyos vitás kérdések miatt, hanem a hatalom birtoklásáért. Ezért az osztrák nemzetiségi pártok egymás között sohasem fognak megbékélni, s mindenféle kompromisszum csak kényszer hatására jöhet létre közöttük."[26]

Az orosz polgári-liberális közvélemény szkepszisét tükrözi a dualista berendezkedést illetően a „Vesztnyik Jevropi" is.

„Nem szükségtelen megcáfolni — írja — azokat a hibás nézeteket, melyek szerint az osztrák állam nem eléggé életképes, s ha nem ma, akkor holnap szétesik, mert a jelenlegi osztrák politika a szlávok elnyomására épül.

Aki figyelemmel kíséri Ausztria legújabb történelmét, könnyen meggyőződhet arról, hogy a régi, abszolutizált és centralizált Ausztria visszavonhatatlanul elbukott 1848-ban, de hasonló sors várt a központosítás erőltetését célzó valamennyi politikai kísérletre is. A Sadovánál (Königgrätznél) elszenvedett vereség után a német uralom végérvényesen összeomlott Ausztriában. Most politikáját a történelem menete kellene irányítsa, s ahelyett, hogy a hozzá tartozó nemzetiségeket elnyomná, saját érdekeit kellene hozzájuk igazítsa. A legutóbbi osztrák események azonban ellentmondanak ennek az alapvető elvnek, s nem a kormány politikus lépéseit tükrözik, hanem hibáit és bűneit, melyért az ország drágán fizetett eddig is és fizet ma is.

Az ausztriai lakosság sokfélesége s az osztrák állam kialakulásához vezető sajátos történelmi körülmények miatt a birodalom kormányának — állandóan — gyakrabban, mint bármely más európai országénak, területi viták megoldásával, felkelésekkel, lázadásokkal kellett foglalkoznia, melyek hol itt, hol ott lángoltak fel.

... Az alkotmányt megelőző időszakban nem telt el úgy öt esztendő, hogy a birodalom egyik vagy másik részében ne kellett volna különféle megmozdulásokat elfojtania. Annak a kornak a politikai gyakorlata nem ismert más eszközt a népmozgalmak ellen, mint a durva erőszakot, mint ahogy a gyógyítási tapasztalat is mindenekelőtt az érvágás rendszerét dolgozta ki, a pedagógiai empíria pedig a vesszőnyaláb-elméletet ... Az 1848-as forradalom ütötte az első rést ezen az ideológián, az 1859-es és 1866-os évek hadi kudarcai pedig véglegesen lerombolták a bűntelen „erős kéz" gyógyító hatásába vetett hitet. Az állam egészen új alapokon kezdett átszerveződni, s a népmozgalmakat — legalábbis elméletileg — más szemszögből értékelték. Természetes, hogy a nyílt felkeléseket ezek után is — mint előbb — fegyveres erővel verték le, de már az is jó, hogy az ország jólétét, rendjét nem azzal mérték, hogy hány embert lőttek agyon, akasztottak fel, húztak karóba azok közül, akik az adott politikai rendszer ellen felemelték szavukat ..."[27]

1879-ben Sztaszjulevics maga is foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel a folyóirat hasábjain.

„Európában nincs még egy állam, mely jobban ellentmondana a »nemzetiségek« dicső elvének, mint az Osztrák—Magyar Monarchia.

[26] „Vesztnyik Jevropi" Bécsi tudósítás. „A Taaffe irányítása alatti három év." 1882. jún. 12. 332—336.

[27] „Vesztnyik Jevropi". Bécsi tudósítás. „Ausztria és a balkáni szlávok." 1882. április 12. 381—399.

Valójában divattá vált, hogy filozofálgassunk az »ügyetlen« és »bonyolult« osztrák államapparátus működésén, mely egy birodalmi és két állami kormányból áll, egy birodalmi képviselőtestületből (delegációból) és két állami országgyűlésből (osztrákból és magyarból) és 18 különböző királyság és tartomány országgyűléséből.

Igaz, könnyű elképzelni ésszerűbb, sőt ennél jóval egyszerűbb rendszert is . . . De az osztrák birodalom számára a szétesés veszélyét nem államformájának bonyolultsága, hanem összetételének sokrétűsége jelenti.

Nem megalapozott az a feltevés, hogy ha ennek a birodalomnak az államformáját a végletekig leegyszerűsítenénk, kisebb lenne a széthullás veszélye. Magyarország fellázadásának idején a „dualizmus" még egyáltalán nem volt uralkodó rendszer, de ezzel a lépésével csaknem tönkretette a Habsburg-birodalmat.

. . . Lombard-Velencének sem volt országgyűlése akkor, amikor fellázadt az osztrákok ellen. A forma bonyolultsága nem akadályozza a szervezet szilárdságát! Vegyük például az Egyesült Államokat. Itt van állami kormány és kongresszus, emellett 37 kormány, és az államok képviselete. A Német Birodalomban is van központi kormány (az uralkodó, a kancellár és a szövetségi tanács), valamint a birodalmi gyűlés, és ehhez még 23 kormány és nemzeti országgyűlés, melyek közül soknak két háza is van. Nagy-Britannia Egyesült Királysága, Írországgal, az Indiai Birodalommal és a gyarmati kormányokkal szintén nem alkot egyszerű rendszert. Ezekkel a példákkal összehasonlítva az osztrák szisztéma egyáltalán nem egyedi, és önmagában véve nem is lenne veszedelmes. Nem ez a veszélyes, hanem az osztrák birodalom összetétele. De ez is csak attól kezdve vált veszélyessé, mióta az európai népek a nacionalizmus kártékony eszméjét magukévá tették.

Ez az elv mintha szándékosan csak azért jött volna létre, hogy a civilizáció eredményeit, a népek közötti, az eszmék közösségéből eredő szolidaritást, az erkölcsöt, a kölcsönös gazdasági egymásrautaltságot figyelmen kívül hagyva — a korszellemmel ellentétben — Európa népei között a háborúskodás légkörét szítva fokozza mindnyájunk közös törekvése ellenére a fegyverkezést, melynek gyakorlatilag semmi haszna nincs.

A »nacionalizmus« szellemében van valami mesterkélt, kigondolt, melyet jelen századunk szült, és melyet mintha kizárólag azzal a célzattal alkottak volna, hogy a civilizáció sikereiből eredő reális eredmények ellen hasson. Ez az elv azon az önkényes s általában megvalósíthatatlan elképzelésen alapul, hogy minden nemzetnek, mint szervezetnek, joga van a független és teljes politikai létre, s hogy minden államnak csak egyetlen nemzet kifejezőjének kell lenni.

Ez az elv már csak azért is megvalósíthatatlan, mert a nemzetiségek nagyon különbözőek számukat tekintve, vannak nagyok és kicsik, és a nagy nemzetek, állammá egyesülve, tagadni fogják a kisebbek jogait, elnyomják a gyengébbeket. A nemzetiségi elv pillanatnyi megvalósíthatósága tehát tagadja lényegét . . . A nacionalizmus eszméjének realizálódása először is lehetetlen azért, mert az erős nemzetiségek nem engedik meg a gyengébbeknek, hogy elszakadjanak tőlük, hanem éppen arra törekednek, hogy elnyeljék őket. Másodszor lehetetlen elméletileg is, mert a letelepedés kevert, nehéz megállapítani pontosan, hol ér véget egy népcsoport, hol kezdődik egy provinciális változata, hol ér véget a nyelv (mely a nemzetiség fő meghatározója), és hol kezdődik egy tájjellegű variánsa.

Ezek után érthető, hogy a nemzetiségi elv megvalósítását követelő népcsoportok között a legkevésbé stabil azon államok helyzete, melynek lakói különböző néptörzshöz tartoznak, és különösen veszélyes ott, ahol egyetlen nemzetiség sem elégedett, mert itt

erőszakkal tartja egy a többit függésben (ezzel aztán végképp megsértve a nemzetiségi elvet).

... Pontosan ez a helyzet az Osztrák–Magyar Monarchiában. Ezért aztán nem államformájának bonyolultságában,» esetlenségében -, hanem egymást közömbösítő cselekedeteiben rejlik rá nézve a veszély. Belső élete instabilitásának okát tehát e veszedelmes elvben kell látnunk, ugyanakkor állandóan fennáll annak a veszélye is, hogy egyik vagy másik irányban elmozdul: a bürokratikus centralizmustól a föderalizmus irányában, aztán akár visszafelé is."[28]

Miből adódik egy orosz liberális folyóirat szerkesztő-kiadója esetében ez a kiáltó antinacionalizmus? Valószínűleg abból, hogy ő mint „nyugatos" elképzeléseket valló, határozott koncepciójú gondolkodó, minden elhatárolódásnak, politikai befelé fordulásnak ellensége volt. A nacionalizmus legfőbb jellemzőjének pedig éppen ezt tekintette, s így egyfelől magyarázatot nyer ellenérzése. Másrészt kifejezi ez az álláspont azt a nagyon is valós veszélyérzetet, melyet a soknemzetiségű cári Oroszország egyik viszonylag messzire látó közéleti személyisége kellett érezzen az egész korszakban: nevezetesen, hogy a Romanovok trónját is megingathatják a rendezetlen nemzetiségi kérdések, illetve az ezek kapcsán kibontakozó mozgalmak.

1878 júliusától bekövetkezik Bosznia-Hercegovina megszállása, melyre így reagál az újság:

„... Bosznia és Hercegovina lakóiról a kormánykörökben (ti. az osztrákoknál) a legképtelenebb elképzelései voltak. Ha csak azt hallottuk volna, hogyan nyilatkoztak osztrák miniszterek Bosznia és Hercegovina lakóiról, azt gondolhatnánk, hogy itt valamiféle vad néptörzsről van szó. ... Kálnoky, a magyar delegáció egyik tagja ezt mondta: • Ebben az országban az utóbbi tíz esztendőben egy olyan nagy létszámú osztály alakult ki, mely csak politikával és politikai agitációval foglalkozik úgy, mintha ipart üzne, és ez olyan életet biztosít számára, melyben nem kell dolgoznia. Ezek a forradalmárok hivatalból agitálnak s fognak agitálni mindenféle hatalom ellen, attól függetlenül, hogy az török, osztrák, vagy valami más. Ellenségei minden politikai rendszernek, azért, mert ha rend lenne, nem tudnák tovább folytatni ezt a tevékenységüket.• stb ... stb ... Még ennél is érdekesebb az, amit a birodalmi hadügyminiszter, H. Rheydt mondott: • A keleti népek nem ismerik el országuk felett egyetlen olyan államnak a hatalmát sem, amelyik nem fegyverrel kényszerítette függőségbe őket.•...

Akárhogy is volt, az tény, hogy kormánykörökben az a vélemény alakult ki, hogy az elfoglalt területeken más politikát kell alkalmazni, mint a birodalom többi tartományában. Olyan politika szükséges, mely képes gátat vetni az ellenséges agitációnak, megtöri a külföldi propagandát, kiirtja a parasztok kommunisztikus törekvéseit stb. Ha már egyszer a kormány ilyen álláspontra helyezkedett, csak egy lépést kellett tennie, hogy visszatérjen az alkotmány előtti idők Ausztriájának tradíciójához, az • erős kéz • politika hirdetéséhez. Meg is tette ezt a lépést, és – bármilyen hihetetlen is – nem volt senki, aki a parlamentben vagy a sajtóban felemelte volna szavát ez ellen. Minden párt, a liberális és a klerikális is, a cseh is és a lengyel is láthatóan beleegyezett • a piori• abba, hogy a rend helyre-

[28] „Vesztnyik Jevropi", „Inosztrannaja pobtyika i avsztro–vengerszkije gyela" (M. M. Sztaszjulevics) 1879. szeptember 438–448.

állítása érdekében az elfoglalt területen szükség van arra az eszközre, mellyel a régi Ausztria hiába igyekezett rendre tanítani hol a liberálisokat, hol a cseheket, hol a lengyeleket. A pártok Ausztria egész keleti politikájával kapcsolatban ellentétes nézeteket vallottak abban, hogy célravezető-e az okkupáció, kell-e segítséget kérni a lakosság egyik vagy másik részétől, de senki nem kételkedett az erős kéz politikájának helyességében."[29]

Láthatóan mérsékelt formában, de kritikus módon fejezi ki a cikk az „erős kéz" politika iránti ellenérzését – s ezen nem kizárólag az osztrák viszonyok bírálatát értették az olvasók sem.

Milyennek látta hát az Osztrák–Magyar Monarchiát az orosz polgári liberális közvélemény? Ellentmondásosnak, bonyolultnak, nem kielégítőnek – mégis, bizonyos szempontból irigylésre méltónak. Legalábbis a „duó" számára jónak, sőt, Magyarország esetében túlságosan kedvezőnek. Hiszen alkotmányt kaptak a magyarok, viszonylagos politikai önállóságot, s bizonyos mértékig támogatást a nemzetiségek elnyomásához így gyakorlatilag a nemzetállam külső jegyeivel rendelkeztek, bár a francia értelemben vett „nation"-eszme hangsúlyozása lehetetlennek bizonyult Bécs miatt, a német nacionalizmus alapeszméjének, a kultúrfölény hangsúlyozásának pedig az itt őslakos nemzetiségek hasonló elvei szabtak határt.

A nacionalizmus „fantazmagóriáit" lenéző, elítélő liberális orosz polgárság amolyan csodabogárnak tekintette ezt a képződményt, s a tudományosság kimért hangnemének nehezen engedelmeskedő gondolatait igyekezett terjeszteni olvasói körében, kifejtve ezzel egyidőben a klasszikus alkotmányos rend iránti mélységes szimpátiáját is.

A szervezetének bonyolultságában nem kevésbé látványos, de alkotmányos keretek közt élő brit birodalom, vagy az Egyesült Államok, mint távoli ábránd lebegtek a cikkek írói előtt, a belső rend, a szilárdság szimbólumaiként. Nyilvánvaló, hogy ezeket az államokat direkt módon Oroszországgal összehasonlítani lehetetlen lett volna, ezért kapcsolódott be az Osztrák–Magyar Monarchia kérdése a lap gondolatkörébe. Nem véletlen az, hogy csak több évvel a tényleges megállapodás létrejötte után jelent meg az első cikk a témáról, hiszen közvetlenül a kiegyezést követő időszakban Oroszország belső problémái minden egyebet háttérbe szorítottak az orosz közvéleményben, s csak a belső viszonyokkal való foglalkozás lehetőségeinek szűkülése után fordították a lap vezető publicistái tekintetüket külföld felé.

Szerény az a szerep, melyet történelmünk nagy sorsfordulója játszik Oroszország közgondolkodásában, de ha az ellenkező oldalt vizsgáljuk, még ennél is kevesebb pozitívumot találunk. A valódi orosz viszonyok lényegét tekintve a magyar közvélemény még annyira sem volt tájékozott, mint amennyire azok tudomást szerezhettek rólunk. Természetes, hogy szinte valamennyi sajtótermék foglalkozik a Monarchia-kérdéssel, vagy később a nemzetiségi problémákkal, politikai-diplomáciai kapcsolatokkal, de mindegyik azt a vonását emeli ki ezeknek a kérdéseknek, mely leginkább megfelel politikai orientációjának. Azt is le kell szögezni, hogy a dualizmus kora az Osztrák–Magyar Monarchiában valamennyi orosz politikai irányvonalnak tudott valami „érdekességet" nyújtani.

[29] „Vesztnyik Jevropi". Bécsi tudósítás. „Ausztria és a balkáni szlávok" 1882. április 12. 396–399.

hiszen nem kétséges, hogy ez volt az az időszak, mely egész gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésünkben az egyik legproblematikusabb. S ha ezek a gondok csak részleteiben tükröződnek is egy más nemzet gondolatvilágában, bármilyen következtetéseket vonnak is le ott ezekkel kapcsolatban – az újságírás teljesítette a rá rótt feladatot: tájékoztatott, állást foglalt, alakította olvasói szemléletét. Ennek a szemléletnek a tanulmányozása pedig a korszak több oldalról való megismerését teszi lehetővé.

A 70-es évektől kezdve a „Vesztnyik Jevropi" szilárdan tartotta különleges helyét az orosz olvasóközönség körében. Állandó előfizetői voltak a professzori és hivatalnok körök képviselői, akik Oroszország adminisztratív-irányító hierarchiájában gyakran egészen magas funkciót töltöttek be. Néha még a cári család tagjai is érdeklődést tanúsítottak a lap témái iránt.[30]

A 70-es évek közepére a „Vesztnyik Jevropi" példányszáma abban az időszakban igen impozánsnak számító méretet öltött, 8 ezerre emelkedett. Mégis, a 80-as évektől kezdve Sztaszjulevics kiadványának tekintélye az orosz társadalomban fokozatosan hanyatlott.[31]

Ennek egyik oka, hogy az 1880-as években erősödött a cenzúra, s a „Vesztnyik Jevropi"-t sem mentette meg mérsékelt hangneme. Sztaszjulevicset két alkalommal figyelmeztette a belügyminiszter néhány kijelentés nemkívánatos volta miatt.

Az olvasók érdeklődésének csökkenése a „Vesztnyik Jevropi" iránt másrészt azzal magyarázható, hogy fokozatosan elveszítette haladó társadalmi „arculatát" és egyre inkább szűk „céhlappá" vált, a hivatalnok és értelmiségi körök folyóiratává. A századfordulón elszürkült, jellegtelen folyóirat, melynek se olvasótábora, se hitele nincs többé.

Az egyik cenzor, amikor 1902-ben az elöljáróság kérdezte, hogy milyen a lap irányvonala, rámutatott egyik leglényegesebb vonására: „. . . nyugodt, akadémikus, doktori és gyakran unalmas hangnemű". „Ebből a szempontból – tette hozzá a cári cenzor – éppen a cikkek »hangneme« az, ami a tartalom mellett a néha nagyon is elkerülhetetlennek látszó összeomlástól megmentette a folyóiratot."[32]

Az 1905–07-es forradalom idején a „Vesztnyik Jevropi" üdvözölte az október 17-i cári manifesztumot, mely bizonyos „szabadságot" adott. A lap szerkesztősége a cári kormányzatnak ezt a kényszerű intézkedését „csodálatos történelmi cselekedetnek" minősítette, mely Oroszországot az alkotmányos monarchiához vitte közelebb. Ettől kezdve a folyóirat nyíltan az oktobristák és kadetok politikai programját követte.

[30] 1880 januárjában Turgenyev ezt írja Párizsból Sztaszjulevicsnek: „Apropó, találja ki, hogy ki beszélt velem a napokban a »Vesztnyik Jevropiról« és irányzatáról a legelismerőbb szavakkal! Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg, akivel Hünzburgban fácánra vadásztam." (M. M. Sztaszjulevics i jego szovremennyiki v ih perepiszke. Sztaszjulevics és kortársai levelezése. Szerk. M. K. Lemke. Szpb. 1912. 177.)

[31] Ebben a tekintetben igen tanulságos a következő eset. 1884 áprilisában a cári kormányzat parancsára betiltották az „Otyecsesztvennije Zapiszki" című folyóiratot, Szaltikov-Scsedrin a „Russzkaja Miszl" szerkesztőségének és még néhány más folyóiratnak felkínálta, hogy vállalja magára az előfizetők kielégítését. Mint ahogy azt a dokumentumok bizonyítják, az „Otyecsesztvennije Zapiszki" hétezer előfizetője közül a „Russzkaja Miszl" című kívánták előfizetni négy és félezren, a „Nabljudatyelt" kérték 1300-an, a „Vesztnyik Jevropi"-t 100-an (!), a „Gyelo"-t pedig 50-en. A többit (mintegy ezret) pénzzel kártalanították.

[32] Ocserki . . . II. kötet. 372.

Az 1917-es polgári demokratikus forradalom győzelme után a „Vesztnyik Jevropi" a többi burzsoá kiadvánnyal együtt támogatta az Ideiglenes Kormányt. A lap helyeselte a Kornyilov-lázadást, aktív harcot folytatott a bolsevik párt ellen. 1918-ban ellenforradalmi tevékenysége miatt a „Vesztnyik Jevropi"-t a szovjet kormány betiltotta.

Ily dicstelenül végződött Oroszország egyik legszámottevőbb polgári liberális lapjának a működése, mely azonban a 19. század második felében, virágzása idején nagymértékben hozzájárult a Monarchia-kép alakításához az orosz olvasóközönség körében.

Tilhanyi János

A MAGYAR–NÉMET IDEGENFORGALOM TÖRTÉNETÉHEZ (1933–1944)

1. A magyar idegenforgalom szervezete és tevékenysége a harmincas évektől a felszabadulásig

A magyar idegenforgalom méretei nem voltak hasonlíthatók a klasszikus idegenforgalmi országok turistaforgalmához. Mindamellett a magyar idegenforgalomnak is megvolt a maga jelentősége már az első világháború előtt, majd a két világháború között. Az idegenforgalom általában nemzetközi és hazai turistaforgalomra oszlik. Az idegenforgalomban számos tényező együttes hatása érvényesül: kulturális, politikai, gazdasági, történelmi és egyéb tényezők, amelyeket összességében nem lehet különválasztani az adott ország politikai, gazdasági, társadalmi viszonyaitól. Az említett tényezők közül némelyek időnként nagyobb, máskor kisebb jelentőségre tesznek szert, aszerint, hogy az idegenforgalom szempontjából vizsgált országokban milyenek a politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok, és milyen aktuális nemzetközi összefüggések érvényesülnek. A magyar idegenforgalom a két világháború között alakult ki szervezetileg. A Tanácsköztársaság leverése utáni években bizonyos kezdeti lépések történtek. 1923-ban gróf Apponyi Albert elnökletével megalakult a Budapest Fürdőváros Egyesület, de még ezt megelőzően (1916) létrehozták a Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatalát. A korábbi szakirodalom 1924-et tekinti a háború utáni szervezett idegenforgalom megindulása esztendejének, mivel ekkor kapcsolták be az európai irodák Budapestet úticéljaikba. 1925-ben megalakult a Magyar Külügyi Társaság Idegenforgalmi Szakosztálya. 1926-ban a Duna Szövetség, 1927-ben a Magyar Királyi Államvasutak Menetjegyirodája, 1928-ban a Kereskedelmi Minisztérium fennhatósága alatt létrehozták az Országos Idegenforgalmi Tanácsot. Ennek titkársága lett az a központi állami szerv, amelynek feladatává tették az idegenforgalom összefogását. 1928 óta vettek részt kormányzati szervek aktívan az idegenforgalom irányításában. 1929–33 között a gazdasági világválság hatásai, valamint a devizakorlátozások okoztak nehézségeket. 1934-ben megalakult a Budapesti Nemzetközi Gyógy- és Üdülőhelyi Bizottság, 1936-ban az Országos Idegenforgalmi Tanács Titkársága Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatallá alakul át (OMIH). 1936-ra kialakul a Horthy-korszak idegenforgalmának szervezete: az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal (OMIH); Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatala; a Budapesti Központi Gyógy- és Üdülőhelyi Bizottság és az IBUSZ. Ezen belül különösen a Székesfővárosi Idegenforgalmi Hivatal fejtett ki szervező- és propagandatevékenységet. A szervezett idegenforgalom szempontjából legfontosabb az IBUSZ volt. A magyar idegenforgalom első világháború utáni kezdeti tevékenységét a konszolidációnak az idegenforgalom eszközeivel való elősegítése jellemezte.

Németország szerepe már a harmincas évek elején fontos volt a magyar idegenforgalomban. A náciznus hatalomra jutása után a magyar kormányok külpolitikai törekvéseivel alapjában összhangban alakult ki a magyar idegenforgalom egyre erősödő német orientációjának súlya, amely később döntő befolyást ért el. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a magyar idegenforgalom vezető szerveinek és vezetőinek tevékenységén végigvonul

a területi revíziónak az idegenforgalom eszközeivel való elősegítése. A magyar idegenforgalomban kiemelkedő szerepet töltött be Budapest, az összutazók mintegy 90%-a látogatott el ide, és csak kb. 10%-a kereste fel a Balatont. Budapest mindig kétségkívül nagyobb szerepet játszott Magyarország idegenforgalmában, mint más európai fővárosok saját országukban. (Földrajzi fekvés, értékes gyógyforrások, a magyar konyha, kulturális értékek, vendégszeretet.).

Egyes európai országokból és az USA-ból 1930–43 között budapesti szállodákban és penziókban megszállt vendégekről a Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatala statisztikai adatokat tett közzé. Ezeket bizonyos fenntartással kell fogadni.[1]

Vizsgálódásunk szempontjából bizonyos következtetések levonhatók az érkezettek száma alapján. A magyar idegenforgalom szerény méreteit tükrözi az a tény, hogy 1930–43 között összesen 1 400 000 külföldi érkezett Budapestre. Ezeknek megoszlása: 325,2 ezer német (1938-tól az osztrák beutazókkal együtt), 351 ezer csehszlovák és román (lényegében rokonlátogatók), 189,2 ezer osztrák (1930–37 között), 297,9 ezer egyéb (francia, jugoszláv, lengyel stb.), 81,3 ezer olasz, 75,3 ezer az USA-ból, 69 ezer angol beutazó. (Az idegenforgalom gazdasági eredményeit a vendégéjszakákból reálisabban lehet lemérni, ezzel a későbbiekben foglalkozunk.)

A budapesti idegenforgalom csúcspontja az 1937-es év volt, utána az Anschluss új helyzetet teremtett, a Felvidék visszacsatolása pedig a rokonlátogatói külföldi idegenforgalom méreteit változtatta meg. A német, osztrák, csehszlovák, román, angol, olasz, amerikai és egyéb (francia, jugoszláv, lengyel stb.) turisták 1930–43 közötti érkezéséből megállapítható, hogy 1937-ig az osztrák beutazók álltak az első helyen, és részesedésük az összbeutazók 17–25%-a között ingadozott. Németországból 1933-ban az összes külföldi utas 11%-a érkezett Budapestre, korábban 14–16%. 1935-től állandóan növekvő arányt elfoglalva, 1943-ban az erősen csökkent nemzetközi idegenforgalomnak 54%-át a német beutazók reprezentálták. Az Olaszországból érkezettek száma csekély volt (3,8–7%), és főként szervezett formában beutazó olasz turistacsoportokból, fiatalokból (pl. diákok) állt. Angliából 0,6–9%-ot tettek ki az érkező turisták. A csúcsév 1937 volt, elsősorban a walesi herceg két budapesti látogatásának (1935 elején, valamint szeptemberben) hatására. Az Egyesült Államokból 0,8%–10% turista érkezett – (az adatokból nem tűnik ki a kivándorolt magyarok aránya). Ha a Csehszlovákiából és Romániából érkezetteket együttesen kezeljük, úgy 12,5%–37%-ig részesedtek a budapesti beutazásokból. Ezeknek jelentős része rokonlátogató volt, amit az is bizonyít, hogy a bécsi döntés utáni statisztikákban már jelentéktelen e két ország beutazási aránya. Viszonylag nagy létszámú az egyéb (francia, jugoszláv, lengyel) beutazók részesedése (3,5–25%). Az országmegoszlás is mutatja, hogy az európai politikai események hatása hogyan jelentkezik a beutazó külföldiek számarányának alakulásában. Szakkörök a német fasizmus előretörésével kapcsolatos helyzetből azt a tanulságot vonták le, hogy „. . . a magyarok helyzete e tekintetben

[1] Az idegenforgalmi adatgyűjtés nem volt egységes a Horthy Magyarországon. Elsősorban a Budapestre érkezőkről gyűjtöttek adatokat, a magánlakásokban megszálló beutazókét a rendőrségi adatokból rögzítették, egyéb városokról, idegenforgalmi helyekről nem vezettek statisztikát. A Balaton és Balaton környék idegenforgalmáról a Balatoni Intéző Bizottság 1932 óta vezetett statisztikát. Viszonylag részletesebb adatgyűjtéseket a Székesfővárosi Idegenforgalmi Hivatal végzett és publikált a Horthy-korszak alatt.

nem kedvezőtlen, mert a Németországon és Olaszországon keresztül való utazást elkerülni kívánó turisták forgalmában 1938 során már bekövetkezett és 1939 év során valószínűleg még fokozódó visszaesésért a szomszédos baráti országokból, valamint Olaszországból származó és 1939 év során emelkedő irányzatú forgalom legalábbis mennyiség tekintetében kárpótlást nyújthat."[2]

Ezekben az években a német turisták nemcsak Magyarországot keresték fel növekvő számban, hanem a délkelet-európai országokat is. Jugoszláviában pl. 1939 első nyolc hónapjában 56%-kal több német fordult meg, mint egy évvel korábban. Mindezt nem lehet véletlennek tekinteni: a német kiutazás fokozása a délkelet-európai országokba szorosan összefüggött az e térséggel kapcsolatos német hatalmi politikai törekvésekkel. A magyar idegenforgalom vezetői lényegében elősegítették a rendszer külpolitikai törekvéseit az idegenforgalom nem lebecsülendő lehetőségével.

Nem célunk itt, hogy a belföldi idegenforgalommal is foglalkozzunk, amely Magyarországon a két világháború között – néhány látványos eseménytől eltekintve – jelentéktelen volt. (Az első magyar nyelvű prospektus csak 1938-ban jelent meg). Az idegenforgalom egyébként vonzotta mindazokat a személyeket és tényezőket, akik és amelyek anyagi előnyöket és a reprezentálás lehetőségeit ismerték fel abban. Az idegenforgalom terén számos korrupciós botrány zajlott le a 25 év alatt: a lillafüredi Palota Szálló építkezése 1929-ben; magas állású MÁV-tisztviselők nagy jövedelmű nyugdíjas állása és az avval járó „mellékesek" az IBUSZ-nál; a Duna Szövetség tevékenysége. Ezek közül többről országgyűlési interpelláció hangzott el. A Parlament 1934. június 5-i ülésén Györki Imre szociáldemokrata képviselő interpellált a Duna Szövetség ügyében. A Szövetség, alapszabálya szerint azzal a céllal alakult meg, hogy érdekkapcsolatokat létesítsen a Duna menti gyógyfürdők, üdülőhelyek között, és elősegítse a dunai idegenforgalom fellendülését. Az interpelláló képviselő szerint az utazások támogatására 500 945 pengő állt a Szövetség rendelkezésére, ebből 300 000 pengőt elsikkasztottak.[3]

Az 1937-es év nemzetközi idegenforgalma volt a két világháború között a legjelentősebb. Az IBUSZ vezérigazgatója – aki már korábban csodálta a német idegenforgalom szervezettségi fokát – külön leszögezte annak jelentőségét, hogy Németország a Magyar-

[2] A Magyar Gazdasági Kutatóintézet jelentése Magyarország idegenforgalmáról 1939 első harmadában. A jelentés megállapítja továbbá: „A budapesti szállodákban és penziókban 1939 első négy hónapjában megszállott külföldiek származási országok szerint való megoszlását vizsgálva, . . . szemünkbe ötlik, hogy a nemzetközi politikai feszültségnek megfelelően a politikai szimpátiák és antipátiák milyen nagy szerepet játszanak a forgalom kialakításában. A Magyarországra érkezett külföldiek közül, ha csak az idegenforgalom szempontjából legjelentősebb országokat tekintjük, csak a régi Birodalomból érkezett németek és az olaszok száma és tartózkodási ideje emelkedett számottevően." (8.)

[3] Györki interpellációjában külön foglalkozott Pekár Gyulának, a Szövetség elnökének, a Horthy-korszak ismert közéleti tényezőjének személyes tevékenységével. Hangsúlyozta, hogy a Szövetség a külügyminiszternél kieszközölte: A Duna Szövetség olyan igazolványokat hozott forgalomba, amelyek alapján a külföldi állampolgárok kedvezményes áron jutottak vízumhoz. Ezen a címen 280 ezer pengő bevételéhez jutott a Duna Szövetség. 1932 végén érkezett feljelentés Budapest polgármesteréhez. Az uatok a belügyminiszterhez is felkerültek, de semmi eredmény nem született. A kérdéshez Pekár Gyula személye miatt volt nehéz hozzányúlni. Keresztes-Fischer belügyminiszter válaszában „állítólagos" visszaélésekről beszélt, megígérte, hogy kivizsgálja azokat. Az Országgyűlés későbbi naplóiban nincs nyoma e vizsgálatok eredményének. Országgyűlési Képviselőház 287. sz. ülése, 1934. jún. 4.

ország felé irányuló utazásokat lényegében nem korlátozza, jóllehet azokat általában erősen visszafogta.[4] Ebben az évben nemzetközi Fürdőügyi Kongresszust is tartottak Budapesten.

Ausztria annektálása jelentős visszaesést okozott a magyar idegenforgalomban. 1938 márciusa után sokkal kevesebb angol, francia, amerikai turista kereste fel Ausztriát, mint a korábbi években, mikor az utazók bécsi tartózkodásukat általában kiegészítették néhány napos budapesti kirándulással. Május végén az Eucharisztikus Világkongresszust rendezték meg Budapesten, amelynek külpolitikai jelentőségét a sajtó, a kormányszervek kiemelték. Októberben rendezték az AGOT (Nagy Nemzeti Utazási és Idegenforgalmi Irodák) és a FIAV (Magánutazási Irodák Szövetsége) budapesti kongresszusát. Ebben az évben a Nemzeti Munkaközpont „becsüld a munkát" szabadidő szervezete tanulmányi kirándulást szervezett Rómába, Mussolini is fogadta a delegációt. A vitéz Marton Béla által vezetett Nemzeti Munkaközpont a német Kraft durch Freude és az olasz Dopolavoro mozgalommal tartott fenn szoros kapcsolatokat és Magyarországon elsősorban a munkások között akart tömegmozgalmat szervezni.

1939. szeptember 1. után a budapesti látogató statisztika jelentős visszaesést mutatott: 1938-ban 128,7 ezer külföldi érkezett a fővárosba, 1939-ben ez a szám 111,9 ezer, 1940-ben 64,7 ezer, 1941-ben 48,5 ezer, 1942-ben 48,8 ezer, 1943-ban 37,7 ezerre csökkent. A háborús idegenforgalom tulajdonképpen ellentétes fogalmak párosításának tűnik, de amint azt később látni fogjuk, egyáltalán nem egymást kizáró fogalmak, mert a világháborús Európában, elsősorban a náci Németországban, az idegenforgalmi gépezetet teljes mértékben a háború szolgálatába állították. Magyarország számára az 1939-től kezdődő háborús időszak idegenforgalma a német befolyás egyre erősebb növekedését eredményezte. A magyar idegenforgalom vezetői azt az álláspontot képviselték, hogy az idegenforgalmi tevékenységet és propagandát minden erővel fenn kell tartani. Számoltak azzal, hogy sem az északi semleges államoktól, sem pedig a háborút viselő területekről komoly beutazások nem várhatók. Igyekeztek 1939-ben Jugoszláviát, általában a Balkánt és a Közel-Keletet szemügyre venni abban a reményben, hogy onnan bizonyos beutazásokkal ellensúlyozhatják a kiesett forgalmat. A belföldi idegenforgalom fokozott fejlesztését is célul tűzték ki, hangsúlyozva, hogy a Felvidékkel, Kárpátaljával és később Erdéllyel megnövekedett Magyarország belső idegenforgalmi lehetőségei arra alapot adnak. Még 1942-ben is foglalkoztak a Balkán jelentőségével, amely számára a legnagyobb vonzerő Budapest lenne. A Balkánról szóló kiadványokban hangsúlyozták Magyarország kultúrfölényét.[5]

A magyar idegenforgalom vezető szerveinek és személyeinek tevékenysége az egyre fokozódó német behatolás során, hasonlóan a mind jobbra tolódó kormányokéhoz, az volt, hogy Németország politikájának és törekvéseinek az idegenforgalom terén történő alátámasztásával, a németekkel való katonai és politikai szövetség jelentőségét segítsék aláhúzni. Azt a tényt, hogy a Felvidéket, Kárpátalját és Erdélyt a németek segítségével kapta vissza Magyarország, a németekkel való szövetség eredményeként hangsúlyozták. A Szovjetuniótól való félelem, a „keresztény magyar kultúra" védelme, a „magyar nemzeti értékek" megóvása képezték a magyar idegenforgalmi szervek és vezetői tevékenységének

[4] *Bársony:* Az 1937 évi idegenforgalom. A magyar idegenforgalom évkönyve 1938. 46.
[5] *Markos Béla:* Magyar idegenforgalom és a Balkán. 1942. Balkán-füzetek.

alapját, és tették őket fokozatosan a német idegenforgalmi törekvések, célkitűzések kiszolgálóivá.

A szakmunkák a magyar idegenforgalom két világháború közötti gazdasági eredményeinek kizárólag a devizakitermelési oldalát hangsúlyozták. A statisztikai adatokban egyforma értékűnek jelölték a különböző relációkból beérkezett turisták által elköltött összegeket, aranypengőben mutatták ki, jóllehet a származási országok valuta szempontból távolról sem voltak azonos értékűek. A Németországból érkezett utasok magyarországi tartózkodási költségei 1933 után végső soron Németország kliring-adósságát növelték, lényegében ugyanilyen értékű volt az Olaszországból érkezett turistaforgalom is. Mindehhez hozzájárult a relative nagyszámú csehszlovákiai és romániai rokonlátogatók beutazása, akik deviza szempontból nem voltak értékes turistáknak tekinthetők. A tulajdonképpeni „szabaddevizás" értékű turizmust az angol, francia, amerikai és skandináv turisták kiadásai tették ki, ez azonban nem volt jelentős. A Horthy-korszakban a magyar idegenforgalmi mérleg mindig passzív volt, ez természetes is, hiszen az összkiutazók (közöttük az arisztokrácia és a nagypolgárság jelentős kiadással járó utazásai) lényegesen meghaladták a beutazások során kitermelt devizát.[6]

Ma már szinte érthetetlen, hogy a korszak legbefolyásosabb idegenforgalmi szakértői, (elsősorban dr. Markos Béla, a Székesfővárosi Idegenforgalmi Hivatal vezetője) publikációikban az idegenforgalmat mint valami „aranybányát" népszerűsítették, amely a magyar külkereskedelem tekintélyes alkotóeleme — ami a devizakitermelést illeti. Ugyanakkor a Magyar Gazdaságkutató Intézet „Magyarország idegenforgalmi mérlege" című összeállítása az 1932—1937 évek aktív és passzív idegenforgalmának egyenlegét minden évben passzívumnal mutatta ki. (1935: 6,6; 1936: 9,4 millió pengő; 1932, 1933, 1934, 1937: 11,2—22,2 millió közötti passzívum).[7] Még markánsabban foglalkozik a passzív idegenforgalmi szaldóval dr. Szigeti Gyula a Magyar Statisztika Szemle 1937. februári számában: Nemzeti Bank-adatok alapján végzett számításokat a kiutazásokról is, és mutatott ki ennek alapján jelentős passzív mérleget 1935 májusa és 1936 májusa között.[8]

Magyarország az első világháború után, különösen a gazdasági válság éveiben, agrártermékeinek számos piacát elvesztette. A belföldi élelmiszerárak erősen visszaestek, és így Magyarország a beutazó turisták számára „olcsó" ország lett. A helyzetet bonyolította a kötött devizagazdálkodás bevezetése és az 1931. július 14-én elrendelt bankzárlat. Kormányrendelkezéssel (4500 — 31 M. E. sz.) beszüntették a külföldi fizetőeszközök, valuták és devizák tőzsdei forgalmát, életbe léptették a Nemzeti Bank hivatalos árfolyamjegyzéseit. Ez volt a devizagazdálkodás alapvető intézkedése. Szabályozták az utasforgalomban kivihető pénz- és pénz-helyettesítő eszközök nagyságrendjét. További rendelkezések a külföldi követelések, fizetőeszközök és értékpapírok bejelentésére, a külföldi tartozásokra, a vasúti és hálókocsi jegyekre stb. vonatkoztak.

[6] A kiutazókról egységes elvek alapján összeállított központi statisztikai kiadványok nem jelentek meg. A kiutazás deviza szempontból lényeges méreteire következtetni lehet a „Társaság" c. folyóirat alapján is, amelynek számai a magyar uralkodó osztály tagjainak külföldi tartózkodásairól rendszeresen beszámoltak.

[7] A Magyar Gazdaságkutató Intézet jelentése Magyarország idegenforgalmáról az 1938 évben.

[8] *Szigeti Gyula* Magyarország passzív idegenforgalma 1935 május 20-tól 1936. május 19-ig. Magyar Statisztikai Szemle 1937. február 21 113.

Az 1931. évi bankzárlat következményeként lépték életbe a kliring-forgalmat. Az idegenforgalomban a Nemzeti Bank engedélyezte a társasutazások, különvonatok kompenzációs alapon történő megszervezését. A MÁV különleges kedvezményt kapott. A nemzetközi cserevonat ekkor vált népszerű utazási formává több országgal. (Az utazási irodák „kitermelték" csoportok fogadásából az általuk küldött csoportok utazási költségét és a zsebpénzt.) Ez a kompenzációs lehetőség 1935 júniusáig állt fenn, ekkor a Nemzeti Bank beszüntette a kompenzációs utazásokat, és az idegenforgalom a kliring-elszámolások része lett. A cserevonatokat tehát „O"-szaldós egyenleggel kellett lebonyolítani. Az olasz utazási irodákkal ez így is történt, a német forgalomban magyar követeléssel zárult, amelyet – mint más utazási passzívumot – a Birodalmi Bank soha nem egyenlített ki.

1931–1938 között a magyar pénzügyi szervek azt is lehetővé tették, hogy a külföldön vásárolt magyar bankjegyköveteléseket Magyarországon turistacélra felhasználják. Ezekre az ún. „zárolt pengőkre" építve ugyancsak lehetőség nyílott bizonyos beutazó idegenforgalom szervezésére: az IBUSZ ellátásos jegyfüzeteket bocsátott ki. (Mindamellett az utasok jobban kedvelték a teljesen készpénzre szóló utazási csekkeket.)

A húszas években indult meg az aktív idegenforgalom fejlesztése érdekében külföld felé irányuló írásos idegenforgalmi propaganda. Ennek az akciónak és általában az idegenforgalom propagandájának a két világháború között fő szervezője a Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatala volt. Elsősorban különböző állami ünnepeket, rendezvényeket igyekeztek propagálni (pl. Szent István-napi ünnepségek, Gyöngyösbokréta stb.) A húszas évek végén már több ezer példányban adtak ki prospektusokat, fekete, fehér nyomásban egy-egy idegen nyelven, elsősorban Budapest nevezetességeiről. Programokat hirdettek meg, és vasúti menetrendeket is csatoltak, széles körben propagálták az IBUSZ kedvezményes jegyfüzeteit („3 nap Budapesten", „1 boldog hét Magyarországon", „Ketten egy jeggyel", „3 nap Lillafüreden", „1 vidám hét a Balatonon", „3 gyógyhét Budapesten"). Részletes városnéző prospektusokat adtak ki, egy-egy vidéki kirándulást is meghirdettek (pl. Mezőkövesd). A propagandaanyagokat főleg a nagy nyugati utazási irodákon keresztül forgalmazták (pl. Cook-Iroda, American Express, Mitteleuropäisches Reisebüro és a francia utazási irodák). Igyekeztek közvetlen címanyag-gyűjtéssel is növelni az utazásra ösztönző propagandát.[9]

Számos más módon is törekedtek az idegenforgalom növelésére (pl. Budapesten megszervezendő „Művészeti Akadémia" amerikaiak számára, a kereskedők bevonása az akvizíciós munkába stb.) Mindebben jelentős szerepe volt az IBUSZ-nak. Az „Idegenforgalom" c. szakfolyóirat vezércikke kiemelte a Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatal bécsi irodájának szerepét, de hangsúlyozta, hogy nem szabad egyedül Bécsre támaszkodni.[10]

Az idegenforgalmi propaganda terén is az európai politikai események alakulásával, később a háborús időszakban egyre nagyobb jelentőségű lesz az olasz és német orientáció. Nem véletlen, hogy nem sokkal Ausztria bekebelezése után, az idegenforgalom állami irányítását, valamint a német és olasz idegenforgalmi intézmények jelentőségét emelik ki. 1938-ban – az első zsidótörvény kihirdetésekor – elsősorban a német idegenforgalom szervezettségét és annak hitlerista elveit emelte ki Markos Béla, aki a Horthy-korszak leg-

[9] „1 400 000 külföldi címe van a magyar idegenforgalomnak" Idegenforgalom, 1934. március havi száma.

[10] Idegenforgalom 1936. február havi száma.

fontosabb idegenforgalmi szakembere volt. Már ekkor a hitleri Németországnak a magyar határig történt előretörésében az „Ezeréves Szent István-i birodalom helyreállításának nagy alkalmát" látta, melyről nem szabad lekésni.[11]

A második világháború kitörése után az idegenforgalom háborús célok szolgálatába állítása is felmerül mint feladat, kiemelve a német idegenforgalmi szervek irányítói tevékenységét, a szabadságos katonák szórakoztatása, a sebesültek gondozása, gyógyüdültetése terén.

A háborús események alakulásával az idegenforgalmi szakpropaganda, miközben hangsúlyozta Magyarország háborúba lépésének jelentőségét, egyben aláhúzta „a nemzeti egység" fontosságát, a nyugodt munkafeltételek biztosítását. Általában a „nemzeti propaganda és az idegenforgalom" egymásra való hatását emelték ki előadásokban és publikációkban. Rámutattak a Trianon előtti ilyen irányú propagandatevékenységre és egyben arra is, hogy a propagandának bizonyos eredményei az utóbbi időben már mutatkoztak.

A magyar idegenforgalmi politika és propaganda érdekes keresztmetszetét adják az idegenforgalmi szaktanfolyamok előadásai. Ezek célja az egyetemi ifjúság idegenforgalmi tájékozódása, az idegenforgalomban dolgozók továbbképzése volt. Hangsúlyozták, hogy a megnyert háború utáni (!) évekre is készülni kell. E tanfolyamok kiadványai sorozatban is megjelentek, és különösen 1942-től már a háború utáni feladatokkal foglalkoznak. A tanfolyam előadói hangsúlyozták a magyarság vezető szerepét a Kárpát-medencében. Szerintük az ott élő nemzetiségek is elfogadják azt. Magyarország „az európai nyugalnak keleti végvára, a keleti veszedelemmel szemben," fejtette ki Egyed István egyetemi tanár 1944-ben „A magyar állameszme európai értelme" c. előadásában. Hangsúlyozta a magyarság különleges szerepét Európának ezen a részén, és kijelentette: „ma is a német a természetes szövetségesünk, mint az osztrák a török kiűzésében." A szaktanfolyamokon elhangzott előadások tükrözik a Horthy-korszak kül- és belpolitikai tendenciáit a háborús években.[12]

A két világháború közötti magyar idegenforgalom a maga eszközeivel igyekezett alátámasztani a rendszer külpolitikai törekvéseit. A harmincas évek második felétől kezdve egyre erőteljesebben választotta példaképül a német idegenforgalmat. A korszak magyar idegenforgalmának reális értékelése a felszabadulás után sem történt meg. Kísérletek voltak, de ezeknek egy részében sajátos módon tovább élt a Horthy-korszak idegenforgalmával kapcsolatban bizonyos nosztalgia.[13]

[11] „Az idegenforgalom állami irányítása". Markos Béla előadása 1938. április 6-án az Országos Nemzeti Klubban. Különlenyomat.

[12] E tanfolyam első ízben az 1939–40-es tanév második felében a Mezőgazdasági és Agrártudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Kara mellett került megrendezésre. Az évek során az idegenforgalommal összefüggő politikai, gazdasági, pénzügyi, jogi és kulturális előadásokat tartottak a korszak ismert közéleti személyei (egyetemi tanárok, gazdasági és pénzügyi szakemberek). Pl. Bud János: Idegenforgalom és közgazdaság; Horváth Jenő: Magyar történelem külföldiek számára; Cholnoky Jenő: Magyarország idegenforgalmi földrajza; Stromszky Dénes: Devizagazdaság és idegenforgalom; Markos Béla: Az idegenforgalommal kapcsolatos gazdasági jelenségek s azok szerepe gazdaságpolitikánkban; Németh Károly: Budapest, a magyar kultúra központja és az idegenforgalom; Bardon Alfréd: Korszerű szállodák építése és berendezése; Ruisz Dezső: A magyar városok szerepe Budapest idegenforgalmában; Egyed István: A magyar állameszme európai értelme.

[13] A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Belkereskedelmi Tanszéke szervezésében idegenforgalmi előadásokat tartottak 1957-től. 1958-ban egyetemi jegyzet készült (*Markos Béla–*

2. A náci Németország idegenforgalmi szervei és tevékenységük

Az első világháború után, különösen 1924-től Németország idegenforgalma (elsősorban a kiutazások és a belföldi turizmus) gyorsan, jelentősen kifejlődött. Ezzel egyidejűleg szerteágazó szervezeti hálózatot hoztak létre. 1929-ben R. Glücksmann professzor vezetése alatt a berlini Handelshochschulén megalakult a Forschungsinstitut für Fremdenverkehr. Jelentős szerepe lett az idegenforgalom elméleti kérdéseinek feldolgozásában. A kutatások eredményeit az „Archiv für den Fremdenverkehr" c. folyóiratban publikálták. A nácizmus hatalomra jutása után a folyóirat megszűnt.[14] A Németországból külföldre látogató turisták már 1924-ben 17 millió napot, 1925-ben 21, 1928-ban 24 millió napot töltöttek külföldön. 1930–31-ben 25 ország közül kilencben a legtöbb külföldi utas német volt. Ausztriában, Csehszlovákiában, Danzigban az összbeutazók 50%-a volt német, Lengyelországban, Svájcban kb. 30%, Olaszországban 25%-os volt az arány. Németország, messze megelőzve Angliát (1930: 500 000 angol utazott külföldre), ezekben az években Európában az első helyen állt a kiutazások terén. A német idegenforgalmi mérleg mindig passzív volt.[15]

A nácizmus idegenforgalmi előfutárjaként 1932-ben jelent meg Berlinben Richard Csaki könyve „Der deutsche Wegweiser. Grenz- und auslanddeutsches Reisehandbuch durch Europa". Csaki később, mint a stuttgarti Deutsches Auslands-Institut (DAI) igazgatója jelentős szerepet töltött be 1944-ben bekövetkezett haláláig a nácik délkelet-európai behatolásának megszervezésében.

Kolacsek András: Idegenforgalmi politika (Egyetemi jegyzet) 1958. Budapest.], amelynek történeti visszapillantása a harmincas évek magyar idegenforgalmának irreális képét adta. 1961-ben Markos és Kolacsek tollából „Idegenforgalom" címen vaskos könyv jelent meg (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó), amely az idegenforgalom általános szakismeretein kívül az idegenforgalom történetén belül foglalkozott Magyarország két világháború közötti idegenforgalmával. Ennek azonban szerzők mindössze öt oldalt szenteltek, és nem foglalkoztak a Magyarország külpolitikájában egyre fontosabb helyet betöltő német orientációval, a második világháború előtti, alatti magyar idegenforgalmi politika németbarát irányzatával és egy feltételezett német győzelem utáni európai idegenforgalmi helyzetre való felkészülést sürgető törekvéseivel.

[14] A Forschungsinstitut hat szemeszterre méretezett tananyaga az idegenforgalom története, földrajza, a statisztika, az idegenforgalmi politika, a propaganda, az idegenforgalmi jog, az utazási irodák, a kiállítások, vásárok, az üdülési és fürdőhelyek, az idegenforgalmi vállalatok c. témákkal foglalkozott. Az Intézetben könyvtárat, plakát-, újság-, folyóiratarchívumot rendeztek be és prospektusgyűjteményt létesítettek. Folyóirata, az Archiv für den Fremdenverkehr (Vierteljahrsschrift des Forschungsinstituts für den Fremdenverkehr 1931–1935) és kiadója, Glücksmann úttörő tevékenységet fejtett ki Európában az idegenforgalom elméleti és gyakorlati problémáinak feldolgozása terén. 1935-ben Bernben kiadták *Glücksmann:* Fremdenverkehrskunde c. munkáját. Ebben összefoglalja az elméleti kutatások eredményeit. Glücksmann liberális beállítottságú volt, ugyanakkor tartott az utazás demokratizálódásától, attól, hogy a „szélesebb rétegekhez tartozók utazásai az utazási kultúra bizonyos hiányát mutatják, és ez kedvezőtlen színben tünteti fel azt a népet, amelyhez tartoznak". Glücksmann elméletét a náci idegenforgalom vezetői a weimari időszak jellegzetességeként leplezték le, és a „tömegturizmust" hirdették meg. (Kraft durch Freude-mozgalom). Glücksmannt koncentrációs tábotba hurcolták. Ott halt meg.

[15] *Menges:* Wachstum und Konjuktur des deutschen Fremdenverkehrs 1913. bis 1956. Frankfurt a/M. 1959. Beitrage zur Fremdenverkehrsforschung. Schriftenreihe des Instituts für Fremdenverkehrswirtschaft an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Fr. a/M. 23.

A Wegweiser megírása előtt a szerző felkereste a németség szempontjából fontosnak tartott délkelet-európai országokat. Könyvében a német utazóknak „Tízparancsolat"-ban ad direktívákat: hogyan viselkedjenek külföldön, és hogyan segítsék elő a „német ügyet". Könyvében, melyhez függelékként térképet csatolt, leszögezi: „. . . a földgolyón élő 100 millió németből több mint 80 millió él Európában és ebből csak 62 millió Németországban."[16]

Hatalomra jutásuk után a hitleri idegenforgalom vezetői megvalósították a Deutscher Wegweiserben felvázoltakat: eszközükké tették a német idegenforgalmat és általában a náci elmélet propaganda-hordozójává alakították. A „Tízparancsolat a külföldre utazó németek számára" tömör és alkalmas összefoglalás volt ehhez. 1933. január 30. után a náci rendszer vezetői gyorsan felismerték a belföldi és nemzetközi idegenforgalom politikai jelentőségét. Goebbels 1933. május 17-én a Ministerium für Volksaufklärung und Propaganda idegenforgalmi gyűlésén hangsúlyozta, hogy mindent megtesz a Német Idegenforgalmi Főtanács propagandamunkájának a sajtó, a rádió és a film területén történő előmozdítására, mert tudatában van annak, hogy az idegenforgalomban nemcsak nagy anyagi, hanem morális, lelki és politikai értékek is kockán forognak. Baldur von Schirach és társai elfoglalták a Wandervogelbewegung berlini központját; a nácik 1933 és 1935 között először „gleichschaltolták", majd megsemmisítették a weimari korszak utazási irodáinak csúcsszervezetét. (Természetesen a nagy utazási irodákat bekapcsolták a változásokba, és anyagilag is érdekeltté tették őket.)

A nácik 1936 első felére építették ki egész Németországot átfogó idegenforgalmi szervezetüket. Az állami irányító szerv a Reichsministerium für Volksaufklärung und Propagandán belül az Abteilung XII. „Fremdenverkehr" volt.

A Reichsausschuss für Fremdenverkehrt (RAF), mint birodalmi hatóságot, személyesen Goebbels, később Hermann Esser, a hitleri idegenforgalom vezetője irányította egy 1933. június 23-án kelt birodalmi törvény alapján. Ennek a bizottságnak tagjai voltak az idegenforgalommal foglalkozó minisztériumok és hatóságok képviselői, az egyes Land-ok és a propaganda tanács képviselői. A legfontosabb szerv a Reichsfremdenverkehrsverband (RFV) volt, mert ez – mint csúcsszerv – irányította a Landesfremdenverkehrsverband-ok (LFV) és az azoknak alárendelt Fremdenverkehrsgemeindé-k tevékenységét. Feladata volt a német idegenforgalom fejlesztése minden területen. A Ministerium für Volksaufklärung und Propaganda alá tartozott. Az RFV nevezte ki az LFV-k vezetőit, vezette az idegenforgalmi statisztikát, kiadta a „Der Fremdenverkehr" c. folyóiratot. (A folyóirat és a jól szervezett statisztika komoly szerepet töltött be a náci idegenforgalomban.) Az RFV 24, 1939-ben 32 LFV-t és 8000 Fremdenverkehrsgemeindé-t irányított. Ennek az állami irányítószervnek Esser volt a vezetője, aki egyben a RAF ügyvezető elnöki funkcióját is betöltötte. (Később, 1939-ben Hitler döntése alapján létrehozták az idegenforgalmi államtitkárságot a Goebbels-minisztériumban. Essert nevezték ki államtitkárrá. Ebben a minőségben tagja lett a birodalmi kormánynak.) A fenti szervekkel a nácik kézbe vették az idegenforgalom állami és szervezeti intézményeit. Megfelelő határozatokkal – a fentiekhez hasonlóan – a náci vezetés biztosította befolyását a német utazási irodák felett is. [Korábban Vereinigung Deutscher Reisebüros (VDR), 1933 májusától Nationale Vereinigung . . .]. A Der Fremdenverkehr 1936. július 4-i száma büszkén állapítja meg: „100 nap

[16] *R. Csaki:* Der deutsche Wegweiser . . . Berlin–Charlottenburg, 1932. 552.

alatt 13 rendelettel az idegenforgalom nemzetiszocialista lett". Ez a sietség részben összefüggött a közelgő berlini olimpiai játékokkal.

Esser állami-, párt-, és gazdasági vezetők előtt tartott programbeszédében 1936-ban elérkezettnek látta az időt, hogy hangsúlyozza: „Sehol a világon nincs kevesebb zavaró körülmény egy békés közösségi életre, mint Németországban. Németország az egyetlen ország a világon, ahol nincs sztrájk és nyugtalanság, az egyetlen ország e világon, ahol nincs utcai gyilkosság, és ahol nem döfik le hátulról az embereket . . . Így Németország ma a béke országa a szó legigazibb és legszélesebb értelmében."[17] (Esser Hitler régi barátja volt még a 19-es évektől. Mindketten a Reichswehr I/b/p. osztályának ügynökeiként tevékenykedtek. Esser a 2. sz. náci párttag volt, egyes források szerint a „Führer" megszólítás kitalálója. 1921-ben a Deutsche Arbeiterpartei propagandavezetője, majd 1929-ig az NSDAP-é, amikor is Goebbels váltja fel; 1933. január 30. után a Reichstag elnöke. A német idegenforgalomat, annak vezéreként, a nemzetiszocialista célkitűzések hatékony instrumentumává építette ki.).[18]

A háború előtti időszak német idegenforgalmának legnagyobb jelentőségű eseménye a Reichsausschuss fur Fremdenverkehr (RAF) Bad Godesberg-i ülése (1936. július 4.) volt. Ezen Németország idegenforgalmi szervezetének vezetői a következőkben jelölték meg a német idegenforgalom céljait: „Mindent el kell követni, hogy a német idegenforgalmat azzá alakítsuk, amivé lennie kell: használható eszköz az állami vezetés kezében a népegészségügy erősítésére és ezzel a német védelmi potenciál növekedésére; a németek belső összekovácsolására és ezzel a német egység biztosítására, hogy a népek közötti együttműködést és ezzel a békét biztosítsuk."[19]

A Godesbergi Program: a hitleri háborús előkészületek és a békeszándék egyidejű hangoztatása.

A „Kraft durch Freude" – mozgalom kialakulása is erre az időre tehető. Az idegenforgalmi szervezésnek ez a módszere a „kisemberek" kedvezményes áron történő szervezett utazását és egyben a nácizmus „népi" karakterét volt hivatva propagálni. 1936-ban kezdték el a KdF-hajóutak szervezését. Ebben az évben 150 000 fő vett részt tengeri utakon. Minden szempontból, a biztonsági érdekeket messzemenően figyelembe véve gondoskodtak a résztvevők megfelelő összetételéről. A kikötőkben ünnepélyes felvonulásokat rendeztek, felkeresték a német kolóniákat. („A német hajó – a német haza!"; idegenforgalmi jelszó.)

Müller, a Gestapo főnöke, egy leiratában elégedetten nyugtázza a Gestapo-szervek és a Német Munkafront szoros együttműködését.[20] Egy másik leiratában szabályozza a Gestapo-személyek és az idegenvezetők közötti kapcsolatokat, és hangsúlyozza, hogy a

[17] Der Fremdenverkehr Reichsorgan für den deutschen Fremdenverkehr – 1. Nr. vom 2. Mai 1936.

[18] *J. Tihanyi:* Die Nazi-Machtpolitik im Spiegel des deutschen Fremdenverkehrs unter besonderer Berücksichtigung der deutsch–ungarischen Beziehungen. Promotionsarbeit. Humboldt Universität zu Berlin. *Hermann Esser:* 55–56. és Anhang 74.

[19] Godesberger Generalappel des deutschen Fremdenverkehrs. Der Fremdenverkehr 19. Sept. 1936.

[20] Deutsches Zentrales Archiv (DZA). Film Nr 2416. VII/B. 5984./eh. 11, 17. März 1936.

KdF-utazásokat a kirendelt Gestapo-ügynökök elejétől végig felügyeljék.[21] A KdF-hajókat a német hadvezetés a spanyol polgárháború alatt felhasználta titkos fegyverszállításokra.[22]

A KdF-utakról számos ügynöki jelentés, Gestapo-utasítás stb. található a Potsdami Állami Levéltárban.

A második világháború előtti náci idegenforgalmi politika szám szerint nem nagyméretű, de erősen szervezett és ellenőrzött kiutazások, nagylétszámú beutazások, valamint a belföldi tömegturizmus kifejlesztését tűzte ki célul. Ez felelt meg a német fasizmus politikai céljainak az idegenforgalom területén. Mindennek megteremtették a szervezeti előfeltételeit, és a német idegenforgalmat a náci politikai célok szolgálatába állították. Tevékenységüket több ország idegenforgalmának vezetői – így Magyarországé is – nagy elismeréssel fogadták, és imponálónak tartották.

A berlini olimpiai játékok megrendezésével a német állami és idegenforgalmi vezetés a náci politika „békés szándékait", a „népek közötti megértést" kívánta hangsúlyozni, és a nácizmus szalonképességét akarta dokumentálni, nem is sikertelenül. Hitler főtolmácsa, Paul Schmidt 1953-ban megjelentetett emlékiratában[23] kifejti, hogy Hitler „elterelő manőverc" a világközvélemény előtt sikeres volt. A berlini olimpia Schmidt számára „Hitler és a harmadik birodalom apoteózisának" tűnt. Az Egyesült Államok Roosevelthez közel álló berlini nagykövete, aki felismerte a hitleristák valódi célját az olimpia megrendezésével, a Goebbels által adott fogadás tüzijátékát a háborús propaganda nemének tekintette.[24]

Baldur von Schirach a spandaui börtönből történt szabadulása után megjelentetett emlékiratában leírja, hogy amikor felesége (Hitler udvari fényképészének, Hoffman-nak lánya) a Hitler által adott estebéden elragadtatva asztalszomszédjához, a Nemzetközi Olimpiai Bizottság elnökéhez, Baillet-Latour grófhoz fordult e szavakkal: „ez a megbékélés olimpiája", a gróf így válaszolt: „ha engem kérdez, ezt mondom: három éven belül háború lesz."[25]

A hitleri hatalom biztonsági szervei az olimpiával kapcsolatban széles körű intézkedéseket hoztak az illegális antifasiszta, kommunista propagandatevékenység megelőzésére, megakadályozására, a „külső" rend, nyugalom biztosítására. A koncentrációs táborok lakóit még jobban elzárták a külvilág elől. Óriási rendőr-, SS- és SA-egységeket vetettek be. A speciális biztonsági köteleket közvetlenül a Gestapo vezetője, Muller alá rendelték. A Muller által kiadott írásbeli utasítások részletes tervet dolgoztak ki az olimpia alatti elhárítási teendőkről, melyben többek között rámutattak arra, hogy „Berlinben még Németország Kommunista Pártjának viszonylag erős illegális szervezete működik". A terveket Heydrich hagyta jóvá. Ennek lényege: azonnal megszüntetni minden külső zavaró

[21] DZA Potsdam Film Nr. 2416: VII/11034/ob 21. Arbeitsanweisung. Geheim! Berlin, den 4.7.1936.

[22] *R. Bamler:* Der deutsche militärische Geheimdienst bei der Vorbereitung und Durchführung des zweiten Weltkriegs ... Probleme der Geschichte des Zweiten Weltkriegs. Band II. Berlin. 1958. 443–446.

[23] *Paul Schmidt:* Statist auf diplomatischer Bühne 1923–45. Bonn, 1953. 619.

[24] *William E. Dodd:* Diplomat auf heissem Boden. Tagebuch des USA – Botschafters W. E. Dodd in Berlin 1933–38. Berlin, 1967. 544.

[25] *Baldur von Schirach:* Ich glaubte an Hitler. Hamburg, 1967. 368.

jelenséget (falfestés, röpcédulázás). A tettesek elfogása másodlagos jelentőségű.[26] Egyes antifasiszta akciók mégis történtek, de ezek nem tudtak alapvető befolyást gyakorolni arra, hogy a hitleri hatalom az olimpia eszméjét ne használja fel háborús előkészületeinek nagyszabású leplezésére.

A német idegenforgalom vezetői propagandatevékenységének jelentős állomása volt az UIOOPT (Union Internationale des Organes Officiels de Propagande de Touristique) XI. Kongresszusának németországi megrendezése (1937. június 1–8.). A Kongresszus résztvevőit Goebbels jelenlétében Hitler is fogadta. Hitler beszédében hangsúlyozta, hogy a német nép utazni szeret. Ha a németeken múlna, az egész világot meglátogatnák. Ez idő szerint gazdasági okok akadályozzák ezt, amelyeket azonban egyszer át lehet hidalni. Eltekintve attól – hangsúlyozta Hitler –, hogy az utazás szélesíti a látókört, az a véleménye, hogy a legjobb hazafiak az utazni legjobban szerető emberek. Az utazás erősíti a hazafias érzéseket.

A Kongresszus résztvevőinek gazdag programot állítottak össze, és mindent elkövettek, hogy Németországot, mint „békeszerető országot" prezentálják, és bizonyítsák, hogy a német idegenforgalom „a népek közötti megértés eszköze". Az UIOOPT elnöke, a belga Puling hangsúlyozta: „Németország ezzel a kongresszussal az európai idegenforgalom új korszakát nyitotta meg, számunkra fénylő példakép lett."

A Kongresszuson részvevő 16 ország hivatalos idegenforgalmi szerveinek képviselői Németország idegenforgalmának szervezetét valóban követendő példának tekintették.[27] Esser nem sokkal a Kongresszus után tartott előadásában[28] Németország idegenforgalmának szervezetét a *világ legjobbjának* nevezte.

Az 1937-es „csúcsév" idegenforgalmi mérlegét maga Hitler vonta meg 1938. február 20-án a Reichstagban tartott beszédében. Adatokkal bizonyította, hogy az 1932. évhez viszonyítva erősen növekedett mind a belföldi vendégek, mind a külföldiek száma és tartózkodása. Ekkoriban már a német idegenforgalom központi orgánuma, a „Der Fremdenverkehr" miközben nagy terjedelmet szánt a „békés szándékoknak", 1937. szeptember 11-i száma első oldalán Hitler proklamációját hozta, amelyben az a versailles-i szerződést „halott"-nak nevezte és hozzáfűzte: „Szabadságunk biztosítéka Wehrmachtunk!"

A német idegenforgalmi politika alakulását jól tükrözik az egyes évekre kiadott akviráló jelszavak is:

„Németek, utazzatok Németországba!" (1933)

„Utazni ma – nemzeti kötelesség!" (1936)

„A német idegenforgalom szolgálata – a nagy német haza szolgálata!" (Hitler a Nürnbergi Pártkongresszuson, 1936. szept.)

„A német ifjúság – a német haza!" (1937)

„Utazzatok a boldog Németországba" (1938)

„Utazzatok Nagynémetországba, a béke és öröm országába!" (1939)

[26] „Allgemeiner Übersichtsplan über die Tätigkeit der Staatspolizeistelle Berlin anlässlich der Olympiade 1936." „Polizeipräsident Müller, Preussische Geheime Staatspolizei, Staatspolizeistelle für den Landespolizeibezirk Berlin, an den Leiter des Geheimen Staatspolizeiamts SS – Gruppenführer Heydrich." Institut für Marxizmus–Leninizmus beim ZK der SED Zentrales Parteiarchiv P. St. 3;322.

[27] Der Fremdenverkehr, 1937. 5., 12. Juni.

[28] "Die Grundidee der Fremdenverkehrswerbung". Dritte verkehrswirtschaftliche Tagung 1. Sept. 1937. Leipzig.

A német idegenforgalom történetének egyes nyugatnémet feldolgozói (Boelcke, Menges) úgy tüntetik fel, mintha a második világháború kitörésével az idegenforgalmi tevékenység megszűnt volna.[29] Valóban: a háború és idegenforgalom mintha egymást kizáró fogalmak lennének. A hitlerizmus azonban – amelynek alapvető terve a háború kirobbantása volt – kezdettől fogva hódító céljai szolgálatába állította az idegenforgalmat, így a háború kitörése után nem sokkal megkezdődött a német idegenforgalom új korszaka, a háborús idegenforgalom. Minthogy a Wehrmacht nagy katonai sikereket ért el, és a háború színtereit Németország területétől távol tudta tartani, lehetőség nyílott a belföldi idegenforgalom folytatására és a meghódított területek bekapcsolására is.

Kétségtelen, hogy a második világháború alatti idegenforgalom bizonyos sajátos feladatok megoldását írta elő az idegenforgalmi szervek részére. Ezek röviden a következők voltak: a súlypontot a belföldi idegenforgalomra helyezték. Ezen belül előtérbe kerültek a pihenő- és gyógykúrák. Nagy fontosságú lett a férőhelykapacitások elosztása, a menetjegy-, és információs szolgálat, a szabadságos katonákról való gondoskodás: élelmiszerjegyek, szabadjegyek kiadása, tanácsadás. (A közlekedési feltételek a csapat-, és hadianyagmozgatás, az autóbuszok katonai igénybevétele miatt megdrágultak és megnehezültek.) A vendéglátóiparnak új, nagy feladatokat kellett megoldania: a háború kitörése után e hálózaton keresztül napi 14 millió embert (egyedül Berlinben 900,000) kellett egytálétellel (Eintopf) ellátni.

Az idegenforgalmi szervek ezenkívül kiépítették kapcsolataikat a frontokkal: illusztrált folyóiratokkal látták el a katonákat. Végül bizonyos nemzetközi idegenforgalmat (ki-, és beutazás) is lebonyolítottak.

Frick birodalmi belügyminiszter 1939 október és 1940 február között megkísérelte a német idegenforgalom legfontosabb területi szerveinek felosztását. Ehhez alátámasztást kapott Göringtől, aki mint a négyéves terv felelőse, 1940 januárjában elrendelte, hogy adott körülmények között mindent meg kell tenni az erőteljesebb idegenforgalom megakadályozására.[30]

Február 26-án Frick rendelettervezetet dolgozott ki az LFV-k felosztásáról („Az LFV-k tevékenysége tárgytalanná vált"). Frick javaslatát elküldte Goebbelsnek. Esser ez ügyben személyesen referált Hitlernek, aki Bormann jelenlétében fogadta. Ennek alapján Bormann március 4-én dr. Fricknek írott levélben közölte: Hitler Essertől tájékozódott Frick tervéről, és felhatalmazta Bormannt annak közlésére, hogy nem osztja Frick felfogását, miszerint az LFV-k elvesztették volna létjogosultságukat. Elveti Frick tervét és kéri: a továbbiakban ne foglalkozzék ezzel a kérdéssel.[31]

Ily módon Esser Hitlertől elvi döntést szerzett a német idegenforgalmi szervek háború alatti fenntartására és a tevékenység folytatására. Esser e döntés után minden érdekelt szervet írásban értesített Hitler határozatáról.

[29] *Boelcke Willi A.:* Kriegspropaganda 1939–1941. Geheime Ministerkonferenzen im Reichspropagandaministerium, Stuttgart, 1966. *Günther Menges:* Wachstum und Konjuktur des deutschen Fremdenverkehrs 1913–1956. Frankfurt/Main, 1959. Beiträge zur Fremdenverkehrsforschung 6.

[30] Der Generalbevollmächtigte für die Reichsverwaltung. Betr. Fremdenverkehrsorganisation. Staatsarchiv Magdeburg (20. I. b.) 1819. II. Bd. 2.

[31] Reichsleiter Martin Bormann, Berlin, 4 März 1940 an Reichsminister Dr. Frick Betrifft: Fremdenverkehrsverbände, Staatsarchiv Magdeburg (20I. b.) 1819. II. Bd. 2.

E tanulmány keretei nem teszik lehetővé a háború alatti német idegenforgalom történetének, feladatainak részletes ismertetését. A „Der Fremdenverkehr" visszatérően beszámol az eseményekről, részletes statisztikákkal alátámasztott összefoglaló cikkeket is közöl a háborús idegenforgalom alakulásáról.[32]

A fennmaradt okmányok szerint még 1945. január 19-re(!) is a Propagandaminisztérium a német számvevőszék megbízásából meghívta az LFV-k képviselőit a minisztériumba, hogy megtárgyalják az egyes LFV-k 1945. évi költségvetését.[33] (Arra nem találtunk dokumentumot, hogy megtartották-e ezt a megbeszélést.)

A „Der Fremdenverkehr" utolsó száma 1945. január 20-án jelent meg. Ebben Esser az idegenforgalmi gazdálkodással foglalkozó rendeletében a nemzetiszocialista államvezetés alapelveinek követését írta elő.

A náci Németország idegenforgalma a hitleri hatalmi, hódító politika szolgálata volt az idegenforgalom eszközeivel. Legjelentősebb sikereit az 1936-os és 1937-es években érte el, de 1940-től a változott körülményeknek megfelelően folytatta tevékenységét.

3. A magyar–német idegenforgalmi kapcsolatok jellege és alakulása (1933–1944)

A magyar idegenforgalom és a náci idegenforgalmi szervek tevékenységének vizsgálata is mutatja a németek célkitűzéseit, törekvéseit Délkelet-Európában, ezen belül Magyarországon.

A hitlerizmus délkelet-európai politikájának eszmei előfutára az 1922-ben elhunyt bánáti sváb Müller-Guttenbrunn, akinek politikai és irodalmi munkássága tárgyát Délkelet-Európa és az ott élő német kisebbség helyzete képezte már az első világháború előtt. Számos könyvében fejti ki német nacionalista, magyarellenes beállítottságát.[34] Követői folytatták a Délkelet-Európában élő német kisebbség és Németország kapcsolatainak kutatását a pángermán terjeszkedés szempontjából. Richard Csaki már ismertetett Der deutsche Wegweiser-e a német kisebbség középpontba állításával mutatja be Magyarországot.

A két világháború közötti idegenforgalom eseményeiből, dokumentumaiból megállapítható, hogy a náci idegenforgalom a fasiszta politikai és gazdasági célkitűzések elérését szorgalmazza Magyarország vonatkozásában is, az erre igen alkalmas idegenforgalom eszközeinek felhasználásával. Számos előny könnyítette meg tevékenységét: egyes magyar kormányzati szervek, politikai csoportosulások szimpátiája az éppen létrejött náci

[32] Mint például: Die Entwicklung des Fremdenverkehrs im Kriege. Der Fremdenverkehr 18. März 1944

[33] Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda. Berlin, 6 Januar 1945. An den Rechnungshof des Deutschen Reichs Potsdam gez. Dr. Ott. Deutsches Zentrales Archiv Potsdam Rechnungshof, 7609. Band 3.280.

[34] 1920-ban írott pamfletjében pl. a Magyar Királyi Államvasutak által német nyelven kiadott utazási kézikönyvvel foglalkozva élesen elítélte, hogy a kézikönyv a magyar helységneveket tünteti fel. Budapestet pl. „Ofen-Pest"-nek helyesbíti, és kiemeli a németek szerepét Budapest alakulásában. *Adam Müller-Guttenbrunn:* Deutsche Sorgen in Ungarn. Studien und Bekenntnisse, Wien, 1910.

Németországgal; a területi revízió kérdése, amely jó talaj volt a németekhez való közeledéshez; a német idegenforgalom korábbi szervezeti és általános eredményei, amelyeket a magyar szakemberek már a húszas évektől példaképnek tekintettek. Mindehhez még egyéb tényezők is járultak. A náci politika az idegenforgalmat is felhasználta a magyarországi behatolásra. Reprezentatív német turistacsoportok, delegációk, német diákok, akik – mint arról később szó lesz – turistautazásaikat a Német Birodalom melletti agitációra használták fel a magyarországi német kisebbségek körében. Különösen 1934-től növekvő számban keresték fel Magyarországot (főleg Budapestet). A németek idegenforgalmi propagandairodát létesítettek Budapesten, kiállításokat szerveztek. Gazdaságilag céltudatosan törekedtek egy passzív idegenforgalmi szaldó kialakítására (nem is eredménytelenul). A németek turistautazással összekötött felforgató tevékenysége bizonyos idegességet váltott ki a magyar kormányzati szervekben. Ezek az események azonban nem lassították le a német–magyar idegenforgalmi kapcsolatok fejlődését, mint ahogy nem zavarták meg azok a német kiadványok sem, amelyek Magyarország történelmét nem megfelelően ismertették meg német olvasóikkal. Idegenforgalmi példával élve, ide tartozik Karl Baedeker tevékenysége is.[35]

A náci idegenforgalmi behatolás periódusai követik a nagypolitikai eseményeket: azoknak alárendelve, azokat elősegítve folytatták tevékenységüket a német idegenforgalmi szervek. A náci behatolásnak természetesen leghatékonyabb eszköze a német politikai és katonai hírszerzés volt. Ezek a szervek nemcsak információkat gyűjtöttek, hanem megfelelő pozíciókban ülő ügynökeiken keresztül befolyásolták is a magyar politikai, gazdasági, társadalmi életet. Wilhelm Höttl, a náci politikai hírszerzés (RSHA VI.) délkelet-európai alosztályának volt vezetője, Schellenberg közvetlen és kedvelt munkatársa Walter Hagen álnév alatt 1953-ban megjelent és a nácizmust pozitív módon beállító „Die geheime Front" c. könyvében részletesen foglalkozik a „politikába titkosszolgálati eszközökkel" történő beavatkozással, a „Magyarország" c. fejezetben pedig az egyes magyar kormányokkal. Höttl „diszkrét", nem nevezi néven két fontos magyarországi ügynökét: Reményi Schnellert és Rajniss Ferencet.[36] Höttl könyvében nem ismertet idegenforgalmi példákat. Abból kell azonban kiindulni, hogy a Délkelet-Európával foglalkozó német szervek (pl. DAI) mögött a német biztonsági szervek érdekei is érvényesültek, mint ahogy Schellenberg emlékirataiban ír is a nagy német utazási iroda (MER) titkosszolgálati felhasználásáról. A magyar belügyi szervek számos jelentést kaptak a német biztonsági szervek magyarországi tevékenységéről. Ennek fő bázisa a magyarországi német kolónia és kisebbség volt. További kutatómunkát igényel a Magyarországra irányuló német idegenforgalom közvetlen titkosszolgálati felhasználására vonatkozó anyagok részletesebb feltárása. A magyar idegenforgalom vezetői – amint az eddigiekből következik – a 30-as

[35] Baedeker 1913-ban adta ki első útikalauzát Ausztria – Magyarországról. Österreich–Ungarn. Nebst Cetinje, Belgrad, Bukarest. Handbuch für Reisende von Karl Baedeker Leipzig 1913. 588. Az 1931-ben megjelent „Wien und Budapest" című kiadványában dicséri Hentzi tábornok szerepét az 1848–49-es magyar szabadságharc ellen. Leipzig, 1931. 181. Baedeker a náci hatalomátvétel után mindvégig folytatta a III. Birodalomnak megfelelő kiadói tevékenységét.

[36] *Hagen, Walter:* Die geheime Front. Organisationen, Personen und Aktionen des deutschen Geheimdienstes. Stuttgart, 1953. Főnöke Schellenberg, „Memoiren" c. emlékiratában elismeréssel emlékezik meg Höttl tevékenységéről.

évek második felétől egyre erőteljesebben hangsúlyozták a németekkel való idegenforgalmi kapcsolatok fontosságát. A Felvidék, Kárpátalja, Erdély Magyarországhoz való csatolása pedig elbűvölte őket: nem utolsósorban a kibővült „idegenforgalmi értékek" hasznosítása, az újabb feladatok saját szerepük fontosságát jelezte a németek segítségével elért „nagy nemzeti célok" szolgálatában.

A német fasizmus hatalomra jutása után, 1933. augusztus 18-án érkezett az első szervezett német csoport Budapestre: egy 80 főnyi Hitler-Jugend-csoport, Nahersbergnek, a HJ-birodalmi vezetősége osztályvezetőjének, Baldur von Schirach közvetlen munkatársának vezetése alatt. A Duna-parton egy HJ-zenekar a Horst Wessel-dalt játszotta. A fogadóbizottság nevében báró Feilitsch Berthold (az Etelközi Szövetség vezetője, később a Szálasi-felsőház helyettes elnöke) üdvözölte őket: „Egy olyan országba jöttök, amelyet a trianoni szerződés részekre szaggatott. De látni fogjátok, hogyan tömörül össze ez a nép az ezeréves határok helyreállítása érdekében. Üdvözöllek Benneteket, egyben annak a magyar népnek nevében, amely a német nemzettel évszázadokon át szoros barátságban élt." A HJ-csoport díszmenetben lépett el Nahersberg és Feilitsch előtt. Nahersberg beszédében többek között hangsúlyozta: „. . . az itt jelenlévő 80 fiatalt érte a megtiszteltetés, hogy a Hitler-ifjúságot elsőként képviselje Magyarországon." A Berliner Borsenzeitung tudósításában kiemelte, hogy ez a látogatás – amely a magyar kormány szívélyes meghívása alapján jött létre – arra szolgál, hogy a régi baráti kapcsolatokat, amelyek a világháborús szövetségeseket összekötik, még szorosabbra fűzzék.[37] Még ugyanebben az évben ellátogattak Magyarországra a legnagyobb német utazási irodák alkalmazottai. Az ezt követő években a németek elsősorban a csoportokba szervezett turizmust szorgalmazták. A csoportokat különböző rétegek, szakmák, események szerint válogatták össze.[38] A nácizmus hatalomra jutása utáni években a náci szervek elsősorban a magyarországi német kisebbség körében fejtettek ki agitációs tevékenységet, és ehhez felhasználták az idegenforgalom lehetőségeit. (A magyarországi német mozgalom vezetője, Bleyer Jakab már 1932 júniusában a német birodalmi utazási irodákhoz fordult, és gyakorlati tanácsokat adott: hogyan lehetne a beutazó német turisták látogatását a német úgy szempontjából még hatékonyabbá tenni.)[39]

[37] Magyarság, 1933. augusztus 19.

[38] Néhány érdekesebb esemény az 1934–39 évek magyar–német idegenforgalmából: 1934: 810 fős csoport és különvonat útja a berlini magyar idegenforgalmi iroda szervezésében; a drezdai vendéglátóipari tulajdonosok szövetsége; a Német Gyáriparosok Egyesületének utazásai. 1935: A Hapag-Lloyd kirendeltségek (Drezda, Lipcse, Halle, Stettin) 1000 személyes utazása; berlini újságírók egy csoportja. 1936: Magyar–német futballmérkőzés Budapesten: 2400 német szurkoló különvonatokon. 1937: A német egyetemi ifjúság szervezetének 200 főnyi csoportja; az Anschluss után egy hónappal német újságkiadók egy csoportja érkezett Budapestre, valamivel később egy 150 főnyi csoport. A magyar levente fiatalok bajorországi látogatásának viszonzásául Dél-Bajorországból a Hitler-Jugend 140 főnyi csoportja Magyarországon. 1939: Húsvét alkalmából 500 turista érkezett Németországból (legnagyobb részük osztrák volt). A német birodalmi vasutak 300 főnyi csoportja; egy Hitler-Jugend-csoport; és a német sajtószervek, valamint újságírók delegációja látogatta meg Budapestet.

[39] Bundesarchiv Koblenz R57(neu)/115. Sept. 26. Promemoria Bp., 1932. Jun. Idézi: *Tilkovszky Lóránt:* Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására. (1932–1933.). Századok 113. évf. 1979. 3. sz. 424.

Kozma Miklós belügyminiszter számos jelentést kapott a német beutazók egyre erősödő agitációs tevékenységéről. 1935 júliusában Somogy megyéből érkezett helyzetkép a „magyarországi pángermán mozgalom"-ról. A jelentés hangsúlyozza, hogy az ún. Wandervogelek ügyében (Baldur von Schirach ekkor már régen beolvasztotta a Hitler-Jugend mozgalomba) ez ideig is több rendelkezést adtak ki. A további rendelkezések során valamiképpen meg kellene akadályozni egyenként, vagy kisebb csoportokban való utazásukat. „Indokolásul felhozható volna, hogy újabban nagyon sok kommunista agitátor adja ki magát német diáknak, s éppen ezért külképviseleti hatóságunk bevonásával, a német külügyi hivatallal oly mértékű megállapodás létrehozása kívánatos, hogy az ilyen diákok közül csak azok bocsátassanak be az ország területére, akik rendes táborozásra, felügyelet mellett jönnek." (Igazoltatni kellene a szervezett diákokat abban az irányban is, hogy Magyarországon való tartózkodásra megfelelő anyagiakkal rendelkeznek-e?)[40] A javaslat sorsáról nem találtunk további adatokat.

Kozma 1936. december 9–17. között látogatást tett Berlinben, ahol Frick birodalmi belügyminiszterrel tárgyalt. Ezt az utazást gondosan előkészítették. Mackensen budapesti német követ részletes jelentést tett a Külügyminisztériumnak, amely a közelgő Kozma-látogatással kapcsolatban azzal foglalkozik, hogy a magyar kormányszervek német diáklányok utazásait a Deutsche Studentenschaft, vagy a stuttgarti Deutsches Auslandsinstitut kezdeményezésére vezetik vissza. Mackensen hangsúlyozta, hogy a „néprajzi tanulmányok"-at, mint úticélt nem hiszik el a magyar hatóságok. Inkább arra gondolnak, hogy a „III. Birodalom emisszárnusai". Megállapítja továbbá: a német követség sem tudta e látogatások hátterét. Nem kétséges, e diáklányok kevés pénzzel érkeztek, és vendégül látják őket. Hóman kultuszminiszter javasolta: előzetes bejelentés után kapjanak ezek a beutazó diákok a Kultuszminisztériumtól „igazolólap"-ot.[41] Nem sokkal e jelentés után Mackensen arról a megbeszélésről számol be, amelyen részt vettek: Darányi miniszterelnök, Kánya külügyminiszter, Kozma belügyminiszter, Hóman kultuszminiszter, Pataky miniszterelnökségi államtitkár (kisebbségi szakértő). Ezen Kánya rámutatott: „Eltekintve egyes fiatalemberek utazásaitól, nagyobb turistacsoportok utazásai is megállapíthatók, amelyek ugyancsak a VDA-tól (Volksbund für das Deutschtum im Ausland), vagy más hasonló érdekeltségű szervektől kiindulva elárasztották a német ajkú községeket . . . és a leghalványabb érdeklődést sem mutatták Magyarország bármely más zuga iránt, tehát pontosan meghatározott céllal jöttek ide."[42]

Kozma decemberi berlini látogatása során elsősorban a magyarországi német kisebbséggel összefüggő kérdéseket tárgyalta meg Frick-kel. Frick négy sérelmes kérdést vetett fel, ennek egyike volt az, amely szerint: „a Magyarországot felkereső német turistákkal szemben atrocitások történnek, újabban kiutasítások is." Kozma válaszában – naplófeljegyzései szerint – ennek okaként többek között hangsúlyozta, hogy a legbántóbb német

[40] Országos Levéltár (OL) Kozma-iratok. K. 429. 18. csomó 66. dosszié 603. t. 488 fres. 1935. július.

[41] *Ránki–Pamlényi–Vitkovszky–Juhász:* A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról (1933–44). 170. 1936. nov. 29.

[42] Mackensen budapesti követ jelentése a külügyminisztériumnak 74. sz. okmány. A Wilhelmstrasse és . . . 183.

propagandairatok egyike a „Volksdeutsche Kartenskizzen". Ennek egy példányát bemutatja. Az előszóban a külföldi „német területeken" utazók utasításokat kapnak, hogy legyenek óvatosak anélkül, hogy félnének. Kerülni kell az ellenfél provokálását, mert a provokáció a leggyakoribb indok, „a legdurvább fellépésre minden ellen, ami német". Ne vándoroljanak nagy csoportokban, ne keltsenek feltűnést egyforma öltözködéssel, jelvényekkel, nyilvános énekléssel, ne vigyenek magukkal német kisebbségre vonatkozó iratokat, jegyzőkönyveket, volksdeutsch jegyzeteket, feljegyzéseket külföldi német vezetőkről, vagy térképeket külföldi német útirányok megjelölésével. „Ami ezekkel összefüggésben van, a fejben tartandó és nem papíron. Szájat befogni, de szemet és fület kinyitni. Egy pontos jelentést küldjünk be a VDA-nak, ennek összeállítását azonban csak a hazai határokon belül szabad megkezdeni, mert néhány államban minden ilyen adatgyűjtés tilos!."

A Kartenskizzen szerint a német kisebbség szempontjából a cseh uralom is jobb, mint a magyar. Magyarországot egyébként a német kultúrérdekterület fogalmába sorolják, egy másik helyen pedig azt a valótlanságot állítják, hogy a magyar hatóságok, például Pécsett a német turistáktól ujjlenyomatokat vesznek. Kozma szükségesnek tartotta külön hangsúlyozni: szerencsére a kérdésről két olyan barát beszélget egymással, akik az ügy érdekében egy ilyen beszélgetést megengedhetnek maguknak.[43]

A német Propagandaminisztérium és a különböző német szervek által Magyarországra küldött egyetemista agitátorok egyébként az országon belüli utazáshoz szükséges vasúti jegyeket a magyar Belügyminisztérium információi szerint a budapesti német konzulátuson vették fel.[44] Werkmeister budapesti követségi tanácsos néhány hónappal később kelt jelentésében utalt Kánya külügyminiszterrel történt megbeszélésére, aki közölte, hogy „a kormány nem tartja egészen jogosulatlannak az ellenzék panaszait, hogy tűrik az ország elárasztását pángermán röpiratokkal". Werkmeister kifejezi, hogy a német főiskolai diákság Magyarországra küldött tagjai részben olyan feladatokat láttak el, amelyek hivatalos látogatási céljukkal „nem mindig voltak azonosak."[45]

Darányi miniszterelnök 1937. november 22-én az időközben külügyi államtitkárrá kinevezett Mackensen által a tiszteletére adott berlini vacsorán visszatért a „többnyire egyszerű turistaként" Magyarországon megjelenő németekre, akik a német kisebbséget a magyar állami érdekekkel ellentétesen kísérlik meg befolyásolni. Mackensen azzal tért ki, hogy „az általános közlések nem segítenek". Esetről esetre adjanak a magyar szervek a budapesti német követnek tájékoztatást.[46]

Németország katonai, politikai előretörésével elmaradnak a magyar kormányszervek észrevételei a beutazó német turisták tevékenységével kapcsolatban. A beutazási statisztikai adatokból megállapítható, hogy 1936-ban 41%-kal több német utas érkezett Magyarországra, mint az előző évben, és ezzel Németország megközelítette az első helyet elfog-

[43] Ol.. Kozma Miklós iratai. K-429.7. cs. 3. dosszié: A berlini út „Német kisebbségi kérdés. Kozma naplófeljegyzései. Miniszteri látogatásom Berlinben" címmel. December 11. Folio 62. 74–75

[44] Kozma Miklós iratai K. 429.5. cs. 3. dosszié. Folio 169–175. Beszámoló a pángermán mozgalomról.

[45] Werkmeister budapesti követségi tanácsos jelentése a Külügyminisztériumnak. Budapest, 1937. március 10. A Wilhelmstrasse és,... 84. sz. okmány 208.

[46] Mackensen feljegyzése. A Wilhelmstrasse és ... 101. okmány 241.

laló Ausztriát. Minthogy azonban a német turisták hosszabb tartózkodásra érkeztek, a vendégéjszakák számát tekintve már 1936-ban Ausztriával együtt az első helyet foglalta el, 1937-től 1944-ig pedig, mind a beutazások, mind az éjszakázások számát tekintve, Németország az első a magyar idegenforgalomban.

Németország ilyen mértékű előretörését a korábbi magyar szakirodalom a két ország közötti egyre mélyebb gazdasági és politikai együttműködéssel indokolta.[47]

1938-tól visszaesett az angol, amerikai és – a németeket kivéve – a nyugat-európai turisták száma. A német turisták ez évben nemcsak Magyarországot keresték fel az előző évnél nagyobb számban, hanem a délkelet-európai országokat is. Ausztria annektálása új helyzetet teremtett a magyar idegenforgalom és vezetői számára. Bár az 1938-as év nagy nemzetközi eseményét, a XXXIV. Eucharisztikus Kongresszust szervezői – nemzetközi egyházi jelentőségén kívül – mint nagy fontosságú idegenforgalmú akciót kezelték, ez a rendezvény sem tudta elhomályosítani azt a tényt, hogy a náci Németország Magyarországgal határos országgá vált, és ez a magyar idegenforgalom további tevékenységére is fontos változást jelent. (Az Eucharisztikus Kongresszussal kapcsolatban egyébként német diplomáciai iratokból kitűnik, hogy a náci vezetés először reprezentatív csoportot akart küldeni, majd Hitler döntése alapján a németek mégsem vettek részt azon. Gazdasági – devizális – okokkal indokolták a német turisták távolmaradását.)

A változott külpolitikai és katonapolitikai helyzetet jelzi a Nemzetközi Gyógyfürdő Szövetség első kongresszusa (1938. szept. 22–29. Berlin) is. Ezen a Szövetség elnöke, József Ferenc főherceg és Esser többször kiemelték a náci Németország, Hitler és a német idegenforgalom jelentőségét. A balneológia egyébként később a német idegenforgalmi törekvések egyik legfontosabb eszköze lett (az európai gyógyforrások szerepe a sebesült német katonák gyógyításában).

A Magyarországra utazó német turisták elsősorban Budapestet keresték fel. Szombathelyi, székesfehérvári, szolnoki és szegedi érkezésekről is vannak adatok. A Szombathelyre érkező németek az odautazott külföldiek 78,5%-át tették ki 1938-ban (az annektált Ausztriából érkezetteket is „Német Birodalom" alatt tüntették fel). A Balatonon elsősorban osztrákok üdültek, valamint németek és csehek. 1937-ben az ott üdülő külföldiek 95%-át és a vendégéjszakák 90%-át reprezentálták a három országból érkezett turisták. Közülük Ausztria volt majdnem 50%-kal az első.

Ausztria bekebelezésével Németország idegenforgalmi szempontból is tovább növelte befolyását. Ausztria egyébként – mint addig is közkedvelt, nemzetközileg előkelő helyen lévő idegenforgalmi ország – a német idegenforgalom számára a legfontosabb belső utazási területté vált. A Magyarországra látogató német csoportok, turisták létszámát pedig nem egyszerűen statisztikailag növelte az osztrákok „Német Birodalom"-hoz sorolása, hanem maradéktalanul érvényesültek a csoportok összeállításában, utaztatásában a náci idegenforgalmi elvek. Az osztrákokkal növelt német beutazó turizmus ily módon lényeges változást idézett elő, és ténylegesen növelte a beutazó német idegenforgalom súlyát. Érdemes a kiutazásokat érinteni. 1930–1937 között első helyen Ausztria állt a magyar kiutazások terén. A második helyet Csehszlovákia foglalta el (elsősorban rokon-

[47] A Magyar Gazdaságkutató Intézet beszámolója. Budapest, 1942. 50, 182. Idézi: *Nyári Mária:* Egyes tényezők, amelyek idegenforgalmunk fejlődésére hatnak. Doktori disszertáció. Budapest, 1961. 134.

látogató utak), Németország harmadik volt. 1938 után a Németországba utazottak száma kisebb mértékben esett vissza, mint az Ausztriát felkeresőké. A kiutazások vizsgálata nehezebb, mint a beutazásoké, mivel a magyar idegenforgalmi szervek és közlemények a fogadó országok statisztikáit vették át. Ezek forrása különböző volt (határbelépések, bejelentés, becslés stb.), ezért fenntartással kell azokat kezelni. A kiutazásoknak is megvolt a szerepük a Németország és Magyarország közötti politikai, gazdasági, kulturális kapcsolatok szorosabbá tételében.

1933. november 11–17. között a szélsőjobboldali Magyarság egy hitlerista napilappal kötött megállapodás alapján immár a második különvonatot indította Németországba. A hétnapos túrán a résztvevők Berlint, Drezdát, Boroszlót látogatták meg. A „Magyarság" különvonatát ünnepélyesen fogadták. Goebbels üdvözölte a résztvevőket.

A német birodalmi vasutak utazási csúcsszerve, a Reichsbahnzentrale für den Deutschen Reiseverkehr (RDV) 1933-ról szóló beszámolójában hangsúlyozta, hogy a sikerek, melyeket ezekkel az utazásokkal elértek, nemcsak technikai jellegűek, hanem alapvetően hozzájárultak a két ország közötti baráti kapcsolatok szorosabbá tételéhez és az új Német Birodalom iránti megértés kialakításához.[48] Jelentést kapott Kozma belügyminiszter a Kraft durch Freude-mozgalom magyarországi tevékenységéről is. Eszerint 1936 augusztusában több száz magyar állampolgár, többségükben sváb kisgazdák fiai, csoportos – KdF – utazáson vettek részt Németországban. Ezenkívül 30 kereskedelmi iskolai tanár a budapesti Kereskedelmi Akadémia igazgatójának vezetésével részt vett a nemzetiszocialista tanárok szövetségének kongresszusán. A jelentés hangsúlyozza: ezek a csoportos utazások a jövőben erősödni fognak. Természetesen gondoskodás történik arról, hogy a Németországba érkező külföldi-németek lehetőség szerint jó benyomásokat szerezzenek a nemzetiszocialista viszonyokról. A jelentés Kozma közelgő berlini tárgyalásainak előkészítését szolgálta.[49]

A korabeli napilapok, idegenforgalmi közlemények beszámolnak különböző politikusok, más személyek, csoportok németországi útjairól. Ezeken jelentős számban vettek részt a náci Németországgal politikailag szimpatizáló szélsőjobboldali beállítottságú személyek és a német kisebbség tagjai. (A későbbi években másfajta „kiutazás" alakult ki tömegméretekben: a németországi vendégmunkásként különféle okokból tartósan ott dolgozók rétege. Ez azonban nem sorolható az idegenforgalom kategóriáihoz.) Az Anschluss utáni év már a világháború kitörésének esztendeje volt. A gyors német győzelmek következtében azonban csakhamar bizonyos nemzetközi idegenforgalmi mozgást mutatnak a korabeli statisztikák, szakfolyóiratok. A magyar idegenforgalom vezetői egyrészt szorosabbá fűzték kapcsolatukat Németországgal, másrészt már a német győzelem utáni teendőkre való felkészülést is szemügyre vették. Mindez a háborús idegenforgalom eseményeiből, az idegenforgalmi elméleti munkákból jól kitűnik. A németek – hatalmas idegenforgalmi szervezettel – nagyhatalmi idegenforgalmi politikát folytattak: felhasználták a lehetőségeket a német terjeszkedésre, a német felsőbbrendűség bizonyítására. Mindennek

[48] Tätigkeitsbericht für das Jahr 1933. Der RDV 46.

[49] OL. Kozma iratok K.429. 7. csomó 3 dosszié. 181–189. „Német birodalmi szervezetek Magyarországon a pángermán propaganda és a nemzetiszocialista agitáció szolgálatában." Kozma tárgyalási anyaga berlini útja alkalmával.

külön jelentőséget adott az a tény, hogy a német idegenforgalom gépezetét immár a háborús célok szolgálatában működtették. A magyar idegenforgalmat irányító kormányzati szervek, az idegenforgalmi intézmények vezetői pozitívan fogadták a német törekvéseket, és megfelelő lépéseket tettek, hogy a magyar–német idegenforgalmi kapcsolatokat a háborús viszonyok közepette is tovább fejlesszék. Ebben a szellemben nyitották meg 1941 márciusában Berlinben az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal (OMIH) és az IBUSZ kirendeltségét. A német szakfolyóiratok e tényt örömmel üdvözölték, és Magyarországnak a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozása következményeként értékelték.[50]

Az ünnepélyes megnyitó jelentőségét a dr. Varga József kereskedelmi és közlekedési miniszter vezetésével Berlinbe érkezett küldöttség is aláhúzta. (Tagjai voltak: Láner titkos tanácsos, az IBUSZ elnöke; Horthy István, a MÁV elnöke). Varga megnyitó beszédében rámutatott arra, hogy a német beutazók évek óta első helyen állnak a magyar idegenforgalmi mérlegben, és írásaikkal, beszámolóikkal hozzájárulnak Magyarország népszerűsítéséhez. Dr. Hessel miniszteri tanácsos Esser államtitkár nevében kifejezte, hogy az a magyar idegenforgalmat, különösen Budapest gyógyfürdőit mindig nagyra értékelte. Esser javasolta annak idején (1926), hogy a Nemzetközi Fürdőszövetség székhelye Budapest legyen. Ezzel Magyarországnak mint idegenforgalmi országnak a hordereje számottevően megnőtt. Hessel hangsúlyozta annak jelentőségét, hogy „ezt az utazási és információs kirendeltséget rövid idővel Magyarországnak a háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozása és Bárdossy külügyminiszteri látogatása után adják át a nagyközönségnek. A politikusokkal közvetlen kontaktusban, az idegenforgalom gondozói is felvették a kapcsolatot egymással, hogy a nemzetközi vendéglátás ápolásával alátámasszák mindazt, ami a politika régióiban világot formáló és boldogságot ígérő tette vált . . ."

Berlinből a magyar vendégek Münchenbe utaztak, ahol ünnepélyesen fogadták őket (SS-díszegység, koszorúzás). Esser, a német idegenforgalom vezére adott fogadást Varga József és kísérete tiszteletére. Esser pohárköszöntőjében hivatkozott a Bárdossy-látogatásra, és hangsúlyozta, hogy felesleges az erős és évtizedes barátságról sokat szólni. Varga miniszter válaszában kiemelte, hogy a két ország között a majdani békeidőszakban kifejlesztendő erős idegenforgalom alapköveit idejekorán le kell rakni. Ő sok érdekeset látott Németországban, ami a magyar idegenforgalomra hatást fog gyakorolni. Varga Németország győzelmére és a német–magyar barátságra emelte poharát.[51]

1942 február végén viszonozta Esser Varga látogatását. Az „Autópályák és vízi-utak" c. kiállítást nyitotta meg Budapesten. A német idegenforgalom vezetője beszédében utalt Todt érdemeire az autópálya-építésben, valamint a Nagy Károly által elgondolt Rajna Majna Duna-csatornára, majd a következő szavakkal fejezte be beszédét: „Magyarországnak, amely mindig teljes értékű hozzájárulást nyújtott az európai kultúra teljesítményeihez, amely ma a Birodalom oldalán – csakúgy, mint 1919-ben egyedül - a bolsevizmus szétbomlasztó erői ellen harcol, minden joga megvan arra, hogy mindabban az áldásban részesüljön, amely ebből a harcból és az eljövendő békés munkából keletkezik."[52]

[50] „Ungarn–Werbung in Berlin". Der Fremdenverkehr 1941. márc. 29.
[51] Der Fremdenverkehr 1941. április 5.
[52] Der Fremdenverkehr 1942. március 7.

A megnyitó ünnepségen jelen volt Bárdossy miniszterelnök. Horthy fogadta Essert, és magas kitüntetést nyújtott át neki. Ugyanez év szeptemberében Pozsonyban tartotta ülését a Nemzetközi Fürdőszövetség. József Ferenc főherceg beszédében hangsúlyozta: „Mindazok, akik ezt a súlyos harcot, amelyben minden kockán forog, túlélik, az új Európát fogják kialakítani."[53]

Az 1941 és 1942 évek folyamán tehát a két ország közötti idegenforgalmi politika a legmagasabb állami irányítók részéről került egyeztetésre.

A háborús események alakulásával Németország számára egyre fontosabbá vált – különösen ellátási szempontból – Magyarország. Német precizitással mérték fel a lábon álló termést is. Ehhez az idegenforgalom is lehetőséget nyújtott. Erre jó példa a berlini Mitteleuropäischer Wirtschaftstag tagjai számára 1942. július 6–21. között szervezett társasutazás Magyarországra, Bulgáriába, Romániába. Az utazás célja a mezőgazdasági területek megtekintése és a terméskilátások felbecsülése volt. Útjukról részletes jelentést készítettek. Ebben ismertették magyar szakemberek beszámolóit az egyre nehezedő ellátási helyzetről. Ezzel szemben leszögezték: „A budapesti szállodákban és éttermekben, de az egész országban az ellátás német mértékhez viszonyítva gazdag és változatos." Ezután részletesen foglalkoztak a terméskilátásokkal. A nehézségek dacára a kukorica, napraforgó, szója és a borterméstígéretesnek találták. Külön kiemelték az Albrecht főherceg 55 000 hektáros bélyei uradalmában tett látogatásukat, amelyen a főherceg személyesen kalauzolta végig a német csoportot. A bélyei kísérleti állomás munkáját Németország számára is nagyon érdekesnek találták.[54]

A németek a Magyarország megszállása előtti években fokozták az ország felderítését, előkészítették a megszállást. Ehhez a beutazások is hozzájárultak. 1944. március 19. előtt felgyorsultak a német beutazások: március elejétől kereskedelmi delegációknak álcázva és egyéb címeken, Hegyeshalom és Barcs belépőállomásokon sok ezer német lépett be: SS és Gestapo emberek, akik Magyarország megszállásával kapcsolatban, meghatározott feladatokra érkeztek, elsősorban Budapestre. A német megszállással véget ért a magyar idegenforgalom Horthy-korszakbeli szakasza.

A magyar–német idegenforgalmi kapcsolatok (és általában az idegenforgalom) nélkülözhetetlen eleme a propagandatevékenység. A két ország idegenforgalmi szerveivel, tevékenységükkel foglalkozó részben már érintettük a magyar és német idegenforgalmi propagandamunkát. Ezen túlmenően azonban az ott tárgyalt idegenforgalmi események, intézkedések egyben összefüggnek a propagandával, mert közvetve minden idegenforgalmi esemény egyben propagandahordozó is. (A legújabb kutatások igazolják: a leghatásosabb az elégedetten hazatérő utas szóbeli propagandája, az átélt élményekből fakadó szavak, mert ezek hitelesek és egyben önkéntelen és ingyenes akviráló munkát jelentenek). Ezért

[53] Der Fremdenverkehr 1942. szeptember 21.

[54] „Reisebericht Ungarn, Bulgarien und Rumanien, in der Zeit von 6. Juli bis Dienstag dem 21. 7. 42." An die Mitglieder des MWT 1942. Leipzig, 1943. 16. Deutsche Bücherei, Leipzig 1943. Albrecht főherceg nemcsak ismert németbarát volt, de a magyar specialista SS-Obergruppenführer Berger ügynöke is. „Albrecht főherceg ez ideig jó és mindenekelőtt megbízható híreket adott nekünk a magyarországi helyzetről, amelyet közvetlenül a Birodalmi Biztonsági Főhivatalnak (RSHA) továbbítottunk." Berger jelentése Himmlernek Albrecht fhg. 1943. okt. 28-án nála tett berlini látogatásáról DZA. Potsdam (Film Nr. 2413.).

ehelyütt csak a magyar–német idegenforgalmi kapcsolatok véleményünk szerint legfontosabb propagandaeszközeivel foglalkozunk.

A magyar–német idegenforgalom alakulását előkészítették és szüntelenül segítették a két fél által alkalmazott propagandamédiák: irásos kiadványok, filmvetítések, szóbeli tájékoztatás, az utasok elbeszélései. E propaganda fő bázisai a Berlinben és Budapesten létrehozott idegenforgalmi információs intézmények és utazási irodai képviseletei voltak.

Ez a tevékenység nem hasonlítható az általánosan ismert idegenforgalmi propagandához, hiszen itt akár kiutazásról, akár beutazásról volt szó, a náci Németország, a német fasizmus népszerűsítése képezte a propaganda tárgyát. Akár úgy, hogy a magyar kiutazók felé a német városokat, tájakat, vívmányokat bemutatva – összekapcsolták azokat a német fasizmus teljesítményeivel, akár úgy, hogy a Magyarországra látogató csoportok népszerűsítették Németországot, és agitáltak a német fasizmus mellett. A magyar idegenforgalom szakemberei már a harmincas évek első felében sürgették a németországi magyar propagandaszervezet továbbfejlesztését, mert elvitathatatlannak tartották, hogy „a magyar közgazdasági élet szempontjából legjelentősebb utastömegek rezervoárja" a Magyarországgal „barátságos érzéseket tápláló Németország."[55]

Ami a „magyar közgazdasági élet"-et illeti, látni fogjuk a magyar–német idgenforgalom gazdasági aspektusának vizsgálatánál: valójában melyik félnek kedvezett a két ország idegenforgalmi mérlege.

A magyar akvizíciós propagandamunka szempontjából a Székesfővárosi Idegenforgalmi Hivatal harmincas évek elejétől működő bécsi irodája központi jelentőségű volt. Elsősorban az Ausztriából történő beutazás fejlesztésével foglalkozott, az idegenforgalmi propaganda eszközeivel. Az iroda eredményeit az azt üzemeltető Székesfővárosi Idegenforgalmi Hivatal évkönyvei feldicsérik. Valószínű – ahogy az ilyen esetekben általános –, hogy a közvetlen üzleti eredményekből nagyobb részt tulajdonítottak az üzletet elősegítő, de nem létrehozó munkájuknak. Igaz viszont az is, hogy egy propagandamunka valóságos hatását nehéz pontosan lemérni.

Az „Idegenforgalom" c. szaklap 1937 elején kritikusan elemezte az Idegenforgalmi Hivatal bécsi irodája tevékenységének gazdaságosságát és eredményességét. Hangsúlyozta, hogy nem Bécs jelenti kizárólag „a Nyugat kapuját" a magyar idegenforgalom számára. Sürgette az egyes országokban közvetlenül folytatandó propaganda végzését.[56]

A bécsi iroda helyzete érdekesen alakult 1938-ban, Ausztria annektálásától kezdve. Rögtön bekapcsolódott a német birodalmi utazási irodák prospektusokkal való ellátásába. Ezzel megalapozta az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal (OMIH) berlini kirendeltségének később megindult munkáját. (Az OMIH egyébként 1939-ben 611 000 db nyomtatványt juttatott külföldre, ebből Németországba 72 500 db-ot küldött). A bécsi iroda helyiségeit 1939-ben, a háború kitörése után néhány nappal alakították ki a Kärntner Strassén lényegében olyanná, amilyen a mai IBUSZ-iroda. Az Idegenforgalmi Hivatal 1939-ről szóló jelentése megállapítja, hogy különösen a Német Birodalom nagy területi gyarapodásai folytán, „fokozott lehetőségek állottak propagandatevékenysége előtt, s ez

[55] Hogyan szerveztem meg a német birodalmat a magyar idegenforgalomnak? Elmondja dr. Vásárhelyi Gyula. Idegenforgalom 2. évf. 2. sz. 1935. február 1. Vásárhelyi öt évvel korábban került ki Berlinbe, mint a berlini iroda vezetője.

[56] A magyar idegenforgalmi propaganda mérlege Bécshen. Idegenforgalom 1937. február.

lehetővé tette, hogy a szerves és szakszerű módon kiépített propaganda körébe 3000 ostmarki utazási irodát és szállodát, valamint igen sok távolabbi idegenforgalmi szervet tudott az állandó érdeklődés fenntartása mellett, bevonni". Ezt nagymértékben gátolta az 1939. szeptember 1-én kitört háború „...és ezért az Iroda arra szorítkozott, hogy az eddig gondozására bízott területen propagandánk folytonosságát megőrizze, és ezzel a későbbi idők minden bizonnyal újra fellendülő idegenforgalmát előkészítse".[57]

A bécsi iroda propagandamunkája elsősorban osztrák utasok akvirálása volt. Az Anschluss után nagy aktivitással alkalmazkodott a változott helyzethez és a később kialakított berlini magyar idegenforgalmi propagandaképviselettel együtt (azt időben megelőzve), elősegítette a háborús magyar–német idegenforgalom alakulását.

A propagandatevékenységben nem lebecsülendő szerepet töltöttek be a német idegenforgalom budapesti képviseletei. Ezek közül legaktívabb a Német Birodalmi Vasutak expozitúrája„ az RDV-iroda (Reichsbahnzentrale des Deutschen Verkehrs) 1938-ban költözött át új helyére, a Váci utcába. Az ünnepélyes megnyitón megjelent német személyiségek hangsúlyozták annak jelentőségét, hogy Németország immár Magyarország közvetlen szomszédja volt: filmelőadásokat tartottak (egyedül 1936 folyamán tizennégyezret Budapesten és vidéken), írásos anyagokat (brosúrák, prospektusok, leporellók stb.) osztottak szét. 1935-ben 43%-kal több RDV-füzetet és 161%-kal több külön kiadványt terjesztettek, mint a korábbi évben. Az RDV-szakemberek nagy fontosságot tulajdonítottak az iroda látogatóinak. A személyes kapcsolatok sokoldalú lehetőséget nyújtottak a beszélgetésekre és ennek kapcsán a propagandaanyagok szétosztására. 1936-ban például 54%-kal több látogató kereste fel az irodát, mint 1935-ben. Ezeknek 87%-a magyar volt, és 10,3%-a német.[58] Az iroda egyes napilapok főszerkesztőinek és a sajtó más fontos tényezőinek segítségével, napilapokban és folyóiratokban tendenciózus cikkeket, képeket, jegyzeteket jelentetett meg.

1939-ben nyitotta meg budapesti irodáját a Mitteleuropäisches Reisebüro (MER). A Magyarországon ekkoriban folyó német idegenforgalmi propaganda szerves része volt a háborús náci propagandának. Talán nem felesleges itt is emlékeztetni: mindkettő állami csúcsszerve a Ministerium für Volksaufklärung und Propaganda volt, melynek élén Goebbels állt, és ezen belül az idegenforgalom ügyeit Esser államtitkár, a német idegenforgalom vezetője irányította.

4. Németország eladósodása, a magyar–német idegenforgalmi mérleg magyar aktívuma

A nácik hatalomra jutása olyan időszakra esett, amikor már az európai országokban, így Magyarországon is, majdnem két éve kötött devizagazdálkodás volt érvényben.

Az 1934 elején lefolytatott magyar–német kereskedelmi tárgyalások eredményét új kereskedelmi és fizetési egyezményben rögzítették, amikor is a korábbi kliring-egyez-

[57] *Markos Béla:* Beszámoló a Székesfővárosi Idegenforgalmi Hivatal 25 éves tevékenységéről, 1916–1941. Budapest, 1939.

[58] Tätigkeitsbericht für das Jahr 1935/1936. Reichsbahnzentrale für den Deutschen Reiseverkehr.

ményt tovább fejlesztették.[59] 1934-től keletkezett első ízben magyar aktívum, amelyet, elsősorban a magyar nagybirtokosok, pozitívan fogadtak. Ugrásszerűen megnőtt ugyanis a magyar mezőgazdasági kivitel olyan időszakban, amikor az agrárválság hatása erősen érvényesült (elhelyezési nehézségek, árproblémák). Az 1934-es megállapodás a náci Németország gazdaságpolitikai behatolása erősödésének előfeltételeit teremtette meg Magyarország felé. A magyar külpolitika olasz és osztrák orientációját a németek, elsősorban diplomáciai úton, erős nyomással ellensúlyozták. 1935–36-ban Németország Magyarország legfőbb kereskedelmi partnerévé vált. A magyar gazdaságtörténeti irodalom feltárta, hogy a növekvő német tartozás szándékos náci tevékenység eredménye volt. A németek gyakorlatilag a délkelet-európai országokkal, így a jelentős mezőgazdasági exportőr Magyarországgal finanszírozták a német újrafegyverkezést.[60]

A német valutapolitika szerves kiegészítője volt a fenti gazdaságpolitikának. A németek az ún. felárrendeszeren keresztül, gyakorlatilag felértékelték a márkát. Sok dokumentum áll rendelkezésre az 1934 óta rendszeresen folyt magyar–német gazdasági tárgyalásokról, amelyeket magyar részről Nickl, német részről Clodius vezetett. Ezekből kitűnik a németek egyre növekvő „étvágya" elsősorban a magyar mezőgazdasági termékek és a bauxit-szállítások iránt.

1937-re a németek gyakorlatilag érvényt szereznek a „Lebensraum" és „Grosswirtschaftsraum"-teóriának. A magyar aktív szaldó évenként tovább nőtt. A Felvidék egy része, Kárpátukrajna Magyarországhoz való csatolása, még erősebben a németek mellé állították a magyar kormányzatot. A második világháború kitörésekor Magyarországot és Délkelet-Európa valamennyi államát a németek szoros gazdasági befolyásuk alá vonták. Magyarországon növelték tőkeérdekeltségüket is: a gyáripar tőkéjének nem egészen 25%-a volt külföldi tulajdon, ennek több mint fele német kézben. 1941. június 22-től, a szovjet–német háború kitörésétől a németek Magyarország leplezetlen, nyílt kifosztásához kezdtek. A magyar gazdasági tárgyaló küldöttség többször elpanaszolta ugyan német partnerének, hogy a Magyarországon bevezetett kenyér- és lisztjegyeknél Németországban magasabbak a fejadagok, de a németek az 1942-es tárgyalások után a magyar fejadagok csökkentését követelték, amit a magyar fél végre is hajtott.

1941–44 között a Németországba irányuló kivitel 30%-kal nőtt, a behozatal csak 11%-kal, így a kereskedelmi mérleg aktívuma 3,3-szoros lett. Ily módon a magyar kormányok gyakorlatilag abban a szellemben jártak el, ahogy Kállay Miklós miniszterelnök 1942-ben, kormányzásának első évében hangsúlyozta: „Áldozzunk fel mindent, ami a háború megnyeréséhez szükséges: vérben, katonában, munkában."[61]

Magyarország megszállása fokozta az ország kirablását. 1944-ben a külkereskedelmi statisztikai adatszolgáltatás csak szeptemberig tartott. Attól kezdve a németek a külkeres-

[59] Ebből a komplikált elszámolási rendszerből vizsgálódásunk szempontjából annyit szükséges ismertetni, hogy a kiszállított magyar árufajták szerint a Reichsbanknál két külön számlán vezették a magyar követeléseket, és ebből teljesítette a magyar Nemzeti Bank a német exportőröknek a magyarországi szállítások ellenértékének 90%-át. A fennmaradó magyar követelés szolgálta volna a szabaddevizás és a kereskedelmi szerződésben nem szereplő német nyersanyagok, illetve reimport áruk beszerzésének lehetőségét. Rövidesen kiderült, hogy ez utóbbi két kategória nem valósult meg.

[60] *Berend T. Iván– Ránki György:* Magyarország a fasiszta Németország „életterében" 1933–39. Budapest, 1961.

[61] *Buzás–Nagy:* Magyarország külkereskedelme 1915–45. Budapest, 1961. 324.

kedelmi „formaságok" betartása nélkül, az ún. „kiürítési terv" keretében, nyíltan kiraboltak az országot.

A tudatos német eladósodási politika a második világháború végén Magyarországot Németország legnagyobb hitelezőjévé tette. Ekkor a megszálló német csapatok ellátási költségeivel együtt 3,764 millió pengőt tett ki a magyar követelés, a Magyar Nemzeti Bank 1947 évi közgyűlésének jelentése szerint.[62] Ezt az óriási passzívumot a németek 10 év alatt érték el. Jellemző, hogy már a háború kitörésének idején, Németország Magyarországnak tartozott a legnagyobb összeggel a vele kliring-kapcsolatban álló országok között (Törökország – 4,5 millió RM, Olaszország –13,1, Jugoszlávia –13,1, Görögország –23,0, Hollandia –28,2, Svájc –28,3, Magyarország 49,1 millió RM.)

A magyar aktívum felgyorsulásának iramára jellemző, hogy az 1939 évi szaldó 1942 közepéig majdnem tízszeresére, 470 millió RM-re nőtt. A náci eladósodás nyilvánvaló volt, Clodius már 1942-ben sem titkolta, és miközben rámutatott arra, hogy az 1942-1943-as gazdasági évben várhatóan 700 millió RM aktívum keletkezik, sürgette, hogy további 4 500 millió RM „pengősítését" oldják meg a magyar kincstár és a hitelintézkedések fokozottabb igénybevételével, röviden: fedezetlen papírpénz kibocsátásával.[63]

A Magyar Gazdaságkutató Intézet 1942 júliusi helyzetjelentésében felvázolta: „. . . a Birodalom az államközi áru kliringekben kb. 5 milliárd értékű áruszállítással van hátralékban az európai országokkal szemben; ennek a tartozásnak érdemi törlesztése természetesen csak a háború után indulhat meg. Nem kétséges, hogy ez a törlesztés akkor minden nehézség nélkül gyorsan bonyolódik. Addig, amíg a törlesztés megindulhat, az exportőrök finanszírozása . . . csak a bankjegy-szaporítás, vagy hitelkiterjesztés árán lehetséges."

A német eladósodási politika az idegenforgalom területén a német beutazások fokozásával, vagyis a Magyarországról származó láthatatlan export növelésében testesült meg. A magyar–német idegenforgalmi mérleg évenként állandóan növekvő aktív szaldóval zárult, Magyarország javára.

Az ún. cserevonatok forgalmának alakulásánál már korábban megmutatkozott ez a tendencia: összesen 16 929 beutazó német utassal szemben (a cserevonati beutazók 20%-a) összesen mindössze 2018 magyar kiutazó (a cserevonati kiutazók 4%-a) látogatta meg Németországot. A magyar Nemzeti Bank által előírt cserevonati null-szaldós elv tehát a német–magyar relációban nem valósult meg, és a magyar–német kliring-mozgalom magyar aktívumát növelte.

Nincs részletesen feltárva az ún. pengőkövetelések felszabadított tételeinek az idegenforgalomban történt felhasználása. Utaltunk az IBUSZ által forgalomba hozott és teljes penzióra szóló ellátásos jegyzetfüzetekre (voucherek). Ugyanakkor a Magyar Nemzeti Bank meghatározott külföldi utazási irodákat, ún. „utazási pengőcsekkek" forgalomba hozatalára is feljogosított. E rendelkezés alapján Németország hivatalos utazási irodája, a Mitteleuropäisches Reisebüro megkezdte a pengőcsekkek kibocsátását.[64]

[62] Országos Levéltár, Küm. gazdaságpolitikai osztályának iratai 70. cs. Idézi: *Buzás–Nagy:* Magyarország külkereskedelme 1919–1945. *Nagy:* Magyarország külkereskedelme a II. Világháborúban 316.

[63] *Buzás–Nagy:* i. m. 228., 316., 319.

[64] A kibocsátó külföldi utazási iroda csak 65%-ig vásárolhatott befagyasztott pengőt, 35% értékig magasabb árat kellett fizetnie. Nem találtunk adatokat arra, hogy a MER hogyan járt el e 35%

Nehéz követni azt a gyakorlatot, amellyel a német utazási szervek mind az ellátásos jegyfüzetet, mind az utazási csekkeket egyoldalúan a magyarországi utazások növelésére és ezzel az utazási aktív szaldó fokozására használták fel. Mindez, természetesen, a magyar mezőgazdasági export egy sajátos formáját is jelképezte a német utasok magyarországi fogyasztása alakjában.

A magyar idegenforgalmi szervek, köztük az IBUSZ vezetői is, lelkesen nyilatkoztak a német beutazások üzleti eredményeiről. Ez érthető, mivel a magyar utazási irodák, elsősorban a legnagyobb forgalmat bonyolító IBUSZ pengő bevételéhez hozzájutott és a vállalat üzleti eredményeiben ez megmutatkozott. (Ugyanígy hozzájutott a mezőgazdasági exportőr is a Németországba szállított termékek pengő értékéhez, mindez azonban növelte Németország állami eladósodását Magyarország felé, és a háború kitörése után felgyorsította a magyar inflációt.)

A magyar–német idegenforgalom mérlegét külön ki kellett számítani, mivel voltak ugyan különböző statisztikai adatok és becslések a német turisták érkezéséről, az általuk eltöltött vendégéjszakákról, a fogyasztásról, de ezeket több forrásból kellett összeállítani. Ennél is sokkal nehezebb volt az ez időszak alatt Németországba kiutazó magyar turisták fogyasztási adatait rögzíteni.[6 5]

A fentiek alapján végzett számítások az 1933–43 közötti tíz évre vonatkoznak. 1944-et ugyanis a március 19-i német megszállás miatt számításon kívül hagytuk. Az 1933–43 közötti idegenforgalmi mérleget nagyjából a következőkben vonhatjuk meg:

A 10 év alatt 281 000 német turista érkezett Magyarországra, ez összesen mintegy 1 400 000 vendégéjszakát jelent. A különböző szolgáltatások (szálloda, vagy penzió, étkezés, belépőjegyek, kisebb kiadások, belföldi utazási költségek stb.) volumene összesen kb. 40 millió pengő. Ez idő alatt a németországi magyar kiutazók kiadásai mintegy 19 millió pengőre tehetők. Ily módon az 1933–43 közötti évek magyar–német idegenforgalmának hozzávetőleges mérlege 21 millió pengő magyar aktívumra tehető.

Kétségtelen, hogy Magyarország fizetési mérlegében az idegenforgalom tétele nem volt jelentős. A korábban már vázolt és a háborús években erősen felgyorsult magyar

---

kiegyenlítésével. A Magyar Nemzeti Bank egyébként az 1934. február 14-én kelt 82. sz. körlevelében szabályozta az utazási csekkek kérdését.

[6 5] *J. Tihanyi:* „Die Nazi – Machtpolitik . . ." 204. és 303, 304, 305, 306. lj. A szaldó kialakításához a szerző figyelembe vette az 1933–1943. között Budapesten és a Balatonon tartózkodó német turisták számát és az általuk eltöltött becsült vendégéjszakákat. Ezt beszorozta az átlagos szállodai, étkezési és egyéb utazási kiadásokkal. Ez is becslés, mert nincsenek adatok arra, hogy hányan tartózkodtak teljes ellátással, illetve félpenzióval. Nem tűnik ki továbbá a felleltető adatokból a beutazó német turisták szállodakategóriák szerinti megoszlása sem. Még bonyolultabb képet alkotni a fenti időszak alatt Németországba kiutazott magyar turisták által elköltött összegekről. A már említett Szigeti Gyula-féle számítás értékes támpontokat nyújtott. (Szigeti adatait a korabeli szakirodalomban felhasználták.) Szigeti csak az 1935. május–1936. május közötti idegenforgalmi évet dolgozta fel. Ezért más adatok és becslések alapján kellett – 1935. évet kivéve – az 1933–1943 évek magyar kiutazóinak hozzávetőleges kiadásait valószínűsíteni. Felhasznált statisztikai források: A magyar idegenforgalom fejlődése 1927–1939. (A Magyar Gazdaságkutató Intézet különkiadása 1938.) Beszámoló a Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatalának 25 éves tevékenységéről; a Magyar Gazdaságkutató Intézet beszámolója Magyarország 1938. évi idegenforgalmáról; Beszámoló Budapest 1936. évi idegenforgalmáról és az 1936. évi idegenforgalmi gazdasági eredményeiről; A magyar idegenforgalom évkönyve 1940. stb.

kivitel 9/10-e mezőgazdasági termékekből és nyersanyagokból állt. 1944 elején az összes magyar aktívumnak kb. 1,5%-át az idegenforgalmi szaldó tette ki. 1944. március 19. után a német csapatok magyarországi tartózkodási költségeivel Magyarország aktívuma ugrásszerűen nőtt, és így érte el a háború végén a 3,764 milliárd pengőt. (Az idegenforgalmi aktív szaldó kiszámításánál nem vettük figyelembe a megszálló német csapatok költségeit.) A 21 millió pengős idegenforgalmi aktívumot, annak viszonylag alacsony részesedését a fizetési mérleg aktívumból nem szabad lebecsülni, mert – amint a korszak magyar idegenforgalmának vizsgálata is bizonyítja – ez az idegenforgalom a náci Németország számára a behatolás egyik eszköze volt, amely Magyarország gazdasági függésbe taszításához, majd az ország megszállásához vezetett.

Varga F. János

AZ ANGLIAI MAGYAR TANÁCS TÖRTÉNETE (1944–45)

Magyarország második világháborús történetével, nemzetközi kapcsolataival már számos alapvető könyv, tanulmány foglalkozott.[1] A világháború alatt az antifasiszta koalíció országaiban élő és ott tevékenykedő baloldali magyar emigráció sorsával, munkásságával még alig foglalkozott történetírásunk. Igaz, háború alatti tevékenységük nem volt „kormányszintű", a nagyhatalmak a világháborús viszonyok között alig és csak akkor vettek tudomást róluk, amikor a „kormányszintű" kapcsolatok ezt megkívánták. Munkájukat elsősorban csak információs és propaganda-célokra vették igénybe. Az emigráció baloldali szervezetei és egyesületei emellett megpróbálták csekély erőiket egy új leendő demokratikus Magyarország szellemi előkészítésére összpontosítani. És ma már nem kétséges, hogy a baloldali emigrációnak, elsősorban a Moszkvából hazatérteknek – akikkel ez idő szerint szintén nem foglalkoztak a szövetségesek „kormányszinten" – fontos szerepük lett a háború utáni Magyarország sorsának alakításában.

Jelen tanulmány az Angliában élő viszonylag kicsiny magyar emigráció mozgalmainak azzal a szakaszával foglalkozik, mikor szétforgácsolt erőiket megpróbálták egységbe fogni, és szervezetileg is létrehozták közös vezető testületüket, az Angliai Magyar Tanácsot. Mindez szoros összefüggésben volt azzal, hogy a hivatalos Magyarország a német megszállással ekkor vesztette el addigi látszatfüggetlenségét. Ez pedig arra ösztönözte az emigráns szervezetek, klubok vezetőit, hogy inkább kisebb, mint nagyobb ellentéteiket félretegyék és összefogjanak, hogy erejükhöz mérten esetleg segítséget nyújthassanak Magyarország felszabadításához. Ezt az összefogást nemcsak az emigráció belső kényszere diktálta, hanem ez volt az angol hivatalos szervek óhaja is.

Az egység előtörténete[2]

Az Angliában élő magyar emigráció számszerűen nem volt jelentős. A korabeli angol külügyminisztériumi elemzés és a levelezésekben található becslések számukat legfeljebb

[1] Ezek közül itt csak néhány alapvető hazai munkára utalnék: *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919–1945. Második átdolgozott kiadás Bp., 1975. *Juhász Gyula:* Magyar–brit titkos tárgyalások 1943. Bp., 1978. *Ránki György:* A második világháború története. *Ránki György:* Kelet–Közép-Európa második világháborús történeti irodalmának kérdései Történelmi Szemle 1973. 3–4. sz.

[2] Korábbi tanulmányomban (Károlyi és az antifasiszta emigráció egységfrontja. Történelmi Szemle 1975. évf. 2–3. sz.) már írtam az egység előtörténetéről, de leginkább csak a Károlyi-csoport szempontjából.

5000 főre tette.[3] Nagy többségük a 30-as évek végén érkezett. Így nem voltak hagyományokkal rendelkező egyesületeik, gyökereik, és nem voltak jó összeköttetéseik angol személyiségekkel és kormányszervekkel. 1941 őszén, Magyarország Szovjetunió elleni támadása után közel egyidőben három magyar antifasiszta szervezet alakult. Először a leghatározottabban politikai kontúrokkal rendelkező Londoni Magyar Klub. Alapításában és vezetésében döntő szerepet játszottak a magyarországiak mellett csehszlovák állampolgárságú magyar kommunisták. Szeptemberben hozták létre Zsilinszky Antal, a londoni magyar követség egykori titkárának vezetésével a jó erőket tömörítő, de politikailag több színárnyalatot képviselő Nagybritanniai Szabad Magyarok Egyesületét. Pár nappal később Károlyi Mihály indította el Új Demokratikus Magyarországért mozgalmát, melynek legnagyobb súlyát és vonzerejét az ő személye adta. Számszerűleg ez utóbbi szervezet volt a legkisebb.

A Londoni Magyar Klub már 1941-ben felvetette az egységfront létrehozásának gondolatát. 1942-ben szintén megkísérelték az egységes magyar szervezet létrehozását.[4] Kísérleteik sikertelenek maradtak, bár elvben mindhárom szervezet elismerte az egység fontosságát és szükségességét, de nem tudtak még átlépni kölcsönös egymás iránti bizalmatlanságaikon és nézetkülönbségeiken. A Londoni Magyar Klub egyébként nem volt alkalmas az egységes magyar szervezet létrehozására, részben mert nem voltak a magyar politikai életben „múlttal" rendelkező vezetői: jelentősebb vezetők ekkor még a csehszlovák állampolgárságú kommunisták voltak. Ez utóbbi különösen zavaró tényező és nemcsak állampolgársági kérdés volt. Kétségtelen, hogy furcsán hatott volna egy új független Magyarországért küzdő csoport kezdeményezői és vezetői között egy szomszéd ország állampolgárait látni. Zavaróan hatott az is, hogy a másik két magyar tömörülés nem láthatta tisztán az emigráns csehszlovák politikusok és a CsKP szerepét a Klub létrehozásában és működésében. Olyan helyzetben, mikor a két szomszéd ország között határaik kérdésében két és fél évtizedes komoly, vérre menő nézeteltérések voltak, és az emigráció elleni egyik legfőbb és leghangosabb budapesti vád éppen az ország „kiárusítása" volt,[5] az emigráció egységének megszervezése és vezetése nem kerülhetett a csehszlovákiai magyar emigránsok kezébe. Másrészről az emigráns magyar szervezetek közötti legsúlyosabb nézetkülönbségek éppen a területi és a határkérdésekben voltak.

Károlyi kezdetben igen bizalmatlan volt a Szabad Magyarok mozgalmával szemben. Szerinte Zsilinszky és számos társa „. . . csak úgy maradhatott Londonban, hogy színleg antinácinak adta ki magát".[6] Később, miután meggyőződött jóhiszeműségükről, több kérdésben is együttműködött velük. Így pl. együtt tiltakozott az újvidéki atrocitások ellen Zsilinszkyvel az angol nyilvánosság előtt.[7] A két szervezet között 1942 és 1943 forduló-

[3] A Foreign Office számára a magyar emigrációról 1942 novemberében készített összeállítás: The Magyars Abroad: Hungrian Emigré Organisations. Macartney Collection St Antony's College Library, Oxford, az Angliában élő magyarok számát körülbelül 5000 főre becsüli, a jelentés szerint hasonló az emigráció létszáma a Szovjetunióban 6000, a legnagyobb az Egyesült Államoké: 600 000.

[4] Párttörténeti Intézet Archívuma 704 f. 125 őe. 1. továbbiakban P.I.Arch. Károlyi–Radó Zoltánhoz.

[5] *Juhász Gyula.* Magyarország külpolitikája 1919–1945 Bp., 1969. 263.

[6] Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, továbbiakban MTA Kézirattár Ms 5367/196 Károlyi–Hatvany Lajoshoz 1941. máj. 31.

[7] Magyarul megjelent: Szabad Magyar Szemle (London) 1942. jún. 24.

ján egységtárgyalások kezdődtek. A Szabad Magyarok Egyesülete elfogadta Károlyiék két legfontosabb fúziós feltételét. Egyrészt nyilvánosan szakítottak Eckhardt Tibornak az Egyesült Államokban megindított Független Magyarországért mozgalmával, másrészt elfogadták Károlyi alapvető követelését, hogy az összefogás célja ne csak a szövetségesek melletti kiállás, hanem Horthy háborúért felelős rendszerének megdöntése és Magyarország gazdasági-társadalmi rendjének gyökeres átalakítása legyen. Károlyi pedig elfogadta Zsilinszkyék javaslatát, hogy az új egyesült szervezet vezetője ne ő egyszemélyben, hanem az egyesületek vezetői legyenek „koalíciós" alapon.[8] A megállapodás gyakorlatilag nem valósulhatott meg, mert az együttműködési szerződés aláírásának napján Zsilinszky öngyilkos lett, és Károlyi Révai Andrást, a Szabad Magyarok Egyesületének új vezetőjét nem ismerte el olyan félnek, mint akivel koalíciós alapon együtt tudna működni.[9]

Angol álláspontok és az emigráció

Az angol külpolitikát ebben az időszakban alapvetően és mindenekfelett a Németország elleni háború győzelmes befejezéséhez vezető legrövidebb út elérése határozta meg. Ezen az úton az angol elgondolásokban Magyarországnak igen kis szerep jutott; az elsősorban az ország háborúban való katonai részvételének csökkentésére, esetleges átállítására és a Németországnak nyújtott magyar gazdasági támogatás visszafogására irányult. 1941 és 1943 között, amikor az angolok még számoltak ezekkel az esélyekkel és azzal, hogy a háború utáni rendezésben még szerepük lehet, súlyt fektettek arra is, hogy a kilépést megelőző tárgyalásokat ők irányítsák.[10] Ebben az időszakban nemcsak az ország bombázásától tartózkodtak, hanem propagandájukban kerülték a Horthy-rendszer túl éles bírálatát is, miután az angol propagandát ekkor irányító P. W. E. (Political Warvare Executive) 1942–43-ban úgy látta, hogy Magyarországon nem működik még egyetlen jelentősebb súlyú ellenzéki csoport vagy párt sem, amely Németország aktív ellenzékeként jelenhetne meg. Az angol propaganda céljai ezért – részben a hivatalos Magyarországhoz is szólva – a németek támogatásának csökkentésére, a legális ellenzék valós németellenes összefogására, valamint a német támogatás hasznosságába és egyedüli lehetséges voltába vetett hit megingatására irányultak.[11]

Az angliai magyar emigráció legfontosabb elvi alapállásának a szövetségesek feltétlen, erejéhez mért támogatását tartotta. Részleteiben azonban nem igazodott mindenben, így a magyarországi helyzet és feladatok megítélésében sem az angol külpolitika és propaganda akkori napi szükségleteihez. Ezt az angol hivatalos szervek sem várták el tőlük. A Foreign Office az emigráns mozgalmak irányában – amelyek nem

[8] Columbia University Butler Library Jászi Papers, továbbiakban Columbia Jászi Papers Károlyi–Jászi Oszkárhoz 1943. jan. 13.

[9] P.I.Arch. 704 f. 127 öe. 27–28. Károlyi–Mikes Györgyhöz 1943. márc. 16.

[10] *Ránki György:* Kelet-Közép-Európa második világháborús irodalmának kérdései. Történelmi Szemle 1973 évf. 3–4. sz. erről részletesen *Juhász Gyula:* Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban Kossuth, 1978.

[11] *Elisabeth Baker:* Az angol propaganda a tengelyhatalmak ellen Délkelet-Európában a második világháború idején. Történelmi Szemle 1979. évf. 3–4. sz.

szövetséges emigrációk voltak – az 1941–43-as években tartózkodó, hűvös magatartást tanúsított, így nemcsak a magyar egyesületek, hanem a hozzájuk leghasonlóbb státusú román egyletek és a Szabad Ausztriai Mozgalom irányában is.[12] A magyarok többékevésbé tisztában voltak nehéz helyzetükkel és jelentéktelenségükkel – erről csak egymás közötti klubvitáikban feledkeztek meg időnként. Valójában minden emigráns magyar vezető tudta, hogy teljesen kizárt szervezetüknek akár a félhivatalos elismerése is. Egyetlen céljuk lehetett, hogy szervezetüket a „tudomásulvétel" fokán ismerje el az angol fél, és ezen belül erősítsék tovább pozicióikat. E cél elérésére két jellemző emigráns magatartásforma alakult ki – melyeknél hangsúlyoznunk kell mindkét esetben azok politikai jóhiszeműségét. Az egyik annak tudatában, hogy napi nagypolitikai kérdésekben úgysem tud hozzászólni a magyarországi kérdésekhez, fenntartotta elvi intranzigens baloldali, Horthyt, Hitlert egyaránt elítélő álláspontját, mely nem ismert tárgyalásos módot a budapesti kormányzattal. A másik magatartásforma nem foglalkozott a „nagypolitikára tartozó" kérdésekkel, csak Horthyék felelősségét hangoztatta és igyekezett, ha lehetett, tevékenységével „jó pontokat" szerezni a jövőre nézve és az angol hírközlő szerveket „magyar irányban" befolyásolni. Az előbbi magatartásforma leginkább Károlyit és szűkebb csoportját, az utóbbi a Szabad Magyarok Egyesületének vezetőit és részben – de más megfontolásokat is tartalmazva – a Londoni Magyar Klub prominenseit jellemezte. A világháború felgyorsuló menete és a magyar kormánypolitika tehetetlensége egyre inkább a korábban nagyon szélsőségesnek tűnő Károlyi elgondolásait látszott igazolni a másik irányzattal szemben.

Az angol külpolitika Közép-Kelet-Európa – így Magyarország irányában is 1943 második felében, a nagy szovjet hadi sikerek, a teheráni találkozó és a moszkvai külügyminiszteri értekezlet után változott meg. Nyilvánvalóvá vált – ezt a külügyminiszterek értekezlete le is szögezte[13] –, hogy ebben a térségben csak olyan terveknek lesz realitásuk, amelyek bírják a Szovjetunió támogatását is. Ebben az időszakban vált egyre nyilvánvalóbbá a Kállay-kormány béketapogatódzásainak kudarca is.

A Foreign Office tartózkodó magatartása a magyar emigrációval szemben nem módosult, mégis valamennyi londoni szervezet észlelte a változást. Ennek legnyilvánvalóbb jele az volt, hogy Károlyi Mihály újévi üzenetét a BBC magyar adása közvetítette, s „először nevén nevezve őt".[14] A „reálpolitikusok" közül többen, saját eddigi „eredményeiket" féltve, nem örültek egyértelműen ennek a sikernek. Révai András a Szabad Magyarok vezetője beadványt is intézett a Külügyminisztériumhoz Károlyi személyes üzenetét illetően: miután a BBC eddig egy szabad magyar mozgalomnak sem adott személy szerint publicitást, kifogásolta, hogy Károlyi gróf üzenete eltérés ettől, és méltányosnak tartotta volna, ha az ő egyesülete is hasonló nyilvánosságot kapna. Annál is

[12] Public Record Office. Foreign Office (a továbbiakban PRO FO) 371/3738/1214: Eden angol külügyminiszter válasza 1943. febr. 10-én. H. Kerr képviselői interpellációjára és FO 371/33252/1725, 371/33261/632, FO 371/37382/4921. Emellett az angol propaganda Románia felé valamivel barátságosabb tónusú volt, mint Magyarország irányában, mert Románia korábban Anglia szövetségese volt, s mert valószínűbbnek tartották Románia átállását. L. *Elizabeth Baker* i. tanulmányt.

[13] Foreign Relations of the United States (továbbiakban FR.) 1943. I. k. 753. A moszkvai külügyminiszteri értekezlet jegyzőkönyve.

[14] MTA Kézirattár Ms 5367/74 Ignotus Pál–Hatvanyhoz 1944. jan. 6. Ignotus frontáttörésnek nevezte az eseményt. Károlyi felhívása: Újévi S.O.S. c. felhívását közli Károlyi M. válogatott írásai. Bp. 1964. 142. l.

inkább, mert a BBC-nek ez az adása Magyarországon olyan benyomást kelthetett, mintha Anglia támogatná Károlyit. Az Egyesület választmánya nem értett egyet az újévi „hazai felhívással", sőt, elhibázottnak tartotta azt. A Foreign Office rövid habozás után nem adott helyt Révai panaszának, pedig az aktából kitűnik: valójában inkább vele szimpatizáltak.[15]

Az egység létrejötte

1944 januárjától élénkebbé vált a londoni emigráns szervezetek tevékenysége. A Londoni Magyar Klub ismét javaslatot tett Károlyinak az új helyzethez alkalmazkodó közös harci program kidolgozására, amely szerintük nemcsak lehetőség, de szükségszerűség is.[16] A Szabad Magyarok Egyesulete szintén kidolgozta az új helyzethez jobban alkalmazkodó programját, melyet február végén megkuldtek a Foreign Office-nak. A magyar referens „igen jó deklarációnak" tartotta, és azt javasolta, hogy kapjon egyenrangú publicitást Károlyiéval a BBC-nél.[17] Az események azonban felgyorsultak a nagypolitikában és a „klubéletben" egyaránt, és így a közlésre végül nem kerülhetett sor. A Londoni Magyar Klub és az Új Demokratikus Magyarországért mozgalom közötti tárgyalások ezalatt eredményre vezettek; a Kluh csatlakozott Károlyi harci programjához, és elfogadta vezetőül is.[18]

Ezekben a napokban, 1944. március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot. Magyarország a világ szemében elveszítette addig meglevő korlátozott függetlenségét is.

Az ország megszállása miatti első kétségbeesés és megdöbbenés után a baloldali emigráció joggal érezte: új helyzet jött létre, olyan, amely az eddigieknél több lehetőséget biztosít nekik a munkára, de több kötelezettséget és felelősséget is ró rájuk. Az antifasiszta mozgalmak egységének megvalósítása további érdemi cselekvés előfeltételévé vált. Egy egységes emigráns szervezet létrehozását az angol külügyminisztérium is kedvezőbben ítélte meg az addigi helyzetnél.

Még március 19-én Szüsz Miklós a Londoni Magyar Klub nevében értesitette Iványi Grünwald Bélát a Szabad Magyarok választmányának tagját, hogy a Klub csatlakozott Károlyi programjához, amelyet ők magukévá tettek, mert úgy látják, hogy ez lehetővé teszi a magyar antifasiszták erőinek egyesítését. „Nézetünk szerint a felhivásban foglalt programpontok tartalmazzák mindazokat a legfontosabb követeléseket és feladatokat, melyeket a mai helyzetben minden demokratikus magyar mozgalomnak vállalnia kell."[19] Iványi Grünwald március 22-i válaszában a választmányok nevében is a „legnagyobb érdeklődéssel" tekintett a részletes együttműködési terv felé. Szüsz március 28-án megküldte – mint az együttműködésre szolgáló részletes alapot – az Anglai Magyar Tanács

[15] PRO FO 371.39246 P. I. Arch. 704 f. 39 öe. 30.

[16] P. I. Arch. 704 f. 80 öe. 12–13. L.M.K. Radó Zoltán–Károlyihoz 1944. jan. 31.

[17] PRO FO 371.39246 C 3017.

[18] P. I. Arch. 704 f. 39 öe. 30. A New Democratic Hungary és a Londoni Magyar Klub megállapodása FO 371.39246 Mr. Chambers BBC jelentése a FO számára.

[19] Révai Collection Stoke Park Northampton. Szüsz Miklós–Iványi Grünwaldhoz 1944. márc. 19-én.

előzetes programtervét.[20] Időközben a Szabad Magyarok Választmányán belül is jelentkeztek az azonnali egység hívei. Mikes György, a választmány tagja március 24-én levelet intézett Révaihoz, amelyben a testület sürgős összehívását kéri az egységhez való csatlakozás tárgyában, és egyben javaslattervezetet is nyújt be, mely szerint az „ . . . Egyesület tagjai felkérik az Egyesület választmányát, hogy gróf Károlyi Mihály által 1944. március 13-án kibocsátott felhívást nyilvánosan üdvözölje, és tegyen lépéseket, hogy e felhívásban közölt program alapján a »New Democratic Hungary« mozgalommal és a Londoni Magyar Klubbal egységes angliai magyar szervezetet alakítson."[21] Révai András nem akarta elsietni az ügyet, Mikest is a kérdés megfontolására intette, de a körülmények mégis gyors cselekvésre késztették. Nemcsak a hazai események és a két londoni egyesület által létrehozott egység sürgette azt, hanem az angol külügyminisztérium egységes szervezet létrehozására irányuló óhaja is. A. Macartney professzor is – aki Révai és az egyesület támogatója volt – úgy látta, hogy Károlyi teljes mértékben uralja a helyzetet, és javaslatában, melyet a Foreign Office Központi Ügyosztályához küldött, leszögezte, hogy Károlyi nélkül nem képzelhető el semmilyen egységes magyar szervezet. Bár ő személy szerint nem volt híve Károlyinak és az egységnek sem.[22]

A Szabad Magyarok Egyesületének Választmánya 1944. március 27-én elhatározta, hogy Mikes György javaslatát elfogadva április másodikára az egység tárgyában a közgyűlést összehívja.[23] Az általános politikai helyzetről és az egység kérdéséről a közgyűlésen Iványi Grünwald tartotta a beszámolót. Bizonyos mértékig hangoztatta a Választmány még meglevő kételyeit és a Londoni Magyar Klub felelősségét – a vezetés koalíciós elvének feladásában, de ígéretet tett a tárgyi szempontok fokozott érvényesítésére. Kihangsúlyozta és a deáki mondással – hogy a hazát semmiféle előnyért nem szabad kockáztatni – aláhúzta a Károlyi „tiszteletre méltó személyével" kapcsolatos aggályaikat is.[24] Tehát Károlyival csak akkor tudnak együttműködni, ha azt a haza érdekében valónak találják, és az véleményük szerint nem fog sok kockázattal járni a hazára nézve. Mikes György a Választmány beszámolójától eltérően, a Károlyi melletti nyílt kiállást és a márciusi harci program nyilvános üdvözlését szorgalmazta. Károlyi vezető szerepének szükségességét a következőkkel indokolta: 1. Csak a baloldal melletti nyílt kiállásnak van értelme. 2. Észre kell venni azt a presztízs-emelkedést, amellyel a csehek és az oroszok Károlyit körülveszik – remélhető, hogy ez majd az angoloknál is bekövetkezik. 3. „A mi deklarációnk és Károlyi proklamációja között nyilvánvalóak a különbségek . . . A különbség az, hogy Károlyi már hónapok óta hirdet aktív ellenállást . . . szabotázst . . . a

[20] Uo. Iványi Grünwald–Szüszhöz 1944. márc. 22-én; Szilsz Miklós–Iványihoz 1944. márc. 28-án.

[21] Uo. Mikes György–Révaihoz 1944. márc. 24.

[22] PRO FO 371.39246 C 4288 A. Macartney–F. K. Robertshez 1944. márc. 31. Macartney négy szubjektív tényezőt emel ki, amelyek szerinte döntőek abban, hogy Károlyi uralja a szituációt; 1. Teljes civi intranzigencia és rendkívüli hűség, melynek következtében nem működik együtt senkivel, és ragaszkodik a vezető szerephez 2. Az a támogatás, amelyet a csehektől, és gyanítja, hogy a szovjetektől élvez. 3. Ártatlan brit baloldaliak támogatása 4. Vonzerejének teljes magyarországi hiánya.

[23] Révai Collection. Jegyzőkönyv a Szabad Magyarok Egyesületének 1944. márc. 27-i választmányi üléséről.

[24] Uo. Iványi Grünwald beszámolója a Nagybritanniai Szabad Magyarok Egyesületének ápr. 2-i közgyűlésén (egykori beszédvázlat).

földalattiak segítségét és Titóhoz való csatlakozást. Ma ezt már mindenki vallja, és ha ezek a tények Károlyit igazolják, ezek nem maradhatnak politikai következmények nélkül . . . ez súlyos félreértésekre adhatna alkalmat."[24] Fontos, szögezte le hozzászólásában Mikes György, hogy az egység melletti választás ne az orosz közeledés, hanem a német megszállás következménye legyen. Az Egyesület legfontosabb érdeke szerinte, hogy hangjukat és véleményüket a Tanácson belül tudják hangoztatni.[25] A hozzászólók nagy többsége Mikes indítványát, az egység létrehozását támogatta, és a közgyűlés végül Károlyihoz intézett üzenetében üdvözölte a márciusi harci programot.[26] Tehát „. . . a lényegekben egység, a kevésbé fontos dolgokban szabadság és mindenekfelett szeretet" zárta be az egység mellett nyílt demonstrációvá vált összejövetelt Iványi Grünwald.

A Tanács megalakulása

Vajon megvalósítható volt-e mindez az egymással szembeni kölcsönös előítéletekkel terhelt londoni emigráns politikai légkörben? Formailag úgy tűnt, hogy igen. A szabad magyarok programja demokratikus program volt, mely az Atlanti Charta alapján állt. Angol–szovjet segítséggel és a hazai ellenzéki erők tevőleges együttműködésével képzelte az ország politikai társadalmi-gazdasági rendjének demokratizálását. Hirdette a háborús felelősök megbüntetését, a tőke uralmának korlátozását, a nagybirtokok felosztását. Hibáztatott minden területi egyezséget, amelyet német segítséggel kötött Magyarország, és tudomásul vette, hogy az új határokat a békekonferencia fogja megszabni.[27] Károlyi programja fegyveres ellenállást hirdető s azt támogató harci program volt. A harc végcélját nemcsak a németek kiűzésében, hanem a Horthy-rendszer, a „feudálfasizmus" megdöntésében és egy új, haladó, demokratikus Magyarország megteremtésében jelölte meg. A program felvázolta az új demokratikus Magyarország megteremtésének belső feltételeit is.[28] Céljukban a proklamációk tehát megegyeztek, különbségeket elsősorban a cél elérésének, megközelítésének módjaiban találhatunk, de ezeknek a londoni emigrációs viszonyok között nem volt nagy jelentőségük. Károlyiékat Révaiéktól elsősorban személyi antipátiák és a kölcsönös bizalmatlanság választotta el. Másodsorban az, hogy a Szabad Magyarok ragaszkodtak a területi kérdés programszinten tartásához. Károlyiék és az emigráció másik csoportja szintén úgy gondolták, hogy Magyarország a békekonferenciától várhat majd méltányosabb döntéseket, de ennek hangsúlyozásától eltekintettek. Kerülni kívánták a súrlódási pontokat a csehszlovák emigráns kormánnyal, mely a Szabad Magyarok mozgalmát úgyis kezdettől bizalmatlanul fogadta. Károlyi azért sem tartotta szükségesnek a területi kérdés állandó hangoztatását, mert ígéretet kapott Jan Masaryktól, az emigráns csehszlovák kormány külügyminiszterétől, hogy egy új demokratikus Magyarországgal majd másképpen fognak erről tárgyalni. Addig azonban az 1938 novembere előtti határok feltétel nélküli elismerését követelték.[29]

[24] Uo. Szabad Magyarok Egyesületének ápr. 2-i közgyűlésének jegyzőkönyve.

[25] Uo. A Nagybritanniai Szabad Magyarok Egyesülete – Károlyi Mihályhoz 1944. ápr. 3.

[26] P. I. Arch. 704 f. 39 öe. 35. és Révai Collection. A Nagybritanniai Szabad Magyarok Egyesülete Választmányának 1944 márciusi deklarációja.

[27] P. I. Arch. 704 f. 39 öe. 67.

[28] Révai Collection. Károlyi Mihály Iványi Grünwaldhoz és Révaihoz 1944. július 25-én.

1944. április 3-án a közgyűlés felhatalmazása alapján megbeszélést tartottak a Szabad Magyarok Egyesülete és a Londoni Magyar Klub vezetői. A klub részéről Szüsz Miklós ismertette a Tanáccsal kapcsolatos addigi elgondolásokat. E szerint a Komité elnöki tisztét Károlyi Mihály tölti be, mindhárom szervezet megtartja függetlenségét, és négy-négy tagot delegál a csúcsszervezetbe, amely egységesen lépne fel külföldi szervek és Magyarország felé.[30] Révai válaszában elmondta, hogy a Tanács programját áttanulmányozták, nem kívánják a részleteket kritika tárgyává tenni, a programot elvben elfogadják, hogy az egység minél előbb létrejöhessen. Három olyan momentumra hívta fel azonban a figyelmet, melynek hiánya a programban az Egyesület szerint zavaró. Az első, hogy a program nem utal Angliára, mint a Tanácsot vendégül látó országra, amely annál inkább szükséges, mert a program külpolitikai pontjai többek között többször beszélnek oroszokról, szláv és szomszéd népekről, csak Angliát hagyják figyelmen kívül. A második kiegészítés a programnak a határkérdésekkel foglalkozó részét illette. Leszögezte, hogy mindhárom csoport elvetette a német nyomás alatt létrejött területi rendezéseket, de hangot kell adni annak a reménynek, hogy a határokat „. . . a szövetséges nagyhatalmak és az érdekelt nemzetek az igazság és a méltányosság szellemében állapítják meg".[31] Ezzel szemben Szüsz a Klub és Károlyiék nevében annak a megfogalmazásnak fontosságát hangsúlyozta, hogy „az eljövendő demokratikus Magyarország . . . igazságos és méltányos békét úgy érhet el, ha harcával a németek és a kormány ellen elnyeri a Szövetséges Nemzetek és szomszédai bizalmát".[32] A Révai által felvetett harmadik hiányzó momentum a Tanács programjában az volt, hogy csak egyszerűen kinyilatkoztatja megalakulását, de funkciójáról, szerkezetéről részletesebbet nem közöl. A megbeszélés azzal zárult, hogy a Klub képviselői javasolták, hogy a módosításokat megtárgyalják Károlyival. Az egységtárgyalásokról a megbeszélés kapcsán az angol sajtó is hírt adott.[33] Az Egyesület Választmánya, bár fenntartásait a továbbiakban is hangoztatta, április 7-én közvetlenül Károlyihoz fordult, hogy az egység ügyében megbeszélést tartsanak.[34] Károlyi örömmel fogadta a kezdeményezést. Április 12-én Duczynska Ilona az Új Demokratikus Magyarországért Mozgalom nevében április 14-re meghívta az Egyesület vezetőit a Tanács képviselőivel való tárgyalásra a Connought Square 30-ba.[35] A megbeszélés eredményesen végződött, a Szabad Magyarok javaslatai részben megértésre találtak, részben kompromisszumos megfogalmazások születtek. A Szabad Magyarok Egyesülete április 22-i rendkívüli közgyűlése jóváhagyta az Angliai Magyar Tanácshoz való csatlakozást. A Tanácsba az egyesület részéről: Buday Györgyöt, Iványi Grünwald Bélát, Révai Andrást és Stankovich Viktort delegálták.[36]

[30] Révai Collection. Feljegyzés a Nagybritanniai Szabad Magyarok Egyesülete Választmányának és a Londoni Magyar Klub kiküldötteinek 1944. április 3-i megbeszéléséről.

[31] Uo. Révai hozzászólása.

[32] Uo. Szüsz Miklós hozzászólása.

[33] The New Statesment and Nation márc. 25-i számában tudósít az egységtörekvésekről. Times 1944. ápr. 4. és Daily Sketch ápr. 4.

[34] Révai Collection. Nagybritanniai Szabad Magyarok Egyesülete Választmányának levele Károlyihoz, 1944. ápr. 7.

[35] Uo. Duczynska Ilona a Nagybritanniai Szabad Magyarok Egyesületének Választmányához, 1944. ápr. 12.

[36] Uo. 1944 ápr. 22-i rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve.

Az Angliai Magyar Tanács bár névleg korábban létrejött, valójában a Szabad Magyarok csatlakozásával bontott zászlót. Április 23-án Károlyi a Tanács bemutatkozó nagygyűlésén rámutatott, hogy az egységet ezekben a tragikus órákban a tenniakarás és a kötelességérzés hozta össze. Hangsúlyozta, hogy *nem kormányt, vagy azt helyettesítő szervet alakítottak, hanem csupán tanácsadó testületet, amely kizárólag külföldön képviselné a magyar népet, a „másik Magyarországot"*, s védené az igazi magyar érdeket. A szabadságot otthon kell kivívni -- mondotta –, az itteni összefogás legyen példa különböző világnézetű emberek német- és Horthy-elleni összefogására. Kérjük az otthoniakat, mondta Károlyi, „tegyenek meg sokkal többet, mint amit lehet, mert Magyarország sorsa függ magatartásuktól". Végül németellenes összefogásra szólította fel az amerikai és a világ magyarságát.[37]

A Tanács összetétele a következőként alakult: az Új Demokratikus Magyarországért Mozgalom részéről Károlyi Mihály, Károlyi Mihályné, Duczynska Ilona, Kellerman Zoltán elfogadták a Szabad Magyarok Egyesületétől delegáltakat – csak Révai személyén volt a tanácsülésen némi vita[38] –, a Londoni Magyar Klub részéről Szüsz Miklóst, Kellner Györgyöt, Seiber Sándort, Moskovics Hugót jelölték és a Tanács tagjai sorába kooptálta a szervezeteken kívüli Polányi Mihályt, Lévy Bélát és Ignotus Pált.[39]

1944 áprilisában–májusában egy pillanatra úgy látszott, hogy az ország megszállása egy vákuum-helyzetet eredményezett. Az emigráció felelős vezetői úgy gondolták, ha egységesen tudnak fellépni ebben a helyzetben, bizonyos eredményeket érhetnek el, különösen a Magyarország felé irányuló propaganda, felvilágosító munka és az eljövendő békét előkészítő információs tevékenység területén. Úgy érezték – és joggal –, hogy ezeken a területeken tehetnek valamit egy eljövendő, új demokratikus Magyarországért. E törekvéseik ebben a pár hétben látszólag nem ellenkeztek az angol külügyminisztérium elgondolásaival. Azonban arra nem gondolt ekkor sem senki, hogy az angolok akár félhivatalos szinten is elismerjék őket, csak azt szerették volna, ha egyszerű tanácsadó szervként tudomást vesznek róluk. Az angolok azonban minden átmeneti kisebb bátorítás dacára, nem kívántak egy újabb olyan emigráns szervezetet, amellyel egyszer majd akármilyen szinten is „tárgyalni kell". A Foreign Office-t továbbra is elsősorban főként a használhatóság szempontjai vezették, és nem változott semmit az az alapelv, hogy csak az angolokkal szövetséges államok emigrációit ismerik el. A „használhatóság szempontjából" Károlyi nem volt a legmegfelelőbb vezető, bár kezdettől hangoztatott rendíthetetlen Horthy-ellenessége most átmenetileg egybeesett a hivatalos angol külpolitika vonalával, de radikális baloldali kiállása, politikai „merevsége", állandóan hangsúlyozott oroszbarátsága és igénye a mély és azonnali társadalmi-gazdasági reformok magyarországi megvalósítására nem váltottak ki különösebb szimpátiát az angol külügyminisztérium hivatalos tényezőiből. Amikor május 4-én Révai András benyújtotta a nagyobbrészt Károlyi által írt Magyar Tanács programját, D. Allen a magyar ügyek referense a következőket jegyezte fel az aktára: „a dokumentum nem tüntet realizmusával. Bizonyos, hogy nem fog jeget törni Magyarországon", majd megjegyezte, hogy az eredeti sokkal orosz-centrikusabb volt, és

[37] P. I. Arch. 704 f. 242 őe. 71.

[38] P. I. Arch. 704 f. 39 őe. 112. A Tanács április 25-i ülésének jegyzőkönyve.

[39] MTA Kézirattár Ms 5367/79 Ignotus - Hatvanyhoz 1944. máj. 13-án; P. I. Arch. 704 f. 39 őe. 115–16.

Révaiék, úgy látszik, be tudtak vétetni angol szempontokat is és egy reálisabb elképzelést a határok kérdésében.[40] Valóban a program nem „tört jeget Magyarországon", mint ahogy ez az angol propagandának sem sikerült. Realizmus mégis sokkal több volt benne, mint akkor azt az angol referens gondolta.

A Tanács tevékenysége

Károlyi 1944. június 2-án levélben közölte Eden külügyminiszterrel a Tanács megalakulásának tényét, céljait és megfelelő időben kihallgatást kért. A referens véleménye szerint Károlyi az egyetlen igazán fontos ember a Tanácsban, miután élvezi a csehszlovákok és ezen keresztül valószínűleg a szovjetek támogatását is. Azonban olyan régen távol van hazájától, hogy nem valószínű, hogy komoly szerepe lehetne a jövőben. Nézete szerint személye inkább teher, mint előny a hazafiak számára. A Központi Ügyosztály vezetőjének véleménye szerint: Károlyi kérése – hogy a külügyminiszter kihallgatáson fogadja – az elismerés egy bizonyos látszatát keltheti, ezért nem időszerű, de hogy Hall külügyi államtitkár fogadja, annak nem látta akadályát.[41] A találkozóra június 9-én került sor. A világháború alatt a diplomáciai viszony megszakítása óta először fordult elő, hogy magas rangú angol diplomata magyar politikust fogadjon. A kihallgatáson Károlyi a Tanács következő kéréseit tolmácsolta: heti egy alkalomra rádió lehetőséget a Magyar Tanács felvilágosító munkája számára, segítséget kért akcióprogramjuk nemcsak rádió, hanem más utakon való terjesztéséhez, lehetőséget kért baloldali magyar emigránsok Titóhoz küldéséhez, és tanácsot kért a Foreign Office-tól, hogy ő és felesége Kairóba, vagy más, Magyarországhoz közelebb eső helyre utazzon-e abból a célból, hogy találkozni tudjon a megalakítandó földalatti csoportok vezetőivel. Végül annak a reményének adott hangot, hogy az angol magatartás hasonlóan barátságos lesz velük, mint Csehszlovákiával szemben.[42] Ezek a kérdések azonban messze meghaladták azt a szintet, amelyen még érdemi választ lehetett remélni. „Mr. Hall barátságosan meghallgatta Károlyit, de nem ígért semmit."[43] A választ végül a Foreign Office Központi Ügyosztálya adta meg. A heti egy rádióadást nem engedélyezték, mondván: a hivatalos elismerés látszatát keltheti, ugyanígy nem tartották kívánatosnak, hogy magyarok utazzanak harcolni Titóhoz és azt, hogy Károlyi megvalósítsa tervezett utazását és tárgyalásait. Azt, hogy Magyarországot, a „másikat", Csehszlovákiához hasonlóan kezeljék, a Foreign Office megalapozatlan kérésnek tartotta.[44] A Hallnál tett látogatásra kapott válasz végképp eloszlatta a túlzott illúziókat. Nem arról volt azonban szó, hogy a Foreign Office teljes mértékben mellőzze a Tanácsot, de tevékenységét egyelőre – amíg az angol érdekek így kívánták, és a Központi Ügyosztály is így értékelte – igyekeztek a minimális keretek között tartani. Ez a minimális keret mégis nagyobb tevékenységet engedett meg a

[40] PRO FO 371.39247 C 6083.

[41] PRO FO 371.39248 C 7482.

[42] PRO FO 371.39248 C 7826. Hall feljegyzése a Központi Ügyosztály számára 1944. jún. 9-én.

[43] Uo. a FO ezzel a megjegyzéssel küldte meg tájékoztatóját a washingtoni angol követségnek.

[44] Uo.

korábbiakhoz képest. A rendszeres rádióadást elutasító határozat ellenére a Tanács és tagjai a korábbiaknál több lehetőséget kaptak a rádiós propagandamunkában való intézményi és név szerinti részvételre. Sokan közuluk, így pl. Révai András, Buday György, Stankovich Viktor, Ignotus Pál, Mikes György és mások is álnéven a korábbiakban is részt vettek a Magyarország felé sugárzott rádióadásokban,[45] de mint emigráns testület, először a Tanács intézhetett ellenállásra buzdító felhívást, amelyekben többször felszólították az „ország lakosságát, a honvédséget és a munkásságot, hogy az ország megmentése érdekében harcoljanak a németek ellen, és távolítsák el a Horthy-kormányt, és kérjenek azonnal fegyverszünetet a szövetségesektől a béke helyreállítására".[46] A lehetőség persze összefüggött azzal, hogy március 19. után az angol rádiópropaganda előterébe is a németellenes nemzeti összefogás és ellenállás meghirdetése került.[47]

A Tanács megalakulása után rögtön felvette a kapcsolatokat Velebit tábornokkal, Tito londoni képviselőjével, aki informálta Károlyit a Petőfi Brigád megalakulásáról és működéséről. Károlyi azonnal tájékoztatta is Roberts urat – a Központi Ügyosztály vezetőjét – a kapcsolat felvételéről, melytől ő azt remélte, hogy osztönözni fogja a déli határ közelében élő magyarokat a partizánokhoz való csatlakozásra. A Foreign Office-ban azonban nem örültek túlságosan Károlyi önálló kapcsolatfelvételének. Az a fontos, jegyezte fel a referens, „. . . hogy a Károlyi–Tito kapcsolat megmaradjon azon a minimumon, ami még hasznos".[48] A Petőfi-zászlóalj támogatására május végén, június elején az egész világ magyarságát átfogó akciót kezdtek szervezni, melyhez csatlakoztak az Egyesült Államokbeli és a dél-amerikai magyar szervezetek is. Pénzt, ruhaneműt és más szükséges dolgokat gyűjtöttek, de az akciót végül is Velebit tábornok kérésére el kellett halasztani.[49]

Miután megalakították a különböző bizottságokat, programtervezetet, jelentést dolgoztak ki Magyarország felszabadításának kérdéseiről, amely az általános kérdéseken túlmenően elsősorban az Angliai Magyar Tanács szerepével és a felszabadítás érdekében teendő feladataival foglalkozott. Úgy ítélték meg, hogy a Tanács a külföldi felszabadító mozgalom egyik jelentős vezető szerve lett, de hangsúlyozták, hogy az otthoni illegális szervezeteknek, a Békepártnak, az illegalitásban levő demokratikus pártoknak és a szakszervezeteknek kell majd vezető testületté formálódnia. A Tanácsnak arra kell törekednie, hangsúlyozta a jelentés, hogy majd szerepet tudjon vállalni a felszabadított területeken a demokratikus élet megszervezésében. Ezt úgy érheti el, ha nő a szerepe és jelentősége az

[45] Révai „Candidus", Stankovich pedig „egy egykori huszártiszt" álnéven olvasták fel kommentárjaikat. Buday György egyszemélyben írta és később mondta is el a Petőfi Rádió kommentárjait l. *Elisabeth Baker* i. m.

[46] P. I. Arch. 39 öe. 244. Az Angliai Magyar Tanács felhívása Magyarország lakosságához 1944. ápr.

[47] Révai Collection. Chambers (a BBC magyar szerkesztője) Révaihoz, 1944. máj. 11.

[48] PRO FO 371.39248, C 7638. Károlyi–Robertshez 1944. jún. 5.

[49] P. I. Arch. 704 f. 39 öe. 159. és Révai Collection. Emlékirat az Angliai Magyar Tanácshoz a Petőfi-brigád segélyezéséről 1944. jún. 2. Az akcióhoz a következő egyesületek csatlakoztak az Egyesült Államokból: Amerikai Magyar Demokrata Kör, Amerikai Magyarok Demokratikus Szövetsége, Amerikai Magyarok Demokratikus Tanácsa, Amerikai Magyar Szakszervezeti Tanács, Bridgeéarti Szövetség, Új Demokratikus Magyarországért Mozgalom, Rákóczi Egylet, Verhovay Segélyegylet, Victory Council és a Szabadság Kör.

ellenállás kiváltásában és fokozásában. Kampányt kell kezdeni – szögezte le a jelentés –, hogy Magyarország népe a szövetségeseket felszabadítóként várja és hogy megértse, aktív ellenállásával hozzájárulhat a háború gyorsabb befejezéséhez. Rendszeresen ismertetni kell a jövő demokratikus Magyarország állami berendezkedéscinek alapelveit, mert „. . . az ország népe maga fog dönteni belső életformáinak kialakításáról".[50] A jelentés külön kitért a szovjetellenes propagandával szembeni harc szükségességére, miután az országot a Vörös Hadsereg fogja felszabadítani.

E propagandaharc eszközeiül – a jelentés – a BBC és a Kossuth Rádió adásait és röplapok szórását javasolta. A Tanács lépéseket kívánt tenni, hogy informatív összeköttetésbe kerüljön a felszabadítás ügyében a szövetségesekkel, Csehszlovákiával és Jugoszláviával. De a munka sikerét elsősorban az hozhatja meg – hangsúlyozták –, ha sikerül kapcsolatba kerülni a hazai ellenállás mozgalmaival. A jelentés kezdeményező lépéseket javasolt abban az irányban, hogy a Tanács képviselői eljuthassanak Magyarországra.[51]

Ellentétek a Tanácsban

A Tanács aktivitása, az előkészítő tevékenység, a reszortok felosztása, kezdeti lendület után lelassult. Az üléseken valós tevékenység és a felfokozott várakozás után csalódott hangulatban újra felszínre kerültek a korábbi ellentétek, érzékenységek, „óraszámra tanácskozunk semmiségeken – írta Károlyi. – A bolhákból elefántot faragunk, és a Tanács többsége komolyan elhiszi, hogy a jövő Magyarországa és a Világ egyes-egyedül a mi döntéseinktől függenek . . . Boldogok a sokügyűek, mert övék a mennyek országa"![52] Károlyi igazságtalan és türelmetlen volt a többiekkel szemben, hiszen éppen ő volt az egyik, aki leginkább ügynek tekintette a testület létét és működését. Más kérdés, hogy mindenki joggal lehetett csalódott, mert az angol támogatás nem ment túl az egység kívánatosságának hangsúlyozásán, és a korábban már megszokott udvarias, de hűvös tartózkodó magatartás maradt nagyjából a szokásos keretek között. Nagyrészt ezért nem lehetett szó a „nagy célok" megvalósításáról, mint pl. az otthoniakkal való kapcsolat felvételéről, önkénteseknek Titóhoz küldéséről, de nem sikerült felvenni a kapcsolatot a moszkvai magyar emigrációval sem. Az egyetlen komolyabb siker az volt, hogy a világ minden részéről érkeztek a magyar emigráns szervezetek csatlakozó táviratai Londonba, és a Tanács példája az Egyesült Államok magyarságát is az összefogásra késztette.

A relatív sikertelenség felnagyítva hozta felszínre a Tanácson belül meglevő ellentéteket, elsősorban Károlyi és a Nagybritanniai Szabad Magyarok Egyesülete, különösen annak vezetője, Révai között. A sajtóbizottság felállításakor Károlyi élesen ellenezte Révai András bevételét, mert szerinte „a világ szemében Révai azt az irányítást adta a propagandának, amely nem felel meg az én irányomnak . . . két ellentétes irány haladt

[50] P. I. Arch. 704 f. 39 öe. 154–157 Magyarország felszabadításának kérdései. Jelentés az Angliai Magyar Tanácsban. (1944. július)

[51] Uo.

[52] MTA Kézirattára, Ms 5367/201 Károlyi–Hatvanyhoz 1944. júl. 30-án.

négy éven keresztül. Az egyik iránynak én, a másik iránynak Révai volt a képviselője. Ez a másik irány Horthyt enyhébben akarta kezelni, mint én . . . március 19. után ezek a remények összeomlottak. Én értem, hogy van olyan politika, amely második vasat is tart a tűzbe, és ha Horthy átállt volna, én nem is erőltetném, hogy én vezessem a sajtókampányt . . . Nemcsak Magyarország felé, hanem Anglia felé is – hangsúlyozta Károlyi – meg akarom mutatni, hogy bizonyos irányelveket követő milieu nem tesz általunk képviselve. Az én külpolitikám pirot-ja az oroszokkal és a csehekkel való kooperáció. Nekem úgy kell ezt a politikát vezetnem, hogy ezek érzékenységét ne sértsem, és Révai neve a csehek szemében szálka, és ezt akceptálni kell."[53] Révai a Tanács sajtóbizottság létrehozását tárgyaló ülésén válaszolt Károlyinak, hangsúlyozta, hogy nem csupán személyi kérdésről van szó, hanem az általa képviselt Egyesület politikai vonalvezetésének kérdéséről is. Elismerte, hogy az Egyesület politikája sok vonatkozásban nem egyezett meg Károlyi elveivel vagy a Londoni Magyar Klubéval, de leszögezte, hamis az a beállítás, hogy akár ő, vagy az Egyesület a Tanács programjával homlokegyenesen ellentétes politikát folytatott volna, és hogy a legutolsó pillanatig az ország német megszállásáig két vasat is tartott a politika tüzébe, és csak akkor, március 19-én állt be a hirtelen változás. Révai fontosnak tartotta a heterogenitáson alapuló egységet, de visszautasította a Horthy-rendszer átmentésének vádját. Nem fogadhatta el Egyesülete nevében, hogy csatlakozásuk egy bukott politika megtagadásának eredménye lett volna. Személyével kapcsolatos cseh attitűdről megemlítette, hogy befolyásolhatja-e a Tanács autonóm jogkörét egy másik ország képviselője, vagy képviselői.[54] A vita komolyabb formát is öltött: Iványi Grünwald és Révai memorandumot nyújtottak át július 17-én Károlyinak. Ebben hiányolták a Tanács külpolitikai tevékenységéből az angol irányzat képviseletét nemcsak azért, mert „angliai magyar szervezetről van szó", hanem mert úgy látták, hogy a jövő politikáját az angol–szovjet szövetségi szerződésre kell alapozni. Kifogásolták „a nemes magyar hagyományokat tisztelő nemzeti szempontok" teljes hiányát és azt, hogy valóban élő angol kapcsolatainkat és lehetőségeiket a Tanács nem vette igénybe. Bírálták Károlyit a Hallnál tett látogatás miatt, mert szerintük helytelen volt rögtön az angol hivatalos szervekhez olyan kérésekkel fordulni, amelyeknek elutasítása úgyis várható volt, ahelyett hogy az adott keretek között kezdték volna el a Tanács tevékenységét.[55] Károlyi válaszában leszögezte, hogy ő mindig „angol–orosz együttműködés alapján állt" és áll, a progresszív hazafiságot tiszteletben tartja, és épp ennek a hazafiságnak a szempontjából károsnak tartja a patriotizmus hirdetését olyankor, amikor Magyarország a náci Németország oldalán még harcban áll, és ugyanolyan jogot formál a hazafiság hirdetésére, mint a szövetségesek oldalán harcoló nemzetek.[56] Károlyi sok taktikai kérdésben fenntartotta álláspontját, elsősorban a Tanács vezetésével kapcsolatos módszertani ügyekben, de miután nyilván ő sem akarta, hogy az Egyesület kiváljon a Tanács keretéből, a „jegyzékváltást" szóbeli megbeszélés követte, ahol az ellentétek elsimultak, és nagymértékben

[53] Révai Collection, Iványi Grünwald Béla feljegyzése Károlyival folytatott beszélgetéséről, 1944 július.

[54] Uo. Révai beszédvázlata.

[55] Révai Collection, Iványi Grünwald és Révai–Károlyi Mihályhoz 1944. júl. 17-én.

[56] Uo. Károlyi Mihály–Iványi Grünwaldhoz és Révaihoz 1944. július 25-én.

csökkent a kölcsönös bizalmatlanság. Úgy látszik, Károlyi meggyőződött Révaiék jóhiszeműségéről, s ez nála döntő fontosságú volt. A napi ügyekben továbbra is képtelen volt néha alkalmazkodni, de ez az adott helyen és időben nem járt túl nagy kockázattal. A reálpolitikusoknak ezekben a napi kérdésekben sokszor igazuk volt Károlyival szemben, de a nagy kérdésben, hogy ő valóban „csak az oroszokra tett", gyökeres fordulatra számított, és erre is politizált – abban őt igazolta az idő. E vita lezárásáig Révaiékkal szemben gyakran volt gyanakvó, néha igazságtalan, pedig ők nagyrészben őszinte demokraták voltak. Viszonylag sokan dolgoztak közülük az angol hírközlő és információs szerveknél, és joggal sértődtek meg – a vitát kiváltó sajtóbizottsági ügyön – mert pont ott mellőzte volna a Tanács szolgálataikat az angol elvárásokkal szemben is , ahol tehettek volna valamit.

A fontos kérdések közül talán csak a csehszlovák emigráns kormánnyal fenntartott kapcsolat szintjén és a határok kérdésének megítélésében maradtak vitás pontok. Károlyi mindig igen büszke volt arra, hogy milyen jó viszony van közte és Benešék emigráns kormánya között. Éppen Révaiéknak emlegette fel: „. . . azt hiszem, jogosan tölthet el engem hazafiúi örömmel az a tény, hogy Jan Masaryk nekem tett nyilvánosság előtt ígéretet, hogy hajlandó egy demokratikus Magyarországgal területi kérdésekről is tárgyalni".[57] Ilyen ígéreteket Beneš és Masaryk is szigorúan csak olyan magyar baloldaliaknak tettek, akikről feltételezhették, hogy háború után nem a területi kérdés felvetése lesz első dolguk. Valójában a csehszlovák politikusok egyáltalán nem gondoltak a szövetségesek müncheni és bécsi döntéseket semmissé tévő határozatai birtokában semmiféle rendezésre. Csehszlovák részről a szabad magyarok tevékenységét kezdettől fogva gyanakvással szemlélték. Tevékenységükre úgy tekintettek, mint a Horthy-rendszer átmentési kísérleteinek egyikére. Révaiék ezzel szemben természetesen kezdettől fogva hangsúlyozták a magyar–csehszlovák jó kapcsolatok szükségességét, de aggódva figyelték a Horthy-rendszer elítélésén és bírálatán túlmenő csehszlovák, általuk joggal magyarellenesnek tekintett sajtó- és propagandatevékenységet.[58] Ezért kevésbé tudtak hinni a Károlyinak tett ígéretekben, és nem fogadták el könnyen, hogy az Elnök személye legyen lényegében az egyetlen „kormányszintű" kapcsolatuk a londoni csehszlovák kormánnyal.

[57] Uo. hasonló szellemben nyilatkozott az amerikai magyar Az Embernek is 1943. nov. 13-án Beneš is. Azt hangsúlyozta Vámbéryvel folytatott 1943-as tárgyalásain, hogy egy új demokratikus Magyarország ebben a (területi) kérdésben is megértésre fog találni Csehszlovákiánál. Dokumenty z historie Československy politiky 1939–1943. Praha 1966. 333. Smutnynak, az elnök iroda titkárának feljegyzései.

[58] Ez a jelenség elsősorban a The Central European Observer angol nyelvű csehszlovák hivatalos lapban, de időnként angol lapok hasábjain is felfedhető volt. Benešeket már 1943 őszén nem az ún. területi kérdés, hanem a transzfer – a magyar kisebbség kitelepítésének kérdése foglalkoztatta. A magyar lakosság kitelepítéséről készített memorandumokat az angol kormány 1943 októberében még nem fogadta el). Dokumenty z historie Československy politiky 1939–1943. Praha, 1966. 387. Smutny az elnöki iroda titkárának feljegyzései. A tanulmány elkészülte után jelent meg *Balogh Sándor:* Az 1946. február 27-i magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény c. tanulmánya, mely időben és térben részletesebben és alaposabban világítja meg a londoni csehszlovák kormány törekvéseit. Történelmi Szemle 1979. évf. 1. sz. 60–63.

A Bohm-tervezet

A „bizottságosdi" az állandó „ülésezések" természetesen nemcsak belső villongásokat szültek. Ezeken a megbeszéléseken, vitákon alapvető kérdéseket tisztázó programtervek, memorandumok készültek, amelyek számba vették az emigráció és az otthoni ellenzék feladatait. A legfontosabbak közülük a felszabadulás utáni időkre készültek, és elsősorban a demokratikus átalakulás leglényegesebb teendőit fogalmazták meg. Szinte valamennyi programponttal újra találkozhatunk az új demokratikus Magyarország születésekor. Ezek az egyezések nemcsak formálisak, hanem alapvető tartalmi hasonlóságokat is felfedezhetünk. Úgy véljük, ezek az egyezések túlmennek azokon az általánosságokon, hogy a demokratikus átalakítás programja és feladatai egy bizonyos szinten minden ellenzéki, ellenálló és emigrációs csoport számára adottak voltak. Bár nem találtunk semmi konkrét utalást arra, hogy ezeket az anyagokat a Magyarországot új útra vezető politikusok használták volna, de nagy a valószínűsége, hogy többen közülük ismerték azokat.[59] Ezek közül a munkák közül a legfontosabbak: a már említett Magyarország felszabadításának kérdéseiről, az igazoló eljárásról és a politikai, gazdasági, társadalmi feladatokról szóló jelentések. Ez utóbbi, az ún. Böhm-memorandum foglalja össze legteljesebben és legsokoldalúbban a felszabadulás utáni sürgős teendőket. Kiindulópontja az 1918–19-es forradalmak sikertelenségei, bukásuk tanulságainak levonása és ezek gyors alkalmazása a leendő új forradalmi helyzetben volt. Jogi területen a memorandum a demokratikus jogrend helyre-, illetve felállítását tartotta a legszükségesebbnek, melynek segítségével hatékonyan lehet majd harcolni a fasizmus és horthyzmus ellen új törvények alapján. Böhm alapelvként szögezte le, hogy az ország minden állampolgára köteles igazoló eljárásnak alávetni magát, mely megállapítja, milyen magatartást tanúsított 1919 óta, hogy alkalmas-e állami közéleti szolgálatra.

A memorandum a legfontosabb szociális problémának a paraszt- és földkérdés megoldását tartotta. Mindenekelőtt a nagybirtoknak a nincstelen parasztság közötti azonnali felosztását. „Az új demokratikus Magyarországnak tanulnia kell az 1918 és 1919 évi forradalmak mulasztásaiból vagy hibáiból. Mindenekelőtt és legsürgősebben a földosztás problémáját kell megoldania." Olyan tervezetre van szükség, hangsúlyozta, „amely minden formalitás és bürokratizmus kikapcsolásával lehetővé teszi, hogy a nincstelen parasztság az új rezsim hatalomátvétele után, haladéktalanul birtokba vehesse a nagybirtoknak a felosztandó részét. A formalitások az átvétel után is szabályozhatók".[60] A magántulajdonban megtartható szántóföld maximális nagyságát a tervezet 100 katasztrális holdban határozta meg, az újgazdákat pedig sokoldalúan (termelési hitelekkel, eszközökkel, állatállomány juttatással) kívánta támogatni. Komoly hangsúlyt kapott a mezőgazdasági szociálpolitika és a szövetkezetek szervezése is.[61] Az 1918-as demokráciák bukásához

[59] Nemcsak Károlyinak voltak jó kapcsolatai a londoni szovjet követséggel. Böhm Vilmos is küldött anyagokat Svédországból Moszkvába. Valószínű, hogy a Magyar Klub kommunistái is juttattak el a CsKP-on keresztül anyagokat. A memorandumok és programok egy részét pedig a BBC magyar adása is leadta.

[60] A politikai, gazdasági, társadalmi feladatokról. Jelentés az Angliai Magyar Tanács részére. Révai Collection.

[61] Uo.

nagymértékben hozzájárult a gazdasági anarchia és a munkanélküliség, ezért ennek elkerülésére Böhm előkészített tervgazdaság bevezetését javasolta. A demokratikus állam intézményes megalapozásához pedig alulról felfelé épített társadalmat kell szervezni, hangsúlyozta. „Tehát nem elég az általános egyenlő titkos választójog alapján szervezett parlamentet megalkotni – szögezte le a memorandum –, hanem a községi, járási, megyei vagy más területi, állami társadalmi és gazdasági egységek vonalán kell a demokrácia érvényesülését intézményesen biztosítani."[62] Az új demokratikus közigazgatás gyors megszervezésének szükségességét is az 1918-as forradalom negatív tapasztalataiból merítette Böhm. Szükségesnek tartotta a közigazgatás megbízhatatlan elemeinek azonnali kikapcsolását, akiknek számát igen magasra – 100 ezerre becsülte.[63] Gyors pótlásukat a parasztság, munkásság és demokratikus gondolkodású értelmiség soraiból vélte megoldhatónak. Hangsúlyozta a közigazgatás területi reformjának szükségességét, a háborús bűnösök azonnali felelősségre vonását, a közoktatás reformjának gyors megvalósítását, az állam–egyház viszonyának rendezését – oly módon, hogy a nép vallásos érzelmeit sértelem ne érje.[64]

A Magyar Tanács tagjai közül nyilván nem mindenki értett egyet Böhm demokratikus, szocialista, a jövő felé mutató programjának minden pontjával. Írásban csak Révai külön véleménye maradt fent. Ő elsősorban a területi kérdés kezelését tartotta hibásnak. Szerinte a Tanácsnak feladata minden magyar ellenállásának ébresztése, függetlenül attól, hogy Erdélyben, vagy az Alföldön él. Hibásnak tartotta a jövőre nézve a 38-as határok „előre" elfogadását – hiszen azt a békekonferencia határozza majd meg. Hangsúlyozta, addig nem szabad feladni minden reményt, különösen a kialakítandó román határral kapcsolatban nem. (Románia ekkor még a németek oldalán vett részt a háborúban.) Révai nem tartotta kielégítőnek a Tanács szerepének meghatározását sem. A szervezet tevékenységét szerinte két irányban kell kialakítani, kibővíteni: egyrészt a hazai ellenállás bátorításában és támogatásában, másrészt a magyar nemzeti demokratikus erők külföldi képviseletében. Alapvető kérdésekben a demokratikus program egészével valószínűleg mindenki egyetértett.

A román határ kérdését gyorsan háttérbe szorították az események. Románia augusztus 23-án kivált a németbarát hatalmak sorából, és hadserege a szövetségesek oldalán bekapcsolódott a fasiszta Németország és szövetségesei ellen folyó háborúba. A Tanács értékelve a kialakult új helyzetet, elhatározta, hogy a szövetséges nagyhatalmak külügyminisztereihez fordul, hogy bocsássanak ki Magyarország felé is olyan deklarációt, mint Románia felé tették. Ezt a legnagyobb sürgősséggel kellene megtenni – írta Károlyi A. Eden angol külügyminiszterhez –, miután jelentős befolyással lehetne még a németek oldalán harcoló Magyarországra. Az ország átállítása a Tanács szerint azért rendkívül fontos még, mert a visszavonuló német csapatok útja Magyarországon át vezet, továbbá a magyar hadsereg átállítása azt is jelenthetné, hogy az ország megnyitná határait a szovjet csapatok előtt, és velük együtt harcolva szabaddá tenné az Ausztria felé vezető utat.[65] A

[62] Uo.
[63] Uo
[64] Uo.
[65] PRO FO 371. 39250 C 1185. Károlyi Mihály a Magyar Tanács nevében A. Edenhez, 1944 szept. 4.

Magyar Tanács a szövetséges nagyhatalmak külügyminisztereihez eljuttatott jegyzékében a következő kihangsúlyozandó, alapvető pontokat kívánta javasolni egy kibocsátandó deklarációba: 1. Az Egyesült Nemzetek fenn kívánják tartani a független Magyarországot. 2. A Magyarországgal való bánásmód attól függ majd, hogy mennyiben fog tudni hozzájárulni a háború megrövidítéséhez. 3. Az összes megállapodást – amit Magyarország a hitleri Németország segítségével kötött a háború előtt és alatt – a szövetségesek semmisnek tartják. A végső döntést a határok kérdésében a békekonferencia hozza meg majd. 4. Ha Magyarország a németek ellen fordul, a szövetségesek csak arra az időre szállják meg Magyarországot, amíg az a Németország elleni háború miatt szükséges.[66]

A Magyar Tanács jegyzékét szeptember 4-én nyújtották át a Foreign Office-ban. Nem tudunk róla, hogy eljutott-e a Szovjetunió és az Egyesült Államok külügyminisztériumába is. Az angol külügyminisztériumnak mindenesetre nem volt módjában figyelembe venni a Tanács javaslatait. A Szovjetunióval 1944 szeptemberében már a hivatalos Magyarország is felvette a kapcsolatot a fegyverszüneti tárgyalások ügyében. Így a Tanács javaslatainak ott sem lehetett különösebb visszhangja.

A Követi Tanács

Az egységes emigrációs mozgalom kialakulásában fékező szerepet játszottak a német megszállás után a semleges országokban szolgáló szövetségesekhez átállt diplomaták – akik *„a korábbi utasításoknak megfelelően* (az én kiemelésem) március 19. után érintkezésbe léptek az angol és amerikai követekkel, felajánlva szolgálataikat",[67] megtagadva az engedelmességet az általuk törvénytelennek minősített Sztójay-kormánynak. A Foreign Office és a State Department kezdetben kedvezően fogadta a követek döntését, és kívánatosnak tartották volna, hogy a semleges országok továbbra is elismerjék őket.[68] Ezt a kérdést a semleges országok többsége nem teljesítette, és egymás után fogadták a Sztójay-kormány követeit is.[69] A követek elhatározták, hogy egy „felszabadító" bizottságot hoznak létre. De amíg az önjelölt Ullein-Reviczky és a többiek által kívánt Apor vagy Barcza és a mindenki által kívánt egyetlen lehetséges vezető: Eckhardt között sok személyi torzsalkodás után eldőlt a vezetés kérdése: Barcza volt londoni követ javára (ki ez idő tájt Svájcban tartózkodott), addigra már ki is derült a szövetségesek számára, hogy az emigráció új, legfiatalabb és legkonzervatívabb ága a gyakorlatban nem használható.[70] Így a 9 követet és közel 50 diplomatát magába foglaló bizottság „csak azok fejében létezik, akik egyetértettek a részvételben" – jegyezte fel az angol külügyi referens. A brit kormány egyébként egyetértett a State Departmenttel abban, hogy ezek a diplomaták csak egyenként lehetnek számukra hasznosak.[71] A diplomaták között a bizottság formai

[66] Uo.

[67] *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919–1945 második, átdolgozott kiadás 360.

[68] PRO FO 371.39246 C 4879. Halifax távirata Washingtonból.

[69] *Sipos Péter–Vida István:* Az Egyesült Államok és Magyarország kilépése a II. világháborúból (kézirat).

[70] PRO FO 371.48491. Barcza–Wodiánerhez, Révai Collection Sima László–Révaihoz, Sipos-Vida i. m. 58–61.

[71] PRO FO 371.39248 C 9247. Washingtoni követi jelentés 1944. júl. 13.

megalakulása után sem jött létre semmilyen egység, egymással érintkezni – a háborús viszonyok között – egyre ritkábban tudtak, akkor is csak a Foreign Office vagy a State Department engedélyével. A későbbiekben is többször kérték státusuk rendezését, „hogy a szövetségesek ismerjék el őket de facto együttműködőnek",[72] de ez a kísérlet mindvégig sikertelen maradt. Az angol külügyminisztérium 1944 júliusában visszatért a már korábban kialakított elvi álláspontjához, hogy csak „összmagyar" szervezetet támogat, többek között ezért sem támogatja a követeket, de a most már nem „összmagyar" Angliai Tanácsot sem.[73] A Tanács az angoloktól valójában a továbbiakban is kapott – igaz, nem túl jelentős – támogatást. Ami pedig a követek esetleges bevételét illeti, a londoni Magyar Tanácsba, nincs jele annak, hogy ezt az angolok különösebben szorgalmazták volna. Ezirányú önálló kezdeményezés pedig kizárt volt, mert a követek disszidálásuk dacára sem képviseltek valamiféle demokratikus alternatívát. Éppen ellenkezőleg azt hangsúlyozták, hogy ők továbbra is a törvényes magyar kormány (Kállay-kormány) képviselői, amely hadiállapotban volt törvényesen is a szövetségesekkel, és nyár elejéig arra sem voltak hajlandók, hogy Horthyt legalább formálisan megtagadják. Csak július közepén fordult az örök kezdeményező Ullein-Reviczky követtársaihoz, hogy *most*, Sztójay vitézzé avatása alkalmából – nyilvánosan határolják el magukat a Kormányzótól, „úgy látszik, kiveszett belőle az antiinási szellem, tevékenységére nincsen többé pardon".[74] De a követek egy részének ez is sok volt. Bakách-Bessenyei, Barcza, Apor nem érzik magukat kompetenseknek a kormányzó elítéléséhez. „Ez majd a nép feladata lesz a felszabadulás után."[75] Ambró madridi és Wodianer lisszaboni követ egyetértett a javaslattal.[76] A követek – a reálpolitikusok – nem ismerték el a német segítséggel szerzett területi nyereségek jogtalanságát, csak a módszert tartották helytelennek.[77] Állomáshelyük elhagyásával többen nem is szakították meg véglegesen kapcsolataikat Horthyékkal, így pl. Bakách-Bessenyei, Barcza és Apor sem.[78] A követek a legalapvetőbb kérdésekben sem tudtak a Tanács programjához közelíteni, legfőbb gondjuk nem a csatlakozás, hanem inkább Károlyiék lejáratása volt az angolok előtt. Ullein: „Károlyi olyan, mint a Bourbonok, nem tanult, nem felejtett, old fool."[79] Bakách-Bessenyei szerint „Károlyi szerepeltetése csak a németeknek kedvez, mert Károlyira, ha otthon emlékeznek is, különcnek és korlátoltnak tartják, és csak nevetséges színben tűnik fel".[80] Ambró a fő

[72] PRO FO 371 39248 C 8907.

[73] PRO FO 371.39248 C 8589 és C 8570 a stockholmi követség és a FO táviratváltása 1944. jún. 21. és július 7.

[74] PRO FO 371.39249 C 9354. Ullein-Reviczky és Szabó a Foreign Office-hoz 1944. júl. 13.

[75] PRO FO 371.39249 C 10415. Bakách-Bessenyi és Barcza válasza Ulleinhoz 1944. aug. 8. C 9856. Apor Ulleinhoz 1944. aug. 6.

[76] PRO FO 371.39249 C 9973. Wodiáner és Ambró Ulleinhoz 1944. júl. 29.

[77] PRO FO 371.39248 C 8569.

[78] *Juhász Gyula* i. m. 375. és FO 371.39249.

[79] PRO FO 371.39246 C 5954 1944. május 4. Stockholmi követi jelentés. Érdekes, hogy Ullein véleménye lényegében megegyezett a szélsőjobboldali Rátkay R. Kálmánnal. Ő is így ír: „Nem javult és nem tanult Károlyi." Magyarság, 1944. jan. 5. Ullein kifejtette, hogy a követi emigrációnak azért nem szabad szembeszállni Károlyival. A demokratikusok közül ellenpéldaként Böhmöt említi: „vele együtt lehet működni", Böhmnek erről más véleménye volt.

[80] PRO FO 371.39246 C 5389. Berni követi jelentés 1944. jún. 21.

feladatnak – mármint a Követek Tanácsa fő feladatának – Károlyi csoportjának politikai ellensúlyozását tartotta, ehhez angol–amerikai hivatalos támogatást is szeretett volna.[81] Bár a követek nyíltan nem hirdettek harcot Károlyiék ellen, de valójában azt tették korlátozott kereteik között. Gellért Andor, a követi emigráció egyik tagja visszaemlékezéseiben meg is írja, hogy tájékoztató munkájuk Károlyiék ellen is irányult, mert nemcsak a magyar kormány és társadalmi rend ellen voltak, hanem még Magyarország békekötését is meg akarták akadályozni.[82] Nem is lehetett a követektől olyan nagyfokú átalakulást várni, hogy azokhoz csatlakozzanak – a nehéz időkben –, kiknek felforgató tevékenységéről pár hónapja még jelentéseket küldtek a budapesti törvényes kormánynak. A legnagyobb visszhangra egyébként a budapesti szélsőjobboldali sajtóban találtak, ahol kellő gusztustalansággal és nem kis körömmel a sikertelenségük felett cikkeztek „nagy fordulatukról".[83]

Pár hónappal később, 1944 októberében a Szálasi-puccs után minden semleges országban levő magyar diplomata lemondott. Miután 6 hónapig együttműködtek a Sztójay-kormánnyal, a márciusban lemondott diplomaták nem voltak hajlandók elfogadni később – októberben – lemondott kollégáik csatlakozását „mozgalmuk"-hoz, mert kiszolgáltak egy olyan kormányt, amely a legsúlyosabban megsértette a magyar függetlenséget és az alkotmányosságot.[84]

Angol–amerikai jelentések és összefoglalók a Tanácsról

Az angol és amerikai külügyi információs és hírszerző szervek csak Magyarország márciusi megszállása után szenteltek komolyabb figyelmet az angliai magyar emigrációnak. A Központi Ügyosztály március 30-án összefoglaló jelentést készített a vezető kormányhivatalok számára „a magyar emigránsok és a magyarországi helyzet" címmel.[85] Ez az összefoglaló igyekszik képet adni a szövetséges államokban élő magyar emigrációs csoportokról. Külön kiemeli azt a tényt, hogy a szövetséges Szovjetunióban számos magyar prominens kommunista él, de eddig a szovjet kormány semmilyen jelét nem adta annak, hogy támogatná bármilyen emigráns csoport megalakítását. A szövetséges és semleges országokban élő szabad magyarokat három kategóriába csoportosítja a jelentés. Az elsőt Károlyi és a baloldal, a másodikat Eckhardt és a centrum, a harmadikat a követek alkotják. Az első csoportban részvevők jellemzője: „ezeknek a személyeknek és támogatóinak közös vonása a baloldali ideológiai nézőpont. Döntő többségük jóakaratú és józan nézeteket vallanak annak szükségességéről, hogy Magyarországnak szomszédaival – de különösen Csehszlovákiával – baráti kapcsolatokat kell létrehoznia." Kiemeli a jellem-

[81] PRO FO 371.39248 C 8681. Madridi követi jelentés 1944. jún. 23.

[82] *Gellért Andor:* A stockholmi színtér 1942–44. Új Látóhatár 1974/6. 1944 szeptemberében, amikor az amerikaiak Gellért szolgálatait igénybe kívánták venni, a Foreign Office revizionizmusa miatt nem kívánatos személynek nyilvánította. FO 371.39246 C 13433.

[83] Ullein-Reviczky, Antal: A Magyarság 1944. márc. 28. márc. 30. Ullein-Reviczky követ tündöklése és bukása. Egyedül Vagyunk 1944. ápr. 7.

[84] PRO FO 371.39250.

[85] PRO PREM 3/226/3 és FO 371.39246. 1944. márc. 30.

zés, hogy az ehhez az irányzathoz tartozók többsége idős és többségükben régebbi (1918–19-es) emigránsok. Tájékozatlanok a legújabb magyarországi fejleményekkel, de általában a magyar helyzettel kapcsolatban is. Az Egyesült Államokban levő csoportjaikat pedig személyi és elvi nézeteltérések osztják meg. A második, a „centrum csoport" céljai nagyrészt megegyeznek a hazai mérsékelt baloldali ellenzék céljaival. Az angliaiakat Károlyitól elsősorban eddig az választotta el, hogy nem voltak hajlandók egyszemélyi vezetőnek elfogadni. Eckhardtról a jelentés negatív képet nyújt. Habsburg-barátnak és cseh-ellenesnek minősíti, szemben a centrumhoz tartozók többségével, így a Nagybritanniai Szabad Magyarok Egyesületével is,[86] kiknek nézetei – a jelentés szerint – nagyjából megegyeznek a magyarországi mérsékelt ellenzékével.

Az amerikai OSS 1944. április 7-i magyarországi összefoglalója szerint Károlyi Magyarországon egyáltalán nem népszerű, még a szociáldemokraták nagy többsége között sem. Egyértelmű, nyílt támogatásra is csak a Századunk körül tömörült értelmiségiek kis csoportjától számíthat.[87] A „népszerűtlenség" okait vizsgálva az összefoglaló a következőket emeli ki: Károlyi a hosszú távollét után „nem ismeri Magyarországot", hogy „biztos helyen van", hogy a fiatalok már nem ismerik, hogy jó csehszlovák kapcsolatai miatt nem fog harcolni a szlovákiai magyar területekért, és egykori munkatársainak egy része is csalódott benne.[88] A magyarországi bázis kérdése sokat vesztett súlyából, miután kiderült, hogy a német megszállással szemben számottevő ellenállás nem jött létre. Az emigráció, amellyel eddig különösebben nem foglalkoztak sem az amerikai, sem az angol hivatalos szervek, aktívabbá válásával ki tudott vívni egy olyan helyzetet, hogy tevékenységére – ha nem is vették túl komolyan –, de állandóan figyeltek. S ez a figyelem, amellyel a hivatalosok s a hírszerző szervek a megalakuló és működő Magyar Tanács felé fordultak, nem elsősorban 1944 emigrációs jelenének, hanem már a jövő háború utáni Magyarországnak is szólt. A jelentésekből kiderül, hogy napi aktualitásoktól eltekintve – az angol és amerikai szolgálatok megítélései a magyar emigráció helyzetéről, felhasználhatóságáról, csoportjairól és vezetőiről nagyjából megegyeznek. Közös az is, hogy 1944 nyarán, amikor a magyar kérdés a szövetségesek szempontjából holtpontra került, az emigráció, a londoni Magyar Tanács tevékenysége is csökken, kevesebb „figyelem" kíséri tevékenységüket mindkét részről. Mikor az ország felszabadítása megkezdődik, Horthy sikertelen kiugrási kísérlete a szélsőjobboldal hatalomátvételéhez vezet, Magyarország, így a magyar emigráció, most már elsősorban a jövő szempontjából ismét komolyabb figyelmet érdemel. Egy, közvetlenül a Szálasi-hatalomátvétel utáni napokban készült amerikai összefoglaló hangsúlyozta, hogy miután nincs Magyarországon jól szervezett, erős földalatti mozgalom, fontos, hogy felmérjék, a külföldön élő magyar politikusok közül kik azok, akik szerepet játszhatnak majd az ország újjáépítésében. „Jelenleg egyetlen olyan emigrációban élő magyar vezető van – írja az elemzés –, aki komolyan szóba jöhet arra, hogy az új magyar kormányban fontos pozíciót töltsön be, ez gróf Károlyi Mihály."[89]

[86] Uo.

[87] A valóságban a Századunk köré csoportosuló kör ekkor már alig létezett, és Károlyihoz leghűségesebb magja is akkor elégedetlen volt Károlyi „naiv" politikai programjával. Csécsy Imre naplója 1944. ápr. 18-i bejegyzés OSzK Kézirattára 163. fond.

[88] U.S. National Archives OSS Magyarországi összefoglaló jelentés 1944. ápr. 7.

[89] U.S. National Archive. Európai politikai jelentés 1944. okt. 20.

Nézeteiről az összefoglaló kiemeli, hogy fő vonalaiban megegyezik az Angliai Magyar Tanács programjával, egy kérdésben megy csak tovább, s ez a hangsúlyozottabb szovjetbarátság. Meggyőződése, hogy a szovjetek kevésbé fogják fékezni a forradalmi tendenciákat Magyarországon, mint azt eddig Bulgáriában és Romániában tették, bár Károlyi nem várja a forradalom gyors kitörését. 24 éves diktatúra után szerinte kompromisszumokon alapuló, esetleg konzervatív kormányzatnak kell következnie, miután az országban nincs erős és jól szervezett ellenzék. Károlyi jövőjéről szólva a jelentés aláhúzza, hogy a 69 éves politikus nem közölte a jövőre vonatkozó saját terveit, de az oroszokkal, csehekkel és a jugoszláv partizánokkal meglevő igen jó félhivatalos kapcsolataiból logikusan következne, hogy tagja legyen egy leendő demokratikus kormánynak. Ő azonban ismeri mindazokat a nehézségeket, amelyek a magyarországi politikába való visszatérés útjában állnak, és tisztában van azzal, hogy a hazai ellenállás és ellenzék köreiből új, eddig ismeretlen vezetők fognak felbukkanni, és hazatérő emigránsoknak nem lesz helyük a háború utáni politikai rendszerben.[90] Egy későbbi jelentés Károlyi nézeteit, lehetőségeit és esélyeit boncolgatva hangsúlyozta, hogy Károlyi volt az a magyar politikus, aki leginkább a szövetségesek mellé állt, és így neve Magyarországon a leghatározottabban németellenes baloldali liberális, demokratikus ellenzék szimbólumává vált. Azonban nem tudott többet elérni, mint hogy a Nagybritanniában élő szabad magyarok tanácsának vezetője lett, amelynek létezését az angol kormány tudomásul vette, de semmilyen szinten nem ismerte el. A BBC időnként mégis hivatkozik Károlyira, és elsősorban olyankor idézi, mikor ellenállásra, szabotázsra szólítják fel a magyar népet, ez Magyarországon a baloldaliak között felértékeli Károlyi nevét.[91]

Mint az előbbi jelentésekből is láthatjuk, az angolszász nagyhatalmaknak nem volt „tervük" a baloldali magyar emigráció felhasználására. Az utolsó pillanatig – október 15-ig – a hazai kormányzati és ellenzéki legális és illegális németellenes erők megmozdulására vártak. Miután az nem történt meg, és a szovjet csapatok megkezdték Magyarország felszabadítását, a hivatalos szervek részéről az érdeklődés a magyar emigráció iránt változatlan alacsony szinten maradt. Túl azon, hogy az emigráció politikailag megosztott, kis létszámú és gyenge volt, a közömbösség már elsősorban nemcsak nekik, hanem a születő, új demokratikus Magyarországnak is szólt. Mert az angolszász nagyhatalmaknak nemcsak az emigráció jövőjét, felhasználását illetően nem voltak terveik, de nem voltak akkor még kialakult elképzeléseik Magyarország jövőjét illetően sem.

A Tanács feloszlása

„Őfelsége kormánya szerint egy ilyen nyilatkozat kibocsátása a jelen pillanatban nem volna hasznos"[92] – hangzott Eden külügyminiszter szűkszavú elutasítása a Tanács javaslatára, hogy Magyarország felé a szövetségesek adjanak ki Romániához hasonlóan átállásra „bátorító" deklarációt. Az elutasítás azt jelentette, hogy végleg bezárultak a lehetőségek, ábrándok abban az irányban, hogy a londoni magyarok az ország sorsát,

[90] Uo.
[91] Uo.
[92] PRO FO 371.39250 C 11801. A. Eden–Károlyihoz 1944. szept. 3.

jövőjét illető nagypolitikai kérdésekben javaslatokat vagy tanácsokat adjanak az angol külügyminisztériumnak. Az angol elzárkózás különösen az emigráció „reálpolitikus" részét érintette kellemetlenül, mert ebben az időszakban elsősorban már ők fáradoztak leginkább az ország „megmentésén". A deklaráció kibocsátására irányuló tervek is Révaitól származtak, az ez irányú kérést ő meg is beszélte Robertsszel, a Központi Ügyosztály vezetőjével, és külön levélben is kérte annak támogatását.[93] Az elutasítás időben nagyjából egybeesett Magyarország hadszíntérré válásával. E két tényező a Tanács tevékenységét végleg a propaganda- és felvilágosító munka kereteibe szorította be.

Ebben az időszakban Károlyit és a Tanács tagjainak többségét már az eljövendő fegyverszünet és a felszabaduló országrészeken kialakuló új helyzet foglalkoztatta. Az elnök véleménye az volt: „Ha a fegyverszünetet megkötik, a Tanácsnak voltaképpen megszűnik a létjogosultsága. Legalábbis ez az én véleményem, ami nem egyezik a többi tanácstagéval. Én ugyanis úgy látom, hogy a fegyverszünet után egyedül az otthoniaknak van joguk tanácsokat alakítgatni. Minthogy nekünk sosem állt szándékunkban kormányt alakítani, és kizárólag egy propaganda-alakulat voltunk, így a szövetségesek által igényelt kormány megalakítása után feladatunkat bevégeztük."[94] A következő napi tanácsülésen 1944. október 3-án Károlyi be is jelentette, hogy a fegyverszünet megkötése után lemond, „hogy visszanyerje mozgási szabadságát. Nem a külföldi magyarságra akar támaszkodni, hanem a hazai erőkre . . ."[95] Pár nappal később kiegészítette a fentieket azzal, hogy további elnöki működésének csak akkor nem lesz akadálya, ha a „magyar közakarat új képviselői részéről erre megbízást kap".[96] A testület felosztásával és Károlyi elnökségből való lemondásával azonban a Tanács tagjai – Kellerman Zoltánt és Polányi Károlyt kivéve – nem értettek egyet.[97] A kérdés felvetése 1944 októberében még csak elméleti volt, mert a fegyverszüneti tárgyalásokat és Horthy háborúból való kiugrási kísérletét a Szálasi-hatalomátvétel meghiúsította. Új helyzetet, amely a gyakorlatban is felvetette a problémát, az Ideiglenes Kormány megalakulása jelentett. A londoniak örömmel üdvözölték a Nemzeti Függetlenségi Front megalakulását és a Dálnoki-kormány létrejöttét, melyeket Magyarország új kibontakozása letéteményesének tekintettek. A Függetlenségi Frontot a nagy többség magáénak érezte, és ahhoz tartozónak vallotta magát és így, mint annak egyik szerve, teljes erejével kész volt támogatni a kormányt is munkájában.[98]

Károlyi a debreceni kormány megalakulása után úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a Tanácsnak – abban a formában, ahogy addig működött – meg kell szűnnie, mert azt a benyomást keltheti, mintha a külföldi magyarság is fenntartaná magának a jogot az ország irányításába való beleszólásra, ez pedig – nézete szerint – egyedül a hazai magyarság feladata. Javasolta, hogy a Tanácsot alakítsák át egy, a külföldi magyarságot képviselő központtá, amely politikai kérdésekkel nem foglalkozna, de más tekintetben segítségére volna a születendő új Magyarországnak. Amennyiben a Tanács tagjai elfogadhatatlannak

[93] Uo. Révai András–Frank Robertshez 1944. szept. 4.

[94] MTA Kézirattára Ms 6367/203. Károlyi–Hatvanyhoz 1944. okt. 2-án.

[95] P. I. Arch. 704 f. 39 öe. 139. Az Angliai Magyar Tanács 1944. okt. 3-i ülésének jegyzőkönyve.

[96] Révai Collection; az Angliai Magyar Tanács 1944. okt. 13-i ülésének jegyzőkönyve.

[97] P. I. Arch. 704 f. 39 öe. 139.

[98] P. I. Arch. 704 f. 39 öe. 220. *Kellner György:* Az Angliai Magyar Tanács és az Ideiglenes Kormány.

tartják ezt a javaslatot, Károlyi kijelentette, hogy ő és az általa vezetett mozgalom tagjai kilépnek a közös szervezet kötelékeiből.[99] A Tanácsot alkotó másik szervezet vezetői nem értettek egyet Károlyi javaslatával. Véleményük szerint a kormányalakítás után odahaza és külföldön egyaránt megváltoztak a körülmények, de ez nem jelentheti a Tanács működésének beszüntetését, csak funkciójának megváltozását. A Szabad Magyarok Egyesületének Választmánya részletes válaszmemorandumban fejtette ki különvéleményét. Elutasították Károlyi állásfoglalását, hogy a Tanács változatlan formában való fennmaradása esetén „pótkormány" lenne. Azt hangsúlyozták, hogy a Tanács tevékenységét az otthoni demokratikus törekvéseknek kell alárendelni, ha tartózkodnának a továbbiakban minden politikai tevékenységtől, az azt a látszatot kelthetné, mintha az otthoni új demokratikus kormánnyal szemben negatív álláspontra helyezkednének. Pedig a „. . . Tanácsnak a legpozitívabb magatartást kell tanúsítania az ideiglenes magyar kormánnyal szemben". Kiemelték, hogy az emigráns politika eddigi működésének legnagyobb eredménye éppen az összefogás volt, és nem tartják célszerűnek, hogy ezt most – Károlyi javaslatára – passzivitásra ítéljék.[100] Bírálták Károlyit, hogy a Tanács feloszlatásának érdekében diktatorikus módszereket használt. Tervét, mint tényt ismertette a BBC-ben anélkül, hogy a tagokkal ezt megbeszélte volna, és ügyrendi úton tétlenségre kárhoztatja a Tanácsot.[101]

A Szabad Magyarok és a Londoni Magyar Klub egységes fellépése nyomán a Tanács egyelőre még nem oszlott fel, de a későbbiekben számottevő tevékenységet már nem fejtett ki. Károlyi is megmaradt a testület élén, igaz, különösebb aktivitás nélkül. Az Angliai Magyar Tanács végül az ország felszabadulása után, 1945. április 25-én mondta ki egyhangúlag feloszlását.[102] Történetük a magyar történelem kis epizódjává vált, amely azonban nem méltó a feledésre. Létük a demokratikus összefogás jelképe volt a magyar történelem egyik legsötétebb esztendejében. Legjelentősebb tevékenységük a felvilágosító és propagandamunka volt, részben a BBC segítségével hazafelé, részben a világ felé, hogy létezik egy „másik Magyarország" is, amely a demokrácia célkitűzéseit vállalja a fasizmussal szemben. A londoni demokratikus emigráció nem kergetett sokkal több „hiú reményt", mint ami helyzetükből eleve következett. Hogy többet akartak tenni, hogy cselekedni akartak olyan körülmények között – amikor erre sok esélyük nem volt – egy új demokratikus Magyarországért, az tiszteletre méltó akarás volt. Nem voltak naivabbak, álmodozóbbak „követtársaiknál", akik „hivatásos politikusok" voltak, sőt. Vagy Eckhardt Tibornál – aki még azt sem tudta elképzelni, hogy az októberi emigrációval együttműködjön.[103] A demokratikus Magyarország igazi alternatíváit leginkább a Károlyi köré tömörült Tanács látta meg és tudta hirdetni. A Tanácsban és bizottságaiban olyan régi kipróbált demokraták, szocialisták és kommunisták dolgoztak, mint Duczynszka Ilona, Polányi Károly, Polányi Mihály, Hatvany Lajos, Ignotus Pál, Buday György, Havas Endre, Radó Zoltán, Káldor György, Dániel Arnold és folytathatnánk a sort.

[99] P. I. Arch. 704 f. 40 öe. I. Károlyi az Angliai Magyar Tanács tagjaihoz, 1945. jan. 13.

[100] A Szabad Magyarok Egyesületének Választmánya – Károlyi Mihályhoz 1945. január.

[101] Uo. Károlyi 1945-ös újévi üzenetében utalt már a Tanács átalakítására.

[102] P. I. Arch. 704 f. 40 öe. 25. Jegyzőkönyv az Angliai Magyar Tanács 1945. ápr. 18. és 25-i üléséről.

[103] *Sipos - Vida* i. m. 23.

A Tanács feloszlása után a Londoni Magyar Klub és a Szabad Magyarok Egyesülete fenntartotta az együttműködést.

Az új Magyarország programját, törekvéseit propagálták az angol közvélemény előtt, és segélybizottságot szerveztek az otthoniak elemi gondjainak csökkentésére. Nincs jele annak, hogy az Ideiglenes Kormány különösebben szorgalmazta volna a londoni demokratikus emigráció hazatérését. A Nemzetgyűlés Károlyit tiszteletbeli tagjává választotta, de hivatalos meghívás még az ő számára sem érkezett 1945-ben.[104] Először a Londoni Magyar Klub tagjai tudtak hazatérni a csehszlovák hazatelepítési akció segítségével. A többiek vártak, pénzt, gyógyszert, ruhaneműt gyűjtöttek és küldtek haza a Vöröskereszt segítségével, és sokan később már nem tértek haza.

„Ha visszatekintek az elmúlt évekre – írta Havas Endre, Károlyi Mihály titkára 1945 tavaszán –, azt kell mondanom, hogy hasznos munkát végeztünk, bár a szellem nemigen gyönyörködhetett ebben a munkában, mert sem komoly elméleti viták, sem magas nívójú kultúra számára nem maradt idő. Néha egy-egy személyes beszélgetés, egy-egy könyv felvillantotta a lehetőségeket, megkavarta a mindennapok robotjában ellustult szellemet, de aztán jött az intrika, a taktikai formulázás lapos és óvatos taposómalma, és az ember fáradtan és hánatosan dőlt az ágynak, hogy a nappal elnyomott gázkamrás, európai lidérceket éjjel magához eressze . . . ma már biztos, hogy az emigráció nagyobb jelentőséget tulajdonított magának, mint amennyi kijárt neki és hogy az, amit néhányan unos-untig hangsúlyoztunk, ma már nyilvánvalóvá vált: csak Károlyi személye, helyesebben szimbolikus ereje számított, a többiek pedig csak mint az egység tartozékai statisztáltak ahhoz, hogy az elnök az új történeti helyzetbe beleolvadhassa magát . . . Ezerféle befolyás, vélemény, taktika, beidegződés, doktrinérség és más akadályok ellenére Károlyi minden hibája mellett is (és ezek a hibák legtöbbször nemcsak emberiek, de szépek is) valami kimondhatatlan politikai ösztönnel verekedte át magát a most születő új Magyarországig, és még ha személyesen nem is lenne már ereje ahhoz, hogy aktívan részt vegyen az építésben (bár ez korántsem bizonyos), mint szimbólum töretlenül megőrizte magát a magyarság számára, pedig ez nem volt könnyű."[105]

*

Szeretnék köszönetet mondani Czigány Lórántnak (London), aki lehetővé tette számomra a Révai gyűjteménybe való betekintést és Hajdú Tibornak, aki munkám elkészítéséhez rendelkezésre bocsátotta egyesült államokbeli és angliai kutatásainak anyagát.

[104] Gascoigne, az Ideiglenes Kormányhoz akkreditált angol követ érdeklődésére, Károlyi hazatérésének ügyében, Miklós Béla miniszterelnök – miután konzultált kormánya tagjaival – azt válaszolta: Nincs akadálya a gróf visszatérésének, a szükséges engedélyt meg fogja kapni, ha folyamodik érte. PRO FO 371.48505–6283. 1945. ápr. 5-én.

[105] OSzK Kézirattára. Havas Endre–Halász Miklóshoz 1945. május 26-án.

Károlyi Mihályné

MEGJEGYZÉSEK HAJDÚ TIBOR: „KÁROLYI MIHÁLY: POLITIKAI ÉLETRAJZ" CÍMŰ KÖNYVÉHEZ

1978-ban jelent meg Hajdú Tibor történész 600 oldalas biográfiája Károlyi Mihályról, amelyben a Horthy-korszak és az ellenforradalom vádjait, amelyek hatvan éven keresztül a magyar közvéleményt félrevezették, megbízható adatok felderítésével teljesen megsemmisíti, de ugyanakkor, hogy szubjektivitással ne lehessen gyanúsítani, új vádakat hoz elő, amelyeket nem tud megbízható tényekkel bizonyítani, de a járatlan olvasót félrevezetheti. A Károlyi-per századunk egyik legigazságtalanabb jogi tákolmánya volt, a bosszúvágyó uralkodó osztály szülöttje. Az „előnye" még abban is állt, hogy a nagy vagyonhoz hozzájusson a hatalmon levő rendszer, és a Károlyi-program veszélyétől megmentse a pusztulás felé haladó saját hatalmát. Sajnos, nem volt egy új Zolánk, aki a „J'accuse!"-t megírta volna.

Az első tudományos igényű, nagyméretű biográfiának nem egy mostani divatos dehcroizálást kellett volna követnie, hiszen Károlyi alakját egy negyedszázadon keresztül hazugságokkal, rágalmakkal feketítették be. Így most igazságszolgáltatásra, a tények valódi ábrázolására és Károlyi személyével szemben jóvátételre van szükség. Ezért, amikor Hajdú Tibor történésszel megösmerkedtem, és értesültem, hogy ő foglalkozik Károlyi életrajzának megírásával, teljes bizalommal adtam át neki a birtokomban levő anyag legnagyobb részét. Így tehát rendelkezésére állítak mindazok az adatok, amelyek felhasználásával megbízható és teljes biográfiát írhatott volna.

Arra is kértem, hogy mielőtt megjelenik a könyv, a végleges korrektúrát vagy a kefelenyomatot nekem bemutassa. Végül a kézirat utolsó variációját nem láttam. Meglepetésemre keveset használt fel a nála levő anyagból, amellyel tiszta képet adhatott volna Károlyi jelleméről, személyéről és politikai céljairól. Úgy látszik, szerinte egy feleség, és még maga a szerző sem kompetens arra, hogy önmagáról olyan megbízhatóan írjon, mint Károlyi politikai ellenfelei, az arisztokraták (Károlyi Imre, Windischgrätz Lajos, Bánffy Miklós) írtak, s mint a bulvársajtó túlzott és kiszínezett cikkeiben (pl. hogy Károlyi pofon ütötte Pávlikot, a parlamenti őrség parancsnokát, aki Tisza István rendeletére a képviselőházból a Függetlenségi Párt tagjait erőszakkal kitoloncoltatta). Horthy és Rákosi korában senki sem mert Károlyiról objektív nézeteket hangoztatni. Szerintem Hajdú Tibor ezen könyve lett volna az első alkalom, hogy végre igazságot szolgáltassunk egy életében meghurcolt, hamisan megvádolt államférfinak. Ennek az „objektív" biográfiának lapjain egy olyan politikai személyiség bontakozik ki, aki sem jellemében, sem politikájában nem felel meg az igazi Károlyinak. Egy olyan embert ábrázol, akinek fő célja és kívánsága „saját osztálya, az arisztokrácia megmentése, egységének megőrzése", és ennek elérésére a háború alatt még a Berlinből irányított hadigépezetnek is behódolt. Annak ellenére, hogy Károlyi a demokráciáról beszél, és a forradalomra uszít, mindkettőt ki akarja kerülni.

Ennek a könyvnek alapján az olvasót az az érzés fogja el, hogy Károlyi nem tudta, hogy mit akar, állandóan változtatta nézetét, ide-oda kapkod, és mindenről elkésik. Határozatlan, és a legtöbb baj ebből következik, mert mindenért ő felelős: későn tárgyalt a nemzetiségekkel, későn alapította meg a Nemzeti Tanácsot, vagyis egy olyan ember, akiről hatszáz oldalt írni igazán nem lett volna érdemes.

Hajdú Tibort tizenöt év óta ismerem, sokat láttuk egymást, és beszéltünk együtt Károlyiról, és én azt képzeltem, hogy meg tudtam neki mutatni az igazi Károlyit, de lehet, hogy ez nem sikerült nekem. Könyve olvasása közben volt olyan érzésem is, hogy egy kialakult nézettel állok szemben, amelyet sem az általam mondottak, sem az adatok nem változtathatnak meg.

*

Alant Hajdú könyvének lapszámát közölve, egymás után idézem a bírált szövegrészeket a rájuk vonatkozó megjegyzésekkel együtt; az utóbbiakat (egy-egy szövegrész után) megfelelő bekezdéssel.

54. old. Ha volt vita a Függetlenségi Pártban, főleg a gazdasági függetlenség programjának elodázása miatt, Károlyi ebben sem nyilvánított véleményt, azokkal tartott, akik a 48-as győzelem után a nagybirtokos arisztokrácia egységének megóvását, vezető szerepének biztosítását tartották a legfontosabbnak.

Mit ért a szerző a nagybirtokosok egysége alatt? Itt a szerző saját véleményét mondja el, amit semmivel sem indokol, és nem bizonyít; ez teljes valószerűtlenségnek hangzik, mivel Károlyi több ízben visszautasította a neki felajánlott OMGE-elnökséget, amit nem tett volna, ha az arisztokrácia vezető szerepét tartotta volna a legfontosabbnak!

55. old. Károlyi a magyar szupremácia fenntartásának egyik fő eszközeként (a kivándorlás megállítására) a földtelen parasztság állami segítséggel, parcellázás útján való földhöz juttatását emelte ki.

Károlyinak nem a magyar szupremácia volt a fő célja, hanem a földtelen parasztság földhöz juttatása állami segítséggel, parcellázás útján. Tehát a nagybirtok gyengítése és a magyarság kivándorlásának megállítása. A szerző állítása, hogy Károlyi hűsége az agrárius politikához megerősödött volna OMGE elnöksége alatt, ellenkezik a tényekkel. Magában az OMGE-ban tisztában voltak Károlyi céljaival, és ezért mondta róla a vezetőség, hogy „Károlyi forradalmár".

72. old. Mint az OMGE elnöke mellőzte a német kapcsolatok ápolására nyíló lehetőségeket, de szerepe a Balkán-szerződések elleni küzdelemben azt bizonyítja, hogy nem látta értelmét a Szerbiához vagy Romániához való közeledésnek sem.

Fontosabbnak tartotta a német kapcsolatok mellőzését, mert a német kapcsolatok megnehezítették volna a közeledést Szerbiához és Romániához. Ez pozitívumot jelentett.

75. old. Még nyári pihenőjén is illusztris vendége volt, a Parád közelében hadgyakorlatot vezető József királyi herceg. Délutánonként „a gyakorlat vezetése után Károlyi Mihály gróffal sokáig elvadászgatott a 'magyar főherceg'", aki a legnépszerűbb Habsburg volt a magyar arisztokrácia körében, s talán el is mondott egyet-mást vadászpartnerének a fokozódó háborús készülődésről . . .

Az egész világ tudott a háborús készülődésről, és József főherceg sem tudhatott többet, mint a sokat utazott, internacionális körökben is jártas Károlyi Mihály. Mit helytelenít a szerző? A vadászatot, a háborút, vagy a beszélgetést?

76. old. Károlyi mindenesetre azok közé tartozott, akik, ha a konzervativizmus erősítése érdekében is, szükségesnek látták a szociológia fejlesztését.

Nem téveszthető össze Károlyi Mihály Károlyi Sándorral. Károlyi Mihály soha, még fiatal korában sem akarta a konzervativizmust megerősíteni. Ez ellenkezett beállítottságával, egész lényével. Nem konzerválni, de változtatni akart. Hogy a szociológia fejlesztését már a század első éveiben kívánta, nem bizonyíték arra, hogy ezt a konzervativizmus érdekében tette!

84. old. . . . Ebből a nemzeti felismerésből ellentétes konzekvenciák következtek: Rákosi Jenő, mint a koalíció híveinek nagy része, beadta a derekát Bécsnek és Berlinnek – mások viszont valami hatékonyabbat kerestek a választási harcnál, Justh gyorsabban, Károlyi lassabban, tétovábban. Így is hiába lépett Károlyi egyet jobbra – balra jutott, mert mások nagyobbat léptek jobbra. Tehát már 1910-ben sem ítélhetjük meg pusztán választójogi nyilatkozatai alapján.

Mivel bizonyítja a szerző megállapítását?

105. old. Károlyi közelről nézhetett Tisza szemébe, látta benne a végzetet, s azért ragaszkodott megbékítéséhez, hogy megóvja a magyar parlamentarizmust, vagyis az arisztokrácia uralmának és egységének formai keretét.

Mi az arisztokrácia egysége? Andrássy és Tisza egységesek voltak? Vagy Batthyány Tivadar és Apponyi Albert? Stb. A németbarátok és a német barátság ellenségei?

110. old. Károlyi is bizonyos fokig Andrássy hatása alá került, s maradt egészen a forradalomig, hol kisebb, hol nagyobb mértékben.

Károlyi és Andrássy sohasem mentek egy úton; egy ideig szövetségesek voltak *Tisza ellen*, Károlyi ellenezte a koalíciót, és 1913-tól fogva útjaik Andrássyval elváltak, annak ellenére, hogy Károlyi 1914-ben veje lett Andrássynak.

113. old. De mert a függetlenségi egység lehetetlennek látszott, másik vezérlő gondolata az arisztokrácia egysége vált cselekedetei irányítójává. Többször egyetértését nyilvánította Andrássy közvetítő szerepével – „Andrássy nem fekete, csak a színvakok látják annak" – mondta.

Lásd megjegyzésemet a 105. oldalhoz! Egyébként igaza volt, amikor megállapította, hogy Andrássy nem fekete, csak a színvakok látják annak, de a szerző nem tud megszabadulni attól az előítélettől, hogy Károlyi cselekedeteinek irányítójává az arisztokrácia vált.

114. old. Károlyi annyira ragaszkodott az uralkodó osztályok egységéhez, hogy végleg szakított választójog-ellenességével, kijelentve: „A kibontakozást másképp, mint a választójog alapján, el nem képzelhetem."

Hogy Károlyit az uralkodó osztályhoz való ragaszkodása vitte a szakításhoz a választójog-ellenességgel, az teljesen nonszensz. Fiatal korában, mint a magyarok zöme, nacionalizmusból ellenezte az általános választójogot, mert félt attól, hogy ha a nemzetiségiek a magyar parlamentben nagyon megerősödnek, veszélyeztetnék az *ország* egységét. De Károlyi az évek folyamán egyre jobban demokratizálódott, és a dunai konföderációban kereste a megoldást; természetesen az általános választójog mellé állt. Ez az igazi oka a változásnak.

116. old. Károlyi minden bizonnyal a minimális javaslat mellett érvelt.

Miért minden bizonnyal? Hol a bizonyíték?

118. old. Károlyi részt vett a javaslat elkészítésében 30-án és 31-én, és bizonyára elősegítette, hogy igen szerény tervezet szülessen, mely mindenféle korlátozásai mellett kizárta a képviselőházból a „nemzetiségi izgatókat", viszont – május 23-a után – nagyjából biztosította volna a szakmunkások választójogát.

Miért bizonyára? Hol a bizonyíték? Mint mondott Justh? Mit mondott Károlyi? Ha nincsen bizonyíték rá, mire alapítja megállapítását?

129. old. Így egyszerre bontakozhatott ki politikai egyéniségének két örök profilja: az egyesítő és a külön úton járó.

Az igazi államférfi egyesítő és külön úton járó.

131. old. Andrássyt „kurucca" válása összehozta Apponyival, barátságuk megnövelte a mind többet betegeskedő Kossuth Ferenc politikai utódjának tekintett Apponyi jelentőségét. Károlyi egyéniségének kifejlődését visszafogta a hozzá egyre közelebb álló Andrássy személyes hatása.

Hogy Andrássy Károlyi egyéniségének kifejlesztését visszafogta 1912-ben, azon igazán csak nevetni lehet. A szerző ezzel azt akarja-e állítani, hogy ebben az időszakban Károlyi miattam Andrássy befolyása alá került? Tudnia kellene emlékirataimból, hogy csak 1914 tavaszán kerültünk közelebb egymáshoz. 1912–13-ban az ellentétek Andrássy és Károlyi között nagyon kiéleződtek, és attól kezdve egyre rosszabbodtak. Miért nem kérdezte meg a szerző az illetékeset (engem), hogy milyen volt a viszony kettőjük között?

132. old. Viszont gödöllői beszédében, egy nappal Ferenc József ideérkezése előtt felajánlotta: szívesen elmondaná a királynak magának is, hogyan vezetik félre tanácsadói. Ferenc Józsefhez azonban *így* nem lehetett kihallgatásra jelentkezni; máskép nem jelentkezett, s nem is hívták.

Károlyi a szerzőnél jobban tudta, hogy nemcsak Ferenc Józsefnél, de királyoknál általában (Károly királynál sem) nem szokás *jelentkezni!* Amit Károlyi beszédében mondott, csupán „manière de parler" volt. Ezt csak a szerző vette komolyan. Forradalom idején természetesen más a helyzet. Egy politikus kérhet audienciát a miniszterelnök vagy a külügyminiszter útján, de semmi esetre sem gyűléseken elmondott beszédekben!

145. old. De míg egyik lábával ilyen nagyot lépett előre, a másikat még fogva tartotta a hagyományos, lojális, parlamentáris ellenzékiség hínárja. Ez a kettősség éveken át ellentmondásossá tette Károlyi szerepét az ellenzék politikájának kialakításában, és egyelőre a konzervatív oldal dominált: tehát többnyire engedett bátor és előrelátó külpolitikai felismeréseiből, hogy Apponyi és Andrássy szövetségese maradhasson.

Károlyi politikus volt és Apponyi társelnöke a 48-as pártban, és Károlyinak számolnia kellett vele és pártjának többségével. Apponyi közel állott Andrássyhoz, különösen a németbarátságban. Károlyi politikai viszonya Andrássyval és Apponyival 1914 óta nem volt jó, csak Tisza bukásában értettek egyet; viszonyuk azonban 1916 után teljesen elromlott. Hajdú Tibor nem érti, úgy látszik, hogy a pártvezér nem volt teljhatalmú, és hogy a párthívek nézeteinek is volt súlya.

151. old. Kikerülni a háborút és ami vele járt: a német militarizmus teljhatalmát, ez volt a nagy cél, melynek jegyében Károlyi hite szerint a tizenkettedik órában, valójában időtlenül lekésve mindenről, megpróbálkozott a francia orientációval.

Nemcsak a francia orientációval, de a szláv orientációval is, amit már előbb is megkísérelt, de pártjában sok nehézségbe ütközött. Ezek legyőzéséhez időre volt szüksége.

153. old. Nyilatkozataiban sem veszi át Buza vagy Milotay éles hangját, de a román (és horvát) kiegyezési terveket határozottan elítéli. (. . .) Károlyi idézett cikke mintegy összefoglalja azt a vitát, melyet a szélső soviniszta Milotay István a *Magyarország* hasábjain folytatott Jászi ellen, elutasítva Jászi tanácsát, hogy a Függetlenségi Párt térjen vissza Mocsáry tanításaihoz.

Maga a szerző mutat rá arra, miért helyteleníti Károlyi a román komitéval folytatott tárgyalásokat: nem óhajt részt venni az ilyen tárgyalásokon, kivált ha azok „külföldi presszióra jönnek létre", vagyis Bécs parancsára. Inkább a demokratikus szabadságjogok kiterjesztését ajánlja követésre. A nemzetiségekkel való megegyezés akkor még saját pártja miatt lehetetlenség volt.

160. old. Károlyiban az új vonzalom legyőzte a régit, s végül megállapodtak az eljegyzés megtartásában, az újabb amerikai útról való visszatérte után.

Itt tévedés van; nem volt szó eljegyzésről az 1913-as amerikai út idején, csak egy évvel később, 1914 tavaszán, második amerikai útja előtt. Ebből származik a szerző téves következtetése Károlyi kapcsolatáról Andrássyval. (Emlékirataimban erről elég részletesen írok.)

163. old. Májusban interjút közölt Károlyival, aki eszerint nyíltan állást foglalt az orosz–magyar közeledés mellett, amely „mindenekelőtt azért szükséges Magyarországnak, hogy francia tőkét kaphasson, de ezen kívül az Oroszországhoz és Franciaországhoz való közeledés útján szeretne megszabadulni" a „harcias" „Berlin nyomásától".

Tulajdonképpen a monarchiát kívánta neutralitásba kényszeríteni a magyar állásfoglalással, de saját pártja ellenezte neutrális politikáját.

171. old. . . . nem mondott egy szót sem a franciák ellen, de mint utolsó amerikai megnyilatkozásában, ekkor is elkötelezte magát a magyar uralkodó osztályok háborúja mellett.

Miért nem említi a szerző Károlyi július 28-án, az osztrák–magyar ultimátum megjelenése *után* tett nyilatkozatát a Cleveland közelében fekvő Lorraine városban tartott népgyűlésen? Sok ezer magyar előtt élesen megtámadta a Berchtold-féle ultimátumot, kijelentve, hogy a magyar és a szerb nép békét akar, és megértésben élhetnének egymás mellett. Ez azt jelenti, hogy Károlyi elkötelezte magát (amikor Bécsbe érkezett) a magyar uralkodó osztályok háborúja mellett? Az igazság az, hogy az Egyesült Államokban mondott beszédei eljuttották a Monarchiába, és óriási volt a „hazafiak" felháborodása. Jól emlékszem, mennyire féltették azok, akik szerették Mihályt, és ósmerték bátorságát és szókimondását, hogy baja történhet. Jaurèst akkor lőtték agyon, mert háborúellenes volt. Az utcán Károlyi ellen tüntettek, és beverték Egyetem utcai palotájának ablakait. A Károlyi-család nőtagjai (Károlyi Geraldine mostohaanyja és nővére is) elébe utaztak Velencébe, hogy tájékoztassák a háborús tébolyról, ami Pesten uralkodott. Mást, többet vagy kevesebbet államférfi nem mondhatott, mint amit ő az őt megostromló újságíróknak mondott érkezésekor, de ezt is pár nap múlva *visszavonta!*, és az előbbi háborúellenes álláspontra helyezkedett. Hogy miért nyilatkozott megérkezésekor Bécsben, azt mindenki megértette. Az olvasót legalább olyan fontos tájékoztatni arról, amit az Egyesült Államokban mondott Károlyi! Amikor a szerző ott járt, könnyen megkaphatta volna, és megérthette volna azt, amit Litván György a „Szerette az igazságot" című könyvében Károlyi naplójából idézett; Károlyi akkor írta azokat a sorokat naplójába, amikor a háború szörnyű híre Clevelandben elérte! (Lásd 73–74. old. „Szerette az igazságot!")

175. old. Károlyinak tehát a szolidaritás Apponyival és Andrássyval megkötötte a kezét Tiszával szemben is.

Hogy Károlyi nem lépett ki a főúri politika bűvköréből, annak legfőbb oka osztályszolidaritása. (. . .)

1914 októberében tehát úgy látszott, mintha Károlyi magára maradt volna; céltalan, tábortalan egykori vezérként, akinek megengedték, hogy legyen egy pártja, amelyet nem ő irányított, saját lapja, amely még nem sokban különbözött a többi, megszelídült ellenzéki újságtól.

Egész politikája azt bizonyítja, hogy a háború kezdete óta nem volt szolidáris Apponyival, sem Andrássyval. Anyám például többször ismételte nekem, hogy Károlyit tekinti Andrássy legnagyobb politikai ellenfelének.

Sem igazság, sem logika nincsen ebben az értelmetlen állításban.

Miért céltalan, tábortalan egykori vezérként? A célja a különbéke volt, a német militarizmus ellen, a földreformért, a demokráciáért.

Ki engedte meg, hogy legyen pártjának lapja? Talán Tisza?

Pártvezér volt, lapjai voltak, és azt a politikát követte, amelyet a körülmények között követni lehetett. Egy háborúellenes politikus a háború első hónapjaiban mást nem tehetett. De már akkor elkezdte azt a politikát, amely egy és fél évre rá eredményeket hozott (1916, Békepárt), és két és fél évre rá az őszirózsás forradalmat, függetlenséget, köztársaságot, békét és demokráciát hozott létre. Jobb lett volna korábban, de ez nem az ő hibája, hanem a magyarság beállítottsága volt.

179. old. Abban tehát egyetértésre jutott Tisza és Károlyi, hogy nem kívánnak egymással tárgyalni: ilyen kellemes előjáték után kérték fel Károlyit pártja álláspontjának ismertetésére. Apponyi valósággal beleudvariaskodta abba, hogy – mindenesetre utoljára életében – szócsöve legyen egy nézeteivel ellenkező állásfoglalásnak. Ha nem vállalta volna, a pártvezérségről mond le; így csak nevetségessé tette magát.

Károlyi, aki nem olyan régen hirdette a német szövetségben a győzelmet is végzetesnek, hogy bárki elfeledhette volna, most hitet tett a „központi hatalmak", azaz a német imperializmus győzelme mellett. Felolvasta a Függetlenségi Párt deklarációját, mely egyenesen leszögezte, hogy a párt álláspontja „elvi tekintetben" és „a közelmúlt eseményeinek megítélésében" változatlan, de adós maradt a magyarázattal: hogyan következik a változatlan elvekből a nagyon is megváltozott politika, a behódolás a Berlinből irányított hadi gépezetnek? Károlyi legalább nagyobb úr volt annál, hogy magyarázatot keressen, mint a szociáldemokrata vezérek, szavai mégis hamisan csengtek, hiszen ellenzékiségét éppen csak a döntő ponton adta fel.

Kivételesen kitérő ez Károlyi őszinte politikai vonalvezetésében: meghajolt az uralkodó hangulat és pártja többségének álláspontja előtt. Ha önmagához mérjük, meghátrált.

Ezután megismétli a hadüzenet előtt hirdetett nézetét: a győzelem a magyar nemzetre hátrányos trializmusra vezet, a magyar uralkodó szerep eltűnésére egy megnagyobbodott és elszlávosodott Monarchiában, vereség esetén „velünk szemben, akik teljesen a germán eszme zsoldosaivá szegődtünk, kegyelmet ismerni nem fognak, és hogy mi fog maradni a Monarchiának áttérképelése után Magyarországból, arra nem is jó gondolni".

Károlyi nem „tett hitet a központi hatalmak, azaz a német imperializmus győzelme mellett". Maga is bevallja, hogy nem indított hadjáratot az állami hadikölcsönök ellen. Az lázadást jelentett volna, az idő még nem érett meg arra; még ha őt nem is börtönözték volna be, de az őt követő kisembereket igen. 1914-ben ez irrealista politika lett volna! Egy államférfi cselekedeteit nem mérhetjük önmagához; néha engedelmeskednie kell a nép hangulatának, pártja többségének, hogy elérje azt, amit el akar érni. De Károlyi sohasem hátrált meg a lényegben!

De Gaulle is, akit a franciák azért hívtak vissza, hogy mentse meg Algériát a francia birodalomnak, beszédjeiben a francia Algériát éltette, annak ellenére, hogy kezdettől fogva tudta, hogy mit akar, mit kell megvalósítania: önálló Algériát, a gyarmatok feladását. Nem tehetett mást, mert megértette a kor szellemét.

Károlyi Lorraine-ban mondott beszéde az osztrák–magyar hadüzenet *után* volt. Miért nem említi ezt a fontos tényt a szerző? Azt állítani, hogy Károlyi nevetségessé tette magát, a szerzőnél a történelmi érzék hiánya: Károlyinak a reálpolitika talaján állva fel kellett olvasnia a Függetlenségi Párt deklarációját, mert meg kellett tartania a pártvezérségét, hogy az ellenzéket vezethesse; és Károlyi belsőleg nem tört meg, hiszen ezt követőleg egy határozott németellenes beszédet tartott.

180. old. Ezzel szemben pacifista létére, a világháborúról alkotott véleménye ellenére, valósággal kijárta, hogy katona lehessen.

(. . .) A család megkönnyebbüléssel üdvözölte Károlyi hősi gesztusát;

Károlyi akkoriban nem vallotta magát pacifistának, de *ezt* a háborút ellenezte, nem értett egyet céljaival, és előre látta a katasztrófát. Hogy miért jelentkezett katonának, azt nagyon szépen és világosan megírja emlékirataiban: a magyar nép sorsát akarta vele megosztani, szenvedéseiben részt venni. A szerző, úgy látszik, ezt nem érti meg. A család éppen ellenkezőleg érzett: nagyon bírálta férjem elhatározását, és senki sem vette hősi gesztusnak! Ő maga legkevésbé.

181. old. 1915 végéig nagyjából az általános ellenzékiség keretei között maradt még, tehát nem fordult szembe Andrássy és Apponyi lojális irányzatával, bár különvéleményét nem titkolta.

1915-ben, a parlamentben minden alkalmat felhasználva, több ízben nyilatkozott a német szövetség ellen. A parlamenti üléseken minden nagyobb győzelmet megünnepeltek, a miniszterelnöktől kezdve mindenki felállt, és megtapsolták a győzelmet. Károlyi úgy demonstrált, hogy ebben vagy nem vett részt vagy feltűnően ülve maradt. Tiszti rangja ellenére több ízben támadta feljebbvalóit a hadseregben, mert ellenzéki képviselőként ez volt a kötelessége.

184. old. A titkos tárgyalások fénykorában megbélyegezte a titkos diplomáciát és titkos szerződéseket, mégis kitartott a céltalannak nevezett háború kényszerű folytatása mellett.

Károlyi „kitartott a céltalannak nevezett háború kényszerű folytatása mellett"? Katona létére nem volt módja a cselekvésre, de mint képviselő támadta a háborús vezetést és a harc céltalan folytatását.

186. old. Károlyi nem számított a Monarchia sikerére, de vereségét sem kívánta s legkevésbé azt, hogy annak súlyos következményei legyenek, hiszen jól sejtette: azok a következmények a legnagyobb súllyal a magyar nemzetre fognak nehezedni. 1915 második felében azonban Károlyi, Justh, Lovászy, Batthyány Tivadar, Beck Lajos, Holló már bizonyosra vették, hogy a központi hatalmak vereségét az erőviszonyok elkerülhetetlenné teszik, s minél tovább tart a háború, annál inkább veszélyezteti a történelmi Magyarország létét.

Károlyi célja az volt, hogy a Monarchiát egy különbéke révén kiugrassza a háborúból.

A háború nemcsak a „történelmi Magyarország létét" veszélyeztette, hanem Magyarországét, és a magyar nép létét is!

189. old. Egyszerűbb lett volna, ha mint Károlyi Gábor, megveti az arisztokrata társaság hipokrízisét.

(. . .) Még a lapjánál dolgozó legjobb magyar írókhoz – Krúdyhoz, Mórához, Tömörkényhez – sem ereszkedett le akár egy meghívás erejéig.

Károlyi Gábor szembeállítása Károlyi Mihállyal nem szerencsés, mert Károlyi Gábort a családja és a mágnás körök főleg a házassága miatt támadta és fordult ellene.

(. . .) Az akkori időkben, de azt hiszem, még ma sem jut eszébe senkinek sem, még ha Károlyi Mihály is, hogy egy embert, akit nem ösmert személyesen, és akivel semmilyen közös ügye nincsen, meghívjon beszélgetésre. A háború alatt mi meghívtunk újságírókat, írókat, művészeket, de csak azokat, akiket ösmertünk.

194. old. Krúdy a *Magyarország*ban szép cikkben méltatta a földreformjavaslatot, de megjegyezte: Turgenyev annak idején úgy tette nyomatékosabbá propagandáját a jobbágyfelszabadítás mellett, hogy önként felszabadította saját jobbágyait.

Károlyi nem akart jótékonykodni. Ezt elvben ellenezte. Olyan rendszerért harcolt, amely radikális földreformot hajt végre, vagy a forradalomért, amely minden ellenszolgáltatás nélkül földhöz juttatja a nincstelen zsellért.

195. old. Holló Károlyihoz intézett nyílt levelében elítélte az 1913-as pártegyesülést, Károlyinak akkor és a háború első éveiben tanúsított megalkuvását.

Holló sosem írt volna ilyen hangon Károlyinak, és a hivatkozott levélben Holló egy szóval sem támadta Károlyit személy szerint.

(Lásd 145. levél, Károlyi Mihály levelezése I. 133. old.) (Az olvasó többnyire nem néz utána a jegyzeteknek!)

199. old. Károlyi pártalakítása határozott és merész lépés volt; miután azonban hasonló merész lépések nem követték, az új párt a jövő ígérete maradt még. Ragaszkodott a munkapárti parlament kereteihez, pedig csak Tiszáék rövidlátása mentette meg attól, hogy ott teljesen elszigetelődjék.

Az új párt nem maradt „a jövő ígérete", hanem megalakult! Hogyan szüntethette volna meg 25 képviselő a parlamentarizmust? Bombákkal kellett volna támadnia, vagy tankokkal megszállni a képviselőházat?

201. old. Károlyi nem hátrált meg, csak tehetetlen volt.

Az uralkodó osztály, úgy látszik, nem tartotta Károlyit „tehetetlennek"! A Károlyi-per ezt bizonyítja, mert mindenért, a háború elvesztéséért, a Monarchia felbomlásáért, a proletárdiktatúráért, felelőssé teszik. Ezért a „tehetetlenségéért" kobozták el vagyonát.

202. old. Károlyi célja 1916-ban még a Monarchia, a magyar arisztokrácia megmentése, a vereséget megelőző békekötés és mérsékelt reformok útján.

A szerző el sem tudja képzelni, hogy Károlyi célja Magyarország megmentése is lehetett! Hogy Károlyi 1916-ban forradalmat csinálhatott volna, ezt nem hiheti komolyan! Ezt csupán a történelmi érzék hiánya sugallhatta a szerzőnek! Azt, hogy Károlyi a Monarchiát és a magyar arisztokráciát akarta volna megmenteni, azt senki sem állíthatja!

206. old. Károlyi 1916. november végéig maradt a fronton.

Károlyi a fronton maradt, mert egy katona nem hagyhatja el a frontot, amikor arra kedve támad.

207. old. Károlyi alig szakított Apponyival, s ismét egy párt korlátainak és korlátoltságának foglya volt. Holló hiába sürgette: hagyja ott a frontszolgálat pózát és öntsön lelket pártjába.

Lásd Károlyi Mihály Levelezése I. 155. old.: 162. sz. levél. Abban egy szóval sem említi Holló „a frontszolgálat pózát". Ilyet nem is mert volna írni Károlyinak, pártja vezérének!

223. old. . . . anélkül, hogy ezt elhatározta volna, szembekerült a magyar uralkodó osztályokkal, az egész *rendszerrel,* noha ő még osztálya képviselőjének tekintette magát.

Szegény Károlyi! Nem tudta, hogy szembe fog kerülni apósával, a hőn szeretett osztályával, a nagyra becsült rendszerrel, mert olyan naiv volt, és olyan büszkén tekintette magát osztálya képviselőjének!

Károlyi nagyon jól tudta, *mindennap tisztábban látta,* hogy egyszer szembekerül saját osztályával, és ezzel a lehetőséggel már régen leszámolt.

229. old. Schwimmer arra is igyekezett rávenni Károlyit, hogy ha már a hollandiai útra nem vállalkozik, keresse fel Berlinben a német szocialistákat és pacifistákat, de erre sem szánta el magát, bár azok többször üzentek Schwimmer útján, hogy akár Pesten is

szívesen felkeresik. Ez a habozás, féllojalitás súlyos hiba volt, hiszen Károlyinak már úgyis csak a német vereség esetén lehetett politikai jövője, tehát nem volt sok értelme az óvatosságnak.

A hollandiai útra azért nem vállalkozott, mert nem kapott volna sem útlevelet, sem vízumot Németországon keresztül Hollandiába, ahol a német szocialistákkal és pacifistákkal találkozhatott volna. Az az érvelés, hogy nem volt értelme az óvatosságnak, mert csak a német vereség esetén lehetett volna politikai jövője, furcsán hangzik! Károlyi sohasem volt óvatos, ezt a szót nem ösmerte. Nem volt fontos neki a saját politikai jövője. Indokoltabbnak tartanám, ha a szerző inkább a helyzetet teljesen megvilágító korabeli Károlyi-leveleket ismertetné vádaskodás helyett.

Nem óvatosságból nem tette, hanem mert tudta, hogy a talaj még nem kész erre, és mert csak illegálisan tehette volna, mert nem kapott útlevelet.

233. old. Károlyi nem üdvözölte az Októberi Forradalmat, mint annak idején a februárit – kerulte az állásfoglalást, hiszen véleménye az oroszországi változásokról sem kiforrott, sem egyértelmű nem lehetett.

Vajon szemrehányás vagy dicséret-e az, hogy Károlyi nem üdvözölte az Októberi Forradalmat? Károlyi várta, mint minden okos politikus, az események fejlődését. De félt attól, hogy a Breszt–Litovszk-i béke megerősíti a németeket.

236. old. Károlyi azonban, mielőtt Rumbold meghívása elérte volna, türelmét vesztve elutazott, noha eredetileg 11-éig akart maradni.

Károlyinak fontos politikai ügyben Bécsbe kellett utaznia, és nem bízott Rumbold meghívásában.

254. old. Helyzete és világnézete az utóbbi irányban orientálták – Károlyi egy éven át (1918-ban) egy illúzió rabja volt. Wilsonista illúziója két pontban foglalható össze. Először, hitt abban, hogy a wilsoni demokratikus pacifizmus, melyet a nyugati szövetség uralkodó elvének vélt, igazságos, a nemzetek megegyezésén alapuló, területszerzés, hadisarc nélküli békét akar, amely kizárja az új háború lehetőségét. Másodszor, elhitette magával, hogy a wilsoni „nemzeti önrendelkezés" összeegyeztethető a történelmi Magyarország fenntartásával, jelentős területváltozás nélkul, megfeledkezve arról, hogy a Nyugat önrendelkezés alatt mindenekelőtt saját szövetségesei önrendelkezését érti.

Károlyi nem hitte, hogy a nyugati szövetség uralkodó elve a wilsoni demokratikus pacifizmus, de azt hitte, hogy az amerikai közvélemény Wilson mögött áll, ami

igaz volt. 1917-ben több jelentékeny népvezér azt hitte, hogy nyugaton győzni fog a proletárforradalom, de a szerző őket nem nevezi az illúziók rabjainak.

Bár Károlyi soha nem hitte azt, hogy nyugaton akkor győzni fog a proletár forradalom, de jó politikának vélte alátámasztani a wilsoni pontokat, és ezzel az antantot belekényszeríteni, hogy megmutassa igazi arcát. Azt minden gyerek tudta, hogy a nyugat saját szövetségeseit pártolja, de nekünk erre a kártyára kellett mindent feltennünk – az önrendelkezési jogra, amit az antant elfogadott. Nem volt szó megfeledkezésről. Mert ki tudhatta jobban Károlyinál, hogy a nemzetiségek önállóságot követelnek, és ebben a nyugat pártfogására támaszkodnak.

256. old. Wilson csupán azt hangoztatta, hogy őt nem kötik szövetségesei korábbi megállapodásai, és ebben természetesen igaza volt. Pontjai szándékos kétértelműségével manőverezési szabadságot biztosított magának, csalétket a Károlyi-féle pacifistáknak – s ha ezek jelentős németellenes erőként lépnek fel (mert Wilsonnak is Németország legyőzése volt a legfontosabb), ezt bizonyára honorálja is. Angliának és Franciaországnak csak előnyös volt, hogy ha nem akarnak szó szerint betartani egy titkos szerződést (mint a bukarestit), akkor Wilsonra hivatkozhatnak, mert tudták, hogy alapkérdésekben Wilson szolidáris lesz velük.

Mindez azért történt, mert lekéstünk. Ezért is Károlyi hibás?

Ő volt a Monarchia külügyminisztere vagy magyar miniszterelnök?

Igazán Németország legyőzése volt a legfontosabb Wilsonnak is? Nem Magyarországé? Ez csodálatos!

263. old. Károlyi, királyhűsége bizonyítására, megbélyegezte Czernin viselkedését, aki a Sixtus-ügyben a teljes felelősséget IV. Károlyra akarta hárítani.

Czernint azért ítélte el, mert a külügyminiszternek fedeznie kell az uralkodó külügyi politikáját. Lemondhat, ha nem helyesli, de nem állíthatja, hogy ő nem felelős, nem tudott róla. Ezeket a nüanszokat ösmerni és érteni kellene! Vajon Károlyi Mihály miért akarta volna Károly király iránti hűségét bizonyítani? Ő, akiről mindenki tudta, hogy Habsburg-ellenes?

264. old. Mit akart hát Károlyi 1918 nyarán? A népet fellázítani nem akarta – vagy csak annyira, hogy a Nemzeti Kaszinót felébressze, de a januári sztrájk után belátta, hogy ez sem megy. Valóban lázított a háború ellen, akkor is, amikor nem hallgattak rá – de mikor a forradalom hadserege kezdett gyülekezni körülötte, nem akarta vállalni ezt a szövetséget.

Károlyi a népet csak annyira akarta fellázítani, hogy különbékét követeljen! Tárgyalt a januári sztrájkolókkal. És hol a bizonyíték arra, hogy Károlyi nem akarta

vállalni a szövetséget a forradalom hadseregével? Károlyi sejtette, hogy a lázadás egy vesztett háború során forradalomhoz vezet. Károlyi vállalta a forradalmat, különben nem töltötte volna az október 31-i éjszakát a forradalmi vezérkar élén az Astoria Szállóban – Kunfival, Landlerral, Jászival stb. De nem akart mindenáron véres polgárháborút, amikor már nem volt erre szükség.

265. old. Károlyi megérezte a gesztus nagyságát, de nem vállalta. Forradalmár még nem volt, pártja parlamenti küzdelmét már nem kísérte a régi érdeklődéssel.

Károlyi nem volt a gesztusok embere; ő a békét akarta a forradalom árán is, de pártja nem volt forradalmi párt, és ő nem volt diktátor.

266. old. Ha Károlyiban több a forradalmiság vagy akár csak az a törekvés az állandó tevékenységre, a hatalom megragadására, amely nélkül jó politikus ritkán képzelhető el, kihasználja ezeket a drága heteket – de Károlyi, hasonlóan a szociáldemokratákhoz vagy a mérsékelt ellenzékhez, a kivárás magyaros politikáját folytatta, mintha az idő Magyarországnak dolgozott volna.

Hazánk nem volt még érett a forradalomra, és forradalmakat nem lehet „csinálni", azok megérnek, de – sajnos – néha későn.

267. old. Az osztrák szociáldemokraták a felelősséget áthárítva megüzenték Londonnak, hogy Károlyi bécsi látogatásakor azt mondta volna Victor Adlernek, a párt vezérének: elutasítja Magyarország föderalizálását.

Ha ez igaz, az osztrák szociáldemokraták helytelenül informálták a Labour Partyt. Csodálom, hogy Hajdú Tibor ebben az információban nem kételkedett!

269. old. Ennek a haragos levélnek egy hibája van - Károlyi a Gyalui-havasokról küldte, ahova szarvasbőgésre ment az Andrássy családdal. (. . .) Nehéz megérteni, miért vonult félre a világtól, akkor, amikor látnivaló volt, hogy a háború elvesztése, az összeomlás jelei a „magyar wilsonistát" szólítják az ország élére. Sokkal könnyebb megérteni Andrássyt, miért vitte magával Károlyit, aki ismét kedvenc vejévé lépett elő.

Miért hiba ez? Nem szabad a gyalui havasokról haragos levelet írni? Vagy szarvasbőgéskor? „Il cherche la petite bête", ahogy mondják a franciák.

Félrevonulás-e az, ha egy politikus egy hétre meglátogatja feleségével annak családját. Kolozsvártól Budapest könnyen elérhető. Így is történt. Andrássy nem „vitte magával" Károlyit; anyám hívta meg leányait és férjeiket. A wilsonizmus már ekkor el volt késve. Én tanúja voltam ennek az „előléptetésnek", hogyan rakta a

csirke „legnagyobb combját Andrássy Károlyi tányérjára"! Nem! Sajnos, én csak az elkeseredett feszültséget éreztem!

271. old. Ha Károlyi kész a forradalomra, lett volna kikkel kivívnia, de ő arra várt, hogy ötnegyedév után ismét királyi audienciára hívják.

(. . .) Hiszen ahhoz, hogy csatlakozzon a forradalomhoz, neki is át kellett mennie saját forradalmán – hiába hirdették később az ellenforradalom tollforgatói, hogy ő már ekkor összefogott az antanttal, bolsevikekkel, az elnyomott nemzetiségekkel – valójában csak október elején szánta el magát, Jászi unszolására és saját párthívei rémületére, hogy szóba álljon a nemzetiségek lenézett képviselőivel.

Kivel? A barikádokon Hatvany Lajossal, és Batthyány Tivadarral? A bolgár összeomlás előtt? A szocialista vezérek feladata lett volna forradalmasítani a munkásságot'

Minden áron nem akart forradalmat csinálni, de már a saját forradalmát a háborús évek alatt élte át. Jászinak nem kellett Károlyit unszolni, hogy a „lenézett" nemzetiségi képviselőkkel tárgyaljon. Az igazság az, hogy Károlyi a bolgár összeomlás másnapján lóháton Kolozsvárra sietett, és 29-én a románokkal elkezdte a tárgyalásokat. Jászinak nem volt módjában a dubrini havasokban őt erre unszolni! Telefonok nálunk nem voltak.

Saját pártjának erdélyi tagjai is Bethlennel fogtak össze, és „kategórikusan" tiltakoztak a legkisebb területi engedmények, sőt még Erdély autonómiája ellen is. A román küldöttség tisztában volt azzal, hogy csak akkor érdemes Károlyival komolyan tárgyalni, ha ő az ország felelős kormányelnöke, és nem kötelezhették el magukat az erdélyi román nemzetgyűlés összehívása előtt. A magyar parlamentben Károlyi kiállt Erdély autonómiája mellett, és az annektált román területek visszaadásáért, amu miatt egységesen támadták és hazaárulónak nevezték.

273. old. Felemás helyzet állt elő: a királyi külpolitikát ismét Károlyi képviselte Magyarországon, de „radikalizmusa" miatt Bécs változatlanul mellőzte.

Október 4-én Burián elfogadta a wilsoni pontokat, vagyis Bécs vállalta Károlyi politikáját.

274. old. Emellett még a belső ellentétek is másodrendű szerepet játszottak: Károlyi, még mindig kötődve osztálya és családja azon tagjaihoz, akik nehéz hónapjaiban sem hagyták egészen cserben, el akarta fogadtatni Andrássyt, Pallavicinit, Ugront a szociáldemokratákkal, azok viszont, ha már tettre szánták el magukat, lemondtak a bukott háborús miniszterek kompromittáló társaságáról.

Milyen nehéz hónapokra gondol a szerző? Károlyinak nem volt semmi oka hálásnak lenni. A tradicionális ellentétek csak megerősödtek a háború évei alatt. Férjem semmiféle szívességet nem kívánt apósának tenni, de egyedül az *ország javát* akarta azzal, hogy Andrássyt és Ugront bevonják a különbéke-akcióba. Károlyi nem tehetett arról, hogy a király jobban bízott Andrássyban, aki konzervatív és monarchista volt, és félt Károlyi belpolitikájától, mert környezetétől csak azt hallotta, hogy Károlyi forradalmár és köztársaságot akar, és első tette az lenne, hogy a királyságot megbuktassa. Különös, hogy ez volt az arisztokratáknak a véleménye, amikor a szerző szerint Károlyi mindent elkövetett, hogy a régi rendet megmentse! Azt, hogy Károlyi az *országra*, és nem *osztályára* gondolt, úgy látszik, nem értette meg a szerző.

323. old. Senki sem tudta, hogyan akarja Károlyi a fegyverszünetben megszabott hat hadosztállyal visszafoglalni Erdélyt és Szlovákiát. Diner-Dénest Belgrádba küldte, kíséreljen meg valamiféle kölcsönös megegyezést Jugoszláviával, Garamit pedig Bécsbe, hogy vegye rá Renner kancellárt, indítsanak közös katonai akciót Csehszlovákia ellen.

Károlyi *nem* akarta Erdélyt és Szlovákiát visszafoglalni, mert tudta, hogy ez nem lehetséges. Ezt Kun Béla akarta. Károlyit Kunnal téveszti össze a szerző. Nem lehetséges, hogy harminchat éven keresztül soha férjem ezt nem említette volna – nekem vagy másnak. Ami lehetséges volt, az a következő: férjem nagyon tartott a román támadástól, és ezért megkérte Garamit, hogy beszéljen Rennerrel, hogy mi volna az osztrák álláspont, ha a románok betörnének? Lehetne-e az osztrák segítségre számítani? Talán a cseh állásfoglalást is szerették volna tudni, hogy lehet-e neutralitásra számítani részükről – onnan meg ne támadjanak. *Teljes* őrültség lett volna Károlyiék részéről, hogy a román veszély idején azzal foglalkozzanak, hogy háborút indítsanak a csehek ellen! Amikor megkérdeztem Hajdú Tibort, hogy a bécsi levéltárban talált iratokban a „katonai akció" kifejezés szerepel-e, Hajdú azt felelte, hogy nem, „de mi más lehetett volna? ", tette hozzá. Ezt a feltételezést a legélesebben visszautasítom. Ezt a Károlyi egész külpolitikai koncepcióját kompromittáló valótlanságot a szerzőnek helyre kell igazítania. Fentiekkel kapcsolatban lásd:

1. Károlyi Mihály 1929. nov. 9-e előtt ezt írta Jászi Oszkárnak a fentiekkel kapcsolatban: „Magyarország külpolitikájának alapja az együttműködés az északi és a déli szlávokkal. Egy háború szétrombolná egy ilyen közeledés minden lehetőségét. Ez volt az oka annak, hogy miért próbáltam én a legvégsőkig elkerülni 1919-ben a háborút a csehek ellen."

2. Károlyi Mihály osztrák államférfiakkal való találkozása előkészítésére vonatkozó iratok 1919. márc. 4–23.: Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Neues Politisches Archiv (NPA) Nachlass Otto Bauers (NOB) Karton 262. Dossier IX/c-Pr. 1919-918.

3. Otto Bauer utasítása a koppenhágai osztrák követ részére 1919. ápr. 7. – HHStA-NPA–NOB Karton 262. Pr. 1919–1172.

233. old. Miután kitűnt, hogy a Tanácsköztársaság életképes, és tartja magát, Károlyi pedig kiáltványával és annak többszöri megerősítésével támogatta létrejöttét.

Hajdú Tibor alapvető tévedése az, hogy azt írja: „Károlyi pedig kiáltványával", ahelyett, hogy azt írná: Károlyi „úgynevezett kiáltványával". A szerző itt, mint könyvében többször is, ellentmond önmagának. Az olvasó azt a benyomást szerzi, hogy a kiáltvány autentikus volt. Pedig ez nem a szerző véleménye, és nem is lehetett, mert az átadásra vonatkozó részt Károlyi saját naplójában elolvastam, és megmutattam a szerzőnek, aki később könyvében visszatért eredeti felfogásához. Az olvasó előtt ily módon a tények bizonytalanná válnak. A szerző azonban új pozitív adattal szolgál: amikor a sajtó – írja –, (Göndör Ferenc), arra kéri Károlyit, indokolja meg, miért adta át a hatalmat, Károlyi nem válaszol a „segítő" kérdésre (334. old.), amellyel Göndör Károlyi népszerűségét és helyzetét igyekezett megerősíteni. Mert ha *valóban* írta és aláírta a nyilatkozatot (kiáltványt), megragadta volna az alkalmat, hogy megindokolja a proletáruralom szükségességét. De akkor még nem akarta leleplezni a hamisítást.

335. old. (Ha nem következik be március 21-e, 23-án Rennerhez kellett volna utaznia a Csehszlovákia elleni közös fellépés ügyében: útját Garami személyesen készítette elő.)

A szerző itt újra a 323. oldalon kifejtett elképzelését említi.

Lehetetlen, hogy Jászi, aki biztosan értesült volna egy ilyen tervről, ha az felmerült volna, Masarykhoz, barátjához fordult volna, hogy Károlyi engedélyt kapjon csehországi letelepedésre. Félt volna, hogy a cseh hatóságok erről értesültek – hiszen már annyi levelezés folyt. És Károlyi nem kért volna menedéket a csehektől, ha előzőleg támadást készített elő ellenük!

339. old. „Deprimált hangulatban fogadott" – írja egyik svábhegyi találkozásukról Balogh Elemér. – „Suttogva beszélt. Felvilágosított, hogy azok az inasok, akiket villájában látok, nem inasok, hanem detektívek, akik Kun Béla megbízásából vigyáznak reá . . . E percben egyik »inas« ezüsttálcán zárt névjegyborítékot hozott be . . ." A névjegyen Esterházy Mórcné közölte férje letartóztatását. „Károlyi kezeibe temette krétafehér arcát, és suttogva ismételgette: »Borzasztó . . . borzasztó . . .«"

Inasaink az Óra utcai Domony-villában nem voltak, csak egy, és az Bakos Mihály volt. A személyzet még egy szakácsnéból és Gizi nevű szobaleányból állt. Teljes képtelenség, hogy Károlyi Baloghot ilyen tragikus módon „felvilágosítsa", hogy Kun detektívjeit inasoknak álcázza, hogy kémkedjenek utána. Annak ellenére, hogy nem helyeselte a Tanácsköztársaság kikiáltását, az ellenfélnek nem panaszolta volna be Kunt. Az egész beállítás, hogy „suttogva beszélt", hogy „kezeibe temette krétafehér arcát és suttogva ismételgette: Borzasztó" (235. sz. jegyzet), egészen egyszerűen valótlanság.

Egy biográfiában, szerintem, nagyon fontos, hogy akiről szól, azt élethűen mutassa be. Különösen áll ez Károlyi esetében, mert már nagyon kevesen vannak, akik ösmerték és emlékeznek rá, és az olvasók nagy többsége könnyen félrevezethető.

345. old. Távozásakor úgy érezte, bár elméletben és gyakorlatban nagyon sok mindennel nem ért egyet, tulajdonképpen a szocializmust tekinti az emberiség modern válságából kivezető egyetlen útnak.

Elméletileg a kommunizmussal egyetértett, de gyakorlatilag kifogásai voltak Kun politikája és módszerei ellen.

372. old. . . . annak az emigránsnak, aki független politikai tényező kívánt maradni, jobb volt elmenni az „utódállamok" területéről — Károlyi ezt másfél éves késéssel ismerte fel.

Károlyi *nem* késett el ezzel a felismeréssel egyszerűen azért, mert a nyugati kapitalista országok határai be voltak előtte zárva, mert kommunistának tartották.

376. old. 1922. (. . .) Októberben érkezett meg a válasz: kanadai letelepedésének nincs akadálya. Tehát már 1922 végén megvalósíthatta volna elhatározását, de az emigráció szétszóródásával segítség híján a mindennapi, kicsinyes teendőktől irtózó Károlyi állandóan kitolta a határidőket, kapkodással leplezte lassúságát.

Nem értem, miért tesz a szerző szemrehányást Károlyinak, hogy nem volt elég gyors kanadai letelepedése ügyében! A szerzőnek tudnia kellett, hogy Károlyi olaszországi kiutasítása után sehol Európában letelepedési engedélyt nem kapott volna, és hogy Jugoszláviát és a jugoszlávokat szerette. Azonkívül, úgy látszik, hogy a szerző megfeledkezik arról, hogy munkáját, emlékiratai megírását még nem fejezte be Lorsyval, és enélkül Európát elhagyni nem akarta. Én magam ellen voltam a kivándorlásnak, mert szerettem Dubrovnikot, és reméltem, hogy ha még egy ideig várunk, megnyílnak Anglia kapui is előttünk. Nagy elszántság és akaraterő kellett ahhoz, hogy Európát elhagyjuk, és az ismeretlen Kanadában, három gyermekünkkel együtt letelepedjünk. Nem is azért késtünk Európa elhagyásával, mert a szétszóródott emigráció nem segített nekünk, és mert Károlyi irtózott a kicsinyes teendőktől — hiszen sohasem volt része egy olyan intenzív segítségben, mint amelyet Madzsar József épp akkor nyújtott neki. Több hetet töltött nálunk Dubrovnikban, segítette férjemet a csomagolásban, iratai rendezésében (tizenhat súlyos kofferünk volt): könyv, dokumentum, kézirat (négyéves vándorlásunk eredményei) és a kanadai utazás előkészítésében. De maga Károlyi hihetetlen energiával dolgozott, és Madzsar nemegyszer csodálta munkaképességét. Szó sem volt kapkodásról, se lassúságról.

377. old. Mikor azonban Böhm kifogásolta március 21-e Károlyi-féle verzióját, végül, hívei kedvéért Károlyi elhagyta könyvéből a forradalmak elkészült leírását, és az őszirózsás forradalom napjával fejezte be. Az így összeállt, Simonyi által megszerkesztett kéziratot Jászi nem találta elég olvasmányosnak, s 1922 tavaszán Lorsy Ernőnek adták át, aki Károlyi ellenőrzése mellett valóban megkapó, tartalmához méltó irodalmi formába öntötte.

Simonyi nem végezte be az általa elkezdett munkát az emlékiratokon, mert ellentétek keletkeztek Károlyi és Simonyi között. Károlyi nem volt megelégedve Simonyi munkájával, és Jászi tanácsára Lorsy Ernőnek diktálta le emlékeit. Több hetet töltöttek együtt Marienburgban. Hol és kinél van Simonyi munkája? (Lásd megjegyzéseimet a 376. oldalhoz.)

380. old. Károlyihoz a passzivitás állt közel.

A „Hit illúziók nélkül" az ellenkezőjét bizonyítja. Károlyi folytonos aktivitásáról számol be még Hajdú könyve is. Romain Rolland ezt írta róla naplójába: „Károlyit törhetetlen energia fűti!"

384. old. Hamarosan beilleszkedett a londoni életbe: megszokta az angolokat, és az angolok is megszokták őt. Néha nyilatkozott, híveivel levelezett, felvették a labourista intelligencia MacDonald elnöklete alatt álló „1917 Club"-jába, előadásokra járt.

Ehhez csak hozzá akarom fűzni, hogy Károlyi Angliában nem járt előadásokra, de több előadást tartott, főleg liberális és labour (munkáspárti) hallgatóság előtt. Az „1917 Club" örökös tagjává választották (life member).

387. old. . . . az angol fordítást 1925-ben az Egyesült Államokban is kiadták.

Ez tévedés. Az angol fordítást nem az Egyesült Államokban adták ki, hanem Londonban. („Egy egész világ ellen" = „Fighting the world.") A „Hit illúziók nélkül" sem jelent meg 1956-ban New Yorkban, de Londonban.

405. old. Alkalmatlan volt arra, hogy valamiféle titkárság, szervezet nélkül tervszerű irányító munkát végezzen.

Igaz. Károlyi nem volt gépíró, sem gyorsíró. Nem volt irodai munkára alkalmas, de senki sem várta tőle. Az emigránsok nem segítettek neki, mert pénztelenek voltak, és Károlyi nem tudott eleget fizetni.

434. old. Kedvenc terve a két internacionálé egyesítése egy középvonalon, mely egyben a szocialista vagy „félig szocialista" Európai Egyesült Államok megteremtése volna.

Nem felel ez meg a mai „eurokommunizmus" gondolatának, és Európa szocialista alapon történő egyesítésének? A gyakorlat ennél is tovább ment, mert például Mitterrand kormányában kommunista miniszterek is vannak.

438. old. Solymosi Ignác a 30-as években írott visszaemlékezésében számol be az emlékezetes találkozásról: „(. . .) és ezen felül most folynak a tárgyalások a Horthy-bestiákkal a vagyon felől, és úgy van informálva, hogy a birtoka egyharmadát" kifizetik, s akkor a pénzt a pártnak adja.

Solymosi Ignác visszaemlékezése szerintem hamis, de legalábbis túlzott. Például sohasem volt szó arról, hogy Horthyékkal tárgyalásokat folytassanak Károlyi vagyonáról, és hogy úgy informálták Károlyit, hogy a birtok „egyharmadát" kifizetik, és akkor ő a pénzt a pártnak adja. Az utolsó megállapítás nincs idézőjelben, ez a szerző feltételezése. De a szerzőnek tudnia kell, hogy ez nem felel meg a valóságnak.

449. old. Károlyi a harcát megharcolta, elégedett lehetett azzal, amit Karikásért tett, de a túlfeszített munka hetei megértették vele, hogy a hatvanadik évhez közeledve, számolnia kell korával, fogyó energiájával, annál inkább, mivel az új idők és új módszerek új embereket kívánnak.

Milyen „új módszerek" lettek volna eredményesebbek Karikás megmentéséhez? Hatvanadik évében (akkor 58 éves volt), úgy látszik, több energiája volt, mint azoknak a „fiataloknak", akik semmit sem tettek Karikásért és társaiért, „az új idők" és „új emberek" ellenére, és Károlyihoz fordultak, hogy utazzon a kánikulában Londonba, amikor felesége kórházban feküdt egy súlyos autószerencsétlenség után. Károlyi mindennek ellenére Londonba utazott, és a legnagyobb nehézségek ellenére (nyáron a kormány tagjai vidéken vannak), találkozott a legfontosabb személyiségekkel, akik szóba sem álltak volna „az új idők" „új embereivel", akik az „új módszereket használják". Furcsán hangzik ezzel kapcsolatban Károlyi „fogyó energiája"-ról beszélni.

A szerző Károlyi két heti pihenését is sokallja a fárasztó nyári hőségben tett utazásai után – és visszavonulásnak nevezi. És még egy kérdés: ötven év után miért nem állapítja meg a szerző, hogy az akkori kommunista párt vezető emberei voltak azok, akik megnehezítették az összefogást különböző haladó erőkkel – elsősorban a szociáldemokratákkal, és hogy Barbusse, Romain Rolland, Humbert-Droz, Münzenberg sokat szidták ezt a rövidlátó politikát? Károlyi, aki osztotta véleményüket, nem vonult vissza, de igyekezett a pártra hatni, hogy ne csak a jobboldallal, de a szocialistákkal is alkossák meg az egységfrontot.

455. old. Károlyi viszonya az egységfronthoz, melynek pedig legrégibb hívei közé tartozott, legalább olyan ellentmondásos volt, mint az 1934–1935-ös egységfronttörekvések. Fenti szavai is mutatják, hogy az egységfrontot a szocialista munkáspártok egységére korlátozta.

Miért nevezi a szerző ellentmondásosnak Károlyi egységfront törekvéseit, azt, hogy a marxista pártok egységét kívánta és nem a polgári kapitalista osztállyal kívánt egységfrontot alkotni, akikben nem bízott. Inkább a kommunista párt volt ellentmondásos, amikor 34–35-ben a szocialista egység ellen volt, és később, 41-ben kész volt Eckhardttal szövetkezni, és 44 május 1-én bojkottálta a Londoni demonstrációt, mert a szociáldemokraták is részt vettek benne. A jövő világosan bebizonyította, hogy Károlyinak volt igaza és nem a Londoni Magyar és Szlovák Klubnak. Jobban megfelelt volna az igazságnak, ha a szerző utal arra, hogy az akkori sztálinista politika ellentmondásos volt (ez sokszor megismétlődött), és hogy az egységfrontot a polgári liberális pártokkal való egységre korlátozta. Károlyi pedig az egységfrontot csakis a marxisták összefogásában látta. A sztálinizmus, amely már akkor nem volt kommunista politika, még az ördöggel is szövetkezett volna, hogy megmentse Oroszországot.

461. old. „. . . De annak dacára, hogy más nézeten voltam Sztálin politikája vagy a perek megítélése kérdésében, egyben azonban megegyeztünk, és ez az volt, hogy nem fogjuk nyilvánosságra hozni a kontroverziát." (. . .) — írja Károlyi.

Ugyanazon a lapon idézi a szerző Károlyi 1937. február 6-i keltű levelét Romain Rolland-hoz. Azt írja, hogy az „Együtt a számüzetésben" című könyvemben ezt a levelet részletesen ösmertetem (241–40. old.). Valójában csak a 246. oldalon írom azt, hogy „Mihály levele sehol sem lelhető. Egy fordítás ugyan készült róla a Budapesti Országos Levéltárban az 50-es évek elején, de ez a fordítás elég homályos. Nem tudom itt reprodukálni a levelet, csak az értelmét, a fogyatékos fordítás és a magam emlékei alapján. Károlyi azt írja benne Romain Rolland-nak, hogy sehogy se tudja elhinni, hogy Lenin leghűségesebb fegyvertársai fasisztákká váltak, és a hitleristákkal szövetkeztek volna . . ." „Az egyedüli lehetséges magyarázat az, hogy Trockij szerint Sztálin túl sok engedményt tett a nyugati országoknak, hűtlen lett a kommunizmus eszméihez, és így Trockij *esetleg* a sztálini uralom megdöntésének, sőt talán Sztálin meggyilkolásának tervét forgatta a fejében." Az általam idézett levél sehol sem mondja, hogy Károlyi *elhiszi*, hogy Trockij és hívei rendszerváltoztatásra, vagy akár Sztálin meggyilkolására *szervezkedtek*.

Tizenöt éve keresem ezt a Romain Rolland levelet, személyesen, barátok által, a szerző segítségével, az Országos Levéltárban és a Párttörténeti Intézetben. Sehol sem találtam. Azt állították, hogy 1956-ban *elégett*.

468. old. Károlyi (. . .) más régi munkatársaival együtt szakított Münzenberggel.

Mit ért a szerző azalatt, hogy Károlyi „szakított Münzenberggel"? És miből következteti ezt?

Amikor Károlyi 1939-ben Párisban volt, a Molotov–Ribbentrop paktum után, találkozott Münzenberggel, de természetesen a háború alatt megszűnt az összeköttetés, de Károlyi továbbra is kommunistának tartotta Münzenberget.

A következő paragrafusban a szerző több megállapítást tesz, amelyek tévesek. Azt írja: „nehéz lenne pontosan megmondani, hogy ez mikor történt" (az átköltözés Angliába) stb. Csodálkozom azon, hogy a szerző, ha ilyen tanácstalan volt, miért nem fordult hozzám, hiszen a szomszéd házban lakom Budapesten, miért nem kért tőlem felvilágosítást?

470. old. Megállapodott Tamás Aladárral, hogy segítségével befejezi emlékiratai második kötetét, elmondva a két forradalom igaz történetét, át is adta neki a kézirat egy részét.

Hol van a kézirat, amelyet Károlyi Tamás Aladárnak átadott? Sohasem hallottam róla!

475. old. Károlyi szemei előtt két helyes, de ellentmondó alapelv lebegett. Az egyik, hogy a magyarságnak szüksége van olyan szabad képviseletre – nem ellenkormányra! –, amelynek antifasiszta kiállását a szövetségesek akceptálják, vagyis arra, amit 1914-ben elmulasztott, persze egészen más körülmények között. A másik: hogy évtizedek viharaiban tisztán megőrzött nevét ne adja oda kalandorok, „zsebpolitikusok" és jóindulatú amatőrök játékaihoz. Amilyen helyes volt az elv, olyan nehéz a végrehajtás. Régi tanácsadói: a kommunisták, Bölöni, Jászi nem álltak mellette. Felesége volt ezekben a háborús években legjobb segítője, de belőle is éppen az hiányzott, mint Károlyiból: a türelem a kompromisszumokhoz, a megértés mások szempontjai, kötöttségei, hibái iránt, a bánni tudás a kisemberekkel, a „hívekkel".

Károlyi rögtön első lépését elhibázta: miután a horthyzmusban kompromittáltakkal nem állt szóba, a kis baloldali csoportokat pedig jelentéktelennek látta, összefogott egy „tekintélyes antifasisztával", Lónyay Károly gróffal. Lónyay őrnagynak, Stefánia hercegnő rokonának nem az volt a hibája, hogy szabadkőműves létére a csehszlovák emigráns kormány ügynöke volt, hanem nagyképű hencegése, mellyel néhány hónapig hatott Károlyira. Nem létező nemzetközi kapcsolatokról, hazai illegális szervezetről fantáziált, s távette a túlságosan baloldali hírnek örvendő Károlyit, hogy fogadja el Lónyayt a Szabad Magyarok Mozgalma elnökének. Együtt fordultak Jászihoz és Vámbéryhez, akik vállalták az amerikai mozgalom megindítását. A külügyminisztérium az Egyesült Államokban is, éppúgy mint Angliában, simán hozzájárult a mozgalom működéséhez.

Miért *ellentmondó* az az alapelv, hogy a kint élő magyarságnak szüksége van szabad képviseletre – nem ellenkormányra – amelynek antifasiszta kiállását a szövetségesek elösmerik, azzal az elvvel, hogy tisztán megőrzött nevét ne használ-

hassák ki kalandorok és hozzá nem értő amatőrök: nehéz volt – de nem lehetetlen, és Károlyi meg is valósította.

Szerencsére a háború alatt Károlyi mentes volt bölcs tanácsadóktól. Mindenesetre nem hallgatott sem Jászira, sem Bölönire, sem a Kellner György-féle kommunistákra.

Akkor, szerencsétlenségére, hallgatott Jászi tanácsára, hogy szövetkezzen Lónyay Károllyal. A szerzőnek *tudomása van* azokról a levelekről, amelyekben Jászi keserű szemrehányásokat tesz Károlyinak, mert Lónyayt visszautasította. Miért írja a szerző az ellenkezőjét?

Károlyinak Jászi a legmelegebben ajánlotta Lónyayt, pedig ösmerte őt, és férjem nem. Károlyi *sohasem* fogadta el Lónyayt a Szabad Magyarok elnökének, de amikor az angol és amerikai kormányok *Jászi* ajánlatára (valószínűleg Beneš ajánlatára is) készek voltak hivatalosan Lónyayt elösmerni, ha Károlyival megegyeznek, Károlyi egy hónapig tanácskozott vele. De rövid időn belül rájött hencegéseire, hazugságaira, komolytalanságára, és szakított vele. Hosszú levélben megmagyarázta ennek okát Jásznak, aki eleinte haragos volt, de azután elösmerte Károlyi igazát. A Jászihoz írt levelet férjem nekem megmutatta. Az angolok is elejtették Lónyayt, szomorúan, mert azt hitték, hogy végre megtalálták a méltó magyar grófot, aki megszerzi számukra Horthy segítségét. A szerző több ízben is támadja Károlyit, hogy kompromisszumokat köt (a német militarizmussal, a Habsburgokkal, a magyar arisztokráciával stb.), és hogy nem ugrik fejest az országra nézve veszélyes kalandokba. Most, a fasiszták elleni háborúban, azt is kifogásolja a szerző, hogy Károlyi türelmetlen volt, nem ment bele a kompromisszumokba, mások szempontját nem értette, a kisemberekkel, hívekkel nem törődött. Lehetséges, hogy velem szemben a kritika jogos, de Károlyival szemben felháborítóan igazságtalan. Éppen a kisembereket nyerte meg személyes varázsával, humorával, anekdotáival és szerénységével. Mikor idősebb lett, vagyis az emigráció vége felé, sok tapasztalat után, sokkal megértőbb volt mások iránt, akik nem osztották nézeteit, mint fiatal korában. Sokszor zavarba hozta látogatóit, mert érdeklődött a véleményük iránt, amit azok mástól nem szoktak meg, ha ösmert politikusokhoz mentek, akik előadásokat szeretnek tartani, s ebben hasonlított Bertrand Russellra. Károlyi nagyon közvetlen volt, nem bírta a hencegőket, a nagyzolókat, a sznobokat, és ilyen embereket nem tűrt meg maga közelében. Sinkó Ervin egy regényében leírja találkozásait Károlyival Párizsban – ezt is el kellett volna a szerzőnek olvasnia, mielőtt Károlyiról írt. Sinkó könyvében az olvasó emberi közelségbe kerül az igazi Károlyihoz.

476/477. old. A „Hit illúziók nélkül" 386. oldalán Károlyi ezt írja: „Bár a sztálinizmusba vetett hitem a múlté volt, és Sztálin módszereit is egyre inkább helytelenítettem, kénytelen voltam elismerni, hogy a Szovjetunió ellenállásának kulcsa, magyarázata az iparosításban rejlik, ezt az iparosítást pedig ilyen hatalmas földrészen és ilyen rövid idő alatt csakis vérrel és verejtékkel lehetett végrehajtani. A sztálingrádi döntő győzelem után senki sem kételkedett abban, hogy a Szovjetunió vezető szerephez fog jutni Kelet-Európában. Ezért aztán indokolt volt, hogy félretegyük egy időre kifogásainkat Sztálin módszereivel szemben."

Az engesztelődés mégsem jelentett visszatérést, s ebben Károlyi is hibás volt. Csak Hatvanyval szemben tartotta magát kommunistának; a magyar kommunista csoport közeledését udvariasan elhárította, már amikor 1941. március 15-én megalakították Londoni Magyar Klubjukat, nem volt hajlandó részt venni az ünnepélyen, mert arra meghívták a tegnapi horthystákat is. A rosszul indult kapcsolat rosszul is folytatódott, a kölcsönös sértődöttség jegyében. Károlyi nem akceptálta, hogy egy Londoni Magyar Klub egyenrangú félként akar tárgyalni vele, mintha nem a Magyar Népköztársaság elnöke lenne, hanem egy 66 éves tehetetlen emigráns. A klub fiatal kommunistái hiúnak és diktatorikus hajlamú bácsinak látták Károlyit, aki nem érti már azt a népfrontpolitikát, melynek szellemében ők tevékenykedtek. Károlyi valóban nehézkesebb volt, mint fiatal korában, türelmetlen és gyanakvó, felesége még türelmetlenebb és gyanakvóbb, emellett túl minden konspiráción, hamar rájött, hogy a lelkes fiatalembereknek nincs kapcsolatuk a KMP vezetőségével, sőt a CSKP moszkvai vezetőivel sem (hiszen többségük a CSKP tagja volt), csupán a CSKP londoni csoportjával, amely akkor még meglehetős anyagi és politikai függőségben volt Beneš emigráns kormányától.

Károlyinak csak 1941. szeptember 27-én sikerült megrendezni az Új Demokratikus Magyarországért Mozgalma zászlóbontását.

Nem „nehézkességből" vagy „szeszélyességből" nem tett végül eleget Károlyi a Londoni Magyar Klub meghívásának, de még 1941. március 15-ét mutatott a kalendárium, és a szovjetek még Hitler szövetségesei voltak. Június 22-e még messze volt. Nem lett volna értelme Károlyinak magát a Klubbal az angolok előtt kompromittálni, mert a Klub nem örvendett a legjobb hírnek, és ahogyan a szerző írja, Károlyi tudta, hogy nincsen kapcsolatuk otthonnal, és sejtette, hogy nem nyomnak a latban, ha hazakerülnek. Károlyi persze el sem tudta képzelni, ami valóban történt velük. (Túl naiv volt!!) Súlytalanságuk megítélésében valóban realista volt, és a szerzőnek igazat kellene neki adni – de ezt csak támadási felületnek használja.

Néha, szívességből, ellátogatott a Klubba, ahol nagy ünneplésekben volt része, de az ex-Horthy diplomatákkal nem volt kedve barátkozni.

Károlyi nem is kívánta egyelőre mozgalmát megindítani, és csakis június 22-e után kezdett komolyan vele foglalkozni.

478. old. A Londoni Magyar Klub lényegében a hazai egységfront-politika szellemében járt el, amikor igyekezett összefogni mindenkivel, aki elítéli Hitler háborúját. Károlyit elmarasztalhatnánk kétségtelen merevségéért, ha úgy tetszik, szektásságáért, ha megfeledkeznénk arról – mint néha publicisztikánk, sőt történetírásunk –, hogy a hazai egységtörekvések végeredményben nem jártak és nem járhattak sikerrel. Ezt persze az egység londoni hívei nem tudhatták előre, törekvésük tehát tulajdonképpen helyes volt – más szemszögből nézve. Károlyi semmitől sem félt annyira, mint attól, hogy a Horthy-rendszer átállás révén átmenti társadalmi alapjait. Gondolkozhatott volna úgy, hogy mindenkit meg kell nyerni, és más kérdés, ki marad szövetséges a háború után – ehhez azonban ő már rég nem volt elég politikus.

Ebben teljesen egyezik a véleményem a szerzőével, de meglep ez az állítás, mert több ízben a Károlyit dicsérő írókat azon az alapon támadta, hogy történelmi személyeket nem lehet törekvéseik és szándékaik szerint ítélni, de az *eredmény* szerint. Ebben az esetben a Londoni Magyar Klub vezetését más szemszögből kell megítélni – írja a szerző. Miért?

Ebben az esetben Károlyi volt az előrelátó politikus, aki tudta, hogy a süllyedő hajóról menekülő patkány mégis patkány marad. Károlyi megélte 1918-ban a magyar átállást, és ennek megismétlődésétől féltette országát. Hiszen Kállay Miklós próbálkozott is ezzel. Azt is sejtette (Károlyi), hogy egy magyar Darlan nem kerül a francia Darlan sorsára – sőt talán szerencsés is lehet.

480. old. Szerepet játszottak ebben intrikák, a Zsilinszky-féle egyesület egyes vezetőinek, a BBC irányítóinak averziója Károlyi iránt, akivel nehezen tudtak már közös nevezőre jutni: kifogásolták szovjetbarátságát vagy kritikus beállítottságát, szektásságát vagy személyi szimpátiáit.

(. . .) Mikor 1942 vége felé végre kapcsolatba került Rákosi Mátyással, aki közös nyilatkozatot akart tenni vele és Zsilinszky Antallal a magyar kiugrási tendenciák támogatására, (. . .) A nyilatkozat viszont Károlyi nehézkessége miatt nem hangzott el, aki tekintet nélkül a kommunikáció lassúságára, elméleti vitát akart kezdeni Rákosi nagyon taktikus elképzeléseiről. Ezzel a régen hiányolt kapcsolat is újból megszakadt.

Károlyit nehézkesnek nevezi, mert tisztázni kívánta a Rákosival a magyar kommunisták „taktikai" elképzeléseit a sztálini vonallal szemben, hogy a magyar uralkodó osztállyal szövetkezzen, még abban az esetben is, ha a régi rendszer ezzel megerősödik.

A BBC nem volt Károlyi-ellenes, csak a magyarok, akik ott dolgoztak a magyar adásban, mind régi horthysták voltak.

482. old. 1943 februárjában végre megegyezett Zsilinszkyékkel, de Zsilinszky öngyilkos lett, s utódai csak később fogadták el a megállapodást, (. . .) Károlyit sem menthetjük fel a tárgyalások eredménytelenségének felelőssége alól: 1943-ban váltogatták egymást a három magyar csoport közös rendezvényei és civakodásai.

Micsoda felelősségről beszél a szerző? A későbbi eseményekre, a magyar kibontakozásra semmi befolyással nem voltak ezek a tárgyalások. A háborús erőviszonyok voltak mérvadók.

Zsilinszky halála után Révai Andrásék fenn akarták tartani a megállapodást, de Zsilinszky nélkül, Révai András kivéve, ez a csoport nem volt politikailag fontos. Senkit sem reprezentáltak. A Károlyi Mozgalom Klubját én vezettem. Nem voltak közös rendezvényeink a többi magyar csoporttal - a mi tagságunk magyar és nemzetiségi emigránsokból állt, és sok angolból. Károlyi keveset foglalkozott a

Klubbal – egyszer hetenként tartottunk előadásokat, amelyeken mindig megjelent, és időnként előadásokat tartott. Egyik fénypontja a Klubéletének Jan Masaryk előadása volt, és T. S. Eliot saját verseinek felolvasása, Alan Taylor, a történész, Victor Golljancz a könyvkiadó, Tom Driberg, Michael Foot képviselők, Wedgwood ezredes, Harold Laski stb. nagy hallgatóságot vonzottak klubunkba. A cél az volt, hogy magyar értelmiségiek megösmerkedjenek az angol élet kiválóságaival, az angol kultúrát jobban megösmerjék – és a magyart megösmertessék az angol közönséggel.

484. old. Károlyi levelet írt Rákosinak, felajánlva, hogy a Szovjetunióba megy, és magyar ezredet szervez. Ennek élén, írja memoárjaiban, „a Magyarország felé nyomuló Vörös Hadsereghez csatlakoztam volna, és előrehaladásunkban helyben mindjárt a földosztást keresztülvittük volna". A megkésett és naiv ajánlatra nem kapott választ, ezt azonban tévesen tulajdonította Rákosi bizalmatlanságának.

Károlyi levelét Majszkij által (Londoni szovjet követ) küldte Rákosinak, akivel (Majszkijjal) tervét megbeszélte, és aki rokonszenvezett vele. A *magyar hadifoglyok* megszervezéséről volt szó. 43-ban elkésésről még nem lehetett szó. A szerző, amikor velem beszélt, sokkal meggyőzőbb volt, Rákosi védelmében előhozott argumentumokat, hogy a magyar hadifoglyok megbízhatatlanok voltak, és így felfegyverzésük veszedelmet jelentett volna, amitől Rákosi joggal félt. Miért nem írja most is ezt?

489. old. Sohasem ismerte a magyar népet – hogyan érthette volna meg évek és határok választalain át?

(. . .) Azokat, akik mint a Kisgazdapárt vezérei a háború kezdetén fordultak szembe az úri Magyarország politikájával, ugyanolyan bizalmatlansággal fogadta, mint valamikor Ady és tábora őt magát.

Károlyi önmagáról emlékirataiban azt írja, hogy nem ösmerte jól a magyar népet. A szerző ezt az önvallomást, nüanszírozás nélkül ellene használja fel. Pedig én nem kételkedem abban, hogy Károlyi jobban ösmerte saját népét, mint a pesti kávéházak polgárai, akiknek a falusi néppel kevés kapcsolatuk volt. Károlyi ezzel csak azt akarta kifejezni, hogy az uralkodók, a hatalom gyakorlói, nem ösmerhették meg igazán népüket – mert többnyire hízelgőkkel, karrieristákkal voltak körülvéve, és a nép, amely önfenntartási ösztönből bizalmatlan, nem mutatja meg igazi arcát. Ha Károlyi nem is járt kocsmákba, beszélgetni a falu népével, a háború évei alatt megösmerte a front katonáit, szenvedéseiket magáénak érezte, felháborították az igazságtalanságok, amelyeknek áldozatai voltak. Ez vitte őt a forradalom felé, a rendszerváltoztatás felé. Az emigráció, saját nélkülözései még közelebb hozták a Horthy-rendszer alatt szenvedőkhöz. Hogy ennek a kornak polgári neveltjeit nem ösmerte, az is igaz, de ezekre nem is volt szüksége. Tudta, hogy ezek arra fordulnak, amerre a hatalom van – a határok és az évek nem voltak számottevő faktorok, inkább a közös bánat törülte el a válaszfalakat. Hiszen „a magyar, oláh, szláv

bánat mindigre egy bánat marad". Igaz, hogy a Kisgazdapárt vezérében nem bízott feltétlenül, 45 és 46-ban valahogy érezte, hogy ez a párt lesz a mentőcsónakja a reakciónak és mindazon politikusoknak, akik meg akarják az országot a szocializmustól „menteni"; a Kisgazdapárttól nem félt, de a Kisgazdapárt új tagjaitól – igen.

490. old. Mit tehet az aggastyán, aki nem tartozik párthoz, egyházhoz, maffiához, csak hotjára és felesége karjára támaszkodik? Hogyan őrizheti meg integritását, ha ténylegesen vissza akar térni a politikába, s nem éri be a múltjának járó dísz-pozíciókkal?

Ezek a gondok gyötörték Károlyit a hosszú és számára eseménytelen esztendőben, mely Magyarország felszabadulása és hazatérése között eltelt.

Hajdú Tibornak megvan a különös adottsága arra, hogy hősét felismerhetetlenné tegye azok előtt, akik ösmerték! Nem tudom Károlyit elképzelni, ahogy saját integritása fenntartásán gyötrődik. Ő gyötrődött, az igaz, de nem *saját* szerepén, nem saját magán, de azon, hogy lehetséges-e egy korrumpált, fasiszta mentalitással megmérgezett országban az igazi, tiszta szocializmust fenntartani. A saját integritására nem gondolt, mert nem is akart az aktív politikában részt venni. Többen fordultak hozzá, hogy alakítson pártot. Ezt a legerélyesebben visszautasította. Még a Londoni Magyar Tanácsot is 1945. április 15-én feloszlatta, valamint az „Új Demokratikus Magyarországért" mozgalmat júniusban, és a Károlyi Mozgalom Klubját is. A többi klub tovább élt.

493. old. Károlyi tényleg haza akart jönni, tehát nem zavartatta magát a meghívás kisebb-nagyobb ellentmondásaitól. Hogy ezután még öt hónapig tartott, amíg összeszedte magát, az a fenti okokon kívül a már említett szerencsétlen szokásával magyarázható: már fiatalabb korában is addig halogatta a kényelmetlen döntéseket, amíg el is veszítették aktualitásukat.

Itt teljesen téved a szerző. Károlyi számára nem volt *kényelmetlen* a döntés, mert már eldöntötte, hogy hazamegy. De a Szövetséges Ellenőrző Bizottság csak 1946-ban adta meg erre az engedélyt. Úgy látszik, hogy Rákosinak nem is feleltek ebben az ügyben. (Rákosi azt írta, hogy háromszor is fordult a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz.) Károlyi azonban nem akart hazasietni, csupán Rákosi hívására, de azt akarta, hogy az egész parlament egységesen rehabilitálja és megsemmisítse a „Lex Károlyi"-t, az őt terhelő bírói ítéleteket, amelyek árulónak bélyegezték meg. Nem akart az elnökválasztás előtt hazamenni, mert nem akart jelenlétével nyomást gyakorolni, hogy őt válasszák meg. Azért, hogy *megtartsa* az eszme tisztaságát és ne mocskolja be a megalkuvás az igazi szocialista elveket, amelyek felé az őszirózsás forradalom 1918-ban és a kommunista forradalom 1919-ben tartott. A békekötés előtt nem volt fontos a köztársasági elnök személye sem! Károlyi nem irigyelte sem Beneš, sem Masaryk sorsát! (Masaryk a halálba menekült.) És utoljára, de nem kevésbé fontos volt Károlyinak az, hogy én megbetegedtem. Régi betegségem kiújult, és két hónapig feküdnöm kellett. Nem akart egyedül hagyni London-

ban. Tehát inkább szerencsés volt Károlyinak az a „szokása", hogy nem hamarkodta el cselekedeteit!

494. old. S miután a reakció feje, Mindszenty bíboros (aki 1945 decemberében megüzente az angoloknak, hogy Károlyi elnöksége nem kívánatos) még Tildyt sem látta szívesen s pártbeli riválisát Nagy Ferencet támogatta, érthető a munkáspártok óvatossága.

Akkor miért nem érthető Károlyi óvatossága?

500. old. (. . .) csak Böhm és Bölöni vélték volna természetesnek az elnöki szék elfoglalását.

A szociáldemokrata Párt többsége és a kommunista pártnak sok tagja természetesnek találta volna, hogy a jogfolytonosság alapján az 1918-as első köztársasági elnököt megválasztják. A Radikális Párt tagjai is, és a magyarságból, akik 1918-ra emlékeztek, az emigráns magyarok zöme is.

517. old. Károlyi azt hitte, hogy Mindszentyt a Vatikánba küldik, vagy kiutasítják az országból.

Károlyi nem *hitte*, de ezt *tanácsolta* a magyar kormánynak, de tanácsát nem követték.

518. old. Havas visszahívása után Rajk egyik legkipróbáltabb munkatársát, Mód Pétert küldte ki ideiglenesen Párizsba első beosztottnak.

Hibás. Havas Párizsban még a magyar követségen együtt dolgozott Móddal. Amikor Rajk lefogatása után a szovjet nagykövet egy mozielőadást rendezett Visinszkij külügyminiszter tiszteletére Párizsban, Havas és Szántó (Károlyi utódja) részt vettek az előadáson. Bizonyíték, hogy Havas még akkor Párizsban volt.

(. . .) Ha mint követ nem találta a helyét, még nehezebb lett volna elképzelni, hogy itthon megfelelő feladatot kapjon.

Az első évben, 1947-ben Károlyi munkáját nagyra becsülték, mert ő volt az egyetlen követ, aki igaz és megbízható jelentéseket küldött, de ahogy változott a politika, Rákosiék már nem az igazat akarták tudni, de azt, amit hallani és tovább jelenteni előnyös volt számukra. 1948-ban Károlyi már be akarta adni lemondását. Csodálom, hogy nem említi a szerző, hogy eleinte, Károlyi és a cseh kormány

kérésére, Prágába akarták küldeni, amit szívesebben vállalt volna, mint Párizst. Ahol nemcsak követi feladattal foglalkozott volna, hanem a tervgazdálkodás, és az együttműködés, sőt konföderáció régi gondolatának előkészítése volt a célja.

(...) Nemsokára megjelent nála Rajk titkárnője és sofőrje, azzal, hogy pesti tartózkodása alatt az ő rendelkezésére állnak. Rémülten küldte el őket.

Amikor megjelent nála Rajk titkárnője és sofőrje, *nem* rémülten, de dühösen kidobta őket. Boldizsár Iványtól tudta meg, hogy nyolc vezető állami tisztviselőt és újságírót lefogtak. Amikor Károlyi interveniált, névsorukat a miniszter asztalára rakta.

519. old. Voltak, akik rögtön az ő lemondása után elhagyták a követséget: köztük a veje, Szabó Zoltán.

Ez nem felel meg a tényeknek. Szabó Zoltán már Károlyi lemondása előtt hagyta el *titokban* a magyar követséget, és Londonba disszidált.

523/524. old. A világ akkori állapotában pártok szerint sorakoztak fel a vélemények: a népi demokrácia ellenségei támadták a pert, barátai védték vagy hallgattak. A hazatérés elhatározást kívánt, a maradás is: miután utódja átadta megbízólevelét, a követségen sem maradhatott.

Nem felel meg a tényeknek, hogy a népi demokrácia barátai mind védték volna a pert; ez egy szimplicista felfogás, ami nem felel meg a valóságnak. Jugoszlávia is népi demokrácia volt, és a francia baloldali pártok között is éles ellentét fejlődött ki, épp a jugoszláviai barátok részéről. Pl. Martin Chauffier és sok más, akik a kommunista párt tagjai voltak, kikeltek ellene. Károlyit az izgalmak beteggé tették, és azonnal elhagyta a követséget. Lakáskérdése nem volt probléma. Mivel párizsi lakása nem volt szabad, átmenetileg egy szállodában laktunk, és kis idő múlva átköltöztünk Ave. Lowendali lakásunkba. Ami nehéz volt és tragikus, az a Magyarországtól való elszakadás volt. De Károlyi a nehéz elhatározások bajnoka volt, és legtöbbnyire a személyére legkényelmetlenebb megoldást választotta. Rákosinak elküldte a sürgönyt: ha kivégzik Rajkot, szakít a kormánnyal.

530. old. Mikor később Sinkó útján meghívták Jugoszláviába, elfogadta a meghívást – de finoman megfeledkezett róla.

Nem felejtkezett meg róla; komolyan terveztük, hogy odamegyünk, de közben férjem egészsége megrendült, és le kellett mondanunk az utazásról.

535. old. (. . .) hogy ha 1949 és 1956 között nem emlékeztek meg érdemeiről, nem is folyt ellene rágalomhadjárat, mint a bebörtönzött kommunisták és szociáldemokraták ellen.

Azzal rágalmazták, hogy felesége kivitte családja műtárgyait és ékszereit, és hogy Károlyi nem állt ellen a kapitalisták befolyásának, mert öreg, gyenge és beteg volt. A történelemkönyvekből kihúzták a nevét. Bolgár Elek azzal fenyegette meg az utolsó napon a követségen, hogy ha nem tér haza, módjában van (a rendszernek), hogy a magyar parasztot ellenségévé tegye.

– Tegyetek, amit akartok – vágta vissza férjem –, én bízom a magyar népben; egyszer meg fogja tudni az igazságot. Veletek nem dolgozom többé – volt a válasz.

Major Ottó azt írja Károlyi Mihályról az „Élet és Irodalom"-ban 1978. augusztus 19-én, „Jellem a történelemben" című cikkében: „A dél-franciaországi Vence-ban, 1955-ben bekövetkezett haláláról a hazai sajtó egy mondatos jelentést közölt. Történetírásunk is mélyen hallgatott róla. Egy 1956-ban megjelent *nyolcszázoldalas* gyűjtemény névmutatójában azt olvassuk: • Károlyi Mihály gróf, földbirtokos, politikus, a Tanácsköztársaság kikiáltása után külföldre emigrált •. Nem is szólva arról, milyen képet ad Károlyi Mihályról maga a kötet, annak sajátos dokumentumválogatása."

A „Hit illúziók nélkül" sikere Magyarországon bebizonyította, hogy Károlyi Mihálynak igaza volt Bolgár Eleknek adott válaszában. A magyarság többsége, fiatalsága ma már megérti őt, és nem sikerült – minden törekvés ellenére sem –, az igazságot bemocskolni. Ezért nem adom fel a harcot, ez az én kötelességem.

FÜGGELÉK

A csatolt szemelvények Károlyi Mihály 1916-os naplójából származnak. (Az eredeti, kézzel írt szöveg tulajdonomban van.)

Függelékként azért csatolom őket, mert megvilágítják Károlyi viszonyát az arisztokratákkal. (Lásd Hajdú könyvének 202. old.)

NAPLÓ

1916

Július 4-én indultunk Konstantinápolyból és július 6-án reggel érkeztünk Budapestre. Ezen idő alatt a magyar politikától teljesen el voltam zárva. Még magyar újságokat sem olvashattam. Ez volt az oka annak is, hogy egy napi késéssel érkeztem, mert elindulásomkor azt hittem, hogy a Ház 4-én csak formai ülést tart, érdemleges ülés csak 7-én lesz. Ez az információ elindulásom előtt Apponyitól ered. Érthető csodálkozás fogott el, midőn éjjel Belgrádba érkezve, Széchenyi Dénestől és Mocsonyi Antaltól arról értesültem, hogy aznap, 6-án, nagy események történtek.

Pestre érkezve 1/2 10-kor felkeresett Lovászy Márton, aki elmondta, hogy Andrássy és Apponyi meghívták Batthyányt egy bizalmas megbeszélésre, amelyben elmondták neki, hogy Andrássy egy interpellációt fog benyújtani a Házba egy Bizalmi Tanács megalkotásának érdekében, mely eszmének Tiszát máris megnyerték. Lovászy azt mondta nekem, hogy érthetetlen előtte, hogy Batthyány ezt a tervet nem ellenezte. Ő azonban közelebbit nem tud az egész dologról, csak azt, ami a Házban már megtörtént. Engemet roppant felháborított, hogy mindez így, a hátam mögött, távollétemben történt. Különben is, ezen kérdés a Függetlenségi Pártnak még elnöki tanácsában sem lett megbeszélve, és így a Párt tudta és beleegyezése nélkül teremtette meg Apponyi ezt a fait accompli-t. 10 órakor Lovászyval együtt Batthyányhoz siettem, és ott, mielőtt még Batthyány nyilatkozott volna, a leghatározottabban kijelentettem, hogy ebbe semmi szín alatt nem mehetek bele, éspedig azért, mert őrültségnek tartom, hogy a 48-as párt a háborúért most vállaljon felelősséget, ami különben is egész politikámmal ellenkezett. Azt is mondtam, hogy inkább felborítom a helyzetet, de engedni nem fogok. Örültem is ennek az incidensnek, mely alkalmat adott nekem a pártszakadásra. Örültem főleg annak, hogy demonstrálhatom azt, hogy ezzel a háborúval semmiféle közösséget nem akarok. Batthyány látható zavarban volt. Azt magyarázta, hogy ő semmiféle pozitív választ nem adott, és hogy ő bizonyos feltételek mellett volna csak hajlandó ebbe a kombinációba belemenni; a feltétel természetesen az volt, hogy a mi frakciónk is képviselve legyen.

Én kifejtettem azt, hogy ez egy lehetetlenség, mert ennyire ellentétes külpolitikai nézetek mellett nem lehet közösen Andrássyval és Apponyival ellenőrzést gyakorolni. De különben is az ilyen felelőtlen ellenőrzést gyakorlatilag kivihetetlennek tartom. Batthyány azt magyarázta, hogy ő taktikai okokból nem utasította vissza kategorikusan ezt a tervet. Óhajtotta ugyanis, hogy Apponyi belemenjen, és ezáltal a válaszfal köztünk még nagyobb legyen. Mikor ugyanis azt mondta, hogy a Károlyi-frakciónak is részt kell vennie a Bizalmi Tanácsban, ezt csak azért mondta, mert tudta, hogy arról, hogy minket bevegyenek a Bizalmi Tanácsba, szó sem lehet. Erre hármasban elmentünk a Képviselőházba, és Andrássyt azonnal arra kértem, hogy aznap délutánra hívjon össze értekezletet, amelyen ő előadja tervét. Az értekezletet délután 6 órakor a Képviselőház egyik bizottsági szobájában hívták össze. Andrássy 2-kor nálunk villásreggelizett. Láthatólag feszélyezve érezte magát, hogy mindezt az én távollétemben tette. Hangsúlyozta azonban azt, hogy Batthyányt épp azért vonta bele a tanácskozásba, és minthogy Batthyány határozottan nem foglalt állást ellene, biztosra vette, hogy nekem sem lesz kifogásom. Mondta továbbá azt is, hogy ha ennek dacára, tekintve politikai különállásomat, nem egyezem személyesen bele, és Bizalmi Tanácsi állást nem vállalok, elegendőnek tartaná, ha elvi különállásomat hangsúlyozom – de ebből az incidensből kifolyólag pártszakadásra ne vigyem a dolgot, nehogy az Entente a stratégiai helyzet romlása folytán ezt úgy magyarázza, hogy Magyarországban a pártegység ezen okok miatt felbomlik, és egy olyan párt alakul, amelyről közismert, hogy a háború előtt az Entente-tal szoros összeköttetésben volt. Különben ő is helyesnek tartaná, ha Apponyitól elválok, mivel az ellentétek olyan nagyok, hogy egymás útjában vagyunk. Este 6-kor megjelentem az értekezleten. Jelen voltak: Andrássy, Esterházy Móric, Apponyi, Lányi, Hammersberg, Gál Sándor, Rakovszky, Zichy, Molnár apát, Vázsonyi, Bokányi, Batthyány, Beck, Lovászi. Andrássy felszólításomra előadta a tényállást. Itt kiderült, hogy teljes megegyezés létezett Andrássy, Apponyi, Rakovszky és Tisza között. Kiderült továbbá az is, hogy megállapodás történt már a személyekre nézve

is, akik ezt a Bizalmi Tanács-i állást elfoglalják. Az is kiderült, hogy már a Király beleegyezése is megvan: egy teljes fait accompli.

Másodiknak én beszéltem. A legnagyobb határozottsággal helytelenítettem ezt a megállapodást, és kijelentettem, hogy abban semmi szín alatt részt nem veszek, sőt a végletekig ellenezni fogom azt, hogy a 48-as párt bármely tagja benne tisztséget vállaljon.

Andrássynak arra a kérdésére, hogy abban az esetben, ha mégis megtörténnék, mit szándékozom tenni, azt feleltem, hogy a legmesszebbmenő konzekvenciákat vonnám le. Ami azonban nem ide tartozik, de a 48-as párt elé.

Apponyi, Lányi, Zichy, Rakovszky ellenargumentumaikat kifejtették, Vázsonyi közbevető indítványt tett, amely abból állt, hogy a bizalmi férfiak kötelesek legyenek a pártnak bizalmi funkcióikról referálni. Ezt is visszautasítottam, amivel a gyűlésnek vége szakadt. Apponyi a gyűlés után félrehívott és azt kérdezte, hogy mit értek a konzekvenciák levonása alatt, mire én azt feleltem, hogy kilépek a pártból, és lemondok az elnökségről.

Másnap 7-én felmentem Apponyihoz a Várba. Ő kapacitált, én azonban állhatatos maradtam elhatározásomhoz. Főleg azt hozta fel, hogy pártszakadásunk az Entente köreiben akként lett magyarázva, hogy Magyarország nem többé az az egységes nemzet, ami volt a háború kitörésekor. Azt fogják mondani, hogy megalakult a németellenes párt Magyarországon. Gondoltam magamban, hogy ebben igaza van de hogy éppen ez az, amit akarok. Apponyival abban állapodtunk meg, hogy délután 5-kor nálam még egyszer összejövünk. Már ekkor is mondta Apponyi, hogy ha kenyértörésre is viszem a dolgot, dacára annak, hogy lekötötte magát Tiszával és Andrássyval szemben, lemond a Bizalmi Tanács kérdésében elfoglalt álláspontjáról.

Délután Apponyi, Lányi, Hammersberg, Bakonyi kíséretében eljöttek hozzám. Rajtam kívül Batthyány, Lovászi és Beck vettek részt az értekezleten.

Apponyi itt előadta, hogy nézete szerint nincs ok a pártszakadásra, mert ő a Bizalmi Tanács kérdésében hajlandó teljesen engedni. Hagytam, hogy előbb a többiek kibeszéljék magukat. Batthyány magyarázott ide-oda, mert nem tudta, hogy Apponyi újabb visszavonulásával szemben milyen álláspontot foglaljon el. Ekkor én szólaltam fel, és kifejtettem azt, hogy legnagyobb sajnálatomra dacára Apponyinak lojális ajánlatát nem fogadom el, mivel külpolitikai kérdésekben és főleg a háború kérdésében az övével homlokegyenest ellentétes nézetem van, mely éppen a Bizalmi Tanács felvetése folytán került napvilágra.

Nagyon energikusan és teljes őszinteséggel kifejtettem ebbeli nézeteimet, hogy a háborút ma is Magyarországra nézve károsnak tartom, és hogy a békének minden áron való megkötését sürgősnek tartom, ha kell, Németország ellenére is. Az együttműködést azért sem tartom lehetségesnek, mert Apponyi a háború alatt a kormányt nem akarja támadni olyan energiával, mint én, nem akarja főleg a katonai és külpolitikai kérdéseket felhozni. Apponyi erre konstatálta, hogy az ő részéről is ilyen körülmények között lehetetlenné vált, kiemelte azonban, hogy a szakadás nem a Bizalmi Tanács kérdéséből kifolyólag történik. A Communiquét együtt megszerkesztettük, és a legnagyobb udvariassággal váltunk el egymástól. Beck az egész vita alatt egy szót sem szólt. Ő ugyanis ellenezte a szakadást. Lovászy és Batthyány ellenben nagyon meg voltak elégedve. Beck, midőn Apponyi kiment, azt mondta „én ugyan követlek, de nagyon helytelenítem a szakadást, és azt az animozitást, mellyel Apponyival szemben viselkedel".

Azt hittem, hogy csak harmad-, vagy legfeljebb negyedmagammal fogok kilépni, és így természetesen pártalakításra nem is gondoltam.

Pár nap alatt azonban kisült, hogy 28-an léptek ki, akikből 22-en kifejezetten hozzánk csatlakoztak.

Sokan pártalakítást akartak. Főleg Hollő és Polonyi Dezső, azzal érvelve, hogy ha nem alakítunk pártot, szétzüllik a társaság, és a külföldön sokkal kisebb fontosságot fognak tulajdonítani az egész akciónak. Minthogy én is a különbékére gondoltam, némi habozás után a pártalakításra határoztam magamat, dacára Katus (feleségem) is nagyon lebeszélt róla.

A Bizalmi férfiak így rövid három hét alatt megbuktak. A „pünkösdi királyságról" 1916. aug. 23-án egy szerdai napon lemondtak. A román lapok egyenesen „secession" (kiválásom) folytán tartották sürgősnek, hogy megindítsák a háborút ellenünk, nehogy, mint mondták lekéssenek, mert Károlyiék különben előbb az Entente-hez fognak csatlakozni.

Ezen idő tájt Batthyány közölte velem, hogy Lázár Pál útján üzenetet kapott a régi Bellevedere köröktől (Trónörökösünk anyjától), hogy örülne annak, ha mi a dinasztiát megmentenénk a Hohenzollernek karmaiból, és ezért szívesen látna egy külön békét az Entente-tal Németország ellen, mert a Habsburg dinasztiát csakis így gondolja megmenthetőnek. Én, aki Lázár Pált alig ismerem, Batthyánynak azt feleltem, hogy közvetítők útján ilyen tárgyalásokba bele nem mehetek, ha akarnak velem beszélni, úgy beszéljenek személyesen velem. Azt is mondtam, hogy csak egy hétig állok szóba, mert támadni akarok. Windischgraetznek ebből annyit mondottam, hogy csak egy hét múlva mondhatom meg véglegesen, hogy az interpelláció anyagát igénybe vehetem-e vagy sem. Bécsből válasz nem jött, így Batthyánynak, akihez kimentem Lajta falura, megmondtam, hogy támadni készülök. Batthyány, akiben még mindig a régi koalíciós idők keservei élnek, nem örült annak, hogy mostan mi vállalkozunk arra, hogy Andrássyt nyeregbe ültessük. Azzal érvelt, hogy nekünk veszedelmesebb ellenfél a populáris Andrássy, mint Tisza. Az én felfogásom azonban az, hogy mindent el kell követni most arra, hogy Andrássy hatalomra jusson, mert először elérjük, hogy Tisza megbukik, másodszor azt, hogy Apponyi belép a koalícióba, és ezáltal az egyetlen ellenzék a porondon mink leszünk. Andrássyék és Apponyiék a háború alatt, mely okvetlenül rosszul fog végződni, lejáratják magukat, és az egész közvélemény érett gyümölcsként az ölünkbe esik. Az annyival is természetesebb politika, mert hisz mi jelenleg úgysem juthatunk a hatalomhoz, még ha akarnánk sem. Ha szorul a kapca, és ha fordul a kocka, így is, úgy is még a háború alatt könyörögni fognak, hogy vállaljuk a kormányt.

M. Kondor Viktória

EGY ISMERETLEN LEVÉL KÁROLYI MIHÁLYHOZ

A közelmúltban került az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának állományába egy – *1918. január 23-ával keltezett* – levél.[1] Gyors reagálás a Károlyi Mihályt ért támadásra; hitvallás Károlyi Mihály – és az általa képviselt elvek és politika – mellett.

Noha az utóbbi években – mintegy több évtizedes mulasztást pótolva – bőségessé terebélyesedett a Károlyi munkásságát ismertető művek sora, a szituáció jobb megértéséhez mégsem fölösleges felidézni azokat az előzményeket, amelyek a levél keletkezését megvilágítják.

Ismertként utalunk Károlyi Mihálynak az első világháború második évétől fokozatosan kibontakozó németellenességére, háborúellenes beszédeire, békét követelő cikkeire, előadásaira; a függetlenségi pártból kivált Károlyi-párt 1916 júliusi megalakulására; az oroszországi februári forradalom után még erőteljesebben hangsúlyozott: *„békét, jogot, földet a népnek"* követelésére: törekvésére egy következetes demokratikus átalakításért.

Politikai magatartása egyre veszélyesebbé tette őt a kormány szemében, s megérlelte Tiszáék táborában azt az elhatározást, hogy hívei és a közvélemény előtt kompromittálják és a politikától félreállítsák.

A bécsi sztrájkhullám nyomán Budapesten, sőt több vidéki városban is kirobbant munkás-sztrájk másnapján – *1918. január 19-én* közölte az Újság Károlyi Imre nyílt levelét, amellyel a szervezett támadás kezdetét vette.

Károlyi Mihály unokatestvére úgy kezdi levelét, mintha a cenzúrázó közegeket bírálná, de a továbbiakból azonnal kitűnik, hogy annak célja a szocialista lapok és főként Károlyi Mihály személye elleni támadás:

„A demokrata kormánynak cenzúrázó közegei nyilván kétféle mértéket alkalmaznak, mert sajnos, mit látunk úgyszólván naponta? Népcsaló frázisaikat, haza- és nemzetellenes förmedvényeiket, ellenségeinket több-kevesebb óvatossággal a sorok közt dicsérgető hízelgéseiket, bámulatra méltóan nagy szövetségesünknek undok és gyáva ócsárlását, piszkolását, a magyar népre való nevetségesen hazug hivatkozásaikat jóformán zavartalanul közölhetik az internacionalista, szocialista, anarchista sajtótermékek; leplezetlenül nemzetellenes elemek a magyar népet csak a pesti utca kövezetéről ismerők lapja; valamint lapjai egy minden felelősségérzés, minden lelkiismeretesség és minden jóhiszeműség hiján levő szélhámos politikai kalandornak, a mindnyájunk által hőn óhajtott béke lehetőségét az ellenségeinkkel való kacérkodás által elodázó félhazaárulónak, aki elveit csak hazug szájával hirdeti, de magára nem vonatkoztatja, 40 000 holdas uradalmát és Buda-

[1] Maléter István–Károlyi Mihálynak. MTAK Kézirattár Ms 10.802/38.

pest városának legnagyobb magánpalotáját nyugodtan élvezi, tisztességes régi családi nevét meggyalázza, és saját fészkébe belerondít.

Azt kérdezem sok más, magyarosan és nem internacionálisan érző és gondolkodó honfitársam nevében ezen haza- és nemzetellenes irányzat, látszólagos vezetőjétől és főprotektorától, Károlyi Mihály gróftól: Quousque tandem abutere Catilina patientia nostra? "

Károlyi Mihály lapja, a Magyarország, 1918. január 22-i keddi számában „Hajsza Károlyi ellen" címmel belső vezércikkben ismerteti a támadást, felfedi Károlyi Imrének a háborúból hasznot húzó tevékenységét, kiemeli a Károlyi Mihály elleni „hajszában" „eszköz" szerepét, majd közli nyílt levelét és Károlyi Mihály válaszát arra — az olvasók döntésére bízva, „melyiknek jár tisztelet és melyiknek a megvetés"?

Károlyi Mihály válasza:

„Az Újságban Károlyi Imre gróf, a Magyar Bank elnöke támadást intézett ellenem . . . nyilatkozatának tartalma engem nem lepett meg. Végre is természetesnek kell tartanom, hogy a latifundiumokkal szövetkezett banktőke oly tipikus képviselője, mint ő, az én politikai működésemet csak meg nem értéssel, sőt gyűlölettel szemlélheti. Tudom, hogy a népjogok ügye nem lehet rokonszenves oly férfiúnak, aki intenzív részt vett egy olyan bank vezetésében, melynek sószerződése tomte meg a Tisza István választási kasszáját, és aki az államnak bíróilag megállapított megkárosításával létrejött üzletek tantiemjeit évekig szó nélkül zsebrevágta. Ami engem meglepett, az *Károlyi Imre gróf nyilatkozatának hangja volt. Ez a hang útszéli durvaságaival azt mutatja, hogy a reakció inogni érzi a talajt a lábai alatt.* — (Eredeti kiemelés, a lapban cursivval szedve.)

Az a nagy világtörténelmi áramlat, mely feltartózhatatlanul közeledik felénk — a politikai demokrácia és a nép gazdasági felszabadításának gondolata —, úgy megrémíti az elavult privilégiumok haszonélvezőit, hogy kútmérgezéssel vádolják az orvosokat. Mert valójában mi vagyunk a véres forradalmi idők orvosai, mi, akik mélyreható reformokkal, békésen szeretnénk az új időket előkészíteni, megmentve azt, ami a régi korszakból még életképes és becsületes.

Károlyi Imre gróf a maga szűk látókörével nem tudja megérteni, hogy én, az ország egyik nagy hitbizományosa, hogyan állhatok a népjogokat követelők sorába. Ő ebben ama feudális és banklégkörnek megfelelően, melyben él, csak csalást, hazugságot tud látni. Ő el sem tudja képzelni, hogy *valaki lelkesedhetik oly reformokért, melyek az ő anyagi érdekeit érintik.* (Eredeti kiemelés.) Ő el sem tudja képzelni, hogy valaki a nemzet nagy közérdeke kedvéért a saját maga privilégiuma ellen fordulhat:

Azt válaszolom a feudális bankvezérnek: igenis, én úgy a latifundiumok, mint a mozgó tőke uralmát összeegyeztethetetlennek tartom a demokratikus fejlődés követelményeivel. Nekem nemcsak rokonszenves minden törvényhozás, mely ez uralom megsemmisítését akarja, de egész életemet e nagy cél elérésére akarom szentelni.

Tudom, hogy a történelmi igazságszolgáltatás útja gyanúsításokon, rágalmakon, üldözéseken vezet keresztül, ámde én mindezzel leszámoltam: tisztában vagyok a helyzettel és önmagammal. Tudom, hogy az anyagi és erkölcsi alapjaiban megingott reakció kíméletlen harcot fog indítani ellenem, akiben renegátot és pártütőt lát. Azonban ilyen és hasonló nemtelen támadások, mint gróf Károlyi Imréé, engemet egy percig sem fognak tiszta és egyenes utamról eltéríteni.

Mélyingos)
Gróf Rárulyi Mihály úmak
a Demokratikus haladás
bátor és Ontudatos-vezérnek,
mely hitelettel,
Eperjes, 1918, jan. 12. és
a gyorsó.

AZ ATHÉNI DEMOKRÁCIA

Lor propriété, c'est le vol -
(Anat. Rudhes)

IRTA: DR. MALÉTER ISTVÁN.

MINISTERI KÖNYVTÁR 616 Könyve

I. RÉSZ:

AZ ATHÉNI DEMOKRÁCIA KIALAKULÁSA

KASSA, 1918—1922.
NYOMATOTT A „FELSŐMAGYARORSZÁG" POL. NAPILAP NYOMDÁJÁBAN.

A magyar demokrácia úttörőit is zavarosban halászó demagógoknak jelentették ki ama korszakok Károlyi Imréi. És az új Magyarország előharcosai még ma is eleven erkölcsi erők. De ki ismeri ma a tegnap Károlyi Imréinek neveit?

Én a háború kitörésekor fogságba jutottam. Azután itthon katona lettem, és frontszolgálatot teljesítettem, úgy mint azok legtöbbje, akiknek felszabadításáért és jogaiért küzdök. Emellett volt bátorságom, hogy mint katonaképviselő ne mulasszak el egyetlen alkalmat sem, amikor a béke érdekében síkra szállhattam. Sürgettem az intézményes megegyezéses békét.

Ezalatt Károlyi Imre gróf, mint a Magyar Bank elnöke szállított a hadseregnek, és a hadseregszállításokból eredő busás jövedelmeket élvezi. Ítéljen a közvélemény, melyik Károlyi vált becsületére nemzetségének? Az-e, aki vérből jogot akart a népnek, vagy aki vérből aranyat szerzett – magának."[2]

Károlyi Mihály válaszlevele után a Magyarország „Lovagias eljárás?" – címmel, tudósít a további fejleményekről:

„. . . a függetlenségi és 48-as párt elnöke, mint szabadságolt állományú katonatiszt a Károlyi Imre gróffal való ügyében kénytelen a katonai szabályok szerint eljárni. Ezredes az I. honvédezred két tiszttársát Csekonics Gyula grófot és Cziráky János grófot delegálta, hogy kérjenek Károlyi Mihály gróf megbízottaiként elégtételt Károlyi Imre gróftól. Ez a mai nap folyamán megtörtént".

E hír után tudósítás következik a Függetlenségi és 48-as párt szombat esti üléséről, melynek lényege: hitük és bizalmuk kifejezése elnökük mellett.

„. . . A pártnak és az országnak egyaránt szüksége van Károlyi Mihály gróf lélekerejére és tántoríthatatlan munkásságára . . . A párt tagjai megbízzák Holló Lajos alelnököt, hogy bizalmuknak és tántoríthatatlan ragaszkodásuknak kifejezését juttassa a párt szeretett elnökének . . . tudomására."

Ugyanitt szolidaritási nyilatkozatot közölt a lap a Választási blokk és a feministák részéről. Három nappal később – január 25-én – felhívást közölt a Magyarország; szombaton, 26-án rendezendő társas vacsorára – a megtámadott tiszteletére. A rendezőbizottság tagjai között volt: Ady Endre, Babits Mihály, Bíró Lajos, Fényes László, Fenyő Miksa és még sokan mások. A bankett „másfélezer vendége alig fért el a Vigadóban" Akkor küldhette Ady nevezetes táviratát:

„Igaz örömmel, vigasztalással üdvözlöm gróf urat, régen becsült igaz politikusunkat. Kik igazán szeretik Magyarországot, együtt vannak."[3]

Tehát január 22-én jelentek meg a napilapok – közöttük a Népszava is – Károlyi Mihály válaszlevelével. Ezt követték pártjának és híveinek demonstrációi és *26-án* a tiszteletére rendezett bankett, valamint Ady távirata. Mindezt megelőzte – egy távoli hódoló – *Maléter István* eperjesi jogakadémiai tanár levele, amely január 23-ával keltezett.

[2] Mindkét levelet a Magyarország 1918. január 22-i száma nyomán közlöm.

[3] *Hajdú Tibor:* Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Kossuth Kiadó Bp., 1978. 250. idézi Ady táviratát. Ő. hozzáfűzi a következő megjegyzést: „Bölöni György Ady-könyve s a közfelfogás szerint a távirat dátuma 1918. október. Szerintem a szöveg, az alkalom, Ady jelleme 1918. januárt valószínűsíti." Uo. 569.

Levele megírása előtt azonban -- a keltezésről következtetve — a támadás és a válasz olvastán azonnal, még aznap „Az athéni demokrácia"[4] című könyvét dedikálta Maléter István a következő szöveggel: „Méltóságos Gróf Károlyi Mihály úrnak, a demokratikus haladás bátor és öntudatos vezérének mély tisztelettel: Eperjes, 1918. jan. 22-én a szerző". Másnap írta meg levelét, amelyet a könyvvel együtt elküldött.

„Mélyen tisztelt Gróf Ur!

A Méltóságodat ért bornírt és durva támadás alkalmából engedje meg kérem, hogy én is, mint a nemzeti újjászületésnek a távol periférián élő egyik szerény munkása, mély és őszinte tiszteletemről biztosítsam.

Méltóságod válaszában igen találóan rámutatott azokra a piszkos indokokra, amelyek e megriadt és koncaikat féltő álhazafiak dühös förmedvényeit sugallják; és újból bizonyságot tett arról, hogy mily nyílt tekintettel, világos látással, éles judicium mal és helyes politikai ösztönnel — mondhatni intuitív módon — ítéli meg a hazánk regenerálásához vezető irányokat és eszközöket.

Nyugodtan írhatom mindezt le, és a nélkül, hogy az üres és számító hízelgés vádjával illethetnének; mert hisz semmiféle önző céljaim nincsennek. De nem tagadhatom meg magamtól azt az elégtételt, hogy kifejezést ne adjak abbeli örömomnek, hogy a megvalósulás felé látom közeledni azokat az eszméket, amelyeket immár 25 éve szilárd, szinte fanatikus hittel (mely még a meggyőződésnél is több) vallok.

Méltóságod ma talán néha még izoláltnak érezheti magát. Ebben a mai, már csak látszatéletet élő, lelkileg valójában már halott parlamentben csak kevesen lehetnek, akik megértik a Gróf úr állásfoglalását, és még kevesebben, akik őszinte együttérzéssel melléje állanak. De ez nem baj. Az eljövendő Új Magyarország felépítői kint már sorakoznak, és Méltóságodban látják azt, aki hivatva van hazánk és az emberiség életének e korszakalkotó fordulópontján az eseményeket irányítani és egy boldogabb, jobb és szebb jövőt teremtő reformmunka élére állani.

Ezelőtt 4 évvel megjelent az „Athéni demokráciáról" szóló tanulmányom első kötete. Még a háború előtt. A téma talán távolinak és nem aktuálisnak látszhatik. De én teljes lelkemmel úgy éreztem, hogy a probléma élő és most is — sőt most igazán — ható valóság. — A mának íródott, és a háború fejtegetéseimet csak igazolta. Befejező kötete e tavasszal fog megjelenni, ha csak a nyomda- és papírviszonyok megengedik.

Méltóságodnak szemére vetik, hogy osztálya ellen izgat stb. Ugyane vádakkal illették azokat a látnoki erővel bíró nagynevű hazafiakat is, akik Athén politikai reformtörekvéseinek élére álltak, és kivétel nélkül az akkori történelmi osztályok legkiválóbb családaiból kerültek ki. Könyvem azon részében, ahol a konzervatív és a reformpárt küzdelmét írom le (177. lp.), már akkor egyenesen Méltóságodra gondoltam.

Méltóztassék tehát nekem megengedni, hogy őszinte nagyrabecsülésem szerény külső jele gyanánt e tanulmányomat Méltóságodnak megküldjem.

Magam is az úgynevezett történeti osztályhoz tartozom, és vagyonomat nem magam szereztem. Persze a saját fészkembe piszkítással vádolnak, és a kényelmes életet vetik a szememre.

[4] *Dr. Maléter István:* Az athéni demokrácia. Kassa, 1913 (1914) 190. (fűzött könyv) (A második dátum a tényleges megjelenés éve).

Ez nem akar összehasonlítás lenni; csak indokolása annak, hogy annál inkább megértem a Gróf úrnak politikai állásfoglalását.

Nem akarom a nép és a népek békéje dühös ellenségeinek szemükre hányni lelki szegénységüket, amidőn e sivárszívűek megfoghatatlannak tartják azt, hogy előkelő, gazdag és művelt ember alacsony sorsban tengődő szegény és műveletlen embertársaihoz lehajol, hogy felsegítse és embersorba emelje őket.

Dehamár (sic!) ezt az alapvető keresztyén morált meg nem értik, akkor legalább kellene, hogy a legelemibb okosság – ha volna bennük – azt tanácsolná nekik: ne álljanak útjába elvakultan a fejlődés normális menetének; ne gátolják meg az állami életet mozgató energiák békés kifejlődését; ne törjék be eszeveszetten azokat a biztosító szelepeket, amelyekkel maguk a haladás barátai iparkodnak a fokozatos fejlődés lehetővé tétele végett a hihetetlenül szűk látókörű, rosszindulatú és rosszhiszemű reakciós tábor okvetetlenkedései folytán túlhevített politikai atmoszféra fölös energiáit elvezetni!

De úgy látszik, hiába való itt minden jóakaratú előzékenység és kapacitáció! . . . Nem marad más hátra, mint hogy a nemzet életösztönének ereje és az általános felháborodás vihara az útból elseperje a nemzeti élet ezen élősdi ellenségeit.

Fogadja Méltóságod újból legőszintébb nagyrabecsülésem és mély tiszteletem kifejezését, amellyel maradok Eperjes, 1918. január 23-án igaz híve:

Dr. Maléter István
jogakadémiai tanár.[5]

Az őszirózsás forradalom valóban a tömegek „életösztönének ereje", akarata révén lett kezdete a tisztító viharnak és söpörte el – legalábbis egy időre – „a nemzeti élet . . . élősdi ellenségeit".

Ám nem kevésbé vált aktuálissá a dedikált könyvnek – a levélben is jelzett 177–178. lapján írott része. (A könyvet csupán ezen a két lapon vágta fel valaki, és piros ceruzával jelölte – a levélíró szerint Károlyira gondolva – írott részt), amely így hangzik:

„Mint azelőtt és azután is annyiszor történt és történik most is, e küzdelem élére a legelőkelőbb nemes családok egyikének sarja állott, mint egy ad oculos demonstrálva az elvi egyenlőség mellett a de facto fennálló egyenlőtlenségből folyó praedominans helyzetét az előkelő társadalmi állásnak.

De ez nem csodálatos. A személyi tulajdonságok egyenlőtlenségén kívül még számos tényező is közrehat, hogy a társadalmi egyenlőtlenség ténye továbbra is fennmaradjon, s különösen oly átmeneti korszakban, midőn az új intézményeknek még asszimilálódniok kell, s oly államban, ahol évszázadokon át kizárólag a nemesség tartotta a kezében az uralom gyeplőit: ott természetszerűleg a nemesség még sokáig megtartja befolyását, ha privilégiumait el is vesztette már.

[5] Feltehető, hogy hasonló – Károlyit szolidaritásukról biztosító – levelek mások tolláhól is születtek, azok azonban vagy elvesztek, vagy még lappanganak. Károlyi Mihály levelezése: Szerk. Litván György I. köt. 1905–1920. Bp., 1978. – egyetlen hasonló tartalmú levelet sem közöl. Ez különösen indokolja Maléter Istvánnak a kötet szerkesztése után felbukkant levele közlését.

Ha egy elökelő férfiúnak csak némi érzéke is van a demokratikus párt ideáljai iránt, akkor még ha kívül állna is e párton, szinte magától hull az ölébe a vezető állás és a megbecsültetés minden neme.

Annál óriásibb a jelentősége és annál mélyrehatóbb a következménye annak, ha egy ősi, hatalmas család ivadéka nagy tehetségekkel megáldva, magas szempontokból, világosan átlátja az időktől megérlelt feladatokat, és a demokratikus mozgalom élére áll, hogy annak céljaival a magáét azonosítsa. Akkor ő a nép valódi vezére lesz, akivel szemben mindenki háttérbe szorul és oly hatalom és befolyás birtokosa, amely őt magasan a pártok fölé emeli, úgyhogy rajtuk mindeneket túlszárnyaló egyéniségével szinte uralkodik, és az állam sorsát a saját személyével eltörölhetetlenul összekötí."

A könyv címlapján – a dedikáció alatt – ceruzával sebtében írt bejegyzés olvasható: „kaptam 1919 májusában és felvágtam u. a." – Károlyi Mihály kézírása lenne? Ezt – minden kétséget kizáró határozottsággal – nem állíthatjuk. A levél és a könyv már csak a Tanácsköztársaság második hónapjában kerulhetett volna hozzá? Vagy egyáltalán nem is került a címzetthez? Hozzákerült – még időben – látta, olvasta, és titkára adta át megtévesztésül Konstennek – a német katonai hírszerzés ügynökének –, aki a Károlyi elleni kompromittáló adatokat gyűjtötte?

Egyik feltevés sem kizárt. Véleményünk szerint az eddig ismert tények és a levél tartalma a legutóbb említett lehetőséget valószínűsíti.

Mint ismeretes – a Károlyi-irodalomból – Konsten őrnagy Károlyi közvetlen környezetéből is szerzett ügynököket. Károlyinak – szerencsés véletlen folytán – ez tudomására jutott. Így ismerte meg az ellene szervezett „hazaárulási per" sok részletét, még mielőtt tényleges tárgyalásra sor került volna. Így tudta meg azt is, hogy a neki címzett levelek a postáról egyenesen Konsten úrhoz vándoroltak, s csak azután Károlyihoz – volt olyan is, amelyet egyáltalán nem kapott meg. Konsten ügynöke, egy Robinson nevű detektív leplezte le Károlyiék előtt Konsten manővereit. S hogy Konsten bizalma ne csorbuljon a tekintetben, hogy Károlyi Mihály legközvetlenebb környezetéből is neki dolgoznak – Károlyi személyi titkára „Simonyi Henri átadott néhány senkit sem kompromittáló levelet Robinsonnak."[6] Feltevésünk szerint ezek közt lehetett Maléter István levele és a könyv is. Nem lehetett kompromittáló sem a szerzőre, sem a címzettre; hiszen éppen a békés átalakítás mellett érvel: – a forradalom meggátlására.

A levél a demokratikus haladás következetes harcosának hitvallása Károlyi Mihály eszméi mellett. Megalapozottan. *Maléter István* ugyanis már 1909-ben megírta „A magyar történelmi osztályok és a nemzeti eszme"[7] – címmel azt a tanulmányt, amely Károlyi későbbi eszmerendszerével és tetteivel harmonizál. Ebben a tanulmányában a választójognak a dolgozó osztályokra és a nemzetiségi tömegekre való kiterjesztéséért érvel, leleplezve és elutasítva azt a szemléletet, hogy a „gentry és a nagybirtokos osztály" a „magyar történelmi osztályok" elnevezést a maguk számára lefoglalják, kirekesztve abból a polgárságot, parasztságot, munkásságot. A tanulmány példák sorával illusztrálja – főleg a felvidéki nemzetiségi területekről hozva példát –, hogy a magyar „uralkodó osztály" a

[6] V.ö. *Hajdú Tibor:* Károlyi Mihály. Kossuth K., 1978. 257. l. még *Károlyi Mihály:* Egy egész világ ellen. Bp., 1965. Gondolat, 262. Az egész ellene folytatott perre a XXIV–XXVI. fejezet.

[7] *Huszadik Század* 1910. 235–240.

„haza egységét" féltve – a kétkezi dolgozók tudatlanságban, nyomorban tartásával önmaga tette lehetetlenné, hogy ezek a dolgozók magukénak érezhessék az országot. Példaként állítja a nyomor elől Amerikába kivándorolt, majd némi vagyont szerezve visszatért és földet vásárolt parasztok emberi méltóságérzetre ébredését, az itthon maradt szolgasorsú parasztokkal szemben. Míg az előbbiek nem hajlandók többé elfogadni szolgabírájuktól a lekezelést, egyenrangú bánásmódot követelnek; – az itthon tudatlanságban, nyomorban tartott szlovák parasztok az őket szolgasorsban tartó szolgabírákat, urakat a „magyarsággal" azonosítják. Ne csodálkozzék hát az uralkodó osztály, ha ellene fordulnak. Mégis azzal a reménnyel zárja tanulmányát, hogy „talán még tudatára fog jönni Magyarország proletársága és polgársága annak, bármilyen nemzetiségű legyen is, hogy itt nem egy nemzet nyomja el a másikat, hanem egy nemzetközileg szervezett önző élősdi osztály szipolyozza ki az erejöknek tudatára még nem jött dolgozó osztályait az országnak.

S talán tudatára fog végre ébredni Magyarország polgársága is annak, hogy a nemzeti eszme jelszavával csak azért akarják elkábítani, hogy egy kisszámú önző érdekcsoport szolgálatába szegődjék; talán be fogja látni végre azt is, hogy Magyarország gazdasági, kulturális előrehaladása, megerősödése, a népesség jóléte s egészsége s egyáltalán az ország felvirágzása csakis úgy lesz lehetséges, ha a proletárságot jogokhoz juttatva, azokkal együtt fog munkálkodni az új Magyarország megteremtésén".

Gondolom, az idézett részek is bizonyítják, hogy Maléter István itt közölt levelében jogosan üdvözölhette Károlyi Mihályban azt a vezetőt, „akinek hívei kint már sorakoznak", aki hivatva van . . . egy boldogabb, jobb és szebb jövőt teremtő reformmunka élére állani" – hiszen Károlyi egész magatartásában s válaszlevelében, saját – majd egy évtizeddel korábban – megfogalmazott gondolatait is üdvözölhette.

Maléter István Pécsett született 1870. április 17-én és Eperjesen 1933. december 16-án halt meg. Jogakadémiai tanár, író és publicista volt, és haláláig a demokratikus haladás és nemzeti egyenjogúsítás következetes harcosa. Tanulmányait Budapesten, Párizsban, Berlinben végezte. 1910-től az eperjesi jogakadémia tanára, 1916–1918-ban az eperjesi kollégium igazgatója. A Jászi Oszkár alapította radikális párt egyik fő exponense volt Kassán és a Kassával szomszédos vármegyékben. Az 1918-as forradalom idején az eperjesi Nemzeti Tanács elnöke. A háború után – Eperjes Csehszlovákiához kerülésével az eperjesi jogakadémiát Miskolcra helyezték. Az akadémiával együtt Maléter is átjött, de nem bírta ki az ellenforradalmi Magyarország légkörét: 1925-ben lemondva katedrájáról visszament Eperjesre. Publicisztikai munkásságot fejtett ki a csehszlovákiai napisajtóban. Mindvégig következetes radikális maradt, a nemzetiségi egyenjogúsítás híve, sőt a dunai konföderáció megteremtésének harcosa. 1931-ben megalapította a Csehszlovákiai Magyar Tudományos Irodalmi és Művészeti Társaságot. 1933-ban a Magyar Figyelő c. folyóirat főszerkesztője lett.

Főbb munkái: A magyar történelmi osztályok és a nemzeti eszme (1910), A választói reform (1912), Az athéni demokrácia (1914) A magyar kisebbség problémája a Csehszlovák köztársaságban (1933).

Utolsó nagyobb írásában[8] fájdalmasan konstatálhatta, hogy ami a régi Magyarország bűne volt: az uralkodónemzet hegemóniára törekvése – az a köztársasági Csehszlovákiában is kísértett.

A nemzetiségi egyenjogúsítás következetes megvalósításának, a Duna-medence népeinek és minden nép békés egymás mellett élésének megteremtése arra az utókorra maradt, amelynek ő példamutató előharcosa volt.[9]

[8] *Maléter István* A magyar kisebbség problémája a Csehszlovák köztársaságban. Magyar Figyelő, 1933. 1–2. sz. 10–53. „Olyan bátor hangon beszélt a kisebbségi sérelmekről, hogy a Pozsonyban megjelenő Magyar Figyelő-nek . . . az előadást közlő számát elkobozatta az ügyészség . . . az elkobzás utáni második kiadásban sűrű és nagyobb kihagyásokkal láthatott csak napvilágot ez az előadás . . .", amelyet eredetileg 1933 júniusában Prágában német nyelven tartott a Csehszlovákiai Kisebbségi Intézet felkérésére.

[9] *Hebelt Ede:* Maléter István 1870–1933. [Nekrológ] Századunk 1934. 21–23. *Szalatnai Rezső* nekrológja. Magyar Figyelő 1934. 1–2. sz. 3–6. Magyar Életrajzi Lexikon, Akadémiai K., 1969.

Hajdu Tibor–István György

EGY ELMARADT ÁLLAMFŐI TALÁLKOZÓ DOKUMENTUMAI

Iratok Károlyi Mihály és Renner osztrák kancellár 1919. március 23-ára tervezett találkozójához

Szigorúan titokban tartott tárgyalásokon állapodott meg az osztrák és magyar kormány abban, hogy Károlyi Mihály, a Magyar Népköztársaság ideiglenes elnöke 1919. március 23-án felkeresi Karl Renner osztrák kancellárt gloggnitzi házában. A találkozó szükségessége nem szorul magyarázatra: két, félévezredes közösségből különvált állam fejének rengeteg megtárgyalni valója lehetett egymással, gazdasági, vagyonjogi, pénzügyi, határkérdések egész sora várt tisztázásra. Mindenki természetesnek találhatta, hogy Renner lesz az első külföldi államfő, akivel Károlyi találkozik. Annál különösebb, hogy a hasonló találkozók ünnepélyes, gyakran formálisan eltúlzott publicitásával szemben ezt éppenséggel titokban akarták lebonyolítani, annyira, hogy Károlyi és kísérete inkognitóban lépte volna át a határt, s nemcsak a sajtó hallgatott róla, de hallgatnak az érdekeltek memoárjai, a magyar külügyi és miniszterelnöki levéltár iratai közül tudomásunk szerint hiányzik minden ide vonatkozó dokumentum, s a találkozó tervéről és céljairól csaknem kizárólag az alább közölt osztrák iratok nyújtanak, korántsem kielégítő, tájékoztatást.

A Monarchia összeomlása után létrejött független Magyarország és új Ausztria helyzete sok tekintetben hasonló. Soknemzetiségű középhatalomból kis nemzeti államokká redukálódtak, mesterségesen létrehozott, földrajzilag előnytelen határok között, nyersanyagforrásaitól és piacaitól elvágott gazdasággal. A magyarságnak egyharmada vált más államok nemzeti kisebbségévé, a volt Monarchia németségének még nagyobb hányada.

Az új Ausztria és Magyarország reakciója egymásénak homlokegyenest ellenkezője volt mindezzel szemben, és kezdettől eltérő külpolitikát alakítottak ki. Az osztrák nemzet és kormánya kivételes önuralom és belátás birtokában kezdettől fogva belenyugodott az új határokba, s bár a többség először a Németországhoz való „Anschluss"-ban kereste a kiutat, a győztesek tilalmára ettől is elállt. Az Osztrák Köztársaság politikája a fennmaradás érdekében való belenyugvás és alkalmazkodás volt, s miután az ilyen politika csak osztatlan lehet, nem tért el tőle számára mégoly sérelmes esetekben sem. A magyar közvélemény s a különböző magyar kormányzati rendszerek viszont hosszú ideig képtelenek voltak belenyugodni az összeomlással járó nemzeti katasztrófába, s míg a magyar közvéleménynek s főleg a hagyományos szemléletben gyökeredző pártoknak pacifista, engedékeny volt a Károlyi-kormány külpolitikája, melynek jellemzésére még ma is hallhatjuk a „naiv" és „tehetetlen" jelzőt, az osztrák politikától való eltérése éppen ellenkező előjelű volt.

Cnobloch báró, Ausztria első budapesti követe meglepve jelenti Károlyinál tett bemutatkozó látogatása után, hogy a volt szélső függetlenségi politikus azt hangsúlyozta: „Magyarország és Német-Ausztria ezután is egymásra vannak utalva, és a volt Monarchia

egyes alkotórészeinek korábbi összetartozását valamilyen formában ismét helyre kell majd állítani."[1] Noha az osztrák kormány élén éppenséggel a konföderáció eszméjének úttörői álltak Renner kancellár és Bauer külügyi államtitkár személyében, az összeomlás tapasztalatai után távol állt tőlük a Dunai konföderáció létrehozásának gondolata, akár a leglazább formában is. Ezért, bár az osztrák és magyar kormány viszonya a számos vitás probléma – melyek közül csak a mai Burgenland hovatartozását emeljük ki – ellenére kifejezetten jónak nevezhető, osztrák részről fel sem merült az a gondolat, hogy a két államnak a jó kapcsolaton túl együtt kellene működni a békekonferencián vagy az utódállamokkal szemben, bár a magyar kormány teljes elszigeteltségében még ennek a szövetségnek is örülhetett volna. Ez magyarázza azt a hatást, amit az első ilyen jellegű javaslat gyakorolt a magyar kormányra, noha paradox módon éppen a két országot elválasztó burgenlandi kérdésben merült fel.[2]

Beneš csehszlovák külügyminiszter a párizsi békekonferencián nagy buzgalommal propagálta az ún. csehszlovák–jugoszláv korridor eszméjét. Eszerint a két szövetséges országot egy Magyarországot és Ausztriát egymástól elválasztó területsáv kötötte volna össze, kifejezetten azért, hogy megakadályozza Ausztria és Magyarország együttműködését vagy esetleges újraegyesülését. A terv olyan képtelen volt, hogy hamarosan Párizsban is elutasították, ám ezt nem lehetett előre tudni, s az osztrák állam, mely maga is igényt tartott Burgenlandra, először veszítve el türelmét, hevesen tiltakozott ellene. Szende Pál pénzügyminiszter, aki gazdasági kérdések megtárgyalására járt Bécsben, útjáról beszámolva közölte a Minisztertanács 1919. február 22-i ülésén, hogy Ausztria semmiképpen sem nyugszik bele a csehszlovák–jugoszláv korridorba.

Ez a közlés kétségkívül döntő szerepet játszott abban, hogy Csáky Imre gróf, a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője már másnap, február 23-án katonai szerződést ajánlott Cnobloch osztrák követnek Csehszlovákia ellen. Beszélgetésükről Cnobloch alább közölt jelentésében számol be. Kérdés, hogy Csáky mennyiben járt el saját szakállára. Hogy ajánlatait Károlyi háta mögött tette volna – a Minisztertanács 1919. január 23-i határozata szerint Károlyi mint köztársasági elnök is megtartotta magának a Külügyminisztérium vezetését –, az már csak azért sem lehetséges, mert javaslataira hivatalos válasz érkezett, amely a további tárgyalások tárgya lehetett. Másrészt könnyen elképzelhető, hogy a felvidéki nagybirtokos-családból származó Csáky, 1920-ban a Teleki-kormány külügyminisztere, bizonyos fokig túlment Károlyi és a kormány elképzelésein, mikor az együttműködés keretében kifejezetten katonai szövetséget ajánlott. Tény, hogy e hetekben a Hadügyminisztérium is készített terveket Csehszlovákia elleni akció esetére anélkül, hogy a kormány e tervekkel foglalkozott volna.

Csáky javaslatainak katonai részére Bauer külügyi államtitkár határozottan elutasító választ adott, válasza azonban elég későn, március 6-án érkezett meg. Időközben, március 4-én jelentette Cnobloch Károlyi óhaját, hogy találkozni kíván Rennerrel vagy Bauerrel. Bár ezt a javaslatot Csáky közvetítette, szó sincs benne katonai tervekről: a találkozó napirendjén „az általános politikai és gazdasági közeledés előmozdításán túlmenően a

[1] HHStA NPA K 887 L. Ungarn 2/3.

[2] A burgenlandi kérdésről és általában az osztrák–magyar viszony alakulásáról l. *G. Szoós Katalin.* A nyugat-magyarországi kérdés (1918–1919) Budapest, 1962. és *Gábor Sándorné.* Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság, Budapest, 1969.

béketárgyalásokon alkalmazandó taktika egybehangolása, a németországi fejleményekkel kapcsolatos azonos magatartás és a nyugat-magyarországi kérdések" szerepeltek volna.

Cnobloch szükségesnek látta ugyanaznap (március 4-én) kelt külön jelentésében ismertetni Károlyi Mihály szatmári beszédét. Ez a beszéd belföldön és diplomáciai körökben is meglepetést keltett: a pacifista Károlyi ekkor jelentette ki, hogy „ha pedig a párizsi békekonferencia a wilsoni elvek, a népek önrendelkezési joga és a megegyezéses béke ellen és Magyarország feldarabolása mellett döntene, akkor mi a végszükség esetében még fegyverrel is fölszabadítjuk ezt az országot".[3]

Ma már beilleszthetjük történelmi összefüggéseibe a kortársakat megdöbbentő beszédet — Károlyi és munkatársai e napokban nagyjából értesültek a párizsi békekonferencia ama határozatáról, amely a március 20-i, ún. Vix-jegyzék alapját képezte. E napokban tovább rosszabbodott az osztrák–csehszlovák viszony. Március 4-én, az osztrák nemzetgyűlés megnyitásának napján, sztrájkra és nacionalista demonstrációkra került sor Csehország számos német lakta vidékén. A karhatalom fegyverét használta, fellépésének 53 halálos áldozata volt. Előzőleg letartóztatták a Csehszlovákián átutazó Mayer osztrák hadügyi államtitkárt azzal a túlzott váddal, hogy fegyveres akciót készített elő. (A chebi származású Mayer még 1918 novemberében fegyvert szerzett a csehországi német nacionalistáknak és akkor is, később is megpróbált aktívabb segítséget kérni bizonyos németországi köröktől. Március 4-e után kimaradt az új osztrák kormányból. Vádjait Beneš Párizsban a Tízek Tanácsa elé terjesztette, nem kevesebbet állítva, mint hogy Németország, Ausztria és Magyarország összeesküvést sző Csehszlovákia ellen.

Bécs kategorikusan cáfolta e vádakat, melyeket a csehszlovák kormány egy március 7-én a magyar és osztrák kormánynak átadott szóbeli jegyzékben foglalt össze. A jegyzék szövegét Svehla belügyminiszter március 12-én felolvasta a prágai Nemzetgyűlésben. Bár a vádak kivizsgálásával foglalkozó bécsi antant-missziók, Coolidge professzor március 18-i jelentése szerint[4] alaptalannak találták a vádakat, hogy Ausztria felforgató tevékenységet folytatna Csehország német lakta vidékein, Cuninghame ezredes, a brit misszió feje szükségesnek látta személyesen figyelmeztetni Rennert, hogy saját érdekükben ne is gondoljanak ilyesmire. Érthető, hogy az osztrák kormány ezután az addiginál is óvatosabban viselkedett, s ha voltak Magyarországon, akik katonai együttműködésben reménykedtek, fel kellett adniuk e reményt.

Az osztrák kormány mégis pozitív választ adott Károlyi személyes tárgyalási javaslatára. Ez azt mutatja, hogy Ausztria is érdekelt volt a szoros együttműködésben. Miután azonban az államfői találkozót új propagandakampányra használhatták volna fel, a két fél megegyezett abban, hogy titokban találkoznak, Károlyi és kísérete álnévre szóló útlevéllel lépi át az osztrák határt. A találkozó színhelye a Bécs külterületén fekvő Cobenzl-hegyen lett volna, de azután, nyilván az esetleges bécsi találkozások elkerülésére, Renner saját vidéki házát ajánlotta fel.

Hogy a tárgyalásokon pontosan miről lett volna szó, nem tudhatjuk. A tárgyalások tervezett politikai jellegére utal, hogy végül nem Csáky utazott Bécsbe előkészítésükre,

[3] *Károlyi Mihály:* Az új Magyarországért. Válogatott írások és beszédek 1908–1919. Szerk. Litván György. Budapest 1968. 294. l.

[4] US National Archives (Washington) PPC 864.011 (Coolidge-Mission) Coolidge 1919. március 18-i jelentése. L. még *Sir Thomas Cuninghame:* Dusty Measure. London, 1941.

hanem Garami kereskedelemügyi miniszter, akit mint a magyar szociáldemokrácia vezérét évtizedes barátság fűzött osztrák elvtársaihoz. Talán nem függ össze a Károlyi—Renner-találkozó előkészítésével, hogy Garamival egyidejűleg Bécsbe utazott Böhm hadügyminiszter a volt közös hadsereg anyagi leszereléséről tárgyalni: a lapok szerint kíséretében volt Pogány József, a Katonatanács elnöke és Stromfeld Aurél hadügyi államtitkár.

Károlyi utazását március 23-ára, vasárnapra tervezték. A Tanácsköztársaság kikiáltásának másnapján Bauer még érdeklődött, hogy megtartják-e a találkozót, de az új helyzetben már természetesen elmaradt.

Ismereteink a Károlyi–Renner-találkozó tervéről nemcsak a dokumentumok szűkös volta miatt homályosak, de azért is, mert a Népköztársaság végnapjainak gyorsan változó kül- és belpolitikai helyzetében senki sem tudhatta szerdán, miről kell majd vasárnap tárgyalni. Bár a rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján nem állíthatjuk, hogy Károlyi katonai akcióra kívánta rávenni Rennert, nem is zárhatjuk ki teljesen annak a lehetőségét, hogy ezt az alternatívát is fel kívánták volna vetni.

A magyar fordításban közölt dokumentumok eredetije a bécsi Hof-, Haus- und Staatsarchivban található, a Neues Politisches Archiv (Külügyminisztérium), illetve a Bauer-hagyaték fondjaiban. E fondok magyar vonatkozású 1918–19-es iratait, köztük az itt szereplőket is, részletesen ismerteti Szinai Miklós és Szűcs László a Levéltári Közlemények 1969. évfolyamában.

Cnobloch budapesti osztrák követ jelentése Otto Bauernak
1919. február 24.

Z 49/P

A Külügyi Államtitkár Urnak

Tegnap felkerestem gróf Csáky Imre követségi tanácsost, hogy a folyamatban levő kompenzációs tárgyalásokkal kapcsolatban megkérjem, bírja rá előzékenyebb magatartásra az e tárgyalásokkal magyar részről megbízott funkcionáriusokat, és gyakoroljon befolyást a tárgyalások menetére a politikai egyetértés érdekében.

Csáky gróf, aki jelenleg a Külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetője és a minisztériumnak politikai kérdésekben ma kétségkívül a legmértékadóbb személyisége, annál is nagyobb készséggel igérte meg nekem támogatását, mert nézete szerint Német-Ausztria és Magyarország között a jelenlegi időpontban szoros gazdasági és politikai együttműködésre lenne szükség, és ez mindkét államra nézve igen nagy előnyökkel járna.

Csáky gróf ezek után az ország általános politikai helyzetére terelte a beszélgetést, s azt a következőképpen jellemezte:

A köztársasági kormány nagy hibát követett el, amikor az ország megmentését az antant tárgyilagos helyzetmegítélésétől várta. A kormányzat azóta már régen felismerte, hogy a nemzeti államok imperialista törekvéseivel szemben nem számíthat az antant aktív beavatkozására a magyarság érdekében. Magyarország fennmaradását csupán a nemzet saját ereje biztosíthatja.

Az antant mértékadó képviselői – franciák és angolok – nyíltan elismerik, hogy az illetékes kormányok, amikor a legsúlyosabb katonai kényszerhelyzet pillanatában kénytelenek voltak ígéretet tenni a nemzeti államok összes területi követeléseinek teljesítésére, egyáltalán nem voltak tájékozva a Monarchia tényleges viszonyai, különösen pedig a magyarországi nemzetiségi kérdés felől. Ma már az antant a legpontosabban informálva van az ezzel kapcsolatos összes körülményekről, s belátta, hogy e követelések teljesítése nem annyira a Monarchia sima felszámolását jelentené, hanem sokkal hevesebb konfliktusok magvát rejtené magában. Az antantot azonban kötik saját ígéretei, s így nincs abban a helyzetben, hogy a csehek, románok és jugoszlávok agresszív politikájával hatékonyan szembehelyezkedjen. Csáky gróf viszont azt állítja, egészen megbízható támpontjai vannak arra nézve, hogy az antantnak sem hajlandósága, sem módja komoly ellenállást tanúsítani, ha Magyarország – esetleg Német-Ausztria közreműködésével – önállóan rendezné a területi kérdéseket. Nézete szerint a dolgok ilyen elrendezése egyáltalán nem lenne ellenére az antantnak, mert ebben nagyobb biztosítékot látna arra, hogy az egykori Monarchia területén stabil viszonyok alakulnak ki, egyszersmind megszabadulna terhes kötelezettségeitől az őt szorongató szövetségesekkel szemben. Az antant tehát örömmel tudomásul venné, ha Magyarország saját erejéből kész helyzetet teremtene. Csáky gróf továbbá úgy véli, hogy a jelen pillanat igen alkalmas egy olyan katonai akció előkészítésére, amely elsőnek a csehek ellen irányulna.[5] A csehek katonai ereje valójában igen csekély. Akcióképes hadosztályuk csupán az a kettő-három van, amelyik az olasz és a nyugati fronton harcolt. Hadseregük többi része nem alkalmas nagyobb hadműveletekre, át van itatva a bolsevista eszmétől, s nemigen lenne hajlandó a cseh kormány imperialista céljaiért küzdeni. Szlovákiában pedig teljesen megérett a helyzet egy csehellenes felkelésre. (E tekintetben hivatkozhatom f. hó 21-én kelt, Z 42/P számú jelentésemben foglaltakra, amelyeknek helytálló voltát azóta más, jól tájékozott oldalról is teljesen megerősítették. Az utóbbi napokban többször is alkalmam volt beszélni Eperjes Magyarországra menekült püspökével, aki biztosított afelől, hogy magyar részről elegendő lenne egyetlen lökés, és a szlovákok leráznák az elviselhetetlennek érzett cseh igát.)

Ami azt a kézenfekvő kérdést illeti, vajon Magyarország jelen állapotában egyáltalán képes lenne-e ilyen katonai akció végrehajtására, Csáky gróf erre határozott igennel mert válaszolni. Szerinte a nemzeti érzés a lakosság körében, különösen vidéken, ismét megerősödött, méghozzá nem csupán a reakciós és ellenzéki körökben, hanem a jelenlegi kormány szocialista híveinek táborában is. De a szocialistákat a gazdasági megfontolások is, sőt ezek különösen ugyanebbe az irányba kényszerítik. Felismerték ugyanis, hogy a mai határai közé szorított, minden nyersanyagforrásától megfosztott Magyarország nem lenne életképes alakulat, s hogy ezen a szűk területen ezért a szocialista eszmék megvalósítására sem lehetne gondolni. Ilyen körülmények között akár a mai szocialista kormány is előbb-utóbb szükségesnek láthatja – már csak azért is, hogy kifogja a szelet a polgári pártok vitorlájából –, hogy maga kezdeményezzen ilyen akciót. Ez esetben az sem okozna nehézséget, hogy az ehhez szükséges, viszonylag nem nagy katonai erőt aránylag

[5] A német nyelvű eredetiben: „Einer durch die eigene Initiative Ungarns geschaffenen Sachlage würde sich die Entente daher gerne beugen. Graf Csáky glaubt ferner, dass der gegenwärtige Zeitpunkt zur Vorbereitung einer derartigen militärischen Aktion, die sich zunächst gegen die Tschechen zu richten hätte, sehr günstig sei."

rövid idő alatt felállítsák. Magát az akciót Csáky gróf úgy képzeli el, mint Magyarországról és Német-Ausztriából egyidejűleg kiinduló koncentrált előnyomulást Morvaország ellen. Ez a csehek Szlovákia elvágásával fenyegetné, s így a megszállt magyar területek gyors kiürítésére kényszerítené őket. A hátbatámadás elleni biztosítékot, mely az egész akció végrehajtásának előfeltétele, Csáky gróf egyrészt abban látja, hogy Erdély magyar és német lakossága könnyen sakkban tarthatná a románokat, másrészt abban, hogy a jugoszlávok aligha lennének hajlandók a maguk egészen más irányú aspirációit a csehek érdekében veszélyeztetni. Jelenleg a korridorkérdést is csak a csehek szorgalmazzák, mégpedig gazdasági okokból, hogy a Csehországban mutatkozó hiányokat a nyugat-magyarországi területek feleslegeiből fedezhessék. A jugoszlávok e kérdésben csupán igen csekély mértékben lennének érdekeltek.

Német-Ausztria közreműködéséhez a korridor kérdésében jelentkező közös érdekeltség, valamint a cseh- és morvaországi német területek felszabadításának reménye nyújtana alapot.

Csáky gróf mindenesetre nem titkolta, hogy koncepcióját erősen zavarná Német-Ausztriának az a törekvése, hogy Németországhoz csatlakozzon. Nézete szerint pillanatnyilag saját érdekünkben nem kellene szorgalmaznunk az Anschlusst, egyrészt, hogy a békekonferencia előtt ne nehezítsük Németország helyzetét, s ezzel a magunkét is, másrészt, hogy előbb saját ügyeinket a fentebb leírt módon rendezhessük, ami viszont erősítené Németországgal szembeni pozícióinkat az Anschluss-tárgyalásokon.

A beszélgetés során az volt a benyomásom, hogy ezek a gondolatok, amelyeket Csáky gróf nagy belső meggyőződéssel és hévvel fejtegetett előttem, tőle magától erednek ugyan, de azokat előzőleg a legmértékadóbb tényezőkkel is megbeszélte. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy már napokkal ezelőtt tudomásomra hozta azt az óhaját, hogy szeretne velem bizalmasan és behatóan beszélgetni a politikai helyzetről.

Közléseit nagy érdeklődéssel fogadtam, a magam részéről azonban többnyire csak meghallgatásukra szorítkoztam, mivel a Külügyi Hivatal felfogásáról és szándékairól kapott megfelelő tájékoztatás nélkül nem éreztem magam felhatalmazva arra, hogy akár helyeseljem, akár elutasítsam a javaslatokat. Csupán arra utaltam, hogy az egész ügy a mi számunkra nem jelent olyan életkérdést, mint Magyarország számára. Az akció eredménye a legjobb esetben is csak a csehek északabbra való visszaszorítása lenne, ami által az általunk igényelt délmorvaországi körzetek mindenesetre felszabadulnának, azt azonban nehezen tudnám elképzelni, hogy ilyen úton a dél-csehországi német területek és a Szudéta-vidék is Német-Ausztriához kerüljenek. Más a helyzet a délszláv és a cseh állam Nyugat-Magyarországon keresztül tervezett területi egyesítésének kérdésében. Érdekeink itt kétségtelenül párhuzamosak. A Párizsból érkező legfrissebb hírek azonban arra mutatnak, hogy ennek az egyesítésnek a veszélye nem túlságosan nagy.

Minthogy Csáky gróf a legközelebbi alkalommal kétségkívül vissza fog térni a kérdésre, igen fontosnak tartanám, ha sürgősen beható tájékoztatást kaphatnék Nagyméltóságodnak az itt ismertetett javaslatokkal kapcsolatos alapfelfogásáról. Kérem tehát, méltóztassék az általam követendő magatartásra vonatkozólag utasításokat adni.

Cnobloch kovet

HHStA, NPA 880, F 11–14

Otto Bauer távirata Cnobloch budapesti osztrák követhez
1919. március 6.

2554—21. sz.
Az Ön f. év február 24-i, 49/P sz. jelentéséhez:
Erőszakos katonai akciók részünkről jelenleg nem jönnek számításba.* Külügyi Hivatal. Küldi: Bauer.
HHStA NPA Hinaustelegrammen, K 2 Bd 156, S 3d

Cnobloch budapesti osztrák követ jelentése
1919. március 4.

Z. 58/P
Politikai helyzet
Dr. Bauer államtitkár Urnak,

Bécs

F. hó 24-i, Z. 49/P. számú jelentésem függelékeként mellékelem a Pester Lloyd esti kiadásában gróf Károlyi elnök vasárnapi szatmári beszédét, amelyet a székely hadosztály megszemlélésekor mondott. A beszéd alaptónusa jelentősen eltér azoktól a megnyilatkozásoktól, amelyeket az Elnök szájából eddig hallani lehetett, noha még mindig hangot ad annak a reménynek, hogy a párizsi konferencia nem fogja szentesíteni a Magyarországot ért szörnyűségeket, és hogy Wilsonnak, befolyása révén, sikerülni fog eszményi programját Magyarország javára is valóra váltani.

Úgy látszik azonban, hogy az antant igazságosságába és méltányosságába vetett bizalom némileg mégis megrendült, mivel az Elnök most szükségesnek látta, hogy a végsőkig menő fegyveres önvédelemmel fenyegessen arra az esetre, ha e bizalomban csalatkozni kellene. Egy ilyen akció esetén az Elnök elsősorban a székely csapatokra számít, mint a Köztársaság rendelkezésére álló egyedüli harcképes és megbízható alakulatokra.

Károlyi kijelentéseinek különleges nyomatékot ad az a körülmény, hogy ezeket a szocialisták, éspedig Böhm hadügyminiszter és az igen balra álló Pogány József kormánybiztos is alátámasztották.

Már a bevezetőben említett jelentésemben is utaltam arra, hogy a szocialista párt gazdasági természetű megfontolásokból, az ország integritása érdekében, könnyen aktívabb nacionalista politikára kényszerülhet. Ezt a gondolatmenetet Károlyi is kifejezésre juttatta, arról szólván, hogy vissza kell szerezni azokat a bányákat és erdőségeket, amelyek nélkül nem működnek a kohók, s amelyek kenyeret és életet jelentenek a munkásságnak.

* Az eredetiben: „Gewaltsame militärische Aktionen kommen für uns derzeit nicht in Betracht."

Ami mármost a szociáldemokrata vezetők felfogását illeti, igen jól informált forrásból úgy értesültem, hogy a párt azzal a feltétellel értene egyet az elsősorban a csehek ellen irányuló fegyveres ellenállással, ha Szlovákiában úgy elő van ehhez készítve a talaj, hogy a siker biztosra vehető. Erre vonatkozóan kívánnak biztosítékot Károlyi gróftól egy ilyen akcióban való közreműködésük előtt.

A csehellenes mozgalom, különösen Kelet-Szlovákiában, valóban növekvőben van, részint a cseh csapatok és hivatalnokok prepotens fellépése, részint pedig a Budapestről irányított ügyes propaganda következtében. Budapesten már ez év januárja óta működik egy úgynevezett Szlovák Nemzeti Tanács, élén Dr. Bulissa Károly eperjesi ügyvéddel, továbbá egy bizonyos Dvorzsákkal[7] és egy bizonyos Hautmannal, akik ezt a propagandát irányítják, és főként egy olyan nemzetiségi törvény érdekében munkálkodnak, amilyen a németekre vonatkozóan már elkészült.[8] Dr. Bulissa, aki a Szlovák Köztársaság követének nevezi magát, tegnap megjelent követségünkön, és német–osztrák átutazó vízumot kért Varsóba. Célja az, hogy a szlovák ügy érdekében aknázza ki a csehek és a lengyelek közti ellentéteket. A vízumot a külügyminisztérium ajánlására kiadtuk.

Dvorzsák a napokban Svájcba akar utazni, azt remélve, hogy onnan Anatole Francehoz fűződő rokoni kapcsolatai révén kijut Franciaországba, és közvetlenül tud hatni az antantra Szlovákia érdekében.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a külügyminisztérium mai irányadó tényezőinek valóban sikerült az Elnököt kimozdítani eddigi fatalista hangulatából és megnyerni őt egy aktívabb politikának. Újabb bizonyítéka ennek a Pester Lloyd ma reggeli kiadásából mellékelt közlemény, amely nagyobb területek jogtalan megszállása miatti energikus tiltakozásról számol be.

Magyar részről kétségtelenül igen nagy jelentőséget tulajdonítanának annak, ha a tervezett katonai és diplomáciai akciókhoz megnyerhetnék a német–osztrák kormány tevékeny közreműködését.

Cnobloch követ

HHStA NPA K 880, F. 18–21.

Cnobloch budapesti osztrák követ számjeltávirata
1919. március 4.

[7] Dvorcsák Győző (Viktor) és társai a magyar kormány támogatásával 1918 december 11-én Kassán kikiáltották az ún. Keleti Tót Köztársaságot, a cseh hadsereg kelet szlovákiai bevonulása után Budapestre menekültek. Dvorcsák később a Horthy-rendszer irredenta propagandájának szolgálatában állt, és különböző külföldi megbízatásokat teljesített.

[8] 1919. március 12-én valóban megjelentették a szlovák autonómiától szóló törvényt, mely Szlovákiát 3 kerületre osztja, egyébként pontos másolata Jászi ruszin autonómia-törvényének. Míg azonban az utóbbit végrehajtották, a szlovák autonómiának csupán propagandisztikus jelentősége lehetett, amennyiben a szlovák lakta terület már csehszlovák impérium és igazgatás alatt állt.

37. sz.
Egyetlen példány
Titkos

Gróf Csáky követségi tanácsos ma felkeresett, és Károlyi gróf megbízásából az alábbiakat közölte.

Károlyi gróf nagyon fontosnak tartaná, hogy a lehető legközelebbi időpontban feltűnésmentesen személyes érintkezésbe léphessen Bauer államtitkárral vagy Renner kancellárral. A megbeszélés tárgyát – az általános politikai és gazdasági közeledés előmozdításán túlmenően – a béketárgyalásokon alkalmazandó taktika egybehangolása, a németországi fejleményekkel kapcsolatos azonos magatartás és a nyugat-magyarországi kérdések alkotnák.

Károlyi gróf kész lenne valamilyen kínálkozó alkalmat megragadva Nyugat-Magyarországra utazni, ahol feltűnés nélkül meg lehetne ejteni a találkozást. Erre nézve, elvi hozzájárulás esetén, még konkrét javaslatot tenne. Ha szükségesnek látszik, Csáky gróf kész Bécsbe utazni a részletek megbeszélése és a találkozón megtárgyalandó témák részletesebb ismertetése céljából.

Károlyi gróf azonnali választ vár.[9]

HHStA NPA Präsidialakten, K 262, F. 360–372. (a további táviratváltással együtt).

Otto Bauer számjeltávirata Cnobloch budapesti osztrák követhez
1919. március 6.

Titkos.

Kérem Károlyi gróffal a következőket közölni: a német–osztrák kormány nagy örömmel üdvözölné, ha egyik tagja érintkezésbe léphetne Károlyi gróffal. Tekintettel azonban a német-ausztriai jelen politikai helyzetre, jobbnak tartanám, ha erre az összejövetelre csak az új kormány megalakítása után kerülne sor. Ez nem jelentene túl nagy késedelmet, mivel a kormányalakítás valószínűleg egy héten belül megtörténik.

Bauer

Cnobloch számjeltávirata Otto Bauerhoz
1919. március 7.

Egyetlen példány. Titkos.
39. sz.

[9] Bauer alább közölt azonnali válasza erre a jelentésre vonatkozik csak, a másik március 4-i jelentést tulajdonképpen a február 24-ivel együtt válaszolták meg. E válasznak az osztrák külügyi iratok között található részletesebb fogalmazványa így hangzik „Euer wollen Grafen Csáky bei keiner Gelegenheit im Zweifel lassen, dass an eine bewaffnete Mithilfe bei irgendwelcher Aktion Ungarns dö. seits in keiner Weise zu denken ist. Auch diplomatische Unterstützung wollen Euer nicht in Aussicht stellen."

Válasz a 21. (javítva: 23.) sz. táviratra

Fenti táviratot tartalmát közöltem Csáky gróffal, aki azt kérte, nyomban értesítsük a javasolt összejövetel lehetséges időpontjáról. A helyre és időpontra vonatkozó részletjavaslatokra azután kerülhet majd sor.

Cnobloch számjeltávirata O. Bauerhoz
1919. március 17.

Egyetlen példány.
41. sz. Titkos.

Gróf Károlyi értesített, hogy az Ön és Garami miniszter közötti megállapodás alapján tervezett összejövetelre e hét végén a Kobenzlben kerüljön sor. Károlyi gróf f. hó 23-án vasárnap korán reggel szándékszik Sopronból autón elindulni a szocialista miniszterek egyikével és saját titkárával, s még a délelőtt folyamán, legkésőbb délben érkezne meg. Azonnali értesítést kér, hogy javaslata megfelel-e, igenlő esetben pedig a találkozó pontos helyének (szálloda vagy magánház?) megjelölését.

Esetleges ellenjavaslatról ugyancsak azonnal kér értesítést.

A későbbiekben közölni fogják az oda- és visszautazás útvonalát is a határátkelőhelyek értesítése céljából.

Otto Bauer számjeltávirata Cnobloch követhez
1919. március 18.

27. sz.
Titkos.

Báró Cnobloch, Budapest.

Válasz f. hó 17-i, 41. sz. táviratára: Dr. Renner és én egyetértünk a találkozónak vasárnapra, f. hó 23-ra való kitűzésével, jobbnak tartjuk azonban, hogy az összejövetelre nem a Kobenzlben, hanem Gloggnitzban, a kancellár Rennergasse 4. sz. alatti magánházában kerüljön sor. Szállásról gondoskodunk.

Benedikt Kautsky levele Karl Renner kancellárhoz
Bécs 1919. március 18.

Igen tisztelt Doktor Úr!

Telefonbeszélgetésünk kapcsán szeretném még egyszer tudatni Önnel, hogy Károlyi f. hó 23-án érkezik. Egyidejűleg budapesti követségünk útján közöljük vele, hogy a találkozó nem a Kobenzlben, hanem Gloggnitzban lesz. Kérem Önt, hogy gondoskodjék az autó kíséretéről és Károlyi elhelyezéséről is. Ottó véleménye szerint a kíséretnek az lenne a legjobb módja, ha egy megbízható ember menne elébe a határra.

Szívélyes üdvözlettel

Benedikt Kautsky levele Cnobloch budapesti követhez
Bécs, 1919. március 20.

Titkos!

Igen tisztelt Követ Úr!

Az államtitkár úr megbízásából mellékelten elküldök Önnek egy kísérőiratot[10] Károlyi gróf számára. Kérem, adja át rögtön Károlyi grófnak, és közölje vele, hogy a kancellár úr és az államtitkár úr nagy örömmel várják őt f.. hó 23-án vasárnap délelőtt a kancellár úr vidéki házában, Gloggnitz, Kennergasse 4. sz. alatt.

Fogadja, Követ Úr, legmélyebb tiszteletemet és nagyrabecsülésemet

Otto Bauer számjeltávirata Cnobloch követhez
Bécs, 1919. március 20.

Báró Cnobloch,
Budapest

F. hó 18-i, 27. sz. táviratom folyományaképpen értesítem, hogy a mai futárral kísérőlevél megy Károlyi gróf számára. A futár holnap délelőtt érkezik Budapestre. Kérek sürgős választ, érvényben marad-e a megállapodás, hogy Károlyi gróf 23-án vasárnap jön Gloggnitzba, a kancellár vidéki házába.

Bauer

Cnobloch budapesti osztrák követ számjeltávirata
1919. március 20.

Egyetlen példány
43. sz.
Szigorúan titkos.

Az államtitkár személyes tudomására.

Válasz a 29. sz. táviratra. Károlyi gróf a javaslattal egyetért. Vasárnap délelőtt érkezik Gloggnitzba Garami miniszterrel és titkárával.

Az útleveleket a következő nevekre állították ki: Varga sofőr, Szabó János, Kovács István, Székely Géza.

A határátlépés az oda- és a visszaúton is Pötschingnél történik. Kérem a határőrséget az automobil átengedésére utasítani.

Otto Bauer számjeltávirata Cnobloch követhez
1919. március 21.

30. sz.
Titkos.

[10] Geleitschein, Bauer március 20-i számjeltáviratában: Geleitbrief.

20-i, 43. sz. számjeltáviratot megkaptam. Az elküldött kísérőlevelet nem kell átadni, mivel a benne szereplő nevek nem egyeznek meg az Ön által megadottakkal. Gondoskodunk róla, hogy vasárnap reggel egy bizalmi ember várja helyesen kiállított kísérőlevéllel Pötschingben az automobilt.

Bauer

Otto Bauer rejtjelzetlen távirata Cnobloch követhez
1919. március 22.

Báró Cnobloch,

Budapest

Kérek legsürgősebb távirati választ, hogy a holnapra szóló megállapodás érvényben marad-e.

Bauer

Karl Renner levele Otto Bauerhoz
Bécs, 1919. március 11.

Kedves Barátom!

Beszéltem ma Riedllel a (kormány)átalakításról. Megmarad a Kereskedelmi Minisztériumban, de kéri, hogy őt bízzuk meg a berlini tárgyalásokkal. Ezt a megbízatást Neked kellene még most elintézned, s ez célszerű is volna, hogy a dolog még az átalakítás előtt lezáruljon. Gondolom, ennek részedről sincs semmi akadálya. Riedl Berlinben feltétlenül persona grata, és végeredményben még az üzlethez is ért.

Mellékelem a kért revideált tervezetet.

Közölnöm kell továbbá Veled, hogy Mayer államtitkár[11] a leghatározottabban tagadja, hogy valaha is kiadta és aláírta volna a cseh lapokban leközölt utasításokat. Ki fogja vizsgálni az ügyet, és be fogja bizonyítani a hamisítást. A Prágában tartózkodó Cuninghame-nak a csehek azt mesélték, hogy a Német-Osztrák Köztársaság fegyveres betöréssel fenyegette Csehszlovákiát. Cuninghame telefonon érdeklődött, Phillpots[12] tőlem kért felvilágosítást, s ezt táviratilag továbbította Cuninghame-hez. Látható, milyen eszközökkel dolgozik Prága. Nem lenne ideje Prágától a Mayer-ügy eredeti anyagát követelni?

Szívélyes üdvözlettel

Renner

[11] Mayer hadügyi államtitkár, aki tiltakozásul az ellen, hogy szűkebb pátriája (a Szudétaföld), nem jelölhette, nem indult a választásokon és az új nemzetgyűlés által végrehajtott kormány-átalakításnál kimaradt a kormányból, utóda a szociáldemokrata Julius Deutsch lett

[12] O. N. Phillpotts angol felderítő a Cuninghame-misszió keretében működött.

HHStA NPA Präs. K 262, F. 265

Karl Renner levele Otto Bauerhoz
Bécs, 1919. március 18.

Kedves Barátom!

Cuninghame ezredes visszaérkezett Prágából, és a legbizalmasabb formában közölte velem, meggyőződött róla, hogy a csehszlovák ügyből semmi nem igaz. Ha azt akarjuk, hogy az ebben az ügyben hamarosan ideérkező antantbizottság előtt befolyásmentesen tehessen nyilatkozatot, akkor egyetlen olyan újságcikknek vagy politikusi nyilatkozatnak sem szabad napvilágot látni, amelyből arra lehetne következtetni, hogy mi kértük vagy szólítottuk őt fel a vizsgálat megindítására. Úgy kell látszania a dolognak, ahogy valóban történt, hogy ő általunk nem befolyásolva, saját kezdeményezésére vizsgálta ki az ügyet.

Cuninghame továbbá értésemre adta: kormányának a csehszlovákok szövetségesei, ő tehát nem mérhet rájuk vereséget, s azt tanácsolja nekünk, ne követeljünk elégtételt, hanem elégedjünk meg azzal, hogy az ügyet egyszerűen elejtik.

E-ben Bethel és Stradford voltak.

Sok üdvözlettel

Renner

HHStA NPA Präs. K 262, F. 266.

Ferdinand Marek prágai osztrák ügyvivő jelentése Otto Bauernek
Prága, 1919. március 27.

Szigorúan titkos!

Igen tisztelt Államtitkár Úr!

Éppen most volt nálam Sir Thomas Cuninghame, hogy a vasutassztrájk felől érdeklődjön, mivel holnap utazik Bécsbe, és hogy a határátlépéshez szükséges útiokmányt kiállíttassa.

Ez alkalommal szóba hozta az általános politikai és diplomáciai helyzetet is, és ismételten biztosított arról, hogy személy szerint nagy barátja Ausztriának, és a maga részéről mindent megtenne, hogy segítsen Német-Ausztrián.

Nyomatékosan ajánlja azonban, hogy szakadjunk el teljesen Magyarországtól, és igyekezzünk Angliához és Amerikához kapcsolódni. Magyarország elárulta Ausztriát a Piavénál, így semmiféle szemrehányást nem tehetünk magunknak, ha most cserbenhagyjuk.

Sir Cuninghame nyomatékosan a lelkemre kötötte, hogy Önnél ezt az álláspontot képviseljem, s hogy Dr. Renner kancellárral és Dr. Deutsch államtitkárral is beszéljek ilyen értelemben. Kifejezetten kérte viszont, hogy az ő nevét *ne említsem*, mert nem akar e gondolat értelmi szerzőjeként szerepelni.

Ezért én is azt kérem, hogy Sir Cuninghame nevét ebben az összefüggésben csak a legnagyobb elővigyázattal említsék, mivel nagyon haragudna, ha őt akár hivatalosan, akár a sajtóban kapcsolatba hoznák az üggyel.

Cuninghame továbbá úgy véli, hogy Német-Ausztria semmit sem kockáztat a Magyarországtól való elválással, hiszen onnan most már még élelmiszert sem remélhet. Az antant viszont azon lesz, hogy az Elba-útvonalon Német-Ausztriát is ellássa élelemmel.

Lehetséges, hogy Sir Cuninghame felkeresi Önt Bécsben, és akkor Államtitkár Úrnak esetleg alkalma lesz megfelelő módon szóba hozni ezt a kérdést.

Ismételten kérve, hogy az ügyet Cuninghame kívánságának megfelelően bizalmasan kezeljék, maradok legmélyebb nagyrabecsülésem kifejezésével Államtitkár Úr kész híve

Dr. Ferd. Marek

HHStA NPA Präs. K 262, F. 344.

Károlyi Mihály távirata a bécsi magyar követséghez
1919. március 19.

Szíveskedjék Seitz elnöknek és Bauer államtitkárnak alkalmilag a magyar kormány őszinte köszönetét tolmácsolni azért a lojális nyilatkozatért, melyet David korelnök beszéde ügyében tettek.[1] A magyar kormány ugyan sohasem kételkedett, hogy a német–osztrák kormány távol áll a Nyugat-Magyarország elszakítására irányuló törekvésektől, de mégis őszinte örömmel üdvözli, hogy ezt az ügyünket Német-Ausztria vezető államférfiai újból oly nyomatékosan megerősítették.

Károlyi

Országos Levéltár K 81 (Bécsi követség) 1919 · · 490. 124. 1.

[1] David képviselő, korelnök, az osztrák nemzetgyűlés megnyitásakor mondott beszédében Nyugat-Magyarországnak Ausztriához való csatlakozását követelte, s ezzel elébe vágott az osztrák kormány politikájának és taktikájának. Bauer és a nemzetgyűlés elnöke sajnálkozásukat fejezték ki Bálint magyar ügyvivőnek. Ezekben a hetekben Károlyinak, mint a Külügyminisztérium vezetőjének ez egyedüli üzenete, amelyet a bécsi magyar követség útján intézett az osztrák kormányhoz; vagyis a komoly politikai tárgyalásokból, bizalmas jellegük miatt, a követségét is kihagyták, és nem is informálták.

JOGTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK IV.

(Szerk. dr. Csizmadia Andor)
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp., 1980. 353 l.

Hat év szünet után, 1980-ban jelent meg a Jogtörténeti Tanulmányok sorozat újabb darabja. A gyűjtemény 17 szerző írását adja közre. Az előző kötettel szemben, ahol a tanulmányok többsége két nagy témakör kérdéseivel foglalkozott (a Tanácsköztársaság és a felszabadulás utáni időszak problémái), ebben a kötetben különböző témájú és módszerű dolgozatokat találunk egymás mellett a korai feudalizmus időszakától egész a második világháborút megelőző évekig. Kilenc munka (vagyis a dolgozatok többsége) a magyarországi feudalizmus egy egy kérdését tárgyalja, hat szerző pedig a polgári korszakból választotta témáját. Sajnos, e recenzió szűk keretei eleve megszabták lehetőségeinket. Elsősorban azokat a munkákat emeltük ki, amelyek érdeklődésünkhöz (feudális kor) közelebb állnak, míg a gazdag választék más darabjainak kevesebb hely jutott. A tanulmányokat nem a kötet beosztása szerint, hanem időrendi sorrendben és témák szerint ismertetjük.

A tanulmányok közül az Árpád kort a kötet megjelenése óta elhunyt Bolla Ilonának az írása képviseli. Ő korai történetünk sokat vitatott kérdésével, a királyi és egyházi birtokon élő szolgáltató népek helyzetével foglalkozott. Sokoldalú elemzése jól példázza, hogy a társadalomtörténeti és a jogtörténeti kutatások hogyan egészíthetik ki egymást. Az egyházi birtokon élők mindannyian az egyház tulajdonában voltak. Ez magyarázza az egyházi birtokon élő liberek relatív szabadságát is. A királyi birtokon is hasonló kép bontakozik ki előttünk. A király tulajdonosi hatalmába került népek különböző helyzetűek voltak. Voltak közöttük olyanok, akik úri életmódot tudtak maguknak biztosítani, s saját szolgáik is voltak, míg mások a közszabadok szintjén éltek. Sokukat súlyos szolgáltatások terhelték. A szerző hangsúlyozza, hogy mind a királyi, mind pedig az egyházi földeken élő szolgáltatók (szemben a világi birtokon található servusok többségével) önállóan gazdálkodtak, s csak ebben az összefüggésben beszélhetünk a servus parasztta emelkedéséről, jobbágyosodásáról a 13. század előtt.

Bertényi Iván érdekes tanulmányában egy rég lezártnak tartott problémát, a királyi jelenlét bíróságát vette vizsgálat alá. Megállapította, hogy a 14. században nemcsak az országbíró ítélkezett ezen a bíróságon, hanem néha mások is, így a királynő, a király, a tárnokmester, az erdélyi vajda is.

Holub József az ágilisek helyzetét elemezte. Arra a következtetésre jutott, hogy a nemes asszony nem-nemes férje soha nem vált jogilag nemessé (még ha a leánynegyed révén nemesi birtok is jutott a kezébe), s ugyanígy nem tartották nemesnek a gyermekeiket sem. Ugyanakkor a rangon aluli házasság nem érintette a feleség nemességét.

Csizmadia Andor a tized erdélyi történetét dolgozta fel. Erdélyben a középkorban csak a megyék népe fizetett tizedet a püspöknek (1468 óta a tizedfizetők földjére települt románok is), míg a Szászföldön beszedett egyházi adó egésze a szász lelkészeké lett. A székelyek csak tizenhatodot fizettek. 1526 után másként alakult a tized sorsa a királyság területén és másként az erdélyi fejedelemség területén: Magyarországon egyházi kézben maradt, Erdélyben a tized háromnegyedét (Szászföldön egynegyedét) a kincstár kapta meg. Ezen a helyzeten a 18. században a Habsburgok sem változtattak.

Kállay István a földesúri bíráskodás úriszéken kívüli helyeivel, a családüléssel, a nagybirtok irányításának központi szerveivel s az uradalmi tiszti székkel foglalkozott. Mivel az úriszék ritkán ülésezett, nehézkes és költséges volt, a 18. században nőtt ezeknek a fórumoknak a szerepe. Fellebbezéssel is kerültek elébük ügyek. Úrbéri pereket, büntetőpereket és polgári pereket egyaránt tárgyaltak.

Kovács Kálmán tanulmánya az utóbbi időben kibontakozó Rákóczi-irodalmat gyarapítja. A Rákóczi-szabadságharc államát vizsgálva, Kovács ezt az államot a rendi-képviseleti állam sajátos

fajtájának, rendi konfoderációnak tartja, amelybe azonban a vitézlő rend, a hajdúvárosok, a mezővárosok is beletartoztak. Rákóczi ugyan erős központi hatalom kiépítésére törekedett, de ezt csak részben sikerült megvalósítania. A központi intézkedéseket a vármegyék csak akadozva hajtották végre, sokszor pedig nem is teljesítették az utasításokat.

Örvendetes, hogy a feudális kori megye közigazgatása más szerzőknek az érdeklődését is magára vonta. Soós Imre dolgozatában különösen érdekesek azok a részek, amelyek a török elől elmenekült Heves megye működését mutatják be. Degré Alajos a megyei közigazgatás 18. századi átalakulását kutatta, főként a dunántúli levéltárak anyaga alapján. Adatai azt mutatják, hogy növekedett a megyék írásbeli ügyvitele, amely az eddiginél szakképzettebb apparátust s a megyei levéltár biztonságos őrzését kívánta meg. Ekkor épültek fel a megyeházak, állandósult a megye székhelye. A jegyzői munka megbecsülésére mutat a jegyzők magas fizetése. A járási szervezet is fokozatosan megszilárdult. Zala megyében azonban a nagy uradalmakat kiemelték a járási szervezethől.

Részben ebbe a kérdéskörbe tartozik Hajdú Lajos tanulmánya is, amely a tabelláris jelentési rendszer reformjáról szóló javaslatokat ismerteti. A 18. század második felében ugyanis a Helytartótanács a növekvő állami feladatoknak megfelelően a megyéktől évente 250 részletes táblázatos jelentés elkészítését várta el. A megyei apparátus azonban nem készült fel erre, s így a jelentések (amelyek egy része felesleges is volt) gondatlanul készültek, és gyakran megelégedtek az előzők átmásolásával. II. József megpróbálta ezt a rendszert egyszerűsíteni, de rendelete túl későn jött, s így nem valósulhatott meg.

Szita János a magyar pénzügyigazgatás feudális kori és szabadságharc alatti történetét foglalta össze a téma sokrétűségéhez képest – rövid tanulmányában.

Pecze Ferenc dolgozatában az 1861-es választójogi szabályzat megszületésének a körülményeiről, gyakorlati megvalósulásáról olvashatunk. Az 1848-as választójogi törvénnyel szemben azonban nem sikerült ezt a szabályzatot a választásokon elfogadtatni. A szerző utalt arra, hogy a képviselőválasztások során több helyütt használtak nemzetiségi nyelvet, több városban pedig titkosan szavaztak. Ruszoly József a választási bűncselekmények kodifikálása körüli vitákat ismertette, míg Máthé Gábor az 1872–75-ben bevezetésre került új igazságszolgáltatási rendszert vázolta fel. Nagyné Szegvári Katalin korábbi kutatásain tovább haladva az első numerus clausus törvény gyakorlati alkalmazását vizsgálta. Megállapította, hogy a budapesti orvosi karon a törvény adta lehetőségeknél is kisebb mértékben vettek fel zsidó származású hallgatókat, míg a vidéki egyetemeken jóval nagyobb arányban találkozhatunk velük. Hencz Aurél tanulmányából a két világháború közötti tanyarendezési elképzelésekről, a tanyák községesítése körüli vitákról kapunk képet.

A jogtörténészek érdeklődése csak az utóbbi években fordult saját tudományáguk története felé. Horváth Pálnak ebben a kötetben közölt tanulmánya is ezekhez a kutatásokhoz kapcsolódik. A történeti szemléletmód változásait követi nyomon a polgári jogtörténetírásban. Különösen sokat foglalkozik Frank Ignác tevékenységével és a történeti jogi iskolával.

A dolgozatok sorában az utolsó Visky Károly írása, akinél a római jog hazai hatásának néhány vonatkozásáról olvashatunk. A szerző fogalmazása több helyütt félreérthető. Így például a 326. oldalon előadásából arra lehet következtetni, mintha a kifejlett magyar nemesi jogban fiúörökös hiányában szabadon lehetett volna végrendelkezni. Ez csak részben igaz. A nemes csak szerzett jószágairól rendelkezhetett szabadon, az ősiekről nem. Szabad végrendelkezéskor pedig sem fiaira, sem leányaira nem kellett tekintettel lennie.

A gyűjteményt az 1966 és 1975 között szervezett csehszlovák–magyar jogtörténeti konferenciákon elhangzott előadások jegyzéke zárja le.

Draskóczy István

MAGYARORSZÁGI POLGÁRI ÁLLAMRENDSZEREK

Szerkesztette: Pölöskei Ferenc és Ránki György

Tankönyvkiadó, Budapest, 1981. 587 l.

Magyarország története nagyszabású, tízkötetes új szintézisének keretében, a VI–VII–VIII. kötetben, korszerű feldolgozásban kísérhetjük immár végig az ország polgári kori története gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai és művelődési folyamatait, 1848–1849 polgári forradalmától egészen a népi demokratikus forradalom 1944–1945. évi küszöbéig. E kötetek munkálatai során vált különösen világossá annak szükségessége, hogy az eddigieknél nagyobb figyelmet fordítsunk a magyarországi polgári államrendszerek jogtörténeti megközelítésű, és az európai összehasonlítási lehetőségekkel széleskörűen élő, minél konkrétabb vizsgálatára. Ebből a felismerésből született — történészek és jogtörténészek eredményes együttműködésével – ez a *Pölöskei Ferenc* és *Ránki György* szakavatott irányításával készült, a maga nemében úttörő jellegű és jelentőségű tanulmánykötet.

A tanulmányok során *Urbán Aladár*nak a nyugat-európai — főleg a francia és az angol — államrendszerekről adott kitűnő áttekintése vezeti be, amely ezek — valamint az észak-amerikai Egyesült Államok alkotmányjogi fejlődése — meglehetősen jól tájékozott ismeretét mutatja ki az 1848 előtti magyarországi sajtó (hírlapok, könyvek, röpiratok) révén, s rámutat nagy hatásukra a reformkor nemzedéke politikai gondolkodásának alakításában. *Gergely András* ezt követő, az 1848-ban kiépíteni kezdett magyar polgári államszervezetet elmélyülten vizsgáló, és a mintául vett, kiemelkedően progresszív belga alkotmány hatását méltán hangsúlyozó tanulmánya teljes joggal mutat rá a forradalom vívmányainak európai mércével mérve is kimagasló jelentőségére; ugyanakkor igen alaposan és a szükséges kritikával elemzi az új magyarországi polgári államberendezkedésnek a nemzetiségek kollektív jellegű igényei szempontjából nem kielégítő voltát.

A szabadságharc leverése nyomán súlyos törés következett be az 1848-as forradalom által megalapozott magyarországi polgári államfejlődésben; a neoabszolutizmus rendszerét *Sashegyi Oszkár* tanulmánya veszi vizsgálat alá, elsőrendűen kamatoztatva óriási tájékozottságát a korszak kormányzattörténetében, hivatali szervei működésében és levéltári anyagában. Példamutatóan szakszerű alapossággal adja képét mind a merev és erőszakos monarchiai centralizáció jegyében álló Bach-korszakról, mind az 1860-as években enyhültebb helyzetről, az 1848 előtti magyarországi kormányzati szervek részleges helyreállításáról, a kiegyezési kísérletekről.

Az 1860–1861. évi eseményekhez (októberi diploma, februári pátens, országgyűlési küzdelmek, novemberi „ideiglenes rendszabás") nyúl vissza *Galántai József* az 1867. évi kiegyezéshez vezető út megrajzolásában, hogy azután a dualista államrendszer kialakításának egyes kérdéseit állítsa tanulmánya középpontjába. Különösen figyelemre méltók fejtegetései arról, hogyan történt a dualista monarchia két része egymáshoz való viszonyának, közös ügyeinek rendezése, hogy mi volt a kiegyezés által létesített gazdasági közösség jelentősége, s hogy a kiegyezés nyomán miként alakult a kettős monarchia külpolitikája. Már itt felvázolja azt a fejlődést, amely az első világháború felé vezet; a kötet egy további tanulmányában ugyanő majd Magyarországot mint háborús államot is bemutatja, azt vizsgálva, hogy mit jelentett ekkor a kivételes hatalom kodifikálása és alkalmazása.

A dualista állam és a kelet-európai polgári államtípusok összehasonlításával *Niederhauser Emil* tanulmánya rendkívül tanulságos körképet fest. Arról nem is szólva, hogy az alkotmányosság szempontjából a Monarchia egyes részei (Ausztria, Magyarország, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Galícia) közt mennyire nem lényegtelen különbségeket, sajátosságokat állapít meg, különösen érdekes és jelentős az alkotmányosság lassú és korlátozott, visszaesésektől nem mentes, olykor pedig egészen felszínes kelet- és délkelet-európai térhódításának bemutatása. Mint megállapítja, a függetlenségüket elnyerő balkáni államok (Szerbia, Románia, Görögország, Bulgária) a leghaladóbb (belga) alkotmány és a legfejlettebb (francia) jogrend alapul vételével építik ki ugyan államrendszereiket, de elmaradott gazdasági-társadalmi viszonyaik folytán ezek igazából alig érvényesülnek.

Mi volt a helyzet Magyarországon a politikai szabadságjogok kodifikálása és érvényesülése tekintetében az 1848–1918 közti korszakban? Erről *Pecze Ferenc* tanulmánya ír. Sorra veszi a sajtószabadságra, gyülekezési és egyesületi jogra vonatkozó legfontosabb törvényeket és rendeleteket, s gondosan vizsgálja végrehajtásuk mértékét és módját. Megállapítja, hogy a politikai szabadságjogok

érvényesülése a munkásmozgalom és a nemzetiségi mozgalom vonatkozásában erősen korlátozott volt, de még így is tágabb lehetőségeket biztosítottak, mint más államokban az ott uralkodó körülmények.

Igen érdekes *Sarlós Béla* tanulmánya a magyarországi polgári kori közigazgatás polgári jellegéről. Ezt azon véleményekkel szemben tartja hangsúlyozandónak, amelyek a közigazgatás bizonyos antidemokratikus, antiliberális, konzervatív vonásai, illetve a feudális eredetű dzsentri elemeknek a megyei közigazgatásban játszott szerepe alapján e kor közigazgatásának polgári jellegét kétségbevonják, és annak feudális jellegéről beszélnek. A kor magyar közigazgatási törvényei – mint rámutat – vitathatatlanul polgári jellegűek, s alapjában véve – európai viszonylatban is elismerten – liberális szelleműek voltak; a dzsentri közigazgatási tisztviselők pedig valójában korlátozva voltak abban, hogy a kormány intencióitól eltérő szellemet érvényesíthessenek a megyékben; ők is a polgári államrendszert szolgálták, és – véleménye szerint – nem is rosszul.

Az 1918 őszi polgári demokratikus forradalom az államszervezet átalakítását, demokratizálását hozta magával. *Csizmadia Andor* tanulmánya szépen bemutatja a szabadságjogok kiterjesztését, a választójog reformját, a földreform elindítását, a nemzetiségi kérdés rendezésére hozott törvényeket stb. Ha igen értékes tanulmánya végén kitekintést tett volna mindezen kérdések további alakulására a Tanácsköztársaság idején, amelyet – mint szocialista államrendszert – ez a polgári államrendszereket bemutató kötet természetesen eleve nem tárgyalhatott, akkor zökkenőmentesebb lehetett volna az áttérés a forradalmak utáni, ellenforradalmi korszak államrendszerének vizsgálatára.

Pölöskei Ferenc érdeme az ellenforradalom államrendszere kialakításának igen alapos, sokoldalú vizsgáláton nyugvó bemutatása. A rendszer sokat vitatott jellegének meghatározásához nagymértékben járulhatnak hozzá rendkívül konkrét és anyagszerű, és ugyanakkor igen invenciózus fejtegetését a rendszer társadalmi hátteréről, a politikai pártok és irányzatok helyzetéről, törekvéseiről. Bemutatja a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom kiépülő teljes mechanizmusát, a politikai jogok korlátozását. Amit a királykérdésről, legitimisták és szabad királyválasztók harcáról, a királypuccsokról, a trónfosztásról, az államforma kérdésében történt állásfoglalásról, a kormányzói intézményről ír, *Kardos József*nek a király nélküli királyságról szóló tanulmányában ismét szóba kerül, mégpedig mint a szentkorona-eszme ideológiai köntösébe öltöztetett jogfolytonossági törekvések, intézkedések a hatalmi struktúra, keresztény-nemzeti államrezon biztosítására, a magyar politikai nemzetegység kifejezésére, a történelmi Magyarország területi integritásához való ragaszkodás szimbolizálására.

Azokról a változásokról, amelyek a magyar államrendszerben a harmincas években bekövetkeztek, *Könya Sándor* tanulmánya szól. Igen fontos megállapításai során rámutat arra, hogy Gömbös, majd Imrédy totális fasiszta diktatúrára irányuló kísérletei nem jártak ugyan sikerrel, de igen számottevő és súlyos kihatású eltolódások következtek be olyan körülményekkel összefüggésben, mint a kormányzói jogkör kiterjesztése, a kormány széles körű felhatalmazásra, rendeleti úton való kormányzásra törekvése, az egyre inkább keretтörvény alkotására szorítkozó törvényhozással szemben a végrehajtó hatalom erősítése, a hadsereg, a vezérkar befolyásának nagyarányú növekedése, a zsidótörvények megszületése, a szabadságjogok további korlátozása, az 1939 őszétől a világháborúra való hivatkozással bevezetett kivételes hatalom révén stb. Ebből a gazdag komplexumból *Vargyai Gyula* külön tanulmány tárgyává teszi a fegyveres erők helyét és funkcióit az államszervezetben a harmincas években. Rámutat arra, hogy az ország katonai egyenjogúsága megvalósulása nyomán, a honvédelmi törvény segítségével és a győri fegyverkezési program kihasználásával, a tengelyhatalmak katonai vezető köreivel kiépített kapcsolatokra támaszkodva, a korábbinál hasonlíthatatlanul nagyobb befolyást nyert a magyar katonai vezetés az ország politikai irányítására, esetenként többé-kevésbé keresztezve is a kormányzat intencióit.

A harmincas évek államszervezeti viszonyaival foglalkozó utóbbi két kiváló tanulmány csak még inkább feltűnővé teszi azt a hiányosságot, hogy a kötet nem tartalmaz olyan tanulmányt, amely azt tenné részletes vizsgálata tárgyává, hogy a Magyarországon a negyvenes évek elején, a Szovjetunió elleni hadbalépést követően kialakult és 1941–1944 közt egyre súlyosabbá vált háborús viszonyok – illetve a Kállay-kormány második szakaszát jellemző kibontakozási törekvések – hogyan hatottak az államrendszerre, az államfő utódlása biztosításának, kormányzóhelyettes választása kérdésének felvetődésére, s általában a törvényhozásra, a rendeletalkotásra, a végrehajtó és bírói hatalom gyakorlására, a katonai vezető körök politikai súlyának alakulására, a „zsidókérdés" kezelésére, a zsidó és más munkaszolgálatra, a gazdaságirányításra, a nemzetiségi politikára. (A nemzetiségi kérdés vonatkozásában egyébként a félmillós német kisebbséggel rendelkező trianoni Magyarországon hozott törvények-

ről, rendeletekről, a nemzetiségi jogok érvényesülése szempontjából mutatkozó helyzetről a húszas és harmincas évekkel foglalkozó tanulmányok sem tesznek említést; – az ismételt „országgyarapítások" folytán számbelileg ugrásszerűen és nagymértékben megnövekedett öntudatos nemzetiségi tömegekre való tekintettel erre az időszakra vonatkozóan ez még érzékenyebb hiány. A szent korona eszméjével kapcsolatos figyelemre méltó fejtegetésekhez nagyon jól kapcsolódhatna továbbá a Szent István-i állameszme szerepének és az ellenforradalmi korszak államrendszerében betöltött helyének hasonló alapossági megvilágítása is.)

Nem kevésbé hiányolható a kötetből egy olyan fejezet, amely az 1944. évi német megszállás hatását vizsgálná a magyar államszervezetre, államigazgatásra. Ez már kitűnően feldolgozott kérdés Ránki György révén. Megállapításai aligha nélkülözhetők a kötet egészén végigkísért problematika – értékelési szempontból sem közömbös – lényeges csorbítása nélkül.

A Sztójay-kormánynak a politikai és emberi jogokat mélyen érintő intézkedései beható tárgyalásának hiányában nincs megfelelően bevezetve *Teleki Éva* tanulmánya, amely már a nyilas diktatúra államszervezetét vizsgálja. Ábrázolásában az anarchia, káosz, felbomlás kétségtelen, az adott körülmények közt óhatatlan jelenségei dominálnak, s ezek közepette valóban igen groteszk hatást keltenek a hungarista birodalomszervezés nagyszabású tervei, amelyekre a tanulmány felületesen utal. Ezeket a hatalomátvételt megelőző években, mégpedig nem egyszerű kézlegyintéssel elintézhető „szellemi szegénylegények", hanem a nyilasokkal tartó vagy velük szimpatizáló elismert szakemberek titkos közreműködésével részletesen kidolgozott alkotmány- és törvénytervezeteket (pl. a nádori hatalom felújításáról, a nemzetiségi kérdés rendezéséről stb.), az államszervezet átépítésére vonatkozó általános, illetve a legkülönbözőbb területekre konkrétan alkalmazott konstrukciókat mégis szükséges lett volna érdemben tanulmányozni ahhoz, hogy megalapozott tudományos választ adhassunk arra a kérdésre, mit és hogyan akart elérni a magyar nemzetiszocializmus Szálasi-féle irányzata az államszervezet átalakítása vonatkozásában. A magyar nemzetiszocialisták másik, Pálffy-féle irányzata – a Volksbunddal karöltve – a magyarországi államszerkezet lényegesen másféle átalakítását tűzte célul, Szálasinál simulékonyabban alkalmazkodva bizonyos németországi elképzelésekhez. A tanulmányban erről sincs szó. Érdemes lett volna világossá tenni, hogy Szálasi uralma alatt gyakorlatilag nem törekedtek, nem törekedhettek az államszerkezet teljes és gyökeres átépítésének a korábbi terveknek megfelelő végrehajtására, hanem kénytelenek voltak beérni a Horthy-rendszerről örökölt szervezetek, hivatalok, intézmények átmeneti átalakításával. Egy-két példa segítené a nemcsak az adott viszonyokból, hanem az azok megismerésére, tisztázására irányuló történészi igyekezet elégtelenségéből is fakadó zűrzavar enyhítését.

Igen értékes viszont *Ruszoly József* tanulmánya, amely az ellenforradalmi korszak egésze vonatkozásában veszi vizsgálat alá a törvényhozás intézményi alapjait. Itt összefoglaló rendszerességgel, nagy alapossággal kapunk képet választójogi törvényről, választási rendszerről, a nemzetgyűlés, majd országgyűlés működéséről, képviselőház és felsőház viszonyáról, a kormányzó és a törvényhozás viszonyáról, a Teleki-féle alkotmánymódosítási tervnek az országgyűlés reformjára vonatkozó részéről stb. – tehát olyan kérdésekről, amelyek az ellenforradalmi korszakkal foglalkozó tanulmányok mindegyikében fel-felmerültek, de egészen beható tárgyalásra csak egy speciálisan e problematikának vizsgálatára szánt tanulmányban kerülhettek.

Még átfogóbb jellegű, a dualizmus korát és az ellenforradalmi korszakot egyaránt átölelő, sőt a felszabadulás utáni első évekre (1949-ig) is kitekintő, igen érdemleges munka *Stier Miklós* tanulmánya, amely a polgári kor középszintű közigazgatásának, a különféle önkormányzati, szakigazgatási, illetve érdekképviseleti szerveknek a működését tekinti át, mégpedig levéltári iratanyaguk általános és helytörténeti forrásként való kiaknázása lehetőségeinek igen hasznos, gyakorlatias megvilágításával. Ugyancsak a dualista és az ellenforradalmi korszakot átfogó tematikus munka *Király Tiboré*: ő a magyar büntetőjog fejlődését vizsgálja. A maga nemében igen kiváló tanulmány a kötet összetematikája szempontjából meglehetősen egyedi tárgyválasztású, és nehezen illeszkedik a kötet egészének szerkezetébe.

Azt az összehasonlításokra alkalmat adó széles körű nemzetközi áttekintést, amit a dualizmus kora vonatkozásában főleg Niederhauser Emil adott, az ellenforradalmi korszak vonatkozásában elsősorban *Ormos Mária* tanulmányától kaphatjuk meg. A különféle fasizmus-interpretációk hovatovább már könyvtárnyi irodalmának főbenyáló ismeretében a fasiszta rezsimnek, mint típusnak, a diktatúra egyéb formáitól való elkülönítésére és meghatározására törekszik – mint hangsúlyozza –,

munkahipotézis jellegével. Rendkívül finom megfigyelései, gondolatébresztő fejtegetései arra az eredményre vezetnek, hogy a liberális, vagy sokszor csak álliberális állam vezető körei, amelyek válságos gazdasági és társadalmi szituációban akut haloldali veszélyt tételezve fel, amellyel szemben immár nélkülözhetetlennek ítélik erős kéz alkalmazását, viszont a diktatúra hagyományos eszközeit ehhez kevésnek vélik, s eddig fennen hirdetett liberalizmusuk, demokratizmusuk is feszélyezi őket, szívesen bízzák a rendcsinálást a társadalom marginális, elégedetlen elemeiből rekrutálódó, nem feltétlenül tömegmozgalomra, de mindenesetre „rohamosztagok" látványos akcióira támaszkodó erőkre. Számítanak ezek ideológiai befolyásoló tevékenységére, nemzeti és szociális demagógiájára is, feltéve, hogy radikalizmusuk a valóságban nem túl mély, s ha garanciákat látnak részükről a hagyományos uralkodó osztályok, vezető körök érdekeinek, hatalmi pozícióinak tiszteletben tartására éppúgy, mint arra, hogy idővel visszavehetik tőlük a részben vagy egészben, de szándékuk szerint mindenképpen átmenetileg kezükre adott államhatalmat. Megállapítja, hogy ott, ahol erős a nagybirtokrendszer és gyenge a polgárság, ahol az első világháborút követő békék nyomán súlyos nemzeti feszültségek és gazdasági problémák keletkeztek, az inklináció is nagyobb volt a fasiszta irányú fejlődésre. Az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus teremtette meg a fasiszta állam klasszikus formáit; a spanyol Franco-rendszer, a portugál Salazar-rendszer, az osztrák „Ständestaat" speciális vonásokat mutattak. Elemzi a balti és a balkáni államok diktatúráit, figyelmet szentel a romániai Antonescu-rendszer és a Vasgárda viszonyára. Megállapítja, hogy a magyarországi Horthy-rendszer, mint a lengyel Pilsudski-rendszer is, nem vonta be a hatalomba a fasiszta csoportokat, hanem maga alkalmazkodott sok tekintetben a „korszellem" követelményeihez. Mint rámutat, a magyarországi ellenforradalmi rendszert kezdettől fogva jellemezték fasiszta vonások, de azok 1944-ig nem váltak uralkodóvá. A Szálasi-féle Magyarországon, valamint a németek kreálta bábállamokban (Szlovákia, Horvátország) természetesen egyértelmű a helyzet.

A kötet előszava nem rejti véka alá, hogy az egyes szerzők felfogásában különbségek mutatkoznak, s ez talán ismertetésünkből is kitűnik. Helyes, hogy a szerkesztők nem erőltették e különbségek kiküszöbölését, hanem ezzel is lehetőséget adtak a különböző felfogások jobb megismerésére, és a tárgyalt nem könnyű, sokat vitatott problémák fölötti további gondolkodásra. A kötet egészét nem a lezártság, hanem a nyitottság, a tárgyalt problematika további kutatására való ösztönzés jellemzi. Bizonyára nemcsak a történész vagy jogtörténész szakemberek üdvözlik ezt, hanem azok a történelemszakos tanárok és hallgatók is, akiknek ezt az igen fontos és hasznos kiadványt elsősorban szánták.

Tilkovszky Lóránt

GALÁNTAI JÓZSEF:

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

Gondolat, Budapest, 1980. 547. l.

Az első világháború a magyarság történetének egyik sorsfordulója volt, olyan emlék, melyre az idősebb nemzedék még személyes élmények alapján tekint – bár több mint hatvan esztendő múlt el azóta. Tagadhatatlanul – bizonyos hullámzással ugyan, amit a számtalan kiadvány megjelentetésének időpontjai és körülményei is jeleznek – szinte állandóan az érdeklődés középpontjában állott.

A magyar polgári történetírás és publicisztika a 20–30-as években könyvtárnyi termést jelentkezett. Az irányzatok részletes ismertetésére, de még jelzésére sem vállalkozhatunk. A hazánkban megjelent kiadványok elsősorban a széthullott monarchia háborús céljait helyeslő munkák voltak, a háború egészét is ilyen szemszögből vizsgálták. Igaztalan volna az az állítás, hogy az antant-országok történetírását a szerzők egyáltalán nem ismerték, de a kiinduló forrás többnyire a német és osztrák irodalom maradt.

Az első világháborúnak jelentős marxista irodalma is kialakult, de ez az ellenforradalom éveiben nem juthatott a magyar olvasóhoz. Ezúttal nemcsak a szovjet kiadványokra, a politikatörténeti és hadtörténeti munkákra gondolunk, hanem a német, francia, angol nyelven megjelent marxista írásokra is. A felszabadulás utáni években a marxista történetírás is elsősorban a magyar vonatkozásait kutatta a

világháborúnak. A világháború egyetemestörténeti aspektusból történő vizsgálata váratott magára. Mindössze egy kis népszerű feldolgozás jelent meg hadtörténeti igénnyel Halász József tollából, amely távolról sem elégítette ki az igényeket. A szerző nem is törekedett erre, nem vállalkozott az utóbbi három évtized nemzetközi tudományos eredményeinek az összegezésére.

Az ismertetett mű szerzője, Galántai József az első világháború magyar vonatkozásainak kutatásával kezdett foglalkozni, e témakörből jelentek meg nemzetközileg is figyelemre méltatott közleményei, tanulmányai. Kutatásai kapcsán jutott el a világháború általános politikai és katonai összefüggéseinek a megismeréséhez. Nem egyszerűen összegezi az angol, orosz, német nyelvterületen megjelent különböző értékű és irányzatú irodalom figyelmet érdemlő értékeit, hanem mint kutató történész a felszabadulás utáni Magyarországon első ízben foglal el több alapvető kérdésben önálló, tudományosan is megalapozott álláspontot.

Galántai József dolgozta fel elsőként a Református Egyház Zsinati Levéltárában őrzött Tisza- és Burián-iratokat, ezt követően kutatott a bécsi Staatsarchivban. Az utóbbiban többek között tanulmányozta Ferenc Ferdinánd trónörökös hagyatékát, annak a politikai személyiségnek az iratait, akinek meggyilkolása szolgált ürügyül a világháború kirobbantásához.

„A kabinetek háborúba torkolló politikájának vizsgálatához rendkívül kiterjedt aktapublikációkra támaszkodhattunk, s különösen nagyméretű a háborús válság titkos diplomáciájára utaló forrásanyag" – írja a szerző. – „Hasonlóan jelentős – noha korántsem teljes – a háborút lezáró békekötések forrásanyagának a publikálása. Ezeket a témaköröket memoárok és feldolgozások is kimerítően tárgyalják. Ugyancsak kiterjedt forráspublikációk, memoárok és feldolgozások állnak a kutatás rendelkezésére a több mint négy évig tartó katonai küzdelem eseménysorára. Ezzel szemben a háború alatti politikai és gazdasági folyamatokra nézve az egyébként hatalmas méretű anyag rendkívül szegényes. Mindez arra utal, hogy a világháború összefoglaló történetének bemutatása megkívánja nemcsak azt, hogy a nagy terjedelmű anyagból a legmegbízhatóbbat válasszuk ki, de azt is, hogy a hiányokat próbáljuk saját kutatásokkal is pótolni." (505.)

Az ismertetett mű egyenes folytatása annak a kutató- és feldolgozó munkának, amely eredményeként 1974 és 1979 között megjelent „Magyarország az első világháborúban"; „Szarajevótól a világháborúig" és a „Die Österreichisch-Ungarische Monarchie und der Weltkrieg" c. monográfia.

A szerző elemzi a világháborút követő két évtized történetírását, a „háborús felelősség" körüli vitát, a felelősség kölcsönös áthárítását, az imperialista célok leplezését. Rámutat arra, hogy az ötvenes évektől a szocializmus térhódításaitól tartó polgári világ a „háborús felelősséggel" történő kölcsönös vádaskodások helyébe a megértés, a kölcsönös felmentés álláspontját helyezi. Így rejtve maradhatnak az imperializmus „háborút szülő ellentmondásai". A történelmi valóság feltárását ez a megközelítés nem szolgálja, tudományos értelemben nem jelent előrelépést.

A polgári történetírás számára is világos, hogy csak az egyik hatalmi csoportosulás vagy személyiség elmarasztalása nem hozhat tartós megoldást. A rendszer háborút szülő tendenciáinak a feltárása viszont már a „polgári" jelleg elvesztését jelenti. Az ún. újbeállítottságú német történészszemlélet kereteit a hatvanas években Fritz Fischer professzor és szűk köre törte át. Ismert és addig ismeretlen dokumentumok százai alapján hozták összefüggésbe a német politikát a gazdaságitársadalmi alappal, és mutatták ki, hogy Németország a világháborút hódító célokért és érdekekért folytatta. A „saját" ország imperialista háborús céljai alakulását kutatta az Osztrák–Magyar Monarchia vonatkozásában Galántai József. Több vonatkozásban új, eredeti eredményekre jutott, melyek értékét az a körülmény is növeli, hogy a marxista metodológia, a tudományos történelemszemlélet alapján születtek. Már ezért sem lehet szabványos összefoglaló munkának tekinteni a könyvet, amely az első világháborúnak megalapozottabb, megfogalmazásaiban árnyaltabb képét rajzolja meg, s feltárja a mélyebb összefüggéseket, jelzi az érdekeket, a mozgató rugókat s a háború törvényszerűségeit.

A szerző jelentős terjedelmet szentel a világháború előtörténetének. Részletesen kitér a hatalmi csoportosulások kialakulásának a történetére, az erőviszonyok alakulására, az erőeltolódásokra, melyek a nagyhatalmak gazdasági fejlődésével függtek össze. Vázolja kialakulásának jellemző vonásait, a gyarmati területek felosztásának a befejezését és az újrafelosztásért folyó harc kibontakozását. Foglalkozik a fegyverkezési verseny kibontakozásával, a háborút megelőző nemzetközi válságszituációkkal. Külön fejezetet szentel az osztrák-magyar-szerb konfliktusnak, s ezen belül tárgyalja a két Balkán-háborút. Saját kutatás eredményeként tárgyalja a Monarchia katonai és külügyi vezetésének a politikáját Bosznia-Hercegovina annektálása, az olasz–török háború és a balkáni háborúk alkalmával

követett politikai elképzeléseit. A Monarchia balkáni politikája nyilvánvalóan zsákutcába jutott. A szerbekkel vámháború folyt, amely alássa a Monarchia pozícióit Szerbiában. A Bulgáriával való szövetség felvetette a Romániával való kapcsolat újabb tisztázását, a német szövetségessel való egyeztetés szükségességét. Az egyeztetésre 1914 tavaszán került sor, amelyet a könyv részletesen tárgyal.

A szarajevói parádéról, a trónörökös meggyilkolásáról a legújabb kutatási eredmények alapján számol be. Részben önálló kutatási eredménynek fogható fel a júliusi háborús válság bemutatása; az osztrák és német döntés, Tisza István miniszterelnök ingadozása a Szerbiának küldött hadüzenetet illetően. A magyar miniszterelnök húzódozásának motívumai ezúttal kerülnek nemzetközi síkon a helyükre. Magyarország történetének tárgyalási keretei ezt kevésbé tették eddig lehetővé, bár sok adat és összefüggés – a szerző tollából – már napvilágot látott.

Románia és Olaszország semleges maradt, 1914 nyarán nem lépett be a háborúba. Mindenesetre az a tény, hogy Olaszország – bár tagja volt a hármas (német-osztrák-magyar-olasz szövetségnek) – mégsem lépett fel az antanttal szemben, de a magyar polgári irodalom a jelenségre nem adta meg a kimerítő választ. A szerző pontos feleletet ad, s a szövetségi szerződésre hivatkozik. „A hármas szövetség – a Monarchia és Szerbia háborúja esetén – a semlegességen túlmenő kötelezettséget nem tartalmazott Olaszország számára, és hasonló volt a helyzet Romániát illetően, de a 7. cikkely szerint Olaszországot, illetve a Monarchiát rekompenzáció illeti meg, ha valamelyik újabb tért nyer a Balkánon . . ." (139.)

A háború kirobbant, és a háborúellenes erők kudarcot szenvedtek. Galántai ismerteti a kudarc okaira vonatkozó álláspontokat, de tartózkodik a tudományosan kellően meg nem alapozott következtetésektől. A jelen szociáldemokrata történetírók egy részének az álláspontjával, hogy ti. a II. Internacionálé azért bukott el, mert pártjai nem tudták megakadályozni a háborút, Galántai József azt az álláspontot szegezi szembe, hogy az összeomlás oka nem a háború kirobbanása, hanem az, hogy az Internacionálé nagy pártjai a háborús kormányok támogatóivá váltak. Felsorolja, hogy a nemzetközi szocialista mozgalom milyen jelentős csoportjai nem hódoltak be az orosz bolsevikokkal egyidőben a nacionalizmusnak, a sovinizmusnak: a szerb szocialisták, Liebknecht csoportja Németországban, Angliában a Független Munkáspárt, a bolgár tesznyákok, az olasz és román szocialisták, az Egyesült Államok szocialista pártja, a skandináv országok szocialista mozgalma, a spanyol és a holland szocialista mozgalom egy része. (145.)

Ismerteti a könyv az antant és a központi hatalmak hadászati terveit, a mozgósított hadseregeket. Európában a szemben álló erők viszonylagos egyensúlya alakult ki, a tengeren és a gyarmatokon a németek hátránya lényeges volt, ami ott hamar el is döntötte a küzdelmet. Ez a döntés nem jelentette azt, hogy a német gyarmatok ellenállása azonnal megtört. A német kelet-afrikai csapatok az őserdőkbe visszavonulva sokáig tartották magukat. (312.)

A német Schlieffen-terv Franciaország gyors lerohanására épült, és a háború rövid lefolyásával számolt, viszont a valóságban Belgium lerohanása után a német támadás Párizs előterében, a Marne folyó vonalánál kifulladt, nyugaton állóháború alakult ki. Keleten, ahol az orosz mozgósítás vontatottságára, a lassú szállításra számított a központi hatalmak hadvezetése, a cári csapatok fő ereje a várttól hamarabb jelent meg a hadszíntéren. Ennek következménye lett az osztrák–magyar haderő súlyos vereségsorozata már az első csatákban. 1914 végén az orosz csapatok már a Kárpátok hágóinál harcoltak, egy részüket bírokra is vették. Kiderült, hogy a Monarchia német közvetlen segítség nélkül képtelen a háború továbbfolytatására. Az osztrák- magyar haderőt sorozatos kudarcok érték Szerbiában is. A gyors lefolyású háború helyett egy hosszas ideig tartó háborúra kellett berendezkedni. Az antant növekvő hadászati fölénye mellett a német hadvezetés nem vesztette el a győzelem reményét. Ebbe az irányban mutattak az Oroszországgal való különbékére irányuló próbálkozások. Erős oldala a könyvnek a központi hatalmak Balkán-politikájának az ábrázolása; a Dardanellákban történt partraszállás, a görög, a román és a bolgár hadbalépés bonyolult összefüggéseinek az ábrázolása.

A világháború az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását eredményezte. A könyv bemutatja az Ausztria–Magyarországról emigrált politikusok nemzetiségi programjait, azok fogadtatását és az antanthatalmak támogatásának az evolúcióját. Bemutatja az ír nemzeti mozgalmat is, amely az antant belső frontját gyengítette; tárgyalja a lengyel mozgalmakat, ezen belül elsősorban az antantbarát irányzatot. Csak sajnálni lehet, hogy nem tért ki a szerző a központi hatalmak lengyelországi terveire, az e téren meglevő, majd a németek javára feloldott osztrák–magyar ellentétre. Piłsudski

légiója a háború kezdetén egy lengyelországi cárizmus-ellenes felkelés eszköze volt, és Galíciából került bevetésre. A lengyel ügyek alakulása még a magyar politikusok koncepcióit is befolyásolta, s így erről többet adhatott volna a könyv, miután a szerző saját levéltári kutatásaira is támaszkodhatott volna.

A gorlicei áttörés után a kezdeményezés keleten a központi hatalmak kezébe ment át, a cári csapatok kiürítették Lengyelországot. A kezdeményezést 1916 nyarán a Bruszilov-offenzíva révén az oroszok igyekeztek visszaszerezni, s ezzel egyidőben megtörtént Románia hadbalépése is az antant oldalán.

Kellő irányt tartva követi a könyv a nyugati front harcait: 1915-ben az állásharc feloldására tett elkeseredett kísérleteket, az 1916-ban kibontakozó felőrlő harcokat, a tengeralattjárók fokozottabb bevetését német részről. Kellő megvilágításba kerülnek az olaszországi harcok, az Isonzo menti sorozatos csaták.

A jelentőségének megfelelő figyelemmel mutatja be a szerző a háborús célok evolúcióját, német részről a „Mitteleuropa"-terv sorsát, az osztrák–magyar hadicélok konkretizálását Szerbia lerohanása után, az antant európai hadicéljainak az alakulását, az antant részéről Törökország felosztására kialakított elképzeléseket, a török, a bolgár, a román hadicélok alakulását.

A szerző által kialakított arányoknak megfelelően ismertetésre kerülnek a különböző indítású békekísérletek, a háborúellenes forradalmi mozgalmak, melyek a döntés éveiben, 1917–1918-ban kerülnek előtérbe. Az élőerőt és hadianyagot felőrlő csaták légkörébe berobbant a cári önkényt megdöntő polgári demokratikus forradalom, s ezzel egyhecsik az Egyesült Államok hadbalépése az antant oldalán. A németek korlátlan tengeralattjáró-háborút hirdetnek meg, amely – mint ezt a szerző meggyőzően bemutatja – nem hozta meg a várt eredményt.

1917 tavaszán a nyugati arcvonalon kibontakozó antant támadás sem hozta meg a döntést. Kudarcot szenved a nyári Kerenszkij-offenzíva, a központi hatalmak csapatai visszafoglalják Kelet-Galíciát, az orosz hadvezetés feladja Rigát. 1917 őszén az osztrák–magyar és német csapatok Caporettónál áttörik az olaszok frontját, december elején elérik a Piave folyó vonalát. Az olasz haderő átszervezésre szorul, csak a szövetségesek segítségével szilárdul meg az arcvonal. Az olaszok tehermentesítése céljából november 20-án az angol hadsereg páncélosok tömeges alkalmazásával intézett támadást a német védelem ellen. Az áttörést azonban nem tudta kimélyíteni.

A könyv nemcsak a gyarmatokon, a tengereken folyó küzdelemmel foglalkozik, hanem a Balkánon folyó harcok érdemi tárgyalása mellett kitér a törökországi arcvonalakon folyó küzdelmekre is, amely a háborúról magyar nyelven hozzáférhető irodalmat tekintve hézagpótló szerepet is tölt be.

Az oroszországi szocialista forradalom és az ezt követő fegyverszünet Oroszország kilépését eredményezte a háborúból. Az orosz példának ezt követően először a központi hatalmak hátországában és csapatainál lett szerepe. A breszti béke aláírása után a német hadvezetés – még az amerikai erők zömének a beérkezése előtt – döntést akart nyugaton kierőszakolni. A szerző helyesen mutatja meg, hogy az erők viszonylag egyenlőek voltak, a keletről nyugatra átcsoportosított német erők nem hoztak létre hadászati fölényt. Az 1918 tavaszán indított német támadások – bár területnyereséggel jártak – nem tudták megtörni a francia és angol haderőt. Ugyanez történt az olaszországi arcvonalon is. 1918 nyarán és őszén az antant ellentámadása bontakozott ki, amely a bolgár, majd ezt követően az osztrák–magyar és német haderő összeomlásához vezetett.

A könyv átfogó képet ad a fegyverszünet-kérés történetéről, Bulgária, Törökország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország kapitulációjáról. A szerző nem tekinti feladatának a háborút követő béketárgyalások részletes nyomonkövetését, az aláírt békeszerződések kimerítő ismertetését, hanem utószó formájában rajzol egy tényszerű összefoglaló képet arról a változásról, amit a háború okozott a világ politikai térképén.

Azok, akik a háború alatt fellángoló forradalmi mozgalmak részletkérdéseit vagy az egyes arcvonalak harcászati részletproblémáit keresik a könyvben, bizonyára csalódnak. Mindenesetre az adott terjedelemben nehéz megválasztani a megfelelő arányokat a hadiesemények és a politikai történések között, a szerző egy sajátosan egyéni megoldást választott, amely élvezhetővé, kézérthetővé tette mondanivalóját. Az érthetőséget segíti elő az áttekinthető térképvázlat-anyag, amely az egyes hadszínterek hadműveleteit szemlélteti.

Galántai József könyve az első világháborúról magyar nyelvű történeti irodalmunkban régen várt hézagpótló mű, széles olvasóközönségnek szánt, történelemszemléletünket fejlesztő, gazdagító alkotás.

Józsa Antal

RENÉ GIRAULT:

DIPLOMATIE EUROPÉENNE ET IMPÉRIALISMES

Histoire des relations internationales contemporaines,
1871—1914

RENÉ GIRAULT:
EURÓPAI DIPLOMÁCIA ÉS IMPERIALIZMUSOK
A nemzetközi kapcsolatok története 1871—1914

(Masson, Paris, 1979. 256 l.)

René Girault professzor könyve az immár klasszikusnak minősülő alapvető diplomáciatörténeti monográfiák és szintézisek mellett az utóbbi évtizedben napvilágot látott munkákra épül, kitűnően hasznosítja őket. Új szintézis, ami indokolja, hogy a magyar közönség figyelmét felhívjuk rá.

A kötet első (teljesen önálló), indító darabja a Masson kiadó „Collection relations internationales contemporaines" megnevezésű, három kötetre tervezett sorozatának. (A további kötetek az 1914–1945, s az 1945-től napjainkig terjedő időszakokat ölelik majd fel.)

A szerző a legnevesebb modern francia diplomáciatörténészeknek (P. Renouvin, J.-B. Duroselle) megalapozó jellegű munkáit figyelembe véve alakította ki módszerét. Ennek megfelelően nem „steril" diplomáciatörténetet művel, hanem a tárgyalt korszakon belüli történeti szakaszok diplomáciatörténetét helyezi a nemzetközi viszonyok általános kereteibe. Nem szűkíti le tárgyalását a „nagyok", a nagyhatalmak túlsúlyos szerepére; bemutatja a diplomaták világát, foglalkozik a személyiségek (reális) szerepével; a stratégia kérdéseivel, a katonai realitásokkal, a militarizmus és a földrajzi (geopolitikai) tényezők szerepével a diplomáciában; főleg pedig az általános és a speciális gazdasági feltételek – a gazdaságpolitika, nemzetközi kereskedelem, pénzügyek és tőkemozgás – nagy jelentőségével csakúgy, mint a kollektív mentalitás sokoldalú (társadalmi, pszichológiai stb.) problémáival, funkcióival és hatásmechanizmusával.

Mindezekre figyelemmel s megfelelő arányérzékkel adja elő – igen világosan, gördülékenyen és szemléletesen – bonyolult témáját-problematikáját. Álláspontja korszerű és világos, elemzései színvonalasak és mértéktartóak, nem elfogult valamely hatalom irányában vagy érdekében. Vonatkozik ez az 1. világháborúhoz vezető út megrajzolására, a gyarmatosításra, a kolonializmusra és a világháború kitöréséért való felelősség kérdéskörének az elemzésére is.

Különös gonddal kezeli a szerző a nacionalizmus bonyolult problematikáját, előzetesét, ennek okait és különféle formáit. Hasonlóképpen gazdagon és árnyaltan tárgyalja az internacionalizmus oly fontos kérdéskörét – mint a nacionalizmus „ellenpontját". Egy-egy nagyobb rész, illetve problémakör tárgyalásának a végén – annak összegezéseként – a szerző levonja a maga konklúzióit.

Lapalji jegyzetek, hivatkozások garmadájával a könyv nincs megterhelve; a legszükségesebb magyarázó jegyzeteket és utalásokat alkalmazza csak. (A standard munkákat sorjázó bibliográfiái tájékoztató és rövid, az érdemi címszavakat tartalmazó tárgymutató teszi teljessé a könyvet.)

R. Girault könyve mind a történész szakembereknek, egyetemi hallgatóknak, mind a nagy közönségnek hasznos és tanulságos, magát jól olvastató munka. És ha arra is gondolunk – s nehéz rá nem gondolni –, hogy mennyire szűkében vagyunk hazánkban az ilyen típusú, e témát és korszakot az újabb eredmények felhasználásával bemutató korszerű munkáknak (Patyomkin diplomáciatörténete évtizedekkel ezelőtt jelent meg): Girault könyvéről kialakult véleményünk csak megszilárdulhat.

Incze Miklós

KIRSCHNER BÉLA:

A KMP STRATÉGIAI IRÁNYVONALÁNAK ALAKULÁSA (1919–1921)

Akadémiai Kiadó Budapest, 1980. 159 l.
Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 89.

Kirschner Béla hosszabb ideje tanulmányozza-kutatja a magyar kommunisták politikájának, eszmei nézeteinek történetét. Most megjelent értekezése egy nagyobb szabású vállalkozásnak, a KMP húszas évekbeli stratégiájának alakulását feldolgozó munkának a része, első állomása.

Mint ismeretes, a tanácskormány lemondásával a magyar kommunisták tragikusan nehéz helyzetbe kerültek. A szerző a tárgyalás fonalát azzal kezdi, hogy elmondja: augusztus elején a kommunisták nem voltak egységes nézeten a hatalomnak egy szociáldemokratákból alakítandó kormánynak történő átadását illetően. E nézetkülönbségek bemutatása mellett Kirschner Béla hangsúlyozza, hogy ugyanakkor a kommunisták világosan látták a kibontakozó fordulat reakciós jellegét.

A bevezető fejezet részletesen elemzi a szakszervezeti kormány politikai irányvonalát, és plasztikusan mutatja be annak feloldhatatlan - a bukáshoz szükségszerűen vezető – ellentmondásait.

A nyílt reakció felülkerekedésével kialakult helyzet első részletesebb kommunista elemzését Kun Béla 1919 novemberének elején elkészült „Forradalomról forradalomra" című írása, valamint Rudnyánszky Endrének a Szovjet-Oroszországban élő magyar kommunista vezetők 1920. márciusi konferenciájára kimunkált tézisei nyújtják. Kirschner Béla gondosan számba veszi e két dokumentum közös és eltérő vonásait, rámutatva arra, hogy míg Kun Béla egy újabb magyar proletárdiktatúrát a nyugat-európai forradalmak győzelme esetén látta megvalósíthatónak, addig a „Tézisek" viszont a hazánkkal szomszédos országokban egyidejűleg bekövetkező proletárforradalomtól várta a pozitív fordulatot.

A korabeli forradalmi munkásmozgalom irányítói és résztvevői a társadalmi megújulást egy világforradalom jegyében tudták csak elképzelni. Így teljesen érthető, hogy a magyar kommunisták is – még akkor is ha esetenként és személyileg más és más mértékben becsülték túl a magyarországi forradalmi erők erejét, lehetőségeit – az újabb magyar forradalom kirobbanását alapvetően a nemzetközi forradalom függvényében szemlélték. Ezért az értekezés második fejezete az 1920 márciusi németországi események, valamint a lengyel–szovjet háború hatását vizsgálja a magyar kommunisták gondolkodásában. A szerző részletesen bemutatja a szovjet fegyveres erők lengyelországi előnyomulásával kapcsolatos reménykedéseket, ugyanakkor azonban leszögezi, hogy a magyar kommunista vezetők a nemzetközi forradalom kibontakozását nem a szovjet fegyveres erők Nyugatra történő továbbnyomulásától várták. A szovjet csapatok visszavonulása után pedig az a meggyőződés került előtérbe, hogy a magyar forradalom csak a délkelet-európai forradalmak keretében képzelhető el. Mindazonáltal az ezen térség várt eseményeihez fűződő meggondolások nem váltak általánosan elfogadott koncepcióvá. A KMP egy része az európai forradalom döntő terrénumának a német földet tekintette. Itt említhetjük meg, hogy szívesen olvastunk volna többet Kun Bélának a márciusi akcióban vitt szerepéről. A szerző ugyanis ennek kapcsán csupán annak rögzítésére szorítkozik, hogy „Kun és más magyar kommunisták, mint az offenzív taktika hívei, részt vettek az elsietett, idő előtti márciusi felkelés előkészítésében". (83.) E hiányosság annál inkább szembetűnő, mert a szerző egyébként általában figyelmet fordít az eszmetörténeti fejtegetéseinek a konkrét történelmi eseményekhez, folyamatokhoz történő kapcsolására.

Értekezésének harmadik fejezetében Kirschner Béla a várt forradalom jellegére és belső feltételeire vonatkozó – 1920 első feléből származó – kommunista nézeteket vizsgálja. A stratégiai koncepció ezekben a hónapokban is ugyanaz marad, tehát a párt egy újabb proletárforradalom kirobbanására számít politikájában, ám ezen belül újabb nézetek jelennek meg. Így tavasszal felmerült az a gondolat, hogy esetleg egy kisgazda-forradalomból nyílna út a proletárforradalom irányába. A problémákat valóban igen érdekes, és egyben további vizsgálódásokra ösztönző. Hiszen az értekezésből is megtudjuk, hogy a parasztság és a nagybirtokosok közötti ellentét elmélyüléséhez ebben az időszakban az emigráció más körei (szociáldemokraták, polgári demokraták) is reményeket fűztek. Tehát joggal merül fel a kérdés, hogy itt tulajdonképpen ki hatott kire, lehet-e bizonyos eszmei kölcsönhatásokról beszélni. Másrészt nem egészen megnyugtatóan tisztázott, hogy miképpen is

képzelték el a kommunista vezetők e kisgazda-forradalom tényleges mibenlétét. Ugyanis Kirschner Béla értelmezése szerint a kommunisták elgondolásában a kisgazda-forradalom nem hozná magával a kisgazda társadalom hatalomra jutását, hanem azonnal szocialista forradalomra kerülne sor. Így – megítélésünk szerint – az újszerűen ható útkeresés értéke erősen relatívvá válik. A probléma a szerzőt is nagyfokú óvatosságra készteti, és ezért az általa adott interpretációba beleszövi a „ha jól értelmezzük a kommunisták elképzelését" korlátozó kitételt is. (98.)

Nem sokkal a kisgazda-forradalom lehetőségének latolgatása nyomán a bécsi kommunista emigráció egyes tagjai az akkortájt Csehszlovákiában élő Károlyi Mihállyal olyan politikai együttműködés kialakítására törekedtek, amelynek jegyében – legalábbis alternatív módon – egy átmeneti forradalmi szakasz, és ezzel összefüggésben egy polgári kormány szükségességét mérlegelték. Az értekezés bemutatja Bolgár Elek és Károlyi Mihály tárgyalását, Károlyi nézeteit, Kun Bélának a Károlyival való együttműködésre vonatkozó felfogását. Az egész kérdéskomplexum szorosan összefügg azzal a problémával, hogy a baloldali magyar emigráció nem csekély hányada alaptalan várakozásokat fűzött a kisantanttal való együttműködéshez, attól várva a hazai ellenforradalmi rendszer bukását. Ezért kiemelendő a szerző azon megállapítása, mely szerint a magyar kommunisták 1920 szeptemberében lezajlott moszkvai értekezlete az ilyen reménykedéseket egyértelműen illúziónak minősítette. Mivel azonban Kirschner Béla más összefüggésben elmondja, hogy a KMP-ben is voltak korábban ilyen ábrándok, ezért – úgy véljük – szükséges lett volna jelezni, hogy az említett moszkvai állásfoglalás mennyiben bizonyult meghatározónak az elkövetkezőkben.

A szóban forgó fejezet záró alfejezetében az ellenforradalmi rendszer stabilitásának, illetve a munkásosztály és a parasztság ereje kommunista megítélését mutatja be a szerző, jelezve e nézetek ellentmondásait, a helytálló és hibás vonások keveredését. Különös gonddal elemzi az agrárkérdéssel kapcsolatos felfogásokat, megállapítja: Kun Béla 1920-ban is elvetette, hogy az újabb proletárforradalom földet osszon, ám a föld egy részének spontán módon, alulról történő felosztását kész volt tudomásul venni.

Az értekezésben több helyütt szó esik arról a vitáról, amely a kommunisták és a centrista beállítottságú szociáldemokrata emigráció között zajlott, a munka befejező - negyedik fejezetének első pontja pedig részletesen és összefüggően tárgyalja a demokratikus átmenet kérdései körül köztük kavargó polémiát. Nagy teret szentel Szántó Béla felfogásának, mert a szerző megítélése szerint „a polgári demokrácia problémáját tárgyaló kommunista megközelítések közül Szántó feltételes kérdésfelvetése felelt meg leginkább a konkrét magyar helyzetnek". (129.) Ugyanakkor 1920 végére az ilyen elméleti próbálkozások megszűntek, és ezután több mint egy éven keresztül az a felfogás vált a magyar kommunisták között egyhangúan dominánssá, mely szerint a fehérterrorból átmenet nélkül vezet az út az új proletárforradalomhoz.

A következő alfejezetben ismét a várt proletárforradalommal kapcsolatos kommunista nézeteket ismerteti-elemzi a szerző, ezúttal az ellenforradalmi erők közötti összeütközésekkel összefüggésben, mintegy az azokból levont következtetésekként. Elbeszélése szerint, amikor 1920 nyarán a polgári demokráciává való átalakulás ismét felvetődött, akkor „egyszerre négyféle megközelítésben szerepelt a kommunisták felfogásában". (132.) A részletes előadás nyomán azonban az olvasónak inkább az a benyomása támad, hogy itt nem négyféle megközelítésről, hanem sokkal inkább a különféle külső tényezők számbavételéről van szó. A megjegyzést azért gondoljuk szükségesnek, mert e passzus formulázása magának a feldolgozott anyagnak, az értekezés mondanivalójának az érvényét gyengíti. Nevezetesen azt, hogy – jóllehet a KMP-n belül az elméleti kérdések megközelítésében a tárgyalt időszakban is számos különbséget lehet megfigyelni – a domináns vonás nem a polgári demokráciává való átalakulás mentől sokszínűbb indoklása, hanem sokkal inkább a proletárforradalomra való közvetlen irányvétel újabb és újabb érvekkel való alátámasztása.

Végül Kirschner Béla a magyar munkásosztályról, a munkásmozgalom helyzetéről és a forradalmi folyamat feltételezett megvalósulásáról szóló kommunista nézeteket veszi számba.

Az értekezés legfőbb erényét a széles forrásfeltárásban, a gazdag anyagú előadásban látjuk. Ennek révén lehetett ugyanis meggyőzően dokumentálni a korabeli magyar kommunista ideológia főbb meghatározottságain belüli gazdag árnyaltságát. A dolgozat lapjairól jól leolvasható a szerző tudatos törekvése, hogy e bonyolult világot lehetőleg minél sokoldalúbban, az egysíkú, sommás ítéletektől tartózkodva adja vissza. A munka megformálása, a mondatfűzések, sok mondat zsúfoltsága azt mutatja, hogy a szerző a szűk terjedelmi keretek között nagyon sokat akart elmondani, és az néhol

már a közérthetőséget veszélyezteti. A könyv tüzetes tanulmányozása nem hagy kétséget afelől, hogy Kirschner Bélának határozott véleménye, ítélete van a tárgyalt kérdésekről, bemutatott személyiségekről. Mégis — úgy hisszük — nem lett volna felesleges egy olyan összegező fejezet megírása sem, amely a témában kevésbé járatos olvasót a legfőbb összefüggések vonalán segítette volna az eligazodásban, és — magának a tárgyalt kérdéskör helyének, jelentőségének az adott korszak történelmi problematikája egészében való elhelyezésében.

Pritz Pál

JOHN THOMAS MALAKASSES:

BRITISH–AMERICAN CONFLICT OVER THE QUESTION OF THE MONARCHY IN GREECE. THE FIRST PHASE OF THE ACTIVE BRITISH INTERVENTION IN GREECE AND THE PRELUDE TO THE AMERICAN INVOLVEMENT IN THE AFFAIRS OF GREECE

Ioannina, 1980, 107 l.

(BRIT–AMERIKAI KONFLIKTUS A GÖRÖGORSZÁGI MONARCHIKUS RENDSZER MIATT. A GÖRÖGORSZÁGI AKTÍV BRIT INTERVENCIÓ ELSŐ SZAKASZA ÉS AZ ELŐJÁTÉK AZ AMERIKAIAK BELEKEVEREDÉSÉHEZ A GÖRÖGORSZÁGI ÜGYEKBE)

Az 1944-es brit intervenció és a görög polgárháború fő eseménysorai már régóta ismeretesek, éppúgy az angol babáskodás a görög monarchikus rendszer felett. Malakasses most a nemrég hozzáférhetővé tett amerikai külügyi levéltári anyag alapján helyezi újabb megvilágításba az eseményeket, éles bírálattal az elavult és gyűlölt monarchiát mindenképpen megmenteni kívánó angol külpolitikával szemben, de kritikusan az angol kívánságoknak részben eleget tevő amerikai álláspontal szemben is.

A monarchia restaurálásától kezdve rövid áttekintést ad az Egyesült Államok állásfoglalásáról Görögország vonatkozásában, ennek lényege a brit érdekek elsőbbségének teljes elismerése. A tanulmány a német megszállástól, a görög király és a kormány Kairóba menekülésétől kezdve vizsgálja részletesebben az amerikai és a brit álláspont alakulását. Kimutatja, hogy az amerikai kormány eleve fenntartásokkal tekintette a Metaxas-féle diktatúra révén kompromittált uralkodó politikai helyzetét és súlyát, meghízható információkkal rendelkezett arról, milyen — enyhén szólva — népszerűtlen a monarchikus rendszer Görögországban. Tisztában volt azzal is, hogy az országon belül a Görög Kommunista Párt vezetése alatt álló EAM-ELASZ ellenállási mozgalom gyakorlatilag az egyetlen komoly erő a fasiszta megszállók ellen vívott harcban. A szerző szerint a Közel-Keleten vezető szerepet játszó amerikai katonatisztek rokonszenveztek is vele.

Az angol kormány azonban a jogfolytonosság érdekében ragaszkodott a királyhoz és kormányához, a felszabadítás utáni visszatérésükhöz. Az amerikai kormány több ízben tett lépéseket, hogy az angolokat rábírja legalább a kormány kiszélesítésére és annak kimondására, hogy a felszabadulás után a görög nép maga döntse el, nyilván népszavazás formájában, milyen államformát kíván. Gondosan ügyelt arra is, hogy az amerikai haderőt távol tartsa az esetleges görögországi intervenciótól. Az amerikai tartózkodás természetesen az angol kormány balkáni partraszállási tervének is szólt. Brit sürgetésre mégis hozzájárult a király 1943 júliusi rádióüzenetéhez, amely ugyan célzott a későbbi népi döntésre az államforma vonatkozásában, de mégis az egyetlen legális hatalom nevében szólalt meg.

Az amerikaiak támogatták a hazai ellenállási mozgalom képviselőinek kairói tárgyalásait a görög kormánnyal, az ellenállási mozgalom két szárnya közt kirobbant polgárháború fegyverszünettel való lezárását.

A szerző érinti a szovjet állásfoglalás kérdését is 1943 második felében, és utal arra, hogy a szovjet kormány szintén elismerte az angolok elsőrendű érdekeltségét Görögországban, nem is tartott

fenn semmiféle kapcsolatot az EAM-ELASZ-szal. De az is nyilvánvaló volt 1943 őszére, hogy a király és a kairói emigráns kormány hatalmának helyreállítására csak brit katonai segítségre számíthatott.

A függelék a legfontosabb dokumentumok szövegét közli. Az amerikai álláspont részletes ismertetésével a szerző hasznos adalékokat nyújtott az egész kérdéskör további megvilágításához. Reméljhetőleg kutatásait kiterjeszti az 1944–45-ös eseményekre is.

Niederhauser Emil

KOVÁCS ENDRE:

KORSZAKVÁLTÁS

Tények és tanúk. Magvető. Budapest, 1981. 394 l.

A századforduló táján esedékessé, az első világháborút követően pedig elodázhatatlanná vált közép-európai állami, nemzeti átrendeződés, a Párizs környéki békekötések esetlegességei, igazságtalanságai az etnikailag amúgy is vegyes településű térségben közel húszmillió embert, köztük több mint hárommillió magyar juttattak a határokon túl kisebbségi sorsba. A „mindent vissza" jegyében fogant hivatalos magyarországi politika képviselői mellett Magyarországon és az utódállamok magyarjai közt egyaránt hamarosan jelentkeztek a szükségből valós erények kovácsolására törekvő személyiségek, csoportok, mozgalmak. A szlovákiai magyarság történetében a húszas-harmincas évek fordulóján a prágai, brünni, pozsonyi egyetemekről kirajzó „új arcú magyarok" nemzedékében tudatosodott először a lehetőség: a közel egymilliónyi csehszlovákiai magyarság helyzetének tisztázása, nemzeti és társadalmi érdekeinek programba foglalása, felkarolása; a demokratikus kisebbségi közélet megteremtése az a feladat, amelynek megoldása egyetemes érvényű eredményekkel járhat.

Ennek a nemzedéknek a soraiból kerültek ki a mintegy százotven főt számláló Sarló mozgalom résztvevői is. Az egykori sarlósok közül többek is emlékiratban dolgozták föl életüknek ezt a korszakát, természetesen mindig kulon hangsúlyt fektetve a Sarló történetére. A sarlós visszaemlékezések sorát számos új mozzanattal és a szóban forgó korszak egyenletesebb, árnyaltabb bemutatásával gazdagítja Kovács Endre emlékiratainak első kötete. A két világháború közötti korszak húsz évét huszonkét fejezetben, a memoáríró tudatos szubjektivitásával, saját élete, az iskolák, a fordulatokban gazdag pályakezdés eseményeinek, illetve színhelyeinek írói és történetírói eszközöket váltogató bemutatásával kíséri végig.

A háromnyelvű Pozsony József Attila-i színekkel megidézett külvárosának képe, a családi hátteret felvillantó néhány emlék is jelzi, hogy a szerző „élő anyagot" dolgozott fel, képei korhűek, történetei atmoszférát teremtenek. A pozsonyi magyar gimnáziumnak szentelt fejezetek az államfordulat utáni hangulatról és eseményekről tudósítanak – egy érzékeny, szegény származása miatt gátlásos, ugyanakkor fogékony és könnyen tájékozódó fiatal szemével. A visszaemlékezés a történész utólagos – emlékuathoz illően nem annyira ítélkező, mint inkább elgazító kiegészítései, megjegyzései révén válik korokké, sőt egy-egy esetben, mint például a pozsonyi magyar diákság, tanártársadalom, szerkesztőségek életérzésére, életére vonatkozóan, már-már forrásértékű „feljegyzéssé", krónikává. A legtöbb adalékkal kétségkívül a három egymás mellett élő nemzet Pozsonyban régmúlt időkre visszavezethető kölcsönös kulturális (nyelvi) és politikai toleranciájáról szolgál a szerző. S jóllehet az asszimiláció minden fajtájára a tárgyalt korszakban is akadt példa bőven, a szerző szerint a polgári demokrácia intézményei jóval kedvezőbb helyzetet teremtettek a szlovákiai magyarok számára, mint amilyen körülmények közt a történeti Magyarország nem magyar nemzetei az államfordulatot megelőzően éltek. (66.)

A „Magyarnak maradni" című fejezetben bővebben szól arról, hogy a csehszlovák nemzetegység masaryki ideája nemcsak a magyarok, hanem az egységes államnemzet fikciójával tömegeiben nem azonosuló szlovákság számára is idegennek bizonyult. Ugyanakkor a Szlovákiába áramló cseh hivatalnokok, tisztviselők, tanárok által közvetített polgáriasult cseh szellemiség termékeny önvizsgálatra késztette a fordulat után iskolapadokba kerülő magyar nemzedékek tagjait, s nem utolsósorban a cseh

kultúra hatásainak köszönhetően bontakozott ki e nemzedék kisebbségi eszméléséne, kisebbségi öntudatra ébredésének ellentmondásos és ellentéteket szülő folyamata.

Kovács Endre elmélyült olvasmányélményei, az átmeneti évek képlékeny-kaotikus közállapotai, nem kevésbé pedig az intenzív külvárosi élményekkel szembesített iskolai tapasztalatok hatására korán elkötelezte magát a tollforgatói pálya mellett. Korai irodalmi próbálkozásainak, újságírói indulásának körülményeiről szólva az olvasó nem csupán a heterogén élményanyag szintetizálására törekvő, pályakezdő értelmiségi nehézségeiről kap érzékletes képet, hanem egyúttal betekintést nyer a pozsonyi polgári sajtó háromnyelvű, burjánzó beltenyészetébe is. Az irodalom vonzásába került fiatalember hamarosan megismerkedik az újságírás gyötrelmeivel, ugyanakkor ezekben az években találkozik írói példaképével, a magyar avantgarde érsekújvári születésű képviselőjével, Kassák Lajossal, valamint a Sarló szellemi atyjával, irányítójával és ideológusával (Kessler) Balogh Edgárral. Utóbbi rendezte 1929-ben a szlovenszkói fiatal magyar írók bemutatkozó irodalmi estjét, amelyen az egyetemes magyar tudományosság két másik sarlós kiválósága, Jócsik Lajos és Dobossy László társaságában Kovács Endre is szerepelt. (Megegyezhetjük, hogy Balogh Edgár Hét próba című emlékirata mellett épp Jócsik és Dobossy visszaemlékezései foglalkoznak legbehatóbban a szóban forgó korszakkal, illetve magával a Sarlóval is.)

Rendkívül tanulságos a történész és irodalomtörténész kommentárjaival kiegészülő okfejtés Kassák hatásáról a szerző irodalmi és eszmei fejlődésére. A Sarló egyik-másik tagjának eszmei fejlődését átmenetileg meghatározó korabeli rappista, proletkultos szemlélet legmarkánsabb szlovákiai magyar képviselője, Fábry Zoltán – a magyar baloldal személyeskedő, frakciózó belvitái során kiközösített – Kassákot kíméletlen bírálattal illette. Ez a támadás sokat ártott a kisebbségi magyar progresszió egységének is, nem annyira a bírálat tényével, hanem hangnemének és szempontjainak huzamosabb érvényesülésével.

A csehszlovákiai kisebbségi törvények értelmében az 1930. évi népszámlálás hivatalos adatai szerint 20% alá csökkent pozsonyi magyar népesség elvesztette kisebbségi státusát, s ez Pozsony arculatának fokozatos megváltozását eredményezte. A változások éveit a szerző az egyetemen élte át, ahol intenzív kapcsolatba került a cseh kultúrával. Kovács Endre „cseh útjának" irányát a cseh professzorok által a cseh múlt iránt felkeltett érdeklődése, illetve a hódítói allűröktől mentes cseh életvitel, az annak nyitottsága, demokratizmusa iránt táplált rokonszenv határozta meg. A harmincas évek azonban – a népszámlálást követően megváltozott erőviszonyoknak megfelelően – elsősorban a magyar elem fokozatos visszaszorulását, térvesztését eredményezték. Ennek ellenére a Szüllő Géza vezette Keresztényszocialista Párt és a Szent-Iványi József által irányított Magyar Nemzeti Párt továbbra is megszerezte a magyar szavazatok többségét, ugyanakkor a magyarlakta járásokban a Csehszlovák Kommunista Párt is mind arány- mind pedig abszolút számokban több szavazatot kapott, mint a legnagyobb szlovák ipari központokban. Nem utolsósorban azért, mert a CSKP a harmincas években a magyar kisebbség nemzeti követeléseit is következetesen támogatta. Az eltűnedező magyar utcanevek, feliratok, családok felidézése mellett a pozsonyi kulturális közélet bemutatására is talál helyet az emlékíró. A kávéházi, szerkesztőségi művész- és diákvilágot felidéző lapok a könyv kétségkívül legélvezetesebb részletei közé tartoznak.

Mi sem volt természetesebb, mint hogy az állandóan tájékozódó fiatalember a pozsonyi óváros egyik klubjában összpontosuló Sarló tevékenységébe is bekapcsolódott, jóllehet sohasem tekintette magát vérbeli mozgalmi aktivistának. Az emlékirat erre vonatkozó fejezetei ennek megfelelően az egész mozgalmat helyezik mérlegre, vitába szállva a kétségkívül jelentős csoport tevékenységét valótlanul túlértékelő megállapításokkal. A vita a szerzőnek egy korábbi – a Sarló 1931. évi kongresszusát követő gyors széthullására vonatkozó – megállapítása körül bontakozott ki, amelyet emlékiratában annak idején Balogh Edgát elutasított. A Sarló egyaránt elhatárolta magát a kortársak többségének szemében árulással felérő kormánypárti aktivizmustól, illetve a nemzeti aprómunka iránt érzéketlen, spekulatív politikát folytató ellenzéktől. Az önismeret, a nemzeti jogok és a társadalmi egyenlőség jegyében zászlót bontó mozgalom néhány rendkívül sikeres akció, valamint a nagyszabású programot kidolgozó kongresszus után, a szűkülő politikai mozgástér körülményei között szinte törvényszerűen elvesztette önálló szervezeti létezésének, működésének feltételeit. A sarlósok eszmei fejlődését alapjában meghatározó, kétségkívül erőteljes baloldalodás ugyanis rendkívül egyenetlen volt, és többek közt a már említett belső viták miatt nem válhatott általánossá. Amint azt Balogh Edgár „A harcban nincs megállás" című írásában a CSKP Fábry Zoltán által szerkesztett lapjában, Az Út 1934/8. számában is

megállapította: a „cselekvő kommunistaság hiánya" mellett a Sarló szétszóródásának szervezési oka az volt, hogy „klikk-politikára váltottuk át egy harchan támadt s a harc új szakasza nélkül szükségképpen széthulló intellektüel gárda nemzeti politikáját". Az egységfront kérdése körüli belső harcokban és a gazdasági válság éveiben súlyos megpróbáltatásokkal, belső viták kal küzdő CSKP, főként annak szlovákiai regionális és konkrétan pozsonyi szervezetei, vezetése az egységfront kérdésben elfoglalt balos álláspont miatt szükségszerűen összeütközésbe került a munkájukat a pártban is az értelmiségi mozgalom által kidolgozott program jegyében folytatni kívánó sarlósokkal. Ugyanakkor a szabadkőműves páholyok további támogatását is elveszítette a mozgalom. A Sarló „korszerű következetességig eljutó nemzeti harcát" a harmincas évek mind sötétebb kilátásai és egyre nehezebb körülményei közt már csak a népfrontos összefogás keretében lehetett sikerre vinni. A mozgalom demokratikus, humanista és a népek barátságát ápoló programja a sarlósok egyéni munkavállalásában, permanens helytállásában valósult meg.

A mozgalom széthullása után a szerző „polgári" pályafutása egy liptói dzsentricsaládban nevelőskodéssel eltöltött év után újságírással folytatódott. Előbb a Nap című pozsonyi lapnál dolgozott, majd a sarlósok bekapcsolódása nyomán a kisebbségi haladás fontos fórumává vált pozsonyi Magyar Újsághan jelentek meg tanulmányai. Ennek kapcsán az egyes lapok szerkesztőinek arcképét is megrajzolja, és számos adalékot szolgáltat a polgári újságírás kulisszatitkairól. Paál Ferenc „Reggel"-je, Antal Sándor „Nap"-ja, Dzurányi László és Győry Dezső „Magyar Újság"-ja mind-mind néhány rövid jellemző történet, portré révén válnak kor- s együttal hangulatidéző tényezőkké. A pozsonyi egyetem javarészt cseh tanáráról rajzolt jellemzések pedig a korabeli cseh tudományosság korszerűségének felvázolására adnak módot.

Kovács Endre egyetemista korában kapcsolatba került a magyarországi irodalmi élettel is: Kassákon kívül Schöpflin Aladárral és Gál Istvánnal, akinek Apolló című kelet-európai figyelőjében rendszeresen jelentek meg tanulmányai. A harmincas évek közepétől a Prágai Magyar Hírlapban is megjelentek irodalmi, filozófiai írásai. Rendkívül érdekesek a szerzőnek az utóbbi hírlap szerkesztői, munkatársi gárdájáról adott tömör jellemzései. Olyan neves publicisták dolgoztak a budapesti kormány által támogatott ellenzéki lapnál, mint Gogulák Lajos, Borsody István, Darvas János és a lap politikai arculatát meghatározó beállítottságuk hangsúlyozásával mutat rá munkásságukra, mely a korabeli kisebbségi szellemi színvonal mércéjének bizonyult. A kisebbségi kérdés megoldatlanságának következményeit a harmincas évek második felében az egész köztársaság közéletében érezhették hatásukat. A csehszlovák rádió magyar szerkesztőségében vállalt munka, majd a katonaságnál eltöltött egy esztendő számos személyes élményen keresztül világítja meg – a létében a német agresszió tervei által veszélyeztetett – Csehszlovákia egyre zilálttabb belső közállapotait. A csehszlovák politikai vezetés felkészületlenségét, a megoldatlan nemzetiségi kérdés következményeit, a város szlovák, német, magyar lakosságának hangulatát a szerző a német támadás híre nyomán elrendelt csehszlovákiai mozgósítás során szerzett tapasztalatai alapján érzékelteti.

A masaryki „keleti-svájci" ábrándokat és a „mindent vissza" jelszó jegyében a realitásokkal nem számoló magyar irredenta álmait egyaránt szertefoszlató bécsi döntés nyomán a felszínen boldog békeidőknek tűnő korszakot a gyűlölködés és gyilok évei váltották fel. Az emlékirat a küzdelmes pozsonyi pályakezdés természet- és környezetrajzán keresztül érzékletes, arányaiban hiteles képet nyújt a csehszlovákiai magyarság első korszakáról, e korszak szellemi életének mindmáig feldolgozatlan sokszínűségéről. Legfőbb magyarázata ennek az lehet, hogy Kovács Endre pályakezdő próbálkozásai során közvetlenül is átélhette a pozsonyi átalakulásokat. „Nem tartoztam a hivatásos forradalmárok tiszteletre méltó gyér magyar csapatába, jobban vonzott a világ, amelyet még nem ismertem, nem akartam megállni, folytonos keresésben éltem" – írja magáról a szerző (326.), akinek polemikus, ironikus betétekkel fűszerezett visszaemlékezése tanulságos háttérrajzot kínál a korszak kisebbség- és kapcsolattörténeti feltárásához.

Szarka László

DOMBRÁDY LÓRÁND:

A MAGYAR GAZDASÁG ÉS A HADFELSZERELÉS 1938–1944

Akadémiai Kiadó. Budapest 1981. 291 l.

Dombrády Lóránd kitűnő, választott eszközeivel és eredményeivel a modern magyar történetírás átlagteljesítményeit messze meghaladó munkája – amely minden bizonnyal a szerző több éves kutatásainak összefoglalása – már historiográfiai megközelítésében is olyan kérdéseket vethet fel, amelyek a magyar történettudomány egészét illetően kérhetnek válaszokat. Aligha lehet vitás, hogy Dombrády Lóránd a két háború közötti időszak kérdéseivel foglalkozó magyar gazdaságtörténet szintéziseket is produkáló vonulatához monográfiájával olyan értelemben járul hozzá, hogy az általa végzett alapkutatások csupán a külföldi levéltári lehetőségek megragadásával válhatnak esetleg kiegészíthetővé. A Magyarországon található források tekintetében már aligha lehet mélyebbre menni, mint azt a szerző tette könyvében, s hogy ez mégsem válik egy sajátos értelmű információ-exhibicionizmussá, arról elemzései, az összefüggések keresésére irányuló végrehajtott szándéka tanúskodhat.

Dombrády könyvének témaválasztását több szempont is indokolhatta: ezek között nyilván nem elhanyagolhatóan jelentkezett az a felismerés, hogy a két világháború közötti magyar hadsereg történetének megismerését lehetővé tevő töredékes források azokon a területeken kínálják a legtöbb lehetőséget, amelyek a katonapolitikával, a fegyveres erő politikai funkcióval csupán áttételek révén hozhatók kapcsolatba, de amelyek mégis meghatározhatták ezeknek az utóbbiaknak – történetírói szempontból kétségtelenül látványosabban ábrázolható – formálódását.

Csupán hosszú lajstromkészítéssel tudná a recenzens mindazt felsorakoztatni, amiben a szerző a legtágabb értelemben újat hoz: Dombrády folyamatában ábrázolja a győri program születési körülményeit és annak megvalósítását – elemezve azoknak a tényezőknek befolyásoló és érintő hatását, amelyek tárgyi és alanyi oldalról, illetve e kettő bonyolult kapcsolatai révén járultak hozzá az eseménysorok alakításához. Az előbbit illetően plasztikusan ábrázolja a szerző a konjunktúra és az azt követő dekonjunktúra történetét a hadiiparban, míg a szubjektívabb vonatkozások között kap hangot a honvédelmi törvénynek a gazdaság militarizálásában játszott szerepe és az olykor már kettőshatalmi sajátosságokat tükröző ellentétek hatása, amelyek a politikai és katonai vezetést osztották meg. Helyeselni lehet, hogy a szerző ezeket a véleménykülönbségeket nem csupán hatásában, s tárgyalt témájának keretei között vizsgálja, de személyesítéssel – a miniszterelnök és a vezérkar főnökének konfliktusában – közelebb hozza az olvasóhoz. Dombrády Lóránd könyve – úgy tűnik – végérvényesen tisztázta a magyar hadfelszerelés történetét a második világháború időszakában – a repülőgép, a páncél- és gépjárművek, a lövegek és a gyalogsági fegyverek gyártásának folyamatait, a körülményeket és a számszerűségeket. E keretben szól a német hadsereg részére végzett bérmunka problematikájáról, a Németország részére végzett ipari tevékenység kiterjesztéséről, a közös repülőgyártási egyezményről, e program bővítéséről, s arról, hogyan alakult a magyar gazdaság német érdekek szerinti átrendezésének kísérlete 1944. március 19. után. Dombrády kutatási eredményei e területeken a német–magyar kapcsolatok szélesebb körű – a külpolitika és a katonapolitika történetét érintő – vizsgálatai számára is hasznosítható nóvumokkal szolgáltak.

Összefoglalóbb megközelítésben: Dombrády Lóránd a magyar hadigazdaság történetének funkcionális vizsgálatát végezte el – ebből következően nem elégedett meg a tervek és financiális koncepciók, azok genezisének vizsgálatával, de ezeket mindenütt összevetette a megvalósítás konkrétumaival. Példázhatja ezt egyik legfontosabb kutatási eredménye is: „. . . a honvédség részére megszavazott hiteleknek csak 56,5%-át vették igénybe, ami aláhúzza azt . . ., hogy a hadsereg soha nem szenvedett hitel hiányában, a magyar viszonyok következtében azonban e hitelek felhasználása nem volt lehetséges". (230.)

A mű értékeihez kell sorolnunk a szerző megvalósított törekvését, hogy a gazdaságtörténetileg megragadható kérdések kutatását és következményeit szélesebb összefüggésekbe – elsősorban katonapolitikai megközelítésekbe – helyezi, nem feledkezve meg a háborús gazdaságnak sok tekintetben olyan szubjektív elhatározások révén formálódó jellegéről, amely a katonai ihletésű állami beavatkozások révén gazdasági törvényszerűségek hatályát vonta kétségbe.

Dombrády Lóránd könyvét igen jól szerkesztette, a kronológiai és a tematikai megközelítések vegyes alkalmazása művét könnyen áttekinthetővé teszi.

Amikor a recenzens a könyv kapcsán néhány, esetleg kritikainak is tekinthető észrevétel említésére vállalkozik, azt annak előrebocsátásával kívánja megtenni, hogy Dombrády Lóránd könyvét a magyar hadtörténet egy rendkívül fontos kérdésének nemcsak teljességre törekvő, de ezt az igényt meg is valósító megoldásaként kívánja értékelni.

Hiányérzetet kelthet az olvasóban a tárgyalt téma néhány egyetemes történeti, esetleg komparatisztikai vetületének elmaradása. Érdekes lett volna pl. az összevetés a katonai kiadások finanszírozásának német és olasz megvalósításával, amelyhez az előbbit illetően akár a Schacht-emlékirat is adhatott volna némi útjelzőt. (211.)

Kevésbé nyer elemzést a könyvben a tárgyalt problematika olasz relációja, bár ezt némiképpen indokolhatja, hogy e kérdések jelentősebb hatásukban a vizsgált időszakot illetően inkább prelúd jellegűek, s a magyar katonai vezetés német és olasz kapcsolatainak hullámvonalai ellenére is egyre elhanyagolhatóbbakká váltak. Talán terjedelmi okok késztették a szerzőt, hogy lemondjon azoknak az igen értékes információknak elemzéséről, amelyek az olasz és a német repülőgépimport megítéléséhez a magyar katonai vezetés német vagy olasz orientációt valló vagy vallani kényszerülő frakcióit is megjelenítik. (Vö. pl.: HIL VKF. 1939. I. 430.)

E kérdés kapcsán egyébként megfogalmazható az is, hogy a szerző olykor lemondott az előzmények akár mozaikszerű említéséről – árnyaltabbá tehető lett volna pl. Gömbös német politikájának summázata, (8.) de a kívántant várható magatartásának megítélése is a harmincas években (Vö. pl.: HIL VKF 1935. 2. 125509., OL. K. 63. Küm. Pl. 1935. 935–16–5., 1936–16–5.)

Problematikusnak tűnik a szerző véleménye a katonai diktatúra – akár jogi, akár politikai – megítélésének kérdésében. Szól a kormányzó által támogatott katonai vezetésről (37.), nyílt katonai diktatúrára irányuló követelésként említi Werth aktusait (48–49.), jellemzi a Teleki halálát követően keletkezett helyzetet: (71., 213.) a szerző egyes megnyilatkozásai arra utalnak, hogy a katonai vezetés konkrét értelmű politikai szerepvállalásainak figyelemmel kísérése mellett a „sollen"-t olykor „sein"-ként értelmezi. A kérdés egy megközelítési lehetőségéhez különben impulzust adhatott volna a könyv egyik legjobb fejezete, amely a háborús kiadások finanszírozásának módját tárgyalja, nem feledve el a döntési mechanizmus működésének bemutatását, amely e területen egyértelműen mutatja a politikai vezetés meghatározó szerepét.

A szerző igen árnyaltan, katonapolitikai megközelítésben is szólt arról a kettőshatalmat megjelenítő helyzetről, amelynek határait a katonai vezetés állandóan tágítani igyekezett és tágított is, mindez azonban véleményünk szerint még mindig nem közelített ahhoz a modellhez, amely valóban a katonai diktatúra struktúrájáig jutott el 1931-ben, amikor a honvédelmi minisztériumban a vezérkar főnökének javaslatai alapján vezetési értekezlet vitatta meg a karhatalmak kirendelésének, erejének és alkalmazásának újabb szabályozását – olyan helyzetet tételezve fel, amelyben a politikai vezetés az ország területén működésképtelenné válik. (HIL HM 1935. eln. I/a. 3370.) A katonai diktatúra ekkor is csupán egyik variációként fogalmazódott meg, de ugyanakkor más funkcióra szánták – a miniszterelnöki ambíciókkal foglalkozó Gömbös honvédelmi miniszter politikai intrikájához szolgált eszközül.

A katonai diktatúra kérdésének megoldása természetesen nem egy gazdaságtörténeti munka feladata – a szerzőt itt olyan információk késztették véleménymondásra, amelyek e problémánál inkább figyelembe vehetőek, mint meghatározóak.

S végül még két megjegyzés: közvetett választ kap csupán az olvasó arra – egy rövid bevezető fejezet elmaradásának következménye ez –, hogy honnét, milyen helyzetben indult a hadsereg nagyobb arányú fejlesztése, melyek voltak a békeszerződés katonai rendelkezésein elsősorban pénzügyi kényszerből túllépni képtelen magatartás következményei.

A recenzensnek egyébként az a véleménye, hogy inkább esszében, mint gazdaságtörténeti munkában lehetne szólni – a tények ismertetésén túl – a katonai vezetés katasztrófapolitikájának, s különösen annak katonai jellegű prognózisainak motivációiról, amelyek során még a szűkebb értelemben vett katonai ismeretek is olyan deformációkig érkeztek, amelyeknek utolsó állomásai a történettudomány eszközeivel szinte megközelíthetetlennek tűnnek.

Meggyőződésünk: Dombrády Lóránd könyvét a modern történettudomány eszköztárának alkalmazásával adott eredményei miatt – a mai magyar történetírás jelentős alkotásai közé sorolhatjuk.

Vargyai Gyula

LEXIKON ZUR GESCHICHTE DER PARTEIEN IN EUROPA

(Stuttgart, Alfred Kröner Verlag 1981. 890 l.)

AZ EURÓPAI PÁRTOK TÖRTÉNETI LEXIKONA

Az utóbbi három évtizedben jelentősen megnövekedett az érdeklődés a politikai szervezetek alaptípusa, a pártok iránt. Politikai szociológiai és politológiai munkák egész sora elemezte ezen intézményrendszer sajátosságát, fejlődését, típusait. Az egyes országok történetírása is egyre többet foglalkozik a pártok és az országgyűlési választások kérdéseivel. Számtalan pártmonográfia jelent meg, s több kísérlet született egész országok pártfejlődésének összefoglalására: hogy csak a német nyelvterületre utaljunk, kiadták a német és az osztrák pártok programjainak összefoglaló gyűjteményét, s az NDK-ban megjelent D. Fricke szerkesztésében a Die bürgerliche Parteien in Deutschland című történeti pártenciklopédia is. Az összehasonlító pártkutatásokat tartalmazó kötetek mellett megszülettek az első nemzetközi pártenciklopédiák, pártlexikonok is. Ezek azonban elsősorban a ma működő pártokkal foglalkoznak, ha rövid összefoglalóban közlik is a tárgyalt országok pártjainak összefoglaló, vagy a tárgyalt pártok rövid történetét. L. pl. J. Raschke (szerk.): Die politischen Parteien in Westeuropa. Más munkák csak összefoglaló történetet adtak, mint pl. R. Sternberg–B. Vogel (szerk.): Die Wahl der Parlamente. Így a *Frank Wende* által összeállított és szerkesztett kötet a történettudomány kétségtelenül régóta fennálló adósságát törlesztette. A szerkesztő, utalva a pártelméleti kutatások ejtette szerepére, jelzi, hogy a kötettel célkitűzésük minél több információ nyújtása az egyes pártokról, alapvetően hagyományos, individuális történelmi vizsgálattal.

A lexikonba a pártok országok szerint, s azon belül német betűrendben kerültek felsorolásra. Magában a főszövegben is találunk bizonyos utalószavakat, ha egy egy párt több néven is szerepelt. Ha egy párt nem kapott külön címszavakat, akkor a kötet végén levő mutatóban lehet megtalálni. Itt külön sorakoznak országokként a pártok betűrendben német és külön eredeti nevük alapján.

A kötetben, mely 44 elsősorban az NSZK-ban élő történész és politológus műve, 35 európai ország szerepel. A ma létező országokon kívül felvették a listára Észtországot, Horvát-Szlavóniát, Lettországot, Litvániát, Montenegrót és Szerbiát. (A Jugoszlávia címszó alatt az 1918 utáni pártokon kívül külön fejezet foglalkozik Bosznia-Hercegovinával, Dalmáciával, a szlovénekkel és a vajdasági szerbekkel.) Függelékként a szerkesztő ismerteti az Európai Parlamentben működő pártszövetségeket.

Az egyes országokhoz való besorolás alapja a mai országterület; így például a Habsburg-birodalomban működő pártokat a ma fennálló államoknál kell keresni. Ha viszont korábban külön önálló állam létezett, mint a fent említetteknél, akkor külön ország címszó alá sorolták be a pártokat. Így a dualizmuskori magyar képviselőház nemzetiségi pártjai Csehszlovákiában, Jugoszláviában (a speciális vajdasági részben), illetve Romániában találhatóak. Nem teljesen magyarázható kivétel ezen földrajzi besorolás alól az 1940-ben alakított Erdélyi Párt, mely Magyarországhoz került, annak ellenére, hogy bár budapesti alakítású, egyértelműen a mai Románia területén szervezkedett.

Az egyes országok összefoglalói általános adatokat tartalmaznak a pártfejlődés egészéről, a pártkutatás állásáról, a párt és kormányzati rendszerekről. Terjedelmüket ugyanúgy, mint az egyes címszavakét, alapvetően a rendelkezésre álló adatok mennyisége és a megértés szükségessége határozza meg, s nem a jelentőség. Így egy egy kisebb ország pártrendszeréről hosszabb bevezető található, mint a viszonylag jól ismert s jól áttekinthető angol pártrendszerről. Ez alól a német fejlődés a kivétel, amely a kiadvány német nyelve miatt vállaltan részletesebb, mint a többi címszó.

Pártként a kiadvány szervezői alapvetően olyan szervezeteket értenek, amelyek választásokon vesznek részt, s egy-egy ország központi képviseleti intézményében képviselethez jutnak. Természetesen az általános irányelvek módosulnak az egyes országok speciális körülményei folytán.

Az egyes címszavak belső struktúrája a következő: német név, hivatalos rövidítés, eredeti név, rövid jellemzés, a párt megalakítása, programja, szervezete, sajtója. Ezután röviden összefoglalva a párt története. A címszavakat a pártra vonatkozó legfontosabb és legújabb irodalom zárja. A struktúrától is van bizonyos eltérés, a speciális jellegzetességeknek és a kutatás mai helyzetének megfelelően. Hangsúlyoznunk kell, hogy a lexikon készítői a címszavak kialakításában nagyon erős súlyt fektettek a folyamatosságra, s a pártok nagy része az utolsó, esetleg a ma funkcionáló neve alatt szerepel a munkában, s a korábbi pártnevek a mutatóban találhatóak meg. Ezen összevonások jellemzésére:

Magyarországnál a mutatóban 143 pártnév (pártnévvariáns) szerepel, s ugyanakkor a Magyarország címszó alatt 47 párttal találkozunk.

A magyar címszavakat *Adalbert Tóth* írta, s az említett 47 címszóba valóban valamennyi jelentősebb magyarországi párt belekerült. Amennyiben a pártokat (a címszavakat) korszakolni lehet, úgy 22 címszó 1918 előtti, 20 alapvetően a két világháború közötti, míg 5 1945 utáni. Az alapvető jelző arra utal, hogy bizonyos pártok, többek közt a szociáldemokrata párt, vagy az MSZMP címszó alatt szereplő kommunista mozgalom nyilvánvalóan több korszakot fognak át. Ezen a magyar történelem szempontjából lényeges címszavakhoz járulnak, mint említettük, a szomszéd országoknál szereplő dualizmuskori nemzetiségi pártok és a két világháború közötti magyar kisebbségi pártok címszavai.

Tóth előszavában elsősorban választójogi szempontból kíséri végig Magyarország történetének alakulását a reformkor utolsó évétől egészen az 1967-es választásig. Az alapvető köztörténeti adatok a továbbiakban – dicséretes szűkszavúsággal – elsősorban a mindenkori kormánypárt történeténél találhatóak, s a többi címszavak csak utalnak ezekre. Ezzel a módszerrel sikerült a szerzőnek a rendelkezésére álló, természetesen szűk terjedelmen belül áttekinthető képet adnia a tárgyalt magyar pártok történetéről. Azonban, valószínűleg éppen a szűk terjedelem következtében, sokszor nem jutott hely az egyes pártok meghirdetett – igen lényeges – programjainak ismertetése után a párt tényleges célkitűzéseinek elemzésére. Ugyanebből a forrásból fakadhat az a probléma is, hogy a magyarországi pártoknál igen gyakori frakcióharcok, ellentétek esetén nem minden esetben nyilvánvaló az ellentétek forrása.

A magyar rész speciálisan érdekes fejezete a függetlenségi és 48-as pártokat összefoglaló kozjogi ellenzék címszó. Ez a lexikonban bevett gyakorlattól eltérően, éppen az egymás mellett működő frakciók nagy száma miatt nem az utolsó pártnévnél szerepel. *Veliky János* – a kötet egyetlen szocialista országbeli közreműködője – szakmai biztonsággal fogja össze e politikai tendencia valóban szerteágazó szálait, talán csak a társadalmi programbeli heterogenitás szenved egy kicsit csorbát a kényszerű összefoglalás következtében, mely a szélsőbaltól egészen a Monarchia összeomlásáig kíséri végig a függetlenségiek történetét. A lexikon egész struktúrájából következik, hogy e címszó utalásszerűen a Lovászy–Batthyány-féle Függetlenségi és 48-as pártig, sőt az ezt követő Kossuth-párton keresztül egészen 1947-ig elmegy.

Elmondhatjuk, hogy az európai pártok történetének ezen első, lexikonszerű összefoglalása egyik legfontosabb kézikönyve lehet a 19. és a 20. század iránt érdeklődőknek, s még a történészeknek is. Sajnálattal kell ugyanakkor megállapítanunk, hogy hazai történetírásunk mind ez idáig nem készített a magyarországi pártokról, még egy olyan méretű összefoglalást sem, amely felvehetné a versenyt az ismertetett kötetben szereplő Magyarország címszóval.

Szabó Dániel

SOMLYAI MAGDA.

TÖRTÉNELEMFORMÁLÓ HÉTKÖZNAPOK
JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK VÁRMEGYÉBEN

(Szolnok megyei levéltár kiadása) 1981. 75; 94; 501.

Somlyai Magda pályakezdése óta elkötelezett kutatója a felszabadulás közvetlen pillanatairól s az utána következő évekről való forrásanyagnak. Ebből is különösen a mindennapok eseményei érdeklik s a néptömegek tettei, akik falvakban, városokban – az ország egészében – az élet újrakezdésének igazi hősei voltak. Több mint egy évtizede 1970-ben Somlyai Magda és Karsai Elek szerkesztésében jelent meg „Sorsforduló" címmel az a kétkötetes dokumentumgyűjtemény, amely – levéltárosok kiterjedt hálózatának segítségével – feltárta a felszabadulás legalapvetőbb dokumentumait. Ez a kiadvány nemcsak az olvasókhoz juttatta el a kor dokumentumainak legfontosabbjait, legjellemzőbbjeit, de Somlyait is segítette problémalátása elmélyítésében, s egy szintézis megteremtésének közvetlen közelébe vitte.

„Történelemformáló hétköznapok" című új könyve egyetlen megyéről ad keresztmetszetet, sőt, többet ennél: modellt az országos szintű feldolgozáshoz. Miért éppen Szolnok megyével foglalkozik új munkájában a szerző – kérdezheti az olvasó. Ez a megye – írja Somlyai – a fokozott érdeklődés és a történeti források gazdagsága révén kitűnő terep a problémakör vizsgálatához.

A népi demokratikus átalakulás kezdetei című nagyobb összefoglaló rész az 1944 szeptembere és 1945 májusa közötti eseményeket tárja fel a háború utolsó napjaitól („Front alatt, front mögött") az Ideiglenes Nemzetgyűlés első üléséig. Tanulmányát a szerző annak a nagyarányú menekülésnek a bemutatásával kezdi, amely az ország elsőként felszabadított megyéire általában jellemző volt. A menekülés tényét mindenekelőtt az ellenforradalmi propaganda hatásának és a front által teremtett helyzettől való félelemnek tulajdonítja. Míg a kifejezetten reakciós beállítottságú vezető tisztviselők és a kevés „ingatag" elem elmenekült (ez utóbbiak közül később sokan visszatértek), a baloldali érzelmű lakosság helybenmaradása végül is jó lehetőséget teremtett a demokratikus kezdeményezések gyors érvényesüléséhez. Az egyes témákon belül (közbiztonság, közmunkák, termelés, egészségügy, oktatás) szoros kronológiai rendben tárgyalt események tükrözik az élet normális újraindulásának minden döntő mozzanatát. A szerző sok konkrét példával szemlélteti, hogy miként mozgott az ügyintézés (főként a frontvonal közelségétől függően) „a majdnem katonai közigazgatás és a majdnem polgári ügyintézés" két végelete között. A Vörös Hadsereg helyi parancsnokságai ugyanis a nemzetközi jog által biztosított katonai közigazgatás bevezetése helyett az élet normalizálását a helyi demokratikus érzelmű lakosságtól várták. Szolnok megyében a közigazgatási hatóságok újjászervezése a legelső tevékenységek sorába tartozott. A tömegek aktív részvétele a mindennapok formálásában az országnak ezen a területén erőteljesebben érvényesült, mint másutt. Az elmenekült tisztviselők helyét egyszerű, sokszor tanulatlan emberek látták el, akiknek „osztályérzéke" azonban kitűnően működött, akik képesek voltak forradalmi módon gondolkodni és cselekedni – ezt a szerző példákkal tanúsítja. Bár több helyen „csupán" a Vörös Hadsereg kívánságait teljesítették, mindenesetre ők voltak azok, akik a népi forradalmi átalakulás alapjait kimunkálták.

Somlyai Magda a megyei átalakulás eseményeit vizsgálja, de a következtetéseket az egész ország forrásanyagának ismeretében vonja le. Egy-egy jelentős elvi kérdésnél így tudja kijelölni azt, ami a megyében sajátos, illetve ami az ország egészétől eltérően jelentkezik. Míg más megyékben a felszabadulást követően azonnal népi bizottságok, nemzeti bizottságok alakultak, Szolnok megyében ilyenek nem jöttek létre. Ennek okát a szerző abban találja, hogy itt a pártok, mindenekelőtt a Kommunista Párt gyors megalakulása megfelelő számú demokratikus beállítottságú és cselekvőkész embert biztosított, akik a közeletbe bekapcsolódó más pártállásúakkal együtt látták el a politikai és társadalmi feladatokat az Ideiglenes Kormány megalakulásáig.

A tanulmány második részének összefoglaló címe: *A központi hatalom és a helyi törekvések ötvöződéséből megszületik az új rend.* A szerző az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása utáni helyzetben részint a korábban vizsgált kérdéseket veszi sorra, részint pedig azokat a problémákat, amelyek a kormány rendeletei értelmében új feladatokként jelentkeztek. (Pártok, Nemzeti Bizottságok, önkormányzati testületek, közhivatalnokok politikai igazolása, rendőrség létrejötte). Az alkotó energia áradásának, az emberi helytállásnak sok példája tárult fel itt; mindez történelmi fejlődésünk döntő tényezője volt a háború befejezését követő időszakban. A tanulmánynak ez a része annak a problémának a vizsgálatával zárul, hogy milyen történelmi, társadalmi tényezők hatására szorultak vissza a spontán helyi kezdeményezések, illetve, hogy ezeknek egy része milyen módon nyert tevékenységi területet a földreform megvalósításában.

A földreform törvény születéséről, végrehajtásáról, a föld megvédéséről szól a könyv nagyobbik fele. „Élő ember mitőlünk földet vissza nem vesz!" – lehetne a mottója a tanulmány e részének. Itt az előző fejezetekhez mérten még részletesebben tér ki a szerző általános érvényű forrásokra, mindenekelőtt az egész országra jellemző politikai háttér reális megvilágítása érdekében. A Szolnok megyeiek már a rendelet megszületése előtt, a pártok e kérdés körül kibontakozott vitáiban deputációkkal adtak hangot kívánságaiknak. A földosztás során abban nyilvánult meg a szegényparaszti radikalizmus, hogy olyan birtoktesteket is felosztottak, amelyeknél a törvény már megállít parancsolt volna. Ezt a magatartást meggyőzően vezeti le a szerző a történeti múltból (redemptusok, irredemptusok). Külön figyelmet szentel annak is, hogy esetenként hogyan segítették a paraszti radikalizmust – a földosztásban – a Vörös Hadsereg helyi parancsnokságai. A föld megvédése körüli harcokkal külön fejezethen foglalkozik.

A hazai és a nemzetközi viszonyok, valamint a helyi körülmények összefüggésében vizsgálja azokat a tényezőket, amelyek a szegényparasztok állhatatossága mellett hozzájárultak ahhoz, hogy a számos visszaperlő eljárás ellenére végül is a kiosztott földek az új tulajdonosok birtokában maradjanak. Illetően mutatja be, hogy ebben a küzdelemben a szegényparasztok radikalizmusa hogyan találkozott a népi demokratikus rend központi vezető erőinek törekvéseivel, s hogyan kerültek szinkronba az alulról jövő kezdeményezések a központi irányelvekkel és intézkedésekkel. A könyv befejező részében a szövetkezeti kezdeményezések első lépéseiről ad – már egy következő szakaszba átívelő - képet.

Az értékes tanulmányt jól egészíti ki a korabeli eredeti dokumentumokból közölt válogatás.

M. Kondor Viktória

MICHAL BARNOVSKÝ:

SOCIÁLNE TRIEDY A REVOLUČNÉ PREMENY NA SLOVENSKU V ROKOCH 1944–1948

Bratislava 1978. 227 l.

(Társadalmi osztályok és forradalmi változások Szlovákiában 1944–1948 között)

A szóban forgó korszakot tárgyaló újabb szlovák történeti irodalom egyik kétségkívül legértékesebb terméke Michal Barnovský könyve. A korabeli szlovák társadalom osztályszerkezetének a forradalmi átalakulás szempontjából releváns mennyiségi és minőségi változásait, az egyes osztályok, rétegek politikai magatartását elemző monográfia a fogalmak tisztázásából, meghatározásából – az egyes osztályok minőségi és mennyiségi jellemzői felsorolásából – összeállított társadalmi tabló alapján a munkásosztály, a parasztság, a középosztály, az értelmiség és a burzsoázia politikai állásfoglalásának, magatartásának elsősorban gazdasági, anyagi és társadalmi – okait, valamint feltételeit vizsgálja meg közelebbről. A fogalmilag tisztázott kategóriákra átigazított, kiterjedt statisztikai előmunkálatokon alapuló „összkép" és az osztályokat bemutató „közelképek" dinamikus jellegét a fontosabb mutatók idő- és térbeli viszonyítása biztosítja, nevezetesen az 1930-as csehszlovákiai, az 1940. és 1946. évi szlovákiai, valamint az 1947. évi csehországi népszámlálások, összeírások adatainak összehasonlítása.

A tabló megrajzolását a kereső szlovák lakosság társadalmi rétegzettségének alakulásával indítja. (Az 1930-as népszámlálás szerint az országrész lakosságának 27%-át kitevő kisebbségek foglalkozási arányszámait – a háború utáni nemzetiségi adatok használhatatlanságára hivatkozva – csak az 1930. évi adatokkal jelzi.) Barnovský részelemzéseiben azonnal felfedezhetjük, hogy nem hagyja magát elragadtatni az egyébként nagalmasan kezelt statisztikai adathalmaztól. Az egyes osztályok belső sajátosságainak magyarázatába a szociológiai-történeti háttér statisztikailag nem rögzíthető elemei is belekerültek. Így például a gyáripari munkásságnak – az országrész fokozatosan fellendülő iparosítása ellenére – alacsony szinten maradó arányszámát a háború utáni dekonjunktúrára, a munkásság paraszti származásának visszahúzó erejére és a szlovákiai iparfejlődés történeti sajátosságaira való utalások teszik érthetővé.

A középosztály statisztikai meghatározásának mindig is hálátlan feladatát Barnovský a földtulajdon nagyságának (2–10 ha) a foglalkoztatottak számának (0–5 fő) mutatói alapján oldja meg, s az osztályba tartozók számát – az értelmiséggel együtt – 425 ezer főben jelöli meg. A középosztály 1930–1946 közti mennyiségi fejlődésében egyedül az értelmiség közel 60%-os növekedése a szembetűnő, amit az ún. szlovák állam idején nagyvonalúan kialakított államapparátus, részben pedig a szlovák pedagógusok, műszaki értelmiségiek számának gyors növekedése magyaráz.

A szlovák burzsoázia száma alaposan megcsappant: az 1930. évi 36 602 személy helyett 1946-ban számuk Barnovsky számítása szerint 22 835 fő volt – családi hozzátartozók nélkül. A vállalkozói rétegnél még ennél is nagyobb mérvű volt a csökkenés: 15 586-ról hozzávetőleg 8 ezerre fogyatkozott az idesorolható tőkések száma.

A részletesen meghatározott osztályok, rétegek politikai magatartásának, belső politikai indítékainak vizsgálata Barnovskýnál minden esetben a politikai hatalomban való részesedés, a politikai hatalomhoz való viszony, illetve az osztályok gazdasági-anyagi helyzetének párhuzamos elemzésén alapul. Rendkívüli szerepének megfelelően a szerző behatóan vizsgálja a munkásosztály politikai aktivizálódásának eléréséhez szükséges feltételek alakulásának kérdéskörét. Konstatálva a munkások anyagi helyzetének gyors ütemű javításával elérhető érdekeltségnövekedést, elemzésének állandó kellékévé avatja a társadalompolitikai intézkedések hátterének, következményeinek rendszeres feltárását. Ezen a ponton kapcsolja be magyarázatába a pártpolitikai harcok elemzését. A háború idején szervezetileg önállósult Szlovák Kommunista Párt és – a magyarországi Kisgazdapárthoz hasonlóan, bár kissé más körülmények közt gyűjtőpárttá fejlődött – Szlovák Demokrata Párt minden egyes osztályért és rétegért rendkívül éles küzdelmet folytatott. A bér- és árpolitika, a földreform és államosítás, az ellátás biztosítása és a háborús károk helyreállítása számos alkalmat kínáltak az érdekellentétek elmélyítésére, ennek kiaknázására. Barnovský, módszertani alapelvéhez ragaszkodva, a politikai küzdelem kiéleződésének táptalajául szolgáló áratánytalanságokat, a bérpolitikai erőfeszítések ellenére (1946-ban a termelési érték 22,3%-át fizették ki bérként) gyorsan romló közellátást, illetve ezek okai közt a feketepiac befolyását, a spekuláció terjedését, a csehországinál szigorúbb felvásárlási rendszer ellentmondásait részletesen – az osztályok politikai magatartását meghatározó életkörülmények alaptényezőiként – analizálja.

Ezek, továbbá a termelőeszközökhöz való viszonyok különbözőségei, a polgári ideológiai áramlatok hatása és más tényezők felerősítették az osztályokon belüli partikuláris érdekeket, ami ugyancsak növelte a harc hevességét. Itt érdemes megjegyeznünk, hogy Barnovský a földreform, ill. – az eredeti csehszlovák elképzelések szerint nem rendezhető magyar kérdés miatt a csehországinál jóval kisebb hatásfokúnak bizonyuló – szlovákiai agrárpolitika kapcsán mint a legszélesebb társadalmi háttérrel rendelkező káros eszmei áramlatot, a szlovák társadalom minden rétegét érintő magyarellenességet említi, vitába szállva így a „hontalanság éveit" tárgyaló szlovák és magyar irodalom korábbi – ezzel ellentétes – megállapításaival. Ennek okát az antifasiszta légkörben, valamint a magyar–szlovák ellentétek történelmi gyökereiben jelöli meg. Hangsúlyozza, hogy a magyarellenesség elsősorban a nem munkás rétegekben talált visszhangra, jóllehet a Demokrata Párt kezdetben mérsékeltebb magatartást nyilvánított a magyar földbirtokkal szemben, mint a kommunisták.

A szlovák parasztság politikai magatartásának alakulása Barnovský szerint alapjában a földreform kimenetelétől függött. Ennek első szakasza azonban a magyarok kitelepítésének elmaradása és a szlovák kollaboránsok folottébb enyhe elbírálása miatt távolról sem hozott a csehországihoz hasonló eredményeket. (51 618 elkobzásra ítélt birtok tulajdonosa között csupán 326 „csehszlovák" akadt.) Így a parasztságért folytatott politikai küzdelemben a két párt közül egyik sem jutott eleve nagyobb előnyhöz, sőt a végkifejlet tanúsága is alátámasztja a szerzőnek azt a megállapítását, amely szerint az agrárpolitikában aktívabb szerepet vállaló párt (1947-ig agrárpolitikai vonalon a Demokrata Párt kezében voltak a fontosabb pozíciók) majdhogynem törvényszerűen vesztett befolyásából rövid időn belül a parasztság tömegeinél.

Mindehhez hozzájárult még a mezőgazdaság csehországinál jóval alacsonyabb termelékenysége, a termelői, felvásárlási és fogyasztói árak, valamint az élelmiszerek és az iparcikkek árai közt kialakult jelentős eltérések, ami együttesen a parasztság adott keretek közt kilátástalanul alacsony életszínvonalát okozta. Ennek felszámolásához, illetve javításához 1948 után – nem a legkedvezőbb feltételek között – a szövetkezetesítés megindításával lehetett hozzáfogni. A parasztság politikai aktivitásának megítélésében – véleményünk szerint – Barnovský minősítése, nuha fenntartásait ő maga is hangsúlyozza, kissé megalapozatlanul rózsaszínűre sikeredett, hiszen a paraszti tömegek politikai passzivitása a későbbi korszak adminisztratív irányítási módszereinek ugyan kedvezett, de egyúttal számos belső feszültség is származott belőle.

A csehszlovákiai kormánykoalíció két szlovákiai pártja közti versenyfutás a középosztály, azon belül kiváltképp az értelmiség politikai állásfoglalásának befolyásolásáért volt talán a legnyíltabb és legélesebb. Barnovský szerint a kis- és középtermelők az átmeneti évek végére a kommunista párt taktikus programja hatására javarészt szimpatizáns vagy semleges magatartást mutattak. Az értelmiségről, igaz, jóval nagyobb nehézségek és fenntartások árán, ugyanez mondható el. A szerző is hangsúlyozza, hogy a forradalmi változások értelmiségi táborának gyors ütemű kiszélesítését megnehezítette a két háború közöttinél alacsonyabb életstandard, továbbá az a tény, hogy az aktív

értelmiség, amelynek közel háromotöde az ún. szlovák állam intézményeiben nyert képesítést, igen érzékenyen reagált a szlovák nemzeti célok – a szlovák nemzeti önállóság elismerésének és államjogi biztosításának kérdése – körül támadt bizonytalanságokra. (Az értelmiség jellemzése során érdekes adatot idéz Barnovský a háború alatti tevékenység miatt elítélt - javarészt értelmiségi – 8055 személyről; közülük 4785 személyt ítéltek szabadságvesztésre. Az összes elítéltből csupán 2295, a szabadságukat vesztők közül pedig 1353 volt szlovák nemzetiségű, a maradék háromnegyed a lakosság egynegyedét kitevő német, s főként a magyar kisebbség soraiból került ki.)

A szlovák burzsoázia forradalmi változásokhoz való viszonyának szentelt fejezet az államosítás, a föld- és pénzreform következményeinek feltárása alapján vizsgálja az osztály gazdasági és politikai pozícióit. A változások lassításának, elnapolásának és korlátozásának szándéka rövid időn belül egységesítette az osztály fasiszta uralom idején kompromittálódott vagy idejében megtért „alibista" és – a legtöbbször anyagi érdekei miatt – az ellenálláshoz csatlakozott különböző polgári csoportjait. A Demokrata Párt hovatovább az egész osztály szószólójaként lépett fel. Barnovský külön elemzi a szlovák állam idején előtérbe került politikai klerikalizmus újbóli jelentkezésének körülményeit, melyek közül legfontosabbnak s együttal legveszélyesebbnek a forradalmi jellegű tömeg-megmozdulások eliminálására mozgósítható rétegek Demokrata Párt számára való megnyerésének szándékát látja.

A történeti szociológiai elemzés hátterében Barnovský, könyve utolsó fejezetében, a politikai pártok és a társadalmi osztályok kapcsolatának legfőbb jellemzőit próbálja felvázolni, s ezt veti egybe a kor eseménytörténetének fontosabb mozzanataival. A háború befejezése után taktikai meggondolásokból létrehozott további két szlovákiai párt által lényegesen nem befolyásolt kétpártrendszer működésének vázlatát a kommunista és demokrata párt tagságának elemzése követi. A két tömegpárt közül a Demokrata Pártot programja alapján szociálreformista, társadalmi összetétele alapján paraszti túlsúlyú kispolgári, politikáját tekintve burzsoá, ideológiai vonatkozásban pedig agrárius, majd agrárméppárti alakulatként értékeli. A szerző a pártot nem világnézeti alapokról bírálja, hanem politikai és taktikai tevékenysége alapján. Szerinte egyfajta társutas koncepció jobban megfelelt volna a demokrata párti tagság többségének, minthogy jelentősen csökkenthette volna a szlovák társadalom számottevő réteget az átmenet során ért megrázkódtatásokat, „könnyebbé és egyszerűbbé tehette volna számukra a szocialista változások küszöbére vezető utat". (191.)

A SzlKP vonatkozásában az 1945-ben 200 ezerre való felfutást követő ingadozás a párt társadalmi hátterét bemutató elemzés kiinduló pontja. És bár az ingadozások okai közt a parasztság és értelmiség nem egyöntetű magatartása is szerepel, a párttagság rétegződésében lényeges kedvezőtlen változások nem mutathatók ki: a munkásság 60–70%-ban részesedett, a parasztság jelentős erőfeszítések ellenére 1948 februárjában is csupán 19,7%-ot ért el, az értelmiség viszont a kezdeti ingadozás után 6,7%-ról három év alatt 11,2%-ig jutott.

Fontos megállapítása a szerzőnek, hogy a két párt gyakorlati céljainak – a Nemzeti Front keretében a kormányprogramhoz való ajánlatos igazodással magyarázható – csekély eltérései folytán a politikai és elméleti eltérések javarészt a demokrácia eltérő értelmezésének és gyakorlatának kérdése körül éleződtek ki. A kommunista párt programjában Barnovský a leglényegesebb változásként az össznépi és nemzeti szempontok felerősödését említi, amit a párt megváltozott szerepét és helyét figyelembe véve törvényszerűnek tart.

A két párt társadalmi rétegződésére az a tény is hatott, hogy az ukránokon kívül gyakorlatilag a nemzetiségek sem a demokrata, sem pedig a kommunista pártba nem nyerhettek felvételt, illetve túlnyomó többségüket kizárták. 1946 októberében a SzlKP tagjai közt 150 079 szlovák, 334 cseh, 8437 ukrán, 514 magyar, 318 német és 98 más nemzetiségű személy volt. (206.) Ez különösen a kommunista párt esetében jelentett komoly változást, mert hiszen a két háború között épp a magyar kisebbség képviseltette magát a legnagyobb arányban.

A szerző ezt a fejezetet az 1946. májusi választások eredményeinek ismertetésével zárja. A demokraták a szavazatok 62, a kommunisták pedig 30%-át szerezték meg. Ennek okait Barnovský nem kizárólag a társadalmi rétegződésre visszavezethető tényezőkben látja, ellenkezőleg a demokraták senki által sem várt nagyarányú választási győzelmében az osztály- és gazdasági tényezők mellett számos egyéb mozzanat (életkor, vallási meggyőződés, nemzetiség, politikai múlt) is közrejátszott. – Az ukránok többsége pl. a kommunistákra szavazott.

Mint ahogy azt a zárszó is hangsúlyozza, a szlovákiai változások a csehországitól elsősorban a fejlődés ütemében különböztek. A társadalmi osztályok, rétegek gazdasági, politikai érdekei állandósulatlan, épp ezért dinamikus kombinációinak feltárása nem tekinthető lezártnak.

Barnovský érdeme nagyobb annál, mint ahogy azt a vállalkozás szlovák vonatkozásban kétségkívül úttörő jellege alapján gondolhatnók. A tárgyalt jelenségek kapcsán fel-felsejlő magyarországi és kelet-közép-európai párhuzamok a munka számára szélesebb keretek, egy majdani közös vállalkozás előtanulmányai közt jelölnek ki fontos helyet.

Szarka László

A REJTŐZKÖDŐK BAJNOKA: HARMINCNYOLC ÉV

Köztársaságiak bujdosása Franco-Spanyolországban

JESUS TORBADO–MANUEL LEGUINECHE:

A REJTEKHELY

Európa Kiadó, Budapest. 1981. 569 l.

1981-ben jelentette meg az Európa Kiadó Xantus Judit fordításában Jesus Torbado – Manuel Leguineche: „A rejtekhely" című munkáját. 18 bujkáló története ez – egy kivételével valamennyi antifasiszta rejtőző, 31 fényképpel és irat-fakszimilével. A Franco-Spanyolországban –, szerzők a bevezetőben leszögezik, hogy csak „a leghíresebb bujkálók" ún. „vakondokok" történetét idézik fel, a magnóra mondott szövegek alapján – egyikük 38 évig bujdosott a kegyetlen győztesek elől, hatan több, mint 30 évig, hárman húsz és harminc év között, öten tíz és húsz év között és ketten egytől kilenc évig rejtőztek. Aki bujkált 1944-ben, vagy talán korábban Magyarországon, az tudja: milyen iszonyatosan nagy idő ez! A két fiatal spanyol újságíró – mindketten Francóék győzelme után születtek – ezt írják könyvük előszavában: „Amikor 1969-ben belekezdtünk ebbe a vállalkozásba, még egyikünk sem volt harmincéves, ezek az emberek pedig három évtizedet tolóltek el élőhalottként. Akkor nem adhattuk ki a könyvet."

A spanyol polgárháborúnak széles körű a történeti, publicisztikai és emlékiratszerű feldolgozása. Az európai és a világháború ezen előütközetében – Gabriel Jackson amerikai történész számításai szerint – csatatéren elesett 100 000 fő, betegségben, rosszultápláltságban 50 000 ember, bombázás következtében 20 000 ember pusztult el; a köztársasági zónában politikai megtorlás következtében 20 000 ember vesztette életét, a Francóék által a háború alatt kivégzettek száma 200 000 volt, míg ugyanők – győzelmük után – 200 000 embert öltek meg. (A győztes fasiszták olyan szenvtelenül gyilkoltak, mintha csak „férgeket tapostak volna el", idézik a szerzők Jacksont.) A polgárháború alatt tehát mintegy 600 000 ember halt meg, 500 000-nek sikerült átmenekülnie a határon.

A polgárháború után több ezer olyan spanyol rejtőzött hazájában hosszabb-rövidebb ideig, akik külföldre nem tudtak eljutni, s ha feltalálják magukat, halál vár rájuk. Ilyen emberekről szól „A rejtekhely", amely a spanyol polgárháború következményeit mutatja be – elsősorban falusi emberek sorsán keresztül.

A bemutatott bujkálók között érthetően nincsenek fontos politikusok, magas rangú katonák. Ám az egyszerű szavakkal elmondott tények mögül kirajzolódik az a küzdelem, harc, amely súlyos hibákkal, tapasztalatlansággal is terhes volt köztársasági oldalról, amely elbukott ugyan, de mégis – évtizedekkel később kezdi elfoglalni valódi helyét a spanyol nép történetében. Igaz: ellentmondásosan. Picasso Guernica-ja a Pradóhoz tartozó patinás kis palotában, golyóálló üvegfal és éber őrök mögött otthon látható már, de a madridi Calle Mayoron, egy kegytárgyakat árusító üzlet kirakatában jól megfér a fiatal Franco és az agg diktátor képe János Károly mellszobrával. És a Hadtörténeti Múzeumban ma is úgy mutatják be a spanyol polgárháború történetét, ahogy Franco idejében. A kíváncsi utas felfedezi a Plaza Mayorra nyíló kis utca sarkán egy sapkásüzlet kirakatában a „sapka-

múzeum"-ot, amelynek darabjai között az orosz téllel szemben védekező „kék hadosztály" tagjainak csak a szemét szabadon hagyó kötött sapkája is ott látható. Az Avenida Jose Antoniót ismét Gran Viának hívják, a Avenida Generalissimót pedig Paseo Castellana-nak, de ezek metróállomásainak megvilágított utcai feliratai még változatlanok.

Torbado és Leguineche könyvében sok mindenről olvashatunk: hogyan mentí meg Azana a Prado képeit, és hogyan fogadja Franciaország a menekülő köztársaságiakat (utóbbiról persze bőséges magyar vonatkozású ismereteink vannak, így a Nemzetközi Brigád magyar tagjainak visszaemlékezései a francia internálótáborokról, a rideg, ellenséges bánásmódról).

Harminenyolc évig bujkált Protasio Montalvo „a rejtőzködők bajnoka". Köztársasági falusi bíró volt, szocialista párttag. 1937-ben választották meg bírónak. Működésének első hónapjai alatt kivégeztek a köztársaságiak állítólagos fasisztákat. Protasio majd negyven évvel később is határozottan állítja, hogy semmi köze nem volt ezekhez a gyilkosságokhoz. Fél életét mégis bújva töltötte, nem hitt az amnesztiarendelkezéseknek. Mire napvilágra jött, roncs lett belőle.

A katonaszökevény Antonio Urbina története Svejkre emlékeztet. Franco seregében szolgált öt más riojai földijével. Csomagot kapott, benne hazai vörös bor is volt. Megitták, berúgtak, nekivágtak a hegyeknek, és átmentek Franciaországba. Egy fasiszta őrjárat megkísérelte visszahívni őket, de hiába kiáltoztak utánuk. Toulouse-ban a köztársasági spanyol konzul visszairányította mind a hatukat Port Boun keresztül Barcelonába. Így lett köztársasági katona egy pár üveg bor miatt Antonio Urbina. A maga módján kritikusan figyelte a köztársasági hadsereget. Főként a fegyelmet nem tartotta megfelelőnek. „Mondjuk, odament az ember a hadnagyhoz, oszt ugye annak tisztelettel tartozik, úgy van benne a szabályzatban. Hát odament az ember a hadnagyhoz, oszt' mi a helyzet, elvtárs, hogy legyen ezzel, mi legyen azzal, elvtárs, igyunk egyet, elvtárs, adj egy bagót elvtárs, menj a francba elvtárs . . ." Azután 1939-ben Urbina is visszavonult a francia határ felé. A menekülők, köztük asszonyok, gyerekek . . . „kétségbeesetten vágytak egy ágyra, egy darabka kenyérre, az 'édes Franciaország'-ban. Ez volt a legnagyobb méretű kivándorlás Spanyolország történetében". Antonio Urbina megrázóan mondja el, milyen családdást és újabb szenvedéseket okozott a menekülteknek a hivatalos Franciaország. Hihetetlen megvetéssel bántak velük. Azután visszaszökött Spanyolországba, és felesége bújtatta. Szerzők Urbina története kapcsán (88–111.) sok érdekes és jellemző részletet közölnek a köztársaság bukása utáni közvetlen időszak francia–spanyol „kapcsolatairól".

Francóék győzelme után sokezren elmentek a hegyekbe, beálltak a partizánokhoz. Tovább harcoltak, most már Franco csendőreivel, akik élet-halálra üldözték őket. Sokáig, hosszú évekig tartották magukat. Franco halála után egy évvel és hússz nappal, 1976. december 9-én a rondai hegyekben a csendőrség letartóztatta Pablo Pérez Hidalgót, „az utolsó partizánt", aki több, mint huszonkét évig bujkált. 1949 óta egy tanyán rejtőzött, együtt élve Ana Trujillo Herrerával. Pablo Perez Hidalgo élete egy spanyol kommunista harcos sorsának alakulása. Ő is rávilágít a bajokra: „Ha sikerült volna fegyelmezett köztársasági sereget szervezni, ahogy kellett volna, máshogy alakult volna a háború. De a vezérkarnál nagy volt a fejetlenség, a fejetlenség pedig vesztesség a harcban." (A köztársaságiak vereségének okai közül – tudjuk – az elsődleges nem ez volt.) „39-től 42-ig működtünk a hegyekben, kis, hármas csoportokban. Nem volt megszervezve semmi . . . Az elvtársak először csak arra gondoltak, hogy menekülnek, bármi áron; de mikor kitört a világháború, úgy döntöttünk, hogy harcolni kell. Az volt a feladatunk, hogy csoportokat szervezzünk, és felkészüljünk a Franco-ellenes fegyveres felkelésre." És „őszintén hittük, hogy a spanyol nép egyszer fegyvert fog, és fellázad a diktatúra ellen". Ismerős illúzió: a magyar Tanácsköztársaság leverése után a kommunista emigráció is a hazai nép felkelésére számított.

„Az utolsó partizán" megérte bujkálása végét. Egy volt anarchista barátja jóakaratúlag figyelmezteti „nehogy beleüsse az orrát valamibe", de ő így reagál: „Könnyű ezt mondani annak, akinek semmi köze hozzá! Azelőtt nyakig benne voltam, aztán negyven évig a hegyekben éltem, most meg, hogy eljött az én időm, fogjam be a szám, azt üljek a fenekemen? "

Így vall: „Nem hántam meg semmit, amit tettem. Lázadónak születtem, lázadóként is halok meg. Azt hiszem, igazam volt, nem volt más megoldás." „Az utolsó partizán"-ról szóló rész (498–528) a kötet egyik legérdekesebb darabja.

A „vakondokok" a legkülönfélébb módon rejtőztek el: lakóházukban befalazva; a padláson; tyúkólban; a kertben; erdőn-mezőn; ládában; dülledező viskóban; a ház udvarán levő pad üreges belsejében. Akaraterő, kitartás és – persze a feleség, a közvetlen rokonság óriási segítsége kellett

ahhoz, hogy a „vakondok" a Franco-rendszer egész idejét elbújva töltse és megérje, hogy ismét szabadon élhessen. „Saturnino, a Sánta" közlései (142–231.) a kitartás, akaraterő, tanulnivágyás példátlan példája: „Tanulmányoztam pl. a rádiótechnikát, a tranzisztorokat, a lámpát . . . újságot is olvastam . . ., Meg egypár regényt . . . Jogi könyvet sokat . . . meg filozófiát is. Mindig is érdekelt a mitológia . . . Tanultam és hát főleg gondolkodtam." Miről? A halálról, a túlélésről, a világrészekről, a vallásról, a kábítószerekről, a szerelemről." Naplójába mindent lejegyzett a harmincnégy évről.

A valladolidi Eulogio de Vega, a szenvedélyes könyvolvasó, akinek Cervantes Don Quijoté-ja volt a bibliája, huszonnyolc éves bujkálásának történetét a szerzők részletesen lejegyezték (302–401.) Ez a kötet leghosszabb elbeszélése: a bujkáló és felesége, Julia emlékeznek. Igen, a feleségek: úgyszólván minden visszaemlékezés hősei ők, akik minden szenvedést – saját letartóztatásukat és megkínzatásukat is – elviseltek, de – megmentették férjeiket. Teodomira, Consuelo, Julia, Ana, Antonina magukról, tetteikről, szenvedéseikről tárgyilagosan, szárazon beszélnek. És mellettük sorakoznak az anyák, apák, testvérek, akik évtizedeken keresztül egy cél szolgálatában mindent kibírtak. Pedig ott leselkedtek körülöttük az új, megerősödő fasiszta hatalom hivatalos közegein kívül a denunciánsok, a feljelentők.

Amikor Francóék meghirdették az amnesztiát, sokan nem hittek annak: tovább bujkáltak. A szerzők nem találtak adatokat arra, „ . . . hány spanyolt végeztek ki azok közül, akik jelentkeztek a hatóságoknál, mert hittek egy-egy 69 előtt kiadott általános amnesztiában".

Végül is 1969 után tényleg amnesztiát kaptak, előjöttek rejtekhelyükről. Falu, ország, világ csodálkozott rajtuk, mintha kísértetek lettek volna. Közülük többen rövid idő múlva meghaltak, másokat megfenyegettek a letűnt fasizmussal rokonszenvedők, megint másokat, mint Saturninot, a Sántá-t legalább ötezren keresték fel spanyolok, és külföldiek.

„A rejtekhely" – lenyűgöző dokumentumkötet. Olyan ismeretlen tényeket tár fel a spanyol polgárháborúról és az utána következő évtizedekről, amelyeket eddig a korszakról szóló történeti munkákban nem olvashattunk.

Tihanyi János

SZOMSZÉD IMRE:

EGY VÁROS ÚJJÁSZÜLETÉSE BALASSAGYARMAT 1944–1962

Kiadja Balassagyarmat Város Tanácsa

Balassagyarmat 1981. 288 l.

Magyarország településeinek és tájegységeinek a népi demokratikus korszak egészére kiterjedő, monografikus igényű történeti feldolgozása jobbára még a helytörténészekre váró feladat. Ezen „mulasztás" ma már nem magyarázható egyszerűen és közvetlenül a történelmi távlat hiányával, hanem talán sokkal inkább a helytörténeti kutatás egyoldalú témaválasztásával, illetve azzal hozható összefüggésbe, hogy egészen a legutóbbi esztendőkig váratott magára egy olyan monográfia, amely módszertani vonatkozásban is szinte nélkülözhetetlen segítséget tudott volna nyújtani a helytörténet kutatói számára.

A helytörténetírás fentebbi adósságának törlesztéséhez az elsők között járul hozzá Szomszéd Imre könyve. A nemrégiben napvilágot látott kötet – amely a szerző kandidátusi disszertációján alapul – egyúttal tovább gazdagítja a város és a megye történeti irodalmát. A szerző a település közelmúltját sokoldalúan, a politika-, a gazdaság-, a társadalom-, a kultúrtörténet felől közelíti meg, de sohasem elszigetelten, hanem a történelem sorsfordulóiba ágyazva, mintegy annak függvényét vizsgálja, úgy, hogy a helyi sajátosságok, az országostól, a megyeitől vagy éppen más városokétól eltérő tendenciák mindenütt az előtérben húzódnak és végig nyomon követhetők.

Balassagyarmat – az ország egyik legkisebb hivatalnok-, kereskedő- és iskola-jellegű városa, az első világháború óta határ menti település – nehéz küzdelmek és súlyos áldozatok árán 1944. december 9-én szabadult fel. Pontosan kimutatja a szerző a polgári lakosság szinte zuhanásszerű, a háború idején a megyében sehol nem tapasztalható csökkenését, annak okait és a város anyagi károsodását. Alapos elemzéssel tárja fel azt is, hogy a politikai élet Balassagyarmaton jóval lassabban bontakozott ki, mint például a két héttel később felszabadult Salgótarjánban.

Árnyaltan mutatja be a kötet a város társadalmát, az egyes rétegek anyagi-szociális helyzetének alakulását és politikai tájékozódását, ezzel összefüggésben a pártok politikai és pártszervező tevékenységét, a különböző társadalmi rétegekre gyakorolt befolyásukat, továbbá egymás közötti kapcsolatukat. A kommunista párt a település sajátos fejlődéséből adódóan az országosnál nehezebb körülmények között fogott hozzá célja megvalósításához, az újjáépítéshez, a népi demokratikus hatalom helyi megszilárdításához. A nemzeti bizottság összetételében a koalíciós elv a baloldal szempontjából kevésbé érvényesült, mint általában, mivel a városban a polgári, kispolgári rétegek voltak többségben. 1944–1948 között a demokratikus erők, a baloldal kisebbségben volt, bár ezen belül az aránya fokozatosan javult. A politikai erőviszonyok tisztázásának egyik fontos állomását jelentették Balassagyarmaton is az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások, amelyeken a kisgazdapárt a szavazatok 83,3%-át kapta, míg a kommunista párt 4,4%-ot ért el. A szerző feltárja annak hátterét is, hogy a politikai élet csak a köztársaság kikiáltását követően élénkült meg Balassagyarmaton, elsődlegesen a közigazgatás megtisztításával kapcsolatban – aminek a jelentőségét a település megyeszékhely volta is növelte. Az MKP III. kongresszusa után a kommunista párt politikai tevékenysége a város szinte minden társadalmi rétege irányában (értelmiség, kisiparosok, kiskereskedők, parasztság, ifjúság) fellendült. Az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választásokon a polgári tábor egységesen a vallásos színezetű ellenzéki Demokrata Néppárt mögött sorakozott fel, amely megszerezte a szavazatok 67%-át. Ugyanakkor a kommunista párt 11,7%-os részesedési arányával a korábbiakhoz képest közel megháromszorozta a szavazóinak számát. Így a város további demokratikus fejlődéséhez a kedvező és egyben elengedhetetlen alapot döntően a kommunista párt és a baloldal befolyásának országos, illetve megyei megerősödése szolgáltatta.

A kötetből világosan kitűnik, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának politikájában jelentkező torzulások és hibák a helyi párt és tanácsi szervek tevékenységében is kifejezésre jutottak, sőt az utóbbiak bizonyos mértékben tovább is mélyítették azokat. A szerző egyaránt elemzi a Központi Vezetőség 1953. júniusi határozatának fogadtatását és ellentmondásoktól nem mentes értelmezését. Hasonlóan sokoldalú vizsgálódás mutatja be az ellenforradalom vérteles, de indulatokkal túlfűtött napjait, a nagy türelmet és következetességet igénylő politikai konszolidációt s a szocialista építés kibontakozását.

Szemléletesen kirajzolódik a kötetből Balassagyarmat gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődése is. A város társadalmában és gazdaságában jelentős változást hozott az 1945. évi földosztás, illetve annak végrehajtása. A szerző az agrárátalakulás kifejezetten antikapitalista jellegét emeli ki, mivel az – feudális eredetű nagybirtok híján – „csupán" a középbirtokokat számolhatta fel maradék nélkül, melyek zömmel helyi tőkés tulajdonosok és bérlők kezén voltak.

Balassagyarmat gazdasági és politikai életében is fontos esemény volt a pénzügyi stabilizáció. Számottevő ipar viszont nem lévén a városban, továbbra is megoldásra várt a munkanélküliek foglalkoztatása. A szociális problémákat növelte, hogy a Csehszlovákiából menekült magyar nemzetiségű személyek viszonylag nagy számban kívántak volna letelepedni Balassagyarmaton. A település szerteágazó gondjait szándékozott enyhíteni a kommunista párt átgondolt várospolitikai terve, ami azonban központi támogatás nélkül csak töredékében valósulhatott meg. Balassagyarmat iparának változatlanul alacsony színvonalát bizonyítja például, hogy még az első ötéves terv feszített iparosítása sem hozott itt érdemleges előrelépést. A nagyüzemi szocialista ipartelepítésre csak a harmadik ötéves tervben került sor, akkor vált Balassagyarmat a megye második ipari központjává. Lényegében ugyanebben az időben lett a település a megye szocialista mezőgazdaságának központja is.

Népszámlálási adatokkal gazdagon illusztrálva, az egész korszakra vonatkozóan elemzi a szerző Balassagyarmat népességének alakulását (1949: 10 831 fő; 1970: 13 745 fő), a keresők és eltartottak arányának módosulását, a dolgozók népgazdasági áganként elhelyezkedését (iparban: 1949: 689 fő; 1970: 2439 fő) s nem utolsósorban a felsőfokú diplomával rendelkezők szakma és életkor szerinti megoszlását, amelyek mind hűen jelzik a városban lezajlott történelmi változásokat.

Balassagyarmat nagy utat tett meg, valóban újjászületett. A szocialista építés során néhány év alatt hosszú évtizedek hátrányait küzdötte le.

A könyv érdeme, hogy elsőként foglalkozik egy sajátos magyarországi települési típus (a hivatalnok-, kereskedő- és iskola-jellegű város) felszabadulás utáni történetével. Figyelemre méltó és a szakirodalomban úgyszólván előzmények nélküli abban a vonatkozásban is, hogy – más városokkal történő összevetéssel – betekintést nyújt a szocializmusba való átmenet városgazdálkodásába.

A könyvet jól áttekinthető függelék egészíti ki. A rövidítések és a felhasznált irodalom jegyzéke, a várostörténet fontosabb mozzanatainak időrendi számbavétele és a névmutató az olvasó tájékozódását segítik. A szerző igen nagy mennyiségű forrást, országos, valamint megyei, levéltári és múzeumi anyagot, sajtótermékeket, statisztikai adatokat dolgozott fel.

Nem lett volna érdektelen, ha néhány esetben bővebb felvilágosítást nyújtott volna a kötet. Például azzal kapcsolatban, hogy egyes polgári ellenzéki pártok helyi szervezetei mekkora befolyással rendelkeztek a városban, illetve, hogy a nemzetgyűlési és az országgyűlési választásokon való indulásukat vagy éppen távolmaradásukat milyen helyi, megyei és országos tényezők indokolták. Érdekes lett volna annak a felvillantása is, hogy a város kulturális élete milyen hagyományokra épülve lendült fel az 1960-as években. Ami a kötet jegyzetanyagát illeti, a szerző következetesen használja a szokásos rövidítési formát. De helytörténetről lévén szó, talán érdemes lett volna mérlegelni az egyes utalók konkrétabb és részletesebb megjelölését.

A sok tekintetben úttörő jelentőségű könyvet a kutatók, a tanárok és a diákok, továbbá a korszak iránt érdeklődők egyaránt haszonnal olvashatják. A tartalmában és formájában igényes, jól szerkesztett kötet ékes bizonyítéka annak, hogy a színvonalas helytörténetírás az árnyalt történeti tudást segíti elő minden időszakra, így a népi demokratikus korszakra vonatkozóan is.

Föglein Gizella

STADLER, FRIEDRICH:

VIZUÁLIS JELRENDSZEREK, OTTO NEURATH ÉS A BÉCSI TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI MÚZEUM

A képi szimbólumok ma az emberi kommunikáció általánosan elfogadott és magától értetődő részét képezik. A tudományos és a népszerűsítő irodalom, de a mindennapi élet vizuális információrendszere sem képzelhető el képi jelek nélkül.

A ma használatos vizuális jelrendszerek egyik fő kidolgozója az osztrák Otto Neurath (1882–1945) volt. Életútja hasonló azon a nagy osztrákokéhoz, akiknek pályája szorosan kötődött az első Osztrák Köztársaság politikai fejleményeihez és eszmei örökségéhez.

Közgazdasági tanulmányai után az I. világháború hadi-gazdasági tapasztalatai ébresztették rá a tervgazdaság lehetőségére és fontosságára. Szocializálási elképzeléseit – melyek a politika és gazdaság viszonyának technokrata-szcientista felfogásán alapultak – az Osztrák Szociáldemokrata Párt vezetői nem osztották, s így Neurath a bécsi kommunális politika szférájában igyekezett tudományos és szociális céljait megvalósítani. Megalapította a Társadalmi és Gazdasági Múzeumot, s a munkásfőiskolán tanított.

Társadalmi, szervezői és tudományos tevékenysége nagyfokú teremtőerőről tanúskodik. Az Ernst Mach Egyesület és a neopozitivista Bécsi Kör tagjaként a gazdasági és társadalmi viszonyok újjáalakítására, egy „tudományos világfelfogás" segítségével az iskola és nevelés megújítására s végül egy fizikalisztikai alapokon nyugvó egységes tudomány megteremtésére törekedett. A Bécsi Kör halszámyához tartozva nem kívánta a tudományt és a politikát szétválasztani.

A modern logika által tudományossá tett filozófiában a munkásosztály emancipációjának eszközét látta, bár a fasizmus előretörése miatt egyre szkeptikusabbá vált, s polgári származású értelmiségi osztályharcosból szkeptikus humanista utópistává és liberálissá vált.

Az általa irányított Társadalmi és Gazdasági Múzeum 1925-ben kezdte meg munkáját, s 1937-ig 36 kiállítást rendezett. Fő témái: egészségügy, anya- és gyermekvédelem, szociálpolitika, lakás- és városépítés, békére nevelés.

Kiállítási módszerének alaptétele: a társadalmi és gazdasági tények és összefüggések egyszerű, könnyen felfogható szimbólumokban való ábrázolása. Dolgokat és komplex tartalmakat jelek és szimbólumok képviselnek, ahol ugyanazon jelt alkalmazzák mindig ugyanazon tárgyra.

A képi statisztikák ismeretelméleti hátterét valószínűleg a russelli logikai atomizmus pszichologizálása adja, mivel a képek rendszerének társadalmi tényanyagot kell mennyiségi módon tükröznie. Említendő a machi empiriokriticizmus és a neopozitivizmus is, mivel az ábrázolás nem-dialektikus formája – mint absztrakt szociológiai kategóriák kifejezője – a logikai empirizmus által megkövetelt érzelem nélküli és semleges viszonylatleírásoknak felel meg.

Neurath a képi statisztikákkal a nemzetközi neveléshez kíván segítséget adni. Ez a kozmopolitisztikus-egalitárius attitűd az egységes tudományról alkotott filozófiai elképzelésével függ össze, melyet 1934-től a „Unity of Science"-mozgalomban, már emigránsként próbált megvalósítani. Emancipatorikus műveltségeszményének megfelelően a vizuális nevelésben az élet humanizálásának elengedhetetlen eszközét látta.

(Zeitgeschichte 1979. 11–12. sz. 401–421.)

H. V.

A. JA. GRUNT:

AZ 1917 FEBRUÁRJA ÉS OKTÓBERE KÖZÖTTI OROSZORSZÁGI FORRADALMI HELYZET NÉHÁNY PROBLÉMÁJÁRÓL

Az elmúlt egy-másfél évtizedben a különböző szovjet társadalomtudományok művelői, különösen a történészek sokoldalúan foglalkoztak a kérdéssel. Egyesek elméletileg közelítettek a problémához, mások a konkrét oroszországi forradalmi helyzetek láncolatát elemezték, ismét mások a szubjektív faktor, a társadalomlélektani tényező szerepét állították vizsgálódásaik középpontjába. A legtöbb tanulsággal – cikkünk szerzője szerint – a M. V. Nyecskina által 1957-től vezetett akadémiai munkacsoport mintegy hét kötetben publikált kutatási eredményei jártak. A 19. századi orosz társadalmi, politikai fejlődés alapos elemzésével konkrétan feltárták a forradalmi helyzetek és válságok láncolatát, összefüggéseiket. Sokoldalú, komplex közelítést tartottak célravezetőnek, amelynek során a gazdaságitársadalmi viszonyok és a szociálpszichológia kölcsönhatását dinamizmusában kell bemutatni. Ezt a konklúziót változatlanul időtállónak tekinti Grunt, annak ellenére, hogy az 1960–70-es évek fordulóján, a „Voproszi isztorii KPSzSz" hasábjain lezajlott vitában erősen megoszlottak a vélemények. A maga részéről az 1917-es forradalom rendkívül gazdag irodalmára hivatkozik, amelyen belül minden feldolgozás, monográfia vagy tanulmány érinti a cikkünk címében jelzett problémát. Természetesen nem azonos módon, s ez adja Grunt témaválasztásának aktualitását.

A kutatók többsége 1917 júliusától, ill. augusztus végétől (Kornyilov-lázadás) datálja az átfogó (össznemzeti) forradalmi válságot, miután a forradalom továbbfejlesztésének békés lehetősége lekerült a napirendről. Ezek a szerzők azonban nem fordítanak megfelelő figyelmet a júliust megelőző, ill. a februárt előidéző időszakra, nem mutatják ki a három periódus összefüggéseit és eltéréseit. Több munkában tisztázatlan marad, hogy a forradalmi helyzet nőtt-e ki az átfogó (össznemzeti) válságból, vagy fordítva, azaz a forradalmi helyzet fejlődött össznemzeti válságba. A tisztázást, Grunt szerint, tartalmuk érdemi, disztingvált feltárásával kell kezdeni. Erre újabban több speciális tanulmány szerzője vállalkozott, de vagy periodizációs mérlegkészítésekbe vesztek, vagy a forradalmi válság és a hatalom krízise közötti összefüggés problémájába bonyolódtak, egyértelmű konklúzió nélkül. Szerzőnk úgy véli, hogy a hatalom válsága megelőzte a forradalmi válságot, részét képezte a forradalmi helyzetnek (1917 február), amely 1917 őszére forradalmi válsággá mélyült. Tartalmuk, kölcsönhatásuk elemzését tekinti a kutatás feladatának, ami az orosz történelmi és társadalmi fejlődés sajátosságainak adekvát feltárását igényli. Erre azonban nem tesz kísérletet.

A vitás kérdések tisztázása, álláspontjának argumentálása érdekében a lenini megfogalmazások értelmezéséből indul ki. Előrebocsátja, hogy a kutatók nem egyértelműen interpretálták V. I. Lenin írásait. Sokak szerint a bolsevikok vezére következetlenül használta a forradalmi – válság – helyzet – állapot kifejezéseket. Mások, pl. Avrech azonos értelmű fogalmakként magyarázzák a lenini megfogalmazásokat. Vannak aztán, akik hierarchikus láncolatba fűzik a forradalmi helyzet, a forradalmi válság és a forradalom fogalmait. Elterjedt az a felfogás is, miszerint a forradalmi helyzet az objektív társadalmi feltételek változásainak eredménye, míg a forradalmi válságban a társadalmi lét szubjektív szférája kap meghatározó szerepet. Utalva a sokféle, egymással gyakran ellentétes, de látszólag bizonyított Lenin-interpretációra, Grunt felhívja a figyelmet arra, hogy a klasszikusok szövegeit, megállapításait komplexen, összefüggéseikbe ágyazva kell értelmezni, s csak így szabad bizonyos álláspontok bizonyítékául felhasználni.

Illusztrációként szerzőnk Lenin egyik 1915-ben kelt írását említi, amely a II. Internacionálé válságáról és ennek következményeiről szólt. Az orosz forradalmi szocialisták vezére ebben az írásában pl. a forradalmi helyzet, mint objektív feltétel meglétét emelte ki. Avrech mindezt úgy interpretálta, hogy az objektív feltétel jelenti a forradalmi helyzetet, amelyből a szubjektív szféra aktivizálása révén fejlődik ki a forradalmi válság, a forradalom. Grunt rámutat, hogy Lenin a II. Internacionálé opportunistáival polemizált, s ezért kaptak írásában nagyobb, önálló hangsúlyt az objektív feltételek. A helyes értelmezés az, hogy az objektív és szubjektív faktor egyidejű, bár változó intenzitású jelenléte és működése, a kettő kölcsönhatása eredményezi a forradalmi helyzet – forradalmi válság folyamatát. Sem logikailag, sem kronológiailag nem szabad ezt a folyamatot statikusan felparcellázni. Különösen érvényes ez az 1917. évi oroszországi viszonyokra, ahol nemcsak az igazolódott, hogy a forradalmi válság a forradalom kitörésével nem ért véget, hanem azt is ténynek kell tekintenünk, hogy a februári

forradalom győzelme sem szüntette meg a forradalmi válságot. Elméletileg ezt a kérdést Lenin, a „Baloldalisság, a kommunizmus gyermekbetegsége . . ." c. írásában vetette fel. Konkrét kidolgozása az oroszországi társadalmi, politikai erőviszonyok sajátosságainak feltárásával lehetséges. Megdőlt ugyanis 1917 februárjában a cárizmus, mint a társadalmi érdek- és erőviszonyokkal nem adekvát politikai hatalom, de alapvető társadalmi, politikai problémák maradtak megoldatlanok (béke, föld, kenyér, munka), ami labilissá tette az új hatalom (hatalmak) helyzetét.

Oroszországban tehát 1917 márciusában a forradalom győzelme sem szüntette meg a forradalmi válságot. Ebben döntő szerepet játszott az a körülmény, hogy alapvető társadalmi, politikai problémák maradtak megoldatlanok, és hogy kettőshatalom jött létre. A kibontakozás iránya, a forradalom további sorsa a tömegek aktivitásától függött. Közismert, hogy 1917 történelmi főszereplői az orosz tömegek voltak. Főszereplők tudtak lenni, mert nemcsak tiltakozó, a régi hatalmat ledöntő fellépésre vállalkoztak, hanem konstruktív feladatokat (intézményesült irányító, hatalmi szervek, központok létrehozása – szovjetek, üzemi bizottságok, Vörös Gárda stb.) is el tudtak látni. A tömegeknek ez a szerepvállása – amihez persze bolsevik vezetés kellett – volt a biztosítéka annak, hogy Oroszországban 1917-ben két társadalmi forradalom ment végbe. Mi a magyarázat? Nem csupán az, hogy az orosz polgári demokratikus forradalom a monopolkapitalizmus korában játszódott le. Fontosabbnak kell tekinteni a társadalmi szerkezet torlódottságát, amely döntő előfeltétele volt annak, hogy a cárizmus megdöntése után is fennmaradt a forradalmi helyzet, amely a bolsevikok által vezetett tömegek öntudatos aktivitása következtében átfogó forradalmi válsággá fejlődött, s októberben a szocialista forradalom győzelméhez vezetett.

Az 1917 február–október közötti időszakot tehát alapvetően egységes folyamatnak kell tekinteni, amelynek során mindvégig adott a forradalmi helyzet, s váltakozó intenzitással lobbant forradalmi krízisbe (februárban, áprilisban, júliusban, augusztusban és októberben). Alternatív megoldások lehetőségét villantja fel. Hogy ezek közül melyik realizálódott, abban az objektív faktor mellett a szubjektív tényezőnek is nagy szerep jutott. Tudatosság, szervezettség, határozott cselekvés, a döntő láncszem megragadása.

(Isztorija SzSzSzR, 1981. 6. szám 41–58. l.)

M.

A. I. PODGORNOVA:

A KÖNYVKIADÁS REFORMJA SZOVJET-OROSZORSZÁGBAN 1921–23-ban

A szovjet könyvkiadásügy fejlődésének a kezdetektől nagy jelentőséget tulajdonított a bolsevik vezetés, s ennek megfelelően a kutatás is. A kérdés gazdag irodalma ellenére szerzőnk úgy véli, hogy a cikke témájául választott periódus részletes feltárásával nem elég elmélyülten foglalkoztak a szakemberek. A könyvkiadás állami szabályozása, egységes irányítása, esztétikai-politikai ellenőrzése, orientálása a legfontosabb kérdések, amelyek vizsgálatára vállalkozott. A papír- és nyomdaipar államosítására 1917–19 között hozott rendeletek, ill. végrehajtásuk képezte szerinte az alapját a könyvkiadás állami irányításának. Az első jelentős lépést az Állami Kiadó létrehozása jelentette 1919. május 20-án. A polgárháborús körülmények, a katasztrofális papírhiány (1921-ben az 1913. évi 4 százalékát állították elő) azonban nem tette lehetővé az átfogó, koordinált kiadói politika érvényesítését. Pedig a szovjet vezetés mindvégig tudatában volt általában a könyvkiadás, azon belül a tankönyvek és propagandaanyagok kulturális és politikai jelentőségének. Lenin már azt is fontosnak tartotta, hogy az 50 ezer számon tartott közkönyvtárba legalább 100 ezer példányt juttassanak.

A könyvkiadásügy rendezésére – igaz, súlyos gazdasági helyzetben – a polgárháború befejezését követően, a NEP körülményei között nyílott reális lehetőség. Az 1921 augusztusában kiadott kormányrendeletnek gazdaságpolitikai, kultúrpolitikai és politikai szempontokat kellett összegyeztetnie. Az első követelmény azt jelentette, hogy érvényesítették az áru- és pénzviszonyok következményeit a kiadók, a nyomdák és a kereskedelem vonatkozásában is. Lehetőséget adtak a magánvállalkozásra.

Egyidejűleg azonban tervszerűségre, hatékony szabályozásra törekedtek. Ennek szellemében láttak napvilágot a szovjet kormányzat különböző rendeletei. Az 1921. augusztus 16-i intézkedés a tankönyvkiadást az Állami Kiadó kizárólagos jogává tette. 1922 februárjában hoztak létre önálló tankönyvkiadót, amely tehermentesítette a „Goszizdat"-ot. A tankönyvellátás helyzetét jól érzékelteti, hogy amikor 1922-ben, az 1921. évi 1,4 milliú példánnyal szemben 5,9 milliót adtak ki, akkor is csak egy tankönyv jutott egy tanulóra. Csaknem egyidejűleg (augusztus 18-án) rendelkeztek a könyvkiadással kapcsolatos magánvállalkozások szabályozásáról. Nyomtatni, kiadni, forgalmazni csak az Állami Kiadó engedélyezése alapján lehetett. A szovjet állam kézben tartotta nyersanyagellátásukat, az állami dotációval készített könyvek esetében az árakat is meghatározta. A fentebb említett augusztus 9-i általános rendelkezés konkretizálását jelentette egy szeptember végén hozott intézkedés, amely a termelési költségek érvényesítését írta elő az árosított termékek esetében, ill. könyvjóváírással kaptak könyveket a különböző állami intézmények.

A vizsgált korszakra jellemző, hogy a kormányzati intézkedéseket az Állami Kiadó vidéki (kormányzósági) fiókjainak képviselői külön tanácskozáson véleményezték. A termelési és egyéb költségek számontartását helyeselték, ugyanakkor hangsúlyozták, hogy a könyvkiadást és forgalmazást nem determinálhatják a profit szempontjai. A kulturális forradalom, a politikai agitáció követelményeinek érvényesülniük kell. Ebben a szellemben fogantak a továbbhi intézkedések is. Az iskolák, az agitációs központok és a közkönyvtárak szükségleteit kellett elsősorban kielégíteni. Ezt a célt is szolgálta az 1921. november 28-i rendelet, amely az illetékes helyi szovjetek hatáskörébe adta a könyvkereskedelem ellenőrzését, az elosztásban és forgalmazásban megerősítette az Állami Kiadó, ill. helyi szerveinek szerepét. A könyvkiadás politikai jelentőségét mutatja, hogy a munkás-paraszt felügyelet és a belügyminisztérium is részt vett a vonatkozó rendeletek kidolgozásában, végrehajtásának ellenőrzésében.

A gazdaságossági és a politikai szempontok összeegyeztetése nem volt könnyű feladat. Különösen nem az akkori gazdasági helyzetben. 1922–23 során különböző dotációs alapokat létesítettek, hogy formálisan érvényesüljenek a gazdaságosság követelményei, s ugyanakkor a kultúrpolitika, az agitáció igényeit is ki tudják elégíteni. A tömegtermelés szolgalmazásával szintén a könyvek árait kívánták leszorítani. Ennek ellenére pl. a tankönyveket — dotált nyersanyagok mellett — 30 százalékkal olcsóbban számították, mint az önköltség volt.

A NEP kibontakozásával, szellemének a könyvkiadásra történő kiterjesztésével megnőtt a jelentősége a területen működő magánvállalkozások szabályozásának, ellenőrzésének. Nemcsak a vállalatok létesítését, de termékeiket is szigorúan ellenőrizték. Erre szükség is volt, mert ezen a téren is jelentkeztek a kapitalista restaurációhoz fűzött illúziók. Mindezek ellenére, pl. 1923-ban az állami szervek által kibocsátott tankönyvek 31 százalékát kellett szemléletmód miatt zúzdába adni, 44 százalék igényelt kisebb korrekciót, s csak a fennmaradó hányad felelt meg a szovjet oktatásügy politikai követelményeinek. Ilyen körülmények között érthető, hogy a XI. pártkongresszus határozatot hozott, miszerint minden, a könyvkiadással kapcsolatos üzemhez és intézményhez kommunistákat rendeltek. A magánvállalatokhoz is, amelyeknek száma Péterváron elérte a 87-et, Moszkvában a 337-et (igaz, fele részben tiszavirágéletű vállalkozásokról volt szó), s tőlük származott a megjelent kiadványok egynegyede. 1922–23 során kialakult az Állami Kiadó differenciált szerepköre. Hatóságként és vállalatként egyaránt működött. Kormányzósági szinten is kiépült koordináló, ellenőrző hálózata, amelyben szakemberek mellett pártaktivisták és belügyi alkalmazottak is fontos szerepet kaptak.

(Voproszi isztorii, 1981. 10. szám 46–60. l.) *M.*

MARIA NOWAK-KIELBIKOWA:

LENGYELORSZÁG A BRIT POLITIKÁBAN AZ 1930-AS ÉVEKBEN

A brit politika törekvéseiben a két világháború között nem juttatott önálló szerepet Lengyelországnak. Ha léte egyáltalán felbukkant a szigetország külügyminisztériumának állásfoglalásában, ez csak a közép-európai vagy a német kérdéssel kapcsolatban fordulhatott elő.

A brit diplomácia a két világháború között legfeljebb rövidebb időszakokban élénkült meg Lengyelország iránt, így az I. világháború befejező szakaszában (1917–18), a háború utáni Európa politikai és területi struktúrájának kialakításakor (1919–22) s végül e szerkezet szétmállásakor (1939). Az első szakasz idején a brit politika kétségtelenül pozitív szerepet játszott a modern Lengyelország újjászületésében. E pozitív szerep azonban a második szakaszban visszájára fordult. A brit kormány Közép-Európában olyan határok kialakítását tervezte, amelyek nem válhatnak egy újabb háború okozójává. E tervezett határrendezés azonban figyelmen kívül hagyta Lengyelország érdekeit.

Bár a brit politika aktivitásának harmadik szakasza alig néhány hónapig tartott (1939 március–szeptember), előzményei több évre terjednek. A brit kormány sem tudta elkerülni az állásfoglalást a két világháború közötti folyamatos német–lengyel határvitákban. Neville Chamberlain külügyminiszter – elutasítva a német–lengyel határ garantálásának javaslatát – halogató taktikával az időre akarta bízni e probléma rendezését. Várakozása azonban nem vált be. A harmincas évek elején a német–lengyel viszony hirtelen megromlott. Németország egyre erőteljesebben követelte a határrevíziót, a „lengyel korridor" áttörését s Danzig bekebelezését. A lengyel kormány Londonba küldte Zaleski külügyminisztert, hogy megszerezze Nagy-Britannia támogatását. Zaleski misszója azonban kudarcot vallott. A mindenáron a béke fenntartására törekvő brit politika újra elutasította a határokat garantáló „keleti Locarno" egyezmény megkötését, sőt ellenkezőleg, azt javasolta a lengyel kormánynak, hogy egyezzen bele a pomerániai határ módosításába s Danzig státusának megváltoztatásába. Szerencsére a német revizionista törekvések a harmincas évek legelején nem voltak eléggé határozottak ahhoz, hogy elérjék e módosításokat. Amikor pedig Hitler hatalomra jutásával a német külpolitika hatékonysága is erősödni kezdett, a nácik agressziv itása végre Londont is ráébresztette, hogy e törekvések veszélyesek lehetnek a Brit Birodalom érdekeire. Angliában ekkor gondoltak először Lengyelország hathatós támogatására.

A gyors fellépést mégis elodázta, hogy 1934. január 26-án Németország és Lengyelország megnemtámadási szerződést kötöttek. Ellentétek így egy időre lekerültek a nemzetközi politika napirendjéről. A politikai együttműködést az sem javította, hogy közben megerősödtek a brit–lengyel gazdasági kapcsolatok. London legfeljebb gazdasági eszközökkel akarta megakadályozni a német behatolást Közép-Európa országaiba. Chamberlain kormányrajutásával Nagy-Britannia fokozatosan visszavonult a tengelyhatalmak előtt. Sorra meghajolt a kész tények előtt, asszisztálása mellett ment végbe az Anschluss és a szudétavidék elfoglalása. A brit politika érdeklődése Lengyelország iránt a csehszlovák válság idején nőtt meg újra. 1939 tavaszának eseményei végre megerősítették a brit külügyminisztérium németellenes köreit. Közép-Európában a brit politika egyetlen szövetséges jelöltje Lengyelország maradt. London tehát végre kinyilvánította, hogy garantálja Lengyelország biztonságát, augusztus 25-én pedig kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött a lengyel kormánnyal. Igaz, amikor Lengyelországot német támadás érte, még nem volt képes tényleges segítséget nyújtani, de szeptember 3-án – két nappal a német agresszió után – hadat üzent Németországnak. E hadüzenet vetett véget a megtorlatlan német agressziónak.

(Acta Poloniae Historica XL. 1979. 97–122.)

B. J.

M. M. LOEWENTHAL:

ROOSEVELT ÉS A KÖZELGŐ HÁBORÚ; AZ USA ÚTKERESÉSE 1937–42

Roosevelt második világháború előtti külpolitikai tevékenységéről már negyven éve folyik a vita; összeesküvő volt-e, aki mindenáron a háborúba akarta taszítani az Egyesült Államokat, vagy a valódi érdekek felismerése alapján a hazai közvélemény álláspontja változásának ütemében megfelelően cselekedett? Egy harmadik válasz is lehetséges, amely az előbbi kettőt sok vonatkozásban tagadja. Roosevelt külpolitikája gyakorlatilag olyan önálló részekből tevődött össze, amelyek között az összefüggést néha még ő maga is tagadta. Az 1937–42 közötti időszak három periódusra osztható. Ezek mindegyikében Roosevelt legalábbis a fő vonalakat tisztán látta, és tudta azt, hogy mit akar elérni és

mut elkerülni. Elképzeléseit, sajnos, a végrehajtásért felelős beosztottaival nem mindig közölte, akik ezért önálló tervezésre kényszerültek. A három szakasz mindegyikében már a kezdeti célok kijelölése problematikus volt, ezeket az események hatására fel kellett adni, és újakat kijelölni. Az elnök és beosztottai között állandó dinamikus feszültség volt, mivel ez utóbbiak alaposabb politikai irányítást akartak kapni, mint amilyenre ő hajlandó volt.

Az első, 1937 októberétől 1940 májusáig tartó időszakot a befolyásolás lehetőségének keresése jellemezte. A fő cél a háború kitörésének megakadályozása volt, kitörését követően pedig az, hogy kedvező kimenetelű korlátozott konfliktus maradjon.

1937-ben újból válságjelenségek mutatkoztak az amerikai gazdasági életben, ezért Roosevelt figyelme – a nemzetközi helyzet alakulása is ezt kívánta – a külföld felé fordult. Az elnök tenni akart valamit, bár pontosan nem tudta, hogy mit. Felmerült egy, a vitás kérdéseket rendezni hivatott nemzetközi konferencia összehívása. A brit és a francia támogatás hiányára hivatkozó C. Hull külügyminiszter ellenkezése miatt azonban végül is nem valósult meg.

Roosevelt 1937 januárjától kezdett foglalkozni a Nagy-Britanniával való szorosabb együttműködés gondolatával; a végső lökést Japán kínai agressziós tevékenysége adta meg. (A japánok decemberben elsüllyesztették a „Panay" amerikai hadihajót.) 1938 elején az amerikai és a brit haditengerészeti vezérkar a Japán elleni háború lehetősége miatt kapcsolatba lépett egymással. Ezzel párhuzamosan – de tőle függetlenül – az amerikai katonai vezetés elkezdte a Japán elleni háború tervének („Orange") korszerűsítését. Az új változat – amelyhez Roosevelt nem adott iránymutatást – az Alaszka–Hawai-szigetek–Panama-csatorna háromszög védelmét irányozta elő, a többit az európai helyzet alakulásától tette függővé.

Az 1938 őszi csehszlovákiai válság kapcsán Roosevelt ismét csak a tárgyalásokat sürgette. Ugyanakkor felismerte, hogy a münchenei egyezmény csak átmeneti jellegű, tehát az USA katonai erejét feltétlenül növelni kell. Az elnök elsősorban nagy, elrettentő légierőt akart.

1939 elején a katonai vezetés – jóval Roosevelt előtt járva – tovább folytatta önálló katonapolitikai tervezését. Fő veszélyként Németországot jelölték meg, attól tartottak, hogy a németek Dakaron keresztül partra szállnak Északkelet-Brazíliában és tovább támadnak a Panama-csatorna irányába. Júniusra elkészült az öt lehetséges stratégiai változatot tartalmazó „Rainbow" terv.

1939 őszén, a háború kitörése előtt Roosevelt nem játszott érdemi szerepet. 1940 februárjában – a „furcsa háború" idején – a nagyobb hadműveletek kibontakozásának megakadályozása céljából Európába küldte S. Welles külügyminiszter-helyettest, főleg Mussolini befolyásolása céljából, ugyanis erősen túlbecsülte európai és a „tengelyen" belüli befolyását. Welles beszámoló jelentésében igen naiv módon úgy vélte, hogy valódi békekezdeményezés csak az Egyesült Államoktól indulhat ki. Az 1940 nyarán bekövetkezett nyugati német támadás sikere új szakasz kezdetét jelentette.

Az 1940 májusától 1941 decemberéig tartó időszakot az alternatívák keresése jellemezte. Az amerikai vezérkar a franciaországi események hatására már május 22-én politikai döntést kért a követendő stratégiára vonatkozóan, a maga részéről a lehetőségekre figyelemmel csak az amerikai földrész védelmét tudta javasolni. Roosevelt nem döntött, de úgy vélekedett, hogy a brit és a francia szövetségesekkel az Atlanti-óceántól keletre aktívan kell együttműködni. A vezérkar a kontinentális védelmet favorizálta, javasolta a katonai termelés erőteljes növelését és a kötelező katonai szolgálat bevezetését. Az elnök Nagy-Britannia kitartásában bízva ebbe nem ment bele. Ugyanakkor igen nehezen járult hozzá ahhoz, hogy különböző támaszpont-jogokért ötven régi torpedóromboló adjanak át a brit haditengerészetnek.

1940 őszén Stark tengernagy, a haditengerészeti vezérkar főnöke fontos memorandumot készített; ebben hatékony támogatást javasolt a Németország ellen küzdő Nagy-Britanniának, amely csak így képes győzni, a Csendes-óceánon védelemre kell berendezkedni. December 8-án Churchill közölte, hogy már nem sokáig tudnak készpénzzel fizetni a vásárolt hadianyagért. Roosevelt már korábban gondolt erre, főle szokatlan gyorsasággal elindította a lend-lease akciót. Ez biztosította, hogy az Egyesült Államok változatlanul kívül maradjon a háborún, de az elnök arra már nem gondolt, hogyan fog a fegyver biztonságosan eljutni Nagy-Britanniába.

1940 végén hozzájárult az amerikai és a brit vezérkar közötti együttműködést kidolgozni hivatott konferencia megtartásához, de változatlanul nem adott politikai alapot a katonai tervezéshez. A konferenciára a britek jól felkészültek, Németország és Japán ellen egyidejűleg folyó hadműveletekkel számoltak, míg az amerikai tervek ekkor Japán semlegességét tételezték fel. A határozat Japán kérdé-

sét függőben hagyta, de megállapította Németország elleni hadműveletek elsődlegességét. Roosevelt a határozattal egyetértett, de a konferencia jelentését formálisan nem hagyta jóvá, ugyanúgy az ennek alapján 1941 májusára elkészült vezérkari tervet sem.

1941. március 11-én életbe lépett a lend-lease, a brit hajóveszteségek növekedtek, de Roosevelt nem volt hajlandó a hajókaravánokat biztosítani és az ehhez szükséges hadihajókat a Csendes-óceánról átirányítani, csak az amerikai biztonsági övezetet terjesztette ki a nyugati hosszúság 25. fokáig.

Az 1941 augusztusi Atlanti Konferencia kapcsán az elnök ismét nem adott világos politikai iránymutatást katonai tervezőinek, így készült el szeptemberben a „Victory Programme" – nagyjából a Stark memorandum szerint –, de Németország mellett Japán legyőzését is előirányozva.

Roosevelt nem volt hajlandó a németek különböző atlanti-óceáni provokációit háborús oknak tekinteni. Még Pearl Harbor után sem kezdeményezett lépéseket a tengelyhatalmak ellen, bevárta az ő hadüzenetüket. Hitler ezt december 11-én meg is tette. Nagy kérdés, hogyan alakul a háború további sorsa, ha nem siet ezzel ennyire.

Ebben a második időszakban az alternatívák kutatása éppúgy kudarcba fulladt, mint korábban a befolyásolás keresése. Az elnök ismét addig ragaszkodott saját politikai koncepciójához, amíg az események ezt elsöpörték.

Az 1941 decemberétől 1943 júniusáig tartó időszakot a stratégiák keresésével lehet jellemezni. A háború kezdetén csak egy dolog volt biztos; először Németországot kell legyőzni. A részletesebb stratégia kidolgozása egész 1942-ben tartott. Roosevelt gyors változáson ment keresztül; immár a nagy koalíció vezetőjének érezte magát, s szemben a korábbival, most néha túl sokat akart tenni. Az amerikai és a brit vezérkar 1943-ra tervezett egy nyugat-európai partraszállást, de az elnök 1942 májusában még erre az évre ígérte meg Molotovnak a második front megnyitását. Emiatt a két vezérkar között számos nézeteltérés támadt. Végül is az észak-afrikai partraszállás jelentette a kompromisszumot. Roosevelt mindenképpen hátráltatta a politikai tényekhez megfelelően szolgáló katonai tervezés kialakulását avval, hogy 1941-ben nem volt hajlandó szembenézni a valósággal.

Az elnök, mint politikai vezető, tevékenysége 1937–42 között legalábbis egyenetlen. Bizonytalan célok, következetlen módszerek, gyenge belső kohézió, egymástól elszigetelt döntések jellemezték. Ugyanakkor azt is kell látni, hogy az izolacionizmus erőssége és eszközeinek szükössége miatt 1937–39-ben túl sokat nem tehetett. Roosevelt nagy kudarca az volt – mondja a szerző –, hogy általánosságokon túlmenően nem tudta meghatározni, mi forog kockán az Egyesült Államok szempontjából, és mit várhat a háborúba való belépéstől. Ezt az alapvető politikai vákuumot az egész háború során nem sikerült betöltenie.

(Journal of Contemporary History, 1981. évi 3. szám, 413–440. o.)

M. T.

P. M. TAYLOR:

„HA HÁBORÚ LESZ." A TOTÁLIS HADVISELÉS ÖTÖDIK FEGYVERNEMÉNEK ELŐKÉSZÍTÉSE 1935–39.

A brit légierő már 1939. szeptember 3-án parancsot kapott a Németország elleni propagandaháború megkezdésére. Ennek megfelelően még aznap éjszaka ledobtak kb. hatmillió röplapot.

Az első világháborút Nagy-Britannia a pszichológiai hadviselésre való előzetes felkészülés nélkül kezdte meg. Három és fél évre volt szükség ahhoz, hogy létrejöjjön a Tájékoztatási Minisztérium és az Ellenséges Propaganda Hivatala. Ezt a hibát a második világháborúban nem ismételték meg. A hadüzenet után azonnal megalakították a Tájékoztatási Minisztériumot. Nyilvánvaló, hogy ehhez, valamint a már említett röplap-akcióhoz, alapos előkészítés kellett.

1938 szeptemberében merült fel a gondolat, hogy a Németország elleni háborút ne a Ruhr-vidék bombázásával, hanem röplapok tömeges leszórásával kezdjék. Sietősen szövegtervezeteket készítettek, és a RAF kísérleti ledobásokat végzett Észak-Angliában. A müncheni egyezmény megkötése további egyéves haladékot biztosított a felkészülésre.

A harmincas években az esetleges következő háborút az első világháborúhoz hasonlóan képzelték el, azaz hosszú, felőrlő küzdelmet, amelyben rendkívüli fontossága van az erős hadigazdaságnak. Az ellenség gyengítésére jól bevált blokád nemcsak gazdasági intézkedéseket foglalt magába, hanem a háborúságot és a harcoló csapatokat egyaránt érintő propagandát is.

Az első világháború után a németek még el is túlozták a kétségtelenül sikeres brit propaganda hatását; pl. Hitler a Mein Kampf-ban a német hadsereg erkölcsi felbomlását jelölte meg a vereség fő okaként, amelyet a brit propaganda „ragyogóan" kihasznált. A győzelem utáni leszerelés természetesen a brit propaganda-apparátusra is kiterjedt. A Foreign Office sajtófőosztálya vette át a szükség esetén kibővíthető keret szerepét.

A fasiszta Németország és Olaszország már békeidőben hatalmas propagandagépezetet épített ki, felhasználva a két új technikai eszközt: a rádiót és a hangosfilmet. 1935-ben az abesszin válság kapcsán a brit Birodalmi Védelmi Tanács foglalkozott az Olaszország elleni háború lehetőségével. Valószínű, hogy C. P. Robertson, a Légügyi Minisztérium sajtóattaséja ekkor tett javaslatot egy tájékoztatási minisztérium szervezésének elkezdésére, annak érdekében, hogy egy esetleges háború ne érje teljesen felkészületlenül a brit tájékoztatási szerveket. Terjedelmes memorandumában azt javasolta, hogy az első világháborútól eltérően, mindenfajta propagandatevékenység a tájékoztatási minisztérium hatáskörébe tartozzon. A szervezésre tekintélyes politikusokból álló bizottságot hoztak létre, elnöke – és egyben a kijelölt tájékoztatási miniszter – J. Colville államtitkár volt. A Foreign Office azt akarta – az 1917 előtti helyzetnek megfelelően –, hogy a propagandát háború idején is saját sajtófőosztálya irányítsa, de ezt a bizottság nem fogadta el. A szervező munka – jórészt az egyébként szükséges titkosság miatt – igen lassan haladt. Így pl. nagy problémát okozott a BBC megfelelő beillesztése a minisztérium szervezetébe. A müncheni válság idején elrendelték a minisztérium részleges mozgósítását; ekkor derült ki, hogy még teljesen működésképtelen. (Pl. egyetlen használható német nyelvű röplap sem volt.)

Az Anschluss utáni kapkodásban két új szerv is létrejött a titkos propaganda folytatására, az MI 6 (a titkos hírszerző szolgálat) D részlege (ebből lett a SOE) és a Birodalmi Hírközlési Bizottság egy részlege (ebből lett később a PWE, a politikai hadviselés szervezete). Nem állapítható meg, hogy ekkoriban – 1938 szeptemberében – az alakulóban levő tájékoztatási minisztérium emberei tudtak-e a másik két szervezet létezéséről.

1938 végén kiéleződött a propagandaapparátus ellenőrzéséért folyó harc. A Foreign Office semmiképpen nem akart eme – békeidőben hozzá tartozó – feladatról lemondani. Időközben újabb, az ellenséges propagandával foglalkozó albizottság is létrejött. Csehszlovákia felszámolása újabb lökést adott a szervezésnek. A munka meggyorsítására a miniszterelnök 1939 májusában miniszterekből álló bizottságot hozott létre, a Foreign Office-ben pedig külön propagandaosztály alakult.

Kétségtelen, hogy a Tájékoztatási Minisztériumot a háború kitörése reménytelenül felkészületlenül találta. Ebben a tervezés hiányosságai és a minisztériumok közötti pozícióharc vitathatatlanul nagy szerepet játszott. A fő ok talán mégis az volt, hogy Prága 1939 márciusában történt elfoglalása előtt a brit kormánykörökben kevesen hittek egy tájékoztatási minisztérium szükségességében, hiszen ez a háborút jelentette.

(Journal of Contemporary History, 1981. évi 1. szám, 27–51. o.)

M. T.

S. K. PAVLOWITCH:

„A PARTVONALON KÍVÜL." A JUGOSZLÁV KORMÁNY LONDONBAN, 1941–45

Az 1941 júniusában Londonba érkező II. Péter jugoszláv királyt és kormányának tagjait hősökként fogadták, elsősorban a márciusi németellenes állameszme, majd a fegyveres ellenállás vállalása miatt. A puccsot végrehajtó Simović tábornok által alakított kormány azonban – bár a Sándor király által 1929-ben betiltott valamennyi párt képviselőjét magában foglalta – elég gyenge alapokon nyugodott.

A Horvát Parasztpárt (HSS) vezetője, Maček, csak vonakodva csatlakozott az új kormányhoz, mivel féltette a horvát autonómiát biztosító 1939 augusztusi Cvetković–Maček-megállapodást („Sporazum"). Az események viharos sebessége miatt az új kormány a megállapodás tiszteletben tartására vonatkozó szándékát már csak május 4-i, Jeruzsálemben kiadott nyilatkozatában tudta megerősíteni.

Simović tábornok kormányának egy választott parlament hiányát is pótolnia kellett. Koalíciós kormánya a következő politikai csoportokból állt: a Horvát Parasztpárt és szövetségese, a Független Demokrata Párt (NDS), a Szlovén Néppárt (SLjS), a Jugoszláv Muhamedánok Szervezete (JMO), a Radikális Párt (NRS), a Demokrata Párt (DS), a Szerb Agrárpárt (SZS) és a Jugoszláv Nemzeti Párt (JNS). E pártok vezetőségének és tagságának összetétele rendkívül vegyes volt, a két alapkérdésben – a horvát autonómia és a Hitlerrel kötendő megállapodás – igen eltérő álláspontot képviseltek.

A kormány a rendelkezésére álló rövid idő alatt természetesen semmilyen konkrét programot nem tudott kidolgozni. A március 27-én Belgrádban feleskedett huszonkét miniszterből kettő a harcok során életét vesztette, öt pedig az országban maradt. A Görögországba való menekülés előtt a nemzetiségi egyensúly helyreállítása érdekében két új minisztert neveztek ki. A külföldre távozó kormányban nem volt ott a horvátok, a szlovének és a mohamedánok első számú vezetője. Maček úgy döntött, hogy Horvátországban marad, maga helyett Krnjevićet, a párt főtitkárát küldte. Kulovec, az SLjS vezetője Belgrád bombázása során meghalt, Kulenović, a JMO vezetője pedig Pavelićet választotta.

A már említett május 4-i jeruzsálemi nyilatkozatban a kormány elkötelezte magát a végső győzelemig folytatandó küzdelem mellett. Ekkor valószínűleg még nem tudták, hogy a kormány nyomában csak néhány száz jugoszláv tiszt és katona tudta elhagyni az országot. Az emigráns kormány jellegére vonatkozóan eltérő elképzelések éltek. Marković tábornok tisztán katonai kormányt szeretett volna. Simović tábornok a „nemzeti megmentés" széles koalíciós kormányáért szállt síkra. A polgári politikusok és a tábornokok közti ellentétek először e kérdés kapcsán váltak nyilvánvalóvá. A politikusok Simovićot teljesen alkalmatlannak ítélték a miniszterelnöki posztra, de „március 27 hősétől" nem volt könnyű megszabadulni. A miniszterelnöknek ez csak 1942 januárjában sikerült, amikor kollektív lemondással fenyegetőztek. Az új miniszterelnök a pártonkívüli Jovanović, az alkotmányjog és a történelem professzora, a hadügyminiszter pedig a jugoszláv területen levő Mihajlović lett, így a polgári politikusoknak sikerült valamennyi katonát eltávolítani a kormányból.

A katonai parancsnokság Kairóban maradt, amelynek 1942 elejére mindössze egy szlovén nemzetiségű olasz hadifogolyokból toborzott zászlóaljat sikerült felállítania. (Az Egyesült Államokban élő emigránsokra alapozó toborzási terv hamarosan kudarcba fulladt.) A kisszámú tisztikar sem volt egységes. A március 27-i puccsot vezetők – Simović, Marković stb. – a légierő emberei voltak, míg a végrehajtók főleg a szárazföldi alakulatok fiatal tisztjei. Emiatt a súrlódások gyakoriak voltak.

A kormány saját gyengeségének ellensúlyozása és nagyobb brit támogatás szerzése céljából széles körű propagandát fejtett ki Mihajlović személyének előtérbe helyezése érdekében. Kollaboráns tevékenysége miatt azonban ez éppen hogy komoly prohlémákat okozott. Az együttműködést az is nehezítette, hogy a britek nem engedélyezték az emigráns kormány és Mihajlović közötti közvetlen rádiókapcsolatot. Jovanović azt akarta, hogy Mihajlović a szövetségesek reménybalkán partraszállására készüljön, addig csak a megszálló csapatok lekötésével foglalkozzon, olyan módon, hogy a lakosságot érintő megtorlás a lehető legkisebb legyen. Igyekezett megakadályozni a polgárháborút. Mihajlovićot még tudta valamennyire befolyásolni, de Tito mozgalmát egyáltalán nem, ezért megpróbálta megszerezni a szovjet kormány támogatását. Azonban Mihajlović – és így a londoni kormány – befolyása a jugoszláviai eseményekre gyors ütemben csökkent.

Jugoszlávia és Nagy-Britannia között nem volt semmiféle szövetségi szerződés, amelynek alapján az emigráns kormány különböző igényeket támaszthatott volna. Még a jugoszláv és a szövetséges fegyveres erők közötti kapcsolatokat sem sikerült megállapodásban szabályozni. Ninčić külügyminiszter nem akart kizárólag Nagy-Britanniára támaszkodni. E politikába jól illeszkedett az 1942 januárjában megkötött jugoszláv–görög együttműködési egyezmény. 1944 nyaráig a szovjet kormánnyal is jó volt a kapcsolat. A brit befolyás ellensúlyozása céljából Ninčić nagy erőfeszítéseket tett az Egyesült Államok minél szélesebb körű támogatásának elnyerésére, bár erősen túlbecsülte az amerikaiak érdeklődését a Balkán iránt.

A londoni kormány számára a legsúlyosabb belső tehertételt az osztása tömeggyilkosságok miatt kiéleződött szerb–horvát viszony képezte. Horvátország, és így az egész Jugoszlávia kérdésében a többségben levő szerb politikusok között is erős megosztottság uralkodott. Ez a kormány cselekvőképességét igen meggyöngítette Presztízse Jugoszláviában és a britek szemében egyaránt gyorsan csökkent.

A király – akinek fő gondja házasságának mielőbbi nyélbe ütése volt, ezt pedig a miniszterek többsége ellenezte – 1943 májusában átszervezte a kormányt, a miniszterelnök Trifunović, a Radikális Párt vezetője lett. A britek azonban új, nem politikusokból álló, tisztán adminisztratív jellegű kormányt követeltek. Ennek megfelelően negyvenöt nappal később az új miniszterelnök Purić, volt diplomata lett, II. Péter és a kormány áttelepült Kairóba.

A Titóval egyezkedni kívánó Churchill javaslatára 1944 júniusában a horvát „Banovina" 1939–41 közötti vezetője, Šubašić lett a miniszterelnök. Šubašić már két hét múlva meg is állapodott Titóval, bár még a királlyal sem konzultált. A megállapodás szerint a Tito-féle népi felszabadító hadsereg az egyetlen jugoszláv fegyveres erő, a megalakítandó új kormányba Tito képviselői is bekerülnek, a monarchia kérdését a háború utánra halasztják. A király ennek megfelelően szeptember 12-én felhívta valamennyi szerbet, horvátot és szlovént Tito támogatására. Šubašić november 1-én újabb egyezményt kötött Belgrádban, amely szerint a monarchia sorsáról népszavazással fognak dönteni, Šubašić kormányából és Tito bizottságából egységes kormány alakul. A király az egyezményt nem fogadta el és 1945. január 23-án leváltotta Šubašićot, de hat nappal később brit nyomásra visszahelyezte. 1945. március 7-én Tito megalakította az új, huszonnyolc tagú ideiglenes kormányt, ebben a londoni-kairói emigráns kormány három tárcát kapott. Ezzel a „királyi jugoszláv emigráns kormány" megszűnt.

Az emigráns kormányból hiányzott az egység és a kölcsönös bizalom. Az 1941 márciusában sietve összeállított kormány tagjai régóta kiestek az aktív politikai életből, politikai tudatukat jobbára a tízes, húszas évek képe határozta meg. A brit politikai körökbe nem tudtak beilleszkedni, a legutolsó kormánytisztviselőt is az egységes brit birodalmi politika kétségbevonhatatlan szavahihetőségű képviselőjének tekintették. Ugyanakkor jónéhányuk nem nélkülözte az emberi és politikai kvalitásokat, de az események túlnőttek rajtuk.

(Journal of Contemporary History, 1981. évi 1. szám, 89–118. o.)

M. T.

M. R. D. FOOT:

VOLT BÁRMI HASZNA A SOE-NEK?

A Különleges Hadműveletek Szervezete (SOE) 1940–46 között működő brit titkosszolgálat volt. Feladata a szabotázs, a felforgató tevékenység, a megszállók elleni harc támogatása volt az ellenség által elfoglalt országokban.

A háború kitörésekor három kísérletszámú, újonnan létrehozott, egymást átfedő hatáskörű brit szervezet foglalkozott a felforgató tevékenységgel. Ezek a következők voltak: 1. Az EH. A Foreign Office-hez tartozó propagandaszerv. Nevét a székhelyének otthont adó épületről (Electra House) kapta. 2. MI R, korábban GS(R), a Hadügyminisztérium hírszerző szolgálatának apró részlege. (Kezdetben egy őrnagyból és egy titkárnőből állt.) Feladata az irreguláris hadviselés tanulmányozása volt. 3. Az MI 6 D részlege, a brit titkosszolgálat (SIS) 1938 márciusában – az Anschlusst követően – alakult szerve.

A németek 1940 nyarán bekövetkezett franciaországi győzelme után a brit kormányban mindenki egyetértett egy ilyenfajta szervezet létrehozásában. Szükségességét Churchill és a vezérkar főnöke már május 25-én – a franciák vereségét már biztosnak tekintve – felvetette. A végleges döntés a Foreign Office-ben június 13-án tartott értekezleten született, amelyen Lord Halifax elnökletével résztvett Cadogan helyettese, Menzies, a SIS új főnöke, Beaumont-Nesbitt, a katonai hírszerzés vezetője, D. Morton, Churchill titkos ügyeinek kezelője, a gyarmatügyi miniszter, H. Dalton, a gazdasági hadviselés minisztere, aki alá az új szervezetet rendelték (neki mondta Churchill a megbízás alkalmával: „gyújtsa lángra Európát!"), valamint az EH, az MI R és az MI D vezetői. Érdemes megemlíteni, hogy a SOE – mindmáig titkos – alapító okmányát utolsó politikai ténykedéseként Chamberlain írta alá.

A szervezet léte mindvégig titoknak számított, kivonták a parlamenti ellenőrzés alól. A nagymúltú bürokratikus intézmények természetesen nem fogadták örömmel az újszülöttet. Az utálat a SIS-ben volt a legnagyobb, hiszen elvesztette a külföldi titkosszolgálati tevékenység monopóliumát. Így pl. a SIS a saját és a hozzá tartozó MI 9 (amely a megszállt országokból mentette ki az embereket) ügynökei „érdekében" 1943 júniusáig megakadályozta, hogy a SOE tengeri úton maga juttassa el embereit Bretagne-ba. A minisztériumok között a propagandatevékenység ellenőrzéséért folyó harcot a SOE elvesztette; az EH részleg 1941 augusztusában kivált, és megalakult az önálló Politikai Hadviselés Szervezete (PWE).

A SOE fedőszervekként különböző kormányhivatalok szolgáltak. A Baker Street 64. sz. alatt levő központ kapuján levő tábla szerint az épületben „A haderőnemek közti kapcsolatot kutató iroda" működött.

A SIS amatőrnek, a Foreign Office felelőtlennek, más minisztériumok hazardozónak titulálták a SOE-t. A SOE valóban nélkülözött néhány, más kormányhivatalokban elengedhetetlennek tartott dolgot, így pl. nem volt központi irattára, telefonközpontja stb. Természetesen a SOE sem volt makulátlan, bőven kivette a részét a háború alatt működő tizenegy titkos szervezet – jelenleg ennyiről van tudomásunk – közti intrikákból.

1940-től kezdve a SOE tényleges vezetője Gubbins volt. A szervezet legnagyobb létszáma kb. tízezer férfit és háromezer nőt tett ki. Nagy kihelyezett részlegek működtek New Yorkban, Kairóban, Kandyban, Brishane-ban, majd Algírban és Baribar.

A szabotázstevékenységben elért eredményeket elég nehéz megítélni. A SOE nem folytathatott olyan népszerűsítő propagandát, mint a brit vagy az amerikai légierő. Egyes esetekben kétségtelenül hatékonyabb volt, mint a nagy saját veszteséggel is járó tömegbombázások. Politikai szerepe néhány országban vitathatatlanul igen jelentős volt. Franciaországban és Görögországban nagy erőfeszítéseket tett a kommunista vezetésű ellenállási mozgalmak befolyásának csökkentésére. Burmában sikerült átállítania a japánok által szervezett Aung San-féle hadsereget, ezzel jelentősen meggyorsítva az ország felszabadítását. Más országokban viszont csekély vagy éppenséggel semmilyen sikereket sem könyvelhetett el. Tevékenységének morális hatása a megszállt országok lakosságának szempontjából feltétlenül fontos volt. A SOE a háború során kiosztott nagytömegű fegyvert a győzelem után megpróbálta begyűjteni, de ez ritkán sikerült.

Végül a szerző a címben feltett kérdésre egyértelmű és határozott igennel felel.

(Journal of Cohtemporary History, 1981. évi 1. szám, 167–181.)

M. T.

R. BENNETT:

AZ „ULTRA" ÉS NÉHÁNY HADVEZÉRI DÖNTÉS

Az „Ultra"-akció – amelyben a tanulmány szerzője is részt vett – segítségével a brit titkosszolgálat a második világháború során megfejtette a rejtjeles német rádiótáviratok nagy részét. 1941 tavaszára az „Ultra" vált a nyugati szövetségesek legnagyobb és legmegbízhatóbb információs forrásává. 1974-ben vált köztudomásúvá, hogy a német „Enigma" kódot sikeresen megfejtették. (Winterbotham: The Ultra Secret c. könyve útján.) Ezt követően természetesen hamarosan napvilágot láttak olyan vélemények, amelyek túlértékelték az „Ultra" szerepét, és lebecsülték a szövetségesek katonai és gazdasági erőkifejtését. Az „Ultra" valóságos hatását igen nehéz felmérni, egyrészt kevés a hozzáférhető forrásanyag, másrészt a hadműveletekkel foglalkozó munkák nagy része az „Ultra" létezésének elismerése előtt íródott.

Az „Ultra" a legjelentősebb hatást valószínűleg a nagy stratégiánál eggyel alacsonyabb szintre gyakorolta. Ez alól egyetlen biztos kivétel van: az Atlanti-óceánon működő német tengeralattjárók kódjának megfejtése 1943 márciusában.

Az „Ultrából" származó információk mennyiségét és minőségét alapvetően három tényező határozta meg: a rádiólehallgatás technikája (ez igen kevéssé ismert), a rejtjelek megfejtésének sikeressége

és az, hogy a németek mennyire használták vezetékes hírközlést (amely miatt pl. 1944 tavaszáig az „Ultra" Északnyugat-Európában használhatatlan volt).

1941–42-ben a különböző hadszíntereken működő hadvezérek még nem nagyon bíztak az e forrásból származó hírekben, mivel nem ismerték megszerzésük körülményeit. Az „Ultra" munkatársai és a harcoló egységek közötti együttműködés gyorsan javult. Az 1944 nyarán folyó olaszországi hadműveletek során minden német hadosztály mozgását sikerült folyamatosan figyelemmel kísérni, de az adatok felhasználására vonatkozó szabályok igen szigorúak voltak, így pl. a hamarosan befulladt anzioi partraszállást vezető amerikai tábornok sem ismerte ezeket. Lehetséges, hogy Alexander tábornok 1944 őszi, a „ljubjanai rés" elérésére vonatkozó optimista elképzeléseiben is szerepet játszottak az „Ultrából" származó információk.

A normandiai partraszállás helyének és idejének kiválasztását az „Ultra" nem befolyásolta. A partraszállás után azonban igen fontos információkat szolgáltatott, így pl. a német páncélos hadosztályok beérkezésének idejéről és tervezett támadási irányáról stb. Kulcsszerepe volt a „falaise-i zsák" néven ismert hadműveletben – augusztus elején –, amely a németek teljes franciaországi vereségét jelentette. A szeptemberi euforikus győzelmi hangulat idején azonban, amikor a szövetséges főparancsnokság azt hitte, hogy hamarosan vége a háborúnak, Eisenhower és Montgomery az „Ultra" sok fontos figyelmeztetését elhanyagolta, különösen az Antwerpen tengeri megközelítési útvonalának biztosítására vonatkozót. Másik súlyos hibájukat a hollandiai Rajna-hidak elfoglalását célzó „Market Garden" hadművelet során követték el, vagyis nem vették figyelembe azt az információt, amely szerint a légideszant tervezett leszállási helyén két SS páncélos hadosztály van. (Ezt egyébként a holland ellenállási mozgalom és a brit légi felderítés is megerősítette.) Browning tábornok, a légideszant csapatok parancsnoka rajta volt az „Ultrából" származó híreket megkapó személyek jegyzékén, talán ezért mondta Montgomerynek: „lehet, hogy a híd túl messze van." A hírszerzési adatok alapján egyértelműen könnyebb lett volna a front déli részén (a Saar-vidéken) megkísérelni a Rajnán való hadászati áttörést, mint Hollandiában.

Az ardenneki német ellentámadás előkészületeivel kapcsolatban már szeptember végétől kezdtek hírek érkezni – elsősorban a 6. SS páncélos hadsereg felállításáról –, bár ezek kétségtelenül közvetett jellegűek voltak. Nem világos annak oka, hogy a különböző parancsnokok és hírszerző tisztek ezeket miért hagyták figyelmen kívül.

A történész természetesen könnyebb helyzetben van, amikor utólag bírál egyes hadvezéri döntéseket, a döntés meghozatalának pillanatában mindig sok a bizonytalanság, a nehezen kiszámítható kockázat. Mindezek ellenére az „Ultrából" származó információk felhasználása során az első időszakban elkövetett hibák sokkal inkább megbocsáthatók, mint a háború utolsó hat-kilenc hónapjára esők.
(Journal of Contemporary History, 1981. évi 1. szám, 131–151.)

M. T.

M. DELLAGI:

BURGIBA TEVÉKENYSÉGE SFAXBAN, 1943. október 22–29. AHOGYAN A FRANCIA HATÓSÁGOK LÁTTÁK

Habib Burgiba az 1930-as években megedződve a politikai harcokban, majd 1934-ben megalapítva az Új Desztur Pártot, a tunéziai nemzeti mozgalom vezetőjévé vált. A világháború kirobbanása előtt a gyarmati hatóságok bebörtönözték, és 1942-ben a németek engedték szabadon. 1943 áprilisában, miután Rómában visszautasította Mussolini együttműködési ajánlatát, visszatért Tunéziába, és hozzákezdett szétziláló dott pártja újjászervezéséhez. A Tunéziai Központi Levéltárban található négy dokumentum – a francia biztonsági szervek jelentései – hűen rekonstruálja Burgiba néhánynapos tevékenységét Sfaxban, a harcos nacionalista szindikalizmus központjában.

A dokumentumok forrásértékét elsősorban nem a Burgiba személyére vonatkozó közlések adják, hanem az a kép, amely belőlük a tunéziai nemzeti mozgalom helyzetéről feltárul. Burgiba – ellentétben pártja több vezetőjével – mindig kitartott a szövetségesek mellett. Ám sfaxi tartózkodása alatt meggyőződhetett arról, hogy a tagság és az aktivisták egy részéből még nem múlt el a németek iránti szimpátia. A francia gyarmati hatóságok ezért sem engedélyezték az Új Desztur Párt legális

működését. Burgiba az amerikai és az angol konzullal is kapcsolatba lépett, hogy megnyerje támogatásukat a francia hatóságok – legjobb esetben is csak tartózkodónak minősíthető – magatartásával szemben. E találkozók eredményeként Doolith amerikai főkonzul elérte a francia hatóságoknál, hogy Burgiba tevékenységét ne korlátozzák, de pártja legalizálásához nem járultak hozzá. A kommunisták viszont – az Ellenállásban betöltött aktív szerepük következtében – legálisan tevékenykedhettek. „Burgiba viszont emiatt nagyon dühös és beszélgetéseiben gyakran visszatérő téma a kommunisták szabad tevékenysége" – olvashatjuk az egyik jelentésben. Harcosan ecseteli azt a „veszélyt", amelyet a kommunizmus jelent a muzulmán civilizáció, a tunéziai nép és a nacionalista párt számára. „A kommunizmus a burzsoázia uralmának végét jelentené, pedig a párt legodaadóbb hívei onnan kerülnek ki" – hangoztatta az Új Desztur Párt vezetője. Vehemens antikommunizmusával célja volt, hogy elfogadhatóvá tegye pártját a francia hatóságok szemében, és az egyetlen valóban reprezentatív politikai erőnek tüntesse fel. Ezért épített tudatosan – a jövőre is gondolva – kapcsolatokat az amerikai konzullal, s ezért bírálta hevesen Thameurt, helyettesét a pártban, akinek a hitleri Németország iránti szimpátiája és tettei jelentős mértékben járultak hozzá, hogy a francia hatóságok bizalmatlanok voltak a párttal szemben.

A közölt forrásokból az tűnik ki, hogy fél évvel az ország felszabadítása után az Új Desztur Párt nem tudott kitörni az elszigeteltségből. Ezért – az egyik jelentés szerint – Burgiba még azt is tervezte, hogy Algírba utazik, és kihallgatást kér Catroux és de Gaulle tábornoktól.

(Revue d'histoire maghrébine, N°s 19–20. 1980. okt. 215–233.)

(J. N. L.)

A. JU. BORISZOV:

A SZOVJET DIPLOMÁCIA A SZÖVETSÉGESEK KONFERENCIÁIN A NAGY HONVÉDŐ HÁBORÚ ÉVEIBEN

A közlemény a hat kötetre tervezett forráspublikáció 1978–79-ben megjelent első négy kötetének anyagát méltatja. A sok új diplomáciai iratot tartalmazó kiadvány különösen az 1943 októberében Moszkvában rendezett külügyminiszteri találkozóról nyújt a korábbiaknál teljesebb képet. A hozzáértő szerkesztés jóvoltából áttekinthetőbbé válik a szövetségesek közötti megállapodások előkészítő folyamata, meggyőzően argumentált a szovjet diplomácia törekvése az antifasiszta erők tömörítésére, a háború gyors befejezésére, a háború utáni méltányos rendezésre. Feltárulnak az angolszász hatalmak imperialisztikus törekvései, de reálpolitikai lépéseiket is dokumentálják a kötetek. A szerző kiemeli, hogy az iratok fényében is nyilvánvalóvá válik a Szovjetunió érdeme a fasizmus felett aratott győzelemben. Érdekesnek találjuk azt a megállapítást, miszerint a konferenciák színhelyének megválasztása is a szocialista állam tekintélyét mutatja.

Több, először közzétett dokumentum világítja meg a moszkvai konferencia jelentőségét. Egyes nyugati memoárokkal polemizálva, amelyek a szovjet álláspont kitapogatásában látták a külügyminiszterek tanácskozásának funkcióját, Boriszov az iratok alapján hangsúlyozza, hogy a teheráni konferencia eredményesebbé tételét szolgálták az 1943 októberében folytatott eszmecserék. Ezek napirendjén is a második front kérdése, a háború mielőbbi befejezése állt a középpontban. Különösen az angolok igyekeztek eloszlatni a szovjet fél bizalmatlanságát, amelyet Churchill ún. balkáni variációja idézett elő. A moszkvai előzetes megállapodások ellenére, az angolok Teheránban is kifejtették a második front színterére vonatkozó saját álláspontjukat, amely a szovjet fél határozottsága miatt – magát a konferenciát is veszélyeztetve – került le végül is a napirendről. Mindehhez természetesen – mint ismeretes – Roosevelt reálpolitikus magatartása is jelentősen hozzájárult.

A moszkvai tanácskozás napirendjén szerepelt továbbá a szovjet-amerikai együttműködés kérdése. A szovjet fél légibázisokat biztosított szövetségesének németországi célpontok bombázása érdekében. Már ekkor, 1943 őszén felvetették az amerikaiak a kuomintangista Kína bevonását a koalícióba. A szovjet külügyminiszter a szovjet–japán viszony összefüggésében javasolta a kérdés megfontolását. Teheránban emiatt nem született végleges megegyezés, Jaltában viszont kötelezettségeket vállalt a szocialista nagyhatalom.

A háborút követő rendezés kérdéseiről folytatott tanácskozások ugyancsak a korábbiaktól eltérő megvilágítást nyernek az újabb forráspublikációk alapján. Az ENSz működési elveit kimunkáló Dumbarton Oaks-i konferencia, különösen pedig a jaltai csúcstalálkozó anyagai tükrözik a Szovjetunió nagyhatalmi tekintélyét, a méltányos rendezés érdekében kifejtett reálpolitikus tevékenységét. Először tesznek közzé szovjet kiadványban dokumentumokat a Nyugat-Belorusszia és Nyugat-Ukrajna jövőjét meghatározó szovjet diplomáciai lépésekről. Teheránban még elodázták az angolszász szövetségesek a döntést, Jaltában viszont megnyugtató álláspont alakult ki. Hasonlóan újak azok az iratok, amelyek az olaszországi változásokkal kapcsolatos szovjet állásfoglalásokat örökítették meg. A moszkvai tanácskozás során a nyugati hatalmak megkísérelték kirekeszteni a Szovjetuniót az itáliai politikai fejleményekből. Végül is azonban kifejezésre jutott az a szovjet álláspont, amely az antifasiszta erők kezébe kívánta adni Olaszország sorsát.

A jaltai konferencián a konkrét kérdések előtt a felszabadított Európáról szóló deklaráció szövegezésekor élezödött ki a vita. A szovjet fél az aktív antifasiszta erők támogatását akarta rögzíttetni, a demokratikus átalakulás érdekében. Partnerei, a beavatkozás látszatát elkerülendő, vonakodtak az egyértelmű megfogalmazástól.

A konkrét kérdések közül a legtöbb feszültséget Lengyelország problémája idézte elő a szövetségesek között. A méltatott forráskiadvány egyértelműen igazolja, hogy a szovjet külpolitika Lengyelország demokratikus átalakítása mellett a szocialista állam biztonságát is messzemenően szem előtt tartotta. A keményen határozott szovjet álláspont – bár többször a megbeszélések felfüggesztését eredményezte – végül is kompromisszumos megoldást eredményezett. Jugoszlávia politikai jövője is a kényes témák közé tartozott a szövetségesek konferenciáin. 1943 októberében Moszkvában még egyoldalúan Mihajlović mellett álltak ki az angolszász hatalmak. Később megelégedtek a Tito-Šubašić egyezménnyel, ugyanakkor nem mondtak le arról, hogy nyitott, vitás kérdéseket hagyjanak. Ilyenek voltak mindenekelőtt a határproblémák. A jugoszláv–olasz, a jugoszláv–osztrák határviták mellett jugoszláv–bolgár nézeteltéréseket akartak a győzelem utáni időkre örökíteni. A Szovjetunió e tekintetben is mindent megtett – méltatja a forráskiadványt Boriszov – a méltányos rendezés érdekében.

A szovjet külpolitika értelmezése volt annak az ún. „egészségügyi övezetnek" a felszámolása, amelyet az 1920-as években épített köré az antanti diplomácia. Ennek érdekében igyekezett normalizálni kapcsolatait az emigráns csehszlovák kormánnyal. Az újabb dokumentumok szerint a reálpolitikus Beneš korán felismerte a szovjet–csehszlovák együttműködés szükségességét, a churchilli politika miatt azonban csak 1943-ban került sor a megegyezésre. Ennek a politikának az égisze alatt születtek ún. kelet-európai konföderációs elképzelések, a Szovjetunió elszigetelése, ellensúlyozása céljából. A publikált diplomáciai iratok szerint már Moszkvában, de a későbbi konferenciákon is határozott elutasításra találtak ezek az angol kísérletek. A szovjet diplomácia a rosszemlékű „cordon sanitaire" mellett a kisállamok ellentétejvel is érvelt.

Németország háború utáni jövőjét illetően is sok nézeteltérés merült fel az antifasiszta koalíció nagyhatalmai között. Boriszov rámutat, hogy a szovjet forráspublikáció iratai végérvényesen megcáfolják azt a nyugati beállítást, miszerint a Szovjetunió kezdeményezte volna a Németország feldarabolására irányuló elképzeléseket. A cáfolat során az is kiderül, hogy Moszkvában épp az amerikaiak léptek fel azzal a javaslattal, hogy minden okozott kár megtérítésére kötelezzék a legyőzött hatalmakat. A Szovjetunió már ekkor is, de különösen Jaltában precízen kidolgozott, teljesíthető jóvátételi feltételek mellett foglalt állást. Ekkor viszont már az angolszászok nem tartották fontosnak a jóvátételi kötelezettségek pontos meghatározását.

A szövetségesi konferenciák külön fejezetét képezték azok az eszmecserék, amelyeken a háború utáni világ globális problémáit körvonalazták. Az újjáépítés finanszírozására történt amerikai felkínálkozást imperialisztikus törekvésként értékeli Boriszov, s utal az elutasító szovjet dokumentumokra. Az USA világpolitikai pozícióit, neokolonialista ambícióit tükrözik azok az iratok, amelyek a dekolonizáció kérdéséről folytatott megbeszéléseket rögzítették. A szovjet külpolitika a gyarmati uralom felszámolását képviselte, szükségtelennek ítélte a gyámsági rendszert, legfeljebb rövid átmenetként volt hajlandó tudomásul venni. A cikk befejező része az ENSZ létrehozása érdekében kifejtett szovjet erőfeszítések dokumentumait méltatja, s ismételten hangsúlyozza a publikációk jelentőségét, amelyek tükrözik, milyen jelentős szerepet játszott a szocialista külpolitika a nemzetközi helyzet alakításában.

(Voproszi isztorii, 1980. 6. szám 21–38.)

M.

GÜNTER ROSE: MODERNIZÁCIÓS ELMÉLETEK ÉS POLGÁRI TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

A polgári társadalomtörténeti gondolkodás területén napjaink egyik legfontosabb jelensége a modernizációs elméletek térhódítása a hagyományos ipari-társadalom-felfogással szemben. A marxista történetírás még nem alakította ki egységes álláspontját az említett kérdéssel kapcsolatban – a polgári modernizációs elméletekről és a modernizációkutatás eddigi történetéről Günther Rose készített 1979-ben átfogó ideológiatörténeti és elméleti-módszertani elemzést.

Az eddigi kritikai észrevételek elsősorban két kérdésre (a történeti-komparatív modernizációs elmélet pontos lényegmeghatározása; az ipari társadalom koncepciója és a modernizációs elméletek viszonya) összpontosultak. Rose tanulmánya két témakör behatóbb vizsgálatára vállalkozik: kísérletet tesz a legjelentősebb elméletek értékelő ismertetésére; feltérképezi, hogy az 50-es években megfogalmazott és a polgári társadalomelméleti gondolkodásban mintegy három évtizedig uralkodó ipari-társadalom-koncepciót mennyiben kérdőjelezik meg az új modernizációs elképzelések, s mennyiben veszik át azok annak elemeit? Befejezésként pedig megpróbálkozik a történeti-komparatív modernizációs elméletek új elméleti-módszertani törekvéseinek összegzésével.

Rose a modernizációs elméletek megszületését a neokolonializmusra való áttéréssel hozza egyenes összefüggésbe. Az 50-es évek közepén az USA-ban megindult fejlődés három fázisát különbözteti meg: 1. a 60-as évek közepéig tartó első szakaszban a kutatás fő irányát a fejlődő országok képezik, úgy is fogalmazhatunk, hogy a modernizációs kutatás kezdetben a fejlődő országok vizsgálatával egybecsúsz; 2. a 60-as évek közepén a fejlődő országokra vonatkozó modernizációs elméletek bukását követően erőre kaptak a szociológiai-politológiai reformtörekvések, s a munkálatok tárgykörét kiterjesztették az általános társadalomelméleti és világnézeti problémákra is; 3. végül a 60-as évek végére bekövetkezett a történeti-komparatív modernizációkutatás frontális áttörése, melynek eredményeit a többi kapitalista országban is átvették. Igen jelentős kísérlet bontakozik ki az NSZK-ban, ahol egy politikailag szociális-reformista tartalmú „történeti-kritikai társadalomtudomány" szerveződött meg, melynek képviselői céljukként tűzték ki a kapitalizmus keletkezésétől napjainkig húzódó egyetemes történeti folyamatok modern, korszerű elméletének megfogalmazását.

A modernizációs elméletek – hangsúlyozza Rose – korántsem képeznek egységes zárt rendszert, azokat a definíció körüli bizonytalanság, többértelmű, félrevezető tartalmi meghatározások jellemzik. Három egyszerre egymást kiegészítő és egymással konkurráló fő irányzatot különböztet meg: 1. a fejlődő országokra érvényes elmélet, mely az említett térség szociológiai és gazdaságtörténeti elemzésével kíván tudományos fogódzókat nyújtani a neokolonializmus számára; 2. a makroszociológiai irányzat, melynek célja, hogy a társadalmi változások, a társadalmi szisztémák működésének általános szabályait meghatározza; 3. a történeti-komparatív irányzat, mely a fejlett kapitalista és szocialista országok történetének újraértelmezésében jelöli meg fő feladatát.

Az elemzés második részére áttérve Rose megállapítja, hogy a vizsgált elméletek eklektikus jellegűk, belső zártságuk hiánya és ellentmondásosságuk ellenére rendelkeznek számos olyan elméletmódszertani közös vonással, melyek a hagyományos ipari-társadalom-koncepciótól elkülönítik őket. Mert bár a két eltérő típusú megközelítés alapvetően közös jegyének tekinti azt, hogy a specifikus kapitalista társadalmi viszonyokat történelemfeletti régiókba emelik, s ezzel a kapitalizmus örökkévalóságát hirdetik; hogy a társadalmi fejlődést kör alakú, önmagát reprodukáló mozgásformaként fogják fel; hogy az emberiség történelmét egyformán az iparosodás előtti és utáni szakaszokra bontják fel – a hangsúlyt az eltérő vonásokra helyezi.

A modernizációkutatás megindulásához a döntő lökést szerinte a gazdaság programozhatóságáról, a társadalmi konfliktusok kiiktathatóságáról megfogalmazott illúziók lelepleződése adta meg. A megváltozott körülményekre a leggyorsabban a Geschichte und Gesellschaft c. folyóirat köré tömörülő csoport reagált, amely a kapitalizmus megreformálására törekedve az új realitásokból kiinduló és érvényességét hosszú távon is megőrző gondolkodásmodell kialakítását, s ennek hatékony közreműködésével egy humánus-racionális társadalom, a szociális állam megteremtését tűzte ki céljául. Rose ezt az elképzelést „a humánus-racionális polgári társadalom utópiájá"-nak nevezi, hirdetőit pedig olyan „szabadon lebegő" értelmiségieknek, akik naivul hisznek a kritika és a felvilágosítás nevelő funkciójában.

A modernizációs elméletekben fellelhető új elméleti-módszertani jegyek meghatározására a szerző a princetoni egyetemen a 60-as évek óta működő „Committee on Comparative Politics of the Social Sciences Research Council" (CCP) és a bielefeldi egyetemről szervezett Geschichte und Gesellschaft kiadványai alapján törekszik.

A modernizáció és a modernitás fogalmi meghatározásával kapcsolatban leszögezi, hogy az szakítást jelent a régi ipari-társadalom-felfogás „technológiai determinizmusá"-val, célja a történelmi folyamat megragadása annak komplexitásában és totalitásában, ami – teszi hozzá – művelőinek idealista világnézete következtében eleve nem sikerülhet. Az amerikai publikációk alapján megállapítja, hogy a modernizáció során minden politikai rendszernek hat krízist kell legyőznie, azaz hat kihívást (penetráció, integráció, legitimitás, identitás, participáció, disztribúció) kell megválaszolnia. S ha a jelzett problémák sikeresen megoldódnak, úgy a létrejött modern politikai rendszert a következők jellemzik: átpolitizált identitástudat, messzemenően teljesítményre irányuló legitimitás, a hatalomban való politikai részvétel kiszélesedése, a társadalom különböző szektorainak növekvő integrációja, a nemzeti tartalékok mobilizálásának képessége. Rose e felfogás alapvető hibájának tartja, hogy az osztályharcot alkalmazkodási problémává, a forradalmat fejlődési krízissé fokozza le, amelyből a néptömegek részvételét kiiktatja, s a modernizációt a polgárság autonóm teljesítményeként értékeli.

Összességében a modernizáció – szemben a lezárt történelmi folyamatot feltételező ipari-társadalom-koncepcióval – jelenidejű változásokat tartalmaz, olyan állandóan ismétlődő kihívásokat, melyeknek megválaszolása nem magától értetődően bekövetkező reakció, hanem történelmi lehetőség; belső tartalma pedig a nyugat-európai fejlett társadalmak színvonalára történő felemelkedést kísérlet.

A különböző modernizációs felfogások közös jellemzője az állam szerepének, legitimációs funkciójának aránytalanul erős hangsúlyozása. Az állam a társadalmi termékek elosztásában játszott központi szerepével a modernizáció meghatározó kritériumává válik, tevékenysége a társadalmi élet szinte minden területét átfogja. A modernizációs elméletek további lényeges eleme az ideológiai és szociálpszichológiai faktorok felértékelődése, a személyiségstruktúra, a kulturális, vallási értékrendszerek változásainak előtérbe állítása, ami azt jelenti, hogy az iparosodás már nem a társadalmi fejlődés abszolút meghatározójaként jelenik meg, hanem csak a modernizáció szektorális kérdéseként, amely maga is sokban függ az összfolyamat politikai-szociálpszichológiai összetevőitől, meghatározóitól.

Különösen jellemző a vizsgált koncepciókban a történeti alternatívák hangsúlyozása. Ezzel kapcsolatban Rose több felfogást részletesen elemez. Így pl. Gerschenkron Substitutions-elméletét, mely szerint az iparosítás időbeli fáziseltolódása az egyes országok gazdasági, sőt társadalmi, politikai fejlődésében is minőségi különbségekhez vezet, mivel az ún. „Nachzüglergesellschaftok" (elmaradt társadalmak) hátrányuk ledolgozására az ún. Pionliergesellschaftok eredeti, megismételhetetlen útjától törvényszerűen eltérő pótmegoldásokat keresnek. A gerschenkroni tézis legfőbb tévedésének nevezi Rose azt, hogy az októberi forradalmat egy elmaradott ország gyorsított iparosításának kérdéseként, a leninizmust a késői iparosítás ideológiájaként tünteti fel.

Moore amerikai történész és politológus tevékenysége lényegét abban jelöli meg, hogy Anglia és az USA egyoldalú kiemelése helyett három fejlődési típus összehasonlító elemzésére vállalkozik, s a vulgárökonómiai determinizmus és a szubjektív idealizmus veszélyeit elkerülve gondolatmenete tengelyébe osztályok, osztályszövetségek és forradalmak lezajlásának különbségeit állítja. Felfogása értelmében a modernizáció első útja a polgári-demokratikus megoldás, melyben a nagybirtokos arisztokrácia a polgári forradalom eredményeként a burzsoázia alárendelt szövetségeseként, vagy likvidált osztályként jelenik meg (Anglia, USA, Franciaország). A második út során a modernizációt a dinasztia és a nagybirtokosok koalíciója felülről hajtja végre, melynek eredményeként a preindusztriális osztályok hatalmi pozíciója, a régi hatalmi struktúrák konzerválódnak, kedvező előfeltételeket teremtve ezzel a fasiszta mozgalmak megszületésének és hatalomra jutásának (Porosz-Németország, Japán). Harmadik lehetséges megoldásként említi Moore az ún. kommunista variánst, melyet szerinte a dinasztia, a bürokrácia, a nemesség és a burzsoázia kölcsönös szembenállása kísér, s amely végül is a paraszti tömegbázisra támaszkodó, de azt hamarosan feláldozó totalitárius párt felülkerekedéséhez vezet. Rose szerint Moore helyesen értékeli a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet alapkérdéseit, alapvetően rosszul ítéli meg azonban a szocialista továbbfejlődés jellegét, mivel nem jut el a munkásosztály forradalmi szerepének megértéséhez.

Változásokat hoztak a modernizációs viták a periodizáció kérdésében is, mindenekelőtt az ipari forradalom bizonyos újraértelmezése következtében. Az érintett történészek az ipari forradalmat

továbbra is az újkori történelem legfontosabb változásaként értelmezik ugyan, de kerülik jelentőségének abszolutizálását. A modernitás kezdetéről eltérő nézetek születtek. A többség továbbra is meghatározó cenzúrának fogadja el a kettős forradalmát, de a szellemi, politikai, társadalmi, gazdasági előfeltételek (kultúra, vallási értékrend, szekularizáció, racionalizmus) megteremtődésének bölcsőjét a reneszánszig visszanyúlva keresi.

A történeti-szociológiai modernizációs elméletek valódi célját Rose abban látja, hogy a történelmi materializmus módszertanának részleges felhasználásával az egyetemes történeti fejlődésnek a kapitalizmus keletkezésétől napjainkig terjedő szakaszára olyan rugalmas koncepciót dolgozzon ki, amely hatásos ellensúlyát képezheti a történelmi materializmusnak. Ebből a megközelítésből a vizsgált irányzatokat nem is tekinti többnek, mint az ipari-társadalom-koncepció továbbfejlesztésének, második szakaszának, s megkérdőjelezi a bennük új világnézeti orientációt felismerni vélők igazát.

(Zeitschrift fur Geschichtswissenschaft 1981/1 5–21.)

E. G.

A folyóiratszemlét írták: ifj. Barta János (B. J.); Erdődy Gábor (E. G.); Heiszler Vilmos (H. V.); Menyhárt Lajos (M); Molnár Tamás (M. T.); J. Nagy László (J. N. L.).

Az igazgatóválasztmány jelentése a Magyar Történelmi Társulat 1979–1981. évi tevékenységéről

A beszámolási időszakban a Társulat tevékenysége jelentős mértékben kiszélesedett, taglétszáma növekedett: 1972-ben 844, 1975-ben 1121, 1978-ban 1235, 1982-re megközelítette az 1400-at. Mindez az évi tagdíjnak 20 forintról 60 forintra való emelése mellett, *tagtoborzás nélkül* ment végbe. A Társulat iránti érdeklődés valószínűleg rendezvényeink vonzerejének növekedésével magyarázható. Ezáltal a Társulat nagyobb mértékben vett részt a tudományos közéletben, a történelem tanításának segítésében, a köztudat formálásában, a tudományág eredményeinek népszerűsítésében.

A nagyobb központi rendezvényeinken általában két-háromszázan, *a vidéki csoportok rendezvényein* 50–80-an, klubnapjainkon 30–60-an, *a tanári tagozat és az üzemtörténeti tagozat rendezvényein* 50–200-an vettek részt. Ezek az adatok azonban önmagukban nem mutatják a társulati rendezvények társadalmi hatását, hiszen az azokon résztvevőkön keresztül ennél jóval szélesebb közvéleményhez tudtunk szólni, a történelemtanárok útján pedig remélhetően ifjúságunk történelmi ismereteinek, helyes történelemszemléletének formálásához is szerény, de nem lebecsülhető mértékben hozzá tudtunk járulni. Ezt segítette az is, hogy a rendezvények többségéről a sajtó is beszámolt, vagy leközölt egyes előadásokat, a tanácskozások teljes, vagy válogatott anyagait pedig közreadtuk. A beszámolási időszak talán legjelentősebb eredménye az évenként négyszer, 1982-től hatszor, 40 majd 50 ezer példányban megjelenő és egyre népszerűbb tömegfolyóiratunk a *História*. A népszerű tudományos folyóirat megjelenése tovább tágította a Társulat hatókörét, elősegítette az immár hagyományosnak mondható „kifelé fordulás" sikerre vitelét. Csupán becslésekkel rendelkezünk folyóirataink, a Századok és História olvasóinak összetételéről. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy amíg magas igényű tudományos folyóiratunk iránt főleg szakmai körökben növekedett az érdeklődés, addig a História olvasóinak zöme a történelemtanárokból, közép- és főiskolai, valamint az egyetemi hallgatók köréből kerül ki.

A Társulat tagságának *több mint fele* iskolai tanár, mintegy *20%-a* hivatásos kutató és egyetemi, főiskolai oktató, körülbelül *20%-át* alkotják a levéltárosok, könyvtárosok, az MSZMP oktatási igazgatóságainak munkatársai, muzeológusok, különböző művelődési és kulturális intézmények jobbára történelmi végzettségű dolgozói, s mintegy 6–7%-a egyetemi és főiskolai hallgató, vagy történelemmel nem hivatásosan foglalkozó, az értelmiség különböző foglalkozási csoportjainak egyes, a történelem iránt intenzíven érdeklődő képviselői (mérnök, tisztviselő, lelkész stb.). Tehát a Társulat tagságának összetétele anélkül, hogy alapjaiban megváltozott volna, az utóbbi három esztendőben többrétű lett és kiszélesedett. Ezzel a Társulat hatóköre mind szakmai körökben, mind pedig össztársadalmi értelemben jelentősen megnőtt. Az általános és a középiskolai tanárok között az új belépők egy része azokról a területekről jelentkezett, ahol korábban nem, vagy alig voltak tagjai a Társulatnak.

Nem lenne reális a tagság számán és összetételén mérni a Társulat tevékenységének méretét, kiterjedtségét, hatásfokát. Az előbbiekben ismertetett tények alapján mégis megállapíthatjuk, hogy megközelítettük azt a célt, amelyet az 1975-ös decemberi Közgyűlés kitűzött: a Társulat mindinkább a történészvilág minden rétegét átfogó szervezet, amely szolgálja a tudományág fejlődését, a közvélemény történelmi ismereteinek fejlesztését.

I.

A Társulat rendezvényei

1. Központi rendezvények

A 3 éves periódusban folytattuk az előző időszakban kialakult és bevált rendezvények megszervezését. A szervezett tanácskozások közül *A Történelem és a természettudományok* témakörét megvitató országos történész vándorgyűlés szervezési nehézségek miatt csak ez év áprilisában egy országos konferencia keretében kerül megrendezésre.

A sikeres kezdeményezések egész soráról adhatunk számot.

– 1979. szeptember 24–25-én Siófokon országos helytörténeti konferenciát rendeztünk közel háromszáz résztvevővel. Varga Péter megnyitója, majd Orosz István, Vörös Károly, Pölöskei Ferenc, Kanyar József vitaindító előadásai, Gunst Péter, Koroknai Ákos, Eperjessy Géza, Bácskai Vera, Gyáni Gábor, Szabolcs Ottó, Stier Miklós, Szita László, Unger Mátyás, Benda Kálmán, Beöthy Ferenc, Bíró Ferencné, Kiss Kálmán korreferátumai után széles körű polémia bontakozott ki. A vitát Hanák Péter foglalta össze. A konferencia a helytörténeti kutatást és írást a történelem legnagyobb ágazataiban: a gazdaságtörténet, a társadalomtörténet, a politikatörténet és a művelődéstörténet területén vizsgálta. A tanácskozás témaköre a helytörténetírás elvi és metodikai kérdésének szinte a teljes spektrumára kiterjedt, átfogta a helytörténet vizsgálatát a köztörténet egészében. Számos területen bemutatta a helytörténetkutatás új eredményeit, annak újabb szemléleti vonatkozásait. Az eredményes konferenciáról tervezett kötet kiadása mindmáig várat magára.

– 1979. augusztus 27–28-án került sor Debrecenben a *Történelemtanítás és földrajztanítás* c. országos konferenciára mintegy kétszáz résztvevővel. Ezzel Társulatunk a Történelemtanítás és múzeum, a Történelemtanítás és levéltár, a Történelemtanítás és könyvtár c. konferenciák után az iskolai oktatás problémái áttekintésének és gyakorlati segítésének új területére lépett. A két diszciplina összefüggéseit a *történelem oldaláról* Gyorffy György, *a földrajz oldaláról* Enyedi György, *a történelemtanítás oldaláról* Unger Mátyás, *a földrajztanítás oldaláról* Varajti Károly bevezető előadása exponálta. Számos korreferátum után két szekcióban folyt a tárgyalt témáról a vita. A konferencia Szabolcs Ottó összefoglalója után *Ajánlásokkal* zárult, amelyet az illetékes állami és társadalmi szervek kedvezően fogadtak, s azóta már miniszteriális akcióterv alapjává vált.

– Nemzetközi terel kapott a *Tömegkommunikáció hatása a történelemoktatásra* témakörben 1979. december 4–5-én tartott szakértői konzultáció. A tanácskozást, amelyen bolgár, cseh és szlovák, lengyel és NDK szakemberek is részt vettek, Vass Henrik nyitotta meg. Ez a szakértői tanácskozás módszertanilag igyekezett levonni egyrészt a jelenlegi életviszonyokból, másrészt a tanítás tartalmi koncepciójából a tantárgypedagógia következtetéseket. Ez volt az első nemzetközi műhely-tanácskozás a Társulat rendezésében a történelemtanítás pedagógiának tárgyköréből.

– Legnagyobb tömeget az *Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny* ankétjai mozgattak meg. 1979. május 4–5-én Vörös Károly, Orbán Sándor és Unger Mátyás ismertette a kijelölt témával kapcsolatos tartalmi és módszertani kérdéseket. Az érdeklődés mértékére jellemző volt, hogy az ankétot (400–400 résztvevővel) meg kellett ismételnünk.

– Részt vettünk az 1980. október 8–9-én Debrecenben *Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, választott magyar király születésének 400. évfordulója alkalmából* a Bethlen Gábor Emlékbizottsággal, az MTA Történettudományi Intézetével, a Hadtörténeti Intézettel és a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemmel közösen rendezett tudományos konferencia munkájában. Ács István városi tanácselnök megnyitója után Puch Zsigmond Pál, Köpeczi Béla, Makkai László, Demény Lajos (Románia), Zimányi Vera tartott előadást. A tudományos konferencia négy szekciójában előadók voltak: Nagy László, Rácz István, Czigány István, Stefan Kazimir (Bratislava), Heckenast Gusztáv, Székely György, Marie Mareckova (Brno), Szendrey István, Barcza József, Jean Bérenger (Rennes), Herbert Langer (Greifswald), Mészáros István, Tarnóc Márton, Dán Róbert, Bitskei István, Pöldes Éva, Benda Kálmán, Cristina Fenesan (Bukarest), Rázsó Gyula, Helfried Valentinitsch (Graz), Józef Gierowski (Krakkó), Helga Schultz (Berlin), Ake Kromnov (Stockholm), Vladimir Susarin (Moszkva), Trócsányi Zsolt, Kovács Kálmán, R. Várkonyi Ágnes, Péter Katalin, Rottler Ferenc, Huszár Lajos,

Róna György. Ez a nagyszabású rendezvény magyar és egyetemes történeti szempontból sokoldalúan tekintette át, értékelte Bethlen tevékenységét és a magyar függetlenségi küzdelem jelentőségét. A konferencián közel háromszázan vettek részt.

– 1980. május 22–23-án került sor Siófokon a Somogy megyei Tanáccsal, a Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottsággal, valamint a TIT Baranya, Fejér, Somogy, Tolna és Zala megyei szervezetével együttműködve rendezett *IV. Dunántúli Településtörténeti Konferenciára.* A közel kétszáz fős tanácskozáson Bihari Ottó megnyitója után Vörös Antal, Kanyar József, Csizmadia Sándor, H. Varga Éva tartott előadást. A konferencia öt szekcióban folytatta munkáját. A szekciókat Für Lajos, Vörös Károly, Kanyar József, Szita László és Kállay István vezette.

– Az előző évben a Történelemtanítás és földrajztanítás országos konferenciával megkezdett, az iskolai stúdiumok közötti együttműködést célzó rendezvénysorozat folytatásaként 1980. április 22–23-án mintegy két és félszáz résztvevővel az Országos Pedagógiai Intézettel és a Hajdú-Bihar megyei Tanáccsal közösen Debrecenben rendeztük meg a Történelemtanítás- Irodalomtanítás Konferenciát. A Vass Henrik bevezetője és elnökletével megtartott plenáris ülésen Köpeczi Béla, Tamás Attila, Szabolcs Ottó és Nobel Iván vitaindító előadásait Balázs Györgyné, Hársfalvi Péter, Hanora Sándor, Kiss Albertné, Mohos Sándor, Sári Gusztáv, Závodszky Géza, Porosalmy János korreferátuma követte. A két szekcióban folytatott vitát Szebenyi Péter és Nyirkos Tibor vezette.

– 1980. június 23–30. között került sor Keszthelyen a *Történelemtanárok Nyári Akadémiájára* a Társulat és az OPI közös rendezésében. Ennek, a több mint kétszáz tanárt mozgósító rendezvénynek a programját a magyar történelem nagy vonulatai és tanításának módszertana köré csoportosítottuk. Előadói voltak: Pach Zsigmond Pál, Makkai László, Kosáry Domokos, Hanák Péter, Szűcs Jenő, Diószegi István, Szabolcs Ottó, Vladár Ervin, Szebenyi Péter.

– 1980. március 12-én és 25-én rendeztük meg az *Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny Ankétját* külön a budapesti és külön a vidéki iskolák számára, amelyeken mintegy 300–300 tanár és diák vett részt. Az ankéton Balogh Sándor, Kende János, Izsák Lajos, és Unger Mátyás adott tájékoztatást a szakirodalomról és a felkészülésről, s konzultáltak a jövendő pályázókkal.

– 1981. február 16–17-én kb. 300 résztvevővel került sor az *Elmaradottság és ideológia a 19–20. században* címen megrendezett országos vándorgyűlésre. Az előadó történészek, filozófusok, szociológusok, közgazdászok, irodalomtudósok és külpolitikusok társadalmi és politikai elmaradottság és a velük kapcsolatos ideológiák kölcsönhatását vizsgálták elsősorban Kelet- és Közép-Európa, Afrika, Ázsia és Latin-Amerika térségében. Ezzel a rendezvénnyel folytatódott és szélesedett az az interdiszciplináris együttműködés, amelynek alapjait a korábbi években kezdtük meg kialakítani. A vándorgyűlésen Vass Henrik bevezetője után Berend T. Iván ismertette vitaindító előadását, amit Rácz Dezső, Nagy Péter, Glatz Ferenc, Sziklai László, Ormos Mária, Marton Imre, Anderle Ádám, Tálas Barna előadása és vita követett.

– 1981. április 6–7-én került sor Túrkevén a Szolnok megyei Tanáccsal közös rendezésben *A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon* c. országos konferenciára mintegy két és félszáz résztvevővel. Ez a kérdést történelmi folyamatában és számos összetevőjében vizsgáló konferencia is az interdiszciplináris tanácskozások sorozatába tartozik. Vass Henrik megnyitója után előadást, illetve korreferátumot tartottak: Andrikó Miklós, Csizmadia Ernő, Zsilák András, Romány Pál, Szegő László, Zsarnóczai Sándor, Sárkány Mihály, Berecki Lajos, Schindele Miklós, Belényi Gyula, Pölöskei Ferenc, Orbán Sándor, Vági Ferenc, Gyarmati György, Szabó Ferenc, Szabó László, Juhász Pál, Urbán László, Lengyel Zsuzsa, Gyenis János, Simó Tibor, Örsi Julianna, Botár József. A vitát Szabolcs Ottó foglalta össze.

– 1981. szeptember 29. – október 1-én Budapesten az MTA Történettudományi Intézetével közösen rendeztük meg *a Válság és megújulás. Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon. Az MSZMP 25 éve* c. tudományos ülésszakot, amely az utóbbi negyedszázad gazdasági-társadalmi fejlődésének problémáit, ellentmondásait, kibontakozási kísérleteit és útjait elemezte, vitatta meg nagy nyíltsággal és széles körű tényanyag elemzésével. Az ülésszakon Pach Zsigmond Pál megnyitó előadását Nyers Rezső, Pető Iván, Berend T. Iván, Romány Pál, Antal László, Kolosi Tamás, Mongi István, Orbán Sándor, Enyedi György, Gábor István és Galasi Péter, Berecz János, Szakács Sándor, Balogh Sándor, Bihari Mihály, Vitányi István, Almási Miklós előadásai követték. Az ülésszakon Pach Zsigmond Pál, Huszár István, Lakos Sándor és Vass Henrik elnököltek. A vitát Vass Henrik foglalta össze.

– 1981. május 5–6-án Orosházán a Békés megyei Tanács VB Tudományos-Koordinációs Szakbizottságával és Orosháza Városi Tanácsával együttműködve került sor *Az agrárszocialista mozgalom történetéből* c. tudományos ülésszakra, mintegy kétszáz résztvevővel. Az ülésszak résztvevői öt témakör köré csoportosítva vitatták meg a kérdést. Becsei József megnyitója után Király István: Az agrártársadalom tőkés átalakulása a Viharsarokban c. előadásához T. Mérey Klára, Kállay István, Kovács Zoltán, Dovényi Zoltán és Tóth József, Vörös Antal, Dér László korreferált. A második témakör: A viharsarki agrárszocialista mozgalom előzményei, Szabó Ferenc előadásával indult, Veliky János, Bezdán Sándor, Gyarmathy Zsigmond korreferátumával folytatódott. Varga Lajos Szociáldemokrata mozgalom és az agrárszocializmus c. előadásához Farkas Dezső, Formann István, Takács László, Vurágh Ferenc, Hársfalvi Péter, Herczegh Mihály korreferátumai kapcsolódtak. Az agrárszocializmus ideológiai forrásai és eszmei tartalma kérdéséről Farkas József tartott előadást, korreferensei Elek László, Dankó Imre, Nagy Dezső, Dömötör János, Bárány Ferenc voltak. Az elhangzottakat Hanák Péter a további kutatások irányát megjelölő zárszavában foglalta össze.

– A történelem és más stúdiumok kooperációját elősegítő sorozatban 1981. május 25–26-án került sor Debrecenben a *Történelemtanítás és művészeti nevelés országos konferenciára* mintegy 280 résztvevővel. A tanácskozást Hanga Mária nyitotta meg, majd Szabolcsi Miklós, Aradi Nóra, Ujfalussy József előadást, Kedves Tamás, Kolozsvári Zoltánné, Kornyei Ferencné, Gyapai Gábor korreferátumot tartottak. Utána interdiszciplinaritást tükröző tanéveskönyveket, s tanítási metódusokat mutattak be Szőnyi Erzsébet, Hancsók Éva, Pécsi Géza, Mész Lászlóné, Szöllősiné Kurti Katalin. A vitát az általános iskolai szekcióban Szebenyi Péter és Tarcai Zoltán, a gimnáziumi szekcióban Stencer Ferencné, Vladár Ervin és Kontra István, a szakközép- és szakmunkásképző iskolai szekcióban Nobel István, Mohos Sándor és Anker Antal vezették.

– 1981. október 7–8-án került sor a Geodéziai Egyesülettel, a MÉM-mel és az OPI-val közösen rendezett *Korszerű oktatás – korszerű térképek* c. nemzetközi tanácskozásra, amelyen a mintegy kétszáz magyar hallgatón kívül szakemberek vettek részt Japánból, az Egyesült Államokból, az NSZK-ból, Csehszlovákiából, Lengyelországból, az NDK-ból. A konferencia – amelynek bevezetőjét Vass Henrik tartotta – elsődleges célja a Magyarországon folyó történelmi térképészeti munka áttekintése és összehasonlító elemzése volt. Szabolcs Ottó és Csendes László előadásai után két szekcióban folyt a munka. A *földrajzi szekciót* Papp-Váry Árpád vezette, előadást tartottak: Köves József, N. V. Andreev (Moszkva), Hajdú Lajos, Kogutowicz Manuela (USA), Lerner János, Roman Domahovszki (Varsó), Szőke Tasi Sándor, A. S. Galocz (Varsó), Gödz Lajos, Gerhard Treger (Gotha), Földi Etelka, W. Plappet (Berlin), Martinovich Sándor, W. Pawlark (Wroclaw). A *történelmi szekciót* Unger Mátyás vezette. Előadást tartottak: Vladár Ervin, Jan Herbez (Pozsony), Bíró Ferencné, Hőnyi Ede, Shizvo Makamara (Japán), Kiss Kálmán, Szebenyi Péter, H. J. von der Ohe (NSZK), Rézműves János, Horányi István. A vitát a szekcióvezetők beszámolója után Szabolcs Ottó foglalta össze.

– 1981. március 3-án és 10-én került sor az *Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny* ankétokra. Az ankétokon Balogh Sándor, Izsák Lajos, Orbán Sándor, Sipos Péter, Unger Mátyás, Bíró Ferencné és Szabolcs Ottó adtak tájékoztatást és konzultáltak a pályázó tanulókkal és tanáraikkal a kitűzött témákkal kapcsolatban. A két ankéton közel hétszázan vettek részt.

2. Budapesti rendezvények

A hároméves ciklus első évében változtunk át a korábbi rendezvényformákról (felolvasó ülések az Akadémián, ill. panelvitták a Kossuth Klubban) a különböző formákat egyesítő *Történészklubra*. A váltást az tette szükségessé, hogy a korábbi formák egyre kisebb közönséget vonzottak, s a kutatók növekvő megterheltsége miatt megszervezésük is mind nehezebbé vált.

A Klub Tanács (Benda Kálmán, H. Balázs Éva, Hanák Péter, Liptai Ervin, Szabó Ágnes) és az illetékes titkáruk, *Hegyi Klára* többféle elképzeléssel kísérletezett, de kitűnt, hogy a rendszeres klubélet kialakításához a „hagyományos" formák nem a legéletképesebbek. Érdektelenségbe fulladtak a rokontudományok szakembereivel szervezett találkozások, vontatottra sikerültek az új könyvek vitái, az írókkal nem sikerült megtalálni a beszélgetések kötetlen hangját. A klub törzstagságának csak elenyésző hányadát teszik ki kutató történészek, nagyobb része TIT-tagok soraiból kerülnek ki, akik inkább passzív hallgatókként vesznek részt a rendezvényeken.

E tapasztalatok alapján a klub programjában elsősorban előadások szerepeltek főként vitaest formájában több előadóval, valamint egy-egy közérdeklődésre számot tartó vitavezetővel. Ezek az előadások, vitaestek többnyire legújabb kori történelmünkről, illetve az iskolai és egyetemi történelemoktatást érintő témákról zajlottak le váltakozó érdeklődés mellett.

A klubrendezvények és tematikájuk:

1979.

április: találkozó Örkény Istvánnal, beszélgetés a „Pesti a vérzivatarban"-ról. A vitát vezette Berend T. Iván.
május: vita: „Merre tart a magyar parasztság?" c. témáról, Orbán Sándor, Für Lajos, Kolosi Tamás, Komló László, Lengyel Zsuzsa, Sárkány Mihály, Simó Tibor közreműködésével.
november: „Ifjúságunk történeti ismeretszintjé"-ről. Vitaindító bevezetőt mondott Unger Mátyás.
december: beszélgetés „Szabó Magda történelmi regényeiről és drámáiról". Vezette: Hanák Péter.

1980.

január: vita „A Hunyadi-kori Magyarország és Európa" címmel, Fügedi Erik, Kubinyi András, Kulcsár Péter, Maros Ernő közreműködésével.
február: vita „A nádori kripta rejtélyéről". Vezette: Benda Kálmán.
március: beszélgetés Vígh Károly: Ugrás a sötétbe c. könyvéről és Kovács András: Októberi vasárnap c. filmjéről. Vezette: Juhász Gyula.
április: találkozó a Móra Könyvkiadó munkatársaival, beszélgetés a „Képes Történelem" sorozatról. Vezette: R. Várkonyi Ágnes.
november: Balogh Sándor előadása az „1946. február 27-i magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezményről." Vitavezető: Király Péter.
december: találkozó sporttörténészekkel. A sporttörténetírásról Kutassi László beszélt.

1981.

január: 1980. fontosabb külföldi és hazai történész rendezvényekről számoltak be: Niederhauser Emil, Heckenast Gusztáv, Benda Kálmán, Kolossa Tibor, Hajdú Tibor.
február: L. Nagy Zsuzsa és Sz. Ormos Mária bevezető előadásával vita a Párizs környéki békerendszerről.
március: Szabolcs Ottó két iskolai oktatófilmjének („Urak és szolgák" ill. „Embernek maradni") vetítése és vitája.
április: vita Pintér István: „A Szociáldemokrata Párt története 1933–1944." c. könyvéről. Vezette: Szabó Ágnes.
május: Püspöki Nagy Péter előadása: „A Kárpát-medence a honfoglalás évszázadában; a morva szlávokról." Vitavezető: Heckenast Gusztáv.
november: Unger Mátyás előadása: „Vitás történelmi problémák hazai és külföldi tankönyvekben (a középiskolai történelem tankönyvek nemzetközi egyeztetésének tapasztalatai").
december: a Magyar Numizmatikai Társulattal közös rendezésben Rádóczy Gyula előadása: „Pénzverési adatok Mária Terézia gazdaságpolitikájához." Vitavezető: Wellmann Imre.

II.

Kiadvány- és propagandatevékenység

A Magyar Történelmi Társulat kiadói és propagandatevékenységének legnagyobb eredménye a *História* létrehozása, profiljának kialakítása, és nagy példányszámban való megjelenése.

Többszöri vita után úgy döntöttünk, hogy a Társulat fő kiadói tevékenységi körét a történelemkiadványok tematikai és tartalmi inspirációjára koncentráljuk. Az „irányváltástól" függetlenül azonban nem mondtunk le a közvetlenebb kiadói tevékenységről sem, elsősorban az értékes tanácskozások anyagának kiadásáról. Ezekben az esetekben főleg a kiadás inspirálói, több esetben pedig közvetlen közreműködők voltunk. Így sikerült biztosítanunk nagyobb rendezvényeink tekintélyes része anyagának a közreadását. Így jelent meg a Tankönyvkiadónál 1979-ben a Társulat rendezésében tartott III. Országos Történelemtanítási Konferencia anyaga *Történelemtanítás és személyiségfejlesztés* címen, s még ugyanebben az évben az OPI kiadásában az 1978-ban Debrecenben tartott konferenciánk anyaga *Történelemtanítás és könyvtár* címen. Ugyancsak az OPI kiadásában látott napvilágot 1980-ban a két évvel korábbi Történelemtanárok Nyári Akadémiájának az anyaga *Magyarország és a szomszéd népek* c. kötetben, a Szabolcs Ottó szerkesztette sorozatban. A tanácskozást követően *fél év alatt* megjelent a Túrkevei konferencia anyaga Vass Henrik szerkesztésében a Szolnok megyei Tanács kiadásában *A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon* címmel. Megjelenés alatt áll Szabolcs Ottó szerkesztésében a Tankönyvkiadónál a négy debreceni interdiszciplináris tanácskozás anyaga *A történelem, földrajz, irodalom és művészeti nevelés együttműködése az iskolában* című kötetben. A napokban hagyja el a nyomdát Vass Henrik szerkesztésében a Kossuth könyvkiadó gondozásában a *Válság és megújulás* c. tanácskozásunk anyaga. Szerkesztés alatt áll a *Korszerű oktatás – korszerű térképek* c. tanácskozás anyaga is.

A kiadói „profilváltástól" függetlenül folytatnunk kell a már megkezdett sorozatok munkálatait.

Az Akadémiai Kiadó már jelezte, hogy az *„Életek és korok"* c. sorozatot (szerkesztő: Balázs Éva) a jövőben kiskönyv sorozat formájában folytatja. Ily módon a sorozat kiléphet a doboz-keret prokrusztesz ágyából s lehetővé válik az egyes a korábbiaknál nagyobb terjedelmű kötetek önálló terjesztése. Nem kényszerül az olvasóközönség a meglehetősen drága dobozolt sorozat – esetleg az olvasót nem érdeklő kötetek – megvételére.

„A sorsdöntő történelmi napok" című sorozat keretében eddig hat mű jelent meg, jelenleg dolgoznak a kiadóban a hetediken, Merényi László könyvén, melynek címe: *Az 1918-as őszirózsás forradalom*.

Kiadványmunkánk középpontjában továbbra is a dokumentum publikációk álltak. A Fontes sorozatban elkészült és 1980-ban a kiadóhoz került Vanyó Tihamér: *„A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról"*. Batthyány Lajos miniszterelnök iratai kiadásának 1970 végén megkezdett munkálatai előreláthatólag csak 1983 végére érnek be.

Több tárgyalási folytattunk a Kossuth Lajos sorozat felújításáról. Ez a munka megindult, a kötetek szerkesztőit kijelöltük.

Az ellenforradalmi korszak prominens személyiségeinek naplói közül néhány már megjelent a Magyar Történelmi Társulat gondozásában (pl. Prónay Pál, Zadravecz István), s folyamatban van *Shvoy Kálmán naplójának* kiadása, amelyet Pemeky Mihály szegedi levéltáros rendezett sajtó alá.

Mind ez ideig sikertelenül fáradoztunk „A történelemtudomány-történelemtanítás" c. igen hasznos sorozatunk felújításán.

A rendezvények sajtópropagandájában két tendencia volt tapasztalható. A nagy érdeklődésre számottartó rendezvényeinket a sajtó és tömegkommunikációs szervek készséggel propagálták, szívesen tesznek közzé kommünikéket, közleményeket. Elemző, értékelő írások azonban akkor jelentek meg ezekről, ha mi kezdeményeztük és szerzőt is biztosítottunk azok elkészítésére. Ezen a téren nem használtuk ki lehetőségeinket.

A Századok 1979–80–81. évi évfolyamairól

A Magyar Történelmi Társulat 1979. február 20-án tartott közgyűlése óta a Századok 18. száma jelent meg. A szerkesztő bizottság és a szerkesztőség régi erőfeszítésének eredményeként az *1981. évi 115. évfolyam mindegyik száma 1981-ben jelent meg.* Az eredményben szerepet játszott a szerkesztőség tervszerűbb tevékenysége mellett a kiadó és a nyomda segítőkészsége és jó munkája is.

Műfajilag és tematika szerint az 1979–80–81. évi számokban 30 nagyobb tanulmányt, 35 közleményt, 28 egyéb cikket jelentettünk meg. 196 könyvismertetést, valamint külföldi folyóiratokban megjelent 174 cikk kivonatát közöltük. A tudományos közlemények legnagyobb része (55) új- és legújabbkori magyar történelmi tárgyú, 25 középkori, 2 jelenkortörténeti, a többi új- és legújabbkori egyetemes történeti témájú.

A szerzők munkahely szerinti megoszlása: 52% főhivatású kutató, közel 30% egyetemi, főiskolai oktató. A korábbi hároméves periódussal összehasonlítva sajnálattal kell megállapítanunk, hogy némileg csökkent a levéltárosok, könyvtárosok, középiskolai tanárok, muzeológusok által publikált cikkek száma.

A Századok szerkesztősége továbbra is feladatának tekintette fiatal, pályakezdő szerzők írásainak megjelentetését. Jóllehet az előző hároméves ciklushoz képest csökkent a fiatal szerzők által írt közlemények száma (3), de növekedett a recenziós és a folyóiratszemle rovat pályakezdő szerzőinek száma.

Az állandó jellegű rovatok – Tanulmányok, Közlemények, Történeti irodalom, Folyóiratszemle, Krónika – mellett ún. időszakos rovatokban – Elmélet és módszertan, Figyelő, Vita, Beszámoló – is többé-kevésbé rendszeresen jelentek meg írások. A *régi* Történelemtanítás rovatot cikkhiány miatt az elmúlt három év alatt nem sikerült újra indítani.

Minden évfolyam utolsó számában jelenik meg a szokásos *bibliográfia*, melyet a Történettudományi Intézet két munkatársa készít.

A folyóirat szerkesztősége arra törekedett, hogy rendszeresen figyelemmel kísérje a hazai, vagy a nemzetközi tudományos eseményeket és hasábjain teret adott minden olyan beszámolónak, összefoglalónak, amellyel elősegíthette az olvasók tájékoztatását. A szerkesztőség a beszámolók közlése mellett – saját lehetőségein belül – a kiemelkedően fontos szakmai rendezvények, konferenciák, kongresszusok előadásai egy részének közlését is elsőrendű feladatának tartotta. Így jelentette meg például a Bethlen Gábor születésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak legfontosabb írásait.

Megjelent a Századokban *A felszabadulás utáni évtizedek magyar történetírása* címen az a historiográfiai áttekintés, amely a XV. nemzetközi történész kongresszusra készült. Figyelemre méltó az a külön szám (1982/3. sz.), amelyet a folyóirat szerkesztősége a Budapesten megrendezésre kerülő *nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszus* alkalmából állított össze.

A szerkesztőség külön figyelmet fordított a *Társulat tevékenységének bemutatására*, a híranyagok közlésén túlmenően részletes tájékoztatást adott a vándorgyűlésekről, és a Társulat egy-egy egész éves tevékenységét értékelő főtitkári beszámolóról.

A három évfolyam tematikai áttekintése alapján megállapítható, hogy hazánkban tovább nőtt a társadalomtörténeti, eszmetörténeti, művelődéstörténeti és részben a historiográfiai tanulmányok száma.

A szerkesztőség munkáját – mint korábban is – hathatósan segítette a szerkesztő bizottság.

A História c. folyóirat 1979 tavaszán indult meg. A Történelmi Társulat elnöksége által jóváhagyott szerkesztőségi program azt tűzte ki célul, hogy a folyóirat a történeti *szaktudomány* és a *történeti közgondolkodás* között egy új típusú kapcsolódást hozzon létre. Képezzen olyan fórumot, amelyen lehetőség nyílik az ideológiailag legérzékenyebb, a széles közönséget leginkább foglalkoztató történeti kérdések tudományos szintű megvilágítására.

Ez a célkitűzés vezette a szerkesztőséget akkor, amikor az egyes számok összeállításában a *történetszemléleti „aktualitásokra"* koncentrált. Igyekezett kapcsolódni mindenekelőtt a Figyelő tovatban közreadott írásokkal újonnan bemutatott filmekhez, TV-sorozatokhoz, új könyvekhez, vagy éppen napilapokban, tudományos folyóiratokban napirendre kerülő történelmi kérdésekhez. Így foglalkoztunk a nagy visszhangot kapott Anonymus-vitával, a Széchenyi-napló kapcsán Széchenyivel, az Onedin család kapcsán a 19. századi kapitalista kereskedelem egyik legdinamikusabb ágazatával, a

kereskedelmi hajózással, a két háború közötti korszakról szóló memoárirodalom néhány „történeti hátterével" (a VKF 2-vel, az 1941. évi ejtőernyős akcióval stb.), a Szent Korona hazahozatala kapcsán a Szent Korona eszmével, illetve annak helyével a magyar politikai gondolkodásban. Az így értelmezett aktualitás indokolta a tematikus számok megjelentetését is. (1980-ban az olimpiai és sporttörténeti, valamint a Habsburg szám, 1981-ben az 50-es éveket tárgyaló 3. szám és részben az ez évi életmódtörténeti 4. szám).

A közgondolkodást foglalkoztató történeti kérdések megválaszolásának igénye bizonyos értelemben *új műfaj* kialakítását is kívánta: az 5–8 íjekk terjedelmű rövid, a koncepcionális vonatkozásokra koncentráló, de mégis tárgyszerű írásforma kialakítását. Összességében elmondható: a megjelent három évfolyam 13 száma bebizonyította, hogy történészeink képesek a legszélesebb közönség számára is (42–50 ezer példányban) álláspontjukat tömören és közérthetően kifejteni.

Fontos célkitűzése volt a Történelmi Társulatnak, hogy a História hasábjain a szaktudományunk legkülönbözőbb intézményeiben dolgozók nyerjenek fórumot. A három évfolyam szerzőinek megoszlása: kutatóhelyeken, múzeumokban, könyvtárakban, levéltárakban dolgozók száma 140, egyetemeken, főiskolákon, középiskolákban tanítók száma 79, egyéb, történelemmel nem hivatásszerűen foglalkozók száma 42. Sajnos az évi 4 szám által biztosított terjedelem nem adott megfelelő lehetőséget arra, hogy a szakmában rejlő ilyen „tartalékokat" akár megközelítően teljes mértékben is kiaknázzuk. A bevallottan *irányított szerkesztés*, az aktuális kérdésekre való összpontosítás, azaz cikkek rendelése is hozzájárul ahhoz, hogy a három év alatt több mint másfélszáz olyan kézirat gyűlt össze szerkesztőségünkben, amelyet közlésre megfelelő színvonalúnak tartunk, de mind ez ideig megjelentetni nem tudtunk. Az 1982. évtől kéthavonkénti megjelenés sokban javíthat lehetőségeinken.

A szemléleti kérdésekre történő koncentrálás részben magával hozza, hogy az *új és legújabb korszak* döntő súllyal rendelkezzék a cikkek tematikája között. Ezt mutatja az alábbi kimutatás is:

	Ókor	Középkor	Újkor	Legújabbkor	Munkásmozgalom	Egyéb, időrendbe nem sorolható cikkek (oldal)
1979	13,5	25	27	46,5	17	14
1980	15,0	33	36	60,5	22,5	8
1981	5,0	19,5	25,5	64,5	17	14
Összesen	33,5	77,5	88,5	171,5	56,5	36

Noha tudatosan törekedtünk arra, hogy a felszabadulás utáni, ma is politikai hangsúllyal bíró történeti kérdéseknek nagy helyet biztosítsunk, ugyanúgy arra, hogy a nemzeti történelmen belül a munkásmozgalom történetének minden korábbi köztörténeti folyóiratnál nagyobb arányt biztosítsunk, a szerkesztőség igyekezett mégis megragadni a korábbi korszakok tematikájában rejlő szemléletformálás lehetőségeit. Ez indokolta, hogy az ókori témákban előnyt adjunk olyan cikkek közlésének, amelyek a korábbi történetírás sematikus ókorképét módosíthatják, mindenekelőtt az alapvető társadalmi osztályok megítélésében, de ugyanez indokolta azt is, hogy a középkori és újkori témáink válogatásában a Kárpát-medence kis népei együttélésének problematikájához közelítsünk több cikkel, sőt rovattal (Közös dolgaink) is.

Törekedett a szerkesztőség a *történelem* legtágabb értelemben vett *megszerettetésére* is a széles olvasóközönség körében. Nemcsak tragikus társadalmi-nemzeti összeütközések, konfliktusok sorának mutatni be a történelmet, hanem emberi sokarcúsága révén „szórakoztatónak" is. Ezt célozták történelmi karikatúrák, régi étkezési szokások és a társadalom mindennapjaiból vett cikk-témák. A csak négyszeri megjelenés is hozzájárult, hogy ezen a téren nem éltünk eléggé lehetőségeinkkel.

Nem kis feladatot jelentett az elmúlt három esztendő folyamán a szerkesztési munkarendet kialakítani: biztosítani a szerkesztőségnek, mint üzemnek a működését (nyomda, kiadó, technikai feltételek, adminisztráció folyamatossága stb.), a rovatok, illetve az időrendi megosztás megfelelő

rendjét a szerkesztők között. Külön kiemelendő, hogy a szerkesztőség munkájához a szerkesztő bizottság egészében és egyes tagjai külön-külön is hathatós támogatást biztosítottak, így bizonyosodott be helyes volt a szerkesztő bizottságot a különböző intézmények, illetve szakmai részterületek képviselete alapján összeállítani, mert így a szerkesztői munkához a beindulásnál különösen fontos szervezési kérdésekben is segítséget tudott biztosítani. (Önkritikusan el kell mondani, hogy a lap technikai előállítását igen sok és jogos kritika érte és éri.)

A folyóirat 1982-től kéthavonta, 50 000 példányban fog megjelenni.

III.

A szakosztályok munkája

Igazgatóválasztmányi üléseken többször felvetődött a Társulat szervezeti struktúrája megvizsgálásának a kérdése, s javaslatok hangzottak el, a bővítésre, a további differenciálásra, átcsoportosításokra. Így merült fel levéltári, sporttörténeti, egyháztörténeti szekció létesítésének az igénye, a szekciók esetleges decentralizálása, egyes szekciók működésének felülvizsgálata. Az utóbbi 3 éves periódusban a szakosztályok munkájukat lényegében a hagyományos keretekben folytatták, új szekciók létrehozása ellen ugyanannyi érvet hoztak fel, mint mellettük, és senki sem volt újak létrehozására. Az *Üzemtörténeti szekció* és a *Tanári tagozat* a nehezebbé vált körülmények között is képeseknek bizonyult eddigi, igen aktív tevékenységének folytatására, a *Helytörténeti szekció* pedig megkezdte az átállást a múlt közgyűlés által jóváhagyott újfajta tevékenységére.

1. Az Üzemtörténeti Szakosztály (elnök: Incze Miklós) 1979–1981. évi tevékenysége

A Szakosztály az elmúlt három évben igen élénk *publikációs és kiadói tevékenységet* folytatott. Gondozásában, Incze Miklósnak szerkesztésében látott napvilágot 1979 végén *„Az üzemtörténetírás kérdései"* (elméleti és módszertani tanulmányok) c. mintegy 20 nyomdai ív terjedelmű tanulmánykötet Vass Henrik, Molnár Béla, Incze Miklós, Hanák Péter, Kabos Ernő, Jenei Károly, Sárközy Zoltán, Szekeres József, Lakatos Ernő, Kana Otokar, Makkai László, Koroknai Ákos, Károlyi Zsigmond, Sipos Péter, Domötör Ákos, Székely Pál, Ferber Katalin és Tóth Róbert írásaival. Ez a könyv használható segítséget nyújt a gyakorló üzemtörténészeknek, de a kézművelődés területén tevékenykedő újságírók számára is.

1980 elején jelent meg az *„Egy budapesti gépgyár története"* (Meggyesi László, Káposztás István) c. kiadvány, mely több mint 300 oldal terjedelemben foglalkozik az egykori Rosemann—Kühnemann, a Szállítóberendezések Gyára és a Budapesti Mezőgazdasági Gépgyár 90 éves történetével.

1980 karácsonyára adta ki a Kossuth Kiadó Berend T. Iván szerkesztésében 551 oldalon 3000 példányban az *„Ózdi Kohászati Üzemek története"* c. kiadványt. Az egyes fejezeteket 10 tagú történész, levéltáros, muzeológus, közgazdász és szociológus kollektíva készítette (Benyó Tibor, Dobosy László, Dömötör Ákos, Jenei Károly, Koroknai Ákos, Lehoczky Alfréd, Peja Győző, Réti R. László, Sárközy Zoltán és Tóth Pál).

„Az Ikarus Karosszéria- és Járműgyár története" (393 oldal terjedelemben) Jenei Károly és Szekeres József szerzői közreműködésével 1981 áprilisában jelent meg. A szerzőpár a vállalat részéről kiváló dolgozó kitüntetésben részesült. *„A Szolnoki Cukorgyár története"* (112 oldalon Soós László írásában) az Üzemtörténeti Füzetek 10. köteteként került az olvasók elé. A Szakosztály támogatásával jelent meg a *„Tanulmányok Budapest múltjából"* c. sorozatban 1980-ban Koroknai Ákos és Rácz Béla mintegy 8 szerzői ív terjedelmű munkája a *„Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár története"*-ről.

A moszkvai nemzetközi üzemtörténeti konferencián tartott magyar előadások (szerzők: Incze Miklós, Sipos Péter és Szakács Sándor) némileg rövidített szövege megjelent a Századok 1980. évi 6 számában a konferenciáról adott beszámoló keretében. A Német Demokratikus Köztársaság Történelmi Társulatának közlönyében (Wissenschaftliche Mitteilungen 1981. 1. sz.) látott napvilágot Szekeres Józsefnek az 1980. november 21-én az NDK történészeinek erfurti közgyűlésén, a magyar üzemtörténetírás helyzetéről és feladatairól elhangzott előadása.

Ugyancsak nyomdába került Szekeres Józsefnek a hazai üzemtörténetírásról írt tanulmánya, mely a Technikatörténeti Szemlében jelenik meg. Elkészült az 1980. október 24-én megtartott *I. Budapesti Üzemtörténeti Konferencia* rövidített és kiadásra átdolgozott jegyzőkönyve is, valamint a Szakosztály 1979–1981. évi tevékenységét ismertető beszámoló, melyet a Honismeret c. folyóirat mellékleteként megjelenő Üzemtörténeti Értesítő tesz közé. Az *Üzemtörténeti Értesítő* Koroknai Ákosnak, a Szakosztály titkárának szerkesztésében, évente 6–8 B/5 nyomdai ív terjedelemben, 8500 példányban jelenik meg. Kéziratban elkészült a *MÉM Vállalat története*, mintegy 15 szerzői ív terjedelemben.

Az elmúlt három esztendőben számos vállalat kereste meg a Szakosztályt történetük elkészítésére és közreadására irányuló megállapodások létrehozására. A megindult tárgyalások alapján több üzemtörténeti monográfia anyaggyűjtési és feldolgozási munkálatai folynak. Közülük is kiemelkednek a *Budapesti közlekedési vállalatok* 45 szerzői ívre tervezett monográfiájának munkálatai. A budapesti tömegközlekedés 150 éves történetének elkészítésére a Szakosztály alelnöke vezetésével szaktörténészekből, levéltárosokból, muzeológusokból és közlekedési szakemberekből alakult *szerzői kollektíva* (Bálint Sándor, Bíró József, Derzsi András, Gyökér István, Fperjessy László, Gadanetz Béla, Káposztás István, Koltai Györgyné, Lovász István, Medveczky Ágnes, Petrik Ottó és P. Sudár Kornélia) *a kéziratot 1982. végére készíti el.*

Folyamatban van a százéves *Taurus Gumüpari Vállalat történetének* elkészítése (Pető Iván, Pécsi Vera). Az 1984-ben fennállásának 200. évfordulóját ünneplő *Goldberger Textilművek* úgyszintén a Szakosztályt kérte fel 30 szerzői ív terjedelmű vállalati monográfiájának elkészítésére (Geszler Ödön). Az *Autóvillamossági Gyár* 12 ív terjedelmű szerzői kézirata (Meggyesi László és Szekeres József) 1982-ben kerül leadásra. Az *Üzemtörténeti Füzetek* c. saját kiadású sorozat 11. számaként jelenik meg feltehetően 1982-ben a *Tiszamenti Vegyiművek története* (Szerényi Imre) 10 szerzői ív terjedelemben. Elkészült a *Csepel Autógyár jogelődjének, a Dunai Repülőgépgyárnak története* (Kovács Lajos) 12 szerzői ív terjedelemben.

A Szakosztály minden évben megrendezte a Hazafias Népfront székházában éves rendes *enkétjét*, amelyen a Szakosztály elnöke és a Szakosztály vezetősége részletesen ismertette az éves munka eredményeit és a következő évi feladatokat. Az 1980. évi ankéton a tagság megvitatta az ózdi monográfia elkészítésének legfőbb tapasztalatait is. Az ankéton megjelentek száma meghaladta a 100 főt, és élénk szakmai-módszertani viták alakultak ki.

A Szakosztály társrendezésében a Hazafias Népfront Budapesti Bizottsága patronálása mellett mintegy 130 résztvevővel megtartott *I. Budapesti Üzemtörténeti Konferencia* kiemelkedő esemény volt – 1980. október 14-én – az üzemtörténetírói mozgalomban. A fő referátumot a Szakosztály titkára tartotta. A konferencia anyaga 1982-ben megjelenik a Honismeret mellékleteként kiadásra kerülő Üzemtörténeti Értesítőben.

A Szakosztály több regionális üzemtörténeti konferencián vett részt. Közreműködött az 1979. december 15-én megrendezett *Veszprém megyei Üzemtörténeti Konferencia* előkészítésében. A szakosztály titkára a Bányászati és Kohászati Egyesület 1980 őszén tartott salgótarjáni tanácskozásán az ipartörténetírás forrásairól tartott előadást, amely rendezvényen több mint 200-an vettek részt. Az előadás szövege a Bányászati és Kohászati Lapok 1982. évi 1. számában jelenik meg. A Szakosztály alelnöke és titkára a mintegy félszáz megyei hely- és üzemtörténész részvételével megtartott *I. Bács-Kiskun megyei Üzemtörténeti Konferencián* a megyei üzemtörténetírói mozgalom helyzetét vitatta meg, illetve tartott előadást.

Az Ózdi Kohászati Üzemek által megrendezett író-olvasó találkozón a Szakosztály titkára főreferátumban számolt be a vállalattörténeti monográfia elkészítésének tanulságairól, míg a Szakosztály alelnöke a szakosztályi tevékenység eredményeiről szólt. A tanácskozáson mintegy 100 fő jelent meg.

Incze Miklós „Az üzemtörténetírás elvi és módszertani kérdései" címmel tartott előadást a Somogyi Levéltári Napok alkalmából Kaposvárott, 1981. november 25-én. Az előadás önálló módszertani füzet formájában nagy példányszámban jelenik meg.

Az *együttműködési* tevékenység kiszélesítésére tárgyalások folytak és megállapodás született a Magyar Munkásmozgalmi, a Közlekedési és a Központi Bányászati Múzeum vezetőivel.

A Szakosztály korábbi kapcsolatrendszere változatlan intenzitással és eredményesen funkcionált. A Szakosztály munkájához a Hazafias Népfront országos és helyi (különösen fővárosi) szervei a

korábbi évekhez hasonlóan nagy segítséget nyújtottak. A TIT Budapesti Hely- és Üzemtörténeti Szakosztályával kialakult kapcsolatok továbbra is kedvezőek maradtak, míg a SZOT-tal folytatott megbeszélések az üzemtörténeti tevékenység támogatására és patronálására 1981-ben is eredménytelenül záródtak le.

Összességében a Szakosztály vezetőinek és tagjainak részvétele az országos és regionális üzemtörténeti tanácskozásokon jól szolgálta az üzemtörténetírás népszerűsítésének ügyét, az eredmények és gondok reális megismertetését.

Az NDK Történelmi Társulata Üzemtörténeti Szakosztályának 1981. november 4–6 között Drezdában megtartott VIII. konferenciáján Boruș József és Szekeres József vett részt.

Rendszeresen folyik az *üzemtörténeti tárgyú képanyagok gyűjtése, másolása és katalogizálása*. Kezdetben a magángyűjteményekben fellelhető képes levelezőlapok gyűjtése állt előtérben, majd megkezdődött a közgyűjteményekben őrzött képanyagok felkutatása is. 1980-ban már 4000 képmásolat és mintegy 6000 katalóguscédula állt rendelkezésre, melyhez 1981-ben kb. 1200 egységnyi gyarapodás járult. 1980-ban megkezdődött a kisebb *üzemtörténeti kéziratok rendszeres gyűjtése*. Főleg a levéltárakban és irattárakban elhelyezett üzemtörténeti feljegyzések összegyűjtése és másolása a feladat.

A Szakosztály pártoló tagjainak száma – kisebb ingadozásokkal – 100 körül mozog (1981. december 15-én 105 tag).

2. Tanári Tagozat (elnök: Unger Mátyás)

A Tanári Tagozat feladatának ebben az időszakban is a történelemtanítás elvi és módszertani kérdéseivel való foglalkozást és a tanárok informálásának, továbbképzésének, felkészítésének az elősegítését tekintette. Ahogy a Társulat az egész történész közéletben, úgy a tagozat a történelemtanítás közéletében való jelenlétre törekedett.

A tagozat munkájának központjában a *fővárosi tanárok továbbképzése*n való részvétel állott. Ennek szervezeti keretét a Fővárosi Pedagógiai Intézettel való termékeny együttműködés biztosította. Az általános iskolai, illetve középiskolai tanárok részére szervezett *ún. komplex tanfolyamok mellett* a vezető szakfelügyelők kezdeményezésére a továbbképzés más formáit is sikerült kialakítani s ezzel a továbbképzésben résztvevők körét jelentékenyen kiterjeszteni. A különböző továbbképzési formák a történelemtudomány területén, illetve a történelemtanítás módszerében elért új eredmények továbbadását teszik lehetővé.

Ebben a periódusban sem sikerült azonban frontáttörést végrehajtani a vidéki továbbképző munkában a budapestihez hasonló arányú részvétel kérdésében. Részben a Tagozat erősen a fővárosra orientáltsága miatt, részben azért, mert a vidéki tanárokhoz a helyi csoportok tudnak közvetlenebbül és rendszerint eredményesebben eljutni. Eleget tett azonban számos megkeresésnek és vidéki meghívásnak.

A Tagozat tevékeny részt vállalt az *oktatással kapcsolatos központi rendezvények*ben. Részt vett az 1980. évi Történelemtanárok Nyári Akadémiája megszervezésében, előadóként is szerepet vállalt a három Debrecenben tartott interstudiális rendezvényen, s a történelemtanítás és a tömegkommunikáció kérdésében tartott nemzetközi konzultáción. Rendszeresen részt vállal az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny lebonyolításában, a tételek kijelölésében, a pályamunkák elbírálásában, a versenyzők felkészítésében.

A Tagozat jelentős részt vállal a *történelemtanítással kapcsolatos nemzetközi rendezvények*en. A Tagozat részt vett az 1979-ben Berlinben megrendezett VIII. és az 1981-ben Blegojevgradban megrendezett IX. Nemzetközi Történelemtanítási Szimpózium magyar delegációjának munkájában. A Tagozat aktív részt vállalt a mintegy másfél évtizede megindult nemzetközi bilaterális *tankönyvegyeztetés munkálatai*ban. A beszámolási időszakban részt vett az osztrák, holland és finn tankönyvek felülvizsgálásában, s a teljes sikerrel zárult 1979–80. évi osztrák–magyar tankönyvi tárgyalásokon.

A Tagozat részvételével történt az 1982. évi Történelemtanárok Nyári Akadémiájának és az 1982 áprilisában megrendezésre kerülő Történelemtanítás és a természettudományok tanítása című országos konferencia előkészítése.

3. Helytörténeti Szakosztály (elnök: Vörös Károly)

A Szakosztály tevékenysége főleg a vidéki csoportjaink által szervezett vagy kezdeményezett kiadványok, rendezvények munkájának támogatásában nyilvánult meg. E támogatás egyaránt kiterjedt a programok és a megfelelő szervezési formák kialakításában való közreműködésre: a tárgyalt kérdésekben a legotthonosabb előadók, vitavezetők ajánlására, beszervezésére, instruálására, illetve az ő munkájuk által a helytörténeti tevékenység eredményeinek helybeli értékelésére, a készülő kiadványok lektorálására, illetve a Hazafias Népfront Honismereti Bizottságának keretében – üzemtörténeti szakosztályunkkal megosztva – kiadás előtti szakmai véleményezésére.

A beszámolási időszakban különösen négy rendezvénysorozatba kapcsolódtunk be aktívan. 1. A dél-dunántúli megyék tanácsai által két évenként megrendezett *regionális tudományos tanácskozás*ba; 2. A VEAB és a TAB támogatásával felváltva szervezett *Dunántúli Településtörténeti Konferenciák*ba, 3. Pécsett otthonra lelt *várostörténeti konferenciák*ba, 4. a Vas megye Tanácsát az MTA megbízása alapján szakmailag támogatva szervezett *Mogersdorf Nemzetközi Művelődéstörténeti Szimpózium*ba. Ez a délnyugat-dunántúli helytörténeti kutatónak a burgenlandi, a stájer, a horvát és a szlovén kollégákkal való folyamatos együttműködését biztosítja, egymás munkájának és a sajátos régió történeti problémáinak jobb megismertetése által. Az MTA II. Osztályának ehhez a kapcsolathoz nyújtott támogatása kiterjedt a helytörténeti tevékenységnek az utóbbi években helyi kiadványokban országszerte realizálódott főbb eredményeinek megyénkénti számbavételére és kiértékelésére is. Ez a munka most fejeződik be és eredményei az illető régiók helytörténeti tevékenységét legjobban ismerő szakemberek értékelései alapján egy országos konferencián kerülnek ismertetésre.

Mindezek a tapasztalatok indokolni látszanak azt, hogy tevékenységük ilyen jellegét és rendszerét alapjában módosítás nélkül fenntartsuk, már csak azért is, mert a helyi szervezésű regionális konferenciák egyre növekvő spontán érdeklődés mellett folynak, így egyre inkább csökkentve az állami és társadalmi szervek pénzügyi támogatására irányuló igényt. Kivált áll ez a dunántúli településtörténeti konferenciákra, melyeknek az ötéves ciklusában elhangzott közel 300 referátum (melyeket a VAB és VEAB értesítői ismertettek, illetve közöltek) mind tematikailag, mind módszerben új és tovább fejleszthető megközelítéseket eredményeztek az országos léptékű kutatás számára is. Ugyanígy a Mogersdorf-szimpózium ugyancsak évenként több nyelven kiadott referátumai és vitái a helytörténeti kutatás szemhatárát az országhatáron túlra nyitva segítenek kitágítani, alkalmas formaként hazai eredményeink szélesebb és éppen a közvetlenül is érdekelt külföldi kutatás előtti megismertetésre.

Mindez kívánatossá teszi azt is, hogy a Szakosztály tevékenységének változatlan jellegű folytatása mellett a következő években éppen az effajta regionális konferenciákat az ország északi és alföldi területein is igyekezzünk rendszeressé tenni.

IV.

A területi csoportok munkája

A Társulat központi vezető szervei az utóbbi három évben keveset tudtak foglalkozni a területi csoportok munkájával. A segítség személyes konzultációkra, a vidéki rendezvényeken való előadói, korreferátori, vagy hallgatói részvételre korlátozódott. A területi csoportok nagymértékben igazodtak a helyi adottságokhoz, ezt nemcsak munkájuk, hanem vezető testületük is tükrözi, ahol a funkciók is ennek figyelembevételével alakultak ki.

1. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Csoport

A csoport elnöke: Deák Gábor. Tisztségviselők: Dobrossy István, Iray Miklós, Szabadfalvy József, Svób Antal, Barta István vezetőségi tagok, és Veres László, Gulyás István, Hubay László szakcsoportvezetők. A csoport taglétszáma 1975-ben 118, 1978-ban 100, 1981-ben 108.

A csoport rendezvényei: 1979. *Miskolc felszabadulása emlékülés.* Előadók: Borus József, Berámé Nemes Éva, Vanicza János, Mocsek Antal. 1980. *Bethlen emlékülés.* Előadók: Benda Kálmán,

Deák Gábor és Iván Géza. 1981. *Pálóczy emlékezete.* Előadók: Deák Gábor és Iván Géza. A csoport 1979-ben kiadta a *Borsod Történeti Évkönyv VI. kötetét.*

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei csoport önálló és koordináló munkáját jelzi a 3 évenként megjelenő *Borsodi Történelmi Évkönyv*, amihez az anyagi alapot a Megyei Tanács biztosítja. A csoport feladatának tartja elsősorban a történelmi évfordulók, megemlékezések mellett a társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti és aktuális politikai kérdések élőszavas és publicisztikai feldolgozását. Ebben elsősorban a helyi szakember-bázisra építenek, a központi előadókat az országos jellegű témák, feladatok megoldásában veszik igénybe. A felsőoktatási bázis hiánya és az Akadémiai Bizottságok regionális szervezése miatt újra és újra felvetődik a csoportnál a társulati regionális szervezés kérdése. Jó kapcsolatot épített ki a vezetőség a TIT-tel, a Múzeummal, a Megyei Könyvtárral, újabban a Levéltárral, a Borsodi Rádióval, a Honismereti Szakkör-mozgalommal, a Hazafias Népfronttal, a Borsodi Szemlével, a Napjaink című lappal, a Borsodi Művelődés szerkesztőségével.

2. Csongrád megyei Csoport

A csoport elnöke Fehér István, titkárok Bárány Ferenc és Czuth Béláné, elnökhelyettesek Ördögh Piroska, Serfőző Lajos, elnökségi tagok Barta László és Tóth Ferenc. A csoport taglétszáma 1975-ben 49, 1981-ben 73.

A csoport rendezvényei: 1979. január: *Tudományos ülésszak a kubai forradalom 20. évfordulójára;* 1979. március: Felolvasó ülés a *szegedi nagy árvíz 100. évfordulójára;* 1979. március: Emlékülés a *Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 60. évfordulójára;* 1980. március: Emlékülés *Bethlen Gábor születésének 400. évfordulójára;* 1980. április: Tudományos ülésszak *felszabadulásunk 35. évfordulójára;* 1980. december: *Az emberi jogok fejlődése* (előadás); 1981. március: *Beszámoló a XV. Történész Világkongresszusról* (Gyimesi Sándor).

A csoport rendezvényei általában látogatottak. Rendezvényein a társulati tagok mellett gyakran vesznek részt a Társulathoz nem tartozó történelemtanárok, egyetemi és főiskolai hallgatók. Rendezvényeik – kevés kivétellel – a legújabb kori magyar és egyetemes történelemhez kapcsolódtak. A jövőben arra törekednek, hogy éves programjukba több középkori és újkori egyetemes és magyar történelmi témát iktassanak be.

A csoport, saját értékelése szerint, az általános iskolai tanárokkal jobb kapcsolatot tudott kiépíteni, mint a középiskolák tanáraival. A jövőben ebben az irányban is előrelépni kívánnak.

A csoport összetétele reálisan tükrözi lehetőségeiket. A tagság körében kevés a kutatói státuszban dolgozó, legnagyobb a felsőoktatási intézményekben – a JATE Bölcsészettudományi Karán, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán, a SZOTE Marxizmus–Leninizmus Intézetében – dolgozó tanárok száma. A teljes létszámnak kb. 1/3 részét alkotják általános- és középiskolai tanárok. Vannak a csoportban múzeumban kutatói státuszon és levéltárakban dolgozó szakemberek is.

Itt is, mint minden területi csoportnál, gondot okoz az önálló anyagi bázis hiánya. Ezért a csoport teljesen önálló rendezvények tartására eddig nem mert vállalkozni.

3. Dél-Dunántúli Csoport

A csoport alapító és sok évig kiválóan irányító elnökének, Ruzsás Lajosnak a halála után az elnöki funkciót Kanyar József vette át. Ügyvezető alelnök Szita László, alelnök Fehér István, titkár Mérey Klára, másodtitkár Szili Ferenc, gazdasági vezető Maxim Jánosné. A csoport taglétszáma 1978-ban 71, 1981-ben 87.

Rendezvények: 1979. május 31. *Tisztújító közgyűlés,* mely egyben előadói konferencia is volt (két előadás); október 10. *„Így éltek nagyapáink a századfordulón"* című múzeumi kiállítás kapcsán tudományos konferencia (központi előadó és három korreferátum); október 29–30. *Művelődéstörténeti konferencia* Siklóson (központi előadók és öt szekció); 1980. május 22–23. *Dunántúli településtörténeti konferencia* (1867–1900) IV. Siófok (központi előadókkal, öt szekció); november 14. Pécs *Városstörténeti konferencia* (a város püspöki uralom alól történt felszabadulásának és szabad-

királyi rangra emelésének 200. évfordulóján); november 21. *Beszámoló a bukaresti nemzetközi kongresszusról* (dr. Niederhauser Emil);

A Társulat egyik legrégebbi és legaktívabb csoportja. Kedvező helyzete nemcsak tradíciókból, hanem széles intézményi és kutatói bázisra való támaszkodásából származik. A csoport – a központtal való együttműködéssel – az elmúlt három év folyamán több rendezvényt tartott, melyeknek az volt a célja, hogy az egy-egy témában kutatóhelyi erők tudományos eredményeit feltárja, mérlegre tegye és beépítse azokat az országos eredményekbe.

Az 1981-re tervezett Dunántúli *településtörténeti konferencia* elmaradt, illetve annak megrendezésére a következő évben kerül sor.

4. Keletdunántúli Csoport

A csoport elnöke Fitz Jenő, titkára Farkas Gábor. Pontos taglétszámról nem rendelkeztünk adatokkal.

A csoport rendezvényei: 1979-ben a *Dunántúl településtörténete 1867–1900.* IV. konferencia; 1980-ban a *Dunántúl régészete*, 1981-ben a *Dunántúl településtörténete 1900–1945.* V.

A csoport munkáját az MTA veszprémi Bizottsága Településtörténeti Munkabizottságával hangolta össze, és évenként egy nagyszabású 50–70 előadásból álló konferenciát rendezett. Az Akadémiai Bizottságok igényelték a Dunántúlon működő három társulati csoport aktív támogatását a településtörténeti konferenciák lebonyolításába, sőt annak szervezését 1979-ben a Keletdunántúli Csoport bonyolította le. A *régészeti konferenciát* a társulati csoport a helyi Múzeummal közösen rendezte meg. Mindhárom konferencia szervezése során kitűnt, hogy az Akadémiai Bizottság és a társulati csoportok lényegében egymásra vannak utalva, és csakis közösen tudják a feladatokat megoldani.

A társulati csoportok, különösen a keletdunántúli csoport munkáját 1979-ben és 1980-ban az 1978. évi településtörténeti konferencia anyagának publikálásán dolgozott, melynek teljes anyaga (40 nyomdai ív terjedelemben) megjelent. A nyomdaköltségek fedezésére anyagi támogatást a Fehér megyei Tanács, illetve a veszprémi Akadémiai Bizottság adott. Ugyancsak a Keletdunántúli csoportra hárul az 1981. évi településtörténeti konferencia előadásainak publikálása. Ennek kapcsán anyagi támogatást kizárólag a nyomdaköltségekre kaptak, azt a veszprémi Akadémiai Bizottság fedezi.

5. Nógrád megyei Csoport

A csoport válságos helyzetbe került. A csoport elnöke Schneider Miklós elhunyt, titkára távozott funkciójából és munkaköréből, anélkül, hogy a munkát bárkinek átadta volna. Jelenleg Földessy László szakfelügyelő próbálja a csoportot helyreállítani.

Rendezvényeik: – a múzeumi szervezettel karöltve került megrendezésre 1980 októberében Szécsényben a *köznemesség társadalmi-politikai szerepéről* szóló konferencia; a Nógrádi Sándor Múzeum óratervekkel, múzeumi órákkal segíti a pedagógus csoportot; 1981-ben került sor a szécsényi *Honismereti-régészeti tábor* megszervezésére; Balassagyarmaton a Művelődési Ház anyagi támogatásával megindult, s rendszeresen havonként tart összejöveteleket a *História Klub* (Glatz Ferenc, Juhász Gyula stb.); a TIT-tel együttesen került sor Ormos Mária (A komparatív fasizmus-kutatás eredményei) és Tóth István (Az alphabetizáció története) előadására 1981. februárban, ill. novemberben; – ez évben is megszervezték az *OKTV megyei felkészítőjét;* – a Továbbképzési Kabinettel közösen a történelem fakultációt elősegítő rendezvénysorozatot szervezték.

6. Szabolcs-Szatmár megyei Csoport

A csoport elnöke Hársfalvi Péter, titkára Bereczki József, iskolai felelőse Ábrányi Ede, vidéki felelőse Szabó László. A csoport taglétszáma 130.

Rendezvények: 1979. november 21-én: *Vita a Magyarország története 6–7–8. kötetéről*, Nyíregyháza, BGYTKF a DAB-bal és a Főiskolával közösen, a középiskolai tanári továbbképzéssel összekapcsolva. Kb. 120 résztvevővel; 1979. október 13. A *Báthoriak a magyar történelemben*,

Nyírbátorban kb. 80 résztvevő; 1979. január 8. *Szende Pál emlékülés Nyírbátorban*, kb. 100 résztvevővel; 1981. május 29. *A tanyakutatás eredményei és feladatai*, Nyíregyháza, BGYTKF. kb. 60 résztvevővel; 1981. november 2. *Vita a Magyarország története V. kötetéről*, Nyíregyháza, BGYTKF. kb. 80 résztvevővel; 1980. március vége: *Emlékülés hazánk felszabadulásának 35. évfordulóján.* Téma: Népi demokráciánk kialakulása. Szovjet vendég-előadókkal. Nyíregyháza, BGYTKF. kb. 80 résztvevővel.

Egyéb rendezvények: Széchenyi emlékülés a múzeumban, a MNB-kal és a Vízügyi Igazgatósággal. 1980. Kb. 100 résztvevővel; – *História-ankét* (a szerkesztőség vezetőivel) a BGYTKF-án, Nyíregyháza, 1980 őszén. Kb. 70 résztvevővel; – Tilkovszky Loránt: *A kisebbségi kérdés a Dunamedencében a két világháború között.* Nyíregyháza, (Múzeum), és Vásárosnamény (értelmiségi klub) kb. 100, ill. 40 résztvevővel, 1980 tavaszán; Vigh Károly *az amerikai magyar-történeti kutatásokról.* Nyíregyháza, BGYTKF. 40 fő, 1981 tavasza; – Péter Katalin: *Bethlen Gáborról* (középiskolai tanári továbbképzéssel egybekötve) 50 fő; – Heckenast Gusztáv: *II. Rákóczi Ferencről* (középiskolai tanári továbbképzéssel egybekötve) 60 fő; – Somlyai Magda: *Gazdaság és demokrácia* (25 év). Vásárosnamény, értelmiségi klub; – Zachar Mihály: *Kovács Mihály ezredes*, az amerikai polgárháború magyar hőse. Vásárosnamény, értelmiségi klub.

A csoport tevékenysége elsősorban rendezvényközpontú. A rendezvényeket, emlékezéseket, ankétokat – anyagi, szervezeti, elvi okokból is – más intézményekkel, szervekkel együtt rendezik, így kevés kifejezetten társulati rendezvényre kerül sor. Ezt a csoport működésének és egyáltalán a fennmaradásának elengedhetetlen feltételének tartja a vezetés. Ennek érdekében jó kapcsolatokat építettek ki a Bessenyei György Tanárképző Főiskolával, a KLTE Történelem tanszékével, a Debreceni Akadémiai Bizottság Történelemtudományi Munkabizottságával, a TIT megyei történelmi szakosztályával, a Megyei MSzMP Oktatási Igazgatóságával, a Megyei Levéltárral, a Megyei Múzeumok Baráti Körével, a pedagógus továbbképző intézményekkel és más szervekkel.

V.

Pályázati ügyek

A sajtótörténeti pályázat sikeres lezárása után elkészítettük a közoktatási és közművelődési pályázat kiírását. A közbejött takarékossági és más intézkedések miatt azonban nem tudtuk az anyagi feltételeket biztosítani, ezért a pályázat kiírását kénytelenek voltunk elhalasztani. Így a Társulat eddig jól működő és értékes eredményeket hozó pályázati rendszere holtpontra jutott, amiből 1980-ban sem sikerült kimozdítani. A megoldás keresése mellett – a pályázati rendszer folyamatos fenntartása érdekében – más megoldásokkal is kísérleteztünk. Bekapcsolódtunk a múzeumok új és legújabbkori országos pályázatába, amely kétévenként kerül kiírásra. Így a névleg is közössé vált pályázat 1983-ra és 1985-re életmódtörténeti, kulturális egyesületek történetét kutató, új és legújabbkori történeti emlékhelyek leírását tartalmazó témákat hirdet meg.

Minden remény megvan arra, hogy kiírhatjuk a közoktatás-közművelődés tapasztalati pályázatot is. A minimális összeg máris rendelkezésünkre áll. Ezért elkészítettük a szükséges felhívást és útmutatást.

VI.

Nemzetközi kapcsolatok

A Társulat nemzetközi tevékenységére az utóbbi 3 évben a szűkkörű lehetőségeket kihasználó aktivitás volt jellemző. Ez egyrészt a külföldi tudományos rendezvényeken való fokozottabb részvételben, másrészt a kapcsolatok személyes ápolásában, információcserékben nyilvánult meg. Kevésbé sikerült valóraváltani azt, hogy legalább az európai szocialista országok testvértársulataival folyamatos és gyümölcsöző együttműködést építsünk ki.

A *XV. Történész Világkongresszuson* a Társulat szervezésében és némi anyagi segítségével, továbbá saját költségükön, vagy munkahelyük támogatásával 11 résztvevővel egészítettük ki a magyar

küldöttséget. Így vált lehetővé néhány oktatási szakember, szakfelügyelő, tanár, levéltáros, könyvtáros és a rokon tudományokban dolgozó szakember részvétele ezen a nemzetközi tanácskozáson.

Biztosítottuk részvételünket az ún. *Mogersdorfi kultúrtörténeti szimpóziumokon*, amelyeket Ausztria, Horvátország, Szlavónia, Magyarország és újabban Stájerország együtt rendez, minden évben más-más országban. A szimpóziumokon a társulatot minden esetben három tagú delegáció képviselte; előadást tartott: Kanyar József, Vörös Károly, Stier Miklós.

A Társulat részt vett a kétévenként ismétlődő *Nemzetközi Történelemtanítási Szimpóziumokon*. Az 1979. évi berlini és az 1981. évi blagojevgrádi szimpóziumon az Igazgatóválasztmány tagjai közül részt vettek, előadást tartottak, vagy szekciót vezettek: Bíró Ferencné, Szabolcs Ottó, Szebenyi Péter, Unger Mátyás, Huszár János, Vladár Ervin.

Legszorosabbak a kapcsolataink az NDK Történelmi Társulatával. Rendszeres meghívást kaptunk rendezvényeikre, azoknak általában igyekeztünk eleget tenni, rendszerint nemcsak mint résztvevők, hanem mint előadók is. 1979-ben az *NDK TT Agrártörténeti Szakosztálya weimari konferenciáján* Orbán Sándor, a *Hansa Munkaközösség Karl Marx Stadt-i Konferenciáján* Gyimesi Sándor, a *Legújabbkori Történeti Szakbizottsága Konferenciáján* Halléban Vladár Ervin, 1980-ban a Lipcsében tartott *helytörténeti konferencián* Stier Miklós és Szabolcs Ottó, az Erfurtban rendezett *üzemtörténeti konferencián* Szekeres József és Stier Miklós, egy másik konferencián Gyimesi Sándor vett részt. A lipcsei konferencián való részvételt összekötöttük az NDK Történelmi Társulata vezetőségével való egynapos konzultációval, amelyen eddigi együttműködésünket értékeltük, s további kapcsolataink fejlesztésének módját és kereteit tárgyaltuk meg.

Lényegében hasonló céllal járt a *Bolgár Történelmi Társulat* meghívására 1980-ban Szófiában Szabolcs Ottó. Ez alkalomból együttműködési terv-javaslatot dolgozott ki a két társulat főtitkára, ami azonban a megfelelő akadémiai jóváhagyás hiányában eddig még nem léphetett életbe. Az *NDK Üzemtörténeti Szakosztálya* drezdai ülésén Borus József és Szekeres József, a *Legújabbkori Szekció* ülésén Karl Marx Stadtban Szabolcs Ottó és Vladár Ervin tartottak előadást. Incze Miklós szakosztályelnök és Sipos Péter titkár a *Moszkvában* 1979-ben megrendezett, *Nemzetközi Üzemtörténeti Konferencián* vett részt.

Nemzetközi kapcsolataink fontos eseménye volt 1979 őszén *Leo Valiani* professzor budapesti előadása a társulati tiszteletbeli tagságának átvétele alkalmából. *A Tömegkommunikáció hatása a történelemtanításra* nemzetközi szakértői tanácskozáson *bulgár, cseh, szlovák, lengyel és NDK szakemberek;* a Siófoki Országos Helytörténeti Konferencián pedig *szlovák* szakemberek is részt vettek. 1980-ban kitűnő lehetőséget adott külföldi kollégák meghívására a *Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és választott király születésének 400 éves évfordulója* alkalmából Debrecenben rendezett tudományos konferencia, amelyen Ausztriából, Franciaországból, Szlovákiából és Csehországból, Romániából, Törökországból, NDK-ból, Lengyelországból, Svédországból 12 előadó és hozzászóló vett részt. A különböző rendező szervek összefogása tette lehetővé a konferencia széles mértékű nemzetközi jellegének biztosítását.

A nemzetközi kapcsolatok ápolásának kétévenként ismétlődő lehetősége a *történelemtanárok nyári akadémiája*. 1980-ban sikerült biztosítani NDK, cseh és szlovák, lengyel, jugoszláv, bolgár előadón kívül ezekből az országokból néhány szakember önköltséges részvételét is. Egyben ezt az alkalmat használtuk fel – mivel a résztvevők egy része társulati funkcionárius volt –, hogy a cseh, bolgár és a jugoszláv társulattal való további együttműködésről tárgyaljunk. Egyéni meghívásokkal, illetve önköltséges részvételek lehetőségének megteremtésével néhány külföldi szakember az NDK-ból, az NSzK-ból, Csehszlovákiából részt vett a Debrecenben tartott interstudiális konferenciákon.

Kapcsolatainkat tovább szélesítette az 1981 őszén Budapesten tartott *Korszerű térkép, korszerű oktatás konferencián* nagyszámú külföldi részvétele, amelyről már a központi rendezvényeknél beszámoltunk.

Kapcsolataink méretét túl közülhatároltnak és szűkkörűnek tartjuk, ami jórészt önálló lehetőségeink korlátozottságával függ össze. Jelenlegi körülményeink között nemzetközi kapcsolataink csak más szervekkel való összefogással növelhetők.

VII.

A választott testületek munkája

Az 1978. évi Közgyűlésen megválasztott új vezető testületek működésének megszervezését jelentősen megkönnyítette, hogy az Elnökség és a Titkárság személyi összetétele csak részben változott, törésmentesen lehetett építeni a kialakult munkamegosztásra. A titkársági reszortoknak megfelelően minden területnek egy-egy alelnök volt a segítője, vagy elnökségi felelőse. Úgy tűnt, hogy ily módon minden terület mind az Elnökségben, mind a Titkárságban gazdára talált, s a feladatok képviseletének és végzésének ez a struktúrája harmónikus munkamegosztást biztosít. Ez a munkamegosztás azonban a gyakorlatban igen egyenetlen volt, s nem volt arányban a valóságosan ránk háruló és megoldásra váró feladatokkal. Meg kell vizsgálni, hogy a két vezető testület közötti munkamegosztásnak ez-e a legcélravezetőbb módja, miképpen a Titkársági reszortok és munkamegosztás is felülvizsgálatra szorul.

A kétségkívül létező problémák ellenére is a Társulat vezető szervei, az 1979–80. évi vándorgyűlések kivételével biztosították az éves munkatervek maradéktalan végrehajtását. Képesek voltak olyan terven felüli feladatok megoldására, mint pl. delegáció szervezése a XV. Történész Világkongresszusra, vagy az igen jelentős tudományos ülésszak szervezése 1981-ben az utóbbi 25 év gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális fejlődéséről. Mindezt a választott testületek viszonylag rendszeres működésével, egyesek túlterhelésével, az apparátus megfeszített munkájával lehetett csak biztosítani.

Az *Igazgatóválasztmány* évente általában háromszor (1980-ban kétszer) tanácskozott, s a társulati munkában felmerülő minden elvi jelentőségű kérdést megvitatott, iránymutatást adott az Elnökségnek és a Titkárságnak. A korábbi években az Igazgatóválasztmányból kiküldött bizottságok működtetése gyakorlatilag megszűnt. Bár a bizottságok kompetenciáját senki sem vitatta, meghatalmazásukat nem vonta vissza, munkájukat irányítás, illetve öntevékeny kezdeményezések hiányában nem tudtuk élettel teliteni. Az Igazgatóválasztmány mint plenáris testület vitatta meg: a História megszervezésének problémáit; Társulati ágazati, vagy regionális szervezése, szakosztályok létrehozása és átalakítása, majd a történész világkongresszus előkészítésének a kérdéseit. Foglalkozott egyes fontosabb rendezvények, akciók, kiadványok ügyeivel, állást foglalt a Társulat működésének tartalmi és szervezeti kérdéseiben. Az Igazgatóválasztmány élénk, néha éles vitái nagy ügyszeretetről és felelősségérzetről tettek tanúbizonyságot, s úgy ítéljük meg, hogy betöltötte a két közgyűlés között ráháruló irányító szerepét.

Nem lehet azonban elhallgatni az Igazgatóválasztmány több tagjának a passzivitását sem.

Az *Elnökség* üléseit a racionális aktivitás jellemezte. Az érdemi viták és a döntőképesség mellett mindig készen volt a személyes segítségre, a gyakorlati feladatokban való részvételre is, ahol ez szükségesnek mutatkozott. A Társulat elnöke magas színvonalú előadói tevékenységével több esetben személyes kezdeményezésével nagyban hozzájárult a legfontosabb központi rendezvények sikeréhez. Az általános alelnök pl. személyesen irányította a Mezőgazdaság szocialista átalakulása országos konferencia elvi munkálatait, jelentős szerepe volt a História létrehozásában. A külügyi munkáért felelős alelnök személyes kapcsolatait használta fel egyes konkrét kérdések tisztázására. Ez a fajta gyakorlati segítőkészség elmondható az Elnökség valamennyi tagjáról. Így az Elnökség, mint kollektív testület eredményesen járult hozzá a szükséges gyors és hatékony döntésekhez éppúgy, mint a nehéz feladatok megoldásához.

Az Elnökség segítőkészsége mellett is természetesen a tervek végrehajtása a *Titkárságra* hárult. A Titkárság idejének és energiájának nagy részét a rendezvények zavarmentes, tartalmilag és szervezetileg sikeres lebonyolítása kötötte le, ami rendkívül nagy erőfeszítéseket követelt a főtitkártól.

Ennek nagy szerepe volt abban, hogy az 1981-ben tartott *hét központi rendezvényünk tartalmi és szervezeti szempontból egyaránt zavarmentesen zajlott le.* A történészklubnak a régi elképzeléséről sikerült az újra átállni, s nyugodt, kellemes körülményeket, színvonalas és jórészt vonzó programot biztosítani. Ez elsősorban a klubtanácsal szorosan együttműködő titkárának az érdeme.

A jelentős eredmények ellenére a főtitkár és az általános alelnök minden igyekezete mellett sem volt a Titkárság működése egyenletes és zavarmentes. Először az új reszortelosztásból adódó tájékozódási és a munkakör kialakítása körüli zavarok, majd a rendezvénytípusok kialakítása, a helytörténet szakosztály bizottsággá átalakítása, a sajtó és propaganda munkakör értelmezése, s egyáltalán a titkár

ság munkamódszerek felfogása eredményezett konstruktiv vitákat. Ekozben az egyes titkárok a gyakorlati munkában közel sem egyformán aktivizálódtak, ez pedig kihatott az egyes területeken kifejtett egész tevékenységre. A legjobb tervek megvalósulása pedig elsősorban a Titkárság és az apparátus kezdeményező aktivitásán és áldozatkészségén múlik.

VIII.

A Társulat apparátusa

A Társulat működésének megnövekedésével nagyon nehéz feladat hárult kis létszámú apparátusunkra. Az apparátus munkájának vezetésére hivatott ún. tudományos munkatársak egymást váltották. Ennek a fontos munkakörnek a betöltésére irányuló minden kísérletünk azért is kudarcot vallott, mert az alacsony bérkeret miatt megfelelő függetlenített tudományos munkatársat erre a feladatra nem kaptunk.

Ezért azt a megoldást választottuk, hogy ezt a munkakört olyan félállású munkatárssal töltöttük be, aki széles körű áttekintése, tudományos kapcsolatai és szervezési gyakorlata révén képes az adminisztráció irányítására, a szervezési teendők megoldására, a titkárság feladatainak hatékony segítésére. Ez javulást hozott a megnövekedett munkával járó szervező, postázó, levelező, ügyintéző és gazdasági feladatok ellátásában is. A gazdasági ügyek vitelét egy nagy gyakorlattal rendelkező nyugdíjas pénzügyi szakember intézi.

Szabolcs Ottó főtitkár beszámolója.

Az Igazgató Választmány jelentése szinte „számszerűsíti" a két közgyűlés között végzett munkát. Nemcsak mennyiségileg, hanem a történész számára a társulati tevékenység tartalmára és minőségére vonatkozó következtetések levonásához is megfelelő alapot szolgáltat. Ezúttal csupán néhány olyan összefüggés felvázolására szorítkozom, amelyeket mind a közelmúlt értékelése, mind pedig a társulati munka jövője szempontjából figyelemreméltónak tekintek.

Az első kérdés, amiről vázlatosan szólni kívánok, az a társadalmi igények és a közérdeklődés elvi alapokon való összhangjának megteremtése. A Magyar Történelmi Társulat munkájában ugyanis ez *az alapkérdés*, amelyen mérnünk kell tevékenységünk eredményeit és gyengéit egyaránt. Úgy vélem, nem tévedek, ha a beszámolási időszakban végzett munkánkat mérlegre téve a pozitívumokra, az eredményekre tesszük a hangsúlyt. A beszámolóból kitűnik az a sokrétű munka, amely feljogosít bennünket ennek megállapítására, ezért itt néhány minőségi tényezőre utalok csupán.

1. Minőségi mutatónak tekinthetjük, hogy *tevékenységünket* a „profilunkba" tartozó minden területen *sikerült kiszélesíteni*. Mind a tudományos-szakmai, mind pedig az ismeretterjesztő (benne az oktatás) és a tudomány-népszerűsítő munka területén megvalósítottuk elképzeléseinket, nagyjából sikerült eleget tenni a velünk szemben támasztott igényeknek. Ennek érdekében szakítottunk egyes elavult szervezeti formákkal (felolvasó ülések), a régebbieket tartalmasabbá tettük (klub-rendszer, vándorgyűlések, országos tudományos tanácskozások).
2. A beszámolóban név szerint felsorakoztatott *nagyszámú közreműködő szakmai felkészültsége* szintén támpontot nyújt az elvégzett munka minőségének értékelésére. Nem kis eredménynek tekinthető, hogy a kiváló felkészültségű tudósok, szakemberek egész sora vett részt terveink realizálásában, s egyebek mellett ez volt az egyik legfontosabb biztosítéka munkánk színvonalas elvégzésének. Itt azonban mindjárt utalnom kell egy ellentmondásra. Ugyanis miközben felkéréseinknek egy-egy feladat megoldására szinte kivétel nélkül mindenki eleget tett, még igen sok a tennivalónk annak érdekében, hogy a *neves történész szakemberek egy jelentős rétege aktívabban vegyen részt a Társulat munkájában*, érezze magáénak a történész társadalom egészének összefogására és aktivizálására hivatott szervezetünket.
3. Ha egzakt módon nem is mérhető, a beszámoló adatai és tényei alapján következtetni lehet *munkánk hatékonyságának növekedésére* is. Ezt részben jelzik a rendezvényeink iránt megnövekedett érdeklődés adatai, bizonyítják a köztudat formálására rendelkezésünkre álló új fóru-

mok – mindenekelőtt a História – iránti nagy érdeklődés. Igen nagy felelősség hárul ránk, hogy ezeket, a nagy tömegekhez szóló eszközöket szakmai, ideológiai és pedagógiai szempontból egyaránt a lehető legnagyobb igényességgel kezeljük, a bennük rejlő lehetőségeket maximálisan kihasználjuk.

A beszámolóból levonható általános következtetések részletesebb elemzése rávilágíthat arra, hogy

- az elmúlt három évben kifejtett erőfeszítéseink szerves részét és folytatását képezik az utóbbi mintegy másfél évtized munkájának. „Előzmények" nélkül ezek az eredmények nem jöhettek volna létre;
- összhangban végeztük munkánkat legutóbbi közgyűlésünk határozataival, amely a tudományos-szakmai munka terén nagyobb aktivitást, új kezdeményezéseket, de mindenekelőtt az úgynevezett *„kifelé fordulást"* jelölte meg számunkra legfontosabb feladatként;
- szervezeti téren – ami nem csupán szervezeti kérdés – a *társulati struktúrát* Budapest és a vidék kapcsolatát, a szakosztályok tevékenységét, a választott szervek működését és a lényeges kérdések eldöntésébe való bevonása – *a korábbinál tartalmasabbá kellett tenni.* Elmondhatjuk, hogy szervezeti életünk, testületi munkánk demokratikusabbá vált, aminek továbbfejlesztése, kollektivitásának kiterjesztése minden választott tisztségviselőre, egyik fontos feltétele lesz az előttünk álló, az eddiginél jóval bonyolultabb és nehezebb feltételek közötti elvégzendő feladatok megoldásának.

Kötelességünknek tartottuk a társadalomtudományok többi ágazatával való együttműködés elősegítését, az úgynevezett *komplexitás* és *interdiszciplinitás* érvényesítését a társulati munkában. Ezt mind tudományágazataink, mind pedig a társadalomtudományok egésze *társadalmi funkciójának* helyes értelmezése, szerepének mind hatékonyabb érvényesítése követelte tőlünk. Ezt, a már korábban megkezdett munkát folytattuk, mind rendezvényeink tematikájának megtervezésénél, mind pedig a személyi feltételek biztosításánál.

Talán nem szerénytelenség, ha összefoglalásképpen megállapítom, hogy tartalmas, tendenciájában helyes és gazdag programot hajtottunk végre, amelynek – mai divatos szóval – a *szintentartása* és még inkább a *továbbfejlesztése* bizonyára igen nagy erőfeszítéseket követel majd az új vezetőségtől. A szellemi, szervezési erőfeszítések mellett az *anyagi feltételek* lényeges javítása is elkerülhetetlenül felvetődik a jövő tervezésénél. Itt elsősorban a Magyar Tudományos Akadémiára gondolunk, de keresnünk kell az új forrásokat (pártoló tagság, tömegszervezetek és mozgalmak stb.), mindazokat, amelyeket érdekeltté lehet tenni a Társulat munkájában. Példaként szolgálhat erre néhány megye felbecsülhetetlen értékű támogatása – különösen Hajdú-Bihar; Szabolcs-Szatmár; Somogy; Veszprém; Szolnok – országos rendezvényeink megszervezésében, anyagi, tárgyi stb. feltételeinek biztosításában.

* * *

Az előbbiekkel összefüggésben emlékeztetünk arra, hogy tanácskozásainkon több ízben vita tárgyát képezte a Társulat funkciójának kérdése a megváltozott körülmények, feltételek és követelmények között. Ma már megalapozottan mondhatjuk: nyilvánvaló vakság lett volna a tradicióhoz való merev ragaszkodás, az új követelmények felismerésének mellőzése. Évekig folyt a vita arról, hogy a már akkor több, mint százéves Társulat vajon elöregedett-e, el fog-e pusztulni végelgyengülésben, vagy még van lehetősége, elegendő ereje a megújulásra. Arról volt szó ugyanis, hogy a Társulat létrejötte idején – s még jó ideig azután is – nem volt a maihoz hasonló korszerű történettudomány intézményrendszer, csak egyes kutatók egymástól jórészt függetlenül művelték ezt a tudományágazatot. Ezeknek egymásra találását elősegíteni, tudományos közéletét megszervezni, koordinálni munkájukat, fórumot teremteni számukra, ehhez szükség volt egy társadalmi szervezet létrehozására.

Napjainkra ezek a körülmények gyökeresen megváltoztak; kiépült a tudományos kutatás és a felsőoktatás széles körű hálózata, amely összehasonlíthatatlanul jobb lehetőségek közt gyakorolja a Társulat elé állított régebbi funkciókat. Ez a helyzet azt a látszatot is kelthette, hogy a Társulat már elvesztette eredeti hivatását, s ennek egyenes következményeként létalapja is megszűnt. A „temetői" hangulatú viták során történt az a fordulat, amely e szűken értelmezett, hivatásos kutató történészek „belügyeként" kezelt funkciójából a Társulatot kiragadta, és a szélesen értelmezett történelmi

köztudat fejlesztésének szükségességére hívta fel a figyelmet. Ebben vélte megtalálni a Társulat helyét az új adottságok és szükségletek közepette. Akát úgy is fogalmazhatjuk; *a céhbeli történészek kutatásszervezője helyett egy egész ország történelmi tudatának fejlesztőjévé akart válni s kellett válni a Társulatnak.*

A jelenlevők közül sokan emlékeznek rá, hogy a Társulat új irányvonalának meghirdetése nem kevés vitát váltott ki. Olyan félelem kísérte ezt, hogy a „kifelé fordulás", az útkeresés közben nem fogunk-e megfeledkezni nemzeti hagyományaink ápolásáról, a minden egyéb műfajokban végzett eredményes munka *alapját képező tudományos műhely tevékenységéről.* Más szóval – nem visszük-e el a Társulatot a történelem kutatóitól, a történetíróktól, a felhasználókhoz, a közvetítőkhöz. Nem visszük-e el a túl általános témákhoz, s közben elfelejtjük hazai történelmünk tradícióinak az ápolását. A kérdésfeltevés jogos volt, hiszen nagy feladatot tűztünk ki, s erőnk pedig igen véges volt, valóban kérdéses volt, mire telik belőle.

A Társulat vezetőségének az volt a véleménye, hogy új törekvéseink nincsenek ellentétben sem a műhelytevékenység, sem a nagy nemzeti tradíciók ápolásával, sőt bizonyos mértékig feltételezik, erősítik azt. Közvetlenebbül elviszik a történelmi ismeretet, az új kutatási eredményeket a „felhasználókhoz" és az érdeklődőkhöz, fokozzák az iránta mind erőteljesebben jelentkező igényeket. Hogy mennyire sikerült ezt a felfogást megvalósítani, annak puszta érzékeltetésére felsorolok néhányat az *utóbbi évtized* nagyszabású társulati rendezvényeiből: konferencia az Aranybulla kiadása 750 éves évfordulójára; emlékülés Dózsa György születésének évfordulójára; emlékülés az 1848–49. évi magyar forradalom 125 éves évfordulójára; emlékülés az 1848. évi nemzetiségi törvény kiadásának 125. évfordulóján; emlékülés a Mohácsi csata 400 éves évfordulóján; nemzetközi konferencia II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulóján (Rákóczi szabadságharc és Európa); Domanovszky emlékülés; nemzetközi konferencia a Thököly-felkelés évfordulójára; A magyar antifasiszta ellenállás és partizánharc a II. világháborúban c. országos konferencia; Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és választott magyar király születésének 400. évfordulójára szervezett nemzetközi konferencia; Válság és megújulás. Az MSZMP 25 éve c. országos konferencia; Az agrárszocialista mozgalmak Magyarországon; valamint a mezőgazdaság szocialista átszervezésének történetéről országos tanácskozás rendezése.

Azt hiszem, ez a puszta – s közel sem teljes – felsorolás is sokatmondó válasz a feltett kérdésre, legfeljebb azt lehet vitatni, hogy lehetünk-e volna többet, s kellett-e volna többet tennünk a szűkebb értelemben vett tudományos munka művelése érdekében. E kérdésben persze nem csupán a mennyiség az irányadó. A témaválasztás és az előadások minősége adja meg elsősorban ezek értékét. A jelenlevők közül sokan szereztek személyes tapasztalatokat is ezekről a rendezvényekről, várjuk erről észrevételeiket.

Ugyancsak alapvető és sok szempontból kiemelkedően fontos tradíció volt a *helytörténeti kutató- és feldolgozó munka ápolása,* ahol az extenzív fejlődés nagy eredményei mellett egyre inkább annak *intenzív* és *módszertani* kérdései kerülnek előtérbe. A Társulat tagságának fele nem budapesti, jó fele tanár, s csak mintegy negyede hivatásos kutató, vagy felsőoktatásban dolgozó. A tagság jelentős részét lehetőségei – közöttük sokukat belső igényeik is – a helytörténetkutatás felé terelik, melynek haszna az oktatásban is egyre nyilvánvalóbb. A történelemtudománynak nincs még egy területe, ahol annyian s annyira magukra maradva kutatnak, mint a helytörténet. Pedig a helytörténeti kutatás közügy, és a történelemtudomány egészének szerves és egyben autonóm része. Közhely, mégis meg kell említeni: nem lehet a helytörténetet művelni az országos összefüggések figyelmen kívül hagyásával, és fordítva.

Az, hogy ez a szemlélet egyre inkább tért hódít, ahhoz szerény mértékben mi is hozzájárultunk. Ennek illusztrálására ismét egy felsorolásra szorítkozom: szerveztünk 1 éves helytörténeti tanfolyamot; országos konferenciát a helytörténetkutatás elvi, módszertani kérdéseiről és iskolai felhasználásáról; vándorgyűlést a helytörténetírás kérdéseiről; várostörténeti konferenciákat; s megszerveztük a IV. Dunántúli településtörténeti konferenciát, és az Országos Helytörténeti Konferenciát.

A felsorolás ezúttal sem teljes – hiszen ide tartozik a területi csoportok egyre gazdagodó tevékenysége is, amiről az írásbeli beszámolóból képet alkothatunk –, itt azonban csak egy olyan vonulatot kívántunk jelezni, amely folytatást igényel. Mint ahogy folytatni kell az évtizedes múltra visszatekintő *üzemtörténeti konferenciákat,* s az immár 10 éve évenként ismétlődő *dunatérségi nemzetközi kultúrtörténeti szimpóziumok* gazdag sorozatát is, az üzemtörténeti szakosztálynak, a tanári tagozatunknak gazdag és értékes munkáját.

Amint a felhozott példák is érzékeltetik, a Társulat, ha nem is egyenletes és változatlan intenzitással, de erejéhez képest, tartalmát és jellegét tekintve is sokágú tudományos tevékenységet folytatott, sokfajta igényt igyekezett kielégíteni. Ehhez mindjárt hozzá kell tenni, hogy a közérdeklődés s a társadalmi igények még többet kívánnak a Társulattól. Erre enged következtetni, hogy az itt idézett nagyobb központi tudományos rendezvényeinken való részvételnek csak az előadótermek méretei, a megszerezhető olcsóbb szállodai vagy nívósabb kollégiumi férőhelyek száma szabott határt. Ez, úgy vélem, örvendetes jelenség.

Persze azonnal felvetődhet a kérdés: nem túlzottan rendezvény- és évforduló-centrikus-e ez a tudományos tevékenység? Mit tettünk a műhelymunka fejlesztése érdekében? Orientáltuk-e tudományágunk alkotólt új kutatási irányok gondozására, illetve a napirenden levő nagy tudományos feladatok művelésére stb.? A válaszunk, úgy vélem egyértelműen megfogalmazódott:

1. A rendezvény- és évforduló-centrikusság, ha friss szellemiségű, alkotó igényű, akkor nem hibás tendencia, hanem a kutatás már publikált eredményeinek összegzésén túllépve *értékes információval szolgálhat, pezsdítő, gondolatébresztő vitafórummá válhatnak ezek a tanácskozások.* A sok példa közül hadd hivatkozzak a legutóbbira, a *„Válság és megújulás . . ."* címen, 1981 őszén megrendezett háromnapos tanácskozásra. Biztosak vagyunk abban, hogy a konferencia teljes anyagának egy kötetben való közzététele után a tanácskozáson kibontakozott értékes vita folytatódni fog, hiszen közelmúltunk és félmúltunk igen érzékeny és alapvető, több előadásban a műhelymunka stádiumában lévő kérdéséről esett szó ezen a konferencián.

   A példákat folytathatnám az „Elmaradottság és az ideológia a 19–20. században" c. nagy érdeklődéssel kísért ugyancsak igen értékes vitaüléssel stb., de ezeknek részletezésére itt nincsen szükség, hiszen a jelenlevők többsége résztvevője volt eme tudományos rendezvényeinknek.

2. A tudományos műhelymunkához való viszonyunk röviden abban foglalható össze, hogy bár a kutató és feldolgozó munka szervezése és irányítása elsősorban az erre rendszeresített intézmények – kutató intézetek, egyetemek, főiskolák és egyéb műhelyek – feladata, mi sem lehetünk érdektelenek ezen a területen. Nem mondhatunk le ösztönző, kezdeményező feladatunkról, de mindenekelőtt az új kutatási eredmények megismertetésére kell törekednünk. A közoktatásba való integrálódásuknak a mostaninál gyorsabb és eredményesebb megoldását kell elősegítenünk. Tudományos tanácskozásaink – a budapestiek és a vidékiek egyaránt –, továbbá klubrendezvényeink egy része ezt a célt is szolgálta. Úgy vélem, ezt a felfogást fenntartva kell dolgoznunk a jövőben is a tudományos kutatómunkához való kapcsolatunk továbbfejlesztésén.

3. A tudományos közélettel való közvetlen kapcsolatunknak fontos területe a *könyvkiadás*, mindenekelőtt egyes fontos forráskiadványok, sorozatok gondozása. Ez munkánk egyik gyenge pontja, ezen a téren a kelleténél lényegesen lassabban haladtunk előre, aminek az írásos beszámolóban is hangot adtunk.

A tudományos alkotó munkával való kapcsolatainkban az eddigi tendenciákat erősítve kell megoldanunk az e téren ránk váró további feladatokat. Hiba lenne megfeledkezni témánk szempontjából a tudományos közélettel való állandó és rendszeres kapcsolatunk legfontosabb fórumáról, folyóiratunk, a *Századok* munkájáról. A folyóirat szolid és egyenletes, szélsőségektől mentes tudományos színvonalának hatékonyságát termékenyítően erősíti az átfutási idő jelentős csökkenése, ami a lap funkciója betöltésének fontos feltétele volt. A szerkesztőség, a szerkesztő bizottság és a Kiadó együttes erőfeszítése vezetett az oly sokszor bírált lassúság felszámolására, ami nemegyszer már érdektelenné tett egyes publikációkat, főleg a folyóirat információs anyagának értékét csökkentette.

* * *

A Társulat tevékenységének egyre gazdagodó területe: *a történelem oktatásának és népszerűsítésének hatékony támogatása* a rendelkezésünkre álló eszközökkel. Ilyen jellegű munkásságunk egyszerre több, helyenként összekapcsolódó vonalon indult el.

Elsőrendű feladatunknak tekintettük az együttműködést mindazokkal a szervekkel és intézményekkel, amelyek valami módon részt vesznek a történelmi ismeretek széles társadalmi alapú közvetítésében, a történelmi köztudat formálásában. Ez az együttműködés viszont csak úgy volt remélhető, ha már a kezdet kezdetén rendezzük közös dolgainkat – néha elrontott közös dolgainkat – a

kölcsönös jóindulat és az egyenrangúság elve alapján. Először a történelemmel legtöbbet foglalkozó, *legnagyobb hatású tömegkulturális szervezetekkel és szakembereikkel* kellett közös érdekeinket szem előtt tartó együttműködést kiépíteni. Ennek nyitányaként szerveztünk 1973-ban, Egerben egy széles körű konferenciát – Történelemtudomány-Történelemtanítás-Tömegkommunikáció címen –, ahol a szaktörténészek cserélték ki nézeteiket a televízió, a rádió, a film a történeti irodalom alkotóival és az oktatókkal. Itt adta meg a Társulat vezetősége a történelemkutatásnak azt az alaphangját, amely a korábbi arisztokratizmussal szakítva, a történelmet kutatók és „felhasználók" közös érdekeit, és kölcsönös megbecsülését helyezte középpontba.

Hasonló módon kerestük az együttműködést a történelmi köztudat formálásának másik nagy területünával, a *sajtó területén dolgozókkal*, s általában a történelmi publicisztikát művelőkkel is. Úgy véljük, nekünk is volt szerény szerepünk abban, hogy az utóbbi évtizedben a történelem szerepe, és hellyel-közzel szakszerűsége is lényegesen megnőtt mind a tömegtájékoztatás, mind a publicisztika területén. Ezzel párhuzamosan a történészek közvetlen társadalmi aktivitása is minden korábbinál nagyobb teret kapott.

A történelem köztudatformáló szerepének semmi mással nem pótolható területe a *történelmi sajtó és az oktatás*. A tömegkommunikációval való összefogás mellett, azzal szoros egységben erőfeszítéseinket erre a két területre összpontosítottuk. Legnagyobb eredménynek ezen a téren azt tekintjük, hogy *sikerült egy nagy példányszámú, gyorsan népszerűvé vált színes, a legszélesebb nagyközönség számára készülő történelmi folyóiratot létrehoznunk*. Az iskolai történelemoktatás átalakításait megvédtük, némi szerepünk volt abban, hogy a történelem ismét kötelező érettségi tárgy lett. A tanítást elvi útmutatásokkal és a jövő képének megrajzolásával nagymértékben segítettük, megóvtuk attól, hogy degradálják a történelemtanítást vagy téves perspektívákba kényszerítsék. Több országos tanácskozásunk témaválasztása és munkája tanúskodik az e téren végzett munkánkról. Erről az írásban kiadott beszámolóban számot adtunk. Itt egyszerre kellett a nagy akciók és a szívós, mindennapi tevékenység összhangját biztosítani. *A Társulat vezetősége ennek érdekében részt vállalt a történelemoktatás korszerűsítésével foglalkozó bizottságok munkájában*, ahol szerepünk, különösen Társulatunk elnökének folyamatos munkája meghatározóvá vált. Ezt a célt szolgálta a különböző nézeteket tisztázó, a helyzet reálisabb értékelésére törekvő, a jövő útját kereső és felrajzoló rendezvénysorozataink, közöttük a III. Nemzetközi Történelemtanítási Konferencia megrendezése.

Ugyancsak kiemelkedő, elvi és gyakorlati szempontból egyaránt jelentős volt *A történelem mint diszciplína és mint iskolai stúdium* címmel megrendezett tanácskozásunk, amely az integrált történelemoktatás perspektivikus tervét rajzolta fel, amit azóta a közoktatás-irányítás, a tudomány és a tanári közvélemény mondhatni egyhangúlag a jövő útjaként tekint.

Nagyra értékeljük a rokontudományokkal kibontakozó alkotó együttműködésünket, amelyet közös tanácskozásaink sora jelez. Ezek között csupán megemlítem a *Történelemtanítás és Múzeum, a Történelemtanítás és Könyvtár, Történelemtanítás és Levéltár* című konferenciákat. Ezek nagyban szolgálták a történelemtanítás és a közművelődési intézmények összefogását. A három konferencia ajánlásait megküldtük az illetékes állami és társadalmi szerveknek, hogy újabb lehetőségekre nyissunk ajtót, a történelemoktatás hasznára.

A korszerű történelemoktatás sokoldalú interdiszciplináris együttműködést követel meg, amelynek lehetőségeit még közel sem meritettük ki. Nagy lehetőségek rejlenek még a különböző társadalomtudományi egyesületekkel, szervezetekkel való együttműködés további fejlesztésében (Pl. Szociológiai-, Közgazdasági társaság, Jogász Szövetség stb.). Ennek felismerése vezetett bennünket a történelemtudomány és más társadalomtudományok szakembereivel közösen tartott vándorgyűléseink szervezésére. Ilyen jellegű, a jelent segítő és a jövőbe is mutató együttműködési igény szellemében került sor a Történelemtanítás és földrajztanítás; a Történelemtanítás és irodalomtanítás, a Történelemtanítás és művészeti nevelés című nagysikerű országos konferenciák megszervezésére, az érintett tudományágak kitűnő szakembereinek közreműködésével. S már előkészítettük 1982. április 25–26-ra Debrecenben sorrakerülő, a *Történelemtanítás és természettudományok tanítása* c. országos konferenciát, mint a sorozat záróakkordját. Ugyancsak az oktatás korszerűsítését szolgálta a Keszthelyen 2 évenként ismétlődő nyári akadémiák megrendezése is.

***

Társulatunk tevékenységének eredményei, a történeti ismeretek és a korszerű történeti gondolkodás terjesztésében akár a szakmán belül, a tanári társadalomban, vagy a História széles fiatal olvasótáborában elért sikerek – amit bizonyít a História ankétjai és klubrendezvényei iránt megnyilvánuló óriási érdeklődés – természetesen nem feledtethetik a társadalmunkban fellelhető történeti tudatzavarok tényét.

Nem feledkezhetünk meg arról, hogy néha csak az újdonság és újat mondani akarás csábítása, néha korábbi egyoldalúságok, leegyszerűsítések korrekciójának igénye jegyében fel-felbukkannak az újsütetű egyszerűsítő egyoldalúságok is. Ezek talán legszembetűnőbb példáit a Horthy-korszak és a második világháború történetének egyes „újrafelfedezései" egyfajta „rehabilitációja" szolgáltatják, valamint a magyar antifasiszta és ellenállási mozgalom végletes megítélése.

Társulatunknak különleges feladatai vannak és – nézzünk szembe vele – feladatai bokrosodnak, sokasodnak az olvasók tömegeire, tíz- és százezrekre meghatározó hatást gyakorló *visszaemlékező – irodalom, szépirodalom, film- és színházművészet történelemhez forduló, a maga eszközeivel történelmet interpretáló termésére való megfelelő reagálás terén is.*

A visszaemlékezés – ebben a körben felesleges taglalni – rendkívül értékes, fontos műfaj és a történész csak örülhet, hogy korábban szerényen csordogáló forrása most bőségesen buzog. Látszólagos száraz tényszerűsége azonban, ezt is jól tudjuk, maga is történelemértelmezés. Szubjektív szelekciós mechanizmusa emberileg érthető. Forráskritikája viszont tudományosan nélkülözhetetlen. S tévedés ne essék, most nem arról beszélünk, hogy a történettudomány szakmai berkeiben hogyan kezeljék kollégáink ezeket a forrásokat. Ez alighanem felesleges lenne. Arról van szó, hogy ezek a munkák összehasonlíthatatlanul *több emberhez jutnak el mindenféle forráskritika nélkül, mint szakmánk megalapozott tudományos teljesítményei.* Arra kell tehát törekedni és ahhoz kell – ha szükséges – újabb módszereket is keresni, hogy a megfelelő kontroll és vita, a megalapozott forráskritika, a szubjektív egyoldalúságok korrekciója is mind szélesebb rétegekhez jusson el. Erre egy-egy szakszerű szakmai cikk vitája – ha van ilyen – önmagában nyilván nem elegendő.

S még kevésbé mondható el ez a művészetekkel való párbeszédre, ha kell, polémiára. A történész-társadalom legszélesebb fórumának ünnepi közgyűlésén külön is hangsúlyozni szeretnénk, hogy nem a művészek „jogát" akarjuk elvitatni a történeti témáktól. Ha akarnánk sem lehetne ez eredményes. Ez esetben is azt mondhatjuk, nagyon jó, hogy a történelem ilyen nagy figyelmet kap műveikben. És nem is csak azért, mert ezzel összehasonlíthatatlanul szélesebb körhöz juthat el a történelemről, a történelemben való gondolkodás. Azért is, mert az élet, benne az egyén személyes világának olyan szféráit ragadhatják meg a művészet eszközeivel, más szavakkal: a történelem olyan rétegeit elemezhetik, melyekre a tudomány talán nem is tud vállalkozni. Nem valamiféle „versenytársat", hanem szövetségest látunk tehát a történelemmel foglalkozó művészekben. Ez korántsem menthet fel azonban a vitáktól, a történelem valódi összefüggésrendszerének számonkérésétől, a sémák, a történelmi tények önkényes átrendezése, tudománytalan értékelése elleni harc alól. Napjainkban például a közelmúlt, a kortörténet iránti filmes érdeklődés rendkívüli felbuzdulásának lehetünk tanúi. Az 1981-ben elkészült játékfilmek mintegy harmada az 1940–50-es évek fordulójához, a terminológiailag hibás, úgynevezett *ötvenes évekhez* nyúlt témáért. Sajnálattal kell konstatálni, hogy ezekben gyakorta valamiféle új sematizmus jelentkezik. Már-már sztereotípen visszatérő jelzésrendszerben az ellentmondásosság úgyszólván teljesen lehámlik, és egyoldalú leegyszerűsítésnek ad teret. Más filmek és művészeti alkotások közhely-történetfilozófiákat fogalmaznak meg.

A Magyar Történelmi Társulat felelősnek kell, hogy érezze magát népünk történeti gondolkozásának minél magasabb szintű, minél egészségesebb fejlődéséért. Kompetenciája éppen ezért nemcsak a kutatói viták, a tanári továbbképzés, vagy a színvonalas népszerűsítés terén jelentkezik. A történeti tudatzavarok régi és új forrásaival egyaránt számolva, *keresnünk kell a jobb, szélesebb körre kiható, eredményesebb tevékenység formáit, lehetőségeit.* Egyáltalán nem mondhatjuk el, hogy mindezt már megtaláltuk, s elegendő a megkezdett úton továbbhaladni.

Az elmondottakon kívül még számos lehetőség kínálkozik a hazai lakosság és az országon kívül élő magyarság történeti tudatának fejlesztésére. Miért ne rendezhetnénk például itthon *a magyar történelemnek rendszeres hetet,* amikor a nemzeti múltunk felé irányítanánk a közfigyelmet? Van már mindennek hete, csak a jelenné vált és a jövőbe tartó nemzeti múltunknak nincs. Foglalkozik már mindenki a határainkon kívül élő honfitársainkkal, hogy erősítse azt a szálat, amely összeköti őket az óhazával s magyarságukkal, csak mi történészek s a haza történészvilágát leginkább reprezentáló

Magyar Történelmi Társulat nem. Mintha a legerősebb szál közöttünk nem a közös múlt tudata, annak teljesebb megismerése lenne.

A beszámolót befejezve, mindössze arra utalok még, hogy a Társulat megválasztásra kerülő új tisztikarának rendkívül fontos feladata lesz, hogy tovább kutassa a lehetőségeket, gyarapítsa látókörünket és járuljon hozzá az egészségesebb történeti tudat formálásához.

Ehhez szeretnénk mindannyian hozzájárulni, s már most kívánunk hozzá sok sikert a Közgyűlésen megválasztandó új vezetőségnek. Köszönetet mondunk mindazoknak, akik tehetségükkel, felkészültségükkel, odaadó és lelkiismeretes munkájukkal, ügyszeretetükkel – Budapesten és a megyékben – elősegítették feladataink minél eredményesebb megoldását.

Közoktatás- és közművelődéstörténeti pályázati felhívás

A Magyar Történelmi Társulat közoktatás és művelődéstörténeti pályázatot hirdet a Művelődési Minisztérium, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, a Magyar Szocialista Munkáspárt Párttörténeti Intézete, a Művelődéskutató Intézet és az Országos Pedagógiai Intézet által felajánlott pályadíjakra.

A pályaművek tárgya a közoktatás történetéből a következő lehet: Egy meghatározott iskola története; az iskolának a társadalomban elfoglalt helye, szerepe környezete kulturális artikulálásában; a tanulóifjúság szociális összetételének alakulása; valamelyik tantárgy, az oktatásban érvényesülő ideológiai-politikai tartalom fejlődésének története; közoktatásügyi intézmények, hatóságok története; kiemelkedő hazai pedagógusok munkássága. A közművelődés történetéből választható témák: Országos és helyi közművelődési intézmények, tudományos és kulturális társulatok, társaságok, egyletek, körök, klubok stb., művelődési mozgalmak története; közművelődési koncepciók fejlődése; a közművelődés kiemelkedő alakjainak életműve; a rádió, a televízió és a filmszínház szerepének fejlődése közművelődésünkben.

Beküldhető kiadatlan vagy a pályázat meghirdetése után megjelent egyéni, illetve kollektív monográfia, tanulmánykötet, tanulmány, memoár, forrásgyűjtemény legalább 70, legfeljebb 500 gépelt oldal terjedelemben.

A pályadíjak a két témakörben összesen:

első díj (2db) 15 000,– Ft
második díj (4 db) 10 000,– Ft
harmadik díj (6 db) 5 000,– Ft

A Magyar Történelmi Társulat elősegíti a legszínvonalasabb pályamunkák megjelentetését.

A pályaműveket 2 db géppel írott példányban 1985 januárjáig kell beküldeni a Magyar Történelmi Társulat címére: 1250 Budapest, 1., Uri u. 51–53. A pályázat titkos. A műveket jeligével kell ellátni, a szerző neve, foglalkozása és lakcíme zárt borítékban mellékelendő a pályázathoz. Eredményhirdetés: 1985. október.

Részletes pályázati útmutató levélben igényelhető a Magyar Történelmi Társulatnál.

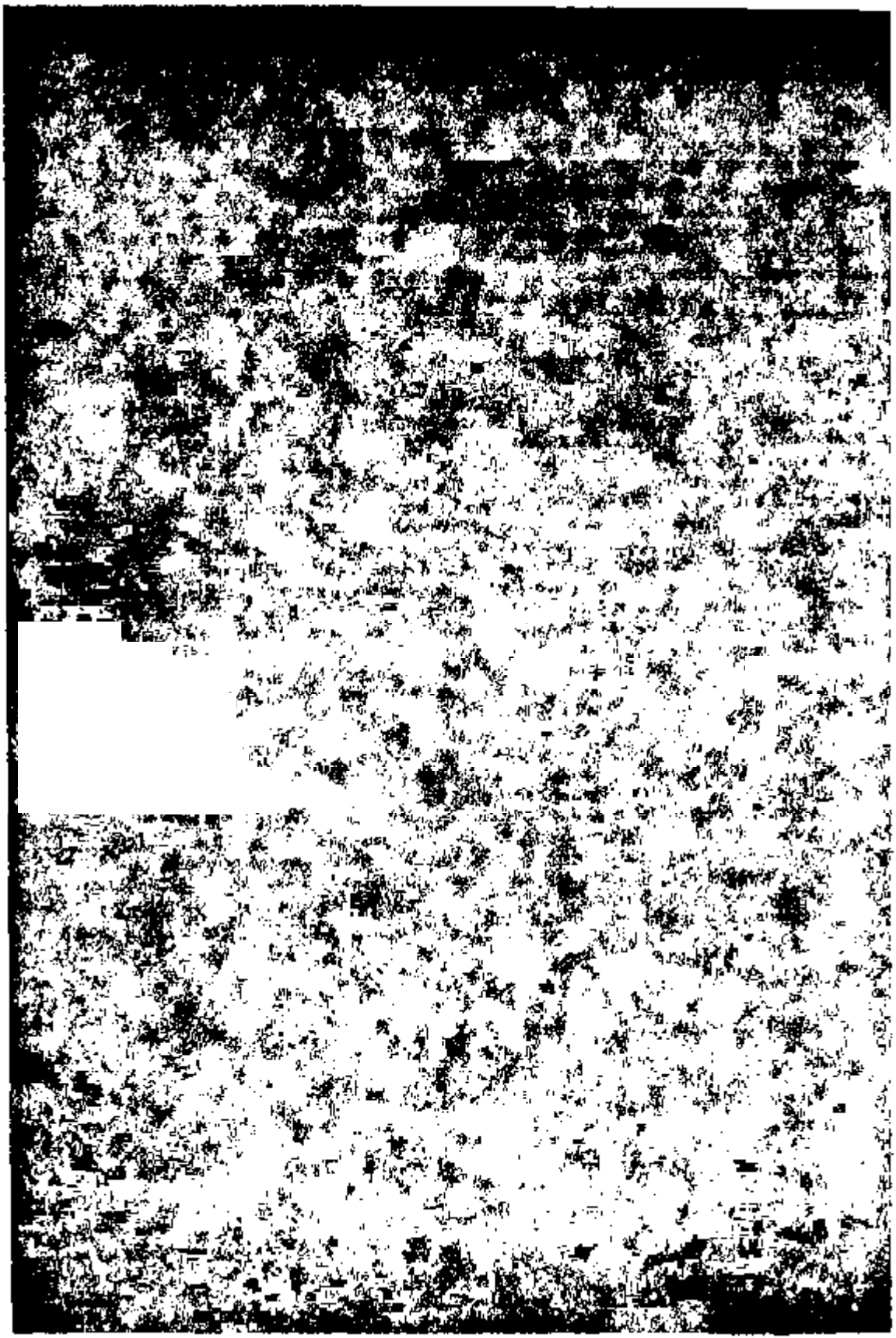

CONTENTS

STUDIES – *A. Ágh:* „Medieval Backwardness" and „Modern Underdevelopment" – *I. Láng:* The „New Neutrality" of the United States in the 1930ies – COMMUNICATIONS – *I. Czövek:* The Problems of the Austro–Hungarian Monarchy from the View of the Russian Liberalism – *J. Tihanyi* German–Hungarian Tourism in the Interwar Period – *J. F. Varga:* The History of the Hungarian Council in Great Britain (1944–45) – DISCUSSION – *Mrs. M. Károlyi.* Remarks on the Book of T. Hajdu: „Mihály Károlyi, A Political Biography" – DOCUMENTS – *V. M. Kondor:* An Unknown Letter to M. Károlyi – *T. Hajdu–Gy. Litván:* The Documents of an Unrealised Summit Meeting – Papers to the Meeting of M. Károlyi and Renner Austrian Cgancellor Planned for 23.3.1919 – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS – CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *A. Ágh:* „Mittelalterliche Rückständigkeit" und „moderne Unterentwicklung" – *I. Láng:* Die "neue Neutralität" der Vereinigten Staaten in den dreissiger Jahren – *I. Czövek:* Die Probleme der Österreichisch–Ungarischen Monarchie aus dem Gesichtspunkt des russischen Liberalismus – *J. Tihanyi:* Ungarisch–deutscher Fremdenverkehr zwischen den zwei Weltkriegen – *J. F. Varga:* Die Geschichte des Ungarischen Rates in England bis 1944–45 – DISKUSSION – *Frau Károlyi:* Bemerkungen zum: "Mihály Károlyi. Politische Lebensbeschreibung" von Tibor Hajdú – DOKUMENTE – *V. M. Kondor:* Ein unbekannter Brief an Mihály Károlyi – *T. Hajdú–Gy. Litvan:* Dokumente eines nicht zustandegekommenen Treffens zwischen zwei Staatsoberhäupter – Schriften zum auf den 23. März 1919 geplanten Treffen von Mihály Károlyi und dem österreichischen Kanzler Renner – BEITRÄGE – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK

TABLE DE MATIÈRES

ÉTUDES – *Attila Ágh:* – *Imre Láng:* "Nouvelle neutralité" des États-Unis dans les années 1930. "Arriération médiévale" et "sous-développement moderne". – COMMUNICATIONS – *István Czövek:* Les problèmes de la Monarchie Austro–Hongrois dans l'optique du libéralisme russe – *János Tihanyi:* Le tourisme hungaro-allemand entre les deux guerres mondiales – *János F. Varga:* Histoire du Conseil Hongrois d'Angleterre 1944–1945 – DÉBAT – *Madame Mihály Károlyi:* Notes critiques sur le livre par Tibor Hajdú intitulé "Mihály Károlyi. Biographie politique" – DOCUMENTS – *Viktória M. Kondor:* Une lettre inédite écrite à Mihály Károlyi *Tibor Hajdú – György Litván:* Documents d'une rencontre maquée de chefs d'Etat – documentation sur la rencontre prévue le 23 mars 1919 entre Mihály Károlyi et Renner chancelier d'Autriche – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DES PÉRIODIQUES – CHRONIQUE

СТАТЬИ

Аттила Аг: Средневековая отсталость и современная недоразвитость – *Имре Ланг:* Новый нейтралитет Соединённых Штатов в 30-ые годы – СООБЩЕНИЯ *Иштван Цевек:* Пробоблемы Австро-Венгерской Монархии с точки эрения русского либерализма – *Янош Тихань:* Венгерско-немецкий интуризм между двумья мировыми войнами — *Янош Варга Ф.:* История Венгерского совета в Англии. 1944—45. — ДИСКУССИЯ — *Катерина Каройи.* Замечания к книге Тибора Хайду: «Михай Каройи. Политическая биография.» — ДОКУМЕНТЫ — *Виктория М. Кондор:* Неизвестное письмо к Михаю Каройи — *Тибор Хайду-Дьёрдь Литван:* Документы одной несостоявшей встречи глав государств. Бумаги к предположенной на 23 марта 1919-ого года встрече Михая Каройи и канцлера Австрии, Реннера — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. VI. 14. – Terjedelem: 26.60 (A/5) iv
83.10953 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivatalokná1 és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-90162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 118-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

1 szám ára: 25 Ft

Index szám: 25 779

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat

H-1389 Budapest, P.f. 149.

Ára: 25 Ft
Évi előfizetési ára: 150 Ft

INDEX: 25,779
ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5–3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amilyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a lelőhelyi, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készíttetünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

589

SZÁZADOK

A tartalomból:

Senga Toru: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok

Hegyi Klára: A török birodalom magyarországi jövedelemforrásai

KÖZLEMÉNYEK — ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN — VITA — BESZÁMOLÓ — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE

1983 SEP 26

117. ÉVF. 1983. 2. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Knapp Éva: Remete Szent Pál csodái
Claude Michaud: Felvilágosodás, szabadkőművesség és politika a 18. század végén; Fekete János gróf levelezése

E számunk munkatársai

Barda Beáta gyakornok (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *ifj. Barta János* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bellér Béla* kandidátus (Budapest) — *Blazovich László* gimnáziumi tanár (Hódmezővásárhely) — *Borsodi Csaba* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Degré Alajos* kandidátus (Zalaegerszeg) — *Dolmányos István* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Föglein Gizella* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Fügedi Erik* kandidátus, történész — *P. Gábor Márta* középiskolai tanár (Budapest) — *Gunst Gábor* a Fővárosi Levéltár munkatársa — *Gyimesi Sándor* kandidátus, egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Hegyi Klára* az MTA Történettudományi Intézet tudományos munkatársa — *Máthé Gábor* kandidátus, tanszékvezető főiskolai tanár (Állam- és Jogtudományi Főiskola, Bp.) — *Mesterházi Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Mérei Gyula* akadémikus (Szeged) — *Molnár Tamás* az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet munkatársa — *Nagy László* kandidátus, a Hadtörténeti Intézet tudományos főmunkatársa — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Senga Toru* történész (Japán) — *Stier Miklós* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szakály Sándor* a Hadtörténeti Intézet tudományos munkatársa — *Tolnai György* kandidátus, tudományos főmunkatárs (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Tombor Ildikó* egyetemi hallgató (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Trócsányi Zsolt* a történelemtudományok doktora, főlevéltáros (Országos Levéltár, Bp.).

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
117. ÉVFOLYAM 1983. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Senga Tonu: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok 307
Hegyi Klára: A török birodalom magyarországi jövedelemforrásai 346

KÖZLEMÉNYEK

Gyimesi Sándor: Európa és a harmadik világ találkozása a 16–18. században 384
Blazovich László: A mezővárosi fejlődés néhány sajátossága a középkori Hódmezővásárhelyen és környékén 394
Gyáni Gábor: A budapesti háziszolgáló-munkapiac működési mechanizmusai (1890–1941) 404

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

Stier Miklós: Uralkodó elit, kormányzati hatalom – kormányzó réteg a Horthy-korszakban 434

VITA

Tolnai György: Válasz Mérei Gyula megjegyzéseinek néhány főbb kérdésére 444
Mérei Gyula Észrevételek Tolnai György „Válasz"ára . . . 446

BESZÁMOLÓ

800 éves a magyar hivatali íráshelyesség (*Borsodi Csaba*) 450

TÖRTÉNETI IRODALOM

B. A. Ribakov: Jazicsesztvo drevnyih szlavjan (Ism.: *Dományos István*) 459
Vassil Gjuzelev: The Proto-Bulgarians. Pre-history of Asparouhian Bulgaria (Ism.: *Niederhauser Emil*) 461
Iohannes Vitéz de Zredna opera quae supersunt. Edidit Iván Boronkai. (Ism.: *Fügedi Erik*) 462
Régi Magyar Levelestár (XVI.–XVII. század) (Ism.: *Nagy László*) 464
Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848 (Ism.: *Máthé Gábor*) 466
Széchenyi István: Közjóra való törekvések (Szemelvények. Összeállította, a bevezető tanulmányt írta Benkő Samu) (Ism.: *Trócsányi Zsolt*) 468
Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció (Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914) (Ism.: *Trócsányi Zsolt*) 471
Sborník k 150. výročí úmrtí Josefa Dobrovského (Ism.: *Niederhauser Emil*) 474
Ruszoly József: Választási bíráskodás Magyarországon (Ism.: *Degré Alajos*) 475
Kápolnai Iván: Agrárstatisztikai források és helytörténeti kutatás (Ism.: *Bellér Béla*) 479
Korom Mihály: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet (1944–1945) (Ism.: *Loglein Gizella*) . . 480
Ostmitteleuropa. Berichte und Forschungen. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 482
A Hadtörténelmi Közlemények 1954–1978. évfolyamainak mutatója (Ism.: *Szakály Sándor*) 485
M. Sz. Alperovics: Revolucija i diktatura v Paraguaje 1810–1840 (Ism.: *Tombor Ildikó*) 486

FOLYÓIRATSZEMLE

Edward Opalinski: Nagy-Lengyelország uralkodó elitje III. Zsigmond alatt (1587–1632). Az elit meghatározása 489 – *James P. Ronda:* A hit generációi, keresztény indiánok a Martha's Vineyard szigeteken 490 – *Marcus Rediker:* „Halál király" zászlaja alatt: az angol-amerikai kalózok társadalmi helyzete, 1716–1726 492 – *Manfred Kossok:* A felvilágosult abszolutizmus Spanyolországban 493 – *F. W. Anderson:* Miért bizonyultak a new englandiek rossz katonának? Szerződési elvek és a katonai vezetés a 7 éves háború alatt 495 – *Alfred F. Young:* George Robert Twelves Hewes (1742–1840): Egy bostoni cipész és az amerikai függetlenségi háború emlékezete 496 – *Charles L. Cohen:* A „szabadság vagy halál" beszéd: megjegyzések a vallási és forradalmi retorikáról 498 – *Livia Botezan:* Avram Iancu, a nép fegyverkezési jogának képviselője 1848 tavaszán 499 – *Konrad Canis:* Kontinuitás és diszkontinuitás a junker-burzsoá osztálykompromisszumban 1890–1897 500 – *Ju. N. Afanaszjev:* Az „Annales" iskola eszmei alapjainak fejlődése 501 – *Samuel Kinser:* Annalista paradigma? Fernand Braudel geohistorikus strukturalizmusa 503 – *R. Lewin:* A rejtjelfejtők háborúja 504

Senga Tomi

MORÁVIA BUKÁSA ÉS A HONFOGLALÓ MAGYAROK

A történészek, amikor Morávia bukásáról írnak, gyakran folyamodnak az írott forrásokhoz, melyek a magyarok támadásairól és pusztításairól is említést tesznek, de ezeket, sajnos, nem vizsgálják meg elég tüzetesen és kritikusan. Ebben a kis tanulmányban – újra megvizsgálva az idevonatkozó forrásokat[1] – megpróbálunk egy tömör, de az eddigieknél valamivel tisztább képet adni Morávia történetének utolsó szakaszáról és a magyar honfoglalásról, különös tekintettel a földrajzi viszonyokra. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a Nagymorávia vagy a Nagymorva Birodalom elnevezéseket, melyek a szakirodalomban mindmáig általánosan elfogadott terminológiák, tárgyi okoknál fogva nem alkalmazzuk, mint ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk.

Mielőtt sort keritenénk a kérdés vizsgálatára, szeretnénk röviden rámutatni a források néhány kétes értelmezésére, melyek a történészek munkáiban találhatók.

Ami Morávia bukásának idejét illeti, a szakirodalomban nem találunk egységes véleményt, s ez az időmeghatározás nehézségeire mutat. A Morávia történetével közvetlenül vagy közvetve foglalkozó művekből mégis kitűnik, hogy a kutatók Morávia bukását 902 és 908 közötti időszakra teszik.[2] Ezzel kapcsolatban hivatkoznak azokra a forrá-

[1] Morávia történetének kútfőire l. az alábbi főbb kiadványokat: Magnae Moraviae fontes historici. (A továbbiakban: MMFH.). I–V. Praha–Brno, 1966–1976. *P. Ratkoš* (szerk.): Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava, 1968². A magyar honfoglalás történetére vonatkozó forrásgyüteményekre l. *Pauler Gy.–Szilágyi S.* (szerk.): A magyar honfoglalás kútfői. Budapest, 1900.; *Györffy Gy.* (szerk.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. (A továbbiakban: MEH). Budapest, 1975².

[2] A történészek Morávia bukásának időpontját a következő évekre teszik: 907-re *J. Dekan:* Začiatky slovenských dejín a Ríša veľkomoravská (Slovenské dejiny. II.). Bratislava, 1951. 187.; *B. Chropovský:* Slovensko na úsvite dejín. Bratislava, 1970. 114.; 905/906-ra *K. Ja. Grot:* Moravija i mad'jary s poloviny IX. do načala X. veka. (A továbbiakban: Moravija.). Sanktpeterburg, 1881. 404., 420.; 904–906-ra *E. Dümmler:* Geschichte des Ostfränkischen Reiches. (A továbbiakban: Geschichte.). III. Leipzig, 1885². 533–534.; *Sz. de Vajay:* Der Eintritt des ungarischen Stammebundes in die europäische Geschichte. (A továbbiakban: Der Eintritt.). Mainz–München, 1968. 41.; 902/906-ra *Pauler Gy.:* A magyar nemzet története Szent Istvánig. (A továbbiakban: MNTSzI.). Budapest, 1900. 44.; *Homan B. (– Szekfű Gy.):* Magyar történet. I. Budapest, 1939⁸. 662.; 906-ra *R. Lüttich:* Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert. Berlin, 1910. 52.; *G. Fasoli:* Le incursioni ungare in Europa nel secolo X. Firenze, 1945. 117.; 906-ra vagy egy kicsit előbbre *F. Novotný:* České dějiny. I/1. Od nejstarších dob do smrti knížete Oldřicha. (A továbbiakban: ČD.). Praha, 1911. 434.; *J. L. Červinka:* Slované na Moravě a Říše velkomoravská. Brno, 1928. 344.; 906/907-re *L. Havlík:* Velká Morava a středoevropští Slované. (A továbbiakban: Velká Morava.). Praha, 1964. 278.; *P. Ratkoš:* Podmanenie Slovenska Mad'armi. *P. Ratkoš* (szerk.): O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava, 1965. 147.; 906–908-ra *Z. Fiala:* Hlavní problémy politických a kulturních dějin českých v 9. a 10. století podle dnešních znalostí. Československý časopis historický 14 (1966) 60.; 904/908-ra *H. Bulín:* Aux origines des

sokra, melyek a magyarok moráviabeli pusztításairól tudósítanak. Az egyik leggyakrabban idézett forrás Konstantinos Porphyrogennetos *De administrando imperio* címen ismert műve. Konstantin munkájának 13., 38. és 40. fejezetei arról tudósítanak, hogy a magyarok *megalé Morabiá*-t megszállták és elpusztították, a 41. fejezetben pedig *Morabiá*-ról állít hasonló dolgot.[3] A kutatók többsége ezeket az adatokat Morávia 10. század elején bekövetkezett bukásával hozza kapcsolatba.[4] Munkáikból kitűnik, hogy Morávia territoriumán a mai Morava és Nyugat-Szlovákia vidékét értik, mivel 900-tól nemcsak a Duna észak-déli vonalától keletre eső területek, hanem Pannónia is a magyarok kezébe került, bár a honfoglalás előtt bizonyos mértékig ezekre a vidékekre is kiterjedhetett Morávia hatalma. A szóban forgó közlések azonban nem a 10. század elejére vonatkozhatnak, amikor Morávia szétesett, hanem inkább a 890-es évek második felére. Ráadásul komoly nehézségekbe ütközünk, ha a Konstantin által említett Morávia földrajzi fekvését a mai Csehszlovákia területére vonatkoztatjuk. Egyébként az újabb csehszlovák régészeti ásatások tanúsága szerint az ottani szláv lakosság zöme Morávia bukása után is helyben maradt.[5]

Az utóbbi időben olyan nézet is felmerült a szakirodalomban, amely Morávia területét – Konstantin tudósítására támaszkodva – a Tiszántúlra is kiterjeszti és megállapítja, hogy a honfoglaló magyarok a 890-es évek második felében a „Nagymorva Birodalom" tiszántúli részét foglalták el.[6] Ilyen módon meg lehetne oldani a császár közlésének értelmezéséből adódó földrajzi és időrendi problémákat, de sajnos e megállapítás hibás következtetésen alapul, mert természetesnek veszi – anélkül, hogy megpróbálná bebizonyítani –, hogy Konstantin császár *megalé Morabia*-n is és *Morabia*-n is a Morava folyó vidékétől egészen a Tiszántúlig terjedő területet érti, pedig ez a műből nem derül ki világosan.

---

formations étatiques des Slaves du moyen Danube. *T. Manteuffel–A. Gieysztor* (szerk.): L'Europe aux IXe–XIe siècles. Warszawa, 1968. 203–204., 905/908-ra *F. Dvornik:* Byzantine Missions among the Slavs. (A továbbiakban: Byzantine Missions), Washington, 1970. 197., kb. 905-re *H. Łowmiański:* Początki Polski. IV. (A továbbiakban: PP.). Warszawa, 1970. 393.; 902-re *Gyorffy Gy.* Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. (A továbbiakban: Honfoglalás), *Bartha A.–Czeglédy K.–Róna-Tas A.* (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1977. 134. Havlík újabban igyekezett rámutatni arra, hogy a tulajdonképpeni Morávia, azaz szerinte a Vág folyótól nyugatra eső vidék, a 10. század második felében is létezett mint állam. Könyve 4. fejezetében a bennünket érdeklő témával is foglalkozott, de többnyire nem értünk egyet állításával. L. *L. Havlík:* Morava v 9–10. století. (A továbbiakban Morava.), Praha, 1978. 94–103.

[3] *Bíborbanszületett Konstantin:* A birodalom kormányzása. (A továbbiakban: DAI.). A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gy. Budapest, 1950. 64–65., 172–173., 176–177., 180–181.

[4] *Dümmler* Geschichte. III. 534.; *Novotný:* ČD. 433.; *Lütich* Ungarnzüge . . . i. m. 52.; *Červinka:* Slované . . . i. m. 343.; *L. Havlík:* Politické osudy a zahraniční vztahy Velké Moravy. (A továbbiakban: Politické osudy.). *P. Ratkoš* (szerk.) O počiatkoch slovenských dejín. i. m. 136–137.; *E. Dąbrowska:* Węgrzy. *W. Szymański–E. Dąbrowska:* Awarzy. Węgrzy. Warszawa, 1979. 170.

[5] *B. Chropovský:* Vývoj a stav archeologického výskumu doby veľkomoravskej. Slovenská archeológia 19 (1971) 594., 600.

[6] *Havlík:* Morava. 96., 139. o. 21. jegyz., 99. 140. o. 47. jegyz., hasonlóan *P. Ratkoš:* Die grossmährischen Slawen und die Altmagyaren. *F. Graus–J. Filip–A. Dostál* (szerk.): Das Grossmährische Reich. Praha, 1966. 227–228., 235., 241.

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy nem érthetünk egyet mindkét értelmezéssel, tehát feladatunk lesz mindenekelőtt a kérdés lehető legpontosabb tisztázása: mikor, hol és hogyan foglalták el a magyarok Morávián. Hogy erre választ adhassunk, át kell tekinteni egyfelől a magyar honfoglalás korai szakaszát, másfelől pedig Morávia történetének témánk számára fontosabb eseményeit.

I.

A magyar honfoglalás és „megalé Morabia"

Először vizsgáljuk meg, mikor és hol kezdődött a magyarok Kárpát-medencébe való bevonulása. Itt nem az egyes magyar csoportok 862-, 881-, 892- és 894-ben lezajlott nyugati irányú katonai akcióiról van szó, hanem az összes magyar törzs Kárpát-medencébe való beköltözéséről. Erről Konstantin műve 38. fejezetében világosan és egyértelműen írja a következőket: „. . . a besenyők rátörtek a türkökre (= magyarokra), és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket. A türkök tehát megfutamodván, földet kerestek, ahol megtelepedhetnének, s jövén ők meg elűzték megalé Morabia lakóit, s megszállták azok földjét, amelyen a türkök most is mindmáig laknak."[7] Konstantin elbeszéléséből kiolvashatjuk, hogy *megalé Morabia* magyarok által való elfoglalása láncreakcióként történt a besenyő támadás következtében, és nem lehet látni többéves kronológiai rést a két esemény között.

A császár közléséből megtudjuk, hogy az úzok „ötven évvel ezelőtt" kiűzték a besenyőket hazájukból, amely „az Etil(-Volga) folyónál, valamint a Jejik(-Urál) folyónál volt", a menekülő besenyők pedig legyőzték és kiűzték a magyarokat hazájukból, és ott letelepedtek. Konstantin császár ismét közli, hogy a besenyők birtokolják e földet „mint mondottuk, mind a mai napig ötvenöt esztendeje".[8] Minthogy Konstantin munkáját 948 és 952 között szerkesztette,[9] és ha a császár 55. évszáma helyesebbnek tekinthető, az úz–besenyő magyar népmozgások időpontját 893 és 897 közé tehetjük.[10] Konstantin műve 40. fejezetében azt is mondja, hogy a besenyők Simeon bolgár cárral szövetkezve legyőzték a magyarokat.[11] A magyar–bolgár háborúról a Fuldai Évkönyvek is tudósít, amikor 895. év alatt elmondja, hogy „az avarok(=magyarok) megrohanták a

[7] DAI, 172–173.

[8] DAI, 166–167.

[9] DAI, 6–7.; Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Vol. II. Commentary. (Szerk. *R. J. H. Jenkins*) London, 1962 (A továbbiakban: Commentary) 5.

[10] A magyar történettudományban Maszúdi és Tabari tudósításai alapján az a felfogás terjedt el, hogy az úzok besenyők elleni támadásának kiváltó oka Ismael ibn Ahmed azon hadjárata volt, amely 893-ban a „turkok" ellen irányult. *Hóman B.*: Magyar történet. I. k. m. 116.; *Györffy Gy.*: Honfoglalás. 125–127.; *Kristó Gy.*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. (A továbbiakban: Levedi.), Budapest, 1980. 171., 183. Czeglédy professzor úr volt olyan szíves, és az idevonatkozó kérdésemre válaszolva közölte velem, hogy Hóman nyomán korábban ő is ezt a nézetet vallotta [A magyarság Dél-Oroszországban. *Ligeti L.* (szerk.): A magyarság őstörténete. Budapest, 1943, 121–122.], de miután áttanulmányozta az eredeti arab szövegeket, ezt az elgondolást már nem tartja elfogadhatónak. L. még *Bartha A.*: A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest, 1968. 96–97.; *S. G. Agadžanov*: Očerki istorii oguzov i turkmen Srednej Azii IX–XII vv. Ašchabad. 1969. 129.; *P. B. Golden*: The Migrations of the Oğuz. Archivum Ottomanicum. 4 (1972) 68–77.

[11] DAI, 176–177.

bolgárok határait, de azok megelőzték őket, és seregük nagy részét elpusztították".[12] Így valószínűnek látszik, hogy a besenyők a bolgárokkal szövetkezve körülbelül 895-ben űzték ki a magyarokat hazájukból, Etelközből. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a magyarok a délről jövő bolgárok és a velük szövetkezett keletről jövő besenyők támadásai, észak felől pedig a magyarellenes Oleg megjelenése[13] miatt kénytelenek voltak nyugatra a Kárpát-medencébe menekülni. Ennek az eseménynek időpontjául – figyelembe véve a kelet-nyugati népvándorlásokat is – 895 vagy 895–896 adódik.[14] Ilyen módon a Kárpát-medencében elterülő *megalé Morabia* elfoglalása is megközelítőleg 895–896-ban történhetett. Ezt az időpontot Konstantin arra tudósítása teljes mértékben alátámasztja, mely szerint Szvatopluk fiai 895-ben „belháborút indítottak egymás ellen, s jöttek a türkök(=magyarok)".[15] Az elmondottakból kitűnik, hogy *megalé Morabia* elfoglalását nem azonosíthatjuk Morávia szétesésével, amely a 10. század elején történt.

Ebből az egyértelmű kronológiából felmerül az az elgondolás, hogy *megalé Morabia* valahol keletre feküdt a Duna észak-déli vonalától, mivel a Kárpát-medencébe költözött magyarok először csak ezt a területet vonhatták fennhatóságuk alá – nem pedig a mai Moravát vagy Nyugat-Szlovákiát –, s ez legkésőbb 900-ig lezajlott.

Hogy milyen útvonalon vonultak be a magyarok a Kárpát-medencébe, azt korabeli adatok híján nem tudjuk pontosan megállapítani. E kérdésben csak a későbbi magyar krónikákra támaszkodhatunk. A magyar krónikák a két irányból való bejövetel emlékét őrzik. Béla király névtelen – a szakirodalomban Anonymus néven ismert – jegyzőjének a 13. század fordulóján keletkezett *Gesta Hungarorum* c. műve a honfoglaló magyarok bejövetelét úgy ábrázolja, hogy azok északkelet felől, Halicson és a Havaserdőn át Hung(Ungvár) felől léptek be a Kárpát-medencébe.[16] A 14. századi krónikavariánsok pedig a honfoglalás leírásakor az erdélyi bejövetelről szólnak,[17] bár a hun-történet végén kétirányú (erdélyi és hungi) bejövetelről tesznek említést.[18] Hóman feltételezi, hogy az elveszett 11. századi Gesta Hungarorum – melyet a későbbi krónikák forrásul használtak – a fejedelmi nemzetség hagyományában fennmaradt északkelet felőli bejövetel emléke és a déldunántúli magyarság hagyományaiban fennmaradt erdélyi bejövetel emléke alapján két irányban vonultatja be a magyarokat.[19] Györffy szerint a 11. századi Gesta csak az

[12] Annales Fuldenses ad a. 895. MEH, 211.; *R. Rau* (szerk.): Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte. (A továbbiakban: Quellen.), III. Berlin, 1966. 162–163. A Fuldai Évkönyvek 896. év alatt közölt részletesebb tudósítása a bolgár–magyar háborúról valószínűleg Lazarus püspöktől származik, akit Bolos Leó 896-ban Arnulf császárhoz küldött követként. L. *K. Ja. Grot* Moravija, 289. o. 3. jegyz.; *Pauler Gy.*: MNTSzI, 150–151. o. 61. jegyz., *C. A. Macartney*: The Magyars in the Ninth Century. (A továbbiakban: The Magyars.), Cambridge, 1930. 185–186.

[13] Vö. *T. Senga*: Some Problems of Magyar – East Slavic Relations in the Ninth Century. Uralica 2 (1974) 48–53.

[14] A magyarok Kárpát-medencébe való beköltözése, vagyis az ún. honfoglalás (Landnahme) időpontjáról különféle véleményekre l. *Kristó Gy.*: Levedi, 198–199.

[15] DAI, 180–181.

[16] Anonymi Gesta Hungarorum. c. 12–14. Scriptores Rerum Hungaricarum. I–II. Ed.: *E. Szentpétery* Bp. 1937–1938. (A továbbiakban: SRH.), I. 50–54.; MEH, 145–147.

[17] Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. c. 26. SRH, I. 286.; MEH. 130.

[18] Uo. c. 23. SRH, I. 281.

[19] *Hóman B.*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Budapest, 1925. 86.; *uő.* A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Budapest, 1923. 34–35.

erdélyi bejövetelről tudott, és az Anonymus által leírt északkelet felőli bejövetel leírása a régi Gestától független hagyományra megy vissza.[20] Azonban mindkét történész hitelt adott a két irányból történt bejövetelnek.[21] Megjegyzendő, hogy az az Erdély, ahová a magyarok egy része érkezett, nem azonos a mai Erdély (Transilvania) fogalmával, hanem körülbelül a mai Észak-Erdélynek felel meg.[22] Valószínűnek látszik tehát, hogy a kétfelől érkező magyarok a Felső-Tisza és a Szamos vidékén találkoztak. Most azonban nekünk Árpád és törzsének bejövetel-irányát kell figyelembe vennünk, tekintettel arra, hogy Konstantin császár szerint a besenyő támadás miatt menekülő Árpád és magyarjai foglalták el *megalé Morabia*-t. Ha biztosra vehető, hogy a magyarok nem csekély része Árpád vezetése alatt az északkeleti Kárpátok hágóin át a Felső-Tisza vidékére jutott, majd a Tisza mentén délre nyomult – mint ahogy a felsőtiszai hagyományokat közvetítő Anonymus is írja[23] –, ez önmagában is lehet érv arra, hogy *megalé Morabia*-t a Duna észak-déli vonalától keletre helyezzük.

Ezek után felvetődik a kérdés, hol is feküdt valójában *megalé Morabia*, melyet a magyarok elfoglaltak. E kérdésben csak Konstantin császár művére támaszkodhatunk, minthogy a többi egykorú és közel-egykorú forrás nem említi meg *megalé Morabiá*-t vagy esetleg *magna Moraviá*-t sem.[24] Ezzel kapcsolatban a császár a 13. fejezetben lakonikus rövidséggel közli a következőket: „A türkökkel(=magyarokkal) a következő népek határosak: a tőluk nyugatabbra levő vidéken Frankország, északabbra a besenyők, a délre eső vidéken megalé Morabia, azaz Szvatopluk országa, melyet ezek a türkök teljesen végigpusztítottak és elfoglaltak. A hegyek felé pedig a horvátok határosak a türkökkel."[25] Bury, aki helyesen mutatott rá arra, hogy a császár művének 1–13. fejezetei keletkeztek a legkorábban, a 13. fejezet fent idézett részletéről külön is nyilatkozott. Szerinte ez a leírás a Pannónia elfoglalása előtti hajdani Magyarországra utal, amikor még a magyarok nem nyomultak tovább nyugatabbra, mint a Duna-Tisza köze. „Így egy olyan megjegyzéssel van dolgunk, amely VI. Leó uralkodásának idejére esik, s ez a magyarok Etelközből való eljövetele és Pannónia elfoglalása közötti időszak."[26] Bury ezt az időszakot 898 és 906 közé helyezi, de kronológiáját nem fogadhatjuk el, mert tudjuk,

[20] *Gyorffy Gy.*: Krónikáink és a magyar őstörténet. (A továbbiakban: Krónikáink.), Budapest, 1948. 87–96.

[21] L. még *V. P. Šušarin*. Russko-vengerskie otnošenija v IX. v. *A. A. Zimin–V. T. Pašuto* (szerk.): Meždunarodnye svjazi Rossii do XVII v. Moskva. 1961. 148–149., 156–157.; *E. Dąbrowska*: Węgrzy, i. m. 162–165.; Vö. *Pauler Gy.* MNTSzI, 34–35., 153. o. 62. jegyz.; *C. A. Macartney*: Studies on the Early Hungarian Historical Sources, III. Budapest, 1940, 39–42., *H. Łowmiański*: PP. IV. 392–393., *Kristó Gy.*: Levedi, 191–192.

[22] *Kristó Gy.*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979. 100., 105.; *ua.*: Levedi, 191–192.

[23] L. *Pais D.–Gyorffy Gy.*: Anonymus Gesta Hungarorum. Bp. 1975. a 136–137. oldalak között levő térképet, melyet Gyorffy tervezett.

[24] A későbbi szláv források (Uspenije Kirilla. MMFH, II. 249.; Slavoslovije Kirillu Mefodiju. MMFH, III. 436.) *velika moravě*-ről tesznek említést, ezeknek azonban nincs önálló forrásértékük. Az *Uspenije Kirilla* a Cirill-legendára támaszkodott, amely a szóban forgó részben csupán *Moravě*-t említ. (MMFH, II. 98., 101.).

[25] DAI, 64–65.

[26] *J. B. Bury*: The Treatise De administrando imperio. (A továbbiakban: The Treatise.), Byzantinische Zeitschrift 15 (1906) 564

hogy a magyarok valószínűleg 895-ben hagyták el Etelközt, és 900-ban foglalták el Pannóniát, tehát 895 és 900 közé kell helyeznünk. Erre az időszakra esik *megalé Morabia* magyarok által való elfoglalása is.

Ha a magyarok már elfoglalták *megalé Morabiá*-t, akkor nem lehettek szomszédságban vele, amiből az következik, hogy a fent idézett részlet a helyzetet nem egy meghatározott időpontban ábrázolja, hanem a magyarok által előidézett változó földrajzi viszonyokra utal.[27] Tudjuk, hogy a magyarok „déli" szomszédja *megalé Morabia* volt, és ennek elfoglalása után a horvátok lettek a magyarok „déli" szomszédai.[28] Ebből arra lehet következtetni, hogy a magyarok és a horvátok között *megalé Morabia* feküdt, mielőtt azt a magyarok elfoglalták. A szóban forgó részletben mégis mind *megalé Morabiá*-t, mind a horvátokat[29] a magyarok szomszédjaként említi meg Konstantin császár, az utóbbiaknál azonban nem az égtáj megjelölésével, hanem más kifejezés használatával, ami csak akkor érthető, ha feltételezzük, hogy a részlet keverten tartalmazza a *megalé Morabia* elfoglalása előtti és utáni földrajzi viszonyokat.

Ilyen körülmények között feltehető, hogy Árpád és magyarjai, akik Etelköz kiürítése után a Felső-Tisza vidékére vonultak, ekkor — Konstantin világtájértelmezése szerint — „északon" a Kárpátoknál a besenyőkkel, „délen" pedig *megalé Morabiá*-val voltak szomszédosak, majd elfoglalták *megalé Morabiá*-t, s így szomszédságba kerültek a Drávától délre lakó horvátokkal és a pannóniai frankokkal is.

Konstantin műve 8. fejezetében közli, hogy Gábriel klérikust a császár üzenetével a magyarokhoz küldték, hogy üzzék ki a besenyőket lakóhelyükről, és telepedjenek le ott, ahol korábban a magyarok laktak. A magyarok tisztában voltak a besenyők nagy erejével, és nem vállalkoztak támadásra.[30] Nem tudjuk, hogy melyik császár uralkodása alatt küldték Gábrielt követként a magyarokhoz, de mindhogy Konstantin uralkodása idején a besenyőkkel való béke Bizánc politikai alapelvévé vált, a küldöttség időpontját illetően VI. Leó idejére (886-912) gondolhatunk. Valószínűnek látszik, hogy Konstantin császár művének 13. fejezetében a magyarok szomszédainak felsorolásakor Gábriel beszámolóját használta forrásként.[31]

A Gábriel klérikus információin alapuló tudósítás szerintünk a császár művének 40. fejezetében is szerepel: „A türkök (= magyarok) pedig a besenyőktől elűzetve, elmentek és letelepedtek arra a földre, amelyen most laknak. Ezen a helyen vannak bizonyos régi emlékek: az első, ahol Turkia kezdődik, Trajánusz császár hídja, azután még három napi [útra] ettől a hídtól Belgrád, amelyben a szent Nagy Konstantin császár tornya is van, és

[27] Vö. *P. Ratkoš* (szerk.): Pramene k dejinám Vel'kej Moravy. i. m. 288. o. 1. jegyz.

[28] DAI, 176–177.

[29] Nehezen képzelhető el, hogy a 13. fejezetben említett horvátok az Északi-Kárpátok környékén élő fehér horvátokkal legyenek azonosak. L. *C. A. Macartney* The Magyars, 148–149. Vö. *G. Fehér:* Ungarns Gebietsgrenzen in der Mitte des X. Jahrhunderts. Ungarische Jahrbucher 2 (1922) 41–42.; *F. Dvornik:* Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Praha, 1933. (A továbbiakban: Les Légendes.), 246–247.; DAI, Commentary. 63.

[30] DAI, 56–57.

[31] *J. B. Bury:* The Treatise, 563–565., 567.; *F. Dvornik:* Les Légendes 244–245. o. 5. jegyz. Vö. *G. Fehér:* Ungarns Gebietsgrenzen . . . i. m. 44–46.; *C. A. Macartney:* The Magyars, 133.; DAI, Commentary. 15–16., 146.; *Gy. Moravcsik:* Byzantium and the Magyars. Budapest–Amsterdam, 1970. 54.

ismét a folyó visszakanyarodásánál van az úgynevezett Szirmium Belgrádtól kétnapi [útra], és azokon túl a kereszteletlen megalé Morabia (καὶ ἀπὸ τῶν ἐκείσε ἡ μεγάλη Μοραβία, ἡ ἀβάπτιστος) amelyet a türkök megsemmisítettek, s amelyen előbb Szvatopluk uralkodott. Ezek az Isztrosz folyó menti emlékek és elnevezések, ami pedig ezektől [az emlékektől] felfelé esik, ahol Turkia egész szállásterülete van, azt mostanában az ott folyó folyók nevéről nevezik el. A folyók ezek: első folyó a Temes, második folyó a Tútisz, harmadik folyó a Maros, negyedik [folyó] a Körös, és ismét egy másik folyó a Tisza. A türkök közelében vannak keleti oldalon a bolgárok, ahol őket az Isztrosz folyó választja el, amelyet Dunának is neveznek, észak felé a besenyők, nyugatabbra a frankok, dél felé pedig a horvátok."[32] A jelenleg uralkodó nézet szerint a 40. fejezet magyarokra vonatkozó része nagyjából azon magyarok információin alapul, akik a 10. század közepén látogatást tettek Konstantinápolyban, vagy pedig Gábriel beszámolóján, akit állítólag a 10. század második negyedében következőként küldtek a magyarokhoz. Konstantin császár szavai tehát a Pannónia elfoglalása utáni időkre vonatkoznának.[33] A 40. fejezet fent idézett része azonban nem felel meg a 10. század közepi állapotoknak – amikor ugyanis a magyarok már hatalmukban tartották Pannóniát – mivel Konstantin egész Turkiától (= Magyarországról) szólva csak a Dunától keletre eső folyók nevéről tesz említést (eltekintve a még nem azonosítható Tútisz folyótól). Ebből az következik, hogy a császár tudósítása a magyarok *megalé Morabiá*-t magába foglaló szállásterületéről a Pannónia birtokbavétele (900) előtti helyzetet tükrözi,[34] ami arra mutat, hogy *megalé Morabia* a Duna észak-déli vonalától keletre feküdt. Valószínű, hogy a folyók felsorolása a magyaroktól a 890-es évek második felében szerzett információkon alapul, amikor is Gábriel következőként közöttük járt, és még élénken élt bennük a besenyőktől 895-ben elszenvedett vereség emléke. Továbbá megkockáztathatjuk azt a feltevést is, hogy a Duna folyó menti „emlékek és elnevezések" leírása is Gábriel klérikus útirajzából származik, aki Konstantinápolyból a magyarokhoz utazott.

Ezek után elképzelhető, hogy a magyarok szomszédainak nemcsak a 13. fejezetben, hanem a 40. fejezetben található felsorolása is Gábriel beszámolóján alapul. Figyelemre méltó, hogy a 40. fejezetben a magyarok szomszédairól szóló rész a szomszédokra és az égtájakra nézve sem a Pannónia elfoglalása előtti, sem pedig az azutáni állapotokkal nem ellenkezik, ami azt is jelentheti, hogy még a császár művének szerkesztésekor is – ti. 950 körül – elfogadható volt a Pannónia elfoglalása előtti földrajzi viszonyok leírása, minthogy Pannónia birtokbavételével a magyarok szállásterülete a szomszédok és az égtájak szempontjából nem változott meg lényegesen. Tehát Konstantin császár úgy gondolhatta, hogy a magyarok szomszédainak 900 előtti felsorolása megfelel a 950 körüli időknek is, és művének 40. fejezetébe legalább két különböző helyről – Gábriel klérikustól és a 10. század közepén Konstantinápolyban látogatást tett magyaroktól – származó információt szerkesztett bele, bár tudomása volt arról is, hogy a magyarok „a Duna és Száva folyó között" is laknak.[35]

[32] DAI, 176–177.

[33] *C. A. Macartney:* The Magyars, 113–121., 141.; *G. Fehér:* Ungarns Gebietsgrenzen . . . i. m. 59–60.; *Gy. Moravcsik:* Byzantium and the Magyars, i. m. 57.; vö. *Kristó Gy.*: Levedi, 451–452.

[34] Vö. *Gy. Györffy:* Árpád. Persönlichkeit und historische Rolle. Acta Antiqua 26 (1978) 134.

[35] DAI, 182–183.

Konstantin művének 13. fejezete szerint *megalé Morabia* a magyaroktól „délre eső vidéken" volt. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy a császár világtájjelölése nem egyezik meg pontosan a modern kartográfiai fogalmakkal. Így pl. a magyaroktól „északra" helyezett besenyők inkább északkeletre, a „keletre" helyezett bolgárok pedig hozzávetőleg délkeletre helyezkedtek el (bár a 45 fokos módosítást nem mindig alkalmazhatjuk következetesen Konstantin világtájjelöléseinél).[36] Ilyen módon *megalé Morabia* a Felső-Tisza vidékén tartózkodó Árpád és magyarjaitól délnyugatra lehetett, ha figyelembe vesszük, hogy Konstantin (a 40. fejezetben) a Duna észak-déli vonalától keletre eső területet birtokukba vett magyarok „déli" szomszédjaként a horvátokat említi, de ezek a mai égtájmeghatározás szerint nagyjából délnyugatra voltak.

Konstantin művének 40. fejezete szerint *megale Morabia* Konstantinápolyból nézve Trajánusz császár hídján (a mai Turnu Severinen), Belgrádon és Szirmiumon (a mai Szemska Mitrovicán) túl, vagyis a Duna-Száva vonalától északra fekudt. E tudósítás alapján a szakirodalomban olyan nézet is felmerült, mely szerint *megalé Morabia* vagyis a „Nagymorva Birodalom" területe a Morava folyó vidékétől egészen Szirmiumig terjedt ki, és valamikor Alsó-Pannónia is hozzá tartozott.[37] Ha a forrást ilyen módon értelmeznénk, akkor *megalé Morabia* területét nemcsak Szirmiumig, hanem Belgrádig, sőt Trajánusz hídjáig is kiterjeszthetnénk. Hogy Konstantin császár nem gondolta azt, hogy *megalé Morabia* pontosan ezektől a „régi emlékektől" indult ki, vagy odáig terjedt, kitűnik az „azokon túl a kereszteletlen megalé Morabia" kifejezésből is. Arra azonban nem gondolhatunk, hogy *megalé Morabia* a mai Moravára vagy Nyugat-Szlovákiára vonatkozik,[38] mivel az utóbbiak több száz kilométer távolságra fekszenek ezektől a „régi emlékektől" és nem „délre" vagy inkább délnyugatra helyezkednek el a honfoglaló magyaroktól. Hogy Szirmiummak — melynek püspöke a római korban Szent Andronikusz volt, s ahová később Metódot is kinevezték püspökké[39] — semmi köze *megalé Morabii*-hoz, az abból is kitűnik, hogy Konstantin császár *megalé Morabiá*-t kereszteletlennek nevezi. Az elmondottakból következik, hogy *megalé Morabia* sem Pannóniára, sem a mai Moravára vagy Nyugat-Szlovákiára nem vonatkozhat,[40] így csak a Felső-Tisza vidékén tartózkodó Árpád és magyarjaitól körülbelül délnyugatra és valahol a Duna észak-déli vonalától keletre eső síkság jöhet számításba.

Ha fontolóra vesszük, hogy a Tiszántúl nagy része a bolgárok fennhatósága alatt állt, és a Tisza folyó egy bizonyos mértékig természetes határt alkothatott, akkor a Duna észak-déli vonalától valahol keletre fekvő és délnyugat felől a horvátokkal határos *megalé Morabia* nehezen képzelhető el másutt, mint a Duna és a Tisza között. Mielőtt levonnánk

[36] Vö. *J. B. Bury*: The Treatise, 564., *G. Manojlović*: Studije o spisu „De administrando imperio" cara Konstantina Porfirogenita. Studija IV. Rad Jugoslovenske Akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga 187 (1911) 113–117., *F. Dvornik*: Les Légendes, 245–246.

[37] *T. Wasilewski*: Wiślańska dynastia i jej zachodnie państwo w IX–X w. Pamiętnik Słowiański 15 (1965) 45–47., l. még *L. Havlík*: Čzemni rozsah Velkomoravské říše v době posledních let vlády krále Svatopluka. Slovanské štúdie 3 (1960) 18., 71.

[38] Vö. *F. Dvornik*: Les Légendes, 240. Dvornik — aki *megalé Morabiá*-t mindenáron a mai Csehszlovákia területére akarta vonatkoztatni — az „azokon túl a kereszteletlen megalé Morabia" kifejezés alatt nagy távolságot ért, amelyet szerinte Konstantin császár már nem mert felmérni.

[39] Vita Methodii, c. 8 : MMFH, II. 150.

[40] *L. C. A. Macartney*: The Magyars, 150–151., *Pauler Gy.*: MNTSzI, 146.

a végső következtetést *megalé Morabia* fekvéséről, tekintsük át, hogy egyes kutatók eddig hogyan értelmezték *megalé Morabiá*-t, és mit értettek alatta.

Tudomásunk szerint a tudósok szinte kivétel nélkul egyetértenek abban, hogy a Konstantin *De administrando imperio* c. munkájában szereplő *megalé Morabia* azonos a Rasztiszláv után trónra lépett Szvatopluk országával, a „Nagymorva Birodalommal". Ha ebből a látszólag nagyon indokolt feltételezésből indulnánk ki, akkor feladatunk lenne mindenekelőtt tisztázni azt, hogy miért helyezi *megalé Morabiá*-t Konstantin császár délebbre és nem a mai Csehszlovákia területére. A Moráviával foglalkozó történészek többsége anélkül, hogy megpróbálná szakszerűen tisztázni ezt a fontos kérdést, mindmáig azt állítja, hogy Konstantin *megalé Morabia* terminológiája az I. Szvatopluk (871-894) alatt felvirágzott Moráviára vonatkozik, melyhez területileg a mai Morava, Nyugat-Szlovákia és még más hozzájuk csatolt területek tartoztak. Ebből a hipotézisből arra is következtettek, hogy a *megalé Morabia* elnevezés nyers fordítása alapján jogos a „Nagymorva Birodalom" vagy „Nagy Morávia" kifejezés használata Morávia történetírásában.[41] Ez nyilvánvalóan nem következetes állítás, mivel akkor Konstantin nem helyezte volna *megalé Morabiá*-t délebbre, és nem is nevezte volna keresztelletlennek.

Másrészről azok a történészek, akik a fent említett hipotézisből indulnak ki, de elismerik, hogy Konstantin *megalé Morabiá*-t nem a mai Csehszlovákia területére, hanem délebbre helyezi, arra kényszerültek, hogy valamilyen módon kikuszöböljék az ellentmondást. A legegyszerűbb megoldás számukra az, hogy kétségbe vonják *megalé Morabia* Konstantin által való leírásának hitelességét.[42] E vélekedés oka a tudósok elfogultsága, az, hogy *megalé Morabia* északabbra, Csehszlovákiában kellett hogy legyen.

Boba, aki ugyancsak a fent említett feltevésből indul ki (mely szerint *megalé Morabia* azonos a Rasztiszláv után trónra lépett Szvatopluk országával), de hajlandó elismerni, hogy *megalé Morabia* nem a mai Csehszlovákia területén, hanem délebbre feküdt, más véleményre nem juthatott, csak arra, hogy Morávia csakugyan délebbre, mégpedig Pannóniában volt (Szirmium központtal), ahol I. Mojmír, Rasztiszláv és I. Szvatopluk uralkodott.[43] E feltevés téves volta nyilvánvalóan abból is látszik, hogy Konstantin császár *megalé Morabiá*-t keresztelletlennek nevezi, ami arra mutat, hogy Szirmium környékén nem lehetett

[41] *L. Havlík:* Velká Morava, 25. o. 4. jegyz.; *uő.* Politické osudy. 121.; *F. Grivec (Hejl):* Vizantijskoe posol'stvo v Velikuju Moraviju na političeskom fone togdašnej Evropy. *J. Macúrek* (szerk.): Magna Moravia. Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu. Praha, 1965. 85.; *F. Graus:* L'Empire de Grande-Moravie, sa situation dans l'Europe de l'époque et sa structure intérieure. *F. Graus–J. Filip–A. Dostál* (szerk.): Das Grossmährische Reich. 1. m. 133. o. 1. jegyz. Vo. *H. Preidel:* Das grossmährische Reich im Spiegel der neueren tschechischen Literatur. Österreichische Osthefte 8 (1966) 222.

[42] *J. Marquart:* Osteuropäische und ostasiatische Streifzuge. Leipzig, 1903. 118–120.; *G. Fehér:* Ungarns Gebietsgrenzen . . . i. m. 54–56.; *C. A. Macartney* The Magyars, 151.; DAI, Commentary, 7., 62–63.

[43] *I. Boba.* Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources. The Hague, 1971. különösen 9., 76–85. o. Többen cáfolták Boba feltevését [l. a könyv recenzióit: *F. Graus,* Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 20 (1972) 280–282., *W. Svoboda,* Slavia Antiqua 19 (1974) 265–270.; *J. Perényi,* Studia Slavica 20 (1974) 188–191.; *W. H. Hanak,* Byzantine Studies 2 (1975) 73–74.]. Boba hipotézisét Puspöki Nagy átalakított formában folytatja tovább. Szerinte két, „Kis és Nagy" Morávia létezett. Az előbbi a későbbi Morva őrgrófság területével azonos, az utóbbi

A szakirodalomban újabban egy másik – számunkra szintén nem elfogadható – nézet is felbukkant. Havlík és Ratkos, akik azt a hagyományos felfogást vallják, hogy *megalé Morabia* azonos a Rasztiszláv után trónra lépett Szvatopluk erősen felvirágzott Moraviájával, a „Nagymorva Birodalommal", és ezzel egyidejűleg elismerik, hogy Konstantin császár *megalé Morabiá*-t valahol délebbre helyezi el, arra törekedtek, hogy e két egymással szöges ellentétben álló tételt összekapcsolva, *megalé Morabia* (szerintük a „Nagymorva Birodalom") területét kiterjesszék a csehszlovákiai Morava vidékétől egészen a Tiszántúlra. Szerintük a honfoglaló magyarok először a „Nagymorva Birodalom" tiszántúli részét foglalták el.[44] Ha *megalé Morabiá*-t a Tiszántúlra helyezhetnénk, akkor ebből az következne, hogy ott kellett lennie a „Nagymorva Birodalomnak" is.

A különféle vélemények szembesítése jól érzékelteti azt, hogy ha sikerülne helyesen értelmezni *megalé Morabiá*-t, amely igen fontos szerepet játszik Morávia történetírásában, akkor a földrajzi és a vallási vonatkozású látszólagos ellentmondások feloldódnának, és lehetőség nyílna arra is, hogy új megvilágításban ábrázoljuk a magyar honfoglalás egyes részleteit is.

Mi nem abból a hipotézisből indulunk ki, hogy *megalé Morabiá*-ban nemcsak I. Szvatopluk, hanem előtte I. Mojmír és Rasztiszláv is uralkodott, mivel Konstantin egy szóval sem említi az utóbbiakat. Kétségbevonhatatlan az a tény, hogy a császár nem azért fűzte a *megalé* jelzőt *Morabia* nevéhez, mert annak az országnak a nagy kiterjedését akarta volna hangsúlyozni. Már többen felhívták a figyelmet arra, hogy az antik hagyományokat követve két hasonló nevű vidék vagy államalakulat megkülönböztetése céljából a középkorban is elláthatták az egyiket *megas* vagy *magnus* jelzővel. Ennek alapján arra gondoltak, hogy Konstantin a szerbiai Morava folyó vidékét így különböztette meg a középeurópai Moráviától, ti. *megalé Morabiá*-tól.[45] Ezzel kapcsolatban azt is megjegyezték,

pedig nemcsak Szirmium környékén terült el, hanem kiterjedt a szerbiai Morava folyóig és a Duna–Tisza-közének déli részéig is. Szvatopluk 873 után hatalmát fokozatosan „Kis Moráviára" is kiterjesztette. (*Püspöki Nagy P.* Nagymorávia fekvéséről. Valóság 1978/11. 60–82., hasonlóan *Kristó Gy.* Levedi, 161–166., 194–195.) Hasonló szemlélet már 18. században napvilágot látott Szklenár tollából [I. *J. Tibensky:* J. Sklenár a jeho spor s Katonou o rozlohe Vel'kej Moravy. Historický sborník 5 (1947) 350–373.]. Boba és Püspöki Nagy feltevésének téves volta a *Conversio* X. fejezetének tudósításából is nyilvánvaló, amely szerint Mojmír „a Duna feletti" morvák fejedelme volt (MMFH, III. 310–311.; MEH, 199. vö. *H. Bulin,* Aux origines . . . i. m. 175–176.), tehát a Duna bal partjára eső területeken uralkodott. Ezzel a ténnyel teljesen ellenkezik Püspöki Nagy értelmezése, mely szerint Mojmír és Rasztiszláv a szerbiai Morava folyó menti szlávok fejedelme volt (*Püspöki Nagy* i. m. 74., 77.).

[44] *L. Havlík:* Morava, 96., 139. o. 21. jegyz. 99., 140. o. 47. jegyz.; *P. Ratkoš:* Die grossmährische Slawen . . . i. m. 227–228., 235., 241.; *uő.* Über die Interpretation der Vita Methodii. Byzantinoslavica 28 (1967) 123. A kérdéshez Ratkoš és Havlík több izben is hozzászólt, nem éppen következetesen [vö. pl. *P. Ratkoš:* K otázke hranic Vel'kej Moravy a Bulharska. Historický časopis 3 (1955) 211.; *uő.* Otázky vývoja slovenskej národnosti do začiatku 17. stor. Historický časopis 20 (1972) 30.; *L. Havlík:* Územní rozsah . . . i. m. 17–18., 63–64., 71.]. Kučera pedig a Fuldai Évkönyvek 892. évi tudósításának önkényes értelmezésével Morávia hatalmát kiterjeszti a Tiszántúlra [*M. Kučera:* Vývoj solného monopolu na Slovensku v staršom stredoveku. Sborník filozofickej fakulty University Komenského. Historica 15 (1964) 71–76.]. Vö. *H. Bulin:* Zridiskuse o počatcích velkomoravské říše. Slavia Occidentalis 22 (1962) 91–95.

[45] *V. Vaněček:* Der Staat der Mährer, Grossmährische Reich. *J. Bohm* (szerk.) Das Grossmährische Reich. Tausendjährige Staats- und Kulturtradition Praha, 1963. 30.; *R. Dostalová:* Megalé Morabia. Byzantinoslavica 27 (1966) 349., vö. *H. Łowmiański:* PP, IV. 299. Łowmiański szerint a *megale* jelző egy távolabb fekvő területre utal.

hogy a *megas* vagy a *magnus* melléknevek – melyek értelme egyaránt lehet „nagy" és „régi" – jelentése a *Magna Germania*, *Magna Hungaria*, *megalé Bulgaria* stb. jelzős szerkezetekben hasonló a „nagyapa" „nagy" jelzőjéhez, amely ebben az esetben egy idősebb generációra utal.[46] Tehát Konstantin *megalé* jelzője is valószínűleg egy ősibb Moráviára utalhat.

Az ilyen módon való értelmezések során a történészek figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy Konstantin a *De administrando imperio* c. munkájában nemcsak *megalé* jelzővel használja *Morabia* nevét, hanem jelző nélkul is, mivel abból a feltevésből kiindulva vizsgálták a császár tudósításait, hogy a műben szereplő *megalé Morabia* és *Morabia* egy és ugyanazon államalakulatra vonatkozik, ahol Rasztiszláv és I. Szvatopluk is uralkodott. Felmerül a kérdés, hogy a császár miért nem használt művében következetes elnevezéseket. Kétségtelen, hogy munkájából egyáltalán nem lehet következtetni arra, hogy a császár *megalé Morabiá*-n a közép-európai és *Morabiá*-n pedig a balkáni Moráviát (Moravát) értette volna. E kérdés megoldása helyes kiindulópontjának tűnik, ha egyelőre csak azt ismerjük el, hogy a *megalé* jelző mögött valamilyen időrendi megkülönböztetés rejlik.

Még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy mi nem abból a két feltevésből indulunk ki, miszerint *megalé Morabiá*-ban nemcsak Szvatopluk, hanem az összes többi morávai fejedelem uralkodott; és *megalé Morabia* és *Morabia* (kronológiailag is és földrajziag is) ugyanarra a politikai képződményre utal. *Megalé Morabia* értelmezésében helyes eljárásnak tűnik az, ha mindenekelőtt Szvatopluk életét követjük a lehető legrégibb időktől fogva.

II.

Hol feküdt Szvatopluk fejedelemsége 871 előtt?

Szvatoplukról az első datált utalás az egykorú források közül[47] az *Annales Fuldenses*-ben található, amely a 869. év alatt azt közli, hogy augusztusban Német Lajos kísérletet tett arra, hogy leigázza szláv szomszédait. A császár három részre osztotta seregét. Fia, Lajos, a thüringiaiakkal és a szászokkal együtt azt a feladatot kapta, hogy

[46] *G. Manojlović*: Studije o spisu . . . i. m. 112–113.; *I. Boba*: Moravia's History Reconsidered. i. m. 82–83.; *Kristó Gy.*: Levedi, 163.

[47] Úgy tűnik, hogy Szvatoplukot a 869 előtti időkre vonatkozóan is említegetik. A Metód-legenda szerint Rasztiszláv és Szvatopluk követséget küldtek III. Mihály bizánci császárhoz, azzal, hogy hittérítő papokat kérjenek (Vita Methodii, c. 5.; MMFH, II. 143–144.). A megbízhatóbb Cirill-legenda viszont egyáltalán nem említi Szvatoplukot a 862–863 táján történt követségküldéssel kapcsolatban sem (Vita Constantini, c. 14., MMFH, II. 98–99.). Kniezsa helyesen mutatott rá arra, hogy ha Szvatopluknak része lett volna a papok meghívásában, akkor a Cirill-legenda, mely valószínűleg magától Metódtól származik, „ezt már az uralkodó iránti lojalitásból is feltétlenül megemlítette volna". II. Adorján pápa 869 táján Rasztiszláv, Szvatopluk és Kocel fejedelmekhez intézett bullájában – mely eredetiben nem maradt ránk, csak a Metód-legendában írja, hogy ezek a fejedelmek papokat kértek Mihály császártól (Vita Methodii, c. 8.; MMFH, II. 147–148.). Itt ismét Kniezsa véleményét fogadhatjuk el, aki rámutatott e részlet megbízhatatlan voltára (I. *Kniezsa I.*: Cirill és Metód működésének kérdése a Nyitra-vidéken. Századok 78 (1944) 265–266.) Hogy a Metód-legenda mit mond Szvatopluk szerepéről a követségküldésben, annak alig van jelentősége. Vö. *R. Marsina*: K Slovenskému diplomatáru I. Historické Štúdie 16 (1971) 18–45.

győzze le a szorbokat; a bajoroknak segíteniük kellett Karlmann-nak, aki Rasztiszláv unokaöccsével, Szvatopluk-kal készült megvívni. Bár maga Német Lajos is arra készült, hogy seregét a frank és az alemann erőkkel egyesítve, legyőzze Rasztiszlávot, de betegsége miatt a sereg parancsnokságát át kellett adnia legkisebb fiának, Karlnak. Forrásunk szerint mindhárom hadsereg ért el katonai sikereket. Szvatopluk életére nézve rendkívül nagy jelentősége van a 869-ben lezajlott hadieseményről tudósító Fuldai Évkönyvek egy mondatának, mely szerint „Karlmann tűzzel s karddal pusztította Szvatopluknak, Rasztiszláv unokaöccsének *regnum*-át".[48] Ebből a közlésből arra gondolhatunk, hogy nemcsak Rasztiszláv, hanem Szvatopluk is a saját politikai képződménye fölött uralkodott. Ezt az állásfoglalást támasztja alá egy másik forrás, Regino lotharingiai apát krónikája is, melyben a 860. év alatt közli, hogy Német Lajos betört *Marahensium regni*-ba.[49] Regino kronológiája megbízhatatlan és valószínűleg a 869. évi hadieseményekre vonatkozik. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a *regnum* többesszáma, a *regna* két politikai képződménye utal. A két egykorú évkönyv tudósításából arra következtethetünk, hogy két morávai *regnum* létezett, Rasztiszlávé és Szvatopluké. (A forrásokban szereplő *regnum* fogalma többértelmű, pontos meghatározásakor komoly nehézségekbe ütközünk,[50] mi a továbbiakban fejedelemségnek fordítjuk.)

Létezik egy olyan forrás is, amely nemcsak két fejedelemség létéről, hanem azoknak földrajzi fekvéséről is tudósít. Ez az ún. Bajor Geográfus *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii* c. munkája.[51] Címéből is világosan látszik, hogy a Bajor Geográfus elsősorban a Dunától északra eső területekről ad hírt. A népek felsorolását északról (a dánok felől) kezdi déli vagy délkeleti irányban haladva. A bennünket érdeklő rész végén a következő sorrendben említi a szóban forgó népeket: *Betheimare, Marharii, Vulgarii, Merehanos*. Utána elmondja, hogy az általa felsoroltak szomszédosak a Frank Birodalom végvidékeivel.[52]

A forrás keletkezésének időpontját a kutatók többsége a 9. század első felének különböző éveire helyezi,[53] de van olyan nézet is, amely a 9. század második felére teszi.[54] Így nehéz eldönteni, hogy a Bajor Geográfus tudósítása valójában melyik idő-

[48] Annales Fuldenses ad a. 869., Quellen, III. 74–75.

[49] Reginonis Chronica ad a. 860., Quellen, III. 190–191.

[50] *F. Graus:* Rex – dux Moraviae. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, IX, C7. (1960) 18.

[51] A Bajor Geográfus munkájának szövegét már többször is kiadták. Mi a következő kiadást használjuk: *B. Horák – D. Trávníček:* Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii (tzv. Bavorský geograf). Praha, 1956. (A továbbiakban: Descriptio). A *Descriptio* Moráviára vonatkozó részeiről szóló különböző véleményeket e könyv és az alább idézett tanulmányok sorolják fel.

[52] „. . . Betheimare, in qua sunt civitates XV. Marharii habent civitates XI. Vulgarii regio est immensa et populus multus, habens civitates V, eo quod multitudo magna ex eis sit et non sit eis opus civitates habere. Est populus, quem vocant Merehanos, ipsi habent civitates XXX. Istae sunt regiones, quae terminant in finibus nostris." (*B. Horák – D. Trávníček:* Descriptio, 2.) A *civitates* (várak/városok) száma nem mutat területi kiterjedtségre, hiszen *Nortabtrezi*-nek, *Vuilci*-nak és *Surbi*-nak több vára volt mint *Marharii*-nak és *Merehanos*-nak, bár az előbbiek a 9. században nem játszottak jelentős szerepet.

[53] *I. Hlaváček*, Moravané v údajích franko-bavorského Descriptio. Historický časopis 7 (1959) 287–289.; *R. Nový:* Die Anfänge des böhmischen Staates. Praha, 1968. (A továbbiakban: Die Anfänge.), 149.; MMFH, III. 285.

[54] *B. Horák – D. Trávníček* Descriptio, 1.; *E. Herrmann*. Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm. München, 1965. 213–214.

szakra is vonatkozik. Nem kétséges azonban, hogy *Betheimare* – a későbbi Csehország magja – után említett *Marharii* a Morva folyó vidékére vonatkozik. Az sem kétséges, hogy *Vulgarii* alatt nem egész Bulgária értendő, hanem a Dráva torkolatával szemben fekvő vidéktől felfelé, a Frank Birodalommal határos terület, mivel a Birodalommal szomszédos népekről értekező Bajor Geográfus leírása a Dráva torkolatvidékénél érhetett véget, ameddig délen a Birodalom határai kiterjedtek. Fenntartás nélkül azonosíthatjuk tehát *Marharii*-t – mely a későbbi Csehország magja és a bolgárok uralma alatt álló terület között volt – Rasztiszláv, vagy az őelőtte uralkodó I. Mojmír fejedelemségével. Tekintettel arra, hogy a népek felsorolása megközelítően északról dél felé irányul, arra gondolhatunk, hogy a *Vulgarii* után említett *Merehanos* a Frank Birodalom legdélibb szomszédja volt, és a Dráva-torkolattal szemben fekvő vidéktől északra (és bizonyos mértékig délre is) helyezkedett el. Ha a fent említett Fuldai Évkönyvek és Regino krónikájának tudósításait is figyelembe vesszük, arra következtethetünk, hogy *Merehanos* (*Merehani*) nem más, mint Szvatopluk fejedelemsége vagy annak előzménye.

Ezzel az egyszerű következtetéssel szemben már régóta fennáll az a nézet, mely szerint a *Vulgarii* után említett *Merehanos* a szerbiai Morava folyó vidékére[55] vagy a morva uralom alatt álló pannóniai területekre[56] vonatkozik. Ezzel a nézettel ellenkezik az a tény, hogy a Bajor Geográfus a Duna bal partjára eső területekről tudósított. Ha pedig *Marharii*-t a mai csehszlovákiai Morvával és *Merehanos*-t Nyugat-Szlovákiával hozzuk kapcsolatba,[57] ismét ellentmondásba ütközünk, mivel a Bajor Geográfus *Vulgarii*-t *Marharii* és *Merehanos* közé helyezi, és arra senki sem próbált rámutatni, hogy a bolgárok hatalma kiterjedt volna a mai Morava és Nyugat-Szlovákia közé. Egyes kutatók pedig arra a véleményre jutottak, hogy a *Vulgarii* után említett *Merehanos*-ra vonatkozó mondat későbbi interpoláció,[58] de ezt meggyőzően bizonyítani nem tudták.

Nincs okunk kételkedni abban, hogy *Merehanos*, azaz Szvatopluk fejedelemsége vagy annak előzménye a Duna bal parti oldalán a Dráva torkolatával szemben eső résztől felfelé a Duna bolgár uralom alatt álló szakaszáig volt határos a Frank Birodalommal. Ezzel az álláspontta) teljesen szemben áll az a – szakirodalomban mindmáig uralkodó – nézet, mely szerint Szvatopluk 871-ig nyitrai részfejedelem volt.[59] Vannak-e olyan adatok, melyek ezt a feltevést bizonyítják? Ezzel kapcsolatban a tudósok nem tudtak

[55] L. pl. *P. Ratkoš:* K otázke hraníc Veľkej Moravy a Bulharska. i. m. 213.

[56] Vö. *M. Vach:* K etnickým a politickým vztahům staré Moravy a severní Panonie. Sborník historický 10 (1962) 17–19.

[57] *L. Havlík:* Moravané v údajích franko-bavorského Descriptio. i. m. 289.; vö. *O. Pitař:* Dílo neznámého bavorského geografa. Historické geografie 12 (1974) 226–227.

[58] *H. Łowmiański:* O pochodzeniu Geografa bawarskiego. Roczniki historyczne 20 (1951–1952) 29–30.; *H. Bulín:* Staré Slovensko v údajoch tzv. Bavorského geografa. Historický časopis 6 (1958) 422–428.

[59] *E. Dümmler:* Geschichte, II[2]. 379.; *K. Ja. Grot.* Moravija. 121.; *V. Novotný:* ČD 323–343. o. 2. jegyz.; *V. Chaloupecký:* Staré Slovensko. Bratislava, 1923. 26., *Kniezsa I.* Cirill és Metód . . . i. m. 266–267.; *uő.* Die Slawenapostel und die Slowaken. Budapest, 1942. 3.; *P. v. Váczy:* Die Anfange der päpstlichen Politik bei den Slawen. Budapest, 1942. 49.; *V. Vavřínek:* Die Christianisierung und Kirchenorganisation Grossmährens. (A továbbiakban: Die Christianisierung.). Historica 7 (1963) 45., *L. Havlík:* Velká Morava, 221.; *K. Bosl:* Das Grossmährische Reich in der politischen Welt des 9. Jahrhunderts. München, 1966. 20–21.; *R. Nový:* Die Anfange. 182–183.; *F. Dvornik:* Byzantine Missions, 91–92., 146., *H. Łowmiański:* PP, IV. 344.

felhozni konkrét argumentumokat. Néhányan már észre is vették e feltevés tarthatatlan voltát, és megpróbálták újra elemezni a kérdést. Dittrich szerint Szvatopluk Rasztiszlávval együtt uralkodott az utóbbi uralkodásának utolsó éveiben, és Szvatopluk saját maga is rendelkezett területek felett, melyeket ma Nyugat-Morvának vagy Dél-Csehországnak neveznek.[60] Állítását azonban Dittrich sem tudta meggyőzően bizonyítani.

Tudjuk azonban, hogy 869-ben Karlmann a Bécstől délre fekvő Badenben állomásozott, és seregével arra készülődött, hogy „kelet" felé vonuljon.[61] Kétségtelen, hogy ez a sereg azonos azzal, amely ugyanazon év augusztusában Szvatopluk ellen indult.[62] Ez a forrásadat számunkra nagyon érdekes, mivel Karlmann seregét oda irányította, ahol Szvatopluk fejedelemsége helyezkedhetett el. Vach – aki szintén kétségbe vonta azt a hagyományos nézetet, mely szerint Szvatopluk 871-ig Nyitra vidékén uralkodott – ezt az adatot úgy értelmezte, hogy Karl és Karlmann Regensburgból Bécsbe ment; Karl átkelve a Dunán Rasztiszláv ellen vonult, Karlmann pedig a Bécset és Sopront összekötő római kori útvonalon délre Badenbe ment. Vach szerint Badentől keletre Észak-Pannónia terült el, és ott volt Szvatopluk fejedelemsége.[63] Más források azonban ezt a feltevést sem támasztják alá.

Mi viszont – figyelembe véve a Bajor Geográfus leírását – úgy gondoljuk, hogy Karlmann Badentől „kelet" felé – a modern égtájmeghatározás szerint inkább délkelet felé – vonuló seregének hadi célja a Duna észak-déli vonalától keletre eső terület (*Merehanos*) volt, s itt 869-ben még Szvatopluk uralkodott.

Az eddigiekből következik, hogy Szvatopluk fejedelemségének fekvése megegyezik *megalé Morabiá*-val, melyet Konstantin császár közlései alapján a Duna-Tisza-közére helyeztünk, tehát a császár *megalé Morabia* alatt Szvatopluk 871-ig fennállt fejedelemségét érti. Emlékezzünk csak vissza, milyen információkat örökített ránk Konstantin *megalé Morabiá*-ról: „Szvatopluk országa", „a kereszteletlen megalé Morabia . . ., amelyen előbb Szvatopluk uralkodott." A császár szűkszavú közlése még jobban érthetővé válik, ha fontolóra vesszük, miért is tette hozzá *Morabiá*-hoz a *megalé* jelzőt. Ez a jelző nem nagy területi vagy hatalmi kiterjedségre utal, hanem Szvatopluk életében található egy bizonyos régebbi politikai képződményre. Konstantin tudósítása tehát nem ellenkezik állításunkkal, sőt inkább megerősíti azt.

Az elmondottakból az is következik, hogy a szakirodalomban hagyományosan szereplő „Nagymorva Birodalom" vagy „Nagy Morávia" elnevezések nem helytállóak, mert sem I. Mojmír, sem pedig Rasztiszláv nem itt uralkodott, és csak Szvatopluk fejedelemségére (871-ig) vonatkoztathatók.

[60] *Z. R. Dittrich:* Christianity in Great-Moravia. Groningen, 1962. (A továbbiakban: Christianity.), 183. o. 2. és 4. jegyz. Dittrich azt az álláspontot képviseli, hogy Szvatopluk a 870-es években áthelyezte székhelyét Nyitrára (uo. 207., 220.).

[61] Traditio Peretcundae: „His ita peractis contigit piissimum Karlmannum Hludowici regis filium ire orientales partes cum caterva non modica veniens ad Padun." (Die Traditionen des Hochstifts Freisings. I. Ed.: *Th. Bitterauf* Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte. N. F. IV. München, 1905. 702. o. nr. 898c.; l. még Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. 1. Ed.: *H. Wagner* Graz–Köln, 1955. 7–8. nr. 12.)

[62] *S. Riezler:* Geschichte Baierns. I. Gotha, 1878. 218.; *E. Dümmler:* Geschichte, II[2]. 278. Vö. *V. Novotný:* ČD, 338. 1. jegyz.

[63] *M. Vach:* K etnickým a politickým vztahům staré Moravy a severní Panonie. i. m. 29.

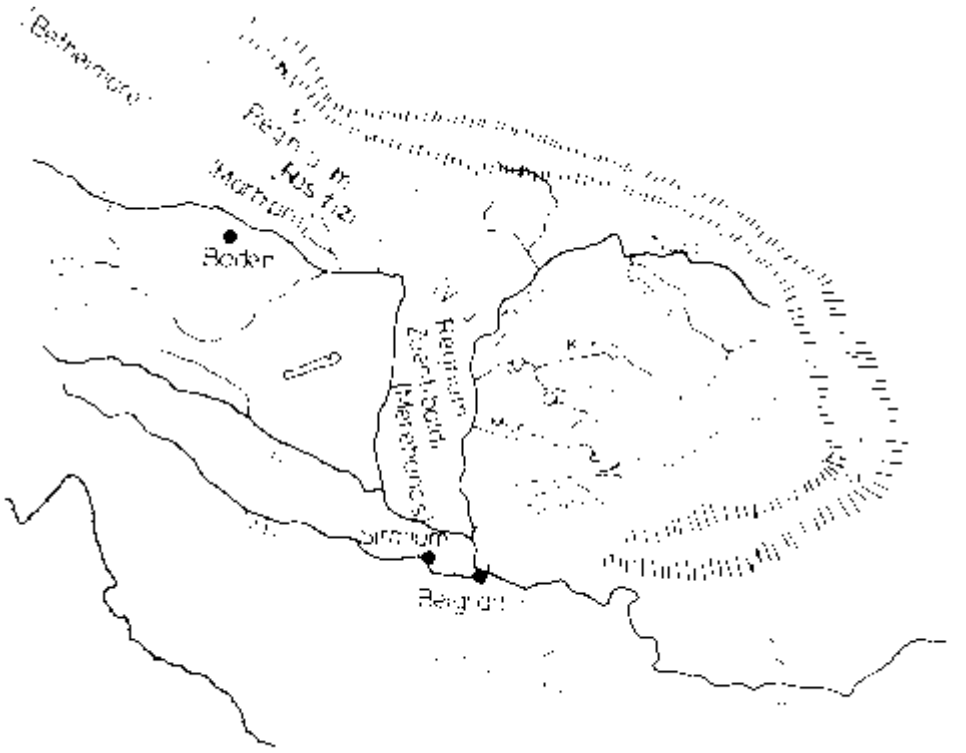

[illegible]

Térjünk rá most a 869. évi hadiesemények következményeinek rövid ismertetésére, mivel ezzel kapcsolatban továbbra is olyan forrásadatokkal találkozhatunk, melyek támogatják nézetünket, miszerint Szvatopluk 871-ig valahol a Duna-Tisza közén uralkodott. Már említettük, hogy 869-ben a Fuldai Évkönyvek szerint a Karl és a Karlmann vezette seregek katonai sikereket értek el Rasztiszlávval és Szvatoplukkal szemben; viszont a Bertini Évkönyvek a 869. év alatt arról tudósít, hogy Német Lajos serege nagy vereséget szenvedett a szlávok (Winidi)-tól.[64] Valószínű, hogy Német Lajos legkisebb fia, Karl nem ért el nagy sikereket a tapasztaltabb Rasztiszlávval szemben, míg Karlmann stratégiai győzelmet aratott Szvatopluk felett.[65] Ez kitűnik a következő évi eseményekből is, melyekről a Fuldai Évkönyvek tudósít: Szvatopluk – „fejedelemségével együtt, melyet kormányzott (*una cum regno, quod tenebat*)" – saját érdekeit szem előtt tartva behódolt Karlmann-nak. Rasztiszláv meg akarta gyilkolni unokaöccsét ezért a cselekedetéért, de végül is Szvatopluk szolgáltatta őt ki Karlmann-nak. Ezután Karlmann ellenállás nélkül tudott betörni Rasztiszláv fejedelemségébe, s így az frank

[64] Annales Bertiniani ad a. 869., Quellen, II. 192–193.

[65] Vö. *E. Dümmler:* Geschichte, II². 278.; *Z. R. Dittrich:* Christianity, 184.; *L. Havlík:* Velká Morava a Franská říše. Historické štúdie 8 (1963) 146–147.; *R. Nový:* Die Anfänge, 183.; *H. Łowmiański:* PP, IV. 344.

ellenőrzés alá került.[66] Ezek az események is azt bizonyítják, hogy Szvatopluk fejedelemsége független volt Rasztiszlávétól,[67] bár feltehetően volt némi kapcsolat a két fejedelemség között, mivel Szvatopluk unokaöccse (*nepos*) volt Rasztiszlávnak.

Rasztiszláv tehát már 870-ben eltűnt Morávia történetéből, fejedelemségének kormányzását pedig Karlmann valószínűleg Wilhelm és Engelschalk ostmarki grófokra bízta.[68] Karlmann 871-ben hűtlenségért börtönözte be Szvatoplukot. A morvák, beletörődve abba, hogy uralkodójuk, Rasztiszláv elpusztult, egyik rokonát, Sclagamart választották meg fejedelemnek,[69] aki hadsereget gyűjtve felvette a harcot Engelschalkkal és Wilhelmmel, arra törekedvén, hogy kiűzze őket az általuk elfoglalt várakból. A bajorok ellenálltak, de végül reménytelen helyzetbe kerülhettek. Karlmann akkor minden valószínűség szerint úgy próbált kilábalni ebből a helyzetből, hogy szabadon engedte Szvatoplukot – mivel bűnösségét bizonyítani nem lehetett –, és megbízta saját seregének vezetésével, hogy mérjen vereséget Sclagamarra. Szvatopluk vállalta ezt a megbízatást annak fejében, hogy hazatérhessen saját fejedelemségébe. Mikor Szvatopluk Rasztiszláv volt fejedelemségébe jutott – és belépett Rasztiszláv régi várába (*urbs antiqua Rastizi*) – ahelyett, hogy Sclagamart győzte volna le, inkább a bajorokra támadt,[70] és megszüntette a bajorok ottani befolyását.[71] Szvatopluk ezek után uralma alatt egyesítette saját és a mai Morava és Nyugat-Szlovákia vidékén hajdan elterülő Rasztiszláv fejedelemségét.[72]

[66] Annales Fuldenses ad a. 870., Quellen, III. 76–77.

[67] Vö. *E. Herrmann:* Slawisch-germanische Beziehungen . . . i. m. 136.

[68] *E. Dümmler:* Geschichte, II². 295.; *K. Richter:* Die böhmischen Länder im Früh- und Hochmittelalter. A. *Bost* (szerk.): Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder. Stuttgart, 1966. 195. Gyakran felmerül az a nézet, amely szerint Szvatopluk 870-ben – bár bajor ellenőrzés mellett – megkapta Rasztiszláv fejedelemségét (*K. Ja. Grot:* Moravija, 122.; *V. Novotný:* ČD, I/1. 348–349.; *Z. R. Dittrich:* Christianity, 195.; *H. Łowmiański:* PP, IV. 347.) Łowmiański e nézet alátámasztására a Bertini Évkönyvek 871. évi tudósítására hivatkozott, miszerint Rasztiszláv után Szvatopluk uralkodott a morvák (Winidi) felett (Quellen, II. 218–219.), de ez a forrás nem közli részletesen az eseményeket, sőt Sclagamarról sem tesz említést.

[69] Annales Fuldenses ad a. 871., Quellen, III. 80–81.: „Zuentibald nepos Rastizi apud Karlmannum infidelitatis crimine insimulatus in custodiam missus est. Sclavi autem Marahenses ducem suum perisse putantes quendam presbyterum eiusdem ducis propinquum nomine Sclagamarum sibi in principem constituunt . . ." A jelenleg uralkodó nézet szerint 871-ben a morvák Szvatopluk helyett egyik rokonát, Sclagamart, választották meg fejedelemnek [*E. Dümmler:* Geschichte. II². 317.; *V. Novotný:* ČD, I/1. 349.; *J. Dekan:* Začiatky . . . i. m. 132–133.; *Z. R. Dittrich:* Christianity, 194.; *I. Havlík:* Velká Morava a Franská říše. i. m. 149.; *F. Graus:* L'Empire de Grande-Moravie . . . i. m. 209.; *L. Bilková – Z. Fiala – M. Karbulová:* Altmährische Terminologie in den zeitgenössischen Quellen. Byzantinoslavica 29 (1968) 306.; *P. Duthilleul:* L'evangelisation des Slaves. Tournai, 1963. 139–140.; *H. Łowmiański:* PP. IV. 347.]. Ez az értelmezés csak akkor fogadható el, hogyha Rasztiszláv fejedelemsége már 870-ben Szvatopluk kezébe került. L. még alább a 70. jegyz.

[70] Annales Fuldenses ad a. 871., Quellen, III. 80–81.: „Interea Zuentibald, cum nullus crimina, quae ei obiecta fuerant, probare potuisset, a Karlmanno dimissus et muneribus regiis honoratus in *regnum suum* rediit, ducens secum Karlmanni exercitum quasi Sclagamarum expugnaturus; sic enim per dolum Karlmanno promiserat, si ei *ad patriam* reditus concederetur." Kiemelés tőlem: S. T. Vö. *L. Bilková – Z. Fiala – M. Karbulová:* Altmährische Terminologie . . . i. m. 291. o. 7. jegyz.

[71] Vita Methodii, c. 10., MMFH, II. 153.; *P. Váczy:* Die Anfänge der päpstlichen Politik . . . i. m. 50. Vö. *I. Havlík:* Velká Morava a Franská říše. i. m. 149.; *R. Nový:* Die Anfänge, 184.

[72] Az, hogy a mai Nyugat-Szlovákia vidéke Rasztiszláv fejedelemségnek fontos része volt, abból az általánosan elfogadott nézetből is kitűnik, hogy Rasztiszláv előtt uralkodó Mojmír már a 830-as években meghódította a Pribina uralma alatt álló Nyitra vidékét, és ezt a saját fejedelemségéhez

Valószínűleg ez volt az első alkalom, hogy Szvatopluk sajátjához egy másik fejedelemséget csatolt hozzá; a második fejedelemség Bohemia lehetett, mely abból is látszik, hogy mikor Regino (†915) krónikájában a 890. év alatt arról tudósít, hogy Arnulf átengedte Szvatopluknak Bohemiát, azt is közli, hogy Szvatopluk, amint tudatára ébredt annak, hogy ereje mennyire megnövekedett második (vagy egy másik) fejedelemség sajátjához való csatolásával (*ex adiectione alterius regni*), fellázadt Arnulf ellen.[73] A prágai Kosmas (†1125) krónikája, mely Regino krónikáját is forrásul használta, arról tudósít, hogy „Szvatopluk, Morávia királya (*Zuatopluk rex Moravie*)" nemcsak Bohemiát, hanem onnan az Odera folyóig és az Odera folyótól Magyarország irányában a Garam folyóig eső területeket is elfoglalta,[74] ami arra mutat, hogy Szvatopluk eredeti fejedelemsége e területeken kívül feküdt. Herimannus Augiensis a 11. század közepén írt krónikájában a 869. év alatt elmondja, hogy Karl feldúlta Rasztiszláv összes erődjét és „Morávia egész területét (*totam Marahensem regionem*)", Karlmann pedig „Szvatopluk fejedelemségét (*regnum Zuentibaldi*)" pusztította.[75] Ha a Kosmas által fölvázolt Morávia megfelel a Herimannusének, akkor feltehetően Szvatopluk 871 előtt nem uralkodott a mai Morava és Nyugat-Szlovákia vidékén. A 14. századi magyar krónikavariánsok szerint pedig Szvatopluk Magyarország közepén uralkodott, de ezek arról is említést tesznek, hogy a honfoglaláskor a magyarok nem Szvatoplukot találták ott fejedelemként.[76] Ezeknek a későbbi adatoknak nincs önálló forrásértékük, de alátámasztják értelmezésünket Regino 890. évi tudósításával kapcsolatban. A 873 körüli időkről a Metód legendában olvashatunk, mely szerint Morávia területe minden irányban még jobban növekedni kezdett.[77] Minthogy ekkor már egyesült Rasztiszláv volt fejedelemsége és Szvatopluké, a legenda tudósítását nem tekinthetjük egyszerű túlzásnak.

871-ben, mikor már Rasztiszláv volt fejedelemsége Szvatopluk kezébe került, egy moráviai küldöttség járt Bohemiában, és magával hozta a bohemiai herceg leányát. Útban hazafelé Arno, würzburgi püspök emberei támadtak rájuk, és a 644 felszerszámozott lovukat sorsukra kelett hagyniuk.[78] Sokan azt feltételezik, hogy a bohemiai herceg leányát Szvatoplukkal történő házasság céljából hozták Moráviába.[79] Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a lovasok a Duna-Tisza-közén félnomád életet élő elszlávosodott avarok voltak, akik 871 előtt is Szvatoplukot szolgálták.

Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés: hogyan is jött létre Szvatopluk fejedelemsége a Duna-Tisza-közén? Erre választ adni nem könnyű feladat. Tudjuk, hogy a meggyengült Avar Kaganátus központja a Duna-Tisza-közén volt, mikor 796-ban Pipin bevonult oda a

---

csatolta (*V. Novotný*: ČD. III, 291–293.; *V. Vavřínek*: Die Christianisierung. 22.; *F. Dvornik*: Byzantine Missions, 78.). Azonban nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy Pribina kiűzése moráviai hellúgy volt, így Nyitra vidéke már korábban is Mojmír fejedelemségéhez tartozott [*Z. D. Dittrich*: Christianity. 67–72.; *J. Sieklicki*: Quidam Prawno. Slavia Occidentalis 22 (1962) 115–145.].

[73] Reginonis Chronica ad a. 890., Quellen, III. 288–289.

[74] Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum, I. 14., MMFH, I. 201.

[75] Herimanni Augiensis Chronicon ad a. 869., MMFH, I. 165.

[76] SRH, I. 282. 286–289., MEH, 130–132.

[77] Vita Methodii, c. 10., MMFH, II. 154.

[78] Annales Fuldenses ad a. 871., Quellen, III. 82–85.

[79] *E. Dümmler*: Geschichte, II². 336.; *V. Novotný*: ČD. I/1. 353.; *L. Havlík*: Velká Morava, 231.; *R. Nový*: Die Anfänge. 184.

frankellenes avarok ellen.[80] A Kaganátus bukása után annak nyugati része frank uralom alá került, a Tisza jobb partjára eső területekig pedig a hagyomány szerint már 805-ben Krum kán terjesztette ki hatalmát, s így Bulgária és a Frank Birodalom közvetlen szomszédok lettek.[81] Gjuzelev azonban helyesen mutatott rá arra, hogy Bulgária határai akkor még nem értek el a Tiszáig, és így Bulgária nem lehetett közvetlen szomszédságban a Frank Birodalommal.[82] Valószínű, hogy a két hatalom közti terület, azaz a Duna-Tisza köze egy ún. utközö zónát alkotott, ahol az avarok maradéka és a déli és nyugati szlávok szétszórtan éltek.[83] Feltehetően ekkor kezdtek a morvák behatolni észak felől a Duna bal partja mentén a volt Avar Kaganátus gazdaságilag és stratégiailag is igen fontos területére, bár a bolgárok is fokozatosan terjeszkedni kezdtek észak és nyugat felé. Hogy később a bolgárok hatalma majdnem Mojmir vagy Rasztiszláv fejedelemségéig terjedt ki, nemcsak a Bajor Geográfus leírásából, hanem abból is valószínűnek látszik, hogy 863-ban az a hír járta, hogy Német Lajos a „kelet" felől közeledő bolgárok segítségével meg fogja támadni Rasztiszlávot.[84] Ezzel kapcsolatban megkockáztathatjuk azt a feltevést is, hogy a 870-es években pedig Szvatopluk vonta fennhatósága alá a saját és Rasztiszláv fejedelemsége között levő és bolgár uralom alatt álló területet.

Theotmár, salzburgi érsek 900-ban IX. János pápához írt levelében azt olvashatjuk, hogy „Szvatopluk fejedelem kérésére a Te elődöd Wichinget püspökké szentelte, de semmiképpen nem arra régi passaui püspökségbe küldötte őt, hanem egy, a hitben új nép (*neophita gens*)-hez, amelyet ez a fejedelem háborúban fékezett meg, és keresztülvitte azt, hogy pogányokból keresztényekké legyenek".[85] Ezzel kapcsolatban tudjuk, hogy VIII. János pápa 880-ban Szvatoplukhoz intézett bullájában Wichinget Nyitra püspökévé nevezte ki.[86] Dümmler, aki abból a be nem bizonyított feltevésből indult ki, hogy 871 előtt Nyitra vidékén volt Szvatopluk részfejedelemsége, a *neophita gens*-et e vidékkel hozta kapcsolatba,[87] tehát Szvatopluk Nyitra vidékét hódította volna meg, és így hozta volna létre nyitrai részfejedelemségét valamikor 871 előtt. Ha „arra régi passaui püspökség" Nyitra vidékére, vagy tágabb értelemben véve a mai Morava és Nyugat-Szlovákia vidékére vonatkozik, akkor a *neophita gens* lakterülete nem lehetett Nyitra vidéke.

[80] *A. Avenarius*: Die Awaren in Europa. Bratislava–Amsterdam, 1974. 184.; *Váczy P.*: A frank háború és az avar nép. Századok 108 (1974) 1052. o. 42. jegyz.

[81] *E. Dümmler*: Geschichte, I[2]. 33.; *V. Zlatarski*: Istorija na bălgarskata dăržava prez srednite vekove. I/1. Sofija, 1970[3]. 322–323.

[82] *V. Gjuselev*: Bulgarisch–Fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs. Byzantinobulgarica 2 (1966) 23.

[83] Vö. *C. A. Macartney*: The Magyars, 149–150.; *M. Rusu*: The Autochthonous Population and the Hungarians on the Territory of Transilvania in the 9th–11th Centuries. *M. Constantinescu* (szerk.): Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Polpulations on the Territory of Romania. Bucharest, 1975. 203. A Duna–Tisza-köze honfoglaláskori természetföldrajzára l. *Bálint Cs.*: Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. Ethnographia 91 (1980) 39–41., 48.

[84] Annales Fuldenses ad a. 863., Quellen, III. 62–63.; vö. *F. Dvornik*: Byzantine Missions. 100–101.; *V. Zlatarski*: Izbrani proizvedenija, I. Sofija, 1972. 434.

[85] MEH, 279.; MMFH, III. 237.

[86] MMFH, III. 205.; l. *V. Vavřínek*: Die Christianisierung. 52., *F. Dvornik*: Byzantine Missions. 167.

[87] *E. Dümmler*: Geschichte, II[2]. 197.

Egyébként Widajewicz rámutatott arra, hogy a *neophita gens* kifejezés a Nyitra vidékére sem – hiszen ott már a 830-as években elterjedt a kereszténység – és természetesen Pannóniára sem vonatkozhat; Bohemiára pedig az nem illik, hogy Szvatopluk háborúban igázta volna le. Widajewicz végeredményben Wiślan(Krakkó) vidékén kereste ezt a népet,[88] de ez a vidék sem jöhet számításba, mivel Metód missziós tevékenységének határain belül esik.[89] Az elmondottakból következik, hogy a *neophita gens*-et máshol kell keresnünk. Már rámutattunk arra, hogy Szvatopluk fejedelemsége 871 előtt nem Nyitra vidékén, hanem valahol a Duna-Tisza közén helyezkedett el, és annak lehetőségét sem zárhatjuk ki, hogy a *neophita gens* azonos a Duna-Tisza közén élő lakossággal. Ez azt jelentené, hogy Szvatopluk fejedelemségének nem volt előzménye, hanem ő hozta létre. Még valószínűbbnek látszik az – figyelembe véve a Bajor Geográfus tudósítását – hogy a *neophita gens* Rasztiszláv és Szvatopluk fejedelemségei között élt, és fölötte a bolgárok uralkodtak, a 870-es években pedig Szvatopluk vonta uralma alá,[90] mikor a saját és Rasztiszláv volt fejedelemségének egyesítésére törekedett.

Abban a kérdésben, hogy hogyan is jött létre Szvatopluk fejedelemsége a Duna-Tisza-közén, határozott állásfoglalást nem tehetünk, mint ahogy abban sem, hogy hol volt Szvatopluk fejedelemségének központja 871 után. A további eseményeket figyelembe véve azonban feltételezhető, hogy Szvatopluk a 870-es években áthelyezte székhelyét a vallási és stratégiai szempontból is fontosabb szerepet játszó Nyitra vidékére.

III

Morávia és a magyar honfoglalás

A két fejedelemség 871 körüli egyesülése után létrejött Morávia területi kiterjedtségéről – bár nem túl világosan – Orosius könyvének Nagy Alfréd által való fordítása ad képet.[91] E fordítás – hozzátéve az akkoriban szerzett új információkat is – 887 után készült és természetesen csak egy Moráviáról tesz említést. Az idevonatkozó rész közli, hogy „. . . a morvák (*Morcara*) földjétől keletre a wiślanok földje van. És ezektől keletre vannak a dákok (*Datia*) . . ."[92] A jelenleg uralkodó nézet szerint az „ezektől" nem a wiślanokra, hanem a morvákra vonatkozik.[93] Ennek értelmében felmerül a kérdés, vajon

[88] *J. Widajewicz:* Państwo Wiślan. Kraków, 1947. 72–74.; *H. Bulín:* Z diskuse o počátcích velkomoravské říše. i. m. 100–101.

[89] *L. Havlík:* Tři kapitoly z nejstarších česko-polských vztahů. Slovanské historické štúdie 3 (1962) 45.; *H. Łowmiański:* PP, IV. 351.

[90] Szvatopluk pogányok elleni harcairól a Metód-legenda is tudósít (Vita Methodii, c. 11., MMFH, II. 156.).

[91] E fordítás szövegét már többször is kiadták, újabb kiadására l. *G. Labuda:* Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny. Warszawa, 1961. 7–117.; l. még *L. Havlík:* Slované v anglosaské chorografii Alfréd Velikého. Vznik a počátky Slovanů 5 (1964) 53–85.; MMFH, III. 336–340.

[92] *G. Labuda:* uo. 66., 83.

[93] *R. Ekblom:* Alfred the Great as Geographer. Studia Neophilologica 14 (1942) 131.; *G. Labuda:* uo. 95. Vö. *J. Linderski:* Alfred the Great and the Tradition of Acient Geography. Speculum 39 (1964) 434–437.

miért nem egy mondatban írt Nagy Alfréd a morvák két „keleti" szomszédjáról? Ennek egyrészt valószínűleg az az oka, hogy a két fejedelemség egyesülése után Morávia „keleti" határvonala sokkal hosszabb lett, másrészt pedig az, hogy a leírásban annak nyoma is megmaradt, hogy 871 előtt Rasztiszláv fejedelemsége „a wiślanok földjé"-vel, míg Szvatopluké „a dákok"-kal volt határos.

Az egyesülés utáni Morávia fekvéséről egy muszlim tudósítás is ránk maradt. Ez Gardízi 11. század közepén keletkezett munkája, mely a 9. század utolsó negyedének állapotait is tükröző Dzsajhání geográfiájából származó szövegeket tartalmazza. Gardízi a magyarokról szóló fejezetben a következőképpen ír: „Amikor a magyarok a (Duna) folyó partján vannak, látják a n. n. d. r-t(= dunai bolgárokat). A n. n. d. r. felett, a folyó partján, egy nagy hegy van. Ennek a hegynek az oldalánál egy folyó tűnik elő. A hegy mögött pedig egy keresztény nép él, amelyet m. r. dá-nak(= morvának) neveznek. Közöttük és a n. n. d. r között tíznapi járóföldnyi út van."[94] Gardízi feltehetően az Al-Duna vidékén nomadizáló magyarok közvetítésével vázolja fel a 871 utáni Morávia fekvését és vallási hovatartozását, mivel a „nagy hegy" mögé, azaz a Kárpát-medencébe helyezi Moráviát, melynek központja „tíznapi járóföldre" van a dunai bolgároktól. Azonban azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy Gardízi fent idézett közlése Morávia 10. század elején bekövetkezett bukása utáni állapotokra vonatkozik,[95] tekintettel arra, hogy Ibn Ḥaijān nem régen ismertté vált Al-Muqtabas című munkája, amikor a 942. évi események kapcsán a Magyarországgal szomszédos népekről, valamint területekről tesz említést, „Morávia (*Morawa*) városá"-ról is hírt ad azt a magyaroktól északra helyezve.[95a]

Térjünk rá most Konstantin császár *Morabiá*-ra vonatkozó tudósításának elemzésére. Már rámutattunk arra, hogy *megalé Morabia* (a *megalé* jelző Szvatopluk életrajzában egy bizonyos régebbi politikai képződményre utal) a 871-ig fennállt Szvatopluk fejedelemségével azonos. Ebből az is következik, hogy Konstantin császár a *megalé* jelző

[94] A magyar fordítás Czeglédy Károly tollából való, aki Gardízi szövegének 1968-ban Teheránban megjelent kritikai kiadását is figyelembe vette (MEH, 88.). Vö. *F. Bartol'd*: Sočinenija. VIII. Moskva, 1973. 58–59.; *E. Chwilkowska*: Wiadomości perskiego pisarza Gardízi'go (XI w.) o ludach wschodniej i środkowej Europy. Slavia Antiqua 15 (1978) 149–150. Gardízi *M.r.dá*-ja a *m.r.wa* másolási hibájának tekinthető, így valószínűleg a morvákról van szó (MEH, 280. o. 158. jegyz., vö. *V. Minorsky*: Ḥudūd al-'Alam. „The Regions of the World." London, 1970², 441.; *Czeglédy K.*: A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. Magyar Nyelv 41 (1945) 44.; *E. Chwilkowska*: uo. 163.). A *n.n.d.r*-ját pedig – amely valószínűleg a *w.n.n.d.r.*, a dunai bolgárok (onogundur-bolgárok) neve egyik bolgár nyelvi változatának a másolási hibája – az onogundur népnévvel hozhatjuk kapcsolatba [MEH. 280. o. 155. jegyz.; *V. Minorsky*: uo. 467.; vö. *T. Lewicki*: Uwagi o niektórych wczesnośredniowiecznych węgierskich drogach handlowych. Slavia Antiqua 14 (1967) 17–18. Lewicki *n.n.d.r.* alatt Belgrádot érti.], amelyből a bolgárok régi magyar elnevezése, a *nándor* származik, feltehetően az **onaγundur* > **naundur* keresztül [*Gyorffy Gy.*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a torzstől az országig. Századok 92 (1948) 75.]. Hogy a magyarok a dunai bolgárokat nándoroknak nevezték, az abból következik, hogy Belgrád régi magyar neve *Nándorfejérvár (Nándorfehérvár)*, latinul pedig *Alba Bulgariae* volt *Eckhart F.*: Nándorfejérvár. Magyar Nyelv 5 (1909) 311–313.]

[95] Vö. *F. Kmietowicz*: Die Titel der Slawenherrscher in der sog. „Anonymen Mitteilungen." einer orientalischen Quellen. Folia Orientalia 19 (1979) 23.

[95a] *P. Chalmeta*: La Méditerranée occidentale et al-Andalus de 934 à 941: les données d'Ibn Hayyān. Rivista degli Studi Orientali 50 (1976) 343.; *Czeglédy K.*: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. Magyar Nyelv 75 (1979) 276.

nélküli *Morabia* alatt egy újabb politikai képződményt értett, amelyet a 870-es években Szvatopluk saját és Rasztiszláv fejedelemsége egyesítésével hozott létre. Ezek után könnyen meg tudjuk határozni *Morabia* fekvését, melyről a császár csak közvetve tesz említést a *De administrando imperio* c. munkája 42. fejezetében: „A türkök(= magyarok) a Duna folyón túl, Morabia földjén (εἰς τὴν τῆς *Μοραβίας* γῆν) laknak, de azon innen is, a Duna és Száva folyó között."[96] Nyilvánvaló, hogy e leírás a magyarok Pannónia elfoglalása (900) utáni lakterületét tükrözi, mely megközelítően a 10. század közepi állapotoknak is megfelel, amikor is a császár műve készült. „A Duna folyón túl" Bizáncból nézve csakis a Duna bal parti területei lehettek. Meg kell jegyeznünk, hogy Konstantin nem Morávia fekvését akarta ebben a szövegrészben felvázolni, hanem a magyarok lakteruletét, bár az előbbire azért közvetve utalt. Ha azonban a császár „Morabia földje" alatt csak a mai Morava és Nyugat-Szlovákia vidékét értette volna,[97] akkor a magyarok Duna bal partján elterülő lakhelyének megjelölésekor nem hivatkozott volna rá. Olyan vélemény is felmerült, mely „Morabia földjét" a Duna-Tisza közére vonatkoztatja,[98] de ennél indokoltabbnak látszik „Morabiá"-n vagy „Morabia földje"-n mind a mai Morava és Nyugat-Szlovákia, mind pedig a Duna-Tisza-közét érteni, mivel így sokkal jobban megfelel a magyarok Duna bal parti szállásterületének. Hangsúlyoznunk kell, hogy Konstantin császár a Szvatopluk által egyesített Moráviát nem *megalé Morabiá*-val, hanem *Morabiá*-val jelölte, mely az előbbit is magában foglalja: *megalé Morabia*, azaz „Nagy Morávia" földrajzilag kisebb terjedelmű mint *Morabia*.

Ezen állásfoglalásunkat Konstantin műve 41. fejezetének elemzése is bizonyítja, amely a „Morabia földjéről" címet viseli. „Tudnivaló, hogy Morabia fejedelme, Szvatopluk vitéz volt és félelmetes volt a vele szomszédos népek szemében. Ennek a Szvatopluknak három fia volt, és halála előtt országát három részre osztotta fel, és három fiára egy-egy részt hagyott, meghagyván, hogy az első nagy fejedelem legyen, a másik kettő pedig az első fiának legyen alárendelve . . . Miután ennek a Szvatopluknak a halála után egy esztendőt békességben töltöttek, viszály és meghasonlás támadt köztük, belháborút indítottak egymás ellen, s jöttek a türkök(= magyarok), teljesen tönkretették őket, és elfoglalták országukat, amelyben most is laknak. A nép maradékai szétszóródva a szomszédos népekhez, a bolgárokhoz, türkokhoz, horvátokhoz és a többi népekhez menekültek."[99] Konstantin elbeszéléséből kiolvashatjuk, hogy Szvatopluk halála (894) után egy esztendővel, 895-ben tört ki fiai között belháború, és akkor jöttek a magyarok. A magyarok tehát 895-ben vagy inkább 896-ban hajtottak végre támadást Morávia ellen. Ezt az időpontot teljes mértékben igazolják nemcsak a magyar honfoglalásra vonatkozó egyéb adatok, hanem maga Konstantin tudósítása is, miszerint „a nép maradékai" a szomszédos népekhez, ti. a bolgárokhoz, magyarokhoz, horvátokhoz menekültek. Ez azt jelentheti, hogy *Morabia* – bár nem a szó legszorosabb értelmében – határos volt ezekkel

[96] DAI, 182–183.

[97] Vö. *L. Havlík:* Úvod. MMFH, V. 12. Havlík újabban azt vallja, hogy *megalé Morabia* nagyobb kiterjedésű volt, mint *Morabia földje*. Azonban e nézet megalapozatlan, mely nyilvánvaló Konstantin császár munkája 41. fejezetének elemzéséből.

[98] *J. Dekan:* Príspevok k otázke politických hraníc Veľkej Moravy. Historica Slovaca 5 (1947) 209.

[99] DAI, 180–181.

a népekkel. Ez a részlet tehát egyfelől Morávia déli határaira mutathat,[100] másfelől pedig arra, hogy a magyarok Morávia területének melyik részét foglalták el. Minthogy 900 táján a magyarok már elfoglalták Pannóniát, és a Kárpát-medence nagy része az ő fennhatóságuk alá került, nehezen képzelhető el, hogy Morávia lakói a 10. század elején bekövetkezett bukáskor a mai Morava és Nyugat-Szlovákia vidékéről dél felé, a magyar uralom alatt álló síkságon keresztül menekültek volna. Ráadásul akkor sem a bolgárokkal, sem pedig a horvátokkal nem voltak szomszédosak. Ezt a helyzetet csak a 895/896-os állapotok tükrözhetik, amikor is Morávia Duna–Tisza-közi része ezekkel a népekkel volt szomszédos. Az elmondottakból következik, hogy a magyarokkal kapcsolatos események lezajlásának fő színhelye *Morabia* történetében is az akkori Duna–Tisza-köze, melyet Konstantin *megalé Morabia*-nak nevez. A császár tudósításából úgy tűnhet, hogy Morávia a 895/896-i magyar honfoglalással megközelítően egy időben esett szét,[101] de ezt az időpontot más korabeli források nem támasztják alá. Figyelnünk kell arra, hogy a császár művét a 10. század elején bekövetkezett Morávia bukása után több évtizeddel írta, amikor Morávia már teljes egészében a magyarok fennhatósága alatt állt. Elképzelhető, hogy Konstantin nem kísérte nagy figyelemmel Morávia bukásának folyamatát, hiszen a Bizánci Birodalmat sokkal inkább érdekelték a magyarok, mint az akkor már nem létező államalakulat, Morávia. Valószínűnek látszik, hogy a császár a 41. fejezetben is főleg Gábriel klérikus feljegyzéseire támaszkodott,[102] aki a 9. század végén tett látogatást a magyaroknál. Gábriel tudósításai mellett Konstantinnak azonban egy későbbi információja is lehetett, mely csak azt tartalmazta, hogy egész Morávia magyar uralom alatt áll (hasonlóan ír a 42. fejezetben), és ezeket összekapcsolva rekonstruálhatta Morávia történetének utolsó fázisát a 41. fejezetben.

Konstantin császár Moráviára vonatkozó közléseiből, melyeket a 13., 38., 40. és 41. fejezetekben mond el, érezhető, hogy ezek olyan információkon alapulnak, amelyek Szvatopluk életét valamiképpen ábrázolják. Az a tény, hogy e közlésekben Rasztiszláv egyáltalán nem szerepel és az, hogy az események lezajlásának fő színhelye a Duna-Tisza köze (*megalé Morabia*), arra mutat, hogy az informátorok Szvatopluk uralkodását az ottani lakók szemszögéből ábrázolták.

Morávia bukásáról egy szláv forrás, a Naum-legenda is tudósít.[103] Naum Cirill és Metód tanítványa volt, és elkísérte őket moráviai missziójukra. A legrégibb Naum-legenda

[100] Vö. *Pauler Gy.*: MNTSzl, 27., 146. o. 56. jegyz. Morávia déli határának kérdése azzal is kapcsolatos, hogy hatalma kiterjedt-e Pannóniára vagy sem. Különféle véleményekre l. *Á. Cs. Sós*: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. München, 1973. 47–63., 83. Nézetünk szerint, ha Pannóniának csak egy része is Morávia kezébe került, az csak ideiglenes állapot volt. Vö. még *J. Deér*: Prispevok . . . i. m. 198–211.; *B. Grafenauer*: Grossmähren, Unterpannonien und Karantanien. Das Grossmährische Reich. i. m. 388–389.; *P. Váczy*: Arrabona an der Wende der Antike und des Mittelalters. Acta Antiqua 23 (1975) 240.

[101] Vö. *C. A. Macartney*: The Magyars, 188., *H. Łowmiański*: PP, IV. 389–390. Łowmiański nem tartja megbízhatónak a Konstantin közléseiből kitűnő kronológiát.

[102] Vö. *J. B. Bury*: The Treatise, 568.

[103] A Naum-legendára l. *M. Kusseff*: St. Nahum. The Slavonic and East European Review. 29 (1950–1951) 139–152.; *Király P.*: A Naum-életirás a magyarokról. Századok 110 (1976) 842–852.; *Kristó Gy.–H. Tóth I.*: A legrégibb Naum-legenda és a magyar honfoglalás. Acta Historica (Szeged). 58 (1977) 13–19.

a 10. század első felében keletkezett, amikor Morávia már teljes egészében a magyarok uralma alatt állt. A legenda szóban forgó része ekként ír: „És a Morva föld (*Moravskaa zemlja*), amint azt szent Metód érsek megjósolta, cselekedeteik törvénytelensége és eretnekségük miatt és az igazhitű atyák kiűzése és az eretnekektől nekik jutatott szenvedések miatt, akiknek ők (a morvák) hittek, nemsokára elnyerték az Úr bosszúját. Nem sok év után eljöttek az ugrok(= magyarok), a pecn nép és földjüket elfoglalták és elpusztították azt. Akiket azonban az ugrok nem ejtettek foglyul, (azok) Bulgáriába futottak. És földjük puszta maradt az ugrok hatalmában."[104] Tudjuk, hogy 886-ban, egy évvel Metód halála után az apostol követőit, köztük Naumot is, száműzték Wichingék,[105] akiket a Naum-legenda eretnekeknek nyilvánít. Azonban azt, hogy Metód tanitványainak kiűzése után nem sokkal történt magyarokkal kapcsolatos események hol és mikor zajlottak le, nehéz egyértelműen meghatározni. A jelenleg uralkodó nézet ezeket az eseményeket Morávia 10. század elején bekövetkezett bukásával hozza kapcsolatba.[106] itt tehát csak a mai Morava vagy Nyugat-Szlovákia vidékéről lehet szó. Van olyan nézet is, amely ezeket az eseményeket „Dél-Szlovákiára" vonatkoztatja.[107] Akár a mai Moravaról vagy akár Szlovákiától legyen is szó, felvetődik a kérdés: hogyan menekülhettek Bulgáriába a *Moravskaa zemlja* lakói, mikor már a 10. század elején a Kárpát-medence nagy része a magyarok uralma alá került? A *Moravskaa zemlja* kifejezés hasonlóságot mutat a *De administrando imperio* 42. fejezetében található „Morabia földje (ἡ τῆς Μοραβίας γῆ)"-vel,[108] amely alatt a Morávia elnevezésű politikai képződmény egész területe értendő. Nem gondolhatunk arra, hogy a Naum-legenda szerzője a *Moravskaa zemlja* alatt kizárólag csak a mai Morava és Nyugat-Szlovákia vidékét értette. Ilyen körülmények között arra következtethetünk, hogy Morávia lakói, különösen a Duna-Tisza-közén élők, a magyar honfoglalással majdnem egyidőben menekültek Bulgáriába. Konstantin császár műve 41. fejezetének elemzésekor hasonló következtetésre jutottunk, igy tehát nehezen képzelhető el az, hogy a Naum-legenda közlése más időre és területre vonatkozna, mint a 890-es évek második felére és a Duna-Tisza-közére. A „puszta maradt" megállapítás is tukrozheti esetleg a Duna-Tisza-közének földrajzi jellegzetességét.

Megjegyzendő, hogy a legendairó Naum és Kliment elbeszélésére támaszkodott (erre nyiltan is utal a legendában), ami arra mutat, hogy a legenda Moraviára vonatkozó része Metód követőinek kiűzéséig Naum és Kliment saját értesülésein és tapasztalatain alapszik, de a tanitványok kiűzése utáni Moráviával kapcsolatos részre vonatkozóan sem Naumnak és Klimentnek, sem pedig a legendairónak nem volt közvetlen információja.[109] A Morávia bukását előidéző egyik esemény, a magyar honfoglalás, valószinűleg elkápráztatta a Naum-legenda szerzőjét is – mint ahogy Konstantin császárt is –, és ezért ő sem kísérte

[104] *Király P.*: uo. 844.; *M. Kusseff*: uo. 144.

[105] *V. Vavřínek*: Die Christianisierung, 54.

[106] *V. Novotný*: ČD, III. 433. o. 3. jegyz.; *L. Havlík*: Politické ošudy . . . i. m. 136. o. 3. jegyz.; *A. P. Vlasto*: The Entry of the Slavs into Christendom. Cambridge, 1970. 83–84.

[107] *L. Havlík*: Morava, 100.; *P. Ratkoš*: Otázky vývoja slovenskej národnosti do začiatka 17. stor. Historický časopis 20 (1972) 30.; vö. *J. Stanislav*: Slovienská liturgia na Slovensku a sídlo Methodovo a Gorazdovo. Historica Slovaca III. (1940–1941) 29. Stanislav „Szlovákiá"-ra gondol.

[108] Vö. *R. Jakobson*: Velikaja Moravija ili Velikaja nad Moravoj? Ezikovedsko-etnografski izsledovanija v pamet na akademik Stojan Romanski. Sofija, 1960. 483.

[109] *Király P.*: A Naum-életirás . . . i. m. 846.

nagy figyelemmel Morávia bukásának utolsó fázisát. Ha Konstantin császár és a Naurulegenda szerzőjének szóban forgó tudósítása a 10. század első évtizedére vonatkozna, akkor a nyugati latin források is ugyanolyan eseményekről tudósítanának, azonban ilyen források nem állnak rendelkezésünkre. Viszont van olyan forrásadat, amely a 895/896-i magyar honfoglalással kapcsolatban Morávia – valószínűleg Duna-Tisza-közi részének – a magyarok által való pusztítását adja hírül.

Regino krónikájában a 889. év alatt a magyarok „Szkítiából" a besenyők által történt kiűzéséről tudósít, és elmondja, hogy a magyarok „útrakeltek tehát, búcsút mondva hazájuknak, hogy olyan földet keressenek, amelyen lakni tudnak és megtelepedhetnek. És először pannónok és avarok pusztaságait (*Pannoniorum et Avarum solitudines*) kóborolták be, vadászattal és halászattal keresvén meg mindennapi ételmuket, majd karantánok, morvák és bolgárok határait (*Carantanorum, Marahensium ac Vulgarum fines*) rohanják meg gyakori ellenséges becsapásokkal".[110]

A kutatók többsége hitelt adott Regino kronológiájának, és arra következtetett, hogy a magyarok a Fekete-tenger északi vidékén 889-ben szenvedtek vereséget a besenyőktől,[111] és egy részük megjelenve a Kárpát-medencében, megtámadta Morávia határait is.[112] Györffy azonban helyesen mutatott rá arra, hogy Regino – aki évkönyve befejezésekor (906/908-ban) utólagosan rekonstruálta annak egy részét – adatai „tartalmilag becses kortársi feljegyzések, kronológiailag azonban értéktelenek, s így a 889. év alatt kozolt besenyő támadás az ismert 895-i besenyő támadásra, ill. a honfoglalásra vonatkoztatandó".[113] Tehát valószínű, hogy a Regino által ábrázolt fenti események a 895/896-i magyar honfoglalást követően történtek. Regino közléséből arra lehet következtetni, hogy a magyarok a Kárpát-medencébe való költözésüket követően először a szórványosan lakott pusztaságokat kóborolták be, és a határvidékeken kikémlelték az ottani politikai helyzetet. Azután a szomszédos területeken portyáztak, és leigázták az ottani lakosságot.[114] A „pannónok és avarok pusztaságai" valószínűleg valahol a Dunától nyugatra is és keletre is voltak. Figyelembe véve, hogy a honfoglaláskor a Kárpát-medence három szomszédos hatalom végvidéke volt és Regino a „morvák határait" a „karantánok" és „bolgárok határai" közé helyezte, a „karantánok határait" Pannónia keleti részével, a „morvák határait" a Duna-Tisza közével, a „bolgárok határait" pedig a Tiszántúllal azonosíthatjuk.[115] A magyarok „karantánok határai" ellen történt támadását meg-

[110] Reginonis Chronica ad a. 889., MEH. 206., Quellen. III. 284–287.

[111] *Pauler Gy.*: MNTSzI, 23., 143.; *R. Lüttich*: Ungarnzüge . . . i. m. 25.; *C. A. Macartney*: The Magyars, 69–70.; *R. Nový*: Die Anfänge, 192.

[112] *Sz. de Vajay*: Der Eintritt, 20., 91.; *L. Havlík*: Velká Morava, 263.

[113] *Györffy Gy.*: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez (A továbbiakban: A besenyők), Történelmi Szemle 14 (1971) 283.; l. még *H. Łowmiański*: PP, V. 62.

[114] Vö. *G. Vékony*: The Role of a March in Ethnic and Political Changes. Acta Orientalia 33 (1979) 313.

[115] Vö. *Györffy Gy.*: Honfoglalás, 127.; *uő.*: Rôle de Byzance dans la conversion des Hongrois. *S. K. Kuczyński* (szerk.): Cultus et Cognitio. Warszawa, 1976. 173. Györffy a Regino által említett *Avarum solitudines*-t az Alföld nagyobbik felső felével, a *Carantanorum fines*-t a Dunántúllal, *Marahensium fines*-t a Felvidék nyugati felével és a *Vulgarum fines*-t pedig a Maros folyó vidékével azonosítja, és úgy véli, hogy a *Vulgarum fines* 895-ben, a *Marahensium fines* és a *Carantanorum fines* pedig 900-ban magyar uralom alá kerültek. Vö. még *S. Szadeczky-Kardoss*: Über einige Quellen der

előzően Arnulf császár, aki tudomást szerzett az Al-Duna vidékén lezajlott bolgár-magyar háborúról, és minden bizonnyal a magyarok Kárpát-medencébe való költözéséről is, elővigyázatosságból „Pannónia védelmét a Mocsárvár (*Paludarum urbs*)-ral együtt Brazlavra, a hercegére bízta".[116] Így Pannónia egész elfoglalására csak 900-ban kerülhetett sor, bár valószínű, hogy a magyarok addig is el-ellátogattak oda zsákmányszerzés céljából, mivel Arnulf már 899-ben arra kényszerült, hogy szövetkezzen a magyarokkal, és azok figyelmét Itália irányítsa.[117]

Az elmondottakból következik, hogy a 895-i besenyő támadás miatt a Kárpát-medencébe menekült magyarok valószínűleg 895/896 folyamán a „morvák határait" is megtámadták. E következtetést támasztja alá Konstantin műve 38. fejezetének ama tudósítása — mely szemmel láthatóan megegyezik Regino közlésével[118] —, hogy „. . . a besenyők rátörtek a türkökre(= magyarokra) és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket. A türkök tehát megfutamodván, földet kerestek, ahol megtelepedhetnének, s jövén ők meg elűzték megalé Morabia lakóit, s megszállták azok földjét, amelyen a turkok most is mindmáig laknak".[119] Regino és Konstantin tudósításainak összevetéséből az is kiderül, hogy *megalé Morabia* a 9. század utolsó évtizedében megközelítően azonos a „morvák határai (*fines Marahensium*)"-val. Az, hogy Konstantin a magyarok áldozataként csupán *megalé Morabiá*-t említi meg, azzal magyarázható, hogy a császár fenti tudósítása Gábriel klérikustól származik, aki a magyaroknál tett látogatásakor mindenekelőtt a fejedelmi törzs szállásterületére ment, amely valószínűleg a Duna-Tisza közén, vagyis *megalé Morabiá*-ban volt.

Nem érdektelen megemlíteni még egy forrást, amely szintén értelmezésünket támasztja alá, miszerint a Duna-Tisza-köze főleg pogányok lakta moráviai végvidék volt. Ez Szent Aprus életrajza, a *Miracula sancti Apri*, melyet valamikor 978 után írt az Aprus kolostorának egy ismeretlen szerzetese. E forrás arról tudósít lakonikus rövidséggel, hogy a magyarok miután feldúlták Moesiát, és a pogány morvák hajlékát lerombolták, betörtek Pannóniába, mely később az övék lett.[120] A kutatók ezt a közlést is Morávia 10. század eleji bukásával hozzák kapcsolatba.[121] Nézetük tarthatatlansága abból is nyilvánvaló, hogy forrásadatunk a morvákat pogányoknak nevezi, ami arra mutat, hogy nem vonatkoztatható a mai Morava vagy Nyugat-Szlovákia vidékére. Egyébként elképzelhetetlennek látszik, hogy a magyarok, miután a 10. század elején elpusztították ezt a vidéket, Pannóniába törtek volna be, hiszen akkor az már az övék volt. Abban viszont nincs okunk

awarischen Geschichte des neunten Jahrhunderts. Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle. Budapest, 1972. 118–119.

[116] Annales Fuldenses ad a. 896., MEH. 212., Quellen, III. 168–169.

[117] MEH. 221., MMFH. III. 241–242.

[118] Macartney úgy gondolja, hogy Regino tudósítása olyan bizánci forrásból származik, amely nem maradt ránk. *C. A. Macartney:* The Magyars. 70.

[119] DAI. 172–173.

[120] Miracula sancti Apri Tullensio episcopi, c. 22., *A. E. Gombos:* Catalogus fontium historiae Hungaricae. (A továbbiakban: Catalogus.) I–III. Budapest, 1937–1938. II. 1634. o., MMFH. II. 185.

[121] *E. Dümmler:* Geschichte. III. 534. o. 1. jegyz.; *V. Novotný:* ČD. I/1. 433. o. 3. jegyz. *L. Havlík:* Politické osudy . . . I. m. 136. o. 3. jegyz.

kételkedni, hogy a szóban forgó pogány morvák lakhelye a Duna-Tisza közén.[122] Konstantin császár elnevezése szerint „a kereszteletlen megalé Morabiá"-ban, Regino szerint pedig a „morvák határai"-n volt, ahová a kereszténység még alig jutott el.

Több kútfő is egybehangzóan tanúsítja, hogy az Al-Duna vidékén 894 és 896 között lezajlott bizánci–bolgár háború során a bizánciak közreműködésével a magyarok átkeltek a Duna jobb partjára, és feldúlták Bulgáriát, vagyis Moesiát. Például a *Continuatio Georgii monachi* a 894. év eseményeire vonatkozóan azt közli, hogy Leó császár „elküldte a Szklérosznak nevezett Nikétaszt hadihajókkal a Duna folyóhoz, hogy adjon ajándékokat a türköknek(= magyaroknak), és Simeon ellen harcra késztesse őket. Ez elmenvén és találkozván azok fejeivel, Árpáddal és Kurszánnal, miután megállapodtak egymással a támadást illetőleg, kezeseket kapván, visszajött a császárhoz . . . Átkeltek hát a türkök . . . és egész Bulgáriát leigázták".[123] Bár végül 895-ben a magyarok szenvedtek vereséget, és kivonultak Bulgáriából, korábban több egységük is könnyűszerrel bejuthatott az Al-Duna mentén Orsova irányában a Kárpát-medencébe és – amint a *Miracula sancti Apri* tudósításából kitűnik – Morávia Duna–Tisza-közi részét pusztította, majd betört Pannóniába. Ezen értelmezésünket támasztja alá a Fuldai Évkönyvek 894-i közlése: „Szvatopluk, a morvák fejedelme . . . végre szerencsétlenül elhalálozott . . . Ebben az időben az avarok, akiket magyaroknak neveznek, a Dunán túl kóborolva sok borzalmas dolgot vittek végbe, . . . egész Pannóniát mind egy szálig kiirtották."[124] Ez a „Dunán túl" nem Fuldából, hanem Regensburgból – ahol az Évkönyvek szóban forgó része íródott – nézve csakis a Dunától keletre eső terület lehetett, ami arra mutat, hogy a magyarok 894-ben, mielőtt betörtek Pannóniába, valószínűleg megtámadták Moráviának a Duna–Tisza-közi részét.

Regino viszont a Fuldai Évkönyvek tudósításával szemben a 894. év alatt a magyar pusztítással egybekapcsolva már Morávia bukásáról is beszél: „Ez idő tájt halt meg Szvatopluk, a morva szlávok királya . . . akinek az országát fiai rövid ideig szerencsétlenül tartották, midőn a magyarok mindent a földig lerombóltak".[125]

[122] A magyar történettudományban jelenleg uralkodó nézet nem ismeri el, hogy a honfoglaláskor a Duna–Tisza-köze Morávia uralma alatt állt (*Hóman B.*: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. i. m. 37.; *Bartha A.*: A IX–X. századi magyar társadalom. i. m. 119–122.; *Györffy Gy.*: Honfoglalás. 127–133.), bár erre Pauler már helyesen rámutatott. L. *Pauler Gy.*: MNTSzl, 35.; *Melich J.*: Szláv jövevényszavaink. 1/2. Budapest, 1905. 85–86.

[123] *Moravcsik Gy.*: Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról. Antik Tanulmányok 4 (1957) 287., MEH, 106. A magyarok bulgáriai hadjáratának időpontjára l. *Sz. de Vajay*: Der Eintritt, 25., 92. *Györffy Gy.*: Honfoglalás, 128.; *Pauler Gy.*: MNTSzl, 150.; *G. Conkova-Petkova*: Părvata vojna meždu Bălgarija i Vizantija pri car Simeon i văzstanovjavaneto na bălgarskata tărgovija s Carigrad. Izvestija na Instituta za Istorija. 20 (1968) 183., 198. Vö. *C. A. Macartney*: The Magyars, 187.; *Gy. Moravcsik*: Byzantium and the Magyars i. m. 50.; *Kristó Gy.*: Levedi, 196–199.

[124] Annales Fuldenses ad a. 894., MEH, 211., Quellen, III. 160–161

[125] Reginonis Chronica ad a. 894., MEH, 208., Quellen, III. 302–303.

Reginonis Chronica ad a.894	*Annales Fuldenses ad a.894*
Circa haec etiam tempora	
Zuendibolch rex Marahensium Sclavorum . . .	Zwentibaldus, dux Maravorum . . .
diem clausit extremum;	diem ultimum clausit infeliciter.
cuius regnum filii eius	
pauco tempore infeliciter tenuerunt,	
Ungaris omnia usque ad solum depopulantibus.	Avari, qui dicuntur Ungari,
	in his temporibus ultra Danubium
	peragrantes . . . totam Pannoniam
	usque ad internecionem deleverunt.

Mielőtt áttekintenénk a témánkra vonatkozó fontosabb eseményeket Szvatopluk halálától Morávia bukásáig, tisztáznunk kell e problematikus forráshelyet. Regino Szvatopluk halálára vonatkozó kronológiája helyes, de feltételezik, hogy Regino évkönyve befejezéskor (906/908-ban) a többi részt *(cuius regnum . . . depopulantibus)* utólag szúrta be a kortársaitól kapott értesülések alapján. A kutatók tehát ezt a részt korabeli hiteles adatnak tartották, mely nemcsak Morávia 10. század elején bekövetkezett bukásáról, hanem annak a magyarok által való pusztításáról is hírt ad. Ennek következtében, amikor Morávia bukását ábrázolták, Regino 894. évi tudósításához folyamodtak, és annak egyik fő okát a magyarok pusztító cselekedeteiben látták.[126] Azonban Regino 894. évi adata ilyen következtetés levonására nem alkalmas. Regino közlésén kívül nem léteznek más egykorú latin források, melyek arról tudósítanának, hogy a magyarok a 10. század elején a mai Morava vagy Nyugat-Szlovákia vidékét pusztították volna. Viszont léteznek ugyanolyan eseményeket bemutató latin, bizánci és szláv források, melyek időben a 890-es évekre, földrajzilag pedig a Duna–Tisza-közére vonatkoztathatók. Úgy véljük, hogy Regino a 894. év alá csak a *„cuius regnum filii eius pauco tempore infeliciter tenuerunt"* mondatot toldotta be. Ennek bizonyításaképpen vizsgáljuk meg először Regino terminológiáját.

Regino a magyarok itáliai hadjáratáról — mely a 899 és 900 években történt — kétszer a téves 889. és 901. évek alatt számol be, és mindkét bejegyzésnél a franciás *gens Hungarium* névalakot használja.[127] Mint ahogy már Györffy szemléletesen rámutatott, Regino a 889-i és 900-i magyar vonatkozású adatait egyszerre fogalmazta meg, és a 906-i befejezéskor dolgozta be évkönyvébe, amikor már nem volt világos számára, hogy melyik évben történtek az események.[128] A 894. év alatti viszont a németes *Ungari* névalak

[126] *E. Dümmler* Geschichte, III. 533–534. o. 2. jegyz.; *Pauler Gy.*: MNTSzI, 44., 161. o. 77. jegyz.: *R. Luttich* Ungarnzuge . . . i. m. 52.: *V. Novotný*: ČD, I/1. 433. o. 3. jegyz.; *G. Fasoli*: Le incursioni . . . i. m. 117.; *J. Dekan*: Začiatky . . . i. m. 187.; *P. Ratkoš*: Podmanenie . . . i. m. 147. o. 19. jegyz.; *H. Bullin*: Aux origines . . . i. m. 204. o. 275–276. jegyz.; *Sz. de Vajay*: Der Eintritt, 41. o. 117. jegyz.; *F. Dvornik*: Byzantine Missions, 197., 394. o.; *H. Łowmiański*: PP, IV. 392. o. 1214. jegyz. Havlík, aki szerint Morávia mint állam a 10. század második felében is létezett, úgy értelmezte Regino szóhan forgó tudósítását, hogy a magyarok pusztítása még nem jelenti azt, hogy azok uralják is Moráviát (*L. Havlík*: Morava, 99.). Vö. még *V. Zlatarski* Istorija na bălgarskata dăržava ptez srednite vekove. I/2. Sofija, 1971². 292. o. 24. jegyz.: *C. A. Macartney*: Studies on the Early Hungarian Historical Sources. III. i. m. 176–177. o. 3. jegyz.

[127] Reginonis Chronica ad a. 889, 901., Quellen. III. 282–283., 310–311.

[128] *Györffy Gy.*: A besenyők, 283.

szerepel. A *Hungarus/Hungari* névalak, amely a 10. században tűnik fel a Rajnán túli francia nyelvterületeken keletkezett latin forrásokban, a németes *Ungarus/Ungari*-ból jött létre a *h* hangbetoldással és ennél tehát újabb keletű.[129] Figyelembe kell venni azt is, hogy a 894. évi bejegyzés, kivéve a *cuius regnum . . . tenuerunt* szövegrészt, egyezést mutat a kronológiailag is meghízható Fuldai Évkönyvek 894. évi tudósításával. Ilyen körülmények között valószínűnek látszik, egyrészt hogy a magyarok pusztításáról szóló szövegrész *(Ungaris . . . depopulantibus)* nem Regino krónikája befejezésének idejéből származó betoldás, hanem inkább egykorúan feljegyzett adat, másrészt pedig az, hogy Regino egyszerűen csak a *cuius regnum . . . tenuerunt* mondatot szúrta bele a 894. év alatti szövegbe, és így rekonstruálta ez év eseményeit műve befejezésekor. A szerző ekkor szerezhetett tudomást arról, hogy Morávia a magyarok uralma alá került, de számára nem volt világos, hogy milyen körülmények között is zajlott le. Az elmondottakból következik az, hogy Regino 894-i tudósítása a magyarok pusztításáról nem Morávia 10. század eleji bukására, hanem a Fuldai Évkönyvekben a 894. év alatt közölt eseményekre vonatkoztatható.

IV.

Morávia bukása és a magyarok

A morvák és a bajorok, akik 892-ben és 893-ban is támadást indítottak Morávia ellen, Szvatopluk halála után még abban az évben békét kötöttek.[130] A bajor-morva békekötéshez a 894. évi magyar támadás vezethetett, amely bizonyára súlyos pusztításokat vitt végbe a pannóniai és a Duna–Tisza-közi területeken. A bajoroknak is jól jött ez a békekötés, hiszen Morávia ütköző zónaként szolgálhatott számukra, bár ebben az időben a magyarok zöme még a Kárpátokon túl, Etelközben volt. 895-ben Szvatopluk fiai között belháború tört ki,[131] amit kitűnő alkalmat adhatott a magyaroknak – akik a 895-i besenyő-bolgár támadás miatt költöztek be a Kárpát-medencébe – Morávia Duna–Tisza-közi részének megtámadására, és az ottani legelőkkel és állatokkal (amelyeket valószínűleg az ott élő avarok leszármazottai tartottak) kárpótolni mindazt, amit a besenyő-bolgár támadás során elveszítettek.

Minthogy II. Szvatopluk még 899-ben is „gyermek *(puer)*" volt,[132] a másik két fiú, II. Mojmír és feltételezhetően Predszláv (Predezlaus) – kinek nevére csak egy negatív

[129] *B. Hóman*: A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban. Történeti Szemle 6 (1917) 141., 150–152.; *A. Eckhardt*: Le nom français des Hongrois. Revue des études hongroises. 6 (1928) 354–355.

[130] Annales Fuldenses ad a. 894., Quellen, III. 160–161., MEH. 211.

[131] Míg Konstantin szerint Szvatopluknak három fia volt, és közöttük 895-ben robbant ki a belháború, a Fuldai Évkönyvek viszont Szvatopluknak csak két fiát, II. Mojmírt és II. Szvatoplukot említi meg, és az Évkönyvek szerint közöttük 898-ban támadt viszálykodás, tehát e két forrásadat között különbséget kell tennünk. Az időrendi ellentmondást a tudósok általában azzal próbálják feloldani, hogy Szvatopluk két fia viszálykodásának kezdetét 898 elé helyezik (*E. Dümmler*: Geschichte, III. 452. o. 2. jegyz.; *V. Novotný*: ČD, II/1. 423.; *L. Havlík*: Velká Morava, 271.).

[132] Annales Fuldenses ad a. 899., Quellen, III. 172–173.

forrás alapján tudunk következtetni[133] – játszhatta a főszerepet e belháborúban. Továbbá megkockáztatjuk azt a feltevést is, hogy Predszláv kapta a Duna-Tisza közét, míg II. Mojmír a mai Szlovákia nyugati felét, II. Szvatopluk pedig a mai Morava vidékét.[134] Elképzelhető, hogy Predszláv szövetséget kötött a Felső-Tisza és a Szamos vidékére bevonult magyarokkal II. Mojmír ellen, s így azok beleavatkozhattak a Szvatopluk fiai között dúló belháborúba. A magyarok segítségnyújtásuk fejében Predszláv birtokának egy részét követelték. Mivel Predszláv megtagadta ezt, a magyarok megtámadták és elfoglalták a Duna-Tisza-közét.

Ennek az eseménynek egyik fázisáról forrásadat is maradt ránk. Theotmár salzburgi érsek 900-ban IX. János pápához írt levelében megpróbált kibújni a szlávok vádja alól, mely szerint a frankok szövetséget kötöttek a magyarokkal, és pénzt is adtak nekik, hogy Italiába menjenek, és arról is említést tesz, hogy a szlávok „azt a bűnt, amelyet hamisan ránk fogtak, hogy elkövettünk, sok éven keresztül elkövették. Ők voltak azok, akik a magyarok nem csekély tömegét maguk mellé vették, és ezeknek szokása szerint saját álkeresztényeik fejét kopaszra nyírták, és a mi keresztényeink ellen küldték, és azok után ők maguk jöttek . . .” és feldúlták Pannóniát.[135] Itt a szlávok, amint Theotmár leveléből is kitűnik, nem lehettek mások, mint a morvák. Ha figyelembe vesszük a „sok éven keresztül *(multis annis)*” kifejezést (bár egy kicsit túlzásnak tűnik), úgy látszik, hogy a magyarok a levél keltét megelőzően már letelepedtek a morvák közé.[136] Az viszont nehezen képzelhető el, hogy a 890-es évek második felében – amikor a magyarok még nem foglalták el Pannóniát – egy részük máris a mai Morava vagy Nyugat-Szlovákia vidékén telepedett volna le, és a morvák „álkeresztényei” onnét mentek volna a frankok ellen Pannóniába. Figyelemre méltó, hogy Theotmár a morvákkal kapcsolatban „álkeresztények *(pseudochristiani)*”-ról beszél, holott elismeri, hogy maguk a morvák pogányokból keresztényekké lettek *(ex paganis christiani sunt facti)*.[137] Minden jel arra mutat, hogy a Theotmár levelében fölvázolt „morva-magyar” viszonyok csakis a Duna–Tisza-közén alakulhattak ki, különösen a 890-es évek második felében. Bár a források az egy államalakulatban élő népcsoportokat az őket uraló nép nevén szokták emlegetni, kétségtelen, hogy Morvaországban – különösen annak déli részén, vagyis a Duna-Tisza-közén – az avarok leszármazottai is éltek, és valószínűleg ők voltak a Theotmár említette „álkeresztények”,[138] akiknek egykor Szvatopluk egyik fia, feltehetően a magyarokkal

[133] Evangelium de Cividale, MMFH, III. 332.; l. még *F. V. Sasinek:* Država veľkomoravská. Ružomberok, 1896. 18.; *D. Rapant:* Traja synovia Svatoplukovi. Elán XI/10. (1939–1940) 3. Predszlávban Sasinek Szvatopluk legidősebb fiát, Rapant pedig a legfiatalabbat látja, és a fiú nevét mindketten a Bratislava (Pressburg/Pozsony) helynévvel próbálták kapcsolatba hozni. Hogy Szvatopluk harmadik fia létezett-e, arról a történészek általában nem nyilatkoznak határozottan (*K. Ja. Grot:* Morava, 333. o. 2. jegyz.; *E. Dümmler.* Geschichte, III. 392. o. 1. jegyz.; *V. Novotný* ČD, III. 420. o. 1. jegyz.: *H. Łowmiański:* PP, IV. 384. o. 1189. jegyz.). Vö. *Pauler Gy.:* MNTSzI, 34–35., 154. o. 64. jegyz.; *L. L. Červinka:* Slované . . . I. m. 333. o. 1. jegyz.

[134] Vo. *H. Łowmiański:* PP, IV. 384.

[135] MEH, 221., MMFH, III. 241–242.; l. még *R. Marsina:* Štúdie k Slovenskému diplomatáru. I. m. 80–88.

[136] Vo *Gyorffy Gy.:* Honfoglalás. 129–132.; *Kristó Gy.:* Levedi, 205–206.

[137] MMFH, III. 234., MFH. 218.

[138] Vö. *C. A. Macartney:* The Magyars. 150.

szövetkezett Predszláv volt az uralkodójuk.[139] Minthogy a 890-es évek második felében a Duna-Tisza-köze magyar uralom alá került, II. Mojmír már nem lehetett felelős a magyar honfoglalás következtében elvesztett területeken történő eseményekért, tehát nyugodtan vádolhatta a magyarokkal szövetkezett frankokat. Theotmár viszont még mindig morvának tartotta a magyarok által meghódított népcsoportokat, melyeket elsősorban a morvák uraltak. Így próbálta visszautasítani a morvák vádaskodását Theotmár IX. János pápához írott levelében.

A Duna–Tisza-közén kialakult „magyar-morva" viszonyok emlékét őrzi az Anonymusnál is és a 14. krónikakompozícióban is előforduló fehér ló mondája. Az utóbbi ismertetése nagyobb figyelmet érdemel, mivel Konstantin császár honfoglalásleírásával egyező elemeket tartalmaz, és e krónikakompozíció elemei valószínűleg a 11. századi Gestára vezethetők vissza.[140] A fehér ló mondája szerint a sasok támadása elől Erdélybe menekült magyarok, hallván a pannóniai föld és az ottani vizek jó minőségét, Künd fia Kusidet küldték követségbe, hogy megszemlélje, igaz-e, amit mondanak. Megérkezve Magyarország közepére és a Duna mellékére *(Cum ergo Kusid venisset in medium Vngarie et circa partes Danubii descendisset)*, Kusid felkereste az ottani tartomány urát, Szvatopluk *(Zuatapolug)*-ot, és engedélyt kapott tőle, hogy földet, vizet és füvet vigyen mutatóba az övének. A magyarok egy aranyos szerszámokkal felszerszámozott fehér lovat küldtek Szvatopluknak, s cserébe földet, füvet és vizet kértek. Szvatopluk azt válaszolta, hogy vigyenek annyit, amennyit akarnak. Erre a könnyelmű kijelentésre Szvatopluk rá is fizetett, mert jöttek a magyarok, és az egész országot akarták. Szvatopluk gyorsan hadat gyűjtött, és a magyarok ellen indult. A csatából a magyarok kerültek ki győztesen, és Szvatoplukot elűzték országából.[141]

Tekintettel arra, hogy a fehér ló mondájának motívuma a szerződéskötés szertartását jelenti, egyes kutatók ebből azt a következtetést vonták le, hogy a magyarok 894-ben Szvatoplukkal szövetséget kötve megtámadták a frank uralom alatt álló Pannóniát.[142] Azonban meg kell jegyeznünk, hogy a fent említett fehér ló mondája nyilvánvalóan a 895-i besenyő (a sasok a régi magyar nyelvben „besék" voltak[143]) támadás során a Kárpát-medencébe költözött magyarokra vonatkozik, s ebből világosan látszik, hogy Szvatopluk nem szövetkezhetett a honfoglaló magyarokkal, hiszen akkor már nem élt. Egyébként alig lehetséges, hogy a magyarok 894-ben Szvatoplukkal szövetséget kötöttek, mivel – amint már láttuk – ekkor ők nemcsak Pannóniát, hanem Morávia

[139] Újabban Havlík, aki szerint a „Nagymorva Birodalom" a Tiszántúlra is kiterjedt, Theotmár levele alapján azt vallja, hogy a magyarok 896-ban a morvák engedélyével és egyetértésével telepedtek le a Tiszántúlon, továbbá azt, hogy az „álkeresztények", akik szerinte a morva egyház keresztényei voltak, a Duna északi partján csatlakoztak a magyarok 900. évi bajor hadjáratához (*L. Havlík:* Morava. 96–97.) Havlík tehát Theotmár levelének szóban forgó részletét hol a 896-i tiszántúli, hol pedig a Duna északi partján 900-ban történt eseményekre vonatkoztatja. Vö. még *P. Ratkoš:* Die grossmährische Slawen . . . i. m. 241.; *H. Łowmiański:* PP. IV. 390.

[140] *Gyorffy Gy.:* Krónikáink, 93–96.

[141] SRH, I. 286–289.; MEH. 130–132.

[142] *Gyorffy Gy.*: Honfoglalás, 128–129.; *Kristó Gy.:* Levedi. 155.; l. még *H. Łowmiański:* PP. IV. 384., 388. Vö. *Sz. de Vajay:* Der Eintritt. 20., *M. Spindler* (szerk.): Handbuch der bayerischen Geschichte. I. München, 1967. 204. (A vonatkozó részt *K. Reindel* írta.).

[143] *Gyorffy Gy.:* Honfoglalás, 130.

Duna–Tisza-közi részét is megtámadták. A 14. századi krónikakompozíció első részében, az ún. hun-történetben a szerző közli, hogy némelyek úgy beszélik (*tradunt quidam*), hogy a magyarok nem Szvatopluk[ot], hanem Marót (*Morot*)-ot találták fejedelemként Pannóniában.[144] Kétségtelen, hogy Pannónia fogalmát itt tágabb értelemben kell felfognunk, mely megközelítően a hajdani Magyarországnak felel meg. Györffy feltételezi, hogy „a hun-történet szerzője a *tradunt quidam* kifejezéssel a 11. századi Gestára utalt, amelyben Marót szerepelt Pannónia fejedelmeként és a fehér ló-monda hőseként".[145] Valószínű, hogy Szvatopluk szerepeltetése mint Magyarország középső részének uralkodója a 11. századi Gestától független más néphagyományokra megy vissza.[146] Mindenesetre a magyarok az ősgesta szerint a Kárpát-medence közepén, vagyis körülbelül a Duna–Tisza-közén egy fejedelemséget találhattak, melynek ura *Marót* volt.

Mit is jelent a „marót" szó a magyarban? E kérdés megválaszolásában döntő szerepet játszanak azok a közép-szlovákiai helynevek, melyek a marót nevet viselik, és amelyeknek szlovák elnevezései is vannak: *Aranyosmarót – Zlaté Moravce; Egyházmarót – Kostolné Moravce; Apátmarót – Opátové Moravce.*[147] A *Moravce* (mely az ószlovák *Moravec* alak többesszámából, a *Moravci*-ból keletkezett) magyar megfelelője tehát a *marót*, és ennek jelentése a magyarban minden kétséget kizáróan „morva".[148] A *marót* alak azzal magyarázható, hogy a magyar nyelv mássalhangzó rendszeréből hiányzott a *c* hang és az átvett idegen szavakban a *c* hangot *t*-vel helyettesítették, tehát a *c* > *t* hangváltozás (*moravci* > **moraut(i)* > *morout* > *morót* > *marót*) nem megy ritkaságszámba.[149] Melich azonban rámutatott arra a lehetőségre, hogy a magyarok a múltban is és ma is morváknak nevezik a csehszlovákiai Morava-vidék lakóit, míg a szerbiai (akkoriban bolgár) Morava menti szlávokat marótoknak hívták.[150] Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a kalandozó magyarok először azokkal kerültek érintkezésbe, akik Morávia Duna–Tisza-közi részén laktak. Itt természetesen déli szlávok is éltek, és valószínűleg ők használhatták a *Moravci* névalakot, mely a *marót* elnevezés alapjául szolgált.[151] Ilyen módon alakulhatott ki a magyarban Morávia lakóinak jelölésére a *marót* névalak, de ez, mint népnév, Morávia bukása után elveszíti jelentőségét, bár személynevekben és helynevekben tovább élt. A magyarok később a mai Morava-vidék lakóinak

[144] SRH, I. 282.

[145] *Györffy Gy.*: Krónikáink, 20.

[146] Melich rámutatott arra, hogy a magyar krónikákban szereplő *Zuatapolug ~ Zuataplug* személynév nem az eredeti *Svętpĺk* név magyar nyelvben továbbélt alakja, hanem a cseh nyelvben a 11. században keletkezett denazalizálódott *Svatopluk* átvétele (*Melich J.*: Szvatopluk. Magyar Nyelv 18 (1922) 113.]. Azonban a 14. századi *Codex Sambuci* a *Zentepolug* alakot őrzi meg, amely bizonyára az eredeti nazális névalak magyar fejleménye. Vö. *Hóman B.*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum . . . i. m. 70.

[147] Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I–III. Bratislava, 1977–1978. I. 427., III. 354.; l. még *Kristó Gy. Makk F. Szekfű L.*: Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez. I. Acta Historica (Szeged) 44. (1973) 26–27.

[148] *Pauler Gy.*: MNTSzI, 201.; *Györffy Gy.*: Krónikáink, 20.

[149] *Melich J.*: A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925–1929. 228.; *Bárczi G.*: Magyar hangtörténet. Budapest, 1958[2] 111., 128., 137.

[150] *Melich J.*: uo. 227–228.

[151] Vö. *Gy. Györffy*. Die Erinnerung an das Grossmährische Fürstentum in der mittelalterlichen Überlieferung Ungarns. Acta Archaeologica 17 (1965) 41.

jelölésére az új, „morva" elnevezést kezdték használni, mely a „Morvaország" elnevezésből önállósult.[152]

A honfoglaláskor a Duna–Tisza-köze Morávia uralma alatt állt, ahol 871-ig Szvatopluk fejedelemsége volt, és ahol Szvatopluk 894. évi halála után annak egyik fia uralkodott, aki szövetséget kötött a honfoglaló magyarokkal. A magyar krónikák e történeti tény emlékét a néphagyományok útján őrizték meg, melyekben a *marót* népnév személynévvé vált,[153] de ezek nem feledkeztek el Szvatoplukról.

898-ban, miután a Duna–Tisza köze *(megalé Morabia)* magyar fennhatóság alá került, újabb viszálykodás támad Szvatopluk másik két fia, II. Mojmír és II. Szvatopluk között a mai Morava és Nyugat-Szlovákia vidékén. Arnulf császár késlekedés nélkül beleavatkozott Morávia belügyeibe, és megparancsolta főembereinek, hogy azokat támogassák, akik tőle kérnek segítséget. A bajorok 898 és 899 folyamán három ízben hajtottak végre katonai akciót Morávia ellen. A harmadik alkalommal a nehéz helyzetbe került II. Szvatoplukot megmentették, és magukkal vitték Bajorországba. 899-ben Arnulf fogságba ejtette az ellene fellázadt Isanrikot, de annak sikerült megszöknie, és a morvákhoz menekülnie. A morvák segítségével Isanrik magához ragadta a Kelet Frank Birodalom egy részét[154] (valószínűleg Ostmarkot). Ez az esemény oka lehetett annak, hogy Theotmár levelében Pannónia feldúlását nemcsak az „álkeresztények"-nek, hanem maguknak a morváknak is tulajdonította, akik utánuk jöttek.

A magyar seregek 899 tavaszán Itáliába indultak Berengar ellen és onnan csak 900 tavaszán tértek vissza.[155] Közben, 899 végén Arnulf meghalt. Az uralkodó halála után a bajorok betörtek Moráviába, és az Itáliából hazatérő magyar seregek pedig elpusztították Pannónia nagy részét. A Fuldai Évkönyvek a 900. év alatt még azt is elmondja, hogy a magyarok megtámadták Bajorországot az Enns folyón túl, aztán visszatértek oda, ahonnan jöttek, saját hazájukba, Pannóniába. Eközben azonban seregüknek egy része előretört a Duna folyó északi partján, pusztítva azt a részt, de Luitpold gróf legyőzte őket, majd a bajorok az ország védelmére Ennsburgot fallal erősítették meg.[156] E tudósításból kiderül, hogy Pannónia legnagyobb része 900-ban már magyar uralom alá került,[157] ami veszélyeztethette az Enns folyótól keletre eső területeket.

A 900. évi hadieseményekről a lombardiai származású Liudprand, cremonai püspök, *Antapodosis* c. munkájában tudósít, melyet a 10. század második felében kezdett írni. Szerinte egy évvel Arnulf halála után, vagyis 900 végén „a magyarok igen nagy hadsereget gyűjtve, maguknak követelik a morvák népét, amelyet Arnulf király az ő vitézségük segítségével igázott le; elfoglalják a bajorok határait is, a várakat lerombolják, az egy-

[152] *Kniezsa I.*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/2. Budapest, 1955. 892.; A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. Budapest, 1970. 960

[153] Vö. *Gyorffy Gy.* Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethnographia 76 (1965) 416., 423.

[154] Annales Fuldenses ad a. 898., 899., Quellen, III. 170–173.

[155] L. *Pauler Gy.*: MNTSzI, 36–40, 156–158.; *Sz. de Vajay*. Der Eintritt, 27–35.; *Gyorffy Gy.*: Honfoglalás, 132; *Kristó Gy.* Levedi, 207–212.

[156] Annales Fuldenses ad a. 900., MEH, 213–214., Quellen, III. 174–177.

[157] *Pauler Gy.*: MNTSzI. 40–42., 158., o. 72. jegyz.; *A. Cs. Sós.* Die slawische Bevölkerung . . . i. m. 64.; *Györffy Gy.*: Honfoglalás, 134; *Kristó Gy.*: Levedi, 216., vö *Sz. de Vajay*. Der Eintritt, 41–42., 94–95.

házakat tűzzel emésztik el, a népeket legyilkolják, és hogy még jobban féljenek tőlük, megisszák a megöltek vérét".[158] Eltekintve attól a kissé túlzott kifejezéstől, mely szerint Arnulf leigázta a morvákat – és ez valószínűleg a 892-i eseményekre vonatkozik[159] –, Liudprand tudósításából arra gondolhatunk, hogy a magyarok 900 végén a mai Morava és Nyugat-Szlovákia vidékét is (a 10. század elejére csak ennyi maradt Moráviából) fennhatóságuk alá akarták vonni.[160]

Ilyen előzményekkel jutt létre 901 januárában a bajor-morva békeszerződés, amelyről a Fuldai Évkönyvek részletesen tudósít: a morvák követei Regensburgba mentek, és békeajánlatot tettek, az ajánlat elfogadásra talált, és a király eskűvel is megerősítette; a bajorok Richarius passaui püspököt és Udalrich sváb grófot Moráviába küldték Mojmir és főemberei eskütételére.[161] Ilyen bő és hangzatos leírást még I. Szvatoplukkal való békeszerződésekkel kapcsolatban sem találhatunk a nyugati krónikákban, pedig az ő idejében Morávia virágkorát élte. A fenti leírás alapján az az általános nézet, hogy Bajorország és Morávia egyenrangú partnerként kötöttek békeszerződést.[162] Azonban, figyelembe véve a további eseményeket is, ezt a véleményt nem vallhatjuk magunkénak. Minthogy 900-ban a bajorok Moráviát támadták, és a magyarok egy része pedig a Duna északi partjáról Bajorországot pusztította – ami bizonyára megfélemlítette a morvákat –, valószínű, hogy II. Mojmir a bajorokkal békekötésre kényszerült és hozzájuk fordult katonai segítségért, mivel már csak így lábalhatott ki a nehéz helyzetből.

A 902. év eseményeiről a Sváb Évkönyvek egykorú feljegyzései tudósítanak: „Háború Moráviában a magyarokkal és a haza legyőzetvén. *(Bellum in Maruha cum Ungaris et patria victa.)*".[163] Tehát 902-ben a bajorok Moráviában háborút viseltek a magyarokkal, és vereséget is szenvedtek tőlük.[164] Ezzel szemben Herimannus Augiensis 11. század közepén írt krónikájában azt olvashatjuk, hogy 902-ben „a magyarok megtámadták a morvákat, a harcban legyőzettek és megfutamodtak".[165] Vajon 902 két külön hadieseményéről van szó?[166] A kutatók többsége az utóbbi tudósításnak adott hitelt, és azt állítja, hogy a morvák győzelmet arattak a magyarok felett.[167] Újabban

[158] Liudprandi episcopi Cremonensis Antapodosis Lib. II cap. 2., MEH, 224–225., *F. A. Gombos:* Catalogus, II 1469

[159] L. Annales Fuldenses ad a. 892., Quellen, III. 154–155 ; vö Reginonis Chronica ad a 890., Quellen, III. 288–289.

[160] Liudprand munkájának itt idézett részét is Morávia szétesésével hozzák kapcsolatba a kutatók (*E. Dümmler*. Geschichte. III. 534. o. 1. jegyz.; *V. Novotný*: ČD, I/1. 433. o. 3. jegyz.; *H. Łowmiański*. PP. IV. 392. o. 1218. jegyz.

[161] Annales Fuldenses ad a. 901., Quellen, III. 176–177.

[162] *V. Novotný* ČD, I/1. 432.; *L. Havlík:* Velká Morava a Franská říše. i. m. 177.

[163] Annales Alamannici ad a. 902., *F. A. Gombos* Catalogus, I. 91., MMFH. I 32–33

[164] *Dümmler* „Geschichte des Ostfränkischen Reichs" c. munkája első kiadásában (II. Berlin. 1865. 527.), úgy értelmezte a forrásadatot, hogy a bajorok(németek) Moráviában a morvák szövetségeseikként szálltak hadba a magyarok ellen, és vereséget szenvedtek tőlük, de a második kiadásban már feladta e nézetét (III.[1] Leipzig. 1885. 530. 4 jegyz.).

[165] Herimanni Augiensis Chronicon ad a. 902., *F. A. Gombos* Catalogus. I. 1142., MMFH. I. 170.

[166] L. *E. Dümmler* Geschichte, II[1]. 527.; *Sz. de Valay*, Der Eintritt. 33.

[167] *E. Dümmler*: Geschichte, III[2]. 530., *V. Novotný:* ČD, I/1. 433.; *J. L. Červinka:* Slované . . . i. m. 342–343.; *L. Havlík:* Velká Morava, 276. o. 326. jegyz.; *R. Nový* Die Anfänge, 194. 205. jegyz.; *H. Łowmiański:* PP, IV. 391. o. 1212. jegyz.

viszont Györffy meggyőzően mutatott rá arra, hogy Herimannus e feljegyzése nem használható hiteles adatként, és nincs bizonyító ereje. Szerinte a későbbi források, amelyekhez Herimannus krónikája is tartozik, egybehangzóan félreértették a Sváb Évkönyvek fenti szövegét, és ennek alapján a magyarok vereségéről tudósítanak.[168] Györffy a Sváb Évkönyvek feljegyzéséből arra következtetett, hogy a magyarok győzték le Moráviát.[169] De figyelnünk kell arra is, hogy a *bellum cum aliquo* kifejezés csak arra mutat, hogy ki ellen folyik a háború. A krónikaíró szempontjából azonban kétségtelen, hogy a bajorok viseltek háborút Moráviában a magyarok ellen. Ez azt jelentheti, hogy a morvák a bajorok (vagy esetleg a magyarok) oldalán vettek részt a háborúban. Azonban azt minden kétséget kizáróan meg lehet állapítani, hogy Morávia területén két idegen nép szállt hadba egymás ellen, ami arra utal, hogy Morávia ezt a háborút megelőzően lényegében már elvesztette függetlenségét, úgyhogy 901-ben szerződést kötött a bajorokkal, mely engedélyezte, hogy bajor katonák állomásozzanak Morávia területén. Valószínűnek látszik tehát, hogy a magyarok 902-ben a Moráviában állomásozó bajorokat győzték le, és a helyi lakosság minden különösebb ellenállása nélkül vonhatták fennhatóságuk alá a mai Morava és Nyugat-Szlovákia vidékét.

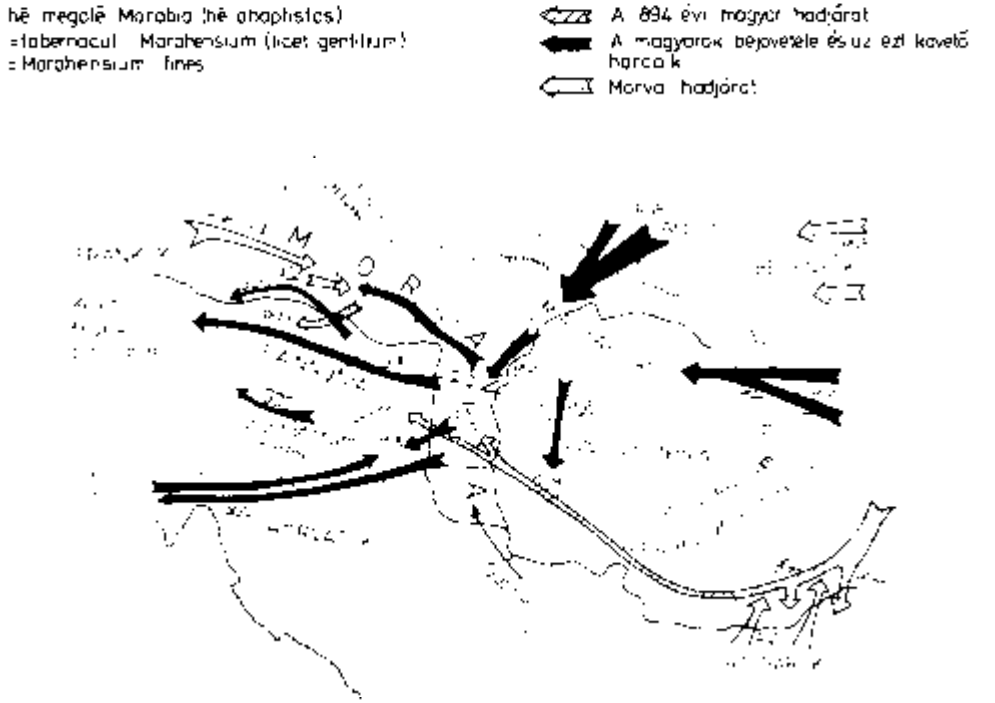

2. ábra Az egyesült Morávia fekvése és a magyar honfoglalás

[168] *Györffy Gy.*: Honfoglalás. 134–135. o. 57. jegyz.
[169] *Györffy Gy.*: uo. 134.; *Kristó Gy.*: Levedi, 233.; vö. *Pauler Gy.*: MNTSzI, 161. o. 76. jegyz.

903-tól kezdve az egykorú nyugati források nem tesznek említést Moráviáról.[170] A bajorok 903-ban is viseltek háborút a magyarok ellen,[171] de azt nem tudjuk, hogy hol zajlott le az ütközet. A következő évben pedig a bajorok csellel lakomára hívták a magyarokat, és megölték Kurszánt.[172] 906-ban a magyarok a mai Csehszlovákia területén túl fekvő Szászország ellen indítottak hadjáratot,[173] ami arra mutat, hogy a 902-ben szétesett Morávia területén minden ellenállás nélkül zavartalanul járhattak keresztül.[174] 907-ben viszont a bajorok indítottak hadjáratot a magyarok ellen Morávia visszaszerzésére. A Salzburgi Évkönyvek folytatása arról tudósít, hogy „a legszerencsétlenebb háború" volt ez „Brezalauspurc" mellett.[175] A többi forrás is a bajorok vereségéről tudósít.[176] A Salzburgi Évkönyvek folytatásának a 907. év hadieseményeiről szóló közlése hasonlóságot mutat a Sváb Évkönyvek fent idézett 902. évi hadieseményeinek leírásával, azzal a különbséggel, hogy a magyarok „Brezalauspurc"-ban, azaz a mai

[170] A ruffelstetteni vámszabályzat a „morvák piacá"-ról tesz említést (MMFH. IV. 119.). Abból következően, hogy ezen iratban a 907-ben meghalt Theotmár salzburgi érsek és Burkard passaui püspök – aki 903. augusztus 12-én tűnik fel először oklevélben – szerepelnek, arra szokás gondolni, hogy a vámszabályzat kibocsátásának ideje 903 és 907 közé tehető. A kutatók többsége tehát ezt a forrásadatot annak bizonyítására hozza fel, hogy Morávia mint állam még 903/905-ben is létezett (*V. Novotný*: ČD, I/1. 433.; *I. Havlík*: Velká Morava, 277.; *P. Ratkoš*: Podmanenie . . . i. m. 146.; *H. Łowmiański*: PP, IV. 391.). Mivel Burkard Richar passaui püspök 902. szeptember 16-án bekövetkezett halála után következett a püspöki székben (*E. Dümmler*: Geschichte, III. 531. o. 4. jegyz.), ezért nem 903-tól, hanem 902. szeptemberétől kell a vámszabályzat kibocsátásának idejét számítani, ami nem ellenkezik Morávia bukásának 902-i datálásával. Egyébként a vámszabályzat ilyen datálásra alkalmatlan. l. *Györffy Gy.*: Honfoglalás 134. o. 57. jegyz. Vö. *D. Třeštík*: Trh Moravanů – ústřední trh staré Moravy. Československý časopis historický 21 (1973) 869–894. Třeštík Mikulčicére helyezi Morávia központi piacát és Mojmír, Rasztiszláv és Szvatopluk székhelyét is. A muszlim források Třeštík által való értelmezése problematikus voltára l. *F. Kmietowicz*: Die Titel der Slawenherrscher . . . i. m. 13–14. A vámszabályzatban szereplő „morvák piacá"-t feltehetően az Ibn Hajján által említett „Morávia városá"-val hozhatjuk kapcsolatba.

[171] Annales Alamannici ad a. 903., *F. A. Gombos*: Catalogus. I. 91.

[172] Annales Alamannici ad a. 904., *F. A. Gombos*. uo. l. *Kristó Gy.*: Levedi, 233–234.; vö. *Sz. de Vajay*: Der Eintritt. 34–35. o. 96. jegyz.

[173] L. *E. Dümmler*: Geschichte, III. 546.; *Sz. de Vajay*: uo. 47.; *Kristó Gy.*: Levedi, 235–236. Annalista Saxo a 906. év alatt arról tudósít, hogy a magyarokat megölték a morvák (*F. A. Gombos*: uo. 216., MMFH. I. 251.), de ezt a 12. századi forrásadatot a kutatók, Havlíkot kivéve, nem tartják megbízhatónak. L. *V. Novotný*: ČD, I/1. 434–435. o. 5. jegyz.; *R. Nový*: Die Anfänge, 194. o. 205. jegyz.; *H. Łowmiański*: PP, IV. 392. o. 1217. jegyz.; *Györffy Gy.*: Honfoglalás. 134–135. o. 57. jegyz. Vö. *I. Havlík*: Morava, 97.; *uő.* Velká Morava a Franská říše. i. m. 178.

[174] L. *V. Novotný*: ČD, I/1. 434.; *H. Łowmiański*: PP, IV. 392.; vö. *I. Havlík*: Morava, 97–98.; *uő.* Politické osudy . . . i. m. 136.

[175] Continuatio Annalium Iuvavensium maximorum altera ad a. 907., *F. A. Gombos*. Catalogus. I. 754., MMFH. I. 131.

[176] L. *E. Dümmler*: Geschichte, III. 547–549.; *Sz. de Vajay*: Der Eintritt, 42–43.; *Kristó Gy.*: Levedi. 236–237. A 907-i hadieseménnyel kapcsolatban egyes történészek újabban azt állítják, hogy a morvák a magyarokkal szövetkezve harcoltak a bajorok ellen (*I. Havlík*: Velká Morava, 278.; *M. Kučera*: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava. 1974. 54.), bár a magyarellenes bajor–morva szövetségnek is vannak hirdetői (*B. Chropovský*: Slovensko na úsvite dejín. i. m. 114.) Ilyen szövetségről tudósító egykorú forrás azonban nincs, ami magától értetődik, hiszen akkor már jó pár év telt el Morávia bukása óta. *L. Székely Gy.*: Törzsek alkonya – népek születése (Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után). Századok 110 (1976) 427.

Bratislava (Pressburg/Pozsony)-ban nem mint idegen nép szálltak hadba a bajorokkal, hanem mint Morávia urai.[177] Azonban ha figyelembe vesszük Ibn Hajján fentebb idézett tudósítását, nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy Morávia mint akkor már sokkal kisebb terjedelmű külön tartomány, továbbra is fennállt a Morava folyó vidékén.

Összefoglalás

Ha Morávia és a honfoglaló magyarok közti kapcsolatok vizsgálatára sort keritünk, előmunkálatként Morávia fekvésének kérdését kell tisztáznunk, különös tekintettel Morávia déli és délkeleti határaira. Ezzel kapcsolatban a Bajor Geográfus leírása alapján arra következtethetünk, hogy a morvák hatalma a Duna bal partja mentén délre, kb. a Dráva torkolatával szemben eső vidékig terjedt ki. Kozéjük valószínűleg a Duna–Tisza-köze felső részén (*Marharii* és *Merehanos* közé) bolgár uralom alatt álló terület ékelődött be. Regino krónikája a 860. év alatt két moráviai *regnum (Marahensium regna)*-ról tesz említést. Mint ahogy a Fuldai Évkönyvek 869. és 870. évi bejegyzéseiből kitünik, az egyik Rasztiszláv, a másik pedig Szvatopluk fejedelemsége volt. Abból az általánosan elfogadott nézetből kiindulva, hogy Nyitra vidékét I. Mojmir a 830-as években vonta uralma alá, az következik, hogy a Mojmir után uralkodó Rasztiszláv sem csak a mai Morava, hanem Nyugat-Szlovákia vidékén is uralkodott. Ami Szvatopluk fejedelemségének fekvését illeti, azt megközelítőleg a Duna–Tisza-közén elhelyezkedő *Merehanos* területével azonosíthatjuk. Ezt a feltevést az a forrásadat is megerősíti, miszerint Karlmann 869-ben, – amikor is Szvatopluk ellen indult –, Badentől „kelet" felé – a mai égtájmeghatározás szerint inkább délkelet felé – vonult seregével *(Traditio Peretcundae)*. Valószínűnek látszik tehát, hogy mielőtt Szvatopluknak 871-ben sikerult egyesítenie a saját és Rasztiszláv fejedelemségét, ő Rasztiszlávval egy időben valahol a Duna–Tisza-közén uralkodott a szétszórtan élő déli és nyugati szlávok, valamint az avarok leszármazottai felett, akik főleg pogányok voltak. Ezt a fejedelemséget Konstantinos Porphyrogennetos *megalé Morabiá*-nak nevezi (*De administrando imperio*, c. 13., 38. 40.), mely valószínűleg Szvatopluk élettörténetében egy *korábban* előforduló politikai képződményre utal, nem pedig Morávia hatalmi vagy területi nagyságára. A Szvatopluk által 871 után létrehozott nagyobb kiterjedésű fejedelemséget pedig, amely főleg a mai Morava, Nyugat-Szlovákia vidékéből és a Duna–Tisza-közéből állt, nem *megalé Morabia*-ként, hanem (jelző nélkül) *Morabia*-ként emlegeti (uo. c. 40., 41.).

894-ben, amikor Szvatopluk meghalt, a bizánci-bolgár háború során a magyarok az Al-Duna vidékén háborúskodtak a bolgárokkal, egy részük onnét a Kárpát-medencébe vonult, és miután Morávia Duna–Tisza-közi részét részben elpusztították, Pannóniába kalandoztak *(Miracula sancti Aprt, Annales Fuldenses ad a. 894.)*. A következő évben a besenyő-bolgár támadás miatt a magyarok Etelközből a Kárpát-medencébe költöztek. Árpád és a fejedelmi törzs a Felső-Tisza vidékéről dél felé nyomulva, valószínűleg 896-ban, elfoglalta Morávia déli részét, azaz a Duna–Tisza-közét – amely megközelítőleg azonos *megalé Morabiá*-val, vagyis Szvatopluk 871 előtti fejedelemségével –, kiűzték az

[177] E tanulmányunkban főleg földrajzi szempontból közelítettük meg Morávia történetének utolsó fázisát és a magyar honfoglalást. Nem volt célunk, hogy Morávia bukásának okait részletesen elemezzük; kétségtelen azonban, hogy a magyar honfoglaláson kívül még sok tényezővel kell számolnunk

ottani morva vezető réteget, a meghódított népcsoportok zömét pedig bekebelezték a nyugat felé tartó magyar seregek (Theotmár levele).

A Morávia bukása után feljegyzett tudósítások főleg Morávia déli részének pusztításáról és elfoglalásáról tesznek említést, de ezek azonban a fent említett eseményeket többnyire egyenesen Morávia 10. század eleji végleges bukásával hozzák kapcsolatba, figyelmüket pedig nem Morávia szétesési folyamatára, hanem a magyar honfoglalásra összpontosítják. Morávia végleges bukásáról csak szűkszavú közlések maradtak fenn.

A Dunától keletre eső területek (beleértve Morávia Duna–Tisza-közi részét is) megszerzésének időpontja után (amely legkésőbb 900-ig lezajlott), a magyarok moráviai pusztításáról a hitelt érdemlő források egyformán hallgatnak. Az írott forrásokból kapott kép hozzávetőleg összhangban van a mai Csehszlovákia területén folyó ásatások eredményeivel, melyek szerint az ottani lakosság helyben maradt. Moráviában 902-ben két idegen nép – a bajor és a magyar – ütközött meg, ami arra mutat, hogy akkor Morávia mint független állam már nem létezett. A helyi lakosság alig tanúsított ellenállást, amikor a magyarok, kiűzve a Moráviában állomásozó bajor seregeket, fennhatóságuk alá vonták a mai Morava és Nyugat-Szlovákia vidékét.

Тору Сеиса:

НАДЕНИЕ МОРАВИИ И ЗАВОЕВАВШИЕ РОДИНУ ВЕНГРЫ

(Резюме)

Прежде, чем подвергать анализу связь между Моравией и завоевавшими родину венграми, придется выяснить вопрос расположения Моравии, уделяя при этом особое внимание ее южным и юговосточным границам. В связи с этим, из описаний Баварского Географа мы можем вывести, что власть моравцев распространялась вдоль левого берега Дуная на юг, примерно до территории, противолежащей владению Дравы. Между ними, вероятно на верхней части местности между Дунаем и Тиссой (между *Marhariі* и *Merehanos*-ом) была вкроета территория, находившаяся под властью болгар. Хроника аббата Регино упоминает под датой 860-ого года о двух моравских странах (*Marahensium regna*). Одной из них – как это из регистраций фульдских Анналов 869-ого и 870-ого гг. выясняется – являлось княжество Ростислава, а другой, княжество Святоплука. Следовательно общепринятому мнению о том, что в 830-ые годы Моймир I. завладел окрестностью Нитры, принедший к власти после Моймира Ростислав княжил не только над краем сегодняшней Моравы, но и над территориями Западной Словакии. Что касается расположения княжества Святоплука, мы можем отождествлять его приблизительно с территорией *Merehanos*-а, находящейся между Дунаем и Тиссой. Это предположение подтверждается тем данным, согласно которому Карлманн в 869-ом году – когда он двинулся против Святоплука – со своими войсками он принимал курс на „восток" – по сегодняшним соображениям скорее на юговосток – от Бадена (*Traditio Peretcundae*). Таким образом кажется вероятным, что прежде, чем Святоплуку в 871-ом году удалось объединить свое княжество с княжеством Ростислава, он княжил одновременно с Ростиславом где-то на местности между Дунаем и Тиссой над живущими разрозненно южными и западными славянами и потомками аваров, которые в большинстве являлись поганами. Константин Багрянородный называет это княжество *megalé Morabia* (*De administrando imperio*, 13., 38., 40. с.). По всей вероятности это название намекает на политическую формацию, существующую в *раньшей* жизни Святоплука, а не на властную или территориальную величину Моравии. О княжестве большего размера, которое было создано Святоплуком после 871-ого года, и которое состоялось в большинстве из окрестности сегодняшней Моравы, Западной Словакии к местности между Дунаем и Тиссой, Константин Багрянородный упоминает не как о „*megalé Morabia*", а (без прилогательного) как о „*Morabia*". (там же, 40., 41.)

В 894-ом году, когда Святополук умер, в войне между Византией и болгарами венгры воевались против болгар на территории нижнего течения Дуная. Часть венгров принимал курс оттуда в Карпатский бассейн, и после частичного разрушения территорий Моравии, находящихся на местности между Дунаем и Тисой, совершила набеги в Паннонии (*Miracula sancti Apri*, *Annales Fuldenses ad a. 894.*). В следующем году, из-за нападения печенегов и болгар, венгры переселились из „Этелкёз"-а в Карпатский бассейн. Армия и племя князя приняли курс от верхнего течения Тисы на юг, и вероятно в 896-ом году завоевали южную часть Моравии, то есть, местность между Дунаем и Тисой, территорию, которую приблизительно можно отождествлять с *megalé Moravia*, с княжеством Святополука до 871-ого года. Они изгнали оттуда моравскую правящую верхушку, а большинство покорённых народностей было инкорпорировано венгерскими войсками, стремившимися на запад. (письмо Теотмара)

Известия, записанные после падения Моравии в большинстве упоминают о разрушении и завоевании южной части Моравии, однако они связывают вышеупомянутые события прямо с окончательным падением Моравии в начале X-ого столетия, и концентрируют внимание не на процесс разложения Моравии, а на обретение родины венграми. Об окончательном падении Моравии сохранились только немногословные сведения.

После завоевания территорий, находящихся на востоке от Дуная (включая и часть Моравии, расположившуюся на местности между Дунаем и Тисой) - которое произошло не позже, чем до 900-ого года – об опустошении Моравии венграми достоверные источники единодушно молчат. Такая картина, нарисованная письменными источниками, приблизительно соответствует результатам археологических раскопок, устроенных на территории сегодняшней Чехословакии, согласно которым местное население оставалось на месте. В 902-ом на территории Моравии сражались два чужих народа – баварский и венгерский –, и этот факт говорит о том, что Моравия, как самостоятельное государство, в это время уже не существовала. Местное население не оказало почти никакого сопротивления когда венгры – изгоняя простаивающих в Моравии баварских войск – завоевали окрестность сегодняшней Моравы и Западной Словакии.

Toru Senga:

LA CHUTE DE LA MORAVIE ET L'ARRIVÉE DES HONGROIS DANS LE BASSIN DES CARPATES

(Résumé)

Pour étudier les relations entre la Moravie et les Hongrois arrivés dans leur futur pays et l'ayant conquis, il faut tout d'abord mettre au clair la situation géographique de la Moravie, compte tenu surtout de ses frontières sud et sud-est. A ce propos la description du Géographe Bavarois permet de conclure que le pouvoir des Moraves s'étendait vers le Sud, le long de la rive gauche du Danube, à peu près jusqu'à la région en face de l'embouchure de la Drave. Dans la partie supérieure du territoire entre le Danube et la Tisza un terrain sous domination bulgare s'intercalait probablement (entre *Marharii* et *Merehanos*). Dans la chronique de Regino, à l'an 860, il y a mention de deux *regnum* moraves (*Marahensium regna*). Comme il ressort des annotations de 869 et 870 dans les Annales de Fulda, l'un était la principauté de Rastislav, L'autre celle de Svatopluuk. Partant de la conception généralement admise selon laquelle Mojmir Ier soumit la région de la Nitra dans les années 830, on peut conclure que Rastislav, ayant régné après Mojmir, régnait non seulement sur la Moravie actuelle, mais aussi sur la Slovaquie occidentale. En ce qui concerne la principauté de Svatopluuk, on peut approximativement la fixer dans le territoire de *Merehanos* sis entre le Danube et la Tisza. Cette hypothèse est confirmée par une source documentaire selon laquelle en 869 Carloman, parti en guerre contre Svatopluuk, se dirigea vers "l'Est" de Baden – selon la conception cartographique moderne plutôt vers le Sud-Est (*Traditio Peretcundae*). Il est donc vraisemblable qu'avant 871 où Svatopluk réussit à réunir sa principauté et celle de Rastislav, il régnait, en même temps que Rastislav, quelque part entre le Danube et la Tisza sur les Slaves méridionaux et occidentaux dispersés, et sur les descendants des Avars qui étaient, dans leur

majorité, païens. Constantin Porphyrogénète désigne cette principauté sous le nom de *megalē Moravia* (*De administrando imperio*, c.13, 38, 40), ce qui, dans la vie de Svatopluk, renvoie probablement à une formation politique *antérieure*, et non pas à la grandeur de la puissance ou de l'étendue de la Moravie. Il cite non pas comme *megalē Morabia*, mais (sans attribut) comme *Morabia* (ibid. c. 40, 41) la principauté plus étendue, créée par Svatopluk après 871 et comprenant surtout l'actuelle Moravie, la Slovaquie Occidentale et la région entre le Danube et la Tisza.

En 894, année de la mort de Svatopluk, dans la guerre entre Byzance et les Bulgares, les Hongrois combattaient les Bulgares dans la région du Bas-Danube d'où une partie entra dans le bassin des Carpathes, et après avoir partiellement dévasté la partie de la Moravie entre le Danube et la Tisza, faisant des incursions en Pannonie (*Miracula sancti Apri*, *Annales Fuldenses ad a. 894.*). L'année suivante l'attaque des Pétchenègues et Bulgares poussa les Hongrois à quitter Atelkouzou et à pénétrer dans le bassin des Carpathes. Árpád et la tribu du prince avancèrent de la Haute-Tisza vers le sud et occupèrent, probablement en 896, la partie sud de la Moravie, c'est-à-dire la région entre le Danube et la Tisza – qui correspond à peu près à *megalē Morabia*, principauté de Svatopluk avant 871 – chassèrent les dirigeants moraves et insérèrent dans l'armée hongroise dirigée vers l'Occident le gros des peuplades soumises (lettre de Theotmar).

Les renseignements notés après la chute de la Moravie parlent surtout des dévastations dans la partie méridionale de la Moravie et de son occupation, mais, dans la plupart des cas, ils relient ces événements directement à la chute définitive de la Moravie survenue au début du Xe siècle, et ils concentrent leur attention non pas sur la désagrégation de la Moravie, mais sur la conquête des Hongrois. Seules des communications peu loquaces nous sont parvenues sur la chute définitive de la Moravie.

Les sources crédibles sont toutes muettes sur les dévastations causées par les Hongrois en Moravie, après la conquête des régions à l'Est du Danube (au plus tard jusqu'en 900) y compris la partie de la Moravie entre le Danube et la Tisza. Le tableau qu'offrent les sources documentaires connues est en gros en harmonie avec les résultats des fouilles sur le territoire de la Tchécoslovaquie actuelle, selon lesquels la population y est restée sur place. En 902, en Moravie deux peuples étrangers – hongrois et bavarois – se sont combattus, ce qui montre que la Moravie n'existait plus à ce temps-là en tant qu'État indépendant. La population locale opposa fort peu de résistance aux Hongrois qui, après avoir chassé les armées bavaroises stationnées en Moravie, soumirent les régions des actuelles Moravie et Slovaquie Occidentale.

Hegyi Klára

A TÖRÖK BIRODALOM MAGYARORSZÁGI JÖVEDELEMFORRÁSAI

A Magyarország középső részét megszálló törököknek komoly pénzügyi gondokat kellett vállalniuk új tartományuk fenntartásáért. A katonai foglalással párhuzamos, kétirányú berendezkedés nagy rutinnal folyt: a jelentősebb meghódított helyeken török hivatalok kezdték meg működésüket, s már 1545/46-ban elkészültek a török uralom alá került terület népességét, termelő képességét és várható jövedelmeit felmérő első összeírások.[1] A török pénzügyigazgatás tiszteletre méltó gyorsasággal látott munkához, és a kezdeti bizonytalanság után (az első összeírások még nem tudták átfogni az összes remélhető bevételt) megszokott pontossággal végezte feladatait; ám rövid idő múltán az is kiderült, hogy az új tartomány erősen negatív pénzügyi mérlegét nagyfokú hatékonyságával sem tudja pozitívvá változtatni. A birodalom Magyarországon húzódó északnyugati határvonalának, az itteni, katonasággal erősen megrakott várrendszernek a védelme és fenntartása tetemes kiadásokkal járt, a tartomány bevételei ezeknek csak töredékét fedezték. A mohamedán időszámítás szerinti 966. évben (= 1558. X. 14.–1559. X. 2.) a budai kincstár (tehát csak a budai vilájet) bevételei a kiadásoknak valamivel több mint egynegyedét tették ki, és a deficit 225 506 magyar arany volt; a következő évben (1559. X. 3.–1560. IX. 21.) az arány alig jobb, a deficit ekkor „csak" 196 828 aranyat tett ki.[2]

A törökök magyar tartományukban sem nemesfém bányákat, sem birodalmi méretekben jelentős ipari központokat, sem fontos kereskedelmi utakat és centrumokat nem nyertek, így lehetőségük sem igen nyílt arra, hogy a helyi adottságok jobb kihasználásával, erőteljes gazdaságirányítással javítsanak szorult helyzetükön. Két komolyabb bevételi forrással gazdálkodhattak: a területükön rekedt népesség adójával és a fellendülő marhakereskedelem hasznával.

A török terület adózó népessége

A törökkor két évszázadának változó adóterheit nagy vonalakban rekonstruálni lehet, mai tudásunk alapján viszont reménytelen és felelőtlen kísérlet lenne válaszolni arra a kérdésre, hogy ezeket az adókat mikor, melyik területen, mekkora népesség fizette.

[1] *Káldy-Nagy Gyula*: A budai számadások 1559. évi összeírása. Bp., 1977, 11–12.

[2] *Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula*: Budai török számadáskönyvek. Bp. 1962, 609–611. A deficit összege akcséban 16 912 287., ill. 14 663 687; az első évben egységesen 75 akcse ért 1 aranyat; a következő év akcséban számolt deficitjét 74,5-del osztottam, mert az év első felében az arány kb. egyenlő arányban 73, ill. 75 akcsét, második felében újra 75-öt ért. l. m. 279–550 passim

Csak az ellentmondás világos: a 18. század népes Magyarországa egy, a történeti közfelfogás szerint néptelenné pusztult országból nőtt ki.

Mindazok a figyelmeztetések és konkrét számítási módszerek, amelyek ezt az ellentmondást akarják feloldani, abból indultak ki, hogy a török terület népességének a feltételezettnél magasabbnak kellett lennie. Megszívlelendő az a figyelmeztetés, hogy megengedhetetlen a felszabadító háborúk pusztításainak adataiból következtetni vissza a megelőző két évszázadra. A népesség hullámzott, pusztulás és újraéledés együtt jellemezték az egész korszakot.[3] Ez egyet jelent azzal, hogy „kockázatos volna a korszak egészére reprezentatívaknak tekinteni azokat a számadatokat, amelyeket a megye- és tájmonográfusok a legnagyobb méretű pusztulásnak, a helység, illetve a lakószám mélypontjának érzékeltetésére sorakoztattak föl".[4] Érdekes, új szempontot köszönhetünk a régészeknek, akik egy sor dunántúli helység mellett tárták fel menekülőknek rövidebb ideig vagy az egész törökkoron át használt szállásait.[5] Olyan új számítási módszer is született, amely magasabb (a török források dzsizje-hányának esetében 20-25-ös) szorzószám alkalmazásával kívánja visszahozni a feltételezett népességbe azokat a rétegeket, amelyek mindenfajta összeírásból kimaradtak.[6]

Mindez még nem sokat változtatott (részben az új számítási módszerrel szemben felmerülő kétségek miatt) a településhálózat nagyarányú pusztulásáról alkotott képen, amely nyilvánvalóan a magyar összeírásokból nyerte túlzottan sötét tónusait. Ezeknek mégoly lelkiismeretes felhasználásából is az derül ki, hogy Somogyban 1534–1599 között a népesség egynegyedére zuhant, a lakott házak száma 86%-kal csökkent;[7] Veszprém megyében 1531–1548 között az adófizető telkek négyötöde pusztult el, 1554-ig a megmaradtak újabb egyharmada, majd a tizenöt éves háború első évei (1593–96) a még élő porták 96,59%-át tüntették el (a megyében nincs két tucat olyan település, amely a törökkoron át végig lakottnak tekinthető, az elpusztult falvak nagyobb része az 1530–50-es években semmisült meg);[8] Pilis megye középkori településeinek 60, a bal parti Pest megye helységeinek 26%-a pusztult el véglegesen még a 16. században;[9] a mai Heves megye községeinek egyharmadát vitte el a török korszak, vérvesztesége (a Rákóczi-kort is

[3] *Simkovics István*: Élő és halott falvak. (Népességhullámzás Esztergom megyében a török alatt és után.) A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 1934, 267–282.

[4] *Maksay Ferenc*: A dunántúli településrendszer a XVII–XVIII. sz. fordulójáig. VEAB Értesítő, A Dunántúl településtörténete I. (1686–1768), Veszprém 1976. II. 43–59; az idézett rész a 47–48. lapokon. Ugyanezt a gondolatot hangsúlyozza *Dávid Zoltán*: Az 1715–20. évi összeírás. A történeti statisztika forrásai, Bp. 1957, 161–162.

[5] *Müller Róbert*: Régészeti adatok a hódoltsági terület településhálózatának megváltozásához. VEAB Értesítő, 1976. II., 61–66.

[6] *Kovács Zoltán*: A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig. I–II. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1971, 78–88; 1972, 3–25; az új szorzószám a II. rész 15. lapján. Ezzel a módszerrel számolják *Mészáros Katalin–Hanisfatter Katalin*: A hódoltsági mezővárosok népességszámának kérdéséhez (1546–1562). I–II. *Demográfia* 1974:1, 108–122. 1974:2, 213–235.

[7] *T. Mérey Klára*: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. Szigetvári emlékkönyv, Bp., 1966, 157–198.

[8] *Pákay Lajos*: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531-1696). Veszprém 1942, 20–32. *Ila Bálint–Kovacsics József*: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp., 1964.

[9] *Makkai László*: Pest megye története 1848-ig. Pest megye műemlékei, Bp. 1958, 98–99.

beleszámítva) mintegy 60%-ra tehető;[10] 1570-ig Nógrád megye 43 települése vált végleges lakatlanná, a 16. század végére Dél-Nógrád hajdan mintegy 180 községe közül csak 83 maradt lakott;[11] Borsod megye 1549-es falvainak csak 44, adófizető családjainak 28%-a érte meg a 17. századot.[12]

A 16. századi török összeírásokból kikerekedő (a török területnek még csak részeit átfogó) kép nem ilyen sötét.[13] A török források is a magyar lakosság teljes eltűnéséről számolnak be a Duna–Tisza-köze legdélibb részén, nagyarányú kipusztulásáról a Tiszántúl déli vidékén. Világosan mutatják a hadiutak mellett élő népesség folyamatos fogyását és a hadjáratok átmeneti vagy tartós pusztító hatását. Évtizedeket és nagyobb területeket nézve mégis biztatóbb következtetéseket vonhatunk le belőlük, mint a magyar összeírásokból.

A budai szandzsák (amelynek határai északon Esztergom, Nógrád és Szécsény, keleten Hatvan, Jászberény és Szolnok, délen Kiskunhalas és Paks, nyugaton a Velencei-tó és Fehérvár szomszédságáig értek) helységeit 1546 és 1562 között tudjuk vizsgálat alá venni.[14] Az 1546-ban összeírt 309 lakott helység közül 1562-ig 26 néptelenedett el (ideszámítva azokat is, amelyek pusztából lakottá, majd ismét pusztává váltak), s ez 8,4%-ot jelent. Ugyanebben a másfél évtizedben 13 puszta hely népesült be (azokkal együtt, amelyek a lakott – puszta – lakott hely utat járták be), így végső soron a szandzsák településeinek 4,2%-a (13 falu) tűnt el. A felmérhető tizenhat év az első nagy háborús hullámok utánra esik ugyan, de békésnek egyáltalán nem mondható: 1552 és 1554 hadi eseményeit legalábbis a terület északi felének éreznie kellett.

A Dunántúl egyik legkisebb területű és viszonylag védett szandzsákjából, a simontornyaiból, török összeírások sora áll rendelkezésre. Feldolgozásuk[15] a falvak különlegesen kisméretű pusztulását mutatja ki: 1546 és 1590 között a szandzsák 125 összeírt községéből mindössze 4 (3,2%) vált lakatlanná, ezt azonban majdnem elérte a pusztából benépesült helyek száma.[16]

Baranyából 1554 utánról négy dzsizje-összeírást vethetünk össze, nyolc náhijében, ill. kazában (pécsi, szerdahelyi, pécsváradi, siklósi, sellyei, vaskaszentmártoni, harsányi és görösgali) vizsgálhatjuk meg a települések fennmaradását vagy eltűnését.[17] A budai és

[10] *Soós Imre*: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975, 32–33.

[11] *Makkai László*: Nógrád megye története 1848-ig. Nógrád megye műemlékei, Bp., 1954, 56–58.

[12] *Ila Bálint*: A vízimalmok teljesítőképessége a XVII. század végén. Agrártörténeti Szemle 1964/3–4, 416.

[13] A vizsgálathoz a tahrir-defterek kínálnak értékes anyagot, mert ezek a jövedelmet hozó puszták felvételével a falvak elnéptelenedésére és a puszták benépesülésére is adatokat szolgáltatnak, a nagykorú férfilakosság felsorolásával pedig kontinuitás-vizsgálatokat tesznek lehetővé; a dzsizje-defterek ezzel szemben csak a lakott helységeket és a dzsizje fizetőket veszik számba.

[14] *Káldy-Nagy*: A budai szandzsák . . .; *uő*: Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562). Ankara, 1971.

[15] *Dávid Géza*: A Simontornyai szandzsák a 16. században. Bp., 1982.

[16] I. m. 66–67.

[17] *Káldy-Nagy Gyula*: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp., 1960. A forrás még hat közigazgatási egység adatait tartalmazza, mivel azonban a mohácsi, szekcsői és baranyavári kerületeknek csak 1554-es összeírása maradt fenn, ezeknek sorsa nem kísérhető figyelemmel; számításra alkalmatlannak látszanak a szászi, szentlőrinci és szentmártoni náhijék összeírásai: az 1582-es

simontornyai szandzsákokhoz képest itt kiugróan magas pusztásodási arányra jutunk: az 1554-ben lakottként összeírt 531 település közül 144-gyel (27,1%) nem találkozunk az 1571-es, ill. 1582-es összeírásokban. A pusztulás különösen a górósgali kazában látszik nagyméretűnek (50,6%), itt feltehetően a Szigetvárért indított hadjáratok végeztek az aprófalvak sorával. De ez a többiekhez képest magas pusztulási arány még mindig alacsonyabb, mint amit a magyar források sejtetnek, s bizonyosan magasabb – csak éppen meghatározhatatlan mértékben – a valóságosnál. Az egyik 1582-es összeírás ugyanis a várépítésre fordított pénzadó kivetésére készült, s elképzelhető, hogy ez alól néhány település más szolgáltatások ellenében mentességet kapott. A pécsi, pécsváradi és vaskaszentmártoni náhijék 24 eltűnt települése közül 11-ben az előző összeírás idején (1565, ill. 1571) még 10 és 30 között írtak össze adófizető családfőket, meglehetősen magas tehát azoknak a falvaknak a száma, amelyeknek esetében nem kell feltétlenül elnéptelenedésre gyanakodnunk. Ezt támasztja alá a szentlőrinci náhije két tahrir-defterе is (egyik az 1550-es évekből, másik 1579-ből való): az ezekben összeírt 40 községből negyedszázad alatt csak két, valószínűleg törökdúlás nélkül is halálra ítélt aprófalu tűnt el (az első összeírásban egyikük 1, másikuk 2 adófizetővel szerepel.)[18]

A falvak pusztulásának mértékénél is kevesebbet tudunk a népesség számának alakulásáról és kontinuitásáról. Kétségtelen, hogy a török források is komoly csökkenésről és kicserélődésről tudósítanak, de még csak kialakulóban vannak azok a módszerek, amelyeknek segítségével ezek mértéke meghatározható és értékelhető. A budai szandzsákban a halálozási arány látszik magasnak,[19] a dél-baranyai családnevek nagymértékű kicserélődése és számbeli csökkenése pedig széles tömegeket érintő elvándorlást sejtet.[20] Ám lehetetlen felbecsülni, hogy a helyben maradók az elköltözöttekből mennyit vallottak halottnak, megvédendő őket attól, hogy a török adószedők a nyomukba eredjenek; s a simontornyai vizsgálatokon kívül még nem készült olyan számítás, amelyik a természetes kihalásnak és a nevek leányágon való eltűnésének figyelembe vételével, hosszú időszakra határozza meg a lakosság kicserélődésének mértékét. E vizsgálat eredménye szerint a simontornyai szandzsákból közel fél évszázad alatt a családok 35–40%-a tűnt el lakhelyéről, ami azt jelenti, hogy átlagosan 100 családból évente legfeljebb egy hagyta el faluját; a népesség vesztesége – beleszámítva a természetes szaporulat elenyészését is – 20%-ra tehető.[21] A nagy kérdés itt az, s erre csak további hasonló számítások adhatnak választ, hogy ez az egyáltalán nem pozitív, de tömegpusztulást mégsem mutató végeredmény áll-e a török hódoltság más területeire is.

A gyengébb forrásadottságok és mind a magyar, mind a török adóegység (porta, ill. háne) megnyugtatóan még nem tisztázott átalakulása miatt a török uralom második évszázadának népességéről még nehezebb bármit is mondani, mint a 16. századiról. Két,

---

listából a szászi északi felének valamennyi falva kimaradt, ami nyilvánvalóan közigazgatási átszervezésre vezethető vissza, s ugyanez tételezhető fel a szentlőrinci náhije északi és a szeotmártoni náhije déli, egymással érintkező felére is.

[18] *Káldy-Nagy Gyula:* Török adólajstrom Baranyából a XVI. századból. Szigetvári emlékkönyv, Bp., 1966, 115–155.

[19] A szandzsák 1559-es összeírása feltüntette, hogy az 1546-ban összeírtak közül ki halt meg, ill. költözött el.

[20] *Káldy-Nagy*, Török adólajstrom, 120.

[21] *Dávid*, A Simontornyai szandzsák, 47, 59.

immár közhelynek számító megállapítás mindenképpen ide kívánkozik. Az első: messze jutunk az igazságtól, ha a felszabadító háborúk után felmért helyzetet a század korábbi évtizedeire is visszavetítjük; a második: míg a 16. század közepi nagy pusztulásokból sok település képes volt akár többször is feléledni, addig a századforduló tizenötéves háborúja megrendítette a hódoltsági nép megújhodásra képes életerejét. Még népes mezővárosoknak (pl. Tolna, Rackeve, Jászberény) is hosszú évekre volt szükségük ahhoz, hogy magukhoz térjenek, az elpusztult falvak egy része pedig soha nem, egy részük csak évtizedek múltán népesedett be. Különösen erős volt a pusztulás és elszomorítóan lassú az újraéledés a felszabadító háborúk évtizedeiben.[22]

A hódoltsági nép életereje azonban még 17. századi apadásában is szívósnak bizonyult. A hódoltságnak egy kisterületű határzónájában száz éven át követhetjük nyomon a települések fennmaradását vagy eltűnését.

Az esztergomi szandzsák legsűrűbben lakott részét Bars megye déli fele adta. A törökök itteni adóztatása a tizenötéves háborúban meglazult, a 17. század első évtizedeiben fokozatosan helyreállt, hogy azután Érsekújvár eleste után erejében is, területileg is kiteljesedjék. Bars megyének e török uralom alá került részéről négy török összeírás és négy magyar vármegyei vizsgálat maradt fenn.

Az első török összeírás egy 1570-ben készült tahrir-defter;[23] a második (az elsővel azonos típusú, de részletesebb) valamikor 1664 és 1668 között mérte fel a frissen felállított újvári vilájet adózó népességét és termelését; a harmadik 1672/73 fordulóján (a defftermásolatok kiadásának megtörténtét 1673. II. 7-i keltezéssel széljegyezetelték a bevezető lapon) lajstromozta a vilájet lakott településeit és ezek dzsizje-fizető családfőit; a negyedik egy 1084-es (= 1673. IV. 18.–1674. IV.6.) timár-defter. Az utóbbi két összeírás adatai (adózó egységek száma, adóösszegek) megegyeznek az 1664/68-as tahrir-defter adataival, nyilvánvalóan ezen alapultak.[24]

[22] *Soós*, Heves megye községei 1867-ig c. id. munkájából, az itt feldolgozott 118 település sorsából a következő tanulságok vonhatók le: az 1552-es hadjáratban elnéptelenedett falvak – hat kivételével – egy-két év alatt újranépesedtek; a tizenötéves háborúban bizonyíthatóan elpusztult 19 település közül 4 1610-ig, 6 az 1620-as, 3 az 1630-as években, 2 csak 1670 után települt újra, míg 4 néptelen maradt (jellemző Fedémes példája: 1552 és 1567 között háromszor égették fel és háromszor épült újjá, az 1596-os pusztulás után viszont csak az 1620-as évek végére népesült be); 1683 után 54 község lakossága futott szét, közülük 30 lakottan, 24 még pusztán érte meg a 18. századot.

[23] *Fekete Lajos:* Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp., 1943.

[24] Az 1664/68-as összeírás: OL Filmtár 10 501. Eredetije: Isztambul, Başbakanlık Arşivi, Tapu defteri 698. Fényképmásolata az ELTE Török Filológiai Tanszékén, ezt Káldy-Nagy Gyula szíves engedélyével használtam. Az összeírás datálatlan, a cím csak annyit jelez, hogy IV. Mehmed korában (1648–87) készítették. 1663 vége előtt nem keletkezhetett, s minthogy a két másik defter ezen alapul, 1673 után sem. További megszorításra ad lehetőséget egy 1668-as vármegyei vizsgálat (a 27. jegyzetben idézem), amelyben Alsó- és Felső-Zsadány már lakottként szerepelnek, a török összeírásban még pusztaként. Nagyon valószínű, hogy a defter az újonnan szervezett vilájet első felmérése, az 1664–68-as időhatárnak inkább az elején született. Az összeírás egyik részletének kiadója magyarázat nélkül 1664-re keltezi (*J. Blaškovič:* Ein türkisches Steuerverzeichnis aus dem Bezirk von Žabokreky aus dem Jahre 1664. Archiv orientální 1977:3, 201–210) – Az 1672/73-as összeírás: OL Filmtár 10502. Eredetije: Isztambul, Başbakanlık Arşivi, Maliye 4016. – Az 1673/74-es: OL Filmtár 7364. Eredetije: Drezda, Landesbibliothek, Eb. 356. Első lapjait kiadta *Fekete Lajos:* Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Bp. 1955. I. 704–717. Az utóbbi két összeírást (mivel adataik megegyeznek az 1664/68-aséval) csak a helynevek ellenőrzésére és a datálásra használtam fel.

A négy vármegyei vizsgálat elsősorban a török adóztatás tényleges gyakorlatát világítja meg, de a pusztulás-fennmaradás vizsgálatakor is jól hasznosítható. Különösen az első, amelyik az 1599 októberében Bars megyében dúló tatár csapatok kártételeit vette számba; a felmérés példás gyorsasággal, december 2-ára elkészült, így még a falvak újraéledése előtt rögzítette a pusztulás mértékét.[25] A második vizsgálat az Esztergomhoz hódolt hatvan falu adókimutatásait tartalmazza 1624-ből,[26] a harmadik és negyedik a Bars megyében szedett török adókat és kártételeket rögzítette 1634-ből, ill. 1668-ból.[27]

A részletesebb, több helyet (különösen pusztát) tartalmazó 1664/68-as török összeírásban Bars megyében 120 olyan lakott vagy lakatlan helységet találtam, amely már az 1570-es defterben is szerepelt. Közülük 15 mindkét összeírásban pusztahely (bár néhányukról bizonyosan tudni lehet, hogy közben rövidebb-hosszabb időkre megszállták őket).[28] Számunkra most annak a 105 településnek a sorsa érdekes, amely legalább egyik összeírásban lakottként szerepel. Közülük 82 (= 78%) mindkét időpontban élő, 14 (= 13,3%) lakott faluból pusztává vált, 9 (= 9,6%) pedig pusztából benépesült, így Bars megyének kb. Kistapolcsányig terjedő déli felén az 1660-as években 5 községgel (= 4,8%) élt kevesebb, mint száz évvel korábban.

Az 1570-es összeírás azt a viszonylagos nyugalmi állapotot tükrözi, amely a törökkor első évtizedei, elsősorban az 1530—40-es évek pusztításai után ezen a területen is kialakult. Az 1664/68-as összeírás két, e vidéket súlyosan érintő háború nyomait viseli, az elvárhatónál kisebb mértékben. A 14 elpusztult faluból 10 még élt a 17. század első felében,[29] s feltételezhető, hogy csak az 1663-as hadjáratnak esett áldozatul. Források hiánya miatt azt sajnos már nem tudjuk nyomon kísérni, újranépesedett-e még a törökkorban. Csupán a messzi északi, az 1666/68-as török tahrir-defterben pusztaként szereplő Alsó- és Felső-Zsadányról van biztos adat arra, hogy 1668-ban újra lakott.[30]

Mindebből az következik, hogy a barsi községek tiszteletre méltó életerővel járták meg a tizenötéves háború poklát: mindössze 6 falu (a mindkét összeírásban pusztaként szereplők közül 2, az elpusztult 14 közül pedig 4) esetében tételezhetjük fel, hogy ekkor tűntek el huzamos időre vagy végleg a lakott helyek sorából. Pedig a háború általános nyomorúságán túl a tatárok 1599-es itteni táborozása különösen súlyos károkat okozott. A vármegyei felmérés 77 település (területük egybecsik a megye behódolt déli felével) veszteségeit vette számba. 16 falu mindenestől megégett, 11-ben 1—4 ház maradt épen. Valamivel több mint 900 ember halt meg vagy jutott rabságba[31] (legalábbis az események után egy hónappal ennyiről vallottak a megkérdezettek), a biztosok két faluban egy teremtett lelket sem, háromban tíznél kevesebbet találtak.

[25] *Matunák Mihály*: Az 1599. évi barsvármegyei tatárjárás. Történelmi Tár 1905, 590—599.

[26] *Merényi Lajos*: Adatok a hódoltság adózása történetéhez. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1903, 18—32.

[27] *Szerémi (= Odescalchi A.)*: Emlékek Barsvármegye hajdanából. Ötödik közlemény. Történelmi Tár 1892, 520—537., ill. Hetedik közlemény. Történelmi Tár 1893, 62—63.

[28] Hölvény és Kissalló 1599-ben, Arma 1605—34 között lakott. *Matunák*: Az 1599. évi, 592, 595. *Csapody Csaba*: Bars megye verebélyi járásának nemzetiségi viszonyai az újkorban. Bp., 1942, 77.

[29] Óhars, Óléva, Tolmács, Garamkeresény, Kistőre, Szentse, Sári, Nagygyörgyfalu, Nagytendve, Kislőt.

[30] *Szerémi*, Emlékek, hetedik közlemény 62.

[31] *Matunák* összesítésében (i. m. 599) mintegy 1500 emberről is, számítása hibás.

Az évszázados időkülönbséggel készült két török összeírás névsorai elvben alkalmasaknak látszanak összehasonlításra, a vérveszteség vagy netán népességnövekedés felmérésére, különösen azért, mert az 1664/68-as is a száz évvel korábban szokásos módon készült (kis hánékra veti ki az adókat, s a lakosok név szerinti felsorolása mindig magasabb a hánék számánál). A vizsgálat elvégzésére mégsem merek vállalkozni, mert egyik időpontban sem érzem megfoghatónak azt, hogy az adófizető családfők, ill. hánék száma hogy viszonylik a kiscsaládok számához.[32] Csupán annak felbecsülésére (valóban becslésére, s nem kiszámítására) vállalkozom, hány településben nőtt, stagnált, ill. csökkent a lakosok száma.

82 lakott falunkból 16 stagnáló népességűnek látszik, 10 településnek kevesebb, 56-nak több lett a lakossága. Különös, hogy a második csoporthoz városok (Zseliz és Verebély) is beletartoztak, s éppen az ő esetükben tapasztalunk komoly csökkenést (Zseliz lakossága kb. egyharmadára zuhant). Nem tudjuk, hogy ezekkel az apadó lakosságú helyekkel mi történt az 1663-as hadjárat idején, közülük öt mindenesetre teljesen vagy csaknem teljesen leégett 1599-ben, s talán ezt nem tudta kiheverni. A megnövekedett népességű helységek közel felében (27-ben) a lakosság több mint kétszeresére nőtt, közülük Aha, Kiskoszmály, Nagykoszmály, Lédec, Kisoroszi, Németi és Kisvezekény erősen felduzzadtak (Lédecen a növekedés kb. tízszeres); ezek Kisoroszi kivételével mind a vizsgált terület északi felén fekszenek, feltöltődésük esetleg egy észak felé tartó népvándorlás jele.

Bars megye hódolt fele különlegesen jó forrásadottságokkal rendelkezik a 17. századra is. Sajnos, ezt a török országrész egészére nem mondhatjuk el, így megint csak nyitott kérdés marad az, vajon az itt tapasztalt, szinte túlságosan kedvező helyzet jellemző-e a hódoltság más vidékeire is. A barsi példa arra mindenképpen alkalmas, hogy figyelmeztessen: a települések és a népesség pusztulása valószínűleg a 17. századra sem ért el olyan méreteket, amilyeneket általában feltételezünk róla.

A törökök magyarországi bevételei

A hódoltságnak ez a számban feltétlenül fogyó, de egyáltalán nem kiveső népessége, ennek termelő munkája volt a törökök egyetlen bevételi forrása Magyarországon (természetesen nem számítva meghódított tartományuk jövedelmei közé a Habsburg-királyok és az erdélyi fejedelmek adóit). Az ipar jelentéktelensége miatt az adóztatás mondhatni egyedül a mezőgazdasági termelést és terményeinek forgalmát tudta megcsapolni.

A közigazgatási hálózat kiválóan látta el a bevételek pénzügyi adminisztrációját, s érvényesítette a felügyeletnek azt a szigorát, amellyel az állam egyetlen akcsát sem

[32] Elsősorban az 1599-es adatok ébresztenek kételyeket. Néhány kirívó példa: Nagysallóban 1570-ben 70 hánét írtak össze, 1599-ben viszont 167 háza égett le, s a várost nem sorolták a teljesen felégettek közé; Verebélyen 1570-ben 50 hánét lajstromoztak, a tatárok dúlásakor viszont az összesből 109 ház égett le; Tótesejkőnél ugyanezek a számok: 1570-ben 20 háne, ill. 1599: az összesből 62 ház pusztult el; Setétkúton 1570-ben 9 háne volt, 1599-ben összesen 22 ház (19 felégett, 3 ép); Tótkeszin 1570-ben 8 hánét írtak össze, 1599-ben 32 ház égett le (nem az összes.) Ezekben az esetekben vagy a lakosság erős növekedését kellene feltételeznünk 1570–1599 között, vagy a családos férfiak, ill. a háne mögött kell az eddig feltételezett kiscsaládnál több (de hány?) embert keresnünk.

hagyott veszendőbe menni. Ismerve a királyi Magyarország vagy a Habsburg-birodalmi országok állami adóztatásának alacsony hatásfokát, a török adminisztrációnak ez a szigora még inkább szembetűnő. Az állami bevételek jó része adóbérlők közvetítésével jutott a kincstárba, s az állam ebben olyan rendet teremtett, hogy a bérlők ügyetlensége vagy sikkasztása ne jelentsen számára veszteséget. A bérleti megbízás elnyeréséhez a pályázónak nemcsak egy „versenytárgyalásból" kellett győztesként kikerülnie, hanem a bérleti összeg nagyságának megfelelő számú kezest is kellett állítania, akik leggyakrabban helyi várvédő katonák közül kerültek ki. Ha a bérlő fizetésképtelennek bizonyult, börtönbe került, hátralékát az állam kezeseinek zsoldjából vonta le.[33] Hasonló szigorral fizettette vissza a kincstár azokat a pénzeket is, amelyeket jogtalanul vagy fölös összegben vettek fel ügyintézők különböző állami kiadásokra.

A bevételek és kiadások szoros felügyelete, az elszámoltatás szigorú rendje azonban nemcsak hasznot hozott, hanem nehézkesre duzzasztott ügyintézést is. A tartományi főtisztviselők pénzügyi önállósága szinte a nullával volt egyenlő, a leghétköznapibb kifizetésekre (katonák havi zsoldja, élelmezésük fedezése) sem ők, hanem az ő folyamodványaik alapján az illetékes fővárosi főhivatalok utasították a helyi pénzügyi tisztviselőket.[34]

A pénzügyigazgatás pontosságán túl magyarországi uralmuk másfél évszázada alatt a törökök kísérletet sem tettek arra, hogy jövedelmeiket a termelés bővítésével, netán az adott termelési struktúra valamelyes változtatásával próbálják növelni, igyekezetük kimerült az adók emelésében. (Időről időre megpróbálkoztak azzal, hogy egy-egy terület vagy nagyobb település lakosságát addig ott ismeretlen szolgáltatásokra szorítsák – pl. salétromfőzésre, fa és építőanyag szállítására a várépítésekhez –, de a menetrendszerűen befutó tiltakozásokra többnyire készségesen elismerték a követelés jogtalanságát, és kiállították a mentesítő okiratot.[35] Túlzásnak tűnhet, de igaz, hogy a törökök magyar tartományuk hasznosításában semmilyen direkt gazdaságirányításra nem törekedtek, s ez ebben a katonai problémákkal terhelt, távoli határterületen szélsőséges megnyilvánulása volt a birodalomvezetésre általánosan jellemző gazdasági passzivitásnak.

A változtatás igényével török hatóságok ritkán avatkoztak bele a kialakult közösségek, városok és falvak gazdálkodásába. Beleszólással, nemegyszer erőszakos közbelépéssel gyakran találkozunk, az ügyek végére járva azonban mindegyre kiderül, hogy a bennük szereplő törököket nem valami távolabbra néző megfontolás, hanem egy éppen felkínálkozó jövedelem megszerzésének célja vezette. Ha lehetőség nyílt rá, a település

[33] Ilyen esetek nagy számban lelhetők a pénztári naplókban. Példaként: *Fekete - Káldy-Nagy.* Budai török számadáskönyvek, 434–438.

[34] A nehézkes szolgálati út példatára *Sz. Andreev:* Török iratok Temesvár XVII–XVIII. századi történetéről a szófiai Nemzeti Könyvtárban. Levéltári Közlemények 1978, 195–213. Temesvár várparancsnoka minden csapattest számára külön folyamodványban, havonta, ill. háromhavonta kért engedélyt a nagyvezírtől, hogy a temesvári kincstárból járandóságukat kifizesse. 1685 decemberében ugyanezen a szolgálati úton arra kért rendeletet, hogy a vár tűzérei számára egy vízhordó lovat, hozzá tartozó tomlót és csapot szerezhessen be. Húsz év múlva ugyancsak a nagyvezírtől kértek kiutalást a várjavítási munkálatokhoz szükséges szerszámokra (14. és 47. sz. regeszta).

[35] 1670-ben pl. a vátadi vilájet lakosságát 20 000 okka tiszta salétrom beszolgáltatására kötelezték, majd a salétrommal egyáltalán nem rendelkező adófizetők panaszára a rendeletet visszavonták. *Andreev* i. m. 4. sz. regeszta.

javadalombirtokosa akár megfélemlítéssel és erővel is terjesztette birtoka határát,[36] máskor viszont vélettenszerűen cseréltek gazdát faluhatárok, ahhoz igazodva, hogy az illetékes török tisztviselők valakin be akarták hajtani a határban talált halott emberek vérdíját (ettől vált bevett gyakorlattá az, hogy tehetősebb és merészebb települések halottak díjának elvállalásával szereztek földet).[37] Ezektől a gyakori, de alkalmakra szóló beavatkozásoktól eltekintve a török állami adóztatás alkalmazottai és a javadalombirtokosok csak jövedelmeik biztosítására törekedtek, kevéssé törődve azzal, hogy a termelők ezeket az adókat milyen forrásokból és gazdálkodással teremtik elő. Ha falvak vagy birtokosok közötti viszály nem kényszerítette őket beavatkozásra, a határok, erdők és halászóvizek használatába sem igen szóltak bele, jobbára a falvakra hagyták, hogy erről békésen egyezzenek meg[38] (arra viszont ügyeltek, hogy a használatért ők is megkapják a bérleti díjat). A településekre bízták az egy összegben meghatározott adók helyi lebontását, kivetését és begyűjtését is.

Az adófizetők a művelés alá fogott földekről a termés, ill. állatállományuk tizedével tartoztak birtokosaiknak, pénzben a földesúrnak kapu-adót és különböző illetékeket, az államnak dzsizjét fizettek.[39] A települések jövedelmezőségét felmérő tahrir-defterek ezeket az adókat rögzítették, mellettük azonban már a 16. században, a 17-ben pedig még nagyobb mértékben „rendkívüli" állami adókat is kivetettek. Az egész adóztatásban három párhuzamos jelenséget figyelhetünk meg: az első az átalányfizetés térhódítása, ami a 17. század közepéig tartott, a második az adók és szolgáltatások folyamatos emelkedése, a harmadik az állami adók részesedésének növekedése az összes adón belül, elsősorban a 17. század második felében.

Minden jel arra mutat, hogy a 16. század közepének összeírásai valóságos felmérések alapján készültek, a tizedeket és illetékeket a termésre és az állatállományra törvényesen

[36] Valamivel 1648 előtt egy Kenan nevű szpáhi Lőrinchez (Heves m.) akarta csatolni a Dzsáfer vajdáról elnevezett rétet. Határt járatott, de nem hallgatott a környező falvak lakosainak tanúvallomására, hanem egyetlen lőrinci ember eskujének alapján döntött. „Ezen kívül még tizenegynek kellett volna megesküdni, de azon török úr nem engedte, hanem csak az egy ember hitin állott meg, határt attul fogvást mind arra tartják a lőrinciek, amikor az az egy ember megesküdt, de az török azután is magának tartotta, mivel ő pénzen vette volt." Heves megyei Levéltár (Eger), Lajstromozott iratok 1648: I.

[37] Néhány kevéssé ismert eset: 1680 táján Kál vállalja egy akasztott ember díját, s ezzel megszerzi Lógó puszta Szikszótól (*Szós*, Heves megye, 296); 1644 után a lőrinciek szereztek Apetól ugyanezzel a módszerrel egy határrészt (Heves megyei Levéltár, Lajstromozott iratok 1648: I); a török uralom vége felé egy vízbefúlt török elvállalásával Baja gyarapodott Szeremle rovására (Kalocsai Érseki Levéltár II. Határperek 0.13, Szeremle–Baja); egy 1725-ös tanúvallomás szerint a kisbajomi határban talált ongyilkos díját sem Kisbajom, sem Kutas nem akarta magára vállalni: a vizsgálatot tartó törökök egyike felmászott arra a fára, amelyen a halottat találták, s mivel kiállása Kutasra elhallatszott, Kisbajomra viszont nem, a vérdíját etővel Kutason vették meg, s ezzel a határréz is a falué lett (Somogy megyei Levéltár, Inquisitionum Fasc. 3, No. 113.).

[38] Tanúk egybehangzó állítása szerint Baja lakosai minden megszorítás nélkül, szabadon használták az erdőket (Kalocsai Érseki Levéltár II., Határperek 0.13); a Tolna és Bogyiszló közötti holt Duna-ágat a tolnaiak halászták, a környező gyümölcsösöket ők élték, de a bogyiszlóiak gyakran békésen megalkudtak velük, a Dunát és a gyümölcsösöket bérbe vették tőlük (Uo., Birtoklási iratgyűjtemény IV, No. 179).

[39] A terményadók és pénzadók részletes ismertetése *Káldy-Nagy Gyula*. Magyarországi török adóösszeírások. Bp., 1970, 22–43.

kiszabott normák szerint határozták meg. Még a 17. századból is maradtak adatok arra, hogy a termelés megadóztatása valóságos tizedszedést jelentett. 1635-ben a jászberényiek azt sérelmezték, hogy új eminjük (a város kincstári szolgáltatásainak kezelője) tizedgabonájukat velük fuvaroztatja és adatja el messzi vidékeken, tizedbárányaikat pedig náluk hagyja és felneveltetti velük; 1650-ben arról panaszkodtak, hogy akkori eminjük a tizedgabonát a helyinél nagyobb mértékkel méri; végül két év múlva arról, hogy gabonájuknak újabban nem egytizedét, hanem nagyobb részét veszik el tőluk.[40] Egy 1670-es évekre keltezett forrás Szeged környéki falvak tizedfizetéséről tudósít.[41] Sok hasonló példát gyűjthetünk össze, az adatok nagyobb része azonban az átalányfizetés szélesebb elterjedtségét mutatja.

A török adók átalányban való kiegyenlítése nagyon ritkán jelentette az összes pénz- és terményadó egy összegben történő megváltását. Az átalányfizetés itt abban állt, hogy a pénz- és terményadók mennyisége nem követte az adott település lélekszámában és termelésében bekövetkezett változásokat, a járadékok összege (most nem tekintve a rengeteg és állandóan növekvő járulékos kötelezettséget) évtizedek alatt alig változott: a település meghatározott összegű állami, ill. földesúri pénzadóval, ismét csak meghatározott mennyiségű gabonával, szénával, fával, vajjal stb., emellett robottal tartozott. Ez a fajta átalányfizetés széleskörűen elterjedt a többnyire kincstári kezelésben maradt mezővárosokban,[42] s gyakori a szultán, ill. a magas rangú tisztségviselők hász-birtokába került falvak között is.

A települések nagyobb része, falvak nagy tömege javadalombirtokosok kezébe került. Sok helyi és időbeli eltéréssel ugyan, de ebben a típusban is hasonló folyamatnak, az átalányfizetés térnyerésének lehetünk tanúi – azzal a kiegészítéssel, hogy a kis timárok birtokosai gyorsabb ütemben emelték adóköveteléseiket, mint az állam, ezt azonban nem falujuk belső viszonyainak megváltozása, hanem növekvő éhségük váltotta ki.

A falvak török adóztatásának mindennapos, tényleges gyakorlatát vizsgálva a török forrásokat feltétlenül ki kell egészítenünk magyarokkal, elsősorban vármegyei vizsgálatok, a békealkudozások előtt készített sérelmi jegyzőkönyvek adataival. A tahrir-defterek elsőrangú források a népesség és a termelés nagyságának felméréséhez, de már magának az adózásnak törvény- és kívánat-szabta formáját rögzítették, amelytől az élet valóságos gyakorlata hódoltságszerte eltért.

Egy ugrásra térjünk még vissza Bars megyéhez. Két, száz év eltéréssel készült tahrir-deftere természetesen eltéréseket mutat, csak éppen fordítva, mint ahogy elvárnánk. Az esztergomi szandzsákban 1570-ben összeírt 311 lakott település nagyobb része (191, azaz 61%) már hivatalosan is átalányban adózott (valamivel több mint egyharmadukat ekkor vonták adózás, s azonnal átalányfizetés alá), csak a kisebbség (120,

[40] Jászberény török iratai (Szolnok megyei Levéltár), 27, 65, 72.

[41] *Káldy Nagy Gyula.* A Szeged környéki szultáni hász-birtokok mezőgazdasági termelése a XVII. század második felében. Agrártörténeti Szemle 1961/3–4, 457–513.

[42] Az alföldi városok példája sokszor idézett, kevésbé ismert viszont az Egerbe komolyan adózó Rimaszombat helyzete. 1596-tól az 1630-as évek közepéig a város pénz- és terményadói nem változtak (a befizetési nyugtákon néha a megszokottnál kisebb összegek szerepelnek, ilyenkor azonban inkább részletfizetésekre gyanakodhatunk); az 1640-es évek végén komoly csökkenés tapasztalható, hogy egy évtized múlva az összegek ismét megmerevedjenek és kis eltérésekkel megmaradjanak a török uralom végéig. *Josef Blaškovič:* Rimavská Sobota v čase osmanskotureckého panstva. Pozsony 1974, 63–66

azaz 39%) kötelezettségeit állapították meg a felmért terméseredmények alapján. Az összeírás olyan benyomást kelt, mintha az átalányfizetés tiszta pénzbeni summálás lett volna. Az újvári viláiet 1664/68-as tahrir-defterе viszont teljes visszakanyarodást mutat a 16. század közepi adókulcshoz és a terméseredményekhez igazodó tizedszedéshez.

Közbülső magyar források hiányában ezt másként nemigen lehetne értelmezni, mint hogy az 1570-es összeírás egyrészt negyed évszázad átalányfizetés felé hajló tendenciáját, másrészt a határzónákon mindig labilis török befolyást tükrözi; a száz évvel későbbi viszont azt, hogy Újvár elfoglalása után a törökök katonai jelenléte megszilárdult, az adózásra kényszerített települések termelését is szorosabban vonták ellenőrzésük alá.

A vármegyei vizsgálatok ezzel szemben egyértelműen azt mutatják, hogy a gondos alapossággal készült tahrir-defterek az adott terület gazdasági potenciáljának, a várható jövedelmeknek a felmérését célozták, a tényleges adóztatás viszont már két, egyáltalán nem egyenrangú fél alkudozásainak és mindenkori erőviszonyának függvénye volt. Bars megye települései között – az 1664/68-as összeírásnak és az 1673/74-es timár-defternek a falvak nagyobb részére kiterjedő adatai szerint – alig volt szultáni hász-birtok, a községek átütő többsége kisebb vagy nagyobb rangú javadalom-birtokosok (pl. az esztergomi szandzsákbég) joghatósága alatt állt, akiknek állandóan emelkedő követeléseivel szemben csak az elköltözés fegyverével tudtak harcolni. A 17. század első évtizedeiben négy község (Lök, Zsemlér, Újbars és Nagytöre) élt végső elkeseredettségében és rövid időre eredményesen ezzel az eszközzel. Földesurаik a nyomukba eredtek, békítő alkudozásokkal, adócsökkentéssel és bőséges ígéretekkel hazacsalogatták őket, hogy azután néhány év elteltével adóikat újból felsrófolják.[43]

Az Esztergomtól északra elterülő vidék (Esztergom, Komárom, Nyitra, Bars, Hont megyék hódolt részei) 17. századi adózásának hagyományai csak a század elejéig nyúlnak vissza, mivel e terület a tizenotéves háború során, Esztergom magyar visszavétele után átmenetileg megszabadult a török uralomtól. A minket érdeklő Bars megyei községek egy része Esztergom újbóli török megszállása után kényszerült másodszori behódolásra, egy részük a zsitvatoroki békének, ismét jó néhányuk az 1618-as bársi végzésnek („az Esztergomhoz hódolt 60 falu"),[44] negyedik részük pedig az 1618 utáni erőszakos hódoltatásoknak esett áldozatul. Az 1624-es és 1634-es magyar vizsgálatok azt mutatják, hogy az újraindult adóztatás első állomása egy olyanfajta átalányadó volt, amelyik mind a hajdani tizedszedés, mind az adók fölötti „megalkudás" nyomait magán viselte. Ez az átalány meghatározott összegű földesúri, ill. állami pénzadóból, s néhány alapvető mezőgazdasági termény ismét csak meghatározott mennyiségű szolgáltatásából állt (búza, zab, széna, fa, vaj, méz, bárány; de ezek valamennyiével ritkán szolgált egyetlen falu).[45]

Ez a kiindulási helyzet tendkívül rövidéletűnek bizonyult, s olyan változásokon ment keresztül, amelyek a század közepére teljesen felbomlasztották az átalányfizetést. A folyamat hátterében a török birtokosoknak az az egyértelmű törekvése állt, hogy (pénzjövedelmeik szaporításán túl) a háztartásukhoz szükséges mezőgazdasági termények teljes sorozatát biztosítsák maguknak, később pedig már ezen túlmenő fölösleg behajtásával, ill. „majorsági" termelésével piacra is tudjanak vinni belőlük.

[43] *Szerémi*, Emlékek, ötödik közlemény, 529–531, 533.

[44] Bars vármegye. Szerk. Borovszky Samu. H.é. nélkül, 135–137, 349–350.

[45] Nagyritkán teljes summálással (pl. Lök) és tényleges tizedszedéssel (pl. Nagysáró) is találkozunk. *Szerémi*, Emlékek, ötödik közlemény, 528 és 531.

A hosszabb ideig egyazon szolgálati helyhez kötött törökök önellátásra, majd árutermelésre törekvése súlyos következményekkel járt az adózókra. A természetbeni szolgáltatások mennyiségben is nőttek, fajtáik is megszaporodtak. Ez az 1620–30-as években még azon a mértéken belül maradt, amely megengedi, hogy a fenti értelemben továbbra is átalányfizetésnek lehessen tekinteni. Illusztrálja ezt Tót Csejkő példája: 1624-ben hódolt be, ekkor „császár adójában" 40 forintot, szpáhijának 150 forintot, 30-30 szekér szénát és fát fizetett; egyszeri emelés után 1634-re állami adója 30 forint és 30 szapu búza, földesúri adója 210 forint, változatlanul 30-30 szekér széna és fa, 30 szapu búza, 15 szapu zab, vaj megváltásáért 17 forint lett.[46] Az adók elburjánzásának és erős növekedésének első jelei azonban már ekkor megmutatkoznak. Jó példája ennek „a hatvan falu" közé tartozó Nagykovács. 1618-ban 28,5 forint állami és 100 forint földesúri adóról indult; 1624-ben ez utóbbi 200 forintra emelkedett, széna- és fahordás váltságára 31 forint, mellette 32-32 szapu búza és zab, 3 szapu lencse, 18 pint vaj, 1 bárány járult hozzá; 1634-ben a falu állami adója 11 forint készpénz mellett 30 szapu búza, 15 szapu zab és 80 pint vaj volt, földesúri szolgáltatásai 230 forintra, 60-60 szekér szénára és fára, 40-40 szapu búzára és zabra, 2-2 szapu lencsére, borsóra, aszalt szilvára és 1 akó ecetre növekedtek.[47] Valahol itt érhetjük tetten azt a pontot, ahol egy még valamennyire átalányfizetésnek nevezhető forma egy minden ellenőrzést levetközött formába: a korlátlan követelések kényszerű teljesítésébe billen át. S hogy ennek a bomlási folyamatnak az 1660-as évek újrarendezése sem vetett véget, s nem állt helyre a törvényszabta tizedszedési forma, azt az 1668-as, sajnos nagyon szűkszavú vármegyei vizsgálat sejteti: Szénásfalu, Geletnek, Zsarnóca, Kopanica és Magospart a pénz- és terményadók néhány év alatti újbóli megemelkedéséről panaszkodtak.[48]

Ugyanez a folyamat kísérhető nyomon a hódoltság többi olyan területén is, amelyekről vármegyei vizsgálatok maradtak fenn. Rendkívül tanulságos Borsod megye 1641. évi vizsgálata.[49] Dövény, Kelecsény, Dubicsány és még jó néhány község esetében a vizsgálat a török adóztatás változásait a behódolástól (általában Eger elestétől) kíséri végig, és éppen azon a ponton összesíti, amikor a szolgáltatások az erős mennyiségi növekedések után fajtáikban is kezdtek elburjánzani.[50]

A századközépi Győr megyei vizsgálatok már a folyamat kiteljesedését örökítették meg, az 1619 óta folyamatosan készített felmérések az előzmények áttekintését is lehetővé teszik.[51] A kezdő évben még csak 4 falu török adóztatásáról van adat, az 1627-ben hódolt 22 helység közül azonban már 19-nek a kötelezettségeit ismerjük: összesen tizenötféle szolgáltatás divott (előfordulásuk gyakorisága szerint a következők: állami és földesúri pénzadó, vaj, széna, robot, tűzi- és épületfa, búza, vágómarha, zab,

[46] I. m. 527.

[47] *Merényi*, Adatok, 27. ill. *Szerémi*, Emlékek, ötödik közlemény, 522–523.

[48] *Szerémi*, Emlékek, hetedik közlemény, 62–63.

[49] *K. G.* (= *Kazinczy Gábor*): Adalékok a török-magyarkori beltörténethez. Hivatalos nyomozások a török adó s hódítások körül Borsodban a XVII. század I. felében. Magyar Történelmi Tár 1859, 101–167.

[50] I. m. 119: Hangács Eger elestekor 17 forint és 6 icce vaj kötelezettségével hódolt be, 1641-ben már 105 forinttal, vágómarhával, túróval, szappannal, kősóval, búzával, fával tartozott.

[51] *Ráth Károly*: A Győr vármegyei hódoltságról. Magyar Történelmi Tár 1860, 3–91.; *uő*: Győr vármegyének 1642. évben összeírt sérelmi jegyzőkönyve a török ellen. Magyar Történelmi Tár 1860, 92–123.

árpa, méz, gyümölcs, borsó, lencse, sajt, liszt, bor). 1641-ben már 26 falu hódolt összesen tizennégyféle szolgáltatással; az előző vizsgálatkor regisztrált liszt, méz, sajt, borsó-lencse szolgáltatása ekkor nem szerepel, helyükbe rabváltság, posztó és köles lép. 1649-ben 32 hódolt falu összesen harmincegyféle adót fizetett (ezek közül 7 nem tekinthető teljesen önállónak, mert egy-egy természetben is lerótt szolgáltatás pénzbeni megváltása). Az eddig egy összegben meghatározott állami és földesúri pénzadók mindenféle ürüggyel-móddal osztódásnak indultak, megjelent a tizedpénz, kapupénz, ajándékpénz, adócédula-váltság és bírságpénz. A birtokosok tovább bővítették a fogyasztásra és eladásra beszedett termények körét, és már kész és félkész ipari termékeket is kívántak: a korábban szokásos adófajták abrak, kása, ecet, posztó, kés, kocsikerék, rókabör szolgáltatásával szaporodtak meg.[52]

A szolgáltatások mennyiségének és fajtáinak megsokasodása mellett egy másik, csalhatatlan jele is volt annak, hogy a török birtokosok mindenekelőtt termények begyűjtésére törekedtek: ritka kivételektől eltekintve mereven elzárkóztak attól, hogy az adózók pénzben váltsák meg terményszolgáltatásaikat. Sok helyütt még a „császár adaja" is részben vagy egészben búzává, árpává, szénává, vajjá alakult, a birtokosok pedig vaskos emelésekkel és a pénzek „bitang" átváltásával biztosítva pénzjövedelmeik növekedését, ragaszkodtak a megkövetelt terményekhez. Több falu vallott hasonlóan, mint a dubicsányiak 1641-ben: „ígértenek a török úrnak accidentiával együtt 100 magyar forintot, de nem veszi fel tőluk."[53]

A török birtokosok igénye az önellátásra, majd különösen piacra irányuló törekvései, a török „majorkodtatás", az adózókra egy, a terményszolgáltatások kiszélesedésénél is súlyosabb következménnyel járt: rendkívüli mértékben megugrasztotta a földesúri robotot.

Az első, megriadt panaszok az 1620-as évekből valók, s a század közepéig az egész hódoltságot clárasztották. Itt ismét azzal a folyamattal állunk szemben, amelynek során egy, a kezdetekkor körülhatárolt és teljesíthető szolgáltatás a szenvedő adózók megítélése szerint korlátlanná fajult.[54]

A földesúri robot legkorábbi – s egyben örökéletű – formája a fuvarozás, amely kezdetben a terményadók elszállítását jelentette rendeltetési helyükre. Ebben az embrionális formájában azonban alig találkozunk vele, hamarosan a megsokasodó egyéb munkaszolgálatok kisegítője lett, s emiatt egyre többször, a növekvő szükségleteket követve kellett teljesíteni.

A 17. század első felében az államnak teljesített szekerezés, várépítés stb. mellett a földesúri robot minden fajtája feltelhető a hódoltságban. A terményfuvarozás, fa-

[52] L. m., az 1627-es vizsgálat a 43–49., az 1641-es a 61–66., az 1949-es a 76–81. lapokon.

[53] K. G. Adalékok, 117.

[54] A robotról szóló panaszok olvastán még erősebben vetődik fel a kérdés, mint az adók esetében: vajon mennyit hihetünk el a panasztevők vallomásaiból? A felmérő vármegyei biztosok gyakori módszere volt, hogy a megismételt vizsgálatok során újra rákérdeztek az előzményekre; a különböző alkalmakkor adott válaszok összevetése arra a meglepő eredményre vezet, hogy a megkérdezettek az esetek többségében dénárnyi és iccényi pontossággal, ritkábban elhanyagolható eltérésekkel ugyanazt válaszolták. Ez a tiszteletre méltó igazmondás bátorít fel arra, hogy a korlátlan robotról szóló vallomásokat is olyannak vegyem, mint amelyek esetleges túlzásaikban is a valóságos helyzetet tükrözik.

kitermelés, szénakaszálás. Jovak gondozása még az úr háztartásának ellátását szolgálta, de a szántás-vetés-aratás-cséplés meg a szőlőmüvelés már a török birtokosok megszaporodó saját gazdaságainak munkaszükségleteit elégítette ki. Az adózók gyalogmunkásként, ekével, igásállattal és szekérrel egyaránt szolgáltak, s mind gyakrabban panaszolták, hogy birtokosaik „személyválogatás nélkul" a zselléreket is állandó robotra rendelik.[55] Az idő előrehaladtával mind gyakrabban hallunk korlátlan robotról, amelynek csak az úr szükségletei szabnak határt. 1634-ben Kis-Szelezsény (Bars m.) még csak egy éve hódolt, de lakosai „százharminc napot szolgáltanak csak az egy esztendőben".[56] 1641-ben így vallottak a bogácsiak (Borsod m.): „már most az szolgálat számlálhatatlan, egyikünk az másikunkat kiváltjuk az szolgálattal, egyszóval esztendőnek harmadát az török urunknak szolgáljuk . . .".[57]

A török birtokosok pénzjövedelmeik kiegészítésére egy egészen különleges módszerrel is éltek: embereket gyűjtöttek be a falvakból és csak váltságdíj ellenében engedték haza őket. 16. századi források hiányában nehéz megmondani, hogy ez a gyakorlat mikor alakult ki. Az 1620-30-as években már széleskörűen elterjedt, s a jelek szerint a török uralom végéig fennmaradt. Az 1641-42-es béketárgyalásokat megelőző nádori vizsgálatok összesítése szerint a peremvidéki, töröknek is adózó királysági vármegyékből 1627-41 között összesen 5326 embert hurcoltak el.[58] 1676-ban Szabolcs megye felmérte a Várad eleste óta behódolt falvak terheit, amelyek között a rabváltságra kifizetett összegek előkelő helyet foglaltak el. A vizsgálat 28 hódolt falu adatait tartalmazza, közülük 9 vallott úgy, hogy elhurcolt lakosaiért váltságot fizetett (a legkisebb ilyen összeg 113 forint, a legnagyobb, 8 rab ára, 850 forint volt, egy ember átlagos kiváltási ára 100 forint körül mozgott); a vizsgálat évében még 91 rab várta szabadulását.[59]

Fel lehetne idézni még jó néhány olyan módszert (ilyen volt pl. a pénzek erőszakos, „bitang" átváltása), amellyel a török javadalombirtokosok – az elvben törvényes tizedszedés helyett – pusztán az erősebb jogán igyekeztek mind nagyobb részt biztosítani maguknak a magyar tartomány gazdasági hasznából. Hosszas felsorolás helyett azonban hasznosabbnak látszik egy lényegi kérdést megvizsgálni.

Nem a forrásadottságok, nem is a hódoltság központi területének és peremövezetének összemosási szándéka okozzák azt, hogy a török földesúri adóztatás változásait kizárólag a peremövezetből vett források adatainak alapján próbáltam meg nyomon kísérni. Inkább az a felismerés, hogy az adózásban éppen hogy jókora eltérés tapasztalható a török terület belseje és határszélei között.

A peremövezet török és magyar forrásai egyértelműen azt mutatják, hogy itt a felosztott jövedelmekből a javadalombirtokosok részesedtek nagyobb mértékben, a kincstár az egyes vidékek településeiből alig valamit, vagy éppen semmit nem tartott meg saját kezelésében. Csak a füleki szandzsákról találtam olyan 17. századi összeírást (defter-

[55] Az 1634-es Bars megyei vizsgálat anyagából kiemelendő Tót-Szölös, Zseliz, Garam-Damásd, Besenyő, Lót és Töhöl (*Szerémi*, Emlékek, ötödik közlemény, 528, 531–535, 537), Győr megyéből Táp, Táp-Szentmiklós és Ság (*Ráth*, A Győr vármegyei, 48, 791 lakosainak vallomása.

[56] *Szerémi*, Emlékek, ötödik közlemény, 521.

[57] *K. G.*, Adalékok, 151.

[58] *Baróth Tibor*, A magyar állam adóügye, 1605–1648. Századok 1929–30, 713.

[59] Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár (Nyíregyháza), Szabolcs megye közgyülésének iratai, Acta politica et juridica Fasc. 94, No. 97.

másolat, kelte 1630. okt. 8-17.), amelyik a szultáni hász-birtokok túlsúlyát mutatja.[60] Az esztergomi szandzsák 1571. nov. 29. előtt készült timár-deftere[61] szerint itt ekkor nem maradt település szultáni hász-birtokokban. Csak néhány dunai kikötő és átkelő jövedelmei illették a kincstárat, a szultán itteni bevételei mindössze 110 507 akcsét, míg a szandzsákbégé 324 263 akcsét tettek ki.

A nógrádi szandzsák 1579-es timár-deftere összesen 1 139 622 akcsényi jövedelmet osztott szét a különböző birtokkategóriák között.[62] Kincstári kezelésben mindössze egy város maradt egy pusztájával. A jövedelmek így oszlottak meg a birtokfajták között:

Birtokkategória	Jövedelem	
	akcse	%
181 zsold-timár	319 500	28,0
49 timár-birtok	317 535	27,9
8 ziámet-birtok	130 997	11,5
A nógrádi és szécsényi szandzsákbég hász-birtokai	333 590	29,3
Szultáni hász-birtokok	38 000	3,3
Összesen	1 139 622	100,0

A népesség vizsgálatakor idézett török és magyar források szerint Bars megyében a 17. században alig akadt szultáni birtok: a magyar források egyáltalán nem említenek ilyet, az 1664/68-as tahrir-defter is csak egy falut, egy várost és hat hozzátartozó pusztát jelez kincstári kezelésben összesen 111 519 akcse jövedelemmel, ami a barsi náhijéből származó teljes bevétel alig 9%-a. Hasonló volt a helyzet a Barssal egy vilájetet alkotó Komárom, Esztergom, Nyitra és Hont megyékben is.

Ennek az öt megyének töröknek is adózó területein kapták birtokot az esztergomi szandzsák javadalmazottai; az 1673/74-ben vezetett timár-defter[63] szerint az esztergomi bég, a szandzsák ziámet- és timár-birtokosai, a visegrádi vár zsold-timárral (pénz helyett testületileg kiosztott timárokkal) fizetett védői, néhány részbirtokot nyert budai és nógrádi szpáhi az újvári vilájet településeinek mintegy felét kapta meg (a többi feltehetően Érsekújvárhoz tartozott, a tahrir-defter szerint csak a barsi náhijében az összes bevétel 30%-a az újvári pasáé volt). Az esztergomiakra szétosztott jövedelmek (1 730 243 akcse) így oszlottak meg az egyes birtokkategóriák között:

[60] Idzsmál-i livá-i Filek. OL Filmtár 3998. Eredetije ismeretlen helyen.

[61] Idzsmál-i livá-i Estergon. OL Filmtár 7364. Eredetije Weimar, Landeshauptarchiv, Türk. Hr. 143.

[62] *G. Bayerle*, Ottoman Tributes in Hungary, According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad. Hague-Paris 1973, 95–110.

[63] OL Filmtár 7364. A defter első két lapját kiadta *Fekete*, Die Siyāqat-Schrift, 704–717.

Birtokkategória	Jövedelem	
	akcse	%
109 zsold-timár	168 740	9,8
148 timár-birtok	834 881	48,3
17 ziámet-birtok	452 210	26,1
16 budai és nógrádi birtokos itteni birtokai	104 390	6,0
Az esztergomi szandzsákbég hász-birtokai	170 022	9,8
Összesen	1 730 243	100,0

Győr megye hódolt falvait 1649-ben (idézett vármegyei vizsgálat) mind szpáhik kezén találjuk. Borsodban 1641-ben (idézett vármegyei vizsgálat) Miskolcon kívül csupán három helységről: Rudabányáról, Zilizről és Disznóshorvátról állíthatjuk bizonyosan, hogy közvetlen kincstári kezelésben maradtak, s nyilván nem véletlen, hogy ezek mindegyike évi meghatározott mennyiségű vassal adózott. Szabolcs behódolt falvai között 1676-ban és 1681-ben (vármegyei vizsgálatok) egyetlen szultáni birtokot sem találunk.[64]

Úgy látszik, a kincstár lemondott ennek a magyar várak lábánál vagy éppen háta mögött elterülő határsávnak a közvetlen irányításáról, ehelyett javadalmazottai szabad vadászterületévé tette: hajtsanak be innen annyi jövedelmet, amennyit tudnak, s olyan módszerekkel, amilyeneket hasznosaknak ítélnek.

Az itt készült tahrir-defterek csak arra szolgáltak, hogy a kincstár áttekintést nyerjen a települések állapotáról, s támpontot a javadalmak szétosztására. Már a behódoltatáskor megállapított adók sem emlékeztetnek az összeírásokban szereplőkre, a további években-évtizedekben pedig a magasabb török hatóságok még lanyhán sem avatkoztak be a török birtokosok és magyar adózóik kapcsolatába. Adózók panaszára vagy magyar birtokosok közbenjárására készségesen hoztak látszatintézkedéseket, végrehajtási szándék nélkül azonban nem sok foganatjuk volt. Példaként idézzük Finke (Borsod m.) esetét: „... azon falunak magyar földesura, Barcsay János, Bocskay fejedelem idejében az budai vezérbasára küldött, mely vezérbasa Huszain aga török urat személye szerént hívatta és megparancsolta neki, hogy az falunak 70 forint summája legyen, sem több sem kevesebb, mely török az vezérbasa előtt olyan fogadást is tett, hogy annakutána megtartja azon summában, kiről levelet is adott ugyanazon magyar földesúrnak, Barcsay uramnak, de sem beszédének, sem levelének ura nem lött, hanem az időtől fogván mind ez ideig öregbítette és felverte adajokat 110 forintra, egy vég karasia posztóra, akár 35 forintot adjanak érette, egy kő só, annuatim egy-egy rókabőr, 60 itce vaj, méz."[65]

[64] A már idézett szabolcsi vizsgálat pápa 1681-ből, amely a kisvárdai járás falvainak terhein vizsgálja, és három kivételével megjelöli birtokosaikat: Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár, Szabolcs megye közgyűlésének iratai, Acta politica et juridica Fasc. 99, No. 15.

[65] *K. G.*, Adalékok, 128–129.

Látszatengedménynek bizonyult az is, hogy a zsitvatoroki békében a törökök elismerték a hódoltsági peremövezetben élő nemesek adómentességét.[66] A megvalósítással láthatólag azonnal baj volt, mert a békének mind 1618-as komáromi, mind 1625-ös gyarmati megújításaiban visszatértek rá olyan értelemben, hogy a nemeseket ért sérelmeket orvosolni kell.[67] A „baj" azonban sokkal általánosabb, mint azt a békeokmányok odavetett megjegyzései sejtetik. Az esztergomi szandzsák, majd újvári vilájet területén nemesi falvak sora[68] adózott török földesurainak, s ebben nem a szpáhik visszaéléseit kell látnunk. A kincstár ezeket a falvakat is összeíratta és kiosztotta hűbérbirtokokul, mit sem törődve általa is elismert adómentességükkel. S ezen nem tudott változtatni a károsult nemesek tiltakozása sem. A Borsod megyei Hegymeg megpróbálkozott jogai védelmével: „Boczkay fejedelem hogy az torokkel frigyet szerzett, olyat, hogy az nemesemberek ne adózzanak az toroknek, Hegymegen penig mind nemesemberek laktanak, azok az nemesemberek tartották magokat az Boczkay fejedelem végezéséhez, az toroknek nem akartak adózni: ugyanakkor az egri basát megkeresték fejőle az hegymegi nemesemberek, Boczkay fejedelem végezésére emlékeztették; akkori basa nem erőltette a summálásra. Hanem Eszter Tiha, az hegymegiek török ura az ki volt volna, reá küldött az falura, megégettette és elraboltatta őket; az mely rablás után ugyanazon török úrnak summáltanak be 20 magyar forintban, 20 itce vajban, mézben. Két esztendő eltelvén, annakutána egyszer s másszor is mind ez ideig azon török felverte summájokat 53 magyar forintra, 53 itce vajra, mézre; bitang pénzzel együtt az kit adnak, annuatim reá telik 60 forintra; császár adaja 8 kila búza, egy júl, méz, vaj 2 pint, portapénzt is vött rajtok."[69]

Míg az állam – még nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettségeit sem tartva tiszteletben – javadalombirtokosait korlátozások nélkül ráeresztette a határzónára, maga az innen befolyó jövedelmeknek csak töredékére tartott igényt (ragaszkodott viszont az állami robot teljesítéséhez). A behódoláskor megállapított pénzadók egy része az államot illette, ez a rész azonban már ekkor kisebb volt a földesúrinál; a szpáhik adóemelése azután olyan mértékben meghaladta az államét, hogy a „császár adaja" a befolyó összes jövedelemben mind kisebb hányadot képviselt.

[66] „Az hódultság között az ki nemes emberek vadnak, avagy házok vagyon, azok az törököknek se adót, se dézsmát ne adjanak és semmiből ne hóduljanak, és valakik az királynak nem fizetnek, azok az törököknek se fizessenek, hanem mindenekbe, mind házokba és személyekbe szabadosak legyenek." A zsitvatoroki béke 15. cikkelyéből: *Salamon Ferenc:* Két magyar diplomata a tizenhetedik századból. Pest, 1867, 261. A békeszerződés magyar nyelvű változatának szövegösszefüggése és különösen a „hódultság" kifejezés arra enged következtetni, hogy a nemesi adómentesség török elismerése csak a királyság töröknek is adózó sávjára értendő. A béke török szövegének helye sajnos ennyire sem egyértelmű. A „Roma čäsär gänibinda *sahih* nemeš olub" kifejezést Fekete Lajos „die wirklichen Adeligen des Romischer Kaisers"-nek fordította (*Fekete Lajos:* Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy. Bp 1932, 6, 212.); a „részen – részéről" (gänibinda – gänibindan) szó itt szereplő ragozott alakja azonban a következő értelmezést is megengedi: „a római császár részén levő igazi nemesek", s a folytatás, amely már egyértelmű: „akik császárunknak adót nem fizetnek, a lakóhelyükül szolgáló faluban álló saját házuk után ne adózzanak".

[67] *Salamon*, Két magyar diplomata, 275, 277, 282.

[68] Többek között Kisgyőrőd, Bajka, Keresztúr, Nagykálna, Bolár-Pél, Tót-Pél, Garam-Újfalu, Szodó, Málas, Kissalló, Kis- és Nagy-Endréd, Kisvezekény, Kisfalud, Valkáz, Ohaj, Kislót, Rendve, Pozba, Baracska, Kisbese, Sötétkút, Füss.

[69] *K. G.*, Adalékok, 125–126.

A 17. század elején Esztergomhoz behódolt hatvan falu pénzadói kezdetben úgy oszlottak meg, hogy az állami adó a földesúri pénzszolgáltatás egyharmadát-egyhatodát tette ki (néhány esetben elérte a felét, néhányban csak egyhetedét); 1624-re az egyharmados-egyötödös arány ment ritkaságszámba, az összes pénzbevételnek leggyakrabban már csak egyheted-egytized, néha csak egyhuszad része jutott a kincstárnak.[70] Az állam valóságos részesedése ennél is kisebb volt, hiszen a földesúri jövedelmek nagyobb részét terményszolgáltatások tették ki, az állam viszont kevés terményt szedett. A falvak vallomásainak olvastán mindehhez az a nehezen igazolható gyanú is járul, hogy a javadalmazottaknak valamilyen formában a „császár adajához" is közük volt, talán részben nekik tudhatók be az emelések, és a terményadók nem általános, de fel-felbukkanó állami követelése.[71]

A hódoltság védettebb, nehézségek nélkül elérhető belső területére (ide értve az erdélyi határvidéket is) az állam telepedett rá. Ez távolról sem jelenti azt, hogy itt nem osztott volna hűbérbirtokokat, hanem azt, hogy bevételeinek közel egésze innen származott: ha ezeket növelni akarta, itt szorított az adóprésen, s hogy ennek lehetőségét magának biztosítsa, valamelyest kordában tartotta a területen birtokos hűbéreseket. Pontosabban: az adókon való osztozkodásban minden vonatkozásban az állam bizonyult erősebbnek, s ez szabott korlátokat – nem pedig az adózók direkt védelme – a javadalombirtokosok törekvéseinek.

A legnagyobb jövedelmet hozó helyek (forgalmas vámátkelők, mezővárosok és nagyobb falvak) kevés kivétellel kincstári kezelésben maradtak, az állam csak keveset engedett át a szolgálati hász-birtokokkal fizetett beglerbégnek és szandzsákbégeknek. A jövedelmek apraja maradt a ziámet- és timár-birtokokra és főleg a zsold-timárokra.

1559-ben a budai szandzsák 3 523 541 akcse összes jövedelme a következőképpen oszlott meg a különböző birtokkategóriák között:[72]

Birtokkategória	Jövedelem akcse	%
79 timár-birtok	490 397	13,9
18 ziámet-birtok	273 359	7,8
6 szandzsákbég hász-birtokai	96 450	2,7
A budai pasa hász-birtokai	324 805	9,2
Szultáni hász-birtokok	2 338 530	66,4
Összesen	3 523 541	100,0

[70] *Merényi*, Adatok . . . c. a. m.

[71] Ilyesmit sejtet többek között a barsi Tótújfalu lakosainak vallomása (1634). Miután elsorolták mindazt, amit földesuruk hajtott be tőlük, így folytatták: „az császár adójára vett fl. 17, most immár adnak fl. 150, tiz rókabőrt, öt akó sert, vagat pint 30, tafotát 5 réfet, munkást 12 harminc napra." *Szerémi*, Emlékek, ötödik közlemény, 525.

[72] Az 1559-es timár-leltár adatai megtalálhatók *Káldy-Nagy*, A budai szandzsák . . . c. munkájában, a helységek leírásához kapcsolódó 1. sz. jegyzetekben. Az itt részletezett jövedelemmegoszlásban nem szerepel 6 ismeretlen jövedelmű falu, ill. 2 puszta.

1590–91-ben a szolnoki szandzsák összes bevétele 3 987 035 akcséra rugott, ez így oszlott meg:[73]

Birtokkategória	Jövedelem	
	akcse	%
346 zsold-timár	643 139	16,1
108 timár-birtok	778 984	19,5
17 ziámet-birtok	534 228	13,4
A szolnoki szandzsákbég hász-birtokai	400 000	10,0
A budai beglerbég hász-birtokai	56 552	1,4
Szultáni hász-birtokok	1 574 132	39,5
Összesen	3 987 035	99,9

A szultán birtokában maradtak Szolnok, Csongrád, Debrecen, Mezőtúr, Tiszavarsány, Fegyvernek, Nádudvar, Boszormény, (Balmaz)Újváros és Szentmihály városok összes adója és egyéb bevételei mellett néhány jelentősebb falu (mint Kécske, Várkony stb.), valamint a tiszai átkelőhelyek jövedelmei. Ugyanennek a szandzsáknak néhány évtizeddel későbbi, 1613-33 között érvényes birtokösszeírása akcséra azonos jövedelemösszegekkel az előzővel megegyező szultáni hászokat sorolja fel, kiegészítve őket néhány régebbi (köztük Dévaványa) és 40 újonnan kincstári kezelésbe vett falu adóival, amelyekkel együtt ekkor a szolnoki szultáni jovedelmek 1 756 454 akcsét tettek ki.[74] Hasonló részesedést sejtet a szegedi szandzsák 1624-33-ból maradt, sajnos erősen hiányos timárdefterе is: itt Szeged, Tömörkény, Vásárhely, Szentes mellett a szegedi, vásárhelyi és szabadkai náhijékban 32 falu, 7 puszta és egy halastó birtokából 1 463 120 akcse folyt be a kincstárba, amit mindössze 12 nagyobb értékű 10–20 000 akcse jövedelmű – timár-birtok, emellett sok (a laphiányok miatt meghatározhatatlan számú) 2–5000 akcsés timár, ill. 1400–1600 akcsés zsold-timár ellensúlyozott.[75]

A jövedelmek ilyen, nem mindenütt egyforma, de viszonylag magas hányadának közvetlen kincstári kezelése, az állam erőteljes jelenléte szűkítette le a javadalombirtokosok mozgásterét a hódoltság központi területein. A török földesúri adóztatásnak mindazok a változásai, amelyek a peremovezetben olyan határozottan jelentkeztek, itt szelídebben mentek végbe. Pest megye 1668-as részletes és értékes vizsgálati jegyzőkönyve[76] is a földesúri terményadók és robot növekedéséről ad számot. Míg azonban a határzónában ez a folyamat ekkor már fél évszázados múltra tekintett vissza, addig Pest megyében komoly rosszabbodás csak az Újvár eleste óta eltelt években állt be. Itt a század

[73] OL Filmtár 1246. Eredetije: Bécs, Nationalbibliothek, Türk. Hss. Mxt. 613. Összevontan és több olvasati hibával kiadta *Velics Antal* Magyarországi török kincstári defterek. II. Bp. 1890, 664–667.

[74] *Fekete*, Die Siyāqat-Schrift, 541–555.

[75] OL. Filmtár 3998. Eredetije: Varsó, Biblj. Narodowa, Wschodni, Nr. 636. Első két lapját kiadta *Fekete*, Die Siyāqat-Schrift, 610–621.

[76] *Purjesz István*: A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében. (Pest megye 1668. évi vizsgálati jegyzőkönyve a török ellen.) Levéltári Közlemények 1958, 173–200.

első felében részben a törvényes tizedszedés, részben az alig változó összegű summálás volt jellemző; az utóbbi évek változása is még a tizedszedés leple alatt ment végbe, amennyiben a birtokosok a megtermelt gabona egytizednél nagyobb részét követelték maguknak. Az adózók itt is egyre több „élessel" kényszerültek uraikat ellátni, de a szolgáltatásfajtáknak a szélső hódoltsági zónákban tapasztalt végtelen skálájával itt a legelkeseredettebb panaszokban sem találkozunk: a leghosszabb felsorolásokban is mindössze gabona, vágómarha, bárány, méz, vaj szerepel. Bár a megkérdezettek egyik legfájóbb sérelme Pest megyében is a földesúri robot megnövekedése, helyzetük ebben is elviselhetőbb volt. Míg 1629-ben Heves megye 13 megkérdezett községe közül 12,[77] 1634-ben Bars megye 79 falvából 45, 1641-ben Borsod 108 településéből 57 vallotta, hogy többnyire korlátlanul robotol birtokosának, addig Pest megye 93 falujából és városából több mint negyedszázad múlva is „csak" 31-nél mutatható ki földesúri robot.[78] Arról pedig, hogy a hódoltság belsejéből a törökök rendszeresen és nagy számban gyűjtöttek volna váltságdíjért túszokat, semmilyen forrás nem beszél.

A szpáhik „szelídebb" bánásmódját az állam ellensúlyozta. Maradjunk még kis időre Pest megyében. A megkérdezettek három legfőbb sérelme mögött itt az állam állt. Újvár eleste óta erősen megemelte a neki járó pénzadókat, ezeket egyre általánosabban csak aranyban és tallérban fogadta el, s végül szüntelen várépítési robotra és szekerezésre (e területről Újvárra) hajtotta adófizetőit.

A török állami adóztatásról a forrásadottságok miatt kevesebb szó esik szakirodalmunkban, mint a földesúriról. Az előzetes jövedelemfelmérések és a már beszedett adók listái egyaránt csak a kánunnámékban meghatározott adókat tartalmazzák, amelyekből a kincstárt csak a dzsizje (ill. szultáni hász-birtokról a földesúri adók egésze) illette. Az ún. „rendkívüli" állami pénz- és terményadókról és a robotról időben és térben nagyon szétszórt és töredékes forrásanyag áll rendelkezésünkre.

A dzsizjén kívüli állami adók „rendkívülisége" abban állt, hogy – bármennyire rendszeressé váltak is – alkalmankénti kivetések alapján szedték be őket. Közöttük kezdetben birodalomszerte legelterjedtebb az avárız[79] volt, amely már a 15. század elején megjelent, s a kezdeti, hadseregnek szóló terményszolgáltatásból egyre emelkedő összegű pénzadóvá vált. A 17. században leggyakrabban a „nuzul" nevű adóval találkozunk, amely szintén terményszolgáltatásból változott pénzadóvá.[80] Magyarországon ez a legelterjedtebb állami adó. De találkozunk az ún. „szürszat"-adóval is (bevezetésekor ugyancsak termény-, később pénzadó), mellette „maszárif akcseszi"-vel, amelynek szótári jelentése „költségekre való pénz", s amelyet várjavítástól kovetek ellátásáig különböző

[77] *Merényi Lajos:* Heves vármegye panasza a török ellen, 1629. Hadtörténelmi Közlemények 1897, 302–303.

[78] *Pursel*, A török hódoltság, 175.

[79] *Ö. L. Barkan:* Avârız. *Islam Ansiklopedisi II.*, Isztambul 1942, 13–19. *M. Akdağ:* Celâlî isyanları (1550–1603). Ankara 1963, 25, 32–34. Az „avárız" szó kettős értelemmel bírt: elsősorban jelzős összetételben („avárız-i dîvânîye") mindenfajta „rendkívüli" állami szolgáltatás gyűjtőneve, másrészt a pénz szóval alkotott bútokos szerkezetben („avárız akcesesi") maga a pénzadó. Az egyéb pénzadók elszaporodása során egyre inkább gyűjtőfogalomként használták, a különböző egyes adók külön nevet nyertek. Magyarországon avárizzal mint konkrét adófajtával nem is találkoztam.

[80] *B. Cvetkova:* Contribution à l'étude des impôts extraordinaires (avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye) en Bulgarie sous la domination turque. L'impôt „nuzul". Rocznik Orientalisticzny 1959:1, 57–65

kiadásokra fordítottak: gyakori a „hizmet-akcseszi", azaz „szolgálatpénz", elvben az ingyenmunka megváltása. A sokféle pénzadó mellett továbbra is szükség volt a hadsereg természetbeni ellátására. Ezt célozták a különböző terményszolgáltatások (nevük az adott terményhez igazodott), végül az „istirá", azaz mezőgazdasági termények állami kényszerfelvásárlása.

Adatok hiányában jószerivel azt sem tudjuk megmondani, hogy ezeket az adókat a 16. században szedték-e Magyarországon. Az összeírások ritka utalásai igenlő válaszra nem elegendők. 1546-ban a budai szandzsák öt falvának összeírásában olvashatjuk közel ugyanazt a megjegyzést: a falu lakosai a pesti vár hídjainak, ágyúinak és őrházainak javításához kötelesek fát szállítani, s e szolgáltatás ellenében mentesek a kincstárnak járó rendkívüli adók s néhány más szolgáltatás alól.[81] Írásba foglalt mentesség egyes személyekre is szólhatott: a Vál falubeli „Gergel nős, a gesztesi vár régi porkolábja, a nemes parancs szerint az avárizadó alól fel van mentve, testvére Oros Mihál nős, a nemes parancs szerint az avárizadó alól fel van mentve".[82] Hasonló elszórt utalásokkal másutt is találkozunk.

1572. május 19-én kelt az a szultáni rendelet, amely a temesvári defterdár felterjesztésére válaszolt. A defterdár arra hivatkozott, hogy a magyar királyok háború idején az avárizhoz hasonló hadiadót szednek, amit az ország alattvalói török uralom alá kerülve is képesek lennének megfizetni; Anatólia és Rumélia adófizetői rendszeresen szolgálnak avárizzal, s ezt a temesvári vilájet adózóira is ki lehetne vetni. A szultáni rendelet meglepően aggályos. Igaz ugyan, írja, hogy abban az országba mindent a királyok hódítás előtti törvényeihez és adóztatási gyakorlatához igazítottak, s ennek a hadiadó újraélesztése is megfelel, a temesvári vilájet lakosságának nagy részét azonban a birodalom belsejéből érkezett betelepülők teszik ki, s kérdéses, hogy ők a magyarországi törvényeket milyen mértékben fogadják el. Ezért nagy körültekintéssel és alapos előkészülettel kell eljárni, nehogy az intézkedés elégedetlenséget, esetleg lázadást váltson ki.[83]

A hadiadó kivetésére – legalábbis a következő években – mégsem került sor. 1578-ban felemelték a szerémi szandzsák adóit, mert a környező területekhez képest kevés terhet viselt; a szomszédos szandzsákok adóinak felsorolásából kiderül, hogy míg a Szávához közel fekvő szendrői és izvorniki kerületekben nem is minden háne, hanem minden „ember („adam" – nyilván felnőtt férfi) volt avárizfizető, addig az északabbra fekvő temesvári vilájetben és szegedi szandzsákban ez az adó nem volt szokásban, s ekkor még nem vetették ki a szerémi szandzsákra sem.[84]

A különböző nevekkel illetett, rendszeres állami hadiadó 16. századi északi határát valahol itt, a Száva és a Duna-Dráva vonala között kell keresnünk. Bosznia már 1516-ban

[81] *Káldy-Nagy*, A budai szandzsák, 87: Szentlőrinckála, 95–96: Tápiószentmárton, 117: Dömsöd, 119–120: Gubacs, 217: Sződ.

[82] I. m. 74.

[83] *Ö. L. Barkan:* XV ve XVI inci asirlarda Osmanli imparatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esaslari. I. Kanunlar. Isztambul 1945. 304.

[84] I. m. 306–307. Ez nem zárja ki azt, hogy esetenként ezeken a területeken is szedtek hadiadót, így egy 1579-es szegedi iratban is szó esik róla: a részleges adómentességet élvező mészárosoktól is követeltek hadiadót, szefer filoriszi-t. *Szilády Áron–Szilágyi Sándor:* Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Pest 1863, II. 287–288.

avariz-köteles tartomány, Pozsegában 1545-ben kétféle hadiadót (szefer hardzsi, ill. szefer floriszi) fizettek aszerint, hogy csak a szandzsákbég, vagy maga a szultán szállt hadba, s egy III. Murád korabeli (1574-95) kánun már Szerémre is ezt a két hadiadót említi.[85]

Nem ismerek olyan forrást, amely ezeknek a „rendkívüli" állami pénzadóknak 16. századi rendszeres és elterjedt szedését mutatná Magyarország török területén. Behajtásuknak sem a budai kincstár, sem a szandzsákszékhelyek pénzügyi szerveinek elszámolásaiban nem maradt nyoma. (Egyedül egy 1577-es, 16 Eger környéki falu török terheit felsoroló kamarai vizsgálat[86] egyik tétele gyanús: 8 község a dzsizje („császárpénz") mellett „szablyapénzt" is fizetett, minden jel szerint az államnak. Ennek az adófajtának azonban másutt nem találtam nyomát, s kivetésének módjában még e nyolc falu esetében sem fedezhető fel módszeresség.) Mindez nem jelenti azt, hogy az állam alkalmanként nem hárította át hadikiadásainak egy részét az adózókra. Természetes, hogy felvonuló seregek élelmezésének egy része a hadiút menti községeket terhelte; amikor pl. 1565 júliusában a budai pasa tízezer tatárral portyára indult észak felé, szálláshelyein minden házzal két-két kemence kenyeret süttetett katonáinak.[87] Hasonló portyák idején az adózók szekereit is a sereg mellé rendelték.[88] A fuvarozás, a hadseregnek végzett munka és a várépítés már a 16. század közepén szervezetten és nagy területek lakosságának bevonásával folyt;[89] a munkákban rendszeresen résztvevők gyakran mentességet kaptak a „rendkívüli" állami pénzadók, vagy legalább egy részük alól, akik viszont kimaradtak belőle, alkalmanként pénzfizetésre kényszerultek (1582: a budai vilájet mentességet nem élvező adózóira „újjáépítési pénzt" vetettek ki a vilájet romos várainak helyreállítására).[90]

Egyfajta állami pénzadó rendszeresebb megjelenéséről ismét csak a 17. század első felének magyar forrásai számolnak be: amikor „az nemes vármegyék porta pénzt szednek, ők [azaz a törökök] is megveszik", „portapénzt is vettenek az elmúlt esztendőben rajtok, ezelőtt soha nem vettenek".

Legkorábbról egy 1622-re utaló adatból értesülünk portapénz behajtásáról (Csata falu, Bars m).[91] Ez az adófajta szép jövőnek nézett elébe. Eleinte annak látszik, amit az 1572-es temesvári defterdári felterjesztés ajánlott: amikor a királyságban hadiadót szedtek, helyenként a törökök is ezt tették. Egy 1652-es, Debrecennek adott rendeletből egyenesen az derül ki, hogy a város rendszeresen, minden hetedik évben tartozott 50 gurus portapénzzel (a török szövegben is „portapiz"-t írtak) Szolnokra.[92] Amikor az

[85] I. m. 400, 304, 306–307.

[86] Egy korai, 1577-es vármegyei vizsgálat viszonylag gazdag adatait közölte *Szederkényi Nándor*: Heves vármegye története. II: 1526–1595. Eger 1890, 354–359.

[87] Hadtörténelmi Levéltár, Törökkori iratok gyűjteménye 343.

[88] Uo., 167, 205.

[89] *Velics*, Defterek II. 112–120: a simontornyai, koppányi, mohácsi és fehérvári szandzsákokból kirendelt szekeres és gyalogmunkások összeírásai, 1551.

[90] *Káldy-Nagy*, Baranya megye, 5.

[91] *Szerémi*, Emlékek, utolsó közlemény, 532.

[92] Hajdú-Bihar megyei Levéltár (Debrecen), Debrecen török iratai 43 (Buda, 1652. XII. 2–11.). A debreceni török iratok regesztáit kiadta *Fekete Lajos*: Debrecen város levéltárának török oklevelei. Levéltári Közlemények 1925, 42–67.; az idézett irat regesztája a 83. számot viseli. Mivel az iratok levéltári sorszámai és Fekete L. regeszta-számai nem egyeznek meg, az utóbbiakra is mindig hivatkozom. – A török pénzek értékére lásd a 114. jegyzetet.

1660-as években a „rendkívüli" állami pénzadók hódoltság-szerte rendszeressé váltak, a portapénz új tartalmat kapott. Nyilván a kezdetekkor az adófajtával együtt a törökök a nevét is átvették, s ez a 17. század második felében is vissza-visszakísértett: a gyöngyösi és miskolci adónyugták között jó néhányban a török szöveg is „portapénznek" („porta akcseszi") nevezi a befizetett adót.[93] Ugyanezekből a nyugtákból azonban az is kiderül, hogy a portapénz elnevezés az akkorra már elterjedt állami pénzadók különféle fajtáit – leggyakrabban a nuzul-adót – fedte.[94] (A magyar szövegek mindvégig ragaszkodtak a „portapénz", „porta után való . . ." kifejezésekhez, Kecskemét és Kőrös iratai között a „harács után való", „első harács", „második harács" kifejezések is gyakoriak. Ekkor már valamennyi elnevezés a fizetések alapjául vett adóegységre utal.)

Ezzel el is érkeztünk ahhoz a korszakhoz, amikor lépten-nyomon rendszeresen szedett állami pénzadókba ütközünk a hódoltság egész területén. Azt is vélhetnénk, hogy megjelenésük a források megszaporodásának tudható be, de nem erről van szó. Kétségtelen, hogy elszórt és jobbára értékelhetetlen utalások helyett itt már tömegesebb adatokkal dolgozhatunk, de a megszaporodó források között is egy bizonyos időpontban bukkannak fel a keresett adók, s jellemzőjük, hogy megjelenésük már nem esetleges, hanem rendszeres.

A települések néhány évig tiltakoztak a hirtelen nyakukba zúduló új adók ellen, s ennek időpontja is árulkodó. A gyöngyösiek 1662 júniusában a budai pasánál, egy évvel később a nagyvezír eszéki táborában panaszkodtak amiatt, hogy szokásos adóikon túl újabban „követek kijadásaira szolgáló pénzt" és „szolgálatpénzt": évi 100 ezüst gurust, ill. adóegységenként 2 ezüst gurust vesznek rajtuk „portapénzül" (érdekes, hogy mind a budai pasa, mind az a nagyvezír, akinek nevéhez ezeknek az adóknak magyarországi elterjesztése fűződik, megtiltotta az új, törvénytelen adók szedését, ez azonban térhódításuknak nem állt útjában, hiszen a rendeletek célja nem is ez, hanem a panaszkodók lerázása volt).[95] A felpanaszolt 100 gurus egy 1657-es adónyugtán jelenik meg először: a nyugta török szövege csak a város átalányadóját említi, a hátára vezetett magyar feljegyzésben azonban ezt olvashatjuk: „Az summárul való generális quietantia, mind az 100 tallér portapénzzel együtt."[96]

A folyamatosan vezetett nagykőrösi számadáskönyvekben 1660-t megelőzően elvétve bukkan fel egy-egy kis összegű, az évtizedek óta szokásos adókat túllépő pótlólagos kivetés.[97] Az első komoly összeg itt is az 1657/58-as számadáskönyvben olvasható,

[93] Heves megyei Levéltár (Eger), Gyöngyös török iratai 135 (1663. VI. 5.), 141 (1663. VIII. 18.), 143 (1663. X. 25.–XI. 1.), 145 (1663. XII. 31.–1664. I. 28.), 207 (1674. VI. 25.–VII. 4.). A gyöngyösi török iratok regesztáit közzétette *Fekete Lajos*: Gyöngyös város levéltárának török iratai. Kny. a Levéltári Közlemények 1932–33-as évfolyamaiból. Mivel az iratok levéltári sorszámai és Fekete L. regeszta-számai megegyeznek, a továbbiakban az utóbbiakra nem hivatkozom.

[94] Gyöngyös török iratai 133 (1662. VI. 9.), 148 (1664. I. 29.–II. 24.), 152 (1665. VII. 5.), 178 (1668. X. 31.). Borsod megye I. sz. Levéltára (Miskolc). Miskolc török iratai 33 (1674. IV. 4.).

[95] Gyöngyös török iratai 133 (1662. VI. 9.), 138 (1663. VII. 4.).

[96] Gyöngyös török iratai 122 (1657. I. 23.).

[97] 1637: 130 adóegységre 520 kile búza, 1645 és 1646: adóegységenként 15 dénár; 1649: a bécsi török követek költségére adóegységenként 22,5 dénár; 1652: a dzsizjével együtt ismeretlen összegű „költség-pénzt" (maszárif) is fizettek. *Szilády–Szilágyi*, Oklevéltár I., 54, 119, 127, 153, 173.

ekkor adóegységenként 135 dénárt vittek fel Budára a janicsáragának, ami az adóvivő útiköltségével együtt 130 tallérral terhelte a várost.[98] Rövid szünet következett, hogy azután 1660-tól minden évben (csupán 1662-ből nincs adat) egy vagy több állami pénz-, ill. terményadóval találkozzunk a számadáskönyvekben és török adónyugtákban. 1660-ban kétszer, a következő évben egyszer vetettek ki rendkívüli pénzadót, 1663-ban a város egyszeri pénzfizetéssel és 4000 kila árpával, 1664-ben maszáriffal szolgált; 1665-66-ban már mindegyik állami adó szerepel: nuzul, maszárif, szurszat, végül árpa felvásárlása.[99]

Nem követel különösebb gondolkodást annak megválaszolása, hogy miért éppen ekkor váltak rendszeressé a török állami adók Magyarországon. A Köprülü-restaurációnak a kincstár feltöltését, a deficit eltüntetését célzó szigorú pénzügyi politikája birodalomszerte megemelte az állami adókat. Korszakukig a magyar tartományt feltehetően az az elv mentette meg a török hadiadóktól, amely szerint a hadszíntérek lakossága a hadsereg közvetlen kiszolgálásával adózik a háborúknak, a csatazajtól megkímélt hátországi területek pedig pénzzel és élelemmel.[100] Magyarországon ezt az elvet az öregebb Köprülu, Mehmed dobta sutba, amikor az állami adókat itt is bevezette, fia, Ahmed pedig elterjesztette és rendszeresítette őket. Ehhez külön ösztönzést is adhattak neki magyarországi háborúi, amelyeknek jókora terheit hárította az adózókra. A háborús évek városi számadáskönyvei és török adónyugtái a rendszeres pénzadók mellett a hadseregnek tett kisebb-nagyobb szolgáltatások tömegét örökítették meg.[101] Az 1660-as évek közepére elapadtak az adózók tiltakozásai is, a hódoltság népe beletörődött terhei hirtelen megnövekedésébe.

A helyzet Érsekújvár elfoglalása után még rosszabbra fordult. A törökök itt komoly építkezésekbe kezdtek, távoli vidékek robotmunkáját is ide irányították. Ezzel párhuzamosan a várban hadianyag- és élelmiszertartalékaik egyik legnagyobb magyarországi lerakatát hozták létre, s ez ismét csak az adózók terheit növelte. Az 1668-as Pest megyei vizsgálat anyagában szteriotípiaként tér vissza az, hogy „immár múlta Újvár török kéznél vagyon, sokkal verte feljebb adajokat ezen falubelieknek".[102]

Míg a török hadiadók rendszeres szedésére Miskolcig bezárólag a hódoltság egész belső területéről maradtak elszórt, a számadáskönyvekkel rendelkező városokból folyamatos adatok, addig szinte semmit nem tudunk a töröknek is hódolt határzóna állami adózásáról. A jelek szerint Rimaszombat mentes maradt a hadiadóktól: Újvár elfoglalása után is ugyanazokat az adókat fizette, mint korábban, robotszolgáltatásai (ill. azok

[98] I. m. 226.

[99] I. m. 258, 276, 313, 316, 324, 326, 334, 337, 341, 342, 350.

[100] A 17. század végének isztambuli francia követe, M. de Girardin, kétkötetes, rendkívül értékes munkában írta le az oszmán birodalom pénzügyi és katonai helyzetét. [*De Girardin:* Mémoire sur l'Empire Ottoman I–II. 1687. Kéziratának lelőhelye: Archives Nationales (Párizs), K 1342, No. 41 és 43. A forrást Benda Kálmán találta meg, használatáért neki tartozom köszönettel.] Girardin munkájának elején veszi sorra az állami adókat, tőle értesülünk erről az elvről.

[101] A szekerezés, élelemszállítás, hajóvontatás mindennapi volt; mellettük a tatár és nagyvezíri seregek itt felelő lovasalakulatait is a szetémi, temesvári, koppányi, simontornyai, mohácsi, szekszárdi, tolnai, fehérvári, csanádi, eppai és karánsebesi kerületeknek kellett takarmánnyal ellátniuk. Ciril és Metód Nemzeti Könyvtár (Szófia). Keleti Osztály, NPTA XVIII. 9131.

[102] *Purjesz*, A török hódoltság, 190: Aszód vallomása

váltságai) sem változtak számottevően.[103] Debrecen kötelezettségeit Várad eleste után újra meghatározták. Ez csaknem kétszeres emelkedést hozott (5800 gurusról 10 000-re), de még ezt is privilegizált helyzetnek kell értékelnünk, mert minden lehetséges adó egy összegbeni megváltását jelentette; az 1680-as évekig a várost csak egy nem rendszeres, összegében elviselhető „élésadó"-val terhelték meg pótlólagosan.[104]

A hódoltság belsejének állami adóiról a fővárosban rendelkeztek. A központi kivetések szűkszavúak, jelzik az egyes közigazgatási körzetekben nyilvántartott adóegységek (hánék) számát, s meghatározzák, hogy egy-egy háne abban az évben mennyi pénzadóval tartozik, ill. milyen terményből mennyit köteles beszolgáltatni vagy kényszerrel eladni. Az 1089. évből (= 1678. II. 23.–1679. II. 11.) a nuzul-adó összbirodalmi kivetése szerint a szandzsákonként és kazánként felsorolt magyar tartomány adóegységei ugyanúgy 2 gurus terhet viseltek, mint Anatólia és a Balkán adózói; a kincstár az innen befolyó összeget árpa és szekerek vásárlására rendelte.[105] Tíz évvel korábban (1079= 1668. VI. 11.–1669. V. 31.) az adóegységenként 1 gurusnyi nuzul-adót sajátosan felvásárlására fordították.[106]

Az összesített központi adókivetések és a befizetésekkor kiállított török nyugták[107] jócskán megtévesztenek a ténylegesen behajtott adók nagyságáról. Nem érződik belőlük az állami adóknak az az ugrásszerű megnövekedése, amely a törökkor utolsó három évtizedében végbement. Elszórtan, egy-egy évből legfeljebb egyfajta adó kivetése maradt meg, s ezek a központi rendeletek is 1-2 gurusos összegekről szólnak. Adataik alapos korrekcióra szorulnak, ami csak helyi elszámolások alapján végezhető el. Sajnos, kevés ilyennel rendelkezünk. A kedvező helyzetben lévő mezővárosok évtizedek során változó adóösszegeit csak a nagykőrösi számadáskönyvekből van módunk nyomon kísérni, azt a kiszolgáltatottságot pedig, amelybe az állami adókivetések helyi végrehajtása taszította a falvakat, egy török bírósági jegyzőkönyv érzékelteti.

A kőrösi számadáskönyvek és az esetlegesen fennmaradt török adónyugták adataiból két évtized – sajnos, erősen hézagos – adatsorai állíthatók össze (7 évből: 1659, 1664, 1673-75, 1677 és 1683-ból vagy semmilyen adat nem maradt, vagy csak egy-egy nyugta az adóösszeg megjelölése nélkül). A számadáskönyvek adathalmazából szét kellett választani a régtől fogva teljesített adókat és szolgáltatásokat az 1660 utáni újaktól (amit pl. a sokszori árpaszállítás esetében nem lehet mindig biztonsággal elvégezni). Ha nincs azonos összegről szóló adónyugta; a számadáskönyvek „harács után való adójáról" sem lehet megállapítani, hogy melyik állami pénzadó rejtőzik mögötte. Mivel a város szultáni hász-birtok volt, valójában valamennyi adója a kincstárba vándorolt, s ilyen értelemben „állami" volt; a következő táblázatban azonban csak azokat összesítettem, amelyek az

[103] *Blaškovič*, Rimavská Sobota, összesített táblázatok a 63–70. oldalakon.

[104] Debrecen török iratai 75, 46, 137 (*Fekete* regesztái kozott a 94, 99, 105. számúak). *Zoltai Lajos*: Debrecen a török uralom végén. A város háztartása, 1662–1692. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1903, 292, 297–298.

[105] Ciril és Metód Nemzeti Könyvtár (Szófia), Keleti Osztály, D. 148.

[106] Uo., D. 368. Ennek a szintén egész Anatóliára, Balkánra és Magyarországra vonatkozó kivetésnek sajnos éppen magyarországi része csonka.

[107] Pl. az az elismervény, amelyet Gyongyöspata kapott Hatvanban 1682. dec. 20-án arról, hogy a szultáni rendelettel kivetett, hánénként 2 szim gurusos nuzul-adót hiánytalanul befizette. OL Filmtár 8776. Gyongyospata török iratai 6 (eredetije: Egri Egyházmegyei Könyvtár).

1660 után elterjedt állami pénzadók közé sorolhatók; három évtizeden át feltüntettem a dzsizjét is, jelezni emelkedését. A számok egy-egy adóegység (háne) terheit mutatják, az összegeket számítási forintban adtam meg.[108]

Nagykőrös állami adói egy hánéra (számítási forintban)

Év	Dzsizje	1660 után elterjedt adók				
		„harács után való adó"	muzul	maszárif	termény megváltása	együtt
1653	5,63					
1654	6,20					
1655	5,70					
1656	5,70					
1657	5,70	1,35				7,05
1658	8,10					
1660	7,20	4,80			árpa-pénz 1,12	13,12
1661	6,90	3,35				10,25
1662	7,20					
1663	?				vaj-pénz 1,00	?
1665	?		2,80			?
1666	6,90		3,43			10,33
1667	6,45					
1668	7,80	5,62		0,70		14,12
1669	8,38	2,77	3,90			15,50
1670	?				árpa-pénz 1,60	?
1671	?		4,68		árpa-pénz 1,05	?
1672	8,41	1,28				9,69
1676	7,26	2,90	4,42	1,35		15,93
1678	7,75	1,86	6,16		veszteség árpa felvásárlásakor 0,15	15,91
1679	8,60	7,08				15,68
1680	9,00	1,50				10,50
1681	9,09	1,50				10,59
1682	9,31	7,29				16,60
1684	13,30			1,95		15,25
1685	13,15					

Az adatsorok még így hiányosan is jól mutatják az állami pénzadók folyamatos emelkedését, háborús években megugrását. Különösen szembetűnő ez a dzsizje esetében (itt a négy kérdőjeles évből csak összeg megjelölése nélkül adónyugták maradtak), de érzékelhető az újonnan bevezetett pénzadóknál is. Erős ugrás tapasztalható a már békés

[108] A feldolgozott adatok *Szilády–Szilágyi*, Okmánytárából valók. A különböző pénzek átszámítását *Buza János:* A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században (Nagykőrös 1622–1682) Történelmi Szemle 1977:1, 73–106. tanulmányának alapján végeztem el. Vö.: *Trócsányi-Szabó Tibor:* Pénzforgalom Kecskeméten 1662–1711 között. Századok 1980:1, 71–99. tanulmányának árfolyam-számításaival.

1668-69-es években, s ez egybevág az 1668-as Pest megyei vizsgálat anyagában örökkön visszatérő panasszal: „az császár adajára immár többet kell most fizetniek, mint ennek előtte 5 vagy hat esztendővel."[109] Maguk a körösiek így vallottak: „Az szokott adajokon kivul, az kit az császár számára fizettek ez idén teszen circiter hat vagy hétszáz forintokot",[110] s ez a vizsgálat elvégzése után még nőtt, mert abban az évben a dzsizjén kívül 973,4 forint állami pénzadót fizettek.

A fővárosban kivetett pénzadóknak egy nagyon súlyos oldala már itt is érzékelhető: a már idézett 1668-as központi rendelet hánénként 1, az 1678-as hánénként 2 gurust vetett ki, Körös az első esetben ennek hatszorosát, a másodikban négyszeresét fizette ki.

A központi kivetések irányszámai és a helyben beszedett összegek közötti óriási eltérés, a helyi adminisztrációk pénzügyi mutatványai érhetők tetten abban a jegyzőkönyvben – török nevén szidzsil-ben –, amelyet az egyesített karánsebesi–lugosi kádihivatalban vezettek 1673–74-ben.[111] Ez két hidzsra-évet jelent: 1084-et (= 1673. IV. 18.–1674. IV. 6.) és 1085-öt (= 1674. IV. 7.–1675. III. 28.). A kettő közül a látszat ellenére az 1085-ös év teljesebb, mert az 1084-es rendeletek egy része már a következő évre vonatkozik.

A szidzsilt az teszi egyedi értékűvé, hogy a kádi bírói és közjegyzői funkciójából következő ügyek mellett annak a kulcsszerepnek az összes nyomát is megtaláljuk benne, amelyet a kádi a tartományi adóztatásban játszott. A „rendkívüli" állami adók behajtása két szakaszra tagolódott. Az első a központi kivetésből állt, ez a rendelet a vilájet kádijainak és katonai vezetőinek érkezett, s mivel a behajtás elsősorban a kádikat terhelte, az ő körzeteikre – kazákra – lebontva tartalmazta az adózó egységek számát és a rájuk kivetett adó összegét. A rendelet megérkezte után a kádi a katonai vezetők és a fővárosból kinevezett biztos (mübásir) közreműködésével gondoskodott az adó behajtásáról.

Ebben a második szakaszban nőttek többszörösükre az eredeti adóösszegek. A 16. század adóztatásának logikája – legalábbis így látszik – az volt, hogy meghatározott és ennek megfelelően behajtott adókból fedezték a helyi kiadásokat (s mivel a bevétel nem volt elegendő, a kincstár tetemesen hozzájárult a kiadásokhoz). Most ez a logika a visszájára fordult: nemcsak a központból megkívánt pénzt és terményt, hanem a helyi kiadásokban felgyűlő deficitet is kivetették adó formájában a lakosságra. Ez az új rend már a központi rendeletekben is tetten érhető: a „maszárif"-adó 1674. június 5-i kivetése az előző év deficitjét, a jenői bég szerájának és a szarvasi várnak a javítási költségeit osztotta szét az adózókra.[112] Igazából azonban a helyi tisztviselők buzgalma teljesítette ki. A karánsebesi–lugosi kazá adózói 1673–74-ben nemcsak az éppen folyó lengyel háború költségeihez járultak hozzá tetemesen, hanem különböző követségek kiadásaihoz, a beglerbég elmaradt jövedelmeinek kiegészítéséhez, a vilájetbeli várak javításához, ismeretlen rendeltetésű ajándékozásokhoz, a hadsereg lovainak ellátásához is. S mintha a bírósági és adóztatási apparátus nem fizetett, állami hivatalnokokból állt volna, minden adókivetést megfejeltek a beszedésben résztvevő tisztviselők bérével.

[109] *Purjesz*, A török hódoltság, 191. Acsa falu.

[110] U. o. 188.

[111] MTA Könyvtára, Keleti Osztály, Török kéziratok Qu. 62. A szidzsil első, adózásra vonatkozó bejegyzése 1673. ápr. 12-én kelt, az utolsó 1674. aug. 3-án. (A jegyzőkönyv későbbi újrakötése során megbontották a lapok eredeti sorrendjét. A továbbiakban mindig a helyreállított sorrend szerinti lapszámokra hivatkozom.)

Ugyanez a rendszer jellemezte az állami felvásárlásokat (istirá) is. A vásárlásoknak kétféle formájával találkozunk. Az elsőben a szükséges terménymennyiség árát hajtották be, s a befolyó pénzen a kiküldött biztos vagy a helyszínen, vagy másutt szerezte be az elrendelt terményt: magához a vásárláshoz az adózóknak elvben már nem volt közük. A másodikban a felvásárlást a helyszínen ejtették meg, és a kincstár fizetett (valóban fizetett, csak általában alacsony árat) a terményekért: ebben a formában az adózókat elvben nem terhelte pénzbeli fizetési kötelezettség. A kádi elszámolásaiból viszont egyértelműen kiderül, hogy a felvásárlás költségeit és szükséges eszközeinek (kocsik, hordók) árát ismét csak az adózókra hárították át, így azok még a második formát sem úszták meg fizetés nélkül.

A következő két táblázatban a karánsebesi-lugosi kazá 1084. és 1085. évi állami adóit összesítettem, feltüntetve azt, hogy mekkora összegről szólt a központi kivetés, és mekkorát hajtottak be ténylegesen.[113] Az összegek egy adózó egység (háne) kötelezettségeit mutatják. Az összegeket először a szidzsilben szereplő török pénznemekben adom meg, majd számítási forintra átszámolva.[114]

A karánsebesi-lugosi kazá állami adói
1084. év = 1673. IV. 18–1674. IV. 6. (nem teljes év)

Adófajta	Kivetés		Beszedett összeg	
	török pénzben	számítási forintban	török pénzben	számítási forintban
Maszárif	500 akcse	7,5	500 akcse	7,5
Nuzul	10 szim gurus	20	12 szim gurus és 4 timon	24,80
Vaj felvásárlás	kincstár fizeti		felvásárlás költségei	
			?	?
Felvásárlandó árpa árára	2,55 gurus	2,55	1035 akcse	15,52
„Rendkívüli" adók összesen		30,05		47,82
Dzsizje	2422,5 akcse	36,33	2497,5 akcse	37,46
Állami adók összesen		66,38		85,28

[112] Karánsebesi-lugosi szidzsil, 48, 53.

[113] A táblázatok egyes tételeihez tartozó kivetést rendeletek, ill. elszámolások a szidzsil következő oldalain találhatók: 1084. év: maszárif: 2, nuzul: 3–4, vaj felvásárlása: 5, felvásárlandó árpa ára: 18–21, dzsizje: 40–41. 1085-ös év: maszárif első kivetése: 48, maszárif második kivetése: 53–54, maszárif harmadik kivetése: 59–60, nuzul első kivetése: 30–34, nuzul második kivetése: 42, vaj felvásárlása: 35, 38–39, felvásárlandó juhok ára: 51, hajóvontatók munkabére: 52; a dzsizje 1085-ben nem szerepel, de mivel összege nagyobb változásokat másutt sem mutat, azért, hogy a teljesnek látszó 1685-ös év valóban minden állami adóját összegezhessük, az előző év dzsizje-adóját itt is hozzáadtam a többi adóhoz.

[114] Míg ugyanez a számítás Nagyköros esetében – hála a fennmaradt számadáskönyveknek és Buza János eredményeinek – tisztességgel elvégezhető, addig a hódoltság távoli keleti csücskében (ahol semmilyen, összevetésre alkalmas magyar anyag nem maradt) minden átszámítási kísérlet kétszeresen önkényes. Azért kétszeresen, mert kél, a hódoltság egyéb területein bizonyítható, de ezen a területen semmivel nem igazolható megállapításra épül. Ezek a következők:

A karánsebesi-lugosi kazá állami adói
1085. év = 1674. IV. 7–1675. III. 28. (feltehetően teljes év)

Adófajta	Kivetés		Beszedett összeg	
	török pénzben	számítási forintban	török pénzben	számítási forintban
Maszárif (1. kivetés)	213 akcse	4,68	375 akcse	5,62
Maszárif (2. kivetés)	339 akcse	5,08	800 akcse	12
Maszárif (3. kivetés)	560 akcse	8,40	675 akcse	10,12
Nuzul (1. kivetés)	7,97 szim gurus +79,74 akcse	17,14	15 szim gurus	30
Nuzul (2. kivetés)	485,45 akcse	7,28	485,45 akcse	7,28
Vaj felvásárlása	kincstár fizeti		felvásárlás költségei 220 akcse	3,3
Felvásárlandó juhok árára	578 akcse	8,67	610 akcse	9,15
Hajóvontatók munkabére és költségei	1540 akcse	23,10	1540 akcse	23,10
„Rendkívüli" adók összesen		74,35		100,57
Dzsizje	2422,5 akcse	36,33	2497,5 akcse	37,46
Állami adók összesen		110,68		138,03

Ahhoz, hogy a táblázatok végeredményeit értékelhessük, két kérdésre kell választ adnunk. Az első: mit fed a 17. század második felében a török adóegység, hány adózó fizette 1676-ban Körösön az egy hánéra jutó közel 16 forint, 1674–75-ben Karánsebes-Lugos körzetében az ugyancsak egy hánéra kiszámított 138 forint állami adót? A második: egyazon adókulcs esetén mivel magyarázható a két vidék állami megterhelése közötti óriási eltérés?

Nyilvánvaló, hogy ekkor már nem azzal a dzsizje-hánéval van dolgunk, amelyik a 16. század utolsó harmadában nagyjából egy kisecsaládot jelentett. Ezt nemcsak a lehetetlenül magas adóösszegek sejtetik, hanem a nagyon alacsony hánc-számok teszik kétségtelenné: Karánsebes–Lugos körzetében falvak sora fél vagy negyed hánéval szerepel az összesítésekben. Bár valamennyi forrás azt mutatja, hogy a dzsizjét is erre a nagyobb hánéra vetették ki, s a török források ezt nemegyszer dzsizje-hánénak is nevezik, kétségtelen, hogy itt már általánosan az ún. avárz-hánéval találkozunk.

(a) A török pénzeknek elméletileg megvolt a maguk isztambuli, ill. birodalmi árfolyamuk, egymáshoz viszonyított kurzusuk, ezek azonban csak a rendeletek papírjain éltek békében egymás mellett, az óriásbirodalom távoli tartományaiban érthetően jókora eltéréseket mutattak. Többszöri próbálkozás és ugyanannyi kudarc győzött meg arról, hogy isztambuli árfolyamokkal Magyarországon nem lehet számolni; ezzel szemben a török iratokban szereplő török és az iratok hátára írt magyar feljegyzésekben álló magyar pénzösszegek egybevetése azzal az eredménnyel jár, hogy itt az akcsét kivéve túlnyomóan helyi ill. más európai pénzek voltak forgalomban, a különböző gurusokban is eze-

Az avári-háne (amelyet a másik adófajta neve után gyakran nuzul-hánénak is hívtak) rugalmasan igyekezett alkalmazkodni a szóban forgó település adottságaihoz: attól függően, hogy város vagy falu volt, jómódú vagy szegény, letelepültek lakták vagy vándor elemeket is oda regisztráltak stb. 3–15 családos adózót foglalt magában.[115] Az adókulcs rugalmasságáról mindenki meggyőződhet, aki összeveti egy-egy körzet településeiben összeírt házak és hánék, ill. a dzsizje-hánék és avári-hánék számát. 1636–37-ből Macedónia bitoli kerületének községeiből megmaradt a nem-mohamedánok dzsizje-

---

ket kell keresnünk. Azonosításukhoz a Duna–Tisza-közi városoktól Gyöngyösig, Miskolcig, Debrecenig és Rimaszombatig számadáskönyvi bejegyzések és kétnyelvű adónyugták olyan tömege áll rendelkezésre, amelyre helyhiány miatt itt nem tudok hivatkozni: csak arra hívom fel a figyelmet, hogy kétnyelvű adónyugta Rimaszombatban maradt leghövebben (lásd *Blaskovic*, Rimavská Sobota . . .), 1602–76 között folyamatosan azonosíthatók a töröknek álcázott helyi pénzek. Ezek és a hódoltság más területeiről való adatok alapján:

1 akese = 1,5 dénár: 66.66 akese = 1 forint (szemben a 16. század közepi 1 akese = 2 dénár-ral: első adat: 1618 Debrecen, nem változik a hódoltság végéig);

1 guruş vagy kara (= fekete) guruş = 1 számítási forint (első adat: 1600 Rimaszombat, nem változik a hódoltság végéig);

1 szim (= ezüst) guruş = 1 tallér (első adat: 1660 Rima-szombat, nem változik a hódoltság végéig). Ennek a három, leggyakrabban szereplő „török" pénznek az azonosítása nem okoz gondot, kétséges viszont néhány, szerencsére ritkán felbukkanó guruşé. Egyik a *rijál guruş*, amelyet 1655-ben Egerben 1,65 forintban, 1662-ben 1 tallérban vettek át (Rimaszombat 66 és 96), árfolyama tehát nagyjából egyenlő a szim guruséval. Másik az *eszedi guruş*, amely neve után az oroszlános holland tallérral azonos, az a néhány adat azonban, amely árszámításáról szól, bizonytalanságban hagy: 1655-ben 100 eszedi guruş = 250 forinttal (Rimaszombat 66), 1665-ben 174 eszedi guruş = 200 tallérral (Gyöngyös 153).

(h) Az így „európaasított" török pénzek magyarországi kurzusai természetesen a helyi viszonyoknak megfelelően alakultak, s nem sok közük volt az isztambuli árfolyamokhoz. A „rendkívüli" állami adók központi kivetési és a ténylegesen behajtott adóösszegek közötti nagy eltérés egy része a fővárosi és a tartományi árfolyamok különbségéből adódott; az 1661-es évek központi rendeleteiben 1 guruş = 100 akese, az 1670-es évek végén 1 guruş = 120 akese árfolyamokkal számoltak (Cirill és Metód Nemzeti Könyvtár, Keleti Osztály D 368 és D 348), így az első esetben az 1 guruşos kivetés csak az árfolyamkülönbségből adódóan nálunk 1,5 forintot, a 2 guruşos 3 forintot jelentett. Ezt a különbséget a kincstár különösen jól kamatoztathatta azoknál a vásárlásainál, amelyeknek árát ő fedezte: pl. 1663-ban Debrecen 3600 kile búzát szállított Újvárba, 3 kilét 100 akeséért: az akese magyarországi árfolyamának megfelelően 1800 forintot (guruşt) kellett volna kapnia a kincstártól, helyette isztambuli kurzus (100 akese = 1 guruş) szerint csak 1200 forintot (guruşt) kapott (Cirill és Metód Nemzeti Könyvtár, Keleti Osztály, Fond 36, a.e. 41.)

Ha elfogadjuk azt, hogy a 17. században, s különösen második felében a hódoltság pénzforgalmában gyakorlatilag csak akesével, forinttal és tallérral kell számolnunk, elvben adott annak a lehetősége, hogy a különböző pénznemek riasztó összevisszaságában megadott adóösszegeket számítási forintban egységesítsük, ezzel felmérhetőkké és felfoghatókká tegyük őket. Csakhogy a Duna–Tisza-közi városoktól eltekintve a hódoltság egyetlen vidékén sem ismerjük a kurzusok több évtizedes változásait. Csupán néhány évből és a török terület szétszórt helyeiről vethetünk össze egy-egy adatot a kőrösi adatsorokkal, ez pedig másra nemigen elég, mint a rossz lelkiismeret csendesítésére akkor, amikor – jobb híján – másutt is kőrösi árfolyamokkal számolunk. Karánsebes esetében egyetlen korrekcióra vállalkozom, a tallért erdélyi árfolyamon számolom át. Vö.: *Buza János*: Der Kurs der Löwentaler in Ost-Mitteleuropa (mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen und Ungarn). *Acta Historica* 1981, 335–358.

[115] *Barkan*, Avâriz, 14–15. A későbbi munkák Barkan meghatározását nem pontosították. *Akdâğ* szerint egy avári-hánéba meghatározott számú, vagyonnal vagy földdel rendelkező férfit

hánéinak összesített listája, ill. az avariz-hánék mohamedánokat is magában foglaló lajstroma: találunk olyan falut, amelyben a kétféle háne azonos számú, s olyant is, amelyben hetvenszer több dzsizje-háne volt, mint avariz-háne.[116] A minket közelről érintő temesvári vilájetből – sajnos, 33 év különbséggel – két összesített adókivetés maradt fenn. Az első 1678-ból kazánként a hánékat jelöli meg, a második 1711-ből az adófizető személyeket („nefer").[117] Összevetésük során legkülönfélébb értékek derülnek ki, a két szélsőséggel a pancsovai kazában találkozunk, ahol 1,5 „nefer"-t találunk egy 1678-as háne helyén, ill. éppen Karánsebes–Lugos kerületében, ahol 17,5-öt.

Sorozatnyi helyi rendeletre lenne szükségünk ahhoz, hogy a hódoltság különböző vidékein alkalmazott adókulcsot, s így az adózók megterhelését megállapíthassuk. Ezzel szemben egyetlen kis utalással rendelkezünk Nagykőrösről, s az eredetije ennek az iratnak is elveszett, így kénytelenek vagyunk múlt századi fordítójának hinni.[118] Itt egy 1676-os nuzul-adó nyugta szövegében az a közbeszúrás áll, hogy „négy ház egy harács". Az világos, hogy a fordító az egykorúak „harács" szavával helyettesítette a „hánét", nem tudni viszont, hogy melyik török szót fordította háznak. Ha jobb híján elfogadjuk, hogy a ház valóban házat jelöl, úgy Kőroson az adókulcs: 4 adófizető (kiscsalád) + 1 avariz-háne. Ez nagyjából megfelel annak a számsornak, amely az egyes évek számadáskönyveiben szereplő adófizetők és a hánék száma közötti arányt mutatja (az adófizetők közé nem számoltam be a külön kezelt özvegyeket, rideg legényeket, kufárokat és jövevényeket):[119]

1653 – 517 adózó: 130 háne = 3,98
1654 – 525 adozó: 150 háne = 3,50
1656 – 456 adózó: 150 háne = 3,04
1658 – 472 adózó: 150 háne = 3,15
1661 – 477 adózó: 150 háne = 3,18
1676 – 600 adózó: 154 háne = 3,90
1678 – 633 adózó: 130 háne = 4,87

Kőrösön tehát – legalábbis 1676-ban – elfogadhatjuk, hogy az egy hánéra jutó állami adókat négy adózó fizette. De feltehetően már az azonos státuszú és helyzetű Kecskeméten is más kulccsal számoltak, itt két év adatai állnak rendelkezésre:[120]

1672 – 1036 adózó: 156 háne = 6,64
1685 – 1203 adózó: 156 háne = 7,71

---

számoltak, családosokat és legényeket egyaránt, a számítás módját ismeretlennek mondja, és csak egyetlen példát idéz: 1604-ben az anatóliai Balikeszir városában 1 hánéba 3 szegény családos és 6 legény adózót osztottak (Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi. II: 1453–1559, Isztambul 1974, 283–284.

[116] Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod. Serija prva. III. Szkopje 1969. 61–62, 74–75.

[117] Ciril és Metód Nemzeti Könyvtár, Keleti Osztály, D 148; OAK 147/1

[118] *Szilády Szilágyi*, Okmánytár, II. 33

[119] Nagykőrös számadáskönyvei: OL. Filmtár 3414–3416.

[120] *Hornyik János*: Kecskemét város története oklevéltárral. II. Kecskemét 1861. 341

Falvakra alkalmazott adókulcsokról semmilyen számadat nem maradt, csupán kódos utalásokat idézhetünk egy 1623-as gyöngyöspatai iratból, amelyeknek kétes értékét tovább csökkenti az, hogy a város terhei mérsékléséért hadakozott, s ekkozben a környező falvak kedvező helyzetére hivatkozott, nyilván túlzásoktól sem mentesen. Megtudjuk, hogy vannak olyan falvak, amelyekben 5 hánéból csak egy harádzsot vesznek, másutt 15-20 hánét számolnak 1-2 adóegységnek.[121]

Karánsebes és Lugos körzetéből még ilyen bizonytalan számokkal sem rendelkezunk. A falvanként lajstromozott hánék rendkívul alacsony száma (a legteljesebb lista 80 faluban összesen 95 hánét jegyzett fel[122]) és a már idézett 1678/1711-es adatokból kiszámított 17,5-es arány arra mutat, hogy a szakirodalomban elfogadott kulcsok közül itt a gyengébbekkel, tehát 10-zel vagy 15-tel kell számolnunk. Első esetben vidékünkön egy adózó 13,8 másodikban 9,2 forint évi adóval tartozott az államnak.

Ezzel az osztással a végeredményként kiszámított 138 forintról jóeskán alászálltunk, de ez az adó-kotelezettség még mindig többszöröse annak az összegnek, amely 1676-ban egy-egy körösi adófizetőt terhelt. Erre a második kérdésre, a városok és falvak közötti megterhelés egyenlőtlenségére könnyü lenne a szultáni hász-városok közhellyé kopott kedvezőbb helyzetével válaszolni, de nem sokra mennénk vele. Részben azért, mert ez a megkülönböztetés a falvak földesúri kiszolgáltatottságát állítja szembe a városok viszonylagos állami védelmével, itt pedig most az állam és adózói viszonyát vizsgáljuk; de sokkal inkább azért, mert az állami adóztatás vonatkozásában a hász-városok helyzete sem tűnik jobbnak, mint a Karánsebes környéki falvaké.

A kőrösi számadáskönyvek lehetővé teszik, hogy adataik közül megközelítő biztonsággal kiválasszuk azokat, amelyek a város korábban is rendszeres állami szolgáltatásait, ill. egész állami adózásának járulékos kiadásait tartalmazzák. Nem soroltam ide a terménytizedek váltságát („derék summa"), a buntetéspénzeket, a nagytömegű, de rendszertelen ajándékot és a városban megforduló torokok költségeit; ide tartozónak vettem viszont az állandó terményszolgáltatásokat (széna, fa, vágómarha), a rendszeres vagy egyszeri adófelveréseket, a kincstári tulajdonú puszták bérét, az adóztató apparátus „kenésére" éveken át változatlan összegben fizetett ajándékpénzeket és az adónyugták díjait. Ezek a kiadások 1676-ban 3808,19 forintot tettek ki,[123] egy-egy hánét tehát 24,72 forinttal terheltek meg. Ha ehhez hozzáadjuk az azévi dzsizjét és a „rendkivüli" állami adókat, egy háne állami adói 40,65 forintra emelkednek, ami adózónként már 10,16 forintot tesz ki. (Rimaszombat 1670-ben, a terménytizedeket is beleszámítva 5805 forint adóval tartozott az egri kincstárnak, emellett csak pénzben még 2114 forintot hagyott a vilájetközpont különböző hivatalaiban.[124] Ezt tudva, a város helyzete már egyáltalán nem tűnik irigylésre méltónak azért, hogy mentesült a rendkívüli állami adóktól.)

A mezővárosok és falvak helyzete mindettől persze korántsem tekinthető azonosnak. Csupán arra a világos törekvésre szeretném felhívni a figyelmet, hogy az állam és az

[121] Gyöngyöspatai török iratai, 3.

[122] Karánsebes–lugosi szidzsil, 19–21. Az összes 117,5 hánéből 22,5-et a két város, Karánsebes (16) és Lugos (6,5) visz el. Karánsebes esetében egyetlen korrekcióra vállalkozom: a talált erdélyi árfolyamon számolom át. Vö.: *Buza János:* Der Kurs der Löwentaler in Ost-Mitteleuropa (mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen und Ungarn). *Acta Historica* 1981, 335–358.

[123] *Szilády–Szilágyi.* Okmánytár, II. 17–21.

[124] Okr. Archív Rimavskej Soboty, Rimaszombat számadáskönyvei 1670.

adó szedésével megbízott helyi tisztviselők a hódoltság belső területeinek e két, eltérő típusú és státuszú településformájában esetenként különböző módszerekkel, de egyazon erőszakkal igyekeztek növelni az állami jövedelmet. A bevételeken azután megosztoztak. Hol az adók „bitang" felverése, hol rendszeressé kényszerített ajándékok, hol meg az állami kivetések helyi megduplázása révén részt kapott a helyi vezetőréteg is, s az állam így mentesült attól, hogy romló pénzügyi helyzetében a tartományi tisztviselők fizetését a kincstár terhére emelje.

Az adózókat ezenközben az állami pénzadók növekedésének jó néhány járulékos terhe is sújtotta. Az állam bezárta kincstára ajtaját az általa folyamatosan rontott akcse előtt: a helyi adóbegyűjtésben résztvevő központi megbízottakat birodalomszerte arra utasította, hogy az állami adókat időtálló arany- és ezüstpénzekben küldjék a fővárosba.[125] Az állam ebben is erősebbnek bizonyult a javadalombirtokosoknál, maga felszívta az aranyat és ezüstöt, azokat pedig kényszerítette, hogy silányabb pénzekkel is beérjék. Törekvésének sikerét magyarországi adózók panaszáradata is mutatja. 1668-ban így vallottak a veresegyháziak: „Az magok török ura elveszi a polturát is az adóban, de császár adajában ezen falubelieknek ez idén is aranyat, tallért kellett fuzetniek, nem kicsiny károkkal." A váciak pedig: „Aranyat, tallért veszen ezen városiaktul, még az maga pénzét is az török, úgymint az oszporát nem akarja elvenni, hanem az mint feljebb: aranyat, tallért, az szegény embernek nem kicsiny kárával."[126] Az adózók „nem kicsiny kára" a pénzek önkényes átváltásából származott, amelynek változatos és erőszakos módszerei külön tanulmányt érdemelnének. Jellemzésül csak annyit, hogy a kőrösiek 1682. május 30-án fetvát szereztek arról, hogy ha akcsében meghatározott adójukat tallérban egyenlítik ki, azt az országos érték szerint, levonás nélkül kell elfogadni tőluk.[127] A fetvát ugyanazon a napon váltották ki, amikor summájukat fizették be Budán, és az átváltás során 56 tallér és 1 garas kárt szenvedtek; később az októberi befizetésekkor sem tudták pénzüket értékében elfogadtatni.[128]

A nagyon szórványosan maradt források arra engednek következtetni, hogy azért a gabonáért, vajért és előállatért, amelyet az állam adózóitól vásárolt fel, valóban fizetett, csak a felszabadító háborúk zűrzavaros éveiben maradozott el a vételár.[129] Az adózók itt azzal károsodtak, hogy a felvásárlási árakat ugyanolyan önkényesen szabták meg, mint a pénzek átváltási kulcsait. Amikor 1673 őszén a következő évre szólóan a temesvári vilájetben árpa-felvásárlást rendeltek el, s a kincstár erre 300 gurust küldött a karánsebesi–lugosi kerületbe, az árpát 10 kilénként 1 gurussal számolta (más kérdés, hogy a helyi szervek buzgóságukban a kincstár 300 gurusát is behajtották); egy évvel később, amikor nuzul-adóban pénzt szedtek árpavásárlás céljára, az árpa kiléjét 60 akcsében (isztambuli

[125] *Akdağ*, Celâlî, 34.

[126] *Purjesz*, A török hódoltság, 189, 195.

[127] *Szilády–Szilágyi*, Okmánytár, II. 101–102.

[128] U. m. 93.

[129] 1684-ben a budai pasa kethüdája körlevelet intézett a kecskeméti, kőrösi és ceglédi tanácsokhoz, s ebben arról érdeklődött, megkapták-e előző évi, 12 000 kile árpaszolgáltatásuk árát, „mivel hogy hatalmas fényes császár akarja tudni és végire menni" *Hornyik*, Kecskemét, II. 420. 1684 novemberében észak-balkáni és dél-magyarországi körzetekben nagymennyiségű – 10,5 millió akcse értékű – árpa, liszt és búza azonnali felvásárlását rendelték el, s a vételár fedezetéül különböző tartományok következő évi nuzul-adóját kötötték le, amelyek ekkor még nem folytak be a kincstárba. *Fekete*, Siyâqat-Schrift, 804–815.

árfolyam szerint az előző ár hatszorosában) állapították meg:[130] ez a 60 akcse nemcsak az előző árral nem állt összhangban, hanem még az árpa akkori hivatalos, isztambuli árának is éppen kétszerese volt.[131]

Komoly terhet jelentett, hogy a természetben követelt gabonát, szénát, fát és egyebeket az adófizetőknek kellett a megjelölt helyre szállítaniuk. Ahogy romlott a kincstár helyzete, a várak fenntartásához, a katonaság ellátásához szükséges munkák egyre nagyobb részét háríttotta át adózóira. Az állami robot nagyságát még a folyamatosan vezetett számadáskönyvek alapján sem lehet felmérni: ezekbe ugyanis kis kivétellel csak a pénzben kifejezhető költségek kerültek be, s nem derül ki, hogy a „Varga Mihály az heverő kocsik mellett elmenvén adtunk neki költséget 20 d." vagy „Budára felküldött kovácsinknak költsége 60 d."-szerű bejegyzések apró szolgálatokat vagy komoly robot-kötelezettségeket takarnak. Az biztonsággal állítható, hogy a terhek növekedtek. A hódoltság belsejében fekvő mezővárosok török iratanyaga azt mutatja, hogy a nagyobb központi várak (Buda, Hatvan, Szolnok, Székesfehérvár) karbantartása, építőanyaggal, salétrommal való ellátása korábban is nagyrészt ezeket a településeket terhelte; Érsekújvár elfoglalása azonban új, nehezebb korszakot nyitott az állami robot történetében is. Az 1668-ban megkérdezett 93 Pest megyei község közül 70 azt vallotta, hogy „az újvári szekerezést untalan és szüntelen continuálják". 6 falu a terhet pénzben, egy árpában, egy pedig szénában és fában váltotta meg.[132] Különösen nyomasztóvá váltak a termény- és építőanyag-szolgáltatások és az ingyenmunka olyan háborús évben, amikor a hadszíntér Magyarországon volt. Felfedezhető ez már 1663–1664-ben is,[133] de mindenekelőtt az 1680-as években. Az első nagy háborús évben, 1683-ban, Kecskemét, Kőrös, Cegléd és a környező falvak lakosait (csak a megmaradt iratanyagból kiszámítva) tizenkétszer rendelték ki igás szekerekkel, háromszor gyalogmunkára, hatszor kellett szénát, háromszor fát, kétszer vágómarhát, ill. árpát, egyszer-egyszer juhot, kását, tyúkot és lisztet szállítaniuk, s kiparancsolták őket gabonaszállító hajók vontatására is.[134] 1681-től a magas átalányadója miatt addig kíméletesebben kezelt Debrecenre is rászakadt a felvonuló török-tatár seregek kiszolgálásának ezernyi kötelessége.[135]

A török kincstár magyarországi bevételeinek feltehetően nagyobb részét (mert mindezek az adók egyetlen település esetében sem összegezhetők, nemhogy az egész hódoltságra) az adózók szolgáltatásai tették ki. A jövedelmek másik része vámokból származott, s legnagyobb tételét a marhakivitel haszna adta.

Elgondolkoztató, vajon a keményen adóztató török állam miért nem élt hatékonyabban azzal a lehetőséggel, amelyet a törökkor Magyarországának, s benne éppen az uralma alatt álló Alföldnek legfontosabb gazdasági ága, a szarvasmarhatenyésztés kínált neki.[136] Tizedet szedett a juhok, sertések és méhkasok után, de az Alföldön hullámzó

[130] Karámsebesi–lugosi szúrással. 18–21, 42.

[131] *R. Mantran:* Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Párizs 1962. 273.

[132] *Purjesz.* A török hódoltság, a forrás szövege.

[133] Lásd pl. a miskolci levéltár ezen évekbeli anyagát árpa és koles újvári beszolgáltatásáról és szállításáról.

[134] *Hornyik,* Kecskemét, II. 374–418.

[135] *Zoltai,* Debrecen a török uralom végén, 298–304.

[136] A marhatenyésztés fontosságára, mértékére: *Takáts Sándor:* A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. Szegény magyarok, Bp., 1927, 130–247.; *Makkai László:* Der ungarische Viehhandel

marhanyájak hasznát csak közvetett utakon: e termelési ág volumenéhez képest jelentéktelen pusztabéreken és legelő-illetékeken, a tőzsérkedéssel meggazdagodott helységek egyéb adóin és az exportált állatok megvámolásán keresztül csapolta meg. A birodalom különböző tartományai számára készült kánunok azt mutatják, hogy legyen szó a Balkánról vagy Kisázsiáról, a törvények szarvasmarhákról szólva csak az adás-vevést, vágástkimérést, a mezei kártevések és állatlopások büntetését szabályozták.[137] Feltehetően ebben a részletkérdésben is a birodalom gazdaságpolitikájának és tartományi berendezkedésének az az ellentmondásos kettőssége érhető tetten, amely rugalmasan alkalmazkodott az új tartományokban talált adottságokhoz, de mindennemű aktív beavatkozás nélkül csak alkalmazkodott hozzájuk és kihasználta őket. A balkáni országokban és a román fejedelemségekben a török állam ezt úgy tette, hogy a tenyésztett állatok egy részét a hadsereg és a főváros élelmezésére foglalta le vagy vásárolta fel. Magyarországon az adók fajtáinak és összegeinek meghatározásakor a királyok idejebeli adóztatást vette alapul. Amikor a jövedelmek felmérése során a törökök nagyméretű, felfutó marhatenyésztést találtak, a tiszteletben tartott helyi szokásoknak és a maguk összbirodalmi gyakorlatának megfelelően nem adóztatták meg közvetlenül. De komoly mennyiséget tömegélelmezésre sem foglaltak le (a helységenként beszolgáltatott néhány vágómarha az állatállomány számításon kívül hagyható része), s nem avatkoztak be a kivitelbe sem. Itt is az történt, ami a birodalmon átvezető távolsági kereskedelem esetében nagyban: a marhaexportba a törökök nem kapcsolódtak be, hagyták, hogy magyar tőzsérek közvetítésével átfolyjék a fejük felett, csak a kivitt állatok után járó vámbevételekre tartottak igényt.

Az export méreteit ismerve persze ezt a bevételt sem kell lebecsülnünk, bár lehetetlen meghatározni, hogy a kincstár magyarországi jövedelmeinek mekkora hányadát tette ki. Hozzávetőleges arányok számíthatók ki a váci vám bevételeiből és a budai kincstár pénztári naplóiból. A hódoltságból kivitt marhák nagyobb részét Vácnál vámolták meg. 1563. VII. 22. és 1564. III. 9. között 30 248 marhát hajtottak itt át, amelyeknek vámja állatonként 50 akcsét, összesen 1 512 400 akcsét hozott a kincstárnak.[138] Ha ezt a bevételt egész évre arányosan kiegészítjük, egy évi marhavámnak 2 400 000 akcsét kapunk.[139] Négy évvel korábban, a 967-es (= 1559-60) pénztári évben a budai viláiet területéről összesen 8 833 839 akcse folyt be a kincstárba (ebben a váci munkátaa bevételei is benne foglaltattak.)[140] A marhaexport vámjövedelme tehát a törökök magyarországi bevételeinek jelentős hányadát tette ki, különösen ha számításba vesszük,

1550–1650. Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Köln – Bécs 1971, 483–506.; *Zimányi Vera:* Velence szarvasmarhaimportja az 1624–1647-es években. Agrártörténeti Szemle 1972/3–4, 387–397.; *Uő.* Magyarország az európai gazdaságban 1660–1650. Bp. 1976, különösen 128–241.; *Szakály Ferenc:* A Dél-Dunántúl kereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. Somogy megye múltjából IV. Kaposvár 1973, 55–112.; *Mészáros László:* Kereskedő gazdaság a török uralom első évtizedeiben. Agrártörténeti Szemle 1979/1–2, 141–220.

[137] *Barkan*, Kanunlar, passim.

[138] *Káldy-Nagy Gyula:* Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben. Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66. Bp. 1968, 27–97.

[139] A számítás nem mentes az önkényességtől, az eredmény csak a hozzávetőleges nagyság érzékeltetésére alkalmas. A forrásból éppen a legforgalmasabb nyárvégi és őszi hónapok hiányoznak, így a tényleges vámbevétel a kiszámítottnál valószínűleg magasabb volt.

[140] *Fekete – Káldy-Nagy*, Budai számadáskönyvek, 602, 609.

hogy Vácott a hódoltságnak ugyan legfontosabb, de mégiscsak egy vámhelye működött; mellette Budán,[141] ill. a Ráckeve és Báta közötti dunai átkelőhelyeken is nagyszámú állatot vámoltak meg. Két, 1562. V. 5.–1564. I. 15. között vezetett, nem teljes lista Ráckevén és Dunaföldváron áthajtott marhákat jegyzett fel.[142] Másfél év alatt elsősorban kecskeméti és ráckevei tőzsérek közel 18 000 állatot[143] vámoltattak el, amiből a kincstárnak 900 000 akcse körüli haszna származott.

Források hiányában a 17. század megfelelő jövedelmeiről semmit nem lehet mondani. A kivitelnek az a hanyatlása, amelyet az osztrák marhaárak 1620–30-as évektől kezdődő és a század közepéig tartó esése váltott ki,[144] nyilván nemcsak a királysági harmincadjövedelmeket, hanem a török kincstár vámbevételeit is leapasztotta.[145] Feltehetően ez is szerepet játszott abban, hogy a birodalmi és tartományi vezetés a század második felében új állami adók bevezetésével próbált zilált pénzügyi helyzetén úrrá lenni.

Клара Хеди:

РЕСУРСЫ ДОХОДОВ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В ВЕНГРИИ

(Резюме)

Завоевавшим среднюю часть Венгрии туркам приходилось справиться с серезными финансовыми трудностями. Ращита и содержание северноэападной, протягивающейся через Венгрии границы империи и сильно наполненной солдатами системы крепостей сопровождались большими расходами, доходы однако происходили только от налогов населения и от пошлины экспорта скота. Экспорт скота процветал в XVI-ом столетии. На рубеже 1550/1560-ых гг. содержание одного будайского *вилайета* означило около 200 тысяч золотых форинтов дефицита для казны.

Самая большая часть доходов происходила от налогов. При налогообложении встречались значительные разницы между приграничными и центральными территориями турецкого господства. В пограничной зоне, которая сильнее всего подвергалась вторжению венгерских солдат, налогообложение являлось более половинчатым. Казна принимала в своё управление только меньшую часть земель (высокодоходные города, порты, таможни), а подавляющее большинство поселений было предоставлено как служебное имение солдатам и бюрократам. Таким образом эта зона являлась „свободным полем охоты" владельцев: пусть они собирают столько налогов, сколько они могут, и пусть делают это такими методами, которые являются целесообразными. Турецкие переписы создают впечатление, как будто здесь уже во второй половине XVI-ого столетия распространилась система поусального налога, однако венгерские исследования по отношению XVII-ого века показывают, что турецкие владельцы постоянно увеличивали свои требования. Умножились виды денежных и продналогов, их сумма постоянно ростала. Больше всего отягощалась барщина, а это показывает, что турецкие владельцы начинали хозяйничать и производить на рынок. По сравнению с помещичьими требованиями государственные налоги оставались незначительными, они ростали медленно.

[141] *Fekete Lajos:* Budapest a törökkorban. Bp., 1944, 247, 255.

[142] OL. Filmtár 1246. (Eredetije: Bécs, Nationalbibliothek, Türk. Hss. Mxt. 580.) A forrásnak két kiadása van, mindkettő több hibával. *Velics,* Defterek II. 290–292, 294–295 ill. *Vass Előd:* Zwei türkische Fahrenlisten von Ráckeve und Dunaföldvár aus den Jahren 1562–1564. Acta Orientalia 1972:1–3, 451–463.

[143] A listák eredeti összesítésében 18 251 állat (ebből levonandó 35 ló) szerepel; az egyes tételek összeadásakor 17 678 marhát kapunk.

[144] *Zimányi,* Magyarország az európai gazdaságban, 135–139.

[145] Emellett az általános gazdasági tendencia mellett a török állam bevételeire az is károsan hatott, hogy az 1570–80-as évektől saját magas rangú tisztségviselői vállalkoztak a marhacsempészet támogatására. *Fekete,* Budapest a törökkorban, 247.

На безопасную, внутреннюю часть турецкой территории наложило свои руки само государство, здесь оно являлось самым крупным владельцем. Участие казны в доходах колебалось около 40—70 процентов. Стремление казны самому собирать большинство доходов и самому совершить повышение налогов, в определённой мере ограничивало подобные старания частных владельцев. В результате затверделой налоговой политики Кепрюлю-реставрации с 1660-ого года на этой центральной территории появились и вводились как система „чрезвычайные" государственные налоги (прежде всего т.н. *nuzul*, *sürsat* и *ıştira*), сумма которых – подобно к сумме *cizye* – постоянно росла. Очень интересно, что между определённой в Истамбуле центрально суммой налогов и действительно взысканными суммами обнаруживаются большие разницы: часто были взысканы суммы в два, иногда в четыре раза, даже и в шесть раз больше, чем предписанная. Это являлось результатом деятельности местной администрации, которая, во главе с *kadi* администрировала государственные налоги. Эта администрация добавила к требованиям центра дефицит местного бюджета или часть его, взыскала от населения эту повышенную сумму. На этой центральной части турецкой территории государство было не только самым крупным налогообложителем, но сильнее всего пользовалось и барщинным трудом.

Другая, меньшая часть доходов турков в Венгрии происходила от пошлин, самая большая часть от экспорта скота. В 1560-ые годы – по грубой оценке – одна четверть или одна третья доходов будайской казны происходила от направленных на запад стад скота. В первой половине XVII-ого века - благодаря падению цен скота - этот экспорт сильно упал. Вероятно спад этих доходов содействовал тому, что во второй половине века центральное и местное управления империи попробовали пересиливать свое запушенное финансовое положение введением как система „чрезвычайных" налогов.

Hegyi, Klára:

SOURCES DE REVENU EN HONGRIE DE L'EMPIRE OTTOMAN

(Résumé)

Les Turcs qui occupaient la partie centrale de la Hongrie devaient surmonter de sérieuses difficultés financières. L'entretien et la défense de la frontière nord-ouest de leur empire, passant en Hongrie, ainsi que du système de forteresses peuplé de militaires, exigèrent de grandes dépenses, tandis que les revenus n'étaient fournis que par les impôts de la population et des douanes sur l'exportation des bovins, intensifiée au 16e siècle. Au tournant des années 1550/1560 l'entretien du vilayet de Buda coûta au Trésor annuellement 200 000 florins d'or hongrois.

La majeure partie des recettes provenait des impôts. Dans l'imposition il y a une différence substantielle entre les zones frontalières et le centre du territoire occupé par les Turcs. Dans la zone frontalière, fortement exposée aux incursions des armées hongroises, donc offrant des impôts incertains, le Trésor prenait en régie une partie moindre du territoire (des villes ayant de grands revenus, de ports, des douanes), et céda la majeure partie des agglomérations à ses militaires et fonctionnaires, comme propriété de service. Ainsi, cette zone est devenue la chasse gardée des propriétaires qu'ils perçoivent tant d'impôt qu'ils peuvent et par des moyens qui s'avèrent être efficaces. Les rôles de contribution turcs semblent montrer que dès la seconde moitié du 16e siècle prédomina ici l'impôt forfaitaire; les révisions hongroises du 17e siècle montrent par contre que les propriétaires turcs augmentèrent sans cesse leurs exigences. Les sortes des contributions en argent et en produits se multiplièrent, leur somme augmenta; c'est surtout la corvée qui devint de plus en plus lourde, ce qui montre que les propriétaires turcs commencèrent à s'occuper de l'exploitation et produisirent déjà pour le marché. A côté des prestations aux propriétaires les charges imposées par l'État restèrent minimes et ne s'élèvèrent que lentement.

L'État prit en main la partie intérieure des territoires turcs, là le Trésor était le plus grand propriétaire, et sa part du total des revenus était de 40–70%. La volonté du Trésor de percevoir le gros des revenus, d'exécuter les augmentations des impôts, limitait quelque peu les ambitions analogues des propriétaires particuliers. Comme résultat du durcissement de la politique des impôts propre à la restauration Köprülü, à partir de 1660 c'est dans cette région qu'apparurent et devinrent systématiques les impôts dits "subsidiaires" (avant tout le *nuzul*, le *sürsat* et l'*ğstira*) dont le montant, à l'instar de celui du *cizye* s'élevait sans cesse. Il est fort intéressant de voir qu'entre les assiettes de ces "subsides" établies au centre, à Istanboul, et les sommes effectivement perçues, il y avait de grandes divergences, souvent le double, parfois le quadruple voire le sextuple de la somme imposée fut perçu. Cette augmentation doit être attribuée à l'administration locale, sous la direction du *cadi*, des impôts de l'État, et qui ajouta aux besoins centraux le déficit, ou une partie de celui-ci, du budget local et perçut cette somme augmentée des contribuables. Dans cette région centrale des territoires turcs, l'État imposait les plus grandes contributions et aussi les plus lourdes corvées.

L'autre revenu des Turcs en Hongrie, moindre, venait des droits de douane, dont la majeure partie fut fournie par les exportations de bovins. Selon des estimations approximatives, dans les années 1560, le Trésor de Buda devait un quart, un tiers de ses revenus aux bovins exportés à l'Occident. Dans la première moitiée du 17e siècle la baisse en Europe du prix des bovins réduisit fortement les exportations. Il est à supposer que la réduction des revenus que celles-ci procuraient avait joué un certain rôle dans le fait qu'au cours de la seconde moitié du siècle les administrations de l'Empire et des provinces cherchèrent à surmonter l'état délabré des finance en systématisant les impôts "subsidiaires".

Gyimesi Sándor

EURÓPA ÉS A HARMADIK VILÁG TALÁLKOZÁSA A 16–18. SZÁZADBAN

„A keresztények egy deszkaszálat sem úsztathattak a tengeren az iszlám akarata ellenére" – írta Ibn Khaldun arab történetíró az észak-afrikai iszlám hódítást követően kialakult helyzetről.[1] A krónikás költőien túlzó megfogalmazása valóságos állapotot takart. Európa a Római Birodalom bukása után visszavonulóban volt, s évszázadok kellettek ahoz, hogy belső feszítő erői expanziós törekvéseket érleljenek meg. A fordulatot a keresztes hadjáratokhoz szokás kötni, de a világtengerek meghódítása, az alig ismert vagy éppenséggel ismeretlen civilizációkka, kultúrákkal való közvetlen találkozás csak az expanzió második, a felfedezésektől az ipari forradalomig terjedő szakaszában történt meg.

A modern világrendszer születésének hajnalán Európa korántsem volt a fejlett civilizációk kizárólagos hordozója. Az 1500 táján fennállott több mint hetven különböző kultúra között 10-12 olyan, Európán kívüli civilizáció volt, amely viszonylag sűrű lakosságot eltartani képes termeléssel, fejlett munkamegosztással, városokkal, magasrendű társadalmi-politikai szervezettséggel és kiemelkedő művészettel rendelkezett.[2] Az európaiak tehát – akik Cortez szavai szerint azért indultak neki a világnak, hogy istent szolgálják és meggazdagodjanak[3] – olyan népekkel kerültek érintkezésbe, akiknek fejlettségi színvonala széles skálán mozgott a primitív elemi kultúráktól az európaival vetekedő, sőt azt egyes vonatkozásokban felül is múló magasfokú civilizációkig. Az Indiába érkező Vasco da Gama hajóin például nem volt olyan áru, amit cserére felajánlhatott volna, mert azok túl durvák voltak a kifinomult helyi kézművesek termékeihez képest. Kínában és Japánban pedig egyenesen barbároknak tekintették a jövevényeket, akik kincsesvár szemekkel bámulták meg az ő civilizációjuk teljesítményeit, s akiknek legfeljebb lőfegyverei érdemeltek figyelmet.[4]

Az érintkezésbe vont kultúrák és civilizációk színvonalának széles skálájából következik egyrészt, hogy az európaiak az érintkezés során korántsem voltak mindig fölényben. Másrészt, a szintkülönbségektől erősen meghatározva, a találkozások mikéntjei és következményei sem egyformák voltak. A következőkben ennek néhány alaptípusát próbáljuk felvázolni.

[1] Idézi *H. Pirenne:* Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter. Bern. é. n. 6.
[2] *F. Braudel:* Capitalism and Material Life 1400–1800. London, 1973. 25.
[3] Idézi *R. Davis:* The Rise of the Atlantic Economies. New York. 1973. 139.
[4] *D. Witcombe:* Britain, Europe and the World 1458–1713. Cambridge, 1971. 143–144.

Két kultúra, két civilizáció találkozása mindig drámai. Hogy tragikus-e, és mennyire az, azt a kettő közötti különbség nagysága és az érintkezés intenzitása dönti el. Toynbee híres kihívás–válaszadás ellentétpárjában gondolkodva és Hicks modelljét segítségül híva azt mondhatjuk, hogy minden ilyen találkozás kihívást jelent.[5] Az érintett civilizáció erre először a hagyományos módon próbál meg reagálni. Ha a tradicionális erők nem képesek kielégítő választ adni, akkor olyan belső folyamatok indulnak el, amelyek megváltoztathatják a civilizáció belső struktúráját: a civilizáció megpróbál alkalmazkodni. Abban az esetben, ha a kihívás túl erős, s a szintkülönbség nagy, az alkalmazkodás sikertelen, a civilizáció vagy a kultúra bomlása, pusztulása következik be. Ez történt az amerikai indián magaskultúrák esetében is.

Az indián magaskultúrák csak részben sorolhatók a fejlett civilizációk közé, mert belső struktúrájuk feltűnő kettősség jegyeit viselte magán. Egyrészt az inka és azték birodalmak óriási, 20–25 millió embert átfogó szervezete, bizonyos tekintetben az európainál fejlettebb öntözéses földművelése, városépítése stb. vetekszik bármely más korabeli civilizáció teljesítményével. Másrészt azonban ehhez egy alacsony, a vaseszközöket, kereket, ekét, igavonó állatot nem ismerő, a kőkorszakit alig meghaladó technikai felszerelés járult. Az európai civilizációnak a spanyol hódítás formájában jelentkező erőszakos kihívására így nem tudtak megfelelő választ adni. Nemcsak államaik buktak el, hanem népességük is rohamos pusztulásnak indult: a hódítás első negyedszázadában felére csökkent, egy évszázad múlva pedig csak 3–4%-át tette ki az eredetinek.[6]

E látványos és katasztrofális összeomlás sokat foglalkoztatta a kutatókat. Hiszen mind az inka, mind az azték birodalom kétszer-háromszor annyi lakost számlált, mint Spanyolország, s több százezer harcost tudott mozgósítani. Mégis rövid idő alatt áldozatul estek néhány száz elszánt spanyol kalandornak, akiknek Niebuhr megvető, de talán az egy Cortes kivételével érvényesnek tekinthető véleménye szerint még igazi kapitányaik sem voltak, csak rablóvezéreik.[7]

A hagyományos magyarázatok a spanyol fegyverzet fölényéről, az indiánok babonás félelméről stb. nyilván nem elégségesek. Közelebb járhatnak az igazsághoz azok a kutatók, akik belső, strukturális gyengeségekben keresik az okokat.

Az indián magaskultúrák strukturális gyengesége több oldalról közelíthető meg. Utaltunk már arra a feszültségre, amely alacsony technikai színvonaluk s a kultúra egyéb területeinek magasan fejlett volta között feszült. A technikának ezen a szerény bázisán csak a munkaerő maximális szervezettségével, a javak szűkös elosztásának intézményesítésével lehetett fenntartani a társadalmat. Ebből a szempontból túlérett civilizációk voltak azok, amelyeknek minden erőfeszítése az alacsony szinten biztosított fogyasztásra épült struktúra fenntartására fordítódott.[8]

Az erőfeszítésbe beletartozott a kegyetlen erőszak is, a vallás ideológiai terrorjától a büntetőhadjáratokig. Az azték társadalomban például csak a kifejezetten politikai célokat

[5] *J. Hicks*: A Theory of Economic History. Oxford, 1969. 14. és k.l.

[6] *N. Sanchez-Albornoz*: The Population of Latin America. A History. Berkeley, 1974. 39–41.

[7] Idézi *J. Juderias*: La Legenda Negra. Estudios acerca des concepto de España en el extranjero. Madrid, 1960. 273.

[8] Vö.: *Ágh Attila*: A történelem kérdőjelei. Bp., 1974. 366. és k.l.

szolgáló rituális emberáldozatok számát évi 15 ezerre teszik. E birodalmak korántsem egységes etnikumú népei így nem azonosultak a hatalmi rendszerrel. Ez az aztékoknál abban is megnyilvánult, hogy a leigázott tengerparti törzsek a spanyolok oldalára álltak az azték városokkal szemben. Az inka birodalomban ez inkább az új uralom passzív elfogadásában jelentkezett.

Az ún. ázsiai termelési mód kategóriáival leírható társadalmak sajátossága továbbá - s ide sorolhatjuk az indián magaskultúrákat is -, hogy Marx szavait idézve „a politika felhőrégiói"[9] nem érintik a népesség nagy többségét. A túlszervezettség egyik következménye volt, hogy a hatalom felső szféráinak megroppanása után a birodalom ellenállásra képtelen s ellenállni nem is akaró elemeire hullott széjjel. A spanyoloknak két évszázadig kellett harcolniok a törzsi-nemzetiségi szervezetben élő araukán indiánok ellen: az azték vagy inka birodalom pacifikálásához néhány év elegendő volt.

A magyarázatokat végül kiegészíthetjük e társadalmak fejlődésének belső ritmusával, amelyben időről időre válságperiódusok lépnek fel. A spanyolok egy ilyen válságperiódusban érkeztek, amikor a közösségi tulajdonon alapuló rendszert már kikezdték a talán a feudalizmus irányába mutató tendenciák. Erre utal Atahualpa és Huascar testvérharca, a mayáknál kimutatható magántulajdon, az inka vezéreknek tett birtokadományok, de talán leginkább az, hogy a spanyol uralmat elfogadó kacika-réteg a hódítás éveinek zűrzavarában tömegesen igyekezett magántulajdonává tenni a vezetése alatt álló közösségek földjeit.[10]

A spanyolok tehát – a maguk szempontjából – a kellő pillanatban érkeztek. S ha utaljunk ismét Marxnak az ázsiai társadalmakról tett megállapításaira – elég bölcsek lettek volna ahhoz, hogy az indián közösségek létfeltételeit biztosítsák, nagyobb megrázkódtatás nélkül elfoglalhatták volna az azték és inka vezető réteg helyét.[11] De nem voltak elég bölcsek, s ez az indiánok pusztulásához vezetett.

Az őslakosság demográfiai katasztrófájával kapcsolatban egyes kutatók genocidiumról beszélnek, s nem is alaptalanul. A hódítás krónikájának lapjai tele vannak a mészárlások sötét képeivel, s a spanyolok tudatosan is használták az öldöklést, a megfélemlítés eszközeként. A kor fegyverzetének színvonalát tekintve azonban ezek még nem indokolják a népességcsökkenés mértékét, még ha a járulékos tényezőket – élelemkészletek, vetések elpusztítása stb. – figyelembe vesszük is. Ezért hivatkoznak mások járványokra, főleg az óvilágból behurcoltakra, amelyek immunitás hiányában az indiánok között különösen pusztítóak voltak.

Még együtt sem magyarázzák meg azonban a népesség regenerálóképességének az eltűnését, még kevésbé demográfiai magatartását. Az ónyúlkosság gyakorivá válása, nemegyszer tömeges méretekben is, a családalapítástól való tartózkodás és a gyerekszám lecsökkenése - az Andok térségében a családonkénti átlagos gyerekszám például a hódítást követő egy évszázad alatt 6-ról 2,5-re esett, ami messze alatta maradt az egyszerű reprodukciónak –, a kulturális összeomlás következményének tekinthető. A szilárdnak

[9] *Marx–Engels* Művei, 23. k. 336.

[10] *F. Chevalier:* Land and Society in Colonial Mexico. Berkeley, 1963. 20–22. és 125.

[11] *Marx* azt írja: „Királyságok összeomlása vagy felosztása nem okoz gondot a falvak lakosainak, amíg falujuk épségben marad, nem törődnek azzal, milyen hatalom kezére jut, milyen uralkodó birtokába kerül." *Marx–Engels* Művei, 28. k. 251.

hitt világrend, amely eddig az indián népességet körülvette, most váratlanul és visszavonhatatlanul elpusztult. Közösségeikből kimozdítva, földjeiktől megfosztva, új viselkedésformákra, termelési és munkarendre szorítva, elvesztették lábuk alól a talajt. Régi értékrendjük érvényét vesztette, s a rájuk kényszerített új világ oly messze volt tőluk, s oly hirtelen jött, hogy képtelenek voltak hozzá alkalmazkodni. A gyarmatosítók által sokszor szemükre hányt közömbösség és lustaság is ennek megnyilvánulása, s ezzel magyarázható a fennmaradás, a túlélés akaratának, az életkedvnek etnikai méretű elvesztése is. Másfél évszázad kellett ahhoz, hogy fogyásuk megálljon, s egy újabb évszázad – csak a 18. század derekától –, hogy újra megindulhon szaporodásuk.[12]

Az Európával való találkozás e katasztrófájának több messzeható, a térség egész fejlődését befolyásoló következménye lett. Az egyik, hogy e birodalmak nem mint leigázott indián birodalmak éltek tovább, hanem mint többségében európai vagy európaival kevert lakosságú új országok, amelyek európai minták szerint építik fel intézményeiket, alakítják életviteliket stb. Ebben a rendben a kisebbségbe szorult őslakosság csak igen alacsony szintre szorulva őrizhette meg a maga etnikai létét – az integrálódás ennek feladását kívánta volna meg, ára az etnocidium lett volna – s elkülönülése egy olyan kulturális-társadalmi dualizmusnak vált az alapjává, amelyet a mai napig sem sikerült feloldani.

A másik következmény a munkaerő hiányának krónikussá válása volt. Ennek megoldására egyrészt a rabszolgagazdálkodás alakul ki. A munkaerőellátást azonban importált néger rabszolgákkal csak a világpiacra termelő ültetvényes gazdaság volt képes biztosítani. A gazdaság egyéb szektorai a peonage és a yanaconasgo, a nem-szabad munkaerő különböző formáinak rendszerére voltak utalva. Ez vált a latin-amerikai vagy gyarmati feudalizmusnak nevezett rendszer alapjaivá.[13] Ez egyrészt a belül önellátásra törekvő, a társadalmi, sőt adminisztratív-politikai szereppel is felruházott haciendákat tette uralkodóvá, amelyek népe csak a nagybirtok szervezetének csúcsain keresztül kapcsolódott a külvilághoz. Másrészt egy gazdasági dualizmus létét vetette meg, ahol az exportra dolgozó ágazatok kapcsolata a világpiaccal erősebb volt, mint saját országuk egyéb ágazataival.

Ez az állapot kezdetben nem jelentett hanyatlást, sőt még stagnálást sem. A nemesfémbányászat, majd az ültetvényes gazdaság bázisán fejlődő városi élet növekvő élelem- és nyersanyagpiacot, sőt – az Európából importált iparcikkek helyére, legalábbis az egyszerűbb áruk vonatkozásában – iparcikkpiacot is jelentett, s a növekedés pólusaivá vált. E növekedés azonban zsákutcába torkollott. A két szektor között ugyanis csak kereskedelmi kapcsolat volt, az exportszektorok felhalmozása nem áramlott át a haciendákba vagy az obrajekba. A bányagazdaság jövedelmének nagy része Európába került át a spanyol korona bevételei, a perulisták átruházásai stb. révén, s ez áru formájában sem tért vissza. Az ültetvényes gazdaságok mint egy kompetitív gazdaság

[12] Latin-Amerika népesedéstörténetének és az ide vonatkozó elméleteknek összefoglalását l. *N. Sanches-Albornoz* i. m., különösen 39–96.

[13] *C. Furtado:* Economic Development of Latin America. Cambridge, 1970. 10–16. *J. Lang:* Conquest and Commerce. Spain and England in the Americas. New York, 1975, 17–24.; *I. A. Lipschitz:* Problèmes Agraires de l'Amérique Latine. Survivances coloniales et precoloniales. Annales, 1966. 773. stb.

végpontjának felhalmozási lehetőségei pedig eleve korlátozottak voltak, a gyarmati gazdaság haszna nem a gyarmatokon csapódik le. A hacienda feudális szerkezete is útját állta a tőkebehatolásnak, fényűző fogyasztássá változtatva az értéktöbbletet. Jellemző, hogy a bányagazdaság hanyatlásával az átcsoportosuló tőke csak az ültetvényeken talált beruházási lehetőséget.[14]

A két szektor közötti piaci kapcsolat azonban kínált némi esélyt egy belső orientáltságú tőkés fejlődés kialakulására. A 18. század folyamán ki is bontakozott egy szállítással, kereskedelemmel, manufaktúra-szerű obrájék működtetésével foglalkozó vállalkozó réteg, egy szerényebb, középszintű vállalkozásokat lehetővé tevő tőkeerővel. Mivel azonban az exportszektor vásárlóerején keresztül ki volt szolgáltatva a világpiaci mozgásoknak, a 18. század utolsó évtizedeiben bekövetkezett kereskedelmi változások tönkretették.[15] Ezzel elveszett az ágazatokat összekötő kapocs, s elveszett az a középréteg is, amely elősegítette volna a társadalmi integrálódást. A duális gazdaság és társadalom szakadékai ezzel szélesedtek, szinte áthidalhatatlanokká váltak, s konzerválódott a belső szektorok archaikus feudalizmusa.

Európa és a harmadik világ találkozásának egy másik típusát képviselte az afrikai, pontosabban az Afrika Szaharától délre eső kultúráival való kapcsolat. E területeken nem voltak az európai vagy az ázsiai civilizációkhoz mérhető kultúrák. A vas felhasználásával és állattenyésztésük színvonalával meghaladták ugyan az azték vagy inka társadalmakat, egyéb vonatkozásban azonban messze elmaradtak mögöttük. Egészében véve alakulatait a legfejlettebb kori kultúráinak második vonulatába sorolhatjuk, a kapás földművelés fokán, kevéssé differenciálódott, inkább csak luxusjavakat előállító iparral és az államalakulás kezdeteivel. Nem voltak teljesen érintetlen területek: Szudán és a kelet-afrikai partvidék évszázadok óta az iszlám diaszpóra hatását érezte, és a Szahara karavánútjain, illetve az Indiai-óceánon át fejlettebb területekkel is kereskedelmi kapcsolatban állottak. Az indián kultúrához hasonlítható autochton fejlődésűnek legfeljebb a kongói államot tekinthetjük.[16] Az európaiak számára nem tudtak olyan kincseket kínálni, mint Ázsia vagy Amerika, gyarmatosításuk jórészt a következő korszak műve. A 16-18. századi történetük mégis szolgál néhány tanulsággal s tovább vezető következménnyel.

Ebben az időben Afrika egyik színterévé vált az európai és az iszlám civilizáció konfrontációjának. A két civilizáció ekkor egyformán hatalmas, s egy széles európai fronton katonailag is szemben áll egymással. Afrikában csak a kelet-afrikai kereskedő városállamoknál (Kilva, Zanzibar stb.) került sor fegyveres összeütközésre. A portugál hódítás megtörte ezek kereskedelmi rendszerét, de az iszlám ihletésű felkelések – ománi támogatással – végül is elűzték őket. Néhány kölcsönszó a szuahéli nyelvben, a Jesus-erőd falai és a bikaheccek szokása, ennyi maradt belőlük – összegzi hatásukat ironikusan a térség egyik kutatója.[17]

[14] Vö.: *J. Lang:* i. m. 61–62.

[15] Uo. 77. A belső ipari fejlődés társadalmi összefüggéseire l. *Anderle Ádám:* A kuraka a gyarmati társadalomban Századok, 1978 722–729.

[16] Az afrikai államokra az európaiak megjelenésekor jó áttekintés The Cambridge History of Africa. Vol. 3. Cambridge, 1972

[17] *H. n. Chittik:* The East Coast, Madagascar and the Indian Ocean. In: The Cambridge History of Africa 3. k. 227.

Az iszlám és a portugálok kelet-afrikai befolyása katonai kérdés volt. Nyugat-Szudán és Kongó párharca viszont a két civilizáció által Afrikának kínált alternatívát példázza.

Nyugat-Szudán államalakulatai – a 8. századtól kezdve – a transz-szaharai kereskedelem útvonalai mentén s arra támaszkodva bontakoztak ki. Az iszlám hatás is ezeken az útvonalakon keresztül érte őket egy olyan történelmi szituációban, mikor a magasabbrendű állami szervezödés az írásbeliség, az igazgatási gyakorlat és intézményei mintái és ideológiai támogatás iránt egyformán igényeket támasztott. Az iszlám mindezt kínálni tudta, méghozzá úgy, hogy messzemenően alkalmazkodott a helyi hagyományokhoz, s így nemcsak az uralkodó elit, hanem a néptömegek között is gyökeret tudott verni. Ami pedig talán még fontosabb, nem egy hódításra kész politikai hatalom előőrseként jelentkezett. Annyira, hogy amikor a 16. század végén Marokkó megtámadta Songhayt, a korábban odatelepült herber és más mohamedánok hűek maradtak a songhayi uralkodóhoz, s harcoltak a marokkói expedíciós sereg ellen. Az iszlám felvétele tehát nem fenyegette s népeket etnikai identitásuk elvesztésével, s ez biztosította az iszlám diadalútját Nyugat-Szudánban.[18]

A Kongó alsó folyásánál a 14. századtól növekedő Kongó állam a külső hatástól mentes afrikai államfejlödés mintáját szolgáltatja. E terület izolációja csak az atlantióceáni hajózás megnyílásával szűnt meg. A 15. század végén ideérkező portugálok egy kb. 150 ezer km² területet ellenőrző adóztató-redisztributív rendszeren és aprólékosan kimunkált közigazgatási szervezeten alapuló államot találtak itt. A vezető réteg késznek mutatkozott az európai típusú civilizáció átvételére, keresztény hitre tért, európaiakat fogadott be, kapcsolatot létesített a portugál és a pápai udvarral, embereket küldött tanulni Európába. Az udvarnál új ízlés és kultúra fejlödött ki az európai áruk és minták alapján, amely eltér a köznépétől. Ezekért az árukért azonban nem tudtak értékes termékeket nyújtani cserébe, csak némi elefántcsontot, rezet, festékanyagokat stb. Ez nem elégítette ki a portugálokat, s a Szent Tamás szigeti, majd a brazíliai ültetvények létesítése után rabszolgákat követelt cserébe.[19]

A rabszolgaság intézménye nem volt ismeretlen Kongóban, de csak periférikusan s szelíd, patriarkális formájában. A portugálokkal való kereskedelem most kiszélesítette, s kegyetlen, az eleven áruvá változtatás formáiban terjesztette el. Hiába próbáltak fellépni ellene a keresztény kongói uralkodók, a portugálokat nem a kulturális küldetés, hanem a haszon érdekelte. A kongói elit pedig, ha fenn akarta tartani új életstílusát, a kedvükbe kellett hogy járjon. Így az európai civilizáció átvételi kísérlete, amely kezdetben erősítette az állami létet, visszájára fordult: az elit nemcsak kultúrájában, hanem érdekeiben is elszakadt a néptől, s a nyugati civilizáció ára a rabszolgaság adója lett, amit a köznéppel fizettettek meg. Az ebből fakadó törés és belviszályok, amelybe a portugálok rabszolgaszerző érdekből avatkoztak be, szétzilálták a kongói államot, az európai kultúra adaptációjának kísérlete csődöt mondott. Európa nem kínált elfogadható alternatívát Afrikának, az iszlám igen.

[18] *N. Levtzion:* The Long March of Islam in the Western Sudan. In: The Middle Age of African History, London, 1968. 13–18

[19] *N. R. Bennett:* Africa and Europe from Roman Times to the Present New York, 1975. 31–35.; *Afonso I.:* An African Respons to Christianity. In Readings in World History. Ed. *V. H. McNeill and M. Iriye.* Vol. 9. New York, 1971. 43–71.

A rabszolgakereskedelem kibontakozása, amely e kudarc hátterében volt, korszakunknak legfontosabb jelensége volt Afrika és Európa találkozásában. Mint említettük, a rabszolgaság nem volt ismeretlen Afrikában az európaiak előtt sem, de nem volt ismeretlen, legalábbis ameddig az arab-mohamedán kereskedelem szálai elértek, a távolsági rabszolgakereskedelem sem. A régi és az új között azonban több lényeges különbség volt. Az egyik a rabszolgák állapota. Egy, a 18. században Beninből Nyugat-Indiába hurcolt rabszolga, Equiano, aki később felszabadult s megírta emlékiratait, úgy jellemezte ezt, hogy tízezer világot adott volna azért, ha helyzetét a hazájabeli leghitványabb rabszolgáéval felcserélheti.[20] A másik változás a rabszolgaszerzés módját érintette. Korábban csak az elítélteket és a ki nem váltott hadifoglyokat adták el, az európaiak által sokszorosára növelt igény azonban intézményesítette a rabszolgavadászat rendszerét. Olyan volt ez, írja a kérdés egyik kutatója, mint az óceáni halászat: a természet adta potenciális árutömegből ki-ki annyit fogott ki, amennyit bírt.[21]

Sokan a rabszolgaság okozta vérveszteséget tartják a legnegatívabb hatásúnak Afrika számára. Szélsőséges becslések négy és száz millió közé tették a közel négy évszázad alatt elhurcoltak számát, megbízhatóbb számítások kilenc és fél millióra, az útközben elpusztultakkal együtt valamivel több mint 11 millióra teszik az amerikai ültetvényekre szántak összegét. Ez a vérveszteség, ha súlyos volt is, nem hasonlítható az indián lakosság által elszenvedett demográfiai katasztrófához, s az eredeti településterületeit a bennszülött népesség továbbra is kitöltötte. Ami talán súlyosabb és messzebbre ható – az európai alternatíva már említett csődjén kívül – a néger társadalmak belső struktúrájára gyakorolt hatás.[22]

A rabszolgakereskedelem hatókörében – s ez új és új övezetekre terjedt ki – az államok, törzsek egymás közötti viszonyait ez határozta meg. Ha túlzás is azt állítani, hogy minden viszály a rabszolgakereskedelem következménye, az ellentétek ennek érdekei szerint keletkeztek, éledtek újjá és simultak el. A legsúlyosabb következmény azonban a személyes biztonság elvesztése volt a közösségek egyszerű embere számára. A rabszolgavadászoktól való rettegés falvakat üzött el lakóhelyéről, életformákat változtatott meg. Az uralkodóréteget, akik maguk is haszonélvezői lehettek a rabszolgakereskedelemnek, szembeállította a köznéppel, a jogszolgáltató hatalmat saját alattvalóinak rabszolgává tételére használva fel. De átalakult a szelíd hazai rabszolgaság is, a rabszolgamunka alkalmazásának kemény mintái szerint. E változások széttörhették a néger államok belső struktúráját, összetartó erejét. A már említett kongói állam példája mellett másokat is említhetnénk, például a Joruba szövetséget. Egyes helyeken új elit alakult, felváltva a régit, amely nem tudott elég kíméletlen lenni s megfelelni a rabszolgakereskedelem követelményeinek. Az olyan, a rabszolgakereskedelem hasznán felnövő államokban, mint például Dahomey, az új elit nem is teljesen helyi eredetű volt, hanem kevert etnikumú hivatásos rabszolgakereskedőkből toborzódott. Afrika számos népe

[20] Life of an African Slave. In: Readings in World History, vol. 9. 75–89.

[21] *R. Thomas–R. Bean:* The Fischer of Men: The Profits of the Slave Trade. The Journal of Economic History, 1974, 882–914.

[22] *N. R. Bennett:* i. m.: 49.; *W. Rodney:* The Impact of the Atlantic Slave Trade on West-Africa. In: The Middle Age of African History, 34–40. Ezekben a számokban nincsenek benne a hollandok kelet-indiai birtokaira, illetve az arab kereskedők által a Közel-Keletre elhurcoltak, de ezek jelentősége az atlanti kereskedelemhez képest alárendelt.

vesztette így el a vele közösséget érző, kulturálisan is vele azonosuló vezető rétegét, s ez csökkentette alkalmazkodóképességét, késleltette saját kulturális értékeinek és intézményeinek a kifejlesztését.

E sok negatívumnal szemben kevés pozitívum kerül a mérlegre. Közép-Afrika izolációjának kétes értékű megszüntetése, az európai javak által stimulált kereslet ösztönző hatása a tradicionális viszonyok felszámolására, néhány új növény – pl. a kukorica – közvetítése, túlságosan kevés a fizetett árért. Európa kihívása Afrikának negatív volt, s negatív volt a válaszadás is.

Nem lehet megkerülni azt a kérdést, amit gyakran fordítanak Európával szembe, hogy mit nyert Európa a rabszolgakereskedelmen? Azt a feltételezést, hogy a rabszolgakereskedelem profitja az eredeti felhalmozás jelentős forrása és az ipari forradalom finanszírozója lett volna, a források nem igazolják. A rabszolgakereskedelem részesedése mind az angol, mind a holland külkereskedelem értékében alig 1–2%. A profitráta is csak rövid távon volt magas, hosszú távon nem, sőt egyes holland kutatók azt is kétségbe vonják, vajon egyáltalán jövedelmező volt-e.[23] Egyes nagy vagyonok szülője lehetett tehát, tartós felhalmozás forrása nem.

A rabszolgakereskedelem azonban elválaszthatatlan az ültetvényes gazdálkodástól. A kettőt Nyugat-Európa kapcsolta össze, s e „háromszögletű gazdaság" két végpontján helyezkedett el az afrikai rabszolgavadász és közvetítő egy részről, a gyarmati ültetvényes más részről. Mivel a rabszolgaforrások természet adta módon, s gyakorlatilag korlátlanul bővíthetően álltak rendelkezésre – Afrikának ekkor 100 millió lakosa van, ebből kb. 60 millió néger – ami az évi néhány tízezer rabszolgához képest kimeríthetetlen –, a kompetitív rendszer törvényei szerint a haszon a határértékig szorul le. Ugyanez érvényesül a másik végponton: a növekvő s olcsó rabszolgakínálat addig növeli az ültetvényes gazdálkodást, míg az termékeinek kínálatával szintén a határig nyomja le a hasznot. A kiegyenlítődésnek a centrumban kell lecsapódnia a gyarmatáruk olcsósága révén. A nyertes tehát az európai fogyasztó. Kérdés, mit lehet ebből felhalmozni. Thomas és Bean Angliára vonatkozó számításai szerint a kor két fő cikkénél, a dohánynál és cukornál elért árnegtakarítás beruházásra fordítható hányada 1700 és 1800 között, az egész új beruházás 2–3%-a volt csupán.[24]

Azt jelentené ez, hogy a rabszolgakereskedés haszna – mint a fenti szerzők ironikusan állítják, csupán annyi, hogy az európai fogyasztónak „lehetősége volt valamivel olcsóbb áron fogszuvasodást és tüdőrákot szerezni"?[25] A válasz nyilván nem ilyen egyszerű, a rabszolgamunka igazi értelme a világgazdaság számára a gyarmatáruk termelésének munkaerő-biztosításában volt inkább, mint közvetlen vagy közvetett profitjában.[26]

[23] *R. Thomas–R. Bean:* i. m. 894.; *P. C. Emmer* The History of the Dutch Slave Trade. The Journal of Economic History, 724–747.

[24] *R. Thomas - R. Bean*, i. m. 912–913. Az értékelésnél azt is figyelembe kell venni, hogy a külkereskedelemben a gyarmatok forgalma még alárendelt az európai kontinensen belüli forgalomhoz képest. Anglia egész külkereskedelmi forgalmának 1701-ben például még közel háromnegyed része Európával bonyolódott le. Vö.: *R. Davis* English Overseas Trade 1500–1700. London, 1973, 56. V. tábla.

[25] *R. Thomas–R. Bean:* i. m. 914.

[26] A számításokkal szemben több észrevételt tehetünk. Így tekintetbe kell venni az áruk reexportjának hasznát – Anglia a 18. sz.-ban importja több mint felét reexportálja –, a gyarmatok jelentőségének növekedését a 18. sz. tól kezdve stb.

Az eddigiektől eltérő típust képviselt India és Európa érintkezése. Két, a kor mércéjével mérve fejlett civilizáció találkozása volt ez, s a katonai erőszak az érintkezés két és fél évszázadában, lényegében az 1757-i plassey-i ütközetig alárendelt szerepet játszott. A kapcsolat fő területe a kereskedelem volt, amely rohamosan nőtt, különösen a 17. század második felétől, 1650 és 1750 között hozzávetőlegesen háromszorosára![27]

E kereskedelemben India mérlege magasan aktív. Áruiért kevés terméket igényel Európától, helyette nemesfém áramlik az országba. A Brit Kelet-India Társaság exportjának 70–90%-a például még a 18. század első felében is nemesfém volt. Careri angol utazó, aki 1695-ben járt Indiában, nem minden alap nélkül vélhette úgy, hogy „minden arany és ezüst, ami a világon forgalomban van, végül a Mogul Birodalomban pihen meg".[28]

A nemesfém ellenértékét India egy exportra termelő kézműipar kifejlesztésével teremtette elő. Ezt részben az ázsiai kereskedelemben értékesítette, s a cserébe kapott értéket, főleg fűszert, reexportálta Európába. Mikor pedig az 1670-es évektől Európában elterjed a pamutáruk divatja, az indiai textilipar rohamos növekedésnek indul, s Európát elárasztja gyapotkelmékkel.[29]

Úgy tűnhet tehát, hogy a két civilizáció találkozása ösztönzően hatott Indiára, Európa pedig a passzív felet játszotta, mindaddig, amíg, mint Van Leur fogalmazta: „a kapitalizmus mágikus mérge el nem bűvölte Európát, hogy gőzt, gépeket és huzagolt ágyúkat gyártson", azaz míg a katonai erővel végrehajtott gyarmatosítás és az ipari forradalom alárendelt helyzetbe nem hozta Indiát.[30]

Az újabb kutatások nem erősítik meg ezt. Ha megnézzük a másik oldalon Angliát, India fő kereskedelmi partnerét, azt találjuk, hogy a nemesfémkiáramlás ellenére gazdagszik: a 18. században megháromszorozza nemzeti vagyonát, s a 18. században közel ötszörösére nő a nemzeti jövedelme.

Az ellentmondást már a kortársak is érezték, amint ez a bouillonisták és anti-bouillonisták, a nemesfém kivitelét ellenzők a velük szemben a kereskedelem hasznára joggal hivatkozók vitájában joggal tükröződött. A magyarázatot nyilván nem lehet csak az indiai–európai kereskedelem viszonylatában megtalálni, hisz az Indiába torkolló ezüstfolyam forrása a latin-amerikai bányákban volt. Ezt az ezüstöt Anglia kereskedelmi úton szerezte meg, részben a saját termékeiért, részben importjának – köztük indiai textíliáknak – reexportja révén. Ebben az időben Anglia importjának kb. felét reexportálta. A kereskedelem tehát Angliát is gazdagította.[31]

Anglia haszna részben abból származott, hogy az ezüst aranyban mért értéke Indiában sokáig magasabb volt, mint Európában, és ez az ázsió a 40%-ot is elérhette. Főleg azonban az Indiában vásárolt és exportált termékek árkülönbözetéből, ami az eredeti ár többszöröse is lehetett.

[27] *K. N. Chaudhuri:* Some Reflexions on the World Trade of the XVIIth and XVIIIth Century. The Journal of European Economic History 229

[28] Idézi *K. N. Chaudhuri:* The Economic and Monetary Problem of European Trade with Asia during the Seventeenth and Eighteenth Centuries. The Journal of European Economic History 1975. 324.

[29] *F. Braudel:* i. m. 337–339.; *K. Antonov–C. Bongard–Levin–G. Kotovsky:* A History of India. Moscow, 1979. I. 237–238.

[30] *J. C. van Leur:* Indonesian Trade and Society. London, 1975, 284–285.

[31] Vö. *R. Davis:* The Rise of the Atlantic Economies. 257.

India kedvező kereskedelmi mérlegének alapja ugyanis munkásainak alacsony bére volt. Egy bengáli takács keresete például egyhatoda volt angol vagy francia társának, ami azt jelentette, hogy az európainál gyakorlottabb, finomabb munkára képes indiai kézműves munkaereje rosszul értékesült a világpiacon. India gazdagságát népeinek szegénységével fizette meg, s az olcsó és szakképzett munkaerő bősége nem ösztönzött technikai újításokra sem.[32]

Ráadásul ez a gazdagság sem tőkefelhalmozásként jelentkezett. Az Indiába kerülő nemesfém az ország számára inkább áru volt, mint pénz, nagy része kincsé merevedett, vagy a fejedelmi udvarok fényüzése emésztette fel. A két civilizáció eltérő struktúrájában tehát már benne rejlettek a győzelem és bukás esélyei.

Ezt először az indiai kereskedőréteg érezte meg, már a 18. század folyamán. Ez az évszázad Ázsiában Holden Furber kifejezésével élve egy kommerciális forradalom évszázada.[33] Az áruösszetételben a tea és a kávé előtérbe került a fűszerek mellett, Kína megnyitotta kapuit az európaiak előtt, a Perzsa Birodalom szétesett, s ez a szárazföldi kapcsolatokat Európa és Ázsia között meggyengítette. A kelet–nyugati kereskedelem tengelye délebbre tolódott, s mindez az indiai kereskedőt, az ázsiai kereskedelem addig legképzettebb alakját háttérbe szorította. Fokozta ezt az európai kereskedők által kialakított új vállalkozási formák, a társaságok és azok alkalmazottainak versenye, amely a szubkontinensen is alárendelt helyzetbe hozta az indiaiakat.[34]

Az európai kihívásra India tehát végső soron nem tudott pozitív választ adni. Ez a kihívás nem volt erős, az egyetlen terméket, amit Európa kínálni tudott, az ezüstöt, hagyományos keretek között maradva is meg tudta szerezni. Innen az a közömbösség, amellyel Xavér Ferenc vádolta őket, azt állítván, hogy – szemben a minden iránt fogékony japánokkal – semmi sem érdekli őket, ami szokásaiktól eltér.[35] A kihívásra adott válasz nem járt a tradicionális struktúra átalakításával, s ez előrevetette a későbbi gyarmati sors árnyát.

Némi merészség kell ahhoz, hogy e vázlatos áttekintésből tanulságokat próbáljunk levonni. Kettővel mégis megpróbálkoznánk. Mindkettő elég triviális. Az egyik röviden úgy fogalmazható, hogy az egyenlőtlen fejlődés történeti tény. Amikor tehát az elmaradottság kétféle értelmezését, a fáziskésést és az alulfejlettséget szembeállítjuk egymással, alternatívánk nem teljesen valóságos. Történetileg mindkettő létezik, még ha a fáziskésés tartalmát körültekintőbben kell is megfogalmaznunk.

A másik tanulságunk az, amit Ranke úgy fejezett ki, hogy „minden kor egyformán közel van istenhez".[36] Azaz a történelemben a ma kérdésére választ kereső kutató nemcsak a jelen vonzásainak eredetét keresve tekinthet haszonnal a múltba, hanem minden korszaknak önmagában is megvan a maga tanulsága a kultúrák, civilizációk struktúrája, funkciói és mozgástörvényei szempontjából.

[32] *K. N. Chaudhuri:* Some Reflexions . . . 227.

[33] *H. Furber:* Rival Empires of Trade in Orient 1600–1800. Minneapolis, 1976. 264.

[34] *N. Steengard:* Asian Trade 15th–18th Centuries: Continuity and Discontinuities. V.e Congrés International des Sciences Historiques. Rapports II 999

[35] Xaviers Letters from India and Japan. In: Readings in World History. Vol. 9. 12. és 18–19.

[36] Idézi *A. Gurevics:* A középkori ember világképe. Bp., 1974. 6.

Blazovich László

A MEZŐVÁROSI FEJLŐDÉS NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA A KÖZÉPKORI HÓDMEZŐVÁSÁRHELYEN ÉS KÖRNYÉKÉN

A mai Hódmezővásárhely és tágabb környéke nem különül el önálló tájegységként, hanem egy nagyobb régió: a Körös–Tisza–Maros-köz része. Középkori történetének kutatását mégis az indokolja, hogy területén többször kísérelték meg nagyobb gazdasági egység, uradalom létrehozását. Az alábbiakban történeti-földrajzi, gazdaság, birtok- és közigazgatástörténeti vizsgálatok segítségével próbáljuk az említett törekvések okait és történetét feltárni.

Ennek a kelet felől nyitott, a Körös, a Tisza és a Száraér között fekvő területnek, miként az egész Körös–Tisza–Maros-szögnek, a földrajzi arculatát a 19. század első felében megindult folyamszabályozások alapvetően megváltoztatták. A szabályozás előtt a Tisza melletti rétségi területet álló és folyó vizek: tavak, laposok, síkok, erek és fokok szabdalták. Ez a „vízivilág" a Tiszától távolodva fokozatosan adta át helyét az úgynevezett mezőségi résznek.[1] Az előbbi vidéken – az okleveles anyag bizonyítja – állattenyésztésre és vadászó-halászó életmódra nyílt lehetőség, míg az utóbbi mezőgazdasági művelésre volt inkább alkalmas. A folyók, árterek, kiöntések peremén vadgyümölcsösök, ligetes művelésre alkalmas szőlők váltották a kaszálókat.[2] A földművelés és a rekeszezéssel folytatott halászat – 1395-ben a Szentkirályi család egy halászó helyet kapott (unum locum clausure) a gyáli Kakas családból származó Skolasztika asszonytól[3] – a lakosság megélhetését biztosította. Az állattenyésztésből felesleg is keletkezett, amely a vidék számára az országos kereskedelembe kapcsolódás lehetőségét is jelentette. Már a Gellért-legenda megemlíti, hogy Ajtonynak a Maros mentére eső szállásterületén ménesei voltak. A Csák nembeli Miklós ispán fiainak osztozásakor 1239-ben készült oklevél is szól a ménesről, amelyet talán éppen a középkori Hód terra környékén tartottak. Ebben az időben ugyanis nemcsak a rétségen, hanem a mezőség jobbára feltöretlen sztyeppéin is jó legelők voltak. A török defterekből ugyancsak a szilajállat-tartás jelentősége olvasható ki.[4]

[1] *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A–G. Bp., 1963. (Továbbiakban: TF, I.) 835. *Bodnár Béla*: Hódmezővásárhely és környékének régi vízrajza. Szeged, 1928. 5–35. *Blazovich László–Lehmann István*: A Tisza-szabályozás és Hódmezővásárhely. A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium évkönyve. Hódmezővásárhely, 1974. 57–69.

[2] *Knauz Nándor*: A Garam-melletti Szent-Benedeki Apátság I. Bp., 1890. 28–29. PRT VII. Bp., 1903. Szerk.: *Erdélyi László dr.* (Továbbiakban: P. R.) 225. *Egető Melinda*: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. Ethnographia, 1980. 66–68.

[3] Zsigmondkori oklevéltár I–II. Bp., 1951, 1956, 1958. Összeállította: Mályusz Elemér. (Továbbiakban: ZsO.) I. 3800. II. 6157. 6222.

[4] *Emericus Szentpétery*: Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. Bp., 1937–38. II. 389. *Juhász Koloman*: Die Stifte der Ischanader

A közlekedés- és útviszonyok az alábbi módon alakultak. Itt vezetett át a Csongrádról Csanádra vivő hadi út, amelybe éppen a középkori Hódvásárhelyen csatlakozott a Szer felől a Kortvélyesi réven át érkező mellékútvonal.[5] A Hód-tó az év nagy részében összeköttetésben állt a Tiszával, és vízi utak találkozási helyéül szolgált. A Kakasszék-éren Gyulától, a Szárazéren pedig Arad térségéből lehetett idáig eljutni.[6] A vízi közlekedés és kereskedelem emlékeit a szájhagyomány, valamint későbbi korok iratanyaga őrzik. Hódmezővásárhely és Szentes vidékén máig fennmaradt szólás: „Olyan nehéz sora van, mint a hajóhúzó lónak." Emlékeznek arra is, hogy Vásárhelyről Gyula felé haladván egy török hajó elsüllyedt.[7] A 18. században sokszor a halászat eszközéül szolgáló rekeszeket bontották el, hogy alacsony vízállás esetén is hajózhassanak.[8]

Diozese im Mittelalter. Ein Beitrag zur Frühgeschichte und Kulturgeschichte des Banats. Münster i. W. 1927. Deutschtum und Ausland 8–9. (Továbbiakban: Stitz.) 220.

[5] TF I. Csongrád vármegye a XIV. század elejéig c. térképmelléklet.

[6] *Bodnár B.*: i. m. 5–25.

[7] Dr. Barta László és Farkas Ferenc szóbeli közlése.

[8] Csongrád megyei Levéltár Szentesi Főkirovéltára IV. A. 21. a.l. No 17. 1753. május 8.

A lakosság létalapját biztosító, mezőgazdasági művelésre is alkalmas földterület mellett a szárazföldi és vízi utak, továbbá a rétségi és mezőségi vidék határán elfoglalt hely előnyei hatottak telepítő tényezőként Hód és Vásárhely, a két középkori falu kialakulásában. A Körös partján Donáttornya, míg a Hód-tóhoz kapcsolódó vízrendszer egyike, a Csomorkányi lapos mellett, a mai Hódmezővásárhelytől keletre, Csomorkány emelkedett ki az idők folyamán a középkori aprófalvak világából.

A Tisza mentének a mai Csongrád megye területére eső települései közül a 11–12. században jobbára csak azokról szólnak az oklevelek, amelyek a folyó partján, illetve ahhoz közel feküdtek.[9] Nem véletlen tehát, hogy a középkori Hódot írásos forrás 1231-ben említi először, mégpedig Csák Miklós végrendelete.[10] A falu a Hód-tó délkeleti oldalán, a mai Újváros nevű kerület tóparti részén feküdt.[11] A magas, partos terület természeti adottságait tekintve igen alkalmasnak bizonyult emberi tartózkodásra. Itt, a Hód-tó és a Kis-tó találkozásánál összeszűkült a tómeder.[12] A Csongrádról érkező út az e helyütt lévő gázlón át vitt tovább Csanád felé.

Vásárhelyet, amely Nána ispán 1266-ban keletkezett végrendeletében bukkan elő,[13] Major Jenő a forumok közé sorolja. A Hód-tó északi partjára települt Vásárhely. Kialakulásában és fejlődésében ugyanazok a tényezők játszottak közre, mint a tőle néhány száz méterre lévő Hód esetében. A két falu tájéka a nagyobb szegedi prackörzeten belül olyan helyzetbe került – a nagyobb települések: Csongrád, Csanádvár, Makófalva, Szeged 25–30 km. távolságra estek, és ezáltal kereskedelmi vákuum keletkezett –, hogy területén piaci alközpont fejlődhetett ki.[14]

A két település közül Hód bizonyult tekintélyesebbnek. Templomos hely volt, ugyanis tudunk Csák Miklós kegyuraságáról Hódon,[15] fiainak osztozásakor pedig mindegyik fél részesülni akart belőle. A birtokvitát csak a nagy tekintélyű rokon, I. Ugron, kalocsai érsek közreműködésével tudták lezárni.[16] A Csák nemzetség Kisfaludi ágának dél-alföldi jelenléte a tatárjárás tájékán megszűnt. Ezzel annak lehetősége is tovatűnt, hogy a Hód és Kopáncs térségében elterülő Csák birtoktest központja legyen a család számára egyébként fontosnak látszó település.

[9] TF I. 835–907. passim.

[10] Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér III. 2. 227. Budae 1829. TF I. 858.

[11] *Szeremlei Samu:* Hód-Mező Vásárhely története I–V. Bp., 1900–1910. (Továbbiakban: Szeremlei). II. 350–362. *Székely György:* Vidéki termelőágak és az árukereskedelem a XV–XVI. században. Agrártörténeti Szemle 1961. 307–322. *Mályusz Elemér:* A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp., 1954. 128–130.

[12] *Rodnár B.*: i. m. térképmelléklet.

[13] Budapest történetének oklevelei emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest. Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette, sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. I. Bp., 1936. 87–90

[14] *Major Jenő:* A magyar városok és városhálózat kialakulásának kérdései. Településtudományi Közlemények Bp., 1966. május 78–80. *Kubinyi András:* A magyarországi városhálózat XIV–XV. századi fejlődésének néhány kérdése. Tanulmányok Budapest múltjából XIX. Bp. 1972. 45–47. *Kubinyi András:* A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények. 23. Bp., 1971. december. (Továbbiakban: Városhálózat) 58–59. 66

[15] *Juhász Kálmán:* A csanádi püspökség története 1243–1307. Makó. 1933. 68. *Imre Mihály.* Hódmezővásárhely művelődéstörténete a kezdetektől 1848-ig. Kézirat. (Továbbiakban: Kézirat)

[16] Stiftc. 220.

A falu jelentőségét, tekintélyét bizonyítja a Csanád nemzetség osztálylevelében előkerült adat is. A legértékesebb birtokuk, Makófalva nyugati részének határleírásakor (1337) megemlékeznek campus Hódról, és ugyancsak a határok leírásánál találjuk a Hód uta nevű utcát, amely a Hód falu felé vezető út kiinduló szakaszának neve lehetett.[17]

A 14. század derekáról a település fejlődésére vonatkozóan a pápai tizedszedők lajstromai tartalmaznak fontos adatokat. A csanádi püspökség Maroson túli főesperességének tizenhárom plébániája adózott a jegyzékek szerint.[18] Sajátosan alakult Hód és Vásárhely közös papjának, Mihálynak az adója. 1333-ban Vásárhely plébánosaként 5 garast fizetett, 1334-ben 4 garast, míg ugyanezen év második számú jegyzéke szerint Hód után is két garast adott. A gazdagabb plébánosok közé tartozhatott, hiszen csak Tömpös és Szentkirály papja fizetett az övéhez hasonló mennyiségű összeget. Az 1334-es évben tehát mindkét falu papjaként Mihály szerepelt, feltehetően azonos személy. A közös pap működéséből következtet arra Györffy György, hogy Hód és Vásárhely ez idő tájt, azaz a 14. század közepén olvadt össze.[19] Hogy valóban a 14. században játszódott le az összeolvadás folyamata, az kitűnik a Gyáli Kakas család már említett, 1395-ből származó okleveléből, ahol a település már Hódvásárhely néven szerepel.[20]

A 14. században lejátszódó nagy gazdasági átalakulás során a még túlsúlyban lévő természeti gazdálkodást fokozatosan az árutermelésre épülő fejlettebb gazdálkodási rendszer váltotta fel, erre a folyamatra pedig térségünkre vonatkozóan is utal néhány adat. A már említett Skolasztika asszony 100 hold földdel egy curia integra-t ad famulusainak, Sebestyénnek és Antalnak, a Szentkirályi család őseinek.[21] A földművelés jelentőségének növekedését a korból származó közvetett adattal is igazolni lehet. Emlékdik a terület mezőségi térségében települt falvak jelentősége; az említett Szentkirály templomának 1400. október 11-én IX. Bonifác pápa búcsút engedélyezett azzal a szándékkal, hogy a befolyt pénzt renoválásra fordítsák.[22]

A gazdasági fejlődés eredményeként, a szerencsés közlekedési helyzet és a birtokos család fáradozásainak következményeként a 15. század első felében egy Hódvásárhely központtal szervezödő uradalom körvonalai kezdenek kibontakozni, mint az a Szekcsei Herczeg család 1446. szeptember 29-én kelt, hamisnak ítélt okleveléből kitűnik: „... item opidorum et possessionum Hod et Wasarhely, Abran, Tharyan, Zentmyhalwczaya, Chomorkan, Samson, Donathtornya, Hegyes, Kuthas, et Kamras vocatarum in Chanadiensi (comitatu) ad dicta opida Hod et Wasarhely spectantia (így)...".[23] Hódvásárhely ebben az oklevélben jelenik meg először oppidumként, és bár Hunyadi János

[17] Anjou-kori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk.: Nagy Imre, Tasnádi Gyula. Bp. 1883. 365.

[18] Monumenta Vaticana Historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. I–IV. Bp. 1885–1891. (Továbbiakban: MV I/4., 145., 148., 154., 156., 160. *Imre Mihály*: i. m.

[19] TF I. 859.

[20] ZsO I. 3800.

[21] Ua. (*Elekes Lajos-Lederer Emma-Székely György*: Magyarország története az őskortól 1526-ig.) Egyetemi tankönyv. Bp. 1961. 143–146. 194–199.

[22] MV I/4. 170. 234–235.

[23] Magyar Történelmi Tár VI. 28.

számára egy 1450-ben és egy 1456-ban kiállított oklevél mint possessiot említi,[24] mégis ebben az időszakban, a 15. század közepén fejlődhetett mezővárosi rangú hellyé. A nándorfehérvári hős ugyanis 1455-ben inti Hódvásárhely mezőváros lakosait, hogy Szentkirály falut – a Hódmezővásárhelyről Makóra vezető országút bal oldalán, Vásárhelytől 2–4 km-re található a volt település helye –, amelynek birtokjoga körül éppen vita folyt, és ezt kihasználva határának egy részét elfoglalták a hódvásárhelyiek, minden halogatás, ellenkezés, kibúvó nélkül adják vissza jogos tulajdonosainak.[25] Az oklevél üdvözlő részéből kiderül, hogy a településnek ebben az időben bírája mellett már esküdtjei is voltak. Az utóbbiak számára sajnos az oklevél nem utalt. Mégis, az esküdtek jelenléte a mezővárosi közigazgatási szervezet meglétét bizonyítja.[26] Hódvásárhely korabeli dinamikus fejlődésének egyik kifejezője a szomszédos falu, Szentkirály területe irányában megnyilvánuló expanzió. A mezővárosi önállóság kifejezője az is, hogy a földesúr a falu elöljáróságához intézi levelét az ügy rendezésére. Az oklevélből az is kiderül, hogy ebben az időben Hódvásárhelynek magyar és szláv – feltehetően a török elől menekült délszláv – lakossága volt. Három évvel később hasonló módon fordult Szilágyi Mihály a vásárhelyiekhez Szentkirály ügyében.[27] Eredményt nem ért el, miként Mátyás sem, aki két ízben fordult a mezőváros esküdtjeihez, polgáraihoz és közönségéhez a szomszéd faluval kapcsolatban.[28] A terjeszkedő magatartásnak az új földesúr, Gáji Horváth Gergely – aki már 1462-től részbirtokos volt Hódvásárhelyen – officiálisa révén és a határokat jól ismerő jobbágyok közreműködésével vetett véget egy időre.[29] Az erősödő, gyarapodó Hódvásárhely a Hunyadiak birtoklása idején mindvégig központi szerepet játszott a térségben, hiszen Szilágyi Erzsébet 1478-ban a komlósiakkal összeütközött csomorkányi, hegyesi, szentlőrinci jobbágyait Vásárhelyre rendelte békítő tárgyalásra.[30]

Legtöbb középkori településünkéhez hasonlóan Hódvásárhely középkori térképe, vázlatos alaprajza sem maradt ránk. Mégis a hely domborzati viszonyaiból – vízjárásoktól mentes, partosabb helyekre építették a lakóépületeket –, Szeremlei Samu kutatásai és a korból fennmaradó helynévanyag, valamint az 1774-ben készült Vertics-féle térkép[31] alapján következtetni lehet rá, Hód és Vásárhely a már említett területeken, a Hód-tó délkeleti, illetve északnyugati partján feküdtek. A Szekcsei Herczegek oklevelében szereplő Szent Mihály utcája a Hód-tó és a Kis-tó közötti gázló tájékán terült el. Ha feltételezzük, hogy Szent Mihály utcája valóban Hód helység Szent Mihály nevéről elnevezett

[24] *Gróf Teleki József* Hunyadiak kora Magyarországon I–V. X–XII. Pesten 1852–1857 (Továbbiakban: Teleki) X. 250–254. *Kristó Gyula*: Olvasókönyv Békés megye történetéhez I. A honfoglalástól 1715-ig. Békéscsaba. 1967. 43.

[25] A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. A család megbízásából kiadja gróf Károlyi Tibor, sajtó alá rendezi Gérecsi Kálmán I–III. Bp., 1882. (Továbbiakban: Károlyi oklevéltár) II. 307–308.

[26] „Johannes de Hunyad comes perpetuus Bistriciensis et capitaneus generalis in regno Hungariae constitutus circumspectis viris Francisco filio Martini ac iudicibus iuratis ceterisque universis populis et iobagionibus hungaris quam sclavis in oppido nostro Holdwasarhel appellato commorantibus salutem cum dilectione." Uo.

[27] Károlyi oklevéltár II. 307–308.

[28] *Szeremlei* II. 465–467.

[29] Uo. és I. 467. o. 1. jegyz.

[30] Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény (Továbbiakban: DL) 15836.

[31] Vertics 1774. Csongrád megyei Levéltár filmtár. S 82 Nº 136.

templomának utcája volt, akkor annak nyomvonala nem vezethetett másutt, mint a mai majolikagyár (a volt Hajda vendéglő) környékén. Tarján a mai Tarján városrész helyén. Ábrány a mai Tarján-vég, a Száraz és Álmos utcák környékén lehetett. Az egyes településeket vízjárások, tavak, laposok választották el egymástól. A Dél-Alföld „vízivilágában" nem egyedi esetként jelentkezik ez a települési forma. Nem kell a somogyi, zalai szer-települések példájával élnünk, a Vásárhelyhez közel eső, a tárgyalt időszakban hozzávetőlegesen azonos méretű Makó, Gyula, sőt Szeged településszerkezete is a fenti képet mutatta. Az egyes települések a köztük lévő tavak feltöltése által terjeszkedtek, azaz közeledtek egymáshoz. E lassú folyamat példája az, hogy Hódvásárhelyen egy évszázaddal később a török defterek az említett helyeket már utcák, illetve városrészek neveként tüntették fel.[32] A legnagyobbnak, a Hód-tónak a lecsapolása és beépítése már gépi erővel a Tisza szabályozás után indult meg, és korunkban fejeződik be.

A Szekcsei Herczegek fentebb már említett, 1446-ban keletkezett oklevelében a szerveződő hódvásárhelyi uradalom részeként először jelentek meg az okleveles anyagban Csomorkány és Donáttornya, jóllehet mindkét település már hosszabb múltra tekinthetett vissza. Erre részint Donáttornya elnevezéséből, részint Csomorkány korábbi, 13. században épült templomáról következtethetünk.[33] A látványosabb fejlődést Donáttornya mutatta. Alig egy évszázadig tartott a falu tündöklése és bukása. Felemelkedése a Hunyadiak dél-alföldi jelenlétével függött össze. Miként a hódvásárhelyi uradalom többi része, 1456-ban lett végérvényesen a Hunyadiaké. Hamarosan a lippai vár tartozéka lesz, majd 1463-ban Mátyás király anyjának, Szilágyi Erzsébetnek adományozza, tehát nem sokáig tartott hódvásárhelyi függősége.[34] Egy 1465. január 10-ével keletkezett oklevél oppidumként jelölte meg,[35] sőt Mátyás király 1484. március 16-án az önálló bíráskodás jogát is megadta lakói számára.[36] Donáttornya tekintélyének növekedését az is bizonyítja, hogy 1482-ben Ákos Pál, Szentes falu bírája Donáttornyára költözött.[37] Csomorkányra vonatkozóan a Hunyadiak idejéből mindössze egy adatunk van. Borovszky Samu szerint a falu már 1463-ban a nagylaki uradalomhoz tartozott. Bár ezt az adatot nem találtuk meg az okleveles anyagban, az kétségtelen, hogy 1465-ben a Jaksicsok, akik Nagylakot és vele együtt Csomorkányt is megkapták a királytól, a Marostól északra eső területeken birtokosok voltak.[38]

A Hunyadiak jelenléte átmenetinek bizonyult az általunk tárgyalt vidéken. Hódvásárhelyt, legalábbis egy részét, már 1461-62-ben eladományozta a király Gáji Horváth

[32] *Fügedi Erik*: Mezővárosaink kialakulása a XIV. században. Történelmi Szemle. 1972. 341–342. Középkori mezővárosaink. Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században IV. A Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi vándorgyűlése, Szolnok. Az ülésszak felszolalásai 25–33. *Voss Előd*: A vásárhelyi nádhg 1560. évi és 1570. évi török adóösszeírása. Kézirat. (Továbbiakban: Kézirat). *Reizner János*: Szeged története. I. Szeged, 1899. 31–32.

[33] *Dávid Katalin*: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. Művészettörténeti füzetek 7. Bp. 1974. 35.

[34] Teleki XI. 45.

[35] Dl. 16153.

[36] Dl. 18943.

[37] Dl. 18604.

[38] *Borovszky Samu*: A nagylaki uradalom története. Értekezések a történeti tudományok köréből XVIII. Bp., 1900. 17. *Juhász Kálmán*: Egy dél-alföldi hitelesítőhely kiadványai 31–32. Gyula, 1962. 375. Dl. 15862, 16153.

Gergely diósgyőri várnagynak, Csomorkány pedig a Jaksicsok kezére került, csak Donáttornya maradt a királyi család tulajdona.[39] Az 1460-as években bekövetkezett donációk miatt nem alakulhatott ki nagyobb uradalmi központ Hódvásárhelyen, de a település nem indult hanyatlásnak, sőt Donáttornya és Csomorkány is tovább gyarapodtak.

Az sem hozott törést Hódvásárhely további fejlődésében, hogy birtokosai gyorsan változtak. Gáji Horváth Gergely 1478-ban a mezővárost Tompa és Rárós falvakkal, Panád, Ürmépe, Varjas, Szent Albert és Szent Erzsébet pusztákkal együtt 600 arany forintért Dóczi Péternek zálogosította el. A Dóczi rokonság a hódoltság koráig birtokolta a települést, illetve annak egy részét.[40] Házasságuk révén, a Dóczi lányok férjeként a 16. század elején lettek részbirtokosok Hódvásárhelyen Szakoli András, Losonczi Zsigmond és Hagymási Miklós.[41] A török hódoltság előestéjén, az 1540-es években tovább szaporodott a birtokosok száma.[42] E változások ellenére megmaradt a település expanzív ereje. 1481-ben Rétkopáncsi Vince Imre felesége, Veronika és fia, Benedek pap nevében rét-kopáncsi és kéktó-rárósi birtokát két vásárhelyi jobbágytelekért és 300 arany forintért cserébe adta Dóczi Péternek.[43] Folytatódtak a környező falvak lakói és az anyagi javaik elleni fellépések is. 1516-ban a Dóczi rokonság gazdatisztjének, Hencz Mátéának a vezetésével ismét Szentkirályra rontottak,[44] három évvel később ugyancsak az említett Hencz Mátéval az élen Rétkopáncsi Nemes Illéssel szemben hatalmaskodtak. Éppen a Szentkirállyal szemben már korábban megnyilvánult fellépésekre gondolva úgy véljük, hogy nem pusztán a hatalmi szó parancsa hajtotta a vásárhelyieket szomszédaik ellen, az erőszaktételek okai között jobbágyi érdekek is szerepelhettek.[45] A mezőváros tehát a 16. században is tovább gyarapodott, feltehetően a század első harmada az az időpont, amelyben a Losonczlak kastélyt is építettek területén, hiszen ide is beiktatja I. Ferdinánd Losonczi István lányait és unokahúgait 1553-ban.[46] A török hatalma kiépítésekor náhije központtá tette a még ekkor is tovább fejlődő települést, amelynek lakossága Vass Előd szerint a 16. század második felében megduplázódott, és hozzávetőlegesen kétezer fő körül mozgott.[47]

A hódvásárhelyi művelődési viszonyokról a tárgyalt korra vonatkozóan gyér, kisszámú adat maradt fenn. Mindössze azt tudjuk, hogy Vásárhelyi Gáspár 1517-ben iratkozott be a krakkói egyetemre, a mezőváros plébánosa pedig 1531-ben ugyanott tartózkodott.[48] Ebből az adatból a vásárhelyi plébánia gazdagságára következtethetünk,

[39] *Borovszky Samu:* Csanád vármegye története 1715-ig II. Bp., 1897. (Továbbiakban: Bor. II.) 218.

[40] Uo. 219.

[41] Uo. *Nagy Iván:* Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal I–IX és pótkötet. Pest, 1857–1868. (Továbbiakban: Családok.) VII. 561.

[42] *Bor.* II. 220.

[43] Vö. *Szeremlei* II. 369. Bor. II. 219. Családok III. 334.

[44] DI. 22823.

[45] DI. 23322. Hogy nem minden hatalmaskodás esetében lehet pontosan kideríteni a tett okait, motivációját, arra *Érszegi Géza* hívta fel a figyelmet. Sárvár monográfiája. Középkor. Szerk. Horváth Ferenc. 172.

[46] Országos Levéltár Neoregestrata acta 397. 31.

[47] *Szalai László:* Adalékok a magyar nemzet történetéhez. Pest. 1861. 199–200. 204. Bor. II. 223–224. *Vass Előd:* Kézirat.

[48] *Fraknói Vilmos.* A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp., 1873. 261, 265. *Imre Mihály:* Kézirat.

ugyanis Mátyás papnak nemcsak krakkói tanulmányainak költségeit, hanem a távollétében helyettesítő paptársát is fizetnie kellett. A tárgyalt időszakból Vásárhelyi János neve maradt még fenn, aki a puspoki székhely, Csanád egyik plébánosa volt.[49]

Hogy Csomorkány a 15. század második felében milyen képet mutatott, arról mindössze egy fennmaradt oklevélből tájékozódhatunk.[50] 1469-ben a Jaksicsok felbujtására ötven jobbágy intézett támadást a szénásiak (Békés megye) ellen. Az oklevél által megőrzött névsorból kitűnik, hogy a helységnek magyar lakosai voltak ebben az időben,[51] akik földművelő és állattenyésztő gazdálkodást folytattak, ugyanis mindössze négy (két Cserepes, két Szabó) családnévvel találkoztunk, amelyek iparos foglalkozásra utalnak. Mivel nincs tudomásunk más csomorkányi birtokosokról – a hagyományos ötös szorzószám használatával – feltételezhetjük, hogy a falu lakosságszámának alsó határa 250 fő körül mozgott, mivel az „afféle hadivállalkozásokban", amilyen után listánk is keletkezett, csak jó karban lévő, küzdőképes férfiak vehettek részt, a faluban lakó családok számát a listában szereplő ötvennél többre tehetjük. Nem járhatunk messze a valóságtól, ha feltételezzük: Csomorkány lakóinak száma a 15. század második felében 250–500 fő között mozgott. Ennyi vagy talán még több lakosra következtethetünk a falu 13. században épült templomának méreteiből is (hossza: 25,2 m, szélessége: 6,8 m volt), melyek szerint a környék legnagyobb templomával Csomorkány büszkélkedhetett.[52]

A falu 16. századi helyzetéről Jaksics Márk örökségével kapcsolatos perek során készült oklevelek tájékoztatnak. 1535-ben még faluként, 1536-ban már oppidumként említik.[53] Az ebből a korból származó csomorkányi „bögrekályhák" cserépdarabkái[54] is bizonyítják, hogy a falunak több tekintélyes vagyonnal, egyúttal nagy házzal is rendelkező lakosa lehetett. Ezt a gazdagságot az okleveles adatok is megerősítik.[55] A török megjelenése sem hozott döntő változást a falu helyzetében, a több utcás települést egészen az 1596-os tatárdúlásig nem hagyták el lakói, e pusztulást azonban már nem tudta kiheverni, a 17. században már csak pusztaként szerepelt neve a fennmaradó iratanyagban.[56] Templomáról, papjairól, műveltségi viszonyairól mindössze annyi hagyományozódott ránk, hogy Csomorkányi Mátyás 1522-ben Csaholi Ferenc csanádi püspök káplánja volt.[57]

Donáttornya 1492-ig a Hunyadiak tulajdona maradt. Ekkor Corvin János Dobozi Dánfi Andrásnak adományozta, az utóbbi pedig 1495-ben a margitszigeti apácáknak hagyta örökül. Száz lakosának, családfőjének a nevét őrizte meg egy 1499-es oklevél.[58] A vegyesen, magyarok és délszlávok által lakott településnek tehát 500–800 között mozgott a lakosságszáma, és feltehetően ekkor, a 15. század utolsó harmadában érkezett el fejlődésének csúcsához. Ezután a tekintélye egyre alább szállt. Sorsa mintegy reprezen-

[49] *Bor.* II. 432.

[50] Dl. 16985.

[51] Uo.

[52] *Dávid K.*: i. m. 35. Vö. *Bocskai Vera:* Magyar mezővárosok a XV. században. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37. Bp., 1965. 28.

[53] *Borovszky Samu:* i. m. 28

[54] Herczeg Mihály szíves közlése és gyűjtése.

[55] *Borovszky S.*: i. m. 34. 39 *Bor.* II. 119–120.

[56] *Bor.* II. 121.

[57] Dl. 19646. 20316. 20324.

[58] Dl. 20856. Az oklevélben szereplő nevek felsorolását l. *Bor.* II. 152–153.

tálja azt az utat, miként tűnik el, szűnik meg a 16. század során számos dél-alföldi falu, a hol gyors, hol lassú haldoklásnak a török csak a végső kegyelemdöfést adja meg. Donáttornyát a 16. század első harmadában hűbérura nem tudta megvédeni[59] az állandósuló határviták okozta villongások közepette, és lakói a szomszédos földesurak erőszakosságával szemben is nélkülözték uruk óvó kezét.[60] Sérelmeikért maguk álltak bosszút, amikor Dóczi János szegi kastélyában Dózsa parasztháborújának idején ötven forintra becsült kárt okoztak.[61] A település hanyatlásának biztos jeleként megkezdődött a jobbágylakosság elvándorlása, szokásos. 1517-ben például heten távoztak el Jaksics Márk birtokaira, Nagylakra és Árkosra.[62] Két újabb koltozési hullám (1536. 1549) után Donáttornya már csak árnyéka önmagának, és bár többször próbálkoztak újratelepítésével, a tatárok 1596-os pusztítását, akárcsak Csomorkány, már soha többé nem tudta kiheverni, a későbbiekben csak pusztaként, határrészként kerül elő neve az írásos forrásokból.[63]

Mint ismeretes, alföldi településeink – így Hódmezővásárhely és környéke – középkori történetéről igen kevés adat maradt az utókorra. Éppen ezért felhasználva a várostörténeti kutatások eddigi eredményeit, a rendelkezésünkre álló adatokat, összehasonlító, mérlegelő módszerrel elemezve dolgoztunk. Hosszabb, a 13. századtól a 16. század közepéig terjedő időszakot vizsgálva próbáltuk megragadni a tárgyalt három település fejlődéstörténetének jellemzőit.

Csomorkány, Donáttornya és Hódvásárhely időbeli eltérésekkel a magyarországi mezővárosi fejlődés jegyeit viselik magukon. Az aprófalvak világából kiemelkedve lassan jutottak el a mezővárosi szint küszöbéig fejlődésükben. Ezt igazán túlhaladni csak Hódvásárhely tudta kedvező földrajzi helyzetéből következően (szárazföldi, vízi utak itteni találkozása).[64] Az áruk érkezése és a terményfelesleg elszállítása során egyaránt szerencsésebbnek bizonyult helyzete társaiénál. A háborús veszélyek idején pedig lakói meghúzódhattak a közelben lévő „vízivilág" rejtekhelyein. Csomorkány és Donáttornya lakóinak erre kevésbé volt módjuk. (E földrajzi körülmény is közrejátszott abban, hogy Donáttornya hanyatlása idején a szomszéd Szentes erősödött meg; lakói a Tisza kiöntései között, a közeli szigetén könnyen elrejtőzködhettek a támadók elől. Majd a térség településhálózatában átvette a korábban tekintélyesebb Donáttornya szerepét.) A tárgyalt térségben az árutermelő gazdálkodás kialakulása után a mezőségi rész települései fejlődtek jobban. Az inkább állattenyésztő életformát biztosító rétségi területek, amelyeken a földrajzi helyzet adta lehetőségek miatt csak kevesebb számú lakosság tudott megélni, lemaradtak a gazdálkodás és lakosságnövekedés versenyében.[65] A Hódvásárhelyhez közel fekvő két település, Mártély és Rét-Kopáncs stagnáló helyzete is mutatja ezt.[66]

[59] DI. 20631, 20703, 20856, 20869, 20884, 20885, 21014, 21784, 21898.

[60] DI 23640.

[61] *Antonius Fekete Nagy–Victor Kenéz–Ladislaus Solymosi–Geisa Erszegi:* Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellium anno MDXIV. Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Bp. 1979. 273.

[62] DL. 22732.

[63] *Bor.* II. 156.

[64] *Mályusz E.:* i. m. 130.

[65] Vö. *Bálint Csanád:* Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében (térképpel). Ethnographia. 1980. 41–42.

[66] *Szeremlei* II. 365–370., 392–398.

A földművelés, a vadgyümölcsösök, ligetes szőlő-telepek, a halászat a létfenntartás biztosítékául szolgáltak az itt élő nép számára, az állattenyésztésből származó felesleg a kereskedelembe kapcsolódás lehetőségét jelentette.[67] E földrajzi és gazdasági keretek és több alkalommal a szerencse — pl. országos fejlődési tendenciákat az adott helyen miként erősítette vagy gyengítette a földesúr birtokról, gazdálkodásról kialakított szemlélete — a három település közül Hódvásárhely számára biztosította leginkább a törés mentes utat. Lépésről lépésre haladt előre. Hód és a forumként jelentkező Vásárhely a 14. században egyesülnek, majd a 15. század derekán további településekkel — Szent Mihály utcája, Tarján, Ábrány — olvadnak egybe. A másik két településről hasonló adataink nincsenek, sőt alaprajzukra sem következtethetünk, mindössze annyit tudunk, hogy Csomorkánynak egynél több utcája volt. Hódvásárhely további fejlődésének, miként Donáttornyáénak is, a Hunyadiak adtak lendületet.[68] Bár semmiféle privilégiumot igazoló oklevél nem maradt fenn Hódvásárhelyen, a bíró és az esküdtbírák együttes jelenléte mezővárosi jellegű közigazgatási rendre utal. Gazdasági fejlődését pedig bizonyítja, hogy a 15. század első harmadában kastélyt építettek a területén, ami korzetében betöltött központi szerepét igazolja. Miután a mezővárosi fejlődésre vonatkozóan végigkövettük Hódvásárhely fejlődésének történetét, megállapíthatjuk: a település a 15. század derekára érte el a mezővárosi szintet.[69] Donáttornya a Mátyás királytól kapott kedvezmények ellenére sem tudta megőrizni helyét az őt környező települések rangsorában, és ugyanez lett a sorsa a 16. század derekán oppidumként említett Csomorkánynak is. Bár lakosságszámukat illetően vetélkedtek Hódvásárhellyel, a történelmi és gazdasági körülmények alakulása, változása folytán az előbbi szerepét Szentes, az utóbbiét a valamivel távolabb eső Orosháza vette át. A tárgyalt vidék történetét áttekintve továbbá figyelemre méltó jelenségnek tűnik az a töretlen fejlődés, amely Csomorkány és Hódvásárhely tekintetében a török megjelenéséig tart.

Eddigi kutatásaink során a három település növekedését kísértük figyelemmel. Igyekeztünk felvázolni azt az utat, amelynek során kiemelkedtek az aprófalvak világából, és bizonyítani azt, hogy közülük Hódvásárhely eljutott a mezővárosi állapot szintjére. Kubinyi András és Fügedi Erik módszerét alkalmazva — a városok művelődési viszonyaiból (az egyetemre eljutó diákok, illetve a kolostorok számából) következtetnek az adott település méreteire[70] — megállapíthatjuk: a 15-16. századi majd 800-ra tett mezőváros közül sem Donáttornya, sem Hódvásárhely nem emelkedik ki. Az átlagot képviselték, és ezt megtartva lett az utóbbi későbbi történetével az alföldi mezővárosi lét reprezentánsa.

[67] *Bárkai I.*: 68–69. *Szekely Gy.*: i. m. 309–322.

[68] A Hunyadiak városi támogató politikáját a Debrecen és Szeged számára adott kiváltságlevelek, ill. a korábban kapott jogokat megerősítő oklevelek is igazolják. *Balogh István:* Adalék az alföldi mezővárosok határhasználatához a XIV–XV. században. (Debrecen határának kialakulása.) Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve III. Szerk. Gazdag István, Debrecen, 1976. 13. és 22. jegyz. *Reizner J.*: i. m. 61.

[69] *Fügedi E.*: i. m. 322–323.

[70] Városhálózat. 60–67. *Fügedi Erik:* Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Századok. 1973. 69–95.

Gyáni Gábor

A BUDAPESTI HÁZICSELÉD-MUNKAPIAC MŰKÖDÉSI MECHANIZMUSAI (1890–1941)

A munkapiac alapvető dinamizmusa

„A cseléd és gazda közötti viszony a két fél között közös megegyezéssel létrejött írás- vagy szóbeli szolgálati szerződésen alapul" – szól az 1876: XIII. tc. első paragrafusa. Cselédmunkaviszonyt létesíteni, cselédet felfogadni látszatra szokványos jelenségei különös hangsúlyt nyertek a réteggel kapcsolatos korabeli közvéleményben. A figyelem előterébe azonban korántsem a szerződés módja, a munkavállaló és a munkaadó között általában szóbeli és legföljebb elvétve írásbeli formát öltő munkajogi aktus társadalmi tartalma került. Annak társadalmilag legitim voltát a közvélemény legszélesebb körei egyöntetűen elismerték. Legföljebb egyes polgári liberális, jobbadán radikális, vagy a munkásmozgalomhoz kötődő baloldali értelmiségi és politikai körök részéről hangzott el időnként olyan kritikai állásfoglalás, amely a háziselédek munkajogi szerződésben rögzített társadalmi állapotát feudális anakronizmusnak minősítette, melynek felszámolását jogkiterjesztés útján látta keresztülvihetőnek.

A polgári közvélemény hangadó köreit és természetesen a kérdésben közvetlenül érdekelt hatósági szerveket a legkevésbé sem foglalkoztatták ilyen gondok, számukra a háziselédség adott jogi–társadalmi viszonyai már pusztán létezésüknél fogva is reflektálatlan természetességgel képezték az alapjában polgári elvekre épülő társadalom intézményeinek egyikét. A részükről oly gyakran és vissza-visszatérően megfigyelhető érdeklődés elsőrendűen a cselédpiac belső problémáinak szólt, közvetlenül az ott uralkodó állapotok és e piac működésének az egyes mechanizmusai körül folyt a legtöbb vita. A probléma tulajdonképpeni magva a cseléd-munkapiac túlzott dinamizmusában rejlett. E fokozott dinamizmus, vagy inkább instabilitás okait kutatva végső soron a réteg társadalmilag meghatározó néhány alapvonásához jutunk vissza. Ismeretes: a városi háziselédség úgyszólván megkülönböztető jegyének számított, hogy elenyésző kivételtől eltekintve kizárólag a folytonos bevándorlókból rekrutálódott. Egyetlen adatot idézve csupán: a húszas évek második felében a budapesti női háziselédek, akikről tanulmányunkban mindvégig szó lesz, 96–98%-a állt bevándorló elemekből.[1] A jelzett arány a korábbi évtizedekben, vagy az ezt követő években sem igen tért el ettől.

A réteg mégoly meghatározóan migráns beállítottságából sem következne szükségszerűen egy ilyen mértékig instabil munkapiac, ha mindehhez nem társulna a háziseléd-

[1] *Illyefalvi I. Lajos:* A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp., 1930. 663 skk

munka másik jellegzetessége: átmenetisége. Háziselédnek és főként vidékről a fővárosba ritkán szegődtek szándékoltan hosszú időre, tartós céllal, ellenben gyakorta pusztán szezonálisan, s legfőljebb egy-két évnyi időtartamra szólt a városi cselédszolgálat. A gyakorta idénymunka szerepét játszó városi háziselédkedés és a réteg alapvetően migráns természete együttesen teremti meg az előfeltételeket a munkaerő szakadatlan fluktuációjához, és idézi elő a munkapiac sokat kárhoztatott képlékenységét. A háziselédek, a mondottakon túl is igen gyakran változtatták munkahelyüket, és úgyszólván állandóan útban voltak a főváros cselédes háztartásai között. A réteg jellemző munkahelyi instabilitására adaszerű bizonyítékokkal is szolgálhatunk. Az 1927-es átfogó, előbb is idézett budapesti cselédstatisztikai felvétel tanulsága szerint a réteg *fele része* hat hónapja vagy annál kevesebb idő óta állt alkalmazásban, *kétharmada* pedig maximum egy évig terjedő cselédi munkaviszonyt mutatott fel egyazon háztartásban. Az utolsó három évben elfoglalt szolgálati helyek szerinti kimutatásból viszont az tűnik ki, hogy az egy adott munkaadónál kitöltött, rendszerint néhány hónapos alkalmaztatást ritkán követte újabb munkahely, a munkavállaló néhányszori munkahelyváltoztatás után többnyire kivált a rétegből. 1924 és 1927 között a réteg kevesebb mint a harmada egyetlen helyen szolgált, további egynegyede két és egyotöde pedig három alkalommal cserélt ez időben munkahelyet. Egy szó mint száz, a háziselédség túlnyomó hányada, közelebbről a *háromnegyede* mögött legfőljebb *három* munkahely állott. Mindebből világosan kitetszik, hogy a női háziselédek személyi állománya viszonylag igen rövid idő leforgása alatt is jelentősen kicserélődött, a kilépők helyére rendszerint azok léptek, akik elsőként próbálták meg a fővárosi szolgálatot.

A cseléd munkaerőnek ez a szakadatlan ki-beáramlása és a munkahelyek közötti vándorútja, kétségkívül majd mindenkor akut problémaként vetette föl a piac keresleti és kínálati oldalainak a pillanatnyi megfeleltetését. Gondot okozott ez a munkaadóknak éppúgy, mint a potenciális vagy bizonyos ideje már itt szolgáló munkavállalóknak. A munkavállalók oldaláról nézve ez úgy jelentkezett, mint az időleges munkanélküliség leküzdhetetlensége és egy számottevő tartaléksereg folytonos jelenléte. Sajnos, pontosan nem számszerűsíthető e tartaléksereg bármikori nagyságrendje, hiszen erről korabeli kimutatásokkal nem rendelkezünk. Pontosabban, ami kimutatás készült, a két világháború közötti évekből találunk erre példát, az puszta a keresztényszocialista szakszervezet kötelékébe tartozó cselédekre vonatkozik, s nem a munkanélküli cselédek teljességére. A becsléseknek is eleve határt szab, hogy az elbocsátott vagy önszántából munkahelyet változtató háziseléd nem feltétlenül vált egyúttal munkanélkülivé is, azaz a cseléd-munkanélküliség maga is viszonylag nehezebben megragadható jelenség. Tudjuk ugyanis, hogy az adott szolgálati helyüket elhagyó cselédek többsége visszatért szülő- vagy lakhelyére, tehát eltűnt a város cseléd-munkapiacáról. Ezért is nehéz megítélni, hogy mennyire valós pl. az az 1880-as évek elejéről származó becslés, amely szerint: „Budapest fővárosában statisztikai adatok szerint 36 000 cseléd van, ezeknek körülbelül egynegyede, vagyis 9000 szolgálatnélküli . . ."[2] Egyéb támpont hiányában érjük be ennyivel. Mindamellett okkal feltételezhetjük, hogy az időszaki munkanélküliség zömmel az első fővárosi alkalmaztatásuk előtt álló cselédeket sújtotta, s kevésbé azokat, akik háta mögött

[2] Budapest Főváros Levéltára (BFL) IV. 1407 b. 2930/1883. IX.

már folyamatos vagy tobbszori cselédszolgálat bizonyítható. Hiszen ez utóbbiak nagyobb része véglegesen hátat fordított a fővárosi cselédsornak.

Bármiként lett légyen, tény hogy a háziseléd-munkapiacot mindenkor a bevándorlás mozgatta, és a rá olyannyira jellemző dinamizmus szintúgy a kimeríthetetlennek tűnő vidéki munkaerőtartalékok szakadatlan feláramlásából táplálkozott. Ennek jelzésére elég pusztán egy pillantást vetni az évente újonnan kiállított cselédkönyvek számszerű alakulására. Az 1890-es években pl., amikor a réteg abszolút száma 40 000 körül mozgott, évi átlagban 11 000–15 000 új cselédkönyvet állítottak ki a hatóságok, ennyire rúgott a friss cseléd bevándorlók évi száma. A beözönlés századunk elején kissé ugyan mérséklődött, ennek ellenére 1905 és 1908 között az átlagosan évi 7500 új munkavállaló még mindig a kínálat kiapadhatatlan forrásaira vet fényt. A húszas évek második felében mit sem vesztett erejéből a háziselédek fővárosi gravitációja, évente átlagosan 8000–10 000 új munkavállalóval bővült a munkapiac kínálati oldala.[3]

A réteg röviden bemutatott szembetűnő földrajzi és személyi mozgékonysága, nem szűnő hullámzása a háziseléd-intézmény társadalmi funkciójából közvetlenul adódott. Nevezetesen abból, hogy a városi cselédsor, az ipari forradalommal kezdetét vevő társadalmi modernizáció során a nők nagy tömegei számára *egy meghatározott életciklust* volt hivatva kitölteni, érvényessége jobbadán erre az időre szólott. Ezen életciklus a családi közösségből történő, általában a 15. és a 20. életév közötti kiválással indult, és rendszerint a 20. és a 30. életév határain belül realizálódó férjhezmeneteliel zárult. Ebben az életszakaszban a cselédként eltöltött átmeneti évek két szempontból is múlhatatlanul fontos, mondhatnánk alapozó jellegű stratégiai célnak rendelődtek alá: a jövőben esedékes házasság anyagi és szerepszerű előkészítésének. A cselédkedés ugyanis közvetlenül a stafirung kiállításához szükséges pénzösszeg előteremtését célozta, de áttételesen a nők későbbi feleség- anya–háziasszony szerepeire is szocializálta, társadalmilag felkészítette a cselédsort megjárók tíz- és százezreit.[4] A munkapiac eredendő instabilitása és páratlan dinamizmusa végső soron tehát magának a háziseléd-intézménynek a belső lényegéből fakadt, a seléddé válás, a cselédi szerep társadalmi értelmében gyökerezett.

A munkaerőkínálat és -kereslet egyensúlyi labilitása, a munkaadók szempontjából ugyanakkor az ún. cselédmizéria állandóan napirenden lévő kérdéseként jelentkezett. A munkaerő iránt széles körű keresletet támasztó társadalmi rétegek körében a munkapiacon uralkodó állapotok rendszerint valamiféle rendellenesség benyomását keltették, melyel szemben kozülük számosan a hatósági kényszerrendszabályozás szukségességére apelláltak. Nem is teljesen eredménytelenül. A munkapiac problémáiból kinövő „cselédkérdés" horderejének társadalmi hátteréhez röviden vázolnunk kell a cselédtartás történeti jelenségét is.

A városi cselédség intézményének igazán tömegessé válása szorosan a polgári átalakuláshoz kötött történelmi fejlemény, amely közvetlenül a polgári középosztály közegében, az ahhoz kapcsolódó sajátos életforma integráns részeként tagozódott a társadalom

[3] *Molnár Lajos:* A cselédügy és a helyközvetítői intézmény rendezéséről. Bp., 1892. 19.; Főváros Közlöny, 1911. 5. sz. I. sz. Melléklet; Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve (Bp. Szív. St. Évkve), 1929. 178.

[4] *Gyáni Gábor.* „Mének Pestre cselédnek" (A budapesti női házicselédek az 1920-as években). Valóság, 1979. 11. sz.

struktúrájába. Az individualizált polgári családi életforma, a polgári családmodell egy időben jellemző vonása volt, hogy nélkülözhetetlen cselédalkalmazott állandó jelenlétét, kiterjedt cselédszemélyzet ritkán és kivételképpen járt vele együtt. A kapitalizmus kori polgári cselédtartást történetileg épp ez a körülmény állítja szembe a feudális uralkodó rétegek, az arisztokrácia alakjában még ekkor is továbbélő háztartástípusával, melyhez közismerten népes és mélyen hierarchizált szolgaszemélyzet járult. A polgárosodással gyorsan terjedő középosztályi cselédtartás viszont többnyire az egyeduli, esetleg a két cseléd alkalmazottal kiegészített háztartás modelljét gyökereztette meg és állította mintaként a polgárság középosztályi vagy oda törekvő elemei elé.

A polgári cselédtartás a polgári életvitel környezeti feltételeinek a kellő szintű megteremtését célozta. A háztartási tevékenységek, valamint a csecsemő és főleg a kisgyermek gondozásának, helyenként nevelésének a teendői, a társadalmi szolgáltatások nagyfokú hiánya és nem kellő színvonala folytán többnyire magára a családi közösségre hárultak. A polgári család nőtagjainak e tevékenységek elvégzése alóli mentesítése, ekkénti részleges felszabadítása és pusztán a reprezentáció szerepeire korlátozása ugyanakkor ki is kényszerítette idegen munkaerő igénybevételét. A dualizmus idején a cselédtartás jellemzően a polgári középosztály sajátja volt, de a középosztály szintje alatt, a kispolgárság vékony rétegében is szép számmal akadnak cselédes háztartások. A két világháború között a cselédtartás társadalmi mércékkel mérve szemmel láthatóan sokat veszt túlnyomórészt középosztályi státusjellegéből, miután e réteg hanyatlóban levő csoportjai és nemkülönben bizonyos kispolgári rétegek is nagy számban támaszkodnak háztartásukban cselédmunkaerőre. Végeredményben tehát a cselédek gyakori fluktuációja érthetően létkérdéssé vált azokban a korokban, ahol a rendszeresen egyetlen alkalmazott, a mindenescseléd elvesztése zavarokat idézett elő a családi életfunkciók teljesítésében éppúgy, mint a háztartás működtetésében.

Nem csoda tehát, ha a munkapiaci mechanizmusok miként alakulása élénk közvéleményt teremtett. Igaz továbbá, hogy a munkavállalók szempontjából is nagy gyakorlati jelentősége volt a munkapiacon történő érvényesülésnek. De vajon miképp, hogyan is zajlott a cselédnek beszegődés, milyen intézményes módjai ismeretesek, s mi volt a ténylegesen követett gyakorlat?

Az informális mechanizmusok elsődlegessége

A cselédek helyhez jutásuk során többféle eszközt is igénybe vehettek. Egyik csoportjuk, bizonnyal az újonnan bevándorlók, elsősorban informális „munkaközvetítés" útján szereztek maguknak alkalmaztatást. 1927-ben pl. a réteg körülbelül *egyharmada* jelölte meg *ismerőseiben*, további 13%-a *rokonában* a közvetítés eszközlőjét. Azaz a réteg közel *fele része* személyes ismeretség útján választott munkahelyet. Persze bizonnyal nemcsak az újonnan fővárosi cselédnek beszegődők, hanem a már huzamosabban itt szolgáló társaik között is szép számmal akadhattak olyanok, akik ilyen informális csatornához folyamodtak állásszerzéseik során. Többnyire azonban feltehetően mégsem ez utóbbiak akiázták ki ennek a lehetőségét, hanem a távoli bizonytalanság felé az első lépéseket elhatározó majdani cselédlányok, akik a fővárosban szolgáló testvéreik, rokonaik vagy más falujukbeli ismerőseik biztatására úgy vághattak neki a hosszú útnak, hogy azon nyomban munkába is állhattak. De más oldalról, a munkaadók szempontjából

is nagyobb értéket képviselt a személyes jellegű munkaközvetítés, hiszen tapasztalati tény volt, hogy az ezúton beszegődtetett, rendszerint közvetlenül vidékről érkező cselédalkalmazottak kevesebb bérrel is beérték, és fegyelmezni, ellenőrizni is könnyebb volt őket, mint az elvárosiasodott háziselédeket.

Bármilyen jelentős szerepet töltött is be az informális véleményáramlás és kapcsolatrendszer a cselédség munkahelyi fluktuálódásában, csekély a vele kapcsolatos ismeretanyagunk. Ami persze érthető, hiszen a lényegéhez tartozott, hogy nem öltött nyilvános formákat, és ami kevés dokumentum ennek kapcsán egyáltalán keletkezhetett (pl. magánlevelezés), jobbára az is hozzáférhetetlen ma már a kutatás számára. Tényszerűen legföljebb azt rögzíthetjük tehát, hogy pl. a húszas években minden *második* budapesti női háziseléd piaci döntését informális, tehát személyes jellegű közvetítő mechanizmusok diktálták.

Az iparszerű magánközvetítés szerepe és korabeli kritikája

A cselédmunkaközvetítés szervezeti fejlődésére mindvégig jellemző maradt, hogy tág teret engedett a magánvállalkozáson nyugvó szervezeti formáknak. Az 1884. évi XVII. tc., amely a hazai munkaközvetítés ügyét magánkézbe utalta, együttal a cselédség szervezett közvetítését is szorosan az iparszerű helyszerzés intézményéhez fűzte. A törvény 10. §-a értelmében engedélyhez kötött iparszerű magánközvetítés igazi jelentőségre inkább csak a szolgáltató szektor alkalmazotti csoportjait tekintve tett szert, s közülük is kimagaslóan a háziselédek szempontjából töltött be tartósan kulcsszerepet. Olyannyira, hogy a dualizmus idején gyakorlatilag a magánhelyszerzés egyedül képviselte a szervezett munkaközvetítés intézményét, melyhez képest a századvég–századelő éveiben megalakuló, cselédek munkaközvetítésére szakosodó társadalmi egyesületek ekkori szerepét is alárendeltnek kell tekintenünk. A magánhelyszerzés tevékenységét ez időben a hatósági és állami munkaközvetítés intézményesítése sem igen érintette. Főként, mert a Budapesten 1900-ban létesített Állami Munkaközvetítő Intézet egyáltalán nem foglalkozott cselédek elhelyezésével; továbbá, mert a községi cselédközvetítő felállítása füstbe ment tervnek bizonyult; s végül az első olyan állami közvetítő iroda, amely e réteget is bevonta tevékenységi körébe, majd csak a korszak utolsó éveiben, konkrétan 1917-ben kezdte meg működését.

A magánhelyszerzésnek a szervezett munkaközvetítés rendszerén belül elfoglalt helye a két világháború között sem lebecsülendő. 1927-ből származó adat szerint, a réteg közel *egynegyede* magánhelyszerzők útján jutott alkalmaztatáshoz, azaz a szervezett munkaközvetítéshez folyamodók *kétharmada* a magánhelyszerzést részesítette előnyben.

Az iparszerű cselédszerzéssel foglalkozók, a németből átvett kifejezéssel *cupringer*eknek is nevezett vállalkozók és üzleteik számbeli alakulásáról rendelkezünk néhány szórványadattal. 1880-ban pl. a fővárosban 101 cupringert írtak össze a népszámlálás alkalmával. S mivel ekkortájt egy személy több üzletre is válthatott iparengedélyt, az irodák száma ennél kissé nagyobb kellett legyen. Egy 1903-ból fennmaradt ipartársulati, III. kerületi előljárósági kimutatás egyöntetűen 134 helyszerző üzletet említ, 1910-ben pedig 106-ot. Persze a kimondottan cselédeket érintő közvetítőirodák száma ennél kevesebb volt: 1910-ben pl. a 106 helyszerző üzletből 38 egyáltalán nem foglalkozott háziseléd munkaközvetítésével, legföljebb bonne-okat vagy nevelőnőket helyezett el

alkalmanként, többnyire azonban pincérek, egyéb vendéglátóipari alkalmazottak, netán gazdatisztek stb. munkaközvetítésére szakosodott.[5]

Az üzletek nagyobb hányada néhány pesti belső kerületre esett, elsősorban a IV., a VI., a VII. és a VIII. kerület adott többségüknek otthont. Ami érthető, hiszen a századvég–századelő idején a nőcselédség meghatározó része (átlag kétharmada) e négy kerület háztartásaiban volt alkalmazva.[6]

A két világháború közötti időből átfogó kimutatásokra nem bukkantunk. Egy a VI. kerületi helyszerzőkről 1921-ben készült ilyen értelmű korabeli összeállítás ugyan 42 működő üzletet tüntet fel, ebből azonban messzemenő következtetést nem szabad levonni.[7] E meglepően magas szám – a századelőn is mintegy 27–29 volt csupán a kerületben a helyszerző üzletek száma – ellentmond annak a ténynek, hogy ettől az időtől a magánhelyszerzés hanyatlásnak indult. Aminek az oka adminisztratív korlátozásukban rejlett. Hiszen az üzletek számának előbb a maximálását, később új iparengedélyek kiválthatóságának a szüneteltetését évtizedekkel korábbi szabályrendeletek is kimondták. A 607/1894. kgy. sz. és a 253/1896. kgy. sz. alatt hozott szabályrendeletek elsőként 120-ban, a 179/1899. kgy. sz. és a 482/1901. kgy. sz. rendelkezések pedig további redukcióval 60-ban rögzítették a kiadható iparengedélyek számát. Ennél természetesen valamivel több üzlet működött a városban, amit lehetővé tett az imént korlátozások visszamenőlegesen nem érvényesíthető jellege is. Hiszen, miközben a főváros vezetése meghatározta a maximális keretszámokat, érintetlenül hagyta a korábban szerzett jogosítványokat.

Eltekintve most már az idézett kerületi adattól, valóban azzal kell számolnunk, hogy a két világháború között a magánhelyszerzés fokozatosan háttérbe szorult, s egyre fogyott ezen üzleti vállalkozások száma. A tanács egy 1927-ben a minisztériumhoz címzett feliratában is arról beszél, hogy „a főváros területén 1907 óta a közvetítői iparra újabb engedély nem adatott ki, tehát a meglévő üzleteken kívül újabb üzletek nem keletkeztek, sőt ellenkezőleg, elhalálozások folytán az iparűzők száma évről évre csökkent".[8] Amit az 1930. évi népszámlálás vonatkozó adata is alátámaszt, hiszen a jelzett évben mindössze 46 cselédszerzőt írtak össze a városban.[9]

A magánhelyszerzésre jogosító iparengedély elnyerését a hatóságok meghatározott összegű kaució letételéhez kötötték. Az 1041/1887. kgy. sz. alatt alkotott szabályrendelet a kaució összegét 1000 forintban, a 179/1899. kgy. sz. rendelkezés pedig 2000 forintban állapította meg.

A cupringerek, magától értetődően, előszeretettel szállták meg a város legforgalmasabb főbb utcáit és tereit, kevés kivétellel az üzletek zöme ide települt. A VI. kerületben 1885 és 1921 között iparengedélyt kiváltó 50 helyszerzőből kilenc a Nagymező utcában, hét a Teréz körúton, öt az Andrássy úton rendezte be irodáját. A helyszerző irodák rendszerint személyesen vezetett kisvállalkozások voltak, tulajdonosaik

[5] *Kőrösi József:* Budapest főváros az 1881-dik évben. 4. szakasz. Bp., 1883. 16.; BFL. IV 1407 b. 5084/1884–I. Külön doboz.

[6] *Kőrösi József:* 1883. 19. skk.; Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei. 43. köt. 282.

[7] BFL. IV. 1475 a. 22472/1921.

[8] BFL. IV. 1407 b. 1540/1926–V.

[9] *Molnár Olga* A női munkaerők számának alakulása a székesfővárosban. Statisztikai Közlemények. 76. kot. 3. sz. 88.

maguk tartották kézben az üzletmenetet. Az 1901-ben alkotott szabályrendelet egyébként ezt kötelezően elő is írta. Magukról a cupringerekről keveset tudunk. A már hivatkozott VI. kerületi kimutatást vizsgálva két mozzanatra figyelhetünk föl: a zsidó elemek gyakori előfordulására és a női iparűzők nagy számára. A kerület helyszerzőinek több mint a felét alkotó nők zömmel özvegyi jogon üzték e foglalatosságot. A helyszerzők területi elhelyezkedése is sejtetni engedi, hogy az iparszerű magánhelyszerzés szorosabb üzleti kapcsolatot elsősorban a pesti belváros közép- és nagypolgári családos háztartásaival tartott fenn, az ő igényeik kielégítését tekintette elsőrendű feladatának.

A cupringerek egyedüli alkalmazottként segédeket, ún. *kifutókat* foglalkoztattak. Egy korabeli meghatározást idézve, a kifutó „a cselédszerző alkalmazottja, aki a cselédet a cselédkereső lakására vezeti".[10] Ezenkívül az ő feladatukat képezte a munkát kereső cselédek felkutatása és a cupringerhez irányítása is. Róluk szól a század végén írott alábbi levélrészlet. „Minden cselédelhelyező 2–3, sőt 4–5 úgynevezett »kifutólegényt« tart, ezek állandóan az üzlet előtt az utcán tartózkodnak és az arra menő cselédeket megállítják, becsalják, de sőt ha szépszerivel nem akarna menni, erőszakkal behurcolja . . . Ha valaki cselédet óhajt felfogadni, s ezt az elhelyezőnél bejelenti, az elhelyező egy »kifutólegény« kíséretében sokszor 3–4–5 lányt is küld egyszerre bemutatni."[11]

Szerepüket, az idézetből is kitetszően, gyakori és heves bírálattal illette mind a cselédtartó közvélemény, mind a hatóság. Az egyébként nem túl nagyszámú kifutók (a századelőn mintegy 200, a tízes években 300–500 állt alkalmazásban) ellenében felhozott vádak között szerepelt a cselédek szexuális kihasználása, sőt egyenesen prostituálása, valamint a cseléd-munkapiac káros befolyásolása. Kimondatlanul, de jelen volt e motívumok sorában az is, hogy a kifutók közbenjötte valamelyest megnövelte a közvetítési költségeket is. Hiszen „a cselédszerző intézetek kifutóinak sincsen rendes fizetésük, ezek is a cselédtől és a cseléd gazdájától kapják a kenyérre valót".[12]

A cselédhelyszerzők társadalmi utánpótlását jelentő kifutólegényekkel szemben széles körű ellenséges közhangulatnak engedve a fővárosi tanács egy 1901-es rendeletében kimondta, hogy az ilyen segédalkalmazottak kizárólag a rendőrfőkapitány által kiállított arcképes igazolvány birtokában folytathatják tevékenységüket. A kifutók kapcsán magukat a helyszerzőket is érzékenyen érintő kritikai hangok nyomán a helyszerzők ipartársulata azon igyekezett, hogy ellenőrzött keretek közé kényszerítse a segédek működését. Ennek érdekében javasolta, hogy csak azok nyerjenek engedélyt kifutói feladatokra, akik egyúttal az ipartársulatnak is a tagjává válnak, s akikért az ipartársulat is jótáll. E javaslat süket fülekre talált, ellenben a rendőrség vonta felügyelete alá az intézményt, s közvetve magát a magánhelyszerzést is. A kifutólegényekre vonatkozó panaszok áradatát azonban ezzel sem sikerült megszüntetni, mígnem a tanács 1927-ben szabályrendeleti úton felszámolta a kifutók intézményét.

A lényegénél fogva üzleties beállítottságú magánhelyszerzés bevételi forrásait a közvetítési díjak képezték, melyeket a cselédek éppúgy fizetni tartoztak, mint a cseléddel ellátott munkaadók. A közvetítés után járó díjtételeket a törvényhatósági szabály-

[10] Révai Nagy Lexikona. XI. köt. Bp., 1914. 599.

[11] BFL, IV. 1407 b. 5084/1884–I. Külön doboz. A beadvány kelte: 1897.

[12] *Pásztor Mihály:* Az eladosodott Budapest. Bp., (1907). 62. sk. A kifutói engedélyek és a ténylegesen alkalmazott segédek számáról l. a rendőrség évi jelentéseit.

rendeletek időről időre egységesen lerögzítették. Az 520/1885. kgy. sz. rendelkezés szerint például 5 forintig terjedő havi cselédbér mellett a közvetítési tarifának 50 fillér, 6–10 forint között mozgó bér után 1 forint és 11–15 forintot is elérő bérösszegek esetén 2 forint felelt meg. Ugyanakkor 21–25 forintos bérrel felfogadott szakácsnők közvetítéséért a helyszerző már 3 forint díjat is felszámolhatott, a bonne-ok, a nevelőnők stb. elhelyezésekor pedig – a bérskála függvényében – a közvetítési díjtétel 4 és 10 forint között alakult. A 253/1896. kgy. sz. alatt alkotott szabályrendelet újólag meghatározta a közvetítés után járó egyszeri illetéket. Ennek értelmében, 12 forintos bérhatárig a helyszerző a cselédkereset 10%-ának, 13–15 forintos bérkategória mellett 12%-ának és az efölötti esetekben pedig a cselédbér 13%-ának megfelelő közvetítési díjat követelhetett magának. A „magasabb állású" alkalmazottak után pedig a szabályrendelet az évi bérösszeg 4%-ának értékében határozta meg a helyszerző jogos részesedését. A 482/1901. kgy. sz., valamint a 987/1927. kgy. sz. alatt hozott további rendelkezések, némi módosítás árán, lényegében hasonlóképp rögzítették a közvetítési tarifa és a cselédbér egymáshoz viszonyított arányát.

A cselédközvetítés magánvállalkozási alapra helyezése a közvélemény részéről rendszeresen kritika tárgyát képezte. A magánhelyszerzéssel szembeni ellenérzések és kifogások korábbról keletkeztek. Már a reformkor éveiben sem volt ismeretlen az intézmény negatív oldalait előtérbe helyező közmegítélés. 1843-ban például a pesti választópolgárság az „úgynevezett cselédhivatal, melly a tudakozódó-intézettel össze van kapcsolva" ügyében terjedelmes beadvánnyal fordult a tanácshoz. A panaszos hangú megkeresés összeállítói első helyen azt vetették az intézmény szemére, hogy azt „cselédadás alkalmával nem a cseléd kipróbált böcsületessége és szolgálatra alkalmas volta, hanem pénzbeli érdek vezérli".[13] A pusztán csak az önös üzleti szempontokat hajszoló és a munkapiacot ezzel anarchikus állapotba taszító magánhelyszerzés ekként beállítása később sem került le a napirendről, sőt a századforduló idején a magánhelyszerzés kapcsán másról sem olvashatunk, mint a cupringerek cseléd-munkapiacot dezorganizáló káros befolyásáról. „A cselédtartó és a cseléd a sok ellentétes érdek mellett – ad az ilyen irányú véleményeknek pregnáns megfogalmazást egy tanácsi memorandum – mégis találkozik, ti. abban, hogy lehetőleg állandósuljanak a szolgálati viszonyok . . . És éppen ezen egyetlen érintkezési pontra állítja oda az elavult törvény a cselédközvetítőt, kinek uzleti érdeke parancsolólag követeli, hogy ezen érintkezési pont ápolása helyett mindkét felet lehetőleg egymástól eltaszítsa, mert a cselédközvetítő abból él, hogy a gazda és a cseléd egymást meg ne értsék, egymással az összhangzást meg ne találják, hogy a szolgálati viszonyok ne állandósuljanak, mert csak így lehet sokszor közvetítői díjat szerezni. A helyszerzők, ha egy cselédet helyhez juttattak, napirenden van, hogy helyükről a cselédet jobb állással való biztatgatással elcsalják még akkor is, ha a viszony mind a két félre nézve egyébként megfelelő is volt. Sokban járul ez hozzá ahhoz az általános panaszhoz, hogy gyakoriak a cselédváltozások."[14]

Más vélemények szerint a magánhelyszerzők a munkaerő ilyen szükségtelen állandó mozgásban tartásával együttal mesterségesen fel is hajtják a munkaerő árát. Egy cselédtartó leveléből idézünk. „A cselédbér megállapításánál is a cselédszerző játsza a fő-

[13] BFL, IV. 1202 rr. (1845).

[14] Fővárosi Közlöny 1911. 5. sz. I. Melléklet

szerepet, ha nem is nyíltan, de titokban. Minél nagyobb a cselédbér, annál több a cselédszerző százalékos jutaléka. A cselédszerző informálja a cselédet, hogy a béralku előtt tudakolja meg: hány férfira kell ruhát tisztítania? Hány gyermek van a családban? Hány emeletet kelljen mászni? kell-e mosni? Minden vasár és ünnepnapon kimenő legyen. A cseléd pedig ne tűrjön figyelmeztető -- kevésbé goromba szót az asszonytól, ellenkező esetben hagyja ott a helyet, mert hely van elég jobbnál jobb! Ezek a cselédszerzők tanai. S mind ezt rossznéven sem vehetjük, uzlet!"[15]

De a vádpontok között szerepelt továbbá, hogy a cselédszerzők a közvetítésért szabályszerűen járó díjon felül még külön fizetséget is megkövetelnek maguknak, gyakorta borravalóhoz és ajándékokhoz kötik az előnyösebb közvetítés teljesítését.[16]

A magánhelyszerzés mindeme, tényszerű vagy pusztán csak vélt káros velejáróinak a hatóság szabályrendeletek sorával igyekezett gátat vetni. Az 520/1885. kgy. sz. rendelkezés pl. miközben előírta, hogy a közvetítési tarifát úgy a cselédnek, mint a gazdának a munkábalépés és a felfogadás megtörténtekor kell kifizetnie, azt is kimondta: amennyiben azonban az elhelyezett személy alkalmazásából 14 napon belül kilépne, a helyszerző köteles további 8 nap alatt a gazdának másik alkalmazottat, a cselédnek új munkahelyet biztosítani, méghozzá teljesen ingyenesen. Ennek elmulasztása esetén mind a két fél joggal visszakövetelheti a sikertelen közvetítésért fizetett díjat. Az 1896-os és az 1899-es rendelkezések pedig mindezt azzal is megtoldták, hogy a cselédek és a munkaadók fizetési kötelezettségét a munka felvételét követő nyolcadik napban állapították meg.

A magánhelyszerzők tevékenységének megszigorítása tekintetében külön figyelmet érdemel az az intézkedés, melynek értelmében az üzletvezetés fölött közvetlen hatósági ellenőrzésre is mód nyílott. A század elején az üzletek ilyen értelmű folyamatos ellenőrzési joga a rendőrség hatáskörébe került, később, a húszas években pedig maga a fővárosi tanács vállalta magára. Az 1927. évi szabályrendelet ezzel kapcsolatban egy öttagú bizottság megalakítását irányozta elő, melyben az elnoki tisztet egy tanácsi tisztviselő töltötte volna be, s tagjai között foglalt volna helyet egy kerületi választmányi tag, egy rendőrségi alkalmazott, továbbá egy-egy személy az állami munkaközvetítő és a tisztifőorvos képviseletében. E bizottság tényleges működéséről semmi közelebbit nem tudunk. Az ellenőrizhetőség megkönnyítése végett mindenesetre arra kötelezték a helyszerző irodák tulajdonosait, hogy üzletmenetükről egységes minta szerint részletes nyilvántartást vezessenek, melybe az illetékes hatósági szervek bármikor bepillanthatnak.

Hamar kitűnt azonban, hogy efféle intézkedésekkel aligha küszöbölhetők ki azok a jelenségek, amelyek a házicseléd-munkapiacot oly sajátos vonásokkal ruházták fel. „A szabályrendelethez jogosan fűzött várakozásoknak – ismerte be tárgyilagosan maga a tanács is – nagy része azonban nem ment teljesedésbe. (Hiszen), aki ragaszkodik a szabályrendelet adta jogához, az egyszerűen nem kap cselédet. Ilyen körülmények között azután nem lehet csodálkozni azon a manapság már szinte megszokottá vált mindennapos jelenségen, hogy a 14 napos szolgálat oly sűrű, s hogy a belépés és felmondás ugyanazon napra esik."[17]

[15] BFL, IV. 1407/b. 5084/1884–I. Külön doboz (Komáromi Miklós 1900-ban kelt, a fővárosi tanácshoz írott levele).

[16] *Szalay Sándor:* Városi cselédkérdés. Bp., 1909. 21.

[17] Fővárosi Közlöny 1911. 5. sz. I. Melléklet.

Nem szorul hosszasabb bizonyításra, hogy a házicselédek mobil piaci viselkedését döntően és lényegbevágóan nem a magánhelyszerzés rendszerében rejlő inherens tényezők váltották ki és termelték folyamatosan újra, hanem a házicseléd-intézmény társadalmi természetében kell keresnünk az azt előidéző tényleges okokat és feltételeket. A házicseléd-munkapiacon uralkodó állapotok ilyenformán inkább spontán végbemenő folyamatok eredményei, melyeket a magánhelyszerzés legfoljebb igyekezett a maga számára kellően kiaknázni, s helyenként talán valóban fel is erősíteni. A munkapiac túlzott dinamizmusa azonban számára is merőben külső adottságként jelentkezett, melyet ha érthetően meg is nyergelt, semmiképp sem maga teremtett. Így nem is csoda, ha a problémát pusztán csak a munkaközvetítés mechanizmusára szűkítő, annak kereteibe zártan szemlélő helyhatósági politikai gyakorlat konkrét megoldásai sem igen érhettek célba. Sőt, úgy tetszik, néhol még a visszájára is fordultak egyes olyan intézkedések, amelyek közvetlenül a magánhelyszerzők anyagi felelősségére apellálva kívánták elősegíteni a munkapiac stabilizálását. Nem tagadhatjuk az igazát azon helyszerzői véleménynek, hogy a késleltetett fizetési terminus, valamint a két héten belüli tetszőleges számú ingyenes elhelyeztetés meghonosítása inkább tovább növelte, semmint gyengítette volna a fluktuáció intenzitását. „Az alsóbb és középosztálybeli gazdák legtöbbje – a cselédek pedig egyáltalában ezen szabályrendelet következtében és tudatában annak, hogy díjtalanul más cselédet és viszont más helyet kapnak – a legkisebb csekélységért cselédet, illetve gazdát változtattak ugyanazon közvetítő által, ahol befizettek. Az új szabályrendelet értelmében – midőn mindkét fél tudja, hogy csak a 8. napon tartozik fizetni, a cselédváltozás megtízszerezödik annál is inkább, mert az illetők még csak ugyanazon közvetítőhöz sincsenek kötve" – mutat rá Duschkan Lipót, VI. kerületi helyszerző.[38]

A cupringerek ellen felhozott vádak között igen gyakran fordul elő annak kifogásolása is, hogy a helyszerzők időleges szállást és ellátást nyújtanak munkakereső cselédeknek; sőt ezen túlmenően, hogy nemegyszer a leánykereskedők szolgálatába is szegődnek, és prostitúcióba taszítják a hozzájuk forduló munkátlan cselédlányokat. Ma már nehéz lenne megállapítani, hogy az iménti vádak mennyiben feleltek meg a valóságnak, az viszont tény, hogy már a korai szabályrendeletekben tiltó rendszabályokkal illették a helyszerzők esetleges ilyen irányú ténykedéseit. Ami pedig önmagában is bizonyítékul szolgálhat e jelenségek előfordulására.

Miután a házicselédek túlnyomórészt bevándorlókból verbuválódtak, átmeneti munkanélküliség idején és kiváltképp még a beszegődést megelőzően rendszerint szállás és ellátás nélkül, a lehető legnagyobb létbizonytalanság jutott ki nekik osztályrészül. Kivéve azokat, akiknek éltek a fővárosban olyan rokonaik vagy közeli ismerőseik, kiknél rövid időre meghúzhatták magukat. Ami mármost a helyszerzők ilyetén szolgáltatásait illeti, kevéssé valószínű, hogy a cselédség túlontúl nagy tömegeit részeltethették volna belőle. Ennek, a helyszerzők oldaláról, egész egyszerűen hiányoztak a kellő tárgyi feltételei. Kisebb körre vonatkozóan azonban bizton feltételezhetjük, hogy ténylegesen élő valóság volt. Közvetve erre vet fényt Leth Lajosnak, a Budapesti Foglalkozást Közvetítők és Cselédszerzők Ipartársulata elnökének egy 1894-ben a tanácshoz írott beadványa is. Mint írja: „Sérelmes számunkra a szabályrendelet azon intézkedése, amely a foglalkozást közvetítőknek egyáltalán megtiltja azt, hogy szállást, élelmezést adhassanak azoknak, kik

[38] BFL. IV. 1407/b. 5084/1884–I. Külön doboz.

a közvetítést igénybe veszik. Itt a gyakorlati élet követelményének megfelelőleg egy kivételt kell statuálni azok javára, kik kizárólag nevelőnők, gyermekkertésznők, bonne-ok, társalkodónők elhelyezésével foglalkoznak. Ezen nőszemélyek rendszerint idegenek a fővárosban, s nemritkán a közvetítő maga hozatja őket megrendelői számára a leány szüleitől."[19]

A kérés, mondanunk sem kell, nem vezetett eredményre. Számunkra azonban mindenképp fontos jelzés lehet arra, hogy a helyszerzők milyen jelentőséget tulajdonítottak az efféle átmeneti cselédotthonoknak. Érthetően, hiszen ilyenek működtetése is jól jövedelmező üzletnek bizonyult. az ezen otthonokban elszállásolt cselédek a kapott ellátásért már jó előre lekötötték későbbi keresetük nem is elhanyagolható hányadát.

A meg-megújuló bírálatok és korlátozó intézkedések ellenére a magánhelyszerzés rendszere mindvégig a cselédmunkaközvetítés egyik alapvető szervezeti mechanizmusaként töltött be nélkülözhetetlen szerepet. Puszta létével egyúttal kifejezőjévé is vált a cseléd-munkapiac alapvető liberalizmusának, azon intézményi feltételrendszernek, amely viszonylag szabadon engedi érvényesülni a munkaerő spontán mozgástendenciáit. Változó szerepe, a munkapiac befolyásolása terén elvezett pozicióinak az időbeni módosulása ezért is szolgálhat mérce gyanánt az autonóm vagy inkább *szegmentált* házicseléd-munkapiac funkcionális változásainak megítéléséhez.

A hatósági cselédközvetítés: törekvések és eredménytelenségük

A magánhelyszerzés uralkodó helyzetének megrendítésére, tevékenysége visszaszorítására a fentiek mellett egyéb eszközök latba vetésére is sor került. Közülük első helyen kell szólni a hatósági-községi, tehát a város közvetlen fennhatósága alatt álló cselédközvetítő és cselédotthon létesítésére irányuló időnkénti erőfeszítésekről. Maga az elképzelés, egyes társadalmi egyesületek jóvoltából, már a nyolcvanas-kilencvenes években körvonalazódott. Ezen elképzelésekben a cselédközvetítés községi kézbevétele egyszer s mindenkorra megoldhatná a cseléd-munkapiac összes ismert problémáját, és kiküszöbölné mindama visszásságot, amely a magánhelyszerzés számláját terheli. Hiszen a hatósági munkakozvetítő eleve nem üzleti szempontokat részesítene előnyben, a közvetítésért pl. semmilyen ellenszolgáltatást nem kérne, s így bizonnyal jelentős stabilizáló hatással lenne. Emellett végre nyugvópontra juthatna a munkanélküli cselédek tömeges otthonszerű ellátásának akut problémája is, sőt az idő folyamán a központi kozségi cselédközvetítő iroda még további területekre is kiterjeszthetné jótékony szociális gondoskodását (pl. menház létesítése stb.).

Kezdetben a város vezetése, kozvetlenül a fővárosi tanács mereven elzárkózott a gondolat elől. A Fővárosi Egylet ilyen értelmű, 1894-ben kelt indítványára válaszul a kozrendészeti bizottmány 1896-ban azt a határozatot fogadta el, miszerint: „Ily intézetnek felállítása, nézetünk szerint, *nem képezheti* a hatóság feladatát."[20] Természetszerűleg maguk a magánhelyszerzők is heves ellenállást tanúsítottak a községesítés mindenféle elgondolásával szemben. Véleményüket és érveiket tömören így foglalja össze Konnert József. „Hogy a hatóság vegye kezébe a cselédszerzést – mint többen hallatják – nem

[19] Uo.
[20] Uo.

ajánlom, mert számos ember fosztatnék meg kenyérkeresetétől, óriási összeggel károsodnék a város és állam, károsodna a háztulajdonos is, mert ezáltal több 100 (?) üzlethelyiség válna feleslegessé."[21] A kérdés egy időre le is került a napirendről.

A községi cselédközvetítő kívánatos felállításának ügye újfent 1908-ban került ismét reflektorfénybe, amikor is a főváros vezetése maga lépett fel kezdeményezőként. A dolog hátteréhez tudni kell, hogy épp ekkortájt kezdett foglalkozni a kormány is a munkaközvetítés államosításának kérdésével. Szterényi József kereskedelemügyi államtitkár 1908-ban kidolgozott ipartörvénytervezete, egyebek mellett azzal számolt, hogy a magánvállalkozás hiánytalanul felszámoltatik, és helyébe az állami, illetve a községi munkaközvetítés lép majd. Hogy a tanács egyáltalán hajlandóságot mutatott a cselédmunkaközvetítés kozségesítésével újólag foglalkozni, az döntően épp felülről érkező iniciatíváknak köszönhető. S talán annak is volt némi befolyása, hogy 1904 és 1905 folyamán úgy a feminista mozgalom, mint a Szociáldemokrata Párt agitációs szervező munkájának eredményeként a házicselédség először jelent meg demonstrative a nyilvánosság előtt, és adott hangot a fennálló helyzettel szembeni elégedetlenségének.

A polgármester az ügy tanulmányozása végett elsőként is felkérte a tanács első ugyosztályát egy elemző és javaslatokat is tartalmazó elaborátum kimunkálására. Az előterjesztés kidolgozásával megbízott ügyosztály körültekintően próbált eljárni. Mindenekelőtt tapasztalatokat gyűjtött, és e célból levélben informálódott néhány külföldi hatósági cselédközvetítő működése felől. Így azután felvette a kapcsolatot a berlini Gesinde-Belohnungs und Unterstützungsfund,[22] valamint a londoni Presidency of the Metropolitan Association for Befriend Young Servants elnevezésű községi cselédközvetítő intézetekkel.[23] A fentiek mellett nem mulasztotta el, hogy az épp frissiben (1908-ban) alakult kolozsvári hatósági cselédközvetítő kínálkozó tapasztalatairól is kellően tájékozódjék.[24]

Az ügyosztály által 1910 folyamán elkészített referátum pozitív hangnemben foglalt állást a hatósági cselédközvetítés kérdésében. Egyúttal javasolta: „Határozza el a törvényhatósági bizottság tekintetes közgyűlése, hogy saját hatósági területére egy központi szervvel, közigazgatási kerületenként egyelőre 1–1 hatósági cselédközvetítő intézetet állít fel . . . (és) mondja ki a hatósági cselédotthon létesítését."[25] A tervezetet még 1911 januárjában megvitatta, majd teljes egészében magáévá tette egy tanácsi vegyes bizottság is.[26] Mielőtt a törvényhatósági bizottság közgyűlése napirendjére tűzte volna a kérdés megtárgyalását, egy általa kijelölt ad hoc bizottság öntötte a javaslatot végleges formába, amit azután a közgyűlés minden további nélkül elfogadott. E javaslat lényege így szólt: „Határozza el a törvényhatósági bizottság közgyűlése, hogy saját hatósága területén a *szükséghez mért számban* hatósági cselédközvetítő intézeteket állít fel s azonkívül egy központi hivatalt, amely a cselédközvetítő intézetek működésére felügyel és azt irányítja . . . Mondja ki 750 000 korona költség keretén belül 2, esetleg a cél-

[21] Uo.
[22] BFL, IV. 1407 b. 419/1908–I.
[23] BFL, IV. 1407 b. 346/1908–I.
[24] BFL, IV. 1407 b. 5084/1884–I. Külön dohoz.
[25] Fővárosi Közlöny 1911. 5. sz. I. Melléklet.
[26] Uo. 99–108.

szerűséghez képest 3 kisebb hatósági cselédotthonnak létesítését."[27] (Kiemelés tőlem – Gy. G.) A közgyűlés egyúttal utasította a tanácsot, hogy dolgozza ki a részletes terveket, amelyek alapján a szervezőmunka kezdetét veheti. A tanács eleget tett a kérésnek, és őszre már nyilvánosságra is hozta a leendő hatósági cselédközvetítő működési szabályzatát, költségvetési tervét stb. Az időközben a belügyminiszter és a kereskedelemügyi miniszter jóváhagyását is elnyerő javaslatból még semmi sem lett semmi, miután a törvényhatósági bizottság közgyűlése november 22-i ülésén az ehhöz alpolgármester levétette a napirendről.[28] A következő év őszén Salgó László bizottsági tag sürgető interpellációjára válaszul Almády Géza tanácsnok kitérő feleletet adott, és nővumként inkább a cselédotthon fontosságát hangsúlyozta. Mint mondotta, „a tanács a cselédközvetítés megfelelő rendezését és a cselédotthon létesítését a maga részéről is szükségesnek tartja, mégpedig elsősorban a cselédotthon berendezését, mert a hely nélküli cselédek szállásviszonyainak a rendezése a cselédkérdés megoldásának egyik legfontosabb része, és azzal leghamarább lehet az állapotokon javítani. Erre nézve az előterjesztés a legrövidebb idő alatt a közgyűlés elé fog terjesztetni".[29]

Az ígért előterjesztésre azonban hiába várták az érdekeltek, a tanács azt végül is elodázta, s így a most már második helyre rangsorolt hatósági cselédközvetítés ügye is jó időre feledésbe merült. Felvetődik a kérdés, hogy a tanács vajon miért állt el a terv megvalósítása elől? Kielégítő feleletet nem tudunk adni, egy a húszas évek elejéről származó tanácsi megnyilatkozásból mindenesetre arról értesülünk, hogy: „A hatósági cselédközvetítő felállítására vonatkozó előterjesztést 1911-ben azon a címen vette le a közgyűlés a napirendről, hogy az azokat a cselédközvetítőket, amelyek védelemre szoruló kis egzisztenciák, adóalanyok, tönkretenné."[30] Az előzmények ismeretében az érvelésnek ez a módja módfelett különösen hangzik.

A két világháború között a cselédügy községi keretek közötti rendezésének a gondolata, javaslat formájában egymás után több alkalommal is felmerült. 1923-ban a tanács ülésein számos interpelláció hangzott el vele kapcsolatban. Kirchner Béláné terjedelmesebb indítványában pl. sürgetően szólt a tizes években elakadt kezdeményezés újrafelvételéről.[31] Fellépésének eredményeként a szociálpolitikai ügyosztály is elővette a kérdést, és arra az álláspontra helyezkedett, hogy egy ilyen közvetítő hivatalra valóban nagy szükség lenne, de megvalósítása legfeljebb fokozatosan képzelhető el.[32] Néhány hónappal később véleményében viszont arról olvashatunk, hogy a cselédközvetítés községesítését, bécsi mintára, egy a fővárosi közüzemek munkásai részére felállítandó Fővárosi Munkaközvetítőintézet keretében volna a legcélszerűbb megoldani.[33] Az ügyosztály részéről a tanács ez évi december 21-i ülése elé terjesztett referátum viszont már egészen mást mond. Miként Lobmayer Jenő tanácsnok kifejtette: „A háború előtt a cselédmizéria legfőbb oka a cselédszerzés uralkodó módjában volt keresendő... A

[27] Uo. 10. sz. 313.; Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága Közgyűlésének jegyzőkönyvei (Bp. Szfv. Th. Biz. Kgy. jkv.), 266/1911

[28] Fővárosi Közlöny 1911. 92. sz. Melléklet. Bp. Szfv. Th. Biz. Kgy. jkv. 1933/1911

[29] Bp. Szfv. Th. Biz. Kgy. jkv. 1358/1912., valamint 1542/1912.

[30] Fővárosi Közlöny 1923. 56. sz. 2758.

[31] Uo. 8. sz. 375. skk.

[32] Uo. 32. sz. 1607.

[33] Uo. 54. sz. 2705.

cselédkérdés lényegében azóta megváltozott. Ma ugyanis nem az a leglényegesebb panasz, hogy a fennálló intézetek a cselédeket uzsorázzák ki, hanem hogy a rendkívüli cselédhiány miatt főleg a középosztály nem jut megfelelő cselédhez. Ezen a bajon azonban sem hatósági cselédközvetítővel, sem cselédotthonnal segíteni nem lehet."[34] A beterjesztett javaslat, ennek értelmében, tagadta a kérdés időszerű voltát, és elvetette a cselédközvetítés hatósági átvállalásának követelését. Helyébe javasolta a magánhelyszerzők még az eddiginél is fokozottabb ellenőrzését, valamint az „altruista alapon működő" társadalmi helyközvetítők támogatását. Egyúttal feladatként ki is jelölte ez utóbbiaknak „a hatósággal szorosabb kapcsolatba hozatalát". A kérdés tehát újfent lekerült a napirendről. Az ezt követő években kevés szó esett a cselédközvetítés hatósági feladatairól. Kivéve azt a néhány tanácsi interpellációt, amely továbbra is szorgalmazta mind a községi cselédközvetítő, mind a cselédotthon létrehozását. 1931-ben például Pollákné Stern Szerén indítványozta, hogy a tanács közgyűlésileg mondja ki: kötelezi magát a háztartási alkalmazottak munkaközvetítésének paritásos alapon történő hatósági kézbevételére és átmeneti cselédotthon felállítására.[35] A gyakorlatban azonban nem történt semmi érdemleges.

A magánhelyszerzést felváltó hatósági munkaközvetítés megvalósítását célzó többszöri kezdeményezések végül is meddő próbálkozásoknak bizonyultak. Mindenekelőtt maga a főváros volt az, amely a kérdés gyakorlati kivitelezését nem vállalva, sikerrel buktatta meg a dualizmus időszakában éppúgy, mint a két világháború között a cseléd-munkaközvetítés községesítésére irányuló akciókat. Elzárkózó magatartásának a gyökere föltehetően a vállalkozás költségességében rejlett. Végső soron pedig abban, hogy a házicseléd szociális problémáját mindig is másodlagos kérdésként kezelte, mellyel kapcsolatban a legcsekélyebb anyagi áldozatra sem mutatott hajlandóságot. Az 1911-es tervezet elszabotálását pedig különösen megkönnyítette, hogy Szterényi állami munkaközvetítésre vonatkozó, az ipartörvénytervezet részét képező javaslata is megfeneklett, és ezzel felülről, a kormány oldaláról sem kellett többé tartania, hogy ily értelmű elvárást támasztanak vele szemben.

A cseléd-munkaközvetítés a községi intézet tervének elsikkadása ellenére sem nélkülözte teljesen az állami-hatósági jelenlétet. Mint korábban már érintettük, az 1900-ban megalakult budapesti Állami Munkaközvetítő Intézet tevékenységi körébe a cselédek nem tartoztak bele. Az intézmény egyébként sem váltotta be az előzőleg hozzáfűzött reményeket, így az 1916. évi XVI. tc., amely elsőként rendelkezett a kötelező hatósági munkaközvetítő felállításáról, új intézmény létesítését irányozta elő. A régit felváltó, működését 1917-ben megkezdő M. kir. Állami Munkaközvetítő Hivatal viszont külön cselédosztályt is berendezett, s ezzel legalább részben biztosította a cseléd-munkapiac egy bizonyos hányadának a hatósági ellenőrzését.[36]

E részleg működésének az első évtizedéről nem rendelkezünk szemléltető adatokkal, a forgalom alakulását majd csak a húszas évek végétől tudjuk nyomon kísérni. Ezek szerint a hivatal 1927-ben 3060, 1929-ben 3737, öt évvel később már közel ötezer, azt ezt

[34] Uo. 56. sz. 2758.

[35] Uo. 1931. 69. sz. 1425.

[36] *Koiss Géza*: Mit tettek városaink a munkanélküliség leküzdéséért. Városi Szemle. 1927. 11–12. sz. 1090.

követő egy-két év nagyobbmérvű visszaesése után (2500–3000) az évtized végén újfent 4500 közvetítési esetet mutatott ki, ennyi alkalommal helyezett el főként Budapest területén cselédmunkát kereső női munkavállalót.[37] S noha a fenti számszerű adatok viszonylag számottevő forgalomról tanúskodnak, úgy tűnik, hogy az adott időpontban alkalmazásban álló háziselédekből csak igen kevesen szerezték helyüket hatósági szerv közbejöttével. 1927-ben pl. mindössze 74-re (!) rúgott az itt érintettek száma. Ami talán némileg annak is tulajdonítható, hogy a hivatal révén elhelyezkedő háziselédek rendszerint negyedét-harmadát, de nemritkán még a felét is az ún. *kisegítő alkalmazottak* képezték, akiket átmeneti időre szegődtettek, következésképpen hamar el is tűntek a réteg soraiból. S miután főként a nyári időnyben vették igénybe az efféle alkalmazottak szolgálatait, az év eleji statisztikai felvétel jelenlétükről már nem adhatott számot.

Társadalmi egyesületek cselédszerző tevékenysége

Ha a hatósági cselédközvetítés – az állami munkaközvetítés utóbb említett ilyen irányú tevékedésétől eltekintve – közvetlen formában történő intézményesítése nem is vált valóra, az egyes társadalmi egyesületek révén azért létezett a cselédszerzésnek egy a magánközvetítéstől elütő, a hatósághoz közelítő módja. Az efféle, cselédszerzésre berendezkedő egyesületek működésében, a fővároshoz fűződő kapcsolatuk jellegében több momentum is bizonyította, hogy mintegy kvázi-hatósági szervekként vannak jelen a város cseléd-munkapiacán. Erre utalt önmagában már az is, hogy a közvetítésekért a cseléd részéről semmilyen anyagi ellenszolgáltatást nem kértek; hogy a hatóságoktól engedélyt nyertek átmeneti cselédotthonok felállítására; s végül hogy úgy a főváros, mint az illetékes minisztérium ezen egyesületeket még külön segélyekkel is támogatta.

A cselédszerző egyesületek egyik legjelentősebbike a Márta-Egyesület volt. Az egylet 1893-ban jóváhagyott alapszabálya[38] a szervezet céljául tűzte ki: „A fővárosi női cselédügy rendezése, különösen a cselédközvetítés teljesítése, cselédmenház alapítása, a cselédképzés elősegítése. Célját képezi továbbá mindazon gyakorlati társadalmi intézmények létesítése, melyek a cselédügy és az azzal kapcsolatos kérdések terén a jövőben az egyesület munkakörébe vonhatók, valamint az ide vonatkozó törvényes intézkedések esetleges megváltoztatása iránti mozgalom megindítása."[39] Az 1912-ben alkotott újabb alapszabály, amely az egyesület elnevezésén is módosított (Márta Közjótékonysági és Közhasznú Egyesület), a korábbinál is tágabb, de konkrétabb feladatkört jelölt ki az egyesület számára.[40] S noha a Márta valóban sokirányú tevékenységet fejtett ki, ténykedésének homlokterében a munkaközvetítés állott.

A Márta-Egyesület világi szervezet volt. Létrejöttében és fenntartásában főleg a belvárosi zsidó nagypolgárság vállalt közvetlen szerepet. Az alapító tagok között találjuk Hatvani Deutsch Bernátot, Csepeli Weisz Manfrédnét, lovag Falk Zsigmondot, az egyesület első elnökét, a Latzkó N. és Popper A. céget, hogy a legjelentősebbeket említsük. De

[37] Bp. Szív. St. Évkve 1928. 782. sk.; Uo. 1930. 718. sk.; Uo. 1935. 456.; BFL. IV. 1419.a. 1221–2/1937. és 938–2/1938.

[38] BFL., IV. 1407.b. 3053/1893–1.

[39] A Márta Egylet alapszabálya. Bp., 1894.

[40] Márta Közjótékonysági és Közhasznú Egyesület alapszabálya. Bp., 1912.

pártoló vagy pusztán rendes tagként az egyesület támogatói közé tartoztak olyan jelentős virilisek is, mint Wellish Alfréd neje, Wolfner József neje, Löwenstein Arnold, Kanitz Ignácz, Trebits Ignácz, a Magyar Földhitel Intézet igazgatója, továbbá Beck Nándorné, Deutsch Antalné, Freund Vilmosné, Glasner Józsefné, Heller Gáborné, Politzer Gusztávné, Quittner Zsigmondné és Zipernovszky Károlyné. A mobil tőke és a háztulajdon kimagasló hazai virilis reprezentánsai mellett, alapítói minőségben az egyesület mögött állott az Első Magyar Általános Biztosítótársaság, valamint a Könyves Kálmán szabadkőműves páholy is.[41] A szabadkőműves páholynak az egyesülettel kapcsolatos szerepe nem egészen tisztázott, de feltevésünk szerint a Márta nem sorozható a szabadkőműves alapítású karitatív egyesületek közé; legfőljebb arra gondolhatunk, hogy a szabadkőművesség a Fröbel Nővédő Egylet tevékenységét kiegészítendő, a Márta-t alkalmasnak ítélte a támogatásra.

Az egyesület társadalmi háttere önmagában is megfelelő biztosítékokkal szolgált életképessé válásához, hiszen az alapszabályban rögzítettek értelmében az egyesület pénzügyi alapjait a tagság kötelezően megszabott pénzbeli hozzájárulásai, a különféle segélyek, egyéb adományok és természetesen a közvetítésből származó haszon képezték. A Márta mögött álló társadalmi erők ismeretében joggal feltételezhetjük, hogy az egyesület elsősorban azoknak a cselédtartó rétegeknek az igényeit célozta kielégíteni, amelyek eleddig jószerivel az iparszerű magánhelyszerzés szolgálataira voltak utalva. Ez utóbbival szembeni fokozódó elégedetlenségük és általában a cselédség fölötti befolyásuk, szociálpolitikai eszközöket is latba vető kiterjesztésének az indítéka vezetett az egylet megalapításához.

A tőkés közép- és nagypolgárság egyletalapító törekvését a hatóság is melegen támogatta, s úgy fogadta, mint az üzletszerű magánhelyszerzés lehető ellensúlyát. Ezt juttatta kifejezésre az is, hogy a főváros törvényhatósági bizottsága külön határozatban mentesítette az egyletet a közvetítőiroda létesítéséhez megkívánt kaució letétele alól.[42] A későbbiekben is a hivatalos tényezők több jelét adták egyetértő támogatásuknak. A húszas években a fővárosi tanács a községi cselédelhelyező intézet helyett alkalmasint épp a Márta hatósági jellegének erősítését helyezte kilátásba. A már hivatkozott 1923-as ügyosztályi előterjesztést idézve: a „Márta cselédközvetítőt a nagyközönség mint hatósági jellegű intézményt ismeri. Épp ezért a tanács már tárgyalást kezdett ennek az intézménynek a vezetőségével, hogy az a hatósággal szorosabb kapcsolatba hozassék. Az ebben az irányban megteendő intézkedések foganatosítására a Márta-nak egyelőre félhivatalos, majd azután hatósági jelleget adna, és remélhető, hogy ezzel a nyerészkedés nélkül dolgozó cselédközvetítővel szemben a nyerészkedésre berendezett magánközvetítők létjogosultsága idővel elvész, és tisztára a hatósági jellegű felügyelet alatt álló Márta fogja kizárólagos joggal a cselédközvetítést végezni".[43]

Mindezt persze akként is értelmezhetjük, hogy a főváros kísérletet tett a Márta önállóságának felszámolására és hatósági szervvé degradálására. A kísérlet egyébként nem járt sikerrel. A főváros magatartása a megváltozott politikai viszonyokkal függött

[41] Az egyesület tagjainak névsorát közli: A Márta-Egyesület igazgatóságának jelentése. 1899. Bp., 1899

[42] Bp. Szfv. Th. Biz. jkv. 1125/1894. Sőt, néhány évvel később az egyesület sikerrel folyamodott a tanácshoz vegyes bánti kérelmével is. BFL. IV. 1407/b. 1102/1888. IX.

[43] Fővárosi Közlöny. 1923. 56. sz. 2786.

össze. A húszas évek elején meglehetősen defenzívába kényszerített zsidó polgárság támogatását élvező Márta érthetően nem nyerte el a keresztényszocialista községi kurzuspolitikusok tetszését, s ha teljes felszámolására nem is gondoltak, beolvasztásáról mégsem mondtak le. Aminek érdekében a kényszerítés közvetett eszközeit is bevetették. A Márta közvetítő irodáját 1908-tól a központi Városháza Károly (ma Tanács) körúti épületébe, az annak egyik udvarán álló barakképítménybe helyezte át. Történetesen épp 1923-ban a főváros újfent kísérletet tett az egyesület helyiségbérleteinek a felmondására. Szándékának azonban még peres úton sem tudott érvényt szerezni.[44] Az egyesület állhatatos ragaszkodása részint az előnyös bérleti feltételekkel is összefüggött, hiszen az ezen két helyiségért az 1910-es években megállapított 2000 korona bérleti díj[45] jócskán elmaradt a városnak ezen a részén általában szokásos bérleti díjaktól.[46] A Márta-nak emellett is volt oka, hogy megőrizze városházi irodáit. Nevezetesen: épp ezzel, tehát területi elhelyezkedésével bizonyíthatta a legkézelfoghatóbban kvázi-hatósági jellegét, vagy annak puszta látszatát, miközben függetlenségét is megőrizhette.

Közvetítői tevékenysége viszonylag rövid időn belül olyannyira felfutott, hogy immár komoly konkurenciát jelentett a magánhelyszerzők számára is. A 90-es évek végén egy adott évben összesen még mindössze két, két és félezer munkavállalót helyezett el; 1903-ig ez a szám több mint a kétszeresére emelkedett (5400), mígnem csúcspontját 1907-ben érte el, midőn egyetlen év leforgása alatt 14 750 közvetítést eszközölt. Már közvetlenul ezt követően csökkenni kezdett a Márta közvetítői forgalma, a tízes évek közepén az esetek évi átlaga 11—12 ezerre csappant.[47] Az igazán nagyarányú visszaesés a húszas évek elején következett be, amikor is az egyesület forgalma évi 5—6 ezer esetre korlátozódott.[48] Ami azonban meg is felelt a munkaerőkínálat ekkori csekélyebb volumenének. Sajnos, a forgalom későbbi alakulásáról nincsenek adataink, tény viszont, hogy a Márta-Egyesület a korszakban mindvégig egyike volt a legjelentősebb, legnagyobb forgalmú cselédelhelyező társadalmi szervezeteknek.

Az egyesület, amely tevékenységét kizárólagosan Budapestre szűkítette, 1903-tól a közvetítésért a cselédtől nem kért ellenszolgáltatást, ellenben a munkaadóknak továbbra is felszámolta a 10%-os tarifának megfelelő közvetítési díjat. Emellett már a kezdet kezdetétől, 1898-tól, fenntartott — előbb a VI., később a IX. kerületben — egy cselédotthont, ahol napi 80 fillérért lakást és ellátást nyújtott az állást nélkülözö cselédeknek.[49]

[44] „A felmondás eredménnyel nem hatott — szól a tiszti főügyész véleménye —, miután ebben az ügyben a bíróság már egy ízben a Márta javára döntött azon az alapon, hogy nevezett közérdekű intézmény." BFL. IV. 1410 f. 21819/1923.

[45] BFL. IV. 1413 r. Házbérkönyv, 116. sk.

[46] A Városháza közvetlen szomszédságában, a Kossuth L. utca és a Gránátos (ma Városház) utca sarkán álló volt Dreher-palota földszinti bolthelyiségeiért az 1890-es években fizetett bérösszegek pl. rendszerint 1000 és 3500 forint, azaz kétezer és hétezer korona között mozogtak. Ezt követően, a századelőn a bérleti díjak általában még emelkedtek is. BFL. II. 1 f. 21. doboz.

[47] L. a Márta-Egyesület évi jelentéseit.

[48] *Tamás Ernő:* Egyre kevesebb a háztartási alkalmazott Pesten és vidéken. Pesti Hírlap, 1924. márc. 16.

[49] A Márta-Egyesület jelentése az 1903—4-es évekről. Bp., 1905.

1919-ben alapította Lipthay Olga, a Megértés című kéthetes időközönként megjelenő politikai lap szerkesztő-tulajdonosa a Kenyérkereső Nők Országos Szövetségét. Az egyesület alapszabályilag rögzített feladatául azt tűzte ki, hogy a kereső nők közös és általános érdekvédelmi területén fejt ki tevékenységet. Voltaképpeni működésében azonban megrekedt a munkaközvetítés síkján, s ezen belül is főként a cselédséget sikerült magához vonzani. A többi szervezettől eltérően a KNOSZ kizárólag az egyesülethez tagként csatlakozók munkaközvetítését vállalta, csekélyebb forgalma is ebből fakadt. A harmincas évek közepén, évi átlagban közel ezerre, az évtized végén mintegy 1500-ra tehető közvetítési eseteinek a száma.[50] S ez meg is felelt a KNOSZ ekkori taglétszámának, amely 1600 körül járt.[51] A tagság foglalkozási megoszlása nem ismert, mégis van okunk feltételezni, hogy azon belül a házicselédek csekélyebb arányt képviselhettek. Legalábbis erre következtethetünk pl. abból, hogy 1927-ben a helyben lévő cselédek soraiban mindössze 34 olyan személyről tudunk, aki a Szövetségnek tagja volt.

Bizonnyal épp a forgalom szerény volta késztette a Szövetség vezetését arra az elhatározásra, hogy megváltoztassa a szervezet működését, módosítson az alapelveken. Erre vall, hogy 1938-ban a KNOSZ engedélyt nyert a Belügyminisztériumtól iparszerű helyszerző tevékenységre is. Jellemző viszont, hogy az ennek feltételeként szabott kaució lefizetése alól nem bújhatott ki, tehát a hivatalos megítélés a Szövetséget nem tekintette támogatásra méltó társadalmi munkaközvetítő szervezetnek.[52] Arról viszont nincs tudomásunk, hogy a KNOSZ ténylegesen élt volna a kínálkozó lehetőséggel, hogy magánhelyszerzőként folytassa tevékenységét.

A kimondottan világi fogantatású, cselédszerzésre szakosodó társadalmi szervezetek mellett ott találjuk a különféle felekezeti egyesületeket. Rájuk kivétel nélkül érvényes, hogy ilyen irányú ténykedésük nyíltan ideológiai célok szolgálatában állott, s bevallottan a vallási, valláserkölcsi indoktrináció hatását viselte magán. Az itt részletezendő szervezetek sorából, már pusztán számosságuknál fogva, de nem kevésbé a nagyobb jelentőség miatt is mindenekelőtt a katolikus szervezeteket célszerű kiemelni. A katolikus nőszervezetek megsokasodása a hazánkban a századelőn szárba szökkent, újkonzervatív politikai-eszmei töltésű reformkatolicizmus társadalomszervező aktivitásának köszönhető. Az árnyalatokban egymástól is elütő reformkatolikus áramlatok[53] közvetlen közreműködésével egyre-másra alakultak meg azon felekezeti egyesületek, amelyek különkülön egy-egy női foglalkozási réteg, társadalmi csoport sajátlagos és elkülönült szervezését tűzték maguk elé követendő célként. Központi összefogásukra jött létre 1918-ban a Magyar Katholikus Nőegyletek Országos Szövetsége, amely kezdetben 11, a harmincas évek második felében pedig már 14 szervezet fölött gyakorolt ellenőrzést.[54]

[50] Bp. Szfv. St. Évkve. 1935. 458.; BFL. IV. 1407/b. 5328/1924. XI. (A Szövetség 1936. évi működési jelentése); *Horony Pálfi Aurél*. A jótékony egyesületek működése Budapesten. Statisztikai Közlemények, 91. köt. 1. sz. 150. sk.

[51] *Schuler Dezső*: Hatósági és társadalmi embervédelem Budapesten. Statisztikai Közlemények, 90. köt. 1. sz. Második kötet. 69.

[52] BFL. IV. 1407/b. 5328/1924–XI.

[53] Behatóbb tárgyalásukhoz l. *Szabó Miklós*: Prohászka Ottokár és a katolikus egyházi reformtörekvések 1896–1914. Történelmi Szemle, 1973. 1–2. sz. 257–265., *Gergely Jenő*: A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950). Bp., 1977.

[54] *Gergely Jenő*: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Bp., 1977. 72., *Schuler Dezső*, Statisztikai Közlemények, 90. köt. 1. sz. 66. sk.

Szűkebben a háziselédekre orientált szervezetként alakult meg gr. Pálffy Pálné, Károlyi Geraldine kezdeményezésével és irányításával 1907-ben a Katholikus Háziasszony Egyesület, amely az első időben Újpesten létesített cselédotthonnal is kiegészített elhelyező irodát. A Katholikus Nővédő Egyesület egyik szakosztályaként színre lépő egyesület igen hamar, már 1908-ban önállósult, és mint a Katholikus Háziasszonyok Országos Szövetsége kezdte meg több évtizedes pályafutását. Cselédhelyszerzés mellett tevékenységei sorába iktatta a „cselédképzést" is, amely a gyakorlatban állami gondozott gyermekek cselédsorsra való felkészítését célozta. A Szövetség 1909-ben Újpestről előbb a Váci utcába, majd 1911-gyel a Mária utcába helyezte központját. A KHOSZ a munkaközvetítés és a cselédek otthonokban történő ellátása mellett különös gonddal törekedett a réteg társadalmi megszervezésére, szellemi befolyása alá vonására is. Ennek jegyében építette ki a Szent Zita-körök hálózatát, melyek keretében intenzív hitbuzgalmi munka folyt.[55] Összességében a KHOSZ egész tevékenysége a reformkatolicizmus programján alapult, ahhoz igazodott. Jól mutatja ezt, ha egy pillantást vetünk az 1907-ben alakult Országos Keresztény-Szociális Párt programjának a cselédségre vonatkozó részére. A program 20. §-ában ugyanis ez olvasható: követelünk „a hely nélkül lévők számára cselédotthonokat, erkölcsvédelmet és (ezenkívül) hatósági cselédközvetítő intézeteket tartunk szükségeseknek".[56] A KHOSZ nyilvánvalóan e követelések gyakorlati megvalósítását tekintette magára nézve irányadónak.

A szervezet azonban közvetlenül nem a Giesswein vezette keresztényszocialisták, hanem Prohászka püspök támogatását élvezte, aki a KHOSZ kezdeti periódusában az egyházi felügyelői tisztet is betöltötte. A Mária utcába költözéssel egyidőben a Szövetség egyre inkább a bencés rend irányítása alá került, magát a cselédképzést is a bencés apácarend vette kezébe.[57]

A források elsőként a húszas évek elején szólnak az egyesület cselédközvetítői tevékenységének a számszerű alakulásáról. Ezekben az években a forgalom még igen szerénynek mondható: 1921-ben pl. 1600-ra, az azt követő néhány évet tekintve pedig csupán 1100-ra rúgott az évente átlagosan eszközölt közvetítések abszolút száma. Mindezt vajmi kevéssé növelte a KHOSZ által 1919-ben alapított, 1929-ben meg is szűnő Tűzhely Szövetség helyszerzői tevékenysége, amely legfőljebb néhány száz esetre korlátozódott. A KHOSZ mint cselédelhelyező főleg a harmincas években futott fel. A 30-as évek közepe és vége között forgalma majdnem megkétszereződött: amíg 1934-ben 5700, a következő évben 6000, addig 1939/40-ben már 10 000 közvetítést eszközölt.[58] Ezzel egyszersmind a legjelentékenyebb ingyenes cselédközvetítővé nőtte ki magát, hiszen ekkortájt a társadalmi helyszerzők teljes évi forgalmának mintegy a felét, később még nagyobb hányadát a KHOSZ bonyolította.[59] 1911-től külön foglalkozott német nevelőnők átmeneti el-

[55] A Katholikus Háziasszonyok Országos Szövetsége működési jelentése az 1932. évről és rövid visszapillantás az alakulása óta végzett munkájából. Bp., 1933.

[56] *Gergely Jenő*: A keresztényszocializmus . . . 308.

[57] A KHOSZ működési jelentése. 1933.

[58] Bp. Szív. St. Évkve. 1921–1924. 485.; Uo. 1935. 458., továbbá a Szövetség harmincas évek második feléből származó beszámoló jelentései.

[59] BFL, IV. 1419/a. 1221–2/1937. és 938–2/1938.; *Horony Pálfi Aurél*: Statisztikai Közlemények, 91. kot. 1. sz. 150. sk. Meg kell itt jegyezni, hogy a fenti statisztikai áttekintésekben a Mária-Egyesület nincs feltüntetve. A KHOSZ és a Mária párhuzamba állítása így nem volt lehetséges.

szállásolásával és közvetítésével is. Egy 1932-es adat szerint az adott évben 348 nevelőnőt juttatott helyhez, ami a kategória szerény létszámához mérten számottevőnek tekinthető.[60]

A KHOSZ elsősorban a keresztény középosztály számára szállított cselédet, az ide tartozó rétegek igényeit tartotta szem előtt. Ezzel is függött össze, hogy igyekezett megvetni lábát a város budai kerületeiben is, ahol kozismerten az iménti rétegek tömörültek igen nagy számban. A húszas évek végén létesített új fővárosi elhelyezőirodái és otthonai kivétel nélkül az I. kerületben, közülük az egyik az újonnan benépesülő Lágymányoson székeltek. Amit önmagában az itt alkalmazott cselédek még mindig viszonylag kis száma, jóllehet a dualizmushoz képest nagyobb aránya, semmiképp sem indokolt volna.

Úgyszintén Prohászka társadalmi aktivitásából született a formálisan 1908-ban alakult, Farkas Edith vezette Szociális Missziótársulat. A szervezet meglehetősen szerteágazó, de mindenkor szigorúan katolikus eszmeiségű szociális karitatív tevékenységet fejtett ki. „A Társulat célja – olvashatjuk a szervezet egyik propagandafüzetében – a katolikus szociális munkát bármely téren hivatásos és kiképzett társulati tagok által ellátni ... (és hogy) oly teendők elvégzéséről is gondoskodjék, amelyekhez mások – egyéb elfoglaltság vagy szakképzettség hiánya miatt – nem jutnak kellő mértékben."[61] A nem kimondottan egyesületi formát öltő Szociális Missziótársulat voltaképpen az apácarendek szociális-karitatív buzgólkodására támaszkodott, azt szervezte egyseges keretbe. Sokoldalú ténykedéséből nem hiányzott a házicselédekkel való törődés sem, akik szociális gondozását, benne magát a munkaközvetítést az ún. Nővédelmi Hivatalok látták el. Az iménti hivatalok fővárosi működéséről rendszeres adatforrásokkal nem rendelkezünk. Az egyetlen, 1937-es adat szerint a Szociális Missziótársulat az adott év folyamán 1770 helyközvetítést teljesített, s ezzel a harmadik helyen állt a cselédszerző katolikus felekezeti egyesületek rangsorában.[62]

Persze nemcsak a KHOSZ sorozta tevékenységei közé a menhelyi gyermekek cseléddé kiképzését és munkábaállítását, de maguk az árvaházak is folytattak ilyen irányú tevékenységet. Példaként megemlíthetjük a Szent Margit Intézet Mária Árvaházát, amely elsősorban a két világháború között töltött be ezen a téren komolyan számbavehető szerepet. Egy 1937-ből ismert kimutatás szerint pl. az intézet egyetlen év leforgása alatt 2128 esetben szerzett volt növendékei részére cselédként alkalmaztatást.[63]

A katolikus egyesületek mellett természetesen a többi felekezeti szervezet is bekapcsolódott a cseléd-munkapiac szervezésébe. Protestáns részről főként az 1894-ben alakult Lorántffy Zsuzsanna Egyesület szerepét kell kidomborítani, amely tágan körülhatárolt karitatív feladatai sorában kezdettől figyelmet szentelt a házicselédségnek.[64] Az egyesület éppúgy, mint a Szociális Missziótársulat, társadalmi aktivisták, közelebbről diakonisszák (protestáns szociális gondozónők) öntevékeny karitász munkájára alapozta működését. Vélhetőleg már a dualizmus idején is foglalkozott cselédhelyszerzéssel, ebből az időből fennmaradt működési jelentései viszont inkább csak arról tájékoztatnak, hogy

[60] A KHOSZ működési jelentése. 1933.
[61] A Szociális Missziótársulat rövid ismertetése. Bp., 1917.
[62] *Horony Pálfi Aurél*, Statisztikai Közlemények, 91. köt. 1. sz. 150. sk.
[63] Uo
[64] A Lorántffy Zsuzsanna (Egylet) alapszabálya. Bp., 1916.

az egyesület cselédotthont épített, és a cselédség részére szervezett „nevelő és szórakoztató tanfolyamok" révén próbált hozzájárulni a cselédkérdés „társadalmi megoldásához".[65] A két világháború között a már számszerűen is megragadható helyszerzői tevékenysége ugyan nem érte el a legszámottevőbb katolikus szervezetekét, szerepe mégsem elhanyagolható. 1936-ban pl. az egyesület 600, a következő évben pedig 705 közvetítést eszközölt, mellyel nem tartozott a legjelentéktelenebb ilyen típusú társadalmi helyszerzők közé.[66]

És ezzel még korántsem értünk végére a helyszerzést folytató társadalmi szervek listájának. A legszámottevőbb imént bemutatott szervezeteken kívül még továbbiakat is említhetnénk, amelyek hasonló részletességű tárgyalására egyrészt a források hiánya, másrészt a kisebb jelentőség okán nem szentelhetünk bővebb teret. De talán nem fölösleges közülük néhány jellegzetes típusnak a kiemelése és jelzésszerű érintése.

A felekezeti egyesületeket tekintve nem feledkezhetünk meg a cselédhelyszerzést alkalmanként végző református és evangélikus egyházközségekről, s kiváltképp az 1866-ban alakult Evangélikus Nőegyletről.[67] Vagy utalhatunk az Izraelita Nőegyletre, amely 1937-ben pl. 120 esetben szerzett cselédeknek alkalmaztatást.[68] Ami a világi szervezeteket illeti, első helyre kívánkozik a főként prostitúcióellenes céllal alapított, 1908-tól fennálló Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellen elnevezésű egyesület. A reformkatolikus körök által is melegen pártfogolt, úri vezetésű patronázsegyesület a Vidéki Nők Átmeneti Otthona néven fenntartott szervezetében cselédek munkaközvetítését is végezte. Ennek a volumene persze nem volt túlzottan nagy, 1937-ben pl. 322 helyközvetítésre került sor.[69] A szervezett munkásmozgalom sem hanyagolta el teljesen a cseléd-munkapiac lehető szervezését, bár igaz, hogy túlontúl nagy szerepet sem játszott e téren. Mindenesetre a húszas évek közepén az SzDP Nőszervező Bizottsága megalapította a Háztartási Munkásnők Otthonát, amely egyebek mellett cselédhelyszerzői feladatokat is ellátott. Egy 1926-os híradás szerint az adott évben és havi átlagban 120–130-an keresték fel az Otthont álláskeresés céljából, akiknek a 60%-át sikerült is helyhez juttatni. Egy teljes évre kivetítve az otthon munkaközvetítői forgalma az ezres nagyságrendet is megközelítette.[70]

Végezetül szólni kell azokról a társadalmi egyesületekről is néhány szót, amelyek a házicseléd-alkalmazottak egyes kategóriáit karolták fel, s kizárólag számukra tartottak fenn munkaközvetítői szolgáltatást. Nevezetesen például az „Uránia" Országos Nővédő Egyesületről (alakult 1911-ben), vagy a „Home Suisse" Svájci Nevelőnők Otthonáról (1882), amelyek egyaránt a nevelőnők kategóriájára korlátozták szociális jótékonykodásukat.[71]

[65] L. az egyesület 1898-as, 1914 es. 1915-ös és 1917-es beszámoló jelentését. évkönyvei!

[66] *Schuler Dezső*, Statisztikai Közlemények. 90. köt. 1 sz. 77.; *Horony Pálfi Aurél*. Statisztikai Közlemények, 91. kot. 1. sz.

[67] *Horony Pálfi Aurél*. Statisztikai Közlemények, 91. kot. 1. sz. 98

[68] Uo. 150. sk.

[69] Uo.; A budapesti közjótékonyság évkönyve 1915. Bp., 1916. 248. sk.

[70] *Gárdos Mariska:* A nő a történelem sodrában. Bp., 1942. 157.; A háztartási munkásnők. Nőmunkás. 1927. febr. 15.

[71] A budapesti közjótékonyság évkönyve, 1916. 276 ; *Schuler Dezső*, Statisztikai Közlemények. 90 kot. 1. sz 83.

A társadalmi egyesületeknek a cseléd-helyszerzésben játszott szerepét nagy vonalaiban áttekintve, összegzésképpen megállapíthatjuk: a szinte kivétel nélkül a dualizmus utolsó évtizedeiben megalakuló és intézményesülő társadalmi cselédszerző szervezetek valódi fénykora a két világháború közötti évtizedekre, ezen belül is főként a harmincas évekre esett. Jelentőségük fokozódása azt is jelentette, hogy a cseléd-munkaerő formális-szervezeti közvetítő mechanizmusok által szabályozott fluktuációja mindinkább e társadalmi, kvázi-hatósági szervek ellenőrzése alá került. Másként szólva tehát, a társadalmi cselédközvetítés hatókörének kitágulása a cupringerek pozícióit veszélyeztette leginkább, tevékenységük egyre tömegesebbé válása az iparszerű magánhelyszerzés fokozatos beszűkülésével függött össze. De miként az ismert 1927-es adatból is kitetszik, a fővárosi női háziselédek igen számottevő hányada, sőt mennyiségileg meghatározó része éppen nem a magán-, vagy társadalmi-, esetleg a hatósági helyszerzők tevékenységét vette igénybe, hanem még mindig az informális csatornákat részesítette előnyben a rendelkezésére álló eszközök közül. Joggal mondhatjuk ezek után, hogy a társadalmi egyesületek állásközvetítői befolyása a kétségkívüli felfutás ellenére is igen korlátozott körben hatott, s e szervek még együttesen sem voltak képesek a cseléd-munkapiac fölötti ellenőrzést a maguk számára monopolizálni. Legfőljebb a szervezett munkapiac vonatkozásában lehet szó ennek fokozatos megvalósulásáról.

De igen érdekes átalakulásnak lehetünk szemlélői magán a társadalmi cselédszerzésen belül is. Mindezt talán a két kiemelkedő cselédelhelyezést folytató egyesületnek, a Mártá-nak és a KHOSZ-nak a példáján, időbeni szerepmódosulásán mérhetjük le a legtisztábban. A századfordulótól nagyjából a húszas évek közepéig tartó időszakban a Márta, tehát egy eredendően világi jellegű egyesület képviselte, úgyszólván rivális nélkül a társadalmi cselédszerzést. Ebben az időben felekezeti szervezetek vagy még nem is léteztek, vagy épp csak alakulóban voltak, de fontosságuk mindenképp elhanyagolhatónak vehető. Az inkább világi, mintsem felekezeti jellegű társadalmi tényezők meghatározó súlya a külső feltételekkel is összefüggött. Nem sokkal az egyházjogi törvények megszületése után, az általános szekularizáció légkörében hivatalos részről sem szorgalmazták különösképpen a felekezeti szervezkedés támogatását: sőt némi tartózkodással figyeltek minden olyan akcióra, amely társadalmi kérdések felekezeti szempontú gyakorlati megközelítését célozta. A hivatalos tényezők erre, gyakran liberálisként feltüntetett magatartására nyújt jó példát a főváros vezetése, melynek századelőn volt, valóban liberális beállítottságú polgármestere, Bárczy István mondotta: „Itt is az a nézetem, a felekezeti közvetítő egyleteknél, hogy hatósági segély és támogatás nélkül boldoguljanak. Ha társadalmi úton létesülnek ilyen intézmények, azokat működésükben akadályozni nem volna helyes, miután ezek is közérdekből keletkeztek."

A felekezeti egyesületek létének nem több, pusztán csak hallgatólagos hatósági elismerése, de sohasem a támogatása, sugallja Bárczy, csupán azt jelenti: a hatóságok helyt adnak mindazon társadalmi törekvéseknek, amelyek valamiképpen ellensúlyozhatják az iparszerű magánhelyszerzés negatívumait. De ebből a legkevésbé sem következik, hogy a hatóság ezen túlmenően még segédkezet is nyújt a cselédség bármiféle felekezeti indíttatású megszervezéséhez. Mint mondja: „Hogy a vallásosságot a cselédek között terjesztik, nem baj. (Mindamellett) nem kívánjuk, hogy a cselédeket bölcseleti világfelfogás szerint neveljék, s ezért nem (is) baj, ha például Lorántffy Zsuzsanna egyesület a cselédelhelyezéssel ilyen irányban foglalkozik." Majd később még egyértelműbben:

„... de kikötendőnek tartom, hogy ha ilyen társadalmi egyesületek cselédközvetítésre engedélyt kérnek, a cselédtől közvetítési díjat ne kérhessenek, hogy éppen ezzel is kifejezést adjunk annak, hogy nem a felekezet érdekeit szolgálják".[72]

Ilyen körülmények közepette valóban a Márta képviselte ennek az időszaknak a reprezentáns, a korabeli társadalmi-politikai igényeket kifejezni képes cselédelhelyező társadalmi egyesületét.

A forradalmakat követő évek alaposan átalakuló társadalmi és politikai viszonylatai itt sem múltak el nyomtalanul. A megelőző évtizedek erőteljesebben szekularizációval átitatott, liberális hangoltságú légköréhez képest szembetűnő volt, ahogyan főként a katolikus egyház anyagi és politikai-eszmei hatalmának bázisán újfent előretört a vallási-felekezeti szempont, és amilyen mélyen behatolt a deszekularizáció a társadalom legkülönfélébb szféráiba. A tárgyalt területen is érezhető e folyamatok hatása, mely azzal járt, hogy egyre inkább a felekezeti társadalmi organizáció váltotta fel a korábban inkább világi kereteket. Természetesen nem spontán módon következett mindez be, hanem kimondottan felülről kezdeményezett, szított és támogatott folyamatot kell benne látnunk. Ebbe a képbe illeszkedik az a súlypontáthelyeződés is, amely a cselédelhelyező társadalmi tényezők közötti ekkoriban megy végbe, olykor közvetlen állami-községi segédlet mellett. Bárczy alig több mint egy évtizeddel korábbi, a felekezeti szervezkedésekkel szembeni elzárkózó magatartása egycsapásra elvesztette időszerűségét, és helyébe, azok jóvoltából, akik 1920-al a főváros vezetését a liberális erőkkel szemben a maguk számára megszerezték, a keresztény társadalmi szervezkedés nyílt támogatásának politikája lépett. E támogatás egyik formájának számított ezen egyesületek rendszeres segélyezése: később, a harmincas években viszont odáig is elment, hogy egyes katolikus szervezetek, de néhol a protestánsok is, úgyszólván részeivé váltak a főváros ideológiai célzatú tömegkulturális szervező tevékenységének. Külön tanulmány tárgyát képezné annak bemutatása, hogy például a Szociális Missziótársulat, a KHOSZ és a többi egyesület hogyan hangolta össze munkáját a Budapesti Székesfőváros Iskolánkívüli Népművelési Bizottsággal, amely kiváltképp a harmincas években rájuk már mint bázisszervekre támaszkodott.

Az említettek egyenes folyománya, hogy miközben a tanács a húszas évek közepén még komolyan fontolgatja a Márta hatósági jogkörrel történő felruházását, voltaképpen egy felekezeti szervezet, a KHOSZ sajátítja ki növekvő mértékben a szervezett cselédközvetítés fölötti ellenőrzést, és válik nemsokára az egyedül domináns ingyenes társadalmi helykozvetítővé.

A cselédvásár továbbélése: a budapesti „cselédbörze"

Az 1927. évi statisztikában feltűnően magas arányt, kereken egyötödrészt azok alkották, akiknél hiába keresnénk a közvetítő személy vagy intézmény megjelölését. E közel kilencezer személyből 5700 vallotta, hogy ténylegesen senki nem közvetített közte és munkaadója között, a fennmaradó hányadot pedig ismeretlenként könyvelte el a statisztikai osztályozás. A mindenféle közvetítést elkerülő csoport figyelemre méltó nagyságrendje (a réteg 13,2%-a), egy hajdan igen elterjedt intézménynek, a *cselédvásár*nak

[72] Fővárosi Közlöny 1911. 5. sz. 108.

némileg ugyan átalakult formában történő szívós fennmaradásáról tanúskodik. A cselédvásár keretében éppúgy, mint az alföldi mezővárosok polgári korban mindvégig létezett agrárproletár *emberpiacán*, a munkaerő „adásvétele" közvetlen és nyílt módon zajlott, ahhoz hasonlatosan, ahogyan maguk az áruk cserélnek gazdát az időszaki kirakodóvásárokon vagy a hétközi piacon. A cselédvásár – a nevében is szereplő vásár kifejezéshez híven – évente csak néhányszor került megrendezésre, s azt az alkalmat jelentette, amikor a munkaerő munkahelyek közötti elosztása vagy újraelosztása lezajlott. Olyan időszakban töltött be fontos szerepet, amikor a háziselédek éppúgy, mint a gazdasági cselédek még később is, egy teljes évre szegődtek el, s munkahelyet is egyazon egyezményes időpontban változtattak. E cselédvásárok sajátos hangulatát idézi a korabeli leírás. „Minden évben Szent György és Szent Mihály napján városunkban leányvásár van a szó valódi értelmében. Városatyáink már több ízben akarták megszüntetni a régi szokást. Kidoboltatták, hogy a legszigorúbb büntetés mellett tilos a vásár. Kiküldették az őröket, hogy botokkal hajtsák szét a leányokat. Mindhiába. Amint a kisbirák hátat fordítottak, újra és még nagyobb számmal ott termettek az »eladók«. Az óra delet ut, és a piac közepén kezdenek gyülekezni a leányok; rangfokozatonként foglalják el állásukat, úgymint: szakácsnék, száraz és szoptatós dajkák, szobaleányok és szolgálók. Mindegyik iparkodik elsőnek ott lenni és lehetőleg szembetűnő helyre jutni. Oly ciffán vannak öltözve, mintha lakodalomba készülnének. És mily lármával vannak! A fecsegés, a zajongás leírhatatlan. Ötszáz asszony nyelve pereg! Egyszerre elnémul a lárma; általános és ünnepélyes csend között jönnek a vevő hölgyek, cselédválogatásra. Most kezdődik a vásár. Vannak leányok, kik minden vásáron szerepelnek; ezek legolcsóbban elkelnek, mivel a vevők tudják, hogy csak rövid időig maradnak házukban, ezért csak akkor fogadják őket, ha már másokat nem kaphatnak. A szakácsnék, mint a legdrágábbak, legkevesebben is vannak. A (szoptatós) dajkákat leginkább fiatal házaspárok az orvos kíséretében keresik, ki a dajkát ott helyben mindjárt vizsgálja (!). Csak késő este végződik a vásár."[73] E közvetlenül nem fővárosi beszámoló a közeli múltat idézi. A cselédvásár legalitását az 1876-os törvény számolta fel, midőn egyszer s mindenkorra biztosította a háziselédek időben nem korlátozott, kötetlen beszegődéshez és felmondáshoz való jogát. Pontosabban, a törvényes szolgálati időt – Budapesten – legkevesebb egy hónapban rögzítette. Ennek ellenére a cselédvásár – a fenti beszámolóból is kitűnően – sok helyen továbbra is életben maradt, és főként a mezővárosokban szokásjog szentesítette, hogy a háziselédek is éves szolgálati terminusra szegődjenek.[74] Az intézmény a fővárosból sem szorult ki végérvényesen, igaz, valamivel oldottabb formát öltött. A megváltozott elnevezés is erre utal: *cselédbörze*. A cselédbörze igazi emberpiac, amelynek lényege, hogy a munkaerejüket kínálók és a munkaadók mindenkori érintkezését biztosítja. Ez a szabad és nyílt, spontán munkapiac, a fővárosi cselédbörze helyileg rendszerint a nagy pályaudvarok környékén alakult ki, tehát a cselédek egyébként is kedvelt csoportosulási helyein, az ún. cseléd-korzón zajlott. „A cseléd nélküli háziasszonyok ide jártak ki az érkező vonatokhoz, hogy elhalásszák a cupringerek elől az olcsón szolgáló falusi leányokat, akik nagybatyus terhükkel a fővárosba jöttek szerencsét próbálni."[75]

[73] *Radó Richárd*: Pest-budai emlékek a XIX. századból. Bp., 1941. 94. sk.

[74] Vö. *Nagy Gyula*: Paraszttelet a Vásárhelyi-Pusztán. Békéscsaba, 1975. 201. sk.

[75] Délutáni bolyongás a „háztartást alkalmazottak" korzójának színes kavargásában. Új Nemzedék, 1926. aug. 3.

Az elszegődés és a beszegődtetés eme közvetlen formája mind az alkalmazott, mind a munkaadó szempontjából többféle előnnyel is kecsegtetett. A munkaadó számára azzal, hogy egyrészt nem kellett közvetítési díjat fizetni; másrészt, hogy ezúton tehetett szert a legkönnyebben olyan tapasztalatlan újdonsült cselédalkalmazottra, aki még viszonylag szerényebb bérrel is beérte, de egyúttal engedelmesség és fegyelmezhetőség tekintetében is jobban megfelelt a munkaadók igényeinek. Bizonyos fokig az így elszegődő munkavállaló is jól járt, hiszen ő is megúszta a közvetítés utáni költségeket, de főként mert azonnali helyhez jutása nyomán sikerrel kikerülhette az átmeneti munkanélküliség e réteg tagjai számára oly kilátástalan és bizonytalanságokkal teli állapotát.

A cselédbörze életképességét, melynek kétségkívüli bizonyítéka az 1927. évi számadat, talán épp az említett kölcsönös előnyök nyilvánvalóságának köszönhette.

Az újsághirdetés, mint a munkaközvetítés eszköze

Az 1927. évi statisztikai kimutatás szerint az újsághirdetés útján történő elszegődés és cselédszerzés szerepe eltörpült az előzőekben tárgyaltakéhoz képest. Konkrétan 3220 fő, a réteg 6,3%-a jelölte meg újsághirdetésben helyhez jutásának eszközét. Ez az arány nagyjából azonos azokéval, akik ugyanekkor társadalmi egyesületek és felekezeti szervezetek (apáca- és szerzetesrendek) révén szerezték alkalmaztatásukat. Sajnos, még sejtéseink sem lehetnek arról, hogy az újsághirdetés e téren játszott szerepe az idők folyamán milyen változáson ment keresztül: csökkenő tendenciát mutatott, vagy ellenkezőleg épp növekedőben volt, mint pl. a társadalmi egyesületeké?

A nagy napilapok apróhirdetési oldalain a korszakban mindenkor rendszerint külön rovatot tartottak fenn „cselédet keres" és „cselédnek ajánlkozik" címekkel. A cselédi állást keresők azonban többnyire csak a Friss Újság hirdetéseit figyelték. „Elmentem Pestre szolgálni – olvashatjuk egy emlékezésben –, tizennégy-tizenötéves lehettem. A Friss Újság volt a hirdetési lap. Ebben kerestem helyet."[76] Egy másik volt fővárosi háziceléd azután kezdte böngészni az újsághirdetéseket, miután a helyszerzőnél nem járt sikerrel. Mint írja: elmentem a helyszerzőhöz, „ahol olyan sok állás nélkül szakácsné, szolgáló van, alig férnek. Nem sok jóval biztatott a helyszerző: új a könyv, mikor még hosszú bizonyítvánnyal is nehéz valakit elhelyezni. Már majd egy hete mindennap ott várom a jószerencsét, de alig kettő van olyan, aki helyhe jut . . . Egy reggel Béla (a testvére – Gy. G.) munkából jövet hoz egy *Friss Újságot*. Mindenest keresnek a gázgyárba, egy főgyármesterhez".[77] Az illető e hirdetésre jelentkezve sikerrel el is helyezkedett.

Az említettek mellett a kifejezetten cselédeknek írott és szerkesztett, általában rövid virágéletű, valamint más nőknek szóló időszaki lapok is közöltek cselédhirdetéseket. A cselédújságok nemegyszer fizetséget sem követeltek a bennük hirdetni szándékozóktól. Sőt a forrásokból arról is értesülünk, hogy egyes zuglapok a hirdetések közlésén túl engedély nélküli helyszerző tevékenységre is vállalkoztak.[78]

[76] *Dobos Ilona:* Áldozatok. Bp., 1981. 160.
[77] *Perényi Andrásné* Nagy Rozália nevem. Bp., 1975. 218.
[78] BFL, IV. 1407/b. 5084/1884–I. Külön doboz.

Egészében tehát megállapítható: az újsághirdetés állandó, a tárgyalt évtizedekben mindenkor létező információs eszközként állt úgy a munkakereső, mint a keresletet támasztó cselédes háztartások rendelkezésére. S miután a kutatás számára utólag is könnyen hozzáférhetőek az újságok hirdetési rovatai, rendszeres tanulmányozásuk arra is kiválóan alkalmas, hogy folyamatosan figyelemmel kísérhessük a cseléd-munkapiac keresleti és kínálati oldalainak az időnkénti hullámzásait.

De nem az újság volt már ebben a korszakban sem az egyedüli tömegközlési csatorna. A két világháború között megjelenik a rádió, amely egyre nagyobb tömegeket hódít meg magának. Így aligha meglepő, hogy már viszonylag korán, bárha alkalmi jelleggel a rádiót is felhasználják a cselédszerzés céljára. A harmincas évek elején a rádió is helyt adott a munkaadók cselédállást hirdető közleményeinek. Igaz, miként a szociáldemokrata újságíró felháborodottan kommentálja, e hirdetések feladói fizetségként pusztán a természetbeni ellátást ajánlják, az ezen felüli készpénzbért már nem.[79]

A beszegődést követően: a közvetítés hatékonysága

A cseléd-munkapiac működési mechanizmusainak e pusztán leíró bemutatása homályban hagyja a közvetítő csatornák tényleges hatékonyságának kérdését. Márpedig ennek különös fontosságot kölcsönöz e munkapiac közismerten dinamikus és instabil természete. Hiszen az oly mértékben fluktuációra hajlamos, személyi állományában folyvást átalakuló foglalkozási csoport esetén, mint a háziselédség, a valamennyire is tartósnak bizonyuló munkaviszony létesítése az egyszeri beszegődéssel aligha teljesülhet mindenkor. Korábban volt már róla szó, hogy mily sok panasz hangzott el a beszegődést alig néhány nappal követő és különösen az újbóli ingyenes elhelyeztetésre jogosító 14 napon belüli kilépések túlzott gyakoriságáról. E panaszok nem is nélkülöztek minden alapot. Sajnos, adatok hiányában nem készíthetünk mérleget a különféle közvetítő mechanizmusok ilyen értelmű eredményességéről, s meg kell elégednünk néhány szemléltető adat felsorakoztatásával. Mindezt az teszi lehetővé, hogy a Márta-Egyesület századelőn közreadott évi működési jelentései számszerűen is kimutatják a szervezet által közvetített, de tartós munkaviszonyba nem lépő cselédek, a velük kapcsolatos közvetítési esetek számát. Pontosabban azokét, akik vagy már el sem foglalták új helyüket, vagy pedig 8 napon belül eltávoztak onnan.

De nézzük, hogy milyen hatásfokkal végezte a Márta cselédelhelyező tevékenységét? 1903 és 1904 folyamán 10 közvetítés közül 2 bizonyult eredménytelennek; az 1908-as, 1909-es és az 1912-es évek teljes forgalmán belül ugyan mindössze 5,5–6,5%-ot tett ki a sikertelen közvetítések számaránya, de 1911-ben ez az arány 10%-ra ugrott, sőt 1913-ig a 25%-ot is elérte. Magától értetődik, hogy a két héten belüli összes kilépés számszerű aránya ennél jóval magasabb kellett legyen. Erre vonatkozóan, szintén a Márta praxisából, 1911-ből rendelkezünk adattal, mely szerint a beszegődést követő nyolcadik és tizennegyedik nap között munkaviszonyukat megszakító cselédek aránya a másfélszerese volt azokénak, akik vagy szolgálatba sem léptek, vagy ha igen, nyolc napnál tovább nem maradtak helyben. Azaz: csupán ezen egyetlen évben minden negyedik

[79] *Szélpál Árpád:* Amíg a háztartási alkalmazott a Baross-téri „cselédkorzótól" eljut az „egészségesen" eltávozottig. Népszava, 1932. jún. 19.

közvetítés bizonyult hosszabb távon eredményesnek, ami itt nem jelent többet, mint hogy a közvetítések nyomán két hétnél hosszabb munkaviszony létesült az adott munkavállaló és munkáltatója között. Ezek után már csak elképzelni tudjuk, hogy mondjuk 1913-ban, amikor tt. a közvetítések egynegyedét csupán maximum egyhetes munkaviszony követte, milyen arányokat ölthetett a két héten belül dezertálók tömege? S ha már egy társadalmi egyesület közvetítői gyakorlatában is ilyen jelentős és riasztó méretűvé duzzadt a sikertelen beszegődtetések gyakorisága, akkor vajon mire számíthatunk az uzleti megfontolások diktálta iparszerű magánhelyszerzői tevékenység eredményességét illetően?

Összegzés és kitekintés

A polgári kori budapesti háziceléd-munkapiac előbbiekben áttekintett működési mechanizmusainak, rendszerré összeálló különféle szervezeti formáinak a sajátosan egyéni jellege tagadhatatlan. S bár történetírásunk a mai napig adós a többi munkavállalói réteg munkapiaci viselkedését szabályozó mechanizmusok részletekbe menő feltárásával, annyi a jelenlegi ismeretek birtokában is megállapítható: főként a szervezeti munkaközvetítést tekintve, a városi háziceléd ek számára minden mástól világosan megkülönböztethető intézményes keretek álltak rendelkezésre. Azért hangsúlyoznánk itt elsősorban a szervezett formák különbözőségét, mert bizonyos jelekből arra következtethetünk, hogy a munkaközvetítés informális csatornája más rétegek vonatkozásában is nehezen túlbecsülhető szerepet játszott a munkaerő munkahelyi allokációjában. Más a helyzet a munkaközvetítés formális szervezeti szférájában, ahol a városi háziceléd ség körül meghonosodó intézményi keretek jellegükben tértek el a más foglalkozási-társadalmi csoportok számára kialakított szervezeti mechanizmusoktól. E nagyon is kézenfekvő különbözőségek érzékeltetése végett végezzünk rövid összehasonlítást az ipari, főként a gyáripari munkásság és a városi cselédréteg szervezett munkaközvetítését ellátó intézmények között.

Az ipari munkásság szervezett munkaközvetítése három szinten, három egymástól többé-kevésbé élesen elkülönülő intézmény keretében zajlott.[80] Közülük az egyik a szakszervezeti munkaközvetítés, amely – lévén a munkavállalók saját érdekvédelmi szervezete által betöltött funkciók egyike – értelemszerűen a munkavállalók érdekérvényesítésének határozott szándékával és érvényre juttatásával avatkozott bele a munkapiaci folyamatokba. Elsősorban a szociáldemokrata vezetés alatt álló szakszervezeti munkaközvetítéssel járt ez szükségképpen együtt, de némi megszorítással igaznak tekinthetjük az inkább konszenzusra hangolt keresztényszocialista szakszervezetek ilyen irányú tevékenysége tekintetében is. A munkáltatók, saját érdekvédelmi szervezeteiken keresztül, szintén bekapcsolódtak a munkapiac szervezésébe, természetesen a szakszervezetekkel merőben ellentétes előjelű szempontjaik közvetlen és minél hatékonyabb képviselete céljából. Végül, a századfordulótól kezdődően az állam maga is önálló szerepet vállalt az ipari-kereskedelmi, sőt még a mezőgazdasági munkapiac szabályozási feladataiban is. S noha a főként a két világháború között meg-megújuló, a munkaközvetítés teljes államosítását célzó kormánytörekvések eredményre nem vezettek, a hatósági munkaközvetítés adott formájában így is komoly befolyást gyakorolt a munkapiac alakulására.

[80] Vö. *Baksay Zoltán:* A gyáripari munkanélküliség történetéhez Magyarországon. Századok, 1978 5. sz. 875. skk.

Ha a fentiekkel szembeállítjuk a szervezett háziceléd-munkapiac jellegzetes intézményrendszerét, a különbségek nyomban szembeötlenek. Mindenekelőtt, hogy a házicselédség – saját érdekvédelmi szerv hiányában – szakszervezeti típusú munkaközvetítésben nem részesülhetett; továbbá, hogy a hatósági-községi cselédközvetítő felállításának eredménytelensége folytán, a kifejezetten hatósági jellegű munkaközvetítés, bárha szűk körben létezett, a munkapiac egészéhez képest jelentéktelenségre volt kárhoztatva. Ennek megfelelően jött létre azon sajátos helyzet, hogy a háziselédek szervezett munkaközvetítése majdnem teljes egészében a *magánjellegű* intézményekre hárult: zömmel az üzleti alapon álló iparszerű magánhelyszerzés tartotta kézben, majd idővel, korszakunk végére jelentősebb helyet vívott ki magának a társadalmi, tehát szintúgy magánjellegű cselédhelyszerzés. Igaz, ez utóbbi félig-meddig le is vetkőzte magánvállalkozói karakterét, és sok szállal kapcsolódott a hatósági szervekhez. Ezzel is összefüggésben ugyanakkor messzemenően a munkáltatók érdekei mellett lépett fel, vezetésük és irányításuk is a cselédtartó rétegek képviselői kezében összpontosult. A tevékenységükben kifejeződő osztályelfogultság szép példájaként hivatkozhatunk arra, hogy főleg a felekezeti egyesületek tudatosan szelektáltak a közvetítésért hozzájuk fordulók között azon az alapon, hogy mit tekintettek a munkáltatók szempontjából kívánatos munkavállalói típusnak és mit kevésbé annak. A KHOSZ egy húszas évek közepi híradás szerint például kizárólag vagy többnyire a faluról frissen fölkerult lányok elhelyezését ambicionálta, mondván: „Tipikus gyári lányt a Mariánum nem is közvetít, mert ezekkel sok tekintetben állandóan baj van."[81]

A cseléd-munkapiac ejnellett is számos sajátos, többnyire csak rá jellemző vonással rendelkezett. Így első helyen az újsághirdetés nem elhanyagolható súlya és kiváltképp a cselédbörze képviselte munkapiaci mechanizmus meglepő életképessége kíván kiemelést.

Hiba lenne azonban, ha elhamarkodottan mindebből valamiféle hazai fejlődési sajátszerűségre következtetnénk. Külföldi összehasonlító példák bizonyítják, hogy a réteg munkaközvetítésének intézményrendszere máshol is a budapestihez hasonló alapokon nyugodott. Azaz: az informális csatornák egyöntetű prioritása mellett lényegében mindenhol azok az intézményformák játszottak érdemi szerepet, mint a magyar fővárosban. Legfőljebb annyi volt az eltérés, hogy ezeken a kereteken belül az egyes szervezeti formák viszonylagos jelentősége alakult másként az egyes országokban és nagyvárosokban.

Angliában és londoni vonatkozásban a 19. század közepén, az azt megelőző évtizedekben a szervezett munkaközvetítés még egyáltalán nem is létezett. Az erre hivatott szervezetek – közvetlen hatósági segédlettel, de magánkezdeményezésre – majd csak a század harmadik negyedében jönnek egymás után létre. Munkapiaci befolyásuk azonban végig igen korlátozott, ami egyébként az első időben követett gyakorlatukkal is összefügg. Az 1875-ben alapított, már említett The Metropolitan Association for Befriending Young Servants például kifejezetten a szegényügyi rendelkezések adta keretek kitöltését tekintette feladatának, és arra szorítkozott, hogy a dologházak hentlakóit juttassa cselédként alkalmaztatáshoz. De a későbbi alapítású, úgyszintén községileg támogatott Women's Employment Bureau is messze áll attól, hogy monopolbefolyásra tegyen szert a londoni cseléd-munkapiacon. Annak ellenére, hogy az imenti hivatal máig nemcsak szegények

[81] *Tanács Ernő*, 1924.

közvetítését végzi, a századelőről ismert forgalmi kimutatások tanúsága szerint a munkapiac legföljebb egyötödét tartja ellenőrzése alatt. Összességében az volt tehát a jellemző, hogy a szervezett munkaközvetítési formák maguk is csak viszonylag későn, a réteg relatív számarányának rohamos visszaesése idején jutnak szóhoz, de szerepük ekkor sem bizonyul meghatározónak. Aligha vehetik fel a versenyt a két leggyakoribb közvetítő csatornával: az informális, személyes úton zajló közvetítéssel, valamint az újsághirdetés eszközével.

Franciaországban a helyzet csak némileg tért el ettől. A cselédvásár, Angliához hasonlóan, már a 19. század elejére jelentőségét vesztette, és helyébe az iparszerű magánhelyszerzés lépett. III. Napóleon 1852-ben a magánhelyszerzők állami ellenőrizhetősége, közvetve a cseléd-munkapiac fölötti hatósági befolyás elmélyítése érdekében engedélyhez kötött iparággá nyilvánította a magánhelyszerzést. De még ő sem gondolt az intézmény államosítására. A szervezett munkaközvetítés különösen ez időtől az üzleti magánvállalkozások szabad prédájának számított. Jóllehet Budapesthez hasonlóan, a közvélemény és a hatóságok itt is szüntelen bírálattal illették a magánhelyszerzők ténykedését. De komolyabb lépésekre mégsem került sor, talán azért, mert a magánhelyszerzés egyébként sem fogta át a munkapiac egészét, sőt még uralkodó helyet sem tudott magának szerezni: a századforduló idején pl. csak minden *harmadik* munkát kereső cseléd vette igénybe a helyszerzők szolgálatait. Emellett a réteg saját szervezeteinek, többnyire a cseléd-újságokon keresztül űzött munkaközvetítői gyakorlata, bár valamelyest hatékonyabbnak bizonyult, mint mondjuk a szigetországban, összességében csekély súllyal nyomott a latban.[82]

A két ország példája is bizonyítja, hogy az informális úton zajló munkaközvetítés mindenkori feltétlen elsőbbsége után következtek csak a szervezett közvetítő csatornák, melyek sorában az üzleti alapokra fektetett magánhelyszerzés szerepe domborodott ki. Ami a személyes referenciák kitüntetett helyét illeti, elsőként is tudnunk kell: nem pusztán a családi, hanem minden földrajzi és társadalmi helyváltoztatással kapcsolatos munkavállalás esetében a személyes érintkezés révén történő munkaközvetítés töltött be kulcsszerepet. De a cselédség tekintetében ennek további sajátos körülmények is a kezére játszottak. A munkavállalók oldaláról elsősorban az, hogy a városi cselédkedéssel teljesíthető és ténylegesen megvalósuló életcélok, a stafírung árának előteremtése és a jövőbeli házasság társadalmi szerepeire történő felkészülés nagy árat követelt: lemondást a személyes szabadság és önrendelkezés jogáról a cselédként beszegődés teljes időtartamára. Nem volt tehát mellékes, hogy hová és kihez is szegődik be, milyen feltételek közé kerül arra az átmeneti időre, amíg céljait meg nem valósíthatja? Így azután mások, az ismerősök, testvérek és rokonok pozitív élményeit követve, az általuk előkészített utat járva, némi garancia kínálkozott a választás számukra kedvező kimenetelére. Mindezt tovább erősítette annak nem is alaptalan illúziója, hogy ahol akár csak kis darabkája is föllelhető a hagyományos személyi kapcsolatoknak, ott az egyén sem áll már teljesen egyedül és kiszolgáltatottan, szükség esetén remélheti, hogy támasztékra lel és egyáltalán: van kihez, kikhez kötődnie. Márpedig az ilyen személyes vonalon futó áltásközvetítés rendszerint a

[82] A kitekintéshez haszonnal forgattuk. *Th. McBride:* The Domestic Revolution The Modernisation of Household Service in England and France 1820–1920. Croom Helm, London, 1976. 75. skk.; *D. Marshall:* The English Domestic Servant in History. London, 1949. 13.

már helyben szolgáló ismerősök, rokonok személyéhez tapadt, akik budapesti jelenléte önmagában is serkentően hatott a cseléd-migrációra.

De a munkaadók szempontjából is előnyösebbnek tűnt a személyes csatornák felhasználása. A gazda alkalmazottjához fűződő mélyen személyes kapcsolata, valamint az a tény, hogy a cseléd közvetlenul is benne élt a munkaadó családi világában, és így részévé vált a munkaadó privát életszférájának, értelemszerűen nagy fontosságot kölcsönzött az alkalmazott személyi kiválasztásának. S erre a zömmel beajánlások formáját öltő informális közvetítések, de még a cselédbörze spontán munkapiaci aktusa révén is hihetően nagyobb biztonsággal kerülhetett sor, mint a szervezett munkaközvetítés eldologiasodott formái között. De voltaképpen a személyes vonatkozások mindkét oldalon érvényesülő döntő súlya ad magyarázatot a cselédek gyakori munkahelyváltoztatására, s a szolgálatban eltöltött idő gyakori kényszerű megszakítására is.

A szervezett cselédközvetítés túlnyomórészt magánvállalkozási és ezen belül is főleg az iparszerű-üzleti szervezeti kereteken nyugvó rendszerének a meglepő életképessége szintén a réteg sajátos társadalmi arculatával függött össze. A magánvállalkozás létjogosultsága abból fakadt, hogy a városi cselédség társadalmilag teljesen szervezetlen, példaszerűen atomizált foglalkozási csoportnak mutatkozott. S mint ilyennek a munkapiaci jelenléte szükségtelenné tette a tisztán vagy döntően liberális szabályozó mechanizmusok felrúgását, másokkal történő helyettesítését. A munkaközvetítés hatósági kézbevétele ugyanis elsősorban ott és akkor kerül előtérbe, ahol és amikor adott munkavállalói réteg, társadalmi csoport saját külön érdekei védelmére magát megszervezi, s például a szakszervezeteken keresztül képessé válik a munkapiac neki megfelelő befolyásolására. Ott viszont, így a városi háziselédek vonatkozásában is, ahol a társadalom erre önmegszerveződése valamilyen ok folytán megakad vagy ki sem alakul, a központi államhatalom sem igen szorgalmazza a piaci viszonyokba történő közvetlen beavatkozást. Hiszen a munkáltatói érdekek képviselete és érvényesítése céljából létrehozott társadalmi szervezeti formák – az egyesületek – önmagukban is elegendő garanciával szolgálhatnak a munkapiac fölötti hatósági ellenőrzés közvetett megvalósítására.

A városi cselédfoglalkozás és a benne foglalt társadalmi forma eredendően a kapitalizmus klasszikus liberális, s mindenesetre az extenzív gazdaságfejlődésen nyugvó történeti szakaszának fejleménye és időbeni kísérőjelensége. Végeredményben a sok tekintetben sajátos háziselédd-munkapiac, az azt uraló spontán mechanizmusok is ennek a társadalomtörténeti fejlődési periódusnak a termékei, bár értelemszerűen együttal az alakító tényezői is.

Stier Miklós

URALKODÓ ELIT, KORMÁNYZATI HATALOM–KORMÁNYZÓ RÉTEG A HORTHY-KORSZAKBAN

Az alábbi – jórészt csak vázlatosnak minősíthető – fejtegetéseket két körülmény tette lehetővé. Az egyik az, hogy Márkus László immár több mint másfél évtizede az ellenforradalmi korszak hatalmi berendezkedésének kutatásában úttörő jelentőségű tanulmányt tett közzé a Horthy-rendszer uralkotó elitjéről a Történelmi Szemle hasábjain, ahol a dolgozathoz kapcsolódó rövid összefoglalás is megjelent a tanulmány vitájáról, amelyet a Történettudományi Intézet rendezett;[1] a másik pedig az, hogy a további feltáró munka ismét új szempontokat vetett fel: a kormányzati hatalom–kormányzó réteg kérdését.[2] Így szükségessé vált a címben jelzett problematikának – legalábbis az első megközelítés igényével történő – végiggondolása.

Ezt az igényt csak erősíti továbbá az a körülmény is, hogy megítélésünk szerint – minden e téren elért eddigi eredmény után is – szükséges lenne a Horthy-korszak történetének olyan típusú összefoglalása, amely a kutatások közben felmerült és felgyülemlett módszertani és metodológiai, szemléleti és tartalmi újításokat hasznosítaná. Ehhez is szeretnénk szerény adalékot szolgáltatni alábbi tanulmányunkkal.

*

Történeti irodalmunk – kevés kivételtől eltekintve – két hatalmi szférát szokott megnevezni: a gazdasági és a politikai hatalom szféráját. Rendszerint olyan megfogalmazásokat olvashatunk, hogy a társadalom bizonyos polgári rétegei a tőkés átalakulás folyamán kezükbe vették a gazdasági hatalmat, s ennek utána megindították a harcot a politikai hatalomban való nagyobb részesedésért, avagy egyenesen annak kizárólagos birtoklásáért. Magyarországon ez a folyamat a 19. század második felében és a 20. század

[1] *Márkus László:* A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről (vita és hozzászólások) Történelmi Szemle, 1965. 4. sz. 449–468.

[2] Politikai hatalom és kormányzati hatalom, illetve uralkodó osztály és kormányzó réteg elkülönülésének és egymáshoz való viszonyának kérdését *Ránki György* vetette fel először *Kónya Sándor* disszertációjáról írott opponensi véleményében. (Beszámoló Kónya Sándor kandidátusi disszertációjának vitájáról Századok, 1966. 4. sz.) A gondolatot – részletesebb kifejtés igénye nélkül – átvettük egy a kormánypárt társadalmi, politikai összetételének változásait vizsgáló tanulmányunkban, amelyben az egész kormánypártot a kormányzati hatalom egyik összetevőjeként kezeltük. (*Sipos Péter–Stier Miklós–Vida István:* Változások a kormánypárt parlamenti képviseletének összetételében (1931–1939) Századok, 1967. 3–4. sz.) A kormányzati hatalom szisztematikus meghódításának folyamatát konkrétan a Gömbös-kormány idején a kormánypárt fasiszta jellegű átszervezésének csődjéhez (1935–36) c. tanulmányunkban tekintettük át. (Századok, 1971. 3–4. sz.)

elején játszódott le, és a 19. század polgári forradalmának befejezetlensége (a polgárság az eredetében nemesi feudális birtokos osztálytól a politikai hatalmat nem tudta maradéktalanul elragadni) ez vezetett a 20. század elején lezajlott polgári demokratikus forradalomhoz. A képlet így természetesen túl egyszerű, nem is alkalmas számos kérdés megválaszolására, mert nem adja meg a lehetőséget a történelmi folyamatok finomabb elemzésének. Általában is nehézségeket jelentene az újkori társadalmak, a modern állami berendezkedés egész politikai mechanizmusának feltárásában, a Horthy-korszak rendkívül bonyolult társadalmi-politikai mozgásának árnyaltabb bemutatását pedig éppenséggel megakadályozná. Már első pillantásra is feltűnik: a modern burzsoá államban, ahol egyértelműen megállapítható, hogy a hatalom – mind a gazdasági, mind pedig (végső fokon) a politikai hatalom is – a finánctőke kezében van, a hatalmat jelentő posztokon legfeljebb csak elvétve találunk személyükben is nagytőkéseket vagy finánctőkéseket, esetleg e családok közvetlen leszármazottait. A Horthy-korszakban sem töltöttek be a leggazdagabb magyar tőkés családok személyükben államfői, kormányfői posztokat, még miniszteri bársonyszéket sem. A politikai pártok vezérei sem köreikből kerültek ki, sőt a hatalmi szférák egyéb szintjein is csak ritkán (pl. a parlament gazdasági bizottságában) találkozunk személyükben is nagytőkés elemekkel. (A magyar polgári átalakulás sajátosságainak következtében nagybirtokos, sőt mágnás-arisztokrata családok közvetlen képviselőivel annál inkább!) A gazdasági hatalom azonban kétségtelenul és maradéktalanul kezükben van – már a századforduló óta –, s ki tagadná, hogy az ország politikai életének alapvető meghatározói egyre jelentősebb mértékben végső fokon ugyancsak ők voltak. Sőt – közismert megállapítás ez – éppen a Horthy-korszak első évtizedében, a 20-as években jelölhető meg az az időszak a magyar kapitalizmus egész történetében, amikor a nagytőke – az alapvető gazdasági hatalom szinte kizárólagos birtoklása mellett – hatalmi befolyásának csúcsán állt: viszonylag a *legnagyobb mértékben* részesedett a politikai hatalom gyakorlásában, és viszonylag a *legközvetlenebbül* tartotta kezében azt. Sem előtte (lásd a századelő hatalmi viszonyait, amikor *még* a magyar nagybirtok, főként a mágnás-arisztokrata mammutbirtok részesült döntő mértékben a hatalomból), sem utána (lásd a harmincas éveket, amikor *már* többé-kevésbé sikeres, vagy legalábbis sikerekkel kecsegtető harc indult gazdasági és politikai pozícióinak csorbításáért – „őrségváltás") nem sikerült a finánctőkének gazdasági hatalmi pozícióit a politikai hatalom irányításában és befolyásolásában ily mértékben gyakorolnia. Pedig a hatalom látványos posztjait ekkor sem tartotta kezében. Az ilyen pozíciókat – mint utaltunk rá – részben még mindig a hagyományos birtokos osztályok uralták, részben pedig – és a harmincas évek folyamán növekvő számban – a középrétegek politikai karriert befutó elemei, mindenesetre a társadalmi struktúra alacsonyabb, sőt nagyon ritkán egészen alsó szintjeiről származó egyedei. A konkrét történeti szituáció által lehetővé tett mozgás folyamán új jelenségnek lehetünk tanúi: megindul ezen, a nem a hagyományos uralkodó osztályokból származó elemek harca a hatalomból való nagyobb részesedésért. A küzdelem folyamán kibontakozó támadások közvetlen célja azonban még nem a gazdasági és a politikai hatalom azonnali megszerzése volt, hanem szükségszerűen azon pozíciók megragadása, amelyek közvetlen kézben tartása biztosította számukra az állami, társadalmi, politikai és kulturális élet irányításának legfontosabb fórumait.

Mindez annál kézenfekvőbb a hatalomra törő rétegek számára, minthogy az uralkodó osztályok a modern államban sohasem közvetlenül maguk és sohasem teljes egészük-

ben mint osztály, vagy akár rétegek gyakorolják a gazdasági és a politikai hatalmat, hanem eredetileg, akár saját körükből is elkülönül, a modernné váló, centralizálódó és szakosodó hivatali rendszerét létrehozó államban pedig mindinkább más társadalmi rétegekből is kiegészül egy – főként a végrehajtó hatalomban – elsősorban kormányzati szempontból politikailag uralkodó, hatalmi szerepet betöltő réteg, amely mind közvetlenebbül képes kezében tartani az állami élet különböző szférának jó részét. Az állami élet egész mechanizmusának ezt a fajta birtoklását nevezhetjük *kormányzati hatalom*nak, s azt a politikai-hatalmi szempontból uralkodó réteget, amelynek kezébe e hatalom kerül, *kormányzó réteg*nek, kormányzati-politikai elitnek. A kormányzati hatalom ilyen fajta fogalmi és szemléleti elkülönítése, megítélésünk szerint, semmiképpen sem jelentheti e hatalmi szférának a gazdasági és a politikai hatalomtól való teljes elválasztását, mert azt is látnunk kell, hogy a kormányzati hatalom maga is része, történelmileg is *származéka* az uralkodó osztályok gazdasági és politikai hatalmának. Ezek által messze *meghatározott*, funkcióját, osztálytartalmát illetően is kötött és korlátozott. Alapvető funkciója ugyanis végső fokon az, hogy a gazdaságilag uralkodó osztályok társadalmi-politikai érdekeit az állami közéletben, a politikai gyakorlatban lehetőleg maradéktalanul biztosítsa, ill. megvalósítsa.

Amilyen mértékben hangsúlyozható azonban a képződmény geneziséből fakadó determináltsága, legalább olyan mértékben kell figyelembe vennünk a történeti mozgás dinamikáját is; új képződményunk nem marad statikus állapotban. Elkülönülésétől és létrejöttétől kezdve – először csak lassú, gyenge erejű, később pedig, éppen más rétegekkel való kiegészülésével párhuzamosan – fokozatosan felerősödő *önmozgása* alakul ki, amely egyre erőteljesebben képes meghatározottságának feszegetésére, szétfeszítésére, s már csak a folyton változó történeti szituációk függvényévé is váltan, az őt létrehozók hatalmának veszélyeztetésére. Ennek az önmozgásnak egyre fokozottabb szerepe van az 1930-as évek magyar hatalmi-politikai küzdelmeiben.

Fentebb körvonalazott kategóriáink: kormányzati hatalom és kormányzó réteg tehát, mint érzékelhettük, mindenekelőtt és elsősorban az állami berendezkedés vetületében értelmezhetők, a hatalmi struktúrát és mechanizmust kialakító és biztosító s az egymással többnyire hierarchikus viszonyban álló konkrét posztok hálózatában. E posztokat természetesen a polgári állam teljes funkcióját biztosító három hatalmi szférába is csoportosíthatjuk: a törvényhozó hatalom terén egyik oldalról az államfő (korszakunkban a kormányzó) s a körülötte kialakított hatalmi szervek (a kormányzó kabinetirodája, katonai irodája), másik oldalról a parlament a hozzá kapcsolódó tisztségekkel és egyéb intézményekkel (felsőház, képviselőház, parlamenti bizottságok, ezek vezető tisztségei, a képviselőházi politikai pártok, ezek vezető tisztségei stb.); a végrehajtó hatalom terén maga a kormány (miniszterelnök és miniszterek) s ennek szervei a (minisztériumok és egyéb országos főhatóságok, beleértve ezek vezető tisztviselőit – ebben az összefüggésben lényegében a főispáni kart); a jogszolgáltató hatalom terén pedig a polgári kor magyar bírósági szervezete s ennek vezető pozíciói találhatók.

Világos, hogy az így értelmezett kormányzati hatalom s az ezt birtoklók összessége: a kormányzó réteg nem azonos a hatalmi vagy uralkodó elit kategóriájával, és nem azért természetesen, mert ez utóbbi más szempontú (elsősorban politikai-szociológiai) elemzés eredménye, hanem azért mindenekelőtt, mert az uralkodó elit fogalmába azok, a politikai döntések előkészítésében és meghozatalában – informálisan vagy akár formalizáltan, de mindenképpen – valóságosan résztvevő elemek is beletartoznak, akik személyes pozícióik-

nál fogva, vagy valamilyen szervezethez tartozóan nem szerepeltek a politikai élet nyilvánossága előtt, mint az állami élet rendje szerint a kormányzati tevékenységhez hierarchikusan, jogszabályszerűen kapcsolódó funkciók, tisztségek birtokosai. (Csak példaként: kaszinó- és klubtagság; titkos társaságok vezérkara; a kormányzó ún. titkos kamarillája; vezető finánctőkések vagy nagybirtokos arisztokraták „magánbeszélgetései" miniszterrel, kormányfővel, vagy éppen magával a kormányzóval; vadászatok; családi és társasági kapcsolatok; a GYOSZ, a TÉBE, az OMKE, az OMGE vezérkarának olyan tagjai, akiknek az államhatalmi, az államigazgatási és a jogszolgáltató apparátusban nem volt „hivatalos" szerepük, s idetartozóként említhetjük az egyházi vezetőket is.) A kormányzati hatalmat birtoklók körét, az ún. kormányzó réteget tehát az elit részének tekintjük, sőt talán az uralkodó elit létszámban is legnagyobb részének, és a 30-as években már kétségtelenül nagyobb politikai hatalommal is bíró részének, mint amivel az elit egyéb összetevő elemei rendelkeztek.

Hogy ez miért alakulhatott így, arra legyen szabad hosszabb távú történeti áttekintést adnunk.

A magyar társadalom történetének korábbi periódusában, a századforduló időszakában még a kormányzati hatalom – bár elkülönülése régebben is jól kirajzolódik – sokkal inkább egy bizonyos osztályhoz, s annak is legfelsőbb régióihoz kötődik. A századelő magyar társadalmában már világosan kikristályosodott az uralkodó osztály két felső rétegének, a nagybirtokos arisztokráciának és a finánctőkés burzsoáziának a hatalomban való osztozása: „a nagyobb rész és tekintély, az államapparátus kulcspozicióit, a hatalom látványos posztjai és jelvényei még mindig az előbbinek jutottak."[3] Ez időszakban persze – a legmagasabb szférákat tekintve – nem is volt még szükség és lehetőség sem egy külön, a társadalom más rétegeiből kijegecesedő kormányzó rétegre, mert a kormányzati hatalom legfőbb funkcióinak gyakorlását éppen a befejezetlen polgári forradalom, a feudális maradványok túlságosan is erős továbbélése magának a nagybirtokos arisztokráciának is csak leghefolyásosabb néhány családja számára biztosította. A nagybirtokos arisztokrácia töltötte meg a főrendiházat, a képviselőházat, a kormánypártot, döntő többségében uralta magát a kormányt, közülük került ki a diplomaták többsége, s valamennyi parlamenti párt befolyásos része is az ő személyes vezetésük alatt állott. A középosztály és annak magva, a dzsentri, az államapparátus alsóbb régióit tartotta kézben. A dzsentri államhivatalnok töltötte meg a minisztériumok felét-harmadát, a megyei közigazgatás háromnegyedét s a bírói és a katonatiszti kar igen jelentős részét. A politikai ereje teljében lévő nagybirtokos arisztokrácia valósággal eltorlaszolta az uralkodó osztályok ezen „alsóbb csoportjai" előtt a hatalomból való nagyobb részesedés útját.

A háborús összeomlás, a forradalmak és az ellenforradalom hozta meg számukra a reményt, egy új hatalmi berendezkedés valóraváltásának felcsillanó lehetőségét. A Bethlen-kormányzatnak kellett megoldania – éppen az uralkodó osztályok belső egyensúlyának megteremtése érdekében – az úri középosztályok (a dzsentri-dzsentroid államhivatalnoki, katonatiszti, értelmiségi rétegek) problémáját. A konszolidáció – legalábbis átmeneti – sikerrel járt: Bethlen e rétegek egy részét beépítette kormányzati rendszerébe, annak nélkülözhetetlen elemévé téve őket. Korlátozott módon, de részesültek a kormány-

[3] *Hanák Péter:* Vázlatok a századelő magyar társadalmáról Történelmi Szemle, 1962. 2. sz. 216. old.

zati hatalom bizonyos posztjaiból (parlament, kormánypárti képviselőség, bizonyos fokig a főispáni kar, néhány „bársonyszék"), sőt egy viszonylag csekély réteguk a húszas években erősödő ún. új (keresztény) burzsoázia tőkéjéből, egyes esetekben az ún. félállami vállalatok tőkéjéből is húzhatott tekintélyes sápot. A nagytőke és a nagybirtok – éppen Bethlen személyén keresztül – persze mindvégig nagy igyekezettel őrködött azon, hogy hagyományos gazdasági és politikai hatalma lényeges sérüléseket ne szenvedjen, s hogy a kormányzati hatalom feletti felügyelet se csússzék ki kezéből. Ez az igyekezet lényegében eredménnyel járt: egy évtizeden át sikerült olyan rendszert fenntartania, amelybe a dzsentri-államhivatalnoki-katonatiszti rétegek – szövetségben a nagybirtokkal és a nagytőkével – egyrészt beépültek, másrészt azonban 1919–1921-ben táplált vérmes reményeikből ugyancsak feladni kényszerültek, sőt egy számban nem jelentéktelen társaság kifejezetten háttérbe szorult; vagy vidéki birtokán gazdálkodott, vagy az államapparátus alsóbb régióiban kapott állást, s legfeljebb csak a helyi társasági-társadalmi életben (elitben) játszott aktívabb szerepet, az országos politikában azonban nem.[4] A kormányzati hatalom fokozott erővel történő meghódítására a válság teremtette szituáció hozott új lehetőséget, s éppen a 30-as évek folyamán az uralkodó osztályon belül folyó hatalmi küzdelmek során válik e „harmadik erő" vezető csoportja az uralkodó elit harcos, komoly politikai súllyal is rendelkező részévé.

Az *uralkodó elit* – mint erre már utaltunk – olyan alapjában politikai-szociológiai természetű kategória, amely átfogja az uralkodó osztály legfelsőbb köreit, ellentétes érdekű rétegeit és csoportjait. Funkciója: az egyes csoportok között fennálló, mégoly éles ellentétek és hatalmi harcok ellenére is sajátos belső egyetértés és együttműködés biztosítása – mindenekelőtt kifelé, a baloldali erőkkel szembeni ellenforradalmi érdekközösség fenntartása céljából, ám befelé is, mert az elit hierarchiája automatikusan szabályozta a belső erőviszonyokat, és nem engedte az ellentétek nyílt kirobbanását. Ez a szabályozó szerep természetesen a magyarországi kapitalista fejlődés egészéből is következik, hiszen a század elején még gyenge politikai pozíciókkal rendelkező tőkés osztály defenzívában lévén a nagybirtokos osztály politikai hatalmával szemben, eleve kénytelen volt az állam gazdaságpolitikai támogatására szorulni. A nagybirtokos osztály viszont éppen a finánctőke gazdasági hatalmának megerősödése, e tekintetben saját versenyképtelensége miatt igyekezett magának az állami gazdaságpolitika feletti ellenőrzést és annak részben irányítását biztosítani. Az uralkodó elit e két egymással konkurráló csúcsa ily módon egyaránt az államapparátus kézben tartására (az egyik inkább kézbe kaparintására, a másik inkább pozícióinak változatlan megőrzésére), annak önállósulásával párhuzamosan pedig legalábbis támogatásának elnyerésére törekedett. Az államapparátus (a kormányzati hatalom legjelentősebb faktora) ily módon – már a századelőtől fogva – mindinkább a „mérleg nyelve" szerepét élvezte. Csakhogy nem objektív, a mérés eszközét szolgáló tárgyként töltötte be ezt a szerepet, hanem a megnyerését célzó törekvéseket maga is befolyásoló, aktív politikai tényezőként. A századforduló és a századelő magyar társadalmának uralkodó elitjén belül folyó küzdelmek vezettek tehát arra, hogy a konkrét történeti szituációk által megszabott módon és kereteken belül az elit két domináns csoportja – eltérő, de jól felfogott saját érdekeiből fakadóan – mintegy lazítani kény-

[4] Konkrét példákat *Sipos Péter–Stier Miklós – Vida István* Változások a kormánypárt parlamenti képviseletének összetételében (1931–1939) c. tanulmánya hoz. Századok, 1967. 3–4. sz.

szerült zártságán, nyitásra kényszerült a harmadik erő kopogtatására. A vesztes háború és az összeomlás, majd pedig különösen a forradalmak és az ellenforradalom során e kopogtatás dorombolássá erősödött, s az ajtók, ha nem is tágasra, de megnyíltak. E sajátosan alakuló és bontakozó etatizmus képezte azután alapját a gazdasági válság leküzdése hazai útjának és módszerének: az állammonopolista kapitalizmus fasiszta jellegű válfajának.[5]

Az uralkodó elit ugyanakkor sajátos történeti-szociológiai kategória is, amely természetesen végső fokon tényleg a gazdasági-társadalmi és a politikai fejlődés közös produktuma, s mint társadalmi-politikai képződmény e kettősséget több szempontból is magán viseli. Először is – mint láttuk – genezisét és funkcióját illetően; másodszor pedig hierarchiáját és struktúráját illetően is. Összetételét és egyes elemeinek egymáshoz való kapcsolódását politikai aspektusból ugyanis sajátos hierarchia jellemzi: az elithez tartozó különböző társadalmi rétegekből származók egymás közötti érintkezésének szokásjog vagy elvétve írásba is foglalt szabályok révén kialakult rendje, a címek és rangok alapján tagozódó elkülönültség, ill. alá- és fölérendeltség. A *hierarchikus* jelleget kiformálódásának politika-történeti vonulatából – egyrészt a politikai és a gazdasági hatalomnak a korszakban alakuló, egymáshoz való viszonya (az a tény, hogy a politikai hatalom szinte mindvégig, de különösen a 30-as években fölötte áll a gazdasági hatalomnak), másrészt a jelentős feudális maradványokként tovább élő és ható címek és rangok bűvköre, tényleges orientáló és sajátos értékrendet formáló szerepe magyarázza, illetve dokumentálja.

A politikai hatalom csúcsát egyik oldalról kétségtelen, hogy maga a kormányzó a körülötte formálódó titkos kamarillával, másik oldalról pedig a kormánypárt vezető funkcionáriusai, elsősorban a kormányelnök, aki egyben a párt „vezére" is volt, továbbá a kormány tagjai, a parlament kormánypárti képviselői és a főispánok s a velük legalább egyenrangú politikai pozícióban lévő katonai felső vezetés és természetesen a főpapság képezték. A belső hierarchiát talán legplasztikusabban a kaszinó- és klubélet, ennek zárt keretei, ill. a bejutás szabályai tükrözik.

A legexkluzívabb elitképződmények egyike pl. a Nemzeti Casino volt, mintegy 450 körüli létszámmal, amelynek tagjai *csak születési arisztokraták, a legmagasabb rangú katonatisztek és a kormány tagjai* lehettek. A finánctőkés köröknek egyébként mindent megoldani képes pénzük révén sem volt lehetséges a bejutás, de a *politikai* ranglétrán való emelkedés (a miniszteri poszt pl.) már megnyitotta e zárt körök kapuit . . .[6]

Más aspektust, a kialakulás társadalomtörténeti vonulatának figyelembevételét feltételezi az elit *struktúrájának* vizsgálata. Az uralkodó eliten belül három fő réteget lehet megkülönböztetni: a nagybirtokosok legfelső rétegét, a finánctőkés csoportot és az állami bürokrácia felső rétegét. A *nagybirtok* reprezentánsai képezték a történelmi folytonosságot, tagjai elsősorban az arisztokrácia azon családjaiból rekrutálódtak, amelyek már a Monarchia idején is aktív politikai szerepet játszottak. Ide tartozik a katolikus klérus, továbbá a nagybirtok társadalmi politikai szervezetének vezérkara is, és ide sorolhatók mind a dzsentri, mind azon nem úri származású, de a 19–20. század folyamán meggazdagodott birtokos családok egyedei, akik a társadalmi vagy politikai életben elökelő pozíciót szerezve politikai exponensekként léphettek fel.

[5] *Szabó Miklós* hozzászólása *Márkus László*: A Horthy-korszak uralkodó elitjének jellegéről c. tanulmányához Történelmi Szemle, 1965. 4. sz.

[6] L. *Márkus László* idézett tanulmányát.

A *nagytőke* vezető erejét — nemcsak gazdasági, hanem politikai értelemben is — a finánctőke s annak vezérkara jelentette. Súlya mindenekelőtt abból származott, hogy a két világháború között a gazdasági hatalom tényleg a kezében összpontosult. Társadalmi összetételét tekintve a három csoport közül a legegységesebb: a bank-, az ipari és a kereskedelmi tőke reprezentánsai tartoztak hozzájuk. Nagy gazdasági súlyukat részben gazdasági, gazdaságpolitikai funkciójú állami és társadalmi szervezeteken keresztül (MNB, TÉBE, GYOSZ, OMKE), részben az államhatalom szerveiben való közvetlen személyes részvétel és képviselet útján (parlamenti gazdasági-gazdaságpolitikai bizottsági tagság, képviselőházi és felsőházi tagság) részben pedig a politikai, ideológiai és kulturális törekvések, mozgalmak és pártok főként az állami bürokrácián keresztül ható közvetett és olykor egészen közvetlen finanszírozása révén érvényesítették a gazdaságpolitikában, a bel- és a kulpolitika befolyásolásában, az ideológiai és szellemi közéletben, a kultúrpolitikában, egyszóval az állami és társadalmi közélet minden szférájában. Számos fontos, főként gazdaságpolitikai jelentőségű pozíciót közvetlenul is kézben tartottak. Ebből a szempontból a 30-as évek folyamán különösen jelentőssé vált a Magyar Nemzeti Bank, amely az állammonopolista tendenciák erősödésével egyre nagyobb szerepet kapott az egész gazdasági élet irányításában. A Bank főtanácsának döntő szerepe volt az állam gazdaságpolitikája, gazdasági intézkedései irányának meghatározásában; tizenegy tagja közül heten a finánctőke vezető képviselői voltak: Kornfeld Móric és Scitovszky Tibor a Hitelbank, Weiss Fülöp a Kereskedelmi Bank, Madarassy-Beck Marcell a Leszámítoló Bank elnöke, Heinrich Gábor a vaskartell egyik vezető tagja, Erney Károly a Pesti Hazai Első Takarékpénztár vezérigazgatója és Szurday Róbert a textilipar, a GYOSZ egyik vezetője.[7]

A parlament ún. 33-as (Gazdasági) bizottságában és a felsőházban is ott találjuk a finánctőke vezető képviselőit: Chorin Ferencet (a GYOSZ elnöke), Kornfeld Móricot, Vida Jenőt, Goldberger Leót, Weiss Fülöpöt, Szurday Róbertet, Bíró Pált, és a finánctőke számos más, kisebb jelentőségű személyiségét. Kormánypárti képviselők a 30-as évek folyamán Bíró Pál és Fellner Pál (1931–1935) Fellner Pál, Knob Sándor, Kulmc Lóránt és Szurday Róbert (1935–1939).[8]

A finánctőke politikai befolyásának biztosítása szempontjából rendkívül fontos eszköznek tűnik a politikai élet vezetőinek részeltetése a finánctőke üzleteiből. Ez úton a kormányzótól a miniszterekig, a politikai élet, a kormányzati hatalom majd valamennyi jelentős tényezője kapcsolódott a finánctőkéhez. A Horthy-családból csak az ifjabb Horthy Miklós több mint 10 bank és iparvállalat igazgatósági tagja volt (Angol-Magyar Bank, Goldberger Gyár, Salgótarjáni Kőszénbánya stb); gróf Károlyi Gyula, a kormányzó veje ugyancsak közel egy tucat jelentős bank és iparvállalat vezetőségében ült benn (Angol-Magyar Bank, Hungária Műtrágyagyár, Győri Textilgyár stb). Horthy István apósa az Angol-Magyar Bank egyik igazgatója volt, Purgly Emil pedig, a kormányzó sógora, a Kereskedelmi Bank igazgatója.

Több neves, a Horthy-rendszer számára miniszterelnököt, minisztert, vezető politikust adó családról mondhatjuk el ugyanezt. A Kállay-család (Kállay Tibor hosszabb

[7] *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara a II. világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958. 133

[8] *Sipos Péter–Stier Miklós–Vida István:* i. m. Századok, 1967. 3–4. sz.

ideig pénzügyminiszter, Kállay Miklós földművelésügyi miniszter, majd miniszterelnök) tagjai benn ültek a Hitelbank és a Kereskedelmi Bank vezetőségében, a Ganz Gyárban, a Hungária Vegyiművekben, a Győri Vagongyárban stb. A Teleki család – gróf Teleki Pál révén – a Pesti Hazai Első Takarékpénztárban és a Hazai Bankban, s a család más tagjai révén 25 bank, ipari vállalat és biztosító társaság igazgatóságában kapott jelentős pozíciókat. Bethlen István gróf – a politikai életnek a 30-as években is jelentős vezető személyisége – a Hitelbankhoz tartozó Urikány-Zsilvölgyi Kőszénbánya Rt elnöke. Az ugyancsak ismert Darányi család (Darányi Kálmán földművelésügyi miniszter, majd miniszterelnök) a Pesti Hazai Első Takarékpénztár és a Hazai Bank üzleteiből részesedett.[9]

A harmadik csoporthoz a (régi és az új) *állami bürokrácia* felső rétege tartozott. Ez a réteg – írja Márkus László – „objektíve a történelmi helyzetből adódóan, szubjektíve pedig hajlamánál és jellegénél fogva a legkombattánsabb és egyben a legszámosabb elemet produkálta az elit számára". Társadalmi összetételét tekintve főként a heterogén középrétegek halmaza, amelynek legfelső vezető csoportja már csak az államszervezet, a hivatali rendszer révén is szabályozott módon, *szerves* kötelékeken keresztül kapcsolódott igen nagy, szélesen szerteágazó, szervezetszerűen is mozgósítható mögöttes bázisához. Sajátos és rendkívül jelentős faktora az uralkodó elit eme összetevőjének a hadsereg és általában a különböző fegyveres testületek vezető csoportja, amely – természeténél fogva – a legszervezettebb készültségben állott a hatalmon lévők érdekeinek védelmére.

Láthatjuk tehát, hogy az uralkodó elit hierarchiája és struktúrája között különbséget tehetünk: hierarchiája számunkra egyértelműen politika-történeti, struktúrája pedig társadalomtörténeti kategória.

Ennek az elméletileg ily módon viszonylag tisztán lehetséges megkülönböztetésnek a történeti vizsgálódás szempontjából kétségtelenül van jelentősége. A konkrét szituációban, magában a történeti folyamatban az uralkodó elit egyes csoportjai ugyanis – a nagyobb politikai hatalom birtoklásáért folyó küzdelmekben – koalicióra is léphetnek (a 20-as években például), majd (éppen a 30-as években) a koalíciós egyensúlyi helyzet megbillenése és kifejezett borulása révén a kizárólagos hatalom megragadásáért egymás elleni harcot is folytathatnak. A 30-as évek folyamán éppen az állami bürokrácia – szövetkezve a dzsentri-dzsentroid közép- és nagybirtokos rétegek egyes képviselőivel (az agrárius-fajvédő politika exponenseivel), valamint az újgazdag keresztény burzsoáziával (az állami vagy félállami tőkés vállalkozások élén, az állami beavatkozás révén e gazdaságpolitika szerencsés nyerészkedőivel) – törekedett a kormányzati hatalom totális megragadására. Az uralkodó elit komponensei között a politikai küzdelmek konkrét alakulásának megfelelően tehát – az eredetileg alapvetően gazdaságilag motivált viszony – a társadalmi szerkezet szerinti elkülönültség megváltozhat, s ez korszakunkban úgy történt, hogy az elit három – társadalmi hovatartozás szempontjából elkülönülő – csoportjából kettőnek (a tőkés és a birtokos csoportoknak) „alsó-középső" fokán elhelyezkedő rétege (a keresztény burzsoázia egyrészről és a középbirtok másrészről) politikai szövetségre lépett a harmadik csoporttal (az állami burokráciával).

[9] Huszár Károlyra, Bud Jánosra, Walkó Lajosra, Szitovszky Tiborra, Kánya Kálmánra, Fabinyi Tihamérra, gr. Festetich Györgyre, gr. Andrássy Sándorra, az Esterházy-akra vonatkozóan l. továbbra is *Berend T. Iván – Ránki György* idézett művét.

A 30-as éveknek az uralkodó eliten belül folyó ezen küzdelmei nem maradtak természetesen hatástalanul a helyi elitek halmazállapotára sem. A harcok ugyanis nem csupán a fentebb jelzett, horizontálisnak nevezhető elmozdulásokat eredményezték, hanem egy vertikális mozgást is, amely főként abban fejeződött ki, hogy a megyék és a nagyobb városok politikai életében az állami bürokrácia helyi exponensei a náluk magasabb szférákban mozgó országos elit megfelelő csoportjaival egyre élénkebb kapcsolatot igyekeztek kiépíteni. Ezek a kapcsolatok lehettek egyszerű közigazgatási-hivatali jellegűek is, amit az állami bürokrácia fokozott centralizációja nagymértékben elősegített, lehettek ezek félhivatalos-magán jellegűek, rokoni kapcsolatok is, amelyek érvényesülését az egész magyar „urambátyám" rendszer rendkívül megkönnyítette. Ezen ismert, tulajdonképpen még a dualizmus időszakából származó formák mellett azonban a 30-as évek újat is produkáltak, olyan típusokat, amelyek a legszigorúbban következtek a totális törekvéseket hordozó rétegek politikai szervezkedésének új, „dinamikus" módszereiből. A kormánypárt totális fasiszta jellegű tömegpárttá való átszervezését célzó kísérletek folyamán,[10] a vidék intenzív szervezésének során például a helyi jobb- és szélsőjobboldali erők igen sok esetben szembekerültek a helyi hagyományos gazdasági elittel és a helyi uralkodó körök legtekintélyesebb, többnyire inkább konzervatív-arisztokrata, legitimista potentátjaival, vagy legalábbis a rendszer 20-as éveiben kialakult konzervatív-félliberális ellenforradalmi uralmi módszereit követő politikusaival. Gombos miniszterelnöki kinevezése után ugyanis csak néhány megyében került sor a régi garnitúrához tartozó főispán újjal való felváltására, s a vármegyei adminisztrációban is igen sok olyan tisztviselő működött tovább, akinek a „régi vágású" főispánhoz való igazodása többnyire – mert így láthatta biztonságban egzisztenciáját – alapvetően meghatározta politikai orientációját is. Az ilyen megyékben a helyi hatalmi elit jobb- és szélsőjobboldali exponenseinek (a szegedi fajvédők általános reneszánsza idején) megélénkült mozgása számos esetben vezetett a helyi radikális jobboldal és a hivatalos helyi politikai vezetés között olyan összetűzésekhez, amelyek során a kormánypolitika hivatalos helyi exponenseivel, a főispánnal, tehát a vármegyével szemben a Gömbös kormány „valódi" hívei a Nemzeti Egység Pártjának élharcos „aktivistái", vagy éppen fizetett funkcionáriusai a NEP-központ (Marton Béla főtitkár), vagy éppen a kormány vezető személyiségeinek (egyes miniszteréknek), esetleg más kormányszervek főnökeinek (mint pl. a Miniszterelnökség Sajtó- és Propaganda Osztályának vezetője: Antal István) közvetlen anyagi és erkölcsi támogatását élvezték.[11] „Mikor Gömbös Gyula miniszterelnök lett, az emberek meglepetve látták, hogy végig a magyar közélet egész vonalán azonnal olyan emberek tömege jelentkezett, és mind nagyobb térhódítással áradt szét azon, akiknek nevét azelőtt alig, vagy sohasem hallottuk . . . Mindjobban felrajzolódtak egy olyan egycélú alakulás körvonalai, amely magához kaparint állást, befolyást és hatalmat . . ." – írta a félliberális-félkonzervatív bulvárlap, a 8 Órai Újság cikkírója.[12]

[10] Erről bővebben: *Könya Sándor:* Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.

[11] L. erre bővebben: *Glatz Ferenc – Stier Miklós:* Megyei küzdelmek a gömbösi reformtörekvések körül Történelmi Szemle, 1971. 1–2. sz. 159–187.

[12] 8 Órai Újság, 1936. szept. 15.

A harmincas évek politikai mozgásának felgyorsulása valóban kedvező volt a helyi politikai elitből az országos szintre emelkedésnek. Ez volt egyébként egyik forrása a politikai elit feltöltődésének, és természetesen a jobboldal, sőt a radikális szélsőjobboldal irányában való viszonylag gyors kiszélesedésének is.

*

Áttekintve kormányzati hatalom – kormányzó réteg és uralkodó vagy hatalmi elit kapcsolódásait és elhatárolódásait a Horthy-korszakban, annak hangsúlyozásával zárnánk fejtegetéseinket, hogy itt a történeti ábrázolásnak olyan fontos kategóriáiról van szó, amelyek alkalmazása nem egyszerűen csak a politikai történet árnyaltabb bemutatását teszi lehetővé, hanem – módszertani szempontból – véleményünk szerint egyben olyan kategóriákról is, amelyek fontos elméleti kérdések további tisztázódását segíthetik elő.

Hogy ne kisebb jelentőségűt említsünk: itt van azonnal a korszak egyébként is legfontosabb és legtöbbet vitatott kérdése, a rendszer jellegének problémája, a magyarországi fasizmus egész probléma-komplexuma. Nem lehet célunk a kérdés részletes tárgyalása, pusztán a fentiekből fakadt módszertani-elvi megjegyzésre szorítkozhatunk: meggyőződésünk, hogy a magyar kormányzati politika fokozatos, de nem megszakítások és visszatáncolások nélküli jobbratolódása, fasizálódása messze a kormányzati hatalom mindenkori meghatározottsága és önmozgása eredőjének függvénye, hogy a teljes fasizálódás, egy totális fasiszta államberendezkedés kiépítése végül is azon múlott, hogy az uralkodó eliten belül folyó harcok folyamán a hagyományos uralkodó körök mily mértékben „engedték" a kormányzati elit hatalmi mozgásának felerősödését, önállósodását.

Másik oldalról pedig az uralkodó elit feltöltődésének folyamata, a korszakban mindvégig megfigyelhető ún. „táguló tendenciája" függ össze a szélsőjobboldali radikalizmus felerősödésével, a kormányzati politikára gyakorolt hatásának növekedési ütemével. S mivel az elit komponensei közül – különösen a 30-as években – elsősorban éppen a kormányzó elit új elemekkel való feltöltődése, jelentős átrétegződése zajlott le, nem tűnik elhamarkodottnak a megállapítás: e vonatkozásban is igaz, hogy a jobb- és szélsőjobboldali radikalizmus legfőbb hordozó elemei az állami bürokrácia összefoglaló és gyűjtő névvel jelezhető rétegekből kerültek ki.

Empirikus jellegű vizsgálatok eredményeként finomítható továbbá az a kép is, hogyan viszonyultak az uralkodó elit tradicionális elemei (nagybirtok és nagytőke) az uralkodóvá váló új típusú kormányzati szisztémához, hatalmi berendezkedéshez.

A kérdések egész sora említhető, amelyek történeti ábrázolása új aspektust nyerhet a fenti kategóriák és mechanizmusok konkrét történeti anyagon való bemutatása folyamán (A parlamentarizmus, többpártrendszer és a kormányzópárt diktatúrájának kérdései; az „urambátyám" rendszer, mint a hatalmi mechanizmus egyik intézményesült faktora; az országos politika és a helyi politika kapcsolódásainak új típusú mozzanatai a „dinamikus" korszakban; stb.)

Meggyőződésünk, hogy a 30-as és a 40-es évek természetesen komplex, de a fentebb kifejtett szempontokat előtérbe helyező empirikus vizsgálata olyan eredményekhez vezet, amely a korszakról elméleti szinten is stabilabb történeti kép megrajzolását teszi lehetővé.

Tolnai György

VÁLASZ
MÉREI GYULA MEGJEGYZÉSEINEK NÉHÁNY FŐBB KÉRDÉSÉRE

Mindenekelőtt amiről Mérei Gyula „Megjegyzései" elején mint a Magyarország története V. kötetében (1352. o.) engem ért „személyes sérelmet" említ (amely szerint én „levéltári anyagot nem hasznosítottam" volna munkámban) és ezért „megkövet" természetesen, mint a vitában is helyes, emberi hangot, szívesen veszem, s elfogadom. Meg szeretném jegyezni azonban, hogy én ezt korántsem „személyes sérelemnek" tekintettem, hanem kutatásaim tudományos eszközeit kétségbevonó megállapításnak, s ez a most módosított formula szerint is fennáll: ezért ez a kérdés is megköveteli azt, amit a többi – a tárgyi-tartalmi eredmények és megállapítások helytállóságának, vagy téves voltának tisztázását mindkét oldalon. Sietek mindjárt hozzátenni ehhez, hogy – már a terjedelem miatt is – nem kívánok sok részletkérdésbe belemenni, amit Mérei Gyula felvetett, vagy akár csak megkérdőjelezett; csak a legfontosabb tudományos megállapítások valóságtartalmát szeretném itt előtérbe állítani és tisztázni. Ezek megadják a részletek értékelését is.

Azt hiszem, a vita középponti kérdését Mérei Gyula „Megjegyzései" 7. pontjában foglalja össze: „Úgy lehet – írja itt – hogy a Tolnai György és köztem felmerült nézetkülönbségek forrása az, hogy míg Ő az iparilag fejlett, elsősorban az . . . angliai gazdasági, ezen belül is az ipari fejlődést tartja normának, és a magyarországi fejlődésen mindenképpen igyekszik bizonyítani annak az angliaihoz való hasonlóságát, az V. kötetben a közép- és kelet-európai perifériát a centrumtól megkülönböztető általános, ezen belül sajátos . . . vonások érvényesülését próbáltam meg vázolni a . . . magyarországi gazdasági, ezen belül az ipari fejlődés megrajzolásával." (352. o.)

Én úgy vélem, hogy a tudomány – s így természetesen a történettudomány is – a véletlenszerű, a sajátos vonások mögött keresi és felismeri az objektív törvényeket. Ezért ha én a magyarországi gazdaságtörténetre igyekezném ráhúzni az angliai gazdaságtörténet sajátosságait – ahogy Mérei Gyula állítja – hibát követnék el: mert akkor a szigetország véletlenszerűségeit általánosnak tekinteném, s azonosítanám a honi történelem véletlenszerűségeivel. De ugyanakkor, ha Mérei Gyula a „közép-kelet-európai sajátosságokat" általánosítja, s a magyarországi sajátosságokra igyekszik érvényesíteni elméletében – hasonlóképpen hibát követne el. De ő ezt nem teszi – még ha fenti mondatában ezt is írja. Köztudomású tudnillik, hogy Közép-Kelet-Európában az országok egész sorában (Csehország, Lengyelország, Oroszország) alakult ki tőkés fejlődésük kezdetén úgy az ipar, hogy a parasztipari kisárutermelő alapon manufaktúra-úton, majd gépesítéssel gyáripari irányba fejlődött, s pedig, hogy kezdeti vezető iparága a textilipar volt. Ezt a folyamatot írja le Lenin „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" című művében, (ahol a paraszti iparűzést a helyi elnevezés alkalmazásával kusztáriparnak hívja). Tudomásom

szerint ezért a művéért senki sem tekintette őt az angliai példa lekopírozójának. De ne beszéljünk csak Európáról. A Marco Polo által járt Kínába vezető utat azért nevezték el a 14. századtól a kereskedők „selyem-útnak", mert ott is a parasztiparosokat manufaktúrába szervező kereskedelmi tőke biztosította tömegméretekben kivitelre a selymet (ami ugyancsak textília). A 18. században az Angol Kelet-Indiai Társaság leverte ugyan a nagymogult, de saját kezelésbe vette és továbbműködtette az indiai parasztok munkáját felhasználó gyapotipari (textil-)manufaktúrákat, amelyek korábban a nagymogul birtokában voltak; s ezeket a bengáli, kasmíri stb. kelméket exportálta az egész világpiacra, elsősorban magába Angliába. De vehetünk más példákat is erre a textilfejlődésre (Ázsiában Törökország, Irán, Szíria, Afrikában Egyiptom) – amelyeknek egy másik példája a nagyon is ismert angol példa, amely a kapitalista kifejlődés első példája is egyben. Úgy tűnik tehát, hogy valóban a parasztipari alapú és a textilipari kezdetű gazdasági indulás jellemzi *általában* a tőkés fejlődést; de nem azért, mert az angol úthoz hasonlít, hanem mert *általános törvényszerűség*. Azok az országok, amelyek ezen az úton végig tudnak haladni, a 20. században nehézipari fejlődésre kanyarodnak, fejlett tőkés országokká válnak. Azok az országok pedig, amelyeket külső erők – a helyi textiliparnak a maguk versenye révén való elpusztításával – erről az útról letérítenek, fejlődő országokká válnak, elmaradt mezőgazdasági országként alakulnak, míg a tőkés úton járnak. Ilyen – nemangliai – példa az 1848/49 utáni Magyarország is, mint ezt „A manufaktúraipar pusztulása és a függő tőkés fejlődés kezdetei Magyarországon, 1850–1867" című könyvemben leírtam (Bp., 1980.)

Ezért vélhette Mérei Gyula, hogy az 1848 előtti magyarországi gazdaságtörténet írásában „angol normához" tartom magam; – a valóságban *az önálló tőkés iparfejlődés kezdeteinek általános törvényszerűségeit* ismertem fel a polgári forradalom útjára lépő Magyarországon. A „hibám" csak az, hogy ezt a tényt a magyarországi történészek között először én ismertem fel, s szembekerültem általa a többséggel, amely ezt „angol fejlődésnek" állítja, s ragaszkodik egy a nemzetközi tényekkel és szakirodalommal ellentétes korábbi elmélethez.

De hát a valóságtól elszakadva nem tarthatók sokáig fenn egyetlen tudományos iskola tételei sem; erről a tudománytörténet nem egy eseménye tanúskodik. Mérei Gyula „Megjegyzései"-ben hosszan „cáfolja" korábbi, „A paraszti szövő-fonóipar Magyarországon, 1840–1848" című munkámnak pontosan megnevezett forrásanyagokra támaszkodó tételeit a honi parasztipar s az arra épülő textilmanufaktúra vonatkozásában. Többségében azonban ez nem is cáfolat, csak megkérdőjelezés. Ezzel szemben a „Magyarország története" V. kötetében saját tanulmányában bizonyít mellettem. Nem ott ír-e a sasvári textilmanufaktúráról, amely a környék 20 000 parasztiparosát foglalkoztatva az ország legnagyobb üzeme? Nem ő említi az ugyancsak sokezer parasztiparost foglalkoztató gácsi és majki textilmanufaktúrákat stb., stb.? Figyelmen kívül hagyhatja ezeket a tényeket a történész, amikor megpróbálja magát az iparfejlődés erre épülő folyamatát (a parasztipari alapú textilmanufaktúra fejlődési útját) egyidejűleg cáfolni? Ha létezik egyáltalán ilyen fejlődési irányzat – s létezik, mint ahogy az említett nyugati, keleti, távolkeleti, északi, déli országok példái mutatják –, akkor Magyarországon, ilyen parasztipari alapú nagyüzemek bemutatásával egyidejűleg hogyan lehet mégis tagadni azt? Miért nem kell az ilyen fejlődésre felfigyelni Magyarország vonatkozásában, ha más közép-kelet-európai országban (pl. Oroszországban) Lenin olyan nagy súlyt helyez e kérdésre? A Magyar-

ország története V. kötete mindezekre Magyarország kivételességének választ adja: „A magyarországi tőkés iparfejlődésnek tehát sem a céhes, sem a házipar nem válhatott bázisává: így annak mind a nyugat-, mind a kelet-közép-európai változattól eltérő útra kellett lépnie." (L. V. kötet 382. o.) Íme az elmélet, amely „legyőzi" a valóságot.

Mérei Gyula egy korábbi kitűnő tanulmányában foglalkozott a napóleoni háborúk utáni évtizedek Európájában jelentkező tartós gyapjúkonjunktúrával – ami textilipari fellendülést jelentett. A Magyarország története V. kötetében azonban kevés szó esik ennek hazai vetületéről. A magyarországi kiviteli statisztikában szerepel ugyan a gyapjúexport, mint a legnagyobb (40% feletti) tétel; ismeretes a harmincadvám hatása a gyapjúárak lenyomására; ismeretes továbbá a textilimport, mint az ország behozatalának túlnyomó többsége; hátul az időrendi táblázatban szerepel a diéta alsóháza által 1844-ben megszavazott, majd az agrárius-többségű felsőház által elvetett védővám-törvény – de az V. kötetben mindez nem áll össze azzá a valóságban meglevő politikai képpé, amit az örökös tartományok elleni textilbojkott (az Iparvédegylet, a Gyáralapító Társaság stb.) képvisel az ország önálló tőkés iparfejlődése, s végső fokon a polgári forradalom előzményeként. A középpontba állított vasipar állítólagos vezető szerepe semmit sem magyaráz meg a történtekből. A gazdasági-politikai önállóságra való törekvés, az ország társadalmi tényezői többségében kialakuló forradalmi robbanás oka és következményei között így elvész a történelmi kapcsolat. Mérei Gyula a „Megjegyzések"-ben nyújtott hosszadalmas magyarázata, amelyben a védővám-törvény körülményeit igyekszik tisztázni, éleit tompítani – ugyancsak nem teszi könnyebbé, hogy a forradalom kitörésének okait megtaláljuk. E „Megjegyzések" befejezéseként ugyan hivatkozik arra, hogy „az V. kötet 372. és 416. oldalainak szövege bárkit meggyőzhet arról, hogy 1848 magyar forradalmát történelmi szükségszerűségként méltatom. Elengedhetetlennek ahhoz, hogy a Magyar Királyság gazdasága, ezen belül ipara is előre léphessen a tőkés gazdaság útján." (366 o.) Mérei Gyula azonban a magyar iparfejlődés kivételességének elméletével, és a tőkés iparfejlődésnek általános – Nyugatra és Keletre egyaránt érvényes – irányzatát szem elől tévesztve (sőt tagadva) – fent körvonalazott feladatát nem tudta megvalósítani.

Mérei Gyula

ÉSZREVÉTELEK TOLNAI GYÖRGY „VÁLASZ"-ÁRA

1. Már Tolnai Györgynek a Magyarország története V. kötete ipartörténeti fejezetével kapcsolatos hozzászólásához fűzött „Megjegyzések"-ből meggyőződhet a folyóirat olvasója arról, hogy ez utóbbiban nyomatékos hangsúlyt nyert: senki sem vonta kétségbe, hogy falvak egész sorában paraszti fonókat alkalmaztak egyes magyarországi textilüzemekben is a termelő tevékenység részeként. Az 1951. évi monográfiában több tőkés vállalkozás esetében számszerűen felsorolást nyert, ahol erre adat volt, hány paraszti fonó munkáját vették igénybe. Puthon János Keresztély sasvári (sassini) üzemében 1800-ban 20 ezer házi fonót vettek igénybe. Arról is van adat, hogy Morvaországban, Csehországban és Ausztriában mely helységekben, illetve hány községben végeztek közvetlenül vagy közvetve az üzem számára fonómunkát. Az emlí helységekben foglalkoztatott „parasztiparosok száma a forrásokban nem szerepel. Így nem deríthető ki, hogy a parasztiparosok termelte fonalnak mekkora hányada származott Nyitra és Pozsony megyéből és mekkora

Cseh- és Morvaország, illetve Alsó-Ausztria falvaiból. Annyi azonban már így is kiviláglik, hogy az üzem fonalszükségletének kielégítésére a magyarországi parasztipari kapacitás nem volt elégséges. (Adatokra 1951. évi monográfia 123. o.). A majki üzem részére 1815-ben 147 csapómester és segéd font, Gesztes, Zsemle, Kecskéd és Gánt községben együttvéve 125 paraszt végzett fonó és gyapjútisztító munkát. Ebben az esetben nem elsősorban a parasztipari termelés volt a termelés bázisa, noha jelentős része volt benne. (Adatok 1951. évi monográfia 72. o.). Nincsenek ismereteim arról, hogy Gácson foglalkoztattak volna parasztiparost? (1951. évi monográfia 114–115. o.). Ellenben a mosonmagyaróvári üzem – egy 1793. évi jelentés szerint – téli időben 3000 fönyi paraszti lakosságot foglalkoztatott gyapjúfonal készítésével különböző községekben (1951. évi monográfia 115. o.).

Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában (Budapest, 1975) című könyvének 186. és 187. oldalán forrásokból merített adatokkal bizonyítja, hogy Magyarországon a manufaktúraipar nem épült rá szervesen sem a vidéki kézműiparra, sem a háziiparból növekvő falusi mellékipari tevékenységre, mert a mellékfoglalkozásként űzött fonás „kisebb szerepet játszott a vele foglalkozók háztartásában", mint „akár az örökös tartományokban is, mivel egy fonó nő átlagos teljesítménye csak felét-harmadát tette ki azokénak" (i. m. 186. o. vö. még a 196. oldalt és *Gyimesi* Sándor: A kapitalizmus és a parasztgazdaság /Ethnográfia 1968. 2. sz./ című tanulmányát).

Gyimesi Sándor állapította meg, hogy mind Cseh-, mind Oroszországban csak ott válhatott a paraszti textilipari munkavégzés a manufaktúra-termelés bázisává, ahol lazították a feudális kötelékeken (i. m. 123–124. o.) (Csehország, Morvaország), 104–107. o. (Oroszország).

Így válik érthetővé, hogy Magyarországon a parasztipari munkaerőlétszám elégtelensége mellett a feudalizmusból eredő gátak sora miatt nem válhatott a parasztipar a tőkés textilipari termelés bázisává, mivel olyan jellegű és mértékű lazítás a feudális kötelékeken, amilyenről Gyimesi Sándor Cseh- és Morvaország, továbbá Oroszország vonatkozásában ír, Magyarországon 1848-ig nem történt meg.

2. Pusztán illusztratív céllal történik utalás arra, a teljesség igénye nélkül, hogy Oroszországban, Spanyolországban külső erők nem pusztították el az ottani textilipart. A két ország az I. világháború végéig mégis elmaradt periféria-ország (Oroszország), vagy félperiféria-ország (Spanyolország) maradt *belső* okok miatt. (Vö. V. J. *Bovikin:* Oroszország ipari fejlődésének társadalmi-gazdasági problémái és Jorge *Nadal:* Az ipari forradalom kudarca Spanyolországban című tanulmányát a *Berend* T. Iván *Ránki* György: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Az európai periféria az ipari forradalom korában (Budapest, 1979.) című kötetben).

Mi sem áll távolabb tőlem mint az, hogy tagadjam a *„külső tényezőnek"* valamely ország gazdasági, jelen esetben textilipari fejlődését hátráltató szerepét. Csupán a *„külső tényezőnek", mint egyedüli romboló erőnek* feltüntetését vélem egyoldalúnak.

Európában általában, különösen pedig az ún. második jobbágyság és az erre alapozódó agrártermelés országaiban, a feudális előjogok támasztotta akadályok voltak alapvető forrásai a gazdasági élet minden területén a tőkés irányba történő előrelépésnek, így az iparban, ezen belül a textiliparban is. Ezeket *a belső negatív hatásokat súlyosbította a „Külső tényező"*, ami sokféle formában nyilvánulhatott meg.

Ime nézet mellett érvel Cseh-Morvaország és Oroszország textilipari fejlődésének följebb említett esete, ahol a feudális gátak lazítása nyitotta meg az utat a tőkés iparfejlődés felé indulás előtt.

Magyarország viszonylatában is a feudális kiváltságok jelentették a tőkés gazdasági fejlődés alapvető gátját. Az V. kötet 416. oldalán felsorolást nyert számos, lényeges és a tőkés iparfejlődés útját álló belső tényező, feudális akadály. Ezek hatását elmélyítette, súlyosbította a bécsi udvar gazdaság-, elsősorban vámpolitikája, amely kedvezett mind a legalább 50 évvel előbbre levő cseh, morva és ausztriai textiliparnak, de az ausztriai és morvaországi nagybirtokosoknak is. Utóbbiak előnyeit az 1820-as évek második felének újabb rendelkezései csökkentették, ámde nem szüntették meg. Az V. kötet IV. fejezetének 3 alfejezete csak ezzel a kérdéssel foglalkozik, az 5. alfejezet külkereskedelemről szóló része pedig adatok tükrében mutatja be ennek gazdaságpolitika alakulását, változásait, hatását a külkereskedelemre és ezen keresztül a termelés alakulására is.

Ugyanakkor Magyarország természeti és gazdaságföldrajzi adottságai révén rákényszerült a Habsburgok Lajtától nyugatra fekvő területeivel, nem egyenlő gazdasági erejű partnerek között folytatott, ámde egymását kiegészítő, munkamegosztásos gazdálkodásra, amit Lengyelország harmadik felosztása, majd az 1815. évi bécsi béke területi, gazdaságpolitikai következményei folytán alakuló külső piaci viszonyok, a Habsburgok Lajtától nyugatra fekvő területein megindulni kezdő ipari forradalom jelei még jobban indokoltak. (Minderről az V. kotet 225–226. oldalai, valamint a IV. fejezet imént jelzett helyei tájékoztatnak tényszerűen). Ez a körülmény sem hagyható figyelmen kívül Magyarország egész gazdasági életének szemügyrevételekor.

3. Nem térek ki az Európán kívüli országok textilipari fejlődésének kérdésére, mivel nem értek hozzá. Kérdésként azonban felvetném, történetileg helyes-e párhuzamot vonni első pillantásra hasonló vonások alapján egészen más termelési módokra (társadalmi-gazdasági szerkezetre stb.) épülő országok iparának textilipari fejlődési folyamatai és a kelet-közép-európai, vagy pláne a nyugat-európai között, noha erre a tőkés országok és a harmadik világ egyes közgazdászai, politológusai, gazdaságtörténészei, szociológusai az 1960-as évek óta már számos kísérletet tettek és tesznek ma is.

4. Az V. kötet 400. o. 4. és a 401. o. 2. bekezdése említi, hogy a magyarországi ipar ágazati fejlődésében a textilipar az 1840-es években nagyot lépett előre. Ugyanitt csik szó társadalmi egyesületek iparfejlődést ösztönző tevékenységéről és új vállalatok létesüléséről is. Nem hallgat a szöveg a védegyleti mozgalom hatásáról, de arról sem feledkezik meg, hogy ez a hatás 1846 első felének végéré már legyengült. Az újonnan létesült vállalatok jó része tönkrement, a még létesülés állapotában levők nem kezdték el termelésüket, más, már régebbi idők óta létezők termelése visszaesett, némely közülük meg is szüntették tevékenységüket (V. kötet, 262. o. 2. bek. Mindez az 1951. évi monográfia és a Századok 1981. 3. számában megjelent tanulmány adataira épült).

Abból, hogy a textilipar lendületes fejlődése észlelhető a jelzett időkörben, még nem következik automatikusan, hogy a fellendülés a textilipart a termelési volumen terén első helyre juttatta volna fel. A már említett feudális gátak, a bécsi udvar gazdaságpolitikája, az ausztriai, cseh és morva textilipari üzemek versenye és mindezzel is összefüggésben a textilipari termelés hanyatlása miatt (1846 második felében), nem valószínűsíthető a fenti állítás. A „Megjegyzések"-ben már kifejtést nyert, miért nem fogadhatók el hiteleseknek Tolnai Györgynek a textilipari termelés értékére vonatkozó számolásai, következtetései. Mostani „Válasz"-a sem tartalmaz előző állításait megerősítő tényeket.

Nem igényelnek változtatást az V. kötetben és a „Megjegyzések"ben a vas- és gépipar, valamint az élelmiszeripar szerepéről olvashatók, minthogy Tolnai György semmivel sem cáfolta meg a tényeket. Pótlólag talán még megemlíthető lenne, hogy a fiumei cukor-

gyár az 1840-es években már évi átlagban több mint egymillió konvenciós forint értékű árut termelt. Fiume államjogilag a Magyar Királyság része volt. Ipari termelésének értéke — a kikötőnek és körzetének kiváltságos jogi állapota mellett is — az ország össztermeléséhez számítható.

5. A magyarországi ipar ágazati fejlődésének az V. kötetben vázolt sajátossága és az egyes ágazatok sorrendje szerves következménye volt annak, hogy a már többször jelzett körülmények között csak bizonyos ágazatokban volt lehetséges ipari beruházáshoz szükséges tőke felhalmozása is, továbbá az, hogy hol volt szükséges és kifizetődő a vállalkozás, mert nem vagy kevésbé fenyegette az osztrák, cseh és morva vállalatok versenye. A beruházások irányulására hatott még egyes mezőgazdasági termékek világpiaci elhelyezési lehetőségeinek korlátozódása, vagy elzáródása (pl. az élelmiszeripari beruházásokat ösztönzően), nem utolsósorban azonban, a magyar mezőgazdaság, az infrastruktúra, kisebb mértékben a feldolgozó iparágak korszerűsödési igényei, szükségletei is (vas- és gépgyártó ipar). A „Megjegyzések"-ben utalás történt Jaroslav Purs tanulmányára, amelyben cseh-, morvaországi vonatkozásban utal a sör- és a cukoripar különleges jelentőségére a textilipar mellett. Ehhez kapcsolódva vetődött fel a „Megjegyzések"-ben hogy *Magyarország iparfejlődése nem egyedülálló jelenség, hanem Az Elbától keletre fekvő országok általános iparfejlődési irányvonalának egyik sajátos megnyilvánulása.*

6. A Századok 1981. 3. számában közölt tanulmány dokumentáltan mutatja be, hogy a Zollverein létrejötte, majd az ausztráliai gyapjú megjelenése az európai piacon azt eredményezte, hogy a magyarországi gyapjú elhelyezésének addig is fő külső piaca, a Habsburgok Lajtán túli területei immáron minden korábbit meghaladó arányban váltak piacává. Eddig nem kerültek elő olyan adatok, amelyekből megtudható volna, mekkora a belső piac gyapjúforgalmának növekedése. A textiliparnak az 1840-es évek első felében észlelhető lendületes előretöréséből logikailag ugyan következtetni lehet arra, hogy ezekben az években megnőtt a gyapjú hazai forgalma, noha az új üzemek tekintélyes része, még inkább a régiek selymet, pamutot, lent dolgoztak fel nagyobb hányadában. Farkas Ferenc debreceni kereskedő az 1843–44. évi országgyűlés kereskedelmi választmányának felkérésére készített véleményében hangsúlyozza, hogy „az újabb időkben kivált a selyem szövetek nagy divatba jövén, a fogyasztás ezen árucikkre nézve 10–20 évtől óta sokszorozódott". Emiatt sürgeti az ilyen termékek előállítására hivatott minél több vállalkozás létesítését (1951. évi monográfia 291. o.). Az Országos Védegylet ösztönző hatására létrejött üzemek tekintélyes hányada selyem, pamut és len feldolgozására rendezkedett be. A Gyáralapító Társaság egyetlen gyapjúfonó üzem létesítésével kísérletezett, 1848-ig nem sok eredménnyel (1951. évi monográfia 254. és 290. o.). Mindezek figyelembevételével egyelőre csak logikailag tételezhető a gyapjúkonjunktúra belső piaci hatásának jelentősége iparfejlődési vonatkozásban.

7. Annak megítélésére, hogy közülünk kinek sikerült inkább közelítenie a letűnt idők valóságához, a Századok olvasói hivatottak. Emiatt ezt az eszmecserét tovább nem kívánom folytatni.

•

A Századok szerkesztősége lehetőséget adott a vitatkozó feleknek, hogy kifejthessék álláspontjukat; a vita során ez megtörtént. A vita további folytatását a szerkesztőség nem tartja indokoltnak.

800 ÉVES A MAGYAR HIVATALI ÍRÁSBELISÉG

1181-ben kelt III. Béla magyar király oklevele, amelyben szükségesnek mondja, hogy a király elé kerülő ügyek írásba foglaltassanak. A szakirodalom ezen oklevél alapján arról beszél, hogy III. Béla elrendeli az írásbeliséget. Ez a kijelentés ilyen formában nem állja meg a helyét, de kétségtelen, hogy ez a dátum fordulópontot jelent hazai írásbeliségünk történetében. Ennek a nevezetes dátumnak a megünneplésére két napos – kiállítással egybekötött konferenciát szervezett 1981. november 25–26-án az ELTE Bölcsészettudományi Kar Történelem Segédtudományai Tanszéke. A tudományos ülésszakon elhangzott mintegy harminc előadás és hozzászólás a magyar írásbeliség 800 esztendős történetének legszélesebb rétegeit mutatta be. Kronologikus rendben haladva a magyar rovásírástól kezdve a közép- és újkori írásbeliségen keresztül a mai modern közigazgatási, gépesített ügyintézésig szemlélhettük e fontos ágazat fejlődését. Képet kaptunk a közhivatali, a magán, a városi és falusi írásbeliségről, az írásos ügyintézés változásáról, az írásbeliség oktatásáról. A két nap során elhangzott előadások jól tükrözték azt a sokszínűséget, amely a történeti segédtudományok e fontos ágát jellemzi.

Dr. Unger Mátyás megnyitó szavai után az 50 éves oktatói jubileumát ünneplő *Kumorovitz L. Bernát* professzor tartotta az első előadást, *Tótsolymosi Apród János mester küküllei főesperes kancelláriai működése* címmel. Tótsolymosi Apród János mester krónikája Előszavában így mutatkozik be: „Én János jelenleg az erdélyi egyházban kuküllei főesperes és lelkiekben általános helytartó (vagyok), akkoriban – bár méltatlanul – (Lajos király) titkos jegyzője (voltam)." E vallomás korjelölő a szerző krónikájának megítélésében, de merőben ellentmondó vélemények alakultak ki Tótsolymosi Apród János mester kancelláriai működésével kapcsolatban. Kumorovitz professzor előadásában arra adott választ, hogy mikor milyen szolgálatot folytatott a szerző a királyi hivatalokban. Nagyon sok okleveles anyag felhasználásával nemcsak arra kapunk választ, hogy Tótsolymosi milyen szerepet töltött be, hanem arra is, milyen változáson ment keresztül a kancellária Lajos király uralkodása alatt. E rövid ismertetőben nem lehet elmondani, milyen sok új információt hallottunk, ezért befejezésül álljon itt az az adat, hogy mikor és hol szolgált a krónika szerzője Kumorovitz professzor megállapítása szerint.

„a. litteratusi munka a (nagy) kancellánában (–1349-ig)

b. jegyzői szolgálat a *notariában*, azaz a királyi titkospecsétes kancelláriai osztályon a második nápolyi hadjárat idején (1350.) és

c. cím nélküli (újabb) vezető notariusi működés a nagy kancelláriában kanonoksága és két ízben viselt érseki helynoksége idején (1358 -1362–1367, 1367 – Lajos király haláláig?)"

Püspöki Nagy Péter: A magyar rovásírás

A szerző előadásában a magyar rovásírás körül az utóbbi években megmutatkozó vitákban, új elképzelésekben foglalt állást, és új eredményeket sorakoztatott fel. Az előadás három fő részre tagolódott. Az első részben a szerző a rovásírás elnevezés helytelen használatát bizonyította be, és javasolta, hogy helyette a magyar nemzeti írás vagy egyszerűen a magyar írás elnevezést lenne célszerű használni. Véleménye és a fellelhető bizonyítékok alapján elvethető a magyar nemzeti írásnak a türk írásból való leszármaztatása, sőt sokkal inkább mutat hasonlóságot ez az írástípus a környező szláv írásokkal. Erre számtalan példa is utal, mint azt az előadás második részében a szerző ki is fejtette. Fontos kérdés, hogy ez a típus mikor alakult ki; hiszen szinte bizonyos, hogy előfordulásakor a 15. században egy régi írás felújulásáról beszélhetünk. Püspöki Nagy Péter véleménye szerint ez a típus a honfoglalás előtt volt használatos. Megállapítása szerint „a lineáris írások kapitális ágához tartozó olyan írással van dolgunk, melynek 24—27 betűje önálló alkotás, melyet a betűket tartalmazó alkotó elemei és más írástani sajátságai a mediterráneum lineáris írástípusainak kapitális ágához kapcsolnak". A további tisztázásig a szerző véleménye szerint ezt Kárpát-medencei lineáris A írásnak lehetne nevezni. Az előadás harmadik részét a Kárpát-medencei lineáris B írás ismertetése töltötte ki. Az eddigi ismereteinket ezen írástípusról régészeti emlékek elemzése alapján kaptuk. Az előforduló feliratok sírokból előkerült gyűrűkön találhatók. Eddig 19 ilyen gyűrűt találtak az ország különböző részein, de megfejtésük ez idáig még várat magára. Feltehető, hogy ez a lineáris írástípus volt a honfoglaló magyarok írása. A szerző véleménye szerint még nagyon sok kutatás szükséges ahhoz, hogy végleges képet nyerjünk, de a kora-középkor kutatói számára megéri a fáradságot.

Érszegi Géza: III. Béla és az írásbeliség

Értekezésében a szerző III. Béla három 1181-ben kelt oklevelének tartalmi és oklevéltani vizsgálatával bizonyította be, hogy ebben az évben az írás fejlődésének későbbi időszakára kiható reformintézkedés történt. A három oklevél közül kettőben — Froa asszony adományozó levelében és a zágrábi kanonok oklevelében — közvetlen utalás is található az írásos ügyintézés bevezetésére, de oklevéltani szempontból nem mutatnak eltérést az előző korszak hasonló tartalmú okleveleitől, nem mutatják azt, hogy itt reformintézkedés történt. 1181-ből találhatunk azonban egy harmadik oklevelet is. Ebben a király visszaad néhány szokott jobbágyot a Szamos menti monostornak. A tartalom itt sem túl érdekes; oklevéltani szempontból azonban olyan szerkezeti formát mutat, ami mindenképpen figyelemre méltó. Megtalálhatók benne azok az oklevélformulák, amelyek a középkor folyamán jellemzik a magyar okleveles gyakorlatot. Ez az oklevél arra mutat, hogy egy megfelelő hivatalban azonos formulák alapján készülhetnek oklevelek, és mindenképpen egy változás után készült. Természetesen robbanásszerű változás nem következett be azonnal, de megteremtődött annak a lehetősége, hogy a későbbi századok folyamán fejlett írásos gyakorlat alakuljon ki.

Gerics József: Politikai viták hatása a magyar nép kereszténységre térítésének korai hagyományára

A Breviárium Romanum II. Szent Henrik császár (uralk. 1002–1024) napján, július 15-én az ünnepelt szent érdemeit méltatva, röviden megemlékezik térítő tevékenységéről is. A lectio szerint Henrik „az Isten segítségétől oltalmazva, inkább imádsággal, mint fegyverrel küzdött meg a barbár népekkel. Az addig még hitetlen Pannoniát úgy vezérelte Krisztus hitére, hogy nőtestvérét feleségül adta István királyhoz, és Istvánt megkeresztelte". E rövid megemlékezés olyan adatot közöl a magyarság és István megkereszteléséről, ami teljesen ellentmond az István királyról kialakult évszázados hagyományoknak. A szerző erre az ellentmondásra kereste a magyarázatot. Aldemarus Cabanensis leírásától kezdve Henrik Vitajáig követte végig a császárról szóló hagyományok változását, alakulását. Henrik hagyománya a középkor első századaiban az adott politikai konstellációnak megfelelően állandó változáson ment keresztül, míg letisztulva bekerült a Breviáriumba.

Bertényi Iván: Az írás mint a rongált pecsétű oklevél hitelességének bizonyítéka

1393. január 13-án a gyulafehérvári káptalan átírta saját korábbi oklevelét – amely egy adásvételi szerződést rögzített –, és pecsétjével megerősítve hitelesnek ismerte el azt. A szokványos átírási procedúrát az teszi érdekessé számunkra, hogy a benyújtott oklevél pecsétje törött volt. Bertényi Iván értekezésében arra keresett választ, hogy ennek ellenére miért fogadta el hitelesnek és a sajátjának a káptalan ezt az oklevelet. Az oklevelek hitelességének egyik – szinte kizárólagos – bizonyítéka az autentikus pecsét. Miért volt tehát mégis lehetséges, hogy pár évvel az „átkos emlékű János deák", a legnagyobb magyar oklevélhamisító leleplezése után, a káptalan kiállította ezt az okiratot? Tudomásunk van róla, hogy a gyulafehérvári káptalanban már a 14. század elejétől vezették a registrum-könyveket, és oda bevezették a kiadott oklevelek szövegét is, így a káptalan az említett könyvben visszakeresve felismerhette saját, korábban kiállított oklevelét, és átírhatta és hitelesíthette azt.

Ladányi Erzsébet: Középkori elemek továbbélése a 16–17. századi mezővárosi oklevéladásban

A szerző előadásában a hegyaljai települések hiteleshelyi tevékenységének ágával, a fogott bírák ítéleteinek 16–17. századi írásbafoglalásával és megpecsételésével foglalkozott. A Hegyalján található 12 település a 13–14. században királyi-királynéi birtok volt, amely tény nagy hatást gyakorolt gazdasági és intézményi fejlődésükre, fejlett oklevéles gyakorlat alakult itt ki. Ladányi Erzsébet három 16. századi ítéletlevél elemzésével mutatta be, hogy a települések a későbbi századokban is megőrizték ennek a gyakorlatnak a hagyományait, és bizonyíthatóan a korábbi oklevéles gyakorlat elemei élnek tovább a hegyaljai mezővárosok oklevéladásában.

Dán Róbert: Wolfgang Fugger: Schreibbüchlein. 1553

A szerző előadásának első részében a szépírástankönyveknek eddig a kutatás és oktatás területén nem nagyon ismert hasznosságára és fontosságára hívta fel a figyelmet. Fugger ismertetett munkája a városi tisztviselők számára készített tankönyv. Négyféle német írástípust ismertet, és közli ezek tulajdonságait, írásuk formáját illusztrációkkal szemléltetve. Rámutat a szerző a kalligrafikus írásformák fontosságára, arra, hogy a tisztviselők számára milyen fontos ezek ismerete a nyomtatás elterjedésének ellenére. A mű külön értéke, hogy a német írás mellett latin, görög és héber nyelvű írásformákat is közöl. Kiemelésre méltó a héber nyelvű rész, amely a korhoz képest nagyon magas színvonalon készült. A munka második részében a betűk szerkesztését láthatjuk és a Fugger által szerkesztett betűsort. Feltétlenül szükségesnek látszik, hogy nagyobb vizsgálatoknak vessük alá ezeket a tankönyveket mind a művelődéstörténet, mind az oktatás részéről.

Kállay István: Magánhivatali írásbeliség

A közhivatalokban folyó írásbeliség mellett a legfontosabb írásbeli források a magánhivatalokban keletkeztek. Ezeknek a hivataloknak a munkáját, irattermelését követte nyomon előadásában Kállay István. Magyarországon az első magánkancelláriák a 16. században jöttek létre. Thurzó Elek nádor titkárokat tartott, akik magánlevelezését intézték. A 17–18. században azután a legnagyobb magyar földbirtokosok központjaiban sorra megalakultak a magánhivatali ügyintézés szervei. A legfejlettebb ügyintézés a Károlyi és a Festetics család központjában alakult ki. E két hivatalban már a 18. században fejlett ügyiratkezelés folyt, és szakképzett munkaerőt foglalkoztattak ezek a kancelláriák. Fontos feladatot láttak el a magánhivatalok nemcsak a birtokos ügyeinek intézésében, hanem bizonyos állami feladatokat is elláttak, így a bíráskodás és a közigazgatás területén. A gondos ügyiratkezelésnek köszönhetően nagyon sok értékes forrásanyag maradt meg ezekben a magánhivatalokban.

Degré Alajos: Az irat, mint perbeli bizonyító eszköz fejlődése

III. Béla rendelkezése abból a célból történt, hogy az oklevél ingatlan vagyoni perekben teljes bizonyítékul szolgáljon. Az elképzelést a gyakorlat azonban csak lassan fogadta el. A középkor első szakaszában az autentikus pecséttel ellátott okleveleket fogadták el perdöntő erejűeknek. A Werbőczi István által készített Quadripartitum tervezete tovább lépett. A pecséten kívül aláírást is követelt, és a kiállítóval szemben bizonyítéknak fogadta el a magánszemély által aláírt és magánpecsétjével ellátott oklevelet. Ebből ugyan nem lett törvény, de erre az álláspontra helyezkedett még zálogszerződések tekintetében is a Commissio Systematica 1715-ben, és ezt fogadta el a 18. századi jogi szakirodalom is. Egyben ekkor ismerték el az öt tanú előtt készült és

lepecsételt végrendelet érvényességét. A 18. századi gyakorlat még ezen is messze túllépett, különösen az úriszéki perek esetében, amikor is teljes értékűnek fogadta el a mezővárosi tanács és a községi elöljáróság előtt készült szerződéseket is. Ennek országos elismerése azonban a feudális kor végéig elmaradt.

Szögi László:
Az egyetemi írásbeliség forrásai

Európa első egyetemei a 13. században alakultak vagy korábbi kezdeményezések után ekkor nyerték el pápai vagy uralkodói oklevelekkel hitelesített kiváltságaikat. Magyarországon az első egyetem alapítására a 14. század második felében került sor. A korai egyetemalapítások Magyarországon nem bizonyultak életképesnek, és Mohács előtt, néhány éves működés után megszűntek. Az európai egyetemek iratai közül e korszakból a legfontosabbak az alapítólevelek, amelyek a magyar egyetemekről is fennmaradtak, de egyéb forrásokkal középkori egyetemeinkről nem rendelkezünk. Más országok e középkori egyetemekről még rendelkeznek forrásokkal, amelyek közül legfontosabbak a matriculák. Hazánkban a 17. és különösen a 18. század az újabb egyetemalapítások kora. 1635-ben alakul a mai ELTE elődje, a 18. században a szakképzés felsőfokú intézetei. Ezekről az egyetemekről már rendelkezünk regisztratúra jellegű jól elkülöníthető iratanyaggal. Ennek legfontosabb típusai a következők: az egyetemi magisztrátus, ill. tanács ülésjegyzőkönyvei, a rendszeresen vezetett anyakönyvek, szigorlati jegyzőkönyvek, a rektori és dékáni hivatalok iktatott iratai. Sajnos ezek a források sem maradtak meg teljes egészében, ezért indokolt fokozott védelmük.

Bak Borbála. Városi írásbeliség a 18. században

A szerző értekezésében a szabad királyi városok szűkebb értelemben vett hivatali írásbeliségével foglalkozott, elsősorban az önkormányzat gyakorlásával, vagyis az önálló közigazgatás, gazdálkodás és bíráskodás során keletkezett iratanyaggal. A 18. század folyamán jelentős reformokat hajtottak végre a közigazgatás legfelső szintjein, így új hivatalok alakultak új típusú intézkedési gyakorlattal, írásbeliséggel, és ez szükségszerűen hatással volt a városok ügyintézésére. Mária Terézia birodalmi szinten kívánta rendezni a városi ügyek intézését. A magyarországi gyakorlatban kettős alárendeltségbe kerültek a városok, bizonyos ügyekben a helytartótanács, más esetekben a kamara hatáskörébe. Ez a kettősség nagymértékben megnövelte az iratok számát, és újtípusú iratok bevezetésére kényszerítette a városokat. Az újtípusú iratok megjelenése mellett jelentős változáson ment keresztül a városok hivatalnokrétege is. Egyre inkább a szakképzett tisztviselők látták el a fontosabb feladatokat. Ez a változás kedvező hatással volt az iratok megőrzésére és az ügyintézés szakszerűségére. Megállapítható, hogy két változás jellemzi a városok 18. századi ügyintézését, írásbeliségét. Az iratanyag nagymértékű növekedése és a fizetett, hivatali munkájából megélő városi alkalmazottak feltűnése.

Sinkovics István: Az írásbeliség oktatása egyetemünkön a 18. században

Az előadás az ELTE elődjén folyó oktatást tekintette át azután, hogy az egyetem vezetését az államhatalom vette át. A középkori egyetemeken nem oktatták külön az írásbeliség tárgyait. Miután az államhatalom átvette az oktatás irányítását, az oklevéltan, a címertan, a pecséttan, az érem- és régiségtan bekerült a tantárgyak közé. 1777-ben Pray György kapott megbízást az oklevéltan tanítására, míg a pecsét- és címertant Wágner Károly oktatta, akit családtörténészként ismertek. 1780-ban azonban II. József nyugdíjazta őket, majd Prayt visszahelyezték egyetemre, de a címertan és a pecséttan tanárának. Az oklevéltan oktatását Cornides Dánielre, halála után pedig Schwartner Mártonra bízták. Az oklevéltan bevezetésével az írástan oktatása is meghonosodott egyetemünkön. Arra vonatkozóan, hogy mit tanítottak, jó támpontot ad a fennmaradt forrásanyag, a tanítást végző professzorok kéziratai. Mind Pray, mind pedig Cornides készített összefoglalást az oklevéltanról. Ezek a munkák a német diplomatikusok hatását mutatják, de Pray külön hangsúlyt helyezett arra, hogy a magyar okleveles gyakorlatot megismertesse a tanítványaival. Az oklevéltan meghonosodása, művelése nagyon sokat segített abban, hogy egyre nagyobb figyelmet fordítottak a magyar történelem forrásainak feltárására.

Gerda Mraz: (az Institut für Österreichische Kulturgeschichte igazgatója, Wien) *Das ABC-und Namenbüchlein Josephs. II. (1744.)*

Gerda Mraz előadásában egy kultúrtörténeti, írástörténeti ritkaságot és a magyar történelem számára is értékes forrást mutatott be, II. József gyermekkori ABC-s névkönyvét. A könyvecske korabeli képekkel, magyarázatokkal illusztrálva ad ismereteket arról, hogy mit és milyen formában tartottak lényegesnek megtanítani a gyermek császárnak. A munka pedagógiai szempontból is nagyértékű. A fogalmak mellett többféle kézírástípust is bemutat a könyv. Sajnos, hazánkba még nem jutott el a kiadás, pedig használni lehetne az oktatásban is.

Máthé Gábor: A belügyi igazgatás és irányítás írásbelisége a dualizmus korában

A közigazgatás mint hierarchizált szervezet centralizáció-decentralizáció és a dekoncentráció ellentétpárján alakult. A területi tagozódás függvényében háromszintű szervezetrendszert eredményezett, amelyben a heterogén képesítési feltételek szerint szakfeladatok ellátására alkalmas állami tisztviselők és az önkormányzati tisztségviselők működtek. A jogállam a közigazgatás jogszerűségét állította előtérbe, s a jogszabályok betartását a közigazgatási hatóságoktól is megkövetelte. A közigazgatás expanziója azonban e formalizált szervezetben a szükségszerűen bürokratikus eljárást igyekezett szétfeszíteni. Az előadás a Belügyminisztérium rezervált iratainak áttekintésével példázta az ellentmondásos jogi szabályozást, a fórumok párhuzamos működését. Rámutatott arra, hogy míg a kormányzati szinten az ügykörök szabályozatlansága, a hatásköri átfedések

dominéltak, addig a végrehajtás szintjén az ügyintézés mozzanataiban az aprólékos előírások mellett, hallgatólagos jóváhagyással a tisztviselők nem feladatot teljesítőkként, hanem ügyet teremtőkként funkcionáltak. Ez az atomizált, járulékos közigazgatási jogi végrehajtás pedig az írásbeliség legfőbb tárházává vált.

Farkas Gábor: A törvényhatóságok írásbelisége
1867–1950 között

A törvényhatósági írásbeliséget a több összetevő közül különösen a hivatali struktúra jellege, a feladatkör, a referensek felkészültsége, az ügyintézés színvonala, a segédhivatalok technikai felkészültsége, a kezelőszemélyzet tevékenysége befolyásolta. Az előadásban központi helyet kapott az a szerep, melyet az első tisztségviselők, az alispán és a polgármester az irányító munkában betöltöttek. Az alispán és a thj város polgármestere irataiból tükröződik a törvényhatóság teljes valósága. Bátran állíthatjuk, hogy a törvényhatóságok első tisztviselőinek irategyüttesei a tőkés korszak legátfogóbb forrásait tartalmazzák. A törvényhatósági szaktisztviselők tevékenységéből származó iratok egy-egy speciális területre utalnak: a mezőgazdasági élet, az iparfejlesztés kérdései, népegészségügy, árvaügy, állategészségügy stb. A városi és megyei feladatkörök nagyjából azonosak, de megoldásukban területileg elhatároltak. A polgármester elé első- és másodfokon is kerülnek iratok az elintézés végett, míg az alispán zömében másodfokon intézkedik. A vármegyében az elsőfokú ügyeket községi elöljáróságok és a járási szolgabírói hivatalok oldották meg. Ezzel rámutatott az előadó arra, hogy a vármegyei törvényhatóságok működése az alispáni regisztratúrán túl a szolgabírói, a községi elöljáróságok iratokban is lecsapódott. Beszélt továbbá az előadó az írásbeliség technikai korszerűsítésének kérdéséről. Hangoztatta, hogy ez a közigazgatás racionalizálásával, közte az ügyiratkezelés reformjával volt összefüggésben. A reform azonban a háború kitörése miatt elmaradt. Befejezésül az előadás az 1945–1950 között működő törvényhatóságok írásbeliségével foglalkozott.

Csizmadia Andor:
A falu jegyzője a két világháború között

Előadását a szerző rövid történeti áttekintéssel kezdte. A 18. században kialakult falusi igazgatás fejlődését mutatta be a dualizmus bukásáig. Az áttekintés indokolt, hiszen a merev jogfolytonosságot hirdető Horthy-rendszer szinte változatlanul átvette a korábbi korszak igazgatási rendszerét, s mikor Ferdinády belügyminiszter korszerűsítési javaslatot nyújtott be, a parlament megbuktatta. Milyen helyzete volt hát a magyar falusi nótáriusnak a túlbürokratizált magyar társadalomban? Csizmadia professzor megállapításai szerint a hivatalszervezet egyik legtúlterheltebb dolgozója volt a jegyző. Rengeteg felesleges írásbeli munkát kellett végeznie. A hivatalos előírások szerint 2 iktatókönyvet kell vezetni a községekben, egy 1935-ös felmérés 15 féle iktatókönyvet talált. Még jobban terhelte a jegyzőket az a rengeteg nyilvántartás, amit vezetniuk kellett, az ebadótól a választásra jogosultak többféle összeírásáig. Ugyancsak 1935-ös adatok szerint 120 féle

nyilvántartás volt forgalomban. Szintén nagymértékben terhelte a jegyzőket a többoldalú alárendeltség. Egy jegyzőnek 99 feljebbvalója volt, akik ugyanazon időben bárhova kirendelhették, és nem teljesítés esetén még meg is bírságolhatták. Ennyi példából is kitűnik, hogy rendkívül nehéz helyzetben volt a jegyző. A racionalizálási reform a jegyzők helyzetét is lényegesen javította volna, de a háború kitörése miatt bevezetésére nem került sor.

Vargyai Gyula: A legújabbkori magyar katonai igazságszolgáltatás írásbeliségének néhány kérdése

Előadásában a szerző olyan probléma feldolgozását vállalta, amelyről az eddigiekben még nem jelent meg sem tudományos munka, sem forráskiadás. Az előadást két részre lehet tagolni. Az első szakaszban 1941-ig, a második a háborúba történt belépés utáni időszakot tárgyalja Vargyai Gyula. 1941-ig a Legfelső Honvédtörvényszék mellett két honvédtörvényszék – a bécsi döntések után négy – működött. Ítélkezésükben még a legneuralgikusabb pontokon, a polgári személyek ellen lefolytatott perekben sem fedezhetünk fel anomáliákat. Változás lehetőségét kínálta azonban az az 1941 áprilisában kelt kormányrendelet, amely a hadra kelt seregben a bűnvádi eljárás gyorsításáról és egyszerűsítéséről intézkedett. Ez kimondta, hogy meghatározott esetekben mellőzni lehet a nyomozó eljárást és a büntetőinditványt, a főtárgyalásról pedig nem kell jegyzőkönyvet vezetni. Érintette az írásbeliség alakulását a statárium ismételt kiterjesztése. Ezek mellőzték a nyomozati eljárást és a vádiratot. Még ezeken az egyszerűsítéseken is túlmutat a tábori bíróságok és a vezérkari főnök bíróságának gyakorlata. A tábori bíróságok nagyon rövid eljárást folytattak, kevés írásos anyaggal, a vezérkari főnök bírósága pedig szinte azonos sztereotípiák szerint dolgozott. Vargyai Gyula két típust mutatott be, az általa délvidékinek, ill. kárpátaljainak nevezettet. Külön típus volt még a baloldaliak elleni perek esetére is. Ezek a nem hagyományos ítélkezési formák lehetővé tették a peren kívüli eljárást, és az államhatalom számára azt, hogy ellenfeleit ne elítélje, hanem megsemmisítse.

Szabó Ferenc: A gyomai Kner-nyomda közigazgatási nyomtatványkiadó tevékenységének főbb jellemzői

„Közhelynek tűnő megállapítás, hogy az utóbbi kétszáz esztendő magyarországi hivatalos írásbeliségében egyre nagyobb arányban terjedt a nyomdai úton előállított űrlapok (blanketták) használata, nemkülönben a nyomdai sokszorosítású iratok megjelenése. E mondattal kezdette előadását Szabó Ferenc, majd a továbbiakban a történeti segédtudományok egyik elhanyagolt ágával foglalkozott. A hivatalos nyomtatványok az írásos források fontos hordozóelemei, ezért több figyelmet érdemelnének. A Gyomán 1882-ben alapított Kner-nyomda a felszabadulásig az egyik legfontosabb előállítóhelye volt a hivatalos nyomtatványoknak. Először 1898-ban adott ki nyomtatvány-mintatárat Kner Izidor, amelyben közel másfélezer féle ügyviteli nyomtatványt ajánlott, elsősorban a

községi hivatalok számára. A nyereséges működés egyik titka az volt, hogy a nyomda mindig lépést tartott az új rendeletekkel, és még a hivatalos bevezetési idő előtt a községekbe küldte ajánlatait. Ezt a rugalmas gyakorlatot a két világháború között is fenntartotta a cég. Kner Imre terjedelmes, 200 oldalas nyomtatvány-árjegyzéket bocsátott a falusi jegyzők rendelkezésére. A nyomda és tulajdonosának különleges helyzetét mutatja, hogy Kner Imrét a közigazgatás racionalizálásával foglalkozó bizottságba is meghívták, hogy tanácsaival segítse a munkát. A nyomtatványok fontosságát jelzi, hogy a forrásanyag mintegy 12–14%-t ezek hordozzák.

Beszámolómban – különböző okok miatt – az előadásoknak csak egy részét tudtam ismertetni. E rövid összefoglalóban egyébként sem adhattam teljes képet az elhangzottakról. A Történelem Segédtudományai Tanszék az összes előadás és hozzászólás megjelentetését tervezi, így azok is értesülhetnek a konferencia eredményeiről, akik személyesen nem lehettek jelen.

Borsodi Csaba

B. A. RIBAKOV: JAZICSESZTVO DREVNYIH SZLAVJAN

MOSZKVA, 1981, 607 l.

AZ ÓSZLÁVOK POGÁNY VALLÁSA

Az oroszok, szlávok ősvallása mindenképpen izgalmas kérdés, akár az európai észak, akár az európai dél, vagy Ázsia, Afrika felől tekintjük. Kézenfekvő, hogy a magyar hitvilág és népművészet oldaláról ugyanilyen feszült érdeklődés irányul a témára. Mindehhez képest a magyar társadalomtudomány, s főleg a nagyközönség még mindig aránytalanul keveset tud az oroszok, szlávok régi hitvilágáról, művészetéről, kultúrájáról, más történelmi tájak művelődéséhez viszonyítva.

A jelentős előmunkálatok ellenére, a szovjet-orosz kutatás számára sem volt könnyű létrehozni e probléma modern szintézisét. Amint Ribakov akadémikus a könyv előszavában is jelzi, maga még a két világháború közti korszak derekán kezdett hozzá a feldolgozó munkához, s csak több mint három évtized múlva fejezte be e nagy összefoglalást. A nehézség részben abból adódott, hogy magát az őstörténeti koncepciót is modernizálni kellett. A történettudomány eredményei – sok évszázad írásbeli anyagát is figyelembe véve – tüzetes egybevetésre vártak a régészet, filozófia, néprajz, földrajz, nyelvészet, irodalom- és zenetudomány, sőt a csillagászat eredményeivel. A feladat megoldása elől a keresztény kultúra kizárólagosságának gyakorlatából kiinduló régi megközelítéseket is maradéktalanul el kellett takarítani.

A végeredmény: több számottevő orosz és szláv kísérlet után Ribakovnak sikerült olyan rendkívül összetett és kifinomult módszert alkalmaznia, amely lehetővé tette a téma monumentális ábrázolását. A régi polgári felfogás tulajdonképpen a kereszténységgel startoltatta az oroszok, szlávok kulturális fejlődését. Ennek helyébe Ribakov egyoldalúságtól mentes és meggyőző módon más képet tett: azét az ős-szlávságét, amely feudális államaik megalakulása előtt már sok-sok évszázados, figyelemre méltó művelődési fejlődés útján haladt előre, sőt éppen az ún. pogány kultúra fellendülése révén jutott el az újabb fejlődési fok, a kereszténység kapujához.

Amint kiderül, az előzmények eme kellően alapos vizsgálata nélkül a keresztény hit térhódítását, helyi sajátosságait és első nagy korszakát sem lehet teljesen megérteni. Így áll elő az a tátszólag furcsa jelenség, hogy az orosz és általában a szláv pogányság kutatása végre az egyik elengedhetetlenül fontos építőkövet is hozzáadja az orosz középkor új vallású évszázadainak történeti épületéhez.

Ribakov a nagy tapasztalatú történész-régész jártasságával elevenítí meg a legrégibb szláv korszakok agrár, vadász, kézműves mágiáját, hiedelemvilágát, mindennapi kulturális életkörülményeit. Szemléletének a mai európai Oroszország tekintetében is erőssége, hogy nem elégszik meg a szláv etnikumú lakosság helyzetével, más etnikai csoportok adatait szintén figyelembe veszi.

A kultikus tárgyakként is szolgáló cserépházacskákból kiindulva és azokat a szláv területek építkezésének biztos régészeti leleteivel is mérlegelve, gyorsan elvezet bennünket a kultikus cseréptárgyakkal díszített, vagy kifejezetten szakrális célokat szolgáló s egyre inkább tökéletesedő kemencék világába. Feltárulnak előttünk a szlávok ruházatának, kő- és fatárgyainak, valamint fémeszközeinek vallási eredetű összefüggései. A már korán uralkodóvá vált földművelés igényéből fogantak legtöbbször a formálódó vallás kifejezési formái: a gabonabőséget kérlelő termékenység-istenségek, szimbólumok. S ehhez az igényhez igazodtak az idővel megjelenő naptárszerű jelzések, számítások.

A szerző nagy érdeme, hogy a vallási utalások sokak számára alig ismert tömkelegében rendszert igyekszik teremteni, el egészen a díszítőművészet motívumvilágáig. A kísérlet annál nagyobb horderejű, mert e motívumvilág jórészt a késői utókorban is megfigyelhető, s értékeléséhez, sőt megtelelő képi

befogadásához is a kulcsot az óvallás hiedelemvilága nyújthatja. Ribakovnak nem szándéka a pogányság korának idealizálása. Még kevésbé valamiféle túlzásba vitt, s csak egyetlen etnikumhoz kötött jelkép-romantika. Maga hangsúlyozza, hogy a régi díszítőművészet szimbólumait nemegyszer csak közvetett módon lehet megérteni (250. l.), hogy a teljes magyarázat olykor nehézségbe ütközik. Másrészt megkíméli őt az egyszerűsítés törekvésétől és a merev kisajátítások régies gyakorlatától széles körű történelmi ismeretanyaga. Ez egyaránt kiterjed a messzi északi, a görög-római világ (az utóbbi figyelmen kívül hagyását egyik polémiájában külön is nehezményezi), a kelták, germánok, India és Egyiptom övezetére. A kölcsönhatásokkal, befolyásokkal rendszeresen számot vet, de természetesen arra a sajátos színképre összpontosít, amelyet az orosz-szláv világ kevert ki a világkultúra palettáján.

Nyugodtan állítható, hogy a szovjet társadalomtudományok eredményei alapján Ribakov mint valamiféle nyelvet, megtanítja nekünk a szláv vallási jelvények egész sorának jelentését. A díszítmények tarka, amúgy alig belátható forgatagát szakszerű magyarázatával sok esetben azonnal világossá, áttekinthetővé teszi. Ahol csak ágnek emelt kezű női alakot látunk, ott tolmácsolásában megjelenik előttünk a termékenység egyik istennője. Amikor a házak ormán csupán fafaragás tűnik szemünkbe, észreveteti, hogy eredetileg a villám kultikus ábrázolása, egyfajta hatágú Jupiter-kerék variációi alkották e részlet alapját.

Az ősvallás fejlődését nyomon követve a kutatás mai szintjén ismerhetjük meg munkájából Kelet-Európa tekintélyes részének temetkezési eljárásait, egyáltalán a vallás közelebbi kultuszát. Észlelhetjük e szertartások fejlődését a halottégetés kisebb esetein és a nagymáglyák gyakorlatán át, a zsugorított és nyújtóztatott elhelyezés szokásain keresztül a lovasok sírjaikban való megjelenéséig és még tovább. A temetkezés olyan helyi sajátosságait, mint a szórt kurgános, vagy lényegében kurgán nélküli övezetek területe.

A könyv különösen a szláv kultikus központok leírásakot válik érdekfeszítővé. Főleg a Szvarog által megszemélyesített istenséggel kapcsolatban hívja fel a figyelmet a vörösnek, vagy másképpen szépnek nevezett halmok és hegyek csúcsának gyakori vallási szerepére, kultúrcentrum jellegére, a Dnyeper vidékén és más helyütt. A mai Lengyelország területéről többek között Slęża (Sobótka) hegyének, a Mons Silensis néven is emlegetett magaslatnak példájával ábrázolja a szláv óvallás szenthelyeinek gyakorlatát. Itt még a pogány vallás keretében jelent meg a kereszt szimbóluma, a hegyre kijelölt „kálvária"-féle út vezetett és a területen meglepő figurákat, dombormüveket, sőt szoborszerű vallási ábrázolatokat is találtak. Az ehhez hasonló kultikus központok között Ribakov Devint, Dévényt is megemlíti.

Rendkívül fontosnak, egyenesen központi jelentőségünek tartjuk azokat az utalásokat, amelyek a kifejlődő fejedelmi és nagyfejedelmi hatalom, valamint a pogány vallási élet kapcsolataira vonatkoznak. A szerző illusztrációval is szemlélteti a fejedelem gyakorlati irányító szerepét (569. l.). A fejedelmi törvénykezés és a vallási előírások szoros kapcsolatát (530. l.). A kultikus központok körüli védelmi sáncok leírása szintén felhívja a figyelmet a pogánykori fejedelmi és a vallási központok gyakori egybeesésére. A fejedelmek panteon-állító funkciójára, vallási központosító eljárására Vlagyimir nagyfejedelem esetében Ribakov külön is emlékeztet. S arra a többletre is, amely Perunnak, a főistennek az orosz panteonban való megjelenésével előállott. Vlagyimir példája (399, 599. l.) annál jelentősebb, mert személyében éppen az a nagyfejedelem fejezte be a pogány vallás kifejlesztését, aki röviddel később általánossá tette Oroszországban a kereszténységet, mint államvallást.

Az újszerű képben tehát több minden gyakran már a kereszténység általánossá válása előtt jogosan a helyén található abból, amivel a vallásfordulat után, mint az új korszak jelével találkozunk. Az eljövendő pravoszláv templomok körzetei, mint kész, körülkerített, népszerűségnek örvendő kultikus központok; a fejedelmek és a helyi egyházközpontok egybeforrása stb.

A különféle szláv történeti iskolák eltérő megközelítései miatt azonban a szerzőnek még vitát kellett folytatnia a pogány vallás jelentőségét alábecsülő, annak végső kifejlődésében *csak* hanyatlást látó, s főleg a pogányság maradványainak továbbélésével kellően nem számoló nézetekkel. Ezek Kelet-Európában leginkább a lengyel történetírás képviselőinél találtak felkarolásra. Így Ribakov kifogásolja például, hogy a lengyel feudális állam kifejlődésével lengyel oldalról némelyek azonnal befejezettnek veszik az óhit történetét (397. l.), ezzel bizonyos fokig idealizálva a középkori lengyel kulturális élet alakulását.

Ribakov akadémikus tehát főleg három kérdéskörben fejt ki realisztikusabb álláspontot, mint az általa vitatott nézetrendszer: az óhit révén is előkészítettebbnek tartja a kereszténység felvételét,

számol a pogányságnak a messzi századokba sugárzó hatásával, és a pogányság csődjét vallásilag elsősorban magának a pogány hitnek az egyistenhit felé vezető fejlődéséből, annak belső társadalmi szükségletéből vezeti le.

Mégsem kendőzi el az új hit felvételében kifejeződő történelmi jelentőségű előrelépést, a nagy és radikális szakítást.

Éppen most, amikor a kereszténység orosz államvallásként történő felvételének, 988-989 teljesítményének legnagyobb kerek történelmi jubileuma előtt állunk, Ribakov nemzetközi jelentőségű műve a kellő időben adta meg az egyik szükséges alapot a pogány hit és a kereszténység szlávvilágbeli cseréjének elemzéséhez, e folyamat általános és sajátos mozzanatai feltárásához. Elsősorban tőle remélhetjük, hogy a Kijevi Rusz történetéről előkészítés alatt álló műveiben az új vallás vonatkozásában is eredménnyel tovább munkálja problémakörét.

Dolmányos István

VASSIL GJUZELEV.

THE PROTO-BULGARIANS.
PRE-HISTORY OF ASPAROUHIAN BULGARIA

(Sofia), 1979, Sofia Press, 76 l.

A BOLGÁR-TÖRÖKÖK.
AZ ASZPARUH FÉLE BULGÁRIA ŐSTÖRTÉNETE

A magyar történészek számára sem érdektelen a fiatalabb bolgár medievista nemzedékhez tartozó kutató munkája. Gjuzelev szélesebb olvasóközönség, illetve elsősorban a külföld tájékoztatása érdekében foglalja össze a gyér forrásadatok és az eddigi szakirodalom alapján a protobolgárok történetét, akiket nálunk a szakirodalomban bolgár-törökök néven szoktak emlegetni.

Gjuzelev áttekintést ad a bolgár-török etnikum kiválásáról a türk-attájt csoportból, fokozatos nyugatra vándorlásáról, a nyugati türk, majd a kazár uralom alatti helyzetükről, végül a Kubrat halála utáni szétvándorlásról, amelynek során az egyik rész a helyén maradt a Kaukázustól északra eső területen, a másik a Volga és a Káma vidékére vándorolt, ahol a 14. századig maradt fenn, egy rész Pannóniába került, onnan pedig Észak-Itáliába, illetve a Balkán délnyugati vidékére, és egy részük a mai bolgár állam ősét alapította meg. A legrészletesebben a Szalonikitól északra letelepült bolgár-törökökkel foglalkozik, akik olykor Bizáncot is támogatták. Rövid áttekintést ad gazdasági és társadalmi szervezetükről, a katonai demokrácia rendszerének kialakulásáról. Megállapítja, hogy a teljes nomadizáláson és az állandó téli szállásos nomadizáláson keresztül a megtelepült életmódhoz és a földművelés kezdeteihez is eljutottak. Érdekes a kultúráról szóló fejezet, amely vallási képzeteikről tájékoztat, és szovjet ásatások eredményei alapján anyagi kultúrájukról is jó képet nyújt. A bolgár állam létrehozásának történetét azonban már nem tárgyalja. A könyv elsőrendű érdeme, hogy a bolgár nyelvben nem tájékozott szakember számára megbízható összefoglalást ad a kérdés kutatásának legújabb eredményeiről.

Niederhauser Emil

1.

IOHANNES VITÉZ DE ZREDNA OPERA QUAE SUPERSUNT
EDIDIT IVÁN BORONKAI.

Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum,
Series nova, tomus III.

Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 289 l.

ZREDNAI VITÉZ JÁNOS FENNMARADT MUNKÁI

Vitéz János előbb Várad püspöke (1445–1465), majd Esztergom érsekeként a magyar egyház feje (1465–1472) fiatal kora óta szolgálta előbb Zsigmond, majd Albert királyt a titkos kancelláriában nótáriusaként. Ha Bécsben 1434-ben megkezdett egyetemi tanulmányait soha nem is tudta befejezni, Vergeriotól megtanulta a kor legjobb humanista latinját, és már 1440-ben őt tartották a magyar főurak legalkalmasabbnak az Ulászló lengyel király megválasztásával kapcsolatos iratok kiállítására. Karrierje ebben az időben emelkedett a legmeredekebben, hogy aztán – átmeneti kisebb visszavonulásokkal, amelyeket sikertelenül szeretett volna félbeszakadt egyetemi tanulmányainak itáliai folytatására kihasználni – Mátyás uralkodásának első harmadáig a magyar diplomácia hivatott vezetője legyen. Ebben a minőségében számtalan levelet írt a pápához, a Szentszék befolyásos méltóságviselőihez, a császárhoz és más uralkodókhoz. Stílusát a kor olyan nagyra tartotta, hogy 1451 elején egyik csodálója és pártfogoltja, Ivanics Pál összegyűjtötte az 1445–1451 között kelt levelet. Ezt a gyűjteményt – egy bécsi kódex alapján – már Schwandtner kiadta (Scriptores rerum Hungaricarum II. Bécs, 1746). Más leveleket elszórtan magyar (Ráth, Fraknói) és lengyel (Dógiel, Sokolowski, Szujski) történészek közöltek. Diplomáciai működése során Vitéz több nagy hatású beszédet is tartott, ezekből néhányat Fraknói közölt. Mindent egybevéve: kritikai, egységes kiadás helyett különböző helyeken szétszórt közlések álltak a kutatók rendelkezésére.

A két háború között Juhász László a klasszika-filológia szabályainak megfelelően, az akkor a nemzetközi színvonalat jelentő lipcsei Teubner kiadó gondozásában kezdte meg a magyar történet latin forrásainak kritikai kiadását. A II. világháború végén éppen Bonfini kritikai kiadását jelentette meg, a nagyszabásúnak indult vállalkozás ezen a ponton akadt el. Az 1960-as években Klaniczay Tibor vezetésével – és Pirnát Antal szerkesztővel – új bizottság folytatta Juhász munkáját: Boronkai kötete az új sorozatban a harmadik. Juhász vállalkozásának folytatása mindenképpen jelentős és fontos, a történész pedig annál nagyobb örömmel üdvözli, mert saját frontján az elmúlt évtizedek alatt a középkori forráskiadás terén kevés történt. Mályusz Elemér elkészítette Thuróczy krónikájának kritikai és jegyzetelt kiadását, de megjelenése úgy tűnik, még hosszú ideig váratott magára. Így aztán az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékétől és a Zsigmond-kori oklevéltártól meg a Decreta Regni Hungariae-től eltekintve csak elszórtan jelennek meg, kisebb terjedelmű forráskiadványok.

Boronkai a „mát ismert, de nehezen hozzáférhető vagy pontatlanul kiadott szövegek kritikai kiadását" (12 l.) tekintette feladatának, elismerve, hogy Vitéz iratainak száma levéltári kutatással és a filológiai módszer alkalmazásával még növelhető, és azt is vállalva, hogy a cím nem fedi a kötet tartalmát. Egy teljes kiadás elé tornyosuló akadályok közismertek. A titkos kancellár – ezt a tisztséget Vitéz ténylegesen már 1440 óta, hivatalosan 1453–57 között töltötte be – hivatott vezetője és szakembere ugyan a diplomáciának, de fogalmazványai természetesen nem a maga, hanem az országnagyok, Hunyadi János kormányzó, V. László vagy Mátyás király nevében készültek, tisztázatukon nem található meg a titkos kancellár kézjegye, ezért a királyi levéltár pusztulásával ma már nem állapítható meg, mely iratokat tartott olyan fontosnak, hogy azokat maga fogalmazza meg. A másik nehézség az, hogy 1746 óta a források száma is megnövekedett. Schwandtner még egyetlen bécsi kódexet használt (Nationalbibliothek, cod. lat. 3473), ma már egy prágait is ismerünk, egyes leveleket egy münchenit kódex is tartalmaz, összesen 16 kódex jelenti ma Vitéz leveleinek és beszédeinek szöveghagyományát. A helyzetet még bonyolultabbá teszi, hogy a Ráth használta Hédervári és a Fraknói használta drezdai kódex a II. világháború folyamán elveszett, egyes levelek és beszédek korabeli másolata sem áll rendelkezésre.

Az eddigi gyűjtést Boronkai három csoportba osztotta be: 1. az Ivanics által összegyűjtött 1445–1451 között kelt 80 levél, ill. levéltöredék; 2. az 1440–1469 közötti 48 vegyes levél és oklevél, 3. a 11 különböző alkalommal elmondott beszéd szövege. A provenientia ennek megfelelően különböző. Ivanicsnak a kutatás eddig is hitelt adott. Miután a Leveleskönyvhöz Vitéz írt először, nincs okunk kételkedni, hogy a gyűjtemény valóban az ő leveleit tartalmazza. A 2. csoportban lévő leveleket-okleveleket túlnyomórészt már korábban Vitéz fogalmazványaként közölték (ezek a Ráth, ill. Fraknói által kiadottak). Vannak azonban ezek között olyanok is, amelyeket más forráskiadványokból Boronkai emelt ki (Teleki, Katona) és minősített Vitéz munkájának. Jellemző példaként sorolható fel V. Lászlónak 1453. február 1-én kelt címereslevele Hunyadi János részére (*Teleki J.*: Hunyadiak kora Magyarországon, Pest 1853. X. 365), amelyen a kancelláriai jegyzet mellett Vitéz János neve olvasható, s amelynek eredetije az Országos Levéltárban (Dl. 50 530) megtalálható.

A kötet tehát célkitűzésének megfelelően a már ismert anyagot nyújtja, amit ehhez Boronkai hozzátett, az a tiszteletet érdemlő filológiai munka, a lectio-varians-ok összegyűjtése, a szövegben található, klasszikus auktoroktól vagy a Szentírásból származó idézetek megállapítása, a másolási hibákból eredő nyelvtani botlásoknak a klasszikus latin nyelv szabályai szerinti korrekciója. Ezen a téren Boronkai saját előtanulmányaira támaszkodhatott, külön vizsgálta Vitéz szövegeinek a ritmikus próza (ItK 73/1969), az ókori klasszikusok használatát (Janus Pannonius. Tanulmányok. Bp., 1975) és retorikai iskolázottságát (ItK 79/1975). Bizonyos hiányérzetet azonban a filológiai munkával kapcsolatban is érez az olvasó. Boronkai nem nyilatkozik a 2. csoportba sorolt levelek szerzőségéről. Nem világos, hogy az elődök által vagy egyszerűen a hagyomány szerint Vitéznek tulajdonított szövegeket kritikailag értékelte-e és ha igen, kiállták-e a próbát. A kritikai rostálásra csak abból következtethetünk, hogy Boronkai ezeket a leveleket és okleveleket a gyűjteménybe felvette, tehát egyetért azzal, hogy Vitéz fogalmazta vagy fogalmazhatta azokat. A kérdést történészként azért kellett felvetnem, mert – a fenti példánál maradva – Vitéz nevének a kancelláriai jegyzetben történt feltüntetése a történettudomány mai állása szerint az ügy referálását, nem pedig – vagy legalábbis nem szükségszerűen – fogalmazását jelenti. Az a benyomásom, hogy Boronkai a hagyományt és a korábbi megállapításokat felülvizsgálta, de akkor ezt meg kellett volna mondania a bevezetésben, sőt ismertetnie kellett volna a vizsgálat módszerét is, mert így az olvasóban kétségek maradnak. Még egy – inkább filológiai – hiányérzet merül fel a kötet használójában, amikor a kéziratok jegyzékét olvassa, mert ezek a szövegek túlságosan szűkszavúak, hiányzik a részletesebb leírás. Nem világos pl., hogy a felsorolt kódexek egyedül az Ivanics-féle Leveleskönyvet tartalmazzák, vagy más szövegek között akad bennük Vitéznek egy-egy levele, beszéde. Ha ez a második eset áll fenn, akkor ui. egyáltalán nem közömbös, hogy milyen környezetben tűnnek fel Vitéz fogalmazványai. A leírásokból esetleg még további – a történettudomány szempontjából értékes, de Vitéz működése szempontjából jelentéktelen – információk is meríthetők lettek volna.

A filológiai munkáról írtam eddig, mert ezzel a kötettel a történész úgy van, mint a mesebeli király: egyik szeme sír, a másik nevet. Nagy öröm és nyereség, hogy a szövegek most már megbízható kiadásban állnak rendelkezésre, tiszteletet ébreszt a filológiai munka, de bánat a történeti szempontok teljes elhanyagolása. A kiadásból minden nehézség nélkül megállapítható, hogy Liviust Vitéz mikor, milyen összefüggésben idézte, de egyetlen történeti (tárgyi) jegyzet sem segíti elő a szöveg (ill. Ivanics jegyzetének) megértését. Két ok indít arra, hogy ez ellen felszóljak. Az egyik, hogy ezt a munkát valakinek el kell végeznie, mert Vitéz nem egyszerűen a humanista latin bajnoka, hanem a magyar történet egyik aktív szereplője. A kötet bevezetőjének német nyelve arra utal, hogy a külföldi szakemberek tájékoztatását is szolgálja, de hát honnan tudja egy külföldi humanizmus-kutató, miért kellett Vitéznek a Szent Korona visszaszerzése érdekében erőfeszítéseket tennie. Az európai középkor minden kutatójától idegen az a gondolatvilág, amely Mátyást nagy áldozatok vállalására készteti a Korona visszaszerzése érdekében. A történeti jegyzetek tehát mindenképpen szükségesek, elmaradásuk gyakorlatilag még súlyosabb következményekkel jár, mert elképzelhetetlen, hogy ezeket a szövegeket történeti jegyzetekkel kiegészítve újra kiadják. Az egyetlen pont, ahol ha nem is jegyzeteket, de legalább történeti utalásokat talál az olvasó, a névmutató. Ez sajnos kevéssé sikerült. Nem világos, miért érdemelte ki János zágrábi püspök – akinek „Hanyi" családneve érthetetlen, mert Albeni-nek vagy Medvei-nek hívták eddig a történészek – családnevének feltüntetését, és miért nem érdemelte meg ugyanezt Szekcsői Herceg Ráfael kalocsai érsek; miért található meg Szendrő latinosított nevének magyar feloldása, és miért maradt Dévény vára egyszerűen Theben. Ezektől a hibáktól eltekintve a

történeti szempont ilyen méretű elhanyagolása hibákat okozhat a kiadásban is. Egyetlen példa. A névmutatóban szerepel egy Mátyás nevű erdélyi püspök, akinek családnevét Buronkai „Bácsi"-ban állapította meg. A szövegben (113, 108, 109. l.) valóban mindenütt Mátyás (Mathias) olvasható az 1450-ben és 1451-ben kelt három levélben (ez már Schwandnernél is így van). Az ebben az időben élő erdélyi püspökot azonban Máté-nak hívták, I. Ulászló olasz származású embere volt, családnevén De la Bischinu (*Temesváry J.*: Erdély középkori püspöket. Kolozsvár, 1922. 354–372). Mentségére szolgál a kiadóknak, hogy Mathias és Matheus könnyen összetéveszthető, de ha a bécsi kódexben valóban Mathias áll, akkor az a megállapítás sem meggyőző, hogy ez az Ivanics-féle Leveleskönyv eredetije (13. l.), mert ekkorát egy Váradon élő kortárs nem tévedhetett. A kiragadott példa arra figyelmeztet – és főképpen a sorozat szerkesztőjét figyelmezteti –, hogy ennyire egyoldalú filológiai szempontok szerint nem lehet és nem szabad kiadni. Elméletileg – és talán ebből a szempontból a pl. meggyőző volt – azért nem, mert a történeti jegyzetelés hiánya filológiai téren is visszaüthet, gyakorlatilag azért nem, mert a kötet megjelenése a forrás kérdését évtizedekre leveszi a napirendről. És végül – ismét a szerkesztő címére – hadd ismételjem meg: ha a nagyvilág számára akarunk írni, akkor erre a német nyelv ma már talán nem a legalkalmasabb eszköz.

Fügedi Erik

RÉGI MAGYAR LEVELESTÁR (XVI–XVII. SZÁZAD)

(Magvető Kiadó. Budapest, 1981. I–II. kót.)

Már a kiadvány címe is megragadja a régmúlt korok magyar történetével foglalkozó históriküst. Ám minden bizonnyal azokat is, akik csupán érdeklődnek e korszak eseményei iránt. Nem beszélve a „Magyar Hírmondó" sorozat ízléses, szép külalakjáról, amely ugyancsak szemet gyönyörködtető. S annkor kíváncsi kéz fuluti az első kötet borítólapját, s mohón olvasni kezdi a bevezető tanulmányt, öröme csak fokozódik. A „Régi magyar levél – régi magyar irodalom" című bevezetőből megtudhatjuk, hogy a közölt levelek több mint másfélévszázadnyi időt ölelnek fel, és ezen belül rendkívül gazdag tematikát tartalmaznak. Sok tizezer darab missilis levelezésből válogatta ki a publikált 264 levelet a Tolnai Gábor irányításával dolgozó *Hargitay Emil*. S bátran elmondhatjuk, hogy jó érzékkel, biztos kézzel végezte a válogatást. A levélírók között találjuk a politikai vezető személyiségek közül időrendben Izabella királynét, Fráter Györgyöt, I. Ferdinándot, Nádasdy Tamást a híres nádort, a szigetvári Zrínyi Miklóst, Báthory István erdélyi fejedelmet és lengyel királyt, Thurzó Györgyöt, Báthory Zsigmondot, Bocskai Istvánt, Bethlen Gábort, I. Rákóczi Györgyöt, Eszterházy Miklóst, Kemény Jánost, Zrínyi Miklóst a költőt és hadvezért, Kemény Jánost, Teleki Mihályt, Apafi Mihályt, Thököly Imrét sőt még a gyermek II. Rákóczi Ferencet is. A korszakra oly jellemző hitviták szereplői közül Melanchton Fülöp, Károlyi Gáspár, Antonio Possevino, Miskolczi Csulyak István, Szenczi Molnár Albert, Pázmány Péter, Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc és mások leveleit. Ám előkelő helyet kaptak a levélírók között a korszak költői és írói is! Nemcsak Balassi Bálint, és Zrínyi Miklós, akiknek a levelei külön fejezetet képeznek a két kötetben, hanem Verancsics Antal, Bornemisza Péter, Justus Lipsius, Rimay János, Johannes Bocatius, Szalárdi János, Bethlen Miklós, Gyöngyösi István is. Ám nem egy levelet olvashatunk jeles katonáktól, a kor neves asszonyaitól, vagy egyes közösségektől is.

Úgy véljük, csupán az elmondottak is hiven tükrözik, hogy a válogatás valóban arra törekedett, hogy e korszak különböző társadalmi osztályaiba és rétegeibe tartozó, különböző foglalkozást űző és tisztségeket viselő, ellentétes ideológiai nézeteket valló embereinek a leveleiből nyerhessünk keresztmetszetet a magyar história azon szeletének mindennapjairól, amelyet neveztek a török és Habsburg-ellenes harcok korának, a refeudalizálódás időszakának, a magyar romlás századának, a vallásháborúk korának és még ki tudja hányféleképpen, de azt, hogy ez az időszak rendkívüli jelentőségű volt mind gazdasági és társadalmi, mind politikai és kulturális életünkben, soha senki nem vonta kétségbe. Legfeljebb arról folyt – és folyik még ma is – élénk vita: kinek vagy kiknek volt igaza a szembenállók közül? – kik képviselték leginkább a magyar nemzeti érdekeket? – kik voltak a magyar kultúra igazi őrzői és továbbfejlesztői?

Ez a kiadvány természetesen nem tűzte és nem is tűzhette ki célul, hogy eldöntse e sokrétű vitát. A bevezető tanulmány, áttekintve a 16–17. századi levelezéssel kapcsolatos legfontosabb irodalomszociológiai és esztétikai kérdéseket, összefoglalásul megállapítja: „a vizsgált időszak a levelezés fejlődésében igen fontos helyet foglal el." Ebben az időszakban alakul ki a magyar nyelvű „funkcionális levélírás," és terjed el egyre jobban hazánkban. Ugyanakkor tanúi lehetünk e levelek olvasása során a nyelvi önállósulásnak és a további fejlődés átmeneti akadályainak is. A 16. század második felében átalakul a latin nyelvű, irodalmi igényű levél, hogy azután a 17. század elején elhaljon, illetve részben anyanyelven, részben a protestáns humanizmus részeként éljen tovább. Annyi bizonyos, hogy a levél ebben a korban „végül is a mindennapok igénye által támasztott és életre keltett alkotás, a közvetett emberi érintkezés legbensőségesebb formája".

Az I. fejezet az 1534–1606 közötti évek válogatásából közöl leveleket „Az német és magyar veszett össze, az török végezte el az játékot" cím alatt. A II. fejezet „. . . higgyétek el, hogy bennünk is vér buzog és a nemeslelkűség szelleme előttünk is jól ismeretes" címen Balassi Bálint levelezéséből közöl válogatást az 1575–1594 közötti évekből. A III. fejezet, amelyiknek mottója „. . . mint küszöb és ajtó között lévő ujj, úgy vagyunk mi az hatalmas császárok között" az 1607–1648 közötti évek történetéhez ad értékes adalékokat. A IV. fejezet „Vajha . . . ón magamot annak esmerném, az ki az fenn való veszedelemből kimenthetné végény hazánkot s nemzetünket" kizárólag Zrínyi Miklós 1642–1664 közötti leveleiből válogat. Az utolsó, az V. fejezet „. . . eh a török, kutya a német és ezek ketten megemésztenek bennünket" mottóval az 1656–1711. közötti évek levelezéséből kiválogatott anyagot tartalmazza.

A válogatás elsősorban a levelek irodalmiságára koncentrált. Ebből adódóan a kiadás előnyben részesítette az esztétikai igényességű írásokat, és a tényanyagukban a régi magyar irodalommal kapcsolatos leveleket. Ugyanakkor törekedett arra is, hogy a korszak politikai történetének és művelődéstörténetének minél több lényeges elemét felölelje a közölt levélanyag. Emiatt kapott külön fejezetet például Balassi Bálint vagy Zrínyi Miklós levelezése is. A kiadott 264 levélből csupán 7 darab nem jelent meg még egyéb publikációkban, ám 43 darab levél ebben a munkában jelent meg először magyar fordításban. A korszak levelezésével kapcsolatos érdekes megjegyzés: amíg a 16. századi részben a magyar és az idegen nyelvű levelek aránya körülbelül megegyezik, a 17. század második felében a nem magyar nyelvű levelek elenyésző számban szerepelnek. „Mindez – olvashatjuk – általános irodalomszociológiai jelenséget tükröz." A kiadvány végén részletes lelőhelyjegyzék, török szavak, kifejezések, címek magyarázata, szakirodalmi útmutató, névmutató és természetesen tartalom mutató található.

Ha azt kutatjuk, hogy mégis milyen tárgykörökben kaphat felvilágosítást, útmutatást a tárgyalt korszakból az érdeklődő? – akkor szinte a lehetetlenséggel határos teljes témajegyzéket adna. Rendkívül sok értékes adatot, útmutatást találhat a kor gazdaságtörténete, társadalomtörténete, politikatörténete, sőt hadtörténete iránt érdeklődő, de legalább annyi érdekesség várja azt, aki irodalmi, hitélete, erkölcstörténeti vagy egészségügytörténeti adatokra kíváncsi. A közölt írásokban, amelyeknek tekintélyes része tendenciák nélkül írott magánlevél, kitárulkoznak a kor emberei. S miután sokfajta levélírótól sokféle levél került közlésre, rendkívül széleskörű az az ismeretanyag, amelyet a kiadott levelekből szerezhetünk. Hiszen az egyik levélben például Nyáry Pál váradi kapitány orvosi tanácsokat ad feleségének gyermekbetegségek gyógyítására, a következő levélben Georg Rem Nürnbergből tudományos dolgokról tudósítja Szenci Molnár Albertet. Ezt a levelet Johann Kepler beszámolója követi Prágából, a Bocskai-szabadságharc ottani megítéléséről.

Ez a tartalmi gazdagság, szélesskálájúság a válogatás gondosságát dícséri. Hargitay Emil jó érzékkel választotta ki a sok ezer levélből azokat, amelyek a megadott keretek között a lehető legszélesebb betekintést adják a korok nemcsak a nagy problémáiba, hanem a mindennapi életébe is. Ez utóbbi pedig rendkívül fontos, mert a forráspublikációk többsége pontosan arra vonatkozóan tartalmaz a legkevesebb anyagot, hogy miként élt, gondolkodott és érzett a régi korok embere?

Külön kell szólni a fordítások gondosságáról és utoljára – de egyáltalán nem utolsósorban – a rendkívül színvonalas szerkesztésről, amely a Magvető Kiadó ismert, kiváló szerkesztőjének *S. Varga Katalinnak* az érdeme. Minden bizonnyal nem csekély része van abban, hogy a „Magyar Hirmondó" ezen újabb darabja nemcsak külalakjában ízléses és vonzó, de belső felépítésében és rendezettségében is.

A válogatást végző, bevezetést író és jegyzeteket készítő Hargitay Emilnek nem volt könnyű dolga, amikor útmutató áttekintést kívánt adni ezen másfél évszázad politikai történetéről is. Általánosságban elmondható, hogy e bonyolult, ellentmondásoktól terhes kor ábrázolása elfogadhatóan sikerült. Néhány részletkérdésben azonban sajnálatos módon figyelmen kívül hagyta a történettudomány újabb eredményeit, s már meghaladott álláspontokat közöl egyes kérdésekben. Így például az első kötetben a 41–42., 46., 48., 49., majd a 435–437. oldalakon, és a második kötetben a 104., 228–229. oldalakon. Ezek a kisebb jelentőségű pontatlanságok – vitatható helyességű megállapítások – természetesen nem érinthetik a kétkötetes forráspublikáció hasznosságát, sem a válogatás, vagy a szerkesztés vitathatatlan érdemeit! Pusztán arról van szó, hogy e bonyolult, ellentmondásoktól terhes korszak történetének összefoglalása valamivel több figyelmet, utánajárást kívánt volna Hargitay Emiltől. Talán szerencsésebb megoldás lett volna csupán időrendi áttekintést csatolni a kiadványhoz, ami nagyobb segítséget nyújthatott volna a kötet forgatóinak és használóinak a vázlatos – és nem egy esetben pontatlan – politikatörténeti áttekintéseknél. Ugyanígy nem ártott volna a már kialakult gyakorlatot követni a névmutató készítésénél is. Nevezetesen a megjelölt személyek életrajzi adatainak feltüntetése (l. pl. Kemény János vagy Bethlen Miklós önéletírásának kiadását) a jelenleginél több segítséget adott volna a levelestár olvasóinak. Azt már csak télve merjük felvetni – hiszen ugyancsak ritka dolog az újabb kori kiadványainknál –, hogy egy helységnévmutató és egy tárgymutató is elkelt volna ennél a nagy korszakot átfogó és rendkívül témagazdag fontos forráskiadványnál.

A „Régi Magyar Levelestár" e tényleges vagy talán csak vélt hiányosságokkal együtt minden bizonnyal nagy és megérdemelt sikert fog aratni nemcsak a korral foglalkozó történészek, de a szélesebb olvasóközönség körében is. S a Magvető Kiadó példája talán serkenteni fogja a többi könyvkiadót is, hogy az eddiginél nagyobb részt vállaljon a forráskiadás felbecsülhetetlen hasznú munkájából.

Nagy László

KALLAY ISTVÁN.

A MAGYARORSZÁGI NAGYBIRTOK KORMÁNYZATA 1711–1848.

Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 337 lap

Szerkesztő: Ember Győző

A Magyar Országos Levéltár hatóság- és hivatáltörténeti sorozatában megjelent kötet nagy feladatra vállalkozott: a későfeudális-kori nagybirtok szervezetét és igazgatását mutatja be. Ilyen vállalkozás ugyan eddig még nem volt a magyar történetírásban, a munka mégsem előzmények nélkül való. A korabeli irodalom figyelmét elsősorban a mezőgazdasági termelés kötötte le, így kevésbé foglalkozott a birtokkormányzat kérdéseivel. Az első egykorú szerző Nagyváthy János, aki a magyar gazdatisztről szóló munkájában a termesztés, tenyésztés, építés, adás-vevés, árendába adás mellett foglalkozik a „rendelés-tevéssel", a jobbágyokkal való bánással, a felvigyázással, a rendtartással és a számadások, leltárak készítésével. Munkáját jól egészíti ki a kesathelyi uradalom ügyészének, Carolus Pfahlernek Jus Georgicum című munkája. Sok vonatkozásban értékes támpontokat nyújt Frank Ignác A közigazgság törvénye Magyarhonban című műve. Több közleményt jelent meg – elsősorban a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében – uradalmi utasításokról, instrukciókról.

Kormányzati részt is tartalmazó uradalomtörténetet először a Domanovszky Sándor által szerkesztett sorozatban tettek közzé. Az ő érdeme, hogy a megjelent kötetek a birtok külső történetén túl a rajta folyó gazdálkodást és igazgatást is igyekszik bemutatni. Valamennyi munka levéltári kutatásokon alapult, és tárgyát időben a politikai történet korszakaitól függetlenül próbálta elhatárolni. A magasabb birtokkormányzat működésére azonban a Domanovszky-sorozat sem fordított figyelmet; megelégedett az uradalmi szint ismertetésével. Feltűnő, hogy a sorozat minden kötetében – nyilván Domanovszky hatására – csaknem ugyanazt olvashatjuk a birtokigazgatásról.

A felszabadulás után egyes uradalmak gazdálkodását bemutató munkák jelentek meg; ezeket a szerző ismeri és felhasználja. Igazgatási rész azonban ezekben is elvétve található, ezért Kállay István – aki hosszú éveken át az Országos Levéltárban a családi és uradalmi levéltárakat kezelte – elsősorban levéltári forrásokra támaszkodik. Több ezer forrást idéz a Balassa, Bánffy, Barna, Batthyány, Csáky, Dessewffy, Erdődy, az esztergomi primási és főkáptalani, a herceg és gróf Esterházy, a Festetics, Forgách, Grassalkovich, Habsburg, Harruckern, Kállay, Károlyi, Lónyay, Madách, Majthényi, Máriássy, Széchenyi, Zichy stb. család levéltárából. Így megállapításait aligha lehet megkérdőjelezni.

A munka 10 fejezetre oszlik. Bemutatja a birtokkormányzat és birtokszervezet fejlődését (vázlatosan az 1711 előttit is). A témát kormányzattörténetként fogva fel, ismerteti az irányító testületi (családülés, tisztiszék, gazdasági bizottság, igazgató-tanács) és a végrehajtó operatív szerveket. Külön figyelmet szentel a számvitelnek (ill. az uradalmi mérlegeknek). Fontos kérdés a tisztviselők, alkalmazottak és szolgák helyzetének bemutatása. A birtokkormányzat működését három nagy területre osztja: birtokgazdálkodás, közigazgatási feladatok és jogszolgáltatás. A kötet végén kitekintést olvashatunk a birtokkormányzat 1848 utáni fejlődéséről.

Teljesen új a szerzőnek a látásmódja: a birtokkormányzatot a maga teljességében szemléli. Eddig ugyanis vagy csak a gazdálkodás, vagy csak a jogszolgáltatás keltette fel a történetírók figyelmét. A funkciók együttes vizsgálata e kötet nagy érdeme.

Talán éppen ebből következik, hogy viszonylag kevés figyelmet szentel a gazdálkodási funkciónak. Hangsúlyozza ugyan, hogy a birtokkormányzat létének értelme a gazdálkodás volt, amely több oldalról – gazdaságtörténet, agrártörténet, technikatörténet stb. is megközelíthető. A monográfia tárgya a birtokkormányzat tevékenysége, így a gazdálkodást is erről az oldalról vizsgálja. Célul annak bemutatását tűzte ki, hogy a kormányzati szervek milyen gazdálkodási kérdésekkel és hogyan foglalkoztak. Nem mutatja be – de ez nem is lehetett célja – tehát a magyarországi nagybirtok-gazdálkodás egészét.

A kötet kétségtelenül legérdekesebb része a birtokkormányzat részvétele a közigazgatásban. A nagybirtok vezetőinek fontos érdekei fűződtek ahhoz, hogy tájékozva legyenek az ország, a vármegye dolgairól. A nagyobb birtokok – herceg Esterházy, gróf Károlyi – az országgyűlés tevékenységét is figyelemmel kísérték. Herceg Esterházy 1751-ben pl. a levéltárnokát küldte az országgyűlésre. Gróf Károlyi az erdélyi országgyűlésekről kapott jelentést. Az 1830-as évektől kezdve külön ágenst tartott Pozsonyban, aki rendszeresen tájékoztatta az országgyűlés munkájáról.

Nagy gondot fordítottak az uradalmak a megyei közgyűléseken való részvételre, elsősorban az adókivetés miatt. Előfordulhattak az uradalom elleni panaszok, amelyre a kiküldött gazdatiszt a gyűlésen azonnal válaszolt. De lehetett a nagybirtokot érintő vagy érdeklő birtokjogi contradictio is. A megyegyűlésekre való részvételre a birtokos állandóan felhívta gazdatisztjei figyelmét.

Az állami adók behajtásában való közreműködés a nagybirtok régi hagyománya volt. Ezt az 1723: 63. tc. is tudomásul vette, csak Mária Terézia Urbáriuma hárította el elvben az állami adó beszedésében és továbbításában a földesúr, illetve tisztjei beavatkozását. Foganatja azonban ennek sem lett: a nagybirtok kormányzati szervei egész 1848-ig folytatták adóbeszedési tevékenységüket. Az uradalmakra kivetett hadiadó nagyságát az uradalmi tisztek a megyegyűlésen ismerték meg. Ezt az összeget a tisztiszéken ismertették és osztották szét a községekre. A kivetés alapjául szolgáló összeírást uradalmi tisztek készítették, ők végezték a kivetést is a községi bíró és egy-két eskudt jelenlétében. Ugyanez az apparátus működött közre az adó beszedésében, illetve a vármegyéhez való továbbításában is.

Érdekes adatokat közöl a szerző a nagybirtok által fenntartott magánhadseregről. Esetleg két nagybirtokon – herceg Esterházy és gróf Károlyi – 1734-től állították fel újból a saját zászlóaljaikat, illetve ezredeket. A birtokkormányzat pontos számadást vezetett a katonaság ellátásáról, így létszámuk és ellátásuk nyomon követhető. A Károlyi-ezred irányítását a Károlyi grófok tartották a kezükben. Az újraalapítást 1734-ben maga gróf Károlyi Sándor végezte. A katonaságot kezdetben teljesen a gróf magánpénztárból tartották fenn, majd az 1750-es évektől kezdve a hadipénztár is hozzájárult.

A szerző csatlakozik ahhoz a megállapításhoz, amely a falusi önkormányzat hanyatlásáról beszél. Hangsúlyozza, hogy amíg korábban a földesúri beavatkozás minimális volt, addig a földesúri hatalom kiépülése, a majorsági gazdálkodás kiterjesztése és megszervezése a falusi önkormányzat válságát hozta. A földesúr tudomása nélkül semmi lényeges sem történhetett a faluban: akaratának a bírón vagy az úriszéken keresztül szerzett érvényt. Mindez azt eredményezte, hogy a falusi igaz-

gatás egyre inkább a földesúri érdekek kifejezője, képviselője és kiszolgálója lett. Mária Terézia Urbáriuma ezt a gyakorlatot emelte jogszabály szintre, amikor kimondta, hogy a község első fokú felettes szerve a földesúr, másodfokon pedig – de csak az előbbi hanyagsága esetén – a vármegye.

A szerzőt kétségtelenül inspirálta Szekfű Gyulának a magyar nagybirtok történeti szerepéről írott tanulmánya, amelyben a kiváló történész a nagybirtoknak a telepítésben játszott szerepét emelte ki. Kállay inkább afelé hajlik, hogy a birtokkormányzatnak fontos feladata volt a telepítés, de csak egy, az általa felsorolt 13 közigazgatási (pl. építésügy, utak, hidak fenntartása, céhügy, kereskedelemügy, tűzvédelem, egészségügy, állategészségügy, jótékonyság, árvaügy, vallásügy, földmérés, földkönyv, telekkönyv) funkció közül. Ha adatait gondosan szemügyre vesszük, igazat kell adnunk neki.

A birtokkormányzati tevékenység harmadik nagy területe a jogszolgáltatás, a földesúri bíráskodásban játszott szerep volt. A szerző hangsúlyozza, hogy a magyar parasztság történetét több mint fél évezreden át végigkísérő földesúri bíráskodás jelentős változáson ment keresztül. Ez azonban nem annyira felülről jött, mint inkább a birtokkormányzat kiépülésével, a szakképzett vezetők megjelenésével függött össze. A birtokigazgatás változása nem hagyta érintetlenül a jogszolgáltatást sem, hiszen alsó és középszinten – nemcsak a köz-, de a magánigazgatásban is – a kettő szorosan egymásba szövődött. A legszembetűnőbb változás az úriszéken kívüli – a birtokkormányzati szervek által végzett – földesúri bíráskodás megerősödése, helyenként túlsúlyra jutása volt. Az úriszéken kívüli bíráskodás előnyösebb volt az uradalmaknak, mert nem volt törvényes szabályozásnak alávetve, ki lehetett általa kerülni a megyei szervek közreműködését, és kevésbé volt költséges, mint az úriszék. Ezért az úriszék-tartás csökkenése és a tisztiszéki bíráskodás előtérnyomulása figyelhető meg.

A birtokkormányzati szervek által vitt peres eljárás ahhoz állt a legközelebb, amit II. József bírósági rendszere sommás eljárásnak nevezett, és melyet az 1836:20. tc. „a szóbeli perek bírósága" címen emelt jogszabály szintre. A szóbeliség ebben az esetben azt jelentette, hogy a panaszt szóban adhatták elő, de jegyzőkönyvezni kellett. Ezt a gyakorlatot követték – a fenti jogszabályokat messze megelőzve – a birtokkormányzati szervek.

A szerző a jogeseteket négy csoportra bontva tárgyalja: magistratuális ügyek (robot megtagadása, hanyag végzése, földesúri tilalom vagy jog áthágása, irtásföldek, szőlők jogtalan elvétele); büntetőügyek (lopás, károkozás, istenkáromlás, káromkodás, emberölés, paráznaság, fajtalankodás, boszorkányság, tűzokozás); magánvádas ügyek (becsületsértés, rágalmazás, testi sértés, hatalmaskodás) és polgári ügyek (hagyaték, öröklés, magszakadás, háramlás, osztályos perek, birtokperek, kártérítés, követelések, ingatlanforgalom, szerződések, zálogügyletek).

Mindezek ismertetésével és összefoglalásával a szerző kétségkívül nagy szolgálatot tett a magyar történetírásnak, hiszen tudjuk, hogy a 18–19. századi úriszéki vagy azon kívüli földesúri bíráskodás (Degré Alajosnak a Dél-Dunántúlra vonatkozó kiváló munkáján kívül) csaknem teljesen feltáratlan. A munkának ebben az irányban való kiterjesztése még csak növelné Kállay István A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848 című művének a jelentőségét.

Máthé Gábor

SZÉCHENYI ISTVÁN:

KÖZJÓRA VALÓ TÖREKVÉSEK

(Szemelvények. Összeállította, a bevezető tanulmányt írta Benkő Samu. Bukarest, 1981. 341 o.)

A Széchenyi-„rehabilitációt" itthon 1960-tól, a Barta István által kidolgozott Széchenyi-tézisektől számítjuk; ezek tették történeti helyére a magyar reformkor első nagy alakját, a szektás évek szükséblűsége – s tegyük hozzá: korábbi évtizedek manipulációktól nem mentes túlbecsülése – után. A Széchenyi-kutatás azóta is jelentős eredményeket produkált; nemcsak Gergely Andrásnak Széchenyi eszmevilágának kialakulásáról írt kitűnő kismonográfiájára gondolunk, hanem szakcikkekre s mindazokra a nem speciálisan a Széchenyi-kérdéskörnek szentelt kisebb-nagyobb munkákra is, amelyek még akarva sem kerülhették meg Széchenyi értékelését. Igényes válogatás készült Széchenyi Naplójából;

közönségsikere ismeretes. Széchenyi politikai publicisztikájának egyes darabjai is új kiadásra kerültek. Egy, Friedreich Istvánéhoz hasonló igényű, modern Széchenyi-monográfia azonban még várat magára – s a témakörnek még nagyszámú új megközelítése lehetséges.

Benkő Samu Széchenyi-válogatása több tekintetben is új megközelítés. A kötet a Kriterion könyvkiadó ismert és kitűnő Téka-sorozatában jelent meg. A sorozat funkciója az igényes ismeretterjesztés (erről a Téka-kötetek jegyzéke bárkit meggyőzhet). Klasszikus vagy elfelejtett, de olvasásra ma is érdemes művek, kiemelkedő személyek levelezései stb., mindehhez tömör, de a lehetőségig minden fontosat elmondó bevezetésekkel. A válogatásnak a terjedelemhez és ehhez a jelleghez kellett igazodnia. S tekintettel kellett lennie arra a tényre is, amit maga Benkő Samu fogalmaz meg így a bevezetőben: „A közelmúlt éveiben, évtizedeiben a romániai magyar irodalom és tudomány csak elvétve tekintett vissza Széchenyire . . Dogmatikus beidegződés és gyarló történelmi tudás egyaránt oka ennek."

Az előszó mégsem a *politikus* Széchenyi köznapi értelemben vett bemutatásával, a magyar politikai történetben az őt megillető hely folyamatszerű ábrázolásával kezdődik. Benkő Samu egy szubjektív élménnyel s az abból fakadó párhuzam-ötlettel indít: a Széchenyi–Bolyai János-párhuzammal. (Tulajdonképpen szerencsésebb volna itt egészében idéznunk Benkő szövegét, mert kitűnő esszéstílusán csak ront a kompendiumszerű összevonás, mégis ez utóbbira vagyunk kénytelenek.) Mindketten katonai szolgálattal kezdik, hogy aztán csak századosságig vigyék; mindkettőjük fiatal éveiben nagy szerepet játszanak a nők – s ennek kapcsán lényegében egybehangzó atyai intelmeket is kapnak. Mind Széchenyi, mind Bolyai János saját személyére szabott magatartás-filozófiát dolgoz ki. Gondolkodásukban a tiszta, félreérthetetlen kategóriákra törekszenek. Hajlamosak fantom-harcot folytatni olyan ellenféllel, akinek erkölcsi tisztaságáról, emberi nagyságáról később maguk is meggyőződhetnek. Hasonlóan reagálnak 1848/49-re is: ítéletek ellentmondóak, de egyre határozottabban felismerik a forradalom jelentőségét, a bukás és következményei pedig részvétüket keltik fel. Életük értelmét a köz szolgálata, a reformer-tevékenység adja. Mindketten fellépnek a nemzetiségi és vallási türelmetlenség ellen; mindkettőjük keményen bírálja saját nemzetét. Még betegségük is közös: maniákus depressziós elmezavar. Maga Benkő is rámutat azonban alakjuk bizonyos eltéréseire (főúr – tanársarj, országosan ismert személy – magányban élő ember; bűntudat – sztoicizmus; Széchenyinél évtizedeken át kísért az öngyilkosság gondolata, míg a pisztoly 1860 áprilisában eldördül – Bolyai János sohasem gondolt erre). A szellemes esszé-ötleteket akkor is örömmel kell fogadnunk, ha magunk sokban másképp is látjuk Széchenyit; egy eljövendő Széchenyi-életrajz írója bizonnyal nem megy majd el mellettük reagálás nélkül.

A bevezető esszé egy másik gondolatköre a magyar irodalmi gondolkodásnak Széchenyivel mint íróval kapcsolatos állásfoglalásait villantja fel. Gyulai Pál – mutat rá – Széchenyi publicisztikai főműveiben állapítja meg az író jelenlétét. Németh Lászlónak azt a passzusát idézi, amelyben az „verstelen költő"-nek nevezi Széchenyit. Babitsnak attól a vélekedésétől viszont elhatárolja magát, amely szerint Széchenyi nem volt író, „az írás mindig csak eszköz volt számára". Ezek után maga Benkő ad képet Széchenyiről mint íróról, az önvizsgálat, önismeret jelentőségét s ennek a politikai cselekvéssel való kapcsolatát állítva a középpontba. Bemutat néhány román állásfoglalást Széchenyivel kapcsolatban (Şaguna 1848 nyarán több ízben hívja Erdélybe békítésre, Ion Codru-Drăguşanu követésre méltó példát lát Széchenyi életművében, Lupaş – 1910-ben megjelent tanulmányában – Széchenyinek a magyarosító politika elleni fellépését méltányolja). Tömör áttekintést ad a két háború közti erdélyi magyar szellemiség Széchenyi-képéről László Dezső 1933-ban rá hivatkozva kéri számon kortársain, hogy a magyarság még mindig nem az „okság népe", Balogh Artúr, a neves kisebbségi jogász is a Széchenyi-ajánlotta „okossága és mérsékletre" figyelmeztet, a hideg ész számító szavára való hallgatást ajánlja a politikában. Makkai Sándor és Reményik Sándor a patetikus szobor helyett az *ember* Széchenyit kínálják olvasóiknak, az „ösztönösség, önkritika, vallás, önvád, tragikum" Széchenyijét (Makkai), a „forrongó, háborgó, . . . bűnbe eső, eleső, felemelkedő, megtisztuló, átnemesedő embert" (Reményik). A szociológiai-szociográfiai kutatás már folyóirata (Hitel) nevével is utal a közgondolkozás közgazdaságtani megalapozásának szükségére; szerkesztője, Venczel külön is hangoztatja a Széchenyi által ajánlott önismeret aktualitását.

Magának a szövegválogatásnak már óhatatlanul közelebb kell állnia a ma szakmai köreinkben általános Széchenyi-képhez, mint a Széchenyi–Bolyai-párhuzam esszé-ötletéhez. A válogatás Széchenyi 1803-i köszönőlevelével indul (apjának a Széchényi Könyvtár katalógusáért); utána 1814–27-i napló-

feljegyzések következnek – kezdetben csipkelődések udvari merevségeken, arisztoktatáknak modortalanságain, kicsinyességén, ostobaságain, apró kajánságok erről-arról, beszámoló arról, hogy egy catanai gyóntató szertelen túlzásokkal vádolja őszinte gyónása után. 1821-ben Erdélyben járva Kolozsvárott a vallási toleranciáról elmélkedik (5 vallásnak közös temetője van), az ugg Bánffy György gubernátorral megismerkedve az érzelmek hiányáról „a *mi* nagy embereink"-nél, a levert havasalföldi etenista felkelés kapcsán Ypsilanti gyengeségéről s a Habsburg-politika vele kapcsolatos ostobaságairól és hipokriziséről: Brassóban menekült havasföldi bojárokkal kerül ismeretségbe, s szerelemre is lobban egy szép bojárasszony iránt. Az 1822-i nyugat-európai útinaplóból itt olvasható a híres La Trappe-i kirándulás (jegyezzük meg: legalább a jegyzetapparátusban utalni lehetett volna Wesselényi reagálására ugyanezre az élményre) és a L'Aigle-i gyónás. 1825 után előtörnek a naplóban a kevésbé személyes momentumok: a politikai gondolkodás felületességének, az előítéleteknek elmarasztalása, a kétségbeesés kitörései („egy holttetem élesztésén munkálkodtam"). Újból három levél, most már nagyfontosságúak: az 1828. november 8-i levél Liebenberghez, benne alapvető elemekkel Széchenyi jobbágypolitikájáról, 1828. december 22-i levele Reviczky Ádám magyar udvari kancellárhoz, politikai programjának ismertetésével („a közjóra törekedéseket, ide s tova célzó patriotizmusokat" kívánja koncentrálni; ezt szolgálják a lóversenyek, kaszinó, Akadémia) s 1830-i levele Berzsenyihez (a Lovakról-t küldi meg. Jegyezzük meg: itt se ártott volna, legalább a jegyzetekben, egy utalás Berzsenyi Majláth-ódájára). Illő helyet kap a kötetben az „egekbe nyúló hármas pyramid" szemelvényes ismertetése, elsősorban a Hitelé: itt szerepelnek a legfontosabb tézisek az egyetértés hiányáról, a hitel hijáról, a legelő-, erdő-, birtokelkülönözés hiányáról, a cséh, hmlatio, robot káros voltáról, arról, hogy „Magyarországnak kereskedése nincs", a „hitel tágabb értelemben" kifejtése (a szó szentsége, polgári erény, nemzetség, a hon szeretete és védelme, a „concentratio", a kimüvelt emberfők szüksége), állásfoglalás a *józan* hazafiság mellett. A Világból közölt legfontosabb részlet az egyesületekről szól. Egy 1832-i naplószakasz után kerül sor a Stadium bemutatására: ott a paraset birtokbirhatási, ill. szabad ügyvédválasztási joga a kiemelt részek. A Bölöni Farkas Sándornak könyve megküldéséért írt köszönőlevél (1834 szeptember) után ismét naplórészlet következik 1834 6-ból (Talán lehetett volna valamit hozni az 1832/6-i országgyülés kezdetének naplófeljegyzéseiből vagy Széchenyi akkor elmondott nagyobb országgyülési beszédeiből.) E naplószakaszok három központja: havaselvi útja, a Wesselényi perbeli folyamodványa körüli ügyködések és egyéb tárgyalások Metternichhel s végül házassága. A negyvenes éveket előbb a Kelet Népe képviseli: „Zavarnak vezéreltetik a nemzet." (Itt említési lehetett volna tenni arról, hogy a liberális tábor *egész* vezérkara helytelenítette a Kelet Népe publikálását; Kossuth Feleletéről is). Az Akadémiai beszéd szövegének legjelentősebb részét közli a kötet. (Utalni kellett volna a beszéd körüli vitára, ill. Széchenyi e fellépésének eltérő értékelésére a mai szakirodalomban.) A 40-es évek Széchenyijének közteherviselési terve („Adó. Két garas") is helyet kap a kötetben, egy kitünően megválasztott részlettel. Az 1844 47 közti naplószemelvények már Széchenyi vergődését mutatják be: 1844 januári bécsi tartózkodásakor kiderül, hogy memorandumát sem Metternich, sem Gervay nem ismeri. Megítélése aulikus körökben úgy változik, hogy annak ő sem örülhet. A 48-as Széchenyit előbb Tasnerhez írt híres levele („Csudákat élünk", Kossuth egy kártyára tett mindent és nyert) reprezentálja, majd újságcikke: „Mi lesz belőlünk magyarokbul?" s aztán újra a napló: júniusi ausztriai útja, majd az őrület kitörését megelőző napok. A dobbrin évekből a Nagy magyar szatíra egy kitünően megválasztott részlete szerepel Bach felelősségéről és a „barikádminiszter" kopónyegforgatásáról, Ferenc József és az újabszolutizmus bel- és külföldi népszerütlenségéről, néhány oldal a Blick-ből (Bach hipokriziséről és az uralkodó alkotmányjogi helyzete körüli kérdésekről – öröklési vagy fegyverjogon bírja-e Magyarországot? –). Egy 1859-i rovid Széchenyi-írás (felirat a Körösi Csoma Sándor síremlékét ábrázoló kép keretére) még egyszer, jelszószerüen összegezi a nagy Tibet-kutató ürügyén Széchenyi programját: „Törhetetlen honszeretet, zarándoki önmegtagadás és vasakarat." S aztán már az utolsó hetek naplója következik.

*

Benkő Samu azt írja előszava utolsó soraiban: „Kötetünk legfőbb célja, hogy Széchenyi müvének olvasására ösztönözzön." Az élesszemü válogatás – meg a Széchenyi-szövegek ereje bőségesen nyújt biztosítékot arra, hogy ezt a célt el is fogja érni.

Trócsányi Zsolt

EGYED ÁKOS

FALU, VÁROS, CIVILIZÁCIÓ

(Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben, 1848–1914. Bukarest, 1981. 360 o.)

Egyed Ákost nem szükséges bemutatnunk a történeti irodalom hazai olvasóinak; mindazok előtt, akik korábbi munkásságához még nem ismerték, az 1848/49-i Háromszékről írt, méltán nagy sikerű monográfiájával tette le névjegyét. A most ismertetésre kerülő kötetben az utolsó két és fél évtizedben írott tanulmányaiból ad közre válogatást – részben már megjelent dolgozatokat, részben korábbi tanulmányain alapuló írásokat, részben végül most először megjelenőket. (A korábbi tanulmányokat átdolgozott formában olvashatjuk.)

Egyed Ákos tárgyválasztásának központja a székely agrártársadalom – onnan nyílnak az utak többfelé: az egész Erdély (a szorosabban vett, történeti Erdély és a tágabb értelmű, az 1920 óta Romániához tartozó, korábban magyar államterület) agrártársadalma, a hitelszervezetek, az ipari kapitalizmus és a munkásmozgalom felé. Különleges jellegű az a „leágazás", amely egy elméleti kérdéshez, az 1848 előtti erdélyi falu társadalmi tipológiájához vezet. Egyed Ákos egyik fő erénye a *konkrét történeti valósághoz* való szigorú ragaszkodás, annak gazdag bemutatása és sokszempontú elemzése. Könyve nemcsak pontos és jól átgondolt általánosításaival, hanem rendkívül gazdag tényanyagával is hasznára lesz olvasójának.

A kötet első felét *„A jobbágyrendszer és jobbágyfelszabadítás Erdélyben"* főcím foglalja össze. E tanulmánycsoport első darabja kísérli meg társadalmi tipológiát adni az 1848 előtti erdélyi faluról, felhasználva ebben Le Play, Dimitrie Gusti, H. H. Stahl, Szabó István és Imreh István elméleti eredményeit. Az alábbi típusokat jelöli meg: feudális falu (ezen belül: jobbágy-, zsellérfalvak, feudális függésben lévő bányászfalvak), szabad falu (szabad parasztfalvak, határőrfalvak, kisnemesi és bojár falvak, szabad bányászfalvak) és vegyes falvak (a fenti alkategóriák variánsai). Csetri Elek és Imreh István ismert eredményeit továbbgondolva állapítja meg, hogy az erdélyi falurendszer, a szabad és vegyes típusú falvaknak az átlagosnál nagyobb arányával, sajátos színfolt Európa térképén (különösen ha az etnikai viszonyokat is tekintetbe vesszük).

A jobbágyfelszabadítással foglalkozó tanulmányok teszik véleményünk szerint a kötet legértékesebb részét. Bocsássuk most előre azt, amiben e tekintetben nem értünk Egyed Ákossal egyet, hogy annál határozottabban húzzuk alá azt, ami munkájában fontos novum. Nem tartjuk szerencsésnek azt a megfogalmazást (59. o.), amely szerint Erdélyben „a magyar nemesség feudális utalkodó osztályként a feudális nemzet funkcióját töltötte be"; az erdélyi *uralmi rendszer* 1690 és 1848 közt összetettebb jelenség ennél. Nem tartjuk alkalmazhatónak Kelet-Közép-Európára Hobsbawm tételét, amely szerint 1848-ban a városi szegénység dönti halomba Európában a régi rendet, még azzal a korrekcióval sem, amelyet Egyed Ákos alkalmaz, hogy ti. a falu is felkel – a forradalom vezető ereje Magyarországon és Erdélyben a liberális nemesség és a hozzá tartozó értelmiség. Azzal sem értünk egyet, hogy az erdélyi liberális mozgalomnak nincs forradalmi jellege, „nagy ellentmondásban a forradalmi helyzettel". Éppen Egyed Ákos szögezi le másutt határozatban, hogy *a kolozsvári országgyűlésen* történik meg a jobbágyfelszabadítás; a részleges önfelszabadítás, a robotmegtagadás sehol Európában nem vezetett a feudalizmus megszüntetéséhez. Mielőtt Egyed Ákos olvasója ott érzi a konkrét anyagot a szerző kezében, mindjárt fontos megállapítások egész sorára figyelhet fel. Lényeges kérdésben mond ítéletet Egyed akkor, amikor leszögezi, hogy az 1848. márciusi marosvásárhelyi vitában a román jurátusok csak *a jobbágyok részéről való* megváltást ellenzik (80 o.). Ugyanilyen fontos annak tisztázása, hogy a májusi balázsfalvi gyűlés határozata is csak *az urbéresek részéről való kártalanítás nélküli* jobbágyfelszabadítást követeli, s nem mondja ki a jobbágyság önfelszabadítását (81. o.). (Röviddel előtte viszont Egyed utal arra, a „Háromszék 1848–1849-ben" c. könyvében részletesen leírt tényre, hogy Háromszéken május végén kimondták a jobbágyfelszabadítást.) Dicséretre méltó az is, ahogy a mű elhatárolja az erdélyi konzervatív birtokos nemesség 1848 tavaszi álláspontját a liberálisokétól. Magánál a jobbágyfelszabadító törvénynél ugyan hiányoljuk annak egybevetését a magyarországi jobbágyfelszabadító törvénnyel, de kellő súllyal szeretnénk aláhúzni azt, hogy Egyed éleven elhatárolja magát azoktól, akik szerint a jobbágyfelszabadítás az 1854-i urbéri pátenssel történt meg. Rendkívül fontosak munkájának azok a számadatai, amelyekkel a Szentkereszti-levéltárban

található kimutatások alapján mutatja be, törvényhatóságok szerinti tagolásban, a jobbágyfelszabadításkor a volt jobbágyok kezére került földterület adatait. A számszerűségeket lényeges kritikai megjegyzések egészítik ki.

Még konkrétabb (s szakember és nem-szakember számára egyaránt még izgalmasabb) az, amit Egyed a székelyföldi jobbágyfelszabadításról és zsellérkérdésről ír. A székelyföldi jobbágyság kialakulásának történeti áttekintése után táblázatokon mutatja be előbb *törvényhatóságonként* a jobbágy- és zsellércsaládok számát és százalékarányát az össznépességhez képest 1614-ből, 1750-ből és 1848-ból, majd (az említett 3 időpontból) a jobbágy- és zsellércsaládok számát *az egyes helységekben*. (Csak sajnáljuk, hogy az utóbbi táblázat-típus egy-egy törvényhatóságon belül nem tagolt s nincs betűrendben sem, ami nehezíti az áttekintést.) Az erdélyi jobbágyfelszabadító törvénynek itt természetesen azt a specifikumát állítja előtérbe, amely a „székely örökség" létével kapcsolatos: az erdélyi 1848: IV. tc. 6. § a a székely örökségeket majorsági földeknek nyilvánítja. Innen ered az a megdöbbentő tény, hogy 1848-ban a székelyföldi jobbágyoknak csak 12.85%-a szabadul fel a jobbágyterhek alól (*személyi szabadságát* minden jobbágy elnyeri). 1848/9-ben a székely örökségen élő jobbágyok és zsellérek zöme nem szolgál, 1849 után azonban a zsellérek és kurialisták kénytelenek tovább szolgálni, a jobbágyok pedig kényszerhérlethen használják földjeiket (a bér robot *is* vagy egészében az). Az 1854-i urbéri pátens után a székely örökséges jobbágy önmegváltásra kényszerül. Ez nagy többségében békés megegyezéssel történik. A megváltási összegek súlyosak (egy családra 890–1040 Ft jut), így sokan csak földjük felét vagy csak belső telküket tudják megváltani. A székely örökségen lakó zsellérek önmegváltása általában peres úton történik. Különösen súlyos feltételek mellett megy végbe a praedialisták önmegváltása: ezek közerdő és közlegelő nélkül maradnak, s elégületlenségük lázongásokban tör ki.

A kötet második fele azt a folyamatot mutatja be, ahogy a kapitalizmus átalakítja ez 1849 és 1914 közti Erdélyt – azt, hogy mit alakít át és mit nem. Egy fejezet pontos, konkrét rajzot ad a vasúthálózat kiépüléséről a tágabb értelemben vett Erdélyben s az ezzel kapcsolatos vasútpolitikai harcokról, gazdasági fellendülés, válság és pangás hatásáról a vasútépítésre. E fejezetnek az a része a legfigyelemreméltóbb, amely a vasútépítés gazdasági jelentőségéről beszél. Jelentős tanulmány foglalkozik az erdélyi hitelrendszerrel. Egyet kell érteni azzal a tézisével, hogy az erdélyi kapitalizmus etnikai jellemzőit semmi sem tükrözi oly hűen, mint a hitelrendszer. A hitelintézetek kialakulásának történetét is a kapitalizmus fellendüléséhez, válságaihoz és pangási időszakaihoz kötve mutatja be Egyed Ákos, táblázatokkal és más számszerűségek özönével. Adataiból kitűnik, hogy a hitelhálózat fejlődésében a tulajdonképpeni Erdély jócskán mögötte jár a tágabb értelemben vett Erdély többi területének. Rendkívül fontosak a hitelintézetek nemzetiségéről tett megállapításai. 1909-ben a kb. 400 hitelintézetből 220 a magyar (ideszámítva a zsidó és a sváb, tehát nem-szász német polgárság érdekeltségeit is). Ezek részvényei szabadforgalmúak, szemben az Albina ellenőrzése alatt álló kb. 150 román hitelintézettel, amelynek részvényei névre szólnak, s nincs szabad forgalmuk, s a 20 szász bankkal, amely szintén zárt jellegű, s rendkívül tőkeerős. A román burzsoázia a hitelhálózattal köti a nemzeti mozgalomhoz a román parasztságot.

A második rész magát azonban az erdélyi falu 1849 és 1914 közti átalakulásának rajza alkotja. Az 1895-i mezőgazdasági üzemstatisztika elemzésével ad képet a földtulajdon megoszlásáról magánbirtok, közbirtokossági, ill. községi birtok, állami, egyházi és hitbizományi birtok közt. Az általa összeállított táblázatból kiderül, hogy a tulajdonképpeni Erdélyben, különösen a székely székekben, Királyföldön és Fogaras vidékén igen magas a közbirtokossági és községi tulajdon aránya, ugyanakkor a „belső" Erdélyben jelentegesen kisebb az állami és egyházi birtok aránya, mint egyébütt, hitbizományi birtok pedig alig van vagy egyáltalán nincs. Elemzi Egyed Ákos a 100 holdon aluli és azon felüli birtokosok arányait Erdélyben, majd a paraszti föld megoszlását az egyes birtokkategóriák közt. Megállapítja, hogy a parasztgazdaságok 71.9%-ának földterülete kisebb 10 holdnál (ez az arány majdnem pontosan egyezik a Habsburg-monarchia Lajtán innени területének arányával – 71.7% –), ezek átlagos birtoknagysága 3.47 hold. Birtokviszonyok és nemzeti kérdés összefüggéseiről szólva, rámutat: az 1860-as években a paraszti földek több mint 60%-a van román kézben. A román parasztságon belül kisebb a birtoktalan agrárnépesség aránya, mint a magyar parasztságon belül. 1848 után felgyorsul a román nagybirtok kialakulása a tágabb értelemben vett Erdélyben – ez a folyamat azonban csak addig ér el 1916-ig, hogy akkorra a 100–1000 holdas középbirtokok összterületének 13.7%-a, az 1000 holdon felüli nagybirtokoknak 4.8%-a van román kézen.

A parasztgazdaságok tipizálására térve, Egyed Ákos megállapítja, hogy Erdélyben a századfordulón a parasztgazdaságok kb. 5%-a kapitalista jellegű, mintegy 20%-a fejlett kisárutermelő, 25–30%-a önellátó egyszerű kisárutermelő, a többi naturális, ill. proletárgazdaság. A piac szerepének fokozódását tárgyalva, szól a zöldség- és gyümölcstermelő övezetek kialakulásáról (ill. a korábbiak továbbfejlesztéséről), a vasútépítések szerepéről a piac bővítésében, ill. a malmoknak és más élelmiszeripari gyáraknak a mezőgazdaságra gyakorolt ösztönzéséről. Fontosak a munkaeszközök fejlődéséről tett megállapításai: a parasztgazdaságokban az 1850-es években kezd terjedni a vaseke (a Bánátban és a nyugati megyékben), Erdélyben csak 1870 táján (1871-ben Erdélyben csak 4000 vaseke van, s 187 000 ősi típusú faeke), hogy aztán a század végére a faeke nagyrészt eltűnjön. Gőz-szántót a parasztgazdaságok nem használnak. A tüskeborona 1895-re nagyrészt eltűnik. Ebben az időpontban már van néhány ezer vetőgép parasztkézen (3/4-ük a szász megyékben, többségükben szász, kisebb részükben román tulajdonban). A kasza 1860 után kezdi kiszorítani a sarlót, amelynek pozícióját az is erősíti, hogy kézicséplés mellett a sarlóval aratott gabona könnyebben csépelhető. A cséplőgépek a század végén terjednek el. Az aratógépek 1863-ban jelennek meg Erdélyben; 1890-ben 509 van belőlük (ebből 135 a 100 holdnál kisebb gazdaságokban). Az első cséplőjárgányok (ló- vagy ökörhajtással) az 1840-es években tűnnek fel; 1895-ben a cséplőgépeknek csak kb. 1/4-e gőzgép, a többi járgányos – 1915-re a járgányos cséplők aránya alig több 1/3-nál.

Bemutatja Egyed a gazdálkodási rendszerek változását is. A 19. század végén felgyorsul az ugarhagyó gazdálkodás felbomlása. Erdély legnagyobb részén azonban az ugarrendszer és a váltógazdaság közé átmeneti rendszer iktatódik (3 forduló, a harmadikban „feketeugar" helyett kapások vagy takarmánynövények), s számos megyében a tagosítás után is megmarad a feketeugar. Máramarosban és Csíkban, ahol a kukorica nem terem meg, fennmarad a hagyományos rendszer. Az ugarterület a század első évtizedeiben Erdélyben közel 30%-kal több, mint Magyarországon, és jó kétszerese az ausztriainak.

A falu társadalmáról szóló fejezetnek a legfontosabb része a birtok nélküli parasztság számának és kategóriáinak ismertetése. 1900-ban a tulajdonképpeni Erdélyben a mezőgazdasági cselédek és napszámosok aránya az egész mezőgazdasági népességen belül 28,06% (ugyanakkor Felső-Ausztriában 47,7, Szilziában 43,7, Csehországban 38,3, Magyarországon 38,9, viszont Horvátországban csak 11,17, Galíciában 15,32%). Romániában ez az arány 13,14%; ez a magyarázata az Erdélyből, elsősorban a Székelyföldről Moldvába és Havasalföldére irányuló erőteljes mezőgazdasági vándormozgalomnak. Ennek a birtoktalan parasztságnak 1900-ban kb. 4/5-e napszámos s csak 1/5-e mezőgazdasági cseléd. A század elején férfi napszámos évi 195–206 napot dolgozhat, nő 154–160 napot, gyermek 112–124 napot. A napszám a tulajdonképpeni Erdélyben a századforduló táján 110 és 158 fillér közt mozog (tegyük hozzá: ez sokkal magasabb, mint a két háború közti magyarországi mezőgazdasági napszámbérek). Máramarosban azonban a mezőgazdasági munkások évi keresete alig 200 korona, Kolozs megyében 250. A létfenntartás további költségeit a napszámos saját kis gazdasága és a gyűjtögetés fedezi. A mezőgazdasági bérmunka külön kategóriája az aratómunka. Az aratórész élelmezés mellett 1/10–1/15, élelem nélkül 1/10–1/14. Egy aratópár keresete munkán 6,49–9,1 mázsa gabona. A mezőgazdasági cselédek társadalmi kategóriája rendkívül tagolt, az uradalmi lovászmestertől, kertészektől kezdve a ménespásztorokig, erdőőrökig. Bérük a nagybirtokon kb. 40%-ban készpénz, a többi termény vagy juttatott föld; a parasztgazdaságokban nagyobb a készpénzfizetés aránya. A századfordulón Erdélyben a konvenciós cseléd átlagbére általában 400 korona alatt van (néhol 300 korona alatt). Az agrárproletariátus többi kategóriái közül érdemes megemlíteni a zselléreket, akik, a legszabályosabb feudális módon, belső telek-méretű földet s vályogházat kapnak az uradalomtól, s ezért évi 25–50 nap úrdolgát, továbbá 20–30 béres napszámot kötelesek teljesíteni.

Külön tanulmányban foglalkozik Egyed Ákos az erdélyi magyar falu életmódjával az 1849 és 1914 közti időszakban.

Nagyobb fejezetet tesz ki könyve második részében az iparosodás és városfejlődés bemutatása. Erdély itt óriási hátránnyal indul (a manufaktúra-ipar 1 lakosra jutó termelési értéke 1845-ben Alsó-Ausztriában 77 Ft, Erdélyben 7 Ft). Az első nagyobb ipari fellendülés az 1867 és 1873 közti prosperációs időszakban következik be. Érdemes azonban arra felfigyelni az Egyed által összeállított táblázat adataiban, hogy az e korban a tágabb értelemben vett Erdélyben keletkezett ipari részvénytársaságok legnagyobb része nem a tulajdonképpeni Erdélyben jött létre (12 malomipari Rt-ből 1 esik Erdélyre, a 3,665 millió Ft alaptőkéből 80 000; hasonló vagy alig jobb az arány más iparágakban is).

Míg a tágabb értelemben vett Erdélyben erőteljes a malompar, a tulajdonképpeni Erdélyben a szász gyapjúfeldolgozó ipar halad a fejlődés élén (jókora késéssel Magyarország ipara mögött). Míg Kolozsvárott 1900-ban 27 nagyvállalat működik 2454 alkalmazottal, 1910-ben pedig 42, 2292-vel, Marosvásárhelyt 1900-ban 6, 322 fővel, 1910-ben 19, 803-mal, Temesvárott ezek a számok 1900-ra: 32, 3261, 1910-re: 62, 7155. A városi népesség is aránytalanul gyorsabban fejlődik a nyugati városokban (Temesvár, Nagyvárad, Arad), mint a tulajdonképpeni Erdélyben. Ott Kolozsvár fejlődése ugrik ki, de az sem éri el a temesvárit.

A könyv utolsó fejezete az első erdélyi munkásszervezetekről szól. Az előbbiekből szinte már következik, hogy itt is Temesvár halad az élen; az ott 1868-ban megalakult Temesvári Általános Munkásegylet vezető egyénisége az akkor 25 éves Farkas Károly, a korai magyar munkásmozgalom nagy alakja. Az Aradon 1870-ben megalakuló Aradi Általános Munkásegylet is kapcsolatot tart Farkassal. Kolozsvárott 1869-ben alakul meg az ottani Általános Munkásegylet. Ennek tevékenységét 1871 végén a hatóságok lehetetlenné teszik.

*

Könyvekről nem ritkán hangzik el a dicséret: „nem lehet letenni". Egyed Ákos könyvéről azt írhatnánk le: olvasója csak azzal teheti le (végül), hogy újra meg újra kézbe kell majd vennie, annyi vonatkozásban kézikönyv-hasznú. Szerzőjének az 1848/9-es Háromszékről írt monográfiájával együtt a mai erdélyi magyar történetírás élvonalában jelöli meg Egyed Ákos helyét.

Trócsányi Zsolt

SBORNÍK K 150. VÝROČÍ ÚMRTÍ JOSEFA DOBROVSKÉHO

Red. Milan Kopecký. Brno, 1979. (1980),
Univerzita J. E. Purkyně, Fakulta filozofická, 184 l.

TANULMÁNYGYŰJTEMÉNY JOSEF DOBROVSKÝ HALÁLÁNAK 150. ÉVFORDULÓJÁRA

Josef Dobrovský, a kiváló cseh szlavista, egyúttal a cseh nemzeti megújulási mozgalom egyik vezető egyénisége, 1829-ben egyik tanulmányútja során Brnóban halt meg. A 150. évfordulóra az egyetem cseh irodalmi tanszéke tudományos ülésszakot rendezett, amely újabb és újabb oldalakról kívánta bemutatni „a szlavisztika atyjának", ahogy már életében nevezték, roppant szerteágazó munkásságát.

Richard Pražák: Josef Dobrovský világnézeti arculatához c. bevezető előadásában Dobrovský felvilágosult voltát emelte ki sokoldalúan. Rámutatott arra, hogy a felvilágosodás voltaire-i, rousseau-i és muratori-i ágát egyaránt képviselte, a felvilágosult abszolutizmushoz, illetve a cseh főnemességhez fűzött reményei révén, a polgári közönséghez való szólásával és a toleranciát hirdető felfogásával egyházi és egyházpolitikai kérdésekben. Minden tekintélyt elvetett, csak az észnek, a tudományos érveknek hitt, ez tette tudományos tevékenységét is olyan megalapozottá. A német filozófusok közül Kant és Herder sokkal jelentősebb hatással volt rá, mint a mai cseh szakirodalomban kiemelt Hegel.

A további előadások Dobrovský tudományos munkásságának hatását, jelentőségét, későbbi értékelését tárták fel. Radoslav Večerka azt hangsúlyozta, hogy cseh nyelvtanával voltaképpen mindmáig megszabta a cseh nyelv rendszerezését, és számos nyelvészeti kérdésben egészen új gondolatok csírái is már megtalálhatók nála. Karel Palas németül írott cseh irodalomtörténetét vetette össze a fiatalabb Josef Jungmann cseh nyelvű irodalomtörténetével, amely sok vonatkozásban Dobrovský megállapításaira épült. A különbségek elemzése viszont azt mutatja, hogy Dobrovský képviselte a tudományosan igazolható álláspontot, Jungmann romantikus túlzásaival szemben. Milan Kopecký arra utal, mennyire helytállóak ma is a cseh irodalom általa elnevezett „aranykorára", az 1620-ig terjedő humanista irodalomra vonatkozó megállapításai, s azt is, hogy széles irodalomértelmezésében milyen jelentős szerepet szánt a cseh könyvnyomtatásnak. Dušan Jeřábek azt vizsgálja, hogy a századfordulón

a T. G. Masaryk, Josef Pekař és Zdeněk Nejedlý közt a cseh történelem értelméről folytatott vitában hol helyezték el Dobrovskýt. Masaryk a nemzeti megújulást a huszitizmus folytatásának, felújításának tekintette, így Dobrovskýt is. Pekař tagadott minden közös vonást. Az igazságot a leginkább Nejedlý közelítette meg, aki a huszitizmusban nem csupán vallási mozgalmat látott, hanem az ember teljes felszabadításának kísérletét, Dobrovský pedig szerinte nem vallási elfogultságból, hanem racionális megfontolásból volt kritikus a huszita mozgalommal szemben.

Jaroslav Mandát Dobrovskýnak Siskovhoz és Karamzinhoz fűződő kapcsolataiból mutatja ki szerepét az orosz szlavisztika megteremtésében, Viktor Kudělka pedig a szlovén, horvát és szerb szlavisztika kezdeteinél elfoglalt helyét. Jana Vignatiová Dobrovskýban a szláv régészet megteremtőjét is látja, persze a korából és az akkori ismereti szintből adódó tévedésekkel. Bohuslav Beneš Dobrovský népi közmondás-gyűjteményében az elsőrendűen nyelvi-nyelvészeti értékelés mellett az etnográfia alapvetését is kimutatja. Vlastimil Válek Dobrovský 1792–93-as svéd- és oroszországi utazásáról készített beszámolóját elemzi: Dobrovský elsősorban tudományos búvárkodást végzett, de az ország és a nép helyzete iránt is érdeklődött. Végül Jiří Kudrnáč elemzi a kiváló cseh irodalomtörténész, Arne Novák (1880–1939) Dobrovskýról írt monográfiáját és cikkeit, Novák a felvilágosodás nagy alakjaként és az irodalmi hagyomány tudatos őrzőjeként tartotta számon Dobrovskýt.

A kis kötet a szerkesztő rövid előszava mellett a Dobrovský sírjánál tartott két rövid megemlékezés szövegét is közli.

A rövid tartalmi ismertetés természetesen nem adhat teljes képet az ülésszakról, annak számos fontos megállapításáról. A részletekből nagyon plasztikus kép bontakozik ki Dobrovskýról, racionalista kritikájáról, a tudományos igazságot mindennél többre becsülő egyéniségéről. Azt mondhatnánk, hogy Révai Miklós és Kazinczy Ferenc volt egy személyben, s ezzel talán világossá válik jelentősége a cseh szellemi életben. Az érdemi idegen nyelvű rezümék szélesebb körök számára is hozzáférhetővé teszik a kötetnek legalább alapvető tételeit. Kár, hogy csak kevés példányszámban jelent meg. Az biztos, hogy a brnói egyetem humán tudósainak a tevékenységére nagyon is érdemes odafigyelni.

Niederhauser Emil

RUSZOLY JÓZSEF:

A VÁLASZTÁSI BÍRÁSKODÁS MAGYARORSZÁGON 1848–1948

Bp., 1980. Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, 564 l.

Ma már kevesen emlékeznek arra, milyen szenzációs hatása volt annak, amikor az 1935 évi választások után a közigazgatási bíróság sorozatosan semmisítette meg a kormánypárt képviselőinek választását, vagy – aminek ugyanaz volt a hatása – a képviselő közvetlenül az ítélethozatal előtt lemondott mandátumáról, hogy ezzel a petíciós eljárás költségeit a petícióval élőkre hárítsa. A közvélemény nem is annyira a kormánypártra háruló csapást látta fontosnak, hanem főleg azt, hogy „a független királyi bíróság" nem adta be a derekát, kipellengérezte a csalásokkal, választási elnökök ügyeskedésével, a karhatalom erőszakoskodásával megnyert választásokat. Ilyen erélyes bírósági fellépésről ezt közvetlenül megelőzőleg, mikor még Bethlen István vezette a kormánypártot, nem tudtunk.

Ruszoly könyve tulajdonképpen ezt az előzményt, a korábbi választások feletti bíráskodást világítja meg. Kiderül belőle, hogy 1848, az első népképviseleti választások óta mindig is voltak petícióval megtámadott választások, és a petíciók felett időnként változó országos szervek döntöttek. A gyakorlat hol szigorúbb, hol elnézőbb, hol formálisabb, hol igyekezett érdemben dönteni, de tényleg mindig folyt.

Az első felmerülő kérdés, érdemes e ennek a kétségtelenül érdekes problémának ilyen terjedelmes munkát szentelni. Mert, mint a bevezetésben a szerző maga is bevallja, a bemutatás aprólékos, szinte minden egyes felmerült esetet tárgyal, megemlíti a felmerült problémát, és rövidebben, vagy részletesebben közli a határozat indokolását is. De ez a részletes bemutatás szükséges. Az első évtizedekben nem is voltak jogszabályok, amelyek kifejtették volna pl. a választás érvénytelenségének okait. Ezeket maga a gyakorlat fejlesztette ki, és csak az egyes döntésekből ismerhetjük meg. Igaz,

később bőségesen alkottak e kérdésekről jogszabályokat, már az 1868-as házszabályokban stb., de akkor még azért szükséges a gyakorlat bemutatása, hogy megállapítható legyen, hogyan értelmezték ezeket a jogszabályokat, melyek voltak azok a hiányosságok, amelyek újabb jogszabályok alkotását szükségessé tették, vagy kívánatossá tették, hogy valamelyik régebbi szabályozáshoz térjenek vissza, pl. 1919-ben.

De szükség van arra is, hogy a szerző a választási bíráskodás egyetemes történetéről, és az erre vonatkozó hazai jogszabályok fejlődéséről rövid áttekintést adjon, holott ezeket más munkáiban már részletesen, kimerítő forrásidézetekkel tárgyalta. Nélkülözhetetlen azonban, hogy a rövid áttekintésre itt is sor kerüljön, mert egy-egy új korszak joggyakorlatának megismertetése előtt szükségét érezzük, hogy számot vethessünk azzal, milyen új szabályok alapján alakult ki e gyakorlat, nem fordulhatunk mindig más, már megjelent dolgozatokhoz.

A részletesen ismertetett jogesetek azonban a könyvet egyben a politikai történet érdekes fejezetévé is teszik. Nem vitás, a szerző elsősorban jogtörténetet kíván írni, nemcsak rendszerében tartja magát a szigorú jogi logikához, minden egyes korban külön végigmenvén előbb a szervezeti, majd az eljárási, végül az anyagi jogi kérdéseken, ez utóbbiakat is témánként tárgyalva, pl. előbb a választhatóság kérdését, majd a választási korrupció különböző formáit, a választásra gyakorolt erőszakos befolyásolásokat, a választás eredményét döntően befolyásoló hivatali visszaéléseket. Nagy gondot fordít arra, hogy a választások érvényessége ügyében döntő hatóságok hogyan értelmezték a jogszabályokat, hogyan hidalták át a jogszabályokban mutatkozó hiányokat, nem sértettek-e ők maguk jogszabályt. De emellett a tárgyalt száz év számos politikai problémája is felmerült. Erre egyetlen példa. Számos alkalommal szól arról, hogy a választások során éles nemzetiségi ellentétek érvényesültek, különösen a román többségű választókerületekben. De kiemeli, hogy a polgári korszak első évében a ház, akár teljes ülése határozott a petíció kérdésében, akár – 1868 után – a ház valamelyik bíráló bizottsága, igen méltányosan járt el a nemzetiségi petíciónálókkal szemben. Nem kapaszkodott bele kisebb formahibákba, formátlan petíció hiján a választást jegyzőkönyvbe vett óvással nem törődött (48, 60, 66, 194, 203, 220 l.). Még arra is következtet, hogy a képviselőház szándékosan arra törekedett a petíciós eljárásokban, hogy megnyugtassa a nemzetiségeket (73 l.). Persze az 1880-as évek vége felé, Tisza Kálmán kormányzásának második felében ez kevésbé érvényesült, ragaszkodtak nemcsak a magyar nyelvű petícióhoz, de ahhoz is, hogy annak mellékleteit hiteles magyar fordításban is csatolják. De még így is említésre érdemes a Kúria 1901. évi határozata (346 l.), mellyel nem állapította meg a szerb nemzetiségi képviselőjelölt részéről az izgatást, bár a petícióban említett egyes kiragadott mondatok izgató hatásúnak látszottak, de ezeket összevetette a képviselőjelölt hivatalos programjával, és így azoknak nem volt izgatás jellege. Ugyanekkor egy szlovák nemzetiségi képviselőjelöltről az volt az álláspontja: „bírálata nem tárgyilagos, nem helyeselhető", de ez még mindig nem izgatás. (346 - 348 l.) Mindezek érdekes adalékok lehetnének a dualizmus korabeli nemzetiségi politika kérdéséhez. De minthogy a tárgyalás rendjében a jogi szempontok érvényesülnek, ezeket a témákat nehéz kielemezni az óriási adattömegből. Ezt érezte a szerző is, ezért mellékelt dolgozatához kitűnően megszerkesztett választásföldrajzi és személyi betűsoros mutatót. Ez azonban csak segíti a politikatörténeti témák adatában való eligazodást, ehhez a szemponthoz nem teszi eléggé áttekinthetővé az anyagot. De azt is el kell ismerni, nemigen lehetne jobb rendszert találni.

Úgy látszik, az 1868. évi házszabálymódosítást, mely a képviselőház teljes ülése helyett a házból alakított bíráló bizottságok kezébe tette le a megtámadott és kifogásolt mandátumok feletti bíráskodást, nem azért hozták, mint a nagyjából egykorú angol reformokat, hogy az erősen pártszempontokat érvényesítő alsóház helyett függetlenebb fórum kezébe kerüljön a döntés, hanem a képviselőház teljes ülését kívánták tehermentesíteni. Kifejlődött az a szokás ugyanis, hogy a mandátumokat vizsgáló osztályok, illetve a ház megalakulása után működő igazoló bizottság jelentései felett élénk vita alakult ki, és fontosabb teendőkről erre fordították a ház idejét és energiáját. Persze hozzájárult ehhez az is, hogy a teljes ülésen nem lehetett szó kontradiktorius eljárás megvalósításáról, amit a bíráló bizottság bevezetett.

Bár a szerző a „Mérleg" című összefoglaló áttekintésben azt hangsúlyozza, hogy az első három népképviseleti választás (1848, 1861, 1865) során a képviselőház bátran nyúlt a választás megsemmisítésének eszközéhez, összefoglalóan a képviselőválasztás képviselőházi ellenőrzése korában (1899-ig) a fő jellemvonás a választások védelme. Úgy látszik, a képviselőház, illetve a bíráló bizottság afelé hajlott, hogy elkerülje a választás megsemmisítését. Ez a tendencia főleg a kormánypártnak

kedvezett, de érvényesült pártkülönbség nélkül a függetlenségi párti képviselők javára is. Ez nyilvánult meg abban, hogy érdemi tárgyalás előtt gondosan vizsgálták a petíció alaki kellékeit, megszűnt az a gyakorlat, amit a szerző 1848-ban kiemel, hogy az alaki hiányosságban szenvedő petíciót egyszerűen visszaadták hiánypótlásra. Ez érvényesült abban a gyakorlatban, hogy ha meg is állapították a választásnál történt vesztegetést, nem semmisítették meg a választást, mert az persze nem volt megállapítható, hogy a vesztegetést tényleg elvégző kortesek a képviselőjelölt megbízásából és az ő pénzével vesztegettek volna. Ennek egyik kiáltó példája nagyapám 1878. évi abonyi választása, amiről a szerző a 156. l-on emlékezik meg. Mindössze 93 szótöbbséggel győzött, de 155 választó vallotta magát megvesztegetettnek. Mégsem semmisítették meg a választást, mert semmi adat nem volt arról, hogy a megvesztegetés tőle indult volna ki. Pedig nyilván következtetni lehetett arra, hogy csak az ő érdeke volt a megvesztegetés. Nagyapámi később családi körben mondta is, bánja, hogy olyan sokat áldozott a választásokra. Egyetlen hibája e tekintetben a szerzőnek, hogy e választást nem az elveszett eredeti iratok alapján írta le, hanem Szivák Imre munkája alapján, és nagyapámat kormánypárti képviselőnek minősítette, holott a függetlenségi párt programmjával lépett fel. De erre következtetni lehetett volna abból is, hogy akkori ellenfele, Gullner Gyula későbbi államtitkár, majd főispán, tehát kétségtelenül a kormánypárt embere volt. A Szivák tévedésének nyilvánvalóan az az oka, hogy 1870-ben és 1872-ben Vácott nagyapám még a balközép párt jelöltjeként lépett fel, de a fúzió után – mint sokan mások is – nem lett a szabadelvű párt tagja, hanem Kossuth híveként a függetlenségi párthoz csatlakozott. (Az adatok apám kéziratos visszaemlékezéseiben.)

A képviselőház választást védő irányzatát mutatja az is, hogy míg 1865-ben még kényesen vigyázott arra, hogy a választásba a helyi közigazgatási hatóságok bele ne avatkozzanak (85. l.) – persze ezek még a provizórium által alkalmazott tisztviselők voltak, akiket a magyar képviselőház megbízhatatlanoknak tartott, ezeket az intézkedéseket a későbbiekben a rend fenntartására szükségesnek minősítették, ami nem jár megsemmisítéssel. De a rendbontást, a verekedést sem értékelték súlyosan. Ha a verekedés néhány nappal a választás előtt történt, még ha halálesettel is járt, 1869-ben nem tekintették úgy, hogy ez a választást döntően befolyásolta, de azt sem, ha a választók lőfegyverrel jelentek meg a választás helyén, sőt az egyik pisztoly el is sült, de sérülést nem okozott (185, 190 l.) 1896-ban 5 petíciót nyújtottak be verekedés címén (ebből négyet függetlenségi párti képviselő ellen), de a bíráló bizottság még vizsgálatot sem tendelt el (206 l.).

Persze ezt a bírálóbizottsági állásfoglalást indokolták azzal is, hogy nem akarnak kedvet csinálni a jövőre a petícionáláshoz, hogy nem akarják a választók többségét kitenni a kisebbségben lévők zaklatásának (69–70. l.), de ezek csak szólamok. Az sem valószínű, hogy mindig rosszhiszeműen tették, mert a szerző által utalt esetek világosan mutatják, hogy ha elrendelték a vizsgálatot, azt a kiküldött képviselő komolyan és alaposan végezte, összefoglaló jelentését is alaposan megvitatták.

A szerző csak a képviselőválasztás alkalmával történt verekedések során utal (185–186 l.) arra, hogy a múlt század végén a verekedést, verekedéssel való elijesztést a választás természetes velejárójának tartották, emiatt nem kell a választást megsemmisíteni. Adatai tömegéből azonban az az összbenyomás alakul ki, hogy mindenféle manipulációt, a szavazatszedő bizottságok elnökének piszkos ügyeskedéseit, egész falvak szavazóinak a szavazásban való megakadályozását, a legkülönbözőbb közigazgatási hivatali presszíókat is éppúgy, mint az „etetés-itatást" a képviselők természetes választási magatartásnak tekintették, ami lehetőleg ne szolgáljon okul a választás megsemmisítésére, csak ügyesen csinálják, botrány ne legyen belőle. Ne lehessen bizonyítani az 1875 évi választójogi novellában, majd 1878-ban a büntetőtörvénykönyvben meghatározott bűncselekményeket. Ez a gondolkozásmód kiegészíti azt a képet, ami Tisza Kálmán kormányzásától kezdve a választásokról közismert. Ez ellen a felfogás ellen, amit elsősorban maga a kormány és pártja irányított, pl. az elvben már 1874-ben törvénybe iktatott kúriai bíráskodás megvalósításának végtelenségig halogatásával, hiábavaló volt a házszabályok precízebbé tétele, sőt egyes bíráló bizottságoknak a törvényességhez való ragaszkodása is.

1899-ben végre megalkották a törvényt, mely a választás érvényességét megtámadó petíciókat a Kúria hatáskörébe utalta, részletesen szabályozva a választás érvényességének okait és az eljárás módját is. A gyakorlatban azonban ez az eljárás is csalódást okozott. A Kúria részletesen ismertetett gyakorlata tulajdonképpen szintén a választás érvényességének védelmét szolgálta. Most már nem a megvesztegetés, fenyegetés, verekedés rabulisztikus indokolásával, hanem a törvényhez való hajszálpontos ragaszkodással. A törvény kifejezett rendelkezéseit gondosan betartotta a Kúria, akkor is, ha ennek alig volt értelme, de a formák, határidők pontos betartása, melynek során előfordult, hogy a

petíciónak egy órával való késése már annak visszautasítására vezetett, olykor a petícionálók személyazonosságának igazolásánál a szőrszálhasogatásig ment el, végeredményben a petíciók többségének visszautasítását eredményezte, az pedig igazán egy perjogi formának kihasználása volt, hogy amit abszolút érvénytelenségi oknak hoztak fel, azt a Kúria előtt nem lehetett relatív érvénytelenségi okként érvényesíteni, mert a petitum másra irányult.

Volt a Kúriának néhány szépen indokolt, és a szerző által részletesen közölt okfejtése, pl. mikor megsemmisítette a választást, mert a képviselőjelölt nem szerezte meg kellő időben a magyar állampolgárságot (326 l.), de az uradalmi jószágigazgató képviselőjelölt erdőkerülői által tett ígéretekről ő sem állapította meg, hogy azok a képviselőjelölttől erednek, és így nem minősítette azokat abszolút érvénytelenségi okoknak, ez alapon a választást nem semmisítette meg. Ezt az álláspontot a szerző helytelenítí is, amit egyébként ritkán tesz. (332–4 l.) Ha a képviselőjelölt közcélra (templom, iskola stb.) ígért adományokat, ezt 1901-ben a Kúria nem tekintette megvesztegetésnek. 1910-ben már lehetségesnek tartotta, hogy a képviselőjelölt ezzel vesztegesse meg választóit, mégsem semmisítette meg a választást, mert álláspontja szerint ennek nem volt döntő befolyása a választás kimenetelére. Általában 1910-ben már olyan óvatos volt a Kúria – különösen a korrupciós választások ügyében –, hogy egyetlen választást sem semmisített meg. 1906-ban még előfordult megsemmisítés. Egyik megsemmisített mandátum Achim András parasztképviselőé volt. Az ő főszerkesztősége alatt álló újságban jelent meg izgató tartalmú cikk, melyért a Kúria szerint a főszerkesztő volt a felelős. E választással kapcsolatban meg kell említenünk a szerző tárgyilagos értékelését, melyet egyrészt Achim lapjának modorát jellemzi, másrészt nem mulasztja el rámutatni, hogy ha a szerző ismeretlen volt is, a cikkért a felelősséget a felelős szerkesztő, nem pedig a főszerkesztő kellett viselje. A Kúria tehát nem volt elfogulatlan az úrgyűlölő parasztvezérrel szemben. (345 l.). Mert egyebekben nagyon könnyen elutasította a petíciót azon a címen, hogy a panasz általánosságban mozog, tényállításai pontatlanok stb.

Étthető tehát, hogy 1920-ban az újonnan összeült nemzetgyűlés nem óhajtotta a választási bíráskodást megint a Kúriára bízni, a neki adott felhatalmazás úgyis ideiglenes volt, hatálya 1921-ben megszűnt. Visszatértek a Ház által választott bíráló bizottság rendszeréhez. Különben is a nemzetgyűlés minél több hatalmat a saját kezébe óhajtott venni. A nemzetgyűlés bíráló bizottságaiban azonban oly magasra lángoltak a pártellentétek, illetve a tőlük befolyásolt választási bíráskodási határozatok, mint azelőtt soha. Megesett 1920-ban, hogy ugyanazon kérdésben két bíráló bizottság egymással homlokegyenest ellenkező határozatot hozott. A bünvádi eljárás alatt állás ugyanis semmissé tehette a választást. Egyik bíráló bizottság szerint azonban a bünvádi eljárás csak a vádemeléssel indult meg (alulírott recenzens ezzel egyetért), a másik szerint azonban már a feljelentés és az ezzel kapcsolatban történt letartóztatás büntető eljárásnak minősült (420–421 l.) Ez utóbbi álláspont szinte korlátlan hatalmat adott volna a választási eljárásban a rendőri szerveknek, amelyeknek volt is erre hajlamuk, mint azt Vargyai Gyula könyvéből jól tudjuk. 1922-ben a petícionálók által törvény szerint előlegezett költség 54 tanú kihallgatása után elfogyott, a bíráló bizottság újabb előleg letétbehelyezésére kötelezte a petícionálókat, amit azok nem tudtak teljesíteni, mire a bíráló bizottság elutasította a petíciót. A szerző meg is jegyzi (457 l.), hogy ez a határozat valóságos menlevél volt a kormány számára, hogy további erőszakos választásokat rendezzen. Ez a következtetés talán túlzás, de tény, hogy az eljárási költségeknek a petícionálók általi kötelező előlegezése, különösen azzal a gyakorlattal kapcsolatban, hogy a költségeket csak megsemmisítés esetén háríttotta a megtámadott képviselőre, súlyos gátja volt a választás kérvénnyel megtámadásának, mert a megtámadott az eljárásnak késői szakában való lemondással is menekülhetett a költségek viselése alól. Megesett, hogy a választási elnök ügyeskedése (az ajánlások pótlására törvényellenesen rövid határidő kitűzése) tette lehetetlenné az ellenzéki jelölt fellépését, a bíráló bizottság a képviselőt mégis igazolta, amit a szerző is az ellenzéki jelölttel szemben elfogultsággal magyaráz.

Ez a gyakorlat tette szükségessé, hogy az 1925. évi – egyébként regresszív jellegű – választási törvény a választások feletti bíráskodást bíróságra bízza. A Kúria helyett, melynek különösen 1910. évi bíráskodásáról nem kedvező emlékek éltek, most a bíráskodást a más közjogi ügyekben is eljáró Közigazgatási Bíróságra bízták. Bár e bíróságnak az 1935. évi választásokkal kapcsolatos határozott állásfoglalásait már említettük, és tény, hogy a törvényt szigorúan betartotta, pl. 1939-ben négy nyilas párti képviselő mandátumát is megsemmisítette, mivel azok ellen olykor egészen csekély súlyú vagy éppen felfüggesztett büntetéseket szabtak ki, (428. l.), de ez nem érvényesült mindig, pl. igazolta a képviselőt, mert nem volt bizonyítható, hogy tudott arról, a pártja által rendezett vacsora ingyenes

volt. Ez a múlt század végére emlékeztető erőltetett okfejtés, ha nem is fogadhatjuk el a szerzőnek azt a megjegyzését, hogy „a hiróság igyekezett tisztázni a kormánypárti képviselőt" (434–435 l.).

Itt érdemes megemlíteni Kenyeres (Kaufmann) Miklós kormánypárti képviselőjelölt 1935-ben nagy port felvert ügyét, akinek választását végül is a Közigazgatási Bíróság megsemmisítette, azon a címen, hogy magyar állampolgársága nem volt igazolva. Ebben az ügyben azonban nem is a közigazgatási bíróság mint választási bíróság tevékenysége feltűnő, hanem a belügyminisztériumé és a székesfőváros tanácsáé, aki, illetve amely hol megadta neki az állampolgársági és illetőségi bizonyítványt, hol hatálytalanította azt. (425. l.).

Az utolsó Horthy-kori választás kapcsán 1939-ben a Közigazgatási Bíróság kevésbé volt erélyes. Megállapította, hogy a zalaegerszegi választás során a titkosságot súlyosan megsértették, a babosdöbrétei szavazókörben a szavazatszedő bizottság egyik tagja bekísérte a választókat a fülkébe, és még ott is igyekezett őket a kormánypártra való szavazásra rábírni. Ezért a bíróság a babosdöbrétei szavazatokat semmisnek tekintette. Mégsem semmisítette meg a választást, mert ha e szavazatokat le is vonták a kormánypárti jelöltre adott szavazatokból, még mindig elsöprő többsége maradt (466–470. l.). Ezek az ítéletek lényegesen hozzájárultak ahhoz, hogy a felszabadulás utáni, 1945 évi választási törvény a választási bíráskodást nem a közigazgatási bíróságra, hanem egy új – politikusi többségű választási bíróság bízta.

És itt kell kimondanunk az utolsó – döntő – szót a könyv részletességének szükségességéről. Az 1939. évi babosdöbrétei botrány mindössze 41 évvel ezelőtt történt. A faluban sokszor jártam, jól ismerem, de ott már alig valaki emlékszik erre az eseményre. Csak Ruszoly könyvéből szereztem róla tudomást. A régi visszaélésekről helyben is elfelejtették. A könyv tehát rögzíti és kitűnően jellemzi a polgári Magyarország „polgári alkotmányosságát", melyet talán az idő távlata megszépítene. A könyv használata tehát a magyar polgári parlamentarizmus jellemzésénél elkerülhetetlen. Szívből kívánjuk, használják minél többen.

Degré Alajos

KÁPOLNAI IVÁN.

AGRÁRSTATISZTIKAI FORRÁSOK ÉS HELYTÖRTÉNETI KUTATÁS

Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1980. 37 l.
Történeti statisztikai füzetek 4.

A lokálpatriotizmus kibontakozása, a helytörténeti kutatás fellendülése, a honismereti mozgalom elterjedése egyaránt időszerűvé teszi Kápolnai Iván történeti statisztikusnak és üzemtörténésznek legújabb, a községsoros statisztikai kiadványokról szóló füzetét. Községsoros kiadványnak az tekinthető, amely az ország községeire vagy annál is kisebb közigazgatási egységeire (puszta és egyéb külterületi lakott hely stb.) kiterjedő részletességgel közli a statisztikai adatokat. Ebbe a kategóriába sorolhatók azok a kiadványok is, amelyek a vizsgált társadalmi-gazdasági jelenség természetéből adódóan (pl. szőlőművelés, erdészet stb.) nem terjednek ugyan ki az adott terület valamennyi községére, de a statisztikai felvétel tárgyát képező jelenségről a teljesség igényével adnak községenként részletezett számadatos jellemzést.

Aligha szükséges bizonygatni a történeti feldolgozás szempontjából az ilyen jellegű statisztikai források jelentőségét. Míg az adott időközökben ismétlődő összeírások a különböző időpontokra vonatkozó adatok összehasonlítása révén több évtizedre kiterjedő hosszmetszeti képet adnak az alapvető helyi társadalmi-gazdasági változásokról, addig az egyszeri adatfelvételek egy-egy meghatározott társadalmi-gazdasági jelenség közvetlen múltjáról nyújtanak olykor meglepően részletes keresztmetszetet. Azt sem kell különösebben hangsúlyozni, hogy helytörténeti kutatások szinte elképzelhetetlenek az agrárviszonyok tanulmányozása nélkül. Nemcsak azért, mert három-négy évtizeddel ezelőtt még jellegzetes agrárország voltunk, hanem azért is, mert ipari-agrár országgá fejlődve is egyre világosabban kell látnunk az intenzív mezőgazdasági termelés jelentőségét. Ezenkívül még külön vonzóerőt jelent a történész számára az a tény, hogy a községsoros agrárstatisztikai kiadványok

– ide számítva a népszámlálásokkal kapcsolatos kiadványok mezőgazdasági vonatkozású adatait is – valamennyi társadalmi-gazdasági szakterület közül a leggazdagabban vannak dokumentálva, akár a statisztikailag számba vett jelenségek körét, az adatok területi tagoltságát, akár időhorizontját nézzük.

A füzet részletes és pontos áttekintést nyújt a legfontosabb községsoros agrárstatisztikai jellegű forrásokról. Elsőnek a hivatalos magyar mezőgazdasági statisztika eddigi három legnagyobb vállalkozását, az 1895., 1935. és 1972. évi általános mezőgazdasági összeírásról készült kiadványokat mutatja be. Ezután kerít sort a mezőgazdaság egyes részterületeit (földterület, művelési ágak, állattenyésztés stb.) felölelő statisztikai publikációk ismertetésére. Bemutatja a füzet azt a kiadványsorozatot is, amely visszapillantást nyújt az 1970 előtti általános és a fontosabb egyéb mezőgazdasági statisztikai felvételek több évtizedet átfogó összehasonlító eredményeiről. Ezt követi a mezőgazdasági népességgel kapcsolatos községsoros adatforrások bemutatása. Ennek keretében – a 18–19. századra vonatkozó források után – részletesen foglalkozik a 20. századi népszámlálások kiadványainak mezőgazdasági vonatkozású – főként foglalkoztatásstatisztikai – községsoros anyagával.

A füzet befejező része összefoglalóan tájékoztat az ismertetett publikált forrásokban szereplő agrárvonatkozású adatok számáról és megoszlásáról. Az összes adathely száma községenként meghaladja a kétezret. Az adathelyekből közel félezer az állatállományra vagy általában az állattartásra, 350 a mezőgazdasági népességre, a többi a földterületre, annak minőségére, művelésére, birtok- és üzemnagyságra vonatkozik. Ez utóbbi kategórián belül alig 70–80 adathely érinti a gazdaságok felszerelését (épületek, gépek, munkaeszközök stb.) és biztosítási viszonyait.

A kiadványt forrásjegyzék és az állatösszeírási kiadványok adathelyeiről készült összesítő kimutatás zárja le.

Kápolnai Iván jól áttekinthető, könnyen kezelhető és rendkívül pontos, megbízható községsoros agrárstatisztikai tájékoztatója minden bizonnyal nélkülözhetetlen segédeszköze lesz az agrártörténeti és helytörténeti kutatásnak.

Bellér Béla

KOROM MIHÁLY.

MAGYARORSZÁG IDEIGLENES NEMZETI KORMÁNYA ÉS A FEGYVERSZÜNET (1944–1945)

Akadémiai Kiadó, 1981. 522 l.

A népi demokratikus hatalom létrejötte Magyarország legújabbkori történetének nemcsak egy korszakát zárta le végérvényesen, de egyúttal annak egy alapjaiban új fejezetét is megnyitotta. Korom Mihály könyvének címe tulajdonképpen e nyitásra – a népi demokratikus hatalom megszületésére és központi végrehajtó szervének kezdeti tevékenységére – utal, valójában azonban a kötet ennél jóval szélesebb körben és tágabb határok között mozog. A szerző vizsgálódásában és mondanivalójában egyaránt nagy súlyt helyez – a címben jelzetteken túl – mind az új hatalom megszületése, mind pedig a fegyverszüneti szerződés aláírása előzményeinek árnyalt és differenciált ábrázolására is. A kötet ennek a lényegében 1944 második felétől 1945 elejéig tartó folyamatnak a bemutatásával arra kíván rávilágítani, hogy különösen ekkor az egész magyar nemzet sorsa és jövője szempontjából kulcskérdéssé vált, vajon létezik-e olyan politikai tényező, amely képes a hitleri Németországgal szövetséges állam legfelső vezető köreiből is bizonyos erőket bevonni a fasizmus elleni küzdelemhez politikai, katonai és diplomáciai téren egyaránt.

Végigkíséri a kötet a legkülönbözőbb elvi alapokon álló és szervezettségű politikai csoportosulásoknak azon elképzeléseit, terveit és kísérleteit, hogy céljaiknak és eszközeiknek megfelelően a lehető legkisebb áldozatok és veszteségek árán vezessék ki az országot a második világháborúból. Az uralkodó körök angolszász orientációjú csoportjának a német megszállást követő kapcsolatfelvételi kísérletei, valamint a román kiugrás után a Horthy Miklós kormányzó szűkebb körében és a koronatanácsban körvonalazódott elképzelések a politikai hatalom átmentése érdekében kizárólag a nyugati szövetségesek irányába történtek. A Szovjetunióhoz is fordulás szükségességét a kormányzó csupán akkor ismerte fel, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a németek által megszállt országot egyedül a Vörös

Hadsereg fogja felszabadítani. Horthy magatartását alapvetően nem tudta befolyásolni a Magyar Frontnak a legszélesebb antifasiszta összefogást javasoló két memoranduma sem. A kormányzó nemcsak e politikai együttműködést szalasztotta el, végső fokon utasította vissza – hangsúlyozza a szerző –, de a Németországtól való békés leválás reményében kihasználatlanul hagyta a magyar–német katonai erőviszonyokban egy időre mutatkozó kedvező lehetőséget is. Hasonló alapállás jellemezte a Horthy-féle fegyverszüneti küldöttség moszkvai diplomáciai tevékenységét is, hiszen az a szinte minden elképzelést felülmúló időhúzás és halogatás következtében csupán az előzetes fegyverszüneti feltételek aláírásáig jutott el. Az adott helyzetben Horthy politikájának tarthatatlanságát bizonyította – negatív oldalról – a kiugrási kísérletnek a nyilas hatalomátvétellel történt meghiúsulása.

Rávilágít a szerző, hogy a kiugrási kísérlet kudarcát követően mind a szövetséges nagyhatalmak nevében tárgyaló szovjet vezetők, mind pedig az időközben átállt horthysta tisztek körében a hadsereg átállítása került az előtérbe. Azonban ez a remény éppúgy nem vált valóra, mint ahogy a Moszkvában maradt fegyverszüneti delegáció tagjainak immár egy esetleges új hatalom megteremtéséről folyó tárgyalások sem vezettek eredményre.

A megszállt és a nyilas hatalom alatt álló ország, illetve nemzet számára a kibontakozás alapját a Vörös Hadsereg által felszabadított, egyre növekvő területeken a baloldali erők, elsősorban a kommunisták által kezdeményezett antifasiszta, demokratikus, népi mozgalom teremtette meg. Nyomon követi a szerző a népi demokratikus hatalom kiépítésének egymásra épülő mozzanatait, így a nemzeti bizottságok működését, a kommunista párt moszkvai emigrációs csoportjának tevékenységét, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontnak a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt, a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt, a Polgári Demokrata Párt és a szakszervezetek részvételével történt, december 2-i megalakulását. Behatóan elemzés tárja fel, hogy mikor és hol vetődött fel először, illetve mikor és hol nyert végleges elhatározást az új hatalom megteremtésének szükségessége, a történelmi hagyományoknak és tapasztalatoknak megfelelő szervezeti formák kialakítása (kormány és nemzetgyűlés), a jogforrás kérdésének tisztázása (a kormányt a választások útján létrejött nemzetgyűlés nevezi ki), a székhely kiválasztása, a minisztert tárcák számának, illetve azok pártonkénti, majd személyenkénti összetételének a megállapítása. Foglalkozik a szerző az ideiglenes nemzetgyűlési választásokkal, részletesen vizsgálja a nemzetgyűlési képviselőknek a küldő szervek, valamint a párttagság, illetve a foglalkozás szerinti hovatartozását, amellyel feloldja és kiküszöböli a korabeli dokumentumokban és a szakirodalomban is fellelhető ellentmondásokat, esetleges pontatlanságokat is. Kiemeli a szerző a törvényhozó és a végrehajtó hatalom összetételében mutatkozó különbséget, azt ti., hogy a választások útján 1944. december 21-én Debrecenben létrejött Ideiglenes Nemzetgyűlés baloldali többségű volt, míg a december 22-én megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány a koalíció polgári erőinek kedvezett. A népi demokratikus hatalom megszületésének bemutatásakor a szerző nemcsak ismerteti az egyes szervek, fórumok programját (a kommunista párt moszkvai emigrációs csoportja által kidolgozott, majd 1944. november 30-án a Néplapban megjelent akcióprogram; a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja; az Ideiglenes Nemzetgyűlés „Szózata"; az Ideiglenes Nemzeti Kormány „Nyilatkozata"), de egyben össze is veti azokat, utalva a közöttük lévő eltérésekre és azok okaira is.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak – programjában is rögzített – egyik legelső és legjelentősebb diplomáciai lépése a fegyverszüneti szerződés 1945. január 20-i aláírása volt Moszkvában, a szövetséges nagyhatalmak képviselőivel. Korom Mihály bemutatja a küldöttséget és a tárgyalások alakulását, valamint elemzi a szerződést, amely – a nem egy vonatkozásban kétségtelenül nagy terher, illetve hátrányosság ellenére – Magyarország szuverenitásának elismerését jelentette. A fegyverszüneti szerződés aláírása kapcsán ismerteti a hitleri Németország volt európai szövetségesének (Olaszország, Románia, Finnország, Bulgária) a háborúból történt, Magyarországot megelőző kiválását és fegyverszüneti egyezményeit, amelyek több szempontból is tanulságként, példaként szolgálhattak volna a magyar fegyverszüneti küldöttség számára. Mindezekkel összefüggésben – a háború menetéhez igazítva – veszi számba a szerző az antifasiszta nagyhatalmaknak a háború utáni rendezésre vonatkozó állásfoglalásait, megállapodásait és gyakorlati lépéseit, konkrétan a hitleri szövetséges európai országok, mindenekelőtt Magyarország irányában kialakított politikájukat. Azt ti., hogy a háború meghatározott szakaszaiban az átállást illetően a politikai, a katonai vagy a diplomáciai terület közül melyiket tekintették lényegesnek, és melyiket tartották kevésbé fontosnak. Ennek volt a következménye

például, hogy a fegyverszüneti szerződés aláírása idejére, 1945. január második felére a magyar hadsereg esetleges bevetése a szövetségesek oldalán már korántsem bírt olyan jelentőséggel, mint néhány hónappal azt megelőzően.

A kötet bizonyára hozzájárul a köztudatban és a népszerűsítő irodalomban, de helyenként a szakirodalomban is fellelhető téves információk felülvizsgálásához. Gazdag dokumentumanyagra támaszkodva vizsgálja, hogy a Vörös Hadsereg hol és mikor lépett először magyar földre, s melyik volt az első felszabadult község és város. Ennél is nagyobb jelentőségű a kötet abban a vonatkozásban, hogy újabb érvekkel alátámasztva tisztázza a magyar népi demokrácia születésnapját. Ezen kívül elősegíti néhány nemzetközi diplomáciai fogalom (a feltétel nélküli megadás elve, az előzetes feltételek rendszere) árnyalt megvilágítását is.

A kötet forrásbázisa sokrétű. A szerző magyar, illetve szovjet és nyugati levéltári anyagokat, valamint sajtóterméket, ezen kívül amerikai dokumentumokat, továbbá magyar irattári és múzeumi anyagokat dolgozott fel, s nem utolsósorban felhasznált még emlékiratokat, naplókat s néhány korabeli politikus személyes közlését is. A könyvet rövidítés-jegyzék, név- és helynévmutató egészíti ki.

A kötet kétségtelenül nagyszabású vállalkozás, amely a magyar népi demokrácia történetének legjelentősebb alkotásai közé tartozik. A könyv érdemét nem csorbítja az a tény, hogy az tulajdonképpen két olyan részből áll, amelyek önállóan is megállnák a helyüket.

A könyv nemcsak az oktatásban és az ismeretterjesztésben nyújt nagy segítséget, de a korszak kutatói is haszonnal meríthetnek belőle.

Foglein Gizella

OSTMITTELEUROPA. BERICHTE UND FORSCHUNGEN. HRSG. VON ULRICH HAUSTEIN, GEORG W. STROBEL UND GERHARD WAGNER

(Stuttgart, 1981), Klett – Cotta, XIII, 544 l.

Kelet-Közép-Európa. Beszámolók és kutatások

A számos tanulmányt közlő vaskos kötet a mainzi Gutenberg-egyetem kelet-európai történeti tanszéke vezetőjének, Gotthold Rhodénak a 65. születésnapja alkalmából jelent meg, tehát Rhode-emlékkönyvként kell tekinteni. Georg W. Strobel előszava a népek közti megértésért tevékenykedő történész portréját rajzolja meg. Rhode a német birodalomban született 1916-ban, Posenben, de alig kétévesen már az újonnan megalakult Lengyel Köztársaságban találta magát, Poznańban, itt is végezte a középiskolát, egyetemi tanulmányait viszont már Németországban. A lengyel élmény, és vele a lengyel nyelvtudás nyilván meghatározó szerepet játszott tudományos érdeklődésének kibontakoztatásában. A középkori lengyel történelem, lengyel-német kapcsolatok, de együttal a 19. századi lengyel problematika, megint részben német aspektusból, s azután a 20. század kérdései, többek között a németek kitelepítése a kelet-európai országokból, s az ottani németek korábbi története – ime Rhode tudományos munkásságának fő témái. (A kötet végén található Rhode munkáinak válogatott jegyzéke.) A kötet tanulmányai is jórészt ehhez a tematikához igazodnak, kitekintve még a Baltikumra, meg Oroszországra, illetve a Szovjetunióra is. A Balkán, ahogy Rhode munkásságából, a tanulmányokból is hiányzik, tehát a kötet szorosabban kapcsolódik ahhoz a régióhoz, amelyet nálunk is a kötet címlapján szereplő néven, vagy Közép-Kelet-Európaként szoktak emlegetni.

A kötetben közölt írások időbeli határait az első és az utolsó jelölik (a tanulmányok ugyanis időrendben következnek egymás után). Gottfried Schramm a Rhos népnév első, 839. évi előfordulásával kapcsolatban értelmezi az Annales Bertiniani sokat idézett helyét, amely a népnevet egyértelműen a normannokkal azonosítja. Az utolsó Władysław Markiewicz 1980. szeptember 21-i nyilatkozata arról, mit is akarnak a lengyel munkások, az azóta eltelt események felől tekintve nagyon is optimista nyilatkozat. Térben Dan Berindei tanulmánya megy el a legmesszebbre, a román történetírás és szépirodalom nemzeti szerepéről ad jól kiegyensúlyozott áttekintést a 19. század első felében.

Nincs módunk arra, hogy érdemben ismertessük az emlékkönyv valamennyi tanulmányát. Inkább csak jeleznénk az írások - már a címben is jelzett - különböző műfajait. Vannak kifejezetten csak adatokat közlő munkák, mint Walter von Huecké, aki felsorolja, hány balti lovag kapott bárói címet 1744-ig, császároktól és svéd királyoktól, vagy Helmut Neubaché, aki rövid életrajzi vázlatokat ad azokról a lengyel papokról, akik 1871-1918 között a német birodalmi gyűlés képviselői voltak. Gerda Leber-Hagenau kissé érzelmesen naiv elbeszélést nyújt Raphael Chyliński-ről, egy 18. századi łódzi szentéletű ferences szerzetesről, akinek kanonizációja sajnálatosan mindig elmaradt a lengyel állam viszontagságai közepette. Az életrajz a kanonizáció előkészítése során felvett jegyzőkönyvek ájtatos hangnemét folytatja.

Vannak adalékokat hozó tanulmányok. Ilyen Gerard Labudáé, aki Vlagyimir orosz nagyfejedelem 981-es, ljachok elleni hadjáratát vizsgálja, s azt az értelmezést támogatja, hogy ez a keleti lengyel törzs 981 előtt rövid időre cseh fennhatóság alá tartozhatott. Heinrich A. Stammler Varlaam Sisackij mogiljovi érsek ügyét mutatja be: 1812-ben hűséget esküdött Napóleonnak, s ezért joggal árulóvá nyilvánították, és kolostorba zárták, bár azzal védekezett, hogy a pravoszláv egyház érdekében tette, hiszen az egy esetlegesen helyreállítandó lengyel államban hátrányos helyzetbe juthatott volna. Hermann Weber nagyon jó mikroelemzéssel rekonstruálja, kikből került ki Tadeusz Kościuszko szűkebb baráti köre Solothurnban, élete utolsó néhány évében. Richard Breyer egy sajátos kelet-európai karriert mutat be: Józef Longin Sowiński katonatisztnek készül, részt vesz a Kościuszko-féle felkelésben, azután orosz szolgálatba áll, megkapja a Pour le Mérite-et, a legmagasabb porosz katonai kitüntetést a franciák elleni 1806–7-es harcokban való részvételéért, s 1831-ben tábornokként Varsó védelmében esik el. Gerhard Wagner a szociáldemokrata Neue Zeitben 1905-1914 között Oroszországra, a forradalomra, a munkásmozgalomra, az orosz külpolitikára vonatkozólag német és orosz szocialisták tollából származó cikkekről ad áttekintést. Irodalomtörténeti jellegű írás is akad, Klaus Zernack a regényíró Fontane porosz- és német-képének alakulását mutatja be. Georg W. Strobel a lengyel származású, de a német munkásmozgalomban tevékenykedő Bolesław Strzelewicz életét elevenítí fel: a századelőtől kezdve kisebb csoporttal együtt kulturális előadásokat tartott a német munkásoknak, sok saját szerzésű, aktuális politikai verssel, jelenettel. A háború vége felé egyre inkább a Spartacus-csoporthoz közeledett, a Weimari Németországban pedig már egyértelműen kommunista propagandát folytatott színész-zenész-társaságával.

Van jó néhány nagyobb témát felvető, bár azt olykor csupán vázlatosan kidolgozó tanulmány. Friedrich Prinz az 1848-as forradalom nemzeti és társadalmi aspektusáról szóló címe szerint, valójában, a német-lengyel 1848-as problematikából kiindulva az első világháborúig is kiterjedve vizsgálja témáját, azt emeli ki, hogy a nemzeti ellentétek mögött gyakran társadalmi ellentétek feszülnek, amire jó példa a cseh-morvaországi cseh és német burzsoázia ellentéte, hiszen a német a nagyiparban, a cseh az élelmiszeriparban volt érdekelve. A társadalmi kérdések előtérbe állítása a szerző szerint gyakran lehetővé teszi a nemzeti ellentétek tompítását, az egységes nemzeti érdekek illúziójának eloszlatását. Az 1848 előtti lengyel nemességgel szemben túl szigorú, amikor felrója neki, hogy semmit sem tett a parasztság érdekében – végül is a nemesi forradalmárok tevékenysége is hozzájárult a jobbágyfelszabadítás és a vele kapcsolatos változások végbeviteléhez. Marx és Engels 1848-as szláv-ellenességét ugyanúgy bírálja, és a hiányos információval is magyarázza, ahogy azt a marxista történetírás szokta tenni. Palackýt hozza példának arra, milyen mélyre hatol nemcsak burzsoá, hanem kispolgári rétegekbe is az általa teremtett cseh történeti tudat. Amilyen mértékben persze a nacionalizmus egyre szélesebb polgári rétegeket hatott át és radikalizálódott, olyan mértékben távolodott el a tényleges történeti érvrendszertől, munthogy ez a szerző szerint eleve antiideológikus. A Csehszlovák Köztársaság létrejötténél már aktuális érveket léptettek működésbe, nem történeteket vagy államjogokat. Ebből az ahistorikus, sőt antihistorikus tömegnacionalizmushól vezeti le aztán a szerző azt a cseh álláspontot, amely a német kisebbség kérdésének a megoldását csak az asszimilációban vagy a kitelepítésben találta meg. Persze, a szerző szerint a németek is lemondtak az évszázados együttélés hagyományairól, amikor a németlakta területek elcsatolását igényelték. Beneš a kitelepítést szociális forradalomként értékelte, s ebben a szerző szerint igaza is volt, mert a köztársaság 1948-ban bekövetkezett átalakításának egyik fontos előfeltétele rejlett benne.

Winfried Baumgart a krími háborúra vonatkozó 3 kötetes osztrák diplomáciai forráskiadvány alapján revízió alá veszi az osztrák külpolitika ingadozására vonatkozólag eddig általában kialakult képet. Úgy látja, Buol külügyminiszter nagyon is tudatos és egyértelmű politikát folytatott: békét

akart, a Habsburg-monarchiát mindenképpen kívül tartani a háborún, mert részvétele esetében az állam széthullásától félt. Ezért folytatott mintegy tojástáncot a szemben álló felek között, ezért nem volt hajlandó egyik mellett sem elkötelezni magát, de Oroszország oldaláról lassan átevezett a másik oldalra.

Christoph Kleßmann az 1920-as szovjet–lengyel háború közelebbi és távolabbi implikációit vizsgálja. Úgy látja, sem az angol, sem a francia kormány nem ösztönözte Lengyelországot, sőt éppenséggel rossz néven is vették a lengyel támadást. A franciák itteni pozícióik védelmében segítették a lengyeleket. Németországban egységes volt a lengyelellenes hangulat, más és más okokból minden irányzat a szovjet győzelmet kívánta. Ez persze esetleg az egész versailles-i rendszer bukását jelenthette volna. A rigai béke bizonyos szovjet visszavonulást jelentett, gazdasági helyzetének további romlását, de egyúttal a NEP-re való áttérést is.

Fred Hahn a csehszlovákiai szociáldemokrata párt útját vizsgálja az ellenzékiségtől, az új köztársaság teljes elutasításától az aktivizmusig, a kormányba való belépésig. Az első hónapokban és években a párt a Németországhoz való csatlakozás álláspontját képviselte. Amikor ennek irreálisával kellett számolnia, a csehszlovák szociáldemokrata párthoz igyekezett közeledni, de annak részéről sokáig teljes volt az elutasítás. Lehet persze, hogy Hahn ezt az elutasító álláspontot eltúlozza.

Robert F. Byrnes a Foreign Affairs folyóirat létrejöttét és 1920-as évekbeli szerepét világítja meg. Coolidge volt elnök, mint szerkesztő, pártszempontoktól mentes, sokoldalú, megbízható információt nyújtó folyóiratot akart teremteni, a folyóiratot kezdeményező társaság évi konferenciákat is rendezett, jelentős amerikai és európai részvétellel. A pártatlanságot mutatja például, hogy Bethlen István akkori magyar miniszterelnök tanulmányának közlése után a szerkesztő Jászi Oszkártól is kért és kapott a hivatalos magyar álláspontot erősen bíráló cikket.

Bernard Michel a lengyel külügyminisztérium 1918–1939 közötti személyi összetételét vizsgálja. Az újonnan létrejött államnak szinte a semmiből kellett megteremtenie diplomáciai szolgálatát, az emigráció, illetve a központi hatalmak által létrehozott lengyel állam nem rendelkezett kiépített intézményrendszerrel. A szerző számos egyéb forrást, többek között a Varsóban működött külföldi diplomaták megállapításait is felhasználva, érdemben 63 vezető tisztviselő adatait tudja feldolgozni. Kiderül, hogy az akkori átlagos lengyelországi helyzettől eltérően a külügyminisztériumban nem a Galíciából jövők voltak túlsúlyban, bár kétségtelenül ilyen került ki olyanok, akik már az Osztrák-Magyar Monarchia külügyi szolgálatában is tevékenykedtek. Szociális származás szerint az arisztokráciából és a nemességből került ki a legtöbb vezető, a szó szoros értelmében vett szakmai képzettsége persze nagyon kevésnek volt, inkább jogi vagy hölgészeti, esetleg természettudományi képzettséggel rendelkeztek. Beck külügyminiszterségének idején majd a katonatisztek kerülnek be jelentős számban, s ez nagyobb alárendelést jelent, kevesebb önállóságot, mint amivel addig az anyagilag is független arisztokraták rendelkeztek.

Ezeket a tanulmányokat is érdemes lett volna részleteiben ismertetni, és sok tanulmányt meg sem tudtunk említeni, de talán mégis utaljunk, magyar vonatkozása miatt, Ivan Chalupecký cikkére, amely a Lőcsei Pál mesterre, a neves szobrászra vonatkozó adatokat összegezi. A kötet végén található, inkább politológiai jellegű cikkeket viszont szívesen elhagytuk volna, mert megrontják a könyv egészében mégis tudományos jellegét.

A Rhode-emlékkönyv egészében véve valóban jó képet ad vallaképpen magáról a történészről is, hiszen ugyanazt az álláspontot tükrözik valamilyen formában a tanulmányok is: polgári álláspontot, amelynek természetesen vannak fenntartásai a mai szocialista országokkal szemben, de mégsem vonható kétségbe őszinte törekvése a jószomszédi viszony kiépítésére, a sokszor közös múlt tudományos jellegű feltárására. Ha ezzel az álláspontal szemben természetesen nekünk is vannak fenntartásaink, az őszinte szándékot és a tudományos törekvést mindenképpen elismeréssel kell fogadnunk. Részleteikben pedig az egyes tanulmányok mind nagyon hasznos adatokat, ismereteket közölnek.

Niederhauser Emil

A HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK 1954–1978. ÉVFOLYAMAINAK MUTATÓJA

(Magyar Katonai Folyóiratok Repertóriumai II. kötet. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1979. VII + 175 l.)

Követendő példát állított a tudományos intézetek archívumai, könyvtárai, valamint a különböző könyvtárak elé a Hadtudományi Könyvtár, amikor megindította a Magyar Katonai Folyóiratok Repertóriumai című sorozatát. A hazai tudományos folyóiratok anyagának a feltárása ugyanis – valljuk meg őszintén – elég szegényes. Ezért is vesz érdeklődéssel a kezébe a kutató, az olvasó minden olyan segédeszközt – repertóriumot, jegyzéket stb. –, ami pótolja ezt a hiányosságot.

Fokozottabban érvényes ez a megállapítás a felszabadulás utáni időszak folyóirataira. A katonai, hadtörténelmi folyóiratok vonatkozásában, úgy látszik, eltűnőben van ez a „fehér folt", mivel a Hadtudományi Könyvtár munkatársai vállalkoztak arra a feladatra, hogy a Magyarországon 1945 után megjelent és ma is megjelenő katonai folyóiratok anyagát feltárják, és részletes repertóriumokat készítenek azokról.

Ennek a vállalkozásnak a második kötete a magyar hadtörténetírás reprezentatív tudományos folyóiratának, a Hadtörténelmi Közlemények anyagának a feldolgozására tett kísérletet. Előljáróban megállapíthatjuk – sikerrel!

A Hadtörténelmi Közlemények 1888-ban, mint az MTA Hadtudományi Bizottságának évnegyedes folyóirata „a magyar hadi történetírás fejlesztésére" indult. 1897-től 1910-ig szünetelt a folyóirat megjelenése, és csak 1910-ben indult meg újra a kiadása. Ezután 34 éven keresztül jelent meg rendszeresen egészen 1943-ig. (A folyóirat 1888–1943. évi számainak a mutatóját is elkészítették a Hadtudományi Könyvtár munkatársai, az is a kutatók rendelkezésére áll.)

A második világháború után marxista alapokon újjászülető magyar hadtörténetírás 1954-ben ismételten megindította a Hadtörténelmi Közleményeket, mint „Új folyam"-ot, ezzel is jelezve, hogy elődjének tekinti az 1943-ban megszűnt folyóiratot. A Hadtörténelmi Közlemények az 1954-es újjászervezés óta rendszeresen megjelenik, mint a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos folyóirata. E folyóirat 1954 és 1978 között megjelent közel 100 számának az anyagát dolgozta fel a repertórium.

A munka összeállítói rövid bevezetőben vázolták célkitűzésüket, és igyekeztek tájékoztatást adni a repertóriumot kézbe vevőknek annak szerkezetéről, használatáról. Ugyanebben a bevezető részben érdekes statisztikai adatokat is találunk. Ezek szerint az 1954 és 1978 között eltelt 25 év alatt a Hadtörténelmi Közleményekben megjelent 594 tanulmány, 66 okmánypublikáció, 336 könyvismertetés, 54 folyóiratszemle, 68 bibliográfia és 123 „tudományos élet hírei". Tiszteletre méltó adatok ezek, ha figyelembe vesszük, hogy negyedévente megjelenő folyóiratról van szó. A statisztikai összeállítás a fent jelzett – összesen 1241 – publikációról témánkénti és koronkénti megoszlást is közöl, mely szerint a legújabbkori magyar hadtörténelmi történeti témák vezetnek, megelőzve az új- és középkori publikációkat.

A jól hasznosítható bevezetést a Hadtörténelmi Közlemények igen alapos és részletes könyvészeti leírása követi, amely a folyóirat megjelenésének a helyétől, az évenként megjelent számok számától, a szerkesztők és a szerkesztő bizottság tagjainak névsorán keresztül kiterjed a kiadó, a nyomda és a szerkesztőség pontos adatainak a közlésére is. Az egyes számoknál a terjedelmi adatokat is feltüntetik, amelyek szintén hasznosak lehetnek a folyóirat megismerésénél. Jól zárja le a bevezetést a Hadtörténelmi Közleményekre vonatkozó irodalom gyűjteménye, amit azonban még nem sikerült teljes mértékben összegyűjteni a munka megjelentetéséig.

Ezek után következik maga a repertórium, amely az egymás után megjelent folyóiratszámok hű tükörképe. A kötet készítői – véleményünk szerint – nagyon helyesen azt a megoldást választották, hogy a repertórium pontosan kövesse az egyes számok tartalomjegyzékét, jelölve a különböző publikációk pontos könyvészeti adatait (év, szám, oldalszám). Ily módon tükröződik a kor, a megjelenés időrendjében a kutatási témák és problémák változása is.

Felmerülhet az olvasóban a kérdés: ha így készült el a repertórium, milyen lehetőségeink vannak a visszakeresésre? Röviden azt mondhatjuk, szinte példa nélkül állóan jók! A repertórium részt követi ugyanis az Index rész, amely *hat* (!) visszakeresési lehetőséget nyújt a használónak. Ezek a következők:

Időrendi mutató – a Hadtörténelmi Közleményekben megjelent publikációk időrendi mutatója az egyetemes és a magyar hadtörténelmi témák bontásában, külön jelölve a könyvismertetéseket. Ezt követi a *Tárgymutató*, amely a különböző publikációk tartalmának az elemzése alapján készült, a leggyakrabban előforduló katonai és hadtörténeti fogalmakat figyelembe véve. (A könyvismertetéseket itt is külön jelölték a kötet összeállítói, ugyanúgy, mint a képeket, illetve térképeket.)

A Tárgymutató után található a legnagyobb terjedelmű mutató, a *Személynév mutató*, amely a folyóiratban megjelent közleményekben előforduló összes személynevet magában foglalja, elsősorban ezzel az egyes személyekre vonatkozó kutatást. Bár annyiban csalóka is ez a mutató, hogy a mindössze egy szó vagy mondat erejéig szereplő személyeket ugyanúgy regisztrálja, mint azokat a személyeket, akik nagyobb teret kaptak egy-egy tanulmányban.

A Személynév mutató után következik a *Földrajzi mutató*, amely a különböző földrajzi helyek alapján való visszakeresést teszi lehetővé, megkönnyítve ezzel a kutató, az olvasó munkáját.

Ezután egy, a Hadtörténelmi Közleményeknek megfelelő speciális mutatóval, az *Alakulatok mutató*-jával találkozunk. Mivel a publikációk zömében különböző katonai alakulatokról is sok szó esik, ezért is hasznosítható különösen jól ez a mutató, amely a következő megoszlásban tárgyalja a különböző alakulatokat: Rákóczi-szabadságharc, 1848/49. évi szabadságharc, I. világháború, A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és polgárháború, Magyar Tanácsköztársaság, Spanyol polgárháború – köztársasági hadsereg, Horthy-hadsereg, Ellenállási mozgalom, partizánalakulatok, Magyar Néphadsereg.

A legutolsó mutató a *Szerzői*, amely a Hadtörténelmi Közleményekben publikált összes szerző nevét tartalmazza. Tehát a szerzői visszakeresés is a használó rendelkezésére áll.

Összességében megállapíthatjuk, hogy egy igen hasznos, jól kezelhető repertóriummal, pontosabban egy folyamatosan készülő és megjelenő repertórium-sorozattal bővült a hazai repertóriumirodalom, amely jó segédeszköze lehet a kutatóknak éppúgy, mint az érdeklődő olvasóknak, vagy a tudományos tájékoztatást végző szakembereknek.

Úgy véljük azonban, hogy nem lenne teljes ez a rövid ismertetés, ha nem szólnánk azokról a – valójában apró – hiányosságokról, amelyek a repertórium forgatása közben merültek fel bennünk. Ezek a következők. A *Személynév*, a *Földrajzi* és az *Alakulatok* mutatóinál is hasznosnak találtuk volna, ha a kötet készítői jelölik a könyvismertetéseket, amint azt a másik három mutató esetében nagyon helyesen megtették. A *Személynév*-mutatónál lehetett volna esetleg valamilyen formában jelezni, ha csak egyszerű névemlítésről van szó, vagy esetleg tartalmasabb, terjedelmesebb életrajzi vonatkozásokat találhatunk. Ugyanesak a *Személynév* mutatónál pl. Horthy István esetében lehetett volna jelölni, hogy a „kormányzóhelyettes" Horthy Istvánról, vagy az egykori lovassági felügyelő altábornagyról, a „kormányzóhelyettes" nagybátyjáról van szó. Egy másik esetben pedig – bizonyára a „nyomda ördöge" lépett közbe – amikor a *Szerzői* mutatóban valaki Iván keresztnéven szerepel, a visszakeresésnél azt tapasztaljuk, hogy Istvánnak hívják.

Ezek valóban csak apróságok, amolyan szépséghibák, hiszen összességében – immár végezetül – megállapíthatjuk: hasznos, követendő kezdeményezés a Hadtudományi Könyvtáré, amelyet reméljük, hasonlóak követnek majd – belátható időn belül!

Szakály Sándor

M. Sz. ALPEROVICS:

REVOLJUCIJA I DIKTATURA V PARAGUAJE 1810–1840

FORRADALOM ÉS DIKTATÚRA PARAGUAYBAN 1810–1840

A történeti irodalomban az elmúlt években sokat foglalkoztak a latin-amerikai országok gyarmati felszabadító mozgalmaival. Ezek közé tartozik az 1814–1840 között zajlo paraguayi forradalom és nemzeti felszabadító harc, amellyel viszont elég mostohán bánik a szakirodalom. A paraguayi küzdelem egyik vezetője és később Paraguay diktátora José Gaspar Rodríguez de Francia, akinek ellentmondásokkal teli pályafutásával és a forradalom menetére gyakorolt hatásával, diktatúrájának jellegzetességeivel foglalkozik Alperovics könyve.

A szerző igen jelentős forrásbázisra támaszkodik: felhasznált számos olyan nyomtatott és eddig nem publikált forrást, amelyek tartalmazzák az ország gyarmati és 19. századi történelmét. A könyvben külön fejezet foglalkozik a témáról szóló művek kritikai áttekintésével. A korabeli paraguayi és külföldi források, főleg útleírások, diplomaták, utazók naplói (Rengger, Longchamp, a Robertson fivérek) egyértelműen elítélik Francia diktatúráját. Ebből származtatják az ország jelenleg elmaradottságát. A 20. század elején az asunciói levéltár megnyitásával nagyobb lehetőség nyílt tudományos kutató munkára. Ebből az időből már több pozitív értékelést találunk. C. Baez és J. P. Benítez véleménye szerint a diktatúra bevezetésének fő oka a függetlenség megvédése volt. Szerintük a diktatúra törvényszerű jelenség a korabeli Latin-Amerikában. A közelmúlt szovjet történetírásában viták folytak arról, milyen tömegbázisra támaszkodott Dr. Francia diktatúrája. A szovjet történészek szerint Francia politikája megfelelt a nemzet érdekeinek.

Alperovics könyvében a Dr. Francia nevével fémjelzett korszakot állította középpontba. Diktatúra volt-e ez? Ha igen, akkor hogyan férnek össze a diktatúrával a bevezetett demokratikus reformok? A könyv választ próbál adni arra a kérdésre is, hogyan jutott a kezdetben virágzó, fejlődő Paraguay a mély elmaradottság ma tapasztalható szintjére.

Az első fejezetben az ország gyarmatosításának sajátosságait elemzi a szerző. A tengertől való elzártság, a perifériikus helyzet hosszú időre meghatározta Paraguay sorsát: a tengertől való elszakítottság egyik oldalról gátolta a fejlődést, a másik oldalról pedig az autonómiát növelte.

Alperovics a függetlenségi és a gyarmati időszakból származó eredeti forrásokat szólaltat meg, amelyek azt mutatják, hogy már a 18. században is nyelvi és „faji" szempontból meglehetősen egységes volt Paraguay, és a szomszédos provinciáktól eltérő vonásokat mutatott. Gazdasága a szabad munkára és a kistulajdonra épült, itt nem voltak olyan jelentős szociális különbségek, mint Dél-Amerika más részein. A provincia gazdasági fejlődését azonban akadályozta Spanyolország gyarmatpolitikája és a betelepült jezsuiták tevékenysége.

A 19. század elejének spanyolországi eseményei (Napóleon hódításai, VII. Ferdinánd lemondása) hatással voltak a gyarmatok életére. Sok helyen, így Buenos Airesban is forradalom tört ki, de a Buenos Aires-iek a paraguayi „folytatást" igyekeztek megakadályozni. Így a spanyolok ellen folyó függetlenségi harc Paraguayban összekapcsolódott a Buenos Aires fennhatósága elleni küzdelemmel. Paraguay függetlensége a szerző szerint a paraguayi és Buenos Aires-i kereskedők gazdasági ellentéteinek végső eredménye volt. A paraguayi függetlenség híveinek sikerült megvédeni az országot, a gyenge hispanofil csoportot később elszigetelték. Ebben a harcban tűnt fel Dr. Francia alakja, aki különböző politikai manőverekkel egyre inkább saját kezében összpontosította a politikai hatalmat.

„A diktatúra bevezetése és megszilárdulása" c. fejezetben Alperovics igen plasztikusan elemzi, hogyan lett diktátor Franciából. Figyelmet érdemel a szerző azon tézise, hogy Dr. Francia diktatúrája nemcsak a rendőrségen és erőszakon alapult — ahogy ezt az ismert sémák sugallják. Az erőszakapparátus kicsiny volt, ha összehasonlítjuk a szomszéd országokkal. Francia az országban jelentős tömegbázissal rendelkezett, különösen a parasztok körében. A hatalom megszerzése után a diktatúra keményebbé vált. Ennek oka Alperovics szerint a külső és belső fenyegetettség volt. Emiatt a hatóságok és Francia ellenőrzése az élet minden területére kiterjedt.

Ebben a fejezetben elemzi a szerző az elszigeteltség problémáját. Az elszigetelődés talán legfontosabb következménye a gazdaság átalakulása volt. Paraguay exportra termelő országból gazdaságilag önellátó országgá vált, erős állami szektorral. A szerző szerint az elszigeteltség, bár a szomszédok tevékenysége révén jött létre, állandó tényezője maradt Dr. Francia politikájának. A stabilizálódás után azonban Francia kísérletet tett az elszigeteltség megszüntetésére. Kapcsolatokat keresett nemcsak a szomszédos államokkal, hanem Európával is. Sajnos, ezek a kísérletek nem vezettek eredményre, ami káros hatással volt az ország gazdasági életére.

Francia utódja, Carlos Antonio López meg tudta szüntetni az elszigeteltséget, miután elismertette az ország függetlenségét a szomszéd államokkal. Ez az elismerés azt jelentette, hogy a paraguayiak szabadon hajózhattak a Paraná és Paraguay folyókon a tengerig, és az ország bekapcsolódhatott a világkereskedelembe is.

A következő fejezet Dr. Francia diktatúrájának lényegét és szociális jellegét elemzi. Először megismerkedhetünk Franciával, ennek a titokzatos és kevéssé ismert diktátornak a személyével. Alperovics szerint a diktatúrának antifeudális és polgári forradalmi jellege volt, de meghatározó itt a

korábbi gyarmati helyzet volt. A szociális reformok ellenére ez a diktatúra mégsem volt demokratikus jellegű, de katonai diktatúrának se nevezhetjük. Latin-Amerikában a 19. század elején megszokott volt az egyeduralom. De Francia uralma az alkotmányosság és a parlamentarizmus elemeit is nélkülözte. Ugyanakkor kitűnt következetességével: célja nemcsak az ország függetlenségének megvédése, hanem szociális reformok bevezetése is volt.

A diktatúra mint államforma megmaradt. A Lópezek egy ideig még folytatták a Francia által megkezdett utat. Sikerült megszüntetni az elszigeteltséget, fejlődésnek indult a gazdasági élet. Ennek a fejlődésnek következtében Paraguay Dél-Amerika egyik leggazdagabb országa lett a 19. század közepén.

Mi az oka annak, hogy napjainkban és már a 19. század végére is olyan elmaradott ország Paraguay? Alperovics erre a kérdésre a bonyolódó külpolitikai helyzetben és az 1864–70-es háborúban találja meg a választ. A háborúban a paraguayi ipart szétrombolták, ugyanez történt az állami szektorral és a kistulajdonnal is. A politikai életben bekövetkezett fordulat is egyik oka ennek a pusztulásnak.

Alperovics gazdag forrásbázison alapuló könyve több szempontból is figyelmet érdemel. Alperovics mindenekelőtt Francia uralmának nemzeti felszabadító, a polgári forradalom jellegét őlő vonásait hangsúlyozza, bár nem tagadja uralmának negatív oldalait sem.

Általánosabb tanulsága pedig az, hogy a protekcionista, önellátó gazdaságpolitikát folytatni akaró Paraguay kísérlete az angol kapitalizmus expanziójának, a szabadkereskedelmi politika uralmának idején nem volt járható út. Gazdasági és – Paraguay esetében – katonai eszközöket is igénybe véve zúzták szét a paraguayi „kísérletet". A legfejletlenebb országok történeti fejlődéséhez – melyre ma egyre több figyelmet fordít a történettudomány – ad fontos hozzájárulást Alperovics könyve.

Tombor Ildikó

EDWARD OPALINSKI:

NAGY-LENGYELORSZÁG URALKODÓ ELITJE III. ZSIGMOND ALATT (1587–1632)

Az elit meghatározása

A 16. század második felére a lengyel állam politikai rendszere meglehetősen sajátosan alakult. Mióta az 1505-i radomi országgyűlésen elfogadták a Nihil novi ... elvet, az alkotmány bármiféle megváltoztatásához valamennyi rend egybehangzó hozzájárulása kellett. A Jagellók kihalta után a nemesség megszerezte a királyválasztás jogát is. Az uralkodó hatalmát egy szerződéstől tették függővé, amelyet a választáskor kellett a nemességgel kötnie (Pacta conventa). A tényleges hatalom a köznemesség kezébe került. Ha a nemesség úgy vélte, hogy a király megsérti a törvényeket, a „rokosz"-nak nevezett rendkívüli országgyűlésen kelhetett fel uralkodója ellen (a „rokosz" – arról minden egyes nemesnek joga volt személyesen megjelenni – a magyarországi országgyűlések gyakori színteréről, Rákos mezejéről kapta elnevezését). A gyakorlatban azonban a nemesség hatalomgyakorlása egy kisebb, aktív csoporton keresztül érvényesült, amelyet uralkodó vagy politikai elitnek nevezhetünk.

A lengyel állam szervezeti felépítésének gyengesége következtében fontos kérdés volt, hogy ki tudja befolyásolni a nemesség tömegeit. Kevés olyan tisztségviselő akadt, aki hivatalánál fogva gyakorolhatott volna ilyen hatást. A hetmanok és szenátorok mégis az elithez sorolhatók. De ide kell számítanunk a köznemesség vezetőit, az országgyűlési követeket, végül a királyi kegyenceket is. A szerző Nagy-Lengyelország (közelebbről a poznani és a kaliszi vajdaság) példáján keresztül kívánja bemutatni ennek az elitnek a szerepét a nemesi politika irányításában.

A 16. századi államigazgatást, valamint a köznemesség szemmel látható politikai befolyását figyelembe véve, az uralkodó elit csak összekötő kapocsnak tűnik a király és a köznemesség között. Az állam politikai tevékenysége függőlegesen két szinten zajlott: míg az országgyűlésen a köznemesség csak közvetve gyakorolhatta politikai befolyását, addig a kerületi gyűlések megvitatták az országgyűlés döntéseit, s el is kellett fogadniuk azokat, így a köznemesség befolyása az országgyűlésen is érvényesült. Végső soron azonban még a kerületi gyűléseken sem hanyagolható el a helyi uralkodó elitek szerepe.

A helyi elit csoportosulásaiban mindenütt döntő szerep jutott a rokoni kapcsolatoknak. A poznani és kaliszi vajdaságokban a Górka, az Opalinski, a Leszczynski és az Ostrorog családok befolyása volt a legjelentősebb. Mellettük létrehozták saját csoportosulásaikat az egyházi vezetők is. A helyi köznemesség felett hatalmukat persze erősen befolyásolta a nemesek politikai tudatának szintje. A két vajdaságban a köznemesség száma csekély volt, döntő többségben a 10–30 falunyi rendelkező köznemeseket találjuk. Az uralkodó elit befolyása rájuk nem volt valami erős. A szerző úgy véli, hogy az uralkodó elit elsősorban azokban az országrészekben gyakorolhatott erős befolyást, ahol a kis- és középnemesség vagyoni helyzete gyenge volt: a kisbirtokos jellegű Mazóviában, Kis-Lengyelországban és az orosz vajdaságban. Ezeken a vidékeken nagyobb volt a központi hatalom tekintélye. A nagybirtokos családokon keresztül gyakorolták a hatalmat a lengyel királyok Litvániában is. A helyi elitben kerestek támaszt a köznemesség kiváltságainak csökkentéséhez Magyarországon és Csehországban a Habsburgok. Ennek tudatában a nagy-lengyelországi elit szívesen juttatta volna hatalomra Lengyelországban is a Habsburgokat. Kísérletei azonban az 1570/80-as évek királyválasztásain sorra megbuktak. Az elit így helytörődött III. Zsigmond uralmába, s – a meglévő viszonyokat pártolva – a továbbiakban ellenzett bármiféle reformot.

Az uralkodó elit mindezek ellenére nem alkotott zárt csoportot. A rokoni kapcsolatok vagy a királyi kegy hiányában is sok új ember került e csoportba személyes érdemei révén. Egy jó politikai

érzékkel s jó beszédkészséggel megáldott köznemes könnyen befolyást gyakorolhatott osztályos társaira, ha vajdaságában országgyűlést követté választották. A politikai emelkedés magával hozhatta a vagyon gyarapodását. A keleti határszélen a tatárok elleni katonai tevékenység nyitotta meg a felemelkedés lehetőségét (Potocki, Gulski családok, Stefan Czmielecki stb.). Ezzel szemben a püspöki családok rokonsága vagy az udvari kapcsolatok a 17. században rendszerint csak átmeneti emelkedést hoztak. Ez utóbbi tényezők szerepe csak később, a szász királyok alatt nőtt meg. A felemelkedés eszköze a 18. században mindinkább a korona földjeiből való részesedés lett. Az új század fő politikai csoportosulásainak gyökere különben a keleti határszélre és Litvániába nyúlt vissza, innen származtak vezetőik is.

(Acta Poloniae Historica 42. kot. 1980. 41–66.)

JAMES P. RONDA

A HIT GENERÁCIÓI: KERESZTÉNY INDIÁNOK A MARTHA'S VINEYARD SZIGETEKEN

A Massachusetts partjánál fekvő Martha's Vineyard szigetek keresztény indiánjainak élete bizonyítja annak a lehetőségét, hogy lehetnek egyszerre hithű keresztények és igaz indiánok. De az is tény, hogy a sziget angoljainak és indiánjainak száma, valamint egymáshoz való viszonyuk nagyban különbözött a szárazföldi helyzettől – siet leszögezni a szerző, a Youngstown State University Történelem tanszékének munkatársa.

Amikor ifj. Thomas Mayhew az 1641-es évek elején megkezdte missziónárius tevékenységét a szigeten, a wampanoag indián népesség létszáma mindössze 1500–3000 között mozgott, és csak 65 angol élt a sziget keleti partján. Mayhew nem volt a tűzzel-vassal való „megkeresztelés" híve, nem kívánta meg az azonnali kulturális váltást. Nem kényszerítette az indiánokat arra, hogy levágják hajukat, angol szabású ruhákat hordjanak, feladják sajátos szertartásaikat, és rendszeresen látogassák a templomot. Ebben a sokkal engedékenyebb légkörben, ahol az indián gyülekezetek száma egyre gyarapodott, a politikai hatalom és a kulturális vezetés wampanoag kézben maradt. A szigetlakók életét tanulmányozva a szerző arra a következtetésre jutott, hogy ahogyan az indiánok felvették a keresztény szokásokat, ugyanúgy a sziget keresztényei is bizonyos tekintetben elindiánosodtak.

Lényeges, hogy a sziget hívő indiánjainak életét 4 generáción át végig lehet kísérni, ugyanis vannak a szigetről olyan feljegyzések, amelyek 4 indián generáció életét és így az „áttéréseket" is ogzítik. Az a dokumentum Experience Mayhew Indian converts c. műve. Ifj. Thomas Mayhew unokája, aki beszélte a wampanoag nyelvet, és jól ismerte azokat az embereket, akikről írt, az 1720-as években kezdte el gyűjteni a keresztény indiánok életrajzi adatait. 126 életrajzot írt meg, 16 család 208 tagjával foglalkozott részletesebben. Noha főleg az istennek tetsző életet élőkről számolt be, nem mulasztotta el pl. megemlíteni, hogy Jacub Suckakomit alkoholista. A rokonsági ágak vizsgálata mutatja az áttérések hatását, az indián kereszténység megjelenését, és a makacs ragaszkodást az ősi identitáshoz.

A szerző, hogy bebizonyítsa a kereszténység generációról generációra terjedését, két családot vizsgál meg részletesen. Az egyik ilyen csoport a Mittark-Panu család. 1666-ban Mittark, az egyik törzsfőnök, miután 3 évig az angolok között élt Gay Headben, megalapította az indián Kongregacionalista Templomot. Nemcsak ő tért át a kereszténységre, hanem családjából is sokakat igyekezett megtéríteni. A kérdés, hogy a kereszténység mennyire válik az indiánok életének szerves részévé, és meddig van szükség az angol misszionáriusok állandó támogatására és irányítására, a második generációnál dőlt el. Bebizonyosodott a kereszténység életképessége. A Mittark-Panu család példája mutatja, hogy a politikai és kulturális vezetés folytonossága megmaradt Gay Headben. A politikai hatalom bennszülött kézen maradt, de a család meghonosította az imádkozás keresztény gyakorlatát, a bibliaolvasást, és életük szerves részévé tette a közös és a családi imádkozást.

A másik csoportnak, akikről szintén részletes beszámolót kapunk, az az érdekessége, hogy az elsőt, Hiacoomes-t, aki áttért a keresztény hitre 1643–44-ben, sokan követték, mégpedig az akkoriban tomboló járvány miatt. A betegségnek sok indián esett áldozatul, de Hiacoomes családját elkerülte.

A szigeten az indiánok generációról generációra terjesztették az evangéliumot. A kikeresztelkedett indiánok nemcsak buzgón imádkoztak, hanem egy olyan közösségnek, egy olyan egyháznak is a

tagjai voltak, melynek vezetésében maguk a wampanoagok is részt vettek. A hennszülött hatalom ténye mutatja a keresztény indián kultúra erejét, egy olyan kultúra erejét, amely elég stabil és megalapozott volt, hogy fenntartsa magát, elkerülje az angoloktól való függést.

Ahogy a varázslók befolyása az 1640–50-es években egyre hanyatlott, az ideológiai vezetésben úr keletkezett, és ezt az indián lelkipásztorok fokozatosan betöltötték (a két első indián papot 1670-ben szentelték fel). A hagyományos sámáni feladatok lassan beleolvadtak a lelkipásztori-prédikátori funkciókba is. Az első generációt itt is követte a lelkipásztorok újabb sora. De indiánok voltak az ún. világi szónokok is, akik a családi istentiszteleten játszottak fontos szerepet. A szeget megkeresztelt indiánjainak vallásos életében ugyanolyan fontos szerep jutott a hagyományos vallást gyakorlatoknak, a közös énekléseknek és a tradicionális rituáléknak: megünnepelték a vetést és az aratást is.

Mialatt a férfiak akár az egyházi, akár a világi vezetésben kaptak szót, a nőkre is fontos feladatok vártak. Az új vallás prédikátorai felmagasztalták az indián asszonyok hagyományos szerepét. A feleség-anya-házvezető funkcióknak egészen új, eddig ismeretlen értékeket tulajdonítottak. A szorgalom, iparkodás nemcsak a nő kötelessége volt, hanem egyben isten szolgálata is. A tiszta, rendes otthonok mutatták, hogy asszonyuk józan, istennek tetsző életet él. Ha a kereszténység azzal, hogy felértékelte a hagyományos női szerepeket, vonzotta az asszonyokat, még nagyobb hatást tett a különleges képességű nőkre, hiszen oktatási lehetőségeket biztosított a számukra. Az Indian Converts által felsorolt 37 nő közül 17 tudott írni-olvasni. Az egyház a rosszabbodó szociális helyzettel szemben is tudott némi támaszt nyújtani néhány asszonynak, hiszen igyekezett megoldani a járványszerű alkoholizmus kérdését is, persze a maga eszközeivel.

A legkevésbé kielégítőek Experience Mayhew adatai az áttért gyermekekről, hiszen leírásai itt esetlegesek és igen általánosak. De az életrajzok tanúskodnak arról, hogy a keresztény indián szülők milyen komolyan vették gyermekeik vallási és nevelési problémáit.

Az 1670-es évekre az indiánok életének szerves részévé vált a kereszténység. Attól, hogy keresztények voltak, nem lettek kevésbé indiánok. A régi, hagyományos vallás, a varázslók magyarázatain keresztül a gyógyítási, halálozási, könyörületességi rituálékkal a mindennapi élet rendjét és értelmét biztosította. De a járványok ellenállnak a hagyományos gyógymódoknak. A hagyományos rítusok elvesztették hatalmukat, megbomlott a földi és a szellemi élet egyensúlya. Ugyanakkor megjelent a keresztény misszió a szigeten, a maga rivális magyarázataival és rituáléival. És ráadásul az első kikeresztelkedett baj nélkül megúszta a járványt. Az indiánok számára a kereszténység több volt, mint gyógymód az új betegségekre. Lehetőt megoldást nyújtott az embereknek. Új identitást adott, amely nem tagadtatta meg velük az ősit, de felajánlotta nekik a csatlakozást Isten népéhez.

A keresztény generációk létrejötte újabb dimenziókat nyitott meg az áttérésnek. A szárazföldon sok indián azért tagadta meg a kikeresztelkedést, mert nem akart szakítani a családdal, rokonsággal, a törzzsel. A szigeten erre nem volt szükség. A kontinensen a misszionáriusok arra is rá akarták venni az indiánokat, hogy új, keresztény neveket vegyenek fel. A Martha's Vineyard szigeten ez sem volt szokás. Első vagy második generációs keresztény indiánok eredeti nevük mellé egy angol nevet is felvettek.

A kereszténység felvétele azt is jelentette az indiánoknak, hogy az angolok elismerték, mi több, elfogadták őket, noha feszültségektől itt sem volt mentes az együttélés.

A kereszténységnek be kellett töltenie azt az űrt, amit a tradicionális vallás hanyatlása vont maga után. Az ősi hitnek meg voltak a maga szertartásai, és a kereszténységnek e helyébe is kellett valamit állítania. A katolicizmus a maga ceremóniáival, körmeneteivel, szimbólumaival sokkal nagyobb hatást gyakorolt az indiánokra, mint a protestantizmus. A Martha's Vineyard szigeten az indiánok úgy alakították ki a maguk kereszténységét, hogy ezzel szolgálják az ősi közösségi és családi szokásokat, szükségleteket.

A sziget indiánjainak szüksége volt a kereszténységre, hogy megtalálják életük értelmét egy sokkal harátságtalanabb világban. Számukra nem volt kötvégés – állítja a szerző –, hogy valaki igazán istenfélő keresztény lehet, annak dacára, hogy indián nevet visel, és wigwamban lakik. Így jöhetett létre egy olyan kultúra, amely egyszerre volt keresztény és indián.

(The William and Mary Quarterly. Vol. 38., No. 3 July 1981. pp. 369–394.)

B. B.

MARCUS REDIKER:

„HALÁL KIRÁLY" ZÁSZLAJA ALATT: AZ ANGOL–AMERIKAI KALÓZOK TÁRSADALMI HELYZETE, 1716–1726

1726-ban Alexander Spotswood, Virginia kormányzója azon tűnődött, vajon milyen biztonságos úton-módon juthat el Londonba. Mindenképpen ragaszkodott egy jól felfegyverzett hadihajóhoz. Tudta, miért. Az ok: angol–amerikai kalózok (pontosabban: tengeri rablók), akik 1716–1726 között „tevékenykedtek", és előkelő pozíciót biztosítottak maguknak a tengeri rablások történetében – vélekedik a szerző, a Pennsylvania Egyetem fiatal munkatársa.

Kortárs becslések szerint az adott időszakban a kalózok száma 1–2 ezer között mozgott. Ezek a tengeri rablók a jövedelmet hajtó kereskedelmi útvonalakat követték, ezért bázisaikat főleg a Karib-tengerre vagy az Indiai-óceánra helyezték. A karibi környék sekély vize, számos lakatlan homokzátonya miatt volt különösen kedvelt. Központjukat a fontos kereskedelmi útvonalak mellett, az egyes államok hatásköréből minél távolabb kerülve állították fel.

A kalózok többsége előzőleg kereskedelmi tengerészként dolgozott, vagy a haditengerészetnél szolgált. Mind a két helyen elég nehéz körülmények között éltek; az élelem gyakran kifogyott, a bérek alacsonyak, a halandóság magas, a fegyelem nagyon szigorú volt. Akárhonnan is verbuválódott össze a legénység, az biztos, hogy már szolgáltak a tengeren. A férfiak, akik kalóznak csaptak fel, tisztában voltak a tengeri élet nehézségeivel, a reájuk váró munkával.

Az 1716–1726 között „tevékenykedő" kalózok közül 117 főnek ismert az életkora. A korhatár 17-től 50 évig terjedt, az átlagéletkor 27,4 év; a legnagyobb a létszám a 20–24; és a 25–39-es korcsoportban. Érdekes, hogy 59,3%-uk 25 évnél öregebb. A magas halandóság miatt ők már előrehaladott korúaknak számítottak. Noha az adatok nem pontosak, valószínű, hogy legtöbbjüket nem kötötték családi szálak a szárazföldhöz. A kalózokkal szembeni eljárások jegyzőkönyvei is csak a legritkább esetekben tesznek említést feleségről vagy gyerekről.

A kortársak, amikor hangoztatják, hogy a kalózok szervezetlenül élnek, egyszerűen csak nem vették észre, hogy egy másfajta, számukra szokatlan szervezettséggel állnak szemben. Ugyanis megdöbbentően egyforma szabályok és szokások uralkodtak a kalózhajókon. Mind írott megállapodások voltak, melyeket még az út elején rögzítettek. Megszabták a hatalom megoszlását, a zsákmány elosztását. A kapitányt választották, de meg is foszthatták a hatalmától, ha gyávának bizonyult, vagy nem szerzett elég zsákmányt. A hatalommal való visszaélést elkerülendő, a megválasztott szállásmester feladata volt, hogy védje a legénység érdekeit, sőt ő lett gyakran a zsákmányul ejtett hajó kapitánya is.

Az úgy. Tanács – melyben részt vett a hajó egész legénysége – a zsákmányt érintő kérdésekben döntött. A kapitány és a szállásmester kapta a legtöbbet, 1 1/2–2 részt, a sorban utánuk következett a lövészek, a vitorlamester, az ácsok, az orvos csoportja, 1–1 1/4 résszel, a többiek mind egy részt kaptak. Ez a pontosan kidolgozott hierarchia csökkentette a különbséget a legénység tagjai, a legkisebb és a legnagyobb „jövedelmet" élvezők között, és így a 18. századi elosztási rendszerek egyik legdemokratikusabbja volt.

A szabályok a fegyelmet is meghatározták. Megtartásának három fő módját ismerték. Az általában túlzsúfolt hajókon (kb. 80 fő egy 250 tonnás vitorláson) szinte elkerülhetetlenek voltak a konfliktusok. Ha a legénység tagjai között ellentétek merültek fel, a szárazföldön, párbajban, az első vér megjelenésével döntötték el. Akikkel egyáltalán nem tudtak kijönni, kitették egy lakatlan szigetre, és a legvégső eljárás a kivégzés volt.

A szabályok ilyen rendszere biztosította a folytonosságot az egyes kalózcsoportok között. Az 1716–1726 között működő kalózok 70%-a, mintegy 3600 fő két „családba" sorolható.

A kalózok legfőbb jellemzője a bosszúvágy volt. Ezt mutatta gyakran már a hajó neve is. A célpont leginkább a kereskedelmi hajó volt, s a hajó kapitánya kapta általában a legnagyobb büntetést. Ugyanakkor a kalózok, akik a hatalom markába jutottak, ugyanolyan súlyos büntetést kaptak vagyonelleni bűncselekményekért. Így alakult ki egy rendszer, ahol mindenki visszavágott a másiknak.

Az egyes kalózhajók időnként kísérletet tettek, hogy egyesüljenek társaikkal. Ahhoz, hogy az ilyen szövetséget fenntartsák, a konfliktusokat minimálisra kellett csökkenteni. A kalózszövetségek

létrejöttét legjobban a közös fenyegetődzések és bosszúakciók sora mutatja. Összetartozásukat néha szimbolikusan is megerősítették, mégpedig egy sajátos nyelv kialakításával.

A kalózok legismertebb jelképe a zászló volt, amelynek különböző változatai léteztek, de megfigyelhető a választott képek azonossága. A leggyakrabban használt szimbólum a koponya, a halálfej, különböző szúró fegyverek és a homokóra volt. A zászló célja főleg az áldozat megijesztése volt, de ékes bizonyítéka annak is, hogy a kalózok tisztában voltak saját sorsukkal, azzal, hogy előbb-utóbb ők is áldozattá válhatnak.

Kortárs megfigyelők a kalózok számának növekedését annak tulajdonították, hogy a spanyol örökösödési háború után leszerelték az angol flotta jelentős részét, s mintegy 45 ezer embert bocsátottak el. 1726-ra azonban a kormány intézkedései hatására jelentősen csökkent a kalózok száma.

Maguk a kalózok is közrejátszottak saját pusztulásukban. Gazdaságilag parazita csoportot alkottak, akik a merkantilista rendszeren élősködtek, ráadásul földrajzilag is szét voltak szóródva. Akárhogy is próbálták, nem tudták kiépíteni a személyi utánpótlás rendszerét, és képtelenek voltak az erejüket egyesíteni. Így válhattak hosszú távon – szervezettségük hiányai folytán – maguk is könnyű zsákmánnyá.

A kalózok: angol-amerikai szegény emberek egy csoportja létrehozott egy olyan világot, ahol a maguk választása szerint élhettek. Ezek az emberek annyira távol álltak a tradicionális hatalomtól, amennyire ez a 18. században ez egyáltalán lehetséges volt. Kívül éltek egyházon, családon, kötelező munkán, a tenger elválasztotta őket az államhatalomtól, és létrehoztak egy sajátos egalitáriánus kísérletet. A kalózkodás szociális háttere, a közös tudatosság és egyenlőségre törekvés jelentős tanulsággal szolgálhat a dolgozó szegények szociális és kulturális helyzetének vizsgálatakor. Olyan törekvéseket és eredményeket láthatunk itt, amelyeket normális körülmények között alighanem elnyomtak volna a mindennapi élet hagyományos erőviszonyai.

(The William and Mary Quarterly, Vol. 38., No 2. April 1981 pp. 203–227.)

B. B.

MANFRED KOSSOK:

A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS SPANYOLORSZÁGBAN

A felvilágosult abszolutizmus a modern spanyol történelem napjainkban is középpontban álló problémája, melyet az egymást követő generációk a legkülönbözőbb módon értelmeztek. Az angol és a francia példából kiindulva, sokan az ideológiai komponensekre szűkítették le elemzésüket, mások a polgári átalakulás előfejezeteként ábrázolták III. Károly időszakát, s relativizálták az 1808 utáni forradalmak jelentőségét; többen pedig kísérletet tettek arra, hogy Portugáliával, Közép- és Kelet-Európával összevetve kimutassák a spanyol út sajátosságait. Pierre Vilar és Jaime Vicens munkái eredményeként az utóbbi időszakban az is megfigyelhető, hogy a politikai, intézménytörténeti és ideológiai megközelítést egyre inkább háttérbe szorítják a szociálökonómiai-strukturális folyamatok kimutatására irányuló törekvések.

Manfred Kossok az utóbbi irányzathoz kapcsolódva a 18. sz.-i spanyol fejlődést két alaptendencia összefonódásából kiindulva vizsgálja. Megállapítja, hogy az ország 17. sz. végére kiteljesedő társadalmi-, gazdasági-, politikai válsága az örökösödési háború hatására az állam széthullásával fenyegetett. A változtatások szükségessége a század elején, tehát a felvilágosodástól függetlenül fogalmazódott meg, a próbálkozások sikere hosszú távon pedig azon múlott, hogy sikerül-e reformok útján a modernizált államstruktúra és a mozdulatlanná merevedett társadalmi struktúra közötti antagonizmust feloldani. V. (Bourbon) Fülöp (1700–46)) így eleve nem gondolhatott a tradicionális abszolutisztikus kormányzás újrafelvételére, a gazdasági-társadalmi fejlődés dinamizálására hivatott polgárság gyengesége azonban ellentmondásos helyzetet eredményezett. 1707-ben bevezetett rendelete (Decretos de nueva planta) jelentős előrelépést jelentett ugyan a központi hatalom megerősítése, a francia tapasztalatokra támaszkodó, Spanyolországot Kasztília mintájára „uniformizáló" tervek meg-

valósítása útján, uralkodását azonban mindvégig a kontinuitás és a diszkontinuitás, a hagyományos és a felvilágosult abszolutizmus híveinek harca jellemezte.

VI. Ferdinánd uralkodását (1746–59) szerző az Európához való felzárkózás előkészítéseként fogja fel. A korszak politikai életének alapvonását az angol és a francia párt vetélkedése adta meg. Míg az angol irányzatot Corvayal, a Szépművészeti Akadémia megalapítója irányította, az ellentábor hangadójának a III. Károly előfutáraként számon tartott Ensenada bizonyult. Politikájának legfőbb eredményeit a modern spanyol flotta felállítása, az észak-itáliai mintát követő adóreform bevezetése, az ország infrastruktúrájának fejlesztése, a XIV. Benedekkel 1753-ban kötött s a központi hatalom egyház feletti győzelmét biztosító konkordátum jelentette.

A spanyol felvilágosult abszolutizmus virágkora III. Károly uralkodásának idejére (1759–88) esett. A Nápoly-Szicília királyaként már jelentős tapasztalatokat szerzett Károly (Tanucci reformjaira alapozva valóságos felvilágosult abszolutisztikus mintaállamot épített ki) határozottan látott hozzá elképzelései megvalósításához. Igaz, az indulást igencsak megnehezítette az 1755-ös földrengést követő felvilágosodás-ellenes, irracionális-vallásos hisztériahullám, melynek visszaszorításában jelentős érdemeket szerzett a Locke és Descartes nyomdokain járó Benito Geronimo Feijov y Montenegro. A nagyszabású munkálatok egyik irányát az egyházreformok kibontakoztatása jelentette, amely végül is Róma és az inkvizíció befolyásának visszaszorításához vezetett.

Óriási jelentősége volt a gyarmatok adminisztratív és gazdasági újjászervezésének, s kereskedelempolitika liberalizálásának, amivel sikerült megteremteni a reformprogram végrehajtásának gazdasági alapját. A későbbiek szempontjából negatív következménnyel járt azonban az, hogy a gyarmati kereskedelem nem vált a tőkefelhalmozódás forrásává, s hogy a piaci lehetőségek javulásával a kereskedő polgárság fokozatosan elveszítette antifeudális potenciálját. Meghatározott szerepet játszott az elemzett politika kidolgozásában Conde de Aranda, a „filozófus reformer", Diderot és Voltaire barátja. Következetes kiállásának köszönhető, hogy a károlyi reformok nagy mértékben hozzájárultak Spanyolország polgári-kapitalista átalakulásának előkészítéséhez. A teljes kibontakozást azonban akadályozták a nemzeti osztállyá válás szintjét még el nem érő spanyol polgárság fejlődésének torzulásai.

Fokozta a problémákat az is, hogy a kapitalista fejlődés megindulása nem segítette elő az egységes nemzeti piac kialakulását, hanem éppen a belterületek és a periféria közötti különbségeket mélyítette el. A peremterületek gazdaságilag egyre inkább a külföldi piacokhoz közeledtek, ami azzal a rendhagyó következménnyel járt, hogy a kapitalizmus fejlődése Spanyolországban nem teremtette meg az állam–gazdaság–nemzet kongruenciáját. Miközben Angliában megindult az ipari forradalom, Spanyolország jelentős részében a manufakturális fejlődés is még csak kezdeteinél tartott. Kivételt jelentett viszont Katalónia, ahol a textiliparban lejátszódó minőségi változás maga után vonta a mezőgazdaság, a kereskedelem és a bankélet fellendülését, s megkezdődött az ipari forradalom feltételeinek kialakulása. Mindez nem változtatott azonban azon a negatív összképen, hogy a kereskedő tőke irányítása alatt álló spanyol polgárság emancipációs törekvései nem a feudális társadalom ellenére, hanem az integrálódás jegyében indultak meg.

III. Károly halála, a francia forradalom kitörését követő belső ellenforradalmi fordulat véget vetett az ellentmondásai ellenére is biztató kísérletnek. A gyors és látványos összeomlás összetevőinek kutatását Kossok a történetírás további feladatának nevezi.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1982/2 111–129.)

E. G.

F. W. ANDERSON

MIÉRT BIZONYULTAK NEW ENGLAND LAKOSAI ROSSZ KATONÁNAK? SZERZŐDÉSI ELVEK ÉS A KATONAI VEZETÉS A HÉTÉVES HÁBORÚ ALATT

Az Észak-Amerikában szolgáló angol tisztek, akik részt vettek a hétéves háborúban, unosuntalan azt hajtogatták, hogy a gyarmati amerikaiak a világ legrosszabb katonái. Noha ez a feltevés teljesen téves volt – hangsúlyozza a szerző a Harvard Egyetemről –, mégsem volt alap nélküli, hiszen a gyarmatiak a háború során gyakran viselkedtek amatőr módon, sőt időnként úgy is, hogy az kifejezetten ártalmas volt a háború kimenetelére. Ha a New Englandiek – a legutolsó kozlegénytől a tábornokig – nem viselkedtek katonásan, ennek oka csak abban keresendő, hogy szerintük a felsőség a szerződési cikkelyeket megszegve, saját nagyravágyásuktól vezetve adták ki a parancsokat.

Ez a nézet a legjobban a massachusettsi gyarmati tisztek, élükön John Winslow dandártábornok, és az angol főparancsnok, Loudoun grófja között 1756-ban korábbant összetűzésben mutatkozott meg.

Az amerikaiak a szerződési elveket hívták segítségül, hogy hebizonyítsák a vádak (lázadás és dezertálás) alaptalanságát. A gyarmatiak nem voltak rossz katonák, illetve nem úgy voltak rossz katonák, ahogy az angolok gondolták, hanem különleges módon, amely a gyarmat későbbi történetében is szerepet kap, amikor fellázadnak a korona hatalma ellen.

1756-ban a franciák elfoglalták Fort Oswegot, az angol szőrmekereskedelem egyik központját. Ezért már a következő hónapban az angol seregek élén változás történt, leváltották William Shirley dandártábornokot, és helyébe Loudoun grófját nevezték ki. Így egy ideig szünetelt az angol offenziva, és ez jó lehetőséget adott a hivatásos és a gyarmati tisztek közötti „háborúskodásnak".

Az előző főparancsnok, Shirley különböző ígéreteket tett a gyarmati erők parancsnokának, John Winslow-nak, azért, hogy a New England-i törvényhozó gyűlések elegendő embert és pénzt szavazzanak meg. Megígérte, hogy a gyarmati csapatok függetlenek lesznek, nem rendelik őket angol irányítás alá, gyarmati lakosokból kerülnek majd ki a tisztek, és csak New York közvetlen közelében fogják a seregeket felhasználni. Az új főparancsnok azonban nemhogy kötelezőnek, hanem kifejezetten jogtalannak és alaptalannak tartotta elődje adott szavát, és meg volt arról győződve, hogy feladata a Shirley által teremtett zűrzavarból kiutat találni. Loudoun számára a legfontosabb katonai kvalitások az engedelmesség, lojalitás, fegyelem volt. Ő is gondolkodás nélkül engedelmeskedett a feletteseinek, ezért számára teljességgel érthetetlen volt, hogy a gyarmati katonák miért nem értik meg ezt az egyszerű képletet. Így nem csoda, ha arra a következtetésre jutott, hogy az amerikaiak önzők, csökönyösek, és szembeszállnak az ő hatalmával. Szerinte csak néhány olyan gyarmati tiszt akarta megújítani a szerződést, kizárólag azért, hogy saját pozícióját biztosítsa, akik mindent megtettek, hogy kereszteznék az ő rendelkezéseit, a háborút saját vagyonuk gyarapítására használják fel. Állítólagos támogatójuk az előző főparancsnok, William Shirley volt. Loudoun úgy gondolta, hogy a gyarmatiak többsége engedelmes, hajlandó a hivatásos angol katonákkal együttműködni, és csak Shirley emberei bujtogatják őket. Ez nem volt igaz. Számos korabeli napló, feljegyzés maradt fenn, melyek azt bizonyítják, hogy a közkatonák jobbára egyetértettek a tisztekkel abban, hogyan kell a szerződést alkalmazni.

A naplók tanúsága szerint lázadást három különböző ok válthatott ki: a katonák elégedetlenkedtek, mert nem kaptak elegendő ételt és italt (főleg rumot), mert kényszeritették őket, hogy a megállapítottnál hosszabb időt szolgáljanak, vagy pedig biztosítékot kértek, hogy a szerződésben nem foglalt feladatokért külön jutalomban részesülnek. Látható, hogy jobbára a szerződési cikkelyek okozták a problémákat, és nyilvánvaló az is, hogy a katonák féltették a járandóságukat. Tehát a gyarmati katonákat – legalábbis részben – az anyagi kérdések motiválták.

A gyarmati katonák mozgalmainak voltak jellemzői. Legelőször is az, hogy nem voltak titkosak, a katonák kísérletet sem tettek, hogy személyazonosságukat elleplezzék. A klasszikus dezertálástól (amikor a magányos katona az éj leple alatt megszokik a táborból) is különböztek, hiszen fényes nappal csapatostul távoztak, de előzőleg minden esetben kérvény vagy felirat formájában informálták a tiszteket. Egyszerre többen indultak neki, a tisztekkel sem viselkedtek ellenségesen. Leginkább az a feltűnő, hogy ezek a lázadások nem voltak erőszakos természetűek.

A parancsnokok is különböző módokon reagáltak. Volt, aki tárgyalt a lázadókkal, és felajánlotta, hogy továbbítja panaszaikat a felsőbb szervekhez, volt, aki headtu a derekát, és egyszerűen megegyeztek a katonákkal, megint mások erőszakkal próbálták leverni a lázadást. A lázadók két lehetőség közül választhattak, vagy elfogadták, amit a parancsnok felajánlott, vagy folytatták a lázadást, de leggyakrabban megegyezést kötöttek. Fegyvert csak egyszer alkalmaztak ellenük, de akkor is elkerülték a vérontást.

A gyarmati közkatonák és tisztek is másként vélekedtek saját feladatairól, mint az angolok. Számukra ismeretlen volt a katonai étosz fogalma. Magukat az állam alkalmazottjának tartották, olyan szerződtetett alkalmazottnak, akinek a feladata, hogy az indiánok és a franciák ellen harcoljon.

Loudounnak és a hozzá hasonlóaknak a szemében a gyarmatiak rossz katonáknak bizonyultak. Ugyanakkor azok arról voltak meggyőződve, hogy legalábbis megfelelő, ha nem tökéletes katonák. Ők azt tartották őrültségnek, ha valaki eltér a korábban tett ígéreteitől és a megegyezéstől. Az igazság az, hogy a hivatásos katonák és a gyarmatiak másként gondolkodtak a társadalomról, a katonai szolgálatról és a hadviselésről. Más kultúrkörből érkeztek, és miután ezt nem tudatosították, a lehető legrosszabbakat gondolták egymásról.

A gyarmatiak számára a szerződéses viszony volt a fontos, fontosabb, mint a királyi hatalom és minden más társadalmi viszony. Hiszen a szerződés a mindennapokban, a gazdasági életben is gyakori fogalom volt, míg a királyi hatalom távoli és absztrakt, szinte értelmetlen volt számukra. A gyarmatiak sokáig viselték háborút a franciák ellen az anyaország közvetlen beavatkozása és támogatása nélkül, így nem csoda, ha kialakult bennük egy bizonyos fokú autonómia érzés. Hozzászoktak ahhoz is, hogy saját kormányuk fizeti, irányítja és élelmezi őket, és évente újra aláírt szerződés köti őket a hadsereghez.

A hétéves háború meghozta az angol katonai jelenlétet és az összetűzéseket az angol és amerikai katonák között. A hivatásos angolok kialakították magukban a rossz amerikai katona képét. De az amerikaiak is tapasztalatokat gyűjtöttek az angol hadviselésről. Így a háború mindkét fél számára jó iskola volt, és mindkét fél fel is használta a tanultakat az 1763. évi párizsi békét követő években.

(The William and Mary Quarterly, Vol. 38., No. 3. July 1981. pp. 395–417.)

B. B.

ALFRED F. YOUNG

GEORGE ROBERT TWELVES HEWES (1742–1840): EGY BOSTONI CIPÉSZ ÉS AZ AMERIKAI FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚ EMLÉKEZETE

Az Egyesült Államokban az 1818-as, és különösen az 1832-es nyugdíjtörvények arra kötelezték a katonai szolgálat veteránjait, részletesen írják le katonai szolgálatuk eseményeit, mert nem maradtak fenn a dokumentumok. A rendeletek hatására több, mint 80 000 memoár íródott. Közülük volt egy bizonyos bostoni cipészé, George Robert Twelves Hewesé.

1742-ben született Bostonban, és Richfield Springsben halt meg 1842-ben. Részt vett a függetlenségi háború több jelentős eseményében, szemtanúja volt a bostoni vérengzésnek és a teadélutánnak, volt kalóz és milicista. Az állandó cipészkedést felváltva időnként beállt hajósnak, tengerésznek, farmernek, de élete végéig szegény maradt. Tulajdonképpen ismeretlen volt, akiből egyszer egy tövid időre lett csak valaki: a függetlenségi háború alatt, és az élete végén egy rövid időre nemzeti hőssé vált. Az utókor nem sokat tudott volna meg róla, ha nem oly hosszú életű, s élete végén nem újul meg az amerikaiak érdeklődése saját múltjuk után. A bostoni teadélután a függetlenségi háború szimbólumává vált, és Hewes olyan sokáig élt, hogy bizton számíthatott az egyik utolsó élő résztvevőnek. 1833-ban, amikor James Hawkes „felfedezte" őt, már 91 éves, de 98-nak tartja magát. Hawkes ezt el is hiszi, és ebben a tudatban írta meg Hewes életrajzát. Így 1835-ben, amikor meghívták Bostonba, azt tartották róla, hogy már 100. évében jár, „a halhatatlanság határán", ahogy a július 4-i szónok kijelentette. Híresség lett, a függetlenségnapi ünnepségek díszvendége, megjelent róla egy második önéletrajz. Benjamin Bussey Thatcher tollából, Joseph Cole pedig megfestette olajképét.

A Hewesről írott két életrajz egy nagy korról ad átfogó, részletes beszámolót, hosszan foglalkozik az alany gondolataival, magatartásával. A két beszámoló többé-kevésbé kielégítő módon ad választ a korra vonatkozó kérdéseink tömegére: miért választ valaki egy annyira nem jövedelmező állást, mint a cipészség? Mit jelentett abban az időben szegény cipésznek lenni Bostonban? Sok mindent árul el a függetlenségi háborúról: mi motiválta az egyszerű embereket? Milyen akciókban vett részt Hewes? Volt-e egyáltalán valamiféle ideológiája? Milyen hatással volt Hewes további sorsára az a tény, hogy Amerika végleg elnyerte függetlenségét? Mennyire érte el élete végére kitűzött céljait? Mit jelentett egyáltalán a függetlenségi háború egy olyan egyszerű embernek, aki előtte is és utána is szegény volt és az is maradt?

Ha Hewes-ról, az emberről akarunk minél többet megtudni, felmerülnek azok az örök kérdések, amelyekkel a történészek kerülnek szembe, ha memoárok és életrajzok hitelességét vizsgálják. Először is el kell különíteni Hewest életrajzíróitól. Másrészt viszont ügyelni kell arra, hogy egy öreg ember emlékezik vissza 60-80 évvel korábbi eseményekre.

A két életrajzírónak, Hawkesnak és Thatchernek különbözőek a gyengéi és erősségei. James Hawkesről keveset tudunk, Hewes életrajzát álnéven adta ki, és valószínűleg újságíró volt. Érdeme az, hogy egyes szám első személyben próbálta visszaadni Hewes mondanivalóját, ennek ellenére sajnos elég sokszor narrátorként kommentálta az eseményeket, és gyakran elkalandozott. Nem tudott eleget sem Bostonról, sem a függetlenségi háborúról, hogy kérdéseivel a jó irányba terelhesse Hewes-t. A másik szerző, Benjamin Bussey Thatcher ezzel szemben néha nem tudott ellenállni a kísértésnek, hogy csiszolgassa Hewes történeteit, és kitaláljon néhány részletet. Thatcher bostoni diadalútján találkozott Heweszal, így lehetősége nyílott arra, hogy bejárja vele a várost, és a helyszínen felfrissíthesse memóriáját. Sok újat szedett ki belőle, főleg fiatalkoráról és a függetlenségi háborúról. Néha kételkedett a történetek hitelességében, ezért korabeli újságokat olvasott, és konzultált az események más, még élő résztvevőivel. Éppen ezért az életrajz formája és hangvétele sokkal inkább tulajdonítható Thatchernek, mint Hewesnak. Így az ő műve, noha teljesebb, mint Hawkesé, de korántsem tökéletes és teljesen hiteles.

Hewes visszaemlékezéseinek is vannak pozitív és negatív vonásai. Irigyelni való fizikai állapotban volt, kevés jelét mutatta előrehaladott korának. Mindkét életrajzíróját lenyűgözte memóriája. Thatcher olyan különlegesnek tartotta, hogy „néha teljesen megdöbbent". Hewes sok részletet idézett vissza gyerek- és ifjúkoráról, a függetlenségi háborúhoz vezető évekről, magáról a háború hét esztendejéről. Aztán életének következő kb. fél évszázadáról szinte semmit sem mondott, de a közelmúltra megint csak tisztán emlékezett. Meglepően jó volt a névmemóriája. Érdekes, hogy soha nem vezetett semmiféle naplót, és saját bevallása szerint soha semmilyen beszámolót nem olvasott el sem a bostoni teadélutánról, sem a háború más eseményeiről. 1835-ben sokkal több mindenre emlékezett, mint két évvel korábban. Ez tulajdonképpen nem meglepő, hiszen visszatért a korábbi jelentős események színterére, és a helyszín bizonyára megkönnyítette az emlékezést. És az sem mellékes, hogy a második kérdező jóval felkészültebb volt. De memóriájának azért megvoltak a hiányosságai. Elég sok problémája volt az események láncolatával, az egyes események közötti intervallumokkal. Az is teljesen érthető, hogy a kellemes emlékekről szívesen beszélt, míg a számára megalázó eseményekre nehezebben tért ki. Elég sok űr van az életrajzában, főleg az 1783–1833 közötti periódusban, ami nem tulajdonítható sem a szerzők közömbösségének, sem az eddig szinte tökéletesen működő memória hiányosságának. Így nem csoda, ha szándékos elhallgatásra kell gondolnunk.

Az 1830-as években George Robert Twelves Hewes egy olyan társadalomban élt, amely nem sok tisztelettel viseltetett sem az öregek, sem a szegények iránt. A függetlenségi háború idején mindez másképpen volt: a cipészt elismerték, mint állampolgárt, kikérték a véleményét, keresték a támogatását. Ez is hozzájárult ahhoz, hogyan emlékezett vissza Hewes a háborúra. Nem a saját szerepét túlozta el, hanem inkább a korabeli vezetőkhöz helyezte közelebb magát, mint az vélhetően volt a valóságban. Egy pillanatra egyenrangú volt a nálánál különbekkel. Így gondolt vissza ezekre az időkre, és ez az érzés úgy fokozódott benne, ahogy reális lehetősége egyre csökkent. És ebben az emlékben, ahogy tudatosodott benne, hogy ő is egyenrangú állampolgár, ebben rejlett a függetlenségi háború jelentősége George Robert Twelves Hewes számára.

(The William and Mary Óuarterly, Vol. 38., No. 4. October 1981. pp. 561–623.)

B. B.

CHARLES L. COHEN:

A „SZABADSÁG VAGY HALÁL" BESZÉD: MEGJEGYZÉSEK A VALLÁSI ÉS FORRADALMI RETORIKÁRÓL

1775. március 23-án Patrick Henry egy olyan lenyűgöző beszédet mondott a virginiai törvényhozó gyűlés előtt, hogy egyik hallgatója állítólag így kiáltott fel: Bárcsak itt halnék meg! 1816-ban William Wirt megjelentette a beszédet, ezt a rövid elmefuttatást az angol álnokságról, a fegyveres ellenállás szükségességéről, mely így végződött: „... szabadságot adj vagy halált!". A 19. század második felétől elkezdtek kételkedni abban, hogy valóban Henry mondta-e ezt a szónoklatot. Ennek ellenére a beszéd, és különösen záró sora óriási népszerűségre tett szert, de érdekes módon eddig senki sem vetette még mélyebb kritikai analízis alá. Ahogy már Mark Twain megállapította, a klasszikusokat mindenki dicséri, de senki sem olvassa.

A beszéd egyik legfontosabb jellemzője, hogy tele van bibliai utalásokkal, a leggyakrabban Jeremiás próféta könyvére történik hivatkozás. Stílusa alapján feltételezhető, hogy szerzője egyszerre volt radikális politikus és erkölcsprédikátor, és ez a tény bizonyos fokig meghatározza a szerző személyét, hiszen nem sokan felelhettek meg ezeknek a kritériumoknak a korabeli Virginiában.

A beszéd klasszikussá vált, de nem kizárólag ékesszólása miatt fontos és érdekes az utókor számára, hanem mert sokat árul el a 18. századi Virginia politikai kultúrájából.

A szónoklat 1217 szóban elismétli az amerikai whigek véleményét az angolok korruptságáról, a szabadság elleni összeesküvésükről, hangoztatja a gyarmatiak félelmét a leigázásuktól, és az igényt, hogy ugyanolyan jogokat kapjanak, mint az anyaország állampolgárai.

A bibliai hivatkozások a forradalmi elvek megalapozásául szolgálnak: azzal, hogy Jeremiás prófétára és Judeára emlékeztet, a késlekedő hazafiakat figyelmezteti. 2400 évvel később a próféta Virginia közelgő végzetére hívja fel a figyelmet. Mint a gyarmatiak 1775-ben, a zsidók Jeremiás próféta idejében néztek nemzeti katasztrófával szembe. Asszíria lerombolta Izraelt, száműzte népét, Babilónia pedig Judeát fenyegette. Ebben a helyzetben Jeremiás Judea azonnali elpusztulását jósolta meg. Judea vétkezett, ezt megtorlásnak kell követni.

Nem a virginiaiak voltak az első amerikaiak, akik Jeremiás magyarázatát hallhatták saját megpróbáltatásaikról. A 17. század óta a puritánok és leszármazottaik a prófétát hívták segítségül, hogy ostorozzák saját morális bűneiket, méghozzá egy jeremiádának nevezett speciális beszédformában. Ezekben a szónoklatokban általában arról esik szó, hogy Isten és az ő választott népe megállapodást kötnek, de a nép nem teljesíti fogadalmát. Erre meg is kapják büntetésüket. Az azonnali katasztrófa előlegezi a jövőbeli megújulást, vagyis a szenvedés biztosítja Isten ígéreteinek végső beteljesülését.

A „Szabadság vagy halál" beszéd ettől a formától néhány helyen eltér. A szónoklat azért hivatkozik a prófétára, hogy megfenyegesse azokat, akik veszélyeztetik Virginia biztonságát, és tudatosítsa bennük a történelmi párhuzamot.

A forradalmi és bibliai elemek hatásos keveredése megint csak felveti a szerzőség kérdését. Az egyház kötelékébe tartozó személy valószínűleg nem írhatta, hiszen a virginiai anglikán egyház igencsak tartózkodott az ilyen megnyilatkozásoktól. Tehát egy prédikáló hazafinak kellett lennie. Mint szónok, politikus, radikális és világi prédikátor Patrick Henry az egyik legkézenfekvőbb jelölt.

A beszéd biblikus részei mindenképpen Henrynek tudhatóak be, és így felvetődik az a kérdés, hogyan nyerte el a beszéd a mai, ismert formáját. Noha Henry szónoklatainak szó szerinti leirata nem maradt fenn, egyes fordulatai sokáig közszájon forogtak egész Virginiában, annyira közkedvelt és népszerű szónok volt.

1775-ben, amikor ez a beszéd elhangzott, Virginiában már komoly forradalmi hangulat uralkodott, olyannyira, hogy már megkezdődött a katonai szervezkedés is. Ugyanakkor még sokan reménykedtek a békés megoldásban. Éppen ezért a beszéd egy harcos kísérlet volt arra, hogy a többséget a háborús törvényjavaslat elfogadtatására buzdítsa. A békülékenyeket támadva Henry egyenlőséget tett köztük és Judea hamis prófétái között, akik a fenyegető veszélyben egykedvűségükkel a romlást okozták. A két gondolat, a vallási és a radikális egyesítésével sikerült egyrészt politikai ellenfeleit, a dzsentrik egy részét kényelem- és biztonságszeretettel vádolnia, másrészt saját politikai céljait támogatni. Henry csak egy volt az amerikaiak közül, aki a vallásos képekben is megértette a

politikai eseményeket, de páratlan képessége volt arra, hogy éleslátását és felismeréseit közkincsé tegye.

Beszédének jelentősége abban rejlik, hogy egyszerre példázza az amerikai forradalmi gondolkodás vallásos és politikai irányzatát.

Végül Virginia hallgatott Henry szavára, készült a háborúra, és így megmenekült Judea sorsától. A zsidók megfenyegették, megátkozták és elűzték Jeremiást. A virginiaiak ötször is megválasztották Henryt kormányzónak. Néha mégis sikerül valakinek, hogy próféta legyen a saját hazájában.

(The William and Mary Quarterly, Vol. 38., No. 4 October 1981. pp. 702–717.)

B. B.

LIVIU BOTEZAN:

AVRAM IANCU, A NÉP FEGYVERKEZÉSI JOGÁNAK KÉPVISELŐJE 1848 TAVASZÁN

Az elnyomással szembeni fegyveres ellenállás gondolata először a 17. században jelentkezett s vált a burzsoá ideológia szerves részévé Nyugaton. A „szabadság"- és „egyenlőség"- jelszavak – melyekből a népszuverénitás gondolata természetszerűen következik – eszmei síkon előkészítették az 1848-as forradalmakat.

A soknemzetiségű Habsburg-birodalomba az új eszmék a 19. század közepén érkeztek el, s minden nép saját kapitalista fejlettségi szintjének megfelelően alkalmazta. Magyarországon a liberális nemesség ezen eszméket osztálya érdekeinek szolgálatába állította, de széles körű elterjedésüket igyekezett megakadályozni, nehogy a nemesség gazdasági és politikai erejének csökkenéséhez vezessenek.

Magyarországon 1848 körül a magyarok szinte csak feleannyian voltak, mint a nem magyarok, akik viszont – állapítja meg a szerző – csak nemzeti sajátosságaik elvesztése árán élvezhették az új eszmék kínálta előnyöket. A nemesség a nem magyarok beolvadása által biztosította saját hatalmát.

Erdélyben a hatalom megtartása a magyar és elmagyarosodott nemesség számára sokkal nagyobb problémát jelentett. Itt a magyarok és székelyek számbeli kisebbségben voltak a románokkal és szászokkal szemben. Az erdélyi nemesség számára az egyetlen kiút a Magyarországgal való egyesülés volt. Ez a magyarázata annak, hogy a kolozsvári diéta május 29-én sietve megszavazta Erdélynek Magyarországgal való egyesülését.

A liberális magyar nemesség által folytatott politikával szemben a nem magyar tömegek vezetői számára egyetlen lehetőség maradt: a fegyveres harc, amely által megvalósítható a nemzeti függetlenség és így a politikai hatalomban való egyenlő részvétel.

Ezen megállapítások után a szerző Avram Iancunak, a román nép vezetőjének és képviselőjének személyével és 1848 tavaszán játszott szerepével foglalkozik. Főként a Kolozsvári Történelmi és Archeológiai Intézetben végzett kutatásaira támaszkodva levelekből, petíciókból rajzolódik ki Avram Iancu sokoldalú egyénisége: fiatal társaival együtt (Buteanu, Papiu Ilarian) Zalatnán, Balázsfalván, Topánfalván népgyűléseken vesz részt, mozgósít, szervez, s mindenhol hangoztatja, hogy a román népnek éppúgy joga van a felfegyverkezéshez, mint a magyaroknak és szászoknak, mert csak fegyverben védhetik meg Erdély közös érdekeit, csak fegyverben tekinthető a románság egyenlőnek a vele együtt lakó népekkel. Ugyanekkor határozottan kijelenti azt is, hogy a mócok „senki ellen nem lázadnak", és csak azok ellen harcolnak, akik „ellenük támadnak azzal a szándékkal, hogy megháborítsák azt a békességet, amely mindez ideig megvolt".

A S. Báruţiunak küldött levelében hangoztatja, hogy a mócok „az elme fegyverével" akarják a szabadságukat visszanyerni és „nem bottal". Erről biztosítja Zalatna és Abrudbánya vezetőségét is. A topánfalvi heti vásáron tartott beszédében is a nép fegyverkezési jogát védi, de egyben figyelmezteti is a mócokat, hogy tiszteljenek „minden embert, legyen az úr vagy akárki, csak hogy emberséges ember legyen". Beszédében felszólítja a mócokat a békességes együttélésre a Zalatna és Alsó-Fehér megye vezetőségében túlnyomó többségben lévő magyarokkal és szászokkal.

1848. június 23-án a Gubernium a román nép megfélemlítése céljából vezetőit megidézi, de Avram Iancu nem jelenik meg. Távolmaradását az S. Báruntiunak és a Guberniumhoz írott leveleiben igazolja, melyekből ismét kiviláglik Avram Iancu kimagasló politikai egyénisége. Elmondja, hogy egész aktivitásával nem akart sem magánszemélyeket, sem magyarokat, székelyeket vagy szászokat sérteni, hanem csupán saját népét szolgálni. Ismét hangoztatja, hogy a román nép nem fog erőszakhoz nyúlni, ha csak nem a saját élete védelmében. A román nép – a magyar és szász mintájára – azért fegyverkezett, mert csak így köthet egyenlő félként tartós békét. Az ő lelkiismerete tiszta, amit tett, a népért tette.

Avram Iancu tehát, állapítja meg L. Boteznn, habár a román nép felfegyverzéséért harcolt, sohasem volt a magyar forradalom ellensége. Maga a tény, hogy Avram Iancu más hatal román értelmiségiekkel együtt a román nép politikai egyenlőségéért küzdött, lehetőséget kínált a magyarok és szászok számára egy közös Habsburg-ellenes fellépésre. De míg Ausztria már 1848-ban ígéreteket tett a népek politikai egyenlőségének megvalósítására, addig a Kossuth vezette Magyarország ezt csak a forradalom végén akarta megadni, amikor viszont már túl késő volt.

(APULUM – Acheologie, Istorie, Etnografie Alba Iulia, 1978. Acta Musei Apulensis)

P. G. M.

KONRAD CANIS:

KONTINUITÁS ÉS DISZKONTINUITÁS A JUNKER–BURZSOÁ OSZTÁLYKOMPROMISSZUMBAN 1890–1897

A német történelem 1890–97 közötti időszakát Canis gazdasági szempontból az imperializmusba való kozvetlen átmenet, politikai szempontból a bonapartista diktatúrából az imperialista uralmi rendszerbe való átnövés évének tekinti. A vizsgált periódust az uralkodó osztályok közötti ellentétek kiéleződésével jellemzi, s azt az ipari termelés gyors növekedésére, a burzsoázia megerősödésére és egyben előrehaladó belső differenciálódására, a munkásosztály politikai mozgalmának fellendülésére, s különösen a mezőgazdaság szférájában jelentkező válságtünetekre vezeti vissza. Megállapítja ugyanakkor, hogy a gazdasági-társadalmi-politikai erőviszonyok eltolódása, az uralkodó osztályok egymás közötti és a munkások ellen harca, valamint a burzsoázia különböző frakciói közötti rivalizálás a társadalomban az állandó bizonytalanság érzését alakította ki.

Az események irányát a szerző megint a nagyburzsoáziának az a törekvése határozta meg, amely a junkerséggel kötött osztálykompromisszumon belüli vezető szerep megszerzésére irányult. A hatalmi harc mindenekelőtt a vámpolitika és a munkásokkal szemben alkalmazott kormánypolitika kérdésében élezödött ki, melyben a burzsoázia a védővámok radikális csökkentését, illetve represszív diktatúra helyett liberális módszerek érvényre juttatását követelte. Mindez kedvező lehetőséget teremtett az uralmi rendszer társadalmi bázisának kiszélesítésére a szabadkereskedelem híveinek és a baloldali liberálisok bevonásával. Johannes v. Miquel meghirdette a fennálló rend fenntartásában érdekelt valamennyi „állammegörző" elem tömörítésének programját, annak realizálását a junkerség ellenállása azonban megakadályozta.

A Bismarck bukásával beköszöntő „új kurzus" nem jelentett a társadalmi-politikai rend demokratizálására irányuló megalapozott kísérletet. Átfogó koncepció hiányában csak egymástól elszigetelt intézkedésekre került sor, melyek közül kiemelkedett Leo von Caprivi kereskedelempolitikai reformja. Az új kancellár a jólét és a hatalom tö forrását a kereskedelemben és az iparban jelölte meg, s ennek szellemében kötött Németország 1891-ben Ausztria-Magyarországgal és Olaszországgal az agrárvámok csökkentését kimondó szerződést. Úgy tünik, hogy Caprivi nagy jelentőséget tulajdonított a pártok közötti egyensúlyozásnak. Legalábbis erre enged következtetni az az 1891-es népiskolai törvényjavaslat, amely a Centrum megnyerése érdekében a klerikális erők befolyását erősítette. Határozottan elutasította ugyanakkor Miquel és Eulenburg új szocialista törvények bevezetésére irányuló követelését, mert jól látta, hogy a Reichstag az ilyen javaslatot megbuktatná, ami

az államesiny híveinek teremtene kedvező lehetőséget. Elképzelésén nemcsak a burzsoázia többsége, hanem az egyes kormányok képviselői is támogatták.

Meghatározó jelentősége volt a későbbiek szempontjából az 1893/94-ben bevezetett agrárpolitikai intézkedéseknek. Az új rendelkezések a mezőgazdasági hitelnyújtás könnyítésével, a nagybirtok tömeges eladósodását megelőző gazdasági segély folyósításával, az örökösödési rend megváltoztatásával a nagybirtok konszolidációját szolgálták. Ezzel egyidőben a gazdasági teljesítmény növelésére, s a profitlehetőségek minél intenzívebb kihasználására ösztönöztek. A kezdeményezés megvalósulásához szükség volt a junkerek mentalitásának megváltozására is, arra, hogy azok az állami segélyt ne csődbe jutott mezőgazdasági üzemeik mesterséges fenntartására, hanem kapitalista átszervezésére használják fel.

A 90-es évek derekán megfogalmazódott törekvések rövid időn belül eredményhez vezettek. A junkerség feladta a kaptialista átalakulást merevén elutasító alapállását, s ezzel lehetővé vált az osztálykompromisszum immár kapitalista alapokra támaszkodó újrafogalmazása. A látványos sikerekhez hozzájárult az állam aktív fellépése is. Ösztönzésére terjedt el a modern mezőgazdasági gépek használata, a kálisaindikátusra gyakorolt nyomása eredményeként hozott árleszállítások pedig a műtrágyázás általános bevezetését mozdították elő. 1892-ről 1899-re a hektáronkénti terméshozam a nagybirtokon 74,4%-kal emelkedett (a parasztí birtokokon 14,4%-kal), s a német mezőgazdaság a világháború előtti években vezető pozíciókat szerzett Európában.

Az imperializmusba való közvetlen átmenet kedvező gazdasági lehetőségeit kihasználva, a junkerség tehát kaptialista módon gazdálkodó, de a burzsoáziától élesen elhatárolódó osztályként erősítette meg hatalmi helyzetét. Lehetővé vált a két uralkodó osztály közötti legélesebb ellentétek áthidalása, még ha fontos kérdések megítélésében továbbra is jelentős eltérések maradtak fenn. Elősegítette a közeledést az 1895–96-tól tapasztalható gazdasági fellendülés, valamint a munkásmozgalommal szemben megnyilvánuló érdekazonosságuk.

Erre alapult az 1896-ban Bismarck és Miquel által meghirdetett „koncentrációs politika" programja. A régi típusú együttműködéshez való visszatérést a körülmények megváltozása (a junkerek gazdasági alkalmazkodása a kapitalizmushoz; a nagyburzsoázia törekvése a politikai vezető szerep megragadására) azonban nem tette lehetővé. Az állami politika osztályházijának kiszélesítése végül is nem a baloldali liberálisok, hanem a Centrum bevonásával valósult meg, ami jelentős visszalépést jelentett az 1890-ben meghirdetett „új kurzushoz" képest. A változások összességükben ugyanakkor azt jelentették, hogy a régi típusú osztálykompromisszum új, imperialista alapokat kapott.

(Zeitschrift fur Geschichtswissenschaft 1982/1 23 - 39.)

E. G.

Ju. N. AFANASZJEV:

AZ „ANNALES" ISKOLA ESZMEI ALAPJAINAK FEJLŐDÉSE

A meggyőző jegyzetapparátussal alátámasztott cikk az „Annales" körül kialakult, de valójában szélesebb kutatói kört felölelő történetírói irányzat irodalmának áttekintésével indul. Afanaszjev idézi az egyik végletes álláspontot, amely szerint napjainkban, aki nem ismeri ezt a történetírói iskolát, nem is tekinthető igazi történésznek. Az álláspont képviselői úgy vélik, az „Annales" forradalmasította a történettudományt, hozzá képest a marxista tudományosság csak előkészítő elem volt. A másik végletet azok a háború utáni, elsősorban nyugatnémet és francia kutatók képviselték, akik a nyugati civilizációt féltették a folyóirat hasábjain kifejtett eszméktől. Szerzőnk úgy véli, az iskola objektív értékelését általában a marxista, különösen a francia (J. Bruhat, A. Soboul) és a szovjet (M. A. Barg, J. Sz. Kon, A. V. Ado, V. P. Szmirnov, M. N. Szokolova) szerzők elemzései nyújtották. A vonatkozó irodalom és saját kutatásai alapján az „Annales" iskola három fejlődési szakaszát – 1929–1946 (M. Bloch, L. Fèbvre), 1946–1969 (F. Braudel) és az 1970-es évek – különíti el és elemzi.

Az irányzatot társadalmilag és ideológiailag bizonyos polgári és kispolgári, értelmiségi rétegek útkeresésében származtatja. A konzervatív reakciós és a forradalmi, marxista eszmeiség végletei között keresték harmadik utat. Ismeretelméletileg a századfordulóra uralkodóvá lett polgári pesszimizmus helyett, a társadalom megismerhetőségét vallották. Igazi érdemük a társadalmi, gazdasági szféra vizsgálatának szorgalmazása. Tulajdonképpen az önmagát túlélt pozitivista szemlélet és módszer kritikájaként a történelem folyamat-jellegét állították előtérbe. Az események, tények összefüggéseire, kapcsolatrendszerére kerestek racionális magyarázatot. Már Bloch munkáiban megjelent, de Braudelnél teljesedett ki a törekvés, hogy sokoldalú, komplex vizsgálat alapján a társadalmi lét fejlődésének lényegi, szintetizált folyamatát igyekezett rekonstruálni. Az adott kort jellemző struktúraként értelmezték a társadalmi totalitást. Olyan struktúraként, amelyben személyiségek és események helyett a gazdasági, társadalmi élet, az emberek mindennapjai, munkája, tudati, pszichológiai állapota, szellemisége játszották a fő szerepet. Egymással kölcsönhatásban álló szférák és elemek egységes, hierarchizált, a konstans és változó dialektikájával jellemezhető struktúrának tekintették a társadalmi létet, s ezt a struktúrát kívánták történetileg megismerni, feltárni.

Braudel honosította meg – mint ismeretes – a „globális történelem" fogalmát, amelynek rekonstruálására maga is törekedett. De Voltaire és Bloch nyomdokain haladva nem a felszíni jelenségek, hanem a tartalmi, mély összefüggések alapján. Új értelmezést kapott, kiszélesedett náluk a történelmi tény fogalma. Elszigetelt tények és események helyett összefüggésekbe ágyazódott jelenségeket, folyamatokat kutattak. Ennek során (Febvre 1933-as kijelentését idézi Afanasszjev) eltúlozták a történészek konstruktív, intuitív szerepét, ami az adekvátság, az objektivitás érvényesülését csorbította, de így is többet mondott a múltról, mint a pozitivista iskola. Annál is inkább, mert társadalomértelmezésük, történelemfelfogásuk maga után vonta a múlt forrásainak kiszélesítését. Az egyoldalúan politikatörténeti jelleget felváltotta a gazdasági, társadalmi folyamatokat is ábrázoló, az emberi élettevékenység széles spektrumát feltáró történelem ábrázolás. Ezáltal tudományuk a társadalomtudományok egyikéből, a társadalmi-történeti embert mint totalitást vizsgáló diszciplínává vált, amely a társadalomtudományok, mint segédtudományok széles skálájának az eredményeit, módszereit alkalmazza, s amelyet, mint szemléletmódot egyetlen társadalomtudomány sem nélkülözhet.

Az „Annales" iskola történelemelméletéről szinte apológiát olvashatunk a cikkben. Képviselőinek munkái azonban nem érvényesítették maradéktalanul a megfogalmazott elveket és módszereket. Eklekticizmus, idealista és materialista kezelési módok keveredése jellemezte műveiket Afanasszjev szerint. A figyelembe vett, vizsgált szférákat nem tudták adekvátan hierarchizálni. Miközben felismerték a termelés jelentőségét az emberi társadalom életében, fejlődésében, a termelési viszonyok szerepéről szinte megfeledkeztek. Braudel késői munkáira és más szerzőknek az 1970-es évtizedben publikált tanulmányaira hivatkozik szerzőnk, amelyek az ember és természet, objektív környezete viszonyát állítják vizsgálódásunk középpontjába, tekintik a történelmi fejlődés „vörös fonalának". Az ember és ember közötti viszony, az ember mint a történelmi drámai szerzője háttérbe szorul, a társadalmi, politikai konfliktusok, a forradalmak elhanyagolható tényezőt jelentenek. Braudel civilizáció-elmélete nélkülözi a genetikusság elvét, már-már a fejlődést kérdőjelezi meg, amikor társadalmi formációk összefüggő láncolata helyett szinte konstans civilizációk tér- és időbeni kapcsolatrendszereként interpretálja a világtörténelmet.

Tanulságos megállapításokat olvashatunk a cikkben az „Annales" képviselőinek a marxizmushoz való viszonyáról. Többségük nem, vagy csak másodkézből ismerte a dialektikus és történelmi materializmust. Bár soha nem váltak harcos antimarxistákká, egyoldalúsággal vádolták a marxista szemléletet, amely szerintük abszolutizálja a gazdasági, társadalmi viszonyok szerepét. Még Braudel is, aki igen elmélyülten tanulmányozta Marx műveit, úgy vélekedett, hogy a marxizmus nem alkalmas a globális történelem megragadására. Hiányolta az ember és természeti környezetének kiemelését, amit ő alapnak tekintett, s számára a történelmi materializmus által értelmezett gazdasági alap a felépítmény részét képezte. Történelemelméletük és műveik értékelésével ellentétben, a marxizmushoz való viszonyukat úgy összegezi Afanasszjev, hogy a koncepcionális elhatárolódás ellenére, az „Annales" klasszikusai sokat hasznosítottak a történelmi materializmus szemléletmódjából.

Az iskola fejlődésének mai szakaszát szinte az „Annales" irányzat antitézisének tekinti cikkünk szerzője. Az eredendően eklektikus felfogás egy-egy elemét abszolutizálják, szinte önálló koncepcióvá emelik, s ezáltal a sokoldalú vizsgálatra való törekvés nem érvényesül. Holott a komplex szemléletmód segített meghaladni a pozitivizmust, jelentett elmélyülést a marxizmus felé. Afanasszjev úgy véli, hogy a

mai szerzők – P. Veyne, E. Le Roy Ladurie, M. de Certeau, P. Chaunu és mások – tudatos antimarxizmusa szülte a globális történelem koncepciójának feladását. Helyenként ismeretelméleti pesszimizmus mutatkozik meg, szétparcellázott, töredezett képet rekonstruálnak a történelemről. Tekinthetjük ezt a Braudel-féle civilizációelmélet túlhajtásának, a szociológiai szemlélet érvényesítése helyett a matematikai, statisztikai módszerek abszolutizálásának, amelynek eredményeként reális struktúrák helyett absztrakt kreációk születtek.

(Voprosi isztorii, 1981. 9. szám, 77–92. l.)

M.

SAMUEL KINSER.

ANNALISTA PARADIGMA? FERNAND BRAUDEL GEOHISTORIKUS STRUKTURALIZMUSA

Fernand Braudel neve az Annales-kör vezetőjeként már több évtizede ismert. A francia történész nemzetközi tekintélyét mégis nagymértékben növelte, amikor fő művét – *A Mediterráneum és a mediterrán világ II. Fülöp korában* – angol fordításban is kiadták (1972–73). Szaporodtak a dicsérő jelzők mind az iskola tevékenységével, mind vezetőjével kapcsolatban. Ha az Annales-kört addig is korunk egyik legproduktívabb történész-iskolájának tartották, akkor a Mediterráneumot ezen iskola egyik legalapvetőbb munkájaként értékelték. Méltán fordul felé szinte azonnali érdeklődéssel a historiográfia is.

Braudel saját történetírását strukturális történetnek tartja. Az Annales paradigmája szerint – legalábbis Braudel vezetésének évtizedében (kb. 1950–1970) – azokhoz a strukturalista modellekhez közelített volna, amelyek akkoriban a francia társadalomtörténetírást hatalmukba keritették. Ez az értelmezés mégis félrevezető. Ernest Labrousse Braudel történetírásában inkább a történeti földrajz régi hagyományaihoz való rokonságot észlelte, mint a strukturalizmus új divatjához. Ezen a Mediterráneum második kiadásának strukturalizmushoz való közelítése sem tudott alapvetően változtatni. Az új kiadás strukturalista alkalmazkodása legalább annyi problémát vetett fel, mint amennyit megoldott.

A Mediterráneum alapvető különlegességét az biztosította, hogy szerzőjét egyáltalán nem érdekelte a politikai történet. Az első kiadás gazdasági- és társadalomtörténetírása persze minden volt, csak nem forradalmi. A történeti földrajzra Paul Vidal de la Blanche (1845–1918) régi munkája irányította Braudel figyelmét, a társadalomtörténetben viszont Henri Pirenne (1862–1935) munkássága szolgált mintájául. Ezzel szemben a gazdaság- és társadalomtörténet újabb, Bloch és Febvre által képviselt törekvését a Mediterráneum nem követi. Elfogadja és alkalmazza viszont az Annales-kör 1940-es évekbeli legfőbb ideológiai elvét a történelem és a többi társadalomtudomány szintézisbe vonására. A társadalomtudománynak a diplomáciai események és a politikai vezetők elnyűtt történetével szemben a közösségi – tehát névtelen – emberek történetének kell lennie. A mediterrán térség Braudel számára így azt mutatja be, hogy mire képes az emberiség.

Az ember ilyen humanista-naturalista eszményre a társadalmat sem különálló csoportok társulásának tekinti, hanem egységes egésznek. Az egyén ebben a felfogásban elhalványul a környezet nagysága előtt. Braudel előtt már Vidal is élőlénynek tekintette a földrajzi teret, sőt Michelet magát Franciaországot személyesítette meg. Braudel földrajzi háttere csaknem mozdulatlan, mégis belőle nőnek ki a mediterrán élet „lassú ritmusú" felszíni mozgásai. Ha a humán-földrajz Braudel műveiben Vidaltól származik, akkor a strukturális történet Gaston Roupneltől (1871–1946). Roupnel az, aki következetesen elutasítja az események fontosságát – általuk a történelem csak kalandok sorozata lenne –, s helyettük a mélyben zajló „realitás" fontosságát emeli ki. Csak a mélység „történelmi tényei" lehetnek olyan „szerkezeti elemek", amelyek képesek „megszerkeszteni az emberi társadalmat és egyensúlyban, valamint aktivitásban tartani azt". A Mediterráneum-ban Vidal emberi-geográfiája és Roupnel struktúrális történelme egybeolvadnak Braudel történelmi sémájával.

A Mediterráneum felfogásbeli újdonsága tehát nem Braudel „strukturális történetében" van, hanem geohistorikus szemléletében. Azoknak, akik korábban az éghajlat, a talaj vagy a víz történelmi szerepét hangsúlyozták, nem sikerült megtalálniuk az ökologikus szempont és a társadalmi tevékenység összekapcsolásának módját. Számukra a földrajz és a demográfia – rendszerint külön fejezetben – hátterül szolgált. Braudel számára viszont az emberi és nem-emberi tényezők együttesen hozzák létre a mediterrán „milieu"-t. A földrajz így több lesz, mint környezet: egyesül a történelemmel. Férfiak és nők e milieu-től övezve, általa segítve vagy annak ellenére – de nem annak alávetve vagy akár fölébe kerekedve, hanem azzal egyenrangúan – tevékenykednek.

A Mediterráneum geohistorikus orientációja a történeti kutatásokban megfosztotta az államot központi helyétől, a politikát pedig másodlagossá tette más történelmi hatótényezők mögött. A mű figyelme inkább egy gazdaságilag körvonalazott térségre irányult, mint egy politikailag körülhatárolható népre. A kereskedelmi és mezőgazdasági tevékenységet inkább térbeli kapcsolatokhoz kötötte, mint állami intézkedésekhez. Szakított a régebbi francia történetírói hagyomány eltúlzott nemzetközpontú jellegével, s alássa a nyugati történetírás azon törekvését, hogy a múltat – az antikvitástól kezdve – az államformáló elit gondolataival és cselekedeteivel azonosítsa. Ezek a törekvések kétségtelenül új távlatokat nyitnak a történetírásban. De minden győzelem veszteséggel jár. Braudel kutatásaiban a politikai szempontok lebecsülése a gazdaságiak eltúlzásához vezet, az áttekintések során gyakran elhalványulnak, sőt elvesznek a részletek. A Mediterráneum így – szűkebb értelemben – nem válhat kötelező mintává (azaz paradigmává)! Tartalmát nem lehet utánozni, mert az Annales történetírása benne nem több, mint módszer. A könyv hasznos feladatot töltött be a tudományos energia összpontosításában, valamint a kutatási irány kijelölésében. A történészek számára inspiráló mű, hiányosságait azonban azóta az Annales-csoport tagjainak újabb művei próbálják kiküszöbölni.

(*The American Historical Reivew 1981. 1. sz. 63–105. l.*)

B. J.

R. LEWIN:

A REJTJELFEJTŐK HÁBORÚJA

Minden háborúnak megvannak a maga egyedi sajátosságai. Az első világháborúnak a tüzérség tömeges alkalmazása, a búr háborúnak a fölényben levő ellenséggel szemben a terepet mesterien kihasználó gerillahadviselés, az amerikai polgárháborúnak a vasút és távíró katonai alkalmazása, az első lövészárokrendszerek. A második világháború vonatkozásában sokan a rejtjelfejtést tartják ilyennek. Egy globális háború azonban olyan sok tekintetben forradalmian új, hogy ez túlzás, de szűkebb katonai értelemben igaz az, hogy a rejtjelfejtés egyetlen korábbi háborúban sem játszott ilyen nagy szerepet.

Sokan óvnak a rejtjelfejtés jelentőségének túlbecsülésétől, de a legutóbb megjelent új művek – pl. R. Bennett: Ultra in the West (1979) – alapján, amelyekből képet kaphatunk arról, hogyan fejtették meg, fordították le és használták fel a britek a német „Enigma" kódot, sok szempontból elavulttá, sőt félrevezetővé tesznek számos könyvet, így pl. a Nagy-Britanniában a második világháború hivatalos történetének jó néhány kötetét. Vegyük pl. az atlanti-óceáni csata történetét. Az eddig megjelent munkák nem hivatkozhattak arra az óriási szerepre, amelyet az Ultra játszott a német tengeralattjárók megsemmisítésében. Ugyanez vonatkozik az észak-afrikai, szicíliai, olaszországi, normandiai és németországi hadműveletekre.

Az Ultra létezésének ténye olyan nagy jelentőségű, hogy gyakorlatilag az összes 1974 előtt, sőt néha ez után született hadtörténeti munkák átírását teszi szükségessé. 1974 a kulcsév, mivel ekkor publikálta Winterbotham sorhajókapitány „The Ultra Secret" című könyvét, amelyet főleg emlékezetből, eredeti okmányok felhasználása nélkül írt, így korlátai érthetők. Pandora szelencéje kinyílt, többé bezárni nem lehet. 1977 októberében a londoni Public Record Office a Bletchley Parkból szétküldött üzenetek jelentős részét a kutatók számára hozzáférhetővé tette. Winterbotham után más, az Ultra akcióban közvetlenül résztvevők is kiadhatták visszaemlékezéseiket.

Az Ultrával kapcsolatos fejlemények elvonták a figyelmet arról, hogy az Egyesült Államokban is volt hasonló fontosságú dolog, amely a csendes-óceáni háború kimenetelében nagy szerepet játszott. Pearl Harbort sokan úgy értékelik, mint az amerikai rejtjelfejtők kudarcát. Pedig nem erről van szó, hanem arról, hogy nem elég az információkat megszerezni, megfelelő feldolgozásra, értékelésre van szükség, és az eredményeket el kell juttatni a harcoló alakulatok parancsnokaihoz. Ez 1941 végén az Egyesült Államokban nem volt megszervezve. Egyébként ugyanez volt a helyzet 1939 őszén Nagy-Britanniában is.

1942 tavaszára az amerikaiak megfejtették a Csendes-óceánon használt japán haditengerészeti kódot (JN 25), ez döntő szerepet játszott a Midway szigeténél 1942 júniusában lezajlott csatában. A kódot később is folyamatosan megfejtették, bár voltak hosszabb-rövidebb kihagyások. (Ugyanúgy, mint a brit Ultránál.) Ez nagymértékben elősegítette a japán kereskedelmi hajók megsemmisítésében az amerikai tengeralattjárók által elért kiemelkedő sikereket.

A japán szárazföldi hadsereg rejtjelének megfejtése nehezebbnek bizonyult, csak 1943-ban sikerült. Az amerikai akciónak is Ultra volt a fedőneve.

Az amerikaiak 1940 ősze óta a japán diplomáciai kódot is meg tudták fejteni, miután megépítették a japán rejtjelezőgép másolatát („Purple"). Az akció a „Magic" fedőnevet viselte. Ebből óriási mennyiségű anyag gyűlt össze, amelynek egy részét az amerikai kormány kiadóhivatala 1977-ben „The Magic Background of Pearl Harbor" címen publikálta. Az 1942–45 között készült összesítők a washingtoni országos levéltárban hozzáférhetők. A német háborús szándékokról elsősorban a berlini japán nagykövet távirataiból értesültek. A háború utolsó szakaszában folytatott japán diplomáciai tevékenységet is részletesen ismerték. A japánok viszont nem tudták megfejteni ellenfeleik rejtjelét.

Egyetlen háborúban sem fordult még elő, hogy az egyik fél – a két Ultra segítségével – ilyen alaposan ismerje ellenfelei szándékát.

Az Ultra hatalmas munkájában mindkét országban a már meglevő hivatásosakon kívül igen nagy számban vontak be egyetemi és más tudományos szakembereket. Az információk szétosztását 1944-ben már közös brit-amerikai szervezet végezte.

Nem szabad ugyanakkor elfeledkezni arról, hogy a harctéri parancsnokok döntéseit számos tényező határozza meg. A hírszerzési jellegűek közül a közvetlen harctéri lehallgatás különböző módjain szerzettek néha fontosabbak voltak, mint az Ultra (pl. El Alameinnél.) A harctéri lehallgatásokban egyébként a németek, az olaszok és a japánok is értek el eredményeket.

A rejtjelfejtésben voltak számottevő német sikerek; a „B Dienst" 1943-ig meg tudta fejteni a szövetséges hajókaravánoknak adott rejtjelezett utasításokat.

Valamennyi fél kiterjedten alkalmazta a rádió-irányítást és a rádióforgalmazás elemzését.

Kétségtelen, hogy a második világháborúban a rejtjelfejtés – bár az ezirányú szovjet eredményeket még nem lehet felmérni – kiemelkedő szerepet játszott, ugyanakkor még nagyon alapos és hosszú kutatás kell ahhoz, hogy valamennyi főbb háborús eseményről le lehessen írni: így történt.

(Journal of Contemporary History, 1981. évi 3. szám. 501–512. o.)

M. T.

A folyóiratszemlét írták: Barda Beáta (B. B.), ifj. Barta János (B. J.), Erdődy Gábor (E. G.), Menyhárt Lajos (M.), Molnár Tamás (M. T.), P. Gábor Mária (P. G. M.).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *ШЕНГА ТОРУ:* Падение Моравии и завоевавшие родину венгры – *Клара Хеди:* Ресурсы доходов Османской империи в Венгрии СООБЩЕНИЯ *Шандор Дьямеши:* Встреча Европы и третьего мира в XVI XVIII. вв. – *Ласло Блазович:* Некоторые особенности развития сельского городка в средневековом Хоймезёвашархейе и в его окрестности – *Габор Дьяни:* Механизмы функционирования рынка прислуг в Будапеште (1890–1941) – ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА – ОТЧЁТ – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

CONTENTS

STUDIES – *T. Senga:* The Fall of Moravia and the conquering Hungarians – *K. Hegyi:* The Turkish Empire's Hungarian Sources of Income – REVIEW ARTICLES – *S. Gyimesi:* The Meeting of Europe and the Third World in the 16–18. Centuries – *L. Blazovich* Some Feature of the Borough Development in the Medieval Hódmezővásárhely and it's Surroundings – *G. Gyáni:* The Functional Mechanism of the Maidservants' Labour Market in Budapest (1890–1941) – THEORY AND METHODOLOGY – REPORT – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES – *Senga Toru:* La chute de la Moravie et l'arrivé des Hongrois – *Klára Hegyi:* Sources de revenu en Hongrie de l'Empire Ottoman – COMMUNICATIONS – *Sándor Gyimesi:* La rencontre de l'Europe et le Tiers Monde aux 16–18èmes siècles – *László Blazovich:* Quelques traits caractéristiques du développement de bourg de Hódmezővásárhely et ses environs du Moyen Age – *Gábor Gyáni:* Les jeux de fonctionnement du marché de domestiques à Budapest (1890–1941) – THEORIE ET METHODOLOGIE – COMPTE RENDU – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DES PÉRIODIQUE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *T. Senga:* Der Untergang Morawiens und die landnehmenden Ungarn – *K. Hegyi* Die ungarländischen Einkommensquellen des Türkischen Reiches – MITTEILUNGEN – *S. Gyimesi.* Das Zusammentreffen Europas und der dritten Welt im 16. und 17. Jahrhundert – *L. Blazovich:* Einige Besonderheiten der Entwicklung des Marktfleckens in Hódmezővásárhely und ihrer Umgebung im Mittelalter – *G. Gyáni:* Die Funktionsmechanismen des Budapester Arbeitsmarktes der Dienstboten (1890–1941) – THEORIE UND METHODOLOGIE – BERICHT – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. VII. 3. Terjedelem: 17,85 (A/5) ív
83.11097 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivatalokná1 és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-90162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 186-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

1 szám ára: 25 Ft

Index szám: 25 779

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat

H-1389 Budapest, P.f. 149.

Ára: 25 Ft
Évi előfizetési ára: 150 Ft

INDEX: 25.779
ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál nem gömbbetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha azt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készíttetünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

589

SZÁZADOK

A tartalomból:

Knapp Éva: Remete Szent Pál csodái
Claude Michaud: Felvilágosodás, szabadkőművesség és politika a 18. század végén. Fekete János gróf levelezése

KÖZLEMÉNYEK — FIGYELŐ — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE

117. ÉVF. 1983. 3. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Eperjessy Géza: Zaidó iparűzők a reformkori szabad királyi városokban
Baksay Zoltán: A munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítás és a munkanélküli segély kérdése az ellenforradalmi Magyarországon

E számunk munkatársai

Barda Beáta gyakornok (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Dolmányos István* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Erdélyi Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Fügedi Erik* kandidátus, történész — *Garas Klára* a művészettörténeti tudományok doktora, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója — *Gergely Jenő* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Huraszti György* levéltáros, (Fővárosi Levéltár, Bp.) — *Heiszler Vilmos* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Katus László* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — *Király Péter* a nyelvtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Knapp Éva* könyvtáros (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Claude Michaud* egyetemi tanár (Orléans, Franciaország) — *J. Nagy László* kandidátus, egyetemi adjunktus, (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Ötvös Péter* egyetemi gyakornok (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Pándi Lajos* egyetemi gyakornok (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Szarka László* az MTA Történettudományi Intézet tudományos ügyintézője — *Szász Zoltán* az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — *Tóth István György* tudományos segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Bp.) — *Varga Antal* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
115. ÉVFOLYAM 1981. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Knapp Éva: Remete Szent Pál csodái 511
Claude Michaud: Felvilágosodás, szabadkőművesség és politika a 18. század végén. Fekete János gróf levelezése 558

KÖZLEMÉNYEK

Király Péter: A pesti görögök nyelvi viszonyai 600
Ötvös Péter: Illésházy István az emigrációban 609
Garas Klára: A Szépművészeti Múzeum 1906–1981 626

FIGYELŐ

Városi Antal: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon 639
Gergely Jenő: Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae (A magyar katolikus egyháztörténetírás újabb eredményeiről) 647

TÖRTÉNETI IRODALOM

Steinmann, Judith: Die Benediktinerinnenabtei zum Fraumünster und ihr Verhältnis zur Stadt Zurich 853–1524 (Ism.: *Fügedi Erik*) . 667
Kulikovszkaja bitva (Ism.: *Dolmányos István*) 668
Georges Duby: A lovag, a nő és a pap. A házasság a feudális Franciaországban (Ism.: *Tóth István György*) 669
Anderle Ádám: Vihar a Sierrában. Indián függetlenségi küzdelmek a XVI–XVIII. században (Ism.: *Pándi Lajos*) 672
Povstání na Morave v roce 1619. Z korespondence moravských direktorů (Ism.: *Szarka László*) 675

Juhani Passivirta. Finland and Europe. The period of autonomy and the international crises 1808–1914. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 676
Scheiberné Bernáth Lívia: A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig (Ism.: *Harasztí György*) 678
Ernst Hoor: Erzherzog Johann von Österreich als Reichsverweser. Der unveröffentliche Briefwechsel mit Felix Fürst zu Schwarzenberg aus den Jahren 1848 und 1849. (Ism.: *Endrődy Gábor*) 684
Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. (Ism.: *Katus László*) 687
Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Band III. (Ism.: *Szász Zoltán*) 692

FOLYÓIRATSZEMLE

Rachel N. Klein: Rendcsinálás South Carolina belvidékén 969 – *Robert K. Ratzlaff–James B. Schick.* A korai amerikai köztársaság (1789–1848) a mai amerikai történelemtankönyvekben 697 – *James C. Curtis:* Old Hickory árnyékában: Martin Van Buren politikai pályája 698 – *Richard C. Rohrs.* Pártpolitika és az Andrew Jackson elnök ellen merénylet 700 – *Richard B. Du Boff:* Üzleti követelmények és a távíró fejlődése az Egyesült Államokban, 1844–1860 701 – *G. A. Alekszejcsenko:* A falugyűlések döntései, mint az oroszországi falusi földközösségek múlt századvégi történetének forrása (Tverj kormányzóság adatai alapján) 702 – *M. Dellagi:* Ali bej trónralépése 1882 októberében 703 – *Judson M. Lyon:* Szabálytalan imperializmus: az Amerikai Egyesült Államok szerepe Libériában 1897–1912 704 – *Löw, Richard:* Hogy hullott szét a „kis Internacionálé"? 706 – *Ch. R. Ageron:* Haled emír petíciója Wilson elnökhöz (1919. május) 707.

Knapp Éva

REMETE SZENT PÁL CSODÁI
(A budaszentlőrinci ereklyéhez kapcsolódó mirákulumföljegyzések elemzése)

A 12–13. század fordulóján Európa-szerte elterjedt szegénységi mozgalom egyik magyarországi megvalósulási formája az a néhány remetetelep volt, amelyeket a Szlavóniában, a Mecsek, a Bakony, a Bükk és a Pilis erdeiben világtól elvonultan élő emberek alkottak.[1] Először Bertalan, pécsi püspök kísérelte meg őket közösségbe tömöríteni: a Pécs melletti Jakabhegy remetéit 1225-ben telepítette egy helyre, és ekkor életmódjukat is szabályozta.[2] A püspöki kezdeményezés után a renddé szerveződést a tatárjárás az egész országban meggyorsította, mert az otthonukat, családjukat vesztett emberek sokszor ezeken a telepeken kerestek maguknak menedéket. Az esztergomi Özséb kanonok is a tatárjárás idején került szorosabb kapcsolatba a pilisi remetékkel, akiknek szentkereszti telepét egy látomástól indíttatva saját vezetése alatt 1250 körül szerzetesi közösséggé alakította.[3] Bár a rend önállóságának kérdése egészen 1308-ig függőben maradt, a renddé szerveződés már a 13. század végén szilárd formákat öltött.[4] Erre utal, hogy a források a rend névadójaként ettől az időtől kezdve következetesen Thébai Szent Pált említik.[5]

A szerzetesek életét a 14. század elejéig belső zártság jellemezte. Kevés kapcsolat volt a kolostorok között, és ebben az időben egy-egy kolostoron belül sem beszélhetünk életközösségről. A szabályok által körvonalazott közös imádságon és közös munkán kívül ekkor még nem alakult ki szilárd életmód.[6] Az egyre sokasodó egyházi és világi adományok azonban nemcsak a pálos rend gazdasági és vonzerejét, hanem belső szervezettségét is megnövelték. Szükségessé vált, hogy a rendi káptalani gyűléseket a hegyek közé zárt Pilisszentkereszttől egy jobban megközelíthető kolostorba helyezzék át. A budai határ egyik legmagasabb pontján épült szentlőrinci kolostor — mivel elég közel helyezkedett el az egyre jobban fejlődő Budához — jól megfelelt erre a célra.

[1] *Hodinka Antal:* Egyházunk küzdelme a boszniai bogumil eretnekekkel. Budapest 1887 53.; *Baics Lajos:* A római katholikus egyház története Magyarországon. II. k. II. r. Budapest 1890 366.

[2] *Gyöngyösi Gergely:* Vitae fratrum heremitarum . . . Kézirat 1525 Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. Ab 151a, 151c cap. III.; *Koller József:* Historiae Episcopatus Quinqueecclesiarum. II. k. Pozsony 1783 62–63.

[3] *Gyöngyösi Gergely:* i. m. cap. V.

[4] Gentilis pápai legátus ekkor engedélyezte a rendnek az ágostonos regula használatát. Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia. Budapest 1885 Ser. I. Vol. II. 180., 379.

[5] *Mezey László:* Deákság és Európa. Budapest 1979 202.

[6] Országos Levéltár, Diplomatikai levéltár (Dl.) 195. 1234, Dl. 368. 1252.; *Gyöngyösi Gergely:* i. m. cap. III.

Gyöngyösi Gergely rendtörténeti munkája szerint ezt a kolostort 1300-ban alapították.[7] Az újabb ásatások is megerősítik Gyöngyösi adatát, mert a feltárt maradványok arra utalnak, hogy a kolostor gótikus templomát 1300–1310 között építették.[8] A szentlőrinci kolostor minél gyorsabb felépítését Lőrinc perjel, a rend negyedik generálisa szorgalmazta.[9] Miután a generális az évenként pünkösdkor tartott általános káptalani gyűlések székhelyét 1301-ben Budaszentlőrincre tette át, a kolostort a 14. század első felében Károly Róbert, Óvári János comes és Velencei Pál budai polgár adományaiból jelentősen kibővítették.[10] Töretlen virágzását a mohácsi csatáig a kiváltságokon és az adományokon kívül elsősorban Remete Szent Pál 1381-ben Velencéből ideszállított ereklyéje biztosította.[11]

Az ereklye Szent Pál 342 körül történt halála után hosszú utat tett meg a thébai pusztától Velencéig. A romlatlan testet Mánuel bizánci császár 1169-ben kiásatta, és Konstantinápolyba vitette, ahol az Ecclesia S. Mariae Pervilepti id est circumsepta templomban helyezte el.[12] Itt nyugodott egészen 1241-ig, amikor Lanzalo Jakab velencei polgár a szent életéről elmélkedve elhatározta, hogy az ereklyét a hitelesítő okmányokkal együtt Velencébe hozatja. A translationak nem volt akadálya, mert Konstantinápoly ekkor a velencei patriarkátus fennhatósága alatt állt. Ezután a köztársaság a Nagy Lajos négyéves velencei háborúját lezáró turini béke egyik pontjának értelmében az addig a Szent Julián egyházban őrzött ereklyét más hadisarcokkal együtt átengedte a magyar királynak.[13] A faszekrénybe zárt ereklyét 1381. október 4-én éjjel Nagy Lajos megbízásából Alsáni Bálint pécsi püspök és Horvát Pál zágrábi püspök vette át, majd Budára kísérte. A testet ideiglenesen a budai királyi vár kápolnájában helyezték el, majd 1381. november 14-én ünnepélyes menetben vitték át Budaszentlőrincre, ahol Kaplai Demeter esztergomi érsek a király nevében átadta a szerzeteseknek.[14]

[7] *Gyöngyösi Gergely:* i. m. cap. XVIII.

[8] *Zolnay László.* Ünnep és hétköznap a középkori Budán. Budapest 1975[2] 47–48.

[9] *Gyöngyösi Gergely:* i. m. cap. XVIII.

[10] Uo.

[11] Erre utal például az 1433-ban Magyarországot bejáró Bertrandon de la Brocquiere útinaplója, amely külön is megemlíti az ereklye közkedveltségét. *Szamota István:* Régi utazások. Budapest 1891 93.

[12] Ipolyi Arnold a múlt század végén fölkereste a templomot, és még megtalálta azt a templomfalba vésett üreget, ahol a testet föltehetően őrizték. *Ipolyi Arnold:* Adalék a pálosok magyar történetéhez. In: Ipolyi Arnold kisebb munkái, III. k. Budapest 1887 418.

[13] Matthias Fuhrmanntól megtudjuk, hogy Budaszentlőrincre nem az egész test, hanem csak egy része került. Hivatkozik Jacobus Cacatius egyik poszturnusz művére (Elogia Illustrium Anachoretarum), amit a szerző VII. Sándor pápának dedikált, s amelyben ez áll: „A testet Emmanuel császár parancsára Bizáncba vitték, aztán 1240-ben Jacobo Lanzo velencei szenátor a Szent Julián egyházba szállíttatta, ahol ma is tisztelettel őrzik, *testének pedig egy részét* Lajos magyar királynak adták 1381-ben." *Matthias Fuhrmann:* Anonymi Hungarici Historia de Translatione S. Pauli I. Eremitae . . . , Kézirat, Országos Levéltár, Acta Paulinorum (AP) F. 153 fasc. 420. fol. 10. Fuhrmann szerint ezt erősíti meg a Szent Ritusok Kongregációjának döntése is 1698. december 6-án (fol. 21.), valamint több velencei író: Franciscus Sansovinus, Nicolaus Doltone, Peregrinus Merula, Illustr. Triumvir D. Cornelius. Fuhrmann azt is megjegyzi, hogy ő maga is látta a velencei ereklyét: a Szent Julián templomban előtte mivezett (fol. 22.).

[14] A translatiot *Valentinus de Hungaria (Hadnagy Bálint):* Vita divi Pauli . . . Venetia 1511 fol. 5–9. alapján írom le. Nagy Lajos kérelmét közli *Wenzel Gusztáv:* A turini békekötés. Magyar Történelmi Tár XI. k. Budapest 1862 83. A test 1381-es translatiojának jelentőségét és értelmét Hadnagy

Az ereklye hitelességével kapcsolatban már nem sokkal ezután kétségek merültek föl. Mivel a testből három új hiányzott, Nagy Lajos 1382-ben a test eredetiségét bizonyító újabb tanúsító iratot kért Velencétől.[15] A hitelesség kérdését a Karthauzi Névtelen veti föl újra, aki azzal cáfolja a kételkedőket, hogy az ereklyénél sok csoda történt.[16] Az ereklye tiszteletére hivatkoznak a 17–18. századi pálos történetírók is, akik a legkülönfélébb nézeteket fölsorolva igyekeznek elhárítani az ereklye hamisságának lehetőségét.[17]

Remete Szent Pál ereklyéjének Magyarországra kerülése nemcsak azt jelentette, hogy a pálos rend patrónusának teste ugyanott nyugodott, ahol a rend először megszerveződött, hanem azt is, hogy a Nagy Lajos által a szent oltalmába ajánlott ország saját földjén tisztelhette védőszentjét. Ahogy Nagy Lajos velencei győzelmét,[18] úgy Mátyás az 1475-ben Moldvában a törökön aratott diadalát is a szent segítségének tulajdonította.[19] 1480-ban a nagy szárazság idején mint az egész ország védőszentjéhez könyörögtek Remete Szent Pálhoz.[20] Az ereklyének a kolostorfalakon és a renden messze túlmutató

Bálint az ereklye hasznosságából vezeti le. Az Érdy-kódex szerzője szerint a test áthozatalában istennek a magyar egyházat segítő szándéka mutatkozik meg, amit Szent Pál erre érdemes volta tesz még jelentősebbé. A Karthauzi Névtelen így írja le az eseményt: „Az felül megmondott Ersek azért es legat nagy sok püspökeket és egyházi népeket egybe gyojtvén és sok szegények bodogok hozjájok gyulvén vevé fel az szent testet és vivé szent Lőrinc mártirnak egyházába Buda fölött mindszent havának tizen negyed napján azaz Bereczk Confessornak másodnapján." *Nyelvemléktár* V. k. Érdy-kódex. Budapest 1876. 463–464. Itt kell megemlítenem az Anonymus Hungaricus-problémát is, amelyet eddig még nem sikerült megoldani a kutatásnak. Fuhrmann posztumusz műveként ugyanis 1799-ben megjelent egy könyv, amely egy Fuhrmann által Anonymus Hungaricusnak nevezett szerző 1381–85 között keletkezett kéziratát tartalmazza egy ma már ismeretlen kódex alapján, *Matthias Fuhrmann:* Anonymi Hungarici Historia de translatione S. Pauli Thebaei . . . Pest 1799. (Fuhrmann kézirata az AP anyagában l. 153 fasc. 420.) Fuhrmann bőséges kommentárral és jegyzetanyaggal látta el az állítólagos szöveget, s a pontos és részletes leírásokból arra lehetne következtetnünk, hogy szerzőjük maga is tevékenyen részt vett a test áthozatalában. Fuhrmann a kézirat eredetiségét bizonyítandó arra hivatkozik, hogy azt korábban többen is látták és felhasználták: így például Hadnagy Bálint, továbbá Fuhrmann szerint ezt a szöveget másolta le Johannes Gamon, az Acta Sanctorum számára, s ezt használta föl Andreas Eggerer is rendtörténeti munkájában. *Andreas Eggerer* Fragmen panis corvi protoeremitici . . . Viennae 1663. Az említett szerzőknél azonban sehol sem találunk utalást erre a konkrét kéziratra. A kérdéssel először Pámer László foglalkozott, aki hitelt adott Fuhrmann-nak az egykori kézirat megtétele illetően. *Pámer László:* Remete Szent Pál és a pálosok. Katholikus Szemle 1907. 807. Holik Flóris később ugyanezt az álláspontot képviselte. *Holik Flóris:* Aljáni Bálint és az Érdy-codex. Irodalomtörténeti Közlemények. 1922. 130–132. Kelényi B. Ottó a Fuhrmann által kiadott szöveget összevetette Hadnagy Bálint translatio-leírásával, s következtetése szerint Hadnagy valóban a Fuhrmann által később kiadott kéziratot használta föl munkájában. *Kelényi B. Ottó:* A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor történetének első irodalmi forrása. (1511.) in: Tanulmányok Budapest múltjából. IV. k. Budapest 1936. 87–110. Állításának alátámasztására azonban Kelényi nem hoz érveket. Fuhrmann jó szándékában nem kételkedve, a különböző szövegek összehasonlítása után erős kétség merült fel bennünk az Anonymus Hungaricus-féle kézirat létével kapcsolatban. A kérdés részletes filológiai vizsgálata azonban már meghaladná a dolgozat kereteit.

[15] Ennek a vizsgálatnak az eredményét sajnos nem ismerjük.

[16] *Nyelvemléktár* i. m. 465–468.

[17] *Eggerer:* i. m. 162–170.; *Nikolaus Renger:* Chronotaxis . . . Kézirat 1742 OL AP fasc. 627; *Matthias Fuhrmann:* Decus solitudinis . . . Viennae 1732. 224–228.

[18] *Gyöngyösi Gergely:* i. m. cap. XXXV.

[19] *Fuhrmann:* i. m. 211.

[20] *Gyöngyösi Gergely:* i. m. cap. LXIV.

jelentőségéhez nagymértékben hozzájárult az is, hogy a kegyhely sok egyházi és világi kiváltságot kapott. 1381-ben az ereklye translatiojának ünnepén Kaplai Demeter esztergomi érsek élt pápai legátusi hatalmával, és egy évi búcsút engedélyezett annak, aki ezen a napon meglátogatja a szent testét.[21] V. Márton pápa háromévi búcsút adományozott az ide zarándoklóknak.[22] A búcsúkiváltságok mellett jelentősen megnőtt a világi adományok száma is. 1381-ben Nagy Lajos azért ajándékozta a szentlőrinci kolostornak Czülingh ispán budai házát, hogy háborús időben legyen hova menekíteni az ereklyét.[23] Zsigmond király 1391-től évenként 300 aranyforintot adott az ereklye őrzésére és a káptalani gyűlések ellátására.[24] 1440-ben Ulászló király 300 aranyforint értékű sót juttatott,[25] 1466-ban Mátyás király pallosjogot adományozott a kolostornak.[26] Az adományok közül nem hiányoztak a kisebb-nagyobb világi birtokok sem. Például 1475-ben Kovács István budai civis a szentlőrinci kolostornak adta a Békés megyei Csudabala nevű birtokát.[27] 1514-ben a noviciátusi idejét töltő Erdélyi Elias fráter a Szatmár mezőváros Vár utcájában levő házát adományozta örök javadalomként a szerzetesközösségnek.[28] 1520-ban az óbudai nemes János litteratus adta át a kolostornak Malomzilip nevű telkét.[29]

A kiváltságokból és az adományokból származó megnövekedett hasznot a kolostor lakói az épületegyüttes bővítésére és a kulturális feltételek javítására fordították.[30] Mivel az ereklyét méltó módon kívánták elhelyezni, a már egyszer kibővített gótikus templom szentélyét átalakították a szent testét őrző kápolnává, és megkezdték egy új, nagyméretű kolostortemplom építését.[31] Az írott források tanúsága szerint az új templom szentélyét és 1510 körül befejezett oltárát Vince mester faragványai díszítették,[32] 1484-ben pedig Dénes mester, budaszentlőrinci pálos szerzetes faragta ki hazai vörösmárványból az ereklyét tartalmazó díszes síremléket.[33] Ennek oldalát a szent

[21] Acta Sanctorum Ungariae ex Joannis Bollandi. I. Tyrnaviae 1743 40.

[22] Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. III. Budapest 1896–1907 6., 1422-ben Palacios Ferdinánd pápai követtől negyven napi búcsút nyertek az ereklye meglátogatói (uo., 31.). 1434-ben a rend generálisa IV. Jenő pápától kért és kapott búcsúkiváltságot (uo. 99.), 1439-ben Erzsébet királyné kezbenjárására 7 évi búcsúban részesültek az ide látogatók (uo. 108), 1471-ben a rend tíz legjelentősebb kolostorának kért búcsúengedélyt, amelyek között Budaszentlőrinc is szerepelt (uo. 210.).

[23] *Gyöngyösi Gergely:* i. m. cap. XXXV.

[24] Ezt az összeget a budai polgárok szolgáltatták be Szent György napján: DL 7684. Az adományt többször is megerősítették, így 1406-ban (DL 8835.) és 1438-ban (DL 13158.).

[25] DL 13563

[26] Elenchus Summarius archivi almae Provinciae Hungaricae Ordinis Sancti Pauli Primi Eremite. Kézirat 1750 OL E 153, 101 rksz.

[27] DL 17640–41.

[28] AP 762. Extractus 254.

[29] AP fasc. 326. fol. 139–151. No. 53.

[30] A több mint száz éve szakaszosan folyó ásatások eredményei pontosan tájékoztatnak az egymást követő építkezésekről. *Érdy János:* Hazai műrégiség a tizenötödik századból. Családi Lapok 1852 281–284. ír a Henszlmann-Bugát-féle 1847-es ásatásról. *Gerády Sándor:* Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése. 1939–41. Budapest 1943 173–184., *ő.:* A Szent Lőrincről elnevezett budamelléki pálos kolostor. In: Tanulmányok Budapest múltjából. III. k. Budapest 1934 87–110.; *Zolnay László:* i. m. 47–49.

[31] *Zolnay László:* i. m. 48., térkép.

[32] Budai várban talált régi gazdag sírboltról . . . Tudományos Gyűjtemény II. k. 1827 42–61.

[33] *Gyöngyösi Gergely:* i. m. cap. LXVII.

életéből vett jelenetek borították.[34] Ezt a töröktől is megcsodált koporsót a Tar Albert kun ispán és budai várnagy által a rendbe való belépése után a 15. század végén emelt Szent Pál-kápolnában helyezték el.[35]

Elsősorban az ereklyének köszönhető anyagi és szellemi gyarapodás ösztönözhette a rend generálisát arra, hogy a rend nevében II. Lajos királytól az ereklye még hiányzó fejének megszerzését kérje. A szent fejét ugyanis 1355-ben a nagy ereklyegyűjtő IV. Károly Rómából Csehországba vitette, és a prágai királyi várban helyezte el. II. Lajos 1522-ben Prágában járva kérte a cseh főuraktól az ereklyét, de azok nem akarták átengedni neki. Erre II. Lajos személyesen ment el Karlstein várába, hogy az ott őrzött ereklyék közül maga válassza ki Szent Pál fejét. Ez csak csellel, egy cseh pap árulása révén sikerült neki.[36] A fejereklye translatiojáról a magyar és a cseh pálos történetírók egyaránt megemlékeznek.[37] A huszita kézben is megfordult, hajától és szakállától megfosztott fej 1523 pünkosdjén érkezett Budára, ahol a városkapunál II. Lajos és felesége várta. Az ereklyét Simon zágrábi püspök adta át az akkor éppen általános káptalani gyűlésen résztvevő szerzeteseknek, akik azt pünkösd másnapján ünnepélyes menetben a szentlőrinci kolostorba vitték.[38] Amikor az újra egyesített ereklyét 1526-ban a mohácsi csata után a Budáig vonuló török elől elmenekítették, Szapolyai János trencséni várában helyezték biztonságba. A barokk hagyomány nyomán a kutatás sokáig úgy tudta, hogy az ereklye a vár leégésekor föltehetően elpusztult, s ezzel végleg nyoma veszett.[39] A rend egyik barokk kori történetírójától azonban megtudjuk, hogy amikor I. Ferdinánd és Szapolyai János között kenyértörésre került sor, az ereklye Alamizsnás Szent János és Szent László király ereklyéivel együtt előbb a máriavölgyi, majd onnan a bécsújhelyi pálos kolostorba került.[40]

Remete Szent Pál ereklyéjének Budaszentlőrincre történt áthozatala után a kolostor nemcsak a pálos rend, hanem az egész ország egyik legjelentősebb vallási központja

[34] A síremléknek egy Remete Szent Pál mennybevitelét ábrázoló töredékét először ismertetti és rajzot is közöl róla *Érdy János*: i. m. 281. Fotóját közli *Divald Kornél*: Magyarország művészeti emlékei. Budapest 1927 68. 76. sz. kép. Zolnay László 1971. évi ásatásai felszínre hozták a tumba egy másik figurális töredékét is, amely egy királyi ornátusba öltözött, koronával és glóriával ékes, szakállas férfialakot ábrázol jogarral a jobb kezében. Egyesek szerint az Atyaisten, Gyéressy Béla szerint a pálosok által a rend szentjeként tisztelt Nagy Lajos király alakja. *Zolnay László*: A budaszentlőrinci pálos főkolostor emlékezete. Vigilia 1973 8. sz. 515.

[35] *Gyöngyösi Gergely*: i. m. cap. LXXII. Az építkezésekkel egyidőben a kolostor szellemi fölvirágzása is fokozódott. A mintegy 500 szerzetest befogadó kolostorban nagy másolóműhely volt, és föltehetően itt működött a pálos főiskola is. Gyöngyösi egyik utalása nyomán következtetni tudunk a könyvtár méreteire is. Leírja, hogy 1526-ban mintegy ezer aranyforint értékű könyv égett el itt. *Gyöngyösi Gergely*: i. m. cap. LXXXIII.

[36] A fejereklye megszerzését *Gyöngyösi Gergely*: i. m. cap. LXXXVII. leírása alapján közlöm.

[37] *Eggerer*: i. m. 284–286., *Kisbán Emil*: A magyar pálos rend története. I. k. Budapest 1938 70. említi Pessina Tamás prágai dékánnak a fejereklye átviteléről szóló munkáját.

[38] *Gyöngyösi Gergely*: i. m. cap. LXXXVII. és *Eggerer*: i. m. 285–286. alapján.

[39] *Fuhrmann*: i. m. (l. 17. j.) 184.

[40] AP E 153 *Fuhrmann* (l. 13. j.) fol. 69–72. Kifejezetten utal a fejereklyére: „Monasterium S. Pauli I. Eremitae Neostady ad immemorabili tempore possidet certum caput in Archivo" (fol. 90.), s idézi Borkovich Márton pálos generális perjel, majd zágrábi püspök, később kalocsai érsek kéziratos bécsújhelyi vizitációját: „Egykor sok szent ereklyéivel fényeskedett Magyarország, mint Remete Szent Pál testével, akinek fejét ma is őrzi a pálosok bécsújhelyi kolostora." (fol. 92.)

lett. Erről tanúskodnak az ereklyénél történt csodák, mirákulumok följegyzései. A vizsgálat során felhasznált, a mirákulum-irodalom különböző hagyományozódási formáját mutató források a megjelenés, illetve a keletkezés időrendjében a következők:

1. Valentinus de Hungaria (Hadnagy Bálint):[41] Vita divi Pauli ... (Venetii, 1511.)[42] Az életrajz előszava szerint Frater Valentinus a budaszentlőrinci kolostor hit-

[41] Fráter Valentinusról keveset tudunk. Első műve 1496-ban jelent meg Krakkóban Practica anni M.CCC. XCVII. címen. Ebben az asztrológiai munkában a szerző a szabad mesterségek baccalaureatusaként mutatja be magát (*Fraknói Vilmos:* Hadnagy Bálint munkái. Magyar Könyvszemle 1901 125.). A velencei nyomtatványból értesülünk családi nevéről, amikor a mű egyik páncélos vitézt ábrázoló fametszetén a kiadvány szerzőjére utaló Hadnagy Bálint nevet olvashatjuk.

[42] A műre a továbbiakban a H rövidítéssel és a megfelelő esetszámmal hivatkozunk. A 17–18. századi pálos történetírók szerint (*Eggerer:* i. m. 163., *Gabriel Christolovez:* Breve notitia della traslatione del corpo di S. Paulo primo eremito, Roma 1702 14., *Fuhrmann:* i. m. I. 17. j. 184.) Hadnagy Bálintnak 1507-ben Krakkóban megjelent egy Prodigia S. Pauli primi Eremitae ..., című másik munkája is. Míg az 1511-es velencei kiadásnak két példányáról is tudunk (az egyiket a budapesti Szabó Ervin Könyvtár, a másikat a római Bibliotheca Angelica őrzi), addig az 1507-es krakkói munkának a 18. században nyoma veszett. Ezt a kiadást többen is kétséghe vonták, ezért létét igazolni kell. Eggerer (a továbbiakban E.) – mielőtt egyet is megemlítene az ereklyéhez kapcsolható csodák közül – leírja, hogy a csodákról Frater Valentinus 1507-ben Krakkóban egy katalógust tett közzé. Eggerer Hadnagy Bálint munkájának előszavát is följegyezte, majd ezután a Hadnagy által összeállított csodákból közöl kivonatokat (*Eggerer:* i. m. 163–167., 288.). Christolovez (a továbbiakban Ch és az esetszám) az ereklye translatio-ja után egyetlen csodát ír le részletesen, melynek forrását ugyancsak Hadnagy Bálint 1507-es munkájában jelöli meg (*Christolovez:* i. m. 12–14.). Az Eggerer munkáját fel nem használó Fuhrmann (a továbbiakban F és az esetszám) – ezt a csak nála található 9 eset bizonyítja (F 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30) – ugyancsak Hadnagy Bálint 1507-ben nyomtatott könyvét jelölte meg a csodák egyik forrásaként (*Fuhrmann:* i. m. 184.). Franciscus Orosz 1747-ben Sopronban kiadott rendtörténeti munkájában szintén megemlíti – konkrét leírások nélkül ugyan – Hadnagy Bálint 1507-es krakkói csodakatalógusát (*Franciscus Orosz:* Synopsis annalium eremi-coenobiticorum II, eremitarum ordinis S. Pauli. Sopron 1747 6–7.).

Ezek után joggal vetődik fel a kérdés, vajon ki és mikor tarthatta kézben utoljára a krakkói nyomtatványt? A bibliográfiák leírásait a 18. századtól számba véve Horányi Elek az utolsó, aki – bár forrásait nem jelöli meg – pontos címet közöl, tehát még láthatta a könyvet (*Alexius Horányi:* Memoria Hungarorum ... II. k. Bécs 1776 183.) Mivel Horányi munkájának ezt a leírást tartalmazó kötete 1776-ban jelent meg, föltételezhető, hogy akkor még volt példány a könyvből. A 18–19. századi magyarországi bibliográfiák hivatkozásai mind Horányiig mennek vissza (pl. *Szabó Károly:* Régi Magyar Könyvtár, III. k. Budapest 1896 146.). Találhatunk olyan bibliográfiai utalást is, amely a műről megtévesztő adatokat közöl. Karol Estreicher az 1882-ben megjelent Bibliografia Polska-ban az 1507-es munkát magyar nyelvűnek mondja (*Karol Estreicher:* Bibliografia Polska. VIII. k. Krakkó 1882 45.). Ugyanő 1883-as német nyelvű bibliográfiájában a most is magyar nyelvűnek föltüntetett könyvről egészen más leírást közöl (*Karol Estreicher:* Polnische Bibliographie des XV–XVII. Jahrhunderts. VIII. k. Krakkó 1883 6.). Mint a kiragadott példák mutatják, nemcsak a bibliográfiák, de a múlt század végi szakirodalom sem tudta már meghatározni, hogy pontosan melyik és milyen műről van szó. A szerzők egymás utalásaira és szóbeli közléseire hivatkozva egymásnak ellentmondó következtetésekre jutottak (*Csontosi János:* Legyelországi könyvbúvárlatok. Magyar Könyvszemle 1890 237., 246. további hivatkozásokkal).

A két kiadás kérdését tudományos alapon először Fraknói Vilmos vetette fel 1901-ben (*Fraknói Vilmos:* i. m. 113–125.). Szerinte az 1507-es műre való hivatkozások alapján két külön kiadásnak kellett léteznie. Vele szemben foglalt állást *Kelényi B. Ottó:* i. m. 88–90. Kelényi föltételezi Eggerer tévedését, s arra gondol, hogy bár Eggerer az 1511-es kiadást használta, de szem elől tévesztette annak 1511-es impresszumát, és csak a generálisi engedélyre vonatkozó 1507-es dátumot vette figyelembe. Ezt az állítást azonban megkérdőjelezi az a tény, hogy Eggererhez hasonlóan – s tőle függetlenül – Christolovez, Fuhrmann, Orosz is egyöntetűen hivatkoznak az 1507-es krakkói kiadásra.

szónokaként 1507-ben kapta a megbízást, hogy hiteles formában írja meg Remete Szent Pál életét. Ezzel a nyomtatott mirákulumos könyvek között európai viszonylatban is az elsők közé számító művel a pálos rend felfogásától eltérő egyéb munkákat

Nem lehet bizonyítékként elfogadni azt sem, hogy – mint Kelényi állítja – Eggerer Hadnagy Bálint 1496-os krakkói kiadású munkájának ismeretében tévesen Krakkót jelölte meg kiadási helyként, mivel egyrészt Eggerer sehol nem tesz említést arról, hogy ismerte volna ezt a művet, másrészt pedig nem föltételezhetjük, hogy Eggerer a kiadás idejét és helyét egyaránt eltévesztette volna. Az 1496-os mű éppen arra utal, hogy Hadnagy Bálintnak már 1507 előtt is voltak krakkói kapcsolatai, s így egy újabb munka krakkói kiadása már nem jelenthetett neki különösebb nehézséget. Eggerer művének és az 1511-es kiadásnak az összevetése is Kelényi érvelése ellen szól. Míg ugyanis az 1422-ben Siklóson történt csodás eseményeket Hadnagy velencei kiadású könyve csupán egyetlen mondatban említi (H87), addig Eggerer ezt az esetet az általa használt 1507-es forrás alapján részletesen leírta (E20). Kelényi álláspontjának igazolása további kérdéseket is fölvet. Kelényi szerint ugyanis a pálos generális által Milchernek adott egyedárusítási jogra csak akkor lett volna szükség, ha nem létezett volna az 1507-es kiadás, mert különben az igényeket már korábban kielégítették, s így egy újabb kiadás nem jelentett volna különösebb üzletet. Ezzel kapcsolatban azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy a krakkói és a velencei kiadás tartalma lényegesen eltérhetett egymástól. Csak ezzel magyarázható, hogy bár a 17–18. századi történetírók még mindkét kiadást ismerhették, mégis – mivel nálunk a csodák hitelességének kérdése másodrendű szerepet játszott – következetesen az 1507-es krakkói nyomtatványt kivonatolták. Eggerer és Fuhrmann kivonataiban az 1507-es kiadásra való hivatkozás után ugyanis összesen 11 olyan eset leírásával találkozunk, amelyeknek a velencei kiadásban egyáltalán nincs párhuzama, és amelyeket más korábbi forrásokból sem meríthettek (F5–6, F6–E7, F21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30). Ebből viszont arra következtethetünk, hogy Hadnagy Bálint 1507-ben csak a csodákat foglalta könyvbe részletesebben, mint 1511-ben, az 1511-es kiadásban pedig a csodaleírásnak – az életrajz, a translatio leírása és más pálos vonatkozású iratok mellett – csupán egy részét jelentették a műnek.

A 11 eset közelebbi vizsgálata során megtaláltam annak a magyarázatát is, hogy ezek miért nem kerültek bele az 1511-es munkába. A 11 csoda közül kettőben Szent Pál nem az ereklyéhez kapcsolódó fogadalomtétel után nyújtott segítséget (F29–30). Ilyen jellegű imameghallgatásra az 1511-es munkában egyáltalán nincs példa, mivel itt kizárólag az ereklyéhez kapcsolódó csodákat olvashatjuk. A fennmaradó 9 esetet pedig Hadnagy Bálint azért nem vehette be az 1511-es jegyzékbe, mert ezek nem álltak meg az alaposabb kritikát. Az 1511-es kiadás vizsgálatából az is kitűnik, hogy Hadnagy Bálint csak azokat a csodákat fogadta el hitelesnek, amelyeknek megtörténtét saját szemével látta, amikről előtte tettek vallomást, amelyeket írásos feljegyzések bizonyítottak vagy amelyekről szavahihető embertől kapott vallomást.

Felvetődik még a kérdés, ha volt két kiadás, akkor Hadnagy Bálint 1511-ben miért nem említette meg a krakkói előzményt? Ez egyrészt azért történhetett így, mert a szerző külön kiadásként és önálló műként fogta föl a két könyvet, másrészt pedig az ugyanattól a szerzőtől származó korábbi munkák említése ebben az időben egyszerűen nem volt szokás. (Például Temesvári Pelbártnak a 15–16. században számos kiadást megért munkáiban sem találunk nyomot arra, hogy föltüntették volna az előző kiadásokat vagy a szerző korábbi munkáit.)

Kelényi az egyetlen kiadás mellett érvként említi egyébként azt is, hogy a mű a generális engedély nyomán 1507. november 18-án készült el, s így nem valószínű, hogy Krakkóban még ugyanabban az évben ki is nyomtatták volna. Itt azonban Kelényi szem elől tévesztette azt, hogy bár a generális engedélyről az 1511-es velencei kiadásból értesülünk (*Valentinus de Hungaria*: i. m. fol. 8.), de az nem a csodajegyzékre, hanem Remete Szent Pál életrajzának megírására vonatkozik. Így ez az engedély nem fogható föl az 1507-es kiadás engedélyének, már csak azért sem, mert a későbbi hivatkozások alapján tudjuk, hogy ilyen is létezett (*Eggerer*: i. m. 163.).

Megemlítjük még, hogy Kelényi után föllépett a két kiadás problémájára Mályusz Elemér is, aki Kelényi érvét kellőképpen meggyőzőnek tartva elvetette az 1507-es kiadás létét (*Mályusz Elemér*: A pálosrend a középkor végén. Egyháztörténet 1945 7. 13. sz. jegyzet). Téves föltételezésnek tartja az 1507-es kiadást a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* Appendixe is (1473–1600. Budapest 1971

kívánták ellensúlyozni.[43] A könyv a Miracula eiusdem Beati Pauli című negyedik részben a 11/a–23/b folion 82 fejezetben 88 mirákulum leírását tartalmazza. A leírások nem időrendben követik egymást, sőt több esetnél még az évszámot sem tüntette föl a szerző. Hadnagy Bálint nem nevezi meg fölhasznált forrásait, ezért csak a 68 évszámmal jelölt eset időrendbe állítása után következtethetünk arra, hogyan szerkesztette össze a csodajegyzéket. A legkorábbi, 1422-es eset nagyon röviden, mindössze egy mondatban szerepel, mivel a szerző valószínűleg a szóbeli hagyományból értesült róla, s csak a korai évszám ösztönözhette arra, hogy megemlítse.[44] A jegyzék elején öt részletesebben fönnmaradt, nagyjelentőségűnek tartott eset leírása olvasható.[45] Ezután 1465-től 1472-ig 52 eset következik időrendben egymás után az év, hónap és nap pontos megjelölésével. Ez arra utal, hogy Hadnagy Bálint ezeket a leírásokat a kegyhelyen ekkor már részletesen vezetett írásos följegyzésekből, jegyzőkönyvekből vette át.[46] Ugyancsak másolhatta a 1487-es eset részletes körülményeit.[47] 1490-ben Hadnagy Bálint a kolostorban tartózkodott, így az ekkor történt és általa felsorolt 10 esetnek szemtanúja lehetett.[48] Két 1500-ból való[49] és hét föltehetően ugyanebből az időből származó[50]

724.). Minden érvelés nélkül – Kelényire való ellentmondó hivatkozással – két kiadást említ *Pásztor Lajos:* A magyarság vallásos élete a Jagellók korában, Budapest 1940 99.).

[43] A vállalkozás súlyára utal az 1511-es kiadvány terjesztőjének személye. A könyv egyedárusításának jogát Matthias Milcher budai könyvkereskedő kapta meg (*Valentinus de Hungaria:* i. m. fol. 56/b.). Milchet 1510-ben Kaym Orbánnal együtt Lyonban kiadta az Ordinarius Strigoniensis című egyházi szerkönyvet, 1514–1519 között pedig Bécsben könyvkiadóként és könyvárusként szerepel (*Végh Gyula:* Régi magyar könyvkiadó- és nyomdászjelvények. I. Budai könyvárusok jelvényei 1488–1525. Budapest 1923 24.). Ilyen nagyjelentőségű vállalkozások mellett Milchet aligha fogadta volna el a könyv egyedárusítási jogát, ha ettől nem remélhetett volna bőséges hasznot.

[44] A szóbeli hagyományra utal Hadnagy Bálint, amikor így ír: me scio sed non viso (H87). Az Erdy-kódexben is találunk utalást a csodás események szóbeli terjesztésére (*Nyelvemléktár* i. m. 466–467., vö.: *Bán Imre:* A Karthauzi Névtelen műveltsége, Budapest 1976 17., 101.). A siklósi várnagy esete kapcsán képet kapunk a hagyomány sokféle variációjáról is, mert a történetnek más-más változatát olvashatjuk Hadnagy Bálint 1511-es munkájában (H87), az Erdy-kódexben (E2), megint másként Eggernek (E20), Christoloveznek (Ch1) és Fuhrmannak (F27) a Hadnagy Bálint 1507-es krakkói munkájára vonatkozó leírásában.

[45] H1–5

[46] Ez az ősforrás a kegyhelyen történt vagy az ereklyének tulajdonított és a szerzeteseknek elmondott csodák jegyzéke volt. Erre utal Hadnagy Bálint az egyes fejezetek végén, amikor megjegyzi, hogy az esetet elmondó testimoniumot hagyott ott (vö. pl.: *Valentinus de Hungaria:* i. m. cap. 17. fol. 18/a.). Pontosan nem tudjuk, milyenek lehettek azok az írásos följegyzések, amelyeket Hadnagy Bálint használt. Föltehetően jegyzőkönyvszerű leírások voltak, amelyeket aztán ő szedett összefüggő rendbe. Eggernél az egyik csoda leírásában olvashatjuk, hogy az elbeszélt történetet Ebes Gáspár, a szent sír őrzője (custos sacri tumuli) és Csanádi Albert, a hely prédikátora (predicator loci) hűségesen bejegyezte az évkönyvekbe (fideliter in annales retulerunt) (*Egger:* i. m. 166.). Fuhrmann forrásai között szintén említi az Annales-t: referunt Annales Ordinis S. Pauli (*Fuhrmann:* i. m. I. 17. j.). Gyöngyösi Gergely – bár nem említi – szintén ismerhette ezeket a följegyzéseket, mivel többször is járt Budaszentlőrincen (*Mályusz Elemér:* i. m. 5.).

[47] H5; Hadnagy Bálint munkájából adatokat sorol fel *Kelényi B. Ottó:* i. m. 98–108., *Pásztor Lajos:* i. m. 99–111. és *Zolnay László:* i. m. (l. 8. j.) 256–259., anélkül, hogy a jegyzőkönyv részletes elemzésére kísérletet tennének.

[48] H1, 2, 3, 4, 62, 63, 64, 65, 66, 67

[49] H76, 78

[50] H77, 79, 80, 81, 82, 83, 84

leírás oklevélformát őriz, s ebből következtethetünk arra, hogy hivatalos forrásból meritette őket: négyet a betegek írásos tanúságtétele,[51] ötöt pedig a szerzetesek leírása alapján.[52] 1505-ben magának Hadnagy Bálintnak tettek vallomást.[53]

2. Gyöngyösi Gergely: Vitae fratrum heremitarum . . . (1525)[54] című rendtörténeti munkájának 88. fejezete két mirákulum leírását tartalmazza. Gyöngyösi nagyon ritkán használja a miraculum kifejezést, föltehetően azért, mert kritikus és pontos rendtörténeti munkát akart írni, s arra hivatkozik, hogy a csodákat másutt már amúgy is följegyezték. A leírásoknál nem tünteti föl külön a fölhasznált forrásokat, de jól ismerhette a szóbeli hagyományt, az írásos följegyzéseket, valamint Hadnagy Bálint munkáit is.

3. Az Érdy-kódex (1526) A remete Szent Pál testemeinek kihozataláról szóló prédikációvázlatban két csoda leírását tartalmazza.[55] Ezek forrását nem nevezi meg, de utal közismertségükre. A Karthauzi Névtelen a lejegyzett mirákulumokkal elsősorban a translatio fontosságát akarta hangsúlyozni, ezért nem tért ki rájuk részletesen.

4. Andreas Eggerer: Fragmen panis corvi protoeremitici . . . (Viennae, 1663) című rendtörténeti kompilációjában forrásainak pontos megjelölése után 22 eset kivonatos ismertetését adja.[56] A rövid leírások mindig közlik a csoda megtörténésének legfontosabb körülményeit. Eggerer reprezentatív válogatást ad: a csodákat a fogadalom alapjául szolgáló indítékok szerint, tematikus rendben csoportosítja. Az egyes csoportokon belül nem követ időrendet. Külön helyen és nagy részletességgel írja le a siklósi várnagy föltámadását 1422-ben és a fejereklye áthozatalánál történt csodát.[57]

5. Gabriel Christolovez: Breve notitia della translatione del corpo di S. Paulo primo eremito (Roma, 1702) című művében az ereklye translatiójához kapcsolva egyetlen mirákulum részletes leírását nyújtja, Hadnagy Bálint 1507-es műve alapján.[58]

6. Matthias Fuhrmann: Decus solitudinis . . . (Viennae, 1732) című rendtörténeti munkájában 31 fejezetre osztva 32 eset leírását közli.[59] Fuhrmann Eggererhez hasonlóan rövid, pontos, jóllehet részletezőbb leírásokra törekszik, és ő is a fogadalom alapjául szolgáló indítékok szerint csoportosít. Munkájához fölhasználta az írásos följegyzéseket, Hadnagy Bálint 1507-es munkáját, valamint ismerte és kivonatolta Gyöngyösi kéziratát is.[60]

A hat különböző időben keletkezett forrás adatainak együttes vizsgálatát tartalmi kapcsolatukon kívül egyrészt az indokolja, hogy a források kritikai összevetése lehetőséget ad a köztük levő összefüggések tisztázására. Másrészt a források több ponton

[51] H77, 79, 82, 83
[52] H76, 78, 80, 81, 84
[53] H68
[54] A továbbiakban Gy és az esetszám.
[55] *Nyelvemléktár:* i. m. 467–468. A továbbiakban É és az esetszám.
[56] *Eggerer:* i. m. 164–167., 288.
[57] E20, 21
[58] *Christolovez:* i. m. 12–14.
[59] *Fuhrmann:* i. m. 184–200., 209–218., 220. Ugyanez a könyv megjelent magyarul is: *Orosz Ferentz* (ford.): Egyedülvalóságnak ékessége. Nagyszombat 1754
[60] F30 Gyöngyösire hivatkozva fõle veszi át Tar Albert csodás gyógyulásának történetét, amit azonban Gyöngyösi nem említ csodaként (*Gyöngyösi:* i. m. cap. LXXII.).

kiegészítik egymást, s így több adat teljesebb értékeléséhez nyújtanak segítséget.[61] Kiindulási alapként általában Hadnagy Bálint 1511-es munkájának leírásait vesszük, s szükség esetén ezt egészítjük ki az itt nem említett, de más forrásokban felsorolt esetek példáival. A felhasznált forrásoknak a csodaleírásokból kihámozható egymáshoz való föltételezett viszonyát az 1. melléklet szemlélteti. A hat forrás összesítve 102 önálló

1. melléklet

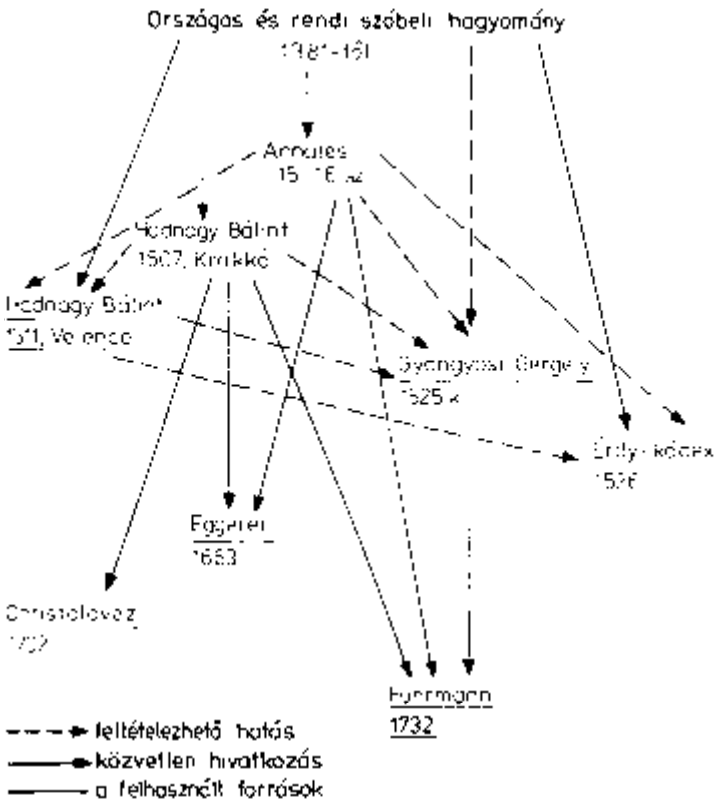

[61] Első pillantásra meglepőnek tűnhet az egymástól meglehetősen nagy időbeli távolságban keletkezett források együttes, azonos szempontok alapján történő vizsgálata. Ez az érzés még fokozódhat, ha arra gondolunk, hogy Hadnagy Bálint és például Fuhrmann munkája egészen más történelmi helyzetben, más igények kifejezéseként jött létre: Hadnagy Bálint elsődleges célja könyvével a virágzása teljében levő rend felfogásával ellenkező munkák kiszorítása volt, a búcsújátók szükségletét és a propagandisztikus célt itt még meglehetősen háttérbe marad. Másképp áll a helyzet Fuhrmann-nál, aki magyar nyelven is kiadott munkájával a rend újraélővirágzását akarta elősegíteni, s a vallásos épülés szándéka mellett már nem az ereklyének, hanem a pálos rendnek akart új tiszteletet szerezni. Míg a középkorban a mirákulumok a *vita et miracula*-program keretében a hagiográfia szerves részét képezik, addig a barokkban a középkori ereklyékhez kapcsolódó mirákulumok hitelesítő ereje fokozatosan háttérbe szorul, s a vita-hoz és legendákhoz kapcsolódva pusztán illusztratív szerepet töltenek be. De éppen a mirákulum-irodalom mint sokfélesége ellenére is évszázadokig hasonló keretek között mozgó műfaj a legfőbb biztosíték arra, hogy ebben az esetben nem vétünk a forráskritika szabályai ellen, ha a későbbi korban keletkezett forrás adatait – kellő körültekintéssel – korábbi időkre vetítjük vissza.

eset leírását tartalmazza. Ezek közul azonban négy nem az ereklyéhez kapcsolódik, nincs bennük szó fogadalomról, zarándoklatról, s így nem is nevezhetők szűkebb értelemben vett mirákulumnak.[62] Itt a szerzők felváltva használják a *mirum, miraculum, exemplum* kifejezéseket. Kifejezett pedagógiai célzatuk miatt, műfajuk alapján közelebb állnak az exemplumhoz, a legendaszerű elbeszéléshez. A példaanyagban szerepelnek ugyan, de a számszerű vizsgálatokban így csak 98 eset adatait tudjuk értékelni.[63] A források eseteinek összevetését táblázatban közöljük (2. melléklet).

A mirákulum mint műfaj nehezen határozható meg az ezzel a szóval jelölt, valójában nagyon is különböző leírások sokféle tartalmi és formai jellemzői alapján. Sokszor más, vele határos és kölcsönhatásban álló, s lényegében ugyanazt a szellemi magatartást kifejező műfajokkal mosódik egybe (legenda, exemplum), s így az ezektől történő elhatárolása is újabb nehézségbe ütközik. Bár a hat forrás más-más összefüggésben tartalmazza a mirákulumok leírásait, a nekik szánt szerep nagyjából mindenütt egyforma. Ezért az egyetlen lehetséges megközelítési módnak a strukturális-funkcionális összetevőket szem előtt tartó vizsgálat látszik.

A mirákulumnak a legendával történő összehasonlításából kitűnik, hogy míg a legendában exemplumszerű cselekvésről, a mirákulumban exemplumszerű történésről van szó elsősorban.[64] A legendában a csoda csak egy elem a sok más összetevő között, a mirákulumban a csoda áll a középpontban. A legenda figyelme az ábrázolt szentre irányul, aki csodát tesz, a mirákulum középpontjában a segítségben részesített ismeretlen ember áll, akivel a csoda történik. A legendában a csoda feladata a természetfölötti hatalom erejének szemléltetése, a mirákulumban a természetfölötti beavatkozás valódi hatásáról van szó. A legendában az ábrázolt szent példakép-jellege domborodik ki, a mirákulumok a szent segítő, közbenjáró szerepét hangsúlyozzák. Míg a legenda időfelfogását egy tartós állapot, állandóság jellemzi, a mirákulumban az idő jelentős változásokat hoz, itt az események folyamat-jellege a döntő. Az igazságtartalom bizonyítása érdekében a legenda rendszerint a hagyomány tekintélyére támaszkodik, a mirákulum a történeti hűséget helyezi előtérbe. Míg a legenda mintegy kiemeli a hallgatót az evilági érdekek köréből, s kifejezetten a közösség felé irányul, a mirákulum közönsége a hétköznapi dolgok között él, itt elsősorban az egyén a megszólított. A mirákulum egyik fontos funkciója így a hétköznapi és a szakrális szféra, az egyéni és a közösségi dolgok közötti távolság áthidalása. Ennek a távolságnak a tudata, áthidalásának szándéka tehát jól mutatja a mirákulum funkcióját, a távolság felfogásának és áthidalásának módja pedig alkalmas egy kor vallásosságának jellemzésére.

[62] *Vo.: Hans D. Oppel:* Exemplum und Mirakel. Archiv für Kulturgeschichte 58. k. 1976 96–114. és *Matthias Waltz:* Zum Problem der Gattungsgeschichte im Mittelalter. Am Beispiel des Mirakels. Zeitschrift für romanische Philologie 86. k. 1970 22–39.

[63] Terjedelmi okok miatt sajnos el kellett tekintenünk a különböző forrásokban többször is szereplő esetek leírásainak részletes összehasonlításától, pedig ez az egyes szerzők munkamódszerének, szemléletének vizsgálata szempontjából tanulságos volna.

[64] *Peter Assion:* Die mittelalterliche Mirakel-Literatur als Forschungsgegenstand. Archiv für Kulturgeschichte 50. k. 1968 172–180.

2. melléklet

A források eseteinek összevetése

H		Gy	É	E	Ch	F	
cap.	fol.	cap.	oldal	oldal	oldal	cap.	oldal
1 I	11/a						
2 II	11/a–11/b			3 164		3 XIII	186
3 III	11/b–12/a			9 166		9 XIV	190
4 IV	12/a–12/b			4 165		7 XIV	189
5 V	12/b–13/b			5 165		4 XIII	186–187
6 VI	13/b–14/a						
7 VII	14/a–14/b			2 164		2 XIII	185–186
8 VIII	14/b						
9 IX	14/b–15/a			12 166		12 XIV	190
10 X	15/a			14 166		14 XIV	190
11 XI	15/a–15/b			11 166		11 XIV	190
12 XII	15/b						
13 XIII	15/b						
14 XIV	15/b			13 166		13 XIV	190
15 XV	15/b–16/a						
16 XVI	16/a						
17 XVII	16/a					15 XIV	190
18 XVII	16/a						
19 XVIII	16/a						
20 XIX	16/a						
21 XX	16/a						
22 XXI	16/a–16/b						
23 XXII	16/b						
24 XXIII	16/b			10 166		10 XIV	190
25 XXIV	16/b						
26 XXV	16/b						
27 XXVI	16/b			17 166		18 XIV	190–191
28 XXVII	16/b–17/a						
29 XXVII	16/b–17/a						
30 XXVIII	17/a						
31 XXIX	17/a			16 166		17 XIV	190
32 XXIX	17/a						
33 XXX	17/a			8 166		8 XIV	190
34 XXXI	17/a						
35 XXXII	17/b						
36 XXXIII	17/b						
37 XXXIV	17/b			18 166		19 XIV	191
38 XXXIV	17/b						
39 XXXV	17/b						
40 XXXVI	17/b–18/a						
41 XXXVII	18/a			19 166		20 XIV	191
42 XXXVIII	18/a						
43 XXXIX	18/a						
44 XL	18/a						
45 XLI	18/a						
46 XLI	18/a						
47 XLII	18/a–18/b						
48 XLIII	18/b						

2. melléklet folytatása

H		Gy	É	E	Ch	P	
cap.	fol.	cap.	oldal	oldal	oldal	cap.	oldal
49 XLIV	18/b						
50 XLV	18/b						
51 XLVI	18/b						
52 XLVII	18/b 19/a						
53 XLVIII	19/a						
54 IL	19/a						
55 L	19/a						
56 LI	19/a						
57 LII	19/a–19/b						
58 LIII	19/b						
59 LIII	19/b						
60 LIV	19/b						
61 LV	19/b						
62 LVI	19/b–20/a						
63 LVII	20/a–20/b			I 164		I XIII	185
64 LVIII	20/b						
65 LIX	20/b						
66 LX	20/b–21/a						
67 LXI	21/a			15 166		16 XIV	190
68 LXII	21/a						
69 LXIII	21/a						
70 LXIV	21/a–21/b						
71 LXV	21/b						
72 LXVI	21/b						
73 LXVII	21/b–22/a						
74 LXVIII	22/a						
75 LXIX	22/a						
76 LXX	22/a						
77 LXXI	22/a						
78 LXXII	22/a–22/b						
79 LXXIII	22/b						
80 LXXIV	22/b–23/a						
81 LXXV	23/a						
82 LXXVI	23/a						
83 LXXVII	23/a						
84 LXXVIII	23/a–23/b						
85 LXXIX	23/b						
86 LXXX	23/b						
87 LXXXI	23/b		2 466–468	20 167	1 12–14	27 XV	193 200
88 LXXI	23/b		I 465–466			31 XXI	216–217
				6 165		5 XIII	187
				7 165–166		6 XIV	188
		1 LXXXVIII		21 287–288		32 XXII	220
						21 XIV	191
						22 XIV	191
						23 XIV	191
						24 XIV	191–192
						25 XIV	192

2. melléklet folytatása

H		Gy	É	E	Ch	F	
cap.	fol.	cap.	oldal	oldal	oldal	cap.	oldal
						26 XIV	192
						28 XVIII	211
						29 XIX	212–214
						30 XX	214–216
		2 LXXXVIII					

A hat forrás eseteinek összesítéséből világossá válik, hogy a leírások nagyjából azonos felépítést, előre meghatározott sémát követnek.[65] Egy teljes leírásban az eset időpontjának, a szereplők nevének, társadalmi állapotának és származási helyének ismertetése után sor kerül a szükséghelyzet körülményeinek bemutatására. Ezt követi a fogadalomtétel közvetlen okának megjelölése, majd a kegyhelyhez fordulás módjának és körülményeinek a leírása. Ezután megismerjük a fogadalom tárgyát, teljesítésének módját, az adományok jellegét, a természetfölötti segítség hatását a fogadalomtevőre. Végül általában utalás történik az eset kihirdetésére, másokkal történő közlésére, promulgációjára is. Példaként a következő rövid leírást idézzük: Ugyanebben az időben (1490) Simon és Judás ünnepének vigiliáján egy László nevű földműves Karas faluból jött, és hittel elmondta, hogy régóta süket volt annyira, hogy ha a harangtoronyban volt is, csak egészen halkan hallotta a harangszót. Ezután Szent Pálhoz fohászkodott és útra kelt. Az úton korábbi egészségét visszanyerte, s ha más süketekkel találkozott, rövid időre megállította őket Isten dicsőítésére.[66]

A mirákulum műfaji tulajdonságaiból, a neki szánt szerepből következik, hogy igényt tartott a hitelességre. Igazolása a leírásokban többféleképpen történik:

1. Hivatkozás a hagyományra: ahogy az emlékezet megőrizte, úgy történt;[67] az 1422-ben Siklóson Zsigmond császár és magyar király idejében történt csoda híre ebben az időben az egész országban elterjedt.[68]

[65] A további elemzésben segítségünkre volt *Dieter Harmening:* Fränkische Mirakelbücher. Würzburger Diozesan-Geschichtsblatter 28. k. 1966 47–144., *Matthias Zender:* Mirakelbücher als Quelle für das Volksleben im Rheinland. Rheinische Vierteljahrsblätter 1977 108–123. és *Klaus Wetker:* Die Inchenhofener Mirakelaufzeichnungen (1506–1657). In: Remigius Bäumer (szerk.) Von Konstanz nach Trient. München–Paderborn–Wien 1972 635–657.

[66] H7: Eodem tempore. In vigilia Symonis et Jude. Quidam rusticus de villa Karas Ladus nomine venit qui fide mediante narravit se tantam surditatem incurrisse et a multo tempore quod est in campanili existens sonum campane minime audire poterat. Qui post quam ad sanctum Paulum se devovisset et iter arripuisset in via constitutus pristine sanitati restitutus est ac si alias aliquas surditates minime sustinuisset pro quo laus Deo.

[67] H5: quod in recenti est memoria factum est

[68] E21: miraculum illo tempore . . . totum regnum pervaserat

2. A leírónak magának mondták el a történetet: nekem a tényt elmondta, tanúvallomást tett;[69] a történetet nekem és a szerzeteseknek elmondta;[70] a szemünkkel világosan láttuk.[71]

3. Az eset tanúinak megnevezése: akkor nagy csődület támadt;[72] valamely özvegyasszony két unokájával jött, akik nagyanyjukkal együtt hittel tanúságot tettek az igazságról;[73] a történteket a szerzetesekkel közölték;[74] az apjával együtt elhozott Szent Pál sírjához egy viaszképet.[75]

4. Utalás az eset írásban történt rögzítésére: mind a négy fent említett helyen saját kezű írását a falra függesztette;[76] az esetet kézírással kivonatolta;[77] ezt a történetet az ő kéziratából merítettük.[78]

5. Hadnagy Bálint több alkalommal a jegyzőkönyv formában hátrahagyott tanúsító iratot közli: minden Krisztusban hívővel tudatjuk a jelen irat tartalmát;[79] ezt a lapot saját keze írásával a kápolnában téglához kötötte;[80] jelentés tétetik minden Krisztusban hívő kicsinek és nagynak.[81]

6. Utalás az élő beszédre, az esetnek egyes szám első személyében történt elmondására. Itt nem a csoda leírója, hanem maga a cselekvő személy szól az olvasóhoz, akivel a csoda történt: bizonyos János nevű pap elkezdte mondani: tisztelendő atya, áldjatok hálát Istennek;[82] valamely nemes köszöntötte őket, és így szólt hozzájuk: látjátok-e tisztelendő atyák ezt az asszonyt.[83]

7. A kegyhely szerzetesei vizsgálatot tartottak az ügyben: az említett szerzetesek a dolog igazságát kikutatván a csodát hűségesen följegyezték az évkönyvekbe;[84] a szent atya koporsójának őrzője, István atya látta és kezével tapasztalta, és látva és tapasztalva írásban hagyta.[85]

[69] H1: mihi factum narravit confessionem fecit

[70] H64: factum mihi et fratribus narravit

[71] Gy1: nos oculis nostris clare conspeximus

[72] H5: non parvus erat tunc concursus populi

[73] H17–18: quedam mulier relicta venit cum duobus nepotibus . . . qui unacum avia ipsorum fide mediante testimonium perhibuerunt veritati

[74] H39: factum fratribus retulerunt

[75] H70: ad tumbam Sancti Pauli attulit unacum patre suo effigiem in cera

[76] H78: in singulis locis quatuor predictis propria manu scripturum parieti annecti se promisit

[77] F32: manuscriptis ista decerpta sunt

[78] E21: e cuius manuscriptis ista decerpsimus Itt jegyezzük meg, hogy ezek a gyógyulás történetét megörökítő, legtöbbször a kápolna falára függesztett táblák voltak a votívképek közvetlen előzményei.

[79] H81: notum sit omnibus Christi fidelibus presentes litteras inspecturis

[80] H81: hanc paginulam manu propria ipsius scriptam capelle . . . lateri annectere

[81] H82: notum sit omnibus maioribus et minoribus Christi fidem habentibus

[82] H10: quidam sacerdos Johannes nomine . . . incepit dicere: pater custos, agite gratias Deo

[83] E7: hos nobilium quispiam . . . facta salutatione ita allocutus est: videtisne Patres observandissimi mulierem illam . . .

[84] F6: Quibus auditis et indagata rei veritate praefati fratres miraculum fideliter in annales retulerunt

[85] F24 vidit . . . P. Stephanus Custos S. Patris . . atque contrectavit visaque et contrectata in scriptis reliquit

Ezekben az esetekben tehát a mirákulumok igazolása a jegyzőkönyvszerű forma, a hitelesség kritériumainak tudatos hangsúlyozásával történt. De van néhány olyan leírás is, amit nehezen lehetne pusztán formai szempontok alapján megközelíteni: ezek a mirákulum-elbeszélések. Ezek a leírások nem mindig követik pontosan a mirákulumok hagyományos szerkezetét. Itt legtöbbször magában az ábrázolásmódban: az események lehetőség szerint tárgyilagos leírásában, a csoda előtörténetének, lefolyásának, különleges körülményeinek részletezésében rejlik az igazoló szándék. Hogy milyen meggyőző erővel tudták előadni ezeket, bizonyítja a következő történet: 1422-ben a már említett Siklós várában valamely László nevű magyar nemzetiségű nemes volt a várnagy, aki hitében még sokkal nemesebb volt. Ő ezért különféle kegyes cselekedeteiben különleges hitet mutatott, és egész reménységét Szent Pál első remetébe vetette. Az ő kedvéért, az ő neve alatt vitézkedő távoli és közeli összes szerzeteseket pártfogolta és táplálta, a szükséges dolgokkal megadományozta őket, és mintegy atyai gondot viselt javaikra. A támadóktól és bajkeverőktől nagy gonddal megvédte őket, s ezért a konfraternitás érdemét elnyerte. Amikor pedig betegségbe esett, a rend egyik szerzetesét magához hívatta, hogy bűnbánatot tartson, és a legszentebb oltáriszentséget magához vegye. Javairól a szerzetesnek és más hivatalos embereknek végrendeletet tett. Így fordult az ottlévőkhöz: „Kedveseim, miután a lelkem elhagyja a testemet, holttestemet vigyétek a remete szerzetesek bajcsi kolostorába, hogy ott eltemessék, mert ezek a szerzetesek kedvesek nekem. Halálom után sem akarok elválni tőlük." Ilyen és hasonló szavak között haldokolni kezdett. Istennek és Szent Pál első remetének ajánlotta magát és lelke elszállt. Minden jelenlevő, de főleg az övéi nagyon sírtak. Eközben megtörtént a halotti előkészület. Holttestét nagy pompával és illő kísérettel a temetés helyére vitték. Ott a szokás szerint az éneklők körülvették. Koporsóját a mindkét nembeli sokaság körülállta. Elsiratták a barátok és a házbeliek, a nemesek és a nemtelenek. Az egyházi ceremóniák után koporsóba tették és rá akarták tenni a követ. És íme, a halott hirtelen felült. Ezt látva mindenki nagyon megijedt, és kifutott a templomból. Nem maradt vele senki, csak egy Lukács nevű öreg atya, akit életének nagy érdeme és kiváló szentsége miatt mindenki kegyesnek hívott. Sőt, sokan boldognak és csodatevőnek mondták. – Őt Nosztrán temették el, és teste épen maradt többekkel együtt, akikről boldog Kapisztrán János azt szokta mondani, hogy ha valaki szenteket kíván látni testben nyugodni, menjen el Nosztrára. – Tehát ez a Lukács atya a koporsó mellett térdet hajtva alázatosan Istent és Szent Pál atyánkat kérlelte és azt mondta: „Élsz-e, László fiam? Élsz? Te vagy-e valóban az a várnagy? Ha te vagy, jelentsd ki nekem és nyíltan mondd el, mi történt veled!"

És íme a halott álmélkodva, mintha mély álomból ébredt volna, így válaszolt: „Ó atya, kérlek téged, hívd vissza azokat, akik elfutottak! Biztasd őket, hogy ne féljenek. Értsék meg Isten nagy dolgait, amelyeket méltó volt az isteni kegyelem a szent és dicsőséges Pál első remete érdemeiért bennem megmutatni." Ekkor az öreg atyának a biztatására és intésére mindannyian visszatértek, jóllehet féltek. És az, aki halott volt, rekedt szóval így szólt hozzájuk: „Kedves testvérek és barátok, halljátok Isten igazságos ítéletét, ami rajtam, bűnösön betelt. Amikor az átkos betegség a lelkemet a testből kivonta, egy szempillantás alatt meg kellett jelennem a bíró előtt. És a sok ezer ezreknek előtte, akik a bírót körülállták, előhoztak egy könyvet, amiben minden tettem benne volt. Ezt a bíró átadta angyalainak, hogy felolvassák azért, hogy a jótetteimért megjutalmazza-

nak. Ők kiderítették a rosszaságomat, ami olyan sok volt, mint a tenger homokja, amit ifjúságomtól kezdve szívvel, szájjal és tettel elkövettem, és amelyek miatt nem tartottam megfelelő bűnbánatot. Nagyon kevés jó cselekedetem volt, sőt, hogy az igazat mondjam, az imádságaim közül nem volt több, mint egy fél Miatyánk, amit halálos bűn nélkül imádkoztam. Ekkor félelem és reszketés fogott el, különösen azért, mert láttam a tisztátalan lelkeket. Semmi másban nem volt vigaszom, csak a rend szerzeteseinek imádságában, és az ő boldog Páljuk érdemében bíztam a legjobban. Amikor a várakozásban már kétségbeestem volna, íme távolról egy nagyon öreg embert láttam, hófehéren, jobb kezében a remeték botjával sietett a segítségemre. A bíró előtt szerzeteseinek sokaságával leborult imádni őt, és azt mondta: »Igaz bíró, a teljes kegyelemnek és igazságnak atyja és ura, akinek mindig joga van könyörülni és megbocsátani, emlékezz, hogy irgalmad fölülmúlja az ítéletet. Te ugyanis nem akarod a bűnös halálát, hanem azt, hogy megtérjen és éljen. Térjen vissza ez a lélek a testébe azért, hogy életét megjavítsa és bűnbánatot tartson, hogy a te csodálatos dolgaidat mindenkinek elmondja.« Esedezése után Isten azonnal meghallgatta szentjének kérését, és engem az ő könyörgésére feltámasztott. Harmine napot adott nekem bűnbánat tartására. És az én bizonyságtételemnek a jele az, hogy az én kicsi fiam ma meghal!" Még több más dolgot is mondott Zsigmond királyról és az ő uráról, Garai Miklósról, ahogyan ezt neki kijelentették. Ezt hallotta a nép, és dicséretet énekelt Istennek, dicsérte az irgalmasság atyját. Ezután mindenki hazatért. A várnagy a monostorban maradt, hogy szigorú életet éljen. Ez alatt a harmine nap alatt senki sem látta őt nevetni, enni, inni, vagy aludni, hanem csak mindig imádkozni. Térden állva ment elébük, minden szerzetesnek megcsókolta a kezét, és azt mondta: Hálát adok Istennek, mert Szent Pál érdemeiért és a ti imádságaitokért méltóztatott a lelkemet a pokol mélyéről kiszabadítani és a testemnek visszaadni, hogy bűnbánatot tarthassak. Amikor így letelt a harmine nap, a szentségekkel megfelelően megerősítve elnyugodott az Úrban, aki e dolog miatt sokaknak üdvösséget adott."[86]

[86] E20: Contigit in Siklos Anno Christi 1422 tempore Sigismundi Imperatoris et Regis Ungariae, quod miraculum illo tempore adeo totum Regnum pervaserat . . . In predicto igitur Castro Soklos, fuit Castellanus quidam Ladislaus nomine natione Ungarus, Nobilis genere, sed fide multo nobilior, et . . . is itaque inter caetera pietatis opera specialem gerebat devotionem, cum spe plena erga S. Paulum primum Eremitam, qui ob ejusdem amorem omnes Fratres sub ejus nomine militantes longe vel prope constitutos, fovebat ac nutriebat, eisdem necessaria tribuens, et quasi paternam curam in temporalibus gerens, eosdem ab impetitoribus et calumniatoribus, summa cum cura defendebat, . . . adeo ut merito confraternitatis nomine . . . Morbo itaque correptus accersiri facit Patrem Ordinis pro poenitentiae santissimaque Eucharistiae Sacramento administrando, bonisque suis Presbytero alyysque ad id adhibitis, testamentaliter dispositis sic adstantes affatur:

Charissimi postquam anima mea de corpore egressa fuerit, mox ipsum cadaver ad monasterium Fratrum Eremitarum Baych dictum tumulandum deportetis hi namque sunt Fratres mei peramandi, . . . post mortem etiam ab eis nolo divelli. Inter haec et similia verba paululum agonisans, Divis se ac S. Paulo primo Eremitae commendans, emittit spiritum, sitque cunctis planctus magnus et maxime suis. Interea paratis funeralibus ipsum cadaver cum pompa magna et comitiva eximia ad locum sepulturae ducitur. Dumque more solito psallentium choro stiparetur, tumultusque populi sexus utriusque ipsum feretrum circumstarent et ab amicis ac domesticis Nobilibus et ignobilibus deploraretur peractis divinis officiis in tumbam depositus lapide claudi deberet, ecce subito consedit mortuus. Quo viso cuncti perterriti . . . e templo aufugientes ad eo ut nullus cum eo manserit praeter patrem quendam senem nomine Lucam, qui ob ingens vitae sue meritum et sanctimonium eximiam ab omnibus felix vocabatur. Imo et beatus vocatus et multorumpatrator miraculorum, hic in Monasterio

Az ilyen mirákulum-elbeszélések mindenekelőtt az irodalomtörténet érdeklődésére tarthatnak számot, mivel meglepő bennük az ábrázolásmód szemléletessége, a kifejezés közvetlen ereje és gazdasága, amivel a szerző előadja mondanivalóját.[87] Sokszor megfigyelhető az elbeszélő személy nézőpontjának változtatása, az átváltás egy külső esemény ábrázolásából a hős belső lelkiállapotának jellemzésébe. Nemegyszer maga az elbeszélő lép előtérbe; ilyenkor személytelen magatartása feloldódik, mintegy részt vesz az események alakulásában, a hős sorsában, s ugyanakkor reflektálni is képes az eseményekre. De érzékelni lehet a gyakorlott prédikációs stílus és más, kortárs irodalmi áramlatok és műfajok hatását is. Ezeknek a kérdéseknek a részletes tárgyalása azonban meghaladná a dolgozat kereteit.[88]

Nostre sepultus adhuc integer corpore perseverat cum pluribus alyys de quibus, B. Ioannes Capistranus dicere solebat, si quis sanctos in corpore jacentes videre desiderat ad Nostre vadat. Hic igitur Pater Lucas penes feretrum flexis genibus devotissime Deum et S. Paulum Patrem nostrum . . . exorabat . . . inquiens; vivis ne fili Ladislae? vivis? tu ne es vere ille Castellanus? et si tu es manifesta mihi, et quid tecum sit actum palam edissere . . . Et ecce restupenda mortuus quasi de gravi somno evigilans . . . respondit. O Pater rogo te, ut revoces eos qui aufugerunt, confortans eos ut sibi minime timeant . . . Percipiant magnalia Dei, quae dignata est divina pietas meritis Sancti et gloriosi Pauli primi Eremitae in me demonstrare. Cumque ad hujus sensi Patris hortationem et assecurationem iterum cuncti advenissent, licet tremebundi . . . is qui mortuus fuerat tuace voce siccos affatur. Charissimi Fratres et Amici audite justum Dei judicium in me peccatore completum: quando dira infirmitas animam meam e corpore extorserat, in ictu oculi coram districto judice comparere sum compulsus . . . Et en coram multis mille millibus qui Judicem circumstabant, allatus est liber quidam in quo omnia gesta mea continebantur, quem cum judex tradidisset Angelis suis ad legendum, ut de bonis praemiarer, illi reperunt mala mea instar arenae maris quae commiseram, corde ore, et opere a iuventute mea de quibus dignam poenitentiam non eferam. Bona mea gesta erant paucissima, imo ut verum fatear non plus de orationibus meis quam quantum numidrum Pater noster est, quae sine peccato mortali oraveram . . . Tunc timor et tremor venerat super me, vel ob solum aspectum immundorum spirituum . . . praeter unicum solatium nil occurrebat quam quod in oratione Fratrum Ordinis cujus et in meritis Beatissimi Pauli illorum atesignani plurimum sperabam, sed in hac mora cum jam fere desperarem, ecce video a longe senem magnum, niveo candore fulgentem baculum Eremiticum in dextra gestantem festinare in adjutorium mihi . . . prosus cotam judice unacum multitudine Fratrum suorum, quibus vallatus erat comuit, eumque adoravit dicens: Juste Judex, totius pietatis ac miserecordiae Pater et Domine, cui semper proprium est misereri et parcere, memento quia miserecordia tua superexaltat judicium tu enim non vis mortem peccatoris sed ut convertatur et vivat . . . Redeat haec anima in corpus suum ad vitae emendationem, et poenitentiae accionem, ut enarret universis mirabilia tua. Quo obsecrante Deus continuo exaudivit preces Sancti sui, ad ejusque me orationem resuscitavit, et datae sunt mihi inducie triginta dierum ad agendam poenitentiam . . . Et hoc signum mei testimonyy est, filius meus parvulus hodie morietur . . . pluraque aliatam de Sigismundo Rege quam de Domino suo Nicolao Garay praedixit, prout sibi revelata fuisse asserruit. Quibus auditis populus laudes Deo decantabat et orationes ad Patrem miserecordiarum fundebat . . . Post haec omnibus ad propria redeuntibus Castellanus ibidem mansit austeram in monasterio vitam traducturus, adeo ut intra illos triginta dies nemo mortalium eum, aut tedentem aut manducantem aut bibentem, aut dormientem viderit, sed semper orationi vacantem . . . ipse flexis obviabat genibus et singulorum Fratrum deosculabatur manus dicens: gratias ago Deo meo quia meritis D. Pauli et vestrarum orationum intuitu dignatus est animam meam de profundo inferni liberare et corpori meo restituere, ut poeniteam. Sicque computis 30. diebus et sacramentis rite munitus obdormivit in domino, qui multorum deinde causa fuit salutis. (Vö.: H87, E2, Ch1, F27)

[87] A mirákulum-elbeszélést az exemplum-irodalomhoz sorolja *Hellmut Rosenfeld:* Legende, Stuttgart 1972² 24–26.

[88] A mirákulum-irodalom irodalomtörténeti szempontú elemzésére jó példa *Hermann Bach:* Mirakelbücher bayerischer Wallfahrtsorte. Diss, München 1963

A leírásokban nagy gazdagságát találjuk az ugyancsak a mirákulumok igazolását szolgáló különböző formuláknak, az egyes elbeszéléseket át- meg átszövő toposzoknak. Ezek közül a legősibb a csodák végtelen sokaságának a hangsúlyozása: még számtalan más csoda is volt a kápolna kövein odafüggesztve, de mindet nem lehetett összegyűjteni;[89] P. Valentinus mondja, hogy még sok csoda van a kápolna falára függesztve, amik kezdettől fogva történtek, de csak Isten tartja számon ezeket.[90] Számos esetben a csoda azonnal a fogadalomtétel után, hirtelen történik: a másfél órája holtan fekvő azonnal felállt;[91] fogadalmat tett és azonnal meggyógyult;[92] a szülei fogadalmat tettek gyermekükért, aki a felajánlás után azonnal meggyógyult;[93] a gyermek anyja karjából a földre ugrott, és saját lábára állt;[94] a szeme vak volt, a lába fájt, fogadalmat tett, a lába azonnal meggyógyult, és a szeme megvilágosult;[95] amikor a foglyok közös tanácskozásban megfogadták, hogy meglátogatják Szent Pál ereklyéjét, ezt megtéve azonnal könnyen megszabadultak a bilincstől;[96] csodálatosképpen és könyörületesen azonnal kiszabadultak.[97]

Más alkalommal a segítség nem azonnal érkezik, itt éppen a gyógyulás folyamatosságán, fokozatosságán van a hangsúly: fohászkodás után azonnal jobban érezte magát, majd a fogadalom elmondása után teljesen meggyógyult;[98] abban a pillanatban, amikor a fogadalom szavait kimondtam, eltűnt a fájdalom, és eltört lábam csontjára tudtam állni, két botra támaszkodva tudtam menni, akkor az igaz Isten egészséget adott;[99] amikor ezt a fogadalmat tettem, azonnal könnyebben éreztem magam, és amikor útra keltem, visszanyertem a beszélőképességemet;[100] a fogadalom elmondása után azonnal jobban éreztem magam, és örömmel azonnal útra keltem, és az első napon fél mérföldet tettem, a következő napon két mérföldet, majd az ereklyénél teljesen meggyógyultam;[101] fogadalmat tett, azonnal könnyebben érezte magát, és amikor eljött ide, teljesen meggyógyult;[102] testének minden tagja elkezdett érzékelni, egyre élénkebb lett, egészségét kezdte vissza-

[89] H87–88: sunt et talia innumera miracula in muris capelle hinc inde pendentia, scilicet quos non redietur illa omnia colligere

[90] *Fuhrmann*: i. m. 192.: sunt enim, ait memoratus P. Valentinus, innumera miracula in muris capellae hinc inde pendentia: quot autem ab initio sunt facta, solius Dei notitia comprehendit

[91] H7: excitata surrexit

[92] H14: votum emittens statim sanata est

[93] H16: parentes ipsius votum fecerunt ipsum puerum huc deferendum continuo sanatus est

[94] H40: puer de gremio matris prosiliens stetit super pedes suos

[95] H24: oculorum cecitatem et pedum dolorem incurrens, votum emisit statimque in pedibus sanata est et oculis illuminata

[96] H27: consilio communi votum fecerunt visitandi reliquias Sancti Pauli, quo facto statim de cippo facillime liberati

[97] H58–59: liberati sunt tam mirabiliter quam miserecorditer statim

[98] H8: statim melius habere cepi et continuo ad votum sanatus est.

[99] H9: statimque ut verba ista protuli, subsecuta est alleviatio doloris adeo ut in continenti calcem pedis lesi ad terram mitterem . . ., duobus baculis sustentatus ambulare . . . nunc vero Deo dante perfecte sanatus

[100] H10: voto emisso statim levius sensi illico itinere arrepto . . . cepi loqui

[101] H11: voti promissione statim melius sensi unde per gaudio statim iter arripui et prima die medium miliare itinerando confeci sequenti die duo miliaria reliquis vero singulis vuribus ampliatus

[102] H53: votum faciens sensit levius et tandem veniens fuit perfecte sanatus

nyerni, majd amikor az éj közepe eljött, saját erejéből felkelt az ágyból, és kiment a házból, ekkor már teljesen egészséges volt.[103]

Ritkábban előforduló toposz az orvosi segítség és az orvosságok hiábavaló alkalmazásának említése: már sokféle orvosságot adtak neki, hogy gyógyítsa magát, de semmi nem használt;[104] kisebb orvosok próbálták gyógyítani;[105] semmiféle gyógyító erő nem tudott engem meggyógyítani.[106]

A csoda váratlan bekövetkezését, paradoxonát emelik ki azok a megjegyzések, amelyek szerint már a halál előjelei mutatkoztak, vagy pedig már megtették a temetés előkészületeit. Ezek a formulák elsősorban az eset reménytelenségének szemléltetését szolgálják, s csak óvatosan következtethetünk belőlük országszerte elterjedt halotti szokásokra: a testet vászonba tekerték, és a kocsi hátsó részébe tették. Anyja nagy siránkozással panaszkodott, s így a gyermekkel két mérföldet tettek meg, hogy az említett gyereket a falujuk temetőjében eltemessék;[107] a gyermek halálravált;[108] a lány már másfél órája holtan feküdt;[109] kezében meggyújtották a gyertyáját, a halál közeledett és agonizált;[110] már agonizált;[111] már el akarták temetni a Szent Mihály egyházban;[112] már a halálát érezte;[113] amikor a nap már lement, vecsernyekor, nem tudták megmondani, hogy él-e vagy meghalt.[114]

A baj súlyosságára utaló, a betegséget részletező megjegyzések is a csoda rendkívüliségét hangsúlyozzák: az ereje elhagyta, és a következő bajai voltak: nem tudott felkelni az ágyból, nem tudott megfordulni, nem tudott sem enni, sem inni, a belseje hosszasan fájt;[115] végül a betegségtől megnémultam;[116] amikor lelke fogsága miatt szerencsétlenségét átgondolta;[117] betegségbe esett, ezért a házból az egyházba mások vezették el;[118] hét héten át semmit nem evett, és ezért minden testrészében meggyöngült, csak csont és bőr volt, semmi más;[119] fájt a szeme és majdnem megvakult;[120] sem a fogoly anyjának

[103] H1: ceperunt quasi omnia membra sui corporis sensim et perceptibiliter magis ac magis quendam vigorem et pristinam recuperare sanitatem ... medie noctis tempore advenisse e lecto prosiliit viribus ... atque domum exiens cum se undique sanus conspiceret

[104] F24: multas iam medicinas adhibuerat, ut curaretur, sed dum nihil proficeret

[105] H78: parvos medicos auxiliari posse

[106] H83: mihi nihil proficere ope medicorum

[107] H2: cum linteaminibus involuerunt ad currus partes posteriores sui genetrix affides lamentabiles voces dabat et ululatus miserabiles emittebat sicque cum puero viam dirigentes duobus milliaribus confectis ceperunt ut puer predictus in cymiterio ville cui appropinquabant quantotius tumularent

[108] H4: puer ... ad mortem debilitatus

[109] H7: iam puella per horam et dimidiam mortua iacuerat

[110] H16: cum accensa in manu ipsius candela morti propinquus agonizaret

[111] H22: factaque in agonia

[112] E6: iam in ecclesia parochiali S. Michaelis tumulandus erat

[113] H23: iam ... mortem expectaret

[114] H1: nec mori nec vivere valeret quodam vespere iam solis occasum

[115] H1: devenit potentiam et miseriam ut nec de lecto surgere nec se de latere in latus vertere nec cibi aut potus gustum habere poterat cuius etiam ossa per diuturna infirmitate

[116] H10: tandem infirmitate ... obmutui

[117] H31: cum animo captivitatis sue miseriam revolueret

[118] H33: incidit infirmitatem ... itaque alio duce est de domo ad ecclesiam

[119] H40: per septem hebdomadas ... nihil comedit adeoque fuit attenoatus in omnibus membris quod propter cutem et ossa nihil in eo videbatur

[120] H42: dolorem oculorum incurrit que quasi excecabatur

kegyes kérései, sem pedig a becsületes emberek közbenjárása nem tudta kiszabaditani a börtönből;[121] borzalmas betegségbe esett: három hétig és még tovább nem tudott enni vagy inni, és ha valaki erőszakkal akarta megetetni, azonnal kijött belőle. Ezen kívül aludni sem tudott: ha erővel lecsukta a szemét és aludni akart, különböző lelkek kínozták. Összevissza kiabált, nem tudta, éjjel van-e vagy nappal, és már bolond volt. Gyakran fölugrott és elfutott.[122]

A baj nagyságát emeli ki a betegség időtartamának megjelölése, ahol leggyakrabban a bűvös számokkal találkozhatunk: kilenc hónapig beteg;[123] kilenc hónapig volt ez így;[124] három hónapig;[125] születésétől kezdve;[126] egy hónapon át;[127] három éven át;[128] hét hónapig;[129] hét héten át.[130] A bajba jutott környezetének magatartása ugyancsak bizonyító erejű: már a halálán volt, a szomszédja segítette;[131] ha a házbeliek nem viselik gondját, és nem őrzik gondosan, nem tudni, mi lett volna vele;[132] néhány barátja részvéttel meglátogatta.[133]

Az események rendkívüli voltát húzzák alá azok a megjegyzések, amelyek a fogságba esettek kiszabadulásakor megemlítik, hogy az őrök álomba merültek: nagy félelem fogta el, és látta, hogy mindkét őrzője elaludt. Ekkor érezte, hogy két keze nincs többé vasban.[134] A törökök elaludtak a tábor körül és kiszabadultak.[135] A csoda hitelességét támasztja alá végül annak megállapítása, hogy a beteg most is jól van, gyógyulása tartósnak bizonyult: ez a gyerek most is egészséges;[136] egészségének jele teljes;[137] az örök évek múlva is felismerték őt.[138]

A leírások stílusán a biblikus és liturgikus dikció hatása, valamint a teológiai gondolkodás nyomai figyelhetők meg a leggyakrabban. Ez abból fakad, hogy a szerzők szándéka szerint a leírt történés túlnutat önmagán, s természetfölötti vonatkozásától kapja meg igazi jelentését. Az ábrázolásmód ezért már egy világnézeti modellt is magába foglal,

[121] H50: nec precibus pie sue genetricis, sed nec proborum virorum intercessione posset e carcere liberari

[122] H62: horribili infirmitate depressus per tres hebdomadas et amplius nullum cibum aut potum poterat deglutire. Et si violenter quavis arte cibi ore eius inferebantur etiam si deglutire contigisset statim reiiciebat dormire autem non solum non poterat sed nec violenter oculos claudere ad dormiendum valebat unde alienatus a spiritibus clamabat confuse nescio quid die noctuque atque iam infatuatus sepius surrexit et aufugisset

[123] H1: nonies mensibus infirmatus

[124] H3: novem . . . mensibus

[125] H10: ad tres menses

[126] H12: a nativitatis

[127] H30: tempore mensis

[128] H33: tribus annis continuis

[129] H34: septem mensium

[130] H40: per septem hebdomadas

[131] H20: iam morti vicina pene succocaretur

[132] H62: nisi eum domestici qui eius curam agebant sollicite custodissent

[133] H1: quidam amici sui causa compassionis eum visitassent

[134] H6: cum pavore maximo occupatus vidit ambos custodes somno soporati. Sensit etiam ambas manus non ita ut prius ferro constringi

[135] H37: Turcis dormientibus per omnia castra eorum libera evasit

[136] H4: qui puer etiam nunc usque . . . sanum

[137] H13: signum sue sanitatis . . . plenum

[138] E4: custodes qui annorum decursu dicta posteritati consignarunt

amely alapvetően befolyásolja a mirákulum-leírások pasztorációs meggondolások, didaktikus elképzelések által meghatározott funkcióját. A vallásos elragadtatás nyomai fedezhetők fel a következő példákban: Ó, emberek, segítsetek ezekben az anyai fájdalmakban, ugyanis szelíd gyermekem, egyetlen örömöm a folyó örvényébe veszett. Szemét az égre emelte, kezét a csillagok felé fordította, anyai könnyeket öntött és könyörögni kezdett.[139] Mindenható és irgalmas Isten, dicsőséges Szűz Mária és legszentebb Pál, én méltatlan bűnös könyörgök és kérlek, hogy ennek a gyermeknek a lelke térjen vissza belsejébe.[140]

A leírások rendszerint nagy súlyt helyeznek a bajbajutás előzményeinek részletes ismertetésére. Bár a szövegeket itt is meghatározzák az ábrázolásbeli formulák, mégis megfigyelhető a törekvés a környezet realista megragadására. Megtudjuk, például, hogy Kőttvélyesről több laikus feleségével és gyerekükkel együtt Bátára zarándokolt, hogy az Úr vérének ereklyéjét megtekintsék és tiszteljék. Amikor Bátáról hazafelé jöttek, egy ötéves gyermek, aki velük volt, megbetegedett.[141] Egy másik alkalommal a Zemplén megyei Karus possessioban, ami a Tisza folyó partján van, a gyerekek ennek a folyónak a gyenge jegén játszottak, s egy nyolcéves gyermek nem félt a bizonytalan jégtől, és az beszakadt.[142] A tiszteletre méltó ősz pécsváradi György pap elmondta, hogy azon a bizonyos napon, Pécsváradon, amikor a becsületes papok gyülekezetével együtt ételt vett magához, elesett a konventben.[143]

Más alkalommal éppen a toposzokat, formulákat kerülő, a szabályostól eltérő leírások mutatják a nagyobb valósághűséget. Az alábbi zsánerjelenet az ünnep és a hétköznap atmoszférájának érzékeltetésével jó példa a mindennapi élet szemléletes ábrázolására: A gyermek anyja – Szent Pálnak híve – Budára vitte őt az ereklyéhez a gyermek gyógyulása érdekében. Akkor éppen délidő volt, és a kápolna be volt zárva, mert a szent ereklyéket őrző szerzetesek déli pihenőt tartottak. Ezért ez az asszony a gyermekkel a felső házba ment a konyhába egy istenfélő asszonyhoz, aki a szerzeteseknek dolgozott. Elmondta neki a gyermek gyengeségét, és előadta a kívánságát. Erre a jámbor asszony felköltötte a Szent Pált őrző szerzeteseket.[144]

[139] H5: O populares ... subvenite in quarum doloribus maternis. Nam puer placidus qui unice optime quoque diligebant fluminis voragine absorptus est. Sublevatis itaque in celum luminibus tendensque ad sidera psalmas cepit supplex obsecrare matemis lachrymis

[140] H63: Deus omnipotens et misererors gloriosa virgo Maria et sanctissime Paule oro ego peccatrix indigna et supplico quatenus revertatur anima istius pueri in viscera ipsius

[141] H2: quidam laicis cum uxoribus et pueris decreverunt reliquias dominici sanguinis in Batha visitando honorare facta peregrinatione, cum de Batha reversi ad propria remearent puer quidam quinque annorum cum eis existens adeo est infirmatus

[142] H5: in quidam possessione Karus vocata in comitatu zemplenensis in rippu fluvii dicta vocati ... ad gacies teneras ipsius fluvii puerilibus exercitii ... assolet .. puer quidam octenis ... nec sperato lubrica glatie collapsus

[143] H9; quidam venerande canicici sacerdos Georgius nomine de Perchixaradi ... cepit dicere ... quadam die in Pechvvarad dum cum honeste sacerdotibus collationem agerem ... contigit me in conventu eorum cadere

[144] H4: Genetrix sua sanctissimo Paulo devota detulit eum Budam ad reliquias ipsius pro restauratione pueri petitura. Erat pro tunc tempore meridianum quo et capella eius clausa tenebatur et fratres pro custodia sanctarum reliquiarum deputati meridiana quiete pausabant ascendit itaque mulier prefata cum puero domum superiorem ad matronam devotissimam in coquina servitio fratrum eorum-

Általános szabály, hogy minél közelebb áll a tudósítás a fogadalmat tevő elbeszéléséhez, annál részletesebben ábrázolják a szükséghelyzet körülményeit és megoldódásának részleteit. A személyes elbeszélés alapján készült leírásokban utalásokat találni a beszédre, s a mondanivalót a latin szövegen is átütő egyéni jellegzetességek színezik: több éven át vak volt úgy, hogy a hórákat sem tudta mondani, és istentiszteletet sem tudott végezni.[145] Az esetek elmondása alkalmával készített följegyzések alapján később kidolgozott szövegek jobban a lényegre irányulnak, emelkedettségüket nemegyszer különböző stilisztikai eszközök fokozzák: Lőrinc fogadalmat tett Szent Pálhoz fordulva, mondván Istennek és a legboldogabb Pálnak, ha az ő érdeméért meggyógyul az isteni kegyelem által, lelke tunyasága nélkül meglátogatja az ő legszentebb ereklyéit. Csodálatos Isten az ő szentjeiben és valóban dicsőséges.[146] Ebben a leírásban világosan felismerhető a törekvés a vallástpedagógiai szempontok érvényesítésére.

A segítségül hívott szenthez fűződő személyes viszonyt tükrözi a következő zsoltárparafrázissal gazdagított részlet: Ó, Szent Pál, tudom, hogy Isten mindent megtehet, és ezért a te legnagyobb és legjobb érdemedért kérlek hát, add vissza egyszülöttem lelkét, akit a sápadt halál elvett tőlem, add vissza, kérlek erős hittel, meglátogatom a legszentségesebb ereklyéidet, add vissza nekem az elsodortat: sokan vannak, akik éjjel még épek, és a következő napon az óceán fogadja be őket.[147] Az epikus megjelenítés szándéka nyilvánul meg a következő sorokban: Itt élt egy Bálint nevű ember, aki úgy 16 éves volt. Az egyik éjszaka másodmagával a szomszédos faluba ment borért, és visszatértekor a Megváltó képét látta az úton maga előtt. Térdet hajtott, és hittel telve imádkozott. A megkezdett utat folytatva – amint vélte – különféle formájú démonok jöttek vele szemben, és fölötte viaskodtak. Nagyon megijedt, Istenhez fohászkodott, és a kardjával – ami vele volt – elkezdett feléjük vagdalkozni. De úgy látszott, hogy azok legyőzik, és ezért keresztet vetett, Isten oltalmába ajánlotta magát, és a démonok minden képe eltűnt, és a borral együtt hazament.[148] Az erkölcsi tanulság levonásában segíti az olvasót a következő befejező formula: Ezért kedves testvérek, a nehéz betegségekben ezekhez a szentekhez

---

dem occupatam cui pueri debilitate et sua intentione patefacta . . . matrona devota . . . fratres custodes Sancti Pauli . . . resuscitat

[145] H69: per pluros annos cecus existens in tantum ut neque horas dicere neque divina celebrare potuit

[146] H1: Laurentius votis quibus poterat sanctissimi cepit inclamare Paulum vovens et permittens Deo et beatissimo Paulo ut si meritis ipsius per divinas clementiam quo quomodo alleviarent extunc sine animi tarditate suas sanctissimas reliquias vellet visitare. Mirabilis Deus in sanctum suis et vere gloriosus

[147] H5: O sanctissime Paule scio equidem ut Deum omnia posse ita optimis maximisque meritis tuis redde igitur unigeniti mei animam quam pallida mors subdola fraude abstulit quam si ut spero reddas firma fide sacratissimis reliquiis tuis redivinum permitto me delatutam quae multa qui nocte integra et die sequenti sole iam iam oceano se tingente

[148] H62: Inqua quidam iuvenis Valentinus nomine sedecim annorum vel quasi. Cum una nocte mei secundus ad vicinam villam pro vino apportando fuisset directus et in reversione cuidam imagini salvatoris secus viam erecte obvians flexis genibus orationes devotas per orasset. Iterque ceptum prosequerentur ecce multitudo – ut creditur – demonum in variis formis eidem obviat qui statim super eum irruens timore valido propulsus nihilominus tamen in domino Deo fidens gladium quem penes se habebat extrahens cepit cum eis confortare tandem videretur superari crucem salvatoris fronti impressit divine protectioni se commendans et statim omnis illa demonum fantasia evanuit redjens igitur ad domum simul cum vino

kell folyamodni, mert az érdemeikért dicsőséges gyógyulás következik, mindörökkön örökké ámen.[149]

A mirákulum-leírások talán legizgalmasabb részét a fogadalom okát megnevező részletek alkotják. Most ezekből adunk válogatást. A fogadalmat tevők a leggyakrabban valamilyen betegségre hivatkoznak. A betegségre történő néhány általános utaláson kívül — megbetegedett;[150] halálosan beteg volt;[151] nagyon beteg volt, hogy nem tudott felkelni[152] — nemegyszer a baj részletes körülírásával, pontos diagnózisával is találkozunk, amely jól tükrözi a beteg valódi állapotát: a testem úgy volt beteg, hogy sem a jobb kezem, sem a lábam nem éreztem;[153] sánta;[154] összezsugorodott a lába;[155] vérfolyástól szenvedett, és a lába béna volt;[156] kelés kínozta őket.[157] Gyakori betegség az epilepszia: epilepsziás volt;[158] epilepsziában szenvedett.[159–160] A következő szemléletes leírásban csak az eset tüneteiből lehet következtetni az epilepsziára: a nyelvét állat módjára kiöltötte, véres tajtékot vetett, a kezét és a lábát összevissza hányta úgy, hogy még négy szerzetes is alig tudta megtartani.[161] Számos esetben találkozunk a szembetegségek különféle körülírásával: vak volt;[162] szeme fájdalma nagyon kínozta;[163] fél éven át fájt a szeme, végül látása meggyengült;[164] a szeme beteg volt, végül mindkét szeme megvakult.[165] Már ritkábban fordul elő az elmebaj említése: együgyű;[166] több különböző formájú démon jött vele szemben;[167] démonok szállták meg.[168] A következő leírásból csak közvetve gondolhatunk az elmebajra: Lőrinc konverzus testvér, foglalkozására nézve festő, együgyű volt. Néhány nap múlva egészséges értelemmel adott hálát Istennek, és a végső lélegzetig nem veszítette el a nyelvét.[169] Az elmebetegekkel szemben tanúsított korabeli magatartást illusztrálja az a leírás, amely szerint egy halálán levő rossz szerzetest társai kérdeznek,

[149] H78: Ideo fratres carissimi in infirmitatibus gravibus positi ad merita predictorum sanctorum accurendum et eis supplicandum est per quorum meritis omnium retum opifex sit benedictus in secula seculorum amen

[150] H4: infirmatus

[151] H49: ad mortem infirmata

[152] H54: tantam infirmitatem patiebatur quod nec surgere valebat

[153] H8: corpus meum medium ita aruerat quod neque manum meam dexteram sed neque pedem sentirem

[154] H13: claudus

[155] H15: pes contractus fuerat

[156] H21: paciens fluxum sanguinis et paralisi in pedibus

[157] H28–29: qui ambo simulcum apostema mortale incurrissent

[158] H12: caducus morbus

[159] H22: morbo caduco invasam

[160] H25: caducum morbum paciens

[161] F29: linguam pecudis instar exertam, eiectis cum sanguine spumis, manibus pedibusque quaquaversum agitatis, ut etiam quaternioni fratrum negotium retinendi dederit

[162] H69: cecus existens

[163] H53: dolore oculorum nimium cruciaretur

[164] H51: per medium annum dolorem oculorum patiens tandem lumine privatus est

[165] H3: oculorum infirmitatem incurerat . . . tandemque utroque oculo orbatus excecatus est

[166] H64: infatuatus

[167] H62: multitudo demonum in variis formis eidem obviat

[168] H88: demonium obsessa

[169] Gy2: frater Laurentius conversus, arte pictor, . . . infatuatus fuit . . . paucis diebus sana mente, integro aspectu Deum benedicens et usque ad extremum anheritum loquelam non amisit

hogy van. Nem látjátok – kérdezi – az ördögök sokaságát macskák formájában, akik meg akarnak enni, és az egész ház tele van velük? A szerzetesek egy része térdre ereszkedik, mások Jézushoz és Máriához fohászkodnak segítségül, ismét mások a feszületet mutatják neki, a Megváltó sebét, vérét és halálát juttatván eszébe.[170] Itt jegyezzük meg, hogy ez az eset illusztrációval együtt egyedül Fuhrmann 18. századi művében szerepel. Ez a tény fényt vet az ördöghittel szemben való beállítottság változására, az ördöghit 18. századi fokozott elterjedésére: bár Fuhrmann Remete Szent Pál szerzetének krónikájára hivatkozik,[171] amit az összes többi szerző is ismerhetett, akik azonban – mivel nem tartották „hitelesnek" az ördögökről szóló tudósítást – kellő távolságot tartva az ilyen és más, rontással, varázslattal kapcsolatos esetektől, nem vették föl munkájukba.

Fertőzésekről, járványos betegségekről gyakran tesznek említést a források: valamely betegségbe esett, amit francvarnak hívnak;[172] járványos betegség, amit francvarnak mondanak;[173] mérges férgek csípték meg a kezét és a lábát, a betegséget közönségesen francvarnak mondták;[174] a vérbaj fájdalmai nagyon kínozták;[175] rühes és francvaros lett.[176] Megfelelő latin kifejezés híján néhány esetben magyar nyelven írták le a betegség nevét: que vulgo hagymaaz dicitur;[177] quam vulgo fejenagyfayadalm appellare.[178]

Orvosi segítségre a beteg csak kivételes esetben számíthatott. Mátyás király csehek elleni hadának vezérét egy ütközetben nyílvesszővel megsebesítették, sebét az orvos szorosan bekötötte, de ez nem használt neki, és annál jobban fájt.[179] Gyógyszer alkalmazására különleges példa az ereklye őrzőjének esete: keze és lába megfertőződött, erre hegyi kristályt tett Szent Pál koporsójára, közel a szent kezének föltételezett helyéhez, s ehhez érintette beteg végtagjait.[180]

Meglepően gyakori azoknak az eseteknek a száma, amikor egy-két éves beteg gyermekért tesznek fogadalmat. Ezeknél a fogadalmaknál – a jelentős gyermekhalandóságon

[170] F29: frater malus . . . agoniam premebatur . . . interrogatus a fratribus, qui valeret? Nonne videtis, ait multitudinem daemonum in specie cattorum, qui me devorare volunt, et tota domus repleta est ipsis . . . Fratres . . . pars ruit in genua, alii verba salutaria Jesu et Mariae inclamant, non nulli ostensa Crucifixi effigie vulnera, sanguinem, et mortem Salvatoris ingeminant.

[171] F29: Fol. 243. circa Ann. 1476

[172] H68: quodam morbo quo franczvar dicitur

[173] H70: morbo pestifero qui franczvar dicitur

[174] H73: a venenosis vermibus in manibus et pedibus graviter inficeretur . . . franczuar vulgariter dicitur

[175] H76: doloribus morbi Gallici gravissime torquebatur

[176] H78: sopiositas scabierum et quod franczuar afferitur acrescebit. – A vérbaj 1500 körüli jelentős elterjedtségét mutatja például az is, hogy Zsigmond herceg 1500 márciusában budai sétalovaglása közben 1 aranyat osztat ki a csoportosan járkáló vérbajosok között, november 28-án ismét 1 aranyat adott nekik (*Zolnay László*: i. m. (I. 8. j.) 117.). Az 1512-es esztergomi misekönyv egy votívmisét is tartalmaz a lues ellen (*Missale Strigoniense . . .* 1512, 287.).

[177] H19

[178] H33

[179] H57: medicis igitur vocatis et ligato vulnere sed nihil proficere cerneret sed magis graveretur

[180] H73: circa sanctas manus sancti Pauli crystallum tangens sarcophagi et debiliaque membra inde liniens. – Az ereklye őrzése különleges megbízatás volt, amit bizonyít Gyongyösi megjegyzése az 1519-ben Nosztrén eltemetett Ebes Gáspárról: Fr. Casparus de Ebes, sanctus senex, custos S. Patris nostri (*Gyongyosi Gergely*: i. m. cap. LXXXII.), aki Eggerer és Fuhrmann szerint Csanádi Albert prédikátorral együtt szemtanúja volt, amint az egyik zarándok éppen valóra váltja a fogadalmát (vö.: E7–F6).

kívül – feltételezhetően közrejátszott a kereszteletlenül elhalt gyermekek sorsáról (ti. elkárhoznak) alkotott vulgáris elképzelés is: az ötéves gyermek beteg lett;[181] kicsi fia beteg lett;[182] egyéves kisfiú vízbe esett;[183] egy pesti polgár egy év körüli gyermeke megbetegedett, egy hétig még az anyja emlőit sem fogadta el.[184]

A mindennapi élet, a ház körüli munka is számos veszélyhelyzetet rejtett magában, és ezek a szerencsétlenségek is több alkalommal voltak a fogadalom kiváltó okai: már említettük azt az esetet, amikor a Zemplén megyei Karus faluban a Tisza folyó jegén játék közben az egyik gyerek a folyóba esett;[185] a budai Kezzy János – aki egyébként a rend konfrátere volt – egyetlen lánya leesett a lépcsőről, és nyakát szegte;[186] a váradi szűcs fia a Pecze folyóba esett, és a víz elsodorta.[187] Egyedülálló az az eset, amely szerint Benedek koppányi plébánost megmérgezték.[188]

Az útközben leselkedő veszélyek esetén is több alkalommal fordultak segítségért Szent Pálhoz: a somogyi Leperdről való Bálintot egy nemes ember elfogta, és bilincsel nagyon megkínozta, Péter fiát pedig útonállók fogták el, javait elrabolták és összekötözték.[189] A jogi esetek alkalmával tett fogadalmak az égi és a földi ítélet szembesítéséről tanúskodnak: két temesvári bírót a király előtt bevádoltak, erre királyi parancsra bebörtönözték őket. Attól féltek, hogy a király megvakíttatja őket, ezért fogadalmat tettek, hogy addig nem térnek vissza, amíg az ereklyét meg nem látogatták, és erre azonnal kiszabadultak.[190] Egy nemest bűne miatt Budán fogtak el, kezét bilincsbe verték, és a halálbüntetés végrehajtására ott tartották.[191] Ezután tett fogadalmat és megszabadult. Számos fogadalmat tettek a hadi események, háborúk során bekövetkezett szükséghelyzetekben: a Szántótelekről való Mihály elmondta, hogy a cseh király ellen hadakoztak, és 12 emberrel együtt elfogták, bilincsel kegyetlenül megkínozták, és pénzt akartak tőlük;[192] a Gara melletti Szentmártonról való Nagy Mátyás Anna nevű özvegyét a kegyetlen torò-

[181] H2: puer quidam quinque annorum ... est infirmatus

[182] H16: filius suus parvulus ... infirmatus

[183] H63: filius parvulus unius anni ... in aqua detentus

[184] H4: puer quidam anniculus ... cuiusdam civis de Peste infirmatus per unius spacium hebdomade nec semel quidem matris ubera acceptebat

[185] H5

[186] H7: Joannis Kezzy dicti confratris ordinis nostri ... filia unica de alto valde cecidit gradum et fractis cervicibus itidem expiravit

[187] E6: puer ..., pelleficis Varadiensis filius in flumen Pecze appellatum ... qui impetu vehementibus exanimis repertus est

[188] F21: inescatus sive intoxicatus fuit

[189] H31–32: duo viri Simigienses videlicet Valentinus de Leperd et alter Petrus filius eiusdem, quorum primus tum per quendam nobilem captus fuisset et cippo fortiter astrictus ... alter per latrones captus et omnibus bonis suis spoliatus denique loris durissimis strictissime colligatus

[190] H58–59: duo iudices de Temesvar ... ad regem venientes et sua negotia eidem exponentes per quosdam malivolos accusati regio mandato carceri sunt mantipati. Cumque vidissent minis regie maiestatis suis oculis se pervari timore perteriti votum fecerunt se non reversuros ad propria donec sacras reliquias visitarent illico liberati sunt

[191] H6: quedam nobilis per suis ... delictis Bude captus et ferramentis in collo in manibus cathenatus et constrictus carceri mancipatus ad mortem tenebatur inclusus

[192] H27: quidam Michael de Zantotelek dicens quod bohemi de exercitu regis existente cum duodecim homines captivassent et ipsos graviter in cippo detentos torquerent volentes ab eis pecuniam extorquere

kök elfogták, és Parodina városba hurcolták el);[193] amikor a törökök Temesvár környékét feldúlták, a mező közepén bekerítettek egy István nevű embert;[194] egy pétervárad ember az ellenség hadifoglya volt.[195]

A leírások számos értékes kultúrtörténeti adalékot is tartalmaznak. Megtudjuk például, hogy 1490-ben belső zavargások miatt a pálosok az ereklyét nem Budaszentlőrincen, hanem az egyik budai házban őrizték, és Orbán pápa ünnepén nagy ünnepélyességgel vitték vissza a kolostorba.[196] A kegyhely azilum-jellegét bizonyítja a következő eset: 1490-ben egy zágrábi polgár a lábán bilincsekkel a börtönből kiszabadulva a királyi úton Budától Szent Pálig Istent és Szent Pált félve ment el, nehogy meglássák és elfogják. A kápolnában aztán a szerzetesek kiszabadították összebéklyózott lábát, és szabadon elmehetett.[197] A török fogságba hurcolt rabok sorsáról ad hírt az a leírás, amely szerint a csanádi Sárkány Balázst a törökök feleségével együtt elfogták és Törökországba vitték. Tíz évig éltek ott, két gyermekük született. Végül a tengeren túl fogadalmat tettek, urukat a szultán megölte, és feleségével és gyermekeivel együtt kiszabadult.[198] Közvetett módon a különböző kegyhelyek versengése, a köztük érvényesülő konkurrencia is belekerült a jegyzőkönyvekbe: a budaszentlőrinci ereklyét „hatásosabbnak" tartották a bátai szent vér ereklyénél abban a már idézett leírásban, amely szerint a laikusok a feleségükkel együtt Bátára zarándokoltak, s onnan visszatérve egy megbetegedett gyermekért Szent Pálhoz tettek fogadalmat.[199] Országos jelentőségű eseményhez kapcsolódik az a leírás, amely szerint mielőtt Mátyás király Moldvában legyőzte Ali bég seregét, Budaszentlőrincen magát Szent Pál oltalmába ajánlotta, és fiainak imádságát kérte.[200] A szerzetesek és a világi hatalom közti összeütközésekre, hatalmaskodásokra utal az a leírás, amely arról ad hírt, hogy a diósgyőri vár Imre nevű kapitánya (Bebek Imre), a vámosi vajda fia,

[193] H37–38: relicta quoddam Mathie Magni Anna dicta Szenthmätny prope Gara ... per sevissimos turcos ... fuisset capta et deducta ad civitate Parodyna

[194] H44: cum ... turci provinciam Themesvvaar depopulassent quidam Stephanus in campi medio per eosdem circum vallatus

[195] H71: quidam de Vvaradino Petri in captivitatem inimicorum incidens

[196] H63: in festo Urbani pape reliquie sanctissimi Pauli de Buda – ubi tunc propter regni disturbium pausaverant – cum maxima solennitate ad suum monasterium reducte fuissent. – Ez a ház a mai Hess András téri 3. sz. alatti ún. Vörös sün ház volt, amit a szerzetesek 1423-ban kaptak Cillei Hermanntól, Zsigmond király apósától a neki adott nagy királyi kúriáért (Magna Curia Regis) cserébe. E házról nevezték el a mai Fortuna utcát Szent Pál utcájának (*Zolnay László*: i. m. I. 34. j. 516.). 1490-ben azért vált szükségessé az ereklye biztonságosabb helyre szállítása, mert Miksa császár betörésével a belpolitikai viszonyok bizonytalanná váltak.

[197] H65: quidam civis zagrabiensis ... e carcere solutus unacum compedibus qui pedes eius strugebant iter arripuit et ... per regiam viam a Buda usque sanctum Paulum ... timeret Deo et sancto Paulo seipsum protegendum commisit ab eis nec videri nec capi potuit quousque capellam ingressus tandem fratres feramenta de pedibus eius solventes ipsum liberum abire permiserunt

[198] H48: Blasius Saarkan de Chanadino cum uxore per Turcos captus et ad Turciam deportatus cum ibidem decem annis detentus duas filias genuisset et tandem ultra mare ... votum fecit ... dominum suum Zoltanus iugulans unacum uxore et liberis liber evasit

[199] H2

[200] F28: regis Matthiae Corvini, qui in ipsis S. Pauli solemnis, cuius patrocinio uti et filiorum suorum precibus personaliter in aedibus S. Laurentii, se suamque fortunam commendavere

aki nagyságos úr volt, uldözi Szent Pál szerzeteseit, különösen a győri kolostorban levőket, akik aztán Szent Pálhoz fordultak segítségért.[201]

A kegyhelyhez történő odafordulás, a segítségül hívott szent oltalma alá helyezkedés és a fogadalomtétel körülményei külön figyelmet érdemelnek. A leggyakoribb az az eset, amikor a leírások szerint a bajba jutott hirtelen, spontán módon tesz fogadalmat: eszébe jutott Pálhoz folyamodni.[202] Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden esetben tudatos odafordulással van dolgunk. Sokkal inkább elképzelhető, hogy a fogadalom először csak általában történik, s csak a későbbiek folyamán, esetleg már a gyógyulás után konkretizálódik. Az ereklye erejébe vetett hitről, a kultusz propagandájának terjedéséről és közvetítéséről adnak felvilágosítást azok a leírások, amelyekben arról van szó, hogy a fogadalomtétel külső tanácsra történik: a Somogy megyei Maloncsáról való Lőrincet — aki többféle betegségben szenvedett — több barátja részvétből meglátogatja, s ők beszélnek neki Szent Pál érdemeiről, csodáiról, és elmondanak néhányat ezek közül, amit ők is úgy hallottak.[203] A már említett körtvélyesi gyermek szüleinek valaki a jelenlevők közül tanácsolta a fogadalomtételt, hogy a gyermek miatt látogassák meg Szent Pál ereklyéjét, mivel ott a hírek szerint sok csoda történt és többet fölemlegettek.[204] A következő példában szinte kézenfekvő volt a Szent Pálhoz fordulás, hiszen az eset abban a budai házban történt, ahol az ereklyét az ország belső zavargásai miatt ideiglenesen őrizték — nem sokkal azután, hogy az ereklyét visszavitték a budaszentlőrinci kolostorba: amikor az ebben a házban lakó Miklós pénzváltó fia vízbe esett, Liza, a szerzetesek szakácsnője ezt meghallva a szülőkkel térden állva imádkozni kezdett Szent Pál érdemeiért, és fogadalmat tettek mindenkivel együtt, hogy a gyermeket elviszik Szent Pál ereklyéjéhez.[205] Más alkalommal álom ad útmutatást a fogadalomra, vagy az figyelmeztet a fogadalom elmulasztott teljesítésére: egy megvakult szegedi mesterember az egyik éjjel álmot látott, amelyben egy szép idős ember azt mondta neki: kelj fel, visszanyered a látásodat. Erre azonnal felkelt és követte a látomást, majd örömmel indult a szent ereklyéjének felkeresésére.[206]

A fogadalomtétel lefolyását, a fogadalom rítusát is részletesen elmondják a leírások. Az odafordulás történhet térden állva;[207] a feszület előtt térdelve;[208] a már fölravatalozott holttest mellett virrasztás közben;[209] Szent Pálhoz áhítatos lélekkel való gyakori

[201] F31: magnificus Emericus filius vayvodae de Uvainos, castellanus de Diosgyer qui admodum persequebatur religiosos Ordinis S. Pauli et eisdem detrahebat praesertim vero habitantibus in monasterio de Gyer . . . tunc conventus . . . imploravit auxilium Sancti Pauli primi Eremitae

[202] F24: memoriae occurrit invocare Sanctum Paulum

[203] H1: cum quidam amici sui causa compassionis eum visitassent. Ibique inter alia colloquia merita gloriosissimi Pauli in miraculis faciendis que per famam cognoverant recitarent

[204] H2: quidam ex eis cepit parentes pueri ad visitandas reliquias Sancti Pauli pro resuscitatione pueri provocare narrans plura miracula, que per famam cognoverat

[205] H63: matrona . . . Liza coquine fratrum audiens . . . cum parentes pueri flexis genibus precibus poterant quibus Sanctum actamarent Paulum et votis omnibus ad reliquias eiusdem eundem puerum deportandum promitterent

[206] H3: nocte . . . vidit per somnium quendam venerande canicie et pulchritudinis inaudite . . . surge inquit et procede visum que est ei statim surgens secutus est eum . . . itinere arrepto vix pre gaudio expectare valebat reliquas eius sanctissimas

[207] H63: flexis genibus

[208] H80: ante Crucifixum Christi genibus flexis

[209] F5: nocte penes Cadaver insomni

imádkozás közben;[210] könnyek között szabadulásért imádkozva;[211] hittel könyörögve.[212] Rendkívüli esetekben nem maga a bajbajutott, hanem valaki más teszi helyette a fogadalmat: Kezzy János egyetlen lánya leesett a lépcsőről, anyja odafutott, majd a kezében tartva fájdalmas szavakkal könyörgött.[213] Az elmebetegekért ugyancsak a hozzátartozók, rokonok tesznek fogadalmat;[214] a hirtelen meghalt lányért a holttest mellett anyja tesz fogadalmat, majd a hírt megtudó és az eseményeket később elmondó apa a lélek sugallatára térden állva ugyancsak Szent Pálhoz könyörög.[215] A nem teljesített fogadalomra a fájdalmak fokozódása figyelmeztet: Mátyás király hadvezére már egyszer korábban is fogadalmat tett Szent Pál budai ereklyéjének meglátogatására, de ezt elmulasztotta. Nagy fájdalmában újabb fogadalmat tett, hogy felkeresi az ereklyét, és vezekel korábbi fogadalmának megszegéséért.[216]

A fogadalomtételnél nem mindig csak Szent Pált hívják segítségül: a váradi Péter Remete Szent Pál mellett Alamizsnás Szent János tiszteletére is teszi a fogadalmat;[217] egy zalai földműves Istennek tesz fogadalmat.[218] Ugyanebben a leírásban olvashatjuk a szent segítségének hivatalos megnevezését, a közbenjárás *(intercessio)* kifejezést is.

A leírások bőséges felvilágosítással szolgálnak a fogadalom teljesítésének idejére, módjára, a zarándoklatok lefolyására. A fogadalmat a fogadalomtétel után rövidebb-hosszabb idő múlva teljesítették. Ezt az időpontot rendszerint a fogadalomtételhez viszonyítva adják meg a leírások: a csoda 1485-ben történt, de a gyermek szülei szegénységük miatt csak mintegy öt év múlva tudták teljesíteni a fogadalmat.[219] Más esetekben konkrét ünnepnapok jelölik a fogadalom teljesítésének idejét: Szűz Mária születése nyolcadán belüli vasárnap;[220] Valburga szűz ünnepén;[221] Szent György napján.[222] A feljegyzések a zarándoklat megjelölésére a *peregrinare* kifejezést használják.[223] A bajbajutottak általában maguk jönnek, de ha a bajban levő helyett valaki más tette a fogadalmat, akkor rendszerint mind a ketten eljönnek: a gyermek anyja fogadalma valóra váltására a következő napok egyikén fiával együtt útnak indult a remeték budai Szent Lőrinc egyházába:[224] egy tiszteletre méltó óbudai asszony lányáért tett fogadalmat, s az

[210] H69: ipse devoto animo sepissime Sanctum Paulum . . . invocasset

[211] H6: cum . . . lachrymis pro sua liberatione . . . acclamare

[212] H8: orationes devotius prosoluisset

[213] H7: genetrix sua levans . . . brachy expansis et . . . lamentabiles voces dabat

[214] H64: propinqui sui ad Sanctum Paulum devovissent

[215] F6: subito mortua fuit ad cujus extinctum cadaver . . . mater . . . vovit . . . reor spiritus S. Paulum supplex precabar

[216] H57: ipse etenim prius adhuc Rude existens voverat visitare Sanctum Paulum. Sed distulerat perficere. Accrescentibus doloribus votum de novo emisit personaliter Sanctum Paulum visitare et de prioris voti fractione penitens

[217] H71: sanctorum meritis videlicet Pauli Primi Heremite et Joannis Elemosynary emisit votum

[218] F24: votum vovens Deo Caeli

[219] H2: namque hoc miraculum fuit patratum anno Domini 1485. Sed parentes prefati pueri pre inopia sue paupertatis quasi per quinquennium vota sue explere non potuerunt

[220] H7: die dominica infra octavas nativitatis virginis Marie

[221] H42: in festo Vvalpurge virgini vota persolventes

[222] H48: in die Beati Georgii veniens

[223] F24

[224] H5: mater pueri ut votum emissum solveret postero die ejus dici unacum filio itineri accincta ecclesiam S. Laurentii fratrum heremitarum in monte Bude

egészséges lányt elhozta a szent ereklyéhez;[225] a fogadalom teljesítésének bizonyságaként a gyermeket megmutatták a szülők;[226] a szülők a meggyógyult gyermeket is felmutatták Istent dicsőítve;[227] a fogságba esett fiúért anyja tesz fogadalmat, az kiszabadul, és az anyja eljön vele együtt Istent és Szent Pált dicsőítve.[228] Így tehát világossá válik, hogy ezekben az esetekben a fogadalom teljesítéséhez mintegy bizonyítékként szorosan hozzá tartozik a megmenekült bajbajutott bemutatása. Figyelemre méltó az is, hogy a feljegyzésekben nincs nyom a fogadalmaknak csoportos, közösségi zarándoklatok, társulati búcsújárások formájában történő teljesítésére. A legtöbb esetben csak a beteg rokonai, esetleg szomszédai, a fogadalmat tevők és köszönetet mondók kis csoportjai indulnak a kegyhely felkeresésére. Ugyancsak hiába keresünk adatot az ún. képviseleti zarándoklatokra, amelynek során valaki helyett más jön el teljesíteni a fogadalmat. Ez onnan érthető, hogy ekkor a szentségek (gyónás, áldozás) felvétele mintegy feltétele, természetes velejárója a zarándoklatoknak, s így az általános gyakorlat az volt, hogy mindenki maga jött el teljesíteni a fogadalmat. Mindössze egyetlen adatot találunk arra vonatkozóan, hogy a közösen tett fogadalmat a többiek helyett egyvalaki jön el teljesíteni: 12 fogságba esett ember közösen megtanácskozta, megfogadják, hogy meglátogatják Szent Pál ereklyéjét. Közülük az egyik, Mihály jött el teljesíteni a fogadalmat.[229] Az egyszerre több kegyhelyet érintő zarándoklatoknak egy út alkalmával több hely felkeresése volt a célja: valamely beteg ember meglátogatta a Boldogságos Szűz óbudai egyházát, majd Alamizsnás Szent János, aztán Remete Szent Pál, végül Kozma és Damján ereklyéjét.[230] Ezek a kegyhelyek még további négy leírásban szerepelnek, ami különös kedveltségüket bizonyítja.[231] Egy alkalommal utalás van arra, hogy egy bizonyos *scholaris* ezeken a helyeken kívül még Szent Gellért vértanúhoz is elment.[232]

A feljegyzések jól tükrözik a búcsújárás különböző szokásait, a fogadalom teljesítésének a rítusait. Ezek közül különösen figyelemre méltó a búcsújárást megnehezítő

[225] H12: quedam honesta femina de veteri Buda ... voto facto ... attulit ... protinus sanata ... parvula ad reliquias sancti patri

[226] H16: parentes ... voto satisfacere cupientes ... puerum ... presentaverunt

[227] H36: parentes ... voto satisfacientes eundem puerum presentaverunt et Deo laudes persolvere

[228] H50: genetrix ... vovit filium suum carissimum ad tumbam Sancti Pauli deferre ... e carcere liberatus ... genetrix ... simul cum filio venit et Deum ac sanctum Paulum glorificando

[229] H27: duodecim homines captivassent ... consilio communi votum fecerunt visitandi reliquias sancti Pauli ... Unus tamen ipsorum videlicet Michael Prefatus ... votum impleri venit

[230] H76: quidam incumbens ... vovit se visitaturum ecclesiarum Beate Virginis supra veterem Budam fundatam tandemque Beatorum Joannis Elemosynary ac Pauli Primi Heremite et Cosme Damianique ac in eiusdem locis ... – A Boldogságos Szűz óbudai egyháza (Alba Ecclesia) eredetileg plébániatemplom volt, majd az óbudai prépostság fennhatósága alá került. 1480-ban Mátyás király a prépostság hanyagságára hivatkozva IV. Sixtus pápától kieszközölte, hogy a templomot a pálosok kapják meg, akiknek a tornos templom helyett újat épít. 1493-ban II. Ulászló a pápai engedélyt megerősítteti és a plébánia megszüntetését kéri, Ezt VI. Sándor pápa 1499-ben engedélyezi. A templom mellé 1493-ban pálos kolostor épült (*Documenta Artis Paulinorum* I. Budapest 1975 144.). Alamizsnás Szent János testereklyéjét Mátyás 1481-ben ajándékba kapta a török szultántól és a királyi kápolnában helyezte el, ami mellé prépostságot is létesített. Kozma és Damján ereklyéje nyomtalanul eltűnt pesti kápolnájukban lehetett (*Zolnay László*. i. m. I. 8. j. 255–259.).

[231] H77, 78, 80, 82

[232] H82: necnon sancti Gherardi martyri.

körülmények leírása, amelyek a cselekmény bűnbánati jellegére utalnak: süveg, kenyér, táska vagy más útravaló nélkül, egy szál bottal kelt útra.[233] Bebek Imre fogadalma szerint az ereklyét vivő menetben ment a kolostorig, alázatos ruhát öltött, fedetlen fővel, gyalog, kezében gyertyát tartva indult a szent ereklye után.[234] Ez az utóbbi leírás már a fogadalom teljesítésének ünnepélyes körülményeit is megemlíti, ezzel hangsúlyozza annak kultikus jellegét.

A kultusz középpontja a szent ereklyéje, a gyógyulások egy része a szent tér középpontjában, a koporsó közelében történik: az a gyermek, aki egy hétig még anyja emlőjét sem fogadja el, Szent Pál ereklyéje előtt kétszer anyja emlőjéből magához veszi a tejet;[235] egy bizonyos Ceglédről való Balázs eljött az ereklyéhez, aki ott elmondott könyörgése után azonnal jobban érezte magát, és a fogadalom következtében teljesen meggyógyult;[236] egy bizonyos sánta ember, amikor a sírhoz ért, meggyógyult;[237] a fehérvári Caydal Antal Imre nevű gyermekét szülei félholtan vitték Szent Pál sírjához. Ekkor a gyermek anyja karjából a földre ugrott, és megállt a saját lábán.[238] A fogadalom teljesítése közben a sír körüljárása a leggyakrabban említett kultikus cselekvés: többször térden állva körüljárja Szent Pál sírját;[239] egy másik asszony a már meggyógyult hétéves lányával együtt járja körül a sírt;[240] mindkét kezében öt háromágú gyertyát tartva ment a szent ereklyéhez, és a gyertyákkal térdet hajtott.[241]

Az ereklyénél történt gyógyulást — mintegy azt elősegítendő — néhány leírásban sajátos kultikus cselekvés előzi meg. Ilyen például a sír, az ereklye megérintése. Más összefüggésben már említettük az ereklye őrzőjének az esetét, aki hegyi kristályt tett a koporsóra a szent kezének körülbelüli helyéhez közel, s ehhez érintette beteg végtagjait. Hogy ez nem egyedüli alkalom volt, bizonyítja annak a váradi asszonynak az esete, aki térdét nem tudta behajlítani, s eljöve Szent Pál kápolnájában a koporsót megérintette, és azonnal meggyógyult, majd a koporsót térden állva többször körüljárta.[242]

A fogadalom teljesítéséhez néhány esetben különböző adományok, felajánlások is tartoznak. Ezekre gyakran csak általános utalás történik: votivot emeltek;[243] egészsége

[233] H1: nec pilleum, nec panem, nec capsellam vel viaticum curans solo baculo cum inniteretur

[234] Gy1: processionem fratrum cum sancta reliquia usque monasterium committaretur . . . humili veste indutus, nudo capite, ad pedester, lucernam accensam in manibus gestans cum magna devotione post sanctam reliquiam profectus est

[235] H4: antequam ad reliquias sancti Pauli presentarent bina vice mammarum maternarum susceperit tactamina

[236] H8: ad tuas sanctas reliquias venire si tuis meritis intercedentibus sanari mererer statim melius habere cepi et continuo ad votum sanatus sum

[237] H13: quidam claudus . . . quo cum perveniset ad tumbam sanatus

[238] H40: puer Emericus Antonii Caydal Albensis filius . . . parentes . . . ad tumbam semimortuum detulissent . . . idem puer de gremio matris prosiliens stetit super pedes suos

[239] H71: pluribusque vicibus ibidem tumbam sancti Pauli flexis genibus circuiens

[240] E7: cum filia septenni tumbam circumeuntem

[241] H11: veniens . . . in manibus quinque cereos triplicatos accensos . . . cum dictis cereis incensis ad reliquias sanctas fuisset admissu ipsos cereos flexis genibus

[242] F26: venit . . . in capella S. Pauli tetigit tumbam, mox sanata multis vicibus genu nixa circuivit sepulchrum

[243] H2: perduxerunt votive (így!)

jeleit hátra hagyta;[244] keze írásával felgyógyulásáért jótéteményeket hagyott hátra;[245] oltalmazásának jeleit a koporsó előtt hagyta;[246] felajánlásokat téve;[247] a gyermeket a felajánlásokkal együtt felmutatták.[248] A pontosabban meghatározott adományok között háromféle — érték, szimbolikus jelentőség és emlékjelleg alapján elkülöníthető — tárgycsoportot találunk. Külön csoportot alkotnak a betegségre, hajra, gyógyulásra szimbolikusan utaló, bizonyító jellegű tárgyak: a dolog emlékezetéül a botot, amivel jött, más csodák jelei közé a falra akasztotta;[249] azt a vas nyilat, amit hat évig a testében hordott és kijött belőle, a betegség jeleként felmutatta.[250] A viasz kultikus szerepére, a tárgyak emlékjellegére utalnak a következő megjegyzések: viaszképet ajánlott fel;[251] viaszból formált lábat hagyott itt.[252] Számos esetben ún. lelki áldozat kíséri a fogadalom teljesítését: Remete Szent Pál tiszteletére 15 Miatyánkot és ugyanannyi Üdvözlégy Máriát mondott el;[253] évente egy énekes misét mondott Szent Pál tiszteletére, és bőséges felajánlásokat tett;[254] a szentek (Szűz Mária, Remete Szent Pál, Alamizsnás Szent János, Szent Kozma és Damján) tiszteletére misét mondott.[255] A felajánlások anyagi értékük alapján meghatározható csoportjába sorolható annak a földművesnek az ajándéka, aki más felajánlások mellett élelmiszert hozott.[256] Különleges felajánlásnak számít Mátyás király már említett adománya, aki miután Moldvában győzelmet aratott Ali bég serege fölött, hálából pápai engedéllyel Remete Szent Pál szerzeteseinek adta a zsámbéki Keresztelő Szent János tiszteletére emelt premontrei prépostságot.[257]

A gyógyulások időpontjára és lefolyására vonatkozó adatok lehetőséget adnak egyrészt annak a felfogásnak a megközelítésére, amely a segítségül hívott szentnek a gyógyulásban játszott szerepéről volt elterjedve, másrészt felvilágosítással szolgálnak a betegnek a gyógyulást megelőző és ezt követő állapotáról. Gyakran megtudjuk például, hogy a gyógyulás melyik napszakban történt: amikor az éj közepe eljött;[258] amikor a szerzetesek a vesperást énekelték;[259] az éj közepén a matutinum harmadik olvasmánya alatt.[260] Más esetekben az éven belül azt a napot rögzítik, amikor a csoda történt: hús-

[244] H22: insignia sue sanitatis ibidem reliquerunt

[245] H80: cyrographo suo . . . beneficium percipienda sanitatis promisit

[246] H86: signa sue sospitatis illic ante tumbam relinquens

[247] H7: cum oblationibus deferens

[248] H16: puerum cum oblationibus presentaverunt

[249] H9: pro huius rei memoria hunc baculum cum quo huc veni inter alia pignora miraculorum periti appendatis

[250] H84: ferrum istac presentavit in signum sue curationis

[251] H12: oblata imaginem ceream

[252] H14: pedum suorum in cera figurata reliquit

[253] H4: merita gloriosissimi Pauli Primi Heremite quantobus orationes XV Pater Noster et totidem Ave Maria . . . inquit

[254] H57: fecit . . . unam missam solenniter decantare ad honorem sancti Pauli cum copiosa oblatione

[255] H78: ad honorem sanctorum . . . missam celebrari facere

[256] H72: agricola . . . agens elemosynam et oblationem faciens

[257] F28: Symbolum gratitudinis suae erga Divum, fuit nobile Claustrum S. Joannis Baptistae de Sumbok, Paulino Ordini cum facultate Sedis Apostolicae, extructo Praemonstratensis praepositurae titulo collatum

[258] H1: medie noctis tempore advenisset

[259] H40: ecce tempore quo a fratribus vespere cantabantur

[260] L6: media enim nocte sub tertia lectione matutini

hagyókedd környékén;[261] húshagyókor;[262] Szent Jakab apostol ünnepén.[263] Legtöbbször azonban relatív módon, a megszabadulást keresők cselekedeteihez, a fogadalomtételhez viszonyítva közlik a feljegyzések a segítség időpontját: abban a pillanatban, amikor ezeket a szavakat (tt. a fogadalom szavait) kimondta;[264] amikor a fogadalmat tette, azonnal könnyebben érezte magát;[265] a fogadalom elmondása után azonnal jobban érezte magát;[266] fogadalmat tett és azonnal meggyógyult;[267] a szülők fogadalmat tettek gyermekükért, aki azonnal meggyógyult.[268] Számításon kívül hagyva a lehetőséget, hogy az adományok felajánlása már a fogadalomban is szerepelt, a leírások jól tükrözik a kívánt segítséget és a felajánlások közötti kapcsolat kettős — jogi, adokkapok, illetve hálaadó — jellegét. Egyes esetekben ugyanis az adomány felajánlása csak a teljes gyógyulás után történik,[269] más alkalommal viszont a felajánlás megelőzi a gyógyulást.[270] A segítségül hívott szent hatását, a bekövetkező gyógyulás körülményeit, a betegség eltűnésének jeleit szemléletesen érzékeltetik az ilyen megjegyzések: a fogadalom után látták, hogy a vászonba beletekert (már halottnak hitt) gyerek megmozdul;[271] az ereklye után indult, és ekkor minden fájdalma megszűnt.[272]

A segítség csodálatos voltát húzzák alá azok az utalások, amelyek a gyógyulással kapcsolatban álomban, látomásban kapott tanácsokra, jelekre, álomban történt gyógyulásra (inkubációs álomra) vonatkoznak: mintha mély álomból ébredt volna fel, és azonnal felállt;[273] a halott mintha nehéz álomból ébredt volna fel, megszólalt;[274] miután a halálán levő rossz szerzetes magához tért, körülnézett a jelenlevőkön, és azt mondta: testvérek, elkárhoztam volna, ha a ti könyörgésetekre egy bizonyos tiszteletre méltó öreg remete fehér ruhában az ördögöket el nem űzte volna engem megerősítvén, és a hegy tövéhez nem vezetett volna, mondván, nézz a hegyre! Fölnéztem és a hegy tetején láttam rendünk szerzeteseit örvendezve énekelni.[275] Egyedülálló a szerzeteseket üldöző diósgyőri várkapitány esete, akinek az ágyban fekve jelent meg Szent Pál tiszteletre méltó ősz öregemberként, fehér ruhában, a kezében botot tartva. Ránézett és így szólt hozzá: alszol-e, zsarnok? Ej te gonosz ember, te istentelen, miért kínozod a

[261] H23: circa carnisprivium
[262] H41: in carnisprivio
[263] H70: in festo Sancti Jacobi apostoli
[264] H9: statimque verba ista protuli
[265] H10: voto emisso statim levius sensi
[266] H11: facta . . . voti promissione statim melius sensi
[267] H15: votum emittens statim sanata est
[268] H16: parentes ipsius votum fecerunt ipsum puerum huc deferendum continuo sanatus est
[269] H12, 14, 72
[270] H4, 57, 78
[271] H2: viderunt, cum licet intra lintheamina ligatum se ut poterat hinc inde moventem
[272] Gyl: post sanctam reliquiam profectus est et deinceps omnis dolor . . . ab eo procul aufugit
[273] H7: quasi de gravi somno evigilans excitata surrexit
[274] F27: quasi de gravi somno evigilans . . . respondit
[275] F29: tandem . . . e lethargo evigilans moribundus . . . praesentes circumspiciens omnino ajebat de salute mea actum fuisset fratres nisi vestra oratione venerandus quidam Senex, habitu Eremitico indutus, nive candidior pulsis daemonum spectris, memet confortando, ad radicem montis perduxisset; cum addito: suspice montem! Suspexi ego et vidi . . . inquam fratres Ordinis nostri in Supercilio montis cantica laetitiae depromentes

fiaimat? Nem maradsz büntetlen, mert azonnal megverlek a kezemmel és végül el fogsz veszni.[276]

A fogadalom teljesítéséhez tartozik végül a csoda elmondása, a történt események közzététele, kihirdetése, promulgációja. Végső soron ez volt a följegyzések alapja, ami nélkül a mirákulum-följegyzések nem is jöhettek volna létre. A promulgáció személyes formája az események egyszerű elmondása: egyre több alkalommal mondta el a dolgot;[277] több emberrel együtt, mindkét nemű és különböző állapotú emberek előtt hittel tanúbizonyságot tettek;[278] az ereklyét nagy hittel dicsérte nekünk és még sokaknak;[279] a néppel együtt imádkoztak, akik a történteket teljesen ismerték;[280] ott sok ember és a szerzetesek előtt előadták azt, ami Isten kegyelméből történt;[281] eljöttek a sírhoz a történteket nyilvánosan elmondani.[282] A promulgáció másik, hivatalos formája az, amikor nem egyszerűen a nép előtt, hanem nagyobb hitelt érdemlő, szavahihető személyek előtt mondják el a történteket: kijött a kápolnából és a szerzetesek előtt hálát adva elmondta, mi történt;[283] az ereklye meglátogatása után kolostora szerzetesei és valamely nemes emberek előtt elmondta;[284] dicséretet mondok a szerzetesek és sok előkelő személy előtt;[285] a tényt minden szerzetesnek elmondta.[286] A promulgáció hivatalos formájához számíthatók azok az esetek is, amikor leírják az eseményeket: egy iratot írt;[287] kezc írását a falra függesztette.[288]

Néhány leírás befejező részében utalást találunk arra is, hogy a csodának milyen hatása volt annak további életére, akivel az eset történt: ez a gyermek mindmáig Isten beleegyezésével és a legboldogabb Pál segítségével éli a nagyon remélt életét;[289] ez a nemes nagy örömmel ment haza;[290] az ereklye őre ezt a gyereket (ti. akivel a csoda történt) évek múlva megismerte, és a gyerekre az élők között emlékszik.[291]

[276] F31: in strato suo iacenti et ... apparuit Sanctus Paulus senex venerandae canitiei, in habitu albo scipionem in manibus tenens et torvo vultu ascipiens, eum sic allocutus est: Dormis inquit Tyranne? Ah! Tu dierum malorum, cur vexas filios meos tu impie? Non evades impune, sed statim de manu mea affligeris, et in finc peribis.

[277] H76: magis ac magis in dies laboravat publicari ... factum

[278] H2: ubi nobis aliisque pluribus utriusque sexus et conditionis hominibus factum narraverunt devotione

[279] H3: ubi sanctissimum reliquium ... cum maxima devotione nobis et multis aliis glorificavit

[280] H5: populoascultanti perorare qui cum rem gestam ad plenum tenerent

[281] H7: coram magna populi multitudine fratribus presentavit factum rettulit Deoque clementissimo

[282] H31–32: ad tumbam ... venientes ... factum publicare

[283] H8: exiens de capella coram fratribus ... cum maxima gratiarum actione ... remeavit

[284] H9: post visitationem reliquiarum sanctissimi Pauli coram fratribus ejusdem monasterii et quibusdam nobilibus cepit dicere

[285] H11: dilatare voto coram fratribus et pluribus sublimibus personis vociferans

[286] H61: factum omnibus fratribus enarravit

[287] H75: libellus conscripsit

[288] H78: propria manu scripturam pareti annecti se promisit

[289] H4: qui puer etiam nunc usque Deo annuente et beatissimo Paulo suffragante vita fungitur peroptata

[290] H6: ipseque nobilis cum maximo gaudio ad propria remeavit

[291] E4: custos ... qui annorum decursu dicta posteritati consignarunt adhuc puerum inter vivos conversari meminere

A kultusz fenomenológiája után a hermeneutikus megközelítés keretében sor kerül az ereklyetisztelet térbeli és időbeli elterjedésének a megrajzolására. A kultusz földrajzának, a kegyhely vonzáskörének a megállapításához a zarándokok származási helyét vesszük alapul. A feljegyzések azonban nem minden esetben közlik, hogy pontosan honnan jött az illető. Néha semmit nem mondanak, más esetekben pedig csak általános utalásokkal azt a tájegységet nevezik meg, ahonnan a zarándok érkezett; Horvátországból;[292] Zalából;[293] Erdélyből;[294] Csanád környékéről;[295] a Tisza vidékéről;[296] a pécsi püspökségből.[297] A 98 esetből 65 alkalommal adják meg a helységek nevét, ez 43 különböző helységnevet jelent. Ezek közül azonban ötöt nem sikerült azonosítani, így tehát összesen 38 helynevet és 60 önálló zarándokot jelentő esetet vetítettünk térképre. Az így kapott térképen már az első pillantásra szembetűnik, hogy Budaszentlőrinc szinte az egész országra kiterjedő kapcsolatokkal rendelkezett. Feltűnő, hogy a származáshelyek Budaszentlőrinc körül nem különböző sűrűségű koncentrikus körökben helyezkednek el, mint általában a helyi jelentőségű búcsújáróhelyek esetében. A származáshelyek szóródása arra enged következtetni, hogy Szent Pál ereklyéje az egyik legjelentősebb kultuszközpont volt abban az időben, ha ugyan nem a legjelentősebb. Ezt támasztja alá az is, hogy ekkor a legtávolabb fekvő származáshelyek közül több — így például Kassa, Várad, Újlak — maga is jelentős kegyhelynek számított. Ezek közül is kiemelkedik az európai hírű Várad példája, ahonnan heten zarándokoltak el Budaszentlőrincre (3—4. melléklet).

A vallomástevők származási helyével együtt feljegyzett esetek közül a zarándokoknak csaknem a fele városi településről jött. A térképről jól leolvasható, hogy ezek a városok — piacközpontok lévén — a környező kisebb települések felé is közvetítő szerepet játszottak az ereklye hírét illetően. A viszonylag kis esetszám sajnos nem ad lehetőséget a középkori infrastruktúrát érintő számításokra, a jelentősebb kereskedelmi útvonalak közvetítő szerepének meghatározására. A csodatevő ereklye hírét közvetítő tényezők közül a térkép alapján a legjelentősebbnek látszik az a tény, hogy a kegyhelyet gondozó pálos szerzeteseknek csaknem az egész ország területén voltak kolostoraik. Az 1526 előtti pálos kolostorok elterjedési térképének és a zarándokok területi megoszlásának összehasonlításából kitűnik, hogy a pálos kolostorok vonzáskörei, közvetítő funkciója meghatározó szerepet játszott a kapcsolatok kialakulásában. Különösen jól látható ez a Dunántúlon és a Felvidék déli részén, ahol a kolostorok sűrűsége nagyjából fedi a származáshelyek megoszlását. Ezt mutatja a Váradról és a Várad környékéről jött zarándokok viszonylag nagy száma is, ami az ott működő pálos kolostorral hozható összefüggésbe.

A zarándokok társadalmi állapotának és származáshelyének összevetéséből megállapítható, hogy a zarándokok általában jól tükrözik az adott hely lakosságának összetételét: Szeged mezővárosból egy cipész jött el,[298] a bencés apátsággal rendelkező Pécs-

[292] H41: de Croacia
[293] F24: de Zala
[294] H35: in Transsilvania
[295] H52: provinciam Chanadinem
[296] H69: partes Ticie fluminis
[297] H79: dyocesis Quinqueecclesiensis
[298] H3: artefutor vö.: F9, F9: arte cerdoni

3. melléklet
A helységek szerinti megoszlás

Név	Megye	Fő	Forrás	Megjegyzés
1 Berenhida (Berenhyda)	Veszprém	1	H39	Cs III. 222: Berény
2 Biharvárad (Biharvvarad)	Bihar	1	H68	Gy I. 603
3 Buda	Pilis	3	H7, 63, Gy I	
4 (Budaszentlőrinc)	Pilis	1	H73	
5 Cegléd (Chegleed)	Pest	1	H8	
6 Csanád (Chanadino)	Csanád	2	H48, 52	
7 Debrecen (Debreczen)	Bihar	2	H49, 50	
8 Észlér (Eczleer)	Szabolcs	1	H19	
9 Écs (Eech)	Győr	2	H45, 46	Cs III. 547 „circa provinciam Gevvr"
10 Karos (Karus)	Zemplén	1	H5	Cs I. 351 „in comitatu Zempleniensis in rippa fluvii Dicia diocesis Agriensis"
11 Kassa (Cassovia)	Abaúj	1	F25	
12 Kálló (Callay)	Nógrád	1	H16	Cs I. 100.
*Kárász (Karas)	Somogy, Szabolcs	1	H67	Cs II. 617, Cs I. 517.
13 Kéked (Kkes)	Baranya	1	H33	Gy I. 323 „in Baranya"
14 Kolozsvár (Kolasvvaar)	Kolozs	1	H25	
*Koppány (Coppam)	Veszprém, Baranya	1	F21	Cs III. 239, Cs II. 498.
15 Körtvélyes (Kertvoelyes)	Baranya	1	H2	Gy I. 332. „penes Danubium in Baranya Diocesis Quinqueecclesiensis"
16 Leperd	Somogy	2	H31, 32	Cs II. 625: Lepled „simigiensis", Ortvay 1892, I. 263. Wapurd-ot a tolnamegyei Leperd pusztával azonosítja Szakcs közelében.
17 Leroyd	Baranya	1	H26	Gy I. 305.
18 Maloncsa (Maloncha)	Somogy	1	H1	Cs II. 627. „diocesis Quinqueecclesiensis"
*Melcser (Melchery)		1	H47	
19 Óbuda (Veteri Buda)	Pilis	2	H12, 70	
*Perilen		1	H20	
20 Pest (Pesth)	Pest	3	H4, 61, 74	
21 Pécsvárad (Pechvvarad)	Baranya	1	H9	
21/a Pétervárad (Vvaradinus Petri)	Szerém	1	H71	
22 Radostyán (Ragistyan)	Sáros	1	H55	Cs I. 172. „in castro"
23 Sajónémeti (Sayanemethy)	Borsod	1	H64	Cs I. 178.
24 Sid (Syda)	Gömör	2	H42	Cs I. 146.
*Szántótelek (Zantotelek)		1	H27	
25 Szeged (Seged, Zeghed)	Csongrád	2	H3, 88	
26 Székszárd (Zvvgzaard)	Tolna	1	H30	
27 Szentmárton (Szenthmátny)	Baranya	1	H37	Gy I. 390. „prope Gara"
28 Székesfehérvár (Alben)	Fejér	3	H21, 40, 53	
29 Tata (Thata)	Komárom	1	H24	
30 Temesvár (Temesvvaar)	Temes	4	H38, 44, 58, 59	
31 Tiszavarsány (Thyzavvarsan)	Külső-Szolnok	1	H11	
32 Tolna	Tolna	1	H56	
33 Újlak (Vylak)	Bács	1	H34	Gy I. 242.

3. melléklet folytatása

Név	Megye	Fő	Forrás	Megjegyzés
34 Várad (Varad, Vvarad)	Bihar	8	H10, 14, 54, E6, F22, 23, 26	
35 Vés (Vvesevv)	Heves	1	H62	Cs I. 74 „penes Tyciam", „Vaciensis Dioecesis"
36 Zágráb (Zagrab)	Zágráb	1	H65	
37 Zombor	Zemplén	1	H22	Cs I. 367.

váradról egy pap,[299] a kifejezetten falusi jellegű Kárász villa-ról és Zalából egy-egy földműves.[300] Pestről egy polgár[301] és egy világi írástudó[302] jutott el Budaszentlőrincre, Zágrábból egy polgár,[303] Budáról egy a pálos rendhez kapcsolódó személy,[304] egy kézműves[305] és egy magas rangú állami tisztségviselő,[306] Leperdről és Ecsről két-két helyi nemes.[307] Nem véletlen az sem, hogy a származáshelyek közül az egyik legtávolabb fekvő Váradról egy egyházi személy,[308] egy nemes[309] és egy szűcs[310] zarándokolt el Budaszentlőrincre. A távolabb fekvő helyekről általában magasabb társadalmi állapothoz tartozók érkeztek, de még a viszonylag közel, ugyanakkor elzártabban fekvő, rosszabb útviszonyokkal rendelkező kisebb településekről is eljutottak néhányan az alacsonyabb társadalmi állapotúak közül.

Az ereklyéhez zarándoklók társadalmi állapotát a 98 esetből 49 alkalommal tudjuk meg a följegyzésekből. Számításba véve azt a szubjektív tényezőt, hogy nem mindenkiben lehetett egyforma indítás a történtek elmondására – a városlakók vagy a nemesek például szívesebben adhatták elő az eseteket, mint a földművesek –, ez a szám csak korlátozott mértékben ad lehetőséget a zarándokok általános társadalmi összetételének megállapításához. Eszerint a legnagyobb számban a felsőbb társadalmi réteg, a nemesség van képviselve a zarándokok között (14).[311] Őket követik a papi hivatásúak

[299] H9: sacerdos vő.: E12, F12: presbiter
[300] H67: rusticus
[301] H4: civis
[302] H74: scholaris
[303] H65: civis
[304] H7: confrater
[305] H63: mensator vő.: E1, F1: arcularius
[306] Gy1: magnificus in curia regis
[307] H31–32, H45–46: nobilis
[308] H10: sacerdos capellanus
[309] H14: nobilis
[310] E6: pellifex
[311] H6, 14, 31, 32, 35, 37, 38, 41, 45, 46, E7: nobilis, H87, E20: castellanus nobilis; Gy1: magnificus in curia regis
[312] H7: confrater; H9, 69: sacerdos; H10: sacerdos capellanus; H21, 34: clericus; H70: lector ecclesiae; H73: custos; H86, Gy2: frater conversus; F21: plebanus
[313] H3: artefutor; H4, 65: civis; H43: carnifex; H58, 59: iudex; H63, 68: mensator; F6: pellifex

4. melléklet
A keryltely vonzáskörz

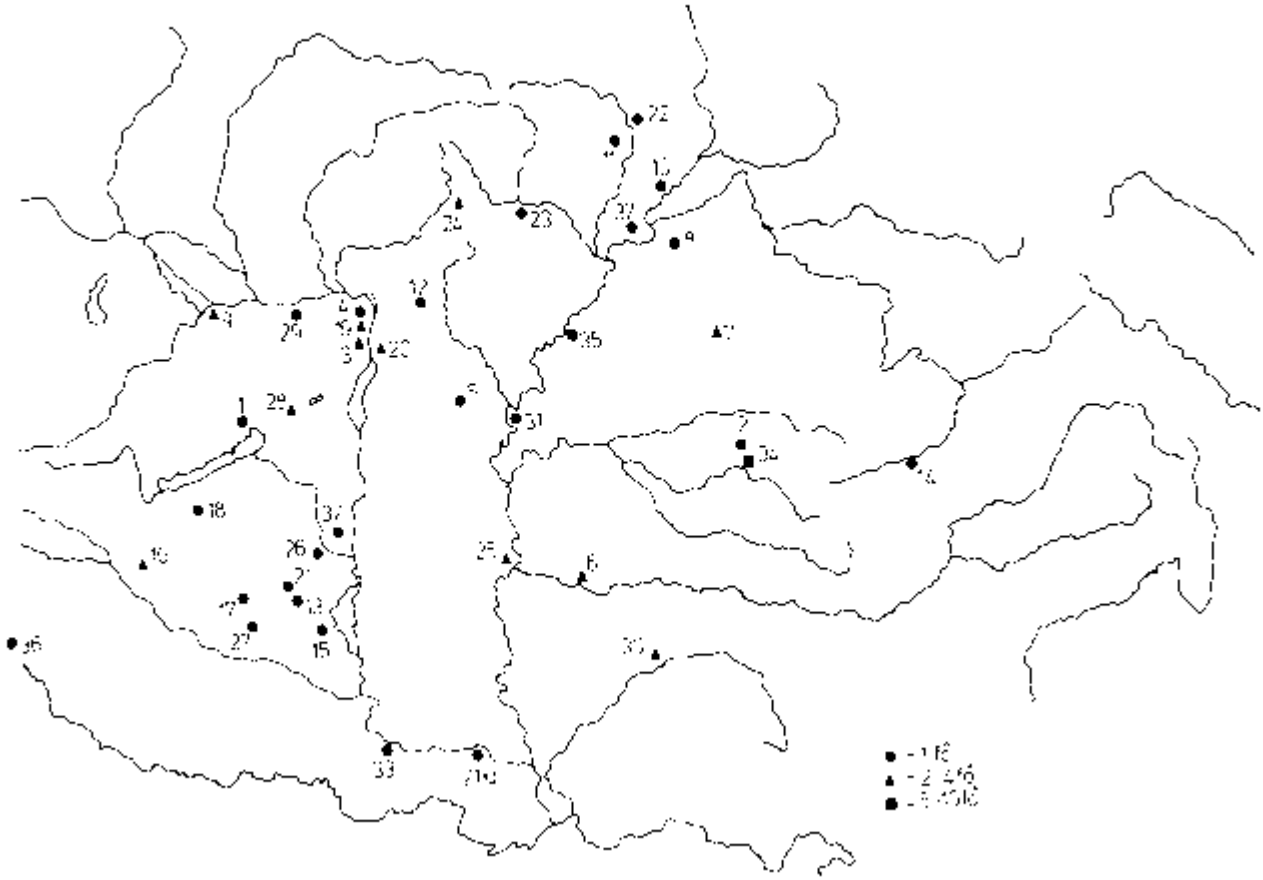

(11),[312] majd a városi polgárok és iparosok (9).[313] Élt világi írástudó[314] van a tanúságtevők között, öt paraszti foglalkozású,[315] kettő katona,[316] egy pedig szolgai állapotú.[317] A közelebbről meg nem határozott vallomástevők legnagyobb része feltehetőleg a paraszti rétegből származott. A feljegyzésekben csaknem minden társadalmi réteg képviselve van, ami arra enged következtetni, hogy ezek vallásos magatartása jelentősen nem térhetett el egymástól.

A feljegyzések által felölelt időtartam 1422-től 1505-ig terjed. A források azonban nem folyamatosan közlik az adatokat, hanem a hitelesség szempontjai szerint szelektálva tárják elénk az egyes esetek leírását. Ezért a forrásokban található csodák időrendi megoszlása nem alkalmas a kegyhely látogatottságának a jelzett időszakban történő pontos megrajzolására. 25 esetben semmiféle támpontunk nincs az esetek időbeli elhelyezkedésére vonatkozóan. Egyedül az 1470–72 közötti időszakból rendelkezünk az esetek feltehetőleg összefüggő közlésével. Egyetlen más évben sem olyan magas a zarándokok száma, mint ekkor: 1470-ben 24, 1471-ben 9, 1472-ben 13 bejegyzést találunk. Ez a szám a környező évek adataihoz viszonyítva még akkor is magasnak tűnik, ha figyelembe vesszük a fogadalmakban akkor nagy szerepet játszó országos közállapotokat.[318] 1476–1486 és 1491–1499 között egyetlen esetet sem találunk az évszámmal is jelzett bejegyzések között, márpedig nehezen elképzelhető, hogy a zarándoklatok ekkor teljesen szüneteltek volna. A közbeeső időszakokban – néha egy-egy év kihagyásával — egy-két eset említésével találkozunk évente. 1490-ben összesen 10 eset feljegyzésével találkozunk. Ezek az adatok tehát a kegyhely kisebb-nagyobb megszakításokkal az egész időszakban folyamatos virágzására engednek következtetni.

A zarándoklatok egy éven belüli intenzitásának megállapításához adnak némi segítséget azok a megjegyzések, amelyek a kegyhely felkeresésének évén kívül egy-egy ünnepnaphoz kötve a látogatás pontos idejét is közlik. Ezek a bejegyzések a zarándoklatra különösen alkalmas ünnepnapokon kívül – ha nagyon korlátozott mértékben is, de – következtetni engednek a zarándoklatok egy éven belüli intenzitására (5. melléklet).[319] Az adatok a leírásokban elszórva találhatók, így még megközelítően sem lehet megmondani, hogy ez a kép a vizsgált időszak melyik részére vonatkozik. Az összesített kép azt mutatja, hogy az év minden hónapjában érkeztek a zarándokok. Az esetek havonkénti megoszlása pedig arra enged következtetni, hogy a legtöbb látogató augusztus, szeptember és október hónapban érkezett.

Értékes következtetést lehet levonni a gyógyulás, a segítségkapás időpontjának számszerű összevetéséből. Az esetek 79%-ában a segítség a fogadalomtétel után azonnal,

[314] H74, 82: scholaris; H75, 78, 80, 81, 83: litteratus

[315] H53, 67, F24: rusticus; H72: agricola; H79: pauper

[316] H56: zoldus; H57: ductor exercitus

[317] H55: famulus cuiusdam nobilis

[318] Mátyás 1468-ban a cseh koronáért hadat üzen Podjebrádnak, 1469-ben a csehországi katolikusok Mátyást Olmützben cseh királlyá koronázzák, mire Podjebrád a lengyel királlyal szövetkezik, és a cseh korona örökségét a lengyel trónörökösnek, Ulászlónak ígéri. A kétéves háború lezárásaként Ulászló közvetítésével Mátyás békét köt Podjebráddal. A viszály 1471-ben ismét kitör, amikor Podjebrád halála után a csehek Mátyás helyett Ulászlót választják királlyá.

[319] Az ünnepek meghatározásánál egy csaknem egykorú pálos breviáriumot hívtunk segítségül (*Antonius de Tara* comp.: Breviarium ordinis fratrum eremitarum O. Pauli Pr. Eremite. Velence 1540 k.).

már ott a helyszínen bekövetkezik; az útközben történt gyógyulások az összes eset 5%-át teszik ki; a kegyhelyen, az ereklye felkeresése után történt gyógyulások aránya pedig 16%. Ezek az arányok jól érzékeltetik a zarándokok szándékát: a kérő és köszönő jellegű zarándoklatok aránya így tehát 16 + 5 = 21% és 79%. A fogadalomtétel után azonnal bekövetkezett gyógyulások, a köszönő jellegű zarándoklatok nagy száma azt mutatja, hogy Budaszentlőrincre elsősorban nem gyógyulást kérni, hanem túlnyomórészt az eredményes gyógyulás után, a már bekövetkezett segítségért hálát adni, köszönetet mondani jöttek. Ez azt tükrözi, hogy ekkor már eltűnőben van az a koraközépkori elképzelés, amely szerint a szentek ereje helyhez kötött, hatásos segítségükre elsősorban földi maradványaik közelében lehet számítani, s ezért a zarándoklat előfeltétele a gyógyulásnak. A köszönő jellegű zarándoklatok túlsúlyra jutása a kérő zarándoklatokkal szemben a kegyhely megváltozott funkciójára enged következtetni: a köszönő zarándoklat annak az elképzelésnek a kifejezője, amely a segítségül hívott szentet bárhol meg tudja találni. A néhány útközben, fokozatosan történt gyógyulás viszont azt mutatja, hogy még érvényben van a koncentrikus szakralitás törvénye, amely szerint a kegyhelyhez közeledve a segítségül hívott szent hatását egyre erőteljesebben érezteti.

A kegyhely legfontosabb búcsújáráskeltő tényezője az ott tisztelt szentnek, a kegyhelyen jelenlevőnek elképzelt ereje. Így a kegyhely patrónusa a kultusz speciális vonásainak a kifejezője. Ezt a speciális patronátust az mutatja, hogy egy adott helyen bizonyos kívánságcsoportok nagyobb arányban fordulnak elő, mint másutt. Így a fogadalmak okainak, a szent elé terjesztett kívánságoknak az aránya jellemző a vizsgált kegyhelyre, a búcsújárásra és a szent kultusztörténetére. Az így készített táblázatból kitűnik, hogy leggyakrabban a gyógyíthatatlannak vélt testi sérülésekkel (béna, néma, vak, süket) és a külső erőszak által bekövetkezett szükséghelyzetekben fordultak Szent Pálhoz segítségért (egyaránt 21—21%, 6. melléklet). Ez utóbbi kívánságcsoport jól tükrözi az ország akkori közállapotait is: 1470—72 között 46 esetből 16 alkalommal zarándokolnak a török veszély, a cseh háború és különböző belső viszályok miatt Budaszentlőrincre. Egyenlő arányban fordulnak elő a fertőző betegségekre, az ideg- és elmebajokra, valamint a gyermekekre vonatkozó kérések (8,2—8,2%). A fertőző betegségek közül figyelemre méltó a vérhaj viszonylag gyakori, 15. század végi előfordulása a zarándokok között. A gyermekek viszonylag nagy száma a demográfiai szerkezetet (a népesség kb. 1/3-a gyermek) tükrözte. Feltűnő még az ún. női bajokra és az állatokra vonatkozó kérések teljes hiánya. Úgy látszik, ezek a kérések a kisebb, helyi jellegű kegyhelyek vonzáskörébe tartoztak.

Az adományok statisztikája azt mutatja, hogy az esetek 83,6%-ában semmiféle felajánlás nem történt (7. melléklet). 4 esetben a leírások nem részletezik az adomány jellegét. Ugyancsak 4 alkalommal értesülünk arról, hogy a szükséghelyzetre közvetlenül utaló tárgyat hagytak a kegyhelyen. Két-két zarándok hagyott ott viaszképet, tett misefölajánlást vagy egyéb, anyagi értéke alapján meghatározható adományt. Egy-egy esetben van szó gyertya, illetve valamilyen jócselekedet felajánlásáról. Ez a megoszlás jól tükrözi azt a folyamatot, amelynek során az értékük alapján meghatározható adományokat fokozatosan felváltják a szimbolikus jellegű felajánlások, amik aztán az emlék jellegű adományoknak adják át a helyüket.

5. melléklet

A mirákulumok éven belüli megoszlása

		Ünnepnap	A zarándokok száma
Január	10	Remete Szent Pál	1
Február	1	Gratianus püspök	1
Március		–	
Április	24	Szent György	1
Május	1	Valburga	1
	25	Orbán pápa	1
Június	29	Péter-Pál	1
Július	13	Szent Margit	2
	25	Szent Jakab	1
Augusztus	5	Nivis Mariae	1
	10	Szent Lőrinc	2
	24	Szent Bertalan	1
	28	Szent Pelagius	1
Szeptember	8	Nativ. Virg. Mariae	1
	14	Exaltatio S. Crucis	1
	20	Szent Máté ev. vigiliája	1
	21	Szent Máté evangélista	2
	30	Szent Jeromos	3
Október	13	Szent Koloman	3
	21	Undecim milium virginum	3
	28	Simon és Júdás vigiliája	1
	30	Mindenszentek vigiliája	4
November	13	Vigilia translationis S. Patris	1
	14	Translatio S. Patris	1
	23	Szent Kelemen	1
	30	Szent András	1
December	8	Conceptionis Mariae	1
	25	Nativitatis Domini	1
A változó ünnepeken			
		Penthecostes	1
		Carnisprivium	2
		Ascensio Domini	1

6. melléklet
A fogadalom okai

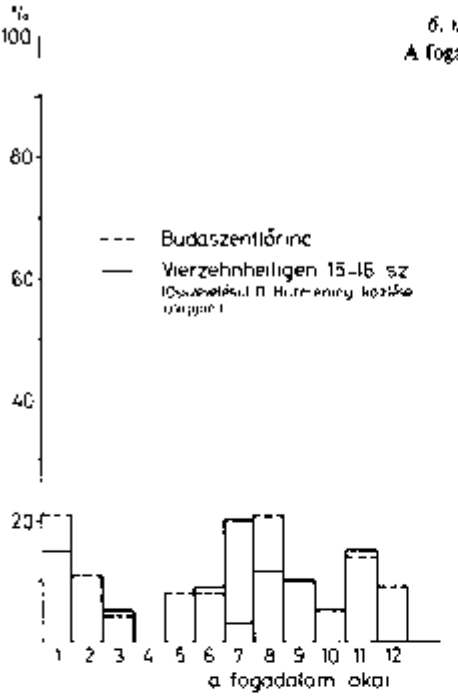

1 Gyógyíthatatlan megjelenésű testi sérülés (béna, néma, vak, süket)
2 Külső jelek alapján bizonyos testrészekre lokalizálható betegség
3 Belső bajok (szív, tüdő, has)
4 Női bajok (szülés, meddőség)
5 Fertőzés, láz, járvány
6 Ideg- és elmebajok
7 Szerencsétlenség, baleset
8 Külső erőszak (háború, fogság)
9 Szellemi, lelki szükség (bűn)
10 Állatok
11 Beteg: nem részletezett kérés
12 Gyermek

7. melléklet
Az adományok fajtái

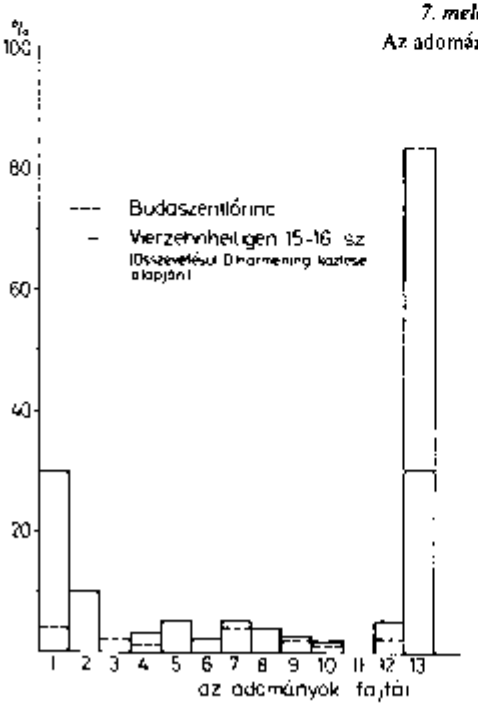

1 Nem részletezett adomány (votum, oblatio)
2 Formátlan viasz, súly szerint
3 Viaszkép
4 Gyertya
5 Votívkép
6 Kép értékes anyagból (ezüst)
7 Otthagyott tárgyak a csoda bizonyítására (lánc, nyílhegy stb.)
8 Pénz
9 Szentmise, misealapítvány
10 Lelki jellegű felajánlás (jó cselekedet, imádság)
11 Élő állat
12 Más részletezett adomány anyagi érték szerint (ruha, föld)
13 Nincs megadva

Az elemzés végére érve megállapíthatjuk, hogy Budaszentlőrinc az országos jelentőségű zarándokhelyeknek abba a csoportjába tartozik, ahol egy szerzetesrend által patrónusként tisztelt szent ereklyéje volt a kultusz középpontja. A mirákulum-följegyzések számos új részlettel gazdagították nemcsak a kegyhely történetére, hanem az adott időszakra vonatkozó általános ismereteinket is. Ha néha úgy tűnt is, hogy az egyes esetleírások pusztán apróságokat tartalmaznak, a kritikai vizsgálat során az eredeti hermeneutikai összefüggésből kiemelt mozaikkövek összeállításával egy rendkívül árnyalt, szemléletes, valósághű kép tárult föl előttünk. Ez a kép lényegében a középkor végén mozgásba lendülő vallásos élet átmeneti vonásait tárja elénk: a vallásos tudatban archaikus és új, az időben előre mutató elemek élnek együtt.[320] Így például egyrészt nem találtunk nyomot a barokkban majd oly gyakorivá váló közösségi, csoportos búcsújárásra, a képviseleti zarándoklatra, s az egyszerre több helyet érintő zarándoklatok is a koraközépkor távolsági zarándoklatainak a maradványait őrzik. Az archaikus vonások közé számíthatjuk a koncentrikus szakralitás törvényét, valamint az érték alapján meghatározható adományok jelenlétét is. Másrészt viszont a vallásos cselekményben bekövetkezett változásra utal a köszönő jellegű zarándoklatok túlsúlya a kérő szándékú zarándoklatokkal szemben, s ezzel állítható párhuzamba az emlékjellegű felajánlások megjelenése is.

Az így kialakult kép szinte magában hordja továbbrajzolásának szükségét, az összehasonlítás igényét más hasonló jellegű kutatásokkal. Sajnos azonban a magyar tudományosság még csak az elején tart a mirákulum-irodalom vizsgálatának, s nem rendelkezik az összevetésre lehetőséget nyújtó nagyobb mennyiségű adatfeltárással.[321] Pedig csak ennek a forráscsoportnak a részletes elemzése, mikrovizsgálatok sora teszi majd lehetővé, hogy előrelépjünk a középkori magyar népi vallásosság oly sokáig reménytelennek tartott kutatásában, s megfigyeléseinket beilleszük az európai kultusztörténet általánosabb összefüggéseibe.

Knapp, Éva

LES MIRACLES DE SAINT PAUL L'ERMITE
(Analyse de la description des miracles
liés à la relique de Budaszentlőrinc)

(Résumé)

Les recherches relatives au culte des saints dans la Hongrie médiévale se heurtent aux plus grandes difficultés à cause du petit nombre de groupes homogènes de sources documentaires qui permettent l'analyse approfondie du culte de tel ou tel saint. En dehors des actes des procès en

[320] Vö.: *Mályusz Elemér:* Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest 1971 257–274. és *Hermann Egyed:* A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973 150–151.

[321] Árpádházi Margit és Kapisztránói János szenttéavatási jegyzőkönyvet különböző szempontból vizsgálja *Lovas Elemér:* Árpádházi Boldog Margit élete. Budapest 1939 és *Mezey László:* Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Budapest 1955, illetve *Fügedi Erik:* Kapisztránói János csodái. Századok 111. évf. 1977 5. sz. 847–898. A pálos máriavölgyi kegyhely barokk kori mirákulumföljegyzéseit elemzi *Pásztor Lajos:* A máriavölgyi kegyhely a XVII–XVIII. században. Budapest 1943

canonisation de Marguerite de la maison des Árpád et de Jean de Capistran, en relèvent aussi les enregistrements des miracles liés à la relique à Budaszentlőrinc de saint Paul l'Ermite. C'est grâce à un des points du traité de paix de Turin à la fin de la guerre de quatre ans de Venise que le roi Louis le Grand acquit en 1381 cette relique du patron de l'ordre de saint Paul l'Ermite, unique ordre fondé en Hongrie. Après la déposition de la relique dans le monastère de cet ordre à Budaszentlőrinc, celui-ci est devenu un des plus important centres religieux non seulement de l'ordre mais aussi du pays entier. En dehors des nombreux privilèges accordés par l'Église au monastère et des donations laïques, un témoignage en est fourni par l'enregistrement des miracles produits par la relique.

Les sources documentaires utilisées pour l'analyse révèlent différentes formes des traditions conservées dans la littérature des miracles. La plus importante des sources est l'œuvre de Valentinus de Hungaria (Bálint Hadnagy) intitulée Vita divi Pauli . . ., parue à Venise en 1511, et qui compte, sur le plan européen aussi, parmi les premiers livres imprimés sur les miracles. Les autres sources médiévales et baroques remontent, en partie, à cette œuvre, en partie à une de ses éditions précédentes, de 1507, aujourd'hui déjà introuvable, et en partie à la tradition orale et à d'autres annotations manuscrites, inconnues déjà de nos jours. L'analyse dans leur ensemble des six sources documentaires nées à différentes époques est motivée, en dehors des sujets reliés entre eux, par la possibilité qu'offre leur confrontation critique d'éclaircir les corrélations qui existent entre elles. D'autre part elles se complètent à plusieurs points et permettent ainsi une interprétation plus complète de bien des données. L'époque à laquelle se rapportent les descriptions s'étend de 1482 à 1505, quant aux données numériques, nous avons pu analyser en tout les données de 98 cas.

L'étude commence par l'examen des caractéristiques de genre, de fond et de forme des descriptions de miracles. Les exigences du genre et le rôle attribué aux miracles imposent la nécessité de prouver l'authenticité ce qui, dans ces descriptions, se fait en général par la mise en relief des critères de l'authenticité et par la manière de rendre les choses. Dans ces textes il y a une grande richesse de formules différentes, servant à prouver les miracles, de formules typiques imprégnées au fil des narrations, et dans d'autres cas ce sont précisément les qualités individuelles du style, évitant les formules générales, qui produisent une plus grande fidélité à la vie réelle. La partie la plus passionnante de ces descriptions est constituée par les détails qui évoquent les causes des vœux; on y rencontre les maladies les plus diverses, les dangers de la vie quotidienne, captivité etc, et les miracles fournissent en outre un grand nombre de précieuses données concernant l'histoire culturelle. Une attention particulière est accordée aux circonstances dans lesquelles se font le pélerinage au lieu saint, l'appel au secours du saint sous la protection duquel on se met, et le vœu. Les descriptions fournissent d'amples renseignements relatifs au délai et à la manière d'accomplir le vœu, au déroulement des pélerinages. Elles reflètent bien les coutumes variées liées au pélerinage et les rites de l'accomplissement des vœux. Les notes sur les circonstances de la guérison éclaircissent d'une part l'état du malade avant et après sa guérison, et de l'autre offrent la possibilité d'avoir une idée des conceptions répandues sur le rôle qu'avait joué dans la guérison le saint invoqué.

Après la phénoménologie du culte, l'étude contient une tentative, dans le cadre de l'approche herméneutique, d'esquisser la diffusion dans le temps et dans l'espace de la vénération des reliques. Pour déterminer la géographie du culte, la sphère d'attirance du lieu de pélerinage, c'est le lieu d'origine des pélerins qui sert de base. Sur la carte géographique établie ainsi il est remarquable que Budaszentlőrinc avait des relations étendues sur le pays entier. On y voit en outre que dans presque la moitié des cas, notés avec le lieu d'origine des déposants, les pélerins étaient venus de villes qui, étant des centres de marché, jouaient un rôle d'intermède vers les localités moindres des environs, concernant la célébrité de la relique. D'un autre côté, la confrontation de la carte géographique des monastères de cet ordre d'avant 1526 et de la répartition selon les régions des pélerins révèle que la sphère d'attrait et la fonction d'intermède de ces monastères avaient joué un rôle absolument détetminant dans l'évolution des relations. L'examen de la situation sociale et du lieu d'origine des pélerins montre que les pélerins reflètent en général bien la composition sociale de l'endroit en question. A ce propos il fallait évidemment tenir compte du facteur subjectif, notamment que tous les pélerins n'avaient pas la même motivation pour raconter ce qui s'était passé, et ainsi les renseignements ne permettent que d'une façon limitée d'établir la composition sociale en général

des pélerins. Des lieux plus éloignés venaient en général des personnes d'une situation sociale plus élevée, mais des localités moins importantes, relativement proches mais plutôt isolées et disposant de mauvaises conditions de communication, arrivaient également quelques personnes des classes sociales plus basses. Dans ces descriptions presque toutes les strates sociales sont représentées ce qui permet d'en déduire que leur comportement religieux ne devait pas différer considérablement.

Pendant la période concernée par les sources documentaires la répartition dans le temps des miracles ne se prête pas à présenter avec exactitude la fréquentation du lieu de la relique, vu que ces sources ne donnent pas des données continues, mais offrent la description des différents cas en opérant une sélection conforme au point de vue de l'authenticité. L'ensemble des renseignements permet de conclure que ce lieu de pélerinage connaissait pendant toute cette période un épanouissement continu, avec, par moments, des interruptions et des essors. Le tableau offert de l'intensité des pélerinages dans le cadre d'une année montre que les pélerins venaient dans tous les mois de l'année, mais ils étaient le plus nombreux en août, septembre et octobre.

La comparaison numérique des dates de la guérison et de l'obtention de secours, la proportion des pélerinages faits pour demander ou pour remercier montrent que les pélerins venaient à Budaszentlőrinc moins pour demander la guérison, mais en majeure partie après le succès de la guérison, afin de rendre grâce pour le secours déjà reçu. Cette proportion montre bien que l'idée du haut Moyen Age est déjà en voie de disparition selon laquelle la puissance des saints est liée à un endroit, et on peut compter sur leur secours efficace en premier lieu dans la proximité de leur dépouille, aussi le pélerinage est-il une condition préalable de la guérison. La prépondérance des pélerinages de caractère d'action de grâce contre ceux de demande de secours permet d'en déduire que la fonction du lieu de pélerinage avait changé: le pélerinage d'action de grâce est une expression de l'idée selon laquelle le saint dont on invoque l'aide peut être trouvé n'importe où. Les quelques guérisons survenues en cours de route, graduellement, montrent par contre que la loi de la sacralité concentrique était encore valable, selon laquelle à l'approche du lieu de la relique, le saint invoqué fait sentir son action avec une vigueur croissante.

Les traits spécifiques du culte se révèlent dans les proportions des causes des vœux, des demandes adressées au saint. On s'adressait le plus souvent à saint Paul pour demander son aide dans des cas de lésions physiques tenues pour inguérissables et dans des cas de désolation survenus à cause d'une violence extérieure. La proportion est égale entre les demandes relatives à des maladies infectueuses, nerveuses et mentales, et à des enfants. Il est frappant par contre de voir l'absence totale des prières de secours pour des maladies de femmes et pour les animaux. On pourrait en déduire que ces demandes-là devaient être faites à des lieux de pélerinage moins importants, de caractère local. La composition des dons, offerts par gratitude au lieu de la relique, reflètent bien l'évolution au cours de laquelle les dons définissables sur la base de leur valeur sont graduellement remplacés par des offrandes de caractère symbolique qui, à leur tour, cèdent la place à des dons représentant des souvenirs.

Le tableau obtenu ainsi présente au fond les traits transitoires de la vie religieuse qui s'épanouit à la fin du moyen âge: dans la conscience religieuse coexistent des éléments archaïques et neufs, présages de l'avenir. Ce tableau impose évidement d'être complété, d'être confronté avec d'autres recherches de nature analogue. La poursuite de l'étude des sources, examinées ici sur le plan expérimental, leur confrontation avec d'autres sources, des séries de micro-examens offriront la possibilité aux recherches historiques d'avancer les recherches, considérées longtemps comme inefficaces, de la piété populaire au moyen âge, et d'intégrer les résultats dans le contexte universal de l'histoire européenne des cultes.

Ева Кнапп

ЧУДЕСА ОТШЕЛЬНИКА ПАВЛА СВЯТОГО

(Анализ записок мираклей, связанных с реликвией в Будасентлёринце)

(Резюме)

Изучение почитания святых в средневековой Венгрии затрудняется тем, что сохранилось мало таких единых групп источников, которые дали бы возможность многосторонно анализировать почитание одного или другого святого. Кроме бумаг причисления в лику святых Маргита из династии Арпадов и Яноша Капистрана, к этому кругу источников принадлежат и записки мираклей реликвии отшельника Павла Святого в Будасентлёринце.

Реликвий единственного монашеского ордена венгерского основания, ордена святого Павла, достал король Лайош Великий в 1381-ом году, на основе туринского мирного договора, заключённого четырёхлетнюю войну против Венеции. После положения реликвии в монастыре ордена святого Павла в Будасентлёринце, монастырь стал одним из самых значительных религиозных центров не только ордена, но и всей страны. Об этом свидетельствуют не только многочисленные церковные привилегии и светские дары, но и записки чудес, мираклей, проходящих у реликвии.

Источники анализа показывают различные формы традиции литературы мираклей. Самым важным источником является работа Valentinus-a de Hungari Балинт Хадиаш) под заглавием Vita divi Pauli..., которая вышла в свет в Венеции, в 1511-ом году, и которая и в общеевропейском отношении считается одной из первых печатных книг о мираклях. Позжие средневековые и барочные источники восходят отчасти к этому произведению отчасти к одному его раньшему, уже нечезному изданию (1507. г.), отчасти к устным традициям и другим, уже неизвестным рукописным материалам. Совместный анализ дакных шести источников, возникших в разных периодах, кроме точек соприкосновения содержаний оправдывается с одной стороны тем, что критическое сопоставление источников разрешает выяснить взаимоотношение между ними, с другой стороны они на многих местах дополняют друг друга, и таким образом позволяют полнее оценивать многих фактов. Записки охватывают период с 1422-ого до 1505-ого гг., и в ходе колличественного исследования мы могли оценивать дакные 98 событий.

Статья сначала изучает жанровые особенности записок мираклей, характерные черты их содержания и формы. Из жанровых особенностей и роли мираклей вытекает претензия к ним на потверждение достоверности, которая осуществляется обычно путём подчёркивания критерий достоверности и через способ изображения. В текстах найдётся обилие различных формул для потверждения достоверности мираклей, обилие выражений, охватывающих отдельные повествования. Однако в других случаях именно оригинальные особенности избегающего формул и постоянных выражений стиля приводят к большей достоверкости. Самыми интересными частями записок являются детали, перечисляющие причины обетов. Здесь встречаются различные болезни, опасности повседневной жизни, плен. Кроме этого мираклы содержают и многие интересные материалы к истории культуры. Было обращено особое внимание на условия обета, обращения к святому месту, бегства под покровительство помощи одного святого. Записки дают много информаций о сроке, способе обета, о прохождении поломничества. Записки хорошо отражают разные обычаи в поломничестве, ритуалы выполнения обета. Данные об условиях выздоровления дают информации с одной стороны о состоянии больного до и после болезни, с другой стороны дают понимать соображения, распространённые о роли в выздоровлении святого, помощ которого была запрошена. После выяснения феноменологии культа, статья попробует выделить временные и территориальные границы распространения культа реликвии. Чтобы определить географические границы культа, мы исходим из мест происхождения поломников. На основе такой карты бросается в глаза, что

Будасентлёринц имел связи почти со всей страной. Можно определить и то, что почти половина поломников, которые сделали признание и места жительства которых известны, приходила сюда из городов, а эти города — поскольку они являлись рыночными центрами — передали весть о реликвии окружающим поселениям. С другой стороны, путём сопоставления карт монастырей ордена святого Павла до 1526-ого года и мест происхождения поломников, можно определить, что притягательность, посредническая деятельность этих монастырей тоже играли роль в формировании связей. Путём сопоставления общественного положения и места происхождения поломников можно определить, что состав поломников в общем верно отражает социальный состав данного поселения. Здесь конечно надо учитывать и субъективный фактор, то, не каждый поломник был в одинаковой мере мотивирован выяснить происшедшего, таким образом эти данные позволяют только ограниченно судить об общественном составе поломников. Из дальних поселений обычно приехали сюда представители высших слоёв общества, однако, из находящихся относительно близко, но имеющих плохие транспортные возможности маленких поселений добились сюда и некоторые представители низких общественных слоёв. В записках представлены почти все общественные слои, а это позволяет делать вывод о том, что их отношение к религии не отличалось друг от друга.

Точно судить о популярности святого места в охваченном источниками периоде невозможно, поскольку источники сообщают данные не беспрерывно, они дают описание отдельных случаев на основе выбора по достоверности. В общем источники позволяют вывести заключение — с некоторыми коледаниями — о беспрерывном расцвете святого места в целом периоде. Картина интенсивности поломничества в одном году показывает, что поломники приехали сюда в целом году, однако большинство посещало святое место в августе, сентябре и октябре.

Количественное сопоставление времени выздоровления и просьбы за помощь, пропорции поломничеств просительского и благодарящего характера показывает, что поломники посещали в Будасентлёринц, в первую очередь не для того, чтобы просить о здоровье, а для того, чтобы поблагодарить за помощь, за выздоровление. Такая пропорция хорошо отражает, что в это время уже исчезает представление средних веков о том, что сила святых крепко связана с местом, что их эффективная помощь привязана к месту нахождения их реликвий, а таким образом поломничество является предпосылкой выздоровления.

Преобладание поломничеств благодарящего характера над просительскими позволяет судить об изменении функции святого места: поломничество благодарящего характера является выражением такого соображения, что попрошенного за помощь святого можно найти везде. Случаи нескольких, по пути прошедших выздоровлений однако показывают, что ещё существует закон концентрической сакральности, в смысле которого влияние попрошенного за помощь святого усиливается в мере приближения к святому месту.

Пропорция причин обетов, просьб к святому показывает специальные черты культа. Чаще всего было обращено к святому Павлу за помощь в случае неизлечимых повреждений, внешних насильственных действий. В одинаковой пропорции встречаются просьбы из-за заразительных, нервных и душевных болезней и детей. Бросается в глаза полное отсутствие просьб о животных и о т. н. «женских бедах». Из этого можно вывести, что они принадлежали притязанию меньших мест поломничества, местам местного значения. Состав пожертвований хорошо отражает процесс, в ходе которого определяемые по своим ценностям пожертвования постепенно заменялись с символическими обетами, а позже обетами мемориального характера.

На основе такой картины перед нами открываются по сути дела переходные черты религиозной жизни, оживлённой в конце средневековья: в религиозном сознании наблюдается сосуществование архаичных и новых, показывающих в перёд элементов. Такая картина конечно содержит в себе и необходимость её дальнейшего развития, потребность стремления на её сопоставление с другими источниками такого рода. Дальнейший анализ изученной в статье группы источников, её сопоставление с другими источниками, ряд микроисследований будут позволять, чтобы историческое исследование средневековой народной религиозности — которое долго считалось безнадежным — сделало маг в перёд, и чтобы его наблюдения встроились в общие рамки общеевропейской истории культа.

Claude Michaud

FELVILÁGOSODÁS, SZABADKŐMŰVESSÉG ÉS POLITIKA A 18. SZÁZAD VÉGÉN

*Fekete János gróf levelezése**

Galántai gróf Fekete János elsősorban arról ismert, hogy meglátogatta Voltaire-t, s hogy levelezésben állt vele.[1] Legalábbis erre a levélváltásra figyeltek fel egyes tudósok, akiket bizonyára meglepett, hogy a ferneyi pátriárka leveleinek címzettei között egy ilyen távoli és egzotikus ország arisztokratáját találják. Ez elég volt ahhoz, hogy Feketéből „magyar voltaire-iánust" csináljanak, ahogy ezt a róla írt cikkek címei is tanúsítják.[2] Voltaire azonban aligha volt ezen a véleményen. Két legtöbbet idézett levele közül ugyanis az 1768. április 4-i keltezésűben[3] a magyar gróf verselésének vers-

*Köszönetemet fejezem ki H. Balázs Évának, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem tanárának, hogy felhívta figyelmemet Fekete János gróf levelezésére. Magyarországi kutatásaimat a francia–magyar kulturális kapcsolatok keretében kapott egyhónapos ösztöndíj (1977 november) tette lehetővé. – Fekete János gróf levelezése a Magyar Országos Levéltárban található. Jelzete: E 584. A gr. Fekete család levéltára 52 és 53. csomó. A levelezés íróik ábécé sorrendjében, ezen belül időrendben van rendezve. Tanulmányomban ezért az egyes levelekre csupán írójuk és a dátum feltüntetésével utalok; a foliószámot csak ott közlöm, ahol a levélnek nincs pontos keltezése.

[1] Voltaire ezt a látogatást Noverre-hez 1765. április 2-án írt levelében említi: „Fogadtam Gróf F-et születésének és érdemeinek kijáró figyelmességgel . . ., különlegesen csodálatos ajándékot hozott, ötven palack tokaji bort, amilyent egykoron észak nagy filozófusánál ittam." (Voltaire, Correspondance and related documents. Ed. by Th. Besterman. Genf 1968, DD. 262. – A következőkben: Besterman.) Fekete Voltaire-hez írt levelei Besterman kiadásában a következő számokon találhatók: D 14220, D 14260, D 14275, D 14462, D 15137, D 15268, D 15389, D 16008. Voltaire válaszai: D 14236, D 14357, D 14498, D 14916, D 15314, D 15460 és D 16010. A levelezés nagy részét Fekete közreadta Mes Rapsodies (Genf, 1781) című munkájában, kivéve a D 14260, D 14275 és D 15268 számú leveleket. Az Országos Levéltárban őrzött Fekete-levelezésben megtaláljuk a D 14498. számú (53. csomó, 536. fol.) és a D 14916. számú (uo. 537–538. fol.) levél másolatát, továbbá esetleg a D 14357. számú levél eredetijét, amelynek aláírása: „Rateivol, catholique romain", Voltaire álneve.

[2] *L. Henri Tronchon* cikkeit: Un Voltairien de Hongrie, le comte Jean de Fekete de Galántha. Nouvelles Archives des missions scientifiques, XXII. k. 4. füzet, Párizs 1924.; Helvetius, jugé par un voltairien de Hongrie. Revue des Études hongroises et finno-ougriennes, 1924. 89–105; Les oeuvres posthumes de Jean Fekete de Galántha, voltairien de Hongrie. Revue des Études hongroises, 1934. 69–99.; *Kont, Ignác:* Un Correspondant hongrois de Voltaire: Le Comte Jean Fekete de Galantha (1741–1803). Grande Revue, 1905. november 15., 237–259.; Legújabban *Gyergyai, Albert:* Un correspondent hongrois de Voltaire: Le comte Fekete de Galanta. Studies on Voltaire and the Eighteenth Century. Szerk. T. Besterman. Genf 1963. XXV. 779–793.

[3] *Besterman* D 14916 és *Fekete:* Mes Rapsodies 251–254. Másolata OL E 584. 53. fasc. 536. fol.

lábról verslábra történő munkás javítgatásáról ír, az 1768. október 31-i levél[4] pedig elég ironikusan hasonlítja össze Fekete költészetét azzal a tokaji borral, amit a gróf irodalmi küldeményéhez mellékelt.[5] Valójában a fiatal Fekete és Voltaire közti levelezés nem a nézetek vagy a gondolatok azonosságából fakadt, hanem a neofita lelkesedésből, amelyet egy művelt katonatisztben az irodalom köztársasága fejének vitathatatlan hírneve keltett. Fekete egy negyedszázaddal élte túl Voltaire-t, s levelezésének óriási többsége így a Candide szerzőjének halála utáni időből való. Ennek a levelezésnek segítségével azonban felelevenithető az a szellemi légkör, amelyben gálántai gróf Fekete János élt.[6]

A Fekete grófhoz 1764 és 1803-ban bekövetkezett halála között írt levelek a Magyar Országos Levéltárban találhatók.[7] Leszámítva azt a néhány levelet, amelynek nem ő a címzettje, hanem családja valamelyik tagja,[8] a levélgyűjtemény 1234 folió terjedelemben 763 levelet tartalmaz. Első megközelítésben a levelek statisztikai elemzése szolgáltat adatokat egy 18. századi közép-európai arisztokrata nyelvi környezetéről és európai horizontjáról. Ismeretes, hogy a következő században a Habsburgok országaiban újra meg újra mennyire előtérbe került az anyanyelv kérdése. Magánlevelezések elemzése jó módszer arra, hogy megállapítsuk a különböző nyelvek egymáshoz viszonyított arányát, kijelöljük az anyanyelv, mellette az uralkodóház és a központi igazgatás nyelvének, a németnek a helyét, végül meghatározzuk a korabeli nemzetközi nyelvek, a francia és latin súlyát is. A közép-európai arisztokrácia helyzete ugyanis majdnem az egész 18. században és az azt megelőzőben is inkább kozmopolita jellegű, ami azt is jelenti, hogy nem merült fel számukra nyelvi kérdés úgy, hogy választaniok kell országuk nyelve és a német között kulturális és politikai szempontból, ahogy azt

[4] *Besterman* D 14448 és *Fekete*, Mes Rapsodies 248–250. Másolata: OL E 584, fasc. 53, fol. 536.

[5] Voltaire udvariasan a verseknek adta az elsőbbséget anélkül, hogy ezzel megsértené a magyar borokat, „... és az ön magyarországi bora, amelyikből minden bajom ellenére éppen most ittam egy kortyot, és amelyeket az ön versei és prózája után a legjobban kedvelek". Fekete küldeményében egyébként ne lássuk a bókok vásárlásának szándékát, hanem a tisztelet őszinte jelét. A gróf gyakran jutalmazta barátait ilyen ajándékokkal. Vö. a sok köszönő levéllel, amit Velencéből Breünner gróf (E 584. 52. fasc. 194. fol.) és felesége (i. h. 633. fol.), Nápolyból Riario herceg uo. 53. fasc. 221. fol.) és sógornője, egy Eszterházy leány (i. h. 501–502) írtak. Mások, mint pl. Angelo Antoniany rendelést küldenek, kérve, hogy postakocsival küldjön Prágába tokaji, Maschlack és ó-Ratischor palackokat, meg pálinkát. (Uo. 52. fasc. 15–16. fol.) Említsük meg, hogy Fekete egy más alkalommal 100 palack tokajit küldött Voltaire-nek (D 15268), aki ezekkel a szavakkal köszönte meg: „Azt hiszem, hogy ön német apátnak vagy svájci szentgalleni apátnak vél engem, hogy ily nagy mennyiségű bort küld." (D 15314)

[6] Fekete életrajzát fölösleges itt elmondanunk. A rá vonatkozó alapvető magyar nyelvű irodalom az alábbi: *Morvay Győző:* Galánthai gróf Fekete János, 1741–1803. Bp. 1903; *Kranszó Jolán:* Galánthai gr. Fekete János magyar munkái. Bp. 1919.; *Rosta Lívia:* Galánthai gróf Fekete János kiadatlan francia költeményei. Pécs 1933.; *Kristóf György:* Gr. Fekete János költői levele gr. Teleki Lászlóhoz. Bp. 1935.; *May István:* Galánthai gr. Fekete János elveszett kéziratai. Bp. 1941.; *Gerézdi László:* Fekete János kiadatlan antiklerikális verseiből. Bp. 1950.

[7] OL E. 584. 52 és 53. fasc.

[8] Így Fekete sógorának, Illésházynak két levele, az egyik sógorához, Fekete Ferenchez (472–473. fol.), a másik anyósához, Fekete grófnéhoz (491–492. fol.) és a grófnénak több levele fiához (518–521., 590–600. fol.). Foliószámot kapott 14 boríték is (563–571, 574, 575, 581, 582, 584.) és egy nyomtatott felszólítás Marmontelre vonatkozóan (476 és 476a).

egyesek egy kicsit elhamarkodva már a 17. századra nézve is visszavetítik.[9] Az arisztokraták előszeretettel nevezik magukat kozmopolitának. Fekete egy 1787-ben, Bécsben megjelent munkájának címe: Esquisse d'un tableau mouvent de Vienne, tracé par un Cosmopolite.

A fennmaradt 763 levél német, magyar, francia, olasz és latin nyelven íródott. Első helyen áll a német (264 levél, több mint egyharmad — 34,60%), ezt követi a magyar (174 levél, azaz 22,80%), majd a francia következik (152 levél, 19,92%), végül az olasz (100 levél, 13,11%) és a latin (73 levél, 9,57%).[10] Végeredményben ez a megoszlás nem meglepő, bár ki kell emelni a magyar előkelő helyét. A 18. század utolsó harmadában az olasz nyelv tiszteletre méltó súlya lényegében azzal magyarázható, hogy Fekete hat évig Triesztben élt. A latin jelentősége pedig abból fakad, hogy a 19. század elejéig Magyarországon ez volt az országgyűlés és a központi igazgatás hivatalos nyelve.[11] Ha a statisztikát nem a levelek, hanem a 322 ismert levélíró osztályozásával készítjük,[12] a nagyságrendek kis módosulása mellett a megoszlás változatlan marad: 96 levélíró csak németül ír, 69 csak magyarul, 66 csak franciául, 37 csak olaszul és 22 latinul. De a levélírók egytizede két vagy három nyelvet is használ.[13] Ezeket megosztva[14] a következő arányokat kapjuk: 32,56% német, 23,08% magyar, 22,93% francia, 13,04% olasz és 8,39% latin. Az egyetlen jelentősebb változás a francia előrelépése: Fekete levelezőpartnereinek több mint egyötöde olyan nyelvet használ, amely egy-két kivételtől eltekintve nem anyanyelve. Tudjuk, hogy Fekete kedvelte Voltaire nyelvét, s néha emiatt egyesek megindító erőfeszítéseket tettek arra, hogy francia nyelven írjanak neki.[15]

A nyelvhasználat csak akkor mond valamit, ha összefüggésbe hozzuk azzal, amit ma az illető nemzetiségének nevezünk. A nemzetiség, a vele kapcsolatos állampolgárság az 1914 utáni útlevelekkel ellátott Európában egyszerű fogalom. A 18. századi Közép-

[9] Ilyen típusú elemzést végeztek a nagy cseh arisztokrata családhoz, a Cerninekhez írt leveleken. Az eredmény: elenyésző számú cseh nyelven írt levéllel szemben azonos arányban találhatók olasz, francia és német nyelvű levelek.

[10] Két kétnyelvű levelet a levélkezdő nyelv alapján osztályoztunk: Illésházy Mária apjához írt levelének az eleje francia, a vége német (336–337. fol.) Szászi Ferenc Feketének írt levele latinul kezdődik, majd magyar, (336–337. fol.) Lamberg gróf 1781. október 1-i levele (566–568. fol.) franciául íródott, mint Feketével váltott valamennyi levele, de utóirata németül kezdődik.

[11] A latinnak, mint természetszerűen adódó „semleges" nyelvnek szerepéről, amelyet egy olyan soknemzetiségű országban használnak, amelyik állandó kapcsolatot tart fenn egy bécsi német kormánnyal l. *Bérenger, Jean:* Latin et langues vernaculaires dans la Hongrie du XVIIe siècle. Revue Historique CCXLII., 1969. július–szeptember, 5–28.

[12] Ki kellett hagynunk 32 levelet vagy levéltöredéket (53 foliót), amelyek az 53. csomó végén találhatók összevissza; ezek szerzője ismeretlen. A 322 beazonosított levélíróból 7 bizonytalan, kettőnél csak a keresztnév, három esetben csak a kezdőbetűk ismertek, kettőnél pedig nyilvánvalóan nem teljes a név.

[13] Német–francia: 8; német–magyar: 4; latin–magyar: 4; olasz–francia: 4; olasz–német: 3; latin–német: 2; latin–francia: 2; latin–olasz: 2; magyar–olasz: 1; magyar–francia: 1; magyar–francia–német: 1.

[14] Egy németül és franciául írót 0,5-nek veszünk a német és a francia csoportban is.

[15] L. Einsiedel örnagynak 1788. november 23-án Kassáról küldött levelét (52. csomó, 306–307. fol.) Je suis pressé par des creanties lais plus indiscrets, vous saves come l'on aime l'aitrangé et surtout un Allemand, jusquasteur mais biens ont été entre les mains du sequestre . . ." De gondoljunk csak Mária Terézia férjének, Lotharingiai Ferencnek császári helyesírására!

és Kelet-Európában, főleg pedig a Habsburgok soknemzetiségű államában azonban a különböző országok arisztokrata és művelt vezető rétege, ha meg is őrizte családja eredetének tudatát, gyakran beolvadt egy egységes uralkodó osztályba. A legjellemzőbb eset a cseh és morva nemesség, amely a fehérhegyi vereséget követő másfél évszázad alatt tömegében a Habsburg-monarchia hivatalnok nemességévé lett. A Lobkovicok, a Kinskyek, a Cerninek, a Kaunitzok (Kounice) egyszerre bécsiek és a Szent Vencel korona alattvalói; felváltva tartózkodnak bécsi palotájukba, prágai vagy brünni (Brno) hagyományos rezidenciájukban és cseh- vagy morvaországi birtokaikon. Másrészt a német örökös tartományoknak a Habsburgok szolgálatában álló nemesi családjai és egyes külföldi családok uralkodói kegyként vagy országgyűlési törvényben megkapták a cseh országi állampolgárságot vagy a magyar indigenátust.[16] Ilyen körülmények között nehéz vállalkozás valamely arisztokrata családnak meghatározni az „anyanyelvét". A nehézségek ellenére — úgy véljük — hogy néhány biztos pontot kijelölhetünk. Fekete 322 levelezőpartneréből bizonytalan marad 64. A fennmaradó 258 személy esetében a név jellege, még inkább az esetleg kitett keresztnév helyesírása (általában megtartják anyanyelvi formáját), több esetben a személy közismert volta, végül a különböző országok életrajzi lexikonainak átnézése lehetővé tette az osztályozást és ezáltal a nemzetiség összevetését a használt nyelvvel.

A legkönnyebben a magyar család- és keresztnevek azonosíthatók. A kiválasztott 258 levélíróból 122 magyar. Közülük 68 ír magyarul, 18 latinul, 11 németül, 7 franciául, 18 pedig több nyelven. Ha a már korábban alkalmazott megosztást elvégezzük, akkor a magyarok 60,11%-a magyarul ír, 18,03%-a latinul, 12,57%-a németül, 8,47%-a franciául és 0,82%-a olaszul. Kétségtelen, hogy Magyarországon a 18. század végén az ország vezető rétegének tagjai egymás közti levelezésükben tomegesen használják az anyanyelvüket. Nemcsak a nem nemesek leveleznek magyarul. A 68 csak magyarul író közül legalább 32 a közép- és főnemességhez tartozik.[17] A csak franciául és németül levelezők viszont egy kivételével mind nemesek, általában főnemesek. A németul írók között található 3 báró, 6 gróf és egy herceg,[18] a francia csoportban 7 gróf és grófnő.[19] A franciát és németet

[16] Fekete levélírói között magyarországi indigenátust kapott többek között egy Beckers gróf, egy Kollonich, Carlo Clémente Pellegrini tábornagy, egy Schonborn gróf (1729-ben kapta meg az indigenátust, 1740-ben pedig Bereg megye főispáni tisztjét), egy Starhemberg grófné, egy Wallis gróf (1688-ban), gróf Johann Joseph Wilczek, aki 1782-ben Milánóban követ.

[17] Aranka György, két Bethlen (Gergely és László) Erdődy János, három Eszterházy (János, Miklós, a fertődi kastély építtetője és Pál), 1780—1799 között pécsi püspök), három Fekete (Juliánna, Márton és Mihály), Festetics György, Forray Ignác báró, Draskovichné, Jankovich Anna, egy Kállay gróf, Károlyi Antal gróf, Lipthay Antal báró, Marczibányi István (a gyűjtő és mecénás), egy báró Orczy, Pálffy Miklós gróf, Ráday Gedeon, Schmidegg Lajos gróf, Székely Mihály, Szily János szombathelyi püspök, Teleki József gróf, Thököly Sebők, Torma Ferenc, Úrményi József báró, később Galícia kormányzója, a három Vay testvér (Dániel báró, József és Miklós báró), gróf Vuzay Mihály, a numizmatikus és az 1791. évi erdélyi országgyűlés hőse, Wesselényi Miklós báró.

[18] Bárók: Beleznay Anna Mária, Vincenz Baron lovassági tábornok, (Régi, Magyarországon megtelepedett szláv család) és Schustek táborszernagy; grófok: Batthyány Ferenc, Keglevich György, egy Nádasdy, Schmidegg Mária, Fekete unokahúga; végül pedig Eszterházy Mária hercegnő, Grassalkovich (II.) Antal felesége.

[19] Feketének Mária nevű lánya, Illésházyné Batthyány Szidónia (akinek lányát Fekete fia veszi feleségül), gróf, majd herceg Pálffy Károly, egy Reczky gróf, egy Sztáray gróf, egy Újfalussy grófnő és Fekete egyik sógornője, Eszterházy grófnő.

felváltva használó levelezőtársak is többségükben arisztokraták: a 9 időnként németul író levelezőpartnerből 7 nemes,[20] a 7 franciául is író közül pedig 6.[21] A német és a francia az elegancia nyelve, amit a magyar arisztokrácia igen jelentős csoportja egymásnak küldött leveleiben használ: a kimutatott 61 magyar nemes közel fele nem magyarul ír. A levélírónőknél, akik vitathatatlanul mind arisztokrata származásúak, szinte a magyar nyelv eltűnését állapíthatjuk meg. A Feketének levelet író 9 asszony közül csak 2 használja a magyar nyelvet, franciául ír 4, németül 3. Ez bizonyára az arisztokrata lányok nevelésében szerepet kapó külföldi preceptorok hatása,[22] de tükrözi a csiszolt, udvari világ társadalmi szokásait is. A magyar úri kisasszonyok jó neveltetéséhez a tánc, a zene és a hímzés mellett a német s még inkább a francia nyelv is hozzátartozott. Egy asszony a rangját fejezte ki azzal, hogy franciául írt.[23]

Ezzel szemben a latinnak a felvilágosodás Magyarországán nincs arisztokratikus jellege: a 18 kizárólag latint használó személy között jelentős név csak az aradi püspök, Avakumovics Pál (akinél a latint nevezhetnénk hivatali nyelvnek is). Haliczky András (1753–1830), aki a pesti egyetemen a német irodalom tanára és alkalmi latin verseket ír, és az Ephemerides politico-litterariae szerzője, végül Lastgallner György báró. Az időnként latint is használó 8 ember közül 5 a nemes, köztük ketten a pesti egyetem tanárai.[24] A latin elsőbbsége már a múlté: még egyetemi nyelv és néha a műveltség nyelve; néhány magyar még latinul versel. A latin szerepe egyre inkább arra korlátozódik, hogy igen alkalmas jogi és igazgatási előterjesztések megfogalmazására.

A levélírók másik jelentős csoportját azok alkotják, akiktől azt várhatnánk, hogy egy magyar gróffal levelezve a német nyelvet használják, ide soroltuk Cseh-Morvaország kivételével a római szent birodalom (beleértve a Habsburgok örökös országait is) területéről származókat, a császár-király hivatali nemességét, amennyiben nem Magyarországról, hanem az örökös tartományokból vagy más országokból származtak. A vizsgált 258 levélíróból 79 került ebbe a csoportba, amelynek határai természetesen bizonytalanok és semmiképpen sem esnek egybe valamely országéval. A 79 levélíró túlnyomó többsége (54) németül ír, s egy erős kisebbség használja a franciát, egyetlen levelező ír olaszul,[25] egy németül és franciául is, kettő pedig németül és olaszul.[26] Elvégezve a megosztást, a következő arányokat kapjuk: 70,25% német, 27,22% francia, 1,27% magyar és 1,26%

[20] Balassa Ferenc gróf, horvát bán, Festetics János, egy Gyulay gróf, báró Podmaniczky József; Schedius Lajos, a pesti egyetemen az esztétika és filozófia tanára, később akadémikus, egy Szapáry gróf, Széchényi Ferenc gróf.

[21] Almásy Pál, Fiume kormányzója, majd Arad megye főispánja, gróf Eszterházy Ferenc, egy Gyulay gróf, Podmaniczky József báró, báró Splényi József és gróf Szapáry.

[22] Fekete fiának nevelője, Johann Baptist Czepelak (vagy Széplaki) a grófnak csak németül vagy franciául írt.

[23] A Fekete gróf leányához, Máriához íródott, az elemzésből kihagyott levelek mind franciául íródtak; hasonlóképpen Fekete feleségéhez, vagy egy Eszterházy grófnőnek íródtak, Ferenchez írt levelek.

[24] A már említett Almásy Pál és Splényi József, Balogh Péter, báró Schaffrath piarista, fizikatanár és latin szerző, 1785-ben a pesti egyetem dékánja, valamint az ugyanott tanító Schedius Lajos.

[25] Egy Schönborn gróf, aki kétségtelenül tudott németül is.

[26] Köztük egy Antonio (Anton) Attems gróf, friauli családból származó tábornagy és Trieszt katonai parancsnoka.

olasz. Kétségtelen, hogy Közép-Európa hatalmas földrajzi térségében a német nyelv a fő érintkezési eszköz. A magas arány azért is figyelemre méltó, mert nem „németnyelvűek" leveleznek egymással, hanem „németnyelvűek" írnak magyarnak. Az 54 levélíróból 23 a nemes, ebből 22 köznemes,[27] 12 pedig főrangú.[28] A nemesség aránya természetesen sokkal nagyobb a franciául írók között: 21-ből 17, köztük a Habsburgok országainak és a német-római birodalomnak nagy nevei. Említsünk meg két uralkodó herceget: Albert-Kázmér szász-teschenі herceget, III. Ágost lengyel király fiát és Mária Terézia vejét, aki előbb Magyarország, majd Németalföld kormányzója volt és Ferdinánd württembergi herceget, Frigyes Jenő herceg fiát. Szerepel köztük még egy Colloredo gróf, Karl von Hompesch bajor báró, a későbbi angol tábornok, akit a francia forradalom és Napóleon háborúi alatti kalandjai tettek ismertté. Wenzel von Kaunitz kancellár, egy Kollonich, gróf Maximilien von Lamberg író, La Leyen gróf, Trier, Bamberg és Würzburg kanonokja, máltai lovag, egy Starhemberg grófnő, egy Szluha grófné (Trauttmandsdorff lány), egy Waldeck. Együttvéve a csoport arisztokratáinak közel 45%-a a franciát használja, amikor magyar főúri társának ír levelet. Ugyanez az arány, ha a női levélírókat kulön vizsgáljuk.[29] Köztük a franciának nincs olyan nagyvilági presztízse, mint a magyar arisztokrácia hölgyei között. A század végén a német nyelv előretör, egy bécsi arisztokrata hölgy számára már nem méltóságon aluli, hogy ezt használja szellemdús gondolatainak közlésére.

Végül jelentősebb csoport még az olaszoké. Fekete levelezői közül 45 származik a félszigetről, nagyrészt annak északkeleti részén laknak, ahol Bécs befolyása erős, és ahol a Monarchia határa elért egész az Adriáig és a Pó síkságig is. (Az olasz levélírók több mint a fele: 28, Trieszből, Velencéből, Görzből (Gorizia)-ból, Fiuméből, Padovából, Veronából, Bellunoból és Vicenzából ír.) Háromnegyed részük olaszul ír a magyar grófnak, aki hosszú trieszti tartózkodása alatt jól elsajátította a nyelvet. Négyen használják a franciát, egyetlenegy a németet, 7 pedig két különböző nyelven ír. Az olasz nyelv súlya 80%, ez a legmagasabb megfigyelt arány egy olyan csoportnál, amelyet alig merünk nemzetnek nevezni. 14,44% a francia, 4,46% német és 1,11% a latin nyelv aránya. Ahogy a korábbi esetekben is, az idegen nyelv használata itt is erősen arisztokrata jellemző. A 12 franciául

[27] Edler, Freiherr vagy egyszerűen von. Ezek a következők: Johann Wilhelm von Archenholz hamburgi publicista, Kornelius von Ayrenhoff gyalogsági tábornok és író, Michael von Fabri tábornagy, Ernst Edler von Geramb, Johann Ritter von Kalchberg stájer író és költő, Anton Franz von Khünl és felesége Luise, von Konig, Karl Balthasar Freiherr von Sauer tábornagy, Johann Nepomuk Freiherr Tauber von Taubenfurt.

[28] Egy márki, Botta-Adorno tábornagy, itáliai-eremonai származású, és 11 gróf: Heinrich von Auersperg, 1774-től 1780-ig Galícia kormányzója; Browne tábornagy, egy írországi baronet leszármazottja; Anna Maria Haslingen grófnő, sziléziai család, amely megkapta a csehországi honosságot; Sigmond von Hohenwaart, Trieszt, majd Sankt-Pölten püspöke, végül bécsi érsek; egy Kinsky; egy Klebelsberg, birodalmi nemes, csehországi főúri cím; Fekete nagynénje, Sidonie Königsegg grófné; Lichtenberg grófnő; Pálffy Pál Károly felesége, Josefa Starhemberg grófnő; Josef Wallis gróf, Szilézia és Morvaország kormányzója; csehországi vármagy, majd I. Ferenc pénzügyminisztere, régi ir skót eredetű család és Johann Joseph von Wilczek, milánói követ.

[29] Egészében 38 közül 17 ír franciául, vagyis 44,74%. A nők közül pedig 4, azaz 44,44).

fogalmazónak a fele nemes.[30] Az arány az olaszul írók között félakkora (33-ból 8).[31] A francia előretörése ellenére az olasz a 18. század végén még megőrzött valamit nemzetközi szerepéből. Ez felmenti a félsziget lakóit az alól, hogy más nyelvet kelljen használniok, mivel biztosak lehetnek, hogy megértik őket. Ismeretes, hogy a császár-király alattvalói közül is sokan beszéltek olaszul. A Habsburgok örökös tartományai között olasz államocskák is vannak, és hadseregük állandó megélhetést nyújt az egész itáliai félsziget, főleg pedig Észak–Itália elszegényedett nemességének.

A többi csoport[32] kisebb annál, hogy elemzésükből következtetéseket vonhatnánk le. Megjegyezzük azonban, hogy a Feketének író 5 lengyel közül egyetlenegy használja a német nyelvet,[33] a többiek franciául írnak.[34] A francia üzleti nyelvként is él: ezt használja a lengyel kereskedő, Jean-Frédérick Preschel, vagy a londoni Benfield, franciául ír Ghequier bankár, amikor elküldi Feketének az 1790 januári és februári pénzügyi zárómérleget, és ezen a nyelven ír a bécsi Fries & Comp., amikor egy váltó kifizetését kéri.[35] A szalon és a pénztár — a francia igen nyitott társadalmi színképe valóban minden színárnyalatot magábafoglal.

A további összefüggés is vizsgálható, ha a levél nyelvét nem írójának anyanyelvével vetjük egybe, hanem a levél keltezési helyével. Ennek eredményét az előzőek mellé állítva, mérhetjük a környezet nyelvi befolyását, vagyis, hogy mennyire hat a lakóhely uralkodó nyelve. A vizsgált anyag, tehát azok a levelek, amelyeknek ismerjük keltezési helyét, összesen 643 levél, Európa 147 különböző pontjáról. 268 levél Magyarországon íródott:[36] 52,24%-uk magyar, 19,78%-uk német, 12,69% latin, 13,81% francia és 1,49% olasz. Ezek az arányok azt mutatják, hogy a lakóhely hatása a nemzeti hovatartozásnál is kisebb. A két magyarországi nyelv, a magyar és a latin az előző számokhoz (60,11 és 18,03) képest visszaesik, a francia, s főleg a német pedig előretör. Mindez azonban nem is olyan meglepő, ha arra gondolunk, hogy a 18. században Magyarország milyen csomópont, igen jelentős a gyakran katonai okból az országban tartózkodó „idegenek" súlya; a császári katonaság, amely ahogy láttuk, nemcsak németeket, hanem olaszokat és más európaiakat is alkalmaz, gyakran állomásozik a Szent Korona országaiban, amelynek várai

[30] Franciául ír Apostoli gróf és San Sacondo márki; olaszul és franciául Carlo Clemente Pellegrini gróf tábornagy és Annibale Somariva márki, lovassági tábornok, mindketten osztrák szolgálatban; Mercandini gróf alezredes, egy Piemontba emigrált dauphinois-i család sarja, aki Habsburg-szolgálatban állt; németül és olaszul Pietro de Verdini.

[31] Francesco de Barieri, Domenico, Cajafa grófja és Massanova márkija, Giacomo Poscarini (Marcus dózse családjából), Girolamo de Lazara, Frederigo Mafredini márki, a Péter Lipót toszkánai nagyherceg, a későbbi II. Lipót császár környezetében élő államférfi, nagy tudós és irodalmár, Aloysia Morenzi bárónő, Riario herceg és Vivaldi márki.

[32] 5 francia (köztük Voltaire), 5 lengyel, 1 angol és egy vallon.

[33] Sierskowsky (Venceslas?), a krakkói katedrális priorja, a lembergi (Lvov) püspök unokaöccse, nagy zeneszerető, Galíciában a zene népszerűsítője.

[34] Ezek a következők: Jean Frédéric Preschel, aki magát Leopoldi kereskedőnek nevezi; egyébként a galíciai bőripar egyik megteremtője, Moldvától Amszterdamig tevékenykedő kereskedő, Stadnicki, galíciai nemes, Lubinski gróf és Soltyk, bizonyára a krakkói püspök.

[35] Fekete Voltaire-től azt kéri, hogy válaszát és könyveit Fries bárónak küldje el számára (vö. *Besterman:* D 14220). A zürichi származású Fries báró az osztrák örökösödési és a hétéves háború idején a Monarchia egyik legnagyobb bankárja volt. Megszerzi a hányaigazgatóságot, és 1783-ban birodalmi grófi címet kap.

[36] Horvátországgal, Erdéllyel, a Bánsággal és a Katonai Határőrvidékkel együtt.

és katonai táborai ebben az időben kiindulási pontként szolgálnak, a Dél-Lengyelország és a török birodalom területére irányuló expanzió számára. Ezen a Magyarországon a legjelentősebb hely a kettős főváros, Buda és Pest.[37] Innen 64 levél kelteződik, ezek nyelvi megoszlása tovább fokozza a magyar visszaszorulását (42,19%), csökken a német előretörés (17,18%) a francia javára (20,31). Ez utóbbi tehát a művelt emberek Európájában a fővárosok nyelve. A magyarországi arányokhoz képest több a latin nyelvű levél is, ami közigazgatási és egyetemi nyelvként természetesen adódik éppen Budán és Pesten. Pozsonyból, a másik fővárosból kelt levelek között a francianyelvűek aránya azonos (24-ből 5, azaz 20,83%), a két „nemzeti" nyelv visszaesik (a latin aránya 8,33%, a magyaré 37,50%). A német azonban itt a legelterjedtebb (33,33%), ez lehet annak következménye, hogy Ausztria közel van és könnyen megközelíthető, de talán még inkább meghatározó a város múltja. Pozsony a török hódítás által egy nyugati sávra visszaszorított országnak, a királyi Magyarországnak volt közigazgatási központja, s ez a királyi Magyarország állandóan ki volt téve a Bécsből jövő német hatásnak. A német viszont hiányzik azon levelek esetében, amelyek a Tiszántúlról vagy Aradról kelteződtek, innen 19 levél magyarul íródott, 10 latinul és egyetlenegy franciául.[38]

A földrajzi hatást finomíthatjuk, ha kapcsolatba hozzuk az alkalmazott nyelvvel a nemzeti hovatartozás ismérvét is. Ha a Magyarországon kelt levelekből kiválasztjuk azt a 212 levelet, amelynek szerzőjéről biztosan tudjuk, hogy magyar volt, ezek 61,79%-a íródott magyarul, 13,21% latinul, 12,74% németül, 11,32% franciául és 0,94% olaszul. Ezzel szemben a külföldön tartózkodó vagy utazó magyarok által írt 65 levélnek csak 24,61%-a magyar nyelvű, 44,62%-a német, 18,46% latin és 12,31% francia. Itt világosan felismerhető a földrajzi környezet hatása: külföldön csak minden ötödik magyar folyamodik anyanyelvéhez honfitársával való levelezésében, hazai földön azonban háromból kettő. Ennek igazolása egyes egyének esetében, akiknek levelei részben magyar területről, részben más európai országból keltezettek, nem egyértelmű. Balassa Ferenc gróf három levele inkább cáfol, mivel Bécsből magyarul ír, de Pozsonyból németül, semmi sem következik Festetics János gróf esetéből, aki Pestről németül ír, Bécsből pedig egyszer németül, egyszer magyarul. Czepelak (vagy Széplaki), Fekete fiának preceptora, levelei pedig éppen az osztrák főváros kulturális asszimilációjának erejét mutatják, s azt, hogy egy bizonyos művelt réteg elutasítja a még kedvezőtlenül megítélt anyanyelv használatát: ő ugyanis Bécsből mindig németül ír, Magyarországon a franciát használja. Ez a néhány mélyfúrás azonban nem cáfolhatja meg az átfogó statisztikát.

Hasonló eljárás sokkal bizonytalanabb eredményeket hoz, ha Közép-Európa német államaira alkalmazzuk. Ez utóbbiak a Habsburgok nem német tartományait leszámítva, nagyjából a római szent birodalommal azonosíthatók. Ennek a területnek a határai jóval bizonytalanabbak, mint a magyar királyságé. Az ezekből az országokból kelt 154 levélnek a fele, 51,95%-a német nyelven fogalmazódott, 20,13%-a franciául, 9,74%-a latinul, 9,09%-a magyarul és ugyanekkora az olasz nyelvű levelek aránya is. Ahogy Magyarországon is, a földrajzi hely itt is másodlagosnak tűnik a nemzeti hovatartozás mellett. A korábbi statisztikákhoz képest a német nyelv mintegy 20 pontot veszít, s a francia is visszaszorul a magyar és latin (az osztrák tartományokban tartózkodó magyarok miatt),

[37] A levelek mindig megkülönböztetik Budát és Pestet.

[38] Ennek írója egy bizonyos gróf Bryas, aki láthatólag nem magyar (OL E 584. 198–199. fol.)

valamint az olasz nyelv előtt (a császár és a német fejedelmek szolgálatában álló olaszok miatt). A Habsburgok örökös tartományaiban, a várakozásnak megfelelően, megnő az olasz és magyar nyelvű levelek aránya (mindkét esetben 10,48%), a latiné (12,10%) s veszít súlyából a német (47,58%), stabil marad a francia aránya (19,35%). Bécs városa pontos tükörképe ennek a területegyüttesnek, a főváros jellege sem erősíti a kozmopolitizmust.[39] A kozmopolitizmus sokkal erősebb, ha Magyarországot kivéve, valamennyi Habsburg-birtokot együtt tekintjük, azok a 18. század végén Belgiumtól Bukovináig és Csehországtól Friaulig terjedtek. A 266 innen származó levélből csak 44,36% íródott németül, viszont 25,56% franciául, 18,05% olaszul, 6,02% magyarul és ugyanannyi latinul.

A Magyarországról írott levelekhez hasonlóan leszűkíthetjük az elemzést a fent meghatározott területen azokra, akiknek anyanyelve ez esetben német. A nem német Habsburg tartományok kizárásával, a német-római birodalom területéről csak 61 levél tartozik ide: 82,09%-uk német nyelvű, francia mindössze 14,93%, 1,49% a magyar és ugyanennyi az olasz. A most meghatározott területen kívül tartózkodó, de német nyelvű országból származó levélírók 94 leveléből kevesebb a német nyelvű (68,09%) és több a francia (29,79%), jóllehet egyetlen levél sem kelt Franciaországból vagy Belgiumból; az olasz nyelvű levelek aránya 2,13%. A német súlya csökken, de ez semmiképpen sem hasonlítható ahhoz a visszaeséshez, ami a magyarok esetében jelentkezik anyanyelvuk használatában, amikor országuk határát átlépik (64,28% helyett 24,62%). A magyar csak belső használatra szolgál, a német pedig egyszerre nemzeti és nemzetközi nyelv, és jól ellenáll a külföldi nyelvi hatásoknak.

Az igen régóta nemzetközi nyelvként élő olasz még jobban tartja helyét. Itáliai tartományokból, beleértve Friault és az osztrák Tridentet is, az olaszok 75 levelet írtak Feketéhez, ebből 86,66% saját nyelvukon íródott, 10,66% franciául, 1,33% latinul és ugyanennyi németül. A feljebb meghatározott Itálián kívüli városokból érkezett 17 levél esetében az olasz aránya 76,47% marad, csak mintegy 10 százalékpontot veszít a francia javára (23, 53%).

Még egy változót nem vettünk figyelembe, az időt. A fennmaradt levelezés Voltaire első levelének évétől, 1767-től a gróf haláláig, 1803-ig írt leveleket tartalmaz. A 763 levélből 692 pontosan keltezett. A levelek csak 1780-tól képeznek folyamatos sorozatot. A szakaszhatárok eléggé világosan kirajzolódnak. 1767-től 1781-ig tart Fekete francia korszaka, amit tartósan megszépít a fenyei patriarkával való kapcsolata: a 25 levélből 16, vagyis közel kétharmad franciául íródott. 1782 és 1787 között (213 levél) a német foglal el majdnem hasonló központi helyet (60,09%), a francia a levelek egynegyedében (24,41%) bukkan fel, a trieszti évek 14,54%-ra emelik az olasz nyelvű írások arányát, egyetlen levél íródott latinul, egy pedig magyarul, ez utóbbi 1787-ből való. A magyar nyelvnek ez a félénk jelentkezése nem jelzi előre az 1788. évi robbanást: a 68 levélből ebben az évben 31 magyar. Ez a túlsúly 1791-ig erőteljes. Ebben a 6 évben 324 levélből 115 (35,49%) magyarul íródott. Ezek az évek termik a latin nyelvű leveleket is, hiszen a latint gyakran használják a magyar ügyekben. 43 latin levél, vagyis 13,27%, 72 levéllel a német aránya 22,22%-ra esik vissza, a francia és az olasz 46, illetve 48 levéllel egyforma

[39] A Bécsből kelt 120 levélből 48,33% német, 19,17% francia, 12,50% latin, 10% magyar és ugyanannyi olasz.

súlyú. Fekete aktív katonai pályafutásának lezárulását követő magyar korszaka egybeesik a II. József uralkodásának utolsó éveiben születő magyar politikai mozgolódással, amikor az uralkodó nem hajlandó összehívni az országgyűlést, erre az időre esik II. Lipót rövid uralkodása, amit az országgyűlési viták, majd pedig a császár-király és a magyar ellenzék közötti nehéz és hosszú tárgyalások élénkítenek. Fekete részt vesz a hazáját felrázó nemzeti mozgalomban, amely természetesen magyar nyelven jelentkezik. 1794 után a fennmaradt levelezés mennyisége csökken, és kockázatos lenne a kis számokból bármire következtetni. De az öregkori levelezésben is megőrződik a magyar első helye (130 levélből 49 db, (37,69%), a német pedig visszanyeri második helyét (35 levél, 26,92%), ezt követi a francia (20 levél, 15,38%), a latin (17 levél, 13,08%) és az olasz (9 levél, 6,92%).

A magyarnyelvűség erősödése még jobban kidomborodik, ha a keltezett levelek közül kiemeljük azt a 280 levelet, amelyeket magyarok írtak. 1786-ig egyetlen magyar levélíró sem fogalmazott magyarul: a 35 levélből 28 (80%) németül íródott, egyetlen latin nyelvű kivételével, a többi franciául. 1787-ben, ahogy már említettük, félénken feltűnik a magyar nyelv. 1788-tól kezdve pedig aránya sosem csökken 50% alá, s az 1788–1803 közötti korszak egészében eléri a 64,02%-os arányt. II. József nyelvrendeleteit követően – tudjuk, hogy ezek milyen felzúdulást váltottak ki Magyarországon – mintánk szerint három magyarból kettő a nemzete nyelvét használja, ha honfitársainak ír.[40]

Ne szaporítsuk tovább az összevetéseket.[41] A térbeli és időbeli megfigyelt nyelvi különbségek, a nemzeti hovatartozás, a társadalmi és kulturális szintek szerint jelentkező különbségek lehetővé teszik, hogy megrajzoljuk a határvonalakat a 18. századi Európa számára oly kedves kozmopolitizmus, a művelt körökben élő francia hegemónia, a német nyelvnek, mint közép-európai közvetítő nyelvnek előretörése, a latinnak és örökösének, az olasznak, mint nemzetközi nyelvnek fennmaradása és az anyanyelvnek, a magyarnak gyors előretörése között. Ne felejtsük el, hogy az elemzett levelezés címzettje egy magyar, akinek hazája a Habsburgok országain belül minden erőpróba közepette és Bécs központosító fenyegetései ellenére, szinte teljes egészében megőrizte saját alkotmányát. Az eredmény kétségtelenül más lenne, ha egy cseh vagy morva arisztokrata levelezését elemeznénk.

Szó sem lehet arról, hogy rendszeresen számba vegyük a Fekete gróf által élete során kapott levelek tartalmát. De e levélhalmaz átnézése során könnyen kiválaszthatók azok a témák, amelyek segítségével egy környezetet, korszakot, életstílust, világnézetet jellemezhetünk. Ne várjon senki sem új felfedezéseket az ausztriai felvilágosodást, a jozefinizmust vagy a korabeli irodalmi irányzatokat illetően. A Habsburg-tartományok társadalom- és művelődéstörténetének terjedelmes irodalmához csak szerényen néhány új elemet teszünk hozzá a kritikus 18. századvégre vonatkozóan.

Fekete levelezőtársainak egyik alapvető közös meggyőződése annak a lemaradásnak felismerése, amely Nyugat-Európához és Észak-Németországhoz viszonyítva az ausztriai

[40] A híres rendelet 1784-ben született, de az 1785, 1786 és 1787 évre csak 4,2, illetve 6 levél maradt fenn magyar levélírótól, ezekből csak egy magyar nyelvű. Ez igen kis szám ahhoz, hogy a rendelet hatását cáfoljuk. S a nyelvi ellenhatás nem egyik napról a másikra bontakozott ki.

[41] Egy utolsó lehetséges ismérv, a levelek rendeltetési helye, azaz Fekete egymást követő tartózkodási helyei. Ezt, a kevés adat miatt, nem elemeztük: 763 levélből csak 169-nél azonosítható, azaz 22,15%.

ház tartományait jellemzi. Ezt nem a Magyarországra vonatkozó korabeli ismeretekből vonjuk le, ezek ugyanis az országot a kínai császár birodalmánál is egzotikusabbnak mutatják. A Fekete hazájáról kialakult kép valami ködös mitológiából született, amelyikből csak Attila alakja emelkedik ki. Francesco Apostoli egy 1785-ből kelt levelében[42] felidézi a Magyarországról készen kapott, s gyerekkora óta csak megerősödött képet: „Képzelje el, hogy milyen fogalmak maradtak ránk Attila királyról és vezéreiről: emberevő szörnyeknek, farkasembereknek, gyerekfalóknak hittük őket." A magyarok pedig csak úgy jelentek meg, mint „hajuszos vad hordák, melyek állig fel vannak fegyverkezve, karddal a kézben". Ha Apostolinak Magyarországról való képe már korszerűbb is, Voltaire-hez hasonlóan, ő is hisz abban,[43] hogy a magyarok közvetlenül a hunoktól származnak. Fekete személyében egy franciául beszélő és író „hun lovastábornokot" üdvözöl. La Leyen gróf, máltai lovag, Trier, Bamberg és Würzburg kanonokja számára Magyarország „Attila birodalma". Ugyanez a hun jelző bukkan elő Sigmund Anton von Hohenwart grófnál, aki 1793. szeptember 15-én (akkor Trieszt püspöke volt, később I. Ferenc idején bécsi érsek lesz) egy levelében a sansculotte-ok legyőzésére Attila (és a szellem) segítségéért fohászkodik.[44] Ezekből a jelzőkből az világlik ki, hogy Európa szemében Magyarország még egy barbár ország, amely lehetetlenné teszi a zseni kibontakozását.[45] Feketének is ez a véleménye, amikor „piszkos és barbár hazája" hibáit festi le, és arról a veszélyről beszél, amit a „hunok, honfitársaim, akik teljesen barbárrá váltak (korábban sem voltak messze tőle)" jelentenek a civilizáció számára.[46] Valamivel később Fekete már versben bánkódik hazáján, e szörnyű országon:

Ahol az unalom tanyázik,
A tudatlanság és a pedantéria
Felváltva vitatkozik egymással

. . . . . .

Az emberi társadalom
ez elzárt börtönében
Az unalomtól kínzott lelkem
Nem ismeri már a vidámságot.[47]

[42] Velence, 1785. április 29-én. Írója feltehetően Francesco Apostoli (1755–1816), író és politikus, később a Cisalpin Köztársaság anconai konzulja, akit lombardiai hazafiakkal a Cattaroi (Kotor) öbölbe deportáltak, és akinek Lettere Sirmiensi c. munkáját Stendhal milánói tartózkodása során olvasta (*Stendhal:* Voyages en Italie. Pléiade, 320–321.).

[43] Vö. azzal a verssel, aminek kíséretében Voltaire megküldte Feketének Szkíták című tragédiáját: „A hunok egy leszármazottja kíváncsi a mi szkíta kedvességünkre, Ez a hun Attilánál nagyobb érdemekkel bír . . ." Moland, Oeuvre complètes de Voltaire, X. kötet, Garber 1877. s a Vegyes költemények 258. számú darabja. 1. még *Besterman*, D 14498.

[44] Koblenz, 1768. augusztus 9.

[45] Correspondance, kiadta *Besterman*, no. D. 14505.

[46] I. h. D 15137.

[47] I. h. D 16008.

A (rossz) költő túlzása? Nem bizonyos. A 18. század végén ugyanez a fájdalom fejeződik ki gróf Dessewffy Józsefnek Berzeviczy Gergelyhez, a magyar felvilágosodás egyik ismert alakjához írt levelében: „Egy ilyen országban minden elsorvad, tehetség, erény, szorgalom, és egy ilyen hazában nincs más, mint néhány zseni pillanatnyi és múló fellángolása és nekilendülése, aki azonban túlságosan elnyomott ahhoz, hogy kitartóan kibontakoztassa magát. Néhány akadály csak idegesíti a »szép és termékeny csírákat«, de túl sok akadály megfojtja őket."[48] Fekete és kortársai szerint a múzsák elkerülik Magyarországot. Egy Burglauer nevű személy, aki Feketének el akarja adni képgyűjteményét, meglepődik azon, hogy Magyarországon „semmi sincs, még nyoma sincs valamilyen művészeti tárgynak, főleg nem a festészetnek".[49] Könnyen érthető, hogy a magyar alföld a borzalmak csúcsa: nemcsak annyi a különbség, mint a főváros és valamely vidéki város között – ahogy Starhemberg grófnő írja, mentegetőzve a távolba való száműzetést elfogadó szakácsok középszerűsége miatt, hanem inkább az az ember benyomása, hogy a civilizált világ végvidékére került. Domenigo Cajafa gróf, Massanova márkija számára a Szegedről Bécsújhelyre való visszatérés „un ritornare della tomba all'aure del giorno".

Alsó-Ausztria bájainak felfedezéséhez tényleg a Tisza partján kell táborozni. Sok levelezőpartner számára az ausztriai tartományok is barbár helyek. Az említett La Leyen gróf La Harpe-pal folytatott beszélgetéséről írva, elfogadja a francia költő véleményét, hogy „az ausztriai világban más országoktól több századdal elmaradva élnek, a jól szervezett agyakban nagy az ínség", és ott az érdem és a tehetség kizárja az érvényesülést, ellenben „a babona és a tudatlanság mindent elárasztott és legyőz".[50] Elsősorban intellektuális területen hangsúlyozzák kertelés nélkül a lemaradást. Még a főváros, Bécs is megszégyenül. Maximilien von Lamberg gróf (1729–1792), a württembergi Károly Jenő herceg egykori titkos tanácsosa, számos akadémia tagja, a Hessen-Homburg-i Hazafiúi Társaság védnöke, Voltaire levelezőtársa, akit hosszú észak-afrikai tartózkodása tett ismertté, 1781. október 1-én írt levelében megbélyegzi „a szellemi gépezet egyfajta dermedtségét, (amely) előbb vagy utóbb éppolyan kártékonnyá lesz, mint a különböző hurutok, amelyek a kicsapongó, elpuhult, hágyadt ifjakat támadják meg, azokat, akik itt megvetésből vagy inkább a felvilágosodás iránti közönyből sötétségben élnek". Van könyvforgalom a fővárosban, de „Bécsben az emberek inkább illemből, nem pedig érdeklődésből vásárolnak könyvet". Egy héttel később visszatér erre a kérdésre egy kis írása kapcsán, amit a felvilágosodás nagy publicistájának, August Ludwig von Schlözernek göttingai közleményeiben adott közre: „Megírtam az igazságot, de ki fogja elolvasni. A mi országainkban az irodalmat annyira mocskolják, hogy a szerzőket érintő megrovás általános megvetéssé lett; Ausztriában semmit sem olvasnak, ami egy kicsit megvilágosítaná az

[48] Idézi H. Balázs Éva, Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale (Actes du deuxième colloque de Mátrafüred, 2–5 octobre 1972.). Bp. 1975.23.

[49] Bécs, 1789. április 4.

[50] Koblenz, 1768. augusztus 9.

érzelmeket és a szellemet."[51] Innen fakad a Bécsben uralkodó ostobaság,[52] az ott keringő adomák,[53] az intézményi rangra emelt tudatlanság.[54] Nem szabad semmilyen reményt táplálni, hogy a fővárosban valaha is megértik az embert.[55] Magyarország barbár föld, Bécs legalább annyira az, és Lamberg szívesen idézi Richelieu marsall, a szabados költő versét, amit bécsi látogatása után írt:

„Ebben a szomorú időzésben, e barbár helyeken
A komor és gyászos komolyság
Ráül mindenre, ami lélegzik:
Mindenütt teljhatalmú úr az unalom.[56]

Az unalom a kulcsszó a vidéki élet jellemzésénél, amit a fővárosi életnél még gyászosabb színekkel rajzolnak meg. Legtöbbet Brünnről (Brno), Morvaország fővárosáról hallunk. Rooz tüzérkapitány egy 1781-ben írt levelében arról panaszkodik, hogy az egyetlen szórakozás a halálosan unalmas gyermekszínház.[57] Ugyanezen év őszén Lamberg gróf lemond arról, hogy Feketének beszámoljon a városról: „Mit mondhatnék szomorú városunkról, szomorú lakosairól, szomorú látványáról és szomorú szenteskedő szokásairól, on ismeri Brünnt, itt minden egyformán mogorva és végletesen szomorú."[58] Amikor pedig véletlenül alkalom adódik a szórakozásra, az nevetségessé válik, mint az a bál, amit II. József és az orosz trónörökös, a későbbi I. Pál látogatása tiszteletére rendeztek. Ez Lamberget az Indiában szokásos kacsavadászatra emlékeztette, ahol a vadászok tökhéjjal álcázzák a fejüket: „ha a kacsák láthatnák a mi guberniumi embereink fejének tartalmát, lenne közöttük olyan, aki álcázás nélkül úszhatna feléjük, nem ismernék fel. Itt azonban ... a tökhéjak nem úsztak, hanem táncoltak."[59] 1781. október 1-én írt levelének ez a kiábrándító következtetése: „Ez Ausztria vidéki tartománya,

[51] Brünn, 1781. október 7. Lamberg visszatér a tárgyra Lettres critiques, morales et politiques (Amsterdam 1786) című munkájában, az 1. kötetben. „Bécsben az emberek csak németül olvasnak, füzeteket, amelyek között egyetlen elviselhető sincs; amióta Bécs létezik, egyetlen jó könyv nem hagyta el a nyomdát, amit az emberek boldogságára idézhetnénk." (Lettre XXXIV. 163.)

[52] „Csak nem fog úgy tenni, ... mint egy bécsi úr, aki az egyiptomak munkáit piramisaik csúcsával kezdi." Uo.

[53] „Ne állítsa egy másik bécsihez hasonlóan, hogy a hőség ... most nyáron akkora volt Bécsben, hogy egy megtöltött ágyú csöve a naptól úgy átizzott, hogy az elsült." Uo.

[54] Arról beszélnek, hogy egy bizonyos Sarcendre-ot boldoggá avatnak. „Inkább a tudatlanok patrónusa, akkor pedig bizonyára megérdemli az istenítést." Brünn, 1782. március 29.

[55] Lamberg gróf egy Brünnben, 1783. január 30-án kelt levelében Feketéhez csatlakozva kétségbe esik, hogy „kettőjük római szívét (sosem érthetik meg) saját nyelvükön, és ami jobb vagy rosszabb, sosem értheti meg egy bécsi szerző". – Ausztria szellemi lemaradásának egyik lényeges oka volt, hogy katolikus egyetemei gyengébbek voltak a német protestáns egyetemeknél. Lettres critiques című idézett művében Lamberg szól erről, átvéve D'Alembert érveléséi. (I. kötet XXX. levél. 148.)

[56] Uo.

[57] Brünn, 1781. június 4.

[58] Brünn, 1781. október 19.

[59] Brünn, 1781. november 20.

ezzel mindent megmondtam, itt éppúgy nevetséges magunkat az irodalomnak szentelni, mint Bécsben, és szinte hasztalan egy kicsit szabadabban prédikálni che sismo Bestie ancore Eccelenza."[60] Hogyan ne kételkedne az ember a filozófia és az emberiség haladásában, „amikor azt látjuk, hogy mindazok, akiknek balszerencséjükre a józan észnél több adatott, a zsarnok szeszélyeinek, a nagyurak zsarnokságának és a kicsik hatalmas galádságának vannak kiszolgáltatva!"[61]

Egyesek azért keseregnek, mert nem ismerik el irodalmi érdemeiket, mások a katonai pályát unják, mint maga Fekete vagy egy bizonyos D'Avaux ezredes, „régi vágású becsületes ember", aki csak „erkölcsi" kitüntetést kapott,[62] végül megint mások fájdalommal látják, hogy a politikai posztok középszerű emberek kezében vannak. Fekete levelezőtársait, akik többnyire arisztokraták, ilyen érzelmek viszik egy értékes pesszimizmus irányába, amelynek néha túlfűtött irodalmi kifejeződése előrejelez valamit néhány évtizeddel korábban a híres mal de siècle-ből. „A keserűség mindennapos eledelem, ... nem tudom megmondani, ki vagyok, sem azt, ki leszek, ... a balszerencse folyton üldöz" – kiált fel egy bizonyos Albin, akit számára az évek „csak halvány fényt nyújtottak, az eszmék képén szétterülve, igen elsötétítették azokat".[63] Apostoli gróf pedig „magányos és monoton életet" él, amit csak a filozófiával és „csodálatos álmai légváraival" való foglalkozása vidít fel.[64] Sok családás vezet az epikuroszi otiumhoz, mint életideálhoz. Néha ez a rousseau-izmus friss színeit ölti fel, mint például egy bizonyos Johnstonnál, akit elbűvöl Friaul szép tája, „amely a filozófus vagy a jó ízlésű ember számára mindig elragadó", és a szép és üde udinei társaság manírjai által nem elrontott nők, akkor ismerjük be, hogy általában azzal tetszelegnek, hogy romlottabb érzéseket vallanak.[65] Lamberg gróf naiv ártatlansággal vallja be, hogy életmódja talán közelebb áll Lucretius festette eszményhez, mint Horatius otium cum dignitate ideáljához.[66] Amikor pedig hatalmas francia műveltségéből kiemel egy költőt, aki levelezőtársa számára is jól ismert, akkor választása a Temple Anacreonjának nevezett epikuroszi Chaulieu abbéra (1639–1720) esik, akit inkább könnyű erkölcsei, mintsem Lamberg által idézett verssorai tettek ismertté:

[60] Lamberg Lettres critiques című idézett művében viszont dicsőíti Csehországot, „Túl sok szép évet töltöttem Csehországban, hogy ne legyen élvezet róla beszélni; abban az országban elég szabadon élnek az emberek." (2. kötet VII. levél 37.)

[61] Brünn, 1781. október 7.

[62] Gegenbach in Kintzinger Tl (A Rajna mellett), 1799. november 4. „Mária Teréziakeresztet nem elég kiérdemelni ahhoz, hogy az ember meg is kapja, és büszkeségem azt mondja, hogy ez az én esetem; azzal vigasztalódom, hogy e szempontból az egész Földet fordítva látom."

[63] Trieszt, év nélkül. D'Albin elragadtatását Voltaire Medeájából vett idézettel fejezi be: „Amikor mindent elvesztettünk, amikor már semmi remény, Akkor az élet szégyen és a halál kötelesség."

[64] Velence, 1785. április 29.

[65] Velence 1791. február 25.

[66] 1782. május 9. Brünn, „Az élet megkedveltette velem ezt a lustaságot, ezt a boldog nemtörődömséget, amely a karbafont kezű filozófusokat jellemzi, haec est nostra Venus. Horatius, akit én a szellem embereinek repertosium conscientiae-jának tartok, ráadásul az otium cum dignitate-t akarta." Az idézett Lettres critiques I. kötetét néhány sor vezeti be, amelyik a következőképpen indul: „A lustaság olyan, mint a lélek boldogsága, minden veszteségéért kárpótolja." A második bekezdés visszhangként ismétli: „Édes lustaság! érzelmeim, érdeklődésem, élvezeteim ura, lélek titkos varázsa."

Csak arra gondolj, hogy egészséged tartós legyen,
Lustálkodjál a mély Rabelais puha ágyán,
Miközben hallgatod, hogy ágyad végén Chapelle
Magyarázza Epikuroszt és Epikurosz Chapelle-t.[67]

A kielégítetlen létezés, az eldugott garnizonok és tábori élet között hányódó katonai pályafutások során a nők igen gyakran a harcos pihenőjét jelentik. Lamberg gróf ugyan legtermészetesebb módon idézi fel a házastársi szerelem örömeit, de ő ekkor már ötvenéves.[68] Dagobert Wimpfen főhadnagy élte során „aratott néha egy-egy kéjes babért a szerelem birodalmában"[69] és „elrabolta a szívét néhány széplánynak", de most már húsz éve alkalmatlan erre a mesterségre.[70] Fekete maga is küldött Voltaire-nek egy Óda a házasságról c. verset, amit a gyűlölet „sugallt neki, apollói vallomás nélkül"[71], és a szerelem nélküli kapcsolatokról értekezett, mert „a kényelem, az érdek, a kicsapongás és a dologtalanság gyakran öltik magukra a szenvedély alakját, egyedül ez tudja enyhíteni a világok legjobbikában burjánzó szörnyű fájdalmakat".[72] Ráadásul az unalom elűzése „valamilyen falusi liliommal" sem mindig lehetséges – írja –, mert

Egy rettentő büdös szlovák lány
Igen lehangoló étek lenne.[73]

Fekete számos levelezőtársa egyfajta belső emigráció mellett döntött vagy abba szorult, és akarva-akaratlan meg kellett találniok annak szépségeit. Apostoli gróf semmiképpen sem irigyli a „fényűző lakásokat, ahol a szomorú gondok és az égető lelkiismeret-furdalás lakik".[74] Emmanuele Torres arról panaszkodik Feketének, hogy el kell viselnie Bécsben „az örökké tartó játékokat, a 70 személyes vacsorákat és egy – északi volta ellenére mégiscsak keleti – udvar pompáját". Nincs-e már csömöre a fényűzéstől, a lármától, az ambíciótól és mindentől, amit nagyvilágnak neveznek?[75] Lamberg gróf, mielőtt visszavonult volna Brünnbe, ahonnan időnként Olmützbe (Olomouc) és Kremsierbe (Kromeriz) látogat, élvezve a püspökök, Anton Hamilton, majd pedig Colloredo-Vallsee gróf vendégszeretetét, három évig Észak-Afrikában, főleg Tunéziában élt, innen merítette Egy világfi emlékiratai című munkájának alapanyagát.[76] Az egzotikum kiértése egyik levelében is felbukkan Kína felfedezésével. Megöregedve azonban már nem

[67] Lamberg gróf levele, Brünn, 1781. október 1.

[68] 1782. március 29. „Szeretem a nyílt embereket, senki előtt sincs titkom, ablakaim nyitva vannak, amikor feleségem ölében megremegve végrehajtom a teremtés nagyszerű művét." Lettres critiques című munkájában viszont gyönyörrel meséli pajkosságait (2. kötet, XXVIII. levél, 167–183.)

[69] Év és hely nélkül, F 584 53, csomó 416–417, fol.

[70] Pest, 1789. május 13.

[71] Besterman. D 14505. Az óda elveszett. Fekete házassága egy Eszterházy lánnyal meglehetősen viharos volt.

[72] Uo. D 15389

[73] Uo. D 16008

[74] Velence, 1785. április 29.

[75] Trieszt, 1783. július 28.

[76] Brünn, 1783. január 30.

cserélné fel morvaországi menhelyét „a földi nagyok elvarázsolt palotáira",[77] és magáévá teszi azon versecskék bukolikus filozófiáját, amelyeket barátjának, Feketének küld, és szerzőjüknek Jean-Jacques Rousseau-t tartja:

> Menekuljünk a városból, amely a kevésbé biztos szíveket fogadja be,
> A falu békéjében ízleljük meg a tiszta örömöket,
> Hogy boldogok legyünk (ez a legokosabb dolog),
> Éljünk árnyékban,[78]

A világtól való elvonulás és a világ megvetése gyakran együtt jár, s nehéz elválasztani ebben azt, ami a barag gyümölcse, és azt, ami egy valódi, például jansenista jellegű életfilozófia terméke (a világ belső elutasítása). Ez a kis világ, miután az első helyekről eltávolították vagy ambícióiban csalódott, könnyen gúnyolódik azokra, akik a hatalmat kezükben tartják. A fejedelmet csak beteg lelkű emberek vehetik körül,[79] és „nemigen tudni, hogy mi várható az udvartól, amely csak azoknak ajánl szobrot, akik . . ., akik . . ."[80] Persze „a fejedelmeket érzékenyen érinti, hogy látják, a világ Traianust áldja, és elítéli Nerót",[81] az erköles és a politika közötti dichotómia nem teljes. De nem kell sokat törődni az ingadozó és változó közvélemény helyeslésével, „hagyjuk ezt a hamis pénzt azoknak, akiknek feladata a néppel való tárgyalás és a nép irányítása".[82] A tisztségek talán híressé tesznek, de nem boldogítanak, és II. József kormányában egy miniszteri kinevezés kapcsán Lamberg azt kívánja, hogy a választott személy „ne legyen boldog ember . . ., hanem olyan valaki legyen, aki maga is érezte már a boldogtalanság súlyát",[83] Ezek az arisztokraták, akik már találkoztak a katonaélet veszélyeivel, a legjobb esetben sztoikusan tudnak játszani a halál eszméjével. Dagobert Wimpfen „a Styx folyó partján" abban leli kedvét, hogy az érzéki világ a síron túl is fennmarad – hiszen Plutót és Proserpinát is megragadták Orfeusz lantjának dallamos hangjai –, és oda magával viszi Fekete emlékét, de ez utóbbi nehogy sírbeszédet szenteljen neki, mert nem kíván többet „megjelenni a vérnek és könnynek itteni völgyében".[84] Ennek az arisztokrata társadalomnak egyik példaképe Ligne herceg, aki ugyan nem mindennapi katonai és politikai karriert futott be. Lamberg 1783. szeptember 7-i levelében dicséri új könyvét, a Nouveaux Mélanges de Littérature-t, amelyikben már benne van a sírfelirat, amit a herceg nagy szerényen saját sírjára szánt: nagylelkű, nemes, vitéz, okos, a széplelkek barátja,

[77] Brünn, 1782. május 9.
[78] Brünn, 1782. március 29. Jean-Jacques Rousseau költeményei között nem találtuk meg.
[79] Brünn, 1782. május 9. Lamberg Feketéhez.
[80] Brünn, 1783. szeptember 7. Lamberg Feketéhez.
[81] Pest, 1789. május 13. Wimpfen Feketéhez.
[82] I. h.
[83] Brünn, 1782. május 9. Ez alkalomból Lamberg néhány versszt idéz Jacques Massontól, Pezay márkijától (1741–1777), aki a a Zélis au bain és a Le Rosière de Salenci szerzője és Tibullus, valamint Catullus fordítója: „Légy híres és légy szerencsétlen! Dicsőség, szerelem, barátság, mind hazugság vagytok, Fájdalmaink mind valósak, örömeink csak álmok." Ez a néhány versszt a Lettres critiques c. könyvének első mottója is. (I. m. 1. kötet.)
[84] Hely és év nélkül, E 584 53.csomó 415. fol.

„nagyobb, mint a század, mind a nyugalom, mind a vihar megvetését váltotta ki, és ha a halál megkímélhetné az erényt, akkor örökké élne".[85]

Ennek a világnak egyedül az irodalmi hírnév fontos. A század sztoicizmusa és a (színlelt) közömbösség nem megy el odáig, hogy érzéketlenné tenné őket az irodalmi termékek által kiváltott támadások iránt. Lamberg elégedetlen a bécsi cenzorral, Blumauerrel, aki megbírálta egyik művét.[86] Sokuk számára az irodalom menedék, amivel ugyanúgy könnyedén kell élni, mint minden más dologgal. Lamberget elfoglalják „terméketlen tanulmányai . . ., légvárakat, egy érzékeny képzelet szülötteit halmozva egymásra".[87] Apostoli gróf ugyanezeket a szavakat használja, amikor elküldi Feketének „száraz tanulmányainak terméketlen gyümölcsét", magányos és egyhangú életének „szomorú szülöttét" s kifejti, hogy életét „filozófiával és ragyogó álmokkal, légvárakkal" próbálja felderíteni, ezeket – mondja – Fekete jól ismeri.[88] Mindez csak külszín, ami elrejti ezeknek az esszéíróknak (közülük a legjobbaknak) azt az akaratát, hogy az irodalom köztársaságába bejussanak. Ez magyarázza, hogy az irodalom és a kiadási problémák központi helyet foglalnak el a Feketéhez küldött levelekben. Fekete nagy presztízsnek örvend, mivel látta a ferneyi patriárkát, és levelezett vele. Közép-Európa művelt köreiben ez a legjobb ajánlólevele. Apostoli,[89] D'Albia,[90] La Leyen,[91] Rieger őrnagy[92] egy kicsit úgy érzi, hogy Feketének írván, a nagy emberhez kerül közelebb, és megvalósul a választottak birodalmába való integrációja. Max von Lamberg gróf „kedves mesterem"-nek szólítja, pedig nem kell pirulnia Fekete előtt saját irodalmi munkássága miatt.[93] Apostoli számára a magyar gróf „olyan irodalmár, aki Horatius filozófiáját Tibullus szabad vidámságával vegyíti".[94] A Raguzában lakó L. de Sorgo gróf levelében ugyanez a hízelgő, Horatiusra való hivatkozás bukkan elő, igaz, hogy tompítja egy kevésbé értékes, de annál igazabb összehasonlítás Chaulieu-vel.[95] O'Donnel gróf szintén másodrangú költőkre hivatkozik, Fekete Rapszódiái második részének költeményei kapcsán Grécourt nevét idézi fel.[96] A levelezőtársak számára

[85] Brünn. A Lettres critiques második levelét (I. kötet 7.) a halálnak szenteli, ami „nem olyan szörnyűséges, ahogy ezt nekünk rendszerint lefestik, . . . az az érdekünk, hogy időben megszokjuk gondolatát, inkább kellemes, mint félelmetes oldaláról nézzük".

[86] Brünn, 1783. január 30.

[87] Brünn, 1782. május 9.

[88] Velence, 1785. április 29.

[89] I. h.

[90] Trieszt, év nélkül, i. h. 289 -290. fol.

[91] Koblenz, 1768. augusztus 9. La Leyen „elragadtatva" mondta meg Fekete nevét Le Harpenak, aki „éppen Voltaire gyönyörűségeitől jött", s akinek Voltaire „lelkesen beszélt arról a néhány versről és prózai írásról, amit egy magyar nemesúr küldött neki".

[92] Velence, 1783. április 25. „Remegő kézzel írom ezeket, mert az a gondolat, hogy a nagy Voltaire egy barátjának írok, minden újabb sornál felidéződik bennem."

[93] Brünn, 1782. május 9.

[94] Velence, 1785. április 29. Ugyanebben a levélben dicséri a többnyelvű embert, aki beszél és ír franciául, érti a latint és annak szép fordulatait, és képes tudós bemutatására a görögnek és a németnek.

[95] Raguza, 1783. június 8. L. de Sorgo egy albán eredetű igen régi illíriai család tagja, a család Raguzában telepedett meg. Talán Luca de Sorgo, epigrammák és hazafias darabok szerzője?

[96] Buda, 1780. január 18.

Fekete a felvilágosodott ember, akinek tehetségét elismerte a „halhatatlan II. József, ... aki mindig igen helyesen az érdemet jutalmazta".[97] Ő a felvilágosodott katona, „aki bebizonyította, hogy tökéletesen ismeri a mesterségét",[98] és akinek katonai végrendelete „az érvelés túlságosan is igazmondó erejével hat,[99] ő az embereket és a világot ismerő filozófus," akinek a szíve fennkölt és érzékeny, hozzá igaz és éles elme párosul".[100] Nem hagyja magát befolyásolni a fényűzés hamis látszataival,[101] végül pedig művészetértő, aki a magyar nemességben felkeltheti a festészet iránti igényt.[102]

Fekete azonban maga is alkotója és nagy fogyasztója a felvilágosodás irodalmi termésének, figyeli az újdonságokat és a korabeli sztárok tevékenységét. Ezért szállítanak neki levelezőpartnerei annyi hírt a szépirodalom világának aktualitásairól, és ezért cserélnek vele a posta segítségével annyi könyvet. A Monarchia nagyvárosaiban mindig van Feketének egy-két barátja, akik figyelemmel kísérik saját irodalmi műveinek terjedését. Brünnben Tauber, valószínűleg Johann Nepomuk Tauber von Taubenfurt báró, író és zenetudós, Montesquieu Temple de Guide című művének német fordítója értesíti Feketét, hogy kommentárját (?) jelenleg szabadon árusítják, „mivel az igazság, mint igazság sosem lehet túlságosan merész".[103] Bécsben Fekete egyik ágense, Geisler hozza el a nyomdából Buchstaben című munkáját, biztosítja sajtóbeli visszhangját, és türelmetlenül várja az újságírók bírálatát.[104] Tíz évvel később maga Johann Baptist von Alxinger, Blumauerrel és Ignaz von Bornnal együtt a jozefinista triumvirátus egyik tagja, szerencséjének tartja, hogy Fekete munkái az ő közvetítésével jutottak el a nagyközönséghez.[105] Lamberg gróf tájékoztatja Feketét, hogy a Rapszódiákat megküldte egy Görzben állomásozó érdemdús tisztnek, aki a múzsák kegyeltje.[106] Maga Fekete is sok példányt küld belőle barátainak, ezt támasztják alá a köszönőlevelek[107] és a postaköltségek.[108] A gróf zavaros pénzügyi helyzete nem mindig teszi lehetővé, hogy nagy-

[97] Róma, 1790. március 3. Tamgarelli abbé Feketének.

[98] Sopron, 1800. november 7. Gróf Beckers Feketének.

[99] Pest, március 17. Gróf Sztáray Feketének.

[100] Brünn, 1782. március 10. Lamberg Feketéhez.

[101] Trieszt, 1783. július 28. Emmanuele Torres Feketének.

[102] Bécs, 1789. április 4. Burghauer Feketének.

[103] Brünn, 1781. június 20.

[104] Bécs, 1783. február 13. A Dictionnaire philosophique ausztriai változata, az Alphabet akkor igen divatos volt. Említsük Joseph Richter Bécsben 1782-ben kiadott ABC-Buch für grosse Kinder c. művét. Lamberg Johann Rautenstrauch, a bécsi felvilágosodás egyik legjobb írójától idéz egyet Feketéhez írt levelében. (Brünn, 1782. március 10.). Fekete ábécés könyvének címe: Die Buchstaben, oder Bruchstucke über was sie wollen; kein ABC weder für grosse und kleine Kinder, két részben. A második kiadás 1782–1787-ben Dessauban jelenik meg.

[105] Bécs, 1792. augusztus 10. Jelezzük, hogy ez a levél nem található a Gustav Wilhelm által kiadottak között (Briefe des Dichters Johann Baptist Alxinger, Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. CXL. kötet, Bécs 1899.)

[106] Brünn, 1781. október 7.

[107] Lamberg megköszöni Feketének „Bohó hevületének csinos gyűjteményét." (Brünn, 1781. november 22.) Blumauer két négysorosát köszöni meg. (Hely és év nélkül. i. h. 71–172. fol.) L. de Sorgo egy a gróf és felesége bécsi tartózkodása tiszteletére írt versét (Raguza, 1782. június 8.), Zerschwitz pedig a „Lettres hist. et Pollit. 4 Tomes" elküldését. (Pozsony, 1789. július 30.)

[108] A levelezésben mindössze egyetlen számla maradt fenn, 1790. januárra és februárra, amit Ghequier, Fekete bankárja küldött (Pest, 1790. március 2.) Postán elküldött könyvekért januárban 1 forint 48 és februárban 1 forint 30 kiadást tüntet fel.

úrként cselekedjék, és néhány utánvéttel kuldött küldeménye a címzett siránkozását váltja ki. Michele Cesta, akinek megküldte a Tableau naturel, a Diadème des Sages és a két kötetes Monde primitif című munkákat, nehezen emészti meg a 80 lírás számlát. „Non m'imaginai nella commissione, che potessero costar tanto, perché non mi parci determinato ad una spese per me incomode."[109]

Cserében Fekete is számos könyvet kap barátaitól és levelezőtársaitól. Apostoli neki címezi utolsó munkáit.[110] Alois Blumauer, a bécsi felvilágosodás talán legnagyobb írója, 1783. július 20-án jelenti be neki, hogy megjelenteti a Virgilia Aeneis travestirt című munkáját, és kéri, küldje meg azon trieszti barátainak nevét, akiket érdekelhet az.[111] Valamivel később munkájából 30 példányt küld Feketének, hogy terjessze őket.[112] 1784. október 20-án újabb két példány küldéséről ír.[113] A felvilágosodás irodalma elsősorban így, a barátság és szolidaritás csatornáin keresztül terjed széles körben.

Közismert, hogy Magyarországon milyen nagy hatása volt Blumauer átírt Aeneisének, amit Szalkay András már 1793-ban magyarra fordított (Virgilius Eneassa), és annak verselése, stílusa és komikai hatásai erősen inspirálták Csokonai komikus eposzparódiáját, a Békaegérharcot (1792).[114] Feketének egy másik bécsi szállítója, Johann Baptist Czepelak (vagy Széplaki), aki két évig Fekete fiának volt a nevelője, majd pedig a Viczay grófok jószágkormányzója lett. A legutolsó postával küldi neki kis csomagban Alxinger Geschichten című művét, és mindent megtesz, hogy beszerezze a kis betűkkel nyomott Silhouetten von Horja und Gloska c. munkát.[115] 1787. május 26-án írt levelében újabb könyvküldeménnyel kecsegteti a grófot, de bécsi és lipcsei kutatásai ellenére sem tudta megszerezni még a Crata repos című munkát.[116] Lamberg is ellátja könyvvel a magyar grófot: 1781. október 1-én jelenti neki, hogy „elküldet neki egy új könyvet, a mi alázatos Mostanginк szép prózájából, a Mon cher Sultan-t",[117] A követ-

[109] Velence, 1784. november 20. Az első munka bizonyára Louis Claude de Saint-Martin (Edinburg, 1782. 2. kötet, in 8°) Tableau natural des rapports qui existent entre Dieu, l'homme et l'univers, Barbier Dictionaire des ouvrages anonymes-ja nem szól a második címről. Az utolsó munka Court de Gébelin Le Monde primitif analysé et comparé avec le monde modern (1773–1784.)

[110] Velence, 1785. április 29.

[111] I. h. 155–156. fol. Bécs.

[112] I. h. 173. fol. hely és év nélkül. Valószínűleg 1784. a travestált Aeneis négy kötetének kiadási éve.

[113] I. h. 165–166. fol. Bécs.

[114] Vö. *Ferenc, Szilágyi:* Les changements du lexique de la langue littéraire et courante hongroise à l'époque des lumières, en rapport avec les changements de la conscience (collective) linguistique (stylistique). Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du Colloque de Mátrafüred, 3–5 november 1970. Budapest, 1971. 85–86.

[115] I. h. 52. csomó, 265. fol. Hely és év nélkül. Szó esik még erről a könyvecskéről Geislernek egy Feketéhez írt levelében is. *Michael Holzmann* és *Hanns Bohata:* Deutsches Anonymen Lexikon 1501–1850. (Weimar, 1902–1907) című munkájában nem találtunk ilyen című kiadványt. *Ferdinand Wernigg* bibliográfiájában (Bibliographie osterreichischer Drucke während der „erweiterten Pressfreiheit" (1781–1895) Veröffentlichungen aus der Wiener Staatsbibliothek 4., Folge-Wiener Schriften, Heft 35.) Wien–München 1973. 4732-es számon jelez egy 1785-ben Prágában kiadott munkát: Horia und Kloska; eine physiologische Skizze der Geschichte címen.

[116] I. h. 287–288. fol. Crata repos, ou initiations aux anciens mystères de prêtres de l'Égypte. A Ch. Fredrich Koeppen által írt német eredetit 1821-ben ezzel a címmel fordították franciára.

[117] I. h. 566–568. fol. Brünn. Bizonyára álnév.

kező évben eljuttatja neki Rautenstrauch ABC-jét, és rövidesen megküldi saját munkáját is, a Tablettes fantastiques aux Bibliothèques pour peu de lecteurs-t.[118] Fekete trieszti tartózkodása idején megismerkedett az olasz irodalommal, és ottani ágensének, Pittoninak volt a feladata, hogy kapcsolatot teremtsen Melchiore Cesarottival, Voltaire és Osszián olasz fordítójával, hogy az küldje meg a grófnak Piedemonte (Pedementi) és az akkor már híres Alfieri tragédiáit.[119]

Egyes munkákat ugyan nem küldenek el, de egyik vagy másik levélíró felhívja rá Fekete figyelmét. Ez a helyzet a korabeli nagy folyóiratok tartalmát illetően is. A hírközlők ugyanazok, Blumauer a Trieszthen tartózkodó Feketétől érdeklődik egy filozófiai szótár után, amiről Velencében hallott.[120] Valamivel később jelzi neki, hogy Bécsben megjelent a józsefi kor egyik legnagyobb műve, az akkor Bécsben élő Saufkinsnak tulajdonított Marokkanischen Briefe.[121] E név alatt Johann Pezzl rejtőzik, aki 1784-ben érkezett a császári fővárosba, akkor már személyét ismertté tette Faustin című munkája, amit a kortársak a Candide-hoz hasonlítottak. Pezzl a Marokkanischen Briefe aus dem Arabischen című munkájában, amelyet Bécsben nyomtak ki, de hamis megjelenési helyként Frankfurt am Main és Lipcse nevét tüntették fel, a Perzsa Levelek gúnyolódó stílusát veszi át. Ugyanebben az időben Czepelak ismerteti Feketének a Magazin der Litteratur und Wissenschaften utolsó számát, ebben található többek között egy előadás a felvilágosodásról, az Ernst und Falk folytatása és Voltaire Titkos emlékiratai.[122] Lamberg gróf a jozefinista felvilágosodás egy másik bestsellerjét dicséri Feketének, a „Jatin Monachologiát, amely methodo Linneanna a növények mintájára, minden páterkának megadja botanikai osztályozását, elég jól megírt könyv".[123] Ez Ignaz von Born hírhedt pamfletjének első, 1783-as latin kiadása: Joannis Physiophili Specimen Monachologie methodo Linneana: ez – ahogy a cím is utal rá – a szerzeteseket az állattan és növénytan legfrissebb módszerei szerint osztályozza.[124] Ugyanebben

[118] Brünn, 1782. március 10. Az 1782-ben Dessauban megjelent munka pontos címe: Tablettes fantastiques, ou bibliothèque très particulière pour quelques pays et pour quelques hommes, par l'auteur du Membriel d'un Mondain (le comte Max. de Lamberg). A könyv Lacepède-nak van ajánlva.

[119] Trieszt, december 24. és Trieszt, 1786. április 15. Pittoni elnézést kér a késésért, de Fekete számára a második javított kiadásokat akarja megszerezni, azok jelenleg megjelenés alatt vannak, Alfieri munkája Sienában, Pedimentié pedig Veronában. Alfierinek azon törekvését, hogy sajátosan itáliai tragédia-nyelvet teremtsen, a felvilágosodás képviselői bíráló érdeklődéssel figyelik. Vö. Fekete levelezőtársának, Alxingernek Lamberg grófhoz írt levelével, Bécs, 1788. január 14. „Einer der neuesten italienischen Tragikern, Alfieri hat sich eine ganz eigne tragische Sprache, einen ganz eignen Dialekt erfunden – der aber, wie billig, seinen Landsleuten nicht behaget – Ich glaube, die angehenden Tragödien Dichter in Italien würden nicht übel tun, wenn sie nach den Cesarottischen Uebersetzungen einiger Stücke des Voltaires ihren Styl zu bilden suchten." (*Cornelius von Alxinger:* Sämmtliche Werke, IV. kötet. Briefe über Italien in Absicht auf denen sittlichen und politischen Zustand an den Hrn. Grafen Max. v. Lamberg kaiserl. königl. wirklichen Kammern. Wien – Leipzig 1789. 188.)

[120] Bécs, 1784. június 10. Voltaire munkája nem lehet, mert az 20 évvel korábbi. Talán valamelyik a sokféle ABC közül?

[121] Bécs, 1784. október 20.

[122] Bécs, 1784. augusztus 20. *Lessing:* Ernst und Falk. Gespräche für Freimaurer.

[123] Brünn, 1783. szeptember 7.

[124] A végleges német kiadás 1786-ban jelent meg a következő címmel: Neueste Naturgeschichte des Mönchtums, beschrieben im Geiste des Linneischen Sammlungen und mit drei Kupferfateln erkläret von P. Ignaz Lojola Kuttenpeitscher aus der ehemaligen Gesellschaft Jesu. A bécsi felvilágo-

a levélben jelzi Behrisch következő munkáját, a Der geloste Wiener-t.[125] Az akkor Fiumében élő báró Podmaniczky József örömmel jelenti, hogy barátjuknak, gróf Szapáry Pálnak egyik munkáját lefordították olaszra, és megjelent Triesztben.[126] Urbano Pagani tudatja Feketével, hogy „comune amico, l'insigne Cezarotti, ... finalmente egli si è risoluto di dar dietro alla sua traduzione d'Omero ... questa verzione che sera corredate di opportune observazioni del traduttore, sarà la sola fra tante, a sara un opera degna di tanto letterato".[127]

Az irodalmi értesülések tömegével szemben a tudományos hírek alig kapnak helyet. Egyedül Lamberg grófnál mutatkozik iránttuk érdeklődés, az Itáliában levő Feketétől kérdezi, hogy az ottani újságokban mi található a természetrajz, a kísérleti fizika és az elektromosság — akkor divatos jelenség — tárgyköréből, és arra kéri, küldje el neki egy Friaulban megjelenő fizikai folyóirat legutolsó számát.[128] A Mongolfier testvérek léggömbjei, amelyek egész Európát repülési lázba hozták, Feketének alkalmat jelentenek a versírásra, Lambergnek pedig arra, hogy szkepticizmusát fejezze ki.[129] Ez minden, és ha összevetjük Franciaország, Németalföld vagy Anglia hasonló társadalmi csoportjaival, akkor igen kevés, hiszen ott a fizikai szertárak, a kémiai kísérletezés, a rovar- és növénygyűjtemények az arisztokraták életének általános külsőségei közé tartoznak.

Fekete e szűkebb baráti körének irodalmi és politikai érdeklődése kétségbevonhatatlanul a felvilágosodásra irányul és igen gyakran annak legradikálisabb termékei felé. Ezért érdeklődnek mindig a kiadás nehézségei iránt, és ezért foglalkoznak állandóan a cenzúrával. A kiadók földrajza a német-római birodalomban szinte ugyanannyira bonyolult, mint a német kisállamiság.[130] A Habsburgok tartományaiban a helyzet egyszerűbb, már csak azért is, mert a Trattner cég uralkodó pozícióra tett szert. Tulajdonosát Mária Terézia 1764-ben Johann Thomas Edler von Trattner néven megneme-

sodás irodalmára l. *Leslie Bodi:* Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österreichischen Aufklärung. 1781–1795. Frankfurt am Main 1977.

[125] A Goethe köréhez tartozó drezdai *Heinrich Wolfgang v. Behrisch* (1738–1809) főleg 1784-ben megjelent munkája (Die Wiener Autoren. Ein Beytrag zur gelehrten Deutschland) tette ismertté. *Wernigg* fenti munkája nem jelzi ezt a Geloste Wiener-t.

[126] Fiume, 1784. augusztus 20. Feketének köszönhetően Szapáryt továbbra is lefordítják és kiadják Triesztben. Vö. 1789. szeptember 1-én, Budán kelt levelével, amelyben megköszöni a grófnak, és megkéri, hogy ügyeljen azokra a változtatásokra, amelyeket a kiadó akar végrehajtani a szövegen. (l. h. 297–298. fol.)

[127] Belluno, 1774. november 11.

[128] Brünn, 1781. október 8. A Lettres critiques című mű kiadójának hirdetménye utal a szerző tudományos hajlamaira, és a levelek tartalma azt igazolja is. Az I. kötetben a VIII. levél a növények nemi jellegének felfedezését tárgyalja (34.), a XIII. levél pedig a szaporodást. (63.) Üres órában Lamberg asztronómiával foglalkozik. (2. kötet, XXXII. levél 196. s köv.) XXXI. levelében (191–196) arra kéri a levél címzettjét, hogy küldje meg számára két játékautomatáról (egy sakkozó automatáról és egy beszélő fejről) szóló dolgozatot. Pinatti fizikai játékait és J. L. Rost mesterséges mágiáját. A könyv Christian von Sternberg grófnak, ő császári felsége kamarásának és titkos tanácsosának szóló ajánlásában feldicsőíti azt az „elektromos érzelmet", amit akkor érzünk, ha szerencsénk van ismerni.

[129] Brünn, 1784. május 8. Lamberg levelezett Pilatre de Rozier-vel is, de a villám jelenségéről.

[130] Vö. *Herbert G. Göpfert:* Bemerkungen über Buchhandler und Buchhandel zur Zeit der Aufklärung. Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung. Im Auftrage der Lessing-Akademie herausgegeben von Günther Schulz. Band. I. Bremen–Wolffenbüttel. 1974. 69–83.

sítette. De ez a majdnem monopolhelyzet, amely Bécset a könyvkiadás terén a német városok között a harmadik helyre hozta fel, bosszantja a mi szerzőinket, akik egyébként is panaszkodnak a bécsi nyomdák rossz munkájára. Rooz tüzérkapitány Lamberg gróf nevében köszöni meg Feketének, hogy annyit fáradozott azon, hogy Trattner nemesúr kezéből kivegye a sajtólevelezést, de fél, hogy megharagszik a magyar gróf, mert az említett kiadó „oly gyalázatosan" nyomtatta ki egyik munkácskáját: „Ha hatalmamban állna, a legalacsonyabb nemtelenségbe kényszeriteném vissza . . .!"[131] Lamberg gróf is elégedetlen, egy kiadványát megkuldve azt ajánlja Feketének, hogy kezdje a könyv olvasását a hibák jegyzékével, amely „minden Bécsben megjelenő munkában terjedelmesebb, mint a máshol kiadott könyvekben".[132] Ezek a panaszok 1781-ből származnak. Egészen megváltozik a helyzet, amikor 1784-ben Trattner közreadta tervezetét, Skizzirten Plan zur allgemeinen Verbreitung der Lektüre in den K. K. Staaten durch Wohlfeile Lieferung der Bücher für alle Fächer der Wissenschaften címen. Elképzeléseit, amelyek az irodalmi tulajdon fogalmát teljesen megszüntették, merkantilista körök támogatták. A bécsi felvilágosodás hangadói, Sonnenfels és Ignaz von Born, Michael Denis és Blumauer részéről azonban heves tiltakozást váltottak ki. Blumauer Aeneis-átirata második kötetének címlapjára két, emberalakra acsargó mérges ebet helyezett el, a jobb oldali kutya nyakörvén T. v. T névjegy (Thomas von Trattner) állt.[133] Trattner imperializmusa és a cenzúra körüli lavírozások nehézségei okozták, hogy sok szerző Ausztrián kivuli német kiadót vett igénybe, Fekete Rapszódiáinak és ABC-jének első kiadására Bécsben keresett lehetőséget.[134] De 1780-tól 1785-ig a lipcsei kiadóval és egyetemi tanárral, Clodiusszal is kapcsolatban állt.[135] 1795-ben J. G. Arnold közvetítésével Jénában és Lipcsében tárgyalt.[136] De a kiadási helyek között Dessau válik a legjelentősebbé, mióta 1781-ben Karl Christoph Reicher megalapította a Buchhandlung der Gelehrten elnevezésű vállalkozását, amely a nyomtatási költség egyharmadának megfelelő összegért biztositotta a szerzők számára a könyvesboltok, újságok és tudós társaságok révén történő terjesztést. Fekete Dessauban nyomatja ki ABC-jének második kiadását.[137] Lamberg a Dessauische Buchhandlung für Gelehrte und Künstler kiadóra bízza egyik kéziratát: 100 arany előleget kap és óvé az eladásból származó haszon fele.[138] Valószínűleg a Tablettes fantastiques című munkájáról van

[131] Brünn, 1781. június 4.

[132] Brünn, 1781. október 1.

[133] *Leslie Bodi:* i. m. 82–87. és *Johann Goldfriedrich:* Geschichte des Deutschen Buchhandels vom Beginn der klassischen Literaturperiode bis zum Beginn der Fremdherrschaft (1740–1804). Leipzig 1909.

[134] 1. h. 389–390. fol. Hely nélkül, 1782. május 12. Gehrisch Feketének; uo. 391–392. fol. Bécs 1782 . . . 30. Geisler Feketének; Bécs, 1783 február 13. Geisler Feketének.

[135] Uo. 216–240. fol.

[136] Uo. 24. fol. és 28. fol. Trieszt, 1793 június 24. Vö. *Goldfriedrich:* i. m. 151–173.

[137] Dessau, 1784 augusztus 11. Herman levelei Feketéhez. A példányokat július 29-én küldték el Lipcsébe, egy G. V. F. n° X Libri felirású csomagban. Onnan augusztus 5-én mentek tovább Bécsbe, Georg Schnüllenhez, aki Fekete rendelkezéseit várja. — A küldés útja változhat, hogy a cenzúrát kijátsszák. 1785. február 5-én egy bizonyos Montags, Regensburgból, értesíti Feketét, hogy két csomag érkezett, az egyik Dessauból, a másik Lipcséből, mindkettőt továbbküldte Salzburgba. (Uo. 662. fol.)

[138] Brunn, 1781. október 7.

szó, amelyikről egyik 1782. március 10-én kelt levelében írja, hogy reméli, hamarosan kikerül a dessaui nyomdából.[139]

Szerzőink másik gondja a cenzúra.[140] A Mária Terézia-féle bizottság, amit a királynő orvosa, Gerhard van Swieten szervezett meg, 1782-ben megszűnt, és tevékenysége átkerült a Tanulmányi Bizottsághoz. Ezen belül néhány cenzor egy-egy meghatározott területtel foglalkozott. Az a tény, hogy a szépirodalmat Blumauer, a felvilágosodás kiemelkedő képviselője és szabadkőműves kapta meg, jól mutatja, hogy milyen irányba kívánta terelni II. József az akkor már közönségessé vált intézményt, amikor kiadta a Grundregeln zur Bestimmung einer ordentlichen künftigen Bücher-Censur rendeletét. Legalábbis 1786-ig a sajtószabadság elég nagy volt, ezt Max von Lamberg gróf is elismeri.[141] Ez nem jelenti azt, hogy teljes lett volna a tiltott könyveknek 1783 novemberében összeállított új jegyzéke, köztük találjuk egy sereg barokk kegyes könyv mellett Goethe Wertherjét és Schiller Haramiák című művét. Az erotikus és pornográf irodalom, valamint az igen élesen antiklerikális munkák tiltottak maradnak. Vajon Lamberg gróf műve, a Tablettes fantastiques melyik csoporthoz tartozik, ha szerzőjének „lényeges, hogy más könyvekhez hasonlóan, ez a munka is elkerülje a cenzúrát", és csak a lehetőségre várnak, hogy elküldjék számára Dessauból a példányokat.[142] Persze, Lamberg nem kedveli Blumauert, aki pedig magát Fekete barátjának nevezi: Blumauer szerinte csak egy bécsi, aki nem tudja megérteni az olyan „római szíveket", mint ő vagy Fekete.[143] 1784-ben megint panaszkodik Lamberg, hogy a cenzúra nehézségeket támasztott Rousseau műveinek behozatalával szemben, amelyeket az olmützi püspök számára rendelt Strassburgból. Elküld Feketének egy, az uralkodó elé terjesztett emlékeztetőhöz csatolt kéziratot, hogy Feketét is érdekeltté tegye az intézmény elleni harcban, a kézirat szerzője Behrisch – ez „hétpecsétes titok".[144] Emmanuele Torres részéről ugyanez hallatszik: „semmit sem engednek be Görzbe az udvari kancellár engedélye nélkül". Ezért a legtöbb Fekete által ajánlott cikk beszerzéséről szó sem lehet.[145] Egyfajta modus vivendi látszik kialakulni: ha a cenzúra engedélyezi, úgy jó, ha nehézségeket támaszt, egye fene, de végeredményben a szóban forgó munka számára ez ingyen reklám. A Buchstaben második kötetének kapcsán (a szerző nevének említése nélkül) Lamberg bölcsen jegyzi meg: „A cenzúra el fogja zárni, annál inkább lesz azután attamen bonus utinam damnatus."[146] A levélírók között ritka az olyan bosszús szellem, mint a brünni Tauber, aki nem biztos abban, hogy „II. Józsefet áldani kell azért, hogy megadta a sajtószabadságot, (mivel) azóta Bécsben megemészthetetlen mun-

[139] Uo. 574–575. fol. Brünn. A kiadás megtörténtét 1782. május 9-i levelében jelenti be. A címlapon: Dessau 1782. A nyomdászok társaságának költségén és kapható a Tudósok könyvesboltjában.

[140] *L. Sashegyi, Oskar:* Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. (Studia historica Academiae Scientarum Hungaricae, 16.) Budapest, 1958, és *Leslie Bodi:* i. m. 43–57.

[141] Brünn, 1782. március 10.

[142] Brünn, 1782. május 9.

[143] Brünn, 1783. január 30. Utalás „egy emlékre, amit Blumauer kicenzúrázott volna, ha a mi két római szívünk érthető lenne az ő nyelvezetük számára és még inkább egy bécsi szerző számára".

[144] Brünn, 1784. május 8.

[145] Hely nélkül, 1785. június 13.

[146] Brünn, 1783. szeptember 7.

kák jelennek meg, valamint olyanok, amelyek az ízlés és az emberi szellem szégyenei."[147] Általában az ausztriai helyzetet jobbnak ítélik, mint más európai országokét, főleg pedig Itáliáét. Domenico Cajafa gróf egyik ódáját azért cenzúrázza ki a firenzei akadémia, mert „in Italia, severa osservatrice della bulle Pontificie, potrebbero dar qualche poco di scandalo riguardo a questa pluralite di mondi piu felici del nostro, a privé (sic) di peccato originale".[148]

A cenzúra azért nyugtalanítja folyton a levélírókat, mert az általuk gyártott vagy terjesztett irodalom néha maga is tilalom alá esik. Anélkül, hogy kétségbe vonnánk többségük őszinte és mély érdeklődését a felvilágosodás és annak a Habsburgok országaiban való terjedése iránt, ki kell emelnünk a Fekete körül tömörült társaság két, egyébként nem eredeti jellegzetességét: először is kedvelik a szabados irodalmat, másodszor pedig figyelemmel követik az antiklerikális vagy egyenesen vallásellenes pamfleteket. Grécourt, Chaulieu, herceg Richelieu marsall nevének felbukkanása a levelekben árulkodik erről. Fekete, a Rapszódiák szerzője egyben erotikus, ha nem pornográf verseket is ír, s e téren kiérdemli egy szakember, gróf Lamberg bókjait.[149] Lamberg egyébként Canovával is levelezik, s bókjait nyersen, egyáltalán nem félreérthetően fejezi ki. Franciaországból rendel könyveket, és meg kell bíznia könyvárusában, hogy az a műfajban létező legjobb dolgokat küldi el neki, mert nem nevezi meg pontosan a kívánt műveket. Mivel ismerik a klienset, kiszolgálják. És Lamberg gúnyolódik a feladatának meg nem felelő cenzúrán, amely beengedett „egy kis 16-od rét könyvet, amelynek neve Cléon, ebben található annak a szeretetre méltó lyuknak története, ahová (ő, és Fekete) annyiszor menekültek"![150]

A szabadosság és antiklerikalizmus gyakran jár együtt. VI. Pius pápa híres bécsi látogatása 1782-ben lehetőséget ad többé-kevésbé illetlemes epigrammák és „történetek" elburjánzására. 1781. október 1-i leveléhez fűzött utóiratában Lamberg azt tanácsolja Feketének, szerezze meg „azt a kis írást, aminek a címe VI. Pius megérkezése, töredék . . . Sonnenfelstől. A bécsi pletyka műfajában ez a legjobb, amit olvastam".[151] Feltételezzük, hogy Joseph von Sonnenfelsben van némi tartás. Viszont a Palais-Royalba helyezett párizsi anekdota, amit Lamberg 1782. március 10-i levelében küld el Feketének, egészen

[147] 1781. június 20.

[148] Szeged, 1786. november 2.

[149] Brünn, 1781. november 22.

[150] Brünn, 1784. május 8. Lamberg továbbra is értekezik „a Vénusz szép és fölséges templomáról, amelyet bokrok öveznek, és a gyönyörök árnyékában pihennek a grációk . . . Az egyházi stílusú rózsaváza föltedezésére, a konklávé története stb.". Valószínűleg a Cléon, rheteur cyrénéen ou Apologie d'une partie de l'histoire naturelle. Traduit de l'Italien, Amsterdam 1750. című munkáról van szó, amelynek a Bibliothèque Nationale-ban őrzött példánya XXIV + 100 oldalt tartalmaz, amit 4 kéziratos lap követ, ezek megadják a Cléon kulcsát. *Barbier:* i. m. Charles Claude Florent Thorel de Champigneul, lyoni kincstárnoknak és a lyoni és angers-i Akadémia tagjának tulajdonítja ezt a munkát. *Alexandre Cioranescu* Bibliographie de la littérature française du XVIIIe siècle c. munkája 3. kötet 1714. lapján ez a 61893 számú munka. A munkának két variánsa is van: Cléon, ou le petit maître, esprit fort (Genf, 1757. 12° 44. p., *Cioranescu* könyvében 61895. sz.) és Cléon ou le petit maître esprit fort par M. de C., garde du corps du roi (Hága–Lyon 1758, 12°, *Cioranescu* könyvében 61896. sz.).

[151] I. h. 566–568. fol. Brünn, *Wernigg:* i. m. 3695. sz. munka: Über die Ankunft Pius VI. in Wien. Fragment eines Briefes von[xxx] hrsg. von Sonnenfels. Bécs 1782.

tiszteletlen, sőt sikamlós.[152] Lamberg ugyanebben a levélben azt írja, hogy szilárd támogatója II. József szerzetesrendek elleni intézkedéseinek (1781. november 29.), és gúnyolódik „a csuhák és szoknyák felkelésén". „Itt volt már az ideje, hogy megnyírbálják egy kicsit az alsószoknyájukat és a szakállukat, még mindig túl sok marad belőle. Ha minden államnak saját pestise lenne, magunknak olyat kívánnék, amely megöli a szerzeteseket." Tizenöt nap múlva a gróf tovább csipkelődik a szerzetesek kárára: azt mondják, a pápa engedélyezi a papok házasságát. „Ha ez igaz, unokaöcséink revansot vehetnek, udvarolhatnak a feleségeiknek, ahogy ezek a barátocskák elcsábították a mieinket. Mindent megkap az, aki tud várni."[153] A szerzetes papság megvetése a jezsuiták esetében éri el csúcsát, pedig a rendet már majd húsz éve feloszlatták. Újfalussy grófnő írja Feketének egy bizonyos Splényi kapcsán, aki pénzzel tartozik a grófnak: annak a javai „csak szodomai és gomorrai hűbérekből" állnak.[154] „Azt mondják, hogy a városok pénzverdéiben vert pénzt csak a jezsuiták fogadják el." Ugyanebben a levélben örül, hogy egy kevésbé hiszékeny korban él, amikor elfelejtődik a szentté avatások korszaka. A szentté avatásokról Lamberg csúfolkodva írja egyik levelében, hogy a szentek minden érdeme az volt, „hogy előttünk száz évvel egy pincében rohadtak".[155] Az egyházellenesség és a vallásellenesség között néha elmosódik a határ. Lamberg át is lépi azt, nem habozik kifejezni racionalista szkepticizmusát az oltáriszentséget illetően,[156] és tréfát űz a szentháromságból, imígyen fejezve be 1781. október 7-i levelét: „addio addio del padre del figlio et spirito Santo Fekete. S. P. D."[157]

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy művelt és jól tájékozott társaság, amelyet a szellemi kíváncsiság, az új könyvek utáni éhség jellemez, erősen antiklerikális, meglehetősen szabados és vallásellenes.

Létezik-e az irodalmon kívül menedék, vagy helyettesítő ideológia? Kétségtelen, hogy az arisztokrata és polgári elit számos tagjának a szabadkőművesség nyújtott szellemi eszményt és cselekvési lehetőséget. A 322 azonosított levélíró közül legalább 46, azaz 14,29% szabadkőműves. A 32 ismeretlen szerzőtől származó levélből pedig legalább három szabadkőműves.[158] Fekete a leggazdagabb szabadkőműves levelezést a vallon

[152] Uo. 574–575. fol. Brünn. „Hogyan hívják ezt a pápát – kérdezi a párizsi Palais Royal egyik nimfája. VI. Pius – feleli egy másik. Dehogyis, a tévesen elnevezett Pius, mivel az ő korában a VI. már a nullával egyenlő." Lamberg azonban Lettres critiques című idézett munkájában (2. kötet XV. levél, 87.) azt mondja, hogy VI. Pius „un galante uomo, az olasz nyelv egész energikus értelmében".

[153] Brünn, 1782. március 29. A Lettres critiques I. kötet XII. levele (52–62.) ugyancsak róla írt: dicsőíti II. Józsefet, hogy megreformálta a kolostorokat, bírálja a szerzeteseket, akik elfojtottak, romlottak és a női erényekre veszélyt jelentenek. A gróf szemében egyedül a Nagy Szent-Bernát kolostori menedéke kap kegyelmet, miközben Mallet du Pan leírását reprodukálja.

[154] Pozsony, 1792. december 28.

[155] Brünn, 1782. március 29.

[156] Uo. Fekete gróf „a vigasztalás mindazoknak, akik . . . szeretnének ismerni szellemét és testét, két elemet, amelyik sokkal könnyebben kimutatható, mint az eukharisztika elemei, amelyek mindig kimutathatatlanok". Valamint a Lettres critiques I. 64. sz. az állati és növényi világban a reprodukció kapcsán: „A csiga mind a kétféle módon kapcsolatot teremt." Fekete általában nem lép túl a dogmaellenességen. A 2. kötet első levelében az emberek számára „a keresztény nevet" igényli – „amelyik sokkal szebb, mint a pápista, lutheránus, kálvinista, szocinián stb.". (13–15.)

[157] Uo. 572–573. fol. Brünn

[158] Hely nélkül, 1784. július 20; uo. 507–508. fol.; hely és év nélkül, uo. 548. fol., hely és év nélkül (feltehetőleg Trieszt) uo. 549–550. fol.

H. E. J. Baraux-val folytatja, aki Braunschweigi Ferdinánd kedvelt barátja és a trieszti Harmónia és Egyetemes Egyetértés páholy egyik oszlopa volt.[159] Fekete éppen az Adriai-tenger partján fekvő városban lépett be a szabadkőművesek közé. Levelei erről az időről nem tájékoztatnak. Abafi szerint[160] Baraux 1784-ben vezette a trieszti páholyt, és Fekete annak szószólója (Redner) volt. A két ember barátsága talán Swedenborgtól való közös kötődésükből született, aki „az első" pátriarka, aki Feketét megnyerte,[161] és akiben Baraux is teljesen megbízik.[162] 1685-ben Fekete elhagyja Triesztet, és a levélváltás egy igen fontos pillanatban kezdődik, ebben az évben oszlatta fel Károly Tódor bajor választó az illuminátusok rendjét,[163] amely - mint látni fogjuk – erősen hatott a bécsi szabadkőművességre, és II. József ekkor adja közre híres Freimaurer-pátensét (1785 december), amely állami ellenőrzés alá helyezi a szabadkőművességet, és tartományi fővárosonként egyetlen páholyt engedélyez.

Triesztben Baraux szilárd híve a szigorú obszervanciának és a skót rítusnak,[164] úgy véli, hogy egyedül ez tarthatja meg azt, aminek megrendíthetetlenül „a rend szabályainak kell maradnia, ez teremti meg azt az egységet és szabályosságot, aminek az egész világon fenn kell állnia. Márpedig ez az egység veszélyben van. Úgy tűnik, a szabadkőművességet mindenütt többé-kevésbé megfertőzte valamely modern újítás. Németországban, de különösen Bécsben az illuminátusok nyernek mindenfelé teret, Franciaországban a martinizmus. Angliában a swedenborgizmus és a teozofizmus". A trieszti páholy a szakadás elkerülése végett 1785-ben az eklektikus ligával (Eklektischer Bund) keresett kapcsolatot, azt vélte leginkább alkalmasnak a szabadkőműves testvérek együtt-tartására. Feketét sürgősen Frankfurtba küldték, és Baraux szerint Triesztbe olyan tájékoztatást küldött, amely igen jól megvilágította a szabadkőművesség helyzetét és különböző rendszereit. Baraux még azt remélte, hogy több részletet kap az eklektikus liga vezetőiről, és megkapja a hozzá tartozó páholyok névsorát.[165] 1786-ban is ugyanaz a véleménye: a mozgalom egysége mindennél fontosabb, de óvatosnak kell lenni a mindenfelé születőben levő szövetségekkel szemben. „Knigge testvér szervezete nem jelentős, és én kevesebbre érté-

[159] I. h. 52. csomó 67–86. fol. 11 levél, 1785. szeptember 27-től (71–72. fol.) 1801. március 11-ig (80–81. fol.), mind Triesztből.

[160] *Ludwig, Abafi:* Geschichte der Freimaurerei in Österreich Ungarn. Bp. 1890 1899. A trieszti páholyokra: II. kötet 9. fej. 197–208. Abafi semmit sem tud Feketéről, még grófi címében sem bizonyos.

[161] 71 73. fol. Trieszt, 1785. szeptember 27. Baraux Feketének.

[162] Trieszt, 1785. november 22.

[163] Az illuminátákra *R. Le Forestier:* Les Illuminés de Bavière et la Franc-maçonnerie allemande, 1914. Az első betiltó rendelet kelte 1784. június 22, a másodiké 1785. március 22. 1785 augusztusában a rendet feloszlatták.

[164] Trieszt, 1785. szeptember 27. „Itt következik a tervem a páholyt illetően, kérem véleményét. Szeretnék létrehozni három skót fokozatot, úgymint: 1. Chardoni Szent András fokozatát, amely az elméleti grádushoz és onnan minden más tudományos rendszerhez vezetne. 2. A svédországi fokozatot, amelyik a svédországi grádushoz vezetne, amennyiben megkapom a teljes rituálét, ahogy arra némi reményem van. 3. A szigorú obszervancia és a belső kör negyedik grádusa. – 1785. november 22-i levelében Baraux sajnálja, hogy a T-ék (?) közül szerencsére csak néhányan, nem akartak eljönni a kongresszusra, és nem vetették magukat alá a szigorú obszervanciának.

[165] Trieszt, 1785. szeptember 27.

kelem, mint az Eklektikus Uniót, mivel az utóbbi legalább teljes egységre törekszik a rend alapszabályában, a három első fokozatban."[166]

Baraux szerint a fő veszélyt Johann Adam Weishaupt tanítványai jelentik, az illuminátusok, akik Bécsben terjeszkednek. Fájdalommal értesül arról, hogy Ignaz von Born udvari tanácsos egy páholy nagymestere, mivel ő „illuminátus".[167] Ráadásul Born a legjelentősebb bécsi páholynak, a felvilágosodás elitjét tömörítő „Zur wahren Eintracht" páholynak a nagymestere. Ezt 1782-ben alapították a „Zur gekrönten Hoffnung" páholy szakadárai, akiknek a páholy rózsakeresztesi tendenciái nem tetszettek. Az alapítók között volt Born mellett Joseph von Sonnenfels és Fekete két levelezőtársa, a dioszkurok, Blumauer és Alxinger, ez utóbbi 1785-ben a „Zum Sankt Joseph" páholyból lépett ki. Nem lehetetlen, hogy Baraux-nak a „Zur wahren Eintracht" páholy tagjaival szembeni ellenszenvét a rózsakeresztesek iránti rokonszenve erősítette fel. A rózsakeresztesekről véleményét igen árnyaltan fogalmazza meg, azt állítja, hogy igazak is vannak köztük.[168] 1787-ben Baraux-t továbbra is nyugtalanítja a bécsi szabadkőművesek illuminátus fordulata: támadja Bornt és a cseh alkancellárt, báró Franz Karl Kressel von Qualtenberget, akit az illuminátusok hívének tart.[169] Véleménye szerint a bajorországi üldözések hatása igen káros, mert csak erősíti az illuminátusok fanatizmusát és tévedéseikhez való ragaszkodásukat. Egy másik veszély is nyugtalanítja Baraux-t: Németországban Eckhoff báró rendszere tör előre, azt mondják, megnyerte magának a braunschweigi herceget, aki 1772 óta a szigorú obszervancia nagymestere és a Hessen–Kassel-i herceget is.[170] A bécsi szabadkőműves Bohuss mértéktartóbb, bár a fővárosban is suttogják, hogy a báró rábeszélőképessége megnyerte II. József tetszését is.[171] Bohuss, aki saját maga akar az ügyben ítélni, Eckhoff saját kezéből vette át annak értekezését és tanulmányozza azt.[172] Baraux-t kevésbé nyugtalanítják Louis Claude de Saint-Martin tanítványai, mivel azok messze vannak. Azért a Mária Antónia hírhedt nyakláncügyébe belekeveredett martinista Cagliostro bezárása a Bastille-ba felizgatta, mert az ilyen kalandorok tettei miatt az egész szabadkőművesség szenvedhet.[173] Vajon mindezek a nehézségek veszik el Baraux

[166] Trieszt, 1786. november 12.

[167] Trieszt, 1786. március 27.

[168] Trieszt, 1785. szeptember 27. „Minden okom megvan rá, hogy azt gondoljam, Keller igazi rózsakeresztes (mert sok a skizmatikus). Ha valakiről megtudja, hogy rózsakeresztes, legyen szíves, tájékoztasson."

[169] *Richard van Dülmen* (Der Geheimbund der Illuminaten, Darstellung, Analyse, Dokumentation. Stuttgart-Bad Cannstadt, 1975.) úgy véli, hogy Kressel, II. József más magas rangú tisztviselőivel együtt, Brigido gróffal, galíciai kormányzóval, Leopold Kolowrattal, a cseh kancellárral, gróf Pálffy magyar kancellárral, gróf Bánffy erdélyi kancellárral, gróf Stadion angliai követtel, báró Gottfried van Swietennel, a Tanulmányi Bizottság elnökével együtt, tagja volt az illuminátus rendnek.

[170] Trieszt, 1785. április 28. Johann Heinrich, Freiherr von Eeker und Eckhoffen (1750–1790) s fivérével, Hans Karllal (1764–?) Bécsben előbb egy kabalisztikus rendet, a Felvilágosodás Lovagjainak és Testvéreinek Rendjét, majd pedig az Ázsiai Testvérek Rendjét teremtette meg. A Maurerpatent után az Eckhoff testvérek visszatértek Hamburgba. (Dictionnaire universel de la franc-maçonnerie. Hommes illustres, Pays, Rites, Symboles, Párizs 1974. I. 422.)

[171] Uo. 174–175. fol. Bécs, 1785. április 28. A levéltári rendezéskor helytelenül Blumauernek tulajdonították ezt a levelet. A B.h.s aláírás félreérthetetlen.

[172] Uo. 178 és 183. fol. Bécs, 1785. október 1.

[173] Uo. 71–73. fol. Trieszt, 1785. szeptember 27. „A hírlapok (Cagliostrót) a rózsakeresztesek, az illuminálták, az egyiptomiak vezetőjeként mutatják be." Cagliostro valóban alapított egy egyiptomi

kedvét? Már 1785-ben panaszkodik, hogy milyen kicsi a páholy tagsága, s még tovább csökken, mivel „Koller testvér megházasodott és kilépett".[174] Fekete, aki – mint látni fogjuk – más táborba szegődött, ellenpropagandát fejt ki, és Weber testvért ráveszi levelével, hogy elhagyja a páholyt.[175] 1787 augusztusában Baraux lemarad az események mögött: „Nem tudok kapcsolatot teremteni a bécsi páholyokkal... Semmiről sincs tudomásom."[176] Ekkor megszakad Feketével folytatott levelezése 1796-ig, amikor ásványtani tanulmányairól tudósítja a grófot.[177] A levélben nincs utalás a szabadkőművességre. Utolsó levelében (1801. március 11., Trieszt) egyedül a „Monsieur T. C. F." aláírás emlékeztet az egykori kötődésre.[178] A korábbi levelezés viszont igen gazdag információval szolgál a trieszti páholyról, annak tagjairól és belső szervezetéről.[179]

Más páholyokról igen kevés a híradás. Blumauer egyik levele[180] megerősíti a görzi páholy megalakulásának Abafi által megadott 1784. évi dátumát;[181] nagymestere Troitzky báró és a páholy keresztapja az ekkor az illuminátusság hatása alatt levő marburgi páholy. Baraux szerint[182] a páholy végleges szervezete csak 1785 végére alakul ki, és ekkortól törekedett önálló kerületet alkotni. Egyik kiváló tagja Kornelius von Ayrenhoff gyalogsági ezredes, Lamberg gróf és Fekete levelezőtársa, és szerzője a II. Frigyes tetszését is megnyerő szindarabnak. Trieszt és Görz között a kapcsolatok nem látszanak jónak, talán a marburgi illuminátus leszármazás miatt. 1786 júliusában Baraux arról panaszkodik, hogy nincs híre a görzi Leibel testvértől.[183] Ez utóbbit egy ismeretlen levélíró, valószínűleg Triesztből, azzal vádolja, hogy nem elég éber.[184] A két friauli páholy között bizonyára a hierarchia és engedelmesség problémái is nehézségeket szültek.

Az adriai vidék harmadik páholya Fiumében volt. Legismertebb tagja Fekete barátja és levelezőtársa, Podmaniczky József, akit 1784-ben neveztek ki Fiumében kormányzósági tanácsosnak. Podmaniczky nagy becsben állt a „Zur wahren Eintracht" páholy előtt,[185] és hihetünk Blumauernak, aki sejtetni engedi Triesszttel való ellentéteit. Pod-

szabadkőművességet. Az ügy által keltett nyugtalanságról tanúskodik még Jagemann császári postamesternek levele Dingelstadtból 1785. szeptember 6-án. (Uo. 482–483. fol.) A Lettres critiques i. m. sokat foglalkozik Cagliostro, Rohan kardinális és de la Motte asszony kalandjaival, vö. I. kötet 1. levél (4.) és XXX. levél (211–216.) és 2. kötet XXXVIII. levél (237).

[174] Trieszt, 1785. november 22.

[175] Trieszt, 1786. március 27.

[176] Trieszt, 1787. augusztus 22.

[177] Trieszt, 1796. október 19.

[178] Uo. 80–81. fol.

[179] Az 1786. március 27-i levél (uo. 82–83. fol.) leírja a páholy 1786. évi szervezetét.

[180] Bécs, 1784. június 10.

[181] A görzi Freimüthigkeit páholyról Abafi nem tud semmit. „Über ihre Mitglieder und ihre Wirksamkeit liegen keinerlei Daten vor." I. m. IV. kötet 374.

[182] Trieszt, 1785. november 22.

[183] Ayrenhoff hét levelet írt Feketéhez, ebből négy Gorzból van keltezve, 1 év nélkül (44. és 57. fol.) és három 1785-ből. Ez egy évvel előbbre hozza Ayrenhoff görzi tartózkodását, amelyet Paul P. Bernard 1786–1787-re tett (Jesuits and Jacobins. Enlightenment and Enlightened Despotisme in Austria. Urbana Chicago London, 1971. 104–105). Trieszt, 1786. július 17.

[184] L. h. 53. csomó 549–550. fol., hely és év nélkül.

[185] Bécs, 1784. június 10.

maniczky a Draskovich követőkhöz csatlakozott, amikor Magyarországra visszatért; a Draskovich obszervancia széles körű elterjedtsége Magyarországon közismert.[186]

A brünni páholyról néhány adalékkal Lamberg gróf szolgál, aki bevallja, hogy nem nagyon szorgalmas szabadkőműves. Nem érdeklik azok tanácsai – mondja –, akiknek ő adhatna leckét. 1783-ban a Salm gróf által vezetett 34 tagú páholyban eleven élet folyt.[187] A következő évben azonban a csatlakozás kérdése erős ellenkezést vált ki Bécsel szemben, amely Brünnt Prágához akarja kapcsolni.[188] Vajon a morva önrendelkezésnek vagy a történeti határokat túllépő Brünn–Bécs földrajzi kapcsolat erejének hatását láthatjuk ebben?

Fekete szellemi fejlődését a szabadkőművességen belül nehéz nyomon követni. 1784-ben része volt az időrendben második trieszti páholynak, az „Egyetemes Egyetértés és Harmónia" páholynak alapításában. Egy bizonyos Isenhanim nevű bécsi szabadkőműves 1784. január 1-i levele céloz Fekete és a trieszti kollégák tervére, és azt ajánlja a grófnak, hogy „ne keressen külső függőséget, hanem inkább a nagy nemzeti páholyhoz csatlakozzék".[189] A következő évben, ahogy láttuk, Fekete a trieszti páholy számára tájékozódik az Eklektikus Ligáról. Emellett érdeklődést tanúsít a rend eredete iránt, és erről a homályos kérdésről különböző értesüléseket is beszerez. Windisch, pozsonyi szabadkőműves, aki valószínűleg azonos a történész és a pozsonyi kapitány Karl Gottlieb Windischsel, beszámol neki „Fragment von den Tempelrittern in unserem Vaterlande" című munkájáról és kutatásairól, hogy megtalálja „die ältesten Spuren der Freymaurergesellschaft in der Geschichte". Nem fogadja el hitelesnek a prágai „Zur Wahrheit und Einigkeit" páholyban megformált véleményt, miszerint a szabadkőművesség 1382-ig visszavezethető.[190] Jobban hisz talán a templárius eredetben, amely ekkor igen divatos volt Franciaországban Clermont gróf rendszerében és a rózsakeresztes eknél. Mindenesetre türelmetlenül várja azon elmélyült kutatások eredményeit, amit egy dán tudós folytat Rómában és Göttingában.[191] Ő maga minden megalapozatlan fecsegéstől távoltartva

[186] L. *Éva H. Balázs:* Contribution à l'étude der Père des Lumières et du joséphisme en Hongrie. Les Lumières . . . i. m. 39–41.

[187] Brünn, 1783. január 30. A brünni páholy létezett, a Dictionnaire universel de la franc-maçonnerie II. kötet 1278. állításával szemben, hogy Csehországban a 18. században Prágán kívül nem bizonyítható szabadkőművesség léte. Ez az állítás *Lennhof* Politische Geheimbünde. Leipzig 1930. munkájából származik. Igaz, szigorúan véve Brünn nem Csehországban, hanem Morvaországban van. De a Dictionnaire-ben a Csehország kifejezés az egész történeti cseh-morva területegyüttest jelenti, sőt, talán az egész jelenlegi Csehszlovákia területét. Ezt a brünni páholyt az illuminátusok hatása csak 1785-ben éri el (vö. *Denis Silagi:* Jakobiner in der Habsburger-Monarchie. Ein Beitrag zur Geschichte des aufklärten Absolutismus in Österreich. Wiener Historischen Studien 6. Bécs–München 1962. 41.)

[188] I. h. 52. csomó 583–585. fol. Brünn, 1784. május 8.

[189] OL. E 584. 53. csomó, 495. fol. II. József államaiban a szabadkőművesek tevékenységét egy „Provinzialloge", a berlini Nagypáholy leánypáholya koordinálta, ezt gróf Johann von Dietrichstein-Proskau, a császár barátja és tanácsadója irányította. Amikor az egyházi és világi szervezeteknek megtiltották, hogy külföldiek irányítsák, Dietrichstein a „Provinzialloge"-t 1784-ben „Landesloge"-vá alakította. Ennek ő volt a nagymestere.

[190] Uo. 420. fol. és 428. fol. Pozsony, 1785. október 6. A prágaiak bizonyítéka az, hogy „in der Urstände angegebene Fratrea, seu accietas gerens, seu faciens cum signo Circuli et malleo in medio pendente, quod vulgariter Obruez dicitur". Ez olyan, mintha elhinnénk, hogy Noé bárkája a 14. századi Itáliába érkezett.

[191] Uo. az említett dán tudós, „der sich schon seit einem Jahr auf eine gelehrte Reise befindet, entdeckte in verschiedenen Privathibliotheken zu Rom . . . mehrere, verlegt in Italianischen, Islami-

magát, a szabadkőműves elnevezés eredetével foglalkozott: „A szabadkőműves elnevezés legrégibb nyomát Angliában találtam meg 1410-ben, és kétlem, hogy ez a szó korábban előfordulna." Meg volt győződve Fekete a brit eredetről? Ugyanebben a hónapban kapott információkat Trieszthől Flymna szabadkőműves testvértől, a külföldön levő skót páholyokról.[192] Ekkor már kipattant Baraux-val való nézeteltérése. Baraux 1785. szeptember 27-i levelében céloz rá, azzal vádolja Feketét, hogy Bécsben bosszúvágyból tevékenykedett. Ha Feketét nem fogadták be (bizonyára valamely felsőbb fokozatba), ez nem Baraux miatt történt, hanem a sokat követelő följebbvalók miatt, akik vaskos dossziékat gyűjtöttek a pályázókról.[193] Sértődöttség Fekete részéről, vagy felismerte, hogy az igazság máshol van? 1786 tavaszára a szakítás megtörtént, és Fekete a trieszti szabadkőműves testvéreket is a páholy elhagyására csábítja, ahogy azt Baraux a szemére is veti. Fekete leveleinek hatására döntött Weber testvér úgy, hogy elhagyja a páholyt. Nem volt könnyű Rockert visszahozatala és Gabiati megtartása sem: „Amit ön az ausztriai szabadkőművesség kapcsán írt neki, mindaz annyira megragadta és megfélemlítette, hogy nemcsak maradni nem akar, hanem azt is bánja, hogy szabadkőműves volt."[194]

Hogyan értelmezzük ezt a fordulatot? Baraux szerint Fekete „ellenséggé" lett, s már nem is szabadkőműves.[195] Túlzott reagálás, mert a két ember között folytatódik a levelezés. Valószínűbb, hogy Fekete megváltoztatta az obszervanciát vagy rítust. 1787 áprilisában Baraux közli vele gyanúját: vajon felavatták-e és milyen módon? Bécsben vagy Magyarországon keresztül vagy Regensburg vagy a Birodalom révén?[195] És melyik rendbe? A rózsakeresztesbe, vagy az illuminátusba? Fekete a „Zur wahren Eintracht" páholy tagjaival volt a legszorosabb érintkezésben: Blumauer és Alxinger nevét már említettük, de Abafi szerint a „Zur wahren Eintracht" tagjai voltak Fekete levelezőtársai közül Pálffy Károly magyar udvari kancellár és fia, Miklós, gróf Festetics György, a keszthelyi Georgicon és a hévízi gyógyfürdő alapítója, Karl von Hompesch báró, az angol hadsereg jövendő tábornoka, Johann Nepomuk O'Donnel kapitány, J. B. Czepelak nevelő.[197] Valószínűbb tehát, hogy Feketét az illuminátus szabadkőművesség vonzotta. A polgáribb „Zur Wohltätigkeit" páhollyal való kapcsolata egyetlen levélre korlátozódik, amelyben a páholy titkára, a „felvilágosodás Júdása", később II. Ferenc alatt a reakció énekese, L. A. Hoffmann[198] jelzi, hogy a páholy mestere, Otto von Gemmingen küldött egy példányt a trieszti páholy részére a „Magazin für Wissenschaften und Literatur als Geschenk ... seiner brüderlichen Liebe und Achtung." Magyarországra való hazatérése után Fekete levelezik Szapáry Pál gróffal, a pesti páholy Geyzájával,[199] báró Pod-

schen, Engländischen, und das Prozess des Tempelstums, der noch – ... in so viel dunkel ... gefüllt ist". Gottingában talált két szöveget, amelyek összevetése sokat ígér. Ezek: Formula receptionis Ordinis Templariorum és Formula receptionis fratrum clericorum ordinis templariorum.

[192] I. h. 52. csomó 357–358. fol. Bécs, 1785. szeptember 24.

[193] Uo. 71–72. fol. Trieszt.

[194] Uo. 82–83. fol. Trieszt, 1786. március 27.

[195] I. h. „Egy önhöz hasonló régi tag több nyugalmat mutathatna levelezésében, és nem volna szabad neki válogatás nélkül mindenkinek megnyilatkoznia."

[196] Trieszt, 1787. április 12.

[197] Leveleiket l. nevük alatt.

[198] Bécs, 1784. augusztus 31.

[199] I. h. 53. csomó 295–300. és 551–552. fol.

maniczky Józseffel, gróf Széchényi Ferenccel, a Magyar Nemzeti Múzeum alapítójával, ők mind a Draskovich obszervanciához tartozó szabadkőművesek. Abafi szerint[200] Podmaniczky is illuminátus volt, ahogy Fekete egy másik levelezőtársa, ócsai Balogh Péter, az 1790-es nemesi mozgalom egyik vezéralakja is. Nem összeegyeztethetetlen tehát az illuminátusság és a Draskovich obszervancia, és semmi sem akadályozza, hogy a más rítust követő bécsi testvérekkel jó kapcsolatot tartson fenn.

Egyébként kételyeink lehetnek a különböző ortodoxiák kényszerítő jellegével kapcsolatban. Nem lehetetlen, hogy az erkölcsi törekvés és a személyes etika keresése sok szabadkőművesnél legyőzte az egy meghatározott rítushoz való feltétlen hűséget. Trieszt-ben Baraux nagyon kényes a páholy jó hírnevére. Tagjainak feddhetetlen embereknek kell lenniök, s főleg a testvérek közötti kölcsönös segítés kötelezettségének kell eleget tenniök.[201] A páholy igyekszik kihúzni a hajból 1786-ban Wagnert[202] és a következő évben Platnert, bár ez utóbbi viselkedését maga is erősen elítélte: jó szíve nem menti lustaságát, üzleti könyveinek elhanyagolását és botrányos, kicsapongó magánéletét.[203] Ha kétes elemek kerülnek be, azokat nem kell megtartani. „Lassan a mi páholyunk megtisztul . . ., tartásra méltóvá lesz a rend tisztaságához és fenségéhez."[204] Amikor 1784-ben gróf Szapáry Pál javasolja Feketének, hogy a trieszti páholy számára nyerje meg a ferrarai M. Maperit, aki két év óta Fiumében gabonakereskedő, hangsúlyozza annak szép tulajdonságait, amelyek eredménye, „hogy az igazi állampolgár jellemével bír".[205] A személyes rendszer kialakításának vágya Bohussnál jelentkezik, amikor beszámol Abstractionen című munkájának végeredményéről: a minden és semmi evidenciájából kell elindulni, hogy elérkezzünk az anyag megvilágításához, a végtelenül nagytól kell eljutni a végtelenül kicsihez, felismerve az emberi képességek, a természet és a teremtéshez vonzódó felsőbbrendű szellemek létét. Az embernek mindenekelőtt meg kell tisztítania lelkét, hogy méltóvá váljék az igazság befogadására. „Egy beteg szemben megtörik a legtisztább fény is, mindebből az következik, hogy szemet kell teremteni."[206] Bohuss Eckhoff könyvét olvassa, de csak azért, hogy tájékozódjék. A mesmerizmus, a martinizmus, Asmodée-ban való hit ostobaság. „Az én alapelvem az omnis probate" – írja 1785. október 1-i levelében, amit líraian és lelkesen eszméinek kifejtésével és szelleme számára a függetlenség követelésével fejez be: „Ehhez csak az én istenem megbecsülésére van szükségem, sem a páholy, sem a templom, sem a tér nem létezik."[207] Egy másik szabadkőműves, Fhymna ugyanezen kifejezésekkel határozza meg helyét a szabad-

[200] *Abafi:* A szabadkőművesség története Magyarországon Bp. 1900.

[201] Apostoli gróf egy Feketéhez írt levelében (Bécs, 1790. október 14.) kifejezi kívánságát, hogy „meglátogassa a budai testvéreket, és megismerje az illuminátákat".

[202] Trieszt, 1786. január 30. Amikor egy testvér azt javasolta, hogy Wagnert pénzügyi csődje miatt váltsák le, Baraux felháborodik: „Könnyen elképzelheti, mennyire megdorgáltam, de ha a közeljövőben elvesztenénk, csak egy középszerű szellemmel lenne kevesebb, egyébként sem jó semmire sem."

[203] I. h.

[204] Trieszt, 1787. április 12. „Ráadásul viselkedését erősen elítélték a költségek miatt, amit egy k . . .-ra költött, akit kitartott, és merí mindezt nyilvánosan csinálta.

[205] Trieszt, 1786. július 30.

[206] I. h. 53. csomó 551–552. fol. Fiume, 1784. december 6.

[207] Bécs, 1785. május 26.

[207] I. h. 52. csomó 178 és 183. fol. Bécs.

kőművességet megosztó számos áramlat között: „Szilárdan kitartok alapelvemnél: Omnia probate et meliore tenere."[208] Czepelak pedig a szabakőművesség testvériség és altruizmus ideálját emeli ki, amikor Johann Georg Zimmermann, az orvos és filozófus író Ueber der Einsamkeit című írását idézi: „és boldog az a társadalom, amelyben egy mindenkiért és mind egyért él".[209]

Természetesen az egész levelezés foglalkozik a szabadkőművesség irodalmi és politikai újdonságaival. Alois Blumauer állandóan igyekszik növelni a Wiener Freimaurerjournal példányszámát,[210] amely újságnak ő a szerkesztője. Előfizetések szerzése szempontjából Fekete közvetítésével méri fel Triesztet, Fiumét pedig Podmaniczky révén, és egész Raguzáig eljut.[211] Az egész ausztriai szabadkőművességet megdobbentette a hírhedt 1785. decemberi Maurerpatent, amely tartományonként csak egy páholyt engedélyezett, és megköveretle a tagok névsorát. A rendelet kihirdetését követően valóságos áradata született a pamfleteknek, költeményeknek, szatíráknak, parodizáló leveleknek, amelyekben ismert szabadkőművesek fejezték ki megrendülésüket, ellenfeleik pedig néha igen hevesen válaszoltak. A páholyok számára világos volt a választási lehetőség, vagy elfogadják, vagy feloszlatják magukat, és azt követően formálisan léteznek. Fekete a második megoldás híve volt. Egy ismeretlen, valószínűleg trieszti testvérnek szemére is veti, jogosan érvelve, hogy „az a vélemény . . ., hogy valamennyi páholynak fel kell oszolnia, jeladás lett volna a lázadásra, vagy azt fejezte volna ki, hogy azokban kárhoztatni való dolgok folynak", ami pedig nem áll, mert minden szabadkőművesnek hűséges alattvalónak kell lennie. Ezenkívül a páholyok feloszlatása megakadályozta volna a rend terjesztését, lehetetlenné tett volna minden közgyűlést, vagyis helyileg az önkénynek vetették volna alá magukat, s végül a rend így megsemmisült volna. Ennél a gyászos lehetőségénél nincs rosszabb. „Ezerszer kívánatosabb a rend létezése egy alkalmatlan főnök vezetése alatt is, mint nemlétezése."[212] A pátens végrehajtása valóságos érvágást jelent: ugyanezen trieszti levéliró tudósít minket arról, hogy „hat testvér vált ki, hogy ne legyenek rajta a listán: Athémis, a két Velusco, Haller, Hagenauer és Weber".[213] Ezenkívül az emberi kapcsolatokat valóságos bizalmatlansági válság mérgezi meg, amely a II. József uralkodásának végén jelentkező erős feszültségeket és általános kémlázat jelezte előre. Az Adriai-tenger kikötőjéből egy másik levéliró, akinek csak N. G. monogramja

[208] Uo. 356. és 359. fol. Bécs, 1785. június 13.

[209] Uo. 285–286. fol. Bécs, 1784. december 1. A testvériségnek ez az eszménye köti Lamberget a szabadkőművességhez. Tablettes fantastiques című munkájában azért becsüli a német szabadkőművességet, mert az igyekszik „erősíteni a barátságot, a társadalmat, a kölcsönös segítséget, azt tartja szem előtt, hogy az emberek művel tartoznak egymás iránt". I. m. 40–41.

[210] Pontos címe: Journal für Freymaurer. Als Manuskript gedruckt für Brüder und Meister des Ordens. Herausgegeben von den Brüdern der Loge zur wahren Eintracht in Orient von Wien.

[211] I. h. 52. csomó, 173. fol. Hely és év nélkül. Blumauer megküldi Feketének a Journal első évfolyamának II. kötetét. Podmaniczky még nem fizette ki az általa kézhez kapott három példány árát. Uo. 159. fol. Bécs, 1784. szeptember 8. Megküldi Feketének a Journal 3. füzetét. Kéri, hasson oda Podmaniczkynál, hogy a Journal Fiuméba is eljusson. Uo. 157–158. fol. Bécs, 1784. december 28. Megküldi Feketének és Podmaniczkynak a Journal 4. füzetét, amelyikben megjelent a Des erreurs et de la vérité című könyv elemzése. Ez Saint-Martin 1775-ben megjelent könyve.

[212] I. h. 53. csomó 549–550. fol., hely és év nélkül.

[213] I. h. A két utóbbi igen régi szabadkőműves. Ha elfogadjuk Abafi adatait, akkor 1773-ban a Concordia páholy 13 alapító tagja között voltak.

ismert, 1786 februárjában leírja a Triesztben uralkodó egészségtelen légkört, ami rendkívüli óvatosságra kötelez, „mivel a dolgok jelenleg igen válságos helyzetben vannak, és napról napra újabb okot fedezünk fel, hogy egyre óvatosabbak legyünk". Úgy látszik, hogy a páholy nemcsak tagjai kiválását szenvedte meg, hanem följelentések is gyöngítették. „Korábban sokkal serényebbek voltunk címek adásában és a felvilágosodás átadásában." Az említett levélíró annyira fél, hogy inkább „megfosztja magát attól az élvezettől és előnytől, amit annak a munkának elolvasása nyújtana, aminek megküldését Fekete felajánlotta neki", mintsem „a legkisebb kockázata legyen annak, hogy a könyv bizonyos emberek kezébe kerül . . ., akik perverzek vagy vakok lévén, hiábavaló, sőt veszélyes lehet nekik a világosságot megmutatni".[214]

1787-ben Baraux szerint a trieszti válság már megoldódott.[215] Egyetlen páholy működött Triesztben, azaz az intézmények oldaláról a helyzet egyszerű volt. A Maurerpatent azonban tartós sebeket ejtett azokban a szabadkőműves körökben, amelyek addig II. József császár reformjainak feltétel nélküli támogatói voltak. Kezd megbomlani a felvilágosodott elit közmegegyezése. A rendszer bürokratikus és rendőri jellege elhomályosítja az uralkodás kezdetének nagylelkűségét, eloszlatja az illúziókat, és szembeállítja egymással az egykori szövetségeseket, az abszolutizmust és a felvilágosodást. Ez a fordulat érezhető nemcsak a szabadkőműves testvérek egymás közti levelezésében, hanem Fekete egész levelezésében.

Az aktualitás számos levélben jelen van. Tudósítanak kis és nagy eseményekről, az ezek szülte írásokról, és kommentálják azokat, legyen az VI. Pius bécsi tartózkodása, Metastasius halála, a trieszti opera műsora és szereposztása, a Württemberggel kapcsolatos osztrák politika, 1789-től a franciaországi események, a forradalmi háborúk, vagy József nádornak és feleségének Budára érkezése. E különböző tények kapcsán kibontakozik egyfajta közvélemény, amelynek meghatározója a császárról és politikájáról alkotott ítélet. A II. József uralkodásának elején írt levelek az uralkodó iránt táplált reményeket és intézkedéseinek támogatását tanúsítják. Az ország szellemi tompultságát látva, Lamberg gróf minden kívánsága az, hogy a császár változást hozzon.[216] Őtül a viszonylagos sajtószabadságnak, amely a cenzúrabizottság megszüntetése óta uralkodik.[217] Valamivel később, éppen az az intézkedés, amely a magyar nép egyik legnagyobb sérelme volt, a magyar Szent Korona Bécsbe szállítása, II. József lelkes csodálójává teszi, mivel racionális és „nagyvilági, ostoba világunk hiúságain felülemelkedni tudó" királynak tartja őt.[218] Fekete is tömjénezi az uralkodót, a raguzai L. de Sorgonak küldött verseiben hatalmas

[214] Uo. 503—504. fol. Trieszt, 1786. február 10.

[215] Trieszt, 1787. augusztus 22. „Semmi hírem sincs a bécsi páholyról. Azt mondják, hogy felfüggesztették őket, mi azonban rendes módon működünk."

[216] Brünn, 1781. október 1.

[217] Brünn 1782. március 10.

[218] Brünn, 1785. május 8. „Az elszállított koronák az uralkodó szakértelmének feltéretlen jelei, de félek, hogy fél évszázad után más uralkodók még újra azt fogják állítani, hogy egy király súlya koronájában, királyi palástjában rejtőzködik, mint ahogy egy egyházi ember jelentőségét karingje, patyolat inguja és kellemes hangú Ámenje adja." A magyar politikai elit sohasem bocsátotta meg II. Józsefnek, hogy nem koronáztatta meg magát (kalapos király), és hogy 1784-ben az ország határain kívülre szállíttatta a Szent Koronát. A cseh koronát (Szt. Vencel koronáját) egyébként még 1646-ban III. Ferdinánd vitette Bécsbe. II. József egyik utolsó intézkedése a Szent Korona visszaküldése volt. A korona két nappal a császár halála után érkezett Budára, hivatalos és népi ünnepségek közepette.

zsenijét és az államügyekben való nagy áttekintését dicséri.[219] Egyes levélírók, történeti éleslátásról tanúskodva, dicséretükben összekötik az anyát és fiút. Tauber megkísérli megcáfolni azt a vádat, hogy a királynő vallási okokból akarta a sajtót megzabolázni. „Mária Terézia inkább politikai megfontolásokból ... tiltotta meg, hogy mindenfele firkászok a közönség elé okádják a szemtelenségeiket."[220] Az újítás és a felvilágosodás számára nyitott környezet rajzolódik ki előttünk.

Ennek bizonyítéka a nevelés és a pedagógia kérdései iránti érdeklődés is. Természetesen a nevelési gondok a legnyilvánvalóbbak Czepelaknak, a nevelőnek levelezésében. 1784. február 10-i levelét teljes egészében a nevelés és a természet klasszikus problémájának szenteli. A természet adja az embernek különböző képességeit – mondja –, és a jó oktatás célja az, hogy ezeket kényszer nélkul bontakoztassa ki, tiszteletben tartva a benne levő természeti rendet.[221] Természetes nevelés, de egyben olyan tanár–tanítvány kapcsolat is, amelyben a barátság és érzelem foglalja el a fő helyet. Fekete fiát először egy piarista szerzetes nevelte, majd bekerült egy bizonyos Stillfried által vezetett, fiatal lovagok nevelésére szolgáló bécsi intézetbe.[222] Az eredmény nem volt jó, és Czepelak feladata volt a fiatalember „megmentése". Két év után a nevelő nem akar dicsekedni azzal, hogy gyökerében kiirtotta a rosszat, „két év nem elég annak a sokféleségnek megsemmisítésére, amit a bizarr körülmények teremtettek egy fiatalember jellemében". De azzal vigasztalja magát, „hogy szerzett egy kis helyet annak a szívében, akinek gyöngeségeivel szemben elnézőnek kellett lennie, és csak politikusan és okosan harcolhatott hibái ellen".[223] Czepelak nevelési elvei: a keménység elutasítása, az alkalom felismerése, a hajlamok tiszteletben tartása, a mester és a tanítvány közötti személyes kapcsolat felhasználása. Ebből rögtön láthatjuk, hogy olvasta az Emilt. Fekete gróf is erősen érdeklődik a nevelés kérdései iránt. Czepelaktól kér tájékoztatást az ifjak nevelését szolgáló, Bécsben felállítandó akadémia tervéről.[224] Egy Albin nevű levélírótól pedig megtudjuk, hogy Lamberg grófnak címezve[225] leveleket írt a nevelésről. Ez utóbbi sem lehet közömbös a kérdés iránt, miután ő a címzettje Fekete egy másik levelezőpartnere, Kornelius von Ayrenhoff által a nevelésről készített írásnak, amelyben Mária Terézia és Gerard van Swieten dicséretét zengi az e területen hozott intézkedéseikért.[226] Lamberg

---

Lettres critiques című i. munkájában Lamberg gyakran dicséri II. Józsefet. (I. kötet XXIII. levél 98. l.: „amit eddig tett, az a legnagyobb királyok közé emeli"; XXX. levél 149. l. és 2. kötet I. levél, 3. l. (a Türelmi Rendelet); XIX. levél, 114. l. „Ez a nyájasság adja vissza József számára a nép örömeit." és XXV. levél, 154. l.: „A rómaiaknak ott volt Augustus százada, a franciáknak XIV. Lajosé, talán egy nap a művészetek azzal dicsekedhetnek, hogy egy még híresebb századot éltek át, II. József századát." – Lamberg Tableltes fantastiques c. munkájában (103.) is arról ír, hogy elégedett II. Józseffel.

[219] Raguza, 1782. június 8.

[220] Brünn, 1781. június 20.

[221] I. h. 52. csomó, 253–254. fol. Bécs.

[222] Bécs, 1782. április 26. Stillfrid Feketének. Az intézetnek 173 diákja volt és egy sereg prefektus a nevelésükre. (Bécs, 1783. augusztus 28.) Stillfrid tájékoztatja az apát fia jó magaviseletéről, de matematikából és fizikából az eredményei gyengék, ezért a szünet idején is tanulnia kell.

[223] Czepelak, Pozsony, 1789. január 20.

[224] Bécs, 1783. november 24.

[225] I. h. 52. csomó, 289–290. fol. Trieszt, év nélkül.

[226] C. von Ayrenhoff. Sämmtliche Werke IV. kötet 135. l. m. Ez a Görzből 1787. február 10-én kelt 13. számú levél.

gratulál a württembergi hercegnek, hogy pedagógiai zarándoklatként ellátogatott a prágai, drezdai, hamburgi és más birodalmi kollégiumokba. „Ez Denis, a pedagógussá lett Denis király."[227] Említsük még meg Leininger pedagógiai érdeklődését, aki egy trieszti grófi családban vállal nevelői állást, és aki megírja a magyar grófnak tapasztalatait,[228] valamint Ürményi Józsefet, 1801-ben Galícia kormányzóját, aki Tersztyánszky Dániellel együtt készítette Magyarország számára az iskolai reformot.[229]

1785-től kezdve ez a felvilágosodott környezet kezd negatívan reagálni II. József tekintélyelvű és rendőri intézkedéseire. Birodalmi méretekben az első összeütközés a szabadkőműves rendelet volt. Magyarország esetében azonban ezt a korona ügye mellett megelőzte két eset, amelyek súlyosan sértették a nemzet kiváltságait és szabadságjogait: elsőnek a Habsburg-tartományokban a német nyelvet hivatali nyelvvé tevő rendeletet említhetjük, majd főként a megyerendszer megszüntetésével a kerületek létesítését, amelyeket királyi biztosok irányítottak. Ez utóbbi intézkedés az egész nemességet elégedetlenné tette, és megosztotta a magyar jozefinistákat is. Jelentős részük a passzív ellenállást választotta, majd átment a nyílt politikai ellenzékiségbe. Gróf Széchényi Ferencet, a horvátországi bánt helytartót élénken bírálták, mert elfogadta az egyik biztosi állást a pécsi kerület élén. Nem sokáig maradt királyi biztos, 1785 végén valamennyi hivatali tisztéről lemondott, ami a nyílvános kegyvesztés elkerülését tette lehetővé számára.

Az osztrák Németalföldön lezajlott események, azok a súlyos zavarok, amelyek II. József uralkodásának utolsó hónapjaiban a Habsburg-birodalom egész területén felszínre törtek, Magyarországon erős visszhangot keltettek. A Draskovich obszervancia páholyai még felerősítették ezt, ezeknek a páholyoknak valószínűleg Belgiumig nyúltak elágazásai, tagjaik pedig sokat utaztak Nyugat-Európában. A Draskovich obszervancia volt talán a legpolitikusabb szabadkőműves irányzat – jelszava ez volt: „Latomia libertatis sub Corona Hungariae" – és a belga rendek harcában már 1787-ben a szabadságjogokért folytatott harcot látta, amelyet saját országában még nem mert nyíltan folytatni.[230] A

[227] Brünn, 1783. január 30. - II. Károly Jenő, 1737-től 1793-ig Württemberg hercege, a stuttgarti Akadémia, a Karlsschule alapítója. – Lettres critiques című munkájában Lamberg a rousseau-i nevelés lelkes hívének mutatkozik. (I. k. II. levél 7–8.) „Gyakrabban csak gyalog utazott, ha útjába került egy folyó, úszva kelt át rajta ...; csomagjában csak két ing és az Emil egyik kötete volt, a másik kötet a zsebében." A Tablettes fantastiques 97. lapján szól „egy jó pedagógiai munkáról, mint amilyen az Emil".

[228] Trieszt, 1786. február 14. Ez a Leininger azonosítható Ferdinand Leiningerrel, aki 1751-ben született. A seckaui püspökség papja lett, és Arco püspök mint janzenistát üldözte. Előbb Németalföldön keresett menedéket a Kis Egyházban, és Amersfoortban tanított, majd visszatért Ausztriába, és Trieszben telepedett le. A helyi püspök, Inzaghi azonban itt is üldözi, vissza kell térnie Hollandiába, ahol 1789-ben nyoma vész. (Vö. *Peter Hersche:* Das Spätjansenismus in Österreich. Bécs, 1977.) Leininger 1786. február 14-i levelében azt mondja, hogy kapcsolatban áll a szabadkőműves Rockerttel és néhány minoritával, akiket „annyira tisztel, hogy titkos szabadkőműveseknek tartja őket, mert olyan derék és értelmes emberek". Ha a személy azonosításában nem tévedtünk, akkor érdekes kutatási feladat volna a késői janzenizmus és a szabadkőművesség kapcsolatának kinyomozása.

[229] I. h. 53. csomó, 372–373. fol. Megjegyezzük, hogy Fekete levelezői között ott találjuk gróf Emanuele Torrest is. (Uo. 361–367. fol.), akiről tudjuk, hogy sokat tett a görzi zsidó gyerekek iskoláztatásáért. Vo. *Ernst Wangermann:* Aufklärung und Staatsbügerliche Erziehung. Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtwesen. 1781–1891. München, 1978. 54.

[230] Vo. Les Lumières, 1970. i. m. 47. Hans Wagner salzburgi professzor hozzászólása.

vélemények azonban a belgiumi eseményeket illetően is megoszlottak. Czepelak kételyeit fejezi ki „egy talán túlságosan szabados szabadság iránt".[231] Trieszthen Baraux most még jobban belgának érzi magát, mint máskor, és együtt lelkesedik nemzetével, mióta a brabanti rendek az ellenzék élére álltak, 1787. április 19-én megtagadva az adó megszavazását. „Megmutatkozott a nemzet szabadsága és energiája, jogait ... egész a trón lábáig tudta védeni, olyan nemességgel és méltósággal, amely minden gondolkodó emberből tiszteletet kell, hogy kiváltson."[232]

A magyarországi ellenállást, amelyben Fekete és sok magyar levelezőtársa is részt vett,[233] a páholyok tevékenysége koordinálta. A gróf egyik levelezője, ócsai Balogh Péter adta meg a jelt azzal, hogy közreadta híres levelét, amelyben II. Józsefet azzal vádolja, hogy megszegte az uralkodóház és a magyar nemzet közti szerződést, amely implicite benne van a Pragmatica Sanctióban.[234] Magyarország mindvégig megőrzött valamilyen presztízst azokból a harcokból, amelyeket az idegen, német és katolikus uralkodó elnyomása ellen a 18. század elejéig folytatott. Ugyanazok, akik támadták gazdasági, társadalmi és szellemi elmaradottságát, elsőként üdvözölték benne a szabadság szentélyét, és elsőként tették meg a zsarnokellenesség példaképévé. A trenséni fürdőből hazatérő gróf Lamberg Feketének „büszke hazájáról" ír.[235] L. de Sorgo raguzai polgár, aki betegségéből Fiumében lábadozott, nem szűkölködik a magyarok dicséretében, „ez a derék és nagylelkű nemzet, amely a test és a lélek erejéhez, századunk udvariasságához a régi idők szabadságát, becsületességét és erkölcseit párosítja".[236] Ő, aki „szabad republikánus nevelést" kapott, büszke arra, hogy Raguza egykor magyar volt. „Méltóan tanúskodnak róla szokásainkban, erkölcseinkben, a köz- és polgári törvényeinkben megőrzött jelentős elemek." A politikai címkék mögött arisztokratikus eszmény fogalmazódik meg, a nemzet az ország nemességével azonosul, amely a rendi gyülésekben képviselteti magát. Az országgyűlésen a szabadságot és az államiság jogát védve, az uralkodó osztály valójában saját szabadságait, azaz kiváltságait védi, de ugyanakkor ez a kétértelműség utat nyit a liberalizmus számára is. Fekete „Petites réflexions sur des objets plus ou moins petits à l'usage de mes petits, commencés l'année 1784" című munkájában tökéletesen megfogalmazza a nemességnek tulajdonított történeti szerepet: „A nép akkor fog győzedelmeskedni, amikor a nemességet lealacsonyítják, mert a nép keserűen emlékszik arra, hogy a nemesség ragyogását az ő elnyomására használta fel; de el kell gondolkoznia azon, hogy a nemesség az egyedüli védelem a zsarnokság ellen, s ahol nincs nemesség, ott a nép ugyanolyan boldogtalan."[237] Magyarország sajátos helyzete a Habsburg-birodalmon belül

[231] Hédervár, 1787. július 23. Az egykori nevelő tanítványáról, a fiatal Feketéről írja: „Arra vágyik, hogy azok között lehessen, akiknek hivatása a talán túlságosan szabados szabadság elnyomása."

[232] Trieszt, 1787. augusztus 22.

[233] Például a Vay testvérek, Dániel, József és Miklós, gróf Teleki József, gróf Széchényi Ferenc, báró Podmaniczky József, báró Wesselényi Miklós, Almásy Pál, Aranka György, ócsai Balogh Péter.

[234] Vö. *Denis Silagi:* Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II. (Südosteuropäische Arbeiten, 57.) München, 1961. 24. l. Balogh a „filum successionis interruptum" kifejezést használta.

[235] Brünn, 1783. szeptember 7.

[236] Raguza, 1782. június 8. 1358-ban Raguza kénytelen volt elismerni Nagy Lajos magyar király eléggé bizonytalan felségjogát.

[237] A munka Fekete posztumusz munkának része. A „kiesik": Fekete Ferenc fia és menye, Illésházy Anna. (Idézi *Henri Tronchon:* Les Oeuvres posthumes, i. m. 95. IX. megjegyzés.)

sokat nyer, ha Angliával vetjük össze, a II. József által össze nem hívott diétát inkább a westminsteri gyűléssel azonosíthatjuk, mint a francia parlamentekkel. O'Donnel kapitány megköszöni Feketének, hogy írt neki a diétáról, amelyet „azok a nagy szabadságeszmék töltenek el, amelyek Európa három illusztris nemzetét jellemzik; ez csak növelheti azt a kötődést, amit minden angolnak éreznie kell e derék magyarok iránt", akik megérdemelnék, hogy egy Hume vagy Robertson „halhatatlanná tegye a szabadság drága adományának megtartásáért folytatott küzdelmeiket".[238] Az Európában a század végén általános anglománia elborítja Magyarországot is. Fekete egyik levelezőtársa, az erdélyi Aranka György 1790-ben közread egy munkát „Az anglus és magyar igazgatásnak egybevetése" címmel, amit a következő évben németre fordítanak „Vergleichung zwischen Engellands und Ungarns Regierungsform, oder: Ein Wort an diejenigen, von welchen die Ungarn für unruhige Köpfe gehalten werden" címmel.

1790-ben élénken tárgyalják II. József halálát és az utódának politikájával kapcsolatos bizonytalanságot, majd II. Lipót megbékéltető intézkedéseit. Bohuss, aki az eseményeket Bécsből követi nyomon, bátorítja Fekete barátait, az „igazi hazafiakat", elemzi politikai beszédeiket.[239] Ghequier, Fekete üzletembere egyetért „az országgal, amely igaz ügyként áll ki jogai mellett, és a gyűléssel . . ., amely egyértelműen megtagadta az újoncok és a gabona megadását, mielőtt összeülne az országgyűlés".[240] A szintén Bécsben élő Pittoni szenvedélyesen követi a magyar nemzet küzdelmeit. „Io sento qui con piscere che li affari d'Ungheria prendino buone piega" – írja Feketének 1790-ben.[241] Két évvel később megfogalmazza az arisztokrácia harcának kettősségét: szerinte egyszerre kuzd egy részdemokráciáért és a nép szabadságáért.[242] De politikai gondolataihoz hozzáteszi egy gazdasági program vázlatát, amelyek célja a nemzet vagyonosságának emelése, a magyar ipar és kereskedelem fejlesztésével. A Draskovich obszervancia szabadkőművesei is foglalkoznak a gazdasági gondokkal, ők a kereskedelem elmaradottságának tulajdonítanak nagy jelentőséget. Az 1791-ben létrehozott Kereskedelmi Bizottság, az országgyűlés által kinevezett kilenc országos bizottság egyike, részben átvette ezt a programot. Skerlecz Miklós, Zágráb megye főispánja és Forgách Miklós, Nyitra megye főispánja mellett tagja volt a bizottságnak Fekete két levelezőtársa is, báró Podmaniczky József, a „Principis vectigalia tricesimalia . . . pro deputatione commerciali elaborata" szerzője és Almásy Pál fiumei kormányzó, majd pedig Arad megye főispánja, két, Magyarország kereskedelmét tárgyaló memorandum írója, az egyik, az „Opinio . . . intuitu commercii Hungarici" kéziratban maradt, a másik 1793-ban megjelent Schlözer Staats-Anzeigen-jében, „Vom Handel des Königreichs Ungarn" címmel. Fekete is készített „Projectum de qualiter instituendo et conflando publico regni fundo" címmel egy tervezetet, amelyben 4 millió forint beruházását javasolja Horvátországban. Tervére az országgyűlés is reagált.[243]

[238] Buda, 1788. január 18.

[239] Bécs, 1790. augusztus 26.

[240] I. h. 53. csomó 177–178. fol. Bécs, 1790.

[241] Uo. 162. fol., hely nélkül, 1792. augusztus 27.

[242] Ezeknek a II. Lipót idején felvirágzó gazdasági terveknek egyenes folytatását képezik a fiumei kormányzó, Karl von Zinzendorff gazdasági tevékenysége. A gróf munkatársai és vendégei (számos fiumei magyar tisztviselő) gyakran egyben Fekete levelezőtársai is, például Balassa Ferenc, a Festetics grófok, Almásy Pál és Szapáry János, báró Podmaniczky József. Fekete is többször járt Zinzendorfnál. (Vö. *Éva, H. Balázs:* Karl von Zinzendorf et ses relations avec la Hongrie à l'époque de l'absolutisme éclairé. Dans: Études historiques hongroises 1975. Budapest, 1975. I. 463–464.)

Egy másik fontos esemény a francia forradalom volt, amely a frontok módosulását eredményezhette. Az óvatosság nagyon hamar átadta helyét a nyílt ellenségességnek. A Bastille bevétele után tizenöt nappal egy bizonyos Zerschwitz faggatja Feketét a „forradalomról és arról a nevezetes változásról, amely Franciaországban a kormányzás formájában végbement".[244] Johann Wilhelm von Archenholz, a forradalom és császárság idején a hamburgi Minerva für Politik, Geschichte und Literatur című újság szerkesztője, 1792 decemberében írt levelét a tehetetlenség vallomásával zárja: „Már augusztusban megmondtam: nem lehet sereggel Párizsig eljutni; ez pedig a francia monarchia sírját jelenti."[245] Amikor pedig XVI. Lajos közel került a sírhoz, a Habsburgok monarchiájában éppúgy lehullták az álarcok, mint Európa más országaiban. „Franciaország szerencsétlen királyának fejére kimondott halálos ítéletet" és azt, hogy az orléans-i herceg is a király halálára szavazott, Johann Hainz jelenti be Feketének Bécsből.[246] Tudjuk azonban, hogy a régi jozefinisták egy *része* (főleg az értelmiségiek) nem engedett álláspontjából. A belső körülmények és a francia forradalom hatására balra tolódtak, törekvéseik radikalizálódtak, elhagyták a reformizmust, hogy forradalmárokká váljanak."[247] Keresztury István például 1792 nyarán reményeit Belgium francia megszállásába helyezi, mert ezáltal ott belső zavarok támadhatnak, és francia segítséggel alkotmányt teremthetnek.[248] Vajon Fekete hány levelezője kapcsolódott a bécsi, budai és pesti jakobinus mozgalmakhoz, vagy rokonszenvezett velük? Ernst Wangermann szerint a jozefinizmus és a jakobinizmus között a kapcsolatot Blumauer személye teremtette meg. Blumauer egy ellenzéki csoport vezetője volt, amelyikben ott találjuk Strattmann abbét, a földbirtokos Johann Hackit és a magyar jakobinusok vezetőjét, Martinovicsot.[249] Paul P. Bernard hamisnak állítja ezt, mivel mindezidáig semmilyen formális bizonyíték nincsen rá.[250] Fekete levelezésében megtalálható egy bizonyos Soltyk levele.[251] A keltezés idejét és helyét tekintve nem valószínű, hogy írója Stanielaw Soltyk lengyel patrióta, Tadeusz Kosciuszko hive lenne, aki egy ideig összekötő a bécsi és a magyarországi jakobinusok között,[252] hanem inkább a krakkói püspök, Kajetán Soltyk.

Ha a Martinovics összeesküvés pillanatában nem is volt kapcsolat Fekete arisztokrata barátainak csoportja és a magyar jakobinus szervezkedés későbbi áldozatai között, korábban bizonyára volt, mégpedig elég szoros kapcsolat. A magyar jakobinusok vezetője, Martinovics apát sokáig Lamberg gróf pártfogoltja volt. Lamberg sokat tett azért 1788-ban, hogy megszerezze számára a lembergi egyetem fizikai tanszékét. Meleghangú ajánló-

[244] Pozsony, 1789. július 30.

[245] Hamburg, 1792. december 28.

[246] Bécs, 1793. január 30. „Si crede generelemente che a quest'ora quelle povere Vittima sara in Paradisio, perché si sente che quasi tutto il popolo di Parigi, ad exempio di Farisei contro Cristo, non gridava che crusifige!"

[247] *Kálmán Benda.* La société hongroise au XVIIIe siècle. Paris: Lumières 1970. i. m. 23. l.

[248] Bécs, 1792. május 11.

[249] *Ernst Wangermann:* From Joseph II. to the Jacobin Trials. Government, Policy and Public Opinion in the Habsburg Dominions in the period of the French Revolution. Oxford 1959, 134–135. l. Azonos véleménnyel: *Edit Rosenstrauch-Konigsberg:* Freimaurerei in Josephinischen Wien. Aloys Blumauers Weg vom Jesuiten zum Jakobiner. Bécs–Stuttgart 1975.

[250] *Paul P. Bernard:* i. m. 164. l. 24. jegyzet.

[251] Krakkó, 1778. szeptember 28. A levél Fekete fiának kártyaadósságairól szól.

[252] *Paul P. Bernard:* i. m. 163.; *Ernst Wangerman:* i. m. 140.; *Denis Silagi:* Jakobiner in der Habsburger Monarchie, i. m. 162 és 167.

levelet írt Gottfried van Swietenhez, amelyben Martinovicsot „gondolkodó ember"-nek nevezte, aki „járatos a felsőbb matematikában, mindent maga számol és elemez, . . . neves fizikus, . . . több tudományban tudós és megvannak a tudóshoz szükséges társadalmi erények is".[253] A jelöltségnek nagyobb súlyt adandó, Martinovics felhasználta a Hessen–Homburg-i Patrióta Egyesületnek a Svéd Királyi Társasághoz és a bajorországi Mezőgazdasági és Morális Választási Társasághoz affiliált tagsági oklevelét, amelyet 1784–85-ben Lamberg szerzett meg számára.[254] Lamberg segített Martinovicsnak abban is, hogy a cenzúra engedélye nélkül, hamis megjelenési hellyel (London, 1788) kiadja Mémoires philosophiques ou la Nature dévoilée című könyvét. Martinovics háláját azzal fejezte ki, hogy Praelectiones physicae experimentalis című munkáját „örök barátságának zálogaként" neki ajánlotta.

Fekete két másik levelezője is szoros kapcsolatot tartott a jakobinusokkal: báró Orczy László, Abaúj megye főispánjának, aki jozefinista volt és a pozsonyi „A Hallgatáshoz" szabadkőműves páholy tagja, a jakobinus Szentmarjay Ferenc volt a titkára. Széchényi Ferenc mellett pedig 1778 és 1785 között a jakobinus Hajnóczy József működött magántitkárként. Széchényi 1785-ben kineveztette Szerém megyei alispánná, de ezt a tisztségét 1790 áprilisában el kellett hagynia, mert II. József rendeleteinek felfüggesztése után alispánságot nem-nemes nem tölthetett be. Széchényi ekkor Hajnóczy számára Budán, a Magyar Kamaránál szerzett titkári állást.

A magyar jakobinusok nem felejtkeztek el régi támogatóikról és az 1790-es év patriótáiról, amikor megkezdték propagandamunkájukat. 1794. augusztus 13-i kihallgatásán Martinovics felsorolja mindazokat, akiket meg akart nyerni a forradalmi eszméknek, a 12 név között ott volt Fekete és négy levelezőtársa is. (Orczy László, Festetics György, Balogh Péter, Podmaniczky József). További négy családjával Fekete kapcsolatban állt (Illésházy, Végh, Splényi és Benyovszky).[255] Amikor a jakobinusokat lefogták, kihallgatásukkor mindazokra hivatkoztak, akik valamilyen megértést mutattak eszméik iránt, kockáztatva ezzel, hogy kompromittálják őket. Martinovics 1794 szeptemberi bécsi kihallgatásán, amikor a francia forradalmi demokratikus propaganda számára teremtett francia intézményről beszélt, kijelentette, hogy a francia jakobinusok vezető magyar szabadkőművesekkel és az 1790-es országgyűlés vezetőségével, Forgáchcsal, Orczyval, Illésházyval, Feketével stb. kapcsolatba léptek, és Orczy László szobájának a falán ott függött az orléans-i herceg magyarruhás képe.[256] Fekete még közvetlenebbül belekeveredik az ügybe, a jakobinus Batsányi Jánossal való kapcsolata révén; ahogy Martinovics a bíróság előtt mondotta róla: „Fekete tábornok bizalmas barátja volt."[257] Batsányi, amikor megkérdezték, tagadta, hogy Feketével az irodalmon kívül más kapcsolata is lett volna, és kijelentette: „ha valaha is azt mondtam volna, hogy Fekete a magyar Kosciuszko akar lenni – ez részemről felelőtlen kijelentés volt."[258] A már Budán

[253] *Denis Silagi:* Jakobiner, I. m. 226., 121. jegyzet.

[254] Lamberg gróf 1765-ben sokat tett a burghauseni Sittlich-Ökonomische Gesellschaft és 1775-ben a Landgräfliche Patriotische Gesellschaft zu Homburg megalapításáért.

[255] Vö. *Benda Kálmán:* A magyar jakobinusok iratai, II. kötet, Budapest, 1952, 55.

[256] Uo. 206.

[257] Uo. 153.

[258] Uo. 183. 1794. szeptember 15-i beadvány. Másnap Batsányi hozzátette: „Der General Fekete ist mehr schwach, als gefährlich . . . Übrigens ist sein Geist zu eingeschränkt, um staatsverderbliche Pläne auszuhrüten; und sein Ansehen, sein Arm zu kraftlos, um solche auszuführen." Uo. 185.

és nem Bécsben lezajló újabb kihallgatás során Martinovics, amikor újra föltesznek neki a kérdést: „Mit mondott Batsányi Fekete generálisról?" megismételte korábbi válaszát: „Azt mondta, hogy egy alkalommal Bécs közelében találkozván Feketével, a beszélgetésből azt következtette, hogy egyszer Fekete még a magyar Kosciuszko lehet."[259] Az egy hónappal később kihallgatott Batsányi azonban továbbra is tagadott: „ha mondott is ilyet, csak tréfából tehette."[260]

Végül, amikor elérkezett a magyar jakobinusok utolsó órája, akkor ugyanezen kör tagjaihoz fordulnak, hogy jóindulatukba ajánlják övéiket. Hajnóczy írja Teréz nővérének 1795. május 19-én, hogy azok nevét, akikre számíthat, közölte Molnár János evangélikus lelkipásztorral. A listán 19 név olvasható, köztük Fekete, Ferenc nevű fia és a gróf 13 levelezőtársa.[261]

A maroknyi radikális magyar jakobinus és egykori támogatóik útja elvált. Fekete levelezőpartnereinek többségét kielégítette II. Lipót megbékéltetésre törekvő politikája, és az ellenzéki magyarok, akiket az 1790–91. évi országgyűlés megerősített politikai és közigazgatási kiváltságaikban, visszatértek a közéletbe. A meggyőződéses jozefinista Balassa Ferencet II. Lipót 1791-ben illír kancellárrá nevezte ki, gróf Teleki József elkísérte II. Ferencet a frankfurti koronázásra. Széchényi Ferenc Zala megye főispánja lesz, és 1808-ban megkapja az aranygyapjas rendet is. Podmaniczky József 1802-ben Bács-Bodrog megye főispánja, 1815-ben részt vesz a második párizsi béke tárgyalásain. 1800-ban, mikor József nádor feleségét, I. Pál cár leányát, Alexandra Pavlovnát fogadták Pesten, a nádor felkérte az aradi főispán Feketét, hogy legyen tagja a fogadóbizottságnak, és „készítsen egy szép kis francia beszédet, lévén a francia a nagyhercegnő kedvelt nyelve".[262] A nemesség nagy többsége és a bécsi udvar között újra létrejött a szövetség, mivel a nemesség ebben látta a társadalmi és politikai statusquo biztosítékát.

A levelezések elemzése gyakran vitatható eredményekre vezet, mivel a barátság és az érzelem nem mindig jó politikai tanácsadó, és a levélírók társadalmi csoportjai nem formálódnak ki. Nem áll ez arra a 322 személyre, akik egy negyedszázad alatt Feketének levelet írtak. Az egybeesések sokasága határozott vonalakkal kirajzolja a gróf baráti körének társadalmi és politikai körvonalait. Kétségtelenül egy társadalmilag, szellemileg és politikailag homogén világgal állunk szemben. Ez a világ először is nemesi, sőt egyenesen főrangú, számos tagját a katonai pálya a legkülönbözőbb európai csataterekre vezette. A háború pedig a „Kavalierreise"-nél is jobb iskolája a kozmopolitizmusnak. Innen adódik a származás és a használt nyelvek sokfélesége és a kettő közötti laza kapcsolat. Másodsorban szellemi emberek világa volt ez, részben olyanoké, akik az irodalomba beépültek, vagy ha nem, akkor legalább olyan városi körökben mozogtak, ahol az új eszmék elterjedtek. A tehetséges írótól a közepes költőig, Blumauertől, az osztrák Voltaire-től az erdélyi vagy morvaországi esszéíróig, akiknek munkái kéziratban felejtődtek, Bécstől a

[259] Uo. 286, 1794. december 1-i kihallgatás.

[260] Uo. 330–331. Az 1795. január 17-i kihallgatás.

[261] Uo. 779–780. 8. jegyzet. Ezek Becker gróf, Balogh Péter, Bőthy Imre, Bezerédy Ignác, Széchényi Ferenc, Madách, Orczy László, Podmaniczky József, Splényi József, Szersanecz Jakab, Schedius Lajos, Vay József és Vay Miklós.

[262] Buda, 1800. február 24. Almásy Feketének. A könyv címe Clio, la Muse de l'Histoire. A Son Altesse Impériale l'Archiduchesse Alexandrine Pavlowna. Kiadta a Királyi Egyetemi Nyomda Budán 1800-ban.

birodalmi fővárostól a Monarchia különböző tartományi központjáig és azon túl is, az alföldi kastélyokig valóságos háló szövődött, amely könyvek és brosúrák áramlását, cseréjét, értelmezését, megvitatását biztosította. Fekete sok levelezőtársa számára a szabadkőművesség teremti meg a levelezés titkos hálóját, és ami még fontosabb, a szabadkőművesség nyújtja a páholyok vendégszeretetét. Az emberek itt találkoznak egymással, itt alakul ki kapcsolat a reformátorokkal, itt kapnak könyveket és újságokat, Franciaországból rombolóbb hatásút, Németországból és Olaszországból klasszikusabb jellegűt. A szabadkőműves páholyok egyszerre kölcsönkönyvtárak és olvasótermek, de rózsakeresztes hatásra kémiai vagy fizikai laboratóriummá is válhatnak. Politikai szempontból pedig valamennyi levelező felvilágosodott ember, sőt meggyőződéses jozefinista. Támogatják az uralkodónak uralkodása kezdetén hozott rendeleteit, a cenzúra megreformálását, a dologtalan szerzetesrendek feloszlatását, egy modern iskolarendszer megteremtését.

Ezen az egységen belül a magyar levelezők sajátos arcélt képviselnek. Egyikükmásikuk a régi arisztokrácia tagja, de zömükben „homines novi", akik Mária Terézia uralkodása idején emelkednek fel a társadalmi ranglétrán.[263] A poroszok által szorongatott királynő támaszai, akik közül többen az osztrák örökösödési háború, majd a hétéves háború csatamezőin védték a Monarchiát. Közülük sokan nyertek grófi vagy bárói címet. A Rádayak, az Orczyak, a Podmaniczkyak, a Festeticsek, valamennyien Fekete levelező partnerei, ehhez az emelkedő társadalmi csoporthoz tartoznak, ahogy a levelek címzettje, maga Fekete is. A katonai hadjáratok, az ifjúkori tanulmányutak (Kavalierreisen), vagy a túl korán érkezett nyugdíjasság kitöltésére tett hosszú utazások során megismerik Franciaországot, Észak-Olaszországot, Lengyelországot, a protestáns Észak-Németországot, s természetesen Bécset, befogadják a felvilágosodás kozmopolitizmusát, ugyanakkor ráébrednek Magyarország elmaradottságára. A magyar hazafiság tartalmának új értelmet adnak azáltal, hogy felismerik a reformok szükségességét. Ebből születik meg a Draskovich obszervancia, amely által a szabadkőműves páholyok új politikai és gazdasági orientációt kapnak. Ez teszi őket érzékennyé a magyar nyelv ügye iránt, ez alakítja át levélírói szokásait, ez szüli kikerülhetetlen ellentétüket a kormánnyal, amely újra idegenné válik azáltal, hogy nem vesz tudomást az általa kormányzott nemzeti egységek létezéséről.

Apostoli gróf meglepődött, hogy egy „hun" lovassági tábornok ilyen jól beszél és ír franciául.[264] A nyugati történészek, akik igen gyakran monolitikusnak látják a magyar nemességet, meglepődhetnek azon, hogy a tollforgó és a „mieztelen szablya" hősiességén túlmenően, az államról és intézményeiről modernebbül gondolkodók is akadnak közöttük. A legújabb magyar történelmi kutatás már sok mindent feltárt ezzel a jelenséggel kapcsolatban. A francia történész elemzési kísérlete Fekete János gróf levelezéséről ehhez kíván adalékkal szolgálni.

Franciából fordította: *Benda Gyula*

[263] Ezekre a homines novira l. *Éva, H. Határs:* Contribution à l'étude i. m. Dans: Les Lumières . . . 1970. op. cit. 33 és köv. l. vö.: Les Lumières . . . 1972. i. m. 25 és köv. l.; vo.: Les lumières et la Paysannerie en Hongrie au cours du dernier tiers du XVIIIe siècle. Dans: Paysannerie française – Paysannerie hongroise XVIe–XXe siècles. Budapest, 1973. 151. s köv. l.

[264] Velence, 1785. április 29.

Claude Michaud

LUMIÈRES, FRANC-MAÇONNERIE ET POLITIQUE À LA FIN DU 18e SIÈCLE. CORRESPONDANCE DU COMTE JÁNOS FEKETE

(Résumé)

L'étude est consacrée à l'examen de la correspondance, conservée aux Archives Nationales, du comte János Fekete, Grand Justicier à la fin du 18e siècle. L'analyse détaillée, faite sur la base de points de vue et de méthodes modernes, aboutit à d'importantes et intéressantes constations concernant les idées et l'attitude politiques et idéologiques tant de Fekete que de ses correspondants. Ce cercle comprenant des aristocrates, des fonctionnaires, des intellectuels, presque tous des francs-maçons, suit avec une attention intense les idées neuves, les mouvements progressistes, les événements en France, et leur sympathie portée aux changements ne déclinera qu'au moment de la dictature des Jacobins en France et du complot décelé des Jacobins hongrois.

Клод Мишо

ПРОСВЕЩЕНИЕ, МАСОНЫ И ПОЛИТИКА В КОНЦЕ XVIII-ОГО СТОЛЕТИЯ. ПЕРЕПИСКА ГРАФА ГРАФА ЯНОША ФЕКЕТЕ

(Резюме)

Статья изучает переписку главного королевского судьи, графа Яноша Фекете, в конце XVIII -ого столетия. Переписка хранится в венгерском Государственном архиве. Подробный анализ, который был проведён на основе современных точек зрения и современных методов исследования, приходит к важным и интересным установлениям относительно мировоззренческих, политических идей, ориентаций как самого графа Фекете, так и круга с ним переписывающихся. Этот круг, который состоял из членов аристократии, служащих и интеллигенции — почти все они являлись масонами —, обратил большое внимание на новые идеи, на события во Франции. Его симпатия к изменениям сломалась только под влиянием якобинской диктатуры и разоблачения венгерского якобинского заговора.

Király Péter

A PESTI GÖRÖGÖK NYELVI VITÁI

1. Az oszmán-törökök balkáni térhódításai (Konstantinápoly 1359, Szófia 1382, Nis 1386, Rigómező 1389) nagy népmozgalmat idéztek elő. A Balkán-félsziget népeinek egy része a még meg nem hódított északi és nyugati országok felé vette útját. Ez országok egyike volt Magyarország.

A szerbek már a 15. századtól kezdődően érkeztek Magyarországra, de nagyobb tömegekben 1690-ben menekültek el Arzen Crnojević ipeki érsek vezetésével. A görögök is korán követték a szerbek útját, s telepedtek le Magyarországon.

A szerbek és a görögök egyik fontos központja Buda és Pest volt. Összekötötte őket a közös sors, az azonos vallásfelekezethez való tartozás (az ortodoxia), hasonló társadalmi helyzetük (kereskedők, kézművesek, gazdag polgárok), de elválasztotta őket a nyelv különbözősége.

2. Az alábbiakban a pesti görög egyházközség istentiszteleti és oktatási nyelvének kérdéseibe adok bepillantást annak az 1789. és 1807. évekből származó anyagnak az alapján, amelyet a Magyar Országos Levéltár őriz.[1]

[1] MOL. – Htt. C 77. Acta Dep. Rel. Gr. R. N. U. ex 1807, csomó szám 95, No 9. Vö. az alábbi iratokat: No 1.: Inclyta Comitatus Universitas! . . . Stephanus Stratimirovics Episcopus Budensis. Szent Endrini 6. Martii 1789; No 2.: An die Hochlobl. Königl. Hungariſche Statthalterey! . . . Moyses Putnik m. p. Carlovicz, den 4. May 1789; No 3: Hochedelgebohrner Inſonders hochgeehrter Herr Rath und Erſter Vice-Geſpann! . . . Major Hülf, Stadtrichter m. p. Peſth, den 2. July 1789; No 4.: Fassionen Der um eine abgeſonderte Kirche ſupplizirenden Griechen, Wallachen und Bulgaren, In der königl. Freyſtadt Peſth. . . . Franz Goszleth m. p. als hiezu beſtellter Actuarius. Peſth den 2ten July 1789 (a kérvényezők neveivel); No 5.: Hochlöbl. Königl. Hungariſche Statthalterey! . . . Sämmtliche Einwohner Griechiſcher Nation in Peſth. Ofen, den 7. Auguſt, 1789; No 6.: An Eine Hochlöbliche Konigl. Hungariſche Statthalterey! . . . Stephan Stratimirovics m. p. Biſchof zu Ofen. Sanct Andreae, den 30. Auguſt 1789; No 7.: Euer Excellenz! . . . Sämmtliche Gemeinde der Griechen zu Peſt. Peſt den 11. Auguſt 1807; No 8.: Illustrissime ac Reverendissime Domine Episcope, Venerabile item Consistorium! . . . Communitas Graecae Nationis Pestiensis. Pestini 17. Augustus 1807; No 9.: Hochedelgebohrner Herr Stadtrichter und Kirchen-Comiſſair! . . . Sämmtliche Gemeinde der Griechen zu Peſt. Peſt den 29. Auguſt 1807; No 10.: Illustrissime ac Reverendissime Domine Episcope, Venerabile item Conſistorium! . . . Communitas Graecae Nationis Peſtienſis. post 5. Sept. 1807; No 11.: Illustrissime ac reverendissime Domine Episcope! . . . Cives Peſtienses Valachicae Nationis. Budae die 7. Septembris 1807 (a kérvényezők neveivel); No 12.: Deliberatum eſt: . . . Ioannes Burián V. Conſiſtorii Episcopatus G. N. U. R. Budenſis juratus Notarius m. p. Anno 1807. die 3ª Octobris; No 13.: Beyträge zur Erbauung der Kirche . . . Mazedoniſche Wallachen . . . Michael Vittkovics m. p. V. Conſistorii Episcopatus Gr. N. U. R. Budenſis Fiscalis. Peſtini 20° Novembris 1807 (az adakozók neveivel); No 14.: Freywillige Beyträge zur Erbauung der Kirche . . . Griechen . . . Michael Vittkovics m. p. V. Conſistorii

a) A balkáni népek közül a szerbeknek voltak legkorábbi és leghatékonyabban működő szervezetei Magyarországon, amelyek a görögöket is magukba tömöríteték.[2] A békés és gyümölcsöző együttélésnek azonban vége szakadt. Erről így ír Georgias Zaviras, a magyarországi görög szellemi élet egyik vezetője: annak ellenére, hogy a görögök jóval többet áldoztak a templom felépítésére és fenntartására, valamint a papok ellátására, mint a szerbek, mégis a szerbek – a megegyezést felrúgva – a görög templomi éneklést és istentiszteletet betiltották, a görög egyházi könyveket kidobálták stb.[3]

S valóban, a görögök 1788-ban kiváltak a pesti illir (rác, szerb) egyházközségből.

Nézzük meg először azt, hogy kik voltak a ‚görögök'? A görög névvel összefoglalóan az illireket (szerbeket), a tulajdonképpeni görögöket, macedo-vlachokat, albánokat és bolgárokat jelölték.[4] Vö.: „Inhabitatores non uniti ritus Pestienses nequaquam ex duabus, sed ex quatuor nationibus conflati sunt: Illyris utpote Graecis, Valachis et Bulgaris . . ." (No 1); „. . . ſämmtliche Inwohner Griechiſchter Nation . . . in Peſth wohnende Griechen, Arnauten und Bulgaren . . ." (No 2); „. . . . die in Peſth vorhandene Griechiſch nicht unirte Gemeinde nicht aus 2, ſondern aus 4 Nationen, nämlich aus Illyriern, Griechen, Wallachen und Bulgaren beſtehe. Ja es finden ſich auch einige Albaneſen, die als 5te Nation dieſer Gemeinde angeſehen werden kann." (No 3); „Fassionen Der um eine abgeſonderte Kirche ſupplizirenden Griechen, Wallachen und Bulgaren In der königl. Freyſtadt Peſth . . . Griechen, Wallachen, Arnauten . . . Griechen, Wallachen und Bulgaren . . . Griechen, Wallachen und Arnauten . . ." (No 4); „. . . . vor dem Jahre 1789 . . . niemand wollte damals Wallach, Czinczar, Arnaut, oder

Episcopatus Gr. N. U. R. Budenſis Fiscalis. Peſtini 20° Novembris 1807 (az adakozók nevével); No 15.: Serenissime Caesaree Regie Hacreditarie Princeps, Archidux Austriae, et Palatine, Excelſum Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum, . . . Stephanus Stratimirovics m. p. Budae die 12ª Dec. 1807.

[2] *Dušan J. Popović*, Srbi u Budimu od 1690 do 1740. Beograd, 1952, 208. kk.; *Füves Ödön*, A pesti görögök önállóságáért folytatott harca 175 évvel ezelőtt – in „Antik Tanulmányok" 1964, 127–132; *Uő.*, A pesti gorogok küzdelme a teljes önállóság kivívásáért – in „Antik Tanulmányok" 15 (1968), 261–263;

[3] „. . . . die Griechen halfen und helfen ihnen überall und in allem. Mit großter Freigebigkeit spendeten sie zehn, ja sogar funfzigmal soviel als ihre serbischen Brüder für den Bau und die Erhaltung von Kirchen, den Unterhalt von Geistlichen, bloß mit der Bedingung, daß serbisch und griechisch gesungen und an manchen Festtagen die Messe in griechischer Sprache gelesen werde. Die Verträge und Versprechungen zetgingen allmählich wie Spinngewebe; griechischer Gesang und Gottesdienst wurden verboten, ja die heilgen Kirchenbücher der Griechen wurden in einigen Städten sogar auf ehrlose Plätze geworfen. In anderen Kirchen wurden die Griechischen Gläubigen von ihren Plätzen gewiesen, ihre Lehrer verfolgt . . ." Infolge solcher Schwierigkeiten waren die Griechen gezwungen eigene Kirchen zu bauen. Vö. *Horváth, Andreas*: Ungarn und die Neugriechen – in „Ungarn und die Nachbarvölker. Hgb. von Stefan Gál. Budapest" s. d. 175; *Uő.*: Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΖΑΒΙΡΑ – Zavirasz György élete és munkái. Budapest, 1937, 106.

[4] A pesti görög közösség nyelvhasználatával kapcsolatosan Füves Ödön az alábbiakat állapította meg: A szerbekkel való közösség idején (1687–1791) a görögök nagyon gyakran használták a szerb nyelvet. A pesti görög kommunitás hivatalos nyelve a 18. és 19. században a görög volt. Román nyelvű kéziratok csak elvétve fordulnak elő – főleg a 19. század második feléből –, de azok is egyházi jellegűek. A macedo-románok is görögül írtak. A macedo-románok 1809-től a liturgiát románul tartották. Bolgár és albán nyelvű írást nem talált az okmányok között. Vö. *Füves Ödön*, A pesti görögök nyelve – in „Antik Tanulmányok" 16 (1969), 93.

Bulgar heiſſen, alles bediente ſich der griechiſchen Firma und nannte ſich einen Griechen . . ." (No 7); „. . . die Wallachen, Arnauten, Albaneſer und Bulgaren . . ." (No 9); „. . . cum conſtet, eam vulgo vigere conſvetudinem, ut in genere Religionem Orientalis Graeci Ritus non Uniti Profitentes seu sint Serbi, seu Graeci, vel Valachi plerumque nomine Graecorum compellari soleant . . ." (No 15).

b) Amiért a görögök a szerb egyházközségből kiszakadtak, a már említett pénzügyi vonatkozások mellett, a fő ok nyelvi-nemzeti volt, vagyis a görög nyelvű istentiszteletnek és tanításnak a követelése. Egy másik vélemény szerint azonban e folyamatban nem annyira a nyelvek különbözősége játszotta a fő szerepet, mint inkább bizonyos „nyugtalan egyének", akik részben egyéni, részben nemzeti törekvésektől indíttatva, mások körében nyugtalanságot keltettek. Vö.: „Pura puta Lingvarum diversitas[5] nullis dissensionibus ansam dare potest, nec dat; verum hanc praebent aliqui e singula natione inquieti homines, qui partim privato ex rancore, partim nationali ambitione ducti simultates fovent, et caeteros ad dissensiones ac inimicitias clancularie stimulant." (No 1); „Daß eine Nationalgehäßigkeit zwiſchen den Illyriern, und den um eine abgeſonderte Kirche ſollicitirenden Nationen, dann bey jeder von ihnen ein beſonderer Nationalſtolz und Vorzugs-Anmäßlichkeit vorhanden ſey, iſt eben ſo gewiß, als kaum manche Nation in der Welt von ſeinen beſonderen Eigendünkel ganz befreyet iſt . . ." (No 3); „. . . und da wir uns von den Illyriern, bloß wegen der illyriſchen Sprache geſchieden haben, haben wir lediglich unter dem Namen Griechen die allerhöchſte Erlaubniß eine griechiſche Kirche in Peſt zu erbauen erhalten . . ." (No 7); „Ideo etiam ab Illyris nos ſeparavimus, ut Deum in noſtra et Valachis conſveta lingva Graeca colamus" (No 10); „. . . Adducunt porro in contrarium iidem Graeci, quod prouti Scopus eorum Separationis ab Illyris non alter fuerit, quam ut separatam Eccleſiam Graecam, in qua Deum conſtanter Lingva Graeca colere poſſint, obtineant . . ." (No 15).

Tanulságos a megegyezés egyik pontja, amely kimondja, hogy a jövőben ne keverjék az istentiszteletnél a két nyelvet, hanem csak tiszta illír vagy tiszta görög nyelven végezzék az istentiszteletet. Vö.: „. . . unter ihnen die Eintracht alſo geſtiftet würde, daß hinführo der Gottesdienſt am einen Sonntag in der den Illyriern gemeinen Sprache, jedoch ohne allem Gebrauch des griechiſchen Geſanges und Leſens, am folgenden Sonntage aber in der Griechiſchen Sprache ebenfalls ohne Einmiſchung der Illyriſchen Mundart, wechſelſeitig, abgehalten werden ſolle". (No 2).

A „görögök" e követeléseiket azzal indokolták, hogy noha némelyek az illírt jól beszélik, de vannak egyesek, akik e nyelvet vagy egyáltalán nem, vagy csak alig beszélik. Vö.: „. . . ex eo multi lingvae illyricae ignari persaepe solatio devotionis carere debeant . . .; . . . ex . . . Graecis, Valachis et Bulgaris, quorum singuli, si 100. animae excipiantur Lingvam illyricam . . . partim perfecte, partim mediocriter callent". (No 1); „. . . einerſeits . . . viele von Ihnen [Griechen] die illyriſche Sprache ſo erlernet ha-

[5] A nyelvek különbözősége egyedül nem vezethet el nézeteltérésekhez – olvassuk a latin szövegben. De jól ismeretesek Szent Ágoston ellenkező értelmű gondolatai: *„Diversitas* namque *Linguarum*, ut ait S. Augustinus, et tristis rerum experientia docet, *hominem alienat ab homine, et propter solam Linguarum diversitatem nihil prodest ad consolandos homines tanta similitudo naturae, ita, ut libentius sit homo cum cane suo, quam cum homine alieno."* Vö. Slowák Slowenſki Čejsko – Laťinſko – Německo – Uherſki: seu Lexicon Slavicum . . . auctore Antonio Bernolák . . . I. Budae, 1825. „Praefatio" IV; magyarul vö. Repertorium Lexici . . . VI. Budae, 1827. „Elő-járó beszéd" 4.

ben . . .; andererſeits . . . die übrige der illyriſchen Sprache annoch unkündige jüngere Griechen, Arnauten und Bulgaren, nicht weniger auch das weder die griechiſche noch die illyriſche Sprache verſtehende Arnautiſche weibliche Geſchlecht ſelbe gleichfalls begreifen . . .; die von der Illyriſchen Sprache keine oder geringe Kenntniß habende Griechen, Arnauten und Bulgaren . . ." (No 2); „. . . Es iſt auch unter denen um eine abgeſonderte Kirche ſupplizirenden Griechen, Wallachen und Bulgaren beynahe ein Drittel, das die illyriſche (wie ſie hier genennet wird die Raitziſche) Sprache in ſo weit inne hat, als ſie bey Hande und Wandel, und zu häußlichen Erforderniſſen ohnentbehrlich iſt. Es ſind ſogar 6 bis 8 Hausväter von jenen derer Ehefrauen Illyrierinnen ſind, . . ." (No 3); „. . . lediglich 100 Seelen in ganz Peſth exiſtiren, die der illyriſchen Sprache minder mächtig ſind; die übrigen Griechen und Wallachen hingegen verſtehen insgeſamt den Gottesdienſt in illyriſcher Sprache eben ſo gut, als in der griechiſchen, . . ." (No 6).

3. 1789-ben létrejött a görög egyházközség, de nyelvi meghékélésről itt sem lehet beszélni. Most ugyanis a macedo–vlachok azok, akik vádakkal illetik a görögöket.[6]

A vlachok elismerik ugyan, hogy a görögök a templomra sth. többet áldoztak (No 9), de a telket négy görög és két vlach vásárolta meg – ez utóbbiak kezdeményezésére. Vö.: „. . . duo Valachi, Naum utpote Moska, ac Demetrius Argir, et quatuor Graeci nempe: Georgius Rally, Nicolaus Szerhátly, Georgius Pelenka, et Panajot Hadſi Aſſimaky in eo convenerunt, ut Licitationi expoſitam domum Patrum Piariſtarum Peſtienſium licitent, et emant . . ." (No 10); „. . . indultum ſeparatam Eccleſiam aedificandi obtinuiſſe; primos et principales Negotij hujus promotores Moska et Argirij non Graecos verum Valachos, sed et fundum, in quo Eccleſia extructa est, primum a Valacho Argirÿ poſſeſſum, et scopo praevio ceſſum fuiſſe". (No 15).

A fentiek miatt a vlachok méltánytalannak tartották, hogy ők az egyházközség alapitói közül kimaradtak, noha eredetileg az ő nevüknek is szerepelni kellett volna. Vö.: *a)* a görögök véleménye: „. . . waren dieſe unſere Mitbrüder bloß unter den Namen Griechen bekannt, als Sie mit uns vor dem Jahre 1789 einen Theil der Illyriſchen Gemeinde zu Peſt ausgemacht haben, niemand wollte damals Wallach, Czinczar, Arnaut, oder Bulgar heiſſen, alles bediente ſich der griechiſchen Firma und nannte ſich einen Griechen; . . ." (No 7); „. . . als die Grichen ſich von den Illyriern getrennet haben, verblieben die Wallachen nicht bey den Illyriern, ſondern ſchloßen ſich wieder an die Griechen, und als man Allerhöchſten Orts um die Erlaubniß eine von den Illyriern abgeſonderte Griechiſche Kirche in Peſt erbauen zu dürfen bittlich eingekommen iſt, wußte man noch kein Wort von einen Wallachen, Arnauten oder Albaneſer, alles hat Griech heißen und griechiſcher Sprache Gott verehren wollen . . .; . . . geſellten ſich die mazedoniſchen Wallachen nie zu den Illyriern, ſondern zu den Griechen . . ." (No 9); *b)* a vlachok álláspontja: „. . . obligabatur, qualium exemplar, per me in Origine visum, . . . expreſſe cautum fuit, eam ad caſum applicandae pro Graecis una et Valachis separatae Eccleſiae numeratum iri, ita recurſus, qui hoc in merito succeſſu temporis intervenerunt, si primus, per Graecos provocatus, qui seu ex ignorantia, seu ex inanimadvertentia Concipientis nomine tantum Graecorum subſcriptus fuit, excipiatur, semper nomine Graecorum et Valachorum factos fuiſſe, et Resolutiones.

[6] A nyelvi vitákra röviden utal *Füves Ödön* – in „Antik Tanulmányok" 15 (1968), 262; *Uő.:* A pesti görögök iskolái – in „Antik Tanulmányok" 19 (1972), 101 stb.

eatenus emanatas, non de solis Graecis, sed junctum cum Valachis, ut vel adnexae Copiae perhibent, sonare; per conſequens Graecos solos pro principalibus Ecclesiae Fundatoribus et Acquiſitoribus haberi nequire . . ." (No 15).

A macedo-vlachok egyik sérelme nyelvi volt, nevezetesen az, hogy a pap, az istentisztelet (a liturgia és egyéb aktusok), a tanító görög nyelvűek voltak. Vö.: „. . . Verum reſpondent ad haec Valachi: . . . inter se coaluerint, ut duos aſſumant Parochos, quorum alter Graeca, alter Valachica Lingva Sacra perageret. Quare etiam Anno 1795° communibus utriusque Nationis Votis coalitum fuit, ut praeter jam praeexiſtentem Graecum adhuc unus Valachicus, cum Graeco eadem praerogativa, Activitate, et proventibus gavisirus Parochus scopo eo inducatur, ut utraque unum saltem Corpus conſtituens, Natio a suo Nationali Graeco et Valachico Pastore in duabus Linguis paſci poſſit." (No 15). S hogy a görög istentiszteleti nyelvre vonatkozó passzus csak később került be az egyezmény szövegébe. Vö.: „. . . Clarum tamen sit, quod in Conventione Anni 1795 nulla praetensae per Graecos restrictionis facta fuerit mentio, verum in fine poſt punctum concluſivum, et abſque nexu cum praecedentibus longe tardius addita conſpiciatur clausula: *Actus Ecclesiae Hellenice legendos eſſe*, innuens." (No 15).

Stratimirović a görögök és vlachok egyesülését nyelvük különbözősége miatt nem tartotta hosszúéletűnek. Vö.: „. . . dum quaeſtio de Separatione Graecorum a Communitate Serbica Peſtienſi agitabatur, Dioeceſano Budenſi — qui jam tunc separationem talem vel maxime ea ex reflexione, quod praeviderim, inter Graecos et Valachos Unionem diu haud duraturam, sed ob diverſitatem Linguarum serius ocyus Lites inter eos exorituras, diſvavi . . ." (No 15).

S valóban, a vlachok annak hangoztatása mellett, hogy ők a görögöt nagy szorgalommal megtanulják, egyben azt is elmondják, hogy sok asszony és gyerek görögül csak gyengén tud. Vö.: „. . . Adſint tamen in sui gremio Majori Numero Mulieres et Proles, quae nullam Linguae Graecae cognitionem habent . . .; et licet certum sit, Graecos Valachicam Lingvam non intelligere, eum tamen aeque verum sit, quod neque Valachi Lingvam Graecam secus intelligant, niſi eam peculiari studio diſcant . . ." (No 15).

A levéltári anyagban a vlachok két csoportjáról esik szó, ezek: *a)* a macedo-vlachok vagy cincárok (a pesti vlachok) és *b)* a bánáti (avagy kara-vlachok) és erdélyi vlachok.[7] Vö.: *a)* „Fassionen Der . . . Griechen, Wallachen, und Bulgaren . . . Arnauten . . .„ (No 4); „. . . Kirchen-Mitglieder Mazedoniſch-Wallachiſcher Nation . . ." (No 7); „Ad Instantiam hujatum Civium Macedonico-Valachicae Nationis . . .; . . . neque omnino tunc seu de Macedonico- seu Carra-Valachico Idiomate mentio facta exstitit . . ." (No 8); „Mazedoniſche Wallachen, oder hier im Lande ſogenannte Zinzaren" (No 13); *b)* „. . . Die Wallachen in der Wallachey, Moldau, Banat und

[7] A vlach népcsoportokra vö. *M. Filipović*: Cincari (Aromuni) – in „Enciklopedija Jugoslavije" 2. Zagreb, 1956, 378–380; *Petar Skok*. Vlah – i. m. 8, 1971, 514–516 (mindkét szócikknél l. a vonatkozó irodalmat). A macedo-vlachokra (arománokra, cincárokra) vö. Th. *Capidan*, Aromânii Dialectul aromân. Bucureşti, 1932, *S*; *Uő.*: Die Mazedo-Rumänen. Bukarest, 1941, 9–17; Dušan J. *Popović*, O Cincarima. Beograd, 1937, 16–28. A karavlachokra vö. *Vuk Stef Karadžić*, Srpski rjecnik. U Biogradu, 1898.: Karavlach . . . der Walache aus der Walachei . . . 274.

Siebenbürgen ſind eine ganz andere Nation ... heißen Carra-Wallachen ...;... einen zweyten Pfarrer der nicht in ihrer Mutter- das iſt macedoniſch Wallachiſchen, ſondern in der ihnen fremden Carra-Wallachiſchen Sprache den öffentlichen Gottesdienſt ... verrichten ..." (No 9); „... mox imperfectam Macedonico-Valachicam, mox Carra-Valachicam ..." (No 10); „... idiomatis autem Carra-Valachici, quod in Banatu obtinet ..." (No 12).

A görögök értetlenul fogadják a macedo-vlachok követeléseit, hangoztatva, hogy a vlachok Törökországban és másutt is görögökként szerepelnek, és a görög nyelvet használják. Vö.: „... beydes geſchah in der griechiſchen Sprache, und geſchiehet noch, ſowohl in der Türkey, als anderweiten chriſtlichen Ländern, auch hat dieſe Nation nie unter ihren eigenen Namen, ſondern ſtets unter den Namen der Griechen ihre Confiſtenz gehabt ..." (No 7). A vlachok azonban leszögezik, hogy Törökországban erre őket csak a kényszerűség vitte rá. Vö.: „Regerunt tamen Valachi, quod dura illa neceſſitas, quae eos in Turcia coegit, eadem Lingva cum Graecis Deum publice colere ..." (No 15).

A görögök további ellenérveket keresnek. Hangoztatják, hogy a macedo–vlach és a bánáti vlach nyelv között olyan a különbség, hogy nem értik meg egymást. További érvként azt fejtegetik, hogy a macedo–vlach nyers, kimüveletlen nyelv, amelynek nincsenek se betüi, se könyvei, s istentiszteleti nyelvként való bevezetése esetén a zsinatnak is jóvá kellene hagynia. Ha viszont a bánáti, azaz a kara–vlach nyelvet használnák, s ennek cirill betüs könyveit, az számukra idegen lenne, s generációk kellenének, míg azt megértik, megtanulják. Vö.: „Es haben unſere Kirchen-Mitglieder Mazedoniſch-Wallachiſcher Nation Euer Excellenz jüngſthin eine Bittſchrift eingereicht, um damit Ihnen geſtattet werden möge einen Lehrer zu halten, der im gemeinen griechiſchen Schulhauſe ihre Kinder in der wallachiſchen Sprache, die in Banat geſprochen wird, und den Mazedoniſchen Wallachen fremd iſt, unterrichten möchte ... Sie haben aber bey der Einführung der Banatiſch-Wallachiſchen Sprache einen ganz andern Entzweck, ... Die Mazedoniſch-Wallachiſche Sprache als die Mutter Sprache unſerer Mitbrüder, iſt noch ſo ſimpel und unkultivirt, daß Sie weder mit eigenen Buchſtaben, noch erforderlichen Reichtum an Wörtern ... verſehen iſt, und deßwegen niemals weder in Mazedonien noch irgend in einem Lande auf der Welt, auſſer ihren privat Häuſern, gebraucht werden konnte; ja nie haben die Mazedoniſchen Wallachen ſeit ihrer Entſtehung, aus Mangel eigener Buchſtaben und Bücher, Gott in ihrer Mutterſprache öffentlich in Kirchen angebetet noch weniger im Handel, und Wandel zwiſchen ſich ſelbſt ...;... wegen eines wallachiſchen Lehrers, ... Sie die griechiſche Sprache ... haben ... verſtoſſen, und eine neue fremde, ihnen ganz unverſtändliche Sprache annehmen ſollten, beſonders, da die Zeit einer ganzen Generation von nöthen iſt, bis ſie für mazedoniſche Wallachen verſtändlich und üblich gemacht werden wird." (No 7); „... Lingvam eorum Macedonico–Valachicam Litteris propriis carere, atque tantopere incultam esse, ut nullus liber in illa concinnari, eo minus imprimi possit, ... ut in suis Ecclesiis Valachi hac sua inculta Lingva devotionem profanent; ... nunc introductionem incultae Lingvae suae, aut si Carravalachicam, ut oretenus declararunt, intelligunt ..." (No 8); „Bekanntlich iſt Griechenland das gemeinſchaftliche Vaterland aller hieſigen Griechen und Mazedoniſchen Wallachen. Die Wallachen in der Wallachey, Moldau, Banat und Siebenbürgen ſind eine ganz andere Nation, haben eine ganz andere, eigene, und cultivirte, den mazedoniſchen Wallachen unverſtändliche Sprache, andere Sitten, andere Gebräuche,

andere Privilegien, heißen Carra-Wallachen, und leben nirgends mit Griechen oder mazedoniſchen Wallachen in irgend einer engeren gemeinſchaftlichen kirchlichen Verbindung. Die mazedoniſchen Wallachen hingegen, welche gleichfalls ihre eigene beſondere, aber noch rohe und unkultivirte Sprache haben, halten es ſeit ihrer Entſtehung ſtets mit den Griechen, bedienen ſich im Handel und Wandel, und beym öffentlichen Gottesdienſte der griechiſchen Sprache, leben und weben überall unter den Namen Griechen . . .; . . . von dem Herrn Dioecesan Biſchof einen zweyten Pfarrer der nicht in ihrer Mutter- das iſt macedoniſch Wallachiſchen, ſondern in der ihnen fremden Carra-Wallachiſchen Sprache den öffentlichen Gottesdienſt und alle Geiſtliche Functionen verrichten; von der Königl. Preßburger Ober Studien Direction aber einen Lehrer, der ihre Kinder in der beſagten fremden Carra-Wallachiſchen Sprache unterrichten ſollte, zu verlangen . . .; . . . auf ihr dem Dioecesan Biſchof eingereichtes Geſuch wegen Einführung eines Wallachiſchen Geiſtlichen und der Carra-Wallachiſchen Sprache ſich ſchriftlich zu äußern . . . wider das Geſuch aber in Betreff eines Carra-Wallachiſchen Lehrers . . ." (No 9); „. . . Graeca enim et Illyrica lingvae perfecte excultae ſunt, et in cultu Divino a tempore primitivae Eccleſiae uſitatae; lingva e-contra Macedonico Valachica literis propriis deſtituitur, ac nunquam hactenus uſitata fuit, nec ad uſum devenire poteſt prius, quam ubi in eadem Libri Eccleſiaſtici conſcripti, et Synodaliter approbati fuerint. . . . Nunc enata privata diſcordia nonniſi in opprobrium Graecorum mox imperfectam Macedonico-Valachicam mox Carra-Valachicam illis penitus ignotam inducere volunt, . . ." (No 10); „. . . hinc eosdem a petito ſuo relate ad inducendam lingvam Valachicam amoveri motivo etiam ex eo, quod ob defectum proprii typi, Libris Eccleſiaſticis nativo idiomate ſuo concinnatis ſynodaliterque approbatis penitus deſtituerentur, idiomatis autem Carra-Valachici, quod in Banatu obtinet, et typo Cyrilliaco imprimitur, prorſus ignari forent, adeoque per inductionem ſeu unius ſeu alterius lingvae, nonniſi gravi ſcandalo et litibus perpetuis anſam praeberent". (No. 12).

A vlachok kérésük alátámasztására kifejtik, hogy a vlachot nemzeti nyelvüknek tekintik. Emellett a bánáti vlach nyelv, amely a könyvekben és istentiszteleti aktusoknál már régóta használatos, a vlach nyelvnek csak egy kimüveltebb változata, s a macedo–vlach és a bánáti vlach nyelv közötti viszony olyan, mint amilyen a népi illir vagy modern szerb és az ószláv (egyházi szláv) nyelv, valamint a kereskedők által beszélt görög avagy a modern görög és az istentiszteletnél használt görög (avagy hellén) nyelv között megállapitható. Vö.: „. . . ac proinde Parocho provideamur, qui nobis Valachica, quam nos pro Patria recognoſcimus Lingva, Lyturgiam, caeterasque Sacras functiones celebret". (No 11); „. . . die gewöhnliche griechiſche Sprache, die von Handelsleuten geſprochen wird, weit von der ächten, und der beym Gottesdienſt üblichen griechiſchen Sprache entſchieden iſt . . ." (No 6); „. . . Objicitur ex parte Graecorum etiam id, quod in Lingua Nativa Inſtantium, Macedonico nempe Valachica Sacra neque peragi poſſint, cum in hac Dialectu nulli praeexiſtant Libri Lyturgici: ut autem Idiomate Valachico, quale in Banatu et Tranſylvania uſu venit, celebrentur, congruum eo minus videatur, quod Inſtantium idioma a Lingua Valachica proprie sic dicta nimium differat. – Sed elidere contendunt etiam hanc difficultatem Inſtantes, dum reponunt, deſiderium suum non alio tendere, quam ut Sacra eadem, quae in Ditionibus his a tot Saeculis jam uſu venit, Lingva

Valachica celebrentur; differentiam inter hanc et suum Nativum idioma non eſſe majorem, quam inter Modernam Graecam et Hellenicam, vel inter Vulgaram Illyricam et antiquam Slavicam, in qua a Saeculis Sacra celebrantur. Quali proinde cum fructu novum Idioma Graecum vel modernum Serbicum loquentes Chriſtiani Sacris Dialectu Hellenica, vel Antiqua Slavica celebrari conſvetis intereſſe solent, aequali cum Devotione etiam Inſtantes praeſertim faeminas et proles, Graecam Lingvam non callentes, S. Lyturgiam in Lingva proprie dicta Valachica, quae a suo Nativo idiomate tantum majori Culturae gradu diſcrepat, exaudire poſse . . .; . . . cum porro manifeſtum sit, Valachos continuo intentionem suam eo directam habuiſſe, ut cum tempore suae Nationis Parochum introducant, qui Munia Parochialia et Functiones Sacras, adeoque, ut prudenter conjici debet, Lyturgiam etiam non in Graeca, quam plerique suorum non intelligunt, sed eadem Valachica, in qua a Saeculis Sacra in hoc Ritu celebrantur, quae a suo Vulgari Idiomate non magis differt, quam Vulgaris seu Graecorum, seu Serborum a cultiori Graeca, et antiqua Slavica, in quibus Sacra celebrari solent, peragat; . . ." (No 15).

4. A pesti görög egyházközség istentiszteleti és oktatási nyelvének kérdéseivel Ausztria–Magyarország szinte valamennyi intézménye foglalkozott: az udvar, a Magyar Királyi Kancellária, a Magyar Helytartótanács, a Királyi Tanulmányi Főbizottság, az egyházmegyei püspökség, Pest vármegye Tanácsa stb. Ennek alapján azt hihetnők, hogy nagy tömegeket képviselő közösségről van szó. Ellenkezőleg: a pesti görög nem egyesült egyházközség 1789-ben mindössze 900 főt számlált, a legtöbben a tulajdonképpeni görögök voltak, míg a vlachok kevesebben, de ebből csak 600 lélek látogatta a templomot. Vö.: „Ex Conscriptione . . . patet, Familias Graecas, et Valachicas non plures Pestini existere, quam 70, Animas vero 466 . . ." (No 1); „. . . die in Peſth vorhandene Griechiſche nicht unirte Gemeinde . . . aus 179 Familien und 620 Seelen beſtehen . . . aus 179 Haushaltungen und 620 Seelen Beſtehenden Gemeinde . . ." (No 3); „. . . . Bey gegenwärtiger Unterſuchung fanden ſich hieher gehörige Griechen, Wallachen und Arnauten . . . Bulgaren . . . Familien 179, Seelen 620 . . .; hier . . . beſchriebenen Griechen, Wallachen, und Bulgaren, welche unter den Namen Griechen . . . Daß ein Hundert Siebenzig Neun Haushaltungen, und reſpective Familien für ſich und ihre Angehörigen ſo Sechs Hundert Zwanzig Seelen ausmachen . . ." (No 4); „. . . für 900 Seelen, von welchen kaum zwey Drittheile dem Gottesdienſte auf einmal beywohnen . . ." (No 6); „[Die Griechen] 49 Häuſer und 111 Familien . . ., [die Wallachen] aber nur 27 Häuſer und 52 Familien zählen . . ." (No 9).

Ez adatok láttán felmerül a kérdés, miért foglalkoztak ennyire széles körben és ilyen magas helyeken e nyelvek kérdéseivel? Véleményem szerint egyrészt azért, mivel a „görögök" jelentős gazdasági szerepet játszottak az ország életében, másrészt – és mindenekelőtt – azért, mivel a felvilágosodás és a nemzeti ébredés korszakában (18. század vége – 19. század eleje) a nyelv fontos szerepet töltött be, s az állam irányító szervei a felvetődő nyelvi kérdések megoldására törekedtek.

Így volt ez az általunk tárgyalt esetben is. Stratimirović, aki a megbékélés útját kereste, mindkét fél számára elfogadható álláspontot igyekezett kialakítani: azt javasolta a Helytartótanácsnak, hogy a pesti görög egyházközségben a görög és a vlach nyelvet felváltva használják. Vö.: „Quemadmodum itaque de hac diſpoſitione et Ordinatione mea et Convocatos Utriusque Nationis Deputatos ad colendam mutuam harmoniam ac pacem

denuo serius commonitos edocui, et Dioeceſano Epiſcopo eandem ſine eo notam reddidi, ut is tam Secundarium Parochum Valachicum, quam et Ordinem celebrandorum alternative in Graeca et Valachica Lingua Sacrorum mox introduceret, . . .; . . . Aequum et neceſſarium eſſe adinveni, ut in Eccleſia eadem Graeco-Vallachica praeter jam praeexiſtentem Graecum, etiam Valachicae Nationis Parochus, et Cultus in Lingua Graeca et Valachica alternativus introducatur." (No 15).

Íme, egy villanásnyi kis részlet Magyarország népcsoportjainak nyelvi törekvéseiből. S azt hiszem, az itt felvázolt események nem minden tanulság nélkül valók.

Ötvös Péter

ILLÉSHÁZY ISTVÁN AZ EMIGRÁCIÓBAN

Levelek a „bujdosás" idejéből

Nehéz téli időben, „elég sok gonosz úton, elég fáradsággal" 1605. február 5-én este Pálffy Kata Prágába érkezik. „14 holnapja immár, hogy mindenemet elvették, és attól fogva mind supplicálok és könyörgök", s tudjuk, mind ez ideig kevés eredménnyel: „még csak választ hogy sem adtak volna, és csak egymásra mutogatnak Bécsben és Posonban." Prágai útjáról most már az elhúzódó peres ügyek végleges, reményei szerint nem is kedvezőtlen rendezését várja. Férjétől, a csaknem másfél esztendeje Lengyelországba menekült Illésházy Istvántól is visz intenciókat: „az én suplicatiómra is sollicitáld az választot, de főképen az magad dolgát; ha 3 hétig választ nem adnak, hagyj ott Német Jánost, ne költs ott hiában, várja ő az választot." Három hét alatt Pálffy Kata ugyan semmit el nem intézhetett, „velek született az nagy késedelmesség", ám mégis föntmarad Prágában, mert látja – s meg is írja Lengyelországba – „miben legyen az dolog és hogy jó reménység vagyon benne". Férjével ez időben váltott leveleinek dokumentumai nem túl gazdagok: a prágai tartózkodás legelejéről, *februárból*, s már a végéről, *április második feléből* olvashatunk mindössze három levelet Pálffy Katától, s a még február 1-én keltezettet nyilván leszámítva Illésházytól egyet sem. Pedig bizonyos – éppen ez ismert levelek utalásai bizonyítják –, hogy igen sűrűn fordult posta Prága, és az „agg bujdosó" akkori lakhelye, *Scauinia* (Skawina) között. Ha ez utalásokban kirajzolódó levélváltás fontosabb tanulságait közelebbről megismerhetnénk, elsőrendű adatokkal sikerülne gyarapítani Illésházy lengyelországi számüzetéséről való eléggé bizonytalan ismereteinket.[1] A későbbi események tükrében joggal vélhető, hogy a bujdosás hosszú hónapjai döntő elhatározást érleltek, ám rendkívül hézagos dokumentumaink segítsége voltaképpen még hipotézishez is kevés. Pálffy Kata egy 1605. április 23-án, még Prágából írott *válasz*levele csak azt az egyébként mégsem csekély információt adja, hogy Illésházy Istvántól váratlan hevességű, nyugtalan levelet kaphatott. Olvasható, hogy e szerinte most már indokolatlan türelmetlenségen csodálkozik is, s hosszú levélben aggódva nyugtatja urát: „az Kegyelmed levelit, melyet Kegyelmed irt 11. Aprilis, énnekem Nagy László 20. Aprilis meghozta, melyből megértettem az Kegyelmed nehéz rűrését és várását, az kit bizony nehéz szivvel hallottam is, úgy annyira, hogy itt fen való késedelemnél, gondomnál és háborúságnál nagyobbnak tetszik, hogy Kegyelmed olyanképen töri és bántja magát, nam mind az eleit s mind az közepit ennek az háborúságnak békességes és csendes szív-

[1] A kiadott források közül elsősorban legfontosabb: *Ipolyi Arnold:* Rimay János államiratai és levelezése. Budapest, 1887. *Károlyi Árpád:* Illésházy István hűtlenségi pörére vonatkozó okiratok (1600–1611). Történelmi Tár, 1882. *Károlyi Árpád:* Illésházy István hűtlenségi pere. Budapest, 1883.

vel tűrte, most immár az utolját hogy ilyen nehezen szönvedi és várja Kegyelmed, az mikor immár teljességgel szintén az végén vagyunk, hogy immár egy felé el köll szakadni." Hosszas várakozását magyarázva mentegeti a császárt – „immár ím ma vagyon 11 hete, hogy itt vagyok, de elhiheti azt Kegyelmed, hogy azótától fogva mind rajta rágtak az mi dolgunkon, és csak az császár maga sollicitálja, és az suplicatiókra is ő maga citokat ír" – s értelmét látja már a bizakodásnak. Elég egyértelmű információi szerint biztatónak látja ugyanis az ügy számukra is legkedvezőbb, végső lezárását. Mostani ittléte alatt „az herczög is négyszer ízben is írt az császárnak mellettönk", s arról is tudósítja férjét, hogy jóakaróikat – a bizonytalanságnak végét tudva – aranyakkal illendően megfizette. A bujdosását mindeddig „békességes és csendes szívvel" tűrő idős Illésházyt intenie kell, hogy már bizonyosan ez utolját ne szenvedje ilyen nehezen, s ne bántsa magát.

A békességes tűrésről van korai dokumentumunk, amely erősíti Pálffy Kata hizonyságát. Legalábbis ami az *elejét* illeti „ennek az háborúságnak". A mostaninál sokkal reménytelenebbnek látszó helyzetben, több mint tizennégy hónapja még Illésházy bátorítja s vigasztalja feleségét Landskronból: „Ennek meg köllet lönni, .. az úristen ugyan így akará; miért? nem vagyunk méltók kérdeni ő szent felségétől; legyen az ő szent akaratja, csak adjon nekünk szent lölyket és erőt, hogy békességgel szenvedhessük az ő szent körösztét és az mi szánkból ne fogyjon ki az ő szent nevének dicséreti, ölég kegyelmesség az úristentől az minekünk, nem hágy azért el bennünket, mindennapi könyeret parancsol és meg is fizet még az őtet nem félőknek az hamisságért; hagyjuk ő reá az boszuálást". Olvasmányt is ajánl itt, hogy Pálffy Kata e „bűntelen szenvedésben" erősíthesse magát: „Bizony csak téged szánlak, mindent semminek állitok ... Salamon megirja ecclesiastes könyvében, második caputba, olvastad sokszor, még is olvasd meg, vigasztalásodra leszen az Job és Dávid király panaszolkodása is, türjük el mi is hálaadással mint azok."

E jellemzőnek vélt levélrészek, igaz, további források híján esztendőnél hosszabb időt átugorva, a száműzetésbe kényszerült Illésházy István hangulatának figyelemre méltó megváltozásáról tanúskodhatnak.[2] Az emigráció korai időszakából, illetve a már csaknem a végéről ismert két dokumentum feltétlenül sugallhatja azt is, hogy nehezen szenvedett tusa és lelki háborúság lesz a békés tűrésből, amelyre pedig Illésházy nem is csak a Szentírással buzdítja feleségét, hanem tőle szokatlan sztoicizmussal: „ha meghaltunk volna, úgy is minden ide maradt volna, minden. Az úristen az mi kövesünket ha azoknak nem bírta az kiknek mi gondoltuk, ki állhat ő szent fölsége ellen?"[3] Ám hogy e hangulatváltás fokozatosan kialakuló, elvileg rekonstruálható és vizsgálható hosszabb folyamat következménye, vagy pedig rapszodikus, gyakrabban változó

[2] Mindkét dokumentum ismert. Pálffy Katának az ügy kedvező végét remélő, de férje türelmetlensége miatt nehéz szívű levelét – nem ismerve azt, amelyre válaszol – Ipolyi Arnold közölte (u. m. 132.); az 1604. február 2-án Landskronban kelt Illésházy-levelet pedig Károlyi Árpád publikálta kétszer is (TT 1882., ill. i. m. 209–213. Okirattár XXVI.)

[3] Vagyonával – családját, őt, vagy feleségét illető várak s jószágok ügyében – hosszú pöre idején sem volt kozömbös. Miközben igyekezett lehetőleg minden jövedelmező jószágát visszaszerezni, újakért is alkudozott külföldön. Hallatlan vagyonának, gyors és gátlástalan gazdagodásának említésekor Kazinczy Ferenctől Károlyi Árpádig egyetértés van abban, hogy „a vagyonszerzés szenvedélye volt". Sztoikus rezignációval sem korábban, sem később nem említi megszerzett javait.

kedélyének épp pillanatnyi állapota, az megnyugtatóan nem tisztázható két forrás alapján. Feltétlenül tudnunk kellene, milyen elemekből épült constantiája, illetve mi motiválta a felesége szerint alkalmatlan időben jelentkező türelmetlenségét. Voltaképpen az a kérdés, hogy e két levél, egymásra vetítve mindenképpen feltűnő tanulsága általánosítható-e, vagy általánosítható lesz-e egyfajta kedélyváltozás, netalán hangulatromlás példázására?

Amíg e szempontból vizsgálható Illésházy-írások, hogy félreértés nélkül összemérhetők legyenek, *családi*, de főleg *feleségéhez írott* egyéb *levelei* nem kerülnek elő, addig kétségekkel ugyan, de hinnünk kell Pálffy Kata lehet, hogy találó, lehet, hogy téves megfigyelésében: „mind az eleit s mind a középit ennek a háborúságnak" nagy türelemmel, „békességes és csendes szívvel" tűrte a nagyúr, de „most immár az utoljára" türelmetlenné válik. S ha hisszük is e váratlan nyugtalanságot, okait nem értelmezhetjük.

Bizonytalanságunkat, s ezzel együtt kétségeinket természetesen az okozza, amire már utaltunk: szerfölött kevés értékelhető információt szerezhettünk mindeddig az emigráció idejéből. Jóllehet kamarai jelentésekből, királyi határozatokból, suplicatiókból, Pálffy Kata kérelmeiből, vagy Illésházynak az ország rendjeihez küldözgetett protestatióiból és proclamatióiból jól körvonalazható a hosszadalmas per története, a bujdosás eseményei egy fontosnak vélt szempontból homályban maradnak. A felettébb hézagosan ismert, s ráadásul eléggé szétszórva közölt *privát* emigrációs dokumentumok – elsősorban családi missilisek – nem teszik lehetővé, hogy a bujdosó nagyúr gondolatvilágát megnyugtatóan értelmezzük, hogy körülményeit, terveit, közvetlen reakcióit pontosabban rekontsruáljuk.

Pedig Illésházy Istvánnak viszonylag sok írása ismert modern szövegkiadásainkból. Életrajzának megírására, nem is előzmények nélkül, már Kazinczy Ferenc is vállalkozott.[4] Az elmúlt század második felében megindult roppant igényes Illésházy, vagy Illésházyt is érintő múltkutatás a források, az elsődleges dokumentumok összegyűjtésével és kiadásával szolgálta a lehetséges újabb monográfiát. E nagyon értékes anyaggyűjtés – most természetesen nem tagadott egyszerűsítéssel szólva – két fontosabb, bár nyilván nem egyenlő értékű vonalat rajzolt ki Illésházy hosszú munkásságában.

Kazinczy Gábor 1863-ban publikálta a korábban még több másolatból ismert, Horváth Mihály által is igen gyakran hivatkozott, sőt, többször hosszabban is idézett *Illésházy évkönyvet* „Gr. Illésházy István nádor följegyzései (1592–1603)" címmel.[5] „Illésházy érdekes évkönyve"[6] valóban kútfő értékű emlékirat. A Kazinczy-féle kiadás alapjául szolgáló szöveget Jankovich Miklós másoltatta ki egy könyvből, amely „eredeti naplókönyv Illésházy Istvánnak saját írása, de már mind az elein csonka... Ezen naplókönyvben sok acták, pasquillusok, versek és egyebek beelegyítettek, de melyeket én – írja Jankovich – csupán Illésházy történeti jegyzéseire ügyelvén, le nem írattam és

[4] *Kazinczy Ferenc:* Gróf Illésházy István, Magyar Pantheon. V. (Életrajzok és életrajzi jegyzetek) Kiad.: Abafi Lajos, Budapest, 1884. 345–355. Az előzményekről l. Kazinczy polemikus hivatkozásait uo.

[5] *Illésházy István* nádor följegyzései 1592-1603., és Hidvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613. Bíró Sámuel folytatásával. Kiad.: *Kazinczy Gábor.* Pest, 1863. IX. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores 7.)

[6] *Horváth Mihály* hivatkozik így az évkönyvre V.: *Horváth Mihály:* Magyarország történelme. Pest, Negyedik kötet, 1871². 485. o.

másoltattam".[7] A följegyzés az Illésházy számára is oly fontos, mondhatni döntő, pozsonyi gyűléssel szakad meg. Kazinczy Gábor már hiába nyomoz az eredeti, illetve eredetinek vélt és mondott kézirat után, az „hetekintés végett", az utolsó Illésházy grófhoz került, s nyoma veszett. A kiadás szövegéhez a Jankovich-másolat mellett használta Horváth Mihálynak azóta sajnos színtén elveszett, későbbi másolatú példányát is, s az ebben talált irodalmi értékűnek ítélt darabokkal kiegészíti kötetét.[8]

Hogy Jankovich másolata az *eredetiről* készült-e, már az is kétséges. Kazinczy Gábor talán joggal aggályos az „eredeti naplókönyv" kérdésében: „az érdemes férfiú" — ti. Jankovich — „számos csalódásait ismerve, kérdés előttem, míg elő nem kerül. Az sokszorozná e lapoknak elég sovány, s az író közvetlen szemléletét csak itt-ott mutató tartalmát".[9] Egyúttal azonban nemcsak ez marad kérdés, hanem több esetben Illésházy szerzősége is: az igaz, hogy óvatosan, de e kiadásban mégis Illésházy Istvánnak tulajdonított hat, irodalmi értékkel is bíró mű közül három esetében mindenképp indokolt a bizonytalanság. Ám a hitelességet *közvetett* bizonyítékokkal felülvizsgálni, életrajzi analógiákat vagy más, biztosan tőle származó írások segítő tanúságát keresni terméketlennek tűnik. Az „eredeti naplókönyv" alig remélt szerencsés megkerülése adhatna csak jogot a szakirodalom által hagyományosan Illésházy-írásoknak elfogadott kiadások felülbírálására.

Kazinczy Gábor kötete tehát az irodalmi igényt és színvonalat sem nélkülöző *írót* kívánta bemutatni. Az Illésházy-dokumentumok között azonban sokkal markánsabb vonulatot jelez a *levélíró*. Részben összeválogatott, részben szótszórva közölt levelei esetében a szerzőség kérdése — igazán kevés kivételtől eltekintve — újra ellenőrizhető. Majláth János grófnak igen korai, sok olvasási és nyomtatási hibával terhelt kezdeménye után — mikor is „több rendbéli levelét közlötte Illésházy Istvánnak" — a *levelek*, elsősorban az 1605 derekától haláláig írott, tehát kiváltképp történelmi, diplomácia- és politikatörténeti érdekű levelek kiadása sokáig napirenden maradt. Szilágyi Sándor ismeretes közlése 144 levelet tartalmaz, de figyelemre méltó, hogy a Bocskaié mellett mások írásait is összegyűjtő anyagnak az Illésházy-levelek a *harmadát sem* teszik ki. Szilágyi viszont nem csupán saját szavaival, de Jászay Pál tekintélyével is méltatja ezeket: „Illésházy István levelei megbecsülhetetlenek nemcsak a hon történetei, de nemzeti nyelv tekintetéből is . . . szép, szellem- és eszmedús levelek oly eredeti magyarsággal, egyszersmind oly ritka hazafiasággal, majd komolyan, majd tréfásan, de mindig szabatos rövid pontokba írva." E levelek — így olvassuk tovább a bevezetőben — „epistolaris irodalmunknak is kiválóbb termékei közé tartoznak".[10] Részint folytatásul,

[7] *Kazinczy Gábor* idézi kiadásának előszavában, i. m. V.

[8] Így, bár nem Illésházynak, hanem a másolónak tulajdonítva, közöl egy rövidebb latin verset a napló szövegébe illesztve *(Az váczi harczrul)*, majd a függelékben, egy közelebbről meg nem nevezett kéziratról Illésházy 1604-es oratióját *(Pia oratio Stephani Illésházy eotum in Polonia exulis, ad quosdam nobiles comitatus Liptoiensis missa anno 1604)*, a Berger Illés által kiadott 1608-as beszédet *(Oratio illustrissimi Stephani Illésházy)*, és Horváth Mihály példányából még három szöveget: *Dialogus Summorum Capitaneorum et Administratorum obsidionis et oppugnationis Strigonii, Querela ad Caesarem*, illetve Illésházynak Bocskai megbízásából 1605 júliusában Krakkóban, a lengyel király előtt mondott beszédét: *Regni Poloniae recitata, et scripto exhibita Cracoviae, anno 1605 die 15-a Julii.*

[9] *Kazinczy Gábor* írja kiadásának előszavában. Óvatossága, úgy véljük, mindenképpen indokolt, s hiányérzete a „Diárium" *irodalmi értékeit* tekintve feltétlenül jogos, id. kiad. VII.

[10] *Szilágyi Sándor:* Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Történelmi Tár, 1878. 3—4. o.

részint kiegészítésül aztán összegyűjtötte s közölte Illésházynak más főurakkal való levelezését is, ahol meglnt feltűnő: a félszázat jól meghaladó levélből Illésházy István mindössze *nyolcat* ír alá. A levéltári kutatás tehát a *hozzá írott* levelek túlsúlyát hozta. Bevezetőjében Szilágyi Sándor ezúttal is kiemeli az anyag értékét, történelmi és nyelvi becsén kívül újabb, egyébként mindenkor izgalmas lélektani vonatkozásokkal gazdagítva az olvasás szempontjait: „valóban nagy szerencse egy történetíróra nézve, ha a szereplő egyének levelezését megkaphatja — titkos gondolatjaikat, reményeiket, aspiratioikat tárják fel azokban, úgyszólva jellemüket mutatják be... Történeti forrásaink közt legelhanyagoltabb az episztoláris irodalom... pedig az embert igazán csak leveleikből fogjuk megismerni." Az így megindult levelezés-kiadások, a valóban többrétű lehetséges vizsgálati szempontok ellenére — nyilván az érintett események miatt – kétségtelenül leginkább a történészek, vagy miként a Thurzó Györggyel való levelezése előtt olvashatjuk, „a történetkedvelő közönség figyelmét" kötötték le. Igaz viszont az is, hogy Eckhardt Sándornak az Ipolyi-gyűjtésre támaszkodó, főleg Balassit, Rimayt, illetve környezetüket érintő Illésházy anyagközlésén kívül a rendszeres gyűjtés és dokumentáció alig lépte át a századfordulót. A Magyar Országgyűlési Emlékek 1917-ben megjelent, eddig utolsó kötetébe válogatott még figyelemreméltó anyagot Károlyi Árpád, s újabban gazdag hagyatékok átnézésekor kerültek elő csak részint publikálásra is került — autográf levelek.[11]

Ám, ha nem is sikerült kielégítően dokumentálni, hogy Illésházy István eddig ismert levelei valóban „epistoláris irodalmunknak is kiválóbb termékei közé tartoznak", irodalmi jelentőségükre, irodalmi érdekű bizonyító szerepukre — tudjuk — történt már *igen fontos utalás*.[12] Eckhardt Sándor tanulmányának *külső* (életrajzi) s *belső* (filológiai) érvei között *egyaránt* kitüntetetten szerepelnek a levelek, elsősorban az emigrációja alatt feleségének küldött, illetve a tőle kapott, sajnos igazán kevés ismert családi levél tanulságai. Az érdekes költészettörténeti vita az RMKT 17. századi sorozatának első kötetével nyugvópontra jut, a kötet recenzensei is elfogadták, vagy épp örömmel üdvözölték a *költő* Illésházyt. A versek szerzőségéről azóta sincsenek újabb érveink. Nem is kívánunk e helyütt új szempontokat erőltetni, viszont a *levelek* szerepét szerettük volna nyomatékosan hangsúlyozni: a *levelek* tanúságát külső, bizonyító erejét nem

[11] Mint ismeretes, az Illésházy levelezés-kiadás az említettnél gazdagabb. Ezúttal csak a legjelentősebb gyűjteményekre hivatkozunk. Fontosabbak: *Szilágyi Sándor:* Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Történelmi Tár, 1878. 3–84. o., 271–338. o., 577–650. o. *Szilágyi Sándor:* Illésházy István és más főurak levelezése 1605–1608-ban. Történelmi Tár, 1878. 819–900. o. *Szilágyi Sándor:* Illésházy István török levelezése 1607–1609. Történelmi Tár, 1879. 63–95. o. *Zsilinszky Mihály:* Gr. Illésházy István levelezése Thurzó Györggyel. Történelmi Tár, 1882. 419–433. o. *Károlyi Árpád:* Illésházy István hűtlenségi pörére vonatkozó okiratok (1600–1611). Történelmi Tár, 1882. 670–696; 1883. 306–330. o. *Károlyi Árpád:* Illésházy István hűtlenségi pere. Budapest, 1883. Okirattár, I. m. 165–216. o., *Ipolyi Arnold:* Rimay János államiratai és levelezése. Budapest, 1887. *Eckhardt Sándor:* Balassi Bálint összes művei, 1–2. Budapest, 1951. *Eckhardt Sándor:* Rimay János összes művei. Budapest, 1955.

A nagyon hasznos kisebb levélközlésektől eltekintettünk e felsorolásban. Az újabban előkerült levelek közül irodalomtörténeti érdeklődésre is számot tarthat: *Benda Kálmán:* Rimay János levele Illésházy Istvánhoz. ItK 1969. 603–604. o. Itt Rimay a Bécsben tartózkodó Illésházytól *Lipsius* könyvet kér.

[12] Az igen érdekes vita összefoglalását, egyúttal a legfontosabb szakirodalmat lásd: RMKT XVII, sz. 1. Budapest, 1959. 611–614.

önmagában hordozó érvként is használja a tudományos kutatás. Amikor a körülmények alakulásáról fölöttébb szegényes információkkal rendelkezünk, de ugyanakkor tudjuk, hogy értékelhető forrásaink bizonyosan nem érintik az események szélesebb spektrumát, a *levél*, a levelezés tanulsága rendkívüli hangsúlyt kaphat.

Ezért tűnt igen biztatónak az Osztrák Nemzeti Könyvtár egyik kódexe, amely Illésházy Istvánra és Pálffy Katára vonatkozó hivatalos írások – acták, suplicatiók, memorandumok stb. –, ill. azok fogalmazványai mellett egymáshoz írott, magyar nyelvű *autográf* leveleiket is őrzi. A kódex magyar nyelvű missilis anyagától, amely az első pozsonyi tárgyalástól kezdve az emigráció idejéről is bővebben tudósít, új, vagy az eddigi feltételezéseket legalább erősítő újabb ismereteket reméltünk.

A terjedelmes kódex – „varia acta, epistolae, mandata regia, libelli supplices et alia monumenta germanica, latina et hungarica" – nem ismeretlen. A *Tabulae Codicum* számon tartja, s így Csontosi János is felsorolhatta csaknem száz éve megjelent nagyszerű közleményében „A Bécsi Udvari Könyvtár hazai vonatkozású kéziratai" között.[13] Tüzetes feldolgozása azonban mindeddig nem történt meg. Károlyi Árpád klasszikus munkájához, Illésházy perének megírásához használta néhány dokumentumát, ám a téma szempontjainak követelményei szerint a családi missiliseket csaknem figyelmen kívül hagyta. A per hivatalos történetének rekonstruálásához valóban nem e magánlevelek tűntek legfontosabbnak: „legtöbbet meríték – közli Károlyi – a bécsi udvari kamarai levéltárból, azután gróf Batthyány József úr köpcsényi levéltárából", s csak harmadsorban eme kódex – főként *hivatalos* – írásaiból.[14]

A 380 leveles kódex 159 írása – amely körülbelül csak fele részben fogalmazvány vagy másolat, fele részben eredeti – időrendi, vagy bármely más (a kötető szándékát esetleg jelző) rendszerező elvet *nélkülözve* következik egymásra. A legkorábbról datált szöveg a Mátyás főhercegnek 1593. január 4-én Pozsonyból küldött „Propositiones dietae" másolata (a kötetben a 116. tétel), a legkésőbbit pedig „My Skender Pasa, Isten akarattiabul az Geözbetetlen hatalmas Chaszarnak mostan Erdeliben kett feleöl be boczjatot minden hadainak feö zerdara" írta Forgách Zsigmondnak „az Szent Keresztes mezein, mind szent hónak tizenkettödik napján Anno 1613." E felettébb becses levél – itt a 80. tétel – Báthory Gábor tisztességtelenségeiről tudósít türelmetlenül, s Szkender pasa úgy véli, hogy „egi illien feöl fuvalkodott elmejeo giermekert nem io eszve vesznünk".

A kódexet, mint azt a kötéstábla betűi is mutatják, báró van Swietennek, Mária Theresia híres holland orvosának könyvtárigazgatósága idején kötötték be, 1753-ban.[15] A provenienciára nézve közelebbi már nem állapítható meg, a jelzetből következik, hogy az iratcsomó a 18. század közepén került, valószínűleg az udvarból a könyvtárba.

[13] *Csontosi János:* A Bécsi Udvari Könyvtár hazai vonatkozású kéziratai, Magyar Könyvszemle, 1884. 157–308. o. A kódex pontosabb adatai a *Tabulae Codicum* szerint: 8666 (Jur. civ. 36.) ch. XVII. 379. f. Varia acta, epistolae, mandata regia, libelli supplices et alia monumenta germanica, latina et hungarica, pertinentia ad causam s. XVII. celeberrimam Stephani Illyeshazy comitis comitatuum Trinchiniensis et Liptoviensis . . . et Catharinae Palffy de Erdöd eiusdem uxoris et omnia quidem quae dicuntur originalia sive apographa authentica. Vö.: *Csontosi* i. m. 254. o.

[14] *Károlyi Árpád:* Illésházy István hűtlenségi pöre. Budapest, 1883.

[15] *É*(x) *A*(ugustissima) *B*(ibliotheca)*C*(aesarea) *V*(indobonensi) *17 C*(erard) *L*(iber) *B*(aro) *V*(an) *S*(wieten) *B*(ibliothecarius) *53.*

Vizsgálódásunk szempontjából igen vonzónak látszik, s feltétlenül hangsúlyozandó, hogy az eddig publikált Illésházy-levelezésekkel *szemben* e gyűjtemény magyar nyelvű missilisei közül Illésházy István *többet ír mint kap*. Az 1603 tavasza és 1605 nyárutója között kelt, feleségéhez írott leveleiből *tizenegy* jutott a kódexbe, Pálffy Kata *négy*, meglehetősen terjedelmes levele mellett.

Az aránylag jól körülhatárolható időkörből származó levelek természetesen mégis hagynak hiányokat a folyamatosságban. Ez az aránytalan időrendi elosztás, amellett, hogy bizonyos hónapokra nézve nem kaphatunk kielégítő információkat, egyúttal kedvező helyzetet is jelent: a legtöbb levél 1604 szeptemberétől 1605 húsvétjáig kelt. Innen tehát aránylag bőséges, egy esetleges alaposabb vizsgálódást mindenképpen jól orientáló adatainak vannak. És ez nagy nyereség, mert — bár ezt fölösleges hangsúlyozni — épp ezek a hónapok hozták az emigráns nagyúr terveit is nyilván erősen befolyásoló legfontosabb politikai-diplomáciai eseményeket. Feleségével folytatott levélváltásán kívül az ügyében vele levő társak írásai is értékes információkkal szolgálhatnak, így barátainak a bujdosás ideje alatt hozzá írott, a kódexben őrzött leveleit sem indokolatlan átolvasni. Segítségükkel időben s térben egyaránt tágíthatjuk a vizsgált kört. Hogy ilyen kapcsolatai sokkal intenzívebbek voltak, mint amilyenről a kötetben megőrződött emlékek tanúskodnak, arra saját megjegyzéseiből is következtethettünk: „az nap, hogy el jüttem tőled — írja Pálffy Katának pl. 1603. március 14-én a már igen fenyegető pozsonyi gyűlésről — öt posta talált elő, barátimé". Az érintett időszakra, az emigrációra vonatkozó levelezést így 21 forrásra bővíthetjük — csak a kódex alapján! De jól hasznosíthatók természetesen azok a levelek is, amelyek a kódex gyűjteményét kipótolják: vagy úgy, mint az élen idézettek esetében, hogy más gyűjteményből ismertek, vagy úgy, hogy ugyancsak más archívumokból esetleg újabban kerültek elő. Károlyi Árpád *egyetlen*, e kódexben nem őrzött Illésházy-levelet publikál az emigráció idejéből, Ipolyi Arnold gyűjteménye Pálffy Katának hat, férjéhez írott levele mellett ugyancsak *egyetlen* Illésházy missilist őriz ezidőből. A Jenei-hagyatékból Jankovich József szívességével hozzám került, 41 esztendő során írott 26 Illésházy levélből megint csak *egy* kelt az emigrációban, de ennek címzettje nem felesége, hanem Thurzó György.[16]

És a dokumentumok száma még a kódexből — igaz, már más műfajú írásokkal — akár tovább szaporítható: a Pálffy Katától származó protestációk pl. fontos, de a protestációk jellegénél fogva nem kellően értékelhető, olykor nem is teljesen megbízható adatokat tartalmaznak üldöztetésükről. Ezeknél kétségtelenül kínálkozóbb, mostani témánkat is érintő forrás viszont az Illésházy feljegyzéseivel is ellátott, ismeretlen kézírású terjedelmes és igen érdekes beszámoló Esztergom 1604. őszi török megszállásáról. Ez az „acta bellica", amely minden jel szerint egy hosszabban megírt, vagy bővebbre tervezett beszámolónak töredéke, valóban figyelemre méltó: budai kalandjában, *1604 őszén*, maga Illésházy is szerepel, igen érdekes kapcsolatban a törökkel. Egy

[16] 1603-tól 1605 nyaráig összesen *negyven* levelet ismerünk, amely vagy Illésházytól származik, vagy neki küldték, illetve ügyével szoros kapcsolatban van. Közülük *huszonegy* ebben a kódexben található. Ebből *tizenegyet* Illésházy írt Pálffy Katának, Pálffy Kata *négyet* írt Illésházynak, *egyet* szintén ő Pethe Iocumtenensnek, s *ötöt* Illésházy kapott még barátaitól. E gyűjteményen kívül mindössze *három* Illésházy levelet ismerünk még, *három* különböző kiadásból. A többit ő kapja feleségétől, az ügyében mellette áltóktól, Bocskaitól stb. Fontos tehát leszögezni: a számüzetés tágabban vett időköréből mindössze 14 Illésházy-levelet ismerünk, s ebből 11-et ez a kódex őriz.

árulóvá lett török segítségével „titkos ál ajtón" keresztül terveztek rajtaütést Budába. A csel sikeréhez Altham győri kapitány megbízott „egy Gieri Lázár nevő embert, ki az töröknek szót adna és tettetné magát kémnek, járna be *(ti. Budába)* és mutatná hivségét az törökhez, úgy, mintha Altham nem tudná, és senki, ez okért hogy ez szin alatt Gieri Lázár . . . az dolgot inkáb véghez vihetné. Ezek mind meg löttenek, bittek az Bassák Lázárnak, és igen ajándékozták, egy levelet osztán irtak Illieshazi urammak ezen Lázártól, ki akkor exiliumba volt propter veritatem et in defendae legibus propriae constantiae Lengyel országba, és hogy meg vigye neki, 100. aranyat költséget attak neki, ki jött, és Illieshazi Uramnak szóló levelet Althamnak atta, ki aztán választ adott reája". A „titkos ál ajtós" rajtaütés elmaradt, jóllehet már „kulcsokat csináltak hozzája, Lázár be vitte, megpróbálták és megnyitották az kaput", mégis „félben maradott szándékjok". A beszámoló azonban igen becses. Elgondolkoztató mindenekelőtt, hogy Illésházy István „érdekes évkönyve" 1603-ban szakad meg, ez az elején s végén egyértelműen csonka szöveg pedig 1604 őszének eseményeiről tudósít. Az alkalmatlan hipotézist azonban kerülendő, e helyütt csak annyi állapítható meg, hogy a két írás műfaja azonos. Ezen túl Illésházynak a budai törökkel való kapcsolatáról elterjedt hírek mindenképpen szimptomatikusak, a szöveg hosszabb idézését is az indokolja, hogy a *száműzetésből* ad olyan információkat, amelyekről pl. Podhradczky József igen részletesen tájékozott „Névtelenje" sem beszél.[17] Azt kell vélnünk, hogy emigrációs idejének kapcsolatai nemcsak az utókor, de a kortársak számára is meglehetősen áttekinthetetlenek maradtak. „Pedig, ha papirra tette volna mindazt — sajnálkozik Károlyi Árpád —, amit nehéz három év alatt a pör miatt benn a hazában s azon kivül átélt, ha feljegyzi vala összefüggő egészben, amit a száműzetés idejéig remélt, várt, szenvedett, ha a folytonos gond, aggodalom . . ., időt és kedvet engednek vala neki . . ., hogy megkísértse az ügyére közvetlen befolyást gyakorló emberek s viszonyok karcolatát . . . mily végtelen becses forrás volna most mind ez annak az oly igen nevezetes kornak eddig megiratlan történetéhez."[18] A per történetét, Rudolfnak utóbb elvi kérdésekbe bujtatott haragját a „vakmerő Illésházy ellen, amiért törvénytelen, de kimondott királyi akaratának ellenszegülni bátorkodott", aránylag pontosan sikerült kideríteni. Az bizonytalan azonban továbbra is, amit másfél esztendő alatt Illésházy a házján „kívül átélt". Haza írott leveleit faggatva most ezt az időt szeretnénk a lehetőségek szerint megvilágítani.

A kódexben őrzött levelek közül időrendben a két legkorábbi a pozsonyi kivételes bíróság tárgyalásairól tudósít. „Énnekem soha életemben nagyobb dolgom nem volt, mint most — írja feleségének négynapos tárgyalás után, 1603. március 14-én — ugyan valóban meg rágatták velem az kigyót, kigyókat adnak ennem", s miután a tárgyalás napjainak fontosabb eseményeiről rendre beszámol, bizakodással mondja: „Bizony oly nagy gondban voltam, egész éjjel mind írtam, munkálódtam, de végre az Ur Isten meg szégyenitette őket: szemlátomást el bolondultak, egy szót sem tuttak ellenem fejelni . . . Az Ur Istennek sok hálaadással tartozunk érette, kiért kérlek édes lányom adj hálákat az Ur Istennek". Dagadt lábáról is beszél, majd *újra* a per élményeiről

[17] Vö.: *Podhradczky József:* Illésházy István nádor élete. Uj Magyar Múzeum, 1856. VII. füz. 299—321; 370—390. Különösen: 304—311.

[18] *Károlyi Árpád* i. m. 3.

tudósít: zaklatott visszakapcsolások, sok rövidítés, láthatóan nagy sietség jellemzi levelét. Látható, hogy írását önkéntelenül sem vezeti valamely begyakorlott vagy ismert levélretorikai sablon. A kódex eme legkorábbi levelei (természetesen azért a későbbiek most nem dokumentálható próbájával) azt is jelzik: alighanem terméketlen lenne a korabeli hazai episztoláris irodalom retorikai hagyományokat, sablonokat, illetve retorikai igényt nem nélkülöző tanulságaival mérnünk, *hogyan ír*, zaklatott soraiban legínkább az vizsgálható reményteljesen, *amit ír*. Emigrációs leveleinek átolvasása után szükségessé válik tehát vizsgálati szempontjaink leszűkítése. Nem állítható, hogy a stílusvizsgálat e helyütt elengedhetetlen, mert nem állítható — épp ellentétben legtöbb iskolázott kortársával —, hogy levelei felépítésében szigorú logika érvényesülne, vagy hogy „az iskolában tanult retorika vérévé vált: ösztönösen tud szerkeszteni, ha tollat fog".[19] Emigrációból — vagy röviddel azt megelőzően — írott, szorosabban magánleveleinek stílusát érdektelen retorikai konvenciókhoz viszonyítani, még a konvencióktól való eltérés sem lehetne kielégítő tanulság: a misszilisek stíluseszményét, vagy/és sajátos egyéni hangját célzó vizsgálati szempontokat tehát mellőznünk kell. A levelekben zaklatottan és szerkesztetlenül folyik egymásba a többirányú, általában többszörösen ismételt instrukció, az „itt semmi hír nincs" bevezetéssel információinak szűkszavú továbbítása, illetve — s e helyütt ezt tartjuk legérdekesebbnek — saját lelkiállapotának néha hosszabban, erős szubjektivitással, ám a figyelmes gondolatvezetés kontrollja nélkül leírt, és így leggyakrabban csak felesége által végiggondolható nyugtalan asszociációk sora. És nem csupán a levelek *egészére* érvényes, hogy írását nem kontrollálta akárcsak „ösztönös szerkeszteni tudás" sem, mondatvezetése is gyakran nélkülözi a stilisztikai igényt. A további, más szempontból kiemelt idézeteket megelőzve álljon itt egy *nem nehezen* talált példa a stílust kevéssé figyelve valószínűleg legizgalmasabb, mélyről fakadó heves lelki tusáit őszintén tükröző leveléből: „. . . az gazda azt írja, hogy Caraducius azt mondja, hogy császár azt mondta neki, hogy Petz és Unferziagt ő neki azt mondották, hogy Magyar országhan erősebb vár nincsen Trencsénnél, azért azt még tartja és még ahoz pénzt adjunk neki, ez nem lehető."

Így lehet az emigrációból írott levelek legfőbb tanulságává számunkra most az, hogy belőlük „az embert lehet legjobban megismerni" — az eseményekre való reagálásaival, kapcsolataival, hangulatváltozásairól, fizikai és lelki állapotáról tudósító vallomásaival. S mert a vizsgálódás a levelekből kirajzolódó mentalitásra figyel mindenekelőtt, meglehetősen hagyományos eljárást célszerű követni: a szűkebb időkört átfogó levelek fontosabb tanulságainak e kiválasztott szempont köré épülő *leíró bemutatását.*

[19] Az utóbbi időben örvendetesen megszaporodott igényes levélretorikai vizsgálódások eredményeinek hatására *sem* kívántuk a leveleket hasonló szempontból elemezni. Illésházy István leveleinek olvasója szükség szerint szembenéz a következő kérdésekkel:

1. régebbi irodalmunkban ritkaság, hogy iskolázott szerzők levelezése nem mutat retorikai igényességet, s emellett értékelhető egyéni stílusvonásokat;

2. a levelek, a címzett szerint, erősen differenciálódnak, egy szerző esetében is nyilván többféle levélstílussal kellene számolnunk. Illésházynak felségéhez írott levelei nem mutatnak értékelhető retorikai igényt;

3. elgondolkoztató, hogy a levél — mégha címzettje szerint több típusából is válogatunk — alkalmas-e érvnek irodalmi alkotásokkal összevetve a szerzőség megállapítására? Vö.: az említett költészettörténeti vitát, RMKT XVII. sz. I. i. h.

A pozsonyi tárgyalást követő események a per hivatalos története szempontjából ugyancsak tisztázottak. Az Illésházy ellen hozott elmarasztaló ítéletet érvényesnek fogadják el, s az 1603. szeptember 19-i királyi dekrétum szerint „az ítélet végre fog hajtatni". November 4-re hivatta őt Mátyás főherceg, hogy az ítéletet közölje, de Bécsben már ekkor nem találták. Biztosan igaza van Károlyi Árpádnak: „Illésházy szökése Mátyás főhercegnek tudtával, ha nem egyenesen segélyével történt." Több barátja is elkísérte — köztük Eszterházy Farkas fiai —, s nehéz szekerekkel szállították utána holmiját, ám jószágainak lefoglalása is szinte azonnal, november 9-én már elkezdődött.

Az 1604-es év legkorábbi, a gyűjteményben őrzött darabja már Lengyelországba, a krakkói vajdaságban fekvő Landskronba ír fontos híreket. (Kelt 1604. január 29-én) Derssfy Miklós kívánja Illésházynak, „hogy az Ur Isten az ő szent lölke által erősitse, és az mostani bánatos állapatbul az előbbi kedve szerint való állapatra hozza", majd beszámol az itthoni bizonytalan s aggasztó helyzetről: „oly nagy rettegésben vagyunk, hogy nem tud ember kinek hinni . . . Még Révay Péter Uramat is és szegény meg holt Balassy Menyhártot is fönyegették, hogy reá hívják, mert most mindenhöz fortélyt találnak, és az hizelkedésnek, hamisságnak vagyon helye, az igazságnak teljes le nyomása . . . immár az religiot is háborgatják, im Kassáról erővel hatalommal ki üzték az praedikatorokat, szentegyházokat az pápista papoknak adták . . . az tanácsba alteris confessionis quam papista nolunt promovere, és ki nem látja, hogy az papok és a kamara dominant nobis iuxta placitum illorum, és kicsoda aki merne szólni? Bizony oda vagyunk, nem mondhatok egyebet". Mindazonáltal erősen nyugtatja Illésházyt; ezekből a sorokból jól következtethetünk arra, milyen hangú levelet kaphatott röviddel ezelőtt tőle: „minden nyomorúságunknak és törvénytelenségeinknek magunk vagyunk okai; nem vethetjük okát sem fejedelemre, sem a német tanácsra, hanem az sok hizelkedő irigysigből való információk és consiliumok, kivel naponkint magunkat vesztjük. Bizony uram mind igaz, akit kegyelmed ir, de ugyan az igazság nem fog most, az hazugságnak tapsolnunk köll, az mig az igaz biró fel nem serken, és bosszuját az hamisakon meg nem állja . . . az maga dolgát pediglen sem fejedelemre sem az birákra invesztálni vagy tulajdonitani nem kell". Tanácsolja inkább, hogy irasson leveleket „in formam supplicationis", melyekben declarálná a dolgot, de „főképpen asszonyénémen esett nagy iniuriát". A levélíró úgy látja, Isten valamily segítségével lehet csak kikerülni a pusztulást: „ha az Ur Isten az ő nagy irgalmasságából fel nem serken, és meg nem segit bennünket, a mint az tanitványokat az elmerült hajócskában, teljességgel el köll merulnünk és nagy lelki fájdalomban meg köll epednönk".

A segítség formája még megfoghatatlan, ám a következő hónapokban egyre bizonyosabban rajzolódik ki. Illésházy kézirásával viszont rajta áll e levélen: „keresztyén levél". És időben ezután legközelebb olvasható, február 2-án kelt levelében — miként jellemző soraival bemutatjuk — az „igaz keresztyén" példájával és a Szentirás segítségével buzdítja, bátorítja feleségét. Büntelenségéről pedig oly igen meg van győződve, hogy gratiát sem kérhet: „én pedig sem magamot, sem tégedet el nem árulhatlak, magamat azért, hogy lölkem ismerete ellen, büntelen lévén, magam magamat árulónak nem vallhatom; inkább akarok igy meghalni; az Ur Istennél és ez világ előtt maradjon az ő istentelen cselekedetek és az én méltatlan bántásom és ártatlanságom". Békességének később hiába keresett szép példáját olvashatja Pálffy Kata: „itt is emberek laknak, itt is az Uristen segitségéből tisztességünk, böcsületünk lészen és mindennapi kenyerünk; az

mi legnagyobb, békességünk az kamarától és irigyinktől". Mindazonáltal valószínű, hogy a kedvező hírek ellenére („írnak nekem az emberek, hogy Prágából jó választtal bocsátnának el, igen biztatnak; Isten csudája leszen, ha úgy leszen") mégsem oly nyugodt, mint amilyennek felesége előtt magát láttatni akarja. Őt nap múlva kelt, Thurzó Györgynek írott levelében más hangsúlyt kapnak szavai: saját sérelmét nem azért kicsinyíti, hogy constantiájáról írjon, hanem hogy a veszélyt — nagyobb összefüggésben — épp fölnagyíthassa.[20] „Nem szükség sok szóval panaszolkodnom az én szörönczétlenségemről, mind az Ur Istenre s mind ez világnak kiáltok az kik igy rontanak meg, és még nem csak engem, hanem szegény feleségemnek is mindenét el vevék, bujdosóvá tevének bennünket... bizony, ha kegyelmed consenciál ennek, rövidnap máson is megesik, nem ország leszen, hanem falunát is alább való, ha igy semmi törvénye nem leszen... *Én agg vagyok immár, kövessel meg érem, itt is adnának könyeret: házastársotokért, maradéktokért ne consenciáljatok ez féle törvénytelenségnek.*" Hírei továbbra is biztatóak: a tanácsurak egybegyűltek, írja Pálffy Kata március 28-án Pozsonyból, „és az Ur Isten egy órában az ő kemény szíveket és ellenünk való dolgokat mind másképpen fordította". Az ügyeikben sokat fáradó Pálffy Katának azonban tudomása van arról, hogy Illésházy mutatott s írt türelme sokkal inkább dacos várakozás, mint beletörődés. Sokfelé protestálva nem hajlandó semmiféle, igaz, valószínűleg Trencsény elvesztésével járó megkövetésre. Felesége inti is most: „azért ha Isten az embereknek az ő kemény kőszikla szíveket igy meglágyétotta hozzánk minden embereknek vélekedések kivől, tehát méltó, hogy mi is mind az Isten előtt s mind az emberek előtt megalázzuk magunkat és engedelmesek legyunk mind fejedelmünkhöz s mind felebarátunkhoz, az mint sz. Pál is mondja, hogy az ki az fejedelemnek nem enged, tehát Istennek sem enged. Azért az élő Istenért kérem Kegyelmedet, hogy vakmerőségre vagy keménységre ne vegye Kegyelmed magát, hanem az mint kivántatik Kegyelmedtől, vagy levele által, hogy maga személye által kivántatik az megkövetés, megmielje Kegyelmed." Utóiratában még nyomatékosítja a kedvező kilátásokat: „az herceg is és mind az német tanácsok is, legyen az Istennek nagy hála, mind jó szivvel vadnak immár hozzánk". Igen reméli, hogy húsvétra ügyük immár így rendeződhet. Ám a „császártól derék választ nem jön" hosszú ideig, s Illésházy sem enged. 1604 nyarától ismerjük Pálffy Kata két suplicatioját, amelyek jól mutatják a huzavonát. Az elsőből — mit a kódex őriz — megértjük, hogy a múlt karácsonyi könyörgésre június 20-án ír választ a császár, „azért az dolgom szintén úgy vagyon — írja Pálffy Kata —, mint az kit először fel akasztanak volt, és az után tesznek törvényt reája".

Illésházy időrendben következő, szintén a kódexben őrzött levele 1604. szeptember 2-án kelt, Landskronból már Skawinára költözve. Megkönnyebbülve válaszol feleségének: „vasárnap estve érkezék az levéllel az legény ide, ha nem érkezett volna, hétfőn igen reggel egy lovast küldöttem volna oda, mert vagyon 10 napja, hogy felette nagy nehézség volt rajtam, ehez érkezett az is, hogy Potoczki Kristóf juta ide és azt monda, hogy hallotta, hogy az guta ütött meg, kitől az Ur Isten meg oltalmazzon, más is irta, hogy igen beteg vagy, immár gondolhatod, hogy volt-e bántásom, vagy nem". S hogy a

[20] Illésházynak ez eddig ismeretlen levele 1604. február 7-én kelt Landskronból. Ez a *Jenei-hagyatékból* — Jankovics József szívességével — hozzám került két tucatnyi Illésházy levél közül az *egyetlen*, amely az emigrációban íródott. Vö.: Literátor-pohukusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623) „Adattár" 5. 25–26. Bp.–Szeged, 1981.

nyár folyamán más jellegű „bántása" is volt, hogy a tavasz kedvezőbb hírei később már nem ismétlődtek, azt a fenti suplicatió mellett egyéb, kódexen kívüli dokumentumokból tudjuk. Illésházyról azt jelentették Unferzagtnak, a prágai udvari kamara elnökének, hogy a törökkel tart, s az emigrációból, átpártolva, hozzájuk menne. A császár pedig leírt Mátyásnak: Illésházynak nem adhat kegyelmet makacssága miatt, amiért nem ismeri el bűnösnek magát. A nagyúr valóban elzárkózott minden megkövetéstől, nem tetszett neki, hogy esetleg csak „gratiat sok conditiokkal fognak proponálni, és azt azért, hogy vontassák, hogy talán meghal valamelyikünk, azonban aztán hogy el vegyék". Mostani levele szerint nem remél gyorsabb haladást ügyében, erősen hívja feleségét is, ne költse a pénzt a sok várakozással hiában. „Jü el onnan, de ne tudja minden, hová mégy ... itt mind dió s mind egyéb sok szép körtvél ölég vagyon, csak bort hozz ide, 25 akót el hozhatsz. Magunkért óbort köllene hozni, az többit is jót hozz, el adhatjuk jó áron." A gazdasági megfontolásokat nem fedheti el ügyének húzódása: „valami jószágot akarok szerezni itt, közel Krakkóhoz, messze sokat találnék, de nem jó messze Magyarországtul menni, 40 ezer forintot igértem reá, az traktálás immár csak az végén vagyon, annyi pénz itt nincs, hozz magaddal két ezer tallért, és az mi arányforintot lehet ... ez ideig bolondság volt, hogy ennyit költék hiában, csak szóval tartnak Prágából." A gazdaság, a kereskedés ügyeiből a számüzetés alatt *sincs* kirekesztve. Attól sem feledkezik meg, hogy feleségének eszébe juttassa: „ebben az holnapban kell ürmöt szödetni énnekem, kérlek hagyd meg, hogy szödjenek, és hozz veled is csinált ürmöt, mert ez elfogy immár, az kit hoztál volt." Mint később olvashatjuk, a krakkói vajdával gazdasági-pénzügyi kapcsolatba is került. Feleségét magához hívja Prágából — „vesd ki ugyan valóban az vesszőt kezedből" —, s úgy gondolja, „Octavia uram" majd képviseli ügyét. Neki küld levélben további instrukciókat. Ez „Octavia uram" az a mantovai Octavio Cavriani, aki 1601-ben Rudolf legbelső környezetébe juthatott, majd rövidesen kegyvesztett lévén Mátyás főhercegnek Trautson és Khlesl mellett legbefolyásosabb tanácsadója lett. Prágából nagy gyanakvás kísérte ennek befolyásukat, amit Rudolf rövid parancsa egyértelművé is tett: „a császár nem szívesen látja, hogy Khlesl, Trautson és Cavriani, akik neki nem tanácsosai, Bécsben kormányzati ügyekben alkalmaztatnak, ezektől tehát a továbbiakban eltiltassanak!" Pálffy Kata húga, Magdolna, Khuen Rudolf báró felesége lett — ő az a levelekben gyakran felbukkanó *Kánné*, aki nemcsak kapcsolataival, de pénzzel is komolyan segítette a bujdosó családot —, majd Erzsébet leánya révén *Octavio Cavriani*, Anna és Kata leányai révén pedig *Meggau Lénárt*, illetve *Herberstein Ádám* anyósa. Trautson Khuenné unokáját, Meggau leányát feleségül véve sógora lett „Octavia uramnak", így a főherceg három legbizalmasabb embere közül *kettő* rokonságba került Illésházyval is. Rajtuk keresztül erős, megbízható kapcsolatokat tudott Bécsben kialakítani. Olvasható is 1604 őszéről: „Octavia uramnak írtam és kértem, hogy mint ez ideig, vigyázzon az mi dolgunkra, Prágába is solicitáltassa".

A várakozás közben hiábavalóan elköltött pénzt emlegetve többször is kéri feleségét ugyanazen levelében, hagyja ott Prágát. Erősen bántja ugyanakkor, hogy a hű Leszenyei János, Hodolin várnagya, családi tervei miatt már most kevesebb figyelmet szentel a gazdaság gondjainak: „Leszenyei ir nekem egy levelet, hogy meg nőszött, de az mi dolgunkról egy szót sem ir, immár ez sem leszen, minden esze, gondja oda leszen neki. Csak immár addig ne nőszik vala meg, mig az Ur Isten ebben véget ad vala.

Im írtam azért neki, hogy ott lenne, és az gazdasághoz is hozzá látna, ne tékozolnák el." Távollétében alkalmatlan emberek könnyen eltékozolják a gazdaságot. Nagy Lászlóra, ki leveleikkel is fordul, „nem bizhatni, semmi ember . . . az pej lovat is patkolatlan kuldte ide, az fellajtárt csupa meztelen, itt adtam neki inget, ruha nadrágot . . ., szégyen, hogy igy járnak". Levelében igen szidja Beici Jánost, húgának vejét, ki „engem vett bünössé és azért nem ir nekem azt mondja, ird meg neki, ámbátor ne irjon, de bizony senkinek bolond és hosszuságos beszédit és irásit nem szenvedhettem, mint ő neki". Beici János elhagyta a szolgálatot, de Leszenyei mégsem. December 13-án Olmützből ir Illésházynak, nem túl biztató hírcket. „Az törvény tudó fő emberekkel, az kikkel kellett nagyságotok dolgairól bizvást tanácskoznom, el jártam. Carol Serotin nagyságodnak szolgálatját izené, nagyságodnak leveleire most választot nem adhatta, de ezután ir nagyságodnak". Az ekkor alig negyven esztendős Žerotin gróf már két éve elvesztette hivatalát az országbírák között. Ezidőben írott *apológiája* szerint Isten Morvaország teljes hanyatlását segíti, mert ott oly sok jogsértést enged, s a szabadság elnyomását tűri. Kegyvesztett lévén, óvatossága indokolt: „ha valamit irni fog neki nagyságod ezután — folytatja Leszenyei —, és valaki felől akarna irni neki, tehát a nevét ne irja nagyságod, hanem csak in plurali, id est: illi, nel aliqui etc." A helyzet kétségtelenül romlott: Rudolf Morvába küldte a magyarországi „sententianak mását, és Istvánffy cancellárius és Himmelreich pecsétek alatti bizonyságát . . ., mely bizonyságokban az vagyon irva, hogy nagyságod *félt* Bécsben császár utolsó deliberatioját meg várni". Itt arról van szó, hogy Illésházy *adott szava ellenére* szökött volna meg Bécsből, s ezáltal bünös voltát kétségtelenül bizonyitotta. „Tehát ők ezt elhiszik tudósít tovább Leszenyei Žerotin véleményéről —, mert senki nem fog nagyságod képében ellentmondani és helyt adnak . . ., nem mernek semmit is szólni, féltik praebendajokat, és azonban el vesztik házok szabadságát, és más az, némelyek örömest Hodolinhoz jutnának." Így is lett, mert Illésházy feleségét még e hónapban kiküldik Hodolinból. Žerotin, Leszenyei szerint, „csak a fejét tekerte", és még „azt is mondá Serotin uram, hogy ebben a dologban emberi állat mostani időben nem segithet, mert nagy az hatalom".[21]

Mátyás ekkor már összehívta a „vízkereszti" országgyűlést, amelyet aztán a császár később kedvezőbb időre halaszt. Hosszú, három nap alatt írott — egyszer már lezárt, majd folytatott, tehát kétszer dátumozott — levelében erre a gyülésre ad utasításokat feleségének Illésházy: „semmit ne higgy Szuhainak, hanem add be mind az én suplicatiomat s mind az magadét, kiálts, panaszolkodjál, miért vötték el az tiedet". Bocskai seregét most először véli Isten igaz büntetésének, *először* írja le most, 1605. január 14-én, hogy „az igaz biró bosszúja" ez: „talán úgy adja az Isten, hogy ez leszen Szuhainak utolsó gyülése: ki nem látja, hogy az Ur Isten cselekszik! Im csak az pórokat támasztotta reájok, és im majd végét érjük! Ez leszen az én utolsó könyörgésem nekik! Hiszen, eltart az Ur Isten bennünket, ugyan sem tudom, ki kivánkozik ez birodalom

[21] Illésházynak Žerotinnal való kapcsolatai ismertek. Ipolyi Arnold közli is egy Illésházyhoz írott levelét, (Vö. *Ipolyi Arnold* i. m. 114–5.) Ez a Leszenyei levél azonban mindeddig ismeretlen volt. Egyébként Žerotinnak csaknem három évvel későbbi levele nem hagy kétséget arról, hogy a nagy hatalmat kisebbithetőnek véli: „Nem csupán kéréssel, intéssel, hanem más eszközökkel kell a romlást gyógyitani. A betegség heves, erős gyógyszerre van szüksége. Egy Mózes kell, hogy Egyiptomból kivezesse a zsidókat, mert a fáraók szive süket."

alá, de hiszem, hogy az mint elkezdte ő szent felsége, még megösmerteti magát velük, mert nem akarják őtet félni és ismerni!" *Ki nem látja, hogy az Ur Isten cselekszik – ez leszen az én utolsó könyörgésem nekik – ki kívánkozik ez birodalom alá:* kemény, eddig nem tapasztalt határozottságról tanúskodó szigorú szavak. Alig egy hét múlva azonban némileg megint másként gondolkozik. Január 25-én „setét estve" megérti: „az atyafiaknak úgy tetszik, hogy még ez egyszer Prágában föl mennél, énnekem is tetszik az, vedd föl azért még ezt a munkát azért is, hogy legyünk mind Isten előtt s mind ez világ előtt mentek, ha mit kelletik mivelnem". Tusakodik lelkében, ám még egy lehetőséget megpróbál, hogy Isten, a világ és saját lelkiismerete előtt aztán tisztán álljon. Indulat nélkül, röviden írja: „ez utolsó suplicalasunk". Kéri, ne korábbi, hanem ez mostani leveléhez tartsa magát Pálffy Kata, „mert akkor nem érthettem az herceg jó akaratját". Most még nem késő talán ez a prágai út, „most még hisznek nekem az pártosok, gondolom, segithetnék talán, bizonnyal értem, hogy ha meg nem alkusznak Bocskaival, az török kezében adja Kassát és az várakat, az Tiszántúl mindenek neki engednek, Tömösvárott is".

Következő, február 7-én Skawináról kelt hosszú levele bizonyosan legérdekesebb dokumentuma tusakodásainak. Úgy tűnik, többször is elhatározta már magát, hogy elfordul a császártól, de a döntő lépést halogatja. „Igen jól tetted, hogy fölmentél, lássa mind ez világ, miért köllött az magyaroknak föl támadni . . . jó volna, hogy félnék az Istent, és az isteni igazságot követnék, im látják az Ur Istennek nyilván való haragját, de nem ösmerik." E levelét is ismételten berekeszti, majd szaggatottan, intenciókkal és hirekkel újrakezdi. Kéri feleségét, ne vontassa sokáig az ügyet: „utolszor az mit adnak, vödd el!" Ha úgy alakul, fogadja el immár a megkövetést is, „módot találok abban". Tudja, sietnie kell, s ezért igen mérsékli merevségét, ha az udvar is segít, ő sem támasztana akadályt. „El jött ez világ vége, egyik nemzetség a másikra fog támadni . . . ez ám az ártatlan körösztén vérontás, bizony az Ur Isten csudát fog rajtuk mivelni. Az fegyver is jó, de szép szó is jó volna, az községet köllene szánni." A békekötés lehetősége többször visszatér: „az Imperium segítsége, azt hiszem, hogy olyan leszen, mint az Esopusba való furj, az ki a gazda búzájában lakott fiastól, hanem ha pápa ad több segítséget, de jobb volna igazsággal és szép szóval eleit venni, hogynem keresztény vért ontani." Esopus meséje tulajdonképpen a pacsirtáról s annak fiairól szól, értelme – *Heltai Gáspár* szerint – először az, mely ritkán találtatik egy hiv barátja az embereknek az emberek között, másodszor arra tanít, hogy kiki mind *ő maga lásson dolgához*., és másra ne bízza azt. Erre gondol Illésházy is, az *exemplum* kitünően felnagyitja most döntési kényszerét. Felesége nyugtalansága is nyilván van előtte: „az mit itt nyugodtál, ismét ki veszik rajtad, nekem is elég nehéz, hogy egyedül vagyok, csak nincs is kivel beszéljek, hanem napestig váltig olvasok könyvekben." Itt kapjuk az egyedüli hiradást arról, hogy könyvei is voltak a számüzetésben, ám hivatkozásaiból ezek nem rekonstruálhatók. Vívódásai mögött azonban felbukkan Esopus, de néhány história is: „ha az históriákat megolvasnák, megtalálják, hogy minden derék veszedelem előtt így merültek el az hamisságban, hátra vetették az isteni félelmet, az után jött az veszedelem". Mégis legfőképpen a Szentírás vezeti: „ha az Ur Isten reánk bocsátotta ez ustort, türjünk békességgel, ez csak addig leszen, mig ő szent fölsége akarja, azért ne sápolódjál, ne is törödjél, tudja az Isten, minek hogy köll lönni, mint az fazekasnak a sár, szintén úgy vagyunk mi is ő szent fölsége kezében." A levél utolsó soraiban egészen nyilvánvaló a

bibliai párhuzam: „az mint sz. Dávid irja, egybe gyülének az királyok és fejedelmek, tanácsot tartanak az Isten ellen és az ő Krisztusa ellen, de az Ur az égből megcsúfolá őket, Im az szegény pórok támadtak az oroszlánok ellen." Másodszor olvassuk immár, két egymás után írott levelében, hogy a *pórok támadása* isteni bosszú.

Ezidőből származik Bocskai *első* ismert levele Illésházyhoz, s Pálffy Kata február 23-án kelt leveléből azt is tudjuk, hogy Csáky Istvánnak Nyáry Pálhoz írott nevezetes levele is járt Illésházy kezében.[22] Illésházy „szegény szolgája", az őt egyszer már „bosszúságos beszéddel" hűnősnek tartó Beici János 1605 márciusában ugyanakkor magamentegető levelet ír: „nagyságod az én írásom nélkül is eléggé bántatott, és elég nagy méltatlan háborúságot szenved, kit sok ember ilyen békességes szívvel el nem szenvedhetett volna és türhetett volna. . . Sok ember emlegeti most nagyságodat az országban, kellene most, ha volna valaki mind ő felségének, mind ez országnak, az ki tanácsot tudna adni, mit kellessék az pártolásban ő felségének cselekedni." Beici Jánosnak e levelét nem tarthatjuk épp ekkor jelentőség és szándék nélkülinek: segít kirajzolni azokat az erővonalakat, amelyek Illésházy számára valóban nehézzé tették a döntést.

Az események felgyorsulnak. Öt nap múlva Pálffy Kata Unferzagt Farkas hirtelen jött nagy betegségéről tudósítja férjét, s egyúttal arról, hogy a császár igen jó hírrel van ugyükről. Egyszerre világossá lesz az udvarban, hogy az Illésházy elleni súlyos törvénysértésekért mind *egyedül* Unferzagt felel. „Eleget csudálkozik minden ember rajta, hogy császár hire és akarata nélkül ilyen nagy dolgokat mert Unferzagt cselekedni – tudósít a prágai hangulatról Pálffy Kata – az császár csak csudálta, és az fejét tekerte rajta, és kérdte az császár tőle, miért mivelte ezeket hire nélkül, és azt felelte a császárnak, hogy azért, hogy látta hogy ki nagy úr, és sok vagyon kegyelmednek, és hogy ő a császárért kezes. Ilyen istentelen választot adott a császárnak, és az császár csak az fejét tekerte rajta, és ki lökte előle az ajtón. Azon éjjel Unferzagt mindjárást meg betegült, most immár oly igen beteg, hogy még az szavát sem értheték". Gyanítható, hogy a nagy betegség hírére a császár ugyan a „fejét tekerte", de nem csodálkozott különösebben: Unferzagt, Illésházy ellensége, egymaga volt kénytelen viselni a hosszú per minden törvénytelenségét. A császár viszont jóindulattal viseltetik Illésházy iránt, s hogy az ügy rendezése számára is igen fontossá vált, arra ugyanez a levél ad még bizonyítékot: „én nem panaszkodhatom, hogy császár vontatná az mi dolgunkat, sem pedig az titok tanács. Császáron tiz napnál több el nem múlt, hiszem az Urastent, hogy immár megmenekedünk tőlük." Tíznapos várakozás a prágai udvarban fölöttébb kivételes.

Unferzagt, mint más híradásokból is tudjuk, nagy kínok között rövidesen meghal. „Csudálatos dolog, az minémű nagy ellensége volt kegyelmednek az az ember – írja ekkor Pálffy Kata – itt igen kevés ember vagyon, az ki bánkódnék érette, az császár is semmit nem gondol vele." Kevés kétségünk lehet: Unferzagt Farkas 1605 tavaszán nemkívánatos személy lett az udvarnál, s félre kellett állítani.

[22] Eddig is valószínű volt, hogy az eredeti levelet ez a kódex őrzi, és Szilágyi Sándor másolatból adta ki az irodalmi érdekű vitában is főszereplő levelet. Az eredeti pecsétnyomáson kívül Pálffy Kata kétségtelen bizonyítékkal szolgál, s ugyanakkor magyarázattal is, miként kerülhetett az autográf levél a Bécsben megőrzött gyűjteménybe: „Bocskai választját, az mit kiván, ide meghozták, az mellyet kegyelmed mint ért Nyári Pál uram leveléből, az mellyet Csáki irt neki." Vö.: Cod. 8666. 229 r.–23.v. és *Szilágyi Sándor:* Illésházy István és más főurak levelezése 1605–1608-ban, Történelmi Tár, 1878. 823–824.

Az idő haladtával Illésházynak egyre sürgetőbb, ám az udvar jószándékáról hallva mind nehezebb a döntés. Vívódásának igen őszinte képét őrzi egy töredékesen fennmaradt, de így is terjedelmes missilis: Bocskaival már levelezik, de még nem szánta el magát. Feleségét magához vonva szeretne *kívül maradni* az eseményeken. „Ne öljük és ne fogyasszuk el immár ez miatt, az mi kevés időnk még ide hátra vagyon, együtt lévén inkább türhetünk", s nehezen megfejthető titkosírással – ez az *egyetlen* ismert levele, amelyben mintegy tíz sornyit így ír – arra biztatja a feleségét, hogy menthető értékeikkel okosan járva hozzá jöjjön. „Énnekem mind úgy tetszik, hogy az Ur Isten nem azért hozott ki onnan, hogy még oda vigyen be minket, az én álmom is azt mutatja, hogy magam vágom ki az vasból magamat, és meztelen fegyverrel megyek el. Látom, hogy az Ur Isten mind egyképpen, mind másképpen meg vakította ezeket, az égi jelek is, az kiket itt láttunk, mind arra mutatnak, hogy oda leszen az vérontás."[23] Jóllehet, ez idegen országban nem igazán szeret „Lengyelországban nekünk nem jó, nem tudunk nyelveken, és eretneknek tartanak bennünket" – mégis arra kéri Pálffy Katát: „édes leányom, ne fogyaszd immár teljességgel mind magadat, mind engemet el, az hitvány jószágért, más úton is meg adhatja az Ur Isten azt, hanem jő alá onnan". A vajdával úgy egyezett, hogy szent Iván napra visszakapja tőle a pénzt, s „ugyan itt, Scaulnian fogok azért lakni még".[24] Közben a hercegnek is referált, mint itt olvasható: „ugyan meg irtam neki, hogy igen hivnak, és hogy Bocskai nem mint barátját vagy atyjafiát tart, hanem mint apját, *de hogy én azt semmiképpen nem cselekszem, hanem ha császár teljességgel eltaszit magától*". És az ennyi vívódás után született *április 11-i levél* (amiről eddig csak Pálffy Kata válaszából tudhattunk) már a visszavonhatatlan *döntésről* tudósítja feleségét: „im sem occsének, sem tanácsinak nem fogadja szavát, az Ur Istennek haragját látja, hogy az maga alatt valók is ez fejéért támadtak föl, de ugyan mégis semmi, adná Isten, hogy lenne elég hozzá, az mi kinesunkkel verhetné ki Magyarországról török császárt, szállíthatná az keresztény vérontást le, de félek rajta, hogy az Ur Istent inkább haragra inditja és gonoszabban lészen az dolog, hogy nem ez előtt ... lássa mind ez világ, ha mi jó akaratja volna hozzánk, im meg fog az Ur Isten neki fizetni, mi jutalma az más világon az hamisságnak örök kárhozat ... Az tolvajt, az lopót, ki az másét el veszi, meg ölik érette, ha szintén vissza is adja az marhát, az kit el

[23] Az „égi jelek" útmutatásáról máshol is ír. Nem kétséges, hogy fontosnak tartotta jelentésüket. Asztronómiai műveltségének alaposabb vizsgálata izgalmas feladat lehet. Vö. „Az egeken is ismét olyan jeleket láttunk itt kétszer immár, az minémük tavaly láttatnak" – írja feleségének 1605 őszén, a diplomáciai esélyeket latolgatva. (Korpona, 1605. szeptember 23. ÖNB Cod. 8666. 134. v.) Nem kevésbé érdekes e szempontból Károlyi Árpád egyik kutatási eredménye: Illésházy István Rudolf elleni terveinek sikere érdekében „Krakkóba, az asztrológusokhoz küldözgeti embereit a császár élete (illetve halála ideje) felől tudakozódni, 1607. március 26." Károlyi Árpád hagyatéka, MTA MS 765/I. Fol 101. Figyelemre méltó, hogy embereit éppen *Krakkóba* küldi, ahol maga is hónapokat töltve intenzív kapcsolatokat épített ki levelei tanulsága szerint a vajdával, annak családjával, ill. környezetével, s igen vatosszínű, hogy többek között a tudós asztronómusokkal is.

[24] A krakkói vajda ekkor a később nagyhírű „Rokosz-vezér", Nikolaus ZEBRZYDOWSKY. Zebrzydowsky, ill. a Zebrzydowski-család és Illésházy, ill. társai gazdasági, politikai, diplomáciai és kulturális kapcsolatát fölmérni ugyancsak elsőrangúan izgalmas feladat lenne. A kódexben őrzött Illésházy-levelek tanulsága egyelőre annyi, hogy élénk gazdasági, pénzügyi kapcsolatban állott a vajdával pénzt is kölcsönzött neki, amit aztán az terményben egyenlített ki. Zebrzydowskyról lásd: *Gottfried Schramm*: Der polnische Adel und die Reformation 1548–1607. Wiesbaden, 1965. különösen 281–312.

vött, ezek gratianak tartják, ha meg nem adják az tiedet, az kit nem köllött volna el is vönni, bizony félek rajta, hogy az Ur Isten megveri ezeket . . . *jü el temagad, jól kitják, jól értik az igazat, de megvetették az Istent, az Isten is megveti öket, meglátják.*"

A nála 15 esztendővel fiatalabb kelet-magyarországi nagyúr, Ecsedi Báthory István országbíró szinte azonos szavakkal hagyja el a császárt jó két hónap múlva: „Az Ur Isten után, az mi jámbor szolgálatunk után viselte ő felsége az koronát is. De én semmi kedvét ő felségének nem találhattam, hanem mind életembe is megháborita. Ezokáért ő felségét énnekem el kelle hagynom. Nem is lévén ő felségének immár senki ez földön hive".[25]

*

A kódex többi anyagát nem kísérhetjük most tovább, mert az Illésházy-missilisek leginkább megközelíthető s így legkézenfekvőbben fölrajzolható tanulsága idáig tart. A sok idézettel terhelt, bevallottan csak egyetlen szempontot figyelő *leíró bemutatást* az indokolja, hogy a levelekkel az eddig kevéssé ismert, döntésével hosszabban vívódó Illésházyt kívántam bemutatni.[26] Rákóczi Zsigmondnak szintén e kódexben őrzött nagy pátoszú, szép retorikájú levelét még jóval ezután, május 29-én kapja, s Bocskainak június 6-án írja meg, hogy visszajön Magyarországra. A döntés azonban, amelyet felsége oly nehéz szívvel tapasztalt, röviddel húsvét után már megtörtént.

[25] Ecsedi Báthory Istvánnak 1605. június 22-én Thurzó Györgyhöz írott levele Ecsedről. Közli: *Eckhardt Sándor:* Rimay János összes művei. Budapest, 1955. 241. F. részletet idéz: RMKT XVII. sz. I. Budapest, 1959. 574–575. Idézetünk nem betűhív.

[26] Nemcsak a többi dokumentumot, de *minden* Illésházy-missilist sem érintettünk ezen ismertetésben. Az idézetekben azokat a részleteket igyekeztünk kiemelni, amelyek a témához – titkok nélkül – fontosnak látszottak. Az idézett szövegeket, a könnyebb olvashatóság érdekében, a mai íráskép felé közelítettük. A néhány fontosnak vélt kiemelést is ezúttal végeztük el. A kódex levélanyagának betűhív közlése egy kritikai igényű kiadás feladata.

Garas Klára

A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM 1906–1981

1906. december 1-én ünnepélyes keretek között, Ferenc József császár és király jelenlétében megnyitotta kapuit az újonnan létesült Szépművészeti Múzeum. Az eseményről a hazai és külföldi sajtó egyaránt különleges elismeréssel emlékezett meg,[1] az ország történetében először sikerült a jelentős képzőművészeti gyűjtemények számára megfelelő önálló otthont teremteni, s a nemzeti kincset a nemzet számára valóban hozzáférhetővé tenni. Az új otthon, a Sugár út torkolatában, a Városliget szélén felépült hatalmas épületegyüttes, a legmagasabb esztétikai igényeknek és a legkorszerűbb szakmai követelményeknek tett eleget, s méltó környezetet nyújtott a falai közt egyesített kimagasló értékű műalkotásoknak.

Az új intézmény létrejöttének előzményei alig egy évtizedre nyúlnak vissza: létesítését az 1896. évi millenniumi országgyűlés VIII. törvénycikkének 1. § foglalta törvénybe.[2]

Az ország ezeréves fennállásának ünnepét kísérő általános lelkesedés, a gazdasági fellendülés és növekvő vállalkozókedv rendkívül előnyös feltételeket teremtett az elhatározás valóraváltásához. A törvény a múzeum létesítésére 3 200 000 forintot engedélyezett, ebből 1 200 000 forintot az építkezésre. A körültekintő mérlegeléssel kiválasztott helyszínt, a mintegy 3300 négyszögöl területet a főváros térítésmentesen – bizonyos névleges törlesztés mellett – bocsátja az új intézmény rendelkezésére, melynek épülete szervesen illeszkedik majd a Millenniumi Emlékművel és Műcsarnokkal a Sugár út (Népköztársaság útja) torkolatát alkotó monumentális összképbe.

1898 szeptemberében pályázatot hirdetnek a múzeum épületére, s az 1899 márciusi határidőre beérkezett kilenc pályaműről nemzetközi zsűri dönt.[3] A bíráló-

[1] Vasárnapi Újság, 1906. december 9; Pesti Napló, 1906. december 4; Budapesti Hírlap, 1906. december 6; Népszava, 1906. december 8. stb.; Művészet, 1906. V. 145, 212; Kunstchronik (Leipzig), 1907. XVIII. 154.

[2] A Szépművészeti Múzeum létesítésének első részletes tervét Pulszky Károly, az Országos Képtár igazgatója terjesztette elő még 1893 novemberében Wekerle Sándor miniszterelnöknek, 1894 januárjában került az országgyűlés elé, s az év decemberében a képviselőházban megtárgyalásra. Az 1896. évi VIII. törvénycikk, mely a honfoglalás ezredik évfordulóját megörökítendő művek létrehozásáról szólt, végül kimondta, „hogy Országos Szépművészeti Múzeumot létesít, és annak gyűjteményei befogadására alkalmas helyen megfelelő épületet emel". Az ügyek lebonyolítására Wlassics Gyula kultuszminiszter kormánybiztosként Kammerer Ernő országgyűlési képviselőt bízta meg. l. *Kammerer E.*: A Szépművészeti Múzeum. Művészet, 1906. V. 145; *Bacher B.*: A Szépművészeti Múzeum története. A Szépművészeti Múzeum 1906–1956. Budapest, 1956. 5.

[3] L. *Ybl E.*: A Szépművészeti Múzeum palotája. A Szépművészeti Múzeum 1906–1956. Budapest, 1956. 49.

bizottság, amelynek tagjai közt ott találjuk a legkiválóbb magyar építészeket, Schulek Frigyest, Hauszmann Alajost és képzőművészeket, Szinyei Merse Pált, Lotz Károlyt, Fadrusz Jánost, Strobl Alajost, holland és német építészeket, múzeumigazgatókat, az első díjat Petz Samunak, a második díjat egyhangúlag Schickedanz Albert és Herzog Fülöp tervének ítélte. Kivitelezésre végül is a szerencsésebb elrendezésű, a környezetbe kiválóan beleilleszkedő Schickedanz elgondolás került. A tervpályázat a második világháború alatt sajnos elpusztult, fennmaradt azonban az Országos Levéltárban, s a legújabban a Szépművészeti Múzeumban részben közszemlére került, Schickedanz és Herzog hagyatékából a Múzeumra vonatkozó terv- és kiviteli rajzok (kb. 150 lap) gazdag gyűjteménye.[4] Ezeken a rajzokon a tervezés legkorábbi szakaszától a végleges kivitelezésig végigkísérhetők a különböző elgondolások, variációk, nyomon követhetők a felhasznált mintaképek, pl a bécsi Kunsthistorisches Museum G. Semper és Hausenauer által emelt épületének inspirációja stb.

A kor ízlésének és a múzeumépítkezés széles körben elterjedt gyakorlatának megfelelően Schickedanzék terve a historikus szemlélethez igazodott. A Hősök tere felőli homlokzaton széles lépcsős talapzaton korinthoszi oszlopokkal tagolt, timpanonnal lezárt, antik templomra emlékeztető főbejárati épületrészt helyezett a főtengelybe, ehhez csatlakoztattak kétfelől alacsonyabb összekötő szárnyakkal egy-egy oszlopos, timpanonos saroképületet, rizalitot. Ehhez, a szoborgyűjtemény befogadására szánt részhez kapcsolódik a képtárépület kiemelkedő, reneszánsz stílust követő emeletes épülettömbje, a Dózsa György út (egykori Aréna út) felőli díszesebb és a Városligeti-tó felőli egyszerűbb homlokzattal lezárt szárnnyal.

A külső és belső elrendezésnél, a csarnokok, lépcsőházak, termek, udvarok elhelyezésénél a rendeltetés konkrét elgondolásait tartották szem előtt, s ezek az elgondolások a 19. század végének sajátos múzeum-koncepciójához igazodtak. A rendelkezésre álló eredeti festményekből álló képtári anyag mellett az egyetemes szobrászat fejlődését is be kívánták mutatni „a legősibb emlékektől a görög, római művészeteken át az ókeresztény, román, gót, renaissance, újabb időkön keresztül napjainkig" – minthogy ez másképpen aligha volt megvalósítható –, az eredeti szobormüvekről készített gipszmásolatokkal. Ezekhez a majd még csak beszerzésre kerülő hatalmas méretű szoboralkotásokhoz, többek közt pl. a teljes Parthenon-fríz, a pergamoni nagy oltár, vagy éppen a freiburgi kapu, a Colleoni és a Gattamelata, a Medici-síremlékek életnagyságú gipszmásolataihoz tervezték a földszinti csarnokokat, s alakították ki az épület belső terének zömét. Az eredeti műkincsállomány nagyméretű gyarapodásával, a muzeális szempontok gyökeres megváltozásával ez az elképzelés kevéssé számolt, a mindmáig Dór, Ion, Pergamon, Román, Reneszánsz és Barokk csarnok névvel jelölt épületrészek a másolati gyűjtemény részbeni pusztulása és az eredeti mesterművektől való elkülönítése után sajátos megoldásukkal és különleges méreteikkel az újabb típusú, korszerű bemutatáshoz, kiállításrendezéshez csak nehezen hasznosíthatók.[5]

[4] L. *Gábor E.*: A Szépművészeti Múzeum épületének tervrajzai. Szépművészeti Múzeum 1906–1981. Jubileumi kiállítás katalógusa. Budapest, 1981. 9.

[5] Csupán az antik plasztika gipszmásolatokban történető bemutatására nyolc felülvilágított és két magas oldalvilágítású, különleges nagyságú terem és csarnok szolgált. A felállításra kerülő gipszek mérete olykor meghaladta a 8–10 métert. Az ebből adódó probléma bonyolultságára jellemző, hogy a Szépművészeti Múzeum jelenlegi helyreállítási munkálatainál a szigorú műemléki előírások miatt

E problémák egy része már korán foglalkoztatni kezdte a közvéleményt, az épület ugyanis viszonylag igen gyorsan, hat esztendő alatt (1900. aug. 1. – 1906 nyara) elkészült, és sor kerülhetett a berendezésre. Az összköltség 4 237 282 korona volt, s ebben a gazdag belső dekorációs festés is benne foglaltatott. A homlokzatokra tervezett szobordíszítés elmaradt; csak a főbejárati timpanon dekorációja, az olimpiai Zeus-templom oromcsoportjának másolata került elhelyezésre. A felhasznált anyagok, a márvány, tölgyfa, a stukatúra, a falazás, festés a lehető legjobb minőségű volt, az alkalmazott fűtés, szellőzőrendszer, világítás a legkorszerűbb.

A nagyszerű új épületbe beköltöző gyűjtemények, az 1906 decemberében kapuit kitáró Szépművészeti Múzeum anyaga mindenképpen igazolták a hatalmas vállalkozás létjogosultságát. Az új intézmény magába foglalta és egyesítette az addig különböző helyeken őrzött, különböző képzőművészeti gyűjteményeket, a Magyar Nemzeti Múzeum és az Országos Képtár anyagát, s ezekkel együtt az utolsó évszázadban felhalmozódott és hatalmasan megnövekedett műkincsállományt. Alkotóegységei magukban is jelentősek voltak, s a magyar műgyűjtés legeredményesebb korszakához kapcsolódtak.

A magyar műgyűjtés folyamatát, eredményeit szükségképpen a sajátos történeti körülmények határozták meg.[6] Eltérően a nagy európai nemzeti gyűjteményektől, amelyek zömben uralkodói vagy fejedelmi gyűjtésnek köszönhették létrejöttüket, Magyarországon a 19. század előtt nem volt mód a központi hatalom gyűjteményeinek kialakítására vagy fenntartására. A magyar királyok Esztergomban vagy Budán felhalmozott műkincseiből szinte semmi sem maradt fenn. A reneszánsz nagy magyar uralkodójának, a művészetek Európa-szerte híres pártolójának, Corvin Mátyás királynak gyűjteménye, az olasz fejedelmektől ajándékba kapott nevezetes szobor-alkotásokkal és festményekkel, Leonardo da Vinci, Andrea del Verrocchio stb. műveivel, a Corvina-kéziratok nagyszerű sorozatával az uralkodó halála után hamarosan szétszóródott, megsemmisült. Buda eleste, az ország három részre szakadása, a török háborúk a központi gyűjtésnek véget vetettek, a Habsburg-uralkodóház magyar királyai császári székhelyükön Bécsben és Prágában alakították ki gyűjteményeiket, s a műkincsek egy része Magyarországról is odaáramlott.[7]

---

ragaszkodni kell az elrendezéshez, hogy a termekben ma már nem a hatalmas másolatok, hanem kisebb méretű eredeti alkotások kerülnek – ezáltal rosszabb feltételek mellett – bemutatásra. Az antik másolatok nagy része 1979-től a tatai Kuny Domokos Múzeumban került didaktikus célzatú felállításra.

[6] Sajnálatos módon a magyar műgyűjtéssel a szakirodalom eddig viszonylag keveset foglalkozott. Az egyetlen összefoglaló munka mindmáig: *Entz G.*: A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig. Budapest, 1937. Kiegészítésképpen l. újabban *Sinkó K.*: A magyar műgyűjtés 1850 után, a magángyűjteményi kiállítások tükrében. Válogatás magyar magángyűjteményekből. Budapest, 1981.

[7] L. *Siklóssy L.*: Műkincseink vándorútja Bécsbe. Budapest, 1919. A világháborút követően az ún. vetélkedési egyezmény értelmében a bécsi császári gyűjteményekből néhány vitathatatlanul magyar vonatkozású és eredetű alkotás, iparművészeti tárgy stb. visszakerült Magyarországra. L.: A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. Budapest, 1933. A Szépművészeti Múzeumban található ezek közül a Memling-oltár két szárnyképe, Hans von Aachen allegóriái, Michael Coxie Lotharingiai Krisztina képmása stb.

A hazai főúri, főpapi gyűjtés korai fejezeteit a 16–17. századból csak hézagosan ismerjük, annyi azonban így is bizonyos, hogy a szorosabb értelemben vett folyamatos s a mához is kapcsolódó műgyűjtésre, képtárak kialakítására csak a török kiűzése és a konszolidáció után, a 18. század második felében kerülhetett sor. A nemzeti öntudat megerősödésével, a nemzeti mozgalom kiszélesedésével összefüggésben a 18. század végén merült fel komoly formában a nemzeti közgyűjtemény létesítésének gondolata. Megvalósulásaként 1802-ben létrejött a gróf Széchényi Ferenc alapította Nemzeti Múzeum. A nemzeti közadakozással támogatott intézmény megalakulása döntő fordulat volt a magyar kultúra történetében. Elsősorban a magyar múlt történeti emlékeit volt hivatva bemutatni, gyűjtése azonban hamarosan kiterjedt a képzőművészeti alkotásokra is, jelentősebb művészeti anyag először Jankovich Miklós gyűjteményével került a Múzeumba. Az 1832–36-ban megszerzett festmények között nem egy említésre méltó alkotás volt: középkori táblaképek mellett pl. Jacopo Tintoretto Férfiképmása, Gian Domenico Tiepolo Atyaisten képe stb.[8]

1836-ban egy nagy jelentőségű hagyatékkal azután már valóban szilárd alapokra épült a Nemzeti Múzeum képtára. Pyrker János László egri érsek a múzeumra hagyta 192 darabból álló értékes festészeti gyűjteményét, az olasz és németalföldi festészet kiemelkedő alkotásait. A képek javarészét az érsek velencei pátriárka korában (1820–1827) vásárolta Itáliában.[9] A képtár bemutatására a Nemzeti Múzeum új épületében 1846 tavaszán került sor, akkor ismerkedhetett meg a közönség a gyűjtemény legszebb darabjaival: Gentile Bellini azóta világhírű Cornaro Katalin képmásával, Giorgione Férfiportréjával, Memling Kálváriájával, Paolo Veronese Velence allegóriája vagy Giovanni Battista Tiepolo Mária szentekkel képével.

A szabadságharc idején újabb jelentős tétellel gyarapodott a Nemzeti Múzeum képtára. Kossuth Lajos a budai kamaraelnöki lakásból 78 festményt adatott át a múzeumnak köztulajdonba vételre. E képek a budai várból származtak, s még a 18. század végén Mária Terézia rendeletére kerültek a bécsi császári gyűjteményből sok más ma már elkallódott alkotással a pozsonyi, majd a budai királyi palotába. A különböző lakosztályokban szétszórt, dekorációs célokat szolgáló festmények sorsát csak hiányosan tudjuk nyomon követni, a szabadságharc idején részben megsérültek, s az udvari hatóságok értéküket fel nem ismerve, a fennmaradt műveket 1853-ban árverésre bocsátották. Az anyag megmentett része, a kamaraelnöki lakásból 1848-ban a Nemzeti Múzeumnak átadott képek kiemelkedő művészeti alkotások s részben Lipót Vilmos főherceg nevezetes 17. századi brüsszeli, majd bécsi képtárára, illetve a 17. század elejének nagy angliai és velencei gyűjteményeire vezethetők vissza.[10] E gyűjteményrész legszebb darabjai: Dürer Férfiképmása, Palma Vecchio Jegyespárja, Lorenzo Lotto újabban

[8] Jankovich Miklós (1773–1846) főként történeti emlékeket, pannoniai régiségeket, görög és római pénzeket, ötvösműveket, továbbá régi magyar táblaképeket magábafoglaló gyűjteményéről l. a korabeli ismertetést Tudományos Gyűjtemény, 1817. XI. 3–46. l., továbbá *Entz G.*: Jankovich Miklós, a műgyűjtő. Archaeológiai Értesítő, 1939. LII. 167. Előkészületben feldolgozása a Művészettörténeti Füzetekben.

[9] L. *Mátray G.*: Pyrker János László egri patriarcha-érsek Képtára a Magyar Nemzeti Múzeum Képcsarnokában. Pest, 1851.

[10] L. *Garas K.*: A budai vár XVIII. századi képgyűjteménye. Szépmüvészeti Múzeum Közleményei, 32–33. (1969) 91, 191.

felismert remekműve, az „Alvó Apollo és a múzsák", a Giorgionénak tulajdonított Önarckép, id. Lucas Cranach néhány képe, Salvator Rosa legújabban meghatározott tájképei különleges értéket képviselnek, s a Szépművészeti Múzeum legtöbbet idézett kincsei közé tartoznak.

A múlt század hatvanas éveiben, amikor a Nemzeti Múzeum ún. Általános Képtárában és Pyrker képtárában az egyetemes művészeti anyag, s ún. Nemzeti Képcsarnokában a magyar művészeti anyag, mintegy 527 festmény már valóban széles panorámát nyújtott a művészetkedvelőknek, egy másik nevezetes képgyűjtemény pesti bemutatkozásával fordulópontjához érkezett a magyar múzeumügy. 1865-ben az országos közvélemény nyomására Bécsből Pestre szállították az Esterházy hercegek képtárát, s a Magyar Tudományos Akadémia épületében közszemlére tették. Ezzel végérvényesen hazakerült a legfontosabb s akkor már világhírű magyar főúri gyűjtemény, és elmúlt a veszélye annak, hogy számos más gyűjteményhez hasonlóan, örökre elvesszen a nemzet számára.[11] A hitbizomány válságos anyagi helyzete miatt Esterházy Miklós herceg 1867-ben felajánlotta megvételre a magyar kormánynak a teljes gyűjteményt, s az 1870 decemberében megkötött szerződés értelmében 1 300 000 forintért a 637 festményből, mintegy 3500 rajzból és 51 000 metszetből álló Esterházy galéria állami tulajdonba került. Érdemes itt megemlíteni, hogy a tárgyalások alatt külföldről ennél lényegesen magasabb vételi ajánlatok is érkeztek, s a párizsi Louvre szakértője, Otto Mündler a gyűjteményt közel 3 millió frankra értékelte.

E rendkívül előnyösen vásárolt gyűjtemény mindmáig a magyar műkincsállomány legértékesebb részét alkotja, s jelentős mértékben hozzájárul ahhoz, hogy a Szépművészeti Múzeumot Európa legkiemelkedőbb művészeti gyűjteményei között tartsák számon. Eredete, története messze múltra nyúlik vissza, az ország egyik leghatalmasabb és leggazdagabb főúri családjának, az Esterházyaknak 17 - 18. századi műgyűjtéséhez. A kezdetek azonban csak laza szálakkal kapcsolódnak a máihoz. A családi hatalom egyik megalapítójának, Esterházy Pál nádornak a kismartoni kastélyban és a fraknói várban levő kincstára a kor hagyományos „Kunst- und Wunderkammerjei"-nek szellemében főként iparművészeti alkotásokat és családi portrékat foglalt magába, az írásos emlékek azonban arra mutatnak, hogy a művészetszerető herceg, aki nemcsak kiváló zenész, de műkedvelő festő is volt, értékes festményeket is szerzett.[12] A gyűjtemény története szempontjából eddig kiaknázatlan 1721. évi kismartoni inventár mintegy 800 képet sorol fel, s ezek zömükben bizonyára az 1713-ban elhunyt Pál herceg szerzeményei voltak.[13] A leltár azonban sajnos csak rövid tárgymegjelölést ad, mestereket nem, s így a képek azonosítása a későbbi állományban rendkívül nehéz. Bizonyosnak látszik azonban, hogy ez a hitbizományhoz kötött s elidegeníthetetlen anyag került azután Kismartonból a 18. század hatvanas éveiben felépült Süttör-Eszterháza-i kastély képtárába. Fényes Miklós

[11] A külföldön árverésre került magyar művészeti gyűjtemények közül itt csupán a legfontosabbakat említhetjük: Apponyi Antal gróf gyűjteménye 1818 (Bécs), Festetits Sámuel gyűjteménye 1859. (Bécs), Fejérváry Gábor–Pulszky Ferenc antik gyűjteménye 1868. (Párizs), az egykori budai Brunszvik-gyűjtemény 1902. (Bécs) stb.

[12] Az Esterházy családi levéltár (Budapest, Országos Levéltár) iratai közt szerepel egy 1666 körüli képjegyzék (40 tétel), s egy további, bővebb lista, mely feltehetően az Esterházyak birtokában levő bécsi képekre vonatkozik.

[13] *Harich, J.*: Über das Schloss Esterházy zu Eisenstadt und die Burg Forchtenstein. Unbekannte Archivdokumente. Burgenländische Heimatblätter, XXXIV. (1972) 130 - 161.

herceg (1714–1790), a kastély építtetője a képgaléria részére külön épületszárnyról gondoskodott, s az egykori leírások az Esterházy-kastély, „a magyar Versailles" csodáit taglalva elismeréssel emlékeznek meg a képgyűjteményről, a mintegy 348 nagyobb és kisebb festményről. Sajnos, részletesebb jegyzék, inventár ebből az időből eddig nem került elő, s így nem tudjuk pontosan, mi is tartozik a fennmaradt anyagból az Esterházy-gyűjtemény ezen régi, 17–18. századi törzsanyagához.

A képtár történetének újabb, immár jobban ismert fejezete Fényes Miklós utódainak, főként unokájának, Miklós hercegnek (1765–1833) nevéhez fűződik. A század fordulójától rendkívül élénk és tudatos gyűjtő tevékenységet követhetünk nyomon. Utazásai során Miklós herceg maga is figyelemmel kísérte a jelentősebb gyűjteményeket, s meghízottjai révén Itáliában, Franciaországban, Angliában folyamatosan vásárolt. A korszak kiválóan alkalmas volt az új gyűjtemények megteremtéséhez. A francia forradalom és a napóleoni háborúk nyomán, trónok és feudális családi vagyonok összeomlásával Európa nagy részének műkincsállománya mozgásba került, s gyors, szinte alig követhető folyamatban gazdát cserélt. Ezek a körülmények segítették az Esterházyakat is abban, hogy viszonylag igen rövid idő alatt páratlan értékű kép-, rajz- és metszetgyűjteményt teremtsenek meg. A vásárlások körülményeit, a forrásokat Meller Simon század elejei beható kutatásai és 1915. évi publikációja (Az Esterházy Képtár története) ellenére is csak hézagosan ismerjük, különösen az itáliai beszerzésekre vonatkozóan hiányoznak az adatok.[14] Az újabb vizsgálatok eredményei alapján az mindenesetre megállapítható, hogy az Esterházy-képtár néhány legjelentősebb festménye (Raffael Bembo portréja, Bronzino Pásztorok imádása vagy a Claude Lorrain pl.) Róma legnevezetesebb képtáraiból, a Barberini, Borghese, Pamphili hercegi gyűjteményekből származik. Az egykorú dokumentumokból nápolyi szállításokról is értesülünk, s egyértelműen kimutathatók a hercegi vásárlások a korabeli bécsi aukciókon (Kaunitz stb.) s a legjelentősebb bécsi és német műkereskedő cégeknél (Artaria, Frauenholz stb.). Különleges hangsúlyt érdemelnek a londoni és párizsi vásárlások, s ezek közt is elsősorban a Bourke-gyűjtemény 1819–1821. évi megvétele. Az egykori spanyolországi, majd angliai dán követ, Edmond Bourke a napóleoni háborúk viharai közepette páratlan értékű műkincsek birtokába jutott, s ezekre figyelt fel Londonban időzve Miklós herceg fia, Pál. 1819-ben 22 festményt, majd az időközben elhunyt Bourke özvegyétől 1821-ben további 24 festményt vásároltak meg, zömükben spanyol mesterek kiemelkedő alkotásait. Ezzel megteremtették a képtár talán legsajátosabb és legértékesebb részét, a máig is világhírű spanyol gyűjteményt. A képtár inspektora, Josef Fischer a képek átvételekor indokoltan hangsúlyozta „Fenséged galériájában ezáltal rendkívül érdekes és itt egyáltalán nem ismert mesterek egészen új iskolája bontakozik ki".[15]

Ugyancsak párizsi vásárlással alapozta meg a herceg az Esterházy-képtár egy másik gyűjteményrészének, a rajzgyűjteménynek világhírét, midőn 1810-ben élethossziglani évjáradékért megszerezte a pármai születésű Antonio Cesare Poggi különleges értékű rajzkollekcióját, s vele Leonardo da Vinci, Correggio, Raffael, Rembrandt, Claude Lorrain, Poussin páratlan szépségű lapjait. A korábban Prágából megszerzett Kollowrat-Nowohratsky grafikai gyűjteménnyel, s a nürnbergi Praun-gyűjteményből történt vásárlá-

[14] *Meller S.*: Az Esterházy Képtár története. Budapest, 1915. (bő dokumentum anyaggal)
[15] Fischer levele 1820. jan. 11.; l. *Meller*: i. m. 12, No. 452.

sokkal az Esterházy rajzgyűjtemény immár egyetemes méreteket s európai jelentőséget öltött.

A számban és értékben egyaránt tekintélyesre nőtt gyűjtemények megfelelő elhelyezése, kezelése számos problémával járt. 1804-től a család újonnan vásárolt pottendorfi kastélyában nyert rövid időre elhelyezést. Napóleon közeledtére azonban az anyagot menekíteni kellett (1809), s a veszély elmúltával egy másik kastélyba, Laxenburgba helyezték át. Itt a mintegy 1000 festményből 528-at állítottak ki, s ekkor jelent meg a képtár első nyomtatott katalógusa (1812) az 1804-ben kinevezett képtárinspektor, a bécsi rézmetsző Josef Fischer (1769–1822) összeállításában.[16] 1813-ban azután a herceg a képtárat Bécsbe vitette, s az 1814-ben megvásárolt egykori Kaunitz palotában helyeztette el a Mariahilf városrészben. Ettől az időtől kezdve az Esterházy galériát a császárváros nevezetességei közt tartották számon, a Bécsbe vetődő idegenek, műértők, művészek lelkes elismeréssel számoltak be a kiállított, s a hét három napján a szélesebb nagyközönség számára is hozzáférhető remekművekről. Mint az az egykorú sajtómegnyilvánulásokból, de a galéria fennmaradt látogatókönyvének bejegyzéseiből is kitűnik, a magyar közvélemény a század közepétől már egyre sűrűbben s nyomatékosan hangoztatta, hogy a képtárnak haza kell kerülnie.[17] Mint az Életképek 1846. március 21-i száma a Pyrker-képtár megnyitása alkalmából írta: „. . . lehetetlen egyszersmind egy sóhajt nem áldozni azon már több ízben sikertelenül kijelentett forró vágynak, vajha a dús Esterházy-képtár Bécs falai közül azon magyar haza keblére ültettetnék át, melly a herceg magas nemzetségének eszközöket adott illy nagyobb műkincs gyűjtésére." Végül engedve a kérésnek, a család 1861-ben hozzájárult a pesti elhelyezéshez. A Tudományos Akadémia újonnan elkészült épületében 1865-ben nyílik meg az Esterházy Képtár, mely 1870-ben történt megvásárlása után az Országos Képtár nevet viseli.

Nemhiába panaszolta a kiváló bécsi művészettörténész Th. Frimmel (1913): „Az Esterházy-képtár elszállítása Bécsből óriási veszteséget jelent, amit ma már csak milliókkal lehet pótolni."[18] Az Esterházy-gyűjteménnyel hatalmas érték, az európai művészet különleges együttese került az Országos Képtárba, majd avval a Szépművészeti Múzeumba. Mesterművekben különösen gazdag volt a képtár olasz része: Raffaello Esterházy Madonnáját és Ifjú (Bembo)-képmását, Correggio Szoptató Madonnáját, Veronese Kálvária-képét, G. B. Tiepolo Compostelai Szt. Jakabját, hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsük, az itáliai festészet legnevezetesebb alkotásai közt tartják számon. Széles panorámát mutatott a képtár németalföldi része is, amint arról pl. Rubens és Van Dyck

[16] *(Fischer, J.)*: Catalog der Gemälde-Galerie des durchlauchtigsten Fürsten Esterházy von Galantha zu Laxenburg bey Wien. Wien, 1812.

[17] L. az Esterházy-galéria 1849–1865. évi vendégkönyvét a Szépművészeti Múzeumban. pl. 147. lap „Veisz Vilmos Kassáról, Vigyék Pestre!!!" l. erről bővebben *P. A.* (Pigler A.): Az Esterházy Képtár látogatói. Szépművészeti Múzeum Közleményei, 28. (1966) 164–174, De már 1817-ben a Tudományos Gyűjtemény (1817. VII. 141.) „Kár, hogy Hazánk, Pest városa nem dicsekedhetik ezen dicső intézménnyel". 1839-ben a Regélő, 1841. június 5. számában a Pesti Hirlap sürgeti a képtár hazahozatalát.

[18] *Frimmel, Th.*: Lexikon der Wiener Gemäldesammlungen. München, 1913. I. 325. Érdemes azonban itt megemlítenünk, hogy a gyűjtemény nem teljes egészében került Pestre. Egy részét, a kevésbé jelentősnek ítélt műveket (270 kép) a pottendorfi kastélyból a család elárverezteti. Kevéssé ismeretes, hogy e képek közül jó néhány magyar gyűjtőkhöz került, s közvetítésükkel pl. az egri képtárba stb.

közös festménye, a Mucius Scaevola jelenet, A. Van Dyck kettős képmása, Rembrandt Rabbinusa, Rembrandt és G. Dou Kinesrejtője, Jordaens Férfiképmása, vagy a flamand és holland táj-, zsáner- és csendéletképek gazdag sora tanúskodik. Különleges értéket képviselt a gyűjtemény spanyol része, ebben a vonatkozásban három nagyszerű Murillo festményével, Zurbaran, Alonso Cano alkotásaival, a Szt. András vértanúságát ábrázoló Ribera képpel, Francisco Goya két remekművével a Vízhordó leánnyal és a Köszörűssel stb. a képtár számos nagy európai múzeumot is túlszárnyalt.

Az Esterházy-gyűjtemény 1870. évi megvásárlásával megalakított Országos Képtár gyors fejlődésnek indult, s már közvetlenül megalapítása után is újabb jelentős gyűjteménnyel gyarapodott. 1872-ben Ipolyi Arnold püspök, a magyar művészettörténetírás egyik úttörője, 64 régi képet ajándékozott a Képtárnak, s ezzel lényegesen kiszélesítette annak festészeti anyagát. A püspök gyűjteménye elsősorban olyan műveket tartalmazott, melyek mind az Esterházy Képtárból, mind a Nemzeti Múzeum képtárából hiányoztak, az olasz és német primitívek alkotásait.[19] A képek zömben az 1869-ben elárverezett kölni Ramboux-gyűjteményből származtak. J. A. Ramboux festő egyike volt az elsőknek, akik még a 19. század elején felfigyeltek a Raffael előtti művészet, az olasz trecento és quattrocento addig kevéssé ismert és értékelt emlékeire, s utazásai során számos oltárt és oltárrészletet szerzett az itáliai templomokból, kolostorokból. A bécsújhelyi Blasius Höfel gyűjteményből Ipolyi különleges osztrák táblaképeket vett, s gyűjteményét besztercebányai püspöksége idején a Felvidéken vásárolt magyarországi táblaképekkel egészítette ki. A részben az Országos Képtárnak, részben az esztergomi Keresztény Múzeumnak juttatott Ipolyi-anyag, az európai festészet kibontakozását kiváló művek sorával kíséri nyomon. Az Országos Képtárba s onnan a Szépművészeti Múzeumba került festmények között találjuk Ambrogio Lorenzetti, Spinello Aretino egy-egy fontos oltárművét, Giovanni di Paolo, Sassetta, Sano di Pietro, s számos más sienai és firenzei mester egy-egy értékes alkotását, Michele Pannonio, azaz Pannonnai Mihály Múzsáját (Ceres), Hans és Ivo Strigel nagy oltárművét stb.

A párhuzamosság megszüntetése, az európai művészet egyetemes bemutatása érdekében a Nemzeti Múzeumban elhelyezett külföldi képanyagot 1875-től egyesítették az Országos Képtár anyagával, s a gyűjtemény a század vége felé, 1884-től új igazgatója, Pulszky Károly vezetése alatt komoly fejlődésnek indult. Pulszky a milánói, velencei, párizsi műkereskedelemből jelentős alkotásokat vásárolt. Ekkor került pl. a gyűjteménybe az akkoriban Raffaelnek tulajdonított, ma Sebastiano del Piombo műveként ismert reprezentatív Férfiképmás, továbbá Barend van Orley híres V. Károly portréja, Rembrandt József álma festménye, vagy Pieter Aertsen Piaci jelenete. Pulszky szerzeménye volt a különleges olasz freskó-kollekció is. A falról leválasztott, vászonra áttett észak-itáliai falképek sorozata mindmáig szinte egyedülálló, Itálián kívül alig is tanulmányozható művészeti együttes. Ha szerényebb mértékben is, eredményesen gyarapították Pulszky vásárlásai a szoborgyűjteményt és a grafikai anyagot. Tevékenységének azonban a vásárlá-

[19] "Trefort közoktatásügyi miniszterhez intézett beadványában Ipolyi hangsúlyozta: „Az országos gyűjteményekben ugyanis a XVI. század előtti régibb festészeti iskolák s művfejlődés példányai csak kevéssé, sőt legnagyobbrészt éppen nem lévén képviselve: gyűjteményem, mely a XIII-ik század festészeti művfejlődésével kezdődik, s ott végződik, hol az országos gyűjtemények sajátlag kezdetoket veszik, igen alkalmasan pótolhatja ezek hiányait." L. *Bacher:* i. m. 21.

sok miatt ellene felhozott – s később alaptalannak bizonyult vádak[20] – 1896-ban véget szakítottak, a század utolsó éveire az Országos Képtár fejlődése, részben az egyre nyomasztóbb helyhiány miatt is ideiglenesen megszakadt. Ekkorra azonban már megszületett az új múzeum létesítését szentesítő törvény, s megtörténtek az előkészületek a Szépművészeti Múzeum szervezeti és szakmai előkészítésére. Az épület 1906. évi átadása végül is lehetővé tette, hogy az évszázadok során felhalmozódott művészeti kincsek történeti összefüggésben, korszerű bemutatásban kerüljenek a nagyközönség elé, s e szilárd alapokon megnyílt a tudományos feldolgozásnak, ismeretterjesztésnek széles távlata is.

A Szépművészeti Múzeum fejlődését, gyarapodását a megnyitást követő évtizedben jelentős hagyományok, ajándékozások, tervszerű vásárlások biztosították. 1912-ben Pálffy János gróf nagy értékű hagyományaként 121 értékes régi és 56 újabb festmény került a múzeum tulajdonába.[21] A korábban a család különböző kastélyaiban őrzött műveket a gróf javarészt a 19. század hatvanas–hetvenes éveiben vásárolta Itáliában és Franciaországban, s a képek között nem egy kiemelkedő művészeti alkotás akadt, mint pl. Tiziano Marcantonio Trevisani dózséról festett portréja, Boltraffio Lodi-i Madonnája, Paolo Veronese előkelő Férfiképmása, vagy a korai németalföldi festészet remekműve, Petrus Cristus Madonnaképe, a holland mesterek Jacob van Ruisdael, Jan van Goyen, Jan Steen stb. egy–egy tájképe, zsánerképe.

1908-ban és 1913-ban Paul Arndt német régész antik gyűjteményének megvásárlásával a múzeum egy addig elenyészően kicsiny részlege, az ókori gyűjtemény nyert szilárd alapokat,[22] 1914-ben Ferenczy István hagyatékának megszerzésével a szoborgyűjtemény gazdagodott felbecsülhetetlen értékekkel. A klasszicizmus kiváló magyar szobrásza, Ferenczy még a 19. század első évtizedeiben, római tartózkodása alatt szerzett egy igen jelentős bronzkollekciót, főként olasz reneszánsz mesterek alkotásaiból. Gyűjteményének legkiemelkedőbb darabja, a Szépművészeti Múzeum mindmáig kivételes értékű emléke a Leonardo da Vincinek tulajdonított, s a művészettörténeti kutatás által azóta is különleges érdeklődéssel kísért bronz lovasszobor volt.[23]

Bár az első világháborúval megtört a Szépművészeti Múzeum fejlődésének lendülete, s a két világháború közötti korszak szűkösebb anyagi körülményei a gyűjtést erősen behatárolták, számos vonatkozásban ez az időszak is komoly eredményekkel járt. A

[20] Pulszky Károly a vádak szerint szakértelem hiján, téves ítélettel vásárolt, s a vásárlásra felvett összeggel magasabb árakon számolt el. Az egyik kulcskérdés a Raffaelnek tulajdonított Férfiképmás megvásárlása volt; a szakértők véleménye már akkor megoszlott, s a kutatás azóta a mindenképpen kiemelkedő jelentőségű művet Sebastiano del Piombo oeuvre-jébe sorolta. A szakértők véleménye szerint különben a 151 képért, 49 falfestményért, 114 szoborért mintegy 630 rajzért és grafikáért összesen kifizetett 400 000 frt. vételár mindenképpen megfelelő, sőt előnyös volt. Bár ügye tisztázódott, Pulszky 1899-ben Ausztráliában öngyilkos lett.

[21] L. *Térey G.*: A Gf. Pálffy János által hagyományozott képgyűjtemény leíró lajstroma. Budapest, 1913.

[22] Az antik gyűjtemény kialakulásának és gyarapodásának történetét l. részletesen *Szilágyi J. Gy.*: Az Antik Osztály. A Szépművészeti Múzeum 1906–1956. i. m. 60.

[23] Ferenczy 1818–1824 római gyűjtésére, vásárlásaira vonatkozóan hiányoznak az adatok. A Leonardo-szobor régebbi eredetére, ábrázolására, értékelésére vonatkozóan l. összefoglalóan *Aggházy M.*: Leonardo lovasszobra. Budapest, 1972.

budapesti Majovszky Pál hagyatékával[24] különösen a rajzgyűjtemény gyarapodott látványos módon. A budapesti gyűjtő párizsi vásárlásaival a 19–20. századi mesterek, az impresszionisták, posztimpresszionisták vázlatai, tanulmányrajzai jutottak első ízben Magyarországra. Delacroix, Manet, Cézanne, Renoir, Degas stb. mintegy 259 lapja, köztük olyan kiemelkedő alkotások mint Delacroix gouache rajza, a „Villámtól megriadt ló". Lényegében ekkoriban került sor a konzervatív gyűjtéspolitika első komoly áttörésére, a hagyományostól eltérő, modernebb szemlélet pártfogására. Így kerülnek részben ajándékozásokkal, részben Budapesten rendezett kiállítások és külföldi vásárlások nyomán a múzeumba az újabb festészet és szobrászat jelesebb képviselőinek alkotásai, Paul Cézanne, Pierre Bonnard, Maurice Utrillo, Aristide Maillol, Charles Despiau, Georg Minne stb. művei. Ekkor szerzik meg E. Manet egyik főművét, a Baudelaire kedvesét ábrázoló Hölgy legyezővel képet.[25] Néhány jelentősebb adományozó, a Münchenben élő Nemes Marcell, az Amerikába vándorolt Boross Jenő és mások támogatásával a régi képtár és régi szoborgyűjtemény is rendszeresen bővült (Greco Magdolnája, Mányoki II. Rákóczi Ferenc portréja, Bassano Keresztvitel stb.), ha nem is olyan mértékben, mint a korábbi időszakban.

A nagy műveltségű, széles érdeklődési körű Petrovics Elek főigazgatósága alatt, 1914–1935, a múzeum tudományos tevékenysége és tekintélye is megszilárdult. 1918-tól rendszeresen közzétették a Szépművészeti Múzeum Évkönyveit, a múzeum anyagának alapos feldolgozásával. 1916-ban Térey Gábor német nyelvű, majd Pigler Andor 1937-ben megjelent Régi Képtár szakkatalógusával a szélesebb szakmai nyilvánosság elé került a múzeumban őrzött emlékek egyik legfontosabb csoportja.

A második világháború során a Szépművészeti Múzeum igen súlyos helyzetbe került. Az emeleti lépcsőfeljáratot bombatalálat érte, az üvegtető teljes egészében megsemmisült. A legértékesebb műkincseket az intézmény 1935-ben kinevezett fasiszta érzelmű igazgatója, Csánky Dénes a háború legutolsó szakaszában, a nyilasok fejvesztett menekülése idején sebtiben nyugatra hurcoltatta, majd a minden elővigyázat, láda, csomagolás stb. nélkül elmenekített anyagot Pannonhalmáról hevenyészve vagonokba rakatva Németországba szállíttatta. A vagonok egy része a bombázások miatt 1944 december végén már Szentgotthárdon rekedt, s ezt az anyagot közvetlenül a felszabadulás után – bár némiképp sérült állapotban – sikerült hamarosan visszaszerezni. A Németországba került műkincsekről sokáig nem volt biztos hír, végül a bajorországi Grassau egy kávéházában sikerült nyomukra bukkanni. A németek által Európa minden részéről összeraholt műkincsek központi felszámolásának bizottságától azután hosszas huzavona után a fegyverszüneti egyezmény alapján lehetett a Szépművészeti Múzeum műtárgyait visszaszerezni. Először 1946 telén az ún. aranyvonattal, a Magyar Nemzeti Bank aranykészlete-

[24] Majovszky Pál (1871–1935) miniszteri tanácsos, a Magyar Művészet folyóirat szerkesztője 1934-ben ajándékozta a Szépművészeti Múzeumnak rajzgyűjteményét, melynek kialakításában a kiváló művészettörténész, Meller Simon volt segítségére.

[25] Nem hallgathatjuk el azonban azt sem, hogy ugyanakkor számos lehetőség és vásárlási alkalom ment veszendőbe, részben pénz hiányában, részben a kritikai állásfoglalás bizonytalansága miatt. A francia művekben oly gazdag, 1934-ben elárverezett Kohner-gyűjteményből alig néhány kép került a Szépművészeti Múzeumba (P. Bonnard, M. Denis, Puvis de Chavannes). A Budapesten megrendezett kiállításokról (Művészház, Fränkel Szalon), ahol pedig olyan remekművek szerepeltek, mint Renoir Páholya stb., elenyészően kevés mű maradt az országban, s főként közgyűjteményben.

vel együtt került hazaszállításra az anyag tetemes része, majd egy évvel később, az ún. ezüstvonattal a még kint rekedt további anyag. A hányattatás természetesen sokat ártott a mesterműveknek, s helyrehozataluk igen jelentős restaurátori munkát igényelt. A múzeum felbecsülhetetlen értékű festményei, szobrai végül zömben hazakerültek, s csak egy kisebb rész kallódott el a gondatlan és felelőtlen kezelés miatt a menekítés során.[26]

A károk felszámolása, a helyreállítás nehéz próba elé állította a felszabadulás után fokozatosan megindúló múzeumi életet. Jelentős lendületet adott a fejlődésnek néhány fontosabb gyűjtemény átvétele, az országos múzeum feladatának megfelelő egységes gyűjtésterület meghatározása. A gyarapodás szempontjából mindenekelőtt a Ráth György-gyűjtemény és a Zichy-képtár átvétele volt kiemelkedően fontos (1951). A kiváló budapesti gyűjtő, Ráth György még a múlt század végén hozott létre külföldi útjai során jelentős iparművészeti és képzőművészeti gyűjteményt. A Gorkij fasori kis palotában őrzött anyagot az özvegy ajándékaképpen Ráth György 1905-ben bekövetkezett halálától 1951-ig önálló gyűjteményként az Országos Iparművészeti Múzeum kezelte.[27] Evvel a hagyatékkal került a Szépművészeti Múzeumba többek közt pl. Sebastiano del Piombo ifjúkori remekműve, a Leány képmása, Rembrandt különleges szépségű alkotása, a Mészárszék, vagy a Londonban elárverezett, egykor európai hírű Viczay-Fejérváry-gyűjtemény maradványaként egy antik kámea-kollekció.

A Zichy-képtár a főváros tulajdonát képezte 1953-ig, gróf Zichy Jenő hagyatékaként.[28] Eredetileg Zichy Ödön gróf alakította ki Bécsben a 19. század második felében, s főként osztrák, német és németalföldi mesterek műveit foglalta magába, olyan mesterek alkotásait, akik addig viszonylag kevéssé voltak képviselve országos gyűjteményben. A Zichy-hagyaték anyagával részben a szoborgyűjtemény és az antik gyűjtemény is gazdagodott.

A felszabadulás utáni időszak jelentős gyarapodást hozott a múzeum szinte minden részlegében. Részben vásárlások, részben ásatások (Núbia) révén szélesebb történeti alapokra épült fel az újonnan (1972) megnyíló egyiptomi kiállítás, s a ciprusi régiségekkel, a más múzeumoktól átadott anyaggal, értékes új szerzeményekkel sikerült a görög–római tárlatot jelentős mértékben kibővíteni.

Látványos volt a változás a szoborgyűjteményben is, anyaga szerencsés vásárlások stb. révén mintegy megduplázódott. 16–17. századi olasz része európai viszonylatban is kiemelkedőnek mondható, de tekintélyes mesterművekben gazdag a német és németalföldi kollekció is.[29]

Viszonylag szerényebben, számbelileg mindenesetre alig számottevően szerepelt korábban a múzeumban az újabb s legújabb idők művészete. A 19. század végén, a 20.

[26] Több festmény semmisült meg vagy veszett el a Szépművészeti Múzeum letétként elhelyezett anyagából a különböző intézményeknél. A háborús veszteségekről 1952-ben sokszorosított jegyzék készült: Az Országos Szépművészeti Múzeum háborús veszteségeinek jegyzéke. Budapest. A legjelentősebb hiányzó régi képtári festményekről *Pigler A.* 1967-ben megjelent katalógusa (Katalog der Galerie Alter Meister 9. l.) ad számot.

[27] *Radisics J.*: Az orsz. Ráth György múzeum katalógusa. Budapest, 1906.

[28] Budapest Székesfőváros gr. Zichy Jenő múzeumának katalógusa. Budapest, 1923.

[29] Az egyes gyűjteményekre, közelebbről az állandó kiállításokon szereplő művekre vonatkozóan l. a legújabb múzeumi vezetőket és kiadványokat: *Varga K.*: Egyiptomi kiállítás. Budapest, 1979. Összefoglalóan l. *Garas K.*: A Szépművészeti Múzeum képei. Budapest, 1973.

század elején, amikor az anyagi feltételek még kitűnőek voltak, az erősen konzervatív hazai ízlés alig tette lehetővé a kortárs művészet úttörő irányzatainak elismerését, gyűjtését, s inkább csak elszigetelten, esetlegesen került a múzeumba az impresszionisták, vagy a posztimpresszionisták, expresszionisták egy-egy alkotása. A két világháború közt, amikor a perspektíva már kissé szélesebbre nyílt, a magyarországi gyűjtők nemigen voltak abban a helyzetben, hogy aktuális művészi vásárlásokra sokat költsenek, s a múzeum a korszerű fejlesztést ezen a területen nem is igen tekintette feladatának. Így történt, hogy 1945-ig az ún. modern képtár és modern szoborgyűjtemény, a múzeum 19–20. századi része mindössze 500 festményt és szobrot mondhatott magáénak, igaz, köztük remekműveket is, mint Manet Baudelaire kedvesét, Pissarro Pont neuf-jét, Gauguintől a Fekete sertéseket vagy Cézanne Buffet-jét. Különösen feltűnő volt a gyűjtemény területi behatároltsága, jórészt francia, belga és német, kisebb mértékben olasz művekre korlátozódott; egyes országok, irányzatok, iskolák teljesen hiányoztak. Az egyetemességre, a kiemelkedő kortárs művészet bemutatására törekvő új múzeumpolitika különösen a legutóbbi időkben különleges erőfeszítéseket tett a modern gyűjtemény megfelelő kibővítésére, s ez részben a külföldön élő magyar művészek, részben a Magyarországon rendezett kiállítások segítségével, komoly eredményekkel járt. A gyűjtemény ma mintegy 700 művész 1000 alkotását foglalja magában.[30]

A Nemzeti Múzeum egykori Nemzeti Képcsarnokával, az ideiglenesen az Andrássy úti régi Műcsarnokban őrzött művekkel, majd a Fővárosi Képtárral a Szépművészeti Múzeumban egyesítették a magyar művészetnek a két évszázad során felhalmozódott anyagát is. Ez a gyűjteményrész az idők során, teljes hagyatékok átvételével, rendszeres vásárlásokkal rohamosan bővült, meghatványozódott s megfelelő tárolása, bemutatása az adott keretek közt már alig volt lehetséges. Így került sor az 1957-ben megvalósított elhatározással a Magyar Nemzeti Galéria létesítésére. Az előbb a Kúria épületében, majd a helyreállított királyi várpalotában elhelyezett intézmény hivatott a magyar művészet alkotásainak gyűjtésére és bemutatására a legrégibb időktől máig. A közös gyökérre visszanyúló két intézmény gyűjtőterülete, feladatköre így világosan szétválik, a Szépművészeti Múzeum a jelenben immár teljesen az egyetemes művészet bemutatását tekintheti feladatának.

A 75 esztendős múlthoz kapcsolódó jelenről, a Szépművészeti Múzeum aktuális létéről, feladatairól itt csupán rövid, inkább számszerű áttekintést adhatunk.[31]

Szervezetileg 8 részre tagolódik: az egyiptomi, görög–római osztályra, a régi képtárra és szoborosztályra, a grafikai gyűjteményre, modern osztályra, restaurátor osztályra és könyvtárra.

A Szépművészeti Múzeumban őrzött műtárgyak száma meghaladja a 100 000-t. Ezek egy része, a legjelentősebb alkotások az állandó kiállításokon, a történeti fejlődés összképében szerepelnek. Mások időszaki tárlatokon, egy–egy évforduló, kulturális esemény, speciális rendezvény kapcsán kerülnek bemutatásra. Gyakori a más intézményekkel, külföldi múzeumokkal közösen rendezett tárlat is, s rendszeresen szerepelnek műtárgyaink nagy nemzetközi kiállításokon.

[30] L. *Passuth K.–Pataky D.* XX. századi művészet. Budapest, 1978.

[31] Az 1981 október 1982 márciusi jubileumi kiállítás részben dokumentumokkal, fényképekkel, részben a legfontosabb új szerzemények, tudományos eredmények, restaurátori munkák bemutatásával széles panorámában tárta a nagyközönség elé a múzeum 75 esztendős történetét.

Az állandó vagy időszaki kiállításokon bemutatott anyagról, a múzeum legjelentősebb gyűjteményeiről vezetők, katalógusok, albumok állnak a látogatók rendelkezésére magyar és idegen nyelven. A tudományos katalógusok közül eddig a Régi Képtár és a Régi Szoborgyűjtemény teljes feldolgozása, valamint a Grafikai Gyűjtemény egy-egy kötete jelent meg.[32] A múzeum műtárgyaival kapcsolatos kutatómunkáról az 1947 óta rendszeresen magyar és francia nyelven megjelenő, külföldön is jól ismert művészettörténeti folyóirat, a Szépművészeti Múzeum Közleményei – Bulletin du Musée Hongrois des Beaux Arts ad számot.

Az ismeretek szélesebb körű terjesztését szolgálják a rendszeresen tartott előadások, tárlatvezetések, a különböző korosztályok, csoportok számára tartott foglalkozások, ankétok. A múzeum látogatóinak száma évente megközelíti a 300 000-t. Az iskolák, az ifjúság, a rendszeresen érdeklődők, nyugdíjasok részére bérletek állnak rendelkezésre, a múzeumbarátok köre a társadalom legkülönbözőbb rétegeinek közvetíti az intézmény kezdeményezéseit, tárlatait. Egy-egy gyűjteménycsoport vidéki bemutatása, vagy egy-egy műalkotás nemzetközi kiállításon való szereplése jelentősen megnöveli a múzeum hatásának körét, nemzetközi megbecsülését. A Szépművészeti Múzeumot Európa-szerte a legrangosabb művészeti gyűjtemények között tartják számon.[33] Célkitűzései, működése, eredményei kapcsán úgy gondoljuk, méltán idézhetjük azt az elgondolást, melyet 75 évvel ezelőtt, létesítésekor tűzött maga elé:

„Törekvéseink . . ., hogy ezen intézet tényleg kapocs legyen a múlt és jövő között, őrzője a legnemesebb művészi tradícióknak, talpazata a jövő fejlődésének, és üde, örök forrása az ízlést nemesítő művészi ismereteknek."[34]

[32] *Pigler A.*: Katalog der Galerie Alter Meister. Budapest, 1967; *Balogh J.*: Katalog der ausländischen Bildwerke des Museums der Bildenden Künste in Budapest. Budapest, 1975; *Gerszi T.*: A németalföldi rajzművészet két évszázada. Budapest, 1976; *Fenyő I.*: Norditalienische Zeichnungen. Budapest, 1965; *Garas K.*: XVIII. századi német és osztrák rajzok a Szépművészeti Múzeumban. Budapest, 1980; *Szentléleky T.*: Ancient lamps. Budapest, 1967; *Szilágyi J. Gy.* Corpus Vasorum Antiquorum Hongrie 1. Budapest, 1981.

[33] Szólnunk kell azonban itt arról is, hogy a Szépművészeti Múzeum 75 éves fennállása az épület fenntartási állapota miatt egyben súlyos problémát is jelent. Jóllehet, rendszeresen folyik a felújítás, az átlagromlás felgyorsult, és számos vonatkozásban nehezíti a múzeum működését, veszélyezteti a műtárgyak épségét, akadályozza a tervszerű fejlesztést.

[34] *Kammerer* id. cikk, Művészet, 1906. V. 145.

Vörös Antal

MŰVELŐDÉS A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Kosáry Domokos monográfiája a 18. századi kulturális fejlődésről

Az elmúlt évtizedekben úgy tűnt, hogy a 18. század mostohagyermeke történetírásunknak. Számos részletkérdésekkel foglalkozó, gazdaság-társadalom, politika- és kultúrtörténeti tanulmány látott ugyan napvilágot, viszont annál kevesebb volt az egy-egy témakört átfogó, a korszak bonyolult problematikáját elemző szintézis is. Mintha a történészek óvakodtak volna attól, hogy belevágjanak a további fejlődésünk miként jét sok vonatkozásban meghatározó 18. sz. kérdéseinek az elemzésébe olyan körülmények között, midőn a tárgyilagosságra törekvő történésznek hagyományos közgondolkodással és azt ideológiailag szentesítő történetfelfogással kellett volna szembefordulni. Ez a közgondolkodás, melynek gyökerei a 18. sz. nemesi ideológiájából eredtek, későbbi elmaradottságunk okait is jórészt e században kereste. A Habsburg-abszolutizmus, annak gyarmatosító gazdaságpolitikája, művelődés terén pedig az elnemzetietlenedés voltak a címszavai ennek a történelmi folyamatokat leegyszerűsítő szemléletnek, mely nem akart tudomást szerezni arról, hogy feudális szisztémánk milyen gátakat emelt a fejlődés útjába. A kor részletkérdéseivel foglalkozó tanulmányok azonban kezdték rongálni ennek az építménynek a tartókövei t, és a 60-as években már rövid összegezések is jelezték a konstrukció tarthatatlanságát.

E bátortalan kezdeményezések után Kosáry Domokosnak „Művelődés a XVIII. századi Magyarországon" címmel megjelent monográfiája fordulatot jelent. A munkában felhasznált forrásanyag gazdagsága és a feldolgozás módszere elismerést vált ki az olvasóból, az abban felvetett és a hagyományos beidegződésekkel határozottan szembeforduló elvi kérdések egész sora és az azokra adott válasz pedig azt is mondatja, hogy a 18. sz. egész történetét részben az itt felvetett szempontok alapján, részben azok továbbgondolásával és újabbak felvetésével az eddigieknél némileg másként kell megírni, ha történelmi fejlődésünk buktatóit meg akarjuk ismerni és ismertetni.

A művelődéstörténet feladatáról, tárgyáról és módszeréről nemcsak a nemzetközi történeti irodalomban folytak és folynak viták, hanem – főként az utolsó másfél évtizedben – nálunk is. A megélénkülő hazai érdeklődés egy jogos hiányérzetnek a kifejezője. Történetírásunkban az immár hagyományos gazdaság, társadalom és politika felosztás mellett a legnagyobb szintézisek végén ugyan mindig kaptak helyet az irodalom, a tudomány, művészet és oktatás kérdései, de ez többnyire csak egyéni művészi, tudósi vagy írói teljesítmények felsorolása, számbavétele formájában történt. Hiányzott a művek hatásának, a társadalom különböző osztályai műveltségi szintjének, világnézetének és mentalitásának, a kulturális életnek a gazdasági és társadalmi fejlődéssel összefüggésben, kölcsönhatásaiban történető bemutatása. Építőanyag viszonylag bőven volt, de az épüle-

tet legfeljebb félkész állapotban lehetett látni. A képet tehát, melyet történetírásunk egy-egy korszak történetéről adott, fehér foltok tarkították. A hazai viták gyengesége viszont leginkább abban mutatkozott meg, hogy művek, korszerű történelmi szemlélet alapján készült művelődéstörténeti munkák nélkül folytak. Kosáry Domokos munkája nemcsak e tudományág újabb módszertani vitáinak lehet alapja, hanem bizonyos mértékig – a társadalmi struktúra és egy sor egyéb tényező változásától függően – mintául is szolgálhat mindazok számára, akik egy-egy korábbi vagy későbbi időszak magyarországi műveltségi viszonyainak az ábrázolására vállalkoznak. Ismertetve a művelődéstörténet feladatáról folyó külföldi és hazai nézeteket, a könyv bevezetőjében Kosáry Domokos e tudományág feladatkörét így határozza meg: „A felépítmény ideológiai spektruma, a szemléletmód, a világnézet, mentalitás, a társadalmi tudat, a műveltség, a tudás és a művészet minden ága – a társadalom különböző szintjein." A művelődéstörténet vizsgálódási területének e reális körülhatárolása és a parttalanság veszélyeinek az elkerülése a szerzőnél nem csupán elméleti megfontolás eredménye, hanem a gyakorlat, a 18. század magyar történeti szintézisének a munkálatai során kialakított koncepció.

A szerző óriási forrásanyagot használt fel művében. Az olvasó úgy érzi, hogy az a több évtizedes hiányokat pótló bibliográfiai munka, melyet korábban a kényszerítő körülmények miatt végzett, e munkában is megtermette a gyümölcseit. Enélkül szinte elképzelhetetlen lenne annak a roppant, sokszor az ún. legeldugodtabb helyeken megjelenő anyagoknak a felhasználása, ha azokban témája számára csak egyetlen lényeges adat is szerepel. A monográfia a rendkívül gazdag forrásanyag, a szerző határozott koncepciója és feldolgozási módszere révén egy szerkezetileg kitűnően felépített és ennek következtében terjedelmes volta ellenére jól áttekinthető szintézissé formálódott, amelyben a korszak művelődési viszonyainak egyes részletkérdései iránt érdeklődő olvasó is könnyen megtalálja a témáját érintő részeket.

A 18. század művelődéstörténetét két nagy korszakra osztja: a késő barokk és a felvilágosodás korára. Az előbbit azonban, az irodalomtörténészek álláspontját elfogadva, nem puszta művészeti stílusirányzatnak tekinti, hanem eszmevilágot, határozott társadalmi célokat szolgáló és a művelődés különböző szektoraira, más és más mértékben ugyan, de ható ideológiát ért alatta, mely a század első felének uralkodó áramlata. Mindkét fejezetben az európai társadalmi fejlődés modelljének felvázolásából indul ki, és ehhez hasonlítva mutatja be hazai társadalmi viszonyainkat. Erre az alapra építve vizsgálja a társadalomban végbemenő lassú átalakulás és az eszmeáramlatok változásai közötti összefüggéseket. Mind a barokkról, mind a felvilágosodásról kimutatja, hogy azok más európai művelődési és ideológiai irányzatokhoz hasonlóan, külföldről jutottak el hozzánk, de az attól eltérő hazai társadalmi talajon fejlődtek ki és váltak az európainak sajátos kelet-közép-európai, magyarországi változatává. A két időrendi fejezet az általános, a művelődés különböző területeit érintő eszmei irányzatoknak az elemzésével indul, majd a „művelődés szektorai"-nak, a vallásnak és az egyházaknak, az oktatásnak és az iskoláknak, a tudományágaknak, irodalomnak, zenének és a középzőművészeteknek a vizsgálatával zárul. Ez a beosztás adja a század kulturális fejlődését, egy koordináta rendszerben bemutató műben a vertikális tagolódást. Az ország társadalmának a műveltsége azonban igen eltérő és sokszínű képet mutatott. Más volt a felső rétegeké a műveltség valamennyi szektorában és más a parasztságé. A koordinátarendszer horizontális tagolódását Kosáry Domokos a műveltségi szintek fogalmával adja meg. Három szintet különböztet meg. Az

első kettőn jórészt a nemesség osztozik, a harmadiknak a nép, a parasztság a hordozója. A szintek szerepét aztán nyomon követi a művelődés különböző szektoraiban.

Ez a modell azonban — mint azt a szerző is hangsúlyozza — nem azonos a kor társadalmi struktúrájával. A felső szintet, mely csak a század második felében különül el határozottan a másodiktól, az arisztokrácia szűk kis csoportja és a köznemesség többnyire jómódú, az új európai eszmeáramlatok iránt fogékony rétege képviseli, mely megteszi az első lépéseket a felvilágosodás eszméi felé, és kialakítja annak hazai, rendi változatát. A második szintnek a nemesség zöme, a Werbőczyhez ragaszkodó és a provincializmusban megrekedt tömbje a képviselője, mely hajdan a barokk eszmevilágot magáévá tudta tenni, mivel az megfelelt osztályérdekeinek, és ezt hordozza tovább. A műveltségi szintek hármas tagolása egyben kifejezi a hazai fejlődés elmaradottságát. A társadalomban ugyan lassú elmozdulás figyelhető meg a polgári fejlődés irányába, de a polgárság nem kap külön szintet a horizontális tagolásban. Azt a szerepet, amit pl. Franciaországban a polgárság betöltött, nálunk már a 18. században a nemesség szűk felső rétege vette át. S ha a század utolsó évtizedeire a polgárság megerősödött is annyira, hogy antifeudális nézeteknek hangot adjon, ezt előbb a jozefinizmus, 1790 után pedig a felvilágosult rendiség szolgálatába állva tette. Önálló erőként nem tudott fellépni. A modell első szintjében kapott helyet a polgárságnak az a felső, főként a szabad királyi városokban élő rétege, amely minden számbeli gyengesége ellenére a hazai művelődés fejlesztésében jelentős szerepet töltött be. A mezővárosok civispolgárai viszont maradiságuk, konzervatív szemléletük miatt a második szint jóval nagyobb tömbjét gyarapítják.

A nagyszabású szintézis „gyengéje,", mint ezt a szerző is hangsúlyozza, hogy a harmadik szintről, az ország népességének kilenctizedét kitevő parasztság művelődési viszonyairól nyújtja a legkevesebbet. Egy összegezés, egy szintézis pozitív eredményeit azonban nemcsak az új megállapítások sorában kell keresni, hanem abban is, hogy rávilágít a vizsgált terület fehér foltjaira, és ezzel kijelöli a jövő kutatások feladatait. Mindez természetesen magának a szintézisalkotásnak logikus következménye, de itt ennél többről is szó van. Kosáry Domokos ugyanis kritikusan értékel minden korábbi megállapítást mind elvi, mind módszertani szempontból, s ezzel a tisztázásra váró részletkérdések sorát jócskán gyarapítja. A monográfia alapján a 18. sz. kulturális viszonyaival foglalkozó tudományágak főiskolai és egyetemi oktatói egy sor ilyen részletkérdés megoldását segíthetnék elő szakdolgozat formájában. A legtöbb tennivalót a harmadik szintnél találjuk, melyet kapcsolatban még ki kell emelnünk a szerző határozott törekvését az ide leszivárgó nemesi kultúrának, a nemesi „népiességnek" a valóban népitől, a parasztitól történő elválasztására. Az, hogy a harmadik szint viszonylag kis teret kapott a szintézisben, tükrözi az érintett tudományágak elméleti és módszertani gyengeségeit. A néprajztudomány „eredményeit" csak módjával hasznosíthatta a szerző, mivel napjainkig él itt egy irányzat, amely a történetiséget vizsgálati módszereiben figyelmen kívül hagyja, és ezzel a népi kultúrát a történelmi körülmények változásaitól független, örök parasztinak tekinti. Ugyanakkor azonban Kosáry az ezzel ellentétes újabb, a történetiségre építő kutatások eredményeit is gondosan kiemeli. E módszertani problémákra elsősorban a folklór kutatásával kapcsolatban mutat rá, de hasonlóak a tárgyi néprajz terén is adódnak. E század első negyedében a néprajzi gyűjtők parasztházaknál olyan domború faragású barokkos bútordarabokat találtak, melyek készítési idejét a 18. sz. első évtizedeire tették. A datálás megbízhatóságát elfogadva még mindig felmerül a gyanú, hogy az akkor valóban

parasztfamília részére készült-e, és nem később, esetleg ajándék gyanánt, mint a kúriából már kiselejtezendő, vagy még inkább egy-egy nemesi ház árverése során került oda. A paraszti tehát egykor nemesi volt. Ilyen eredetű bútor elég gyakori volt egyes vidékek parasztházainál, mígnem az utolsó évtizedek modernizálási lázában onnét is ki nem kerültek. Ismerve a 18. sz. első fele parasztházának általában szokásos, és tegyük hozzá, szegényes berendezését, e feltevést kell valószínűnek tekinteni.

A szerző a művelődés kérdéseit sohasem önmagukban nézi, hanem mindig azt vizsgálja, hogy az mennyiben szolgálta az emberibb életet, az általános társadalmi és nemzeti haladás ügyét. Ez a mércéje a modell horizontális tagolásánál, a szintek közötti határvonal meghúzásánál. Társadalmi és nemzeti haladás: különválaszthatók-e e fogalmak, lehetett-e küzdeni a 18. századi Magyarországon a nemzeti haladás ügyéért konzervatív társadalmi nézetek mellett és megfordítva? Kosáry Domokos válasza határozott és egyértelmű: nem. Nem bocsátkozott elvont fejtegetésekbe, hogy lehetséges-e történelmi helyzet, midőn a társadalmi és nemzeti haladás ügye elválik, és azokat külön, egymástól függetlenül is lehetett szolgálni, hisz a történelem a maga bonyolultságával a haladásért küzdő erőket sajátos helyzetek elé állíthatja. Abból indul ki, hogy a 18. századi Magyarországon mindazok a törekvések, melyek e két területen külön-külön, a feladatok összekapcsolása nélkül igyekeztek előre jutni, előbb-utóbb szembekerültek a társadalom mélyebb erőinek a polgári fejlődés irányába történő lassú elmozdulásával. Ezzel elérkeztünk a monográfia, egyben a magyar történelem egyik olyan alapkérdéséhez, amely körül a viták máig sem jutottak nyugvópontra.

Mit jelentett a magyar történelem számára a 18. század? Megrekedést, a gazdasági, elsősorban az ipari fejlődés stagnálását, a kulturális hanyatlást vagy elnemzetietlenedést, ahogy ezt történetírásunk jelentős irányzata máig ható erővel igyekezett állítani és bizonygatni? Ha a haladás lassú volt, mi volt ebben az előző század vagy századok örökségének a következménye, és hol keressük a 18. században a visszahúzó erőket? Mindezekre a kérdésekre megnyugató választ adni akkor, ha a magyar glóbuszt az európai környezetből kiszakítva szemléljük, nem lehet. Kosáry Domokos is az európai kitekintés, az európai és hazai modell összehasonlításával mutatja meg, hogy mit jelentett valójában hazánk kelet-közép-európai fejlődése. A két modell egybevetéséből elég néhány adatot kiragadni, és azok már önmagukban is gondolkodásra, a leegyszerűsítő korábbi megállapítások elvetésére késztetnek. Európa nyugati részén a 18. sz. elején 1 km^2-re átlag 33, a század végén pedig 55 fő esett, nálunk viszont 13, illetve 29. Az előbbi területeken a század végén a lakosság 60–90%-a tudott írni, olvasni, nálunk azonban hét évtizeddel később 1870-ben is csupán az ország néhány nyugati megyéjében érte el az írástudók aránya a 70–80%-ot, a keleti részeken 20–30% között volt, az országos átlag pedig 50% körül mozgott. Ugyanakkor a társadalom struktúrájában azt látjuk, hogy a nemesség számaránya tőlünk nyugatra haladva fokozatosan csökken. Nyugaton a polgári forradalmon már átesett, vagy abba torkolló fejlődés megy végbe a század folyamán, nálunk refeudalizáció és a nemesség a „nemzeti" érdekek, az állami önállóság rovására tett kompromisszumokkal még a század végén is megvédi rendi kiváltságait.

A monográfiában rövid kritikai áttekintést kapunk a 18. századot egyoldalúan elmarasztaló és máig is ható nézetekről, az elnemzetietlenedés Toldy Ferenc által kreált irodalomtörténeti teóriájáról, az iparfejlődés 1754 utáni állítólagos stagnálását a bécsi vámpolitika kizárólagos következményének tekintő, Eckhart Ferenc által megalapozott

nézetekről, és a felvilágosodást a libertinizmussal azonosító és erkölcsi hanyatlásnak minősített Szekfű-féle koncepcióról. E nézetek közül – bár a művelődéstörténet témakörét látszólag közvetlenül nem érinti – Eckhart koncepcióját bírálja legrészletesebben, mivel kihat a század politikai gondolkodásának a megítélésére, a haladás határvonalainak a meghúzására, és mert ezt az elméletet az 1950-es évek marxista történetírása a megalapozójánál is élesebben fogalmazta meg, s így máig ható ereje ennek lett a legerősebb. Kosáry Domokos idézi a magyar történelemnek az 1950-es évek elején megjelent rövid áttekintését, mely szerint Bécs az 1754. évi vámszabályzattal Magyarországot „minden korábbinál súlyosabb gyarmati bilincsekbe" verte, melynek következtében „a magyar ipar fejlődése megrekedt" és „elsorvasztása" is soron volt. Itt azonban meg is áll a szerző, és nem szól az ugyancsak hasonló álláspontot tartalmazó, nyomtatásban először 1957-ben megjelent és azóta is használatban levő egyetemi tankönyvről, pedig ennek hatása lényegesen nagyobb az előbbinél. A tankönyv Eckhart nézeteit vette át, de míg ő, ha röviden is, de beszél az 1754. évi vámszabályzat politikai előzményeiről, a nemesség megadóztatására irányuló bécsi kezdeményezésekről és ezzel összefüggésben az 1751. évi országgyűlésről, addig a tankönyv ezekről úgyszólván említést sem tesz, s ezáltal a magyar rendek felelősségét is csökkenti. Eckhart Ferenc az 1754. évi vámrendelettel és általában a bécsi udvarnak Magyarországgal szemben megváltozott gazdaságpolitikájával kapcsolatban így ír: „Az ok a rendi alkotmány sarkalatos pontja, a nemesi adómentesség volt. Míg Ausztriában az örökösödési háború után a nemesi földbirtok is viselte az állami terhek növekvő súlyát, addig nálunk a nemesség az 1741. évi országgyűlésen kedvező helyzetét a trónnal szemben arra használta fel, hogy adómentességét, mint az alkotmány megtámadhatatlan részét, újból törvénybe iktatta, és annak feladásáról azután sem akart még hallani sem." Majd később: „Hogy mennyire összefüggött a királynő politikája a nemesi adómentességgel, azt mindenki belátja, ha azon tárgyalásokat megismeri, melyek az országgyűlést megelőzőleg és azzal párhuzamosan azon reformokról folytak a bécsi udvari kormányszékek kebelében, melyek végrehajtásából Magyarországra nagy gazdasági előnyök származtak volna." A kérdést tárgyaló fejezetet az alábbi végső konklúzióval zárja: „Így lőn a nemesség önzése sírásója fontos gazdasági reformoknak. Mentségére legfeljebb azt hozhatjuk fel, hogy nem bízott a kilátásba helyezett reformokban, és hogy nem volt érzéke irántuk." Eckhart forrásokkal bizonyított megállapításaival szemben az egész kérdéskörről csupán az alábbi mondatot találjuk az egyetemi tankönyvben: „A Habsburg-abszolutizmus viszont mindenáron a magyar nemesi adómentesség nyakába igyekezett varrni a gyarmati kizsákmányolás egész ódiumát. Pedig a nemesség görcsös ragaszkodása az adómentességhez csupán egyik, alárendelt oka volt a gyarmati vámpolitikának." Röviden idéztünk a két munkából, annak igazolására, hogy a rendek szerepének a megítélésében az egyetemi tankönyv Eckhart munkájához viszonyítva milyen visszalépést jelent.

Valóban olyan egyszerű lenne az ország elmaradottságának a magyarázata, hogy azt egyetlen tényezővel jelölhessük, és elfogadjuk az Eckhart nyomán elterjedt megállapítást, hogy „a gyarmati vámrendszer következtében fordult ellentétes irányba a Monarchia két részének gazdasági-társadalmi fejlődése"? Ha valóban így lett volna, akkor el kellene vetni Kosáry Domokos monográfiájának a koncepcióját a szintek közötti határvonalak meghúzásáról, és haladónak kellene tekinteni minden olyan munkát, mely magyar nyelven dicsőítette a rendi kiváltságokat, és marasztalt el minden, az ország korszerűsítésére irányuló, Bécsből jövő kezdeményezést csak azért, mert Bécsből jött.

Történetírásunk az utóbbi időben már több oldalról bírálta a hosszú történelmi folyamatokat leegyszerűsítő, az egykorú nemesi szemlélettől örökölt Eckhart-féle tételek téves voltát, és azt tényekkel is cáfolta. Rámutattak, hogy a bécsi udvar a gazdaságpolitikájában elsősorban a tartományok adottságaira volt tekintettel, hogy azok mennyire tudják a központi hatalom, a birodalom anyagi érdekeit támogatni, és közömbösek voltak azok lakosságának nemzetiségi hovatartozásával szemben. Kimutatták a hazai fejlődés századokra visszanyúló és a török által még növelt elmaradottságát. Elemezték a tőke és a szakmunkások hiányának az iparfejlődést korlátozó szerepét. Viszont nem született még alapos elemzés a magyarországi munkaerőpiac általános helyzetéről, mint az ipari fejlődés fontos feltételéről. A kérdés nem csupán a személyében szabad munkaerő hiánya, hanem az is, hogy egyáltalán az ország adott népsűrűsége és annak egyenlőtlen eloszlása mellett a 18. századi Magyarországon volt-e lehetősége a nagyobb iparfejlődésnek. Mi itt röviden az ipari munkaerő objektív és szubjektív adottságaira szeretnénk utalni.

Ismeretes, hogy az északi és nyugati országrészek nagyobb népességét a század folyamán még az Alföld középső és déli részeinek mezőgazdasága szívta fel. Tudjuk, hogy e belső vándorláson kívül külföldről is tekintélyes népességet telepítettek e területekre. Bizonyára nem véletlen, hogy a század folyamán létesült és életképes manufaktúrák nagyrészt az ország nyugati és északi területein voltak. Viszont ezeknek a vállalkozásoknak is az egész századon át egyik legnagyobb problémája a munkaerőhiány maradt. Még a nagyobb városainkban alapított manufaktúrák tulajdonosai is hasonló okok miatt panaszkodtak, és ez teszi érthetővé, hogy a manufaktúrák létesítésével próbálkozó városi polgárok részéről a század utolsó évtizedeiben annyi javaslat született a börtönök mellett létesítendő dologházak ügyében.

A Habsburg-birodalom nyugati és keleti részei között kialakult munkamegosztás előnyeit a nemesség is igyekezett kihasználni a roboton alapuló majorsági termelés bővítésével. A gyarapodó agrárpiaci lehetőségek kihasználása a mezőgazdasági termelés adott színvonala mellett azonban a század folyamán alaposan megnövelte a mezőgazdaság munkaerőszükségletét. A termelés színvonalának emelését viszont mind a paraszti, mind a földesúri gazdaságokban maga a feudális termelési mód korlátozta a jobbágyok szolgáltatási rendszerével és a majorságok roboton alapuló munkaszervezetével, hogy egyéb tényezőket ne említsünk. A mezőgazdasági árutermelés fokozása tehát csupán a munkaerő extenzív bővítése mellett volt lehetséges, azaz a majorsági árutermelés földesúri érdekei a jobbágyság ipari foglalkoztatását is korlátozták. A földesúri manufaktúrák is az ország olyan területein létesültek, ahol a mezőgazdasági termelés bővítésének a lehetőségeit a természeti viszonyok annyira korlátozták, hogy e célra az urbáriumban megszabott robotot sem tudták igénybe venni. Kosáry Domokos utalt monográfiájában a francia mezőgazdaságra, ahol a 18. század második negyedében túllépték a hozam 1 : 5 arányát. Nálunk ezt a fokot mezőgazdaságunk csak 1848 után érte el.

Mindez azonban a munkaerőkérdés objektív része. Az eddigiek után azonban szeretnénk röviden ennek szubjektív vonatkozására is ráirányítani a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy a parasztság a feudális termelési rendszer kényelmes munkaritmusával szemben, bármily szűkös megélhetést biztosított is, kényszerítő körülmények nélkül vállalta volna-e a manufaktúrák rendszeres, állandóan látástól vakulásig tartó bérrabszolgaságát? Az egyik szolgaságot felcserélte volna-e egy másik, még kényelmetlenebbel alig magasabb életnívóért? Az évszázadost, a megszokottat a szokatlannal, a viszonylag

kényelmést a megerőltetővel? Gondoljunk arra, hogy az eredeti tőkefelhalmozódás idején az angliai parasztságot milyen anyagi és hatalmi pressziókkal kényszerítették falusi életmódjának elhagyására és a manufaktúrák munkájának a vállalására. Láttuk, hogy ilyen presszióra nálunk a majorsági termelés sérelme nélkül nem nyílt lehetőség.

Arra vonatkozóan, hogy a parasztságot mennyire nehezen vagy inkább nem lehetett még a mezőgazdasági termelés területén sem kimozdítani a megszokottból, a hagyományosból, példaként említhetjük a Kosáry Domokos monográfiájában is többször szereplő Tessedik Sámuel szarvasi kudarcait. Igaz, nem a legjobb példa, mert Tessedik a tanulóévei során Németország nyugati részében látott földművelést akarta meghonosítani minden átmenet nélkül azon a Szarvason, ahol a parasztok számára még az alföldi puszták rideg marhatartása is viszonylagos jólétet és kényelmet biztosított, arról nem is szólva, hogy Szarvas környékén a piaci és egyéb adottságok is lényegesen mások voltak, mint Erlangen vidékén. Mindehhez még a maga puritán és aszkétikus életmódját szerette volna szabállyá tenni, mely a munkán és a rövid imádkozáson kívül nemigen ismerte el más időtöltés létjogosultságát. Az eredmény ismert. Számunkra azonban a kísérlet tanulságos, hogy az a Tessedik, aki nagyon is jól ismerte a földművelő nép között uralkodó „együgyűséget, ostobaságot, bizalmatlanságot", „babonaságot, előítéleteket" stb., mennyire nem számolt azok visszahúzó erejével. Sikertelenségének egyik fő okát itt kell keresni. Mérsékeltebb célok eredménye bizonyára több lett volna. A történész sem vetítheti tehát vissza a maga kései és racionális szemléletét olyan évszázadokra és olyan társadalmi rétegekre, melyeknek az életmódja és életigénye és egész mentalitása gyökeresen különbözött az övétől. Ezeket a kérdéseket tehát szintén nem lehet figyelmen kívül hagyni, ha a 18. század mezőgazdaságának és kibontakozó iparának fejlődési lehetőségeit vizsgáljuk a munkaerő-lehetőség oldaláról.

Mindezt, ha rövid kitérővel is, de szükségesnek tartottuk elmondani Kosáry Domokos monográfiájával kapcsolatban, mely többek között arra figyelmeztet, hogy a „harmadik szint", a 90% kulturális viszonyainak, életmódjának és mentalitásának a kutatása terén milyen sok még a tennivaló. Mi ezzel kapcsolatban arra kívántunk röviden utalni, hogy e 90% életmódja és a történelmi körülmények, a refeudalizáció, a nemesi kiváltságok megerősödése révén formált mentalitása hogyan hatott vissza magára a korszak gazdasági fejlődésére.

1868-ban Eötvös József elmaradottságunk visszahúzó erejének történelmi okairól, látva a közoktatásügyi minisztérium elé tornyosuló feladatok megoldhatatlanságát, így írt fiának kendőzetlen őszinteséggel: „Európa népei hosszú s kellemetlen nevelésen mentek keresztül. Az abszolutizmus volt iskolamesterük, s az néha erősen használta feruláját, s többnyire igen is nagy tanpénzt fizettetett magának. De végre is, rosszul, lassan, nagy költséggel, ők tanultak valamit, s legalább odáig jutottak, hogy miután a mester kezeiből kikerültek, azon belátáshoz jutottak, hogy még sok van, mit tanulniok kell, s hogy tanulniok szükséges. Mi nem mentünk keresztül ilyen nevelésen. – Sem valóságos alkotmánnyal, sem igazi abszolutizmussal nem bírván, egész múltunk politikai küzdelmek vagy helyesebben mondva civódások között folyt el, s most, midőn végre szabadon rendelkezhetnénk, nem vagyunk előkészítve reá. — Pótolhatjuk-e azt, amit elmulasztottunk, meg fogjuk-e oldhatni a feladásunkat – a jövőnek titka; – de annyi bizonyos, hogy nehéz munkára vállalkoztunk. Néha csaknem kétségbeesem. Vannak pillanatok, mikor körülbelül úgy érzem magamat, mint ki egy nagy követ lát maga előtt, melyet fel kellene

emelnie, s melyhez tudva, hogy saját ereje nem elégséges, mégsem talál senkit, ki őt segíteni akarná."

Eötvös két évtizeddel a forradalom után vetette papírra ezeket az optimista kicsengésűnek nem nevezhető sorokat. Pedig a polgári átalakulásért vívott küzdelmek során ő is, mint a kor liberális nemzedéke, abban az illúzióban élt, hogy a polgári szabadságjogok megteremtésével, a föld és a munka felszabadításával hamarosan behozhatjuk az évszázados elmaradottságot. Két évtized múltán azonban már látta, hogy az elmaradottság gyökerei sokkal sűrűbbek és mélyebbek annál, hogy azt magával az elavult társadalmi viszonyok megváltoztatásával teljesen ki lehetne tépni, s hogy e munkához magának a múltnak a reális ismeretére is szükség van. Ezek a múltba visszanyúló szálak rendkívül életképesek. Néha már elhaltnak tűnnek, de aztán alkalmazkodva a talaj megváltozásához, újból erőre kapnak, hajtásokat vagy inkább vadhajtásokat nevelnek.

Kosáry Domokos arra vállalkozott e monográfia megírásával, hogy történelmi tudatunk terén lenyesegesse a múlt vadhajtásait, és illúzióktól mentes, reális képet adjon egy század kulturális fejlődéséről. Ehhez olyan mércét kellett alkotni, amelynek segítségével el lehetett különíteni az igazi értékeket a hamisaktól, az igazán nemzetit a csak nemesi nemzetitől, a haladót a konzervatívtól. Röviden számba vett értékei mellett elsősorban ez a törekvés emeli ki az utóbbi évtized történeti monográfiáinak a sorából.

Gergely Jenő

DISSERTATIONES HUNGARICAE EX HISTORIA ECCLESIAE

(A magyar katolikus egyháztörténetírás újabb eredményeiről)

A magyar katolikus püspöki kar 1940. március 13-i konferenciájának 22. napirendi pontjaként *Serédi Jusztinián* bíboros hercegprímás – a tanácskozás elnökeként – szokatlan témát referált. Előadása szerint *Szekfű Gyulától*, a neves katolikus történész-professzortól, memorandum érkezett a püspöki karhoz; az irányításával megalakult *Magyar Katolikus Történészek Munkakozössége* tervezetet dolgozott ki a magyar katolikus egyháztörténelem korszerű megírására öt kötetben.[1] A munka sürgősségét Serédi azzal is indokolta, hogy a protestánsok már írják a maguk egyháztörténetét, illetve megkezdték az egyháztörténet protestáns szellemű feldolgozását. Konkrétan *Mályusz Elemér* professzora hivatkozott. Mályusz „Egyházi társadalom a középkori Magyarországon" című kiváló monográfiája azonban csak 1971-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál. Az előszóban itt Mályusz elmondja, hogy először 1934 és 1936 között, két éven keresztül foglalkozott a magyarországi keresztény egyház történetével. Munkája véglegesnek szánt formája 1943–1944-ben készült el. Egyes részei már ekkor, illetve 1947-ben és 1958-ban nyomtatásban is megjelentek.[2]

Szekfű Gyula említett memorandumában előadta, hogy évi 10 000 pengő kiadással számol, öt éven keresztül, így összesen 50 000 pengőre tehetők a költségek. A katolikus egyháztörténet megírásában, illetve a szerkesztésben közvetlen munkatársai *Balanyi György*[3] és *Galla Ferenc*[4] egyetemi tanárok lennének. Végül kérte a terv megvalósításához a püspökök erkölcsi és anyagi támogatását. A püspöki kar ekkor a kérdésben nem foglalt állást, hanem a döntést az őszi konferenciára halasztotta.

Az 1940. október 16-i konferencia jegyzőkönyvéből kiderül, hogy ekkorra Szekfű Gyuláék már elkészítették az első két kötet tervezetét.[5] A püspököket elsősorban az anyagi kihatások érdekelték, és a szakkérdésekről nem nyilatkoztak. A tartalmi kérdések felvetésének a hiányából joggal következtethetünk arra, hogy Szekfűben és munkatársai-

[1] Esztergomi Primási Levéltár (tovább: EPL). Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei (tovább: Ppki jkv.) 1940. március 13. 22. pont. A munkakozösség már 1935-ben megalakult. Kiadásában jelent meg a Regnum Egyháztörténeti Évkönyv. Nemzeti Újság, 1935. július 2. A katolikus történészek kongresszusa.

[2] *Mályusz Elemér:* Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971. 7–9. o.

[3] Balanyi György egyháztörténész, piarista szerzetes, a budapesti tudományegyetem tanára. Meghalt 1963-ban.

[4] Galla Ferenc a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem teológiai karának nyilvános rendes tanára (1938-tól). Pápai prelátus, vácegyházmegyei pap, teológiai és bölcsészdoktor. Legtöbb publikációja az 1940-es években jelent meg, a magyar katolikus egyháztörténet tárgyköréből.

[5] EPL Ppki jkv. 1940. október 16, 40. pont.

ban megbíztak, koncepciójukat katolikus egyházi szempontból is elfogadhatónak találták. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a hercegprímás Szekfű Gyulára bízta az esztergomi katolikus nyári egyetemek szervezését és irányítását. Az első ilyen nyári egyetemre 1933-ban került sor. Az 1934 őszi püspökkari konferencián Serédi hercegprímás kijelentette: „a Nyári Egyetem jelenlegi formájában kétségkívül jelentékeny katolikus megmozdulásnak tekintendő és a püspöki kar színe előtt is kiemelni és megörökíteni óhajtja dr. *Szekfű Gyula* egyetemi tanár érdemeit, aki a Kath. Nyári Egyetemet megszervezte és igazgatja. Működésétől az intézmény további fellendülését várhatjuk."[6]

Egyes püspökök felvetették azt is, hogy az egyháztörténeti szintézist megelőzően részletesebb levéltári kutatómunkára lenne szükség, amelynek eredményeit a szakemberek monográfiákban publikálnák. Az idő viszont sürgetett, így Szekfű javaslatának elfogadása elől nehéz lett volna kitérniök. Az újabb előterjesztés szerint egy kötet költségvetése ekkor már 7000 pengőre emelkedett. Ebből a püspöki kar közösen évi 2000 pengő fedezését vállalta magára.[7] (Megjegyezzük azonban, hogy ezt az összeget még 1941 tavaszán sem utalták ki az illetékeseknek.) A magyar katolikus egyháztörténet megírásának ügye még egyszer felbukkant a püspöki kar tanácskozásain. Az 1943 őszi konferencián[8] Serédi hercegprímás közölte a püspöki kar tagjaival, hogy a magyar egyháztörténetet a *Szent István Társulat* (a hivatalos katolikus könyvkiadó – G. J.) jelenteti meg. Mivel a szerződés szerint[9] a Társulat fizeti a szerzői honráriumokat, és fedezi a kiadás költségeit, így a püspöki kar anyagi hozzájárulása sem szükséges.

Azért időztünk bevezetőben ilyen hosszan a Szekfű-féle tervezet sorsa körül, mert a sorozatba szánt kéziratok közül némelyik a Dissertationes-ban is felbukkant, és mert mindez érzékelteti azt a kezelési módot is, amiben a magyar katolikus egyháztörténet részesült az adott korszakban. Sokan felteszik ma is a kérdést, hogyan van az, hogy olyan neves katolikus történészek, mint a már említett *Szekfű Gyula*, vagy *Hóman Bálint* és mások, nem, vagy alig foglalkoztak saját egyházuk történetének a feldolgozásával, hanem sokkal inkább köztörténeti, és csak elvétve egyháztörténeti műveket írtak?

A Dissertationes I. kötetében *Hermann Egyed* maga is megállapítja, hogy a két világháború között pangott az egyháztörténetírás, és a katolikus egyházi történetírók nem tudtak beleszólni a történettudomány vitáiba. Szerinte főleg azért nem, mert nem ismerték az új kutatási módszereket és a tudomány új eredményeit. Így a korszakban nem támadt méltó folytatója *Horváth Mihály* vagy *Fraknói Vilmos* életművének.[10] Hermann hozzáteszi még, hogy szerinte megfelelő világi katolikus történész sem akadt a két

[6] EPL Ppki jkv. 1934. szeptember 26. 3je. pont.

[7] EPL Ppki jkv. 1940. október 16. 40. pont.

[8] EPL. Ppki jkv. 1943. október 6. 31. pont.

[9] A szerződés megkötésére a Szent István Társulat és a szerzők között 1941-ben került sor. Erről tájékoztat bennünket a Dissertationes II. kötetének előszavában Adriányi Gábor.

[10] Hermann nem veszi tekintetbe az eltérő politikai körülményeket. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc lelkes híve, rövid ideig kultuszminisztere is Horváth Mihály püspök, aki a liberális katolikus álláspontról írta meg igen népszerű egyháztörténeti munkáit. Fraknói Vilmos címzetes püspök viszont éppen a liberális történetfelfogással szemben –, de a liberalizmus adta lehetőségekkel élve –, főleg az akkor megnyitott Vatikáni Levéltár addig ismeretlen forrásaira támaszkodva írta az inkább leíró jellegű műveit.

világháború között, aki autentikus katolikus egyháztörténetírásra alkalmas lett volna.[11] Mindez akkor történik, amikor neves protestáns kollégáik színvonalas egyháztörténeti alkotásokkal írták be nevüket a tudomány történetébe.

A katolikus egyháztörténetírás pangásának vagy sekélyességének okai nemcsak az egyház részéről tapasztalt anyagi szűkkeblűségben keresendők, hanem inkább abban a társadalmi közegben, amelyben a konzervatív magyar katolicizmus neobarokk reneszánszát élte. Ennek a katolikus közéletnek és tudományosságnak valójában nem a szaktörténész Szekfű Gyula volt az egyház részéről elismert vezetője, hanem előbb *Prohászka Ottokár*, majd az ő halála után, az 1930-as években a jezsuita *Bangha Béla*, illetve az általa irányított Magyar Kultúra című folyóirat és köre. A jezsuita türelmetlenség és intranzigens apológia jellemezte az általuk művelt egyháztörténetírást is. Két jellemző produktumukat említenénk csak: a *Bangha Béla* által szerkesztett négykötetes Katolikus Lexikont (Bp., 1931–1933.), amelyet nemcsak szűklátókörű klerikális beállítottság, sekélyes felekezeti elfogultság, hanem ténybeli pontatlanság is jellemzett. A másik nagyszabásúnak tervezett vállalkozás a *Bangha Béla* és *Ijjas Antal* szerkesztésében megjelent, nyolckötetes „Keresztény egyház története" című sorozat volt (Bp., 1937–1941). Ez a sorozat a kezdetektől a jelenkorig tárgyalta az egyetemes egyháztörténetet. A művet a katolikus egyház magáénak vallotta (Nihil obstat-tal jelent meg), és kiadását a Szent István Társulatra bízta. A „Keresztény egyház története"-sorozat bár gazdag ismeretanyagot közvetített, kétségkívül ma már az egyháziak által is meghaladottnak tartott konzervatív és apologetikus szemléletet képviselt. Bangha Béla szélsőségesen elfogult, történetírásnak aligha nevezhető teljesítményéhez képest munkatársa, Ijjas Antal, mint világi katolikus író, publicista és történész, maradandóbb műveket is alkotott.

Itt és most nincs lehetőség arra, hogy akár csak vázlatosan is áttekintsük az 1919–1945 közötti egyháztörténetírás problémáit. Inkább arra szorítkozunk, hogy az 1945 utáni egyháztörténetírás néhány kérdését vessük fel, a címben jelzett sorozat kapcsán.

A fogalomhasználat közelebbi magyarázatául előrebocsátjuk, hogy amikor egyháztörténetről beszélünk, *a magyarországi katolikus egyház történetéről* szólunk, akár világiak, akár egyháziak írták azt. (Nem értjük ide azokat a területeket, amelyek az egyházi ideológiával, a vallással, a teológiával, a valláserkölcsi mozgalmakkal, szervezetekkel vagy egyéb, egyházi indíttatású jelenséggel foglalkoznak.) Sajnos, az eredményeket meglehetősen könnyű – legalábbis ami a számszerű regisztrálást illeti – számba venni. Az 1945 utáni egyháztörténetírás mint diszciplína kizárólag egyházi személyek, vagy legalábbis katolikus szemléletű, a történettudomány különféle irányzataihoz igazodó szerzőkhöz köthető.

A marxista vagy marxista igénnyel induló hazai történetírás a tudománynak ezt az ágazatát részben megkérdőjelezte mint tudományt, részben pedig hallgatással tért napirendre felette. Az ismert okok taglalása nélkül is talán elfogadható annyi, hogy a magyar marxista történetírás nem az egyház történetét, az egyház belső problémáit, öntörvényeit kutatta előbb, hanem az egyház és a társadalom, az egyház és a politika, az egyház és az állam kapcsolatrendszere iránt mutatkozott fogékonyabbnak.

[11] *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. Dissertationes . . . I. köt. München, 1973. 487.

Marxista történetírásunk termésből mindössze négy, maradandó nyomokat hagyó monográfiát sorolhatunk fel, a megjelenés sorrendjében: *Andics Erzsébet:* Az egyházi reakció 1848–49-ben. Bp., 1949; *Galántai József:* Egyház és politika 1890–1918. Bp., 1960.; *Orbán Sándor:* Egyház és állam 1945–1950. Bp., 1962.; *Csizmadia Andor:* A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp., 1966.[12] A munkák úttörő jelentősége ma is tagadhatatlan, bár kétségtelen, hogy a leginkább időtállónak Csizmadia külföldön is nagy elismerést szerzett (idegen nyelveken is megjelent) jogtörténeti alapozású monográfiája bizonyult.

A fenti szerzők egyike sem használhatta még a témájára és korszakára vonatkozó vatikáni forrásokat, amelyek e művek megírásakor csak 1846-ig voltak kutathatók. A Szentszék azonban 1967. január 1-től lehetővé tette, hogy a kutatók a IX. Pius pápaságának korszakában (1846–1878) keletkezett forrásokat is kézbe vehessék. Ezzel az új lehetőséggel a magyar kutatók is igyekeztek élni, és elsőként *Lukács Lajos* publikálta eredményeit. 1981-ben adta közre „The Vatican and Hungary 1846–1878. Reports and Correspondence on Hungary of the Apostolic Nuncios in Vienna" című kötetét. (Bp., 1981.) Lukács a bécsi apostoli nunciatúra és a Vatikáni Államtitkárság anyagait hasznosította elsődlegesen, és ebből az anyagból a magyar vonatkozású dokumentumokat adta közre. A dokumentumokhoz írt bevezető tanulmányt – amely az archív források mellett széles körű szakirodalomra támaszkodik – magyarul is közreadta. (A Vatikán és Magyarország 1846–1878. Bp., 1981.) Az 1848 utáni magyar köztörténet és még inkább az egyháztörténet további feldolgozásának új lehetőségei előtt nyílt meg az út, mert a pápa legújabban 1903-ig tolta ki a határidőt.

Nem lehet véletlen, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete gondozásában megjelenő, és 10 kötetre tervezett *Magyarország története* sorozat már megjelent kötetei[13] igencsak marginálisan érintenek új- és legújabbkori egyháztörténeti vonatkozásokat. A magyar történelem szintetizáló feldolgozásához még hiányzik az egyháztörténeti részkérdések feltárása és ezek monografikus megírása. A nem újkeletű kutatások pedig nagyrészt megálltak a 19. század elejénél, vagy pedig alig kerültek hasznosításra. Ma már éppen a Magyarország története elkészült kötetei biztosítanak megfelelő hátteret ahhoz, hogy sor kerüljön a 19. és a 20. századi egyháztörténet tudományos igényű, tényfeltáráson, egyházi és állami, itthoni és külföldi levéltári kutatásokon alapuló megírására. Annál is inkább, mert erre egyaránt joggal formál igényt a mai közvélemény és a kultúrpolitika.

Hogyan is állunk tehát ma a katolikus egyház történetének a feldolgozásával?

Az új- és legújabbkori magyar egyháztörténeti kérdéseket tárgyaló katolikus szerzők nagyrészt az 1945 utáni emigrációból kerültek ki. A teljesség igénye nélküli felsorolásuk élére is a kinti gárda nesztorának elismert, a közelmúltban Rómában elhunyt *Nyisztor Zoltán* prelátus kívánkozik. Nyisztor agilis szervezőként, szerkesztőként és éles tollú publicistaként volt híres-hírhedt már 1945 előtt is. Az emigrációban megjelent művei inkább forrásul szolgálhatnak, semmint történetírásnak. 1962-ben Bécsben jelent meg az

[12] Itt csak a legfontosabb munkák kiemelésére vállalkozhatunk, és nem soroljuk fel az egyéb publikációkat, amelyek részproblémákkal foglalkoznak, vagy pedig a politikai zsurnalisztika műfajába tartoznak.

[13] Készült az MTA Történettudományi Intézetében. A szerkesztő bizottság elnöke *Pach Zsigmond Pál*. VIII. kot. 1976, VII. kot. 1978, VI. köt. 1979, V. köt. 1980, Valamennyi Budapesten.

„Ötven esztendő. Századunk magyar katolikus megújhodása" című munkája, amelyben a magyar „katolikus reneszánsz" markáns alakjainak portréját rajzolta meg. Másik két munkája (Vallomás magamról és kortársaimról. Róma, 1960.; Ami a vallomásból kimaradt. Róma, 1971.) az önéletrajz, a pletyka és a nosztalgikus emlékezés vegyes műfajába tartozik.

A régi írói gárda tagjai közül a Pázmáneum igazgatójaként Bécsben maradt, volt esztergomi tudós kanonok, az esztergomi várhegy feltárásairól ismert *Lépold Antal*, Csernoch János bíboros hercegprímás életrajzát írta meg. (Emlékezés Nagymagyarország utolsó hercegprímására. Bécs, 1967.) Lépold Csernoch kedves embereként került az esztergomi aulába, akit a prímás még Temesvárról hozott magával. Előbb primási titkár, majd irodaigazgató, végül oldalkanonok lett. Az anekdotázó életrajz így adózás is volt részéről, érthetően nem is tartalmaz kritikai elemeket. Az emigráció azonban – mint látni fogjuk – nemcsak ilyen műfajra volt képes.

A külföldön élő, de nem emigráns szerzők részéről csak igen ritkán nyilvánul meg érdeklődés a magyar egyháztörténeti kérdések iránt. Tiszteletre és elismerésre méltó tudományos vállalkozás *Moritz Csáky:* Der Kulturkampf in Ungarn (A kultúrharc Magyarországon) című könyve,[14] amelyben a hazai kultúrharc sokat vitatott történetét dolgozza fel. Csáky a jó értelembe vett családi örökségtől[15] is motiválva, a liberális katolicizmust is méltányolva, eddig még nem használt forrásokat is felmutatva tárgyalja a kérdést. Csáky szakít azzal a katolikus állásponttal, amely az egyházpolitikai törvényekben csak az egyház sérelmét, jogainak csorbítását látta. Az új kutatások eredményeként bemutatja, hogy a kultúrharc provokálója – a Vatikán biztatására – a militánssá váló konzervatív katolicizmus volt, amellyel szemben a liberális katolikusok a kormány reformpolitikáját támogatták. Ezek az egyházpolitikai reformok nem az egyház, még kevésbé a vallás ellen irányultak, hanem a polgári fejlődés szükségszerű velejáróiként kerültek napirendre, a feudális múltból származó előjogokhoz mereven ragaszkodókkal szemben.

A fentebb tárgyalt kezdeményezések és szétszórt kísérletek után nemcsak a szakmai körök hívták fel a figyelmet egy szintetizáló magyar katolikus egyháztörténet szükségességére, hanem az egyház is pártfogásba vette az ügyet. A több oldalról érkező anyagi segítség - beleértve a Vatikánt is – lehetővé tette, hogy vállalkozó szellemű szerkesztő és kellő önbizalommal rendelkező szerzők útjára bocsássák a *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae* köteteit.

A sorozat 1973-ban indult, és Münchenben jelentek meg kötetei (Auróra Könyvek). Mint a sorozatot szerkesztő és gondozó *Adriányi Gábor* az első kötet előszavában elmondja, „a jelen munka egy tervezett magyar nyelvű egyháztörténeti sorozat első köteteként jelenik meg. Ezzel a kiadó egyházának és hazájának kíván szolgálatot tenni. Mivel mások tették neki ezt lehetővé, azért köszönetet mond a Szentatyának, VI. Pál pápának, a kölni érsekségnek, az Europäisches Hilfsfondnak . . ."[16] A kiadványsorozat anyagi forrásait Rómából Nyisztor Zoltán közvetítette Adriányi kezeihez.

[14] Graz–Wien–Köln, 1967.

[15] Moritz Csáky a bécsi egyetem professzora, gróf Csáky Albin egykori magyar kultuszminiszter leszármazottja.

[16] Dissertationes . . . I. köt. III.

A Dissertationes tehát arra a nem kis feladatra vállalkozott, amelyet az 1940-es évek elején Szekfűék tűztek maguk elé, de akkor a történelem vihara azt elsodorta. Mint a Dissertationes 1973–1976 között napvilágot látott öt kötete is mutatja, Adriányi és szerzőtársainak vállalkozása valóban elismerésre méltó eredményeket hozott, s ezeknek az írásoknak a publikálása hasznára vált a magyar nyelvű tudományosságnak. Nem váltotta, nem is válthatta azonban valóra a Szekfű Gyula által vázolt célkitűzést, a magyar egyház történetének szintetizáló megírását, amint ez a sorozat egyes köteteinek elemzésekor kiderül.

Vegyük ezután sorra a Dissertationes egyes köteteit. Az első kötet a már említett *Hermann Egyed:* A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig című posztumusz munkája.[17] Hermann Egyed premontrei szerzetes volt, aki az 1930-as években a budapesti tudományegyetem teológia karán dolgozott, 1940-től 1949-ig a szegedi egyetem bölcsészkarán tanította a magyar történelmet. (1970-ben itthon hunyt el.) Hermann Egyed átfogó egyháztörténeti monográfia megírására szánta el magát, amikor az államalapítástól (ami egybeesett az egyházszervezéssel) az első világháború kitöréséig, gyakorlatilag tehát majdnem az egész magyar egyháztörténetet felölelő monográfiára vállalkozott. Tervei között szerepelt az 1914 utáni egyháztörténet megírása is. Történész tekintélyét számos publikációval alapozta meg, amelyek a két világháború között jelentek meg. A Dissertationes I. köteteként megjelent könyv már közvetlenül 1945 után elkészült, sőt ki is szedték a Révai Kiadónál, de megjelentetése az akkori körülmények miatt elmaradt. Most Adriányi „a legújabb kutatások folytán tévedések elkerülése miatt elengedhetetlenül szükségessé vált" korrekciókat hajtotta csak végre az eredeti kéziraton. Az irodalmi vonatkozásokat is csak az újabb, fontosnak ítélt művekkel egészítette ki.[18]

A sorozat indítása tehát a múltban gyökerezik: e kötet szemlélete meg is maradt a múltnál. Történetírói habitusa leginkább ahhoz a 19. század végi *Ludwig von Pastor*éhoz hasonlít, akinek a Geschichte der Päpste című, 16 kötetes monumentális kiadványa (V. Mártontól, a középkor végétől a 18. század végéig) iskolát teremtett. Pastor elsők között használhatta XIII. Leó pápa és Hergenröther bíboros jóvoltából a vatikáni titkos levéltárat. (1900-tól ő lett az Osztrák–Magyar Monarchia szentszéki követe.) A Pastor által előásott, a legapróbb részletekre is kiterjedő adatfolyam közlése a pozitivizmus benyomását is keltheté, de távol állt ettől: célja a történeti forrásokkal körülbástyázott katolikus apológia, az egyházi önigazolás tudatos keresése. Másik sajátossága, hogy nem szűken vett egyháztörténetet írt, hanem kultúrtörténetet és szellemtörténetet is, ebbe ágyazza az egyház történetét: a szervezetet, a teológiát, a liturgiát és így tovább.

Hermann módszerében és szemléletében követi Pastort, de terjedelemben korlátozva van, s a könyszerű szelekciót elsősorban a felrajzolt köztörténeti háttér árnyaltsága sínyli meg. A monográfia két nagy részre tagolódik. Az első rész a középkor, a második rész az újkor egyháztörténete. A cezúra az ő esetében is a reformáció, köztörténetileg a mohácsi vész. Néhány oldalnyi bevezető után, amely a magyarság útkeresését jelzi a pogányságból a kereszténység felé — felvillantva a Bizánc és Róma közötti választás dilemmáit —, az első részletesen tárgyalt kérdéskör István király egyház-

[17] Auróra Könyvek, München, 1973. 582 l.

[18] Dissertationes . . . I. köt. 11.

szervező munkájának az ismertetése. Az alapvetést követi az egyház története az Árpádok alatt, majd a gótika és a reneszánsz kor egyháztörténetének a bemutatása. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen igényű összefoglalástól nem is kérhetjük számon a részkérdések tisztázását és elemzését. Inkább azt méltányolhatjuk benne, hogy egységében láttatja a korabeli általános történeti fejlődést, a kultúra kibontakozását, és ezek keretében az egyház növekedését, helyét és szerepét. Jut terjedelme és energiája az egyház belső szervezeti fejlődésének a bemutatására is. Főleg a szerzetesrendekről ír autentikus alfejezeteket, hiszen Hermann fő szakterülete ez volt. Az is kétségtelen, hogy ma már egy hasonló igényű monográfia – főleg ami a középkort illeti – sokkal inkább támaszkodhatna szakszerű munkákra, amelyek érintik az egyháztörténeti kérdéseket is.

Hermann a könyv mintegy kétharmadát az új- és legújabb kornak szentelte. A 16. század elnagyolt összefoglalása után Pázmány századát és a katolikus megújhodást – az ellenreformáció korát – már sokkal alaposabban tárgyalja. A barokk kor a katolikus egyház kivirágzásának az ideje volt. Hermann Egyed sikerrel mutatja be azt a gazdagságot, amely a korabeli magyar katolicizmust is jellemezte; a liturgikus, a hitéleti, az oktatási és általában az egyetemes kultúrmisszióra helyezve a hangsúlyt.

A szerző egy fejezetben foglalja össze a jozefinizmust és a liberalizmust, illetve e korok egyházpolitikai kérdéseit. Itt nem is igyekszik titkolni az egyház belső válságát, a sivárrá váló hitéletet, az egyházszervezet konzervativizmusának csődtömegét, az értetlenséget a korszellemmel és a magyar nemzeti-polgári törekvésekkel szemben. Mi is érthetetlennek tartjuk viszont, hogy a könyvben még csak külön alfejezetre sem méltatták a polgári forradalom és szabadságharc egyházpolitikai tevékenységét.

A könyv utolsó fejezete a dualizmus korának egyháztörténetét foglalja össze, amelyben már keveredik az egyháztörténet a politikai katolicizmus tárgyalásával. Ennek a kornak a szellemi ívét a liberális katolikus báró Eötvös Józseftől Prohászka Ottokárig húzta meg a szerző. Bár e korszakban az I. Vaticanum körül támadt viharban nem lehet tagadni az Apostoli Szentszék és a magyar főpapok ellentéteit, mégis az a szerző végső konklúziója, hogy a magyar egyház mindig kitűnt Róma iránti hűségével; a magyar állam 1848-ig katolikus jellegű maradt, ahol a katolicizmus államvallás volt. Ez a magyar katolicizmus távol tartotta magát szinte valamennyi kor, de főleg a 17–18. század pápaellenes áramlataitól.

A monográfiához csatlakozó irodalomjegyzék, bár nem teljes magyar egyháztörténeti bibliográfia, a maga nemében mégis páratlan, és a mai történész-generációk számára is hasznosan forgatható. A kézirat elkészültéig publikált munkák szinte kivétel nélkül megtalálhatók benne, beleértve a fontosabb folyóirat-cikkeket is.

A Dissertationes a magyar egyháztörténet nagy részét tehát Hermann életművének közreadásával letudta. Hátra lett volna még az 1914-től napjainkig (de legalábbis 1945-ig) terjedő korszak hasonló típusú feldolgozása. Erre azonban nyilván nem akadt vállalkozó, így a szerkesztő más megoldást keresett. A sorozat II. kötete visszanyúlt 1867-hez, és 1918-ig terjesztette ki a Hermann által már nagy vonalakban érintett korszakot.

Salacz Gábor: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918 címmel[19] szintén korábbi kutatások és publikációk összegezését adja közre. Adriányi kiadói előszavában a mű genezisét taglalva leírja, hogy Salacz munkája „a Szent István

[19] Auróra Könyvek, München, 1974. 262 l.

Társulat által 1941-ben tervezett, de már meg nem jelentetett magyar egyháztörténelem ötödik kötetébe készült".[20] Salacz Gábor tehát már Szekfű Gyula felkérésére írta meg ezt a könyvet, a bevezetőben tárgyalt sorozat számára!

Az emigráns katolikus egyháztörténészek doyenje kétségkívül a végül is itthon elhunyt Salacz Gábor volt, akinek szaktörténész pályája az 1930-as évek elején indult. Kisebb-nagyobb lélegzetű tanulmányai a Bécsi Magyar Intézet évkönyveiben, a Klebelsberg Magyar Történetkutató Intézet évkönyveiben, valamint a katolikus jellegű Regnum Egyháztörténeti Évkönyvekben jelentek meg. Salacz munkái annak idején úttörőnek számítottak, hiszen az 1930-as években nyúlt legújabb kori egyháztörténetünk politikailag is hevesen vitatott kérdéseihez. 1938-ban publikálta a mostani kötetének gerincét adó, „A magyar kultúrharc története 1890–1895" című monográfiáját (Bécs), amelyben nemcsak az állam és az egyház nevezetes konfliktusát tárta fel, hanem igen fontos adalékokkal szolgál a Néppártról és az akkor szárnyra kelő újkonzervatív áramlatokról is. Későbbi publikációi közül is több ebből a témakörből született. Így pl. az 1941-es Regnum Évkönyvben az Aghardi-afférről, az 1943-asban pedig báró Bánffy Dezső római akciójáról a Néppárt ellen stb.

Salacznak a Dissertationes II. köteteként közreadott munkája nem a szó szoros értelmében vett egyháztörténet, hanem inkább a korabeli magyar katolicizmus története. Kiindulópontja a kiegyezés által teremtett új egyházpolitikai szituáció. Ennek megvilágításához előbb elemzi az 1855-ös osztrák birodalmi konkordátumot, és azt a kérdést, hogy ez mennyiben volt hatályos a magyar egyházra. Ezt követően ismerteti a kiegyezési törvények folyományaként létrejött egyházpolitikai (és főleg házassági jogi) törvényeket.

A dualista államrezonban így elhelyezett katolikus egyház működésének, közéleti szerepének a központi problémája — mint már 1848-ban is — a katolikus autonómia ügye volt. Az autonómia-mozgalmak és az első autonómia-kongresszus menetének részletes elemzése ismét jó alkalom annak megvilágítására, hogy milyen is a viszony az állam, az egyház és a társadalom különféle erői között.

Újabb neuralgikus pontja volt a kor egyháztörténetének az I. Vaticanum, pontosabban az ott elfogadott infallibilitás (a pápai csalatkozhatatlanság) dogmája, és az ezzel kapcsolatban kialakított magyar egyházi álláspont. A zsinat következménye volt a placetum jog felújítása. Az ekörül zajló egyházpolitikai és közjogi viták jól szemlélhetők a könyvből. A fentiekkel függ össze az ún. főkegyúri jog kérdése. A mindenkori magyar királyok főkegyúri jogának fejlődését, pontosabban kialakulását a Dissertationes I. kötetében kísérhettük nyomon. Salacz munkájában megismerhetjük azt a gyakorlatot, amikor az apostoli király a főkegyúri jogot a liberális felelős minisztérium, konkrétan a vallás- és közoktatásügyi miniszter útján gyakorolja.

Az egyház közjogi elhelyezkedése, társadalmi és közéleti helye mellett a vagyon és az ezzel járó kötelezettségek bemutatása következik. A szerző feltárja a katolikus vallásalap, a tanulmányi alap és az egyetemi alap történetét, az alapok jellegének alakulását és a használat módját. Részletesen kitér a budapesti tudományegyetem katolikus jellege körüli vitákra.[21]

[20] *Salacz Gábor:* Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. Dissertationes . . . II. köt. 6.

[21] A Dissertationes II. kötetében tárgyalt egyházjogi problémák (így pl. autonómia, főkegyúri jog stb.) kérdéseit szakszerűbben dolgozta fel Csizmadia Andor már említett monográfiájában.

Bár Salacz könyve nem oszlik nagyobb egységekre, mégis az eddig tárgyalt kérdések még a liberális korszak egyházpolitikai berendezkedésének fő állomásai voltak. Ezt a részt azzal lehetne zárni, amit a szerző „A katolicizmus háttérbe szorulása" című fejezetében leír: az egyház közéleti visszaszorulásával, a katolikus hitélet elsekélyesedésével.

A cezúra az egyház belső és külső életében, a katolikus közéletben is az 1890-es évek eleje (Simor primás halála, a kultúrharc megindulása). Mint ismeretes, a magyar állam utolsó jelentős liberális törvényalkotásának tulajdonképpen az egyházi ellenállás adta meg az indítékokat. Az ún. Csáky-féle elkeresztelési rendelet (amely a vegyesházasságokból született gyermekek vallását, illetve keresztelését és anyakönyvezését szabályozó törvényeket értelmezte volna) kritikája és a vele való nyílt szembeszegülés volt a nyitánya a hazai kultúrharcnak. Bár a kultúrharc keletkezését, az 1894–1895-ös egyházpolitikai törvénykezést, a katolikus ellenállás kibontakozását, a Katolikus Néppárt megszervezését és kezdeti tevékenységét már sokan és sokféleképpen leírták – a polgári és a marxista történetírás is feldolgozta –, itt a konzervatív katolikus szempontok szerinti alapos értékelést találhatjuk meg.

A századfordulótól kibontakozó „katolikus reneszánsznak" megint csak központi kérdése lett a katolikus autonómia ügye, és a messzebb látók gondolkodásában a katolikus egyház politikai és társadalmi kérdésekben vallott nézeteinek a modernizálása is. Salacz helyesen mutat rá, hogy az új politikai katolicizmus miként kapcsolódik az agrárius mozgalmak mellett a nemzetiségi kérdéshez is. Így külön fejezetben tárgyalja az egyház és a nemzetiségek viszonyát. A katolikus egyház fokozott nemzetiségek felé fordulása egybeesett a Tisza-féle Munkapárt szándékaival, s az összefogás főleg Tisza István és Csernoch János hercegprimás között lett szoros. A szándékok ellenére azonban a szlovák katolikusok ekkor már a csehek és a nemzeti pártok felé orientálódtak. A hajdúdorogi görögkatolikus egyházmegye megszervezése közvetlenül a háború előtt pedig a románok nemtetszését váltotta ki, mert felállításával a magyar anyanyelvű görögkatolikusokat különítette el román hittestvéreiktől. Salacz egyébként igen szakszerűen írja le az egyházmegye felállításának menetét.

A szerző az 1918–19-es forradalmi korszakot megelőző egy-másfél évtizedből a Néppárt tevékenységét és a keresztényszocialista mozgalom keletkezését és működését emeli ki. Ezek történetének, működésének a feltárásában azonban itthon már kétségkívül előbbre tartunk. Salacz csak az 1945-ig megjelent publikációkra támaszkodik e kérdések leírásánál, a marxista irodalom álláspontját egyértelműen elutasítja. Ha történtek is túlzások a politikai katolicizmus és a keresztény szociális mozgalom korábbi értékelése során, ma már tény, hogy széles körű levéltári feltárások alapján objektívebb képet alkothatunk róluk.[22]

Salacz munkáját a tárgyalással egyenértékű függelékrész egészíti ki, amelyből az olvasó jól tájékozódhat olyan egyháztörténeti tényekről, amelyek adatszerű összefoglalására az 1945 utáni irodalmunkban még nem került sor. Így közli a történelmi

[22] Az olvasó talán nem tekinti szerénytelenségnek, ha a már említett marxista munkák (Galántai, Csizmadia) sorában itt két monográfiámra is utalok: *Gergely Jenő:* A politikai katolicizmus Magyarországon 1890–1950. Bp., 1977; *Uő.:* A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Bp., 1977.

Magyarország és Horvát-Szlavonország megyés főpásztorainak teljes listáját, egyházkormányzati idejük feltüntetésével. A főpásztorokat az érseki tartományok és a bevett sorrend szerint ismerteti. Ezt követi az apostoli nunciusok felsorolása, akik 1867–1918 között működtek a bécsi udvarnál, és mint ilyenek, illetékesek voltak magyar egyházi ügyekben is. (Budapestre az ország függetlenségének helyreállítása után, 1920-ban küldött a Vatikán nunciust.) Ezzel párhuzamosan közli az Osztrák–Magyar Monarchia szentszéki követeinek listáját. Végül a könnyebb tájékozódást segíti elő a magyar miniszterelnökök és a vallás- és közoktatásügyi miniszterek teljes listájának a közzététele a dualizmus korából.

Legalább annyira érdekes az is, hogy a hatalmas egyházi vagyon milyen arányban oszlott meg az egyes egyházmegyék, egyházi intézmények között. Erről tájékoztat bennünket a VII. számú függelék, amelyben az 1885-ös adatok (az ekkor készült kataszteri összeírás alapján) találhatók, így a latin és görög szertartású érseki és püspöki birtokokról, valamint ugyanezek káptalanjainak birtokairól. A leggazdagabb a nagyváradi püspökség volt, 187 393 kat. holddal, s ezt követte az egri főkáptalan 116 138 kat. holddal. A vagyon aránytalan megoszlását mutatja, hogy ugyanakkor pl. a rozsnyói püspökségnek csak 7178 holdja volt, amiből a szántó mindössze 727 kat. holdat tett ki. Ugyanez a táblázat ad áttekintést a magyarországi szerzetesrendek birtokállományáról is.

A könyvhöz – eltérően Hermann kötetének egyszerű névmutatójától – annotált névmutató csatlakozik, amelyből mai lexikonjainkban már nem szereplő, a korábbi lexikonokban pedig még nem szereplő személyekről tájékozódhatunk.

A Salacz által feltüntetett „felhasznált kútfők és irodalom" tipikusan mutatja azokat a jellegzetességeket, amiket egy emigrációban készült vagy ott véglegesített történeti munka magán visel: a szerző hasznosítja és elfogadja mindazokat a forrásokat (főleg könyvészeti és sajtóanyagot, elsősorban a katolikus folyóiratokat), amelyeket még itthoni munkálkodása idején összegyűjtött, vagy pedig határainkon kívül is hozzáférhetők. A nem-katolikus, illetve marxista történetírás – bár kétségtelen, hogy egyháztörténeti eredményei nem éppen kiemelkedőek – publikációit még a köztörténeti háttér megrajzolásánál is negligálja. Amennyiben ezeket mégis megemlíti, csak mint ellenséges szemléletű, elfogult írásokat kezeli, ami azonban nem akadályozza abban, hogy e munkák forrásfeltáró eredményeit, amelyek számára hozzáférhetetlenek voltak, mégis hasznosítsa. Azt is konstatálnunk kell, hogy az egyháztörténeti vonatkozású irodalmat kiválóan ismeri, és erről korrekt áttekintést ad.

Míg a Dissertationes I. kötetével kapcsolatban nyilván fel sem merülhet az az igény, hogy az ilyen átfogó jellegű szintézis megírásánál archív forrásokra hivatkozzon a szerző, addig a dualizmus korszakát tárgyaló műnél már óhatatlanul szükségesnek tűnik, hogy a szerző ne hagyatkozzék másod–harmadlagos értesülésekre, nem ritkán egyoldalú feldolgozásokra és sajtótudósításokra. Salacz egyébként értékes könyvének egyik fogyatékossága, hogy nem használta – nyilván nem is állt módjában, hogy használja – az Esztergomi Prímási Levéltárat, netán más hazai egyházi levéltárakat, illetve nem merített bővebben a Magyar Országos Levéltár kútfőiből. Meglepően ritkán hivatkozik a rendelkezésre álló bécsi Staatsarchiv irataira is! Így továbbra is a történettudomány előtt álló kutatási feladat a dualizmus korának egyháztörténeti feltárása és objektív szemléletű megírása. Salacz Gábor munkája erre ösztönözheti a marxista kutatókat is.

A Dissertationes III. kötetét szintén *Salacz Gábor* írta, „A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt" címmel.[23] Érezve az ügy kényes voltát, még a szerkesztő Adriányi is óvatosságra int a kötethez írt előszavában: „A szerző felfogásáért – aki pedig nyilván tárgyilagosságra törekedett – a kiadót felelősség nem terheli. Szeretné azonban a kiadó kifejezetten is hangsúlyozni, hogy a munka közzétételével nem akar sehol sem – legkevésbé a szomszéd népeknél – régi, lassan behegedt sebeket feltépni, még kevésbé ellenszenvet vagy gyűlöletet szítani."[24] Adriányi nyilvánvaló politikai okok miatt határolja el magát és a sorozat támogatóit Salacz könyvétől.

A kérdés inkább az, hogy Salacz újabb munkája valóban objektíven, a történelmi igazságnak megfelelően szól-e a közelmúlt viharos eseményeiről. Még inkább problematikus ez, ha figyelembe vesszük, hogy még sehol sem adtak közre átfogó igényű monográfiát, amely az itt tárgyalt korszak (1919–1945) magyarországi katolikus egyháztörténetét tárgyalná. Salacz Gábor nem is tűnődik azon, hogy a trianoni békeszerződés értelmében a szomszédos államokhoz került korábbi magyar területek katolikus egyházának története szerves részét képezi-e a magyar katolikus egyház történetének vagy sem. Mennyiben részei ezek az adott ország katolikus egyházainak és azok történetének? A szerző alapállását már könyvének címe is világossá teszi: szerinte az elcsatolt országrészekre eső katolikus egyházmegyék, illetve egyes egyházmegyék részei továbbra is az egy és oszthatatlan magyar katolikus egyház szerves részét képezik, az elcsatolás csak ideiglenes, átmeneti állapot, amely az impériumváltozás függvénye csak. Ezzel szemben nyilvánvaló, hogy a környező országok hivatalos és nemhivatalos történetírása eleve elutasítja az ilyen hozzáállást, és egyik ország marxista történetírása sem teheti így magáévá. Még a Vatikán sem így gondolkodott; az elcsatolást egyes konkordátumokkal véglegesnek tekintette.

A objektív, tudományos megközelítést további tényezők nehezítik (amik nemcsak az emigrációra nehezednek), és amelyeket Adriányi a bevezetőben szintén említ. A probléma ugyanis az, hogy amit ezekről a kérdésekről állítunk, milyen források alapján tesszük? Salacz célja az volt, hogy felvázolja a Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában és Ausztriában élő „magyar katolikusok"' életét 1919-től egy meg nem határozott dátumig, de minimum 1945-ig. Tehát nemcsak egyháztörténetet akart írni, hanem az ottani magyar katolicizmus történetét is, eleve kirekesztve a tárgyalásból az érintett nem magyar anyanyelvű katolikusokat.

Adriányi szerint viszont a források közül „elsősorban hiányzik az említett országok levéltári anyagának feldolgozása, mégpedig mind világi, mind egyházi vonatkozásban".[25] Való igaz, nem könnyű dolog hozzáférni ezekhez a forrásokhoz. Ehhez tartozik még az is, hogy a vitás kérdések végső fórumának, a Vatikánnak a levéltára is zárolt erre a korszakra vonatkozóan. (Nem mintha Salacz vagy korábban Hermann túl sokat búvárkodtak volna a Szentszék már rendelkezésre álló iratkötegeiben.) Így – az adott esetben – a szinte egyedül mérvadó kútfők ismerete nélkül valóban korainak tűnő, merész dolog az „ítész" szerepét vállalni, nem is beszélve arról, hogy értékes eredményekkel sem igen kecsegtethet a kísérlet.

[23] Aurora Könyvek. München, 1975. 148 l.

[24] *Salacz Gábor*. A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt. Dissertationes . . . III. köt. 5.

[25] Dissertationes . . . III. köt. 5.

Milyen források maradtak hát, amikkel Salacz Gábor rendelkezhetett? A teljesnek nem mondható könyvészeti és sajtóanyag mellett (mert itt is elsősorban a magyarországi anyagokat használhatta csak), a Magyar Országos Levéltár külügyminisztériumi fondjai és az Esztergomi Prímási Levéltár igen értékes iratanyaga. Ezek kétségkívül kardinális források, de azonnal tegyük hozzá, hogy elsősorban a magyar fél álláspontjának feltárása és megvilágítása szempontjából. A szemben álló fél álláspontját és a Vatikán megnyilatkozásait csak másodlagosan lehet belőlük rekonstruálni. Míg az előző kötetnél ezeket a hazai forrásokat is, sajnos, hiányolnunk kellett, most ezek megléte és bőséges használata sem feledtetheti azokat a fenntartásokat, amelyek a szóban forgó, de hozzá nem férhető állagok feldolgozásának az elmaradásából táplálkoznak.

Kétségtelenül előrelépés a Dissertationes III. kötetében, hogy végre egy akkor külföldön élt katolikus történész hozzáfért, és hozzányúlt a hazai levéltári anyagokhoz, és nem rekedt meg az 1945-ig terjedő irodalom és forráspublikációk interpretálásánál. Az viszont egyenesen kár volt, hogy a szerző nem állt meg legalább 1945-nél, hanem egyes esetekben (pl. Burgenlandnál) a tárgyalás fonalát elfuttatja az 1960-as évekig, még kevesebb konkrétumra támaszkodva.

Nézzük most már azt a problémát, hogy mennyiben hasznos az itt élő népek együttélése szempontjából ennek a könyvnek a megjelenése? Kétségtelen, hogy az 1919–1945 közötti időszakban inkább az ellentétek, az elválasztó vonalak domináltak ebben a térségben, semmint az, ami összekötött. A sebek behegedtek vagy begyógyultak – de esetenként újak is fakadtak. Mi az, amit ebből a kötetből fontosnak tarthatunk? Azoknak az eseménysoroknak és szervezeti változásoknak a rekonstruálása, amelyek nélkül nem lenne teljes hazánk adott korszakbeli egyháztörténetének és közéletének az ismerete. Az egyház, a vallás szerves részét képezte akkor is a társadalom életének, így a politikának és a kultúrának is. A vallási-egyházi kérdések továbbra is összekapcsolódtak a nemzeti-nemzetiségi kérdéssel.

Salacz könyvének érdeme, hogy igyekszik korrekten bemutatni az új országhatárok közé szorított egyház új kormányzati beosztását, státuskeresését, vagyoni, kulturális és iskolapolitikai helyzetét. Kétségtelen az is, hogy az új nemzeti államok –, melyek közül azonban egyik-másik demokratikusabb volt a magyar rendszernél, és erről Salacz hallgat – magyarellenes intézkedései elsősorban a magyar szupremácia korábbi letéteményeseit, köztük a helyükön maradó egyházakat (elsődlegesen a magyar katolikus és református egyházat) érték. Más egyházak, így a görögkatolikus, de még inkább a görögkeleti, nemzeti egyházak voltak, és mint ilyenek, a történelmi Magyarországon alárendelt szerepet kaptak csak. Most megfordult a helyzet (főleg Romániában), és ezek az egyházak szervesen beilleszkedtek az anyaegyház életébe. Hasonlóképpen a szlovák katolicizmus is élesen magyarellenes élt kapott, Csernoch prímás minden fáradozása hiábavaló volt egy magyarbarát szlovák katolikus szeparatizmus támasztására. Burgenland katolikusainak elcsatolása sem tömegében, sem egyháztörténeti következményeiben nem ér fel az előbb említettekével.

Összegezve úgy véljük, hogy Salacz Gábor valóban úttörő, és fontos munkára vállalkozott, amikor ezt a könyvet megírta. A tudós felelőssége és elkötelezettsége a történelem valós rekonstruálása iránt azonban elengedhetetlenül szükségessé tette volna, hogy az itt leírtakat szembesíti és korrigálja a sorozat kiadója által is nélkülözhetetlennek minősített forrásokkal. Így elkerülhető lenne az a vád, hogy amennyiben a

jelzett államok egyoldalúan jártak el a magyar katolikusokkal szemben – s ebben nemegyszer Róma hallgatólagos egyetértését is kiérdemelték –, a szerző csak a magyar szempontok egyoldalú hangsúlyozásával, a sérelmi politika és a revíziós törekvések akarva-akaratlan történő megideologizálásával válaszol.

A Dissertationest gondozó *Adriányi Gábor* a sorozat IV. köteteként adta közre „Az egyháztörténet kézikönyve" című bibliográfiáját.[26] A legújabb kori magyar egyháztörténet kérdéseivel ma a legintenzívebben Adriányi Gábor, a bonni egyetem professzora foglalkozik. Munkái elsősorban – érthetően – német nyelven jelennek meg.

A magyar katolikus egyház 1895–1945 közötti történetéről szóló, 1974-ben megjelent munkáját[27] nem a Dissertiones-ban adta közre. A Dissertationes addigi köteteihez képest Adriányi monográfiájának 1895–1918 közötti első fejezete ismétlés lett volna Hermann, és még inkább Salacz könyvéhez képest, de az 1918–1919-es rész (bár itteni formájában igen sommás, elnagyolt és ellenséges) már új lenne. Adriányi a Horthy-korszak egyháztörténetét két részre osztja. 1919-től 1941-ig elsősorban a kiemelkedő egyházi személyiségeken keresztül igyekszik egyháztörténetet is adni. Így ő is portrét rajzol Prohászkáról, Bangha Bélától, Csernochról, Serédiről, Glattfelder Gyuláról, Vass Józsefről, Tóth Tihamérról és más vezető személyiségekről. Tárgyalja a neobarokk légkörben felvirágzó szerzetesrendeket, a gazdagon burjánzó katolikus egyesületeket, a katolikus iskolapolitikát, végül pedig áttekinti az 1920–1943 között tartott Katolikus Nagygyűlések tematikáját.

A háború alatti (1941–1945) katolikus egyháztörténetet Adriányi „a nemzetiszocializmus elleni harc" gyanánt interpretálja. Igyekszik összegyűjteni minden rendelkezésre álló anyagot, amivel ezt a tételét bizonyítani lehetne. Valóban alapos munkát végzett, főleg a bonni archivumból ásott elő értékes dokumentumokat, amelyek közül 25-öt mellékletként (eredeti nyelven) közzé is tett. Ma már az itthoni történetírás és publicisztika sem zárkózik el a katolikus antifasizmus és humanizmus méltánylása elől; ezek hazai dokumentumainak teljes összegyűjtése még nem történt meg, de folyamatban van. Adriányi kötetének tüzetesebb értékelése nem lehet itt feladatunk, említésével jelezni kívántuk, hogy már történt kísérlet az 1919 utáni katolicizmus történetének feldolgozására is.

Adriányi Gábor történetírói sikereit azonban nem kimondottan magyar vonatkozású írásaival érte el. 1975-ben publikált egy monográfiát a magyar egyház és az 1855-ös osztrák birodalmi konkordátum problémaköréből.[28] Az 1970-es években figyelme a jelenkori egyházpolitikai kérdések felé fordult. 1979-ben Münchenben az ő szerkesztésében jelent meg egy tanulmánykötet az európai szocialista országok katolikus egyházairól.[29] Adriányi tudományos érdemeinek elismerése, hogy részt vehetett a katolikus *Hubert Jedin* által szerkesztett hétkötetes, igen részletes biblio-

[26] Auróra Könyvek, München, 1975. 286 l.

[27] *Gabriel Adriányi:* Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte (A magyar egyháztörténet ötven éve). Studia Historica Bd. VI. Mainz, 1974. 186 l. A Studia Historica sorozatot a Münchení Magyar Intézet gondozza. Eddig megjelent kötetei közül egyedül Adriányi könyve tárgyal egyháztörténeti témát.

[28] *Gabriel Adriányi:* Ungarn und das I. Vaticanum (Magyarország és az I. Vaticanum). Köln–Wien, 1975.

[29] Die Führung der Kirche in den sozialistischen Staaten Europas. München, 1979.

gráfiával ellátott egyháztörténeti kézikönyv munkálataiban is, mint a 20. századról szóló 7. kötet egyik társszerzője.[30]

Adriányinak nyilván ez a munka adta azt ötletet, hogy a német nyelvű egyetemes egyháztörténeti kézikönyv anyagát rövidebben összefogva magyar nyelven is hozzáférhetővé tegye. Így került sor Dissertationes IV. köteteként az egyetemes katolikus egyház történeti bibliográfiájának a közreadására.

Mint a kötet bevezetésében előadja, munkája megírására az késztette, hogy a magyar nyelvű egyetemes egyháztörténetírás igen szegényesnek mondható. A megjelent munkák – itt természetesen az 1945 előttiekről van szó – „legnagyobb hibája mégis az volt, hogy alig vették figyelembe a nemzetközi kutatást, ... nem adták meg a tárgykörre vonatkozó lényeges irodalmat ..."[31] Adriányi kézikönyve ezeken a hiányosságokon kíván enyhíteni, és nyilván ösztönözni is szeretné az ilyen irányú kutatásokat és publikációkat.

Szükséges azonban megjegyezni, hogy az 1945 utáni hazai katolikus egyháztörténetírás nem volt minden eredmény híján. A régi írói gárdából az itthon működő Ijjas Antal publikációi kívánkoznak az első helyre, aki egyetemes egyháztörténeti ismereteinek népszerű összefoglalásaként adta közre 1948-ban a „Húsz évszázad viharában" című könyvét (Bp., 1948), amely az utolsó itthon megjelent magyar nyelvű egyház- és pápaságtörténet volt. Az 1980-ban elhunyt Ijjas utolsó jelentős írásában XXIII. János pápának állított emléket. (Isten igaz embere, Bp., 1967)

Az utolsó évtizedek itthoni egyetemes egyháztörténeti kutatásai – mind a marxista igényűek, mind a katolikus szemléletűek – korrekt részeredményeket hoztak. (Gondolunk itt elsősorban Vanyó professzor és más teológiai tanárok publikációira.) Ugyanez elmondható a korai magyar egyháztörténetet érintő néhány új katolikus publikációról is.

Visszatérve a Dissertationes-hoz, illetve Adriányi kézikönyvéhez, először annak felépítését vegyük szemügyre. Módszere az, hogy egy-egy fejezet, illetve alfejezet bevezetéseként összefoglalja a legfontosabb egyháztörténeti mozzanatokat, közben rámutat az újabb kutatás eredményeire, felhívja a figyelmet a vitatott kérdésekre, esetleg többféle álláspontot is jelez. Végül pedig közli az általa legfontosabbnak vélt ide vonatkozó irodalmat. Úgy is mondhatnánk, hogy magyarázatokkal ellátott tematikus bibliográfiai válogatást nyújt. Az anyag így elsősorban a 20. századi publikációkra koncentrál, továbbá a német nyelvterületre, de emellett a francia, az olasz, az angol és esetenként a spanyol irodalmat is megjelöli. A válogatásban érthetően prioritást biztosított az autentikus katolikus szerzőknek és kiadványoknak, hisz célja katolikus jellegű bibliográfia összeállítása volt. De felvette a legfontosabb protestáns publikációkat is, hiszen a protestáns írók kutatásai nélkül az egyetemes egyháztörténet megírása és olvasása elképzelhetetlen lenne. Az már más kérdés, hogy a liberális polgári, vagy még inkább a marxista publikációk csak ritkán kaptak helyet ebben a válogatásban. Ennek hiányát számunkra enyhíti az, hogy ezeket itthon mégis ismerjük, míg az Adriányi által felszínre hozott forrásanyag hasznos segítséget jelenthet a szélesebb körben tájékozódni kívánó kutatóknak is.

[30] Handbuch der Kirchengeschichte, Bd. VII, Freiburg–Basel–Wien, 1979.

[31] *Adriányi Gábor:* Az egyháztörténet kézikönyve. Dissertationes . . . IV. köt. 5.

Bevezetőben Adriányi tisztázza, hogy mit ért diszciplináján, az egyháztörténet fogalmán. Hubert Jedint idézve szerinte „Az egyháztörténet olyan teológiai tudomány, amely a Jézus Krisztus által alapított egyház idő- és térbeli növekedését tárja fel."[32] Mivel tudomány, ezért egzakt, történelmi-kritikai módszerekkel kell dolgoznia. De mivel teológia is, mint ilyen a történelmi teológiához és az üdvösségtörténethez is tartozik. „Az egyház fejlődésének belső rugóit és mozzanatait sohasem lehet megérteni, ha abban a történelmi kutatás csak egy emberi társaságot vagy ideológiát lát... Aki az egyházban nem Krisztus titokzatos testét látja a világban az idők végezetéig, az az egyház lényegét sohasem fogja megérteni, és a történelmi ábrázolásban a lényeg fölött el fog siklani."[33]

Azt hisszük, hogy ez az idézet tulajdonképpen az egész Dissertationes mottója, programja is. Nyilván ez az alapvető kiindulási pont, amiben a vallásos egyháztörténetírás és a marxista vagy nem marxista ateista tudományos megközelítés különbözik. Ez a különbség azonban nem jelenti azt, hogy nem lehet értékelni és érteni a vallásos alapról íródó produkciókat, nem lenne hasznos ezek eredményeinek számbavétele. Az egyháztörténet bonyolult problémáinak megértése szerintünk sem lehetséges másként, mint a belső összefüggések és struktúrák oknyomozó feltárásával.

Adriányi az egyetemes egyháztörténetet, a kezdetektől napjainkig tartó majd két évezredet, öt nagy korszakra osztotta: az első korszak szerint az egyház kialakulása és elterjedése a hellenisztikus világban (30–770). Az ősegyház történetének kezdetét Jézus egyházalapításával kezdi tárgyalni, végső soron ragaszkodva a kereszténység, pontosabban a keresztény egyház keletkezésének teológiai megközelítéséhez. Az első nagy korszaka az egyháztörténetnek Adriányi szerint három részre osztható: az alapítástól, 30-tól 180-ig tart az ún. ősegyház kora. 180-tól 313-ig, a keresztény egyház elismeréséig és birodalmi államvallássá tételéig tart az őskeresztény egyház kora. Végül a harmadik részben a milánói rendelettől a hellenisztikus-római kor lezáródásáig, 700-ig tart az ókori egyház története.

Kár lenne azon vitázni, hogy ezek az évszámok helyesen jelzik-e a szakaszhatárokat vagy sem, hiszen az egyetemes egyháztörténeti irodalomban sem igen találunk két olyan szerzőt, akik minden egyes korszakhatárt egyformán húznának meg. Kétségtelen, hogy Adriányi az egyház genezisének, majd történeti fejlődésének vonulatát mutatja be az autentikus katolikus szemlélet alapján. Ehhez gyűjtötte össze az igen tekintélyes mennyiségű irodalmat, amely jellegénél fogva részben történeti jellegű munkákból, részben teológiai, régészeti, eszmetörténeti s egyéb más diszciplinák tárgyköréből származik. Prioritást biztosít itt is azoknak a műveknek, amelyek újabb kutatások alapján is a teológiai szemléletet látszanak alátámasztani. Végső soron tehát az első nagy rész az egyház genezisétől a frankokkal, a nyugat-európai feudalizmussal való szövetségig tárgyalja az egyháztörténetet, középpontjában a pápaság kialakulásával és kiépülésével.

A második korszak „Az egyház a nyugati keresztény népközösség középpontjában" (700–1300) címet kapta. Mi úgy mondanánk ezt, hogy az egyháztörténet a korai és a virágzó feudalizmus korában. A nyugati jelző azt mutatja, hogy Adriányi nem foglalkozik a bizánci egyházzal, annak történeti bibliográfiája nem is tartozhat egy

[32] Ugyanott, 17.
[33] Ugyanott.

katolikus egyháztörténet keretébe. A legtöbb egyháztörténet azonban 700-tól a végleges szakadásig, 1056-ig egységesen tárgyalja a keresztény egyháztörténetet. Adriányi eljárását az indokolhatja, hogy a végleges szakítás előtt is már több századdal más a görög egyház története, és így nyilván annak kutatása is külön szakirodalmat hozott létre.

A középkori egyháztörténetet a szerző két nagy részre bontja: az első „A nyugati keresztény népközösség kialakulása" címmel 700-tól 1046-ig, (nyilván sajtóhiba, hisz 1056-ig) a nagy keleti egyházszakadásig adja meg a bibliográfiát. Itt nagyjából egybeesik az egyháztörténet belső szakaszhatára, az egyházszakadás a kora középkor lezáródásával – bár ezt egyes szerzők korábbra teszik, hiszen a 11. század már inkább a virágzó középkor része lehet. Egyháztörténetileg is a clunyi reformmozgalom nehezen sorolható a kora középkorhoz, hiszen ez szerves eleme lesz a virágzó középkori egyház kialakulásának.

A második rész „A nyugati keresztény népközösség virágkora" címmel 1050-től 1300-ig tárgyalja a fejlődést és az irodalmat. Nehezen fogadható el az az eljárás, hogy a clunyi reformmozgalmat elválasztja VII. Gergely pápaságának és az invesztitúra-harcnak a tárgyalásától, hiszen a kettő szervesen összetartozik. Az egyháztörténetnek az itt tárgyalt két és fél évszázada talán a legjelentősebb szakasza a történetnek, amelynek csúcspontja III. Ince pápa volt. Talán nem járunk túl messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy a szerző a rövid bevezető jegyzeteiben nem tudott elszakadni a triumfáló egyházszemlélettől most, a II. vatikáni zsinat után sem. Mennyivel realisztikusabb és a valósághoz közelebb álló lenne ez az útbaigazító rész, ha Adriányi figyelembe venné –, ha már el nem is fogadja – a neves francia katolikus egyháztörténész, *Henri Daniel-Rops* ismert egyháztörténetének beosztását, gondolatmenetét és súlypontjait: Rops már a zsinat előtt, de még inkább utána – újabb kiadásokban – a zsinat modern szellemében dolgozta fel az egyháztörténelmet.[34]

Adriányi szerint az egyháztörténet harmadik nagy korszaka – „A nyugati keresztény népközösség felbomlása" – 1300-tól 1789-ig tartott. Mi sem mutatja jobban az eklektikus konstrukció belső ellentmondásait, mint az 1300-as év és a Nagy Francia Forradalom egy lapra kerülése. Az 1300-as dátum, azon túl, hogy VIII. Bonifác pápa jubileumi szentévnek nyilvánította, semmi más „szakaszhatárt" nem jelent. Itt nyilván arról van szó, hogy a pápák Avignonba költözésétől, 1305-től számítjuk az egyháztörténetben is az új szakaszt.

Adriányi a harmadik korszakon belül – meglehetősen szűkkeblűen – ismét csak két korszakot különít el: az első rész („A meghiúsult reform" címmel) az avignoni fogság kezdetétől Luther fellépésig, a reformáció kezdetéig tart. A történettudomány úgy mondaná, hogy a középkor felbomlásának, hanyatlásának, a késő középkornak az egyházáról van itt szó, amelyből mindenképpen ki kellene emelni a humanizmus és a reneszánsz korának egyházát! Elfogadhatjuk – és általában elfogadott is – az 1517-es másik szakaszhatár, a reformáció kezdete, mint a középkori egyház vége.

A második rész „A protestáns reformáció és a katolikus reform" címet kapta, és az 1517–1700-as korszakhatár megjelölést. Itt elismerésre méltó, hogy a katolikus egyháztörténeti bibliográfia viszonylag széles körű áttekintést ad a reformáció irodalmából, hangsúlyozva mindig a felekezeti hovatartozást egy–egy munka említésekor. Megfelelő

[34] *Henri Daniel-Rops:* Histoire de l'Église du Christ. I–XIII. kot. Párizs, 1965–1967.

teret és jelentőséget tulajdonít a Tridentinum-nak, hiszen az egészen a II. vatikáni zsinatig megszabta az egyház fejlődését. Jellemző módon az a szó, hogy ellenreformáció, nem is fordul elő a könyvben: a rekatolizációt reformként tárgyalja. A vallásháborúk, az inkvizíció, majd az újkorban jelentkező különféle „izmusok" kritikai ismertetésén át jut el a 18. századba, a felvilágosodás korába. (A fejezetcímmel ellentétben nem áll meg 1700-nál, hanem tárgyalja a 18. századot is, a francia forradalomig.) Bár megközelítési módja a Rómától eltérő irányzatokkal szemben toleránsabb a korábbiaknál, végül mindig talál magyarázatot a pápák állásfoglalásának elfogadtatásához. Korrekten ismerteti viszont az egyházon belül dúló viták sokoldalú irodalmát is.

Az egyháztörténet negyedik korszakát („Az egyház az iparosodás korában") 1789 és 1918 között állapítja meg. A kapitalizmus korának egyháztörténetében nem egészen érthető az 1918-as szakaszhatár. 1918 semmi másban nem szakaszhatár, mint az I. világháború befejezéseként. Nem is tudja ezt tartani Adriányi, hiszen e fejezet 1922-ig megy el, XV. Benedek pápaságának végéig. Ebben a fejezetben az egyháztörténetet már az egyes pápák pontifikálása sorrendjében tárgyalja. Tulajdonképpen két súlypontja van. Az egyik a Nagy Francia Forradalom, a napóleoni korszak és a rá következő restauráció: VI. és VII. Pius pápaságának kora. A másik súlypont pedig IX. Pius ideje (1846–1878), és ezen belül is az első vatikáni zsinat problémája. Szembetűnő, hogy a modern kori pápaság szellemi és szervezeti kiépítője, XIII. Leó mennyire nem kapja meg azt a kiemelkedő helyet ebben a konstrukcióban, amit valójában az egyháztörténet 19. századi utolsó harmadában betöltött.

Végül az ötödik, egyben utolsó korszak „Az egyház a jelenkorban" címmel 1918-tól a kézirat leadásáig, 1974-ig tárgyalja az eseményeket és az irodalmat. Itt már nyilvánvalóan nem lehetett mást választania az előzők után, mint az egyes pápák szerint korszakolni.

Egy fejezetben tárgyalja XI. és XII. Pius pontifikátusát, majd XXIII. Jánost és a második vatikáni zsinatot, végül az akkor még élő VI. Pál pápaságát. Elmondható, hogy ebben a részben már egyértelműen a pápaság története helyettesíti az egyetemes egyháztörténet felvázolását. Az irodalom is igen szerteágazó, így a válogatás is nehezebb és esetlegesebb lett.

Adriányi bibliográfiája és eligazító jegyzetei segíthetik az itthoni és egyetemes egyháztörténeti kutatásokat (főleg az egyházi intézményekben), hiszen egy kötetben kínálja az irodalmat, és vázolja fel – sajnos nem ritkán sajtóhibákkal, elírásokkal és tárgyi tévedésekkel is tarkítva, de amelyek ilyen volumenű munkánál aligha elkerülhetők – az egyház kétezer éves történetének legfontosabb területeit és mozzanatait.

A Dissertationes V. (eddig utolsó) kötete 1976-ban látott napvilágot, *Meszlényi Antal:* Magyar szentek és szentéletű magyarok című kötetével.[35] Meszlényi Antal esztergomi nagyprépost a kiadó szerint „a magyar egyháztörténetírás nesztora".[36] Valóban, Meszlényi az egyetlen 1945 után itthon élő, jelentős egyházi pályát befutott katolikus egyháztörténész, aki nagy publicisztikai talentummal, igen termékeny vénával látta le a hivatalos egyháztörténész szinte már-már monopóliumává váló feladatkörét. Meszlényi írói pályája az 1920-as években indult. 1928-ban jelent meg „A magyar katolikus egyház és az állam 1848–49-ben" című könyve. Később monográfiák sorában

[35] Aurora Könyvek, München, 1976. 302 l.

[36] *Meszlényi Antal:* Magyar szentek és szentéletű magyarok. Dissertationes . . . V. köt. 6.

tárgyalta a magyar egyháztörténet kérdéseit az újkor kezdetétől szinte napjainkig. A Bangha Béla és Ijjas Antal szerkesztésében megjelent, már említett „Keresztény egyház története" sorozatban Meszlényi a 7/2. kötetet maga írta, „Az egyház a forradalmak korában" címmel. (Bp., 1938)

Úgy véljük, hogy ezeknél az egyetemes egyháztörténeti munkáknál maradandóbb műve Meszlényinek az 1947-ben kiadott „A magyar katolikus egyház az emberi jogok védelmében" című kötet, amelyben a háború alatti, illetve végi zsidóüldözések kérdésével foglalkozva, az egyház mentő és segítő tevékenységének dokumentumait adja elő. 1970-ben adta ki Budapesten az Ecclesia „A magyar hercegprímások arcképsorozata 1707–1945" című kötetét, s ezt követte 1971-ben „A magyar jezsuiták a XVI. században" című monográfiája. Meszlényi sokoldalúságát mi sem bizonyítja jobban, hogy pl. amikor a magyar egyház Rómában szorgalmazta Árpádházi Boldog Margit szentté avatását, a szenttéavatási processzus folyamán Serédi hercegprímás felkérésére Meszlényi írta meg Margit életrajzát, amit azután Rómába felterjesztettek.[37]

Meszlényi Antalnak a Dissertationes V. köteteként most megjelent műve tulajdonképpen két részre osztott tanulmánykötet, amit a szerző életművéből válogattak össze. Az első, ami szembetűnik, hogy aktuális egyházi mondandója van: sürgetni egy sor hazai katolikus személyiség szentté vagy boldoggá avatását. Így eleve nem a történetírói kritika érvényesült.

A kötet első részében az eddig már szentté avatott, vagy nem kanonizált, de szentéletű és az oltáron tisztelt magyarokat méltatja. Az Árpádházi szentek közé beiktatja magyar szentként Gellértet is, akit valóban így tisztel a magyar egyház. A Jagello-korból és a Hunyadiak korából Kapisztrán Szent János adódik, akit magyar szentként tisztelhetnek, de magyar történeti figuraként aligha. Mohácstól kezdve Meszlényi a vértanúk sorát ismerteti, akik elsősorban vallásuk miatt estek a törökök vagy a protestánsok áldozatául. (Főleg ferences és jezsuita szerzetesek.) Az újabb korból, a 19. és 20. századból inkább a „szentség hírében" elhunyt katolikusokat találhatunk.

Meszlényi könyvének második fele 15 magyar hitvalló vagy vértanú életrajzát közli. Ezek kanonizációs pörét megindították, de valamilyen oknál fogva az elakadt. A listát Bánffy Lukács esztergomi érsek (1158–1179) életrajza nyitja meg. Őt Özséb esztergomi kanonok követi, aki az egyetlen magyar alapítású szerzetesrendnek, a Pálos rendnek az életrehívója volt. Emlékének a magyar egyház újabban ismét nagy tisztelettel adózik, és hivatalosan is megindította boldoggá avatási perét. A „Három Kassai Vértanú" – egy esztergomi kanonok és két jezsuita szerzetes – után egy pálos, egy minorita, majd ismét egy jezsuita atya következik.

Meszlényi szentnek tartja a hányatott sorsú Hám Jánost is, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc esztergomi érsek-primását. A győztes osztrák császár menesztette Hámot, aki szatmári püspökként halt meg.[38] Kanter Károly esztergomi kanonok nem annyira a közéleti katolicizmus mezején aratott sikerekkel, hanem a vallásos élet elmélyítésével, és főként a budapesti pasztorizáció fellendítésével szerzett érdemei miatt került a kötetbe.

[37] EPL Ppki jkv. 1943. október 6. 12. pont.

[38] Hámtól részletesen lásd Andics Erzsébet már említett könyvét.

Magától értetődő, hogy az újabb kori katolicizmus legnagyobb alakja, Prohászka Ottokár (1858–1927) székesfehérvári püspök tekintélyes életrajzzal szerepel a szentté avatandók között. A Meszlényi által közölt Prohászka-életrajz azonban alapjában véve nem lép túl Schütz Antal ismert biográfiáján,[39] és a szintén Schütz Antal által a Prohászka-életmű keretében közreadott Soliloquiá-hól[40] merít elsősorban. Schütz Antal logikus és fegyelmezett okfejtésével szemben Meszlényi írását érzelgős és kenetes máz vonja be, megszépítve az idő távolából azt is, ami nem kíván kozmetikázást.

Prohászka Ottokár szentté avatását már az 1940-es évek elején kezdték szorgalmazni. Székesfehérvárról indult egy „Prohászkáért" elnevezésű országos mozgalom, hogy a volt püspök szentté avatási eljárásának megindítását kieszközöljék előbb itthon, majd Rómában.[41] Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás azonban nemhiába töltött egy évtizedet a római Kúriában, és nem alaptalanul tartották kora egyik legtekintélyesebb kánonjogászának. Eleve aggályos volt az annak idején indexre került püspök szentté avatási ügyének kilátásait illetően. Mivel jól ismerte az Apostoli Szentszéket, javaslatára Shvoy püspök megkérdezte Rómát, hogy mi a Kúria álláspontja előd ügyében. Azt a választ kapta, hogy mivel Prohászka három írása továbbra is indexen van és a válaszlevélben nem részletezett egyéb okok miatt is –, a szenttéavatási eljárás megkezdése nem lehetséges.[42] Ezek után a püspöki kar a mozgalmat 1943 őszén leállította.[43]

Érdemes Prohászkával kapcsolatban még megemlíteni azt is, hogy Adriányi Gábor – mint Meszlényi munkájának kiadója – 1975-ben kérdést intézett a vatikáni Hittani Kongregációhoz (a korábbi Szent Officium utódjához), hogy tegyék számára lehetővé a Prohászkára vonatkozó iratok tanulmányozását. A kongregáció ez elől elzárkózott, de jelezték, hogy az indexen levés ma már nem akadálya a szentéletűség bizonyításának: a szentéletűség ugyanis nem jelent egyben tévedhetetlenséget is! Adriányi mindezt azért publikálta, mert amennyiben a magyar egyház illetékes fórumai a hivatalos úton megindítanák Prohászka szentté avatásának perét, úgy a hittani Kongregáció az érintett iratokat áttenné az illetékes (a szentté avatással foglalkozó) kongregációhoz.[44]

Meszlényi Antal a szent-jelöltek sorát herceg Batthyány-Strattman László orvossal (híres szemspecialista és melegszívű, jótékonykodó katolikus arisztokrata), Scheibl János Szabin ferences szerzetessel, aki a kínai misszióban halt meg, és Bogner Mária Margit vizitációs nővérrel folytatja.

A 13. jelölt Kaszap István (1916–1935) jezsuita novicius. A modern tömegkommunikációs eszközökkel táplált Kaszap-kultusz a háborúra készülő Magyarországon és a frontra menő fiatalok között a szenvedések hősi lélekkel való elviselésére buzdított. A kisportolt, értelmes fehérvári fiatalember az érettségi után a jezsuita rendbe lépett. Noviciátusának első évében szörnyű betegség támadt rá, gennyes fekélyek lepték

[39] *Schütz Antal:* Prohászka pályája. In: Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái XXV. kötet. Sajtó alá rendezte Schütz Antal, Bp., 1929, 3–155.

[40] Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái XXIII–XXIV. köt. Bp., 1929. (Soliloquia annyi mint önmagával folytatott beszélgetés, egyfajta lelki tükör, tágabb értelemben napló.) Schütz annak idején a Soliloquia-nak csak megválogatott részeit adta ki.

[41] EPL 724/1942. sz. Shvoy Lajos székesfehérvári püspök levele Serédihez. Shvoy elődjére való tekintettel nem zárkózhatott el az ügy támogatása elől.

[42] EPL 4881/1943. sz.

[43] EPL Ppki jkv. 1943. október 6. 14. pont.

[44] Dissertationes . . . V. köt. 168.

el testét. A gyógyíthatatlan beteget a rend hazaküldte, de szenvedéseit fanatikus hittel viselte el. Egy fiatal élet egyéni tragédiáját főleg a jezsuiták segítették azután magasabb szférákba emelkedni.[45] Eltekintve Meszlényi nem szerencsés túlzásaitól, mégiscsak itt és most olvashatjuk az első részletes Kaszap István-életrajzot.

Prohászka, Batthyány herceg és Kaszap valóban nagy népszerűségnek örvendtek korukban. A szentjelöltek közül viszont Meszlényi kihagyta azt a Tóth Tihamért, aki talán mindjárt Prohászka után következett népszerűségben és a szentéletűség hírében is. A korán és tragikusan hirtelen elhunyt veszprémi püspök boldoggá avatási eljárását a magyar egyház az 1940-es években meg is indította.

Meszlényi két utolsó hőse az 1945-ös háborús események ártatlan áldozata volt. Az egyik Hummel Kornél (1907–1945) fővárosi hitoktató, a másik pedig báró Apor Vilmos (1892–1945) győri püspök. Apor püspök részletes életrajza, jellemzése figyelemre méltó teljesítménye a szerzőnek. A tragikus vég fátumszerű bekövetkezését akarja az életúttal is igazolni. Így inkább az embert mutatja meg, és nem sok gondot fordít a püspök politikai, közéleti szerepére, nyilas- és náciellenes fellépéseire, kor- és kartársainál messzebb látó szociális nézeteire.

Meszlényi munkája az ismert egyháztörténeti irodalomból merít, és csak a legutolsó időkre vonatkozóan használ archív anyagokat, személyes visszaemlékezéseket. A Dissertationes V. kötete nem kronológiailag, hanem tematikailag szélesítette a sorozatot, vissza-visszatérve az előző kötetek csomópontjaihoz. Műfaja, szemléletmódja és nem utolsósorban módszere azonban már messze került a szakszerű történetírástól.

A Dissertationes öt kötetének kivitelezésére, szakmódszertani elemzésére részletesen nem kívánunk kitérni. A külföldi nyomda a magyar szöveggel sok helyütt nem boldogult, nyilván ez a magyarázata a bosszantóan sok nyomdai hibának, sajtóhibának, elírásnak. Talán magának a szerkesztőnek sem volt elég energiája, hogy a korrektúrákat gondosan átnézve, ezek nagy részét kigyomlálja. A másik általános érvényű megjegyzés lehet, hogy egy ilyen sorozat összeállításánál ügyelni kell arra, hogy az egyes kötetek ne ismételjék egymást. Az átfedések, ismétlések kiküszöbölése nem sikerült. Példaként említenénk Prohászka Ottokár méltatását. Terjedelmesen foglalkozik ezzel az öt kötetből három: – Hermann, Salacz és Meszlényi munkája.

A Dissertationes megjelenése 1976-ban megállt, azóta újabb kötetek nem következtek. A figyelemre méltó produkció ellenére sem mondható el, hogy a Dissertationesszel sor került volna a magyar katolikus egyház tudományos igényű, katolikus szemléletű, rendszeres és módszeres feldolgozására. A Dissertationes halála – vagy mint reméljük, csak tetszhalála – 1976-ban talán anyagi nehézségek miatt, vagy talán ami valószínűbb, az „íróasztalfiókok kiürülése" miatt következett be. Az előző, kihalt nemzedékhez hasonló felkészültségű szerzők és színvonalas, forrásokra építő kéziratok nélkül ma már sem itthon, sem az emigrációban nem lehet történelemkönyvet írni.

A kollektív erőfeszítés termékeként napvilágot látott Dissertationes eredményei elismerést érdemelnek, hiányosságai tanulságul szolgálnak: a katolikus egyház – és tegyük hozzá, valamennyi magyarországi egyház – történetének feltárása, forrásainak összegyűjtése, megóvása és feldolgozása elsősorban a hazai történettudomány előtt álló, sürgető feladat.

[45] Meg is alakult a „Kaszap István szenttéavatását szorgalmazó bizottság", és Kaszap István lapja címmel újságot adtak ki. A püspöki kar is tárgyalta a mozgalom ügyét, de annak fonákságai miatt támogatása elől elzárkózott. Lásd EPL Ppki jkv. 1943. március 17. 26. pont.

STEINMANN JUDIT:

DIE BENEDIKTINERINNENABTEI ZUM FRAUMÜNSTER UND IHR VERHÄLTNIS ZUR STADT ZÜRICH 853–1524.

(Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige, 23. Ergänzungsband) H. n., 1980, 126. l.

A FRAUMÜNSTER BENCÉS APÁCAKOLOSTOR ÉS VISZONYA ZÜRICH VÁROSÁHOZ 853–1524.

A nyugat-európai történészek a reformáció előtti egyházi intézmények történetét hatalmas vállalkozás keretében dolgozzák fel, mintegy egyháztörténeti helységnévtárt készítve. A svájciak vállalkozása a *Helvetia Sacra* címet viseli, s ennek keretében az egyik – a város szempontjából biztosan a legfontosabb – monostor, a Fraumünster történetét egy Svájcban élő magyar történész, Steinmann Judit dolgozta fel. A *Helvetia Sacra* kötetében a dolog természete szerint a monostornak csak a szó szoros értelmében vett belső, egyházi története kaphatott helyet. A Fraumünster történetének legérdekesebb része azonban éppen a zürichi polgársággal való kapcsolata, ezt a témát Steinmann 1976-ban disszertációként nyújtotta be a budapesti egyetemen (Székely György professzorhoz), négy évvel később ez a doktori értekezés jelent meg a münchenі (bajor) *Academia Benedictina* sorozatában.

Egy bencés apácakolostor kereken 700 éves élete, pontosabban életének egyik viszonylata pereg le az olvasó előtt az alapítástól a 13. századi fénykorán át a 15. század második felében bekövetkező hanyatlásig, 1524-ben bekövetkezett feloszlatásáig. A kezdet is fényes volt, Német Lajos király 853-ban a Limat bal partján Szt. Félix és Regula tiszteletére alapította meg magánegyházként (Eigenkirche), első apátnőjének is ő nevezte ki lányát, Hildegardot. Nagy birtokokkal látta el, ezeknek központja Zürich, a későbbi város területének egy jelentős része (mindkét parton) az apácák birtoka volt. Zürich fejlődése során a monostor a 11–12. században először lelkipásztori teendőket vett át. A *regalia*-k (pénzverés, vám, vásártartás, mértékek) ekkor még a király kezében maradtak, de a 13. század elejére az apátnő kezébe mentek át, befolyása nagymértékben növekedett, ő nevezte ki a bal part *villicusait*, s amikor 1218-ban a császári kegy az apátnőt Reichsfürstin rangjára emeli, a város földesurává (Stadtherrin) válik. Nem csoda, hogy a monostor templomát gótikus stílusban építik át, az első császárlány-apátnőnek új síremléket emelnek. Húsz évvel később, 1238-ban az apátnő a zürichieknek bérbe adja a pénzverést és a vámot, s ez a gazdasági kapcsolat az a fix pont, amelyből a polgárság két évszázad alatt a monostort hatalmából kiforgatja. A különböző jogállású elemek feletti bíráskodás megszerzésével kialakul a város gazdag polgárainak arisztokratikus jellegű tanácsa, ahonnan ezt a nemesi és lovagi réteget prosperáló céhpolgárok szorítják ki. Ez a fejlődés lassú, aprólékos jogi szabályozások jellemzik, az 1304., 1336. és 1393. évi Richterbrief jelzi legfontosabb állomásait. A polgárság megerősödését mutatja, hogy a környéken egyre több birtokot (és vele együtt bíráskodási jogot) szereznek, s amikor Bajor Lajos 1330-ban zálogba veti Zürichet 20 ezer márkáért, a város egy év alatt kiváltja magát. A fordulatot azonban nemcsak a város megerősödése hozta magával, hanem a monostor belső, rendi életének felbomlása, kettős apátnő-választás, az apácák számának katasztrofális csökkenése, a sikertelen reform, amelyet úgy látszik, a polgárság követelésére próbáltak meg bevezetni, s ebben a kérdésben az illetékes egyházi hatóság, a konstanzi püspök a polgárok szövetségesének bizonyult. Az egyházi fegyelemmel együtt hanyatlik a monostor gazdálkodása, ez ad lehetőséget a polgárságnak a közvetlen beavatkozásra. Különös helyzet alakul ki így. Egyrészt az apátnőt alávetik azoknak a törvényeknek, amelyeket maga erősített meg, de érdemben a tanács hozott, másrészt az apátnőnek kijáró és neki még mindig megadott tisztelet ellenére, a monostor egyre inkább polgári kormányzat alá kerül, míglen a reformáció véglegesen eldönti a Fraumünster sorsát.

Ilyen dióhéjban történő összefoglalás, sajnos nem nagyon adhat fogalmat azokról a diplomatikai, jogi, társadalom- és gazdaságtörténeti részletkérdésekről, amelyek az egész fejlődés egységes

képének megrajzolását lehetővé teszik. A német–római birodalom alkotmányjogi fejlődése hihetetlenül bonyolult, a különböző központi és helyi szerveknek intézménye és működése főképpen a 13. század előtt messzemenően tekintetbe vette a társadalmi állás legfontosabb ismérvét, a személyes szabadság fokát. Az egységesülés is igen alsan, lépésről lépésre ment végbe, az alapul szolgáló gazdasági folyamatok is bonyolultak. Steinmann nemcsak ismeri ezt a rendszert, hanem elsajátította azokat a módszereket, amelyek a folyamatnak és összetevőinek elemzését lehetővé teszik, beledolgozta magát az eredeti (és számunkra bizony reménytelenül svájci tájszólásban írt) forrásokba és azok használatába. Ezeken a német erényeken túl a munka legkiemelkedőbb vonása a teljesen világos, áttekinthető és mindig nehézség nélkül követhető előadásmódja. Nem véletlen, hogy a disszertáció ilyen előkelő sorozat köteteként jelenhetett meg.

Függedi Erik

KULIKOVSZKAJA BITVA. SZBORNYIK SZTATYEJ.
Redakcionnaja kollegija:
L. G. Beszkrovnij, V. I. Buganov, V. A. Kucskin, A. L. Narocsnyickij, B. A. Ribakov.

Moszkva, 1980. 319 l.

A KULIKOVÓI ÜTKÖZET. TANULMÁNYKÖTET.

Az orosz középkor legjelentősebb ütközetének hatszázadik évfordulóján a Szovjetunió Történettudományi Intézete ezzel a tanulmánykötettel járult hozzá az országos megemlékezéshez. A kiadvány nem a másutt közzétett jubileumi dolgozatokat foglalja egybe, hanem első ízben publikált szakcikkeket tartalmaz, amelyek a korábbi megközelítéseknél is többoldalúan világítják meg a nevezetes csata körülményeit.

Az értékelés szempontjából különösen tartalmas L. G. Beszkrovnijnak, a munka felelős szerkesztőjének értekezése a kulikovói ütközet historiográfiájáról: az esemény századok folyamán tapasztalható különféle történetírói elbírálásáról. A szerző tanulságosan hívja fel a figyelmet arra, hogy 1380 idején nemcsak a tatárokkal, de egy egész koalícióval szemben kellett Oroszországnak védekeznie. Utal rá, hogy már Szolovjov, a múlt század tekintélyes orosz polgári történésze felfigyelt a tatár Aranyhorda és a litván fejedelemség szövetségi törekvéseire. Klucsevszkij, a századforduló idején szintén pálcát tört afelett, hogy némely orosz részfejedelmek a tatár kán seregeivel együtt a litván csapatokat is Moszkvára zúdították.

Ennek a külső és belső körülményeket egyaránt igényesen vizsgáló szemléletnek jegyében készült V. A. Kucskin tanulmánya az orosz fejedelemségek helyzetéről a csatát megelőző történeti korszakban. Rávilágít az orosz fejedelmek többségének tömörülésére, s felhívja a figyelmet a nagyfejedelem, Dmitrij Donszkoj vezetésével lezajlott perejaszlavi (Zaleszje) korszakos horderejű tanácskozásaikra.

A nemzetközi összefüggéseket kelet-európai viszonylatban I. B. Grekov, a téma ismert szakértője rajzolja meg. Többek között hatásosan megcáfolja az úgynevezett polgári nacionalisták tételeit. Ugyancsak a külső kapcsolatok oldaláról közelített a tárgyhoz B. Ny. Florja, aki kevéssé ismert tényanyagot sorakoztatott fel a Litván nagyfejedelemség akkori negatív, oroszellenes politikai tendenciáiról.

Magának az ütközetnek lefolyását a korábbiaknál magasabb szinten, a szakképzett hadtörténész nézőpontjából Beszkrovnij foglalta össze, vázlatokat is tartalmazó írásában. Hangsúlyozza a nagyfejedelem vezetésével működő haditanács szerepét. Számszerű becslései közül megemlítjük, hogy a kulikovói csatamezőn helyet foglaló csapatok összlétszámát mintegy másfélszázezer emberre teszi. Közülük a tatárok létszámát maximálisan hatvanezer körül keresi.

A nagy orosz győzelemmel végződő ütközet közelebbi és távolabbi következményeit B. I. Buganov foglalta össze. Érdeklődéssel fordul a válságos 1382. esztendő eseményei felé, amikor az orosz sikerek rögzítéséről kellett dönteni. Érinti a nagyfejedelem mérkőzését a megingó részfejedelmekkel, majd a néptömegek központi jelentőségét szintén kiemelve, nagy ívű dolgozatában

egészen III. Iván cár koráig, a tatárokra újabb vereséget mérő, 1480. évi ugrai ütközetig vezeti el a cselekmények fonalát.

L. Ny. Puskarjov az ütközet néphagyományainak ismertetésével, V. Ny. Asurkov a kulikovói hadszíntér későbbi „hejárásának" és megörökítésének történetével gazdagította a szemlét.

A kiadványt a kulikovói csata szakirodalmának válogatott bibliográfiája zárja le. Irodalomtörténeti címekben is bővelkedik, felölelve a szocialista országok adatait.

A kiadvány megjelenési idejéből következik, hogy a jubileumi tudományos megemlékezésekről már nem tudósíthatott. Ezek központi és vidéki ülésszakok lefolyását újabban a szovjet szakfolyóiratok ismertették. (Voproszi isztorii 1981. 3. 112–113., Isztorija SZSZSZR, 1981. 2. 232–243. l.). Az önállóan megjelent könyvek és szaktanulmányok jubileumi irodalmáról a Hadtörténelmi Közlemények 1981. 3. számában közölt tanulmányunk tartalmaz összefoglalást.

A moszkvai Történettudományi Intézet jelen tanulmánykötete szakmai értékeinél fogva bizonnyal emlékezetes állomás a nemzetközi horderejű történeti esemény feldolgozásában.

Dolmányos István

GEORGES DUBY:

LE CHEVALIER, LA FEMME ET LE PRÊTRE. LE MARIAGE DANS LA FRANCE FÉODALE
Hachette, Paris, 1981. 312 l.

A LOVAG, A NŐ ÉS A PAP.
A HÁZASSÁG A FEUDÁLIS FRANCIAORSZÁGBAN

A lovag, a nő és a pap – a cím különös, és csak a könyv elolvasása után válik világossá, hogy valóban a lényeget fejezi ki. A szerző személye a biztosíték arra, hogy tudományos monográfiával van dolgunk. Az alcím is erre utal: A házasság a feudális Franciaországban. Ezt mindenesetre tovább kell szűkítenünk: nem egész Franciaországról van szó, hanem csak annak északi feléről, a 11–12. században, és – mint a lovag szó is sejteti – csak az uralkodó osztály házasságairól, hiszen a többi rétegekét sűrű homály fedi.

A házasság, írja Duby, minden társadalom alappillére, amely intézményesíti a férfiak versengését a nőkért, „egyértelműen" megjelöli az apák személyét, nemzedékről nemzedékre örökíti a vagyont, és a lovagok esetében a vérségi leszármazáshoz és az ősöktől örökölt virtushoz kapcsolódó presztízst, továbbá szabályozza a szexualitást, illetve, pontosítsunk, annak utódnemző részét. A tárgyalt két évszázadban a házasság fogalma döntő változáson ment keresztül, és Duby könyve pontosan erről szól.

Mielőtt azonban a vizsgálathoz kezdene, óva inti az olvasót. A házasságról a nem-házasodók, a nők és férfiak kapcsolatáról a – ha ekkor még nem is mindig nőtlen férfiak, a papok és szerzetesek elbeszéléseiből tudjuk a legtöbbet. A nőkről van szó, de ahogy a házasságkötéskor nem kérdezték őket, úgy a történész is hiába akarja véleményüket hallani.

Korszakunk kezdetén, a 11. század folyamán, két eltérő koncepció csap össze a házasságról: a lovagok erkölcse gyökeresen eltér a papokétól.

Erre az időre teszi Duby egy új társadalmi csoport kialakulását, amely felváltotta az eddigi horizontális, két-három nemzedéket egyesítő rokonsági köteléket. Az új forma – amely a *férfiak* egyenesági leszármazása alapján fogja össze egy többé-kevésbé homályba vesző ős leszármazottait – a *lignage* feltűnése, amelyet nemzetség helyett Fügedi Erik nyomán nevezzünk inkább *klánnak*, a házassági stratégiát is alapvetően megváltoztatta. Az eddigi örökösödési szokásokat felváltva, a klán mindenkori feje, a *caput generis* kezében koncentrálódott a vagyon és hatalom. A klán érdekei megkövetelték, hogy az örökös ocsei általában nőtlenek maradjanak, elkerülve ezzel a vagyon szétforgácsolódását, míg a klán hajtóágai a szövetségesek és vazallusok megnyerését szolgálták előnyös házasságokkal. Cluny környékén, amely immár harmine éve Duby kutatásainak szűkebb régója, a házasságok ezen korlátozása véget vetett a Karoling-kori óriásbirtokok 11. századig tartó aprózódásának, és a nemesi házak száma állandósult.

A házasság ekkor még kívül áll az egyház szféráján, nincs liturgiája, hanem nagyon is profán rítusok közepette kötik meg. A Karoling-korban a bourgesi püspök egyenesen megtiltotta egyházmegyéje papjainak, hogy a lakodalmakon, ezeken a zajos, pajzán mulatozásokon részt vegyenek. Duby, mesterien fogva vallatóra az igencsak gyér forrásanyagot, részletesen leírja, hogyan jelenik meg a pap, kezdetben csak passzív tanúként, a házasságkötés szertartásánál. A 12. században még a klán feje a főszereplő, aki a kezénél fogva vezeti, és *átadja* lányát a leendő férjnek. A pap csak áldást oszt a gyűrűkre és a nászágyra. A szertartás mindenesetre már nem a lányos háznál, hanem a templomkapu előtt zajlik. Csak a 12. század második felétől kezdve vannak azután arra adatok, hogy a pap a szertartás központi figurájává lép elő, átveszi a klán fejének szerepét, és összekulcsolja a házasulandók kezét.

Az egyház felfogását a korszak kezdetéről Burchard wormsi püspök 1007 és 1012 között (egy makacs sajtóhiba kétszer is megfiatalította egy évszázaddal a püspököt) szerkesztett Decretuma, egyházjogi kézikönyve alapján fejti ki Duby. A tudós főpap sorra veszi a nemiséggel kapcsolatos bűnöket, és kora egyházának erkölcsi normái szerint enyhébb vagy súlyosabb büntetést javasol. Szerzőnk számára pontosan ez a penitenciaskála a tanulságos: mit tart súlyos és mit könnyebben megbocsátható vétkeknek Burchard.

A paráznaság legsúlyosabb esete, ha nős férfi követi el házas asszonnyal. Ha a házasság intézménye nem került veszélybe, a főpap sokkal elnézőbb: a nőtlen férfi büntetése egyforma, ha magában vagy még hajadon szolgálójával vétkezik. A püspök figyelme a házastársak szerelmi életére is kiterjed: nem szeretője-e a férj túl hevesen, tiltott módon vagy tiltott időszakban a feleségét? (A menstruációs periódusokon kívül a nappalok, a vasárnapok és az ünnepek előtti éjszakák, a bűnbánat miatt a szerdák és a péntekek, valamint a böjti időszakok, továbbá a házasságot követő első három éj számítottak tilosnak.) A túl szenvedélyes férj büntetése négyszer akkora, mint a kicsapongó nőtlenéké, hisz ez utóbbi esetét enyhíti, hogy nincs törvényes hitvese, aki vágyát oltotta volna: a házasság, Burchard szemében, a bujálkodás orvossága - ami természetesen nem vonatkozik a nőkre. A püspök szavaiból sugárzik a meggyőződés, hogy a szexuális bűnök forrása mindig a nő, akinek a paráznaság természete, s aki elcsábítja, rossz útra viszi a férfit.

Átugorva most a szerelmi mágiákat és a fogamzásgátló praktikákat tárgyaló tanulságos bekezdéseket, lássuk azt a kérdést, ahol a papok erkölcsi logikája összecsap a lovagokéval. A vérfertőzésről van szó. Burchard külön fejezetet szentel ennek a kérdésnek.

A házasság hetedfokú rokonok között is tilos. Ha kitudódik, hogy egy házaspárt ilyen rokonsági kötelék fűz egybe, meg kell jelenniük a püspök előtt, és nyilvánosan felbontaniuk házasságukat. Újraházasodhatnak: a vérrokonok közti házassági semmis, érvénytelen, mintha sohasem történt volna meg. A püspök tehát kevésbé törődik a nemi vágy megzabolázásával, inkább érdekli a családi érdekek, a házassági politika sérthetetlensége. A házasság elsősorban nem egyéneket kapcsol össze, hanem klánokat, a házasság adja a társadalmi béke és rend alapját. Ezt borítják fel a nőrablók, ezért büntetésük ugyanakkora, mint a gyilkosoké.

A nőrablás visszaszorítása bizonyára megfelelt a klánfők érdekeinek is. A lovagok morálja azonban két ponton ütközött a házasság intézményét is egyre inkább a saját ügyének tekintő egyház állásfoglalásával: amikor az egyház a monogámia nevében megtiltotta a lovagoknak, hogy eltaszítsák a feleségüket, ha az késlekedett a fiúörökös világrahozatalával, és amikor az exogámiát hirdetve, megakadályozta őket, hogy egy megfelelő szövetséget ígérő vérrokont választhassanak hitvesüknek.

II. Henrik császár (1002–1024), akit III. Jenő pápa 1146-ban szentté avatott, a legenda szerint szüzi önmegtartóztatásban élt feleségével, az 1200-ban szintén kanonizált Kunigundával. Halálos ágyán, legalábbis százötven évvel későbbi életrajza szerint, Henrik császár így szólt feleségéhez: Visszaadom nektek lányotokat úgy, ahogy nekem adtátok, szüzen adtátok, és én szüzen adom őt vissza.

Csakhogy a szüzi házasság legendája csak a 11. század végén tűnik fel, akkor is az egyházi reformmozgalom élharcosainál – Kunigunda tisztasága az ő szigorú felfogásuknak felelt meg. Henrik kortársai azonban nem tudtak a császár eme csodálatos önmegtartóztatásáról, sőt egyikük, épp ellenkezőleg, szomorúan panaszolja a császárné meddőségét. Ez szolgált a századvégi legenda forrásául, az akkori Henrik császárok, a reformpápák elkeseredett ellenfelei ellen íródtak a szüzies Henriket magasztaló sorok. Ha a 12. században már csak egy ily csodás, hitvesi ágyban is megőrzött tisztaság váltott ki tiszteletet, 1000 körül még az is a kivételes ájtatosság jelének számított, hogy a császár nem

taszította el meddő feleségét. Trónját viszont tán éppen ennek köszönhette: a császárválasztók és az egyház szemében az utódok hiánya csak előnyös lehetett.

Két házasság ideál csapott itt össze: a felbonthatatlan, exogám-monogám kötelék, amelyet az egyház hirdetett, és a meddő helyett másik, fiúörökösöket szülő, új asszonyt kereső lovagok erkölcse, amelyet a klán érdekei diktáltak. Az összecsapás különösen látványos volt, ha Franciaország királya volt a férj.

II. Orbán pápa 1095-ben, a clermont-i zsinaton, miután meghirdette az első keresztes hadjáratot, kiközösítette az egyházból I. Fülöp francia királyt. Fülöp eltaszította feleségét, akitől a beteges Lajos trónörökösön kívül hiába várt újabb fiúkat, és újból megházasodott. Királyról lévén szó, a tét is nagyobb persze, mint a hitvesi hűség helyes értelmezése, másik két koncepció is összecsap itt. Az egyik Fülöpé, a régi, Karoling-kori felfogás az egyházról, amelyben a főpapok országonként a felkent király, társuk és védelmezőjük köré csoportosulnak; a másik a reformpápáé, II. Orbáné, amely az egyetemes egyház és ezzel Róma felsőbbségét hirdeti a világi uralkodók felett. Ha éleszi ki ennyire a vitát, ezért kell Fulopnek később bűnbánó csuhát öltenie.

Az egyház, ha nem ilyen nagyságrendű volt az ellentét, szívesen adott felmentést a vérrokonság kérdésében, persze nem ingyen. Sok főrangú házasság példáján mutatja be Duby, hogy az egyházi hatóságok az incesztus-tilalmat gondosan „tartalékolták", hogy szükség esetén elővegyék.

VII. Lajos francia király 1152-ben vált el feleségétől, Aquitániai Eleonórától. Mivel az új férj, Plantagenet Henrik révén a francia föld egy igen jelentős része került az angol korona fennhatósága alá, elvetve ezzel a százéves háború magvait, a válás a kortársak és az utókor figyelmét egyaránt felkeltette. Duby, kommentálva a *francia* krónikást, utánozhatatlan iróniával írja le, hogyan „fedezte fel" a király, majd harminc év után, a felesége és közte fennálló vérrokonságot, a válás törvényes ürügyét. Más dinasztikus történeteket elemezve pedig azt mutatja ki a szerző, hogyan döntött a pápa, a pillanatnyi politikai érdekeinek megfelelően, hol az exogámia, hol a házasság felbonthatatlanságának erkölcsi igényét előtérbe helyezve, az egyik évben így, a másikban épp ellenkezőleg.

A két ellentétes követelmény, az exogámia és a házasság felbonthatatlansága a már összeházasodott rokonok esetében nyilvánvalóan ellentmondásban állt egymással. Az utóbbi lett a győztes: az egyház erkölcse lassan áthatotta a lovagságot, a meddő feleségek eltaszítása a 12. század elején még természetesnek tűnt, a század végén egyre ritkább. 1215-ben aztán a lateráni zsinat, az egyházjogászok és hamis tanúk legnagyobb kárára, hetedi helyett negyedfokú rokonságra csökkentette a házasodási tilalmat.

A 12. századról szólva, Duby már olyan forrásokat használhat fel, mint az egyes arisztokrata klánok családtörténete. A családot szolgáló vagy rokon papok a genealógiai vázlatok alapján írták meg a legendás alapító őstől kezdődően a klán történetét, fokozva ezzel összetartozásuk tudatát, s az ősök példájával buzdítva az utódokat. Érthető, hogy amint visszafelé haladtak az időben, úgy vált egyre bizonytalanabb legendává a történet, míg a házasodás szociológiája szempontjából elsősorban azokat a családtagokat vizsgálhatjuk eredményesen, akikre még emlékeztek az írásbafoglalás időpontjában.

Férfitársadalom ez, a nőknek mellékszerep jut csak a kegyes családi krónikákban. *Pia filia, morigera conjunx, domina clemens, utilis mater* – (Jámbor leány, erkölcsös hitves, jóságos úrnő, derék anya) összegzi a krónika a lovagok feleségideálját, amelyet az egyik ősanya testesít meg. Ennyi és nem több a nő szerepe a lovagok szemében. Kivételt csak egy amboise-i grófnő jelent, aki – a mellőle kihullt férfi családtagok szerepét átvéve, rettenthetetlen amazonként, vaskezű özvegyként intézve a családi vagyon és az árvák sorsát – azok közé a ritka nők közé tartozott, akiket a férfiak is megbecsültek, éppen mert nőiességükből kivetkőzve, *férfias* bátorsággal irányították elárvult klánjukat.

Általában azonban a nő szerepe kimerül az utódok világrahozatalában. A lovagok szemében, írja Duby, a nő mindenekelőtt egy anyaöl, amelynek titkos homályában formálódnak a leendő lovagok, a jövendő örökösök. A nők bábuk, ám a házassági stratégia bonyolult játszmáiban mindig a férfiak játszanak. Az eladó lányok a családi vagyon részét alkotják, erényükre a klán féltékenyen ügyel.

A fiatal férfiaknál épp ellenkezőleg: a családi krónikák túláradó férfiasságukat magasztalják, a hódításaik nyomán szerzett fattyúk számával büszkélkednek. Mint 150 évvel korábban, Burchard Decretumában is láttuk, ha nem a házasság vagy az utód törvényessége forog kockán, a társadalom, sőt az egyház is elnéző: Lille-i Alanus kézikönyve szerint a gyóntató első kérdése a nőtlen férfi mentségét keresve az legyen, hogy vajon a megejtett szolgáló szép volt-e.

A fiatal lovagok féktelensége iránti engedékenységet bizonyára fokozta, hogy – mint látták – az örökös öccsei vagy nem nősültek meg, és az egyházi pályát választották, esetleg a Szentföldön próbáltak szerencsét, vagy ha mégis feleséget választottak, úgy csak igen későn. Az elsőszülött fiú is meg kellett, hogy várja, míg apja meghal, vagy visszavonul, vagy a családban felszabadul egy „lakóhely": Duby a 12. századi Loire-menti várak elrendezését elemezve rámutat, hogy a várúr és hitvese hálószobája a vár szívében, annak középpontját alkotva helyezkedik el. Egyetlen hatalmas ágy, ahol mint írja, éjjelente a klán jövőjét formálják – a fiatal férfiak, a női családtagok, a szolgák és szolgálók számára szánt többi helyiségek viszont közös nagy hálótermek, a várnépből a házasok pedig lent, az udvar kunyhóiban laktak. Nincs hely még egy nemesi házaspár számára.

Ha talán találunk is másutt más elrendezésű lovagi fészkeket, és együtt lakó nős fiút és apát, a jelenség és hatása a házassági szokásokra akkor is világos. A 12. század folyamán, legalábbis a szerző által vizsgált vidékeken, a nemesi családok száma tovább csökkent, ami együtt járt a vagyoni koncentrációval.

Ez a házassági stratégia azonban a 12. század végére lassanként megváltozott. Míg 1100 körül az észak-franciaországi lovagok távoli és előkelő feleségeket kerestek elsősorban, hűbéruraik közvetítésével, 100 év múltán közelebbi és rangon aluli lányokat vettek el. Duby szerint ez megnövekedett önállóságuk jele: már nem elsősorban egy nagyúr, a normandiai herceg vagy a flandriai gróf hűbéresei, hanem saját kisebb körzetük urai voltak, akik a *környék* jobbmódú lányaiból választottak maguknak.

Egy-két nemzedékkel később ismét módosultak a házassági szokások, az örökös öccsei is megnősültek, és az ódon kastélyok körül, amelyek az elsőszülött fiúkra szálltak, megszaporodtak a kisebb, megerődített udvarházak. A lovagok száma 1200 körül ugrásszerűen megnőtt, nem véletlenül. A „12. századi csodálatos fellendülés" átalakította a hűbérbirtokokat. Több paraszt élt rajtuk, akik több földet műveltek meg, több jövedelmet hoztak az uralkodó osztálynak, és ebből a jövedelemből egyre többet fizettek be pénz formájában. A hűbérbirtok több testvért is el tudott már tartani, az elsőszülött hűbéresévé fogadta öccseit. A papok általánossá váló celibátusa jelentette ezentúl a fölös számú férfirokonok kikapcsolását az utódok nemzéséből. A házasságok története a gazdasági-társadalmi folyamatokat tükrözte vissza: a parasztok demográfiája befolyásolta a lovagokét.

Kialakultak és megmerevedtek a házasság keretei: az exogám-monogám, felbonthatatlan életközösség intézménye napjainkban hullik csak szét, zárja fejtegetéseit, nem titkolt pesszimizmussal, Georges Duby.

Nem könnyű a téma, nem könnyű forrásokat elemez apró részletekbe menően Duby új könyve, és az olvasót mégis elragadja lebilincselő stílusa, finom iróniája, tiszta logikája. Vigyáznia kell tehát, ha meg akarja őrizni objektivitását, ha szembe akar szegülni a szerző következetesen végigvitt gondolatmenetével. Vajon a nem vizsgált vidékekre is jellemzők ezek a változások, másutt is így alakult *a lovag, a nő és a pap* kapcsolata? Legtöbbször a források, másutt az alapkutatások hiányoznak, hogy általános érvényű lehessen a kép. Az is biztos, hogy a magyar történész csak későbbi, forrásban gazdagabb századok tanulmányozásakor hasznosíthatja Duby eredményeit. Gondolatébresztőnek azonban mindenképpen szüksége lesz rá.

Tóth István György

ANDERLE ÁDÁM:

VIHAR A SIERRÁBAN. INDIÁN FÜGGETLENSÉGI KÜZDELMEK A XVI–XVIII. SZÁZADBAN

Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1981. 291 l.

A könyv tárgya a meghódított Peruban kicsírázó integráns nemzeti fejlődés elemeinek megkísérelt kiszabadítása a gyarmati béklyóból.

A szerző bevallott elfogultsággal („az elnyomott indián népek látószögéből") mutatja be a történteket. A munka erénye és vitatható vonása éppen gondolatébresztő „alapeszméje": az „indián fejlődés" alternatíváját – szinte perszonalizálva – az indián törzsfőben (kuraka) ragadja meg. A téma nem a Perui Alkirályság (a mai Peru, Bolivia és Ecuador) története, hanem a kuraka tragédiája: felemelkedése, tündöklése és bukása.

A politikai szövetség: a conquista. A szívós konkvisztádor-mítosz szerint Atahuallpa inka uralkodó negyvenezres serege azért szenvedett sorsdöntő vereséget Francisco Pizarro 168 fős csapatától, mert az indián istennek tekintette a fehér embert. A conquista küszöbén azonban alig százéves inka birodalom még nem szilárdult meg, de már bomlásnak indult. A hódítás kikezdte tradicionális gazdaság „egy formációváltás előtti válság, talán a feudalizmus megszületésének kínjait szenvedte", uralkodó csoportjainak ellentéte pedig polgárháborúba torkollott.

Peru sorsát nem is az 1532-es vereség döntötte el, hanem a változó szövetségi rendszerekké tömörülő érdekcsoportok rákövetkező négy évtizedes küzdelme. A szerző legfontosabb gondolata, hogy kialakulásának folyamata és a kialakult gyarmati társadalom nem értelmezhető a merev fehér—indián dichotómiában, a társadalmi ellentétek „világosan osztályalapú elrendeződést mutatnak, ahol a főajtó, etnikai ellentétek ezeken belül jelentkeztek motiváló tényezőként". Az inka birodalom alávetett népei felszabadítóként fogadták, uralkodó osztályának egyes frakciói szövetségesként kezelték a zsákmányért egymás között is harcot folytató spanyolok egyik vagy másik csoportját.

Az indián uralkodórétegek közül az alávetett népek előkelőiből az inka központi hatalom és a kizsákmányolt indián paraszti közösség (ayllu) közötti közvetítővé lett, erősen korlátozott kuraka volt elsősorban érdekelt az iga lerázásában. A bontakozó spanyol—indián kompromisszum középpontjában a konkvisztádor és a kuraka politikai szövetsége állt. Ez a conquista társadalmi tartalma.

Az állandósult és kiterjesztett kompromisszum: a gyarmati mechanizmus. Az ezüstmonokultúrára alapozott kizsákmányolás teherviselője az ayllu „szabad" parasztja maradt, elsősorban őt sújtotta az inkáktól átvett munkakényszer (mita) és az adó. A kizsákmányolás alanyának és mechanizmusának kontinuitása behatárolta a legyőzött indián uralkodó osztályhoz, benne a kurakához való viszonyt. A gyarmati mechanizmus megszervezésében és működtetésében még gyenge központi hatalom miatt megnőtt a kuraka-„szakember" jelentősége. Ő pedig „könnyen lemondott a politikai szuverenitásról, mert ez korábban sem volt az övé, hanem a cuzcói inka arisztokráciáé". A kuraka – spanyolul már mint cacique – beépült a gyarmati rendszer mechanizmusába, korábbi helyzetéhez hasonlóan közvetítőként az indián közösség és a spanyol hatóság, illetve az indián paraszti gazdaság és a piac között. Privilégiumaiért cserébe ő hajtotta be az adót, szervezte a mitát, biztosította a belső nyugalmat. Hatalmát a spanyol „szentháromság" ellensúlyozta: a szolgálati birtokkal jutalmazott konkvisztádor (encomendero), a corregidor mint a központi hatalom képviselője, valamint a papság.

A spanyol—kuraka szövetség tehát állandósult, és kiterjedt a társadalmi-gazdasági szférára is. A korábban „kifizetett" inka arisztokráciával együtt formálódni kezdett az integráns gyarmati uralkodó osztály.

A közvetítés haszonélvezőjeként a kuraka lett „a 16. század központi figurája", sőt „mintha egy születő okuraka-feudalizmus körvonalai is felsejlenének". Törekvéseit 1613—15-ben Poma de Ayala ötvözte ideológiává, egy indián hegemóniájú spanyol uralom – irreális – politikai alternatíváját vázolva fel. A kettős kötődésű kuraka felemelkedése lojalizálódásával és korrumpálódásával járt; eltávolodott az indián parasztitól, aki hosszan magára maradt a reménytelenné váló ellenállásban.

A kuraka metamorfózisa és a kompromisszum felbomlása: a gyarmati mechanizmus válsága. A spanyol örökösödési háborútól az anyaország feladni kényszerült protekcionista gyarmatpolitikáját. Pozíciónak gyengülését és a 18. században állandósuló háborúk költségét a munkakényszerre alapozott kötött gazdálkodás fokozásával próbálta ellensúlyozni. A központi és a helyi hatalom viszonyát az utóbbi rovására módosító rendeleteket közvetítő-végrehajtó corregidor szerepe felértékelődött, a század központi figurájává ő vált.

A spanyol uralkodók tehát „a kibontakozó áruforgalmat igyekeztek megcsapolni úgy, hogy közben az ipart és árutermelő mezőgazdaságot nem védték az európai áruktól". Ez „olyan helyzetet teremtett, hogy az összes árutermelésben résztvevő réteg érdekelt volt a spanyol gyarmati rendszer fel-számolásában".

A belső viszonyokat tekintve a fő válságtényező ugyanis az árutermelés kibontakozása lett. A földért folyó harcból az encomienda elsorvadásával, az ayllu részleges földfosztásával, a szétesés-rendek háttérbeszorításával (a jezsuiták kiűzése 1767-ben) a kreol (amerikai születésű fehér) árutermelő magánnagybirtok, a hacienda került ki győztesen.

Különösen kiéleződött a kizsákmányolás hagyományos alanyáért folyó harc, mivel ugrásszerűen megnőtt a kizsákmányolók száma-éhsége, ezzel szemben felgyorsult az indián munkaerő és adóalany csökkenése (talán a kollektív kizsákmányolásban érdekelt helyi hatalmak ebből levezetett össze-

ütközése nincs kellően motiválva: a szerző által hozott adatok ugyanis nem annyira az indián lakosság számának meredek zuhanását és erőteljes hullámzását, mint inkább az indián népességen belüli adózó–nem adózó arány radikális romlását bizonyítják).

A legjelentősebb belső változás egy indián árutermelő szektor kibontakozása a Sierra dinamikusan fejlődő körzeteiben. Motorja a kuraka, akinél a jövedelem alapja már nem a tisztség, hanem az árugazdálkodásban való részvétel. Tipikus alakja José Gabriel Tupac Amaru (1738–1781), az utolsó Inka leszármazottja, Tupac Amaru a cuzcói jezsuita iskola elvégzése után a limai San Marcos Egyetemen szerez jogi doktorátust. A kor leghaladóbb eszméivel a legkiemelkedőbb perui gondolkodók (José Baquijano y Carillo, Miguel Montiel y Sutco) ismertetik meg. Tisztsége mellett a Dél-Sierra egyik leggazdagabb kereskedője és szállítója, nagybirtokos és kokaültetvényes, szoros kapcsolatban áll a textilipari, Cuzcói háza az indián előkelők társasági központja. Felesége, Micaela Bastidas Puyawaca kuraka-lány, a későbbi felkelés férjét felülmúló hadvezére és államszervezője.

A változások egyaránt kikezdték a közvetítő szerepe révén az élezdő ellentétek középpontjába kerülő kuraka tradicionális („feudális") és modern („burzsoá") pozícióit. Radikális erőeltolódás ment végbe a helyi politikai intézmények között, aminek következtében a spanyol–kuraka kompromisszum felbomlott. Az ellentéteket az indián paraszthoz újra közelebb kerülő kuraka és a corregidor testesítette meg.

A kuroka lázadása; a Tupac Amaru-felkelés (1780–1783). A 18. század legnagyobb dél-amerikai háborújának célja a független Peru megteremtése volt, társadalmi-gazdasági téren nem tűzött ki radikális átalakítást. „Tupac Amaru az államhatalom spanyoloktól való megtisztításán és az indián hegemónián kívül nem szándékozott bevezetni az államhatalomban szerkezeti változásokat, a tulajdonviszonyok megváltoztatását sem tervezte. Programja alapvetően a termelés és forgalom elé állított akadályok lebontását jelentette volna."

E cél lehetőséget adott az összefogásra a kreol nagybirtokossal, az indián paraszttal, a mesztinccel és a néger rabszolgával. A kezdetben semleges kreolok azonban hamarosan a korona mellett sorakoztak fel, a mesztickek hasonlóképpen; sőt a kurakák egy része is szembefordult Tupac Amaruval. A felkelés ugyanis „egyre inkább egy parasztháború vonásait kezdte magára ölteni", kibontakozott a tényleges alternatíva a kisparaszti tulajdon és a kreol árutermelő nagybirtok között. A kuraka reményeit „az indián paraszti földéhség semmisítette meg", „a *faji* lepelbe öltözött ellentétes osztályérdekek erősebbek voltak, mint az éppen most születő nemzeti ideológia".

Tupac Amaru veresége és kivégzése után a vezetők politikailag elbizonytalanodtak, s 1783-tól a magát már elég erősnek érző korona hozzáfogott az indián- és kuraka-kérdés „végső megoldásához".

Leszámolás a kurakával: a kreol reformizmus. A spanyolbarát kurakák „azt kapták jutalmul, amit a felkelők büntetésül". A megtorlások és reformok „összességükben nemcsak a lázadókat, de az egész kuraka-réteget korlátozták. Az indián előkelők lényében igen leegyszerűsödött rétege a 19. századra elvesztette korábbi befolyását, és megszűnt privilegizált helyzete a gyarmati társadalomban. A korona pressziója mesztickizálódásának irányába hatott".

A kuraka-réteg felszámolásával indián származású uralkodó osztályát elveszítve, a gyarmati rendszerben még hierarchikus indián társadalom a 19. század közepére csonka társadalommá vált. A felkelés bukásának igazi vesztese végső soron az indián paraszt lett.

Igazi nyertese viszont – nevető harmadikként a kuraka és a corregidor között – a kreol hacendado. Ideológusai az 1790-es évek elejétől „a kapitalista fejlődésre való áttérés nagybirtokos árutermelő alternatíváját támogatták, egy olyanfajta *porosz utat*, amely nemcsak a monarchiát, de a kreol uralkodó osztály faji érvekkel alátámasztott hatalmát is megőrzné. A perui reformizmus tehát az európai kapitalizmus haladó elemeinek és a konzervatív gyarmati tradícióknak az ötvöződését jelentette. A Tupac Amaru-felkelés sokkhatása következtében e reformizmusból a függetlenség gondolata eltűnt, és vele együtt az indián tömegekkel való szimpátia is".

Mindez kihatott Peru további útjára. A felkelésben megvert indián a „kreol ügynek" tekintett függetlenségi háború (1810–1824) szemlélőjévé vált, így az – José Carlos Mariátegui szavaival – „a spanyol uralom ellen fegyverre kelt népek kötelező kontinentális szolidaritása révén győzött". És természetesen brit segédlettel, aminek következtében „a belső árutermelés dinamikus elemei fokozatosan elhaltak", s az ország „az angol kapitalizmus dominiuma", sajátos neokolónia lett.

A kurakát és az általa hordozott fejlődési alternatívát elvesztő Peru tehát a kontinentális függetlenségi forradalom nagy vesztesévé vált. A szanálást majd csak a „második kontinentális függetlenségi

háború" keretében megindúló 1968-as forradalom kezdi meg (az Inka Tervvel, Tupac Amaru Tervvel stb.).

Pándi Lajos

POVSTÁNÍ NA MORAVĚ V ROCE 1619, Z KORESPONDENCE MORAVSKÝCH DIREKTORŮ

Kiadta: Libuse Urbánková, TEPS Praha, 1979. 348 l.

AZ 1619. ÉVI MORVAORSZÁGI FELKELÉS, A MORVAORSZÁGI DIREKTOROK LEVELEZÉSÉBŐL

Az 1981-ben a hetedik kötet kiadásával lezárt – tíz év alatt megjelentett – *Documenta Bohemiae bellum tricennale illustrantia* című összefoglaló forráskiadvány mellett a közelmúltban a cseh történetírás és levéltári kutatás műhelyeiben több más – javarészt regionális jellegű – forrásegyüttes közreadásával is hozzájárultak a 17. századi európai történelem kulcsfontosságú jelensége, a harmincéves háború csehországi levéltári anyagainak feltárásához és publikálásához. (Bőséges magyar vonatkozásai miatt is érdemes megemlítenünk például Jindřich Hýrzle, császárl tiszt 1587–1636 közötti időszakra vonatkozó emlékiratának cseh nyelvű kiadását: Příbehy Jindřicha Hýrzla z Chodů, Odeon, Praha, 1979. 453 o.).

A szakmai igényességű forráskiadványok sora tovább bővült az utóbbi években. A brünai levéltár egykori igazgatója és a szóban forgó korszak forrásainak ismerője, közreadója, František Hrubý 1922-ben Bécsben vásárolta meg az 1619. évi morvaországi rendi felkelés direktorai – 1619. május 6-tól szeptember 16-ig keletkezett – leveleinek másolatát tartalmazó *„copiarium"*-ot, amelyet a recenzeált kiadvány adott kezre, kiegészítvén így a Fr. Hrubý által – a harmincas években szerkesztett – *Moravské korespondence a akta z let 1620–1636* I–IV. köt. Brno, 1934. c. kiadványt.

Amint azt a kiadó körültekintő diplomatikai és történeti áttekintést nyújtó előszava hangsúlyozza, a tartományi önállóságot elvező Morvaország rendjei szövetségének megnyerése az 1618-ban kirobbant cseh felkelés számára létszükségletnek bizonyult, de számos ok miatt a morvaországi politika irányítói, Karel Žerotín és Ditrichštejn bíboros a semlegességet választották. Végül a cseh felkelők Matyáš Thurn vezetésével 1619 áprilisában hadjárattal fordították a felkelés javára a morvaországi erőviszonyokat. A morva felkelés vezetői mindazonáltal a tartomány Bécs és Prága közötti helyzetére való tekintettel és a keletről feltűnő Bethlen vezette erdélyi seregek ellenséges akcióitól tartva, továbbra is elsőrendű fontosságúnak tartották a szövetkezés, illetve a békés megegyezés előmozdítását.

A huszonkilenc (ebből tizenhat aktív) morvaországi direktor leveleit, rendeleteit, pátenseit fontosság szerint teljes egészében, ill. rövidítve közreadó kötet anyagából általában, s magyar szempontból kiváltképp épp az erdélyi magyarországi cseh–morva–felső-ausztriai rendi konföderáció létrehozását célzó tárgyalások, küldöttségek levelezésanyaga bizonyulhat a további kutatások szempontjából érdekesnek.

A direktórium tagjai közül Zikmund Tiefenbach volt tagja az 1619 júniusának végén Bethlenhez Pozsonyba küldött morva rendi deputációnak (39. sz. irat 1. sz. jegyzete). A direktorok július 7-ig Bethlen támadásától tartottak (280, 298. sz.), és nem voltak bizonyosak abban, hogy Bethlen elfogadja-e a morva ajánlatokat. Mindenesetre utasították a küldöttséget, hogy a tárgyalás során ragaszkodjanak a direktorok eredeti döntéseihez (231. sz.). A Pozsonyból visszatérő követség jelentése alapján szereznek tudomást arról, hogy Bethlennel sikerült megegyezni, és a tartományt már-már a délnyugat felől fenyegető császári seregek ellenében kell védelmezni (306, 315. sz.).

A Bethlennel és a prágai direktóriummal folytatott tárgyalásokhoz a direktorok megkérik az olmützi levéltár Magyarország és Morvaország konföderációjára vonatkozó okleveleit és a direktóriumi kancelláriában fellelhető, Magyar Királyságba intézett levélmásolatokat (84, 200. sz.).

A tárgyalások közvetítésére s egyéb magyarországi ügyek intézésére a morvaországi birtokkal rendelkező magyar nemeseket (Dóczi Menyhértet, Serényi Ferencet) is felkérték (165, 261. sz.).

A cseh felkelés nehezen kialakuló külföldi szövetségi rendszere iránt a direktorok nem táplálták túlzott reményeket. A magyarországi belső helyzet – Drugeth György fenyegetése északkeleten – miatt a direktorok megítélése szerint Bethlentől sem sok támogatás remélhető, minthogy a segélykérő leveleket Bethlen augusztus elsejéig válaszra sem méltatta (446, 447. sz.). Augusztus ötödikén a morva

rendi seregek Velen és Tiefenbach vezetésével Dolné Věstonice község mellett mindezen kedvezőtlen körülmény ellenére váratlanul győzelmet aratták a Dampierre vezette császári seregek fölött. Ez a győzelem érthetően új lendületet adott a morva direktorok tevékenységének a magyar–cseh–morva–osztrák konföderáció mielőbbi megvalósításáért. (463, 474. sz.).

Bethlen első magyarországi támadását kihasználva a habozó és időnyerésre berendezkedett morva rendeket a Thurn vezette cseh seregek kisegítették, és a kora őszszel ismét Brünnt fenyegető császáriakat visszaszorították (574. sz.). A direktorok fenyegető kísérőlevelekkel biztosították a Prágába utazó magyarországi (szeptember 2. – 579. sz.) és erdélyi követ (szept. 16. – 663. sz.) útjának zavartalanságát. Ez utóbbi a jegyzet feltételezése szerint Thurzó Imre lehetett, kísérője Jiří Záhradecky volt, aki több morvaországi menekülthöz hasonlóan a morva határ menti magyarországi városokban (Szakolcán, Trencsénben) élte le életét.

A javarészt politika- és diplomáciatörténeti anyag mellett akad gazdasági jellegű – s köztük magyar vonatkozású is: a magyar–morva határon a felkelés után akadozó magyarországi marhakereskedelem rendjének helyreállítását rendelte el – Ravalt Ferenc harmincadszedő panaszára – május 13-án a direktórium (24. sz.).

Természetesen a magyarországi összefüggésekre utaló levelek, rendelkezések vázlatos kiragadásával nem lehet teljes mértékben érzékeltetni a forrásközlő munka értékét, a közölt anyag teljesebb ismertetésére azonban aligha vállalkozhattunk volna. De talán a magyarországi vonatkozások felsorolása is érzékelteti, hogy az 1619. évi morva felkelés direktóriumának 678 egységnyi levélanyagát példás rendszerességgel közreadó könyv a csehországi felkelés európai háborúvá terebélyesedésének kezdeti szakaszát érintő kutatások szempontjából hasznos és értékes vállalkozás.

Szarka László

JUHANI PAASIVIRTA:

FINLAND AND EUROPE.
THE PERIOD OF AUTONOMY AND THE INTERNATIONAL CRISES 1808–1914.
London, 1981, C. Hurst and Co., XII, 270 l.

FINNORSZÁG ÉS EURÓPA.
AZ AUTONÓMIA KORSZAKA ÉS A NEMZETKÖZI VÁLSÁGOK 1808–1914.

Az eredetileg finn nyelven megjelent összefoglalásnak e rövidített változata, a szerző elképzelése szerint, kétfajta megközelítési módot kívánt egyesíteni: a hagyományos eseménytörténetit és a modernebb, strukturális jellegűt, amely az intézményekre, pártokra és áramlatokra is tekintettel van. Ez a kettős megközelítés, hadd szögezzük le mindjárt bevezetőben, nagyjából sikerült is, persze annak az árán, óhatatlanul, hogy a könyv számos fejezetre, alfejezetre és még azon belül is elkülönített részekre tagolódik, hiszen – címéből is következően – a nagy európai válságokhoz igazodik, s azokon belül kerül sor a strukturális vizsgálódásra. Nagyon áttekinthető viszont, és a könyv megértését erőteljesen elősegíti a bevezetés X. lapján adott két séma. Az egyik azt mutatja grafikusan, hogy Oroszország, Svédország és Anglia az egész korszakon keresztül érdeklődött a finnországi események iránt, míg Franciaország és Németország (vagyis Poroszország) csak a krími háború korszakától kezdve. A másik a társadalom csoportjainak az érdeklődését ábrázolja: az állami közigazgatás emberei, az egyházi vezetők, az értelmiség, az üzletemberek és a parasztok az egész korszakon át figyeltek az európai eseményekre (bár a parasztoknak ez csak a rendi gyűlésen is résztvevő módosabb rétegét jelentette sokáig), a munkásmozgalom természetszerűleg csak 1877–78-tól.

Paasivirta professzor roppant nagy anyagot dolgozott fel, számos európai nagy levéltárban kutatta a diplomáciai jelentéseket, de átnézte a vezető hazai és európai lapokat is, és nagy szakirodalmat is használt. Okos mértéktartással ezt a nagy anyagot erősen megszűrve, csak a lényegre kiterjedően adagolja, így sohasem válik fárasztóvá vagy unalmassá. Mégis olyan koncentrált anyagmennyiséget nyújt, hogy a munka tartalmi ismertetését ez nagyon elnyújtaná. Ezért inkább csak néhány jelzésre kívánunk szorítkozni.

Így először is: Paasivirta a belső finn fejlődésről is rövid, de minden lényeges kérdésre kiterjedő tájékoztatást ad, még a gazdasági fejlődésre is, a svédországit rövid késéssel követő modernizálódásra,

amelyben a fafeldolgozó ipar játszotta a kulcsszerepet. A politikai élet fejlődéséről is kapunk képet, arról, hogyan nyomulnak a hagyományos vezető rétegek mellé az újak, az értelmiség, a parasztság és a munkásosztály.

Az elbeszélés gerincét persze a külső (vagy részben egyúttal belső) események teszik ki, az 1808/9-es háború, amelynek révén Finnország orosz fennhatóság alá került, majd a napóleoni impérium bukása, a júliusi forradalom és a lengyel felkelés 1830–31, az 1848-as forradalmak, a krími háború (az 1808/9-es mellett az egyetlen, amely közvetlenül is érintette Finnország területét), az 1863-as újabb lengyel felkelés, a francia–porosz háború és a Párizsi Kommün, az 1877–78-as orosz–török háború, az 1880-as évek belpolitikai változásai (az oroszosítás első lépései), az 1899-es cári manifesztum Finnország szorosabb betagolásáról a birodalomba és ennek következtében a finn–orosz viszonyban bekövetkezett válság, az orosz–japán háború és a nyomán támadt belpolitikai válság, az 1908 utáni helyzet és a világháború kitörése. Ezekhez a csomópontokhoz kapcsolódik minden esetben a hazai fejlődés bemutatása, a nagyhatalmak érdeklődése (vagy éppenséggel érdektelensége) a finn kérdés iránt, és a finn társadalom állásfoglalása az európai politikai kérdésekben.

Finnország sajátos helyzetet foglalt el az autokratikusan kormányzott orosz birodalomban. Volt rendi alkotmánya és országgyűlése, a svédektől örökölt négy renddel (vagyis a jómódú parasztsággal, mint negyedik renddel, a nemesség, a papság és a városi polgárság mellett), idővel külön vámrendszere, pénzneme, zászlaja – tehát egyfajta elkülönülése a birodalomtól, amit az 1880-as évektől próbált az orosz kormányzat módosítani, ill azonban az 1905-ös forradalom tette lehetetlenné ennek a tendenciának a kifutását. Ezt a sajátos helyzetet sok szempontból éppen a nemzetközi viszonyok is magyarázták. A század elején I. Sándornak volt az érdeke, az ország megtartása végett is, meg Oroszország nemzetközi helyzetére való tekintettel is, a krími háború alatt katonai megfontolások is szerepeltek, bizonytalan volt, vajon Svédország nem csatlakozik-e az ellenséges koalícióhoz. II. Sándor személy szerint is ambicionálta Finnország belső megelégedettségét, ezután megint az európai események segítették elő a finn különállást. persze minden esetében nem maga Finnország volt az érdekes, hanem az a tény, hogy Oroszországhoz kapcsolódott, tehát az orosz állam európai helyzete és megítélése hatott ki rá. Ezt mutatja világosan az is, milyen formában érdeklődött az európai sajtó meg a nagyhatalmak kormányai Finnország iránt. Paasivirta nem hangsúlyozza ki, de nem hagy kétséget afelől, hogy egyetlen nagyhatalom sem foglalkozott önzetlenül a finn kérdéssel, hanem mindig csupán Oroszországhoz fűződő viszonya függvényében foglalt állást.

A finn sajtó a nagy nemzetközi válságokra mindig érzékenyen reagált, de a koztük levő évtizedekben érdeklődési köre voltaképpen szűk volt. Egyrészt a belső orosz fejlődés kötötte le, másrészt a Svédországhoz fűződő, elsősorban gazdasági kapcsolatok, a század második felében Franciaország és Poroszország, majd az egységes német állam fejlődését kísérte még figyelemmel, de már Nagy-Britanniát kevéssé tudta lekötni az érdeklődését. Törökországban majdnem végig, erős vallásos színezettel, csak a pogány ősellenséget látta.

Jól mutatja meg a könyv azt is, hogyan csökkent a remény arra, hogy Finnország újra visszakerül svéd fennhatóság alá. A krími háború befejezte után ez az elképzelés már teljesen eltűnt. Oroszországgal, az autokratikus rendszerrel szemben – az uralkodóhoz fűződő személyes lojalitástól eltekintve, amely nagyon erős volt – a liberális körök mindig gyanakvóan viselkedtek, míg a fennománok (vagyis a finn nyelvi-nemzeti megújulás képviselői) éppen a svéd felső rétegekkel szemben az orosz kormányzatban véltek támaszra találni, s ezért mutattak sokkal nagyobb lojalitást.

Viszont ez az a pont, ahol Paasivirta munkája hiányérzetet ébreszt az olvasóban. Lehet, hogy a finn szerző számára a finn–svéd kettősség teljesen nyilvánvaló, időnként maga is utal arra, hogy a két első rend inkább svéd, viszont a parasztság egyértelműen finn nemzetiségű, csakhogy a kérdést sehol sem fejti ki, mindig finn nemzetről beszél, amikor svédekről van is szó, csak az utolsó fejezetekben tér ki a fennoman–svecoman kettősségre. A problémának ez a természetesnek tartása odáig megy el, hogy a lapok nevét is fordítás nélkül közli, s így csak az, aki vagy svédül, vagy finnül ért, döntheti el, hogy most melyik nyelven ír az illető lap, hiszen csak liberális vagy konzervatív voltáról szól a szerző, vagy állásfoglalását ismerteti a nemzetközi események kapcsán. Ezt az angol nyelven olvasó közönségre való tekintettel valahogy jobban ki kellett volna dolgozni.

Paasivirta könyve azonban ettől függetlenül nagyon jó munka, hasznos tájékoztatás, s eléggé világossá teszi, milyen volt egy kis nép és kis ország sorsa a 19. században, a nagyhatalmak egymás közti marakodásában. Tanulságos olvasmány.

Niederhauser Emil

SCHEIBERNÉ BERNÁTH LÍVIA:

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG SZEMÉLY- ÉS CSALÁDNEVEI II. JÓZSEF NÉVADÓ RENDELETÉIG

Magyarországi Zsidó Hitközségek Monográfiái 10, szerk.: Scheiber Sándor.

Magyar Izraeliták Országos Képviseletének kiadása, Budapest, 1981, 121 l.

Az etnikai, vallási kisebbségek szokásainak, életmódjának, nevének, névrendszerének nem ismerése tág teret nyit a tudatlanságból fakadó félreértéseknek, előítéleteknek, a történelmi körülményeket semmibe vevő névmagyarázatoknak, a nevet viselőjével azonosító szemléletnek. Ez a helyzet a magyarországi zsidóság esetében is. A problémát csak súlyosbítja, hogy más kisebbségekkel ellentétben a hazai zsidóság névanyagának, névadási gyakorlatának, névváltoztatásainak tudományos vizsgálata (minden népiségtörténet kiindulási pontja!) a kutatók érdeklődési körén kívül esett, ezen a területen jószerivel az előmunkálatok is hiányoztak.

Scheiberné Bernáth Lívia tanulmánya a magyar nyelv- és történettudomány régi adósságát törleszti, a mű az első kísérlet a II. József névadó rendeletét megelőző, korábbi spontánnak tekinthető névadási gyakorlat összefoglaló feldolgozására.

Mint ismeretes, a magyarországi zsidóság névadási gyakorlatában három nagyobb korszak különböztethető meg:

– A névadó rendelet előtti időszak
– Az 1788–1860 közötti évek.
– A tömeges névmagyarosítás kora.

A hazai zsidóság német (hangzású) nevei alig két-háromszáz éves múltra tekintenek vissza. II. József 1787. július 23-án rendelte el, hogy a következő év január elsejével a fennhatósága alatt élő zsidók német személy- és családnevet kötelesek választani és viselni „Zur Vermeidung aller Unordnungen", ahogy a rendelet kezdőszavai mondják.

A névadó rendelet előtti és utáni időszak között az a lényegi különbség, hogy míg a korábbi forrásokban feltűnő német (magyar stb.) nevek egy önkéntesnek tekinthető névválasztás eredményeképp jelennek meg, és a nevek gyakran változnak, úgynevezett ragadványnevek, addig a rendelet kibocsátása után a névadás elvileg kényszerítő jelleggel bír, a kapott név elvileg csak hivatalos úton változtatható meg. A valóságban az önkényes névváltoztatást csak 1848-ban tiltotta meg a törvény. Ettől az időtől fogva a vezetéknév módosításához miniszteri engedély volt szükséges, míg a személy-/keresztnév változtatása csak 1945-től kérvényezhető. A múlt századi névváltoztatások legteljesebb gyűjteményét, amely gyakorlatilag mindmáig feldolgozatlan, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság által 1895-ben Budapesten megjelentetett Századunk Névváltoztatásai (helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye) 1800–1893 című kötet tartalmazza.

II. József névadó bizottságainak tevékenységével magyarországi viszonylatban Schwarz Elemérén kívül (A nyugatmagyarországi zsidó családnevek, Sopron, 1926) érdemben senki sem foglalkozott. A korábbi időszak névadási gyakorlatának vizsgálata egészen korunkig váratott magára, míg a névrendelet megvalósulásának nyomon követésére, eredményeinek számbavételére mindmáig nem került sor.

Scheiberné Bernáth Lívia széles körű saját vizsgálati anyagra támaszkodó dolgozata a zsidóság névrendszerével foglalkozó nemzetközi szakirodalom tüzetes ismeretéről tanúskodik, a magyarországi zsidóság kutatói részéről fokozott figyelmet érdemel. A Magyar Zsidó Oklevéltár (Bp., 1903 –, szerk. Scheiber Sándor – a továbbiakban Oklevéltár) anyagára épülő mű úttörő jellege és nehéz hozzáférhetősége – úgy gondolom – elegendő indokul szolgál a tanulmánynak a szokásosnál részletesebb ismertetésére.

A dolgozat legfontosabb megállapításai az alábbiakban foglalhatók össze.

1. A magyarországi zsidóság a közép-, közép-kelet-európai zsidóság integráns része, névrendszere is azzal azonos. Névadási gyakorlatában archaikus szokások őrződtek meg, keresztény környezetéénél hosszabb ideig megelégedett az egy névvel való jelöléssel.

2. A történetileg ismert zsidóság körében személynévként (a dolgozatban ehelyett következetesen – és vitathatóan – keresztnév áll) többnyire valamilyen bibliai név szolgált. Származékaikkal

együtt ezek a nevek alkotják a legterjedelmesebb csoportot. E névcsalád önmagában is rendkívül érdekes, külön ismertetést érdemelne, viszonylag hosszának tűnő tárgyalását – a 120 oldalnyi összterjedelem 5%-át – indokolttá teszi, hogy a spontán névadás során közvetve vagy közvetlenül belőle fejlődtek ki a zsidó családnevek túlnyomó többségét adó apai nevek, patronimikonok.

Jóllehet az eleven hitélet és a konzerváló vallási szokások – egészen a legújabb korig biztosították a genuin nevek folytonosságát, nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy névrendszerüket állandóan befolyásolták a zsidóság környezetében élő népek szokásai, névadási gyakorlata. A zsidóság szinte egész történelme során két- vagy háromnyelvű volt, és ez a tény névanyagában is nyomot hagyott. A környezet hatása különösen az önálló államiság ismételt elvesztése után erősödött fel.

Az ókori zsidók között számos görög és római név jött divatba, amelyek közül néhány a mai napig folyamatosan használatos, így a Justus (latin) vagy a Phoibos (görög) a Feibusch, Feibel, Feiwisch alakban.' A legelterjedtebb posztbiblikus név az Alexander (Sándor), amelynek Zander, Szender stb. becéző-kicsinyítő alakjai is fennmaradtak.

Már itt is megfigyelhető, hogy a nevek átvétele nem mechanikusan, hanem a nyelvi adottságokhoz idomulva történt. híres példa a Bertalan név keletkezése. A görög Ptolemaiosz a szó eleji mássalhangzótorlódást nem kedvelő sémiták számára kiejthetetlen volt, Tolmai formában került átvételre. Az arám bar 'fia valakinek' megjelöléssel keletkezett bar Tolmai nevet aztán Barthotomaios-szá görögösítették vissza. Ez pedig Bertalan apostol jóvoltából valamennyi európai nyelvbe átkerülve számtalan családnévi formában élt tovább.

3. A héber nevek legnagyobb változását és továbbfejlődését a (közép)európai zsidók által használt zsidó–német (judendeutsch) dialektus, majd ennek utóda, a jiddis nyelv eredményezte A nevek ezen utolsó, harmadik csoportjának létrejöttekor már a családnevek is kezdenek kialakulni, képződésük a személynevekhez hasonlóan rendszerben történik.

A jiddis vezeték (és személy) nevek főbb csoportjai a következők:

a) Testi-lelki tulajdonságokat, különös ismertetőjeleket tükröző nevek; Gross, Klein, Jung, Hart(mann), Roth, Weiss, Grün stb

b) Állat (és növény) nevek. A totemisztikus elképzeléseket őrző ősi germán névadási gyakorlatot a német területeken megtelepedő és onnan kirajzó zsidóság is átvette. Ezt megkönnyítette, hogy az ilyen típusú névadás regresszió volt a biblia neveire, ahol, mint a híres Jákob áldásában is (Genezis 49; I 28) az állatneveknek jelképi vonatkozásai vannak. Például a Jehuda (Juda, Judás) nevet a Löwe név legkülönfélébb változataival kapcsolták össze, ebből származnak a Löw, Löb, Löhl, Leib, Leeh, Lebowics, Lefkowicz stb. A német Wolf és a héber Ze'ev nevekkel rokonított Benjáminból származnak a Wolf, Wulf, Wilk, Walk, Wolk, Wilczek 'kis farkas' (lengyel–csch), Seiffer, Seeb stb. családnevek. Az állatnevekből származó zsidó családnevek közül a legelterjedtebbek: Baer, Hirsch, Hase, Adler, Geyer, Fisch, Karp, Hahn, Gans, Falk stb. (A Falkenheim helységnévi alaknak tűnik; valójában a név a Falken + Chaim 'élet' szavak összetételéből alakult, a Heim-mel összetett nevekben ugyanis a helynevekre való utalás összecseng a Chaim személynévvel.)

c) Apai nevek továbbképzett, többnyire becézett alakjai; így például Jákob – Jacobson – Jakobowitsch – Jakubowski – Jaeckel – Koppel stb. Ábrahám – Abrahamsohn – Bramson (ebből a Brahms is) stb.

d) Gúnynévből, szitokszóból, túl „jól csengő" vagy „vicces" kifejezésekből származó nevek: Weishentsborn, Pulferbestandteil stb.

e) Foglalkozást jelentő, társadalmi helyzetet, rangot mutató nevek:

– Ipari, kereskedelmi tevékenységre utaló nevek (vö. 10–11 pont).

– Orvosi tevékenységre utaló nevek: Arzt, Del Medigo stb.

– Szakrális tevékenységre utaló nevek: Rabbi, Rabbiner, Rabbinovitsch, Saenger, Singer, Kantor, Kantorowski, Kantorowitz, Kaplan, Cohen 'pap', Cohn, Cohan, Kagan, Kogan, Kohanowicz, Cohanescu, Cowen, Kahn, Prister, Levi, Levit, Löwysohn. (A tanulmány példái ezen elterjedt névcsoport esetén könnyen szaporíthatók. Cohn származéka a Kaganovics, Kaplané a Chaplin stb.)

f) Cégérekből és egyéb a házfalakon elhelyezett ismertetőjelekből származó családnevek; Buchsbaum, Flasch, Trauben, Weinstock, Rotschild stb.

g) Valamely különös eset (például ünnepnapon születés) vagy történet által életrehívott nevek; Jontef 'jó nap' (ebből a Jandorf is), Bondy, Pessach stb.

h) Rövidítésekből származó zsidó családnevek. E névcsoport a zsidó névadás külön érdekessége. Néhány példa. A pap címe héberül kohen cedek, rövidítve kc, kiejtve Katz, amelynek németül ugyancsak értelemmel bíró továbbképzései: Katzmann, Katzenstein, Katzenellenbogen stb. A leviták elöljárója héberül segen levijah, rövidítve sgl, ebből származik a Segal(le), Segel, Segalowitsch, Zaegall stb.

A zsidó névtudományi irodalom szerint a Sachs családnév sem egy német néptörzs nevéből származik, hanem arra utal, hogy a név viselője vértanúk leszármazottja (sera kodesch). Ugyanezen kifejezés rövidítése bújik meg a Sack és Sackheim név mögött. A Schatz név is ebbe a típusba tartozik; a scheliach cibbur 'előimádkozó' rövidítéséből származik.

A rövidítések nagy része személy és apai nevek kezdőbetűiből áll össze, így a Sabbataj Cohenből keletkezett a Schach, a ben rabbi Juda Löwe 'J. L. rabbi fia'-ból a Brill, Brüll családnév stb.

i) Származási helyre (néptörzsekre, tájakra, településekre stb.) utaló családnevek.

E gyakori csoport néhány jellemző neve: Deutsch, Hess, Bayer, Böhm, Franck(e), Frankl, Pick(= Picard), Pohl(= Pollack), March 'morva' stb.

Városnevekből keletkeztek a Perlin(= Berlin), Posen, Dessau, Witkovo, Bacharach (ebből a Bacher is) stb. Az ónémet Spiro, a mai Speyer város neve a Spiro, Spira, Schapiro, Spear 'angol„ Saphir és a népetimológiás Saphirstein nevekben tűnik fel. Általában igen sok lengyel, litván és cseh helynév – gyakran német alakjában – vált zsidó családnévvé. A puszta helységnevet tartalmazó neveknél fiatalabb az -er, sky, -y stb. képzővel ellátott nevek alcsoportja – például Schapringer 'Csepregi', Brodszky, Brody 'Brod-ba való'.

Városrészek, utcanevek, települési jellegzetességek is családnévvé válhattak, így Neigass, Vincler, Hochhauser stb.

j) Női nevekből származó családnevek. Jellegzetességük, hogy többnyire nem eredeti, hanem az idők során megváltozott, erős nyelvi asszimilációt mutató alakban jelennek meg. A nőknek – a férfiaknál jóval gyakrabban – már a korai időkben is sokszor „idegen" (az askenázi zsidóknál zömében német), divatos nevük van, amelynek származékai a belőlük képződött jiddis családnevekben is megjelennek; Perle, Glück, Schöne, Gute, Rose, Freud(e) - ennek néhány alakváltozata: Freide, Frade, Frut, Fradkin, Freudenberg, Freudenthal – stb.

k) Jámbor és/vagy babonás kívánságokat, képzeteket tükröző nevek. Eredetük a legkülönfélébb. Szokás volt például, hogy a kisgyermekeknek „rendes" nevük mellé az őket kereső betegségeket, halálangyalt megtévesztő „felnőtt" jiddis szólítónevet adtak, ezekből származnak az Alte, Alter, Sekeme stb. családnevek.

1. A 18. század második harmadában indul meg, hogy egyre erősödjék, a nyelvi asszimiláció. A zsidók környezetükhöz idomulva germanizálják (ahogy egy évszázad múltával magyarosítják) előbb személy-, majd családi nevüket. Így terjednek el közöttük például a Siegfried, Hermann = Armin(ius), Adolf stb. nevek. (Megjegyzendő, hogy hasonló jelenség Magyarországon is megfigyelhető. A múlt század második felétől az „őskeresztény" Ignác nevet szinte teljességgel kisajátították. Gábor Andor Doktor Senki című regényének főhőse Schenk I. János „kénytelen" Senkire magyarosítani, hogy nevéből az Ignácot rejtő I betűt – ami miatt környezete zsidónak véli – eliminálja. Mivel nálunk a személynevek törvényes megváltoztatására csak 1945 óta van mód, a személynevek magyarosítási tendenciája az újszülöttek névadásánál nyilvánult meg; Árpád, Csaba, később Miklós, Iván, Mátyás stb.) A divatos személynevek használata különösen a női neveknél figyelhető meg; a 18. században a zsidók körében is megnő például a Catharinák, Margarethák, Theresiák stb. száma.

4. Eltekintve a szórványos, főleg a gazdag és tehetős emberek körében jelentkező korábbi kezdeményezésektől – az első ragadványnevek náluk igen korán megtalálhatók – például Budán 1350-ben Salamon Longus, a 16. század elején Szerencsés (Fortunatus) Imre, Gazdag Jakab tevékenykedett), a zsidóság névadási gyakorlata csak az 1700-as évektől vett a körülötte élő európai népekhez erősen közeledő irányt. Ez időtől fogva kialakulóban vannak a két, sőt Nyugat-Magyarországon a három részből álló nevek, főleg olyan vidékeken, ahol a megnövekedett népsűrűség miatt megnő az összetévesztés veszélye. Megkezdődik a családi névanyag megszilárdulása is.

5. A 18. század közepén a zsidó névrendszerben - más európai névrendszerekkel összehasonlítva - feltűnően nagy számban szerepelnek a patronimikonokból képződő családnevek; e tény mutatja, hogy a zsidó névrendszer mennyire fiatal.

Jóllehet a hivatalos névválasztás még nem kötelező, már megkezdődött a kettős (személy + család)-nevek használata. A névadó rendelet inkább a meglevő állapot szentesítője, mintsem kialakítója. Hatására az ország nyugati területein egy, már korábban indult folyamat erősödött fel; nagyobb jelentősége a keleti országrészeken és a Kárpátokon túli területeken élő zsidó lakosság számára volt.

6. A középkorban és a korai újkorban a zsidóság tevékenységét szűk keretek közé szorították, ezért soraikban a társadalmi különbség – legalábbis, ami a névadást illeti – nem játszott szerepet. A földrajzi különbség hatása a személynevek esetében – feltehetőleg a nagy mobilitás és az erős elzárkózás kölcsönhatásának eredményeképp – a saját névrendszeren belül ugyancsak nem jelentkezik. Német, cseh–morva, lengyel, magyar, török stb. nevek megjelenése (Löw – Lev – Lefko – Oroszlán – Arszlán, Wolf – Wilczek – Farkas, Cvi – Hirsch – Jelen – Szarvas stb.) nem a földrajzi viszonyok miatti eltérésre utal, hanem arra, hogy egy területen különböző névrendszerek érvényesülnek.

A személynevek legnagyobb része bibliai név, vagy ezek német megfelelője, sokszor kicsinyítő képzős vagy becéző formában. A nyugati nevek között számos a zsidók környezetében használatos, onnan átvett név is található, így Gottfried, Gottlieb, Friedrich, Leopold, Lőrinc, Kelemen, illetve Catharina, Theresia, Polixena stb. (A kor divatos, pietista szellemiségét tükröző nevek éppúgy megtalálhatók közöttük, mint az adott időszak nagyhatalmú személyiségeié.) A Dunától északra és keletre néhány szláv név is előfordul; Vlcsek, Jelen, Lefko, Mosko(wicz) stb.

7. A családneveken belül – a személynevekkel ellentétben – a 18. század első évtizedeitől már észrevehető az eltérő földrajzi környezet hatása. (Ismeretes, hogy a felszabadító háborúk után gyakorlatilag zsidómentessé vált országba az újholi betelepülés túlnyomórészt nyugati, északnyugati területektől történt, míg a szórványos keleti beszivárgást követő, a 18. század végével megindúló nagy zsidó bevándorlási hullám a Monarchiához került Galíciából indult ki.)

Nyugat-Magyarországon már szinte teljesen megszilárdultnak tekinthető, vezetéknévként funkcionáló családnevek találhatók, amelyekhez – esetenként – még ragadványnév is járul. Ugyanakkor a keleti területeken, így például Sáros, Zemplén, Ung megyében a két személynévvel való megnevezés a domináns. A családnév szerepét a váltakozó apai név, illetve a -vics végződéssel ellátott patronimikon tölti be, sőt gyakran még csak egyetlen név szolgál a zsidók megnevezésére.

8. II. József rendeletének hatása eltérő a nyugati és keleti országrészekben. Az osztrák, cseh-morva, német területekével rokonságot tartó nyugat-magyarországi névanyagban kevesebb az apai névből származó családnév. A kapott nevek a keleti területeknél kevésbé „viccesek", mivel ezeken a területeken a nevek kialakulása, megszilárdulása már lezárulás felé közeledett, így az önkényes névadásra sem szükség, sem lehetőség nem volt. Mindazonáltal a patronimikonok aránya a mai magyarországi névanyagénál jóval nagyobb, az Oklevéltár VII. kötetének tanúsága szerint még a nyugati területeken is 80% körül van, ezek teszik ki a családnevek túlnyomó többségét.

9. Az adatok azt mutatják, hogy a családnevek – előfordulási gyakoriság szerinti – második legnagyobb csoportját a helységnevekre utaló nevek alkotják. Míg a keleti területek zsidóságának származáshelyre mutató Pohl, Pollak, Lengyel stb. családnevei gyakran a tényleges eredetre utalnak, addig a nyugaton élőknél már nem ez a helyzet. A ritkábban előforduló Berlin, Amszterdam, Toledo stb. mellett nálunk főleg az örökös tartományokra, dél- és nyugat-németországi – elsősorban Rajna vidéki – helységekre utaló származásnevek figyelhetők meg. E nevek – az okmányok tanúbizonysága szerint – már nem azonosak a név viselőjének vagy közvetlen felmenőinek lakóhelyével.

A magyarországi helységnevek közül az ország hajdani (Ofen–Budun–Buda) és 18. századi fővárosának (Poson–Pressburg–Pozsony) valamint a Dunától északra eltérülő helységeknek (Modor, Dévény, Bazin, Szentgyörgy, Nagyszombat, Köpcsény, Gaját stb.) nevei tűnnek fel mint az első, a hazai névadás alapjául szolgáló letelepülési centrumok.

Előfordulnak persze a már korábban is említett, az egy településnél szélesebb körű megjelölések, ország-, nép-, néptörzsnevek (mint például az Elses 'elzászi', Slesinger, Sleszky 'sziléziai', Esztraicher 'osztrák', Hanszky (= Hanák) 'Hana folyó vidékére való ember' stb.) és a településeken belüli részekre utaló nevek is, így a magyar Faluvégi családnévnek megfelelő Amend, vagy az iskola-, templomudvarra utaló Schuelhof stb.

10. A magyarországi zsidó családnevek harmadik nagy csoportját a rangot, állást, foglalkozást jelentő nevek adják. Természetesen az ilyen nevek nem az egykori viszonyok pontos tükrözői, számos

esetben korábbi állapotokra utalnak vissza, a megfeleltetés nem egyértelmű. Mint ez az összeírások „állapot, foglalkozás" rovatából megállapítható a „fény századában" a hazai zsidók jórésze italméréssel, szeszfőzéssel, bőr-, toll-, fakereskedéssel stb. foglalkozott, de ez a névanyagból korántsem derül ki. Abaúj megye 1738-as összeírása szerint (Oklevéltár VII/1963, 220–226. old.) például az ottani zsidók 3/4 része italmérő volt, ez a névanyagban egyáltalán nem tükröződik.

Annak a jól ismert ténynek az analógiájára, hogy inkább a ritkábban használatos keresztnevekből fejlődött családnevek maradnak fenn, megfigyelhető, hogy többnyire éppen a ritka, tehát tényleges megkülönböztető jelleggel bíró foglalkozásnevek őrződnek meg vezetéknévként. Az iparból élők száma jóval nagyobb volt, mint erre a nevekből következtetni lehetne. A német, szláv (például Sklar, Sklenar, Klenar, Klener 'üveges', Kossenak 'ingkészítő, ingárus', Saffranik 'sáfránnyal kereskedő' stb.), a latin és magyar foglalkozásnevek közül a latin nevek – úgy tűnik – a tényleges foglalkozások megjelölésére szolgálnak.

11. A foglalkozásnevek – teljesség igénye nélkül – csoportosítása:

a) Szellemi foglalkozásra utaló nevek; Instructor, Hofmeister, Fertrichter, Praeceptor, Sangmeister, Aptekar, Chyrurgus, Felcserer, Bader, Schreiber stb.

b) Ipari tevékenységre utaló nevek; Aurifaber, Goldschneider, Goldschmiedt, Fleischhacker, Klomperer, Sabel, Lederer, Kellermeister, Koch, Tabackmacher, Hegedüs, Spielmann, Buchbinder stb. E nevek jó része az ország nyugati területeiről került elő, a keleti területek foglalkozásnevei között az itallal kapcsolatos nevek dominálnak. A zsidó foglalkozásnevek láthatóan a fényűzési cikkek gyártóitól a ruházati ipar, az ablakosság, mészárosság, a fémipar, a bőr- és zsiradékhasznosítás, az élvezeti és szórakoztatóipar stb. legkülönfélébb ágaira terjedt ki. Érdekes a zsidó családnevek németországi feldolgozójának (*Kessler, Gerhard:* Die Familiennamen der Juden in Deutschland, Leipzig, 1935, Mitteilungen der Zentralstelle für Deutsche Personen und Familiengeschichte, Nr. 53, 71. old.) Scheiberné által is idézett megfigyelése, hogy e kor „zsidó kézművese szobában dolgozott", a foglalkozásnevekből képződő vezetéknevek bizonyossága szerint a fémiparban kevés zsidó dolgozott, a szabadban tevékenykedő kézművesek; ácsok, tetőfedők stb. megjelölései egyenesen hiányoznak.

c) Előfordulnak kereskedelmi tevékenységre, vámra stb. utaló nevek is, de mint erről már korábban is szó esett, a tényleges gyakorlatnál jóval ritkábban. Ilyen nevek például Eisenhaendler, Marketandler, Troger, Mauthner stb. (Megjegyzem, a szerző a Kaufmann és Maiszter 'tanító, rabbi' neveket ismételten – így a 3031., 43., 50. oldalon – mint nem foglalkozásneveket említi, mivel ezek egyedi névként is előfordulnak, személynevek módosult alakjaival is egybecsengnek például Jakob – Koppl – Koph + mann/lein = Kaufmann. Véleményem szerint ezek a nevek a zsidó névképzésnél gyakori összecsengés, „rájátszás" ellenére a tényleges foglalkozásra utalnak.)

12. Külön csoportot képeznek a testi-lelki tulajdonságokat tükröző nevek: Kiss, Nagy, Fekete, Kara, der Grossmauligte stb. Ezek az elég kis számban előforduló nevek azonban a még ritkább, az egyéb névcsoportokba is besorolható nevekkel (például rövidítésnév: Brill, Brüll, „cégérnév": Fles = Flasche, Kann = Kanne, káromkodásnév: Donnawetter stb.) együtt az összképet nem befolyásolják.

13. A névanyag rendszerezését, feldolgozását megnehezíti a nevek nagymérvű ingadozása; két (személynévből álló) név esetén még az sem dönthető el egyértelműen, hogy melyik felel meg a mai terminológia szerinti vezeték- és keresztnévnek az eltérő magyar és német írásmód miatt. Ezt a tényt az Oklevéltár adatainak vizsgálatánál mindig figyelembe kell venni! Például a VII/1961 kötet 620. oldalán szereplő Lemel Adam és Adam Lemel azonos személynek bizonyult. Egy másik példa: „Egy 1679-i szövegben F a r k a s Á b r a h á m szerepel, de több joggal lehetne Á b r a h á m F a r k a s is, mert – úgy látjuk – apja Á b r a h á m volt. Egy 1697-i szövegben olvassuk 'Én, F a r k a s Á b r a h á m . . .' és a héber aláírás és a héber nyelvű pecsét szerint 'Benjamin (= Wolf = Farkas – H. Gy.) Abraham fia' (VI. 495). (13. old.)

14. A nevek helyesírása következetlen, egy adott időszakon belül is számos változattal találkozunk, amelyek okát – a nagyszámú kiejtésváltozat és nyelvjárási különbség mellett – legfőképp a szövegek idegen ajkú feljegyzőjének nyelvi „gyökereiben" kereshetjük. A dokumentumok ugyanis csak a legritkább esetben származnak magukról az érintettektől, nem önvallomások, környezetük tudatát, ismereteit, elvárásait tükrözik. Az írnokok, hivatalnokok – mint az Mollay Károly az Oklevéltár VII. kötetéről írt recenziójában hangsúlyozta (Soproni Szemle, XVIII., 380. old.) hemondás alapján dolgoztak, hallás után jegyezték fel az adatokat, sokszor nem is ismerve a hemondó nyelvjárását.

Például az Izsák (Ihchaq) név néhány, oklevéltárban megőrzött változata: Eisack, Eysach, Eysack, Eysakk, Eysagk, Eysakn, Eysakken, Isak, Isack, Isach, Isace, Isaac, Ysace stb.

15. A 16. századi oklevelekben olvasható magyar névalakok nem egy önkéntes és tudatos (nyelvi) asszimilációs első jelenként foghatók fel: ezek az oklevéliró magyarosító törekvéseinek dokumentumai.

Ugyancsak nem nyelvi asszimilációra utal, az írnoki „névfordító" önkényével magyarázható, hogy egy a 18. század első felében Rohoncon Wolf nevet viselő testvérpár Muraszombaton Farkas néven jelenik meg. Egy másik – a szerző figyelmét ezúttal elkerülő – példa: a tanulmány 102–103. oldalán említett Samuel Poson (1728-ból) és Sámuel Pressburg (1735-ből) azonos személy. Samuel Poson alias Pressburger) az 1735-ös kismartoni összeírásban ugyancsak szereplő, Bécsben működő Lew (Löb) Schlesingerrel együtt 1728-ban tanúként szerepel a bécsi Brill Izsák contra Landor Péter perben. (Oklevéltár VII/1961, 974. szám, 478. old.). (Ez az apró egybeesés is pars pro toto mutatja, hogy az adatok jobb felhasználhatóságának érdekében milyen nagy szükség lenne az eddig megjelent oklevéltári kötetek mutatóinak, konkordanciáinak minél hamarabbi elkészítésére!) A kismartoni „Pozsonyi" Sámuelnek (Oklevéltár III/1937, 441. szám, 724. old.) egyébként „habet fornicem stabilem cum Tela et Liquis quaestum exercet" – boltja van, fonallal, pányvával kereskedik.

*

A dolgozat természetesen nem hibamentes, kisebb-nagyobb fogyatékosságai zömében épp többször is hangsúlyozott újszerűségéből, megjelentetési körülményeiből adódnak. A megírás (1964/65) és a publikálás között eltelt 17 év (a horatiusi Ars poetica-ban „előírt" idő közel kétszerese!) – tudományos munkáról lévén szó – nem vált a mű előnyére.

Mint a mű célkitűzésében (9–10. old.) is olvasható, Scheiberné Bernáth Lívia csak az Oklevéltár első hét kötetének adatai alapján dolgozott, különös tekintettel a VII. kötetre (1963), amelyben 157 zsidóösszeírás található az 1725–1748-as évekből. Az Oklevéltárnak 1963-tól napjainkig Scheiber Sándor fáradhatatlan munkássága eredményeképp további 11 kötete jelent meg; az új kötetek hűséges zsidó névanyagot hoznak. Ezért a dolgozat által adott kvalitatív kép adatanyagban hiányos, kiegészítésre szorul.

Az adatokkal kapcsolatosan az a tény is óvatosságra int, hogy a tanulmány elsődlegesen (a csak részlegesen feldolgozott) oklevéltári névanyagra támaszkodik, a szerző sem *Kohn Sámuel* (A zsidók története Magyarországon a legrégibb időktől a mohácsi vészig I. Bp., 1894) sem *Büchler Sándor* (A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig. Bp., 1901) adatgazdag monográfiáit nem hasznosítja, gyakorlatilag felhasználatlanul marad Scheiber Sándor nagy műve, a 100-nál több héber feliratú sírkő leírását tartalmazó corpus (Magyarországi zsidó feliratok, Bp., 1960 és pótlásai) is, bár ez utóbbiról említés történik.

A táblázati adatoknál zavaró az egyes nevek, változatok ingadozó, hol külön, hol együvé csoportosítása, így például az egyes nevek táblázatában (45–54. old.) Cöpl, Coppl (46. old.), Köppl, Köphl, Kappl (49. old.) külön tételként kerülnek felsorolásra, míg Merchel, Marckley, Mörck, Merchlin (50. old.) egy helyen szerepelnek. A névalakok sok variánsa miatt a 44. oldalon feltüntetett előfordulási számok gyakran bizonytalanok, például a Salamon név a táblázatban nem 79-szer, hanem csak 47-szer (52. old.), illetve a Szelumun változatokat is odaszámítva (53. old.) 53-szor szerepel.

A statisztikai adatok egyébként is csak tájékoztató jellegűek, érvényességüket erősen behatárolja a mintavétel korlátozottan reprezentatív jellege, illetve a minta kis mérete. Nagyobb anyagon elvégzett vizsgálat bizonyára módosítaná a tanulmány néhány számszerű következtetését. Így kérdéses az az állítás, hogy a hazai zsidó családnevek mintegy 80%-a (passim) fejlődött-e eredetileg az apai nevekből. Egy, véletlenszerűen kiragadott, Tolna megye simontornyai járásában élő zsidók névrendelet előtti és utáni neveit tartalmazó 1787-es összeírásból (Oklevéltár XVIII/1980, 743. szám, 402–410. old.) kiolvasható, hogy 90 férfiból 85-nek van két részből álló neve, ebből csak 2 nem apai név, míg 87 nő közül 46 csak egy névvel szerepel, náluk a nem patronimikon típusú családnevek száma ugyancsak kettő, férjükével – a névadás előtt – nem egyező! A névadás során az ellentétes tendenciák jelentkezése figyelhető meg: Marton Israel új neve Joseph Bárány (feleségéé Catharina Baranin), Elias Joseph-é Joseph Kiss, ugyanakkor Joseph Ferentz (sic!)-ből Joseph Herzog lesz.

A bibliográfiai adatok sem mindig teljesek; az irodalomjegyzékből kimaradt Lipszky János több ízben is használosított munkája, a 19. század első évtizedében közreadott első teljes hazai helységnévtár vagy dr. Antonín Profous (Místní Jména v Čechách – Csehországi helynevek – I–IV, Praha, 1947–1957) kézikönyve. Ez utóbbi nálunk kevésbé ismert, itt a könyvészeti adatok megadása elengedhetetlen lenne.

A származási helyre utaló nevek táblázatával (83–115. old.) kapcsolatosan kiegészítésül megjegyzem, hogy a szerző által azonosíthatatlannak jelzett Michelstatter név (99. old.) nagy valószínűséggel feloldható. Ez a mai Nyugat-Németországban fekvő Michelstadt nevéből származik. A 14 000 lakosú település Majna-Frankfurttól 72 km-re délkeletre, Odenwaldban, a Mümling folyó völgyében, régi kereskedelmi utak metszéspontjában terül el. Első oklevéles említése 815-ből.

Az is hiányérzetet okoz, hogy a dolgozat a címében megfogalmazott törekvés ellenére sem ad teljes képet, alapvetően a 18. számad második harmadának még spontánnak tekinthető névadási gyakorlatát vizsgálja. Bár többször is szól a korábbi állapotokról, érdemben nem említi, illetve elhanyagolhatónak tekinti azt a tényt, hogy Magyarországon, főleg a hódoltsági korban, de szórványosan később (sőt már előbb!) is számos keleti rítusú zsidó települt; ezek névadási gyakorlata egyrészt ihlet félszigeti hagyományt is megőrzött, másrészt a muszlim világban élő szokásokhoz hasonuló formákat öltött. (A 16–17. századi magyarországi zsidóság java része Budán és más hódoltsági területeken élt. A budai zsidók a kor leggazdagabb és legnépesebb hazai hitközségét alkották, számuk 1580-ban 800 körül volt, majd a századvégi hanyatlás után 1686-ra az ezer főt is meghaladta. A szefárd (spanyol) zsidók a hitközség mintegy harmadát tették ki: éles nyelvi és szokásbeli elkülönüléshen askenázi (német) hitsorsosaiktól. Külön csoportosultak a szír zsidók, akiknek rítusa mind az askenázitól, mind a szefárdtól eltérő volt.)

Célszerű lenne a tanulmány bővítése a hódoltsági területeken élt zsidóság speciális névadási gyakorlatának elemzésével. Az elmúlt húsz évben e területen is jelentékeny adatfeltárás, -közlés történt. (Legutóbb Vass Előd rajzolta meg a török uralom alatt élő zsidók életkörülményeit, összefoglalva az idevágó irodalmat is – Zsidók a hódoltságkori török forrásokban; Oklevéltár XVIII/1980, 11–30. old.)

*

Fenti észrevételek nem érintik a munka lényegét. A tanulmány a magyarországi zsidóság névrendszerének történeti taglalásával, a megfelelő etnikai, társadalmi, gazdasági összefüggések vetületében ábrázolt névadási szokások módszeres elemzésével példát mutatott a hagyományos vizsgálati területek bővítésére, új szempontokkal gazdagítva nem csupán a nyelv-, de a történettudományt is. Eredetisége folytán a dolgozat nélkülözhetetlen a néprajz, a család- és népiségtörténet kutatói számára, és jó ideig minden további ilyen irányú vizsgálat alapjául és kiindulási pontjául szolgál. Külön érdeme, hogy felhívja a figyelmet a világviszonylatban is egyedülálló gazdagságú (és méretű) Oklevéltár anyagának komplex kutatási lehetőségeire és szükségességére.

Csak remélni lehet, hogy minnamarabb sor kerül a mű bővített, szélesebbkörű hozzáférhetőséget biztosító újbóli megjelentetésére.

Harasztí György

ERNST HOOR:

ERZHERZOG JOHANN VON ÖSTERREICH ALS REICHSVERWESER. DER UNVERÖFFENTLICHTE BRIEFWECHSEL MIT FELIX FÜRST ZU SCHWARZENBERG AUS DEN JAHREN 1848 UND 1849.

Österreichischer Bundesverlag Wien 1981. 244 l.

JÁNOS FŐHERCEG MINT BIRODALMI KORMÁNYZÓ. KIADATLAN LEVELEZÉSE HERCEG FÉLIX SCHWARZENBERGGEL 1848–49-BEN

A frankfurti nemzetgyűlés 1848. június 29-én a liberális politikusként számon tartott János főherceget, a Habsburg-uralkodócsalád tagját bízta meg Németország ideiglenes központi hatalmának vezetésével. A birodalmi kormányzó jogkörét meghatározó, a megelőző napon elfogadott törvény

minden Németország jólétét és biztonságát érintő kérdésben – parlamentnek felelős minisztérium útján – reá ruházta a végrehajtó hatalom gyakorlását, s felhatalmazta a fegyveres erők vezényletére, Németország kereskedelmi és nemzetközi képviseletének irányítására, követek és konzulok kinevezésére. A Gagern kezdeményezésére hozott döntés jelentősége, hogy a parlament a fejedelmek bevonása nélkül alkotta meg a központi hatalmat. Igaz, a megoldás – bár a halközép vezére hangsúlyozta, hogy Jánosra „nem azért, hanem annak ellenére, hogy főherceg" esett a választás – kétségtelenül némi gesztust és kárpótlást jelentett a monarchikus elv mellett kardoskodók számára. A kibontakozás választott útjának gyakorlati jelentőségét bizonyítja az említett törvény 14. §-a, amely leszögezte: „A központi hatalom a kormányzással kapcsolatos kérdésekben, amennyire az lehetséges, együtt kíván működni a német kormányok megbízottaival." Az előírást maga János is tiszteletben tartotta. A feloszló szövetségi gyűléshez intézett üzenetében kötelezettséget vállalt arra, hogy az egyes kormányokkal egyetértésben kíván azon jogok gyakorlásában eljárni, melyeket azok a központi hatalomra átruháztak.

Az idézett érvelés és a főherceg további magatartása azt mutatta, hogy az egységes Németország megteremtésére hivatott nemzetgyűlés melletti liberális elkötelezettségét a fejedelmeknek tulajdonított jogok tiszteletben tartásával kívánta összeegyeztetni, ami alkalmassá tette arra, hogy a népszuverenitás és a monarchikus elv kompromisszumára törők elképzeléseit megvalósítsa. Legalább ekkora szerepet játszott megválasztásában azonban származása is. Az utolsó előtti német-római császár fiaként, s az utolsó testvéreként ugyanis a németség középkori történetéhez visszakapcsolódó, 1806-ban jogilag megszakadt kontinuitást testesítette meg, a német egységtörekvésekben a 19. sz. eleje óta hiányzó legitimitást állította helyre.

Ernst Hoor dokumentumgyűjteménye a birodalmi kormányzó tevékenységének azt a periódusát hozza közelebb az olvasóhoz, melyet az Európa-szerte felülkerekedő ellenforradalom németországi kiteljesedése jellemzett. Új kutatási eredményekre épülő bevezető tanulmánya átfogó képet nyújt a kormányzó megválasztásától lemondásáig történtekről; elemzi Schmerling nagynémet és Gagern kisnémet törekvéseit és azok hátterét, az osztrák és a porosz kormány Frankfurttal szembeni fellépését, a fejedelmek sokszor ellenséges magatartását. A közzétett levelezés időtartamán belül mozgva mutat rá a nagynémet és a nagyosztrák ambíciók feloldhatatlan ellentétére. Nem utal viszont 1848 tavaszának az őszitől gyökeresen eltérő erőviszonyaira, s ezzel azt a látszatot kelti, mintha az Ausztriát is magába foglaló egységtörekvések a kezdetektől irreális vállalkozásnak bizonyultak volna.

A birodalmi kormányzói időszak igen bonyolult politikai és alkotmánytörténeti összefüggéseinek megértését elősegítendő külön függelékben teszi közzé az egyes kulcskérdésekkel kapcsolatos legfontosabb bécsi és berlini tanácskozásokat, a frankfurti parlament legjelentősebb döntéseit tartalmazó dokumentumokat. A birodalmi kormányzó és a Habsburg-miniszterelnök 1848. december 4. és 1849. december 30. közötti levélváltása több mint 60 levelet tartalmaz, melyet szerző a teljesség igényével közöl és lát el magyarázó jegyzetekkel. A történeti ismereteinket jelentősen gazdagító „vallomások" tartalma olyannyira szerteágazó, hogy szisztematikus bemutatásukra nincs lehetőség. Az ismertetés ezért két alapkérdés köré csoportosítva (a németországi erőviszonyok alakulása, János főherceg személyes szerepe) villantja fel a legfontosabb részleteket és összefüggéseket.

1848. december 9-i visszaemlékezésében János utal arra, hogy Frankfurtba érkezésekor a fejedelmek az események tehetetlen szemlélői voltak, kormányaik tanácstalanul és félelemmel telve vették tudomásul, hogy a parlament a német társadalom teljes támogatását élvezi. A német egység megvalósulása olyannyira befejezett ténynek tűnt mindenki számára, hogy még az osztrák követek is (hivatkozva a Habsburg-birodalom teljes dezorganizáltságára) magától értetődőnek tekintették az osztrák örökös tartományok beolvadását az új Németországba. Ismeretes, hogy a novemberben felülkerekedő Habsburg-ellenforradalom határozottan elvetette a birodalom integritását megkérdőjelező frankfurti nagynémet koncepciót. Schwarzenberg sorai azonban azt is elárulják, hogy minisztériuma gyengének érezte magát az aktív fellépésre, s az időnyerés egyetlen lehetséges taktikáját választva Berlinnek Frankfurt-ellenes, illetve Dél-Németországnak poroszellenes érzelmeiben bízva várta helyzetének jobbra fordulását. Feltűnő ugyanakkor a hivatalos elutasító érveléshen rendszeresen visszatérő belső tartalmi ellentmondás: miközben Ausztriát Németország szerves részének minősítve Schwartzenbergék felháborodnak Poroszország kisnémet törekvésein, maguk is következetesen Ausztria és Németország viszonyáról, tehát mint egymástól függetlenül létező két államalakulat kapcsolatáról értekeznek.

1849 tavaszának leveleit a porosz terjeszkedéssel kapcsolatos tehetetlenség érzése hatja át. A sorok meggyőzően mutatják, hogy Bécsben világosan látták: Berlinnel szemben pozícióvesztésük, alárendelődésük közvetlenül összefügg Magyarország sikeres önvédelmi háborújával, s hogy Ausztria csak a magyar erőfottások feletti rendelkezését visszanyerve remélheti cselekvőképességének növekedését a német térségben. A Habsburg-miniszterelnök augusztus 25-i levele hangos megkönnyebbüléssel tesz említést Magyarország és Velence bekebelezéséről, s a fordulattól azt várja, hogy a német ügyek eldöntésében Ausztria ismét nagyobb súllyal hallatja majd szavát. A bizalmas eszmecserék jól érzékeltetik, hogy a Habsburg-birodalom 1848/49-ben elveszítette hatalmi súlyát, s hogy önerőből sem egységének helyreállítására, sem pedig németországi vezető szerepének visszaszerzésére nem volt alkalmas.

Az események ellentmondásos alakulásához János ugyancsak ellentmondásosan viszonyult. A parlamenttel, s ezzel a német néppel szemben vállalt liberális elkötelezettségének szellemében elutasított minden olyan kezdeményezést, amely az ellentéteknek az alkotmányosság kárára történő feloldására irányult. Az egység megteremtéséhez ugyanakkor úgy kívánt hozzájárulni, hogy közben a fejedelemségeket se érje jogtalan károsodás. 1849. január 25-én arról panaszkodik, hogy az általa felállított kettős követelménynek egyre kevésbé tud megfelelni, s ezzel helyzete egyre tarthatatlanabb. Bécs ismétlődő ösztönzésére azonban tovább vezeti hivatalát. Maga is meggyőződik ugyanis arról, hogy visszalépésével olyan jogi vákuum keletkezne, amely az anarchikus, illetve a porosz hegemón törekvéseknek kedvezne. A törvényesség védelmében és Ausztria pozíciójának legalább jogi megőrzése érdekében folytatja tehát tevékenységét akkor is, amikor a nemzetgyűlés már elhagyta Frankfurtot. Azt a gondolatot, hogy a forradalom élére álljon, vagy hogy az alkotmány védelmében kirobbant mozgalmakat ellenforradalmi diktatúrával semmisítse meg, jellegzetesen liberális mentalitással elutasítja. A frankfurti törekvések kudarcát felismerve tisztségéhez azonban csak addig ragaszkodik, amíg jogkörét törvényes keretek között ruházhatja át a kormányok képviselőire.

Megromlott egészségi állapotára való tekintettel május elején Gagern kezdeményezésére felmerült helyettesítésének gondolata, s Frankfurt miniszterelnöke nem kis meglepetésre Magyarország nádorát, István főherceget javasolta e funkció betöltésére. Május elsejei levelében János őszintén támogatja az elgondolást: „van feje, szíve és Németországban népszerű" (!) – indokolja véleményét, és szerencsésnek találná a megoldást azért is, mert új minőségében István bizonyíthatná politikai alkalmasságát, s rehabilitálhatná magát az osztrák közvélemény előtt. „Hogy mit lehet ellene felhozni, számomra ismeretlen. A mostani időkben azonban nagyon kevesen mondhatják el magukról, hogy nem hibáztak" – igyekszik István kompetenciáját Schwarzenberg előtt bizonyítani. Miután az udvar az átmeneti megoldási javaslatot elvetette, János kénytelen volt hivatalát megtartani, amíg a birodalmi egységét külföldi katonai segítséggel helyreállító Ausztria és a cár által is befolyásolt Poroszország 1849. szeptember 30-án megegyezett az új központi hatalom megszervezésének alapelveiben. A Schwarzenberg és Bernstoff által aláírt okmány javaslatot tesz provizórikus központi kormányzat felállítására, amely Ausztria és Poroszország 2–2 képviselőjéből állna, s a német kormányok beleegyezésével 1850. május 1-ig működne.

A tervezet János tetszését is megnyerte. A következő hetekben hivatala átadásának előkészítésével foglalatoskodott, Karácsonyt követően István főherceggel találkozott Frankfurtban. Az összejövetel egy majdnem kétéves drámai történet szimbolikus lezárásaként is felfogható: az alkotmányosság és a törvényesség követelményeit a monarchához való hűséggel egyeztetni tudó főhercegek, miután eleget tettek császárjukkal szembeni kötelezettségeinek együtt, de nem saját akaratukból hagyták el a magas politika színpadát.

Erdődy Gábor

DIE HABSBURGERMONARCHIE 1848–1918.
Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch.
Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien.
BAND I. DIE WIRTSCHAFTLICHE ENTWICKLUNG. HRSG. VON ALOIS BRUSATTI.
1973. XXII, 666 lap, 3 térképmell.
BAND II. VERWALTUNG UND RECHTSWESEN. 1975. XVIII, 791 lap.
BAND III. DIE VÖLKER DES REICHES. 1980. XVIII, 1471 lap, 1 térképmelléklet.

A HABSBURG-MONARCHIA 1848–1918. I. A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS. II. KÖZIGAZGATÁS ÉS JOG. III. A BIRODALOM NÉPEI

Mielőtt az Osztrák Tudományos Akadémia nagy jelentőségű sorozatának eddig megjelent köteteit ismertetnénk, érdemes néhány szót szólnunk a vállalkozás előzményeiről, amelyek szakmánk nemzetközi tudománytörténetének egyik érdekes fejezetét alkotják. 1952-ben a Rockefeller-alapítvány javasolta, hogy hozzanak létre egy olyan nemzetközi tudományos szervezetet, amely – az akkoriban napirendre került európai államföderációs tervek kapcsán – a nemzetekfeletti politikai alakulatok természetével és funkcionálásával foglalkozna, s e kutatásokhoz az egykori Habsburg-monarchia jó történeti modellként kínálkozna. A megvalósulás során azonban a terv elszakadt ettől az aktuálpolitikai célkitűzéstől, és tisztán történettudományi vállalkozássá alakult át. A kutatás szervezeti keretei az 1950-es évek végén jöttek létre. 1957-ben az Egyesült Államokban, 1959-ben pedig az Osztrák Tudományos Akadémia keretében alakult bizottság az Osztrák Magyar Monarchia történetének kutatására. Az utóbbi elnöke Hugo Hantsch, az ő 1972-ben bekövetkezett halála után pedig Adam Wandruszka lett. A megindúló munkálatokban kezdetben az osztrákok mellett nyugat-európai és amerikai történészek vettek részt, de az 1960-as évek folyamán fokozatosan bekapcsolódtak az immár szocialista országokká vált egykori utódállamok kutatói is, így lehetőség nyílt a Monarchia vitatott történeti problémáinak sokoldalú, minden nézőpontot figyelembe vevő feldolgozására. E kérdések egy sor nemzetközi konferencián is megvitatásra kerültek: 1964-ben Bécsben és Budapesten, 1966-ban Bloomingtonban, 1967-ben Pozsonyban, 1968-ban Bécsben. Az amerikai bizottság 1960 óta Austrian History Newsletter, majd 1965 óta Austrian History Yearbook címen periodikát ad ki (John Rath szerkesztésében), az Osztrák Tudományos Akadémia pedig „Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie" címmel sorozatot indított, amelyben eddig 18 monografikus feldolgozás jelent meg.

1968-ban azután közvetlenül napirendre került az összefoglaló sorozat elkészítése. A jelenlegi tervek szerint a sorozat 10 tematikus kötetben dolgozza fel a Habsburg-monarchia történetét 1848 és 1918 között. Az egyes kötetek tematikája a következő: A gazdasági fejlődés. – Közigazgatás és jog. – A birodalom népei. – A vallásfelekezetek. – A külpolitika. – A fegyveres erők. – Az alkotmányos élet fejlődése. – Politikai pártok és mozgalmak. – Szociális struktúrák. – A kulturális élet. Az első három kötetben 11 országból 43 történész működött közre (22 osztrák mellett 17 külföldi, közülük 4 magyar). A sorozat szerkesztőire tehát az a nehéz feladat hárul, hogy a sokféle származású, szemléletű és munkamódszerű szerző által írt részfejezetekből olyan köteteket állítsanak össze, amelyek nem pusztán tanulmánygyűjtemények egy-egy témáról, hanem az egyes országok és népek történetének bemutatásán túl összefüggő képet adnak a Habsburg-monarchiának mint egésznek, mint sokrétű politikai képződménynek a problémáiról, struktúrájáról és fejlődéséről is. Ezt az egyes részfejezetek tematikájának egybehangolása mellett elsősorban az egyes kötetek elején vagy végén elhelyezett összefoglaló fejezet segítségével kívánják elérni. A legsikerültebb ebből a szempontból a második kötet, az első és a harmadik kötetben elég sok az átfedés, és elég nagyok a terjedelmi aránytalanságok is.

Az első kötet a Monarchia *gazdasági fejlődését* dolgozza fel (111 táblázat, 18 diagram és 3 színes térkép kíséretében). A kötet szerkesztője – Alois Brusatti – az előszóban elmondja, hogy a terjedelme és hangsúlyheli aránytalanságok abból adódnak, hogy a gazdaságtörténeti kutatások az egykori Monarchia országaiban nem állnak azonos színvonalon. Magyarországon már elegendő alapkutatás és részeteredmény áll rendelkezésre ahhoz, hogy azok alapján összefoglaló képet lehessen rajzolni a magyar gazdaság fejlődéséről. Ausztriában viszont e korszak gazdaságtörténeti kutatását elégré elhanyagolták, ezért számos részletkérdést most kellett a kötet számára kidolgozni.

A Habsburg-monarchia egészének gazdasági fejlődését és a világgazdaságban elfoglalt helyzetét Nachum T. Gross (Jeruzsálem) értékeli egy rövid bevezető fejezetben. A 18. század végén a Monarchia – főleg annak nyugati része – még megközelítően hasonló gazdasági fejlettségi szinten állott, mint a kontinens nyugati országai, a 19. század első felében azonban egyre inkább elmaradt azok mögött, s az 1850 után meggyorsuló növekedés nem volt elegendő a felzárkózáshoz. Az elmaradásért és a lassú növekedésért Gross elsősorban a Monarchia politikai és társadalmi struktúráját teszi felelőssé. Sem a Vormarz konzervatívizmusa, sem a soknemzetiségű állam kiéleződő nemzeti-politikai feszültségei, sem a nagyhatalmi pozíció fenntartása érdekében tett költséges, de sikertelen erőfeszítések nem kedveztek a gyors gazdasági növekedésnek. Ugyancsak fékezték az ipari fejlődést a társadalmi struktúrában konzervált prekapitalista elemek, a versenyképes modern vállalkozóréteg hiánya. A szerző kvantitatív mutatók segítségével ábrázolja a Monarchia gazdasági növekedésének ütemét, fejlettségi szintjét, világgazdasági részesedését. Különösen Németországgal összehasonlítva szembetűnő a Monarchia lassúbb fejlődése, fokozódó lemaradása. Ausztria gazdasági fejlődésében nem mutatható ki az ugrásszerű gazdasági növekedés, az ún. „take-off" időszaka, inkább egyik tipikus példája a lassú, hosszan elnyúló iparosodásnak.

Az osztrák gazdaságpolitikát Herbert Matis (Bécs) mutatja be a korszak egyes részperiódusaiban. Kiemeli a neoabszolutizmusnak a tőkés fejlődést megalapozó és előmozdító intézkedéseit. Rámutat arra, hogy a liberalizmus az osztrák gazdaságpolitikában csak rövid átmeneti epizód volt 1860 és 1873 között. Ausztriában sajátos módon elvált egymástól a gazdasági és a politikai liberalizmus: az előbbi fő képviselője a centralista bürokrácia volt, míg a „liberális" polgárság inkább a protekcionizmus és a versenyt korlátozó gazdaságpolitika híve volt. Az 1873-as válság után antiliberális tendenciák kerekedtek felül, s az osztrák gazdaságpolitikában uralkodóvá vált az interventionizmus, a gazdasági folyamatokba történő ellenőrző és szabályozó állami beavatkozás elve, amely az 1870-es és 1880-as évek törvényhozásában erőteljesen kifejezésre is jutott. Ez a törvényhozás mindenekelőtt a középrétegeket, a mezőgazdasági és ipari kistermelőket igyekezett védeni és támogatni, s európai viszonylatban úttörőek voltak szociális, munkásvédelmi intézkedései is. Az 1890-es évektől az állami gazdaságpolitikában megfigyelhető a regionális és nemzeti gazdasági szintkülönbségek kiegyenlítésére irányuló törekvés. Matis megállapítja, hogy az osztrák gazdaságpolitikában nem mutatható ki olyan átfogó és domináns koncepció és céltudatos gyakorlat, mint amilyen a magyar kormányoknál a gazdasági önállósulás megalapozására irányuló nacionalista iparfejlesztő és tarifapolitikája volt. A nagyvonalú és céltudatos állami gazdaságfejlesztő politika hiányában látja a viszonylag lassú és vontatott ipari növekedés egyik okát.

Az osztrák pénzügyi politika és államháztartás történetét Josef Wysocki (Hohenheim) dolgozta fel. A pénzügyi politika céljaira vonatkozó korabeli elméleteket ismertetve rámutat arra, hogy a Monarchia pénzügyi politikájában – különösen az 1850-es és 60-as években – olyan jelenségekkel találkozunk, amelyek igazán csak a 20. századi közgazdasági teóriákban (pl. a keynesi elméleten alapuló ún. „deficit spending" elvében) találtak megértésre és elismerésre. Hangsúlyozza, hogy Ausztriában az állami kiadások gyorsabban növekedtek, mint a nemzeti jövedelem (Magyarországon is). Hogy ez valóban egyedülálló jelenség volt-e a korabeli Európában, mint a szerző véli – az vitatható, mert legalábbis 1890 után más országokban (pl. Angliában és Németországban) is kimutatható hasonló jelenség. Az állami kiadásokban hosszú távon jelentősen csökkent a katonai kiadások részaránya, a gazdasági természetű kiadásoké és az oktatási ráfordításoké viszont erősen megnövekedett. Az üzemi (főleg vasúti) bevételek és kiadások gyors növekedése és nagy részaránya az osztrák (és ismét hozzátehetjük: a magyar) államháztartás egyik jellemző vonása volt 1914 előtt.

Az Ausztria ipari fejlődéséről szóló fejezetet Herbert Matis és Karl Bachinger írta. Először az iparosodási folyamat általános értékelését adják a modern növekedéselmélet szemszögéből. Úgy látják, hogy Ausztria a 19. század elején még megközelítően azonos szinten állott a nyugat-európai országokkal, a század közepére azonban már nyilvánvalóvá vált az osztrák ipar viszonylagos elmaradottsága. Ausztriát a lassú, vontatott iparosodás tipikus esetének tekintik, s az iparosodás folyamatát három szakaszra bontják. Az elsőre („Permanationsphase", 19. sz. első fele) a lassú növekedés, a fokozódó elmaradás a jellemző. A második szakaszban („Akkomodationsphase", 1850 és 1880 között) került sor a fejlett nyugati fejlődési mintákhoz való alkalmazkodásra, a korszerű ipari technika és szervezet átvételére, miután a sikeres adaptálás feltételei létrejöttek. A harmadik szakasz („Effizkazitätsphase", 1880 és 1914 között) meghozta a modern nagyipari struktúra érvényesülését. Ebben a szakaszban az

ipari kapitalizmusban minőségi változások is mutatkoztak, amelyek legfontosabb megnyilvánulásai: a fokozódó koncentráció, a versenykorlátozó és -szabályozó intézmények és szervezetek nagyarányú elterjedése, oligopolisztikus piaci struktúra kialakulása. A relatív elmaradottság – az ismert Gerschenkron-féle modell értelmében – abban nyilvánult meg, hogy az iparosodás hiányzó előfeltételeinek pótlásában a bankok játszottak döntő szerepet, míg pl. Magyarország esetében az állami iparfejlesztő politikát tekintik elsődleges tényezőnek. A fejezet második része az egyes iparágak fejlődését, a harmadik rész pedig az iparosodás regionális struktúráját mutatja be.

Ezt a fejezetet mintegy kiegészíti Richard L. Rudolph (Minneapolis) tanulmánya az osztrák iparosodás kvantitatív aspektusairól. A szerző kidolgozta az ipari termelés indexeinek hosszútávú idősorait. Az 1880 és 1913 közötti öt idősor (bányászat, fémkohászat és -feldolgozás, gépipar, textilipar, élelmiszeripar) a teljes bruttó ipari termelési érték 68%-át öleli fel, tehát meglehetősen jól reprezentálja az osztrák nagyipar fejlődését. Az 1850 és 1880 közötti idősor már jóval hiányosabb: csak a bányászatra, fém- és textiliparra terjed ki. Az összetett index 1880 és 1913 között egy eléggé egyenletes, lineáris, évente átlagosan 3,6%-os ipari növekedést mutat. A fém- és a gépipar igen gyors (évi 7, ill. 9,5%-os) növekedésével szemben állt a textil- és az élelmiszeripar viszonylag lassú fejlődése (3,1, ill. 2,7%).

Josef Mentschl az osztrák vállalkozóréteg eredetét, kialakulását, különböző típusait, társadalmi és politikai pozíciónak változásait, különböző gazdaságpolitikai, szociális és nemzeti kérdésekben elfoglalt álláspontját mutatja be. Analízise lényegében megerősíti azt a meglehetősen negatív képet, amelyet az előző fejezetekből kapunk az osztrák burzsoáziáról. Mentschl e vállalkozóréteg sajátos vonásai közt kiemeli a „feudalizálódást", vagyis azt a körülményt, hogy a nyugat-európaihoz képest gazdasági és társadalmi pozíciót tekintve egyaránt gyengébb osztrák burzsoázia elismerte a társadalmi rend feudális alapjait, igyekezett ahhoz alkalmazkodni, abba integrálódni, átvéve a feudális eredetű uralkodó osztályok életstílusát, értékrendszerét és státusszimbólumait.

A közlekedésügy fejlődését Karl Bachinger foglalta össze, kitérve a magyarországi szállítási hálózat fejlődésének főbb mozzanataira is. Rámutat a Monarchia két államának vasútpolitikája közötti különbségekre: Magyarországon a vasútpolitika szerves része volt a gazdasági önállóságot megalapozó tervszerű nacionalista gazdaságfejlesztő politikának, Ausztriában viszont a vasútpolitikát nem az iparfejlesztés szempontjai vezérelték, hanem stratégiai, illetve nemzetiségpolitikai célkitűzések. A gazdasági orientációjú közlekedéspolitika hiánya, valamint a szállítási szektor viszonylagos elmaradottsága – a szerző szerint – egyik fontos tényezője volt a késleltetett és lassú iparosodásnak. Bachinger úgy látja, hogy Ausztriában nem érvényesülhettek eléggé a vasútnak azok a fontos másodlagos, illetve multiplikátor hatásai, amelyek más országokban a gazdasági növekedésnek oly hatékony ösztönzői voltak.

„A pénz és a bankok Ciszlajtániában" című fejezet – Eduard März és Karl Socher tollából – a magyar kutató számára azért is érdekes és fontos, mert világos, érthető képet ad a Monarchia egyik meglehetősen bonyolult „közös" ügyéről: a valutakérdésről. A szerzők rámutatnak a nagyipar és a nagybankok közötti szoros kapcsolatra, valamint a bankárok vezető szerepére az osztrák finánctőke kialakulásában.

A Monarchia belkereskedelmével, annak szervezetével és alapformáival, valamint az idegenforgalommal Ferdinand Tremel grazi professzor foglalkozik. Külön alfejezetben ismerteti a Monarchia két országa közötti kereskedelem alakulását 1900 és 1915 között. Rámutat arra, hogy az osztrák–magyar áruforgalom szerkezetében mutatkozó változások a két ország gazdasági szerkezete és fejlődési szintje közötti különbségek kiegyenlítődésének tendenciáját jelzik. Sajnálatos, hogy a kötet nem foglalkozik a Monarchia külkereskedelmével, amelyre vonatkozóan pedig igen gazdag egykorú forrásanyag áll rendelkezésre.

A mezőgazdaság fejlődésének fő vonalait ismertető fejezet (szerzője Karl Dinklage) szintén kitér a magyarországi agrárfejlődésre is. Legrészletesebben a paraszti gazdálkodás fejlődését mutatja be a Monarchia különböző vidékein.

Ausztria gazdasági fejlődését kilenc fejezet tárgyalja mintegy 450 oldalon. Ehhez viszonyítva meglehetősen szűk terjedelem (mintegy 100 oldal), két fejezet jutott Magyarország és Bosznia-Hercegovina gazdaságtörténetének. Az előbbit Berend T. Iván és Ránki György, az utóbbit Kurt Wessely (Wien) írta. A Magyarországról szóló fejezet szerzői lényegében „A magyar gazdaság száz éve" című nagy sikerű könyvük koncepcióját követve és adatai alapján ismertetik a tőkés gazdasági fejlődés

előfeltételeinek létrejöttét, a külföldi tőke szerepét, a gazdaság egyes ágainak fejlődését, valamint a modern tőkés gazdaságnak a századfordulón felbukkanó új jelenségeit.

Paulinyi Ákos (Marburg) Ausztria–Magyarország úgynevezett „közös" gazdaságpolitikájával, a két ország közötti gazdasági kapcsolatokkal, a kvótakérdéssel, a kereskedelmi és vámszövetséggel és az annak megújítása kapcsán felmerült vitás kérdésekkel foglalkozik. Megállapítása szerint 1867 és 1907 között a gazdasági kapcsolatokban Magyarország számára kedvező változások következtek be: jobban kidomborodott Magyarország gazdasági önállósága, pozíciója a közös gazdaságpolitikában erősödött. A fejlődés tendenciája lényegében a gazdaságpolitika „közös" vonásainak gyengülése, fokozatos elhalása volt. A szerző felveti a kérdést, hogy beszélhetünk-e modern értelemben vett gazdasági integrációról a Monarchia esetében? Úgy véli, hogy a Monarchiát – a Predöhl-féle integrációs elmélet szerint – ún. funkcionális integrációként jellemezhetjük, amennyiben a közös vámterület biztosította az áruk, a tőke és a munka szabad mozgását. Az integráció magasabb foka, az ún. intézményes integráció azonban nem alakult ki, mert nem került sor a gazdaságpolitikai törvényhozás és intézkedések teljes koordinációjára, s erre egyik fél sem törekedett.

A kötet függelékében Alois Brusatti összefoglalja az osztrák közgazdaságtudomány és gazdaságtörténetírás fejlődését 1850 és 1918 között. A munka használatát – éppúgy, mint a többi kötetét is – név-, helynév- és tárgymutató könnyíti meg.

A sorozat második kötete a *kormányzat*, a *közigazgatás* és a *jogalkotás* történetét dolgozza fel. A bevezetőben Wandruszka professzor úgy véli, hogy a letűnt Monarchia történelmi teljesítménye ezen a területen volt a legjelentősebb. Ez a bevezető valójában történelmi esszé a hajdani osztrák bürokráciáról, amelynek érdemeit az utókor – úgy véli – inkább méltányolja, mint a kortársak: a Monarchia felbomlása óta eltelt évtizedek során a közvéleményben és a szakirodalomban egyaránt az egykori osztrák közigazgatás, jogszolgáltatás és bürokrácia pozitív megítélése kerekedett felül.

A kötet összefoglaló, a Monarchia történeti útját a vizsgált tematika szempontjából értékelő fejezetét Robert A. Kann (Princeton) írta „A Habsburg-monarchia és a nemzetekfeletti állam problémája" címmel. Nemzetekfeletti államon – a hegeli dialektika szellemében – egyfajta szintézist ért, amely az ellentétes nemzeti törekvéseket egy magasabb síkra – a humanitárius államrend szférájába – emelve kiegyenlíti és összebékíti. Hangsúlyozza, hogy a nemzetekfeletti államközösség nem azonos a törvényhozás vagy a kormányzat ún. „közös" intézményeivel (bár ilyenek minimuma szükséges), sem a centralizációval, hanem éppen ellenkezőleg: csak az államot alkotó történeti-politikai egységek, illetve nemzetek belső autonómiájára épülhet. A nemzetekfeletti államnak kettős funkciót tulajdonít: egyfelől az egymással ütköző nemzeti igények és érdekek kiegyenlítését, másfelől egy nemzetekfeletti államrend kiépítését. A nemzetekfeletti állam fogalmának és funkcióinak tisztázása után egy történeti áttekintésben azt vizsgálja, hogy a Habsburg-monarchia fennállásának különböző korszakaiban mennyiben felelt meg e funkcióknak. A fejlődés e tekintetben nem volt sem folytonos, sem egyenesvonalú. Kann professzor úgy látja, hogy a Habsburg-monarchia a 16. században és a 18. század második felében, I. Ferdinánd és még inkább a türelmes valláspolitikát folytató II. Miksa uralkodása alatt, majd a felvilágosult abszolutizmus évtizedeiben, főleg II. József egyes intézkedései révén tett bizonyos területeken ígéretes, de folytatás nélkül maradt lépéseket a nemzetekfeletti államrend megvalósítása felé. 1792 után stagnálás, 1867 után pedig jelentős visszaesés következett be e téren. Ezután áttekinti az 1848 és 1918 között a nemzeti kiegyenlítés érdekében kidolgozott reformprogramokat (túlnyomórészt föderalista terveket) és a nemzetekfeletti államrend kérdéseivel foglalkozó elméleti munkákat, amelyek közül főleg Fötvös és Renner elképzeléseit értékeli sokra. Végül mérlegre teszi a dualizmus korának kormányzati politikáját a nemzetekfeletti állam kettős funkciójának megvalósulása szempontjából. A nemzeti kiegyenlítés terén jóval több történt Ausztriában, mint Magyarországon. A Monarchia két fele közötti különbségek e téren nem annyira a törvényhozásban, hanem a kormányzati praxisban, a közigazgatási és bírósági gyakorlatban jelentkeztek, amely Ausztriában pártatlanabb és objektívebb volt, mint Magyarországon. Kann úgy véli, hogy a nemzeti kiegyenlítés elképzelhető és megoldható lett volna 1867 után is, a nemzetekfeletti államrend megvalósítását azonban nem tartja lehetségesnek és elgondolhatónak.

A kötetnek szinte valamennyi tanulmánya kiemeli a monarchikus elv és az uralkodói prerogatívák fontos szerepét a Habsburg-birodalomban. Ausztria és Magyarország 1848 és 1918 között is *monarchia* volt a szó valódi, tulajdonképpeni értelmében – hangsúlyozza Alexander Novotny (Graz), „Az uralkodó és tanácsadói" című fejezet szerzője. Ennek a monarchikus eszmének – de 1867 után

már következetesen a jogállamon alapuló monarchikus elvnek volt jellegzetes képviselője Ferenc József, akinek személyiségéről, uralkodói egyéniségéről a szerző sokoldalúan árnyalt képet rajzol. Az uralkodó nagyszámú munkatársa közül igyekszik elhatárolni a valóban befolyásos tanácsadók körét és különböző csoportjait. A hivatalos politikai vezetők közül – Novotny szerint – három gyakorolt tartós és mély befolyást Ferenc Józsefre uralkodása egy-egy szakaszában: Schwarzenberg, Andrássy és Tisza István. A magyar politikusok közül még Deák Ferencet és Kállay Benjámint emeli ki, mint olyanokat, akikre a király fontos kérdésekben hallgatott.

Ausztria kormányzatának, közigazgatásának és jogfejlődésének történetét öt fejezet tárgyalja: a központi kormányzatot és a közös minisztériumokat (a hadügyminisztérium kivételével, amellyel külön kötet foglalkozik) Walter Goldinger (Wien), a tartományi közigazgatást és annak a nemzetiségi kérdéssel való összefüggését Ernst C. Hellbling (Salzburg), a helyi (községi) közigazgatást Jiří Klabouch (Prága), a jogfejlődést Werner Ogris (Wien), az alkotmánybíróságot és a közigazgatási bíróságot pedig Friedrich Lehne (Wien) mutatja be. A jogfejlődésről szóló tanulmány kiemeli, hogy az osztrák törvényhozásra három nagy problémakör nyomta rá bélyegét: az abszolutizmus felszámolása és az alkotmányos jogállam kiépítése; a gazdasági liberalizmus követelményeinek megvalósítása és a modern gazdasági és társadalmi fejlődés jogi alapjainak lerakása (1848-tól az 1870-es évek végéig); végül a szociális kérdések megoldása (az 1880-as évektől). A magyarországi jogalkotást ismertető fejezet szerzője, Sarlós Béla is azt emeli ki, hogy ez a jogalkotás alapvetően polgári jellegű volt, elsősorban a tőkés fejlődést szolgálta, a legtöbb területen megfelelt a korabeli európai jogfejlődés normának, és valójában kevesebb feudális maradványt tartalmazott, mint azt a magyar jogtörténetírás korábban vélte. Ebben a tervszerűen és szakszerűen felépített polgári jogrendszerben csak ott mutatkoztak hiányok, feudális vonások, ahol a nagybirtok érdekeinek védelméről, vagy a nemzetiségek elnyomásának fenntartásáról volt szó.

Az osztrák kormányzattal és jogalkotással foglalkozó fejezetek előbb összefoglalják a fő fejlődési tendenciákat és szakaszokat, majd sorjában ismertetik az egyes minisztériumok hatáskörét és szervezetét, illetve a jogalkotás különböző területeit. A Magyarország és Horvátország közigazgatását és jogalkotását tárgyaló fejezetek viszont inkább történeti jellegűek: a közigazgatás és a jog fejlődését időrendben, a politikai fejlődéssel szoros kölcsönhatásban mutatják be, az egyes közigazgatási jogszabályok és törvények létrejöttének konkrét politikai körülményeire és motívumaira helyezve a hangsúlyt.

Georg Barany (Denver) 163 oldalas fejezete a magyarországi közigazgatásról a teljes magyar szakirodalom, valamint a közös és a magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek felhasználásával készült. Kiinduló alaptétele az, hogy 1848 és 1918 között a magyar belpolitikai fejlődés központi kérdése a közigazgatási reform problémája volt. Az 1870-es és 1880-as években egy sor félmegoldás született ezen a téren, s ezeket a későbbi reformkísérletek sem korrigálni, sem kiegészíteni nem tudták. A szerző rámutat arra, hogy a magyarországi közigazgatás fejlődésének problémái csak a gazdasági-társadalmi modernizálódás szélesebb összefüggésrendszerében érthetők meg. A hagyományos elmaradottságból kilépő, fejlődő országokban a közigazgatás fejlődése nem tud lépést tartani a gyorsan modernizálódó gazdaság és társadalom igényeivel, ezért a közigazgatás viszonylagos elmaradottsága (administrative lag), valamint a túlzott centralizáció általában jellemző ezekre az országokra. Magyarországon a közigazgatási reformtörekvések középpontjában a municipális rendszer problémája, a megyekérdés állott. A megyék és a községek rendezése során a reformkor haladó hagyatéka elsikkadt: a választójogot és az önkormányzatot igen szűkre szabták. Bár az állami és a megyei közigazgatás dualizmusa mindvégig fennmaradt, egyre inkább érvényesültek a központosító tendenciák, erősödött a kormánytól való függés. A szerző szerint a magyar alkotmány- és jogfejlődés punctum saliense az a tény volt, hogy – Ausztriától eltérően – nem került sor az egyének polgári és politikai jogainak rendszeres kodifikációjára és az ezzel kapcsolatos jogvédelem kiépítésére.

Horvátország közigazgatásának történetét Hodimir Sirotković (Zagreb) foglalta össze. Megállapítja, hogy Horvátország az 1868. évi kiegyezés értelmében az önálló államiság több fontos ismérvével rendelkezett, de ezt a korlátozott állami önállóságot a gyakorlatban a magyar hatalmi túlsúly következtében nemigen érvényesíthette.

Az új eredményekben és szempontokban gazdag kötet függeléke a szövegben idézett törvények és rendeletek jegyzékét közli tartományonként és időrendben.

Katus László

DIE HABSBURGERMONARCHIE 1848–1918 BAND III. 1–2. TEIL. DIE VÖLKER DES REICHES. Wien 1980. XVIII + 1471 l., 1 térk. mell.

Több mint hat évtizeddel a Monarchia felbomlása után szinte teljesen eltűnt a szakirodalomból mind a „népek börtöne" megjelölés, mind pedig azon idealizálási kísérlet, hogy valaminő egyesült Európa modelljének tekintsék a Habsburgok birodalmát – írja a jelen kötet *„Népek szükségszerű egyesülése avagy népek börtöne?"* c. bevezetőjében Adam Wandruszka. Való igaz, hogy két világégés, az 1918 utáni fejlődés buktatóinak hatása nyomán szükségszerűen higgadtabb megítélés illeti e soknemzetiségű birodalmat, de az is igaz, hogy négy évszázados fennállása alatt nem tudott olyan történeti kötőanyagot kitermelni, mely az immár különálló népeket ismét összefoghatta, vagy akár csak ennek érdemi kísérletére késztette volna. Ebben az értelemben a Monarchia egykorú nemzetei számára végleg „történelemmé" vált, s ennyiben valóban „szabaddá lett az út az egyes népek fejlődési mérlegének higgadt, elfogulatlan elkészítéséhez". Ugyanakkor éppen a Monarchia utolsó félévszázadában bontakoztak olyan társadalmi-gazdasági és eszmetörténeti folyumatok, melyek hatásai – a legmélyebben éppen a nemzeti tudatban – messze a mába nyúlnak. Ettől van különös társadalmi relevanciája – végső fokon értelme – a Monarchia-kutatásnak, ami még inkább szükségessé teszi, de egyáltalán nem könnyíti az említett hűvös vizsgálódást.

A „higgadt mérlegelés" szándékának megvalósítását az említett tényező nehezítette, s a kötet viszonylagos egységét csak bizonyos egyoldalúság árán lehetett megteremteni. Gyakorlatilag nem kapott teret az a felfogás, amely a Monarchiát eme késői korszakában az egyes nemzetek fejlődése számára egészében negatívan értékeli, de még az ilyen álláspontokkal szembeni nyílt polémiát is kerüli, noha nem kétséges, hogy több tanulmányban rejtetten érvényesül a vita szándéka. Amilyen örvendetes, hogy ez a kötet sem maradt osztrák házi vállalkozás, annyira jellemző korunk történetírására – és ezért a szerkesztése is –, hogy a birodalomban élő nemzetek rajzának elkészítéséhez távoli országok történészeit kellett még bevonnunk, két szláv népnél pedig osztrák szerzőt választottak. E tanulmányokban fokozottan érvényesül a Monarchia valóban ellentmondásos belső viszonyai és a szerzők ellentmondásos helyzetének teljes megfeleléseként a „míg egyfelől . . . addig másfelől" típusú metafizikus, kompromisszumos megközelítésmód, aminek azonban a tényfeltárásban kétségtelenül megvan a maga pozitív szerepe is.

A kötet két alapkérdésre kíván választ adni: milyen utat jártak be a birodalom népei 1848-tól az összeomlásig, illetve mennyire tudott megfelelni a Habsburg-monarchia a polgári-nemzeti fejlődés követelményeinek?

A mű az osztrák–német problematikával indít. *Erich Zöllner Az osztrák történelem periódusai, az Ausztria-fogalom változásai 1918-ig* c. tanulmányában a kora középkorig visszamenve elemzi az Ausztria fogalom születését, területi bővülését, természetszerűen a hangsúlyt a Habsburg-család megjelenése utáni korszakra helyezve. A 14. század elején, amikor jó időre kiszorulnak a német császári korona birtokából, sorra szenvednek vereséget a svájciaktól, akkor kezdenek a Habsburgok „osztrákká" válni. V. Károly és Ferdinánd osztozkodásával tovább kristályosodik „Ausztria", aminek azonban részben ellene hat a cseh és a magyar államnak a mohácsi katasztrófát követő megszerzése. Igaz, az 1620. évi fehérhegyi csatával véget ér a cseh különállás, s még a szorosan vett osztrák tartományok rendjei is visszaszorulnak. A westfáliai békével azután végérvényesen eldől, hogy a német birodalomban nem lehetséges a tökéletes Habsburg-dominancia, nem sikerülhet egységes német impérium kialakítása. Ekkor különülhet el a Habsburg-állam a birodalomtól, s kezdi meg külön nagyhatalomként való megerősödését. Zöllner világosan látja, hogy a Habsburgok továbbiakban is ápolt kitörési szándéka (távolabbi olasz, németalföldi tartományok felé irányuló) területszerzési törekvései nem segítették a „törzsterületek" összekovácsolását, s végig nagy súlya volt annak, hogy a magyar rendek erejét nem sikerült megtörni. A Pragmatica Sanctioval államjogilag is oszthatatlanná válik a birodalom; a nagy francia forradalom kontinensalakító hatásai nyomán 1804-ben kikiáltják az „osztrák császárságot", hogy két év múlva leadhassák a felszlatott német-római birodalom császári koronáját. A szerző kellően rámutatott arra, hogy az évszázados összeütközés sem vezetett egy megállíthatatlan egységesülési folyamathoz. Az 1848. ápr. 25-i alkotmány Magyarország és az olasz tartományok nélkül számolja Ausztriát, az októjólt 1849. márc 4-i egységes ausztriai császárságot állapít meg; az 1860. évi Októberi Diploma ezt még őrzi, a fél év múlva kiadott Februári Pátens óvatosan csak „Monarchiát" emleget, hogy azután 1867-ben a jogi formulázás tisztulásával a fogalomzavar tovább növekedjék. A

tanulmányból az is kitűnik, hogy az „osztrák" (nép) fogalma valamikor csak alsó-ausztriaiakat takart, később minden Habsburg-alattvalót, majd hol etatista, hol etnikai értelmet kapott. Így lett egy tiroli hol osztrák, hol német, hol egyszerűen csak tiroli. Az 1860-as évek kísérlete az osztrák politikai nemzet fogalmának bevezetésére azon nyomban hajótörést szenvedett az etnikai nacionalizmus felerősödő hullámain.

Peter Urbanitsch az *ausztriai németekről* készített egy 120 oldalas „statisztikai leíró áttekintést", bemutatva a népesség növekedését, a vallási viszonyokat, oktatást, a gazdaság két fő ágának a hordozó társadalmi rétegekkel együttfutó fejlődését. *Berthold Sutter* az *ausztriai németek politikai funkcióját és helyét* vizsgálja közel 200 oldalas fejezetében, végigkísérvén az osztrák-német polgárság színeváltozásait, különös súlyt adva az ismertebb fordulópontok mellett a századvég ún. Badeni-krízisének, amikor, felfogása szerint, a Lajtán túli területeken megszűnik a németség azonosulása az állammal. A továbbiakban több vonulatot megrajzolva foglalkozik a gazdaság és nemzetiség összefüggésével, az egyes tartományok német „nemzeti állományának" problémájával, a német pártok és mozgalmak további történetével egészen a kisosztrák államiság világháború végi kialakulásáig. A szerző felfogásában a szociáldemokrácia már az osztrák–németség történetének szerves része; beillesztésével teljesebb körrajzot ad az 1918 előtti német politikai gondolkodásról. Így ez az írás is, mint néhány más tanulmány részben megelőlegezi azt, amit a kiadók további kötetekben (Az alkotmányos élet fejlődése; Politikai pártok és mozgalmak) igérnek feldolgoztatni. Nehéz feladatot vállalt és oldott meg beugróként *Friedrich Gottas*, akinek a *magyarországi németek (és szászok)* speciális szociológiai helyzetét, társadalmi struktúráját, nemzeti szempontok alapján szervezett gazdasági intézményeit kellett elemző módon bemutatni. Felvázolja azt a nemzeti eszmélési folyamatot is, amely a svábokná jelentős mértékben határokon túli erők politikai és anyagi támogatása mellett ment végbe, s azóta is a történetírás és publicisztika egyik vitatémája.

A magyarok c. 78 oldalas fejezet *Katus László* munkája, melyet mi egy népeket bemutató kézikönyv funkciójához leginkább alkalmazkodó, fegyelmezetten szűkszavú, kiérlelten adatgazdag (53 táblázattal kísért) összefoglalásnak tekintünk. A népesedési változásoktól – a magyarosodáson át a magyar etnikum belső, nyelvi, antropológiai, vallási tagolódástól a gazdaságfejlődés eredményeihez rajzolt ív után bemutatja az átalakuló magyar társadalmat, és összegezi a politikai és kulturális fejlődést is, röviden ismerteti a magyarság hatalmi súlyának alakulását a Monarchiában, valamint a nemzetiségi kérdés meghatározó alapösszefüggéseit.

Jiří Kořalka és *R. J. Crampton* a *csehekről*, a Monarchia fenntarthatósága szempontjából kulcsszerepet betöltő harmadik nemzetről készítettek összefoglalót. Figyelemre méltó az a fejtegetés, amit a magasan fejlett, igen differenciált szerkezetű, ugyanakkor „állam nélküli" nemzetnek a birodalomhoz való felemás viszonyáról nyújtanak, bemutatván a csehek fejlettségi szintje és államjogi kiszorítottságuk közötti ellentmondást, s eljutnak ahhoz a következtetéshez, hogy a cseh nemzeti fejlődés tendenciája nem volt összeegyeztethető a Monarchia állami berendezkedésével. *Henryk Batowski* a viszonylag szétszórtan élő, közel 10%-ot kitevő *lengyelek* helyzetét ismerteti, akik Galícia igazgatását kezükben tartották, s arisztokráciájuk jelentős szerepet vitt a birodalom politikai életében. Súlyt kap a lengyel kérdés kulpolitikai összefüggésrendszere, a „megoldására" irányuló háború alatti bécsi és berlini kísérletek bemutatása. A két birodalomfélben történetileg megosztott *ruténekről* (kárpátukránokról) *Wolfdieter Bihl* készített összefoglalót, fejlődésvonalukat vázolva addig a szintig, amikor már Galíciának etnikai alapon való megosztására törekedtek. *Keith Hitchins* a magyar állam *román* népéről jó demográfiai-társadalmi áttekintést, a nemzeti mozgalomról szakszerű, megalapozott, jól végiggondolt történeti összefoglalást ad, amit kiegészít a bukovinai románok helyzetének elemzésével. Itt említjük meg *Ştefan Pascunak* a függelékben közölt rövid, adatolt eszmefuttatását a mai értelemben vett *Erdély és Bukovina* geopolitikai, gazdasági és etnikai demográfiai helyzetéről, melyben felsorolja az összrománság és az összterületek összetartozásának és saját fejlődésének érveit is. *Arnold Suppan* a *horvát* társadalomfejlődésről és politikai életről készített terjedelmes, szolid elemzést, gondosan figyelve a tájegységi különbségekre a gazdaság rajzánál, a társadalomfejlődés bemutatásánál. A modernizációelmélet progresszív felfogásában írt tanulmány hasznosította az elmúlt évtizedek idevágó értékes magyar kutatásait is, ám a kötet nem minden írásáról mondható el. *Dimitrije Djordjević* a horvátoktól oly sok vonatkozásban elütő *szerbekről* készített tablójában külön-külön vizsgálja a magyarországi, horvátországi, dalmáciai és boszniai szerbek társadalmát, nemzeti törekvéseit. *Ludovít Holotík szlovákokról* írott összefoglalójában a kivándorlás és az asszimiláció problema-

tikájának felvetésénél sikerültebb a politikai fejlődés vázlata, ahol ismerteti a különböző egymást felváltó, vagy néha párhuzamos tendenciákat.

Magyar olvasó számára a kisebb nemzetek közül külön tanulságos *Janko Pleterski* rajza a *szlovénekről*. Itt egy szinte létében veszélyeztetett, 1,7 milliós etnikumról van szó, melyből (1910-ben) csupán 1,3 millió használta az anyanyelvét. Számbeli súlyuk csökkent, a filoxéra nyomán különösen megnőtt a kivándorlás. 1848 után ugyan minden föld paraszti tulajdonba ment át, de az említett katasztrófa további régi foglalkozások (szekerezés, hajózás) kihalásával, magas adókkal és földtehermentesítéssel együtt vezettek oda, hogy egykorú értelmiségiek „népük agóniájáról" beszéltek. Tartós segítséget csak valammő saját államiságtól reménylén, erős autonómiatörekvés volt náluk is, amit azonban az osztrák nagypolitikai élet erői nem elégíthettek ki. A kulturális tevékenység így döntő fontosságú lett, a művelődés fejlesztése útján próbáltak vertikálisan tagolt saját társadalmat megteremteni, mondhatnánk úgy is, hogy az etnoszociális munkamegosztást megbontani. A századfordulón a szlovén irányzatok elfordulnak a német pártoktól, többé nem köztük keresve szövetségest, s részben önerőre támaszkodnak, még inkább a szerbek, horvátok felé orientálódnak; az Annexiót sokan a jugoszláv egység felé való lépésnek tekintik. Egészében ugyanazt az utat járják be, mint a többi délszlávok: előbb a Monarchiában, a háború legvégére pedig azon kívül álló jugoszláv államiság megteremtését tartják célnak, s itt még zavaró tényező volt a szlovén területekre irányuló olasz aspiráció.

Umberto Corsini a különböző *olasz* jellegű tájak közül behatóbban az 1866 után is a Monarchiában megmaradt vidékek (Trentino, Trieszt, Isztria, Friaul) (1910-ben) mintegy 800 ezer olasz lakójának sorsával foglalkozik. A szerzőnek igen jó véleménye van a Habsburg-állam közigazgatásának objektivitásáról, a bürokrácia begyakorlottságáról, az igazságszolgáltatásról, noha ez a rendszer tudatosan nem a szabad nemzeti fejlődés alapján állott. Trentinoban az igazgatás és az iskolák is olasz kézben voltak, továbbá magas és alacsony állami tisztségben egyaránt ültek olaszok. Ezekből az okokból vezeti le a szerző az olaszok „bipoláris magatartását", az állammal való azonosulás (inkább „részvétel") és szembenállás egyidejű meglétét. Kimutatja, hogy elszakadási törekvés gyakorlatilag csupán értelmiségieknél volt, sikert pedig csak nagy európai változásoktól reméltek.

Elemzés és adathalmozás pólusai között ingadozik *Wolfdieter Bihl*nek a *zsidókról* írt összefoglalója, ami kétségtelenül a legnehezebb feladatok közé tartozik. Az ő esetükben hatványozottan érvényes, hogy nem tárgyalhatók a gazdasági-társadalmi fejlődés alapvonulatainak elemzése nélkül, hiszen külön nemzetiségként legfeljebb Galícia és Bukovina vonatkozásában beszélhetünk róluk, ahol azonban csupán harmaduk élt. A szerző nem tagadja ugyan a történeti irodalomban közkeletű megállapításokat a monarchiai zsidóság egy részének speciális gazdasági funkciójáról, de a polgárosodás útjának (és korlátainak), az asszimilációnak a konzekvenciáit nem vonja le a fejezet felépítésében. A zsidóságot — a kritérium gyakorlatilag a vallási hovatartozás - valójában önmagában tárgyalja, tehát olyan megközelítésmódban, amely buton vezet a legkisebb eredményhez. Így aztán a statisztikai adatok rendszerezésén, jogállásuk változásainak leírásán túl elég kevés érdemi megállapítással szolgál, amit nemigen pótolhatnak az oldalakat kitöltő, vitatható tartalmú névsorok arról, hogy ki mindenki volt zsidó vagy zsidó származású Ferenc József birodalmának gazdasági, politikai és főként szellemi elitjéből. Ha utóbbiakból legalább egyetlen megközelítésben kiolvasható, mit jelentett a zsidóság a Monarchia számára, semmilyen választ nem nyújt viszont arra, hogy mit jelentett a Monarchia a zsidóság számára. A szellemi-politikai irányzatok mint cleve adottak kerülnek felvázolásra, így nem csak gyökerük, hanem valóságos értelmük bemutatása is elmarad. Igaz, erre az antiszemitizmus-problematika nélkül nem is lehet választ adni.

Wolfdieter Bihl készített összeállítást *12 „etnikai és vallási töredék-, maradvány- és különcsoportról"*; ebben az örmények, rétorománok éppúgy tárgyaltatnak, mint a kiegyezéskor 160 fő körüli székely szombatosok s a százezer körüli cigányság.

A kötet utolsó fejezetei a nemzetiségi kérdés jogi és politikai-ideológiai összefüggéseivel foglalkoznak. *Gerald Stourz „A néptörzsek egyenjogúsítása, mint alkotmányelv"* c. 231 oldalas írásában a birodalom osztrák felének nemzetiségi-jogi fejlődését mutatja be több szinten, az alkotmány, az állampolgári jog, a nyelvhasználat, valamint a nemzeti autonómiatörekvések vonatkozásában. A Lajtán túli nemzetiségek súlynövekedését, jogi pozícióinak erősödését a szerző főként a kiegyezés utáni Reichsgericht és Verwaltungsgerichthof tevékenységén illusztrálja, amit már több kortárs is nagyra becsült. *Gogolák Lajos „Magyarország nemzetiségi törvényei és a magyar központosított nemzetállam*

problémája" c. 96 oldalas történeti esszéje („historisch-politische Betrachtungen") a magyar nacionalista gondolkodás és nemzetiségi politika lineáris fejlődésrajzát koncentrikusan felépített fejezetekben adja elő. A fogalmazási fordulatokban gazdag elemzést a szellemtörténet magyar változatának esztétizáló megközelítésmódja hatja át. A kündulás a polgári magyar nemzet és az ország soknemzetiségi jellege közti feszültség eszmetörténeti leírása. A szerző az 1790–91. évi országgyűléstől kíséri végig azt az inkább látens szándékot, hogy törvényhozási, igazgatástechnikai és iskolai eszközökkel folytatott magyarosítás útján „Magyarország átalakuljék egy tisztán magyar nemzeti és központosított államná" (1209. l.). A végső magyarázatot a politikai romantikában megfogalmazott félelemkomplexusban keresi, ami 1867 után tovább erősödött. Nagyobb engedmény, nemzetiségi autonómia a nemesi ország örökösei számára „egyenlő lett volna az önfeladással, öngyilkossággal" (1303. l.) Az 1849. és 1868. évi nemzetiségi törvények sem lettek valósággá, s a magyarországi kísérlet (melynek állomásaival külön foglalkozik) nemcsak elidegenítette a nemzetiségeket, hanem a magyarság számára is nehezítette a valós helyzet, a centrifugális erők felismerését.

A kötet zárófejezetét *Robert A. Kann* írta „*A Habsburg-monarchia nemzetiségi kérdésének problematikájához*" címmel. Ez az eszmefuttatás a tanulmányok tanulságainak összegezése, a nemzetiségi kérdés rekapitulálása. Kann fenntartja azt a nézetét, hogy „a nemzetekfeletti államszervezet a soknemzeti államban elvben nem lehetetlenség" (1309. l.), majd leszögezi, hogy a birodalom „etnikai-topográfiai" feltételei mellett a megerősödő nemzeti tudat, a nemzetiségi társadalmak külön mikrokozmoszokká fejlődése, egy kiegyenlítődési tendencia, s az ezekből következően is kényszerű külpolitikai mozgáskorlátozottság – mely a Monarchiát egy a világháborúban eleve vesztesként induló táborba vitte – együttesen vezettek a felbomláshoz. Írását azzal a feltevéssel zárja, hogy a nemzetállamokat talán nem túl távoli jövőben felválthatja a soknemzetiségű államiság, amely azonban csak teljes nemzeteket foglalhat magába, nem pedig jórészt torzókat, mint a Habsburg-monarchia.

A nagy szerkesztői gondossággal készített, körültekintően jegyzetelt kötetet több mint százoldalas mutató és az 1910. évi népszámlálás alapján megtervezett nagyalakú, színes etnográfiai térkép egészíti ki. Olyan mű ez, amelyet valóban a Monarchia-kutatás értékes kézikönyvei közé kell sorolni.

Szász Zoltán

RACHEL N. KLEIN:

RENDCSINÁLÁS SOUTH CAROLINA BELVIDÉKÉN

Az 1760-as években elszaporodtak a bűntények South Carolina belső területein. Bíróság, börtön hiányában a charlestoni igazságszolgáltatás enyhe ítéleteiben nem bízva a vagyonukat, tulajdonukat féltő telepesek, az ún. regulátorok a maguk kezébe vették az ítéletvégrehajtást. Hosszú tultakozásban fordultak a törvényhozó gyűléshez. Helyi törvénykezést, börtönt követeltek, de felemelték szavukat az egyenlőbb képviseleti rendszerért, gazdasági céljaik eléréséért pedig gabonájukért külön felárat kértek. A tanulmány célja, állapítja meg a szerző, a Pomona Egyetem Történelem tanszékének tanára, hogy megvizsgálja azt a kérdést, milyen társadalmi változások mentek végbe South Carolina belső területein, és kiket is reguláztak meg tulajdonképpen a regulátorok.

South Carolina a 18. század elején földrajzilag, társadalmilag, politikailag és gazdaságilag is két részre oszlott. A parti részen jól termő rizs- és indigóföldek terültek el. A fehér kisebbség nagyszámú négyr rabszolgát foglalkoztatott. A politikai és társadalmi élet központja Charleston volt. Ezzel szemben a belső területek az 1720-as évekig az európaiak által lakatlanok voltak. Az 1760-as évekre már 30–35 ezer lakosa volt ennek a területnek is, de a törvényhozó gyűlésre mindössze 2 képviselőt küldhettek. Ekkor indult virágzásnak itt is az indigó- és a dohánytermesztés, foglalkoztak a kenderrel, és beindult az állattartás. Így South Carolina belső területein élő telepesek mezőgazdasági cikkeikkel bekapcsolódhattak a gyarmat kereskedelmébe. A rabszolgák száma is megnőtt, hiszen egyre nagyobb szükség volt az olcsó munkaerőre. Az ezen a területen élő vállalkozók nem úgy viselkedtek, mint partvidéki társaik, mert ők abban a reményben szereztek maguknak egyre több rabszolgát, hogy egyszer majd csak farmerek lesznek maguk is. A regulátorok mozgalma közös zászló alá vonta a határvidéki embereket, azért, hogy biztosítsák és megvédjék saját földtulajdonukat és rabszolgáikat.

Az 1760-as évek közepén azonban ezeket egyre nagyobb veszély fenyegette. Útonálló bandák fosztogatták a határterületeket. Két nagy csoportra lehet osztani őket: akiknek a vadászatra, mint létfenntartásra volt szükségük, és akik megültek enélkül is, és jobbára raboltak, fosztogattak.

A vadászok és a telepesek konfliktusa nem kizárólag South Carolinara korlátozódott, de a kérdés itt volt a legégetőbb, hiszen nem volt sem törvény, sem helyi közigazgatási szerv a csavargás ellen. A regulátorok szerint a területet teljesen elözönlötték a kóbor, törvényen kívüli elemek. Az 1760–1761-es háború a cherokee indiánokkal csak növelte a csavargók számát, hiszen sok hajléktalan egykori telepes volt kénytelen a vadászatra adni a fejét, ha el akarta tartani magát. Ez a vadász-népesség beleavatkozott a letelepedett farmerek életébe, és jócskán megzavarta azt. Nemcsak provokálták a telepeseket, ennél sokkal nagyobb veszélyeket is rejtett „működésük" azzal, hogy bemerészkedtek az indiánok területeire vadászni, csak fokozták a feszültséget a határon. Indián módszereket is alkalmaztak, erdőket gyújtottak fel, a menekülő vadat csapdába ejtették. Így nem ritkán háziállatokkal is végeztek. Erre hozták válaszul az 1778-as törvényt, mely mindenkit, aki tűzzel vadászott, csavargónak nyilvánított. A vadászok és a telepesek érdekei abban is összeütköztek, hogy míg az előbbiek minél több nyílt, szabad területet igényeltek, addig a farmerek a magántulajdon védelmét sürgették. A háziállatok azért is könnyen válhattak szabad prédává, mert a tulajdonos jobbára csak megbélyegezte állatait, de nem tartotta bekerített területen. A gazdagabbak azonban nemcsak állataikat féltették. A szervezett bandák kirabolták áldozataikat, és nem ritkán meg is kínozták őket.

A csoportnak általában nem volt 20-nál több tagja, de a regulátorok „keltette" veszély együttműködésre serkentette őket is. Az útonállókat nem lehet egyértelműen a kóbor vadászokkal azonosítani. Kiderült, hogy néhány zsivány korábban tehetős farmer volt. Hogy miért kényszerültek

erre a sorsra, nem mindig világos. Néhányat bizonyára a könnyű pénzszerzés lehetősége ragadott meg, míg másokat valószínűleg sorozatos csapások értek, s csak végső elkeseredésükben folyamodtak ehhez a megoldáshoz. A vadászó csoportok sokszor támogatták az útonállók bandáit, sőt néha aktívan részt vettek egy-egy rajtaütésükben. Noha a törvények South Carolinában elősegítették az új telepeseknek a könnyű földhozjutást, az ismert banditák 50%-a nem rendelkezett földtulajdonnal. Ez is mutatja, hogy sem a mezőgazdasági munka, sem a földtulajdon nem jelentett vonzerőt számukra.

A banditák azonkívül, hogy félelmet keltettek minden telepesben, még egy kevésbé kézenfekvő veszélyt teremtettek: a rabszolgatartó rendszer megszilárdulását veszélyeztették. Nemcsak rabszolgákat raboltak, hanem néhány menekülőnek segítettek is a szökésben. A veszély nyilvánvaló: nem alakulhat ki biztonságos rabszolgatartó rendszer egy olyan területen, ahol banditák rabszolgákat raboltak, vagy segédkezet nyújtottak szökésükhöz.

A feldühödött regulátorok, akik nemcsak tulajdonukat, hanem életüket is féltették, börtönt, helyi törvénykezést követeltek, nyilvános iskolákat, hogy a gyerekek „ne bűnös tudatlanságban nevelkedjenek, minden bűnre hajlandóságot mutatva".

1769-re a regulátorok mozgalma célt ért. A gyarmat törvényhozó gyűlése elfogadta a Circiut Court törvényt, mely létrehozta a gyarmat 4 jogi körzetében a bíróságok, börtönök és a sheriffek intézményét. Ugyanekkor hoztak egy vadvédelmi törvényt is. Egy évvel korábban pedig a regulátorok 6 jelöltjét beválasztották a gyarmat törvényhozó gyűlésébe, és megalapították az egyházközségeket is.

A regulátorok sikere arról tanúskodik, hogy volt már befolyásuk a határmenti területeken, de ezentúl arról is, hogy megkapták a tengerparti részek vezető rétegeinek támogatását is. Csak az Angliával vívott háború szakította félbe a két terület „egyezkedését". A kereskedelem is egyre élénkebbé vált, hiszen a vezető rétegek gazdasági érdeke azonos volt.

Egészen addig, míg a belső területeken a telepesek nagy része nem rendelkezett nagyobb számú rabszolgával, a part menti területek vezető rétege nem ment bele abba, hogy újra szabályozzák a képviseleti rendszert. Ennek ellenére a társadalmi és politikai egyenlőség csírái már a regulátorok idejében megmutatkoztak. A határ menti területek csak hosszú idő múlva váltak ültetvényes társadalommá, de a farmerek már megkezdték a saját képükre formálni a határvidéket.

(The William and Mary Quarterly, Vol. 38, No. 4, October 1981. 661–680. l.) *B. B.*

ROBERT K. RATZLAFF–JAMES B. SCHICK:

A KORAI AMERIKAI KÖZTÁRSASÁG (1789–1848) A MAI AMERIKAI TÖRTÉNELEM TANKÖNYVEKBEN

A tanulmány szerzői, a Pittsburg State University munkatársai azt vizsgálták, hogy a mai amerikai történelem tankönyvek mit írnak hazájuk történelmének 1789–1848 közé eső időszakáról.

Először is sietve leszögezik, hogy a mai amerikai kollégiumok történelem tankönyvei körülbelül ugyanannyiba kerülnek, sokkal vékonyabbak és sokkal tetszetősebbek, mint 40–50 éves elődeik. Érdekes, hogy míg régebben 600–700 oldal volt egy ilyen tankönyv, a mai átlagos oldalszám 455. Tehát az első feltűnő különbség a jelentős terjedelemcsökkenés. A modern történelem tankönyvekben sokkal több az illusztráció, a színes és fekete-fehér fotók, a térképek, táblázatok, statisztikák, van benne jó pár esszé, életrajz, eredeti forrás és bővebbek a kultúrtörténeti fejezetek is.

Az oldalszám felől megközelítve a tartalmat, a legjobban az 1840–1848-as időszak járt, hiszen százalékos arányban ma körülbelül ugyanannyit foglalkoznak ezzel a témával, mint korábban. Az 1789–1840 közötti négy időszak (1790-es évek, 1800–1815, 1815–1828, 1828–1840) már sokkal rosszabbul járt. Ezeknél a kérdéseknél általános terjedelemcsökkenés figyelhető meg.

Úgy tűnik, a diplomáciatörténet veszített értékéből a mai amerikai történészek szemében. Erre a legjobb példa, hogy lényegesen kevesebbet foglalkoznak az 1790-es évek francia–amerikai kapcsolataival, mint korábban. Ugyanakkor a gazdaságtörténet sokkal hangsúlyosabb szerepet kapott. Az erről szóló tizenegy téma közül csak három érdemelt kevesebb figyelmet, mint ezt megelőzően, míg a többi kilencnek vagy legalább ugyanannyi, ha nem több oldal jutott. A politikatörténeti fejezetek is inkább gyarapodtak, mint csökkentek.

A tanulmány szerzői a tartalom szempontjából öt témát választottak ki, hogy megvizsgálják, mennyit változott a történelemszemlélet, mennyit fejlődött a történettudomány. Az öt téma a következő: Mi volt a Jay's Treaty szerepe a politikai pártok fejlődésében? Miért lépett be az Egyesült Államok az 1812-es háborúba? Ki volt a Monroe-elv szerzője? Helyesen tette-e Jackson elnök, hogy megszüntette a Nemzeti Bankot? Hogyan bántak a rabszolgákkal a polgárháború előtt?

A vizsgált könyvek közül hétnél a szerzője tartja fontosnak az első kérdéssel kapcsolatban azt hangsúlyozni, hogy a federalisták az angolok, a republikánusok pedig francia pártiak voltak, és mind a két felet bántotta a Jay-féle szerződés. Mindegyik könyvben található vagy egy bibliográfia, vagy egy esszé, amely arról világosítja fel az olvasót, hogy ezt a kort a történészek többféleképpen értékelik, s ha maguk a szerzők nem is foglalnak világosan állást, az érdeklődőknek megadják a lehetőséget a komolyabb elmélyülésre.

Az 1812-es háborúról sem egyöntetűek a vélemények, és az olyan másodlagos kérdések, mint a Monroe-doktrína szerzősége is megosztja a szerzőket, de korántsem annyira, mint a vizsgált öt kérdés bármelyike. A tizenhat könyv közül tizenkettő részleteiben vagy teljes terjedelmében közli John Quincy Adams nyilatkozatát, de hogy ténylegesen ki írta az üzenetet a kongresszusnak, nem jutnak egyetértésre.

Andrew Jackson elnöki működése mindig heves ellenzőkre és nagy tiszteletőkre lelt az amerikai történészek körében. De a történelmi monográfiákban egyértelműen bírálták és bírálják bankpolitikáját. Hogy foglalnak állást a modern történetírók? Gyakorlatilag egyetértenek abban, hogy rossz tanácsot adtak Jacksonnak, amikor rábeszélték a bankellenes álláspontra.

A szerzők szerint a legérdekesebb a rabszolgakérdéssel foglalkozó fejezetek vizsgálata. Az utóbbi időben oly bő ennek a témának az irodalma, hogy szinte lehetetlenség elvárni a tankönyvírótól, hogy a friss következtetéseket megemésszé és továbbadja olvasóinak. Egyik fejezet sem tükrözi jobban a történelmi interpretációk fejlődését, mint ez. A szavak gondosan választottak, a stílus óvatos, az ember kíváncsivá teszi, hogyan reagálhatnak a hallgatók az ilyen fejezet olvasásakor.

Vagyis a vizsgálatból az a következtetés vonható le, hogy a témák kezelése, csoportosítása, terjedelme mind-mind a szerzőktől függ. De a terjedelem csökkenésének, az illusztrációk növekedésének is megvan a következménye. A jelen tankönyvírói jól tennék, ha a jól megalapozott történetírói hagyományokat folytatnák, és tanulmányoznák elődeik műveit – állapítják meg a szerzők.

(Journal of the Early Republic, Vol. 1. No. 2. Summer 1981. 107–125. l.)

B. B

JAMES C. CURTIS:

OLD HICKORY ÁRNYÉKÁBAN: MARTIN VAN BUREN POLITIKAI PÁLYÁJA

„Ilyen emlékezetes elnöki beiktatást még sohasem láttam." Thomas Hart Benton két évtized távlatából is így emlékezett vissza Martin Van Buren-nek elnöki hivatalba lépésére. A történészek már nem tartják ilyen egyedülállónak az ezt az aktust követő négy évet, sőt sokan inkább Andrew Jackson harmadik elnökségét emlegetik, ha az amerikai történelemnek ez a periódusa szóba kerül. James C. Curtis az University of Delaware Történelem Tanszékének tagja tanulmányában ezzel a nem sokat vizsgált időszakkal foglalkozik.

Andrew Jackson és Martin Van Buren 1823-ban találkoztak a szenátusban, és amikor 1824-ben a választások után Jackson párt nélkül, Van Buren pedig elnökjelölt nélkül maradt, politikai szövetségül szinte kézenfekvő volt.

Kettejük szorosabb barátságának Jackson különös személyisége volt a legfőbb akadálya, hiszen ő egy-két közelebbi hívőtől eltekintve mindenkivel szemben bizalmatlan volt. A politikai pártokat sem szerette, létüket teljesen feleslegesnek és értelmetlennek tartotta. Ezzel szemben Van Buren hitt a pártok szükségességében, és politikai karrierjének nagy részében éppen az olyan egyszemélyi politika ellen harcolt, amelynek Jackson jelentős képviselője volt. Az ő politikai elveinek két síkja volt. Egyrészt a fegyelem fontosságát hangsúlyozta és azt, hogy az egyénnek alá kell vetnie magát egy csoport akaratának. Másrészt a jeffersoni korlátozott hatalmú kormány híve volt. Szerinte a pártnak

egy laza szövetségnek kell lennie. Így amikor 1828-ban az elnöki címre pályázó Jackson elfogadta Van Buren támogatását, az még nem jelentette azt, hogy átvette politikai nézeteit.

Jackson első elnöksége idején (1829–1833) körülvette magát régi barátaival, különböző fontos beosztásokba is őket jelölte. S hiába volt Van Buren vezető kormánytisztviselő (külügyminiszter), mindvégig kívülálló maradt, s csak néhány kérdésben sikerült hatást gyakorolnia az elnökre. Maga Van Buren sem gondolta, hogy amikor a Szenátus megvétózza angliai nagykövetté való kinevezését, akkor válik lehetővé, hogy Jackson alelnökjelöltjeként induljon az 1832-es választásokon. A döntő kérdésekben, mint pl. a gazdasági problémák megoldása, alkotmányos elvek, pártpolitika, változatlanul más volt a véleménye.

Már ekkor tartani lehetett a déli államok elszakadási kísérleteitől, de Jackson Van Buren minden figyelmeztetése ellenére sem hajtott végre vámreformot, ami pedig megoldhatta volna a problémát. 1833-ban pedig Jackson – alelnöke legnagyobb megdöbbenésére – tervbe vette a Demokrata Párt átszervezését, majd amikor ezt elvetette, hozzálátott új tervéhez, hogy felszámolja az Egyesült Államok Bankjának (mint a szövetségi pénzalap kizárólagos kezelőjének) monopolhelyzetét. Ebbe Van Buren hosszas habozás után beleegyezett, s tulajdonképpen ez a döntés tette őt Jackson örökösévé.

Mégis miért választott Jackson elnök utódjának olyasvalakit, akivel egy sor lényeges kérdésben nem értett egyet? Ihszen amikor 1832-ben alelnökjelöltnek választotta, már tulajdonképpen bukott ember volt, mert a szenátus elutasította angliai kinevezését. De Van buren áldozat volt és antihős. Nem volt katonai múltja, és nem veszélyeztette Jackson népszerűségét.

Van Buren mindezzel tisztában volt, amikor elfogadta Jackson hívását, de észrevette azt is, hogy Jackson kétszeri megválasztása mennyit ártott a Demokrata Pártnak. Az elnöki feladatkört és szerepet is másképpen látta, mint elődje. Az elnök nem a kongresszus ellenfele, hanem feladata az alkalmazkodás, a nézetek egyeztetése. A rabszolgakérdéssel kapcsolatos minden vitát el akart kerülni. Tudta, hogy mint északit a déliek gyanakvással fogadják, de abban reménykedett, hogy ha ragaszkodik a jeffersoni elvekhez, megoldhatja ezt a problémát is. A texasi válságban még Jackson aktívan részt vett, így Van Buren elnökségének kezdeti időszaka azzal telt el, hogy megpróbálta az elődje által elrontott mexikói–amerikai viszonyt helyreállítani.

Célja volt, hogy jó kapcsolatot építsen ki a kongresszussal. Nyílt viszály sohasem alakult ki közte és a Kongresszus között, így sohasem kellett megvétóznia egyetlen törvényjavaslatot sem. (Jackson többször élt ezzel a lehetőséggel, mint összes elődje együttvéve.) Van Buren nem akarta függetleníteni a végrehajtó hatalmat, és a Kongresszus esetleges eltérő véleményét sem tekintette személyes sérelemnek. Azzal hogy elfogadta az ellenvéleményt, éppen a törvényhozó és a végrehajtó hatalom ellentétén csökkentette.

Jackson elnöksége idején a kormányülések jellemzője az intrika és a széthúzás volt, részben hagyomány, részben az elnök személye okán. Van Buren ezt is igyekezett csökkenteni, és megerősíteni saját pártját. Hogy ehhez hozzáfogjon, el kellett döntenie, mit csinál a Jacksontól öröklött kabinettel. Ha teljesen átszervezi, megerősíti a Demokrata Párt bomlásáról szóló híreket, ha meghagyja, csak szolgai engedelmességet kap. A South Carolina-i Joel R. Poinsett hadügyminiszteri kinevezése oldotta meg a kérdést. Ezzel a lépéssel helyreállította kapcsolatait a déli államokkal, és hű maradt a jeffersoni elvekhez.

Az 1837-es gazdasági válság megrendítette pozícióját. Két lehetősége volt: vagy Jackson mintájára ragaszkodik az egyes állami bankok létrejöttéhez, vagy pedig kidolgoz egy olyan rendszert, amelyik nem támaszkodik ezekre. Azonnal összehívta a Kongresszus rendkívüli ülését, és nekiláttak jogi úton kidolgozni a megoldást. Meggyőződése volt, hogy egy kormány akkor működik tökéletesen, ha a lehető legkevesebb intézkedést teszi. Gyakorlati tapasztalatai, elméleti képzettsége révén sem tudta a kormányzására nehezedő gazdasági problémákat megoldani. A rendkívüli kongresszusi ülésen kidolgozott program alapja az volt, hogy a nemzet érdekét az egyes államok érdekei fölé kell helyezni. A rendszer hiányosságai 1840-re, mire a Kongresszus jóváhagyta, annyira nyilvánvalóvá váltak, hogy a demokraták elnökválasztási vereségét jelentette.

Modern történészek gyakran vonnak párhuzamot Van Buren és Herbert Hoover elnök között. Mindketten nagy reményekkel léptek be a Fehér Házba, és mindkettejük karrierjét a gazdasági válság tette tönkre. Van Buren nem tudott kellő támogatást szerezni programjának, nem tudta az embereket meggyőzni arról, hogy miközben a szövetségi bankot támogatja, védi az egyes államok érdekeit is. A

szövetségi hatalmat kellett erősítenie a súlyos gazdasági válság közepette, akkor, amikor az amerikaiak már amúgy is rettegtek az erős hatalommal felruházott elnöktől. S ebben rejlik a helyzet iróniája: a jeffersoni elvekhez hű Van Burenről, aki minél kevesebb hatalmat akart magának, azt tartotta kora közvéleménye, hogy korlátlan hatalmat megszerezni vágyó elnök.

(Journal of the Early Republic, Vol. 1., No. 3. Fall 1981. 249–267. l.)

B. B.

RICHARD C. ROHRS:

PÁRTPOLITIKA ÉS AZ ANDREW JACKSON ELNÖK ELLENI MERÉNYLET

Warren R. Davis South Carolina-i képviselő temetése 1835 telén egyike volt azon kivételes alkalmaknak, amikor a gyengélkedő Andrew Jackson elnök kimozdult a Fehér Házból. Ahogy az elnök kilépett a Capitoliumból, egy munkanélküli szobafestő, Richard Lawrence pisztolyával rálőtt. A fegyver azonban csütörtököt mondott. A merénylő a második pisztollyal sem járt jobban, így könnyedén sikerült őt elfogni.

A közvélemény reakciója ugyanolyan volt 1835-ben, mint manapság, ha az amerikai közélet jelentős személyiségei ellen követnek el merényletet: szomorúság, fájdalommal vegyes önvizsgálat. Noha sokan hitték abban, hogy az isteni gondviselés mentette meg az elnök életét, a szkeptikus megegyzések sem voltak ritkák.

Elterjedt az a vélemény, hogy a merénylő elmebeteg, és ezt az állítást az orvosi vélemények is alátámasztották. Néhányan ennek ellenére kételkedtek a vizsgálat hitelességében, mert kiderült a fegyverszakértői vizsgálatok során, hogy Lawrence mindkét pisztolya jól volt megtöltve, és a próbán mind a kettővel pontosan lehetett célozni. Lawrence maga a felsülését azzal magyarázta, hogy a merénylet napján esett az eső, s a nedvesség ártott meg a fegyvereknek.

Noha Lawrence azt vallotta, hogy senkinek sem árulta el szándékát, hogy mire készül, vádaskodások árasztották el Washington politikai köreit. Két nézet kapott gyorsan lábra. Az egyik variáció szerint Jackson ellenfelei találták ki az egészet, és bujtották fel a merénylőt. A másik változat az elnök híveit teszi felelőssé, mert állítólag így akarták Jackson népszerűségét növelni. A Globe c. folyóirat annak a véleménynek adott hangot, hogy Lawrence egyáltalán nem volt elmebeteg, hanem John C. Calhoun ellenzéki szenátor Jackson-ellenes trádája tüzelte fel tette elkövetésére a merénylőt. Mások szerint az elnök halálából pont az alelnök, Martin Van Buren profitált volna a legtöbbet, hiszen így automatikusan ő került volna Jackson helyébe. A Telegraph c. újság viszont azon tűnődött el, hogy hogyan kételkedhet bárki is egy olyan kormány tisztaságában és bölcsességében, ahol az isteni gondviselés mentette meg az elnök életét.

Mielőtt azonban a pártok megkezdték volna a felelősség egymásra hárítgatását, maga Jackson elnök vádolta meg a merénylet elkövetésével egyik politikai ellenfelét, George Poindexter Mississippi-i szenátort. Azt a Poindextert, aki valamikor Jackson elszánt híve volt, és a merénylet idejére ugyanolyan elszánt ellenségévé vált. A dolog odáig fajult, hogy két tanút is találtak, akik látták Lawrencet bemenni a szenátor házába. Hivatalos bizottságot jelöltek ki az ügy kivizsgálására. Hamarosan azonban kiderült, hogy a két tanú nem teljesen szavahihető, sőt egyikük képtelen volt felismerni Poindexter házát, ahova pedig látta a merénylőt bemenni. Így a bizottság arra az eredményre jutott, hogy nem áll elegendő bizonyíték rendelkezésre, amely alátámasztaná Lawrence és Poindexter kapcsolatát.

A sajtó reagálása az eseményekre is pontosan tükrözi a pártok egymáshoz való viszonyát, illetve viszályát. A Jackson-párti újságok úgy próbálták meg kihasználni a helyzetet, hogy azt állították, a bizottságban Poindexter barátai kaptak helyet, így nem volt kétséges az eredmény. Az ellenzéki sajtó is megpróbált élni pillanatnyi előnyével, és az egész ügyet arra igyekezett felhasználni, hogy újabb és újabb bizonyítékot találjon a Jackson-kormány korruptságára és hozzá nem értésére. Teljes ékesszólásukat latba vetve, minden kínálkozó alkalmat megragadva bírálták a Jackson-adminisztrációt.

Ezekben a hetekben a pártviszályok annyira eluralták a sajtót, hogy a közvélemény szinte meg is feledkezett Richard Lawrence-ről, a merénylőről. A bíróság végül is meghozta döntését, és elmebetegség okán felmentette.

Érdekes, hogy a fővároson kívüli sajtót nem kavarták fel annyira a merénylet verte hullámok, mint a washingtonit, noha mind a két fél bőven kivette részét a rágalmazásokból, a vádaskodásból, a feszültségkeltésből.

Az ügy mélypontja az a pillanat volt, amikor Jackson táhora csak azért vádolta meg Poindextert, mert az elnök politikai ellenfele volt. Elég nehéz megérteni, hogy mit profitálhattak volna Poindexter és Lawrence összekapcsolásából, mivel a szenátort nem választották újra, és így néhány héten belül amúgy is távoznia kellett a szenátusból. Valószínű, hogy az elnök hívei ismerve Jackson érzelmeit – kellemetlenkedni akartak Poindextemek.

De sem ez a manipuláció, sem az ellenzéki sajtó célozgatása nem ért el eredményt. Egyik fél sem tudott elegendő bizonyítékot felmutatni álláspontja igazolására. Nem lehetett az elnökre sem rábizonyítani, hogy merényletet rendeztetett önmaga ellen, de ugyanakkor az ellenzéktől sem lehetett azt állítani, hogy így akart volna megszabadulni a gyűlölt Jacksontól.

Lawrence felmentésével a merénylet ügye befejeződött. Washingtont nem viselte meg túlzottan a politikai intrika. A merényletet követő hetekben a vádaskodások kerültek előtérbe, és ezen senki sem lepődött meg különösebben, hiszen az 1830-as években a pártviszályok, a frakcionalizmus, a nemzeti és a helyi konfliktusok megszokottak voltak az Egyesült Államokban. Még az elnök életére törő akció sem fékezhette meg a politikai gyűlölködést.

(Journal of the Early Republic, Vol. 1., No. 2. Summer 1981. 149–163. l.)

B. B.

RICHARD B. DU BOFF:

ÜZLETI KÖVETELMÉNYEK ÉS A TÁVÍRÓ FEJLŐDÉSE AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN, 1844–1860

A 19. század első négy évtizedét már gazdaságtörténeti szempontból sem lehet jelentéktelen időszaknak nevezni az Egyesült Államokban – állapítja meg Richard B. Du Boff, a Bryn Mawr College (Philadelphia) gazdaságtörténet professzora. De minden fellendülés ellenére az 1840-es évek Amerikája még mindig preindusztriálisnak tekinthető, hiszen a gazdasági élet egyik legjellemzőbb vonása még mindig a decentralizáltság volt.

Az 1800–1840-es évek közötti fejlődés fokozatosan ment végbe, de az igazi gazdasági forradalom csak akkor kezdődhetett meg, amikor már használhatóak voltak az olyan technikai találmányok, mint a vasút és a távíró. A vasútnak ebben a folyamatban betöltött kulcsfontosságú szerepéről mindig sokkal több szó esik, mint a távíróról, pedig ez a találmány a vasút szolgáltatásait megelőzve teremtett összeköttetést a kereskedők, bankárok, hajótulajdonosok között.

Samuel F. B. Morse kísérleti vonala Baltimore és Washington között már 1844. május 24-én működésbe lépett. A Kaliforniáig eljutó transzkontinentális hálózat 1861-re készült el, jócskán megelőzve a vasutat. 1866-ra pedig létrejött a Western Union Telegraph Company, az ország első monopóliuma, mely magába olvasztotta két vetélytársát.

A két folyamat, a távíró üzleti célokra történő felhasználásának gyors elterjedése és az ipar fellendülése döntő jelentőségű volt a távíró kihasználása szempontjából. Noha a távírót a telefon feltalálásáig helyi ügyek elintézésére is használták, a közvéleményt megjelenésétől fogva az a tény döbbentette meg, hogy óriási távolságok áthidalására képes. Ráadásul minél nagyobb a távolság, a távíró használatával annál több pénzt lehet megtakarítani. Hogy a távíró használata 1846 után ilyen viharos gyorsasággal terjedt el, annak köszönhető, hogy a kisvállalkozók, kereskedők, spekulátorok sietve megragadták a lehetőséget, amit az új találmány biztosított.

A távíró fejlődésének kezdeti időszakában egymás után építették a hálózatokat, sok kis távíró cég létesült, hiszen az ilyen szolgáltatás létrehozásának költségei viszonylag alacsonyak voltak. Az 1850-es évek végére azonban szinte kézenfekvő módon megszületett az igény a táviratok és a kézbesítés egységesítésére. A vasúthálózat és a távíróhálózat kiépülése közötti párhuzam nyilvánvaló. Mindkettő esetében a kezdeti verseny időszakát felváltotta a konszolidáció ideje. A működési egyszerűsítés, uniformizálás és a monopólium kialakulásának igénye az üzleti követelmények hatására alakult ki.

1845–46-tól a polgárháborúig a távíróval szemben négy különböző szektor támasztott igényeket: az épülő vasútvonalak, a sajtó, a gazdasági és pénzügyi élet, és ráadásul maguk a polgárok.

Az amerikai vasútvonalak az európaiakhoz képest viszonylag lassan ismerték fel a távíró jelentőségét. Még 1855-ben is csak egy vonal hasznosította a telegráfot. Ennél is nehezebben ismerték fel a távíró hasznosságát a társadalmi érintkezésben. A létező néhány bizonyíték, feljárókönyvek, nyilvántartások azt mutatják, hogy az új szolgáltatás fő haszonélvezői a sajtó képviselői és az üzleti élet résztvevői voltak.

A távíró üzleti hasznáról az egyik első emlék 1846 elejéről származik, amikor is a New York, Albany and Buffalo Telegraph Company kimutatást készített a New York City és Buffalo közötti távíróvonal elképzelhető bevételéről. A tervezett jövedelem 90%-a származott volna a távíró üzleti és sajtó célokból történő használatából.

1847-re már a napi sajtó is rendszeres „távirat-fogyasztó"-vá vált, nem véletlen, hogy ekkor szaporodnak meg a különböző újságokban a rovatok, amelyek a távirati jelentéseket közlik. De itt is főleg pénzügyi és gazdasági híreket, újdonságokat közöltek.

Az első felmérések egyikét, amely a távíró fel- és kihasználásáról készült, Alexander Jones, az Associated Press vezérképviselője állította össze. Ez a vizsgálat is alátámasztotta, hogy ha a társasági érintkezésre alig, de üzleti ügyek intézésére már annál nagyobb számban használják fel a távírót.

A korabeli vélemények is egyhangúan azt bizonyítják, hogy a távíró szerepe főleg a gazdasági életben jelentős. Ez különösen érvényes az 1850-es évektől kezdve, amikor a távíró már nem valami furcsa, kísérleti újdonság, hanem egy jól bevált, alaposan kipróbált szolgáltatás.

A kezdeti időszakban még nehéz volt a pénzügyi alapokat biztosítani a távíróvonalak létesítéséhez, hiszen csak néhány mindenre elszánt, vakmerő ember volt hajlandó ilyen új ügyet finanszírozni. De amint bebizonyosodott a találmány hasznossága az 1840-es évek vége felé, egyre többen voltak hajlandók tőkéjük egy részét ilyen módon befektetni. Ezzel kettős célt szolgáltak, hiszen egyrészt a létrejövő távíróhálózattal, a gyors hírközléssel saját gazdasági ügyeiket intézhették hatékonyabban, másrészt már ekkor felismerték a távíróhálózat létesítésében rejlő profit lehetőségeit.

A gazdasági hírek gyors cseréje, különösen a gyors árinformációk nagyon megnövelték a piacok jelentőségét. Külfölddel kötött, azelőtt elképzelhetetlen üzletek gyorsan kivitelezhetők lettek. A távíró használata lehetővé tette a központi New York-i tőzsde létrejöttét, a pénz- és árupiacon a gyors információk miatt csökkentek az árkülönbségek.

A távíró tulajdonságai, a költségmegtakarító és árellenőrző funkciói tették különösen alkalmassá, hogy betöltse szerepét a gazdasági életben. Így jött létre az a távíróipar, amely 1866-ra az Egyesült Államok első monopóliumává vált, és eljövendő nagy vállalkozások előfutárává.

(Business History Review, Vol. 54. No. 4. Winter 1980. 459–479. l.)

B. B.

G. A. ALEKSZEJCSENKO:

A FALUGYŰLÉSEK DÖNTÉSEI, MINT AZ OROSZORSZÁGI FALUSI FÖLDKÖZÖSSÉGEK MÚLT SZÁZAD VÉGI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI
(Tverj kormányzóság adatai alapján)

Az oroszországi agrártársadalom vizsgálatának igen tényeges összetevőjét képezik a falusi földközösségekre vonatkozó ismeretek. Kormányzati akták, az obscsináról folytatott korabeli tudományos polémiák, statisztikai anyagok, különösen pedig a zemsztvók iratai képezték a vizsgálódások alapvető forrásbázisát. Mindenekelőtt azt kutatták – a felsorolt források alapján –, mennyiben tekinthető az obscsina a paraszti önigazgatás sejtjének, milyen gazdasági szerepe volt, hogyan érvényesült adminisztratív, adóztató funkciója. A falugyűlésekről fennmaradt iratok eddig kívül estek a kutatók szemhatárán. Elsősorban a dumákba választott követeknek adott utasításokat dolgozták fel. Pedig a falugyűlések döntései és egyéb iratai mind eredeti formájukban (bár kevés maradt fenn), mind körülleti,

járási, kormányzósági szinten lajstromozva tömeges, sokoldalú forrásanyagot jelentenek az obscsinák és tagjaik működésének, életének feltárásához. Eredeti formájukban tartalmuk miatt, rendszerezett, lajstromozott alakjukban a parasztpolitika gyakorlatának érzékeltetése céljából kell kiemelni jelentőségüket.

Alekszejcsenko mindkét változatra említ példákat. Idézi azt, amelyik az osztásföld egy részének pénzért (25 rubel) történő átruházását tanúsítja egyik parasztról a másiknak. Egy másik arról tudósít, hogy a kispolgári rendhez tartozókat is felvették az obscsina tagjai közé. Igaz, csak házhelyet kaptak, osztás-telket nem. A harmadik példában arról olvashatunk, hogy valaki három tévíziós főre kért osztásföldet, de a falugyűlés csak egy főre adott, mert egészségügyi okok miatt csak ennyinek a megművelését látta biztosítottnak. A felsőbb szintű hatóságok által rendszerezett obscsina-anyagok, a rendszerezés módja, az ügykörnyezet révén az agrárpolitika érvényesülésének fontos területére nyújtanak hepillantást.

Szerzőnk Tverj kormányzóság obscsináinak 1860–90 között keletkezett iratait dolgozta fel. Szükségesnek tartja előrebocsátani, hogy az anyag tükrözi azt a kormányzati törekvést, amely az eljárások, az ügyvitel egységesítésére irányult, pl. nyomtatványok rendszeresítésével. Ezek csak az 1880-as években váltak általánossá. Fel kellett tüntetni rajtuk a falugyűlés tagjainak számát, illetve külön a jelenlevőkét. A korábbi jelentések csak az utóbbiakat tartalmazták, de nem utaltak arra, milyen hányad vett részt a döntésben. Figyelemre méltónak tartja a szerző, hogy egyre gyakoribb volt nők részvétele a falugyűlés munkájában. Ami az iratok (ügyek) belső struktúráját illeti, az nem mutatott nagy változatosságot. Rendszerint tartalmazta a résztvevőkre, az időpontra és helyre vonatkozó adatokat, az ügy kezdeményezőit, leírta az esetet, ismertette az eljárási rendet, s végül a döntést.

A cikk befejező része néhány gyakori ügytípus vizsgálatának tapasztalatait foglalja össze tömören. Elsőként az elöljárók (sztaroszta, adószedő stb.) választásáról szóló iratcsoportot említi a szerző. Ezek voltak a legformalizáltabbak. Alekszejcsenko szerint nem is a jelöltek jellemzése tanulságos, hanem a választások gyakorisága. Milyen időközönként, kit hányszor választottak elöljárónak? A gyakori elöljáró-váltás azt mutatja, hogy rendszeresen ellenőrizték tisztségviselőiket, s ha visszaélést észleltek (és észleltek) akkor, vagy más ok miatt cserélték le őket. Ilyen ok lehetett pl., ha változott a család munkaerő helyzete (elvitték a fiút katonának). A közfunkció ugyanis elvonta a tisztségviselőt a gazdálkodástól. A választáskor tehát az alkalmasság szempontjai között a család munkaerő-ellátottsága is szerepet játszott.

A legtömegesebb iratanyag a falukozösségek adóügyeivel foglalkozott. Tartalmazták a parasztok adósságait, hátralékaikat, kimutatták a közösségi kiadásokat. Arról is tudósítanak, hogyan reagáltak az obscsinák a kormányzat adóemelési törekvéseire. Például kísérletet tettek hevételeik növelésére (bérbe adták a falu malmát stb.). A leggyakrabban az történt, hogy kérelmezték a kötelezettségek mérséklését. Indokolásként írták a falu szegénységét, beszámoltak az elemi csapásokról, egyéb károkról. Kritikailag feldolgozva, ez az anyag plasztikus képet nyújt a századvég parasztjainak anyagi helyzetéről. Tanulságosak azok a döntések, amelyek az obscsina földhasználatától, az újraosztásokról, a kiegészítő osztás-föld juttatásokról, ill. az önálló telkes gazdálkodásra irányuló paraszti törekvésről tanúskodnak. A parasztok elszegényedésére következtethet a kutató a vetőmag és kenyérgabona segélykérelmekből, ill. ezek nagy számából. Szerzőnk és cikke alapján az olvasó is arra a következtetésre jut, hogy az általa bemutatott forrástípus feldolgozása plasztikusabbá, sokoldalúbbá teszi az obscsináról, a 19. század utolsó harmadának oroszországi parasztságáról kialakított képet.

(Isztorija SzSzSzR, 1981. 6. szám 116–125. l.) *M.*

M. DELLAGI:

ALI BEJ TRÓNRALÉPÉSE 1882 OKTÓBERÉBEN

Franciaország az 1881-es bardói szerződés értelmében kiterjesztette hatalmát Tunéziára. Az ötven évvel korábban Algériában alkalmazott annexiós politikát – a diplomáciai bonyodalmak elkerülése végett – nem ismételte meg. Ezért folyamodott a protektorátusi rendszerhez, amely korabeli

francia vélemények szerint tartalmazta „az annexió előnyeit, annak kellemetlen következményei nélkül". A bardói szerződés csak Tunézia külső szuverenitását érintette: Franciaország ellenőrizte az ország külpolitikáját. Belső problémákban a pénzügyekbe szólhatott bele.

Alig egy évvel a szerződés aláírása után azonban Szadok bej, a szerződés aláírója meghalt, s ezzel fölvillant a francia befolyás gyengülésének lehetősége. A francia kormánynak, látva a bej gyógyíthatatlan betegségét, még halála előtt gyorsan kellett cselekedni, hogy az érdekelt hatalmak (Olaszország, Törökország) ne szíthassanak nemzetközi bonyodalmat.

A francia terv három kérdés megoldására összpontosult: 1. mennyire lehet, tiszteletben tartani a tunéziai uralkodó család öröklésének szabályait, hogy elejét vegyék egy esetleges belső fegyveres ellenállás kibontakozásának; 2. a trónralépő Franciaországgal jó viszonyban legyen; 3. az uralkodó családban – precedenst teremtve – az új bej trónralépésével legitimmé tenni a protektorátusi rendszert.

A legitim trónörökös, Ali bej Franciaország híve volt, bár korábban vitái is voltak a franciákkal. Emiatt akkor a franciák inkább testvérét, Tajeb bejt támogatták volna, ha Szadok bej nem írta volna alá a bardói szerződést. Erre a korábbi szituációra támaszkodva D'Estourelles bárónak, a Párizsban tartózkodó Paul Cambon főrezidens helyettesének minden nehézség nélkül sikerült elérni, hogy Ali bej aláírjon egy hűségnyilatkozatot. Ebben kötelezettséget vállalt, hogy hatalomrakerülésekor Franciaország beleegyezése nélkül semmilyen intézkedést nem tesz. Ennél is fontosabb volt azonban az a szóbeli kötelezettségvállalás, amelyet a Tuniszba visszatérő Paul Cambonnak tett: megszünteti a hadügy és a tengerészeti minisztériumot, a kikötők katonai ellenőrzését a francia tengerészetre bízza, a tunéziai hadseregét pedig a francia okkupációs hadtest parancsnokára, a miniszterelnök feladatait a francia rezidens fogja megszabni, a főváros pénzügyeit is francia szakemberekre bízzák.

Az új uralkodó még Szadok bej halála napján fogadta a Tuniszba akkreditált külföldi diplomatákat. A fogadáson – nem tudván Ali bej és Paul Cambon titkos szóbeli megállapodásáról – az olasz konzul is megjelent, s ezzel elismerte az új uralkodót. A konstantinápolyi francia követ pedig „meggyőzte" a török szultánt, hogy ne küldje el a névleges jóváhagyását bizonyító beiktatási okmányt.

Az uralkodóváltás zavartalan lefolyása és az Ali bej–Paul Cambon szóbeli megállapodás megnyitotta az utat a marsai konvenció előkészítéséhez és aláírásához (1883). S ezzel Franciaország minden területen és minden tekintetben jogalapot biztosított magának a hatalom korlátlan gyakorlására Tunéziában.

(Revue d'histoire maghrébine, Nos 17–18. 1980. január, 13–18. l.)

J. N. L.

JUDSON M. LYON:

SZABÁLYTALAN IMPERIALIZMUS: AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK SZEREPE LIBÉRIÁBAN 1897–1912

Történész körökben hosszú idő óta viták folynak az amerikai imperializmus eredetéről, de az Egyesült Államok 1897–1912 között Libériában betöltött szerepéről nem sok szó esik. Ezekben az években, ugyanúgy, mint a világ más tájain, Kínában, Hawain, Samoán, az európai gyarmatosító hatalmak nagy nyomást gyakoroltak az amerikai érdekszférába tartozó területekre.

Már az 1820-as évek előtt megkezdődött az Egyesült Államok beavatkozása Afrika nyugati partjának életébe. Hiszen éppen a felszabadult amerikai rabszolgáknak alapítottak itt településeket, az amerikai kormány támogatásával. Egy olyan kormány támogatásával, amelyik azonban később hivatalosan nem ismerte el Libériát.

A telepeseknek, az amerikai-libériaiaknak nehéz volt az együttműködés a helybeliekkel, mert magukat magasabbrendűeknek tartván, az afrikaiaknak jószerével semmilyen politikai szerepet nem juttattak. Éppen ezért a két csoport közötti ellentét lehetőséget nyújtott az európaiaknak a beavatkozásra.

1843-ban Abel P. Upshur külügyminiszter egy nyilatkozatában meghatározta Libéria és az Egyesült Államok viszonyát. Világosan kiderült, hogy az amerikaiak csak abban az esetben avatkoznak

be Libéria ügyeibe, ha az amerikai-libériaiak léte forog kockán, de életük milyenségét már nem szavatolják. Ennek hatására 1847. július 26-án kikiáltották a független Libériát. Noha Anglia és Franciaország már 1849-ben elismerte az államot, az Egyesült Államok sokáig halogatta ezt a lépést. Lincoln elnökké választása jelentette az áttörést, 1862-ben elismerték Libériát és néhány egyezményt is kötöttek. 1867–1875 között az Egyesült Államok több esetben is beleavatkozott Libéria és angol vagy francia szomszédai ellentéteibe, de arra mindig vigyázott, nehogy túlságosan is elkötelezze magát. Egészen 1900-ig az amerikai támogatás éppen elegendőnek bizonyult arra, hogy hatalmon tartsa az amerikai-libériai elitet, de arra már nem serkentette őket, hogy megoldást találjanak az amerikai-libériai és az afrikai népesség egymás mellett élésére.

Libéria belső problémái és az európai hatalmak vetélkedése Afrikáért, mind veszélyeztették a fiatal állam létét. Ráadásul az a tény, hogy a part menti telepeseknek sohasem sikerült komolyabb befolyásra szert tenni a benszülötteknél, az európai agresszió ürügyéül szolgálhatott. Ráadásul a gyenge monroviai kormány képtelen volt megakadályozni a fegyverescempészetet, és 1900-ig jószerével még a közigazgatást sem tudta a belső területeken megszervezni.

Libéria gyengeségei okot adtak az európai beavatkozásra a közeli angol és francia gyarmatokról. Anglia és Franciaország azzal vádolta Monroviát, hogy rosszul bánik a területén élő afrikai lakossággal. Ennek a vádnak kétségtelenül volt alapja, hiszen pl. a kru törzs 1847 és 1931 között 5 alkalommal lázadt fel a központi hatalom ellen.

Az ország gazdasági lehetőségei is meglehetősen korlátozottak voltak. A közigazgatás teljes kiépítése hiányában még vámpolitikájukat sem tudták hatásosan, gazdaságosan kivitelezni.

Anglia fokozott érdeklődésének oka Sierra Leone volt, ez az önellátásra képtelen angol gyarmat, amely csak abban az esetben lett volna gazdaságilag hasznot hajtó, ha egyesül a szomszéd területekkel, vagyis legalább Libéria egy részével. Az angol külügyminisztérium éppen ezért igyekezett elérni, hogy Libéria nyissa meg kapuit az angol kereskedelem előtt, vagy sikerüljön megszereznie Libéria területét.

1897-ben azonban a Sierra Leone-i angol és a guineai francia előretörés arra késztette az amerikaiakat, hogy nyilatkozatot tegyenek közzé deklarálva Libéria függetlenségét és önállóságát. Theodore Roosevelt elnökké választása is felélénkítette az amerikai-libériai kapcsolatokat. Az amerikai néger értelmiség és az egyházi élet jeles személyiségei töltöttek hosszabb időt Libériában, s Roosevelt elnök négereket nevezett ki a monroviai Amerikai Misszió élére. De az 1904–1905-ös világpolitikai események és az amerikai elnökválasztás elvonta az elnök figyelmét a libériai kérdésről.

A monroviai kormány 1905-re megint a tönk szélére került, és mind az angolok, mind Franciaország területi követelésekkel lépett fel. Az amerikai passzivitás miatt úgy látszott, Libériának vagy meg kell egyeznie legalább az egyik nagyhatalommal, különben mind a kettőnek áldozatul esik. A franciák nem voltak hajlandóak tárgyalni, így a monroviai törvényhozás elfogadta az angol javaslatot, az ún. Johnston tervet. London kölcsönt ígért, ha képviselői beleszólhatnak a pénz felhasználásába. A következő évben egyre nagyobb szerephez jutottak az angolok, ellenőrizték a vámrendszert, a határvédelmet, nőtt a Libériába irányuló angol kereskedelem. Noha a libériaiak kénytelenek voltak tudomásul venni az egyre fenyegetőbb angol veszélyt, nem akarták megadni magukat. Figyelmeztették az amerikai kormányt is, hogy kockán forog az ország függetlensége.

Ugyanakkor néhány prominens fekete-amerikai személyiség is aggódni kezdett az afrikai ország sorsáért. Ennek eredményeképp a Szenátus 1909-ben kiküldött egy bizottságot, hogy felmérje Libéria helyzetét. Megszülettek olyan amerikai elképzelések, hogy Libériából egy Santo Domingo-típusú protektorátust kellene létrehozni. Ez már a libériaiaknak sem tetszett, akik ugyan jó néven vették volna az amerikai támogatást, de nem akartak amerikai gyarmattá lenni. Mindent összevetve azonban ez a megoldás még mindig kedvezőbb volt, mint az angol gyarmatosítás esetleges.

A Roosevelt-éra azért karolta fel újra Libéria ügyét, mert az amerikai világhatalom megszerzésében Monrovia jó lett volna kezdeti amerikai bázisnak. A Taft elnök vezette amerikai kormány folytatta volna a Libéria-barát politikát, de 1910 márciusában a Szenátus leszavazott egy további támogatást szorgalmazó törvényjavaslatot, a Monroe-elvre hivatkozva. Vagyis kijelentették, hogy sem Libéria, sem az egész Afrika nem tartozik az amerikai érdekszférába. Ennek ellenére Taft a külügyminisztériummal kidolgoztatott egy részletes tervet, és angol, francia, német bankokkal közösen kölcsönt akart folyósítani. 1911-re megszületett a megegyezés, Libéria elfogadta az amerikai javaslatot, megegyezett Franciaországgal a Sierra Leone-i határ kérdésében is. Így 1912-ben megkezdték a kölcsön folyósítását.

A Roosevelt- és a Taft-kormány – aggódva a hazai faji problémák, a Libériát fenyegető veszély miatt és egy új külpolitikai irányt kidolgozva, aktívabb Afrika-, illetve Libéria-politikát folytatott. Noha az amerikai beavatkozás újra biztosította az amerikai-libériai közösség függetlenségét, nem változtatott az afrikai néprétegek alávetett, gyarmati helyzetén.

(Diplomatic History, Vol. 5. No. 3. Summer 1981. 221–243. l.) *B. B.*

LÖW, RICHARD:

HOGY HULLOTT SZÉT A „KIS INTERNACIONÁLÉ"?

Az osztrák szociáldemokrácia nemzeti kérdésben elfoglalt álláspontját eleinte „naiv kozmopolitizmus" jellemezte, ahogyan azt Otto Bauer írta. A nemzetiségi harcokat tisztán polgári ügyként kezelték, melyekkel a munkásosztálynak nem kell törődnie. A nemzeti eszmerendszer helyébe egy humanisztikus színezetű világpolgárság s valamennyi proletár testvériesülésére való felhívás lépett. A hainfeldi pártkongresszus elvi nyilatkozata is csak egy rövid mondatot tartalmaz a nemzeti kérdésről, melyben az ausztriai szociáldemokrata párt magát internacionalista pártnak nyilvánítja, s általában elutasítja a nemzeti előjogokat. Viktor Adler igyekezett a nemzeti kérdést lehetőleg kikapcsolni a vitákból. Ez a magatartás megfelelt az osztrák-német munkásság relatív nemzeti közömbösségének, mely a németség ausztriai domináns szerepével magyarázható, s mindig egy bizonyos német fensőbbségi érzéshez kapcsolódott.

A nemzetiségek szerinti szervezeti elkülönülés már korán megindult: a cseh-szláv szociáldemokrácia, mely az osztrák-német mellett az egyetlen említésre méltó szervezettel rendelkezett, gyakorlatilag már a hainfeldi kongresszus óta önálló volt. Külön cseh és német szervezetek alakultak, a vegyes struktúrák létehozása elől kitértek. Formálisan azonban csak 1897-ben jött létre a „kis Internacionálé". Ekkor teljesen föderalizálták a pártot: a különböző nemzeti pártok képviselői minden második évben általános kongresszuson találkoztak, s volt egy közös végrehajtó szerv. Az osztrák-német párt privilegizált helyzete továbbra is megmaradt: a nemzetközi párt tulajdonképpeni vezetése egy állandó bizottság kezében volt, mely a közös végrehajtó szerv Bécsben lakó tagjaiból állott, s melyben a németek természetesen többségben voltak.

Mindazonáltal a 90-es években még a nemzetközi szolidaritás gondolata érvényesült: az 1897-es nemzeti villongások idején a német és a cseh munkásság is élesen fellépett a nemzeti gyűlölködés szítói ellen.

A szervezeti szakadás a szakszervezetekben kezdődött: 1897-ben külön cseh szakszervezeti bizottság jött létre. A közös cseh-német fellépést nehezítette az a tény, hogy Csehországban a német burzsoázia erős pozíciói miatt az osztályharc gyakran nemzeti színezetet kapott.

A nemzeti ellentétek kiéleződésére az osztrák szociáldemokrácia külön nemzetiségi program, az 1899-es brünni program kidolgozásával reagált. A nemzeti kérdés nyelvi és kulturális vonatkozásainak kiemelése, a fennálló politikai határok érintetlenül hagyása miatt a párt a „birodalomfenntartó erők" sorába lépett.

A számtalanszor proklamált nemzetközi szolidaritás mellett azonban egyre inkább tért nyert a saját nemzet uralkodó osztályával való kulturális és nyelvi közösség tudata.

A munkásmozgalom kebelén belüli szakszervezeti vita hamarosan politikai térre terelődött: a bécsi szociáldemokrata vezetők nem támogatták a csehek igényeit, hogy a Bécsben élő csehek külön iskolát kapjanak, s a választásokon külön képviselőjelöltet indítsanak.

A választójogi reform után a Birodalmi Tanácsba bekerült 89 szociáldemokrata képviselő közösen lépett fel. 1910-re megváltozott a helyzet, német és cseh szociáldemokraták egyre több vitába keveredtek egymással.

1911-re Otto Bauer kénytelen volt megállapítani, hogy a közös párt 1905 óta gyakorlatilag nem létezik, nincs osztrák szociáldemokrácia, csak német, cseh, lengyel, rutén, délszláv és olasz szociáldemokráciák, melyek laza szövetségben állnak egymással. Egy csehországi szakadár csoport elismerése fölötti vita miatt pedig 1911-től a cseh-szláv szociáldemokrácia nem ismerte el többé a közös végrehajtó szervet.

A szociáldemokrata kísérlet, a nacionalizmus legyőzése az ausztriai nemzetiségek proletariátusainak szolidaritásával, meghiúsult. Az osztrák párton belüli konfliktusok a II. Internacionálé szétesésének előfutárai voltak.

(Zeitgeschichte 1979. 11–12. sz. 369–385. l.)

H. V.

CH. R. AGERON.

HALED EMIR PETÍCIÓJA WILSON ELNÖKHÖZ (1919 MÁJUS)

Haled emír az első, széles társadalmi rétegeket aktivizáló algériai nemzeti politikus volt. A francia hadsereg hajdani tisztjének tevékenysége az első világháború befejezését követő évekre esik. A szakirodalomban vita folyik arról, hogy nacionalista volt-e, vagy csupán a nacionalizmus előfutárának tekintlfető. Erre a kérdésre – a cikk szerzője szerint – világos feleletet ad az a dokumentum, amelyet közzétesz és amelynek létét korábban egyesek kétségbevonták, mások viszont elfogadták, de állításuk igazolásául csak másodlagos forrásokra hivatkoztak.

1920 elején a jobboldali francia napilap, az Action française támadást intéz Haled emír ellen, aki „megbabonázva a népek önrendelkezési jogának wilsoni elvétől", petíciót címzett Wilson amerikai elnökön keresztül a párizsi békekonferenciához. S ebben a dokumentumban támadta az algériai francia uralmat, és az ország függetlensége mellett emelte fel szavát. Haled emír a vádaskodásokra azt válaszolta, hogy ha a francia hatóságok kezében bizonyítékok lennének, már felelősségre vonták volna. Arra viszont nem adott egyértelmű választ, hogy valóban átnyújtott-e ilyen dokumentumot a párizsi békekonferencián résztvevő amerikai delegációnak.

A közelmúltban viszont a dokumentum előkerült a Washingtoni Nemzeti Levéltárból. Kiderül, hogy a petíciót 1919. május 23-án a Crillon Szállóban G. B. Noble hadnagynak, az amerikai delegáció tagjának egy öttagú algériai bizottság adta át. A delegáció vezetője Haled emír volt, a többiek – tartva a megtorlástól – nem árulták el a nevüket. A petícióban kérték, hogy az algériaiak maguk választotta delegációval vehessenek részt a békekonferencián, hogy ott az ő részvételükkel a Népszövetség oltalma alatt döntsenek Algéria jövendő sorsáról. A dokumentumban kemény szavakkal mondanak bírálatot az algériai francia uralomról, a lakosságnak okozott katasztrofális következményeiről. Leszögezik, hogy az amerikai elnök által 1917-ben előterjesztett béketervének „faji és vallási megkülönböztetés nélkül minden elnyomott kis nép felszabadításának alapjául kell szolgálnia".

Ageron francia történész úgy véli, hogy a petíció megfogalmazása és tartalma szerint egyértelműen azt bizonyítja, hogy Haled emír nacionalista volt. Algériai történészek ezt vitatják. Úgy vélik, hogy nem egy dokumentum szerint kell ítélni, hanem Haled emír egész politikai tevékenységét szem előtt tartva. Az viszont azt bizonyítja, hogy az emír nem volt nacionalista, mert szorgalmazta a szoros kapcsolatokat Franciaországgal, nemzeti függetlenségről nem ejtett szót. Szerintük az algériai nacionalizmus kialakulása más személy, ill. szervezet tevékenységéhez kapcsolódik, és az 1920-as évek második felében történt meg. Ageron a teljes terjedelmében közzétett dokumentum vázolt és idézett részletére támaszkodva kitart álláspontja mellett. A vita még nem zárult le.

A dokumentum ismerete és közlése viszont megerősíti azt a más források által is alátámasztott tényt, hogy a wilsoni békeprogramnak – s főleg önrendelkezési pontjának – nem kis befolyása volt a gyarmati népek formálódó nemzeti mozgalmáról.

(Revue d'histoire maghrébine, N°s 19–20. 1980. okt. 199–211. l.)

J. N. L.

A folyóiratszemlét írták: Barda Beáta (B. B.), Heiszler Vilmos (H. V.), Menyhárt Lajos (M), J. Nagy László (J. N. L.).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Ева Кнапп:* Чудеса отшельника Павла Святого – *Клод Мишо:* Просвещение, масоны и политика в конце XVIII-го века; переписка графа Яноша Фекете – СООБЩЕНИЯ – *Петер Кирай:* Языковые дискуссии пештских греков – *Петер Этвеш:* Иштван Иллешхази в эмиграции – *Клара Гораш* Музей изящных искусств 1906–1981 гг. – ОБЗОР – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ.

CONTENTS

STUDIES – *É. Knapp:* The Miracles of Hermit Saint Paul – *C. Michaud:* Enlightement, Freemasonry and Politics at the End of the 18th Century – REVIEW ARTICLES – *P. Király*. The Language Discussion of the Greeks in Pest – *P. Ötvös* István Illésházy in Emigration – *K. Garas:* The Museum of Fine Arts (Budapest) 1906–1981 – OBSERVER – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS

SOMMAIRE

ÉTUDES – *Éva Knapp:* Les miracles de saint-Paul l'Ermite – *Claude Michaud:* Lumières, franc-maçonnerie et politique à la fin du 18e siècle; correspondance du comte János Fekete – COMMUNICATIONS – *Péter Király*. Les débats linguistiques des grecs vivant à Pest – *Péter Ötvös:* István Illésházy à l'émigration – *Klára Garas:* Le Musée des Beaux-Arts 1906–1981 – OBSERVATEUR – LITTERATURE HISTORIQUE – REVUE DES PÉRIODIQUES

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – É. *Knapp:* Die Wundertaten des Hl. Pauls des Einsiedlers – *C. Michaud:* Aufklärung, Freimaurerei und Politik am Ende des 18. Jahrhunderts; Briefewechsel des Grafen János Fekete – BEITRÄGE – P. *Király*. Sprachliche Auseinandersetzungen der Pester Griechen – P. *Ötvös:* István Illésházy in der Emigration – K. *Garas:* Das Museum der Bildenden Künste 1906–1981 – BEOBACHTER – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU

HELYREIGAZÍTÁS

A Századok 1982. évi 5. számában sajnálatos módon több adat hibásan jelent meg; így az 1113. oldalon *Nagy László:* Bocskai István a hadak élén c. munkáját *nem* a Gondolat Kiadó, hanem helyesen: a Zrínyi Kiadó jelentette meg.

Munkatársaink között *Rácz István* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár beosztását tévesen tüntettük fel.

Ugyancsak e számunkban közöltük *Török Sándor:* Mi volt a neve a három kabar törzsnek c. cikkét, melyből kimaradt a térképeimeket és a jelmagyarázatokat feltüntető melléklet (mellékelten pótoljuk). Ugyanakkor nyomdatechnikai szempontból nehézséget okozott volna a táblázatok, helynevek „jele" rovatában a rajzolt jelek reprodukálása, azokat a Szt. Mihály, Szt. Márton, Nádas és Almás helyneveknél rövidítésekkel helyettesítettük; ezek viszont a térképen nem találhatók s így azok megértésénél nehézséget okoznak. Az ötnél több törzsnevet tartalmazó csoportok térképén (4. szám), a Temesvártól délre eső csoport jele tévesen XIII, s így azonos az egyik somogyi csoport számával. A helyes szám az 1059. oldal táblázatában található XIIL.

A szerző ezekről a hiányosságokról nem tehet, de vele, mint külföldivel a kapcsolat fenntartása sokszor több időt igényelt volna, mint amennyi rendelkezésünkre állt.

A hibák miatt szerzőink és olvasóink szíves elnézését kérjük.

(*Századok Szerkesztősége*)

A TÉRKÉPEK CÍMEI

1. térkép. A honfoglaló magyar törzsekről nevezett helyek térképe
2. térkép. Az adattárunkba foglalt összes hely térképe
3. térkép. A honfoglaló magyar és kabar törzsekről nevezett helyek térképe
4. térkép. Magyar és kabar törzsnevek csoportos előfordulása térképünkön

JELMAGYARÁZAT A TÉRKÉPEKHEZ

Honfoglaló törzsekről nevezett helyek

•N = Nyék	•T = Tarján
•M = Megyer	•J = Jenő
•K = Kürt	•K^{r} = Kér
•G = Gyarmat	•K^{i} = Keszi

Föltételezett törzsnevekről képzett helynevek:

ΔB = Berény	ΔK = Káliz
ΔB = Berencs	ΔKo = Kozár
ΔÖ = Őrs	ΔSz = Székely
ΔV = Varsány	ΔS = Ság
ΔBc = Beroel	ΔH = Hetény
ΔBd = Berend	ΔL = Ladány
ΔT = Tárkány	

Védőszentekről nevezett helyek közül térképezve:

δ = Szent Mihály	δ = Szent Márton

Növényekről nevezett helyek közül térképezve:

o = Almás	φ = Nádas

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1983. ápr. 16. – Terjedelem: 17,5 (A/5 ív)
83.11987 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90 — Ft

1 szám ára: 15 — Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25 Ft
Évi előfizetési ára: 150 Ft

INDEX: 25.779
ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készíttetünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1593

SZÁZADOK

Eperjessy Géza: Zsidó iparűzők a reformkori szabad királyi városokban

Baksay Zoltán: A munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítás és a munkanélküli-segély kérdése az ellenforradalmi Magyarországon

KÖZLEMÉNYEK — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE

117. ÉVF. 1983. 4. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Komorovitz L. Bernát: I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török") háborúja

Trócsányi Zsolt: Kísérletek teljes katonai uralom létrehozására Erdélyben (1732—1739)

E számunk munkatársai

Babanászisz Szteriosz a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Athén, Görögország) — *Baksay Zoltán* kandidátus, a Magyar Tudományos Akadémia osztályvezető-helyettese — *Barda Beáta* egyetemi gyakornok (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Bollmann Györgyi* az MTA Történettudományi Intézet Tudományos és Információs Osztályának tudományos ügyintézője — *Eperjessy Géza* kandidátus, főiskolai tanár (Budapest) — *Fekete Miklós* a Rakéta regényújság szerkesztőségének munkatársa — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Kotogány Ilona* egyetemi tanársegéd (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Krausz Tamás* kandidátus, főiskolai docens (Kereskedelmi és Vendéglátó ipari Főiskola, Bp.) — *Lagzi István* tudományos főmunkatárs (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *T. Mérey Klára* a történelemtudományok doktora, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének főmunkatársa (Pécs) — *Molnár Tamás* az MSzMP KB Társadalomtudományi Intézet munkatársa — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Palotás Emil* kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Póth Piroska* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa *Szarka László* az MTA Történettudományi Intézet tudományos ügyintézője — *Sziklay László* az irodalomtörténeti tudományok doktora (Bp.) — *Tímár Lajos* egyetemi adjunktus (Agrártudományi Egyetem, Debrecen) — *Vargyai Gyula* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.)

51593

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
117. ÉVFOLYAM 1983. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Eperjessy Géza: Zsidó iparűzők a reformkori szabad királyi városokban 711
Baksay Zoltán: A munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítás és a munkanélküli-segély kérdése az ellenforradalmi Magyarországon 741

KÖZLEMÉNYEK

Babanászisz Szteriosz: Az 1821-es görög forradalom és a kapitalizmus fejlődése Görögországban 804
Bollmann Györgyi: A „felvilágosult konzervatív" – Pjotr Valujev 822
Krausz Tamás: Az első orosz forradalom és az oroszországi szociáldemokrácia „második" szakadása 840

TÖRTÉNETI IRODALOM

Michal Borgul'a–Ladislav Švihran: Tu sa usadime. Slováci v Čabianskej oblasti (Ism.: *Sziklay László)* 872
Sztojan Radev: Sz Balgarija v szarceto . . . (Ism.: *Niederhauser Emil)* 874
Arnold Reisberg: Von der I. zur II. Internationale. (Ism.: *Jemnitz János)* 875
Elena Sztatelova: Diplomacijata na Knyazsesztvo Balgarija 1879–1886. (Ism.: *Palotás Emil)* 877
F. Domela Nieuwenhuis: La Socialisme en danger. (Ism.: *Jemnitz János)* 878

Monika Gletter: Pittsburg–Wien–Budapest, Programm und Praxis der Nationalitätenpolitik bei der Auswanderung der ungarischen Slowaken nach Amerika um 1900 (Ism.' *Szarka László)* 881
Fischer Ferenc: A chilei hadsereg és a német katonai befolyás 885
Nagy László: Az öntudatra ébredés kezdete: antikolonialista erők Algériában az 1920-as években (Ism.: *Kotogány Ilona)* 885
Sebestény Sándor: A Bartha Miklós Társaság (Ism.: *Vargyai Gyula)* 887
Dagmar-Čierna Lantavová: A nové Madarsko (Korene, vznik a vyvoj ludovej demokracie 1941–1948) . . . (Ism.: *Póth–Piroska–Szarka László)* 889
Mito Iszuszov: Politicseszkite partii v Balgarija 1944–1948. (Ism.: *Palotás Emil)* 891
Studien zur geschichte der Produktivkräfte (Ism.: *T. Mérey Klára)* 893
Ego sum gallicus captivus. Magyarországra menekült francia hadifoglyok emlékezései (Ism.: *Lagzi István)* 895
E. A. Dudzinszkaja: Mezsdunarodnüe naucsnüe szvjazi szovetszkih isztorikov . . . (Ism.: *Niederhauser Emil)* 897
Zselici dolgozatok I–V. (Ism.: *T. Mérey Klára)* 898

FOLYÓIRATSZEMLE

Rick Seltzer: Az amerikai imperializmus eredetére vonatkozó empirikus bizonyítékok elemzése: 1871–1900 900 – *David Montgomery:* Milyen szabályok szerint. A munkások és a termelés újjászervezése az Egyesült Államokban (1900–1920) 901 – *A. Ja. Avreh:* A progresszizmus és a „valódi" burzsoázia pártja létrehozásának problémája 902 – *Kathy Porter:* Március 8. A nemzetközi nőnap 904 – *K. N. Tarnovszkij:* Kisipari szervezetek Oroszországban az első világháború éveiben 905 – *A. M. Elliot:* A spanyol népfront 906 – *P. Salmon:* Brit tervek a Németország elleni gazdasági hadviselésre 1937–39-ben: a svéd vasérc problémája 907 – *V. Sz. Kozsurin, Sz. A. Pogogyin:* A Szovjetunió városi lakosságának fejlődése 1939–1979 között 908 – *G. Kirwin:* A „megtorlásra" várva – A náci propaganda és a német lakosság morálja 909 – *A. I. Danyilov:* A kontinuitás problémája az NSZK történetírásában 910 – *Cynthia E. Harrison:* A feminista mozgalom és a Kennedy-adminisztráció 911 – *Harry Ammon:* A Monroe-elv: belpolitika avagy hazafias döntés? 912

Eperjessy Géza

ZSIDÓ IPARŰZŐK A REFORMKORI SZABAD KIRÁLYI VÁROSOKBAN

Történeti irodalmunk, kiváltképpen az utóbbi évtizedekben, sokoldalúan és meggyőzően világította meg, hogy a polgári fejlődés gyengesége következtében hazánkban a liberális köznemesség volt – korlátaival és ellentmondásaival együtt – a polgári átalakulás vezető ereje. A kérdés másik oldalával viszont kevésbé foglalkozott a kutatás; azzal ugyanis, hogy a polgárság s különösen a szabad királyi városok hagyományőrző polgári eleme a feudális viszonyokban gyökerező rendi kiváltságai révén nem egy esetben *hátráltatta* a fejlődést. Jelen tanulmányunk, amely egy készülő, az 1790–1848 közötti városi kézművesipart tárgyaló munka egyik fejezete, a magyarországi polgárság eme szerepének megismeréséhez kíván adalékul szolgálni.

A városi polgárság privilégiumai birtokában a rendi társadalomból kirekesztett zsidóság korlátozásával is akadályozta a fejlődést. A nagybirtok termékeinek a forgalmazásába a 18. század második felétől bekapcsolódó, a tőkéjüket céhen kívüli ipari vállalkozásokba fektető, a törzsökös polgároknál sokkal mozgékonyabb házaló kereskedők és a portékáikat többnyire olcsóbban kínáló iparűző zsidók viszont már 1848 előtt is nem csekély mértékben járultak hozzá a kapitalista ipar és kereskedelem kibontakozásához. Sokan közülük már ekkor megtették az első lépéseket az asszimiláció irányába.

A magyarországi zsidóság történetének új fejezete a török hódoltság után az Észak-Nyugat, Nyugat felől, Cseh- és Morvaországból, valamint az osztrák örökös tartományokból származó, főként kereskedelemmel foglalkozó, polgárosodó zsidó bevándorlóknak a 18. század 3–4. évtizedében induló letelepedésével kezdődött. Az elmaradottabb, főként galíciai eredetű zsidóság hullámai a 19. század első évtizedeiben érték el Magyarországot.

A magyar földön boldogulásukat kereső zsidók a szabad királyi városokban kevésbé, a bányavárosokban 1848 előtt egyáltalán nem, a földesúri és egyházi birtokon viszont menedékre találtak.

A török kiűzése után megújított vagy újonnan adományozott szabad királyi városi kiváltságok a magisztrátusokra ruházták a zsidók városokban való letelepedésének engedélyezését. A városi hatóságok viszont a legtöbb esetben nemcsak a zsidók, hanem a protestánsok beköltözéséhez sem járultak hozzá a II. József türelmi rendeletét megelőző időszakban.

Korábbi munkánkban[1] bemutattuk, hogy a céhes iparosok a szabad királyi városokon kívül a mezővárosokban és a falvakban miképpen akadályozták a céhen kívüliek s

[1] *Eperjessy Géza:* Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848) Akadémiai, Bp. 1967. – a továbbiakban: *Eperjessy*, 1967.

köztük a zsidók iparűzését, továbbá igyekeztünk megvilágítani, hogyan és miért támogatták azt a földesúri uradalmak. Bemutattuk azt is, hogy a *vármegyék túlnyomó része* az 1790-es évektől kezdve *a céhkötöttségek lazítására,* egy részük pedig az 1830–40-es évektől – többnyire *liberális eszméktől vezérelve,* a *„szabad kereskedelmet"* és a *„nemzeti ipar"* fejlődését szorgalmazva – a *„céhmonopólium" fölszámolására törekedett,* és sok helyütt lehetővé tette a céhen kívüliek s a zsidók működését.[2] Annak a kérdésnek tárgyalása, hogy milyen összefüggés állt fenn a reformellenzék irányító csoportjának a céhrendszer reformját, ill. eltörlését célzó s ugyanakkor a zsidóság polgárosítását sürgető politikája között, kívül esik jelen tanulmányunk keretein.

II. József 1781. május 13-i rendelete (Systematica gentis Judaicae Regulatio), amelyet csak 2 évvel később léptettek életbe, a bányavárosok kivételével lehetővé tette a zsidók városokba való költözködését, és megnyitotta előttük a közép- és felsőfokú iskolákat.

II. József rendszerének összeomlása után több városban kísérletet tettek a zsidók eltávolítására. *Buda* magisztrátusa pl. 1790. május 12-én a Helytartótanácshoz intézett fóliratában arra hivatkozott, hogy az 1703. évi I. Lipóttól származó privilégiumuk szerint a város joga a zsidók letelepedését engedélyezni, s csak a felsőbbség kényszerítette őket[3] a zsidók befogadására. *Sopron* városa ugyancsak arra hivatkozott, hogy a szabad királyi városi jogok szenvedtek csorbát akkor, amikor a zsidókat be kellett fogadniok, és kérte a zsidóknak a városból való eltávolítását.[4] *Pesten* csak az 1780-as években telepedhettek meg állandóan a zsidók, s a városi tanács itt is indítványozta a kiváltságos polgárság követelésére kiköltöztetésüket.[5] Hogy nem csupán az említett városokra korlátozódott e törekvés, azt többek között a kormányszéknek *Újvidékhez* intézett leirata és horvátországi példák is bizonyítják.[6]

A Helytartótanács határozottan visszautasította e kísérleteket, arra hivatkozva, hogy ezt az ügyet az *országgyűlésnek* kell rendeznie, s az említett törvényhatóságokat arra intette, hogy amíg törvény nem születik, ne háborgassák a zsidókat.[7] A rövidesen kibocsátott 1790. évi 38. törvénycikk (De Judaeis) úgy intézkedett, hogy a „Magyarország és kapcsolt részei határain belül élő zsidók az összes szabad királyi városokban és más helységekben, ide nem értve a királyi bányavárosokat, azon állapotban, amelyben 1790. január elsőjén voltak, megtartassanak, és ha netalán abból kizavartattak volna, visszahelyeztessenek".

E törvényt több helyen úgy értelmezték, hogy az csak a korábban beköltözöttekre vonatkozik, ezért a később bevándoroltakat nem akarták megtűrni. A zsidók száma azonban, köztük az iparűzőké, nem utolsósorban *1840. évi 29. tc.* hatására jelentősen

[2] Uo. 125–136, 152–176.

[3] „...iudeos recipere coacta fuerat"... Országos Levéltár. Helytartótanács Departamentum Commerciale. A továbbiakban: Ol. Ht. Dep. Commerc. 1790/176/7.

[4] Uo. 1790/176/17.

[5] Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk. *Kosáry Domokos,* írta *Nagy Lajos* és *Bónis György* Bp., 1975. 386. A továbbiakban: *Bp. III.*

[6] *Újvidéket* illetően: OL Ht. Dep. Commerc. 1790/176/2; *Eszéket* illetően: uo. 1790/176/13; *Varasd megyére:* uo. 1790/176/9,15.

[7] A Budához intézett 1790. május 25. leiratban pl.: „quaestioque haec nonnisi diaetaliter superari posset, ... Judaeos in gremio civitatum imperturbate relinquendos esse". Hasonló értelemben figyelmeztették a többi városokat is.

növekedett a szabad királyi városokban is a forradalom előtti években. E törvény ugyanis lehetővé tette, hogy a letelepedési jogot nyert zsidók a bányavárosokon kívül bárhol, így a szabad királyi városokban is szabadon foglalkozhatnak iparral és kereskedelemmel, akár „maguk kezére", akár „vallásukbeli legények segítségével" dolgoznak.

Győrött pl. az 1828. évi összeírás alkalmával még egyetlen zsidót sem találtak, az 1840-es években 66 család letelepedését engedélyezték.[8] *Pécsett* és *Székesfehérvárott* az 1830-as évek második felében járultak hozzá 2–2 zsidócsalád letelepedéséhez.[9] *Pesten* az 1851. évi összeírás alkalmával a zsidóság aránya már kb. 15%, túlnyomó részük iparral és kereskedelemmel foglalkozott. A forradalom idején 1023 volt a zsidó kereskedők és 487 a zsidó iparűzők száma (ugyanakkor a többi kereskedőké 667, iparosoké pedig 2774).[10] *Budán* csupán 5% körül mozgott a zsidóság aránya, a kamarai igazgatás alá tartozó *Óbuda* mezővárosban, a magyarországi zsidóság egyik legjelentősebb gazdasági és kulturális centrumában ez viszont a 32%-ot is megközelítette.[11] Az incolátus megszerzésének nehézségei miatt más szabad királyi városok körzetében is többnyire a közeli falvakban és mezővárosokban tömörült a zsidóság, pl. Győr közelében a püspöki tulajdonban lévő *Győrszigeten*[12] vagy Székesfehérvár helyett a Fejér megyei *Lovasberényben.*[13]

A zsidók iparűzését az 1805. évi (3104. számú) és az 1813. évi (7262. számú) királyi rendeletek szabályozták. Az 1805. évi rendelet szerint a zsidók saját kezükre vagy zsidó legények segítségével gyakorolhatják a mesterségüket, és taníthatják mesterségre ifjakat, amíg elegendő nem lesz a számuk ahhoz, hogy maguk között céheket alakítsanak.[14] Az 1813. évi rendelet lényegében ugyanezt ismétli meg, hivatkozva az 1783. évi rendelet és az 1790. évi 38. tc. „Kedvezéseire".[15] Jóllehet zsidó céhalakítási kísérlettel az 1820-as évektől kezdve *számos helyen* találkozunk, céhprivilégiumot a Kancellária zsidóknak *sehol sem* adományozott.[16] A *miskolci* zsidó iparosok ugyan 1836-ban az 1813. évi artikulusok alapján a városi tanács hozzájárulásával „sorcéhet" alakítottak, szabályza-

[8] Az 1828. évi állapotra vonatkozóan: *H. Pálffy Ilona dr.:* Győr az 1828. évi összeírás megvilágításában. Magyar Statisztikai Szemle, 1934. 5. sz. Klny. 3. – A zsidók beköltözésére l.: *Balázs Péter:* Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején Bp. 1980. 106. A továbbiakban: *Balázs*/1980.

[9] *Eperjessy Géza:* A pécsi kézműipar reformkori történetéhez. Baranyai Helytörténetírás, 1977. Klny. Pécs, 1979. 274. A továbbiakban: *Eperjessy.* 1979. Pécsett azonban korábban is élhettek zsidók, 1813-ban pl. 8 felnőtt férfit, 1823-ban 10 zsidó családot írtak össze. *Vö. Schweitzer József:* A pécsi izr. hitközség története. Bp. 1966. 26. – *Eperjessy Géza:* Székesfehérvár kézműipara a XIX. sz. első felében. (Sajtó alatt.)

[10] *Spira György:* 1848 nagyhete Pesten. Századok. 1974. 2. sz. 328. A továbbiakban: *Spira*/1974.

[11] *Bp. III.* 399–400.

[12] *Balázs*/1980. 107.

[13] *Dr. Pfeiffer Károly:* Fejér megye 1848. évi zsidóösszeírása. Székesfehérvár, 1930.

[14] A rendelet eredeti szövege: „Judaei seu ad propriam manum seu adscitis sodalibus Judaeis opificia exercere et iuvenes suos artem edocere poterunt; donec numerus eorum sufficiens fuerit: ut inter se contubernia erigere possint." *Kassics Ignácz:* A magyarországi mesterembereket, ezeknek legényeit és tanítványait, nemkülönben a mestercéheket illető kegyelmes királyi rendelések kivonatai. Viennae, 1835. 32. A továbbiakban: *Kassics*/1835.

[15] Uo. 66.

[16] Részletesen: *Eperjessy,* 1967. 130.

tukat a diósgyőri koronauradalom mint földesúri hatóság és a vármegye ugyanebben az évben jóváhagyta,[17] de ők sem nyertek királyi privilégiumot.

Nem kevés tanulsággal jár a zsidó iparűzők helyzetének tüzetesebb vizsgálata *olyan településen,* amely a tárgyalt korban emelkedett *mezővárosból szabad királyi várossá.* Ilyen volt *Arad* kamarai mezőváros, a délkeleti országrész egyik legjelentősebb kereskedelmi empóriuma, amelyből Pest, továbbá Temesvár, Nagyvárad és a Maros mentén Erdély irányába fontos útvonalak vezettek. Arad a 18. század végétől élénk forgalmat bonyolított le Pesttel, sőt Béccsel, állatvásáraival csak a kecskeméti és a debreceni vásárok vetekedhettek.[18] A város 1834-ben váltotta meg magát a koronától nem kevesebb, mint 336 ezer forintért.[19] Arad jeles történetírója, *Márki Sándor* rámutatott arra, hogy a város e rangemelésében részük volt a zsidóknak is, akiket a „tanács mindig mellőzött, kikről azonban már ekkor megírta Fényes Elek, hogy némely pestiekkel egyetemben Magyarország izraelitái közt legtöbb műveltséggel bírnak ".[20] A szabadalomlevél ünnepélyes átadásakor b. Orczy Lőrinc királyi biztost a zsinagógánál a rabbi, a városházánál pedig a polgármester magyar nyelvű beszéddel üdvözölte, ami azért is figyelemre méltó, mert a helybeli polgárság túlnyomó része ekkor német és szerb nyelvű volt. A vármegye viszont nem volt hajlandó a várost törvényhatósága alól kiengedni, a megye karai és rendjei több ízben tiltakoztak a város rangemelése ellen, és sérelmeiket 1835-ben az országgyűlés elé is terjesztették.[21]

Nem Arad megye volt az egyetlen, amely ellenezte a „kebelében" fekvő mezőváros fölszabadulását. Az 1608-ig visszanyúló rendi hagyományoknak megfelelően pl. Bács megye is tiltakozott az 1779-ben szabad királyi jogot nyert *Szabadka*[22] és az Araddal szomszédos Temes megye az 1781-ben privilegizált *Temesvár*[23] rangemelése ellen. E városok szabad királyi jogait azonban becikkelyezték az 1790. évi országgyűlésen, az 1780-ban szabad királyi jogot nyert Pécset[24] és a király által szabad királyi jogaiban 1835-ben megerősített Aradot azonban az országgyűlés 1848 előtt nem iktatta be a szabad királyi városok sorába.

A megyék és köztük Arad vármegye álláspontja azonban sokkal ellentmondásosabb volt annál, hogy egyértelműen maradinak bélyegezhetnénk. Hiszen többnyire *a szabad ipart és kereskedést támogatták,* amint azt Arad megye 1813. február 3. közgyűlésének

[17] *Sós Endre:* Zsidók a magyar városokban H. és é. n. 188. L. még *Halmy Béla* és *Leszih Andor:* Miskolc (Magyar Városok Monográfiája). Bp. 1929. 109.

[18] *Márki Sándor:* Arad vármegye és Arad szabad királyi város története II. rész. A török hódítástól napjainkig, Arad, 1895. 877. A továbbiakban: *Márki*/1895. l. még: *Lakatos Ottó:* Arad története. Arad, 1881. – A továbbiakban: *Lakatos*/1881

[19] *Márki*/1895. 518. l. még *Lakatos*/1881. 245.

[20] *Márki*/1895. 538. – Az idézet Márkinál! – *Fényes Elek* adatai szerint Aradnak 1851-ben 18 156 lakosa volt. *Fényes Elek:* Magyarország geographiai szótára. Pesten, 1851. I. 38. A továbbiakban: Fényes/1851. Az aradi zsidóság *ekkori* pontos számát nem ismerjük, de a két évtizeddel későbbi adatokból, amikor arányuk meghaladta a 11%-ot, visszakövetkeztetve más városokéhoz viszonyítva jelentősnek vélhetjük.

[21] *Márki*/1895. 521.

[22] *Iványi István:* Szabadka királyi város története. Szabadka, 1881. 321.

[23] *Dr. Szentkláray Jenő:* Temesvár szabad királyi város története (Klny. a Magyarország vármegyéi és városai „Temesvár" című monográfiájából) Országos Monográfiai Társaság é. n. 94.

[24] *Eperjessy,* 1979. 274.

határozata is bizonyítja: . . . „a műhvek árulóinak sokaságától függ az oltsóság, melynek behozásában valamint más nagyságos megyék, úgy ezen . . . megye is fáradozna." Ezért a kereskedők ellen panaszt tevő aradi szíjgyártókat arra utasítják, hogy a kereskedők „elaltatására igyekezzenek ők is minden műhveiket" olcsóbban adni.[25] Az egy céhben meg nem férő keresztény és zsidó szabók vitájában a szolgabíró 1821-ben az olcsóbban dolgozó zsidóknak fogta pártját: „ezen felekezetű nép sokkal olcsóbban dolgoznának, mely által mintegy zabolázzák a céhbelieket . . ., és azáltal a közönségre nagy jó és könnyebbség háramolna". Ezért üdvösnek tartaná, ha „ezen elszaporodott . . . nép" – olvassuk a jelentésben – nemcsak a kereskedés, hanem „kézimunkája által is alkalmatosságot nyerne" a megélhetéshez.[26]

A szabad királyi jogok megszerzése után viszont a céhes kötöttségek javára billent a mérleg nyelve Arad városában. Az aradi „suszterek" 1836-ban a városi tanácshoz intézett panaszukban szóvá teszik: „a tetemes költséggel szerzett céhprivilégium legérzékenyebb sérelmére" és mindnyájuk „felszámíthatatlan kárára" fájdalmasan tapasztalják, hogy az „idevaló zsidó kereskedők" a cipőkkel való kereskedést „a legnagyobb kiterjedésben, szabadon, nyilvánosan bitorolják . . ." A német varga céh felügyeletével megbízott tanácsnok, mint céhbiztos szerint nincs szükség a kereskedők tevékenységére, mert a céh képes a „publikumot" ellátni „ordinárébb" cipőkkel. A város ennek megfelelően 1837-ben jelentette a Helytartótanácsnak, a kereskedőket eltiltották olyan cipők árusításától, amelyeket az 1818-ban privilegizált német varga céh[27] tagjai készítenek. A Helytartótanács helybenhagyta ezt a céhügyi rendeletnek megfelelő végzést, majd 1838-ban a Kancelláriához terjesztette a zsidó kereskedők újabb folyamodványát, amelyben azok a finomabb bécsi cipők[28] árusításának engedélyezését kérelmezték.

A céhbeli iparosok azelőtt is élvezték a tanács pártfogását a kontárokkal és a zsidókkal szemben, de a szabad versenyt támogató megye ellenére nem mindig tudták érvényesíteni kiváltságaikat. *A szabad királyi jog elnyerése után* viszont sokkal jobb esélyeik voltak ahhoz, hogy versenytársaik fölé kerekedjenek. A megye még 1828-ban engedélyezte pl. egy Lázár nevű zsidónak a kész gubák árusítását, majd 1829-ben pártfogásában részesített egy másik zsidó kereskedőt, akitől a „Pestről készen hozott és közönségesen árult" nadrágokat a céhbeliek kérésére a város elkoboztatta. 1836-ban viszont a magyar, német és „illír" céhbeli mesterek elérkezettnek látták az időt arra, hogy a városban „tartózkodó" (!) zsidóknak, mint céhükhöz nem tartozó *„kontároknak"* az eltiltását kérjék.[29] Vagy amikor egy helybéli zsidó szabó özvegye egy erdélyi származású zsidó szabólegénnyel házasságra kívánt lépni, s az utóbbi azért folyamodott, hogy őt is vegyék fel a „türedelmezettek" sorába, a kérést a városi hatóság azzal a sztereotip indoklással utasította el, hogy a *„helybeli"* keresztény szabók is nehezen élnek, ezért

[25] OL Ht. Departamentum civitatense 1839/7/1. A továbbiakban: OL Ht. Dep. Civ.

[26] OL Ht. Dep. Civ. 1821/6/256. A Helytartótanácsnak ekkor (1821. szept. 28.) is az volt még az álláspontja, hogy célszerű volna, ha a zsidók önálló céhet alakítanának. „. . . si sufficienti numero sunt, confecto paradigmate separatum caetum efformare valeant".

[27] *Eperjessy* I 1967. 212.

[28] „. . . cum calcaeis viennensibus quaestum exercendi usu . . ." OL Ht. Dep. Civ. 1839/7/1. – A Kancellária ezt elutasította, amiről a Ht. 1839. január 2-án értesítette a várost.

[29] Uo. 1836/7/57.

számukat „kivált idegen származású zsidókkal szaporítani" nem lenne kívánatos.[30] Egy Csehországból származó s különben „csekélyebb somma" készpénzzel rendelkező zsidó szabónak a kérelmét pedig, hogy készítményeit heti piacon árusíthassa, azzal utasítják el, hogy az idegen országbeli zsidók elszaporodása a helybeli keresztény mestereket „végromlással" fenyegeti.[31]

Az előbbiek alapján levonhatjuk a következtetést, a törzsökös polgárság a szabadalomlevél kiváltásával nem azért vállalt csaknem erőit meghaladó áldozatot, hogy annak előnyeiből a zsidók is részesüljenek, akiknek – mint fentebb láttuk – nem csekély szerepük volt a város rangemelésében. E megállapítást az 1836. november 12-i városi tanácsülés jegyzőkönyvi kivonata csaknem szó szerint igazolja:... „a kocsmáltatás jussának gyakorlása *a sok üggyel-bajjal s áldozatokkal* szerzett kegyelmes privilégium szerint *egyedül a keresztényeket s polgárokat illeti* ... Hirschl Jakabnak a házában való kocsmáltatás iránti kérését az egész község (választó község) ellenezte, igen sajnosan tapasztalva, hogy ... ezen zsidó a szabad királyi város egész polgárság(a) s keresztény-ség(e) sérelmére, szégyenére s mintegy dacára (!) a kocsmáltatás jussát kitett cégérrel űzi." (Kiemelés tőlem.)[32] A nevezett vállalkozó saját költségén házában „theátromot" épített, s az italt a nézőközönségnek mérette.[33] A választó község nem törődött a színházzal, annál inkább sérelmezte, hogy a tanács engedélyt adott a zsidónak a kocsmáltatásra. A tanács a polgárság erélyes föllépésére kénytelen volt visszavonni az italmérési engedélyt: „a ... theátromi igaznak (jognak) gyakorlása ... színjátszóknak tartása ... a ... zsidó házában ... megszenvedtetne," de mivel „a nézőknek ... szomjúságok eloltására az italok mérése elkerülhetetlen", az italmérést csak keresztény kocsmáros űzheti – olvashatjuk a tanácsi végzésben. A vállalkozó azonban nem nyugodott bele e döntésbe, és a kocsmáltatásba való visszahelyezését kérte. Ennek elutasítását a tanács azzal indokolta, hogy az *1834. évi privilégium szerint az italmérés egyedül a városi polgárokat illető jog.* A Helytartótanácshoz intézett fölterjesztésben ugyan elszólják magukat, a zsidó a kocsmáltatás megváltásáért (bizonyára nem keveset!) fizetett a városi kasszába, de a pénzt visszaadták neki.[34]

Hasonló érveléssel kívánt megszabadulni a város a többi zsidó kocsmárostól is. 1839-ben pl. arról tájékoztatják a Helytartótanácsot, hogy több aradi kocsmában a zsidók, mint haszonbérlők „a polgári jogokat ... gyakorolják, ez pedig ... a kegyelmes felszabadulásbeli privilégium ... elleni visszaélés".[35] Ameddig tehát Arad a megye, ill. a

[30] Uo. 1840/7/30.

[31] Uo. 1841/7/4 és 1843/7/5. – L. még egy bonyhádi születésű zsidó zsibárus vagy pl. Spilmann Jakab zsidó szabó kérelmének elutasítását. Uo. 1843/7/32 és 1846/7/19.

[32] Uo. 1837/7/30.

[33] Arad színházi élete meglepően élénk volt. 1827-ben magyar színtársulat is föllépett a városban, az 1840-es években a több mint ezer személyt (!) befogadó színházban – az országban először – magyar nyelvű operaelőadás is elhangzott, de többnyire német színtársulatok működtek. – *Lakatos*/1881.III/130, 132, 223.

[34] OL Ht. Dep. Civ. 1842/7/60 – Hasonló indokolással tiltanak el egy zsidó „béres szolgát" egy bizonyos ügyvéd borainak kimérésétől.

[35] Uo. 1839/7/39. ugyancsak azért nem támogatták egy helybeli zsidó abbéli kérelmét, hogy szeszes italokat *gyárilag* készíthessen mert a kocsmáltatási jog csak a polgárokat illeti. OL Ht. Dep. Commerc. 1841/18/69.

Kamara fennhatósága alatt állott, a kocsmáltatást zsidók is árendálhatták. A városi szabadalom elnyerése után viszont ennek gyakorlását a kiváltságos polgárok kizárólag maguk számára kívánták biztosítani, olykor a bérleti összeg visszafizetése árán az érvényes szerződést is meg akarták szüntetni.

A Helytartótanács ezekkel az országos joggyakorlatnak megfelelő városi intézkedésekkel egyetértett. Nem járult viszont hozzá a zsidók kereskedésének olyan elvi alapon történő eltiltásához, mintha kereskedni csak a polgárjoggal rendelkezőknek volna szabad.[36] Ilyen indoklással, ill. a felszabadítási privilégiumra való hivatkozással utasította el a város többek között Epstein Simon zsidó szűcs abbéli folyamodványát, hogy termékeit heti piacon és boltban árusíthassa. A Helytartótanács ezt a városi végzést azzal vetette el, hogy nemrégiben egy másik zsidónak, Herczeg Márknak ugyanezt megengedték.

A zsidó kereskedők korlátozására a tanácsnak más eszközei is voltak. A felszabadítási privilégium megszerzése után nem sokkal megváltoztatták pl. a zsidók árusító helyét, a „ponyvasátoros zsidó kereskedőket" a vásártérről egy mellékutcába helyezték át. Ezt a hatáskörébe tartozó döntést a tér szűk voltával s a gyakori közlekedési balesetekkel indokolta a város a Helytartótanácshoz intézett fölterjesztésében.[37]

Eltiltották a zsidó iparosokat attól, hogy termékeiket kirakatba tegyék. Amint azt a Helytartótanácshoz írt jelentésében a város nyíltan meg is mondotta: a helybeli zsidókat az iparűzésben a „szabad királyi Pest városában divatozó szokáshoz képest „. . . . korlátoztatni vélvén". Csupán abban tévedtek, hogy a kirakatok használata Pesten nem volt megtiltva a zsidóknak. Nem tanulság nélküli a Helytartótanács rendreutasító válasza: „. . . a fennálló kegyes királyi rendszabályok (a) zsidó kézműveseknek mesterségük gyakorlását azon óvással, hogy csupán csak izraelita legényeket tarthatnak, teljes szabadsággal megengedvén . . . semmi ok sem forog fenn nékik készítményeiknek üveg alatti kifüggesztését, mint oly jellel való élést, mely a keresztény céhnek váltságos levelük által . . . kizárólag fenntartva nincs . . . megtagadtatni". Nem adnak helyt a tanács azon határozatának sem, hogy a zsidók cégtáblájukra nevükön és mesterségükön kívül még „vallásukat vagy nemzetiségüket" is följegyezzék.[38] Egy zsidó tímárnak ugyancsak a „pesti példára" tiltotta el a város a cégtábla kitételét és a kirakat használatát, hivatkozva a „helybeli keresztény és privilegizált céhek panaszára és zúgolódására, hogy a zsidóknak, noha remeket nem készítettek, s így a mesteri jognak elérhetésében sem nem fáradoztak, sem nem költöttek annyit, amennyit ők", nem lehet „több joguk", mint a keresztényeknek.[39]

A város nemcsak a zsidók kereskedési tevékenységét kívánta megszorítani, hanem el akarta vitatni az ingatlan bírhatási jogot is azoktól, akik azt törvényesen megszerezték.

[36] „Commercium iusque tabernae seu fornicis nemini, nisi iure concivilitatis gaudent competere . . ." OL Ht. Dep. Civ. 1837/7/32. Előfordult, hogy „rend fenntartásinak" érdekeire s a polgárság szociális körülményeire hivatkozva utasították el a zsidók boltnyitási kérelmét „. . . . nagy számban légyenek a keresztényeknek lisztes boltjai . . . a boltok szaporítására az amúgy is elfoglalt rendőrségnek még több dolgot adna, a lisztkereskedés az elaggott s kiváltképpen özvegységben lévő polgároknak . . . vagyon szánva". Uo. 1841/7/31.

[37] Uo. 1837/7/16.

[38] Uo. 1838/7/6.

[39] Uo. 1838/7/19.

Amikor pl. a (föntebb említett) Herczeg Márk még a város „felszabadulása előtt" egy másik zsidótól vásárolt házát a saját nevére akarta íratni, a város ehhez nem járult hozzá azzal az indokolással, hogy „hazai törvényeink szerint polgári teleknek megvételére s bírására szabad királyi városban jussa nem lehet" zsidónak.[40] A Helytartótanács nemcsak ezt a határozatot utasította vissza, mint olyant, amely ellenkezik az 1834. évi privilégiummal, hanem 1836. november 11-i leiratában nyomatékosan figyelmeztette is a várost a törvények szigorú megtartására: „a *szabadulási váltságlevél értelme* szerint azok a zsidók, kik a szabadulási időpontban Aradon laktak, s örökös szerződés mellett házakat bírtak, azoknak birtokában nem háborgattathatnak ... ezen városi tanács a zsidókkal való bánásmódjával magát a szabadulási váltságlevél értelmében s a törvények, nevezetesen (az) 1790/1-ik 38. cikkely rendeléséhez szorosan alkalmaztatni kötelességének esmérje."[41] (Kiemelés tőlem.)

Arad város tanácsa a zsidókkal kapcsolatos bárminemű döntésének meghozatalánál a „bennszülött" iparos és kereskedő polgárság érdekeit tartotta szem előtt. A zsidók korlátozásában pedig a céhes iparűzők jártak elől. A céhesek voltak azok, akik pl. Scherfer Móric zsidó „asszonyszabótól" elkobozták „holmijait", és azokat „licitáción" eladták.[42] A mesterek szinte kifogyhatatlanok voltak a vetélytársaik ellen fordítható eszközök kifundálásában. Többször előfordult, hogy azok „erkölcsei" ellen emeltek kifogást,[43] vagy azzal érveltek, hogy az illető zsidó nem tud vándorkönyvet fölmutatni.[44] Az aradi céhekbe[45] a szabad királyi jog elnyerése után általában nem vették föl a zsidókat, ellentétben a korábbi időszakkal, amikor a megye pl. 1822-ben engedélyt adott zsidónak céhbe lépésére.[46] Arra, hogy Arad szabad királyi városban zsidót nem engedtek be maguk közé a céhes mesterek, Winkler Jakab zsidó tímár kérelméből is következtethetünk. A nevezett, akit a privilégizált kézművesek eltiltottak a Debrecenben és Pesten vásárolt bőrök eladásától,[47] a céhbe való fölvételét arra hivatkozva kérte, hogy *másutt*, így Csakován, Makón,[48] Lugoson, Nagybecskereken, Nagykárolyban stb. zsidók is lehetnek a céhek tagjai. E folyamodvány elég szokatlan lehetett, mert az ügy a Kancelláriát is megjárta.[49]

A nem is régen szabad királyi városi privilégiumot nyert város céhes mesterei a falvakból és mezővárosokból érkezett zsidó iparűzőket — a városi tanáccsal egyetértésben — többek között azon a címen utasították el, hogy azok nem értenek szakmájukhoz. Így érveltek pl. az Arad megyei Szentanna mezővárosban remekelt Fellner Márton zsidó kádármester befogadása ellen — amint azt a városnak a Helytartótanácshoz intézett

[40] Uo. 1837/7/64. — A város később sem járult hozzá ahhoz, hogy egy helybeli zsidó nagykereskedő a vásárolt telket és házat a nevére írassa. Uo. 1845/7/75.

[41] Uo. 1837/7/16.

[42] Uo. 1838/7/78, 1839/7/76.

[43] Uo. 1844/7/59, 1846/7/76.

[44] Uo. 1843/7/17.

[45] Aradnak — más délvidéki szabad királyi városokhoz hasonlóan — viszonylag sok, 26 céhe volt, amelyekben több mint 40 szakma iparosai tömörültek. *Eperjessy*, 1967. 212–213.

[46] OL Ht. Dep. Civ. 1839/7/71.

[47] Uo. 1839/7/69.

[48] A közeli Makón valóban voltak zsidó céhtagok, a szabók 1818-ban még külön esküformulát is engedélyeztek részükre. L. *Dr. Kecskeméti Ármin:* A csanádmegyei zsidók története, Makó, 1929, 8.

[49] L. a 46. jegyzetet!

fölterjesztésében olvashatjuk: „. . . ha olyatén parasztmezővárosban, mint Szentanna is, aljasabb remekdarabokat készíteni szokott mesterembereket szabad királyi városban . . . céhbe bevenni kellene, akkoron mindegyik elkerülvén a szabad királyi városokat, ahol nagyobb ügyesség s tökéletesebb remekdarabok kívántatnak, inkább remekelné(nek) mezővárosokban, mivel ottan a mesterek tudatlanabbak lévén, aljasabb, tökéletlenebb remekdarabokat is elfogadnak, s csak azután kívánkoznának szabad királyi városba jönni, ezáltal az egész város megtelne tudatlan mesterekkel . . .”[50]

A mezővárosi iparűzőket könnyebben távol tudták tartani, sokkal nagyobb veszélyt jelentett a céhesekre az olyan zsidók jelentkezése, akik megfelelő tőkeerőt igazolva *gyárszabadalmat* kívántak maguknak szerezni. Winkler Jakab zsidó tímár ebbéli kérelmét a város pl. úgy véleményezte, hogy az a privilégizált keresztény tímárok teljes romlását fogja okozni.[51] A Helytartótanács ennek ellenére megadta a kért engedélyt.

Csupán egyetlen olyan esetről van tudomásunk, amikor Arad városa a *céh ellenében* zsidónak fogta pártját. Ez történt, amikor Landsberger József „héber zsibárusnak” engedélyt adtak kész ruhák árusítására, s a német szabócéh ezért több ízben is a panasszal fordult a Helytartótanácshoz a város ellen.[52] Az 1845. december 22-i tanácsülés jegyzőkönyvi bejegyzésével egybehangzóan a város 1846. március 18-án — a Helytartótanács ismételt sürgetésére — azt jelentette, hogy Pest és Pozsony példájára jártak el az engedély megadásakor. Továbbá tekintettel voltak a lakosok igényeire és a vásárok alkalmával Aradon nagyszámban megjelenő idegenekre, akik távolabbi vidékekről, főként Erdélyből érkeznek, s kész ruhákat kívánnak vásárolni. Az efféle kereskedést — írják — „városunk nagyobb előhaladása tekintetéből . . . kívánatosnak (és) szükségesnek” találják. Az engedélyt azzal a föltétellel adták, hogy a kérelmező a ruhákat a helybeli szabómesterekkel készítteti, „kiknek ezáltal alkalom nyújtatik a nagyobb keresetre”. A jegyzőkönyvből, ill. a fölterjesztésből kiderül, hogy a szóban forgó zsidó kereskedő az engedélyért nem csekély anyagi áldozatot hozott (a városi pénztárba tűzoltószerekért 11 pengőforintot, a kórházi pénztárba 20 pengőforintot és a szegényházra 20 pengőforintot fizetett).[53] Feltehetően többet is adhatott ennél, amire a városnak egy félévvel későbbi jelentéséből következtethetünk: A kérelmező „vagyonbeli állapotát tekintve . . . a mesterség űzésére és a kereskedés folytatására, több ezer pengőforintokra rúgó ingó vagyona elégséges biztosítékot” nyújt.[54] A folyamodónak, aki a városi tanács szerint a zsibárusságot beszüntette, az 1840. 29. tc. alapján engedélyezték működését, méghozzá utcára nyíló boltban.

A Helytartótanács azonban nem értett egyet e döntéssel, mert az idézett törvény szerint a mesterséget csak zsidó legényekkel űzheti, utcára nyíló boltban pedig csak céhes mesterek árulhatnak. A Helytartótanács ezért eltiltotta a zsidót a kész ruhák árulásától. A céhesek újabb (1847. március 8-i) beadványából megtudjuk, hogy a város később mesterjoggal is fölruházta a nevezettet, aki szerintük soha nem tanulta az ipart. A céhesek állítása szerint csalárd bukást is színlelt „számos hitelezői megrontására”, ezért áruit az aradi váltótörvényszék lefoglalta.[55]

[50] OL Ht. Dep. Civ. 1845/7/46.

[51] . . . „privilegiatorum christianorum alutariorum plenariam ruinam . . . allaturam credeamus” — OL Ht. Dep. Commerc. 1839/18/100.

[52] OL Ht. Dep. Civ. 1846/7/10.

[53] Uo. 1846/7/35.

[54] Uo. 1846/7/89.

[55] Uo. 1847/7/12.

Érdemes azonban a leginkább érdekeltet, Landsbergert is meghallgatni, akinek kérvényét ott találjuk ellenlábasainak beadványa mellett. Nyolc éve telepedett le a városban, s — mint írja — „szegénységemhez képest nyert zsibárusággal egy kevés pénzt összvegyűjtöttem". Szóvá teszi, hogy az 1840. évi 29. tc.-nek köszönhetően a „magyar honba(n) született héberségnek", sikerült azon „szerencsében részesülnie, hogy ... az egyedül üzérkedésre ... szorított zsidóság a mesterségeket szabadon ... űzhetve (a) *haza javára* tevőleges egyén lehessen ... (ezért) a héberség ... átlátva a munkásságnak mind (a) magára, mind a hazára való hasznosságát, sietett a törvény jótékonyságát élvezni, és mindenféle mesterségeket tanulni". E kérvényt minden bizonnyal nem a szóban forgó zsidó fogalmazta, de valószínűleg egyetértett rabbijának, a város felszabadulásakor hazafias szónoklatot tartó *Chorin Áronnak* a törekvéseivel, aki az akkor Pápán tevékenykedő országos hírű főrabbit, *Lőw Lipótot* is megelőzve, ill. az 1842-ben Pesten alakult zsidó iparfejlesztő egylet vezetőihez hasonlóan, akik az ipar mellett a földművelés elterjesztését is szorgalmazták, az ipari pálya felé irányította hitsorsosait.[56] Az ügy még a forradalom előtt sem zárult le, Landsberger ismét folyamodott a kész ruhák árusításának jogáért, a Helytartótanács pedig arról kért jelentést a várostól, vannak-e zsidó mesteremberekneK Aradon utcára nyíló boltjaik.[57]

A továbbiakban vizsgáljuk meg a zsidó iparűzők helyzetét azokban a *délvidéki szabad királyi városokban,* amelyek néhány évtizeddel Arad előtt nyerték el a városi privilégiumot. Az Aradtól nem messze fekvő *Temesvár* a délkeleti országrész ugyancsak fontos ipari és kereskedelmi gócpontja volt, 1848 táján kb. 20 ezer lakossal, a zsidók száma pedig megközelítette a 600-at. Az 1844. évi városi tisztújítás alkalmával 42 zsidó iparűzőt számláltak össze, az iparosok 3,79%-a volt ekkor zsidó Temesvárott.[57/a]

A városban már a 18. században működtek manufaktúrák, a legjelentősebb iparága akkor a selyemgyártás volt. A forradalom előtti évtizedekben bőr-, sztearin-, dohány- és vegyitermék- „gyárak" működtek, és a malomipar is virágzó. Kereskedelmének országosan jelentős cikkei a gabona, a bőr és az élőállat.[58] A kereskedelemben korábban főként a görögök, örmények és rácok játszották a vezető szerepet, velük csupán egy-két zsidó család tudott versenyezni. Temesvárott a török idők alatt is éltek ún. török vagy spanyol zsidók, majd a gr. Mercy vezette kamarai adminisztráció idejében ún. német zsidók is letelepedtek.[59]

[56] *Dr. Venetianer Lajos:* A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig, Budapest, 1922. 41. A továbbiakban *Venetianer*/1922. — A fentiekkel ellentétben érdemes a kiváltságos iparosok álláspontját kifejező *Szentpétery József,* nemesi származású pesti ötvösmester vélekedésére utalni: „... meggondolván azt, hogy *a zsidó a kereskedésre a legalkalmasabb lévén* ...", mesterségük gyakorlásában meg lehet ugyan őket hagyni, de nem helyes nekik »tanítványokat« adni. A szegényebb zsidó olyan mesterséget válasszon, amelyben az ő csalárdságát nem gyakorolhatja", mint pl. a kőműves, az ács, a kovács, az asztalos, a lakatos, a tímár, a varga, a takács stb. szakma. (Kiemelés tőlem.) *Észrevétele egy Pesti Mesterembernek a Czéhek eltörlését javalló vélekedések körül* ... Tudományos Gyűjtemény. 1832. VII. (júliusi) füzet 72.

[57] OL Ht. Dep. Civ. 1848/7/13.

[57/a] OL Ht. Dep. Civ. 1844/48/44. Mégpedig 1 árpakásakészítő, 1 olajsajtoló, 6 rozsólisgyártó, 3 szappanfőző, 1 arany- és ezüstműves, 1 szűcs, 1 gombkötő, 1 sapkakészítő, 1 selyemfestő, 13 német szabó, 1 vattakészítő (Wattamacher), 3 üveges, 2 fiákeres, 1 dohányvágó, 2 esernyőgyártó, 2 kárpitos, 2 pipakupakkészítő. Ugyanakkor 141 kereskedő közül 31 (kb. 22%) volt zsidó.

[58] *Fényes*/1851. IV./195.

[59] *Szentkláray* i. m. 50., 75., 81, 93.

A forradalom előtti évtizedekben a temesvári zsidók viszonylag kevesebb „gondot" okoztak a főként német és szerb polgárság vezette városi hatóságnak, mint aradi sorstársaik. A céhek száma nagyjából annyi (26), mint Aradon, de az ottaninál több, kb. 60 mesterség képviselőit fogták össze,[60] Temesvárott is korlátozták a zsidó iparosok tevékenységét. A magyar szabócéh a Helytartótanácshoz 1806-ban fölterjesztett szabadalomlevél tervezetében („projectumá"-ban) pl. kikötötte: „Az zsidóbeli mesternek, ha az tanács által, akármi conditio alatt is bevétetődik, csak annyira szabad maga jól megtanult mesterségét vagy magányosan vagy zsidó legénnyel foltatni, hogy céhbeli mesternek kárt ne okozzon."[61] Egy zsidó üvegesnek később megengedték mesterségének űzését „tulajdon kezével", de amikor az házalni „merészelt", a céh összetörte üvegeit.[62] A zsidó iparosokat nem veszik föl a céhekbe. Azok többnyire „felsőbb engedelem mellett" folytatják mesterségüket anélkül, hogy vándoroltak és remekeltek volna – tette szóvá a város jelentésében. A zsidó szabók száma szerintük a keresztények rovására „felette megszaporodott". Emiatt utasítja el pl. a város az idegenből jött Waldmann Náthán „asszonyi ruhaszabó" iparengedély iránti kérelmét. A Helytartótanács viszont figyelmezteti a magisztrátust: a „héber szabók számának növekedése" az 1840. évi törvény értelmében nem lehet akadálya a kérés teljesítésének.[63]

Nem járult hozzá a temesvári tanács – a törvény ellenére – egy olyan zsidó szabó letelepedéséhez sem, aki a Torontál megyei Nagyszentmiklós községből származott, mesterségéről nincs semmi bizonyítványa, csupán az ottani „héber közösségtől" egy igazolása; a nagyszentmiklósi uradalomtól sem kapot. írást, hogy törvényesen költözött el onnan. A kérelmező a város földesúri fennhatósága alá tartozó Mehala községben lakik, de tanácsi engedély nélkül, ráadásul már 50 éves, s a magisztrátus attól tart, hogy agg korában a város „közönségének terhére" lesz.[64]

A Helytartótanács ezekben az esetekben is szigorúan őrködött a törvényesség fölött. Előfordult azonban, hogy a Kancellária fölülbírálta a Helytartótanács intézkedését. Ez történt pl. egy „török alattvaló" zsidó kereskedő ügyében, akinek a Kancellária álláspontja szerint az ausztriai birodalom és Törökország közti szerződés értelmében nem lehet megakadályozni bárholi, így pl. temesvári letelepedését, amit viszont a városi hatóság és a Helytartótanács korábban elutasított.[65]

Sokkal ellentmondásosabb volt az *újvidéki* magisztrátus álláspontja a zsidó iparosok és kereskedők ügyében. Újvidék az általunk tárgyalt időszakban nemcsak a Délvidék, hanem az egész ország egyik leggyorsabban fejlődő városa, amelynek élénk kapcsolatai voltak a Balkánnal. A főként szerbek és németek lakta város népessége 1848 táján

[60] *Eperjessy*, 1967. 251.

[61] OL Ht. Dep. Civ. 1806/36.

[62] OL Ht. Dep. Civ. 1845/48/68.

[63] Uo. 1846/48/45, 1847/48/3 – A keresztény mesterek nagy számára való hivatkozással utasított el a város egy másik zsidó „asszonyszabót" – akit viszont visszaküldtek származási helyére, Bártfára. Uo. 1844/48/64.

[64] Uo. 1845/48/23 – Nem adtak műhelynyitási engedélyt pl. egy olyan héber sebésznek és borbélynak, aki állítólag nem tanulta ki rendesen mesterségét. Uo. 1848/48/24.

[65] Uo. 1847/48/28.

meghaladta a 17 ezret, a zsidóké pedig a 700-at.[66] A céhes mesterek itt is minden eszközt fölhasználtak a zsidó iparosok és kereskedők korlátozására. A város céheinek száma egyébként – Aradhoz hasonlóan – igen magas (21), többségükben németek, 5 céhnek volt szerb, és csak 2-nek (a magyar szabóknak és a csizmadiáknak) magyar nyelvű kiváltságuk.[67]

A „kontárkodáson" rajtakapott zsidó mesterektől a céhbeliek Újvidéken is elkobozták szerszámaikat. Egy zsidó üveges pl. csak akkor kapta vissza a Helytartótanács közbelépésére azokat, amikor bepanaszolta az asztalosokat és a szerszámait lefoglaló asztaloscéh biztosát. Utóbbit a Helytartótanács azért rótta meg, mert más mesterséget űző iparosok fölött is „hatósági jogot" gyakorolt.[68] A városi tanács az 1840. évi törvény értelmében többnyire megadta a zsidóknak az iparűzési jogot, mint pl. egy másik zsidó üvegesnek, de az üvegárukkal való kereskedést megtiltotta.[69] Amikor az üveges céh egy további zsidónak adott engedély visszavonását kérte, a városi magisztrátus a Helytartótanácshoz intézett fölterjesztésében hangsúlyozta: a szóban forgó Kohn Simony csak saját készítményeinek árulására kapott engedélyt, az idegen „portékák" eladását pedig a lefoglalás terhe alatt szigorúan megtiltották neki. Annál is inkább, mivel a tanács semmiképpen sem helyeselné, hogy a „céhbeli keresztény mestereknek sorsa a zsidókénál, kik semminemű céhbeli terheket nem viselnek, (de) a céhbeli jogokat a keresztény mesterekkel egyformán magoknak tulajdonítják, rosszabb legyen".[70]

A céhek itt is különösen azt tartották veszélyesnek, ha a zsidó iparűzők vállalkozásszerű *nagybani kereskedésbe fogtak.* Több mint 10 évig húzódott az ilyet kezdeményező Scheinberger Antal zsidó tímárnak és bőrkereskedőnek a kiváltságolt tabakos céhvel való vitája. A Helytartótanács még 1835-ben engedélyt adott a nevezettnek az általa készített bőrökkel való kereskedésre. A zsidó tímár azonban ki akarta bővíteni üzletét a „más gyárosoktól is szerzett" bőrökkel „nyílt boltbani korlátlan, szabad" kereskedésre. Azzal indokolta kérését, hogy a kevés számú tabakos nem képes a szükségleteket kielégíteni. Az ügy többször megjárta a budai és bécsi kormányszékeket, amelyek a városi tanáccsal egyetértésben elutasították a kérelmezőt.[71]

A városi tanács csak bizonyos korlátok között tűrte el a zsidók kereskedését. A kocsmáltatást pl. megváltási díj ellenében engedélyezte[72] – amint az a szabad királyi

[66] *Fényes,* 1851. IV. 241. – A város történetírójának a canonica visitatiók alapján számított adatai szerint 1848-ban 1320 volt a zsidók száma. *Érdújhelyi Menyhért:* Újvidék története. Újvidék, 1894. 238.

[67] *Eperjessy,* 1967. 219–220.

[68] OL Ht. Dep. Civ. 1840/34/40

[69] Uo. 1842/39/29

[70] Uo. 1846/34/13 – Hasonlóképpen érvelnek pl. egy zsidó szabólegénynek adott iparengedély ügyében is. Uo. 1846/34/26

[71] Uo. 1844/34/10

[72] Ennek fizetése alól kérte 1844-ben a „zsidó communitás" a fölmentést: „... Primorum israeliticae communitatis neoplantensis semet ab onere ... titulo reluitionis juris educilli imposito ... relevari" Uo. 1844/34/29. – Erről az ügyről a Kancellária az előbbiekkel egybehangzóan a bécsi Udvari Kamarát is tájékoztatta. Wien, Archiv des k. k. Finanzministeriums. V. Abteilung. A. Ungarische Abteilung. 26. Königliche Freistädte und Bergstädte. 1844/26/2. VI. 27. A továbbiakban: *Wien, Finanzarchiv.* A nagy hatáskörrel rendelkező zsidó község a városban már az 1770-es évektől működött. *Érdújhelyi* i. m. 236.

városokban általában szokásos volt. Megtiltotta viszont a céhek követelésére nevüket, mesterségüket föltüntető cégtáblák használatát.[73]

A német vargák panaszára 1846-ban eltiltották a „kereskedőknél és zsidóknál" található cipők árulását, a „kereskedői társulatnak és a zsidó községnek" téve kötelességévé, hogy a cipők lefoglalásának terhe alatt őrködjenek a tilalom megtartásán.[74]

Figyelemre méltó, hogy a városnak egy évvel korábban határozottan liberális volt az álláspontja a vargacéh és a kereskedők vitájában. A város akkor visszautasította a német vargák azon folyamodványát, hogy tiltsák el a helybeli „kereskedőket és zsidókat (a) Bécsből (és) Pestről" hozott cipők árulásától, méghozzá nagyon is korszerű érveléssel: Amíg a német vargák nem lesznek képesek ellátni a publikumot – olvashatjuk a tanács fölterjesztésében – „oly jó s szép munkával s portékával, mint minőt ... a kereskedők boltjaikban árulnak . . .", hogy ez által „*a vetélkedés szelleme . . .*" *felébresztessék*, engedélyezi a cipők árulását.[75]

Hogy miért változott meg ugyanebben a kérdésben egy év alatt a város álláspontja, ahhoz csak részben szolgál magyarázatul a Helytartótanács fenti üggyel kapcsolatos elutasító határozata. A Helytartótanács ti. nem hagyta jóvá a város végzését, mivel az sérti a céhszabályokat. Amíg a „céhek léteznek", addig a „kereskedők és izraeliták" országos vásárokon kívül nem árusíthatnak oly cikkeket, amelyeket a céhesek gyártanak – olvashatjuk a Helytartótanács leiratában.

Újvidék tanácsának fenti döntése azonban kivételes volt, s valószínű, hogy eme állásfoglalásakor is a helybeli kereskedők (és nem a zsidók) érdekeit tartotta szem előtt, mint ahogy korábban is és később is mindig a *céhes polgárság* érdekeit védelmezte. Így támogatták pl. a kiváltságolt kádármestereket a bor- és cserépedényeket áruló pálinkakereskedőkkel és kontárokkal, vagy 1847-ben ismét a céhbeli vargákat a mesterségük körébe tartozó cikkeket árusító kereskedő testülettel szemben.[76]

A Délvidék 1848 előtt legjelentősebb és legpatinásabb szabad királyi városában, *Szegeden*, amely közel 36 ezer, nagyobbrészt magyar népességével az 5–6. helyet foglalta el városaink sorában, azért is tanulságos a zsidó iparosok és kereskedők helyzetének vizsgálata, mert mindkét fél – a céhes polgárok s az őket támogató városi hatóság, ill. a zsidók – olyan „modern" érveket sorakoztatnak föl vitájukban, amelyeket kései utódaik mintegy száz évvel később is hangoztattak.

Mint a többi szabad királyi városban, Szegeden is korlátozták a zsidók letelepedését. A „választott község" 1825-ben úgy tudta, hogy II. József koráig nem laktak Szegeden zsidók. Tévesen vélték azonban, hogy letelepedésük kezdete 1786 lett volna, mivel a hivatkozott iratban[77] 1781. évi adat is található.

[73] OL Ht. Dep. Civ. 1842/34/20, 1847/34/31.

[74] Uo. 1846/34/12.

[75] Uo. 1845/34/19.

[76] Uo. 1846/34/15, 1847/34/28.

[77] Consignatio Judeorum . . . in Libera Regiaque Civitate Szegediensi peracta (1792. dec. 14-i kelettel). Az iratban 38 nevet (családfőt) találunk; közülük 6 domiciliatus és 32 inquilinus. Hatan egyébként a tanács tudta nélkül („sine scitu") telepedtek meg. – OL Ht. Dep. Civ. 1825/47/8. – *Löw I.* is utal arra, hogy az első zsidó 1781-ben telepedett le a városban, 1784-ben pedig 11 család kapott lakhatási engedélyt. *Löw Immánuel* és *Kulinyi Zsigmond:* A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig, Szeged, 1885. 1–2. Részletesebben l.: *Eperjessy Géza:* A kézművesipar Szegeden az 1848 előtti évtizedekben. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. VI. Szeged, 1982. 163–198.

Azt, hogy a zsidók boltot nyithassanak, a helybeli német és rác kereskedők igyekeztek mindenképpen megakadályozni. De azt kezdettől fogva lehetővé tették, hogy *terménykereskedelemmel* foglalkozzanak, ezáltal – akaratlanul is – a legjövedelmezőbb kereskedelmi ágat nyitották meg előttük.[78]

A konkurrenciát a „bennszülött" polgárság leplezetlen nyíltsággal igyekszik letörni. Egy helybeli kereskedő 1816-ban pl. a következő folyamodványt nyújtotta be a városhoz: „. . . új kereskedésem most nyílván, . . . a városok alkalmatosságával egy sátor helyre szükségem volna, . . . *helybeli lakos és polgár volnék* (kiemelés tőlem), méltóztasson egy vidéki zsidónak sátorhelyét nékem általengedni."[79]

A kenyérharcot mindkét oldalon rendkívül komolyan vették, és nagyon éles hangot használtak. 1832-ben pl. a szabócéh sürgette az „igen elszaporodott s hallhatatlan szabadsággal bíró zsidó szabóknak korlátok közé való" szorítását. A céh a zsidókat kontároknak nevezi, akik ráadásul még legényeket is tartanak. Ezzel a céhbeliek jogait súlyos sérelem éri: a „zsidók mint csak türedelmezettek, a keresztény hazafiaknál nagyobb jussal nem bírhatnak . . ." – írják –, „ha egy keresztény embernek meg nem engedtetik privilégiumunk ellenébe(n) a mesterségűzés, egy ravasz zsidónak pedig szinte úgy, . . . a hazafi lakosokat, kik javaikat, s életöket készek eőfelségért (!) feláldozni, minden *jöttment, türedelmezett zsidó* ne nyomorgassa, . . . látván a zsidók mindenfelőlről való pártfogásukat, . . . a természettől beléjük öntetett s minden felvigyázást kijátszó csalfálkodásaiknál fogva egész erejükből iparkodnak, hogy a velünk egy életmódot gyakorló keresztény hazafiakat . . . semmivé tegyék." (Kiemelés tőlem.)

Fleischl Márk szabó, akit a céhesek el akartak tiltani, viszont tiltakozik az ellen, hogy ő kontárkodna. A tanácstól mint „türedelmezett" zsidó engedélyt kapott mestersége űzésére, s ettől – amint ő is éles hangot megütve írja – a céhbelieknek „az emberiség korlátjain is túlrúgó *nemzeti gyűlölségből* (kiemelés tőlem) eredett szofizmái által el nem tiltatthatom . . ., az ellenkező céh . . . az ocsmány nemzeti gyűlölségből béhájogosodott szemeit felnyitni sem tudja . . ." A városi tanács a céhkomisszáriusra bízta a két fél meghallgatását, ill. kibékítését.[80]

Az „arcvonalak" sokkal világosabban kirajzolódtak a mesterségért folyamodó Khón Móric és a „céhbeli"[81] üvegesek vitájában, amelyben *a város egyértelműen a monopóliumra törő iparűzőket támogatta.* A város egy bizottságot küldött ki két szenátor vezetésével az ügy kivizsgálására. A céhbeli üvegesek attól tartottak (amint azt a bizottsághoz írt beadványukban olvashatjuk), hogy ha a kérelmezőnek megengednék az iparűzést, az nemcsak „boltban, hanem még utcákon is járva fogja . . . portékáit árulni, s heti vásárokon, éspedig olcsóbb áron elhinteni, . . . hogy magához szoktathassa a vevőket . . ." Majd arra utalnak, hogy a sok engedékenység következtében úgy „elszaporodnak a zsidók Szegeden, mint Óbudán".

[78] *Ruzsás Lajos:* A városi fejlődés a 18–19. századi Délmagyarországon. Klny. a MTA Dunántúli Tudományos Intézetének értesítője" – 1964–65. c. kötetéből Bp. 1966. 29. – L. még *Vincze Sándor:* Szeged város gazdaságpolitikája a 18. század első felében. Baja, 1942. c. tanulmányát.

[79] OL Ht. Dep. Civ. 1816/7/15 – Mivel erre semmilyen jogcím nem volt, a város nem vette vissza a sátorhelyet, amelyet korábban egy pesti zsidó kereskedőnek adott, e döntést természetesen a Helytartótanács is jóváhagyta.

[80] OL Ht. Dep. Civ. 1832/47/50.

[81] Kiváltságos üvegescéh nem volt a városban. – A céhek száma egyébként Szegeden is elég nagy (21) 1848 előtt. *Eperjessy,* 1967. 226.

A kiküldött bizottság is határozottan a kérelmező ellen foglalt állást, aki különben egy helybeli „türedelmezett" zsidó és pálinkafőző fia. Az a véleményük, hogy „nincs városunknak arra szüksége, hogy kebelében izraelita üveges is űzze mesterségét, mert „szomorú tapasztalás szerint . . . minden városokban találtatnak üvegesek, s a falukon, sőt még városunkbéli tanyáinkon is az összevissza futkosó, üveget áruló, csőcselék zsidók látják el a szükséget, mostani üvegeseinknek száma is feleslegesnek látszik, s keresetük annál silányabb lesz, minél több helybeli nevendékeink vagynak", akik rövidesen hazajönnek a vándorlásból. Megismétlik az üvegesek fentebbi vélekedését: „. . . valóban fájdalmas is lenne, és ezernyi ezer hív adózó polgártársaink szíveik vérzenének, ha *ezen törzsökös magyar városbul zsidó város, egy Óbuda alakulna*" (Kiemelés tőlem.) Különösen azért veszélyesek a céhbeliekre – véleményük szerint – a zsidó kézművesek, mert „*szemrevaló árukat* vesznek elő, s a tudatlanokat . . . ámításaik mellett az *olcsóság csalfa színe* alatt magokhoz csábítják . . ." (Kiemelés tőlem.) Még azt a véleményt is megkockáztatja a bizottság, hogy a zsidóknak adott iparűzési szabadság *felborítaná a kialakult társadalmi egyensúlyt;* „. . . ha a zsidóságnak . . . a mesterségek megengedtetnek, mi lesz belőlünk? Felhágván így a zsidók a türedelmezés köréből a polgárság mezejébe, ez a nemességbe (!), és így egyszerre az eddig jól kormányzott hazában . . . zűrzavaros fejetlenségek támadnának, s a közboldogság száműzettetnék . . ."

E jelentést csak az egyik tanácsnok írta alá, a másik külön feljegyzést készített, amelyet viszont az első nem tartott kielégítőnek. De a másik feljegyzés is javasolta a zsidó iparos elutasítását, viszont nem tartalmazta az elsőben olvasható nagyon is elfogult vélekedéseket. A városi tanács így 1838. július 2-i feliratában a zsidó iparos elutasítását kérte. A Helytartótanács pedig oly fontosnak, tartotta az ügyet, hogy arról a Kancelláriát is tájékoztatta.[82]

Az ügy azonban ezzel nem zárult le, mivel a város nem teljesítette a felsőbb hatóságok rendelkezését. A szegedi izraelita közösség erre 1838 végén a legfelsőbb helyre juttatta el panaszát, mely szerint ők is éppen olyan adófizetők és *igaz hazafiak,* mint a céhbeliek: „. . . a kereskedést és mesterséget szabadon gyakorolva adózásainknak pontos lefizetésük mellett . . . képessé tehetjük magunkat arra, hogy áldozatainkkal *az édes hazát segélhessük* . . ., ámbátor csak türedelmezettek, mégis minden tekintetben *valódi hazafiak lehessünk* . . ., Szeged . . . tanácsának közhatározata célzatát oda látjuk irányoztatni, hogy a mesterségek szabad gyakorlatában hitsorsosaink" . . . korlátoztassanak. (Kiemelés tőlem.) A város a következő évben a Kancelláriát is megkereste, támogatva a „céhbeliek" ügyét, s a Helytartótanács ismételten a legfelsőbb helyhez fordult, majd 1839. október 22-én nyomatékosan „utasította" Szegedet „. . . a fennálló szabályos rendelések teljesítésére".[83]

Egy-két kivételesebb esetben viszont Szeged városa is védelmébe vette a zsidó iparosokat, ill. kereskedőket. Amikor pl. Wagner János ezüstműves Karstein Jakab zsidó ellen 1820-ban panaszt tett, utóbbi a Helytartótanácshoz fordult támogatásért, arra hivatkozva, hogy munkáját közmegelégedésre végzi évek óta, s ezért elnyerte a polgárjogot (!) („inter cives eiusdem civitatis numerari meritus fuerim"); Szegeden nincs is ötvöscéh – amiben

[82] OL Ht. Dep. Civ. 1839/47/13. – A fentiekkel lényegében egyezően l. *Löw I.* és *Kulinyi Zs.* i. m. 42–43.

[83] Uo. 1839/47/45.

igaza volt –, de Wagner, mint „monopolista" gyakorolja a mesterséget. A város előbb eltiltotta Karsteint a munkától „confiscatio fenyítéke alatt", majd a Helytartótanács leirata után ismét kivizsgálva az ügyet, a monopóliumra törekvő mestert elutasította.[84]

Még egy hasonló esetről van tudomásunk. A privilegizált szabó céhvel szemben a tanács 1844-ben a zsidó kereskedőket támogatta, s állásfoglalását „szociális" érvekkel indokolta fölterjesztésében: „. . . *több elszegényedett és mesterségük üzésére alkalmatlanná vált céhbeli szabómesterek* a kebelbeli zsibárus zsidó kereskedők által . . . ócska ruhadarabok általváltoztatása . . . (és) a *szegényebb sorsú lakosok szükségeire* szolgáló olcsóbb nemű új ruhadarabok készítésével megbízattatván, ez által . . . a nyomasztó végső inségtől óva a mindennapi élelem keresésére alkalmat szerezhetnek, . . . a szegényebb sorsú lakosoknak a concurrentia neveltetésével alkalom nyújtatik ruhabélieknek olcsóbbani megszerzésére . . ." (Kiemelés tőlem)[85]

A többi nem kevés esetben a zsidókkal szemben s a „hazafi" céhesek mellett foglalt állást a városi hatóság, a Helytartótanács viszont mindig érvényt szerzett a hatályos jogszabályoknak. Hely hiányában nincs lehetőségünk ezeket a különben igen érdekes ügyeket bemutatni, noha azokba a városkapitánytól kezdve a hajdúkig, a kalmároktól és uzsorásoktól az iparosokig, földművelőkig és dohánykertészekig sokan belebonyolódtak.[86] Csupán egyetlen esetet említünk még meg, amely a forradalom előtt két héttel zárult le anélkül, hogy érdemileg befejeződött volna. Polják (Pollák) Fülöp szegedi születésű sütőlegényt remeklés után a (Torontál megyei) nagyszentmiklósi céhbe vették föl. Később Szegedre visszatérve újabb remeklés nélkül kívánt a céhbe lépni, és készítményeit az udvarban lévő műhelyében árulni. A céh azonban remeklésre akarta szorítani, s a város ezt méltányosnak találta. Ez az ügy ismét megjárta Budát és Bécset. A Kancelláriának az volt az álláspontja: „*rendőri tekintetből kívánatos,* hogy az *izraelita mesteremberek* is a *fennálló céhekbe lépjenek,* és a céhbeli szabályoknak alávettessenek, s . . . a céhek minden javaiban részesíttessenek." (Kiemelés tőlem.)[87]

[84] Uo. 1820/46/9. és 1820/46/23.

[85] Uo. 1844/47/45. – Érdekes viszont, hogy ez esetben – kivételesen – a Ht. veszi védelmébe a céhes mestereket, és megsemmisíti a város döntését, mivel a *város határozata sérti az érvényes céhszabályokat:* A zsibárusoknak ugyanis csak „óbútorokat" . . . és már elkopott ruhadarabokat szabad árulni. – L. még uo. 1845/47/52. és 1847/47/115. – A város hasonlóképpen megengedte két zsidónak, hogy új ruhákat nyitott sátorokban árusíthassanak, a Ht. viszont azt a szabócéh panaszára eltiltotta. Uo. 1846/47/11.

[86] Ilyen volt pl. Reiner Jakab és József zsidó kereskedők és a szentiváni dohánytermelők vitája, amikor az előbbiek néhány adósuk kocsiját és lovát lefoglaltatták, a városkapitány viszont a zsidókat megverette hajdúival. Uo. 1818/7/24, 1819/46/5 és 6. – A szegedi zsidó iparűzők ügyeire l. még többek között Prinz Éliás zsidó szabó kb. 10 éve húzódó pörét (uo. 1832/47/83). A zsidó Kajetaner Mójzesnek, aki a vár oldalában 1814 óta árult rozsólist, 20 évvel később el kellett bontani deszkasátrát, mert csúfítja a városképet. E döntéssel a Ht. is egyetértett (uo. 1833/47/71). Spitzer Sámuel, szegedi születésű gombkötőlegénynek mestersége szabad űzhetésére irányuló kérelmét többször visszautasították (uo. 1834/47/3). Stern Károlynak végül is csak a Ht. engedélyezte, hogy „hitsorsos legények segedelmével" gyakorolja a szappanosmesterséget (uo. 1838/47/46). Klein Mátyás azt kérelmezte, hogy a „közárverésen" elkobzott s eladott sapkák árát adják neki vissza (uo. 1840/47/42). Nem támogatták Sternberg Jakab szabó és paplanos lakhatási és iparengedélyezési kérelmét (uo. 1842/47/43). Stern Jakabot viszont nemcsak a város, hanem a Ht. is eltiltotta az ócskavasból készített munkák készítésétől, mivel sérti a céh érdekeit (uo. 1845/47/35).

[87] Uo. 1847/47/63 és 78; 1848/47/9.

Az ország Pest után legnépesebb városának, az 55 ezer lakosú *Debrecennek*[88] az 1820-as években még nem voltak állandó zsidó lakosai.[89] Az 1840-es években is viszonylag csekély a debreceni zsidók száma,[90] de volt bizonyos önkormányzatuk, a „zsidóközösség",[91] amely képviselte érdekeiket.

A debreceni cívisek – más városok polgáraihoz hasonlóan – még a 40-es években is igyekeztek távoltartani az iparűző zsidókat. A letelepedési és iparűzési engedélyért folyamodó Kohn Dávid szappanfőzőt pl. azzal az indokolással utasították el, hogy a szappanosoknak évszázadok óta van e városban céhük. A nem céhbeliek, helybeliek és vidékiek egyaránt, az „általuk főzött szappant és mártott gyertyát" csak az országos vásárokon árusíthatják.[92] Tegyük hozzá, a debreceni szappan országszerte híres volt kiváló minőségéről.[93]

A debreceni polgárságnak nem annyira a helybeli iparűző zsidók versenye okozott gondot, hanem a külföldi és hazai *gyáripar konkurrenciája*, s. nem kevésbé annak a veszélye, hogy függő viszonyba kerülnek a zsidó nagykereskedőktől és gyárosoktól. A gombkötők pl. zsidó kereskedőktől vásárolták a nyersanyagot, akik azt az osztrák tartományokban szerezték be, a kékfestők a vásznat az óbudai „fabrikás zsidóktól" (Goldberger és mások) vették.[94]

Nem véletlen tehát, hogy a céhes polgárok főként a zsidó kereskedőkkel szemben védekeztek. Letelepedésüket ugyan sokáig megakadályozták, de kereskedelmi tevékenységüket bizonyos korlátok között engedélyezték. A zsidó kereskedőknek a vásárban már az 1810-es években is voltak állandó sátoraik.[95] A zsidó nagykereskedők korlátozása céljából, akik a városi hatóság jelentése szerint„ . . . a vásár rendes határideje előtt már két héttel, sőt elébb is megjelentek, és portékáikat a többi kereskedőknek . . . nagy sérelmére titkon árulgatták,"[96] az 1830-as években meghatározták a kirakodás és az adásvétel kezdetének időpontját. Előfordult, hogy több pesti zsidó nagykereskedőt megbírságoltak, fejenként 50 forintra, mert nem tartották be a meghatározott időpontokat.[97]

A debreceni tanács különösen a zsidó kocsmárosok tevékenységére fordított megkülönböztetett figyelmet. Az 1830-as években a „külső vásárállás helyén" fölépítettek egy „zsidó vendéglőházat . . . egyedül a zsidók kényelmére". A haszonbérleti szerződés szerint a vásárban csak a bérlőnek volt szabad „koscher ételt vagy italt" árulni és

[88] *Fényes Elek:* Magyarország leírása, Pesten 1847. I. 39. A továbbiakban: *Fényes/1847.*

[89] 1822. évi adat szerint zsidónak nem volt lakhatási engedélye a városban OL Ht. Dep. Civ. 1822/20/66.

[90] Amikor pl. 1844-ben a zsidók azért folyamodtak, hogy saját mészárszéket nyithassanak, amely őket „kóscher hússal kellőleg elláthatja", a város azt jelenti a Ht-nak, „mindössze csak kevés számú egyénekből állanak, kik itteni lakhatásra engedélyt nyertek". Uo. 1844/21/4.

[91] *Komoróczy György:* A reformkori Debrecen, Debrecen, 1974. 95. A továbbiakban *Komoróczy/1974.*

[92] OL Ht. Dep. Civ. 1844/21/31.

[93] *Fényes/* 1851. I. 244.

[94] *Komoróczy György:* A debreceni céhes ipar reformkori helyzete (1820–1848). Klny. a Debreceni Déri Múzeum 1971. Évkönyvéből. Debrecen, 1973. 153–154.

[95] OL Ht. Dep. Civ. 1814/23/23. – Debrecenben a kőből épült vásári építményeket is sátornak nevezték. Az 1840-es években közel másfélszáz kősátor volt, köztük több bécsi, pesti, pozsonyi, óbudai kereskedők tulajdonában. *Komoróczy/*1974. 170.

[96] OL Ht. Dep. Civ. 1833/21/101.

[97] Uo. 1845//1.

odahordani. Ezért utasították el egy pesti zsidó ruhakereskedő kérését, hogy máshonnan hozathasson ételt, „*bár az emberi jogoknak a zsidók személyében is tisztelői vagyunk*" – írta a magisztrátus a Helytartótanácshoz intézett fölterjesztésében (Kiemelés tőlem.)[98]

A városi tanács a „választott hites közönséggel" egyetértésben nem kívánta a kocsmákat, ill. az italmérést zsidóknak haszonbérbe adni, még akkor sem, ha azok jóval többet ígértek a kereszténynyeknél. Ezért a Kamara és a Helytartótanács több ízben is megrovásban részesítette a várost.[99] Előfordult, hogy még a Kancellária is beavatkozott az ügybe, mint pl. Áron Ábrahám árendás esetében, elrendelve, hogy a nevezett „a pálinkamérési jog haszonbéri árveréséhez bocsájtandó". A várost pedig szokatlan szigorúsággal marasztalta el „abbeli engedetlenségéért, hogy a Magyar Királyi udvari Kincstár ... rendeletének a köteles engedelmességet ismételt meghagyás után is megtagadni merénykedett".[100] A város ennek ellenére kérte a felsőbbség hozzájárulását 1844-ben a pálinkát áruló zsidók eltiltásához, amit a zsidók visszaéléseivel, ill. a házipénztár károsodásával indokolt: „... országos vásárainkba beszállított nagy mennyiségű pályinkákat az azokat áruló izraeliták helypénz fizetés alól kihúzni oly csellel szokták ... (hogy) egy ... közbirtokosnak ... írásbeli bizonyítványát mutatják elő ... mintha a pályinka az övé volna ..."[101] Mind a város, mind a kormányszékek elutasították 1845-ben Lefkovics Mátyás kérését, hogy „hitsorsai" részére addig gyakorolt kocsmáltatási jogában meghagyattasson. A város jelentéséből megtudjuk, hogy a nevezett, mielőtt Debrecenben letelepedett volna, a Szeles nevű külső vendégfogadó „alhaszonbérlője" volt. Amikor azután incolatust nyert, a „város egyik főutcáján egy emeletes házat egész udvarral" kibérelt, nemcsak kocsmát, hanem vendégfogadót is nyitott, s ezzel csak „polgárokat illető jogokat bitorolt".[102]

Az északkeleti országrész legfontosabb ipari és kereskedelmi központjának, *Kassa város* tanácsának – Debrecennel ellentétben – nem volt kifogása azellen, hogy a pálinkamérési jog árverésére zsidókat is bocsássanak.[103] Az ekkor nagyobb részt szlovák, kisebb részt magyar és német lakosságú város népessége kb. 14 ezer, a zsidók száma pedig meghaladta az ezret.[104] A zsidók térfoglalása itt is az 1840-es években gyorsult meg, ezt azonban a város igyekezett korlátozni. Weisz Jakab „héber" asztaloslegénynek pl. nem engedélyezték a letelepedést, mivel mestersége tanulásáról és a vándorlásról nem voltak bizonyítványai „nehogy (a zsidó) alattomos kontárkodása által – amint azt a Helytartótanácshoz írt fölterjesztésben olvashatjuk – a helybeli szabadalmas asztalos céhbeli ... mesterek ... a *naponkint e várost ellepő zsidóság nevekedő megtelepedésével*" (kiemelés tőlem!) élelmük keresésében rövidséget szenvedjenek. A „jó rend és biztonság tekinteté-

[98] Uo. 1839/21/13.

[99] *Komoróczy*/1974. 95–98.

[100] OL Ht. Dep. Civ. 1841/21/27.

[101] Uo. 1844/21/27.

[102] Uo. 1845/21/56. – L. még a Kancellária hasonló tartalmú átiratát a bécsi Udvari Kamarához. Wien, Fiananzarchiv. 1845/26/2. IX. 2.

[103] Uo. 1846/16/54. – L. még a Kancellária 1847. május 5-i följegyzését, valamint a Magyar Kamarához intézett július 14-i átiratát: „... a tartandó árveréshez mindenki, aki a haszonbérlési feltételeknek megfelel, következőleg az elegendő biztosítást nyújtható zsidók is bocsáttassanak." Wien, Finanzarchiv. 1847/26/2. VIII. 3.

[104] *Fényes*/1851/II. 183–184.

ből" ráadásul arra utasították a kapitányi hivatalt, hogy a kérelmező *„kiutasítása iránt kellően intézkedjen"*.[105]

Nem járulnak hozzá egy iparengedélyért folyamodó „héber" üveges kérelméhez sem, mivel *előzetes engedelem nélkül* költözött be a városba, és csak később kért engedélyt a lakhatásra és az ipar gyakorlására. A Helytartótanács is egyetértett e végzéssel, mivel a szupplikáns nem tudta bizonyítani, hogy kellőképpen megtanulta mesterségét.[106] Amikor a tanács engedélyt adott két „héber" szabónak az ipar gyakorlására és készruhák árulására, a német és a magyar szabó céh e végzést ugyancsak azon a címen akarta visszavonatni, hogy a zsidók nem tanulták ki rendesen a mesterséget.[107]

Míg a céhbeliek itt is szűkkeblűek voltak, a városi tanács többé-kevésbé a törvényesség talaján állott, amint azt két további – Tallyán tanult – zsidó szabónak adott készruha-árulási engedély is igazolja. A céhesek ellenére a város megadta Weisz Józsefnek és Frölich Móricznak az engedélyt, miután azok mesterségbeli tudásukról és „erkölcsös viseletükről" kellő bizonyítékot nyújtottak. A Helytartótanács ez esetekben is szigorúan őrködött a rendeletek megtartásán, a kiváltságolt céh ellenében csak úgy járult hozzá a készruhák árusításához, ha az nem utcára nyíló boltban történik, s a zsidók cégtáblájukat sem függeszthették ki az utcán.[108]

Míg a kassai zsidóságon belül a galíciai eredetű és más volt lengyel tartományokból származó, addig *Pozsonyban* inkább a Morva- és Csehországból érkezett, régebben letelepedett zsidó elem dominált. 1848 előtt Pozsony az ország Pest után legjelentősebb gazdasági és kulturális központja, ahol ugyancsak Pestet követően a legtöbb tőkés ipari üzem működött. Pozsony mintegy 42 ezer lakosából közel 5000 (kb. 11,5%) volt zsidó.[109]

Az 1848 márciusi és áprilisi pozsonyi, ill. északnyugat-magyarországi zsidóellenes kilengéseknek[110] voltak bizonyos „békésebb" előzményei. Az 1840-es években Pozsony – túlnyomórészt német és szlovák – céhes polgársága[111] az iparos-kereskedő zsidóságot minden téren igyekezett korlátozni. A szabó „céh" pl. követelte, hogy Treusch Dávid zsidó szabót tiltsák el a csupán mestereket és polgárokat illető jogok gyakorlásától,[112] a város pedig elrendelte a műhely utcára nyíló ajtajának bezárását.[113] A szabó „céh" követelésére a magisztrátus folyamodványt intézett a Helytartótanácshoz, hogy a megye hatáskörébe tartozó Pozsonyváralján is tiltsák el a pesti zsidó szabóknak a ruhák árusítását az országos vásáron kívül.[114]

Sok zsidó, aki Pozsonyban nem kapott letelepedési engedélyt, Pozsonyváralja mezővárosban húzódott meg. A hatóság vigyázott arra, nehogy innen „szivárogjanak be"

[105] OL Ht. Dep. Civ. 1844/16/17.

[106] Uo. 1844/16/8.

[107] Uo. 1846/16/61.

[108] Uo. 1847/16/10.

[109] *Fényes*/1851/III. 255.

[110] *Dr. Bernstein Béla:* Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók. Bp., 1898. (Jókai Mór előszavával). 45–46., 68–75. A továbbiakban: *Bernstein*/1898.

[111] Az iparilag oly jelentős városban mindössze 11 céhnek volt a Kancelláriától nyert kiváltságlevele. *Eperjessy*, 1967. 244.

[112] A szabóknak *nem* volt, 1813 után megújított érvényes privilégiumuk. *uo.*

[113] OL Ht. Dep. Civ. 1845/38/12.

[114] Uo. 1843/38/34.

a zsidók a városba. Az idevaló Wagner Lipót és egy évvel később Pollák Jakab zsidó szobafestőket pl. azért nem vették föl lakosnak, mert csak a váraljai zsidó községtől voltak bizonyítványaik, ill. nem tudták kellőképpen igazolni mesterségbeli tudásukat. A Helytartótanács azonban mindkét esetben helyt adott a zsidók kérelmének az 1840. évi 29. tc. alapján.[115]

A zsidóknak csak szigorú megkötésekkel adtak engedélyt vendéglő tartására, Markstein Jónásnak 1843-ban pl. csak úgy, hogy cégtábláján föltüntette, vendéglője csak zsidók ellátására szolgál.[116] Mintegy 3 évig húzódott a zsidó boltosok, ill. a városi tanács vitája a boltbérletek ügyében. Az „Arany Naphoz" címzett vendéglő tulajdonosnője ugyanis a belsővárosban lévő házában boltokat adott bérbe zsidóknak, a „polgári kereskedők" és a tanács viszont a zsidó boltosok tevékenységét a külvárosokra kívánta korlátozni. Az ügybe a Helytartótanács és a Kancellária is többször beavatkozott, és az 1840. évi törvények alapján engedélyezte a zsidó boltbérlők működését.[117] A forradalom előtt néhány héttel (1848. február 8-án) a Helytartótanács a Kancelláriához küldött javaslatában úgy vélekedett, hogy e kérdést általánosan a törvényhozásnak kell rendeznie. Pozsonyban jelenleg csak azoknak a zsidóknak engedjék meg a kereskedést, akik „az arra megkívántató képességet, vagyont kimutatandják . . ., és mindazon kellékeknek, melyek a keresztény kereskedőktől követeltetnek, kiknek állapotjuk a zsidókénál súlyosabb nem lehet, teljesen megfelelnek".[118] A pozsonyi céhek elöljárói a forradalom előtt néhány nappal ismét kérelmezték a legfelsőbb helyen, hogy a zsidókat a házalást illetően, továbbá „a belvárosbani lakhatásra s bolttarthatásra . . . az előbbi korlátok közé . . ." szorítsák.[119] A Helytartótanácsnak és a Kancelláriának azonban nem volt már módja ez ügyben intézkedést hozni.

Pozsonyhoz hasonlóan az ország gazdasági központjában, *Pesten* szintén sor került 1848 áprilisában zsidóellenes zavargásokra.[120] A zsidó lakosság aránya itt az 1830-as évek közepére megközelítette a 10%-ot, majd az 1840-es években tovább növekedett.[121] Pesten és Óbudán működött a legtöbb tőkés ipari üzem,[122] köztük jó néhány zsidó kereskedő és iparos vállalkozása. Az ún. kizárólagos privilégiummal rendelkező céhen kívüli iparosok között is szép számmal akadtak zsidók, főleg a pesti és budai szabóiparban. Ezek tevékenységét a céhes mesterek árgus szemmel figyelték, s igyekeztek akadályozni, kiváltképpen, ha zsibárusokkal társultak.[123]

[115] Uo. 1843/38/10. és uo. 1844/38/19. – A sok példa közül említsük meg pl. a kötélgyártó mesterek folyamodványát, amelyben azok a tanácstól a lószőrfonásra engedélyt nyert zsidóktól a jogosítvány visszavonását kérték. Uo. 1845/38/26.

[116] Uo. 1843/38/7 és 1843/38/19.

[117] Uo. 1846/38/16 és 108, 1847/38/77.

[118] Uo. 1848/38/10.

[119] Uo. 1848/38/60.

[120] *Spira,* 1974. 323–329. – L. még: 1848–1849 a magyar zsidóság életében. Szerk. *Zsoldos Jenő.* Bp. 1948. A továbbiakban: *Zsoldos,* 1948.

[121] *Moess Alfréd:* Pest megye és Pest-Buda zsidó lakosságának demográfiája. 1749–1846. Bp. 1968. 60–64. – *Dóka Klára:* A pest-budai céhesipar válsága (1840–1872) Bp. 1979. 118. – A továbbiakban: *Dóka*/1979.

[122] *Mérei Gyula:* Magyar iparfejlődés 1790–1845. Bp. 1951.

[123] *Dóka*/1979. 123. – A kizárólagos privilégiumot (privilegia exclusiva) az 1822. évi 6137. sz. rendelet alapján maximálisan 15 évre azok nyerhették el, akik valamilyen technikai találmányt felfedezést vagy újítást vezettek be. Az így kiváltságoltak műhelyükben találmányuk előállítására

A pesti ipar nemcsak minőségében, hanem volumenében is felülmúlta bármelyik hazai városét. Noha a céhek száma[124] jóval nagyobb, mint bárhol, az ipar szerkezete lényegesen modernebb, a céhen kívüli üzemek súlya jóval nagyobb volt e városban. A céhes polgárság zsidókkal szembeni magatartása viszont lényegében azonos volt más városokéval, a városi tanács pedig többnyire a céheket támogatta, amint az *Dóka Klára* alapos tanulmányában részletesebben bemutatja.[125]

Hátrányos megkülönböztetésben volt részük a zsidó kereskedőknek és iparosoknak olyan, jelentőségét már régen elveszített, csekély népességű városban is, mint pl. a Pesthez közel fekvő *Esztergomban*.[126] ahol a régebben működött céhek nagyobb része nem újította meg kiváltságait,[127] s ahol céhen kívüli vállalkozásokat sem találni. A városi hatóság itt többnyire magas összeg ellenében adott letelepedési engedélyt a zsidóknak. Egy vágvécsei zsidó fakereskedő, aki a gróf Zichy és Hunyadi uradalmakból hozott ajánlóleveleket, pl. 600 forint ellenében kapott incolátust, de ingatlant nem vásárolhatott. A kérelmezőnek, aki már 10–15 ezer forint értékű faárut beszerzett, és két „Schreibert" fölfogadott, a kereskedést további 50 forintos taksa ellenében engedélyezték.[128] A lakhatási jogot nem nyert zsidók az Esztergom melletti mezővárosokban telepedtek le, mint pl. az a zsidó orvos, akinek a felesége Szenttamáson „asszonyi kézi s divat mívekkel" folytatott kereskedést. Esztergomba való beköltözésüket a választott községgel egyetértésben a magisztrátus is ellenezte. A zsidók ipari tevékenységét azok a „céhes" kézművesek is gátolták, mint pl. a bőrös tímárok,[129] akiknek nem volt 1815 után megújított privilégiumuk. E mesterek nem tűrték el, ha valamelyik társuk zsidónál dolgozott, azt pedig különösen nem, hogy a termeléshez szükséges tőkével és nyersanyaggal rendelkező zsidó elszegényedett keresztény kézművesek segítségével fogjon vállalkozásba. Egy tímárt pl. azzal vádoltak társai, hogy egy Lőw Ignác nevű zsidónál heti 3 pengőforintért dolgozik. A város jelentéséből megtudjuk, hogy a bevádolt tímár valóban nem űzi „maga kezére . . . a *nagy pénzerőt* kívánó tímármesterséget szegénysége tekintetéből . . . s . . . a *megkívántató szerszámok és bőrök a zsidóé lévén . . . egyedül munkájáért fizettetik*, sőt ha saját pénzén vett bőrét készíti, a szerszámok használatáért ő köteles fizetni". (Kiemelés tőlem.) A bepanaszolt tímár többek között azzal védekezett, hogy Komáromban is dolgoznak keresztény legények zsidóknál.[130]

Az Esztergomtól nem messze fekvő, élénk kereskedővárosban, *Komáromban*, amelynek lakossága 1848 körül 20 ezer körül mozgott, s a zsidóság száma (kb. 800) ugyancsak elég tekintélyes, a gabona-, liszt- és fakereskedést főképp zsidók bonyolították

megfelelő munkaerőt alkalmazhattak (az eredeti szövegben: „adjunctis sibi sociis"), lerakatot (depositorium) létesítettek, azt haszonbérbe is adhatták, a földesúri jogok tiszteletben tartásával („salvo tamen . . . jure dominali"). *Kassics*/1835. 206.

[124] A Kancelláriától 1815 után adományozott céhkiváltságok száma 47 + 1 volt. *Eperjessy*, 1967. 243.

[125] *Dóka*/1979. 118–123.

[126] A városnak 1848 körül csak mintegy 7300 lakosa volt, s népessége a víziváros sal, valamint az Esztergommal lényegében egybeépült Szenttamás és Szentgyörgymezeje mezővárosokkal együtt is 11 és félezer, kevés a zsidók száma is. *Fényes*, 1851. 1. 311.

[127] Az esztergomi iparosoknak – a fentebb említett mezővárosok kézműveseivel együttesen – mindössze 6, 1815 után a Kancelláriától kapott szabadalmuk volt. *Eperjessy*, 1967. 227.

[128] OL Ht. Dep. Civ. 1837/45/17.

[129] Uo. 1845/45/10.

[130] Uo.

le.[131] A helybeli céhes sütőmesterek tényleg szóvá tették, hogy a *nemesi telkeken élő* s „mesterséget sohasem tanult" zsidó pékek keresztény legényeket alkalmaznak. Ezek a zsidók így nemcsak mesterségükbe avatkoztak, hanem megsértik az 1840. évi törvényeket is a keresztény legények tartásával, akiket ráadásul, mint *kontárokat* dolgoztatnak.[132] A keresztény pékeknek különben nem ez volt az első panaszuk a *kontárok és zsidók ellen*, akik többnyire nemesi telkeken találtak védelmet, így pl. 1818-ban is támogatást kértek ellenük a városi hatóságoktól.[133]

A csupán polgárjoggal rendelkező lakosokat illető kocsmáltatás gyakorlását – természetesen – Komáromban sem engedték meg a zsidóknak. Egy zsidót pl. 1842-ben azért utasítottak el, mert az 1647. évi 78. tc. szerint *még a nemeseknek sincs* megengedve a bormérés, ha nincsenek a polgárok közé fölvéve.[134]

A törzsökös polgároknak többnyire még akkor is sikerült a zsidók működését megakadályozni vagy korlátozni, ha nem volt megújított céhkiváltságuk. Így tiltották el pl. a komáromi fazekasok a zöld edényekkel való kereskedéstől egy zsidót, aki az edényeket vidéken, ill. helyben vásárolta föl. Figyelemre méltó, hogy a Helytartótanács is helybenhagyta a városnak ezt a döntését, mintha a fazekasoknak tényleg lett volna érvényes privilégiumuk.[135]

Befejezésül vizsgáljuk meg a zsidó iparűzők helyzetét néhány dunántúli szabad királyi városban. A zsidó iparosokkal és kereskedőkkel szemben pl. a *pécsi* céhes mesterek éppen úgy élvezték a városi hatóság támogatását,[136] mint a magyarországi városokban általában. Noha nem sok idő telt el azóta, hogy néhány zsidó családnak engedélyezték Pécsett a letelepedést,[137] 1848 tavaszán mégis azon a címen akarták őket eltávolítani, hogy engedély nélkül laknak a városban.[138] A gabonakereskedés egyik legjelentősebb központjában, a mintegy 17 ezer lakosú *Győrben* nem került sor zsidóellenes zavargásokra 1848 tavaszán.[139] A győri polgárságnak viszont 1848 nyarán is az volt az álláspontja, hogy nem kívánja az ott lakó zsidók számát szaporítani; s amíg e kérdést a törvényhozás nem rendezi, csupán *a nyerstermékekkel való kereskedést engedélyezik* a zsidóknak, köztük is csak a Magyarországon születetteknek, akik bizonyítani tudják becsületességüket.[140]

A győri céhes mesterek *olykor* még a megye támogatását is megszerezték a zsidó kereskedőkkel szemben, amint azt 1813. évi limitáció bizonyítja. A mesterek panaszolták, hogy a bőrt és a gyapjút a zsidók sok helyütt előre „elkapdozzák", azért ők kénytelenek

[131] *Fényes*, 1851. II. 238.

[132] OL Ht. Dep. Civ. 1842/18/14

[133] „. . . pseudo magistros (et) judeos . . . in curiis nobilitaribus . . . damno . . . magistrorum et pernicie gremialium civum . . ." Uo. 1818/41/19.

[134] Uo. 1842/18/11.

[135] Mivel a céhkiváltságot a Kancelláriá adományozta, máskor is előfordult, hogy a Helytartótanács nem volt pontosan tájékozva a privilégium létezéséről. Ugyanakkor számos helyen céhszerű keretek között működtek az iparosok régi kiváltságlevelük alapján anélkül, hogy azt megújították volna. *Eperjessy*, 1967. 42–55. stb.

[136] Részletesebben: *Eperjessy*, 1979. 237–274.

[137] L. a 9. jegyzetet!

[138] *Bernstein*/1898. 54. 79–80.

[139] *Bernstein*/1898. 54. *Balázs*/1980. 234.

[140] *Bernstein*/1898. 82.

azt „felesleg való uzsorával" megszerezni. A zsidóknak ezért „confiscátió" terhe alatt megtiltották ezeknek a termékeknek a mesterek elől való fölvásárlását.[141] A megyei hatóság és a földesúri uradalmak azonban az esetek túlnyomó részében itt is támogatták a zsidó kereskedőket. Amikor pl. Győr magisztrátusa 1820-ban eltiltotta Reich Jakab győrszigeti serfőzőnek a sör árulását a városban, az uradalom megkérdezése után a megye a zsidó támogatását javasolta a Helytartótanácsnak.[142]

Mint korábban említettük, a városban való letelepedés nehézségei miatt a zsidók a Győrrel egybeépült, közigazgatásilag azonban a városhoz nem tartozó *Győrszigeten* húzódtak meg. A városi tanács nem engedélyezte, hogy a győrszigeti zsidók a városi heti piacon árulhassanak, s ott sátrat állítsanak. Így utasították el pl. 1822-ben a győrszigeti Elia Kőnig zsidó posztókereskedő kérelmét.[143] A hatóság azonban azt sem nézte jó szemmel, hogy a vásártéren kívül, a „külvárosban" (in peripheria) árusíthassanak a győrszigetiek.[144] A tanács és a zsidó iparosok szívós és hosszú küzdelmet folytattak, a zsidók pedig többnyire nem nélkülözhették a Helytartótanács támogatását, mint pl. 1834-ben a győrszigeti Kőnig Illés (minden bizonnyal azonos a fentebb említett személlyel), aki csak a kormányszék közbelépésére kapott engedélyt arra, hogy a gyapjút és más termékeit a győri országos vásáron árusíthassa.[145]

A céhes mesterek Győrött sem válogattak az eszközökben a konkurrenciával szemben. A mészároscéh[146] és a városi tanács 1844-ben pl. azzal vádolta a mészárszék kibérlésére vállalkozó győrszigeti zsidót, aki egyébként igen nagy összeget (4000 forintot) ígért az árverésen, hogy *„monopoliumra"* tör, s a „concurrentia jótékonyságát" kívánja megszüntetni. A zsidó vállalkozását főként azért tartják *„veszélyesnek"*, mert az *„koldusbotra juttatja* vagy szolgaképpen *magának alárendeli"* a céhes mestereket. (Kiemelés tőlem.) Olykor „erélyesebb" eszközöket is alkalmaztak a mesterek, mint pl. Kőnig Jósiás zsibárussal szemben, aki 1845-ben panaszt tett a legfelsőbb helyen, hogy boltja kinyitásakor „erőszakoskodások" következtében súlyos károkat szenvedett. A városi tanács igazoló jelentése szerint a nevezett csak „kimustrált" holmik árulására kapott engedélyt, de a boltját mindenféle új kelmékkel töltötte meg, s ezzel a helybéli adófizető kalmároknak és céhbeli mestereknek kárt okozott. Ezért az új portékák árulásától eltiltották, majd boltja „kapitányi hivatalunk által az ismétölt panaszra tüstént" bezáratott, mégpedig azért *„nehogy* – mint írják – *a zsidók eránt csinfogásaik miatt különben is kevés rokonszenvet tanúsító számos mesterembereink szomorúabb következésű meggondolatlanságokra vetemedjenek"*. A Helytartótanács ezt az intézkedést ugyan helyben hagyta, de *„a vagyon és személyes bátorságot* veszélyeztető botrányos tény iránt szoros vizsgálatot" rendelt el, továbbá a kárt okozók megbüntetését és törvényes elégtételt a kárt szenvedettnek.[147] (Kiemelés tőlem.)

[141] *Szávay Gyula:* Győr. Győr, 1896. 251.

[142] OL Ht. Dep. Civ. 1820/25/15.

[143] Uo. 1822/25/1.

[144] Uo. 1822/25/14. 19. A győri és győrszigeti zsidókkal kapcsolatban részletesebben l. *Balázs* 1980.59., 106–112.

[145] OL Ht. Dep. Civ. 1834/26/63.

[146] 1826-ban nyertek német nyelvű kiváltságlevelet a Kancelláriától. *Eperjessy,* 1967.229.

[147] OL Ht. Dep. Civ. 1844/26/32 és 1845/26/13. – Mivel azonban a rendbontóknak nem sikerült nyomára akadni, s a kárvallott csupán ablakainak betörését tudta bizonyítani, a „Legfelsőbb Hely" az ügyet *1848 elején* befejezettnek nyilvánította. (Uo. 1848/26/10.)

A kb. 20 ezer lakosú *Székesfehérvárott* csak 1837-ben engedélyezték két zsidónak a beköltözést – de igen magas taksa mellett: „egytül-egytül 1000 Ft (fizettett be) váltókban a kamarási cassába . . ."[148] Figyelemre méltó, hogy a letelepedési engedély megadását illetően a magisztrátus sem volt egy véleményen. A „kisebbség" különvéleményét terjesztette föl a Helytartótanácshoz, tiltakozva a beköltözés megengedése ellen. Arra hivatkoztak, hogy a városi kiváltságlevél szerint „egyedül a magisztrátus joga a zsidókat és cigányokat beengedni vagy nem beengedni".[149] A fentebb idézett „beengedni" (admittere) kifejezés pedig csak az 1–2 napra (!) való bebocsátást jelentheti – szerintük.[150] A városi kiváltságlevél alapján a nem katolikusokat sem tűrték meg Fehérvárott, s II. József türelmi rendeletéig, ill. az 1790. 26. tc-ig „még a protestáns vallású keresztény hazafiaknak sem volt lakása a városban megengedve". Ezért kéri a magisztrátusbeli kisebbség „a *további zavarok* (!) *eltávoztatására* . . . a tanácsi többség végzését, (amelyet) . . . a zsidók bészállításából képzelt nagy boldogság reményétől elragadtatva . . . határozott el . . .", megsemmisíteni, s a zsidók által befizetett összegeket visszafizettetni. A tanácsi „többség" a liberális eszmékre, s a terménykereskedelemmel foglalkozó zsidóktól remélhető felvirágzására hivatkozik. Érdemes szó szerint idézni érvelését: „. . . ezen vármegyébe helyezett lovasberényi számosabb kereskedő zsidók avégett folyamodtak hozzánk, hogy városunk kebelében a lakhatást nékiek megengedjük . . ., a józan felvilágosodás előrehaladtával a zsidók elleni vallásos előítéletek homálya már eloszlik, . . . *Pest városa közelléte miatt itt semmi kereskedés nem lévén*, a kereskedésnek, mint a nemzeti jólét egyik főeszközének . . . felsegélését *a természtményekkel és gyapjúval, vidékünk e bő áldásával főképpen kereskedő zsidók* itt lakhatása által . . . „remélhetjük – írják fölterjesztésükben.[151]

A törzsökös polgárság azonban sokáig nem tudott belenyugodni a megszokottnál – a vidéki mestereknél, a kontároknál, az önállósodni kívánó legényeknél – sokkal mozgékonyabb konkurrenciának a bebocsátásába. Ismeretes a népgyűlés 1848. április 5-i azon határozata, amely szerint a zsidóknak el kell hagyniok a várost.[152] Az esemény mindmáig legalaposabb krónikása úgy tudja, hogy egy Kucz nevű *kalapos mester* izgatására hozták e határozatot.[153]

Az *1848. évi zavargásoknak* azonban Fehérvárott is voltak *előzményei*, amint azt a városi tanácsnak a Helytartótanácshoz intézett fölterjesztéséből tudjuk, amelyben a felsőbbséget a „zsidóknak (a) királyi városokban polgári képességre emeltetése ellen . . . támadt . . . *mozgalmak*"-ról tudósítja. A város ezeket az „*öszvesereglések*"-et „*meg*"

[148] Uo. 1841/6/11. – A fehérvári zsidókkal kapcsolatban részletesebben: *Eperjessy Géza:* Székesfehérvár kézműipara a XIX. század első felében. (Sajtó alatt.)

[149] „. . . iudeos et zingaros *admittere* vel non admittere . . ."

[150] A 19. sz. elején csak a vásárok idején engedték be a zsidókat, de a város rendelete értelmében még az éjszakát sem tölthették a városban. *Balázsi László:* Az ipari és kereskedelmi tőkefelhalmozás a 19. század első évtizedeiben Fejér megyében. Fejér megyei Tört. Évkönyv. 7. Székesfehérvár., 1973. 111.

[151] OL Ht. Dep. Civ. 1841/6/11.

[152] *Erdős Ferenc:* A polgári forradalom és szabadságharc története Fejér megyében. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 12. Székesfehérvár, 1978. 28.

[153] L. *Lauschmann Gyula* kéziratos munkáját a Fejér Megyei Levéltárban. A szerző a zsidóellenes zavargást részben szóbeli források alapján dolgozta föl. A népgyűlés határozatát a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottság által kiküldött *Pulszky Ferenc* teljhatalmú kormánybiztos az 1840. 29. tc-re hivatkozva semmisítette meg.

akarta *„szüntetni"*. Amikor azután a „lakosság egy része a városházán lévő polgári teremben" összegyűlt, Király György *szabómester* a *„gyülekezetet felingerelte"*. Beszámolnak arról is, hogy a „fő izgatót" 12 napi fogságra ítélték, mások ellen pört indítottak, némelyeket pedig megdorgáltak.[154] (Kiemelés tőlem.)

Noha a helybeli kereskedők is többször tiltakoztak a zsidó kereskedők ellen,[155] elsősorban az iparosok voltak a zsidó konkurrencia elleni küzdelem élharcosai. Amikor pl. a Helytartótanács – a városi tanács ellenére – engedélyt adott Tanzer Márton zsidó „asszonyszabó" kérelmének, hogy Fehérvárott letelepedjék, és az 1840. 29. tc. értelmében tanult mesterségét saját vallásabeli legényekkel űzhesse, a szabó „céh"[156] e határozat ellen a legfelsőbb helyhez fordult. Tanulságos a magisztrátusnak ezzel kapcsolatos fölterjesztése, amely szerint csupán néhány zsidónak adtak engedélyt az itt lakásra, „de csak azon feltétel alatt, (hogy) . . . *csak nagyban és csak termesztményekkel kereskedhessenek . . ., mesterséget űző . . . soha egyetlenegy sem tartózkodhatott*" Fehérvárott.[157] Tehát – más városokhoz, pl. Szegedhez, Győrhöz, stb. hasonlóan[158] – Fehérvárott is a *korábbi, 18. századi gyakorlatnak megfelelően, amikor az még kevésbé volt jövedelmező, a nagybani, ill. a gabonakereskedelemre korlátozták tevékenységüket,* az iparból pedig – nem sok sikerrel – ki akarták rekeszteni őket. A városi tanács nem hallgatja el azon véleményét sem, hogy nagyon fél a hivatkozott 1840. 29. tc. „káros" következményeitől: . . . a „céhbeli számos mesterembereknek . . . végelpusztulása kétségbe nem vonható", ha „a mesterségűző zsidóságnak . . . vég nélküli bevétele által a mesterségbeli néposztály végetlenül" megnövekszik. Nem titkolja el a magisztrátus, hogy egyedül és kizárólag a polgárságnak – ahogyan megfogalmazták – „a *középrendnek* további fennállhatását, sőt azutáni virágoztatását" hordozza szívében, és ezt várja el a törvényhozástól is. „Biztosan hisszük . . ., hogy hazánk törvényhozó testülete az *országunk velejét, a középpolgári rendet* e törvény alkotásakor enyészetnek indítani nem szándékozhatta", s ezért kérik a Helytartótanácsot, hogy a *legfelsőbb helyen a* törvénynek „a céhbeli rend érdekében leendő . . . magyarázatát" eszközölje ki.[159] E kétségkívül nagy horderejű és az országos politikát is érintő elvi kérdésről a Helytartótanács természetesen a Kancelláriát is tájékoztatta, amely helybenhagyta a Helytartótanács döntését, s a város és a „céh" különvéleményét elutasította.

Az előbb említett zsidó szabón kívül mások is folyamodtak lakhatási és iparengedélyért; vagy az „ószerárussági kereset" űzését kérték.[160] A *városi tanács e kérelmeket mind elutasította,* érvelése ez esetekben csaknem szó szerint azonos: „. . . a zsidóság végetlen bevételével a királyi városoknak hanyatlását . . ., a *mesterembereknek* tönkre jutását előre látjuk . . ., (s) a zsidóság bevétele ellen . . . *a városi nép között*

[154] OL Ht. Dep. Civ. 1844/6/23.

[155] *Vértes József:* A székesfehérvári kereskedelmi társulat története az 1712. év óta. Székesfehérvár 1910. 139, 156.

[156] Figyelemre méltó, hogy a városban *egyetlen mesterség képviselői* sem újították meg 1815 után korábbi szabadalmukat! *Eperjessy,* 1967. 228. – Részletesebben l. a 148. jegyzetben idézett tanulmányt!

[157] Uo. OL. Ht. Dep. Civ. 1844/6/6.

[158] *Eperjessy Géza:* A kézművesipar Szegeden az 1848 előtti évtizedekben . . . i. m. 193.

[159] L. a 157. jegyzetet!

[160] OL Ht. Dep. Civ. 1844/6/44, 1844/6/45, 1844/6/46, 1845/6/25.

élénken mutatkozott ingerültségből származható eseményeket elkerülni óhajtjuk . . .". (Kiemelés tőlem.) Figyelemre méltó, hogy a Helytartótanács is elutasította a fenti kérelmeket, arra hivatkozva, hogy e kérdést az országgyűlés fogja törvényesen rendezni.[161] Hogy a Helytartótanács is szükségesnek tartotta a zsidó iparűzők helyzetének rendezését, azt pl. egy 1843. évi, a megyékhez és városokhoz intézett országos körlevél alapján is föltételezhetjük.[162]

Noha a reformellenzék jeles képviselői közül többen (pl. Beöthy Ödön, Klauzál Gábor, Bezerédj István) fölemelték szavukat az 1843–44. évi országgyűlésen a zsidók polgárosítása érdekében, a törvényhozásnak ekkor nem sikerült rendeznie e kérdést.

A következő években a *fehérvári* zsidó iparosok és kereskedők további kérelmekkel ostromolták a városi hatóságot, amely nem változtatta meg korábbi álláspontját. A Helytartótanács a későbbiekben ismét támogatta a zsidó iparosok letelepedését és mesterségük gyakorlását,[163] ellentétben a „céhes" mesterekkel, akik a *forradalom előtti években is* korlátozták a fehérvári zsidó iparűzők működését.[164]

[161] L. pl. a Helytartótanács 1844. október 29-i leiratát: „ez ügyben készülő törvényig, amelyhez véleményadó küldöttség neveztetett ki, a folyamodó kérését teljesíteni jónak nem látjuk." Uo. 1844/6/44. – E döntéssel a Kancellária is egyetértett.

[162] Uo. 1843/63. kútfő. – A körlevélben arról kértek tájékoztatást, vannak-e „kebelükben" külföldi (nevezetesen Poroszországból származó) zsidó iparoslegények. A törvényhatóságok túlnyomó része nemleges választ adott. *Szabadka* pl. azt jelentette, hogy csak igen gyéren szoktak zsidó legények jelentkezni. (Uo. 1843/63/16.) Igen tanulságos és kimerítő volt pl. a *soproni* magisztrátus válasza arról, hogyan fogadják a „céhbeli" iparosaik a zsidó legényeket. Figyelemre méltó egyébként, hogy Sopronban – Székesfehérvárhoz hasonlóan – 1848 előtt csupán a kereskedőtestületnek volt érvényes, a Kancelláriától nyert privilégiuma, az iparosok egyetlen céhszabadalmat sem újítottak meg (vagy váltottak ki) 1815 után (*Eperjessy*, 1967. 228., 246.), de korábbi kiváltságaik alapján többségük továbbra is céhszerű tevékenységet folytatott. A soproni tanács a fenti kérdésre adott válaszában kifejtette, hogy a helybeli asztalos, esztergályos, üveges és kádár „céhek" akkor sem fogadnának fel zsidó legényeket, ha jönnének ilyenek hozzájuk. A szűcs, a keszty ű s, a gombkötő, a kárpitos, a krepinverő (német gombkötő), a szűrszabó és magyar szabó „céheknél" sincs zsidó legény, mert „nem tűrnék el" őket a keresztény legények. Egyedül a német szabó „céhnél" dolgozik zsidó legény, de az „honunkból" származik. Az ács, a kőműves, a kőfaragó, az „utcarakó" (útburkoló), a cserépfedő és fénymázoló „céhek" ugyancsak hajlandók lennének zsidó legényeket fölfogadni. (OL Ht. Dep. Civ. 1843/63/18.)

[163] A Trencsén megyében született Stern Ármin zsidó arany- és ezüstműves működését pl. azzal az indokolásával engedélyezi a Helytartótanács, hogy az vándorlását letöltötte. Uo. 1845/6/31.

[164] Baumgartner Lázár nyéki „héber szabónak" a város azért nem akarja engedélyezni a beköltözését, mert sem vándorlását, sem felszabadulását nem tudja bizonyítani, s vándorkönyvét is meghamisította. (Uo. 1846/6/35.). – Úgy látszik azonban, a nevezettnek a városban való letelepedését mégsem sikerült megakadályozni, később ugyanis a Helytartótanácshoz folyamodik, hogy engedélyezzék a szabómesterség űzését s az általa *„most gyakorolt gabonakereskedés helyett* ruhákkali kereskedés nyithatását". (Kiemelés tőlem.) (Uo. 1848/6/1.) – A város nem támogatta pl. Jármuth Adolf „helybeli héber német vargának" folyamodványát sem, azon indokolás alapján, hogy az 1840. 29. tc. nem értelmezhető úgy, hogy az „izraelita mesterembereknek" több könnyítést adna, mint a keresztényeknek, akiktól megkívánják a remeket. A Helytartótanács azonban engedélyezi mesterségének „saját vallású legények segedelmével" való űzhetését és készítményeinek árusítását, de „nem az utcára nyílt boltban, hanem az udvarban nyílt műhelyben, . . . nevét és mestersége német magábanfoglaló táblának felfüggesztése mellett". (Uo. 1847/6/8, 19)

A *forradalom alatt* néhány városban[165] zsidóellenes zavargás tört ki, kezdeményezői többnyire a *céhes mesterek,* vagy mint Pesten, a zugprókátorok által föltüzelt céhlegények voltak,[166] az ország haladó közvéleménye és az ennek hangot adó sajtó élesen elítélte[167] a forradalmat beszennyező atrocitásokat.

A forradalom első heteiben csaknem mindenütt kirekesztették a zsidókat a nemzetőrségből. A Jellasics támadását követő időszakban viszont őket is befogadták a nemzetőrség és a honvédség soraiba. A zsidók – köztük a céhes mesterek által üldözött iparűzők – nagy számban és hősiesen küzdöttek a forradalom és szabadságharc ügyéért.[168] A szabadságharc utolsó napjaiban, 1849. július 28-án a magyar országgyűlés – az európai országok jó részét megelőzve – törvénybe iktatta a zsidó emancipációt.[169] Mindennek részletesebb tárgyalása azonban más tanulmány föladata.

Геза Эперьеши

ЕВРЕЙСКИЕ ПРОМЫШЛЕННИКИ СВОБОДНЫХ КОРОЛЕВСКИХ ГОРОДОВ В ЭПОХЕ РЕФОРМ

(Резюме)

Исходным пунктом статьи является то своеобразное противоречие венгерского общества в эпохе реформ, что в результате слабости буржуазии ведущей силой буржуазного преобразования являлось либеральное среднее дворянство, а сама буржуазия во многих случаях оказалась его тормозильщиком. В последние десятилетия венгерская историческая наука освещала в первую очередь роль среднего дворянства, и мало занималась традиционным бузжуазным элементом свободных королевских городов, который – посредствat своих, вставных в феодальное общество сословных привилегий – препятствовал развитию между прочим и ограничением исключенных из сословного общества евреев.

Еврейские торговцы и промышленники, которые включились в обращение продуктов латифундий со второй половины XVIII-ого столетия, инвестировали свои капиталы во внецеховые предприятия, они были гораздо подвижнее, чем привилегированные горожаниее, продавали свои товары обыкновенно дешевле, чем последние. Евреи в значительной мере содействовали развитию капиталистического хозяйства уже *и до* 1848-ого года, многие из них уже в это время сделали первые шаги по пути ассимиляции.

Пришедший в Венгрию с середины XVIII-ого столетия из Чехии, Моравии и из наследных провинций Габсбургов, а с первых десятилетий XIX-ого века в первую очередь из Галиции, еврейский элемент нашёл спасение и поддержку преимущественно на дворянских и церковных поместьях. Разрешение вселения в свободные королевские города зависило от магистратов, которые, до выпуска декрета Иосифа II о терпимости, препятствовали вселению не только евреев, но и протестантов. Декрет Иосифа II от 1781-ого тода разрешил евреям поселиться – кроме горнопромышленных городов – в свободных королевских городах, и это мероприятие было одобрено и 38-ым законом 1791-гог года. Хотя в следующие годы начиналось вселение евреев в эти города, всё-таки их численность повысилась в первую очередь

[165] Részletesebben l. *Bernstein,* 1898. 45–76. – L. még – többek között – *Dr. Kunc Adolf:* Szombathely – Savaria rendezett tanácsú város monographiája. Szombathely, 1880. 223.

[166] *Spira,* 1974. 352, 363, stb.

[167] *Zsoldos,* 1948. 84–96. stb.

[168] *Bernstein,* 1898. *Venetianer,* 1922. 196–205.

[169] Magyarország története (1848–1890) (Főszerk.: *Kovács Endre*) Bp., 1979. 1. 423.

в деревнях, находящихся вблизи свободных королевских городов и в сельских городках, так напр. в сельском городке *Обуда,* который находился под управлением казны. Вселение евреев в свободные королевские города ускорилось под влиянием 29-ого закона 1840-ого года, поскольку этот закон разрешил им и в этих городах заниматься торговлей и промышленностью, либо „на свои руки", либо с помощью подмастарьев еврейского религиона.

Королевские декреты 1805-ого и 1813-ого гг., которые раньше урегулировали промысел евреев, и которые остались в силе и после 1840-ого года, тоже разрешили их деятельность и то, чтобы они обучили своих „юношей" ремеслу, пока их численность достигает нужного уровня для основания цеха. Однако, при многих попытках евреев, они нигде в Венгрии не получили цеховые привилегии от Канцелярии.

Статья изучает положение еврейских промышленников, в значительных венгерских свободных королевских городах в основном на основе материалов венгерского Государственного архива, венгерских провинциальных архивов, венского Hofkammerarchiva и Finanzarchiv-a.

Оказывается поучительным показывать положение евреев на примере такого поселения, как напр. *Арад,* которое достало звание свободного королевского города именно в изученном периоде (1834). Если до этого времени „сословия" комитата Арад подобно другим комитатам – поддерживали свободу промышленности и торговли, в том числе и промысел евреев, то после повышения звания города руки привилегированных горожан были развязаны в ограничении евреев, хотя последние сыграли немалую роль в достании звания свободного королевского города. Еврейский раббин Арада, Арон Корин приветствовал комиссара короля, известного во всей стране старшего раббина, Липота Лёва по поводу торжественного вручения привилегии города – в патриотически настроенном выступлении на венгерском языке, хотя большинство тогдашнего населения города говорило на сербском и немецком языках. Корин, раньше чем пештское общества по способствованию индустрии попробовоб направлять своих товарищей по религии – кроме торговли – и на промышленные профессии. И привилегированные горожане южных торговых и промышленных центров страны (напр. *Уйвибека* и *Темешвара*) считали особенно опасным, если еврейские предприниматели занимались *торговлей оптом,* или – доказав подходящий капитал – попробовали себе приобрести права на основание фабрики. И в городе *Сегед* и в других городах, так напр. в самом значительном центре хлеботорговли до 1848-ого года, в *Дьёре,* привилегированные горожане стремились препятствовать тому, чтобы евреи могли открыть лавки и заниматься каким-нибудь цеховым ремеслом. Однако с самого начала допустили им заниматься *торговлей зерном,* и таким образом – поневоле – открыли перед евреями самая доходная отрасль торговли. Конкуренция „коренных" горожан и еврейских промышленников Сегеда заслуживает внимания и потому, что в этой борьбе обе стороны выступили такими „современными" *идеологическими аргументами,* которыми и спустясто лет пользовались их потомки.

Коренные горожане *Дебрецена* отказывались дать в аренду право на торговлю спиртными напитками евреям и в том случае, если они были готовы платить больше, чем христьяне. Однако в городе *Кашша* привилегированные горожане и поддерживающий их магистрат не возражали против того, чтобы евреи тоже принимали участие в торговле спиртом.

Статья доказывает многими данными, что антисемитические излишества весны 1848-ого года в нескольких венгерских городах имели свою предысторию и в дореволюционной эпохе, и их самые активные борцы вышли из среды мастеров цехов, как напр. в городах *Дьёр* и *Секешфехервар.* Однако эти излишества были быстро леквидированы уполномоченным революционного правительства (Ференц Пульски).

В заключении статья отметит, что евреи, – в том числе и придавленные мастерами цехов еврейские промышленники – которые в начале революции были исключены из рядов национальной гвардии, однако после нападения Еллашича и их принимали в неё и в армию, – боролись героически и в большем колличестве за венгерскую буржуазную революцию и борьбу за свободу, чем многие другие группы населения страны. Венгерский парламент принял закон об эмансипации евреев в конце июля 1849-ого года – раньше, чем большинство стран Европы –, однако этот закон не мог приводиться в исполнение из-за подавления революции.

Eperjessy, Géza

LES JUIFS ET LES MÉTIERS INDUSTRIELS DANS LES VILLES LIBRES ROYALES D'ÈRE DES RÉFORMES

(Résumé)

L'auteur de l'étude part de la contradiction particulière à la société de la Hongrie pendant l'ère des réformes, que, vu la faiblesse de la bourgeoisie, c'est la noblesse moyenne libérale qui fournissait la force motrice à l'évolution bourgeoise que la bourgeoisie contrariait dans bien des cas. Dans l'historiographie hongroise des dernières décennies c'est avant tout le rôle de cette simple noblesse qui était étudié, et on accorda moins d'attention aux éléments bourgeois, gardiens des traditions, des villes libres royales. Grâce à ses privilèges qui l'intégraient dans la société féodale, cette classe retardait l'évolution entre autres aussi par les restrictions imposées aux Juifs exclus de la société féodale.

Les commerçants et industriels juifs s'inséraient à partir de la seconde moitié du 18e siècle dans les rangs de ceux qui s'occupaient de la vente des produits des grandes propriétés foncières, ils investissaient leurs capitaux dans des entreprises industrielles non corporatives, ils étaient bien plus agiles et vendaient leurs produits à des prix bien plus bas que les bourgeois privilégiés. *Dès avant* 1848 ils contribuaient considérablement à l'expansion de l'*économie capitaliste*, et plusieurs d'entre eux ont déjà fait les premiers pas menant à l'assimilation.

Les Juifs, arrivés à partir du milieu du 18e siècle de la Bohême et de la Moravie, ainsi que des provinces héréditaires autrichiennes, ensuite à partir des premières décennies du 19e siècle surtout de la Galicie, trouvaient de l'asile et recevaient de l'assistance surtout dans les propriétés foncières de l'Église et des grands propriétaires. Dans les villes royales libres leur établissement dépendait de la magistrature qui devait accorder la permission, mais qui, avant l'édit de tolérance de Joseph II, la refusaient non seulement aux Juifs, mais aussi aux protestants. L'édit de tolérance promulgué par Joseph II en 1781 offrit la possibilité aux Juifs de s'établir aussi dans les villes royales libres, à l'exception des villes minières, et ce règlement fut confirmé par la loi 38 de 1791. Au cours des années suivantes les Juifs commencèrent donc à s'installer dans les villes royales libres, mais leur nombre augmentait surtout dans les villages et bourgades proches de ces villes, comme par exemple dans la bourgade d'Óbuda, relevant de la Chambre Royale. Leur établissement dans les villes royales libres est devenu plus intense sous l'effet de la loi 29 de 1840 qui leur offrait la possibilité de s'y occuper d'industrie et de commerce, soit „de leur propre main", soit à l'aide de compagnons de leur confession.

L'exercice par les Juifs des métiers industriels était réglée par des ordonnances royales précédentes, de 1805 et 1813, restées en vigueur après 1840 aussi, et qui leur permettaient de la même manière ce travail, et aussi d'apprendre le métier à leurs jeunes jusqu'à ce que leur nombre ne fut suffisant pour fonder entre eux des corporations. Malgré de nombreuses tentatives de former des corporations la Chancellerie n'a jamais accordé en Hongrie aux Juifs des privilèges corporatifs.

C'est en premier lieu sur la base des sources documentaires des Archives Nationales, des Hofkammerarchiv et Finanzarchiv de Vienne, et des archives provinciales que l'auteur examine la situation des Juifs s'occupant de métiers industriels dans les villes royales libres de quelqu'importance en Hongrie.

L'exposition de cette situation s'avère fort instructive dans une ville comme par exemple *Arad* qui a accédé au rang de ville royale libre pendant la période étudiée (en 1834). Tandis que dans les périodes précédentes „les ordres et états" du comitat d'Arad, comme aussi des autres comitats, soutenaient la liberté de l'industrie et du commerce, donc aussi le travail des Juifs dans l'industrie, après l'avancement de la ville dans la hiérarchie, la bourgeoisie privilégiée disposait de toute liberté pour limiter les droits des Juifs qui, pourtant, avaient joué un rôle non négligeable dans l'obtention du rang de ville royale libre. Le rabbin d'Arad, Áron Chorin salua le commissaire du roi au moment de la remise du brevet de la ville avec un discours patriotique en langue hongroise, et ce dans la ville qui, alors, était en grande partie germanophone et serbophone. Devancant Lipót Löw, grand rabbin de renom général dans le pays, et l'Association juive pour le Développement de l'Industrie à Pest, il cherchait à diriger ses coreligionnaires, à côté du commerce, aussi vers le métier industriel. Dans

d'autres centres industriels et commerciaux du Sud de la Hongrie aussi, par exemple à *Újvidék* (Novi Sad) et à *Temesvár*, (Timisoara) les bourgeois privilégiés considéraient comme particulièrement dangereux si les entrepreneurs juifs s'adonnaient au *commerce en gros* ou si, leur richesse en capitaux étant certifiée, il tentaient d'obtenir un *brevet de manufacture*. À *Szeged* et dans d'autres villes aussi, comme par exemple *Győr*, de plus important centre avant 1848 du commerce du blé en Hongrie, les bourgeois privilégiés tentaient d'empêcher les Juifs d'ouvrir des boutiques et s'occuper de métiers industriels corporatifs, tout en leur permettant dès les débuts de s'adonner au *commerce des produits agricoles*, ouvrant par là devant eux, sans le vouloir, la branche la plus lucrative du commerce. La concurrence entre les bourgeois „de souche" de Szeged et les Juifs de la ville s'occupant de métiers industriels est remarquable aussi à cause des *arguments idéologiques* modernes auxquels se référaient les deux parties, que leurs descendants professaient même aprés une centaine d'années.

Les bourgeois de *Debrecen* se refusaient à donner à bail les débits de boissons à des Juifs même si cceux-ci promettaient un prix bien plus élevé que les chrétiens. A *Kassa* (Kosice) par contre, la bourgeoisie privilégiée et la magistrature n'avaient rien contre la permission aux Juifs de prendre part à l'adjudication du droit de débiter de l'eau de vie.

L'auteur démontre à l'aide de plusieurs données que les excês antisémites éclatés au printemps 1848 dans certaines villes de la Hongrie, avaient des antécédents avant 1848 aussi. Les combattants les plus actifs dans les luttes contre les Juifs se trouvent dans la plupart des cas parmi les membres des Corporations, comme par exemple à *Győr* ou à *Székesfehérvár*. À Győr des troubles n'on pas eu lieu et à Székesfehérvár le commissaire délégué par le gouvernement revolutionnaire (Ferenc Pulszky) y mit vite fin.

Pour clôre son étude, l'auteur indique que les Juifs, dont aussi les artisans persécutés par les corporations, furent, au début de la révolution, exclus de la garde nationale, mais après l'attaque de Yellatchitch ils y furent admis et aussi dans l'armée nationale,et, dans un nombre dépassant bien des groupes de la population, combattirent avec héroisme pour la cause de la révolution bourgeoise en Hongrie et de la guerre d'indépendance. Devançant bien des pays européens, l'assemblée législative hongroise adopta fin juillet 1849 *l'émancipation des Juifs*, mais qui, vu la chute de la guerre d'indépendance, ne put pas être mise en pratique.

Baksay Zoltán

A MUNKANÉLKÜLISÉG ESETÉRE SZÓLÓ KÖTELEZŐ BIZTOSÍTÁS ÉS A MUNKANÉLKÜLI-SEGÉLY KÉRDÉSE AZ ELLENFORRADALMI MAGYARORSZÁGON

Az első világháborút követő időszakban világszerte nagy mértéket öltött munkanélküliség következtében létrejött nagyszámú nyomorgó munkanélküli segélyezése, minden fejlett tőkés államban napirendre került, de csakhamar kiderült, hogy a nagyszámú tömeg segélyezését karitatív intézményeken keresztül nem lehet megoldani. A krónikus munkanélküliség következtében munka nélkül tengődő, nyomorgó milliók segélyezése érdekében az állam segítségére és a munkaadó tőkések anyagi hozzájárulására volt szükség. A legkézenfekvőbb megoldásnak mutatkozott a rendszeres munkanélküli segély folyósítása a munkanélküliek részére, vagy ennek egyik válfajának, a munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosításnak a bevezetése. A washingtoni első 1919. okt. 29-én tartott nemzetközi munkaügyi értekezlet, amely a munkanélküliség kérdésével foglalkozott, egyezménytervezetet fogadott el, amelyet az államoknak elfogadásra és gyakorlati megvalósításra ajánlott. Az egyezménytervezet szerint az államoknak kötelezniök kell magukat arra, hogy a munkanélküliségre vonatkozó adatokat az előírt időben közlik a Nemzetközi Munkaügyi Hivatallal, megszervezik a központi szervezet felügyelete alatt álló, a munkaadók és munkások paritásos választmányával együttműködő, nyilvános és ingyenes munkaközvetítők rendszerét. Megállapodásra lépnek azokkal az egyezményt aláíró államokkal, amelyek bevezették a munkanélküliség esetére szóló biztosítást, hogy az egymás országában dolgozó munkásaikat munkanélküliség esetén a belföldiekkel egyenlő segélyben részesítik.[1]

Az értekezlet az egyezménytervezeten túlmenően négy ajánlást is elfogadott, ezek közül az egyik az volt, hogy az államok vezessék be a munkanélküliség esetére szóló biztosítás valamelyik hathatós rendszerét, a másik pedig a közmunkák szervezésére vonatkozott. A nemzetközi munkaügyi szervezet ajánlásainak megfelelően, a legtöbb államban a munkanélküli segéllyel szemben a munkanélküliség esetére szóló biztosítást részesítették előnyben, és ennek valamilyen formáját vezették be.[2]

A munkanélküliség esetére szóló biztosítás rendszere lényegét tekintve abból állt, hogy a kötelező betegségi biztosításhoz hasonlóan, minden munkába álló munkást kötelezően biztosítani kell munkanélküliség esetére. A munkás és a munkaadó meghatározott biztosítási járulékot fizetett havonta, a költségek többi részét az állam fedezte. A munkanélküliség esetére biztosított munkás munkában töltött meghatározott idő után, ha

[1] Munkaügyi Közlöny 1924. szept. 15. XI. évf. 16–18. sz. Munkanélküliség. Pap Dezső h. államtitkár cikke.

[2] Uo. 9. Szemle. Munkaügy.

munkanélkülivé vált, ugyancsak meghatározott ideig a rendeletben szabályozott járadékban részesült.[3]

A burzsoá szociálpolitika, amely a kapitalista társadalom bajainak és visszásságainak kiküszöbölésére, illetve csökkentésére irányuló állami és közületi tevékenységet jelent, a gyáripar kialakulásával és a mezőgazdaság belterjesebbé válásával a 19. század második felében alakult ki. Ez a szociálpolitika általában a tőkés viszonyok között élő vagyontalan rétegek, főleg a proletariátus helyzetének enyhítésére vonatkozó elképzeléseket és intézkedéseket tartalmazza. A szociálpolitika körébe tartozik többek között a munkavédelem, a társadalombiztosítás, a népjóléti gondozás, a közegészségügy, a gyermekvédelem stb. A burzsoáziát képviselő kapitalista állam, a kapitalista rendszerben alkalmazott szociálpolitikával tehát a rendszer ellentmondásain kíván segíteni, a kapitalizmus betegségeit próbálja gyógyítani, a társadalmi osztályok közötti ellentmondásokat, ellentéteket igyekszik tompítani, gyöngíteni a rendszer további fenntartása érdekében. A burzsoá szociálpolitika a kapitalista társadalmi rend tudatos fenntartására törekszik. A szociálpolitikát felhasználják arra is, hogy a tőkés államot osztályfeletti, a dolgozó rétegek érdekeit is védelmező intézményként tüntessék fel.

A szociálpolitikai intézkedések a tőkés államban sohasem a dolgozó tömegek, a munkásosztály érdekét szolgálták, hanem mindenkor az osztályellentétek elkendőzését, a munkásosztály félrevezetését, a tőkés társadalmi rend megerősítését célozták. A kapitalizmus alapvető ellentmondását semmiféle szociálpolitika nem tudja feloldani, de a széles körben alkalmazott szociálpolitika könnyebbé teheti a nyomorgó tömegek helyzetét. Ezért a haladó és forradalmi pártok kezdeményezően vettek részt a dolgozók részére előnyöket nyújtó szociálpolitikai intézkedésekért folytatott harcban. Mindig hangsúlyozták azonban, hogy hatékony szociálpolitikai változtatást, a kizsákmányolt osztály és rétegek életkörülményeinek megváltoztatását csak a tőkés társadalmi rend megdöntésétől várhatják.

A kapitalizmus kezdetén a munkás teljesen védtelen volt a munkaadókkal szemben. A 14–16 órás munkaidő, a teljes kiszolgáltatottság, a korbács és éhség jutott osztályrészéül. A bérmunkások állandó létbizonytalanságban éltek, betegség, baleset, munkanélküliség rokkantság, öregség esetén lét és nem lét kérdése állt előttük. Évtizedek hullámzó és áldozatokkal teljes harcai után jutott a munkásosztály az osztályharc eszközével egyre nagyobb erőhöz és befolyáshoz. A szocialista munkásmozgalom a tőkés társadalmi rend megdöntése mellett kezdettől fogva harcolt a rövidebb munkanapért, a nagyobb bérekért, a különböző szociális vívmányokért, szociális és munkásjóléti intézményekért.

A burzsoázia először főleg a fejlett tőkés országokban volt kénytelen az erőszak mellett „humánusabb" védekező eszközöket is igénybe venni a munkásosztállyal és a munkásmozgalommal szemben. Kezdetben az egyéni akciók útján, különböző jótékonysági egyletek szervezésével, alamizsnák osztásával próbálták az osztályellentéteket tompítani. Mivel azonban ez a törekvésük nem hozta meg a kívánt eredményt, megszületett a szervezett formát öltő, állami tevékenységgé vált szociálpolitika. Németországban, amikor az uralkodó osztály belátta, hogy az erősödő szociáldemokrata mozgalom ellen erőszakkal semmit sem tehet, megpróbálta a szociálpolitika igénybevételével befolyása alá

[3] Uo. 11. Társadalmi biztosítás.

vonni a munkásosztályt. Ennek a politikának eredményeként 1883–1889 közt Németországban megvalósították a betegségi, a rokkantsági, az öregségi és baleseti biztosítást. A nemzetközi munkásmozgalom révén a német munkásbiztosítás eredményei a legkülönbözőbb országokban követésre talált.

A tőkés osztályok szociálpolitikai tevékenysége a kapitalizmus általános válságának időszakában még csak fokozódott, és céljaiban is módosult. Az I. világháború előtt, amikor még a munkásosztály nem veszélyeztette közvetlenül a burzsoázia uralmát, megelégedtek a munkásosztály „semlegesítésével". A háború után a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és ennek nyomán világszerte kibontakozó forradalmi mozgalmak hatására világossá vált az uralkodó osztályok számára, hogy a forradalmi munkásmozgalmat csak erőszakkal nem lehet megsemmisíteni, hanem a munkásosztály legfőbb szociális követelését vagy legalábbis annak egy részét a tőkés államoknak teljesíteni kell, és ennek érdekében az uralkodó osztályok is áldozatot kell, hogy vállaljanak. A háború által rendkívül kiélezett társadalmi ellentétek, az Európát elözönlő forradalmi hullám fenyegetése a tőkés hatalmakat, a nemzetközi burzsoáziát arra késztette, hogy egyes különösen kiélezett munkáskövetelések teljesítésével engedményeket tegyenek. A háború után a győztes országok uralkodó osztályai magukévá tették a szociális védelem nemzetközi megteremtésének gondolatát, a termelési költségeket a szociális terhek arányosításával azonos alapra kívánták helyezni, és arra törekedtek, hogy minden államban hasonló szociális terhek legyenek, és a szociális védelem szempontjából kevésbé fejlett államok számukra ne támasszanak versenyt.

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 1919 októberében Washingtonban alakult meg, mint a Nemzetek Szövetsége gépezetének szerves része. Ez a szervezet teljes mértékben elkötelezte magát az osztály-együttműködés, a tőkés rendszer fenntartása mellett, s feladata a munkások forradalmi szellemének gyengítése volt. A szervezet a kormányok, a munkáltatók és a munkások képviseletén alapult, ami szervezetileg is biztosítékot jelentett a munkásakciókkal szemben. Megalakulásától kezdve éveken keresztül a munkások rovására állandóan beavatkozott a világszerte folyó osztályharcba, habár a nemzetközi proletariátus harcának hatására többször volt kénytelen olyan ajánlásokat is elfogadni, amelyek a munkásság, elsősorban a fejletlenebb országok munkásosztályának javát szolgálták. Így például a 8 órás munkanap bevezetésére vonatkozó egyezmény jóváhagyása és a munkanélküliség esetére szóló biztosítás bevezetésének ajánlása a tagországok részére.

A 19. század utolsó évtizedeiben a magyar uralkodó osztályok is ráléptek az állami szociálpolitika útjára, de igen felemásan, bátortalanul és mindig elkésve más országok mögött, előnyben részesítve a karitatív módszereket. Szociálpolitikai intézkedést tartalmazott az 1884 : XVII. törvény, amely a gyermekmunka és a tanoncképzéssel foglalkozott; az 1891 : XIII. törvény, amely a vasárnapi munkaszünet kérdését szabályozta, de igen sok kivételnek hagyott helyt. Az 1891 : XVI. törvény az ipari munkavállalók kötelező betegségi biztosításáról intézkedett; az 1893 : XXVIII. törvény a baleset elleni védelemről és az iparfelügyeletről szólt; az 1907 : XIX. törvény pedig a betegségbiztosítási szolgáltatást kiterjesztette, és bevezette a kötelező baleseti biztosítást. A magyar munkásosztály harcok árán már a század elején elérte a szakszervezeti közvetítést, és a munkaidő hossza is jelentősen csökkent a gyáriparban, bár a 8 órás munkaidőt nem sikerült kiharcolnia.

A Tanácsköztársaság idején a szociális intézkedések az egész társadalom ügyévé váltak, s fennállásának 133 napja alatt a szociálpolitikai intézkedések egész sorát hozták, de idő hiányában ezek közül többet nem tudtak megvalósítani. A Tanácsköztársaság megdöntése után 1919 nagy vívmányaiból semmi sem maradt. 1919. augusztus 13-án a 3679/1919. sz. rendelettel hatályon kívül helyezték a Tanácsköztársaság győzelme után hozott összes szociálpolitikai intézkedést, többek között a munkanélküli segélyre, a biztosításra, a fizetéses szabadságra vonatkozó rendelkezéseket is. Magyarországot 1922-ben vették fel a Nemzetek Szövetségébe, s ettől kezdve tagja lett a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetnek is. A magyar uralkodó osztály ellenséges érzülettel nézte ennek a szervezetnek a munkáját. A szervezet tagságával járó szociális törvényalkotási és munkásvédelmi kötelezettségeket csak tehernek látták és mindössze a lényegtelenebbeket voltak hajlandók megvalósítani, illetve törvénybe iktatni. A legnagyobb harc a szervezet ajánlásai közül hazánkban a munkanélküliség elleni kötelező biztosítás kérdésében bontakozott ki, a világszerte megmutatkozó hatalmas méretű munkanélküliség következtében.

Ahhoz, hogy a biztosított munkás ismét segélyben részesüljön, meghatározott időt munkában kellett eltöltenie, és csak ennek eltelte után kapta a járadékot, ha megint munkanélkülivé vált. A legtöbb országban azok részére, akik sztrájk vagy kizárás folytán váltak munkanélkülivé, nem folyósították a járadékot, de akik igazolni tudták, hogy nem volt részük a sztrájk előidézésében, megkapták a járadékot.

A washingtoni első nemzetközi munkaügyi értekezleten elfogadott ajánlást, a munkanélküliség esetére szóló biztosítást, 1924 végéig a következő államok iktatták törvénybe: Ausztria, Bulgária, Dánia, Spanyolország, Észtország, Finnország, Anglia, Görögország, India, Olaszország, Japán, Lengyelország, Románia, Svédország, Svájc, Dél-afrika. Ezenkívül az egyezmény törvénybeiktatását javasolták az illetékes törvényhozó testületeknek: Magyarország, Németország, Argentina, Brazília, Franciaország, Lettország, Litvánia, Hollandia és Csehszlovákia kormányai. Ezekben az országokban, *Magyarországot kivéve,* elfogadták az egyezmény törvénybe iktatását.[4]

Az Amerikai Egyesült Államok ugyanekkor még nem csatlakozott az egyezményhez, és nem vezették be a munkanélküliség elleni kötelező biztosítást, a munkanélküliekről azonban háromféle módon is gondoskodtak. Egyes vállalatok saját munkanélküli segélyalapot létesítettek, ezenkívül a szakszervezetek is nyújtottak munkanélküli segélyt. A legelterjedtebb rendszer pedig a kollektív szerződésekben létesített munkanélküliség esetére szóló biztosítás volt, melynek keretében a munkaadók és a szakszervezetek szerződésben állapodtak meg arról, hogy a munkások és a munkaadók, a munkabér meghatározott százalékának megfelelő összegét befizetnek a munkanélküliségi biztosítási alapra, és ebből segélyezik a munkanélkülivé vált munkásokat. A chicagói ruházati ipar munkásai és tőkései között létrejött szerződés szerint például minden munkás heti bérének 1,5%-át fizette be a biztosítási alapra, és a munkáltatók is ugyanilyen összegű járulékot fizettek. A munkahiány miatt elbocsátott munkás öt hétig kaphatott fizetésének 40%-át kitevő járadékot, ami azonban heti 20 dollárnál nem lehetett több.[5]

Amint láttuk, a legtöbb ország a munkanélküliek támogatásának legfőbb eszközét a munkanélküliség esetére szóló biztosítás bevezetésében látta, és eszerint járt el. Mindössze

[4] Uo. Szemle. Munkaügy, 9–10.
[5] Uo. 13. Társadalmi biztosítás.

Lengyelországban és Jugoszláviában létesítettek munkanélküli segélyt, Lengyelországban azonban csak átmenetileg, amíg a munkanélküliség esetére szóló biztosítást törvénybe nem iktatták. A munkanélküliség esetére szóló biztosítást az államok azért részesítették előnyben a munkanélküli segéllyel szemben, mert ezáltal egyrészt a terhek nagy részét a munkások és a munkaadók viselték, és csak kismértékben az állam, másrészt a kormányszervek és a tőkések véleménye szerint kevésbé demoralizálja a munkást, mint az ellenszolgáltatás nélkül folyósított munkanélküli segély. Kétségtelen, hogy a munkanélküliség esetére szóló biztosítás, az állam szempontjából a terheket jobban megosztó, részletesen szabályozott, biztonságot nyújtó, újabb elhelyezkedést ösztönző formája volt a munkanélküliek megsegítésének.

A munkanélküliség elleni biztosítást bevezető államok kormányaira a nagyfokú munkanélküliség következtében súlyos gondként nehezedett a munkanélküli tömegek segélyezése, ezért talált náluk visszhangra a nemzetközi munkaügyi értekezlet ajánlása és egyezménytervezete. Annak illusztrálására, hogy milyen nagy mértékű volt a munkanélküliség ezekben az országokban az alábbi adatok szolgálnak.[6]

Németországban teljesen munkanélküli volt:
1921-ben a szakszervezeti tagoknak 2,4%-a
1922-ben a szakszervezeti tagoknak 0,8%-a
1923-ban a szakszervezeti tagoknak 11,9%-a
1924-ben a szakszervezeti tagoknak 22,7%-a
részlegesen munkanélküli volt:
1921-ben a szakszervezeti tagoknak 11,2%-a
1922-ben a szakszervezeti tagoknak 3,4%-a
1923-ban a szakszervezeti tagoknak 30,1%-a
1924-ben a szakszervezeti tagoknak 16,8%-a

Ausztriában a munkanélküliség esetére szóló biztosítás adatai szerint:
1921-ben átlagosan 12,037
1922-ben átlagosan 57,878
1923-ban átlagosan 105,739
1924 január-áprilisban átlagosan 109,139 volt a munkanélkülieknek száma.

Olaszországban a munkaközvetítő hivatalok nyilvántartása szerint teljes munkanélküli volt:
1921-ben átlagosan 413 479
1922-ben átlagosan 391 501
1923-ban átlagosan 234 050
1924 január-áprilisban átlagosan 233 931
részlegesen munkanélküli volt:
1921-ben átlagosan 185 305
1922-ben átlagosan 93 980
1923-ban átlagosan 54 480
1924 január-áprilisban átlagosan 35 189

[6] Uo. 9. Szemle. Munkaügy.

Angliában a szakszervezeti adatok szerint:
1921-ben a tagoknak 16,1%-a
1922-ben a tagoknak 13,1%-a
1923-ban a tagoknak 12,1%-a
1924-ben január-áprilisban a tagoknak 6,3%-a volt munkanélküli, míg a munkanélküliség esetére szóló biztosítás nyilvántartása szerint a munkanélküliek száma:
1921-ben a biztosítottak 14,5%-a
1922-ben a biztosítottak 12,8%-a
1923-ban a biztosítottak 11,2%-a
1924 január-áprilisban a biztosítottak 10,5%-a.

Svájcban a munkaközvetítők
1921-ben átlagosan 50 922
1922-ben átlagosan 42 445
1923-ban átlagosan 20 213
1924 január-áprilisban átlagosan 17 566 munkanélkülit tartottak nyilván.

Csehszlovákiában a hivatalos statisztikai adatok szerint munkanélküli volt:
1921-ben átlagosan 88 610
1922-ben átlagosan 221 568
1923-ban átlagosan 254 639
1924 január-áprilisban átlagosan 142 244

Hasonló mértékben sújtotta a munkanélküliség hazánkat is, de az általános szegénység és a gazdasági elmaradottság következtében a munkanélküliek helyzete sokkal nyomorúságosabb volt, mint a fejlett tőkés országok munkanélkülieié. A kapitalizmus általános válságának talaján kibontakozó gazdasági világválság időszakában új fordulat állt be a magyarországi munkanélküliség történetében. A munkanélküliség a gazdasági és társadalmi élet állandó kísérő jelenségévé, fő problémájává vált, amely a társadalom minden rétegét, politikai irányzatát állásfoglalásra késztette. A munkanélküliség permanensen tömeges jelenléte Magyarországon a gazdasági elmaradottságban gyökeredzett, és számos tényezőre vezethető vissza. A háborúban vesztes ország gazdaságában jelentkező súlyos problémák élesebben és speciális módon nyilvánultak meg. A béketermelésre történő áttérést itt nem csupán a vesztes országokban jelentkező dezorganizáltság, anyaghiány, gazdasági kimerültség stb. hátráltatta. A Monarchia széthullása és a soknemzetiségű Magyarország felbomlása, a trianoni békeszerződés okozta területi változások az ország gazdasági struktúráját és adottságait lényegesen megváltoztatták. Változások következtek be a lakosság foglalkozás szerinti megoszlásában, az ipar szerkezeti arányában, a piac és nyersanyag kapcsolatában. Mindez a nemzetgazdaság gyökeres átalakításának történelmi szükségszerűségét tűzte napirendre. Mindenekelőtt a mezőgazdaság versenyképességének biztosítására volt szükség, ehhez elengedhetetlen feltétel lett volna a nagybirtok felszámolása.

A régi gazdasági keretek széthullása az ipar lényeges átalakítását is napirendre tűzte. Mindenekelőtt az ország iparosítása vált sürgető feladattá, ami az ország társadalmi struktúrája következtében is nagyon fontos volt. Magyarországon – az agrárországokkal összevetve – aránytalanul nagy volt a népsűrűség. A lakosság sűrűsége megközelítette a fejlett, iparosodott nyugat-európai országok szintjét. Ilyen körülmények között a népesség foglalkoztatottsága, még intenzívebb mezőgazdaság esetén is csak az ipar révén

biztosítható. A tömeges falusi nincstelenség, mely a háború után már a nagymérvű kivándorlásban sem talált levezető szelepre, különösen fontossá tette volna az ipar gyors kiépítését. A labilis politikai talajon a kormánykörök nem voltak képesek megfelelő gazdaságpolitikai koncepciót kialakítani. A gazdasági élet alakulása természetesen meghatározta a munkanélküliség nagyságát, és visszatükröződött benne a háború után nehezen meginduló, sok nehézséggel küzdő, az inflációs konjunktúra talaján álló gazdasági élet minden eredménye és hibája.

A rendelkezésre álló statisztikai adatok szerint a magyarországi munkanélküliek száma[7] a következőképpen alakult a szakszervezetek kimutatása szerint tagjai között évi átlagban havonként:[8]

1921-ben 24 956 munkanélküli volt, mely a tagság 7,1%-át tette ki.
1922-ben 27 287 munkanélküli volt, mely a tagság 7,4%-át tette ki.
1923-ban 10 993 munkanélküli volt, mely a tagság 6,5%-át tette ki.
1924-ben 30 120 munkanélküli volt, mely a tagság 14,4%-át tette ki.

A hatósági munkaközvetítők forgalma az 1920–1924 években a következőképpen alakult:[9]

Év	Munkahely	Munkakereső	Közvetítés	100 munkahelyre eső munkakereső	100 munkaerőre esett közvetítés
1920	92 381	109 588	54 224	119	50
1921	87 041	115 827	54 764	133	47
1922	103 012	115 860	60 402	112	52
1923	80 331	104 579	51 588	130	49
1924	78 249	105 314	49 494	135	47

A húszas évek elején tehát Magyarországon is számottevő volt a munkanélküliek száma, az 1922-ben kibontakozó ipari konjunktúra hatására is csak kismértékben csökkent, ami elsősorban a 100 munkakeresőre eső közvetítések, valamivel kedvezőbb alakulásában mutatkozott meg. Vidéken a munkanélküliség növekedésének mértéke meghaladta a Budapesten tapasztaltét. A fővárosban a szakmunkás munkanélküliek voltak többségben, vidéken a segédmunkások.

A munkanélküliség és a rossz gazdasági viszonyok jellemző tünete volt a munkások sűrű helyváltoztatása ugyanazon foglalkoztatási ágon belül, a munkások átáramlása az egyik foglalkoztatási csoportból a másikba, továbbá a tanult foglalkozásból más, alacsonyabb megélhetést biztosító kereseti ágba. Az utóbbi súlyos jelenségre, az ún. kvalitatív munkanélküliségre jellemző adatot találunk a budapesti munkaközvetítőnél, amelynek forgalmában 1920-ban 2893, 1921-ben 2352, 1922-ben 3307 férfi és 4512 női

[7] A munkanélküliség alakulására vonatkozó bővebb adatokat lásd Századok 1978. év 5. szám 850 old. *Baksay Zoltán:* A gyáripari munkanélküliség történetéhez Magyarországon.

[8] Magyar Statisztikai Szemle. 1923. 1–2. sz. 8–11. Munkapiac és munkanélküliség.

[9] Magyar Statisztikai Szemle 1924. 3–4 sz. 102–104. Munkanélküliség.

szakmunkás vállalt szakképzettséget nem igénylő segédmunkát.[10] A munkanélküliséget súlyosbította, hogy időtartama átlagosan igen hosszú volt, pl. az 1920-as népszámlálás adatai szerint az összes munkanélküli 52,1%-a 3 hónapnál hosszabb ideig volt munka nélkül.[11] Az állandó munkanélküliek mellett sok volt a részleges munkanélküli is az országban. A Statisztikai Hivatal 1921-ben 1930 gyárteleptől kapott erre adatokat, amelyekből kiderült, hogy ezeknek 34,2%-a (671 gyár) dolgozott napi nyolc óránál kevesebb napi nettó munkaóra mellett, mégpedig ezek közül 625 gyár egész éven át.[12]

A számadatok mögött mérhetetlen nyomor húzódott meg. A munkanélküliség egyenlő volt a legnagyobb nélkülözéssel, a testi és lelki elnyomorodással, a családi élet tönkretételével, mely kitörülhetetlen nyomokat hagyott a munkanélküliek életében. Magyarországon különösen nehéz volt a munkanélküliek helyzete, mert a háborútól és a két forradalomtól sújtott, lerongyolódott, éhező, minden értékét már régen elzálogosító vagy értékesítő munkások munka nélkül maradva, nagyon nehezen tudták átvészelni a munkanélküliség heteit vagy hónapjait. A munkanélküliek megsegítésének szükségessége teljes mértékben világossá vált a hatóságok, a politikai szervezetek és a szakszervezetek előtt. A segélyezés módjában azonban erősen eltértek a vélemények egymástól. A munkanélküliség megjelenése után a szakszervezetek azonnal segélyalapot létesítettek, és csekély anyagi lehetőségeikhez mérten munkanélküli segélyt adtak tagjaiknak, ha meghatározott ideig fizetni tudták a tagdíjat. A minden tartalék nélkül vergődő munkanélküliek részére így is évente sok millió korona segélyt fizettek ki a szakszervezetek. 1922-ben például 26,1 milliót, 1923-ban 209,7 milliót, 1924 első felében 1418,1 milliót. Ezenkívül kb. ugyanilyen nagyságot tett ki a kifizetett rendkívüli segély is.[13]

Az állam, a munkanélküliek segélyezését a „szegényügyi igazgatás" keretében oldotta meg, vagyis a munkanélküliek a megalázó ínségakció keretében kaphattak meleg levest, élelmiszert, elnyűtt ruhadarabokat. Az óriási méretű munkanélküliség azonban már 1921-ben szétfeszítette az ínséggondozás kereteit, és téli ínségakciókat kellett szervezni a társadalom bevonásával. A befolyt alamizsnák azonban csak a felnőttek támogatására voltak elegendők, így a gyermekek szegénygondozását az állam vállalta magára. Az ellenforradalmi rendszer azonban, amelynek első dolga volt, hogy a proletárdiktatúra bukása után megszüntesse a Magyarország történetében első ízben fizetett munkanélküli segélyt, 1924-ben beszüntette az ínségesek állami támogatását is.[14] Az ínségakciókat ezt követően kizárólag a főváros és városok, illetve községek lakosságának áldozatkészségéből tartották fenn. Eleinte a fővárosban a munkanélküliek csekély térítés ellenében kaptak természetbeni támogatást, később azonban a munkanélküliek anyagi erejének kimerülésével ettől kénytelenek voltak eltekinteni. 1926-ban még az étkezést igénybevevő felnőttek 75%-a térítést fizetett az ebédért, két évvel később már csak a fele. Ezekben az

[10] Uo.

[11] Magyar Statisztikai Szemle 1923. 1–2. sz. 8–11. Munkapiac és munkanélküliség.

[12] Uo.

[13] Munkaügyi Közlöny 1924. szept. 15. XI. évf. 16–18. Gál Benőnek a Magyarországi Szakszervezeti Tanács titkárának hozzászólása a munkanélküliséggel kapcsolatos vitához.

[14] Párttörténeti Intézet archivuma 672 f. 1918/23. A kereskedelmi miniszter leirata a Magyar Gépgyárosok Szövetségéhez a szénhiány miatt nem dolgozó munkások segélyezése tárgyában. Uo. 672 f. 1918/27. A hadügyminiszter rendelete a szénsegélyről Uo. 672 f. 1919/-3. Vsz. a Központi Bizottság levele a szakszervezeti csoportok vezetőihez.

években a naponta étkezők száma a fővárosban 3–4000 volt. A terhek fedezetéről a főváros 1923-tól ínségadó kivetésével gondoskodott.[15]

A munkanélküliek segélyezése, a lakosság általánosan alacsony életszínvonala, a gazdasági pangás és enyhe konjunktúra közepette, a hatóságok részére is óriási, olykor leküzdhetetlen gondot jelentett. Különösen a fővárosnak okozott nagy megterhelést és gondot az ínségesek, ezen belül a munkanélküliek tömegének a segélyezése, ezért keresték a hatékony megoldást a munkanélküliség leküzdésére, a munkanélküliek segélyezésére. A Munkanélküliség Elleni Küzdelem Magyarországi Egyesület vezetősége és az állami Munkaközvetítő Hivatal tisztviselői, akik „hivatalból" foglalkoztak a munkanélküliség leküzdésével, ugyancsak keresték a megoldást a munkanélküliek hathatós és intézményes megsegítésére. Ennek érdekében figyelemmel kísérték más államok ilyen irányú tevékenységét.

A szakszervezetek mindjárt a proletárdiktatúra bukását követő időszakban felemelték szavukat a munkanélküliek állami megsegítése érdekében. Számos gyűlésen és memorandumban hívták fel az illetékes kormányszervek figyelmét a munkanélküliek keserves sorsára és megsegítésük elengedhetetlenségére. 1921 májusában a különböző szakszervezetek a munkanélküliség tárgyában gyűléseket tartottak, ahol egységes határozatot hoztak, amelyet megküldtek a Szakszervezeti Tanácsnak azzal, hogy terjessze azt a kormányszervek elé. A Szakszervezeti Tanács ezt követően memorandumban kérte a kereskedelemügyi minisztert, hogy adjon ki rendeletet, amelyben kötelezi a vállalatokat, hogy ne bocsássák el alkalmazottaikat, munkásaikat, sőt minden vállalat megfelelő munkanélkülit köteles legyen alkalmazni, a munkanélküliek pedig az állami pénztár terhére kapjanak munkanélküli segélyt, a háztulajdonosokat pedig kötelezze a tatarozási munkák elvégzésére.[16] A szakszervezeti követelések ekkor még a munkanélküli segélyről szóltak, és csak később – más országokban tapasztalt eredmények hatására – jelenik meg a szakszervezetek követelései között a munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítás bevezetése. Ez a helyzet 1923 végéig állt fenn, amikor először fogalmazódott meg a munkanélküliség esetére szóló biztosítás bevezetésének követelése. Addig azonban a munkanélküliek megsegítésének fő formáját a munkanélküli segélyben látták, és ezt a követelést egészítették ki közmunkákkal, a munkanélküliek részére biztosítandó kenyér és liszt vásárlásra jogosító igazolvány kiadásával, kedvezményes utazási feltételek biztosításával.[17] A különböző szakszervezeti gyűléseken e követeléseket variálták.

A szakszervezetek ekkor még nem sok eredményt értek el követeléseikkel, mivel „a munkaadók a munkanélküliséget úgy fogták fel, hogy ahhoz nekik semmi közük", mert amíg dolgozik a munkás, fizetnek érte, amikor nem, akkor semmiféle jogviszonyban nem állnak vele.[18] „Az állam mint munkáltató nálunk a magántőkések által megjelölt álláspontot képviseli, ami ily módon részére sem teszi kötelezővé a munkanélküliekről való gondoskodást" – panaszolja a vas- és fémmunkások szakszervezete.[19] A szakszervezet véleménye szerint az állam nem teheti magáévá a munkaadóknak azt a kényelmes állás-

[15] Statisztikai Közlemények 90 k. 1. sz. 437. A munkanélküliség problémája.

[16] Szakszervezeti Értesítő XVIII. évf. 6. sz. 1921. június 1. Szociális szemle.

[17] Vas és Fémmunkások Lapja XIX. évf. 2. sz. 1923. január 26. Munkanélküliek gyűlése. Szakszervezeti Értesítő XVIII. évf. 8. sz. 1921. aug. 1. Munkanélküliség és munkabércsökkenés.

[18] Vas és Fémmunkások Lapja XX. évf. 1. sz. A munkanélküliek segélyezése.

[19] Uo.

pontját, hogy semmi köze sincsen a munkanélküliekhez, mert az államnak kötelessége gondoskodni arról, hogy polgárai munkához jussanak. A kormány azonban elzárkózott az ilyen irányú kötelességének a teljesítésétől, sőt a munkanélküliek gyűlését is betiltotta. A kormány azzal indokolta az elzárkózást, hogy az ország szegény és az állampénztár nem tudja fedezni a munkanélküli segélyeket.[20]

A szakszervezetek további sürgetésére, akik hivatkoztak a környező országoknak a munkanélküliekkel kapcsolatos szociálpolitikájára, a kormány azt válaszolta, hogy „abnormális idők nem szolgálhatnak alapul valamely gazdaságpolitikai intézkedés megtételéhez".[21] A nemzetgyűlés sem tartotta sürgősnek a kérdés megoldását. A munkaügyi miniszter a leghatározottabban tiltakozott a munkanélküli segély bevezetése ellen, mert szerinte „ezáltal a dolgozni nem akaró szocialisták megélhetése munka nélkül is fényesen biztosítható volna".[22] Más alkalommal kijelentette „nem szabad a munkanélküliséget, a munkanélküli segélyek folyósításával állandósítani". Azt állította, hogy „a munkanélküliek segélyezése anyagilag és erkölcsileg tönkretenné az országot".[23] Nézete szerint, mivel senki sem halt éhen, nincs szükség a munkanélküliek segélyezésére. A tőkés állam képviselőjének ez az álláspontja a munkáltatók véleményét és magatartását tükrözte, a munkanélküliek megsegítését a szegénygondozás keretei közé kívánták szorítani, és elzárkóztak minden intézményes állami segélyezési rendszer kialakításától.

Ugyanakkor a munkanélküliek segélyezése kérdésében a közvélemény kezdett megváltozni. Az orvosprofesszorok és a közegészségügyi hatóságok által kiadott statisztikák és a munkanélküliséggel kapcsolatos egyéb jelentések, cikkek, elszomorító képet adtak azokról a rettenetes állapotokról, amelyekben a munkanélküliek éltek. Ennek következtében kialakult az értelmiségben, a tisztviselőkben az a felfogás, hogy tenni kell valamit mert „pusztulunk, veszünk és mint oldott kéve széthull nemzetünk".[24] Vagyis egyre többen emelték fel szavukat a munkanélküliek megsegítése érdekében. A szakszervezetek követelései között is ekkor jelenik meg először a munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítás bevezetése. A kormány azonban továbbra is azon az állásponton volt, hogy nincs szükség a munkanélküli segély bevezetésére, mert az ipari termelés kezd visszatérni a normális keretek közé, és így nincs kilátás nagyobb munkanélküliségre, de ha ez mégis bekövetkezne, a hatóságok felkészültek a szükséges közmunkák megindítására a munkanélküliség levezetése érdekében. A pénzügyminiszter a pénz stabilizálása következtében meginduló ipari fellendülésben, a közélelmezési miniszter az élelmiszerárak állandósulásában, a miniszterelnök pedig a Horthy Miklósné által indított ínségakció sikerében bízva ítélte veszélytelennek a munkanélküliséget.[25]

Ennek a magatartásnak az oka egyrészt a rendkívül elmaradott szociálpolitikában és az ellenforradalmi rendszer osztályjellegében gyökerezett. Az ellenforradalmi Magyarországon, amely a nagytőkés, konzervatív nagybirtokos és fasiszta elemek osztálykompromisszuma alapján működő állam volt, egyes állami és kormányszervek kezde-

[20] Uo.

[21] Vas és Fémmunkások Lapja XIX. évf. 2. sz. 1923. jan. 26. Kenyeret a munkanélkülieknek.

[22] Uo.

[23] Uo. Vas és Fémmunkások Lapja XXX. évf. 13. sz. 1924. júl. 11. Munkanélküliek segélyezése.

[24] Vas és Fémmunkások Lapja XIX. évf. 2. sz. 1923. jan. 26. Kenyeret a munkanélkülieknek.

[25] Uo.

ményezései ellenére sem érvényesülhetett olyan szociálpolitika, amelynek terhét, vagy annak egy részét a tőkéseknek kellett volna viselni. Minden olyan szociálpolitikai törekvés, amely a munkások létbizonytalanságát volt hivatva megszüntetni, az ellenforradalmi rendszerben illuzórikus volt. A munkanélküliség elleni biztosítás megvalósítása, vagy munkanélküli segély biztosítása, valahányszor felmerült valamely szerv részéről, Magyarországon minden alkalommal a munkaadói érdekeltségek dühödt reagálását és makacs ellenállását váltotta ki. Az állami segélyt mindenkor a szegénygondozás keretei között intézték el.

A munkanélküliség azonban 1923 végétől, átmeneti kisméretű csökkenés után ismét emelkedett, és ez a folyamat 1926-ig tartott. Ezt a tendenciát jól mutatja az a tény is, hogy a szakszervezetek kimutatása szerint tagjaiknak 1924-ben 14,4%-a, 1925-ben 17,7%-a, 1926-ban 17,7%-a volt munka nélkül. Az 1923-as évhez viszonyítva a munkanélküliek száma 1924-re alaposan és ugrásszerűen megnőtt, sőt 1926-ra majdnem megháromszorozódott. A szakszervezetek ilyen körülmények között nem nyugodhattak bele a kormány magatartásába, és 1923 decemberében újabb akciót indított a Szakszervezeti Tanács annak érdekében, hogy a munkanélküliség kérdésében kialakítsák a szakszervezetek követeléseit, és azt a kormány tudomására hozzák. A Szakszervezeti Tanács gyűlésre hívta egybe a munkanélkülieket, amelyen az volt a fő követelés, hogy a kormány a munkanélküliek védelmére vezesse be a munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítást, indítsa meg a közmunkákat, kötelezze a háztulajdonosokat a renoválásra, a drágaság letörésével fokozza a fogyasztást és ennek következtében a termelést, szervezzen olyan hivatalt, amely ellenőrzi a munkás-elbocsátásokat, és a munkanélküliek kapjanak utazási kedvezményt. A Szakszervezetek követelésének homlokterébe tehát ekkor már, a munkanélküli segély helyett, a munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítás lépett, más szervezetek és személyek álláspontjával megegyezően, és a további években is ez maradt a fő követelés, annak ellenére, hogy időnként a munkanélküli segély folyósítása is előbukkant a szakszervezetek követelései között.[26]

A munkanélküliek gyűlését a hatóságok betiltották. A rendőrkapitány azzal indokolta határozatát, hogy a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Szövetsége székházának udvarán tartott gyűléseket a tömeg ismételten, így 1922. július 14-én és 1923. március 22-én, tüntetésekre használta fel, amelyek ismétlődésétől tartani lehet.[27] Ezzel kapcsolatban írta a Könyvkötők Lapja hogy: „Ez a konszolidáció legújabb vívmánya, a temetői csendet nem szabad megzavarni, akik nyomorognak, dicsérjék a mai rendet, mert panaszkodni nem szabad."[28]

A munkanélküliség esetére szóló biztosítás kérdése azonban már hazánkban is előtérbe került, és a társadalmi csatározás középpontjába került; állásfoglalásra késztette a társadalom valamennyi rétegét, politikai szervezetét, a különböző hatóságokat és szervezeteket. 1924 tavaszától a munkanélküliség elleni kötelező biztosítás bevezetése körüli vita teljes egészében kibontakozott, és politikai kérdéssé vált Magyarországon. Abban, hogy a munkanélküliség elleni kötelező biztosítás politikai kérdéssé vált, nagy része volt a

[26] Könyvkötők Lapja XXV. évf. 26. sz. 1923. dec. 28. Szemle. A munkanélkülieknek tilos gyűlést tartani.

[27] Uo.

[28] Uo.

szociáldemokratáknak és a szakszervezeteknek, akik állandóan napirenden tartották és ismételten felmelegítették ezt a kérdést, és következetesen harcoltak megvalósításáért a legkülönbözőbb szervezetekben (parlament, fővárosi tanács, községi és városi elöljáróságok stb.), ahol képviseltetve voltak.

A munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítás bevezetése érdekében megkezdett kampányt a szakszervezet és a szociáldemokrata párt 1924. január 25-én indította meg, amikor a Szakszervezeti Választmány rendkívüli ülést tartott a munkanélküliség kérdésében. A választmány határozati javaslatot fogadott el, amelyben követelte a közmunkák elrendelését, a munkanélküliség elleni biztosítás megvalósítását. Elhatározta a választmány, hogy ezt a kérdést mindaddig napirenden tartják, amíg az illetékesek a munkások követeléseit nem teljesítik.[29] A Szakszervezeti Tanács a munkanélküliség ügyében 1924. január 30-ra nagygyűlést hívott egybe, amelyen sok ezer ember vett részt. A nagygyűlés megállapította, hogy a kormány semmit sem tett a munkanélküliek érdekében, és a szakszervezetek kezdeményezéseit mindeddig figyelmen kívül hagyta. Megállapították, továbbá, hogy 1923-ban csupán a szakszervezetekben nyilvántartott munkanélküliek száma átlagban 16 491 volt, és a munkanélküliek segélyezésére 1923-ban 400 millió koronát fordítottak a szakszervezetek, ezenkívül a nagy nyomor és munkanélküliség következtében az 1923-as év utolsó nyolc hónapjában a szakszervezeti tagok 3,3%-a, összesen 6042 szakmunkás vándorolt ki az országból.[30] A nagygyűlés határozata a korábbi követeléseket tartalmazta, a fő követelés most is a munkanélküliség esetére szóló biztosítás intézményének megalkotása volt, kiegészítve azzal, hogy azok terhét viselje „az állam, a város és a vállalkozás". A szakszervezetek követelései 1924 elejétől fogva stabilizálódtak, és a későbbiek folyamán is az ekkor megfogalmazott követeléseket variálták. Ezekből a követelésekből *a közmunkák biztosítása megvalósult, a munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítás bevezetése országos vitát váltott ki, a többi javaslat minden visszhang nélkül a feledés homályába veszett.*

Az év közepére a szakszervezetek, a szociáldemokrata képviselők segítségét igénybe véve, újabb rohamot indítottak a munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítás törvénybe iktatása, a munkanélküliek segélyezése érdekében. Ekkor azonban már egy lépéssel előbbre léptek, mert petíció vagy memorandum helyett a szociáldemokrata nemzetgyűlési képviselők személyesen jelentek meg a kereskedelemügyi miniszter előtt, hogy vele tárgyaljanak a kötelező biztosítás és a munkanélküliek megsegítése ügyében.[31]

Rothenstein Mór, a küldöttség vezetője, élénk színekkel festette le a munkanélküliséget, és előadta a már ismert követeléseket, a munkanélküliség esetére szóló biztosítás bevezetését. A párt követeléseit azonban több vonatkozásban új elemekkel gazdagította, nevezetesen, hogy abban az esetben, ha a tömeges elbocsátás nem „vagyongazdasági kényszerűségből" ered, akkor az elbocsátott munkások kapjanak olyan végkielégítést, mint a tisztviselők, javasolták továbbá a telekértékadó megszüntetését, mert az akadályozta az építkezések megkezdését.[32]

[29] Szakszervezeti Értesítő XXI. évf. 2. sz. 1924. febr. 1. A munkanélküliség ügye.

[30] Uo.

[31] Vállalkozók Közlönye. 24. évf. 28. sz. 1924. júl. 9. A legjobb biztosítás a munkanélküliség ellen.

[32] Uo.

A kereskedelemügyi miniszter a küldöttség előtt kijelentette, hogy a munkanélküliség növekedésében nagy része van annak az ijedtségnek, „amelyet az újjáépítő akció idézett elő".[33] Bejelentette, hogy a tanácstól a kérdés elbírálásához már adatokat kért, és érintkezésbe lépett a munkanélküliség dolgában – „amellyel a kormány állandóan foglalkozik" – a népjóléti miniszterrel.[34] A miniszter pozitív álláspontot foglalt el a munkanélküliség elleni biztosítás kérdésében — mondván, hogy „ez elől nem lehet kitérni, és ha eleinte szűkebb arányokban is, de meg kell indítani az akciót".[35]

A szociáldemokrata képviselők akciója és a miniszter reagálása azonnal kiváltotta a tőkés körök bírálatát. Egyik szócsövük: a Vállalkozók Közlönye, azonnal kikelt a képviselők követelése és a miniszter válasza ellen, és pontról pontra kifejtette ellenvéleményét. Az utazási kedvezményekkel kapcsolatban azt állította, hogy az ingyenes utazás kedvéért sokan akarnak majd munkanélkülivé válni. A munkanélküliség elleni biztosítással kapcsolatban azt kifogásolta, hogy nem lehet biztosan megállapítani, ki az, aki önhibáján kívül vált munkanélkülivé. Különösen élesen bírálták a telekértékadó megszüntetésére vonatkozó szociáldemokrata javaslatot.[36]

Kijutott a tőkések bírálatából a kereskedelemügyi miniszternek is. Főleg az újjáépítéssel és a munkanélküliség elleni biztosítással kapcsolatos kijelentéséért. A cikkíró kifejtette, hogy „az újjáépítés, helyesebben a talpraállítás akciója megnyugvást van hivatva előidézni, és valami ilyesfélét is idézett elő, és most a legilletékesebb államférfiak egyike, a kereskedelemügyi miniszter állítja, hogy ez az akció a közönség körében, és éppen azokéban, amelyek nagy számmal foglalkoztattak munkásokat, nem megnyugvást, hanem ijedelmet idézett elő".[37] A Vállalkozók Közlönye szerint a gyáriparosok bizalommal fogadták a „talpraállás akcióját" – kénytelen volt azonban elismerni, hogy „legfeljebb a gazdasági kényszerűség sodorhatja tömegesebb elbocsátásokba, amely a hirtelen átmenetek idejében egy bizonyos fokig érthető, sőt természetes".[38] A cikkíró kénytelen volt tehát elismerni azt a tényt, amit a miniszter és a szociáldemokrata képviselők is állítottak, hogy a munkanélküliek száma napról napra nő, de ez a tőkések szerint „érthető és természetes" volt.

Még élesebben reagált a tőkések lapja a miniszternek a munkanélküliség esetére szóló biztosítás kérdésében kifejtett álláspontjára: „ezek után nem fogjuk csodálni, ha a munkaadók megijednek."[39] A gazdasági talpraállás érdekében a termelőknek hatalmas terhet kell viselniök, panaszkodik a cikkíró, és nem várták, hogy „ezt a küszködést azzal akarják megnehezíteni, hogy éppen most kerülne sor a munkanélküliek biztosításának létesítésére", hiszen, „a mai gazdasági helyzetben sem az államtól, sem a községektől nemigen lehet várni, hogy a maguk tárcájából fedezzék az ilyen biztosításnak a költségeit".[40] A jelentékeny költségeket valakinek fedezni kell, és a cikkíró szerint joggal tartanak attól a munkaadók, „hogy ezt a nem várt költséget éppen most a legnehezebb

[33] Uo.
[34] Uo.
[35] Uo.
[36] Uo.
[37] Uo.
[38] Uo.
[39] Uo.
[40] Uo.

gazdasági viszonyok között akarja a kormány rájuk kényszeríteni". A tőkések lapja rögtön meg is adta a receptet a munkanélküliség leküzdéséhez, szerintük a legjobb biztosítás a munkanélküliség ellen az, ha „a gyógyuló gazdasági viszonyok között a terhek elbírható és igazságos elosztása mellett a munka megindul". Ez pedig szerintük csak akkor lehetséges, „ha nem újabb és váratlan terheknek esetleg politikai okokból eredő áthárítása, hanem a munka megindítása révén gondoskodik valamely kormányzat arról, hogy a munkahiány ne öltsön katasztrofális méreteket".[41] Csakhogy a munkanélküliek száma éppen azért növekedett, mert az ipar és a mezőgazdaság politikai és gazdasági okokból nem tudta megoldani a foglalkoztatást, és állandóan nőtt a munkanélküliek száma. A kormányzat látta, hogy valamit tenni kellene az éhező tömegek érdekében, és hajlott a munkanélküliség elleni biztosítás bevezetésére, de minden ilyen irányú megnyilvánulása a tőkések ellenállásába ütközött.

A munkanélküliség esetére szóló biztosítást ellenző tőkések kórusához azonnal csatlakozott a Hitel, a bank-biztosítási és közlekedésipari tőkések lapja. Eszerint „mi sem természetesebb, mint hogy a gazdasági élet ilyenkor, amikor jóformán már mindenkinek torkán van a kés, egymás után veti fel a legkétségbeejtőbb ötleteket, a legképtelenebb terveket is".[42] A lap szerint ilyen ötletet propagál és „szivárványt hajszol", aki a munkátlanság ellen való biztosítás érdekében próbál „hatásos akciót" indítani. Ezt a biztosítást a lap véleménye szerint csak normális gazdasági viszonyok között lehet megvalósítani, amikor a munkanélküliség nem ölt akkora dimenziót, mint most, amikor már a biztosítóvállalatok egzisztenciáját is veszélyezteti.[43]

A bank- és biztosító tőke lapja, a munkanélküliség elleni biztosítást szakmai köntösbe bújtatva támadta, hogy elleplezze igazi célját, a tőkésekre váró anyagi terhek elhárítását a biztosítás bevezetése esetén és azt a tényt, hogy ha a biztosítás megvalósulna, akkor a hasznot a lapot támogató tőkés csoport fölözné le. Az irónikus hangvételű cikk arról igyekszik meggyőzni a közvéleményt, hogy a biztosítás nem oldaná meg a problémát a munkanélküliek oldaláról sem, mivel az infláció miatt a biztosítási díj állandóan romlana, a bíróság a biztosítótársaságoknak adna igazat, ha biztosítási perre kerülne sor, mert a tőkéseket a biztosítás megkötésére a létszámcsökkenés tudata sarkallná; nem lehetne olyan járadékot fizetni, amely a munkanélküli megélhetését hosszabb időre biztosítaná.[44]

A lap úgy tesz, mintha nem ismernék a külföldi eredményeket és módszereket, amelyek köztudottak voltak, és feltette a kérdést: „tulajdonképpen kiket akarnak most már biztosítani?" Azokat, akiket már elbocsátottak, vagy akiknek már felmondtak, szerinte nem lehet állástalanság ellen biztosítani. Ezeket a biztosításokat a biztosítótársaságok nem vállalnák, és szerintük „olyan bornirtságra pedig, hogy az effajta biztosítások elvállalására és lebonyolítására külön állami szervet hozzanak létre, nem szabad komolyan gondolni".[45] *A lap szándékosan ködösített, mert nagyon is jól tudta, hogy külföldön is a még munkában állókat biztosították a munkanélküliség ellen, és hogy a biztosítást a társadalombiztosítás keretében oldották meg, és nem a biztosítótársaságokon keresztül.*

[41] Uo.
[42] A Hitel XXVI. évf. 1294. sz. 1924. július 19. Biztosítás munkátlanság esetére.
[43] Uo.
[44] Uo.
[45] Uo.

Végül is a cikkíró kimondta a lényeget, hogy a biztosításban érdekelt tőkések nem ellenezték a kötelező biztosítást a még munkában állók esetében, amennyiben a biztosítást az ő vállalataik bonyolítanák, és a hasznot is a hozzájuk tartozó tőkések zsebelnék be. A tőkések közötti érdekellentét tanulságos példája ez a cikk.[46]

A munkanélküliek megsegítése érdekében indított kampány, amelyhez a keresztényszocialista szakszervezetek is csatlakoztak – nehogy elveszítsék befolyásukat saját munkanélküli munkásaik között – elérte első eredményét, mivel 1924. július 22-én Vass József miniszterelnökhelyettes és népjóléti munkaügyi miniszter, miniszterközi értekezletet hívott egybe a munkanélküliség kérdésében, amelyhez a munkaadók képviselőit is meghívta. Az értekezleten a kormány részéről a miniszterelnökhelyettesen kívül Valkó Lajos kereskedelemügyi miniszter is részt vett. A munkaadói érdekeltségeket Biró Pál, ifj. Chorin Ferenc, Fenyő Miksa, Keleti Kornél, Lichtig Géza, Pintér Oszkár és Kende Tódor nagytőkések képviselték.[47] Az értekezleten Kende Tódor kifejtette, hogy a munkaadói érdekeltségek határozottan állást foglalnak a munkanélküli segélyek ellen. A munkanélküliség megoldását a közmunkák és a közszállítások kiadásával látták célravezetőnek.

Az értekezlet azzal telt el, hogy a nagytőke képviselői kifejtették az ipar nehézségeit és foglalkoztatási problémáit. Pintér Oszkár a Magyar Építőmesterek Egyesületének alelnöke, kifejtette, hogy a gyors megoldás érdekében szükséges lenne a közmunkákra előirányzott összegeket már az ősszel felhasználni, mert a havonként felosztott előirányzat olyan minimális, hogy az a munkanélküliség megoldását egy lépéssel sem viszi előre. Rámutatott az építőipar óriási pangására, és kérte a kormányt, hogy olcsó jelzálogkölcsönt nyújtson, valamint a jelzálogkölcsön kamataival is segítse elő az építkezést.[48] Kérte ezenkívül: a kormány új, az eddigieknél magasabb lakbért állapítson meg, hogy a háztulajdonosok tataroztatni tudják a házaikat. Valkó Lajos miniszter ígéretet tett arra, hogy az építkezések megindítására intézkedéseket fog tenni.

Fenyő Miksa a GYOSZ ügyvezető titkára, a nagytőke prominens képviselője, a tőkés érdekek elszánt védelmezője, aki minden befolyását latba vetette, hogy megakadályozza a munkanélküliség elleni biztosításról szóló törvény bevezetését, szintén szükségesnek tartotta, hogy a kormány megfelelő kölcsönöket nyújtson az iparnak, és ennek érdekében a Népszövetségi Biztosnál tegyen megfelelő lépéseket. Chorin Ferenc, Biró Pál, Lichtig Géza a gyáripar súlyos helyzetét ecsetelték. A kormány tagjai kilátásba helyezték, hogy a kérdés behatóbb megvizsgálására újabb ankétot szerveznek.[49] A nagytőke tehát a munkanélküliség gondját a kormányra igyekezett hárítani, mégpedig úgy, hogy az intézkedések hasznát is a nagytőke fölözze le. A nagytőke a későbbiek során is ezt az álláspontot képviselte.

Azonnal támadó cikket jelentetett meg az Építőiparosok Szövetségének a lapja, a Vállalkozók Közlönye, amikor az általuk képviselt tőkés csoport tudomására jutott, hogy Valkó Lajos kereskedelemügyi miniszter helyesli, hogy a Budapest környékén lakó munkanélküliek utazási kedvezményt kapjanak, továbbá, hogy Vass József népjóléti és

[46] Uo.

[47] Vállalkozók Közlönye 24. évf. 30. sz. 1924. július 23. A munkaadók érdekeltségének állásfoglalása a munkanélküliség ügyében.

[48] Uo.

[49] Uo.

munkaügyi miniszter támogatja a munkanélküliség esetére szóló biztosítás törvénybe iktatását, és már két tervezetet ki is dolgozott.[50] Vass József azt is kijelentette, hogy a kormány a költségvetésében 13 millió aranykoronát irányzott elő állami beruházásokra és közmunkákra, de a kettő közötti megoszlás arányát a munkanélküliségre vonatkozó pontos adatok birtokában döntik el. Legfontosabbnak a miniszter a termelés megindítását tartotta. Az építőipari tőkések lapja azzal vádolta a minisztereket, hogy a szakszervezetek nyomására olyan intézkedéseket szándékoznak bevezetni, amelyek a munkásokat arra inspirálják, hogy ne is akarjanak munkát vállalni, és lehetővé teszik a szakszervezetek részére, hogy meghamisítsák a munkanélküliségre vonatkozó statisztikákat, felnagyítsák a munkanélküliek számát.[51]

Hiába berzenkedtek azonban a munkáltatók és szócsöveik, *a munkanélküliség esetére való biztosítás* ellen, az ügyet nem lehetett levenni a napirendről, mivel *országos kérdéssé nőtt.* A szakszervezetek kérésére a Szociáldemokrata Párt parlamenti csoportja a munkanélküliséggel kapcsolatban kérte a nemzetgyűlés összehívását. A nemzetgyűlés rendkívüli ülésével egyidejűleg a szakszervezetek nagyméretű munkanélküli tüntető felvonulást szerveztek, de ezt a rendőrség az épülethez vezető utak lezárásával meghiúsította. A pártfrakció megbízásából Peyer Károly kétórás beszédben ismertette a munkanélküliek helyzetét, és előterjesztette a szakszervezetek követeléseit. Vass József válaszában kijelentette, hogy a kormány néhány milliárd korona hitelt kieszközölt a bankoknál, amelyet a házak tatarozására fognak fordítani, és a jövő évben megkezdik az utak és hidak helyreállítását és egyes területeken a vízlecsapolást. Elutasította a munkanélküli segély folyósítását, mondván, hogy nem lehet az államkincstárt olyan horribilis összeggel megterhelni, amit a munkanélküli segély jelent. Megígérte ugyanakkor, hogy a munkanélküliség ellen való biztosításról hamarosan törvényjavaslatot fog előterjeszteni.[52]

Ezután az esemény után néhány nappal a munkanélküliség elleni biztosítás kérdésében a Munkaügyi Közlöny országos vitát indított hasábjain, amelyben megszólaltatták a „kérdés tudományos és gyakorlati művelőit". A lap, mintegy a vita bevezetőjeként, kifejtette, hogy az ipari munka jelentőségének megfelelően, törvényszerűen előtérbe kellett állítani a munka szubjektumának — a munkásnak — a jelentőségét is. Ez a felismerés pedig szükségképpen magával hozta a munkások szociálpolitikai igényét, majd pedig az igények jogosságának elismerését. A kielégítésre váró igények között a lap a legsürgősebbnek a munkanélküliség elleni biztosítás bevezetését jelölte meg, és állást foglalt annak sürgős megvalósítása mellett — tekintettel a nagymérvű munkanélküliségre.[53]

A munkaügyekkel, társadalombiztosítással, iparegészségüggyel, szociálpolitikával hivatalból foglalkozó köztisztviselők és liberális közgazdászok lapja abból a célból indította a vitát, hogy híveket toborozzon a munkanélküliség elleni biztosítás bevezetésének, de legalábbis felkeltse az érdeklődést a probléma iránt. A vitában a legkülönbözőbb pártállású és társadalmi osztályhoz tartozó emberek fejtették ki véleményüket. Papp

[50] Vállalkozók Közlönye 24. évf. 30. sz. 1924. júl. 23. Munkanélküliség.

[51] Uo.

[52] Vas és Fémmunkások Lapja XXX. évf. 17. sz. 1924. szept. 12. A nemzetgyűlés és a munkanélküliség.

[53] Munkaügyi Közlöny XI. évf. 16–18. sz. 1924. szept. 15. Munkanélküliség.

Dezső helyettes államtitkár, a Munkanélküliség Elleni Küzdelem Magyarországi Egyesületének elnöke, a Munkaügyi Közlöny szerkesztőbizottságának tagja, aki szociálpolitikával foglalkozott, szólt hozzá elsőnek, aki az állami munkaközvetítésnek és a munkanélküliség elleni biztosításnak is híve volt. Hozzászólásában kifejtette, hogy a kormány elvetette a nemzetközi munkaügyi szervezet ajánlásait, mivel nem akarta elfogadni annak harmadik pontját, amely az elfogadó államot a munkanélküliség elleni biztosítás bevezetésére kötelezi. Szembeszállt azzal a nézettel, hogy a munkanélküli biztosítás demoralizálja a munkást, mondván, hogy a szegénysegély és az ínségakció jobban demoralizál, még sincs senkinek ellen kifogása.[54]

Érdekesen érvelt a másik tőkés kifogás ellen is, amely szerint a munkások a biztosítás következtében munkakerülőkké válnak. A munkanélküli biztosításnak megvannak ez ellen a technikai ellenszerei, mondta: „nem is szólva arról, hogy a mi viszonyaink közt hol van az a munkanélküli segély, amely felment a munkától, mikor maga a munka is alig biztosítja a létminimumot."[55]

Az államot sem kell félteni a kiadásoktól, mondta, mivel bőven megtérülnek ezek a megtakarított közbiztonsági, egészségügyi és szegényügyi költségeken. Véleménye szerint a munkaadókat sem kell félteni a megterheléstől, mert a munkaadónak biztosítás hiányából származó veszteségei messze túlhaladják a biztosításból származó költségeit. A „nemzeti munkaerőben" előálló veszteség, a kivándorlás, az idő előtti megrokkanás, a munkaképesség mellett a munkakészségnek a lehanyatlása a vállalkozásnak is vesztesége. Szerinte ezek az indokok késztették a nemzetgyűlést arra, hogy a legutolsó ülésén utasította a kormányt, hogy a munkanélküliség elleni biztosítás megvalósítása érdekében tegye meg a szükséges lépéseket.[56] Síkra szállt a munkanélküliségre vonatkozó washingtoni határozat elfogadása és végrehajtása mellett, „hogy a jövőben fenyegető tömeges munkanélküliséggel szemben ne álljunk olyan szánalmasan előkészületlenül és tehetetlenül, mint eddig".[57]

Andor Endre helyettes államtitkár, az Állami Munkaközvetítő Hivatal igazgatója, hozzászólásában azt hangoztatta, hogy a munkanélküliség elleni biztosítás végrehajtásának elengedhetetlen eszköze a hatósági munkaközvetítők működése, mert csak segítségükkel lehet gyorsan megállapítani a munkanélküliek számát és ellenőrzést gyakorolni a munkanélküliségi biztosítás felett.[58] Szabó József keresztényszocialista nemzetgyűlési képviselő hozzászólásában a munkanélküliség kialakulásának okaival foglalkozott, és szemrehányást tett a kormánynak, hogy nem fogadták el azt a három évvel ezelőtti javaslatát, hogy fordítson legalább kétmilliárd koronát a közmunkákra és az építkezésekre, mert akkor szerinte a bekövetkező munkanélküliséget meg lehetett volna akadályozni. A munkanélkülieken segíteni kell mindenképpen, „mert a nagy munkanélküliséggel nagy nélkülözés jár, a nagy nélkülözés pedig magában hordja a jogos felháborodás, a jogos keserűség minden veszedelmét, mely ha együttesen lobban ki, mindent elpusztíthat, amit meghagyott a háború, és meghagytak a forradalmak".[59] A munkanélküliség okát nem teljesen

[54] Uo.
[55] Uo.
[56] Uo.
[57] Uo.
[58] Uo. Andor Endre hozzászólása.
[59] Uo. Szabó József hozzászólása.

a kormányzatban kell keresni, mert más országokban is van munkanélküliség de „sehol, egyetlen államban sem sújtja úgy a munkanélküliség a munkásságot, mint éppen nálunk, mert a legtöbb államban van a munkanélküliség esetére szóló törvényes biztosítás, vagy valami más formája a segítésnek".[60] A képviselő végül is nem foglalt állást abban a kérdésben, hogy munkanélküli segélyt vagy munkanélküliség esetére szóló biztosítást akar, mindkét megoldás megfelelt volna neki.

Mihályfi Dezső, a Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének igazgatója kifejtette, hogy a munkanélküliség a gépiparban 1924. augusztus hó első napjaiban 18,79%-ot tett ki, és a munkaidő lecsökkenése miatt az üzemredukció a legjobb foglalkoztatottság időszakához viszonyítva, 22,21%-ot tett ki. Szerinte a munkanélküliség – mely várhatóan még nőni fog – a drágaság következménye, és a munkanélküliség leküzdése érdekében a drágaságot és a további drágulást kell megakadályozni. A munkásság életnívóját nem béremeléssel, hanem a megélhetés olcsóbbításával kell emelni. A munkanélküliség elleni biztosítás kérdését megkerülte hozzászólásában.[61]

Jászai Samu, szociáldemokrata nemzetgyűlési képviselő a munkanélküliségnek mint jelenségnek marxista magyarázatát adta hozzászólásában – nagy vonalakban a munkanélküliség magyar sajátosságait is érintve. A munkanélküliség felszámolására a már ismert javaslatokat adta elő, és síkra szállt a munkanélküliség elleni biztosítás törvénybeiktatása mellett.[62]

Gál Benő, a Magyarországi Szakszervezeti Tanács titkára a szakszervezetek nevében szólt hozzá a vitához. Rámutatott az életszínvonal általános romlására, amely még súlyosabbá teszi a munkanélküliek helyzetét, és vázolta a munkanélküliség növekedésének alakulását. Kijelentette, hogy eljött annak az ideje, hogy a munka nélkül maradt munkások védelmével az állam foglalkozzon, mert az államnak lenne kötelessége az ország minden polgárának védelmét előmozdítani. Magyarországon ismeretlen a munkanélküliség elleni biztosítás, mutatott rá, pedig a környező államok nagy részében is bevezették. Szóvá tette, hogy „nálunk még ma is vannak olyan államférfiak, akik a munkanélküliség elleni biztosításban valószínűleg azért, mert ez segélyezéssel jár, a munkakerülés előmozdítását látják. Eddig a minden tartalék nélkül vergődő munkanélküliek egyedüli segítője ebben az országban a szakszervezet volt".[63]

Kovrig Béla egyetemi magántanár a Munkanélküliség Elleni Küzdelem Magyarországi Egyesületének titkára, az OTI igazgatója, neves közgazdász és szociológus, aki hivatalból foglalkozott szociálpolitikával, és 1938-ban a miniszterelnökség V. osztályának vezetője lett, hozzászólásában részletesen fejtegette a munkanélküliségnek mint világjelenségnek az okait, hazai és nemzetközi vonatkozásban egyaránt, majd szólt a tanulási és elhelyezkedési lehetőségek óriási korlátairól és ennek a fiatalságra gyakorolt káros hatásáról. Annak a reményének adott hangot, hogy az általa képviselt szociálpolitikai egyesületnek a legközelebbi ülésén már Pap Géza helyettes államtitkárnak módja lesz „a munkanélküliségi biztosítás törvényjavaslatának tervezetét az érdekképviseletek és a szakférfiak bírálata alá helyezni".[64] A Vass József miniszterelnökhelyettes „által tervbe vett"

[60] Uo.
[61] Uo. Mihályfi Dezső hozzászólása.
[62] Uo. Jászai Samu hozzászólása.
[63] Uo. Gál Benő hozzászólása.
[64] Uo. Kovrig Béla hozzászólása.

munkanélküliség esetére szóló biztosításról úgy vélekedett, hogy az csökkenteni fogja a nélkülözéseket, és csökkenti a munkanélküliek elkeseredettségét, amelyet főleg az váltott ki, „hogy a keresetnélküliekről és családjukról sem segélyezés, sem biztosítás formájában idejekorán célszerű és szakszerű gondoskodás nem történt".[65]

Mint a fuldokló a szalmaszálba, úgy kapaszkodik a pangás és a munkanélküliség következtében felzaklatott közvéleményünk a munkanélküliség esetére szóló biztosítás gondolatába, mondta hozzászólásának bevezetőjeként Pap Géza helyettes államtitkár – a munkanélküliség esetére szóló biztosítás törvénybe iktatásának egyik legfőbb szorgalmazója. Sietett a közvéleményt meggyőzni arról, hogy a biztosítás bevezetése valóban csak egy szalmaszál a gazdasági válságban, amely nem oldja meg a munkanélküliséget, de azt elismerte, hogy a biztosítás mindig nélkülözhetetlen tényezője lesz a „vétlen munkanélküliséggel járó súlyos bajok orvoslásának".[66] Véleménye szerint a munkanélküliség esetére szóló biztosítástól joggal várható mindazoknak a törekvéseknek az előmozdítása, „amelyek a dolgozni akarók és dolgozni tudók vétlen munkanélküliségének bekövetkezését a lehetőség határáig csökkentik".[67] Az egész kérdéskörrel kapcsolatban: jó kormánytisztviselőként úgy sommázta véleményét, hogy „további bizonyításra nem szoruló kétségtelen tényként állapíthatjuk meg, hogy a nemzetgyűlésnek és a kormánynak nagy jelentőségű és bölcs elhatározása az, amely a mi fogyatékos szociális biztosításunkat a munkanélküliség esetére szóló biztosítással kiegészíteni törekszik".[68]

A helyettes államtitkár tanújelét adva, hogy igen jó ismerője a kérdéskörnek, arra intette a közvéleményt, hogy ne várjon azonnal nagy eredményt a biztosítás bevezetésétől, mivel a biztosítás csak később fogja mutatni „áldásos eredményeit, amikor már kellő tőkével rendelkezik a biztosítóintézet a befizetett járulékból, és fedezni tudja a segélyezési igényeket". Tisztában kell lennünk, mondta, hogy „a munkanélküliség esetére szóló biztosítás nem olyan növény, amely az elültetés után nyomban dús lombokat hajt, és gyümölcseivel megajándékozza a tikkadt éhezőket".[69] A politikus feltette a kérdést, hogy „a lenyomott munkabérekkel legprimitívebb megélhetési lehetőségéért küzdő, vergődő társadalomnak" gazdasági viszonyai megbírják-e az új biztosítási ágnak a járulékterheit. A kérdésre igennel felelt, mivel a biztosítási járulék a termelési költségnek egy része, mégpedig olyan része, amely a munkabéreknek a függvénye. Végeredményben maga a munkásság viseli a biztosítás áldozatát, nemcsak a bérből levont hányadában, hanem tulajdonképpen annak egészében is. Az alacsony bérek és az emelkedő árak következtében a legfontosabb, mondta, hogy a munkaerőt megóvjuk a pusztulástól. „A tőke várhat, a munkaerő nem" – jelentette ki, mert a legfontosabb termelési tényező a munkaerő. Pap Géza azzal zárta hozzászólását: „joggal állíthatjuk, hogy a munkanélküliség esetére szóló biztosítás létesítése a mai nehéz viszonyaink közt is elsőrendű kötelességünk, amelynek mielőbbi teljesítését a munkásság tőlünk méltán elvárhatja, a munkaadói érdekeltség pedig saját jól felfogott szempontjából nem ellenezheti."[70]

[65] Uo.
[66] Uo. Munkaügyi Közlöny 1924. szept. 25. XI. évf. 19–20. sz.
[67] Uo. Munkanélküliség.
[68] Uo. Pap Géza hozzászólása.
[69] Uo.
[70] Uo.

A tőkés érdekeltségek azonban nem osztották a kormánytisztviselők és liberális közgazdászok véleményét, és minden erejükkel szembeszálltak azokkal, akik a munkanélküliségi biztosítást törvényerőre kívánták emelni. Knob Sándor, a GYOSZ titkára a hozzászólásában még csak azért bírálta a kormányt, hogy az építkezésekre nem rezervált megfelelő összegeket a Pénzintézeti Központnál, pedig szerinte ennek nem volt komoly akadálya, „mert azzal az egy-kétszáz milliárd koronával egyáltalán nem rontottak volna a korona helyzetét a nemzetközi piacon", mondta. A biztosítás kérdéséről egy szót sem szólt, de homályos fenyegetést intézett bizonyos erőkhöz, akik az általános depressziót előidézték, mondván, hogy velük szemben vannak más erők is, akik a javulás útját egyengetik, „egyelőre közöttük erős a küzdelem; a legközelebbi időben azonban eldől, hogy melyikük kerekedik felül".[71] A fenyegetés nyilvánvalóan azoknak a kormánytisztviselőknek szólt, akik a munkanélküliség terheit nem voltak hajlandók a tőkések helyett egyedül az államra áthárítani, hanem igyekeztek megosztani a terheket a tőkésekkel.

Farkas Elek, a szélsőjobboldali Baross Szövetség igazgatója hozzászólásában már nyíltan szembefordult a munkanélküliség esetére szóló biztosítás bevezetésének gondolatával. Szerinte a munkanélküliség elleni biztosítás bevezetésével a munkanélküliséget egyáltalán nem lehet gyógyítani — és enyhíteni is csak közmunkákkal lehetne. A Baross Szövetség igazgatója nem zavartatta magát attól a ténytől, hogy a vitában résztvevők közül senki sem állította, hogy a munkanélküliség kérdését a biztosítással lehetne megoldani, mindenki azt hangsúlyozta, hogy a biztosítást azért kell bevezetni, hogy a munkanélkülieket megmentsék ezáltal a legteljesebb nyomortól, a testi és lelki elnyomorodástól. A tőkések azonban éppen erről nem akartak hallani, nem akartak részt vállalni a munkások nyomorának enyhítéséből. Ebben a kérdésben sem tudtak osztálykorlátaikon felülemelkedni, pedig a munkaerő megóvása nekik is érdekükben állt volna.[72]

Még Farkas Eleknél is messzebbre ment osztályelvakultságában Gálocsy Árpád, a Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület elnöke, az egyesület 1924. szeptember 21-én tartott közgyűlésén. Gálocsy nem kevesebbet állított, mint azt, hogy a munkanélküliség „a szociáldemokrata kommunisták" műve, akik a munkanélküliségen keresztül a munkások teljes elnyomorodását és ezáltal forradalmasodását kívánták elérni, hogy az egész világon megszerezzék a hatalmat. Mesterkedésük folytán alakult ki tehát világszerte a munkanélküliség. Ilyen ostobaság után már egyáltalán nem meglepő, hogy a munkanélküliség esetére szóló biztosítást is a „szociáldemokrata kommunisták" követelésének tulajdonította, és azt célravezetőnek természetesen nem tartotta, mondván, hogy a munkanélküliséget külföldön sem oldotta meg.[73] A magyar tőkések osztályérdekeitől indíttatva Gálocsy kijelentette, hogy „rövidlátó államok" az olyanok, „ahol a munkanélküliek állami segélyezésének kiosztásával azokat a szociáldemokrata szakszervezeteket bízták meg", amelyeknek nyílt programja ezeknek „az osztályuralmon alapuló államoknak a megdöntése".[74] Gálocsy mindjárt megadja a tőkések szempontjából ideális meg-

[71] Uo. Knob Sándor hozzászólása.

[72] Uo. Farkas Elek hozzászólása.

[73] Bányászati és Kohászati Lapok LVII. évf. 19–20. sz. 1924. okt. 16. Munkanélküliség. Gálocsy Árpád megnyitó beszéde az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület 1924. szept. 21-én tartott közgyűlésén.

[74] Uo.

oldást, mondván, „hogy a munkanélküliség ellen az egyes munkás a legbiztosabban úgy védekezhet, ha erejét és tudását megfeszítve dolgozik, mert a munkáslétszám csökkentésénél mindenestre a jó munkás lesz az, akit a munkaadó el nem bocsát".[75] Ez nem szorul magyarázatra, ugyanúgy, mint Gálocsynak az a kijelentése, hogy a „szociáldemokrata kommunista" szakszervezetbe tömörült munkás leginkább úgy biztosíthatja magát a munkanélküliség ellen, „ha azt a pénzt, amit a szakszervezetnek fizet, félreteszi".[76]

Hozzászólása végén Gálocsy kijelentette, hogy a munkanélküliség elleni védekezés az államnak érdeke és kötelessége, de óva intette az államot, hogy olyan munkanélküli segélyt fizessen a munka nélkül maradt munkásoknak, amiért nem kap munkát tőlük ellenszolgáltatásul. Az állami segítség szerinte csakis munkaalkalom teremtésében nyilvánulhat meg. A munkanélküli segélynek azonban segélynek kell lenni, jelentette ki, és nem jutalomnak, „tehát a munkanélküliség legyőzésére szolgáló állami munka lényegileg is csak ínséges munka lehet", és hozzátette: nem szabad megengedni, hogy a rászoruló annyit keressen ennél a munkánál, hogy jól érezze magát, és ezáltal ne törekedjen más munkahelyet keresni.[77]

Szerinte tehát, amikor szükséges, az állam vállalja magára a segítés költségeit a tőkés munkaadók helyett, de ugyanakkor a munkaerő foglalkoztatásban ne konkurráljon a tőkésekkel, hogy a munkanélküli tartalékhadsereg révén nyomást gyakorolhasson a munkában állókra. Gálocsy, a nagytőke egyik harcias szószólója még azt is megengedte magának, hogy kijelentse: a szükségmunka végeztetése érdeke az államnak, mivel a szükségmunkát alacsony munkabérek mellett lehet elvégeztetni. A kommunisták hangoztatták leginkább, mondta, hogy „a munkanélküliség megakadályozása állami feladat. Ezt mondjuk mi is. Ezért követeljük a kormánytól, hogy szerezzen érvényt a munka szabadságát biztosító törvénynek. Sújtson le drákói szigorral arra, aki bárkit munkájában gátolni vagy korlátozni mer, ha dolgozni akar".[78] Ezzel a kirohanásával a szakszervezetek érdekvédelmi munkáját támadta. Gálocsy hozzászólásával a munkanélküliség elleni biztosítás kérdésében kibontakozott vita első szakasza lezárult, az érdekeltek kifejtették álláspontjukat, és most már a kormány újabb lépését várták.

1925 elején már – a vita eredményeképpen – a szociális kérdések homlokterében a munkanélküliség elleni biztosítás kérdése állt. A Munkaügyi Közlöny 1925. január 10-i számában az egyik cikk arról tudósít, hogy a törvényjavaslat a napilapok közlése alapján már elkészült „sőt a legélesebben kritizálják, talán olyanok is, akik még nem ismerik".[79] A kormány lépésére várva a szakszervezetek sem tétlenkedtek, számos munkanélküli gyűlést szerveztek, ahol a szakszervezetek követelték a munkanélküliség elleni biztosítás bevezetését, kamatmentes kölcsönök nyújtását a szakszervezetek részére, munkaalkalmak teremtését, bérszabályozó hivatal felállítását, a munkanélküliek állami segélyezésének a megvalósítását.[80] Ezeknek a gyűléseknek a hangulata meglehetősen ideges volt, a részt-

[75] Uo.
[76] Uo.
[77] Uo.
[78] Uo.
[79] Munkaügyi Közlöny XII. évf. 1–2. sz. 1925. jan. 10. Munkaügy.
[80] Famunkások Szaklapja XXXIII. évf. 2. sz. 1925. jan. 15. Munkát kenyeret! A munkanélküli famunkások nagygyűlése. Pl. Archivum 674 f. I/7. Segédmunkások Országos Szövetsége évi küldött közgyűlése 1925. jan. 25.

vevők türelmetlenségüknek adtak hangot a kormányintézkedések késlekedése miatt. Ezt a hangulatot tükrözte a Szakszervezeti Értesítő 1925. március 1-i számában megjelent cikk is, amely kifejtette, hogy „éppen egy hónapja, hogy a népjóléti miniszter kijelentette, néhány napon belül megküldi az érdekeltségeknek a kötelező munkanélküliség elleni biztosítás törvényjavaslat tervezetét, és éppen 3 hete, hogy a törvényjavaslat végrehajtásra teljesen készen a miniszter kezei közt van, és éppen egy hónapja, hogy a miniszterelnök genfi útja előtt ígéretet tett, hogy visszaérkezése után újabb tárgyalásokat kezd a kérdés megoldása érdekében, de nem történt semmi".[81]

A Szakszervezeti Tanács, hogy sürgesse a törvénytervezet tárgyalását, és hogy ennek érdekében nyomást gyakoroljon a kormányra, felhívással fordult a munkanélküli és a még munkában álló munkásokhoz. Ebben rámutatott, hogy a munkanélküliség szakadatlanul 7 éve tart, a kormány azonban nem tett semmit a munkanélküli segély bevezetéséért, amit a szakszervezetek is javasoltak. A kormány azzal indokolta a bevezetés lassúságát, hogy a terhek mikénti elosztása nehézséget jelent. A felhívás szerint a biztosított munkások vállalják a terheket, ezért a tőkéseknek is vállalni kell a rájuk eső részt. A szakszervezetek javasolták, hogy a terhek egyhatodát az állam, egyhatodát pedig a városok és községek viseljék.[82]

A Szakszervezeti Tanács felhívása azt javasolta a kormánynak, hogy a munkáltatókat a biztosítási költségek viselésével szorítsa rá a munkaalkalmak teremtésére. A szakszervezeteknek ma 40 ezer munkanélkülivel kell számolnia, mutatott rá a felhívás, ugyanakkor a kormány sem akar intézkedni, a rendezést politikai okokból húzzák-halasztják, az az érzésünk, jelentették ki, hogy „a kormány a nagytőke óhajának megfelelően nézi tétlenül a nyomort, a nagytőke érdeke, hogy minél több munkanélküli munkás álljon rendelkezésre, mert csak így tudja a munkásokat arra kényszeríteni, hogy kisebb bérért hosszabb munkaidőn át dolgozzanak'.[83] A Szakszervezeti Tanács felhívása a tőkések magatartásának lényegére mutatott rá. A tőkések a terhek megoszlását ellenezték és a nagytőkés és nagybirtokos érdekeket szolgáló kormány — a várható politikai viharok következtében — halogatta a törvénytervezet vitáját.[84]

A Szakszervezeti Értesítő a szakszervezetek munka nélküli tagjainak hangulatára reagálva felhívásában a harc lehetőségeivel foglalkozott, kijelentve, „a harc irányát mindig a viszonyok szabályozzák. A harcnak mindig az ellenfél harci irányához kell simulnia".[85] Ezt követően a felhívás állást foglalt a fegyelmezetlenekkel szemben, akik megbontják a tagság egységét. A figyelmeztetés a szakszervezetek munka nélküli tagjainak szólt, akik unták a vezetők elvi deklarációit, és konkrét eredményeket szerettek volna látni. A munkanélküliek fellépésének megvolt az eredménye, mert a szakszervezetek láthatóan kampányt indítottak a munkanélküliek érdekében, és a Szakszervezeti Értesítőnek szinte minden egyes száma foglalkozott a munkanélküliséggel.[86]

Megmozdult a kereszténységi szocialista szakszervezet is, attól félve, hogy a kezdeményezés a munkanélküliség kérdésében teljesen a szocialista szakszervezetek kezébe

[81] Szakszervezeti Értesítő XXII. évf. 3. sz. 1925. márc. 1. A miniszterek ígérete.
[82] Uo.
[83] Uo.
[84] Uo.
[85] Uo.
[86] Szakszervezeti Értesítő XXII. évf. 1925. febr. 25., 1925. márc. 28. 1925. május 30. szám.

kerül, ugyanakkor saját munka nélküli tagjaik is cselekvésre ösztönözték őket. A kereszténytyszocialista Országos Szakegyesületek Szövetsége vezérlőbizottsági ülése 1925. július 1-re, a munkanélküliség ügyében, rendkívüli kongresszust hívott egybe. A kongresszus előadója Székely János volt államtitkár, a szövetség elnöke volt, aki részletesen ecsetelte a munkanélküliség rohamos növekedését, a munkanélküliek szomorú helyzetét.[87] Szólt a külföldre távozott munkásokról, a külföldi kormányok intézkedéseiről a munkanélküliséggel kapcsolatban. A kormánnyal kapcsolatban kifejtette, hogy nem csinál a munkanélküliek érdekében semmit, nem ad munkanélküli segélyt és végül megállapította, hogy ebben a kérdésben is az arany középút érvényesül „a tőkét nem bántja, a gyengét nem segíti".[88] Székely Jánosnak az a megállapítása, hogy a kormány politikájában az arany középút érvényesült volna, nélkülözi a valóságot. A kormány azzal, hogy a törvény bevezetését halogatta, egyértelműen a nagytőke osztályérdekét szolgálta, mivel mentesítette őket a szociális terhek egy részének viselésétől, és lehetővé tette számukra a még munkában álló munkások fokozottabb kizsákmányolását.

A kongresszus javasolta a kormánynak, hogy tegyen intézkedést a munkanélküliség normális körülmények közé szorítása érdekében. Mind a szónok, mind a kongresszus határozata a kormánynak adresszálta a szemrehányásokat és a kívánságokat, és csak félénk javaslatot tett a munkáltatók megrendszabályozására, a terhek viselésébe történő bevonásukat pedig fel sem vetette.[89] Az országos kongresszus határozatában az építkezések megindítását, az állami üzemek foglalkoztatottságának növelését, nagyobb kereskedelmi forgalmat biztosító vámpolitika bevezetését, hitelnyújtást a kisiparnak, a munkanélküliség esetére szóló biztosítás törvénybe iktatását, a felmondási idő felemelését, a munka jogát szabályozó törvény megalkotását, a külföldiek foglalkoztatásának megtiltását, a túlórázások ellenőrzésére paritásos bizottságok létrehozását javasolta a kormánynak.[90]

A közvélemény további puhítása és a tőkések ellenállásának gyengítése, az állami intézkedések meggyorsítása érdekében a kormánytisztviselők sajtókampánya is folytatódott. A sort 1925 áprilisában Godányi Zoltánnak, az Országos Munkásbiztosító Pénztár számtanácsosának cikke nyitotta meg, amely a munkahiány esetére szóló biztosítás Angliában történő megvalósításának eredményeit ismertette. A cikkíró pozitívan foglalt állást a biztosítás mellett, és részletesen ismertette a biztosítási járulék nagyságát, a segély nagyságát, és a terhek megoszlását a kormány, a tőkések és a munkavállalók között.[91] A Munkanélküliség Elleni Küzdelem Magyarországi Egyesülete 1925. november 29-én tartotta 15-ik közgyűlését, ahol Földes Béla ny.miniszter és Pap Dezső helyettes államtitkár nagyszabású előadásban értékelte a magyarországi munkanélküliség elleni küzdelem eredményeit és hiányosságait, összehasonlítva a külföldi eredményekkel. Földes Béla optimista hangot ütött meg a munkanélküliség esetére szóló biztosítás kérdésében, amely szerinte hamarosan bevezetésre kerül Magyarországon is, mivel csak apróbb technikai

[87] Vas és Fémmunkások 5. évf. 7. sz. 1925. július. A munkanélküliség gazdasági életünk legnagyobb betegsége, amelyet sürgősen meg kell gyógyítani.

[88] Uo.

[89] Uo.

[90] Uo.

[91] Munkaügyi Közlöny XXII. évf. 7–8. sz. 1925. ápr. 3. A munkahiány esetére szóló biztosítás kérdése Angliában.

problémákat kell már leküzdeni. Pap Dezső azonban nem volt ilyen optimista a munkanélküliség elleni küzdelem magyarországi eredményeit illetően. Beszédében kifejtette, hogy a munkaközvetítés ott van, ahol a háború előtt volt, az ínségmunka nem csökkentette számottevően a munkanélküliséget „A munkanélküliségi biztosításnak pedig csak egy formáját ismerték el eddig, a kivándorlást."[92]

Pap Dezső azt is kimondta, hogy „a proletárdiktatúra bukása után első dolgunk volt azonban mindennemű munkanélküli segélyezésnek a megszüntetése."[93] Mindjárt hozzátette, hogy ha ezt azért cselekedték volna, hogy helyette kiépítsék a munkanélküliség elleni biztosítást, akkor helyesen cselekedtek volna, „de mintha csak azt akarta volna az állam mélyen a lelkébe égetni a munkásságnak, hogy tőle nincs mit remélnie, hogy egyetlen reményének, mentsvárának az önsegélyt, a szakszervezet tekintse" – tette hozzá.[94] Keserűen állapította meg, hogy „évek, kínos évek múltak el felettünk, míg a munkanélküliségi biztosítás gondolatával egyáltalán megbarátkoztunk, vagy legalábbis úgy tettünk, mintha megbarátkoztunk volna".[95] Ez a barátság „még ma sem melegedett fel a tettig", mondta.

Pap Dezső, aki következetes híve volt a munkanélküliség elleni biztosítás kérdésének, az állam magatartását ítélte el, amelynek szerinte jó példával kellene elöljárni a szociális kötelességek vállalásával, de csak a terhek áthárításában jeleskedett. De rögtön hozzátette, hogy a munkanélküliségi biztosítás életrehívása a terhek megfelelő megosztása mellett „elsőrendű érdeke az iparnak és kereskedelemnek".[96] Azt is kifejtette, hogy a biztosítás bevezetésétől nem a szakszervezetek befolyásának a csökkenését, hanem a fogyasztóképesség növekedését várja és ezzel együtt a gazdasági élet fellendülését, amely elejét veszi a társadalmi bajok növekedésének. Szavai mögött az a gondolat húzódott meg, hogy a szocialista szakszervezetek befolyását csak az állami szociálpolitika kiszélesítésével lehetne csökkenteni. Kritikai megjegyzéseivel a kormány lépését kívánta elérni.

1925 novemberére a lapok híradása szerint a törvényjavaslat elkészült, és azt hamarosan megküldik az érdekelteknek hozzászólásra. A Magyar Kereskedelmi Utazók Egyesületének elnöke, Gutman Zsigmond királyi tanácsos az egyesület hivatalos közlönyében kijelentette, hogy sokakkal együtt kívánatosnak tartaná, hogy a törvényjavaslat minél gyorsabban a nemzetgyűlés elé kerüljön, és törvénnyé váljék, „mert a közgazdasági pangás és a szigorú tél napról napra szélesebb tömegeket foszt meg a munkaalkalomtól".[97] A törvényjavaslat minél előbbi elkészítését és tárgyalásának meggyorsítását tűzte ki célul a székesfőváros törvényhatósági bizottsága is, amikor az 1925. évi november 4-én és 6-án tartott rendes közgyűlésén határozatot hozott, hogy a munkanélküliség esetére szóló biztosítás bevezetése érdekében átiratot intéz valamennyi vármegye törvényhatóságához, amelyben kéri támogatásukat a munkanélküliség elleni biztosítás törvénybe

[92] *Dr. Földes Béla–Dr. Pap Dezső:* A munkanélküliség elleni küzdelem. Különlenyomat a Munkaügyi Közlöny XIII. évf. 1925. nov. 29. 1–4. szám Munkaügyi Közlöny XIII. évf. 3–4. sz. 1926. márc. 5. A munkanélküliség elleni küzdelem. Pap Dezső előadásának folytatása.

[93] Uo.

[94] Uo.

[95] Uo.

[96] Uo.

[97] Magyar Utazó Kereskedő XXXV. évf. 10. sz. 1925. dec. *Gutman Zsigmond:* A munkanélküliség és állásközvetítés.

iktatásához. A főváros törvényhatósági bizottsága arra is kérte a vármegyei hatóságokat, hogy az érdekelt miniszterekhez forduljanak a törvénytervezet elfogadása érdekében.[98]

Az átiratra válaszoló és ránk maradt vármegyei határozatokból a következő kép alakult ki: Hajdú-Bihar vármegye törvényhatósági bizottságának közgyűlése pártfogolta a főváros átiratát, és azzal a kéréssel fordult a népjóléti és munkaügyi miniszterhez, hogy a törvénytervezetet adja ki észrevételezésre, és tegyen lépéseket a törvénytervezet törvénybe iktatása érdekében.[99] Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye törvényhatósági bizottságának közgyűlése ugyancsak támogatta a főváros törekvéseit, és felirattal fordult a népjóléti és munkaügyi miniszterhez, hogy a törvénytervezetet mielőbb terjessze a törvényhozás elé.[100] Tolna megye törvényhatósági bizottsága szintén támogatta a székesfőváros törvényhatóságának „nagy jelentőségű szociálpolitikai vonatkozású előterjesztését", és ebből a célból felirattal fordult a népjóléti és munkaügyi, valamint a kereskedelemügyi és pénzügyminiszterhez.[101] Nógrád és Hont vármegye is támogatta a főváros kezdeményezését, és ilyen irányú felirattal fordult a népjóléti és munkaügyi miniszterhez, de hangsúlyozta, „amennyiben a törvényjavaslat előkészítése során *a munkanélküli segélyek kötelező rendszere merülne fel, az ellen már most erélyesen tiltakozik, mert meggyőződése, hogy ezzel az eszközzel a forradalmosító irányzatoknak fegyverzetét szaporítaná*".[102] (Kiemelés B. Z.)

Sopron szabad királyi város törvényhatósága ugyancsak támogatásában részesítette a főváros javaslatát, és külön felirattal fordult a kormányhoz, amelyben kérte, hogy az állami építési akciókba a vidéket is kapcsolja be, és a közmunkákat a vidéki városokra is terjessze ki.[103] Csanád-Arad-Torontál megyék együttes törvényhatósági bizottsága kihangsúlyozta, hogy bár az ipari munkásság száma kevés a megyében, de a fővárosiak átiratát szociális és politikai indokból magukévá teszik „mivel a munkanélküliséggel együtt járó nyomor az egyén erkölcsi felfogását züllesztve, bűnözésre hajlamosabbá fejlesztve, a fennálló társadalmi rend ellenzőjévé teszi a nyomorban élőt. Ennek megelőzése pedig a veszélyeknél fogva állami feladat".[104]

[98] Fővárosi Levéltár: (a továbbiakban Főv.Lt. IV. 140 7. b. Tanácsi ügyosztály iratai IX. 5074/1926. 1188 sz. el. b. Uo. 133507/1925. ikt. Budapest Székesfőváros Közösségének 1446/1925. kgy. számú határozata.

[99] Főv. Lt. IV. 1428. Politikai iratok gyűjteménye. Polgármester IX. e. o. 1923–1926. 39 dob. 005191/1926. ikt. Hajdú-Bihar vármegye törvényhatósági bizottságának 1925. dec. 12-én tartott rendes közgyűlésének véghatározata.

[100] Főv. Lt. IV. 1428 Politikai iratok gyűjteménye. Polgármester IX. ü. o. 1923–1926. 39 dob. 035217/26 ikt. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közösségének 1926. febr. 25-én tartott rendkívüli közgyűlésének határozata.

[101] Főv. Lt. IV. 1428. Politikai iratok gyűjteménye. Polgármester IX. ü.o. 1923–1926 39 dob. Tolna vármegye törvényhatósági bizottságának 1925. dec. 30-án tartott rendkívüli közgyűlésének határozata.

[102] Főv. Lt. IV. 1428. Politikai iratok gyűjteménye. Polgármester IX. ü.o. 1923–1926. 39 dob. Nógrád és Hont közigazgatóságilag egyelőre egyesített vármegyék töravényhatósági bizottságának 1926. jan. 22. tartott rendkívüli közgyűlésének határozata.

[103] Főv. Lt. IV. 1428. Politikai iratok gyűjteménye. Polgármester IX. ü. o. 1923–1926. 39 dob. 014506/1926. ikt. Sopron szabad királyi város törvényhatósági bizottságának 1925. dec. 21-én megtartott rendes havi közgyűlésének határozata.

[104] Főv. Lt. IV. 1428. Politikai iratok gyűjteménye. Polgármester IX. ü. o. 1923–1926. 39 dob. 009228/1926. ikt. Csanád-Arad-Torontál vármegyék együttes törvényhatósági bizottságának 1926. január 11-én tartott rendes közgyűlésének határozata.

Zala vármegye törvényhatósági bizottságának közgyűlése viszont a pozitívan reagáló vármegyékkel ellentétben kereken elutasította az indítványt, mondván: „a munkanélküli segély eszméjét helytelennek és ezen eszmék törvénybe iktatását, törvényhozási rendezését mellőzendőnek tartja."[105] A megye közgyűlése arra hivatkozott, hogy *ahol külföldön a munkanélküliség elleni biztosítást bevezették, eredmény nem született, csak a munkanélküliek száma szaporodott és „a munkakerülés előidézőjévé vált"*. Szerintük a biztosítás bevezetése 4%-kal megdrágítaná a termelést, mert az iparnak évi 26 millió aranykorona kiadást jelentene, amit az ipar nem bírna el.[106] Tehát a már jól ismert tőkés ellenérvet hangoztatták a zalaiak.

Komárom-Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék törvényhatósági bizottsága viszont elfogadta a főváros indítványát, és elhatározta, hogy feliratban kéri a népjóléti és munkaügyi minisztertől a munkanélküliség elleni biztosítás törvénybe iktatását. Kérte továbbá a közgyűlés, hogy „a Statisztikai Hivatal 1923. évi munkaprogramjába foglalt munkanélküliségi összeírást" az egész országra kiterjedően hajtsák végre. Javasolta a vármegye a lakásépítkezések folytatását és újabb népszövetségi kölcsön felvételét a beruházások céljára. A megye azzal viszont nem értett egyet, hogy a fővárosi munkanélküliek 6 milliárd korona téli segélyt kapjanak, mondván, hogy a *segély munkakerüléshez vezethet.*[107] A főváros feliratára válaszoló *megyék tehát egy kivételével támogatták a főváros kezdeményezését, a munkanélküli segély folyósítását azonban már több megye is kifogásolta.*

Budapest Székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1925. november 4-én és 6-án tartott rendes közgyűlésének 1446/1925. számú határozata a biztosításon túlmenően több javaslatot tartalmazott. Kérte a népjóléti és munkaügyi minisztertől, hogy a biztosításról szóló törvényjavaslatot a Fővárosi Tanács előzetes állásfoglalás céljából minél előbb kapja meg. A kereskedelemügyi minisztertől pedig azt kérte, hogy a Központi Statisztikai Hivatal a munkanélküliek összeírását az egész országra kiterjedően készítse el. A „nyomorban sínylődők ínséges helyzetére való tekintettel" kérte a népjóléti és munkaügyi minisztert, hogy a tél folyamán a kormánytól eszközöljön ki 6 milliárd korona segélyt a munkanélküliek részére.[108] Felterjesztésében kérte a közgyűlés a népjóléti és munkaügyi minisztert, hogy az állam lakásépítési akcióját, amit már megkezdtek, nagy erővel folytassák, és indítsanak olyan közmunkákat, amelyeket télen is lehet végezni.[109]

Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter a főváros törvényhatósági bizottságának felterjesztésére 1926. május 31-én válaszolt, több mint egy fél évvel később, mint amikor a felterjesztés megszületett. Válaszában a miniszter arról tájékoztatta a fővárost, hogy a munkanélküliség esetére szóló biztosításra vonatkozó törvényjavaslatot, „amely-

[105] Főv. Lt. IV. 1428. Politikai iratok gyűjteménye. Polgármester IX. ü. o. 1923–1926. 39 dob. 0070529/1926. ikt. Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1926. május 10-én tartott közgyűlésének határozata.

[106] Uo.

[107] Főv. Lt. IV. 1428. Politikai iratok gyűjteménye. Polgármester IX. ü.o. 1923–1926. 39 dob. 058779/1926. ikt. Komárom-Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék törvényhatósági bizottságainak 1926. ápr. 22-én tartott közgyűlésének határozata.

[108] Főv. Lt. IV. 1428. Politikai iratok gyűjteménye. Polgármester IX. ü.o. 1923–1926. 39 dob. 133507/1925. ikt. Budapest Székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1925. évi nov. 4-én és 6-án tartott közgyűlésének határozata.

[109] Uo.

nek ez idő szerint folyó ankétszerű tárgyalására a székesfőváros tanácsát is meghívtam", remélhetőleg rövid időn belül a törvényhozás elé terjesztheti. A statisztikai összeírást a munkanélküliekről a biztosítás törvénybe iktatása utáni időre halasztotta, mivel a „jelenlegi adatfelvétel megbízhatatlansága miatt" a statisztikai felvétel nem járna sikerrel. Közölte a miniszter, hogy a lakásépítési akciót, a rendelkezésére álló hitelkeretek erejéig 1926 tavaszán megindította, és ennek keretében több bérházat építenek Budapesten. Tájékoztatta továbbá arról is, hogy az 1926. február 14-én kelt 100/1926. sz. rendeletével megindított bérházépítési akció keretében, magánházak építésének támogatására Budapesten 100 milliárd, vidéken pedig 30 milliárd korona állami építkezési kölcsönt engedélyezett, amelyből Budapesten 38 bérház, vidéken pedig 26 bérház fog felépülni. Közölte még, hogy a munkanélküliek részére a kért 6 milliárd korona segélyt, amelyet a főváros megelőlegezett, nincs módjában az állami költségvetésből visszatéríteni, a belügyminiszter azonban engedélyezte, hogy a főváros a 6 milliárd koronát saját költségvetéséből munkanélküli segélyre fordíthassa.[110]

A fővárosi törvényhatósági bizottság határozatát követően a szakszervezetek is újabb akciót indítottak a munkanélküliség elleni kötelező biztosítás bevezetése és a munkanélküliek megsegítése érdekében. A Szakszervezeti Tanács 1924. december 14-én gyűlést hívott egybe a Kertmunkások Szövetsége helyiségébe, ahol többezres tömeg gyűlt össze. A tömeggyűlésnek az volt a célja, hogy nyomást gyakoroljon a munkaügyi miniszterre és a kormányra, hogy a munkanélküliség elleni biztosítás törvénytervezetének tárgyalását ne halasszák tovább, hanem terjesszék a parlament elé. A szónokok hangsúlyozták, hogy a törvénytervezet már egy éve elkészült, de mégsem terjesztette a kormány a nemzetgyűlés elé, mondván, hogy a „szakértő kiválóságok" tanulmányozzák a tervezetet. Ezek a szakértő kiválóságok, ahogy a Szakszervezeti Értesítő gúnyosan megjegyezte, a mezőgazdasági érdekképviseletek harcos vezetői voltak.[111]

A tömeggyűlés határozatot fogadott el, amit megküldtek a népjóléti és munkaügyi miniszternek. A határozat szemrehányást tett a kormánynak, amiért a biztosítás törvénytervezetét nem terjesztette a törvényhozás elé, és semmit sem tett az egyre növekvő számú munkanélküli nyomorának enyhítése érdekében, továbbá, hogy nem foglalkozik a munkanélküliség megelőzésének kérdésével sem, nem biztosít munkaalkalmat a munkanélküliek részére.[112] A gyűlés résztvevői figyelmeztették a kormányt a fentiekből származó következményekre, és követelték, hogy a kormány azonnal kezdjen hozzá a városokkal együtt a munkaalkalmak szervezéséhez, adjon munkanélküli segélyt a biztosítás bevezetéséig a munkanélkülieknek. A Szakszervezeti Értesítőnek egyik számában a cikk írója azzal fenyegetődzött, hogy a közel 30 ezer fős munkanélküli szakszervezeti tag és az ennél is több szervezetlen munkanélküli „egy szép napon megunja a nyomort, és megkerüli a felelős vezetőit, és maga veszi kézbe a nyomor alól való felszabadulásának az irányítását".[113] Vagyis a szakszervezetek már nem tudják sokáig kézben tartani a

[110] Főv. Lt. IV. 1428. Politikai iratok gyűjteménye. Polgármester IX. ü. o. 1923–1926 39 dob. 071715/1926. ikt. Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter levele Budapest Székesfőváros Közönségéhez.

[111] Szakszervezeti Értesítő XXIII. évf. 1. sz. 1926. jan. 1. A munkanélküliség ügye.

[112] Uo.

[113] Szakszervezeti Értesítő XXIII. évf. 3. sz. 1926. márc. 1. Munkanélküliség.

nyomorgó munkanélküli tömegeket, és jobb lesz, ha a kormány lépéseket tesz a biztosítás bevezetése érdekében.

Mielőtt a népjóléti és munkaügyi miniszter az elkészült törvénytervezetet vitára bocsátotta volna, válaszként a főváros törvényhatósági bizottságának akciójára a *„Köztelek"*, az OMGE hivatalos lapja, még egy utolsó kirohanást intézett *az agrárius nagybirtokos körök* nevében a munkanélküliség elleni biztosítás bevezetése ellen. Ebben a cikkben visszatükröződött a nagybirtokos osztály brutális kizsákmányoló osztályszemlélete, amelyet még elkendőzni sem láttak szükségesnek. A cikk írója alsóeőri Farkas Géza, a munkanélküliség elleni biztosítást veszélyes ballonnak minősítette, és olyan trójai falónak nevezte, „amit az érdekeltek bekentek a humanizmus mázával, de amelyen belül a munkátlanság jól felfegyverzett árdrágító katonasága van elrejtve".[114] A munkanélküliséget nem a biztosítás bevezetésével, hanem munkaalkalmak teremtésével kell leküzdeni, írta a cikkíró, elfeledkezve arról, hogy munkaalkalmat teremteni sem az állam, sem pedig a tőkések nem tudtak. A cikkíró azt is hamarosan elárulta, hogyan képzelték el az agrárius körök a munkaalkalom teremtését. Mindenekelőtt a munkabérek leszorításával, mondván, hogy olcsóbb lesz a munka, olcsóbbak lesznek az árak, jobban fogy az áru, több termékre van szükség, és ez a munkaalkalmak szaporodásához vezet. „Ha a munkabéreket mérsékelnék, akkor mindenki többet vehetne a munkából igénybe, s több lenne a munkaalkalom is."[115] Csak éppen arról feledkezett meg a cikkíró, hogy a munkabér leszorítása éppen a fogyasztás visszaesésével jár együtt, amely nem hat ösztönzőleg a termelésre.

A biztosítással kapcsolatban a cikkíró kifejezte azt a meggyőződését, hogy „a világ minden államának lehet és szabad ilyen drága és veszélyes experimentálást végezni, csak éppen a mi szegény Csonkamagyarországunknak nem".[116] Ezután szemrehányást tesz a munkásoknak, hogy a parasztokhoz hasonlóan – akik egy évben 9 hónapig dolgoznak, és ezalatt kell megkeresniök a 3 hónapi szünet alatti megélhetést is –, miért nem tesznek ők is félre keresetükből a munkátlanság idejére. Ennek a nézetnek a hamisságával nem is érdemes foglalkozni, nem is beszélve arról, hogy a mezőgazdaságban is rengeteg munkanélküli volt. Farkas Géza azonban még ezzel sem elégedett meg, hanem büszkén kijelentette, hogy ő már régen megírta, hogy minden munkás magának drágít, mert ha például szabó vagy kőműves az illető, és sztrájkol, vagy béremelést ér el, akkor megdrágul minden munkás lakása és ruhája, tehát nem érdemes harcolni, mert az eredmény a drágaság. És hogy teljes legyen a ködösítés, cikkét azzal fejezi be, hogy „el kell jönni végre az általános árlejtés idejének is, amikor a munkadíjakat az általános emberi és közgazdasági érdekek figyelembe vételével kell szabályozni, s ha ez megtörténik, akkor megszűnik a munkanélküliség, és feleslegessé válik a munkanélküli segély is".[117] Vagyis munkanélküliségi biztosítás helyett munkabércsökkentés – ez nyílt, világos állásfoglalás.

*

[114] Köztelek. XXXVI. évf. 20. sz. 1926. márc. 11. *Alsóeöri Farkas Géza:* Gazdaszemmel. A munkanélküli segély.

[115] Uo.

[116] Uo.

[117] Uo.

A Köztelek cikkével a munkanélküliség esetére szóló biztosítás bevezetésével kapcsolatos küzdelemnek, vitának egy újabb szakasza lezárult. A kormány ugyanis a szakszervezetek és a törvényhatóságok nyomására, a tőkések ellenállását figyelmen kívül hagyva, 1926 áprilisában az elkészült törvényjavaslat tervezetét megküldte hozzászólásra a törvényhatóságoknak és a munkaadói szervezeteknek, képviseleteknek, továbbá a szakszervezetnek. A törvénytervezet megtárgyalása céljából pedig 1926. május 3-án értekezletet hívott egybe a népjóléti és munkaügyi miniszter, ahol az összes érdekelt részt vett a vitán. Ettől kezdve a polémia a törvénytervezet tartalmi kérdései körül folytatódott, a különböző érdekeltségek ezt tették bírálatuk tárgyává.[118]

A munkahiány esetére szóló kötelező biztosításról elkészült törvénytervezet mindenekelőtt kimondta, hogy munkahiány esetén biztosításra kötelezettek mindazok a vállalatok, üzemek és foglalkozások, amelyek a 1907 : XIX. tc. és az ezt módosító rendelkezések alapján betegségi biztosításra kötelezettek. Nem tartoztak a rendelet hatálya alá azok az államapparátusban, törvényhatóságoknál, a bevett felekezetek hivatalánál és intézményeinél, a törvény által alkotott testületeknél, közalapoknál és alapítványoknál, a közforgalmú vasút és gőzhajózási vállalatoknál és ezek üzemeiben dolgozó alkalmazottak, akik nyugdíjigénnyel járó állást töltenek be, továbbá a háztartási alkalmazottak. A biztosítási kötelezettség kezdetére és megszüntetésére a betegségi biztosításra vonatkozó rendelkezéseket kell alkalmazni.[119]

A törvényjavaslat-tervezet előírta, hogy a munkanélküliség esetére szóló biztosítás fejében minden biztosított után járulékot kell fizetni, amely azonos mértékű a betegségi biztosításban fizetett járulékkal, és minden biztosított után a munkaadó köteles a járulékot befizetni, a betegségi biztosítási járulékkal egyidőben. A járulék kulcsát, számítási módját és mértékét a népjóléti és munkaügyi miniszter állapítja meg. A járulék a biztosított alkalmazott irányadó napibérének 4%-át nem haladhatja meg. A munkaadó a biztosítási kötelezettség alapján az őt terhelő járulék felét a biztosításra kötelezett munkavállalójának béréből levonhatja. A levonásra a betegségi biztosításnál alkalmazott gyakorlat szerint kerülhet sor. Arra az időre, amelynek tartama alatt a biztosított kártalanításban, vagyis segélyben részesül, nem kell járulékot fizetni.[120]

A munkahiány esetére szóló biztosítás alapján segélyezésre az a belföldön tartózkodó keresetképes biztosított volt igényjogosult, aki az igény szabályszerű bejelentésének napját közvetlenül megelőző két éven belül legalább 52 héten át biztosításra kötelezett volt, és munkahiányának vétlenségét bizonyítja. Az idénymunkás akkor volt igényjogosult segélyre, ha az igény szabályszerű bejelentésének napját közvetlenül megelőző két éven belül az idénymunkában teljesített munka alapján legalább 26 héten át munkahiány esetére biztosításra kötelezett volt. Ha a biztosításra kötelezett a segélyigény bejelentése előtti két éven belül biztosításra nem kötelezett mezőgazdasági vagy háztartási munkával is foglalkozott, az 52, illetve 26 heti időtartamot meg kell állapítani abban az esetben is, ha a két év keretén kívül, de legfeljebb két év és hat hónap keretén belül esik. Az 52,

[118] Főv. Lt. IV. 1407 b. Tanácsi ügyosztály iratai IX. 5074/1926. sz. A népjóléti és munkaügyi miniszter levele a Budapest Székesfőváros Törvényhatóságához, a munkanélküliség elleni biztosítás tárgyában tartandó értekezlettel kapcsolatban.

[119] Főv. Lt. IV. 1407 b. Tanácsi ügyosztály iratai. IX. 5074/1926. Törvényjavaslat a munkahiány esetére szóló kötelező biztosításról.

[120] Uo.

illetve 26 heti járulék fizetési időtartamba nem számítható bele az az idő, amely alatt a biztosított kártalanításban, táppénzben, terhességi vagy gyermekágyi segélyben, gyógyintézeti ápolásban részesült.[121]

Az igény szerinti keresetképesnek a törvénytervezet azt a biztosított alkalmazottat tatotta, aki a segély iránti igény bejelentésének napján betegségi és baleseti biztosítás alapján, mint táppénzes nem minősül keresetképtelennek vagy terhességi, illetve gyermekágyi segélyre nem jogosult. A biztosítottnál a munkahiány csak abban az esetben állapítható meg, ha a biztosításra kötelezett kereső munkát tényleg nem folytat. A munkahiány megállapítását nem zárta ki, ha a biztosított rendes foglalkozásának körén kívül végzett napi egy-két órában alkalmi munkát, és keresete nem haladta meg az egyheti kártalanítás összegét. A csökkentett munkaidővel dolgozó esetében is meg lehetett állapítani a keresetképtelenséget, amennyiben bére az egyheti járulék mértékét nem haladta meg. A segély időtartama alatt végzett heti három napig terjedő munkánál nem lehet a munkahiány megszűnését megállapítani.[122]

Munkahiány esetén csak akkor lehetett segélyt folyósítani, ha a munkanélküliség a biztosított vétlensége ellenére következett be. A törvénytervezetben foglalt előírások szerint a munkahiányt akkor kell a biztosított szempontjából vétlennek tekinteni, ha munkahelyét önhibáján kívül hagyta el, és önhibáján kívül nem tud olyan megfelelően díjazott munkát kapni, amely szellemi és testi képességének megfelel, egészségét és erkölcsét nem veszélyezteti, és tanult mesterségéhez vagy szakképzett foglalkozásához a visszatérést lényegesen nem gátolja. Abban az esetben azonban, ha a biztosított megszakítás nélkül négy héten keresztül kártalanítást kapott, köteles bármilyen megfelelően díjazott munkát elvállalni, amely testi vagy szellemi képességét nem haladja meg, és egészségét, erkölcseit nem veszélyezteti, különben elveszti jogosultságát a további segélyezésre. Ha valamely foglalkozási ágban vagy szakmában nagyobb fokú munkahiány mutatkozik, a népjóléti és munkaügyi miniszter elrendelhette volna, hogy a biztosított a kártalanítás első négy hetén belül sem utasíthatta vissza a nem szakképzettségébe vágó munkát, ha egészségére és erkölcseire nem volt káros.[123]

A biztosításra kötelezett a jogszerű feltételeknek megfelelő munkát lakóhelyén kívül más belföldi községben vagy városban is köteles volt elfogadni, ha ott lakásra és élelmezésre módja volt, és ha ez a munkavállalás máshol lakó családjának ellátását nem gátolta. A törvénytervezet nem tekintette önhibáján kívüli munkaelhagyásnak, ha a biztosításra kötelezett utolsó munkaviszonyát önként szüntette meg, annak ellenére, hogy jogszerű oka lett volna a munkaviszony felmondás nélküli megszüntetésére. Ugyanez a helyzet, ha a munkaadó a biztosításra kötelezett személyt felmondás nélkül történő munkaviszony megszüntetésre jogosító okból bocsátotta el. Kártalanítást vagyis segélyt nem igényelhetett az a munkás sem, aki a munkát munkabeszüntetés vagy munkáskizárás következtében hagyta el. A munkabeszüntetés vagy kizárás megszüntetését követő két hét elteltével a segély iránti igény ismét lehetővé vált volna. A segélyt a munkanélküliségbejelentés napjától számított két hét elteltével lehetett folyósítani a munkanélküliség tartamára, de legfeljebb tizenhárom hétig.[124]

[121] Uo.
[122] Uo.
[123] Uo.
[124] Uo.

A kártalanítás vagyis a segély összege a járulékfizetés alapjául szolgáló napibér 40%-át tette ki, ha azonban az igényjogosultnak keresettel nem bíró eltartott gyermekei voltak, a kártalanítás összegét a napibér 60%-ában kellett megállapítani. A segélyt tizenhárom hétig igénybe vevő személy újabb segélyre csak akkor lett volna igényjogosult, ha az előbbi segély első napját követő időben 52 héten át biztosításra kötelezett volt. Az 52 hétbe az első segélyezés ideje nem számítható bele. A biztosított a jogszerű feltételek alapján sem igényelhet segélyt arra az időre, amikor táppénzben, kórházi ellátásban, gyermekágyi segélyben részesül, vagy letartóztatásban volt, továbbá ha a munkaadójától a felmondási időre járó illetményt, esetleg végkielégítést kapott. A segély heti összegébe be kell számítani azt az összeget, amelyet a munkanélküli csökkentett munkaidőben vagy kisegítő munkával keresett, az utóbbi esetben a beszámítás a keresetnek csak a felére terjedt ki. Nem igényelhet segélyt az a biztosított, aki az ellenőrzésre vonatkozó jogszerű rendelkezéseknek nem tesz eleget.[125]

A népjóléti és munkaügyi miniszter a törvényjavaslat értelmében egyes helyeken elrendelhette, hogy a segélyben részesülő munkanélküliek kötelezően meghatározott szakmai továbbképzésen vegyenek részt. Segély iránti igényét elveszítette egy hét tartamára, aki a jogszerű feltételeknek megfelelő munkát nem fogadja el. A munkaalkalom ismételt elutasítása nyolc hétre történő kizárást vont volna maga után. Ezt a szankciót nem lehetett alkalmazni viszont olyan munkanélkülivel szemben, akinek olyan munkahelyen kínáltak munkát, amely munkabeszüntetés vagy kizárás alatt áll, vagyis a munkást sztrájktörésre nem lehetett kötelezni. Öt évre elveszítette jogosultságát az a biztosításra kötelezett munkás, aki hamis adatok alapján jogtalan segélyt vett fel. Ezenkívül az okozott kárt is köteles volt megtéríteni a biztosítónak.[126] Az idénymunkás nem igényelhetett segélyt arra az időre, amikor az idénymunka rendszerint szünetel. A tanoncok és a gyakornokok a kiképzésük ideje alatt munkanélküli segélyben nem részesülhettek. A segély összegét heti utólagos részletekben a biztosított munkanélkülinek kellett kifizetni. A segély átutalása, elzálogosítása, lefoglalása, a segélyből való levonás vagy lemaradás esetén a táppénzre vonatkozó rendeletet kell alkalmazni. A törvénytervezet értelmében a munkahiány esetére szóló biztosítást az Állami Munkaközvetítő Hivatal közreműködésével az Országos Munkásbiztosító Pénztár látta volna el.[127]

A törvénytervezet külön fejezetben foglalkozott a munkaközvetítéssel is, amely részét képezte a munkahiány esetére szóló biztosítás intézményének. A rendelettervezet a munkaközvetítésről szóló 1916 : XVI. tc.-ben a kereskedelmi miniszter részére megállapított hatáskört a népjóléti és munkaügyi miniszter hatáskörébe utalta, amely a kereskedelemügyi miniszterrel és a belügyminiszterrel egyetértésben gyakorolta volna jogait. A rendelet minden várost és községet, ahol kerületi munkásbiztosító pénztár működött, arra kötelezte, hogy hatósági munkásközvetítőt állítson fel. A munkanélküliek a hatósági munkaközvetítő igazolásával igényelhettek segélyt. A munkaadók és érdekvédelmi szervek, így a szakszervezetek is, kötelesek lettek volna a munkabeszüntetéseket és kizárásokat pontos dátumok megjelölésével az Állami Munkaközvetítő Hivatalnak bejelenteni. A munkaszerződéseket, a kollektív szerződéseket is ugyancsak kötelesek lettek volna bemutatni az érdekvédelmi szervezetek és munkaadók a közvetítő hivatalnak.

[125] Uo.
[126] Uo.
[127] Uo.

A népjóléti és munkaügyi miniszter egyes szakmákban elrendelhette volna, hogy a munkaadók minden üres munkahelyet jelentsenek a munkaközvetítőnek. Ugyancsak elrendelhette a miniszter, hogy a hatósági munkaközvetítőknél továbbképző tanfolyamokat vagy pályaválasztási tanácsadókat szervezzenek.[128] Kizárólag a szakszervezeti munkaközvetítők ellen irányult a rendelettervezetnek az a pontja, amely kimondja, hogy az összes nem hatósági jellegű közvetítő az Állami Munkaközvetítő Hivatal szakfelügyelete alá tartozik. Ez azt jelentette, hogy az Állami Munkaközvetítő Hivatal az összes munkaközvetítő ügyvitelét megvizsgálhatta, tőlük jelentést kérhetett, és megfelelő eljárásra utasítást adhatott volna. Sőt, amennyiben a nem hatósági munkaközvetítők nem a törvény szerint járnak el a közvetítés során, úgy a közvetítő fenntartóját egymillió korona pénzbírsággal lehetett volna sújtani, ismétlődő esetben pedig bezárhatták a közvetítő hivatalt. A nem hatósági közvetítők kötelesek lettek volna jelenteni az Állami Munkaközvetítő Hivatalnak a munkahelyek és a közvetítések pontos számát. A rendelettervezet azt is szándékozott kimondani, hogy új közvetítő iroda felállítására nem ad engedélyt, és a lejáró engedélyeket nem hosszabbítják meg. A népjóléti és munkaügyi miniszter felhatalmazást kapott volna arra is, hogy általánosan vagy az egyes szakmákban az iparszerű közvetítést megszüntesse. A törvénytervezet tehát megkísérelte a munkásképviseletek által fenntartott és osztályharcos célt szolgáló közvetítők felszámolását, amely már régi törekvése volt a kormányszerveknek.[129]

A törvényjavaslatot a sajtóban közzétették, és a különböző érdekvédelmi szervezetek és a fővárosi tanács azonnal megkezdték a törvénytervezet előnyeinek és hátrányainak a taglalását, bírálataik publikálását. Elsőként a *Magyar Gyáripar*, a GYOSZ hivatalos lapja reagált a törvénytervezetre, amelyet 1926. április 30-án kaptak kézbe, és május 1-én már megjegyzéseket fűztek hozzá. A lap kifejtette, hogy már közel két éve húzódik a törvénytervezet elkészítése, amelyet minden munkásgyűlésen sürgettek. Kihangsúlyozták, hogy sem a kormány, sem Vass József miniszter nem kötelezte el magát a törvényjavaslat mellett, és még arra sincs döntés, hogy a tervezetet a nemzetgyűlés elé terjesszék-e megvitatásra.[130] A cikkíró kijelentette, annak rögtön szükségét érezte, hogy elmondja a bírálatát és aggodalmát „nagy általánosságban". Szerinte a törvény bevezetése nem oldja meg a munkanélküliség akut problémáját, mert évek kellenek ahhoz, hogy az új intézmény működéséhez a szükséges feltételeket megteremtsék. Kételyének adott hangot arra nézve, hogy a biztosítás bevezetéséből eredő 24–25 millió aranykorona terhet „súlyos kockázat nélkül" a munkáltatókra lehessen áthárítani. A továbbiakban a törvénybeiktatás időszerűségét vitatta, mondván, hogy ahol már bevezették, ott is annak keresik a módját, hogyan kerüljenek ki a biztosítás útvesztőjéből. Közölte az olvasókkal, azt is, hogy Vass József miniszter a törvénytervezetet május 3-án kívánta megtárgyalni az érdekeltekkel ankét keretében, a munkáltatók kérték ennek három héttel történő elhalasztását, de a miniszter végül is egy héttel halasztotta el az értekezletet.[131]

A „Munkaadó", az építkezési vállalkozók lapja ugyancsak elsők között ismertette az ankét május 10-re történő elhalasztását és a törvénytervezet főbb pontjait. A cikkíró

[128] Uo.

[129] Uo.

[130] Magyar Gyáripar XVIII. évf. 5. sz. 1926. máj. 1. Törvényjavaslat a munkanélküliség esetére szóló biztosításról.

[131] Uo.

kijelentette, hogy a törvénytervezet intézkedései nagyfontosságúak és meggondolásra késztetők, ezért a törvénytervezet kritikáját ezúttal még mellőzik, és csak annyit fűznek hozzá, hogy az ipart akkor terhelik meg újabb adóval, amikor a magas termelési költségek és a vásárlóerő csökkenése miatt „bénultan hever". Ezután megismételte a régi kifogásokat a munkaerkölcs romlásáról, a kontárkodás terjedéséről, és hogy a tervezet a szakszervezeteknek kedvez stb. Végül kijelentette, hogy „az egész javaslatot a legnagyobb aggodalommal és ellenzéssel fogadjuk, kijelentve, hogy a mi meggyőződésünk szerint a munkahiányban szenvedőkön és a munkahiányon így nem, hanem kizárólag csak munkaalkalmak teremtésével lehet ténylegesen segíteni".[132]

Budapest székesfőváros tanácsa, amely számos kezdeményező lépést tett a törvény bevezetése érdekében, élénk tevékenységbe kezdett a törvényjavaslat kézhez vétele után. A tanács 1926. április 29-én tartott ülésén úgy döntött, hogy a tanácsot a népjóléti és munkaügyi minisztériumban tartandó tárgyaláson Liber Endre tanácsnok képviseli.[133] A május 10-én megtartott értekezleten Liber Endre a fővárosi tanács nevében bejelentette, hogy a törvényjavaslat elkészítése megfelel a főváros intenciójának, de a törvényjavaslatra vonatkozóan a főváros illetékes szerveinek meghallgatása után fogja észrevételeit előterjeszteni.[134] A tanács május 28-án tartott ülésén úgy döntött, hogy részletesen kíván foglalkozni a törvénytervezettel, és ellenvetéseinek is hangot ad. A törvényjavaslat megvizsgálása céljából kiküldtek egy albizottságot, melynek tagjai Gál Benő, Holczer Sándor, Kertész Miklós, Latinák Jenő, Szabó József, Vitéz Aladár, Székely János törvényhatósági bizottsági tagok voltak.[135] Ez az ad hoc bizottság 1926. július 26-án tartotta első ülését, de elég sok idő eltelt, amíg álláspontját kialakította.

A népjóléti és munkaügyi miniszternél megtartott tárgyalásról, amely 1926. május 10-én zajlott le, először a „Munkaadó" c. lap számolt be frissiben május 12-én. A lap hírül adta, hogy az értekezleten a munkáltatók egyöntetűen ellenezték a munkanélküliség esetére szóló biztosítás törvénybe iktatását. Egyedül a főváros nevében jelenlévő Liber Endre tanácsnok helyeselte a javaslat törvénybe iktatását.[136]

A Magyar Gyáripar már részletesebb képet ad az értekezletről, amelyen a lap híradása szerint a GYOSZ-on, az ipari szakegyleteken kívül, az összes vidéki kamarák, a Takarékpénztárak és Bankegyesületek a banktőkések érdekképviselete (TÉBE,) a kereskedelmi és kézműipar érdekképviseletei is részt vettek. Az értekezleten a GYOSZ, a Munkaadók Központjával együtt a leghatározottabban állást foglalt a törvénytervezettel szemben. A munkáltatók szervezetei kérték a kormányt, hogy a törvényjavaslat törvénybe iktatását, amellyel szerintük a legrosszabb időpontban lépett a nyilvánosság elé, vegye le a

[132] Munkaadó XIII. évf. 18. sz. 1926. máj. 5. Biztosítás munkahiány esetére.

[133] Főv. Lt. IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztály iratai IX. 5074/1926. A munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítással kapcsolatos törvényjavaslat tárgyában 1926. ápr. 29. tartott ülés határozata.

[134] Főv. Lt. IV. 1407 b. Tanácsi ügyosztály iratai. IX. 5074/1926. A tanácsi IX. ügyosztály előterjesztése a munkahiány esetére szóló kötelező biztosításról szóló törvényjavaslat-tervezetre teendő észrevételek tárgyában.

[135] Főv. Lt. IV. 1407 b. Tanácsi ügyosztály iratai. IX. 5074/1926. A fővárosi tanács 1926. június 2-án tartott ülésének határozata a munkanélküliség esetére szóló biztosítással kapcsolatos törvénytervezet tárgyában.

[136] Munkaadó I. (XIII.) évf. 19. sz. 1926. máj. 12. Biztosítás munkahiány esetére.

napirendről. Kifejtették, hogy „a balesetbiztosítás költségei jóval nagyobbak, mint amit közép-európai mértékkel nézve viselniök kellene", s mivel a kormány a „nyugdíjvalorizáció" minden terhét a magángazdaságokra hárította át, mindezeknek egy újabb szociális biztosítással járó, 24–25 millió aranykoronával történő megterhelése, kiszámíthatatlan veszélyekkel járhat.[137]

Az ipari nagytőkések azt igyekeztek az értekezleten bizonygatni, hogy a törvény bevezetésével a gyáripar szociális terhei nagyobbak volnának, mint az összes földbirtok és háztulajdon után előirányzott egyenes adók évi összege. Azzal érveltek, hogy külföldön mindenhol az ipari fellendülés kedvezőbb időszakában vezették be a törvényt. Ez nem felelt meg a valóságnak, mert éppen a háborút követő inflációs időszakban vezették be a legtöbb országban a munkanélküliség elleni biztosítást. Ez alkalommal is előhozakodtak azzal, hogy Angliában és Ausztriában kedvezőtlen tapasztalatok vannak a biztosítással kapcsolatban, és annak megreformálásán dolgoznak. Lehetetlennek mondták, hogy a kormány állami hozzájárulás nélkül akar egy ilyen nagy anyagi megterhelést igénylő szociálpolitikai alkotást megvalósítani. Ez a kritika annyiban jogos volt, hogy az állam valóban nem akart hozzájárulni a terhekhez, de a teljes igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a terhek felét az alkalmazottak fizették volna.[138]

Hivatkoztak továbbá a munkaadók ellenvetéseik összegezése során arra is, hogy a törvény bevezetése rontja a munkamorált, és mivel a mezőgazdasági munkások biztosításának kérdése nincs megoldva, félő, hogy az iparnak olyan terheket is magára kellene vennie a munkanélküliség esetére szóló biztosítással, amely a mezőgazdasági termelést illeti. A munkaközvetítés megreformálásának szükségességére is felhívta a kormány figyelmét. Az ülésen nem született döntés, maga a kormány sem foglalt állást a népjóléti és munkaügyi miniszter javaslata tárgyában. Olyan állásfoglalás született, hogy a miniszter elvégeztesi a kérdés eldöntéséhez szükséges számításokat, és megpróbálja tisztázni a kizárólagos hatósági közvetítés kérdéseit, és csak ezután lesz újabb tárgyalás.[139]

A Magyar Építőiparosok Országos Szövetségének hivatalos lapja, a „Munkaadó", hírül adta, hogy az értekezleten a munkáltatók összes képviselői egyöntetűen azt javasolták, hogy a kormány azt az összeget, amit a munkanélküliség esetére szóló biztosításra kíván fordítani, vesse ki adó formájában, az összes adózóra – ne csak az iparra és kereskedelemre. Az adót a jövedelem, a vagyon és kereseti adója arányában fizesse minden érdekelt. A befolyt összeget beruházásokra, utak, épületek építésére javasolták fordítani, méghozzá úgy, hogy a beruházásokat a magánvállalatoknál kelljen végrehajtani. Ily módon szerintük az adóból befolyó 20–30 millió aranykorona felhasználásával 40–60 millió aranykorona befektetésre lehet számítani. A beruházások munkaalkalmat teremtenek – a biztosítás bevezetése helyett –, és így megakadályozzák, hogy a munkanélküliek kijátsszák a rendeletet. Vagyis a törvényjavaslat bevezetéséhez szükséges összeget fizessék meg az adózók és ne a tőkések, a befolyt összegből ne a biztosítást oldják meg, hanem adják oda a vállalkozóknak, akik a beruházások révén munkaalkalmat teremtenek. Ez a javaslat tipikus tőkés gondolkozásra vall.[140]

[137] Magyar Gyáripar XVII. évf. 6. sz. 1926. jún. 1. Munkahiány esetére szóló biztosítás.
[138] Uo.
[139] Uo.
[140] Munkaadó I. (XIII.) évf. 23. sz. 1926. jún. 9. Új adók a munkahiány ellen.

A munkanélküliség esetére való biztosításról szóló törvénytervezetet nemcsak a munkáltató tőkések ismertették és támadták, hanem egy kis fáziskéséssel a szakszervezetek is. A különböző szakszervezeti lapok már május közepétől hírt adtak a törvényjavaslatról, és bírálták egyes rendelkezéseit.[141] A legátfogóbban a Szakszervezeti Értesítő 1926. július 1-i száma foglalkozott a törvényjavaslattal és a körülötte dúló vitával. A cikkíró kifejtette, hogy a törvényjavaslat sorsa még nem dőlt el, de „a nagytőke óriási küzdelmet folytat, hogy ezer akadály után újabb akadályokat gördítsen a kérdés megoldása elé".[142] A törvénytervezetet szűkkeblűnek értékelte a lap, mivel a biztosítási kötelezettség alól ki akarja vonni azokat a rétegeket, akik már a betegségi biztosításból is kimaradtak. A törvényjavaslatot a Szakszervezeti Választmány is megtárgyalta, és észrevételeit szóban és írásban is megtette.[143]

A Szakszervezeti Értesítő az ankéttal kapcsolatban foglalkozott a munkáltatóknak azzal a vádjával is, miszerint a szakszervezetek hatalmuknál fogva azt is megtehetik, hogy azokat a dolgozókat, akiknek lejár a munkanélküli segélye, beléptetik a munkába, és azokat léptetik ki, akik segélyre jogosultak, vagyis kijátszhatják a törvényt. A szakszervezetek képviselői az ankéton kijelentették ezzel kapcsolatban, „hogy nem tudják elképzelni azt, hogy akadjon olyan munkás, aki a munkanélküliség kedvéért otthagyná a munkát". Nem beszélve arról, hogy az ilyen munkás a törvénytervezetben foglaltak értelmében nem is kaphat segélyt, mivel nem önhibáján kívül vált munkanélkülivé.[144]

Az ankéton a szakszervezetek kérték, hogy a biztosítás az összes bérből előre terjedjen ki. Javasolták, hogy a biztosítás költségeit egyharmad részben a biztosított, egyharmad részben a munkaadó, egyhatod részben a város vagy a község, egyhatod részben az állam fizesse. Az 52 heti befizetéssel szemben javasolták, hogy kártalanítási igénye annak legyen, aki két éven belül 26 héten át munkában volt, az idénymunkásoknál pedig aki 13 héten át dolgozott. A 13 hétig tartó segélyt 30 hétre javasolták felemelni, és kérték, hogy már az első hét után fizessék a segélyt. Javasolták továbbá, hogy a segély összege az első hetekben a napibér 40%-a, míg a további hetekben 60%-a legyen, az eltartottak után pedig 5%-os pótdíjat fizessenek. Kérték, hogy az újabb segélyre való jogot 26, illetve 13 heti befizetés után biztosítsák, és paritásos bizottság vizsgálja meg, hogy köteles-e a részére felajánlott munkát elfogadni a munkanélküli, továbbá, hogy önhibájából hagyta-e ott a munkáját vagy sem.[145]

Vass József miniszter, a munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítás törvénytervezetének további megvitatása céljából, a fővárosi tanács kezdeményezésére 1926. május 21-én újabb 3 napos ankétot tartott. A vitában a munkáltatók, az állami tisztviselők és a különböző társadalmi szervezetek képviselői vettek részt. Az értekezlet résztvevői általánosságban és részletekbe menően értékelték a törvénytervezet egyes pontjait, és igen sok észrevétel és javaslat hangzott el az egyes pontokkal kapcsolatban. A munkáltatók most is ellenezték a törvénytervezet törvénybe iktatását, megismételve

[141] Bőripari Munkás XXXVI. évf. 10. sz. 1926. máj. 15. Törvényjavaslat a munkanélküliség esetére kötelező biztosításról.

[142] Szakszervezeti Értesítő XXIII. évf. 6. sz. 1926. júl. 1. Törvényjavaslat a munkahiány esetére szóló kötelező biztosításról.

[143] Uo.

[144] Uo.

[145] Uo.

ellenvetéseiket. Az állami szervek tisztviselői, a fővárosi tanács és a városok képviselői helyeselték a törvénybe iktatást, csupán módosító javaslatokat tettek.[146]

Az értekezleten Vass József a munkáltatók akadékoskodásaira azt válaszolta, hogy a „javaslat nem osztályérdeket, hanem egyetemes érdeket szolgál, az élethez való jog nyilvánul meg benne". A terhekre vonatkozóan megjegyezte, hogy ez egy adófajta lesz. A további munkaprogram tekintetében közölte, hogy tisztázni fogja a munkaközvetítő szerepét, és szorgalmazni fogja, hogy a törvényjavaslatot statisztikai adatokkal is támasszák alá. Végül kijelentette, hogy ezek megtörténtéig újabb ankétot nem tartanak.[147]

A fővárosi tanács törvényhatósági bizottsága által Liber Endre vezetésével kiküldött bizottság is megkezdte munkáját. 1926. június 24-én Liber írásban szólított fel minden bizottsági tagot, hogy mielőtt a bizottság ülését összehívná, közölje vele írásban a törvénytervezettel kapcsolatos véleményét. Gál Benő szociáldemokrata pártállású bizottsági tag válaszolt legelőször a felhívásra. A törvénytervezettel kapcsolatban kijelentette, hogy az „a legnagyobb ridegséggel tárgyalja a kérdést", és már az 1 §-nál kizárja a biztosításból a biztosításra szorulók egész légióját. Kijelentette, hogy a biztosítást az összes bérből és fizetésből előre ki kell terjeszteni. Gál Benő hozzászólásában a szakszervezetek és a szociáldemokraták már ismert követeléseit ismételte meg levelében a teherviseléssel, a járadékfizetéssel, a munkanélküliség elbírálásával, a munkaközvetítéssel kapcsolatban, amelyet a miniszteri ankéton már elmondtak.[148] Eltörlendőnek tartotta, hogy az Állami Munkaközvetítő Hivatal a felügyeletet a többi közvetítő fölött az elsőfokú iparhatóság, illetve a rendőrség útján gyakorolja. Kihangsúlyozta, „tegyünk le egyszer már arról, hogy a szociálpolitikát rendőri üggyé degradáljuk".[149]

A bizottság másik tagja, Kertész Miklós, a Magyarországi Magántisztviselők Szövetsége főtitkára, hűen a szakszervezetek és a szociáldemokrata párt álláspontjához, szóról szóra azt írta le Liber Endre tanácsos felhívására, mint Gál Benő.[150]

Latinák Jenő szerszámgyáros a tervezettel kapcsolatban azt írta levelében, hogy emberiességi szempontból terjesszék ki a biztosítást a mezőgazdasági munkásokra is, hogy minden dolgozó biztosítva legyen. A terhek megoszlását a munkáltató, a munkások, az állam és közigazgatási hatóságok között ugyanolyan mértékben javasolta, mint a szakszervezetek. Javasolta a rokkantbiztosítás haladék nélküli megvalósítását és a munkanélküliek azonnali segélyezését, mivel két év alatt, mire a biztosítás érvénybe lép, a munkanélküliségtől kipusztulnak vagy kivándorolnak a munkások. Kijelentette: „a városoknak és az államnak az igazi tőkéje maga a dolgozó nép, amelynek jólétére és ápolására jobban kötelessége vigyázni, mint a kapitalistának a saját tőkéjére." Ennek a – egy gyáros részéről meglepő – kijelentésnek az elhangzása után javasolta a 26. § el-

[146] Főv. Lt. IV. 1407 b. Tanácsi ügyosztály iratai IX. 5074/1926. sz. A munkanélküliség esetére szóló törvénytervezet kérdésében 1926. máj. 21-én tartott értekezlet jegyzőkönyve.

[147] Uo.

[148] Főv. Lt. IV. 1407 b. Tanácsi ügyosztály iratai IX. 5074/1926. Gál Benő levele Liber Endre tanácsnokhoz a munkanélküliség ellenvaló kötelező biztosításról szóló törvénytervezettel kapcsolatban.

[149] Uo.

[150] Főv. Lt. IV. 1407 b. Tanácsi ügyosztály iratai. IX. 5074/1926. Kertész Miklós levele Liber Endre tanácsnokhoz a munkanélküliség elleni biztosításról szóló törvénytervezettel kapcsolatban.

hagyását, és méltánytalannak tartotta a 27. §-t, mert kizárta a biztosítottak sorából a tanoncokat és gyakornokokat.[151] Latinák Jenő levele végén megjegyzi, teljesen „tarthatatlan a munkaadók egy részének az az álláspontja, hogy a magyar ipar nem bírja el a munkanélküliség elleni biztosítás díjának rá eső részét, mert az ipar, amely 30–150%, vagy némely árunál még több vámvédelmet élvez, igazság szerint nem helyezkedhet a munkanélküli biztosítást ellenző álláspontra".[152] A levélből az derül ki, hogy a kőbányai szerszámgyáros vagy szociáldemokrata volt, vagy a párt szimpatizánsai közé tartozott.

A bizottság egy másik tagja, Székely János, maga és a keresztényszocialista szakszervezet nevében tette meg észrevételeit. Szükségesnek tartotta, hogy a biztosítást terjesszék ki a szőlő- és mezőgazdasági munkásokra, továbbá a kereskedelmi és magántisztviselők azon kategóriájára, „akiknek fizetése különben túlhaladja a betegség esetére szóló biztosítás kötelező kategóriáját". Tévesnek ítélte a tervezetnek azt az elképzelését, hogy a biztosítás terheit a munkásokra és a munkaadókra kívánja hárítani. Szerinte a munkanélküliségből kára származik az államnak is, a nyomor enyhítése így nem lehet egyedül a munkás és a munkaadó kötelessége, hanem elsősorban magának az államnak a feladata.[153] Igen érdekes fejtegetésbe bocsátkozik az állami teherviseléssel kapcsolatban, amikor kijelenti, hogy „itt nem lehet az ország megcsonkítására hivatkozni, mert a nálunk rosszabb sorban élő Ausztria is 1/3 részben vállalja a munkanélküli segélyek összegének terhét. A külföld több államában, ahol a munkahiány elleni biztosítás törvényes alapon rendezett, az állam tetemes hozzájárulásával találkozunk. Így pl. Ausztria 1/3-dal, Belgium 50%-kal, Dánia 30%-kal, Finnország 1/3-dal, Hollandia 100%-kal, Norvégia 50%-kal. Lengyelország 2/6-al, Svájc 40%-kal, Csehország 100%-kal járul hozzá a munkanélküliek segítéséhez".[154]

Székely János is alacsonynak tartotta a biztosítottak segélyének a napibér 40%-ában történő megállapítását, 60% folyósítását javasolta alsó határként, és azt, hogy a családosok családtagjaik számától függően ennél nagyobbat kapjanak. Javasolta, hogy a munkanélküliek, munkanélküliségük egy hetének eltelte után már kapjanak segélyt. Kifogásolta, hogy a törvénytervezet a munkáskizárás esetén nem akar kártalanítást fizetni a kizártaknak. Javasolta továbbá, hogy a nyugdíj és a végkielégítés vétessék ki a 15 pontból, és ezeket a segélyezésnél ne vegyék figyelembe.[155] Helyeselte a nem állami iparszerű közvetítés megszüntetését, kérte a munkaközvetítők paritásos bizottság révén történő felügyeletét.[156]

A fővárosi tanács közjótékonysági és szociálpolitikai bizottságának ad hoc albizottsága 1926. július 20-án tartotta értekezletét, és még aznap délután a közjótékonysági és szociálpolitikai bizottság előtt jelentést tett a munkanélküliség elleni biztosításról szóló törvényjavaslatra adandó válasszal kapcsolatban.[157] Ezt követően, 1926. július 22-én a

[151] Főv. Lt. IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztály iratai. IX. 5074/1926. Latinák Jenő levele Liber Endre tanácsnokhoz a munkanélküliség elleni biztosításról szóló törvénytervezettel kapcsolatban.

[152] Uo.

[153] Főv. Lt. IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztály iratai. IX. 5074/1926. Székely János levele Liber Endre tanácsnokhoz a munkanélküliség elleni biztosításról szóló törvénytervezettel kapcsolatban.

[154] Uo.

[155] Uo.

[156] Uo.

[157] Főv. Lt. IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztály iratai. IX. 5074/1926. A közjótékonysági és szociálpolitikai bizottság ülésének ügyrendje.

székesfőváros tanácsa tárgyalta meg az ad hoc bizottság javaslatát, amely a törvénytervezetre adandó válasszal kapcsolatos álláspontját adta elő. Az előterjesztésben a következő álláspontot fogalmazták meg:

– A biztosítást ki kell terjeszteni minden bérből és fizetésből élő dolgozóra;

– A 4. és 5 §-t úgy kell megváltoztatni, hogy a biztosított fizesse a biztosítási költség 1/3-át, a munkaadó 1/3-át, az állam és a város vagy község pedig különkülön 1/6-át.

– A 8. §-t úgy kell megváltoztatni, hogy a kártalanítás 52 hét helyett már 26 hét után járjon a munkanélkülinek.

– A munkanélküliségi vétlenséget egy szakemberekből álló bizottság állapítsa meg, és a munkás csak 10 heti kártalanítás után legyen köteles bármely megfelelően díjazott munkát elvállalni.

– Lakhelyén kívül csak akkor legyen köteles munkát vállalni a munkanélküli, ha abból családja is meg tud élni, és az útiköltséget a munkaadó fizeti.

– A 14. §-ból törölni kell, hogy a kizárás folytán munkanélkülivé váló munkás nem kaphat kártalanítást.

– A munkanélküli segélyt már a munkanélkülivé válás 8. napja után folyósítsák 26 hétig a munkanélküli részére.

– A kártalanítás összegét a napidíj 50%-ában kell megállapítani, és minden eltartott után további 5%-ot kell folyósítani.[158]

A munkanélküliségi biztosítás szervezeti kérdéseivel kapcsolatban azt javasolták az előterjesztők, hogy a biztosítást egy paritásos bizottságra kell bízni, és munkaközvetítéssel csak szakképzett egyének bízhatók meg. A közvetítő mellé is egy paritásos bizottságot kell választani, amely a közvetítő hivatalokat felügyeli, és a vitás ügyeket elbírálja. Javasolták, hogy a nem hatósági jellegű munkaközvetítők ne a rendőrség felügyelete alatt álljanak, hanem az állami Munkaközvetítő Hivatal felügyelje őket. Az ad hoc bizottság tehát, amint az az előterjesztésből kiderül, a szociáldemokrata törvényhatósági bizottsági tagok álláspontját tette magáévá és ezt terjesztette a tanács elé, amely szintén elfogadta a javaslatot, amelyet Vass József miniszterhez terjesztettek fel.[159]

A fővárosi tanács ülését megelőzően, a népjóléti minisztériumban megtartott ankétot követően, a Közgazdasági Társaság is vitát rendezett a munkanélküliség elleni biztosítás kérdéséről. A vitaindító előadást Dréher Imre nemzetgyűlési képviselő tartotta, aki határozottan állást foglalt a törvény bevezetése mellett. A vitaindító alapos és szakszerű okfejtése arra késztette a GYOSZ-t, hogy polémiát kezdjen Dréher Imre megállapításaival. A polémiára Fenyő Miksa, a GYOSZ ügyvezető igazgatója vállalkozott. Fenyő Miksa kijelentette, a munkanélküliség nálunk, szemben a külföldi államokkal, nem olyan nagy, hogy „teljes desperációval kellene a kezünket az ölünkbe raknunk, megállapítván a helyzet orvoslásának teljes lehetetlenségét".[160] Fenyő Miksa a statisztikák

[158] Főv. Lt. IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztály iratai. IX. 5074/1926. 146821/1926. ikt. A székesfőváros tanácsának 1926. július 22-én tartott ülésének jegyzőkönyve a népjóléti és munkaügyi miniszternek a munkahiány esetére szóló kötelező biztosítás ügyében készített törvényjavaslat-tervezetére teendő észrevételek tárgyában.

[159] Uo.

[160] Magyar Gyáripar XVII. évf. 7. sz. 11. 1926. júl. 1. A munkanélküliség ellen való biztosítás kérdése.

elavultságára hivatkozott, és azt akarta elhitetni, hogy nálunk a munkanélküliek aránya nem számottevő jelenség, és a munkanélküliek számát 50 ezerre becsülte, akiknek foglalkoztatottságát szerinte az állam megoldhatja, ha akarja. Fenyő Miksának ez az állítása nélkülözött minden igazságot, mert 1926-ban a szakszervezetekben nyilvántartott munkanélküliek száma 31 182 volt, ami a tagság 15,9%-át tette ki, a hatósági közvetítők pedig 100 325 munkanélkülit regisztráltak.[161]

Fenyő Miksa egyetértett Dréher Imrével abban, hogy az állami szükségmunkát lekicsinyelte, és munkaerőpocsékolásnak minősítette, de mindjárt irónikusan hozzátette „hogy a csatornaásás lenne a csúcs?" Ezután feltette a szónoki kérdést, hogy a vasutak már minden beruházást elvégeztek, és minden fővárosi lakosnak van már rendes lakása? Majd gyorsan megismételte, hogy a kormány ne segélyt adjon, ne a munkanélküliség elleni biztosításról hozzon törvényt, hanem termelési programot dolgozzon ki, amely magától megoldja a munkanélküliséget. A nagytőke nem akarta a munkanélküliségből ráháruló terhet viselni, viszont mindig a kormányt biztatta, hogy teremtsen munkalehetőséget, amely azonban lehetetlenség volt az adott gazdasági körülmények között. Ezért mondta Dréher Imre előadásában, hogy „az állam nem teremthet virágzó konjunktúrát". Fenyő Miksa azzal vágott vissza „hogyan, csak az ellenkezőjét csinálhatja"?[162]

A munkaadók véleménye tehát nem változott annak ellenére, hogy igen sok lap reagált megalapozatlan állításaikra. A munkáltatók lapjai azt igyekeztek a közvéleménybe beoltani, hogy a munkanélküli segély minden formája káros, és helyette munkaalkalmat kell teremteni, a terheket pedig az államra kívánták áthárítani. A földbirtokosok lapjának cikkírója pedig, egy korábbi cikkére érkezett válaszra reagálva, odáig merészkedett, hogy kijelentette, ha a munkások szorgalmasan dolgoznak, és 15 évig feleslegüket félreteszik, akkor annyi tőkét gyűjthetnek maguknak, hogy munkaadó vagy tőkepénzes lehet belőlük. Ez az állítás még a tőkés lapokban közöltek közül is kiemelkedett ostobaságával, ismerve a korabeli kereseti viszonyokat.[163] A fajvédők lapja, a Magyar Újság cikkírója pedig kijelentette, „meg kell döbbennünk azon, hogy megszülethetett egy olyan törvényjavaslat, amely ma milliárdokat mer elvoni a termelő munkától, járulékok fejében, és ezeket a tőkéket teljesen improduktív módon párologtatja el, segélyek formájában".[164] Ezután azt propagálja, hogy az olaszországi gyakorlathoz hasonlóan a szakmunkások nánlunk is segédmunkát, napszámos munkát végezzenek, utakat építsenek, hegyeket mozgassanak meg alacsony bér mellett.

Az 1926-os év eltelt a törvényjavaslat vitájával, de a kormány ígérete ellenére még mindig nem terjesztette a törvényhozás elé a javaslatot, főként a tőkés körök ellenállása és éles bírálata miatt. Ugyanakkor a munkanélküliek igen magas száma indokolta volna a

[161] Századok 1978. 5. sz. *Baksay Zoltán:* A gyáripari munkanélküliség Magyarországon. 862–863.

[162] Magyar Gyáripar XVII. évf. 7. sz. 11. 1926. júl. 1. A munkanélküliség ellen való biztosítás kérdése.

[163] Munkaadó I (XIII.) évf. 32. sz. 1926. aug. 11. *Kunfalvy Nándor:* A munkanélküliek biztosítása. Köztelek. XXXVI. évf. 64–65. sz. 1926. aug. 15. *Alsóeőri Farkas Géza:* A munkanélküli segély.

[164] Magyar Újság 1926. okt. 16. Segélyezzük vagy dolgoztassuk a munkanélkülieket? Vas és Fémmunkás 6. évf. 9–10. sz. A fajvédők lapját megdöbbentette a munkanélküliség esetére szóló biztosítás.

törvényjavaslat gyors beterjesztését.[165] A kormány halogató taktikája arra késztette a főváros szociáldemokrata törvényhatósági bizottsági tagjait, hogy a munkanélküliség elleni biztosítás kérdését a főváros hatáskörében próbálják megoldani. A fővárosi tanács közjótékonysági és szociálpolitikai bizottsága 1926. november 9-én tartott ülésén Gál Benő javaslatára elfogadta, hogy a munkanélküliség elleni biztosítást a főváros a maga hatáskörében próbálja megoldani, és a részletek kidolgozása céljából alkalmi bizottságot küldött ki. Ezenkívül a bizottság a munkanélküliek részére 3 milliárd korona karácsonyi segély folyósítását szavazta meg.[166]

A székesfőváros törvényhatósági bizottsága november 17-i rendes közgyűlésén tárgyalta a javaslatot, amelyet elfogadott, és további intézkedés céljából a fővárosi tanácsnak adott ki.[167] A törvényhatósági bizottság közgyűlése, Gál Benő javaslatára, azzal adta ki a fővárosi tanácsnak a szociálpolitikai bizottság javaslatát, hogy készíttesse el a vonatkozó szabályrendeletet, és azt a szociálpolitikai bizottsággal tárgyaltassa meg, ezt követően pedig terjessze a legközelebbi közgyűlés elé.[168] Az albizottság megkezdte tevékenységét, amelynek első látható jele a főpolgármesterhez 1926 végén írt előterjesztés volt, amelyben a munkanélküliség elleni biztosítás bevezetésének pénzügyi feltételeit ismertették. A főpolgármester válaszlevelében reményét fejezte ki, hogy a már elkészített törvényjavaslat hamarosan az országgyűlés elé kerül, és az általános rokkantsági biztosítás is megvalósul. A munkanélküliség elleni biztosítás fővárosi megvalósítását azonban akkor sem tartaná kívánatosnak, írta, ha a kérdés országos rendezése nem állna megoldás előtt, mert ez a munkanélküliek elhelyezkedésében számottevő és nem egészséges eltolódást idézne elő. Kijelentette, hogy ennek az intézménynek a bevezetéséhez megbízhatóan feldolgozott adatokra és tapasztalatokra van szükség.[169]

Az előterjesztésben előadott pénzügyi megoldással kapcsolatban kifejtette, hogy csak megközelítésnek szabad felfogni, amelyet a gyakorlati életből vett megbízható adatok alapján kell feldolgozni. Már az első olvasásra is optimisztikusnak tartotta azt a pénzügyi megoldást, amelyet az előterjesztés tartalmazott, mert bár feltevése szerint az első évben 5 milliárd korona felesleg mutatkozik, de ha a rákövetkező 40 heti 20 milliárdos befizetés után 21 milliárdos segélyezést vesznek figyelembe, hamar deficit fog mutatkozni.[170]

A tanácsi erőfeszítésekkel párhuzamosan 1927 első felében a Munkaügyi Szemle foglalkozott a munkanélküli biztosítás kérdésével abból a célból, hogy elmozdítsa az ügyet a holtpontról. Andor Endre nyugalmazott helyettes államtitkár cikkében kifejtette

[165] P. I. Archivum 672. f. 1926/11. V. sz. jelentés az 1926 évi Budapest és környékbeli szabadszervezeti tevékenységről.

[166] Főv. Lt. IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztály iratai. IX. 5074/1926. 147999/1926. ikt. A szociálpolitikai bizottság felterjesztése a fővárosi tanácshoz az 1926. nov. 9-én tartott ülésén elfogadott határozatról.

[167] Főv. Lt. IV. 1417. b. Tanácsi ügyosztály iratai. IX. 5074/1926. A székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1926. nov. 17-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

[168] Főv. Lt. IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztály iratai. IX. 5074/1926. Gál Benő törvényhatósági tag javaslata.

[169] Főv. Lt. IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztály iratai. IX. 5074/1926. ikt. A főpolgármester levele a IX. ügyosztályhoz a munkanélküliség elleni biztosítás fővárosi hatáskörben történő megoldásával kapcsolatban.

[170] Uo.

azt az óhaját, hogy a törvényjavaslat felett folytatni kell a vitát, mert az eddigi polémiák csak az ellentétes álláspontokat juttatták kifejezésre, de nem tisztázták a kérdés alapvető elvi vonatkozásait. Eddig nem alakítottak ki egy tudományos és ennek megfelelően tárgyilagos véleményt az alapvető kérdésekben, pedig a Közgazdasági Társaságnak – amelynek ő is tagja volt –, mint a tudomány művelőjének elsőrendű kötelessége lenne ezt megtenni. Örömmel nyugtázta, hogy a Közgazdasági Társaság elnöke méltányolta a vitában kifejtett álláspontját, amikor a vitából levonta azt a végső eredményt, mely szerint: „a munkanélküliség elleni biztosítás megvalósítása elől elzárkózhatni ma már alig lehetséges."[171]

A cikkíró szerint, ha elfogadjuk Herbert Spencer tételét, mely szerint minden emberi véleménynek három fejlődési foka van, nevezetesen „első a tudatlanok egyetértése, második a vizsgálódók véleményeltérése, harmadik a bölcsek egyező véleménye", akkor megállapíthatjuk, hogy a vita nem jutott túl a második fejlődési fokon. Ma pedig, amikor már a kész törvénytervezet „zörget a kapun", már a harmadik fok mielőbbi elérése volna kívánatos.[172] A Munkaügyi Szemlének egy másik cikke pedig a munkanélküliség elleni biztosítás terheinek viselésével kapcsolatos külföldi tapasztalatokkal foglalkozott abból a célból, hogy előremozdítsa a terhek viseléséről vallott nézetek tisztázását. Ez nem nagyon sikerült neki, mivel a cikk is két ellenkező gyakorlatot folytató ország példáját írta le.[173]

A fővárosi tanács közjótékonysági és szociálpolitikai bizottsága által kiküldött albizottság 1927. október 31-én tartotta meg ülését, ahol a munkahiány esetére szóló községi biztosítás kérdéseit tárgyalták meg. A bizottság elnöke, Schuler Dezső főjegyző, a IX. Ügyosztály helyettes vezetője indítványozta, hogy az albizottság fogadja el azt a javaslatot, hogy a közgyűlés írjon fel a népjóléti és munkaügyi miniszternek annak érdekében, hogy a miniszter sürgősen terjessze az országgyűlés elé a munkanélküliség esetére szóló törvényjavaslatot, hogy minél előbb tárgyalásra kerüljön. Javasolta továbbá: az albizottságnak azt az indítványát, hogy az albizottság egy hónapon belül terjessze elő a munkanélküliség enyhítésére vonatkozó elképzelését és azt, hogy minden munkanélküli kapjon ingyen napi 2 db villamosjegyet, vesse el az albizottság, mert ezekkel kapcsolatban már történt intézkedés.[174] A vitában felszólaló Holczer Sándor bizottsági tag kijelentette, hogy ab ovo ellenzője a munkanélküli segélynek, mert a munkaadók annyira túl vannak terhelve, hogy újabb megterhelés végleges csapás lenne számukra. Lehetetlennek tartotta, hogy Budapest tanácsa képes lenne arra, hogy a biztosítás költségét viselje. Helyesebbnek tartotta a munkanélküliség elleni biztosítás országos bevezetését és az aggkori biztosítás megvalósítását.[175]

Vitéz Aladár bizottsági tag szerint a munkásokat egészen magukra hagyni nem helyes, de azt elképzelhetetlennek tartja, hogy Budapesten legyen munkanélküliség elleni biztosítás, az ország egyéb területein pedig nem. Szerinte a biztosítás költségeiről az

[171] Munkaügyi Szemle I. évf. 3. sz. 1927. márc. *Dr.Andor Endre* ny. helyettes államtitkár: Teherbírás kérdése a munkahiány esetére szóló biztosításban.

[172] Uo.

[173] Munkaügyi Szemle I. évf. 3. sz. 1927. máj. Külföldi Szemle.

[174] Fővárosi Lt. IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztály iratai. IX. 5074/1926. Jegyzőkönyv a IX. ügyosztály 1927. okt. 31-én tartott üléséről.

[175] Uo.

államnak kell gondoskodni, mert az ipart szerinte sem lehet megterhelni.[176] Gál Benő szociáldemokrata bizottsági tag elfogadta a IX. Ügyosztály biztosításra vonatkozó javaslatát. Szerinte nem lehet szempont, hogy akadnak üzemek, ahol az egyik munkás biztosítva van, a másik pedig nem. A teherviseléssel kapcsolatban nem értett egyet a többi felszólalóval, akik a tőkések megterheléséért aggódtak, mondván, hogy a munkások rosszabb körülmények között élnek, mint a munkaadók, mégis örömmel vállalják a terheket. Nézete szerint a munkanélküliség esetére szóló biztosításhoz való hozzájárulás és ilyen intézmény létesítése nemcsak állami feladat. Minden „törvényen alapuló kényszerközösség" tartozik tagjairól gondoskodni.[177]

Gál Benő szerint téves az az állítás, hogy külföldön a munkaadók nem járulnak hozzá a biztosítás költségeihez. Példaként Svájc, Dánia, Hollandia, Belgium és Franciaország példáját ismertette. A biztosítás – mondta – inkább a vállalatok érdeke, mint a munkásoké „mert ha rosszabb helyzetben van a munkás, inkább felhasználható rendzavarásra". Az éhező, leromlott állapotban lévő munkaerő sohasem lehet olyan igazi jó munkás, mint a védett munkaerő. Szerinte a biztosítás nemcsak az állam feladata, hanem a városoké és a községeké is. Véleménye szerint hosszú esztendőkig fog még tartani, amíg az állam a kötelező biztosítást meg meri valósítani a nagytőke ellenállása miatt. Javasolta: mondja ki a bizottság, hogy hozzájárul a községi biztosítás tervezetének elkészítéséhez és a tervezet megvitatásához.[178]

Székely János bizottsági tag állásfoglalása szerint az állam feladata, hogy a polgárok életlehetősége „minden módon meg legyen tervezve". Gúnyosan jegyezte meg, hogy az állatvédő egyesületek az egész országra kiterjedően működnek, az emberek miatt azonban nem fáj a szívük. Székely szerint a munkanélküliség elleni biztosítást meg kell oldani, mert ez a köz- és az állam érdeke egyaránt. Ha a biztosítást nem vezetik be, a jobb munkások kivándorolnak az országból. Szerinte nem árt az államnak, ha a biztosítás terén a főváros elébe vág, és hogy a vidék megcsinálja-e a maga biztosítását, „az nekünk nem fontos" – jelentette ki.[179] Csak az a fontos, hogy a biztosítás minden munkásra kiterjedően a fővárosban megvalósuljon. Csatlakozott Gál Benő javaslatához. Kijelentette ugyanakkor, hogy jobban örülne, ha országosan rendeznék ezt a kérdést, de ha ez nem történne meg, akkor a fővárosnak kell tenni valamit.

Illyefalvi Lajos, neves statisztikus, a Statisztikai Hivatal vezetője a vitában kifejtette, hogy „az egész élet az ellentétes felfogások és ellentétes erők harcából áll. A tudományban az egyik felfogás a másikkal küzd, az életben a munka és a tőke között folyik a küzdelem".[180] Szerinte a legnagyobb közgazdasági értéknek az embert kell tartani, ugyanakkor ennek védelmében a történelem a legkevesebbet mutatja fel. Meggyőződése, hogy a minimális életfeltételekhez minden embernek joga van. Kérdés az, mondta, hogy a munkanélküliség esetére szóló biztosítást ki létesítse. Külföldön mind az állami, mind a községi biztosításra van példa, tette hozzá. Svájc példát mutatott arra, hogyan lehet a városoknak az állam nélkül megvalósítani a munkanélküliség elleni biztosítást. Ha a községi biztosítás megvalósul, akkor az ipari érdekeltségek azonnal követelni fogják a

[176] Uo.
[177] Uo.
[178] Uo.
[179] Uo.
[180] Uo.

kormánytól, hogy az országos biztosítás is valósuljon meg, mivel a budapesti községi biztosítás esetén a szegedi konkurrens olcsóbban tud majd dolgozni, mint a budapesti iparos vagy kereskedő.[181]

Illyefalvi a továbbiakban kifejtette, hogy nem lát veszélyt abban, ha a fővárosban megvalósul a biztosítás. Arra nézve, hogy a biztosítást be kell-e vezetni, kijelentette, hogy ez már túlhaladott kérdés. Az első munkanélküliségi összeírást 1914-ben Ferenczivel ő hajtotta végre a közgyűlés határozata alapján. Ez az összeírás előtanulmánynak volt szánva a munkanélküliségi biztosítás megvalósításához. Akkor szó sem volt arról, mondta Illyefalvi, hogy országos intézmény legyen ez a biztosítás, melynek megvalósítását a főváros kötelességének tartotta. Örömmel üdvözölte, hogy a főváros tervezetet készít a biztosítás községi bevezetésére. Elhárította ugyanakkor magától Gál Benőnek azt az indítványát, hogy a Statisztikai Hivatal a biztosítás bevezetésével kapcsolatban végezze el a szükséges számításokat.

A vita további részében Vitéz Sándor kifejtette, hogy ő nem a biztosítás ellen van általában, csak azt nem helyesli, hogy a főváros valósítsa meg. Holczer Sándor pedig annak a nézetének adott hangot, hogy a munkanélküli segélyt nem helyesli, a munkaadókat nem lehet megterhelni, a biztosítás megvalósítása kizárólag állami feladat. Illyefalvi kijelentette, hogy ha a számadatok a rendelkezésre fognak állni, reméli, hogy olyan megoldást fog ajánlani, hogy egyik felet sem fogja a költség 30%-a terhelni. A bizottság a vita után elfogadta, hogy a tervezetet sokszorosítsák, és küldjék szét a IX. Ügyosztály tagjainak, és annak megtárgyalására az alkalmi bizottságot hívják össze.[182]

A IX. Ügyosztály 1927. november 5-én terjesztette elő a biztosítással kapcsolatos tervezetét a fővárosi tanácshoz. A javaslatban a bizottság kifejtette, hogy bár javasolja a munkahiány esetére szóló biztosítás községi megvalósítását, meggyőződésük, hogy igazán eredményes csak akkor lehet, ha országosan kötelezően bevezetik, viszont a községi biztosítás minden bizonnyal siettetni fogja és előkészíti a kötelező országos biztosítást. A javaslattevők kijelentették, hogy a biztosítás költségeinek viselésére addig, amíg a főváros területére korlátozódik, az állam hozzájárulását nem kívánják igénybe venni, ugyanakkor a kormány előzetes engedélyével el kívánják érni, hogy a biztosítás igazgatási tevékenységét az állami munkaközvetítő vállalja el.[183]

Gál Benő javaslatára az albizottság elfogadta, hogy a fővárosi tanács által bevezetendő biztosítás terjedjen ki mindazokra, akik betegség- és balesetbiztosításra kötelezettek, és a fővárosban dolgoznak. Ezzel kiterjesztették volna a biztosítást a főváros környékén lakó munkásokra is, viszont ezeknek járulékát úgy kívánták megoldani, hogy 50%-át a munkás, 50%-át a munkaadó fizesse, szemben a Budapesten lakó alkalmazottakkal, akiknek esetében a járulékot úgy állapították meg, hogy az alkalmazott 35%-át fizesse, a munkaadó ugyancsak 35%-ot fizet, 30%-ot pedig a tanács fedez. A javaslat szerint 52 heti járulékfizetés után 10 héten át napi 1 pengő 20 fillér segélyt kapott volna a munkanélküli.[184]

[181] Uo.

[182] Uo.

[183] Főv. Lt. IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztály iratai IX. 5074/1926. A tanácsi IX. ügyosztály jelentése a törvényhatósági bizottságnak a munkanélküliség elleni biztosítás községi megvalósításával kapcsolatosan kiküldött albizottság álláspontjáról.

[184] Uo.

Azok a munkanélküliek, akik a segélyigényüket teljesen kimerítették, vagyis 10 héten át segélyben részesültek, újabb igényjogosultságot csak további 40 heti befizetéssel szerezhettek a tervezet szerint. Azok a munkások, akik bérharc miatt szüntették be a munkát, nem kaphattak segélyt, igényjogosultságuk ellenére. A táppénzben részesülők ugyancsak nem tarthattak igényt erre a segélyre, a munkaképtelen munkás pedig nem köthetett munkanélküliség elleni biztosítást. A panaszokat egy paritásos bizottság vizsgálta volna meg, amely eldöntötte volna a vitás kérdéseket.[185] A községi munkanélküliség elleni biztosítás bevezetése érdekében, a közvélemény tájékoztatása és befolyásolása céljából Gál Benő a „Független Budapest" c. lapban nagy cikket jelentetett meg a községi biztosítás bevezetésének szükségességéről.[186]

A munkanélküliség esetére szóló fővárosi biztosítási szabályrendelet tervezetét 1927 végére a bizottság elkészítette egy elvi nyilatkozattal és egy pénzügyi szabályrendelettel együtt. Az elvi nyilatkozatban kifejtették, hogy a munkaerővédelem nem csupán állami feladat, és állást foglaltak a községi biztosítás mellett. Kijelentették, hogy ha az állam a munkanélküliség következtében előállott „emberpusztítást nem látja, vagy nem akarja látni, akkor látni kell a községi közösség irányítóinak, és keresni kell a segítés módját".[187] A munkásoknak a csekély bér következtében, amely még a létfenntartás költségeit sem fedezi, nincsenek tartalékai, szögezték le, ezért azoknál a családoknál, ahol a bér „csupán a máról holnapi kenyérre elegendő, a munkahiány esete a legborzasztóbb nyomort váltja ki".[188] Az elvi részben azt is kifejtették, hogy a munkaerő nemzeti érték, amelyet minden közösségnek védenie kell, amelynek pénz- és gazdaságpolitikája befolyásolja az árupiac alakulását, tehát a munkaadóknak is, akik tevékenységükkel hozzájárulnak a munkanélküliség alakulásához. A legtöbb államban ezért az állami és községi „kényszerközösségek" a munkaadókkal együtt biztosítják a munkaerőben rejlő nemzeti vagyon megóvását.[189] Az elvi nyilatkozatban nem nehéz felismerni a szociáldemokrata törvényhatósági bizottsági tagok keze munkáját és azt a törekvést, hogy a munkaadók ellenvetéseire válaszoljanak.

A községi biztosítás létjogosultságát az előterjesztők külföldi példákkal is alátámasztották. Dániában a biztosítási költségek 30%-át, Franciaországban 33%-át, Németországban 1/6-át, Hollandiában 50%-át, Norvégiában 2/3-át, a községek fedezik.[190] Ausztriában a költségek 4%-át a községek fizetik. Lengyelországban, ahol az állam a munkanélküliségből befolyt járulékok 50%-a erejéig hozzájárul a biztosításhoz, azok a községek és városok, amelynek területén bánya vagy ipartelep van, az állami hozzájárulás 50%-ával is megterhelhetők. Svédországban a munkanélkülieket segélyező városok vagy községek állami segélyt kaphatnak. Svájcban az egyes kantonokon belül a munkanélküli biztosítást a községek végzik, és az állam a kifizetett segélyek 40%-át visszatéríti szá-

[185] Uo.

[186] Független Budapest, 1927. dec. 22. *Gál Benő:* A munkahiány esetére szóló községi biztosításról.

[187] Főv. Lt. IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztály iratai. IX. 5074/1926. Szabályrendelettervezet a fővárosban lakó munkások és alkalmazottak munkahiány esetére szóló biztosításáról.

[188] Uo.

[189] Uo.

[190] Uo.

mukra.[191] A szabálytervezet kidolgozói elkészítették a munkanélküliség elleni községi biztosítás bevezetésének pénzügyi megoldását, és elvégezték az ezzel kapcsolatos számításokat. A számításhoz a munkásbiztosító pénztár adatait vették alapul, amely szerint 300 000 munkásra és 40 000 alkalmazottra lehet számítani a biztosítás szempontjából, de a munkásoknak 40%-a és az alkalmazottak 25%-a nem volt budapesti lakos.[192] A pénztárak adatai szerint tehát a főváros területén kereken 200 000 fővárosban lakó bérből és fizetésből élő munkás és alkalmazott biztosítását lehetett alapul venni. A biztosítás fejében minden biztosított után heti 20 fillért kellett volna befizetni, amelynek 35%-át a biztosított, 35%-át a munkaadó, 30%-át a város fizette volna a tervek szerint. A 200 ezer tag 52 heti befizetését véve alapul a bevétel heti 40 000 pengő, illetve évi 2 080 000 P lenne. Részleteiben a bevétel a következőképpen oszlana meg:

A biztosított fizet	35% =	7 fill. = heti 14 000 P = évi	728 000 P
A munkaadó fizet	35% =	7 fill. = heti 14 000 P = évi	728 000 P
A város fizet	30% =	6 fill. = heti 12 000 P = évi	624 000 P
Összesen	100% =	20 fill. = heti 40 000 P = évi	2 080 000 P

A rendelettervezet szerint a segélyezésre igényjogosultak 52 heti befizetés után 70 napon át napi 1,20 P segélyt kaptak volna. A munkanélküliség normális gazdasági viszonyok között a munkásoknak alig 1%-a, a jelenlegi állapotokat figyelembe véve ez az arány 10%, és további csökkenés várható, vélték a rendelettervezet készítői. A biztosítottak között azonban ma sem találhatnánk olyan 10%-nyi munkanélkülit, akik a biztosítás esetén segélyezésre igényjogosultak lennének, érveltek a bevezetés mellett. Még ha 10% munkanélkülit vesznek alapul, mondták, akkor 52 heti befizetés mellett kereken 20 ezer segélyezésre váró munkással kellene számolni. Ez esetben a kimutatott bevételt a következő kiadások terhelik: 20 000 napi segély á 1,20 P = 24 000 P = 70 napon át 1 680 000 P. Ha tehát csakugyan 20 000 igényjogosulttal kellene számolni, az első esztendőben 400 ezer P felesleg mutatkozna. Az előterjesztők, akik mindenáron a biztosítás bevezetésének előnyeit kívánták hangsúlyozni, 10%-os munkanélküliséggel csak gazdasági krízisek idején számoltak. Ez az elképzelés azonban nem felelt meg a valóságnak, mert az 1929—33-as gazdasági világválság időszakában a szakszervezetekhez tartozó munkanélküliek száma a tagság 14,9%-tól 25,4%-ig terjedt, és egészen 1938-ig felette volt a 12,7%-nak. A nem szervezett dolgozók között még nagyobb volt a munkanélküliség aránya. Ez a tény azonban csak részben befolyásolja a számítások fő tendenciájának helyességét, mivel 20% fölötti munkanélküliség 1929 és 1938 között csak három évben volt, és öt éven át 15% alatt mozgott.[193]

A 10%-os munkanélküliség alapul vételével a szabályrendelet készítői azt is kimondták, hogy a biztosítás bevezetése pénzügyileg a fővárosnak is előnyös lenne, mivel az 1926-os esztendőt alapul véve, a munkanélküliségből eredő nyomor enyhítése címén kifizettek:

[191] Uo.
[192] Uo.
[193] Uo.

szellemi szükségmunkára 7,5 milliárd koronát
karácsonyi segélyre 3,0 milliárd koronát
étkezési akcióra 10,0 milliárd koronát
tej akcióra 3,0 milliárd koronát
összesen 23,5 milliárd koronát.

Tekintettel a biztosítás tényére, a tervezet készítői szerint, ilyen címen segélyt igényelni már azért sem lehet, mert mindenkinek módjában áll önmagát munkahiány esetére biztosítani, és csupán a szigorúan vett szegénysegélyezés maradna meg, így a 23,5 milliárd koronából, számításaik szerint, 16,4 milliárd megtakarítható lenne.[194]

A székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1927. december 21-én tartott rendes évi közgyűlése foglalkozott a IX. Ügyosztály előterjesztésével, és elfogadva a kiküldött albizottság által kidolgozott javaslatot, feliratot intézett Vass József miniszterelnökhelyetteshez, amelyben megsürgette a munkanélküliség esetére szóló törvénytervezet tárgyalását és törvénybe iktatását, továbbá a kormány hozzájárulását kérte a saját hatáskörében megvalósítandó községi biztosításhoz, amennyiben az országos törvény megvalósulása késedelmet szenvedne.[195]

Vass József 1928. február 1-én kelt levelében válaszolt a fővárosi tanácsnak. Ebben kijelentette, hogy a munkaközvetítőnek és az Országos Munkásbiztosító Intézetnek a községi biztosításba történő bevonását „nem látom olyannak, amely ez idő szerint komoly megvalósításra számíthatna".[196] Felhívta ugyanis a főváros figyelmét, hogy a munkahiány esetére szóló biztosítás kötelező módon csak úgy valósítható meg, ha előbb, vagy legalábbis egyidejűleg a munkaközvetítés kérdését is kielégítő módon rendezik, és „egy bizonyos szerves egységbe" hozzák.[197] A miniszter kijelentette, hogy bármennyire is méltányolja a főváros szociálpolitikai szempontból helyes állásfoglalását, a munkaközvetítés megszervezésének hiányában, a községi kötelező biztosítás bevezetésétől nem vár eredményt. Ellenben bizonyos abban, hogy az említett feltétel hiányában bekövetkezik az összes súlyos hátránynak az elburjánzása. Gondolok arra, írta, „hogy a kellő ellenőrzés hiányában, sőt az ellenőrzés lehetőségének is hiányában, a munkakerülők ingyenélő törekvései nagyhozamú talajra fognak találni".[198] A miniszternek ez az aggálya nélkülözött minden alapot, ha figyelembe vesszük a tervezett segély napi 1,20 P nagyságát – ilyen segély mellett ugyan hány munkás vállalkozott volna az ingyenélésre?

A miniszter levele további részében azt is közölte, hogy a munkahiány esetére szóló kötelező biztosítás tervét egyáltalán nem ejtette el, és kizárta annak lehetőségét, hogy az öregségi és rokkantság esetére szóló biztosítás bevezetése a munkanélküliség esetére szóló biztosítás bevezetésének elejtését jelentené. Csupán arról van szó írta, hogy a kormány a szociálpolitikai intézkedések sorozatában mérlegeli, hogy melyik intézkedést mikor cél-

[194] Uo.

[195] Főv. Lt. IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztály iratai IX. 5074/1926. sz. 58969/1927. ikt. A székesfőváros tanácsának 1937. dec. 17. napján tartott ülése a munkanélküliség elleni biztosítás községi megvalósítása tárgyában.

[196] Főv. Lt. IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztály iratai IX. 5074/1926. 404. sz. elnöki biz. 20528. ikt. Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter 1928. február 1-én kelt a Budapest Székesfőváros közönségéhez a munkanélküliség elleni biztosítás kérdésében.

[197] Uo.

[198] Uo.

szerű megvalósítani.[199] A miniszter leveléből világosan kiderül a nagytőkés köröknek az a törekvése, hogy más szociális programok előtérbe állításával akadályozzák meg a munkanélküliségi biztosítás törvénybe iktatását. A kérdés mögött az a törekvés húzódott meg, hogy a munkanélküli tartalékhadsereget megtartsák, és segítségükkel féken tartsák a munkában állókat és alacsony nívón tartsák a béreket.[200] Ezért tettek meg mindent a biztosítás bevezetése ellen.

A tőkés köröknek ezt a törekvését juttatta kifejezésre a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1928. március 28-án kelt levele, amelyet a fővárosi tanácshoz intéztek, a községi munkanélküliségi biztosítás bevezetésével kapcsolatban. A Kereskedelmi és Iparkamara figyelmeztette a tanácsot, hogy a munkanélküliség elleni biztosítás törvénytervezete, amely nagyrészt megegyezik a fővárosi tanács tervezetével, azért került le a kormány napirendjéről, mert a „gazdasági körök megindokolt előterjesztése alapján a népjóléti minisztérium hozzáfogott az öregségi és rokkantsági biztosításról szóló törvényjavaslat előkészítéséhez". Hozzátette még, hogy a munkaadói érdekeltségek azzal a feltétellel vállalták az öregségi és rokkantsági biztosítás költségei egy részének fedezését, ha a kormány eláll a munkanélküliség elleni biztosítás törvényének a bevezetésétől.[201]

A Kereskedelmi és Iparkamara levelében meglepetésének adott hangot, hogy a fővárosi tanács saját hatáskörében akarja megvalósítani a biztosítást, majd szemrehányást tett, hogy a tanács nem kérte ki az ipari és kereskedelmi munkáltatói érdekképviseleti szervek véleményét ezzel kapcsolatban. Az Iparkamarát azonban nem mentette fel a mellőzés az alól, írták, hogy 1928. február 28-án megtartott ülésükön behatóan foglalkozzanak a tervezettel, és a vele kapcsolatos határozatokat a fővárosi tanács tudomására hozzák.[202] A levélíró a továbbiakban arrogáns munkaadói gőggel kioktatja a fővárosi tanácsot, hogy a munkahiány esetére szóló biztosítás bevezetése és szabályozása nem tartozik a községi szociálpolitika hatáskörébe, hanem kizárólag a kormányéba. Szerintük a szociálpolitika terén és ezen belül a szociális biztosítás kérdésében nem járhatnak külön utakon az állam és a községi közegek. Lehetetlennek tartották, hogy egy olyan országos problémát, mint amilyen a munkanélküliség esetére szóló biztosítás, egy községi közület mindenkitől függetlenül saját hatáskörében megoldhatja, és „ezáltal kísérletet tegyen a törvényhozási funkció egy részének a maga javára való kisajátítására". Közölte, hogy a Kereskedelmi és Iparkamara állást foglalt „a községi és városi önkormányzati jogoknak olyan veszedelmes irányban való kiszélesítése ellen, mint amilyen a munkahiány esetére szóló biztosítás ügyének az önkormányzat által való szabályozása".[203]

Ezt követően azzal fenyegetődzött a levél, hogy a kamara határozata alapján felterjesztést intéznek a kormányhoz, hogy a kormány tagadja meg a fővárosi tanács biztosítási terveinek jóváhagyását, majd meggyőződésüket fejezték ki, hogy levelük hatására a fővárosi tanács leveszi napirendjéről a biztosítás kérdését.[204] Jellemző, hogy még a népjó-

[199] Uo.

[200] Uo.

[201] Főv. Lt. IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztály iratai. IX. 5074/1926. 050805/1928. ikt. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1928. márc. 28-án kelt levele a fővárosi tanácshoz a munkanélküliség esetére szóló községi kötelező biztosításra vonatkozó tervezettel kapcsolatban.

[202] Uo.

[203] Uo.

[204] Uo.

léti miniszter – aki egyben a kormány elnökhelyettese is volt – sem vonta kétségbe a fővárosi tanácsnak azt a jogát, hogy a biztosítást saját hatáskörében megoldja. Sajnos, nem maradt ránk a fővárosi tanács válaszlevele erre a durva kirohanásra, de az biztos, hogy a biztosítás kérdését továbbra sem vette le napirendjéről.

Tovább folytatódott a tőkés szervezetek támadása is. A Honi Ipar 1928. március 15-i száma meglepőnek mondta, hogy a munkapiac törvénnyel való szabályozásával kapcsolatban ismét napirendre került a munkahiány esetére szóló biztosítás ügye, amikor az öregségi és rokkantsági biztosítás bevezetése van napirenden, amelynek költségét jórészt az ipar fedezi. Ezt a költséget pedig az újságcikk szerint „az ipar azért vállalta önként, hogy ennek ellenében a munkahiány esetére szóló biztosítás ügye végleg lekerüljön a napirendről".[205] A cikkíró azt is kereken kimondta, hogy a munkapiac szabályozását, a kötelező munkaközvetítés bevezetésével nem látja szívesen, és a munkaadói közvetítőket a szakszervezeti közvetítés ellensúlyozására és a szakszervezetek befolyásának csökkentése céljából tartják fenn.[206] A Honi Ipar 1928. május 15-i számában pedig azzal büszkélkedett, hogy Vass József miniszter a fővárosi tanácshoz írt levelét – amelyben nem helyeselte a munkanélküliség esetére szóló községi biztosítás bevezetését – a munkaadói szervezetek inspirálták.[207] A cikk most már a minisztert vette célba támadásával, a cikkíró epésen jegyezte meg, hogy „a miniszter alkotásaival már beírta nevét a magyar szociálpolitika történetébe, most már egyelőre lezárhatjuk a történelmek írását, és hozzáfoghatunk a komoly termelést védő és termelést fejlesztő gazdaságpolitika alapvetéséhez".[208]

Látva a tőkés szervezetek támadását a munkanélküliség esetére szóló biztosítás bevezetése ellen, a munkásszervezetek képviselői sem maradtak tétlenek. A szociáldemokrata parlamenti frakció ismét felvetette a munkanélküliség kérdését, és kérték a kormány sürgős intézkedését. Vass József miniszter a képviselőknek kijelentette: nem tagadja, hogy a munkanélküliek helyzete súlyos, „de ez a szerencsétlenség nálunk nem annyira súlyos, mint amennyire a politikai felhasználtatás érdekében kiszínezik".[209] Kijelentette: nem híve annak, hogy a munkanélkülieket készpénzzel segítsék meg. Szerinte a munkahiány orvossága a munka, mert készpénzzel nem mindig lehet a kívánatos célt elérni, mert vannak munkakerülők, alkoholisták, akik a segélyt elisszák, és nem jut belőle a családnak. A miniszter azt nyilatkozta, hogy a munkahiányt munkaalkalom nyújtásával és természetbeni adományokkal kívánja megoldani, hogy azoknak jusson segély, akiket megillet, és akiknek a támogatása a társadalomnak, a hatóságoknak, az államnak feladata.[210] Átvéve tehát a munkaadók demagógiáját és érveit, a munkanélküliség kérdését a szegénygondozással és közmunkával akarta megoldani. A megoldás azonban ott sántít, hogy sem a munkát nem tudták a munkanélküliek számára biztosítani, sem a megélhetést a szegénygondozás keretében. Természetes, hogy a legjobb megoldás a munkaalkalom biztosítása lett

[205] Honi Ipar XXI. évf. 5. sz. 1928. márc. 15.

[206] Uo.

[207] Honi Ipar XXI. évf. 8–9. sz. 1928. máj. 15. Nem lesz munkanélküliség elleni biztosítás Budapesten.

[208] Uo.

[209] Munkaadó XV. évf. 50. sz. 1928. dec. 12. Vass József dr. a munkahiány kérdéséről.

[210] Uo.

volna a sokezres munkanélküli tömeg számára, de ezt a kérdést a kormány és az ipar egyaránt képtelen volt megoldani.

A képviselők interveniálása után a Szakszervezeti Tanács kezdeményezésére a munka nélkül lévő munkások 1928. december 14-én a régi képviselőházban gyűlést tartottak, hogy feltárják bajaikat, és megtanácskozzák a segítés módját. A gyűlés szónokainak meghallgatása után az egybegyűltek megállapították, hogy a munkanélküliség és az abból következő nyomor egyre súlyosabb, ennek ellenére a kormány nem foglalkozik komolyan a munkanélküliség elhárításával, nem szervez közmunkát, nem valósította meg a munkahiány esetére szóló kötelező biztosítást. A gyűlés résztvevői határozatot hoztak, amelyben követelték „a munkaalkalmak azonnali szervezését", a közmunkák megindítását, a 8 órás munkanap törvénybe iktatását, a munkanélküliség elleni biztosítás sürgős megvalósítását, és amíg ez be nem következik, munkanélküli segély folyósítását a munkanélkülieknek. A gyűlés felhívta a Szakszervezeti Tanácsot, hogy a határozatnak megfelelően járjon el a kormánynál és a fővárosi tanácsnál, és folytasson akciókat mindaddig, amíg a kormány nem biztosít mindenkinek munkaalkalmat, és nem valósítja meg a munkahiány esetére szóló biztosítást.[211]

A Szakszervezeti Tanács a gyűlés határozatának megfelelően a munkanélküliek határozatát megküldte a főváros polgármesterének, Sipőcz Jenőnek, azzal a kéréssel, hogy „az abban foglaltak megvalósítása érdekében a székesfőváros közönsége nevében a kormánynál eljárni és a közmunkák megkezdése, valamint a munkanélküliek segítése érdekében az intézkedést megtenni szíveskedjék".[212]

*

A Fővárosi Tanács a munkáltatói szervek támadása és a kormányszervek tartózkodása ellenére sem vette le 1929-ben napirendjéről a munkanélküliség elleni biztosítás fővárosi megvalósításának a kérdését, de az ilyen irányú tevékenysége a következő években, 1929 és 1932 között erős mértékben lecsökkent, ugyanakkor a gazdasági világválság következtében a munkanélküliek száma soha nem látott mértékben növekedett. A munkahiány esetére szóló kötelező biztosítás előkészítésére kiküldött alkalmi bizottságot 1929. április 12-re hívták össze, hogy megvitassák azt az előterjesztést, amelyet válasznak szántak Vass József 1928. február 1-én írt levelére. Az ülésen azonban csak három tag jelent meg, ezért az ülést elnapolták.[213]

A Fővárosi Tanács azonban 1929. április 13-án a miniszter részére készített előterjesztés tárgyában megtartotta ülését, függetlenül attól, hogy az alkalmi bizottság nem tárgyalta meg az előterjesztést, és nem nyilvánított véleményt. Az ülésen a IX. Ügyosztály helyettes vezetője ismertette a miniszter levelében foglalt kifogásokat a községi biztosítás megvalósításával kapcsolatban, és a további intézkedések szempontjából két lehetőséget

[211] Főv. Lt. IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztály iratai IX. 5074/1926. 000505/1929. ikt. A Szakszervezeti Tanács levele a munkanélküliek 1928. dec. 14-i értekezletével kapcsolatban a Fővárosi Tanácshoz és a munkanélküli gyűlés határozatának szövege.

[212] Uo.

[213] Főv. Lt. IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztály iratai. IX. 5074/1926. 20528/28. iktató. A székesfőváros tanácsának 1929. ápr. 13-án tartott ülése a munkahiány esetére szóló kötelező biztosítás ügyében érkezett miniszteri leiratra készítendő előterjesztés tárgyában.

látott. Az egyik lehetőség, hogy a tanács sorakoztassa fel saját érveit, és intézzen újabb feljegyzést a kormányhoz, hátha ennek hatására megváltoztatja álláspontját. Az előadó ezt az eljárást tartotta helyesnek.[214] A másik lehetőség, amit ebben az ügyben tenni lehetne az előadó szerint az, hogy a IX. Ügyosztály és az alkalmi bizottság kidolgozná a községi, városi munkahiány esetére szóló biztosítás részletes tervezetét, és azt mint szabályrendelet-tervezetet az illetékes bizottságok és hatóságok megtárgyalnák. Ezt az eljárási módot azonban nem javasolta elfogadásra.[215] Mivel a rendelkezésünkre álló forrásokban erre nem található utalás, nem tudjuk, milyen álláspontot foglalt el a tanács. Legvalószínűbb, hogy levette a kérdést a napirendről, mivel 1932-ig nem került elő a munkanélküliség elleni biztosítással kapcsolatos anyag a levéltárakból.

A munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítás kérdését a gyérülő forrásanyagok tanúsága szerint tehát a hatóságok levették a napirendről, és a különböző társadalmi szervezetek is egyre ritkábban foglalkoztak ezzel a problémával — de a források csak 1936-ban apadnak el véglegesen. Ennek a jelenségnek elsősorban az lehetett az oka, hogy az 1929-ben bekövetkezett világválság hatására összeomló nemzetgazdaság és a mérhetetlenül megnőtt munkanélküliség miatt a kormányszervek nem voltak képesek a munkanélküliekről állami szinten gondoskodni, a tőkések hozzájárulását a biztosítás költségéhez pedig reálisan nem lehetett elvárni. A tömegek pedig radikalizálódtak, célkitűzéseik megvalósítása érdekében a tömegtüntetéseket részesítették előnyben. Ezenkívül, a tömeges munkanélküliség esetén, a biztosítás megvalósíthatatlan lett volna. Így a kérdés a válság időszakában lekerült a napirendről, és a szegénygondozás került előtérbe, a válságot követő gazdasági pangás elmúlása után kibontakozó háborús konjunktúra következtében megnőtt foglalkoztatottság miatt pedig a biztosítás ügye végleg aktualitását vesztette.

1930. május 27-én, átvéve a fővárosiak korábbi szerepét, Miskolc város törvényhatósági bizottsága felirattal fordult a népjóléti és munkaügyi miniszterhez a munkanélküliség elleni kötelező biztosítás törvénybe iktatása érdekében. A feliratot a Fővárosi Tanácsnak is megküldték, hogy a főváros is intézzen hasonló feliratot a miniszterhez. A Fővárosi Tanács azonban semmit sem tett az ügyben.[216] Miskolc város polgármestere kifejtette, hogy a város a munkanélküliek segélyezésére 1929-ben 60 ezer pengőt fordított, és annyira szaporodik a munkanélküliek száma, hogy nem képes a város segélyezésükről gondoskodni. Leírta azt is, hogy a nagytömegű idénymunkások, a munkás túlkínálat következtében olyan egészségtelenül alacsony bért kapnak, hogy akkor sem képesek belőle megélni, ha munkához jutnak.[217] A miskolciak azt is leírták, hogy a város társadalma nem zárkózott el a munkanélküliek támogatásától, sőt erejét meghaladó mértékben segítette a munkanélkülieket, de így is csak morzsákat juttathatott részükre: „sem mennyiségüknél, sem jellegüknél fogva nem bírhattak állandó segély természetével, könyöradomány jellegüket pedig megszüntetni nem lehet."[218]

[214] Uo.

[215] Uo.

[216] Főv. Lt. IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztály iratai. IX. 5074/1926. 1744–5/1930. ikt. Miskolc város polgármesterének 1930. máj. 27-i felirata a népjóléti és munkaügyi miniszternek a munkanélküliség esetére szóló biztosítás bevezetése tárgyában.

[217] Uo.

[218] Uo.

A folyamodók hangot adtak annak a véleményüknek is, hogy a munkanélküliek segélyezése nem lehet a helyi hatóságok feladata, hanem az államé.[219] Azt is megírták, hogy a munkanélküliek nehéz helyzetét csak a munkaalkalmak növelése könnyítheti, de hangsúlyozták, arra is gondolni kell, „hogy az ipari és kereskedelmi munkásság, amely ma lényeges alkotó elemét képezi a város lakosságának, nem szégyeníthető meg állandóan azzal, hogy könyöradományokat toljunk eléje, mert az önérzet kárára van, és olyan vonatkozásokat teremt, amelyek öntudatlanul is a segélyek alamizsnaszerű jellegét domborítják ki".[220] A miskolciak ezekkel a soraikkal a munkanélküliség elleni biztosítás és a szegénygondozás közötti alapvető különbségre mutattak rá – igen szemléletesen. Kérték a minisztert, hogy a munkanélküliség elleni biztosítás törvénytervezetét mielőbb tárgyalják le, mert ez a leghatékonyabb módja a munkanélküliek támogatásának, és sem az államnak, sem a városoknak nem érdeke a munkanélküliség kérdését alkalmi segélyezéssel megoldani, mert a munkanélküliek egy részében „a munka iránti tiszteletet és a munka szeretetét öli ki az ellenérték nélküli segélynyújtás".[221]

Új színfoltot jelentett a munkanélküliek megsegítéséért indított harcban a Kommunisták Magyarországi Pártjának erőteljes kampánya a munkanélküliek sorában. A KMP felismerte, hogy a gazdasági világválság okozta tömegnyomor és óriási munkanélküliség következtében gyorsan forradalmasodó munkanélküliek közötti munka igen eredményes lehet a rendszer megdöntése szempontjából, ezért tevékenységének középpontjába 1929 végétől kezdve, a munkanélküliek harcának szervezését állította. A munkanélküliek között végzett munka stratégiáját és taktikáját a KMP Központi Bizottsága, a munkanélküli-bizottságok illegális konferenciáján 1930 januárjában dolgozta ki, amely „a munkanélküli-konferencia akcióterve" címen jelent meg. Ez az illegális pártsejtek részére készült, több részből álló anyag részletesen foglalkozott a munkanélküliség okaival, nagyságával, a munka nélküli tömegek nyomorával és harckészségével, a közöttük végzendő munka módszerével.[222]

Ebben a szektás vonásokat is magán viselő akciótervben fogalmazta meg a párt a munkanélküliek fő követeléseit. Ennek legfőbb lényege, hogy nem közmunkát, nem munkanélküliség elleni biztosítást, hanem állami munkanélküli segélyt követeltek. „Mi nem munkaalkalmat fogunk kunyerálni, mert megígérik ugyan, de attól felkopik az állunk. Mi azonnali segélyt, kenyeret követelünk a munkanélküliek számára. Nem alamizsnát, hanem állami rendes munkanélküli segélyt. Fizessenek a kapitalisták" – szögezte le a KMP Központi Bizottsága az akciótervben.[223] A konkrét munkanélküli-követeléseket a következőkben fogalmazta meg a párt:

1. Azonnal 16 Pengő állami munkanélküli segély férfi, női és ifjúmunkás munkanélküliek részére.
2. Családos munkanélküliek részére, gyermekenként heti 2,50 P családi pótlék.
3. Lakbérmoratóriumot a munkanélkülieknek.

[219] Uo.
[220] Uo.
[221] Uo.
[222] P. I; Archivum 651 f. 2/1929-sz. n. 10 és 651 f. 2/1930–1–3425. A KMP által készített munkanélküli konferencia akcióterve.
[223] Uo.

4. Az iparban és mezőgazdaságban általában 7 órai munkaidőt. Az egészségtelen iparágakban, a bányászatban, a vegyiparban, kohóiparban stb., valamint az ifjúmunkások részére 6 órai munkaidőt, a munkabérek teljes fenntartása mellett.
5. Ingyen orvosi kezelést és gyógyszert a munkanélküliek és hozzátartozóik számára.
6. Ingyen vasútjegyet és napi két villamosjegyet a munkát keresők részére.

Ezeknek a követeléseknek egy része teljesen reális volt, és már a szakszervezetek követelései között is szerepeltek, egyes pontjai, főleg a munkaidőre vonatkozó, magyar viszonylatban teljesen irreális volt, és túlzottnak látszik a heti 16 Pengős munkanélküli segély követelése is akkor, amikor Kovrig Béla adatai szerint 1930-ban a társadalombiztosítóban bejelentett 900 000 munkás átlagkeresete heti 21,20 P volt.[224] A szakszervezeti pénzekkel kapcsolatban is megfogalmaztak egy sor követelést, de ezek erősen szektás jegyeket viseltek magukon, és megvalósíthatatlanok voltak. Ennek ellenére a KMP akcióterve és a tüntetések szervezésére szóló felhívása széles visszhangra talált a munkanélküliek között, és számos munkanélküli tüntetés megrendezésére került sor.

A munkanélküliek mozgalmának erősödése láttán a Szociáldemokrata Párt is fokozta tevékenységét a munkanélküliek körében. 1930. február 12-én Peyer Károly szociáldemokrata képviselő újabb interpellációt terjesztett be a munkahiány esetére szóló kötelező biztosítás törvénybe iktatása kérdésében; Bethlen István miniszterelnök a már ismert szövegű választ adta, vagyis, hogy a kérdést meg akarja vizsgálni, és tárgyalni akar az érdekképviseleti szervekkel – mintha nem tették volna már meg korábban ezt a lépést.[225] Az érdekelt képviseletek és a kormány közötti tárgyalásokra 1930. március 12-én került sor. Az értekezleten, amelyet személyesen Bethlen István miniszterelnök vezetett, két miniszter és az OTI igazgatója mellett részt vettek a munkaadói érdekeltségek és a szakszervezetek képviselői. A megbeszélés ezúttal is teljesen meddő volt, csupán a kormány tárgyalókészségét volt hivatva demonstrálni, de a felek megmaradtak korábbi álláspontjuknál, vagyis a kormány és a tőkések a biztosítás helyett a 8 órai munkaidő bevezetését ajánlották mint fontosabb kérdés megoldását, a szakszervezetek a biztosítás előnyeit ecsetelték. A kormány a 8 órai munkaidő bevezetéséről szóló törvénytervezetet kiadta a szakértői bizottságoknak, és ugyanazt a halogató taktikát alkalmazta, mint a munkanélküliség elleni biztosítás bevezetésénél.[226] Ezt bizonyította az 1930. május 2-án és 5-én tartott újabb két ülés is, amikor újból összeültek az érdekelt felek, és az egyetlen eredmény az volt, hogy a munkásszervezetek képviselői meggyőződhettek arról, hogy a kormány a biztosítás kérdésében nem kíván semmit sem tenni.[227] A munkaadói szervezetek pedig ismét csak a biztosítás hátrányait bizonygatták, hivatkozva más államok példájára, illetve nehézségeire, ahol már a biztosítást bevezették.[228]

A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége vezetőségének az 1930–32. évi zárszámadó jelentése méltán állapította meg – elkeseredetten –, hogy a többi szakszervezettel együtt másfél évtized óta fáradhatatlanul küzdött a munkanélküliek állami segélyezéséért, amit már a nyugati országokban 12 éve megvalósítottak, a

[224] Famunkások Szaklapja XXXVIII. évf. 1. sz. 1930. jan. 1. A munkanélküliekért.
[225] Népszava 1930. febr. 13.
[226] Népszava 1930. márc. 14.
[227] Népszava 1930. máj. 3. és 6.
[228] Honi Ipar XXIII. évf. 1930. 4–5. sz. 19. Hogyan válik be másutt a munkanélküliség elleni biztosítás.

gyűlések százait tartották követeléseik alátámasztására – mindhiába ... Csak annyi eredményt értek el, hogy a kormány 1931 novemberében a szakszervezetek részére egyszeri 150 000 P munkanélküli segélyt folyósított.[229] A kormány a polgári pártok éles támadásának következtében a további segélyezést beszüntette. A szakszervezetek vezetőivel történt korábbi tárgyalásokon ígért segély elmaradt annak ellenére, hogy Károlyi Gyula miniszterelnök is elismerte a szakszervezeti küldöttség előtt a munkanélküliek segélyezésének jogosságát.[230] Rámutatott a szakszervezeti beszámoló „a munkanélküli segélyt támadó urak részéről sohasem hallottuk, hogy kifogásolták volna azt, hogy a kormány évről évre az ezer és tízezerholdas birtokosoknak sok millióval siet a segítségére, ezek az urak sem a 33-as bizottságban, sem pedig a parlamentben nem tiltakoztak soha, hogy az állam 50–60 millióval támogatja ezen érdekeltségeket az adófizető polgárok zsebéből".[231]

A beszámoló megállapítása szerint az országban egyedül a munkásosztály van magára hagyva és kizárólag csak a szakszervezeti segélyre utalva, a magyar munkanélküliek támogatását a kormány elintézettnek tekintette azzal a 200 ezer pengővel, amit a főváros folyósított részükre, és az ingyen ebéddel és ínségmunkával, pedig a statisztikák szerint a magyar városokban 527 000 ínséges lakost tartanak nyilván, akik hatósági támogatásra szorulnak.[232] Ez a tömeg a városok lakóinak 22%-át teszi. A munkanélküliek nyomasztó nyomorát reprezentálta a szakszervezeti beszámolónak az a része, amely ismertette, hogy az egyes települések lakosságának hány százaléka van ínségesnek nyilvánítva. Így Hajdúszoboszlón a lakosság 56,4%-át, Makón 36,6%-át, Szentesen 54,2%-át, Újpesten 31,2%-át, Hajdúböszörményben 30,7%-át, Baján 29,5%-át, Pécsett 26,8%-át, Szekszárdon 26,1%-át, Mezőtúron 25,3%-át, Nagykőrösön 25,2%-át, Székesfehérvárott 22%-át, Szegeden 21,1%-át, Budapesten 18,9%-át nyilvánították ínségesnek.[233]

Az ijesztő nyomor ellenére a munka nélküli munkások csak a szakszervezetektől kaptak rendszeres segélyt, az egyes szakszervezetek vezetősége által meghatározott járulék fizetése mellett, 8–10 héten keresztül. A Vasas Szakszervezet például a munka nélküli munkások részére 1930-ban 143 280 35, 1931-ben 154 655 50, 1932-ben 90 654 70 pengőt fizetett ki. A szakszervezeti beszámoló azt is kimutatta, hogy fennállása óta, 1903-tól 1932-ig a szakszervezet munkanélküli segély címén 1 102 152 500 koronát és 633 418 12 pengőt fizetett ki tagjainak. Az imponálónak tűnő számok ellenére a szakszervezet szomorúan állapította meg, hogy mindez az erőfeszítés a munkanélküliek nyomorát csak kis részben tudta csökkenteni, és jóval több segélyre lenne szükség.[234]

A kormány magatartása és a tömegek radikalizálódása a kommunisták befolyásának növekedése a munkanélküliek körében, arra késztette a Szociáldemokrata Pártot, hogy számos nagyarányú munkanélküli tüntetést szervezzen. Ezek a tüntetések vezettek el végül 1930. szeptember 1-hez, a magyar munkásosztály legnagyobb méretű politikai

[229] P. I. Arch. 651 f. 1930/26. A Magyarországi Vas és Fémmunkások Központi Szövetsége Vezetőségének jelentése és zárszámadása az 1930–32 évekről a XIV. rendes közgyűlésre. [230]

[230] Uo.

[231] Uo.

[232] Uo.

[233] Uo.

[234] Uo.

tömegmegmozdulásához.[235] A KMP-nek a tüntetésre kiadott követelése a következő volt: heti 16 pengős munkanélküli segély, ingyenes lakás és közszolgáltatások, ingyen vasút- és villamosjegy, zálogtartozások eltörlése, harc a 7 órás munkaidőért. A munkanélküliség kérdésében tehát a KMP követelései változatlanok maradtak. Követeléseiket a párt a röpcédulák ezrein terjesztette és népszerűsítette. A kormány, hogy leszerelje a készülő tüntetést, a rendőri intézkedéseken túlmenően sürgősen közölte a kereskedelmi miniszteren keresztül, hogy a kormány közmunkákat adott ki, 29 millió pengőt a falvak villamosítására, 20 milliót a BSZKRT-nak, 12 milliót a budapest–hegyeshalmi vonat villamosítására. Ezek az ígérgetések a munkanélküliekre teljes egészében hatástalanok voltak.[236]

1930. november 1-én a KMP éhségtüntetést készített elő, és ebből az alkalomból is meghirdette a munkanélküliekkel kapcsolatos követeléseit. Ez a követelés, illetve program nagy vonalakban megegyezett a korábbi, 1930 januárjában kiadott tézisekkel, de egy-két vonatkozásban kibővítették azokat. A munkanélkülieknek családtagonként fizetendő pótlék összegét a korábbi 2,50 P helyett 5 Pengőben jelölték meg. Új követelés volt a közmunkák megindítása „a tőkés profitvadászok kizárásával". Követelte továbbá a KMP a Munkanélküli Egységbizottságok szabad megválasztását, a letartóztatott szeptemberi tüntetők szabadonbocsátását, a boletta megszüntetését. Igen élesen támadta a KMP a szociáldemokratáknak a munkanélküli biztosítás megvalósítására és a közmunkák szervezésére vonatkozó követeléseit.[237]

A KMP-nek ez a bírálata a munkanélküliség elleni biztosítás és a közmunka kérdésében nem volt helytálló, mert bár a munkanélküli segély biztosítása valóban a legjobb megoldás lett volna a munkások számára, s a terheket teljes egészében az állam viselte volna, megvalósítására nem volt reális lehetőség. A nálunk jóval gazdagabb országok közül is csak egy-két helyen adtak munkanélküli segélyt a rászorultaknak. A munkanélküli biztosítás sokkal inkább reálisabb program volt, mint a munkanélküli segély, de nálunk még ez is túl radikális igénynek számított a kormány és a tőkések szemében, és ez sem valósult meg. Munkanélküli segélyt pedig 1918-at és 1919-et kivéve – amikor szénpénz címén a munkások rendszeres havi segélyt kaptak –, sohasem fizettek Magyarországon, még a felszabadulást követő időszakban sem. A közmunka pedig alkalmas eszköz volt a munkanélküliség csökkentésére, világszerte alkalmazták, és a felszabadulás után Magyarországon is a fő módszere volt a munkanélküliség enyhítésének. A KMP bírálata tehát a pártharcot szolgálta, de nélkülözte a realitást. A KMP Központi Bizottsága is kénytelen volt elismerni 1931-ben, hogy a párt tagjai közül egyesek „maguk sem hittek abban, hogy a fasiszta diktatúra munkanélküli segélyt ad, ezért nem vették komolyan saját részkövetelésüket". Egy másik utasításában a Központi Bizottság óva intette a kommunistákat attól, hogy röplapjaikon megvalósíthatatlan követeléseket tegyenek közzé, mert ezek oda vezethetnek, hogy a munka nélküli tömegek nem veszik komolyan a párt követeléseit.[238] 1930 végén még egy pillanatra felbukkant a munkanélküliség elleni kötelező biztosítás gondolata a polgári

[235] A munkanélküliek tüntetését részletesen feldolgozta *Borsányi György* „Munkát! kenyeret!" című munkájában (Bp. Kossuth Könyv kiadó 1971)

[236] *Borsányi György:* „Munkát! kenyeret!" 107.

[237] P. I. Archivum 500 f. 1/75. ö. e. Munkanélküliség és a KMP éhségkampánya.

[238] P. I. Archivum 500 f. 2/339. K.) A KMP által kiadott vezérfonal a munkanélküliek között végzendő munkával kapcsolatban. P. I. Archivum 677 f. 1. cs. 38. ö. e. Vezérfonal a munkanélküli mozgalom feladatairól.

sajtóban is, mivel a Magánalkalmazottak Biztosító Intézete, a (MABI) közgyűlése elfogadott egy olyan indítványt, amely sürgeti a kormánynál a biztosítás bevezetését. Az indítvány azonnal maga után vonta a tőkések éles támadását, személyesen a nagytőke prominens képviselője Chorin Ferenc ragadott tollat, hogy visszautasítsa a MABI kezdeményezését.[239] Kifejtette, hogy a munkaadók már a biztosítás alapeszméjét is hibásnak tartják, mert nagyon könnyen visszaélésre vezethez. Érzékeltette, hogy csakis az állam terhére lehet szó bármilyen lépésről, mert a munkaadók nem járulnak hozzá a terhek viseléséhez.[240]

A munkanélküliek segítésével – a kommunisták tevékenysége következtében radikalizálódó munkanélküli tömegek nyomására –, a szakszervezetek és az SZDP is kénytelen volt permanensen foglalkozni. A szakszervezetek nyomására a miniszterelnök is kénytelen volt a munkanélküliség problémájáról tanácskozni a szakszervezetek képviselőivel. Ezen a tanácskozáson a szakszervezetek átadták követeléseiket, ami semmi újat nem tartalmazott, és természetesen közte volt a munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítás bevezetése is.[241] 1931 januárjában a Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetsége a munkanélküliség kérdésében levelet intézett Budapest polgármesteréhez, amelyben kérték a közmunkák megindítását, a házak kötelező tatarozását, és ha nem tudnak munkát adni, akkor gondoskodjanak a munkanélküliek rendszeres segélyezéséről.[242] Kérték továbbá a polgármestert, hogy a főváros „sürgesse meg a kormánynál a munkanélküli biztosítás törvénybe iktatását", és követelték a 8 órás munkaidő bevezetését, a munkakörülmények javítását az építőiparban.[243]

A munkanélküliség kérdésében kibontakozó kampány keretében január folyamán a szociáldemokrata képviselők több interpellációt intéztek a kormányhoz, amelyben a régi követeléseket adták elő – köztük a biztosítás bevezetését is. A Szakszervezeti Tanácshoz tartozó szakszervezetek 1931. február 8-án rendkívüli kongresszust tartottak, amelyet teljes egészében a munkanélküliség problémájának szenteltek.[244] A rendkívüli kongresszus tiltakozott az ellen, hogy a hatóságok a munkanélküliség kérdését rendőri üggyé tették, és a munkanélküliek megmozdulásait brutálisan elnyomják. A rendkívüli kongresszus követelései között a régiek mellett két új található: az egyszeri munkanélküli segély folyósítása és a kilakoltatások megszüntetésének követelése. Ezek főleg a kommunisták akcióprogramjának és agitációjának hatására kerültek be a rendkívüli kongresszus követelései közé. A munkanélküliség elleni biztosítás bevezetése most is szerepelt a követelések között, megvalósításáról nem mondtak le a szakszervezetek.[245]

A Kommunista Internacionálé 1931. február 25-re nemzetközi munkanélküli-akciót hirdetett meg, amelynek keretében világszerte nagyszabású munkanélküli tiltakozó akciót

[239] Honi Ipar XXIV. évf. 1. sz. 1931. jan. 1. *Chorin Ferenc:* A munkanélküliség ellen való biztosítás.

[240] Uo.

[241] P. I. Archivum. 666 f. I. 1930/9. A MÉMOSZ II. sz. körlevele a szakszervezeti csoportok vezetőihez.

[242] P. I. Archivum. 666 f. III/2.(1931.)2. A; MÉMOSZ-ba tömörült munkások levele a polgármesterhez a munkanélküliség leküzdése tárgyában.

[243] Uo.

[244] P.I. Archivum. 500 f. 2/339. I. I. Határozati javaslat.

[245] P. I. Archivum. 500 f. Uo.

kívánt tartani.[246] A KMP csatlakozott a felhíváshoz, és az erről szóló levél tanúsága szerint követeléseik középpontjában továbbra is a munkanélküli segély biztosítása, a kilakoltatások megszüntetése, a 7 órás munkaidő bevezetése állt, amely kiegészült a Szovjetunió védelmében indított akció meghirdetésével.[247] Annak ellenére, hogy a munkanélküli segély bevezetésének Magyarországon nem volt reális esélye, a Kommunista Pártnak ez a követelése kezdett tért hódítani a szakszervezetek és a MSZDP körében is, bár a fő követelés továbbra is a munkanélküliség elleni biztosítás megvalósítása maradt. Az MSZDP 1931 októberében tárgyalást kezdett a kormánnyal, ahol szó esett a munkanélküliek megsegítéséről is, megegyezésre került sor abban a tekintetben, hogy a szakszervezetek munka nélküli tagjai nem az ínségkonyhán keresztül kapják a segélyt, hanem pénzben a szakszervezetek útján. A szakszervezetek 150 000 P segélyt kaptak azzal az ígérettel, hogy havonta fognak a szükség és a lehetőség szerint pénzt kapni. Ez azonban nem volt külön munkanélküli segély, csupán a szegénygondozásra fordított összegből a szakszervezeti tagokra jutó hányadot fizették ki ily módon.[248]

A munkáltatóknak és politikai képviselőiknek azonban még ez is sok volt, és viharos támadást indítottak az intézkedés és az abban résztvevők ellen. Ernszt Sándor kereszténypárti népjóléti miniszternek a lemondását követelték, mivel őt tartották a megegyezés bábájának. Kétségbe vonták a szakszervezetek jogát, hogy a munkásokat képviseljék, a munkásság előtérbe helyezéséről beszéltek a társadalmi támogatásra szoruló többi segélyezettel szemben, a szakszervezetek vonzerejének megnövekedésétől tartottak.[249] A kormány tagjai hangsúlyozták, hogy nem munkanélküli segélyről van szó, és ilyen irányú megegyezést nem kötöttek az MSZDP-vel. A kormányelnök, látva saját pártjának ellenállását, bejelentette, hogy a segélyezésnek ez a módja nem vált be, és a kormány a segélyezésnek ezt a formáját beszünteti. Így csak egyszer került kifizetésre 150 ezer pengő segély, és az MSZDP-nek a munkanélküli segély folyósítására vonatkozó halvány törekvése ezzel hajótörést szenvedett.[250]

A munkanélküli segély bevezetését, a munkanélküliek megsegítését követelte a Munkanélküliek Bizottsága abban a kampányban, amit 1931 végén és 1932 elején indított meg a KMP útmutatása alapján. A népjóléti miniszternek címzett felhívásukat elküldték a különböző szakszervezeteknek, hogy aláírásukkal támogassák a benne foglalt követeléseket, amelyek között a legfontosabb a heti 24 pengős állami munkanélküli segély, a közmunkák megindítása, a lakbérmoratórium és a kilakoltatások beszüntetése volt.[251] Az MSZDP 1932. április 7-ére a vidéki pártszervezetek ellen irányuló hatósági terror elleni tiltakozásul tömegdemonstrációt hirdetett, amelynek keretében tiltakozó memoran-

[246] P. I. Archivum 500 f. 2./339. K. I. A Kommunista Internacionálé felhívása az összes kommunista párthoz az 1931. febr. 25-i munkanélküliség elleni harci nap előkészítése tárgyában.

[247] P. I. Archivum 500 f. 2/338. KI. Az MKP Központi Bizottságának levele a Kommunista Internacionáléhoz, amelyben bejelenti csatlakozását az 1931. febr. 25-i nemzetközi munkanélküli akcióhoz.

[248] Népszava 1931. nov. 15. Magyar Hírlap 1931. nov. 17.

[249] Magyar Hírlap 1931. nov. 18. Pesti Hírlap 1931. nov. 18. Magyar Hírlap 1931. nov. 19. Uo. 1931. nov. 20.

[250] *Borsányi György:* „Munkát, kenyeret", 189–190.

[251] PI. Archivum 651 f. 2/1932–4–2327. A Magy. Kir. Áll. Rendőrség nagykanizsai kapitányságának jelentése a belügyminiszternek a munkanélküliek bizottsága mozgalmáról.

dumot nyújtottak át a hatóságoknak. Ebben az MSZDP csak általánosságban beszélt a munkanélküliségről, és az ínségsegély ellen tiltakozott. Konkrét követelést nem fogalmaztak meg, elszalasztva ezzel egy kiváló alkalmat, amikor követeléseiket a tömegek megmozdulásával támaszthatták volna alá.[252]

1932 közepén a munkanélküliség kérdésében a főváros hosszú szünet után ismét hallatta hangját. Sipőcz Jenő főpolgármester az „országos szükségmunkák megszervezésének kérdéséről" terjedelmes tanulmányt terjesztett a népjóléti miniszter elé, amelyben kitért a munkanélküliséggel kapcsolatos minden fontosabb kérdésre.[253] A főpolgármester tanulmánya szerint a főváros 1931. november 1-től 1932. március 31-ig 4 300 000 P-t fordított segélyezésre, amely duplája volt annak, amit a főváros a munkanélküliség esetére szóló biztosítás bevezetése esetén a biztosított munkanélküliek részére kifizetett volna. Ez is bizonyítja, hogy nem volt irreális a korábbi terv, amely nem az anyagi megterhelés miatt nem valósult meg, hanem a tőkések ellenállása következtében szenvedett hajótörést. A főpolgármester adatai szerint egyedül Budapesten 230 ezer ember szorult hatósági segélyre, vagyis majdnem minden negyedik ember.[254] Ha az öt téli hónapon át ínségenyhítés céljaira felhasznált összeget egybevetjük a segélyezettek számával, akkor megállapítható, hogy a segély összege a „tengődési minimumot" sem biztosította a segélyezettek részére, mivel egy családra öt hónap alatt átlagosan számítva 70 P segély jutott. Napokra átszámítva ez a segély napi 46 fillért jelentett családonként és 13 fillért személyenként.[255]

A főpolgármester tanulmányában felhívta a figyelmet a munkanélküliség erkölcsromboló hatására, és ismertette, hogy a nyugati államokban a munkanélküliség elleni kötelező biztosítás bevezetése mellett is milyen nagy összegeket fordítanak az ínséges lakosság segélyezésére. Az 1932. június 1-i szegénynyilvántartás adatai szerint a főváros anyagi támogatására szoruló ínségeseknek 72%-a munkaképes családfenntartó, akik közül 8% szellemi foglalkozású, a többi fizikai munkás volt. Ezek ugyanolyan segélyezésben részesültek, mint a betegek és rokkantak, vagy az öregek, ami a főpolgármester szerint is a munkakedv kiöléséhez vezethet a munkaképes, de munkához nem jutó emberek esetében. Ezután a főpolgármester azt bizonygatta, hogy Európa nyugati államaiban bevezették ugyan a munkanélküliségi biztosítást, de az utóbbi időben a megnövekedett terhek következtében a segélyek kifizetése nehézségekbe ütközik.[256] Ebből kiindulva a főpolgármester arra az eredményre jutott, hogy Magyarország pénzügyi helyzete a munkanélküli segély bevezetésével járó anyagi megterheléseket „most semmi körülmények között sem tudná elviselni". Szerinte Magyarországon minden foglalkozási ágat beleszámítva 1932-ben 560–610 ezerre tehetjük a munka nélküli családfők számát. Ha ezek mindegyike havi 40 pengő segélyt kapna, akkor havonta 24 millió pengőt, évente pedig 288 millió pengőt, tenne ki a munkanélküli segély összege.[257] Sipőcz szerint, ha ennyi pénze lenne az állam-

[252] PI. Archivum 651 f. 2/1932–1–4593. A Belügyminisztérium felhívása az összes főispánhoz a SZDP 1932. ápr. 7-i memorandumának átnyújtása tárgyában.

[253] PI Archivum 666 f. I. 1932/3. öe. Sipőcz Jenő főpolgármester előterjesztése a népjóléti miniszterhez az országos szükségmunkák megszervezésének kérdéséről.

[254] Uo.

[255] Uo.

[256] Uo.

[257] Uo.

nak, akkor sem lenne helyes ezt segélyre fordítani, hanem munkaalkalmak teremtésére kellene felhasználni. Szerinte az egyetlen megoldás a szükségmunka országos megszervezése és egységes irányítása. Sipőcz Jenő tehát hátat fordított a főváros korábbi haladó álláspontjának, feladta a munkanélküliség elleni biztosításáért folytatott harcot, a szükségmunka megszervezése mellett tört lándzsát.[258]

Az 1929–33-as gazdasági válság drasztikus módon állította előtérbe az ország alapvető gazdasági, politikai és társadalmi kérdéseinek megoldatlanságát. A válság következtében eladósodott középrétegek, középparasztság is kezdett szembefordulni a rendszerrel. A kormányzat eddig is szűk bázisa az elégedetlenség következtében tovább csökkent, amely Bethlen István kormányának bukásához vezetett, Gróf Károlyi Gyula rövid miniszterelnöksége alatt a válságon és a társadalmi feszültségen semmit sem tudott változtatni. A válság a magyar uralkodó osztály jelentős részét osztályuralmuk fenntartásának érdekében új módszerek bevezetésére késztette. A kivezető utat a totális fasiszta diktatúra bevezetésében vélték megtalálni. A nyílt fasiszta diktatúra csak egy új fasiszta tömegpárt megteremtésével vált lehetségessé. Ehhez az alsó rétegekhez közelebb álló politikusokat kellett előtérbe hozni. Ezt az új politikai vezetőréteget, az ellenforradalom első éveiben felszínre került földbirtokos dzsentri, illetve dzsentrihez hasonló régi katonatiszti, államhivatalnoki réteg képezte, amelynek képviselői eddig inkább háttérbe voltak, s akik saját közvetlen hatalmukra törve a totális fasiszta diktatúrát képviselték. Ebből a rétegből került ki Gömbös Gyula is, akit 1932. október 1-én neveztek ki miniszterelnökké.

Gömbös az erőszakkal való fenyegetés mellett a szociális demagógia minden fegyverzetét felvonultatta, minden rétegnek mindent megígért. A munkásoknak munkaalkalom teremtését ígérte, a szegényparasztnak új földreform bevezetését helyezte kilátásba. Gömbös feladata az volt, hogy a forradalmi mozgalmakat elfojtsa, a válság terheit a dolgozó népre kényszerítse, a revízió érdekében majdan megindítandó háborút, gazdaságilag, politikailag, ideológiailag és katonailag előkészítse. Gömbös Gyula céljai elérése érdekében a terror fokozására, az egypártrendszer megvalósítására, a még meglévő szabadságjogok likvidálására, a munkásosztály szervezeteinek megsemmisítésére, a soviniszta szenvedélyek felkorbácsolására, vagyis a német és olasz mintájú fasiszta diktatúra Magyarországra való átültetésére törekedett. Gömbös céljai elérése érdekében felhasználta a Hitler-féle módszereket, és nagyarányú szociális demagógiája elsősorban a kispolgárság és ezen belül is a parasztság felé irányult. A munkásság felé is tett bizonyos szociális ígéreteket, de inkább a korbácsot mutogatta meg, és a munkásmozgalom felszámolása volt az egyik fő törekvése. A Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek felszámolásának eszközét olasz mintára az érdekképviseleti rendszer kiépítésében, az ún. kamarák felállításában jelölte meg.

Gömbös azonban nem tudta a nyílt fasiszta diktatúrát megvalósítani, elsősorban a munkásosztály szívós ellenállása miatt, de a totális diktatúrát az uralkodó osztályok egy része is ellenezte, mert kül- és belpolitikai megfontolásból jobbnak tartotta a régebbi Bethlen-módszert, a fasiszta rendszer burkolt formáját. Az uralkodó osztályok sem voltak hajlandók áldozatot hozni Gömbös szociális demagógiájának legalább részbeni megvalósításáért sem. Gömbös ugyanakkor jól látta, hogy a munkásmozgalom felszámolását, a munkáskamarák bevezetését nem tudja megvalósítani csupán terrorral, frázissal

[258] Uo.

és jelszavakkal, hanem a munkásoknak is kell valamit nyújtani. A munkásság helyzetének rendezése különben is elkerülhetetlen volt. Előtérbe került az ipari szociálpolitika, ezen belül is elsősorban a 8 órás munkanap megvalósítása és a minimális munkabérek megállapítása. Ezeket a szociálpolitikai terveket szorosan összekapcsolták a munkásság szervezetei megsemmisítésének elképzelésével. Az ígéretek egyelőre azonban homályosak voltak; és csak a távoli jövőben ígértek megvalósulást.

A munkanélküliség elleni kötelező biztosítás vagy a munkanélküli segély követelése az MSZDP és a szakszervezetek követelései között is lassan háttérbe szorult a következő években, és csak időnként tértek vissza ehhez a problémához. Így 1933 januárjában a képviselőház ülésén Kabók Lajos az MSZDP nevében interpellációt nyújtott be, amelyben kérte a megígért munkát a munkanélkülieknek vagy a munkanélküli segélyt.[259] Az MSZDP és a Szakszervezeti Tanács vezetősége 1935. február 5-én körlevélben fordult a helyi csoportok vezetőihez, hogy írják össze a helyi csoporthoz tartozó összes 14 és 25 közötti munkanélkülit, mivel a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal 1935 évi ülésén napirendjére tűzi a fiatal munkanélküliek helyzetét. Az értekezletre minden ország szervezett munkássága feliratot intézett. A szakszervezeti Tanács felhívása, amely a „Munkát az ifjúságnak!" címet viselte, követelései közé felvette a munka nélküli fiatalok segélyezését is, de annak formáját nem jelölte meg.[260] A Budapesti Kőművesek Szervezőbizottságának 1935. július 19-én kelt sztrájkfelhívása ugyancsak megemlíti, hogy „harcolni kell a munkanélküliek munkához juttatásáért, az ínségmunka megalázó Sipőcz-leves rendszere ellen, és a munkanélküliek emberséges segélyezése érdekében".[261] A MÉMOSZ Központi Vezetőségének 1934–35. évi működési beszámolójában a legfontosabb tennivalónak a munkanélküliség elleni harcot jelölte meg, és továbbra is követelte a rendszeres munkanélküli segélyezést és a 48 órás munkaidő bevezetését.[262]

A Fővárosi Tanács szociálpolitikai ügyosztálya 1935-ben a negyvenórás munkahét bevezetésével kapcsolatban tanulmányt készített, a népjóléti és munkaügyi miniszter részére, amelyben részletesen kitért a munkanélküliek helyzetére.[263] A tanulmány szerint a községek és városok nem képesek a munkanélküliek rendszeres és hathatós segélyezését megoldani, nincsenek arra a feladatra felkészülve, hogy a hatalmas méretű munkanélküliség „szociális terheinek hordozói legyenek".[264] A tanulmány készítői szerint a munkanélküliségi biztosítás a már munka nélkül levőkön nem segítene, mert a biztosítás szolgáltatásaira előző járulékfizetéssel kell jogot szerezni. A munkanélküliek közvetlen pénzbeli segélyezését pedig sem az állam, sem az önkormányzati hatóságok nem tudják vállalni.[265] „A társadalmi biztosítástól tenni függővé munkaképes emberek megélhetését – egyrészt megalázó, másrészt reménytelen gondolat" – állapították meg

[259] Népszava 1933. jan. 26. Sokáig nem fogják tűrni ezt az állapotot az éhező tömegek.

[260] PI. Archivum 651 f. 2/1935–4–4468. Hetényi Imre főkapitányhelyettese a politikai rendészeti osztály vezetőjének jelentése a belügyminiszternek a fiatal munkanélküliek összeírásáról.

[261] PI Archivum 666 f. I. 1935/8. A Budapesti Kőművesek Szervezőbizottsága sztrájkfelhívása.

[262] PI. Archivum 666 f. I. 1935/21. jelentés a MÉMOSZ Központi Vezetőségének 1934 és 1935 évi működéséről.

[263] Főv. Lt. Politikai iratok gyűjteménye IV. 1428. Polgármester IX; ü.o. Gy. IX. 10904/1935.

[264] Uo.

[265] Uo.

a tanulmány készítői. A megoldás eszközéül pedig a 40 órás munkahét bevezetését ajánlották, mondván, hogy a rövidebb munkaidő több ember foglalkoztatását teszi lehetővé, és enyhül a munkanélküliség.[266] A csodaszer tehát a főváros szerint a 40 órás munkahét, amely mellett a korábbi buzgalommal érveltek. A baj csak ott volt, hogy a kormány ezt éppen úgy nem fogadta el, mint a munkanélküliség elleni biztosítást.

Az 1936. február 26-án megtartott építőipari munkásankét – hagyományaihoz híven – foglalkozott a munkanélküliek állami segélyezésével is, és megállapította, hogy minden eddigi törekvés hiábavaló volt, nem ért el eredményt. „Megalázó robotmunkával és moslékkonyhákkal akarják megoldani a munkanélküliek már tarthatatlan helyzetét a kormány urai" – jelentették ki az ankét résztvevői,[267] és határozatot fogadtak el, amelynek az egyik pontja kimondta, hogy „a munkanélküliek 20 pengős gyorssegélyezéséért, a rendszeres állami 14 pengős munkanélküli segélyért, országos megmozdulást indít az összes építőipari munkásokkal együtt". Munkanélküliek bizottságának alakításától, a robot, illetve ínségmunka elleni tiltakozásig minden korábbi követelés megtalálható az ankét felhívásában, köztük többet a KMP követeléseiből vettek át, ami beszédesen mutatja a párt befolyásának növekedését a munkanélküliségtől legjobban sújtott építőipari munkásság körében.[268] Nem véletlen, hogy a következő években is az építőipari munkások tartották elsősorban melegen a munkanélküli segély vagy a munkanélküliség elleni biztosítás kérdését.

A MÉMOSZ-hoz tartozó munka nélküli munkások 1938. február 21-én megtartott ülése megállapította, hogy a munkanélküliség állandó jelenség a szakmában, és leginkább az építőipari munkásokat sújtja. Még Budapesten is, ahol a legtöbb munkalehetőség van, 1937-ben átlagosan 26 hetet dolgoztak az építőmunkások. Az ülés résztvevői kérték a Szakszervezeti Tanácsot, hogy sürgősen járjon el a kormánynál és a fővárosnál a munkák megindítása érdekében, a munkanélküliség esetére szóló biztosítás törvénybe iktatása céljából pedig az összes szakmák bevonásával indítson országos akciót.[269] Érdekes, hogy a korábbi követelésük helyett itt ismét a munkanélküliség elleni biztosítás szerepel. Ennek oka pontosan nem állapítható meg – annál is inkább, mert a pár héttel később, 1938. április 3-án megtartott építőipari nagygyűlés ismét a munkanélküli segélyt követelte – a közmunkák megindítása mellett – a kormánytól.[270] A váltakozó követelések valószínűleg az MSZDP és KMP befolyásának erősödését vagy csökkenését tükrözték vissza.

A következő évben az építőmunkások még egyszer nekirugaszkodtak a harcnak a munkanélküli segély bevezetése érdekében, de egyúttal valószínűleg ez volt az utolsó erőfeszítés, mert ezt követően a források hallgatnak erről a kérdésről, és csak a felszabadulást követően vetődik fel a munkanélküli segély kérdése. Az építőipari munkások 1939. február 14-én tartott nagygyűlése elemezte a munkanélküliséget és a munka-

[266] Uo.

[267] PI Archivum 666 f. III.6/1936./1. É. sz. Határozati javaslat. Harcot a munkanélküliek állami segélyezésért az egész országban!

[268] Uo.

[269] PI. Archivum 666 f. I. 1938/10. A MÉMOSZ-hoz tartozó munkanélküliek 1938 febr. 21-én megtartott ülésének határozata.

[270] PI. Archivum 666 f. I. 1938/16. Az építőmunkások 1938. ápr. 3-án megtartott értekezletének határozata.

nélküliek helyzetét. A munkaalkalmak megteremtése érdekében több javaslatot tettek a kormánynak, és követelték a munkanélküli segély bevezetését.[271] A MÉMOSZ budapesti csoportjának intéző bizottsága 1939. március 18-án felhívást intézett az összes helyi csoport vezetőségéhez, harcot hirdetett a munkanélküli segély bevezetése érdekében. A felhívás igen harcias hangot ütött meg és a munkanélküliek és a munkában állók közös harcát szorgalmazta. Követeléseik között a gyorssegély, a munkanélküli segély, a munkanélküliség elleni biztosítás, a lakbérmoratórium egyaránt szerepelt.[272]

A munkanélküli segély vagy a munkanélküliség elleni biztosítás bevezetésére azonban nem került sor Magyarországon. Az építőipari munkások akciója sem járt sikerrel, és ennek az utóvédharcnak a lezajlásával a kérdés végleg lekerült a napirendről.

A háborús konjunktúra és a háború kitörése következtében megszűnt vagy minimálisra csökkent a munkanélküliség az országban, és ez lehetővé tette, hogy a hatóságok „megoldottnak" tekintsék a munkanélküliség kérdését. A munkanélkülieknek – mint láttuk – az ellenforradalmi Magyarországon mindvégig az ínségenyhítő akció és a népkonyha jutott osztályrészül, és a munkásság minden erőfeszítése kárba veszett, az uralkodó osztály önző, osztályérdektől áthatott politikája következtében.

Золтан Бакшаи

ОБЯЗАТЕДЬНОЕ СТРАХОВАНИЕ НА СЛУЧАЙ БЕЗРАБОТИЦЫ И ВОПРОС ПОСОБИЯ ПО БЕРЗАБОТИЦЕ В КОНТРРЕВОЛЮЦИОННОЙ ВЕНГРИИ

(Резюме)

Статья ранимается одним из важнейших вопросов социальной политики – относительно рабочих – в периоде после первой мировой войны, вопросом обязательного страхования на случай безработицы и пособия по безработице, и политической борьбой, возниешей вокзуг него. Приобретающая массовый характер безработица и в Венгрии потребовала бы регулярной, институционной, государственной поддержки живущих в нищете трудящихся, поскольку поддержка этих рабочих с благодетельными средствами оказалась неразрешимой. Международное бюро труда приняло на своём первом совещании в Вашингтоне рекомендацию о страховании на случай безработицы, которуо оно предложило ввести во всех его странах-членах. Эта рекомендация была принята и узаконена большинством стран.

По требованию профсоюзов некоторые специалисты и государственные служащие в области социальной политики, представители общественных организаций и в Венгрии выдвигали на повестку дня вопрос введения и кодификации страхования. В результате кампании профсоюзов вопрос введения страхования на случай безработицы вызвал общенациональную дискуссию, в которой выступали представители различного рода общественных, политических организаций. Представительные органы аристократии и крупных капиталистов громили даже и мысль страхования на случай безработицы, а о пособии по безработице и слышать не хотели. Министерство социального обеспечения и Министерство труда выработали проект закона в начале 1925-ого года, они созвали несколько совещаний с участием организаций предпринимателей и трудящихся. Однако, из- за сопротивления органов капиталистов, страхование на случай безработицы не быдо узаконено, а правительство, после нескольких отсрочек парламентской дискуссии законопроекта, сняло вопрос с повестки дня.

[271] PI. Arc. 666 f. I. 1939/3. V. sz. Az 1939 febr. 14-én megtartott munkanélküli naggyűlés határozata.

[272] PI. Arch. 666 f. I. 1939/7. V. sz. Felhívás a munkanélküli segélyért indítandó harcra

После неудачной попытки правительства, Совет столицы Будапешта решил осуществлять страхование на случай безработицы в своей компетенции. В конце 1926-ого года Совет снарядил комиссию для выработки потребностей страхования. Рекомендация комиссии на страхование была готова к концу 1927-ого года, однако, в результате сопротивления капиталистических кзугов правительственные органы не одобрили её. Во время всемирного экономического кризиса 1929–1933 гг., под руководством и в организации ЛПВ, развёртывались широкого маштаба выступления против безработицы, в ходе которых вместо страхования на случай безработицы вышло в передний план требование пособия по безработице. Однако, не считая единственного случая, когда правительство обеспечило пособие в 150 000 пенгё, пособие по безработице в Венгрии не платили. Организации трудящихся ещё не оставили возможность узаконения страхования на случай безработицы, они развернули новые кампании за него у органов власти, успехов однако не достали. Во время правительства Гёмбёша, которое стремилось ввести тотальную фашистскую диктатуру, вышла в передний план борьба за определение минимальной зарплаты и за введение восьмичасового рабочего дня, а вопрос страхования нп случай берработицы, окончательно снялось с повестки дня. Этому способствовал и подъём производства промышленности под влиянием военной конъюнктуры. В контрреволюционной Венгрии, которая являлась государством классового компромисса крупных капиталистов, консервативных землевладельцев и фашистских элементов, даже и при инициативе органов правительства не могла осуществляться такая социальная политика, расходы, или часть расходов которой дол,ны были бы носить капиталисты.

Baksay, Zoltán

L'ASSURENCE CHÔMAGE OBLIGATOIRE ET LE PROBLÈME DES ALLOCATIONS DANS LA HONGRIE CONTRE-RÉVOLUTIONNAIRE

(Résumé)

Cette étude traite une des plus importantes questions socio-politiques – concernant les ouvriers – dans la période suivant la première querre mondiale, l'assurance obligatoire pour le cas de chômage et l'allocation aux chômeurs, ainsi que les luttes politiques éclatées à propos de son introduction. Le chômage, ayant atteint d'énormes dimensions, aurait imposé en Hongrie aussi le secours institutionnalisé porté par l'État aux chômeurs tombés dans la misère, vu qu'il était impossible de résoudre par des moyens caritatifs le secours à porter aux salariés. Le Bureau International du Travail, à sa première conférence tenue le 19 octobre 1919 à Washington, adopta une recommandation concernant l'assurance pour le cas de chômage qu'il recommanda à tous les pays membres d'introduire. La plupart des pays adoptèrent cette recommandation et inclurent dans la législation l'assurance obligatoire.

Poussés par les syndicats, certains spécialistes de la politiques sociale, des fonctionnaires et des représentants d'organismes sociaux, mirent à l'ordre du jour en Hongrie aussi l'introduction, et l'insertion dans le recueil des lois de l'assurance. L'introduction de l'assurance pour le chômage, provoqua, par suite de la campagne engagée par les syndicats, des débats dans le pays entier auxquels prirent part les représentants des organismes sociaux et politiques les plus différents. Les organismes représentant les intérêts des grands capitalistes et des grands propriétaires fonciers s'attaquèrent résolument même à l'idée de cette assurance, et ne voulaient même pas entendre parler de l'allocation aux chômeurs. Début 1925 le Ministère du Travail et de la Prévoyance Sociale prépara le projet de loi, organisa plusieurs enquètes avec la participation des représentants des organismes patronaux et ouvriers intéressés. Mais vu l'opposition des orgamismes capitalistes, l'assurance chômage ne fut introduite dans la législation, et le gouvernement, après avoir plusieurs fois remis les débats sur le projet de loi, le raya de l'ordre du jour.

Après l'insuccès des tentatives du gouvernement, le conseil de la capitale décida de réaliser dans son propre ressort l'assurance chômage. Il nomma une commission, fin 1926, pour élaborer les détails concernant l'assurance. La proposition-projet était prête fin 1927, mais, vu l'opposition des cercles capitalistes, les organes gouvernementaux refusèrent son introduction. Pendant la crise mondiale de l'économie de 1929–1933, d'importantes actions furent engagées contre le chômage, organisées et dirigées par le Parti Communiste de Hongrie, dans lesquelles la revendication de l'allocation aux chômeurs prit le dessus sur celle de l'assurance-chômage. A une exception près, où le gouvernement garantit une allocation de 150 000 pengős, les chômeurs de Hongrie ne recevaient pas d'allocation. Les organisations ouvières ne renoncèrent pas encore à la possibilité d'inclure dans les lois l'assurance chômage et engagèrent auprès de l'administration de nouvelles actions à cette fin, sans pourtant obtenir de succès. Sous le gouvernement Gömbös visant l'introduction de la dictature fasciste totalitaire, la lutte pour la fixation plus bas salaires et pour l'introduction de la journée de travail de huit heures occupa le premier plan, et l'assurance chômage fut définitivement rayée de l'ordre du jour, à quoi contribua aussi la production industrielle ranimée par la conjoncture due à l'atmosphère belliqueuse. Dans cette Hongrie contre-révolutionnaire où l'État fonctionnait grâce au compromis entre les grands capitalistes, les propriétaires fonciers conservateurs et les fascistes, ne pouvait pas se réaliser, malgré les initiatives de certains organes de l'État et du gouvernement, une politique sociale qui aurait grevé les capitalistes.

Babanászisz Szteriosz

AZ 1821-ES GÖRÖG FORRADALOM ÉS A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE GÖRÖGORSZÁGBAN

A forradalom előtti görög társadalom jellemző vonásai

A görög forradalom objektív és szubjektív feltételei fokozatosan alakultak ki az Ottomán Birodalmon belül. Először ezt a folyamatot tekintjük át röviden, kiemelve a török feudalizmus néhány alapvető jellemző vonását és a kapitalizmusba való átmenet sajátosságait, valamint ezek hatását a görög társadalom fejlődésére.

Tulajdonviszonyok szempontjából Görögországra is rányomta a bélyegét a török feudalizmus ama jellemző vonása, hogy a föld tulajdonosa végső soron az állam volt. A feudális úr hatalma nem autonóm, hanem feltételesen átengedett hatalom volt, vagyis csupán olyan mértékben létezett, amennyire a központi hatalom megengedte, eltűrte. Ugyanez vonatkozott a szultántól átruházott földhasználati és adóbérleti jogokra is.[1] Görögországban – és néhány más földközi-tengeri országban – a föld egy része az állammal adózási viszonyban levő, lényegében önellátó faluközösség tulajdona volt. Ez a forma kevésbé volt dinamikus, nem ösztönözte a munkamegosztás, a termelés és a csere fejlődését.[2]

A fenti tulajdonviszonyoknak *sajátos osztályviszonyok* feleltek meg. A török földesúr lényegében nem tulajdonos, hanem állami tisztviselő, a szultán adóbehajtó ügynöke volt, vagyis a központi hatalom javára töltött be egy alapvető funkciót. A jobbágyság minimális mértékben létezett csak Görögországban és a többi balkáni országban. A parasztok földhöz kötése sohasem öltötte a nyugati feudalizmusra jellemző szigorú formákat. Bizonyos értelemben állami parasztok, az uralkodó jobbágyai voltak.[3]

Mindez *sajátos elosztási viszonyokkal* járt együtt. A leigázottak Görögországban is sokféle adót fizettek. A legfontosabb a tized volt. Ehhez csatlakozott számos közvetett és közvetlen, rendkívüli adó. A földjáradékot adók alakjában törlesztették, és kifizetéséért felelősséggel tartozott a faluközösség összes tagja. Ilyen értelemben az „autonóm faluközösség" a gazdasági-társadalmi formáció fontos funkcionális elemét képezte.[4] Ily módon a török állam elvette a leigázott népektől a többlettermék zömét – melyet

*Görögország, a diaszpora görögsége és a filhellének 1981-ben ünnepelték meg az 1821-es forradalom 160. évfordulóját. A cikk ebből az alkalomból, a forradalom emlékére íródott.

[1] Vö. *Filiasz, V.:* Kinonia ke exuszia I. I notha asztikopiiszi (1800–1864). Szinkrona Kimena, Athén 1974, 10–12.

[2] Vö. *Kádas Béla:* A dél-európai országok fejlődésének sajátosságai. Gazdaság, 1976/2, 78–80.

[3] Lásd *Berend T. Iván–Ránki György:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Átdolgozott és bővített kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1976, 19–22.

[4] Lásd részletesebben *Szvoronosz, G.N.:* Episzkopiszi tisz neoellinikisz isztoriasz. Themelio, 1976, 42–43. o., *Filiasz, V.:* i. m., 11–14.

felhalmozásra és fejlesztésre fordíthattak volna –, sőt sokszor a szükséges termék egy részét is. Jellemző, hogy Görögországban a nemzeti jövedelemnek a török állam által elvont hányada 1700-ban 57%-ot, 1820-ban pedig 40%-ot tett ki.[5] Ez volt Görögország és a többi leigázott nép lemaradásának fő oka.

A fenti termelési viszonyokra egy *erősen központosított állam* épült rá, amely a „keleti despotizmus" speciális formája, annak átalakult változata volt. Görögországban az állam erőteljes szerepe részben Bizánc, illetve a keleti formáció öröksége.

Mindezek a jellemző vonások, illetve sajátosságok jelentős hatást gyakoroltak *a kapitalizmus kialakulásának folyamataira.* Görögországban – éppúgy, mint Olaszországban – a kapitalizmus kezdete a 16. századtól datálódik, de néhány földközi-tengeri városban szórványosan már a 14–15. században fellelhetők a tőkés termelés csírái.[6] *A kapitalizmus ezen korai fejlődését azonban több tényező hosszú időre visszavetette a későbbiek során.* Ilyen faktorok a török hódítás, az új utak és földrészek felfedezése, a gyarmatosítás és a kereskedelmi orientáció módosulása. A külső és a belső tényezők együttes befolyásának, kölcsönhatásának eredményeként a gazdasági élet centruma a Földközi-tengerről Észak-nyugat-Európára tevődött át, miközben a *dél- és kelet-európai országok a perifériára szorultak.* Ez viszont eltérő időpontban és módon következett be a különféle országokban.

Görögországban a perifériaállapot kialakulása fokozatos volt. A görög társadalmi fejlődés néhány évszázadnyi késést mutatott Nyugat-Európa társadalmi formációinak fejlődéséhez képest. Noha a tőkés fejlődés első csírái korábban jelentek meg, a Bizánci Birodalom és az Ottomán Birodalom fejlődéstörténeti körülményei nem tették lehetővé továbbfejlődésüket. A török hódoltság első évszázadaiban, a 15–16. században, Görögországban stagnálás mutatkozott, de utána, a 17. és a 18. században folytatódott a kapitalizálódás. A 18. század végén bizonyos területeken – így a kézműipar terén – felgyorsult ugyan a fejlődés, de ez egyrészt nem a polgári forradalom és az ipari forradalom jegyében bontakozott ki, másrészt pedig – többek között a nyugat-európai nagyipar konkurrenciája miatt – a létrejött görög kézműipar jelentős része tönkrement. Így Görögország lemaradt a fejlődésben, és a perifériára szorult.

A fenti keretek között a forradalom előtti Görögországban is lejátszódott egy *sajátos tőkefelhalmozás.* Ennek egyik vonása az volt, hogy nagy része külföldön ment végbe kereskedelmi tőke formájában; ugyancsak külföldön alakult ki a görög tőkésosztály jelentős rétege. Továbbá, a proletariátus kifejlődése jóval lassúbb ütemű volt. A görög tőke felhalmozásának fő formái és hordozói a következők voltak:

a) *A kereskedelmi tőke* a legfontosabb formája a tőkefelhalmozásnak Görögország és a diaszpóra görögségénél a 16–19. században. A 15–16. századtól kibővült a görögök kereskedelmi tevékenysége. Kapcsolatokat építettek ki Nyugat-Európával és a Duna menti országokkal: kereskedelmi cégeket alapítottak Konstantinápolyban, Thesszalonikiben, Dürresben, és együttműködtek az olaszokkal a Kelettel folyó kereskedelemben. A 18. században egy sor új tényező – elsősorban a 1774. évi kücsük-kajnardzsi béke – járult hozzá a görögök kereskedelmi aktivitásának fellendüléséhez, különösen a Balkánon, Kelet- és Közép-Európában. E folyamat eredményeként egy jelentős tőkével rendelkező,

[5] *Moszkof, K.:* I ethniki ke kinoniki szinidiszi sztin Ellada, 1830–1909. Athén 1974, 167.
[6] *Marx:* A tőke I. kötet. A GKP KB-nak kiadója, 1954, 740. o. (Görögül).

gazdag kereskedői réteg fejlődött ki. Jellemző, hogy a Magyarországon élő görög Sina családnak az 1850-es években 138 000 hektár földje volt, melynek értéke 80 000 000 korabeli Ft-ot tett ki.[7]

A görög kereskedelmi tőke – a 16–18. század folyamán legalábbis – alapjában konzervatív szerepet játszott, vagyis inkább járult hozzá a feudalizmus fennmaradásához, mint annak megdöntéséhez, ami összefügg közvetítő funkciójával, ill. enklávé jellegével.[8] Az idők folyamán azonban a kereskedelmi tőke egy része forradalmasítóan hatott a feudális termelési módra, amennyiben áttörte a szűk helyi korlátokat, előmozdította az áru- és pénzviszonyok fejlődését, a termelés, a szükségletek és a termelőerők differenciálását, s behatolt az iparba. Ilyen értelemben a kereskedői rétegnek bizonyos kezdetleges tőkés vonásai voltak.

b) Erősebb tőkés sajátságokkal rendelkeztek a *hajótulajdonosok.* A tengeri kereskedelemből eredő tőke az eredeti tőkefelhalmozás alapvető formáját képezte Görögországban. Különösen látványos volt az előrehaladása az 1750–1815-ös periódusban. Fejlődését nagymértékben elősegítették a kücsük-kajnardzsi béke és a francia forradalom, ill. a napóleoni háborúk. A görög szigetek 1803-ban 536 vitorláshajót számláltak, összesen 131 410 tonna űrtartalommal.[9] A napóleoni háborúk után azonban válságba került a görög tengeri kereskedelem. A hajótulajdonosok tőkés jellegét számos tény támasztja alá: bérmunkásokat alkalmaztak, önerőre támaszkodva fejlődtek, vállalva a kockázatot és a nemzetközi konkurrenciát. E réteg mobil és dinamikus volt, s állandó kapcsolatot tartott fenn a Nyugat nagy kereskedelmi centrumaival.

c) Bizonyos tőkefelhalmozás ment végbe a *kézműipar területén, a kézművesek kezében.* A 18. század folyamán és különösen a 18. és 19. század fordulóján, a megélénkülő kereskedelmi és hajózási tevékenység hatására, felgyorsult a fejlődés a kézműipar, a textilipar, a hajógyártás, a bányászat és a fémfeldolgozás ágazataiban, különösen Thesszália és Epirosz hegyvidéki, szabad területein (Ambelakia, Pilio, Jannina stb.). A kézműipar túllépte a földesúr és a falu szükségleteinek kielégítésével kapcsolatos szűk, helyi korlátokat, szélesebb belföldi és külföldi piacra termelt. Sok kézműipari ág export-orientációra tett szert. Szemléltetésként hadd hivatkozzunk az *ambelakiai manufaktúrára,* mely a legnagyobb és legfejlettebb volt Görögországban a 18. és 19. század fordulóján: 24 műhelyből állt, 2000 munkást foglalkoztatott, és évente átlagosan mintegy 370 000 kg gyapjúfonalat termelt; a fonal eladásából eredő haszon 60–100%-ot tett ki.[10]

Az 1821-es forradalom előtti görög kézműipar jelentős hányada kisárutermelő volt. Görögország sajátossága, hogy lényegében hiányzott az iparosítás manufaktúra-korszaka; csak kevés olyan kézműipari üzem volt, amely egyszerű tőkés kooperációt, manufaktúrát, részvénytársaságot képezett. A kézműipar fejlődésének iránya azonban tőkés jellegű volt.

A kapitalizálódási folyamatot jelzik a *városok és a helyi piacok fejlődése, s a nemzeti piac* megteremtésének irányában tett első lépések. Az 1821-es forradalom előestéjén Peloponnészoszban 86 város és nagyközség volt, Kelet- és Nyugat-Görögországban pedig 30. A 18. század végén Thesszaloniki 60 000, Szerresz 30 000, Larisza pedig 20 000

[7] Lásd részletesebben: *Füves Ö.:* I. Filellinesz tisz Ungariasz. Thesszaloniki, 1965. 10–11., 17., 20., 25. és másutt; Pallas Nagy Lexikona, 15. Bp. 1897, 3.

[8] Lásd részletesebben 2. lábjegyzetben i. m. 81.

[9] *T. Vumasz:* Isztoria tisz neoterisz Elladasz. Ekdoszisz Tolidi, Athén, é. n., 20.

[10] Uo. 22.

lakost számlált. Ezek, valamint Jannina, Patrasz és Lamia voltak a leghíresebb vásárvárosok. A kapitalizálódás lassúságát mutatja azonban, hogy közvetlenül a forradalom előtt a lakosság 70%-a mezőgazdaságból élt.[11]

d) A tőkefelhalmozás egyik fő hordozója a konstantinápolyi *fanarióták* rétege volt. E bizánci eredetű, arisztokrata társadalmi réteg az évszázadok során figyelemre méltó gazdasági és politikai erővé vált; széles körű bank- és egyéb gazdasági vállalkozásokat hozott létre, s olyan gazdagságra tett szert, hogy még a török Porta is hozzá fordult kölcsönökért. Emellett fontos pozíciókat foglaltak el a török igazgatásban, a szultán hű szolgálóiként.[12] Így a fanarióták az Ottomán Birodalom görög ajkú kereszténységeinek uralkodó rétegévé váltak. E réteg az első évszázadokban nem volt tőkés jellegű; a 18–19. században azonban a születő görög burzsoázia részévé vált.

e) Végül jelentős gazdaság halmozódott fel, főként nagybirtokok formájában, a *khodzsabasiszok* (előljárók) kezében. E réteg kialakulása szorosan összefügg a török feudalizmus struktúrájával. Ezek az elöljárók a muzulmán és nem muzulmán alattvalókat képviselték, s a központi hatalom tisztségviselőivel együtt részt vettek az adók elosztásában, behajtásában (bérbevétel formájában is) és a helyi ügyek intézésében. E mechanizmus lehetőséget nyújtott egyes gazdag görög földbirtokosoknak – akiknél meghagyták a törökök a földet –, hogy megvásárolják a bérbe vett adókat, és a községek elöljáróivá váljanak. Jellemző, hogy 1821-ben Görögországban a föld 54%-a a görögök és 46%-a a törökök kezében volt.[13] Erőteljes lökést adott a földbirtokosok meggazdagodásához a mezőgazdasági termelés növekedése, mely a 18. és 19. század fordulóján következett be, elsősorban a kereskedelmi és hajózási tevékenység fejlődése révén. A nagy földbirtok természetesen feudális jellegű volt, és a khodzsabasiszok az uralkodó feudális osztály szerves részét képezték. A 18. század végén és a 19. század folyamán azonban – fokozatosan és részlegesen – egy tőkés irányú differenciálódás ment végbe: bővült az árutermelés és az árucsere, terjedtek a művelés tőkés formái (a bérmunka alkalmazása, a nagy tőkebefektetések a mezőgazdaságban stb.). Jellegzetes, hogy a 18. század végén a görög búza- és gyapottermelés 1/3-a és a mazsolatermelés 8/10-e exportra került. Ezen időszakban Görögország főként mint exportőr jelent meg az európai piacon.[14]

A fenti folyamatokkal egyidejűleg megfigyelhető a görög *preproletariátus születése.* Gyarapodó igényeket támasztottak a bérmunka iránt a kézműipar, az ipari tőkés kooperációk és manufaktúrák, valamint a hajózási és kereskedelmi vállalatok fejlődése. A parasztok, a kézműiparosok és a kereskedők differenciálódása egyre inkább bővítette a bérmunkások képződésének forrásait. Fő rétegük a tengerészmunkások voltak, kiknek száma 1803-ban elérte a 16 131-et; a kézműiparban dolgozók száma pedig 1837-ben 19 520 volt.[15] Ezen adatok is mutatják, hogy a kapitalizmus fejlődése a szóban forgó periódusban korlátozott.

Összefoglalva elmondhatjuk: *az 1821-es forradalom előtti időszakban Görögországban is lejátszódott egy sajátos tőkefelhalmozás, és kezdetét vette a tőkésosztály és a*

[11] *P. Ruszosz:* Voithima ja tin isztoria tu KKE. Politikesz ke Logotechnikes Ekdoszisz. 1958., 86., 139.; *L. Sztringosz:* I epanasztaszi tu ikosziena. Politikesz ke Logotehnikesz Ekdoszisz, 1959., 11.

[12] Lásd részletesebben: *Tszukalasz, K.:* Exartiszi ke anaparagogi. Ekdoszisz Themelió 1977, 38.

[13] *T. Vurnasz:* I. m., 24.

[14] *P. Ruszosz:* i. m., 134.; *L. Sztringosz:* i. m., 8–9.

[15] *T. Vurnasz:* i. m., 19.; *P. Ruszosz:* i. m., 153–154.

munkásosztály kialakulásának folyamata. Ez azonban lassú volt, aminek fő okai: a feudalizmus változatlanul fennálló korlátai, a nemzeti függetlenség és az egységes nemzeti piac hiánya, a külföldi konkurrencia (mely fokozódott a 18. század végén, a 19. század elején), továbbá a görög tőke kereskedelmi, közvetítő (komprador) jellege. Így az 1821-es forradalom előtt Görögországban beszélhetünk előproletariátusról és elő-burzsoáziáról, de nem beszélhetünk kialakult, osztállyá szerveződött, egységes proletariátusról és burzsoáziáról. Ez részint az ázsiai termelési móddal magyarázható, melyben „nem jöttek létre valóságos osztályok", és „a társadalom erősen statikus, mozdulatlan társadalom maradt".[16]

A görög forradalom jellege, közvetlen előzményei és hatása

A 18. század folyamán a polgáriasodással párhuzamosan, azzal kölcsönhatásban erősödött a görög *nemzeti ébredés* folyamata is. Ezt fokozták egyrészt az orosz–török háborúk, másrészt a 18. század végén és a 19. század elején kitört és levert törökellenes görög felkelések, amelyek tömegesebb jelleget öltöttek, mint a korábbi megmozdulások. Ez utóbbiakban a születőben levő görög burzsoázia játszotta a fő szerepet. A görög nemzeti mozgalom összekapcsolódott a polgári átalakulás eszméivel. Erre a folyamatra döntő hatást gyakorolt a francia forradalom, annak eszméi, melyek erősítették mind a polgári, mind a nemzeti tudatot.[17]

A görög és a balkáni nemzeti mozgalom egyik első szervezője *Rigasz Fereosz* (1757–1798) volt, aki a francia forradalom szellemében nevelkedve s a Direktóriummal kapcsolatban állva, azt tűzte ki célul, hogy felszabadítsa nemcsak a görögöket, hanem az összes balkáni népet és magukat a törököket is, meg akarta teremteni a Balkáni Köztársaságot egy olyan alkotmánnyal, amelynek mintaképe az 1793-as francia Alkotmány lett volna. Forradalmi tevékenységének központja Bécs volt; az osztrák rendőrség azonban letartóztatta, és társaival együtt a török hatóságoknak adta át, melyek meggyilkolták. Rigasz művét a burzsoázia és az értelmiség haladó elemei folytatták.

A korabeli európai titkos társaságokhoz hasonlóan számos görög nemzeti társaság jött létre, amelyek komoly szerepet játszottak a forradalom előkészítésében. A legfontosabb ezek közül az Odesszában 1814-ben megalakult *Filiki Etereia* (Baráti Társaság) volt, amely tevékenységét az összes európai görög kolóniára (paroikia) és egész Görögországra kiterjesztette. Amint a fenti tényekből is kitűnik: a diaszpóra görögsége fontos szerepet játszott nemcsak a tőkefelhalmozásban, hanem a görög forradalom előkészítésében és megszervezésében is. A Filiki Etereia tagjai egységesek voltak az ország felszabadítására irányuló végső nemzeti cél tekintetében, de nézeteltéréseik voltak a politikai, társadalmi célok és a követendő taktika vonatkozásában. A forradalom előestéjén a szervezet vezetése a konzervatív erők kezébe került: vezetőjévé 1820-ban *Alexandrosz Ipszilantisz* herceget nevezték ki, aki tisztként orosz szolgálatban állott.

A forradalom szempontjából számba jöhető erők a következők voltak: „a görög lakosság, amely a 18. század végén túlszárnyalta a 3 millió főt, a külföldi bankárok és az

[16] *Berend T. Iván–Ránki György:* Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok, a XIX. századi Európában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1979. 15.

[17] Lásd részletesebben *Szvoronosz, G. N.:* i. m., 58–61.

Égei-tengeri szigetek hajótulajdonosai által felhalmozott gazdagság, amely elegendő volt az első szükségletek kielégítéséhez; a hajdúk (kleftesz), a török helyőrségekben szolgáló görögök és más fegyveres erők, melyek száma több tízezerre volt tehető; jelentős részük jó gyakorlatra tett szert a napóleoni háborúk idején, a franciák és angolok által a Ionia-szigeteken létrehozott fegyveres testületeknél és Ali basa Iskolájában. A szigetek könnyű és gyors kereskedelmi flottája, amely a kalózok ellen volt felfegyverezve és Oroszország, Franciaország és Anglia háborúiban szolgált, félelem nélkül volt képes szembeszállni a török flottával . . ."[18]

Ilyen körülmények között létrejöttek a forradalom szubjektív és objektív feltételei. A Filiki Etereia vezetése, kihasználva a kedvező helyzetet, 1821-ben kirobbantotta a forradalmat, mégpedig két helyen: először külföldön, Jaşiban, majd néhány hónappal később magában Görögországban: Peloponnészoszban, Délnyugat-Görögországban és az Égei-tenger szigeteiben. A függetlenségi háború több mint tíz évig tartott (1821–1832). Az 1821–1824 közötti periódusban a forradalom gyors sikereket ért el. A nemzeti felszabadító harccal párhuzamosan egy belső harc is kibontakozott a vezető szerep, a forradalom politikai és társadalmi céljai és a születőben lévő újgörög állam jellege körül. Eleinte a konzervatív elemek (elöljárók, földbirtokosok stb.) kaparintották kezükbe a forradalom vezetését, eltávolítva onnan a népi elemeket. Ugyanakkor azonban növekedett a forradalom katonai vezetőinek, a „nagykapitányoknak" a befolyása, akik bizonyos mértékig a parasztságot képviselték, és nagyobb beleszólást követeltek maguknak az ország kormányzásába. A két csoport közötti ellentét 1823–1824-ben nyílt polgárháborúba torkollott.

Itt utalnunk kell röviden *a forradalom külpolitikai vonatkozásaira*. A korabeli nagyhatalmak – érdekeiknek megfelelően – eltérő módon reagáltak a görög forradalomra. *Törökország* természetesen azonnal a forradalom ellen lépett fel: katonai erőket küldött annak elfojtására; általános terrort indított a görög lakosság ellen, hogy megakadályozza a forradalom elterjedését. 1821. áprilisában a nyilvánosság előtt felakasztotta a konstantinápolyi patriarchát; tömegmészárlásokhoz folyamodott a görögök között Isztambulban, Szmirnában, Rodoszban, Kréta és Ciprus szigetén.

Ezzel szemben *Oroszország* bátorította a forradalmat: tiltakozott a török atrocitások ellen, és megtagadta, hogy a törökök átkutassák az orosz hajókat; Isztambulban, Szmirnában, Patraszban és másutt több száz görögnek nyújtott menedéket, és tette lehetővé, hogy orosz útlevéllel és orosz hajókkal meneküljön. 1821. június 16/28-án a törökországi orosz nagykövet ultimátumjellegű jegyzéket nyújtott át a török kormánynak, melyben követelte a Szorosokban történő hajózás szabadságát, „a béke és a nyugalom helyreállítását Görögországban, . . . az elpusztított templomok azonnali újjáépítését, az összes privilégiumoknak, a szabadságnak a visszaállítását"; az 1774. évi kücsük-

[18] *Szvoronosz, G. N.*: i. m., 64. A továbbiakra vonatkozóan is lásd részletesebben uo., 65–73., valamint *Vurnasz, T.* i. m. 90–97.

*Janninai Aliról van szó (1744–1821), aki a 18–19. század fordulóján szinte abszolút önállóságra és uralomra tett szert Albánia és Görögország nagy része felett, gyengítve a szultán központi hatalmát, és erősítve a kapitalizálódási folyamatot. Európai minta szerinti modern hadsereg megszervezésére törekedve katonai iskolát (udvart) hozott létre Jannínában, a görög felvilágosodás központjában, ahol az 1821-es forradalom sok nagy görög vezére nevelkedett fel, mint pl. Karaiszkakisz, Andrucosz, Bocarisz. A törökök – a Szultán megbízásából – 1821-ben csapdába csalták és lefejezték.

kajnardzsi és az 1812. évi bukaresti békeszerződésekben garantált jogokra hivatkozva leszögezte, hogy Oroszország nem hajlandó lemondani a keresztények védelméről, és arra törekszik, hogy „a görögök megkaphassák a politikai létükhöz szükséges engedményeket". Mivel Törökország nem fogadta el ezeket a követeléseket, Oroszország megszakította vele a diplomáciai kapcsolatokat.

Anglia – elsősorban a status quo felborulásától tartva – nyugtalansággal fogadta a görög forradalom hírét, és kezdetben barátságtalan lépéseket tett. A törökországi angol nagykövet törvényes akcióként fogadta a török atrocitásokat a görög lakosság ellen, és Anglia barátságos magatartásáról biztosította Törökországot. Anglia semlegesnek nyilvánította a fennhatósága alatt tartozó görög Ioni-szigeteket, megfélemlítve a görög lakosokat, és megtiltva mindennemű kapcsolatukat a görög forradalommal. Ugyancsak megtiltotta a görög hajók közeledését az Ioni-szigetekhez. A földközi-tengeri angol flotta úgy is segített a törököknek, hogy átkutatta a görög hajókat, nehogy hadianyagot szállítsanak a görög felkelőknek.

Angliához hasonló magatartást tanúsított *Ausztria, Poroszország* és – bizonyos mértékig – *Franciaország*. Eltérő volt az *Amerikai Egyesült Államok* reagálása. Ott egy erős filhellén mozgalom bontakozott ki, és ennek hatására a görög kérdés a kongresszus elé került. Azonban az európai politikától távolmaradást igénylő Monroe-elv szellemében az USA hivatalosan nem avatkozott be a görög forradalomba és az ezzel kapcsolatos európai ügyekbe.

Pozitívabb volt a világ haladó erőinek hozzáállása a görög forradalomhoz. Egy széles körű *filhellén mozgalom* bontakozott ki Európában és Amerikában, amely sok formában nyilvánította ki szimpátiáját és szolidaritását Görögország iránt. Az erkölcsi és anyagi támogatáson túlmenően sokan önkéntesként, fegyverrel a kezükben harcoltak a görögök oldalán, és járultak hozzá a forradalom győzelméhez. A legtöbben Franciaországból, Spanyolországból, Portugáliából, Angliából, Nápolyból, Lengyelországból, Magyarországból, Bulgáriából és Szerbiából érkeztek.

A forradalom második szakaszában annak vezetésében fokozatosan a polgári elemek kerültek túlsúlyba. *A. Mavrokordatosszal* az élen. Az 1825–1827-es években a forradalom komoly nehézségekbe ütközött, átmeneti vereséget szenvedett. Ezzel egyidejűleg azonban fokozódott az európai filhellén mozgalom és annak támogatása. Ez, valamint a forradalom új fellendülése beavatkozásra kényszerítette a nagyhatalmakat. Oroszország, Anglia és Franciaország hármas szövetsége közvetítő kísérletet tett a forradalmi Görögország és a Porta között, de ez nem járt sikerrel. A törökök tagadó válasza a navarinói tengeri ütközethez vezetett (1827. október 20.), amelynek során elpusztult a török-egyiptomi hadiflotta. Törökország az 1828-ban kitört orosz–török háborúban elszenvedett veresége után, 1829-ben kénytelen volt elismerni Görögország autonómiáját. Ezt követően az 1830 februárban Londonban aláírt jegyzőkönyv Görögországot független államnak nyilvánította.

Közben 1827-ben a Nemzetgyűlés *Ioannisz Kapodisztriaszt*, volt cári minisztert választotta meg Görögország kormányzójává, aki a forradalom katonai vezetői által vezetett ún. orosz pártra támaszkodva, személyi diktatúrát vezetett be. A földkérdést képtelen volt megoldani, de komoly és sok szempontból sikeres erőfeszítéseket tett az újgörög állam megszervezésére. Bizonyos erők, köztük az ún. angolpártiak és franciapártiak, nem nézték jó szemmel oroszbarát politikáját, és 1831-ben meggyilkolták. Az ezt

követő anarchiát kihasználva, a három „védnökhatalom" – Anglia, Franciaország és Oroszország – rákényszerítette Görögországra az abszolút monarchiát az általuk választott bajor származású Ottó herceggel, mint királlyal az élen. Ugyanakkor az 1832 májusi egyezménnyel a Porta is kénytelen volt elismerni a görög állam függetlenségét.

A fenti rövid áttekintésből is kitűnik, hogy *a forradalom vezető ereje a születőben lévő görög burzsoázia volt,* amely nemzeti piacra törekedve magáévá tette a nemzeti és a polgári ideológiát. *A forradalom fő tömegeit azonban a parasztok és a tengerészek képezték,* akiket áthatottak a nemzeti és társadalmi felszabadulás eszméi. Ilyen körülmények között *a görög forradalom kettős jellegű volt: nemzeti és egyben polgári demokratikus forradalom volt;* egyidejűleg tűzte ki céljául a nemzeti függetlenség kivívását és a feudalizmus felszámolását, a paraszti, ill. földkérdés megoldását. A görög forradalomra is jellemző a nemzeti függetlenség, az állami szuverenitás és a tőkés társadalmi átalakulás egyidejű, összekapcsolódó megvalósulása, továbbá az átalakulás késése és következetlensége. Ennek következtében a forradalom után folytatódott és felgyorsult a kapitalizálódás, de ez a folyamat torz formákat öltött. A forradalom közvetlen hatását a továbbiakban a két, ill. három alapvető probléma alakulásán keresztül vizsgáljuk.

Az 1821-es görög szabadságharc biztosította Görögország egy részének *nemzeti függetlenségét,* létrehozta az újgörög államot és az egységes nemzeti piacot. De nem oldotta meg következetesen a nemzeti függetlenség és szuverenitás problémáját. Görögország már a forradalom első éveitől függő helyzetbe került a külföldi tőkétől. Ezen túlmenően a létrejött görög nemzeti állam csonka állam volt, tekintve, hogy a görög területek egy részének felszabadítása a török elnyomás alól később történt csak meg. Jellemző ebből a szempontból, hogy az újgörög állam egy mindössze 47 516 km^2 területen jött létre 753 400 lakossal. Területe, ill. lakosainak száma 1870-ben (a Ioni-szigetek 1864. évi hozzácsatolásával) 50 211 km^2-re, ill. 1 457 894 főre, 1889-ben (Thesszalia és Arta 1881. évi felszabadításával) 63 603 km^2-re, ill. 2 187 208 főre, és 1920-ban (Macedónia, Epirosz és Trácia hozzácsatolása után) 127 000 km^2-re, ill. 5 016 889 főre növekedett.[19]

A külföldi függőséget fokozták a *külföldi kölcsönök* és az ezekkel járó *eladósodás.* Görögország a legelső modern kölcsönfelvevő országok közé tartozott, ami a sajátos politikai, nagyhatalmi erőviszonyok következménye. Az 1821-es forradalom első időszakától kénytelen volt ismételten *külföldi állami kölcsönöket* felvenni. A kölcsönfelvétel közvetlen okai, ill. céljai között szerepelt a gyakori állami költségvetési deficit kiegyenlítése, az állami hadi- és egyéb kiadások fedezése, továbbá – kisebb mértékben – a gazdaság helyreállítása éa fejlesztése. Ezen igyekezetében Görögország azonban a nemzetközi tőke legrosszabb spekulációs törekvéseivel találta magát szemben; a nagy bankok kizsákmányolásának tárgyává vált, és négyszer volt kénytelen fizetésképtelenséget jelenteni.

Az 1821 és 1893 közötti időszakban Görögország hivatalosan 750 millió aranyfrank névértékű kölcsönt vett fel; ebből azonban a görög állam kasszájába a valóságban csak 350 millió aranyfrank, vagyis a felvett kölcsönnek kevesebb mint a fele folyt be. A névleges értéknek mindössze 6%-át fordították termelési célokra.[20] A külföldi hitelek 1893 és 1898 között tovább növekedtek. 1898 és 1910 között e folyamat lelassult, hogy az

[19] Statistical Yearbook of Greece 1978. Athén, 15.

[20] *Angelopulosz, A.:* To ikonomiko provlima tisz Elladasz. Athén 1945, 21.

1910-es években újból felgyorsuljon. A felvett kölcsönök összege 1894 és 1914 között 635 millió aranyfrankot tett ki.[21] Görögország egyike volt a legeladósodottabb országoknak. Erre utal, hogy az I. világháború előtt az egy főre jutó államadósság összege 328,0 francia frank volt, míg Romániában 299,0, Szerbiában 238,8 és Bulgáriában 149,2 frankot tett ki.[22] A görög állam a külföldi kölcsönök tetemes részét katonai kiadásokra, a háborúk finanszírozására fordította. Az ilyen improduktív felhasználás volt az egyik oka annak, hogy nem tudta visszafizetni a kölcsönöket. A másik ok a törlesztések állandóan növekvő összege volt.

A külföld felé történő eladósodás egyik legsúlyosabb következménye az volt, hogy a külföldi kölcsönök törlesztése elszívta a görögországi felhalmozás jelentős hányadát. Például 1830 és 1860 között Nagy-Britannia és Franciaország a görög állam bevételeinek 30%-át kapták meg kölcsöneik fejében. A külföldi kölcsönök törlesztési összege a nemzeti jövedelem alábbi százalékait képviselte: 1830-ban 6,8%-ot, 1878-ban 4,8%-ot és 1912-ben 5,2%-ot. Görögország a 19. század végéig felvett kölcsönei reálértékének háromszorosát fizette vissza.[23]

A forradalom nem oldotta meg a *földkérdést* sem. Annak ellenére, hogy a törökök kezében levő földeket az állam nacionalizálta, radikális földreform nem valósult meg a 19. század folyamán. A forradalom után az ország művelhető földterületének mintegy a fele az elöljárók, a földbirtokosok kezébe került, miközben a parasztok öthatoda föld nélkül maradt.[24] A parasztság függő helyzetben volt, súlyos adókat kellett fizetnie, és vidéken az önkényeskedés, az elnyomás volt jellemző. A feudális viszonyokat csupán Görögország egy részében (elsősorban Peloponnészoszban) számolták fel többé-kevésbé következetesen. A többi területeken azonban hosszú időn keresztül uralkodtak a mezőgazdaságban a félfeudális viszonyok. Még 1862-ben is állami tulajdonban volt a gabonaföldek 35%-a, a szőlő- és mazsolaföldek 75%-a és az olajfák 87%-a.[25] *A nagy földbirtokok* túlsúlyát jól szemlélteti az a tény, hogy a földesurak, az állam és az egyház nagy földbirtokai még 1910-ben is az összes görögországi földterület 60%-át tették ki. A nagybirtok tényleges gazdasági szerepe meghatározó jelentőségű volt. Ez abból fakadt, hogy a nagy földbirtokokon állították elő a mezőgazdasági exporttermékek döntő hányadát, s a földbirtokosok ellenőrizték azok exportját. Ezek a termékek az összes mezőgazdasági termelés 1/4-ét–1/3-át képviselték (1867-ben 28%-át). Ez az ágazat a legfontosabb tényezője volt az áru- és pénzviszonyok fejlődésének, a tőkefelhalmozásnak és az állami devizabevételeknek a szóban forgó időszakban. A görög tőkésosztály egy része éppen a mezőgazdasági exporttermékek termelésével és értékesítésével foglalkozó földbirtokosokból fejlődött ki.[26] Az állami földterületeket bérlő parasztok által művelt átlagos földterülete 0,5 hektár volt, és ezeknek 20%-os bérleti díjat kellett fizetni. Emellett a parasztság egy része tizedet fizetett az államnak, ill. a földbirtokosoknak.[27]

[21] *Iannitszisz, K. A.:* I xenesz ameszesz ependiszisz ke i diamorfoszi tisz neoellimikisz ikonomiasz (1830–1932). „Epitheoriszi Kinonikon Erevnon", 30–31. 236.

[22] *Berend T. Iván–Ránki György:* i. m., 184.

[23] *Moszkof, K.:* i. m., 160–161., 167.

[24] *Szvoronosz, G. N.:* i. m., 72.

[25] *Moszkof, K.:* i. m., 140–142.

[26] *Filiasz, V.:* i. m., 130–132.

[27] *A. Sziderisz:* Georgiki politiki tisz Elladosz (1833–1933). Papadojánnisz Kiadó, Athén 1934, 30–31.

A földreform csak jelentős késéssel és részlegesen valósult meg Görögországban. Az első földreform 1871-ben volt, és ennek során a görög állam összesen 265 000 hektárt, az akkori Görögország megművelt földjének 1/3 részét és ültetvényeinek 55%-át adta el 357 217 földtulajdonosnak. A vételárat a szántóföldek esetén 26 év alatt kellett törleszteni, 5%-os kamatláb mellett, az ültetvények esetén pedig 18 év alatt, 8%-os kamatláb mellett. Így a görög parasztság 1/3 része földtulajdonossá vált. 1880-ban eltörölték a tizedet. A fenti reformok által a nemzeti jövedelem jelentős hányada (mintegy 1/10 része) kikerült az állam kezéből, és a piac csatornáiban realizálódott; a mezőgazdasági árutermelés kiszélesedett.[28] A földreform később folytatódott. 1911-ig az állam további 265 000 hektár földet engedett át a parasztoknak.[29] Radikálisabb földreform azonban csupán 1922 után valósult meg Görögországban.

A forradalom a polgárság számára nem oldotta meg következetesen a *hatalom kérdését* sem. Görögországban egészen a századfordulóig a gazdasági és a politikai hatalom jelentős része a földbirtokosok kezében koncentrálódott; a politikai hatalmat a feudális vagy a feudális-polgári koalíció gyakorolta felváltva vagy megosztva, abszolút vagy alkotmányos monarchia formájában. A tőkésosztály nagyobb politikai befolyásra csak a 19. század végén, különösen *Trikupisz*, az első tulajdonképpeni görög polgári politikus miniszterelnöksége idején tett szert. A hatalom kérdése véglegesen csak *1909* után dőlt el, amikor a *katonai felkelés* nyomán, amely késői polgári forradalomnak is tekinthető, a *Venizelosz* vezette liberális burzsoázia ragadta kezébe a politikai hatalmat. Ez Görögország történetében új fordulópontot jelentett. A forradalom és a sorozatos felkelések révén a századforduló táján Görögországban is bevezették a legfontosabb polgári vívmányokat, és lényegében felszámolták a feudális intézményeket, bizonyos feudális maradványoktól eltekintve, amelyek hosszabb időn keresztül fennmaradtak.

A kapitalizmus fejlődésének felgyorsulása

Az 1821-es forradalom utáni első évtizedekben igen lassú volt a kapitalizmus fejlődése. A szűk nemzeti piac, a külföldi függőség, a feudális maradványok, a földkérdés megoldatlansága mellett a kapitalizmus gyors fejlődését számos más tényező is akadályozta: a tőkehiány, a közlekedési rendszer fejletlensége, a bérmunka hiánya stb. Ezeknek a problémáknak a fokozatos és részleges megoldása azt eredményezte, hogy a 19. század végén, a 20. század elején Görögországban is kibontakozott az ipari forradalom, és általában felgyorsult a kapitalizmus fejlődése.

A 19. század első felére Görögországban a nagyfokú *tőkehiány* volt jellemző a termelés területén. Ennek fő magyarázata abban rejlik, hogy a felhalmozott tőke főleg kereskedelmi, tengeri kereskedelmi tőke és kincs formájában létezett, és nem került produktív befektetésre. Figyelemre méltó, hogy a 19. század első felében a kamatláb 24 és 30% között mozgott.[30] A külföldön felgyülemlett görög tőke jelentős része csak később repatriálódott. A 19. század második felében azonban enyhülni kezdett a tőke-

[28] *Moszkof, K.*: i. m., 134–135.
[29] *Filiasz, V.*: i. m., 90.; Voithima ja tin isztoria tu KKE A GKP Kiadója, 1952, 109–110.
[30] *Szpiliotopulosz, Sz.*: Isztoria tisz Ethnikisz Trapezisz. Ikarosz 1949, 79.

hiány. Ez részben a belföldi felhalmozásnak volt köszönhető, részben pedig a külföldi görög vagy idegen tőke beáramlásának. 1836–1877 között például belföldi és külföldi tőkével 144 részvénytársaság alakult meg, összesen 208,2 millió drachma tőkével (1 aranyfrank 1,03 drachmával volt egyenlő 1880-ban). A tőkepiac és az ipar fejlődéséhez hozzájárult a *Görög Nemzeti Bank* megalapítása is (1841), amely az ország első hitelintézménye volt. Tőkéje 1843–1867 között 7-szeresére, 1897–1910 között pedig 3,8-szorosára nőtt. A századfordulón a bankok behálózták az egész országot. A fenti tényezők hatására a kamatláb 13–12%-ra csökkent az 1860 utáni időszakban.[31]

A felhalmozott tőke jelentős hányada improduktív területeken került befektetésre. A kereskedelemben invesztált tőke 1909-ben a teljes belföldi felhalmozás 35%-át tette ki. Ez döntően a görög tőke komprádor, közvetítő jellegéből adódott. Az iparban eszközölt tőkebefektetés kisebb (30%) volt, de dinamikusan növekedett. Jellemző, hogy a nagybirtok értéke nagyobb volt, mint az ország összes „aktív" tőkefelhalmozása.[32]

A századforduló körüli évtizedekben felgyorsult kapitalista fejlődés egybeesett *a monopolkapitalizmusba való átmenettel:* növekedett az ipari tőke és a banktőke koncentrációja és centralizációja, fokozódott összefonódásuk, kialakultak a monopóliumok, erősödött a külföldi tőke szerepe, elmélyült Görögország gazdasági és politikai függősége a külföldi tőkétől és az imperialista nagyhatalmaktól. Az első ipari *monopólium* 1877-ben jött létre Görögországban, tröszt formájában, három fonóipari vállalat és az Ipari Hitelbank részvételével. Monopolhelyzetre tett szert az 1880-as években a Lavrioni Fémipari Társaság. A századforduló táján monopóliumok alakultak a szesziparban, a vegyiparban és a dohányiparban. A banktőke területén a Nemzeti Bank már korábban is monopolhelyzetet élvezett, és vezető szerepet játszott a monopolizálási folyamatban.[33]

A modern *közlekedési rendszer* kiépítése Görögországban is egyik döntő előfeltétele volt a korszerű gazdaság megteremtésének. A belföldi úthálózat és a parti hajózás fejlesztését elsősorban az egységes belső piac kialakításának szükségessége igényelte. A vasúthálózat és a tengerhajózás fejlesztésében meghatározó szerepet játszottak a külföldi piacok, a fejlett ipari országok gazdasági és stratégiai érdekei. Görögországban a 19. század első felében siralmas állapotban volt a belföldi *úthálózat.* A görög állam megalakulásakor nem volt egyetlen kocsiút, de még a fogalom technikai értelmében vett járható út sem. Az 1828–1852 között épített utak hossza csupán 168 km volt. A 19. század második felében azonban meggyorsult a közlekedés fejlődése. 1867–1909 között 2738 km hosszú utat építettek. Közben megindult és fellendült a *vasútépítés* is. Az 1869–1912 között épített vasutak hossza 1614 km volt. Ez 10 000 lakosra számítva 6,1 km-t, 100 km^2 területre számítva pedig 2,6 km-t jelent. Az építésükre fordított összeg 394,5 millió aranyfrankot tett ki.[34] Ezek zömét az állam fedezte, főleg külföldi kölcsönökből.

[31] *Anasztaszopulosz, G.:* Isztoria tisz ellnikisz viomichaniasz 1840–1940. „Elliniki Ekdotiki Eteria A. E.", Athén 1946, 387. *Evelpidisz, Hr.:* Ikonomiki ke kinoniki isztoria tisz Elladosz, Athén 1950, n. k., 52.

[32] Filiasz, V.: *i. m., 174–177. Zolotasz, X.:* I Ellasz isz to sztadion tisz ekviomichaniszeosz. Athén 1926, 108.

[33] Lásd részletesebben *Babanászisz Sz.:* Kapitalizmosz ke ergatiki taxi sztin Ellada, 1830–1980, 183–197. (Kézirat görögül).

[34] *Evelpidisz, Hr.:* Ikonomiki ke kinoniki isztoria tisz Elladosz Athén 1950, 52., 57.

Görögországban a szóban forgó időszakban nem épült ki fejlett, az egész országot átfogó vasúthálózat. Látványos fejlődést mutatott azonban a *kereskedelmi flotta.* Mindkét jelenség összefügg Görögország földrajzi adottságaival és a görög tőke komprador jellegével. A görög kereskedelmi flotta fejlődését előmozdította a Szuezi-csatorna 1869. évi és a Türr István magyar vállalkozó közreműködésével épített Korinthoszi-csatorna 1893. évi megnyitása, a nemzetközi kereskedelem megsokszorozódása és az ukrán búza görögországi exportjának növekedése. A görög kereskedelmi flotta űrtartalma 1840–1910 között 4,1-szeresére nőtt.[35] Minőségi változás, hogy az 1875 utáni időszakban a hagyományos vitorlás hajókat fokozatosan felváltották a korszerűbb, gyorsabb és nagyobb űrtartalmú gőzhajók. A gőzhajózásra való áttérés az ipari forradalom görögországi kibontakozásának és elterjedésének egyik legfontosabb területévé vált.

A 19. század második felében egyre inkább elterjedt a *bérmunka.* Ez tükröződik a lakosság összetételének módosulásában is. A városi lakosság aránya az összlakossághoz képest az 1840. évi 15,2%-ról 1879-ben 18%-ra és 1907-ben 24%-ra emelkedett.[36] Ennek megfelelően csökkent a falusi lakosság aránya. A legnagyobb foglalkozási csoport az *agrárlakosság* volt; aránya azonban csökkenő tendenciájú: az 1853. évi 79,8%-ról például 1879-ben 61,7%-ra esett vissza. A nagybirtokosok aránya 1879-ben 6,9%-ot tett ki. A nagybirtokok egy része tőkés jellegű gazdaság, vagy átmeneti állapotban volt a feudális gazdaságból a tőkés gazdaságba. Erre enged következtetni a bérmunka elterjedése és a cselédek számának növekedése. Ez utóbbiak 1879-ben a foglalkoztatottak 8,8%-át képviselték. A cselédek egy része jobbágy, másik része azonban agrármunkás volt, vagy átmenetet képezett az egyik formából a másikba. Ilyen átmeneti osztályformák a többi foglalkozási kategóriáknál is találhatók. Az *iparosok* aránya az 1853. évi 8,9%-ról 1879-ben 9,6%-ra nőtt. Növekvő tendenciát mutatott a *kereskedők* aránya is. A *munkások* száma és aránya a 19. század első három negyedében lassan növekedett, 1879-ben elérve a foglalkoztatottak 9,2%-át.[37] A századfordulón az agrárlakosság arányának csökkenése és a nem agrárlakosság arányának növekedése folytatódott. Az aktív, nem agrárlakosságon belül (= 100) azonban az iparban és kézműiparban foglalkoztatottak aránya 1879 és 1907 között 39,2%-ról 38,1%-ra, a háztartási és magánszolgáltatásoknál foglalkoztatottaké 17,2%-ról 11,4%-ra és a közszolgáltatásoknál foglalkoztatottaké 13%-ról 9,8%-ra csökkent, míg a kereskedelemben és szállításoknál foglalkoztatottak aránya 24,2%-ról 33%-ra, a szabadfoglalkozásúaké pedig 6,3%-ról 9,8%-ra emelkedett.[38] A fenti folyamatokkal párhuzamosan a lakosság műveltsége is fejlődött. Ezt jelzi az elemi oktatás elterjedése és az analfabétizmus visszaszorulása.

A megkésett fejlődés és számos egyéb sajátos tényező azt eredményezte, hogy *az 1821-es forradalom után megalakult újgörög állam nagyobb szerepet játszott az ország gazdasági életében, mint a fejlett nyugat-európai országokban; a politikai és gazdasági élet aktív tényezőjévé vált.* Ennek olyan specifikus okai voltak, mint az új állam, illetve

[35] *Mitchell, B. R.:* European Historical Statistics 1750–1970. McMillan Press Ltd, London and Basingstoke, 616–630.

[36] *Moszkof, K.:* i. m., 170.; Sztatisztiki Epetirisz tisz Elladosz 1930, 50–51.

[37] Hivatalos összeírásokból származó adatok, ill. számítások – Lásd *Kordatosz, I.:* Iszagogi isz tin isztoria tu elliniku kapitaliszmu. Athén 1930, 18. *Kordatosz, I.:* Isztoria tu elliniku ergatiku kinimatosz. Athén 1956, 13.

[38] *Tszukalasz, K.:* Exartiszi ke anaparagogi. Ekdoszi Themelió 1977, 184.

szerveinek megszervezése, az államiság fenntartása s határainak kiszélesítése újabb területek felszabadításával, a gyakori háborúk és válságok, a külföldi kölcsönök sorozatos felvétele, a görög állam eladósodása és többszöri elszegényedése, a föld egy részének nacionalizálása és a földosztás. A görög állam kezdettől szorosan összefonódott a gazdasággal, elsősorban a bankokkal, az iparral, a vasútépítéssel és a külkereskedelemmel. Ezt az összefonódást jól szemlélteti a görög állam és a Nemzeti Bank szoros kapcsolata. Ez utóbbi megalakulásától kezdve az állam állandó hitelezőjévé vált. A 19. század második felében és a századfordulón a görög állam gazdasági beavatkozásának legfontosabb eszközei, ill. formái voltak az állami költségvetés és adópolitika, a vám- és külkereskedelmi politika, az ipar- és az agrárpolitika.

Az újgörög állam üres háztartással indult. Az Ottomán Birodalom – mint már láttuk – elvonta a leigázott Görögország erőforrásainak számottevő részét. Ezzel magyarázható, hogy 1820-ban, a török hódoltság utolsó évében az állami bevételek a nemzeti jövedelem 30%-át tették ki. A forradalmat követő két évtizedben – 1821 és 1839 között – jelentős mértékben csökkentek mind az *állami bevételek,* mind a nemzeti jövedelem összege; az állami bevételnek a nemzeti jövedelemhez viszonyított hányada pedig 20–21% volt. 1839 és 1848 között tovább apadtak az állami bevételek. Az ezt követő időszakban azonban már emelkedés tapasztalható. Ennek megfelelően az állami bevételeknek a nemzeti jövedelemhez viszonyított hányada az 1848 és 1910 közötti periódusban nem mutatott nagy ingadozásokat, 14–17% között mozgott.[39]

A költségvetés *fő bevételi forrásai* a közvetett adók voltak, ráadásul növekvő tendenciával: 1870-ben 53%, 1889-ben 72%. A közvetlen adók aránya kisebb és mérséklődő tendenciájú volt: 1870-ben 47%, 1889-ben 28%.[40] Kisebb hányaddal járultak hozzá a bevételekhez a közületi vállalatok, az állami földek járadékai, ill. eladása és az egyéb bevételek. A költségvetés legnagyobb *kiadási tételei* voltak a minisztériumok kiadásai, az igazgatási költségek, továbbá a belföldi és külföldi kölcsönök visszafizetésével kapcsolatos kiadások. Fontos kiadási tétel volt az útépítés, különösen a vasútépítés állami finanszírozása. Az állam túlköltekezése elviselhetetlen terheket rótt a népre, gyakran deficites költségvetést eredményezett, és több ízben a görög államháztartás csődjéhez vezetett.

A görög *mezőgazdaság* fejlődésében ellentmondásos tendenciák érvényesültek a 19. században. 1830–1860 között a mazsolatermesztés földterülete 35-szörösére és a szőlőművelés területe 50-szeresére növekedett. Komoly fejlődés ment végbe a gyapot- és dohánytermesztésben. Ugyanakkor azonban visszaesett a gabonatermesztés. Emiatt Görögország számottevő gabonaimportra szorult. Az 1860–1907 közötti időszakban növekedési ütem tekintetében első helyen a dohány állott, 7,3-szoros növekedéssel, másodikon az oliva, 6,4-szeres, harmadikon a gabona, 4,7-szeres növekedéssel; következett a gyapot, 3,7-szeres, a szőlő 1,8-szoros és a mazsola, 1,4-szeres növekedéssel.[41] A 19. század második felében, egészen a századfordulóig a gabona mellett a *mazsola* volt a legfontosabb termék, mind a termelés, mind az export vonatkozásában. Az 1900-as

[39] *Moszkof, K.* adatai alapján számítva: i. m., 169.

[40] *Humanidisz, L. Th.:* Mathimata isztoriasz ikonomiku viu. Ekdoszisz Papaziszisz, Athén 1969, 353.

[41] *Filiasz, V.:* i. m., 13. *Moszkof, K.:* i. m., 143.

évektől a *dohány* vette át a mazsola szerepét. A mazsolatermelés visszaesése részint az exportlehetőségek korlátozódásával magyarázható, részint pedig a filoxera okozta károkkal. Ezzel szemben a világpiacon növekedett a dohány iránti kereslet. A jó éghajlati lehetőségekre támaszkodó görög dohánytermelés látványos ütemben növekedett, és Görögország legnagyobb exportágazatává vált. A szóban forgó időszakban bizonyos értelemben *a mazsola és a dohány töltötte be Görögországban a húzóágazat szerepét.*

Az *állattenyésztés* az egész 19. században elmaradott volt, és lassan növekedett. A rideg-állattartás volt jellemző. A viszonylag számottevő juh- és kecsketenyésztés a hús-ellátás és a gyapjúipar fejlődésének alapját képezte. 1860–1909 között a tehénállomány 2,7-szeresére, a ló-, öszvér- és szamárállomány 1,9-szeresére, a sertésállomány 1,7-szeresére s a juh- és kecskeállomány 1,3-szorosára nőtt, míg az ökör-, borjú- és bivalyállomány szinte változatlan maradt.[42] Az állatok átlagos hozama igen alacsony volt. Átlagos súlyuk Görögországban kb. fele annyi volt, mint Franciaországban. Az állatállomány sohasem volt elegendő a belföldi szükségletek, elsősorban a húsigények és a szállítási szükségletek kielégítésére. Így Görögország e tekintetben mindig importra szorult.

A mezőgazdaság az *ipar* fejlődésének legfontosabb tényezőjét képezte. Meghatározó szerepet játszott az iparosításban mint felhalmozási forrás, devizaforrás, nyersanyagforrás és mint munkaerőforrás. A mezőgazdasági felhalmozási források elvonásának döntő eszközei voltak az alacsony mezőgazdasági felvásárlási árak, valamint a földbirtokosok, a kereskedők és az állam által monopolizált nagyarányú mezőgazdasági export. Ez utóbbi alkotta a fő devizaforrást, melynek egy részét ipari gépek és berendezések importjára fordították. A mezőgazdaság szolgáltatta a legfontosabb görög iparágak nyersanyagait. A belföldi mezőgazdasági termékekre támaszkodva fejlődött ki a görög szeszipar, a textil-ipar, az olivaolaj-ipar, a szappangyártás és egy sor más iparág. A mezőgazdaság és a mezőgazdasági export pozitív hatása az iparosításra azonban korlátozott volt Görögországban. A görög exportágak azért sem válhattak az ipari átalakulás kiindulópontjává, mert „a legfőbb görög exportcikkek nem kapcsolódtak Nyugat-Európa gazdasági fejlődésének kulcságazataihoz. A mazsola, az olaj, a dohány keresleti elaszticitása csekély volt, áralakulása ennek megfelelően kedvezőtlen".[43]

Minden gazdaságtörténeti forrás ara enged következtetni, hogy Görögországban az 1870-es évekig nem ment végbe figyelemre méltó ipari fejlődés.[44] Sőt, *a 19. század első évtizedeiben a korábban kifejlődött kézműipar, ill. manufaktúra visszahanyatlott.* Az 1815–1845 közötti időszakban például az ipari tőke meredeken csökkent. A görög ipar az 1840 előtti időszakban csak csíra formájában létezett, és főként kézműipari céhekből, manufaktúrákból állt. A görög nemzeti ipar megteremtésének első jelei az 1840–1850-es időszakban kezdtek mutatkozni. Az 1860-as évtizedben fokozódott az iparosítás szükségessége, újabb előrehaladás történt, komoly teljesítményű gépek kerültek bevezetésre, ám a lemaradás továbbra is jelentős volt. Az 1870-es évtizedben megélénkült a gyáralapítási tevékenység.

[42] *Moszkof, K.:* i. m., 143.

[43] *Berend T. Iván–Ránki György:* i. m., 120.

[44] Lásd részletesebben *Babanászisz Sz.:* Az ipari forradalom Görögországban 1840–1922. Megjelent: *Berend T. Iván–Ránki György:* Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában c. kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1979, 343–426.

Összefoglalva megállapítható, hogy az *ipari forradalom görögországi kibontakozásában jelentős késés mutatkozott.* Ez visszatükröződik a gazdasági szerkezet tradicionális arányainak változatlanságában. Még 1860-ban is a mezőgazdaság részesedése a nemzeti össztermék előállításából 75%, míg az ipari csak 17% volt. Továbbá az iparilag fejlett országokkal szemben fennálló fejlettségbeli különbség 1800 és 1860 között nem csökkent, hanem növekedett.[45] Az angliai és más nyugati országok ipari forradalma inkább negatív hatást fejtett ki a görög ipar fejlődésére. *Az ipari forradalom közel egy évszázados késéssel, a 20. század utolsó negyedében és a 20. század első évtizedeiben bontakozott ki,* de más technikai bázison és megváltozott társadalmi-gazdasági feltételek között. Ez idő tájt a *kapitalizmus Görögországban is monopolkapitalizmussá kezdett átfejlődni, még mielőtt befutotta volna a szabad versenyes kapitalizmus és az ipari forradalom normális szakaszát.* Ez a kapitalizmus fejlődésének fontos sajátossága Görögországban és néhány más déleurópai, illetve balkáni országban.

A századfordulón Görögországban is felgyorsultak az ipari forradalom folyamatai. Az 1821-es forradalom utáni időszakban növekedett az *ipari tőke,* de csak 1889-ben szárnyalta túl az 1815. évi összeget; 1889–1909 között 2,5-szeresére nőtt. Az adatok azt mutatják, hogy 1880–1922 között meggyorsult az ipari tőke növekedése. Az 1867–1877 közötti időszakban az *iparvállalatok* száma 5,1-szeresére, az *ipari munkások és alkalmazottak* száma 3,3-szorosára és a *lóerők* száma 18,1-szeresére nőtt. Az 1877–1920 közötti periódusban pedig az iparvállalatok száma 40,5-szörösére, az ipari munkások és alkalmazottak száma 6,4-szeresére és a lóerők száma 17,8-szorosára növekedett. Ez utóbbi adatok arra utalnak, hogy a létrejött ipari vállalatok többsége kisipari vállalat volt.[46] A *görög ipari termelés* lendületes növekedést mutatott: az évi átlagos növekedési ütem 11,1% volt az 1867–1877-es időszakban; ezzel az ipar 11 esztendő alatt 2,9-szeresére nőtt. Az 1877–1917-es periódusban az évi átlagos növekedési ütem 4,7% volt; ily módon az ipari termelés 6-szorosára nőtt. Görögországban is az ipar rendszerint gyorsabban növekedett, mint a többi nemzetgazdasági ág, ill. a nemzeti jövedelem.

A *nemzeti jövedelem* lassú, ill. közepes ütemben növekedett. 1820–1830 között – az ismert okok miatt – a nemzeti jövedelem évi átlagban 3,2%-kal csökkent. Ezt követően azonban állandó növekedést mutatott. Az évi átlagos növekedés az 1830–40-es évtizedben 6,6% volt, majd az 1840–50-es évtizedben 3,6%-ra és az 1850–60-as évtizedben 3,5%-ra mérséklődött. A következő évtizedben a növekedés dinamikusabb volt: 1860–70-ben 5,5%, 1870–80-ban 3,8% és 1880–90-ben 5,2%. Ezután egy mérsékeltebb növekedési szakasz következett: 1890–1900 között 3,5% és 1900–1910-ben 2,9%.[47] A különböző időszakokra vonatkozó növekedési ütem ingadozása részben azzal magyarázható, hogy közben sokszor jelentős változások következtek be Görögország területének és lakosságainak nagyságában. Ha egy főre számítjuk át a nemzeti jövedelmet, akkor sokkal kisebb növekedési ütemet kapunk. 1820–1950 között például a nemzeti jövedelem évi átlagos növekedése mindössze 1,4% volt.

[45] Lásd *Berend T. Iván–Ránki György:* Gazdasági elmaradottság kiutak és kudarcok, a XIX. századi Európában. 19–22.

[46] *Moszkof, K.:* i. m., 169. Elliniki Sztatisztiki Eperitisz 1930, 177.; *Evelpidisz, Hr.:* i. m., 58–59., 91. *Zolotasz, X.:* i. m., 20.; *Anasztaszopulosz, G.:* i. m., 133–333., 1000–1034.

[47] *Gulielmosz, P.:* Neoelliniki pragmatikotita. Hatodik Kiadás, Athén 1977, 194.

Nemzetközi összehasonlításban vizsgálva, Görögország növekedési üteme gyorsabb, mint a többi déleurópai országé, de lassúbb, mint az európai átlag. Az egy főre jutó GNP 1860–1910 között 260 (1960. évi) dollárról 325 dollárra nőtt. Az európai átlaghoz viszonyítva 74%-ot tett ki 1860-ban és 65%-ot 1910-ben, vagyis a különbség növekedett.[48]

A foglalkoztatás és a nemzeti jövedelem struktúrájára vonatkozó adatok megerősítik, hogy Görögország az ipari fejlődés ellenére, a szóban forgó egész időszakban *agrárország volt és maradt.* 1860-ban a mezőgazdasági termelés a nemzeti jövedelemnek csaknem 3/4 részét szolgáltatta. Az ezt követő időszakban a mezőgazdaság aránya csökkent, az iparé növekedett. Az ipar az 1860-as évtizedben a nemzeti jövedelemnek hozzávetőlegesen 1/6 részét adta, az 1910-es évtizedben pedig megközelítően 1/5 részét.[49]

A görög kapitalizmus fejlődésének fontos jellemző vonása a *külföldi függőség.* Az állami kölcsönök mellett jelentős összegű *magántőke* is behatolt Görögországba. A külföldi közvetlen beruházások összege 1830–1878 között 100, 1879–1914 között pedig 290–310 millió aranyfrankra rugott.[50] Egy sor görög ipari, kereskedelmi vállalat és bank francia, angol, majd amerikai tőkések birtokába került. Itt csupán egy példát említünk: 1875-ben a külföldi „csoportok" 190 000 hektár bányászati és egyéb célokat szolgáló földet ellenőriztek Görögországban. A külföldi tőke uralkodó szerepet játszott a görög nemzetgazdaság összességében, különösen pedig a közületi szektorban, az ipar, a bankok és a közlekedés területén. A külföldi és a hazai tőkebefektetések százalékos aránya 1909-ben az iparban 64:36, a banktőke területén 57:43, a közlekedésnél és a kommunális szolgáltatásoknál 45:55, a hajózásnál 25:75, a kereskedelemben 22:78, az egész görög nemzetgazdaságban pedig 55:45 volt. A görög kapitalizmus kezdeti periódusában a francia tőke állt az első helyen Görögországban. A külföldi tőkén belül a francia tőke aránya 1909-ben 52%, az angolé pedig 30% volt.[51] A későbbiek során azonban előtérbe került az angol, majd az amerikai tőke.

A külföldi tőke hatása Görögország fejlődésére ellentmondásos volt. A külföldi tőke kétségkívül hozzájárult a vasútépítés és a kitermelő ágazatok óriási beruházásigényeinek biztosításához és kisebb-nagyobb mértékben egyes feldolgozó iparágak fejlesztéséhez. Ugyanakkor fokozta az ország gazdasági és politikai függőségét, erősítette a fejlődés torz vonásait, és így egyik okává vált Görögország periferikus helyzete megszilárdulásának. Ehhez hozzájárult a külkereskedelem is.

A *külkereskedelem* alakulására komoly hatást fejtett ki a külkereskedelmi politika. Görögországra a *védővám-politika* volt jellemző. A vámrendszer elsődleges célja a görög állam bevételeinek növelése volt, második pedig az ipar és a mezőgazdaság támogatása. Az első célkitűzést realizálták, amennyiben a vámbevételek – kisebb ingadozásoktól eltekintve – emelkedő tendenciát mutattak. A vámintézkedések egy része pozitív, másik része azonban negatív irányban befolyásolta a görög gazdaság fejlődését.

[48] *Berend T. Iván–Ránki György:* i. m., 156–157. (*Megjegyzés:* A bruttó nemzeti termékről [Gross National Product] van szó, vagyis az év során előállított végtermékek és szolgáltatások tömegéről, ill. azok pénzbeni kifejezéséről.)

[49] *Anasztaszopulosz, G.:* i. m., 1015. adatai alapján számítva.

[50] *Iannitszisz, K. A.:* i. m., 236.

[51] *Moszkof, K.:* i. m., 168.

A külkereskedelem hatására a belső piac bővülésével párhuzamosan szélesedett a külső piac is. A külső piac bővülése visszatükröződik a külkereskedelem növekedésében is. Görögország összkereskedelmi forgalma az 1851–1922 közötti hét évtized alatt 15-szörösére növekedett.[52] *A külkereskedelmi forgalom általában gyorsabb ütemben növekedett, mint a nemzeti jövedelem.*

Ami a *külkereskedelem relációs megoszlását* illeti, Görögország legnagyobb kereskedelmi partnere a 19. század második felében Anglia volt, de csökkenő részaránnyal: a görög importban való részesedése az 1851. évi 28,6%-ról 1900-ban 22,5%-ra, az exportban pedig 63,6%-ról 48,1%-ra csökkent. Következett Törökország, amelynek részaránya a görög importban 1851-ben 38,1% volt, de 1900-ban 9,2%-ra, az exportban pedig 9,1%-ról 4,9%-ra esett vissza. Ugyancsak jelentős, de csökkenő arányt képviselt az Osztrák–Magyar Monarchia, mégpedig az importban 19,1, ill. 12,5%-ot, az exportban pedig 27,2, ill. 9,9%-ot. Ezzel szemben Oroszország részesedése a görög importban növekvő tendenciát mutatott: 1851-ben 4,8% és 1900-ban 26,8% volt.[53] A szóban forgó időszakban Görögország külkereskedelmének döntő részét Európával bonyolította le. Az 1887–1912 közötti időszakban Anglia, Franciaország, Románia, Oroszország és Törökország részesedése csökenő, ezzel szemben az Osztrák–Magyar Monarchia, Németország és Olaszország részesedése növekvő tendenciát mutatott. Az Európán kívüli országok közül jelentős és emelkedő volt az Egyesült Államok és Egyiptom részesedése.[54]

Rátérve a *külkereskedelem termékstruktúrájára,* megállapíthatjuk, hogy Görögország *exportjának* legnagyobb, de csökkenő arányú tételét a mezőgazdasági termékek jelentették (1887-ben 61,5%, 1912-ben 48,3%). Ezen belül a fő exporttermék a mazsola volt, azonban csökkenő tendenciával (56,5%, ill. 28,8%). Növekvő viszont a dohány aránya (2,2%, ill. 14,1%). Ezen irányzat a következő időszakban is érvényesült, míg végezetül a dohány lett Görögország legfontosabb exporttermék. A görög export második legnagyobb, ám szintén csökkenő arányú tételét a feldolgozatlan ásványok, fémek képezték (21,9%, ill. 16,1%). A harmadik és növekvő arányú exporttételt a szeszitalok alkották (4,9%, ill. 11,8%). Az ipari késztermékek exportja jelentéktelen arányú volt. A görög *import* differenciáltabb képet mutatott. Legnagyobb, de erősen kisebbedő arányú tételét a mezőgazdasági termékek jelentették (1887-ben 44,1%, 1912-ben 24,8%); ezeken belül a gabonafélék domináltak. A második, de ugyancsak zsugorodó arányú importtételt képezték a fonalak és szövetek (19%, ill. 12,6%), a fonalimport magas aránya a fejlődő görög textilipar gyarapodó szükségleteivel magyarázható. A harmadik helyen állt a faimport, emelkedő aránnyal (6,2%, ill. 9,9%), valamint a feldolgozatlan ásványok, fémek importja, erőteljesen növekvő aránnyal (6%, ill. 17,1%). Következett az állati eredetű termékek importja, fokozódó aránnyal, továbbá a feldolgozott ásványok és fémek importja, emelkedő aránnyal.[55] A fémek és az ásványok magas és növekvő arányú importja két dolgot tanúsít: egyfelől azt, hogy Görögországban is előrehaladt az iparosítás, másfelől azt, hogy a görög nehézipar fejletlen volt, és nem volt képes kielégíteni a hazai szükségleteket.

[52] *Mitchell, B. R.*: i. m., 488–502.; *Moszkof, K.*: i. m., 166.

[53] *Mitchell, B. R.*: i. m. 530–562. adatai alapján számítva.

[54] *Iliopulosz, I. P.*: I exelixisz tu exoteriku emporiu tisz Elladosz 1830–1972. Athén 1973, 27–28.

[55] Iliopulosz, P. I.: i. m., 26., 116–118.

A görög külkereskedelem relációs megoszlásának és szerkezetének összevetése arra enged következtetni, hogy *sajátos „munkamegosztás" alakult ki a perifériás Görögország és az iparilag fejlett országok között.* Ennek lényege, hogy Görögország döntően mezőgazdasági termékeket (főként mazsolát, majd dohányt) és ipari nyersanyagokat exportált az ipari országokba; ugyanakkor Angliából, Németországból és Franciaországból főleg kész ipari termékeket, az Osztrák–Magyar Monarchiából pedig ipari, erdőgazdasági, ill. mezőgazdasági termékeket importált. Oroszország, Törökország és Románia viszonylatában a görög export és import összetétele „összhangban" volt, amennyiben mind a kivitel, mind a behozatal zömmel mezőgazdasági termékekből állt.

Bollmann Györgyi

A „FELVILÁGOSULT KONZERVATÍV" – PJOTR VALUJEV

Ki volt az a kiváló képzettségű közigazgatási szakember, akinek tudományos érdeklődése a pedagógiától a gazdaságtörténeten át a csillagászatig terjedt, akinek még szépírói ambíciói is voltak? Amikor pedig 1861-ben az orosz kormányba új belügyminisztert kerestek, hogyan, hogy reá esett a választás? Miért cserélt gazdát a tárca már 1868-ban? ... Nos, Pjotr Alekszandrovics Valujevről sok mindent megtudhatunk az 1961-ben újra megjelentetett naplójából. Szerkesztője Zajoncskovszkij professzor, a kiváló szovjet történész, aki biztos kalauzunk a korszakban és e kétkötetes kiadványban.

Valujev írása autentikus forrás. Első kézből kapunk értesüléseket a kormánykörök legbelső világáról, a birodalmat feszítő, „égető" kérdésekről, a felszabadító mozgalmak megítéléséről, II. Sándor ambivalenciáiról stb. Helyzetéből adódóan Valujev a birodalmi politika sok olyan részletét ismerte, amelyről a legszűkebb körben tudhattak. Monarchiahűsége mélységesen őszinte: neki a legfontosabb az abszolutizmus, ezért érzi úgy, hogy a kormány, de még a cár hibáival szemben sem lehet elfogult. Mindent a magas kormánytisztviselő prizmáján keresztül érzékel, de bölcs és szkeptikus, előérzetek gyötrik; a történtekbe sokszor belelátja az egész rendszer bukásának a valószínűségét is.

Pjotr Valujev államférfiként és magánemberként egyaránt figyelemre méltó személyiség, ezért szeretnénk politikai jellemrajzát is felvázolni. Ehhez, naplóján kívül, egyéb írását is igénybe vesszük. Az 1860-as éveket kutató érdeklődésünk sok támpontot kap az ő analíziseiből, leveleiből, feljegyzéseiből, amelyek révén érthetőbbé, megközelíthetőbbé válik az orosz kormánypolitika. Szándékunk továbbá, hogy ne csak az információs tartalomra, hanem az írások, a történtek egy rejtettebb rétegére is felhívjuk az olvasó figyelmét. Az eltűnt idők emberéről alkotott képet árnyaltabbá teheti e személyes vallomás varázsa.

Helyenként a belletrista tollából eredő hangulati színezés is fellelhető, de az olvasó meggyőződhet, hogy ez nem torzít; mind az adatok, mind a tények megbízhatóak. Valujev igazmondását az sem csorbítja, hogy fontosnak tudja önigazolását, bevallottan igényt tart az utókor érdeklődésére, sőt elismerésére is:

„Eljön az idő, amikor én már nem leszek. A fiaim, de meglehet, mások is fogják olvasni feljegyzéseimet ... és vajon mit fognak gondolni rólam, illetve az ügyekkel kapcsolatos helyzetemről? ... hogyan ítél meg engem és a többieket az olvasó az elmondottak után? ... Hát hallgattam én, amikor szólnom kellett volna? Hát megszegtem én azt a törvényt, amely évekig vezérelte tetteimet és szándékaimat? ... Sok mindent nem mondtam el, ami pedig megmagyarázná a szerepemet, de azért olyan is akad, amit nem nehéz kitalálni. Jelentőségemet a legcsekélyebb mértékben sem növeltem ..." (1866. nov. 24., illetve 1867. dec. 25.)

Álljunk meg hát a napló ez utolsó hangjainál, és nézzünk vissza a kezdet felé. Hogy is volt csak?

*

Valujev udvari kamarás tekintélyes ősök emlékét őrző, előkelő családjában 1815 szeptemberében megszületett Pjotr. Az otthoni művelt, igényes miliő, a nevelők és házitanítók kifogástalan indíttatást nyújtottak a gyermeknek.

Az eszes ifjú kezdeti karrierje nemcsak sikeres tanulmányaival, de feltehetően I. Miklós moszkvai tartózkodásával is kapcsolatba hozható: 1831 telén a cár tiszteletére rendezett bálokon, összejöveteleken feltűnt a „mintaszerű" fiatalember, és az uralkodó pétervári udvari szolgálatra rendelte.

Pályája elején az is sokat jelentett Pjotr Valujev számára, hogy az udvarnál nagy rokonszenvet élvezett első feleségének édesapja, gróf Vjazemszkij. Apósa költő volt, akinek házában Puskinnal is megismerkedett. Irodalmi barátságuk maradandó emlékeként tudhatjuk, hogy Puskin „A kapitány lánya" című művében Grinyovot – Valujevről mintázta meg.

A 30-as évek végén, már hadapródként, szoros kapcsolatba került a „Tizenhatok köre" néven ismert, pétervári arisztokrata fiatalok ellenzéki csoportjával. A világ gondjairól, fejleményeiről éjszakai vitákba merülvén Valujevnek igazán nem juthat eszébe, hogy – majdani belügyminiszterként – hasonló összejöveteleket ő nem fog megtűrni. Azt sem sejthette, hogy a Tizenhatok egyike, a kaukázusi ezred különös tisztje, Mihail Lermontov tragikus zseniként végzi nemsokára. . . . Mint ahogyan azt sem tudhatta előre, hogy saját pályáját körbéli barátja, Suvalov fogja megtörni, amikor a rendőrfőnök Suvalov majd más belügyminisztert akar közvetlen felettesének.

Sok van tudva, a jövendő nincs tudva![1] – tartja a Balti-tenger vidékén a régi mondás . . .

A rigai főkormányzó mellett 1845-ben lép szolgálatba Valujev, és hamar ráhangolódik a baltikumi németes szokásokra. Az európai nyelvek birtokában mindenkivel szót ért, a helyi nemeség hamarosan szimpatizál vele. Részt vesz a parasztokról szóló új törvénygyűjtemény kidolgozásában, bekapcsolódik a közigazgatási és kereskedelmi tervezetek munkálataiba is. A cári rendszer korlátolt tisztviselői gárdájából hamarosan kitűnik ez az eszes, művelt és nem kevésbé becsvágyó fiatalember. A hivatalos elismerés sem marad el; új beosztás, rangok, kitüntetések tanúsítják ezt.

Amikor a krími háborúval sok tevékeny elmélkedő számára bizonyossá vált, hogy a jobbágyrendszer „végzetesen káros", Valujevben így vetődik fel a kérdés: hol tart Oroszország, és ezután mi lesz vele? Tanulmányt ír „Egy orosz töprengései 1855 második felében" címmel. „. . . vajon kedvez-e Oroszország mai felépítettsége a szellemi és az anyagi erők fejlődésének? " Válasza a keserű kritika hangján szól: „rendszerünk egyik ismérve, hogy úton-útfélen híján vagyunk az igazságnak, . . . vagy: a kormányzat, bár saját eszközeiben már nem bízik, minden mást mégis megvet. Nálunk a hatóság tevékenysége lényegében kimerül az adminisztráció megszámlálhatatlan variációjában, így biztosítjuk magunknak a mindenható hazugságot. Vegyük csak szemügyre például az évvégi be-

[1] *Hunfalvy Pál:* Utazás a Balt-tenger vidékein. 1875.

számolókat: jelentéseinkben az áll, hogy mindenütt minden lehetségest megtettünk, ... mindenben sikert arattunk, ... és ha még nem történt meg, bizonyos, hogy fokozatosan nálunk is honos lesz a rend. – Így a beszámoló jelentéseink. Ha azonban a dolgok mélyére nézünk, és a lényeget elválasztjuk a papírburoktól, vagyis azt, ami van, attól, ami a látszat, igencsak ritkán találunk biztos talajra. A csillogó felszín alatt korhad a mély." A kormány más hibáiról szólva bírálja azt a romlott légkört, amelyben „... minden külön utasítás nélkül is ellenszenv és megvetés a gondolkodás osztályrésze. A hatalom gyámkodása a kiskorúak felett" ... mármint az állampolgárok felett, akiknek megalázása kifejeződik az útlevélkiadásban is, amelynek korlátaival „Őfelsége több mint 60 millió alattvalóját tartja háziőrizetben". Az állami hivatalokban csak „a megszokott közöny van mindaz iránt, amit Oroszország gondol, érez vagy tud".

A Töprengések írója zárszavában fennkölt, de nem konstruktív: „nálunk oly könnyű elhinteni a jónak magvait! Az orosz elme oly fogékony és az orosz szív oly nemes! A kormányzat így szólhatna a néphez: most már tartson össze minket az igazság, és hasson az ősi címer jelmondata »Az észhez távlatok kellenek«!"

Így a tanulmány. Ennél konkrétabb elképzeléseit naplójában veti papírra:

„1855. okt. 20. Ami nálunk mihamarabb kívántatik:

1. a cenzúra átszervezése;
2. a hivatali költségvetések közhírré tétele. Meg kell szüntetni a pénzügyek áthatolhatatlan titokzatosságát;
3. ipari erőink röghözkötöttségének felszámolása. A vasúti és a hajóforgalomban stimulálni kell a magánvállalkozásokat.

Az említettek sorrendisége véletlenszerű, de közvetlen vagy közvetett következményei miatt mind fontos. A leglényegesebb, hogy néhány alapelvet életbe léptessünk, úgymint a keresztény igazságosságot, a lelketlen formalitások helyett igazi közigazgatást, a személyiség megbecsülésével összefonódott erkölcsi méltóságot ..."

Igaz, hogy Oroszországban már számos kortársa érti, hogy minden bajnak a forrása a jobbágyrendszer. Az is igaz, hogy Valujevnél meg sem fogalmazódik ez a mindent átható krízis. Mégis, mint művelt gondolkodó, messze kimagaslik a főtisztviselői karból. És még valami: Valujevnek már akkor van stílusa; ő nem a kívülről jövő fitymáló hangján, sem nem a szemben álló becsmérlő dühével heveskedik. Valujev a hatalom birtokosának féltő gondjával, a szó szoros értelmében belülről latolgatja a lehetőségeket, a cári rendszer megőrzésének lehetséges feladatait. Fontos a monarchia és benne a saját sikere.

A Töprengések kézzel írott példányai gyorsan terjedtek. Volt olyan fővárosi hivatal, ahol speciális körlevél foglalkozott Valujev egyes „megbotránkoztató" kitételeivel: így a formalitásokra, a hivatalossá vált hazugságokra vonatkozókkal. Arról ugyan nincsenek pontos értesüléseink, hogy az időközben trónra lépett ifjú II. Sándor hogyan vélekedett a Töprengésekről, az azonban bizonyosnak látszik, hogy az uralkodó nem osztotta az állami hivatalnokok felháborodását. Minthogy értékelte a szerző alattvalói odaadását, a cár 1858-ban kinevezte Valujevet az Állami Javak Minisztériumának II. osztálya élére. A következő esztendőben ő lesz a III. (a mezőgazdasági-) osztály igazgatója, valamint a Minisztérium Tudományos Tanácsának az elnöke is.

A művelt, ambíciózus tisztviselő szinte nélkülözhetetlen munkatársa lett főnökének, az Állami Javak miniszterének, Mihail Muravjovnak. Egyébként Muravjov később, a Legfelső Vizsgálóbizottság elnökeként, büszkén viselte az „Akasztó" gúnynevet. Szeretett

szellemeskedni, célozva a kivégzett Muravjov-Aposztolra és a dekabrista mozgalomban részt vett Muravjovokra, mondván: „én nem azok közül a Muravjovok közül való vagyok, akiket akasztanak, hanem azok közül, akik akasztanak!" – Jelen vizsgálódásunk szempontjából sem elhanyagolható, hogy ez a miniszter milyen ember. Hiszen kemény, antihumánus volta környezetét is befolyásolja. Valujev politikai beállítottságára feltételezhetően nemcsak átmeneti hatással volt, de bizonyos értelemben alakította is azt.

Minthogy ekkor még naplóját nem rendszeresen vezette, Valujev politikai nézeteinek alakulását az 1858-ban elkészült analízisén keresztül kövessük nyomon „Gondolatsor a parasztkérdésről" címmel a probléma rendkívül mérsékelt megoldását dolgozta ki. Szerinte átszervezhető a jobbágyrendszer, mégpedig két fázisban. A folyamat leglényegesebb eleme a fokozatosság. Az átalakulás első periódusában „a földesúr kezébe kerülhet néhány, eddig a kormányzatot megillető jog, pl. birtokának határain belül a rend fenntartásának joga. Így a rendszer elismeri, hogy az uralkodó és a lakosság közötti közvetítő instancia a földesúr". Ha a földesúrra volna panasza valakinek, az ne a tisztviselőkhöz, hanem a földbirtokosokból álló, speciális fórum elé viheti az ügyet. „Természetesen ezek ritkán lesznek elfogulatlanok, de a csinovnyikok között is alig találunk kormányhű beosztottat." A faluközösségre is átruházható bizonyos jogkör, de Valujev itt beiktat egy megszorítást: az obscsina döntése – (mondjuk arról, hogy ki menjen katonának, ki kaphat felmentést valamilyen szolgáltatási kötelezettség alól, vagy melyik család milyen földet műveljen stb.) – csak a földesúr jóváhagyása után léphet hatályba.

A második szakaszban, az úgynevezett végrehajtás során, zajlik majd a jobbágyrendszer feloldása. A parasztnak a földesúrral szembeni kötelezettsége azonban ekkor sem szűnhet meg. Ebben a periódusban lehet áttérni a termény- vagy pénzszolgáltatásra, és a parasztok jogot kapnak bizonyos feltételek között egyik birtokról a másikra költözni. A második fázisban lehetnek már nem nemesi származásúak is teljes jogú ingatlantulajdonosok . . . „Vezérlő szabályunk, hogy a földnek csupán használati joga kerülhet az obscsina birtokába, minthogy a földtulajdonnak magánkézben kell lennie."

Már a konzervatív nemesség tekintélyes része is belátta, hogy nagyszabású változásokra érett Oroszország, azonban úgy vélte, hogy amennyire lehetséges, a reformok megvalósítását el kell húzni. Ezt az óhajt visszhangozta Valujev, amikor az egész folyamatnak – sem teljességében, sem szakaszonként – nem szabott határidőt.

Nos, a szerzőnek ez a mérsékelt, konzervatív hangvétele emlékezetes marad a nemesi köztudatban olyannyira, hogy kerrierje szempontjából meg is lesz az áhított eredménye.

De lássuk előbb Valujev pálfordulását! Kétségtelen, hogy ehhez az uralkodó intenciózus viselkedésére volt szükség. Még Herzen is felidézi a Kolokol-ban azt az estélyt, ahol a várható, a nagy földcsuszamlásról így meditál a cár: Uraim – mondotta II. Sándor a moszkvai nemesség körében –, számunkra kedvezőbb, ha a változásokat felülről idézzük elő, mintha alulról indulnának! Minden bizonnyal a cári álláspont hatására, Valujev is bírálni kezdi a jobbágytartókat. Felhagy eddigi konzervativizmusával, és saját szóhasználatával élve, „vitorláit szélirányba fordítja"! (Igaz, hogy ezt a kifejezést ő saját főnöke, a már említett „Akasztó"-Muravjov elvtelenségének jellemzésére használja.)

Feltehetően a cár utasítására, 1859 nyarán „Egy nézet a parasztkérdésről" címmel új elemzést állít össze. Nem, ő hallani sem akar olyan mélyreható liberalizálásról, amely már régen megfogalmazódott az orosz polgárosodás híveiben. Csakhogy a cár a kézbentartott változtatás híve, ezt még a racionális Valujev is el tudja fogadni: a birodalom

stabilitása igényel bizonyos modernizálást, no meg az ő gyorsabb karrierje is megkívánja áthangolódását.

A kormányzósági bizottságok liberálisai rokonszenvesen, érett módon, kulturáltan gondolkodnak – írja. Helyesli álláspontjukat, amely szerint a paraszt megtarthatja az általa művelt parcellát, térítés nélkül birtokolhatná, amit épített stb.

Mondhatni, Valujev igencsak tudta, honnan fúj a szél . . . Hivatalból részt vesz a jobbágyreform tervezetén dolgozó Szerkesztőbizottságban. Ez a munka nagy belső vívódásokkal jár. Most is meg akar felelni a cár igényeinek, de hogy ez egybeesik a polgári átalakulás törvényesítésével, a benne megszilárdult antiliberalizmus miatt alig elviselhető teher a számára. Ha a közvetlen főnöke iránt nem érezne megvetést, akkor legalább Muravjovval harmonizálhatna, aki a mindennél fontosabb érvényesülés érdekében, látszólag vállalja a reform kidolgozását, valójában azonban minden eszközzel gáncsolja, hátráltatja azt. Valujev gyötrődik, érzi, hogy többre hivatott. Így vall erről naplójában:

„1860. nov. Szinte tűrhetetlen a helyzetem. Kezem, lábam megbéklyózva. . . . Szolgálatra vagyok kárhoztatva. Rémes, hogy az a sorsom, hogy . . . Muravjov generális alázatos szerkesztőségi eszköze legyek!"

Minthogy a szerkesztési munkálatok során csupán a háttérben működött, a reformtörvény életbelépésekor Valujev a felzaklatott arisztokrata-nyilvánosság elé kerülhetett. Miért volt szükség reá, a stabil konzervatívra? A nemesi, földesúri közvélemény roppant feldúlt, elégedetlen a jobbágyrendszer eltörlése miatt. A hangulatot csillapítandó, a cár meneszti a reform által „kompromittált" főbb tisztségviselőket. Ha már nem tudták megakadályozni a jobbágyfelszabadítást – írja memoárjában D. Miljutyin –, a földbirtokosok arra törekedtek, hogy eddig élvezett privilégiumaikból, amit lehet, megóvjanak. Ehhez a törekvéshez, ebben a belpolitikai szituációban egyszerűen kapóra jött Valujev, úgy, ahogy volt, múltjával, jelenével.

Vessünk egy pillantást a naplónak arra a részére, ahol a reformmal kapcsolatos megfigyeléseit, reflexióit rögzíti:

„1861. febr. 20. . . . A rendőrfőnök az egyik cselédet 250 botütéssel sújtotta, mert az állítólag azt mondta, hogy ha kihirdetik a szabadságot, ő megéljenzi! – Jaj, de tatár módra alakulunk mi át európaiakká!"

„1861. márc. 5. Az új korszak. Ma hirdették ki Péterváron és Moszkvában a Kiáltványt a jobbágy-állapot megszüntetéséről. A nép körében nem keltett erős hatást a Kiáltvány, de tartalmát tekintve ilyet nem is válthatott ki. A hallgatók és az olvasók főleg a *kétéves időtartamra* figyeltek fel, amely határidőig végérvényesen életbe kell léptetni az örökváltság szerződést, valamint ugyanez a cselédség végleges felszabadításának a határideje is. A templomokban és az utcákon többnyire azt lehetett hallani, hogy »hát még két év!« vagy »csak két év múlva . . .« Moszkvából táviratozott az ottani hatóság, hogy »az intézkedéseknek hála«, minden nyugodt.

Az őrségváltásnál az uralkodó beszélt a tisztekhez, szólt a várható eseményekről. A lovardából kijövő uralkodót a nép »hurrá« kiáltásokkal üdvözölte, de minden különösebb elragadtatás nélkül. A színházakban énekelték az »Isten, óvd meg a cárt«, de szintén a kellő en train [emelkedettség] nélkül. Este senkinek sem jutott eszébe a díszkivilágítás. Mondták is ma a külföldiek: Comme votre peuple est apathique! [Milyen apatikus az önök népe!] Pedig ez nem annyira közöny, mint inkább a korábbi elnyomásnak valami bonyolult következménye, a parasztok ellen elkövetett hibák folyománya. A Kiáltvány

mai barátságtalan fogadtatásáért szinte mindent megtett a kormány, amit csak lehetett."

És 1861 áprilisában Valujev lett a belügyminiszter. Olvassuk tovább a naplót, amelyben úgy írja le kinevezésének körülményeit, hogy érzékeljük az uralkodó körök atmoszféráját, a hatalom ernyedtségét, egyben kényszeredettségét is.

„1861. ápr. 21. ... tegnap Kocsubej hercegnő az én belügyminiszteri kinevezésemről beszélt. Muravjovéknál azt mondták a feleségemnek, hogy én a népművelési miniszter leszek. A Bizottságban pénzügyminiszterségem híre járt. Ma délelőtt Bludov üzent értem, és a cár megbízásából közölte velem, hogy az én tisztem lesz a Belügyminisztérium vezetése. ... Az isten áldását kértem az új pályán. Meghajtom a fejem, letérdelek, imádkozom és buzgón hálálkodom.

április 22.

... reggel üzent értem az uralkodó, miért nem vagyok már ott? ! Bludov gróf elfelejtette továbbítani azt az utasítást, amely szerint 11-re őfelségénél kellett volna lennem. Így azután 2-kor mentem a palotába az uralkodóhoz. Elhangzott megbízásom bejelentése, kifejezésre jutott az irántam érzett bizalom is, valamint az uralkodónak azon óhaja, hogy olyan rend és javulás legyen, ami semmiben sem változtatja meg a kormányzás alapjait. ... Kértem az uralkodót, támogasson engem ebben a súlyos helyzetben, amelybe a mai körülmények és a Minisztérium helyzete miatt kerülök, és kértem engedélyezze, hogy gondolataimat egyenesen, kertelés nélkül elmondhassam. Válasza: „Je vous l'ordonne" – [Megparancsolom] volt."

Valujevvel egyidőben lett az orosz kormány tagja Dmitrij Miljutyin, aki húsz esztendeig volt hadügyminiszter. Későbbi visszaemlékezésében a belügyminiszter frappáns jellemzését adja: szerinte Valujev „felvilágosult konzervatív". Megfigyeléseink egyik szempontja volt ez a kortársi közelkép. A korszak avatott ismerője, Zajoncskovszkij szerint Valujev belügyminiszter „nem bürokrata, bár minden rendbontás szigorú megtorlásának híve; arisztokratikus, de az oligarchikus törekvések ellenzője; olyan, aki a demokrácia bármely megnyilvánulását éberen, de bizonyos naivitással hárítja el". Mint alábbi vallomásából kitűnik – amiről egyébként szándéka, tettei is tanúskodnak –, Valujev nem egy körzeti rendőrfőnök szintjén látta el feladatát, ami pedig a tárcánál megszokott tónus volt. Tevékenysége, gondolatai arról győznek meg, hogy az államapparátus működését, működtetését ő valóban másként látta, mint a kormányok legtöbb tagja. Idézzük erről egy gondolatát, amelyet kétéves praxisa alapján vetett papírra:

„1863. dec. 6. Az egyeduralmi kormányzási formához hozzátartozik az, hogy az uralkodó hatalmát a törvényesség korlátozza, és hogy társadalmi bázisa kiszélesedjék – némely nem-orosz (német, lengyel) nemzetiségnek adjon bizonyos jogokat a politikai életben való részvételre. Most Lengyelországban Marius és Sulla proskripciója ismétlődik. Nos, ez igazán nem eszme, pedig ... kell egy idea, amelyet közülük legalább egy nép elfogadna tőlünk."

Bonyolult politikai karakterét ő maga is elemzi. 1868-ban, leváltása után így emlékezik a kormányban megtett pályájára: „Én a legfelsőbb hatalom védelmének a szolgálatában állottam Gagarin[2] herceggel és Panyin[3] gróffal együtt, de abszolutizmuson

[2] Gagarin, P P. – államférfi, szenátor, a Parasztügyi Titkos és Főbizottság tagja, a törvényhozás elnöke az Államtanácsban, majd 1864–65-ben az Államtanács és a kormány elnöke.

[3] Panyin, V. N. – államférfi, a Parasztügyi Titkos és Főbizottság tagja, 1841 és 1862 között igazságügyminiszter.

nem azt értettem, amit ők. A kormány minden ősi jogát együtt óvtam Csevkin[4] generálissal, de én másképp fogtam fel a kormány pouvoirját és méltóságát. Egyetértettem Golovnyinnal[5] a sajtószabadság szükségességében, ami viszont szerintem nem jelentette a materializmus és a demokratikus propaganda szabadjára eresztését. Szuvorov[6] herceggel együtt védtem a Baltikum néhány alkotmányos jogát, de arra már csak én ügyeltem, hogy ezt alárendeljem az orosz állami egység érdekeinek. A nagyherceggel[7] tartottam, amikor reformellenességre bukkantunk, és a nagyherceg ellen fordultam, amikor ő a reformot egyoldalúvá akarta tenni... A zsidókérdésben egyetértettem Bludov[8] gróffal, de ... megvontam tőle szimpátiámat. ... Óvtam a pravoszláv egyház méltóságát, de más egyházak jogait is védelmeztem, sőt arra is törekedtem, hogy az egyházak jobban függetlenedjenek az államtól, és hogy teljes lelkiismereti szabadságot biztosítsunk minden orosz alattvalónak. És végül: új megoldásokat kerestem a Lengyel királyság és a nyugati országrész kérdésében, tudva tudván, hogy ezek a dolgok a birodalmunk ügyeivel belülről vannak összefüggésben; és már 1861-ben megmondtam, hogy a lengyel kérdés nem Varsóban, hanem Moszkvában és Pétervároń fog eldőlni."

Az 1863-as lengyel „zendüléssel" kapcsolatban az orosz nagyhatalmi stratégia izgatja, és néhány gondolatát összegzi: „... Hogy Lengyelország sose legyen független, ehhez Oroszországnak elegendő csupán léteznie. Ahhoz viszont, hogy Lengyelország véglegesen Oroszországba olvadjon, hogy összeszokjon vele – ahhoz az orosz népnek adassék politikai élet. Egy nép, amelynek politikai jogai arra korlátozódnak, hogy fizetheti az adóját, hadba vonulhat, alkalmanként éljenezhet is – nos, egy ilyen népnek nincs asszimiláló ereje. Aki azt képzeli, hogy ... a mi Bizottságaink képesek megváltoztatni az általános történelmi törvényszerűségeket, az ilyenekre nálunk az a mondás járja, hogy aki a kínai császár udvarában él, mandarinként ítél. Az ám, hisz nálunk folyvást megfeledkeznek arról, hogy a lengyel kérdést nemcsak az komplikálja, hogy ők más vallásúak; jóllehet, ezt súlyosbítja a népeink között kialakult civilizációs szintkülönbség csakúgy, mint a történelmi múltról őrzött emlékezet. Máskor volt a lengyel és megint más időben az orosz dicsőség vagy szenvedés kora, sőt, ezeknek egy része egymás ellentéteként jelentkezik. Megkövetelni a lengyelektől, hogy feledjék el Báthoryt és Sobieskit csak azért, hogy így jegyezzék meg Rettegett Iván nevét; és felejtsék el Mickiewiczet, hogy Puskint és Karamzint olvassák – ez nyilvánvalóan lehetetlenség. De azt meg kell követelnünk, hogy Sobieski és Báthory emlékét hangolják össze harmadik és negyedik Iván emlékével és Nagy Péter és Katalin cárnőével, ... és tartsák összeegyeztethetőnek, hogy Mickiewicztől és Puskintól is olvasnak majd. II. Sándor uralkodásának egyik történelmi feladata ez az összehangolás, amelyet azzal kell kezdeni, hogy az oroszoknak legyen politikai jussuk. Amint én erről 1863. április 15-én az uralkodó jelenlétében megjegyez-

[4] Csevkin, K. V. – generális, középület és útügyi főparancsnok, 1863–71-ig az Államtanács gazdasági osztályának vezetője.

[5] Golovnyin, A. V. – 1861–66-ig népművelési miniszter, az Államtanács tagja.

[6] Szuvorov, A. A. – generális, baltikumi főkormányzó, 1861–66-ban pétervári főkormányzó, majd a gyalogság főfelügyelője.

[7] Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg, főadmirális, I. Miklós fia, lengyelországi helytartó, az Államtanács és a Falusi lét kialakításának Főbizottságában elnök.

[8] Bludov D. N. – gróf, államtitkár, 1861-től haláláig (1864) az Államtanács és a kormány elnöke, 1855-től a Tudományos Akadémia elnöke.

tem, hogy ez addig nem lesz népünk osztályrésze, amíg csak akkor számít az orosz érett, önálló népnek, ha áldozatára, odaadására, szellemének megfeszítésére, netán vérére van szükség; de ha az érettség és önállóság más megnyilvánulása kerül szóba, nyomban kiskorúvá változunk . . ."

Egyébként ez volt az az esztendő, amikor Valujev leghőbb álmát, az Államtanács átszervezéséről készített tervezetét uralkodója elé terjeszthette. Meggyőződése volt, hogy ha ezt az egyébként igen mérsékelt átalakítást végrehajtanák, akkor a cárnak sikerülne „Moszkva felé fordítani a nyugati országrészeket, sőt Varsó-elleni hátországnak is megnyerhetné ezt a régiót". Valujev valóban érzékeli a mély összefüggéseket, ezért kezeli a lengyel „lázadást" olyan eseményként, amely közelebb hozhatja az államigazgatás reformját. Feljegyzésében meggyőzően kéri az uralkodót, hogy „az állami intézmények fejlesztésének útján a lengyelekkel szemben részesítse lépéselőnyben Oroszországot. Az orosz népet legalább annyi politikai joghoz juttassa, mint amennyivel a lengyeleket fogják csillapítani, . . . nehogy az abszolutizmusnak később nagyobb árat kelljen fizetnie a törvényes rend fenntartásáért".

Néhány gondolat kedvéért kanyarodjunk még vissza az 1861- és 1862-es évhez.

A belügyi tárca birtokosának hivatalba lépésekor egyik legjelentősebb feladata volt a jobbágyreform megvalósítása. A végrehajtás féléves tapasztalatairól szóló beszámolójában találunk egy érdekes megjegyzést. Valujev azt írja a cárnak: „aligha lehet pirulás nélkül igénybe vennünk jobbágyaink munkáját . . ." Ugyanakkor ő az a stabil konzervatív, aki azon fáradozik, hogy a földesuraknak meglegyen a lehetőségük tartósítani az annyira megszokott robotrendszert.

Lássuk a másik fontos feladatot, amely Valujev minisztériumára várt: a helyi önkormányzati szervek, a zemsztvok megreformálása. Közelítsünk most a feladat bonyolultságához Valujev nézőpontjából. Az az érzésünk, hogy az orosz belpolitikai helyzet szövevénye tárul itt elénk, ha beleolvasunk 1862 júniusában kelt levelébe, amelyben a csendőrfőnök Dolgorukov herceget avatja bizalmába: „A kormány izolálódott. . . . A nemesség, illetve amit megszokásból így hívunk, nem tudja, hogy mi a valóságos érdeke; elégedetlen, nyugtalan, valamelyest tiszteletlen, szétforgácsolódott, . . . úgy, hogy pillanatnyilag nem jelent komoly támaszt. A kupecek nemigen avatkoznak a politikába, de nem is élvezik senki bizalmát; nincsenek semmilyen hatással a tömegekre. A papság viszont maga a rendetlenség. Nem támogat semmilyen progressziót, de ahol érvényre jut a hatása, ott ellenzéki. . . . A parasztság többé-kevésbé magabiztos, de nyughatatlan tömeget alkot, amely veszélyes illúziók és megvalósíthatatlan remények hatásának van kitéve. S végül a hadsereg – ez az egyetlen mágnes, amely még képes látszat-egységben tartani az ország különféle elemeit, és szolgálni, mint a társadalom rendjének bázisa – nos, a hadsereg kezd labilissá válni, és már nem jelenti az abszolút biztonság garanciáját." Valujev fanyalogva jegyzi meg, hogy ellenzéki lett már a „bevehetetlen" sajtó, de valójában az orosz ifjúság is. „A társadalmi mozgolódások idején különösen fontos, hogy a szociális mozgalmakat a kormány kerítse hatalmába, és irányítsa azokat, hiszen a történelemnek mintegy háromnegyed része ilyenekből áll. Ehhez persze a hatalom részéről olyan cselekvési bátorság kell, amely meghökkentő, egyszersmind imponáló a tömegek számára."

A belső rend megszilárdítása érdekében vajmi kevés a zemsztvo átszervezése. Ezen a helyzeten aligha változtat a központi kormányzat megkeményítése. Valujev az Állam-

tanácsot az osztrák Reichsrat mintájára szeretné átszervezni úgy, hogy megmaradjon „a teljhatalmú államfő fölénye, ugyanakkor országos képviseleti jellege legyen a kétkamarás testületnek. Itt fogjuk tudni korlátozni a személyes ambíciókat, és nem kell emberfeletti képesség ahhoz, hogy megtartsuk a többségi pozíciót . . .” Az Államtanácsban a zemsztvo is képviseltesse magát, amelynek átszervezése Valujev szerint arra kell, hogy „korszerű eszközzel kössük le a társadalom belső aktivitását”, hogy végül is adjunk teendőt „a sajtónak és mindazoknak, akik csak azért nyüzsögnek és ellenzékieskednek, mert egyébként semmittevők”. Sajátos, hogy ezt a zemsztvo-reformot az uralkodó osztály legfelső körei, beleértve a cári családot is, rokonszenvvel kezelik, hiszen meg vannak győződve, hogy a zemsztvo révén az alkotmány elkerülhető – írja 1863. augusztus 1-én naplójában Valujev. A „Jogi közlemények” posztumusz publikációjában[9] olvasható: „. . . miután már minden európai ország törvényhozásában és államigazgatásában bizonyos mértékben részt vesznek a különböző társadalmi rétegek, ennek most már nálunk is így kell lennie.”

A birodalom belső rendjéhez hozzátartozott a cenzúra átszervezése is. Ebben a kérdésben kivirulnak Valujev politikai karakterének igazán nem felvilágosult vonásai. A belügyminiszter kíméletlenül határozott a forradalmi demokrata irodalommal és az ellenzéki sajtóval szemben. „A cenzúra még soha sem fajult ekkora esztelenségig, mint Valujev alatt, amikor teljesen inkvizíciós jelleget öltött.” Ez a plasztikus jellemzés Akszakovtól, a szlavofil lapszerkesztőtől származik, aki a cárt időnként személyes engedékenységre tudta rávenni. Ilyen szituációban írta naplójába dühödt becsmérléseit Valujev, amit azért idézünk, mert egy sűrített világkép villan a szavaiból:

„1868. ápr. 16. . . . hallom, az uralkodó még mindig mint »enfant terrible« és mint »becsületes emberről« beszélt Akszakov úrról, mi több, az uralkodó hogy, hogy nem »lovagnak« is titulálta. Úgy látszik, vannak olyan kérdések, amelyeket még az uralkodók sem találnak el. Akszakov sem nem »enfant« sem nem »becsületes«, ez a szónak nem a pénzzel kapcsolatos értelmében veendő. Persze, lehet ő az uralkodó szemében becsületes meggyőződésű, de lovag, az aztán nem lehet. Mert egy demokrata lehet jótevő, szerény, határozott és állhatatos, mint Brutus, de lovagnak lenni, a demokrata természetétől idegen dolog. Még a vadak, például a mohikánok erkölcsi fogalmai között is van olyan, ami hasonlít a lovagihoz . . . Azonban a demokratizmus és a lovagiasság nem társítható, miért is a történelemben sohasem voltak összeegyeztethető fogalmak.”

Ez a dörgedelem nem pusztán a publicista Akszakov személyének szólt, hanem az egész, a demokráciát járványosan terjesztő sajtónak. Valujev neve fémjelzi azokat a 60-as években kiadott rendelkezéseket, amelyek szerint, például a „fontos” kérdésekről csak a kormánysajtó publikálhat; vagy elrendelik az előzetes cenzúra eltörlését. Ez utóbbi csupán annyit jelent, hogy a folyóiratokat és a 10 ívnél nagyobb terjedelmű műveket nem kéziratos formában, hanem csak kinyomtatásuk után kell a cenzornak bemutatni. A belügyminiszter barátai emlékeznek az ő fesztelenné vált modorára, ahogyan lefizetett literátorokról, hivatásos besúgók titkos hálózatáról beszélgetett, és arról, hogy működtetésükhöz mennyi pénz és milyen sok energia kell.

„Valujevnél rosszabb gazdája nem is lehetne az orosz irodalomnak, amelyre most kegyetlen sors vár. A belügyminiszter most megkaparintotta és teljhatalmával eléri, hogy irodalmunk minden rejtett törekvését kormányhűvé nyomorítsa” – írja Nyikityenko, a Pétervári Egyetem – egyébként a kormányhoz közel álló – professzora.

[9] „Vesztnik prava”. 1905.

Ellenzékieskedése miatt perbe fogták a drámaíró Szuhovo-Kobilint (1817–1903), aki az 1868-ban megírt „Tarelkin halála" című darabjába személyes tapasztalatait is sűríti. Így kiált a komédia rendőrfigurája: Nekünk áll a világ! Egész Oroszországot beidézhetjük!

Az egész orosz társadalom megalázottságának a görbe tükre mellé tegyük most Herzen keserű üzenetét. Így tépelődik a Kolokol hasábjain: Az orosz értelmiséggel megesett a legrosszabb, ami emberrel történhet – „felvilágosult rabok" lettünk. A Kolokol figyelmét nem kerüli el a belügyminiszter egyik igen furcsa vonása, amit közéleti változékonyságnak is nevezhetünk, de találóbb az újságnak az a szellemes megjegyzése, hogy Valujev „az Udvari szél forgatta szélkakas". Mert ha egy államférfi azt választja, hogy „Őfelsége sodrásában marad", ugyanakkor a közvélemény rokonszenvére is pályázik, akkor bizony lavírozhat. Szinte zavarba ejtő, hogy Valujev is tudja ezt magáról:

„1866. május – gyönyörű, tiszta az idő. Én meg, mintha nem is látnám a napot, nem érezném a meleget. Miért is maradok? Miért vagyok még mindig a kormányzat egyik láncszeme . . . Meg vagyok babonázva. Állandó ingadozásaim helyéről nem mozdulhatok, ide állított a sors!"

Pedig a kormányban elfoglalt helye stabil, noha a cár elleni fegyveres merénylet felzaklatja a kedélyeket. Figyelemre méltó, ahogy a narodnyik Karakozov eredménytelen kísérletének pontos leírására törekszik Valujev, és gondosan ügyel, hogy érzelmi töltés nélkül rögzítse a rendkívüli pillanatot.

„1866. ápr. 4. Az uralkodó életére törtek, isten kegyelméből sikertelenül. A Nyári-kertből kijövet a cár kocsijába akart szállni, amikor egy gonosztevő közvetlen közelről rálőtt. Mesélik, hogy az uralkodót váró tömegből egy paraszt ellökte a gyilkos kezét; utóbbit nyomban elfogták. A cár megkérdezte tőle, hogy orosz-e és miért lőtt rá? Biztosan rákérdezett, hogy nem lengyel-e? A gyilkos azt felelte, hogy ő orosz, és hogy az uralkodó állítólag túl sokáig becsapott minket. Egyesek szerint azt is mondta, hogy a cár a parasztokat megrövidítette a földdel . . . Mások látták, amint a tömeghez fordulva így szólt: „Fiúk, értetek tettem!" Ez utóbbi verziót többen is megerősítik. (. . .) A gyilkosról egyelőre semmi biztosat nem tudunk. 25 éves lehet, tisztán beszél oroszul. A vizsgálat a III. Ügyosztályon folyik." Természetesen, később a közhangulatról, a saját véleményéről, érzéseiről, észrevételeiről is szót ejt. Ebből is idézünk.

„ápr. 5. Reggel hálaadó imádság az Izsák-székesegyházban. Később fogadás a Téli Palotában, ahol a nemesek és minden rend, cca. 600 ember jelent meg . . . a hangulat a legőszintébb, amit valaha is tapasztaltam."

„ápr. 9. (. . .) Az Angol klubban ebédeltem, ahol . . . részt vettem azon a 300 meghívottnak rendezett fogadáson, amelyet Komisszárov tiszteletére rendeztek. (Ő az, aki ellökte a cár merénylőjének a kezét.) Most láttam először Komisszárovot. Alacsony, sápadt, törékeny, de nyugodt és bölcs arckifejezésű, akit a véget nem érő ovációk sem szédítettek meg. Mindenütt és mindig szerény. Nincs még ember, az orosz paraszton kívül, aki hasonló tortúrát így végigcsinálna.

Most nálunk mindenki mintegy bódulatban él. Felvonulások a végtelenségig, és mindenütt hálaadások; Oroszország imádkozik. Ez egy csodálatos vonása az orosz népnek, olyannyira, hogy ha nem imádkozna ennyit, talán nem is lenne orosz. Az imádkozást kivéve azonban sok fölösleges dolgot művelünk; a túlzás, úgy látszik, a vérünkben van. Csak figyelek és csodálkozom, hát senki sem gondol a holnapra, amikor meglesz az ellenhatása ennek a rendkívüli feszültségnek! Aki azért jár színházról színházra, hogy azt

hallgassa, hogyan követeli a publikum az „Isten, óvd meg a cárt!" – az ilyen már nem tartozik a nézők közé. A himnuszt egyszer elénekelni, nemes lélekre vall, de többször egymás után – ez már színjáték. A fennkölt és mély érzésekkel nem szabad könnyelműen bánni, mint ahogyan Komisszárovból sem kell hőst csinálni. Jóakaratú, tisztességes embernek tartom, hiszen az isten is ezért jelölte ki pont őt, hogy ő legyen a jóságos gondviselés eszköze. Voltaképpen mérhetetlen boldogság lett osztályrésze! Kész lennék kifejezni neki őszinte tiszteletemet, arra is meg tudnám kérni, hogy imádkozzon értem, de pezsgővel itatni – ez nem az én dolgom. Különben sem szabad túlságosan magasztalni egy olyan embert, akinek lekötelezettjévé vált az uralkodó, még ha mindjárt az életének a megvédése miatt is – hiszen ez az ember nem adta életét az uralkodóért! Milyen lesz Komisszárov helyzete úgy tíz év múlva? . . ."

(. . .)

„ápr. 10. (. . .) gr. Muravjov lett a merénylet vizsgálóbizottságának az elnöke. Megfigyeltem, . . . az, hogy ismét szükség van reá, kívül-bévül megváltoztatta őt. Még a járása is más lett, másképp ül, parancsol, haragszik . . . Nemes jelleme teljes plaszticitásában virul.

(. . .) Komisszárov nemesi formaruhában jelent meg azon a díszebéden, amelyet a Moszkva képviseletében Pétervárra érkezett hálaadó küldöttségnek rendeztek. Pohárköszöntők és sok speech (. . .), Muravjovot nagyon megéljenezték, mire ő azt válaszolta, hogy boldog, hogy őt állították „annak az intézménynek az élére, amelynek meg kell találnia az uralkodó elleni merénylet bűnöseit, és ebben a küzdelemben inkább elesik, de mindent kiderít". No, ebben a bizottságban ő leülni leülhet, de el nem eshet. – Ami pedig azt illeti, hogy nálunk egyesek hogyan forgatják a szó fegyverét, a beszélni nem tudók között csupán árnyalatnyi különbséget tehetünk: vannak szűk látókörű ultra-nemesek, vagy arisztokratikusak, de akadnak demagóg nemesek, mint Suvalov gróf, . . . és olyan vaskalapos patrióták, mint Csizsov,[10] akik minduntalan népi mondásokat balalajkáznak. . . . Annyi tapintatlanság, durvaság van mindebben, hogy jövőnket illetően reménytelenek lehetünk. Nálunk lényegében mindig optikai csalódás érheti az embert: erő és egység, alattvalói odaadás és alázat – mindez inkább a látszat, mint sem valóságos. Pedig most kiderülhet, hogy hatalmas Oroszországunk mennyire egységbe tömörült, vagy csak össze van tákolva."

„ápr. 11. (. . .) este otthon kaptam az értesítést, hogy Moszkvában letartóztatták Isutyint, akinek a címét a cár merénylőjének a papírjai között találták meg. Isutyin vallomásából kiderült a gonosztevő neve és társadalmi rangja is. Ez az ember Karakozov, egy szerdobszki nemes. Az értesülések egyelőre titokban maradnak."

„ápr. 12. (. . .) Muravjovnak cenzúra végett az uralkodóhoz kell benyújtania azt az újságcikket, amelyben majd megjelennek a merénylő adatai."

„ápr. 13. Hajnali négykor ébresztettek a fent említett cikk korrektúrájával. Az uralkodó kétszer visszaküldte az írást Muravjovnak, aki minden áron meg akarta említeni a nyugati kormányzóságokat is, holott a perbefogottak között egyelőre kizárólag orosz nevűek vannak."

A merénylet kivizsgálása még javában tart, amikor a rendőrfőnök Dolgorukov herceg beadja lemondási kérelmét. A cár és minden illetékes jóváhagyja, majd április végén

[10] Csizsov – jelentős ipari, vasúti és pénzügyi szakember, a közéletben szlavofil szimpatizánsként volt ismert.

Andrej Suvalovot ünnepélyesen kinevezik a rendőrség és a csendőrség élére. Bár Valujevnek imponál ifjúkori barátjának a székfoglalója, amelyben Suvalov elmésen taglalja a rendőrség feladatait a hatalom megszilárdítása, a nemesség és a tulajdonjog védelme területén; mindazonáltal a tanácskozás légkörével valahogyan nincs megelégedve. Valujevet kínosan érinti, hogy a sajtó és a cenzúra kérdésében kellemetlen célzások hangzottak el az uralkodó jelenlétében. Pedig itt és ezzel a módszerrel indul az a folyamat, amelynek irányítója (egyelőre a háttérből) Suvalov, célja: Valujev „lejáratása". Ha ugyanis sikerül bebizonyítania, hogy a belügyminiszter pozíciójának ellátására alkalmatlan – akkor Suvalov saját kreatúráját hozhatja a helyére, aki nem biztos, hogy olyan intelligens, de biztos, hogy a rendőrség tevékenységét illetően kevésbé lesz határozott, mint Valujev. Ez nem egyszerű játszma, hiszen kevés olyan képzett szakember van az orosz kormányban, mint Valujev, aki tisztában van saját értékeivel, és akit számosan nagyra értékelnek! Tehát minden apró támadási felületet ki kell használni, hogy a rágalom a maga alattomos útjain megkezdhesse romboló munkálatait Valujev karrierjén. A hadjárat jól irányzott találatokkal kezdődik: a már említett sajtóellenes célzások, majd a kormány elnökének kirohanása a liberális szellem terjedése miatt, amelyért a belügyminisztert hibáztatja. Nos, ezt már fel lehet fújni, ezt érdemes terjeszteni, mérgezni a hangulatot.

Lássuk a naplót, mit ír erről Valujev!

„május 3. Ülésezett a kormány. (. . .) Az elnöklő Gagarin magából kikelve háborgott a kormánykörökben is fellelhető úgynevezett liberális tendenciák miatt. Ezt mintha egyenesen nekem adresszálta volna, bocsánatot is kérvén, amiért őszintén kell szólnia. Javasolta, ha nem is manifestumban, legalább egy rescriptumban nyilatkozzék a cár arról, hogy ő korlátlan úr, és mint ilyen, bizonyos rangon aluliaknak nem engedélyez sem gyűléseket, sem képviselőválasztást. Az állam szükségleteiről és javáról folyó tanácskozásunk során – minthogy a szociálforradalmárok propagandája már eljutott a cárgyilkosság kísérletéig, s minthogy ez a legmagasabb körökben felháborodást keltett, a középosztály eltompult tétovázását, az alsóbb rétegekből viszont a mészárlás passzív készültségét váltotta ki – nos, mindezt figyelembe véve, oda jutottunk, hogy a kormány elnöke mindenekelőtt a belügyminiszter kezét akarja megkötni és elnémítani azért, amit lát, gondol, sőt elmondja, hogy mit lát és azt is, amit gondol." Az igazságügyminiszter „úgy beszélt, mint egy komornyik, többen általánosságokat pufogtattak a hatalom támogatásáról, Suvalov erről nyíltan, határozottan szólt. (. . .)

Muravjov ma említette nekem, hogy a Moszkvában letartóztatott Isutyin, Karakozov társa bevallotta, hogy Genfből kapták az uralkodó elleni merénylet ötletét."

„május 30. (. . .) két értekezlet között arról tanácskoztunk, hogy a Karakozov-tárgyalást hogyan kell lefolytatni. Sokat beszéltünk, de nem jutottunk dülőre . . . A nagyherceg közölte meghökkentő óhaját: a fivére életére tört merénylő perén ő akar elnökölni."

„június 5. (. . .) Jelentést kaptam a nyomozás eredményéről, amit továbbítottam Muravjovnak és Suvalovnak is. Bizonyítottnak látszik, hogy ez egy régi keletű összeesküvés, amelynek néhány tagja sorsot húzott, hogy ki lője le a cárt, a cárnét és a trónörököst. Eszerint lett Karakozov a cár merénylője."

„június 27. Reggel a kolera miatti istentiszteleten voltam. Később a városban Suvalovval találkoztam, aki elmondta, hogy milyen váratlan fordulat állt be külpolitikánkban. Eleinte Ausztriával rokonszenveztünk, majd a porosz sikerek hatására Franciaország-

hoz közeledtünk, (. . .) amikor viszont a franciák rákézdeztek, hogy támogatnánk-e őket fegyveresen is, . . . mi itt meginogtunk, majd titokban figyelmeztettük Poroszországot. Bár meglehet, erre a közvetítő szerepre minket Napóleon[11] császár kért fel, . . . mindenesetre a politika ege elborult. Bármikor újraéledhet akár a keleti, akár a lengyel kérdés, mi viszont egyikre sem vagyunk felkészülve. Ilyen körülmények között bámulatra méltó, hogy a hadügyminiszter minderről mit sem tud."

„június 30. A jelek szerint a kolera egyre terjed. A betegek száma emelkedik. (. . .)"

„július 2. Istenem, mikor adatik meg nekem, hogy fellélegezzek! Telnek-múlnak az évek, szakadatlan megterhelések nyomnak, a szívem csak vergődik . . ."

„július 20. (. . .) Muravjov mesélte, hogy szombaton volt Őfelségénél audiencián. Ő csütörtökön nyújtotta be a Karakozov-ügy háromezer oldalas anyagát az erre a célra alakult Legfelsőbb Büntetőbíróságnak, ahol szombatig hozzá sem nyúltak. Majd az elnök az igazságügyminiszternek küldte, ez pedig az elnöknek. Az az érzésem, nem fog simán menni a dolog, ugyanis a Muravjov által lefolytatott nyomozás a bírósági eljárás új szabályzata értelmében nem lesz megfelelő."

„augusztus 15. Suvalov grófnál jártam. Hosszas beszélgetés erről-arról, majd az ő legutóbbi feljegyzését elemeztük. Rendkívül ügyesen a legjobb húrokat pendítette meg, amikor arra hivatkozott, hogy a cári hatalomnak óvakodnia kell a zemsztvoktól. Sértetlennek kell maradnia az abszolutizmusnak, de megnyilvánulási formáit meg kell újítania. – Vagy fejlődik az állam organizmusa, vagy satnyul, középút nincs; úgy nem lehet kormányozni, ha csak a nyomozó testületre vagy a csendőrök segítségére támaszkodunk. Engedelmeskedünk, de csődbe jutunk. Ugyan mi haszna, vagy dicsősége a cárnak a tönkrement tömegek alázatosságától? A mi korunkban már nem elegendő az engedelmesség hősének lenni. Eltompul az önálló gondolat, a találékony elme, ha csak az önámításban lesz gyakorlata . . . Az alázatosság nem összeegyeztethető a méltóság, a meggyőződés és a jövőbe vetett hit fogalmaival. Veszélyes lenne, ha nem ismernénk fel azt az alapigazságot, miszerint lehet, hogy Oroszország alázatos, de úgy, mint régen, már képtelen lesz hallgatni. Ha ezt nem ismerjük fel, azzal csak tápláljuk a közrend ellenségeinek azt a hitét, hogy nálunk attól van ez az egész zűrzavar, hogy a sokaság érdeke nincs összhangban egyetlen ember érdekével . . . – Mindezen töprengtem, míg Suvalov beszélt. Nem annyira őt figyeltem, mint inkább azon gondolkodtam, hogy vajon én mitévő legyek most és a későbbiekben . . ."

„augusztus 17. Ismét a dácsán. Dolgorukov hercegnek megírtam, hogy moszkvai tartózkodása alatt jelezze az uralkodónak: az utódom kijelölése egyre sürgetőbbé vált. A lehetetlenségig elfáradtam, nem bírom sokáig olyan emberek között, akik vagy azt képzelik magukról, hogy zseniális felfedezéseik vannak, vagy pedig Oroszország megmentőjének hiszik magukat. Muravjov, Suvalov, . . . etc. mind a haza megmentői. Nos, tegyék inkább nélkülem."

„augusztus 26. Reggel Carszkoje Szeloban. A jelentések meghallgatása után az uralkodó a Dolgorukovnak írt levelemre terelte a szót, és elbocsátás helyett 2–3 hónapos pihenést javasolt. Magyaráztam, hogy nem erről van szó, . . . az ügynek teszek szolgálatot, ha távozom. Olyan belügyminiszterre van szükség, akitől jobban félnek, és én nem ilyen vagyok. (. . .) Amikor a cár azt mondta, „Que puis je faire si ceux sur qui je compte

[11] III. Napóleon.

m'abandonneront" [Mit tegyek, ha azok hagynak el engem, akikre számítok] – úgy éreztem, nem erősködhetem tovább ... Jól tettem-e, hogy visszakoztam? Első megközelítésre nem. De ha jobban szemügyre vesszük a dolgot, érthetőbb, hogy ebben a düledező világban, egy közelgő válságtól fenyegettetve, ami majd megkönnyíti dolgomat – most kárhozat lenne olyan kérdéseket feszegetni, mint a nyugati országrész problémája, vagy a zemsztvo, a parasztok helyzete ... vagyis gondolataimnak bármely lényeges tárgyát most hasztalan felvetni. Innen nézve helyes volt, hogy elálltam kérésemtől."

„augusztus 27. Reggel a dácsán. Kijött Suvalov. Sokáig időzött nálam. Elbocsátási kérelmem érezhetően váratlan volt számára. Okos, de rövidlátó. Nem veszi észre, hogy abban a pillanatban csúszik ki a hatalom a kormány kezéből, amikor feláldozza az ország jólétét, csakhogy megtartsa a hatalmát."

„augusztus 29. ... a külügyminiszternél ebédeltem, amikor táviratilag értesültünk Muravjov halálhíréről. Legkedvesebb falujában volt, amikor elérte a hirtelen halál. Bevégeztetett. Megelőzte a másvilágon Karakozovot, és ahogyan egy szónoklatában óhajtotta, valóban elesett e küzdelemben ".

„szeptember 1. (...) Az események összjátéka: az uralkodó megmenekülése emlékének szentelt kápolna alapkőletétele van ma, holnap lesz Muravjov temetése, holnapután – Karakozov kivégzése. A Nyári-kertnél az alapkő letételnél állók között láttam a cári udvarhoz tartozókat, meg nem udvari népeket; meghatott, elgondolkodott és sok eltompult, kifejezéstelen tekintetet. Mintha valahogy megroppant volna ez a mai Oroszország, és mindaz, ami körülöttem van, amit nap mint nap látok ..."

„szeptember 3. Reggel 7-kor a Szmolenszk-mezőn kivégezték Karakozovot. Rengetegen voltak. A tömeg rendesen viselkedett."

Nem így azonban az orosz lakosságnak az a része, amely a kolerától, az egyre gyötrelmesebb megélhetési gondoktól és mindemellett a helyi hatalmasságok basáskodásától volt közvetlenül fenyegettetve. Oroszországon áthömpölyög az elégedetlenség hulláma, amire a riadt, de megújulni egyre kevésbé képes kormány az erős kéz politikájával reagál. A kormányzat korábbi összehangolatlansága, kapkodása most tovább burjánzik. Valujev, aki korábban megerősítette a zemsztvokat, javasolja a kormányzók hatalmának megszilárdítását párhuzamosan a zemsztvok jogainak megcsonkításával. Miniszter-társai, különösen a hadügyi és a pénzügyi tárca vezetői, viharos támadást intéznek az épp hogy megtámogatott kormányzói hatalom ellen, mondván, ezek járatják le országszerte a kormány tekintélyét. „Nálunk ugyanaz történik, mint amiről a régi francia mondás szól – válaszolja Valujev –, qu'on laisse en repos ceux qui mettent du feu et qu'on tombe sur ceux qui sonnent le tocsin [a gyújtogatókat békén hagyják, és azokra támadnak, akik félreverték a harangot]. Egyébként még Herzen lapjában, a »Kolokol«-ban sem találni ilyen kirohanásokat a kormányzók ellen."

Naplójában még hozzáteszi: „a kormányzat viszálya, ennek a magas gyülekezetnek a fejetlensége ismét teljes fényében látható."

Minisztertársai körében egyre visszahúzódóbb a melankólikus Valujev, ami kritikai érzékenységével magyarázható, tehát emberi értékeként tarthatjuk számon; mindazonáltal személyi elszigeteltséghez vezet. Lássunk néhány vonatkozó megjegyzést a naplóból 1866–68-ból:

„Furcsa dolgokat művelünk, vagy inkább furcsán tesszük dolgainkat ..." – írja a kormány üléseiről. Másutt: „... különböző körlevelek tervezeteit hallgatjuk, de inkább gimnazis-

tákra hasonlítunk, akiknek fogalmazás volt a leckéje. Üléseink a végtelenbe nyúlnak, de kevés olyan ügy akad, amit el is intézünk." Vagy: „bizottságaink egész kaleidoszkópja annyira szánalmas, hogy a közreműködésemért szinte megvetem magamat." ... „a kormányban végzett munkámról elmondhatom, hogy az egy szellemi fogoly tevékenysége."

A cárnak fontos, hogy alattvalóival elfeledtesse saját liberális reformjait, amihez kapóra jön az udvari cselszövés kínálta helyzet: Andrej Suvalov és a trónörökös előkészítették, II. Sándor pedig jóváhagyja belügyminiszterének leváltását. Azzal indokolták Valujev menesztését, hogy az arhangelszki és a szmolenszki kormányzóságokban pusztító éhség megfékezésére nem hozott megfelelő intézkedéseket.

„1868. február 2. Az újságok felfújják az éhséggel kapcsolatos híreket, no de jól jön ez bizonyos udvari köröknek is. Valóban nagy az ínség, (...) de amit lehet, megtett a Belügyminisztérium, és a továbbiakban is igyekszik a megrázkódtatásokat elkerülni. Az a legrosszabb, hogy a kormányzat nem az igazi okokra koncentrál. A reform eltörölte a jobbágyrendszert, de nemcsak ez történt, hanem megvalósulása során a reform az alábbi fejleményekkel járt: az országban, kivált az északi és a középső vidékeken, csökkent a mezőgazdasági termelés; olyan széles önkormányzatot adott az erre készületlen parasztoknak, amilyen egyetlen rétegnek sincs, és amit csak rosszra fordíthatnak (például arra, hogy a falusi raktárakból 6 év alatt 6 millió csetverty[1 2] gabonát emésztettek fel). De a reformmal egybeesett az új adórendszer bevezetése is, amelynek sajátosságai jelentősen befolyásolták a parasztok egy részének az elszegényedését. Másrészt: a nyugati országrészben alkalmazott intézkedéseink nem korlátozódtak a lázadás leverésére, hanem egyidejűleg pusztították is a termő vidéket. Természetes, hogy az élelmiszerek ára magas lett, és még természetesebb, hogy ha a termés rossz, akkor olyan éhség várható, hogy ott aztán már semmilyen bizottság sem lesz cselekvőképes."

A légkör nemcsak a helyzet reális elemzésének nem kedvez, ennél is rosszabb: Valujev ellenlábasai sajtókampány segítségével egyre fokozták a bizalmatlanságot körülötte, annyira, hogy az egész krízist a belügyminiszter „nyakába varrták". – A cár jóindulatáról biztosítja, és a gyémántokkal ékesített Nyevszkij-renddel búcsúztatja a távozót.

A leváltott Valujev búsongva vigasztalja magát:

„1868. március 10. Beteg vagyok. Ma végleg felhagytam funkcióim gyakorlásával. Gondolataim a múltban járnak. Hét gyötrelmes fejezetre osztható hatalmas könyvet tartok magam előtt. Ez a könyv most becsukódik. Egyetlen fejezetét sem sajnálom, és ezért hálát adok az istennek. Azt sem sajnálom, hogy a könyv a szemem láttára csukódott be ... nos, ez volt az én hétéves háborúm. Arra vágyom, hogy a jövőmre is ilyen békével gondolhassak ..."

„március 19. (...) Úgy látszik, senki sem vette észre, hogy köztem és társaim között mi a leglényegesebb különbség. Én egy európai alkatú miniszter voltam! Bármely európai országban akár holnaptól miniszter lehetnék. Az lehet, hogy rossz miniszter lennék, de meg tudnám csinálni. Ezt egyetlen társam sem lenne képes megtenni még Württembergben vagy Badenben sem. Mert nekik önmagukból kellene kifordulniok, míg nekem csupán külső burkom egy részét kellene levetnem."

[1 2] régi orosz űrmérték; 1 csetverty – 3 liter

Valujev testi-lelki gyógyulást keres külföldi útján, és amikor 1869 végén visszatér Pétervárra, egy magáncégnél, a Leszámitoló Banknál vállal elnökséget.

A következő esztendőben ismét Nyugat-Európában nyaral, és szinte szemtanúja a porosz hadsereg szédületes mozgósításának, majd Franciaország lerohanásának. Az események emocionális és intellektuális hatása óriási, amelyet hazatérve meg is oszt a hadügyminiszterrel. D. Miljutyin igen értékesnek találja megfigyeléseit, és arra biztatja Valujevet, tapasztalarairól és elgondolásairól készítsen feljegyzést a cárnak.

Az általános hadkötelezettség „... kétségtelenül a kérdés legésszerűbb megoldását kínálja – mondotta Miljutyin –, azonban bukásra van ítélve, ha én lennék a kezdeményezője. Már a nevem említésére is egy új forradalmi intézkedéstől tartanának."

Valujev „Egy civil gondolatai a mi haderőnkről" címmel néhány nap alatt összeállítja és el is juttatja a cárhoz javaslatait. – „A germán fegyverek sikere nem magyarázható kizárólag a felfegyverzés gyorsaságával. A sikernek más záloga is van, úgymint a hadsereg számszerűsége és főleg az összetétele ... az ország lakosságának nagy része kijárja a katonai szolgálat iskoláját. Ez utóbbi körülménynek számos és rendkívül fontos következménye van. A népművelés elementáris formáinak egyik megnyilvánulása a katonai szolgálati idő alatt nyújtott képzés ..." Abból az aggodalomból, hogy Oroszországot is érheti a franciákéhoz hasonló katasztrófa, és a porosz hadsereg mobilitásának megfigyeléséből származik Valujev természetes igénye, a valamennyi rendre vonatkozó, vagyis általános hadkötelezettség gondolata. Úgy vélte, az európai események (a francia–porosz háború) kitűnő alkalmat nyújtanak az orosz haderő megújítására. Az a cél, hogy a biztonság érdekében Oroszország ne maradjon el a környező országok katonai színvonalától, másrészt, hogy a hadikiadásokat racionálisan használják fel. Ehhez olyan szisztéma kell, amelyben megoldható, hogy békeidőben a legalacsonyabb létszám legyen fegyverben, viszont a lehető legtöbb katona legyen felszerelhető háborúban. „Más előnye" is van az általános hadkötelezettségnek, írja Valujev: „a csapatszolgálat során a képzés sokkal megbízhatóbb vagy legalábbis veszélytelenebb, mint amilyet számos, középréteghez tartozó egyén manapság igénybe vehet."

II. Sándor igen pozitívan értékelte az általános hadkötelezettség gondolatát, utasítást adott a megvalósítás előkészítésére. Valujev nevéhez fűződik a javaslat megfogalmazása, amivel igen jelentőset tett az orosz hadsereg modern fejlesztéséért. Adjunk hangsúlyt a feljegyzésben megfogalmazott másik elgondolásnak is, nevezetesen annak, hogy az általános hadkötelezettség bevezetésével meg lehetne emelni az orosz lakosság civilizációs szintjét.

1872-ben az uralkodó megbecsülésének újabb jelét adja: Valujev az Állami Javak Minisztériumának lesz a vezetője. Újra a kormányban! És nemcsak a birodalom belső problémáiról tanácskozik vele II. Sándor, hanem külpolitikai kérdésekben is véleményét kéri. – A magyar olvasó érdeklődésére számítva, a naplónak azokat a sorait idézzük, ahol gróf Andrássy Gyulával kapcsolatos epizódokat, illetve saját impresszióját jegyezte le Valujev.

„1874. február 3. ... Ma a Téli Palota Koncert-termében nagy ebéd volt, amely után a cár minden miniszterét bemutatta Ferenc József császárnak. A két uralkodó pohárköszöntőjének szövege az újságokban. Láttam gróf Andrássyt, ... és más notabilités austro-hongroises. Este Suvalov gróféknál együtt voltam gr. Andrássyval, Reuß herceggel a német követtel, ... Bennem kedvező benyomást keltett gr. Andrássy. Megjelenéséről

sokat beszéltek, ebben az esetben a dicséret több, mint túlzás: il a l'air usé [megviselt], a tekintete pedig Lenszkijre emlékeztet. Viszont szabadon és jól beszél, találó kifejezéseket használ, és kényes kérdéseket is érint az előkelő társasági emberek könnyedségével, aki megszokta, hogy az első sorokban a helye. Lebilincselően nyilatkozott Bismarckról és a katolikus kérdésről. Reuß herceg távozása után Suvalov az ő ismert indiscrétionjával egyenesen provokálta ezt a véleményt, és engem meghökkentett, hogy gr. Andrássy egyetlen fölösleges vagy kétértelmű szót sem használt, ugyanakkor egyszer sem vettem észre, hogy bármit réticence [szándékosan] elhallgatott volna. Hol franciául, hol németül beszélt, mindkét nyelven egyaránt pontosan fejezte ki magát; így is van rendjén diplomatiquement [a diplomáciai stílusban]. Az orosz beszélgetőtársak azt feltételezték, qu'il n'a pas une grande habitude de français [hogy nincs nagy gyakorlata a franciában], mert ők maguk már a mi pétervári franciaságunkat szokták meg. – Nekem úgy tűnik, helyesek a katolikus kérdésben kifejtett gondolatok:

„Il y a dans la question catholique certains éléments insaisissables. Ich habe Bismarck gesagt, das ich befürchte, er wolle fassen was nicht greifbar ist. Ich habe ihm gesagt: »Wenn Sie die Finger zusammenziehen und die Hand öffnen, wirt nichts drin sein.« [A katolikus kérdés bizonyos elemei megfoghatatlanok. Megmondtam Bismarcknak, attól tartok, hogy ő azt akarja megragadni, ami megfoghatatlan. Azt mondtam neki: „Ha összezárja ujjait, majd kinyitja kezét, semmi sem lesz abban."]

„február 14. . . . a hivatalos ünnepségsorozat befejeződött. Elutazott Moszkvába az osztrák császár. . . . Ferenc József császár itteni tartózkodásával, úgy látszik, mindenki elégedett: ők is, mi is. Andrássy gróffal kapcsolatban volt bizonyos kellemetlenségünk. Egyebek között egy szelencét kapott ajándékba. Méltatlankodva Suvalovhoz hajtatott, mondván: az irányomban tanúsított jó bánásmóddal elégedett vagyok és hálás, no de hogy adhattak nekem olyasmit, ami égeti az ujjamat. Nekem sosem ajándékoztak dobozt. – Hogy helyrehozza a dolgot, a cár saját dedikált arcképét adta Andrássynak, és az ő portréját kérte cserébe. Gorcsakov herceg külön meg akarta győzni Andrássyt, hogy vissza ne adja a szelencét, felajánlotta: ha óhajtja, mondja azt a császárnak, hogy ő meg nekem adjon egy szelencét és akkor kvittek leszünk."

Valujev a régenstanács tagja, amely az uralkodó távollétében funkcionál, és a teljes hatalom birtokosa. Mint korábban, Valujev ez idő tájt is szkeptikusan gondol az orosz birodalom jövőjére, amelyet egész életében igaz hittel szolgált ugyan, de ahogyan 1877. november 27-én feljegyezte: „. . . Tudom, hogy a mostani orosz birodalom tényleges, organikus változásra van ítélve, meglehet, hogy erőszakos döntéssel hozott változásra."

Az országos méretűvé fejlődött narodnyik mozgalom megfékezésére, felszámolására 1878-ban néhány miniszter és a rendőrfőnök speciális bizottságot alakított. (Egyébként Suvalov már 1874 óta a londoni orosz nagykövet, és a kormány tagjai közül is csupán Miljutyin a régi.) Valujev lett az elnöke a Különleges testületnek, amely „a Birodalom nyugalmának és biztonságának jobb megőrzését szolgáló rendszabályok felkutatására" jött létre. 1879 áprilisában a II. Sándor elleni újabb merénylet kapcsán a „zendülés" keményebb ellenszereként Valujev azt javasolja, hogy Moszkva, Varsó és Kijev mellett más városokban is legyen ún. ideiglenes főkormányzó. A javaslat megvalósult, és szerzője szerint a legnagyobb városokban lényegében a hadiállapot kialakulását jelentette ez. – Valujev most nem búsong, nem töpreng, hanem cselekszik. A korábban is bevált eszközei közül a sajtót is beveti. Ő már tudja, amit hazájában még sokan nem értenek, hogy „a

sajtót nem lehet úgy szabni, mint egy hivatalnok egyenruháját. Parancsra nem lehet jó sajtót csinálni" – mondta egyszer, hanem azt jól kell írni, és jól kell fizetni. Saját hetilapot indít, amelyben írásait tucatszám publikálja. A neki és a munkatársaknak járó honoráriumról pedig a III. ügyosztály gondoskodott.

1881 a nagy változások éve. Meghalt II. Sándor, de ezzel csak közvetve lehet kapcsolatban az, hogy Valujev szolgálati karrierje véget ért. Indokoltnak tarthatjuk a hivatalos magyarázatot, amely szerint „egészségének megromlott állapota" késztette őt lemondásra. A Zajoncskovszkij adta magyarázat is elfogadható: Valujev elbocsátásának az volt a valós oka, hogy az állami javak miniszteréként elkövetett mulasztásaira fény derült. Az egy esztendeje folyó vizsgálat kiderítette, hogy a legmagasabb állású tisztviselők többszázezer hektárnyi földet harácsoltak maguknak Baskiriában. A birtokszerzés jóval túllépte a törvényes határokat, de ez zavartalanul, az állami javak miniszterének tudtával történt. Kell-e mondanunk, hogy Valujevnek egy tenyérnyi földje sem lett Baskiriában? ... Az ellenőrző mérések és számítások szerint Valujev teljesen önzetlen volt. Ha csupán tárgyi haszonra gondolunk, ez az akció csakugyan semmit sem jövedelmezett neki. De mi, akik figyelemmel kísértük Valujev életútját, nemcsak a pontos kimutatások rendjében igazodhatunk el. Orientálhat minket az a felismerés is, hogy Valujevnek mennyire fontos volt, a kezdet kezdetétől milyen lényeges volt számára, hogy környezete elismerje. Ebbe persze beletartozik nemcsak a felettes – a cár, a miniszter stb. –, de a beosztott, az egyenrangú, vagy az ellenfél is, sőt olyanok is, akiket Valujev voltaképp megvetett. Sem szövetséges, de még munkatárs rangjára sem emelte ezeket a harácsoló főtisztviselőket, de elszigeteltségében ki akarta vívni megbecsülésüket. Talán így oldotta magányát ... Bizonyos, hogy nyugodt elégedettséggel figyelte ezt az anomáliát, hiszen a gesztusok nyelvén értésükre adta, hogy az ilyesfajta urakat igen kevésre tartja. És ezektől nem kimutatható haszonhoz jutott: elismerésüket, tiszteletüket kapta, azt, amire sóvárgott, amiért egyébként semmit sem tett.

*

Hátralévő éveit zárkózottan, szerény körülmények között tölti. 1890-ben bekövetkező haláláig ájtatos olvasmányokat szerkeszt, regényeket, misztikus tárgyú elbeszéléseket ír. A kormánytisztviselőktől, a rangos arisztokratáktól elfeledett ember, ha nagy ritkán társaságra lel, ezt igencsak más körökben találja meg. Liberális újságírókkal, gondolkodókkal találkozik, olyan emberekkel, akiknek belügyminiszterként, vagy később nem kis keserűséget okozott ... De ezek legalább művelt emberek, beszélgetéseik tartalmasak, meditációik emlékezetesek ... talán az ifjúkori „tizenhatok körére" emlékeztetnek? ...

IRODALOM

Dnevnik P. A. Valueva ministzra vnutrennih del. tom I.: 1861–64; tom II.: 1865–76 gg. (Red., vved., komment.: P. A. Zajoncskovszkogo) Moszkva, 1961. Akad. Nauk SzSzSzR.
„Kolokol" A. Gercena i N. Ogareva t. t. I–X. 1857–1867. (fakszimile) Moszkva, 1962–1964. Nauka.
P. Zajoncskovszkij: Otmena kreposztnogo prava v Roszszii. Moszkva, 1960.
P. Zajoncskovszkij: Pravitel'sztvennüj apparat szamoderzsavnoj Roszszii v XIX v. Moszkva, 1978.
V. Djakov: Oszvoboditel'noe dvizsenie v Roszszii 1825–1862 gg. Moszkva, 1979.
V. Garmiza: Podgotovka zemszkoj reformü 1864 goda. Moszkva, 1957.
Szovetszkaja Isztoricseszkaja Enciklopedija.

Krausz Tamás

AZ ELSŐ OROSZ FORRADALOM ÉS AZ OROSZORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRÁCIA „MÁSODIK" SZAKADÁSA

(Adalékok a forradalom tapasztalatainak korabeli értékeléséhez)

Az OSZDMP 1907. évi V. vagy londoni kongresszusa[1] a maga korában a figyelmes politikai elemzők számára sem tűnhetett nagyobb jelentőségű történelmi eseménynek. Az orosz forradalom alkonyán, néhány héttel a forradalom teljes veresége előtt ült össze, amikor is az oroszországi szociáldemokrácia létrejötte óta talán a legkilátástalanabb helyzetbe került. Az utólagos történelmi elemzés azonban arra enged következtetni, hogy meghatározott szempontból mégis olyan történelmi eseményről van szó, amelyben az oroszországi szociáldemokrácia szellemi-politikai fejlődésének lényeges tendenciái kristályosodtak ki. A kongresszuson elsősorban az orosz *forradalom jellegének* kérdését és a szociáldemokráciának a *nem-proletár pártokhoz való viszonyát* vitatták, ami a napirendi pontok kiválasztásában is tükröződött.[2] A liberális burzsoáziához és a parasztsághoz való

[1] A mensevikek és a bundisták a III. kongresszusról, mint kongresszusról nem vettek tudomást, mert azon csak a bolsevikok vettek részt. A bundista Sanyin (L. G. Sapiro) javaslatát fogadták el áthidaló megoldásnak, amely szerint az V. kongresszust „Az OSZDMP londoni kongresszusának" kell nevezni. L. erről részletesebben LÖM 15. köt. Bp., 1978. 434–435.

Mint ismeretes, a kongresszuson öt frakció képviseltette magát. A delegátusok közül 105 bolsevik volt, 97 mensevik, a bundista küldöttek száma 57, a lengyel szociáldemokráciát 44, a lett szociáldemokratákat 29 küldött képviselte, 4 küldött pedig Trockij vezetésével ún. frakción kívüli volt. (Kamenyevnek a kongresszust követő értékelése szerint a 336 küldött kb. 150 párttagot képviselt, l. *L. B. Kamenyev:* Mezsdu dvumja revoljucijami. Szb. sztatyej. Izd. 2-oe, Moszkva, 1923. 67.) A delegátusok nemzetiségi megoszlását tekintve az öt legjelentősebb nemzeti csoport az orosz (35,3%), a zsidó (29,1%), a lengyel (11,2%), a grúz (9,1%) és a lett (8,8%) volt. Az oroszok aránya a bolsevikok között 78,3% volt, a mensevikek között 34,0% volt, a zsidók részaránya a bolsevikok között 11,4%, a mensevikek között 22,7% volt. A delegátusok átlagéletkora 27,7 év volt. L. *Pjatij (londonszkij) sz"ezd RSZDRP. Protokolü.* Moszkva, 1963. 656–658. (Ezután: Pjatij . . .) *P. Kerzsencev* 20-as években keletkezett munkája a IV. és V. kongresszus delegátusainak szociális összetételét vizsgálva kimutatta, hogy az V. kongresszuson a delegátusok (elsősorban a bolsevikok gyarapodása következtében) 34%-ban munkások voltak, a megelőző kongresszuson ez a szám 25% volt. Ezzel együtt csökkent a felső- és középfokú iskolai végzettségűek száma. *Kerzsencev, P:* Sztranicü isztorii VKP/b. (Sz ezdü partii) cs. 1. Priboj, 1928. 75–76. Az újabb irodalom már a pártnak a forradalom periódusában kialakult szociális összetételéről is nyújt adatokat. Igy a forradalom idején a párttagság 64%-a volt munkás, 32%-a értelmiségi és 4%-a alkalmazott. 1905–08 között a cári statisztika szerint az egész forradalmi mozgalom résztvevőit tekintve a munkások részaránya 47,4% volt, az értelmiségi foglalkozásúak és diákok részaránya 22,9%. L. *M. Volin:* K voproszu ob izucsenii szosztava bolsevisztszkoj partii nakanune i v period revoljucii. In. Revoljucija 1905–07 godov v Roszszii i ee vszemirno-isztoricseszkoe znacsenie. M., 1976. 175.

[2] A kongresszuson végül hosszas vita után 12 napirendi pontot fogadtak el, ami még akkor is igen nagyszámú, ha a kongresszus (egy londoni templomban) több mint két hétig ülésezett, a régi naptár szerint 1907. április 30-tól május 19-ig. A főbb napirendi pontok: a KB beszámolója, a duma-frakció

viszony problematikája természetesen már 1905 előtt is felvetődött az oroszországi szociáldemokrata ideológusok előtt, alapvető jelentősége azonban csak a forradalom idején, az 1905-ös III.(bolsevik) kongresszuson és a májusi genfi mensevik konferencián, majd az 1906-os IV. ún. egyesítő kongresszuson bontakozott ki. Az oroszországi szociáldemokrácia egyes áramlatai azután a londoni kongresszuson határozták meg hosszabb időszakra is érvényes módon álláspontjaikat. Önmagában persze az egyes frakciók álláspontja rekonstrukciójának csupán történelmi érdekessége volna, de a kongresszus olyan történelmi pillanatban ült össze, amely a jelzett alapvető kérdések tekintetében kényszerítő erővel ösztökélt a *módszertani* jelentőségű kérdések megfogalmazására.

Különlegesnek tekinthető az a körülmény is, hogy utoljára ültek együtt a szociáldemokrácia fő áramlatainak képviselői közös kongresszuson, és nem mellékes az sem, hogy közülük számosan már akkor a nemzetközi szociáldemokrácia legkiemelkedőbb személyiségeinek számítottak: Plehanov és Lenin, Trockij és Martov, Luxemburg és Jogisches (Tyszka), hogy csak a legismertebbek közül említsünk néhányat.

Miután vizsgálódásunk lényegében magára a londoni kongresszusra, mint bizonyos fejlődési tendenciák összegeződésére irányul, olyan benyomás keletkezhet, hogy ennek során túlságosan is homogénnek ábrázoljuk és mereven szembeállítjuk az OSZDMP-n belüli áramlatokat. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a kongresszus természetéből is fakad a nézetek polarizálódása, ezért itt a „frontvonalak" világosabb kirajzolódása figyelhető meg. Csak jelezni tudjuk, hogy az egyes áramlatok belsőleg homogénebb jellegének kialakulása igen ellentmondásosan és „fokozatosan" jött létre, és vizsgálata önálló tanulmány tárgya lehet. Mindenesetre ezen a területen pótolhatatlan tájékoztatást nyújtanak Leninnek, Martovnak, Kamenyevnek és másoknak a kongresszus után írt értékes tanulmányai, melyek egyszersmind a „történelmi" bolsevizmus és a „történelmi" mensevizmus tanulmányozásának is jelentős forrásai.[3] Martov jelzett tanulmánya jól mutatja, hogy akár a burzsoáziához, akár a parasztsághoz való viszonyról, vagy a forradalom jellegének elemzéséről legyen szó 1905 folyamán mind a bolsevikok, mind a mensevikek igen sokféle és az eseményeknek megfelelően gyakran változó, belsőleg is ellentmondásos álláspontokat foglaltak el; sokszor alig lehetett megkülönböztetni, hogy a (mensevik) Nacsalo vagy a (bolsevik) Novaja Zsizny lapjain jelentek-e meg az adott események értékelései. Azonban két új és fontos történelmi fejlemény (a Duma és az osztályharc új formái) hamarosan polarizálta és homogenizálta a két áramlatot, hogy azután a forra-

beszámolója, a burzsoá pártokhoz való viszony, amely a centrális napirendi pont volt, s elemzésünknek is ez áll középpontjában, továbbá megvitatták az állami duma jelentőségét. Vizsgálódásunkban nem érintünk olyan kérdéseket mint a „munkáskongresszus", a szakszervezetek és más napirendi pontok, amelyek közvetlenül nem érintkeznek tanulmányunk tárgyával, vagy önálló tanulmányozást igényelnek.

[3] Vizsgálódásunk szempontjából is fontos forrás az *Obscsesztvennoe dvizsenie v Roszszii v nacsale XX veka.* t. I–IV. Elsősorban *Martov* két írását említjük: Itogi politicseszkogo razvitija. In Obscsesztvennoe . . . t. I. 663–676. Sz.–Peterburg, 1909. Pod. red. L. Martova, P. Maszlova, A. Potreszova. Reprint, Europe Printing The Hague 1968. és Szocialdemokratija 1905–1907 gg. In. Uo. t. III. 1914. 537–643. l. Dan, Cserevanin, Trockij írásai mellett utalnunk kell L. B. Kamenyev már idézett kötetére, amely tartalmaz egy 1909-es cikket (Proletarij, No. 47–49.), amely közvetlenül veszi bírálat alá a mensevikek itt említett kötetei közül az ekkor megjelenő elsőt. A kongresszus bolsevik értékelését nyújtja az Itogi londonszkogo sz"ezda (Szpb., 1907.), amely Lenin, Zinovjev, Ljadov, Nogin és mások cikkeit tartalmazza.

dalom teljes vereségét követően, éppen a londoni kongresszus nyomán egy új elemzés és fejlődés induljon meg az orosz szociáldemokráciában, mely végül is 1917-ben érte el végső formáját.

I. Az alapvető ellentmondások

Közismert problémák vizsgálatába fogtunk, de kevésbé ismert e problémák történelmi *keletkezése.* Ez pedig arra kényszerít bennünket, hogy néhány előzetes megjegyzést tegyünk, amelyek szükségesek a megértéshez. Először is figyelembe kell venni, hogy az orosz szociáldemokrácia taktikája körüli polémia és harc, ami az V. kongresszus munkájának magvát alkotta, elválaszthatatlanul fonódott össze a *„szervezeti kérdéssel"* és a *„történelmi elemzéssel"*. E két mozzanat megvilágítása mind történetileg, mind logikailag közvetlenül érintkezik dolgozatunk tárgyával, ugyanis meghatározzák, de legalábbis befolyásolják a politikai álláspontok, a taktikai irányvonalak kialakítását.

A londoni kongresszus is – akárcsak a mensevik többségű stockholmi „egyesítő" kongresszus 1906-ban – erősen magán viselte az 1903-as pártszakadás nyomait. Ennek megnyilvánulása volt a *szervezeti kérdés* állandó „jelenléte" a kongresszuson.

A londoni kongresszus bolsevik többségűnek ígérkezett, mert főleg a lengyel szociáldemokrácia és a lett küldöttek nagy többségükben a bolsevikokat támogatták azokban a – már említett – alapvető kérdésekben, melyek 1905-07 folyamán az oroszországi szociáldemokrácia tevékenységének központjában álltak. Az első éles vitára a kongresszus 35 ülése közül már a harmadikon sor került, mégpedig a napirendi pontok meghatározása kapcsán. Az alapvető ellentétek, az eltérő megközelítések sajátos formában már itt is igen karakterisztikus módon megnyilatkoztak. A többség (142 küldött 133 ellenszavazattal és 4 tartózkodóval szemben) elvetette a „jelenlegi helyzet általános kérdéseinek" megvitatását szorgalmazó bolsevik javaslatot.[4] Ebben a kérdésben még a lengyel és a lett küldöttek egy része is a bolsevikokkal szemben foglalt állást. Zelcer (B. N. Grosszer), a Bund képviselője – sokakkal egyetértésben – a bolsevik javaslatban olyan törekvést látott, amely úgymond, eltereli a kongresszus figyelmét „a proletariátus feladatairól a mostani burzsoá-demokratikus forradalomban, s ehelyett az orosz forradalom eredményeivel és perspektíváival akarnak foglalkozni".[5] Persze nem a véletlen műve, hogy az első nagyobb vita „a teoretikus kérdések kidolgozásának" szükségessége, illetve szükségtelensége körül folyt. A mensevik „gyakorlatiasság" (a Bund és verbálisan Trockij támogatásával) és a bolsevik *„teoretikus vonzalom"* mögött közvetlenül a szervezeti-frakciós megfontolások *is* meghúzódtak. Plehanov, az orosz szociáldemokrácia „atyja", teljesen elvont foglalatosságnak tartotta a „vezető elvek" rögzítését, mert az – úgymond – azzal a veszéllyel jár, hogy „elvesznek a gyakorlatiatlan részletekben".[6] Plehanov természetesen pontosan tudta, hogy a „gyakorlati" kérdések tárgyalása során is „el lehet veszni" a részletekben. Valójában másról volt szó. Arról ugyanis, hogy mindkét frakció elkerülhetetlennek tartotta a szakadást. A menseviknek – a bolsevik többségű kongresszuson – eleve nem állt érdekükben tisztázni a „kötelező érvényű" határozatokban a „vezető

[4] Pjatij . . . 51.
[5] Uo. 29.
[6] Uo. 43–44.

elveket". Plehanov még néhány héttel a kongresszus előtt egy 1907. március 6-i keltezésű – Ju. Martovhoz – írt levelében, melyben egyebek között a kongresszusra készülő mensevik határozati javaslatokat kérte, kategorikusan kijelentette: „Gondolom, hogy nem lenne káros, ha a kongresszuson a bolsevikokkal végre szakadásig menne a dolog."[7] A kongresszus egész menete azt mutatja, hogy a bolsevikok is elkerülhetetlennek tekintették a szakadást, mert olyan általános következtetések levonására törekedtek – persze egyáltalán nemcsak frakciós megfontolásból –, melyek a mensevikek számára elvileg elfogadhatatlanok voltak.[8] Az egység mellett, vagyis a párt szakadása ellen nemcsak Trockij és számos bundista lépett fel, hanem tulajdonképpen Luxemburgot beleértve a lengyel küldöttség zöme is.

Nagy hiba lenne azonban – és a történeti irodalom jelentős része el is követi – nem kellően figyelembe venni az elméleti kérdések és polémiák jelentőségét az OSZMDP egészen korai történetében. Ezt igazolja az a tény, hogy a kongresszus határozata ellenére az elméleti kérdések körüli polémia kibontakozott szinte minden lényeges politikai probléma kapcsán. Az elméleti vita kikapcsolására vonatkozó döntés hiábavalóságát jól reprezentálja Trockij esete. Ő maga, aki a leghatározottabban a párt politikai egységének megszilárdításán munkálkodott – amelyet megfogalmazása szerint csak a bolsevik és mensevik „vitairodalom fala" bont meg – úgy vélekedett a napirendi pontok meghatározása során, hogy számára „politikai direktívák szükségesek", nem pedig „az Önök (a bolsevikok – K.T.) általános filozófiai elgondolásai forradalmunk jelenlegi helyzetének jellegéről". De a későbbiek folyamán az események hatására éppen Trockij fog többször is állást foglalni elméleti kérdésekben. És illúziónak fog bizonyulni az a várakozása is, hogy a nagy „történelmi választások" idején a „politikai cselekvés egysége lehetséges az eszmék sokfélesége" mellett.[9] A vitában a bolsevikok és maga Lenin is erőteljesen kidombo-

[7] *Szocialdemokraticseszkoe dvizsenie v Roszszii.* Materialü. Pod red.: A. N. Potreszov, B. I. Nikolaevszkij. t. 1. M–L., 1928. Reprint, The Hague 1967. 170. l. A szakadás elkerülhetetlenségének meggyőződése Plehanovban igen ellentmondásosan alakult ki. Eltekintve itt a likvidátorság és az otzovizmus elleni harc időszakától, a londoni kongresszus után, amikor Leninnel „kénytelen" volt együttműködni, jóllehet az újraegyesülés realitását éppen a londoni kongresszus tette semmissé, 1905-ben eltávolodott a mensevikektől. Amikor a mensevikek a III. (bolsevik) kongresszus után az Iszkrát a mensevikek hivatalos orgánumának nyilvánították, mintegy szentesítve a „mensevizmus" politikai különállását, Plehanov tiltakozott, és elutasította a szakadás szankcionálását, kilépett az Iszkra szerkesztőségéből, és 1906 közepéig „frakción kívül" állt. L. erről *Martov:* Szocialdemokratija . . . i. m. 559. l. A P. B. Axelrod által felvetett „munkáskongresszus" jelszava is a mensevikek körében kibontakozó szervezeti válság jele volt. 1905. okt. 17 után (a cári manifesztum) e kongresszus szervezőinek elképzeléseiben a szakszervezetek kongresszusának természetes formáját öltötte. Vö. *Martov:* Szocialdemokratija . . . i. m. 585–586. Ez a kérdés a londoni kongresszuson külön napirendi pont témája volt. Plehanov nézeteiről és szerepéről az első orosz forradalom idején részletesen tájékoztat *Sz. V. Tyutyukin* könyve: Pervaja roszszijszkaja revoljucijá i G. V. Plehanov. Moszkva, „Nauka", 1981.

[8] *M. M. Ljadov* a párt egyik első történésze, 1923–29 között a Szverdlov egyetem rektora, a stockholmi kongresszusról írt későbbi visszaemlékezésében kidomborítja: a bolsevikok taktikája (már akkor) arra irányult, hogy a mensevikekkel való nézeteltérések a legteljesebb formában nyilvánuljanak meg, s „e célból javasolták a kongresszusnak, hogy tanácskozási joggal hívják meg a legtipikusabb opportunistát, Akimovot, aki nem fél végigvinni gondolatát". Pervaja revoljucija . . . Szbornyik voszpominanij aktivnüh ucsasztnikov revoljucii. M., 1975. 260–262.

[9] Pjatij . . . 49–50.

rították, hogy „a szociáldemokrácia különböző áramlatai között igen nagy taktikai nézeteltérések vannak". A „taktikai" fogalma ekkor magában foglalta az elméleti mozzanatot. „Ki hitte volna – mondta Lenin –, hogy ilyen körülmények közt előállhat valaki azzal a javaslattal, hogy az általános elvi kérdéseket vegyük le a kongresszus napirendjéről. Emlékeztetem önöket, hogy az a kérdés, melyek a proletariátus feladatai a polgári demokratikus forradalomban, már régen felvetődött az oroszországi szociáldemokrácia előtt. Már 1905 elején, a forradalom előtt tárgyalta ezt a kérdést az OSZDMP-nek, illetőleg az OSZDMP bolsevik frakciójának harmadik kongresszusa, és ezzel együtt a mensevikek genfi konferenciája. Akkor a mensevikek is felvették a kongresszusuk napirendjére az általános elvi kérdéseket . . . Ha most az effajta kérdések mellőzését javasolják, ez a dekadens hangulat következménye, és ez . . . ellen harcolnunk kell."[10] Martov ellenvéleménye még világosabbá teszi, hogy nem csupán a szervezeti-frakciós megfontolások állították szembe a két fő áramlatot, hanem felfogásbeli koncepcionális különbségekről is szó volt. Martov „kőfalnak" nevezte a frakciókat elválasztó vonalakat: „. . . nekünk van saját formulánk – mondta –, amely kőfalként választja el a kongresszus egyik részét a másiktól, de nem kívánjuk ezt a formulát demonstrálni olyan gyűlésen, amelyet lényegében néhány szervezet blokkja képez . . . haszontalan lenne szembeállítani formulát a formulával, hacsak nem kívánjuk a végsőkig élezni kölcsönös kapcsolatainkat."[11]

Már a KB beszámolója és a szociáldemokrata duma-frakció tevékenysége fölötti vita megmutatta, hogy az alapvető kérdés a liberális burzsoáziához, konkrétan a kadet párthoz való viszony meghatározása körül lesz.[12] Ez a kérdés a mensevik vezetők figyelmének is középpontjában állt jóval a kongresszus előtt is. Így például P. B. Axelrod 1907 januárjában B. M. Gesszen kadet vezetővel folytatott megbeszéléseiről Plehanovot tájékoztatva január 31-i keltezésű levelében leszögezte: a szociáldemokrácia és a kadetok között „nincs kibékíthetetlen ellentét" a Dumához való viszonyt illetően, és harcra szólított fel „ama előítéletek ellen, melyek mind a liberális, mind a forradalmi táborban" léteznek. Közölte

[10] LÖM 15. köt. 298.

[11] Pjatij . . . 41.

[12] Martov és Abramovics beszámolója után Lenin azzal a céllal szólt hozzá, hogy a legneuralgikusabb pontokat emelje ki. Természetesen a hatalom kérdését domborította ki, mert ez volt az a sarkalatos pont, ahol a párton belüli frakciók között a legélesebb ellentmondások feszültek. Martinov már 1905-ben fehéren-feketén kijelentette: „a proletariátus a politikai hatalomnak sem egészét, sem részét nem kaphatja meg. Az előttünk álló forradalom a hatalom semmilyen formáját nem realizálhatja az egész burzsoázia akarata ellen." (*A. Martinov:* Dve diktaturü. Tseneva, 1905. 58.) Ez a beállítottság jelzi, hogy 1906 folyamán, amikor a szociáldemokrácia alapvető taktikája a duma és a kormány közötti konfliktus szélesítése volt, a vélemények eltérőek lesznek a „konfliktus szélesítésének" hogyanjában, s a duma-frakció tevékenysége körül kibontakozott kongresszusi vita demonstrálta, hogy itt nem jöhet létre egységes álláspont. A mensevikek – mint pl. az előbb említett Martinov – „a történelmi fejlődés átmeneti szakaszait" tolták előtérbe, s az ennek megfelelő jelszavakat támogatták (duma-kormány). A párton belüli két alapvető irányzatot „a forradalmi realizmus és a forradalmi frázis vagy utópia" ellentétpárban ragadták meg. A bolsevikok (vagy a bolsevikok egy része), miután feladták bojkottista taktikájukat, és hangsúlyozták a duma jelentőségét az agitáció és a propaganda szempontjából, nyilvánvalóan módosítottak álláspontjukon, de nem fogadták el a mensevikek jelszavát, hanem azzal szemben „az ideiglenes forradalmi kormány" tézisét dolgozták ki még az első duma időszakában. (Lenin „Két taktikáján" kívül számos lenini írásra nem térhetünk itt ki. L. erről részletesebben: *I. Aluf:* Problema politicseszkoj vlaszti. In. Revoljucija 1905–07. i. m., valamint a bojkott-politikáról *V. Loginov:* V. I. Lenin o parlamentszkih formah bor bü. In: uo. főleg 148–149. Magyarul Lenin

Gesszennel, hogy „mind önöknél, mind nálunk léteznek »bolsevikok«, bár ellentétes szélsőségekkel". Axelrod levele egyben tükrözi, hogy Plehanov alapjában véve e nézőponttal szolidáris lehetett.[12/a]

Ez az elvi-politikai nézeteltérést magában foglaló kérdés közvetlenül hordozta a szervezeti szakadás veszélyét, ezért még a bolsevikokat támogató lengyel és lett delegáció többsége is ellenezte a mensevik többségű KB tevékenységét illetően bármilyen határozat meghozatalát, mert a frakciós harcok további éleződésétől tartott, de függetlenül ettől a lengyel és lett küldöttek nagy többsége elutasította a KB taktikai irányvonalát.[13] Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a szervezeti szakadás ellen fellépő lengyel delegáció és Trockij hívei az elvi-politikai kérdésekben elvetették az eklekticista „centrum-álláspontot". Tyszka például hangsúlyozta: „A lengyel delegáció viszonyát a duma-frakció tevékenységéhez az a közös elvi taktikai pozíció határozza meg, melyet mi lengyelek a forradalom által felvetett kérdésekben elfoglalunk, és mely a pártot két egymás között harcoló frakcióra osztja . . . . . A nemzetiségi szociáldemokrata szervezetekből létrehozandó centrum számos delegátus körében népszerű . . . Ezért a félreértések elkerülése érdekében szükségesnek tartom közölni, hogy ezek a törekvések a lengyel szociáldemokraták között nem találkoznak semmilyen együttérzéssel, és hogy a centrum létrehozására vonatkozó remények homokra épülnek . . . semmi pusztítóbbat a párt számára a jelenlegi helyzetben még elképzelni sem lehet. »Középvonal« a politikai harcban . . . az ingadozások vonala . . . taktikai eklekticizmus . . ."[14] Trockij a szakadás elkerülése érdekében az elvi kérdések kompromisszumos megoldását szintén elvetette. S ennek során ugyancsak bírálta a mensevik többségű duma-frakció taktikáját, amelyet csak a helytelen választási taktika meghosszabbításaként értékelt, mert a mensevik taktikában a párt csupán „a szocialista propaganda-társaság" szerepét töltötte be, nem pedig „a politikai pártét", amelynek „forradalmasítani kell nemcsak az agyakat, hanem a viszonyokat is".

A két alapkérdés (a burzsoá pártokhoz való viszony és a forradalom jellegének megítélése) magában hordozott egy általánosabb problémát: az oroszországi társadalmi-gazdasági fejlődés történelmi elemzését, illetve a Nyugat-Európához viszonyított sajátszerűségek meghatározását, mert az ebből levonandó politikai következtetések egész láncolata összefonódott a forradalom fejlődése által felvetett gyakorlati-taktikai kérdésekkel.

A szociáldemokrácián belül az oroszországi viszonyok eltérő *történelmi analízise* – bár még nem kifejlett formában – már a 19. század végén megfigyelhető. Elegendő itt

---

forradalomelméletéről megjelent: *Kirschner B.*: Lenin a demokratikus és a szocialista forradalomról (1893–1917). Bp., 1971. Átfogó áttekintést ad erről a problematikáról *A. D. Kljueva:* Partija bolsevikov v pervoj ruszszkoj revoljucii 1905–1907 gg. M., 1977. és Tyutyukin idézett műve. Lenin a kongresszuson a tömegmozgalmaktól elmaradó „élettelen mensevik jelszavakat" a liberális burzsoázia taktikájához való alkalmazkodással magyarázta, és óva intette a kongresszust: „ne becsüljék le az elméleti vitákat, ne intézzék el megvető kézlegyintéssel a nézeteltérésekkel kapcsolatos frakciós kitalálásokat. Régi vitáink, elméleti és különösen taktikai nézeteltéréseink a forradalom során minduntalan a legközvetlenebb gyakorlati nézeteltérésekké válnak." LÖM, 15. köt. 36–307.)

[12/a] *Perepiszka G. V. Plehanova i P. B. Akszel' roda.* t. II. Izdanie R. M. Plehanovoj, Moszkva, 1925. 232–233.

[13] Vö. Pjatij . . . 185–186.

[14] Uo. 250.

emlékeztetni arra, hogy már az OSZDMP II. kongresszusán hosszas és éles vita bontakozott ki az agrárkérdés körül, melynek közvetlen gyakorlati értelme a taktikai irányvonal kidolgozásában rejlett. Plehanov és Lenin között már jóval korábban volt egy szemléleti, megközelítésbeli különbség a burzsoáziához való viszony kérdésében,[14/a] ami azonban először élesebben az agrárprogram 1903-as vitájában került felszínre. Ott a bolsevik és mensevik taktikai irányvonal a nacionalizálás, illetve a municipalizálás téziseiben összegződött, amelyek a két áramlat agrárkoncepciójának sarkalatos pontjai voltak.[15] A vita történelmi aspektusa az orosz kapitalizálódás sajátosságainak megítélésével, a „középkori maradványok" jelentőségének és jelentésének megítélésével függött össze. Jóllehet, Lenin Plehanovval, Maszlovval stb. szemben még el is túlozta a tőkés fejlődés szintjét, de ez a túlzás egy valóságosan végbemenő folyamat tendenciájával, az orosz mezőgazdaság feltartóztathatatlan kapitalizálódásával esett egybe. Plehanov a nacionalizálást a „középkori" viszonyok esetleges restaurációjának emeltyűjeként értékelte, s úgy vélte, hogy éppen az oroszországi parasztságban egyébként is mélyen rögzült konzervatív tendenciákat erősíthetné. Ez a probléma – más oldalról – az „orosz despotizmus", az „ázsiaiság", azaz ismét az orosz történelmi folyamat sajátszerűségeinek kérdéskörével fonódott össze. Bár e problémára még visszatérünk, de már itt jelezzük, hogy Plehanov az „ázsiai elemek" túlsúlyát hangsúlyozta, Lenin pedig Oroszországot szervesen beillesztette az európai fejlődésbe is. Európa és Ázsia között Oroszországot félázsiai és féleurópai képződménynek tekintette.[16] Ez a szemléleti különbség, mely tehát az oroszországi fejlődés „elmaradottságának" és lehetőségeinek eltérő megítélését involválta, igen erősen befolyásolta a forradalom idején a szociáldemokrácia taktikájának kidolgozását is. Az

[14/a] E szemléleti különbség gyökere visszanyúlik egészen a 90-es évek közepéig. Erről tájékoztat bennünket P. B. Axelrodnak egy késői visszaemlékezése. Amikor 1895-ben – Plehanov útmutatása alapján – felkereste őt Lenin, kiderült, hogy mind Plehanov, mind Axelrod egyformán ítélik meg Lenin akkori viszonyát a liberális burzsoáziához. Axelrod azt hányta Lenin szemére, hogy ugyanúgy közelíti meg a problémát, ahogyan a nyugati szocialistáknak kell, az orosz helyzet sajátszerűségét nem veszi figyelembe. Lenin Axelrod kritikájában ugyanazt a tendenciát vette észre, mint Plehanov kritikai megjegyzésében. Ez utóbbi megjegyezte: „Ön (ti. Lenin – K. T.) háttal fordul a liberálisok felé, mi pedig arccal." Vö. Perepiszka Plehanova i Akszelroda id. m. t. 1. 270–271. Már ekkor szó esik Grozovszkij (Jogiches, Tyszka) „leninista hajlamáról", ez a tendencia kifejlett formában 1905-ben öltött testet. Ezt Martov sajnálattal konstatálta egy P. B. Axelrodhoz írott levelében, melyben az utóbbit tájékoztatja – Parvus információja alapján –, hogy Luxemburg és Grozovszkij a „leninista álláspontion áll" a bojkott kérdésében. A levél 1905. okt. 25-i keltezésű (Bécs). In. *Pisz' ma P. B. Akszel' roda i Ju. O. Martova.* Ruszszkij revol-ij arhiv, Berlin, 1924. t. 1. 136.

[15] Részletesebben tárgyalja e problémát *Varga L.* értékes tanulmányában: Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt első, 1903-as agrárprogramja. Párttörténeti Közlemények 1978. 3. sz. Különlenyomat. 12–13.

[16] E történelmi problematika jelentőségét mind a tudomány, mind a politika területén Plehanov munkásságának tükrében kimerítő módon tudomásunk szerint elsőként *Em. Gazganov* vizsgálta: Isztoricseszkie vzgljadü G. V. Plehanova. (Opüt harakterisztiki) Isztorik marksziszt, 1928. 7. sz. 69–115. E tanulmány magyarul is olvasható. Ezt a problémakört itt csupán jelzésszerűen említjük, egyébként is egy más irányú vizsgálódásunk tárgyát képezi. A modern irodalomban is található átfogó áttekintés e kérdésről, l. *Tőkei F.:* Lenin Ázsiáról c. tanulmányát in: Az ázsiai termelési mód kérdéséhez. Kossuth, 1975. Lenin és Plehanov nézeteinek összehasonlító elemzésével Tőkei magára a probléma oroszországi történetére is felhívja a figyelmet. L. még a lenini történelmi elemzésről *I. Gindin* kitűnő tanulmányát, In: Lenin o szocial'noj sztrukture i politicseszkom sztroje kapit. oj Roszszii. M., 1970. 230–315.

eltérő vonások a burzsoá demokráciához való viszonyt illetően csírájában megjelentek már a II. kongresszuson.[17]

Az V. kongresszuson a történelmi probléma közvetlen összefonódása a taktikai kérdésekkel igen sajátos és később az orosz forradalmak eszmetörténetét is jellemző formában történt: 1905-öt 1789, illetve 1848 analógiájával közelítették meg. Rosa Luxemburg már az első napirendi pont vitájában éppen eme analógia felhasználásával kívánta megvilágítani az orosz forradalom újszerűségét. A *történelmi analogizálás* immanens eleme volt a vitának, egybeötvözte a történelmi és politikai elemzést. E történelmi analógia jelentős mértékben ideológiai burka és elméleti kifejeződése volt *a szociáldemokrácia és a liberális burzsoázia* közötti viszony meghatározásának.

Cereteli a mensevik többségű szociáldemokrata duma-frakció tevékenységét védelmező előadói beszédében, mint a frakció vezetője, „a burzsoá demokráciához való viszony" kérdését állította előtérbe, s a mensevik felfogás történelmi alátámasztására a jelzett analógiát alkalmazta: „Az orosz proletariátus feladatai a jelenlegi helyzetben ama feladatok szintézise, melyeket a nyugat-európai proletariátus valósított meg a két megelőző forradalmi korszakban – a francia forradalom és az 1848-as forradalom idején. Taktikánknak olyan két ellentétes taktikát kell magában foglalnia, melyek tudatosan vagy öntudatlanul a két forradalom idején megvalósultak az életben..." E logika szerint 1789-ben a proletariátus még nem volt magáért való osztály, ennélfogva „nem állított fel a maga számára önálló osztályfeladatot..., összeolvadt a burzsoá demokráciával". 1848-ban világosodott meg „a burzsoázia és a proletariátus osztályérdekeinek kibékíthetetlensége", és elérkezett az idő, „hogy az összes progresszív osztályokkal" megtisztítsa a proletariátus a társadalmat a feudális maradványoktól. Ez pedig az 1905–07-es forradalom politikai nyelvezetére fordítva nem jelentett mást, mint hogy a proletariátusnak „az önkényuralommal szembenálló valamennyi forradalmi és oppozíciós osztályt támogatni kell".[18]

Cserevanyin még egyértelműbbé tette, mintegy kiegészítette Cereteli álláspontját. A kadetek ellenzékiségének hanyatlását magának a forradalom hanyatlásának természetes következményeként ábrázolta, s fenntartotta annak reális lehetőségét, hogy a burzsoázia ellenzékisége a forradalmi fejlődés emelkedő szakaszában újra felívelő lesz: „És ha Rosa Luxemburg analógiát kíván vonni a német liberalizmus és a miénk között, akkor én azt mondom neki, ha a mi liberalizmusunk azt a helyzetét fogja fenntartani, amelyet most elfoglal, ha ellenzékisége ... a régi rezsimmel szemben nem nő, akkor ez nem azt fogja jelenteni, hogy a mi proletariátusunk a világproletariátus csodálkozására szocialista perspektívákat bontakoztat ki (razvertüvaet); nem, ha ez történik, akkor ez a népi

[17] A liberálisokhoz való viszonyt kifejtő határozatot Plehanov nyújtotta be, mellyel Lenin is szolidáris volt. A határozat hangsúlyozta, hogy a szociáldemokrata párt támogat minden ellenzéki mozgalmat, de egyszersmind Sztruve és az Oszvobozsdenie-kör „ellenforradalmiságát" is le kell leplezni. A többség ezt elfogadta, de a Potreszov–Sztarover, Axelrod, Martov, Zaszulics és Trockij támogatta kisebbség egy kiegészítést javasolt a liberálisokkal való ideiglenes egyezmények megkötésének megengedhetőségéről, ha azok szembeszegülnek az önkényuralmi kormánnyal. E módosítás átment, bár Lenin hibásnak tartotta, mert úgy vélte, hogy célszerűtlen a szociáldemokráciának megkötni a kezét, az esetről esetre való konkrét megítélést helyezte előtérbe. L. erről részletesebben: *N. Rozskov:* Ruszszkaja isztorija v szravnitel no-isztoricseszkom oszvescsenii. M., 1925. t. 11–21. 380–4.

[18] Pjatij ... 191–193..

mozgalom gyengeségének hatására lesz, mert a régi rezsim erősnek és szilárdnak bizonyul a harcban. Ez azt fogja jelenteni, hogy Oroszország nem demokratikus köztársasággal akarja befejezni forradalmát, hanem az önök német félszabadságával, az önök porosz alkotmányával, vagy lehet, hogy még kevesebbel, egy buligini–witte-i alkotmánnyal . . . Javaslom önöknek, hogy szilárdítsák azt a kapcsolatot, amely most létrejött a szociáldemokraták és a kadetok között a dumában . . . A kedetokkal való együttes tevékenységre kell törekedni ott, ahol ők harcot folytatnak a régi rezsimmel, és ugyanakkor kegyetlenül harcolni kell ellenük, amikor elárulják a népi érdekeket. Ez a kettősségében egységes (dvuedinaja) taktika volt frakciónk taktikája a Dumában."[19]

A bolsevikok, mint pl. Vjacseszlav (*Rozskov* a történész) ezt az álláspontot – expressis verbis – „szánalmas-opportunista kísérletnek" nevezték.[20] Tyszka (Jogiches) – a lengyel delegáció tagja – is ebben az értelemben szólalt fel, s óvta a mensevikeket attól „a káros illúziótól", hogy a dumát „európai parlamentnek" tekintsék.[21] Trockij szintén a szemléleti és a történelmi-politikai perspektívák mensevik tendenciáinak kritikai összegzését nyújtotta. A duma-választások ama tapasztalatára utalt, hogy az ún. baloldali blokk sokkal nagyobb szerepet játszott, mint a kadetokkal való megegyezés. S ennek a történelmi jelentőségét domborította ki: „A baloldali blokk" zászlaja alatt „teljesült be" a radikális demokrácia kiszabadulása a kadet liberalizmus politikai hegemóniája alól, melyben a szociáldemokrácia vezető szerepet tölt be, szemben 1848 nyugati tapasztalataival.[22]

A duma-frakció tevékenységének vitájában kifejeződő főbb álláspontokat még karakterisztikusabbá tette Lenin és Plehanov hozzászólása.

Lenin is a felvetett analógiát választotta kiindulópontul, akárcsak az említett hozzászólók. Csakhogy Ceretelivel és Cserevanyinnal szemben szerinte az európai történelem egyáltalán nem a polgári demokráciával való összefogásra tanít: „Cereteli elvtárs e következtetése revizionizmus a javából"; Lenin Trockijhoz hasonlóan a munkásosztály és pártja teljes önállóságát hangsúlyozta: „szabadságharc csak ott folyik következetesen, ahol a proletariátus vezeti. Nem a polgári demokráciával való szövetségre tanít 1848, hanem arra, hogy a fejlődés legalsó fokán álló néprétegeket kell kiszabadítani a demokráciáért való harcra is képtelen polgári demokrácia befolyása alól." Cserevanyin ama nézetét, miszerint a kadetok „jók lehetnek a fellendülés időszakában", „szokásos mensevik érvelésnek" nevezte, amely szemben áll a történelmi tényekkel: „Nézzük a forradalom két nagy mérföldkövét: 1905 októberét – a legnagyobb fellendülést – és 1907 tavaszát, a legnagyobb hanyatlást. Jók voltak-e a kadetok a demokrácia szempontjából 1905-ben? Nem. Ezt maguk a mensevikek is elismerték a »Nacsalo«-ban. Witte a tőzsde ügynöke, Sztuve Witte ügynöke, így írták akkor a mensevikek, és helyesen írták. Akkor egyetértettünk velük abban, hogy nem támogatnunk, hanem lelepleznünk kell a kadetokat, le kell járatnunk őket a demokrácia szemében."[23]

Végül Lenin újra kijelentette, hogy nem szabad „rejtegetni a nézeteltéréseket", ahogyan Trockij is teszi, amikor mérsékletre inti a bolsevikokat a duma-frakció tevékeny-

[19] Uo. 243–244.
[20] Uo. 248.
[21] Uo. 255–256.
[22] Uo. 258.
[23] LÖM 15. köt. 308., 310.

sége bírálatának, elítélésének határozatba foglalása kapcsán: „A kongresszusra olyan taktikai irányvonallal jöttünk el, amelyet a párt már régóta ismer. Ésszerűtlen . . . eltitkolni és rejtegetni a nézeteltéréseket."[24] (Itt persze megint a frakcióharcok szerepe domborodik ki. Trockij, amikor megbírálta a mensevik taktikai vonalat, a bolsevikokat is elmarasztalta „formális rigorozitásuk" miatt.)

Plehanov rövid és tömör hozzászólásában a „bojkottista" bolsevizmus és Lenin mostani álláspontja között nem tett különbséget, ami abból fakadt, hogy Plehanov szerint *„a duma a forradalom fő útján áll."* (Kiemelés: K. T.) A Dumában a „naiv paraszt" felvilágosítására sok lehetőség van, amit – mint Plehanov maga is mondta – Lenin sem tagadott, de „a duma csak akkor nő túl önmagán", csak „akkor üt az alkotmányozó gyűlés összehívásának órája", ha ezek az emberek megszabadulnak „politikai naivitásuktól". Akárcsak Stockholmban, a mostani kongresszuson is ez volt a mensevik álláspont alapja, amit Plehanov a mensevizmus kontinuus fejlődéseként hangsúlyozott. Ezt az alaptézist jól illusztrálja az a szemlélet, amellyel Plehanov bolsevikokkal szembeni érveit alátámasztotta: „A bolsevikok . . . feltételezik a népben a politikai tudatosság olyan fokát, *amelyre azt még csak ezután* kell felemelnünk agitációnkkal . . . Emlékeztetnünk kell a történelmi materializmus alapvető tételére: nem a tudat határozza meg a létet, hanem a lét a tudatot ."

Plehanov a fegyveres felkelésre irányuló bolsevik törekvéseket – utalt itt 1906 nyarára – teljesen illuzórikusnak nevezte: „A bolsevikok a forradalmi kalandorság útján haladnak . . . Az anarcho-szocializmus útját fektetik le . . ."[25] A kongresszuson azonban sokan kérdésessé tették a kész formuláknak ezt a „józan" materializmusát; a Lenin, Luxemburg, Trockij jelezte megközelítésmódok ezt az egész felfogást mechanikusnak tekintették, mert az figyelmen kívül hagyta az orosz forradalom tudati reflexióját, a régi tudatformák, „értékrendek" gyors bomlását, pusztulását, amiből nem tudott életképes következtetéseket levonni az „evolucionista materializmus".

II. Az orosz burzsoázia történelmi lehetőségei és a forradalom. A szociáldemokrata álláspontok szembesítése

A régi naptár szerint 1907. május 12-én, a 22. ülésen vette kezdetét a „burzsoá pártokhoz való viszony" problematikájának napirendi vitája, és a 29. ülésen, május 16-án ért véget, történelmileg is maradandó tapasztalatokkal.

Minden frakció egy-egy előadót állított, kivéve a lett küldöttséget, de a vitákban ők is részt vettek. Ezenkívül minden frakció állíthatott még 2–2 szónokot, akik 15 percet vehettek igénybe. Külön kapott 15 percet Trockij, mint frakción kívüli hozzászóló. Az előadóknak 45 percben kellett kifejteniök mondanivalójukat a következő sorrendben: Lenin a bolsevikok, Martinov a mensevikek, Luxemburg a lengyel szociáldemokraták és Abramovics a Bund képviseletében, és minden előadó élhetett a zárszó jogával.

A kongresszus anyaga szinte magától kínálja, hogy az egyes álláspontok összevetésére építsük a kifejtés logikáját. Természetesen az „összehasonlító" elemzésre ösz-

[24] Uo. 311–12.
[25] Pjatij . . . 303., 306., 308.

tönöz az anyag „belső" logikája is, amennyiben az egymást követő álláspontok magukban hordozzák a már elhangzott érveléseket is.

Lenin polemikus hangvételű előadói beszéde szinte sugallja is az összevetést más álláspontokkal, bár nem ritkán előfordul még ma is, hogy Lenin nézeteit a történelmi kontextusból kiragadva vizsgálják. Leninnek ez a beszéde gyakran idézett az irodalomban és közismertnek tekinthető. Ezért csupán a lényegét idézzük fel röviden. Kiindulópontjában hangsúlyozta, hogy már a forradalom első nagy sikerei előtt a polgári pártokhoz való viszony problémája állt „azoknak az elvi nézeteltéréseknek a középpontjában, amelyek már régóta két táborra osztják az oroszországi szociáldemokráciát". Eszerint *a viták az oroszországi polgári forradalom értékelésével függtek össze:* „a szociáldemokrácia két irányzata – állapította meg Lenin – egyetértett abban, hogy ez a forradalom polgári forradalom. De nem jutottak közös nevezőre a kategória értelmezésében és a belőle fakadó gyakorlati-politikai következtetések megítélésében."[26] Lenin a nézetkülönbség gyökerét – erősen sarkítva –, abban jelölte meg, hogy a mensevikek a polgári forradalom fő hajtóerejét a burzsoáziában látják, amely szerintük a forradalom vezetésére hivatott.

A mensevik koncepció, mint Lenin hangsúlyozta, a proletariátusnak csupán „a szélső ellenzék" pozícióját szánta. Márpedig ha ez így van, akkor a mensevikek nem értették meg: a forradalom fejlődésében „az alapvető kapitalista ellentmondás" még fejlettebb formában jelenik meg, mint bármikor korábban; ez a körülmény pedig – mint Lenin rámutatott – az orosz burzsoáziát az önkényuralom és forradalom közötti ingadozásra készteti; s ez az előbbivel való kiegyezéshez vezetett. A másik lenini tételezés, hogy a forradalom fejlődésében a „legfőbb sajátszerűság" az agrárkérdés. Mindebből két következtetés adódott, mely a vitákban mindvégig döntő szerepet játszott. Az egyik, hogy a burzsoázia a forradalomban elveszítette minden forradalmi képességét, ha egyáltalán rendelkezett ilyennel. A másik – az előbbivel szoros kapcsolatban álló – következtetés, hogy a proletariátus csakis a parasztsággal (a „kispolgári demokráciával", amelynek nagy tömegeit a parasztság teszi ki) szövetkezhet az adott szituációban, mert a parasztság minden konzervativizmusa, utópizmusa, „álszocializmusa" ellenére is nagyobb forradalmi potenciállal rendelkezik, mint bármely nem-proletár társadalmi csoport. Ez az ún. baloldali blokk taktikájának alapja, melyet Lenin felfogása szerint a forradalom esetleges veresége sem kérdőjelezhet meg.[27] (Természetesen Lenin sohasem tagadta, hogy támogatni kell a liberálisoknak az abszolutizmus elleni tényleges támadásait.)

A mensevik *Martinov* előadói beszédének elején tisztázta, hogy mi választja el a bolsevik és mensevik felfogást. Az ő elemzésében a burzsoázia liberális szárnyának szociális-politikai háttere más megvilágításba került, mint a bolsevikok ábrázolásában: a liberális párt, azaz a kadet párt nem a zemsztvo-földesurakra támaszkodik, mert azok végleg a „reakció táborába mentek", s a forradalom tapasztalatai nyomán a nagyiparos és nagytőkés elemek is ezt az utat követték. Eszerint – mondja Martinov – „a nagy-

[26] LÖM 15. köt. 316.

[27] Lenin már itt megfogalmazta azt a kérdést, hogy mi értendő a „forradalom végigvitelén". A kérdésre adott tömör választ tartalmazta a „munkás-paraszt demokratikus diktatúra" tézisét, amelynek részletes elemzésére nincs szükség, mert azt a téma gazdag irodalma feleslegessé teszi. Mindenesetre ezt a tézist Lenin és a bolsevikok már 1905 elején a III. kongresszuson felvetették. Már akkor megfogalmazták, hogy a polgári pártoknak három fő típusát különböztetik meg: az oktobristákat, a liberálisokat és a paraszti demokratákat. Vö. LÖM 15. köt. 317–18.

tőkéseket és a nagybirtokosokat illetően nincs két vélemény nálunk a pártban". „*Viszont mély nézetkülönbség van a középburzsoázia és a parasztság politikai értékelésében:* ugyanúgy, mint abban a kérdésben, hogy miképpen kell a proletariátusnak felhasználni eme osztályok mozgalmát saját politikai céljaira . . ."[28] Martinov hangsúlyozta, hogy a *közép- és kisburzsoázia,* vagyis a *„városi demokrácia"* nem ment át a reakció táborába, s ez alkotja tulajdonképpen a kadet párt támaszát, mely *a forradalom fellendülése esetén* (kiemelés: K. T.) képes még forradalmi lehetőségeit mozgósítani. „Közép- és kisburzsoáziánk eltérő politikai értékeléséből pártunkban két taktika következik a kadetokhoz való viszonyt illetően" – vonja le Martinov a következtetést. Olyan „követeléseket" nyújtott be, pontosabban vélt benyújtani Martinov és az oroszországi szociáldemokrácia mensevik szárnya a burzsoá demokráciának, „melyek a burzsoá demokrácia történelmi feladataiból következnek . . ." S elhibázottnak tartotta, hogy a bolsevikok „a kadetok összeomlását egyszer s mindenkorra befejezett ténynek tekintik . . .", mert így „a bolsevik taktika a kadetokat a reakció karjaiba taszítja".[29]

A kadetok ellenzékiségének mensevik hangoztatása számos olyan mozzanat kidomborításával járt együtt, melyek a parasztsággal való együttműködés korlátait hangsúlyozták. A bolsevikok, úgymond, alábecsülik a parasztság reakciós tendenciáit, melyek nincsenek meg a városi demokráciánál. E hibásnak nevezett bolsevik szemlélet gyökereit Martinov Leninnek a kapitalizmus oroszországi fejlődéséről írt munkájában találta meg, ahol Lenin a kapitalizmus térhódítását az oroszországi mezőgazdaságban eltúlozta, „befejezett tényként ábrázolta a tendenciát". A mensevik Maszlov volt az – hangsúlyozta Martinov –, aki éppen a mezőgazdaság fejlődésének korlátait (a szűk belső piac, a rentabilitás hiánya, agrártúlnépesedés, természetbeni élelmiszerjáradék stb.) emelte ki, s az ebből is fakadó paraszti-narodnyik agrárutópiák reakciós tendenciáit kimutatta, melyek a forradalom idején is megnyilvánulnak.

Martinov továbbá illuzórikusnak tartotta, hogy a bolsevikok az egyenlősítő földosztás és más utópikus elgondolások bírálatát politikailag időszerűtlennek tekintik, sőt szerinte a „bírálatot" kiterjesztették eme „utópiák" gyakorlati megvalósításának kísérletéig. Martinov – Maszlov alapján – arra a következtetésre jutott, hogy ezek a „gyakorlati kísérletek" a parasztság részéről már a jelenlegi forradalomban is kifejeződésre juthatnak, s ez pedig olyan kezdetleges politikai taktikát involválhat a parasztság körében, melyet „Lev Tolsztoj, az anarchista" így szeretett jellemezni: „Gyerünk, testvérek, harcoljunk muzsikmódra – parasztmódra: elő a bunkóval és szögekkel". A martinovi értékelésben Lenin ennek a politikai taktikának tett engedményeket: „elsőként kapitulált" a zemlja i volja eszer jelszava előtt.[30]

A burzsoáziához, illetve annak politikai pártjához való viszony kérdésében, illetve a kadet párt osztályjellegének kérdésében a bolsevikok a martinovi értékeléstől erősen eltérő álláspontot foglaltak el.

Domov álnéven az ismert történész, *M. N. Pokrovszkij* volt az, aki ezt a kérdést bolsevik szempontból megvilágította. Ő is megállapította, hogy a fekete százakról és az oktobristákról nincs vita a pártban. Az alapprobléma, hogy „meghatározzuk, kik azok a

[28] Pjatij . . . 375.
[29] Uo. 376., 378.
[30] Uo. 379–382.

kadetok". Utalt a kongresszus korábbi vitáira, ahol a mensevikek, kiváltképpen Cserevanyin és Jordanszkij a kisburzsoázia pártjának nevezte a kadet pártot, Martinov pedig a közép- és kisburzsoázia pártjának. Pokrovszkij az orosz munkásmozgalom tapasztalataira hivatkozva a párt személyi állományát nem tekintette perdöntőnek a kérdés megválaszolását illetően. A kadet párt gazdasági programját állította középpontba, amelynek agrárrésze a kapitalizálódó földbirtokos érdekeit, nem pedig a szegényparaszt érdekeit képviseli, politikai programja „a nagyburzsoázia progresszív részének" érdekeit fejezi ki, s mivel az alkotmányos monarchia bármely koncepciója szemben áll a szociáldemokráciának még a minimum-programjával is, ezért elvileg semmilyen kompromisszum nem köthető a kadetokkal. A kispolgári demokrácia csak esetleges függeléke a kadetoknak.[31]

A mensevikekkel polemizálva ezt az álláspontot védte lényegében *R. Luxemburg* is, bár ő más irányból közelítette meg a problémát. Luxemburg – Plehanov sémáját idézve[32] – a dolog lényegét a liberális burzsoáziára vonatkozó mechanikus szemléletben fedte fel: Marxnak és Engelsnek „58 évvel ezelőtti jellemzésére hivatkozni" a burzsoázia forradalomban elfoglalt helyét illetően és a mai valósággal (ti. a forradalommal – K. T.) összefüggésben – „a metafizikus gondolkodás meglepő példája". A mai Nyugatra vetett pillantás kulcsot adhat annak megértéséhez, hogy „a burzsoázia már régen nem játssza azt a politikai-forradalmi szerepet, melyet valamikor játszott".[33] Az adott történelmi helyzet elemzésének megkülönböztető vonását Luxemburg éppen abban látta, hogy a Kommunista Kiáltvány említett jellemzése az orosz burzsoázia rövid történetére nem alkalmazható. A két duma története – érvelt Luxemburg – világosan megmutatta a liberalizmus egész fiziognómiáját: „a hatalomra törő forradalmi oroszországi liberalizmus nem a valóságban, hanem az elképzelésben létezik, egy kitalált fantom." Luxemburg a proletariátusnak a mensevikek által hangoztatott „izolálódását" történelmi előnyként értelmezte, a forradalmak fejlődésében új foknak tekintette. Ezt az *újszerűséget,* amelynek megmutatására törekedett Luxemburg, már abban is megnyilatkozni vélte, hogy míg „a korábbi forradalmakban az osztályellentmondások csak maguknak a forradalmi összeütközéseknek a folyamán tárultak fel, a jelenlegi oroszországi forradalom az első, amely a tőkés társadalom teljesen megérett és tudatosult osztályellentmondásaiból indult ki, és az oroszországi proletariátus taktikája ezt a tényt nem tussolhatja el mesterségesen". Ebből következőleg anakronisztikusnak tekintette a mensevik felfogást, mely „bármilyen alkotmánnyal egy normális burzsoá rend elérésére" törekszik. Hogy Luxemburg mennyire pontosan meglátta a „nyugati forradalmak" követésének történelmi lehetetlenségét, azt jól mutatják Luxemburg korábbi beszédei és írásai is.[34]

[31] Vö. uo. 418–419.

[32] Plehanov sémája a Kommunista Kiáltványban található azon elemzésre épül, amely a liberális burzsoáziának az akkori és a német fejlődésére vonatkozik. L. *Plehanov:* Pisz'ma o taktike i besztaktnoszti. Szocs. t. 15. 134–135.

[33] Pjatij . . . 383–384.

[34] Itt elsősorban *Luxemburg* híres 1906-os írására, a „Tömegsztrájk, párt és szakszervezetek"-re kell utalnunk, ahol már elemezte az orosz és korábbi nyugati polgári forradalmak jellegzetességeit. Kimutatta, hogy formai szempontból e forradalmak azonosak, amennyiben az orosz forradalom legközvetlenebb feladata is az abszolutizmus megdöntése és a modern polgári-parlamentáris jogállam megteremtése, a forradalmak leglényegesebb különbségét viszont abban látta, hogy a két nyugati – a német és a francia – forradalom és a mostani orosz forradalom között „a tőkés fejlődésnek egész ciklusa pergett le . . ." *R. Luxemburg:* Szakszervezetek és tömegsztrájk. Táncsics, 1976. 170–171.

Már a KB beszámolója fölötti polémiában, melyet Martov előadói beszédében előre megpróbált eltéríteni az elméleti vitáktól, Luxemburg, mint a lengyel delegáció képviselője, az eszmecsere egész irányát kezdettől a teoretikus kérdések felé orientálta, ami erős befolyással volt a centrális napirendi pont megvitatására is. Luxemburg már ebben az első hozzászólásában is széles történelmi és egyetemes összefüggésben ragadta meg a forradalom főbb tapasztalatait, és összefoglalta 1906-os híres írásának főbb téziseit, melyeket most is időszerűnek tartott. Elsősorban az orosz forradalom eredetiségét mutatta ki, azokat a lényegi vonásokat összegezte, melyek megkülönböztetik minden korábbi burzsoá forradalomtól: az osztályharc új módszereinek és eszközeinek korszakos jelentőségét húzta alá, melyek – mint mondotta – a német szociáldemokrácia számára is döntő fontosságú történelmi fejlemények.[35] Felfogását nem a történelmi múlttal való mechanikus analogizálásra építette, hanem Oroszország és Németország történelmi fejlődésének legújabb szakaszában talált – az osztályharc és forradalmi fejlődés szempontjából – döntő párhuzamokat. Hangsúlyozta: sem itt, sem ott nincs demokratikus köztársaság, s ezért mindkét országban „a burzsoá állam demokratikus formáinak egyetlen harcosa és védelmezője . . . csak a proletariátus lehet".[36] Hamisnak ítélte az 1848-as forradalommal való közvetlen analógiát, mert ekkor még Marx is, mint „gyakorlati harcos" objektíve csak a burzsoá demokrácia szélső balszárnyának képviselője lehetett, de tulajdonképpen még ennek az irányzatnak megfelelő burzsoázia sem létezett, ezért „a német proletariátusnak nem a 48-as burzsoá forradalom példáját kell követni, hanem az orosz proletariátus kísérletét a jelenlegi forradalomban". Luxemburg itt már nem egyszerűen polgári forradalomról beszélt, hanem minőségileg új tendenciákat hordozó folyamatról, amelynek meg kell mutatnia, hogy 1848 és 1907 között a tőkés fejlődés több mint fél évszázada telt el, „hogy az orosz forradalom nem annyira a 19. századi burzsoá forradalmak szériájának utolsó aktusa, hanem inkább a jövendő proletárforradalmak új szériájának előfutára, melyekben a tudatos proletariátus és avantgardja – a szociáldemokrácia történelmileg vezető szerepre hivatott".[37] Meg kell azt is jegyezni, hogy Luxemburg, mint a pártegység szószólója erről az avantgardról, az „új" forradalomnak megfelelő „új" pártról nem ejtett szót, jóllehet az alapvető politikai kérdések mindegyikében a bolsevikokkal volt szolidáris. Megközelítésének egész módszere – mint később még látni fogjuk – számos ponton már ekkor szemben állt a II. Internacionáléban kifejlődő és eluralkodó „pozitivizmussal" és empirizmussal. Jellegzetes a luxemburgi álláspont megértése szempontjából az is, hogy míg a mensevikekkel szemben „a parlamentarizmus egyoldalú túlértékelését" kifogásolta, addig a bolsevikokat óvta „a forradalomra vonatkozó mechanikus nézettől" és a fegyveres felkelés túlértékelésétől; utópisztikus vállalkozásnak nevezte a széles tömegek illegális úton való felfegyverzését, valamint a fegyveres felkelés időpontjának pontos meghatározását. Ezeknek a kérdéseknek a „technikai" oldalát, úgy tűnik, alábecsülte.[38]

[35] Pjatij . . . 97.

[36] Uo. 99.

[37] Uo. 101., 103.

[38] A maga helyén erre a kérdésre még vissza kell térnünk. Itt csak jelezzük, hogy Luxemburg ebben a beszédében a szocialista perspektíva, a hatalom-megragadás történelmi lehetőségének számbavételét a szociáldemokrata taktika szempontjából vízválasztónak, módszertani jelentőségűnek ítélte. Vö. Pjatij . . . 380.

Abramovics – a bundista delegáció képviselője – azon túl, hogy hozzászólása a szóban forgó problémákban tipikus állásfoglalást reprezentált, ugyanakkor beszéde igen világos képet nyújt a frakciók egymás közötti viszonyáról, konfliktusairól is. Luxemburg egész álláspontját a „szakadatlan forradalom" koncepciójával rokonította, és úgy tűnt számára, hogy a luxemburgi felfogásban „a proletariátus saját vállán hordja a forradalom súlyát", amit a „Marx előtti bakunyinista periódus megkövesedett maradványaként" aposztrofált. Abramovics azt emelte ki – a luxemburgi álláspont ilyen értelmezésének következtében –, hogy a párton belüli alapvető szembenállás alapja nem a bolsevik és a mensevik séma különbözőségében áll: „Luxemburgtól eltérően merem állítani, hogy a két séma között nincs gyökeres elméleti eltérés . . ., minden különbözőségük mellett sokkal több náluk a közös érintkezési pont, mint például a bolsevikoknak Luxemburggal." Abramovics módszertani értelemben is nagyon messze állt a luxemburgi felfogástól. Számára ugyanis a nagy történelmi perspektívák problémája úgyszólván nem létezett. A mensevikekkel rokon véleményen volt a proletariátus és szövetségeseinek kérdését illetően: „mindazokkal együttműködni, akik ma forradalmiak, nem számolva azzal, hogy mik voltak tegnap, és mik lesznek holnap." Ez a kijelentés a mensevikek hangos egyetértésével találkozott.[39]

Abramovics is abból az előfeltevésből indult ki, hogy Oroszországban „az osztályok között nem lehet éles vízválasztót húzni", és ezért „nincs egységes határ a forradalomellenes és a forradalmi osztályok között".[40]

A hozzászólók sorában a következő karakterisztikus álláspontot *L. Trockij* képviselte. Rövid, de tartalmas beszédében az elemzés előfeltételeként emelte ki a *történetiség* módszertani fontosságát. Az alapvető problémát abban jelölte meg, hogy a mensevikek az oroszországi burzsoá forradalom esetében is a jelentős forradalmi átalakulásokat és reformokat – „Miljukovhoz hasonlóan" – a burzsoá demokráciától várják, de az ezeket hordozni képes burzsoá demokrácia létét, akárcsak Lenin vagy Luxemburg, Trockij is tagadta. Organikusan-történetileg *ilyen* burzsoá demokrácia nem is fejlődött ki Oroszországban; az orosz liberalizmus gyökértelen maradt, nem tett szert tömegkapcsolatokra: „A mi nagyiparunk – mondta Trockij – nem nőtt ki természetszerűen a kézműiparból. Városaink gazdaságtörténete egyáltalán nem ismeri a céhek periódusát. Nálunk a tőkés ipar az európai tőke egyenes és közvetlen nyomása alatt keletkezett. Lényegében primitív szűz talajt kezdett birtokolni, nem talált ellenállásra a kézműipari kultúra részéről. Az idegen tőke állami kölcsönök csatornáján és a magánkezdeményezés vezetékein áramlott hozzánk. Maga köré gyűjtötte az ipari proletariátus seregét, nem engedve meg a kézműipar keletkezését és fejlődését. E folyamat eredményeként nálunk a burzsoá forradalom idejére a városok fő erejének az ipari proletariátus bizonyult, annak is igen magas szociális típusa. Ez tény, amit nem lehet megcáfolni, és amit minden forradalmi taktikai következtetésünk alapjává kell tennünk . . . Ahogyan a nagy (francia – K. T.) forradalomban a városi kispolgári demokrácia állt a forradalmi nemzet élére, úgy a proletariátusnak, a mi városaink egyetlen forradalmi demokráciájának, támaszt kell találnia a paraszttömegekben, és hatalomra kell kerülnie . . . A kormány, amely közvetlenül a proletariátusra és rajta keresztül a forradalmi parasztságra támaszkodik, még nem jelent

[39] Pjatij . . . 393–396.
[40] Uo. 394–395.

szocialista diktatúrát... A forradalom Plehanov (egykori – K. T.) jóslatának megfelelően, csupán mint a proletariátus forradalmi győzelme lehetséges *vagy nem lehetséges egyáltalán*... Ha elismerjük, hogy a szociális ellentmondások a proletariátus és a parasztok tömegek között nem engedik meg a proletariátusnak, hogy a parasztság élére álljon, ha maga a proletariátus nem elég erős a győzelemhez – akkor arra a következtetésre kell jutni, hogy forradalmunk egyáltalán nem ítéltetett győzelemre... Lényegében a mensevikek egész elemzése – mindenekelőtt a proletariátus szerepének és a parasztsághoz fűződő kapcsolatainak értékelése – elkerülhetetlenül a forradalmi pesszimizmus útjára vezeti őket."[41]

Jóllehet az itt érintett problémákra más összefüggésben még visszatérünk, de e nézetek pontos felméréséhez és hogy helyüket a többi álláspont között kijelölhessük, egy rövid *kitérőt* kell tennünk. Ugyanis Trockij eme álláspontja szerves összefüggésben fejlődött ki azokkal a történelmi nézetekkel, amelyeket döntően 1904–05 folyamán sajátított el, nem utolsósorban *Parvus* támogatásával.

A Parvus által 1904–05 folyamán felrajzolt történelmi koncepció az önkényuralom „önállóságából" indult ki, és hangsúlyozta, hogy az önkényuralom saját létének védelmét csak a Nyugattal való kapcsolatok gyakorlati kiszélesítésével támaszthatja alá: „a világhatalomért harcolva (ti. az önkényuralom – K. T.) saját létéért küzd" – ecseteli Parvus az orosz–japán háború tapasztalatait. S úgy vélekedett, hogy az „ázsiai veretű abszolutizmus" fennmaradását lényegében „az európai mintájú hadsereg támogatja". S egyúttal az önkényuralomnak sikerült létrehoznia a nemzeti eszme hasonmását: „az orosz kormány Oroszország nagysága védelmének és kiszélesítésének zászlaja alatt eddig még össze tudta gyűjteni maga körül a lakosság minden politikailag reagáló rétegét", de a háború vezetett oda, hogy ez a „látszat-egység" megbomlott, s nem maradt más kiút, mint „az önkényuralom likvidálása", azaz a forradalom; feltárultak az orosz fejlődés alapvető ellentmondásai.[42] Jóllehet, Parvus a forradalmat nagy pontossággal megjósolta, mind történelmi, mind politikai koncepciója számos belső ellentmondást tartalmazott. Az önkényuralmi Oroszország elmaradottságából jutott el 1905 januárjában arra a következtetésre, hogy „a forradalmi fordulatot Oroszországban csak a munkások hajthatják végre", s még ugyanezen az oldalon az áll, hogy a létrejövő „ideiglenes forradalmi kormány a munkásdemokrácia kormánya lesz," amely azonban még „nem vihet végbe szocialista fordulatot".[43] Vizsgálódásunk tárgya szempontjából itt most az a lényeges, hogy Parvus két dolgot kívánt összebékíteni: a munkáskormány jelszavát és a liberalizmussal való együttműködés koncepcióját. 1904 végén egy Leninhez címzett írásában és néhány héttel a forradalom kitörése után írt cikkében (Szocialdemokratija i goszudarsztvennaja duma) egyenesen a liberálisokkal való összefogás politikáját alapozta meg, mondván, hogy a

[41] Uo. 401.

[42] *Parvus.* Padenie szamoderzsavija. In: Roszszija i revoljucija. Sz.–Peterburg, 1906. 96–97., 108–111.

[43] Csto daet nam 9-oe janvarja. (1905. jan.18-i írás) In Parvus. Roszszija... 141. Egyébként Parvus ezt a gondolatot még határozottabban fogalmazta meg Trockij Do 9-go janvarja (Geneva, 1905. XI. 1.) c. munkájához írt előszavában: „Az ideiglenes forradalmi kormány csak a munkásdemokrácia kormánya lehet. Ha a szociáldemokrácia áll az orosz proletariátus élén, akkor ez a kormány szociáldemokrata lesz. Ha nem..., a szociáldemokrácia egy ínszignifikáns szektává fog degenerálódni."

politikában „csak az erővel számolnak", s a liberalizmus reális erő Oroszországban.[44] Ez a többszörösen ellentmondásos koncepció egy munkáskormány irányításának jegyében elképzelt polgári demokratikus fejlődésnek a lehetőségét implikálja. (Itt egyébként az ausztrál munkáspárt példájára hivatkozott, ami Oroszország tekintetében már akkor sem lehetett meggyőző.) Trockij felfogása ennél következetesebb és egyértelműbb volt. Már Deutscher hangsúlyozta, hogy helytelen dolog Parvus és Trockij nézetei közé egyenlőségjelet tenni, még ha a nemzetközi fejlődés megítélésében számos rokon vonás és egyezés kimutatható is köztük.[45] Lényegesebb azonban, hogy az 1905-ös forradalom megítélésében álláspontjaik között jól megragadható különbségek is voltak, lényeges politikai hangsúlyeltolódások figyelhetők meg.

Trockij egy későbbi megjegyzése szerint „Oroszország forradalmi fejlődésének jellegére vonatkozó nézetei 1905. január 9. és az októberi sztrájk között alakultak ki, melyek (később–K. T.) a „permanens forradalom" elméletének elnevezését kapták.[46] Persze nem szabad tagadni, hogy Trockij Oroszországra vonatkozó történelmi nézeteiben jelen voltak Parvuséival – és nemcsak Parvuséival – rokon vonások, olyan előítéletek, melyek magára a korszakra is igen jellemzőek voltak.[47] De még itt is jelentősége van az eltérő mozzanatnak, mert azok más politikai hangsúlyokat kölcsönözhettek álláspontjának. Trockij idézett művének „Az orosz társadalmi fejlődés és a cárizmus" c. fejezetében siet kijelenteni: „Nincs szükség arra, hogy megálljunk annál a metafizikus kérdésnél, hogy Oroszországot Nyugat-Európával összehasonlítva »minőségi« vagy »mennyiségi« különbséggel van-e dolgunk. De nem szabad abban kételkednünk, hogy az orosz társadalmi fejlődés alapvető eltérését lassúsága és primitívsége alkotja."[48] Mindenesetre Trockij kerüli az „ázsiaiság" Parvusnál meglevő egyoldalú hangsúlyozását, nem beszélve a moszkvai Oroszország fejlődésének Plehanovnál található azonosítását az „ázsiai termelési móddal". Trockijnak ez a dialektikusabb megközelítési módja vezetett oda, hogy Plehanovval és részben Parvusszal is ellentétben az orosz burzsoázia történelmi eredetében megpillantsa annak – nemcsak a jelenre, hanem a *jövőre* vonatkozóan is – politikai jelentéktelenségét, vagyis arra való képtelenségét, hogy a nyugati burzsoázia fejlődését futhassa be. A „nyugati fejlődés" lehetőségének záloga az lenne ugyanis, ha az orosz burzsoázia szakítana a cári

[44] *Parvus:* Szocialdemokratija i Goszudarsztvennaja Duma és V csem mi raszhodimszja? In: Roszszija . . . 144–149., 159–162. Mellesleg megjegyezzük, hogy Parvus a szervezeti kérdés terén frakción kívülinek tartotta magát, s bevallása szerint gyakran nem igazodott el abban, hogy miben különböznek egymástól a bolsevikok és a mensevikek. 157.

[45] Trockij és Parvus kapcsolatáról l. részletesebben *I. Deutscher:* The Prophet Armed. Vol. I. Oxford. Univ. Press, London, 1954. 100–107.

[46] *L. Trockij:* 1905. Moszkva, 1922. (előszó), 4. Ez a kötet tartalmazza azt a tanulmányt, melyet 1907-ben Nasa revoljucija c. publikált, az 1922-es kiadást vettük alapul. Ld. még első összefoglaló elemzését a forradalomról: Isztorja odnogo goda. Knigoizdatelsztvo „Novij Mir" é. n. (1906).

[47] Így például a földrajzi környezet túlhangsúlyozása az orosz történelmi fejlődés folyamatában, ami kifejlettebb formában már Plehanovnál adott volt, s ez a nemesi-liberális történetírás „maradványaként" is értékelhető, de még inkább a materializmus és a marxizmus sajátos oroszországi recepciójával magyarázható, amelynek egyik sajátossága bizonyos „érzéketlenség" a dialektikával szemben, a „természettudományos" materializmus iránti sajátos vonzalom. Ennek a jelenségnek empirikus ábrázolásához l. *B. I. Gorev:* Markszizm i rabocsee dvizsenie v Peterburge v szeredine 90-h godov. In. Uő. Iz partijnogo proslogo. Voszpominanija, 1895–1905. Leningrád, 1924. 8–9.

[48] *L. Trockij:* 1905 . . . i. m., 15.

önkényuralommal, „az első kapitalista vállalkozóval". A politikai elemzésben éppen Plehanov és más mensevik ideológusok becsülték le az általuk olyannyira hangoztatott „ázsiai" mozzanatot, amikor az orosz burzsoázia számára mechanikus módon egy „nyugati" fejlődést extrapoláltak.

Trockij annak ellenére, hogy akceptálta a „munkáskormány" parvusi jelszavát, Parvustól eltérően végérvényesen tagadta az orosz burzsoázia bármilyen forradalmi lehetőségét, sőt tagadta, annak lehetőségét is, hogy az orosz burzsoázia lényeges szerepet játszhat az önkényuralmi rendszer történelmi válságának megoldásában.[49]

Trockij a kongresszuson is a Cereteli-, Martinov-, Cserevanyin-féle – már vázolt felfogásban – a mechanikus és fatalisztikus szemlélet egyoldalúságát húzta alá. A történelmi helyzet eredetiségét domborította ki, ami eddig még ki nem próbált, új taktikai és politikai lépések és kísérletek kifejlesztésére ösztönzött: „Cereteli elvtárs előadását hamis történelmi-filozófiai előfeltételek ecsetelésével kezdte ... vagyis teljes önállóság (ti. a szociáldemokráciáé – K. T.), de együttműködésben a burzsoáziával, a társadalom összes életképes elemeivel. De sajnos, ez a szintézis minden tartalomtól meg van fosztva ... a mi burzsoá társadalmunk összehasonlíthatatlanul differenciáltabb, mint Németország, Ausztria vagy Franciaország a 48-as évben. Mi mind, remélem, elismerjük, hogy a proletariátus osztályharca a fő hordozóereje *burzsoá forradalmunknak* (kiemelés–K. T.), ahogyan azt önökkel együtt kész vagyok feltételesen nevezni ... Az önök (mensevikek – K. T.) cselekedetei jobbak az önök szavainál ... túlságosan gyakran elvonatkoztatnak a reálisan fejlődő osztályharctól, és *a történelem feletti ügyelet* szerepét próbálják játszani. Önök előre meghatározzák a történelmi fejlődés irányát, annak eredőjét, s ahelyett, hogy e folyamat *egyik erője* maradnának – a proletariátus forradalmi pártja, önök a történelmi fejlődés fölötti gyámkodást kísérelik meg ..."[50]

Ebben az elemzésben nemcsak a 48-as forradalommal való analógia veszíti el értelmét, hanem egyszersmind megkérdőjeleződik az a módszer, amely az orosz polgári forradalmat „hagyományos" vagy „klasszikus" polgári forradalomként fogta fel. Az, hogy végül Trockij is elismerte a forradalom polgári jellegét, hozzásegítette annak a lényeges taktikai megoldásnak az elfogadásához, melyet Lenin a mensevikekkel szemben védelmezett: ti. hogy a paraszti utópiák és ideálok jelentőségét nem a szocialista perspektíva, hanem a demokratikus tendenciák szempontjából kell elsősorban értékelni. A bolsevikok viszont a hatalom megragadásának kérdését – ellentétben a mensevik elgondolással és politikával – nem szakították el a szocialista perspektívától. Ezt a döntő momentumot hangsúlyozta Trockij a kongresszuson is: „Az önök (mensevikek – K. T.) politikája meg van fosztva a nagy perspektíváktól ... a proletariátus meg van fosztva annak lehetőségétől, hogy megvesse az átmeneti előnyöket a mély átalakítások érdekében", ami pedig következhet az oroszországi proletariátus sajátos történelmi fejlődéséből, abból a forradalmi lendületből, amelyet »fiatalsága« garantál. A mensevikek »az empirikus méricské-

[49] A történelmi elemzés eltérő vonalán haladtak azok az alapvető politikai és módszertani konfliktusok is, melyek már az 1906-os stockholmi kongresszuson megosztották az oroszországi szociáldemokráciát. Itt Plehanov politikai következtetéseinek összegzése során drámaian hangsúlyozta, hogy Leninnél abszolutizálódik a politikai hatalom megszerzésének célja, azaz a végcél; a narodovolec hatalomfelfogás és a blanquizmus vádja is elérte a Lenin „Két taktikájában" kifejtett koncepciót, de erre a momentumra a maga helyén még visszatérünk.

[50] Pjatij ... 258.

lést« mint olyat állítják előtérbe, és amely politika »esetről esetre« saját kupeckedő-politikai kombinációit teljesíti be."[51]

Trockij politikai „módszertanának" mégis volt egy nagyobb fogyatékossága, ami koncentráltan fejeződött ki a „munkáskormány" jelszavában. Ez volt az a neuralgikus pont, amely a szociáldemokrácia két fő áramlatától megkülönböztette. De csak azután kanyarodhatunk vissza ehhez az irodalomban gyakran „félreértett" kérdéshez, ha már átfogóbb képet adtunk a kongresszuson kialakított álláspontok egészéről.

Mindenesetre a mensevik frakcióban igen jellemző volt a *Martov* által is képviselt „klasszikus" mensevik koncepció: ő felszólalásában lándzsát tört a középburzsoáziával való érintkezési pontok fenntartása mellett, aminek történelmi jelentőséget tulajdonított. Luxemburggal vitatkozva hangsúlyozta: aki „halott liberalizmusról" beszél, az „szubjektivista" és „idealista".[52] Martinov és más, korábban idézett mensevik vezetők álláspontjának megfelelően Martov is kerülte a vitát a forradalom jellegéről, ami azzal is összefüggött, hogy a problémát már korábban eldöntöttnek tekintették.[53]

Martov már 1905 márciusában-áprilisában „készen" kifejtette álláspontját: a „nemzeti forradalom" vezetője a szociáldemokrácia, amelynek célja a burzsoá-demokratikus köztársaság; szocialista rendről, a hatalom megragadásáról, a plehanovi, potreszovi, axelrodi doktrinának megfelelően – szó sem lehet, mert a burzsoá forradalom Oroszországban csakis a burzsoáziát juttathatja hatalomra – győzelem esetén. Eszerint a szociáldemokratáknak a kormányhatalomban nem kell részt venniök, amit Marx 1850-es álláspontjára vezettek vissza. Ez a nézet Martovnál 1905 áprilisában elegyedett a „forradalmi önkormányzat" eszméjével (a Petrográdi Szovjet mint „modell"), ami az „alulról" végbemenő forradalom koncepcióját szegezte szembe a bolsevikok – úgymond – „felülről szervezett" forradalom koncepciójával.[54]

A kongresszuson ez a problematika a lengyelek és a bundisták közötti vitában is középponti helyet foglalt el. Tyszka, elsősorban Abramoviccsal vitatkozva, már bevezetőjében elutasította azt, hogy a forradalom jellegének Luxemburg által kidomborított problémáját Abramovics „nem tárgyhoz tartozónak" tekintette: „nagyon felszínes formalistának kell lenni ahhoz – jegyezte meg Tyszka –, hogy ne lássunk közvetlen belső összefüggést, ami a burzsoá pártokhoz való viszonyunk és az orosz forradalom jellegéről kialakult véleményünk között létezik."[55] Azt a bundisták által szorgalmazott politikai taktikát, amely „esetről esetre" hol a liberálisokkal, hol a trudovikokkal való szövetséget javasolta, perspektívátlan és elvtelen politikának nevezte: „A szociáldemokrácia abban

[51] Uo. 403–404.

[52] Uo. 408.

[53] „Itogi i perszpektivü". Moszkva, 1906. (Nem keverendő össze Trockij hasonló című munkájával) E kötetben főleg *L. Maszlov* írására utalunk, mely Martovhoz hasonlóan foglalt állást már 1906-ban a forradalom jellegének problémájával kapcsolatban. Vö. 63–93. és l. a korabeli sajtó ezirányú elemzését Martov idézett írásában: Szociáldemokratija 1905–07. In: Obscsesztvennoe dvizsenie . . . t. 3.

[54] L. *L. Martov:* Na ocseredi. Rabocsaja partija i „zahvat vlaszti" kak nasa blizsajsaja zadacsa, Iszkra, 1905. márc. 17. No. 93. és Uő.: K voproszu o zahvate vlaszti. Iszkra, 1905. ápr. 5. És Vö. *J. Getzler* elemzésével. Martov. A Political Biography of a Russian Social Democrat. Cambridge–Melbourne Univ. Press, 1967. 96–112.

[55] L. Tyszka hozzászólását, Pjatij . . . 410.

különbözik a burzsoá pártoktól, hogy minden fellépésében általános elvek vezetik, és taktikáját a társadalmi-politikai fejlődés tendenciáira építi."[56]

A „forradalmi realizmus" mensevik politikája és a Bund nyers empirizmusa a *forradalom jellegére* vonatkozó elméleti kérdésekre megvetéssel reagált, és akár a lenini pozíciót, akár Trockijnak a szakadatlan forradalomról kialakított álláspontját egyaránt a blanquizmussal rokonította.

Tyszka Abramovics ítéletével szemben, miszerint a lengyelek a szakadatlan forradalom álláspontján vannak a minimális program nélkül, Kautsky ismert álláspontjára hivatkozott, amelynek *általános* elméleti érvelése egy irányba mutatott Lenin, Trockij és Luxemburg érvelésével.[57] Vagyis Kautsky is az orosz forradalom nem szokványos burzsoá jellegét domborította ki, hanem hogy az már a kapitalizmus megszüntetésének bizonyos tendenciáit hordozza, s előkészíti a szocialista forradalmat. „Mindennél helyesebben járunk el az orosz forradalom és feladatainak tekintetében... ha nem úgy tekintünk rá, mint burzsoá forradalomra e szó megszokott értelmében, és nem is mint szocialistára, hanem mint egészen sajátos folyamatra, amely a burzsoá és szocialista társadalom határán megy végbe, amely alkalmas az első megszüntetésére és a második megteremtése feltételeinek előkészítésére, és mindenesetre hatalmas lökést ad a tőkés civilizáció egész progresszív fejlődésnek."[58] Kautskynak az OSZDMP IV. kongresszusához írt levelében a „proletariátus által végrehajtott burzsoá forradalmat" abból a látószögből közelítette meg, hogy „Európa egész fennmaradó részében már csak a szocialista forradalom lehetséges". Mindez okvetlenül az orosz forradalomra vonatkozóan inkább a bolsevikokéval rokon következtetéseket vont maga után, bár a szervezeti kérdés tekintetében Kautsky e levelére inkább a mensevikek hivatkozhattak „támaszként". A másik lényeges mozzanat, hogy Kautsky levelében a parasztság — itt megint ellentétben a mensevikekkel — forradalmi hangulatát emelte ki, bár mint szövetségest nem tekintette reményteljesnek.

A bundista *Liber* hozzászólásában kénytelen volt megállapítani azt, amit Abramovics még cáfolni szándékozott: „a teljes egyetértést a bolsevikok és a SDKP L között." Ezt a politikai egységet nézete szerint az hozta létre, hogy Lenin elhallgatta a dolog elméleti oldalát, mondván, hogy a mensevikek alapjában a bolsevikokhoz állnak közel, hiszen mindkét frakció a forradalom „össznemzeti" jellegéből indul ki, ellentétben Luxemburg, Trockij és Parvus álláspontjával.[59] Itt valójában Liber nem elméleti kérdésekről vitatkozik. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy Lenin pusztán taktikázásból nem polemizált a lengyel szociáldemokratákkal, hanem arról, hogy a mensevik-bundista elvi közösséghez hasonlóan a bolsevikok és a lengyelek között is létrejött egy ilyen szolidaritás. Ennek a szolidaritásnak az erősítését persze nem szolgálta volna, ha Lenin a

[56] Uo. 411.

[57] Uo. 412. Tyszka is a mensevik érvelés politikai hibájának egyik fő forrását a helytelen történelmi elemzésben látta, mert véleménye szerint a mensevikek mind a parasztság, mind a burzsoázia nyugat-európai múltját vetítik ki Oroszországra, az orosz parasztságra és az orosz burzsoáziára. Egyszersmind a mensevizmus taktikájában „a nyugat-európai revizionizmus minden lényeges vonását" megpillantotta. Uo. 413–414.

[58] *Kautsky:* Dvizsuscsie szilü i perszpektivü ruszszkoj revoljucii. Moszkva, 1907. 32. l. Eredetileg l. Die Neue Zeit, 1906. 9. és 10. sz. l. *Kautsky* levelét: Csetvertij szʼezd... 580–582.

[59] Pjatij... 415.

részletkérdésekben elméleti vitát nyit Luxemburggal vagy más lengyel delegátussal szemben. Inkább a határozathozatal közeledtével a bundisták próbálták meg élezni az ellentmondásokat a bolsevikok és a lengyelek között. Jóllehet, a frakciók taktikázgatása a „módszertani választóvonalak" pontos kirajzolódását némileg megnehezíti, az azonban jól látható, hogy a bundisták és a mensevikek között ellentétes taktika alakult ki a lengyelek és a bolsevikok vonatkozásában. A *mensevikek* azért, hogy a lengyeleket magukhoz közelítsék vagy legalábbis megosszák, elsősorban a bolsevikokat „ütötték", a lengyelek és a mensevikek közötti érintkezési pontokat keresték. A *bundisták* viszont főleg a lengyeleket ostorozták, valamint a bolsevik és a mensevik felfogás közötti közelséget hangoztatták.

A lett küldöttségen belül világosan nyomon követhető a bolsevik-mensevik szakadás, amit egyértelműen demonstrált Ribak és Pelse vitája.[60]

Plehanov hozzászólása, amely lényegében elméleti módszertani kérdések megvilágítására irányult, jól mutatja, hogy a mensevikek részéről megnyilvánuló intranzigencia semmivel nem maradt el a bolsevikok mensevik-ellenes attitüdjétől. Plehanov is leszögezte: a pártban *„két módszer van"*. A mensevik módszert tekintette természetesen marxistának, mert a plehanovi kritérium az adott összefüggésben a burzsoázia támogatásának elismerése volt a „régi rend" elleni harcban. Plehanov a luxemburgi nézeteket „még" marxistának tekintette (pontosan nem derül ki, hogy miért), Lenin nézeteit pedig szokás szerint blanquistának nevezte. Miután Plehanov az orosz burzsoázia rejtett forradalmi potenciáljában és kezdeményezőképességében bízott, ezért számára eleve fel sem vetődött a minimális és maximális program közötti összefüggések problémája.[61] Pedig korábban a mensevikek éppen azt rótták fel a bolsevikoknak az agrárkérdés kapcsán, hogy annak két mozzanatát, a demokratikus és szocialista tendenciákat időben mesterségesen szétválasztják egymástól, ezért Plehanovnak pusztán a formális logika szabálya szerint is a minimális és maximális program közötti történelmi kapcsolatot kellett volna hangoztatnia, mint egykoron, amikor a nemzetközi szociáldemokrácia fórumán hirdette: az orosz forradalom csak mint munkásforradalom győzhet, vagy nem győz egyáltalán. Az orosz forradalomnak hagyományos polgári forradalomként való felfogásában a munkásosztály vezető szerepének verbális elismerése mellett — figyelmen kívül maradt a polgári és szocialista forradalom sajátos kombinációjának bármilyen eszméje, vagy pedig az a legjobb esetben is csak blanquista illúziónak tűnt már 1906-ban is.[62]

[60] Ribak (Busevic) a bolsevikokat és Luxemburgot támadta, mert véglegesen ellenforradalminak bélyegezték az orosz burzsoáziát, s egyúttal a bundistákhoz hasonló álláspontra helyezkedett: hol a trudovikokkal kell menni a burzsoázia ellen, hol a burzsoáziával a trudovikok ellen. Uo. 415–416. A másik lett küldött a bolsevikok mellett érvelt a forradalom lettországi tapasztalatai alapján. Karlakisz (R. A. Pelse) felszólalását l. uo. 426–29.

[61] Uo. 420–422.

[62] Ezt a nézetét Plehanov már részletesen kifejtette a IV. kongresszuson az agrárkérdésről mondott zárszavában: „A tendencia, amely (Lenin – K. T.) e programjában (a lenini agrárprogramról van szó – K. T.) rejtőzik, arról tanúskodik, hogy leszállítja a forradalmi gondolat színvonalát, hogy utópikus elemet visz be nézeteinkbe. Én ez ellen addig fogok harcolni . . ., amíg a természet legyőzhetetlen erői elhallgatni nem kényszerítenek. A helyzet az, hogy köztem és Lenin között a legkomolyabb nézeteltérések léteznek. Blanquizmus vagy marxizmus – ez az a kérdés, melyet ma el kell döntenünk. Lenin elvtárs maga elismerte, hogy agrártervezete össze van kapcsolva a hatalom megragadásának eszméjével." „Lenin szemére hánytam, hogy *restaurálja* a hatalom megragadásának

Ezután már nem meglepő, hogy a mensevik elemzés a *szakadatlan forradalom* eszméjét az orosz forradalom fejlődésében a marxizmussal organikusan össze nem függő elméleti-politikai koncepciónak tekintette. Már a kongresszusi vita lezárása után a kongresszus elnökségéhez érkezett olyan közlemény, mely a szakadatlan forradalom gondolatának megjelenését az oroszországi mozgalomban egészen újnak nevezte. Abramovics képviselte ezt a nézetet. A bolsevik Alekszinszkij figyelmeztette arra, hogy e jelszót még a mensevik Martinov is nyilvánosan hirdette 1905 végén a tanítók össz-oroszországi kongresszusán.[63]

Valóban, a frakciók közötti válaszvonalak csak az V. kongresszuson váltak ilyen világossá. Ebben a vonatkozásban is hasznos eligazítást nyújt Martov már többször idézett tanulmánya. A szakadatlan forradalom jelszavát nyilvánosan először Trockij hirdette meg még 1905-ben, a mensevik tendenciájú Nacsalo 10. számában, de már a korábbi számokban is jelentek meg cikkek, melyek a proletariátus hatalmával hozták összefüggésbe a forradalom sikerét. Ehhez a felfogáshoz ekkor számos mensevik is csatlakozott, ugyanakkor a bolsevik Novaja Zsizny 23. számában – eltérően a III. kongresszuson elfogadott munkás-paraszt demokratikus diktatúrától – szintén hangot kapott a szakadatlan forradalom eszméje, melynek „végső kimenetele a proletárdiktatúra". Martov későbbi bírálata, amely a jelszót közvetlenül a proletárdiktatúráért folyó harccal azonosította, és kiemelt számos helyes mozzanatot, így például óvott a fejlődési szakaszok átugrásának voluntarisztikus kísérleteitől, és ebben az értelemben mélyebbnek tartotta a lenini koncepciót, amely jobban számol az osztályviszonyok reális mozgásával.[64]

---

narodovolec eszméjét. Ő azt válaszolta nekem, hogy 1905. október 17-e után ez az eszme megszűnt utópiának lenni... Semmilyen népi alkotás nem változtathatja meg a most végbemenő burzsoá forradalom alapvető jellegét." Csetvertij (Ob"edenitel'nij sz"ezd RSZDRP. Protokolü. M., 1959. 138–142.

[63] Pjatij ... 446. L. Martinov beszédét in. Juzsnüe zapiszki, 1905. nov. 21. Trockij és Parvus Danra és Martinovra gyakorolt hatásáról l. *Getzler* i. m. 110.

[64] Vö. *L. M.-v. (Martov):* Szocialdemokratija 1905–07. In. Obscsesztvennoe dvizsenie v Roszszii ... i. m. t. 3. 592–597. Megjegyezzük, hogy Martov még későbbi történeti munkájában is a szakadatlan forradalom trockiji koncepcióját az „utópikus" szférájába utalta, és Mehringre hivatkozva megmaradt annál az igen egyszerű és mechanikus összefüggésnél, hogy a polgári mozgalom erőinek növekedésével a proletariátus mozgástere is megnő. *J. Martov:* Die Geschichte der Russischen Sozialdemokratie. Berlin, 1926. Reprint – Erlangen 1973. 163–167. Persze ez Martovnak egy késői értékelése. 1905 végén kedvezőnek tartotta, hogy az alakuló Nacsalo szerkesztésében Parvus és Trockij is részt vesznek, bár a velük való együttműködést illetően bizonytalanságának adott hangot egy Axelrodnak írott levelében. Pisz'ma Akszel'roda i Martova i. m. 145–146. A szakadatlan vagy permanens forradalom kérdéseivel foglalkozó irodalomból hármat emelünk ki. Az első, amelyet egy liberális professzor írt, rendkívül alaposan és gondosan összegyűjtötte a probléma trockiji megközelítésének csaknem minden részletét, és a szakavatott munka teoretikus gyengeségei ellenére is, maradandó történelmi elemzésnek tűnik a tárgykörben: *B. Knei–Paz:* The Social and Political Thought of Leon Trotsky. Calderon Press, Oxford, 1978. L. főleg 9–62. és 108–175. A második munka egy „újbaloldali" szerző írása, akinek nagy érdeme, hogy előtérbe állítja Lenin, Trockij és Luxemburg összehasonlító elemzését. Végül utalunk a kérdés egyik kommunista elemzésére, amely főleg a politikai motívumokra fordítja a figyelmét, ami a valóságos történeti momentumok és tények bizonyos háttérbe szorításával párosul: *L. Figueres:* Trockij és a trockizmus. Kossuth, 1970. főleg 13–92. Az „újbaloldali" tanulmány szerzője pedig *N. Geras:* Rosa Luxemburg after 1905. New Left Review. No. 89. 1975. 3–46. Ez utóbbira még utalni fogunk – éppen sajátos kérdésfelvetése miatt.

Mindez persze azt a tényt is jól tükrözi, hogy 1905-ben a párt soraiban még nem vagy csak alig ment végbe az a politikai differenciálódás, amely a párt vezetőit már megosztotta, a pártvezetés is újjászerveződött még 1905 folyamán, és átalakult mind a mensevik, mind a bolsevik vezérkar.[65] S ha Martov az ideológiai „átszerveződést" pontosan követi is, elfogadja a szakadatlan forradalom mehringi felfogását, mely meglehet a marxi felfogást lényegében helyesen interpretálja – az oroszországi fejlődésben a dolog merőben másképpen vetődött fel 1905-ben, mint fél évszázaddal korábban Németországban. (Zárójelben megjegyezzük, hogy a szakadatlan forradalom igenlése és a „parasztkérdés lebecsülése mint ugyanannak a dolognak a két oldala", a londoni kongresszuson a bundista Abramovics Luxemburg ellen irányított zárszavában fogalmazódott meg.[66] Ilyen támadás a bolsevikok részéről csak a kongresszus után történt, amikor a bolsevik Kamenyev Martovhoz hasonló módon támadta Trockij és Parvus nézeteit, anélkül azonban, hogy komolyabb elemzésbe fogott volna.)[67]

(Ezek a „rossz" általánosítások elősegítették a későbbi korokban kikristályosodott leegyszerűsítéseket.)

Luxemburg és Lenin zárszavai adták meg a vita végső kereteit abban az értelemben is, hogy az alapvető taktikai kérdésekben az ő elképzeléseiknek megfelelő határozat született, zárszavaikban tehát meghúzták végleg a politikai választóvonalakat.

Luxemburgnak többet kellett „magyaráznia" álláspontját, mert Leninnel, Trockijjal és a mensevikekkel ellentétben nem tömörítette koncepcióját konkrét jelszóba, s ez számos félreértéshez vezetett, s tulajdonképpen vezet mind a mai napig. Luxemburg az orosz proletariátus „avangard szerepét a világproletariátus vonatkozásában" összegezte, és egyszersmind a forradalomnak széles történelmi perspektívát előlegezett meg, s egész történelmi korszaknak, folyamatnak tekintette. „A proletariátus el fogja vezetni a forradalmi események menetét a legszélső határig, melyet csaknem elkerülhetetlenül nagy ideiglenes vereség követ." De ezeket a vereségeket Luxemburg úgy fogta fel, mint amelyek a proletariátus „osztályharcának forradalmi lendületéből erednek, és amelyek csak helyi és ideiglenes formái a világmozgalom előrehaladásának . . ., ezek a vereségek elkerülhetetlen történelmi lépcsőfokok, melyek a szocializmus végleges győzelméhez vezetnek."[68] Ez a végső konklúzió, amely az orosz forradalomnak inkább nemzetközi jelentőségét domborította ki, egyáltalán nem egy világforradalmi messianizmus puszta illúziója volt, és nem is a permanens forradalom valamilyen elvont sémája, hanem egy elemzés végeredménye, melyet Abramovics – mint láttuk – a végkonklúzióra redukált a már említett pragmatikus beállítottságtól vezettetve.

Erre reagált Luxemburg a maga zárszavában, amikor is sietett tisztázni, hogy csupán időhiány miatt nem sikerült megvilágítania előadásában a proletariátusnak a kisburzsoá áramlatokhoz való viszonyát, és nyilván ezért történhetett meg, hogy Martov azt hányta szemére, hogy eltörli a proletariátus és a kisburzsoázia közötti differenciákat, „mint a

[65] Vö. *E. H. Carr:* The Bolshevik Revolution. Penguin Books, Vol. I. 1977. 60.

[66] Abramovics megjegyezte, hogy Luxemburg egyetlen alternatívát ismer: „vagy a szakadatlan forradalom a hegemón-proletariátussal, azaz átmenet a szociális forradalomhoz, vagy a forradalom csődje . . ." Pjatij . . . 429.

[67] Klasszovüe zadacsi proletariata v demokraticseszkoj revoljucii. In: Mezsdu dvumja . . . i. m. 39., eredetileg megjelent: Voproszü taktiki. Szpb., 1907.

[68] Pjatij . . . 436.

bolsevikok" baloldali blokkja, és alárendeli az előbbit az utóbbinak, ugyanakkor pedig a bundista előadó éppen fordítva, azt rótta fel Luxemburgnak, hogy nem vesz tudomást a parasztságról, hogy „tagadom a parasztság szerepét és a baloldali blokkot".[69] Ez egyúttal ismét utal a mensevikek és a bundisták között is meglevő hangsúlyeltolódásokra.

Luxemburg azonban módszertanilag másképp nyúlt ezekhez a problémákhoz, mint a mensevikek és a bundisták. A mensevik elemzés a parasztságot egyszerűen csak mint „kisburzsoá árukapitalista termelőt" fogta fel, így szem elől tévesztette ebben a vonatkozásban is a forradalom, az orosz történelem „eredetiségét". Luxemburg az olyan argumentációt, mely szerint a paraszt mint árutermelő a társadalom reakciós eleme és forradalmiként való ábrázolása nem egyéb, mint a paraszt idealizálása, „a hírhedt metafizikus gondolkodás klasszikus példájának" nevezte. Éppen Oroszország adott fejlődési fázisára vonatkozóan tartotta teljesen hibásnak ezt az elgondolást: „Az orosz parasztságnak ebben a még nem differenciálódott tömegében, amely a jelenlegi forradalom által jött mozgásba, jelentős rétegek nemcsak ideiglenes politikai szövetségesek, hanem a mi eljövendő természetes elvtársaink." A burzsoázia érdekeivel ellentétben – melyek a forradalom lehetőleg gyors likvidálását követelik – a parasztság érdekei – érvel Luxemburg – szemben állnak az abszolutizmussal kötendő „rothadt kompromisszummal", mert „a földkérdést a legélesebb formában tűzte napirendre . . ., amely *megoldhatatlan a burzsoá társadalom keretei között* (kiemelés–K. T.), és a maga természete szerint túlmegy e társadalom határain."[70] Tehát a földkérdésben látta Luxemburg is a helyzet sajátosságát, akárcsak a bolsevikok. Éppen azt a politikai következtetést vonta le, amely tárgytalanná tette a bundisták által ellene felhozott vádat: a dogmatizmust és szektarianizmust. Luxemburg maga hangoztatta: ha a proletariátus lemondana vezető szerepéről a parasztság vonatkozásában „szocialista programjának féltése miatt, akkor (a párt – K. T.) ismét egy doktriner szekta színvonalán találná magát, nem pedig az egész tömeg természetes történelmi vezérének magaslatán"; „a bundista politikai taktika nélkülözi ezt az elvi tisztaságot, s a német opportunizmus rég ismert klasszikus jelszavához megy vissza „von Fall zu Fall", esetről esetre kell közelíteni a politikához, vagy ha akarják, hanyatlástól hanyatlásig."[71] Végül kitért Plehanov nézeteire is, és vele polemizálva fenntartotta, hogy az orosz proletariátus történelmi tevékenységének tendenciáját nem szabad a pillanatnyi vereség látószögéből vizsgálni, mert az elemzés mércéjét csak történelmi és egyetemes fejlődési trendek adhatják meg. Ezt a módszertani beállítottságot a mensevikek fő szónoka, *Martinov*, a maga zárszavában úgy intézte el, hogy Luxemburg felfogását tömören „neomarxistának" nyilvánította, aki, mint Plehanov fogalmazta, „a fellegekben jár," és „térben és időben tett nagy utazásának . . . valamint ítéleteinek nincsen semmilyen gyakorlati értéke".[72]

[69] Uo. 432.

[70] Uo. 433–434.

[71] Uo. 434–435.

[72] Uo. 440–442. Itt jegyezzük meg, hogy Lenin, már az Októberi Forradalom után, a luxemburgi „vereség-felfogással" összecsengve az első orosz forradalom bukását „jó leckének" tartotta „történelmi dialektikából". Persze ehhez fel kellett ismerni – ahogyan Luxemburg is felismerte –, hogy a proletariátus csak annyiban forradalmi, amennyire felismeri és meg is valósítja a maga céljait, „hegemóniáját". Ezen a téren a mensevikek nem „érzékelték" Lenin, Luxemburg vagy Trockij szokatlanul új megközelítésmódját. Amennyiben érzékelték, úgy csak a szokványos „baloldaliság"

Lenin zárszavában valóban csak összefoglalta korábbi nézeteit, és a meghozandó határozatra összpontosította figyelmét. A bolsevikok és a lengyelek nézetazonosságát húzta alá a két alapvető jelentőségű politikai kérdésben: egyrészt hangsúlyozta az egyetértést abban, hogy a „proletariátus szocialista feladatainak érdekében feltétlenül szükséges, hogy a proletariátus mint osztály elkülönüljön minden egyéb párttól... Másodszor, egyetértettünk abban, hogy a munkáspártnak joga és kötelessége magával vinni a kispolgári demokratikus pártokat, s köztük a parasztpártokat nemcsak az önkényuralom, hanem az áruló burzsoázia elleni harcban is... Ez az, amit mi Oroszországban baloldali blokknak, vagy a baloldali blokk politikájának nevezünk".[73] A politikai praxisban pedig ez a taktika megfelelő eszközt nyújtott arra, hogy az „esetről esetre" történő elbírálást természetszerűen vonatkoztatni lehessen a parasztpártokra is. Vagyis a blokk-politikát nem „uszálypolitikaként" értelmezte, hanem a szociáldemokrácia „politikai vezető szerepének" végső soron a hatalom megszerzésének eszközeként. Hosszabb vita után végül a bolsevik határozattervezet vált a meghozandó határozat alapjává, amelynek politikai lényege éppen a két jelzett tézisben összegezhető.[74]

III. Módszer, történelemszemlélet, „permanencia" Néhány összefoglaló megjegyzés

Lenin Trockij álláspontjához való viszonyát a zárszavában a már idézett helyen rögzítette. Tisztázta a „közeledés" tényét a liberális burzsoázia és a baloldali blokk problematikáját illetően, s csak ebben a vonatkozásban tett említést a „szakadatlan forradalomról", melyet nem hozott közvetlen összefüggésbe e két kérdéssel: „Trockij elismerte, hogy megengedhető és célszerű a baloldali blokk a liberális burzsoázia ellen. Számomra ez elég, hogy elismerjem Trockijnak nézeteinkhez való közeledését. A »permanens forradalom« [itt e fogalom fordítása pontatlan, a permanens forradalom kifejezését csak jóval később kezdték használni, és a kongresszusi jegyzőkönyv tanúsága

---

vagy blanquizmus kategóriáiban tudták azt értelmezni. Az 1905-ös forradalom tapasztalataiból a „tudatos mozzanat" jelentőségét az újabb szovjet irodalom is kidomborítja. L. *I. A. Aluf–Sz. L. Titarenko:* V. I. Lenin ob isztoricseszkom opüte pervoj ruszszkoj revoljucii. Voproszü Isztorii KPSZSZ, 1980. 1. sz. 21.

[73] LÖM 15. köt. 328–329.

[74] A bolsevik és mensevik határozattervezet mellett a lengyelek önálló tervezettel léptek fel, melyet a kisebbségben levő mensevikek inkább elfogadtak a határozat alapjául, mint a bolsevik tervezetet. Ráadásul ez a tervezet igen rövid volt és könnyen „formálható". Végül is Tyszka visszavonta saját tervezetüket, mert azt a határozatot kidolgozó bizottság úgy alakította át, hogy azt maguk a tervezet szerzői nem tartották megfelelőnek, s így a lengyelek a bolsevik határozattervezet mellett szálltak síkra. Ez persze a mensevikek körében felzúdulást keltett. Ezzel kapcsolatban jegyezte meg Tyszka: „Hogy megzavarjuk és elrontsuk néhány elvtárs játékát, a lengyel delegáció segíteni fog keresztülvinni a bolsevik határozatot annak jelentős hiányosságai ellenére, mivel alaptételeivel a lengyelek egyetértenek." Pjatij... 460. L. a bolsevik határozattervezetet uo. 720–724., a lengyel tervezetet pedig együtt a mensevik tervezettel uo. 644–646. Itt jegyezzük meg, hogy a határozatok a módszerbeli eltérések jelzésére kevésbé alkalmasak, mint a frakciók egyes tagjainak hozzászólásai, mert az előbbiek szükségképpen már bizonyos kompromisszumokat tartalmaznak, megfogalmazásai sommások és kevésbé differenciáltak.

szerint Lenin az orosz eredetiben a „neprerüvnaja revoljucija" – tehát a szakadatlan forradalom kifejezést használta] kérdésétől függetlenül így egyetértünk a polgári pártokhoz való viszony kérdésének fő pontjaiban." A kadet pártnak a „monarchista-liberális burzsoázia" pártjaként való trockiji definíciója nemcsak a bolsevikokkal való politikai szolidaritás kifejeződése, hanem Luxemburg és Trockij „rokonságáé" is.[75]

A „hordozóerők" tekintetében meglevő nézetazonosság implikálja azt a feltételezést, hogy *Lenin, Luxemburg és Trockij* elméleti érvelésének iránya nem állíthatók tételesen szembe egymással. Bár az irodalomban igen elterjedt az az eljárás, hogy Lenin, Luxemburg és Trockij elméleti érvelését úgy ábrázolják, mint az orosz forradalom három, már véglegesen „kész" és különböző koncepcióját.[76]

Az oroszországi szociáldemokrácia alapvető taktikai kérdésének ez az azonos megközelítése nem választható el a cárizmus, az önkényuralmi rendszer és a forradalom történelmi lehetőségeinek hasonló felfogásától. A mensevikektől eltérően számukra a forradalom *történelmi aktualitása* volt az a döntő mozzanat, amely ekkor (és később is) meghatározta politikai gondolkodásukat, egész eszmerendszerüket, és egyben determinálta a tömegmozgalmakhoz való viszonyukat is. Regisztrálták a forradalmi fejlődés epicentrumának Oroszországba való helyeződését.

Ezt a meggyőződésüket legáltalánosabban az oroszországi fejlődés utolsó fél évszázadának új tendenciáiból vezették le. Ez a fejlődés, amelynek lényegét a kapitalizmus rendkívül gyors kifejlődése jellemezte, összefonódott a nyugat-európai kapitalizmussal, létrehozva így az ellentmondások bonyolult láncolatát, ami Oroszországban rendkívüli tömörségben fejeződött ki a cárizmus „önfelemésztő" politikájában és a forradalomban. Világossá vált, hogy a cárizmusnak saját léte megőrzése és védelme érdekében, saját belső és nemzetközi helyzetének nyomása alatt a társadalmi és gazdasági fejlődés folyamatait oly mértékben kell felgyorsítania, amihez ő maga már nem képes alkalmazkodni, s azok a társadalmi erők pedig, amelyekre támaszkodik, vagy gazdaságilag, vagy politikailag gyengék, azok is az önkényuralmi rend történelmi jegyeit hordozzák.

Ez az „általánosság": a „forradalom aktualitása", „elkerülhetetlensége" konkretizálódott a londoni kongresszus munkájában is, s a hozzá való viszony jelentős mértékben meghatározta a frakciók, áramlatok vagy politikai platformok kialakulását, megszilárdítását. Természetes az is, hogy önmagában ez a meggyőződés még számos eltérő politikai

[75] Jóllehet, a bolsevik határozattervezet pontosan úgy definiálja a kadet pártot, mint Trockij, sőt hozzáteszi, hogy a párt szociális támaszát a középbirtokosok, a középburzsoázia és a burzsoá értelmiség képezi, de mint a későbbi fejlődés megmutatta, volt olyan veszély, hogy az abszolutizmussal kiegyezésre törő burzsoáziát egészében azonosítsák az előbbivel. Gyakran szolgált erre a „reakció tábora" kifejezés.

[76] Van ilyen „szisztematizáló" törekvés *N. Geras* szellemes tanulmányában is, jóllehet éppen ő mutatja ki, hogy milyen súlyos károkat idéztek elő Sztálin utólagos konstrukciói e kérdésben is. (Megjegyezzük, hogy Sztálin részt vett ugyan a kongresszuson, de nem játszott semmilyen szerepet az érdemi vitában; a mandátumvizsgáló-bizottság utólagos javaslatára vehetett részt a kongresszuson tanácskozási joggal. Vö. Pjatij . . . 241.) Geras számos következtetése nem a konkrét történeti anyagból indul ki, s ez az oka annak, hogy végső soron elmossa az 1907 és 1917 közötti szituáció különbségét. A szerzőnek aligha lehet mentsége, hogy nem tud oroszul, s ezért az V. kongresszus anyagának csak egy-két mozzanatát ismeri. A kongresszusi anyag éppen azt bizonyítja, hogy e három szociáldemokratát nem lehet csupán a szakadatlan forradalom kérdéseinek keretei között koncepcionálisan meghatározni. Vö. i. c. 16–27.

és ideológiai konzekvenciával járhatott. Ezt demonstrálja például az „otzovizmus" vagy más áramlatok kifejlődése a forradalom idején vagy az után. Továbbá nyilvánvaló, hogy az alapvető politikai kérdésekben megnyilatkozó szolidaritás mögött az elméleti-történelmi érvelésnek bizonyos pontokban eltérő árnyalatai figyelhetők meg.

A kongresszuson azonban a hangsúly mégis azon volt, hogy mindhárman (Lenin, Trockij, Luxemburg) a polgári forradalomnak egy radikálisan új típusát ismerték fel az első orosz forradalomban, ami módszertanilag állította szembe őket a mensevik érveléssel, amely – mint ábrázoltuk – a „klasszikus" polgári forradalom sémáján nyugodott. Ebből fakadt az is, hogy a mensevikek politikai orientációjában a parlamenti harcra esett a hangsúly, mintha Oroszországban a duma csaknem olyan lehetőségekkel rendelkezett volna, mint a parlament az európai demokráciákban. Erről mondta Trockij, hogy a mensevikek a „forradalom *propagandájában*" látták a párt fő feladatát, „a történelem fölötti inspekció szerepét" játsszák.[77] Lenin, Luxemburg és Trockij esetében a döntő „láncszem" a forradalom tudatos „teremtésének", „csinálásának", az „aktív-gyakorlati mozzanat" jelentőségének felismerése és realizálási kísérlete volt. Ennek a *módszerbeli* azonosságnak a kifejeződése volt, hogy mindhárman elvetették a szocialista forradalom „organikus megérlelődésének" evolucionista felfogását, és tulajdonképpen ennek részeként utasították el az orosz forradalom „klasszikus" polgári forradalomként való értelmezését. Elutasításuk módja azonban már különbözött egymástól. Valóságos ellentmondásaikat elsősorban az „elméleti" és a „gyakorlati" összekapcsolódásának eltérő módjában, a kettő közötti átmenetek eltérő megközelítésében ragadhatjuk meg. Tehát az orosz burzsoázia és parasztság forradalmi potenciáinak lényegében azonos értékelése a mindennapi politikai gyakorlatra való lebontásban automatikusan nem zárta ki közöttük a módszertani eltéréseket.

Így például *Luxemburg* „általános" teoretikus elemzése nem jutott el a közvetlen praxis jelenét és közeli jövőjét reflektáló politikai jelszó kimunkálásáig. De ezen a téren sem szabad a luxemburgi álláspontot leegyszerűsíteni. Itt Geras ismét „kerekít", mert egy konzekvens luxemburgi koncepció sarkpontjává emeli Luxemburgnak azt a már általunk is idézett 1906-os kijelentését, hogy az orosz forradalomban a munkásosztály közvetlen célja egy parlamentáris-alkotmányos rendszer. Mármost kérdés, hogy ez a „tézis" valóban organikus része-e a luxemburgi felfogásnak. Már az eddigiek alapján is világos, hogy Luxemburg álláspontja hordozott bizonyos ellentmondásokat, de semmiképpen sem az orosz burzsoázia történelmi lehetőségeinek túlértékelésében „ludas", ahogyan ezt Geras feltételezi. Ez félreértés. Igaz, Luxemburg még előadói beszédében polemizált a bolsevikokkal, azt hányta szemükre, hogy a „forradalomra vonatkozóan mechanikus nézeteket" alakítottak ki, vagyis, „hogy a szociáldemokrácia feladata nem a technikai (értsd: fegyveres felkelés – K. T.), hanem a politikai tömegharc előkészítése az abszolutizmus elleni harcra". Jóllehet Luxemburg, aki maga világosan felismerte az „aktív mozzanat" jelentőségét, itt alábecsülte a „technikai-szervezeti" kérdések jelentőségét, de nem abszolutizálta a parlamenti-alkotmányos rend vagy a polgári demokrácia rendjének törté-

[77] Maga Dan – az ismert mensevik, aki a kongresszus munkájában is részt vett – állapította meg egy későbbi történelmi munkájában, hogy a mensevikek, megtartva a demokratikus köztársaság jelszavát, azt csak mint elvont célt fogták fel, nem pedig mint a cselekvés jelszavát, amely az adott pillanatban képes a tömegeket harcra ösztönözni. Vö. T. *Dan:* The Origins of Bolshevism. N. Y., 1964. 400–401.

nelmi lehetőségét. Luxemburg ugyanis nem állt meg a „régi rend elleni harc" tézisénél, sőt, a parlamenti harc és a parlamentarizmusért folyó harc középponti és döntő szerepét éppen hogy tagadta: „... a proletariátusnak meg kell mutatni teljes határozottsággal taktikájában azt a széles politikai vonalát, amely csak akkor világosodik meg, ha a szociáldemokrácia előre megvilágítja neki e vonal utolsó befejező pontját is: ama törekvést, hogy elérje a *politikai hatalmat a jelenlegi forradalom feladatainak* megvalósítása érdekében."[78] (Kiemelés K. T.) Ez valóban nem a trockiji szakadatlan forradalom gondolata abban a formában, ahogyan azt Trockij felvetette, de érintkezik vele, amennyiben az orosz polgári forradalom céljainak teljes megvalósítását összefüggésbe hozta a munkásosztály politikai forradalmával. Leninnel és a bolsevikokkal ellentétben azonban inadekvátnak tekintette azoknak az eszközöknek (fegyveres felkelés stb.) a „kipróbálását", melyek pedig a politikai forradalom számára elengedhetetlenek.[79] Egyszerűen arról van szó, hogy amikor az 1906-os írásában a forradalom legközvetlenebb feladatát „a modern polgári-parlamentáris jogállamban" határozta meg, akkor szembekerült az orosz burzsoáziáról adott elemzésével. Nem véletlen, hogy ezt kongresszusi hozzászólásaiban nem ismételte meg (sőt, a minimális és maximális programot összekapcsolta). Az orosz burzsoázia ilyen politikai rendszer kihordására nem lehetett alkalmas.[80] Tehát ez a tételezés nem volt Luxemburg koncepciójának szerves része, ezért hagyta el 1907-ben. Luxemburg a forradalom által elsősorban a szocializmus új *nemzetközi* perspektíváit látta megnyílni Európában, s erre a perspektívára helyezte a hangsúlyt.

Természetesen Luxemburg és Trockij felfogása között sok rokon vonás kimutatható, s néhányat talán sikerült már jeleznünk. E rokon vonások ragadtatták arra Trockijt, hogy éppen a permanens forradalom kérdésében későbbi memoárjában teljes nézetazonosságukat állítsa: „Az úgynevezett permanens forradalom kérdésében Luxemburg ugyanazt az elvi pozíciót foglalta el, amit én is."[81] Kétségtelen, hogy a „permanens forradalom" trockiji gondolatának, nézeteinek az utókor jóval nagyobb figyelmet szentelt, mint az a korszak, amelyben keletkezett, és ahol legközvetlenebbül hathatott a szociáldemokrácia politikájára. Jóllehet, a misztifikációk bizonyos forrásai fellelhetők az általunk is említett

[78] Pjatij ... 389–390.

[79] Nyilvánvaló, hogy Luxemburg ebben a vonatkozásban a mensevikekhez hasonlóan nem érzékelte a harci druzsinák bolsevik szervezői által jelzett tapasztalatokat: „A fegyveres felkelés eszméje megragadta a tömegeket. Ilyen helyzetben kezdtek születni a szociáldemokrata párt harci csoportjai. Ösztönösen kezdtek épülni, amilyen ösztönösen a forradalom bekövetkezett." *Sz. Pozner:* Dejatel'noszty pervoj boevoj organizacii sz. d. bol'sevikov za 1905–07. In. Materialü i dokumentü pod obscsej redakciej M. N. Pokrovszkogo, *Boevaja gruppa pri CK RSZDRP(b)* 1905–07. Sztat'i i voszpominanija. M–L., 1927. 1–2. A kötet jó tájékoztatást nyújt a fegyveres harc különböző formáiról és eszközeiről, és jól ábrázolja azt is, hogy a bolsevik törekvésekben a fegyveres felkelés nem konspirációs összeesküvés önállósult céljaként realizálódott. Amikor Luxemburg „megkülönböztette magát" a marxizmus „specifikus bolsevik formájától", akkor valószínűleg az orosz anarchista „összeesküvő" tradícióktól határolta el magát, amit az tehetett indokolttá, hogy a mensevik érvelésben a bolsevikokat gyakran e hagyományok folytatóiként aposztrofálták.

[80] A századforduló orosz liberalizmusának szellemi-politikai arculatáról l. *Menyhárt L.* kéziratban levő értékes kandidátusi disszertációjának különösen 3. fejezetét: „Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfordulón." L. még: *K. F. Sacillo:* O szoszstave ruszszkogo liberalizma nakanune revoljucii 1905–1907 godov. Isztorija SZSZSZR, 1980. 1. sz. 62–74.

[81] *L. Trockij:* Moja zsizny. Opüt avtobiografii. Berlin, 1930. cs. 1. (Reprint, Monad Press N. Y. 1977.) 232.

és idézett korabeli kritikákban, ezek a legkevésbé tűntek ki teoretikus mélységükkel. Ezért, ha lehántjuk a permanens forradalom koncepciójára rárakódott misztifikációkat, akkor kiderül, hogy a képlet jóval egyszerűbb (nem primitívebb) és áttekinthetőbb, mint ahogy azt a későbbi történeti irodalom sugallja, nem beszélve itt most a propaganda-irodalom sajátos műfajáról. Trockij maga 1922-ben igen világosan megfogalmazta, hogy az 1905. január 9. és az 1905-ös októberi sztrájk periódusa közötti időszakban kialakult nézetei – melyek később „a permanens forradalom elmélete" elnevezést kapták – lényegében azt fejezik ki, „hogy az orosz forradalom, amely előtt közvetlenül burzsoá célok állnak, nem állhat meg e céloknál. A forradalom nem oldhatja meg legközelebbi, burzsoá feladatait másként, mint hogy a proletariátust helyezi a hatalomba".[82] Ez a tézis tulajdonképpen parafrázisa Plehanov híres aforisztikus megjegyzésének: az orosz forradalom vagy mint munkásforradalom győz, vagy nem győz egyáltalán.

A rigorózus betűrágás persze ebből a tételből számtalan „elméletet" konstruálhat. De mégiscsak fontosabb a tézishez vezető elemzés, mint a puszta tézis. Ennek az elemzésnek számos lényeges mozzanatára már kitértünk, de az adott terjedelmi keretek szűkössége ellenére is néhány konklúzióval még adósak vagyunk.

Lenin és a bolsevik érvelés sarkalatos pontja – mint ismeretes – a munkás-paraszt demokratikus diktatúra tézisében konkretizálódott. Itt e tézis ama sajátosságát emeljük ki, hogy az egyszerre foglalta magában az oroszországi proletariátus történelmi tevékenységének objektív irányát, a szocialista végkifejlet perspektíváját, azaz a „két forradalom" és a „két program" (maximális és minimális) összekapcsolódását, másrészt a baloldali blokk taktikáját, melyet Trockij is felismert és támogatott,[83] ezt Lenin maga is pozitíve elismerte. Trockij – eltérően Luxemburgtól – az orosz szocialista perspektívákat a maguk konkrét történelmi értelemben vett aktualitásában fejtette ki (természetesen az oroszországi szocialista forradalom betetőződését Trockij is, mint minden korabeli szociáldemokrata, a fejlett országok proletárforradalmával kapcsolta össze), de egy olyan jelszóban ragadta meg, amely a történelmi szituáció által felvetett alternatívákat nem tükrözte adekvát módon. A *„munkáskormány"* jelszava ugyanis úgy kombinálta a demokratikus fejlődést, a „burzsoá célokat" a szocialista perspektívával, hogy túlsúlyos mozzanatnak az utóbbi tűnt fel, bár nyilvánvalóan itt nem az ismeretlenbe való egyszerű ugrásról, hanem egy folyamatról van szó. Ezért is van az, hogy a proletárdiktatúra kifejezést Trockij sem használta, vagy ha igen („szocialista diktatúra") akkor azt – mint láttuk – nem tekintette közvetlenül megvalósíthatónak és aktuálisnak. Az itt rejtőző sajátos problémát reflektálta a kongresszuson is megnyilvánult félreértés, ami Trockijt arra késztette, hogy az elnökséghez ez ügyben külön közlést nyújtson be. Ez egyszersmind igen világos bepillantást enged a felmerült ellentmondásba.

Íme Trockij közlése: „Abramovics elvtárs a maga ellenvetésében ténybelileg teljesen helytelenül magyarázta beszédemet: 1. Semmiképpen nem állítottam, hogy a parasztság quantité négligeable. Teljes egyetértésben a marxizmus egész szellemével, azt állítottam, hogy a paraszti demokrácia nem képes a *hegemón* szerepét játszani a burzsoá forradalom-

[82] *L. Trockij.* 1905. M., 1922. előszó 4.

[83] Trockijnak már az Itogi i perszpektivü c. 1906-os gyakran idézett munkájában (Szpb., én.) 1907. 251–252. megfigyelhető e felismerés gyökere, még kifejlettebb formában a Szovet i revoljucija c. 1907-es írásában érlelődik a „baloldali blokk" politikájának eszméje. L. *Isztorija Szoveta Rabocsih Deputatov.* é. n. (1907.) 19–21.

ban. 2. Semmiképpen nem állítottam, hogy a burzsoá forradalom egyetlen ereje a proletariátus. De azt állítottam, hogy forradalmunkban a proletariátus foglalta el azt a helyet, melyet a nagy francia forradalomban a sansculotte-ok „kézműves" („remeszlennaja") demokráciája. 3. Semmiképpen nem tagadtam az ún. minimális programot. De azt állítottam, hogy a forradalom teljes győzelmének a proletariátust kell hatalomra helyeznie *éppen a minimális* programért folytatott harcának folyamatában." (Ezt teljesen alátámasztja az Isztorija P.-ogo Szoveta-ban írt cikke is, és ez a nézet valóban Trockij koncepciójának az alapját képezi.)

Trockij másik közlése: „Lenin elvtárs közölte, hogy Kautsky cikke alapján megváltoztattam nézeteimet a parasztság szerepére vonatkozóan az orosz forradalomban. *Ez ténybelileg nem igaz.* Két évvel Kautsky cikke előtt írtam: „lehetséges-e az, hogy a parasztság maga szorítsa ki a proletariátust, s foglalja el annak helyét? Ez nem lehetséges. Az egész történelmi tapasztalat tiltakozik az ilyen feltételezés ellen. Azt mutatja, hogy a parasztság teljesen képtelen önálló politikai szerepre." „Az orosz burzsoázia átadja a proletariátusnak az összes forradalmi pozíciókat. Át kell neki adnia a forradalmi hegemóniát a parasztság fölött is."[84] (Nasa revoljucija 252–53.)

Trockij koncepciójának is megvan tehát a maga belső ellentmondása: az ő jelszava nem fejezte ki a forradalom jelenének dinamikáját, Lenin jelszava – ahogyan Trockij később nevezte – „algebrai" volt, mely a hangsúlyt nem a szocialista végkifejletre helyezte, hanem a forradalom legsajátosabb történelmi mozzanatára – a parasztkérdésre. Trockij jelszava nem felelt meg a „baloldali blokk" követelményének, holott ennek elkerülhetetlenségét maga is bebizonyította. Kétségtelen, hogy Lenin elemzésétől eltérően kevésbé tudta kifejezni a politikai alternatíváknak és azok belső társadalmi mozgásainak sokszínűségét és változékonyságát. A három (Lenin, Luxemburg, Trockij) álláspont egymáshoz való viszonyának megértéséhez figyelembe kell venni bizonyos individuális-szubjektív mozzanatokat is, melyek természetesen összefüggésben állnak a mozgalomban elfoglalt különböző pozíciójukkal és a szóban forgó ideológusok szellemi arculatát meghatározó történelmi közeggel is. Ismert dolog, hogy Lenin elemzési módjának egyik jellegzetessége, hogy mindig a konkrétan felmerülő, a politikai praxis által felszínre hozott *politikai* kérdések felől közelített élete centrális céljához – a forradalomhoz. Luxemburg erősebben vonzódott a *teoretikus* megközelítéshez, Trockij pedig a *történelmi* kérdések iránt árult el különös vonzalmat, ami természetszerűen összefért nála a „rendszerkereséssel", a szisztematizálás iránti vonzalommal, melyről memoárjában is megemlékezik.

Alá kell azonban húznunk, hogy mindhárom megközelítésnek megvolt a vizsgált időszakban az a rendkívül komoly módszertani jelentősége, hogy gyakorlatilag és elméletileg – mint láttuk, nem teljesen azonos mértékben és nem azonos következetességgel – éppen az orosz forradalom tapasztalatai alapján szakítottak a „nyugati minták", a „kész formák" másolásával, ami módszertani síkon a legélesebb választóvonalat jelentette az oroszországi szociáldemokráciát megosztó harcokban. Ez a módszertani „újítás" az elemzés és a politikai gyakorlat legkülönbözőbb területein megnyilvánult, hiányuk pedig tévútra vezetett. A mensevikeknél, „klasszikus formában" Plehanovnál, az a törekvés, hogy az oroszországi történelmi folyamat sajátszerűségét megragadja (bármennyire is

[84] Pjatij . . . 446–447.

egyoldalú legyen a történelmi elemzés), nem párosult a politikai fejlődés új dimenzióinak történelmi összefüggésben való átgondolásával. Az „ázsiaiság" mozzanatának egyoldalú túlhangsúlyozása békésen megfért az oroszországi fejlődés „nyugati" lehetőségeinek, az orosz burzsoázia demokratikus potenciáljának erős eltúlzásával.

Trockij, aki maga is meghatározó történelmi komponensnek tekintette az „ázsiai különösséget", a szóban forgó vonatkozásban érzékelte az ellentmondást, ő logikailag következetesen végigvitte ezt az elgondolást. Megértette: a nyugati fejlődés, az európai burzsoázia lehetőségei és történelmi perspektívái az orosz forradalom után nem ismétlődhetnek meg, éppen a „különös" történelmi előfeltételek következtében. Trockij a „polgári társadalom" orosz útját tehát nem a „nyugati minta" alapján „hosszabbította meg", s így az „ázsiaiság" mozzanata nála nem pusztán a történelmi „késés" tárgykörébe került. A történelmi fejlődés „automatikus" és „mechanikus" felfogásával való szakítás tette lehetővé számára, hogy a „történelmileg különös mozzanat" felszámolását ne a nyugati fejlődés „általánosságának" fényében lássa, hanem magában a forradalom fejlődésében gondolja át az adekvát megoldásokat.

Mindhárman szakítottak a nyugati forradalmak „általánosan kötelező törvényszerűségeivel", és ez vezetett oda, legkiérleltebb formában Leninnél, hogy (a „fél-ázsiai–féleurópai Oroszországban", ahogyan ő fogalmazta) eredeti módon alternatív elméleti-politikai koncepciókat dolgozzon ki az orosz társadalmat szabdaló „túldeterminált ellentmondások" (Althusser) forradalmi megoldása számára.

Igen egyoldalú kép keletkezne, ha rövid összefoglalásunkban nem térnénk ki a három forradalmárt elválasztó módszertani különbözőségekre. Luxemburg a mensevikekkel való vitájában Trockijhoz hasonlóan „megkülönböztette magát" a bolsevikoktól, amit a kongresszuson az egyik lengyel delegátus szóvá is tett.[85]

Luxemburg maga megjegyezte, hogy a kongresszuson a bolsevikokkal kivívott politikai győzelmet „nem annak specifikusan bolsevik formájában" képzelte el, hanem „a német szociáldemokrácia szellemében", mely véleménye szerint „közelebb áll a valódi marxizmus szelleméhez". Itt nem egyszerűen individuális árnyalatnyi eltérésről van szó, hanem arról, hogy az orosz fejlődés sajátszerűségeit elmulasztotta a végső konzekvenciáig végiggondolni, alkalmazni, figyelembe venni a „szervezeti kérdés" terén is. És ebben a kérdésben valóban – „módszertani értelemben" – csaknem azonos platformon volt Trockijjal.

Trockij „szakadatlan forradalma" ugyancsak mutatott módszertani eltérést a lenini felfogástól, mert akárcsak Luxemburg „nemzetközi" orientációja, nem reflektálta a közvetlen gyakorlati lehetőségeket abban az „alternatív formában", ahogyan Leninnél jött létre. Sajátabb volt viszont az az eljárás, ahogyan Trockij átörökítette a polgári forradalmak, főleg a francia forradalom szerkezetének olyan vonásait, melyek *csak annak*

[85] Zalevski lengyel küldött közlése az elnökségnek: „Luxemburg és Tyszka elvtársak az *egész* lengyel delegáció nevében beszéltek. Mivel nem tartoztam az előadók és a hozzászólók közé, és mivel szükségesnek tartom, hogy a kongresszus pontos képet kapjon a lengyel delegáció nézeteiről, amely delegációnak magam is tagja vagyok, szükségesnek vélem, hogy rámutassak, nem mindenben vagyok szolidáris Luxemburg elvtársnő nézeteivel, helyesebbnek tekintem a bolsevik elvtársak nézeteit, ahogyan azt az elvtársak könnyen észrevehették, akik olvasták a Harakter nünesnej revoljucii i zadacsi szocialdemokratii c. brosúrámat. Ezt a saját nevemben közlöm." Pjatij . . . 446.

voltak immanens részei, s melyek éppen az orosz forradalom általa is megmutatott eredetisége miatt nem ismétlődhettek meg. Ez a „jakobinizmus", amely persze általában a bolsevizmustól nem volt idegen, mintegy implikálta a „munkáskormány" jelszavát, a szocialista forradalom közeli perspektíváját. De Luxemburg és Trockij módszerbeli eltérései a bolsevikoktól és szervezeti „antibolsevizmusuk" már ebben a történelmi fázisban sem közelítette őket a mensevikek régi mintákat követő, szűk horizontú perspektíva meghatározásához. Lenint, Luxemburgot és Trockijt tehát az alapvető módszerbeli törekvések azonossága és az *új* történelmi perspektívák felismerése közelítette egymáshoz, s az útkeresés természetes ellentmondásainak, „munkamegosztásának" kell tekintenünk az őket akkor elválasztó különbségeket. Mindennek 1917 szempontjából is nem mellőzhető jelentősége van.

MICHAL BORGUL'A – LADISLAV SVIHRAN:
TU SA USADIME, SLOVÁCI V CABIANSKEJ OBLASTI

Bratislava, 1979. Tatran. 1751. + mell.
ITT LETELEPSZÜNK. SZLOVÁKOK CSABA KÖRZETÉBEN

Napjainkban egyre jobban erősödik mind a magyar történészek és művelődéstörténészek, mind pedig a folkloristák érdeklődése a mai Magyarország területén élő néhány – szórványosan letelepedett – nem-magyar nemzetiség problémái: múltja, jelenlegi kulturális élete, anyanyelvének fejlődése, folklórja iránt. Ezért vettük nagy érdeklődéssel és örömmel a kezünkbe ezt a munkát is. Hangsúlyozzuk: örömmel mindaddig, amíg el nem olvastuk.

Ha Michel Borgul'a és Ladislav Švihran könyvét csak felületesen lapozzuk át, az az első benyomásunk, hogy a 18. században az Alföldre települt, a szlovák etnikumból származó lakosság történetét és jelenlegi politikai, gazdasági és kulturális életét hűségesen akarják bemutatni. Az első lapok olvasása közben úgy érezzük, hogy könnyed, jó stílusban megírt, használható műről van szó.

Annál nagyobb az olvasó csalódása, ha elmerül a részletekbe. Mindenekelőtt: a könyvnek nincs előre eltervezett, szilárd szerkezete. A két szerző – akik egyébként dicséretes módon kötődnek az Alföld szlovák anyanyelvű lakosságához – ide-oda csapong: hol e nép múltját, idetelepülésük történetét, itt-ott művelődésüknek egy-egy kiváló munkását igyekeznek bemutatni, hol a tárgyi néprajz vagy a folklór eszközeivel próbálják meg leírni a közelmúlt vagy a mai élet szokásait. A két szerző kellő szakmai felkészültség nélkül akar történész, művelődéstörténész, illetőleg a néprajz, a folklór művelője lenni egyszerre. Összegyűjtöttek egy bizonyos információs anyagot – ezt azonban úgy dolgozták fel, hogy sok tekintetben inkább félrevezetik, mint helyesen informálják az olvasót. Borgul'a és Švihran mai fogalmakat vetítenek vissza a múltba. A 16–17. századdal kapcsolatban Lévát, Érsekújvárt említve, Szlovákiáról (Slovensko), szlovák területről, sőt, könyvük egyik helyén (69.) – a 18. századról szólván – „Magyarország *és* Szlovákia jelentős részéről" beszélnek.

Sokkal inkább arról kellett volna írniuk, amit a könyvükben egyébként megtalálható adatokból nem is olyan nehéz kihámozni: abban a pillanatban, hogy az akkori Felső-Magyarországról (Horné Uhorsko), a szóban forgó lakosság (itt-ott e könyv szerzőinél: „Horniaky") az Alföldre települt, három etnikumnak (a magyarnak, a szlováknak, a németnek) a szimbiózisa kezdődött el ezen a tájon. Ez a jelenség Békésben (és nem Békeš-ben, ahogy a szerzők minden esetben hibásan írják) a Harruckern-féle telepítés után olyan jellegzetes, hogy a munkában erről nem beszélni – nagy hiba. Ennek a szimbiózisnak nyelvi és más következményei is vannak. A hegyek közül az Alföldre települt lakosság lassan-fokozatosan alkalmazkodott új környezetéhez, a sík vidék életmódjához. E réteg szokásait, életvitelét nem közhelyszerű anekdotákkal kell illusztrálni (mint pl. a pap és a pásztor tülkölése, 52. l., a deresre húzott árva fiú esete, 53. l. – Mind a kettő Mikszáthnál is, másutt is megtalálható; régi magyarországi anekdoták ezek.)

Épp ennek az említett szimbiózisnak az eredménye, hogy itt egy-egy személy vagy család nemzetiségét (méghozzá a naiv etimológiát bőségesen alkalmazó névelemzéssel) nem lehet kategorikusan meghatározni: X szlovák, Y német, Z magyar stb. Eltekintve attól, hogy az „erőszakos magyarosítás" emlegetése azokkal a korszakokkal kapcsolatban is előfordul Borgul'a és Švihran művében, amikor ilyesmiről az adott kor politikai viszonyai közt szó sem lehetett – lehet-e, szabad-e bármilyen foglalkozású, társadalmi állású személy nemzeti öntudatát csupán a családneve alapján megítélni? !

A szerzők átveszik sok szlovák kollégájuk – szerintünk helytelen – szokását, s az alföldi szlovákok családi nevét átírják a mai szlovák irodalmi nyelv helyesírására, nem veszik tudomásul a történeti helyesírás tényét. Így lesz Tessedik (más helyen Theschedik, Teschedik) Sámuelből „Tešedík" (tudomásunk szerint ő soha a nevét így le nem írta); Wallaszky Pálból „Valaský", Bredeczky

Pálból „Bredecký" stb. Azok az – egyébként szlovák eredetű – családnevek viszont, amelyeknek hordozói az uralkodó osztályok tagjai voltak, vagy reakciós politikai szerepet játszottak Békés megyében, megmaradtak történeti vagy éppen magyaros írásmódban: így a Zsilinszky-család tagjai nem lettek „Žilinsky"-k, gróf Mitrovszky sem lett „Mitrovský", stb.

Haan Lajos nem „opportunizmus"-ból lett egyszerre a két kultúrának (a szlováknak és a magyarnak) a híve – ennek a magatartásnak a gyökerei ott vannak a mezőberényi gimnáziumban, ahol tanára, Molitoris Adolf pedagógiai céljául éppen azt tűzte ki, hogy tanítványai a latinon kívül magyarul, németül, szlovákul egyaránt jól tudjanak írni és beszélni.[1] Haan a magyar Sárosi Gyulával az Arany Trombita későbbi szerzőjével járt Molitorishoz: mind a ketten az eperjesi kollégium diákjai lettek. Ott nem közös magyar-szlovák önképzőkör volt, ahogy a szerzők írják (142. l.), ebből az – enyhén szólva – téves állításból az az igaz, hogy mindketten a Magyar Társaságnak *is*, a szlovák körnek *is* tagjai, sőt, funkcionáriusai voltak: Haan a Magyar Társaság könyvtárosa, a szlovák körnek titkára volt, Sárosi pedig – magyar létére – annyira megtanult Molitoristól az evangélikus szlovákok biblikus nyelvén („bibličtina"), hogy verseket írt ezen a nyelven.

Ne írjuk a 18. századi Pozsonyról azt, hogy: „Bratislava", mert ezt az elnevezést Pavel Jozef Šafárik alkotta 1837-ben.[2] A 18. században a mai Szlovákia fővárosát szlovákul „Prešporok"-nak hívták. A rozsnyói születésű Magda Pál a 19. század neves magyar statisztikusa és geográfusa, Ján Kollárnak kedvelt tanára Besztercebányán, nemcsak a felsorolt helyeken, hanem Sárospatakon is működött. Borgul'a és Švihran előszeretettel csoportosítja adatait úgy, hogy ott is a szlovák, vagy legalábbis a szláv jelleget szuggerálják, ahol erre egyébként semmi ok sincs. Azok a népi felkelések, az uralkodó osztály ellen intézett forradalmi megmozdulások, amelyekről szólnak, minden esetben társadalmi és semmiképpen sem nemzeti jellegűek voltak.

Ha a mai szlovák irodalmi nyelv megalkotása (1843) előtt ír valaki „szlovákul", akkor pontosan meg kell határozni, hogy az előbb említett egyházi jellegű „bibličtiná"-ban, Bernolák irodalmi nyelvén, vagy esetleg nyelvjárásban ír-e? Mert ha ez utóbbiban, akkor ez a középszlovéknak korai előfordulását jelentené, ennek pedig épp Štúrék irodalmi nyelve előzményei szempontjából igen nagy jelentősége volna! Tessedik híres abc-s könyve viszont nem „szlovákul", hanem „bibličtiná"-ban, tehát az evangélikus szlovákok cseh egyházi nyelvén szól.

Zsilinszky Mihálynak ne csak a negatív vonásait hangsúlyozzuk, hanem azt is, hogy apósáról, Haan Lajosról és más – szlovák származású – evangélikus írókról, tudósokról ő írta az első monográfiát; mint az akkori Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára (és nem miniszterhelyettese: 115), Mocsáry Lajos közbenjárására 1893-ban ő tette lehetővé, hogy Andrej Kmeť a Muzeálna slovenská spoločnosť-ot' (a Szlovák Múzeum Egyesületet) megalapíthassa 1895-ben, akkor, amikor a szlovák nemzetnek egyébként más kulturális egyesülete az ismert történeti körülmények miatt nem volt.[3]

Az első magyarországi vasútvonal Pestről nem Bécsbe, hanem Vácra vezetett (90,), s nem 1847-ben, hanem 1846-ban létesítették. A Magyar Hírmondó nem „pesti", hanem *pozsonyi* folyóirat volt, megjelenését – akárcsak a Pressburger Zeitung-ét vagy a Presspurské noviny-ét részben a lőcsei születésű Tállyai Dániel tette lehetővé.[4]

Fölösleges, hogy tovább soroljuk a könyv elírásait, tévedéseit, tárgyi hibáit. Talán nem is kellene megemlékezni róla, ha a pozsonyi Tatran kiadó nem adta volna ki 5500 példányban. Szeretnénk remélni, hogy ezzel nem akadályozta meg hosszú évekre, hogy a mai Magyarország területén élő szlovák nemzetiségről és történetéről jól felkészült, problematikáját ismerő tudósok tollából színvonalas monográfia jelenjen meg.

Sziklay László

[1] L. tőlünk: A magyar szlavisztika gyermekkorából. In: Visszhangok. Bratislava, 1977. 55.

[2] *Kiss Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1978. 523.

[3] Vö.: *Kemény G. Gábor* (szerk): Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. Bp., 1956. 404.

[4] *Kókay György* (szerk): A magyar sajtó története. I. 1705–1848. Bp., 1979. 94–96., 103–105.

SZTOJAN RADEV:

SZ BALGARIJA V SZARCETO

Szofija, 1981, Narodna Mladezs, 246 l.

A SZÍVÜNKBEN BULGÁRIA

A szerző, akinek „Bolgárok és magyarok" c. könyve a magyar közönség előtt is jól ismert, most újabb, elsősorban kultúrtörténeti és irodalmi jellegű munkát írt a bolgár nyelvű közönség tájékoztatására a Bulgáriával, a bolgár irodalommal és nyelvvel foglalkozó magyar kutatásokról.

A könyv első fele nagyjából a 19. és a 20. század irodalmi és kulturális kapcsolatairól szól, Botev emlékezetes 1876-os fellépésével és ennek magyar visszhangjával kezdi, de visszatér a század első felére is, a Tudománytárban megjelenő híradásokra, meg Kazinczy Gábor tevékenységére. Külön fejezetben foglalkozik a budai Egyetemi Nyomda bolgár nyelvű kiadványaival, amelyek fontos szerepet játszottak a bolgár nemzeti újjászületésben, de továbbmenve jó áttekintést ad a 19. sz. második felében egyéb hazai kiadóknál megjelent bolgár munkákról, eredetiekről és azután magyar fordításokról. Részletesen ismerteti Erődy Béla, Kanitz Félix és Strausz Adolf bolgár tárgyú munkásságát, a két világháború közti korszak vonatkozásában pedig Fehér Géza és a sokáig Budapesten tevékenykedő bolgár lektor és irodalmár, Dimo Boikliev tevékenységéről is árnyalt képet ad. Ennek a résznek az utolsó fejezete a felszabadulás utáni fejlődést mutatja be, a bolgár irodalom megjelenését magyar nyelven. Ahogy az előző fejezetekben az alapjában véve pozitív kapcsolatok mellett utal a korszakban megmutatkozó negatívumokra is, ugyanígy 1945 után arra, hogy sok sematikus, rossz munkát is adtak ki, számos esetben pedig a fordítások voltak gyengék, s ezért csak az 1960-as évektől kezdve beszélhetünk arról, hogy a magyar közönség méltó átültetésben a jó műveket vehetett kézhez, úgyhogy már teljes képet nyerhet a bolgár irodalom fejlődéséről.

A könyv második felében a szerző magyar írókkal, műfordítókkal, irodalomtörténészekkel az 1970-es évek második felében folytatott beszélgetéseit, vagy azok kisebb írásait gyűjtötte össze. Rappai Gyulával és Domokos Jánossal a Kossuth, illetve az Európai kiadók bolgár tárgyú munkáiról beszélgetett, Képes Géza és Bóka László Hriszto Botevről szóló írásait közli, Csák Gyula és Császtvay István Elin Pelinről nyilatkozik, Nagy László a bolgár népköltészetről, Fodor András Ljubomir Levcsev költőről, Göncz Árpád, Pomogáts Béla és Sántha Ferenc a bolgár irodalom rájuk tett hatásáról, Kiss Ferenc a bolgár népköltészet és Nagy László viszonyáról, Garai Gábor Nikola Vapcarovról, Juhász Péter és Király Zoltán a bolgár szépirodalom fordításának általános kérdéseiről, Kovács István pedig Ivan Vazov költészetéről.

A bolgár olvasó tájékozódását jól szolgálják a rövid magyarázatok az interjúkban szereplő írókról és a legfontosabb magyar folyóiratokról.

A könyv ugyan elsősorban szépirodalmi és irodalomtörténeti jellegű kérdéseket tárgyal, de történész szakember számára sem érdektelen, hiszen áttekintést ad a közelmúlt és jelenünk kultúrtörténeti kapcsolatainak problematikájáról, adalékaival hozzásegíthet általánosabb érvényű megállapítások megfogalmazásához, s az ilyen jellegű, a kapcsolatokat feltáró munkák módszertanának kidolgozásához.

Niederhauser Emil

ARNOLD REISBERG:

VON DER I. ZUR II. INTERNATIONALE

Berlin, Dietz. 1980. 236.

AZ I-TŐL A II. INTERNACIONÁLÉIG

Az 1904-ben Ausztriában született, a Német Demokratikus Köztársaságban élő történész tollát számos feldolgozás hagyta el; van olyan (az 1934-es osztrák munkásfelkelés problematikáját tárgyaló) munkája, amely magyarul is megjelent. Jobbára a világháború s az azt követő évek munkásmozgalma kérdéseinek kutatója. E kisebblélegzetű könyvében azonban messze visszanyúl a nemzetközi munkásmozgalom korábbi korszakához.

Reisbergnek mindig sajátossága volt a világos érvelés, a polemikus hang, a jó szerkesztés. Ezek a jó tulajdonságai most is megmutatkoznak. Ráadásul egy olyan korszak tematikájánál, amely a nemzetközi történeti irodalomban is meglehetősen elhanyagolt terület. Munkája tulajdonképpen kézikönyvnek is kitűnően használható.

A könyvnek sok egyéb érdeméről is szólhatnánk. Reisberg nagy forrásanyagot használt fel; elsőrendűen Marx és Engels írásaira támaszkodott, de sűrűn idézi Engels olyan levelezőpartnereinek véleményét is, mint Babel, Kautsky, Berstein, Liebknecht, Lafargue. A gyűjteményes dokumentumkiadványok mellett Reisberg felhasználta a korabeli munkássajtót is. Elsősorban persze a németet, de a francia és angol lapokat, helyenként pedig a moszkvai és a berlini archivális forrásokat is.

A könyv annak ellenére, hogy jól tájékoztat a nemzetközi kongresszusokról, mégsem tekinthető igazán sikerült alkotásnak. Mégpedig azért nem, mert nem tudott szabadulni egy régi szemlélet jellegzetes hibáitól. Végeredményben nagyon sematikus fejlődésvonalat húz meg az I. Internacionálé 1872-es hágai kongresszusától, amelynek határozatai érvényre juttatták a politikai tevékenység s a munkások politikai pártja megteremtése elvének elismerését, a II. Internacionálé megteremtéséig. E fejlődésívben ugyanis mindent abból a látószögből vizsgál, hogy mi segítette elő a marxista felfogás érvényesülését, s mi nem. Ez azonban nem azonos a korszak szocialista munkásmozgalmával, internacionalista összefogási törekvéseivel, amelyről ír.

A következő lényeges szemléleti hibákat vélem Reisbergnél felfedezni:

Az anarchisták megítélésénél egyfelől azt hangsúlyozza, hogy az anarchisták milyen súlyos kártevő tevékenységet fejtettek ki mind az I. Internacionálé szétrombolásánál, mind később, másfelől viszont azt, hogy anarchisták teljesen súlytalan csoport. A két „igazság" nyilvánvalóan üti egymást. Reisberg nem törekedett arra, hogy bármelyik állítást szembesítse a tényekkel. Itt arra gondolok, hogy a számba jöhető fontosabb országokban (Spanyolország, Svájc, Olaszország, Belgium), megvizsgálhatta volna az anarchisták tényleges szervezeti erejét és hatását.

Még jelentősebbnek látom a hibát abban, ahogyan Reisberg a kor munkásmozgalmához közelít. Szinte teljesen számításon kívül hagyja ugyanis, hogy ebben az időben még mindig a leglényegesebb kritérium az, hogy a munkásmozgalom maga miként szabadul meg a polgári befolyástól. Ez az önállósulási folyamat nagyon sokféle módon és sokféle áttétel útján ment végbe. S ezen a téren a különféle munkáskövetelések világos megfogalmazása fontos állomás lehetett. Reisberg azonban ezt a folyamatot szinte egyáltalán nem követi nyomon. Például Franciaországban az első három munkáskongresszus, amelyek rendkívüli jelentőségét mind a kortársak, mind általában a történeti irodalom aláhúzza, Reisbergnél csak annyiban jelenik meg, amikor és amennyiben a második, s a harmadik kongresszuson, 1878-ban és 1879-ben, a szocialista elveket már mind többen elfogadják. De hát így a valóság végtelenül leegyszerűsödik. A munkásmozgalom, méghozzá az antikapitalista munkásmozgalom ebben az esetben is szélesebb volt, mint a szocializmus, sőt, a szocialista elképzeléseket magukat is még több csoportosulás, irányzat népszerűsítette, míg Reisbergnél jobbára csak a guesdeisták. Ugyanez a szemlélet jellemzi a többi ország, de mindenekelőtt az angol munkásmozgalom bemutatását is.

Reisbergnél úgy tűnik, mintha akár az anarchisták, akár az „opportunisták" (ez utóbbiak lehettek akár az angol trade unionisták, akár a francia posszibilisták), egész tevékenységüket tulajdonképpen elsőrendűen arra összpontosították volna, hogy a marxistákat támadják, vagy legalábbis

elszigetelni törekedjenek. Ez a beállítás természetesen így nem állja meg a helyét. Ráadásul kapcsolódik egy másik tétellel, hogy ti. az opportunisták (ezt az 1883. évi párizsi nemzetközi munkáskongresszus kapcsán írta, s így egyszerre az egész nemzetközi „opportunista" áramlatra kiterjeszti) azzal, hogy a szocialista forradalmat nem illesztették követeléseik közé, egyszerűen a tőkés társadalmi rendbe igyekeztek volna beintegrálódni. Ez utóbbi tétel azonban nem következik az előzőből, s semmivel sincs történetileg alátámasztva. Annál inkább hiányzik viszont annak vizsgálata, hogy még ez az áramlat is mennyiben ütközött, vagy legalábbis mennyiben volt súrlódásban különböző periódusokban a kapitalizmussal, vajon mi magyarázza időben és térben nagy befolyását a munkásmozgalomra. Az sem rajzolódik ki, hogy ez a befolyás ténylegesen mekkora volt; hogy a szakszervezeti és a posszibilista kongresszusok miként folytak le, honnan kerültek ki a küldöttek, mit követeltek, milyen viták zajlottak le.

De maguk a nemzetközi konferenciák is vérszegényen jelennek meg a könyv oldalain. Reisberg rendkívül erőteljesen hangsúlyozza Marx és Engels véleményét, akik ismeretes módon nemcsak az 1870-es években, hanem még az 1880-as évek elején is korainak ítélték az ilyen nemzetközi szervezet kialakítását. Ezzel szemben alsikkad, hogy másoknak mi volt a véleményük. S itt nem annyira a nyílt „ellenlábasokra" gondolok, hanem olyanokra mint Frankel, De Paepe, Nieuwenhuis, Becker, s részben Liebknecht is, akik éppen az ilyen összefogás munkásai, szorgalmazói voltak. A belga szocialistáknak ekkoriban elég nagy befolyásuk volt, de ennek magyarázata elmarad, holott ők is jellegzetesen s „széles nyitás" hívei voltak. De ugyanígy szürke marad az a vita, amely 1881-ben a churi kongresszuson az orosz képviselet s az orosz narodnyik mozgalom és a terrormódszer megítélése körül bontakozott ki. Reisberg egyértelműen negatív véleményt formál az 1883-as nemzetközi konferenciáról, s itt is azt emeli ki, hogy a francia posszibilisták a német szociáldemokraták és a francia marxisták elszigetelésére törekedtek. De ez a konferenciák kapcsán csak egyetlen – ha nem is jelentéktelen – szál. A valóságban erre a konferenciára nagyon sokfelől és sokféle szellemi fegyverzettel érkeztek küldöttek, szocialisták is. Hiányzik ennek elmélyültebb bemutatása, miként annak említése is, hogy Párizst közvetlenül megelőzte a brüsszeli s amszterdami nemzetközi konferencia, vagyis az 1883-as kísérlet nem írható egyszerűen csak Brousse számlájára. Megjegyzendő, hogy a párizsi konferencia előkészítésében Jung nagy szerepet vállalt magára; ő tárgyalt az angol szakszervezeti vezetőkkel, akik (miként az archiválís levelezés bizonyítja,) csak azután voltak hajlandóak Brousse-szal „szóba állni", amikor a francia posszibilisták már bizonyítani tudták tényleges munkásbefolyásukat.

Reisbergnek feltétlen érdeme – miként azt jeleztük –, hogy alkalomról alkalomra hozzányúlt, támaszkodott a munkássajtóra. Nem világos azonban ennek a forrásnak a helye. A kötet nem tartalmaz magyarázó jegyzeteket, s így nem tudhatjuk meg, hogy az egyes munkás–szocialista lapoknak milyen volt a tényleges befolyása, kik voltak cikkírói. Egyes esetekben – pld. az Égalitéről írva – Reisberg ezt a befolyást túl is becsüli. Az Égalité ugyan valóban „korszakváltást" jelző lap, s nem arról van szó, hogy a szocializmust és a marxizmust népszerűsítő feladatvállalásának jelentőségét elvitatni óhajtanánk, de tény, hogy az Égalité többször is elhalt, s Guesde-nek háromszor kellett újjáéleszteníe. Ez azonban nem derül ki a könyvből, sem az ezzel kapcsolatos egész problematika, a francia marxisták nehézségeinek különböző típusú okai sem. Vagyis ha Reisberg kezdeményezését elismeréssel fogadjuk is, s az is megállapítható, hogy egy aspektusból a munka haszonnal olvasható – mégsem oldotta meg a nagyon igényes feladatot: annak bemutatását, hogy miként alakultak nemzetközi szinten a szocializmus erőviszonyai. Reisberg képet ad a nemzetközi konferenciákról, s ennek kapcsán a marxista és nem marxista irányzatok vitáját, küzdelmét állítja előtérbe, de meg kell jegyeznünk – a marxista, szocialista áramlatok, s ezek képviselői is sokkal színgazdagabbak az itt bemutatottnál.

Jemnitz János

ELENA SZTATELOVA:

DIPLOMACIJATA NA KNYAZSESZTVO BALGARIJA 1879–1886. Szófia, 1979, Izd. NA BALGARSZKATA AKADEMIJA NA NAUKITE, 251 l.

A BOLGÁR FEJEDELEMSÉG DIPLOMÁCIÁJA 1879–1886

A berlini kongresszus határozatával életrehívott bolgár fejedelemség állami életének megszervezése bonyolult külső és belső viszonyok közepette ment végbe. A nagy keleti válságot lezáró kongresszus, mint ismeretes, nem a tartós és igazságos rendezést tartotta elsődleges céljának, beérte a nagyhatalmak számára elfogadható kompromisszum kidolgozásával. Ebből következően a berlini döntés a balkáni népek egyikét sem elégítette ki maradéktalanul. Legnagyobb csalódás a bolgárokat érte. A San Stefano-i Nagybulgária helyett 1878/79-ben egy töredék területen jött létre az új fejedelemség, amelynek mindenekelőtt életképességét kellett bizonyítania. Külpolitikájára hárult az a feladat, hogy megfelelő helyet biztosítson az ország számára az éppen alapvető átalakuláson átmenő balkáni államrendszerben. A nemzetközi feltételek a belső mozgáslehetőségeket is kényszerítő erővel jelölték ki, így érthető, hogy az újjászülető bolgár állam történetét vizsgáló valamennyi munka a köztörténet kifejtésekor mindig bőséges teret szentelt a külpolitikai-diplomáciai problémáknak. Ebből kiindulva Sztatelova lemondott arról, hogy az ismert tényeket és eseményeket kronológikus sorrendben újból elbeszélje. Munkája, amely az első tudományos igényű *szintézis* a bolgár külpolitika kezdeteiről, a tematikus tárgyalás módszerét követi. A fontos kérdésekre koncentrálva lehetőséget nyer arra, hogy minden eddigi kísérletnél behatóbban és módszeresebben ábrázolja a külpolitika alakulását befolyásoló sokfajta körülményt, világítsa meg a valóságos összefüggéseket, és olyan fontos következtetésekre jusson, amelyek szűkebb témáján túlmutatva az akkori bolgár történelem egésze szempontjából bírnak jelentőséggel. Ezek közül először is azt emelhetjük ki, hogy a fejedelemség fennállásának első éveire jellemző heves és gyakori belpolitikai viharok és az ezekkel összefüggő sok kurzus- és kormányváltozás ellenére a bolgár külpolitika – irányítóinak pártállásától függetlenül – szilárd következetességgel munkálkodott a fiatal állam pozícióinak erősítésén, a jogilag fennálló függő helyzet gyengítésén, az állami önállóság minél gyakoribb és hatásosabb érvényesítésén, valamint a nagy álom, a „nemzeti egyesítés", az összes bolgárok lakta terület egy államba tömörítésének előkészítésén. Sztatelova tehát a kormányzati tevékenység megítélésében nem a megszokott sablont követi, amely a történeti szereplők vélt vagy valóságos russzofil, illetőleg russzofob érzelmeiből kiindulva magyarázza cselekedeteiket. Szerzőnk a külpolitikai tevékenység különböző megjelenési formáinak részletes vizsgálata nyomán jut arra a másik fontos következtetésre, hogy Bulgária a berlini szerződés előírta függő helyzeten, ahol lehetett, létezése első percétől fogva túltette magát. Diplomáciája ügyesen kiaknázta a nagyhatalmak versengéséből és a nemzetközi viszonyok mindenkori erőjátékából adódó lehetőségeket, és képes volt viszonylag önálló szerep eljátszására; nem egy ízben sikerrel demonstrálta az ország virtuális függetlenségét.

A berlini szerződés terhes kötelezettségeket rótt az újonnan kialakított államra. Sztatelova ezek megvilágítása során nem a nyugati nagyhatalmak imperialista szándékainak leleplezésére koncentrálja erőfeszítéseit, inkább azt ábrázolja, hogyan próbált Bulgária megbirkózni a külső diktátum teremtette feltételekkel. Az autonóm cselekvés lehetséges voltának bizonyítására kiváló lehetőségeket nyújtott számára a Duna-kérdéssel és a transzbalkán vasúti összeköttetés megteremtésével kapcsolatos problémák tárgyalása. Meggyőzően mutatja ki, hogy éppen a balkáni országokra kényszerített többoldalú nemzetközi kötelezettségek teljesítése során – az ezzel kapcsolatos tárgyalásokon, konferenciákon és szerződéskötéseknél – nyílott először lehetőség arra, hogy Bulgária a nemzetközi kapcsolatok alakításának aktív és egyenrangú résztvevőjeként lépjen az európai diplomácia porondjára. A berlini szerződés előírta, hogy a Dunának a Vaskaputól Galacig tartó hosszú alsó szakaszára egységes hajózási rendszert kell kialakítani. A Habsburg-monarchia ottani nagy érdekeltségére hivatkozva a szerződés betűit jóval meghaladó igényekkel lépett fel, és a szabályozást egyoldalú előnyök kivívására kívánta felhasználni. Románia és Bulgária elutasította a területi felségjogaikat is sértő tervet. Bár a bonyolult diplomáciai játék eredményeként Ausztria-Magyarország mögé felsorakozó nagyhatalmak erős nyomással próbáltak akaratuknak érvényt szerezni, a két kis ország szilárd kitartása kudarcra kárhoztatta a bécsi szándékokat. Ugyancsak eredményesen védte országa érdekeit a bolgár diplomácia a vasútkérdés-

ben. Az idevágó nehéz, sok éven át húzódó, többször súlyos belpolitikai következményekkel járó tárgyalásokat a szerző a maguk összetettségében ábrázolja. A nyugati hatalmak és pénzügyi körök agresszív magatartását, egoizmusát Sztatelova a korábbról ismert módon írja le. Értékelése e részben nem mindig következetes: a modernebb felfogásnak megfelelően tesz utalásokat arra, hogy a vasutak kiépítése az ország kapitalizálódásához szükséges, a belső tőkés fejlődést segítő vállalkozás, de gyakrabban találkozunk olyan megfogalmazásokkal, mintha a nemzetközi szerződések előírta vasútépítés egyedül a Nyugat profitérdekeinek felelt volna meg, Bulgáriának viszont főleg terhet és áldozatot jelentett. Visszafogottabban szól Oroszország szerepéről a vasúti vitákban, de a nemzeti szempont alkalmazásával többé-kevésbé elkerüli az orosz és a bolgár érdekek felületes és deklaratív azonosítását, ami korábban megszokott eljárás volt bolgár történeti művekben. Körültekintő és higgadt tárgyalás jellemzi a régóta hevesen vitatott első bolgár fejedelem, Battenberg szerepéről írt külön fejezetet. Szerzőnk meggyőzően érvel azon felfogás tarthatatlansága mellett, amely szerint a cár által trónra ültetett Battenberg eleve oroszgyűlölettel érkezett volna Bulgáriába, és politikájában kezdettől a „német" államokhoz húzott. A fejedelem személyét és politikai képességeit ő sem értékeli túlságosan magasra, de tevékenységét a kor viszonyainak, az ország belső és külső adottságainak számbavételével – ebből következően reálisan – ítéli meg.

A gazdag és jelentős részben új forrásanyagot is mozgósító munka számos ponton a megközelítés újszerűségével és az értékelés frisseségével tűnik ki. Egyedül a Bulgária sorsában oly meghatározó szerepet betöltő nagyhatalmakkal kapcsolatban nem mondható el ez. A cárizmus mindenkori magatartásának helyeslése és a Habsburg-monarchiának a legsötétebb színekre mázolása régi klisékre emlékeztet. Talán Ausztria-Magyarország akkori és tényleges szerepének megrajzolásához, szándék és valóság szembesítéséhez a szerző rendelkezésére állott irodalom nem nyújthatott kellő támaszt, de az orosz politika irányítóinak és helyi képviselői tevékenységének a valóságos fejlődésmenettel egybecsengő, a változásoknak megfelelően változó előjelű minősítéséhez kellő támaszt lelhetett volna a más vonatkozásban jól felhasznált híres Szkázkin-monográfiában, vagy egynémely legújabb szovjet összefoglalásban.

Palotás Emil

F. DOMELA NIEUWENHUIS:

LE SOCIALISME EN DANGER

Édition établie par Jean Yves Bériou.
Payot, Paris. 1975. 280 l.

A SZOCIALIZMUS VESZÉLYBEN

Nem kivételes jelenség, hogy régi szocialista típusú munkákat újra kiadnak napjainkban. Talán csak annyit fűzhetnénk hozzá, ha felmérést készítenénk, akkor talán a francia, angol, német „újrakiadások" sűrűbben hagyják el a sajtót, mint a mi „újrakiadásaink". Mindenesetre ebben az esetben is erről van szó, hiszen a holland szocialista munkája eredetileg 1894-ben jelent meg Bruxelles-ben s három évvel később már Párizsban. Természetesen felvetődhet, mi a magyarázata, hogy egy jónevű francia a kiadó háromnegyed századdal később újra megjelenteti, s mi a munka jellege.

Ehhez azonban néhány szóval magát a szerzőt kell bemutatni, mert noha a kortárs Népszava többször is megszólaltatta Nieuwenhuist, ma a nevét, alakját alig-alig ismerik. Igaz, Amszterdamban múzeum is őrzi emlékét, és a holland munkásmozgalom örökségének őrzői sokszor csak FDN-ként emlegetik és írnak róla – de az új francia kiadás előtt Bériou ugyancsak indokoltnak tartotta, hogy hosszabb életrajzi bevezetőt nyújtson a szerzőről. Nagyon röviden összefogva: jómódú polgári családból származott, apja lutheránus teológiai professzor, ő maga is lutheránus pap lesz, de vallásos szemlélete erős szociális színezetet kap, ebben az értelemben játszik közszerepet – majd az 1846-ban született Niewenhuis még 1870 táján szakít az egyházzal, az I. Internacionálé holland szekciójának tagja lesz. Nagy szerepet játszik a megalakuló Szociáldemokrata Szövetségben. 1879-ben lapot alapít Recht voor Allen (Igazságot mindenkinek) címmel, amelynek ő a kiadója, szerkesztője egészen 1896-ig. Még az 1880-as évek kezdetén közvetlen kapcsolatba lép Marxszal és Engelsszel, levelezik

velük, de összeköttetésben áll a belga és francia szocialistákkal is, s szívesen segíti a nemzetközi munkás-szocialista találkozók, konferenciák előkészítését. Hollandiában nagy hatása van, részben az északi parasztság körében is, amiben nyilvánvalóan szerepet játszott, hogy beszédeit, írásait átlengte egy olyan chiliasztikus felfogás – ami mondjuk, a Várkonyi-mozgalmat is jellemezte. Mindenesetre Nieuwenhuis életútja annyiban volt „tarkább", hogy őt 1888-ban képviselőnek választották, a parlamentben különféle reformindítványokat terjesztett elő (ez egyaránt érintette az adózást, a szociálpolitikát, a holland gyarmati rendszert) – amelyeket azonban rendre elutasítottak.

Részint pontosan ezek a parlamenti évek, tapasztalatok hoztak újabb jelentős fordulatot Nieuwenhuis életében. Ugyanis ezt követően teljes mértékben hasznavehetetlennek minősítette a parlamentet, az egyedüli célravezető eszköznek a direkt akciókat, mindenekelőtt az általános sztrájkot, s általában a forradalmi típusú harcot tekintette. E kérdésekben nála már korább is kimutathatóak az anarchista nyomok, szellemi befolyás (az 1880-as években is rendszeresen olvasta az anarchista lapokat, szerzőket), most ez „átcsapott", s fokozatosan az anarchisták fő szószólója lett a szocialista mozgalomban, sőt a létrejött II. Internacionáléban. Az Internacionálé 1891. és 1893. évi kongresszusán a háborús veszély ellensúlyozására ő terjeszti be azokat a határozati javaslatot, hogy háború kirobbantásának pillanatában a szervezett munkásoknak ezt általános sztrájkkal kell megakadályozniuk. E két kongresszuson éles vitákat folytat a marxistákkal – ugyanakkor ő lesz egyike az elsőknek, akik a nemzetközi munkásmozgalomban arra figyelmeztetnek, hogy a német szociáldemokrata mozgalomban veszélyesen felerősödik a nacionalizmus, s éppen az 1893-as elvi viták után jelenteti meg a jelen válogatottban is címadó írásként közölt munkát, amelyben a német szociáldemokrata pártot bírálja – részint parlamentarizmusa, részint nacionalizmusa miatt. 1896-ban, a II. Internacionálé londoni kongresszusán még egyszer védelmébe próbálja vennei az anarchistákat, s szeretné elejét venni a kizárásnak. Miután azonban ezt nem sikerül elérnie – végképp szakít az Internacionáléval s a szociáldemokrata mozgalommal. Még 1897-ben, részben az ő anarchizáló irányzatával szemben, Troelstra és a „12 apostol" vezetésével kialakul Hollandiában a német típusú Szociáldemokrata Munkáspárt, Nieuwenhuis pedig 1898-ban új lapot indít De Vrije Socialist (A szabad szocialista) címen. 1900-ban újabb polemikus ideológiai munkát jelentet meg a szocializmus és a szocialista mozgalom helyzetéről, kapcsolatban áll a Hollandiában is felerősödő anarcho-szindikalista mozgalommal, szakszervezetekkel, de ezek életében szervesen mégsem vesz részt. Olyannyira nem, hogy tartózkodik a kongresszusokon, sőt nemzetközi kongresszusokon való szerepléstől is – mert úgy véli, hogy a mozgalom fellendülésének nem jött el az ideje, s ez a felismerés azután sok anarchistától is elválasztotta.

Ugyanakkor lelkesen vetette magát bele az antimilitarista erőfeszítésekbe. Ha ez a törekvés oly nagy szerepet játszott fellépéseiben már az 1880-as, majd még inkább az 1890-es évek elején, akkor ez a századforduló után sem lankadt, amikor új – nem túl erős – nemzetközi szövetségek kialakítását támogatta. S ő nem tört, hajlott meg 1914 után sem. Kropotkinnal, Grave-val és jó néhány régi anarchistával szemben ő megmaradt háborúellenesnek, s rendkívül éles hangú nyilatkozatokat tett néhány sovinisztává lett pályatársáról. Élete utolsó éveiben még megérte a német és az orosz forradalmakat, a forradalmak kapcsán még üdvözölte az új munkástanácsok kialakulását – de mind az orosz, mind a német fejlődést kritikusan szemlélte, s nem hitt abban, hogy ott az anarchista, anarcho-kommunista elképzelései – főként a közeljövőben – megvalósulnának. Többé-kevésbé elszigetelt, de tisztelt teoretikus-publicista maradt, s noha még a munkásmozgalom holland főáramlataira sem volt irányító befolyása – mégis jellemző, hogy 1919-ben bekövetkezett halálakor tízezerek kísérték utolsó útjára Amszterdam utcáin.

Ilyen volt az egyháznak hátatfordító, szocalista, majd anarcho-kommunista „hitvalló apostol" élete. Ami 1894-es „Le Socialisme en danger" c. írását illeti, az a magyar olvasót Szabó Ervin egy évtizeddel később írott tanulmányaira emlékezteti. A támadás céltáblája a szocialista mozgalom és eszme „nagy tönkretevője": a német szociáldemokrácia. A holland szerző idézi és jól bemutatja a német szociáldemokrata párt három irányzatát, a nacionalista és reformista színezetű jobbszárnyat (elsősorban Vollmart, s részben Auert idézi), a balszárnyat – és az oly befolyásos centrumot, amelynek ekkor Bebel és Liebknecht volt a hangadója. Nieuwenhuis őket is szerepelteti – sőt támadja. Mert ha a századforduló utáni, történeti irodalmunkból jobban ismert centrum valóban csak 1905–1910 között formálódott is ki – amelynek számos új vonása is volt –, hasonló hármas tagolódás már az 1890-es évek kezdetén is megmutatkozott. Igaz, a jobboldal, még nem a kései Bernstein-kép-

viselte revizionista programmal, s a baloldal sem azonos vezetésű, nem is a Luxemburg–Mehring-féle ideológiával, felvértezettséggel lépett fel, de a „fiatalok" fronde-lázadása valóban szintén jellegzetes, s nagy feltűnést keltő mozzanat volt. A „fiatalok" szemléletében azonban jócskán elvegyültek anarchista vonások; a spontaneitás hangsúlyozása s a voluntarizmus – amikor a vezetők „gyávaságát" és „attentizmusát" támadták. S a 10 évvel későbbi kritikákban (Luxemburgnál is, Szabónál is) ezek a kritikák, szempontok szintén feltűnnek. S a holland szerzőnél és a magyarnál ugyancsak jellegzetes, hogy a legélesebben a centrumot támadják. Igazi ellenfelük ugyan a jobboldal, de azt többé-kevésbé már leszerepeltnek, kívülállónak tekintik, ha Nieuwenhuis érzékelteti is Vollmar veszélyességét, nagy tömegbefolyását. Az igazi „kerékkötőnek" azonban mégis Bebelt és Liebknechtet tünteti fel, akik a pártbéke és egység nevében elvi kompromisszumokra is készek, akik megnyilatkozásaiban a parlamentarizmus túlbecsülésének térhódítását olvassa ki, s még valamit: a nacionalizmusét. Noha mindketten többször is szembekerültek a hivatalos nacionalista német kormánypolitikával, Niewenhuis valóban tud idézni tőlük olyan sorokat – ahol ez a „behódolás" kétségtelen. S ezek az elvi-politikai elcsúszások, nyilatkozatok, illetve az Internacionáléban észlelt jelenségek, s az 1891-es, 1893-as kongresszus eseményei indíthatták a holland szerzőt, hogy két évtized során többször is elmondja, hogy a kis nemzeteknél az internacionalizmus sokkal mélyebb gyökerű, őszintébb, mint a nagy nemzeteknél, s ezt az Internacionáléban ekkor többé-kevésbé hegemón német szociáldemokráciával szemben hangsúlyozta.

Az 1894-es könyv több más vonatkozásban is érdekes. Nieuwenhuis tüzetesen nyomon követi elsősorban a német (de nemcsak német) munkásmozgalom vezetőinek megnyilatkozásait, s húsz esztendő átfutásában szembesíti Bebelt és Liebknechtet saját önmagukkal. S ezt a szembesítést természetesen tematikailag teszi meg. Az említett két fő téma (nacionalizmus, parlamentarizmus, forradalmiság) mellett sor kerül az állam megítélésére is, hiszen ez megint gerincében érinti a munkásmozgalom szemléletét, s a szocializmus–anarchizmus konfrontálódását, s Nieuwenhuis eltávolodását az anarchisták felé. De ugyanígy érinti a szakszervezetek helyét, s itt ez megint kapcsolódik a szakszervezetek „elbürokratizálódásának" felvetésével.

A tematikus problémafelvetésekhez tartozik az is, hogy már Nieuwenhuis is felvetette a szociáldemokrata párt „elpolgárosodását", mint veszélyt és tényt. Sőt az elpolgárosodás mellett, vagy azon belül az „elkispolgárosodás" vádját. A parlament túlbecsülésének veszélyével együtt a szavazatok hajszolását, s azt, hogy ennek érdekében elvi engedményként a szocialista követeléseket szorítják ki a programból. Mindez olyan elem – ami később Szabónál is feltűnik. Nieuwenhuis azonban az akkori küzdelmek hevében talán még „messzebb" is ment, s ő a halle-erfurti programok minimális követeléseit is a szocializmus szempontjából teljesen értéktelennek minősítette – s ez már lényeges eltérés Szabóhoz képest, akinél a kétlépcsős megközelítés nagyon is jellegzetes volt.

Nem érdektelen a polemikus írás módszere sem. Nieuwenhuis ugyanis szintén élt azzal a lehetőséggel, hogy Vollmart és Bebelt egymás ellen „játssza ki", idézze, mindkettőnél utalva a kritikák találó, valós elemeire – hogy azután ő maga leszűrhesse végkonklúzióként a maga tételét: a szociáldemokrata pártok reménytelenségéről, ha tetszik, „elfajulásáról".

S alighanem ez a munka újrakiadásának is a fő motiválója. Bériou kétségtelenül a mester tanítványa, s a mester munkájának újrakiadásával az anarchista, anarcho-kommunista ügyet kívánta szolgálni – 1975-ben is. Nyilvánvalóan szerinte a régi zászlók alig-alig változtak. De az új kiadást gondozó és a bevezető életrajzi áttekintést nyújtó szerző mondanivalója mégis elég problémátlan. Problémátlan mindenekelőtt az itt tárgyalt az 1880–90-es évekre, hiszen a nieuwenhuisi kritikában éppen elég sok vitatható pont van, amire a bevezető még csak nem is reflektál – miként nyitva marad az a fő kérdés is, hogy vajon a proletariátus nagy tömegei miért ezeket az oly sokszor bírált „centristákat" követték. Mint forráskiadvány a kor munkásmozgalma eszmeáramlatainak megértését azonban az újrakiadás kétségtelenül jól szolgálja. A kötethez Bérou még néhány dokumentumtöredéket mellékelt, továbbá Nieuwenhuis munkásságáról jól tagolt bibliográfiai áttekintést.

Jemnitz János

MONIKA GLETTLER:

PITTSBURG – WIEN – BUDAPEST, PROGRAM UND PRAXIS DER NATIONALITÄTENPOLITIK BEI DER AUSWANDERUNG DER UNGARISCHEN SLOWAKEN NACH AMERIKA UM 1900

Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1980. 504 l.

(PITTSBURGH – BÉCS – BUDAPEST, A MAGYARORSZÁGI SZLOVÁKOK 1900 KÖRÜLI AMERIKAI KIVÁNDORLÁSÁVAL KAPCSOLATOS NEMZETISÉGPOLITIKAI PROGRAM ÉS GYAKORLAT).

A nyugatnémet szerző eredetileg a századforduló szlovák társadalomtörténeti összefoglalásának megírását tűzte ki célul. Ennek megfelelően az adott periódus (hozzávetőleg 1890–1914) amerikai szlovák kivándorlásának témakörét mint a korabeli magyarországi szlovák társadalom egyik súlyponti problémáját s egyúttal mint a magyar nemzetiségi politika gyakorlatának erőpróbáját vizsgálja. Módszertani kiindulópontja kettős: egyrészt a tömeges kivándorlás társadalomtörténeti feldolgozásainak általános elméleti-módszertani eredményeire épít, másrészt pedig a szóban forgó témakört legrészletesebben feldolgozó szlovák történetírás túlzottan ideologikus megközelítésének sokoldalú kritikájával igyekszik a forrásoknak megfelelő tényszerű és valós következtetéseket levonni (31–38).

Az alapkérdés kétségkívül a társadalmi méreteket öltött kivándorlás hatásának tisztázása. Milyen szerepet játszott a mintegy félmilliós szlovák emigráció a kivándorlók és az otthon maradók, vagyis az amerikai és a magyarországi szlovák társasalom életében, mennyiben befolyásolta a magyarországi nemzetiségi kérdés megoldását célul kitűző magyar és nem magyar politikai programok, ill. gyakorlat alakulását? A válaszadás során az okok és következmények szerteágazó szövevényét Monika Glettler alapjában három nagy forrásegyüttes-alapján elemezte. A pittsburgi osztrák–magyar konzulok (Desewffy, J. Wein, Nuber, Hengelmüller, Thodorovich, Bornemissza Gy.), valamint a két kormánypárti amerikai szlovák lap, a hazletoni Slovenské noviny és a New York-i – sárosi szlovák nyelvjárásban írott – Šl'ebodni Orel, ill. a clevelandi Szabadság c. újság főszerkesztőinek: Tóth Ferencnek, Dénes Ferencnek és Kohányi Tihamérnak, továbbá néhány ilyen célra beszervezett lelkésznek és kereskedelmi utazónak – javarészt a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban fellelhető-beszámolói, jelentései, a közös külügyminiszter magyarországi miniszterelnökhöz intézett átiratával kiegészítve, remek forrásegyüttest alkotnak, melynek ilyen módszeres komplex felhasználására ez a munka vállalkozott először. Emellett a magyarországi állami-közigazgatási (miniszterelnöki, belügyi, vármegyei, főispáni) és egyházi iratanyagokat és az első kettőnél jóval csekélyebb számú, ugyanakkor szerényebb mértékben felhasznált – amerikai-magyarországi szlovák kapcsolatokat dokumentáló – csehszlovákiai (prágai, pozsonyi, túrócszentmártoni, lőcsei stb.) levéltári gyűjteményeket használta fel a szerző az ennek megfelelően három alapkérdésre osztott témakör feltárásában.

Ezek a következők: az amerikai szlovákság egyesületi, politikai életének széles körű vizsgálata. a szlovák nemzeti politikai ambíciók gyűjtőfogalmaként használatos „pánszlávizmus" Amerikából történő importálásának és támogatásának megakadályozására törekvő dualista államapparátus bemutatása és végezetül az amerikai szlovákság magyarországi szlovák társadalomra, politikai irányzatokra gyakorolt tényleges hatásának, a szlovák nemzeti öntudatosodásban betöltött szerepének elemzése.

Az 1899-től (ekkortól vannak hivatalos adataink a kivándorlók nemzetiségi megoszlásáról) 1914-ig tartó szakasz félmilliónyi szlovák kivándorlójának „nemzeti" szervezettségét (egyházi, társadalmi, kulturális, testnevelési egyesületek alakulását, a magyarországinál többszörösen nagyobb amerikai szlovák sajtót stb.) áttekintő bevezető részekben a szerző a kivándorlók pénzszerzés által meghatározott életvitelét vizsgálja. Megállapítja, hogy a nagyobb pénzszerzés reménye mellett a szlovák kivándorlók magas arányát aligha a nemzetiségi elnyomás érzete motiválta, sokkal inkább életvitelük sajátosságaiból adódó fokozottabb vándorlási hajlandóságuk. A különböző egyesületekbe tömörülés, az intenzív egyházi élet és a mindezek sajátos, lokális színezetű érdekeit képviselő újságok az idegen környezetben elsősorban nem az óhazával való kapcsolatok ápolását, hanem a beilleszkedés, a munkavállalás és megélhetés elemi feltételeinek biztosítását szolgálták. A magyarországi, köztük a szlovák kivándorlók többségének célja a megfelelő nagyságú – három–hat év alatt összegyűjthető

1000 dollár (5000 korona) körüli – összeg megtakarítása, ennek révén pedig a gazdálkodás folytatása az óhazában. A szlovák visszatérők aránya 1905–1907 közt 21 (a magyaroké 17), 1908–1913 közt pedig 40 (31,6)% volt. (24.)

Alapvető érdeme a könyvnek, hogy a témára vonatkozó általános szociológiai alapozású elemző módszereket a szlovák kivándorlás sajátosságainak következetes figyelembe vételével alkalmazza, s utalásszerűen összeveti más európai nemzetek (írek, lengyelek, németek) amerikai emigrációjának jellemzőivel. Ebből kitűnik, hogy a nagy arányú analfabetizmus, a szakképzettség hiánya, a szakmai, kulturális, politikai és nemzeti szervezettség, illetve öntudat hagyománytalansága eleve hátrányos helyzetbe juttatták a szlovákokat a beilleszkedés és alkalmazkodás során. Érthető hát, hogy az első nemzedék számára az összefogás létkérdés volt, megvalósítása azonban komoly akadályokba ütközött. A felekezeti, munkahelyi, származási különbségeken túl fontos jellemzője volt a szlovák emigrációnak, hogy közel négyötödét az úgynevezett, „sárosi nyelvjárást" beszélők jelentették, akik a korabeli magyarországi szlovák mozgalmak térképén fehér foltnak számító Szepes, Sáros, Zemplén, Abaúj–Torna, Ung és Bereg vármegyékből vándoroltak ki. A valóban lényeges nyelvjárási különbséget persze elsősorban a szlovákok megosztására törekvő magyar politika hangsúlyozta, és az amerikai kivándorlók közt is megpróbálta a „keletieket" politikailag leválasztani a javarészt nyugati szlovák vezetőktől.

A praktikus vidéki s főként az agrárpolitika iránt sokáig érzéketlen, ugyanakkor intranzigens nemzeti programot hirdető szlovák politikai mozgalom számára e vidékeken az óhazában nem sok babér termett. Épp ezért fokozott érdeklődéssel figyelték azt a viszonylag gyors és intenzív szerveződést, amely az amerikai viszonyok közt a „keletiek" soraiban végbement, s abban a visszatérők aktívabb politikai szereplésének kedvező feltételét vélték megvalósulni. A szerző által megvizsgált jelentésanyag tanúsága szerint ez a mai szlovák történetírásban is hangot kapott megállapítás nem mindenben látszik jogosultnak. Ellenkezőleg, a szlovák emigráció esetében is igazoltnak tűnik az a tétel, mely szerint a kivándorlók érdekvédelmét meghaladó magasabb rendű szempontok iránt az egyesületek tagságának többsége közömbös maradt.

Az állandósult, ugyanakkor gyakorta célt tévesztett adakozások a magyarországi szlovák politikai csoportok támogatására, illetve e csoportok kölcsönös féltékenykedése, vádaskodása hosszan tartó és elmérgesedő vitákat, viszályokat váltott ki az amerikai és a magyarországi szlovák közéletben egyaránt. Az ezek nyomán támadt bizalmatlanságot csak fokozta, hogy a századforduló amerikai szlovák vezéralakjának, Peter Rovnianeknak a kivándorlók megtakarított pénzét felhasználó bankja csődbe jutott. Mindez az amerikai–magyarországi szlovák kapcsolatokat a legérzékenyebb ponton, a szlovák politikai mozgalom anyagi támogatásában érintette fölöttébb kellemetlenül. A középrétegeket nélkülöző, politikai tapasztalatokkal nem rendelkező szlovák kivándorló tömegek számára az anyagi áldozatokkal járó kapcsolattartás egyre népszerűtlenebbé vált.

Ugyanakkor – és ennek árnyaltabb elemzésére véleményünk szerint a javarészt hivatalos jellegű forrásbázis nem bizonyult igazán megbízhatónak – a gazdasági és társadalmi emancipálódás feltételeinek biztosításával párhuzamosan mind az amerikai állampolgárságot nyert, mind pedig a hazatérő szlovákok egyre szélesebb rétegeiben – döntően a kiterjedt amerikai szlovák sajtó közvetítésével – kialakult egy erősen kritikai színezetű Magyarország-kép, amelyben a „mostoha haza" iránti elhomályosuló ragaszkodás mellett az amerikaiság és az egyesületekben átélt nyelvi-nemzeti közösség élménye is helyet kapott. A korabeli magyar nemzetiségpolitikai programok és gyakorlat emigráns szemszögből – az elemzésből szinte teljesen hiányzó szlovák sajtó olvasói leveleinek bizonysága szerint – élesebben érzékelt és exponált kétségtelen mulasztásai, túlkapásai ugyancsak ebben az irányban hatottak. Még inkább a magyar kormány kivándoroltakra is kiterjeszthetőnek vélt, de leleplezett, amerikai elutasításba ütköző, ezt követően egyre inkább elbizonytalanadó, következetlen nemzetihazafias átnevelő elképzelései. Ugyanakkor az amerikai szlovák lapoknak a magyarországiaknál is áthatóbb magyarellenes propagandája Monika Glettler példái és elemzése szerint nem bizonyult célszerű eszköznek a tömegek megnyerésében.

A könyv törzsanyagát az osztrák–magyar, illetve a magyarországi hivatalos szervek kivándorlással kapcsolatos álláspontjának, programjainak, intézkedéseinek – ilyen terjedelemben és ilyen módszeresen kétségtelenül úttörő vállalkozásnak számító – feldolgozása jelenti. Különösen tanulságos és érzékletes az 1901–1903 közt beindított „amerikai akció" elemzése. A hosszadalmas előkészítés ellenére sem egészen tisztázott, illetve változó célok jegyében meghirdetett „akció" gondosan rekonstruált forgatókönyve a szerző részéről – alighanem Kákániára való utalásként – modern minősítést

kiérdemelt k. und k. közigazgatás patológiájának szemléltetető tankönyve is lehetne. Lényegében a visszatérni szándékozók hazafias érzületének ápolását tűzték ki az „akció" céljául. A szlovák kérdés – az „amerikai pánszlávizmus" ázsiójának kezdeti túlbecsülését követő csökkenése miatt – fokozatosan a legutolsó helyre került, és egyfajta „modern" komplex intézkedésrendszer helyett tulajdonképpen a már említett két kormánypárti amerikai szlovák lap néhány évig folyósított havi száz dollárnyi szubvencióját jelentette.

Az „amerikai akció" kudarca, illetve tudatos elsorvasztása elsősorban az egyházpolitikai vonalon vált szinte teljessé, noha – amint azt Monika Glettler hitelt érdemlően és részletesen feltárta, s ezzel újabb adalékot szolgáltatott a kivándorlás egyháztörténeti aspektusait figyelmen kívül hagyó szlovák kutatások sajátos szempontjainak bírálatához – a nemzeti és politikai öntudatosodás legelső amerikai szlovák „műhelyei" épp a nemzeti érzületű szlovák, esetenként cseh lelkészek által irányított szlovák egyházi közösségek voltak. A magyar „hazafias" egyházi misszió céljai hivatali indiszkréció folytán nyilvánosságra jutottak. Ezt követően a szepesi, kassai, váradi püspökség fenntartásai miatt akadt el a magyarbarát papok kiküldetése. Az 1907 táján rendkívüli méreteket öltött és szinte ellenőrizhetetlen kivándorlási hullám a szlovák nemzeti mozgalomnak elkötelezett papok kivándorlásának megakadályozását is lehetetlenné tette. Mígnem azután az „akció" eredeti céljai olyannyira megváltoztak, hogy 1906-ban Thodorovich, pittsburgi alkonzul jelentése szerint egyenesen támogatni kellene a „túlzó" papok kiutazását, mert így az ország megszabadulhatna „a magyarországi pánszlávizmus élharcosaitól", Amerikában pedig nem sok vizet zavarhatnának. (260.) Hasonlóan végződött a darabontkormány idején megrekedt tankönyvakció, illetve a nemzetiségi tanítók és apácák kiküldését célzó terv is. Fejérváry – úgy tűnik – teljességgel haszontalannak és kilátástalannak ítélte az erőltetett intézkedéseket (142.), szemben az egyébként e tekintetben is mértéktartó Széllel (113.) és Khuen-Héderváryval (259.), illetve az energikusabb fellépést sürgető Tiszával (126.).

A koalíciós időszak nemzetiségpolitikai vesszőfutásának jellemző adalékával szolgál a könyv. Az 1906 táján felerősödött amerikai letelepedést a magyarság hazai számarányának minden áron való növelésével nemzeti-politikai céljainak helyességét igazolni kívánó koalíciós kormány a nem magyar anyanyelvű kivándorlók esetében nem tartotta kedvezőtlen folyamatnak. Wekerle épp ezért az amerikai „akció" helyett „felvidéki akciót" tartott volna célszerűbbnek (115.). Ugyanakkor a követi jelentések tanúsága szerint a magyarok esetében sem kínálkozott semmiféle alkalmas eszköz a folyamat visszafordítására.

Más kérdés – és ezt a szerző hangsúlyozza –, hogy az állampolgárságot nyert és letelepedett szlovákok esetében a kezdeti egyleti munka színvonalánál magasabb rendű tevékenység feltételei is adottá válhattak (260). Ennek konkrét következményeit azonban – talán a kérdéskör hiányzó periodizációjának betudhatóan, talán mert a hivatalok elsősorban a hazatérés szempontjából vizsgál ták az emigrációt – már nem követhetjük nyomon, pedig a tízes évek első felében minden bizonnyal kimutathatóak lettek voltak – például a kint felnevelődő, hiánypótló amerikai szlovák politizáló „középosztály" megjelenésében.

A század első évtizedére helytállónak tűnik a szerzőnek az a következtetése, hogy a Rovnianek-bank csődje után kínosan elmérgesedett, személyeskedő viták Amerikában, s még inkább Magyarországon szinte teljes mértékben kizárták a szlovák emigráció egységes politikai fellépésének lehetőségét. Ezért azután Bécs, illetve Budapest tengerentúli beavatkozásai, amelyek az amerikai hatóságok és a közvélemény felingerlésén kívül egyébként sem jártak sok eredménnyel, lényegében az állandó megfigyelésre korlátozódtak.

A feldolgozott tekintélyes jelentésanyag láthatóan elsősorban a szociológia szempontú elemzések szempontjából bizonyult valóban eredeti és javarészt hiteles megfigyeléseket rögzítő forrásnak – ellentétben a leleplezett „pánszláv" ügyekről tett jelentéseik fejében anyagi támogatást élvező kémek és a nemegyszer irányított vagy elfogult információkkal dolgozó konzuli alkalmazottak politikai helyzetelemzéseivel. Így például a kivándoroltak asszimilálódásáról megtudhatjuk, hogy a magyarországi erőteljes és gyors ütemű szlovák asszimilációtól eltérő módon – az amerikai környezethez való kötődés hiányában és az analfabetizmus gyakorisága miatt csupán nehezen leküzdhető nyelvi akadályok miatt csak a harmadik generáció válhatott igazán amerikaivá (262.) Az angol nyelv ismeretének hiánya és ennek súlyos következményei a szlovák munkások alacsony szakképzettségében, munkakörében, de a munkahelyi balesetek átlagosnál kétszer magasabb gyakoriságában is kimutathatók.

A szlovák kivándorlók zömét adó északkeleti vidék elmaradott viszonyai után az amerikai életforma és munkahelyi viszonyok teljesen újnak és szokatlannak bizonyultak. A szülőföld elvesztése, a hontalanság érzése az átlagosnál is nagyobb megrázkódtatásokkal járt a szlovák kivándorlók esetében, akik lényegében csak a szűkebb haza (falu, tájegység) fogalmát ismerték. Épp ezekkel a rendkívül nagy különbségekkel magyarázza a szerző, hogy a hazatérők nem igyekeztek amerikai szociális, politikai, munkahelyi, szervezeti tapsztalataikat hangsúlyos formában otthoni környezetükben is bevezetni vagy utánozni. (368.) Itt persze megjegyezhetjük, hogy a hivatalos forrásanyag ezen a ponton minden bizonnyal ismét nem teljesen megbízható. Ennek szerintünk az az oka, hogy a hazatértek viselkedésének, életvitelének a törvényellenesség kritériumait nem kimerítő jellemzői csak elvétve szerepeltek a főispáni s egyéb vármegyei anyagokban. Ebből viszont alighanem tévedés azt a következtetést levonni, hogy e hatóságokban kettős nemzeti kötődésű, botcsinálta magyarok dolgoztak (390.). Sokkal inkább arról volt szó, hogy a nemzetiségi mozgalmakat, azok visszafogott és lojális megnyilvánulásait szorgalmasan regisztráló vármegyei apparátus a visszatérők, az öntudatos „gentlemenek" föld- és telekvásárlását, adóságtörlesztéseit, építkezéseit nem sorolhatta a hagyományos és egyébként igen rugalmasnak bizonyuló „pánszláv izgatás" kategóriájába.

Az amerikai kivándorlásnak a magyarországi szlovák politikai mozgalomra gyakorolt hatását vizsgálva a szerző aránylag kevés hasznos információra akadt az általa vizsgált forrásokban. A negatív információk egy része kétségkívül a sok tekintetben vékonypénzű szlovák mozgalom tényleges hiányaira utal. A szerző további komoly eredménye, hogy bemutatja és sok-sok példával érzékelteti, dokumentálja, hogy az amerikai szlovákok misztikusnak és elemi erejűnek vélt nemzeti öntudatra ébredése jóval hétköznapibb, ugyanakkor érthetőbb folyamatot jelentett. Szervezeteik elsősorban érdekvédelmi egyesületek, egyházi, felekezeti egyletek voltak, és az alkalmazkodás elősegítését szolgálták. Politikai tekintetben csak a többi amerikai szláv egyesülettel szövetkezve képviselhettek az amerikai viszonyok közt számításba vehető erőt. Vezetőik a 19. század második felének szlovák politikai programjait a fiatal emigráció kötelező messianizmusával alkalmanként és egy-egy szervezet nevében radikális, harcias memorandumokba ötvözték. Nem annyira az óhazai viszonyok megváltoztatásának szándékával és reményében, hanem saját anyagi-politikai ambícióik érdekében, amelyeket viszont csak a viszonylag koncentráltan letelepülő kivándorlók összefogása révén valósíthattak meg.

Tény viszont, hogy más források bevonásával az emigráció és a magyarországi szlovákság vonatkozásában lényegesen több kapcsolatra, rendszeresebb kölcsönhatásokra derülhetett volna fény. A cseh–szlovák kölcsönösség és egységtervezetek vizsgálata amerikai szlovák viszonylatban jóval többet jelentett, mint néhány cseh lelkész amerikai szlovák közösségek közt végzett munkája. Itt főként a Národný Slovenský Spolok és a I. Katolická Jednota nevű szervezeteknél jóval kisebb mértékben feltár Slovenský Sokol és vezetője, M. Getting tevékenységének magyarországi szlovák visszhangjára, fogadtatására, a luhačovicei cseh–szlovák találkozók említés nélkül maradt amerikai szlovák részvételére, Pavol Blaho 1912. évi második amerikai útjának az iskolaszervezésen kívüli egyéb céljaira, a M. Hodža és Blaho által irányított csehországi szlovák munkavállalásokkal az amerikai kivándorlás mérsékelését célzó akcióra stb. gondolunk. Ezekről főként más forrásokból lehetett volna pontosabb képet alkotni, s ezt felróni a hatalmas anyagot áttekintő szerzőnek nem túl ildomos; annál is inkább, hiszen ő maga említi, hogy nem minden anyaghoz juthatott hozzá. Más kérdés, hogy a közölt lenyűgöző irodalomjegyzékben felsorolt folyóirat- és könyvanyag elmélyültebb felhasználása is számos nyitva maradt kérdésre adhatott volna választ. A korabeli szlovák sajtó a korszak levéltári anyagainak töredékes volta és gyakori rendezetlensége miatt több, mint kiegészítő forrás.

Végezetül a munka zárszavában ígért folytatásra való tekintettel érdemes megemlíteni néhány tárgyi tévedést. A könyv következetesen hárommilliós szlovákságot említ, holott a magyarországi népszámlálások 1910-ben 1 946 357 jelenlévő szlovák anyanyelvű személyt regisztráltak, és az összes magyarországi huzamosan külföldön tartózkodó személy száma sem érte el a félmilliót, így a szlovákok esetében a visszatértek említett magas arányát figyelembe véve hozzávetőleg 100–150 ezer lehetett a távollevő szlovákok száma. Valószínű, hogy a „Dreimillionenvolk" forrása az az idézett szlovák tanulmány, amely a mai szlovák történetírás gyakorlata szerint a mai Szlovákia területének valóban hárommilliónyi korabeli összlakosságát tekinti kiindulási alapnak. E területen azonban 1910-ben csupán 1 686 712 szlovák anyanyelvű személy élt. Az „amerikai akció" céljainak nyilvánosságra hozatala miatt Sándorffy Ede ellen kezdeményezett bírósági eljárás során (az Achleitner ügyben) nem született ítélet, bizonyítékok hiányában és hamis tanúzás miatt a vádat elejtették (vö. Slovensky

týždenník 1905/23. sz.) A szlovák történetírás, még inkább a közvélemény valóban nem sok kegyelettel emlékezik a századforduló politikusaira, de M. Kollárt, Jehlič kát, Jurigát, Sasineket, az emigrációval is kapcsolatban álló vezető szlovák személyiségeket már csupán azért sem említhette a túrócszentmártoni temetőt bemutató ismertető, mert a felsoroltak mindegyikét máshol temették el (327.) Említsük még meg: annak ellenére, hogy a vonatkozó szakirodalom szakszerű, kritikai áttekintésében a szerző szabatosan helyére teszi a „pánszlávizmus", „pánszláv" fogalmakat, a további szövegben idézőjeles és idézőjel nélküli változataik egyenértékű használata sok esetben zavaróan hat, és a hivatalos források szemléletének – néhány helyen más jelekből is érzékelhető – átsugárzásra vall. A sok alapvetően új szempont mellett furcsának tűnik, hogy az említett irodalmi áttekintésben erős kritikával említett Gogolák-féle feldolgozása (Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes) az általános politikai történeti megállapítások többsége esetében gyakran bizony meghaladottnak számító egyedüli hivatkozási alapja.

Monika Glettler könyve a bécsi és budapesti levéltárak egymást kiegészítő, kétségkívül ilyen alapos és részletes feldolgozást is megérdemlő kivándorlási anyaga alapján a századforduló magyarországi magyar és – kevésbé kimerítően a – nem magyar nemzetiségpolitikai programjainak, valamint gyakorlatának elemzését adja. Reális képet kapunk a magyar nemzetiségpolitika korabeli irányvonalának okairól, megvalósulásáról. Ennek alapján is kétségtelenül igaznak látszik a szerző záró megállapításainak egyike, miszerint „az utódállamok történetírásában az első világháború kimenetele és a Habsburg-monarchia nemzetiségi problémái között túlságosan leegyszerűsített okozati kapcsolat gyakori feltételezése" a magyar nemzetiségpolitikai gyakorlat vizsgálatának fényében is joggal megkérdőjelezhető (408.). A szerzőnek az érintettek elfogultságától mentes és programszerűen új szempontok alapján történt vizsgálódása a magyarországi dualizmuskori nemzetiségtörténeti kutatások, kivált a társadalomtörténeti témakörök módszeres vizsgálata szempontjából egyaránt forrásértékű feldolgozást eredményezett.

Szarka László

FISCHER FERENC:

A CHILEI HADSEREG ÉS A NÉMET KATONAI BEFOLYÁS

NAGY LÁSZLÓ:

AZ ÖNTUDATRA ÉBREDÉS KEZDETE: ANTIKOLONIALISTA POLITIKAI ERŐK ALGÉRIÁBAN AZ 1920-AS ÉVEKBEN

Acta Universitatis Szegediensis
de Attila József Nominate Sectio Scientiae Socialismi
Szeged, 1979. T. XV. p. 1–111.

A József Attila Tudományegyetem Tudományos Szocializmus Tanszéke legutolsó közleményében két szerző Chile és Algéria jelenkori történelmének a gyökereit kutatja.

Az Acta első tanulmányát *Fischer Ferenc* írta „A chilei hadsereg és a német katonai befolyás" címen. 1970 szeptemberében Magyarországon is nagy érdeklődéssel figyelték a chilei választásokat, amelynek eredményeként a Népi Egység relatív többséget kapott, és S. Allende elnök lett. Vele szemben azonban egységre lépett az egész jobboldal, a hadsereg és az amerikai imperializmus. Mivel ezek az erők alkotmányos úton nem tudták megdönteni a Népi Egység kormányát, a hadsereg 1973. szeptember 11-én – Chile demokratikus alkotmányát és hagyományait felrúgva – fegyveres puccsot hajtott végre. A puccsot véres terror követte, és megkezdődött a forradalmi vívmányok teljes felszámolása.

Az események után meginduló kutatások főleg a hatalomvétel okait elemezték. A szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy a hadsereg előtörténetéhez nem elegendő az Egyesült Államok II. világháború utáni erős katonai befolyásának elemzése, hanem tekintettel kell lenni arra is, hogy a chilei hadsereg hat évtizeden keresztül (1885–1945) a porosz hagyományokon „nőtt" fel, s a német

militarizmus erősen hatott rá (a 20-as évektől a fasizmus Chilében is megjelent.) A tanulmány a német–chilei kapcsolatok első szakaszát (1885–1914.) elemzi.

Az első fejezetben a chilei hadsereg reorganizációjának hátteréről olvashatunk, amelyben meghatározó szerepet játszott Dél-Amerika történetének egyik legjelentősebb háborúja, az 1879–1883 között lezajló csendes-óceáni háború. A háború a salétrommonopólium megszerzéséért folyt Peru, Bolívia, Chile és a mögöttük álló angol, német és francia tőkeérdekeltségek között. A háborúból Chile került ki győztesen, s a salétromban gazdag tartományok megszerzésével világmonopóliumra tett szert.

Ahhoz, hogy megtarthassa kiterjesztett országhatárait, s egy esetleges háborúból győztesen kerülhessen ki, ütőképes, erős, modern hadseregre volt szüksége. Az ország vezetői előtt világossá vált, hogy a minőségi erőfölényre való törekvést belső erőből nem képes megoldani. A szerző bemutatja a csendes-óceáni háborúban győztes chilei hadsereget, s érzékelteti a hadseregen belüli ellentmondásokat. Választ kapunk arra is, hogy a chilei katonai és politikai vezetés többsége miért a porosz-német katonai modellt választotta példaképül, hogyan jutottak el az első német katonai misszió szerződtetéséig (1885), s az azt követő évek során hogyan fonódtak össze a chilei és a német politikai és gazdaságpolitikai érdekek.

A tanulmány második fejezete a chilei hadsereg átszervezésének első lépéseit tartalmazza. amely Emil Körner tüzérségi kapitány vezetésével folyt. A chilei polgárháború rövid elemzése alapján a szerző rámutat arra, hogy Emil Körner által irányított új, modernizált hadsereg már születése pillanatában sem volt apolitikus, az oligarchia és külföldi tőke érkekeit szolgálta.

A harmadik fejezetben a német befolyás továbberősödését kísérhetjük figyelemmel, amelyet jól szemléltet a német katonai oktatók, valamint a különböző ezredekben dolgozó tisztek számának a növekedése. A katonaság modernizációja már nemcsak a katonai intézményekre vonatkozott, hanem a helyőrségekre, a csapatkiképzésre is. Sőt Chile nagy németországi fegyvervásárlásai szükségessé tették a haditechnikában jártas szakemberek szerződtetését is. A hadsereg német orientációját segítette még a chilei tisztek Németországban történő csapatszolgálata, a katonai intézményekben való továbbképzésük. A tanulmányból megtudhatjuk, hogy az 1900-as évek közepétől miért és hogyan mérséklődött a hadsereg és ezzel a vezérkar szerepe a politikai életben. Csökkent a német instruktorok katonai szaktekintélye is – 1904-ben Emil Körnert leváltották vezérkari főnöki tisztségéről –, de addigi tevékenységükkel elérték, hogy a porosz hadseregmodellt szinte teljesen átültették a chilei hadseregbe.

A chilei hadsereg olyan fejlettségi fokot ért el, hogy oktatóként léptek fel számos közép- és dél-amerikai országban (Dél-Amerika poroszai), s így a latin–amerikai országok hadseregeinek többsége német orientációt követett. A német instruktorok csak 1914-ig tevénykedte Chilében, mivel a háború kitörésekor visszarendelték őket Németországba, de az 1918 utáni időszakban újra jelentős befolyásra tettek szert a chilei hadseregben.

*

Az algeriai nép fegyveres felkelése a francia gyarmatosítás ellen 1954. november 1-re virradó éjjel az Aures hegységben és néhány nagyobb városban kezdődött, amelynek eredményeként 1962. július 3-án kikiáltották Algéria függetlenségét. A nemzeti felszabadító mozgalom már a század első évtizedben kezd kibontakozni, amelyet a nép egyre rosszabbodó helyzete és függetlenségi vágya váltott ki. E mozgalmak főleg a polgári nemzeti szervezetek nacionalista törekvései voltak. Az algériai antikolonialista politikai erő jelentkezésével foglalkozik *Nagy László* tanulmánya „Az öntudatra ébredés kezdete: antikolonialista erők Algériában az 1920-as években" címen. A szerző a tanulmány első részében azt elemzi, hogy az 1871–1918 közötti időszakban a törzsek alkalmi szövetségen alapuló ellenállásán kívül megjelent egy olyan politikai erő, amely már nem a múlthoz való görcsös ragaszkodásban, hanem a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodásban jelölte meg a feladatait. Szervezetüket Ifjú Algériaiaknak nevezte el a sajtó, lapjainak egy csoportját azok az értelmiségiek alkották, akik valamilyen francia iskolát végeztek, másik fele pedig a gazdasági szférához kötődött.

Kezdetben a kultúra és a művelődés területén jelentkeztek közvetítőként az iszlám és az európai civilizáció között. 1908-ban már politikai követeléseket is megfogalmaztak, amelyek a francia kormány 1908. júliusi dekrétumához – elrendeli a 18 évnél idősebb algériai férfiak összeírását – kapcsolódtak. Követeléseik megfogalmazásakor – bennszülött törvénykönyv eltörlése, adó előtti

egyenlőség, francia állampolgárság felvétele, politikai képviselet – kiderült, hogy a mozgalom különböző irányzatokra kezd bomlani, amelyet a nemzetközi események is siettettek (balkáni háború, olasz–török háború). Az első világháború előtt igyekeztek propagandát kifejteni Franciaországban, hogy híveket szerezzenek céljaik eléréséhez. E tevékenység során tűnt fel Haled emir, a nagy nemzeti hősnek, Abd el Kadernek unokája. A szerző véleménye szerint Haled emir tevékenysége még nem jelentett szakítást a gyarmati rendszerrel, jogegyenlőséget követelt, elutasította a gyarmatosított létet, s így ösztönözte az algériaiak öntudatra ébredését, harca magában hordozta az algériai nacionalizmus csíráit.

Az algériaiak politikai érzékenységében lényeges változás következett be a háború alatt, amelyet az is segített, hogy 176 ezren a francia hadseregben vettek részt a háborúban, 116 ezer algériai pedig a kieső munkaerőt pótolta Franciaországban. Az Ifjú Algériaiak két csoportra szakadva indultak az 1919-es tanácsválasztáson, amelyből Haled emir került ki győztesen.

A tanulmány következő része a kommunista mozgalom kialakulásával és az 1900-as évek elején kifejtett tevékenységével foglalkozik. A szervezett szocialista mozgalom a 20. sz. első évtizedeiben elsősorban az európai dolgozókat tömörítette, és támadásait a telepes nagyburzsoázia ellen irányította. A háború után az európaiak mellett megjelentek az algériaiak is. 1920-tól szervezetileg az FKP-hoz tartoztak, nem tömörültek önálló Algériai Kommunista Pártba.

Programjaikat, határozataikat, valamint a Kommunista Internacionálé (KI) – az FKP-ra vonatkozó-elemzéseit vizsgálva a szerző rámutat arra, hogy a nemzeti–gyarmati kérdést nem marxista alapon közelítették meg, s így a KI határozatait helytelenül értelmezték. Az FKP a KI bírálatait elfogadva, 1924-ben segítette a Franciaországban dolgozó észak-afrikai munkások kongresszusának a megrendezését, újjászervezték az algériai szekciót, s megalakult az FKP algériai regionális szervezete. Az FKP algériai regionális szervezetének 1926. februári kongresszusán elsőként hirdették meg Algéria függetlenségét követelő jelszót. A szerző röviden elemzi azokat a problémákat, amelyek gátolták az európai és az algériai, valamint más haladó mozgalmakkal való együttműködésüket és tömegbázisuk növekedését.

A befejező részben az Észak–Afrika Csillag (ENA) megalakulásával (1926), feladataival ismerkedhetünk meg, amelyben jelentős szerepe volt az FKP-nak. A 20-as évek végére azonban az ENA és az FKP kapcsolatai meglazultak, az FKP nem tudta végrehajtani a KI VI. kongresszusán az ENA-val kapcsolatban megfogalmazott határozatait. E folyamatok együttes eredményeként megtört az algériai antikolonialista mozgalomnak az 1920-as évek közepén a kommunisták tevékenysége során kibontakozott dinamizmusa.

A tanulmánykötet mindkét írása lényeges adalékokkal szolgál a harmadik világ történetéhez, s prezentálja azt a tudományos munkát, amely e témában a JATE Tudományos Szocializmus Tanszékén folyik.

Kotogány Ilona

SEBESTÉNY SÁNDOR:

A BARTHA MIKLÓS TÁRSASÁG 1925–1933.

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1981. 261 l.

Jó évtizede már, hogy Lackó Miklós egy tanulmányának műhelyvitáján Féja Géza felhívta a figyelmet a Bartha Miklós Társaságra, sürgetve tevékenységének feltárását. Ezt Féja azzal indokolta, hogy a Bartha Miklós Társaság több olyan kérdés megvitatásának szolgáltatott – sokszor elsőként – fórumot, amelyek a két háború közötti Magyarország leglényegesebb problémái közé sorolhatók. A kortárs véleménye különben csak megerősíthette a történészek nézetét: a Bartha Miklós Társaság történetének feltárása alig halaszthatóvá vált.

Sebestény Sándor hallatlanul izgalmas és rendkívül nehéz feladat megoldására vállalkozott – a Bartha Miklós Társaság történetének feltárása során olyan kérdésekben is állást kellett foglalnia, amelyek konkrét kutatásaitól eléggé távol estek. Elég talán a revíziós vonatkozásokhoz is kapcsolódó nemzetiségi probléma komplexumára vagy az agrárkérdés különböző vetületeire utalni. Az pedig újabb

nehézségeket jelentett a szerző számára, hogy e kérdések kapcsán nem mindig támaszkodhatott már publikált kutatási eredményekre.

A recenzens úgy véli, hogy a szerző igen jól oldotta meg feladatát: szinte kézikönyvet eredményező jelleggel tárta fel a Bartha Miklós Társaság históriáját, ismertette és elemezte a Társaság tevékenységét, szólt azokról a viszonyokról, amelyekben a Társaság működhetett. Sebestyén Sándor könyve több, máig ható kérdés genezisének tisztázásához, pontosításához járul hozzá, amelyek között nyilván a népi írók fellépéséhez kapcsolható előzmények tűnnek a legfontosabbaknak. E feladat megoldása több, szubjektív és kisajátító szándékkal épített privátmitológia felülvizsgálatához is elvezetett – így a falukutatás ismételt kezdeteinek tisztázásához, e szándékok motívumainak lajstromozásához (Vö. pl.: 28.)

Amikor a recenzens megfogalmazza néhány kritikai megjegyzését, azt annak hangoztatásával teszi, hogy Sebestény Sándort munkáját jelentős kutatási eredményeket rögzítő alkotásként kívánja méltatni.

Zömében a már jelzett nehézségek rovására írható, hogy az szerző néhol adós marad a motívumok feltárásával, olykor elmarad egy-egy kérdés nagyobb keretekbe helyezése, vagy arra kényszerül, hogy előregyártott paneleket alkalmazzon. A könyv egyes részei túlírtnak, statikusnak tűnnek, ahol descriptív megközelítések helyettesítik az analitikus értelemben is megragadhatóakat.

Aránylag könnyen mondott le pl. a szerző az okok megválaszolásáról, amikor a már konszolidációs jellegzetességeket mutató Bethlen-kurzus értelmiségi fiatalságának társadalmi és politikai nyugtalanságát előidéző motívumokról lehetett volna szót ejteni, (7.) vagy arról, hogy a Társaság teoretikusai feladták azt az álláspontot, hogy a nemzet alapja az állam. (21–22.)

A szélesebb keretekbe illesztés hiánya vagy inkább leegyszerűsítés, amikor a szerző túlságosan közvetlen módon vél felfedezni kapcsolatokat külföldi események és azok esetleges magyarországi hatása között (7–8.), de akkor is, amikor a bethleni struktúra hagyományosabb jellegzetességeit csupán a külföldi kölcsönök miatt tett koncessziókként fogja fel. (10.) Feltűnő ez, amikor a Bartha Miklós Társaság a kurzus által is – akár jelszószerűen – alkalmazott, sőt továbbépített megközelítésekhez nyúlt. (Vö. pl.: 60.) Egyes esetekben indokoltnak tűnhetett volna a szellemi import kérdéseinek a forrásvidékek bejárásával történő tisztázása (103.), de az arra történő utalás is, amely a KMP-t megakadályozta abban, hogy – akár taktikai értelemben – helyes állásfoglalást alakítson ki a Bartha Miklós Társaság tevékenységével kapcsolatban. (109–110., 188.) Érdekes lett volna egy olyan szempontú megközelítés is, hogy Gömbös reformdemagógiája, illetve ennek előzményei milyen reciprocitásokat eredményezhettek mindazzal, ami a Társaságot is foglalkoztatta (120.), de ezt megfogalmazhatónak véljük a kormánypolitika vagy egy tágabb keretbe helyezett politika alakulását behatároló tényezők figyelemmel kísérésének hiányánál is.

Előkészített elemek alkalmazása tűnik fel pl. az 1921: III. tc. funkcióiról szimplifikáltan kialakított nézet átvételénél (18.), vagy annak elfogadásánál, hogy „. . . az ellenforradalmi renddel meghasonlott értelmiség követelései nem mentek túl még a polgári fejlődés keretein," (27.) ahol recenzens az apriori értelemben nyilván elfogadható summázat továbbfinomítását hiányolja.

Amikor a leíró, funkció nélküli ismertető jellegű tényanyag egyes helyeken történő túlburjánzására utalunk (31–33., 60., 178.), akkor viszont megemlítendőnek véljük, hogy a könyvben szereplő személyek többször deus ex machina módon tűnnek fel. Nyilván nem életrajzok, curriculum vitae-k elmaradását hiányoljuk, hanem azt, hogy valamely jellemzőbb gesztusuk kiragadásával is közelebb' lehetett volna hozni őket az olvasóhoz. (45–46., 105.) A szerző ezt még ott sem tette meg – mint pl. Endre László esetében –, ahol azt a rendelkezésre álló kutatási eredmények minden nehézség nélkül megengedték volna.

Végül néhány kisebb megjegyzés: a lövészárok-élmény mitizálása jelentős szerepet játszott a már az utcára kivitt nemzetiszocialista termékek tartalmi alakításában Németországban (9.); nem kapott említést a Bartha Miklós Társasághoz hasonló egyesületek alakításával kapcsolatos komparatisztika, (15–16.) Antedatáltnak tűnik a magyar faji kiindulások németellenes funkcióinak időben történő elhelyezése (46.). A magyar budget kérdéseiről véleményt mondó Kodolányi nézetéről viszont meg lehetett volna jegyezni, hogy az nem utalt mélyebb tájékozottságra. (96.) Zsilinszky programjának interpretálásánál a szerző túlságosan a Kozma-iratokra hagyatkozott (208.), viszont érdekes lett volna az 1933 áprilisában lefolytatott törvényszéki tárgyalás iratanyagának hasznosítása. (232.)

Igénylistánk nyilván nincs arányban a szerző rendelkezésére álló terjedelemmel, s azzal sem, hogy Sebestény Sándornak a két világháború közötti Magyarország legtöbb kérdésében így vagy úgy állást kellett foglalnia. S hogy a nehézségek áthidalása érdekében sem vállalkozott spekulációkra, esetleg ezek rendszerbefoglalására, azt könyvének kutatási eredményeivel egyenértékű pozitívumának tartjuk.

Vargyai Gyula

DAGMAR ČIERNA–LANTAYOVÁ:

A NOVÉ MĎARSKO (KORENE, VZNIK A VÝVOJ ĽUDOVEJ DEMOKRACIE 1941–1948)

Bratislava, Veda 1979. 292 l.

AZ ÚJ MAGYARORSZÁGÉRT. A NÉPI DEMOKRÁCIA GYÖKEREI, KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE

A három részből álló munka a magyarországi népi demokratikus átalakulás három fejlődési fokát – a fejezetcímek alapján: a demokratikus újjászületés alapozását (1941–1944), a népi demokráciáért folyt politikai küzdelmeket (1945–1947), és a szocialista átalakulás feltételeinek létrejöttét (1947–1948) vizsgálja. Belpolitikai vonatkozásban az új államhatalmi szervezet kialakulását és a pártpolitikai viszonyok fejlődését helyezi a szerző vizsgálódása előterébe. A külpolitikai elemzés lényegében a Magyarország háború utáni helyzetéből fakadó sajátosságok, a békekötés előkészítésére, valamint a szomszéd államokkal való viszony rendezésére tett erőfeszítések kérdései körül csoportosult. Čierna vállalkozásának összefoglaló jellegét a mindhárom részben helyet kapott gazdaságpolitikai fejezet is aláhúzza. A munka célját meghatározó előszó említi a csehszlovák–magyar fejlődés összehasonlításának szándékát is, jelezvén azonban, hogy annak érdemi megvalósítása a szerző készülő kapcsolattörténeti monográfiájának lesz a feladata.

A szerző – mint könyve előszavában ugyancsak említi – a kommunista párt tevékenységének kiemelt tárgyalásával kívánta bemutatni a népi demokratikus fejlődés belső erőviszonyainak alakulását. Az új Magyarországért folyó küzdelem egészének bemutatására való törekvés és a KMP vezető szerepének központba állítása – igaz, tudatosan vállalva – elkerülhetetlenül egyfajta arányeltolódást eredményez. Ennek következményeit a magyar ellenállás sajátosságaival foglalkozó első fejezetek is tükrözik. A szerző itt ugyan helyesen hangsúlyozza a kommunisták következetes és egyre fontosabb szerepét az antifasiszta erők megszervezésében, de a szociáldemokraták és a polgári pártok – tömegektől elszakadó s épp ezért jelentőségükből egyre veszítő – akcióinak részletesebb vázlata nélkül a sajátosságok magyarázata aligha lehet teljes. Érdemes utalnunk arra, hogy Bajcsy-Zsilinszky neve csupán kétszer – a Népszava karácsonyi számának szerzői között és az Ideiglenes Kormányba lépő Kisgazda Párt jellemzésében említődik.

A népi demokratikus forradalmi átalakulás feltételeiről szólván a szerző röviden utal a szovjet hadsereg által történt felszabadítás és a belső feltételek alakulásának kölcsönhatására. Több más fejezetben is, így például a földreformnak szenteltben, pozitívan értékeli a forradalmi hagyományokból, háborúellenességből, tudatosított szociális igényekből táplálkozó spontán népmozgalmak teremtette „közvetlen demokráciát". Ugyanakkor nem említi a KMP vezetésében a legmagasabb szinten is hangoztatott nézeteket, melyek a magyarországi változásban egyoldalúan csak a felszabadító hadsereg szerepét domborították ki. Márpedig az átalakulás külső és belső feltételeinek valós ismerete nélkül az 1945-ös parlamenti választások eredményeit, a koalíciós erőviszonyokat, a pártok közötti és pártokon belüli polarizálódást, a nem kommunista baloldali pártokban tért hódító harmadik utas koncepciókat sem lehet teljességükben megérteni.

A koalíciós pártok jellemzése jó példája Čierna ökonomikus szövegépítésének. Az osztálybázis, az alapvető politikai feladatokhoz és a többi párthoz való viszony, valamint a pártokon belüli helyzet alakulása szolgálnak támpontokként a koalíciós ötösfogat jellemzéséhez. Čierna – tekintettel a munka összefoglaló jellegére, a túlzó egyszerűsítéseket teljes joggal elkerülendő – számos magyarországi

feldolgozáshoz hasonlóan a koalíciós korszakot a konkrét eseményekhez fűződő párt-állásfoglalások összehasonlításán alapuló elemzéssel mutatja be. Más kérdés, hogy ennél a párhuzamos módszernél egy párt kiemelése nem feltétlenül van összhangban a szövevényes kérdések adekvát kifejtésének igényével.

Időrendi és okozati sorrendiség szerencsés párosításával Čierna az ezt követő fejezetekben a koalíciós együttműködésben mind sűrűbben jelentkező nehézségek szempontjából vizsgálja az ideiglenes államhatalmi szervek, a törvényhozás és végrehajtás, a közigazgatás megszervezését, aminek legfontosabb belpolitikai következményét, helyesen, a kommunista párt térnyerésében látja. Ezért is kár, hogy a törvényhozásban, végrehajtásban kialakult pártviszonyok hatásának elemzése a későbbiekben már nem kap megfelelő helyet a szerző okfejtésében.

Az államhatalmi intézményrendszer kialakulásának külpolitikai jelentőségét – hasonlóan a következő fejezetben tárgyalt, párját ritkítóan gyors üteműnek és radikálisnak mondott földreform külföldi visszhangjához – néhány csehszlovákiai vélemény, állásfoglalás ismertetésével hangsúlyozza. Míg ez utóbbi esetében a Rudé právó és a pozsonyi Pravda egyaránt pozitív méltatásából idéz, előbbi esetében a szerző – a londoni csehszlovák emigráns kormánnyal kapcsolatban álló Károlyi rosszallására hivatkozva – egyetértően jelzi, hogy a londoni csehszlovák kormány aggodalmát fejezte ki volt horthysták kormányba kerülése miatt, mondván, hogy az veszélyezteti a csehszlovák–magyar kapcsolatok alakulását. Véleményünk szerint itt szükséges lett volna hangsúlyozni a régi rendszer képviselői kormányba kerülésének a Szovjetunió által jóváhagyott és nyilvánvaló taktikai szerepét, valamint az ilyen és ehhez hasonló argumentumoknak a két ország kapcsolatának alakulására kiható tényezők hierarchiájában elfoglalt reális helyét.

A három rész utolsó fejezeteiben helyet kapott külpolitikai kitekintés súlypontját Čierna csak helyeselhető módon a csehszlovák–magyar kapcsolatok alakulásának vizsgálatára helyezte. A kérdés megközelítésében a német és magyar kisebbségnek a csehszlovák kül- és belpolitikában végzetesen egybefonódott problémája közötti eltérésekből kiindulva igyekszik kimutatni az idevágó csehszlovák tervezetekben pár hónap híján a háború végéig fellelhető – differenciált bánásmódot előnyben részesítő – szándékot. Ugyanakkor a magyarokra vonatkozó áttelepítési tervek számba jöhető okai között a csehszlovák történetírásban hagyományozódott felemás érveket ismétli: a szlovák felkelés elleni német támadásban való állítólagos magyar részvételt, az „utolsó csatlós" címke kisebbségi magyarokra történt kiterjesztését a csehszlovák politikusok által stb.

Čierna helyesen ragaszkodik a történelmi tényekhez, csakhogy közöttük említés nélkül hagyja a csehszlovákiai magyar kisebbség kialakulásának körülményeit, társadalmi összetételét, két háború közötti politikai magatartását, amelyek józan figyelembe vétele eleve kizárhatta volna a kollektív német kitelepítéshez hasonló megoldást. A gyakran emlegetett csehszlovák történelmi tapasztalatok amelyekre a cseh és szlovák lakosság általában a kisebbségek „árulásával" kapcsolatosan szert tett, végső soron a nemzeti kizárólagosság alapján való ítélkezés igényének kifejeződése.

Pedig a szlovák ellenállás vezetőinek kezdeti viszonylag toleráns kisebbség-politikai elképzelései, melyekről a szerző saját kutatásaira támaszkodva ír a könyvben, kedvező bázisként kínálkoznak a kérdés fordulatainak tisztázására. A kommunista Šmidke által a felkelt Szlovákiából Moszkvába vitt helyzetjelentésben „többségükben demokrata" magyarokról esik szó. Čierna is idézi Novomeskýnek, a SzlKP egyik vezetőjének 1944 őszéről való kijelentését: „Nagyon sok magyar hűségesebb maradt a köztársasághoz, mint jó pár cseh vagy szlovák." (93.)

Ezért is érezzük úgy, hogy nem helytálló a könyv több rétegű argumentációval alátámasztott állítása, miszerint a szlovákiai magyarság elhúzódó ex lex állapota 1945 után a történelmi tények és a magyarországi fejlődés demokratikus voltát illetően a csehszlovák vezetésben felmerült kételyek következménye, vagy hogy ezekkel igazolható.

A II. és III. rész „belpolitikai" fejezetei a koalíciós ellentétek választások által kiváltott felerősödésével, ill. a koalíciós csoportosulások kialakulásával foglalkozva, az első fejezetben felrajzolt koalíciós mechanizmus működésének lehetőségekhez képest pontos, elemző leírását adják. A részben külpolitikai események – főként a béketárgyalások – ritmusához igazodó, kisgazdapárti jobboldal, ill. a kommunista párt ellentétes pólusai között zajló koalíciós küzdelmekről szólva, a nem kommunista pártok mindegyikében jelentkező középutas próbálkozások kudarcának leglényegesebb okát Čierna az ország külpolitikai helyzetének irreális megítélésében, a nemzetközi helyzet alakulásának belpolitikai lecsapódásában látja.

A koalíciós küzdelmek további elmérgesedését megakadályozó változásokat elemezve Čierna a koalíciós pártok balra tolódását, a népfrontpolitika egységesítő szerepét, illetve a jobboldal koalíción kívüli ellenzékbe szorulását és ebből is adódó felaprózódását vizsgálja meg tüzetesebben. Az 1947-es választások után sok mindenben leegyszerűsödött helyzet végleges tisztázásának kulcsproblémáját – a könyv gondolatmenete alapján logikusan – a két munkáspárt egyesülése által lényegében biztosított többségi elv következetes érvényesítésében jelöli meg.

Dagmar Čierna–Lantayová könyvének magyar recenzensei szükségképpen nem a könyv elsőrendűen informatív küldetésének megfelelő szemszögből értékelték a könyvet. A csehszlovákiai érdeklődők számára kétségkívül számos részletében, de egészében is újdonságot jelent a könyv, miként annak számítana nálunk is a csehszlovákiai fejlődést bemutató hasonló munka. Egyértelműen hasznosnak tarthatjuk, hogy a szóban forgó munka számos vonatkozásában módosíthatja a csehszlovákiai olvasók, érdeklődők, történészek magyar történelmi képét.

Póth Piroska–Szarka László

MITO ISZUSZOV:

POLITICSESZKITE PARTII V BALGARIJA 1944–1948

Szófia, 1978, Nauka i izkusztvo, 488 l.

POLITIKAI PÁRTOK BULGÁRIÁBAN 1944–1948.

A második világháborút követő forradalmi változások története Kelet-Európában joggal vonja magára a történészek sokirányú érdeklődését. A bolgár történetírók szintén gyakran tették vizsgálódás tárgyává a szocialista átalakulás különböző részproblémáit. A tartalmas, elmélyült tanulmányok ellenére az érdeklődő olvasó – főként a népszerű összefoglalások erősen sematikus ábrázolásmódja miatt – még ma is nehézségbe ütközik, ha történetileg hiteles képet kíván nyerni erről a sorsdöntő korszakról. Iszuszov professzor terjedelmet és feladatvállalást tekintve egyaránt nagyszabású munkája szintetizáló jellegű: az adott időszak politikai szervezeteinek és a hatalmi rendszer intézményeinek átfogó bemutatására vállalkozik, a politikai élet egész belső mechanizmusának rekonstruálására tesz kísérletet. Ebből következően nem éri be azzal, hogy kimerítően tárgyalja a hatalmat gyakorló, valamint az ellenzéki pártok belső politikai és szervezeti fejlődését, egymásra gyakorolt hatását, hanem súlyának megfelelően szól a parlamenti harcokról, a parlamentnek a sajátosan pluralista szisztémában elfoglalt helyéről, meg a parlamenten kívüli politikai és társadalmi szervezetek funkciójáról, ténykedéséről is.

A szerző művét kiterjedt adatfeltáró munkára alapozza. Forrásbázisa igazán imponáló: a sűrűn sorakozó hivatkozások túlnyomó része friss levéltári anyagra utal. A központi párt- és állami levéltárak és egyéb közgyűjtemények hozzáférhető irathagyatékának mobilizálása a könyv egyik szembetűnő erénye. Iszuszov professzor érdemei között kell említeni a higgadt és tárgyilagos kifejtést. Az események és jelenségek gondos mérlegelésével sikerült elkerülnie a leegyszerűsítő, kizárólag fehér-fekete színekben való ábrázolást, egyben a historizálásként emlegetett rossz szokást, a konjunkturális „történeti igazság" hajszolását. Amit leginkább fájlalhatunk, az a nemzetközi összevetés igényének abszolút hiánya. Véletlen utalásokat kivéve az olvasó nem szerez tudomást arról, hogy Bulgária mellett egy sor más kelet-európai országban is zajlott ugyanakkor és ugyanolyan irányba tartó, az adott ország történeti-politikai adottságainak és a mindenkori nemzetközi helyzetnek megfelelően gyorsabb, vagy lassúbb ütemű népi demokratikus átalakulás.

A második világháború antifasiszta küzdelmei és főként az 1944. szeptember 9-i fordulat révén Bulgáriában a döntő változás már végbement, a hatalom kérdése lényegében eldőlt – ez nem képezi a mű témáját. A szocialista forradalom sajátos feladatait megoldani hivatott népi demokratikus átalakulás első fázisában, 1944 szeptemberétől nagyjából 1945 nyaráig a Hazafias Frontba tömörült és a hatalmat kézben tartó politikai erők konszolidációja zajlott. A kommunisták vezette Hazafias Front hatalmi monopóliumot élvezett ekkor: a fasiszta burzsoázia mellett a korábbi polgári és kispolgári ellenzéket is törvényesen megfosztották a politikai létezés jogától, a népi demokrácia polgári irányba történő transzformációjára ezáltal nem nyílott legális lehetőség.

Az uralmat kézbe vevő pártok közül következetes politikai irányvonalával tűnt ki a kommunista párt. A stratégiai célkitűzések és taktikai feladatok kidolgozását, valamint a kislétszámú illegális szervezetnek hatalmas tömegpárttá szerveződését gazdag tényanyaggal dokumentálja a szerző. A Hazafias Front többi pártja igen összetett szervezeti, eszmei és politikai utat tett meg. Közülük a munka főként a legerősebb, legnagyobb tömegbefolyással bíró Földműves Szövetség és a Bulgáriában eléggé jelentéktelen Szociáldemokrata Párt többrétű belső differenciálódását kíséri figyelemmel. A parasztpárt, bár a háború idején erősen kompromittálódott egyik szárnya szeptember 9. után eleve kiszorult az irányító formációban való közvetlen részvétel lehetőségétől, és bár a párt vállalta és hirdette a Hazafias Front programjához való hűséget, nagyon gyorsan belső frakciókra bomlott, és a személyi meg politikai konfliktusok sorozata végül is pártszakadásba torkollott. A háború előtt szintén megosztott szociáldemokrata mozgalom reorganizációja hasonlóképp válsághoz vezetett.

Az egyes nem-kommunista pártok politikai útját követve Iszuszov a gyakoribb és általánosabban használt forradalmi–ellenforradalmi szárnyra való felosztást finomítva, a bal- és jobbszárny mellett a centrista erőkről is ejt szót, a valóságos helyzetnek megfelelően. A politikai csoportképződés szociális bázisainak kimutatása szintén a szerző törekvései közé tartozik, bár ezirányú megállapításai néhol meglehetősen elvontak. A Hazafias Front alkotórészét képező és sajátos, alighanem Kelet-Európában egyedülálló utat megtett Zveno csoport szerepének rajza a többi pártéhoz képest halvány. 1945 nyarán a parasztpárt és a szociáldemokrata párt kettészakadása nyomán, a jobbszárnyak önállósulása révén létrejött az ún. „lojális ellenzék", majd újjászerveződött a Demokrata párt és Radikális párt – ezek korábban a monarcho-fasiszta rendszer legális ellenzékét alkották. Ezáltal egy sajátos többpárt-rendszer képződött; a népi demokratikus forradalom második szakaszában éles formákat öltött a kormánypártok és az ellenzék harca az ország politikai-gazdasági fejlődésének perspektívái körül. A küzdelem nem rekedt meg a pártközi szinten, különböző formák közt, de egyaránt dúlt a parlamentben és a helyi államhatalmi szervekben is. Érdekesek azok a részek, ahol e küzdelem kapcsán a Bulgáriában jelentős politikai funkciót betöltő helyi és központi Hazafias Front-bizottságok tevékenységéről olvashatunk.

Az ellenzéki pártokat egy sor tényező gátolta következetes és hatásos politikai platformok kidolgozásában: a forradalom békés fejlődése, a nagy hagyományra visszatekintő demokratikus formák széles körű felhasználása az államélet új normáinak kialakításánál, a gazdasági és társadalmi reformok tudatosan vállalt fokozatossága, a reális külpolitikai alternatíva hiánya stb. A magyar olvasót érdeklik a fejlődés egyedi vonásai, azok a változások, amelyeket másutt nem tapasztalni: az első fázisban a Hazafias Front pártjai domináns helyzetet foglalnak el, az 1945-ös választáson a Front egységlistája átütő sikert arat (90%); ezt követi a törvényes ellenzék létrehozása; az újabb 1946 őszi választásokon ez az ellenzék jelentős sikert ért el, a szavazatok egyharmadát megszerezte. A továbbiakban viszont, újabb esztendő elteltével, gyorsan sor kerül az ellenzék felszámolására. Két éles fordulatot tapasztalhatunk tehát, mindkettőnél (a feltehetően létezett, de a szövegben kevéssé tárgyalt belső evolúció mellett) döntő szerepet játszottak a külső tényezők. Amíg azonban a polgári ellenzék reaktiválását közvetlen angolszász beavatkozás előzte meg, tehát külső nyomás, addig kiszorításukra a nemzetközi viszonyok hirtelen kiéleződéséből adódó belpolitikai megfontolások késztették az ország vezetőit. 1947 őszétől a forradalmi átalakulás tempójának felgyorsítása, a gazdasági reformprogram közvetlen végrehajtása következett el. A politikai következmény a többpártrendszer radikális átformálásában jelentkezett. 1947–48 folyamán az ellenzéki pártokat és csoportokat – minthogy képtelennek bizonyultak konstruktív alternatíva kimunkálására, és egyes képviselőik politikai összeesküvésbe keveredtek – bírósági-adminisztratív úton felszámolták. A Hazafias Front funciója ugyanakkor megváltozott: elvesztette pártkoalíció jellegét, és társadalmi-politikai egységszervezet lett; a szociáldemokrata párt egyesült a kommunista párttal, a Zveno és a radikális párt pedig kimondta önfeloszlását, míg a Földműves Szövetség az új helyzethez alkalmazkodva biztosította fennmaradását a forradalom továbbfejlődésekor is.

Iszuszov a népi demokratikus forradalom bulgáriai tapasztalatát összegezve azt emeli ki, hogy a fasiszta burzsoáziával történt teljes leszámolást követő egész periódust a viszonylag békés eszközök alkalmazása jellemzi és az átalakulás fokozatosságának biztosítására való törekvés. Az osztály- és politikai erők 1944 és 1948 között úgy alakultak, hogy a munkásosztálynak nem kellett erőszakkal rákényszerítenie akaratát a többi társadalmi rétegre. A pártpluralizmus legfőbb pozitív szerepét Iszuszov abban látja, hogy az segített a hagyományos demokratikus elvek és intézmények rekonstruálásában és új tartalommal való megtöltésében.

Palotás Emil

STUDIEN ZUR GESCHICHTE DER PRODUKTIVKRÄFTE

Szerk.: Karl Lärmer. Berlin, 1979. 401 l.

TANULMÁNYOK A TERMELŐERŐK TÖRTÉNETÉBŐL

A tanulmánykötet a Német Demokratikus Köztársaság Tudományos Akadémiája Gazdaságtörténeti Intézetének kiadása, amely ezt a munkát előtanulmánynak szánta „A termelőerők története Németországban" c., utóbb kiadandó összefoglaló munkához.

Az egész témakör összefoglalását találjuk Jürgen *Kuczynski* akadémikus előszavában, aki leszögezte, hogy a kapitalizmus gazdasági rendszerében a termelőerők gyors fejlődése mindig is érdekelte a tudósokat: a történészeket és a műszaki tudományokkal foglalkozókat egyaránt. Röviden áttekintette az e témával kapcsolatos, különböző országokban folyó kutatásokat. Kiemelte Angliában a nagy ipari forradalom időszakára vonatkozóan folyó népességfejlődési vizsgálatok eredményességét, Franciaországban – főként az Annales-iskola részéről – a szociológiai tényezők elemzésével végzett kiemelkedő munkát, míg az USA történészei ugyancsak ebben az irányban jeleskedtek. Megállapítja, hogy az NDK történészei elmaradtak e kutatások, sőt még a Német Szövetségi Köztársaságban folyó hasonló természetű kutatások mögött is. Kiemeli viszont R. Forberger munkáit, amelyek révén a részletkutatások terén – a manufaktúrákból a gyáriparba való átmenet időszakának bemutatásával – a többi ország ilyen irányú kutatásait az NDK történettudománya túlszárnyalta. (Kuczynski itt Forbergernek Szászország iparáról készült összefoglaló munkáira céloz.)

Az első tanulmány szerzője a szerkesztő Karl *Lärmer* gazdaságtörténész, aki értekezését – mint alcímében jelzi is, vitacikknek szánja. A termelőerők 19. századi történetének periodizációjával kapcsolatosan állapítja meg, hogy míg a politikatörténet korszakokra bontásához az osztályharcok története ad vezérfonalat, addig a termelőerők történetének bemutatásakor ez a periodizáció nem használható. Véleménye szerint a korszakok elválasztásához az ipari forradalmat alkotó négy folyamatot kell vizsgálat tárgyává tenni, mégpedig.

1. a kézi munkából a gépi munkára való átmenet folyamatát,
2. az ipari termelés más területein az ipari forradalom idején kibontakozó forradalmi átalakulásokat,
3. A termelési viszonyokban bekövetkezett változásokat (az osztálytagozódás átalakulását, főként a kapitalizmus két alapvető osztályának: az ipari burzsoáziának és a proletariátusnak kialakulását.)
4. a kapitalizmus gazdasági törvényeinek hatását, amelyek elsősorban a ciklikus túltermelési válságok jellegében válnak kitapinthatóvá.

E szempontokat következetesen végigvezetve jut el annak megállapításához, hogy német területen az 1860-as években befejeződött az ipari forradalom. Fontos megállapításának tartom azt is, hogy a német munkásosztály szervezkedése ekkor már túlnőtt a regionális kereteken.

A kötet következő tanulmánya Siegfried *Richter* egyetemi tanár műve „A termelőeszközök és a fogyasztási javak közti társadalmi munkamegosztás történelmi fejlődéséről a 19. században" címmel.

A szerző – a gépi termelésre való áttérés adatai alapján – bemutatja a termelőeszköz-gyártás és a fogyasztási javak előállításának változó arányszámait, s megállapítja, hogy a gazdasági és technikai előrelépés csupán a termelőeszközök és a fogyasztási javakat előállító termelési folyamat kombinációjából származhat. Megállapításai és arányszámai több vonatkozásban adnak újat e téma kutatásához.

Hans *Wußing* professzor, a lipcsei Marx Károly Egyetem Orvos- és Természettudománytörténeti Intézetének igazgatója, „A matematika és a természettudományok ipari forradalomban betöltött társadalmi helyzetéről" c. értekezésében a marxista historiográfia központi kérdésének tekinti az ipari forradalom és a természettudományok fejlődése közti kölcsönhatás módjának és mértékének megállapítását. A szerző szerint az ipari forradalom történelemalkotó szerepe folytán a fenti kérdés paradigmatikus jelentőséggel bír az általános történelmi kutatások számára is. A szerző a termelés és a természettudományok kapcsolatának vizsgálatával ad választ erre a kérdésre.

A szerző megállapítása szerint a termelés és a természettudomány kölcsönhatásaként jelenik meg az ipari forradalom idején az elektromosipar, illetve ennek alapján kap új lendületet a kémia területén a festékipar. Foglalkozik a szerző ennek az időszaknak iskolatípusaival éppen úgy, mint az akkori természettudományi ismereteket összefoglaló enciklopédiákkal, ill. enciklopédikus művekkel.

Irene *Strube* – ugyancsak az Orvos- és Természettudománytörténeti Intézet munkatársa – a kémia és az ipari forradalom kapcsolatáról ír. Kiemeli, hogy az ipari forradalom kezdetén nagyrészt már régen ismert kémiai eljárásokat alkalmazták ipari-technikai méretekben (pl. a patikusok által üveglombikban előállított Glauber-só vált az ipari szóda alapanyagává, de ezt akkor már nagy tömegben ólomkamrás eljárással állították elő,) az ipari forradalom második harmadában viszont – amit a szerző az 1830-as évekre tesz – az ipari termelés új tudományos eredmények létrejöttét igényelte. A kémia tudománya a termelés felé fordult (Liebig kísérletei, Bunsen gázanalízise, a Bessemer-kemence kialakítása stb.)

Wolfgang *Schreier,* ugyancsak az Orvos- és Természettudománytörténeti Intézet tudományos munkatársa, a fizika és a termelés kölcsönhatásának problémáját vizsgálta meg a 19. században. A szerző szerint a fejlődés első szakaszában a fizika többet profitált a termelésben való részvételéből, mint amennyit a termelésnek nyújtani tudott. A fejlődés „konszolidálódási" szakaszában viszont a fizika egyes részdiszciplinái (elektrodinamika, hullámoptika, termodinamika stb.) befolyásolták a megfelelő termelési szférát, sőt új termékek előállítását is elősegítették. A tudományos részdiszciplinák fejlődése – a termelési mód által meghatározottan – egy bizonyos időpontban a technikai tudományok kialakulásához vezetett.

A természettudományok helyzetének elemzése után Karl *Lärmer* a berlini gőzgépek számát és teljesítőképességét a Porosz- és Szászországban nyilvántartottakéval összevetve, majd további adatokkal kiegészítve bemutatja, hogy miként bontakozott ki az ipari forradalom idején Berlin ipari centrum szerepe. Adatai nyomán klasszikusan rajzolódik ki, hogy az 18–19. századi „manufaktúra-város", Berlin, hogyan válik 1830-ra közép-európai központtá.

A kötet következő három fejezete a mezőgazdaság kérdéseivel foglalkozik. E témában elsőként Volker *Klemm,* a berlini Humboldt Egyetem tanárának tanulmányát említjük meg: ennek tárgya az agrártudomány fellendülése és termelőerőkénti növekvő jelentősége Németországban a 18. század végétől 1870/80-ig. A szerző elsősorban a mezőgazdasági szakemberképzés problémáit fejtegeti, majd áttekinti a korabeli mezőgazdasági szakirodalmat, foglalkozik az e korszakban létrejövő mezőgazdasági főiskolákkal. Adataiból kitetszően, a természettudományok és a társadalomtudományok korszerű ismeretére támaszkodó agrároktatás német területen már a 19. század első harmadában létrejött. Ebben szerepet játszott az ipari forradalom is, amely mindig új követelményekkel lépett fel az agrártudományokkal és a mezőgazdasággal szemben. Az ipari forradalom időszaka egyben a német mezőgazdaság fejlődésének is progresszív szakasza volt.

Hans-Heinrich *Müller* a mezőgazdaság és a fellendülő mezőgazdasági iparágak fejlődését tekintette át értekezésében 1800–1870 között, különös tekintettel a burgonya és a cukorrépa termesztésére, illetve a cukor- és a szeszipar fejlődésére. Foglalkozik a munkabérekkel, sőt a vándormunkásmozgalommal is. Érdemes megemlíteni, hogy a német történeti irodalomban nyoma van annak, hogy a 19. század végén Magyarországról is érkeztek már mezőgazdasági idénymunkára Szászországba vándormunkások.

A harmadik, agrárkérdéssel foglalkozó tanulmány szerzője Rudolf *Berthold* a német mezőgazdasági gép- és műtrágyagyártó ipar keletkezéséről ír, amelynek idejét 1850–1870 közé teszi. Az ipar és a mezőgazdaság együttműködése – szerinte – német földön ekkor kezdődött, mert részint az ipar ekkor érte el ott a szükséges fejlődési fokozatot, részint a jobbágyfelszabadítás és az ezzel kapcsolatos megváltási összeg ekkor tette lehetővé a mezőgazdaság tőkés fejlődését. A vámunió és a modern közlekedési hálózat kiépülése meggyorsította az árucsereforgalmat az egyes német részállamok között. Kiemelt fontosságot tulajdonít a szerző a mezőgazdasági gépkiállításoknak, elsősorban a világkiállításoknak (1851 London, 1855 Páris, 1862 London). Rámutat arra, hogy a német mezőgazdasági tanintézetekben már 1804-től foglalkoztak az angol mezőgazdasági gépek ismertetésével. (Konkréten foglalkozik a német mezőgazdasági gépipar kialakulását nehezítő tényezőkkel, a kialakuló műtrágyagyártással, amelyhez Liebig művei adták a tudományos alapot, a téglaégetők megnövekedő feladataival a mezőgazdaság alagcsövezési igénye folytán stb.)

A kötet két zárótanulmánya népességproblémákkal foglalkozik. Hartmut *Harnisch* az ipari forradalom népességtörténeti problémáit fejtegette. Számadataiból kitetszően a német területen három típus volt elkülöníthető: Szászországban 1834–1875 között az ipari munkásság az ország területéről verbuválódott; a Ruhr-vidéken már a szomszédos területekről is történt „munkásbeköltözés", s végül Württembergben kisvárosokban alakult ki a modern ipar, amely munkaerőszükségletét ott is megtalálta. (Arbeiterbauern típus.)

A másik, népességproblémával foglalkozó mű szerzője Wilfried *Strenz* azt állapítja meg, hogy a mintául választott 1866. évi területű Poroszország mely részein volt legintenzívebb a népesség agglomerációja. Vizsgálja a településnagyságokat, és megállapítja az urbanizáció trendjét.

A kötet 22 oldalas irodalomjegyzéket tartalmaz, amely a közreadott témák bibliográfiájának is tekinthető. A német nyelvterületen megjelenő műveken kívül néhány francia, angol, orosz és amerikai művet találunk közöttük.

Ebből az ismertetésből is kiderül, hogy a szerkesztő nem túlzott akkor, amikor interdiszciplináris munkaként értékelte e kötetet. Véleményem szerint az egyik legnagyobb „áttörés" ezirányban a természettudománytörténet bevonásával történt, amely hazai történetírásunk számára is példaadó lehet.

A másik gondolat, amelyet ennek a műnek átolvasása a recenzensben felvetett: a területi komplex feldolgozások, az összahasonlító adatok alkalmazásából nyerhető végeredmények hasznossága és fontossága.

T. Mérey Klára

EGO SUM GALLICUS CAPTIVUS.

Magyarországra menekült francia hadifoglyok emlékezései

Budapest, Európa Könyvkiadó 1980. 327 l.

A legújabbkori magyar–francia történelmi kapcsolatok irodalma – hat egykori magyarországi francia menekült visszaemlékezésének megjelentetésével – újabb értékes munkával gazdagodott. (A visszaemlékezéseket tartalmazó kötet *Illyés Gyula* előszavával látott napvilágot. A válogatás, az utószó és a jegyzetek *Bajomi Lázár Endre*, a fordítás *Szoboszlai Margit* munkája. A kötetet *Antal László* szerkesztette.) A franciák Magyarországra szökése, itteni életük alakulása szervesen összefügg a II. világháború idején országunkban menedéket kapott idegen állampolgárok (lengyelek, angolok, belgák, hollandok, majd később magyar területen menedéket kérő olaszok) sorsával.

Az előzményekhez mindenképpen hozzátartozik az, hogy 1940 május–június hónapokban a német-francia összecsapásban igen sok francia katona (s a Franciaországban megszervezett Lengyel Fegyveres Erők személyi állományának jelentős része) német fogságba esett. Majd – 1940 őszétől – az ausztriai, csehországi, dél-lengyelországi német hadifogoly és munkatáborokból megszököttek egy része Magyarországon kért és kapott menedéket. A II. világháború idején Magyarország és Franciaország között nem volt hadiállapot (a magyar és a vichyi francia kormány diplomáciai kapcsolatban állt egymással). Ez is közrejátszott abban, hogy a francia menekültek nemcsak védelemben, hanem szíves fogadtatásban, megkülönböztetett bánásmódban részesültek.

A magyar kormányoknak *érdekükben* és *módjukban* állt a menekültek befogadása. Elsősorban nem baráti gesztusról, hanem sajátos – ellentmondásos – külpolitikai *érdekek* érvényesítéséről volt szó.

A kötet anyagának megértését némiképpen nehezíti, hogy a *„miért Magyarországra menekültek?"* – kérdésre sem a visszaemlékezésekben, sem az utószóban nem kapunk választ. A kérdés megértéséhez tudni kell azt, hogy 1939 őszén több tízezer lengyel katona és polgári személy érkezett Magyarországra. Közülük mintegy 20 ezer 1940 júniusáig Franciaországba „szökött", a francia hadsereggel együtt harcolt a németek ellen, majd a francia katonákkal együtt – jelentős részük – német fogságba esett, hadifogolytáborokba került. A lengyelek közül, aki csak tehette *újra* Magyarországra szökött. Példájukat követték a franciák is. A francia menekültek magyarországi létszáma 1944 elejére megközelítette az ezer főt.

A menekültek hivatalosan *internáltak* voltak a H. M. (Honvédelmi Minisztérium) 21. osztályának felügyelete alatt álltak. Táborszerű tartózkodási helyük kezdetben Komárom, Selyp, Ipolyvarbó (rövid ideig Balassagyarmat, Gyöngyös, Szeged) helységekben – 1942 novemberétől Balatonbogláron volt.

A francia menekültek iránt a *hatóságok* és a *lakosság* részéről egyaránt megértő magatartás figyelhető meg. Ügyesbajos dolgaikat a H. M. részéről tapintatosan intézték, sorsuk alakulását figyelemmel kísérték. A források és a visszaemlékezések egy része arról tanúskodik, hogy a magyar

értelmiség franciabarát része szinte lelkiismereti kérdést csinált a francia menekültek ügyeinek felkarolásából. Történt ez annak ellenére, hogy „. . . a magyar és a francia politika jó félévszázada ellentétes tábort szolgált . . . népünk újabbkori nagy tragédiájáért nem kis részben Franciaországot okolhatja . . . [a] franciáknak Trianon a kéjlaképítészet egyik mesterművét s a gyönyörélet csodakastélyát jelenti. Nekünk, mivel ott törtek idegenbe minden harmadik magyart, s ott szabdalták szét anyanyelvünk területeit: afféle embervágóhidat: *charnier*-t idéz, hatásában ahhoz a Mohácshoz hasonlót, ahol annak idején az iszlám dühe szabadult ránk" – olvashatjuk Illyés Gyula előszavában.

A lengyel, angol, holland és belga menekültekhez képest a franciák kedvezőbb bánásmódban részesültek. A munkavállalás tekintetében is előnyösebb helyzetben voltak. Volt menekült, aki a budapesti – a vichyi kormányt képviselő – francia követségen; a Nouvelle Revue de Hongrie szerkesztőségében; a vendéglátásban, meződazdaságban, ipari üzemekben, magánvállalkozóknál tevékenykedett. Néhányan fordítói feladatokat láttak el, mások könyvtárban dolgoztak. Marcel Fertier, az egyik visszaemlékező találóan jegyezte meg: „. . . ki franciatanár lett a gödöllői gimnáziumban, vagy házitanító, ki fémipari munkás, ki bolti eladó a fényes Váci utcában, ki sofőr, árurakodó, fordrász; még olyan is akadt aki a főváros divatos lokáljában táncolt! Megvolt a baráti körük, volt orvosuk, fogorvosuk, ingyenes – és nagyon figyelmes – kezelésben részesültek. Néhányan még meg is házasodtak." A levéltári *források* szerint a balatonboglári francia katonai internálótábor 1944. március 1-i létszámkimutatása szerint „tábori állományba" 35 tiszt és 906 katona (altiszt) tartozott. – A menekültek létszáma ebből következően sohasem haladta meg az ezer főt(!). A Balatonbogláron állományba vett franciák közül 13 tiszt, 111 altiszt és katona Balatonbogláron tartózkodott. A franciák, noha hivatalosan internáltak voltak, szabadon (azaz előzetes engedéllyel) mozoghattak, utazhattak az országban. Évi szabadságukat (!) tetszés szerinti helyen tölthették. A magyar visszaemlékezők szerint a franciák jelentős része – az akkori fogalmak szerint – „úri életet élt", moziba, étterembe járt, társasági életet élt.

A visszaemlékezés lapjain a hétköznapi élet nehézségei is megelevenednek. Pierre Godefroy a feketézés, a megélhetési problémák, a német megszállás alatti magyar közigazgatási hatóságok, a „helyén maradt" csendőrség, belügyi szervek magatartása, a falusi lakosság helyzete tekintetében is plasztikus képet alkot. – Ám az is elmondható (és ez természetes is), hogy a menekültek többsége nem látta, nem értette meg a „legszívélyesebb európai nép" valóságos problémáit, földrajzi helyzetéből, történelmi múltjából (is) eredő tényleges gondjait. Sodródtak az eseményekkel, igyekeztek túlélni a háborút; neveltetésük, lehetőségeik, reményeik engedte mértékben alkalmazkodtak a mindig változó helyzethez.

A német megszállás után a francia menekültek korábbi helyzete megváltozott. A H. M. 21. osztálya egy ideig megvédte a menekülteket, de az egyre sűrűsödő igazoltatások s maga a közhangulat is csökkentette a franciák biztonságérzetét. A visszaemlékezések és a források is arra utalnak, hogy sokan egyénileg „oldották" meg problémáikat. Ismerősöknél, barátoknál, demokratikus érzelmű lakosoknál húzodtak meg. Nem kevesen Szlovákiába, Erdélybe, Jugoszláviába indultak, s a partizánokhoz csatlakoztak. Többen a gestapo, illetve a nyilasok fogságába estek. Louis Bargès részletesen leírta a nyilas puccsot követő napok eseményeit. Igen érdekesek azok a részek is, ahol a visszaemlékezők a felszabadulás első hónapjainak eseményeivel foglalkoznak.

A menekültek az átélt nehézségek ellenére hálával és derűs rokonszenvvel elevenítették fel emlékeiket, a búcsúzás pillanatait: „Magyarok! Tudnotok kell, mily nagyon szeretnek benneteket azok, akiket ti oly nagylelkűen befogadtatok." Bargès társai nevében így írt: „Franciaország tartozik magának annyival, hogy nem fizet hálátlansággal e nagylelkűségért. Többé nem történhet meg, hogy a magyarokat nálunk »fekete kolostor« várja." A kötet előszavában a magyar–francia kapcsolatokra utalva Illyés Gyula is a kölcsönös megértésre, egymás értékeinek megbecsülésére, megismerésére hívta fel a figyelmet: „Feledjük múltunkból, ami elszomorító – ami megzavarta emberi viszonyunkat –, és elevenítsük fel, ami vigasztaló, reménytadóan összefűz bennünket." A kötet kiadása is e célt szolgálta.

Lagzi István

E. A. DUDZINSZKAJA:

MEZSDUNARODNÜE NAUCSNÜE SZVJAZI SZOVETSZKIH ISZTORIKOV

Moszkva, 1978, Nauka, 290 l.

A SZOVJET TÖRTÉNÉSZEK NEMZETKÖZI KAPCSOLATAI.

Jevgenyija Alekszandrovna Dudzinszkaja a szlavofilok neves kutatója, hosszú ideig a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének külügyi referense volt. Ezekben az években felhalmozott tapasztalatai és a meglepően nagy szovjet szakirodalom alapján (a több mint ötszáz tételt felsoroló bibliográfia mintegy 80%-a a szovjet cikkeket sorolja fel) igen hasznos tájékoztatást ad ebben a könyvben a hatvanéves szovjet történettudomány nemzetközi kapcsolatairól.

Az első három fejezetben időrendi áttekintést ad a kapcsolatok fejlődéséről. Az első évtized még egészében a nemzetközi elszigeteltség jegyében zajlott le, bár az 1923-as brüsszeli nemzetközi történész kongresszusra Je. V. Tarle és V. V. Bartold személyes meghívót kaptak. Az áttörés azonban az 1928-as oslói kongresszussal történt meg, amelyen először vett részt 11 főnyi szovjet delegáció, M. N. Pokrovszkij vezetésével. Ezt előzte meg a Berlinben ugyanabban az évben megtartott szovjet hét. Oslóban Pokrovszkij az orosz abszolutizmusról tartott előadást. Az 1933-as varsói kongresszuson már több szovjet előadó szerepelt, elméleti-módszertani tárgyú referátumokkal. A második világháború idején természetesen megint leszűkültek a külfölddel való érintkezés lehetőségei.

Még zajlott a háború a Távol-Keleten, amikor a Szovjet Tudományos Akadémia fennállásának 220. évfordulója adott újra lehetőséget nagyszámú külföldi tudós vendégül látására Leningrádban. A háború utáni években fokozatosan bontakoztak ki a kapcsolatok, elsősorban a többi szocialista országgal, de a vezető tőkés és a fejlődő országok történészeivel is. Megindult az együttműködés a kutatás terén, ebből jöttek létre az egyes európai szocialista országok történetéről írt több kötetes munkák. Külön emlékezik meg a szerző az 1953-as budapesti magyar történész kongresszusról, amelyen A. M. Pankratova vezetésével vett részt szovjet delegáció.

1955-ben a római történész kongresszuson már ismét népes szovjet delegáció jelent meg, mellette az európai szocialista országok képviselői is. Dudzinszkaja ennek nyomán nagyjából 1957-től számítja a kapcsolatok legutolsó szakaszát, amelyre már az érintkezés sokoldalú kibontakozása, a szovjet történettudomány állandó jelenléte a nemzetközi tudományos életben a jellemző, aminek csak egyik megnyilvánulása volt, hogy 1970-ben a nemzetközi történész kongresszust Moszkvában tartották meg, közel 4000 delegátus részvételével. 1957 után bontakozott ki a széles körű együttműködés a szocialista országokkal együtt a Nagy Októberi Szocialista Forradalom kutatásában, erre külön nemzetközi témabizottság alakult, egy másik pedig a fejlődő országok gazdasági és politikai kérdéseivel foglalkozik. Az európai szocialista országokkal történő együttműködésben készítik elő kiadásra a Szovjetunió népeinek legrégibb történetét tárgyaló elbeszélő források sorozatának a kiadását.

1945, még inkább pedig 1957 után a kapcsolatok már annyira kiépültek, hogy Dudzinszkaja könyve közel kétharmadában tematikusan tárgyalja ezeket. Első helyen a szocialista országokkal létrejött történész vegyesbizottságok fejlődéséről ad áttekintést, felsorolva az ülésszakokat és az ott tárgyalt témákat. Az első vegyesbizottság az NDK történészeivel alakult meg, az 1969-ben alapított magyar–szovjet vegyesbizottság időrendben az ötödik helyen szerepel.

Nagy terjedelemben tárgyalja a szerző a tőkés országok történészeivel tartott kollokviumokat is, amelyek ebben a vonatkozásban mintegy a vegyesbizottságok szerepét játsszák. Elsőként 1958-ban az angol történészekkel tartottak ilyen kollokviumot, ezt hamarosan a franciákkal, az olaszokkal és a finnekkel megrendezett találkozók követték, 1972-ben volt az első az Egyesült Államok történészeivel, azután az indiaiakkal, 1973-ban az NSzK és Japán történészeivel. Mindegyik hozzájárult a szovjet történettudomány jobb megismeréséhez, tekintélyének növeléséhez, a szovjetellenes nézetek elszigetelődéséhez.

Külön fejezet tárgyalja a szovjet történészek részvételét a nemzetközi történész kongresszusokon és egyéb konferenciákon, többek között régészeti, bizantinológiai vagy néprajzi kongresszusokon és konferenciákon. A történész kongresszusok felsorolásánál a szerző röviden utal az itt elhangzott szovjetellenes felszólalásokra és az ezekre adott tudományos válaszokra. Hadd hívjuk fel itt a figyelmet egy tollhibára: a délkelet-európai kutató társaság (AIESEE) nem 1965-ben, hanem 1963-ban alakult

meg, és Emil Condurachi román akadémikus nem elnöke, hanem főtitkára (azóta is, míg a társaság kongresszusain mindig új elnököket választanak).

A nemzetközi érintkezések mellett a kapcsolatok egyre szélesedő formáját az egyéni kiküldetések, illetve külföldi tudósok szovjetunióbeli tanulmányútjai jelentik. 1966–76 közt 3274 szovjet történész, régész és etnográfus utazott hosszabb külföldi útra, sokszor vendégtanárként pl. tőkés országok egyetemein. Ugyanebben az évtizedben 4739 tudóst fogadtak a Szovjet Tudományos Akadémia egyes intézményei, ebből 2039 tőkés és fejlődő országokból érkezett.

Végül áttekintést kapunk arról, milyen nemzetközi szervezetekben vannak képviselve a szovjet tudósok, és milyen külföldi elismerésekben és kitüntetésekben (akadémiai tagság, díszdoktorság stb.) részesültek.

A szerző az adott kereteken belül mindig kellő figyelmet szentel a magyar és a szovjet történészek, régészek, etnográfusok kapcsolatainak, beszámol a közös kutatások eredményeiről, s ebben a vonatkozásban is hangsúlyozza a kapcsolatok mindkét fél számára gyümölcsöző voltát.

Niederhauser Emil

ZSELICI DOLGOZATOK I–V.

Kaposvár, 1971., 1981. Pécs, 1973., 1976., 1979.

1971-ben a Baranya és a Somogy megyei Tanács Művelődésügyi Osztályának rendezésében megtartott zselici tanácskozáson született meg az az elhatározás, hogy kétévenként közös tanácskozást tartanak e megyék illetékes szakemberei, amelynek célja a két megye határterületének: a Zselicnek komplex vizsgálata lesz. E területkutatás mindvégig történelmi szemlélettel és a történeti kutatásokra támaszkodóan folyt, ezért úgy vélem, hogy az annak anyagát közlő öt kötet ismertetése nem érdektelen a történettudomány művelői, illetve annak eredményeit figyelemmel kísérő olvasók számára sem.

A tanácskozás első fázisában, 1971-ben az útkeresés és az úttörés nehézségei tükröződnek vissza az első kötetben megjelentett anyagból. A gazdaságtörténeti kutatás jelentőségét és szükségességét hangoztatta az első előadás, amelyet Kanyar József tartott. Az előadó Zselicre vonatkozó új történeti demográfiai adatok feltárásával és történeti példák bemutatásával támasztotta alá megállapításait. Vargha Károly a Baranya megyei Zselic kutatásának feladatait vázolta fel, ismertetve az eddig e témában elvégzett munkát, bőséges bibliográfiával támasztva alá megállapításait. Ruzsás Lajos egy tájegység komplex kutatásának feladatairól és módszereiről tartott előadást a kistájkutatásban az egyes tudományok feladatait egységben mutatva be (néprajz, mezőgazdaság-, és ipartörténet, gazdaságföldrajz és mezőgazdasági üzemtan, továbbá munkaerőmérleg felállítása). Szorosan kapcsolódott előadásához Lovász György, aki a geotudományokkal való foglalkozás honismereti szintre történő kiszélesítését szorgalmazta. Rámutatott ugyanis arra, hogy a talajnedvesség-mérés és egyéb technikai feladatok elvégzése, amelyeket honismereti szakkörök végezhetnének, milyen nagy segítséget jelentenének a geotudományok számára. Végül a két utolsó előadás már lezárult, friss kutatások eredményeit ismertette: Király Lajos az Észak-Zselic helynévanyag kutatásának módszereiről és tapasztalatairól, Lehmann Antal a zselici üvegfúvók üzemeinek történetéről tartott előadást. A kötetben többirányú hozzászólások egész sora kapott még helyet, amely még jobban kiemelte az egész tanácskozás úttörő jellegét, s azt a törekvést, amely a terület jövőjének építése érdekében nemcsak a múlt, hanem a jelen minden pozitív és negatív eredményét mérlegre teszi, s a tapasztalatokat hasznosítani akarja.

A következő kötetek tanulmányai már e tapasztalatok hasznosításának irányát jelölték meg. Jelentős tanulmányokkal szerepelt a további négy kötetben a természeti földrajz (Lovász György, Lehmann Antal, Kapronczay József), s ezek az előadások nemcsak a Zselic talajföldrajzát, a talajerózió problémáit, a vízhozamokat, a felszínfejlődés és a mélységi vízkészlet kapcsolatát stb. mutatták be, de megismertettek a zselici erdőkkel (Lehmann) és a Zselic különleges növényvilágával is (Horváth Adolf Olivér). A gazdaságföldrajz oldaláról bemutatott tömegközlekedés kialakulása és fejlődése (Erdősi Ferenc), továbbá a somogyi Zselic mezőgazdaságában folytatott gazdálkodási színvonal vizsgálatok (Vuics Tibor) átvezettek a közvetlen napi problémák megoldásához. Ezeket a hallgatóság Ember Jánosnak a somogyi Zselicben folytatott mezőgazdasági termelés néhány problémájáról tartott előadásából

továbbá Veress Lászlónak a zselici juhászat múltjáról és jövőjéről tartott előadásából ismerhette meg. Az így kialakult képet jól egészítette ki Keszei Tamás: Tanulmányterv a baranyai Dél-Zselic komplex terület- és vízrendezése című előadása.

Szót kapott a kötetben a néprajztudomány, amelynek képviselői (Együd Árpád, Knézy Judit, Szabó Tünde, Tarján Gábor) nemcsak a népi építkezésekről, az építészeti emlékekről, s más, zselici tárgyi emlékekről – elsősorban fafaragásról – adtak áttekintést, hanem a paraszti talajismeret és használat adataival, továbbá egy település – Gödre – konkrét, szakszerű bemutatásával (Andrásfalvy Bertalan) a mezőgazdasági gyakorlatot közvetlenül is segítették.

Figyelemre méltó a Zselic régészeti topográfiáját (Bárdos Edit), az ott végzett népzenegyűjtés anyagát (Osbvai Imre) és a nyelvészet eredményeit zselici gyűjtésen bemutató (Rónai Béla két előadása) tanulmány. Mind a négy mű a tájkutatás látszólag távoli területét hozta emberközelben.

A Zselic kutatásnak tehát az előbb elmondottak alapján két fővonala rajzolódott ki: az egyik ezen az országosan is elmaradottnak nyilvánított és mezőgazdasági jellegű tájon a gazdálkodás eredményesebbé tételének módozatait kutatta részint a természeti feltételek alapos tudományos feltárásával, részint a lakosság szükségleteinek, helyzetének felmérésével. A másik: a különlegesen szép táj idegenforgalmi hasznosításának gondolatát vetette fel, sokoldalúan és tudományosan közelítve meg ezt a kérdést.

A történettudomány hasznosan kapcsolódott bele mindkét problémakörbe. A történeti előadások egy része a terület népességével, történeti demográfiai problémákkal, etnikai összetételükkel foglalkozott (Horváth J. Gyula, Szita László, továbbá érintőlegesen Vargha Károly összefoglalóiban.) A tanulmányok másik része a gazdasági tevékenységet, és az ehhez kapcsolódó társadalmi harcokat tette vizsgálata tárgyává (Benkő Péter, Erdődi Gyula, Harag Ferenc, Molnár Imre, Lengyeltóti János, T. Mérey Klára, Szili Ferenc, Takács Éva, Vas István, Vargha Dezső). Néhány tanulmány egy-egy gazdasági ág történeti múltját tekintette át a területen (pl.: Rumszauer János az erdőgazdálkodás történetét, három előadás a vidék életében nagy szerepet játszó vízimalmok történetének egy-egy részletét mutatta be). Előadás hangzott el a terület építőiparáról (Erdősi Ferenc) és gyáriparának múltjáról (T. Mérey Klára). Több előadó foglalkozott a zselici nagybirtokok múltbeli problémáival (Kopasz Gábor, Szita László, Vargha Dezső). Bezerédy Győzőnek a települések pecsétjeit bemutató előadása a zselici falvak foglalkozási viszonyaiba nyújtott betekintést. A terület speciális helyzetét mutatta be 1918–1919-ben két előadás, új anyagfeltárással (Benkő Péter, Lengyeltóti János).

Nem hiányzott a tanácskozásokról a vita sem. Ennek nyomát gyakran a függelékben találjuk meg, amelyek kiegészítést adnak egy-egy témához, újabb forrásokra hívják fel a figyelmet, mindenkor szem előtt tartva azt a helytörténetírásban elengedhetetlen szemléletet, amely kinagyítva, de nem kiszakítva szemléli a kistájat a nagy egészben.

A III. IV. és V. kötetben Zselici oklevéltár címen több, e tájra vonatkozó oklevél vagy határbejárás szó szerinti másolatát (latin nyelvűek értelemszerű fordítását) találja meg az olvasó. Ugyancsak a három utolsó kötetben a Zselic tájairól, épületeiről, és egyéb értékeiről készült művészi fotók igyekeznek pótolni azt az élményt, amelyben a tanácskozások résztvevői a helyi kiállítások, tájházak és a vidék egyéb kincseinek megtekintésével részesültek.

A történeti tárgyú tanulmányokról összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a táj történetének egy-egy részletét tették vizsgálatuk tárgyává, de e vizsgálatok központjában mindig az a kérdés állott, hogy miként használhat a múlt a jelennek és a jövőnek. Az előadók között voltak már évtizedek óta e területen élő és annak értékeit gyűjtő népművelő szakemberek, voltak tanárok, muzeológusok, levéltárosok, függetlenített tudományos dolgozók. Voltak szárnypróbálgató, első kutatási eredményeiket a tanácskozás asztalára tevő fiatal, és számtalan szakmunkát publikált kevésbé fiatal szakemberek. Nyilvánvaló, hogy a színvonal nem lehetett egyenletes, a tanácskozásokat azonban mindenkor a segítés szelleme uralta.

S még egy fontos jellemzője volt e tanácskozásoknak, s ez valószínűleg a mikrokör kutatások egyik – tudományos szempontból korántsem elhanyagolható – jellemzője: történeti szellem hatotta át a földrajztudományok képviselőit éppen úgy, mint a gazdasági szakembereket és más tudományok képviselőit. S bár a tízéves kutatómunka és a közel 700 oldalnyi kiadvány ellenére a Zselic kutatását egyik rendezőfél sem nyilvánította lezártnak – ezek a tanácskozások ezen a területen a történettudomány első nagy lépését jelentették afelé, hogy a história a mai, gazdaság- és emberközpontú világnak is mesterévé tudjon válni.

T. Mérey Klára

RICK SELTZER:

AZ AMERIKAI IMPERIALIZMUS EREDETÉRE VONATKOZÓ EMPIRIKUS BIZONYÍTÉKOK ELEMZÉSE: 1871–1900.

Az imperializmusra vonatkozó legtöbb elmélet hangsúlyozza az agrárjellegű gazdaságból az ipari gazdaságba való átmenet és az imperializmus megjelenése közötti összefüggést. Feltételezhetjük, hogy az USA-ra vonatkozóan az 1871–1900 közötti időszak tükrözi ezt az átalakulást a gazdaság és az export szerkezetében.

Az ipari szektor gyorsan bővült 1880 és 1900 között. Az iparban foglalkoztatottak száma évi 3%-kal nőtt, míg a mezőgazdaságban dolgozóké 1,4%-kal. Az export 1870–1900 között rendkívül gyorsan bővült, évi 5,3%-kal. Az exporton belül az iparcikkek exportja növekedett a leggyorsabban, évi 10,8%-kal. Így míg 1870-ben az iparcikkek aránya az összexportban 13,8% volt, ez az arány 1900-ra már 30,7%-ra nőtt.

A vizsgált időszakban az Egyesült Államok külföldi beruházásai évi 9%-kal növekedtek. 1869-ben a külföldi magánberuházások a GNP 1,4%-át tették ki, 1897-ben 4,8% az arányuk, 1900-ban pedig már 9%. (1970-ben 12,4%).

Számos marxista elmélet szerint az imperializmus megjelenését a profitráta csökkenése előzi meg. A 19. sz-ra vonatkozóan a bankokat kivéve nincs teljes adatsor az egyes évekre a profitráta és a teljes profit alakulására vonatkozóan. A bankok nettó profitja az 1870-es években 7,71%, az 1880-as években 7,55%, az 1890-es években pedig már csak 5,83% volt.

A profitráta alakulását közvetett adatok alapján vizsgálja. Az 1870-es években számításai szerint a részvények 6,14%, az 1880-as években 4,8%, az 1890-es években pedig 4,1% hozamot eredményeztek.

Az amerikai imperializmusra vonatkozóan több szerző feltételezi, hogy a századvég megújuló realizálási válságai vezettek végül az imperializmus létrejöttéhez. A raktárkészletekre építő empirikus vizsgálatok részben ellentmondásosak. Az adatok azt jelzik, hogy az 1893-as depresszió részben a realizálási problémák következménye volt.

Minden egyes visszaesés az ipari termelésben vagy egybeesebb az export csökkenésével, vagy magát az exportcsökkenést követte az ipari termelés visszaesése. Az 1893-ban kezdődő depresszióval szorosan összefügg, hogy 1892–1895 között az export 14,5%-kal esett vissza. A megélénkülések részben szintén magyarázhatók az exportpiacok változásával. Az 1879-es megélénkülés 25,3%-os exportnövekedéssel esett egybe. Hasonlóképpen az 1897-ben kezdődő fellendülést 1896-ban az export 21,8%-os növekedése előzte meg.

Az adatok világosan jelzik a nemzetközi gazdasági változások és a hazai gazdasági feltételek közötti szoros összefüggést. E témakörben feltétlenül szükség van további kutatásokra. Az első lépés azoknak a árucsoportoknak az azonosítása lehetne, melyek leginkább exportorientáltak voltak.

(The Review of Radical Political Economics 11 : 4 (Winter 1979) 102–111. l.)

T. L.

DAVID MONTGOMERY:

MILYEN SZABÁLYOK SZERINT. A MUNKÁSOK ÉS A TERMELÉS ÚJJÁSZERVEZÉSE AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN (1900–1920)

Az amerikai baloldali munkásmozgalom-történetírás egyik legjelentősebb művelőjének számító Montgomery rávilágít, hogy a megadott időszakban mélyreható átalakulás történt magában a termelés szervezésében. Ennek egyik tipikus jelenségeként utal arra, hogy 1917 előtt alig harminc üzemben vezették be a Taylor-rendszert, s 1925-re szinte valamennyi iparágban általánosan elfogadottá vált. Montgomery aláhúzza, hogy az új rendszer megbontotta a szakmunkások és az üzemvezetés, illetőleg a szakmunkások és az ún. előmunkás, műhelyfőnök közötti kialakult kapcsolatot. Az üzemvezetés a rentabilitás jegyében teljes úr akart lenni az üzemben, új munkamódszereket írt elő a munkavégzésre, annak tempójára, az egyes munkás mozdulataira, s mindezt a bérezésre is átvezette. Az üzemvezetésnek ez a teljes hegemóniára való törekvése kereszteződött egy másik folyamattal: nevezetesen éppen az 1900-as években erősödtek meg (szó szoros értelemben vett áldozatos harcok nyomán) a szakszervezetek, amelyek komoly erőfeszítéseket tettek a munkások életének jobbítására. Ez a két tendencia azonban ebben az időben élesen ütközött, s egyúttal az is kiderült – minthogy az új üzemvezetési törekvések jellegzetesen üzemi szinten születtek meg –, hogy a régi típusú szakszervezeti szakmai szervezkedés teljességgel elavult, hatástalanná vált. Hiszen egy üzemi szinten felmerülő konfliktusnál olykor féltucat szakmai szakszerveztnek is meg kellett mozdulnia, s ezek tevékenységét kellett koordinálni, esetleg országos megfelelő „felsőbb szerveik" döntéseit is kikérve. Vagyis az élet valósága adott lendületet a szakszervezeti mozgalomban az egy üzem – egy szakszervezet, az iparági szervezkedés törekvésének.

Montgomery az új üzemvezetési stílus térhódításánál öt jellemző vonást különböztet meg 1. az egymást követő termelési folyamatok tervezését és centralizációját; 2. minden egyes munkafolyamat alapos analízisét; 3. minden egyes munkásnak részletes utasítások adását, illetve az egyes munkások ellenőrzését a feladatok végrehajtása során; 4. a bérezést függésbe hozzák a feladatok teljesítésétől; 5. mindez ellentmondott a kollektív szerződéseknek – hiszen a szerződéseket igyekeztek az egyes munkással kötni, s ez a bérezési szinteket több helyütt felboríthatta.

Montgomery aláhúzza, Taylor maga 1912-ben kiadott munkájában is már hangsúlyozta, hogy az egész munkafolyamat átszervezése valóban abból indul ki, hogy a vállalatvezetés legyen a vállalat egyedüli és korlátlan ura. Taylor világosan meg is mondta, hogy nem egyszerűen a szakszervezetekkel kell leszámolnia, hanem a szakmunkásokkal is, abban a vonatkozásban, hogy eddig ők szabtak sok mindenben irányvonalat a termelési folyamatokban – s hogy ugyanakkor meg is béníthatnak összefogott ellenállásukkal bármilyen új kezdeményezést. Éppen ezért, amikor Taylor ki kívánta őket kapcsolni mint potenciális külön, esetleg szemben álló erőt, a szakmunkások egy csoportját feltétlenül be kívánta vonni az új adminisztratív rendbe, mivel szakismeretüket egyszerűen nélkülözhetetlennek tartotta. Csakhogy ez Taylor és hívei úgy képzelték el, hogy a szakmunkások munkamódszereit és munkájuk időtartamát figyeljék meg – minthogy „lemeózzák", amit alapvetőnek tekintettek a „modern iparvezetés" számára. A szervezett szakmunkások az így kijelölt szerepkört nem kívánták elfoglalni. Miként az egyik hadiüzem gépészmunkása kijelentette: semmi kifogásuk a termelés modernizálása ellen, de hogy valaki „az ő hátukon, az ő rovásukra tevékenykedjen" azellen igen – és nyomban megkezdődött a küzdelem az 1910-es évek elejétől a különféle időmérők ellen, ami a legkülönfélébb formákat ölthette (nagy sztrájkok, lassú szabotázs, az időmérők személyes megtámadása, az órák összetörése, naggyűlések stb.) Ezek után aligha meglepő, hogy a tőkések szervezetei meghirdették a maguk ellenmozgalmát a szakszervezeteknek az üzemekből való teljes kiszorítására.

Egy másik ilyen harci terepet is bemutat a szerző. Ez a betanított munkások helyzete. Ugyanis a legtöbb munkás a nagyiparban (automobil, mezőgazdasági gépgyártás, gépgyártás, elektromos ipar) nem szakmunkás, hanem betanított munkás volt. Így egy 1923-as felmérés kimutatta, hogy az autóiparban a munkásoknak csupán 1/10-e (!) volt szakmunkás (a gépészek). Az új technikai eljárások bevezetése, azután pedig a háború sokféle felhígulást, változást hozott magával, egyes munkásrétegek

jövedelme, besorolása emelkedhetett – amit éppen e szakmunkások kifogásolhattak. Ennek a mozgásnak egy része éppen a nők iparba állásával, sőt az iparban jobb helyzet elérésével függött össze.

Montgomery egy másfajta jelenségre is felhívja a figyelmet: a teljes foglalkoztatottság, a sztrájkok és a bérkövetelések eredményei közötti összefüggésre. Hangsúlyozza, hogy 1909 és 1920 között valahányszor bekövetkezett a teljes foglalkoztatottság, a sztrájkok, pontosabban bérkövetelő sztrájkok száma kiszélesedett, s a munkások általában eredményeket tudtak elérni. Hozzátette, a sztrájkok során általában a gépipar betanított munkásai értek el sikereket, akiknek bérszintje gyorsabban emelkedett a szakmunkásokénál.

A valóság azonban csakhamar megint új problémákkal és megoldási kísérletekkel gyarapodott. Egyfelől a munkáltatók új kifejezetten munkaügyi igazgatókat alkalmaztak, az egyetemeken külön tanszékek létesültek 1918 után e feladatkör elvégzésére (nem véletlenül jobbára a „keleti" part egyetemein). Az új igazgatóknak kifejezetten az volt a feladatuk, hogy enyhítsék a szociális feszültséget, s a termelékenység növelésével együtt lehetőleg csökkentsék a munkaerő mobilitását. Nagyjából ugyanebben az időszakaszban, pontosan az 1914-ben jelentkező háborús kereslettel összhangban az IWW sztrájkot hirdetett, a detroiti autógyár, s az azt kiszolgáló üzemekben – a 48 órás munkahét és minimális munkabér elfogadtatására. E sztrájk során a külföldi munkásoknak is egyenlő bért követeltek.

E korszak egyik nagy sztrájkhulláma még az 1912–1913-as gazdasági virágzás idején következett be, amikor mintegy 1 millió ember vett részt sztrájkokban, a világháború idején, amikor általában 2% alá csökkent a munkanélküliek aránya, több új sztrájkhullám követte egymást. Nem kevésbé jellemző, hogy ezek gyakorta voltak „vadsztrájkok". Montgomery hangsúlyozza, hogy pl. 1915-ben 179 gépészmunkás sztrájk robbant ki, s ezekből mindössze 43-at támogattak a szakszervezetek. 1917–1918-ban a sztrájkmozgalmak – tovább szélesedtek, s ezúttal ezek a mozgalmak nemcsak közvetlen bérjavításokat eredményeztek, hanem a szakszerveztek megerősödésével jártak: a szakszervezetek taglétszáma az 1910-es kétmillióról 1920-ra 5 millióra emelkedett. S az új időknek jellegzetes vonása volt, hogy a munkások beleszólást követeltek a vállalatok vezetésébe – sőt nagyon elterjedtek az olyan állásfoglalások is, amelyek tulajdonképpen az egész kapitalista rendszert kérdőjelezték meg. S végeredményben ennek az 1910–1920-as harcos korszaknak nemcsak ilyen eredményei voltak, nemcsak általában bérjobbításokat tudtak elérni, hanem éppen ekkoriban szorították le a munkaidő hosszát is. 1910-ben a munkásoknak alig 8%-a dolgozott a heti 48 órás munkahét rendszerben, s 66% dolgozott többet a heti 54 óránál. 1919-ben már 49% érte el a 48 órás munkahét előnyeit, s már csak 26% dolgozott 54 óránál többet.

Montgomery ugyanilyen alapos áttekintést nyújt a bérfront mozgásáról, ennek összetevőiről, külön fejezetet szentelt a Bridgeportban lezajlott sztrájkokról, amelybe a kormányadminisztráció – Wilson vezetésével – is beavatkozott, s aláhúzza, hogy a korszak mozgalmai és konfrontációi ideológiai vetületet is kaptak, amelyek hosszú időre szerepet játszottak.

(Le Mouvement Social. 1978. január–március. 101–127. l.)

J.

A. JA. AVREH:

A PROGRESSZIZMUS ÉS A „VALÓDI" BURZSOÁZIA PÁRTJA LÉTREHOZÁSÁNAK PROBLÉMÁJA

Az első orosz forradalmat követő ellenforradalmi korszak ismert szakértője az eddigi kutatási eredmények és újabb források alapján akarja tisztázni a vitatott kérdést: volt-e, hogyan, miért szerveződött a progresszista párt, ill. irányzat? Az amorf csoportosulás a két legjelentősebb orosz liberális politikai erő, az oktobristák és a kadetok között helyezhető el, a Heyden báró által 1906-ban létrehozott „békés megújítók" örökőseként. Jefremov tőkés-nagybirtokos vezetésével a III. Állami Dumában formálódott, mint frakció. Irányvonaluk viszonylag haladó jellegével, ill. a párt-kötelmek

mellőzésével remélték bázisuk kiszélesítését. Nem eredménytelenül, mert 1908–1912 között 25-ről 48-ra emelkedett a progresszistákhoz tartozó képviselők száma. Avreh már a bevezetőben rámutat, hogy a követők számának a növekedése kérdésessé tette a párttá szerveződés lehetőségét. A végbement folyamat másik sajátossága, hogy elsősorban „valódi", tényleges burzsoák tömörültek a progresszista frakcióban. Egy részük (az egykori pártalapító, Sipov követőiként) a Gucskov típusú nagybirtokos vezetéstől akart megszabadulni, amikor hátat fordított az oktobristáknak. Mások a kadet párt jobbszárnyáról váltak le, a doktrinér intellektuellek (Miljukov) diktatúrája miatt.

Témája részletezését annak a paradoxonnak a felvillantásával kezdi a szerző, hogy a polgári átalakulás politikai erőit az értelmiség szervezte és vezette, bázisukat a zömében földbirtokos zemsztvo-liberálisok képezték, míg a burzsoázia elhatárolta magát pl. a kadetoktól, legfeljebb konzervatív, szinte politikamentes gazdasági szervezetekbe tömörült. Magyarázatként az orosz burzsoázia forradalomellenességéről, a cárizmus gazdaságpolitikájától való függőségéről olvashatunk a cikkben. Avreh nem mélyed el oroszországi kapitalista fejlődés sajátosságainak, az állami gazdaságpolitika szerepének részletezésében, mint ahogy az abszolutisztikus politikai berendezkedés és a burzsoázia politikai erőtlensége közötti összefüggésre sem mutat rá, ami pedig az elnyomott dolgozó osztályok szervezett forradalmisága miatt az önkényuralom védőszárnyai alá kényszerítette a zömében nemesi, paraszti származású, első, második generációs burzsoáziát.

Az oroszországi tőkések 1908–1909-es óvatos szerveződési kísérletét – a progresszisták első fellépését – a politikai önállósulás, a kormányzati gyámkodás alóli felszabadulás törekvéseként értékeli a szerző. Különböző sajtóorgánumok köré akarták tömöríteni a politizáló vállalkozókat. A kezdeti eredménytelenség után a moszkvai ún. „fiatal" tőkések szervezkedése képezte a majdani progresszisták magvát. Rjabusinszkij, Konovalov és társaik az iparági, gazdasági érdekek mellett mérsékelt polgári liberális célkitűzéseiknek is hangot adtak, elhatárolva magukat a júniusi monarchiát kiszolgáló Gucskov vezette oktobrista tábortól. Egyidejűleg kapcsolatot kerestek a konzervatív nacionalista értelmiségiekkel, a kadet párt jobbszárnyára került Sztruvéval és Trubeckoj professzorral. A következő lépést a pétervári progresszistákkal – az egykori békés megújítókkal – teremtett kapcsolat jelentette 1911-ben, a duma választásokon való együttműködés érdekében. Céljuk a pártoktól független erők tömörítése volt, a céltudatos politikai cselekvés helyett az óvatos apró lépések taktikáját hangoztatták. 1912 novemberében a dumában követendő irányvonal egyeztetésére gyűltek össze, amit sokáig pártalakulásként értékelt a történetírás, cikkünk szerzője is korábbi munkáiban, a program körvonalazottsága alapján. A képviseleti intézmény törvényes működtetését, a jogrend biztosítását, új választási törvényt sürgettek, növelni akarták a duma jogkörét, felvetették az Államtanács reformját, s természetesen a polgári szabadságjogok biztosítását kérték az alkotmányos monarchia kereteiben. Programalkotásaik fontos pontját képezte a parlamentnek felelős kormány szükségességének hangoztatása, amit politikai vonzerejüknek tekint a szerző. Fellépésük korabeli sajtóvisszhangjának – azon belül Lenin kritikáinak – elemzése, valamint újabb levéltári anyagok alapján vonja le Avreh azt a következtetést, miszerint pártszerű képződmény progresszista programmal ekkor sem jött létre. A tényszerű adatok mellett a liberális tábor irányzatai közötti erőviszonyok is alátámasztják az értékelést. A konzervatív többséggel szemben mindkét főváros progresszistái kisebbséget jelentettek.

Az első világháború éveiben újra megélénkült szervezkedésük, egyértelműen az osztály érdekei alapján. 1915 márciusában léptek fel, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy a korrupt cári hivatali apparátus nem képes biztosítani a harcoló hadsereg ellátását. Márpedig a háború eredményes folytatásában a progresszista tőkések több szemponból is érdekeltek voltak. Nemzeti liberális elveik, imperialista terjeszkedési igényeik mellett a hadiszállításoktól remélt haszon motiválta lépésüket. Jefremov a duma ellenőrzési jogának érvényesítését sürgette, ill. különbizottság alakítását a honvédelmi tárva mellé. Céljaik elérése érdekében ismét a felelős kormány jelszavát hangoztatták, míg a tőlük egyébként balra álló kadetok (Miljukov) csupán a bizalom kormányáról beszéltek. Tehát szükséges a képviseleti intézmény bizalma, de az uralkodó nevezi ki és számoltatja be a kabinetet. Mi a magyarázata az újabb politikai paradoxonnak? Személyek rivalizálása talán? Természetesen nem. A háborús gazdálkodás növelte az orosz burzsoázia gazdasági erejét, nőtt politikai önállósága. Nem elégedtek meg a nagybirtokos oktobristák és az értelmiségi kadetok között a mérleg nyelve szerepével. Míg a háború előtt az oktobristák, 1915–16-ban a kadet pár bomlasztásával akarták növelni bázisukat. Ez volt a magyarázata az alkotmányos demokraták befolyásán éberen őrködő Miljukov elleni kampányuknak is. A dumában létrehozott Progresszív Blokkból is a kadet tábor gyengítése érdekében léptek ki.

A fentieken túl, Avreh a liberális táboron belüli szembenállások egy másik összetevőjét is feltárja. A két főváros tradicionális vetélkedését, közelebbről burzsoáziájuk érdekellentéteit. Az „ősi" orosz főváros, Moszkva burzsoáziája főként a kereskedelemben és a könnyűiparban, azon belül a textilliák gyártásában volt érdekelt, kevésbé érezte az állami gazdaságpolitika jótékony hatását. A nehéziparban, a korszerű ágazatokban és a hiteléletben vezető szerepet játszó pétervári tőkések – közvetlenül kapcsolódva magas rangú állami hivatalnokokhoz –, kedvező hiteleket, megrendeléseket kaptak. A pétervári burzsoázia lojalitása tehát kézenfekvő, míg a moszkvaiak ellenzékiségét más tényezők is növelték. Friss szociális képződményt, heterogén forrásból származó társadalmi csoportot jelentettek a moszkvai tőkések. Nemesek, értelmiségiek és meggazdagodott parasztok egyaránt voltak köztük, ami alapot adott ahhoz, hogy a nemzeti burzsoáziát reprezentálják, s számon kérjék a kormányon nemcsak a megrendelések és a hitelek elosztását, hanem a nemzeti érdeknek kikiáltott háború folytatását is. Figyelemre méltónak tartja a szerző azt a körülményt, hogy a zemsztvók és a városok országos társadalmi szervezetei (zemgor) nem a fővárosban, hanem Moszkvában működtek. Igaz, a kadetok „holdudvarát" jelentették, de nem a pétervári értelmiségi központ bázisát szélesítették. Vezetőjük, Lvov herceg, eredendően jobbról bírálta Miljukov irányvonalát. Csupán a felelős kormány kérdésében tűntek radikálisabbnak a progresszisták. Avreh szerint taktikai megfontolásból.

Törekvéseiket azonban nem koronázta siker. Alapvetően azért, mert Miljukov tekintélye megőrizte a kadetok egységét. Szerepet játszott továbbá az orosz burzsoázia politikai erőtlensége és éretlensége, ami a pártalakítás lebecsülésében is megnyilvánult. Ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy az új politikai helyzetben, 1917 februárja után a kadetok kezébe került a vezetés, a progresszisták beolvadtak a vezető liberális erőkbe, nemhogy pártként, de irányzatként sem maradtak fenn.

(Voproszi isztorii, 1980. 9. szám 45–61. l.)

M.

KATHY PORTER:

MÁRCIUS 8. A NEMZETKÖZI NŐNAP

A nemzetközi nőnap 1908 februárjában született – az Egyesült Államokban. Szocialista nőcsoportok tüntetéseket szerveztek a nyolc órás munkanap bevezetésére s a női egyenjogúság különféle szintű érvényesítésére, s egyúttal határozatot hoztak arra is, hogy a nőnapot évente megünnepeljék. Két évvel később a II. Internacionálé nőtitkársága konferenciát szervezett a női választójog kérdéskörében, egyúttal a háború elleni harcra is mozgósítva. Ekkor született meg az új szocialista mozgalmi ünnepnap – március 8., amit az elkövetkező négy esztendőben elsősorban Németországban, Skandináviában, Svájcban és Oroszországban ünnepeltek meg.

Porter hangsúlyozza, hogy a nőnap az elkövetkezőkben élesen antimilitarista jelleget öltött, s ezzel egyidejűleg főként a baloldali szocialisták karolták fel. A nőnap és a nőmozgalom azonban sok más problémát is felszínre vetett. Így azt, hogy ez a mozgalom elsősorban a szakmunkásokra épített – márpedig a nőmunkások tekintélyes része éppenséggel nem volt szakmunkás. Ebből sokféle súrlódás származott, a nőmunkásmozgalom, sőt a nőtitkárságok lebecsülése, illetve a nagy szakszervezetek mellett, más, olykor ellenzéki nőmozgalom kibontakozása.

Porter külön kitekintést nyújt a német mozgalomra, amely a II. Internacionálé derékhadát adta. Megállapítja, hogy itt kivátképpen kitűnnek mind az érdemek, mint a lebecsülés látható jelei, mindez szoros kölcsönhatásban áll a német mozgalom általános szellemével, amely ugyan a forradalmi célkitűzéseket fenntartotta, de már régóta nem ilyen irányban tevékenykedett, s ez egyebek között a másik, a fő munkásünnep, május elsején is meglátszott. Porter szerint ugyanis ez Németországban fokozatosan elveszítette politikai tartalmát, s általában csak a ledolgozott munkanap után, az esti órákban került sor a szigorúan békés megemlékezésekre. A március 8-i nőnapot jellegzetesen pedig ugyancsak éppen Németországban és Ausztriában karolták fel a nőmunkásszervezetek. Ezekben az országokban valóban a női egyenjogúság jegyében ünnepelték e napokat, időnként meglepően nagy visszhangot is vertek ezek az ünnepek, mint az 1911-ben történt, amikor Bécsben 30 000 nő vonult fel

az utcákon. 1912-ben Svájc és Svédország került az élvonalba – s 1913-tól ünnepelték meg e napot már Oroszországban is. Jellegzetes volt, hogy a nőnap alig keltett visszhangot Nagy-Britanniában, de a belga szocialisták is közömbösek maradtak.

Érdekes az orosz munkásmozgalom reagálása. Első ízben az 1912-es sztrájkmozgalomban tűnt fel, hogy abban már a nők is nagyobb arányban vesznek részt. 1913-ban Pétervárott kialakultak a nőmunkás klubok, de azután jószerivel értelmiségi nők váltak szervezőké mind ott, mind Moszkvában, ők tartottak beszédeket, és a bolsevik Pravdában ekkor jelenik meg ugyanúgy a nőoldal, ahogyan az néhány német és osztrák szociáldemokrata lapban is gyakorlat volt. Ebben az időben a nőkérdés vizsgálója, szónoka, s a nők oroszországi és németországi szervezője az a Kollontáj, aki egész életében különös figyelmet fordított a női egyenjogúság különféle kérdéseire. 1913-ban Oroszországban már külön munkásfolyóiratot is megjelentetnek, amit éppen 1914. március 7-én, a nemzetközi nőnap előestéjén foglalnak le, és ugyanakkor a mozgalom 30 vezetőjét tartóztatják le.

Porter aláhúzza, hogy a nők milyen nagy aktivitás fejtettek ki a háború opponálásában, megemlékezik az 1915. évi berni nemzetközi nőkonferenciáról, majd hangsúlyozza, hogy a háború során éppen az orosz nőmunkások Pétervárott milyen nagy szerepet játszottak a forrongás fokozódásában, s maga az 1917. évi nőnap is miként lett a forradalom előkészítésének nevezetes állomása. Ez a forrongás ekkoriban a legszorosabban kapcsolódott az éhség elleni tüntetésekkel.

Porter megállapítja, hogy e hősi kezdetek után hosszabb szünet következett, annak ellenére, hogy a Komintern 1921-ben tartott nőkonferenciája ugyancsak határozatot hozott a március 8-i ünnepségek szervezésére – ezek mégsem váltak eleven és tartós mozgalommá. Emlékezetes megmozdulások azonban voltak. Így 1926-ban Angliában az általános sztrájk napjaiban jelentős a nőmunkások különleges szerepe, s ugyanebben az évben Kínában, Sanghajban fontos a nők részvétele a tömegmozgalmakban, 1929-ben Nagy-Britannia különféle régióiban bontakozott ki antikapitalista nőmozgalom. A válság elmélyülésekor az Országos Munkanélküli Mozgalom (NUWM) nőszervezői olykor hatalmas tömegtüntetéseken fordulhattak követőihez, így előfordult, hogy Lily Webb – a szervezők egyike – 1931-ben 500 000 – ember előtt beszélhetett, s Yorkshire egyes üzemeiben – ahol nagyobb számban alkalmaztak női munkaerőt – ekkor tűntek fel a női üzemi bizalmiak, akik külön is számon tartották a női munkások különleges sérelmeit és követeléseit is.

Új korszakot jelent a Népfront időszaka. Porter ennek elsősorban nemzetközi antifasiszta összefüggéseit követi nyomon, hogy Belgiumban, Skandináviában – de más országokban is – miként mozdultak meg a nők a fasiszta veszéllyel szemben. Ami Nagy-Britanniát illeti, az igazi fellendülés már a második világháború időszakában következett be. Porter felidézi, hogy ez ideig még a brit kommunista pártban is megmutatkozott a külön nőmunkásmozgalom lebecsülése – de ez 1941-ben megszűnt, ekkor kifejezetten szociális éllel következett be a fellendülés, míg 1949 után a nőnap és a nőmozgalom ismét antimilitarista jelleget kapott.

(Marxism Today. 1980 március. 11–14. l.)

J.

K. N. TARNOVSZKIJ:

KISIPARI SZERVEZETEK OROSZORSZÁGBAN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN

Az elmaradott orosz gazdaság számára óriási feladatot jelentett az első világháború csataterein harcoló több milliós hadsereg ellátása. Elengedhetetlenné vált minden lehetséges erőforrás mozgósítása. A kisipari termelés beintegrálása a hadigazdálkodásba, tekintettel az orosz ipar struktúrájára, fontos, s ugyanakkor nehéz feladatot jelentett. A történetkutatás mind ez ideig elsősorban a zemsztvók és a városi dumák országos szerveződése révén kialakult társadalmi mozgalom és szervezete, a „Zemgor" ilyen irányú erőfeszítéseit, tevékenységét tárta fel. Nem vizsgálták a történészek a különböző kormányhivatalok intézkedéseit, amelyek a kisipari termelés hadigazdálkodásra való átállítását szolgálták. Pedig az orosz kormányzat – a földművelésügyi tárca és a statisztikai hivatal mezőgazdasági osztálya – a kisipari termelők hét gazdasági szervezetét hívta életre. Ezek közül háromnak az anyagát dolgozta fel a cikk szerzője.

Az egyik Novgorod kormányzóság valdaji kerületének kusztáriparosait tömörítette, akik műhelyeikben kesztyűket és egyéb kötött árut készítettek a hadiszállítók számára. A szervezet nem volt előzmény nélküli, mert már a háborút megelőző években érdekvédelmi szervezetet (artyelt) hoztak létre a vidék kusztárjai a felvásárlókkal szemben, s sikerült közvetlenül a kormánytól megrendelést kapniuk. A háború kitörését követő első évben a készletek felvásárlásával enyhített a hadsereg felszerelési gondjain a cári kormányzat. 1915-től a termelés feltételeinek biztosítására is gondot fordított. Kiszélesítette a kesztyűkötők artyeljének bázisát, gépvásárlási hitelt nyújtott nekik, gondoskodott nyersanyag-ellátásukról. 1915 végén már 12 ezer műhelyt tömörített a szervezet. A hadsereg igényeinek megfelelően bővült termelési profilja, mintegy 50 százalékkal nőtt a kusztáriparosok jövedelme. Annál is inkább, mert a kedvező termelési és értékesítési lehetőségeket kihasználva az artyel gépeivel, anyagából mintegy a szervezet árnyékában egyéni iparűző tevékenységet is folytattak. Munkájukra azonban a kormányzatnak nagy szüksége volt. Kesztyűkötő tanfolyamokat szerveztek, gépjavító szolgálatot hoztak létre. 1916-ban már virágzó vállalkozás lett az artyel, hárommilliós rendelést kaptak a hadseregtől.

Kevésbé bizonyult rentábilisnak a cserepovecki járás szegkészítő iparosait tömörítő szervezet tevékenysége, amelyet vasúti felszerelések gyártására alakítottak. A helyi zemsztvó vezetőinek támogatása ellenére, a hozzáértés hiánya és a nyersanyagellátás akadozása miatt már 1915 végére életképtelenné vált. Hasonló sorsra jutott Pavlovszk falu lakosainak artyelje, akik állatorvosi eszközök készítésére vállalkoztak. Tarnovszkij megemlíti még a kosztromai kerületi zemsztvó kezdeményezését, amely a vidék szeszfőző kusztárait igyekezett tömöríteni, továbbá a háború előtti import kiesése miatt nagy jelentőségűvé vált mezőgazdasági eszközöket (kasza stb.) gyártó kisiparosok szervezetét Szaratov és Ufa központtal, valamint a Penza környéki kötélverők artyeljét.

Témáját azzal összegzi a szerző, hogy az említett társulások új fejlődési szakaszt jelentettek az oroszországi kusztáripar fejlődésében. Elterjesztették a kooperáció eszméjét, lehetővé tették gépek alkalmazását. Konkurrenciát jelentettek a nagyiparnak. Fontos körülmény azonban, hogy nem az immanens gazdasági folyamat hívta életre őket, hanem a kormány gazdaságpolitikája, háborús körülmények között.

(Voproszi isztorii, 1981. 8. szám 18–34. l.)

M.

A. M. ELLIOT:

A SPANYOL NÉPFRONT

A szerző a Nemzetközi Brigádok önkénteseként harcolt Spanyolországban, de ezúttal nem egyszerű visszaemlékezéseket közöl, hanem történeti problémákhoz kapcsolódik. Aláhúzza a Spanyol Népfront nagy érdemeit, elsősorban azt, hogy egy olyan korszakban, amikor úgy látszott, hogy a fasizmus győzelmes diadalútját nem lehet feltartóztatni, Spanyolországban ezt hosszabb időre sikerrel megtették.

Eliot ezek után olyan nagy összefüggéseket érint, mint a Szovjetunió tekintélye, megbecsülése, az orosz-rokonszenv – ami egyszerűen és érthetően abból is fakadt, hogy a Szovjetunió volt az egyedüli nagyhatalom, amely a Spanyol Köztársaság segítségére sietett. Érzékelteti, hogy az új forradalmi fejlődés az 1945 utáni népi demokratikus forradalmakéra emlékeztet – miközben aláhúzza, hogy a kormányok élén szinte az egész népfront-periódusban szocialisták (Largo Caballero, majd Juan Negrin) álltak. Elliot megállapítja, hogy „a Népfront Spanyolországban magasabb szintre jutott, mint Franciaországban, s az emberek többsége mégis Franciaországra gondol, ha a Népfront-korszakról beszél". Majd éppen ebben az összefüggésben úgy véli, hogy a Népfront egykori tapasztalatai, helyi eredményeinek emléke alátámaszthatja a jelenlegi fázisban a demokrácia meggyökereztetését.

Elliot cikkének egy részében ultrabalos nézetek egykori szerepével s a mai történeti irodalomban való jelentkezésével foglalkozik. A történeti múltban az 1937-es tavaszi anarchista POUM felkelésre utal, amikor is balról nehezítették a központi kormány létét. A történeti irodalomban pedig

arra az 1960-as, 70-es évek új baloldali irodalmából ismeretes állításra, hogy a központi kormány fékezte le, bénította meg a forradalom szocialista lendületét, s ennyiben ennek a reformista, „proletárellenes" irányvonalnak a felülkerekedése készítette elő a reakció s a Franco-ellenforradalom győzelmét. Ennek az „új baloldali", trockista történeti iskolának értékelésében rendkívül lényeges elemként tér vissza az az állítás, hogy mindezért a kommunisták a felelősek, akik erre a „lefékezésre" azért, s pusztán azért vállalkoztak, mert Sztálin külpolitikai „reálpolitikájának" ez felelt meg.

Elliot ehelyütt kitér Orwell egykori emlékezetes munkájára, az „Homage to Catalonia"-ra s idézi Orwell egykorú más írásait, leveleit is, melyekből kitűnik, hogy Orwell Spanyolországba érkezése előtt nagyon kevéssé tájékozódott a politikai-történeti körülményekről, s az is, hogy ő maga – még 1938-ban – saját művét túlságosan egyoldalúnak minősítette. Ebben – saját szavai szerint – az vezette, hogy az angol „kapitalista sajtó" nem adott reális képet a POUM-ról, s ezt a baloldali sajtó is elmulasztotta megtenni.

Elliot megjegyzi: a Népfront kormánypolitikájának s a kommunista párt 1936–38-as gyakorlati politikájának a maga korában is jelentkezett egy olyan baloldali kritikája, amely a szocialista forradalom felgyorsítását sürgette – s végeredményben ez az, ami most újjáéled az utolsó másfél évtized történeti irodalmában. A szerző azt is cáfolja, hogy ennek a politikának egyik eredménye a baloldali összefogás gyengítése lett volna, hiszen ez azért általános s eredményes volt. Olyannyira, hogy a különféle pártokhoz tartozó baloldaliak nemcsak „lent", nemcsak a „tagság szintjén", hanem a vezetői szinten is eredményesen össze tudtak fogni.

Elliot úgy ítéli, hogy a kommunista–szocialista kapcsolatok „nagyon jók voltak", s az anarchoszindikalistákkal is annyira megjavult az együttműködés, hogy azt „korábban nem is lehetett volna elképzelni". Az együttműködés csak akkor romlott ismét, amikor a külső katonai túlerő nyomása elviselhetetlenné vált, a vereség körvonalai világossá váltak.

Végül ugyanennek a kérdéskörnek egy másik vonatkozását érinti a szerző, amikor Diaz és Carillo írásaira támaszkodva a kommunista párt egykori politikáját világítja meg. Felidézi a Caballero-kormány válságának napjait, amikor Miaja maga kínálta fel a kommunistáknak a hatalmat a központi hadsereg nevében – a „rend" biztosítása érdekében. Ezt a javaslatot Carillo tanúvallomása szerint a kommunista párt politikai bizottsága öt percig tárgyalta, majd azon nyomban elutasította, mert úgy ítélték, hogy hosszabb távon ez katasztrofális lenne, s éppen az antifasiszta nemzeti összefogást zilálná szét. Elliot aláhúzza, hogy ez a politika akkor nem változott, s a kései baloldali kritkával szemben is megerősíti, hogy csak ez a politika kínálhatott az akkori történeti körülmények között biztató perspektívát.

((Marxism Today. 1976 szeptember. 278–283. l.)

J.

P. SALMON:

BRIT TERVEK A NÉMETORSZÁG ELLENI GAZDASÁGI HADVISELÉSRE 1937–39-BEN; A SVÉD VASÉRC PROBLÉMÁJA

A svéd vasérc különleges helyet foglal el második világháború első hónapjainak történetében, valamint a német hadigazdaság jellegével kapcsolatos vitában. 1939–40 telén Nagy-Britannia és Franciaország háborús terveiben a fő szerepet a Skandinávia elleni diplomáciai és katonai akciók játszották. A skandináv országok a német stratégiában is központi helyet foglaltak el.

A britek különleges érdeklődése a svéd vasérc iránt azzal magyarázható, hogy a Gazdasági Hadviselés Minisztériumának 1939 decemberi jelentése szerint a szállítások teljes megátlása talán már 1940 tavaszára megbénítaná a német haditermelést. Ez az elképzelés teljesen megalapozatlan volt, bár hosszú távon a svéd vasérc kétségtelenül nagy szerepet játszott Németország hadigazdaságában.

Az első világháborúból levont tapasztalatok alapján a britek a győzelem okai között túl nagy jelentőséget tulajdonítottak a Németország elleni gazdasági blokádnak. Németország a versailles-i béke

után kétségtelenül még sebezhetőbbé vált; 1918-ig Lotharingia birtokában vasércszükségletét 60%-ban saját forrásból tudta biztosítani, később viszont a behozatal 75–80%-ot tett ki.

Nagy-Britanniában 1937 júliusában jött létre a „Németországra gyakorlandó gazdasági nyomás bizottsága". Ebből született meg később a Gazdasági Hadviselés Minisztériuma (MEW). A szervezési előkészületekben fontos szerepet játszott a még 1931-ben megalakított ipari hírszerzési központ, amely később a MEW hírszerző főosztálya lett. E szerv nemcsak információk gyűjtésével foglalkozott, hanem jelentős befolyása volt a politikai döntések meghozatalára is. A háború előtti időszakban azonban nem tudta megfelelően értékelni Németország pénzügyi és munkaerőhelyzetét, ezért tévesen azt hitték, hogy a német hadigazdaságot 1939-re már teljesen mozgósították és ezért különösen érzékeny a nyersanyag-ellátás megszakítására. Mindenáron egy „Achilles-sarkot" akartak találni, amely megsebzésével rövid idő alatt meg tudják bénítani a gazdasági életet. Elméletileg mindössze két ilyen volt: a vas és a kőolaj.

A svéd vasérc és a német ipar közötti szoros kapcsolat még a 19. századból származik; ekkor vált ugyanis lehetővé a magas foszfortartalmú vasércek feldolgozása a Thomas-eljárás segítsével. Azaz, a svéd vasércből főleg kevésbé jó minőségű acélfajtákat állítottak elő. Németország a svéd vasércexport háromnegyedét vette át, ez 1936–38-ban átlagosan évi kilenc millió tonna volt, amely a német import 60%-át tette ki, és az összes szükséglet 45%-át fedezte.

A Németországba irányuló szállítások csökkentésére különböző elképzeléseket dolgoztak ki: Nagy-Britannia vásároljon több svéd vasércet, hogy kevesebb jusson a németeknek, ígérjen fegyveres támogatást a svédeknek annak érdekében, hogy megtagadják a Németországnak történő szállítást stb. Mivel e tervek realitása csekély volt, a közvetlen akciók gondolata került előtérbe, így pl. a kitermelés meggátlása vagy a legfontosabb szállítási útvonal, a narviki kikötő és az odavezető vasútvonal megsemmisítése.

Végül is semmiféle akcióra nem került sor, és nincs nyoma annak, hogy nagyobb szabású hadműveletek tervével valaha is komolyan foglalkoztak volna.

Az alapvető hiba az volt, hogy a gazdasági hadviselést hosszú távon a győzelem kulcsának tekintették, sőt alkalmasnak tartották akár egyetlen olyan csapás mérésére, amely feleslegessé teszi a hosszú háborút. Ugyanakkor az is igaz, hogy a Chamberlain-kormány teljesen alkalmatlan volt ilyen elképzelések megvalósítására.

(Journal of Contemporary History, 1981. évi 1. szám, 53–72. l.)

M. T.

V. Sz. KOZSURIN, Sz. A. POGOGYIN:

A SZOVJETUNIÓ VÁROSI LAKOSSÁGÁNAK FEJLŐDÉSE 1939–1979 KÖZÖTT

A szovjet társadalom fejlődésének egyik fontos mutatója a városi lakosság számának dinamikus növekedése. A szerzők az 1930-es, az 1959. évi, ill. az 1970-ben és 1979-ben tartott népszámlálások, valamint az egyre gazdagabb demográfiai irodalom eredményeinek felhasználásával elemzik a városiasodás folyamatát. Bár az 1939–79 közötti időszak dinamizmusa nem érte el az 1926 1939 közötti évek rohamos növekedési ütemét (két és félszeresére nőtt a városlakók száma), mégis ezek az évtizedek azok, amelyek során a lakosság több mint fele lett városlakó, s számuk 60 millióról 164 millióra nőtt. Az 1939-es alig egy harmaddal szemben 1979-re 60% fölé emelkedett a városi lakosok aránya. Ez a változás azért is figyelemre méltó, mert a háború súlyosan érintette a szovjet városokat. 1945-re lakosságuk 93 százaléka maradt meg. A városiasodás folyamatában 1961 jelentős esztendő volt, mert ekkor haladta meg a városi lakosság száma a falvakét.

Az igen szemléletes közlemény a globális adatok mellett elemzi a városiasodás forrásait is. Az egyik tendencia, hogy a vizsgált négy évtized során meghatározó lett a természetes szaporodás, mint a városlakók számát növelő tényező. Míg 1939–59 között a városi lakosság számának emelkedéséből

csak 20% származott a természetes szaporodásból, addig az 1970-es évtizedben ez az arány 43 százalékra nőtt. Ezzel összhangban csökkent a városba áramlás üteme és mértéke. A korszak első felében a növekedés csaknem kétharmada a falusiak városába áramlásából származott, az 1970-es években már alig több mint egyharmad volt ez a mutató. A városi lakosság számának növekedésében a települések korszerűsödése, városiasodása, s ezáltal várossá nyilvánítása is szerepet kapott. Kezdetben a növekedés 17 százaléka, napjainkban alig több mint 10 százaléka származik ebből a forrásból.

Köztársaságonként is kimutatják a szerzők a városi népesség arányának a változásait. Az Orosz Föderáció, Ukrajna, valamint az örmény, lett, észt szovjetköztársaságok mutatói az összövetségi adatokkal egyeznek. Az 1939-es kb. egyharmados városlakó arány 1979-re 60% fölé emelkedett. Csaknem ötszörösére nőtt a városban élő emberek száma és aránya az üzbég, a kazah, a moldvai, a kirgiz, a tadzsik és az örmény köztársaságokban. Az országos átlagot messze meghaladó dinamizmus magyarázata – az indulási bázis alacsony volta mellett (20–30%) – a szovjet társadalom- és nemzetiségpolitikában keresendő, amely tudatosan törekszik a különböző nemzetiségek társadalmi fejlettségi szintjének emelésére, a történelmi örökségből fakadó elmaradottság felszámolására. Az 1979-es adatok szerint szovjet Tadzsikisztánban, Kirgiziában, Moldvában és az üzbég köztársaságban volt a legalacsonyabb az urbanizáltság foka (35–41%).

A kiegyenlítődési folyamaton belül jelentős ütemkülönbségek voltak. Az 1970-es évtized érdekességét jelentette a természetes szaporodás viszonylag magas volta a közép-ázsiai területeken, ill. a szibériai nagy beruházások városgyarapító hatása. A jellemző tendenciák között említik a szerzők a nagyobb városokba koncentrálódás jelenségét. 1939–1970 viszonylatában az 50 ezernél népesebb városok száma és lakossága két-, ill. két és félszeresére nőtt. Szembetűnő a milliós városok számának növekedése. 1939-ben Moszkva és Leningrád, 1959-re ezek mellett Kijev lakóinak száma haladta meg az 1 millió főt. 1970-ben viszont már csaknem egy tucat, napjainkban mintegy húsz milliós városa van a Szovjetuniónak. Míg 1939-ben a városlakók alig fele élt 100 ezernél népesebb városokban, 1979-re ez a mutató 61 százalékra nőtt. A közelmúlt egyik új jelensége, de tudatos várospolitikája is, hogy az ún. közepes (100–250 ezer lakosú) nagyvárosokat fejlesztik, mert a fejlettség jelenlegi szintjén ezt tekintik optimálisnak.

(Isztorija SzSzSzR, 1980. 4. szám 133–137. l.)

M.

G. KIRWIN:

A „MEGTORLÁSRA" VÁRVA. – A NÁCI PROPAGANDA ÉS A NÉMET POLGÁRI LAKOSSÁG MORÁLJA

A német propaganda már 1942-től kezdve egyre gyakrabban emlegette a „megtorló" fegyverek bevetését Nagy-Britannia ellen. Míg azonban 1943-ban a Németország feletti szövetséges légitevékenység igen megerősödött, a Szovjetunióban lekötött, egyre gyengülő Luftwaffe képtelen volt hatásos ellenakciókra. Az új típusú fegyverek bevetésére valójában csak 1944 júniusában került sor, de a német propaganda már jóval korábban megpróbálta alkalmazásuk igérgetésével a német polgári lakosság moráljét javítani.

Göbbels beszélt először 1942 októberében a Nagy-Britannia eleni „megtorlásról", de ekkor még mindenki a hagyományos jellegű légitámadások felújítására gondolt. 1943 tavaszán történtek meg az első ködös, misztikus kijelentések egy szörnyű erejű és döntő hatású fegyverről. A „megtorlás" – már csak a német lakosságnak a bombázások miatt egyre romló hangulata következtében is – a német propaganda egyik alapelemévé vált. A „megtorlás" ígérete kétségtelenül találkozott az egyre gyakrabban bombázott német városok lakosságának óhajával, akik úgy vélték, hogy az ellenséges légitámadásoknak csak a Nagy-Britanniára mért ilyen csapással lehet véget vetni.

A lakosság körében sok hír keringett a – a Peenemündében – kikísérletezés alatt álló rakétákról. A közvélemény azonban nagyot csalódott, amikor kiderült, hogy a tényleges bevetés időpontja teljesen bizonytalan. A német Biztonsági Szolgálat (SD) egyre több jelentése szólt a lakosság szkeptikus véleményéről. A „megtorlás" egyre nagyobb „sürgőssége" szoros kapcsolatban állt a folyamatosan

romló katonai helyzettel. A német lakosság kisebb része kételkedett a csodafegyverekben, a többség azonban úgy vélte, hogy legkésőbb 1943 őszéig sor kerül alkalmazásukra. Az emberek óriásságyúkról, rakétákról, sőt atombombáról suttogtak.

A közhangulat végül is olyan türelmetlenné vált, hogy 1943. július 6-án a sajtónak megtiltották a „megtorlás" emlegetését, és arra utasították, hogy foglalkozzon a Nagy-Britannia elleni német bombázásokkal. Ez nem volt könnyű feladat, hiszen a Luftwaffe 1943-ban alig 2240 tonna bombát dobott le Nagy-Britanniára, míg a szövetségesek Németországra kb. 200 000 tonnát. Hitler szeptemberi – az olaszországi helyzet megszilárdítása végett elmondott – beszéde átmenetileg ismét javította a lakosság hangulatát. E hangulat a későbbiekben gyakran ingadozott, de a németek soha nem mondtak le véglegesen a titkos fegyverekbe vetett hitükről, hiszen ez a vereség elfogadását jelentette volna.

1943 karácsonyán a német sajtó ismét teljes gőzzel foglalkozott a „megtorlással", mintha már csak napok kérdése lenne. A szükségszerűen bekövetkező csalódás elkerülésére a német politikai vezetés 150–200 bombázóval három hónap alatt tizenöt nagyobb légitámadást hajtatott végre London ellen, vajmi csekély eredménnyel.

A német lakosság hangulatát paradox módon még jobban rontotta a titkos fegyver tényleges bevetése. Az első V–1 szárnyas bombákat néhány nappal a normandiai partraszállás után indították el London felé, s szinte azonnal nyilvánvalóvá vált, hogy semmiféle hatást sem tudnak gyakorolni velük a háború menetére. Mindezek ellenére kétségtelen, hogy a „megtorlás" volt az egyetlen olyan propagandatéma, amellyel Sztálingrád után a német morált befolyásolni lehetett, jóllehet a sikeres katonai akciókat hosszabb távon ez nem pótolhatta.

(Journal of Contemporary History, 1981. évi 3. szám, 565–583. l.)

M. T.

A. I. DANYIVLOV:

A KONTINUITÁS PROBLÉMÁJA AZ NSZK TÖRTÉNETÍRÁSÁBAN

Historiográfiai és történeti aspektusból egyaránt felmerült a kérdés azoknak a vitáknak a során, amelyek a nyugatnémet történészek között a történettudomány társadalmi helyéről, tudatformáló funkciójáról folytak. Akik lebecsülték a történetírás szerepét, azzal érveltek, hogy öncélú módszertani útkereséssé vált, nem képes a NSzK társadalmi, politikai valóságnak történelmi gyökereit feltárni. F. Meinecke, H. Ritter és mások a tradicionális német historizmus szellemét hiányolták, amelyet véleményük szerint csak kiegészíthetnek a gazdaságtörténetírás, a szociológia eredményei. Vitapartnereik – szakítva a német történetírás örökségével – az angolszász, francia iskolák szemléletmódját részesítették előnyben, mint ami lehetővé teheti a kontinuitás kérdésének tisztázását is. Tehát szakítást hirdettek a historiográfiai kontinuitással, a történeti folytonosság adekvátabb feltárása érdekében.

A kontinuitás problémája körüli vitákat F. Fischer 1961-ben megjelent, a császári Németország háborús céljait taglaló munkája lobbantotta fel. A mű folytonosságot sugallt Németország első, ill. második világháborús célkitűzései között, s ezzel indirekte a fasizmust, mint a német történelem kontinuus elemét állította be. Kritikusai vagy az NSzK viszonyaira is kivetítették azt a folytonosságot, amelynek vállalásától visszariadtak, vagy cáfolták a fasizmus kontinuus voltát, véletlen kitérőnek tüntetve fel az 1933 utáni korszakot. A strukturalista iskola fiatal képviselői (H.-U. Wohler, W. Mommsen) minden örökséget elutasítottak, a historizmussal való teljes szakítást sürgették. Megítélésük szerint a német történettudomány azonosult a fasizmus törekvéseivel, kiszolgálta azokat. A történetírás feladatát abban látták, hogy az 1949 utáni viszonyok történelmi előzményeit tárja fel, ami szerintük váltást tett szükségessé a módszerek és a szemléletmód terén is.

Vitatták azt az álláspontot, amely szerint a századforduló Németországának nem organikus folytatása sem a fasizmus, sem az NSzK politikai struktúrája. A német nemzeti lét 1918-as katasztrófájában, ill. a demokrácia, a modern ipari társadalom válságában – azaz nem kontinuus tényezőkben jelölik meg a fasizmus gyökereit. Ez a felfogás Bismarck korának értékelésében, a német, ill. az európai

történelemben játszott szerepének megítélésében is jelentkezett. Wehler és társai az ún. hosszú századot az európai ipari átalakulás időszakaként értelmezik, amelynek során a politikai struktúra két típusa különült el. A klasszikus polgári demokrácia, ill. a régi autoritárius rendszerek korszerűsített változata. Németországban történeti és társadalomszerkezeti okok miatt az utóbbi – s ilyen volt Bismarck rendszere is –, amely magában hordozta a fasizmus gyökereit is. Ez a felfogás tehát nem a monopolkapitalizmus immanens termékeként, hanem német fejlődési sajátosságként magyarázza a fasizmust, mint a történetileg kialakult, nem tisztán kapitalista politikai intézmények vitalitásának következményét.

A neohistorizmus képviselői szerint nem válhat a történetírás a múlt egyoldalú kritikájává, a felelősség megállapításának folyamatává. Helytelenítik azt az intepretációt, miszerint Németország elmúlt száz éve a hibák, fiaskók, bukások láncolata. 1871–1919–1933–1945 összefüggését elfogadják, de a fasiszták uralomra jutásának évét cezúrának tekintik. A Nietzsche–Wagner–Weber vonulat felállítását is vitathatónak tartják, ha az a fasizmus előzményeként szerepel. Egyik képviselőjük, Th. Nipperdey rámutatott, hogy a történelmi folyamatokban érvényesül a kontinuitás és a diszkontinuitás dialektikája. Ebből vezette le a történeti szituációk alternatív, nyitott jellegét. Szót emelt a prezentizmus ellen, amely a kontinuitás és a kauzalitás egybemosását is jelentheti. Egyoldalúságnak tekinti a német történelem olyan beállítását, amely egyenes vonalat rajzol Luthertől Hitlerig. Más vonulatok láttatását is szükségesnek tartja, s rámutat a Weimari Köztársaság és az NSzK struktúrájának analógiáira. A náci vagy bonni Németország történelmi előzménye-e pl. a porosz hegemónia érvényesülése? Az egységes állam létrehozásának módja szorította-e háttérbe a liberális demokráciát? Mind-mind vitatott kérdés. Azt viszont az NSzK történetírása különböző iskolái is állítják, hogy a fasizmus nem kontinuus jelensége a német történelemnek, és a kapitalista, monopolkapitalista fejlődéssel sem hozható összefüggésbe.

(Voproszi isztorii, 1981. 3. szám 67–81. l.) *M.*

CYNTHIA E. HARRISON:

A FEMINISTA MOZGALOM ÉS A KENNEDY–ADMINISZTRÁCIÓ

1961-ben, négy évvel a nagy feminista hullám előtt, John F. Kennedy utasítására megalakították a Nők Helyzetével foglalkozó Elnöki Bizottságot. A roosevelti New Deal mintájára Fair Fealnek (egyenlő elbánásnak) elkeresztelt új irányvonal fontos változást hozott a szövetségi állami politikában.

1945-től 1960-ig a nők munkavállalását, helyzetét alapvetően az jellemezte, hogy bár „támogatták" jogaikat, egyre több és több nőt toloncoltak vissza a háború előtti háztartásbeli állapotba. Az ötvenes években azonban már felfigyeltek arra, hogy az ország számára káros, a tehetséges, szakképzett nők házi rabszolgaságba való visszasüllyesztése. A dolgozó nők aránya az 1950-es 31,4%-ról 34,8%-ra nőtt 1960-ig. Meglepő a férjezett, kisgyermekes anyák munkavállalásának növekdése: 5 év alatt 17%. Bár a munkavállaló nők száma nőtt, munkához, egyenlő bérezéshez való jogaikkal alig törődtek. Az azonos munkát végző férfiak és nők eltérő bérezése még természetes dolognak számított.

Az egyetlen államszövetségi szintű szerv, a Munkaügyi Minisztérium Női Osztálya, miközben egyenlő jogokat követelt a dolgozó nőknek, nem szállhatott szembe a kialakult törvényhozási gyakorlattal. Éppen emiatt a különböző női érdekvédelmi szervezetek szembefordultak vele, s egy országos szintű érdekvédelmi bizottság létrehozását követelték. A különböző szövetségek között fennálló ellentétek szükségszerűen azzal az eredménnyel jártak, hogy egyetlen szervnek sem volt esélye arra, hogy egy törvényjavaslat kongresszusi jóváhagyását megszerrezze.

Bár a Kennedyt megelőző elnökök is tisztában voltak a női szavazatok fontosságával, s tudták, hogy az elektorok több mint felét a szebbik nem képviselői adják, a könnyebb utat választották, és nem a nők helyzetének általános javításával, hanem egyes hölgyek jelentősebb pozícióba való emelésével próbálták a kérdést megoldani.

Alapvetően a helyzet Kennedy alatt sem változott meg: az elnöki javaslat után, szenátusi jóváhagyással betöltött állásoknak mintegy 2,4%-át kapták nők. (Az előző két adminisztráció százalék-

aránya is ennyi.) Sőt, a helyzet bizonyos tekintetben még romlott is: a megválasztott hölgyek között lámpással is alig lehetett jelentősebb politikai személyiséget találni. A Munkaügyi Minisztérium Női Osztálya élén álló Esther Peterson két célpontra összpontosított: elismertetni a törvényhozással a nők egyenlő bérezéséhez való jogát, és létrehozni egy, a nők helyzetét vizsgáló elnöki bizottságot.

Peterson memoranduma után hat hónappal, 1961. december 14-én, Kennedy létrehozta a bizottságot, melyben 15 nő és 11 férfi vett részt; közülük többen a kormánynak is tagjai. Érdekes módon a két nagy párt női képviselői közül senkit sem hívtak meg a bizottságba. A szerző nyomatékosan rámutat, hogy míg a szakszervezeti vonalon dolgozó nők a bizottságba kerültek, az önálló politikai karriert választók közül senki sem került be.

A bizottság erősen megoszlott az „egyenlőséget", illetve a nők „védelmét" követelők között. Paradox módon, az alkotmányos egyenlőség talaján állva harcoltak a nőket védő törvényekért. A munkáltatók óriási többsége ugyanis az egyenlő jogok elismerése mellett a férfi jelentkezőket részesítette előnyben. Kennedy egyetértett a bizottsággal, és utasította John Macyt, hogy az eddigi gyakorlattal szemben, az állami alkalmazás során nemek szerinti megkülönböztetés ne történjén. A bizottság másik sikere az egyenlő bérezést törvénybe iktató törvényjavaslat kongresszusi jóváhagyása volt. 1963. június 10-én az elnök aláírta „az egyenlő munkáért, egyenlő bért" ígérő törvényt, bár ez a nők többségének semmit sem jelentett, hiszen „női" szakmában dolgoztak. A törvény jelentősége azonban óriási, hiszen szakított az addigi gyakorlattal, mely szerint természetes volt, hogy az azonos munkát végző nők, mivel nem családfenntartók, kevesebbet keressenek.

Bár ezek kis lépések voltak, a kormány egyre inkább hivatalosan is elismerte a nők háztartáson kívüli jogait, lehetőségeit. A bizottság működése egészében véve azt eredményezte, hogy egyre több nő látta értelmét az önálló munkavállalásnak.

1963. október 11-én a bizottság 60 oldalas jelentésben foglalta össze feladatait. Hangsúlyozták, hogy a nyitás nem jelenti a házimunka és a gyermeknevelés elhanyagolását.

Amikor az elnök elfogadta a bizottság felállításáról szóló javaslatot, a szövetségi népolitika addigi egész irányvonalával szakított. A bizottság nem egyes nők magas állami szintű foglalkoztatását akarta elérni, hanem a nők általános helyzetének, megbecsülésének megváltoztatását. A bizottság által elért eredmények természetesen nem rögtön jelentkeztek; hatásuk azóta egyre jobban érezhető. A szövetségi szintű bizottság hatására egyre-másra születtek az egyes államokban a nők helyzetével foglalkozó állami szervezetek, s így jött létre végül a Nemzeti Nőszövetség, mely már a teljes egyenlőség mellett a szexuális szerepből adódó társadalmi szereposztás teljes megváltoztatását is célul tűzte ki.

A nők helyzetét vizsgáló elnöki bizottság kezdeti szerény eredményei végül is alapjában olyan frontáttörést jelentettek, melynek eredményei csak mostanában értek be.

(The Journal of American History, Volume 67., No 3., 1981 március, p. 630–646. l.)

F. M.

HARRY AMMON:

A MONROE-ELV; BELPOLITIKA AVAGY HAZAFIAS DÖNTÉS?

1949-ben úgy tűnt, a Monroe-elvvel kapcsolatos problémák végleg megoldódnak, hiszen ekkor jelent meg Samuel Flagg Bemis könyve John Quincy Adamsról. Bemis, az első történész, aki bepillantást nyerhetett az Adams-család levéltárába, azon az álláspontón volt, hogy a nyilatkozat egy nemzeti érdekeket figyelembe vevő döntés, az elnök és a külügyminiszter közös műve.

Ezt a véleményt kérdőjelezte meg Ernest R. May 1975-ben megjelent könyve „The Making of Monroe Doctrine" címmel. May nem a szerzőség kérdésével foglalkozik, ő inkább a nyilatkozatokat kiváltó motívumokra kíváncsi, azokra az okokra, amelyek miatt a közös angol–amerikai fellépés elutasítást nyert. Véleménye szerint a probléma hátterében a soron következő elnökválasztás rejlett, és az egész Monroe-elv nem más, mint az elnökválasztási kampány egyik eszköze. Hiszen 1823-ban az elnökválasztásának 5 jelöltje volt, s ebből az 5 személyből hárman, John Quincy Adams külügyminiszter, John C. Calhoun hadügyminiszter és William H. Crawford pénzügyminiszter a Monroe-

kormány tagja volt. May szerint ennek a heves politikai harcnak a tudatában érthető meg, hogy Calhoun miért támogatta az angol javaslatot és Adams miért volt ugyanennyire ellene. A külügyminiszter el akart kerülni egy népszerűtlen lépést, Calhoun pedig éppen politikai ellenfelét akarta kellemetlen helyzetbe hozni és ezért támogatta a közös angol–amerikai akciót. Crawford akkoriban beteg volt és nem is ismerjük, hogyan reagált az angol külügyminiszter, Canning javaslatára. May szerint Monroe, aki nem jelöltette magát újra, a közös akciót támogatta, de nem akart szakítani külügyminiszterével, ezért adta be végül ő is a derekát, és az önálló javaslatot csak azért lehetett könnyedén elutasítani, mert a Monroe-kabinet tagjai értesüléseik révén tisztában voltak azzal, hogy európai részről nem fenyeget intervenció. De honnan juthattak a kormány tagjai ilyen információkhoz? Harry Ammon szerint Monroe-t éppen arról tájékoztatták, hogy az európai hatalmak invázióra készülnek. A külügyminisztérium irattárában csak egy jelentés található, amely szerint ilyen veszéllyel nem kell számolni. Adams, aki jól tájékozodott az európai politikai körökben, még Sándor cárról is elképzelhetőnek vélte, hogy beavatkozik a spanyol gyarmatok ügyébe. Ebben az időben sem az amerikai sajtó, sem az európai nem bizonyult megbízható forrásnak, hiszen egy számon belül is közöltek egymásnak ellentmondó híreket.

Mint kiderült, nem kellett európai beavatkozástól tartani, Adamsnek igaza lett. De az ő feltevése sem a megszerzett információkon alapult, hanem a helyzet helyes felmérésén. Adams a november 26-i kabinetülésen is komolyan vette az elnök és a hadügyminiszter invációtól való félelmét. Nem helyes tehát feltételezni, hogy a Monroe-kabinet tagjai biztosak voltak az európai reagálásban – mondja a szerző.

May feltételezésének másik sarkalatos pontja: a Monroe-doktrina Adams független külpolitikájának jelképe, mert ilyen fontos kérdésben akart elkülönülni vetélytársától, Calhountól. Felmerül a kérdés: mennyire befolyásolta a két elnökjelöltet politikai ambíciója a Monroe-doktrinához való viszonyukban. Adams naplója erről egyáltalán nem tanúskodik. A külügyminiszter bizalmatlan ember lévén, nem habozott vetélytársait megvádolni, naplója bővelkedik is W. H. Crawfordról szóló ilyen megjegyzésekben. Calhounról 1824-ig, illetve az év februárjáig semmi ilyesmit nem írt.

Adams és Calhoun különösképpen jól megértették egymást, és közös ellenfelüknek tartották a pénzügyminisztert. Nincs okunk feltételezni – állítja a szerző –, hogy a külügyminiszter és a hadügyminiszter barátságos viszonya ne állt volna fenn 1823 novemberében, tehát nem valószínű, hogy Calhoun csak azért ragaszkodott volna az angol javaslat elfogadásához, hogy bajt okozzon Adamsnek.

Monroe elnök indítékai is érdekesek. Végül is miért választotta ezt az utat, a független, önálló politika deklarálását? Csak azért, mert töretlen hírnévvel akart visszavonulni, és félt attól, hogy Adams kilép a kormányból? Vagy döntése egy megalapozott külpolitikai program egyik megnyilvánulása? Adamsnek tényleg lehetett hatása az elnökre, de az ő politikai eszköztárába nem illik bele a kép, hogy a kormány politikájával szemben ellenzéket formál, és lemondásával zsarolja az elnököt. Mind Calhoun, mind Adams elnökjelöltként is azonosították magukat a kormánypolitikával. Az a feltételezés, hogy Monroe a konfliktusok elkerülése végett utasítja vissza Canning javaslatát, teljesen az elnök félreismerésén alapul. Hiszen példák hosszú során keresztül bizonyította, ha sorsdöntő nemzeti érdekekről van szó, hajthatatlan volt döntéseiben. Canning javaslatának tartalmával egyetértett, de szerinte a közös nyilatkozat nem volt a legmegfelelőbb lépés amerikai részről. Megválasztása óta a latin-amerikai szabadságharcok támogatója volt. Nemcsak azért, mert a spanyol hanyatlásból az Egyesült Államok is hasznot hajthatott, hanem mert így a köztársasági eszme erősödését is láthatta. Adams nem osztotta az elnök lelkesedését a forradalmi mozgalmakért. Szerinte a forradalom csak a spanyol uralom megdöntése és az amerikai befolyás megerősítése miatt volt fontos. Washingtonban az is köztudott volt, hogy az angolokkal való közös fellépés ugyan biztosítaná Latin-Amerika függetlenségét, de nem garantálná a republikanizmus térnyerését. Monroe, miután a függetlenség és a republikanizmus pártjára állt, nem működhetett együtt egy olyan kormánnyal, amelyik ezt a két feltételt nem szavatolta. Hiszen Canning abban reménykedett, hogy az egykori spanyol gyarmatokon monarchiák alapíthatók.

Monroe elnök önálló akciójának nem volt közvetlen hatása az angol politikára. 1824 végén, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy a további halogatás az Egyesült Államok malmára hajtja a vizet, Anglia elismerte a délamerikai államokat.

(Diplomatic History, Vol. 5., No. 1. Winter 1981. 53–73. l.)

B. B.

A folyóiratszemlét írták: Barda Beáta (B. B.), Fekete Miklós (F. M.), Jemnitz János (J.), Menyhárt Lajos (M.), Molnár Tamás (M. T.), Tímár Lajos (T. L.).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Геза Эперьеши:* Еврейские промышленники свободных королевских городов в эпохе реформ – *Золтан Бакшаи:* Объязательное страхование на случай безработицы и вопрос пособия по безработице в контрреволюционной Венгрии – СООБЩЕНИЯ – *Бабанасис Стериос:* Треческая революция 1821-ого года и развитие капитализма в Греции – *Дьёрди Боллманн:* „Просвещённый ктнсерватив", Пётр Валуев – *Тамаш Краус:* Первая русская революция и второй „раскол" русской социалдемократии – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

SOMMAIRE

ÉTUDES – *Géza Eperjessy:* Les Juifs et les métiers industriels dans les villes libres royales de l'ère des réformes – *Zoltán Baksay:* L'assurance chômage obligatoire et le problème des allocations dans la Hongrie contre-révolutionnaire – COMMUNICATIONS – *Babanászisz Szteriosz:* La révolution grèque de 1821 et l'essor du capitalisme en Grèce – *Györgyi Bollmann:* Le "conservatif éclairé", Pjotr Valujev – *Tamás Krausz:* La première révolution russe et la "deuxième" scission au sein de la social-démocratie de Russie – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DES PÉRIODIQUES

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *G. Eperjessy:* Jüdische Gewerbetreibenden in den königlichen Freistädten im Reformzeitalter – *Z. Baskay:* Die obligatorische Arbeitslosenversicherung und die Frage der Arbeitslosenunterstützung in Ungarn während des konterrevolutionären Regimes – BEITRÄGE – *Sz. Babanászisz:* Die griechische Revolution von 1821 und die Entwicklung des Kapitalismus in Griechenland – *Gy. Bollmann:* Pjotr Valujev der "aufgeklärte Konservative" – *T. Krausz:* Die erste russische Revolution und die "zweite" Spaltung der Sozialdemokratie in Russland – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU

CONTENTS

STUDIES – *G. Eperjessy:* Jewish Artisans in the Royal Town of the Reform Age – *Z. Baksay:* The Question of Obligatory Unemployment Insurance and Uneployment Relief in the Counter-Revolutionary Hungary – REVIEW ARTICLES – *Sz. Babanaszisz:* The Revolution of 1821 and the Development of Capitalism in Greece – *Gy. Bollmann:* The "Enlighted Conservatove" Piotr Valuiev – *T. Krausz:* The First Russian Revolution and the "Second" Split of the Russian Social Democracy – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1983. ápr. 18. – Terjedelem: 18.20 (A/5 ív)
83.11988 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének értesítője

Felelős szerkesztő: Ránki György

A magyar- és világtörténelem területéről, elsősorban a 19. és 20. század történetéről közöl tanulmányokat. Tudosít fontosabb tudományos vitákról, külföldi történészeknek az Intézetben tartott előadásairól, valamint itthon és külföldön tartott történettudományi kongresszusokról.

Alapítva: 1958
Magyar nyelven, francia és orosz összefoglalókkal
Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben
Évi előfizetési díja: 84,– Ft
Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
Budapest, József nádor tér 1. 1051
Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V. Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90— Ft

1 szám ára: 15— Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25 Ft
Évi előfizetési ára: 150 Ft

INDEX: 25.779
ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven *is*, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készíttetünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

SZÁZADOK

A tartalomból:

Kumorovitz L. Bernát: I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török") háborúja

Trócsányi Zsolt: Kísérletek teljes katonai uralom létrehozására Erdélyben (1732—1739)

Györffy György: Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma

KÖZLEMÉNYEK — ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN — VITA — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA

117. ÉVF. **1983. 5. SZÁM**

Következő számunk tartalmából

100 éve hunyt el Marx Károly
Pach Zsigmond Pál: **Magyar Marx-évfordulók**
Jemnitz János: **Marx az angol és a belga munkásmozgalomról (1877—1883)**
Vadász Sándor: **Marx mint történetíró**

E számunk munkatársai

Barda Beáta gyakornok (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Bánkuti Imre* kandidátus, a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa — *Borzsák István* akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Csákvári Ferenc* a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőségének munkatársa — *Erdődy Gábor* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Fodor István* kandidátus, a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa — *Györffy György* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Hóvári János* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Kordé Zoltán* a József Attila Tudományegyetem segédmunkatársa (Szeged) — *Cs. Kottra Györgyi* muzeológus (Hadtörténelmi Múzeum, Bp.) *Kristó Gyula* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Kumorovitz L. Bernát* egyetemi tanár (Budapest) — *Miskolczy Ambrus* a Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ munkatársa (Bp.) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Péter Katalin* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Rozsnyói Ágnes* az MTA Történettudományi Intézet Tudományos Információs Osztályának munkatársa — *Szigeti Péter* egyetemi gyakornok (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Tagányi Zoltán* az MTA Szociológiai Csoport munkatársa — *Tilkovszky Loránt* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Timár Lajos* egyetemi adjunktus (Agrártudományi Egyetem, Debrecen) — *Trócsányi Zsolt* a történelemtudományok doktora, főlevéltáros (Országos Levéltár, Bp.) — *Veress Éva* kandidátus (Bp.)

51593

515

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.

114. ÉVFOLYAM 1983. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Kumorovitz L. Bernát: I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török") háborúja 919

Trócsányi Zsolt: Kísérletek teljes katonai uralom létrehozására Erdélyben (1732–1739) 983

KÖZLEMÉNYEK

Hóvári János: Az erdélyi kanthner és a balkáni kantár 1015

Péter Katalin: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta 1028

Miskolczy Ambrus: Társadalom, nemzetiség és ellenzékiség kérdései az erdélyi magyar reformmozgalomban (1830–1843) 1061

Tilkovszky Loránt: Erdély nemzetiségei és a weimari Németország diplomáciája 1097

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

Györffy György: Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma 1103

VITA

Kristó Gyula: A magyar törzsszövetségről dilettáns módon 1135

TÖRTÉNETI IRODALOM

Jakabffy Imre: A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1967–1977. (Ism.: *Fodor István*) 1144
Hans Planitz: Die deutsche Stadt im Mittelalter von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen (Ism.: *Tagányi Zoltán*) . . . 1146
J.-P. Poly–E. Bournazel: La mutation féodale X^e–XIIe siècles (Ism: *Kordé Zoltán*). 1147
Csizmadia Andor: Jogi emlékek és hagyományok (Ism.: *Trócsányi Zsolt*) 1149
Bónis György: Révay Péter (Ism.: *Borzsák István*) 1151
Kovács Ágnes: Iratok a nyírségi salétromtermelés történetéhez a Rákóczi-szabadságharc idején (Ism.: *Bánkúti Imre*) 1153
Hajdu Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon (Ism.: *Trócsányi Zsolt*) 1154
Kathrin Sitzler: Szolidaritás vagy zsoldosság? A külföldi szabadcsapatok a magyar szabadságharcban 1848–49. (Ism.: *Erdődy Gábor*) 1157
Szlavjanovedenie i balkanisztika za rubezsom (Ism.: *Niederhauser Emil*) 1159
A. Sz. Milnyikov: Osznovü isztoricseszkoj tipologii kul'turü (Ism.: *Niederhauser Emil*) 1161
Historisch-Demographische Mitteilungen – Communications de Demographie Historique (Ism.: *Veress Éva*) 1163
A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában (1944–1958) (Ism.: *Szigeti Péter*) 1165

FOLYÓIRATSZEMLE

Karin Calvert: Gyermekábrázolások amerikai családi portrékon 1670–1810 1168 – *Joan R. Gundersen, Gwen Victor Campel:* A férjes asszonyok jogi helyzete a 18. századi New Yorkban és Virginiában 1170 – *Peter Kolchin:* A szolgaság védelmében. Az amerikai rabszolgaság és az oroszországi jobbágyság apológiája 1760–1860 között 1171 – *David R. Goldfield:* A városi Dél: egy regionális keret 1173 – *Shearer Davis Bowman:* A polgárháború előtti Dél ültetvényesei és a 48-as forradalmak előtti poroszországi junkerek az összehasonlítás tükrében 1174 – *Edward Pessen:* Mennyire különbözött egymástól a polgárháború előtti Észak és Dél? 1176 – *Anne M. Butler:* Katonai rövidlátás: a frontier és a prostitúció 1178 – *Richard L. Rudolph:* A társadalmi struktúra és az osztrák gazdasági növekedés kezdete 1180 1168

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 1182

Kumorovitz L. Bernát

I. LAJOS KIRÁLYUNK 1375. ÉVI HAVASALFÖLDI HADJÁRATA (ÉS „TÖRÖK") HÁBORÚJA*

A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti okleveles gyűjteménye Lajos királynak egy ma már kissé megkopott papírra írt, latin nyelvű, szövegét tekintve rövid, Zsomborban, egy nem jelzett évnek Szent Jakab apostol ünnepén (július 25-én) kelt, Lackh fia Miklós mester által, a meg nem nevezett helyen tartózkodó Demeter erdélyi és János váci püspöknek, valamint Szécsi Miklós mesternek küldött, eddig még kiadatlan levelét őrzi, amely mind történeti, mind diplomatikai szempontból méltó a középkori magyar történet kutatóinak a figyelmére.

Szövege fordításban így hangzik:

(Hátlapon:) Kedvelt híveinknek, Krisztusban tisztelendő atyáknak: Demeter erdélyi[1] és János váci[2] püspök uraknak, valamint Szécsi Miklós[3] mesternek.[4]

*A címben megjelölt témakörben a szerzőnek az elmúlt évek során három előadása hangzott el. Az elsőt 1974. szeptemberében tartotta az MTA Középkori Munkabizottságának vitaülésén „A XIV. századi magyar diplomatika néhány kérdése: 1. I. Lajos magyar király személyi irodája és egy 'elfelejtett' (?) havasalföldi hadjárata; 2. Tótsolymosi Apród János küküllői főesperes kancelláriai működése birtokszerzéseinek tükrében" címmel. Az itt emlegetett „elfelejtett" havasalföldi hadjárat időpontjának meghatározását szolgálta az 1977 februárjában „I. Lajos király utolsó havasalföldi hadjárata (1375)" címmel, ugyancsak a fenti Munkabizottság ülésén elhangzott előadás. Végül az újabb kutatások alapján elkészült jelen tanulmánynak egy fejezetét ugyancsak előadásként mutatta be „I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi (és 'török') háborúja" címmel 1980. októberében az említett Munkabizottság ülésén.

[1] Demeter püspök pályafutásáról *Pór Antal:* Demeter bíboros. Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat második Évkönyve. 1898. – *Temesvári János:* Erdély középkori püspökei. Cluj-Kolozsvár, 1922. 176–196.

[2] János váci püspök életpályájáról *Pór Antal:* De-Surdis II. János esztergomi érsek. Budapest, 1907. A Szent István Társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléseiből. 65. sz. – *Chobot Ferenc:* A váci egyházmegye történeti névtára. I. Vác, 1915. 29.

[3] *Hóman* 1374 és 1380 között horvát-dalmát bánként szerepelteti. (Az 5. jegyzetben i. m. 272–273.) *Reiszig Ede* szerint 1374-ben országbíró volt, 1375-ben nem viselt hivatalt, 1376-ban pedig horvát-dalmát bán lett. A felsőlendvai Szécsi-család. Turul 56/1942/73. (családfa), 37. (szöveg). *Bertényi* nem tud 1374. évi országbírói ságáról, horvát-dalmát bánságát pedig 1374 és 1380 közöss folyamatosnak tartja. (Az 5. jegyzetben i. m. 111.) – Ezzel szemben a zsombori királyi levélben méltóság nélkül szerepel. Hogy pedig ez felel meg a valóságnak, bizonyítja Lajos királynak egy 1375. szeptember 30-i kiváltságlevele, melynek méltóságsorában csak *egykori* (quondam) bánként fordul elő. *Piekosiński Franciszek:* Kodeks dyplomaticzny miesta Krakowa 1257–1506. II. Kraków, 1879. 503. Egykori bánként szerepel még 1376. február 28-án is (MODI. 73.), május 29-én azonban már tényleg horvát bán. Uo. 76010. – 1375. február 22-én még Horvátország és Dalmácia bánja. Uo. 6195.

Kedvelt híveink! Hozzánk jött Lachk fia Miklós mester,[5] és nevetekben elmondotta nekünk, hogy szászaink kiváltak hadseregünkből, ezért szükséges, hogy védettebb és biztonságosabb helyre költözzünk; ebben és egyéb dolgokban (adott) tanácstokat helyesnek ítéljük. Mindazonáltal kérünk titeket, hogy – irántatok tanúsított szeretetünket szem előtt tartva – azt a helyet most már őrizzétek és védjétek, s a személyünk körüli szolgálatot – mint ezt részetekről kétkedés nélkül reméljük – szervezzétek meg ott amilyen jól csak tudjátok, mindenekelőtt királyi méltóságunkra ügyelvén, nehogy tekintélyünk és hírnevünk veszélyeztetve legyen. Egyébiránt ti: Demeter püspök úr, az általatok őrzött pecsétünket János váci püspök úrral küldjétek meg nekünk;[6] ti pedig, János váci püspök úr, visszahagyván ott hadinépeteket, csekély kísérettel jöjjetek hozzánk. Ezenkívül közöljük veletek, hogy – ha valami újabbat tudunk meg a második hadseregünkről, rögtön megírjuk nektek, viszont ti is ugyanezt cselekedjétek. Kelt Sumbur-ban,[7] Szent Jakab apostol ünnepén.[8]

A levél a király titkos-gyűrűspecsétjével volt lezárva, alatta (rövidítve) *relatio magistri Joannis Treutel (Treutel János mester közlése)* kancelláriai jegyzet olvasható.[9]

Lajos király e levele – mint tartalmából megállapítható – rendkívül értékes történeti forrásunk: egy feledésbe merült (havasalföldi) hadjáratról, annak is egy kritikus fázisáról tudósít. Mivel keltezése hiányos, és egyéb magyarázatra szoruló adatokat is tartalmaz, részletesebben kell vele foglalkoznunk, mindenekelőtt pedig pontos keltét kell meghatároznunk.

Tartalma s egy 17. századi elemzése alapján *1373.* július 25-re datálva osztották be a Magyar Országos Levéltár Mohács előtti Gyűjteményébe. Ez a keltezés azonban nem

---

[4] A levél címzettjei minden valószínűség szerint Nagyszebenben vagy környékén tartózkodtak, mert a titkoskancellária 1375. június 29-én Szebenben, a nagykancellária pedig július 1-én Szászhalomban állít ki Lajos király nevében oklevelet (lásd a 37. és 38. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget); a titkoskancellár Demeter erdélyi püspök, a nagykancellária vezetője pedig Alsáni Bálint pécsi püspök volt. (Lásd még a 24. és 25. jegyzetet.)

[5] *Hóman* 14. és 15. századi archontológiai táblázatain csak egyszer találkozunk Miklós keresztnevű Laczkfival, aki 1366-ban szörényi bán, 1367-ben és 1368-ban pedig erdélyi vajda volt. *Hóman Bálint–Szekfű Gyula:* Magyar történet. II[2] Írta *Hóman Bálint.* Budapest, 1936. A 272. és 273., valamint a 352. és 353. közötti mellékletek. *Bertényi Iván* viszont (Az országbírói intézmény története a XIV. században. Budapest, 1976. 181.) 1385-től szerepeltet egy Laczkfi Miklós nevű lovászmestert, aki alighanem azonos a Laczkfiak csáktornyai ágából származó Laczkfi Miklóssal, talán Lajos király zsombori levelének egykori vivőjével, Demeter erdélyi és János váci püspök, valamint Szécsi Miklós mester futárával. 15. századi adatok szerint András nevű fiával részt vett a Zsigmond elleni mozgalomban. Zsigmond-kori Oklevéltár. II/2. szerk. *Mályusz Elemér.* Budapest, 1958. 6078. sz. reg.: 1408. május 4; 7599. sz. reg.: 1410. május 22.

[6] Lásd a 24. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

[7] Székelyzsombor, Székelyudvarhely m. (Most: Jimbor – Románia.)

[8] Mint a következőkben látni fogjuk, ez 1375-ben történt.

[9] Szövege: Függelék 4. 22,5 × 9,5 cm-es papíron, zárlatán a király téglalap alakú, vörös színű viaszba nyomott, eredetileg papírfelzetes titkos-gyűrűspecsétjének a töredékével. A viasz hegyes végű kereszt alakban van a papírra kenve. A pecsét helyén *r[elati]o m[a]g[istri] Jo[anni]s treutel* kancelláriai jegyzet, a levél hátlapján pedig (17. századi írással) a következő bejegyzések: *a*) Ludovici circa 1373 (irónnal); *b*) 1373 Jul. 25 (irónnal); *c*) Ad extrahenda (tintával) és *d*) Actorum publicorum Archivalium Fasc. 40., No. 12. – olvashatók. Az Országos Levéltárba történt besorolásakor innen került át az 1373. évszám a palliumra. – Jelzete: MODl. 661.

helytálló. Lajos király ugyanis 1373-ban nem járt Erdélyben, de 1371-ben és 1372-ben sem; 1374. május 1-én Biharban és 2-án Váradon fordult meg,[10] ősszel pedig (megbízásából) László opuliai herceg („orosz vajda") a moldvaiak ellen vezetett hadat.[11] Az 1376. esztendő viszont azért nem jöhet számításba, mert: 1. Lajos király az év nyarát kedvelt vadászó helyein töltötte;[12] 2. levelének címzettjei közül Demeter az év eleje óta már *zágrábi* püspök;[13] 3. János váci püspök az *esztergomi érsekség postulatusa;*[14] 4. a levél *relatora:* Treutel János mester Layk havasalföldi vajdának utóda a Szörényi bánságban,[15] ami azt is jelenti, hogy 1375-ben Havasalföldön valóban folyt a háború; 5. a hadjárat vezérei közül Himfi Benedek egykori bolgár bán, temesi ispán, valamint Laczfi István (1376 márciusáig) erdélyi vajda pedig 1376 őszén a Szentföldre zarándokolt.[16] *A dataink szerint tehát a zsombori királyi levél keltének hiányzó évéül csak az 1375. esztendőt fogadhatjuk el.*[17]

[10] *Sebestyén Béla:* A magyar királyok tartózkodási helyei. Budapest, 1926. s. a. 1373., 1371. és 1372. – Lajos király 1374. évi (nyári) itinerariumának főbb állomásai: *Május 1:* Bihar *Wagner, Coralus:* Diplomatarium comitatus Sarosiensis quod ex tabulis et codicibus manuscriptis eruit –. Posonii et Cassoviae, 1780. p. 217–218.; *május 2:* Várad: MODl. 29412.; *május 24–25:* Lippa MODl. 28092., 52224.; *június 21:* Léva: MODl. 77578.; *július 4:* Zólyom: *Fejér:* CD IX/4. p. 569–570. – lásd a 12. jegyzetet; *Sebestyén:* i. m. s. a. 1374; *július 15–25:* Lipcse: MODl. 41949., 66747., 50275., 87759., 41950.; *augusztus 15:* Zólyom: MODl. 6232.; *augusztus 31–szeptember 2:* Diósgyőr: MODl. 52226., 34829., 61703.; *szeptember 5–20:* Vizsoly: MODl. 70661., 5647., 12567., 71468., 96486. Közben szeptember 17-én a lengyel rendi gyűlésen, Kassán is megfordult. *Wenzel Gusztáv:* Magyar Diplomáciai Emlékek az Anjou-korból. Szerk. –. III. Budapest, 1876. 86–90. (A továbbiakban: Anjouk. Dipl. Eml.) *Pór Antal:* Nagy Lajos. 1326–1382. Magyar Történelmi Életrajzok. Szerk. *Szilágyi Sándor.* Budapest, 1892. 452–453. (A továbbiakban: Nagy Lajos.)

[11] Erről Szepesi Jakab országbíró 1374. október 13-án kelt okleveléből értesülünk. Szövege: Függelék 2.

Papíron, zárlatán az országbíró kisebb pecsétjének nyomával. A kiadatlan oklevél jelzete MODl. 65783. Más vonatkozásban említi *Bertényi:* i. m. 150., 141. jegyzet.

[12] Lajos király 1376. évi (nyári) itinerariumának adatai a következők: *Április 29:* Vizsoly, MODl. 6353.; *május 8:* Diósgyőr, Hazai oklevéltár. Szerk. *Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula.* Budapest, 1879. 303.; *június 22:* Damás, MODl. 61336.; *július 9:* Zólyom, Lipcse, MODl. 1936.; *július 15., 19., 22.:* Zólyom, *Fejér, Georgius:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. IX/5. p. 87., MODl. 58600., 42015., 43018.; *szeptember 1:* Lipcse, MODl. 89513. Az 1375. évi havasalföldi hadjárat pedig, melyben a király személyesen vett részt, lényegében ugyanebben az időben folyt le. – E helyütt meg kell jegyeznünk, hogy *Ráth* szerint (a 17. jegyzetben i. m. s. a. 1374.) „Lajos király az 1376. év első négy hónapját Budán töltötte, majd Kejstut litván herceg ellen sereggyűjtéssel foglalkozott, augusztus havában a litvánok ellen vezette seregét, ezekkel békét kötve már októberben Budán, az év végén pedig Diósgyőrött találjuk". Mindez azonban nem 1376-ban, hanem *1377-ben* történt.

[13] 1376. január 1-től. *Pór:* Demeter bíboros 10.

[14] MODl. 76010. 1376. május 10.

[15] MODl. 7320. 1376. január 25.; uo. 24686. március 8. – Lásd még az 55. jegyzetet.

[16] MODl. 42026., 42039. (1376.) – Lásd még a 128., valamint a 144–146. és 148–149. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szövegeket.

[17] Érdekes, hogy *Ráth, Wertner és Sebestyén* nem ismeri Lajos király 1375. évi itinerariumának zsombori állomását. *Ráth* ugyanis válogatott az Országos (akkoriban még Kamarai) Levéltár okleveles anyagában, *Wertner* csak kiadott anyagot használt fel, *Sebestyén* pedig mellőzte a hiányos keltezésű okleveleket. Ennél érthetetlenebb az erdélyi *Urkundenbuch* szerkesztőinek az eljárása, akik minden megjegyzés nélkül kihagyták oklevéltáruk II. kötetéből Lajos királynak ezt a számukra sem érdektelen levelét. *Ráth Károly:* A magyar királyok és erdélyi fejedelmek hadjáratai és tartózkodási helyei. I–II.

Ezek mellett a közvetett és többségükben negatív természetű adataink mellett vannak közvetlen és pozitív előjelű bizonyítékaink is, s a kérdés fontossága miatt ezeket sem hanyagolhatjuk el. *Három csoportra oszthatjuk ezeket.*

Az *elsőbe* azokat az *1375-ben* kelt okleveleket és leveleket sorolhatjuk, amelyek tartalmuk révén szorosan összefüggnek az 1375. évi (havasalföldi) hadjárattal. Sorukat Szepesi Jakab 1375. március 8-i oklevele nyitja meg. 1. Az országbíró Kenezi Szaniszlónak Zalouchi Domonkos és Vardai János fia Domonkos ellen indított perének a tárgyalását, különleges királyi parancsra – *az éppen megindított hadjárata miatt* (propter motum presentis sui exercitus) Szent György ünnepének a nyolcadáról (május 1.) Szent Mihály főangyal ünnepének a nyolcadnapjára (október 6.) halasztja el.[18] – 2. Lajos király 1375. augusztus 28-án, Temesvárt (a déli hadszíntér közelében s a háború utolsó szakaszában) kelt titkos-gyűrűspecsétes oklevele. Meghagyja benne az ország valamennyi bírájának: mivel *a folyamatban levő hadjárata miatt* (propter presentem exercitum nostrum) az országlakók minden perében általános halasztást rendelt, ezért Kyskouach-i Benedek fia Vörös Miklósnak előttük folyó vagy a jövőben még megindítandó perét *hadainak oszlását követő tizenötödik napra* (ad quindenas residentie dicti nostri exercitus) halasszák el.[19] – 3. Miklós csanádi püspök [1375]. szeptember 15-én Himfi Benedek nejéhez intézett levele. Az egyházfő megrovásban részesíti a nagyasszonyt – azért, mert „bizonyos közembereket" az egyház sérelmére támogat, pedig – a jog tanítása szerint – a világi dolgokkal szemben a lelkieket kell előnyben részesíteni. Kéri tehát, miként a múltban, ezután is eszerint cselekedjék azon nemes szándéktól vezettetve, hogy egyfelől ura: a

Győr, 1867–1868.; III. Győr, 1861. s. a. 1375. – *Wertner, Moritz:* Itinerar des Königs Ludwig I. Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva. V/1903/115–150. – *Sebestyén:* i. m. s. a. 1375. – *Zimmermann, Franz-Werner, Carl:* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. II. Hermannstadt, 1897. (A továbbiakban: Z–W.: Urkundenbuch.) – Szerkesztői bizonyíthatóan használták az MODl. 661. sz. körüli középkori okleveleit, anélkül azonban, hogy megadták volna az oklevelek számbeli jelzetét, és megelégedtek ilyen általános megjelölésekkel, mint: „Ungar. Landesarchiv Budapest" stb. – Különben *Wertner* sem tud egy 1375-ben vezetett királyi hadjáratról (pedig a Zichy oklt.-ban találhatott volna ilyet, mint a következő jegyzetben jelezzük), és *Szentpétery* Oklevéltani Naptárában sem találunk 1375-re szóló hadosztást. *Wertner Mór:* Magyar hadjáratok a XIV. században. Századok 39[1905]420–451. (Magyar hadjáratok.) – *Ugyanő:* Újabb adalékok a középkori magyar hadjáratokhoz. Hadtörténeti Közlemények 11[1910]199–211. (Újabb adalékok). – *Uő:* Nagy Lajos király hadjáratai. [Les compagnes de Louis le Grand.] Hadtörténeti Közlemények 19[1918]254. Az 1375. évre egyik tanulmányában sem hoz adatot. – *Szentpétery Imre:* Oklevéltári Naptár. Budapest, 1912. 30. E helyütt megjegyezhetjük még, hogy XI. Gergely pápának a megsegítésére 1376 őszén kilátásba helyezett expedíció – ha valóban megtörtént is, nem tekinthető háborúnak. (L. 132. jegyzetet.)

[18] . . . causam, quam Stanislaus de Kenez contra Dominicum de Zalouch et alterum Dominicum filium Johannis de Varda. . . in octavis festi beati Georgii martiris. . . movere habebat. . ., de regio speciali mandato *propter motum presentis sui exercitus* nobis iniuncto ad octavas festi beati Michaelis archangeli. . . duximus prorogandam. A gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerk. *Nagy Imre, Nagy Iván és Véghely Dezső.* Pest, 1874. III. 603. (Zichy-okmt.)

[19] . . . precipimus, quatenus universas et singulas causas Nicolai Rufi filii Benedicti de Kyskouach in quibuslibet terminis coram vobis habitas et habendas – eo, quod causas regnicolarum nostrorum *propter presentem exercitum nostrum* generaliter iusserimus prorogare statu in eodem sine omni gravamine *ad quindenas residentie dicti nostri exercitus* prorogetis. . . A kiadatlan oklevél jelzete: MODl. 41984.

nagyságos Benedek mester, Bulgária egykori bánja, ez idő szerint temesi ispán *győzelmet aratva méltóságában öregbedjék* (victoria potitus fulciatur), másfelől pedig a saját élete és lelki üdvössége is biztosíttassék.[20] 4. Lajos király Francesco Carrara-nak 1375 szeptemberében küldött beszámoló levelének Galeazzo Gatari által 1387 körül szerkesztett és tévesen 1377-re datált olasz nyelvű kivonata, mely fordításban így hangzik: Magyarország földjén nagy ütközet zajlott le a szent és felséges Lajos király és Radano, Bulgária hitetlen fejedelme között. Mind a két fél 40–40 ezer emberrel vett benne részt, és nagyon sokan estek el mind a hitetlenek, mind a keresztények közül; a hitetlenek közül azonban többen. A királyt majdnem eltiporták a hitetlenek, ami azért történhetett meg, mert a Signoria 10 000 ember felszerelésére elegendő lova(ssá)gi fegyverzettel látta el a hitetleneket. Ez a tízezer fegyveres heves támadást intézett Lajos király személye ellen, úgyhogy majdnem elgázolták. Akkor azonban közbelépett Isten segítsége, s az ő erejével Lajos király győzött – olyképpen, hogy valamennyi hitetlen leveretett, nagy részük életét vesztette, vagy pedig fogságba esett. E győzelméről a magyar király levélben értesítette Padova urát, mert tudta, hogy minden győzelme örömöt szerez neki.[21] – A hadjárat befejezése után kelt 5. levelünk a háború egyik mellék-hadszínterére és ottani pusztítására vet világot. Perdői Heem fia, Lőrinc mester [1375]. december 17-én sógornőjének: Debrentei Benedek egykori bán nejének a levelére válaszolva azt írja, hogy ne mozduljon ki addig kolostorából, míg (karácsony után) érte nem jön. Birtokain ugyanis nincs se széna, se takarmány, mert officiálisai nem kaszáltattak, s *az egymás ellen vonuló hadak mindent elpusztítottak* (exercitus unus contra alium totaliter desolaverunt), kúriája, házai üresen állnak (vestri domi cum curia totaliter sunt desolati), jobbágyainak pedig – a jelen körülmények között – nem lehet parancsolni.[22] – Végül megjegyezhetjük, hogy – bár

[20] A kiadatlan levél szövege: Függelék 5.

A levél dátuma hiányos: nincs évszáma. Palliumán ezt az 1373 és 1376 közti évek valamelyikére tették. Mivel püspöki székét Miklós 1373 májusában foglalta el, 1376. január 15-én pedig már üresedésben van – *Borovszky Samu:* Csanád vármegye története 1715-ig. Budapest, 1896. 357–358. –, a levél pedig Himfi Benedek háborúban való elfoglaltságára is utal, a hiányzó évszám – fenti megállapításaink szerint – *1375.* Jelzete: MODl. 47878.

[21] Szövege: Függelék 7.

[22] A kiadatlan levél szövege: Függelék 6.

A levél dátumában az évszám hiányzik. Keltét az Országos Levéltárban történt elhelyezésekor az 1370. és 1380. év közé tették. A benne leírt háborús pusztítás – eddigi megállapításaink szerint – csak 1375-ben történhetett. Az 1375-ös datálás mellett szól a csanádi püspök levelével való kapcsolata is. Jelzete: MODl. 47943. – Himfi Benedek nejét a Szentmihály-völgyi pálos kolostor perjele Dorottyának (MODl. 7179. 1385. május 25.), a veszprémi káptalan pedig Margitnak nevezi. (MODl. 42943. 1391. június 7. – Zsigmond-kori oklt. I. 2052. reg.) – A kolostor, ahová menekült, a lakóhelyéhez legközelebbre eső sebesi (karánsebesi) ferences kolostorral lehet azonos, melyet Lajos király a bolgárok tervezett térítése idején, 1368-ban alapított. *Karácsonyi János:* Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Budapest, 1924. 88–90. Itt foglaltatta írásba végakaratát férje: Himfi Benedek. MODl. 42026. Lakóhelyük Remete vagy Egerszeg lehet. Az 1375. évi háború után Himfi Benedek, testvére: Miklós, valamint unokatestvérük: (az elesett) Péter mesternek a fia: István megosztoztak Remete és Egerszeg nevű birtokaikon és azok tartozékain. Fele-fele részben Benedeké és Miklósé lett Egerszeg, István pedig Remetét kapta. Documenta Valachorum 221. 1370-i keltezéssel. Helyesebb dátuma: *1375 u.* Ugyanis az 1375. évi háborúban vesztette életét István atyja: Péter mester. Ez tette szükségessé a birtokosztályt is. Dorottya, illetőleg Margit asszony 1375-ben még Remetén lakhatott. Lásd még: MODl. 47869. A levélnek több helye is arról tanúskodik, hogy a vidék megpróbáltatásokon ment át, s a jobbágyság fegyelme meglazult.

csak közvetve és homályosan – Küküllei is emlékeztet Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjáratára.[23]

A második csoportba azok a szintén *1375-ből* való oklevelek tartoznak, melyek hivatal- és kormányzattörténeti szempontból igazolják a zsombori levélnek általunk megállapított dátumát. Adataik közül azok a legértékesebbek, amelyek a királyi pecsétre vonatkoznak, valamint azok, amelyek alapján a király, illetőleg a kancellária tagozatainak az itinerariuma rajzolható meg.

A pecsét (illetőleg annak typariuma) ugyanis a király titkospecsétje, s azért van Demeter erdélyi püspök őrizetében, mert az 1374 és 1375 fordulóján véglegesen kialakult titkoskancelláriának ő a vezetője, azaz királyi titkoskancellár. Demeter püspök titkoskancellárságára vonatkozó adataink pedig éppen 1375-ből valók. Így: 1. egy 1375. május 25-i, Szepesi Jakab országbíróval közösen (Visegrádon!) kiadott oklevélnek címzése például így hangzik: „Mi Demeter, Isten és az apostoli (szent)szék kegyelméből az erdélyi egyház püspöke s Lajosnak ugyanazon (isteni) kegyelem folytán Magyarország királyának titkoskancellárja, valamint Szepesi Jakab ispán ugyanazon Lajos király úr curiajának bírája...[24]; 2. egy június 17-én, Gyulafehérvárt kelt, titkospecsétes, tehát az általa

[23] Küküllei az 1368/69. évi hadjárat után foganatosított határvédelmi intézkedésekről így ír: „Itt (ti. az Al-Dunánál) ekkor a király először Zewrin várát, néhány év elteltével a havasalföldi határ közelében egy Terch-nek nevezett igen erős várat épített Brassó vidékén; és hogy őrségét megerősítse, megrakta jól fegyveresekkel éspedig bőrsisakosokkal és angol íjászokkal a várat, s így aztán meg tudta tartani a maga hatalma alatt". *Dékáni Kálmán:* Küküllei János: Nagy Lajos viselt dolgairól. Brassó, 1906. 145. – A törcsvári vár építéséről Lajos király egy 1377. november 19-én kelt privilégiumában emlékezik meg érdemlegesen. Azt olvassuk benne, hogy – mivel felépítését a brassóiak saját költségükön vállalták, városukhoz csatolja a várat övező szász falvakat – ígérvén, hogy „ha, mint reméli, Havasalföldet uralma alá hajtja", az Arbor Ruffa mellett szedett vámot mérsékelni fogja, s „míg Havasalföldet birtokába nem veszi, régi jogaik és szokásaik szerint fogja azt szedetni, a vár élére pedig magyar, német vagy más nemzetiségű várnagy állításának jogát magának tartja fenn. A vár építése 1380-ban fejeződhetett be, mert az oklevélnek egy újabb jegyzete szerint ekkor a várnagyról szóló rendelkezést úgy módosították, hogy az *csak német* nemzetiségű lehet. *Z–W.:* Urkundenbuch II. 479–480. Küküllelnek Törcsvárról szóló adata tehát az 1375. évi havasalföldi hadjárat utáni határvédelmi intézkedésről szól, miből az is következik, hogy *tud* az 1375. évi hadjáratról, a korábbival való hasonlósága miatt pedig művének korrajz jellegű második részében külön nem emlékezik meg róla. Dékáni magyarázata tehát – mivel a Törcsvárra vonatkozó királyi intézkedést a korábbiakhoz kapcsolta, s az oklevél dátumában az 1377. esztendő helyett az 1367-nek az elfogadását javasolta – nem helytálló. *Dékáni:* i. m. 145., 3. jegyzet.

[24] Nos Demetrius dei et apostolice sedis gratia episcopus ecclesie Transsilvane et secretarius cancellarius domini Lodovici regis Hungarie, item comes Jacobus de Zepes iudex curie eiusdem domini Lodovici regis... Bubek Detre nádor 1399. november 21-én kelt oklevelében. MODl. 8397., melyet 1418. november 12-én a pozsonyi káptalan írt át. Uo. 10520. E részben azonban meg kell jegyeznünk, hogy az oklevelet az országbíró kancellárja (Demeter püspök távollétében) szerkesztette meg, aki ebben az időben az erdélyi részeken tartózkodott, ahol az általa vezetett titkoskancellária adott ki a király nevében okleveleket; így például május 24-én Mezősomlyón egy parancslevelet. MODl. 96496. – Lásd még Lajos király 1375. évi nyári itineráriumát a 29–45. jegyzetekhez tartozó szövegben. Az oklevél tartalmából ítélve Demeter püspöknek május 25-én Visegrádon való jelenlétére nem volt szükség. E szerint az oklevél szerint ugyanis az országbírónak és a püspöknek Erzsébet anyakirályné megbízásából Jakus egykori pozsonyi bíró fiának: Nykusnak az óbudai apácakolostor elleni perében – dotalicium és leánynegyed ügyében kellett volna ítélniük, ami azonban nem történt meg, mert a felek által bemutatott oklevelek mérlegelése után a döntést (deliberationem) a királynéra bízták, s a pert elnapolták, folytatására pedig csak 1399-ben került sor. A perhalasztás csak a delegált bírák egyikének, Demeter püspök távollétével magyarázható.

vezetett titkoskancelláriában kiállított oklevél *„A király úrnak az erdélyi és pécsi püspök részére adott parancsa"* kancelláriai jegyzetében pedig az erdélyi püspök: Demeter titkoskancellár, a pécsi püspök pedig: Alsáni Bálint, a királyi (nagy)kancellária vezetője, azaz *alkancellár*. A királyi *commissio* mindkettejüknek szól, s ebben az esetben azt jelenti, hogy vagy a titkoskancellária, vagy pedig a nagykancellária állítson ki egy bizonyos oklevelet. A parancsot ez alkalommal a titkoskancellária hajtotta végre. Ez az oklevél egyszermind azt is bizonyítja, hogy 1375. június 17-én a király és mind a két kancellárja (valamint személyi irodájának a vezetője), hivatalaikkal együtt, Gyulafehérvárott tartózkodott.[25] A hadjárat erdélyi szakasza valószínűleg ezekben a napokban érte el tetőpontját. A szereplők (vezetők) most szétválnak: július 1-én a király Szászhalomban van,[26] 25-én pedig Zsomborban írja meg nevezetes levelét. Augusztus végén, de inkább szeptember elején a hadjárat már a vége felé közeledik, mert augusztus 14-én a király Kolozsvárt kelt oklevelében Demeter püspököt bírósági kiváltsággal jutalmazza,[27] 28-án Temesvárt egy pert napoltat el, szeptember 1-én is még onnan keltez, 18-án pedig már Budán ad ki okleveleket.[28]

A kancelláriai osztályok (s a király) útja a hadjárat idején tehát így alakult:

Nagykancellária:	*Titkoskancellária:*	*Személyi iroda:*
máj. 1. Buda[29]		máj. 1. Várad[30]
	máj. 3. Pozsony[31]	
máj. 15. Temesvár[32]		
	máj. 24. Mezősomlyó[33]	
jún. 17. Gyulafehérvár[34]	jún. 17. Gyulafehérvár[35]	
	jún. 26. Szeben[36]	
	jún. 29. Szeben[37]	
júl. 1. Szászhalom[38]		
		júl. 25. Zsombor[39]
	aug. 12. Kolozsvár[40]	
	aug. 14. Kolozsvár[41]	
		aug. 28. Temesvár[42]
		szept. 1. Temesvár[43]
		szept. 18. Buda[44]
		szept. 30. Buda[45]

[25] MODl. 87490. Emellett szól az is, hogy a királyt bírói minőségében képviselő Alsáni Bálint alkancellárt (1375. május 8-tól 1376 augusztusáig kimutathatóan) Szepesi Jakab országbíró helyettesítette – azért, hogy az uralkodót, a kancelláriával együtt, otthon és úton egyaránt akadálytalanul követhesse. *Gerics József:* Beiträge zur Geschichte der Gerichtsbarkeit im ungarischen königlichen Hof und der Zentralverwaltung im 14. Jahrhundert. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. VII/1965/11., 24., l. és 38. jegyzet. (Beiträge.) – *Uő:* A magyar királyi kuriai bíráskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. Jogtörténeti tanulmányok I/1969/298., 38. jegyzet. (Királyi bíráskodás.)

[26] Documenta Historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum. Ed. *Fekete Nagy, Antonius et Makkay, Ladislaus.* Budapestini, 1941. (Études sur l'Europe Centre-Orientale dirigées par *E. Lukinich.* No. 28. p. 259. – Documenta Valachorum.) – Leleszi Országos Levéltár. Statut. Lit. D. IV., nr. 218. (Fotó: MODl. Filmtár.)

Hogy egy-egy hadiszállásán meddig tartózkodott a király, adatok hiányában nem tudjuk megállapítani. Feltehetően aránylag elég sokáig, ha időnkint kihallgatások tartására és oklevelek kiadására is volt érkezése. Kivétel: Zsombor, ahová a háborúnak egy kritikus szakaszában vonult vissza.[46]

---

[27] *Fejér:* CD. IX/5. p. 38–39. – Ezt az oklevelet Fejér (tévesen) az 1377. év alatt is közölte. Uo. IX/5. p. 164–165. – *Z–W.:* Urkundenbuch II. 438.

[28] MODl. 33977. – *Házi Jenő:* Sopron szabad királyi város története. I/1. 169–170. (Sopron.)

[29] A királyt bírói minőségében helyettesítő alkancellár 1375. május 1-én egy per tárgyalását elnapolta – azért, mert az alperesek. . . coram nobis et etiam coram domina regina genitrice nostra, cui dictam causam cum prelatis et baronibus nostris deliberare et diffinire commiseramus, *uti est moris,* legitime expectati non venerunt. Május 1-én tehát a nagykancellária *Budán,* a király személyi irodája *Váradon,* a titkoskancellária pedig még május 3-án is *Pozsonyban* van. (Lásd a 30. és 31. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget. – Lajos király 1376. február 28-i ítéletlevelében. MODl. 73.) Időnként, így 1375 nyarán ifj. Erzsébet királyné is részt vett az államkormányzatban. Erre l. *Kováts Ferenc:* Adalékok a dunai hajózás történetéhez az Anjouk korában. Kny. a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1901. évi 10. Füzetéből 34–35.

[30] MODl. 89682., 89754., 89513., 89514. – *Wagner, Carolus:* Analecta Scepusii sacri et profani. Viennae, 1774. I. p. 414. Kassa (Košice) város Titkos Levéltára (Tajný archív) Fasc C., Hospitale nr. 52.

[31] *Fejér:* CD. IX/6. p. 185–186. – Annak, hogy Lajos király titkos-gyűrűspecsétes oklevelét május 1-én Váradon adta ki, május 3-án pedig még Pozsonyban jelenik meg oklevele – az a magyarázata, hogy *személyi irodájával* előbb indult Erdélybe, mint a *titkoskancellária,* melynek vezetője Demeter erdélyi püspök egy bizottság élén Pozsonyban intézkedett, és az őrizetében levő titkospecsét alatt állított ki a király nevében okleveleket, mint erről egyik oklevelének lepergett pecsétje helyén olvasható *Deliberatio baronum, videlicet domini Demetrii episcopi, Ladislai ducis, Petri bani et iudicis curie, scilicet domini Jacobi* kancelláriai jegyzet tanúskodik. – Lehetnek esetek, amelyek nem illenek bele itineráriumunkba. Ilyenkor: 1. vagy a közlő hibájával, vagy 2. a kápolnaispán őrizetében levő királyi *középpecséttel* (sigillum mediocreval) megerősített királyi oklevéllel van dolgunk. *Ráth*nál példázl (Magyar királyok hadjáratai s. a. 1375) szerepel Lajos királynak egy 1375. augusztus 1-én kelt oklevele, Huščava azonban nem találta meg a Ráth által jelzett helyen – nyilván azért, mert a közlés téves volt. *Huščava, Alexander:* Litterae e Tabulario Okolicsányiorum gentis nobilis prolatae. Bratislaviae, 1943.

[32] *Ortvay Tivadar:* Temesvármegye és Temesvár város története. Oklevelek. 1183–1430. Másolta és gyűjtötte *Pesty Frigyes.* Pozsony, 1896. 132–133. (*Ortvay–Pesty:* Temesvárm.)

[33] MODl. 96496.

[34] MODl. 87490. *Commissio domini regis dominis episcopis Transsilvano et Quinqueecclesiensi facta* kancelláriai jegyzete szerint.

[35] MODl. 87490.

[36] MODl. 60359.

[37] *Z–W.:* Unkundenbuch II. 436.

[38] Documenta Valachorum p. 259. Lásd a 26. jegyzetet.

[39] Lásd a 9. jegyzetet. MODl. 6661.

[40] *Z–W.:* Urkundenbuch II. 437–438.

[41] *Z–W.:* Urkundenbuch II. 438.

[42] Lásd a 19. jegyzetet. MODl. 41984.

[43] MODl. 33977.

[44] *Házi:* Sopron I/1. 169–170.

[45] *Piekosiński:* a 3. jegyzetben i. m. I. 64–65.

[46] I. Lajos király kancelláriájáról olv. *Kumorovitz L. Bernát:* „Osztályok, címek, rangok és hatáskörök (ki)alakulása I. Lajos király kancelláriájában." A Memoria seculorum-ban megjelenő értekezés. (Sajtó alatt).

Végül *a harmadik csoport 1375-nél későbbi keletű* oklevelei eseménytörténeti adataikkal támasztják alá a zsombori levél 1375. évi keltét s vele a *havasalföldi* hadjáratnak általunk megállapított idejét. Közülük legfontosabb Lajos király 1377. október 30-án, Zólyomban kelt két oklevele. A titkoskancellária által kiállított első oklevelében Heem fia Pál fiának: Benedek mesternek, egykori bolgár bánnak különböző időben és helyeken tett szolgálataiért, *különösen testvérének: a néhai (olim) Péter mesternek a haláláért, aki a nemrég hűtlenné lett havasalföldi oláhok ellen viselt hadjáratában vesztette életét* – megígéri, hogy mihelyt valamelyik birtokosa fiúörökös hátrahagyása nélkül hal meg, bárkinek korábban tett hasonló ígérete ellenére, neki fogja az elhunytnak a kincstárra háramló birtokait adományozni.[47] Közelebbről világítja meg ezt az adatunkat a nagykancellária által kiállított második oklevél. Ebben, méltányolva Debrente-i Heim fia Pál fiának: Benedek mesternek, egykori bolgár bánnak azokat a szolgálatait, melyeket a király személyi és államügyeiben, valamint hadjárataiban – magát és vagyonát nem kímélve – teljesített, különösen pedig a nemrég hűtlenné lett havasalföldi oláhok ellen viselt hadjáratában, melyben testvére: Péter mester az uralkodó szolgálatában nemrégen elesett, Noghermen, Kyshermen, Keetkuunfalu, Fyzestou, Lazlauhaza, Ozunloka és Zaydruglaza Krassó megyei *birtokokat neki s általa testvérének: Miklósnak és az elesett Péter mester fiának: Istvánnak adományozza.*[48] Mivel pedig Lajos király 1377. május 9-én (a titkoskancellária által Budán) kiállított oklevelével – *a közeljövőben megindítandó hadjárata miatt* (propter exercitum nostrum in proximo fiendum) – Heem fia Pál fiának: Benedek mesternek, továbbá fiának: Miklósnak, valamint testvére, *a néhai Péter mester fiának: Istvánnak és több, az oklevélben megnevezett s hadba vonuló* (in ipsum nostrum exercitum euntium) *rokonának* a pereit Szent Márton ünnepének a nyolcadnapjára (november 18.) halasztotta,[49] az 1377. október 30-i két oklevélből, de különösen a másodikból bizonyos, hogy *Himfi Péter mester* – aki 1375. július 21-én, (tehát az 1375. évi háború közepe táján) még életben volt,[50] Lajos királynak a havasalföldi

[47] *Moyer E. F.:* Okleveles adalékok Magyarország régibb történetéhez. Magyar Történelmi Tár VI/1859/199. – *Hurmuzaki, Eudoxiu:* Documente privitore la Istoria Romanilor cules de–. Parte 2. Bucuresti, 1890. p. 248–349. (Documente.) – Ezzel az oklevéllel kapcsolatban *G. J. Brătianu* 1925-ben ezt írta: „En Octobre 1377 le roi mentionne dans un document un certain maître Pierre tué dans une expédition contre les Valaques, mais sans préciser laquelle." L'expédition de Louis Ier de Hongrie contre le prince de Valachie Radu Ier Bassarab en 1377. Revue Historique du Sud-Est Européen. 2/1925/ p. 81. (L'expédition.)

[48] MODl. 70665. Kiadatlan.

[49] MODl. 42043. Kiadatlan. Lásd még a 166. jegyzetet. – Eddig csak az 1377. május 28-i, a Georgius filius Nicolai de Rachva perének az elnapolásáról szóló oklevél volt ismeretes. *Fejér:* CD. IX/5. p. 146. Hogy itt valóban a litvánok ellen meghirdetett háborúról van szó, Lajosnak Himfi Benedek pereivel kapcsolatos azok az oklevelei bizonyítják, melyeket e hadjárata során – útközben – adott ki. Ilyen például az országbírónak (*Pesty Frigyes:* A Szörényi bánság és Szörény vármegye története. III. Budapest, 1878. 131–132. – Szörényi bánság), illetőleg Himfi Benedeknek, (valamint testvérének és fiának) Sandecben, 1377. július 3-án adott utasítása. MODl. 105258.

[50] Egy ellene elkövetett hatalmaskodás kapcsán ügyvédje Krassó megye hatósága előtt ezen a napon emelt panaszt. Az oklevél (hát)regestája így hangzik: Pro magistro Petro filio Pauli filii Heem, contra Stephanum dictum Sag officialem et quendam iobagionem magistri Petri filii Chulnuk de Ilanch. Inquisitorialis. *Pesty Frigyes:* Krassó vármegye története. III. Budapest, 1883. 127–128. (Krassó vm.) – *Hurmuzaki:* Documente I. 226–227. – MODl. 52234. – A Nagykállói Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai. A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Kiadványai. 2. sz. *Szerk. Szentpétery Imre.* II. Budapest, 1943. 171–172., 1726. reg. (Kállay-cs. lt.)

oláhok ellen viselt *nem akármelyik régebbi, hanem az említett oklevelek kibocsátását közvetlenül megelőző hadjáratában esett el – ezért ez a háború csak 1375 tavasza és 1377 tavasza között folyhatott le*[51] *és nem azonos Lajos 1377 nyarán vezetett litván háborújával.*[52] A két 1377. október 30-i oklevél *dudum* (régen, nemrég) és *olim* (egykor) szavai is arra utalnak, hogy a kérdéses hadjárat nem 1377-ben, hanem jóval korábban folyt le. Mivel Lajos 1376 őszén csak az Avignonból Rómába visszatérő XI. Gergely pápa támogatására Olaszországba küldött kisebb csapatot,[53] 1377 tavaszán pedig senki ellen nem viselt háborút,[54] ezért *Himfi Péter csak a zsombori királyi levélből megismert 1375. évi havasalföldi hadjáratban veszthette életét.* Közvetlen bizonyítéka ennek maga a zsombori levél is – azért, mert mint már említettük, relatora: Treutel János mester 1376. január 25-én (és május 8-án) már – mint Layk utóda – szörényi bánként szerepel az oklevelekben.[55] Ez azt jelenti, hogy 1376-ban már a háború *után* vagyunk; 1369 óta ugyanis Layk vajda volt a szörényi bán.[56] Ebből viszont az is következik, hogy *az 1375. évi háborúnak nem célja, hanem következménye* volt a szörényi bánságban történt személyi változás.[57] Közvetve támogatja ezt a megállapításunkat az a körülmény is, hogy 1375. július 21-e óta Himfi Péterrel nem találkozunk többé a bíróságok előtt; a fia: István látja el ezután öröksége jogi védelmét. E vonatkozásban legkorábbi adatunk Szepesi Jakab országbíró egy 1377. július 20-án kelt nyomozást elrendelő parancslevele.[58] Végül megerősíti s egyúttal ki is egészíti e megállapításunkat Lajos királynak 1377. szeptember 8-án, Belcben, tehát a litván háború idején, mégpedig az ottani hadszíntéren kelt az az oklevele, mellyel a Liptó megyei martinfalvai Balázs fiát: Miklóst, valamint testvéreit és rokonait az országos nemesek sorába emelte azért, mert ifjúkorától fogva minden hadjáratában részt vett; nevezetesen (nominatim) pedig a Duna parti Bozorabia földjén, az ugyanodavaló Layko testvére: Godon elleni korábbi (quondam) háborújában, ahol lándzsadöféstől a karján sérült meg, majd később (tandem post hoc) Bels vára megvívásánál, ahol a litvánok

[51] 1377 nyarán már Litvániában folyt a háború. Lajos király július 3-án Sandecben: MODl. 105258. szeptember 8-án pedig Belc vára alatt (ad castrum Valcz) ad ki oklevelet: MODl. 67401.

[52] Olv. a Függelék 8. számát és 180. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

[53] Lásd a 132. jegyzetet.

[54] *Ráth:* Magyar királyok hadjáratai s. a. 1376. – *Wertner:* Itinerar p. 140. – *Ugyanő:* Magyar hadjáratok 448. – *Ugyanő:* Újabb adalékok 199–211. – *Ugyanő:* Nagy Lajos hadjáratai 254. – *Sebestyén:* i. m. s. a. 1376.

[55] Lajos király 1376. január 25. MODl. 6320.; 1376. március 8. uo. 24686.; 1376. június 19. *Pesty:* Szörényi bánság 6–8. – 1387-ben a két Losonczi testvér: István és László jelenik meg szörényi bánként az oklevelekben. Zsigmond-kori Oklt. I. 89. reg.

[56] *Thallóczy Lajos:* Nagy Lajos és a bulgár bánság. Századok 34/1900/585. (Bulgár bánság.)

[57] És nem mint *Pataky József* véli. Anjou királyaink és a két román vajdaság. Kolozsvár, 1944. 65. – Lásd még *Brătianu:* L'expédition 80. (Mind a ketten 1377-re datálják a hadjáratot.)

[58] Azt olvassuk benne, hogy Remetei Hewm fiának, Péternek a fia: István panaszt emelt előtte Gerdyanusi Cheep fia: István ellen azért, mert 1376. október 20-án (!) rátört Remete nevű birtokára, ott a szénát felgyújtotta, egyik jobbágyát pedig a saját birtokára telepítette. *Fejér:* CD. IX/6. p. 304. – *Ortvay–Pesty:* Temes vármegye 136–137. A csanádi káptalan 1377. szeptember 4-i jelentése igazolta a panaszt. A relatio címzése: Domino nostro regi pro Stephano filio Petri filii Heem de Remete contra Stephanum filium Cheep de Gerdyanus super facto potentiario inquisitorialis relatio. MODl. 52255. – Hasonló adatok: Kállay-cs. lt. II. 1816., 1837., 1841., 1854/55., 1863., 1903., 1917/18., 1924., 1940. reg.

kő- és nyílzáporában sebesült meg újból.[59] Ez az oklevél értékes azért is, mert a két háború (1375, 1377) egymásutánján kívül a köztük eltelt idő tartamára mutat rá, és mind a kettőnek a színterét is megnevezi.

*

A háború idejének ismeretében most már (kronológiai) helyére tehetjük, és jelentőségüknek megfelelően értékesíthetjük azokat az 1371 és 1375 közti évekből való pápai, királyi és másoktól származó leveleket, illetőleg okleveleket, melyek a török balkáni előnyomulására, Layk vajda (újabb) elszakadó mozdulataira, valamint Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi (és „török") hadjáratának az előkészítésére és végrehajtására vetnek világot.[60]

[59] . . . quod quia Nicolaus filius Blasii de Martingfalva. . . filius iobagionum nostrorum. . . sua nobis detexit servitia, quod ipse a primaeva (!) sue pueritiae temporibus in cunctis nostris . . . expeditionibus. . . pro merito honoris nostri fideles exercuisset famulatus et nominatim (cum) in terra Bozorabiae supra rippam Danubii quondam contra Godon fratrem Layko de eadem fortissimum nostrum adversarium conflictum habuissemus . . . ubi ipse lethali vulnere ad brachium cum lancea fixus fuisset sauciatus; tandem post hoc, quando castrum nostrum Velzy contra Lythvanos. . . virili pugnae insistendo reocuppassemus, . . . ipse . . . etiam cum effusione sanguinis sui, videlicet grandissimorum ictuum lapidum ac saggittarum laudabiliter nobis servivisset . . . Nos itaque . . . supplicationibus ipsius . . . favorabiliter inclinati . . . revocantes . . . servitia sua nobis . . . ad memoriam . . . etiam ad petitionem Joannis archiepiscopi Strigoniensis . . . prehabitum Nicolaum . . . unacum fratribus et proximis suis . . . a iobagionatu eorum . . . solventes . . . in coetum . . . regni nostri nobilium . . . duximus aggregandos . . . MODl. 67401. 1725. január 5-én Szörényi Ferenc nyitrai szolgabíró és Pesty Ferenc esküdt által hitelesített, kissé kopott másolat. Ez Lajos királynak egy 1347. május 25-én, a szepesi káptalanhoz intézett birtokba beiktató parancslevelét is tartalmazza, melyben az 1377-ben említett Miklós nagyatyja: Demeter fia Balázs szerepel, ami az adománylevél hitelét emeli. – Regesztája: *Fejér:* CD. IX/5. p. 106. – *Karácsonyi Jánostól* kapott másolata alapján kiadta *Iorga, N.* Rominii in citeva noi izvoare apusens. Revista Istorica 6[1920]200., aki szerint ebben az „oklevélben az 1368. évi hadjáratra történik célzás". – *Pataki,* aki szintén közölt belőle részletet, Iorga véleményét elveti. A román történetírás ugyanis „Godont Raduval azonosítja, Vlajko és Radu egyidejű uralkodását nem hajlandó elismerni", ezért „az oklevélben említett hadjárat sem tehető az 1368. évre". I. m. 66., 83. és 84. jegyzet. – *Elekes Lajos* is idéz Lajos király 1377. szeptember 8-i okleveléből, a benne elbeszélt eseményt pedig 1369-re helyezi, aminek azonban ellentmond János érsek közbenjárása, aki 1376-ban már esztergomi postulatus. (Lásd a 14. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.) Szerinte Godon személye is bizonytalan: elírás eredménye lehet. „Mivel a román oldalon feltették, hogy I. Radu rejtőzik mögötte", ezért csak megkérdőjelezve veszi fel Basarába családfájára. Basaraba családja. Turul [A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye] 58–60 [1944–1946] 27–28., 30. és 35. jegyzet. – Az érsek közbenjárásának az lehet a magyarázata, hogy pártfogoltja az ő banderiumának harcosa volt. – A fontos oklevél hitelének emelése céljából megemlíthetjük, hogy a hadi érdemekkel szerzendő nemesség, illetőleg nemességszerzés a 14–15. században nem ment ritkaság számba. A Bebek Imre országbíró által 1391-ben végzett Liptó megyei oklevélvizsgálat alkalmával például György fia László, valamint János fia Péter és Balázs – dum super possessione eorum Kysolazy . . . conditionali instrumenta exhibere debuissent – kijelentették: vannak megfelelő okleveleik, jelenleg azonban nem tudják őket felmutatni, mert egy atyafiuk: János fia Miklós (frater eorum) – in presentem regium exercitum profectus eadem instrumenta secum detulisset, et ibi, in ipso regio exercitu, per sua servitia a regia maiestate libertatem nobilitatis posset ipsis invenire . . . *Horváth Sándor:* A liptói és turóci registrum. Történelmi Tár. Új folyam II/1902/38–39.

[60] A havasalföldi vajdaság és Magyarország kapcsolatainak 1369 és 1387 közti szakaszára vonatkozó hézagos adatokat *Thallóczy* foglalta össze: Bulgár bánság 598–603.

Stracimirnak (viddini) trónjára való visszahelyezésével (1369) Lajos király bolgár politikája (egyelőre) nyugvópontra jutott, Layk vajda pedig, mint *szörényi bán s Omlás és Fogaras hercege,* visszatért a magyar király hűségére.[61] Lajos azonban nem maradt tétlen. „Erdély határán megépíttette a tolmácsi várat, a szörényi határ felügyeletével a Himfieket bízta meg", Orsován új vár építését rendelte el,[62] a réginek várnagyául pedig Himfi Pétert állította.[63] A szerbeknek 1371. szeptember 26-án a Marica mellett elszenvedett veresége azonban utat nyitott a töröknek Bulgária és Havasalföld felé.[64]

A katasztrófának Nyugatra (aránylag) későn érkezett hírére XI. Gergely pápa (1370–1378) – mint a keresztény világ feje – 1372. május 14-én kelt levelében felszólította a magyar királyt: támadja meg a törököt, vessen gátat előnyomulásuknak, hiszen már a saját országa, valamint Rácország, Albánia és Szlavónia határait veszélyeztetik. Áradatuknak ugyanis csak ő képes útját állni, a jelen politikai körülmények között pedig keresztes hadjáratot nem lehet meghirdetni. Írt a dózsének is: lássa el hajóval, ha erre szüksége lenne.[65] A többi keresztény uralkodót pedig egy török elleni szövetségbe kívánta tömöríteni – azzal a feladattal, hogy állítsanak fel szárazföldi és tengeri haderőt, és tartsák harcra kész állapotban. Végül tervének megvitatása céljából (1373 októberében)

[61] *Thallóczy:* Bulgár bánság 597–598., 601–602. – *Pór:* Nagy Lajos 407–409. – Layk vajda címeit olv. a következő okleveleiben: *a)* 1368. január 20: woyuoda Transalpinus et banus de Zeurinio *Fejér:* CD. IX/4. p. 148.; *b)* 1369. november 25: vayuoda Transalpinus et banus de Zewerino, necnon dux de Fogaras *Fejér:* CD. IX/4. p. 210–211. – *Z–W.:* Urkundenbuch II. 334.; *c)* 1372. július 15: vaivoda Transalpinus, banus de Zerinio et dux novae plantationis terre Fugaras. *Fejér:* CD. IX/4. p. 477–480. – *Z–W.:* Urkundenbuch II. 386–387. A *c)* alatti oklevélben – Lajos királytól kért hozzájárulással – birtokadományban részesíti rokonát, Mykud bán nepos-át: a néhai Dobokai János mester fia László mestert – azért, mert a *törökök* és a tirnovoi bolgár cár ellen meghirdetett hadjáratában részt vett. E hadjárat pontos idejét nem ismerjük, azt azonban, hogy a törökkel szembefordult, V. Orbán pápa 1370. április 8-i leveléből tudjuk. *Theiner, Augustinus:* Vetera Monumenta Historiam Hungaricam sacram illustrantia. II. Romae, 1860. p. 97–98., nr. 191. – Layk vajda és Dobokai László rokoni kapcsolatairól olv. *Elekes:* Basaraba 19–20. – Dobokaival kapcsolatban még a következő oklevelekre hívjuk fel az olvasó figyelmét: 1. 1363. augusztus 17. Himfi Benedek ajánlására Lajos király a Külső Szolnok megyei Egregh nevű birtokán vásártartási jogot engedélyez. MODl. 73695. – 2. 1365. március 2. Háborúba indulása előtt a kolozsmonostori konvent előtt a felesége javára végrendelkezik. MODl. 73746. – 3. 1365. június 22. Viddin mellett (prope Vidin) kelt oklevelében Lajos király Dobokai László leányát fiúsítja. MODl. 73726. – 4. 1366. május 15. Dénes vajda előtt az erdélyi püspök javára lemond bizonyos birtokigényéről. *Fehér:* CD. IX/3. p. 638. reg. *Z–W.:* Urkundenbuch II. 241. [reg.] 1367. január 9. Lajos király Hyadalmas nevű birtokára helyezi át Dobokai égreghi vásárjogát. MODl. 73721. – 6. 1368. április 28. Lajos király megerősíti a 3. sz. alatt említett oklevelét. MODl. 73726. – 7. 1375. február 2. A Vitéznek nevezett néhai Dobokai László mester özvegyének: Dorottyának a kérésére a kolozsmonostori konvent átírja a saját, 1365. március 2-án kiállított oklevelét. MODl. 73746. Lásd a 2. sz. alatt.

[62] *Thallóczy:* Bulgár bánság 600. és Függelék: IX és X. sz. Uo. 610–612.

[63] *Thallóczy:* Bulgár bánság 600–601.

[64] *Jorga, N.:* Geschichte des osmanischen Reiches. I. Gotha, 1908. 239–240.

[65] . . . quod Turchi . . . usque ad tue Vngarie et . . . Rascie . . ., necnon Albanie et Sclavonie confinia pervenerunt . . . Eapropter, quum . . . ad obviandum . . . aliud quam tue . . . potentie valiturum non videatur remedium. . ., magnificentiam tuam . . . precamur, quatenus . . . recognoscens eximiam potentiam ad hoc a Domino tibi datam . . . ad defensionem sui populi . . . exurgas . . . *Theiner:* i. m. II. 115–116. 230. sz. – Lásd még *Fejér:* CD. IX/4. p. 426–428.; *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 22–23.; *Pór:* Nagy Lajos 397.

tartandó tanácskozásra hívta meg őket Thebebe. Lajost 1372. október 13-án kérte fel: küldje el követeit ő is – de már az unió létrejötte előtt is nyújthatna segítséget a török által szorongatott keresztényeknek.[66]

A pápa felhívására, de azért is, mert egyik hűbérese seregestül pusztult el a Maricánál,[67] Lajos elhatározta, hogy megindítja hadait a török ellen. Szándékáról követe: Bredenscheid János útján értesítette a pápát – kérvén, mentse fel főpapságát egyévi tizedjövedelmének a szentszék részére való beszolgáltatása alól, hogy az összeget hadi kiadásainak a fedezésére fordíthassa. A pápa 1372. december 18-i válaszában megtagadta Lajos kérésének teljesítését – azzal, hogy hatalma nagy és elégséges egy török elleni háború viseléséhez a tizedjövedelem nélkül is, főpapjai pedig gazdagok, úgyhogy károsodás nélkül támogathatják az egyházat a Viscontiak ellen folytatott küzdelmében. Ne nehezteljen hát kérelmének elutasítása miatt, amit azért is meg kellett tennie, mert a magyar példa hatására a német, cseh és más országok főpapsága hasonló kéréssel állhatna elő. Az esztergomi és kalocsai érsek szintén kapott szemrehányó levelet[68] a pápától – azzal a záró megjegyzéssel, hogy – ha végez itáliai ellenfeleivel, maga is minden erejét a török ellen fogja fordítani.[69]

Úgy látszik, a pápa nem tartotta sértőnek elutasító válaszát, mert még aznap – *mint (egyházi) államának feje,* (miként 1371. szeptember 7-én és 1372. július 22-én[70]) – külön levélben is kért Lajostól fegyveres segítséget itáliai ellenségei ellen, javasolva, hogy ha követeinek sikerülne békét létrehozni Velence és Padova között, a Carrarai Ferencnek küldendő hadait (az Itáliában immár sikerrel küzdő) pápai hadsereg megerősítésére fordíthatná.[71] Kérését 1373. január 1-én megismételte,[72] s még külön levélben arra kérte: vegye rá Verona urát, szövetkezzék vele a Viscontiak ellen, és járjon közbe Firenzénél is, hogy maradjon meg régi hűségén.[73] A békéltetés azonban nem járt eredménnyel, a pápa és Lajos közti viszony is romlott, s a Laczkfi István erdélyi vajda vezetésével Itáliába érkezett magyar csapatok 1373 májusában már Carrarai Ferenc

[66] . . . eandem celsitudinem rogamus. . ., quatenus non expectata firmatione unionis prefate, quam cito poteris, tue gentis subsidium contra. . . Turchos mittere non retardes. . . *Theiner:* i. m. II. 130., 262. sz. – *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 40–42. – *Pór:* Nagy Lajos 400.

[67] *Pór* Nagy Lajos 398., +-os jegyzet szerint itt Vukasin szerb királyról van szó.

[68] . . . ambaxiator . . . Ludovici regis Vngarie . . . nos rogavit. . ., presertim quod ipse rex intendebat . . . contra Turchos, qui noviter quendam subditum seu gentes ipsius conflixerant, exercitum regalem ducere. . ., prelatos et clerum regnorum suorum, cum ipsi . . . in huiusmodi exercitu magnificentiam regiam iuvare intenderent, a solutione decime . . . unius anni . . . excusatos habere . . . dignaremur. . . írja a pápa a magyar főpapoknak. *Theiner:* i. m. II. 131–132. 266. sz.; a királynak pedig: . . . quod potentia tua est magna et sufficiens contra Turcos. . .; digneris non habere molestum, si . . . tue petitioni non prestamus assensum. . . *Theiner:* i. m. II. 132–133. 267. sz. – *Pór:* Nagy Lajos 398.

[69] *Pór:* Nagy Lajos 398.

[70] *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 14–15., 10. sz. (1371. szeptember 7.); uo. III. 29–30., 27. sz. (1372. július 22.)

[71] *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 46., 42. sz. (1372. december 18.) . . . gentes huiusmodi nobis et Romane ecclesie contra suos hostes et persecutores, contra quos ipsa Ecclesia incipit per dei gratiam multipliciter prosperari, velis . . . concedere. . .

[72] *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 47–48., 44. sz. (1373. január 1.)

[73] *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 48–49., 45. sz. (1373. január 1.)

oldalán Velence ellen harcolnak.[74] Mindamellett Lajos követei (Kato fia Beriszlo erdélyi prépost és gereni Drugeth Miklós, Ung megye ispánja) útján értesítette a pápát, hogy *az (1373.) év márciusától számítva egy éven belül* (1374 májusáig) *hadai élén személyesen indul a török ellen* – s ezért kéri: hirdettessen Magyar- és Lengyelországban, valamint Dalmáciában és birodalma más tartományaiban keresztes hadjáratot. XI. Gergely 1373. március 23-án kelt (és országai részére adott) bullájában – Lajosnak és mindazon magyar, lengyel, dalmáciai és fősége alá tartozó más országbeli híveknek, kik az általa vezetendő török elleni háborúban részt vesznek, vagy pénzbeli adományaikkal segítik, teljes búcsút engedélyez.[75] Hasonló tartalmú levelet kapott az esztergomi (ő még egyet külön is), valamint a kalocsai érsek és a pécsi püspök[76] – azzal a szigorú utasítással, hogy *a búcsú kihirdetése után befolyó pénzt ők maguk vagy megbízottaik kezeljék, és – elismervény ellenében* – csakis a török ellen indítandó háború költségeinek a fedezésére bocsássák a király rendelkezésére.[77] Végül pedig – külön levélben – meghagyja még a két érseknek és a pécsi püspöknek, hogy a keresztes hadjárat kihirdetésekor vegyenek ki királyuktól esküt arra, hogy a háborút valóban megindítja, személyesen vezeti, s a törököt (lehetőleg) a „Szent György karjának" nevezett konstantinápolyi tengerszorosig űzi.[78]

Az 1373. március 23-i (sértő) válasz után vagy másfél évig Lajos király és Gergely pápa – török viszonylatban – nem váltottak sem követet, sem írást; más ügyeikben azonban nem szakadt meg kapcsolatuk. *Lajos* ezt az időt a török elleni felkészülés mellett család-politikai ügyeinek a rendezésére fordította: legfiatalabb leányát: Hedviget, Vilmos osztrák herceggel, a legidősebbet: Katalint, a francia király második fiával

[74] *Pór:* Nagy Lajos 478–482. A helyzet kényes voltát igazolja a sienai püspök és Laczkfi István erdélyi vajda 1373. május 3-i padovai szóváltása. A püspök – a pápa képviseletében – Laczkfit, mint az éppen Padovába érkezett magyar hadak vezérét figyelmeztette: ne segítse az eretnek és az egyház ellen lázadó Visconti Bernabot. A vajda azt felelte a püspöknek: teljes felhatalmazása van mindenre a királytól, azért rövid időn belül nyilatkozzék, vajon a pápa Lajos király és szövetségese: Carrarai Ferenc oldalán áll, vagy az ellenséges Velencét kívánja támogatni, különben Bernabot fogja segíteni – már csak azért is, mert tudomására jutott, hogy Bologna bíborosa Velence zsoldjába bocsátotta a város csapatait. A püspök adós maradt a válasszal, s másnap el is hagyta Padovát. Ezzel a magyar király és a pápa viszonya romlott. (*Galeazzo Gataro:* Cronaca Carrarese s. d. 1373. május 3–4. *Muratori:* RIS XVII. p. 100.)

[75] ... ad supplicationem ... Ludovici regis Hungarie..., ut nobis per suos ambaxiatores notificare curavit, ... intendit ... in persona sua propria cum regali potentia procedere contra... Turchos...; ipsi regi et Christi fidelibus ... Ungarie, Polonie et aliarum terrarum ipsi regi subiectarum, qui ... cum ipso rege personaliter pergerent et laborem huiusmodi per sex menses ... subirent, plenam suorum peccaminum ... veniam duximus indulgendam. *Theiner:* i. m. II. 134–135. 270. sz. *Pór:* Nagy Lajos 399.

[76] ... ipse rex ... intendit ... in persona propria et cum sua potenti militia etiam alia de diversis partibus fidelium procuranda infra annum ab intrante mense Mai computando contra Turchos et etiam Tartaros ... proficisci ... *Theiner:* i. m. II. 135–137. 271. sz. *Pór:* Nagy Lajos 399.

[77] *Theiner:* i. m. II. 138–139. 272. sz. *Pór:* Nagy Lajos 399.

[78] ... recipiatis iuramentum, quod ipse rex assumet negotium dicte crucis et illud ... infra unum annum a proximo futuro mense Mai inchoandum personaliter prosequeretur et continuare curabit ac ipsos Turcos ad strictum maris, quod est inter Constantinopolim et insulas Agiopelagi et a nonnullis brachium sancti Georgii appellatur, posse suo fideliter prosequatur ... *Theiner:* i. m. II. 138–139. 273. sz. *Pór:* Nagy Lajos 399.

jegyeztette el; a lengyeleknek szabadságjogokat biztosított,[79] Mária leányának Zsigmonddal tervezett házasságához pedig pápai felmentést eszközölt ki.[80] A magyar–francia házassági terv kapcsán azonban csalódás érte,[81] mert a pápa a szicíliai örökösödés ügyében Johanna érdekeit védte.[82] *XI. Gergely pápa* viszont minden diplomáciai képességét arra használta fel, hogy az egyre hevesebbé váló itáliai háborút minél előbb befejezhesse, s (egyházi) államát megmentse a fenyegető összeomlástól. Ehhez pedig Lajos király segítségét szerette volna megnyerni. Ez irányú lépései a következők: 1374. január 7-én felhatalmazást adott Vilmos sienai püspöknek, hogy nevében az egyházi állam védelme ügyében tárgyaljon Lajos királlyal és más hatalmasokkal, s velük szövetséget hozzon létre Visconti Bernabo és Galeazzo ellen.[83] Egy nappal később a Magyarországon tartózkodó pármai de Lupis Bonifácot levélben felkérte, hogy tanácsaival segítse a Lajos királyhoz küldött sienai püspököt.[84] Január 18-án a perugiai de Podio Simon lovagot – aki a francia–magyar házasság ügyében közvetített – küldte Lajoshoz ugyancsak az egyház részére kért segítség ügyében;[85] ugyanakkor a sienai püspöknek is írt, hogy fogadja tanácsadó társul az említett de Podio Simon lovagot.[86] Március 3-án Firenze értesíti Visconti Galeazzot, hogy tudomásuk szerint a pápa hadszíntérül ajánlotta fel Vercellit és környékét a magyar királynak, s Carrarai Ferencet kívánja küldeni Lajoshoz azzal a feladattal, hogy nyerje meg az egyház itáliai birtokainak védelmére (ut defensionem Ecclesie in Italia suscipiat).[87] 1374. szeptember 18-án – a francia udvarból hazafelé tartó István zágrábi püspök és Zudar Péter szlavón bán útján azt üzente Lajos királynak, hogy az általa előterjesztett egyházi kinevezéseket jóváhagyta, a szicíliai királyság ügyében azonban csak a másik érdekelt fél (Johanna) meghallgatása után dönthet;[88] emellett kéri: ne hagyja magára harcaiban az egyházat. Ellenségei pillanatnyilag gyengék, úgyhogy könnyen és gyorsan végezhetne velük.[89] Végül, 1374. október 8-án értesíti Lajost: úgy határozott, hogy a jövő év szeptemberében – curiájával együtt elindul Rómába, s kéri: útjának biztosítására küldjön fegyveres segítséget.[90]

Eközben azért egyikük sem feledkezett meg *egészen* a törökről. Erre utalnak Lajos további háborús előkészületei, valamint Gergely pápa ilyen irányú néhány intézkedése. Ezek során 1373. január 5-én Lajos meghagyta Heem fia Péter és Miklós mestereknek, valamint a Turma-nak nevezett András miháldi várnagynak, továbbá kenézeik-

[79] *Pór:* Nagy Lajos 460–461.; uo. 528–529. és 452.

[80] *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 97–98., 83. sz. (1374. december 8.)

[81] *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 90–92., 75. sz. (1374. szeptember 18.)

[82] *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 92–94., 76. sz. (1374. szeptember 22.)

[83] *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 58–60., 55. sz. (1374. január 7.)

[84] *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 61., 57. sz.; *Theiner:* i. m. II. 144., 285. sz. (1374. január 8.)

[85] *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 63., 59. sz.; *Theiner:* i. m. II. 165., 286. sz. (1374. január 18.)

[86] *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 63–64., 60. sz. (1374. január 18.)

[87] *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 64., 61. sz. (1374. március 9.) – Uo. III. 72–73., 67. sz. (Dat. nélk.)

[88] *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 90–92., 75. sz. (1374. szeptember 18.)

[89] . . . pietatem tuam . . . deprecamur. . ., quatenus eandem Ecclesiam non derelinquas. . ., sed . . . velis sibi contra suos hostes de tuo magnifico auxilio . . . subvenire. *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 90–92., 75. sz. (1374. szeptember 18.)

[90] Lásd a 121. jegyzetet.

nek, officiálisaiknak és servienseiknek, hogy bizonyos oláhok fölött ne ítélkezzenek, hanem várjanak, míg Temesvárra jön, és személyesen dönt ügyeikben.[91] 1373. március 16-án utasította Heem fia Benedek nejét,[92] valamint a bán testvéreit: Péter és Miklós mestert, akadályozzák meg a havasalföldi só behozatalát;[93] ugyanazon év március 23-án pedig meghagyta Himfi Benedek nejének: sürgősen lássa el Orsovát élelemmel.[94]

Amint a török megvetette lábát a Földközi-tenger keleti partjain és szigetein, az olasz és dalmát városok rögtön hozzáláttak kereskedelmüknek ezekre a tájakra való kiterjesztéséhez. A pápa ezt ugyan akadályozni igyekszik, de *ellenállásba* ütközvén — a teljes tilalmat csupán csak a fegyver és hadianyag szállítására tudta korlátozni. Így 1373. március 24-én Raguzának megengedi, hogy — egy alkalommal — fegyver és egyéb hadi célokra felhasználható áruk kivételével két hajórakomány árut szállíthassanak Alexandriába és más, török uralom alá került országokba.[95]

Lajos király további intézkedései során [1373]. április 1-én értesítette Heem fia Péter mestert, Orsova várnagyát: jelentését megkapta; meghagyja neki: a határszélen figyelje az eseményeket, tapasztalatairól pedig haladéktalanul számoljon be.[96] — [1373]. május 8-án, Debrecenből küldött parancslevelében meghagyta Hym Miklós és Péter mestereknek, valamint Hym fia Pál: Benedek egykori (bolgár) bán, temesi ispán nejének: tartóztassák le Makófalvai János fia Lőrincnek a fiát: Lőrincet — azért, mert mint értesült, és amit nagyon fájlal, *Strazimerius* budini cárnak hozzá tartó Kálmán nevű követét nemrég halálosan megsebesítette; kivizsgálván az ügyet, szolgáltassanak neki elégtételt, elvett holmiját adassák vissza, s ha életben marad, viseljék gondját, és lássák el gyógyszerrel.[97]

[91] In Zaar, 1373. január 5. MODl. 5220. A király, úgy látszik, nemzeti érzékenységüket akarta kímélni.

[92] 1373. január 9-én a király Heem fia Benedeknek, Zudar Györgynek és Dénes fia Istvánnak, a Gonzaga Ferenc megsegítésére Padovába küldött magyar csapatok kapitányainak küld utasításokat. Padova urának Velence ellen kellett a segítség. (MODl. 41887.)

[93] MODl. 52208.; *Pesty:* Szörényi bánság 6. — MODl. 52208. Kállay-cs. lt. II. 165. 1699. reg.

[94] *Thallóczy:* Bulgár bánság 614. Függelék: XIII. sz.

[95] *Fejér:* CD. IX/7. p. 335–336.

[96] . . . litteras tuas recepimus et nova in eisdem scripta plene intelleximus tuam fidelitatem seriose requirentes, quatenus de factis nos et regnum tangentibus ibi circa metas ipsius regni nostri intendere et vigilare debeas . . . et quidquid novitatis ibi eveniret, aut te audire contingeret, hoc nobis semper procures significare. *Fejér:* CD. IX/5. p. 627–628. 1382. március 21-i téves dátummal. — *Pesty:* Szörényi bánság II. 394. (1351–1382-es dátummal!) A helyes keltezést lásd *Thallóczy:* Bulgár bánság 600–601., 4. jegyzetében.

[97] Újkori egyszerű másolat. MODl. 56475. — *Ortvay–Pesty:* Temes vármegye 115–116. — Kállay-cs. lt. 130., 1560. reg. — Említi és eredetijét is látta *Grünn (Gárdonyi) Albert:* I. Károly király gyűrűpecsétje. Turul 20/1902/113. 1. col., 4. jegyzet. Szerinte a király álló téglalap alakú titkosgyűrűspecsétjével volt megerősítve, s a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárában őrizték. Ma már nincs meg. Idézi még *Borovszky:* Csanád vármegye 276–277. — A királyi levél dátumának hiányzó évszámát Pesty 1366. és 1374. (*Ortvay–Pesty:* Temes vármegye I. 115.), Grünn az 1371. és 1382. (i. m. 13.), *Borsa Iván* az 1365. és 1374. év közé tette (Kállay-cs. lt. 130.), *Borovszky* pedig az 1370 körüli időből valónak tartja. *Pesty* szerint „*Ráth* munkájában nem található olyan adat, mely szerint Nagy Lajos Debrecenben lett volna", Grünn és Borovszky nem közli érveit, Borsa pedig azt tartja, hogy: „Az oklevél I. Lajos király itinerariuma szerint már 1365-ben is kelhetett. Ámde Benedek (*Fejér:* CD. IX/4. p. 173.) még 1369-ben is bolgár bán. . ." Végül *Moravcsik Gyula* (Bizánci császárok és követeik Budán.

Az észak-balkáni helyzet kritikus voltára a pápa 1373. május 15-i, az esztergomi érsekhez és az erdélyi püspökhöz intézett levele vet világot. Meghagyja nekik, hogy „mindazokat, akik a *töröknek* vagy *oláhnak* (Turcis seu Valachis) fegyvert, vasat és egyéb tiltott árut (arma, ferrum vel alia prohibita) eladnak, egyházi átokkal sújtsák.[98]

1373. június 18-án (Himfi Benedek relatiojára) Lajos király utasítja temesvári hospeseit, hogy abban az esetben, ha Beregzondi Dezső fia Domonkos mester, írásbeli parancsa ellenére, a Temes folyón épített malomgátakat (clausuras) nem bontaná le, ők távolítsák el, és tegyék hajózhatóvá a folyót.[99] Az [1373]. május 8-i parancs mellett e vonatkozásban legfontosabb Lajos királynak [1374]. július 6-án Benedek egykori bolgár bánhoz és temesi ispánhoz Zólyomból intézett levele. Arról értesíti ispánját, hogy néhány elégedetlen oláh „főember": Laystai Vojna Dragomér fia, Stoykan. . ., a néhai Neeg ispán testvére: Danchul, Voyk fia Raduzlo és Selibor, a vajda udvari embere (famulus specialis Laykonis voyvode) menekülve (de terra Transalpina a Laykone voyvoda fugientes) eléje járultak Zólyomban, eddig azonban még nem fogadta őket (quos adhuc ad conspectum nostrum venire non permisimus). Azt beszélték, hogy Layk vajda Nikápolyban van, s a törökkel szövetkezett (multi rumores ex parte Laykonis voyvode et Turcorum, quos dicunt esse confederatos), és, hogy nagy zavarok vannak az oláh földön. Ezért kéri, sürgősen ellenőrizze ezeket a híreket, minden dolgát testvéreire bízva, kevesedmagával siessen hozzá és tájékoztassa: mit mondjon nekik, őrizetbe vegye-e őket, adjon-e nekik

---

Századok 95/1961/839–840., 30. jegyzet), feltehetően Borsa i. jegyzetének az alapján a levelet az 1369. évnél korábbinak veszi. Dátuma tehát bizonytalan, ezért historikusaink (még Thallóczy is) nem értékesítették érdeme szerint. A középkori magyar–bolgár kapcsolatok szempontjából azonban ez a levél rendkívül értékes forrásunk, azért nem térhetünk ki keltének pontosabb meghatározása elől. – Véleményünk szerint dátumának hiányzó évét már kiadói is szűkebb keretek, nevezetesen 1371 és 1373 közé helyezhették volna. Himfi Benedek ugyanis 1371-ben lett temesi ispán (MODl. 6660. 1371. november 11.), a levél intitulatiójában olvasható *rex Polonie* címet pedig Lajos csak lengyel királlyá történt megkoronázása (1370. november 17.) óta használta, a címzettek egyikének: Himfi Benedek temesi ispán nejének szóló utasítás pedig, mint azt a király 1373. március 17-i, azonos címzésű és pontosan datált parancslevele (MODl. 52208.) is bizonyítja, 1373-ra, azaz arra az időre utal, amikor ura, a király megbízásából, Paduában tartózkodott. (Így még 1373. január 9-én (MODl. 41887., lásd még a 62. jegyzetet), vagy január 22-én (*Thallóczy:* Bulgár bánság 612.). E megállapításunkat megerősíti, s a keltezés helyével kapcsolatban kiegészíti Laczkfi Imre nádor egy 1374. december 10-én kelt ítéletlevele. (Zichy oklt. III. 587–593. – MODl. 77602.) Azt olvassuk benne, hogy a Liptó megyéből való Vidaföldi Miklós fia Mátét, amikor egykori urától: Donch fia Miklós fiától: Pétertől szolgálataiért kapott *Syal* nevű birtokáról 1372. december 29-én Debrecenen át hazafelé tartott, Dózsa fia Jakabnak a fia: István mester családostul fogságba vetette. István mester később (1373-ban) az éppen *Debrecenben tartózkodó király előtt* (domino rege in dicta Debrechen tunc existente) jóvátételt ígért. Ezt az adatot 1918-ban *Wertner* is felhasználta, azonban az 1372. évi december 21-e körüli időre tette – azért, mert elkerülte a figyelmét, hogy Miklós fia Mátének a fogságba vetése nem *Tamás apostol* (december 21.), hanem *Tamás vértanú* ünnepén (december 29.) történt (*Wertner:* Nagy Lajos hadjáratai 269.), szabadulása tehát csak jóval később, 1373 elején következhetett be – már csak azért is, mert Lajos 1372. december 15. és 1373. január 3-a között Damáson tartózkodott (*Sebestyén:* i. m. s. a. 1372 és 1373), tehát *1373. május 8-án keltezhetett Debrecenből.*

[98] *Theiner:* i. m. II. 139., 274. sz. *Pór:* Nagy Lajos 399.

[99] Ez a rendelkezés, úgy látszik, a felvonulási területen való akadálymentes szállítást kívánta biztosítani. MODl. 41906.

valamit, s mit feleljen Layk vajdának, ha (esetleg téves) eljárása miatt szemrehányással illetné.[100]

Végül 1374. október 4-én Lajos király Temes megyei, illetőleg temesvári mileseit, nemeseit, clienseit, valamint oláh és egyéb famulusait (valacalibus et aliis famulis suis) értesíti, hogy Heem fia Pál fiát: Benedek egykori bánt és temesi ispánt bizonyos reájuk háruló szolgáltatásokkal kapcsolatos feladatuknak velük való közlésével bízta meg (quedam certa nostra negotia vobis commiserimus referre servitia vestra immediate tangentia), azért szavait fogadják úgy, mintha utasításait maga közölte volna velük.[101]

A török-kérdésben egy időre megszakított fonalat elsőnek a pápa vette fel. A Laskaris János által küldött levelében arról értesítette Lajost, hogy saját állama, valamint Magyarország és más fejedelmek és előkelőségek részvételével szövetséget kíván létesíteni abból a célból, hogy hajóhadat szervezzenek és tartsanak fenn a Földközi-tenger keleti medencéjében. Lajos azonban nem méltányolta a tervet. A pápa 1374. szeptember 19-én kelt levelében csodálkozik ezen, hiszen Magyarország éppen most került szomszédságba a törökkel, az unió tehát őt és országát nagyon is érdekelhetné. Ezért kéri, másítsa meg elhatározását már csak azért is, mert félő, hogy példáját mások is követni fogják, ha pedig most nem állnak ellen a töröknek, az végképp túlsúlyra jut a keresztény hatalmakkal szemben. Döntéséről pedig, mint ezt levelének vivői: István zágrábi püspök és Zudar Péter szlavón bán által is kéri, írásban értesítse, hogy az ügyben további lépéseket tehessen.[102]

Lajos király válaszát nem ismerjük – valószínűleg azért, mert nem is küldött ilyet. Tanúnk rá XI. Gergely pápa újabb, 1375. január 28-án kelt levele. A hajóhad felállításáról most már hallgat, és csak a görögök megsegítése érdekében emel szót. Arra emlékezteti Lajos királyt, hogy a görög császárnak egykor (Budán) megígérte, ha visszatér a római egyház kötelékébe, segítséget nyújt neki a török ellen. János császár azóta beváltotta ígéretét, a magyar segítséget azonban mind ez ideig nem kapta meg.[103] S bár a császár és

[100] A levél keltének hiányzó évéül nemcsak azért vette Thallóczy az 1374. esztendőt, mert mint írja, Lajos király egy másik oklevelét június (helyesen: július) 4-én keltezi Zólyomból (*Sebestyén:* i. m. s. a. 1374), hanem azért is, mert úgy tudja, hogy Layk vajdának akkoriban támadtak súrlódásai alattvalóival. – *Wertner* 1903-ban megjegyezte, hogy Lajos király július 4-én valóban Zólyomban tartózkodott, arra azonban nincs bizonyíték, hogy a levélben élőnek mondott Lajk vajda 1374-ben élt-e még. (Itinerar 148.) 1905-ben azonban ezt a keltezést már bizonytalannak tartja – azért, mert Lajos király 1373. február 2-án, sőt szerintünk július 1-én és 2-én is keltezett Zólyomból. (MODI. 67605., *Sebestyén:* i. m. s. a. 1373.) Wertner Thallóczynak arra a kijelentésére alapítja véleményét, hogy „a kérdéses levél... összefügg a további eseményekkel, s kulcsa annak a forradalomnak, melynek nyoma Lajos királynak 1377. november 19-én a brassóiakhoz intézett levelében tetszik föl", az említett súrlódásokat abból véli megállapíthatni. (*Thallóczy:* Bulgár bánság 603.) – Thallóczynak ez a megjegyzése valóban téves – azért, mert nem ismerte (de Wertner sem) az 1375-ben lezajlott háborút. Pedig éppen ez bizonyítja Thallóczy keltezésének helyes voltát. Lajos király 1374. évi nyári itinerariumának állomáshelyeit lásd a 10. jegyzetben. A levél szövegét lásd a Függelék 1. számában, valamint *Thallóczy:* Bulgár bánság 603., Függelék XIV. sz. és uo. 614–615. Jelzete: MODI. 47883. – A 614. 6. sorában a *familiaris* famulus-ra, a 615. 7–8. sorában pedig a *transmittere volumus* transmittenus-ra javítandó.

[101] *Fejér:* CD. IX/4. p. 567–568.

[102] *Fejér:* IX/4. p. 583–584. – *Theiner:* i. m. II. 150., 300. sz.

[103] ... significavit nobis nuper ... Joannes imperator Grecorum, quod licet olim, dum ipse tecum fuit in tuo regno, a te ... contra ... Turcas tue potentie auxilium postulaverit, tuaque ... magnificentis sibi ... responderit: si ipse ad obedientiam Romane rediret ecclesie, sibi huiusmodi

városa – folytatja a pápa – fegyverszünetre lépett a törökkel, a veszély nem szűnt meg, sőt az egész kereszténységet, különösen Magyarországot fenyegeti a legjobban. Kéri tehát, szálljon szembe a pogánnyal, segítsen a görögöknek, kösse le az ellenséget, és ne engedje, hogy Magyarország határát is megközelítse. Máskülönben reméli, hogy Konstantinápoly papsága és polgárai hálásak lesznek a felszabadításért, és könnyen szakítanak majd a szkizmával, és térnek vissza a római egyház kebelébe.[104]

Ezzel egyidejűleg Gergely pápa felvetette egy török elleni keresztes háború meghirdetésének a gondolatát, miről egyebek mellett Sienai (Szent) Katalinnak 1375 nyarán Erzsébet anyakirálynéhoz írt leveléből értesülünk.[105] A török – írja – öli a keresztényeket, s egymás után uralma alá hajtja országaikat. Visszaszorításukra a szentatya keresztes hadjáratot indít ellenük, ehhez pedig segítségre van szüksége. Maga csak fohászkodással, könnyekkel és buzgó imádsággal tudja támogatni. Ezért kérje kedves fiát: fogadja szeretettel a szentatya felhívását,[106] és segítse a miénket bitorló hitetlen kutyák ellen. Mert nagy szégyene a keresztény világnak, hogy a Szentföldet (és fővárosát), mely a jog szerint a miénk,[107] tétlenül az ellenség kezén hagyja. Ha az ő (ti. a király) városai közül akár csak egyet rabolnának el, biztos benne, hogy még életét is kockáztatva – minden erejét latba vetné, hogy visszaszerezze a sajátját. Tegyenek meg hát minden lehetőt az egyház érdekeinek a védelmében is. Hiszi, hogy kedves fia és más fejedelmek is késedelem nélkül csatlakoznak a mozgalomhoz. Levelét azzal zárja, hogy a nápolyi királynőnek és más uralkodóknak is írt ez ügyben, s valamennyien kedvezően nyilatkoztak, s emberi és anyagi segítséget ígértek.[108]

Lajos király a pápa 1375. január 28-i felhívására nem válaszolt. Különben is saját intézkedéseinek (eddig ismert és) ismertetett sora 1374 és 1375 fordulóján le is zárult.

---

auxilium exhiberet; et post hec idem imperator proprio iuramento, secundum quod ... Vrbanus papa ... mandavit, promiserit et extunc a te instanter petierit auxilium prelibatum, illud tamen adhuc obtinere nequivit ... (Lásd a következő jegyzetet.) – János görög császár valóban felkereste Budán Lajos királyt, „hogy általa eszközölje ki az (egyházi) uniót és Nyugat segítségét a török ellen". A tárgyalások során (1365–1366) Lajos azzal a feltétellel ígérte meg a segítséget, hogy a császár és népe visszatér a katolikus egyház kebelébe. Erről bővebben *Moravcsik Gyula:* i. m. 835–839. A császár 1369 októberében váltotta be ígéretét – anélkül azonban, hogy az unió létrejött volna. *Halecki, Oskar:* Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'empire d'Orient 1355–1375. Travaux Historiques de la Societé des Sciences et des Lettres de Varsovie. Volume VIII – Rozpravy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Tom. VIII. (Warszawa, 1930. 188–212., 219. és 308–309. Halecki részletesen tárgyalja a kérdést, de a magyar forrásanyag és irodalom hiányos ismerete miatt magyar vonatkozású megállapításai tévesek.)

[104] *Fejér:* CD. IX/5. p. 52–53. – *Hurmuzaki:* Documente I². 224–225.

[105] Epistolario di Santa Caterina da Siena, a cura di *Eugenio Dupré Theseider.* Roma, 1940. p. 163–165. – A levél keltét S. Katalin Johannához írt levelének dátuma alapján 1375. július–augusztusra teszi. (Uo. 136., 1. jegyzet.) Ebben a levelében S. Katalin azt írja, hogy a pápa a keresztes háború ügyében három bullát adott ki: egyet a Domonkos-rend provinciálisának, a másodikat a Minoriták miniszterének, a harmadikat pedig a hadjáratnak Toscanában és másutt való kihirdetése céljából.

[106] Dupré Theseider szerint S. Katalin azért írt a magyar király anyjának, mert ebben az időben a pápa és Lajos király között ellentét támadt bizonyos tizedek ügyében (lásd a 68. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget); de azért is, mert a török már Magyarországot is megközelítette. Uo. 164., 6. jegyzet.

[107] Szent Pálnak a Galatákhoz írt levele alapján (3,7) azt tartották, hogy a Szentföld a keresztény világ tartozéka. Uo. 164., 7. jegyzet.

[108] A levél érdemi része: Függelék 3.

1374 októberében Opuliai László herceg már Moldvában harcol,[109] 1375 május első napjaiban pedig – mint láttuk – Lajos indítja meg havasalföldi hadjáratát *anélkül, hogy erről a pápát tájékoztatta volna.* Bizonysága ennek XI. Gergely *1375. október 27-i, már a háború végén* Padovai Bonaventura ágoston-rendi szerzetes, a teológia mestere és Hesso, a freiburgi ispotályosok preceptora útján Lajosnak küldött levele. A pápa mindenekelőtt figyelmezteti, hogy egykoron hadat kívánt vezetni a török ellen, engedélyt is kapott, hogy országaiban keresztes hadjáratot hirdessenek,[110] ami azonban, nem érti, mi okból, eddig nem történt meg, és a hadjárat is elmaradt. Ennek ellenére hiszi, hogy ez a mulasztás nem ok nélkül történt, és – hogy elhatározása mellett még most is kitart. Tudomására hozza tehát, hogy a törökök, noha szakadárokkal, de mégis keresztényekkel szemben jutottak túlsúlyra, a görög császár pedig – segítség hiányában – adófizetőjükké lett, és egyezségre, illetőleg szövetségre is lépett velük. A Konstantinápolyból visszatért követei szerint a veszedelem mégis nagy, azért a johanniták köréből és más hívekből sürgősen megfelelő számú fegyverest és minél több gályát szeretne segítségükre küldeni; az egyházi unió ügyében pedig azt az értesülést nyerte, hogy – ha megfelelő segítséget kapnak – az eredménnyel meg lesz elégedve. Ezért azt a hadseregét, melyet régebben kívánt küldeni, vagy – ha úgy tetszik – akár kisebbet, amilyen gyorsan csak teheti, indítsa útnak Görögországba, vagy a tengeren inneni, de országához közel fekvő részekre behatolt törökök ellen. Reméli ugyanis, hogy a szárazföld felől érkező hadserege és a keresztények tenger felől támadó csapatai által közrefogott törökök fel fognak morzsolódni. Tervéről s a vele kapcsolatos egyéb tennivalókról levelének vivői fogják részletesen tájékoztatni.[111] A többi „keresztény", kiket a pápa terve számára kívánt megnyerni, a szicíliai királyságban, Velencében és Genuában toborzandó zsoldosok lettek volna.[112]

XI. Gergely pápa követei 1375. október 27-i levelével Lajos király *havasalföldi hadjáratának éppen a végén* érkeztek Budára; megtörténtét tehát maguk jelenthették uruknak, amit az tudomásul vehetett, és tudomásul is vett. Kiáltó bizonyítéka ennek az október 27-i levélben említett *(újabb)* hadsereg sürgős megszervezésének *1377-re való halasztása és a johannitákra áthárítása.* E célból a lovagrend elöljáróit 1375. november 1-re Avignonba hívta meg, megvitatta velük a keleti hadihelyzetet, és elrendelte, hogy megfelelő segédszemélyzet kíséretében 500 (!) lovagot küldjenek Görögországba. Rendi gyűlésüknek pedig ugyanakkor arról kellett határoznia, hogy az angol, ír, spanyol,

[109] Lásd a 11. jegyzetet.

[110] Lásd: 1. *Fejér:* CD. IX/4. p. 183–185. V. Orbán pápa 1369. július 11-i és XI. Gergely pápa 1372. december 18-i, Lajos királyhoz írt levelét. *Theiner:* i. m. II. 131–133. 266. és 267. sz.

[111] . . . meminimus, quod dudum magnificentia tua . . . defensioni . . . catholicae fidei et impugnationi suorum hostium . . . aspirans, et specialiter adversus Turcos . . . intendens procedere, litteras super praedicatione crucis facienda . . . a nobis . . . impetravit; sed audivimus – quod adhuc nescimus – ex quibus causis dicta praedicatio non est facta, nec contra Turcos . . . tuum regalem exercitum direxisti . . . Credimus tamen, quod . . . ad id efficiendum pro tempore tua devotio perseveret . . . Quare . . . magnificentiam (tuam) . . . deprecamur, quatenus ad conterendos seu expellendos Turcos, qui sunt in Romania vel aliis partibus citra mare, utique tuo regno satis viciņis, ut dicitur, – illum regalem exercitum, quem olim contra dictos Turcos deliberaveras mittere, vel saltem minorem, ad beneplacitum tuum, quam cito poteris, destinare digneris . . . *Fejér:* CD. IX/5. p. 54–56.; *Hurmuzaki:* Documente I². p. 227–228. – *Halecki:* i. m. 317.

[112] *Halecki:* i. m. 317.

portugál, német, cseh, olasz és magyar perjelségeik milyen arányban vegyenek részt a vállalkozásban és terheiben. A részletes utasítást 1375. december 8-án a pápa küldte meg az érdekelt rendházaknak – köztük a magyarországiaknak is – azzal, hogy *1377 tavaszán* Szicília, Velence és Genua kikötőiben történjék a gyülekezés és onnan az indulás.[113] Az expedíció végleges létszámát a szükséges kísérettel 390 (!), köztük 18 magyar[114] lovag személyében állapították meg.[115]

XI. Gergely pápának ez az 1377-re szóló 1375. december 8-i intézkedése török politikájának a módosulását, vagy inkább a végét jelenti,[116] ami – véleményünk szerint – egyrészt Lajos királynak a havasalföldi vajda és török segítői fölött aratott győzelmének, másrészt az egyházi állam válságos helyzetének volt a következménye. Lajos balkáni sikere ugyanis a törököknek észak felé irányuló előnyomulását megállította,[117] minek következtében a görögök védelmére most már elégségesnek látszott egy (elképesztően) kicsiny lovagi seregnek két éven belül (!) való felállítása és országukba küldése; a pápa számára pedig lehetővé vált, hogy Rómába visszatérve közelről irányíthassa az éppen tetőző itáliai háborút,[118] s megakadályozza állama összeomlását.[119]

Mind háborújához,[120] mind Avignon elhagyásához Lajos királytól kért segítséget,[121] de (havasalföldi hadjárata miatt) eredménytelenül.[122] Ezért maradt még egy ideig Avignonban, s onnan irányította akcióját. Ennek során 1375 júniusában békét kötött a Viscontiakkal,[123] s a Bernabo által elbocsátott britek egy részét John Hawkwood (Joannes Aguto) vezetésével zsoldjába fogadta.[124] S amikor Firenze állott a

[113] *Theiner:* i. m. II. 155–156. 309. sz. A pápai levél szerint a török akkor Bulgáriával, Szerbiával és más keresztény tartományokkal áll harcban: Nuncque Bulgarie ac regnum Servie aliasque partes . . . Christianorum impetere asseruntur. Lásd még *Halecki:* i. m. 315–317.

[114] *Reiszig Ede:* A Szent János-lovagrend Magyarországon. Budapest, 1925. 120.

[115] *Halecki:* i. m. 316., 4. jegyzet.

[116] Halecki nem vette észre ezt a törést, és zavar is észlelhető előadásában, mert a két ügyet fordított időrendben tárgyalja. Ha kutatásait XI. Gergely pápaságának a végéig (1378) terjesztette volna ki, ő is megtalálhatta volna a Cronaca Carrarese Lajos király havasalföldi hadjáratáról szóló 1377-re datált híradását, valamint a litván háború eredményéről beszámoló levelét, s a két pápai levelet (1375. október 27. és 1375. december 8.) helyesebben értelmezhette volna.

[117] *Hóman:* i. m. II². 238.

[118] *Glénisson, Jean:* Les origines de la révolte de l'état pontifical en 1375. Rivista di storia della Chiesa in Italia. 5/1951/ p. 145–146.

[119] Olv. a 126. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

[120] Lásd a 70., 71., 72–74., 75., 81., 83., 84., 85., 86., 87., 88. és 89. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szövegeket.

[121] *Theiner:* i. m. 151–152. (302. sz.), 1374. október 8. „. . . deliberavimus Dei auxilio de mense Septembris proxime futuro versus dictam Urbem arripere iter nostrum, credentes itaque hoc gratum reddi tuis affectibus id regali celsitudini ad gaudium nuntiantes, rogantes eandem, quod, ut nos et dicta curia possimus dictum iter tute peragere, ac in eisdem Urbe et partibus manere quiete; digneris, si oportunum fuerit, tui favoris auxilium impertiri. . . – Lásd még a 132. jegyzetet.

[122] Lásd a 126. és 127. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget.

[123] *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 105–106., 88. sz., 1375. április 11.; uo. III. 109., 91. sz., 1375. június 21.

[124] A béke megkötése után a Bernabo által elbocsátott brit zsoldosokból mintegy tízezren Johannes Aguto (John Hawkwood) vezérlete alatt a pápa zsoldjába szegődtek. (Cronaca Senese di *Donato di Neri* e di suo figlio *Neri. Muratori,* L. A.: RIS. Fasc. 7. del Tomo XV., parte VI. Bologna,

lázadók élére,[125] a pápa most már valóban komoly segítségre szorult, miről két (1375. november 1-én kelt) levele is tanúskodik. Az elsőben válaszolt Erzsébet anyakirályné supplicatiójára, aki mint a harctéren tartózkodó fiának helyettese Tamás corbaviai püspök kinevezése ügyében fordult a szentszékhez. A pápa – különösképpen kívánván neki és fiának kedvezni – teljesítette kérését. A királynénak arra a másik kérésére pedig, hogy fia előterjesztéseit a jövőben fogadja kedvezőbben – azt felelte: ő mindig a legnagyobb jóindulattal viseltetett Lajos kívánalmaival szemben, s egyetlen uralkodónak sem teljesítette oly sok kérését, mint az övét – ő pedig folyton csak azokat emlegeti, melyeket elutasított, s emiatt haragszik is. Ezért kéri, anyai szeretetével hasson oda, hogy fia hagyjon fel neheztelésével, a régi szeretettel forduljon egyháza felé, ne hallgasson rossz tanácsadókra – és vegye rá, hogy pótolja mindazt, amit eddig akár szóval, akár cselekedettel az egyház javára tenni elmulasztott, mert még sohasem szorult rá annyira a segítségére, mint éppen most. Ő kezdettől fogva számított támogatására, és kérte is, de egyszer sem kapta meg, minek következtében ellenségei ellen folytatott küzdelmében az egyház annyira kimerült, hogy államának a léte is kockán forog. Végül arra kéri a királynét, gondoskodjék róla, hogy fia a jövőben ne akadályozza azoknak az egyházi férfiaknak a hivatalbalépését, kiket ő nevez ki.[126]

A Durazzoi Károly ügyében Magyarországon tárgyaló Vilmos sienai püspöknek adott instrukciójában a pápa már élesebb hangon ismétel meg néhány részletet Erzsébet királynénak írt leveléből. Mindenekelőtt tudatja vele, hogy Lajos király neheztel rá Zudar Péter szlavón bán testvérének (püspökké történt?) kinevezése miatt, amit kifejezésre is juttatott nemcsak a neki, hanem curiája több tagjának küldött epés hangú leveleiben. Haragját nem képes csillapítani – annyira, hogy eddig sem jó szavát, sem cselekvő

1936. p. 658.) – Glénisson szerint (i. m. 167.) ez 1375. október 12-én történt, s a csapat 2500 lándzsásból és 4000 gyalogosból állott. A felszabadító harcok végeztével (1377) a pápa kétharmad részüket elbocsátotta, s ezek részben Johanna, részben pedig Anjou hercegének a szolgálatába léptek. (Cronaca Senese p. 668.) – Az elbocsátottak egy része (a Küküllei által említett angol bőrsisakosok) véleményünk szerint – ekkor csatlakozhatott a pápa megsegítésére 1376 őszén Itáliába küldött magyar sereghez, kiket aztán Lajos király az újonnan felépített (1377–1380) Törcsvár helyőrségéül rendelt. Küküllei 38. c.

[125] Firenzének XI. Gergely ellen viselt (ún. Nyolc Szentnek a) háborúja 1375 és 1376 fordulóján érte el tetőpontját: az egyházi állam 90 helysége és vára lázadt föl a pápai tisztviselők ellen, és rombolta le az Albornoz bíboros által nemrég épített erődítményeket. (*Glénisson:* i. m. 145.) – Glénisson a felkelés okát az 1370 óta sűrűn kivetett rendkívüli hadi adókban látja. A háború lefolyásáról a Cronaca Senese (637–670.) tájékoztat. Az 1375 végéig elért eredményeit például így foglalja össze: In poco di tempo non rimasse in Toscana e nella Marca e nel Ducato e nel Patrimonio terra alcuna a la Chiesa, quasi si puo dire che non ubidissero a la Chiesa o loro uffitiali; tutte si volsero, chi a comuno, chi a signore e chi a magiore, e quasi poco o nulla rimase a la Chiesa, e ciò tutto per operatione e justitia di Dio . . . E anco per operatione, sollecitudine e procaccio de'Fiorentini . . . Uo. 660.

[126] *Fraknói Vilmos:* Oklevelek a pápai levéltárakból. Történelmi Tár 1892. évf. 394–396. A pápai levélben egyebek mellett ezeket olvassuk: . . . ipsum regem . . . specialiter . . . habemus in intimis visceribus; prefatamque ecclesiam in suis oppressionibus sperantes per eius clipeum defensari . . . contra eius . . . hostes sepe et confidenter duximus requirendum . . . Sed . . . ipse . . . illud, licet olim ex certis . . . servitiis dicte sedis . . . Urbano pape quinto . . . liberaliter promissum nequivimus obtinere, propter quod . . . ecclesia ex guerris dictorum hostium . . . est fatigata quamplurimum et merito veretur periculum status sui. . .

segítségét nem sikerült elnyernie, pedig az idei (1375. évi) nyár folyamán az ellenség oly gyenge volt, hogy segítségével az egyház legyőzhette volna. Ezért utasítja a két királyné, a prelátusok, továbbá Durazzoi Károly, valamint nemes emberek és jóakaratú tanácsosok segítségével igyekezzék eloszlatni a király haragját, mely nem méltó hozzá, s adja tudtára, hogy nincs a világon még egy uralkodó, kinek a főpapi székek betöltése, az egyházi segélyek, valamint a tizedek dolgában annyira kedvezne, mint neki, pedig nem is illetné meg, mert (rosszindulatú tanácsadóira hallgatva) kegyúri jogokat követel magának.[127]

Nemsokára azonban, mint jeleztük, a pápa is értesült Lajos 1375. évi havasalföldi hadjáratáról, s megértette, miért nem küldhetett segítséget Itáliába. Az 1375. november 1-i közeledésre s Erzsébet királyné közbenjárására pedig a feszültség is enyhült közöttük, úgyhogy 1375 végén a pápa újra napirendre tűzte a Rómába való visszatérés gondolatát,[128] tengeri útjának a biztosítására pedig Johanna nápolyi királynő támogatását kérte.[129] Lajos viszont Firenzét igyekezett az egyházzal való kibékülésre bírni,[130] s amikor XI. Gergely 1376 szeptemberében – curiájával együtt – Avignont elhagyta,[131] ő is elküldte „fegyveres segítségét" Itáliába.[132]

*

[127] *Fraknói:* i. m. 393–394. A levél minket érdeklő szakasza a következő: ... rex (ti. Ludovicus), qui sepe seduci asseritur pravis suggestionibus malignorum ... contra nos extitit perturbatus, et tam nobis, quam quibusdam de nostra curia scripsit valde melancholicas litteras ... et huiusmodi melancholia adeo usque-quoque (!) permansit, quod nec bonum factum, nec bonum verbum pro dicta Romana ecclesia habere potuimus ab eodem; et in estate proxime preterita taliter erat dispositus status hostium ipsius ecclesie, quod cum ... eiusdem regis auxilio prefata ecclesia de dictis hostibus triumphasset...

[128] Lásd a 121. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

[129] ... Johanne regine Sicilie ... attendentes ... rebellionem in terris Italie ad nos et Romanam ecclesiam spectantibus ... ex quibus status eiusdem ecclesie propter instabilitatem populi vehementer in illis partibus noscitur fluctuare: Serenitatem tuam ... rogamus obsecrantes, quatinus ... de tuis gentibus armigeris equestribus quantum ... poteris ... celeriter destinare festines usque ad nostrum adventum remansuris ibidem; ... neque sinas, quantum in te fuerit, quod terre nostre cum ignominia tanta perdantur; non immemor, quod si status ecclesie ruat, tuus non remanebit verisimiliter in securo ... *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 116–117., 98. sz., 1375. december 20.

[130] *Wenzel:* Anjouk. Dipl. III. 123., 105. sz., 1376. április 26. – Uo. III. 123., 106. sz., 1376. április 28. – Uo. 124., 107. sz., 1376. április 29. – Uo. III. 123–126., 110. sz., 1376. május 12. – Uo. III. 126., 111. sz., 1376. május 14. – Uo. III. 127–128., 112. sz., 1376. május 27. – Uo. III. 129–130., 1376. június 13. – Uo. 138–141., 124. sz., 1376. szeptember 28.

[131] Az itáliai háború miatt az utat hajón tették meg – Piombioig Johanna királynő néhány hadigályájának a fedezete mellett. Az utazás mindvégig viharos tengeren zajlott le, s több megszakítással csaknem négy hónapig tartott. 1376. szeptember 13.–1377. január 17. Lefolyásáról olv. *Ronzy, Pierre:* Pierre Ameilh de Brenac et son itinéraire rimé du voyage de Grégoire XI d'Avignon à Rome (1376–1377) Pétrarque. Mélanges de littérature et d'histoire publiés par L'Union Intellectuelle Franco-Italienne. Paris, 1928. p. 69–93. – Az utat eredetileg szárazföldön akarták megtenni, de az itáliai háború miatt a tengeri utazást biztonságosabbnak vélték. Szárazföldi útja során készült üdvözölni a pápát például Velence, elmaradása miatt azonban a részére előkészített ajándékokat – 1376-ban tett szolgálataiért – Laczkfi István erdélyi vajda kapta. (Lásd a 146. jegyzetet.) – Hawkwood brit seregének az egyház szolgálatába állásával kapcsolatban egyesek azt tartották, hogy ez majd biztosítani fogja a pápának Avignon és Róma közötti útját is. *Glénisson:* i. m. 67., 86. jegyzet.

[132] Tótsolymosi Apród János mester küküllei főesperes krónikája 31. fejezetében „A pápa úrnak segítségére indított három hadjáratáról (De exercitu in subsidium domini papae trina vice destinato") számol be. Híradása azonban hiányos, mert csak az 1357-ben VI. Incét támogató Laczkfi

I. Lajos királyunk 1375. évi háborújának általunk fellelt és az elmondottak során bemutatott forrásaink alapján tehát minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy színtere Temes és Krassó megye déli széle, továbbá Erdély délkeleti része, valamint a Szörényi bánság és Havasalföld Dunán inneni területe; az ellenfél pedig a hűtlenné lett és a törökkel szövetkező Layk, illetőleg utóda: Radu vajda volt. A török elleni harcra pedig, mint már jeleztük, Lajos királyunk már 1373-ban határozta el magát, és nemcsak XI. Gergely pápa sürgetésére, hanem saját elhatározásából ezt meg is tette. Ezért különös, hogy e háborújával kapcsolatban sem az egykorú, sem a későbbi (hiteles) források nem említik a törököket,[133] amiből egyes történetírók arra következtetnek, hogy Lajos király nem méltatta figyelmére a pápa buzdító leveleit, nem ismerte fel a saját országát is fenyegető veszélyt, ezért nem is állt ellen a töröknek.[134] Ennek a téves és történeti hírnevünknek ártó beállításnak az oka pedig az, hogy a (területi) szomszédság miatt Lajos király *közvetlen ellenfele* L a y k , illetőleg R a d u oláh vajda volt, ki(ke)t a török csapatok csak *segítettek* – olyanformán, mint 1373-ban Velencét az az 5000 török, kik – mint Daniele Chinazzo írja – „a magyar király ellenségeinek tartották magukat" („per esser egli nemico del re d'Ungheria".[135] Ezekkel a „velencei" törökökkel a Carrarai Ferencet segítő magyar hadak ismételten megütköztek.[136]

Hogy azonban Lajos király hadai 1375-ben *valóban* megütköztek a havasalföldi szövetségesét támogató török csapatokkal, és portyázó bandáik magyar területre is betörhettek, arról egy történetileg jól megalapozott *tárgyi*, vagy helyesebben kifejezve: *személy*i természetű; és egy eszme-, illetőleg művészettörténeti bizonyítékunk is van.

a) Az első Himfi Benedek fiatalabbik leányának: Margitnak az elrablása és török rabszolgapiacon történt eladása, kit mintegy harminc évi keresés után *Kréta* szigetén

---

Miklós, és az 1368-ban V. Orbánt segítő Móricz fia Simon itáliai harcairól emlékezik meg, XI. Gergelynél azonban nem közli, hogy mikor és ki ellen kért és kapott a pápa fegyveres segítséget Lajos királytól. Dékáni úgy véli, hogy XI. Gergely idejében „a magyar király legföllebb a balkáni népek ellen harcolt a pápa kérésére". *Dékáni:* i. m. 139., 3. jegyzet. Más forrásokból azonban tudjuk, hogy Küküllei – bár kurtán – e helyütt is igazat mond. XI. Gergely ui. – mint az imént jeleztük – 1374. október 8-án értesítette Lajos királyt, hogy 1375 szeptemberéig curiájával együtt Rómába kíván visszatérni, s útjának biztosítására fegyveres segítségét kérte. (Lásd a 121. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.) – Lajos közvetlen válaszát nem ismerjük, a Velencei Tanács 1376. június 13-i határozatából azonban tudjuk, hogy a pápának nyújtani kívánt segítsége ügyében a Signoriához intézett kérésére azt a választ kapta, hogy területén szabad átvonulást, pénzért pedig élelmezést biztosítanak csapatainak, s remélik, hogy expedícióját rendben és károkozás nélkül fogja lebonyolítani. *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 141–142. Hogy Lajos királyunknak ez az intézkedése valóban csak a pápa 1374. október 8-i kérésével függ össze, bizonyítja – mint az eddigiekben kimutattuk – az a kétségtelen tény, hogy *itáliai háborújában nem segítette.* Lásd főleg a 126. és 127. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget.

[133] Egyedül a Cronaca Carrarese Andrea Gatari-féle 1454 e. szerkesztett változatának egy zavaros mondatában olvasunk „Radomo Turco e re di Bulgheria"-ról. (Lásd a 158. jegyzetet), míg a krónika eredeti 1389 e. készült Galeazzo Gatari-féle szövegében csak „Rodano principe di Bulgaria"-ról van szó. (Lásd a 191. jegyzetet.)

[134] Például Huber, Halecki stb. Lásd a 351. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

[135] *Pór:* Nagy Lajos. 478–483. Érthető tehát, hogy szövetségesüket: a havasalföldi vajdát segítették 1375-ben.

[136] Az 1373. évi padova-velencei háborúban a magyarok ellen harcoló törökökről a Cronaca Carrarese több helyén olvashatunk. Többek között azt írja róluk, hogy egy részük Candiából, másik részük pedig Magyarország környékéről való volt. *Muratori:* RIS. XVII. p. 80., 113., 114., 115. és 117.

találtak meg, és gazdájától született két leánygyermekével együtt váltottak ki és hoztak haza.[137] A Himfi Lőrinc levelében felvázolt háborús helyzetkép alapján ugyanis Himfi Margitnak az elhurcolása – véleményünk szerint – *más helyről és más időben* nem képzelhető el – azért, mert a levélnek a hadak mozgásáról szóló mondata (exercitus unus contra alium ... desolaverunt) csak úgy értelmezhető, illetőleg értelmezendő, hogy az 1375. évi háború folyamán Temes és Krassó megye déli részeiben – mint a havasalföldi vajda szövetségesei, török csapatok is betörtek, amit – ebben a térségben – csak 1416-ban, illetőleg 1418-ban ismételtek meg, amikor az egykori rabok egy része már régen szabad volt.[138]

Noha a tragikus történetről csak a 15. század elejéről maradtak ránk hiteles feljegyzések, az eseményt mégis néhány egykorú, illetőleg közel egykorú adat segítségével az 1375. évi háborúhoz tudjuk kapcsolni. Ez azért *fontos,* mert Himfi Margit létezése és sorsa az egyetlen közvetlen bizonyítékunk az első magyar–török összecsapás igazolására.

Sorsáról a velencei tanács 1408. július 1-én Zsigmond királyhoz intézett leveléből értesülünk első ízben. Tartalma (Óvári L. megfogalmazása szerint) a következő: Benedek bán leánya: Margit, török fogságba esvén, a törökök által egy Candiában élő, D a r v a s i o nevű velencei polgárnak adatott el, kitől két gyermeke született. Évek múlva Marczali Miklós egykori erdélyi vajda a raboskodó magyar nő megváltása céljából elment

[137] Második leányáról: Annáról 1380. évi végrendeletében emlékezett meg Himfi Benedek. Lásd a 142. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

[138] Lásd a Függelék 6. és 7. számát – A rigómezei ütközet utáni időkben, főleg Zsigmond uralkodásának első két évtizedében a törökök egyre gyakrabban törtek be Magyarország déli részébe. Hóman szerint 1390-ben Perényi Miklós szörényi bán Bodonynál, 1391-ben Losonczi István és Maróti János macsói bánok Nagyolaszinál (Francavilla) győztek egy török csapat fölött, 1392-ben Kevénél és Nagyzengnél vertek vissza törököket, ahol Maróti János fia János megsebesült, egyik testvére pedig fogságba esett (Zsigmond-kori oklt. I. 2605. reg. MODI. 7806.), 1396-ban pedig a Szerémségből és Havasalföldről űztek ki portyázó törököket. Mintegy tízévi nyugalom után betöréseik újrakezdődtek. *Hóman:* i. m. II². 335–341., 664–666. Hóman *Fejérpataky László* (a második világháború alatt elpusztult) kéziratos hagyatékának a MTA Kézirattárában őrzött (hatkötetes) Zsigmond-kori okmánytárából merítette adatait. *Hóman:* i. m. 632. Ezek – 1410-ig terjedően – *Mályusz Elemér* Zsigmond-kori oklevéltárából bővíthetők. Témánk szempontjából különösen értékes Zsigmond király három oklevele. Az 1396. augusztus 28-án (in descensu nostri exercitus campestri iuxta Bodonium) kelt adománylevelében Remethei Péter fia Istvánnak egy királyi birtokot engedett át – azért, mert a nemrég lezajlott békétlan időben birtokait a törökök teljesen elpusztították ... eiusdem hereditaire possessiones hiis-temporibus inpacatis per ... Turcorum insultus ... existunt devastate. Zsigmond-kori oklt. I. 4509. reg. MODI. 52950.); 1397. március 2-i oklevelében egy Temes megye területén 1396-ban lezajlott ütközetről emlékezik meg. Uo. 4653. reg.; az 1399. augusztus 17-én kelt parancslevelében pedig elrendelte, hogy a töröktől való félelmük miatt a Temesközből elköltözött jobbágyait új uraik engedjék vissza elhagyott földjeikre (quilibet ... iobagiones ... de ... terra nostra Temeskuz propter metum Turcorum evasos ... restituat ... abire in dictam terram nostram ... Uo. 6025. reg.) Mindezek ellenére amellett a megalapozott megállapításunk mellett kell kitartanunk, hogy Himfi Margit nem ezen portyák valamelyikének, hanem az 1375. évi török betörésnek esett áldozatául. Mert minden kétséget kizáróan emellett tanúskodik az a tény, hogy atyja 1380. évi végrendeletében csak az idősebbik leányáról, az akkor már özvegyi sorban levő Annáról emlékezik meg (Zalai oklt. II. 199.), az anyja pedig – két leányáról már említést sem téve – Zsigmond király 1389. június 20-án kelt oklevelével újadomány címén juttatja *magának,* valamint *unokáinak,* a Benedek bán néhai (quondam) fia: Miklós gyermekeinek: Bazilnak, Benedeknek, Cirinusnak és Nabornak a férje által 220 márkáért vásárolt Zala megyei Galsa nevű birtokot. Zalai oklt. II. 240–241. l.

Candiába; Darvasio beleegyezett, hogy őt váltságdíj nélkül gyermekeivel együtt szabadon bocsátja, sőt hazájába is visszakíséri, egyedül azt kötötte ki, hogy Margitot és gyermekeit időnként Magyarországon meglátogathassa, miről Marczali Miklós (1405. július 2-i kelettel) kötelezvényt állított ki.[139] Ez után Marczali visszatért Magyarországra, hová később Darvasio is követte őt Margittal s gyermekeivel. Velencében azonban Margitnak egy rokona: Dénes bán fia János magára vállalta hazaszállításukat, Darvasio pedig még bizonyos pénzösszeget is adott neki a nő és gyermekei útiköltségeire. Évek múltak, de Darvasio nem kapott semmi hírt volt rabszolganőjéről és gyermekeiről; ezért a velencei tanácshoz fordult panasszal, ez pedig Zsigmond király figyelmét hívta fel az ügyre — kérvén, intézkedjék, hogy polgártársuk jogos igényei kielégíttessenek, s legalább a volt rabszolganője hazaszállítására tett költségei megtéríttessenek.[140]

Himfi Margit további sorsára Bernaldi Ferenc budai polgár 1408. november 10-én, egy meg nem nevezett barátjának írt levele vet világot. Augusztus 21-én — írja — megkapta levelét, ugyanígy Ser Ziorzi Trauaxiét és Ser Pietro Negroét Candiából. Megértette őket s az érdekeltek, valamint Ser Marzelly Miklós kívánságára, aki bár sohase jutott volna el Candiába — a többit is látta. Az asszony, családja s a vele együtt levő férfi javára lett volna ez. De hát sorsát senki el nem kerülheti (nisun po de fortuna fuzire). Röviden válaszol, mivel nehezére esik az írás és olvasás. Az asszonyt sohasem látta, nem is hallott róla, míg Miser Marzeli voiuoda nem beszélt róla. Nagyon megsajnálta, mikor látta, mily tisztességes leányaival együtt s mily türelmes. Minden utánjárása ellenére nem tudott róla mást megállapítani, csak jót. Ha látta volna, hogy könnyelmű, nem mutatott volna iránta szeretetet s jóakaratot, nem támogatta volna s nem támogatná. Az atyja jó uram és barátom volt, és kétszáznál több aranyforinttal maradt adósom. (El suo padre fo grande mio signore e amicho e resto ad auere de luy piu di fiorinti CC doro.) A vajda még egyszer sem volt itt, amióta az asszony megjött; hamarosan itt lesz, de aligha fog valamit tenni, mert valódi magyar (ungaro veramente). Ő nagy hibát követett el, amidőn az asszonyt annak ellenére hozta haza, hogy jól tudta: a nőrokonok a hasonló körülmények között elhurcolt leánygyermekekről többé tudni sem akarnak, s szégyenkeznek miatta. Félni lehet, hogy ugyanígy történik majd most is. Legyen jóindulattal az asszony iránt, akiről csak jót hallott, s nyugtassa meg Ser Ziorzit is. Tiszteletre méltó házam nőtagjai (tute le donne de casa mia onorata) érintkeznek az asszonnyal, pedig az ő háza tisztességes ház (honesta casa). Az asszony a legnagyobb dicsérettel nyilatkozik Ser Ziorziról, akitől leányai származnak. Ha rokonai és Marzeli voiuoda nem törődnének velük, mint saját leányait venné őket gondjaiba. . .[141]

[139] *Óváry Lipót:* Regesták a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában levő olaszországi levéltárakban másolt magyar történelmi vonatkozású oklevelekből. Történelmi Tár 1888. évf. 467., reg. (1405. július 1-i keltezéssel. — A továbbiakban: Regesták.) — A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának Oklevélmásolatai. Ism. *Óváry Lipót.* I. Budapest, 1890. 63–64., 147. reg. (1405. július 2-i kelettel. — A továbbiakban: Oklevélmásolatok.) — Zsigmond-kori oklevéltár II/1. 4024. reg. Velence, 1408. július 1-i leveléből; 6189. sz.

[140] *Óváry:* Regesták. Tört. Tár. 1888. 467., reg. 1405. július 1-i (téves) kelettel. — *Óváry:* Oklevélmásolatok I. 64., reg. — Zsigmond-kori oklt. II/2. 146., 6189. reg. (Velencei állami levéltár.)

[141] Papíron. Velencei áll. lt. Dispacci Ungheria fogl. 256. Fénykép után *Mályusz:* Zsigmondkori oklt. II/2. 6407. reg.

A velencei tanács és Bernaldi leveleiben foglaltakat — a jelzett közvetett bizonyítékokon kívül — az 1375. évi eseményekkel a következőkkel tudjuk kapcsolatba hozni:

1. Bernaldi Ferenc — mint leveléből megállapítható — Himfi Benedek iránti tiszteletből és barátságuktól indíttatva működött közre Himfi Margit hazahozatalában, üzleti kapcsolatukról pedig a bán is megemlékezik 1376. évi végrendeletében.[142]

2. Végrendeletet azért készített, mert a Szentföldre zarándokolt. Feltűnő, hogy mint *katona* nem a háború *előtt*, hanem *utána* tette ezt, s akkor utazott Keletre, amikor az érdemek jutalmazására került sor. Ezt azzal magyarázhatnók, hogy mint hadvezér kudarcot vallott, és kegyvesztett lett, ezért a vallásban keresett vigaszt. Ezt a gondolatot azonban mindjárt el kell vetnünk, mert egy év múlva (1377-ben) már a litván harctéren találjuk, majd régebbi és újabb érdemeiért, valamint testvérének: Péter mesternek 1375-ben elszenvedett hősi haláláért birtokadományban részesült, ezenkívül 1379-ben a pozsonyi, 1380-ban pedig a csepeli ispánságot kapta meg.[143] Jutalma tehát zarándoklata miatt tolódott el egy-két évvel. 1376. évi zarándoklatának tehát más, mégpedig családi oka volt: eltűnt leányának a felkutatására indult.[144]

[142] Himfi Benedek és Bernaldi Ferenc kapcsolatáról s utóbbinak budai működéséről olv. *Mályusz Elemér:* Az izmaelita pénzverő jegyek kérdéséhez. Budapest Régiségei XVIII/1958/302–308. — Himfi Benedek 1376. évi végrendeletében azt olvassuk, hogy — mivel az Úr sírjához kíván zarándokolni (quod ... disposuissemus nos peregrinari ad sanctam terram visitare sepulchrum Domini), ezért a ferencesek sebesi kolostorának az őre: Arnoldus testvér és Budai János guardián előtt — halála esetére a következőképpen végrendelkezik: ha felesége a veszprémi Szent Katalin kolostorba lépne, a Zala határában fekvő Gelse nevű birtokát s ugyancsak a zalai határban levő Nádasd, másként Szabadhegy nevű hegyet reá hagyja — azzal, hogy majdan az említett szerzetnek adományozza; abban az esetben pedig, ha nem lépne az említett rendbe, a birtok élete tartamára az övé legyen, halála után pedig a jelzett kolostorra szálljon. Ezenkívül életében Debrente felső részét is megtarthatja, halála után pedig fiuk és testvérei örököljék... Végül (a hagyaték további részei fölött való részletes rendelkezés után) kijelenti, hogy (Bernaldi) Ferencnek Budán 143 és fél forinttal tartozik. (Item Francisco in Buda tenemur centum quadraginta et tres florenos aureos cum dimidio.) Őt, valamint többi hitelezőjét annak a budai helynek az árából elégítse ki, melyet (korábban) 3000 aranyforintért vásárolt, s végrendeletében reá hagyományozott. MODl. 42026.

Himfi Benedek 1380-ban halt meg. *Holub József:* Himfi Benedek halálának éve. Turul 37/1922–1923/37–38. Az akkor készült második (és utolsó) végrendeletében többek között a Torna folyó mellett fekvő Zala megyei Galsa nevű birtokát leányára: Anna nemes úrnőre, Miklós fia László ispán özvegyére hagyta azzal, hogy halála után a birtok arra a kolostorra szálljon, melynek tagjává lett. Zalai oklt. II. 199. Dátumára von. olv. *Holub* i. tanulmányát — Margit, illetve Dorottya asszony ura halála után nem lépett szerzetbe. Birtokaival (és unokáival) kapcsolatban sűrűn találkozunk vele az oklevelekben: utoljára 1394. március 13-án. Zsigmond-kori oklt. I. 3329. reg., MODl. 42566.

[143] A pozsonyi ispánságban egy 1379. február 11-i oklevél még üresedést jelez MODl. 6483., egy másik pedig már Himfi Benedeket mondja pozsonyi ispánnak MODl. 85624., utoljára ilyenként említi Lajos király egy 1380. május 3-i privilegiuma. MODl. 56753. — Csepeli ispánnak Erzsébet királyné egy 1380. május 2-án kelt oklevele nevezi. *Bártfai Szabó László:* Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Budapest, 1938. 94., 429. reg.

[144] A zarándoklat megtörténtét a csanádi káptalan 1377. április 19-i inquisitorialis jelentése is igazolja. Eszerint Liptói Elek fia Miklós fiainak: Gergelynek és Lászlónak, valamint leányának a képviseletében 1377. április 5-én Lajos király előtt panaszt emelt Himfi Benedek egykori bán ellen — azért, mert akkoriban, amikor a Szentföldre indult (pridem, tempore videlicet, quo ad sepulchrum Dominicum profectus extitisset), hatalmasul kizárta őket Sasd nevű birtokukból. A lefolytatott vizsgálat a panaszt igazolta (quod ... Benedictus ... condam banus pridem, tempore videlicet, quo ad sepulchrum Dominicum profectus extitisset, ipsos ... de dominio possessionis eorundem Sasd ... exclusisset...) MODl. 42039.

3. De nemcsak ő zarándokolt 1376-ban a Szentföldre: ezt tette barátja és rokona, 1375-ben hadvezértársa: Laczkfi István erdélyi vajda is. Tervezett útjáról több adatunk van. Hogy szabadon mozoghasson, 1376 májusában megvált vajdai tisztétől,[145] útjának előkészítése során pedig a maga s mintegy tizennégy kísérője számára gályát kért Velencétől. 1376. június 30-án a Signoria azt válaszolta, szívesen teljesíti kérését, és társaival együtt elviszik Barutumba (Bayrouth-ba), ahonnan akadálytalanul eljuthatnak a Szent Sírhoz, majd ugyanazon a gályán térhetnek vissza Velencébe. István vajda időközben módosította tervét: Szent Katalin szinai ereklyéit is meg akarta látogatni. Mivel onnan nem tudtak volna idejében elérni a velencei hajót, aziránt érdeklődik, miképpen lehetne ezt a kitérést megvalósítani. Augusztus 14-én azt a választ kapta, hogy elvihetik őket Barutumba vagy Alexandriába, és más gályát is bocsáthatnak rendelkezésére visszatérésükhöz.[146] Ezzel egyidejűleg – útjának mintegy szakrális támasztékául – augusztus 27-én nemzetsége tagjainak részvételével megalapította a pálosok csáktornyai kolostorát.[147] Hogy pedig valóban megfordult a Szentföldön, bizonyítja Lajos király 1377. február 22-én kelt oklevele. Azt olvassuk benne, hogy István, egykori erdélyi vajda, a Szent Sírhoz történt zarándoklata közben (pridem, cum sepulchrum dominicum visitasset), Rhodosz szigetén meglátogatta a johanniták nagymesterét, s hozzájárulását szerezte meg egy, a fehérvári keresztes konventtel lebonyolítandó birtokcseréhez.[148] (A konvent ezt a birtokcserét a maga részéről károsnak tartotta, s végrehajtása ellen tiltakozott.) István vajda példáját 1386 júliusában unokaöccse: Laczkfi István királyi lovászmester követte, aki szintén Velencétől kért és kapott hajót, a saját költségén fölszerelte, és a Szentföldre zarándokolt.[149] Ezen adatunkból, valamint abból, hogy fáradozásukat (és Bernaldi i.

[145] 1376. január 25-én MODl. 6220., február 28-án uo. 73. és március 8-án MODl. 24686. *még ő a vajda,* május 29-én pedig első ízben említik utódát (Losonczi) Lászlót. Uo. 76010. – Rokoni kapcsolatairól olv. *Thallóczy:* Bulgár bánság 613–614., XII. sz. Laczkfi Imre nádor levele Himfi Benedekhez.

[146] 1376. június 30: . . . parati sumus . . . ipsum conduci . . . cum una nostra galea Barutum, de quo loco poterit commode ire ad Sanctum sepulchrum et cum eadem galea redire Venecias. . . *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 130. – *1376 augusztus 14:* . . . dicit, quod . . . est dispositus visitare etiam Sanctam Catarinam de monte Synay, unde non potest venire ad tempus pro redeundo Venecias cum galeis . . . Attenta laudabili dispositione, quam semper habuit et habet ad honorem nostri dominii . . . dicatur sibi, quod faciemus ipsum conduci Barutum vel in Alexandriam cum galeis nostris et quod faciemus, quod capitaneus noster, qui ivit in Romaniam, mittet unam ex galeis nostris Culphi ad levandum eum in Baruto in redditu. *Wenzel:* i. m. III. 134–135. – A velencei tanács a vajdának azokra a szolgálataira céloz, melyeket – mint közvetítő – az osztrák hercegekkel kötött egyezség létrejötte körül (in tractatu habito cum ambaxiatoribus ducum Austrie pro facto concordie) a Signoria javára tett, s amiért ajándékkal is kedveskedtek neki. *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 135. Véleményünk szerint ez a kapcsolat a magyarázata annak, hogy nem Himfi Benedek, hanem Laczkfi István vajda fordult Velencéhez a gálya ügyében.

[147] István vajda és társai 1376. augusztus 27. Megerősítette Mária királynő 1384. június 2-án. (Volentes . . . claustrum fratrum ordinis beati Pauli primi heremite . . . in possessione nostra Varhel vocata construere et edificare, predictam possessionem nostram ad ipsum claustrum . . . contulimus . . . cum pertinentiis. . . MODl. 32807.

[148] *Fejér:* CD. IX/5. p. 149–145. A királyi kápolnaispán oklevele. – *Reiszig:* János-lovagrend II. 147.

[149] Stephanus . . . magister agazonum regalium Hungarie, nepos . . . Stephani voyvode Transsilvani scripserit . . ., quod cum sit dispositus ire ad servitia Dei in Jerusalem . . ., rogat, ut placeat nobis sibi concedere, quod possit cum sua pecunia et expensa armare unam galeam, cum qua ire

leveléből ítélve) mások esetében is siker koronázta, véleményünk szerint bizonyos, hogy sem ők, sem utódaik nem hagytak föl a kutatással, s hogy a zarándoklattal egybekötött (vagy azzal álcázott) utazásaik célja a törökök által (1375-ben) elhurcolt rabmagyarok felkutatása volt, a vajda rhódoszi kitérése pedig arra vall, hogy a keresés munkájába a johannitákat is bevonta.

b) A másik, eszme-, illetőleg művészettörténeti bizonyítékunk Lajos királyunknak a törökökön aratott győzelméről szóló, eredetileg szóbeli, majd Mannesdorfer által 1487-ben írásba foglalt mariazelli legenda, melynek gyökerei – véleményünk szerint – egészen az 1375. évi havasalföldi hadjáratig nyúlnak le. Mivel a búcsújáróhely történetének kutatói még napjainkban is érdeklődést mutatnak a csodás történet és a „török"–magyar háború iránt, ezért mi sem zárkózhatunk el vizsgálatuk elől – főleg azért, mert úgy érezzük, hogy az eddigieknél elfogadhatóbb magyarázattal járulhatunk hozzá a fontos kérdés megoldásához.

A legenda fordításban így hangzik:

„A Szent Lambert-kolostor apátjának: Dávidnak, továbbá a felséges IV. Károly császárnak s a Harciasnak nevezett Lipót stájer hercegnek és III. Frigyes most uralkodó császár nagyatyjának, valamint IV. Albert osztrák hercegnek, László Magyar- és Csehország királya és Ausztria hercege nagyatyjának stb. az idejében, miután a törökök vad népe Ázsiából és Tráciából (!) a Hellespontuson átkelve Pannoniának, valamint a Walachiának nevezett Alsó- és Felső-Misiának a pusztításához, leigázásához, saját uralma alá való hajtásához és vallásának e népek által való elfogadtatásához látott – Lajos, a magyarok legyőzhetetlen és legkeresztényibb királya húszezer lovassal és gyalogossal e népnek útját állta. Amikor azonban az ellenség (nagy) sokaságát megpillantotta – ugyanis nyolcvanezren voltak –, megrettent és úgy döntött, hogy visszavonul. Álmában azonban eszébe jutott, amit korábban már sokaktól hallott, hogy a Boldogságos Szűz Mária – Cellben – nagy csodákat művelt, és maga a dicsőséges Szűz is megjelent neki, s képét a mellére helyezte, és fölbátorítva őt meghagyta: ütközzék meg az ellenséggel. Amikor felébredt, s a képet a mellén találta, álmát pedig vitézeinek is elmondotta, fellelkesülve és fölbátorodva a királlyal együtt ők is az ellenségre támadtak, és szerencsésen győzedelmeskedtek. Lajos király azután – seregestül – Cellbe zarándokolt. Mivel pedig az őrgróf (marchio) által alapított kápolnát szűknek találta, lebontatta, s helyén a mostani templomot építtette. Az arannyal és drágakövekkel ékesen díszített képet is az egyháznak ajándékozta, s adott még egy gazdag ereklyetáblát, továbbá arany liliomokkal díszített és ugyancsak arannyal (át)szőtt szent ruhákat és számos ékszert, melyek mind címerével vannak díszítve, s a mai napig a templom kincstárában őriztetnek, és időnként bemutatásra kerülnek".[150]

Az újabb történetírók közül *S. Steinherz* foglalkozott behatóbban Mannesdorfer csodás történetével. A legenda befejező részéből kiindulva elmondja, hogy a régészeti kutatások szerint Lajos nem új templomot épített Zellben, hanem csak egy kápolnával

possit . . . Respondeatur ei, quod ex singulari benevolentia, quam gessimus et gerimus ad magnificentiam suam et domini Stephani vayvode patris (!) sui et suorum, simus parati complacere ei, sicut petit. *Wenzel:* Anjouk. Dipl. Eml. III. 613.

[150] Latin nyelvű szövege: Függelék 10.

bővítette ki a régit.[151] Ezt szerinte a király életírója, János (küküllői) főesperes is megerősíti, aki – bár a törökökről nem beszél, azt írja, hogy (királya) „szép és művészies kápolnát építtetett Aachenben és egy másikat a Boldogságos Szűzről elnevezett Zellben.[152] Elegendőképpen és bőségesen meg is ajándékozta őket, s az istentisztelethez való drága felszerelésekkel, szent ereklyékkel, kelyhekkel, könyvekkel és különbnél különb egyházi öltözékekkel s egy-egy arany kehellyel látta el".[153] A Mannesdorfer által említett ereklyetáblárol és a Madonna-képről a főesperes nem tesz ugyan említést, azonban tudjuk, hogy az aacheni kápolna és hohenfurti templom is kapott Lajos királytól ereklyéket.[154] Steinherz szerint igen fontos az is, hogy az aacheni Madonna-képek a magyar Anjouk heraldikai elemeivel: liliomokkal, liliomos és vágásos magyar címerrel, a kettőskereszttel, a csőrében patkót tartó struccal és a lengyel sassal vannak díszítve. A mariazelli Mária-képen látható lengyel sas[155] szerinte különösen fontos, mert korjelölő: Lajos csak lengyel királysága idején használhatta. Mindebből következik, hogy a mariazelli Madonna-kép 1370 és 1382 között készülhetett. A továbbiakban Steinherz a háború idejének pontos meghatározását kísérli meg, s a legenda két legfontosabb archontológiai adata: Dávid 1376. július 28-án kezdődő Szent Lambert-i apátsága és IV. Károly 1355-től 1378. november 29-ig tartó császársága alapján arra a következtetésre jutott, hogy a Mannesdorfer által feljegyzett csodás esemény *1376. július 28-a és 1378. november 29-e között történhetett*,[156] amit – szerinte – a Muratori által (1630-ban) kiadott Cronaca Carrarese Andrea Gatari-féle 1377. évi közlése, valamint a Cortusiak krónikája II. Függelékének ugyancsak 1377. évi híradása igazol.[157]

A Cronaca Carrarese *Andrea Gatari*-féle változatában ugyanis azt olvassuk, hogy Lajos, Magyarország királya – mint Francesco Carraranak 1377 szeptemberében megírta – fényes győzelmet aratott „Radomo, a törökök és Bulgária királya" (contra Radomo Turco e re di Bulgheria) fölött. Mind a két fél részéről nagyon sokan estek el, a hitetlenek vesztesége azonban háromszor akkora volt, mint a keresztényeké. Az ütközet egy nagy síkságon (sopra d'una vastissima campagna) zajlott le, s eredményeképpen a király az

[151] *Steinherz, S(amuel):* König Ludwig I. von Ungarn und seine Weihgeschenke für Mariazell. Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark. XXXV/1887/ p. 98–100. Újkori német nyelvű címe: Über den Ursprung der Kirche der seligsten Jungfrau in Zell und die daselbst geschehenen Wunder. Uo. 97. – *Katona, Stephanus:* Historia Critica Regum Hungariae. . . X. Budae, 1790. p. 394–395. véleménye szerint „Manestarffer" 25 évvel Nagy Lajos halála után (1407)-ben jegyezte fel a legendát, tehát még Lajos korában értesülhetett az 1363. évi (!) eseményekről. – Legújabban *Végh, J.* emlékezett meg a kegyhelyről. Die heilige Henna. Zur Ikonographie des Votivtafels von. St. Lambrecht. Acta Hist. Acad. Sc. Hung. 24/1978/123–124. Az irodalmat a 4–8. jegyzetben adja.

[152] *Steinherz:* i. m. 98.

[153] *Steinherz:* i. m. 100–101. *Dékáni Kálmán:* Küküllei János, Nagy Lajos király viselt dolgairól. Középkori krónikások. Szerk. *Gombos Ferenc Albin. V.* Küküllei János. Brassó, 1906. 149–150. – A Nagy Lajos adta kincsek között van a király és neje menyegzői ruhája, két misemondó ruha, a király vértje, kardja, kengyelei és sarkanytúi. Uo. 150., 3. jegyzet. *Pór:* i. m. 592.

[154] *Steinherz:* i. m. 101., *Pór:* Nagy Lajos 593. Szerinte Aachenben három (14. századi) Madonna-kép maradt fenn.

[155] *Steinherz:* i. m. 102., *Pór:* Nagy Lajos 592., **-os jegyzet.

[156] *Steinherz:* 97–98. és 104–105.

[157] *Steinherz:* i. m. 103.

egész tartományt uralma alá hajtotta. A levél örömére szolgált a hercegnek. Padovában ki is hirdették, minek során – körmenettel – nagy ünnepséget is rendeztek.[158]

A Cortusiak krónikájának II. Függeléke pedig 1377. június 7-i kelettel közli, hogy Lajos magyar király a bolgárok hitetlen fejedelme: Rodano (con Rodano principe de Bulgari infedele) viselt háborút. Mind a két fél negyven-negyvenezer emberrel ütközött meg, s végül a magyarok győzedelmeskedtek. Erről kedves barátját, Francesco Padova urát levélben értesítette.[159]

E két olasz forrás szerint tehát Lajos király 1377 nyarán győzelmet aratott *a bolgárok királya fölött.* Függetlenül attól, hogy a két híradás közül melyik a megbízhatóbb, Steinherz fontosnak tartja Andrea Gatari-nak azt a megjegyzését, hogy a magyar győzelem mind a két fél részéről nagy emberáldozatot követelt; ez ugyanis arra vall, hogy az ütközet igen véres volt, és a győzelem nehezen született meg. A továbiakban az érdekelte, hogy ez a „bolgárok" ellen viselt háború miképpen illeszthető be Lajos király 1377. évi itineráriumába. Ez irányú kutatása szerint Lajos király 1377. május 1-én és 28-án Diósgyőrött, június 28-án Kassán, július 5-én Visegrádon, augusztus 14-én Kolozsvárt, majd augusztus 26-án ismét Visegrádon adott ki oklevelet. *Július 5-e és augusztus 14-e közé esik tehát bulgáriai hadjárata s onnan Kolozsvárra való visszatérése.* Véleménye szerint megerősíti ezt a megállapítását Lajos királynak egy 1377. május 28-i parancslevele is, mellyel bizonyos perek tárgyalását novemberre halasztotta azzal a megokolással, hogy a nemsokára megindítandó hadjárata miatt (propter exercitum nostrum in proximo habendum) a hadbavonulók pereit egyetemlegesen elnapolta. Ilyképpen esett tehát Lajos hadjárata 1377 júliusára, a döntő ütközet pedig valószínűleg augusztus elején zajlott le. Ez a magyarázata szerinte annak is, hogy a győzelem híre szeptembernél korábban nem

[158] *Steinherz:* i. m. 103., *Brătianu:* a 47. jegyzetben i. m. 75–96. Szövege: Nell' anno 1377 del Mese di Settembre scrisse una lettera il serenissimo re Lodovico d'Ongheria al signore di Padova Messer Francesco da Carrara, come aveva avuto una grandissima vittoria contra Radomo Turco, e re di Bulgheria con grandissima uccisione dell'una e l'altra parte, ma tre tanti più d'infedeli che di Christiani sopra d'una vastissima campagna, et aveva messo tutto il paese di costui sotto il poter suo: la qual lettera fu di gran consolazione al Signore, e publicata nella Città di Padova, ne fu fatta processione e festa grandissima. – *Muratori, L(udovicus) A(ntonius):* Rerum Italicarum Scriptores. Chronicon Patavinum Italica lingua scriptum ab anno MCCCXI usque ad annum MCCCCVII auctore *Andrea de Gataris*; nunc primum prodit ex manuscripto codice Bibliothecae Estensis; adnectitur eadem historia qualis scripta fuit a *Galeatio Gataro* Andreae patre et ipsa nunc primum luci reddita ex manuscripto Curiae Bibliothecae Estensis. Mediolani, MVCCXXX., col. 221. – A. Gatari abban az időben foglalkozott a krónikával, amikor a magyar–török összecsapások mintegy állandósulva Európa-szerte váltak ismertekké, ezért a törököt említő (zavaros) mondatát az ő késői betoldásának kell tekintenünk. – Megjegyezzük még, hogy Steinherz szövegének „Radomo Turco e re di Bulgheria" mondatszakaszában a Turco után hiányzik a Muratorinál meglevő vessző (,). Ezért vált nehézzé, vagy inkább lehetetlenné *nála* és az őt másolóknál a mondat értelmezése.

[159] *Steinherz:* i. m. 103., *Brătianu:* a 47. jegyzetben i. m. 76. Szövege: 1377 die VII. del mese di Zugno. El serenissimo principe Lodovigo, re di Hungaria, conbattè con Rodano, principe de Bulgari infedele; in la qual pugna fo quaranta milia conbattenti per parte e la fin el ditto re hive vittoria dè ditti infedeli. E de la ditta vittoria el scrisse una lettera al magnifico messer Francesco segnore di Pava, come a so carissimo amigo. – *Muratori, L(udovicus) A(ntonius):* Scriptores Rerum Italicarum. XII. col. 984. Historia Cortusiorum de novitatibus Paduae et Lombardie ab a. 1256–1364. Libri II. Italice. Addit. duo. I. ab a. 1359 – circa 1365., II. ab a. 1354–1391 scripta ab auctoribus anonymis. – *Steinherz:* i. m. 103., *Brătianu:* a 47. jegyzetben i. m. 76.

érkezhetett Padovába, ami viszont azt jelenti, hogy az Andrea Gatari-féle keltezés a helyesebb. Különben sem kétséges, hogy az Andrea Gatari krónikája tartalom és megbízhatóság tekintetében felülmúlja a II. Additamentum szűkszavú közlését.[160] Nem kerülte el Steinherz figyelmét az a „kényes" kérdés sem, hogy ki az a „Radomo Turco e re di Bulgheria", kit Lajos legyőzött. Erre a kérdésre kitérő választ adott: mivel az olaszok az idegen neveket a saját szájuk íze szerint szeretik alakítani, nincs kizárva, hogy ez alatt a Radomo alatt Stracimir, a bolgárok fejedelme rejtőzik.[161] Arra a kérdésre pedig, mi késztette Mannesdorfert arra, hogy ezt a *bolgárok* fölött aratott győzelmet *a törökök* fölötti győzelemmé változtassa, Steinherz így válaszol: 1375-ben Murad szultán hadat viselt Szerbia és Bulgária ellen, s miután Nist elfoglalta, Lázár, Szerbia cárja és Sisman, Dél-Bulgária fejedelme is meghódolt, s ezt kellett tennie Sisman testvérének, Stracimirnak, Észak-Bulgária viddini urának is. Mivel ezek a fejedelmek a török vazallusaivá lettek, a veszedelem, mely Lajos királyt a szultán részéről fenyegette, most birodalma határaihoz ért. Nem maradhatott tehát ő sem tétlenül. Az eredmény: a szörényi bánság újra magyar birtokká lett. A döntő csapást 1377-re tervezte. A Stracimir fölött aratott győzelem biztosította Magyarország határait, s az oszmán hatalmat visszaszorította. Győzelme azonban — bármennyire jelentős is lehetett — nem volt teljes, mert Havasalföld nem került magyar uralom alá. Arra pedig, hogy Lajos király valóban elzarándokolt-e Máriazellbe, mint Mannesdorfer írja, Steinherz szerint nincs bizonyíték.[162]

Eredményeit Steinherz így foglalja össze: 1377 nyarán, egy véres ütközetben, Lajos király legyőzte Stracimirt, Észak-Bulgária fejedelmét, a törökök vazallusát. E győzelmének az emlékére és feltehetően egy fogadalmának teljesítéseképpen a mariazelli templomot jelentősebb építménnyel (ki)bővítette, és Madonna-képpel, egyházi szerekkel és egyebekkel megajándékozta. Erre a — valószínűleg *török csapatokkal* támogatott *bolgárokon* aratott győzelméhez kapcsolódik tehát Mannesdorfernek fő vonásaiban helyesnek bizonyuló tudósítása.[163]

Steinherznek a maga idejében kiváló értekezése azonban ma már (nagy részében) avultnak tekintendő. Nem tudhatta ugyanis, hogy a Muratori által közzétett olasz források magyar vonatkozású híradásának 1377. évi keltezése téves (és azt sem, hogy Andrea Gatari „török"' adata 15. századi betoldás), s az általa összeállított 1377. évi királyi itinerárium pedig nem a havasalföldi, hanem a litván hadjárat idejére érvényes. Lajos király ugyanis 1377. július 3-án Sandecben keltez,[164] július 5-én tehát *még* vagy már *nem* lehetett Visegrádon; az augusztus 14-i oklevél pedig nem 1377-ben, hanem 1375-ben kelt,[165] s az általa idézett 1377. május 28-i királyi prorogation kívül ma már több, más bírótól származó oklevelet is ismerünk.[166] Közülük a király 1377. május 9-i effajta

[160] *Steinherz:* i. m. 104–105.

[161] *Steinherz:* i. m. 105.

[162] *Steinherz:* i. m. 105–106.

[163] *Steinherz:* i. m. 106.

[164] MODl. 42089.

[165] *Fejér:* CD. IX/5. p. 164–165., MODl. 37216. – *Z–W.:* Urkundenbuch II. 438.

[166] Néhányat Szepesi Jakab országbíró adott ki. 1377-ben (május 8.) a perhalasztás azért történt, mert a fél ... in presentem regium exercitum se asseruisset profecturum. Zichy-okmt. IV. 16. – Uo. április 16: eedem (partes) in presentem regium exercitum se asseruissent profecturos. Lásd még uo. IV. 16–17.

oklevele a legértékesebb,[167] mert minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a kérdéses háború valóban a litvánok ellen irányult, és az ő országukban folyt is le. Az oklevélben szereplő személyek közül ugyanis Benedek mester egykori bánt 1377. július 3-án már *Sandecben,* a hadai élén Litvánia felé tartó király kíséretében találjuk.[168] E megállapításunkat, az említetteken kívül, Lajos királynak 1377. október 30-án, Zólyomban, Benedek bán részére kiállított két adománylevele is igazolja: narratiójukban ugyanis a havasalföldi háborúról már mint régen megtörténtről emlékeznek meg, s az említett 1377. május 9-i oklevélben a bán *néhai*-nak mondott testvére: *Péter mester* akkor halt hősi halált.[169]

Megállapíthatjuk tehát, hogy Steinherz itinériuma nem egy 1377. évi havasalföldi (illetőleg „török") hadjáratnak, hanem a Lajos király által 1377-ben személyesen vezetett litván háborúnak az idejét foglalja magában. Steinherz érdeme azonban megítélésünk szerint mégis nagy, mert felkeltette és úgyszólván napjainkig ébren tartotta a mariazelli legenda, illetve a forrásául szolgáló Lajos-féle „török" háború és a búcsújáróhely közötti kapcsolat iránt a tudományos érdeklődést. Ezért az ő nyomán továbbkutató és eredményeit részben vagy egészben értékesítő történetírók munkáinak az ismertetését sem mellőzhetjük.

Hazai historikusaink közül *Pór Antal* figyelt fel elsőként *Andrea Gatari* és a Padovai krónika II. Függelékének a híradására. „Hitelesen értesülünk – írta 1892-ben –, hogy 1377 szeptember havában Lajos király tudósította barátját, Carrarai Ferencet, Padova urát, hogy nagy diadalt aratott a törökön és a bolgár királyon. A diadal sok vérbe került, minthogy a hitetlenek háromszor annyian voltak, mint a keresztények. Ez örömhírt Carrarai közzétette, mire nagy ünnepségeket tartottak Padovában."[170] (Andrea Gatari „török" adatának hiteles voltában ő sem kételkedhetett.) Hogy pedig ez a „török" háború valóban 1377-ben folyt-e le, Pór nem kutatta.

1377-ben Lajosnak a lengyelek érdekében Litvániában (is) kellett harcolnia. Lajos király e hadjáratával 1892-ben Pór csak futólag foglalkozott, s itinériumát is csupán *Ráth* – hibás – adatai alapján állította össze. E szerint „Lajos király hadát augusztus második felében indíthatta útnak. Szeptember 8-án Belc vára alatt keltezett. . . Szeptember 14-én a lipóci várban, 21-én Kassán, 30-án Budán tartózkodott".[171] Lajos e „két"

[167] A témánk szempontjából kulcsfontosságú oklevélnek fontos része: . . . Cum nos universas causas regnicolarum nostrorum exercituantium propter exercitum nostrum in proximo fiendum generaliter iusserimus prorogari, – fidelitati igitur vestre firmiter precipimus, quatenus omnes causas magistri Benedicti filii Heem, Nicolai filii et alterius Nicolai fratris suorum, necnon Stephani filii condam Petri, similiter fratris eiusdem magistri Benedicti, item Laurentii filii Heem et Nicolai filii Georgii de Vylak, ac Blasii, Ladislai, Laurentii et Damiani filiorum Ipoliti et Petri filii Monkus de Molunsaar in ipsum nostrum exercitum euntium in quibuslibet terminis coram vobis habitas vel habendas statu in eodem absque gravamine aliquali ad octavas festi beati Martini confessoris nunc venturas prorogetis. . . 1377. május 9. MODI. 42043.

[168] *Pesty:* Szörényi bánság III. 131–132. Lajos király az országbíróhoz intézett parancslevelében egy – Benedek bán kárára – megítélt birtokbaiktatást felfüggeszt –, amiről ugyanott és ugyanakkor Benedek részére is állít ki titkospecsétjével megerősített oklevelet. MODI. 105258.

[169] Lásd a 47. és 48. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget.

[170] *Pór:* Nagy Lajos 400., 2. jegyzet.

[171] *Pór:* Nagy Lajos 468., *-os jegyzet.

1377. évi háborújáról 1892-ben alkotott véleményét 1896-ban Pór megismételte,[172] 1899-ben pedig önálló tanulmányt is szentelt a litvániai hadjáratnak[173] – az előbbinél valamivel jobb eredménnyel.[174] 1377. évi itineráriumának[175] állomásai ez alkalommal a következők: április 5: *Torda,* április 12: *Füred,* április 20: *Torda,* április 24: *Vizsoly,* április 26–május 1: *Torda,* május 9: *Kolozsvár,* május 17: *Beszterce,* május 21–24: *Székelyvásárhely,* május 28–június 7: *Diósgyőr.*[176] Azonban ez az itinerárium sem kifogástalan, mert nagy részben olyan helyeket tartalmaz, ahol *nem a király,* hanem megbízottai: Demeter zágrábi püspök és Szécsi Miklós horvát bán adott ki nevében, nagypecsétje alatt, kormányzati természetű (patens) és zárt okleveleket. Ezek a helyek: Torda, Kolozsvár, Beszterce és Székelyvásárhely, viszont (Tisza)Füred, Vizsoly és Diósgyőr a király *személyes* tartózkodási helyei, ahonnan az őt kísérő titkoskancellária által kiállított (titkospecsétes) oklevelei keltek.[177] A litván háborúra vonatkozó hazai források közül szerinte a legértékesebb Lajos királynak egy 1377. május 28-án Diósgyőrött kelt perhalasztó oklevele és az az adománylevele, melyet Belc vára alatt 1377. július 26-án adott ki.[178] Ezeknek köszönheti, hogy a litván expedíció kezdetét – ez alkalommal – augusztus közepéről július második felére helyezhette. Lajos király 1377. évi itinerárium ezzel bővült ugyan, de nem nyúlt meg annyira, hogy *két* egymástól oly távol fekvő harctéren (csaknem egyidejűleg) személyesen vezethessen hadjáratot. E nehézséget Pór annak feltételezésével oldotta meg, hogy az 1377. évi *déli* hadjáratot hadvezérei bonyolították le.[179] Ma már pontosan ismerjük a *litván háború* idejét: ez a felvonulástól a hazatérésig számítva *1377 júniusának a végétől szeptember végéig tartott.*[180] Végső soron

[172] *Pór Antal:* Az Anjouk kora. Az Anjou ház és örökösei 1301–1439. Írták *Pór Antal* és *Schönherr Gyula.* Magyar Nemzet Története. Szerk. *Szilágyi Sándor.* III. Budapest, 1896. 276., 304–305.

[173] *Pór Antal:* Nagy Lajos litván hadjárata 1377-ben. Erdélyi Múzeum XVI/1899/504–514.; 561–573. (Litván hadj.)

[174] *Pór:* Litván hadj. 562–563. – Abban azonban téved, hogy: „Lajos király 1377 tavaszán maga jött Erdélybe. Tordára, április 5-ére az erdélyrészi összes nemeseknek és lakosoknak közgyűlést hirdetett, ott hosszabb ideig tartózkodott, az erdélyi városokat nagy kedvezményekben részesítette" – ezért úgy véli, hogy „pénzt és hadi népet a litván hadjáratra főleg Erdélyben gyűjtött". Egyébként már Steinherz is megjegyezte, hogy Lajos király nem személyesen járt Erdélyben. *Steinherz:* lásd a 177. jegyzetet.

[175] *Pór* e munkája során észrevett néhány keltezési ellentmondást, Ráth több hibáját kijavította, és néhány kormányzattörténeti és oklevéltani megfigyelést is tett – de, mint Steinherz, ő sem ismerhette még a magyar királyi kancellária 14. századi tagozódását, ezért keltezési helyei a király útjának nem mind állomásai. (Litván hadj. 566., 5. jegyzet.)

[176] *Pór:* Litván hadj. 563., 3. jegyzet.

[177] A király megbízottaira már *Katona* (Hist. crit. X. p. 634.), majd *Steinherz* is (i. m. 104., 28. jegyzet) felhívta a figyelmet. – Erről olv. még *Gerics József*nek a 25. jegyzetben idézett két tanulmányát. – A király tényleges tartózkodási helyei: (Tisza)Füred: *Fejér:* CD. IX/5. p. 157.; *Vizsoly: Békefi Remig:* A pilisi apátság története. Pécs, 1891. I. 373., *Diósgyőr: Nagy Imre:* Sopron vármegye története. Oklevéltár. I. Sopron, 1899. 440. – MODL 90926.

[178] *Pór:* Litván hadj. 503–504.

[179] Pór arra is gondolt, hogy „Lajos király, miután hadait Belc vára körül elhelyezé, visszautazott Magyarországba", ezt azonban maga sem tartotta valószínűnek. Litván hadj. 566.

[180] Állomásai a következők: Június 26: *Kassa:* MODL 36549; *Fejér:* CD. IX/5. p. 151–152. Július 3: *Sandec:* MODL 42089.; 105258.; *Pesty:* Krassó vm. 131–132.; *Pór:* Litván hadj. 563. Július 26: *Belc vára:* MODL 73469.; *Pór:* Litván hadj. 563. Augusztus 6: *Belc:* MODL 73469. Szeptember 8:

tehát Pór sem tisztázta Lajos király „1377. évi havasalföldi", illetőleg „török" háborújának a kérdését, és a litván háborút sem dolgozta fel kifogástalanul.[181]

Egyedül a mariazelli történet kérdésében nem értett egyet Steinherz megállapításaival – azért: „Mert míg Küküllei János az aacheni és celli kápolnákról (a törökökre való utalás nélkül) csak annyit említ, hogy szép és csodálatos (csúcsíves) művel építtette azokat Nagy Lajos (és) drága egyházi szerekkel. . ." (látta el őket); (addig) „Mannestarfer. . . 1487-ben" (Lajosnak a törökök felett aratott győzelméhez kapcsolva) „Máriazell alapításának csodálatos történetét írta meg"[182] . . . „Az értelmes olvasó azonnal belátja, hogy legendával van dolga, melyet a tudákos Mannestarfer, vagy száztíz évvel az esemény után, történeti formába öntött. A dolog magva annyi, hogy Lajos király a magyar nép által mind e napig szívesen látogatott kegyes helyre, meglehet: fogadásból, templomot építtetett."[183] A búcsújáróhelynek Lajos által ajándékozott Madonna-kép lengyel címerét (sas) nem tartja korjelölőnek. A máriazelli történettel foglalkozó régebbi írókról (részben Steinherztől véve adatait) pedig így ír: „Akik Manestarfer előadását készpénzül fogadták, azok a magyar–török hadjáratot, melyről emlékezik, majd 1363-, majd 1366-ra, legújabban 1377-re tették."[184] Pór közlései Lajos király török elleni állítólagos korábbi vállalkozásairól is bizonytalanok.[185]

1907-ben *Minea Illés* néhány királyi oklevél alapján arra a következtetésre jutott, hogy „1373–1374 táján Layk vajdának – akkor már a törökök szövetségesének – a magyar király iránti hűsége megingott, ezért Lajos elvette tőle a szörényi bánságot és hivének: Treutel János mesternek adta". Ennek következménye: „új havasalföldi hadjárat", mely a vajda leveretésével végződött. A háború szerinte a bánság területén vagy

---

Belc: MODl. 61233.; 67401.; Hazai okmánytár. Kiadják *Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula.* Budapest, 1879. 272–273. Szeptember 14: *Lipóc vára:* MODl. 57455., 57206., 805704; 85671.; 85624.; 85440.; *Fejér:* CD. IX/5. p. 152–153.; A nagymihályi és sztárai gr. Sztáray család oklevéltára. Szerk. *Nagy Gyula.* II. Budapest, 1889. 112–114.; *Fejér:* CD. IX/5. p. 152–153. Szeptember 30: *Buda: Fejér:* CD. IX/5. p. 160.; *Z–W.:* Urkundenbuch II. 478.; *Jakab Elek:* Oklevéltár Kolozsvár története I–III. kötetéhez. I. Buda, 1870. 94–95.

[181] *Pór* szerint „van adatunk arra, hogy 1380-ban is készült keresztes hadjárat a török ellen". Nagy Lajos 400., 3. jegyzet. Nézetét egy Pesty által közölt oklevélmásolatra alapítja (Szörényi bánság III. 8.), mely szerint a bátai apát és Tamás pécsi őrkanonok igazolja, hogy Karánsebesi Garalysxha Jakab „betette a tönkbe, melyet a hitetlen török ellen indítandó hadjárat költségei fedezésére föl-állíttottak, a kellő összeget". Az oklevél·Kemény gyűjteményéből való (Dipl. Trans. Tom. II. p. 170.), s véleményünk szerint primitív hamisítvány. Idézi *Pór:* Nagy Lajos 400.

[182] *Pór:* Nagy Lajos 590.

[183] *Pór:* Nagy Lajos 591.

[184] *Steinherz:* i. m. 88–89., 3. és 5. jegyzet. *Pór:* Nagy Lajos 592., **-os jegyzet.

[185] Könyve egyik helyén például ezeket olvassuk: „Lehet. . ., hogy Lajos . . . (az) 1366. évben hadat járt Bolgárországban, és nyer valószínűséget azok véleménye, kik Lajos győzelmét, melynek következtében a máriazelli templomot építette és gazdagon megajándékozta, 1366-ra teszik." Nagy Lajos 394. Egy másik helyen pedig ezeket írja: „Biztosra vehetjük. . ., hogy Lajos király 1367-ben is hadat járt a török ellen, habár ezen állításunk megokolására nincs más adatunk, mint hogy Carrarai Ferenc, Padova ura, mint Lajos király szövetségese 300 gyalogost küldött . . . a magyar király seregéhez." Uo. 395. Lajos király török elleni terveivel és XI. Gergely pápa buzdító leveleivel kapcsolatban pedig így elmélkedik: „Volt-e eredménye a készülődésnek; megindította-e Lajos király a tervezett hadjáratot; ha igen, mily sikerrel? E kérdésekre adatok hiányában nem felelhetünk. Talán. . . – inkább nem, mint igen." I. m. 399.

környékén folyt le,[186] és 1377 végéig tartott.[187] (A török szövetségesnek a háborúban való résztvételéről azonban Minea nem tesz említést).

1911-ben és 1925-ben – mind a két alkalommal Pórt követve – *Reiszig Ede* emlékezett meg Lajos király „1377. évi" havasalföldi hadjáratáról.[188]

1925-ben *G. Brătianu* írt nagyobb tanulmányt az „1377. évi" havasalföldi hadjáratról, mire az 1910-ben újra kiadott Cronaca Carrarese-nek az „1377. évi" háborúról szóló *Galeazzo* és *Bartolomeo Gatari*-féle híradása hívta fel a figyelmét.[189]

A krónikának ez a szövege nemcsak azért értékes, mert *bővebb*, hanem azért is, mert vagy fél évszázaddal korábbi az *Andrea Gatari* szövegénél. Galeazzo G. szerkesztése ugyanis 1389-ig, idősebb fiáé és folytatójáé: *Bartolomeoé* 1407-ig terjed, a fiatalabb *Andrea G.* 1454-ig nemcsak folytatta atyja és testvére művét, hanem javítgatott, rövidített és csiszolgatott az atyja és testvére szövegén.[190]

Az új szöveg élén is az 1377. évszám áll. Címe: A magyar király győzelme a hitetlenek fölött.[191] (Tartalmát értekezésünk elején már ismertettük.[192]) Érdekessége még, hogy *Galeazzo* (vagy Bartolomeo) *Gatari* olasz nyelvű szövegéhez – bizonyítékul – a havasalföldi helyett (tévedésből) Lajos királynak az 1377. évi litván háborújáról 1377. szeptember 29-én kelt (latin nyelvű) beszámoló levelét csatolta, s *ennek dátumát helyezte szövege élére!*[193] Bár nem ide tartozik, értéke mégis nagy, mert hitelesen rámutat a

[186] *Minea Illés:* Magyar–bolgár–oláh érintkezések Nagy Lajos alatt. Budapest, 1907. 25. – Az általa említett oklevelek: *a*) 1373. március 16. Lásd a 93. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget; *b*) 1373. március 23. Lásd a 94. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget; *c*) (1374). július 6. Lásd a 100. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

[187] Mert a király kiváltságokat ígér a brassóiak részére azon esetre, „si Deo volente terra Transalpina, ut speramus, ad manus nostras devenisset" *Fejér:* CD. IX/3. p. 159.

[188] *Reiszig Ede:* A János-lovagok részvéte Nagy Lajos király hadjárataiban. Hadtört. Közl. 12/1911/13–16. *Uő:* A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon. I. Budapest, 1925. 119–121. Témájához igazodva XI. Gergely pápának a János-lovagrendhez intézett 1375. december 8-i parancslevelét ismerteti bővebben – megjegyezvén, hogy „Nagy Lajos királynak eme hadjáratáról nem maradtak fenn közelebbi adatok. Annyi azonban kétségtelen, hogy e hadjárat 1377 tavaszán, vagy később az év nyarán ment végbe, ... eredményéből (pedig) csak annyi ismeretes, hogy ... 1377 szeptember havában tudósította barátját: Carrara Ferencet, Padova urát, a törökökön és a bolgár királyon kivívott diadalokról. . .".

[189] *Muratori, L(udovicus) A(ntonius):* Rerum Italicarum Scriptores. Nuova ed. Tom. XVII. Parte I. Fasc. 2. *Galeazzo e Bartolomeo Gatari:* Cronaca Carrarese confrontata con la redazione di *Andrea Gatari.* (AA. 1318–1407) a cura di *Antonio Medin* e *Guido Tolomei.* Città di Castello, 1910. p. 145. (A továbbiakban: Cronaca.) – Lásd *Brătianu:* L'expédition 77., szövege: Uo. Appendix 81.

[190] Cronaca. Prefazione Fasc. 7. del T. XVII. p. 1. Bologna, 1914. p. XIX–XXIII.

[191] Cronaca p. 145. Szövege: Függelék 7.

[192] Lásd a 21. jegyzethez tartozó szöveget.

[193] Szövege: Függelék 8. Tartalma a következő: *a*) A király Gergely (helyesebben György) belzi herceget legyőzte, országából kizárta, servitorává tette, Belin, Chelm és Varsó (?) várait elvette tőle, tartózkodási helyéül pedig egy jó várat jelölt ki számára az orosz hercegség területén. *b*) Kodor, a litvánok nagyfejedelmének: Olgordnak elsőszülöttje, kinek elhunyt atyját kellett volna követnie az uralkodásban, mindkét fiával együtt meghódolt; a fiatalabbikat túszul adta: ez (majd) udvarában marad, amannak sok erős vára van. Tartózkodási helyéül több várost és falut jelölt ki számára Lengyelországban. *c*) Sándor és Borisz, Podolia hercegei hűbérül ajánlották fel neki és a magyar koronának hercegségüket és tizenegy várukat, majd hűbérként fogadván el azokat arra kötelezték magukat, hogy minden ellenfelével szemben (haddal) fogják szolgálni. *d*) Lunardus, a litvánok hercege vazallusává lett, és

krónikaíró dátumbeli tévedésére. Az új krónikafejezet pedig egyedülálló, mert a levéllel együtt csak egyetlen kéziratban maradt fenn,[194] az Andrea Gatari-féle[195] pedig, mint láttuk, átalakított és megkurtított formában őrizte meg a régi szöveget.[196]

Eddig csak *Bratianu* használta fel az új krónikafejezetet.[197] A litván háborúról szóló királyi levélnek csak rövid tartalmát adta, s megállapította, hogy a krónikaíró a valódi helyett fűzte híradása szövegéhez.

Értekezése első részében Steinherznek az Andrea Gatari-féle krónikafejezetére és a Padovai krónika II. Függelékére vonatkozó véleményét ismerteti, a *hadjárat idejére* vonatkozó megállapításait azonban változtatás nélkül veszi át tőle. Ezután Layk vajdának Lajos királyhoz fűződő s 1369 és 1376 között fokozatosan lazuló hűbéri kapcsolatát elemzi. E folyamat következménye Layk vajdának szörényi báni méltóságától való megfosztása, ami szerinte már hadüzenetnek is volt tekinthető. Tanulmánya második részében *Galeazzo* (és Bartolomeo) *Gatari* alapján az „1377. évi hadjárattal részlegesen foglalkozik, mely szerinte *1377. július 5-től augusztus 14-ig tartott.* Színtere Magyarország földje, a szörényi bánság is lehetett. A hadviselő felek: Lajos magyar király és *Radu havasalföldi vajda* – azért, mert a krónikák bolgár királyának Radano, illetve Radomo neve közelebb áll Raduhoz, mint Stracimirhez; az *Andrea Gatari* „Radomo Turco e re di Bulgheria"

Lodoméria kapta hűbérül; ő is mindenki ellen tartozik királyát szolgálni, de csak a saját vére ontásával. *e*) A litvánok hercegének: Chestudnak a fiát elfogta, s a jövőben is fogságban fogja tartani. *f*) Végül kéri Carrarai Ferencet, értesítse, mi újság van Lombardiában?

E levelet igazolja és kiegészíti ifj. Erzsébet királyné kancellárjának: Simonnak Corrardus pozsonyi bíróhoz [1377]. szeptember 27-én írt levele. Értesíti és kéri: siessen Budára a litván háborúból győzedelmesen hazaérkező Lajos király üdvözlésére. A rendkívül becses levél szövege a következő:

(*Kívül:*) Sapienti viro domino Corrardo iudici Posoniensi, domino et amico nostro carissimo detur.

Amice carissime! Sciatis, quod dominus noster rex hodie ad sero modis omnibus domum expectatur; coci enim et agazones supervenerunt. Advenit etiam dominus Demetrius episcopus cum quibusdam ducibus Lytuanorum, qui in ista via facti sunt servitores domini regis, et ambe regine sunt hic in castro Budensi cum pueris domini regis adventum eiusdem domini regis expectantes. Unde domine et amice carissime, consilium meum est: ut cum aliquibus dominis civibus vestris ad visitandum regiam maiestatem et ad suscipiendum eum cum aliquo curru munerum venire non tardetis – congaudendo sibi de victoria et honore, quos habuit adversum suos emulos et crucis Christi persecutores in sua presenti exercituatione. Datum Bude, die dominico ante festum sancti Michaelis archangeli, hora prandii.

Humillimus vester amicus, magister Symon.

cancellarius domine regine iunioris.

Papíron, zárlatán vörös színű gyűrűspecsét töredékével. Jelzete: MODl. 47876. A levél keltéből az évszám hiányzik. Azonban értekezésünk eddigi tartalmából, továbbá abból, hogy Demeter püspök litván herceggel érkezett Budára, végül pedig abból, hogy Lajos király 1377. szeptember 30-án kelt (tehát pontosan datált) levelében számolt be Carrarai Ferencnek a litván háborújában elért sikereiről – bizonyos, hogy a vele szorosan összefüggő Simon királynéi kancellár levele is 1377-ben kelt.

[194] Szövege: Függelék 7. Ezt és Lajos király litvániai háborújáról szóló levelet egyedül *Galeazzo és Bartolomeo Gatari* krónikájának a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzött 262. sz. kódexe (72[r]) őrizte meg. (Cronaca p. 2. és 146., **-os jegyzet.)

[195] Cronaca: Prefazione p. XXIII.

[196] A valódi szerzők azonban *Galeazzo és Bartolomeo Gatari.* Cronaca: Prefazione p. XXIII.

[197] *Bratianu:* L'expédition 81–82. Appendix. Bratianu a fejezet utolsó mondatát (La lettera che scrisse il ditto re holtra qui e la coppia), valamint Lajos királynak az 1377. évi litván háborújáról Carrarai Ferenchez írt levelét nem közli.

vajda – azért, mert a krónikák bolgár királyának Radano, illetve Radomo neve közelebb áll Raduhoz, mint Stracimirhez; az *Andrea Gatari* „Radomo Turco e re di Bulgheria" mondatával kapcsolatban tehát nem csatlakozik Steinherz véleményéhez, de magyarázatát sem kísérli meg. *Mivel pedig Galeazzo (és Bartolomeo) G. a törökökről hallgat, Brătianu sem említi őket Lajos ellenfelei között, azt azonban ő sem tagadja, hogy a 14. század hetvenes éveinek a közepe táján a havasalföldi vajda már szövetségese a töröknek.* A háború *okát* Layk vajdának a szörényi bánságból történt elmozdításában, célját pedig Treutel János mesternek az így megüresedett báni méltóságba való ültetésében látja.[198] Arra a kérdésre, hogy a hadjárat valóban úgy folyt le, mint ahogyan azt a Gatariak leírják, Brătianu szerint nehéz felelni. A résztvevők száma és hadi felszerelése tekintetében bizonyára túloznak, az viszont igaz, hogy *Radu*-t pénzein olykor tetőtől talpig vasban ábrázolják.[199] Brătianu azzal fejezi be értekezését, hogy Lajos király megállta ugyan helyét a csatatéren, győzelmének azonban nem lett meg a kívánt eredménye: a történetírók az 1377. esztendőt a Havasalföld feletti magyar uralom utolsó évének fogják tekinteni. S ez a háború fényt is derített annak a Radunak az alakjára, kit a legenda dicsőséggel övezett ugyan, a történelem azonban elfelejtett.[200]

Hóman Bálint szerint az „1377. évi török" hadjárat emlékét a *Historia Cortusianorum* II. Függeléke és *Andrea Gatari* Historia Paduana-ja őrizte meg. Véleménye[201] a következő: „Lajos királynak e győzelméről padovai szövetségeséhez *a velencei hadjárat küszöbén* írt levele bizonyítja, mily nagy súlyt tulajdonított annak ő maga. Erre vall a mariazelli alapítás is,[202] amit csak nagy és döntő diadal magyarázhat meg. A Carrarához írt levél nem jutott korunkra, de emlékét az említett két padovai forrás fenntartotta. Hogy ezek egyikének 'Radomo Turco e re di Bulgaria'-ja I. Muráddal és Sismán cárral azonos, nyilvánvaló; szinte érthetetlen, miért nem ismerték ezt fel, és miért akartak némelyek *Morado-Radomo*-t bolgár királynak megtenni... Steinherz... a 15. századi *Manestarfer* elbeszélésének kronológiai adatai alapján kimutatta, hogy a máriazelli alapítás 1376 előtt nem történhetett, s így csupán az 1377. évi – s nem az 1366, avagy 1367. évi – török harcokkal függhet össze. Ezt egyéb okok is igazolják; Lajos ugyanis 1365 és 1372 között ellenséges viszonyban volt az osztrák hercegekkel, a béke köztük csak 1373-ban állt helyre, s a barátság 1374 óta szilárdult meg. Ekkor állt elő olyan helyzet, hogy Lajos osztrák területen templomot építtethetett, s Lipót osztrák herceggel 1378-ban történt hainburgi találkozása és gyermekeik ünnepélyes eljegyzése még az alapítás idejére is pontos következtetést enged meg. Erre a török hadjáratra vonatkozik egy 1377.

[198] *Brătianu:* L'expédition 74–82. – Lásd még az 59. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

[199] *Brătianu:* L'expédition 80. – *Elekes Lajos:* A havaselvi vajdák címere a középkorban. Turul 56/1942/12–21.

[200] *Brătianu:* L'expédition 80–81.

[201] *Thallóczy* előmunkálataira utalva (Magyar–bolgár összeköttetések. Századok 32/1898/113–123. – A tanulmány alapjául szolgáló okleveleket lásd a Történelmi Tár II/1898/357–367. lapjain: *uő:* Oklevelek a magyar–bulgár összeköttetések történetéhez 1360–1369" címmel. – *Thallóczy:* Bulgár bánság 577–603.)

[202] *Hóman:* i. m. II². 627. – Hóman itt megjegyzi, hogy Thallóczy nem vette észre a török veszély kérdését. E véleménye azonban nem helytálló. Thallóczy előbb idézett tanulmányát ui. így fejezi be: „1370–1374-ig is számos vonatkozása van történetünknek Bulgáriával, de ezek már a magyar–török érintkezések fejezetéhez tartoznak."

évi május 8-i országbírói kiadvány *(presens exercitus regius)* kifejezése[203] ... E viadal emlékére emelte és ajándékozta meg ... a máriazelli templomot, mikor 1378. júniusában a kis Hedvig hercegnő vőlegényének szüleivel találkozott."[204]

Mint láttuk, Hóman nemcsak átvette, hanem meg is erősítette Steinherznek a máriazelli alapításról szóló megállapításait; a törökök szerepét illetően azonban rajta és követőin is túltett. Érthetetlen mulasztása pedig, hogy a Galeazzo és Bartolomeo Gatari-féle híradást nem ismeri, és Brătianu tanulmányáról sem vett tudomást. A háború lefolyását így képzeli el: „A hadjárat 1377-ben kora tavaszal indult meg ... A király maga nem szállt hadba, de április derekán Erdélybe utazott, és Tordán ütötte fel szállását. Ebből következtethető, hogy a felvonulás két oldalról, Erdélyből és Havaselvén és Szörényen át, másrészt Temes felől a Timok és Macsó felől a Morava völgyén át történhetett. Május derekán mindenesetre vége volt a háborúnak, mert Lajos 17-én már Besztercére ment, s miután Székelyvásárhelyt is meglátogatta,[205] június végén diósgyőri várába érkezett. Szövetségesét, a padovai Carrarát június 20-án értesítette, hogy a 'török Radomo (Morado) és a hitetlen bolgár király (Sisman)' negyvenezer főnyi seregén hasonló nagyságú hadával döntő győzelmet aratott. A győzelem jelentőségét bizonyítja, hogy utána Murad tíz esztendeig elkerülte a magyar király ... tartományait."[206]

Pataki József „Anjou királyaink és a két román vajdaság" című 1944-ben megjelent értekezésében nem tartja meggyőzőnek Hómannak azt a megállapítását, hogy az 1377. évi havasalföldi háború „május derekán" ért volna véget, s úgy véli, hogy ennek a hadjáratnak a részletei még nincsenek tisztázva. Szerinte Havaselvén akkor már Vlajko testvére: *Radu* vajda uralkodott;[207] s „jóllehet az olasz krónikás (Andrea Gatari) csak a törökök és bolgárok elleni hadjáratról beszél, valószínű, hogy az ellenfél oldalán (ő is) részt vett a harcokban", sőt (Pataki) hajlandó „azt is feltételezni, hogy a hadjárat közvetve ellene is irányult. Az a tény azonban, hogy a király a hadjárat egész ideje alatt Erdélyben ... tartózkodott, ... nem bizonyítja a hadjárat főbenjáró voltát", hanem inkább azt a látszatot kelti, „hogy a török–bulgár–román érdekszövetséget akarta szétrobbantani valamelyik hadvezérével".[208] Hómannak Mariazellel kapcsolatos véleményét azonban elfogadja.[209]

Végül *Elekes L.* „Basaraba családja" című, 1946-ban megjelent tanulmányában Vladislav (Layk) vajda uralkodási évével kapcsolatban így nyilatkozott az „1377. évi" havasalföldi hadjáratról: „Brătianu feltevése, hogy 1377-ben Havaselvén Vladislav öccse, *Radu* uralkodott", egy itáliai forráson alapszik, „mely Lajos király ezévi bolgár–török hadjáratával kapcsolatban az ellenség élén Radano (illetőleg Radomo) nevű fejedelmet említ. Kétségtelen, hogy nem a havaselvi vajdát, hanem a török szultánt, Muradot (Morado = Radomo) kell mögötte sejtenünk".[210]

[203] *Hóman:* i. m. II². 627.

[204] *Hóman* i. m. II.² 238.

[205] Ezt az utat nem a király tette meg, hanem egy általa kiküldött bizottság, melynek erdélyi működésére már Steinherz is rámutatott. I. m. 104., 28. jegyzet. Lásd még a 177. jegyzetet.

[206] *Hóman:* i. m. II². 237–238.

[207] *Pataki:* i. m. 64–65.

[208] *Pataki* ehelyütt nem veszi figyelembe Galeazzo G. híradását. i. m. 68.

[209] *Pataki:* i. m. 67–69.

[210] *Elekes:* a 61. jegyzetben i. m. 28., 34. jegyzet. – Lajos király 1377. szeptember 8-i leveléről, valamint Radu vajdára vonatkozó véleményéről olv. még az i. m. 55. jegyzetét.

Szemlénkben azoknak a történetíróknak az eredményeit ismertettük, akik a Cronaca Carrarese s a Padovai krónika II. Függelékének 1377-re keltezett híradása alapján I. Lajos királyunk havasalföldi hadjáratával foglalkoztak. Közülük *Steinherz, Pór* és *Hóman* a Cronaca *Andrea Gatari*-féle 1454-ig terjedő (s a *törököket* is szerepeltető) változatának (és a törökökről hallgató) Padovai Függeléknek; *Brătianu* a *Galeazzo Gatari* által 1389 körül szerkesztett és idősebbik fia: *Bartolomeo G.* által 1407-ig folytatott (*a törökökről* szintén *hallgató*) eredeti szövege alapján írták meg a hadjárat történetét; *Pataki* és *Elekes* pedig, noha az újabb krónikaszöveget is ismerték, *Hóman* megállapításait fogadták el. Valamennyien csak abban egyeznek meg, hogy ellenőrzés nélkül vették át a háborúnak az említett forrásokban közölt 1377. évi keltezést, eredményeik azonban – egyebek mellett – azért, mert a krónikák szövegét nem egyszerre adták ki, nagyon eltérnek egymástól. Az *Andrea G.* híradását értékesítő írók közül például *Steinherz* a törököket a bolgárok szövetségeseiként szerepelteti, *Pór, Hóman* és *Pataki* pedig Lajos király hadjáratát kifejezetten a török ellen irányulónak tekinti. Mindazonáltal a *Galeazzo* (és Bartolomeo) *G.* „törökmentes" híradását követő írók is – *a török–oláh szövetség miatt* – azt tartják, hogy Lajos király a (Radu) *havasalföldi vajdát támogató török csapatokkal ütközött meg 1377-ben.* Megállapításaik közül azonban csak azokat fogadhatjuk el, amelyek a háborúnak általunk 1375-re helyesbített keltével nem ellenkeznek.

Ilyen például a mariazelli történet is, amely – bár csak száz évvel később foglalták írásba, véleményünk szerint Lajos király 1375. évi havasalföldi győzelmének a szülöttje. Nem mindennapi bizonyítékunk pedig a padovai bazilika Szent Jakab-, illetőleg Szent Félix-kápolnájának egy freskóciklusa, amely *Dercsényi Dezső* alapvetően fontos felismerése szerint szerkezet és tartalom tekintetében feltűnő hasonlóságot mutat a máriazelli történet szerkezetével és tartalmával.[211] Bonifacio Lupi megrendelésére 1372 és 1376 között a veronai Altichiero festette – három képben megjelenítve Simancas várának Ramiro 10. századi asturiai király[212] katonái által történt megvívását.

A freskóciklus első jelenetében az alvó Ramirot, mögötte (baloldalt) a gloriolás, kezében lándzsát tartó Szent Jakabot, az ágy lábánál pedig a király alvó szolgáját látjuk, aki fölött, a hálófülke falán, Ramiro szögre akasztott ruhája és egy Madonna-kép függ. A második jelenet egy gótikus palota csarnokában játszódik le. Ramiro a terem közepén álló trónusán ül, tanácsosai pedig nagy figyelemmel hallgatják. A ciklus harmadik képén Ramiro katonái ostromolják a várat, védői pedig hősiesen ellenállnak. A jelenet közepén Ramiro térdelő alakja, a vár fölött pedig a gloriolás, kezében lándzsát tartó Szent Jakab látható.

A freskósorozat mondanivalója Dercsényi értelmezése szerint a következő: a hitetlenek ellen háborút viselő Ramironak álmában megjelenik Szent Jakab apostol, s felszólítja, indítson támadást az ellenség ellen. Másnap egy gyűlésen beszámol álmáról, mire tanácsosai az ostrom mellett döntenek. Ez meg is kezdődik, de a hitetlenek vitézül

[211] *Dercsényi, Desiderio:* Ricordi di Luigi il grande a Padova. Budapest, 1940. Estratto da „Corvina" Rassegna italo-ungherese Anno 1940, N° 7. A 470. és 475. között Altichiero freskóciklusának négy fényképével.

[212] Simancas hőse valószínűleg III. Ramiro volt, aki 966 és 982 között uralkodott Asturiában. *Georg Webers* Lehr- und Handbuch der Weltgeschichte. Bearb. von *Alfred Baldamus.* II. Mittelalter. Leipzig, 1923. 338–339. (Weber–Baldamus.)

védekeznek; a király könyörgésére azonban megjelenik Szent Jakab, és lándzsájával ledönti az erőd falait.

A mariazelli és a Ramiro-legenda egyező elemei Dercsényi szerint a következők: 1. a király álma, 2. a látomás, 3. a haditanács határozata, 4. az ostrom megindítása és 5. a győzelem. Hogy pedig a művész (vagy a freskóciklus megrendelője) valóban a mariazelli történetet választhatta mintául az asturiai legenda megfestéséhez, valószínűvé teszi még a hálófülke felső jobb sarkában függő Madonna-kép is. Ez ugyanis a mariazelli legenda tartozéka, s talán azért került a fal üresen maradt helyére, mert Altichiero nem akarta Szent Jakabot kétszer szerepeltetni a képsorozatnak ebben a jelenetében. Az analógia további bizonyítéka Dercsényinek – a padovai–magyar politikai, diplomáciai, katonai, ikonográfiai, művészeti és kulturális kapcsolatok tökéletes ismeretén alapuló – az a megállapítása, hogy Altichiero Bonifacio Lupi kívánságára választhatta Ramiro modelljéül urának: Carrarai Ferencnek szövetségesét és barátját: Lajos magyar királyt. Megerősítik e megállapítását azok az Anjou-magyar heraldikai elemek is, melyeket Altichiero a képek díszítésére felhasznált. Így az ostrom alatt megjelent Szent Jakabhoz térden állva könyörgő Ramiro ruházata liliomokkal van díszítve, pajzshordozója egy liliomokkal borított pajzsot ölel át, egy másik katona a király sisakját tartja, amely éppen olyan, mint amilyen Lajos király címerét fedi. A címer az Anjou-liliomokból és a magyar vágásokból áll, alatta csőrében patkót tartó struccal. Liliomok láthatók még a lótakarón, a király sátrán és zászlaján, egy másik zászlón pedig Horvátország címerének az elemei ismerhetők fel.[213]

A padovai történet kora tehát egyidős a freskóciklusával, s a kápolnaépítés idejének körülbelül a végére tehető. Dercsényi a korhatárt 1379-re helyezte – azért, mert Altichiero ebben az évben vette fel honoráriumának utolsó részletét. Ez az idő pedig szerinte Lajos király havasalföldi hadjáratának „1377. évi" keltével is megegyezik. Ezt a dátumot azonban – véleményünk szerint – korrigálni kell, mert Lajos király e háborúja nem 1377-ben, hanem 1375-ben zajlott le. Ez a korrekció pedig nemcsak szükséges, hanem hasznos is, mert – ha a kápolna építésére Bonifacio Lupi 1372 elején adott megbízást, 1376-ban (valószínűleg Szent Jakab ünnepén) pedig már fel is szentelték, Altichiero 1377 végén aligha foghatott volna hozzá a Ramiro-legenda *al fresco* megfestéséhez.

I. Lajos királyunk egyházalapításairól *Küküllei* krónikája négy fejezetében emlékezik meg: a 42.-ben a pálos rendről és Remete Szent Pál testének hazahozataláról,[214] a 43.-ban és 44.-ben a márianosztrai pálos,[215] illetőleg a városlődi karthauzi kolostor,[216] a 45.-ben pedig az aacheni és mariazelli kápolnák[217] alapításáról szól, kronológiai adataikat azonban nem közli. Ezekre, valamint a krónikában nem említett más (nagyobb) királyi egyházalapításokra vonatkozólag csak a velük kapcsolatos oklevelekből szerezhetünk többnyire szűkszavú tájékoztatást. A mi szempontunkból a legértékesebbek az aacheni kápolnára vonatkozó oklevelek – azért, mert az alapítás idején kívül annak okára és körülményeire is rávilágítanak. Megtudjuk belőlük például, hogy Erzsébet anyakirályné

[213] *Dercsényi:* i. m. 469–479.

[214] *Dékáni:* i. m. 148–149.

[215] *Dékáni:* i. m. 149.

[216] *Dékáni:* i. m. 149. – *Fejér:* CD. IX/5. p. 239–244. 1378. március 18. Ekkor a kolostor már felépült, alapítása tehát korábbi keletű.

[217] *Dékáni:* i. m. 149–150.

1357. évi aacheni zarándoklatával függhet össze,[218] építése pedig 1366–1367-ben fejeződhetett be. 1366-ban ugyanis V. Orbán pápa bizonyos kiváltságokat biztosított a kápolna káplánjai számára,[219] 1367 októberében pedig Lajos király megbízásából Henrik pilisi apát járt Aachenben, és egyebek mellett jegyzékbe foglalta egyházi felszerelését.[220] Az alapítás indítóokát a király 1370. január 2-i privilégiuma árulja el. Narratiójában ugyanis azt olvassuk, hogy a kápolnát a saját és szülei lelkiüdvéért, továbbá Szűz Mária, valamint királyi őseinek: Szent Istvánnak, Szent Lászlónak és Szent Imrének a tiszteletére s iránt[u]k érzett hálájának a kifejezésére – azért építtette, mert segítségükkel minden (hadi) vállalkozását győzelmesen hajtotta végre, országa határait pedig csodálatos módon nemcsak biztosította, hanem minden irányban ki is terjesztette. Az oklevél rendelkező részében a kápolna felszereléséről gondoskodik, s a szolgálatára rendelt két káplán ellátását „örök időkre" biztosítja.[221] Még ugyanezen év áprilisában Henrik pilisi apátot küldte Aachenbe, hogy ellenőrizze rendelkezéseinek végrehajtását,[222] s megismételtette ezt Ulrik apáttal 1381-ben.[223]

De nemcsak az aacheni kápolnának viselte gondját Lajos király. 1352-ben (mint láttuk) Márianosztrán[224] és 1377. május 16-án Máriavölgyön a pálosok,[225] 1378. március 18-án pedig Városlődön a karthauziak[226] számára építtetett kolostort.

Az 1370. évi aacheni oklevélből szerintünk – némi jogos általánosítással – az olvasható ki, hogy Lajos király nagyobb egyházi alapításai és adományai hadi sikereivel, győzelmeivel függnek össze. És valóban: a márianosztrai kolostor közvetlenül az 1352. évi litvániai hadjárat,[227] az aacheni kápolna az 1365. évi bolgár háború,[228] a részére tett 1370. évi adomány az 1368/69. évi havasalföldi,[229] a máriavölgyi pálos kolostor az 1375.

[218] *Tömöry Edith:* Az aacheni magyar kápolna története. Budapest, 1931. 6.

[219] *Tömöry:* i. m. 6.

[220] MODl. 36460. 1367. október 27. – *Fejér:* CD. IX/5. p. 91–92.

[221] Az oklevél narratiójában azt olvassuk, hogy a kápolnát Szűz Mária, valamint Szent István, Szent László és Szent Imre tiszteletére ... in eadem civitate (ti. Aachenben) circa capellam beate virginis ibidem constructam propriis nostris sumptibus et expensis construi fecimus et fundari pro duobus capellanis in cadem iugiter degendis ob reverentiam dictorum ... nostrorum progenitorum, quorum suffragantibus meritis nobis usque ad haec tempora victoriose triumphantibus cuncta prospera successerunt et succedunt de presenti, confiniaque regni nostri, cui auctore domino feliciter presidemus, longe lateque diffusa et mirifice existunt dilata, necnon pro nostra nostrorumque parentum animarum salute perpetuis redditibus et obventionibus dotavimus... MODl. 36460. és 67284. 1370. január 2.

[222] MODl. 36460. 1370. április 16.

[223] MODl. 36460. 1381. június 9.

[224] Lásd a 215. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

[225] Az oklevél érdemi része: ... quod nos ... ecclesiam beate virginis in terra Taal vocata super castrum Porustyan prope villas Stompha et Messa simul cum terris ad eandem pertinentibus ... eidem ordini ipsorum fratrum heremitarum ... donavimus. MODl. 25842. (Buda, 1377. május 16.) Az oklevelet privilegiális formában megerősítette 1384. június 20-án Mária királynő, ezt meg Zsigmond király 1406. április 19-én. – A kolostor (claustri Taal) birtokainak a határait Lajos király 1379. május 19-én állapította meg. MODl. 8821., 6601–6603.

[226] Lásd a 216. jegyzetet.

[227] *Dékáni:* i. m. 138., 5. jegyzet. Küküllei 29. fejezete.

[228] *Thallóczy:* Bulgár bánság 581–582.

[229] *Thallóczy:* Bulgár bánság 589–/593/–598.

évi havasalföldi, a városlődi karthauzi kolostor az 1377. évi litván háború után épült,[230] az 1381. évi aacheni adomány pedig az 1378/81. évi Velence elleni háborúban aratott győzelmének az emléke.[231]

Lajos királyunk egyházalapításainak e vázlatos jegyzéke – véleményünk szerint – a mariazelli kápolnaalapítás idejének a meghatározásához is nyújthat segítséget. Abból ugyanis, hogy Küküllei – mint ugyancsak híres külföldi búcsújáróhelyen létesített alapítványt – a mariazelli kápolnát az aachenivel együtt tárgyalja, arra következtethetünk, hogy ez is Lajos király valamely nagyobb hadi sikerének köszönheti létét. Ez pedig – szerintünk – *csak az 1375. évi havasalföldi háborúban aratott győzelme lehet,* amikor személye két ízben is veszélyben forgott,[232] s amelyről az 1368/69-inek a részletes leírásánál, hasonlóságuk miatt, Küküllei csak egy rövid és homályos megjegyzést tett.[233] Arról pedig, hogy az 1375. évi háború igen súlyos lehetett, véleményünk szerint tanúskodik az a tény is, hogy Lajos két hadvezére: Laczkfi István erdélyi vajda és Himfi Benedek egykori bolgár bán, temesi ispán 1376-ban a Szentföldre zarándokolt,[234] elindulásuk előtt pedig a vajda még kolostort is alapított a pálosok részére Csáktornyán.[235] Lajos királyunknak e háborújában aratott győzelme tehát méltó volt arra, hogy két – egy hazai és egy külföldi – alapítvánnyal tegye emlékezetessé. De – ha e megállapításunk csak feltevésként állhatná meg a helyét, az – véleményünk szerint – mindenképpen bizonyos, hogy az 1375. évi háborúban gyökerező mariazelli történetet megörökítő kápolna Nagy Lajos királyunk *utolsó hét esztendejének* valamelyikében épült.[236]

*

Az általunk felfedezett [1375]. július 25-i zsombori levél,[237] s a vele kapcsolatos részben kiadatlan,[238] részben pedig kiadott[239] okleveles anyag, továbbá Küküllei művé-

[230] A litván háború 1377 őszén fejeződött be. Olv. Lajos király 1377. szeptember 29-i beszámoló levelét. Lásd a 191. jegyzetet. Szövege: Függelék 8.

[231] *Hóman:* i. m. II². 250–253.

[232] Olv. Lajos király [1375]. július 25-i levelét (szövege: Függelék 4.) és a Cronaca Carrarese 1377-re keltezett híradását (szövege a: Függelék 7. sz. a.).

[233] *Dékáni:* i. m. 145. Utolsó bekezdés Küküllei 38. fejezetében.

[234] Lásd a 144., 146., 148. és 149. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szövegeket.

[235] Lásd a 147. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

[236] E részben Hómannak adunk igazat. Lásd a 203. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget. – Hogy Lajos király 1375 előtt nem viselt háborút a törökök ellen, arra vonatkozólag olv. a 111. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

[237] Lajos király. Zsombor, [1375]. július 25. Lásd a következő jegyzetben.

[238] A legfontosabbak: 1. Lajos király. 1370. április 16. Említve a 222. jegyzethez tartozó szövegben. – 2. Lajos király. Buda, 1373. . január 5. Tartalma a 91. jegyzethez tartozó szövegben. – 3. Lajos király. Debrecen, [1373]. május 8. Keltének meghatározása a 97. jegyzetben. – 4. Lajos király. Visegrád, 1373. június 19. Tartalma a 99. jegyzethez tartozó szövegben. – 5. Szepesi Jakab országbíró. 1374. október 13. Szövege a 11. jegyzetben. – 6. Demeter erdélyi püspök és Szepesi Jakab országbíró. Visegrád, 1375. május 25. Részlete a 24. jegyzetben. – 7. Lajos király. Zsombor, [1375]. július 25. Szövege: Függelék 4. – 8. Lajos király. Temesvár, 1375. augusztus 28. Részlet a 19. jegyzetben. – 9. Miklós csanádi püspök. Csanád, [1375]. szeptember 15. Szövege: Függelék 5. – 10. Himfi Lőrinc. Perdő, [1375]. december 17. Szövege: Függelék 6. – 11. Himfi Benedek végrendelete. Sebes, 1376. Részlet a 142. jegyzetben. – 12. Csanádi káptalan. 1377. április 19. Részlet a 144. jegyzetben. – 13. Lajos király. Buda, 1377. május 9. Részlet a 167. jegyzetben. – 14. Lajos király. Buda, 1377. május 16. Részlet a 225. jegyzetben. – 15. Simon, ifj. Erzsébet királyné kancellárja. Buda, 1377.

nek[240] és a *Gatariak* krónikájának,[241] valamint a Padovai krónika II. Függelékének vizsgálata alapján megállapítottuk, hogy I. Lajos királyunk a 14. század hetvenes éveiben – a törökkel is megütközve – háborút viselt a havasalföldi vajda és szövetségesei ellen; s a litván hadjárat keltét tévesen átvevő krónikákkal és a szakirodalommal ellentétben[242] bebizonyítottuk, hogy *ez a háborúja nem 1377-ben, hanem 1375-ben folyt le.*

Eredményeinket (több kiegészítéssel) a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. Lajos királyunkat kezdettől fogva nyugtalanította a töröknek balkáni partraszállása és észak felé irányuló előnyomulása,[243] fegyveres ellenállásra azonban csak a szerbeknek 1371-ben elszenvedett veresége után határozta el magát. Ettől fogva nagy gonddal készült a támadásra. Mivel országa nem volt határos a törökkel, várnia kellett az alkalmas pillanatra. Ez 1374-ben következett be, amikor Moldvában a vajdai szék megüresedett, Sisman Kelet-Bulgária cárja és Layk havasalföldi vajda pedig a török vazallusává, illetőleg szövetségesévé lett.[244]

2. Moldvában hadvezére: László opuliai herceg teremtett rendet. Erről a hadjáratról Szepesi Jakab országbírónak egy 1374. október 13-án kelt perhalasztó okleveléből értesülünk.[245] Expedíciójának annak a biztosítása lehetett a feladata, hogy az 1373-ban megüresedett vajdai székbe olyan ember kerüljön, kit nem kísértenek a havasalföldi vajda szeparációs törekvései. Az említett oklevél felfedezése előtt semmit sem tudtunk a Moldvában akkortájt zajló eseményekről. Pataki például azt írja, hogy Lackó vajda halála után „nemcsak a belpolitikai változásokra, hanem a külpolitika irányvonalára vonatkozólag sincs közelebbi adatunk . . . Hogy mi történt a fiúörökös nélkül 1373-ban elhalt . . . vajda után, a kutatások mai állása mellett nem állapítható meg pontosan". Feleletképpen *G. Giurescu*-nak következő két megállapítását idézi: 1. „A Lackó halála után bekövetkezett események Moldva egész történelmében a legsötétebbek közé tartoznak" és 2. „A román történetírásban (e részben) különböző vélemények láttak napvilágot anélkül, hogy mostanáig biztos és végleges eredményhez lehetett volna eljutni."[246] Az újabb román történeti irodalom 1374 és 1391 között *Musat Pétert* szerepelteti moldvai vajdaként,[247] trónralépése tehát – véleményünk szerint – kapcsolatban állhat Lajos király 1374. évi

szeptember 27. Szövege a 193. jegyzetben. – 16. Lajos király. Buda, 1377. szeptember 29. Szövege: Függelék 8. – 17. Lajos király. Zólyom, 1377. október 30. Részlet a 48. jegyzethez tartozó szövegben. – 18. Lajos király. 1381. június 9. Említve a 223. jegyzethez tartozó szövegben. – 19. Lajos király. Zólyom, 1382. július 11. Szövege a 342. jegyzetben.

[239] A kiadott okleveleket nem soroljuk fel, mert mind értékesek, nehéz belőlük egyeseket kiemelni.

[240] Lásd a 23. jegyzetet.

[241] Lásd Függelék 7. és 158. jegyzet és a hozzájuk tartozó szöveg.: Galeazzo és Bartolomeo, illetőleg Andrea Gatari híradása.

[242] Galeazzo G. Lajos király 1375. évi beszámoló levelének és a háborúnak keltét – levélcsere miatt – a litván háborújáról szóló leveléből vette. Függelék 7., 8.

[243] Lásd a 67. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

[244] *Thallóczy:* Bulgár bánság 602–603.

[245] Szövege: Függelék 2.

[246] *Pataki:* i. m. 47–48., 32. jegyzet.

[247] *Vajay Szabolcs:* Das „Archiregnum Hungaricum" und seine Wappensymbolik in der Ideenwelt des Mittelalters. 655., 18. és 28. jegyzet.

moldvai beavatkozásával. (Új adatunk további értelmezését a román történetíróktól várjuk.)[248]

3. Layk havasalföldi vajda hűtlenségéről Lajos király [1374]. július 6-i, Himfi Benedek temesi ispánhoz intézett leveléből értesülünk.[249] Mindenekelőtt az tűnik ki belőle, hogy török elleni előkészületeinek ellenére[250] Lajost meglepte a hír, hiszen Layk nemcsak vazallusa, hanem szörényi bán és Fogaras hercege volt, nemrég pedig a törökkel is megütközött.[251] Bízott tehát benne, s addig nem intézkedett, míg meg nem bizonyosodott a tényállásról, nehogy ok nélkül megsértse a vajdát. E királyi írásról felfedezője: *Thallóczy L.* azt írta, „hogy nem tudjuk az eredményét, de kétségtelen, hogy összefügg a további eseményekkel, s kulcsa annak az oláh forradalomnak, melynek nyoma Lajos királynak 1377-ben november 19-én[252] a brassóiakhoz intézett levelében tetszik föl".[253]

Ma már biztosak lehetünk afelől, hogy Himfi Benedek megerősíthette a menekült havasalföldi bojárok híreit, mert Lajos, 1375 tavaszán, megindította (az új?) vajda ellen a háborút.[254]

A vajdaváltozással kapcsolatban két kérdést kell tisztáznunk: 1. Mi történt Layk vajdával 1374 és 1375 között, mert nevével nem találkozunk többé forrásainkban; és 2. ki követte a vajdai székben, mert utódjának a nevére vonatkozó adataink nagyrészt hiányosak. Ezek a következők:

a) Lajos király [1375]. július 25-i zsombori levele. Eszerint az *erdélyi* mellett *egy másik*, a szörényi bánságban, illetve a Havasalföldön küzdő hadsereg is van, ellenfele nevét azonban nem említi[255] — bizonyára azért, mert ez magától érthetődő volt.

[248] Moldváról Brătianutól később sem tudtunk meg újabbat. *G. J. Brătianu:* Die Moldau und ihre historischen Grenzen. Bukarest, 1940.

[249] *Thallóczy:* Bulgár bánság 615.

[250] Lásd a 57–65. jegyzeteket és a hozzájuk tartozó szövegrészeket. Az 1374. július 6-i levélből (Függelék 1.) az vehető ki, hogy Lajos király előkészületei elsősorban a török ellen irányultak.

[251] Címei: *1369. november 25:* Ladislaus dei et regis Hungariae gratia vayuoda Transalpinus et banus de Zewrino, necnon dux de Fogaras. Utasítja alattvalóit, hogy az országába érkező Demeter erdélyi püspököt fogadják tisztelettel. *Fejér:* CD. IX/4. p. 210–211. – *Z–W.:* Urkundenbuch II. 334. – *Pór:* Nagy Lajos 407. – *Thallóczy:* Bulgár bánság 593. *1372. július 15:* In Argies, in nostra residentia. Wladislaus vaivoda Transalpinus, banus de Zerinio et dux novae plantationis terrae Fudaras ... magister Ladislaus strenuus miles filius quondam Janus Meyster de Doboka, nepos Mykud bani, noster consanguineus – részére azért, mert amikor ... exercitum validum contra Turcos infideles et imperatorem de Tyrna in Bulgaria proclamare fecimus, ipse ... in exercitu nostro viriliter contra sevissimos Turcos et imperatorem de Tyrna ipsosque invadendos properavit ... actus militares ibidem exercendo – forum Scherkensem ... in terra Fugaras ... item villam Dogbka – adományozta. Kéri Lajos királyt, erősítse meg ezt az adományát. *Z–W.:* Urkundenbuch II. 386. – A nova plantatio-ra uo. I. 30. – *Pór:* Nagy Lajos: 407–409. – *Thallóczy* Omlás és Fogaras hercegének is mondja. Bulgár bánság 598–603. – Pecsétjén Layk vajda a „dux de Fogrus" címet használta. *Pataki:* i. m. 56. Dobokai Lászlóról bővebben olv. *Elekes:* i. m. 22–23. 1363-ban Himfi Benedek szolgálatában állhatott, MODl. 73695., 1365-ben részt vett a bolgár háborúban, s június 22-én, Viddin mellett kelt oklevelében Lajos király fiúsította leányait, MODl. 73726., 73727. 1374 és 1375 fordulóján halhatott meg, mert 1375. február 2-án a Kolozsmonostori konvent ... relicta condam Ladislai dicti Vitez de Doboka – részére átírta 1365. március 2-i végrendeletét. MODl. 73746.

[252] Lásd a 334–337. jegyzetet.

[253] *Thallóczy:* Bulgár bánság 602.

[254] Vö. az értekezés elejével.

[255] ... significamus vobis, ut si aliqua nova nobis *de exercitu nostro alio* innotuerint vobis ... rescribemus. Lásd Függelék 4.

b) A király itineráriuma, amely szintén két hadszíntér mellett tanúskodik.[256] Ennek megfelelően hadiútja is két szakaszra oszlik, kezdő és végállomása pedig *Temesvár* – azért, mert a két hadszíntér kapujánál fekszik.

c) A Cortusiak krónikájának II. Függeléke, mely az 1377. (helyesen 1375.) június 7-i ütközet említésénél *Rodano* bolgár fejedelmet;[257]

d) A Gatariak krónikájának Galeazzo G.-féle 1377. (helyesen 1375.) szeptemberi keltezésű fejezete, mely szintén *Radano* bolgár királyt[258] s

e) az Andrea G. közlése, mely „Radomo Turco, e re de Bulgheria"-t[259] mondja Lajos király 1377. (helyesen 1375.) évi ellenfelének. Mivel az olasz krónika eredeti (alap-) szövege Galeazzo G.-tól való, azért a később szerkesztett változataitól el is tekinthetünk. A Galeazzo G. és a II. Additamentum szerint tehát Lajos király 1375. évi ellenfeléül *Rodano,* illetőleg *Radano* „bolgár király" marad.

f) Ezeknél többet mond Lajos 1377. szeptember 8-án, Belcben, Martinfalvai Balázs fia Miklós részére kiállított adománylevele. Megtudjuk belőle, hogy hőse, 1375-ben a Duna melletti *Bozarabia* földjén az ugyancsak odavaló Layko testvére: *Godon* elleni háborúban, 1377-ben pedig Litvániában, Belc vára ostrománál sebesült meg.[260]

g) Végül Lajos királynak 1377. október 30-i az az oklevele, melyben Himfi Benedeket *a havasalföldi oláhok ellen viselt háborújában szerzett érdemeiért,* valamint testvérének: *Péter mesternek ugyanott elszenvedett hősi haláláért* birtokadományban részesíti.[261]

Adatainkat egybevetve Galeazzo Gatari *Radano* s a II. Additamentum *Rodano* nevű bolgár fejedelmét és Lajos király *Godon*-ját az bozarabiai Layk testvérét kapjuk a magyar király 1375. évi ellenfeléül. Belőlük, valamint az általuk feljegyzett események időbeli egyezéséből pedig következik, hogy a *Radano-Rodano* és *Godon* nevek alatt az új havasalföldi vajda: *Radu* rejtőzik, s az olasz krónikák *nemzetiségét* és *nevét,* a magyar kancellária pedig *nevét* tévesztette, illetve ferdítette el.[262] S mivel újabban több magyar

[256] Lásd a király 1375. évi itineráriumát. (29–45. jegyzet.)

[257] Szövegét olv. a 159. jegyzetben.

[258] Szövege: Függelék 7.

[259] Szövegét olv. a 158. jegyzetben. – *Steinherz* kihagyta a „Radomo Turco" utáni vesszőt (Muratorinál megvan!), ezért nehéz volt eldönteni, hogy a mondatban *két* vagy *három* személyről van-e szó. Ez nehézzé tette a mondat értelmezését.

[260] Olv. az 59. jegyzetet.

[261] Olv. a 47. és 48. jegyzethez tartozó szöveget.

[262] *Radu* vajda *bolgár* fejedelmi címére vonatkozólag Brătianu feltételezi: *a*) hogy az vagy az olasz krónikás tévedése, vagy *b*) célzás a havasalföldi vajdának a Duna jobb partján fekvő birtokaira, például *Viddinre,* – a kérdés eldöntését azonban a „specialistákra" bízza. (L'expédition 80.) – Abból azonban, hogy a háború G. Gatari szerint magyar földön folyt le, inkább *Radu*-ra gondol, kinek neve közelebb is áll Radomo-, vagy Radano-hoz, mint Strazimir-hez, ahogyan Steinherz vélte. (i. m. 77–78.) – Értekezése végén Brătianu már csak *Radu*-t magasztalja, kit – Layk után – 1377-től (à partir de 1377) szerepeltet archontológiájában. (L'expédition 80–82.) – Az elbeszélő forrásokban, de az oklevelekben is a nevek, különösen a távoli országbeliek általában elferdítve fordulnak elő, azért azonosításuknál nagy óvatosságra van szükség. – A névelírásra számos példát találunk a magyar eseményekről különben jól értesült *Paulus de Paulo* zárai rector *Memoriale*-jában. Szerinte Nagy Lajos 1382. szeptember 12-én in *Ternovia* halt meg; Palisnai Jánost *J. de Palisterna*-nak írja; Bubek Detre nála D. Bubech; 1395. február 16-án „Crisii interfectus fuit Stephanus Lackovich. Schwandtner, Joh.

és román történetíró *Godon*-t már korábban is *Radu*-val azonosította,[263] nekünk még csak annyit kell tennünk, hogy vajdai tisztének kezdetét 1377-ről 1375-re helyezzük. S ha az Andrea Gatari-féle (törököt is szerepeltető) késői közléstől el is tekintünk,[264] Himfi Benedek Margit nevű leányának az elrablása[265] és a mariazelli történet is elegendő bizonyíték arra, hogy a havasalföldi vajdát 1375-ben a török segítette. E megállapításunkat még Himfi Lőrinc [1375]. évi december 17-i levele is alátámasztja, mert kétségtelenné teszi, hogy Temes és Krassó megyék déli részeit ellenséges hadak pusztították,[266] ami csak azért volt lehetséges, mert a havasalföldi vajdát a törökök segítették.[267]

Megállapíthatjuk tehát, hogy Lajos királyunk 1375. évi ellenfelei: Radu havasalföldi vajda és szövetségesei: Sisman bolgár cár[268] és Murad török szultán voltak, Layk pedig már 1374 és 1375 fordulóján léphetett le a történelem színpadáról – talán nem is a saját akaratából, mert leválthatták, vagy meg is halhatott.[269] Emellett szólhat az is, hogy Lajos kétkedve fogadta pártütésének hírét, s 1377. szeptember 8-i oklevelében csak testvérét: *Radu*-t nevezi *ádáz* ellenségének.[270]

Greg. Rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Slavonicarum fontes veteres ac genuini. Tom. III. Vindobonae, 1748. p. 724–736. Nem csoda tehát, ha kortársa: Galeazzo G. Havasalföld helyett Bulgáriát ír.

[263] *Pataki:* i. m. 64., 66.; 74. és 84. jegyzet. – *Brătianu:* L'expédition 82.

[264] Lásd a 158. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

[265] Lásd a 137–149. jegyzetekhez tartozó szöveget.

[266] Szövege: Függelék 6.

[267] Lajos király 1374. július 6-i levelének „Assertur etiam quod Layk voyvoda esset in Nykapol constitutus" mondatát többen úgy értelmezték, hogy „Nikápoly (Layk) birtokában" van. *Pataki:* i. m. 63., 66. jegyzet. *Brătianu* (L'expédition 79–80.) például Thallóczy közleményére (Bulgár bánság 614–616.) és az ugyanonnan merítő *Jorgára* hivatkozva (Geschichte des Osmanischen Reiches. Gotha, 1908. 250.) ezeket írja: „Il semblerait en effet que l'on pousse parler d'une alliance turco-valaque, qui se serait manifestée par l'occupation de Nicopolis, sur l'autre rive du Danube, par les valaques alliées des Ottomans." *Jorga* szövege: „Ja man sprach in Ungarn von einer Eroberung von Nicapolis durch die Rumänen, die dabei als Verbündete der Türken vorgegangen wären." – A kérdéses mondatot *Thallóczy* így fordította: „Azt beszélik, hogy László vajda Nikápolyban van." (Bulgár bánság 602.) Pontosság kedvéért ehhez hozzá kell tennünk, hogy *az oláh menekültek* beszélték ezt! – Minea, Brătianuval egyidőben azt a feltevést kockáztatta meg, „hogy Vlajko felesége, Cherata, valószínűleg Sismannak volt a leánya, s így Vlajko Nikápolyt felesége hozományaképpen Sismantól és nem a töröktől kapta". *Pataki:* i. m. 63., 66. jegyzet.

[268] Tekinthetjük-e még Sismant Lajos király 1375. évi ellenfelének, miután megállapítottuk, hogy az olasz krónikák *Radomo-Rodano*-ja is Lajos király 1337. szeptember 8-i oklevelének *Godon*-ja alatt – elferdített névvel, illetőleg téves nemzetiséggel – *Radu* havasalföldi vajda rejtőzik? Erre a kérdésre a következőképpen válaszolhatunk: A bolgár bánság felállítása (1365), majd Stracimirnak történt visszaadása (1369) óta Sisman ellensége volt Lajos királynak. S bár időnként váltakozva támogatta és (törökkel szövetségben) támadta Lay vajdát, országának földrajzi helyzete miatt 1375-ben nem kerülhette volna el, hogy ne segítse a szultán új szövetségesét: Havasalföld vajdáját. E vonatkozásban olv.: *Jiřeček, K. J.:* A bolgárok története. Nagybecskerek, 1889. 308. – *Thallóczy:* (Bulgár bánság) (passim) – *Jorga, N.:* Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen. I. Gotha, 1905. 274.; *uő.:* Geschichte des Osmanischen Reiches. I. Gotha, 1908. 234., 350. – *Slatarski, W. N.:* Geschichte der Bulgaren. I. Leipzig, 1918. 175–177.

[269] *Wertner M.* úgy véli, hogy 1376-ban már nem élt. A havasalföldi vajdák. Századok 35/1901/685.

[270] Olv. az 59. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

Vannak, akik Stracimirt is Lajos 1375. évi ellenfelei közé számítják,[271] erről azonban forrásaink hallgatnak, sőt Lajos [1373]. május 8-i levele[272] alapján biztosra vehetjük, hogy 1369-i visszahelyezése után mindvégig megmaradt a király hűségén,[273] és nem vett részt sem a Layk-féle mozgalomban, sem az 1375. évi háborúban.[274]

4. A hadjárat 1375 május elejétől szeptember végéig tartott, s csaknem egész ideje alatt maga a király vezette. Hadiútjának állomásai a következők: május 1: Várad, május 15: Temesvár, május 25: Mezősomlyó, június 17: Gyulafehérvár, június 26–29: Szeben, július 1: Százhalom, július 25: Zsombor, augusztus 12–14: Kolozsvár, augusztus 28–szeptember 1: Temesvár, szeptember 18: Buda.[275] Útján a nagy- és a titkoskancellária, valamint személyi irodája követte,[276] távolléte alatt pedig Erzsébet anyakirályné és hitvese: ifj. Erzsébet királyné kormányozta az országot.[277]

5. A háború két hadszíntéren folyt. Az egyik: a szörényi bánság és Havasalföld, a másik: Erdélynek Szeben és Brassó közti térsége, vagyis a vajda fogarasi és omlási hercegségének a területe. Lajos király *első* hadserege[278] után indult a Szörénységre és Havasalföldre, június elején megütközött az ellenséggel,[279] majd Erdélybe vonult, ahol *második* hadserege harcolt a vajda csapatai ellen. A szászok meghátrálása utáni július végi kritikus napokat Zsombor várában,[280] az augusztust részben Kolozsvárt, részben Temesvárott töltötte, szeptember közepe táján pedig hazatért Budára.[281] A háború azonban ekkor még nem ért véget.[282] Szeptember második felében az ellenségnek a Temesközbe betört csapatát kellett még visszaverni, tisztogatás és utóharcok pedig másutt is folyhattak. A király egyik neves hadvezérét: Himfi Benedek temesi ispánt például decemberben még nem találjuk otthon, a (sebesi?) kolostorba menekült neje sem térhetett vissza feldúlt otthonába karácsonykor,[283] ifjabb leányukat: Margitot egy Kréta-

[271] Például *Steinherz:* i. m. 105. és *Hóman:* i. m. II². 236–237.

[272] *Thallóczy:* Bulgár bánság 597–598.

[273] Olv. a 97. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget. Erről tanúskodik *Küküllei* is. *Dékáni:* i. m. 142. – *Thallóczy:* Bulgár bánság 598.

[274] *Wertner M.* szerint 1388-ban hódolt meg a török uralomnak. A középkori délszláv uralkodók genealógiai eredete. Temesvár, 1891. 203.

[275] A király hadi itinerériumát lásd a 29–45. jegyzetekhez tartozó táblázatban.

[276] A 275. jegyzetben i. táblázat a kancelláriák szerepéről is tájékoztat. Lásd még a 24–26. és a 46. jegyzethez tartozó szöveget is.

[277] Lásd a 29. jegyzetet.

[278] Lajos király [1375.] július 25-én, Zsomborban kelt levelében *második,* Erdélyen kívül működő hadseregéről (de exercitu nostro alio) ír. 1375-ben tehát két harctéren két királyi hadsereg harcolt. A királyi hadakon kívül azonban a tiszti és más bandériumokról sem szabad megfeledkeznünk. A zsombori levélben például a király kéri a váci püspököt, hogy hátrahagyva csapatát, keresse föl (derelicta gente vestra, ad nos veniatis cum paucis). Lásd a 9. jegyzetben.

[279] Lásd a Padovai krónika II. Függelékének a szövegét a 159. jegyzetben. Ebből következik, hogy ez az ütközet nem Erdélyben zajlott le. Olv. az 59. jegyzethez tartozó szöveget is.

[280] Lásd a 278. jegyzetet.

[281] Az itinerériumot láld a 29–45. jegyzetekhez tartozó táblázatban.

[282] Olv. a csanádi püspök [1375]. szeptember 15-i levelét. Függelék 5.

[283] Lásd a 22. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget. Függelék 6.

szigeti rabszolgapiacon adták el,[284] s Benedek testvére: Péter mester (szintén egykori bolgár bán) orsovai várnagy[285] hősi halált halt.[286]

6. A háború tehát sokáig tartott, és mindkét fél részéről nagy véráldozatot követelt.[287] Súlyos voltára vall, hogy két ízben a királyt is veszély fenyegette: 1375 június elején Havasalföldön,[288] július vége felé pedig Erdélyben.[289] Az ellenség erejét Velence növelte azzal, hogy egy hadsereg felszereléséhez elegendő nehéz fegyverzettel látta el a vajdát,[290] s török és bolgár csapatok is segítették. E háború súlyos voltának másik jele, hogy Lajos két hadvezére: Laczkfi István erdélyi vajda és Himfi Benedek temesi ispán 1376-ban a Szentföldre zarándokolt, indulásuk előtt pedig Laczkfi még kolostort is alapított Csáktornyán a pálosok részére.[291] Útjuk (be nem vallott) célja – véleményünk szerint – a török által elhurcolt rabmagyarok felkutatása volt.[292]

7. A hadjárat célja a török előnyomulásnak megállítása, s a hűtlenné lett és a törökkel szövetkező havasalföldi vajdának a szörényi bánságtól és erdélyi birtokaitól való megfosztása volt. Mind a kettő sikerrel járt.[293] Magyarországot Lajos életének hátralevő éveiben nem fenyegette a török,[294] minek jele, hogy 1377-ben a lengyeleket segítette Litvániában,[295] 1378/81-ben pedig Velence ellen vezetett hadat.[296] Egyedül Havasalföld meghódítása nem sikerült, bár nem biztos, hogy 1375-ben ez már szándékában állott volna.[297]

8. Győzelmének emlékére és Szűz Mária-iránti hálájának jeléül Lajos megalapította a máriavölgyi pálos kolostort,[298] Mariazellben pedig kápolnát építtetett.[299]

9. Egy győzedelmes háborút a középkorban rendszerint az érdemek jutalmazása követte. Így történt ez 1375-ben is. A győztes hadvezér (mint 1368–69-ben), most is Garai Miklós macsói bán volt. Az ellenség által szorongatott havasalföldi királyi hadakat az ő csapatai segítették a győzelemhez.[300] Jutalma: a nádori méltóság, ami azért történ-

[284] Lásd a 137–149. jegyzetekhez tartozó szöveget.

[285] *Thallóczy:* Bulgár bánság 600–601.

[286] Lásd a 47. és 48. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget.

[287] Az ütközetről a Cronaca Carrarese Galeazzo G.-főle híradása tájékoztat. Függelék 7.

[288] Lásd a Padovai krónika II. Függelékét a 159. jegyzetben.

[289] Olv. az [1375]. július 25-i zsombori levelét. Függelék 4.

[290] Olv. Galeazzo G. híradását a Függelék 7. sz.-ban

[291] Olv. a 139–148. és a 235. jegyzetekhez tartozó szövegeket.

[292] Olv. a 291. jegyzetben jelzett helyeket.

[293] A szörényi bánság élére Treutel János mester került. Lásd a 15. jegyzethez tartozó szöveget. Ebben az időben Erdélyben nincsen vajdai birtok. *Pataki:* i. m. 68.

[294] *Hóman:* i. m. II.[2] 238.

[295] Olv. Lajos király 1377. szeptember 29-i beszámoló levelét (Függelék 8.) és Simon királynéi kancellár [1377]. szeptember 27-i levelét, 193. jegyzet.

[296] *Hóman:* i. m. II.[2] 250–254.

[297] Ezt a szándékát a brassóiak részére 1377. november 19-én kiállított oklevelében fejezi ki. Lásd a 23. jegyzethez tartozó szöveget.

[298] Lásd a 231. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

[299] Olv. a 211–236. jegyzetekhez tartozó szöveget.

[300] Erről tanúskodik a Cronaca Carrarese Galeazzo G.-féle változatának a híradása, valamint az körülmény, hogy Küküllei nem részletezi az 1375. évi hadjárat lefolyását – bizonyára azért, mert nem sokban különbözött az 1368/69. évitől, melyről kimerítően számol be. Hogy pedig tudott róla, bizo-

hetett nehézség nélkül, mert Laczkfi Imre előrehaladott kora miatt már 1375 tavaszán megvált tisztétől.[301] Távozása tehát önkéntes volt. Lajos király a krakkóiaknak 1375. szeptember 30-án adott kiváltságlevele méltóságsorában egykori (pridem) nádorként említi,[302] 1376. február 28-án pedig egy birtokperében személyesen ítélkezett,[303] ami nagy megtiszteltetést jelentett számára. A nádori szék tehát nem lemondatása vagy halála miatt üresedett meg 1375-ben.

Az erdélyi vajdaságot 1376 tavaszán Laczkfi István viselte. Utolsó említése március 8-i keletű,[304] utóda: Losonczi László pedig 1376. május 29-én jelenik meg oklevélben első ízben.[305] István vajda távozása sem bukás eredménye, és Himfi Benedeké sem az, mert 1376-ban mind a ketten – zarándoklat ürügyén – a törökök által rabságba hurcolt rokonaik felkutatására Keletre hajóztak,[306] hazatérésük után pedig újból bekapcsolódtak a politikai életbe: Laczkfi István 1383-ban horvát–dalmát bán lett,[307] Himfi Benedek 1377-ben Litvániában,[308] 1378-ban Velence ellen harcol,[309] közben [1377] birtokadományban részesül,[310] 1378-ban *pozsonyi,* majd 1380-ban *csepeli* ispán lett.[311] Téves tehát Hómannak az a megállapítása, hogy Lajos király Garait a Laczkfi Imre halála miatt megüresedett nádori méltóságra emelte, valamint az, hogy Laczkfi Istvánt vajdai tisztéből elmozdította, s úgy csinált helyet a Garai-barát Losonczi Lászlónak.[312] Viszont nem lehetetlen, hogy Garai befolyásának az ellensúlyozására helyezték Horváti Jánost a macsói bánság élére.[313] Az azonban – véleményünk szerint – túlzás, hogy a Garaival való

---

nyos abból, hogy krónikája 38. fejezetében Törcsvár várának felépítéséről emlékezik meg, ami 1375 után történt. *Dékáni:* i. m. 145., 2. jegyzet. Lásd még a 23. jegyzetet. –Az 1368/69. évi háborút Küküllei ismertetése és saját kutatásai alapján mesterien rekonstruálta *Thallóczy* (Bulgár bánság 586–598. –) Garai akkori érdemeit – Küküllei alapján – később is dicsőítik. Albert király 1438. június 23-án kelt s a Garai Lászlót jutalmazó adománylevelében például azt olvassuk, hogy nagyatyja Lajos király havasalföldi háborújában, főleg „in partibus Walachorum, licet iuvenem tempore, strenuum tamen et agilem in rebus bellicis exercitum eiusdem Ludovici regis ab adversaris pene oppressum et fuge subactum banum Machoviensem pro tunc existentem suis banderiis et gentibus fultum virtuose restaurasse, de hostibus vere eisdem gloriosum triumphum obtinuisse eiusdem predecessoris litteralibus hystoriis eterne memorie traditum constat . . ." *Mályusz Elemér:* Thuróczi János krónikája és a Corvina. Phil. Közl. (1966) 300.

[301] Utolsó nádori tevékenységéről 1375. április 2-i és 3-i oklevelei tanúskodnak. MODl. 77610., 60353., 1375. május 8-án pedig a nádori szék megüresedése miatt (honore palatinatus vacante) Szepesi Jakab országbíró napol el egy pert október 6-ra. *Fejér:* CD. IX/7. 370., MODl. 106174.

[302] Kodeks dyplomaticzny miasta Krakowa 1257–1506. Szerk.: *Piekosiński,* Fr. I. Krakow, 1879. 64–65. 50. sz.

[303] MODl. 73.

[304] MODl. 24686.

[305] MODl. 76010. Lásd még a 145. jegyzetet.

[306] Lásd a 139–148. és 235. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget.

[307] *Hóman:* i. m. II². 272–273. Táblázat.

[308] Lásd a 167–168. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget, valamint *Pór:* Litván hadjárat i. értekezését.

[309] *Hóman:* i. m. II². 250–254.

[310] Lásd a 47. és 48. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget.

[311] Lásd a 143. jegyzetet.

[312] *Hóman:* i. m. II². 309. – Losonczi első említése: MODl. 76010. 1326. május 29.

[313] *Hóman:* i. m. II². 309.

rokonsága juttatta 1375-ben az újra magyar kormányzat alá került szörényi bánságba *Treutel* János mestert.[314] Ő ugyanis a háború idején, mint a királyi „testőrség" parancsnoka tette magát érdemessé erre a katonai szempontból fontos báni méltóságra.[315]

Fontos katonai megbízatása volt az 1375. évi hadjáratban Szécsi Miklós mesternek is, kit Hóman 1374 és 1380 között Horvátország és Dalmácia bánjaként szerepeltet.[316] A reá vonatkozó korábbi adatokat rendeznünk kell, mert Lajos király [1375]. július 25-i zsombori levelében méltóságának megjelölése nélkül van megnevezve,[317] s még szeptember 30-án[318] és 1376. február 28-án[319] is így említik az oklevelek – helyét közben Durazzói Károly herceg foglalta el,[320] május 29-én azonban már Horvátország bánja, Durazzoi Károly pedig megmaradt Dalmácia bánjának.[321] A királyi levélben „tisztség" nélkül való szerepeltetése azonban nem tekinthető mellőzésnek, hanem éppen a király bizalmának s nagyrabecsülésének a jele az is, hogy 1377 tavaszán Demeter zágrábi püspökkel és kancellárral őt küldte Erdélybe fontos kormányzati ügyek intézésére.[322]

1375-ben változást látunk még a pozsonyi ispánságban is, melyet nádorsága mellé Garai Miklós kapott meg,[323] 1376-ban pedig a királyi tárnokmesteri tisztségben, melyet – Dunajeci János után – egy ideig Szepesi Jakab országbíró látott el.[324] Dunajecivel 1376. március 8-án találkozunk utoljára, aki valószínűleg betegség vagy előrehaladott kora miatt vált meg hivatalától.[325]

Az [1375] július 25-i királyi levél „kézbesítőjével": Lachk fia Miklós mesterrel 1375 után nem találkozunk az oklevelekben. Lehet, hogy elesett a háborúban, de az is lehet, hogy azonos az 1385-ben felbukkanó Lach fia Miklós királyi lovászmesterrel.[326]

Az ajtónálló-, a lovász-, az asztalnok- és a pohárnokmesteri tisztségben 1375-ben nem észlelünk változást – jeléül annak, hogy viselőik a háborúban megállták helyüket.[327]

A magyar főpapság köréből hárman vettek részt az 1375. évi havasalföldi hadjáratban: De Surdis János váci püspök és királyi kincstartó, Demeter erdélyi püspök és titkoskancellár, valamint Alsáni Bálint pécsi püspök és alkancellár. Közülük János váci

[314] *Hóman:* uo.

[315] Lásd a 9., 15. és 53. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget. (Ő a relatora a zsombori királyi levélnek.)

[316] *Hóman:* i. m. II². 272–273. Táblázat.

[317] Lásd a 9. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget. Függelék 4.

[318] Lásd a 3. jegyzetet és hozzátartozó szöveget.

[319] Lásd a 4. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

[320] MODl. 6320., 1376. január 25.

[321] MODl. 76020. – *Hóman:* i. m. II². 272–273. Táblázat.

[322] Lásd a 174. és 177. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget.

[323] Első ízben 1376. január 25-én találkozunk vele ilyen minőségében. MODl. 6320.

[324] Első ízben 1376. május 29-én találkozunk vele. MODl. 78010.

[325] Utoljára 1376. március 8-án említik. MODl. 24686. *Bertényi:* Országbírói intézmény 136., 162–163. és 165.

[326] Lásd a 3. jegyzetet.

[327] *Ajtónállómester:* Czudar Mihály 1374–1377. *Hóman:* i. m. II². 272–273. Táblázat.; *lovászmester:* Simontornyai legifj. Laczkfi István 1375. február 22. MODl. 6195., 1384. *Hóman:* i. m. táblázat; *asztalnokmester:* Liszkai Pál 1360–1380. uo. Táblázat; *pohárnokmester:* Czudar György 1373–1382. *Hóman:* i. m. II.² 272–273. Táblázat.

püspök esztergomi érsekké lépett elő,[328] Demeter erdélyi püspökségét a zágrábival cserélte fel,[329] majd Alsáni Bálinttól átvette az al-, illetve a kancellárságot,[330] De Surdis János halála után pedig elnyerte az esztergomi érsekséget is.[331] A többi főpapi szék részben betöltetlen volt akkoriban, vagy birtokosaik – öregségük miatt – nem vettek részt a háborúban.[332] 1375-ben csak Miklós csanádi püspök cserélte fel püspökségét a szerémivel – valószínűleg azért, mert a Himfiékkel való kapcsolata megromlott.[333]

10. Arra a kérdésre, hogy miképpen alakult az 1375. évi háború után Magyarország és Havasalföld szomszédi viszonya, Lajos királynak 1377. november 19-én a brassóiak részére adott oklevele vet világot.[334] Eszerint a vajda kapcsolata Nagy Lajossal átmenetileg megszűnt. Azt olvassuk benne ui., hogy – mivel Törcsvár várának felépítését saját költségükön vállalták – városukhoz csatolja a várat övező szász falvakat, ígérvén, hogy „ha, mint reméli, Havasalföld Isten segítségével uralma alá kerül, az Arbor Ruffa melletti vámot az új vár mellé fogja helyezni;[335] a városukban szedett vámot mérsékelni fogja, a *„míg Havasalföldet birtokába nem veszi,*[336] régi jogaik és szokásaik szerint fogja azt szedetni, a vár élére pedig magyar, német vagy más nemzetiségű várnagy állításának jogát magának tartja fenn. Mindezekből tehát megállapíthatjuk, hogy: 1. Lajos királyunknak 1375-ben szándékában állhatott Havasalföld meghódítása, de átmenetileg lemondott róla; 2. Tervét nem adta fel, megvalósítására azonban határidőt nem tűzött ki; 3. országa határát (a Jalomica folyó irányában) új várral biztosította. Intézkedésének komoly voltáról oklevelének commissiós jegyzete tanúskodik, mely így hangzik: „A királyi felség rendelkezése; kétszer olvasták fel előtte, valamint Scharfeneki János úr közlése."[337] A

[328] Lásd a 2., 14., és 24. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget.

[329] Lásd a 13. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

[330] *Szentpétery:* Oklevéltan 165. és 169.

[331] 1376. február 15-én említik először. *Theiner:* i. m. II. 159.

[332] Az esztergomi érsekséget 1376. február 16-án MODl. 89460; a váradi és szerémi püspökséget 1375. február 22-én MODl. 6195; a győrit 1376. március 8-án MODl. 24686; a zágrábit pedig 1376. január 25-én mondják megürültnek. MODl. 6320.

[333] E véleményünket az [1375]. szeptember 15-i, Himfi Benedek temesi ispán nejéhez intézett bíráló levelére alapítjuk. (Szövegét olv. a Függelék 5.) E helyütt megjegyezzük, hogy ez idő tájt egy kancelláriai és bírósági reform nyomai figyelhetők meg. Egy részük – véleményünk szerint – az 1375. hadjáratot követő újabb igazgatási, illetve kormányzati igényekkel függ össze, melyekre már 1937-ben felhívtam a figyelmet. *Kumorovitz L. Bernát:* A magyar királyi egyszerű és titkospecsét használatának alakulása a középkorban. Kny. a Bécsi gr. Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet Évkönyvének hetedik (1937.) évfolyamából. 26–29. *Uő:* „Osztályok, címek, rangok és hatáskörök alakulása I. Lajos király kancelláriájában"; A Memoria seculorum-ban megjelenő értekezés. – Olv. még *Bertényi:* Országbírói intézmény 156–170.

[334] *Z–W.:* Urkundenbuch II. 479–480. Megerősítette Zsigmond 1395. március 7-én. Zsigmond-kori oklt. I. 3860. reg.

[335] „... spondemus, quod si deo volente terra Transalpina, ut speramus, ad manus nostras deveniet, extune tributum iuxta Ruffam arborem pro nostra maiestate dare consuetum circa ipsum novum castrum exigi committemus." Uo.

[336] „... ut ... nostri saxones recompensam ... suorum ... laborum ... sentiant premiatam, ipsos in solutione tributi, quod in civitate pro nostra dant maiestate, sicut nobis videbitur alleviare, medio autem tempore, quo ipsa terra Transalpina ad manus nostras deveniet ... saxones nostri iuxta antiqua ipsorum iura et consuetudines alias tributum dare debeant, nisi in civitate predicta". Uo.

[337] Commissio domini regis; perlecta coram eo bis, ac relatio domini Johannis de Scharfinek". Uo.

vár három év alatt épülhetett fel, mert az oklevélnek egy újabb jegyzete szerint 1380-ban a várnagyról szóló rendelkezését úgy módosították, hogy az csak *német* nemzetiségű lehet. Ezek mellett azonban vannak olyan adataink, melyek a kapcsolatok fokozatos újrafelvételére utalnak. Ilyen például a szebeniek Havasalföld felé irányuló kereskedelmének támogatása,[338] valamint a Havasalföld fölött is joghatósággal bíró szörényi püspökség alapítása 1376-ban, s a „Maior Valachia" részére 1382. május 9-én rendelt önálló argesi püspökség.[339] Szörényben a magyar király közreműködése természetes volt, hiszen 1375. évi hadjáratában Lajos király biztosította a bánság fennmaradását, az argesi alapításban való részvétel azonban már a magyar befolyásnak Radu részéről való elismerését jelentheti. Nem lehetetlen, hogy ennek az alapításnak a kapcsán bizonyos zavargások is támadtak, s *ezeknek a lecsillapítására küldhetett csapatokat Lajos király 1382 júliusában Garai Miklós nádor vezetésével a Havasalföldre.*[340] Végül ilyen jelnek tekinthető a magyar államcímer elemeinek Radu vajda pénzein és pecsétjén való használata.[341] A szomszédi kapcsolatok további kedvező fejlődésére utalnak a Mircse vajda (1386–1418) korából származó adataink is, aki 1389-ben még védelmi szövetségre lépett Ulászló lengyel királlyal Lajos ellen,[342] 1390-ben azonban már *mint Fogaras és Omlás hercege és szörényi ispán* erősíti meg e szövetségét,[343] 1392-ben birtokot és tizedmentességet adományoz három bojárjának,[344] 1395. március 7-én eskü alatt kötelezi magát arra, hogy részt vesz Zsigmond király török elleni háborújában,[345] 1399-ben már Hunyad várát birtokolja,[346] s ugyanakkor neje magyar királyi birtokot tart zálogban,[347] végül pedig 1406. november 23-án mint „havasalföldi fejedelem Omlás és Fogaras hercege, a szörényi bánság urának" mondja magát egy oklevelében.[348]

[338] *Z–W.:* Urkundenbuch II. 555. Lajos király 1382. március 14-i oklevele.

[339] *Karácsonyi János:* Az argyasi (argesi, ardsisi,) püspökség. A Szent István Társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléseiből. 53. sz. Budapest, 1905. 6–3. Kny. *Pataki:* i. m. 77–78. – *Hóman* szerint i. m. II². 242. a havaselvi és szörényi püspökségek alapítása 1381., illetve 1382-ben történt.

[340] Véleményünk szerint erre utalhat Lajos király 1382. július 11-én, Zólyomban kelt parancslevele, melyben utasítja országa valamennyi bíráját, halasszák el Szent Mihály ünnepének nyolcadára (október 6.) Ugrolthi István fia Lőrincnek, Garai Miklós nádor familiárisának folyamatban levő pereit, mivel az ura vezette királyi hadakkal ő is Havasalföldre indul. – A témánk szempontjából rendkívül fontos és eddig ismeretlen oklevél szövege: Függelék 9. MODI. 62534.

[341] *Pataki:* i. m. 120 és 122. – *Elekes Lajos:* A havaselvi vajdák címere a középkorban. Turul A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye 26/1942/12–21. Lásd még *Uő:* Basaraba családja 25–26. – *Brătianu* a címertani hatást nem ismeri el. Le problème de la continuité daco-romaine. Bibliothèque historique du Sud-est Européen. 2. Bukarest, 1944. Extrait de la „Revue Historique de Sud-est Européen. 1943. p. 76–88.

[342] Zsigmond-kori oklt. I. 1287. reg.

[343] Uo. I. 1331. reg. 1390. január 2. Lásd még uo. 1406. 1390. március 11. és 2129. reg. 1391. július 6. – Ekkor még nem írhatta magát bánnak, mert csak 1395 és 1408 között lett azzá. *Hóman:* i. m. II². a 352. és 353. közötti Táblázat. Előtte a következő szörényi bánokat ismerjük: 1387–1388: ifj. Losonczi László és István, 1388–1390: Kaplai János, 1390–1391: Perényi Miklós, 1392–1393: Bebek Detre, aki után Mircse következett. *Hóman:* uo.

[344] Uo. I. 2739. reg. 1392. december 27.

[345] Uo. I. 3864. reg. 1395. március 7.

[346] Uo. I. 5680. reg. 1399. január 23.

[347] Uo. I. 6149. reg. 1399. november 18.

[348] Uo. II/1. 5132. reg. 1406. november 25.

Befejezésül olyan történetírók véleményére mutatunk rá, akik az 1375., illetőleg „1377". évi havasalföldi hadjárat *ismerete nélkül* marasztalták el Lajos királyunkat – azért, mert szerintük nem ismerte fel az országát fenyegető török veszélyt, s elhárítására sem tett semmit. Így *A. Huber* kétségbe vonta, hogy Lajos hadat viselt a török ellen. A Mannesdorfer által följegyzett történet hitelét is kétségbe vonta, mert későn: csak 1487-ben foglalták írásba. Azon is csodálkozik, hogy Lajosnak a törökökön aratott állítólagos győzelméről *egyetlen* nyugati krónikás, sőt magyar életírója: Küküllei János sem emlékezik meg, s az egykorú pápai levelekben sem történik róla említés. Ezekből a levelekből szerinte csupán az állapítható meg, hogy a pápák már a század hatvanas éveiben igyekeztek rávenni Lajost egy török elleni háborúra, s hogy ő erre ígéretet is tett. E részben Huber áttekintette az 1367 előtti eseményeket, és megállapította, hogy ekkor Lajos udvarában hirtelen csend támad a törökkel kapcsolatban, minek okát a havasalföldi vajda pártütésében és a bolgár bánságban mutatkozó zavarokban látja. Ezért nézte tétlenül a törökök előnyomulását – addig, míg Vukasin szerb hadai (1371. szeptember 26-án) döntő vereséget nem szenvedtek a Maricánál. Ekkor veszik kezdetüket XI. Gergely pápa Lajoshoz intézett sürgető levelei, aki meg is ígérte, hogy 1374 tavaszán személyesen fogja vezetni hadait a török ellen, ha más katolikus országok is segítik; ígéretét azonban *sem akkor, sem később nem váltotta valóra.* S ha nem akarjuk feltételezni, hogy politikájában csak kicsinyes szempontok vezették, akkor arra kell gondolnunk, hogy vagy nem mert egyedül magyar és lengyel erővel a törökök ellen támadni, vagy alábecsülte a veszélyt, mely részükről országát fenyegette; vagy fontosabbnak tartotta közép-európai, főként itáliai érdekeinek ápolását, mint a töröknek Európából való kiűzését. A történetírók szerinte általában túlértékelik azt az igyekezetet, melyet Lajos országa hatalmi súlyának a biztosítása érdekében kifejtett. Igaz ugyan, hogy a lengyel korona megszerzésével birodalma oly nagyra nőtt, mint elődei alatt még soha, Közép-Európára és Itáliára gyakorolt befolyása sem volt csekély, uralkodása közepe táján pedig Dalmáciát is visszaszerezte. Ezzel szemben balkáni hegemóniája végképpen elenyészett, mégpedig olyan időben, amikor inkább mint valaha fontos lett volna, hogy országa erejét ebben a térségben növelje, s az észak felé terjeszkedő török hatalom megállítására képessé tegye.[349]

1930-ban O. Halecki dolgozta fel a pápák Bizánc egyházi uniója s a görögöknek a török ellen való megsegítése ügyében 1355 és 1375 között kifejtett diplomáciai tevékenységét – részletes vizsgálat alá vetve Lajos királyunk, valamint VI. Ince (1352–1362), V. Orbán (1362–1370) és XI. Gergely (1370–1378) pápa szerepét. Munkájához tekintélyes eredeti és kiadott okleveles anyagot kutatott fel, felhasználta a velencei krónikák híradásait, értékesítette a külföldi történeti irodalom eredményeit, a kérdésre vonatkozó magyar forrásanyagot és történeti feldolgozásokat azonban csak hiányosan ismeri. Mivel az 1375 utáni eseményekre már nem terjedt ki a figyelme, Lajos királynak a Cronaca Carrarese és a Padovai krónika II. Függelékének közlése alapján 1377-re datált, de valójában 1375-ben viselt havasalföldi hadjáratáról nincs tudomása.[350] Magyar vonatko-

[349] *Huber, Alfonz:* Ludwig I. von Ungarn und die ungarischen Vasalländer. Archiv für österr. Geschichte. LXVI/1884–1885/39–44.

[350] *Halecki:* a 103. jegyzetben i. m. 188–212., 219., 316. és 317. Lásd még a 103. és 116. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget. Forrásainak jegyzéke a 330–357. lapokon. Ebből kiderül, hogy nem ismeri Steinherz, Pór, Minea, Bratianu és Hóman idevágó munkáit. Egyéb anyaga úgyszólván teljes, értékelése – néhány túlzástól eltekintve – elfogadható.

zásban leginkább Hubert követi – megállapításait azzal az ugyancsak téves saját véleményével egészítve ki, hogy Lajos be nem váltott ígéreteivel rászedte a pápákat, és elhanyagolta országa életbe vágó érdekeit.[351]

1961-ben *Moravcsik Gyula* újította fel Haleckinek Lajos királyunkat elmarasztaló véleményét. Szerinte ugyanis „... uralkodása későbbi éveiben a magyar csapatok nemegyszer vették fel a harcot a törökkel az akkori magyar birodalom hűbéres tartományaiban, de a király nem ismerte fel a maga teljes jelentőségében a török veszélyt. Hadjáratai hódító célok szolgálatában álltak, gyengítették a balkáni népek ellenállási erejét, és megakadályozták, hogy Magyarország vállvetve szálljon szembe a törökkel, akik folytatták hódításaikat a Balkánon."[352]

Mivel Halecki véleménye alapjában véve a Huberén, Moravcsiké pedig a Haleckién alapul, mindhármuk nézetére vonatkozó véleményünk a következő: Huber értekezésének a megjelenése után két évvel a Cronaca Carrarese Andrea Gatari-féle híradásának s a Padovai krónika II. Függelékének ismeretében *S. Steinherz* a mariazelli történet magvának a hitelessége mellett szállt síkra – kijelentvén, hogy a Mannesdorfer által írásba foglalt történet újabb vizsgálata nem fölösleges, mert általa mind Mariazell, mind pedig Magyarország története szempontjából fontos adatok birtokába juthatunk.[353] És valóban: Steinherz megállapításai általunk és Dercsényi által[354] kiegészítve nemcsak értékeseknek bizonyultak, hanem meg is szilárdultak. Steinherz megcáfolta Hubernek azt az állítását is, hogy a nyugati források hallgatnak Lajos király „1377". évi „török" háborújáról – még akkor is, ha az Andrea Gatari és a Padovai Krónika híradásának kelte (és az előbbinek tartalma) újabban tévesnek bizonyult,[355] de Küküllei is tudott királyának erről a vállalkozásáról.[356] S hogy XI. Gergely pápa utolsó írásai csak közvetve utalnak[357] Lajos 1375. évi győzelmére, annak – véleményünk szerint – az a magyarázata, hogy hadjárata egy időben folyt a pápa itáliai háborújával, mely éppen 1375 végén tetőzött, és létében fenyegette az egyház államát,[358] az Avignonból távozni készülő XI. Gergelynek tehát sem oka, sem ideje nem volt arra, hogy dicshimnuszt zengjen a magyar király sikere fölött, kinek

[351] *Halecki:* i. m. 319.

[352] *Moravcsik:* a 103. jegyzetben i. m. 840.

[353] „... ist unseres Erachtens eine neuerliche Untersuchung des Mannesdorferischen Berichtes nicht überflüssig. Ihre Ergäbnisse sind ebenso wichtig für die Geschichte von Maria-Zell, als an und für sich für die Geschichte Ludwigs von Ungarn." *Steinherz:* i. m. 100.

[354] Ti. a háború 1375. évi keltének a megállapításával, ill. a mariazelli történet és a padovai freskóciklus szerkezeti és tartalmi párhuzamával. Lásd a 211–213. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget.

[355] Ő figyelt fel elsőként a Cronaca Carrarese Andrea Gatari-féle változatának és a Padovai krónika II. Függelékének az 1377. évi híradására. Huber 1885. évi cikkét idézve, Steinherz 1888-ban azt írta, hogy Lajos király a tizedek 1372. évi megtagadása miatt megsértődött, és ezért ... zog ... sich ganz von dem Plan eines Türkenkrieges zurück. Die Beziehungen Ludwigs I. von Ungarn zu Karl IV. Zweiter Teil: Die Jahre 1358–1373. Mitteil. d. Inst. f. österr. Geschichtsf. IX. 1888. S. 602. Mivel ebben az értekezésében csak *1373-ig* terjedően foglalkozott témájával, idézett véleménye nem érinti az 1377. (ill. 1375.) évi eseményeket.

[356] Lásd a 23. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

[357] Lásd a 113–117. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget.

[358] Lásd a 118–132. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget.

segítségét évek óta hiába kérte.[359] De a távoli Nyugatnak is megvoltak a maga problémái, ezért nem érdekelte a török által fenyegetett balkáni népek s a magyar király gondja, baja.[360]

Végeredményképpen tehát megállapíthatjuk, hogy I. Lajos királyunk nem hátrált meg az országát fenyegető török veszedelem előtt. A látszólagos késedelemért pedig az utókor részéről sem érheti vád, hiszen ismerjük 1371 előtti és utáni előkészületeit[361] és az 1375-ben lezajlott havasalföldi háborúját. Csupán az történt, hogy – mint a balkáni eseményeket éberen figyelő s Európa korabeli politikai viszonyai közt tisztán látó uralkodó és hadvezér – a szükséges hadjárat idejének és színterének a megválasztását magának tartotta fenn, és eszerint is cselekedett.[362]

FÜGGELÉK

1

Zólyom, [1374.] július 6.
I. Lajos király levele Himfi Benedek temesi ispánhoz.

Lodovicus dei gratia rex Hungarie,
Polonie, Dalmatie et[cetera].

Fidelis noster dilecte! Noveritis, quod de terra Transalpina a Laykone woyvoda fugientes ad nos venerunt quidam volachi, videlicet Stoykan filius Dragmery filii Voyna de Laysta, Danchul germanus condam comitis Neeg, Woyk filius Raduzlu et Selibor famulus specialis Laykonis woyuode; et sunt modo hic in Zolio, quos adhuc ad conspectum nostrum venire non permisimus; unde requirimus vestram fidelitatem vobis committentes, quatenus expeditis nostris negocys vobis notis, statim ad nos cum paucis veniatis quantocius venire potestis informaturi nos de eo, quid eis respondeamus, aut si eos retinere debeamus; vel – si Layk woyuoda nobis inproperabit, quomodo nos in hac parte expediamus, aut quid eis dare debeamus; nam multi rumores ex parte Laykonis woyuode et Turcorum, quos dicunt esse confederatos, nobis proferuntur. Assertur etiam, quod Layk woyuoda esset in Nycapol constitutus. De quibus omnibus premissis studeatis certitudinaliter experiri, et vestrum ad nos accessum continuatis gressibus accelerare, relinquendo alia negotia nostra fratribus vestris. Preterea scire vos

[359] Lásd ugyanott.

[360] Velence és Genova ellentétes érdekei nem egyeztek a pápa terveivel; a franciák és angolok között kiújult a százéves háború 1369, 1377, IV. Károly német császár a luxemburgi dinasztia érdekeivel törődött, miközben a birodalom német területre zsugorodott, a pápa pedig Avignon és Róma között ingadozott. „Mais dans ces mêmes années . . . la guerre de Cent Ans se rallume, l'Empire avec Charles IV se replie sur l'Allemagne, l'union avec les Grecs échoue, le pape est balotte entre Avignon et Rome, en Angleterre Wyclif et les Lollards se dressent contre le loi de l'Église inaugurant la série des hérésies modernes." *Henri-Irénee Marrou:* Théologie de l'histoire. Éd. du Seuil, Paris, 1968 p. 173. – Lásd még *Weber-Baldamus:* i. m. II. 652–655., 695., 575–582., 547., 580., 605. stb.

[361] Lásd a 62–109. jegyzethez tartozó szövegeket.

[362] Erre ld. például Himfi Péter bolgár bánnak Erzsébet királynéhoz 1367. április 15-én (Történelmi Tár 1898. évf. 363.), valamint Lajos királynak Himfi Péter orsovai várnagyhoz 1373 április 1-én írt levelét. Lásd a 96. jegyzethez tartozó szöveget. – Jegyzeteink sorát *Thallóczynak* sok tekintetben ma is helytálló véleményére való utalással zárjuk le, melyet *Huber* kritikájával kapcsolatban 1900-ban nyilvánított. Bulgár bánság 578–579.

facimus, quod nos de quadam nobili domina annosa cognata vestra, quam in domo nostra habere vellemus, vobis mentionem faceremus; unde significetis nobis, si ipsa domina wlt (!) stare in domo nostra, nam post ipsam currum pendentem transmittemus, dummodo sciamus, quo ipsum currum destinare.Datum in Zolio, in octava festi beatorum Petri et Pauli apostolorum.

Kívülről: Fideli nostro dilecto magistro Benedicto filio Pauli filii Heem condam bano, comiti Temesiensi.

Papíron, zárlatán vörös színű titkospecsét töredékével. Jelzete: MODL 47883. Lásd az Értekezés 100. jegyzetét és a hozzátartozó szöveget.

2

Visegrád, 1374. október 13.
Szepesi Jakab országbíró perhalasztó oklevele.

(Kívül:) Pro Blasio filio Nicolai de Ztargar contra Nicolaum filium Donch et nobilem dominam consortem suam ad octavas diei medii quadragesime. Prorogatorie.

Nos comes Jacobus de Scepus iudex curie domini Lodouici dei gratia regis Hungarie damus pro memoria, quod causam, quam Nicolaus filius Donch de Pribel et domina consors sua, pro quibus Petrus dictus Kwn cum procuratoriis litteris conventus de Saagh astitit contra Blasium filium Nicolai de Ztergar, iuxta continentiam priorum litterarum nostrarum prorogatoriarum in octavis festi beati Michaelis archangeli movere habebat coram nobis, de regio litteratorio mandato pro ipso Blasio nobis allato, eo – quod idem unacum domino Ladizlao duce Op(u)l(i)ensi ad exercitum contra Malduanenses (!) habitum esset profecturus, ad octavas diei medii quadragesime nunc venturas duximus prorogandam. Datum in Vyssegrad octabo die termini prenotati, anno domini MCCC°IXX^mo quarto.

Lásd az Értekezés 11. jegyzetét és a hozzátartozó szöveget.

3

Siena, 1375. júl.–aug.
Sienai Katalin levele id. Erzsébet magyar királynéhoz.

A Elisabetta regina d'Ungheria . . . Madre carissima! . . . Pregovi, per l'amore di Cristo crucifisso, che voi seveniate a questa sposa, bagnata del sangue dell agnello, ché vedete che ogni uno le fa noia, e cristiani e infedeli, e voi sapete che nel tempo del bisogno si debbe mostrare l'amore. La Chiesa à bisogno, e voi avete bisogno: ella à bisogno del vostro aiuto umano, e voi del suo divino. Sappiate che tanto quanto più la donarete dell' aiuto vostro, più participarete della divina gratia, fuoco di Spirito santo, che in essa sposa si contiene . . . Bene c'é dunque, venerabile e carissima madre, necessario, a voi e a me a ogni creatura, amarla e servirla in ogni tempo, ma singularmente al tempo del bisogno. . . Non ci veggo altra utilita in me che io posso dare, se non lagrime sospiri e continua oratione. Mai voi, madre, e signore missere lo re vostro figliulo, potete aitarla com l'oratione per santo desiderio, e potete volontariamente per amore sovenirla con l'aluto umano. None schiafate, per l'amore di Dio, questa fadiga, ma bracciatela per Cristo crucifisso, e per vostra utilita, esaltatione e compimento della vostra salute.

E pregate el caro vostro figliulo strettamente, che con amore si profferi e servi la santa Chiesa, che se 'l nostro Cristo in terra l'adimanda e volesse ponarli questa fatiga, pregatelo che l'accetti fedelmente la sua petitione e adimando, confortando el padre santo, e crescerli el tanto proponimento di fare el santo e dolce passagio sopra li cani malvagi infedeli, che possegono el nostro e anco più, ché, secondo che io intendo, é ne vengono oltre a più potere. Grande vergogna è de' cristiani, dì lassare possedere quello santo e venerabile luogo, el quale per ragione e nostro. Non è più da tenere occhio, ma, come figliuoli affamati de el' onore di Dio, vi dovete levare el vostro, in salute dell'anime loro e esaltatione della santa Chiesa. Fatevi ragione che vi fusse tolta una dell'e vostre città: so' sche ne porreste ogni remedio e sforzo che potete infino alla morte, per raquistare e per riavere el vostro. Or

cosi vi prego che facciate, a sovenire quello, c' è tolto, e tanto più e con maggiore sollicitudine dovete attendare a questo, quanto qui si soviene all' anime e al luogo; e nella vostro citta sarebbe solo la terra.

Credo che aviate inteso: come Turchi a più passa persequitano e' cristiani, tollendo le terre della santa Chiesa; per la quale cosa el padre santo e disposto e apparecchiato a far uno principio d'uno santo passagio sopra di loro: credo per la bontà di Dio che vi disporiete, voi e gli altri, ad aitarlo e confortarlo sopra questo fatto, in ciò che potrete. Io ve ne prego e costringo da parte di Cristo crucifisso, che ne siate sollicita e non negligente...

Sappiate, carissima madre, che di questo medesimo che io prego voi, io n' ò scritto alla reina di Napoli e a molti altri signori, e tutti m' anno riposto bene e gratiosamente, profferendo di dare aiuto con l'avere e con la persona, accessi di grande desiderio a dare la vita per Cristo, parendo l'mille anni che l'santo padre rizzi el gonfalone della santissima croce. Spero, per la inestimabile carita di Dio, che tosto lo levarà, e in questò vi prego che sequitiate loro...

Lásd a 105. és 108. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget.

4

Zsombor, [1374.] július 25.
I. Lajos király levele Demeter erdélyi és János váci püspökhöz.

(Kívül:) Fidelibus nostris delectis venerabilibus in Christo patribus dominis Demetrio Transsiluano et Johanni Wachiensi episcopis ac magistro Nicolao de Zeech.

Rex Hungarie etc(etera).

Fideles nostri dilectis Veniens ad nos magister Nicolaus filius Lachk – verbo vestro nobis dixit, ut – quia Saxones nostri de exercitu nostro discessissent, ideo melius esset nobis ad tuciorem locum et securiorem nos transferre; in quibus sicut et in aliis vestrum consilium approbamus. Attamen vos rogamus, quatenus consideratione nostre dilectionis iam illum locum custodiatis atque teneatis; et sicut melius poteritis, servitia nostra expediatis ibidem, caventes pre omnibus nostrum honorem, ne ipse honor noster et fama periclitetur, sicut de vobis confidimus absque dubio aliquali. Ceterum vos, domine Demetri episcope sigillum nostrum apud vos habitum per dominum Johannem episcopum Vachiensem nobis transmittatis; vos vero domine episcope Johannes Vachiensis, derelicta ibidem gente vestra, ad nos veniatis cum paucis. Preterea significamus vobis, ut si aliqua nova nobis de exercitu nostro alio innotuerit, vobis immediate rescribemus et vos econverso faciatis illudidem. Datum in Sumbur, in festo beati Jacobi apostoli.

Lásd az 1–9. jegyzeteket és a hozzájuk tartozó szöveget.

5

Csanád, [1375.] szeptember 15.
Miklós csanádi püspök levele Himfi Benedek temesi ispán nejéhez.

(Kívül:) Nobili domine consorti magnifici viri magistri Benedicti condam bani Bulgarie, nunc comitis Themesyensis.

Ex insinuatione fidedignorum contigit nos percepisse, quod vestre honestatis reverentia magis apud quosdam homines communes et ipsorum iura fovendo sollicitaretur, quam circa iura et iudicia ecclesiastica vel spiritualia, que tamen precedunt et precedere deberent iure edocente iudicia et iura temporalia. Quapropter vestre nobilitatis honestatem requirimus in [domi]no reverenter, quatenus – tum pro eo, ut dominus et maritus vester, magnificus vir, magister Benedictus, quondam banus Bulgarie, nunc comes Themessyensis victoria potitus fulciatur, tum etiam pro vita vestra et salute iura et iudicia ecclesiastica supradicta nutu dei servitia et vestro iuvamine augere et protegere atque defendere vestra velit dominatio, prout alias facere consueveratis. Scripta Chanadini, secundo die festi exaltationis sancte crucis.

Nicolaus Chanadiensis episcopus.

Lásd az Értekezés 20. jegyzetét és a hozzátartozó szöveget.

6

Perdő, [1375]. december 17.
Himfi Lőrinc levele sógornőjéhez.

(Kívül:) Nobili domine consorti domini Benedicti condam bani de Debrente detur.

Reverendissima salutatione premissa. Nobis nuntiastis in vestris litteris, quod velletis hiuc venire. Ergo, donec nos ad vos venire nequivinus, usquam de vestro claustro exire nolletis, quia hic inferius, in vestra possessione neque fenum, neque pabulum habetis; ratio talis est: quia vestri officiales falcare noluerunt. Etiam exercitus unus contra alium totaliter desolaverunt, tamen vobis vestri iudices sic dixerunt, quod nostros equos cum vestris fenetis et babulis enutrire faceremus, tamen vestros non, sed cum nostris. Etiam sciatis, quod vestri quinque equi bene sunt. Item novem tunellas vestri vini apud nos habemus. Item sciatis, quod vestri domi cum curia totaliter sunt desolati et cum vestris iobagionibus in tali hora ordinare facere non possumus. Item si expensas non habetis, tunc recipiatis pro mutuo vel super vagium, quia in brevi tempore, videlicet post nativitatem domini, nos personaliter cum multis expensis vos visitare volumus coad (!) vestram voluntatem. Item vestri iobagiones petunt vos, quod vestros acones cum denariis recipiemus, quia fruges caro venduntur, ergo dimictatis (!) cum denariis solvere. Item – si acones vestros (!) cum frugibus recipere dicitis, sciatis, quod multi iobagiones saliendo recedunt. Item quitquam de premissis cogitetis, in vestris litteris nobis nuntiare vnelitis. Cetera vero vobis lator dicet. Scripta in Persed, feria secunda proxima ante festum beati Thome apostoli.

Hec (?) magister Laurentius filius Heem de Prede.

Lásd az Értekezés 22. jegyzetét és a hozzátartozó szöveget.

7

[Buda], 1377. szeptember 29.
(Helyesen: 1375 nyara.)

I. Lajos király levelének olasz nyelvű kivonata. (Beszámoló a havasalföldi eseményekről.)

Nonistante ch'io escha fuora d'Italia, non è però da darmi reprensione, perch'io vi retornerò. Fu adunque nele parte d'Ongaria una grandenisima bataglia tra la santa maghiestà del re Lodovigo e Radano, prinzipo di Bulgaria, infedelle; cioè che da una parte e da l'altra fu quaranta milia persone per parte, e fugli una grande uccisione de infedelli e christiani, ma più de 'nfedelli, e fu quasi per eser el re quasi rotto da infedelleli: e la caxione fu perché la Signoria donò agli infideli X^m armadure da cavallo, i quali X^m armati cargò sovra la persona del re Lodovigo e quaxi fu per eser prexo: ma l'auxilio di Dio supravenne, e de' forteza e vitoria al re Lodovigo, per moodo che tu' gli 'nfe/d/elli fu rotti e grande quantità morti e prexi; de la quale vitoria il re d'Ongaria ne scrisse al signore di Padoa, perché l'era cierto, che d'ogni sua vitoria ne saria gaudioxo: la lettera che scrisse il ditto re holtra qui è la coppia: (Az utolsó mondat Lajos király következő (8. sz.) levelére utal.)

[21] Szövege: Függelék 7.

8

Buda, 1377. szeptember 29.

I. Lajos király beszámoló levele litvániai hadjáratáról.

COPIA D'UNA LETERA DEL RE D'UNGARIA MCCCLXXVII

Lodoicus dey gratia rex Ungarie, Polonie et Dalmatie etc(etera). Amice honorande, revera cognoscimus vos de nostr(is) successionibus audire et iocunde[a] (sic), minime dubitando, quum de nostris onoribus sicut de vestris propriis gaudetis et lectatis, vobis ut amico indubitato sigfinicamus pro gaudio, quod nos, auxiliante Domino, qui nos prospere dirigit, inimicos nostros, Crucis et Christi infideles, signantur[b] (sic) Gregorium[1] de Belssa[2] ducem conculcavimus et ipsum de toto suo ducatu exclusimus, et castrum Belin, castrum Chelin[3] et chastrum de Barza[4] manu forti et potenti recepimus

ab eodem, de quo v[c] minas habentes in ducatu Ruxie sevi, quoddam castrum nostrum cóntulimus bonum, ubi residenziam facere debebit personalem, et ipsum reciepimus (!) in nostrum servitorem.

Item, Codor magni Olgordi summi principis Lituanorum[5] primogenitum, qui more et consuetudine principum deberet sucedere (!) dominio dicti Olgordi, qui noviter obiit, se una cum duobus filiis nostre subiecit maiestati; quorum unum ex filiis suis iuniorem nobis pro obside dedit et iam in nostra curia manet, qui plurima habet fortissima castra, cui pro sui rexidencia in Polonia certas contulimus civitates et villas, ad quas suos contorales et pueros duceret moraturos.

Item, domini Alesander e[c] Borris[6], duces Podolie, obtulerunt et asirguerent[d] (!) in manibus nostris ducatum Podolie cum XJ castris aplicuerunt coronam (!) regni Ungarie et receperunt in feudum a corona dicti regni et tenebuntur in perpetuum recipere, et eidem cum eodem servire contra universos, nullis exceptis.

Item, Lunardus, dux Lituanorum, factus est vasalus et homagialis noster cuy contulimus ducatum nostrum Ladomerie in feudum, et tenebitur nobis servire personaliter contra omnem hominem duntaxat sanguine suo.

Item, filium[7] Chestudi[8], ducis Lituanorum, captivavimus et captivum habemus et teneri faciemus. Non sunt aliqua nova nostre amicicie parcium istarum insinuanda, petentes vos de novitatibus Longobardie nos informare.

Datum Bude, die penultima septembris MCCCLXXVII. indictione XV[a].

[a]*Helyesen:* iocundare – [b]*helyesen:* signanter – [c]*helyesen:* et – [d]*helyesen:* assignarunt – [1] Más (lengyel, litván, porosz) források *György* litván hercegről szólnak. (*Pór:* Litván hadj. 567–269.) – [2] Belssa, Belz város Orosz–Lengyelországban. – [3] Chelm, város ugyanott. – [4] Talán Varsó. – [5] Guediminus, litván fejedelem örökségének felosztásakor fiának: Evnutus-nak Vilnát és Litvánia fejedelemségét hagyományozta. Másik fia: Olguerd ezeket a tatományokat testvére: Kestut segítségével 1345 decemberében elvette Evnutustól. – [6] Borisz követte atyját: Constantint Szoszdal és Nizsny-Novgorod uralmában, majd Vasil Dimitrovich 1392-ben megfosztotta uralmától. Meghalt 1392-ben. – [7] Talán Vitold, aki 1408-ban még életben volt. – [8] Kestut-ot saját főemberei gyilkolták meg litvániai nagyhercegségében (1389). – E levél szövegét kiadói magyarázó jegyzetekkel látták el. Más számozással ezeket közöltük. A háború eredményeit – külföldi forrásanyag és irodalom alapján – *Pór* foglalta össze. (Litván hadj.) Megállapításai Lajos király e levele alapján kiegészíthetők és – javíthatók.

Lásd az Értekezés 193. jegyzetét. és a hozzátartozó szöveget.

9

Zólyom, 1382. július 11.

I. Lajos királynak a nádorhoz és az országbíróhoz intézett parancslevele.

Nos Lodovicus dei gratia rex Hungarie, Polonie, Dalmatie etc(etera) vobis fidelibus nostris magnificis viris palatino et iudici curie nostre, vestrasque vices in iudicatu gerentibus, aliis etiam cunctis regni nostri iudicibus et iustitiariis, ecclesiasticis videlicet et secularibus, quibus presentes ostenduntur, damus in mandatis, quatenus omnes et singulas causas Laurentii filii Stephani de Ugrolth (Ugrolch?), familiaris magnifici viri Nicolai de Gara, fidelis nostri palatini, necnon Lazari filii Stephani de Ebedech ac Jacobi filii Ladizlai de Barabcha in quiuslibet terminis coram vobis habitas vel habendas, *eo quod idem Laurentius filius Stephani cum eodem palatino, domino suo ad presentem exercitum nostrum ultra partes Transalpinas proficisciturat*ur, predicti autem Lazarus filius Stephani et Iacobus filius Ladizlai, quorum procurator, gubernator et tutor idem Laurentius filius Stephani existit, propter inennitatem ipsorum absque presentialitate Laurentii filii Stephani in causis eorum, prout dicit, commode respondere non valent, ad octavas festi beati Michaelis archangeli nunc venturas statu in eodem absque omni gravamine debeatis prorogare. Datum Zoly, feria sexta proxixa ante festum beate Margarethe virginis et martiris, anno domini millesimo CCC[mo]IXXX[mo] secondo.

Lásd az Értekezés 340 sz. jegyzetét és a hozzátartozó szöveget.

10

1487.
A mariazelli legenda.

„Demum sub David abbate monasterii antedicti (scil. s. Lamberti) et Carolo quarto cesare augusto bellicoso dicto Stiriae duce avo Friderici tertii cesaris moderni ac Alberto quarto Austriae duce avo Ladislai Hungariae (et) Bohemiae regis ac Austriae ducis etc. postquam saevissima illa Turcorum gens ex Asia Traciaque per Elespontum traitiens Pannoniam Misiamque superiorem et inferiorem quas Walachias nunc vocamus, devastare, impugnare suaeque ditioni atque religioni subicere moliretur, Ludovicus Hungarorum rex invictissimus atque christianissimus huic genti cum viginti milibus equitum peditumque occurrens, cumque multitudinem hostium perspexisset, erant enim octuaginta milia, territus salutem fuga querere decreverat. Verum somno oppressus ei in mentem venit, quod antea a multis audiverat beatam virginem Mariam miraculis maximis in Cell clarere, ipsaque gloriosissima virgo Maria ei tum apparens ac ipsum confortans cum simulacro eius, quod supra pectus posuerat, hostes agredi bellumque concurrere iubet. Somno autem solutus et imagine supra pectus reperta rem omnem commilitonibus exponit, qui gavisi et confortati cum rege in hostes progressi sunt et victoria felicissima mox cum exercitu Ludovicus rex atque victor Cellam ut pollicitus erat, petivit. Cum autem sacellum a marchione factum angustum nimis offendisset (!), ipsum destrui et hoc templum, quod modo cernimus, suis impensis aedificari fecit; obtulit etiam tunc imaginem praefatam auro gemmisque ornatissime decoratam; item tabellam reliquiis sanctorum refertam, quam ad collum pendentem deferre consueverat, item calicem cum patena, aureas vestes sacras cum liliis aureis contextis et complura alia clinodia et monstrantias, que omnia armis elus insignitis in sacrario ostenduntur et habentur".

Lásd az Értekezés 150. jegyzetét és a hozzátartozó szöveget.

Л. Бернат Куморовиц

ВОЙНА КОРОЛЯ ЛАЙОША I-ОГО ПРОТИВ ВАЛАХИИ (И «ТУРОК») В 1375-ОМ ГОДУ

(Резюме)

Несколько лет тому назад в руки автору попало письмо Лайоша I-ого, возникшее в Жомборе, в день святого Якова (без ободначения года), во время до сих пор неизвесной войны короля. Отвечая на устный совет *трансильванского* и *ваųского* епископов, Деметера и *Яноша* — посланный через сына Лацка, через Миклоша — согласно которому пусть король переселится на более безопасное место, поскольку саксонцы откаливались от его армии, в этом письме король сообщил, что он принимает эти советы, и просит епископов, чтобы они изо всех сил защищали новое место расположения, чтобы он не попал в беду, и его репутация не потерпела ущебр. Король также просил, чтобы они и в будущем информировали его о положении вещей, как и он, король немедленно напишет им, если узнаёт что-нубудь новое о своей *второй* (точнее другой) армии.

Датируя возникновение королевского письма на 1375. год, автор пришёл к выводу, что в нём идёт речь о походе 1375-ого года против Валахии, о её одной критической фазе. В этом убеждении усилил автора диплом главного королевского судьи, Якаба Сепеши от 8-ого марта 1375-ого года, в котором судья — по специальному приказу короля — отсрочил один процесс, ссылаясь на только-что *начавший* поход. В указе, возникшем 28-ого августа 1375-ого года в Темешваре, сам король тоже отсрочил один процесс, из-за *текущего* похода.

Против такого аргумента как отечественная, так и иностранная историческая литература — на основе хроники, написанной в Карраре — знает о походе Лайоша I-ого 1377-ого года против Валахии. Дальнейшее, тщательное исследование однако выяснило, что эта война прошла не в

Валахии, а в Литве, следовательно *датировка* италянской хроники является *ошибочной!* Такое установление автора подтверждается и новым изданием хроники, текст которого основывается на рукописи раньшего возникновения, и которое отметило своим источником письмо короля Лайоша I-ого от 29-ого сентября 1377-ого года, в котором король отчитывает о войне против Литвы. Это издание хроники — для подтверждения текста — публикует текст письма.

Выяснённый таким образом оснавной фонд источников в дальнейшем обогащался многими, по своему содержанию оправдывающими факт похода 1375-ого года, документами. Это сделало возможным, чтобы те сохранённые письма и дипломы короля и папы, которые возникли в 1371—1375 гг., и которые сообщают о продвижении турок на Балкане, о (новейших) «отрывающих дяижениях» валахского господаря, Лайка и о подготовке и протекании похода Лайоша I-ого против Валахии в 1375-ом году, нашли своё хронологическое место, и были использованы по своим ценностям.

После порожения сербов у реки Марица 26-ого сентября 1371-ого года, в турецкой проблеме были заинтересованы как папа Григорий XI., глава християнского мира, так и угрожаемый сосед Лайош I, король Венгрии. В мае 1372-ого года папа призвал Лайоша к сопротивлению туркам, поскольку они ставят под угрозу границы страны короля. Сам король тоже решил отправить своих войск против турок, хотя папа не согласился в том, чтобы король употреблял церковную десятину в интересах обеспечения расходов войны. В начале 1373-ого года Лайош сообщил папе, что во главе своих войск в течение года он сам движется против турок, и просил папу, чтобы он, для поддержки дела, объявил крестовый поход. Ограничивая на территорию венгерской империи папа и объявил его, однако обращение с ожижанными денежными даяниями привязывал к унизительным условиям, в следствии которого напряжение между королём и папой только и росло. Это являлось причиной того, что хотя в мае 1375-ого года Лайош двинул в поход, однако об этом не сообщил главе церкви. Одновременно италянская часть церковного государства восстала против своей авинёнской главы, и Лайош — уже из-за звоего начатого похода — не мог ей оказывать поддержку. В конце 1375-ого года напряжение между королём и папой смягчалось, и Лайом поддерживал папу на поприще дипломации, а в 1376-ом году оказывал военную помощь в возвращеннии папы в Рым.

О том, что папа действительно имел сведения о войне Лайоша, свидетельствует тот факт, что в конце 1375-ого года неожиданно прекращаются письма, возбуждающие Лайоша идти против турок, а на помощь грекам он направил незначимую рыцарскую армию только в 1377-ом году. А то, что войска Лайоша действительно сразились с поддерживающими валахского господаря, Лайка, турецкими и болгарскими отрядами, и то, что их наезднические банды совершили набеги и на венгерские территории, подтверждается двумья косвенными доказательтвами: Одним из них является похищение Маргиты, младщей дочери главнокомандующего, Бенедека Химфи, её продажа на турецком рынке рабов. После многолетних розысков её нашли на острове Крит, и выкупили вместе с двумья дочерями, рождёнными от хозяина. Вторым доказательством является т. н. Мариацеллская легенда, которая была записана Маннесдорфером в 1487-ом году, и в которой идёт речь о победе Лайоша над турками. Корни легенды восходят — сегодня уже доказуемо — к времени валахского похода 1375-ого года. С. Штейнхерц исчерпывающе изучил легенду в 1878-ом году, и исследуя вопрос на основе позднего, интерполированного издания хроники, написанной в Карраре (издателем которой являлся Муратори) пришёл к выводу, что король Лайош I. по всей вероятности сражал с поддержанным турецкими и болгарскими отрядами господарем Валахии между 5. июля и 14. августа 1377-ого года. Его устонавление принимали и другие историки, как нпр. *А. Пор, Б. Хоман, Й. Патаки* и также *Г. Братиану*. Братиану было известно и раннее, более верное издание италянской хроники, однако он не использовал его целиком.

Напротив этого, на основе наших источников, эта война прошла от начала мая до конца сентября 1375-ого года. Она прошла на двух фронтах: в Валахии и в Трансильвании, таким образом её нельзя считать эпизодическим предприятием короля Лайоша, как Братиану думал. Противниками Лайоша являлись господари *Лайк* и *Раду*. Война требовала от обеих сторон больших человечвских жертв, и самому королю два раза грозила смертельная опастность.

Автор статьи заканчивает свою работу с изложением внешне- и внутриполитических мероприятий Лайоша после 1375-ого года. В этом отношении он приходит к интересному выводу о том, что — несмотря на экспедицию венгров против Валахии в 1382-ом году — между противниками наблюдается постепенное приближение, которое во время королевства Жигмонда привело к полному примирению. Господарь *Мирче* уже носит те же должности, как Лайк.

Bernát Kumorovitz

LA GUERRE DE VALACHIE (ET LA GUERRE „TURQUE") DU ROI LOUIS Ier EN 1375

(Résumé)

Il y a quelques années, l'auteur est tombé sur une lettre du roi Louis Ier, datée de Zsombor, à la fête de Saint Jacques (sans indication d'année), du temps d'une guerre jusqu'ici inconnue. Répondant au conseil des évéques de *Transylvanie Demeter* et de *Vác János* communiqué oralement par *Miklós, fils de* Lackh, s'installer à un endroit plus sûr vu que les Saxon avaient quitté son armée, le roi dit de suivre leur conseil mais en leur demandant de défendre autant qu'ils peuvent ses nouveaux quartiers afin d'éviter tout malheur et toute atteinte à sa réputation. Il leur demanda aussi de l'informer dans la suite aussi de l'état des affaires, comme lui aussi leur écrira immédiatement s'il apprend quelque chose de nouveau sur sa *seconde* (plus exactement sur *l'autre*) armée.

Datant de *1375* la lettre du roi l'auteur arriva à la conclusion que dans cette lettre il s'agit d'une campagne en Valacie en 1375, plus exactement d'une phase critique de cette campagne. Cette conclusion fut confirmée par un diplôme du Grand Justicier Jakab Szepesi, daté du 8 mars 1375, par lequel – sur ordre spécial du roi – il ajourna un procès vu la campagne qui venait d'être *engagée*. Par un mandement, daté de Temesvár (Timisoara, Roumanie du 28 août 1375, le roi ordonna lui-même un ajournement de procès vu *la campagne en cours*.

Dans l'historiographie tant hongroise que d'autres pays, on ne connaissait par contre, grâce à la chronique de Carrara, qu'une campagne en Valachie menée par le roi Louis Ier *en 1377*. Des recherches approfondies menées dans la suite ont aboutk au résultat que cette guerre ne se déroulait pas en Valachie mais en *Lituanie, la datation* de la chronique italienne est par conséquent eronnée. Cette conclusion de l'auteur fut confirmée aussi par la nouvelle édition de la chronique, faite d'après un manuscrit précédent, et où la source est indiquée comme une lettre du roi Louis, datée du 29 septembre 1377, où il rend compte de sa guerre en Lituanie, et dont le texte est publié en tant que preuve.

La source de base, mise au point ainsi, fut complétée dans la suite par plusieurs documents, de contenu analogue, confirmant la campagne de 1375. Cela a permis de dater avec précision et d'utiliser conformément à leur valeur les lettres et diplômes, datant d'entre 1371 et 1375, du pape, du roi et d'autres, qui nous sont parvenues et qui mettent en lumière l'avance des Turcs dans les Balkans, les (nouvecux) pas de Layk, voevode de Valachie pour "se détacher", ainsi que les préparatifs à la campagne du roi Louis en Valachie en 1375, et son déroulement.

Depuis le 26 septembre 1371, défaite des Serbes près de Marica, le problème turc touchait aussi le pape Grégoire, IX, chef suprême de l'univers chrétien, et Louis Ier roi de Hongrie comme voisin menacé. En mai 1372 la pape somma Louis Ier de résister aux Turcs qui, en effet, menacent déjà les frontières de son pays, mais le roi même decida de diriger ses armées contre les Turcs, bien que le pape ne consentît pas à l'utilisation des dîmes dues au clergé à couvrir les dépenses militaires. Début 1373 il fit dire au pape que dans le délai d'un an il attaquera personnellement, à la tête de son armée, les Turcs, et demanda de soutenir sa cause en prêchant une croisade. Le pape Grégoire le fit, limité à l'empire hongrois, mais en soumettcnt è des conditions humiliantes la gestion des dons matériels espérés, par conséquent de quoi la tension ne cessait d'augmenter entre eux. Cela explique qu'en mai 1375 Louis Ier engagea sa campagne, mais sans en informer le souverain pontife. En même temps, la partie italienne de l'Etat pontifical se révolta contre ses maitres d'Avignon et, vu la guerre déjà menée par lui, Louis Ier ne pouvait pas venir en son aide. Fin 1375 la tension diminua entre eux et Louis Ier

soutenait le pape dans le domaine diplomatique et en 1376 lui accorda une aide militaire aussi à son retour à Rome.

Le fait qu'à la fin de l'année 1375 le pape cessa d'adresser à Louis Ier des lettres le poussant à faire la guerre aux Turcs prouve qu'il fut en effet informé de cette campagne, et pour aider les Grecs il ne commanda qu'en 1377 une armée de chevaliers insignifiante. Nous disposons de deux preuves indirectes montrant que les troupes de Louis ont effectivement livré bataille aux troupes turques et bulgares venues au secours du voevode de Valachie, et dont les bandes marodeuses faisaient irruption aussi en territoires hongrois. L'une est que la fille cadette du général Benedek Himfi, comte de Temes, fut enlevée et vendue à un marché turc d'esclaves, et retrouvée, après bien des années de recherches, à l'île de Crète, rachetée et rendue dans sa patrie avec ses deux filles dont le père était son maître. L'autre est la légende sur la victoire de Louis Ier sur les Turcs, notée à Mariazelle par Mannesdorfer en 1487, et dont il est prouvé que les sources remontent jusqu'à la campagne de 1375 en Valachie. En 1878 *S. Steinherz* étudia à fond cette légende et, partant de la communication tardive et interpolée de la chronique de Carrara faite par *Muratori*, arriva à la conclusion que le roi Louis Ier livra bataille entre le 5 juillet et le 14 août 1377 au voevode de Valachie aidé par les armées turques et bulgares. Sa conclusion fut adoptée aussi par d'autres historiens comme par exemple *A. Pór*, *B. Hóman* et *J. Pataki*, ainsi que *G. Brătianu* qui connaissait aussi une version plus ancienne et plus authentique de la chronique italienne, sans pourtant la mettre en valeur dans son entier.

A l'opposé de ces sources et selon les nôtres, cette guerre s'est déroulée du début mai 1375 jusqu'à la fin septembre. Elle s'est déroulée sur deux champs d'opérations, en Valachie et en Transylvanie, par conséquent elle ne peut pas être tenue, comme le fait *Bratianu*, pour une entreprise épisodique du roi Louis Ier. Les adversaires du roi étaient les voevodes *Lavk* et *Radu*. Des deux côtés la guerre imposait de grands sacrifices en vies humaines, et deux fois même la personne du roi était menacée de danger de mort.

L'auteur clôt son étude par la description des mesures de politique intérieure et extérieure prises par le roi après 1375. Sous cet aspect il fait la constatation intéressante que, une expédition hongroise en Valachie en 1382 mise à part, on voit entre les adversaires un rapprochement graduel qui, au début du règne du roi Sigismond, aboutit à une réconciliation totale. Le voevode *Mircse* possédait déjà les titres accordés à Layk.

Trócsányi Zsolt

KÍSÉRLETEK TELJES KATONAI URALOM LÉTREHOZÁSÁRA ERDÉLYBEN
(1732–1739)

I. 1732. május 31-én a Habsburg-birodalom Udvari Haditanácsa a szokásos jegyzék formájában[1] közölte az Erdélyi Kancelláriával III. Károly resolutióját: míg a Kornis Zsigmond 1731 decemberében történt halálával megüresedett erdélyi gubernatori tisztség betöltéséről a rendek szokásos jelölése alapján döntés történnék, Franz Paul Wallis erdélyi főhadiparancsnok, „aki a katonai területen kívül különleges tapasztalattal van megáldva a politikában és a polgári ügyekben,"[2] vigye Erdély igazgatását és a Gubernium vezetését (ideiglenesen, anélkül, hogy ezzel különleges tisztséget nyerne).[3] A Haditanács felszólította az Erdélyi Udvari Kancelláriát, hogy adja ki a szükséges királyi rendeleteket Wallisnak ezen ideiglenes tisztébe iktatására és elismertetésére, s hasson oda, hogy az erdélyi rendek is támogassák Wallist, s tanúsítsanak vele szemben engedelmességet.

Az Erdélyi Udvari Kancellária 1732. június 2-án tárgyalta meg a Haditanács átiratát, s még aznap felségelőterjesztéssel élt III. Károlyhoz. Jelezte, hogy a Haditanács átiratában közölt resolutio nyomán királyi rendeletet (rescriptum-ot) fogalmazott a Guberniumhoz, s ezt be is terjeszti aláírásra. Minthogy azonban a Haditanács átiratában nem szerepel minden intézkedés, ami az új rendszer bevezetéséhez szükséges, a Kancellária az alábbi kérdésekben kérte az uralkodó döntését:

1. A Wallisnak szóló rendelkezés az Erdélyi Udvari Kancellárián át történjék-e, s onnan kapjon-e instructiò-t a főhadiparancsnok (lévén szó itt merőben Provincialia- és Politica-ügyekről)? [4]

2. A Guberniumon kívül a rendekhez is rescriptum intézendő-e Wallis megbízatása ügyében, vagy a Gubernium tegye ezt közzé? (A rendekhez csak az országgyűlés idején szokás királyi rendeletet küldeni.)[5]

3. Wallis személyesen legyen-e jelen a Gubernium ülésein, s ő elnököljön-e ott, vagy a III. Károly által már kijelölt ideiglenes guberniumi elnök (Sorger Antal erdélyi katolikus püspök) terjessze elébe a Gubernium határozatait és véleményeit? [6]

[1] Hefenstock haditanácsi referendarius szignálásával.

[2] „... peculiari in Politicis, et Provincialibus praeter sphaeram militarem experientia dotatus."

[3] „... absque eatenus speciali charactere provisorie".

[4] A Kancellária itt annak kívánt elébevágni, hogy a főhadiparancsnok a *Haditanácstól* kapja *polgári* megbízatását is.

[5] A kérdés lényegében formális – csak a Haditanács tájékozatlanságának demonstrálására szolgál.

[6] A kérdésben foglalt második lehetőség (a püspök elnöklete és az állásfoglalások általa való referálása) a Gubernium viszonylagos önállóságát biztosította volna a tábornokkal szemben.

4. A Gubernium felségelőterjesztéseit, ill. törvényhatóságokhoz és személyekhez küldött rendeleteit Wallis is aláírja-e, vagy maradjon meg az új gubernator jelöléséig és kinevezéséit tartó időszakban a Kornis haláló óta gyakorolt aláírási mód?[7]

5. Az eddigi gyakorlat szerint az Erdélyi Udvari Kancelláriához irányítsák-e a Gubernium felségelőterjesztéseit? [8]

6. A Guberniumhoz intézett rescriptumok címzésében Wallis neve is szerepeljen-e, vagy ez az eddig szokásos módon történjék? [9]

Az első látásra „igazgatástechnikainak" tűnő, de, mint jeleztük, félreismerhetetlen politikai tendenciájú kérdések után a Kancellária nyíltan is szólt az uralkodói döntéssel kapcsolatos politikai kérdésekről. Erdély lakói — írta — eddig is zavarban, kétségek közt éltek a gubernatori tisztségre való jelölés elhúzódása miatt. Zavaruk és szomorúságuk csak növekedni fog, ha a jelen (bár ideiglenes) rendelkezéshez nem kapnak magyarázatot. Az Erdély jogállását szabályozó Diploma Leopoldinum szerint a főhadiparancsnok tartson jó kapcsolatot a Guberniummal a katonai ügyekben, egyébként ne avatkozzék annak ügyeibe; a gubernator erdélyi legyen. Amikor az 1700-as évek végén Deputatio-t rendeltek ki Erdély kormányzására,[10] az nem volt következményekkel a Diploma Leopoldinumra s a rendek jogaira. A Deputatio elnökletét pedig a Gubernium életben levő, ill. fungáló tanácsosai közül a rangidősre (Haller Istvánra) bízták.

Mindezekre tekintettel a Kancellária azt javasolta: a nyári törvényszünet után összeülő országgyűlés tegyen jelölést a gubernator tisztére; ily értelmű rescriptum intézendő a rendekhez.[11]

Ugyanakkor azonban az Erdélyi Udvari Kancellária alkancellári rangot viselő vezetője, Bornemissza János, immár magas korát[12] meghaladó arányú aktivitásba fogott. 1732. június 7-én (ugyanaznap, amikor a Wallis megbízatását tárgyaló rescriptumot a Prágában időző III. Károly után küldte aláírásra) levelek hosszú sorát intézte mindazokhoz, akiknek a kérdés eldöntésére befolyása lehetett. Savoyai Jenőt, a Haditanács és egyben a Ministerialkonferenz erdélyi tagozata (Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis) elnökét, akinek, első említett minőségében, részletes tudomása lehetett III. Károly döntése előkészítéséről, csak tájékoztatta a rescriptum-terv felterjesztéséről és az ismertetett felségelőterjesztésben foglaltakról, kérve, hogy a herceg e kérdéseket illetően is rendelkezzék. Ezt a levelet egyszerű udvariassági gesztusnak lehet tekinteni; a többieket már nem. A Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis egy másik állandó tagjához,

[7] Itt részben arról volt szó, hogy a Kancellária minél inkább mérsékelni akarta a Wallis polgári kormányzati megbízatása által kiváltandó rendi felháborodást, részben pedig a Gubernium viszonylagos önállóságának védelméről.

[8] Itt ismét azt kellett kivédeni, hogy a Guberniumot, Wallis megbízatása címén, a *Haditanács* alá rendeljék. Ez egyben az Erdélyi Udvari Kancellária létalapjának megszűnését is jelentette volna.

[9] A Kancellária szándéka láthatólag itt is a korábbi gyakorlat megőrzése s ezzel Wallis szerepének „lefokozása" volt.

[10] 1708 végén, Bánffy György gubernator s több guberniumi tanácsos halála és Bethlen Miklós elítéltetése után a Gubernium létszáma annyira lecsökkent, hogy ideiglenesen további személyekkel (deputatusokkal) kellett kiegészíteni, hogy a kormányzati feladatokat el tudja látni.

[11] A Haditanács 1732. május 31-i átiratát az Erdélyi Udvari Kancelláriához és a Kancellária az év június 2-i felségelőterjesztését l.: EK: AG 1732: 62.

[12] A rendelkezésre álló adatok szerint 60 körül van.

Gundaker Starhemberghez (volt Udvari Kamara-elnök, de lemondása után is a Birodalom egyik első számú pénzügyi szakembere) írt levelében már elég élesen hangot ad véleményének: a dolog minden várakozás ellenére történt; ha Starhemberggel közlik a Kancelláriának az ügyben tett felségelőterjesztését, az álljon ki Erdélynek jogaiban megtartása mellett. Még erőteljesebb a fogalmazás abban a levélben, amelyet Sinzendorff osztrák főkancellárhoz (szintén állandó tagja a Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis-nak) írt: az Erdélyi Udvari Kancellária remélte, hogy ily fontosságú ügyet a Ministerialkonferenz erdélyi tagozatában vitatnak meg, „ne ... de nobis sine nobis ageretur".[13] A levélnek az a kitétele már csak Sinzendorff jóindulatának megnyerésére szolgált, amely szerint az uralkodó titkos határozatait nem a Haditanácson, hanem az Osztrák Kancellárián át közölték az Erdélyi Udvari Kancelláriával.[14] Mannagetta osztrák kancelláriai tanácsosnak már arról is ír, hogy szerinte a dolog hátterében a Köleséri Sámuel guberniumi tanácsos (a kor legjelesebb erdélyi természettudósa) házassági pörében hozott döntés áll: „mikor azt az átkozott Köleséri-pert a jog és igazság követelményei szerint eldöntötték, nyíltan megmondták: nemcsak Bornemissza, hanem egész Erdély bűnhődni fog miatta."[15] Hogy kitől származott ez a fenyegetés, arra csak Tönnemannak, az uralkodó gyóntatójának írt levelében utalt nyíltabban: az illető Wallis legfőbb protektora – Savoyai Jenő nevét természetesen óvakodott leírni. A gyóntatóatyával (akivel az ellenreformációs törekvéseket teljes szívvel támogató kászoni székely katolikus Bornemisszának nyilván kitűnő kapcsolata volt) már teljesen nyíltan közölte aggályait. A rendeket igen érzékenyen fogja érinteni – írta –, hogy ilyen súlyú ügy nem a Ministerialkonferenz erdélyi tagozatában került megvitatásra és eldöntésre, s az Erdélyi Udvari Kancelláriát másképpen sem kérdezték meg az ügyben, hanem „de nobis sine nobis actum". A Haditanács átirata – folytatta – az intézkedés ideiglenes voltáról beszél, de a rendek, korábbi példák nyomán, nem alaptalanul fognak tartani tőle, hogy ez végleg így marad (az erdélyi kincstári igazgatás példája emellett szól).[16] Kérte Tönnemant: olyan irányban hasson az uralkodóra, hogy Erdély maradjon meg jogaiban.[17]

[13] Az érvelés helytálló; nemhogy a Gubernium vezetése ügyében, hanem guberniumi tanácsosi, ítélőmesteri, királyi táblai ülnöki, törvényhatósági főtiszti kinevezésekben, sőt még alsóbb kormányhatósági tisztségek betöltése ügyében is, a Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis állásfoglalása alapján született a felségelőterjesztés. A „de nobis sine nobis" kitétel a dolog súlyát jelzi.

[14] Valójában csak az uralkodó olyan döntéseiről értesült az Osztrák Kancellárián át az Erdélyi Udvari Kancellária, amelyek valamilyen formában az egész Birodalmat vagy annak Lajtán túli részét érintették, továbbá az egészségügyi udvari bizottság (Sanitätshofkommission) felségelőterjesztéseiről hozott döntésekről, végül titkos tanácsosi rang, német-birodalmi, ill. Lajtán túli bárság, lovagság adományozásáról – Erdély politikai kérdéseit *érdemben* érintő döntéseiről nem.

[15] Köleséri házassági perében, amely jó másfél évtizedig húzódott, 1732-ben végül is egy Seilern osztrák alkancellár elnökletével működő udvari bizottság javaslata alapján hozott döntést III. Károly. (L. errenézve: EK: AG 1730: 106, 1731: 117; G. P. 1732: 101.) Feltehető, hogy a Haditanács sérelmezte a döntést – talán azért is, mert Köleséri több erdélyi főhadiparancsnoknak volt háziorvosa.

[16] Az erdélyi kincstári igazgatás vezetője a Diploma Leopoldinum szerint a Gubernium egyik tanácsosa, a kincstartó volt. Ennek kezéből azonban az Udvari Kamara 1699-ben, a Cameratica Commissio Erdélybe küldésével, kivette a kincstári ügyek vezetését. A Cameratica Commissio megszűnésével az Udvari Kamara különböző címeket viselő megbízottai irányították Erdély kincstári igazgatását, a Guberniumnak való minden alárendeltség nélkül.

[17] Bornemissza alkancellár 1732. június 7-i leveleinek fogalmazványát l.: EK: AG 1734: 116.

II. Miről van szó tulajdonképpen? Arról, hogy Wallisnak a Gubernium élére állítása a *teljes* katonai uralmat jelenti Erdélyben.

Ez a katonai uralom többé-kevésbé jellemző Erdély történetének 1690 utáni évtizedeire. A Diploma Leopoldinum meghatározza ugyan Erdély kormányzatának módját s egyben a Gubernium és a főhadiparancsnok viszonyát is, de magától értetődő, hogy az 1699-ig tartó háborús években lényegében minden a katonai érdekek alá volt rendelve, a főhadiparancsnok követeléseivel csak igen módjával lehetett ellenkezni. Az 1699 és 1703 közti néhány „békeévben" sem javult érdemben a helyzet a polgári kormányzat számára; a Rákóczi-szabadságharc kitörése után pedig a Gubernium Rabutin főhadiparancsnok és utódai egyszerű expedíciós szervévé vált, csak a főhadiparancsnok rendelkezéseit továbbította. 1711 után ismét történt bizonyos lazulás ezen a katonai uralmon, a Haditanács azonban nyíltan vallotta azt, hogy az *összes* keleti ügyek közvetlenül és kizárólag a Haditanácsra tartoznak,[18] s ez érdemben meg kellett hogy határozza Erdély, a Habsburg-birodalom keleti határerődje státusát. Annál is inkább, mert a Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis elnöke, Savoyai Jenő, egyben a Haditanács elnöke is. A katonai elemnek ezt a primátusát külön is erősíti Steinville-nek, az 1710-es évek erdélyi főhadiparancsnokának energikus alkata, még inkább az, hogy a kincstári igazgatás vezetője hozzá kell hogy forduljon védelemért és támogatásért, ha ennek szükségét látja. Az 1716–18-i török háború megint a korábbi háborús időszakokhoz hasonló helyzetet teremtett Erdély kormányzatában. A béke helyreállítása után pedig egy sajátos udvari kormánybizottság volt hivatva tovább erősíteni a kormányzat katonai jellegét. Ez a szerv katonai-kincstári vegyes bizottság formájában a Subdelegatio Neoacquistica, csak-kincstári formájában a Commissio Neoacquistica nevet viseli.[19]

A bizottság *területi* hatásköre a Neoacquistica-területre terjedt ki. Ez a Neoacquistica-terület ekkor, a pozsareváci béke után magában foglalta a töröktől akkor elfoglalt területeket: a Bánátot, Szerbia Habsburg-uralom alá került északi részét, a Havasalföld területéből Habsburg-kézre jutott Olténiát, emellett azonban több olyan területet is, amely már korábban a Habsburg-birodalom részévé vált: Szlavóniát, a szegedi és aradi kincstári kerületet és Erdélyt, közel 150 000 km^2-nyi területet.

A Neoacquistica-terület kormányzatának kérdései annak kapcsán merültek fel, hogy az Udvari Kamara egy 1719 első felében készített felségelőterjesztésében azt javasolta, hogy valamelyik miniszter elnökletével Ministerialkonferenz-ülés tartandó erről. III. Károly elfogadta a javaslatot, s állandó Ministerialkonferenz-et kívánt e célra létrehozni, Savoyai Jenő mint a Haditanács elnöklete vezetésével, a többi miniszterek közül Starhemberg állandó részvételével és a Haditanács, ill. az Udvari Kamara tanácsosainak bevonásával. Ez a Ministerialkonferenz 1719. augusztus 3-án össze is ült Savoyai Jenő elnökletével, Starhemberg, Walsegg udvari kamarai elnök és a két érdekelt birodalmi kormányszerv egy-egy tanácsosa (a Haditanács részéről Öttl, az Udvari Kamarától Mikosch) részvételével. A herceg azonban a tulajdonképpeni kezdeményezést átengedte az Udvari Kamarának; az tette meg javaslatait a Neoaquistica-területek kormányzatának

[18] Az elv megfogalmazása a Haditanács 1714. június 13-i átiratában az Erdélyi Udvari Kancelláriához (EK: AG 1714: 42).

[19] A névhasználat nem teljesen következetes. A vegyes bizottságot is nevezik Commissio Neoacquistica-nak; fordítva ez nem történik meg.

reformjára. Erdélyt illetően az Udvari Kamara abból indult ki, hogy annak alkotmánya hiányos, a rendi jogoknak a Diploma Leopoldinumban való megerősítését az akkori körülmények, a főurak teljhatalma és a török háború ténye tették elkerülhetetlenné. Minthogy azonban a helyzet azóta teljesen megváltozott, Erdély nem az a korábbi határtartomány, amelynek a veszedelmes szomszédság miatt kedvezni kell, s magából Erdélyből sincs mitől tartani, jobb kormányzati módot kell ott bevezetni (tekintet nélkül a Diploma Leopoldinumra), egyenlővé kell tenni az adó elosztását (az egyes natio-k közt),[20] s meg kell szüntetni a jobbágyok kiszipolyozását földesuraik által. Konkrét javaslataiban már kevésbé volt merész az Udvari Kamara. Erdéllyel szemben igen óvatosan kell eljárni – szögezte le –, erőszakhoz nyúlni nem szabad. Mindenekelőtt a rendek és az Erdélyi Udvari Kancellária előtt egyaránt titokban tartva a dolgot, felül kell vizsgálni a Diploma Leopoldinumot, s a vizsgálat alapján kell Erdély új berendezését kidolgozni.[21] Ezzel az elvi kiindulóponttal jött létre a Subdelegatio, ill. Commissio Neoacquistica – tehát nem az az állandó Ministerialkonferenz in Neoacquisticis, amire III. Károly resolutioja gondolt, s amelynek tervét az Udvari Kamara 1719. augusztus 3-i előterjesztése is támogatta. Működésük felett a Haditanács, ill. az Udvari Kamara gyakorolt ellenőrzést. A kettős bizottság szerepe azonban Erdély ügyeinek birodalmi szintű intézésében pár év után alaposan lecsökkent, s az 1730-as évek elejére már szinte semmivé foszlott. Az Erdélyi Udvari Kancellária önállósága fokozatosan nőtt.

Hogy kerülhet sor ebben a helyzetben a katonai vezetés 1732 májusi lépésére? A szereplők ismerete némileg megkönnyíti a választ. Savoyai Jenő ekkori hatalmi állása egészében véve is ismert, Erdély felett gyakorolt jogkörét igyekeztünk bemutatni – s most pillantsunk pár évet előre. A lengyel trónöröklési háború előestéjén vagyunk, amely majd bizonyítani fogja Európa előtt, hogy Zenta s az azt követő jó két évtized méltán csodált nagy hadvezére elöregedett. 1732 májusi lépése megítélésénél is nehezen lehet elhanyagolni korát. Mégsem adhatunk igazat Bornemissza János feltevésének, hogy a Köleséri-perben hozott döntésre való visszaütésről van szó. Ha a katonai uralom teljessé tételének szándékán túl más is motiválta a lépést, az Koch udvari kamarai tanácsosnak, a Subdelegatio, ill. Commissio Neoacquistica állandó tagjának Savoyai Jenőre gyakorolt hatása lehetett, ahogy azt a jól értesült Tönneman állította.[22] Koch személyes tapasztalatból is ismerte Erdélyt; a Gubernium katonai vezetés alá jutásától nyilván a kincstár pozíciójának megerősödését várta.

Kevésbé ismeretes Savoyai Jenőnél az 1732 májusában a Gubernium vezetésével is megbízott Franz Paul Wallis erdélyi főhadiparancsnok alakja. Katonai pályája kezdetén már szolgál Erdélyben, majd Belgrádban s az aradi várban, 1726 tájt (már altábornagyi rangban) temesvári főhadiparancsnok, majd Luxemburgban a Habsburg-hadak parancsnoka. 1729. október 1-én, amikor III. Károly az elhalt Tige tábornok helyére erdélyi főhadiparancsnokká nevezi ki, még altábornagyi rangban van.[23] Feltűnő, hogy 1720-as

[20] Ez a kérdés 1690-től egészen a Bethlen-féle adórendszer bevezetéséig állandó vita tárgya az egyes natiók közt.

[21] Az 1719. augusztus 3-i Ministerialkonferenz jegyzőkönyvét l.: KrA: N 141.

[22] 1732. június 17-én Bornemisszának küldött levelében írja ezt (egyben megkérdőjelezve a Köleséri-motívum szerepét). (EK: AG 1734: 116.)

[23] Karrierjére l. III. Károly 1729. október 1-i rescriptumát (G. P. 1729: 467.); temesvári főhadiparancsnokságára: EFL XVI. I. l.: 17.

évekbeli elődei (az ideiglenes megoldás Tige kivételével) egészen más pályafutás során vagy más rangállásból nyerik el ezt a pozíciót: Virmont a pozsareváci béketárgyalásokon a Habsburg-tárgyalófél vezetője, majd portai nagykövet,[24] Königsegg a Birodalom arisztokráciájának a csúcsába tartozik. Wallis nyilván Savoyai Jenő kedveltje – mint az 1737–39-i török háborúban kiderül: az öreg herceg alaposan tévedett katonai képességei megítélésében. 1730 januárjában megkapja a valóságos titkos tanácsos rangját is – azzal a megjegyzéssel, hogy a titkos tanácsosok rangsorában közvetlenül a (már 1729. augusztus 16-án titkos tanácsosságot nyert) Kornis Zsigmond erdélyi gubernator *előtt* foglaljon helyet.[25]

A főhadiparancsnok nagyúri módra kívánt élni Erdélyben, s ehhez kevesellte katonai illetményeit. Mindjárt Erdélybe érkeztekor, egyedi ajándékként, 8500 Frt-ot vett fel a rendektől (felesége további 2125 Frt-ot). Rendszeres discretio-ja[26] a minden év kora őszén az adó előlegezése ügyében tartott concursus-okkor 12 000 Frt volt, majd a téli országgyűlésen újabb 1000 dukát (mindkét esetben jóval több, mint elődeié). Ujévre és névnapjára Szeben városától (székhelyétől) kb. 1800 Frt-ot kapott, ugyanez alkalmakra Brassótól 1000 Frt-ot. Szebentől évi néhány ezer tallér értékű természetbenieket vett fel (szénát, zabot lovai számára, bort, konyhájára szükségeseket). Ugyanennyi élést ajánlottak fel számára évente a törvényhatóságok az adókivetéseknél is. De nem kevés pénzt kapott fő- és más nemesektől annak fejében, hogy kéréseiket támogatta az udvarnál. A nagyúri életmódhoz tartozott az is, hogy „elfogadta" nemesektől vagy községektől a halászat jogát, egész halastavat is (amivel persze az járt együtt, hogy téli halászatkor a parasztnépet hajtották ki a jeget feltörni). Szebenszékben egy nagyobb területet feltöltött magának vadászat céljára. Szeben mellett nagy konyhakertet tartott, amelyet ingyen robottal dolgoztatott. Ha vizitációs körutat tartott az országban, minden törvényhatóságban kb. 100 aranyat vett fel ajándék címén (nem szólva a neki magának és kíséretének kijutó ingyen tartásról). Mindehhez (s az itt fel nem sorolható egyszeri discretiókhoz stb.) járultak még az olténiai discretiók (az erdélyi főhadiparancsnok egyben Olténia főhadiparancsnoka is volt), s mindaz, ami az ún. gratis krajcárokból neki jutott.[27]

A nagyúri ambíciókkal eltelt tábornok hatalmi vágyai egybevágtak a Birodalom legfelső katonai vezetésének a teljes katonai uralom kiépítésére irányuló (az Udvari Kamara – vagy legalábbis annak egyes illetékes funkcionáriusai által is támogatott) tervével.

Azok közül, akik Erdély politikusai közül felveszik a harcot a katonai uralom kiteljesedése ellen, csak Bornemissza János alkancellár szerepe világosabb. Az Erdélyi Udvari Kancellária vezetője homo novus, a kincstári igazgatási ranglétra aljáról indul, 1700 táján már egy sóbánya vezetője (ez, a sóbányászat hagyományos módszerei mellett, elsősorban pénzügyi funkció). Habsburg-hűsége a Rákóczi-szabadságharc éveiben és katolikussága: ezek karrierjének a *mellékes* mozgatói. Fő mozgatója a homo novus valóban ritka képességei és energiája. A Rákóczi-szabadságharc végén már a katolikus rendek egyik

[24] KrA: N 45.

[25] Wallis titkos tanácsossága s helye a rangsorban: EK: AG 1730: 2; Kornis Zsigmond titkos tanácsossága: uo. 1730: 11.

[26] Discretio-nak nevezték ekkor az elsősorban katonatiszteknek (ritkábban a polgári igazgatás tisztviselőinek) a rendek, a Gubernium törvényhatóságok, helységek vagy egyes személyek által a törvényekben vagy királyi rendelkezésekben előírtakon felül, „önként" juttatott összegeket.

[27] EK: AG 1737: 181.

fő exponense, rövidesen a gubernatorrá előlépett Kornis Zsigmond utóda az Erdélyi Udvari Kancellária vezetésében, az övé a fő érdem a Pragmatica Sanctio erdélyi elfogadásában. Közben bárói rangot szerez, eredeti családnevét (Kászoni) előnévvé degradálva, felveszi az Erdélyben jól csengő Bornemissza nevet, uradalmak egész sorát szerzi meg.[28]

Ez az ízig-vérig Habsburg-hű, az ellenreformációt teljes katolikus hitbuzgalommal szolgáló államférfi lesz most a teljes katonai uralom elleni harc erdélyi vezetője. Legközvetlenebb személyes érdekei (hatalmi pozíciója megszűnik, ha a teljes katonai uralommal az Erdélyi Udvari Kancellária feleslegessé válik) egybeesnek az erdélyi rendiség igényével az (ha igen korlátozottan, a Habsburg-birodalomban integráltan is, de saját) államiságra, s mindazzal, ami ezen túlmenően, távolabbi perspektívában, már több, mint rendi érdek.

III. Az Erdélyi Udvari Kancellária 1732. június 2-i felségelőterjesztése és Bornemissza június 7-i levelei után a harc most Karlsbadban folyik tovább, ahol a császár gyógykezelteti magát. III. Károly ezzel hozzáférhetetlen politikai tárgyalások számára (még Tönnemannak is), a katonai párt és ellenfelei csatája azonban nincs kirekesztve a gyógyhelyről. A katonai párt azzal érvel, hogy Erdély katolikus főurai közt nincs olyan, aki mindenképpen alkalmas a gubernatori tiszt betöltésére. Az ellenpárt, amelynek Sinzendorff osztrák főkancellár a vezető tekintélye és Tönneman a motorja, csak ideiglenesnek hajlandó tekinteni Wallis megbízatását, s mielőbbi országgyűlési jelölést tartana szükségesnek a gubernatori tisztségre; Sinzendorff még az Erdélyi Udvari Kancellária rescriptum-fogalmazványának formáját és tartalmát is helyteleníti, de abban bízik, hogy a császár még nem írta alá.[29] III. Károly végül is, 1732. június 27-én, aláírja az (1732. június 2-i keltet viselő)[30] rescriptumot a Guberniumhoz Wallis megbízatásáról, de Sinzendorff ugyanaznap jónak látja megnyugtatni Bornemisszát: ezzel nincs elvágva a gubernator-jelölés útja.[31]

Wallist tehát be kell iktatni guberniumi elnöki tisztébe, a gubernatori tisztre való jelölésre pedig csak jóval később kerülhet sor. A Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis 1732. december 11-én tűzi napirendre a jelölés engedélyezésének kérdését.[32] Az Erdélyi Udvari Kancellária (a Gubernium felségelőterjesztésére támaszkodva, amelyben a Wallis beiktatása tényének jelzése mellett bejelenti, hogy mihelyst rendelkezést vesz a gubernatori tisztre való jelölésre, végre fogja hajtani) a Diploma Leopoldinumra s más királyi rendelkezésekre hivatkozva az országgyűlés hirdetését tartja szükségesnek a jelölésre, nem mulasztva el hangsúlyozni, hogy így elháríthatók a rendek gyanúi, megszűnnek a Diploma Leopoldinum és a Pragmatica Sanctio [!] hitele körüli suttogások. A jelölés nyugodtabb lefolytatása érdekében olyan rendelkezést látna jónak, hogy 3–3 katolikus és

[28] Egy, az 1730-as évekből származó összeállítás tud görgényi uradalmáról, számos Hunyad megyei birtokáról s arról, hogy uralkodói consensust kapott az erdélyi Thököly-jószágok 1/4-ére (EK: AG 1736: 211).

[29] EK: AG 1734: 116. (Tönneman 1732. június 17-i és 24-i levele Bornemisszához.)

[30] G. P. 1732: 220.

[31] Sinzendorff levele: EK: AG 1734: 116.

[32] Az ülésen a bevett gyakorlat szerint Savoyai Jenő elnököl; a többi jelenlévők: Sinzendorff, Gundaker Starhemberg, Dietrichstein (az Udvari Kamara elnöke), Königsegg (a Haditanács alelnöke), Nesselrode főhadbiztos és Bornemissza János.

akatolikus személy volna jelölendő,[33] s a szavazatokat a katolikus püspök (tiszte révén hitele van, s nem is pályázhat e méltóságra) és a 3 ítélőmester szedje be. A jelölések azonban a Ministerialkonferenzben vitatandók meg, s az uralkodó elé terjesztendők döntésre. A Ministerialkonferenz egyetértett a javaslattal, III. Károly pedig változtatás nélkül elfogadta.[34] Ennek megfelelően megy királyi rescriptum a Guberniumhoz, azzal a különös logikájú okfejtéssel, hogy a Diploma Leopoldinum és az 1712-i királyi döntés értelmében minden felekezetből, amely jogot tarthat e tisztségre, 3–3 főt kellvén jelölni (ha nincs mindegyikből elég megfelelő, hiányukat a katolikusokból és reformátusokból kell kitölteni), a szavazásnál 3 katolikust és 3 akatolikust kell jelölni.[35]

A (többek között) a gubernatori tisztre való jelölést elvégezni hivatott országgyűlés 1733. március 10-én nyílik meg Szebenben – egy és negyed évvel Kornis Zsigmond halála után. A gubernatori tisztre való jelölést mindjárt március 12-én megtartják. Az eredmény nehéz kérdéseket ad fel a Birodalom legfőbb irányítóinak.

A jelölésnél ti. a reformátusok nyernek imponáló többséget. Kemény László guberniumi tanácsos 149 szavazatot kap, Wesselényi István, jó 2 évtizeden át a református rendek vezére, az országgyűlés és a királyi tábla elnöke, 141-et,[36] Bánffy György (a család grófi ágából) 121-et.[37] A katolikus jelöltek listája még problematikusabb. A legtöbb szavazatot közülük maga Wallis főhadiparancsnok kapja (92-t) – teljhatalma, úgy látszik, bénítóan vagy legalábbis nyomasztóan hatott a rendek egy részére, s a korrumpálás lehetőségét sem tartjuk kizártnak. A második helyen a Kornis-dinasztia exponense, az elhunyt gubernator öccse, Kornis István áll (guberniumi tanácsos, országos főbiztos), 79 szavazattal, harmadiknak Pettki Dávid kerül a jelölésbe 71 vokssal (ő is az egyik legtekintélyesebb erdélyi katolikus családból származik). Mögöttük következnek a listán (a hármas jelölésbe már nem férve be) Bornemissza János alkancellár 58 szavazattal, Haller János (a Kornisokhoz és Pettkiekhez hasonló súlyú katolikus arisztokrata család tagja) 55-tel és Bálintit György (középnemesi rangból az Apafi-kor utolsó éveitől kezdve diplomáciai, majd kormányhatósági pályán arisztokrata rangig emelkedő katolikus család tagja) 50 szavazattal.[38]

Itt van tehát a nem könnyű lecke a Ministerialkonferenznek, s mindazoknak, akik rajtuk kívül befolyással bírnak az ügyre. A református jelöltek szótöbbsége nyomasztó; még harmadik jelöltjük is kb. 30%-kal több szavazatot kap, mint a katolikusok első jelöltje. Ha a Birodalom központi kormányzata fenn kívánja tartani a kormányhatósági tisztségek betöltésénél követett ellenreformációs politikát, alaposan meg kell sértenie a

[33] A felterjesztés a Diploma Leopoldinumra és III. Károly 1712. december 16-i rescriptumára hivatkozik. Valójában az első gubernator-jelölésnél a harc két *református,* Bánffy György és Bethlen Miklós közt dőlt el, 1713-ban pedig a katolikus Kornis Zsigmond be se került a gubernator-jelöltek közé, III. Károly mégis őt nevezte ki.

[34] A Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis 1732. december 11-i felségelőterjesztése: EK: AG 1732: 94.

[35] G. P. 1733: 32.

[36] Abban, hogy a második helyre szorul Kemény mögött, közrejátszhat magasnak számító kora és megromlott egészsége. 1734 tavaszán hal meg.

[37] A református jelölések koncentráltságát mutatja, hogy az utánuk következő 3 jelölt már csak 33–20 szavazatot kap.

[38] A jelölés időpontjára és eredményére l.: G. P. 1733: 32; EK: AG 1733: 31.

református rendeket. *Közjogilag* nem sérelem ez, mert a Diploma Leopoldinum csak a hármas *jelölésre* ad jogot, de nem kötelezi az uralkodót, hogy a *legtöbb szavazatot* kapott személyt nevezze ki – de *politikailag* az. Ha viszont III. Károly katolikus jelöltet akar kinevezni, azok közül *Wallis* kapta a legtöbb szavazatot (a már jelzett okokból). Wallis gubernatorsága azonban a Birodalom legfőbb vezetésén belül a „katonai párt" és a vele szemben álló, Sinzendorff osztrák főkancellár által vezetett „civil-párt" vitakérdése. S végül: ha a gubernatornak katolikusnak kell lenni (ami előrelátható), ki alkalmas a tisztségre a többi katolikus jelöltek közül?

A döntés azonban jó ideig várat magára. A Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis, amely az előző évtizedekben évente legalább egyszer, de inkább többször is tart ülést, s 1736-tól ismét az évi 2–3 ülés lesz gyakorlata, most 1734. augusztus 26-án ül össze legközelebb. Közben kitör a lengyel trónörökösödési háború, a Haditanács immár 71 éves elnöke 1734 áprilisában a harctérre vonul – s ott már balsikerek várják.

Ebben a helyzetben sürgeti meg Bornemissza János a döntést Sinzendorffnál 1734. május 8-án, azzal, hogy amennyiben a gubernatori tiszt betöltése függőben marad, az osztrák főkancellár ítélje meg: nem nő-e a zavar az erdélyiek lelkében, akik a legközelebbi Ministerialkonferenztől várják a döntést?[39]

A Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis, egy és háromnegyed évi szünet után, 1734. augusztus 26-án ült össze és veszi tárgyalás alá (második helyen az adó kérdése után) a gubernatori tisztség betöltésének ügyét. Az ülésen azonban a távollevő *Savoyai* Jenő helyett *Sinzendorff* elnököl.[40] Az Erdélyi Udvari Kancellária több irányban támad.[41] Előbb ismerteti a katolikus és református rendek felségfolyamodványát a gubernatori tiszt betöltése iránt. A katolikusok leszögezik, hogy a gubernatori tiszt nem a reformátusokat illeti meg (bár nem ellenzik, hogy a Guberniumban, ha az uralkodó jónak látja, legyen 3 református tanácsos). Az nem jöhet számba – érvelnek –, hogy a 3 akatolikus jelölt kapta a legtöbb szavazatot; a gyűlésen több református volt jelen, mint katolikus, s ezek szétszórták a katolikusokra adott szavazataikat. A katolikus rendi felterjesztés szerint a felekezetükből valók közt van olyan személy, aki nem került be a hármas jelölésbe, de sokkal több érdemet szerzett az uralkodó és a haza szolgálatában, mint az akatolikus jelöltek (a célzás világosan Bornemissza Jánosra történik). A református rendek kérvénye a Diploma Leopoldinumra s a 4 recepta religio elvére hivatkozva kéri, hogy közülük töltsék be a tisztséget. Helyesnek látnák, ha a gubernatori tisztet váltakozva látnák el katolikusok és reformátusok. Az Erdélyi Udvari Kancellária, most már saját véleményét adva elő, leszögezi, hogy a gubernatort az erdélyi natiók tagjai közül kell választani; olyan indigena nem jöhet számba, aki nem a natiókból való. (Itt világosan Wallisról van szó, aki eddigre már megszerezte az erdélyi honfiúságot). Maga is úgy látja,

[39] EK: AG 1732: 94.

[40] A többi jelenlévők: Gundaker Starhemberg, Dietrichstein udvari kamaraelnök, Max Starhemberg, a Haditanács ideiglenes elnöke, Mannagetta osztrák kancelláriai tanácsos, Koch, az Udvari Kamara tanácsosa, Bornemissza János, Hefenstock, a Haditanács tanácsosa és Pongrácz György erdélyi udvari kancelláriai tanácsos.

[41] Jelezni szeretnénk, hogy az Erdélyi Udvari Kancellária *eredeti* előterjesztése csak rekonstruálható. A Konferenz ezt nem tartotta felterjeszthetőnek; a felterjesztések későbbi, többször átdolgozott fogalmazványai lényegesen eltértek tőle.

hogy a jelölésnél, a szavazatok szétszóródása révén, érdemes katolikusok szenvedtek sérelmet; első helyen Bornemissza Jánost, mindjárt utána Haller Jánost említik. Minthogy azonban Bornemissza több ízben jelezte, hogy nem tart igényt e tisztségre, a Kancellária első helyen Kornis Istvánt javasolja (tekintettel ősei és saját maga érdemeire), mellette Pettki Dávidot és (Wallis kirekesztésével és Bornemissza visszalépésével immár logikusan) Haller Jánost.

Ki Haller János, aki így az országgyűlési jelölésen *kívül* kerül be az uralkodó elé szánt javaslatba? Családja egyike a 16–17. századi Erdély vezető főúri családjainak. Az Apafi-korban (a török által 1663-ban megöletett Haller Gáboron kívül) a család két tagja tanácsúr: János és Pál. János az 1680-as években jelentős politikai szerepet visz: ő vezeti azt az erdélyi küldöttséget, amelynek feladata Erdély helyzetének rendezése lenne a Habsburg-birodalommal szemben. Ügyködésük eredménye, az 1686-i Haller-diploma, az adott katonai helyzetben jóval előnyösebb Erdély számára, mint az 1691-i Diploma Leopoldinum – de az események hamarosan túlhaladják. Mikor 1691-ben Erdélyben megkezdődik az új berendezkedés, Haller János mint Erdély legtekintélyesebb katolikus főura kapja az akkori 4 „sarkalatos tisztség" (officium cardinale) egyikét (a legkisebb rangút), a kincstartóságot. (Az első három ilyen tisztség viselői reformátusok: Bánffy György a gubernator, Bethlen Gergely az ország generálisa és Bethlen Miklós a kancellár.) Pár év után, magas korára és gyenge egészségére való tekintettel, lemond tisztéről. Fia, Haller István a Bánffy György halála után a Gubernium ideiglenes működésképessé tételére szervezett Deputatio elnöke (rövidesen bekövetkező haláláig). Haller János az ő fia. Pályája magasra ívelését a család rangjának is köszönheti, saját (jónak bizonyuló) képességeinek is – de nem utolsósorban annak, hogy Bornemissza János felismeri ezeket a képességeket, és már az 1720-as évek végén mintegy szövetségre lép vele. A self made man alkancellár igen józanul méri fel saját súlyát: tisztában van vele, hogy neki (hivatali rangja és tényleges hatalmi súlya, bárósága és több tízezer holdas frissen szerzett birtoka ellenére) tanácsos Erdély valamelyik réginek számító arisztokrata családjával fogóznia. A nagy katolikus családok közül ez a Kornisokkal nem sikerül – azok talán túl biztosnak érzik pozíciójukat, talán feszültségek is keletkeznek Kornis Zsigmond és Bornemissza közt 18 évi gubernator-alkancellár együttműködésük alatt. Haller János viszont még fiatal ember, amikor Bornemissza János lépést tesz feléje. A szó szoros értelmében átadja neki csík-gyergyó-kászon-széki főkirálybíróságát. Guberniumi tanácsossága elérésében is nyilván ő segíti: mikor 1730-ban az országgyűlés jelölést tesz a Haller György halálával megüresedett tanácsosi helyre, ő harmadik helyen kerül a listára, Pettki Dávid 69 és Thoroczkai János 39 szavazata mögött, 34 szavazattal, a Gubernium a szavazataránynak megfelelően Pettkit ajánlja a tisztségre,[42] III. Károly a Ministerialkonferenz 1732. december 11-i javaslata kapcsán (*ez az Erdélyi Udvari Kancellária előterjesztése alapján* születik) mégis Haller Jánost nevezi ki erre a tanácsosi helyre.[43] Most pedig be se kerül a jelölésbe, csak Bornemissza János két húzása (Wallis kiiktatása és saját maga visszalépése) teszi lehetővé azt, hogy „előrelépjen".

A Ministerialkonferenz ülésén kiadós vihart vált ki az Erdélyi Udvari Kancellária előterjesztésének az a kitétele, amely szerint nem a 3 natióból való indigéna nem

[42] G. P. 1730: 302.
[43] EK: AG 1732: 94.

alkalmazható tisztségre Erdélyben. Végül is az a kompromisszum születik, hogy ezt az *elvet* egyhangúan elvetik, de nem látnák helyesnek, hogy a főhadiparancsnok ez ízben a gubernatorságot is elnyerje. Kornis Istvánt viszont a Ministerialkonferenz szavazza le azzal, hogy bár személy szerint nem szól ellene semmi, Kornis Zsigmond testvére, így gubernátorsága azt eredményezhetné, hogy valamely család öröklési jogot formál e tisztségre. Ezek után a konferencia Pettkire szavaz,[44] s az elnöklő Sinzendorff, akivel Bornemissza láthatólag alaposan megtárgyalja az ügyet, akképp mondja ki a határozatot, hogy első helyen Pettki terjesztendő megerősítésre az uralkodó elő, de *a jelölésben szerepeljen Haller János is.*[45]

A kérdés azonban ezzel még nem zárul le. Az Erdélyi Udvari Kancellária új felségelőterjesztés-tervet kell hogy készítsen, s ezt az alkalmat használja fel Bornemissza arra, hogy az 1734. augusztus 26-i Konferenz-ülésen már leszavazott Kornis István után most Pettkit is lehetetlenné tegye. Az újabb fogalmazványban, a Konferenz határozata *után,* az Erdélyi Udvari Kancellária előadja, hogy a Diploma Leopoldinum és a későbbi királyi rendeletek szerint a gubernator választásánál az a fő követelmény, hogy az járjon elöl az uralkodóházban való hűségben és érdemekben – Pettki pedig Rákóczi híve volt, nincs guberniumi gyakorlata, maga se kívánta e tisztséget (csak guberniumi tanácsosságot), egészsége rossz. Kornis kinevezése esetén a kinevező rendeletbe be kellene venni egy olyan záradékot, amely szerint ez nem jelenti a család öröklési jogát. *Haller esetében nincs ok ilyen meggondolásra.*[46] Ezt a fogalmazványt 1734. szeptember 28-án Sinzendorff, Bornemissza és Mannagetta vitatja meg.[47] Az osztrák főkancellár és tanácsosa túl merész lépésnek találja azt, hogy a Ministerialkonferenz felségelőterjesztésében annak határozatával (Pettki jelölése) homlokegyenest ellenkező érvek szerepeljenek; arra hajlanak, hogy az Erdélyi Udvari Kancellária ezeket külön felségelőterjesztésben tárja az uralkodó elé.[48] Minthogy pedig az Erdélyi Udvari Kancellária 1734. szeptember 28-án megvitatott felségelőterjesztés-tervében természetesen nincsenek érvek Pettki mellett, Mannagetta aznap arra szólítja fel Kochot és Hefenstockot, hogy foglalják össze írásban a Haditanács és az Udvari Kamara Pettkit támogató meggondolásait, s közöljék vele.[49] Így egy újabb felségelőterjesztés-fogalmazványba belekerülnek a két birodalmi kormányszerv érvei is Pettki mellett. Elsősorban az Udvari Kamara fejti ki ezeket. Pettki éveken át gonddal, bölcsen vitte főispáni tisztét, igazságszerető, becsületes, derék. A rendek már korábban (1730-ban) első helyen jelölik guberniumi tanácsosnak. A katonasággal szemben nem idegen, á kincstár hozzákerülő ügyeit higgadtan intézi. A Haditanácsnak csak az az érve Pettki mellett, hogy Savoyai Jenő több ízben elismerően nyilatkozott róla.[50] A

[44] A jegyzőkönyvben csak Gundaker Starhemberg, Mannagetta és Koch nevénél van feljegyezve, hogy Pettkire adták szavazatukat, az Udvari Kamara elnökének csak tisztsége, Hefenstocknak csak neve szerepel, Max Starhembergről nincs szó a szavazásnál. Sinzendorff a szavazatok combinatio-ja után mondja ki a határozatot.

[45] A Ministerialkonferenz 1734. augusztus 26-i ülésének jegyzőkönyvét és az onnan kelt felségelőterjesztés egy fogalmazványát l.: EK: AG 1732: 64.

[46] Az újabb fogalmazvány: uo.

[47] L. erre nézve Pongrácz György 1734. október 2-i levelét Mannagettához (uo. 1732: 94.)

[48] L. a 46. sz. jegyzetben említett fogalmazványra tett megjegyzéseket.

[49] Mannagetta levelei: EK: AK 1732: 94.

[50] E fogalmazvány-kiegészítés is az EK: AG 1732: 94. sz. alatt található.

végleges felségelőterjesztés azonban bizonnyal Bornemissza műve, s abba hosszas általános méltatás kerül Haller János érdemeiről (a korábbiakban ez nem szerepelt). III. Károly pedig (feltehetően Tönneman hatására is) Haller Jánost nevezi ki gubernatornak.[51] Hallert 1734. december 2-án iktatja tisztébe az országgyűlés királyi biztosa, Wallis főhadiparancsnok.[52]

IV. A harc e szakasza tehát lezárult. Bornemissza politikai képességei és helyzetértékelése (a katonai párt meggyengülésének felismerése a civil párttal szemben a Birodalom központi kormányzatában) elégnek bizonyult Wallis mint a polgári kormányzat feje megbuktatására. A harc azonban folyik tovább, s a változás nem egyértelmű.

Az csak pozitívan értékelhető, hogy a Gubernium megerősíti helyzetét a katonai szervekkel szemben, és lépéseket tesz a katonaság túlkapásainak megakadályozására. Pár hónappal Haller beiktatása után, 1735. március 24-én felségelőterjesztésben kéri a Gubernium székhelyének Szebenből máshová helyezését (1732 elején, Kornis halála után a Wallis és a Haditanács nyomására kieszközölt királyi rendeletre kellett Szebenbe, a főhadiparancsnok székhelyére telepednie,[53] még jóval Wallis polgári kormányzati megbízatása előtt). A felségelőterjesztés hallgat az igazi okról (csak arról beszél, hogy Szeben, közvetlenül a város falai alatt mérges kigőzölgéseket árasztó tavaival és mocsaraival, egészségtelen hely, továbbá a határszélen lévén, különösen a vármegyék egy részétől távol esik, s végül a legtöbb tanácsos jószágai, ahonnan élelmüket behozatják, nagyon távol esnek, Szebenben pedig minden élelmiszer drága), az Erdélyi Udvari Kancelláriának ugyanaznap írt kísérőlevélben azonban a Gubernium nyíltan beszél: „csak jobb a Guberniumnak együtt nem lenni mindenkor a Generalatussal és Cameralis Directióval, mint sem szüntelen edgy hellybe lakni."[54] Kérését újra meg újra megismétli: 1735. december 7-i felségelőterjesztésében,[55] 1736. február 24-én,[56] majd 1736. június 30-án[57] az Erdélyi Udvari Kancelláriához írott leveleiben, a török háború megindulása azonban elnapolja a döntést.[58] Arra mindenesetre jó a dolog, hogy a Gubernium demonstrálja önállósági szándékát a főhadiparancsnoksággal és a Cameralis Directio-val szemben.

S miközben Bornemissza János kinevezésével az országgyűlés elnökévé[59] olyan katolikus uralom jön létre Erdélyben, mint soha a Diploma Leopoldinum óta (Haller

[51] Ez a felségelőterjesztés-szövege: EK: AG 1734 : 67.
[52] Uo. 1734: 103.
[53] L. erre nézve: G. P. 1731: 376., 1732: 1–2., 13.; EK: AG 1732: 10.
[54] G. P. 1732: 114.
[55] EK: AG 1735: 134.
[56] G. P. 1736: 54. EK: AG 1736: 25.
[57] G. P. 1736: 118; EK: AG 1736: 96.
[58] G. P. 1737: 5.
[59] Wesselényi István az országgyűlés és (akkor még) egyben a királyi tábla elnöke, 1734 tavaszán meghal. Helyére a Haller Jánost gubernatorságba iktató országgyűlés tesz jelölést. A katolikusok közül a gubernatorságtól elesett két arisztokrata kapja a legtöbb szavazatot: Kornis István 90-et, Pettki Dávid 60-at – harmadiknak bekerül a jelölésbe Bornemissza János, 54 szavazattal. A református jelöltek a guberniumi tanácsos és ítélőmester Szentkereszti András (81 szavazattal). gr. Bánffy György (72 szavazattal) és Bethlen Ádám (62 szavazattal). Bornemissza tehát a legkevesebb szavazatot kapja a 6 jelölt közül. Az Erdélyi Udvari Kancellária azonban elfogadtatja a Ministerialkonferenz in rebus

János gubernator katolikus, a Gubernium első tanácsosa a katolikus püspök, rangban utána – az ország generálisa, a főkancellár és a kincstartó tiszte nem lévén betöltve – a rendek elnöke, Bornemissza következik, aki egyben az Erdélyi Udvari Kancellária vezetője is), a kormányzatnak van politikai érzéke gesztusokat tenni a protestánsok némi megnyugtatására is.[60]

A Guberniumnak és az Erdélyi Udvari Kancelláriának ti. minél szélesebb rendi egység kell a háta mögé, hogy felléphessen a katonaság túlkapásai ellen. Elsősorban a katonatisztek által követelt discretiókat, akarják visszaszorítani, az 1720-as évek katonai regulamentumára hivatkozva, amely nem engedélyezi ilyen szolgáltatások felvételét.[61]

Transylvanicis-szal azt az elvet, hogy a Diploma Leopoldinum s a további királyi rendeletek meg Erdély törvényei nem írják elő: mely felekezet tagjának kell e tisztséget viselni, s így a Konferenz, 1735. július 17-i felségelőterjesztésében, két katolikus személyt jelöl (első helyen Bornemisszát, a másodikon Kornis Istvánt) – s hogy az akatolikusoknak se legyen oka panaszra, a harmadik helyen Bethlen Ádámot, aki a reformátusok közül a legkevesebb szavazatot kapta. Ezek után természetes, hogy III. Károly Bornemisszát nevezi ki (EK: AG 1735: 59), akinek ez *formálisan* nagy rangemelkedés, gyakorlatilag pedig erős pozíció arra az esetre, ha visszavonulna Bécsből. Az alkancellár azonban egyelőre nem kíván távozni az udvarból (l. errenézve: EK: AG 1736: 29.).

[60] Ilyen gesztus a reformátusok szilágysomlyai templomépítésének engedélyezése. A somlyai templomépítést III. Károly először 1730. július 21-én állíttatta le (addig, míg a Gubernium jelentést tesz az ügyről). Az építtetők azonban annál buzgóbban láttak az építkezéshez. Mikor aztán a váradi katolikus püspöki vikárius panasszal élt emiatt az uralkodónál, az 1731. április 3-án elrendelte a templomépítés megszüntetését, eltiltotta a templom használatba vételét, s a fiscalis director útján vizsgálatot rendelt el azok ellen, akik engedetlenek voltak a királyi rendelettel szemben. A Gubernium 1731. május 11-én rendelkezett is a fiscalis directornak vizsgálat tartása és az új templom használatának eltiltása iránt (G. P. 1731: 158.) Az Erdélyi Udvari Kancellária a Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis 1732. decemberi ülésén előhozza a templom ügyét, a Konferenz azonban ezt, a partiumi megyék összes többi ügyeivel együtt, függőben hagyja addig, míg a Partium megosztása nem történik meg. Így az 1733 tavaszi országgyűlésen nem lehet felvenni a fiscalis director által a templomépítés miatt perbehívottak ügyét (G. P. 1733: 11.). Feltehetően nemcsak emiatt – ennek az országgyűlésnek volt a feladata a gubernatori tisztre való jelölés, külön felekezeti izgalmakat felesleges volt kelteni. 1736-ban azután nyilván Bornemissza eszközli ki azt a királyi rescriptumot (június 24.,), amely feloldja a templom építésének tilalmát, törli a somlyai református egyházközség vezetőinek a fiscalis director által történt evocatióját, csak meginteti a Kraszna megyei és somlyai reformátusokat amiatt, hogy azok „illetlen" cselekményeket engedtek meg maguknak a katolikusok s különösen papjaik ellen (G. P. 1736: 253).

[61] A Gubernium 1735 őszén tájékoztatja az Erdélyi Udvari Kancelláriát, hogy az Erdélyben tartózkodó császári katonaság kevésbé tartja meg a katonai regulamentumot, mint más tartományokban. A Kancellária 1735. november 24-én megküldi a levelet a Haditanácsnak, az pedig (tekintettel a közte és a Kancellária közt Wallis panasza miatt folyó vitára) még aznap jónak látja rendelkezni a főhadiparancsnoknak: vizsgálja ki az ügyet, orvosoltassa a jogos panaszokat, s állandóan ügyeljen a regulamentum betartására (EK: AG 1735: 124). Amikor gr. Olivieri alezredes, a határőrség frissen kinevezett parancsnoka 1736. január 12-én nem a legjobb modorban követeli a korábban szokásos discretiót Apor Péter háromszéki főkirálybírótól, aki egyébként is nemegyszer céltáblája a katonaság túlkapásainak („sic me pro solita Discretione recomendare [sic] volui, de effectu nullatenus dubitans"), a Gubernium arra utasítja Aport, hogy ez ügyben „cselekedgye azt, a mi hellyes, és illendő lészen", „csak a Regulamentumnak observatiojára vigyázzon", nehogy ennek elhanyagolását később felróják neki (G. P. 1736: 8). A regulamentumra hivatkozik az országgyűlés is 1736 júniusában Wallishoz mint az országgyűlés királyi biztosához (s egyben mint főhadiparancsnokhoz) küldött megkeresésében, azt kérvén, hogy tiltsa el a discretiók követelését (uo. 1736: 118.)

Hefenstock haditanácsosnak azonban, aki a Haditanács állandó képviselője a Subdelegatio Neoacquisticában, s ő referálja annak határozatait a Haditanács elnökének, a Gubernium elküldeti a discretiót (ha kevesebbet is a szokásosnál, 300 arany helyett 200-at).[62] Fellép a Gubernium Wallisnál aziránt is, hogy az tiltsa el a katonai személyeknek a vadászatot.[63]

Sokkal szélesebb fronton indul támadásra a Gubernium (a rendekkel teljes egyetértésben) a kincstár politikája ellen, amely évtizedek óta a főhadiparancsnok támogatását élvezi, s amely, mint bemutattuk, a birodalmi kormányzat szintjén is egybe van hangolva a katonaság politikájával. Itt már csak mellékjelenségképpen van szó a kincstári szervek túlkapásainak visszautasításáról,[64] sokkal inkább a kincstár politikája bizonyos fő elemeinek támadásáról – s ez nem egyértelmű.

Már annak a követelésnek esetében sem, hogy az erdélyi kincstári tisztségekre erdélyieket („haza fiait") alkalmazzák. Itt egy circulus vitiosusról van szó. 1690 előtt az erdélyi kincstári jövedelmeket erdélyiek igazgatják – igaz, a fejedelmek alkalmaznak külföldi szakembereket is (különösen az ércbányaügyben). 1690 után azonban egy évtizedre meglehetősen zavaros állapotok alakulnak ki az erdélyi kincstári javak igazgatása terén, nem a Habsburg-birodalom központi kormányzatának hibája nélkül, amely a háborús években nem mutat erélyt a zavarok felszámolására. 1699 után tehát itt a hivatkozási alap: *ezt* az igazgatást, *így, ezekkel az emberekkel,* nem lehet fenntartani. Igaz, épp ezekben az években kerül kincstári tisztségbe egy olyan erdélyi bányaszakember, mint a nagy természettudós Köleséri Sámuel – a fő tendencia azonban az erdélyiek kiszorítása a kincstári igazgatásból, utóbb már annak olyan területeiről is (harmincadügy, uradalmak igazgatása), amelyek nem kívántak modern szakértelmet. Azokon a területeken pedig, amelyek ezt megkívánták (elsősorban az ércbányaügyben), az erdélyiek valóban ritkán jutottak szakképzettséghez: előbb a háborús évek, majd a külföldi tanulmányutaknak az ellenreformációs politika jegyében való korlátozása megakadályozták az erdélyi rendek protestáns többsége tanulni vágyó fiait a nyugat-európai modern természettudomány eredményeinek elsajátításában. A rendek folyamatosan követelik, hogy kincstári tisztségekre nevezzék ki a haza fiait – az uralkodó nevében ugyanilyen folyamatosan érkezik a válasz: erre sor fog kerülni, ha megfelelően felkészült személyek jelentkeznek. Most, 1736-ban, a *Gubernium és az Erdélyi Udvari Kancellária* teszik magukévá ezt a követelést. 1736 elején a Gubernium, egy konkrét eset kapcsán, felségelőterjesztéssel él aziránt, hogy a kincstári tisztségeket a haza fiainak s ne idegeneknek adományozzák. A Kancellária jobbnak látja előbb az Udvari Kamarát megkeresni e tárgyban. Csak amikor az nem válaszol, terjeszti (1736. április 10-én) az uralkodó elé a kérést. A resolutio semmivel nem mond többet a korábbiaknál: rendelkezést ígér az

[62] A discretio 1731-i 300 arany összegére (1 arany ekkor = 4 RFrt 10 kr): G. P. 1731: 277; az 1736-ira: G. P. 1736: 6.

[63] G. P. 1736: 328.

[64] 1735 őszén a Gubernium arról értesíti az Erdélyi Udvari Kancelláriát, hogy Albin Kraus nagybányai sótiszt Zsibón több Doboka megyei nemes személyt via facti elfogatott, Nagybányára vitetett, s ott vasban tartja őket. A Gubernium a főhadiparancsnoknál és a Cameralis Directiónál keresett orvoslást – eredmény nélkül, Kraus nem tartozván erdélyi joghatóság alá. Így a Kancellárián át kívánt példás elégtételt szerezni. Az 1735. december 19-én határozott hangú jegyzékben hívja fel az Udvari Kamara figyelmét arra, hogy az ily esetek nyugtalanságot keltenek Erdélyben, s a rendek a Ministerialkonferenzhez fognak fordulni elégtételért (EK: AG 1735: 143.)

Udvari Kamarához, hogy a tisztségek betöltésénél legyen tekintettel az *azokra alkalmas* erdélyiekre. A Kancellária közben szemrehányásokat is kap, hogy a haza fiai közt nincsenek a kincstári tisztségekre megfelelő személyek, akik volnának, azok nem vállalnak alacsonyabb tisztséget, hogy onnan lépjenek feljebb – akiket pedig alkalmaznak, azok nem mindenben felelnek meg tisztüknek.[65] A kérdés állása *érdemben* változatlan, a változás csak annyi, hogy most a Gubernium és az Erdélyi Udvari Kancellária lépett fel ezzel a korábban tisztán rendi követeléssel.

Súlyosabb csata az, amit a Gubernium és a rendek folytatnak a kincstári javak bérletének rendszere ellen.

A kincstári javak bérbeadása, a Habsburg-birodalom egészében virágzó bérleti rendszer részeként, a Habsburg-uralom kezdetétől (s a most tárgyalt éveken is túl) jelen van, váltakozó súllyal, az erdélyi kincstári gazdálkodásban. Az 1730-as éveknek az a jellemzője, hogy (a tized bérletét kivéve, amelyet a megyékben a birtokos urak bérelnek – esetleg egy-egy birtokos egy egész megyét –, a Királyföldön pedig a szász natio) aktív vagy volt kincstári tisztviselők bérlik ezeket a javakat vagy jövedelmeket. Vannak ezek között a bérletek közt mammut-komplexumok, mint a Rebentisch-Neffzer-féle harmincad- és vámbérlet,[66] de olyan helyi jellegűek is, mint Freyseisen főbányabíró tresztiai kocsma- és mészárszékbérlete,[67] vagy Mäderer erdélyi sóügyi felügyelő tordai kocsmabérlete.[68] 1735–36 tájt, a Guberniumnak és a rendeknek a bérleti rendszer elleni támadása idején, két név szerepel a legfontosabb erdélyi kincstári bérletnél: Georg Steinhilbert von Thalheim (az 1720-as évek derekán még a vajdahunyadi uradalom provisora) és Michael Philipp, aki 1731-ben nyeri el a birodalmi nemességet és a „von Hoffnungswald" nevet.[69]

Steinhilbert a vasra specializálódik. Már 1717 és 1723 közt bérli a vajdahunyadi *vashámorokat* a kincstártól.[70] Az 1720-as évek második felétől pedig folyamatosan bérlője a vajdahunyadi uradalomnak.[71] 1729-ben 6 évre bérbe veszi a sebeshelyi kohót is.[72] Ez a rámenős vállalkozó már a vajdahunyadi uradalom bérbevételekor vasmonopóliumot akar kiépíteni Erdélyben. Arra hivatkozva, hogy az uradalom majdnem teljes

[65] G. P. 1736: 104., 143; EK: AG 1736: 56.

[66] Az Udvari Kamara 1730. június 10-én lényegében a Neoacquistica-terület (Erdély, Olténia, a Bánát, Habsburg-Szerbia, Szlavónia és a Szerémség) összes harmincadait és vámjait bérbe adta (1730. április 1-től 1734. március 31-ig) Franz Samuel Rebentisch *udvari kamarai tanácsosnak, a temesvári kamarai adminisztráció tanácsosának* (1731 és 1734 közt ő az erdélyi Cameralis Directio vezetője) és Wolfgang Konrad Neffzernek, *a Magyar Udvari Kamara tanácsosának,* akik Jacob Benedict Neffzer *udvari kamarai fogalmazót* bízták meg a bérelt harmincadjövedelmek igazgatásával (Thes.: AG 1730: $4^{1}/_{2}$, 1048). A bérlet (amelyből Rebentisch, nem ismert időpontban, kivált) egy évvel a szerződésben jelzett határidő előtt, 1733. március 31-én szűnt meg (uo. 1733: 161), addig azonban számos panaszra adott okot (a bérlők önkényes vámtarifaemelései stb.).

[67] Thes.: AG 1729: 350.

[68] G. P. 1732: 94.

[69] EK: AG 1733: 19.

[70] L. errenézve a Commissio Neoacquistica 1720. február 8-i és 12-i ülésének jegyzőkönyvét (Haan 1720. január 16-i jelentésének vitája) HKA: Anhang vermischter ungarischen Gegenstände. Fasc. Rot 31.)

[71] Thes.: AG 1732: 113; 1733: 34., 118.

jövedelme a vashámorokból származik, azt követeli, hogy tiltsák el a magyarországi vas behozatalát Erdélybe, Olténiába pedig csak erdélyi vasat engedjenek be. Ezt nem sikerül bevétetnie a bérleti szerződésbe, de a Cameralis Directio Steinhilbert többszöri kérésére valamennyire korlátozta a magyarországi vas behozatalát. Ez jócskán megnövelte a vajdahunyadi vas eladását. Amikor viszont kereskedők követelésére újból megnőtt a vasbehozatal, az erdélyi vas eladása negyed-fél évre teljesen megszűnt, készletek halmozódtak fel. Steinhilbert így 1732. január 19-én újra a magyarországi vas- és vasárubehozatal eltiltását kérte a Cameralis Directio-tól,[73] akkor még eredmény nélkül. Az 1735 elején két és fél évre (1734. július 1.–1736. december vége) kötött szerződésben azonban már megkapta ezt.[74]

Hoffnungswald a lőpor-, salétrom- és sókereskedelem specialistája volt, de a vaskereskedelem területén se volt idegen. 1732-ben szerzi meg az erdélyi lőporkereskedés monopóliumát,[75] amely korábban egyszerre több helyi kereskedőnek volt bérbe adva.[76] A lőporkereskedés monopóliuma 1735–36 tájt is szilárdan az ő kezében van. 1735-ben bérbe veszi a salétromgyűjtés monopóliumát is,[77] s innen már csak egy lépés a lőpor*gyártási* monopólium.[78] 1734-ben veszi célba a sókereskedelem bérletét, amelyet 1730-ban maga a Gubernium is elvállalna (a sóbányák bérletével együtt).[79] A kicsinyben való sókereskedelmet kéri.[80] Végül is a szabad királyi városokra és a szász székekre kap sókereskedelmi monopóliumot. Fel is emeli a só fontjának árát $1^1/_2$ kr-ról 2-re.[81] A vaskereskedelemben 1735 előtt volt bizonyos korlátozott monopóliuma.[82]

Ez az, a korrupció legkülönbözőbb szálaival átszőtt, kincstári bérleti rendszer, amely ellen a Gubernium és a rendek, nem feltétlenül önzetlenül, de lényegében az ország

[72] Uo. 1729: 332.

[73] Uo. 1732: 113.

[74] Uo. 1735: 154., G. P. 1735: 160.

[75] 1732. január 1-i szerződését az Udvari Kamarával l.: T es.: AG 1732: 87.

[76] 1730-ban Theodor Dragos dévai bolgár kereskedő Déván, Michael Kirschner medgyesi kereskedő Medgyesen, Peter Kopputz ebesfalvi örmény kereskedő Ebesfalván nyer kizárólagos jogot lőporárusításra a Cameralis Directio-val való szerződés útján, azzal, hogy mindhárman létesíthetnek másutt is lerakatot (Uo. 1730: 2.)

[77] Uo. 1735: 54., 152.

[78] Erről 1736. november 12-én köt szerződést az Udvari Kamarával. A kincstár a bérlő rendelkezésére bocsátja a salétromot és a ként, Hoffnungswald pedig megfelelő minőségű lőpor szállítására kötelezi magát. A szerződés 1737. január 1-től 2 évre szól. (Uo. 1736: 489.)

[79] A Gubernium olyan hírt véve, hogy az Udvari Kamara bérbe kívánja adni az erdélyi sóbányákat és sókereskedelmet, 1730. december 19-én azt kéri Bornemissza alkancellártól, hogy tájékoztassa őket a dologról, beleértve a bérlet módozatait. Ha ismernék a feltételeket – írják –, „igenis hozzá erezkednénk, hogysem mások által praeripialtatni meg engednök, tartván nehezebb consequentiaktol az idegen arendatorok administratoja alatt." (G. P. 1730: 511.) Erre a bérletre nem került sor.

[80] Thes. AG 1734: 402.

[81] G. P. 1736: 366.

[82] 1734. derekán (július 26. előtt) azt kéri a Cameralis Directiotól, hogy a vaskereskedelmet továbbra is hagyják az ő kezén, s szabályozzák; ezt a Directio 1734. július 26-án el is fogadja (Thes.: AG 1734: 402). Ez a monopólium azonban nem lehetett olyan, a nem-erdélyi vas árusítását kizáró jellegű, mint Steinhilberté, hisz akkor ennek is olyan tiltakozást kellett volna kiváltania, mint annak. Helyi egyedárusításról lehetett szó vagy legfellebb az erdélyi vas Erdélyen belüli monopolisztikus árusításáról.

használt keresve, fellépnek. A vita a Steinhilbert-féle vaskereskedelmi monopóliumon robban ki, amelyet elsősorban a városok sérelmeznek, hisz az ő vaskereskedőiket tönkreteszi, vasfeldolgozó iparosaik pedig a nyersanyagár várható felemelését fogják megszenvedni. A Cameralis Directio (közvetlenül vagy a kincstári szervezet alsóbb funkcionáriusai útján) 1735 január első napjaiban teszi közzé Steinhilbert monopóliumát s a nem-erdélyi vas kitiltását.[83] A városok reagálása nagyon gyors: Kolozsvár már 1735. január 10-én azzal fordul a Cameralis Directióhoz, hogy a vaskereskedelmi monopólium és a magyarországi vas kitiltása a kereskedőknek, iparosoknak s másoknak is rendkívül káros lévén, a Gubernium és a rendek egyetértése nélkül nem fogadják el a bérlet tényét. Jelzik, hogy a Guberniumhoz fognak folyamodni.[84] A Gubernium, amely éppen csak hogy kiszabadult a katonai vezetés alól, vár néhány hónapot, míg a panaszok felgyűlnek nála a vasmonopólium ellen, akkor azonban nemcsak ez ellen támad, hanem a kincstári javak egész bérleti rendszere ellen, igen erőteljesen, s ebben még kincstári szakember is segítségére van: Petru Dobra, az első erdélyi román, aki Erdély Habsburg-korszakában jelentősebb kormányhatósági pozícióba emelkedik.[85]

A Gubernium első látható lépése 1735. június 2-i felségelőterjesztése. Ebben azt kéri, hogy az uralkodó törölje el a fiscalis javak bérbeadását, vagy legalábbis függessze fel ezt addig, amíg ezekről megfelelő tájékoztatást nem kap. Az ilyen bérletekből csak romlás és pusztulás származik, s a tönkrement fiscalis birtokok közterheit a többi adózók kell hogy viseljék.[86] Másnap pedig Wallis főhadiparancsnokot is megkereste ez ügyben. Tájékoztatta 1735. június 2-i felségelőterjesztéséről. Nála elsősorban azzal érvelt, hogy a bérlet miatt leromlott kincstári jószágok adóterhei a többi adózókra hárulván, azok se lesznek képesek fizetni a katonaság tartásához szükséges adót.[87] Ez az érv még a sértett

[83] Thes.: AG 1735: 6–7.

[84] Uo. 1735: 7.

[85] Dobra a kincstári igazgatás alacsonyabb pozícióiban kezdi meg karrierjét. Olténiában is szolgál, ahol anyanyelvének jó hasznát veszi. A számvitel területén emelkedik fel: számtiszt, majd 1733-ban kincstári számvevő (uo. 1733: 62), 1735-ben e tiszte mellett a tizedbérletek felügyelője is (uo. 1735: 56). 1736-ban nyeri el a fiscalis director tisztséget (G. P. 1736: 326.). Karrierjét képességei mellett annak is köszönheti, hogy nemcsak a román vallási uniót fogadja el, hanem utóbb a latin szertartású katolikus hitre tér. Ez nem jelenti azt, hogy ne működne benne a kialakulóban lévő román nemzettudat: 1751-ben igen határozottan kiáll azok mellett a királyföldi románok mellett, akiket a szászok részéről üldözés ér.

[86] G. P. 1735: 142. Feltehető, hogy Dobrának is volt (közvetett) szerepe ezeknek az érveknek a megformálásában. Ha nem, akkor is érdeméül róhatjuk fel, hogy 1735. július 31-én a fisco-Apafi jószágok további sorsát illető tervezetében ezeket a gondolatokat bővebben kibontva tárta a Cameralis Directio elé. (A kérdés felvetésére az adott okot, hogy Szendrey János, a fisco-Apafi jószágok administratora, valójában bérlője – Magyarországról Erdélybe származott kamarai tisztviselő, aki lojalitása hangsúlyozására jónak látta a „von Carlshulden" előnevet felvenni – 1735 első felében meghalt.) Dobra memoranduma felhívta rá a figyelmet, hogy a kincstári javak bérbeadása mind a provincialis status, mind a katonai szervek ódiumát kiváltotta, ezek a bérletek olyan monopóliumok lévén, amelyek csak a magánhasznot szolgálták, a közjónak azonban ártottak. A jobbágyok iszonyodnak a „bérlet" elnevezéstől (jogtalanságok fűződnek hozzá), de a bérletek igazgatásában résztvevő tisztek is, hiszen szinte már ujjal mutogatnak rájuk. A nép úgy gyűlöli a bérletet s a bérlőket – írja –, hogy még jótetteiket is rosszra magyarázza. (Thes.: AG 1735: 111.)

[87] G. P. 1735: 147.

főhadiparancsnokot is a kérés támogatására indította.[88] A Gubernium pedig 1735. június 10-én újabb felségelőterjesztéssel élt, most már a vaskereskedési monopólium ellen. Leszögezve, hogy ebben a kérdésben őt nem keresték meg, s nem is értesítették, s hogy ő ezzel a káros lépéssel nem ért egyet, azzal érvel, hogy a magyarországi vas jobban megmunkálható, mint az erdélyi, a Magyarországgal határos erdélyi vármegyékhez közelebb is van, s a nép olcsóbban szerezheti be a belőle készült termékeket. Végezetül azonban nemcsak a vaskereskedelem bérletének megszüntetését kéri, hanem a többi, hasonlóan káros bérleteket is.[89]

A támadás a vaskereskedési monopólium ellen a kora őszi országgyűlésen folytatódik; addig kisebb csatározások folynak.[90] Az országgyűlésen a magyar és székely natio főtisztjei és követei élesen szóvá teszik a bérlet folytán a vásárlókat ért kárt. A vashámorokban a vas mázsája 5–6 Frt – írják a Guberniumhoz tett felterjesztésükben –, de „per licentiosam arendatorum lucri libidinem olly abusus származott belőle", hogy 2–3 mérföldnyire ára már 8–10 Frt-ra emelkedett.[91] Változás azonban nincs, így 1736 júniusában újabb összecsapásra kerül sor a rendek s az ő álláspontjukat támogató Gubernium, ill. a kincstár közt. A rendek most nemcsak a vaskereskedési monopóliumot, hanem a bérleti rendszer más pontjait is támadják. A Steinhilbert-féle monopólium ellen ezúttal is azzal érvelnek, hogy a vajdahunyadi vas ára ennek révén erősen felment. A magyarországi vas behozatalának engedélyezését kérik. De sérelmezik Hoffnungswald sókereskedelmi monopóliumát is, ami szintén áremelkedést hozott. E bérlet megszüntetését várják, s (régi rendi követelés felújításával) a szabad sókereskedelem engedélyezését. A kincstári uradalmak bérletével kapcsolatban a bérlők közjogi túlkapásait sérelmezik: a dévai és vajdahunyadi uradalom bérlői maguknak vindikálják a megyei tisztek joghatóságát, az általuk tett falusbírák és esküdtek nem engedelmeskednek a megyei tisztek rendelkezéseinek.[92] A Cameralis Directio előbb (1736. június 3-i átiratával) meg kívánja győzni a Guberniumot arról, hogy a vaskereskedelmi monopólium nemcsak a kincstárnak hasznos, hanem Erdélynek is: „a tartománynak ti. tanácsosabb volna, ha azt a kevés pénzt, amelynek örvend, saját keblében őrizné meg, s az itteni termékeket, akár valamivel drágább áron is, vásárolná meg, mint hogy pénzét más tartományokba engedné kivinni."[93] Ez a merkantilista érvelés különösen hat ebben a funkcióban. Rövidesen a Directio-hoz érkezik azonban az Udvari Kamara rendelete az Erdélybe való vasbehozatal elkobzás terhe alatt való eltiltásáról. Így az erdélyi kincstári igazgatóság 1736. június 17-én, közölve az Udvari Kamara rendelkezését a Guberniummal, egyszerűen annak

[88] Az Udvari Kamara, 1735. július 8-án a Cameralis Directiohoz intézett rendeletében arról ír, hogy a Gubernium és a főhadiparancsnok panaszt tett a fiscalis javak bérbeadása miatt, „weillen der Landman sehr harth gedruckt und daß Contributionale in ruckstand gestellet werde". (Thes.: AG 1735: 56.)

[89] G. P. 1735: 160.

[90] A szászok I. Ferdinánd (egyébként közjogilag támadható) 1528-i privilégiumára hivatkoznak, amely szerint a szász székek vásárain csak a szász kovácsok és kaszakovácsok árusíthatnak vasárukat. Ténylegesen nem engedik meg Steinhilbertnek az árusítást, úgyhogy az a Cameralis Directio-hoz fordul, pátenst kérve a szász székekre. (Thes.: AG 1735: 64., 128.)

[91] G. P. 1735: 300.

[92] Uo. 1736: 366.

[93] Uo. 1736: 166.

[94] Uo. 1736: 206.

országos közzétételét kéri. A Gubernium, háta mögött a rendek támogatásával, akikkel a kincstári igazgatóság már tárgyalóasztalhoz kényszerült, 1736. június 23-i válaszában ünnepélyes ellentmondást és protestatiót jelent, azzal az indokolással, hogy ő nem vett ilyen királyi rendeletet vagy erdélyi kancelláriai megkeresést, s a vaskereskedelem bérlőjén kívül mindenkinek csak kára van az ügyből (a kincstárnak is): a kereskedelem megszűnik, a lakosság a magyarországinál drágább és rosszabb vasat kell hogy vásárolja. Mindezek alapján megtagadja a rendelet kihirdetését.[94] A rendek kincstári sérelmei megvitatására létrehozott kincstári-provinciális vegyesbizottságnak kellene megoldást hozni.[95] A vaskereskedelem kérdésében a Cameralis Directio nem enged, csak a vas árának szabályozását ígéri – a Steinhilberttel folytatandó tárgyalás alapján. A kérdés eldöntését el is napolják az 1736. szeptemberi országgyűlésre. A sókereskedelem ügyében a kincstári igazgatást nem kötik olyan felsőbb rendelkezések, mint a vaskereskedelmet illetően; így belemenne a szabad sókereskedelembe vagy abba, hogy a városok és mezővárosok vegyék magukra ezt a kereskedést. Némi fenntartással enged a kincstár az uradalmak bérletével kapcsolatos kérdésekben is (ez annál is könnyebb, mert itt nem a bérleti rendszer *lényegéről* van szó): a kincstári jószágok bérlőinek és provisorainak joghatósága ugyanaz legyen, mint a magánföldesuraké (kivéve a fogarasi liber baronatust s azokat az eseteket, amikor a fiscalis uradalmak provisorainak felsőbbségeik rendeleteihez stb. kell igazodniuk), de a vármegyei tisztek se avatkozzanak a fiscalis uradalmak joghatóságába. Végül is azonban a kincstári javak bérleti rendszere sértetlenül állja ki a Gubernium és a rendek támadását.

Problematikusabb a megítélése annak az álláspontnak, amelyet a Gubernium az Erdélyben élő, különleges jogállású idegen kereskedőelemek ügyeinek megítélésében mutat, szintén a rendekével egybehangzóan. Ezek a kereskedők (görögök, örmények, bolgárok[97]) Erdély kereskedelmének igen jelentős részét tartják kezükben. Kiváltságok vagy csak főhadiparancsnoki védlevél biztosítják jogaikat, és az Udvari Kamara erdélyi képviselője meg a főhadiparancsnok szükség esetén együtt lépnek fel védelmükben. A rendek álláspontja változó: hol egységesen követelik a kereskedőknek kincstári, merkantilista okokból juttatott kedvezmények megvonását, hol rendi csoportérdekek szerint tagolódva lépnek fel mellettük vagy ellenük. A Gubernium most az adó kérdésében csap össze velük. Ez a rendek (és egyben a közigazgatás) és a kiváltságos idegen kereskedőelemek közti vita egyik legkényesebb kérdése: a kereskedők nem ritkán alappal sérelmezik a rájuk kivetett magas adót – ugyanakkor azonban, kiváltságaikra hivatkozva, adójuk olyan szinten való megállapítását követelik, ami szerint egy görög vagy örmény kereskedő *országos* (tehát nem a kincstárnak) fizetett adója alig haladná meg egy átlagos erdélyi

[95] Ez a bizottság 1736. június 21–25-én ülésezik. Tagjai kincstári részről Arivabene, a Cameralis Directio vezetője, Dietterich (a Thesaurariatus 1742-i visszaállítása után jó ideig az erdélyi kincstári igazgatás tényleges irányítója), Csatári Nagy János József kincstári főpénztárnok s az ekkor még kincstári számvevői rangban lévő Petru Dobra, provinciális részről Pongrácz György, a királyi tábla elnöke, Teleki Mihály, Orbán Elek (Aranyosszék főkirálybírája), Béldi János Kolozs megyei főbíró, Berezenczei István marosszéki követ és a szász natio részéről Waldhütter von Adlershausen.

[96] A Cameralis Directio válaszai a rendek kincstári vonatkozású sérelmeire: G. P. 1736: 366

[97] A gyulafehérvári zsidó kereskedőkolónia jelentősége ekkorra erősen lecsökkent, a brassói román (erdélyi vagy havasalföldi román, aromân) kereskedők kérdése még nem nőtt közjogi problémává.

paraszt-családfőét. Az 1735 előtti évek eléggé általános gyakorlata az, hogy ezek a kiváltságos kereskedőelemek utólag mérséklést kapnak a rájuk vetett országos adókra. 1735 tavaszán a Gubernium előbb a kiváltságos idegen kereskedők személyi és vagyoni állományának tisztázását kísérli meg: azt kezdeményezi a Cameralis Directio-nál, hogy ezeket közigazgatási és kincstári biztosok együttes munkájával írják össze. A Directio elfogadja a közös összeírás javaslatát, de nem felejti el hangsúlyozni: ha az idegen kereskedők adóját, császári kiváltságaik szerint, családfőként 5 Frt-ban állapítják meg, minden panasz meg fog szűnni. A Gubernium válasz nélkül hagyja ezt a megjegyzést.[98] Ugyanakkor azonban előbb a szebeni görögök adócsökkentési kérelmét utasítja el, annak ellenére, hogy a Cameralis Directio pártolja a kérést,[99] majd az alvinci bulgárokét.[100] 1735 szeptemberében a tervezett összeírásra hivatkozva tér ki a szebeni görögök újabb kérése elől.[101] A Cameralis Directio erre 1735. szeptember 29-én együtt tárja a Gubernium elé a kiváltságos idegen kereskedők *többségének* (a szebeni görög kereskedőtársaságnak, az alvinci bolgároknak, a szamosújvári és ebesfalvi örményeknek) panaszát: aránytalan, elviselhetetlen adót vetnek ki rájuk. A szebeni görögök és az alvinci bolgárok kivándorlással fenyegetőznek.[102] Ez a kincstár és a kereskedelem jelentős kárával lenne – szögezi le a Directio –, s azt kéri, hogy a Gubernium az összeírás végéig hagyja függőben adójuk felét. A Gubernum majd kéthónapos várakozás után, 1735. november 28-án válaszol, most már elvi deklarációval. Ezek a kereskedők gazdagodnak – írja –, élvezik a haza hasznait; legalábbis sokan közülük kétszer–háromszor annyi adót bírnának, mint amennyit ténylegesen fizetnek. Nincs hát okuk kérelmezésre és panaszra. Annyit azért megígér, hogy *valamit* függőben hagynak adójukból az összeírás végéig.[103] A harc azonban tart tovább. Mikor a Gubernium 1736. március 15-én rendelkezik a szebeni görög companiához, hogy terjessze fel adójának repartitio-ját, az megtagadja ezt, s a cameralis director rendelkezésére hivatkozva (annak 1735. szeptember 29-i átiratával

[98] A Cameralis Directio 1735. június 3-i átiratát a Guberniumhoz, amelyben összefoglalja annak 1735. április 26-i alap-javaslatát is, továbbá a Gubernium 1735. június 6-i válaszát l.: G. P. 1735: 151.

[99] A szebeni görög kereskedőtársaság amiatt fordul panasszal a Cameralis Directio-hoz, hogy 350 RFrt rendes évi adójukon túl 169 magyar Frt rendkívüli adót vetettek rájuk. A Directio (1735. április 12-i átiratában) pártolja kérésüket. A Gubernium 1735. május 24-én azzal utasítja el a kérést, hogy az egész ország képtelen a terhek viselésére (G. P 1735: 121).

[100] Az alvinci bolgárok azért kérik a Cameralis Directio védelmét, mert most 32 Frt pótadót vetettek ki rájuk, katonai végrehajtással fenyegetőzve. A Directio azt kéri a Guberniumtól, hogy míg az alvinci bulgárok adóügyében nincs uralkodói döntés, ne küldjenek rájuk katonai végrehajtást. A Gubernium 1735. május 26-án (utalva 2 nappal előbb a szebeni görögök ügyében adott válaszára, s itt is az ország összes adózóinak szegénységére hivatkozva) elutasítja ezt a kérést is (G. P. 1735: 123).

[101] A szebeni görögök ismét a Cameralis Directio-hoz fordulnak, közbenjárását kérve a Guberniumnál adójuk ügyében. Ismét felajánlják a családfőnként 5 Frt adót. A Directio 1735. szeptember 4-én azzal továbbítja a kérést a Guberniumhoz, hogy az legyen tekintettel a görök helyzetére az adókivetésnél, míg összeírásuk meg nem történik. A Gubernium 1735. szeptember 12-i válaszában (szkeptikusan megjegyezve, hogy a kérvényezők majdnem mindig túlzottan siránkoznak), a görögök arányos adóztatását ígéri összeírásuk után – megjegyzi azonban, hogy ezek nem akarják engedni az összeírást (G. P. 1735: 271).

[102] Ez a kiváltságos idegen kereskedők állandó fegyvere az ilyen vitákban.

[103] A Cameralis Directio 1735. szeptember 29-i átirata és a Gubernium 1735. november 28-i válasza: G. P. 1735: 372.

egybehangzóan) beküldi a rájuk kivetett adó *felét.*[104] 1736. október 9-én pedig (az 1736/37-i adó országgyűlési előlegezése után) a Cameralis Directio most a szebeni görögök, az alvinci bolgárok és a szamosújvári örmények adómennyiségük miatti panaszát viszi a Gubernium elé.[105]

Ejtsük el most ezt a fonalat, mert 1737 elején a Gubernium, amely 2 éven át erőteljes támadásban volt a katonai uralom s a kincstári politika adott formája ellen, ismét defenzívába szorul. A két év mérlege nem egyértelmű. Amilyen pozitív jelenség a polgári kormányzat megerősödése a katonai uralom tendenciájával szemben (s ezzel párhuzamosan a katonai túlkapások visszaszorításának szándéka) vagy a kincstári bérleti és monopólium-rendszer elleni támadás, annyira problematikus az erdélyi kincstári apparátus erdélyiek által kézbevételének követelése s ugyanígy az idegen kereskedők elleni fellépés. Egészében véve azonban mégiscsak eredményes két év áll a Gubernium mögött, amikor a Habsburg–török háború újra a katonai elem megerősödését hozza a határtartományban.

V. A háborút a Birodalom szövetségese, Oroszország indítja meg, tulajdonképpen már 1735-ben. A Habsburg-birodalom bekapcsolódása a konfliktusba később történik. Még ezelőtt meghal a 73 éves Savoyai Jenő (1736. április 21-én). Élete utolsó háborújában, a lengyel trónöröklési háborúban, már nem kísérik sikerek – a Habsburg-birodalom hadseregeinek az ő helyébe lépő vezetői azonban tehetségben nagyságrendekkel vannak alatta. Ambícióik viszont nem képességeikhez és a hadsereg állapotához mértek. A háborús előkészületek 1736 őszén megkezdődnek. 1737. január 9-én orosz–Habsburg megegyezés születik a háborús együttműködésre, s 1737 nyarán a Habsburg-birodalom belép a háborúba, hogy aztán egy rövid életű siker (Nis elfoglalása) után kudarcok sorát vallja.

Ebben a helyzetben újra ki kell éleződnie a discretio-kérdésnek, amely ugyan nem az alapvető, a hatalmi kérdés katonaság és polgári lakosság meg kormányzat közt, de az egyik legfájdalmasabb. Mikor a háborús előkészületek során újabb ezredek érkeznek Erdélybe, a Gubernium, a katonaság tartását szabályozó regulamentumokra hivatkozva, körrendeletben tiltja el discretiók adását nekik. Wallis főhadiparancsnok erre 1737. január 25-én éles hangú jegyzékben tiltakozik a Gubernium lépése ellen; szerinte a Gubernium lépése nem azt szolgálja, hogy az ezredek kipihenjék magukat, és erőt gyűjtsenek, hanem hogy még inkább leromoljanak. A tilalomból a császári hadsereg elleni nyilvánvaló gyűlölet sugárzik – írja –. Magyarország, Szlavónia és Szerbia példájára hivatkozik, ahol (állítása szerint), a katona ingyen ebédet kap szállásadójától, a tisztek ingyen szénát, lóportiót stb.; a Bánátban még 2–3 Ft-ot is adnak a széna mellett. A Gubernium oldja fel e tilalmat – követeli –, különben kénytelen az ezredek nevében az udvarhoz fordulni, s érvényen kívül helyeztetni a regulamentum e pontját. Egyben azt várja, hogy a polgári kormányzat szállítsa le a korábbira az élelmiszerek árát, amelyet az ezredek beérkezésekor felemeltek. A Gubernium, 1737. január 29-i válaszában, higgadtan elutasítja a főhadiparancsnok követeléseit. Az nem róható fel neki – érvel –, hogy az uralkodótól nyert regulamentumhoz tartja magát. A regulamentumban pedig, amely béke és háború idején egyaránt érvényes [!], az uralkodó eltiltotta a discretiókat – ezek összege amúgy is

[104] Uo. 1736: 347.
[105] Uo. 1736: 356.

akkora, hogy az adó befizetését gátolja. Elutasítja azt a vádat, hogy a discretio-adás eltiltásával gyűlölséget akar szítani a hadsereg ellen. Az áremelkedést pedig nem hatósági rendelkezések okozták – mutat rá –, hanem az ínség.[106] Wallis erre beváltja fenyegetését, valóban feljelentést tesz a Haditanácsnál, az pedig eléri, hogy a Gubernium visszavonja a tilalmat.[107]

Ugyanakkor azonban az erdélyi országgyűlés (talán mit sem sejtve a discretiokérdésben kirobbant kormányhatósági vitáról, talán éppen a Gubernium álláspontjának támogatására) terjedelmes összeállítást készít egyes katonatisztek, sőt altisztek által követelt discretiókról. Bármily hálásnak tűnhetne is egy olyan megoldás, amely ezt az összeállítást per longum et latum ismerteti, csak néhány részletet mutathatunk be belőle. Brassóban Damniz tábornok 800 RFrt-ot követel – s külön még mint ezredparancsnok 400-at; alezredese, Andrási 300-at. Szászsebesszékben a Badeni-ezred századosa, Heigel 100 aranyat várt volna – sikerült 200 RFrt-ban (tehát az összegnek kevesebb mint a felében) megegyezni vele. Nem volt ilyen tárgyalóképes Kolozs megye felső járásában a Cordoba-ezred egy századosa, akinek a megyei tisztek a jó békesség kedvéért 40 veder bort,[108] 8 köböl búzát, 16 köböl zabot, 8 szekér szénát és 1 veder vajat ígértek ingyen. A százados sértett dühvel, káromkodva utasította azt vissza. Egy káplárnak is többet kellett volna ígérni – jelentette ki –; neki van annyi pénze, mint a főispánnak, megveheti, amit ígértek. Vétel helyett azonban maga elé idézte a falu lakóit, ahol szállása volt, s úgy rendelkezett, hogy a megígért discretión felül szolgáltassanak neki 3 hízott disznót, 60 veder bort, 10 veder vajat, napi 6 font húst, 33 köböl búzát, 6–6 mérőt többféle zöldségből, 90 baromfit, 3 mázsa sót, azonkívül szappant, fűszert és gyümölcsöt, különben vasra vereti őket. Doboka megyében a Vasquez-ezred alezredese, császári salva guardia ellenére Bánffy Dénes kocsmájára szállván, az alábbiakat követelte: 300 Frt készpénzt (s külön még 36 Frtot fűszerek váltságában), 60 szekér szénát, 90 köböl zabot, 240 veder bort, 6 hízott disznót, 2 hízott ökröt, 24 borjat, 12–12 köböl borsót és babot, 27 veder vajat, 36 veder tejet, 612 baromfit és 4800 tojást – készpénzben és terményben együtt 1000 Ft-hoz közel járó összeget.[109] Nem folytathatjuk a listát. A Gubernium most két tűz közé került: a legfelsőbb kormánykörök a Haditanács álláspontját támogatják a discretiók engedélyezéséről, a rendek pedig forrnak az elégedetlenségtől az egyszer már visszaszorítottnak vélt ingyen élődés újabb, a korábbinál erősebb elhatalmasodása miatt. Haller Jánosék azt a megoldást választják, hogy ott áldoznak, ahol nagyobb eredményt, központi intézkedést lehet várni. Az Erdélyi Udvari Kancelláriától tájékozódva a kormánykörök álláspontjáról, sürgősen (1737. március 20-án) megszavaznak Wallisnak „Tábori készületire szükséges expensájinak superatiójára s pótlására" 1500 RFrt discretiót.[110] Néhány nap múlva (már-

[106] Uo. 1737: 7.

[107] A Haditanács (1737. március 6-i *második* átiratában) azzal a sajátos érveléssel él az Erdélyi Udvari Kancellária előtt, hogy a katonaság tudna ugyen főzelékfélét stb. venni zsoldján is, de zsoldjából a mosást s kisebb ruházkodási gondjait kell fedeznie. Az Erdélyi Udvari Kancellária pedig, amelyet a Gubernium elfelejtett idejében tájékoztatni az ügyről, védelmébe veszi ugyan a Guberniumot, de a legfelőbb kormánytényezők egyértelműen a Haditanács álláspontján állnak (G. P. 1737: 65.)

[108] A bor vedrét ekkor kb. 2 RFrt-jával lehet számolni Erdélyben.

[109] A rendek összeállítását, amely 1737. február 17-én került a Gubernium elé, l.: G. P. 1737: 68.

[110] Uo. 1737: 69. A Damniz tábornok által követelt 1200 Frt-hoz képest ez az összeg nem is sok.

cius 23-án) Hefenstock utódának, Wöber haditanácsi referendariusnak rendelnek „ez igye fogyott Haza dolgaiban kivántato favorának és patrociniumának demereálására" 100 aranyat (= 415 RFrt).[111] Az Erdélyi Udvari Kancellária, amelyhez maga a gubernator juttatja fel titkon az ilyen discretiós pénzeket, keveselli ezt. Bár Erdély szegény – írja 1737. április 10-én a Guberniumnak –, de tudván azt, hogy egy ilyen személy mennyit tehet, „kivált most azon Szegény Haza részéről nagy momentumu dolgok lévén fen", s azt is, hogy korábban Erdély több discretiót adott a Wöber-rangú személyeknek, úgy határozott, hogy 200 aranyat ad a haditanácsi referendáriusnak. (A Gubernium aztán küldte is fel a pótlást.)[112]

Ugyanakkor azonban a Gubernium felkészült a harc folytatására. 1737. június 22-i körrendeletében arra utasította a törvényhatóságokat: az országgyűlésre hozzanak be kimutatást arról is, hogy az adón s a regulamentumban meghatározott gratuitumon kívül kinek adtak valamit. Talán ezzel le lehet valamit alkudni az 1737/38-i adóból – hívta fel figyelmüket a dolog értelmére. Minthogy pedig panaszok érkeztek hozzá erőszakos katonai végrehajtásokról, a végrehajtók által a megszabotton felül felvett taxákról, arestálásokról, verésekről, sebesítésekről, nemesi kúriák megtámadásáról,[113] szekereknek és előfogatoknak az országból való kiviteléről, ezekről összeállításokat kért be.[114] Ilyen kimutatások érkeztek is be;[115] a bennük foglaltak ismertetésére nem térünk ki, mert semmi újat nem mondanak a korábbiakban bemutatottakhoz képest. 1737 decemberében az országgyűlésen születtek is tervezetek a discretio mértékének szabályozására,[116] az 1737. szeptember 28-án elhalt Wallis[117] helyére egyelőre ideiglenes erdélyi főhadiparancsnokká kinevezett Christian Lobkovitz herceg lovassági tábornok,[118] mint az

[111] Uo. 1737: 83.

[112] Uo. 1737: 175.

[113] Ekkor már országszerte ismeretes lehetett, ami Apor Péteren történt. 1737. április 3-án br. Wangenheimb, a Wallis-ezred századosa, saját jószántából egy tizedest és hat közlegényt küldött az öreg háromszéki főkirálybíró házára a magának és századai tisztjeinek követelt discretio végrehajtására, azzal az utasítással, hogy telepedjenek be Apor szobájába [!], s addig ne távozzanak onnan, míg írásos rendelkezést nem kapnak erre. A káplár és 6 katonája be is szállt a főkirálybíró szobájába, ott gorombán ételt-italt követeltek. Apor nagy nehezen rábírta őket, hogy ne maradjanak szobájában, de kénytelen volt mindent szolgáltatni nekik, ami executoroknak jár, míg a százados vissza nem rendelte őket. A megaláztatása miatt méltán vérig sértődött öreg Apor panaszt tett a Guberniumnál és Wallisnál is; a főhadiparancsnok is jónak látott fegyelmi intézkedéseket hozni *saját* ezredének tisztje ellen. (G. P. 1737: 340.).

[114] G. P. 1737: 230.

[115] Uo. 1737: 455.

[116] Egy (keltezetlen, aláíratlan, talán a Guberniumtól származó) tervezet ezredesnek 500, alezredesnek 350, őrnagynak 250, századosnak 120, hadnagynak 60, zászlósnak 50 RFrt discretiót engedélyezne (ami jelentősen kevesebb annál, amennyit a tisztek ténylegesen kicsikartak 1737 első felében), s bizonyos erdélyi városokban elszállásolt századok altisztjeinek és legénységének is szerényebb összeget azzal, hogy a bekvártélyozott legénység a természetben neki juttatott szolgalomon kívül nem vehet fel készpénzt a lakosságtól. A discretiók országos összege így is 59 460 Ft-ot tett volna ki. A rendek 1737. december 16-i tervezete ennél jóval kevesebbet ajánlott fel, az altábornagy 400 RFrt-jától a beosztott zászlós 12 RFrt-jáig, s ezt is csak 1738-ra adta volna (a regulamentum sérelme nélkül), feltételek egész sorával (G. P. 1737: 481).

[117] Wallis halálára: EK: AG 1737: 194.

[118] G. P. 1737: 383.

országgyűlés királyi biztosa pedig megtette erre reflexióit,[119] a döntés azonban nem Erdélyben született. A Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis, amelynek Savoyai Jenő halála óta Sinzendorff az elnöke (a Haditanács új elnökének, Königseggnek lényegesen kisebb a súlya az erdélyi konferenciában, mint Savoyai Jenőnek volt), 1737. október 25-i üléséről udvari vegyesbizottságot küld ki az erdélyi rendkívüli adókivetések, katonai túlkapások megvizsgálására az Osztrák Kancellária, a Haditanács, az Udvari Kamara és az Erdélyi Udvari Kancellária tagjaiból.[120] Bornemisszának ez az első nagy sikere ebben az ügyben. A második az, hogy a bizottság a discretiók alapos megszorítását javasolja.[121] A harmadik az, hogy még a Ministerialkonferenznek a vegyes bizottság javaslatáról hozott döntése előtt rescriptumot eszközöl ki az uralkodótól a discretio-kérdésben. Az 1738. február 24-i királyi rendelet előírja, hogy a katonaságnak előírt tartáson felül kicsikart discretiók, az utalványozottakon túl felvett termékek, az ilyen fuvarok bére stb. vagy az adóba számítandók be, vagy a katonaság térítse vissza őket.[122]

A discretio-csata e menetének tehát vége; a katonai szervek egyelőre vereséget szenvedtek. Ez a harc azonban csak egyik pontja annak a nagyobb háborúságnak, amely 1735 óta a Gubernium és az Erdélyi Udvari Kancellária, ill. a katonai kormányszervek közt dúl.

Wallis ti. a katonai-polgári teljhatalomtól való megfosztása után sértettségében hajlamos bizonyos újabb túlkapásokra, ill. azok elnézésére is. Az erdélyi hadbíróság olyan büntetőperes ügyekbe avatkozik, amelyek nem tartoznak rá. A Gubernium tájékoztatja a Kancelláriát az ügyről – a hadbíróság azonban az 1735-i szüreti törvényszünet alatt, a Gubernium feltételezése szerint, „maga praetendált jurisdictiójának megerősítésére s bizonyítására" a hamispénzverés miatt évek óta bebörtönzött személyek közül hármat fővétellel büntetett. A hamispénzverés az erdélyi törvények szerint a nota bűncselekménycsoportjába tartozik, így büntetése halál – de nota-perekben *az országgyűlés* illetékes. Mikor a Gubernium megkeresi Wallist, hogy a hadbíróság ne elegyítse magát a polgári szervek bírói jogkörébe, a főhadiparancsnok *szóbeli* választ ad: ő nem dönthet ebben, a Gubernium tegyen felségelőterjesztést.[123] Az ilyen túlkapásoknak bizonnyal az vet véget, hogy az erdélyi hadbíróság kincstári tisztviselőkre is ki akarja terjeszteni jogkörét (hagyatéki ügyekben), s az Udvari Kamara erőteljes fellépésére III. Károly megvédi a kincstárat jogaiban.[124]

Veszedelmesebb az az akció, amelyet a Haditanács indít Erdély adóztatása ügyében. 1736. február 18-án azzal lepi meg az Erdélyi Udvari Kancelláriát, hogy megküldi neki

[119] Közel a kétszeresét követelte a tisztek számára a rendek által felajánlottnak, azzal az indokolással, hogy ezek az elmúlt nyári (sikertelen) hadjáratban a szokatlan [!] és állandó fáradozás, a marhavész és a rossz időjárás miatt elvesztették poggyászukat, lovaikat és igavonóikat, s ha a telelés alatt a rendek nem segítik őket, nem tudják rendbe hozni magukat a következő hadjáratig. (G. P. 1738: 5.–1737. december 20-i kelettel).

[120] EK: AG 1737: 208.

[121] Uo. 1738: 208 (a javaslatok részletes ismertetésére visszatérünk.)

[122] G. P. 1738: 55.

[123] Uo. 1735: 439.

[124] KrA: N 5–7 (egy, közelebbről meg nem jelölt Ministerialkonferenz 1736. november 28-i felségelőterjesztése és III. Károly döntése).

Erdély és Olténia 1736. téli félévi *adókivetését* – tudomásulvétel végett, s azzal, hogy a Kancellária tegye meg a szükséges lépéseket az adó felvétele és a helyi katonai pénztárakba való átadása ügyében. Az Erdélyi Udvari Kancellária higgadtan kitér a képtelen követelés elől. A korábbi gyakorlat szerint – írja 1736. március 5-én – maga kívánt volna eljárni ebben az ügybe. A Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis előzetes tudomása nélkül nem rendelkezhet erről – folytatja –, annak következő üléséig el kell napolni a dolgot.[125] 1737 tavaszán a Haditanács újból hasonló megkeresést intézhet az Erdélyi Udvari Kancelláriához, s az újra figyelmezteti a Birodalom legfőbb katonai szervét az adókivetés hagyományos módjára s az azt rögzítő Ministerialkonferenz-határozatra és uralkodói elhatározásra.[126] A Haditanács azonban rövidesen amiatt keresi meg a Kancelláriát, hogy (Wallis többszöri jelentése szerint) a polgári kormányzat az adó nem egészen 10%-át (57 806 Frt) vonakodik kivetni, s így több tiszt nem kapja meg fizetését. Rendelkezést vár a Kancelláriától a Guberniumhoz, hogy az, nem várva meg az országgyűlést, amely még késhet, a jelzett összeget (a törvényhatósági főtisztek összehívásával) repartiáltassa. A Kancellária megint elegánsan tér ki. A Haditanács nyilván azért sürgette a kivetést – válaszolja –, mert úgy tűnt: az országgyűlés későbbre marad. Minthogy azonban az 1737. május 7-i Ministerialkonferenz-ülésen határozat született az országgyűlés összehívására, s remélhető ennek uralkodói jóváhagyása, az ügy az *országgyűlésen* lesz megfelelően eldönthető.[127] Ugyanez ismétlődik meg, mutatis mutandis, 1738-ban[128] és 1739-ben.[129] A Haditanácsnak nem sikerült elérnie azt, hogy közvetlenül a kezébe vehesse Erdély adóztatásának ügyét.

De kudarc követte a legfelsőbb katonai körök legélesebb próbálkozását is arra, hogy revánsot vegyenek az 1734-ben elszenvedett vereségért. Ez az erdélyi református püspök és számos erdélyi református vezető személyiség letartóztatása volt.

A letartóztatások ügye fő vonalaiban ismert történettudományunkban: Lobkovitz, nem kis feltűnést keltve, 1738 márciusának végén tartóztatja le, a Rákóczi Józseffel való összejátszás vádjával, Szigeti Gyula István püspököt, Bethlen Sámuelt, Lázár Jánost, Rhédei Ferencet és Lászlót, Thoroczkai Zsigmondot és Tholdalagi Mihályt.[130] A provokáció (hiszen a vádak alaptalanoknak bizonyultak) arra irányult, hogy megfélemlítse az erdélyi rendek egészét s vele a Guberniumot is, amelyet a Haditanács egyideje nagyon

[125] EK: AG 1736: 17.

[126] Uo. 1737: 86 (az Erdélyi Udvari Kancellária 1737. április 6-i átirata a Haditanácshoz).

[127] Uo. 1737: 132 (a Haditanács 1737. április 29-i átirata és az Erdélyi Udvari Kancellária 1737. május 13-i válasza).

[128] Az ősz elején a Haditanács megkeresi a Kancelláriát az Erdélyben a téli hónapokra tevezett adó ügyében. A Kancellária eléri, hogy a Ministerialkonferenz elé kerüljön a kérdés. (L. errenézve az Erdélyi Udvari Kancellária 1738. október 22-i levelét a Guberniumhoz – EK: AG 1738: 396.).

[129] A Haditanács 1739. október 29-én az adóelőleg repartitiójával kapcsolatban ír át a Kancelláriának, mire az 1739. november 16-án jónak látja emlékeztetni az erdélyi adómegajánlás módjára – s egyben utal rá, hogy az az év szeptemberi országgyűlés résztvevői azt kérik, hogy Erdélyt ne terheljék a Diploma Leopoldinumban meghatározott összegen túl. (ED: AG 1739: 186.)

[130] *Kővári László:* Erdély története VI. k. (Kolozsvár, 1866): 106–8., *Lukinich Imre:* Az utolsó Rákócziak (Lukinich Imre szerk.: Rákóczi: Emlékkönyv halálának 200 éves fordulójára. Bp. (1935): I.: 282. Jegyezzük meg: később további személyek letartóztatására is sor került.

rossz szemmel nézett,[131] s egyben megbontsa a katolikus és protestáns rendek 1734 óta létrejött viszonylagos egységét. A teljes katonai uralom, mint egyetlen lehetséges megoldás, plauzibilisnek kellett hogy tűnjön a háborús körülmények közt, ha a Birodalom vezető köreivel el lehet fogadtatni egy olyan helyzetképet, amely szerint Erdély református elitje, egyháziak és világiak egyaránt, Rákóczi-pártiak, a Guberniumot pedig ezek után el lehet marasztalni a tehetetlenség vádjában.

Anélkül, hogy a letartóztatások eddig meg nem világított részletkérdéseibe belemennénk, a kérdés körül folyó nagypolitikai harcnak a hatalmi kérdés szempontjából fő momentumaira hívjuk fel a figyelmet. A Gubernium és az Erdélyi Udvari Kancellária, ha nem is nyíltan, de konzekvensen szemben áll a letartóztatási akcióval. A Gubernium a letartóztatások miatt felfüggeszti az azok időpontjában együtt ülő országgyűlés bezárását (hiszen amennyiben felségsértési ügyről van szó, az *országgyűlés bírósága* lenne illetékes), s csak akkor enged, amikor Lobkovitz (nem lévén járatos Erdély közjogában, vagy nem akarván tudni róla) 1738. március 29-én közli vele, hogy a letartóztatások és a vizsgálat ügye semmiféle kapcsolatban nincs az országgyűléssel, s a rendeket emiatt nem kell feltartani.[132] 1738 májusában a Gubernium lépést tesz Lobkovitznál az arestáltak szabadon bocsátása érdekében, megküldve neki azok családtagjainak kérvényeit – a válasz negatív, a herceg udvari rendelkezésre hivatkozik.[133] 1738. június 10-i felségelőterjesztésében és ugyanaznap az Erdélyi Udvari Kancelláriának írt levelében már eléggé nyíltan beszél az elfogatások kiváltotta politikai hangulatról. Nem vonja kétségbe – írja a felségelőterjesztésben –, hogy az állam biztonsága érdekében megfelelő és gyors lépésekre van szükség, de nemeseket az ügy kellő ismerete nélkül, a szökés veszélye nem állván fenn, a Gubernium tudta nélkül elfogni ellenkezik a korábbi korok „stylusával" s az érvényes királyi rendeletekkel. A haza fiai úgy érzik, hogy tisztjeiket semmibe vették – nem csodálatos, hogy féltükben elhúzódnak házaiktól. A Gubernium azt kéri, hogy az uralkodó teremtsen rendet ebben a rendetlenségben. Élesebb a fogalmazása a Kancelláriához írt levélnek. Végére kellene járni az elfogatások alapjául szolgáló feljelentés alapos vagy alaptalan voltának, s aszerint kellene eljárni, „mert ha tsak ad fidem Denunciatorum aut scripti cujusdam simplicis fogják meg az embert, senki sem lehet securus, kinek kinek haragossa lévén, sine fundamento is árulkodhatik vagy firkálhat gonoszul".[134] Harapósan ír a Kancelláriának 1738. június 17-én a katonai szervek vizsgálati módszereiről is.[135]

Az Erdélyi Udvari Kancellária szintén kezdettől mindent megtesz a letartóztatottak ügyében,[136] elsősorban a Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis informálásában. A

[131] „Már bizonyos üdőtől fogva onnan [a Haditanácsból] az Méltóságos Regium Guberniumból fel küldött dolgokra jó válasz nem igen adatott" – írta az Erdélyi Udvari Kancellária a Guberniumnak 1737. október 18-án (EK: AG 1738: 395).

[132] G. P. 1738: 119.

[133] Uo. 1738: 169.

[134] Uo. 1738: 192.

[135] A letartóztatottak iratait sorszámozták – írja. „Minden dib, dáb, aprólékos írások in numerum ingrediáltak, aztán eő Serenitássa [Lobkovitz] Szállására felhordatván, és ottan Ujjabb revisio által censeáltatnak. De mint hogy hasznos, s haszontalan, jok és rosz Levelek promiscue vannak, kár következhetnék, ha sokára ottan detineáltatnak." (Uo. 1738: 200).

[136] L.: G. P. 1738: 274.

Ministerialkonferenz láthatólag csak 1738 nyarán kapcsolódott be az ügy intézésébe,[137] annak a vizsgálatnak kapcsán, amelyet Thorwesten helyettes főhadbíró (generalis auditor locumtenens) végzett a Rákóczi-pártiság vádja ügyében. Thorwesten jelentése 1738. július 29-én került a Ministerialkonferenz elé. Az, bizonnyal Bornemissza fellépése nyomán, aki változatlanul élvezte Sinzendorff bizalmát, megállapította, hogy a vizsgálat nem folyt törvényesen, s még a gyanús irományokat se vizsgálták meg kellően. Egy újabb Konferenz-ülés (1738. augusztus 13.) úgy döntött, hogy a vizsgálatra és ítélethozatalra Erdélyben katonai-polgári vegyesbizottság jöjjön létre. Ebben a Guberniumot maga Haller János gubernator, továbbá a *református* Bánffy Zsigmond tanácsos és az *evangélikus* Baussnern, szász comes, tanácsos képviselje, a rendeket pedig (az ő bevonásukat az Erdélyi Udvari Kancellária azzal az indokolással javasolta, hogy a Gubernium számos tagja rokonságban áll a letartóztatottakkal) három katolikus személy: Orbán Elek aranyosszéki főkirálybíró, Kún Zsigmond *ítélőmester* és Csulai Imre *királyi táblai ülnök (a volt fiscalis director)*, a katonaságot pedig Damniz vezérőrnagy,[138] Thorwesten és egy Lobkovitz által kijelölendő személy. A bizottság az elfogottak kihallgatása után mindegyikükről külön-külön adjon véleményt az uralkodónak, közben pedig az Osztrák Kancellária, a Haditanács és az Erdélyi Udvari Kancellária levéltárában felkutatandók azok az iratok, amelyekből kivehető: korábban mi volt az eljárás az ilyen esetekben. Addig is, míg a bizottság jelentését a Konferenz megvitatja, és az uralkodó döntést hoz, a letartóztatottak börtön helyett tisztes őrizetben tartandók. III. Károly jóváhagyta a Konferenz állásfoglalását.[139] Az ügy további intézése *már nem katonai vonalon történik*, sőt (Bornemissza ügyes húzása révén) *a rendek is* helyet kapnak benne, képviselőik közt 2 kitűnő jogásszal. A bizottságban pedig Damnizcal és Thorwestennel szemben *maga Haller János ül.*

A vegyes bizottság 1738. október 1. és 29. közt végzi el munkáját. Az érdemi kérdésben polgári és katonai tagjai egyetértenek: a vád nem bizonyosodott be, a kihallgatottak állhatatos hűséget mutattak az uralkodó iránt, magyarázatot adtak a náluk talált, első látásra gyanús levelek értelmére. Így valamennyien felmentendők, szabadon bocsátandók, minden lehető elégtétel megadandó nekik, joguk fenntartandó a hamis feljelentő elleni eljárásra. Csak az elégtétel módját illetően vannak köztük (nem lényeges) eltérések. A vizsgálat eredményét Lobkovitz 1738. november 3-án felterjeszti a Haditanácsnak, a Gubernium pedig (maga és a rendek nevében) 1738. november 12-én külön felségelőterjesztéssel él. Ebben az uralkodó elé tárja, hogy a letartóztatások megrendítően hatottak a rendekre, s újabb konsternációt váltott ki az ügy katonai-polgári vegyes bizottsággal való tárgyaltatása. Ez a törvények, a Gubernium s egyáltalán a provinciális igazgatás hitelét fenyegeti – hangsúlyozza –; katonák még hűtlenségi perben sem lehetnek jelen a vizsgálatnál s az ítélethozatalnál. Sürgeti az alaptalan feljelentők megbüntetését.

[137] Lobkovitz „huc ad aulam" tesz jelentést az 1738 március elején hozzá érkezett hírekről az állítólagos Rákóczi-párt erdélyi összeesküvéséről, s ott született határozat („visum fuit") az „ellenlépésekről" (ED: AG 1738: 434). Lukinich is a Haditanács intézkedésének tartotta ezt. Ezzel egyetérthetünk; a Ministerialkonferenz ilyen korai intézkedésének nincs nyoma, s a Konferenz javaslata és királyi döntés esetén nem a „visum fuit" kitétel szerepelne.

[138] Ő követelte az 1200 Frt-os discretiót Brassón.

[139] Az 1738. július 29-i Konferenz-ülésről a Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis 1738. december 23-i felségelőterjesztésében van szó (EK: AG 1738: 434). Az 1738. augusztus 13-i ülésről készült felségelőterjesztés: uo.

A Ministerialkonferenznek 1738. december 23-án[140] nem könnyű kérdésekben kell döntenie. Az már nem vita kérdése, hogy a letartóztatottakat szabadon kell engedni; az is, hogy a Haditanács és Lobkovitz eljárása képtelenség volt. A Konferenz diplomatikus fogalmazása szerint a jelen ügy oly egyedi és rendkívüli, hogy belőle semmiféle szabály nem eredhet a jövőre, s egyébként is vannak megfelelő törvények és uralkodói resolutiók az ilyen esetekben való eljárásra. Meg kell azonban találni a formulát három kérdésben: 1. igazolni kell az elfogatásokat és a vizsgálat tartását, 2. ugyanakkor igazságot kell szolgáltatni a letartóztatottaknak és a köznek, 3. helyre kell állítani a bizalmat az uralkodó iránt, ill. a rendek közt. A Konferenz úgy látja: a rendeknek is el kell ismerniük, hogy a rendkívüli körülmények közt (a török háború, Rákóczi József és a porta 1738. januári szerződése, félelem Erdélybe való török beütésről, Rákóczi József felkelésre buzdító felhívásai, kémek Erdélyben, katonák átállása Rákóczihoz, a – bár alaptalannak bizonyult – feljelentések s az elfogottaknál talált iromány ok) az uralkodó tekintélye és a köznyugalom megóvása érdekében kellett és lehetett olyan lépéseket tenni (elfogatásokat is beleértve), amelyek nélkül a belső zavarokat nem lehetett volna megelőzni [!]. Miután azonban megfelelő politikai és katonai rendelkezések történtek Erdélyben s másutt, s az ellenséges beütés lehetőségét elvágták [!], bizottságot küldtek ki az ügy kivizsgálására. Így a letartóztatások igazolva vannak, az eljárás törvényes volt [!], a vizsgálat késését pedig a háborús helyzet és a járvány igazolja. A Konferenz ezzel megvédi a Haditanács tekintélyét, s most már a meghurcoltaknak adandó elégtételről gondolkodhat. Leszögezi: a vádak nem igazolódtak be, az elfogottak hűek az uralkodóhoz. Így felmentendők, azonnal szabadon bocsátandók, ártatlanságukról tanúsítvány adandó nekik, s ez Erdélyben és (sajtó útján) Bécsben közzéteendő, az *erdélyi* feljelentő ellen[141] a sértettnek joga van eljárni. Végül helyre kell állítani a valóban megrendült felekezeti bizalmat is (a reformátusok ti. úgy látják, hogy katolikusok és evangélikus szászok felekezeti okokból jelentették fel a reformátusokat). Minthogy azonban az ügyet lezáró uralkodói rendelkezésekből világos, hogy a 8 letartóztatott esetéből 7-ben külföldi személy a feljelentő, a letartóztatottak pedig nyilvánvalóan visszanyerték becsületüket, elégtételt kaptak, s a jelen ügy a jövőben sem szolgálhat például, a bizalom kétségkívül helyreállhat.[142] A Konferenz állásfoglalása alapján történik az uralkodó közlése a letartóztatottak szabadonbocsátásáról s a nekik adandó elégtételről. A Haditanács úgy-ahogy megvédte tekintélyét, még azt is eléri, hogy Christian Lobkovitz herceget III. Károly véglegesítse erdélyi főhadiparancsnokságá-

[140] Az ülésen Sinzendorff elnököl. Jelen van Gundaker Starhemberg, Aloysius Harrach alsó-ausztriai marsall, Dietrichstein udvari kamaraelnök, Königsegg (a császárnő főudvarmestere), Harrach, a Haditanács elnöke, továbbá Mannagetta, Koch, Bartenstein, Kozma erdélyi udvari kancelláriai tanácsos és Wöber.

[141] Az alap-feljelentést a moldvai fejedelem titkára tette Lobkovitznál. Maga az a tény, hogy egy, bizonyos szerény szuverénitást élvező uralkodó bizalmas munkatársa, egy idegen állam területi katonai parancsnokához fordul egy ilyen súlyú politikai ügyben, sejteti, hogy ez a titkár milyen kapcsolatban állhatott a Habsburg-birodalom katonai szerveivel. Úgy hisszük, így jogunk volt provokációnak minősíteni az ügyet. A fejedelmi titkár mellett erdélyi feljelentő is szerepelt a 8 vezető református személy ügyében (természetesen továbbiak is a központi vizsgálóbizottság elé nem került letartóztatási ügyekben).

[142] EK: AG 1738: 434.

ban,[143] de lényegében elvesztette az Erdélyben létrehozandó teljes katonai uralomért 1735 óta több vonalon folyó harc döntő ütközetét.

Az ezek után már nem érdemi dolog, ami a discretiók kérdésében egészen 1740 januárjáig folyik. A Haditanács ebben a kérdésben tud még fordulatot elérni a discretio-követelők javára, III. Károlynak az 1740. január 10-i Ministerialkonferenz felségelőterjesztésére adott resolutioja azonban végül is kategórikusan eltiltja a discretiók kicsikarását.[144]

VI. Bornemissza János két nem könnyű csatában verte vissza a Birodalom katonai vezetésének azokat a próbálkozásait, hogy teljes katonai uralmat hozzon létre Erdélyben. 1734 végétől kitűnően együttműködött vele ebben az általa elismerésre méltó politikus-ravaszsággal kreált és jól megválasztott gubernator, Haller János. Elsősorban a százszázalékosan Habsburg-hű alkancellárnak köszönhető Erdély maradék államiságának megmentése. A buzgó katolikus Bornemissza (s az ugyanilyennek ismert Haller) félreteszi még a katolikus felekezeti érdeket is, ha Erdély közjogi állásának védhető elemeiről van szó. Mindkettőjüket (különösen Bornemisszát) vezérli ebben saját pozíciójuk megtartásának vagy erősítésének érdeke is, az erdélyi rendek közös érdekeinek védelme is, ez azonban az eredmény szempontjából közömbös.

Persze, nem lehet eltekinteni attól, hogy Bornemissza maga is csak függvénye nagyobb erőknek. Az alkancellár a Birodalom legfelső köreinek „civil pártjával" fogózik a katonai párt elleni harcban. Ezt azonban elismerésre méltó taktikai érzékkel teszi.

S attól sem lehet elvonatkoztatni, hogy a Birodalom vezetésének katonai és civil pártja közt a döntéseket többek között olyan kérdésekben is, mint a teljes katonai uralom elhárítása Erdélyben, nem a különböző Ministerialkonferenzekben lefolyt viták hozzák, hanem a Habsburg-hadseregek vereségei a lengyel trónöröklési háborúban s aztán az 1737–39-i török háborúban. Ez teszi lehetővé a civil párt megerősödését ellenfele rovására.

Mi a jelentősége ennek a 7 évig tartó, fordulatokban nem szűkölködő harcnak nagyobb történeti perspektívában? Nem szeretjük a „mi lett volna, ha. . ." – kérdésfeltevéseket, most azonban nem kerülhetjük el ezt. Egy teljes katonai uralom alá került Erdélyben megszűntek volna még a politikai életnek azok a formái is, amelyek 1790 előtt meglehetősen szerények voltak. De elképzelhető-e az 1790–1811-i erdélyi rendi reformmozgalom (a maga mégoly szerény eredményeivel is) a politikai élet e formái, e lehetőségei nélkül? S vajon milyen lett volna az 1790–95. évek politikai képlete Magyarországon e nélkül az erdélyi mozgalom nélkül? Ugyanez a kérdés merül fel a reformkori Erdély és Magyarország, még inkább 1848–49 esetében. Az erdélyi teljes katonai uralom körül 1732–39-ben lezajlott harcnak ez adja meg az értelmét tágabb perspektívában.

[143] G. P. 1739: 162; EK: AG 1739: 49 (1739. február 1.)

[144] „Maxime autem exactiones Militarium contra tenorem regulamenti severissime prohibeantur" (EK: AG 1740: 16).

Жолт Трочани

ПОПЫТКИ СОЗДАНИЯ ТОТАЛЬНОЙ ВОЕННОЙ ВЛАСТИ В ТРАНСИЛЬВАНИИ (1732—1739)

(Резюме)

Статья представит один важный ряд событий из малоизученной в специальной литературе политической истории Трансильвании между 1711—1740 гг.

В управлении Трансильванией, которая была проинтегрирована в империю Габжбургов в 1690-ом году, довольно долго преобладают военные органы: с 1690 до 1699 гг. ведётся война против турок, в которой Трансильвания играет роль главной восточной позиции Габсбургов и их союзников, и таким образом является естественным преобладание войск. В периоде от мира, заключённого в Карловаце, до 1703-ого года это преобладание едва уменьшивалось, а с 1703 до 1711 гг. Трансильвания находится фактически под тотальной военной властью. Это положение только медленно смягчается и после сатмарского мира. Однако в 1720-ые годы происходит постепенная эмансипация гражданского управления из-под военной власти. Ответный удар военной партии правящей элиты империи Габсбургов происходит весной 1732-ого года, после смерти губернатора Трансильвании, Жигмонда Корниша. Военная партия, во главе с Евгением Савойским достигла, чтобы Карл III. временно поручил управление гражданским правительством и Наместничеством (Gubernium Трансильвании Францу Паулу Валлису, главнокомандующему трансильванскими войсками. Трансильванская придворная канцеллярия, во главе с талантливым новым вице-канцлером, Яношом Борнемиссой, развернула противодействие: подняв на вид формальные и связанные с администрацией вопросы решения, на самом деле дрожая за изложённые в дипломе Леопольда (Diploma Leopoldinum) права трансильванских сословий и за свою эгзистенцию (поскольку тотальная военная власть неизбежно упразднило бы и отдельную трансильванскую канцеллярию). Канцеллярии удалось достигать, чтобы выдвижение кандидатуры произошло — на основе положений диплома Леопольда — путём трансильванского сейма, однако при кандидатуре преобладающее большинство голосов получили реформатские кандидаты, а среди католических больше всего получил главнокомандующий Валлис — очевидно не бед всякого нажима и всякой коррупции со стороны власти. Вопрос об исполнении должности губернатора обсуждалось органом Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis В это время, когда Евгений Савойский — ибо тем временем вспыхнула война за наследие польского престола — движется в поход, и там его постигла неудача. Конференция обсудила вопрос исполнения должности губернатора на бурном заседании 26-ого августа 1734-ого года. Яношу Борнемиссе удалось достичь (с помощью председателя заседания, Синзендорфа), чтобы ведущее управление империей отказалось от губернаторства Валлиса, а кандидатуру Иштвана Крниша — который среди католических кандидатов получил большинство голосов — отводило тем объяснением, что он является младщим братом бывшего губернатора, и таким образом эта должность оказалась бы семейным наследием. А Давида Петтки — который был выдвинут конференцией на первом месте — дискредитирует сам Борнемисса, в первую очередь тем, что Петтки являлся сторонником Ракоци-партии (!). В конце концов Борнемисса добьётся назначения Яноша Халлера на должность губернатора, имя которого между прочим и не было упомянуто среди трёх католических кандидатов сейма, который однако через общность интересов тесно привязался к Борнемиссе. Халлер и вводилось в должность губернатора в декабре 1734-ого года. Новое руководство Наместничества предпринимает энергичные шаги в интересах освобождения от военной власти (оно попробует перенести своё местопребывание из Себена, из местонахождения военного главнокомандования, резко критикует злоупотребления солдат), предпринимает жесты для заслуживания благосклонности протестатских сословий, подхватывает определённые (однако не одинаково оценимые) сословные требования по отношению вопросов казённой администрации (приём на казённые должности в первую очередь трансильван-

цев, уничтожение системы аренды в хозяйстве казны. Вместе с этими положительными требованиями небесспорные: более сильное обложение налогом иностранных, греческих, армянских, болгарских торговых элементов). Когда вспыхнула новая война против турок, военные органы ответили ударом, в первую очередь в связи вопроса бакшиша (discretió). Здесь однако Борнемисса в конце концов одерживает победу: Карл III. по сути дела запрещает требование бакшиша. Более опасным оказалось нападение Военного совета весной 1738-ого года на реформатские сословия Трансильвании, косвенно на всю трансильванскую сословность и гражданское управление, путём ареста многих реформатских духовных и светских личностей, обвиняя их (как выяснилось неосновательно) в соглашении с Йожефом Ракоци (с кандидатом порты на должность князя Трансильвании). Этот маг однако встретил единогласного и решительного возрожения со стороны сословий и органов управления (Наместничества и Трансильванской придворной канцеллярии); расследования доказывали необоснованность подозрения, и в декабре 1738-ого года Конференция (из-за тактических основ подтверждая «законность» поступков военных органов) освобождает заключённых, и даёт им полное удовлетворение. С крущением этих новейших попыток для создания военной власти в Трансильвании унялась опасность утеры существующих возможностей политической жизни на добрых два десятилетия. Трансильвания типа марки, под военной властью — или трансильванские движения реформ 1790-ых гг., трансильванская эпоха реформ и роль Трансильвании в 1848—49 гг. — вот перспективные альтернативы: в такой перспективе борьба против военной власти *в общем и целом* может получить только положительную оценку.

Zsolt Trócsányi

TENTATIVES D'ÉTABLIR EN TRANSYLVANIE UN GOUVERNEMENT ENTIÈREMENT MILITAIRE (1732–1739)

(Résumé)

L'étude présente une très importante série d'événements en Transylvanie, entre 1711 et 1740, fort peu dépouillée jusqu'ici dans son histoire politique.

Dans l'administration de la Transylvanie, intégrée après 1690 dans L'Empire des Habsbourgs, les organes militaires jouent, pendant longtemps, un rôle prépondérant: entre 1690 et 1699 se déroule la guerre contre les Turcs dans laquelle la Transylvanie occupe la principale position orientale des Habsbourgs et leurs alliés, par conséquent la prépondérance de l'armée est naturelle. Elle diminue à peine entre le traité de paix de Karlowitz et 1703, et entre 1703 et 1711 le régime est en pratique totalement militaire en Transylvanie, ce qui n'est modéré que lentement après Szatmár. Au cours des années 1720 cependant l'administration civile de la Transylvanie s'affranchissait graduellement du régime militaire. Après la mort, en décembre 1731, de Zsigmond Kornis gouverneur de Transylvanie, le parti militaire de l'élite au pouvoir dans l'Empire des Habsbourgs riposte au printemps de 1732: le parti militaire dirigé par Eugène de Savoie obtint auprès de Charles III la charge provisoire pour le généralissime Franz Paul Wallis de diriger l'administration civile de la Transylvanie et les fonctions du Gubernium. La Chancellerie Royale de Transylvanie, avec à sa tête le souschancelier János Bornemissza, homo novus de grand talent, entame immédiatement une contre-attaque. En apparence, il insiste sur les questions formelles et administratives-techniques de cette solution, en fait par crainte pour les droits des Ordres transylvanis fixés dans la Diploma Leopoldinum, et aussi pour sa propre existence (un régime purement militaire rendrait de toute évidence superflue la chancllerie transylvaine indépendante). Il réussit à obtenir que, conformément aux règles fixées dans la Diploma Leopoldinum, le gouverneur fût recommandé par la diète – cependant, les candidats protestants obtinrent la grande majorité et parmi les candidats catholiques la majorité des voix était pour le généralissime Wallis (certainement pas sans pression et corruption du côté du pouvoir). Le problème du poste du gouverneur est posé devant la Ministerialkonferenz

in rebus Transylvanicis quand Eugène de Savoie se rend au front de la guerre de succession éclatée entretemps en Pologne et y subit des revers. Le 26 août 1734 la Konferenz discute à une séance orageuse la question de gouverneur. János Bornemissza réussit (à l'aide du président de la séance, Sinzendorff) à obtenir que le corps dirigeant de l'Empire elimine Wallis du poste de gouverneur et qu'il écarte le candidat catholique István Kornis, ayant obtenu après le premier le plus de votes, car il est le frère du gouverneur précédent et qu'ainsi cette fonction deviendrait héréditaire dans une famille. L'élection de Dávid Pettki, désigné par la Konferenz en première place, est devenue impossible grâce à Bornemissza qui évoque son passé dans le parti de Rákóczi (!); enfin il arrive à faire nommer gouverneur János Haller dont le nom ne figura même pas permi les trois candidats catholiques de la diète, mais qui était étroitement lié par des intérêts à Bornemissza. En décembre 1734 Haller est investi de sa fonction de gouverneur. Sous la nouvelle direction le Gubernium entreprend d'importantes mesures pour acquérir son indépendance du pouvoir militaire (essaie de transférer sa résidence de Szeben, siège du généralissime, attaque avec violence les abus des militaires), fait des gestes pour obtenir la bienveillance des Ordres protestants, se joint à certaines exigences (différement appréciables) des Ordres concernant l'administration du trésor (nommer aux fonctions du trésor avant tout des Transylvains, liquidation du régime des baux dans les domaines du trésor – et avec ces exigences positives il y en a aussi des discutables – imposition plus intense des marchands étrangers installés en Transylvanie, marchands grecs, arméniens, bulgares). Au moment où éclate la nouvelle guerre turque, les organes militaires rendent le coup, avant tout dans la question discrétionnaire, mais où c'est Bornemissza qui l'emporte à la fin: Charles III interdit au fond d'exiger des droits discrétionnaires. Plus grave est l'attaque lancée au printemps 1738 par le Conseil de Guerre directement contre les Ordres protestantss de Transylvanie, et indirectement contre tout le régime transylvain des Ordres et contre l'administration civile, en arrêtant nombreuses personnalités protestantes, ecclésiastiques et civiles, les accusant (sans fondement, comme s'est avéré) de connivence avec József Rákóczi (candidat de la Porte comme prince de Transylvanie). Ce pas rencontre pourtant l'opposition vigoureuse des Ordres et des organes gouvernementaux transylvains (Gubernium et Chancellerie de la Cour de Transylvanie), les enquétes démontrent que les suspicions sont sans fondement, et en décembre 1735 la Ministerialkonferenz (justifiant, pour des raisons tactiques, la "légalité" des mesures prices par les organes militaires) ordonne de libérer les arrêtés et de leur rendre pleine justice. Cet échec de la nouvelle tentative d'introduire un régime militaire fait disparaître pour une bonne vingtaine d'années le danger en Transylvanie d'un régime militaire les possibilités existantes d'une vie politique. En grande perspective l'alternative est soit une Transylvanie soumise à un régime militaire de caractère de confins militaires, soit les mouvements de réforme dans la Transylvanie des années 1790, l'époque des réformes et le rôle joué par la Transylvanie en 1848/49. Dans cette perspective la lutte contre le pouvoir militaire ne peut être jugée que positivement *dans son ensemble.*

Rövidítések jegyzéke

A tanulmányunkban felhasznált levéltári forrásokat rövidítve idézzük. A rövidítések feloldását itt adjuk.

EFL = Magyar Országos Levéltár – Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak – Erdélyi Kincstári Levéltár: Erdélyi Fiscalis Levéltár.

EK: AG = Magyar Országos Levéltár – Erdélyi Udvari Kancellária Levéltára: Acta Generalia.

G.P. = Magyar Országos Levéltár – Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak – Gubernium Transylvanicum (in Politicis): ügyiratok.

HKA = Österreichisches Staatsarchiv – Hofkammerarchiv.

KrA: N = Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv: Archiv des Wiener Hofkriegsrates: Die Neoacquistische Subdelegation.

Thes.: AG = Magyar Országos Levéltár – Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak – Erdélyi Kincstári Levéltár – Thesaurariatus: Acta Generalia.

KÖZLEMÉNYEK

Hóvári János

AZ ERDÉLYI KANTHNER ÉS A BALKÁNI KANTÁR

Mértéktörténeti vizsgálódás a 15–16. század fordulóján

A nagyszebeni és a brassói levéltárakban – Európa keleti régiói viszonylatában – páratlan értékű iratanyag; számadáskönyvek, adólajsotromok, huszadnaplók, kiadási és bevételi jegyzékek maradtak ránk a a 15. század végétől kezdődően. Ezen forrásaink egy része – Brassóból 1551-ig – a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*[1] című sorozatban, Szebenből pedig 1515-ig terjedően a *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt*[2] című kötetben még a múlt században kiadásra került. A források publikálása 1551, ill. 1515 évnél megszakadt, holott a későbbi évek meglevő anyaga egyik legfontosabb forrása a középkori Erdély gazdaságtörténetének.[3]

Több városi adójegyzék, amelyekből a város lakosságára és a városi adózók vagyoni állapotára lehet következtetni – már feldolgozásra került.[4] Az 1500. évi szebeni és az 1503. évi brassói levantei áruk forgalmát az utóbbi években Pach Zsigmond Pál tette a vizsgálat tárgyává.[5]

A kiadott számadáskönyvek átfogó elemzésével alapvető ártörténeti adatokat, néhol ártörténeti sorokat állíthatunk össze 1551-ig Brassóból, amely sorok a kiadatlan levéltári anyag alapján tovább bővíthetők. Ezen jellegű kutatásokat, mint mindenütt az ártörténeti kutatásokat, megnehezíti, hogy magyarországi – jelen esetben – a szász városokban használt 15–16. századi mértékekről, különösen a súlymértékeikről nincsenek kellő ismereteink. Bogdán István munkásságának köszönhetően ugyan elkészült a 16. századi hossz- és területmértékek kézikönyve,[6] de a súlymértékekről még ez ideig nem rendelkezünk ilyen összefoglaló igényű alapmunkával.

[1] Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, I, Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt, I–III, Kronstadt, 1886, 1889, 1896.

[2] Quellen zur Geschichte Siebenbürgers aus sächsischen Archivum, I. Abteilung, Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation, I, Hermannstadt, 1880.

[3] A kiadatlan anyag forrásértékére kellőképpen rávilágítanak *Samuil Goldenber* és *Radu Manulescu* Brassó és Szeben kereskedelméről írott tanulmányai. *S. Goldenberg:* Der Südhandel in der Zollrechnungen von Sibiu (Hermannstadt) im 16. Jahrhundert, Revue des Études Sud-Est Européennes, II, (1964) 385–421. *R. Manolescu:* Comerţul Ţarii Românesti si Moldovei cu Braşovul (secolele XIV–XVI), Bucureşti, 1965.

[4] *Granasztói György:* Társadalmi tagozódás Brassóban a XV. század végén, Századok (106), 1972. 2, 350–399. *M. Philippi:* Die Unterschichte der siebenbürgischen Stadt Braşov (Kronstadt) in 14. und 15. Jahrhundert, Revue Roumain Histoire (16), 1977. 4, 657–687.

[5] *Pach Zsigmond Pál:* A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján, Századok (122), 1978. 6, 1005–38.

[6] *Bogdán István:* Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig, Bp. 1978. 388.

A gazdaságtörténészek úgy segítenek ezeken a problémákon, hogy a méterrendszer bevezetése előtti állapotot veszik alapul, nem figyelve kellőképpen arra, hogy már a késő-középkorban is lezajlottak bizonyos egységesítési törekvések. A név fennmaradása nem biztos, hogy egy és ugyanazon mértékegység továbbélését jelenti. Még bonyolultabbá teszi a kérdés megválaszolását: más mennyiséget értettek egyes mértékek esetében a különböző áruknál. A mértéktörténet csak „áruspecifikusan" adhat választ kérdéseire. A brassói és szebeni számadáskönyvekben élesen elkülönülnek az egyes mértékek. A fémeket *centenarius*sal, a gabonát *köböl*lel, a viaszt és a mézet *mázsá*val (massa), a fűszereket, gyapotot és rizst pedig *kanthner*-rel mérték Brassóban.[7] Külön tanulmányokat kell még a mértéktörténet szakértőinek szentelniük arra, hogy mekkora volt a *centenárius*, hogy a *köböl* milyen köböl volt, hogy a *mázsa* milyen font mennyi fontjából tevődött össze a középkor különböző évszázadaiban. Ez alkalommal a 15–16. századi súlymértékek közül az erdélyi *kanthner* és a balkáni fűszer kantár nagyságához szeretnénk új adalékokat adni.

A súlymértékek megállapításának alapvető problémája az illető területeken használt fontok, illetőleg (annak kisebb egységét kitevő) márka súlyok értékének megállapítása. A nagyobb súlyegységek általában egy városon belül ennek az alapegységnek tették ki a többszörösét.

A középkori magyar királyság területén különféle súly- és egyéb mértékek voltak használatban. Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás mértékegységesítési kísérletei éppen úgy nem jártak sikerrel, mint a Habsburgoké 1541 után.[8] Különösen bonyolult a mértéktörténet Erdélyben. Három kultúra – magyar, német, román – élt és él egymás mellett, közvetít egy távolabbit (a németek a távoli nyugatit; a magyarok a Duna medenceit; a románok pedig balkáni és török kapcsolatrendszerük segítségével a Mediterráneum keleti felét), egymásra hatva, vagy éppen kiszorítván egymást. Ez nemcsak a kulturális hatásokról mondható el, hanem Erdély, majd az erdélyi fejedelemség gazdasági kapcsolatairól is. Éppen az említett két város, Brassó és Nagyszeben volt a központja ezen érintkezési viszonyoknak. Ezekkel a problémákkal nemcsak a művelődéstörténet kutatói találkoznak, hanem a gazdaságtörténészek is.[9] A régi, ill. eredeti kapcsolatok alaposan megőrződtek a mértékek változásaiban. Eredetük kiderítésével sok esetben alig ismert érintkezési viszonyokat tárhatunk fel, vagy eddigi ismereteink szélesítésére van lehetőségünk.[10]

[7] *Pach Zsigmond Pál:* Századok, 1978, i. m. 1017.

[8] A magyarországi középkori hossz- és területmértékek egységesítéséről: *Bogdán* i. m. 53–55. A hasonló erdélyi próbálkozásokról *Jakó Zsigmond:* Az erdélyi mértéktörténet kérdéséhez, Erdélyi Múzeum, 1945. 240–243.

[9] Az Erdélyben együttélő kultúrák érintkezéseinek kutatását – a gazdasági és társadalmi érintkezés minden rétegére kiterjedve – tűzte ki célul az erdélyi magyar művelődéstörténet. Ennek szellemében jelent meg: Művelődéstörténeti tanulmányok, szerk. *Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor,* Bukarest, 1979. 260 l. és ennek második kötete; Művelődéstörténeti tanulmányok, szerk. *Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor,* Bukarest, 1980. 328 l. A magyar–román–szász együttélésről legújabban Binder Pál adott összefoglalást. *Binder Pál:* Közös múlt románok, magyarok, németek és dél-szlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről, Bukarest, 1982. 396 l.

[10] Az erdélyi szász városokkal foglalkozó gazdaságtörténeti munkáknak azonban előbb-utóbb szembe kell néznie a mértéktörténet problémáival. Az Erdélyben használt köböl Lederer Emma és Jakó Zsigmond munkásságának köszönhetően már ismert. *Lederer Emma:* Régi magyar ürmértékek,

A kanthner súlyának megállapítása sokáig azért nem tűnt problémának, mert a szaktudomány a mázsa szinonímájaként kezelte, s általában – a zentner nevéből következően – 100 fontos mázsával azonosította. A gazdaságtörténészek pedig csak azt kívánták eldönteni, hogy a budai vagy bécsi zentner, ill. mázsa volt-e érvényben a szász városokban. Francisc Pall 1956-ban írott cikkében arra a következtetésre jutott – Hóman Bálintra hivatkozva –, hogy a 120 fontos budai mázsát használták Erdélyben (58,929 – 58,864 kg). Ugyanott feltételezett egy száz török fontot kitevő mázsát is (63,695 kg).[11] Samuil Goldenberg Nagyszeben kereskedelmét vizsgálva 100 bécsi fontra tette a Nagyszebenben használt mázsát (56,– kg) a 16. század második felében.[12]

Az egyes városokban használt mázsa súlyok és a kanthner súlyok alig vagy csak nagyon ritkán egyezhetnek meg, mivel mint említettük, mindegyik mértékegység más és más árufajta mérésére szolgált. Kutatásaimhoz Pach Zsigmond Pál *A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala* című tanulmánya adot alap-indíttatást. Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy a kanthner kizárólag csak a keleti fűszerek, gyapot és rizs mérésére szolgált.[13] Így vizsgálódásunk leszűkülhetett ezen áruk mértékeinek vizsgálatára. Mivel az említett levantei árukat nyomon követhetjük a Balkánon és a Földközi-tenger keleti medencéjében, s az egyes régiókban használt mértékek vizsgálatával megtalálhatjuk azt a kantár súlyt is, amellyel az erdélyi kanthner összevethető.

A fűszerek, gyapot és rizs mérésére szolgáló szebeni és brassói kanthenr etimológiailag a *zanthner – zentner* (amely a latin *centenarius*-ból eredeztethető) középfelnémet változata.[14] Közismert volt a német nyelvterületen és a német alapítású közép-kelet-európai városokban.[15] Alapegysége a font (pondus v. libra), amelyből ritka esetben tett csak 100 font egy zentnert. A fontok nagysága változott aszerint, hogy a városokban

---

Századok (57–58) 1923 24, 123–257. és 305–326. *Jakó* i. m. Az erdélyi súlymértékek megállapítására F. Pall, S. Goldenberg és R. Manulescu tett kísérletet. *F. Pall:* Relaţii comerciale dintre braşoveni şi raguzani (cu documente inedite despre negoţul liniii în anul 1578), Revista Archivelor, Seria Nouă, 1, 1958. 97–98. *Manulescu* i. m. 305. A román szakirodalomban a legjobb és egyetlen mértéktörténeti összefoglalás *N. Stoicescu,* Cum masurau strămoşii metrologia medievală pe teritoriul României. Bucuresti, 1971. 23–329.

[11] *Pall* i. m. 98. *Hóman Bálint:* Magyar pénztörténet, 1000–1325, Bp. 1916. 118.

[12] *Goldenberg* i. m. 399.

[13] *Pach Zsigmond Pál,* Századok 1978. i. m. 1018. *uő.* The Transylvanian Route of Levantine Trade at the Turn of the 15th and 16th Centuries. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 1980, 34–35.

[14] *F. Kluge:* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Strassburg, 1894. 416. zentner – ein Gewicht von hundert Pfund. Kölnben: zinder, zintner, zinder. Bajor és osztrák területeken: centen, zenten, center, zenter. *J. Grimm* und *W. Grimm:* Deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1956. 15, 638–39. Zentner: Gewichtseinheit, 50 kg, 100 Pfund. *G. Wahrig:* Das grosse deutsche Wörterbuch, Güterslon, 1967. 4087. A hollandban *centenaar* alakban honosodott meg. *J. de Vries:* Nederlands Etymologisch Woordenbock. Leiden, 1963. 99. A középkori latinságban elterjedet *centenarium*-ra: *D. Du Cange:* Glossarium mediae et infimae latinitatis, Niort, 1883. 2, 262–63. Az egyes európai *Zenterek (center)* súlyáról: *Ereky Alfonz:* Mérték-, súly- és pénzismeret, Székesfehérvár, 1881. Teljes felsorolás az egyes Zenter súlyokról: *H. J. Alberti:* Mass und Gewicht. Berlin, 1957. 385–387.

[15] Többek között Magyarországon is. Sopronból 1460-ból „von erst, so die kramer kauffent I. *centen* pheffer per XXVIII tal. den." *Házi Jenő:* Sopron szabad királyi város története. II. rész. 6. kötet. Sopron, 1943. 214. Az 1483 és 1490 között kelt soproni harmincad tarifában pedig „IIII. tal

milyen font, ill. milyen súlyú márka fontja volt érvényben. A 15–16. századi erdélyi súlymértékekről – így a brassóiakról és a szebeniekről is – alig vannak ismereteink.

A kantár bizánci közvetítéssel került (κεντηναρι) az arab nyelvbe (kantár)[16] s arab közvetítéssel a törökbe.[17] (A bizánci κεντηναρι azonban egyértelműen a latin *centenárius*-ból eredeztethető.[18]) Minden bizonnyal az arab nyelvből került vissza a neolatin nyelvekbe is. A balkáni nyelvekben az oszmán-török közvetítés révén terjedt el, s ezen nyelvekben török jövevényszó.[19]

A kantár arab közvetítéssel *quintal* alakban honosodott meg a spanyolban, a franciában és a portugálban, s *cantaro* alakban az olaszban.[20] A quintal súlyok 46 és 58,75 kg között, a cantaro pedig 43,5 és 93 kg között váltakoztak. Az arab nyelvterületen használt kantár nagyobb változatosságot mutatott, mint a quintal és a cantaro. Ahogyan

---

pfeffer (után) 1 groschen". i. m. 259. „Vonn ain kar pfeffer III. fl. XII groschen. Vonn ain *zentenn* pfeffer III fl. XII groschen". i. m. 261. Ez utóbbi adat lényeges lehet a *kar*, ill. *karg* nagyságának megállapításához, amely a Mediterráneumban használt *cargo* egyik közép-kelet-európai változata. Joannes Siebenlinder 1436. évi budai vectigaliumában is találkozunk a cargoval. „Item de uno Karig piperis bonos grossos quadraginta." *Fejér Georgius:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Buda, 1843. X, 8, 667. Kováts Ferenc, aki közli a Siebenlinder-tarifa szövegét, ismét az 1456/57. évi pozsonyi vámnapló feldolgozásakor a karg nagyságát nem tudja megállapítani. *Kováts Ferenc:* Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincad könyv alapján. Történeti-Statisztikai tanulmány Bp. 1902. 212, 78–79. A budai jogkönyvben „So schol untter dresig pfunten, dass ist eyn virtail centen nichten verkaufft werden." *Mollay Károly:* Das Ofner Stadtrecht. Eine Deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. (Bp.) 1959. 193. Jagelló Zsigmond lengyel herceg magyarországi kiadásairól készült feljegyzésekben pedig 1501-ben „pro quartali *czathnar* piperis XI flor. in moneta, quia *czathnar* in Ungaria continet centum et viginti libras". *Divéky Adorján:* Zsigmond lengyel herceg budai számadásai 1500–1502, 105. Történelmi Tár, 1914. 152. A 120 fontos felosztás azonban csak a budai mértékeket használó városokra lehetett igaz, de előfordulhat az is, hogy ott is csak a felosztásban.

[16] *A. Barthelémy:* Dictionnaire Arabe-Français. Dialectes de Syrie, Alep, Damas, Liban, Jerusalem. Paris, 1935.

[17] Annak ellenére, hogy a legtöbb török szótárban szerepel az, hogy az oszmanli kantar a Koránban is előforduló (III, 12, 68) kintar-ból származik *J. Th. Zenker:* Dictionnaire turc-arabe-persan. Leipzig, 1866. 710. *W. Redhouse,* Turk and English Lexicon Istanbul, 1921. 1476. A török nyelv arab jövevényszavaival foglalkozó *M. Bittner:* Der Einfluss des Arabischen und Persischen auf das Türkische. Sitzungberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe. Wien, 1900.119. *G. Meyer:* Türkische Studien I., Die griechischen und romanischen Bestandteile im Wortschatze des Osmanisch–Türkischen. Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosopisch-historische Classe, I. Abhandlung, (CXXVIII.) Wien, 1893. 65.

[18] *Du Cange:* Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis. Lugduni, 1688. 634.

[19] Lásd a 32. számú jegyzetet.

[20] *K. Lokotsch:* Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalistischen Ursprung. Heidelberg, 1927. 94. *W. Meyer–Lübke:* Romanisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1935. 382. A franciában a *quintal* az arab *qintar*-ból származik. A 13. század óta közismert. Mértékegység, de állandósult szókapcsolatokban is előfordul – charger au quintal. A *cantal tsyentári:* balance pouvant peser 50 kg. *W. von Wartburg:* Französisches Etymologisches Wörterbuch, Basel, 1967. 19. Band. Orientalia, 94. *L. M. Devic:* Dictionaire étymologique des mots français d'origine orientale. Amsterdam, 1876. reprint 1965. 87. Az olasz *cantaro,* Genovában *cantá:* antica misura di peso. *C. Battisti–G. Alessio:* Dizionario etimologico italiano. Firenze, 1950. 1., 726. A spanyol és a portugál quintalra. *R. Dozy* et *W. H. Engelmann:* Glossaire des Mots Espagnola et portugais dérivés de l'Arabe, Leyden, 1869. 327.

az utóbbiak az európai fontokhoz alkalmazkodtak, úgy a kantár az arab világban elterjedt alapsúlyhoz, a *ratl*-hoz.[21] Egy kantár általában 100 ratl-ot tett ki, ám a ratl alapsúlyok is a legváltozatosabbak lehettek. A 14. századi itáliai kereskedő, Pegolotti által is ismert aleppói kantár az átszámítások szerint 227,5 és 229,6 kg között mozgott,[22] a szíriai kevesebb volt: 185–192,4 kg.[23] Ismerünk 327,5 kg-os bagdadi és 233,376 kg-os baszrai kantárt.[24] 1722-ben a hormuzi kantár – valószínűleg a portugál uralom (1514–1622) hatásának köszönhetően – megegyezett a portugál quintal-lal (58,750 kg).[25] Ehhez állt közel az Iránban használt 57 kg-os kantár, amely főleg a selyem mérésére szolgált.[26] Algériában a századunkig használták a 120 Troyes fontot kitevő – főleg fűszerek mérésére használt – 44,79 kg-os kantárt és egy 180 troyes-i fontot kitevő, főleg fémek mérésére használt ún. „nagy kantár"-t, amely 67,18 kg volt.[27] Egyiptomban a legváltozatosabb kantársúlyok fordultak elő. 1584-ből ismerünk 150 marseille-i fonttal egyező 61,189 kg-os kantárt.[28] Uzzano – a Pegolottiéhoz hasonló „practica della mercaturá"-jában említ egy 318 velencei fonttal egyenlő, 95,8 kg-os egyiptomi kantárt.[29] Pegolotti egy 257 genovai fonttal (81,4 kg) megegyező súlyúról is ad tudósítást.[30] Gyakran említett és elterjedt volt a fűszerek és a gyapot mérésére használt – 128 libbre fiorentine-vel (43,456 kg), ill. 144 libbre sottili in Vinegia-val (43,38 kg), vagy egy angol utazó 1584-ből származó feljegyzése szerint: „The weight of Alexandria is called Pois *Forfarine*, which is a *kintel* in that place, which maketh at Marseils 109, li(bra) of Marseils weight" (44,4646 kg). Ezt a 45 kg felé közelítő kantárt olaszul *„cantaro forfori"*-nak, arabul *„qintar folfoli"*-nak nevezték, azaz a bors kantárjának.[31]

[21] *W. Hinz:* Islamische Masse und Gewichte, umgerechnet ins metrische System. Handbuch der Orientalistik. Ergänzungsband 1. Heft, Leyden, 1955. i. m.

[22] *W. Hinz,* i. m. 26. Ugyanannyi volt a 19. században is. *L. C. Bleibtreu:* Handbuch der Münz-, Mass- und Gewichtskunde, Stuttgart, 1863. 36–37. *Balducci Pegolotti:* La practica della mercatura ed. by *A. Evens.* Cambridge, Massachusette, 1936. reprint New York, 1970. 68.

[23] *Hinz,* i. m. 26.

[24] *Hinz,* i. m. 26.

[25] *Hinz.* i. m. 26–27.

[26] Ali Qomi isztambuli kézirata szerint (Hs. Aya Sofya Nr. 3986, Bl. 132b.) egyenlő 30 männal (1 *männ:* 1,9 kg) idézi *Hinz,* i. m. 26.

[27] *Hinz,* i. m. 27. Hakluyt Extra Series V. Glasgow, 1964. 271.

[28] *Hinz,* i. m. 25.

[29] Idézi *Hinz,* i. m. 25. (*Uzzano:* La practica della mercatu ra, Lissabon/Lucca, 1766. 110.)

[30] *Hinz,* i. m. 25. További kantár súlyokról *Balducci Pegolotti* i. m. 72–76.

[31] *Hakluyt:* Extra Series Bd. V. Glasgow, 1904. 272. *Uzzano:* La practica della mercatura, Lissabon/Lucca 1766. 111. idézi *Hinz* i. m. 25.; *E. Ashtor:* La découverte de la voie maritime aux Indes et les prix des épices. Mélanges à l'honneur de Fernand Braudel, Toulouse, 1973. I. 31–38.; *Pach Zsigmond Pál:* Századok1978. i. m. 1017–1018.; A *cantaro forfori* azonosításához Pegolotti a következőket adta meg: Il cantar forfori d'Allessandria fae in Napoli libbre 120 in 122; Cantaro 1 (forfori) d'Allessandria fae in Salerno libbre 120 in 122; 72. p.; Il cantaro forfori d'Allessandria fae in Constantinapoli libbre 144 in 147 grosse, 73. p.; Cantoro 1 forfori d'Allessandria fae in Vinegia libbre 140 a peso sottile; 74. p.; Cantaro 1 forfori d'Allessandria fae in Firenze libbre 103 (vagy 123); Cantaro 1 forfori fae in Pisa libbre 130; Cantaro d'Allessandria fae in Genova libbre 139; Cantaro 1 forfori d'Allessandria fae in Provenza cantaro 1 e routoli 3; 75. p.; Cantaro 1 forfori d'Allessandria fae in Fiera (Fiere di Campagne (Champagne) libbre 90; Cantaro 1 forfori d'Allessandria fae in Cipri routoli 19; 76. p. Hasonlóan bőséges adatokat ad az egyes *cantaro* súlyokról egy 15. századi velencei és firenzei

A kantár egészen a 19. század második feléig – a méterrendszer bevezetéséig – ismert és használt mértékegység volt az oszmán birodalomban és a balkáni országokban. A szerbben, bolgárban, románban, újgörögben és az albánban ez a szó jelenti a mérleget, s a szerb kivételével mindegyikben ebből a szóból származtatható a mérni igének a megfelelője.[32] A kantár, mint súlyegységnek a használatát a szó nyelvtörténeti elterjedéséből is rekonstruálhatjuk. A magyarországi török hódoltság területén és Erdélyben egyaránt ismert volt. Míg a hódoltságban a török hódítók hozták magukkal, addig Erdélyben a

tapasztalatok alapján készült kereskedőkönyv. Kiadása: *F. Borlandi:* El libro di mercatantie et usanze d'paesi. Torino, 1936: Cantare 1 forfori d'Allessandria fa in Allexandria routoli 46 oncie 3 1/2 zeroi d'Allexandria; Cantare 1 forfori d'Allessandria fa in Alexandria routoli 20 oncie 11 23/27 laundi d'Alexandria; Cantare 1 forfori d'Alessandria fa in Alesandria mene 55 1/2 d'Allexandria; Cantare 1 forfori d'Alessandria fa in Alessandria pesi 14400 (d) di miaresi d'Allexandria; Cantare 1 forfori d'Allessandria fa in Vinegia libre 92 oncie 7 al grosso e al sottile libre 146 1/7; Routoli 1 forfori d'Allessandria fa in Alesandria oncie 5 111/200 (e) zerui d'Alexandria; Routoli 1 forfori d'Alexandria fa in Alexandria oncie 6 1/2 (f) laundi d'Alexandria. *Borlandi* i. m. 100. A genovai *cantare*-t *P. Rocca* 150 livres-rel (1 livre 317,664 gr.) ill. 100 rotoli-val, azaz 47,65 kg-al azonosítja. *P. Rocca:* Pesi e misure antichi di Genova e del Genovesato. Gênes, 1871. Újabban idézi *M. Baland,* La Romanie Génoise. (XIIe – début du XVe siècle). Rome, 1978. 897. Ugyanez A. Schaube táblázatában 47,25 kg. Ez utóbbi *kantarius,* szemben a 100 livre-t nyomó 31,5 kg-os *centenarius*-szal. A londoni fűszer *centenarius* 47,6 kg volt. A pisai cantarius 52,8 kg, a szardíniai pedig 55,75 kg volt. A szicíliai királyságban használt cantarius-ok – mint már említettük – 78,2 és 88 kg között mozogtak. A velencei 150 librae grossae-t kitevő cantarius 72 kg volt, míg a velencei centenarius 30,24 kg. A dél-franciaországi marseille-i *quintale* 41,6 kg-ot nyomott. A. Schaube az alexandriai cantarius forforinus nagyságát 43,5 kg-ban adta meg. *A. Schaube:* Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge. München–Berlin, 1906. 814–816. Legújabban a *cantaro forfori*-ról: *E. Ashtor:* Levantine Weights and Standard Parcels: a Contribution to the Metrology of the Later Middle Ages. Bulletin of the School of Oriental and African Studies XLV. (1982), 3, 471.

[32] Az oszmanli kantarról mint mértékegységről s a hozzá kapcsolódó fogalmakról jó összefoglalást ad *M. Z. Pakalin:* Osmanli tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü. Istanbul, 1946. I. 161–162. A balkáni elterjedésére *F. Miklosich:* Die Türkische Elemente in den Südost- und Osteuropäischen Sprachen (Griechisch, Albanisch, Rumänisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinrussisch, Grossrussisch, Polnisch). Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosopisch-historische Classe. XXXVIII. Bd. Wien, 1900. *Lokotsch* i. m. 94. *J. Kabrda:* Poids et mésures employés dans les sandjaks balkaniques aux XVe et XVIIe siècles. Sbornik Praci Filosofické Fakulty Brnenske University – Studie Minora Facultatis Philosophiae Universitatis Brunensis, 1973. 109. *S. Kakuk:* Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. Bp. 1973. 212–213. A szláv nyelvekben való elterjedésére *F. Miklosich:* Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien, 1886. 111.; Berneker szerint nemcsak a balkáni szláv nyelvekben terjedet el a kantár, hanem az oroszban, ukránban és a középkori lengyelben is. *E. Berneker:* Slavisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1924. 1, 482. A szerbben és a horvátban a méréssel kapcsolatos szavak a kantár származékai: kàntar – Schnellwaage, Gewicht; kantargija – Waagemeister; kantàrina – Waagegebühr, Waagegeld; kàntārnica – Waageschale. *A. Knežević:* Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben. Meisenheim am Glau, 1962. 181. *A. Škaljić'* Turcizmi u srpskohorvatskom jeziku. Sarajevo, 1966. 392. *P. Skok:* Etimologijski rjernik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, 1972. 2, 35. A bolgárban *kantăr* – *Sz. Romanszki:* Recsnik na szövremenija bölgarszki knizsoven jazik. Szofija, 1955. I, 582. A makedónban úgyszintén: *B. Koneszki:* Recsnik na makedonszkiot jezik szo szrpszkohorvatszki tolkuvan'a. Szkopje, 1961. I, 318. Az oroszban kantár, az ukránban kántar: *M. Vasmer:* Russisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1953. 2., 519. A románban éppen úgy, mint a szerb–horvátban a méréssel kapcsolatos szavak a kantár – *cîntar*-ból

törökökkel és a két román fejedelemséggel kialakított kereskedelmi kapcsolatok révén terjedt el.[33]

A brassói és a szebeni kantnert már a *Quellen* és a *Rechnungen* kiadói a Balkánon közismert kantárral azonosították anélkül, hogy megadták volna, hogy mekkora kantárral. A Balkánnal és az oszmán birodalommal foglalkozó mértéktörténeti munkák, általában csak a 44 okkás, ún. isztambuli kantárt említik. Ennek oka valószínűleg abban rejlik, hogy a 19. század elején az oszmán birodalomban lezajlott mértékegyesítési törekvések következtében a 44 okkás kantárt tették alapegységgé (56–58 kg). A régebben törököktől függő, vagy a török uralom alól felszabaduló országokban, Szerbia, Havasalföld, Moldva, Montenegró, Bulgária egyaránt ezen török mértékegységhez igazította a mér-

származnak: cîntăresc – mérni; cîntăreală – a mérés; cîntaragiu – aki mér. *L. Şeineanu,* Influenţa orientale asupra limbei şi culturei române. Bucureşti, 1900. 2., 85. *A. Cioranescu,* Diccionario Etimológico Rumano. Madrid, 1958. 1., 183. Mint mértékegységnek az elterjedésére: *D. Mioc* şi *N. Stoicescu:* Măsurile medievale de greutate din Ţara Românească. Instrumentele de măsurat capacitatea şi greutatea. Studii, 1964. 91–92. *Stoicescu* i. m. 259–277. Az albánban *kandár* alakban honosodott meg. *G. Meyer:* Albanische Studien IV. Das griechisch-südromanisch-albanische Wörterzeichniss des Kavalliotis, Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historischen Classe, XII. Abhandlung (132) Wien, 1895. 52. *G. Meyer:* Etymologisches Wörterbuch der Albanischen Sprache. Strassburg, 1891. 173. Az újgörögben: *G. Meyer:* Neugriechische Studien IV. Die romanische Lehnworte im Neugriechischen. Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historischen Classe, VI. Abhandlung (132) Wien, 1895. 31. *K. Koukkides:* Lexilogion hellenikon lexeon paragomenon ek tes Turkikes. Athenai, 1960. 37. A pontusi görögségnél *gantar* alakban fordul elő. *Ch. Symeonidis:* Lautlehre der türkischen Lehnwörter im neugriechischem Dialekt des Pontos. Athen, 1972. 139. Itt jegyezzük meg, hogy a Codex Cumanicusban nem szerepel a kantar, mint ahogyan más mértékegységekre sem találhatunk ezen forráscsoportban utalást. Az 1490. évi kaffai török vámnapló-töredékben sem fordul elő a kantar. Az oszmanlin kívül a török nyelvekben csak a karaimban találtuk meg ezen vizsgált szavunk. *W. Zajaczkowski:* Die arabischen und neupersischen Lehnwörter im karaimischen. Folia Orientalia (III), 1961. 1–2, 190.

[33] *Kakuk Zs.* i. m. Magyarországi elterjedése. Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. I. osztály Okmánytárok Bp. 1857–1948. XXIX, 1519. Bartalnál, aki a brassói számadáskönyvekből veszi a példáját, 50 és 230 kg között súlyt jelent, mázsát. *Antonius Bartal:* Glossarium Mediee et infimae latinitatis regni Hungariae. Budapestini, MCMI. 99. Benkő József szerint a kantár Erdélyben a görög kereskedők által terjedt el. „Ilyen ama kereskedőknél (görögöknél – H. J.) esméretes mérőeszköz is a *Kantár,* melyet ők *Kandári*-nak, másképpen *Statera*-nak is mondanak." *Benkő József:* A magyar és török nyelv mely keveset egyezzen (1791–1792) kiad. *Éder Zoltán,* Benkő József nyelvészeti munkássága és az erdélyi magyar nyelvművelő társaság. Bp. 1978. 166. Magyar nyelvű szövegben Erdélyben először 1588-ban fordul elő a kantár a kolozsvári számadáskönyvekben. „24 july Lowas Istwan vitt Vrunknak harom lowan, egy *Kantar* Malosa zeoleott, Egy Kantar Riskassat Egy Kantar Mondolat attam neky az harom lora Feyerwarigh f. 2. d. 67 24 July Veottunk . . . Egy Kantar Riskassat f. 7" Kolozsvárott 1599-ben 2 fl-t vámot fizettek *egy kantar bors* után. Az 1620. évi kolozsvári vectigaliumban „. . . egi Kantar giömber tul f 1/50" 1674-ből pedig olyan adatokkal rendelkezünk, amelyben választ kapunk arra is, hogy mit mértek kantárral. „Torchvarrol administraltanak elsò uttal Malosa szolot egy Kantart. . . Figét egy Kantart. . . Egy Kantár Riskását. . ." Az itt említett fejedelmi udvartartási iratokban találunk adatokat a kantár felosztására is. „Brassóból hosztanak Riskását egy kantárral de ki nem lott, hanem uolt 8 font héya Tolt csak 112 fontra". Habár Erdélyben általában a mázsa szinonímájaként használták a kantárt „. . . Egy Masa vagy kantár Gyapotról f 11/ 50. Egy Mása Vagy Kantár Borstol f 3// 00 . . ." – olvashatjuk az 1687. évi marosvásárhelyi vectigáliumban – de egy 1688 évi szintén erdélyi vectigálium viszont különbséget tesz a két mértékegység között „Egy Másában vag/y/o/n/ oka no 52 Egy Másb/an/ vagyo/n/ font no 144. Egy Kantárban

tékeit. Mindebben közrejátszott az is, hogy ez az isztambuli kantár nagyon közel áll, szinte megegyezett a 100 fontos (56 kg) bécsi mázsával,[34] amit a bécsi udvar igyekezett elterjeszteni a Habsburg-korona országaiban. A 44 okkás isztambuli kantár azonban csak egyike a Balkánon és az oszmán birodalomban használt kantároknak. *M. Sauvaire* a *Journal Asiatique* 1884. évfolyamában megjelent tanulmányából világosan kitűnik, hogy a 44 okkás isztambuli kantár csak egy volt a sok közül. 32-től 100 okkáig változott a kantár súlya.[35]

Az oszmanisztikai és balkanológiai mértékkutatás, leszámítva Vlajinac munkásságát, még sok megoldatlan problémával küszködik.[36] Hinz a már idézett, az *Islamische Masse und Gewichte* című munkájában inkább az oszmán birodalom ázsiai területeiről ad képet. Az 1955-ben megjelent könyv, bármennyire is egyedülálló az orientalisztika mértéktörténeti kutatásaiban, ma már több helyütt – ahol újabb adatokat tárt fel a kutatás – kiegészítésre szorul.

A Levante-kereskedelem egyik legjövedelmezőbb ága a fűszerkereskedelem volt. Az Indiából származó fűszereket a levantei partvidéken nemcsak Velence és Genova felé szállították tovább – hogy onnét tovább szállítsák Nyugat-Európa nagy városai felé –, hanem az oszmán birodalmon keresztül Közép-Kelet-Európába is.

Pach Zsigmond Pál kutatásai alapján tudjuk, hogy a 14–15. században a magyar királyság keleti régióiba, különösen a Brassóba és Nagyszebenbe hozott fűszerek a levantei kereskedelem forgalmas kelet-európai csomópontjává tették ezeket a városokat. Az

---

vagyo/n/ fon/t/ no 120 Egy kantárban vagyo/n/ oka no 48. . ." Ezen adatunkból nemcsak az derül ki, hogy a két mérték nem egyezett meg egymással, hanem az is, hogy a *masa*-t és a *kantár*-t más és más fontokkal osztották fel. A masa és a kantár fontjának 0,9:1 arányban kell viszonyulniuk egymáshoz. Azonban nem akarjuk elhallgatni azt sem, hogy az udvartartási iratok között 1678-ból van adatunk a 44 okkás kantárra is. „I January attunk volt Sandor Deaknak vásárlásra Havasalföldi uttyára száz forintot . . . Mellyen való vásárlást hozott meg 2 Aprilis . . . Két kantár Riskását 150 penzen okáját . . . Egy kantarban vagyon negyven negy oka 44." Ezen adatokat az *Erdélyi Szótörténeti Tár*. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Bukarest, I, 1975. 1225, II, 1978. 1219, III, 1982. 1162. még kiadás előtt álló anyagából *Szabó T. Attila* és *Nagy Jenő* bocsátotta rendelkezésemre. Szívességüket ezúton is szeretném megköszönni.

[34] *M. Vlajinač:* Rečnik nasih sztarih mera, I–IV, Beograd, 1961, 1968, 1974. III. 350–366. Hasonló egyértelmű megegyezést mutat a szkutari Centner (56 kg), amely 40 oka grossa, ill. 44 oka sottilével egyenlő. *Detailbeschreibungen,* von Albanien. 1. Theil. Nord Albanien mit den angrenzenden Theilen Dalmatiens und Montenegros. Wien, 1900. 424.

[35] *M. H. Sauvaire:* Matériaux pour servir à l'historire de la numismatique et de la métrologie musulmanes. Journal Asiatique, 1884. 4, (août-septembre-octobre) 261–269. Már az okka (oque) kapcsán megemlít két fajta kantár-t. A 36 okkás (44,493 kg) egyiptomi (qantar mesry – qintar misry) és a 44 okkás (54,380 kg) isztambuli kantár (qantar roumy – qintar rumi), i. m. 1884, 3 (avril-mai-juin) 380.; 32, 36, 40, 42 és 44 okkár *kantár* súlyokra i. m. 1844. 4 (août-septembre-octobre) 261–269. Hasonló változatosságot mutatnak a velencei források *cantar, cantaro* súlyai is, vö. *Barlandi* i. m. Vlajinač i. m. (1968) 3, 350–358. Az 1553–55-ben az oszmán birodalomban járt Hans Dernschwam leírása szerint 110 magyar fonttal egyezett meg a *cantar. Kakuk Zsuzsa:* Türkisches aus Hans Dernschwams Tagebuch. Acta Orientalia, 1978. 2, 150. A *kantár* súlyok legalább akkora változatosságot mutatnak, mint a *J. Kabrda* által elemzett kile súlyok, i. m. 110–111.

[36] Sok fontos alapmunkát sorol fel a Balkánra is: Bibliographia Metrologiae Historicae (brevis et imperfecta) Collegit et digessit Prof. Miroslav Kurelac, socius operis et redactor editionis *M. Zlatko Herkov.* Zagrabiae, MCMLXXXI.

oszmán birodalom európai területeinek a keleti részét ekkor már behálózták a Duna átkelőhelyeihez vezető utak, amelyek Isztambulból vagy a fekete-tengeri kikötőkből (Akkerman–Dnyeprevszkij–Belgorod, Cetatea Alba–Kilia, Chilia, Kilija–Tulcsa, Tulcea–Meszembria–Várna) vezettek Közép-Kelet felé. Ezen utaknak volt fontos állomása és elosztóhelye Brassó és Nagyszeben. A Duna torkolatvidékéből Kiliából Brăilán keresztül, ill. Szilisztrából és Gyurgyevóból (Giurgiu, Yergöğü) a dunai átkelőhelyeken keresztül vezetett egy-egy útvonal Brassóba.[37] Nagyszeben Gyurgyevóval is, de inkább a Nikápolyon (Nikopol) átvezető utakon állt érintkezésben az oszmán birodalommal.[38] A dunai átkelőhelyek 1396-tól, ill. 1417-től török uralom alatt álltak. Az oszmán birodalom mindenre kiterjedő adminisztrációjából nem hiányoztak az átkelőhelyekre vonatkozó vámnaplók vezetése sem. Az utókorra azonban csak 1506–1508, ill. 1515–17-ből Gyurgyevóból maradt ránk vámnapló-töredék a Duna ezen szakaszáról.[39]

A gyurgyevói vámnaplóba gyakran jegyeztek be fűszerek, főleg bors után szedett vámot. A bors nemcsak kantáronként lett beírva a vámtételek közé, hanem több esetben a kantár váltóegységében, okkában is. Az azonos időszakból történő kantárban és okkában megadott borsárak összevetéséből a következő megállapításra jutottunk.

Vámnapló-töredékünkbe 1506–1508, ill. 1515–1517 között bors több alkalommal került bejegyzésre a gyurgyevói vámnaplóba. Egy okka ára 1506 és 1508 között valószínűleg 45 akcse volt (1506–1507. évtől csak kantárban megadott bejegyzésünk van). Egy kantár ára pedig 2 kivételtől eltekintve (1507. november 6.) 1700 akcse volt. Az okka és a kantár közötti arányszám 37,7777. Ezen törtszám abból adódik, hogy a kisebb tételeknél általában a vámszedők kerekítettek ötre, ill. tízre. Igy pontos váltószám csak szerencsés esetben adódik. 1515–1516-ban egy okka ára 45 és 50 akcse között mozgott, egy kantár ára pedig mindig 1800 akcse volt. Ebből az tűnik ki, hogy kis tételeknél változott a bors ára, nagy tételeknél pedig nem. Az ármozgás viszont (a kis tételek esetében) ugyanazt a mozgást mutatja, mint amit *Pach Zsigmond Pál* Brassó esetében megállapított.[40] Télen, késő ősszel, kora tavasszal magasabbak az árak, mint egyébként. Ebből kifolyólag a kantár-okka váltószám megállapítása nem egyértelmű. A vámnaplók ismerője, H. Inalcik, Bursza kereskedelméről írott cikkében a gyurgyevói adatokra támaszkodva egy 40 okkás kantárt feltételez.[41] Ha egy okka 45 akcsába kerül, akkor ez így van, ám az *okkánkénti* 50 akcsés ár még gyakoribb. 1516-ból leginkább csak ilyen adataink vannak. S ezek szerint a 36 okkás kantár tűnik valószínűbbnek, mint a 40 okkás. Hiszen azt használták a levantei partvidéken a bors mérésére, ahonnét – H. Inalcik megállapításai szerint is – származik a Kelet-Közép-Európa felé szállított bors. A két váltószám szerinti különbség abból adódik, hogy a borsárak kantáronként valószínűleg nem követték a kis tételek esetében tapasztalható ármozgást.

[37] *Pach Zsigmond Pál:* A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában, Századok, 1975. 1, 1 32. és Századok, 1978. i. m.

[38] *Goldenberg,* i. m.

[39] Istanbul Başbakanlık Arşivi, Maliye No. 30. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Káldy-Nagy Gyulának, aki felhívta figyelmemet az aldunai vámnaplók gazdaságtörténeti jelentőségére. A vámnaplók mikrofilm másolatát ő készítette el az 1963–64. évi isztambuli levéltári kutatásai során.

[40] *Pach Zsigmond Pál:* Századok, 1978. i. m.

[41] *H. Inalcık:* Bursa and the Commerce of the Levant. Journal of the Economic and Social History of the Orient III. 1960, 137.

1515–16-ban véleményünk szerint a kantáronkénti 1800 akcse, ill. okkánként 50 akcse ár tekinthető jellegzetesnek. Ez, úgy véljük, jelentős érvül szolgál ahhoz, hogy 36 okkás kantárral mérték a fűszereket Gyurgyevóban s vele együtt az egész oszmán birodalomban.

A 36 okkás kantár ismert volt a Balkánon. Vlajinac is említést tesz egy ilyen kantárról (44,43–46,76 kg), amelyet a gyapot mérésére használtak, s több helyütt „egyiptomi kantár"-nak nevezték[42] – nyilván a már említett qintar folfoli (qintar fulful) után –, s ugyanennyi súlyt nyomott az egyik 120 Troyes font súlyú Algériában használt kantár is. Mindezek után úgy gondoljuk, hogy a 36 okkás kantárral vethető össze a brassói és a szebeni kanthner is. Igaz, mint említettük mindkét szó ugyanarra az alapszóra, a *centenarius*ra vezethető vissza, amely elterjedt a német és a bizánci–arab nyelvterületen egyaránt. A 15–17. század folyamán Magyarországon és a Balkán északi részén a nyugat-európai és a bizánci–arab elemekkel átszőtt oszmanli kultúra találkozásának színterévé vált. A kanthner – kantar egybevetés ezen érintkezések egyik kuriózumszerű emlékét tárja fel: a két világ „öntudatlanságban lévő" azonos eredetű, de más úton fejlődött szavainak a találkozását. Mindebből természetesen nem következik, hogy a két mérték nagyságának meg kell egyeznie. Bizonyos esetekben azonban előfordult, hogy az azonos áruk mérésére szolgáló mértékeket megegyeztették egymással. Hogy ez megtörtént, a továbbiakban fogjuk bizonyítani.

Mint említettük, mindkét mértékegység fűszer, rizs, gyapot – azaz levantei áruk mérésére szolgált. A fűszereket zsákokban forgalmazták, s nem valószínű, hogy a nagyban történő eladások esetében brassói vagy a szebeni piacokon ezeket felbontották és átcsomagolták.[43]

A két mértékegység megállapításához ártörténeti bizonyítékokat is felsorakoztathatunk. A brassói és szebeni számadáskönyvekből és vámnaplókból ismerjük egyes fűszerek – különösen a bors – árát. A gyurgyevói vámnaplóban szereplő árakkal való összehasonlítás révén fény derül arra is, hogy közvetítésből mekkora haszon adódott. 1515. július 18-án és 1516. december 24-én Vaszil havasalföldi kereskedő által hozott 10 kantár borsot kantáronként 1800 akcséval jegyezték be a gyurgyevói vámnaplóba.[44] Ez a magyar királyságban használt aranyforint értékben 36 Frt-nak felel meg.[45] 1516. április 23-án egy kantár bors ára Brassóban 48 arany Frt volt.[46] A két súly megegyezése esetén (számoljunk egyelőre 45 kg-al) a két ár közötti különbségből 33%-os haszonkulcs adódik. 56,114–56,716 kg-os kanthner esetében, ha Gyurgyevóban 36 okkás kantárt használtak, akkor csak három aranyforint nyeresége lenne a közvetítést lebonyolító kereskedőknek – Gyurgyevótól Brassóig. Véleményünk szerint ez olyan kis haszon, amely nem elég hajtóerő az általában nagy nyereséggel dolgozó fűszerkereskedelem folytatására.

[42] *Vlajinač*, i. m. III. 355–356.

[43] *Pach Zsigmond Pál:* Századok, 1978. i. m. 1018.

[44] Istanbul Başbakanlık Arşivi, Maliye No. 30.

[45] *N. Beldiceanu:* Les actes des premiers sultans. Paris, 1960. I., 175. 46.

[46] Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, I. i. m. 214. p. Pár évből korábban is hasonló árakat jegyeztek be. uo. 176, 187. valamint a *Rechnungen* i. m. 314, 317–18, 315, 332, 334–337.

A két súly közötti különbségekkel egyenes arányban csökkennének a haszonkulcsok, s a megegyezés esetén sem tesznek ki 33%-nál nagyobbat. Ez, úgy véljük, reális ráta, mivel a gyurgyevói vámtételi s az erdélyi eladási árakat hasonlítottuk össze, amelyben benne rejlik, hogy Havasalföldön a szállítmányok gazdát cseréltek, nyilván a gyurgyevóinál magasabb áron, s így az erdélyi közvetítők haszonkulcsa a súlyok megegyezése esetén sem érte el a 33%-ot.

Úgy véljük, hogy az említettek elegendő alapul szolgálnak ahhoz, hogy feltételezzük: a brassói és a szebeni kanthner a 15–16. század fordulóján megegyezett a balkáni kantárral, mégpedig annak nem a 40 vagy 44 okkás változatával, hanem a 36 okkással, a már említett egyiptomi kantárral (44,43–46–76 kg). A közismert okka súlyokkal (1,276–1,289 kg) azaz 44,8 kg-nál nagyobb lenne a kantár. Ám az okka súlyok éppen olyan nagy változatosságot mutatnak, mint a már említett kantár és egyes mértéktörténeti munkákban kimutatott kile súlyok. Christian Noback és Friedrich Noback pénz- és mértékügyi kézikönyvében megemlít az előzőknél sokkal kisebb okkát is. Ez az okka Brassóban és a Határőrvidéken volt használatban a 19. század elején. 2 1/2 bécsi fonttal (1260,027) grammal volt egyenértékű.[47] Ezen okka is minden bizonnyal a Balkánról került Brassóba, s az isztambuli okkával (1,283 kg) lezajlott egységesítési törekvésekkel eltűnt korábbi kisebb okka súlyok egyikét fedezhetjük fel benne. Ezzel számolva 45,36 kg-val vehetjük egyenértékűnek a 36 okkás kantárt.

Sajnos, korabeli adataink nincsenek a Szebenben és Brassóban használt font-ra. Mindkét városban más és más font volt érvényben. Mivel ismerjük a kanthner felosztását mindkét városban,[48] a 36 okkás kantár-kanthner megegyezése révén kiszámíthatjuk a szebeni és a brassói fontot. Ugyan másként osztották fel a két kanthnert, de a két súly megegyezett egymással, mivel a szebeni és a brassói kanthnerben mért borsárak teljes egészében megegyezést mutatnak.[49] A szebeni fűszerfont tehát a kanthner 1/80-át véve 0,554–0,5845 kg. Ez a súly pedig rokonságban áll a bécsi fonttal. Ha ennek alapján a kanthnert tovább pontosítjuk akkor – 0,56 kg-os bécsi fonttal[50] számolva – egy 44,9 kg nagyságú súllyal azonosíthatjuk.

Ezek szerint feltételezhetjük, hogy a szebeni fűszer kanthner a 15.–16. század fordulóján bécsi fontokból állt össze, a Brassóban használt font azonban nem köthető sem ehhez, sem a budai fonthoz. A brassói kanthnert 60, ill. 120 fontra osztották fel. A 16. század első két évtizedében hatvanra, később a negyvenes évektől inkább százhúszra. Biztosnak vehető az is, hogy a kétfajta felosztás egy időben is létezett, azaz egyik sem szorította ki a másikat.[51] Ez valószínűleg nem a kanthner súlyának megkétszereződéséből

[47] *Christian Noback* und *Friedrich Noback:* Vollständiges Taschenbuch der Münz-, Mass- und Gewicht-Verhältnisse der Staatspapiere, des Wechsel- und Bankwesens und der Usanzen aller Länder und Handelsplätze, Leipzig, 1851, I. 1119–1120.

[48] Szebenben a 80, Brassóban a 60-as felosztás volt érvényben. *Pach Zsigmond Pál,* Századok, 1978. i. m. 1008, 1010.

[49] Uo. valamint lásd a 46. jegyzet.

[50] A bécsi fontról s annak egyes változatairól: *A Geyer:* Mass und Gewicht in Wien, Nieder- und Oberösterreich. Materialen zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich. Herausgegeben von A. F. Pribram. I. Band. Wien, 1938.

[51] Az 1540-es évekről vannak adataink a 120 fontos felosztásra. *Quellen* i. m.

állt elő, hanem a fontok számának megduplázódásából. A Brassóban használt font – a korábbi megközelítések alapján – a 36 okkás kantár hatvanad részét véve: 0,740–0,7566 kg. A fele, – azaz a 120 fontos felosztásnál használt font: 0,370–0,3897 kg.[52] Egy ilyen súlyú font a troyes-i fontokhoz (373,24 gr) áll közel, amelyek rendkívül elterjedtek voltak a középkori Európában.[53]

A troyes fontok a 244,7529 gr. súlyú troyes márka 3/2-es részéből álltak elő. Franciaország, a Németalföld, Svájc és Németország bizonyos részein a középkori mértékek alapegységét ez a márkafajta adta.[54] A magyar királyságban használt budai font is a troyes márkából származtatható.[55] Erdélyben is ismert volt, hiszen a Nagyszebenben használt – Finály Henrik által közölt – *pisetum* (vagy szebeni) márka (249,9361 gr) is valószínűleg rokona a troyes márkának.[56] Míg Budán – az európai gyakorlattól szokatlan kétszeres márkát vették alapul, addig Brassóban a Nyugaton használtat a 3/2-es felosztást. Az általunk kikövetkeztetett brassói font (377,7–373,3 gr) valamivel nagyobb, mint más troyes-i fontok. A mértékek azonban a középkorban nem adták ki soha olyan egyértelműen az egymáshoz viszonyított súlyukat, mint a modern korban.

Mindezek után úgy véljük, hogy a fűszerek mérésére használt brassói font rokonságban áll több nyugati troyes fonttal, amelynek okai már a szászok Rajna völgyi és egyéb német területekkel megőrzött kapcsolataiban keresendők.[57]

[52] Ez a súly nem tér el nagyon az egyes gyógyszerészti fontoktól. Ez nem meglepő, hiszen a középkorban egyes fűszereknek gyógyerőt tulajdonítottak, és ennek megfelelően úgy is kezelték. Az általunk kikövetkeztetett fűszerfont a königsbergi (380,34 gr.), a hannoveri (360 gr.), az angliai (373,246 gr.) egyes belgiumi, hollandiai és svájci (377,006 gr.) valamint a badeni (375 gr.) gyógyszerészeti fontokhoz áll közel. *Alberti* i. m. 376–77. A Közép-Kelet-Európában rendkívül elterjedt ún. nagyobb augsburgi vagy bécsi gyógyszerészeti fonttal (353,688 gr.) viszont alig mutat megegyezést. Ez utóbbi fontról: *Z. Herkov:* Das alte Augsburger und Wiener Apothekerpfund – die Grundmasse eines mitteleuropäischen Maßsystem. Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. II: Wirtschaftskräfte in der europäischen Expansion. Festschrift für H. Kellenbenz. Herausgegeben von J. Schneider. Bamberg 1978, 393–404.

[53] *Alberti*, i. m. 419. *Hóman Bálint*, Magyar Pénztörténet, 54.

[54] *Hóman*, i. m. 54–55.

[55] I. m. 94–99.

[56] *Finály Henrik:* A régi magyar súlymérték. Adalék a hazai pénzverés történelméhez. Erdélyi Múzeumi Egylet Évkönyve 1867 IV, 70., amelyet *Hóman* i. m. 121. 249,9224 gr-ra módosított. Ezt a márkasúlyt az erdélyi aranybeváltóhelyeknél használták. Finály és Hóman szerint az udvari bánya és pénzigazgatóság 1747. évi leirata után sem változott.

[57] Az erdélyi szászok betelepüléséről: *Maksay Ferenc:* A szászság megtelepülése. Erdély és népei. Szerk. Mályusz Elemér. Bp. 1941. 87–105. *Fügedi Erik:* A befogadó: a magyar királyság. Történelmi Szemle, 1979. 2, 335–376. *O. Mittelstrass:* Beiträge zur Siedlung Geschichte Siebenbürgers im Mittelalter, Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 6. München, 1961, újabban *T. Nägler*, Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen. Bukarest, 1979. 259. A szászok Rajna völgyi eredetére a nyelvészek már a századfordulón felhívták a figyelmet. Elsőkénti, Gustav Kisch, Andreas Scheiner és Adolf Schullerus. Munkásságukról és az erdélyi szászok Rajna völgyi kapcsolatainak irodalmáról kiváló összegezést ad *Nagy Jenő:* Az erdélyi szász eredet és nyelvjáráskutatás története. Kolozsvár, 1945. 62. *K. K. Klein:* Transsylvanica. Gesammelte Abhandlungen und Aufsätze zur Sprach- und Siedlungsforschung der Deutschen in Siebenbürgen. Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. Band 12. München, 1963. 13–90.

Az erdélyi *kanthner* nagyon távoli – a római birodalomig visszanyúló etimológiai rokonságban áll az erdélyi hegyek közé is eljutott kantárral. Más-más úton kerültek a Kárpátok koszorúihoz s onnét a Kárpát-medencébe. A 15–16. század és az utókor vulgáretimologizálása egybemosta őket.[58] Ehhez bizonyítékként a kor emberének évszázadokig elegendő volt az, hogy a két mérték a fűszerek mérésekor megegyezett egymással (habár mindegyiket másként osztották fel az alapsúlyaira). Így élhettek békés szimbiózisban az erdélyi városokban a magyarok, szászok, románok és az odavetődő szerbek, bolgárok, arománok, görögök, zsidók és örmények között a távoli Germánia s a távoli Kelet-Mediterráneum kultúrájának és civilizációjának egyes jegyei.

[58] Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az erdélyi görög kereskedők számára kiadott 1784. évi vámtarifa „Pfeffer wird jedesmal noch den Verkauf Taxirt in den verflossenen Jahr kostete der Centner oder *sogenannte* Cantar 176. (Leé)..." A két hangalaknak ugyan semmi köze sincs egymáshoz, ám súlyukban megegyeznek. A már említett Habsburg-mértékegységesítési törekvések értelmében „Ein Cantar thut 100-te Wienner und 1 Oka 2 1/4 Wienner..." *Thallóczy Lajos:* Utazás a Levantéban. A keleti kereskedelem története Magyarországon. Bp. 1882. 132–133.

Péter Katalin

BETHLEN GÁBOR MAGYAR KIRÁLYSÁGA, AZ ORSZÁGEGYESÍTÉS ÉS A PORTA

I. A kérdés

Ennek a tanulmánynak tulajdonképpen egy kérdés lehetne a címe. A következő: engedte volna a Porta Erdélyt Magyarországgal egyesíteni? Mégsem ezt kapta, mert az olvasó könnyen úgy érthetné, mintha a munka soha meg nem valósult körülményeket vizsgálna. Pedig nem a történelemben esetleg lappangó, de ténylegesen ki nem alakult lehetőséget kutat, hanem a valóságban létrejött helyzet elemzésére tesz kísérletet.

A kérdés felállítását forrástani meggondolások teszik szükségessé, mert úgy tűnik, az erdélyi fejedelmek magyarországi mozgalmai és a Porta viszonyáról, egyáltalán, Erdély és a török birodalom kapcsolatáról szólva régen öröklődő forráskritikai tévedések áldozatai vagyunk. A magam tapasztalatai alapján kettőt tartok különösen súlyosnak. Az egyik Bethlen Gábor, a másik Eszad effendi egy-egy nyilatkozatával kapcsolatos.

II. A Bethlen-féle nyilatkozat forráskritikája

1. Ahogy Bethlen Gábort idézik

A nyilatkozat általánosan ismert eseményekkel kapcsolatban szokott előkerülni. Köztudott: a fejedelem magyarországi hadjárata során 1620 január elején a pozsonyi országgyűlésen nem engedte királlyá választani magát, augusztusban pedig, amikor a besztercebányai országgyűlés a választást mégiscsak megejtette, visszautasította a koronázást. E feltűnő gesztusairól szólva szokták a szóban forgó nyilatkozatot idézni.

Az idézet a következő: „Ha én magamat megkoronáztattam volna, soha énnálam bolondabb, de nyomorultabb fejedelem nem lött volna, mert mindjárt az országnak végházait éntőlem megadni kívánta volna (a török), melyet ha nem cselekedném, azontúl avval fenyegetne, hogy ellenem támad a német mellé."[1]

A többszörös összetétel harmadik tagjából eredetileg elhagyott alanyt alighanem Szekfű Gyula pótolta először — „a török" —, és ezzel mintegy értelmezte a mondatot. Azóta vagy ezzel a betoldással idézik, vagy enélkül, de mégis, a törökre, általában a Portára utaló szövegösszefüggésbe kerül. És az általános felfogás szerint azt jelenti,

[1] Az idézet előfordulásai nagyobb összefoglalásokban: *Szekfű Gyula:* Bethlen Gábor. Bp. 1929. (Alább: *Szekfű*) 105.; Magyarország története 1526–1790. Szerk. H. Balázs Éva, Makkai László. Bp. 1962. (Alább: Magyarország H. Balázs, Makkai) 182.; *Nagy László:* Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp. 1969. (Alább: Nagy L.) 206.

Bethlen nem merte felvenni a magyarországi királyságot, mert nem volt erre portai engedélye; félt a megtorlástól.

Minthogy pedig Bethlen Gábornak a koronázás elhagyásáról nincsen más nyilatkozata, ez a kijelentés a történeti ábrázolásokban igen nagy súlyt kapott. Kifejezi ugyanis egyrészt Bethlen viszonyát a Portához: konstantinápolyi engedély nélkül nem léphetett a magyarországi vagy – ha úgy tetszik – a nemzetközi politikában. Másrészt: a királyválasztás a törökre tekintettel maradt el.

2. Ahogyan maga a fejedelem íratta

A sokat idézett mondat – a harmadik tag betoldott alanya nélkül – Bethlennek egy saját kezű postscriptummal ellátott levelében maradt fenn.[2] Kétségtelenül hiteles. Az eredetileg elhagyott alany ilyen értelmű – „a török" – behelyezése viszont szembeszökő felületesség, mert az előző mondat félreérthetetlenül mást nevez meg.

Bethlen gondolatmenete így következik: „miért kellett volna tehát énnekem ilyen bizonytalan fundamentummal az királyságot felvennem, holott az előbbi vezér őnagysága is soha semmi bizonyos írás által való reménységgel nem biztata... Ha én magomat megkoronáztattam volna ... mindjárt az ország végházait éntőlem megadni kívánta volna..."[3]

Az eredeti szöveg szerint tehát az elhagyott alany „az előbbi vezér őnagysága".

Bizonyos leegyszerűsítéssel persze lehetne „a török" és „az előbbi vezér őnagysága" közé egyenlőségi jelet tenni, és azt állítani, hogy Bethlen általában a Portáról ír. Ezt az értelmezést azonban a további forráskritika kizárja.

3. A kijelentésre okot adó portai értesülések

A fejedelem szóban forgó nyilatkozatát tartalmazó levél dátuma 1620. március 23., a címzettje pedig Balassi Ferenc fejedelmi tanácsúr és Korláth István szendrői főkapitány Konstantinápolyban.[4] A hosszú episztola tőlük januárban küldött írásokra válasz.

Balassiék leveleit nem ismerjük,[5] fennmaradtak viszont Borsos Tamás erdélyi állandó követ feljegyzései arról a körülbelül két hónapról is, ami Balassiék bemenetele és a

[2] Török–magyar-kori állam-okmánytár I. Szerk. Szilády Áron, Szilágyi Sándor. Pest, 1868. (Alább: TMÁO I) 205–223.

[3] Uo. 214.

[4] Uo. 223.

[5] Szalay László két iratot a kismartoni levéltárból úgy adott ki, mint az ő leveleik egykorú másolatait: Galántai gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora I. 1582–1622. Pest, 1868. (Alább: Szalay) 99. és 107. Ezek dátuma 1619 december ugyan, de fennmaradt formájukban nem tartom őket hitelesnek. A hitelesség ellen szóló körülmények: kétségtelenül a keltezésük után történt eseményeket is érintenek, így az 1620 januári tárgyalások nem egy motívumát. A legfeltűnőbb: Korláth az állítólag 1619. december 23-i iratban közli, hogy őt a szultán fogadta. A fejedelem itt elemzett márciusi levele viszont mintegy hivatalos tiltakozás Korláth szultáni audienciájának elmaradása miatt. A császári diplomácia Bethlen mozgalma idején élt a levelek hamisítása, majd publicisztikai felhasználása eszközével. Talán ezeknek az iratoknak az esetében is valami ilyesmiről van szó.

Bethlenhez küldött levelük megírása között eltelt.[6] Ezek szerint közvetve tudjuk, hogy a fejedelem miről értesülhetett, milyen hírekre írja a választ.

Balassi és Toldalagi Mihály, Erdély két követe 1619. december 11-én érkezett be, Korláth pedig, aki a Bethlen Gábor mellé állt Magyarországot képviselte, hat nappal később. Az erdélyieket Damad Mehmet pasa, a fővezér, majd II. Oszmán is szinte azonnal fogadta. Korláthot viszont a szultán ekkor még nem engedte maga elé.

A Balassiék érkezése igen mozgalmas időszakra esett. December 24-én megváltozott a fővezér személye. Mehmet pasát a szultán menesztette, hogy régi kegyencének, Cselebi Ali pasának adja a méltóságot. Vele a háborús párt kerekedett felül a Portán és a lengyelországi hadjárat régóta latolgatott, de eddig még el-elvetett terve. A hadakozás ellenzéke megdőlt; miután a szultáni diván a háború mellett döntött, II. Oszmán az ellenzéki politikusok egész csoportját menesztette.

Ezek között a mozgalmas események között az erdélyi követek több tárgyalást is folytattak Bethlen magyarországi hadjáratának ügyéről. Találkoztak magával az új fővezérrel, aztán a muftival és más méltóságokkal.

A megbeszélések Borsos szerint kellemes légkörben zajlottak. Az új nagyvezér kijelentette: „igen kedves az ti uratok és Magyarország hűséges az hatalmas császárnak,"[7] a mufti pedig „nagy jókedvvel szóla, hogy: semmit ne gondolkodjatok, mert az ti dolgotok jól lészen".[8]

A tárgyalásokon azonban nem ígértek közvetlen támogatást. A nagyvezér nem hagyott ugyan kétséget a portai szándékokról: „azt akarjuk mü, hogy elvegyétek az németeknek az maguk országát is" – mondta, a segítséget viszont Bethlen magyar királlyá választásának feltételéhez kötötte. Az első, január 11-i megbeszélés leírásából ez csak homályosan derül ki, az egy héttel későbbi tárgyalások feljegyzésében viszont világos: „18 die februárii voltunk szemben az vezérrel és 19 die az muftival, azkik ugyancsak egyáltaljában ismét megmondták, hogy csak heában fáradunk minden dolgunkkal, mert immár el vagyon végezve, hogy addig az mi dolgunkban semmi nem kél, valameddig bizonyosan meg nem hozzák urunk koronázatjának az hirit. Azután minden dolog jól s kedvünk szerént lészen."[9]

Eszád effendi, a mufti, egy korábbi megbeszélésen ennek az álláspontnak a magyarázatát is megadta: „Mert az hatalmas császárnak Ferdinandussal mint Magyarország koronás királyával vagyon frigye; azmég Magyarországban más koronás király nem lészen, addig Ferdinandustól az frigyet el nem veszik. Ha osztán Magyarországnak más lészen koronás királya, azzal lészen frigyünk, s mi azt akarjuk, hogy Bethlen Gábor legyen."[10]

A fejedelem magyar királlyá koronázását követelő tárgyalások között aztán meghallott valamit Borsos február 4-én. Egy tolmácstól tudta meg, hogy a Budáról érkezett Hasszán kapucsi, magyar renegát a következő tájékoztatást adta a szultáni diván előtt: „ne higgyenek az magyaroknak, mert nem igazak az hatalmas császárnak, és csak azon vadnak,

[6] *Borsos Tamás:* Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. Kiad. Kóczián László. Bukarest, 1972. (Alább: Borsos) 378–408.

[7] Uo. 388.

[8] Uo. 490.

[9] Uo. 393.

[10] Uo. 390.

hogy ha erőt vehetnek, Budát elvegyék. De ez mostani had nem egész Magyarország akaratjából vagyon, hanem csak valami tolvajokkal indult meg Bethlen Gábor, de az Dunán innét való urak, Nádasdy, Szrini, Bottyány melléje nem állottak, és most az hatalmas császár faluin is Bethlen Gábor ökröt, adót, életet kér."[11]

Ismétlem: a szóban forgó kijelentést tartalmazó levél címzettjeinek saját írásait nem ismerjük. Az ő tájékoztatásuk azonban egyezhetett a Borsos-féle feljegyzések tartalmával. Bethlen ugyanis ezeknek megfelelő értesülésekre ad választ.

4. A fejedelem levele

A levél kifejezetten azért készült, hogy tartalmáról a Portát tájékoztassák. „Igy resolválom magamat kegyelmetek, s kegyelmetek által az fővezérnek, muftinak, hodzának, közlár agának tudniillik" – írja Bethlen.[12] S e cél érdekében utal jól kivehetően a januári tárgyalásokra, valamint a diván előtt februárban előadott vádakra. A gondolatmenet gerince ennek megfelelően három elemből áll. Előttük bevezetésnek, utánuk pedig befejezésnek tekinthető elemek olvashatók. És jóllehet, a fejedelem ismételten azt állítja, hogy jelenlegi helyzetét a Porta „idegensége" alakította, a meglehetősen nehézkes szerkezetű szöveg ritmusát állandóan visszatérő fenyegetések adják.

A budai vezér ellenséges magatartását is érintő bevezetés után a fejedelem a levél első gondolati egységében tájékoztat a magyarországi hadjáratról. A február eleji hírre utalóan, miszerint „az magyarok nem igazak az hatalmas császárnak", és csak tolvajokkal indult meg, előadja: „ezideig semmit az fényes porta kedve ellen nem cselekedtem. . . erre az dologra sem indultam az magam fejétől", hanem az előbbi fővezér „által hatalmas császár akaratjából indultam ki Erdélyből". Mégpedig azért, „mert az egész ország maga szabadságának megoltalmazásáért mellém támadott, és tökéletesen mellettem vagynak az mai napig". Sőt, Magyarország több olyan országgal is szövetséget kötött „azmely országoknak népekkel és kincsekkel hadakoztak eleitől fogva az német fejedelmek hatalmas császárok ellen". Mivel ezeket most „őhatalmassága igaz jóakarójává" tette, a fejedelem jutalmat, és nem „kárt" várt magának a szultántól.[13]

A második gondolati egységben – ez a téma aztán a levél több helyén is előkerül – a Porta és II. Ferdinánd szövetségének a januári tárgyalásokon oly sokat emlegetett ügye következik. Bethlen az egész dolgot nem érti: „mindezideig nem tudhattam, micsoda frigy legyen az, melyet oly igen oltalmaznak, holott Ferdinanddal soha bizony császárnak frigyje nem volt és nincsen eddig." Majd megmagyarázza: a Porta nem Ferdinánddal, hanem Magyarországgal kötött szövetséget. Ki is tűnne ez mindjárt, ha megkísérelnék őt német–római császárként aláírásra bírni, úgy, hogy „az frigylevélen legyen mind az impériumbeli elector fejedelmeknek pecsétjek, kezekírása". Meglátnák: ezek „nem mennének soha reá".[14]

[11] Uo. 396.
[12] TMÁO I. 207.
[13] Uo. 207–208.
[14] Uo. 208.

Ennek az érvelésnek az erejét azonban csökkenti az a tény, hogy a januári tárgyalásokon a „frigy"-ről pontosan a levélben hangsúlyozott összefüggés szerint volt szó: míg Ferdinánd a magyar király, Konstantinápoly nem fordulhat ellene. Ezért feltétele a portai segítségnek a magyarországi „koronázat".

Így aztán a fejedelem a harmadik gondolati egységben a királyság ügyével foglalkozik. Részletesen leírja, miért nem koronáztatta meg magát a pozsonyi országgyűlésen, holott könnyen megtehette volna. Három okot ad elő.

Az első egy hír. Bethlen Bécsből hallotta, hogy a nagyvezér és a hodzsa egy csausztól levelet küldött oda, ami szerint „halálra méltónak" ítélik őt a magyarországi hadjárat miatt. Ez „egész országul való kemény megfenyegettetésünket" jelentette. Mivel pedig a nagyvezértől írásba foglalt engedélye a hadjáratra nem volt, ilyen körülmények között Bethlen Gábor nem merte felvenni a királyságot: „mindjárt az országnak végházait tőlem megadni kívánta volna." A második és harmadik okot Gratiani a moldvai vajda szolgáltatta. Ő különböző leveleket elfogatott, és ezek nyilvánosságra hozatalának körülményeiből arra lehetett következtetni, hogy tud valamit Konstantinápoly szándékairól a fejedelem ellen. Bizonyára tudja „az porta titkát énellenem és azért meri oly bátorsággal ellenem indítani az országokat" – következtet a koronázás elhalasztásán töprengve Bethlen.[15]

A döntése azonban nem végleges. Itt némileg ellentmondóvá válik a szöveg. A koronázás elhalasztását előadó gondolatmenet elején határozottan leírta ugyanis, hogy a királyság felvételét csak elhalasztotta a június 1-re tervezett országgyűlésig, a három ok előadása után pedig azt állítja, a Porta magatartása szerint fogja a továbbiakat intézni. „Csak látnám a portáról jó fundamentumát állapotomnak, az koronát én az szent Isten akaratjából jövendő gyűlésén az országnak fejembe tehetném" de „az portának ilyen hozzánk való nagy idegenségével, kemény magaviseletével nekem bizony királyság nem kell".[16]

Ez az utóbbi kitétel formálisan a portai függés alázatos kinyilvánítása, a fejedelem gondolatmenetében azonban kifejezett fenyegetés. Mert a levél során többször is leírta: Magyarországot is, a hadjáratban szövetségre lépett országokat is a szultán hűségébe vonta. „És igen nagy sinceritással kévánják vala az confoederatus országok is az hatalmas császárral való szép s örökös frigynek végben vitelét, nem is lészen vala haszontalan ilyen erős nemzetü kinccsel hatalmas országokot ha a fényes porta együtt a magyar nemzettel magához kapcsol vala." Ez a szultán iránt „jóakaratú" szövetségi rendszer azonban összeomlik, ha Bethlen a királyságot nem vállalhatja: „De immár mindezeknek a rendeléseknek – írja, miután előadta, hogy mindent összevetve százezernél több katona felett rendelkezik – nyakát szakasztja és szakasztotta a fényes portának mihozzánk való keménysége. . ."[17]

A fejedelem mindazonáltal hajlandó békét kötni, annál is inkább, mert igen előnyös feltételekkel teheti.[18] És szinte gúnyosan írja: „nem szükség az fényes portának ezen az mostani ide való állapotoknak változásán, fölháborodásán felettébb sollicitusoknak lenni,

[15] Uo. 213–215.
[16] Uo. 216.
[17] Uo. 216–218.
[18] Az 1620. januári fegyverszünet feltételeit adja elő: uo. 209–210.

avagy busulni, avagy énreám neheztelleni, mert Isten velem lévén, ezt én le tudom csendesíteni és Ferdinánddal való békességét hatalmas császár szabadon megtarthatja."[19]

A békekötésnek azonban két következményével is fenyeget. Az egyik – „lássák az vezérek, Ferdinánddal mint fognak jövőben megalkudni" – az, hogy nélküle a magyarországi helyzet rendezése felettébb bizonytalan alapokra kerül.[20] Mert bármit ígér is a császár, „az pápisták nem akarnak igaz békességet az törökkel tartani, hanem csak képmutatásképpen".[21]

A másik következmény még baljóslatúbb: azok, akik eddig egymással háborúznak, a szultán ellen fognak fordulni. Csak sejteti, de mondanivalójának a tartalma világos: „ha immár a békesség végben megyen mind ennyi számtalan fejedelmek között... Én bizony nem tudom, de hihető, hogy ilyen nagy kénccsel eddig fenntartott hadakat nem fognak heában eloszlatni, hanem ki tudja, hova fordulnak."[22] Feljebb kiderült, a nagy költséggel jelenleg fegyverben tartott hadak „számok mindenik részről ha összeveti ember, az én hitem szerint írom, hogy legkevesebb lehet kétszázezer".[23]

A fenyegetésekkel lüktető levél lezárása végül is váratlan, de nem meglepő, mert az egész tulajdonképpen ezt készítette elő. A befejezésben Bethlen utasítja a követeit, szerezzenek döntést: „resolválja magát az fővezér, az fényes Porta és hatalmas császár képében, akar-e az confoederatus országokkal frigyet kötni, és azoknak igaz tökéletes jóakaratjokat venni az egész magyar nemzettel együtt, melyet ha őhatalmassága kiván, ... assecuratoria levelet küldjenek, hogy ... frigyekben veszik és oltalmokban őket..."[24]

Sok kétsége nem lehetett az ajánlat fogadtatását illetően, mert több ügyben is a portaiak jóindulatára számít. Így feljebb parancsot kért a nagyvezértől a budai pasa ellen, aki Vácra most is „nagy bolondul készül". „Hagyjon békét afféle igyekezeteknek." Bethlen fél: „én veszek ottan miatta".[25] Aztán kijelenti, hogy a királyságért sem ígérni, sem fizetni nem hajlandó.[26] Végül: a régi erdélyi adót is hiába követelik. Ő maga intézte el a leszállítását annak idején: „ha akarják, feltalálják az Mustafa pasa kajmekámságában való aktiók között."[27]

Teljes bizonyossága azonban természetesen nem lehet. Így aztán, miután pontosan leírja, hogy mit kíván a „hatalmas császár nevével" kért levélben, csak feltételesen ad végső utasítást Balassiéknak. Amennyiben az „assecuratóriát" nem kapják meg, azonnal jöjjenek. Ha viszont meglesz, és szükségesnek tartják, csak azután térjenek haza, miután a szövetség megkötésére kiküldendő követekkel ők is mindent megtárgyaltak.[28]

[19] Uo. 211.
[20] Uo. 216.
[21] Uo. 212.
[22] Uo. 219.
[23] Uo. 217. A levélnek az indító kérdéstől független állításait nem elemzem.
[24] Uo. 220.
[25] Uo. 219.
[26] Uo. 220.
[27] Uo. 222.
[28] Uo. 220–221.

5. A helyzet megítélése

Bethlen levele és Borsos Tamás írásai csupán két lényeges ponton térnek el egymástól. Az egyik: a fejedelem szót sem ejt egy olyan megbeszélés tartalmáról, ami Borsos feljegyzéseiben hosszan és részletesen benne van. A másik: míg a követ a fennforgó tárgyalásokról derűlátóan tudósít, Bethlen Balassiéknak címzett levele minduntalan a Porta „idegenségét", „keménységét" emlegeti. Az első különbségben van Eszad effendi állítólag ominózus kijelentése; azt külön fogom elemezni. A másik viszont hozzátartozik a Bethlen-féle nyilatkozat forráskritikájához.

Borsos Tamás magát a nagyvezérváltozást bizakodva fogadta. Egy 1619 legvégén, vagy 1620 január legelején írt levélben tájékoztatta ilyen értelemben a fejedelmet. Nem ismeri ugyan Cselebi Ali pasát, és szeretné, ha legalább néhányszor már tárgyalt volna vele, de nem fél: „Immár ez mostani új ifjú vezér mi lészen, Isten tudja; azfelől is jó reménysége lehet felségednek, minthogy katona és vitéz ember."[29] A követ egyébként, jóllehet bár nincs aktualitása, a menesztett nagyvezérről is ír Bethlennek. Damad Mehmet pasa, aki Borsos legutóbbi hírei szerint „dure kezdett vala cselekedni",[30] már visszaállt: „maga becsületit előtte akarván viselni, az felségedhez való akaratját valóban fenntartja vala"[31] A nagyvezérváltozást közvetlenül követő napokban keletkezett levél hangnemére a lengyelországi hírekkel kapcsolatban leírt mondat jellemző: „felséged onnat ne tartson", mert a Portáról „erős parancsolat" van, „hogy pro vestra servitute, nem contra legyenek".[32]

Ugyanígy jegyezte fel a januári tárgyalásokról is mindig, milyen szívélyesen fogadták őt társaival együtt a portai hatalmasok. A megbeszélések tartalmát nem kommentálja ugyan, de leírásaiban nem azon van a hangsúly, miszerint a segítséget feltételhez kötik. A szövegösszefüggései inkább a „koronázat" után kedvező reményeket emelik ki.

Feltűnő ezzel szemben: Bethlen a nagyvezércserére utalva „nagy confusióval való változásról" és a portaiak „nagy idegenségekről" ír.[33] Egész levelének ez az alaphangulata. A Portán vele szemben ellenséges magatartás következményeit regisztrálja.

A szembetűnő különbség feltehetőleg abból adódik, hogy Balassiék, akiknek a fejedelem válaszlevele szól, nem a Borsos derűlátó felfogásában tájékoztatták Bethlent; az állandó követtől eltérően ítélték meg a tanácskozásokat. Borúlátásukra a fejedelem utal is. Azt írja: „Akkor el nem hittem abból az írásból, követségből, melyet az csauz vitt Bécsben, az dolgot, de im immár bizonyosan hihetem az kegyelmetek írásából, az fényes porta mely nagy idegenséggel legyen hozzánk és mely igen ellene legyen az én előmenetelem."[34]

Ebben a világos tartalmú mondatban azonban óriási ellentmondás rejlik. Éppen előtte áll az, ami szerint a csausztól Bécsbe vitt levél híre volt az első oka annak, hogy Pozsonyban Bethlen nem koronáztatta meg magát. Eszerint viszont: a csauszról szóló

[29] Borsos 381.
[30] Uo. 389.
[31] Uo. 381.
[32] Uo. 380.
[33] TMÁO I. 206.
[34] Uo. 214.

hír alapján nem, csak Balassiék levelére hitte el a Porta „idegenségét". Minthogy azonban a fejedelem a követek 1620. február 20-i írására tesz ilyen közlést, az országgyűlés viszont e dátum előtt két nappal már el is oszlott, valamelyik állítása bizonyosan valótlan. Vagy nem volt igazi ok a csauszról szóló hír a koronázás elhalasztásában, mert abból nem hitte el a Porta neheztelését, vagy nem kellett a Balassiék megerősítése, mert anélkül is tudomásul vette a portaiak rosszallását.

Ez a valamelyik elemében kétségtelenül valótlan gondolatsor viszont két célt is szolgál. A tartalma a követekben azt a jóleső érzést kelti, mintha értesítéseikkel nagy horderejű döntéseket befolyásolnának, mint logikai összefüggés pedig a Portának a múltban és a jelenben tapasztalt „idegenségét" kapcsolja össze.

A múltból ugyanis Bethlen csak mendemondákat hoz fel; a hírt a csauszról és Gratiani tetteinek a kommentárját. Miután pedig a szultán és a nagyvezér „akaratját" arra, hogy a fejedelem hadjáratot indítson, nem lehet az „idegenség" tünetének tekinteni, ebben a vonatkozásban egyetlen tényről van szó. A következő: „az ország böcsületes követével ... csak szemben sem" voltak.[35] Feljebb Bethlen még részletesebben is írt erről. Ott leszögezte: „sokat búsulunk rajta".[36] A portai „idegenség" egyetlen tényszerű jele ezek szerint az, hogy Korláth Istvánt 1619. december 17-i bemenetele óta a Balassiék levele dátumáig, február 20-ig a szultán nem engedte maga elé.

Másról nem lehet szó, mert a többieket, Balassit és Toldalagit Borsos Tamással még decemberben a szultán és a nagyvezér is fogadta. Ha tehát kapott tájékoztatást egyáltalán Konstantinápolyból a követekkel kapcsolatban, a fejedelemnek az erdélyiek divánbeli fogadtatásáról tudnia kellett. Talán még arról is, hogy II. Oszmán – már-már előzékenyen, talán azért mert az előre megbeszélt audienciát nem akarta lemondatni – Damad Mehmet pasa nagyvezér menesztésével egy napon fogadta őket. Toldalagi Mihály így emlékszik ezekre az eseményekre: „Hogy az divánba felmentünk, nagy becsülettel láttanak bennünket, az vezérek mind fennállván előttünk, úgy csókoltuk meg kinek köntösét, kinek kezét."[37]

Korláth István viszont valóban nem volt velük. Ezt Bethlen bizonyosan tudta, azt azonban talán nem, hogy miután egyhetes késéssel a fővárosba beengedték, a szultáni fogadáson kívül minden gondoskodást megkapott. De ha nem tudta is, az előzményekkel kétségtelenül tisztában volt. Akármit írtak is neki a követek, nem másnak kellett őt tájékoztatnia arról, milyen hosszas huzavona után, mennyi halogatással és a portai intencióknak mennyire meg nem felelően küldte Korláth Istvánt Konstantinápolyba.

Mert a magyarországi hadjárat első sikerét követően azonnal küldendő követekről már 1619 augusztusában beszélt a nagyvezér Borsosnak. A követ augusztus 29-én elküldött levelében olvashatta Bethlen: „Isten segítségéből immár ha megindul, csak valami részében benne legyen az országnak is; erre igen fő gondja legyen, hogy abból az országból való embert küldjön ... ide az hatalmas császár portájára, de ha lehet, Csehországból is legyen az főkövet."[38] A felszólításról a fejedelem tehát 1619 szeptember közepén

[35] Uo.

[36] Uo. 207.

[37] Az öreg Toldalagi Mihálynak, az öreg Rákóczi György fejedelem tanácsának és Marosszéknek főkapitányának emlékezetül hagyott írása. Bethlen Gábor krónikásai. Összeáll. Makkai László. Bp. 1980. (Alább: Toldalagi) 141.

[38] Borsos 302.

szerezhetett tudomást. Aztán ugyanebben a hónapban, 20-a körül következett megint egy értesítés. Borsos megírta neki, hogy a nagyvezér ezt mondta: „mihelt Isten segítségéből általmegyen az más ország határára", küldjön onnan való követet, és „ha lehet, az csehek közül is".[39]

Bethlen azonban kevésbé látta sürgetőnek a dolgot; egy 1619 október közepén Konstantinápolyba küldött levelével egyenesen kétségbeejtette Borsost. „Bátor vezérlette volna Isten az Felséged bölcs itiletit, hogy ugyan ne küldte volna" – írta róla a fejedelemnek.[40] A kétségbeesés oka pedig az volt, hogy Bethlen ekkor közölte: majd csak a csehekkel való egyesülés után küld követeket. Ekkorra azonban – mivel a nagyvezér legalább előzetes híradást a követekről régen indokoltnak tartott volna – már annyira kiéleződött a hangulat ebben az ügyben, hogy Borsos a fejedelem értesítését nem is merte a nagyvezérnek megmondani. A levélből a megfelelő passzust a fordításban kihagyatta, és Bethlen üzenetének az ellenkezőjét hazudta. „De még azzal sem használtunk" – zárja le rezignáltan az esetről szóló beszámolóját.[41]

Hosszú lenne a nagyvezér minden sürgetését és Borsos egyre fokozódó kétségbeesését leírni. A tény az, hogy Magyarország követe, méghozzá cseh kísérő nélkül, Bethlen hadbalépése után majdnem négy hónappal érkezett Konstantinápolyba.

Ilyen körülmények között Balassiék – talán az előzményekben tájékozatlanul – írhattak a magyar követ szultáni audienciájának elmaradásáról úgy, mint az „idegenség" tünetéről. Bethlennek azonban tudnia kellett: a több hónapos késés és a cseh követ elhagyása a maga részéről legalább annyira barátságtalan gesztus, mint az, hogy a szultán nem fogadja azonnal Korláth Istvánt.

Miután a nagyvezér sorozatos felszólításait eddig semmibe vette, csak igen nagy diplomáciai merészséggel, mondhatni, vakmerően lehet a Portának ezt a gesztusát az egész magyarországi vállalkozás menetére végzetes színben beállítani.

Bethlen kockáztatása azonban nem volt minden alap nélkül, mert a fogadás elmaradása a fejedelem mellett feltámadt Magyarország és a Porta viszonyának tisztázatlanságát is jelzi. Ilyen összefüggésben viszont, jóllehet maga hónapokon át kifejezetten késleltette, megkísérelheti elhitetni, hogy a szultáni audienciát, mint a kapcsolat rendezésének fórumát, sorsdöntőnek tekinti.

Bethlen a diplomáciai hozzáértés remekét írta meg Balassiéknak, akik – úgy látszik – az 1620 januári portai tárgyalásokról nagyon borúlátóan ítéltek. Magának a fejedelemnek azonban, aki folyamatosan tájékozódott, tudnia kellett, hogy 1620 legelején semmivel nincs nagyobb ok a portai „idegenség" emlegetésére, mint a hadjárat megindítása óta bármikor.

6. A hadbalépés körülményei a Portán

A fejedelem eddigi információinak számbavételét célszerű a hadjárat megindítása körülményeivel kezdeni.

Természetesen tudta, Borsost eredetileg kifejezetten ebben az ügyben küldte 1618 tavaszán Konstantinápolyba, hogy a török Jenő várát követeli. És mióta a követ bent

[39] Uo. 313.
[40] Uo. 345.
[41] Uo. 346.

volt, jó hírt nem kapott.[42] Előbb Báthory András, majd Homonnay György neve merült fel, mint trónkövetelőé. Állítólag mindketten odaígérték Jenőt is. Aztán a Porta fenyegetése öltött mind konkrétabb formát. Szkender pasa, aki 1613-ban a fejedelmet Erdélybe kísérte, kijelentette Borsos előtt: ezen a nyáron „vagy elveszek, vagy Erdéllyel együtt ő vész el, de véghezviszem az Jenő dolgát".[43] Májusban a nagyvezér tájékoztatta: ha nem kapnak az átadás szándékáról azonnal hírt, a temesvári pasa parancsnoksága alatt megy hadsereg Erdély ellen.[44] Még az öreg Gürdzsi Mehmet pasa is, Bethlen leghatározottabb támogatója, háborúról beszélt, ha Jenőt meg nem adják.[45] Borsos pedig beszámolt mindenről.

Bethlen bizonyos lehetett 1619 nyarán, „idegenség" vagy „keménység" a portai hangulatot vele szemben nem is fejezte volna ki. Akkor mégsem azon elmélkedett és levelezett. Elküldte Mikó Ferencet Konstantinápolyba, hogy Jenő ügye mellett a II. Ferdinánd elleni hadjáratról tárgyaljon.[46]

Mikó 1619 júliusi megbeszéléseiről nincsenek ismereteink. Talán a magyarországi lehetőségeket megcsillantva, talán a Bethlen uralkodása óta gyakorlatilag nem fizetett erdélyi adó bevitelének ígéretével Jenő ügyét sikerült elejtetnie.[47] A vállalkozás tárgyalásának körülményei azonban ennek ellenére nem utaltak különös szívélyességre.

Bethlen maga a Balassiéknak címzett levélben így írja le a hadbaszállást, illetve a közvetlen előzményeket: az akkori nagyvezér és „őnagysága által hatalmas császár akaratjából" indult meg. „Nekem az vezér azt izente, hogy ha fundamentumom vagyon az dologban, Isten hirével igen bizvást elmenjek, csak Mehemet pasával legyek szemben, de meglássam igen jól, hogy a magyarok meg ne csaljanak.".[48]

A szultán és a fővezér utasítására — ezt jelentené az „akaratjából" — hivatkozni persze erős túlzás. Annál is inkább az, mert amennyire felderíthető, II. Oszmánnak tudomása sem volt Bethlen Gábor megindulásáról. Borsos legalábbis az 1619 júliusi tárgyalások leírásában nem ejtett szót olyan szultáni audienciáról, amin a hadjárat ügyét szóba hozták volna. De a fejedelemnek végeredményben igaza van: a fővezért tekintheti a szultán megszemélyesítőjének, az üzenetet pedig, akár csak udvariasságból is, utasításnak. Mert Damad Mehmet pasától valóban ment ilyen értelmű üzenet Bethlen Gáborhoz.[50]

Ebben az üzenetben azonban semmivel nem volt kevesebb az „idegenség", mint abban, hogy 1620 januári tárgyalásokon a koronázást teszik a segítség feltételévé.

A leginkább szembeszökő: a fővezér üzenete sem volt kikötés nélkül. Méghozzá kettőt tartalmazott: bizonyosodjék meg Bethlen a magyarok szándékairól; találkozzék

[42] Borsos tárgyalásai Mikó bemenetele előtt: uo. 93–280.

[43] Uo. 256.

[44] Uo. 268–269.

[45] Uo. 276–278.

[46] Az erdélyi rendeknek a fővezérhez, illetve a fejedelemnek a szultánhoz Mikó követsége ügyében küldött levelei a hadjáratról nem szólnak: Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Alább: EOE) Szerk. Szilágyi Sándor VII. 529., illetve: Történelmi Tár 1879. 779. A portai tárgyalásokból azonban világos, hogy Mikónak ezt is el kellett intéznie.

[47] Borsos 296., 346.

[48] TMÁO I. 207.

[49] Borsos 287–294.

[50] Mikó, vagy Deák Mehmet pasa erről szóló beszámolója nem maradt ugyan fenn, de Bethlen itteni hivatkozása pontosan egybevág a nagyvezér következetesen azonos állításaival az üzenetről Borsos Tamás leírásában.

„Mehemet pasával". És jóllehet a fejedelem a követeknek szóló levélben csak a magyarokkal való kapcsolatáról ír, az üzenet elhangzásának pillanatában a másik kikötés is érvényes volt. Ő maga sem állít mást.

Ez a „Mehemet pasa" Deák Mehmet, aki 1619 tavaszán kapta meg a kinevezést a temesvári helytartóságra. Avval együtt teljhatalmat a magyarországi ügyekben. Cselebi Ali így tájékoztatta Borsost a hatásköréről: „nemcsak az Jenő s végekbeli dolgot, hanem az fejemet is reábíztam, és minden oly ki Magyarországba való dolgokat. Azért meg is irtam uradnak, te is mondd meg, hogy lássák, beszéljenek egymással, és végezzenek el minden dolgot jól; ha lehetséges úgy cselekedjenek, hogy az hatalmas császár szablyáját ne várják Jenő alá."[51]

1619. július 24-én, a szóbeli üzenet elhangzásának napján, Deák Mehmet még Konstantinápolyban volt. És jóllehet azzal Jenő ügye elesett, más dolgokban megtartotta a teljhatalmat. A fővezér szándéka szerint vele kellett Bethlennek tanácskoznia, mielőtt Magyarországon akcióba kezd. Mindez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a nagyvezér Bethlen ügyét magánál sokkal alacsonyabb fórum elé utalta. A végső szó Deák Mehmet pasánál volt.

A sokat emlegetett üzenet ilyen értelemben, a kettős kikötéssel, tartalmát tekintve is nehezen fogható fel egy nagyhatalom megtámadására szóló engedélynek. De még bizonytalanabbá tette az a körülmény, hogy csak szóban hangzott el. Egyértelmű: a nagyvezér az utólagos magyarázatok, vagy talán a visszavonás lehetőségét is fenntartotta.

Bethlen azonban, amikor az üzenetet megkapta, a nyilvánvaló tartózkodást a jelek szerint nem tekintette „idegenségnek". Olyannyira nem, hogy az egyik feltétel teljesítése nélkül indult meg a hadjáratra. Deák Mehmet pasával nem tárgyalt, még csak nem is találkozott.[52]

7. A Porta hadbelépésének feltétele a királyság

A fejedelem előzetes értesüléseinek másik csoportja a Porta hadbalépése feltételével kapcsolatos.

A Balassiéknak írt levélből úgy tűnik, mintha a szultán és a császár „frigye", ami miatt Konstantinápoly nem állhat melléje nyíltan II. Ferdinánddal szemben, a választ kiváltó 1620 januári tárgyalásokon került volna elő. „Mindez ideig nem tudhattam, micsoda frigy legyen az, melyet oly igen oltalmaznak" – írja Bethlen. Majd magyaráz.

A valóság ezzel szemben az, hogy a „frigyet" ő maga hozatta először szóba Konstantinápolyban. Óriási előrelátással tette, még mielőtt a magyarországi hadjáratnak bármilyen közvetlen aktualitása lett volna. Az erre vonatkozó utasítás ugyanis 1619. április 24-én, amikor II. Mátyás halálhíre beért, már Borsos Tamás kezénél volt.[53] Minthogy pedig a levelek útja körülbelül három hét, és március végén, április elején otthon az új magyar királlyal, II. Ferdinánddal kötendő szerződés tárgyalásai zajlottak,[54]

[51] Borsos 281.

[52] Uo. 347. Bethlen maga sem állította, hogy a temesvári pasával a hadjárat megindítása előtt találkozott volna.

[53] Borsos 251.

[54] Magyarország történeti kronológiája. Főszerk. Benda Kálmán. II. Bp. 1982. 446.

nagyon valószínű: Bethlen Gábor éppen a béketárgyalás napjaiban írt utasítást követéhez a békebontás ügyében.

Nagy diplomáciai hozzáértése azonban akkor sem hagyta cserben. Borsos Tamásnak nem erre a friss szerződésre, hanem régiekre utalva kellett a portai hangulatot kipuhatolnia.

A leírásból nem világos, hogy török kezdeményezést vártak-e, vagy talán Borsos mindenképpen előhozta volna az ügyet. Végül is Gürdzsi Mehmet pasa kezdte, amikor arról disputáltak, „mi következik ez mostani Mátyás császár halálából a kereszténység közé". A pasa a beszélgetés során felszólításnak is tekinthető kijelentést tett: „Mit csinál most a te urad, hogy nem lát dolgához? Most volna előtte jobb állapotja, ha mit akarna."[55]

Mire a követ – a fejedelem „írásához képest" – nagy akadályt említett. Azt nevezetesen, hogy Bethlen Gábornak békéje van a „némettel". És mivel mind fejedelemsége legelején, mind másodszor is „az porta parancsolatjára" kellett békét kötnie, ő – tudniillik Borsos – nem tudja, a fejedelem „mint hághassa azt által".[56]

A diplomáciai hozzáértés itt abban van, hogy Bethlen, illetve az ő intenciója szerint Borsos Tamás, kimondatlanul érzékelteti: az erdélyi fejedelem és a Habsburg-királyok békéje tulajdonképpen a Porta ügye. Ha tehát Borsos azon töpreng, hogyan lehetne a „frigyet" megszegni, és Gürdzsi Mehmet pasától várja a választ, tulajdonképpen azt kérdezte, vajon megváltozott-e a Portának a magyarországi békét, vagyis a Habsburg-birodalomhoz való viszonyát illető véleménye.

A nagy körültekintéssel csomagolt kérdésre azonban – bár az egész témát valószínűleg a pasa kezdte – mintha kitérő válasz érkezett volna. „Semmi az, legyen ember csak az urad, meglátja, hogy bizony különb sok jót ád az Isten néki" – jegyezte fel és írta meg a fejedelemnek Borsos.[57] Nehéz lenne megállapítani, a mondat melyik részét tekintette fontosabbnak. Azt-e – „semmi az" –, amelyikből arra lehetne következtetni, hogy a régi békét Mehmet pasa nem tekinti akadálynak, vagy a másodikat, amelyik ha nem is teljes közönyt, mindenesetre a Portának az ügyben semleges álláspontját fejezi ki. A válasz tartózkodó mivoltát azonban Borsos bizonyosan érzékelte, mert azonnal visszakozott. Neki nincs utasítása, állította. Majd jön követ Erdélyből, „attól nagyságtok mindent jobban megért" – zárta le a maga részéről a beszélgetést.[58]

Ennyit tudott a fejedelem a portai hangulatról, vagyis a magyarországi vállalkozással kapcsolatos álláspontról, amikor Mikó Ferencet a hadjárat ügyében Konstantinápolyba küldte. De ha ennek a Borsos-féle tárgyalásnak a beszámolója alapján többre nemigen következtethetett, mint arra, hogy a királyságbeli fellépése nem találkoznék rosszallással, Mikó megbeszéléseiből azonnal kiderült: Gürdzsi Mehmet válaszát egész összefüggésében kellett érteni. A Porta nem ellenzi ugyan a hadjáratát, de egyelőre nem hajlandó Bethlen Gábor oldalán Habsburg II. Ferdinánddal szemben hadba lépni.

Erről a tényről Bethlen Gábor legkésőbb 1619. szeptember közepén értesült még akkor is, ha Gürdzsi Mehmet pasa válaszának nem tulajdonította ezt a jelentést. Akkor

[55] Borsos 250.
[56] Uo. 251.
[57] Uo. 297–298.
[58] Uo. 251.

félreérthetetlenül meg kellett tudnia, mert Borsos Tamás az augusztus 29-én elküldött levélben pontosan beszámolt neki Damad Mehmet pasa nagyvezér ilyen értelmű kijelentéséről.

A nagyvezér 1619. augusztus 26-án világosan megmondta, Borsos pedig hazaírta: „lássanak hozzá, de frigyszegésre okot ne adjanak, mert az Isten meg nem áldja munkájokat, holott Ferdinandussal való frigyet immár a hatalmas császár is erős friggyel megerősíté." Ugyanakkor megmondta azt is, hogy mi a feltétele a „frigy" felbontásának: „valameddig Ferdinandus az ő királyságában benne leszen, ... nekünk abban semmi módunk nincs, hogy ővele frigyet bontsunk..."[59] Értelemszerűen: a békét a Porta akkor mondja csak fel, ha II. Ferdinánd már nem lesz Magyarország királya.

Ilyen értelmű közlésekről azonban Bethlen talán már korábban tudomást szerzett. Feltételezhető, mert a nagyvezér mindig is azt állította, hogy Mikó Ferencet ugyanilyen üzenettel küldte haza. Borsosnak augusztus 26-án mondta, aztán más szavakkal többször is: „azzal bocsátottam el mind Mehmet pasát, s mind Mikó Ferencet az uradhoz ... frigyszegésre okot ne adjanak..." – mert a Portának Ferdinánddal van megerősített szövetsége.[60] És nagyon valószínűleg valóban így volt. Deák Mehmet ugyanis a fejedelemmel tervezett, aztán elmaradt találkozója előkészítése során, még 1619 augusztusában, ebből az álláspontból logikusan következő célt látott Bethlen vállalkozása előtt. Borsoséknak mondta: „ha ketten mü egymásnak igazak leszünk s egyetértünk, én teszem meg ... magyarországi királlyá."[61]

Borsos azonban kezdettől azon volt, hogy a Porta hatalmasait rábírja, válasszák el a „frigyet" II. Ferdinánd személyétől. Folyton magyarázta: „nem az egy király személyére kell nézni, hanem az országra, és az országgal kell igazán megtartani az frigyet",[62] de nem tudta a portai álláspontot megváltoztatni. Még e tárgyban leghosszabb győzködésével is csak erre a kijelentésre bírta Damad Mehmet pasát: „az urad semmit ne tartózzék, csak legyen Magyarországban jó fundamentuma, lásson dolgához, az segítségben meg nem fogyatkozik."[63] Borsos ezt a nagyvezér véleményében fordulatként állítja be, de így magával is ellentmondásba keveredik. A mondatot ugyanis egyszer már majdnem szó szerint leírta: „csak legyen jó módja az uradnak dolgában, semmiben az urad meg nem fogyatkozik."[64] Akkor azonban annak a fejtegetésnek a végén állt, ami szerint a Porta nem bontja fel a frigyet addig, míg Ferdinánd a magyar király.

És valóban, a nagyvezér soha nem mondott mást: *előbb* vessen alapot Bethlen a vállalkozásának, *aztán* áll melléje a Porta.

Az 1619-es év folyamán ez a kijelentés sokszor elhangzott; Borsos ugyanannyiszor megírta Bethlen Gábornak. Így különösen nagy súllyal volt szó róla akkor, amikor Ferdinánd császárrá választása kavarta fel a portai hangulatot. Most csak a Bethlen vállalkozásánál maradva: a divánülő pasák hirtelen mit sem akartak tudni a magyarországi hadjáratról.

[59] Uo. 297–298.
[60] Uo. 297.
[61] Uo. 290.
[62] Uo. 300.
[63] Uo. 301.
[64] Uo. 298.

Állítólag még a nagyvezér is nehéz helyzetbe került. Ő legalábbis így számolt be erről Borsosnak: „Az egész vezérek reám támadtak, hogy nem kellett volna nekem megengednem olyan bizonyos frigyet olyan fejedelemmel, mint Ferdinandus felbontanom, mert bizony jó nem lesz belőle. . ."[65] Az elbeszélése azonban nagyon ellentmondásos, mert néhány mondattal lejjebb azokról a követekről beszélt, akiket a hadjárat miatt a kollégáinak megígért. Márpedig: ha a többiek nem tudtak Bethlen vállalkozásáról, miért kellett volna nekik követeket ígérni? Aztán az egyik szavával azt állítja, Deák Mehmetet is okolják, mert „az még tömösvári pasa nem lött, addig nem indult háboruság". A másikkal közli: azt sem tudják bizonyosan, mit csinált Mehmet. És egyáltalán: Mikó Ferenc 1619 júliusi tárgyalásai során világosan kiderült, hogy a diván tárgyalta Bethlen ügyét.[66]

Damad Mehmet pasa a többiek hozzájárulása nélkül nyilatkozott volna többször is? Bizonyosságot ebben a kérdésben nemigen lehet szerezni, mert a török krónikák a Bethlen Gábor megindulása körüli eseményekről nem jegyeztek fel semmit.[67] Irott utasításról pedig, vagy nyilatkozatról nem tudunk – hiába is keresnénk.

A nagy kavarodásnak végül csak egyetlen következménye lett: eddig a nagyvezér a török segítség nélkül folytatott hadjáratot nem tekintette békebontásnak a Porta részéről, most a divánülő pasák egy része, talán maga Damad Mehmet pasa is, hajlandó elismerni a Bethlen támadásával bekövetkezett „frigyszegést". Az eredeti felfogás azonban nem múlt el. Gürdzsi Mehmet pasa még 1619 novemberében is így nyilatkozik a bécsi követnek: „sem én, sem az hatalmas császár innét azfelől az frigyet az uraddal fel nem bontotta. Holott mondhatjátok, hogy az hatalmas császárnak csak egy ember hada is ment tireátok és országtokra? "[68]

Magának a Portának a hadbalépésével kapcsolatban azonban nem változott semmi. A császárválasztás után a hodzsa mondta ki az általános véleményt: Bethlen „egyelőre az maga hadával vehetne győzedelmet, hogy annak kezdetiben ne elegyednék az hatalmas császár hada".[69] Ettől viszont sem a fővezér, sem más nem tágított.

Mindent összevetve: bárhogy értelmezte Bethlen Gábor Gürdzsi Mehmet tartózkodó kijelentését, bármikor szerzett tudomást a nagyvezér kifejezett véleményéről először, akárhogyan ítéltek is a fejedelem hadbalépéséről, egy dolog vitathatatlan. Mégpedig a következő: 1619 áprilisa óta, amikor is a magyarországi hadjárat terve Konstantinápolyban először felmerült, a Porta és II. Ferdinánd békéjéről más értelmű tájékoztatást a fejedelem nem kapott. A török birodalom egyelőre tartózkodik. Majd csak akkor lép hadba II. Ferdinánd ellen, ha Bethlen Gábor ehhez megfelelő alapot teremt.

Világos tehát: a fejedelem az 1620 januári tárgyalások beszámolóiból nem tudott meg semmi újat. Damad Mehmet pasa annak idején, 1619 augusztusában megmondta: amíg II. Ferdinánd Magyarország királya, Konstantinápoly nem lép ellene hadba. Most az

[65] Uo. 348.

[66] Uo. 288–290.

[67] Peçevi Tarihi II. Kiad. Murat Uraz. Istanbul, 1968. 447. Naima Tarihi II. Istanbul, é.n. 132. Részletek magyarul is megjelentek. Hóvári Jánosnak tartozom hálás köszönettel itt és alább is a török szövegek fordításáért

[68] Borsos 367.

[69] Uo. 343.

új nagyvezér, Cselebi Ali pasa kijelentette: a Porta nem áll Bethlen Bábor mellé addig, míg nem lesz Magyarország királya. És Balassiék kommentálhatták ugyan ezt az értesülést másként, de Bethlen számára, aki folyamatosan tájékozódott, csupán az derült ki, hogy a Porta álláspontja változatlan.

8. Bethlen magyarázkodása

A fejedelem szóban forgó levele egyébként tanúsítja is: pontosan tisztában van a dolgok ilyen állásával. Mert a terjedelmes szövegnek a magyarországi királyságot illető része formálisan beszámoló az országgyűlésen történtekről, tartalmilag viszont magyarázat. A Porta végig következetes álláspontját figyelembe véve pedig még több is; mentegetődzés. Ragyogó leleménnyel összeállított magyarázkodás.

Bethlen azt írja a követeinek, mondják meg, Damad Mehmet pasa miatt nem koronáztatta meg magát; félt, hogy a Porta rosszallása mellett végbement királyválasztás után a végvárakat kezdte volna követelni. A fejedelem tehát, aki tudja, hogy Konstantinápolyban már régen várják a királyságát, a koronázás elhagyása miatt a volt fővezérre hárítja a felelősséget. Bizonyos lehet benne: a jelenlegi vezetés vagy ellensége, vagy úgy tesz, mintha ellensége lenne a kegyvesztett Mehmet pasának. Míg működött azonban, kétségtelenül a Portát képviselte. Így aztán Bethlen a lebukott figurára hivatkozva a konstantinápolyi szándékokkal éppen szemben álló cselekedetét állítja be úgy, mintha csak a Portán múlott volna minden. Értelemszerűen: a jövőben is úgy irányítja majd a dolgokat, ahogyan a portaiak, most már Cselebi Ali nagyvezérsége alatt, kívánják.

9. A fejedelem célja

A bonyolult diplomáciai meggondolások szerint fogalmazott levéllel Bethlen Gábor határozott célt kíván elérni. A befejező szakasz élén olvasható: „Kegyelmetek csak azon instáljon igen szorgalmatosan, hogy egyáltalán resolválja magát a fővezér, az fényes porta és hatalmas császár képében, akar-e az confoederatus országokkal frigyet kötni, és azoknak igaz tökéletes jóakaratjokat venni az egész magyar nemzettel együtt, melyet ha őhatalmassága kéván és akar... assecuratoria levelet küldjenek, hogy böcsülettel látják, fogadják az követeket, örömest végeznek velek; frigyekben veszik és óltalmokban őket, ott benn meg nem késlelik a követeket, hanem igen hamar kedves válasszal bocsátják vissza."[70]

A követeknek kért biztosítólevél, miután a fejedelem előzetes információinak számbavétele során kiderült, hogy már több mint fél éve várják tőle a követeket Konstantinápolyban, és erről ő pontosan tud, első olvasásra a dolgok túlbonyolításának tűnik. Itt azonban színlelésről nem lehet szó. Nem tehet úgy, mintha a Porta ez ügyben többször is kifejezett felszólítását nem ismerné, hiszen Borsos Tamás az ő leveleire hivatkozva többször is tárgyalt a dologról. A Porta hatalamasai tisztában vannak vele: tud a követküldés égető szükségességéről.

A Balassiéknak írt levél célját meghatározó passzusban tehát nem a követeken, hanem az „assecuratoria levél"-en van a hangsúly. Bethlen eszerint két dologban, egy

[70] TMÁO I. 220.

nagyobb horderejűben és egy formálisban kér írásbeli biztosítékot. A sokszorosan összetett mondatból ennek megfelelően kétszer két azonos értelmű elem kiválik. Az első kettős: „az confoederatus országokkal frigyet kötni, és azoknak igaz tökéletes jóakaratját venni az egész magyar nemzettel együtt – frigyekben veszik és oltalmokban őket". A másik páros: „böcsülettel látják, fogadják az követeket, örömest végeznek velek – ott benn meg nem késlelik az követeket, hanem igen hamar kedves válasszal bocsátják vissza."

A fejedelem tehát arról kér „assecuratoria levelet", hogy a II. Ferdinánddal szembefordult országok szövetségét a Porta „frigyébe és oltalmába" veszi – ez a nagy horderejű dolog. A formális pedig: a szövetség követeit megfelelő előzékenységgel fogadják.

Ilyen értelemben ez a minden mondatszerkesztési szabálynak fittyet hányó passzus semmivel – sem a fejedelem előzetes értesüléseivel, sem az eddigi tárgyalásokkal, sem a megelőző eseményekkel – nem ellentétes. Ellenkezőleg: nemcsak a Porta és a fejedelem pillanatnyi viszonyát, de Bethlen Gábornak e kapcsolat átalakítására irányuló törekvését is pontosan kifejezi.

A Porta- és a fejedelem-viszonya pillanatnyilag nem jellemezhető másként, mint így: bizonytalan. Mert jóllehet, már a hadjárat megindítása előtt tett rá kísérletet, Bethlennek még mindig nem sikerült elérnie, hogy Konstantinápoly elismert megbízottjaként működhessen a nemzetközi politikában.

Az első próbálkozást 1619 szeptember legelején tette Borsos Tamás, azaz még a fejedelem hadbalépése előtt kapott rá utasítást. Bethlen nemzetközi súlyát emelendő lenne a dologra szükség, állította. A fejedelem siet ugyanis, hogy a magyarokkal és a csehekkel „megegyezzék" – mondta a nagyvezér előtt Borsos. Ezért „kellene legelőször megmutatni az hatalmas császárnak az én uramhoz való kegyelmességét, hogy látnák ott az urak és országok". A szultáni elismerés módja pedig – a fejedelem kérte így – a következő: a fővezér „küldene az én uramnak királyi méltósághoz való fő lovat öltözetivel, köves szablyával, bottal, 40 vagy 50 kaftánnal . . ."[71]

A fővezér azonban egyelőre elutasította a kérést. Mert hajlandó ugyan királyi jelvényeket küldeni Bethlennek, de csak akkor, ha Deák Mehmet pasától hírt kap. Majd ha tudja, „mit végeznek ketten egymással", elküldi a szultáni elismerés jelvényeit.[72] És a követ hiába könyörgött; nem tudott Damad Mehmet pasától sem közvetlen ígéretet, még kevésbé azonnali cselekvést kicsikarni.

Aztán volt ugyan egyszer – 1619 október elején – egy pillanat, amikor úgy tűnhetett, minden rendben van, mert a fővezér három-négy napon belül ígérte a királyi jelvényeket.[73] De a szultáni elismerés ügye végül is a Porta hadbalépésének a dolgával párhuzamosan alakult. A nagyvezér október közepén közölte: Bethlen bizonyítsa be, hogy jó alapja van a vállalkozásának, akkor kap török segítséget is, királyi jelvényeket is.[74] Hiába hivatkozott Borsos Bocskai István példájára. „Különb volt az Bocskai dolga. Mert amikor Bocskai feltámadott volt, akkor nyilvánvaló ellensége volt az német az hatalmas császárnak" – kapta a választ.[75]

[71] Borsos 312.
[72] Uo.
[73] Uo. 332.
[74] Uo. 352–353.
[75] Uo. 350.

Így aztán bűvös kör keletkezett. Bethlennek a nemzetközi vállalkozásban szüksége lett volna arra, hogy a Porta nyílt elismerésével, a török birodalom potenciális erejével lépjen fel, Konstantinápoly hatalmasai viszont előzetesen kivívott nyilvánvaló sikerekhez kötötték a hadbalépést is, a királyi jelvények elküldését is. Ez a párhuzamosság egyébként logikus: a két ügy vitathatatlanul összefügg. Mert a II. Ferdinánd ellen feltámadt erdélyi fejedelem királyságának szultáni elismerése és a császárral érvényes török béke felmondása pontosan azonos súlyú vagy hatású diplomáciai gesztus.

E szerint az összefüggés szerint érthető Bethlen levelében a „koronázat" és az „assecuratoria levél" kapcsolata. Megfordította az érvelést. Eddig a Porta támasztotta a feltételt: előbb siker, Bethlen magyar királysága, aztán portai segítség, illetve királyi jelvények. Most Bethlen közli: gyakorlatilag felszámolta nemcsak Ferdinánd magyar királyságát, de valamennyi országát összefogva államszövetséget hozott létre. A feltétele ennek megfelelő: *előbb* adjanak írásbeli biztosítékot arról, hogy az új államszövetséget a Porta szövetségesének tekintik, *aztán* hajlandó a vállalkozását a magyar királyság felvételével megkoronázni.

A portától kért királyi jelvényekről most már nincsen szó. Érthető: azokra két helyzetben lett volna égetően szükség. A magyarországi megjelenésnél, valamint a magyar határ átlépésénél. Ahogy Borsos október közepén a nagyvezérnek mondta: „nagyságod ne késsék, hanem nagyságod indítsa meg az zászlót, szablyát, botot, kaftányokat, mert . . . az én uramnak előtte nagy dolgok állanak. Csehországban is fel kell menni, és addig Magyarországból ki nem léphetik, valameddig az magyarországi állapotot jól, s helyben nem hadja. Magyarországon penig addig jó helyben sem állapodhatik, azmig az magyarországi urak az hatalmas császár kegyelmességét s ajándékát nem látják."[76]

A török királyi jelvényekre 1620 elején azonban már bizonyosan nincs szükség; a fejedelem szót sem ejt róluk. De arról, hogy a Porta nyíltan vállalja a II. Ferdinánd elleni mozgalmat, és – mondhatni – kötelező erővel az új államszövetség mellé álljon, nem mondott le.

Most ilyen tartalmú garancialevél megszerzésére utasítja a követeit. Ezt elérendő csoportosította ebben a nehézkes szerkezetű levélben a mozgalom összes eseményét úgy, hogy az „assecuratoria levél" kiadása mellett szóló érvrendszert alkossanak. És ilyen portai biztosítékért fogja körülbelül két hónap múltva Vácot Konstantinápolynak odaígérni.

„Hogyha az magyar nemzetnek igaz jó akarattal lészen hatalmas császár. . . küldjön erről egy szép levelet kegyelmetektől az országnak, melyet ha megcselekedik, én is reá felelek, hogy Vácot az országtól hatalmas császárnak megszerzem" – írta májusban Balassinak Bethlen Gábor.[77] A fejedelem szándéka szerint igen titkos lett volna ez az 1620 májusi levél – „Balassi uram apám . . . az ég alatt senki több magánál ne értse", szólt az utasítás. Mire azonban Konstantinápolyba beért, Balassi Ferenc már nem volt ott. Így – ha tájékoztatták egyáltalán a nagyvezért a levél tartalmáról – ezt nem ő tette.[78]

[76] Uo. 345–346.

[77] Történelmi Tár 1881. 630.

[78] Uo. Toldalagi kezével van a papíron: Exhibitae Constantinopoli 30. Maji 1620. per dominum Nicolaum Kárvási. Toldalagi Mihály.

A Vác átadásáról szóló ígéret azonban török fórum előtt valószínűleg nem hangzott el. Úgy látszik ugyanis, hogy az „assecuratoria levél" dolga jórészt rendeződött enélkül is. A nagyvezér mindenesetre március 18-án megígérte a portai elismerés diplomáciai gesztusait: a szultán fogadja a Bethlen Gábor mellé állt Magyarország követét, Korláth Istvánt, és a szultán is, a nagyvezér is ír „szép levelet" Bethlennek.[79]

Így aztán végeredményben nem tudhatni, hogy a fejedelem Balassiékhoz címzett nehézkes szerkezetű, de igen nagy hozzáértéssel fogalmazott levelének milyen hatása volt az eseményekre. Március 18-án ugyanis – lévén a dátuma 1620. március 23. – még nem lehetett Konstantinápolyban. Korláth viszont a szultáni audiencia előtt elolvashatta, és a kihallgatáson élhetett az érveivel.

A tény végeredményben az, hogy a magyar országgyűlés és Bethlen Gábor 1620. júniusi dátummal kapott II. Oszmántól levelet. A szultán megírta: Ferdinánd „gonosz igyekezetit ti is esztekben vevén, az mi hatalmas és méltóságos székünket megtaláltátok, és jelentettétek, hogy mihozzánk főköveteket, az több tiveletek frigyes országokkal küldenétek, és az mi jóakaratunkat, oltalmunkat vártátok. Mivel azért ezt cselkedtétek; mi is minden reátok való gondviselést az mi hatalmas császári méltóságunkra veszünk, és ... az mi győzhetetlen méltóságunkat is tinéktek fejenként segítséggel és oltalommal lenni bizonyosan elhigyjétek."[80]

Bethlen Gábor tehát ki tudott törni a bűvös körből. A török királyi jelvények nélkül elért sikerei elegendőek voltak ahhoz, hogy Konstantinápolya maga mellé kényszerítse. A szultán – két éve hangoztatott semlegességét elejtve – kiadta az „assecuratoria levelet".[81]

III. Az Eszad effendi-féle nyilatkozat forráskritikája

1. A csonka idézet

Az Erdély–Porta viszonyról szólva a Bethlen-féle nyilatkozat után leggyakrabban a következő kijelentést szokták idézni: „Mert Bethlen Gábor ha Isten adja, légyen magyarországi koronás király bátor, de Erdélyt mü Magyarországhoz soha nem engedjük hogy birja, mert Erdély szultán Szulimán találmánya, s sajátja az hatalmas császárnak." És néha folytatást is hozzátesznek: „Mert ha Bocskai István élt volna és magyarországi király lött volna is, soha az hatalmas császár Erdélyt Bocskai Istvánnak nem engedte volna."[82]

A kijelentés az irodalomban igen nagy súllyal szerepel. Ennek alapján szokták azt állítani, hogy Konstantinápoly nem engedte volna Erdélyt a királyi Magyarországgal egyesíteni. Bethlen Gábor hadjáratának legfőbb célja tehát eleve reménytelen volt. Mivel

[79] Borsos 408.

[80] TMÁO I. 225.

[81] Itt jegyzem meg, hogy II. Oszmán „Felső-Magyarország bégjeinek" szóló atnáméja még kérdőjelesen sem datálható 1619 végére. L. Török–magyar oklevéltár 1533–1789. Gyűjtöttte és ford. Karácson Imre. Szerk. Thallóczy Lajos, Krcsmárik János, Szekfű Gyula. Bp. 1914. 198. A szöveg ugyanis Balassi Zsigmondot említi, és nem Balassi Ferencet, aki 1619 végén kezdett tárgyalni a Portán. Balassi Zsigmond ügyéről *Komáromy András* írt: Hadtörténelmi Közlemények X. 1897. 332., 537.

[82] Az idézet a nagyobb összefoglalásokban: *Szekfű* 106–107. Magyarország *H. Balázs, Makkai* 181., *Nagy L.* 203. Eredetileg Borsosnál: 394–395.

pedig Bocskai Istvánra ugyancsak utalás van benne, általános érvényű maximává is vált. Nagy szerepe van annak a Szekfűtől öröklődő felfogásnak a kialakulásában, miszerint a Porta mindenkori alapelve az volt, hogy „keleti és nyugati Magyarországot semmi körülmények közt nem szabad egy kézbe engedni".[83]

Az irodalmi ábrázolások szerint oly fontos kijelentés körülményeit azonban soha nem szokták vizsgálni. Még kevésbé azt, hogy mit tett a Porta – e kijelentés értelmében, vagyis állítólag állandó politikai alapelve szerint – akár Bocskai István, akár Bethlen Gábor mozgalma idején az országegyesítés megakadályozására. A legkevésbé kutatott kérdés pedig a következő: milyen tényleges formában merült fel az országegyesítés törekvése a két fejedelem magyarországi uralmában?

2. A teljes tárgyalás

A szóban forgó kijelentésnek négy koronatanúja lehetne. Eszad effendi, a birodalom muftija, aki mondta, a török tolmács és a két jelenlévő magyar, Balassi Ferenc és Borsos Tamás, akik hallották. Rajtuk kívül tudott még a dologról Toldalagi Mihály; nyilván nem a törökök, hanem Balassiék beszélték el neki.

A törököktől azonban semmilyen értesülésünk nem maradt. Egyáltalán: a mohamedán krónikák éppen úgy nem tudnak erről a tárgyalásról, ahogyan a török történetírásban nem szerepel a Porta állítólag állandóan következetes álláspontja a magyar országegyesítéssel kapcsolatban. A reprezentatív nemzeti történeti összefoglalás szerint Konstantinápoly az ellen volt, hogy Erdély Habsburg-kézre kerüljön. A fejedelmek uralma alatt elképzelt egyesítésről nem nyilatkozik.[84]

A magyarok közül viszont ketten leírták a tárgyalást. A részletesebb információ Borsos Tamástól származik. Az ő előadásából kiderül, hogy az a megbeszélés, amin Eszad effendi állítólag ominózus kijelentése 1620. január 19-én elhangzott, csak folytatása volt egy néhány nappal korábban kezdett tárgyalásnak. Akkor – miután sokadszorra megint leszögezte, hogy a Porta azt akarja, Bethlen legyen magyar király, és akkor felbontják a II. Ferdinánddal érvényes szövetséget – a mufti megeskette mindhármukat. A tolmácsnak, Balassinak és Borsosnak meg kellett fogadnia: senkivel nem közlik az ezután következendőket. A következő pedig beszélgetés volt Erdély sorsáról a fejedelem királysága esetére.[85]

A mufti és Balassi kérdés-felelet formájában azonnal tisztázta, hogy Bethlen nem kívánja majd egy személyben a magyar királyságot és az erdélyi vajdaságot viselni. Balassi mondta: „az régi mód szerént erdélyi vajdának kell lenni." Mire a mufti előadta: Ahmet szultán idejében – Borsos szerint a Báthori Gábor uralkodása végén volt zavaros eseményekre céloz – maguk az erdélyiek kérték, hogy tegyen a Porta minden nemzetnek külön vajdát. „Azmely dolgot szultán Ahmet, ha meg nem hal vala, olyan hamar véghez viszi vala." Majd felajánlotta Balassi Ferencnek a székelyek vajdaságát, mert „azt kévánja az hatalmas császár".

[83] Szekfű 104.

[84] Hegyi Klárának tartozom köszönettel a török irodalom véleményéről adott tájékoztatásért

[85] Borsos 390–391.

A követ természetesen szabódott; mindenfélét mondott, de valószínűleg a rémület azon, hogy itt valamit utasítás nélkül tárgyal, volt a legerősebb érzése. Meg is mondta a muftinak: „Akkor veszteném én az én fejemet, ha csak gondolkodnám is arról az én uramnak fejedelmemnek követségében járván." Majd biztosította Eszad effendit: a fejedelem, ha király lesz, „valamit az hatalmas császár akar, azt teszi vajdáé Erdélyben". De a mufti ragaszkodott az eredeti elképzeléshez: Balassinak kell a székelyek vajdaságát felvennie.

A másik beszélgetésen aztán a magyarok már ravaszabbak voltak.[86] Elhatározták, hogy úgy tesznek, mintha Balassi hajlandó lenne a dologba belemenni. Ezzel kipuhatolhatják a mufti esetleges további szándékait. Igy is történt. Január 19-én Eszad effendi és Balassi megállapodott: a követ vállalja a feladatot, és hazamegy Erdélybe, ahol is ő fog a magyaroknak és a szászoknak jövendő vajdákat keresni. Majd értesíti a muftit. Erről a tervről csak a szultán és nagyvezér tud, de véghez fogják vinni a néhai Ahmet szultán akaratát, mert Magyarországban a Porta nem bízhat úgy meg, mint Erdélyben. És nem engedik, hogy Bethlen Erdélyt „Magyarországhoz bírja", mert Erdély Szulimán „találmánya". Annak idején Bocskainak sem engedték volna.

Toldalagi leírása ennél összehasonlíthatatlanul rövidebb, tehát távolról sem enynyire részletes.[87] Tudni kell azt is, hogy emlékezetül hagyott írását jóval az események után fogalmazta. Így aztán a beszélgetés résztvevői között talán azért említi Korláthot is, mert már bizonytalan az emlékezete, vagy eredetileg is pontatlanok voltak a feljegyzései. Szerinte tehát a muftival Balassi Ferenc, Borsos Tamás és Korláth István tárgyalt. Ekkor Eszad effendi kijelentette: „ha tetszik, Erdélyben három vajdát tegyenek, egyiket a nemességben, másikot a székelységben, harmadikot az szászságon."

Itt a „ha tetszik" kitétel is kisebb határozottságra utal, mint a Borsos elbeszélésében szereplő keménység. Továbbá úgy írja: a mufti „meg is kínálta" Balassit a vajdasággal. Megint csak távol a másik előadásban olvasható kategórikus parancstól. Toldalagi aztán a mufti és Balassi megállapodását nem is említi. Azzal zárja a rövid elbeszélést, hogy a követ, mivel félt, ha visszautasítja az ajánlatot, „más latrot keresnek," „csak gondolkodásra halasztotta az dolgot".

Valószínűleg nem érdemes a két elbeszélés eltérésein töprengeni, hiszen Toldalagi leírása később is készült, ő maga jelen sem volt a muftival folytatott tárgyaláson. Az információi semmit nem bizonyítanak. És mindent talán nem is mondtak el neki.

Feltűnő mégis, hogy mindkét elbeszélésben a három vajda állításán van a hangsúly. Ez a terv lényege. Toldalagi Bethlen királyválasztását nem is említi. Borsosnál pedig világos: a királysággal szemben nincs kifogás. És a két mondat úgy, ahogy idézni szokták – kiragadva – valóban mintha azt jelentené, hogy Bethlen, ha király lesz, Erdélyt nem tarthatja meg. A teljes szövegösszefüggésben azonban nincs különös súlyuk. Mert miután rögtön a beszélgetés elején tisztázták, hogy Bethlen nem akar erdélyi vajda lenni, a végén a fővezér tulajdonképpen feleslegesen szögezi le: nem is lehet. A szöveg logikája szerint ezzel beszéli rá Balassit a székelyek vajdaságának elfogadására. Ne húzódozzék a gondolattól, mert Bethlen Gábor úgysem lesz király és egyben vajda.

[86] Borsos 393–395.
[87] Toldalagi 141.

A tárgyalás teljes leírásában az érzelmi nyomaték távolról sem „szultán Szulimán találmányá"-n van, hanem Ahmet eredetileg meg nem valósult szándékán. Az egész ügy meglehetősen titokzatos: Balassiéknak titoktartást kellett fogadniuk, Ahmet végakaratát eddig csak Eszad ismerte, most is csupán a nagyvezért avatta be Oszmán mellett. A három vajdaság tervét egyáltalán nem kezelik a politikai döntéseket megillető tárgyilagossággal. Az ügyben Oszmán a halott apa végakaratát teljesíteni kívánó fiú érzelmes alakját hordozza: „megmondotta szavával, hogy ő az ő atyja szavát hátra nem hadja, hanem véghez akarja vinni."[88]

A titkolódzás oka aztán végig nem derül ki. De a következő sem: ha már a mufti ilyen túlfűtötten előadta, miért ejtették el minden szó nélkül a tervet. Mert elejtették; sem Borsos, sem Toldalagi feljegyzéseiben nem szerepel többet. Ami pedig Balassi hamaros hazatérését illeti, a másik két nemzetnek is vajdát keresendő, ahogy a muftival megállapodtak: a követ több mint két hónappal a megbeszélés után hagyta el Konstantinápolyt. Akkor is hosszas könyörgésre engedték haza. Nyilvánvalóan a vajdaságokról szóló megbízás nélkül:

Az ügy súlyát jól méri egyébként a fejedelem reakciójának elmaradása. A Bethlen-féle nyilatkozat forráskritikája során jeleztem, az egyik lényeges eltérés Borsos írásai és a márciusi levél között az, hogy a fejedelem szót sem ejt egy olyan megbeszélés tartalmáról, ami Borsos feljegyzéseiben hosszan és részletesen benne van. Erről az Eszaddal folytatott megbeszélésről van szó. Bethlen a januári tárgyalások valamennyi témáját végigveszi a Balassiékhoz címzett levélben, de sem a három vajdaság ügyét, sem azt a kérdést nem érinti, hogy lehet-e ő király és vajda egy személyben. Eszerint vagy a követek ítélték meg úgy a helyzetet, hogy nem érdemes a dologgal a fejedelmet terhelni. Vagy maga Bethlen tartotta szóra sem érdemesnek.

A szakirodalom szerint olyan nagy jelentőségű portai álláspont kinyilatkoztatása tehát két eredetileg nem különösen hangsúlyos mondat egy tiszavirág életű és egészében tulajdonképpen értelmetlen terv megbeszélésén. Indokolt a helyükre tenni, illetve a helyükön hagyni őket. Legyenek – mint ahogyan azok – a három vajdasággal kapcsolatos hosszú leírás magukban meg nem álló és kiragadottan félrevezető elemei.

A kiragadás nemcsak azért vezet félre, mert indokolatlan súlyt ad csak teljes szövegösszefüggésben értelmezhető mondatoknak, hanem azért is, mert a kortársak országegyesítési törekvéseit könnyen hamis színben tünteti fel. Azt az értelmezést sugallja, mintha Bocskai és Bethlen mozgalmában fel akarták volna számolni Erdély és a királyi Magyarország különállását. Holott erre két történelmi pillanatban is kísérletet tehettek volna, de egyikben sem cselekedték meg.

3. Erdély és Magyarország Bocskai Istvánnál

Az első történelmi pillanat 1605 áprilisában kezdődött Szerencsen, amikor is az ott összegyült „urak és regnicolák" Bocskai Istvánt II. Rudolf trónfosztásával fejedelemmé választották. Ahogyan az uralkodói eskü előtt mondott beszéd közölte: „nem titkoljuk el, ... hogy az mely fejedelmönk, királyunk Római császár urunk őfelsége ennek előtte volt

[88] Borsos 395.
[89] Uo. 407.

minekönk, fegyvert fogván hadai ellen, Nagyságodat választjuk helyette fejedelmönknek."[90] Mivel pedig 1604 novembere óta Bocskai mint erdélyi fejedelem vezette a szabadságharcot, magyarországi választással beköszöntött a két országrész egyesítésének lehetősége: Erdély és Magyarország egy fejedelem uralkodása alá került.

A Szerencsen egybegyűltek észlelték is azonnal az alkalmat, és átiratot küldtek Erdélynek. Előadták, hogy fejedelmet választottak maguknak, mert már olyanok voltak, mint „eltévelyedett juhok pásztor nélkül". De most boldogok, mivel – ahogy írják – remélik, Isten „üfelsége gubernatiója által minden szomoruságunkat örömre, rabságunkat szabadságra, keserves igánkot szabadságos uraságra forditja." Talán még jobban örvendenek azonban azon, hogy az erdélyiek is „lerázván" magukról „annak az kegyetlen nemzetsignek igáját", fejedelemmé választották Bocskai Istvánt. A következmények nyilvánvalók: „kik ezelőtt való esztendőkben különb fejedelemség alatt voltunk vettetve, most együvé hozott bennünket és magunk nemzetéből kedves fejedelmet adott közinkbe." Járjanak el tehát ennek megfelelően: „immár lehessünk egy membromok, ez kevés magyar nemzetségnek reliquiái, szerethessük egymást, örvendezvén szép szabadságunknak, nem különben, mint az rekeszből kiszaladott madarak. Kérvén is arra kegyelmeteket, hogy elkezdett dolgainkban mind szép hadaival, mind egyébképpen kegyelmetek legyen mellettünk. Mitőlünk viszont, ha az szükség ugy kivánja, kegyelmetek minden üdőben azt várja. Hogy igy szép igyenességünk által romlott országink épülessenek, szabadságunk ujulhasson és minden szomoruságunk forduljon békességes örömre."[91]

Ennek a már-már költőien fogalmazott iratnak a keletkezési körülményeit nem ismerjük. Nem tudjuk, hogy kinek a kezdeményezésére készült; a fejedelem vagy az urak szándékából küldték-e Erdélybe. Bizonyos következtetések mégis az utóbbiakra utalnak. Mégpedig egyszerűen azért, mert a felfogása határozottan szemben áll a Bocskai István első erdélyi fejedelmi leiratából kihámozható uralkodói személelettel.

A rendi felfogásról valló szövegben nagy hangsúllyal van ugyan szó a közös uralkodóról, akitől minden jót remélhetnek, de az ő megválasztása csak alkalmat ad a két „ország", vagyis rendi testület közötti kapcsolat létrejöttéhez. Az „országok" viszonya azonban egyelőre bizonytalan. Mert szó van ugyan arról, hogy egységet alkossanak – „lehessünk egy membromok" –, de az irat tulajdonképpen kölcsönös segítségnyújtásra tesz ajánlatot. Ezzel viszont Magyarország és Erdély különálló létének fenntartását feltételezi. A dolog lényege mégis egyértelmű: a rendi testületek közvetlenül egymással tárgyalnak. Az uralkodó közvetítése nékül építenek ki összeköttetést maguk között.

Bocskai első fejedelmi leiratából ezzel szemben az olvasható ki, hogy az országok vele vannak kapcsolatban. Már 1604 decemberében közli Erdéllyel: „az hatalmas és győzhetetlen császárnak botját és zászlóját mind Erdélyrül, mind peneg Magyarországrul" megkapta. Aztán tulajdonképpen váratlan fordulattal – mert mint erdélyi fejedelem bocsátotta ki az iratot – Magyarország uralkodójaként követeli Erdély „hűségét". A fogalmazása félreérthetetlen: „tudván azért kegyelmeteknek eleitül fogván minden magyar fejedelmekhez mutató hüsigit és jóakaratját, reméljük, hogy mitőlünk is kegyelmetek nem lesznek idegenek." De ha mégis, „innét", tehát Magyarországról visz csapatokat ellenük a moldvai vajda és a temesvári pasa támogatásával.[92]

[90] Magyar Országgyűlési Emlékek Szerk. Károlyi Árpád. (Alább: MOE) XI. 152.
[91] EOE V. 378–380.
[92] Uo. 360–361.

Bocskai szerint tehát Erdély közvetlenül tőle mint magyar fejedelemtől áll függésben; a két „ország" egymáshoz való viszonyát egy szóval sem említi. És jóllehet, ezt még akkor írta le, amikor csupán az erdélyi emigránsoktól volt választása, az uralkodó és a két országrész kapcsolatrendszere ennek a felfogásnak megfelelően alakult.

A szerencsi gyűlés átiratában felvillant gondolat az egységről a megvalósulás reménye nélkül elenyészett. Magyarország és Erdély között Bocskai István személyével perszonálunió jött létre, de a két országrész 1541 óta de facto létező különállását nem számolták fel. A szerencsi gyűlés után már egyetlenegy jele sem található annak, mintha akár Bocskai István, akár a rendek a közös uralkodó személyéből adódó összeköttetésnél szorosabbra akarták volna fűzni Magyarország és Erdély viszonyát.

Az ügy mint vitakérdés, vagy megoldást igénylő probléma egyébként – amennyire ma már kivehető – nem is merült fel. A két országrész közjogi különállásának tüneteként létező rendi gyűlések a szabadságharc egész ideje alatt zavartalanul működtek egymás mellett.[93] Magyarországon az első Bocskai-párti gyűlésen, 1604-ben Kassán, a hivatalos meghatározás szerint „Felső-Magyarország karai és rendei" jöttek össze,[94] Szerencsen volt némi bizonytalankodás; a jelenlévők meghatározására máskor soha nem használt formulát alkalmaznak: „az nemes böcsületes Magyarországban levő öszvegyült uraktól, nemesektől, és az vármegyéknek nagyobb részétől és szabad városoktól" történt a fejedelemválasztás.[95] 1605 decemberében azonban Korponán feltűnik a királyi Magyarország országgyűléseinek megszokott címzése: „domini barones, magnates, nobiles caeterique status et ordines regni nostri Hungariae",[96] és ez megmarad végig. Az utolsó artikulusokban ugyanaz áll.[97] E címzés alkalmazásából világosan kitűnik, hogy akármi legyen is Bocskai István magyar uralkodói megnevezése, akárkik legyenek is jelen, vagy maradjanak távol, 1605 végétől a királyi országgyűlés működik Bocskai mellett Magyarországon.

Ezen a körülményen pedig még az sem változtat, ha erdélyieket hívnak, ahogyan például az 1606-os tavaszi kassai gyűlésen történt. Már előzetesen kitűnt: az időpontot úgy választották, hogy Erdélyből is odaérhessenek, mert részben az ő ügyüket tárgyalják – „az melyre az erdélyi atyánkfiai is (minthogy őket is sok részéből ezek az tractatusok concernálják) reá érkezhessenek".[98] Majd Illésházy béketárgyalásra szóló meghatalmazását aláírta egy erdélyi is, Kendy István.[99] A követek jelenléte azonban vagy Kendy aláírása nem alakítja át a lényeget. A törvények ezen a gyűlésen is a királyi országgyűlésre utalóan határozzák meg a tanácskozást, az Illésházynak kiállított irat pedig talán még egyértelműbb: elsorolja a városi követekig bezárólag mindazokat, akik a megbízást adják, de az erdélyieket nem említi. Erdély kétségtelenül jelenlévő, sőt meghívott képviselői a királyi országgyűlés jellegét nem változtatják meg.

[93] *Benda Kálmán:* Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI–XVII. században. Bp. 1975. 12–14. tárgyal a rendi gyűlésekről – nemzetközi összehasonlítás alapján – úgy, mint perszonálunióban összefűzött országok különállásának fenntartóiról.

[94] MOE X. 606.

[95] MOE XI. 155.

[96] Uo. 501.

[97] MOE XII. 742.

[98] MOE XI. 744.

[99] Uo. 794.

Mert nem tárgyalni hívták őket, csak az erdélyi országgyűlés válaszát kellett Kassára hozniuk. A fejedelem az Erdélynek szóló előterjesztésben így írta: a béketárgyalásokról adott tájékoztatója alapján döntsék el, mi a véleményük Erdély jövendő státusáról, majd „az hozzánk ide magyarországi gyűlésünkben küldendő atyátokfiai által minden bizonyos resolutiót és választ izenjen kegyelmetek. . ."[100]

Az erdélyi országgyűlés ugyanis a magyarországi mellett Bocskai uralma alatt továbbműködik. És itt bizonytalanság sincs; éppen olyan gyűléseket tartanak, mint már évtizedek óta bármikor. Hol király, hol királynő, hol vajda, hol fejedelem, hol császár, hol ezek megbízottai hívják össze őket; a meghívottak elmennek a jelzett helyre. Ott törvényeket hoznak Erdélyre és az esetleg hozzácsatolt magyarországi területekre hatályos érvénnyel. A két országrész viszonya szempontjából a dolog lényege az, hogy a királyi országgyűlés törvényei Erdélyre és az esetleg hozzácsatolt területekre éppen úgy nem vonatkoznak, ahogyan az erdélyiek soha nem írhatnak le a királyi Magyarországon érvényes artikulust. Ez a rendszer azóta működik, mióta – 1565-ben – az erdélyi fejdelemséget a magyar királyságtól területileg és közjogilag elválasztották.[101] A császári uralom a század első éveiben éppen úgy nem alakította át, ahogyan most Bocskai István változtatás nélkül hagyta.

És hogy közben a Portának mi volt erről az egészről a véleménye? A konstantinápolyi hatalmasok minden jel szerint helyeselték, ha foglalkoztak egyáltalán a Bocskai uralma alá került területek belső viszonyaival. Ellenzésről mindenesetre vagy az átalakítás, átszervezés valamilyen török szándékáról nem maradtak értesülések. Bocskai István 1604 novemberében Erdély és Magyarország együttes uralmáról kapott szultáni atnámét, ettől kezdve pedig sem a perszonálunióval, sem a két országrész egymáshoz való viszonyával nem foglalkozott konstantinápolyi fórum.

Eszad effendi sokat idézett mondata szerint ugyan végleges megoldás nem lehetett volna Bocskai uralkodása Magyarország és egyben Erdély felett, itt azonban valami tévedés vagy elírás lehet. Mert Eszad effendinek éppen úgy kellett tudnia, mint Borsos Tamásnak, hogy „ha Bocskai István élt volna" is, a Porta nem foglalkozott volna a problémával. Hiszen a fejedelemnek még életében le kellett mondania Magyarországról.

4. Erdély és Magyarország Bethlen Gábornál

Bethlen Gábor magyarországi hadjárata során a két országrész egyesítésének kísérletére alkalmas történelmi pillanat 1620 legelején kezdődött. Akkor, amikor a Pozsonyban tanácskozók elhatározták, hogy királyválasztó országgyűlést kell összehívni. A kijelölt helyen, Besztercebányán az egyháziakon kívül a diéta teljes összetételében köteles megjelenni.[102] Az ország kormányzása azonban addig sem bizonytalan. Bethlen Gábort már most fejedelmükké tették, és a hatalmat a választásig kizárólagos érvénnyel a kezére adták: a rendek „serenitatem suam sibi pro principe constituunt . . . totam regni huius

[100] EOE V. 405.

[101] Addig a pillanatnyi hatalmi helyzet döntötte el, hogy a két gyűlés rendelkezései hol és kik felett érvényesülnek. L. EOE II. 229., illetve uo. 285.

[102] *Stephanus Katona:* Historia critica regum Hungariae XI. XXX. Budae, 1794. (Alább: Katona) 268–269.

gubernationem et administrationem, non secus ac si per ipsum regem fieret, absolute consistere et repositam esse et manere decernunt. . ."[103]

Itt volt hát az alkalom: az erdélyi fejedelem már most Magyarország „abszolut" uralkodója, de hamarosan – ahogy a pozsonyi gyűlés elhatározta – királlyá választják a Habsburg-ház trónfosztásával. Ha tehát a két országrész különállását fel akarják számolni, Erdélyt a besztercebányai országgyűlésre szóló meghívással részesévé tehetik az ottanra tervezett sorsdöntő eseménynek. A nagy körültekintéssel előkészített királyválasztást Bethlen Gábor két országa együtt ejtheti meg. A különállást felszámolni azonban nem tett kezdeményezést egyik fél sem. Ehelyett egészen más történt.

Bethlen Gábor valóban küldött meghívást Erdélynek a Besztercebányán tartandó országgyűlésre, de nem azért, hogy erdélyi hívei a nemzeti királyság létrehozásában részt vegyenek, hanem a magyar–cseh–osztrák államszövetséghez való csatlakozásra szólítja fel őket. Így írja: „ennyi hasznos jóból" ne rekesszék ki magukat, hanem „az mely confoederatus országok mostan Magyarországgal együvé corporáltattak újabb confoederationak általa, arra a confoederatiora" ők is álljanak rá.[104]

Felettébb figyelemre méltó helyzet. Mert ezek szerint a fejedelem, aki tavaly ősz óta harcol az erdélyi nemesség személyes felkelésével és az erdélyi portális hadsereg egy részével Magyarországon,[105] Erdélyt nem tekinti a vállalkozás részesének. Igaz, a mozgósításra eredetileg az erdélyi országgyűlés hozzájárulása, sőt hivatalos tudata nélkül került sor: az 1619 májusi diétán még szó sem volt a II. Ferdinánd ellen tervezett hadjáratról, augusztusban pedig a fejedelem eltávozott a hadakkal újabb országgyűlés összehívása nélkül. Az országgyűlés kizárása azonban történhetett akár egyszerűen a támadás meglepetésszerűsége érdekében is. Azóta pedig tisztázhatták volna, hogy a fejedelem harca a nemzeti királyságért miért és hogyan ügye Erdélynek. Ez azonban nyilvánvalóan nem történt meg.

Az erdélyi országgyűlés ugyanis meglehetősen kelletlenül nyúl a dologhoz. Az államszövetséghez való csatlakozás gondolatát megtárgyalják ugyan, de döntést nem hoznak. Csupán megbízottak mennek majd Besztercebányára. Azokat is határozott utasítás nélkül küldik. „Az mi jobb móddal tudnak, arról traktáljanak" – írják.[106] Aztán megbeszélik hosszan és részletesen a magyarországi hadjárat katonai támogatásának ügyét. Elhatározzák: az erdélyi hadsereget csak erős korlátozással engedik további működésre a fejedelem mellé. A legfontosabb döntésük azonban az, hogy a nemesi felkelést, tehát a személyes részvételt, az országgyűlés gyakorlatilag megszünteti: „magukat pedig . . . az kimenetelre, az kinek közülünk akaratja nem lészen reája, nem kinszerit őfelsége."[107]

Ennek a furcsán ellentmondásos helyzetnek az egyik eleme nyilvánvalóan az erdélyi hatalmi struktúra sajátságaiból, a rendek és a fejedelem közti viszony kettősségéből adódik. Ezért nem tartozik az itt folyó forráskritikához. A másik elemet viszont a két országrész, Magyarország és Erdély kapcsolata adja. Ilyen értelemben kell is érinteni. Mert határozottan aláhúzza annak a körülménynek az érvényességét, miszerint Bethlen Gábor

[103] Uo. 268.
[104] EOE VII. 540.
[105] Uo. 541.
[106] Uo. 540.
[107] Uo. 541–542.

magyarországi hadjárata alatt senki – sem a fejedelem, sem a magyarországiak, sem az erdélyiek – nem szándékoztak a két országrész különállását felszámolni.

A fejedelem álláspontját világosan tükrözi az a tény, hogy – miután 1620 januárjában mint Magyarország uralkodója csatlakozott az államszövetséghez – Erdélyt különálló, Magyarországtól tehát független országként szólítja fel a csatlakozásra. De egyébként sem lehet nem észrevenni: a fejedelem soha nem igyekszik az erdélyieket a magyarországi Habsburg-uralom megdöntésének célkitűzésével mozgósítani. Az „ausztriai famíliával" kötött erdélyi békék ismételt megsértését és a magyarok segélykérését – „megtaláltak bennünket" – írta – adta okul Erdélynek a magyarországi hadjárat megindítása után.[108] Ekkor is, később is tökéletesen hiányoznak hazaküldött írásaiból, üzeneteiből az erdélyiek érzelmeire ható motívumok.

A magyarországi rendek közönyét az ügyben jól érzékelteti: jóllehet Bethlen Gábor pártján két törvényalkotó országgyűlésük is összejött, a pozsonyi és a besztercebányai, egyiken sem tárgyaltak Erdélyre vonatkozó problémákat. Az országgyűléseken fogalmazott artikulusok óriási többsége Erdéllyel semmilyen összefüggésben nincsen. Az összesen 83 törvénycikk közül csupán egyetlen érinti a fejedelemséget. Besztercebányán mondta ki a 31. tc., hogy a „jó szomszédság megőrzése érdekében" kölcsönösen adják ki a szökött jobbágyokat. Nem feltétel nélkül hozták azonban ezt a döntést sem: „az erdélyi urak ezen artikulusa értelmében addig nem járhatnak el, míg Erdélyben hasonló ... artikulust nem hoznak."[109] Ezen kívül a választási feltételek említik még a fejedelemséget. A 11. pont szerint a határokat Erdéllyel is meg kell őrizni, éppen úgy, mint Lengyelországgal vagy Magyarország más szomszédaival.[110] Erdély a magyarországi rendek szemléletében éppen úgy a királyságtól különálló ország, ahogyan Bethlen Gábor felfogása szerint az.

De maguk az erdélyiek sem várnak mást. Mutatja nemcsak a magyarországi hadjárat támogatását tárgyaló visszafogottságuk, hanem az is, hogy a besztercebányai országgyűléssel szemben egyetlen kívánságot állítanak. „Mivel már Erdély és Magyarország egy fejedelemség alatt vagyon" – intézkedjenek a szökött jobbágyok kiadásáról.[111] És itt elmélkedni lehetne a rendek szűk látókörén, ami a három részre szakadt ország két egységének perszonáluniójában nem lát mást, mint a jobbágyok megkötésének újabb lehetőségét. Az utólagos felháborodás azonban a tényeken semmit nem változtatna.

Ezek szerint pedig a két országrész egyesítésének kísérletére alkalmas történelmi pillanatot Bethlen Gábor és a hívei Bocskaiékhoz hasonlóan hagyták elmúlni. Most sem történt próbálkozás Erdély és Magyarország különállásának felszámolására.

A sokszorosan hasonló helyzetben a Porta magatartása sem eltérő. Mert igaz ugyan, hogy Magyarország és Erdély közös uralmáról Bethlen nem kapott szultáni atnámét; csak szeretett volna. És Damad Mehmet pasa sem ferdített, amikor azt mondta: „különb volt az Bocskai dolga", mert akkor nyílt háborúban állt Konstantinápoly a császárral, Bethlen viszont maga kezdte a hadakozást. Az előző forráskritika során mégis kiderült: a Porta nem avatkozott a fejedelem magyar királysága ügyébe. De ugyanez áll a perszonálunió dolgára is. Bethlen Gábor két évig volt egy személyben Erdély fejedelme és

[108] Uo. 536.
[109] *Katona* 536.
[110] Uo. 473.
[111] EOE. VII. 543.

Magyarország fejedelme, majd választott királya anélkül, hogy Konstantinápoly ezzel a rendezéssel szemben fellépett volna.

Éppen ellenkezőleg. Bethlen magyarországi államának széthullása idején, akkor, amikor már legodaadóbb hívei is a Habsburg-uralkodóval való megbékélés módozatait keresték, levél érkezett a megint csak új nagyvezértől, Husszein pasától. Magyarország rendei kapták. A levélben a nagyvezér felháborodását nyilvánítja, mert „olyan különbkülönbféle hírek" érkeznek felőlük, mintha „az magyar nemzet fogadásának és hitének nem lenne állhatatos, és hogy az választott királyokat elárulták volna". Felszólítja őket: tájékoztassák, valóban így történt-e. Az elpártolásért pedig súlyos megtorlást helyez kilátásba.[112] Pontosan ellenkezően járt el azzal, ahogyan tennie kellett volna, ha a Porta Bethlen Gábor egy személyben viselt magyar királyságát és erdélyi fejedelemségét helytelenítette volna.

IV. A forráskritika tanulságai

1. Az első idézetről

Az első forráskritika eredményei két irányban kínálnak tanulságokat. Az egyik ezek közül Bethlen Gábor és a Porta viszonya, a másik a fejedelem és a szövetségesei kapcsolata, illetve Bethlen nemzetközi súlyának megítélése.

Kiindulást a magyarországi királyság engedélyezésének ügye szolgáltat. Talán ezzel kapcsolatban van a legnagyobb ellentét a forráskritika eredményei és a szakirodalom általános felfogása között. Mert minden ábrázolás úgy tudja, Bethlennek a magyar királyság felvételére engedélyt kellett kérnie, és kapott is.[113] A forráskritika viszont azt mutatta, a Portán minderről szó sem volt.

Ebben a vonatkozásban a Balassiéknak szóló levélre szoktak hivatkozni, illetve II. Oszmán júniusi iratára. Mégpedig olyan értelmezéssel, ami szerint a levélből kiderül, hogy még nem volt engedély, a szultán írása viszont ezt megadta. A valóságban a Balassiéknak küldött utasítás a portai szövetség előzetes garanciáját kérte, II. Oszmán pedig ennek a kérésnek tett eleget. Leveléből egyetlen olyan kitételt sem lehet idézni, amely engedély adására utalna.

A következő idézetet szokták kiragadni: „ha penig magatoknak királyt akartok választani . . . válasszatok olyant, ki tinéktek igazsággal és az mi fényes portánkhoz igaz jóakarattal legyen. . ."[114] Ez a szövegrész azonban éppen úgy nem királyválasztásra szóló engedély, ahogyan a levél egyetlen mondata sem az. Mindössze magától értetődő feltétel megfogalmazása: a Porta csupán a török birodalomnak elkötelezett király uralma alatt köt Magyarországgal szövetséget.

Végül ide kívánkozik a következő is: Vácot a fejedelem – a szakirodalom minden állításával szemben – nem a királyság engedélyéért ígérte oda, hanem a török szövetség garanciájáért. Mivel viszont ennek az ügye minden jel szerint még az ígéret beérkezése előtt rendeződött, az ígéret török fórum előtt valószínűleg el sem hangzott.

[112] TMÁO I. 293.

[113] Csak ott hivatkozom konkrét helyekre, ahol az érintett problémákról nem az itt elemzett források alapján született megállapítás.

[114] TMÁO. I. 226.

Bethlen Gábor ezek szerint a magyar királyság felvételére vonatkozó álláspontját a Portától függetlenül alakította. Semmi nyoma nincs annak, mintha ebben az ügyben engedélyre lett volna szüksége.

Hasonlóan a fejedelem külpolitikai szabadságára utal mindaz, ami a hadjárat portai előkészítéséről kideríthető. E vonatkozásban a szakirodalom mindig is elfogadta a fejedelem állítását, miszerint vállalkozásának Konstantinápolyban jó alapokat vetett. Így írt 1619. augusztus 18-i levelekben legfontosabb partnereinek, Rákóczi Györgynek[115] és a csehországi rendeknek.[116] A főúrral közli, hogy követe az előző nap tért haza Konstantinápolyból a hadjárat engedélyével. A csehek pedig megtudják tőle: minden reménye és várakozása ellenére sikerült a „kereszténység hasznára török szövetséget" kötnie, és ezzel közös szándékaikat megalapoznia.

A forráskritika eredményei szerint mindezekkel szemben áll: török szövetség nem volt, de még csak hozzájárulás sem a hadjárathoz; csupán kettős feltételt tartalmazó szóbeli üzenet arról, hogy Konstantinápoly a fejedelem magyarországi vállalkozását nem ellenzi. Erről tudósítani sem érkezhetett azonban haza maga a követ, Mikó Ferenc, mert ő augusztus első napjaiban még Konstantinápolyban volt. Legfeljebb postai küldönc hozhatott hírt a nagyvezér júliusi kijelentéséről ezeknek a leveleknek a megírása előtt.

Bethlen Gábor állításaival szemben tehát világos: a hadjárat Konstantinápolyban nem volt alaposan előkészítve.[117] De ennél még sokkal feltűnőbb: mintha a fejedelem az ottani megalapozást nem is tartaná nagyon lényegesnek. Mert ha a Porta engedélye olyan fontos lett volna, a fővezér szóbeli üzenetével nem elégszik meg. Bethlen a portai döntések nyilvánosságra hozatalának gyakorlatát pontosan ismerte, hiszen másfél évtizede politizált az erdélyi török párton. Ő is az emigránsok között volt, amikor írást kaptak a szultántól, hogy választhatnak maguknak fejedelmet, akit Konstantinápoly majd támogat; a Bocskai Istvánnak szóló atnámét Magyarország és Erdély közös uralmáról ő maga hozta haza 1604 novemberében; otthon volt még, amikor Ghyczy András 1612 nyarán beküldte Erdélybe az országot Báthory Gábor ellen parancsoló szultáni levelet. Maga Bethlen hasonló tartalmú előzetes írást legjobb tudomásunk szerint nem kapott, őmelléje viszont hatalmas sereget rendelt ki a szultán. A saját életével is kapcsolatos portai intézkedések ismeretében tudhatta tehát: Konstantinápoly egyértelmű döntések esetében írást ad vagy hadsereget, esetleg a kettőt együtt. A fővezér szóbeli üzenete ilyen tapasztalatok birtokában nem tűnhetett túlságosan biztos alapnak.

Ezen a ponton azonban még tovább is kell menni, mert Bethlen tulajdonképpen a szóbeli üzenetre sem volt kíváncsi. Bizonyos hadbalépését mindenesetre bejelentette a szövetségeseinek az 1619. augusztus 18-i levelekben, amikor a fővezér kijelentéséről csak postás közvetítő útján volt tudomása. És ténylegesen elindult augusztus 27-én anélkül, hogy az ügy portai megbízottjával találkozott volna. Nemcsak a fővezér üzenetébe foglalt

[115] Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Kiad. Szilágyi Sándor. Bp. 1879. 118–119.

[116] *Georgius Pray:* Gabrielis Bethlenii principatus Transsilvaniae. Pestini, 1816. 52.

[117] *Nagy László:* Hadtörténelmi Közlemények X., 1963. 2. 224. úgy tudja ugyan, hogy Mikó tárgyalásai eredményeként a szulátn esküt tett Bethlen királysága támogatására, de Sepsi Laczkó krónikájában „Szultán Szulimán" Bethlennek tett esküjére hivatkozik. Sem Sepsi Laczkó, sem Nagy László nem oldja fel a szultán 1566-ban volt halálából adódó ellentmondást.

egyik feltételt nem teljesítette, de Konstantinápoly e kérdésben utolsónak szánt szavát sem hallgatta meg.

Az indulás augusztus 27-i dátuma még egy körülményre rávilágít: kilenc nappal a posta érkezése után Bethlen Gábor hadserege támadásra kész állapotban volt. Ennyi idő alatt a felkészítést a legnagyobb katonai zseni sem hajthatja végre. Hiszen a Gyulafehérvártól távoli vidékekről még a levelek sem fordulnak meg ennyi idő alatt. Nyilvánvalóan az augusztusi portai hírek érkezése előtt kezdődött a háborús felkészülés.

A fejedelem döntése a magyarországi hadjárat mellett ezek szerint a portai szándékok ismerete nélkül született. Mert 1619 augusztusát megelőzően csak Gürdzsi Mehmet pasa homályos tartalmú kijelentésének híre juthatott el hozzá.

Könnyelmű lett volna Bethlen, vagy hebehurgya? Végeredményben el lehetne képzelni. Egy másik magyarázat azonban sokkal valószínűbb. Az nevezetesen, hogy a fejedelem komolyan megfontolt mérlegelés után ítélte úgy a helyzetet, miszerint ezen túlmenő előkészítésre nincs szükség. És úgy tűnik, igaza is volt, mert akármit tett a hadjárat folyamán, portai megtorlás nem következett.

Deák Mehmet pasával nem találkozott; követeket csak óriási nagy késéssel küldött; nem koronáztatta meg magát – és nem történt semmi. Még a II. Ferdinánd császárrá választásán támadt zavarban is: a portai méltóságviselők felháborodtak, szidták a nagyvezért, aki állítólag az ő tudtuk nélkül útjára bocsátotta, de még csak a fejedelem visszarendeléséről sem esett szó. Igaz, sem királyi jelvényeket, sem biztosító levelet sokáig nem voltak hajlandók adni, Konstantinápoly a császárral való hadbalépés gondolatát hosszú ideig visszautasította.

Mindez pedig azt jelenti, hogy Bethlen Gábor az első magyarországi hadjárat megindításával a Portától függetlenül intézte Erdély vagy a maga külügyeit. Akármit mondott vagy írt is akárkinek, tény: a portai szempontok figyelembe vétele nélkül járt el.

És úgy tűnik, ezt nemcsak ő, de a konstantinápolyi hatalmasok is többé-kevésbé természetesnek tartották. Mert ha berzenkedtek is az események egyik vagy másik fordulata miatt, a fejedelem eljárásaival szemben nem léptek fel. És hozzá lehet tenni: Bethlen külpolitikai szabadsága odáig terjedt, hogy olyan időszakban viselhetett háborút II. Ferdinánd ellen, amiben maga a Porta nem kívánt a császárral szemben hadba lépni.

A fordulatot, az „assecuratoria levél" kiadását viszont nem feltétlenül a bethleni diplomácia sikerének tulajdonítanám. Talán Konstantinápoly Lengyelország elleni készülődése is szerepet játszott a kiadásában; Bethlen II. Ferdinánd személyében a lengyel király természetes szövetségesét tartotta lekötve. E vonal követése azonban már nem ennek a forráskritikának a feladata.

A tanulságok másik csoportjánál, amelyek Bethlen és a szövetségesei viszonyát, illetve a fejedelem nemzetközi súlyának megítélését illetik, megint csak az előkészítésről tett kijelentések és a valóság között feszülő ellentmondásból kell kiindulni. Mert a tényeknek meg nem felelő állítások ferdítései egyértelműek. Részben a ténylegesnél szorosabbnak tüntetik fel a Porta és a fejedelem kapcsolatát, részben eltúlozzák a konstantinápolyi előkészítés mértékét.

Márpedig – minthogy Bethlen nem volt notórius hazudozó – valószínűleg azért torzított, mivel a szövetségeseivel való kapcsolat szempontjából szükségesnek tartotta. Nyilvánvalóan úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Csehországban is, Magyarországon is előnyére válik, ha azt hiszik, alapos előkészítés után, mintegy török szövetségben indul a nemzetközi vállalkozásra.

A tanulságoknak ugyanehhez a csoportjához sorolandók a forráskritikának az „assecuratoria levél"-re vonatkozó eredményei. Ezek semmilyen korábbi állítást nem cáfolnak. Bethlen Gábor ugyanis ellentmondó kijelentést soha nem tett, a szakirodalom pedig a török szövetség garanciájának ügyére nem figyelt fel; nem foglalkozott vele.

Csak megismétlem tehát: a forráskritikai elemzés során kiderült, hogy Bethlen Gábor kezdettől ragaszkodott a portai elismerés látványos gesztusához. Előbb királyi jelvényeket kért, majd írásbeli ígéretet arról, hogy a szultán a II. Ferdinánd ellen feltámadt országok államszövetségét „frigyébe és oltalmába" veszi. Az erről szóló garanciát nehezen szerezte meg. Pedig nyilvánvalóan nagyon akarta, még Vác török kézre adásának ígéretét is leírta érte.

Az „assecuratoria levél" megszerzésére irányuló elkeseredett igyekezetből ezek szerint kivehető: Bethlen Gábor úgy érezte, nagyon nagy szüksége van Konstantinápoly látványos kiállására. Arra, hogy illetékes helyről bizonyítsák: a török birodalomnak a Portán is elismert exponenseként működik a nemzetközi politikában. Úgy is lehetne mondani, Bethlen Gábor Konstantinápolytól kívánt súlyt szerezni az európai méretű politizáláshoz.

Így aztán ezek a forráskritikai tanulságok mégiscsak szemben állnak a szakirodalom bizonyos állításaival, vagy helyesebben, a szakirodalom szemléletével. Mert – ha érintjük egyáltalán ezt a kérdést – általában úgy szoktunk írni Bethlen Gábor és magyar vagy külföldi szövetségesei kapcsolatáról, mint amiben a fejedelem portai függése súlyos tehertétel. Bethlennek a nyilvános török elismerésért folytatott bonyolult diplomatizálása viszont felveti a meggondolást: talán nem nekünk van igazunk, hanem Bethlen látta reálisan a helyzetet. Talán valóban előnyére szolgált a török kapcsolat, mert a Porta elismert exponenseként – közvetve – egy nagyhatalom képviseletébne léphetett fel.

És sok körülmény szól amellett, hogy Bethlennek igaza volt, a kortársai pontosan felismerték: a Portához az ő közvetítésével vezet az út. A török birodalom támogatása viszont a Habsburgok hatalmával szemben feltétlenül szükséges.

Ilyen felismerésre utal a magyar–cseh–osztrák államszövetség magatartása. Mert igaz ugyan, hogy a vezetői, még maga Bethlen is, szóban sokat mentegetődztek a török kapcsolat miatt, a reálpolitikai meggondolások szerint egyetlen értelmes lépést megtették. Miután II. Oszmán 1620 júniusi levele az államok egész együttesére megadta a szövetség garanciáját, novemberben valamennyi tag képviselőiből nagy létszámú küldöttség ment Konstantinápolyba. „A világ fennállásáig" érvényes békét írtak alá a szultánnal. Eszerint II. Oszmán a császárral szemben elismeri az államszövetséget, amellyel ötévenként fog szultánhoz méltó ajándékokat kicserélő követeket váltani. Szükség esetén katonai segítséget ad. Végül egy sor csupán Magyarországot érintő problémát rendeztek.[118]

Nem tartozik a forráskritikához annak a kérdésnek a mérlegelése, hogy mi lett volna, ha a magyar–cseh–osztrák államszövetség portai támogatással, de nem török fennhatóság alatt nemcsak létrejön, de a működése is lehetővé válik. Ide csak egy dolog tartozik: érzelmi alapon lehetett a „pogány" törököt megvetni, a Habsburg-hatalommal szemben való politizálás viszont Bethlen kortársai számára elképzelhetetlen volt nélküle.

Magyarországot tekintve hasonló következtetések adódnak. Úgy tűnik, a magyarok tisztában voltak a kétfrontos harc képtelenségével. Leírva Esterházy Miklósnak egy

[118] *Katona* 617–627.

röpirata fogalmazta meg: tudták, hogy a fejedelem mellett Magyarország könnyen Erdély sorsára juthat.[119] Míg azonban a Habsburg-király pártja ebben a körülményben súlyos fenyegetést lát, Bethlen hívei az előre jól sejthető fordulatot nyilván előnyösnek ítélik. A fejedelem mindenesetre bizonyosan ilyen felfogásukra számít. Különben nem tervezte volna, hogy Konstantinápolyból nyert uralkodói szimbólumokkal jelenik meg Magyarországon. Később pedig nem olvastatta volna fel II. Oszmán nehezen szerzett levelét a besztercebányai országgyűlésen.

Itt a forráskritikának megint csak meg kell állnia, nem feladata azt vizsgálni, hogy melyik pártnak volt igaza. Még kevésbé a soha meg nem valósult történelmet; nem kutathatja, hogyan alakult volna a helyzetünk, ha a királyi Magyarország valóban Erdély státusába kerül. Mindössze annyit állíthat, Bethlen Gábor magyarországi kortársai – akár az ő pártján, akár ellene – pontosan tudták, hogy a Habsburg-királlyal szembefordulva a Porta mellé állanak. Ennek megfelelően kell a döntéseiket, a magyarországi politika alakítására irányuló törekvéseiket megérteni.

Végül magának a forráskritikára eredetileg kiválasztott mondatnak az elemzéséből adódó tanulságok következnének. Ezekből azonban nem sok állapítható meg azon kívül, hogy a mondatba foglalt állítás valószínűleg nem volt igaz. Ha igaz lenne, azt jelentené, hogy Bethlen, aki sem a hadjárat megindításánál, sem később nem adta jelét bármilyen óvatoskodásnak, jól folyó vállalkozását azért torpantotta meg, mert a nagyvezér bizonytalan, a jövőben fenyegető akciójától rettegett. Hozzátehetni azt is, hogy a pozsonyi országgyűlés iratai nem utalnak erre a Damad Mehmet pasa személyéhez kapcsolódó meggondolásra.

A dolog annál is feltűnőbb, mert a koronázás elhalasztásával gyakorlatilag egyidőben, 1620 január közepén írták alá a magyar–cseh–osztrák államszövetség létrejöttének iratait. A királyságot nem vette fel Bethlen, mert félt, hogy akkor Damad Mehmet végvárakat követelne rajta, de a II. Ferdinánd ellen feltámadt Magyarország képviseletében belépett egy nemzetközi szövetségrendszerbe. Emiatt miért nem tartott a nagyvezér kellemetlen reakciójától?

A fejedelem maga is érezte, hogy itt valami nincs rendben. És egy másik levélben leírta a magyarázatát. Eszerint a királyságot visszautasította, mert tudomást szerzett a csausztól Bécsbe vitt levelekről. A szövetséges országok követeinek viszont megmagyarázta: „ez csauz követsége nem fogna igaz lenni, hanem sok fizetéssel corrumpáltatott."[120] Az ellentmondásos okfejtés azonban a március 23-i levélben nincs benne. Talán azért, mert 1620 tavaszára a januári események élménye már sokat fakult, és Bethlen csak a garancia megszerzéséhez szükségesnek ítélt összefüggéseket emeli ki.

Így aztán leszögezhetjük: a teljes igazságot a királyság 1620 januári ügyéről valószínűleg soha nem fogjuk megtudni. De ez talán nem is olyan nagy baj. Az igazi probléma ugyanis az, hogy miért maradt el a koronázás végleg, azaz a besztercebányai királyválasztás után. Erről viszont a forráselemzést indító mondat semmit nem árul el.

[119] *Szalay* 75.

[120] Az itt hosszan elemzett márciusin kívül van a fejedelemnek egy másik levele is ezekkel a januári tárgyalásokkal kapcsolatban: Magyar Történelmi Tár IV. 197–213. Mivel azonban a márciusi írás tanúsága szerint azt a levelet a követek nem kapták meg, ugyanakkor teljesen egybevág a márciusi levéllel, ezt nem elemeztem. A királyság elhalasztásáról adott magyarázatát talán mégis érdemes említeni: 206.

2. A második idézetről

Tulajdonképpen magának a forráskritikának a során kellett volna említeni, de mivel nem bizonyosság, csak nagyon valószínű feltételezés, ide került: mintha Eszad effendi és Balassiék között nem is a fejedelemségről lett volna szó. Nagyon feltűnő ugyanis, hogy Borsos a megbeszélés leírásában következetesen a vajda, és nem a fejedelem szót használja.

Talán a mufti megkülönböztetését adja vissza, aki ezek szerint ugyancsak a vajda, törökül „vajvoda" kifejezést alkalmazta. Minthogy pedig király, fejedelem értelemben a „ḥâkim" szó szokott állni, nem is a perszonálunióról beszéltek. A vajvoda ugyanis alárendelt, olyan valaki, aki más helyett kormányoz.[121]

Ha így van, és Borsos valóban a mufti megkülönböztetését adta vissza, akkor a három vajdaságról szóló megbeszélés sokat idézett mondatában Eszad effendi egyszerűen azt jelentette ki, hogy Bethlennek, aki Magyarországon király lesz, azaz hâkim, Erdélyben kormányzót, azaz vajvodát kell helyeznie. Ezzel az értelmezéssel az állítólag ominózus két mondat még távolabb kerül attól, hogy a Portának a két országrész egyesítésével következetesen szemben álló álláspontját fejezze ki.

Továbbmenve, és most már az idézettől gyakorlatilag függetlenül, kiderült: a valóságosan végbement események során Konstantinápoly részéről semmi nem történt az ellen, hogy Bethlen Gábor mint magyar király erdélyi fejedelem is legyen. Ugyanúgy, ahogy Bocskai István a Portától nem háborgatva volt Magyarország és Erdély fejedelme. Igaz, Rákóczi Zsigmond, illetve Bethlen István személyében mindketten állítottak Erdélybe kormányzót maguk helyett.

V. Nincs felelet

Az eredeti kérdéssel összefüggésben a forráselemzésből látszólag igen fontos dolog derült ki. Nevezetesen az, hogy Bethlen Gábor sokkal kevésbé függött a Portától, lényegesen lazább volt a kapcsolata, mint ahogyan akár ő maga is feltüntette. Az első magyarországi hadjárat körülményeit gyakorlatilag török beleszólástól függetlenül alakíthatta. Talán még a szabadsága mértékére is lehet következtetni. A jelek arra utalnak, hogy a portai függés határain belül tökéletesen akadálytalanul mozgott.

Nyugodtan lehetne ennek az alapján azt állítani: ha a fejedelem akarta volna, a két országrész egyesítését a Porta megengedi. És erre a következtetésre nemcsak az indíthatna, hogy Bethlennek soha semmilyen tette nem váltott ki megtorlást Konstantinápolyban. Az egyszerű logika is valami ilyen véleményt támasztana alá. Miért lett volna a Portának ellenére a két országrész egyesítése? A Szekfűtől örökölt vélemény szerint azért, mert Erdély és Magyarország együtt a koncentrikus támadás veszélyével fenyegetett. Előbbutóbb sikerrel kísérelte volna meg a harmadik egység felszabadítását is.[122]

Bethlen valóban létrejött magyar királyságában azonban az ilyen szembefordulásnak a legtávolabbi szándéka sem volt meg. Minden megismerhető tényező arra utal, hogy a

[121] Hóvári János volt szíves tájékoztatni e szavak jelentéséről.
[122] *Szekfű* 34.

fejedelem éppen a portai függést használta ki a Habsburgok hatalmával szemben. Később aztán – köztudott – voltak más elképzelései is, de a maga magyar királysága ügyét soha nem kapcsolta össze törökellenességgel. Igaz, a királyválasztás gondolata az első hadjárat után többet nem is merült fel. Végeredményben: a forráskritika tanulságai nem valószínűsítik azt, hogy a Porta a két országrész egyesítésével szemben Bethlen Gábor királysága alatt fellépett volna.

Az eredeti kérdésre azonban mégsem született felelet. Mert a valóban végbement történelem sem Bocskai István, sem Bethlen Gábor magyarországi uralkodása idején nem vetette fel a kérdést. A kortársak nem kísérelték meg a két országrész egyesítését. A harmadik elem, a hódoltság sorsának megváltoztatása pedig egyáltalán nem merült fel ezekben a mozgalmakban.

Tudomásul kell vennünk: akármit lehetne is feltételezni a kortársak soha meg nem valósult jövőjéről, úgy, ahogy az események végbementek a két erdélyi fejedelem vezetésével, az országegyesítés elmaradása nem a Portán múlott.

Miskolczy Ambrus

TÁRSADALOM, NEMZETISÉG ÉS ELLENZÉKISÉG KÉRDÉSEI AZ ERDÉLYI MAGYAR REFORMMOZGALOMBAN (1830–1843)

(A magyar liberális ellenzék harca a polgári átalakulásáért Erdélyben)*

„Jelen századunk első felének utolsó három évtizedét 1819-től 1848-ig a küzdelem korszakának lehet Erdélyben nevezni." Naplójának 51-ik (Kis Tükör című) kötetében tekint így vissza az utópista szocializmussal is kacérkodó liberális gróf Gyulay Lajos.[1] Az 1860-as években a konzervatív-liberális gróf Mikó Imre előtt is – aki ekkorra már nagyon is kiérdemelte az Erdély Széchenyije nevet és rangot – „ez időszak" pedig „egy nagyszerű dráma képében jelenik meg, melyben a cselekvénybonyolódás (1819–1833) és cselekménykifejlés (1834–1848) két fő mozzanat, mint szintén a cselekvő egyének is a leghatározottabb alakban ellenzéki és mérséklő, vagy haladó és conservativ párt, tisztán körülírt munkaszerepekben tűnnek fel."[2] 1819 azért látszott emlékezetes korszaknyitó esztendőnek, mert a bécsi kormányzat a rendi alkotmányosság legnagyobb sérelmére a diéta megkerülésével úrbéri összeírást rendelt el, hogy Magyarországhoz hasonlóan Erdélyben is végre bevezesse az adózóképességet fokozni hivatott urbáriumot, amire természetesen széles körű nemesi ellenállás lett a válasz. Bár ennek jó néhány vezetője az évtizedek mulva kibontakoztatott reformküzdelmekben is oroszlánrészt vállalt, korántsem egyszerűen a nemesi ellenállás megújulásából született a reformmozgalom. Sőt, „ami eredetit nézi" – és ebben az egykorú besúgónak sok igaza lehetett – „meg volt még a múlt század végin Enyeden és Kolozsvárt",[3] és tegyük hozzá Marosvásárhelyt és részben Székelyudvarhelyen a híres kollégiumokban, a felvilágosodás eszmevilágából merítő tanárok munkásságában, vagy akár az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság által összefogott értelmiségi-tudós körökben. Ennek ellenére az 1820-as évek derekán az ifjú Wesselényi Miklós keserűen vallhatta meg naplójának, hogy „minden tennivaló vágyást, minden jobb gondolatot s munkásságot ezen mi tehetetlen sírbolti nyugalmunk az elnyomattatás szolgai levegőjébe fullasztja".[4] De nemsokára újra és másra váró nyugtalanság kezdte hatalmába keríteni a lelkeket.

*A jelen dolgozat némileg módosított része az Erdély a reformkorban és 1848–49-ben című tanulmánynak, amelyben a román és szász nemzeti mozgalom kérdései külön fejezetekben kerülnek bemutatásra a vonatkozó szakirodalommal együtt.

[1] Gróf *Gyulay Lajos* naplótöredékeiből. (1815–1834.) Kiadta Gróf Kuun Géza. Bp. 1875. 36. A napló eme kötetének az eredetije a kolozsvári állami levéltárban (Cluj–Napoca, Arhivele Statului) található.

[2] *Mikó Imre:* Gróf Kendeffi Ádám. Cluj–Napoca, Biblioteca Centrală Universitară, Ms 2212.

[3] Wien, Haus,-Hof,-und Staatsarchiv (továbbiakban: HHStAW), Österreichisch-Estensisches Hausarchiv, Präsidialakten in Siebenbürgen. Fasz. 52. Varia, Javaslatok a kormánynak.

[4] Wesselényi Miklós naplója, 1824. okt. 14. OL Filmtár, 5495.

A magyarországi országgyűlési élet láttán Erdélyben is követelni kezdték a diéta összehívását.[5] A „nemesi modernizálódás" és a lassan rajta is túllépő törekvések is olyan megértésre találtak, hogy 1829-ben Széchenyi Istvánnak és Wesselényi Miklósnak a lótenyésztés ügyében írt könyveit például már „oly házaknál olvassák, hol talán imádságos könyven s contractuson kívül egyéb magyar írást nem olvastak".[6]

A reformmozgalom megszületéséhez azonban alapvetően „külső" – a feudalizmus válságát és a kiútkeresés lehetőségét tudatosító – lökésre volt szükség, a polgári fejlődés útját járó Európának a „kihívását" jól körvonalazó 1830-i polgári forradalmi hullámra; mindenekelőtt a párizsi „júliusi napokra", melyek „mint egy éji gyulladás, átvillámlák azon éjt is, mely Erdély bércein oly hosszan feküvék, s megszólaltaták az új hitnek apostolait, hogy jelentsék a népnek a megváltó érkezését, ki a szabadság".[7]

Ki tagadná: a szabadságból és emberségből lehető legtöbbet biztosító társadalmi reform igénye állítja a nemzeti mozgalmakat a polgári haladás szolgálatába. A fejlődés követelményeinek érvényesítése, ill. igényeinek politikai törekvéssé érlelődése az a mérce, melynek szemmel tartásával a nemzeti mozgalmakban a változások jellegét megítéljük. Ezért a reformkorszak beköszöntését Erdélyben is az 1830-as évek elejére tesszük. Ami pedig a termelőerők színvonalát, társadalomszerkezet és árutermelés viszonyát illeti, válság és fejlődés jellemzi egyszerre,[8] miközben alapvetően „a mentalitásnak, a tudatnak a tartalma változott meg".[9]

Válság és fejlődés eddig is alakította Erdély népeinek sorsát, de most az 1830-as évek elejétől minőségében új történeti korszakot érlelt. A polgári átalakulás követelménye és lehetősége nem annyira úgy vetődött fel, hogy az erdélyi viszonyok érettek-e vagy sem a polgári átalakulásra, hanem sokkal inkább úgy, hogy ha Európának ebben a régiójában, ahova Erdély is tartozott, a polgári reform, vagy a polgári forradalom megszünteti a feudális rendszert, akkor Erdélynek is a polgári fejlődés útjára kell lépnie. Társadalmi-politikai harc kérdése volt viszont, hogy miként alakulnak a társadalmi rétegződés belső arányai, a különböző társadalmi csoportok és osztályok milyen esélyekkel indulhatnak a polgári fejlődés útjain, az egyén pedig mennyire érezheti magát saját, valamint népe és nemzete sorsa alakítójának. Olyan világba lépünk, ahol egyre többen úgy érezték, hogy a

[5] Kolozs megye 1833. február 25-i gyűléséből a pozsonyi diéta közbenjárását kérve az erdélyi országgyűlés összehívása érdekében, hangsúlyozta is, hogy miután Erdélyt „mély álom borította el", 1827 óta már ötször kérték a megye rendei a guberniumtól, tegyen hathatós lépéseket. OL Erdélyi Országos kormányhatósági Levéltárak, Cista Diplomatica, Gyrás gyűlési jegyzőkönyvek, 22. k. 332–334. Zeyk Dániel 1829-i megye gyűlési beszéde pedig valósággal korszakhatárnak tekinthető. Uo. 121–126.

[6] *Jakab Elek:* Bölöni Farkas Sándor és kora. Keresztény Magvető 1870. 275. Bölöninek Gedő Józsefhez intézett leveléből idézett sorokat a másik oldalról megerősíti ez egyik, Estei Ferdinándhoz intézett névtelen beadvány, melynek szerzője, feltehetően Cserey Miklós, az ellenzékiséget éppen ezeknek a „divat-könyveknek" (Modebücher), elsősorban a Stadiumnak tulajdonítja, melyet „az egyébként nem olvasó magyarok tömege is mohón forgat". HHStAW Öst.- Estensisches Hausarchiv, Präs. 51. Propositionen über eine anonim beantragte Belebung einzelnen Beschwerde des Landes Siebenbürgen.

[7] Kazinczy Gábor emlékbeszéde Kemény Dénesről. Közlöny 1849. ápr. 5. 71. sz.

[8] *Miskolczy Ambrus:* Népesség, társadalom és gazdaság a reformkori Erdélyben. Történelmi Szemle 1980. 3. sz.

[9] *Csetri Elek,–Imreh István:* Erdély változó társadalma 1767–1821. Buk. 1980. 70.

„polgárnak úgy, mint a katonának egész hivatása és kötelessége küzdés és harc; diadal vagy megvetés, ha kötelességét igazán teljesíti is, csak sorstól függ".[10] Igen, ez a nekiszegülés a sorsnak: a rendkívül mostoha objektív feltételektől meghatározott, olykor kiszámíthatatlan tényezőkkel való küzdelem kölcsönöz sajátos dinamikát az erdélyi reformtörekvéseknek is. Igazi harcról van szó, és nem „a történeti szükségszerűséghez" igazodó önérdekérvényesítő helyezkedésről.

Az alábbiakban először azt próbáljuk bemutatni, ahogy a polgárosodó Európa „kihívásában", a nemesi alkotmányosság hagyományának és a felvilágosodás eszmei örökségének ötvöződésével is megszületett és sokat ígérően kibontakozhatott az ideológiájában a liberalizmussal oly erősen átszőtt erdélyi magyar reformmozgalom, természetesen az egész magyar liberális nemzeti mozgalom részeként és sajátos ágaként.

1. Az erdélyi magyar reformellenzék kialakulása: vezetői és társadalmi bázisa

A „két testvérhaza" magyar nemzeti reformtörekvései célkitűzésekben összeforrtak, de a változás igényének módozataiban és a célok valóra váltásának ritmusában eltértek egymástól.

Ezt az egységet és különbözőséget talán Wesselényi Miklósnak a Királyhágón innen és túli tevékenysége, célkitűzéseinek eltérése érzékelteti a legtisztább formában. Tudjuk, a modern magyar nemzeti mozgalom politikai törekvéseinek nagy szervező egyénisége a Balítéletekről című művében – mely az elkészülte után a cenzúra miatt csak két évvel, 1833-ban jelenhetett meg külföldön – kortársait meghaladó radikalizmussal, túllépett az önkéntes örökváltság követelésén, amelyet a szűkebb értelemben vett Magyarországon már több megye magáévá tett, és felvetette, hogy országos érvénnyel szabályozni kellene az örökváltság módozatait, azt, hogy a jobbágy milyen feltételek mellett válthatja meg szolgáltatásait, polgári tulajdonként kapva meg úrbéres birtokát. S miközben Wesselényi a Királyhágón innen döntő szerepet játszott a polgári nemzetteremtés stratégiájának: a jobbágy és a földbirtokos nemes hosszú távon egymást ugyan több vonatkozásban is keresztező, de az adott helyzetben átmenetileg messzemenően közös érdekeinek összehangolását célzó érdekegyesítő politika kidolgozásában és érvényesítésében, a Királyhágón túl a Diploma Leopoldinumba foglalt rendi alkotmányosságot, a rendi szabadságjogokat biztosítani akaró programot látott csak reálisnak, a jobbágyparasztság helyzetén pedig csak az állami terhek csökkentésével akart egyelőre javítani. S míg Pozsonyban az 1832–36-os diéta kezdetén igazi vezéregyéniségként irányította az eseményeket a jobbágyfelszabadítás tudatos előkészítése érdekében vívott harcában, Erdélyben az ún. sérelmi ellenzéki politika irányítói közé és élére állt,[11] akikről egyik harcostársa Kemény Dénes, a jogok és törvények felülmúlhatatlan ismerője 1834-ben úgy nyilatkozott, hogy „nagyon helytelenül neveznek liberálisoknak: nem ott állunk még mi, hogy liberálisok lehessünk; azt kell nekünk akarnunk, s ez vallomásom, hogy a fennálló törvény teljesül-

[10] Wesselényi Miklós levele Csapody Pálnak. 1845. jan. 16. OL Filmtár 7590.
[11] *Trócsányi Zsolt:* Wesselényi Miklós. Bp. 1965. 59-294.

jön, ezt pedig (mi nem egyéb, mint a réginek fenntartása) nemcsak liberalizmusnak nem híják sehol, de még oppositionak sem, hanem csak juste milieu-nek".[12]

Mindez több kérdést vet fel. Mivel s hogyan magyarázható az erdélyi liberális ellenzék politikai stratégiája, és vajon joggal szólhatunk-e egyáltalán liberális jellegű mozgalomról, és milyen értelemben beszélhetünk arról, hogy az erdélyi liberális nemesség mozgalma alatta maradt „az idő mértékének"? [13] Induljunk ki abból, hogyha „minden kultúrfejlődésnek [...] olyan az »osztálytársadalma«, amilyen volt a rendisége",[14] akkor a polgári társadalomért vívott harc formáit is messzemenően meghatározták a társadalmi és politikai szerveződés kialakult formái.

A gyengébb, kiforratlanabb rendiség (ill. nemesi demokrácia) és az archaikusabb viszonyok gyengébb bázist biztosítottak a polgári átalakulásnak Erdélyben, mint Magyarországon. „Hazánknak alig van középnemessége," mely a polgári reformok érdekében „mindenütt mozgást, életet, haladást teremthetne".[15] Sőt e nemesi réteghez tartozók jelentős részükben „vagyontalan s nagyobb részint eladósodott helyzetek miatt csak úgy szerezhetnek maguknak jelentékes állást, ha maguk is a bürokraták sorába állnak",[16] a magyarországinál jóval alacsonyabb fizetésért,[17] melyet még csak nem is a megyei házipénztárból kapott, hanem a központi tartományi pénztárból, hiszen az erdélyi megyék a magyarországiaktól eltérően nem is vethettek ki saját igényeik fedezésére háziadót.

A tisztségválasztásnak is szűkebbre volt szabva a lehetősége. A törvényes vallásonként 3 X 3 választott jelöltet kellett felküldeni, akik közül az uralkodó minden megkötés nélkül jelölte ki a tisztségviselőt.[18] A vármegye: a politikai élet iskolája, így még inkább ki volt szolgáltatva a központi hatalomnak. Erős és öntudatos „középnemesség" hiányában a kezdeményezés feladata az arisztokráciára hárult. S bár ez a magyarországinál jóval szegényebb volt, a történelmi helyzet és pillanat a szükségből valósággal erényt csinált. Mert „mi spetialiter Erdélyt illeti, az aristocratia ereje éppen anyagi hatalmassága hiányában fekszik. Erdély főnemessége törvényileg a közép és alsó nemességtől soha sem szakasztotta el magát, családi életében a fő és középnemesség mindig át volt hidalva a házasságok által, s szinte ma is elmondhatni, mit gr. Apor István mondott hajdan: nem is nemesember, kinek nagy úr és kéknadrágos atyafia nincs. Éppen ezen családi, társadalmi s politicai kapcsolat az, mely az erdélyi aristocratiát az alsóbb és középnemességbeli érintkezése által oly szilárd politicai állásra emeli, mint a magyarországit nagyobb földbirtoka".[19] Nem valamiféle sznob szervilizmus, hanem évtizedek tapasztalata mondatta

[12] Az 1834/5-i kolozsvári diéta 1834 dec. 18-i ülésén hangsúlyozta ezt Kemény. Erdély nagyfejedelemség 1834-ik esztendőben Május 26-kára Kolozsvár szabad királyi városba hirdetett országgyűlésének jegyzőkönyve. Kol. 1834. 210.

[13] *Antal Árpád:* A magyar irodalom kezdetei a reformkorban és 1848–49-ben. Buc. 1979. 180.

[14] *Hajnal István:* Az osztálytársadalom. Magyar Művelődéstörténet. szerk. Domanovszky Sándor. Bp. é.n. V. k. 165.

[15] *Kemény Zsigmond* Érintések. Erdélyi Híradó (továbbiakban: EH), 1845. 10. sz.

[16] Id. Bethlen János levele Wesselényi Miklósnak. 1847, máj. 2. OL Filmtár, 8367.

[17] *Miskolczy Ambrus:* Adatok az erdélyi reformkori hivatalnokértelmiség életformájához. Agrártörténeti Szemle 1977. 3–4. sz. 412–418.

[18] Kossuthhoz intézett polémikus írásában is ezt emeli ki *Pálffy János:* Visszhang. 1842. máj. 6. 36. sz.

[19] Szerkesztőségi megjegyzés a szász sajtóból átvett cikkhez. A nemesség és a magyar kérdés. Korunk 1863. 2. sz.

ezt azzal a Kőváry Lászlóval, aki 1848-ban a radikális baloldali tájékozódást próbálta lapjával meggyökereztetni, aztán az 1860-as években, amikor pedig a fenti sorokat írta, akkor éppen az arisztokráciától független, a városi polgárságra építő politikai vonalat akart kialakítani. A rokoni kapcsolatok emléke és funkciója a nemesi társadalom belső koherenciájából, az önérdekérvényesítés és társadalmi mobilitás lehetőségeiből következően is – helyzettől függően – komoly kötőelemet jelentett még a bocskoros nemes és az arisztokrata között is. Például a határőri szolgálat terhétől menekedni akaró csupán néhány holdas Nopcsa, Gola, Makra és a többi hasonló Hunyad megyei román család tagja, javaik összeírásakor (1847-ben) nemcsak a család egységét, tehát az arisztokrata Nopcsákkal és a középbirtokos Golákkal és Makrákkal való rokonságot hangsúlyozták igazi nemességük bizonyítékaként, hanem az összeírók némi meglepetésére egész sor faluban „magukat ugyan magyar eredetűeknek tartják, de kevés kivétellel majd mindnyájan oláh nyelvet beszélnek, s vallásukra nézve is részint egyesült, részint nem egyesült görög szertartásúak",[20] tehát egykori szóhasználat szerint „román törvény" szerint élnek.

Ha Hunyad megyében nem is, de általában arisztokraták, egykorú szóhasználattal: mágnások, méghozzá – „az ország legjobb elméi"[21] – álltak a mozgalom élére, sok mindent éltetve és megélve helyzetük és szerepük ellentmondásosságából.[22] Hozzájuk csatlakoztak azok a nemesi birtokosok és értelmiségiek, akik olykor önállóbb és radikálisabb vonalat próbáltak képviselni. Helyzetüket pedig – egykorú spiclibeszámoló szerint – úgy látták: „Magyarországon nagyon mívelt a nemesség, alatt maradt a mágnási rend; Erdélyben megfordítva van; itt mívelt s liberális a mágnási kar, alatt van a nemesség."[23] Érthető, hogy a kormányzat zsoldjában állók a liberális reformmozgalmat mindvégig úgy támadták, mint valami arisztokrata kezdeményezést.

A mozgalom zászlóbontásakor az ellenzéknek még számbeli gyengesége is előnyére szolgált, hiszen centralizáltabb lehetett, mint a magyarországi. A tucatnyi országos hírű hangadó egyéniség egységes vezérkarként működhetett. Miután egy-egy ellenzéki vezérnek több megyében is volt birtoka – korabeli szóhasználattal: – mint „vándorpatrióták" egyik megye gyűléséről a másikra járhattak, ahol jól összehangolt agitációt fejthettek ki.[24]

A törvényesség, a rendi alkotmány visszaállításának követelésével és ígéretével mozgósították a rendi társadalmat. A megyei autonómia megerősítése érdekében felvetették a megyei tisztségválasztás egyszerűsítését, azt, hogy csak – minden vallási hovatartozásra való tekintet nélkül – 3 jelöltet kelljen a 9 (3-3-at a törvényes vallásokból) helyett felküldeni és ez „a három vagy kilenc" kérdése másfél évtizeden keresztül tartotta izgalomban a nemesi közvéleményt, annál is inkább, mert Alsó-Fehér megye ezt a követelést többször is megpróbálta tettlegesen érvényesíteni.[25] A hivatalra vágyó köz-

[20] OL Erdélyi Fiscalis Levéltár, X. sz. 52. fasc. M.

[21] Cserey 6.j.-ben id. beadványa.

[22] *Barla Gyula:* Életrajz és alkotás a Hírlapszerkesztő Naplója című regényben. Irodalomtörténet 1978. 2. sz.

[23] L. 3. j.

[24] *Teleki Domokos:* Báró Wesselényi Miklós. Budapesti Szemle 1860. 10. k. 443–454.

[25] *Kemény Zsigmond:* Erdély közélete 1791–1848. Kemény Zsigmond tanulmányai. k. Gyulai Pál. Pest. 1870. II. 46–47. OL Erdélyi Kancellária, elnöki iratok 1843:197.

nemességnek és arisztokráciának csak a háttérbe szorított és gerincesebb részét sikerült tisztségválasztások napirendre tűzésével mozgósítani. Annál nagyobb hatásuk volt a szegény kisnemességre, különösen akkor, amikor felvetették az adó alóli kiváltságuk visszaszerzését, a széles körű – gyakran használt egykorú kifejezéssel – o'connelli agitációnak köszönhetően mind a magyar, mind a román ajkú kisnemesség a magyar ellenzéki politika bázisa lett, s egy-egy népesebb gyűlésnek, ha tisztségválasztásról volt szó, 500–800 résztvevője is volt, ha pedig követválasztásról, a résztvevők száma elérte néha a 2000–3000 főt is.

Az ellenzék a legnagyobb hatást a legelégedetlenebb társadalmi rétegre, az adó alá vetett székely kisnemességre és a határőr társadalomra gyakorolta azáltal, hogy a leghatározottabban szóvá tette a székely szabadság megsértését. A székelyföldi társadalom méhkasként bolydult fel. Látszólag még a nemesi egyenlőség eszméjét próbálták érvényesíteni, de valójában már a polgári szabadság eszményének megvalósítása felé akartak egy lépést tenni akkor, amikor 1834-ben Udvarhelyszék egy mágnás indítványára a címek és rangok eltörlését javasolta az erdélyi székeknek és megyéknek.[26]

A határőrségbe beszervezett lófők és gyalogok azért is ragaszkodtak olyan makacsul a székely szabadság és egyenlőség eszméjéhez, mert mind a primori renddel, mind a határőrséggel szemben ezzel érveltek, ha érdekeiket akarták érvényesíteni. Ha megpróbálták örökre levetni a rendszeres katonai szolgálat igáját, éppen úgy jogaikra hivatkoztak, mint amikor a primorokkal egyenlő jogokat követeltek a tisztségviselők választásában, és amikor egyenlő mértékben, fejenként és nem pedig a birtok nagyságához mérve akartak részesülni a közbirtokokból, hiszen – mint Wesselényinek Háromszékről írták – „a legelső foglaláskor senkinek sem volt birtoka" és amit az ősök „karddal szereztek fejenként is osztották fel".[27] Gyűlölték a vármegyei birtokosnemesi (és arisztokrata) társadalomban is jelentős helyet foglaló primorokat, árulóiknak tartották őket, és nemegyszer fogadkoztak, hogy a legszívesebben végeznének velük, de a határőrség ellen gyakran szövetkeztek velük, és a legnagyobb harc hevében is azért akadt köztük, aki a primorok érdemének tudta be a nemzeti tudat és a nemzeti intézmények fenntartását. S mivel ezekből a széki közigazgatási-bíráskodási intézményekből meglehetős biztonsággal lehetett szót emelni a katonai rendszer ellen, a határőrtisztek a primoroknak tulajdonították a meg-megújuló nyugtalanságot, és úgy állították be ezeket az ellentéteket, hogy a primorok csak azért támadják a határőrséget, hogy a katonai szervezet védelmétől megfosszák a határőröket, és befolyásukat korlátlanabbul érvényesíthessék velük szemben. Bár a három rend nem tekintette székelynek a jobbágyot és a zsellért, a székely szabadság ideológiája rájuk is hatott, különösen a rendekből kihullott elemekre. Ők is a székely szabadságra hivatkoztak, amikor a földesúri függéstől akartak szabadulni, és hol a székely katonák próbálták őket megnyerni a primorok ellen, hol ezek szövetkeztek velük,

[26] OL Gyrás gyűlési jegyzőkönyvek. 62. k.

[27] Wien, Kriegsarchiv, Hofkriegsrat, 1840. C 59/8. A Wesselényihez intézett levél egyik melléklete a bebörtönzésekkel elfojtott szabadságmozgalom elleni kivizsgálás terjedelmes anyagának. Az elfogottak között találjuk az 1848-i háromszéki önvédelmi harcban oly nagy szerepet játszó ügyvédnek Berde Mózesnek a határőrkatona apját is. *Benczédi Gergely:* Berde Mózsa életrajza. Bp. 1901. 87–88. A nehány évvel későbbi hasonló csíki mozgolódás elleni kivizsgálás anyagát ld. Hofkriegsrat, 1841. C 42/96.

amikor a közföldek kiosztására került a sor, de gyakran mindhárom rend a jobbágyok ellen fordult, amikor ezek fel akarták venni a határőri fegyvert, hogy ezen a címen élhessenek a székely szabadság jogaival.

Ez a harc nemegyszer bellum omnium contra omnes látszatát kelti. De miután ugyanannak a szabadságeszme-központú ideológiának a jegyében folyt, a székely társadalom egységét éppen belső ellentétei éltették tovább. A madéfalvi eseményekből sokat tanultak, és ha lehetett, nem engedték, hogy a határőrségi vezetés az ítélőbíró szerepét játssza közöttük a hagyományos értékrendszertől eltérő elvek alapján.[28]

A székelység mindig is a magyarság részének tartotta magát, s legfeljebb mint rendi natio határolódott el a rendi magyar nemzettől. Törekvéseiket most ismét egyesítették, és ezzel kezdetét vette a magyar nemzeti mozgalom belső integrációja, egyelőre olyformán, hogy a vándor patrióták megjelentek a székgyűléseken: Wesselényi Miklós a Székelyföld legnépszerűbb politikusa lett: „a székelyek hőse", akinek képe az otthon faláról már sokhelyt leszorította a mázas cserépkorsót.[29]

Az erdélyi ellenzék a jobbágyság társadalmi helyzetét javítani hivatott reformokat még nem merte felvetni, hiszen attól tarthatott, hogy ebben az esetben elveszíti a rendi társadalom támogatását, és a jobbágyparasztsághoz nem találja meg az utat, nem tudja áthidalni a palota, a kúria és a kunyhó között tátongó szakadékot, a jobbágyság zömének más vallása, nyelve és szokásai miatt, miközben, mi tagadás, még egyelőre a földesúri birtok korszerűsítésével is éleződtek az ellentétek. 1831-ben Erdélyben már attól kezdtek félni, hogy egy olyan parasztfelkelés tör ki, mint Észak-Magyarországon.[30] A parasztok hol a szolgálataik csökkentését elrendelő urbáriumról beszéltek, hol arról, hogy eljött az ideje a nemesség kiirtásának. Mire a vidéki nemesség egy része a városba húzódott, miközben többen is játszottak a nemesi felkelés megszervezésének gondolatával. Az ellenzék a parasztvédelem hagyományos formáinak feleleventésével akarta a parasztságot megnyugtatni. A vallásszabadság jegyében követelte, hogy hagyjanak fel a görögkeletiek erőszakos görögkatolizálási kísérleteivel.[31] S ezzel véget is vetett az 1820-as években megújított térítési hullámnak, amely amilyen lassú, olyan eredményes volt, hiszen 150 év alatt a görögkatolikus egyház a román lakosság felét elhódította.[32] 1831 tavaszán pedig Wesselényi önhatalmúlag eltiltotta birtokain a toborzást, hogy bárkit is erőszakkal katonának vigyenek.[33] Példáját szintén követték az ellenzéki megyék. Mert a jobbágy –

[28] *Imreh István:* A rendtartó székely falu. Buk. 1973. 20–32.

[29] *A. de Gerando:* La Transylvanie et ses habitants. Paris, II. k. 169., *Etédi Gedő János:* Székely szokások. Regélő 1843. II. 39. sz.

[30] *Trócsányi Zsolt:* Az erdélyi parasztság története 1790–1849. Bp. 1956. 192–194.

[31] A vallásszabadság ügyében főleg Belső-Szolnok megye jeleskedett a guberniumhoz intézett többrendbeli feliratival. Torma József megyegyűlési iratai. OSZKK Fol. Hung. 1235. Az erdélyi kormánykörök a görögkatolikus vallás terjesztésével nemcsak a román nép művelődési szintjét akarták emelni, hanem az esetleges orosz cári befolyást is ellensúlyozni. OL Erdélyi Kancellária, elnöki iratok 1827: 113, 1835: 269.

[32] Vlasits Ferenc királyi biztos is éppen az ellenzék ellensúlyozása miatt javasolta az uralkodónak az ortodoxok, ill. görögkeleti felekezet törvényesítését. OL Erdélyi Kancellária, Vlasits királyi biztos iratai, 1833: 21. *I. Tóth Zoltán:* Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790–1848). Bp. 1959. 65–66.

[33] *Trócsányi:* Wesselényi. 103–106.

idézzük Kolozs megyének a gubernium hoz intézett feliratából – „Emberi Sorsának megaláztatásával (. . .) Törvény ellenére kényszerítve fogattatik".[34]

Az ellenzék olyan követelése, amelyet mindenki létébe vágónak tarthatott, a sóár mérséklése volt. Wesselényi könyvének utolsó sorai szállóigévé is váltak: „a pásztor (. . .) só darabon ülve eszi kenyerét, de jaj néki ha, egy darabot tarisnyájába mer tenni."[35]

Egyelőre, elsősorban így próbálták a „reform emberei" – az egykorú besúgó nagy megbotránkozására – „még a parasztságot is jussokkal, szabadsággal kecsegtetni".[36] Ugyanakkor ezek a törekvések annyira túlmutattak a parasztvédelem hagyományos formáin, hogy az egykorú gúnyvers sem vádolta végső soron alaptalanul az arisztokráciát azzal, hogy

Összegyúrná erőszakkal,
Nemest a paraszttal.[37]

Pedig az ellenzék vezetői a megyei és az országos politika színterén nem vetettek fel társadalmi reformtörekvéseket. A politikai közszereplés játékszabályaihoz és a lehetséges társadalmi bázishoz való alkalmazkodás rendi jelleget kölcsönzött a szárnyait bontó reformküzdelemnek. Viszont a reform emberei fellépésének éppen az adott olyan átütő erőt, hogy a rendi alkotmányosság biztosításának követelésével magukkal tudták ragadni azokat is, akik valóban nem akartak többet, és csak „módiból" voltak liberálisok. Miközben a legjobbak arra számítottak, hogy előbb-utóbb sikerül olyan helyzetet teremteni, ami megkönnyíti az átmenetet a „nemesi demokráciából a liberális polgári demokráciába".[38]

Amikor viszont a rendkívül mostoha feltételekhez való igazodásnak a kényszere nem érvényesült olyan erősen, akkor még hivatalos fórumokon is termékeny talajra hullottak a haladás eszméi. Miután például a gubernium szigorú meghagyására Alsó–Fehér megyében gyors nyomozást kellett folytatni, annak a „rémhírnek" kiderítésére, hogy Széchenyi Hiteljét valóban román fordításban is kiadták volna Balázsfalván,[39] a megyegyűlés aranytollat küldött a kérdéses mű szerzőjének, kinek neve hallatára Erdélyben is „az embernek egyszerre szemei előtt áll a magyar nemzetiség alapítója, a nemzeti jólét teremtője és a classicus magyar író, vagy más szókkal a két magyar haza legnagyobbja".[40] De korántsem az általános divat követése miatt, hanem azért, mert a „feudalizmus sorvasztó bilincsei között századok olta sinlődött Magyar Nemzetünk" jó lelkiismeretét úgy ébresztette fel, hogy a munkái „által meggyújtott fáklyavilágnál kezdi a Magyar észrevenni, hogy nem kiváltságok, nem önzés, nem nyomás, hanem mindenekre

[34] OL Gyrás gyűlési jegyzőkönyvek, 22. k. 196.

[35] *Kővári László:* Erdély történelme. Kolozsvár, 1866. VI. k. 199. *Wesselényi Miklós:* Balítéletekről. (Lipcse), 1833. 323.

[36] Ld. 3. j.

[37] MTAKK Ms 354/5.

[38] *Trócsányi:* Wesselényi. 211.

[39] OL Erdélyi gubernium, elnöki iratok, 1831: 297, 356, 477.

[40] Bölöni Farkas Sándornak Széchenyi Istvánhoz intézett beszédét közli *Paszlavszky Sándor:* Gr. Széchenyi István aranytolla. Hazánk 1888. X. 78–79.

kiterjedő szabadság, mindeneket testvéri karokkal ölelő közjóra törekedés és közértelmesség lehetnek egyedül a nemzetiségnek, jóllétnek és tartós boldogságnak kieszközlői".[41]

Az erdélyi reformmozgalom jellegéről és összetettségéről akkor tudunk tehát reális képet alkotni, ha figyelmünket a politikai élet alatti, de nagyon is politikai horderejű szervezkedések, társadalmi megmozdulások felé fordítjuk, és egyben megpróbáljuk röviden jellemezni néhány kiváló hangadó személyiségnek a politikai magatartást megszabó eszmevilágát.

A kor szellemében demokratikusabb közösségszervezés első kísérleteire a református egyház 1827-ben kezdődő és két szakaszban lebonyolított átszervezésekor került sor.[42] Mivel a hivatalokból kirekesztett nemesség zöme református volt, az ellenzék, a ravaszságáról „vén rókának" és liberalizmusa miatt „Erdély első polgárának" nevezett id. Bethlen Jánossal az élén a református egyházat politikája egyik bázisává tette. Az egyház élén álló konzisztóriumot – állítólag „az éjszak-amerikai alkotmányra fordítván legtöbb figyelmet" –[43] olyan módon szervezték át, hogy minden református családfőnek szavazati jogot adtak, és lehetővé tették, hogy közrendűeket is lehessen patrónusnak választani két fokú választás útján. Így aztán 1833-ban, ha csak néhány évre, de létrehozták az első demokratikus képviseleti fórumot, ami mély aggodalommal töltötte el a hatalmon lévőket, hogy netán Erdély közjogát is ebben a szellemben fogja az ellenzék módosítani, ha győz.

Az új egyházi vezetés széles teret engedett a haladó szellemű egyházi értelmiségiek tevékenységének. Prédikátorok a szószéken a vallás tanításaiba foglalt szociális eszméket ötvözték a nemzeti ideológia szabadság- és egyenlőség-kultuszával.[44] Volt, aki már szóvá tette, hogy a parasztságot is „ugyanazon érdekkel" kellene a hazához fűzni.[45] A prédikációk így egészítették ki a publicisztikai propagandát.

Az új egyházi vezetés pártfogolta a liberális eszméket valló és terjesztő kollégiumi tanárokat is, akiket besúgó kollégáik annak rendje és módja szerint szorgosan és rendszeresen fel is jelentettek, már csak saját létjogosultságuk bizonyítására is. Így a kollégiumi élet valósággal visszatükrözte az országos modellt. Ugyanakkor a felsőiskolák – a négy református és az unitárius kollégium, és részben a kolozsvári katolikus liceum – erősen differenciált diáktársadalma olyan önálló mikrovilágokat alkottak, amelyekben a jogok és kötelességek rendje nem ismert előjogokat.[46] Ez pedig nemcsak a diákság, illetve hangadóinak – a nehézfejű denunciánsokkal szólva: a „szellemeseknek" – közismerten öntudatos demokratikus magatartását magyarázza, hanem az arisztokrácia vezető szerepét is erősítette. Hiszen – mintha csak a magyarországi arisztokrácia nevelési rendjét kárhoztató Pulszky Ferencnek, az angol kollégiumi nevelési rendszert dicsőítő sorait olvasnánk[47] –

[41] Alsó-Fehér felirata Széchenyihez. OL Gyrás gyűlési jegyzőkönyvek 4. k. 50.

[42] *Dósa Elek:* Az erdélyhoni evangelico-reformatusok egyházi jogtana. Pest, 1863. 27–28., *Szilágyi Ferencz:* Egy lap Erdély legújabb történelméből. Pest, 1867. 52–54., *Pokoly József:* Az erdélyi református egyház története. Bp. 1904. III. k. 183–188., *Trócsányi:* i. m. 88–89.

[43] *Kemény:* i. m. 67.

[44] *Benkő Samu:* A helyzettudat változásai. Buk. 1977. 149–197.

[45] *Herepei Károly:* Oskola alapításra buzdító beszéd. (Kolozsvár, 1832, máj. 6.) Erdélyi Prédikátori Tár, 1834. II. k. 141.

[46] *Jakó Zsigmond,–Juhász István:* Nagyenyedi diákok 1662–1848. Buk. 1979. 10–37.

[47] *Pulszky Ferenc:* Életem és korom. Bp. 1958. I. 389–390.

Erdélyben „akkor még elengedhetetlen volt az, hogy a főrangú ifjú köznevelő intézetben tanuljon, iskolát végezzen, s gyakorlatilag megismerkedjék a nép kebeléből származó ifjúsággal, amelynek soraiból is kell neki választani barátait s a politikai életben küzdőtársait".[48] Aztán együtt indultak külföldi tanulmányútra, és végül az arisztokrata és a kollégiumi tanár együttlétéből és egymásrautaltságából alakult ki az a munkamegosztás, melynek során „a feudalizmus elleni harcot olyan társadalmi erő vezeti, amely helyzeténél fogva inkább csak a kompromisszumban kereskedik, s a népszolgálatot tudatosan vállaló értelmiségre hárítja a saját, határozatlan körvonalú ideológiájának a kidolgozását",[49] bár a kezdeményezés kétségtelenül a Wesselényi Miklós érdeme, akinek tevékenységében és személyiségében szervesen egyesült az ideológus és a politikus. A küzdelem filozófiai, sőt részben közjogi megalapozása viszont óhatatlanul a tanárokra hárult. Így aztán egy-egy kollégiumi tanár „életmódjában a plebejus értelmiségi nálunk először válik nyilvánosan is öntudatos egyéniséggé",[50] természetesen egy-egy liberális arisztokrata barátjaként.

Nem véletlen, hogy ekkortájt bukkant fel a korabeli szóhasználatban a nagy karrier előtt álló intelligencia szó is. Ez éppen úgy jelentette a magyar haladó nemesi megyegyűlési közönséget, mint a haladás ügyének felkarolására hivatottnak vélt művelt szász patríciust és litterátust. A románban pedig a nemzeti ügynek elkötelezett intelligentek, azaz „értelmesek" összességét. Bár körvonalazodóban volt, mégsem alakult ki a lengyel és orosz fejlődésben nagy szerepet játszó ún. klasszikus intelligenciához hasonló képződmény, a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet jellegzetes társadalmi terméke, mely a politikai közélet és a gazdasági vállalkozásokban való részvétel hiányában, marginális, olykor valósággal gettó-helyzetbe szorult, s míg a lengyel a nemzeti szabadság eszményeinek ébren tartásában találta meg a hivatását, az oroszt a fennálló viszonyokkal szembeni – néha csak tehetetlen szemlélődéssel párosuló – kritikus magatartása jellemezte.[51] Erdélyben viszont mindazok, akik értelmiségi szerepet töltöttek be, nem szerveződtek elszigetelt kaszttá, nem kényszerültek gettóba, hanem főleg a politikai és részben a gazdasági élet lehetőségeinek vonzásában nyílt színre léphettek a polgári-nemzeti átalakulást célzó nagy küzdelmek során, a magyar liberális mozgalomban pedig még tudatosan háttérbe szorítva a belső meghasonlásnak a lehetőségét is. „Miénk egyedül a tiszteletre méltó arisztokrácia" – mondta a nagyenyedi jogtanár, Szász Károly, tanártársaihoz szólva.[52] Mire barátja, báró Kemény Dénes – aki éppen azon „előkelő családból" származók közé tartozott, akik nevelését szüleik elhanyagolták ugyan, de a kollégiumi életnek köszönhetően hiányosságaikat „önerejükkel tudták kipótolni" –[53], nem is késett hangsúlyozni, hogy az „arisztokrata, a visszaélések értelmében semmi nem lévén egyéb mint egy különözött ember-osztály, mely magának külön érdeket teremt, s azt a közérdektől elválasztja", és így aztán „látnivaló, hogy ezen értemény szerint, szintúgy találtatik

[48] Ld. 2. j.

[49] *Bretter György:* Könyv Brassairól. Korunk 1972. 3. sz. 467.

[50] *Uő:* i. m. 465–466.

[51] *A. Gella:* An Introduction to the Sociology of the Intelligentsia. The Intelligentsia and the Intellectuals. ed. A. Gella. New-York, 1976. 9–25., *Janina Leskiewicz:* L'Intelligentsia. Une couche dans les sociétés arriérées. Nuova Rivista Storica 1977. V–VI. 599–612.

[52] Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Filiala Cluj–Napoca, Ms. u. 953.

[53] *Kemény Zsigmond:* Kemény Dénes. Ujabb kori Ismeretek Tára. Pest, 1853. V. 51.

arisztokrata-katona, polgár, mivész, pap, tudós stb. mint arisztokrata-nemes".[54] Ugyanakkor Szász az őt ért kritikával egybehangzóan öntudatosan vallotta magát „a nemesség, hivatalviselők, tudósok s tanítók osztálya" tagjának, „kiknél a míveltség határául mostoha körülmények tábora igenis, de rendeltetésünk sorompókat nem állított fel".[55] A polgári haladással osztályhelyzeténél fogva szembeszegülő arisztokráciáról pedig mindig is elítélően nyilatkozott.[56]

Szász Károly munkássága a legjobb példa arra, hogy „a gyakorlati tevékenység és a vágyak közötti antagonizmust"[57] fel is lehetett időlegesen oldani, miközben óriási műveltség birtokában „a közgondolkodás mértékadói" közé tartozott.[58] Az emberi méltóság érvényesítésének követelményétől vezettetve a felvilágosodás természetjogát ötvözte a modern liberalizmussal.[59] Mintha a 18. századból szólt volna, amikor azt hangsúlyozta, hogy „az igazság és igazságtalanság között a természeti józan ész magában is különbséget teszen, s igazságosnak állítja mindazt, ami ha közönséges törvényül szolgálna, az emberiséget rendeltetése felé előmozdítaná".[60] És még 24 esztendős ifjúként, 1822-ben, amikor a Szent Szövetség nagyon is erősnek tűnt, nagyenyedi tanárrá való beiktatásakor az angol alkotmányosságot állította hallgatói elé a polgári társadalom modelljeként, mert ez úgy áll különböző érdekű részekből, hogy „az indulatok játékai az egésznek elevenséget" adva, kiegyenlítik egymást.[61] Ekkor még némi szenvelgéssel panaszolta, hogy csak Plutarkhoszban találni „egy-egy szép karaktert, amely magát megtagadva a hazáért és az emberiségért feláldozni tudja".[62] Egy évtized múlva a sajtóban az 1831-es esztendő fejleményeit nagy, világméretű változás láncszemeként mutatta be, s alig titkolta, hogy a lyoni munkásfelkeléshez hasonló társadalmi megrázkódtatásokat csak a szociális méltányosság és liberalizmus szellemében lehet – a kor polgári felfogása szerint – megoldani. S korántsem célzatosság nélkül írt nyílt együttérzéssel azokról a lengyel felkelés alatt jelentkező jobbágyfelszabadítási törekvésekről, amelyek nemcsak személyében akarták a jobbágyot szabaddá tenni, hanem tulajdonként földet is akartak neki juttatni, ahogy aztán Magyarországon és Erdélyben 1848-ban.[63]

Ugyanakkor maga sem tagadta, hogy az „adott körülmények közt", melyekről nagyon keserűen nyilatkozott, „nemünk rendeltetéséhez közelítőbbre csak fokonként

[54] OL Filmtár, 10125.

[55] *Szász Károly:* Oskolákról. *Szász Károly.* Bevezető tanulmányt írt, a szövegeket kiválogatta és jegyzetekkel ellátta *Kiss Géza* és *Turnowsky Sándor.* Buk. 1955. 239.

[56] *Vita Zsigmond:* Tudománnyal és cselekedettel. Buk. 1968. 220. Legidősebb Szász Károly befejezetlen lapalapítási terve 1850-ből. Közli: *Miskolczy Ambrus.* Confessio 1980. 3. sz. 111–113.

[57] *Bretter:* i. m. 467.

[58] *Jakab Elek:* Szemeriai id. Szász Károly. Törvénykezési Lapok 1858. 83. sz. *Kemény Zsigmond:* Idősb Szász Károly. Kemény Zsigmond tanulmányai. 299–336.

[59] *Varga Zoltán:* Szász Károly és Péterfi Albert. A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai. Értekezések az 1943. évről., *Szász Károly,* bev. i. m. 15–58., *Trócsányi Zsolt:* A nagyenyedi kollégium történetéhez (1831–1841). Bp. 1957. 17–21., *Pándi Pál:* „Kísértetjárás" Magyarországon. Bp. 1972. I. 58–59., *Miskolczy Ambrus:* Szász Károly, az erdélyi reformkori politikus. Confessio 1980. 3. sz. 39–45.

[60] *Szász Károly:* Erdély polgári törvényeinek tudománya. OSZKK Oct. Hung. 1059. 81.

[61] Szász Károly tanári székfoglaló beszéde. *Szász,* i. m. (55. j.) 274.

[62] Uo. 268.

[63] Az 1831-ik esztendő történetei. *Szász,* i. m. 182–184.

lépdelhetünk. Ki a sort elhagyva messzire száguld, nem fogja mozdítani a tömeget, s önmaga esik áldozatul gondolatlan merészségéért. Ki a sorban marad, buzdítva legalább, s gyorsíthatja a társai lépéseit".[64] Így aztán ő, aki annyira hitt a nevelés „varázsvesszejének" jótékony hatásában, hogy „a buta eszkimó s vad patagon csecsemője" kedvező feltételek mellett „Newton vetélkedője lehetne a cambridgei akadémiában",[65] a politika útjára lépve a sérelmi ellenzékiséget képviselte. Azt is vallva, hogy „a politikai teória csak levegő-épületeket alkot, ha adatjait a história és szerzett törvények mezejéről nem veszi",[66] vaskos kötetben adta ki a Diploma Leopoldinum keletkezésével kapcsolatos forrásokat, hogy az ellenzék ezen 1690-i „alapszerződés" alapjáról még biztosabban léphessen fel a bürokratikus abszolutizmus ellenében. Hiszen jog és napi politika oly szorosan összefonódtak egymással, hogy például Alsó–Fehér megye – már jelzett – tisztválasztást módosító fellépése is – egyik szorgos besúgónk jelentése szerint is – Szász Károly ama, tanári katedráról is hirdetett tételére épült, hogy amiről nincsen törvény, „mind szabados dolog", és még az uralkodónak sincsen joga a megye addigi szokással szakító eljárásba beavatkozni.[67]

Erdély nemesi „polgári" társadalmát a sérelmi ellenzékiséggel könnyen lehetett mozgósítani. De hogyan a városi polgárságot, mely amúgy is eléggé bizalmatlan volt a mágnások iránt? Hiszen olyan sérelmei nem voltak ennek a polgárságnak, mint a nemességnek, és olyan jelentős háttérbe szorított csoportjai sem, mint például a református arisztokrácia.

A polgárság és a nemesség közötti társadalmi szakadék áthidalására nemcsak az egészséges fejlődés igénye ösztönzött, hanem a napi politika követelménye is. Hiszen a szabad királyi városoknak és sok mezővárosnak, mint ún. taxalista helységeknek (köztük az inkább falu, mint város: Szék, Illyefalva és Oláhfalu) követküldési joguk volt az egykamarás erdélyi diétára, és amikor a magyar nemzethez tartozásukat ünnepélyesen is kinyilvánító két örmény város követei is megjelentek, a városi követek száma (38) kettővel meg is haladta a megyeiekét.[68] (Az uralkodó kb. 150–160 ún. regalistát hívott meg a diétára, „a tekintélyesb nemességből" – nemcsak mágnást, hanem jól kézben tartható hivatalnokot is –, ugyanakkor a törvényhatósági főtisztek, a királyi tábla és a törvényjavaslatokat véleményező gubernium tagjai is automatikusan az országgyűlés tagjai voltak.) A szász törvényhatóságok csak 22 követet küldhettek. Az erők egyesítése tehát egyszerre volt napi politikai létkérdés és a polgárosodás követelményei felismerésének próbája.

[64] *Oskolákról. Szász*, i. m. 237.

[65] L. 52. j.

[66] *Szász Károly:* Sylloge Tractatum. Claudiopolis, 1833. Az OSZK példánya az unió ügyében is cikkező Kölcsey Ferencnek a könyvtárából való.

[67] OL Erdélyi Kancelláriai Levéltár, Miscellanea praesidialia cancellarii aulici Noptsa. 3. cs. Demissae Reflexiones in opus cujus Titulus est: Az Erdélyi Nagyfejedelemség polgári igazgatásának törvényei – és az ehhez mellékelt feljegyzések, melyekből idéztünk.

[68] Sokat is foglalkozott az erdélyi sajtó az országgyűlés összetételével és tárgyalási rendjével. *Szilágyi Ferenc:* Statistikai adatok az erdélyi országgyülésről. Hon és Külföld 1841. 4. sz., Visszatekintés a lefolyt országgyűlésre. EH 1843. 17. sz. Az EH 1843. 89, 90, 93, 100. sz. cikksorozata mellett igen alaposan, több csoportosításban is elemzi a diéta összetételét *Johann Bedeus von Scharberg:* Die Verfassung des Gro3fürstenthums Siebenbürgen. Wien, 1844. 55–61.

A polgári-nemzeti átalakulás feltételeinek megteremtésében való együttműködés köthette a polgárságot a reformellenzék fő erőihez. Ugyanis egyelőre ez a magyar polgárság – a szászétól eltérően – nagyon kevéssé lehetett alkalmas arra, hogy önálló erőként lépjen fel. Mégis van valami szimbolikus abban, hogy Wesselényi Miklós nemcsak a Versényi nevet hagyományozta végrendeletében törvénytelen gyermekeire, hanem 10–10 ezer ezüstforintot, és 3 fiára még egy-egy kardot, hogy mint „városi szabad polgárok" forgathassák „azt hazájok és becsületök oltalmazására".[69] Mert nem is az előjogaira vigyázó polgár, hanem maga a város volt a polgári fejlődés korszerűbb távlatainak letéteményese. Még akkor is, ha a magyar és székely városoknak a gazdasági munkamegosztásban elfoglalt helyét elsősorban piacuk biztosította, iparostársadalmuk differenciáltságának kezdetlegességére jellemzően pedig a csizmadiák alkották a legerősebb mesterséget, mintha csak a 100 fölötti csizmadia létszám lett volna a város gazdasági ismérve.[70] Kolozsvárt is például csak az 1820–30-as években kezdett kialakulni az öntudatában magyar kereskedőréteg, mely nem utolsósorban a kormányszéki tisztviselők és a nemesség költekezésének köszönhette jólétét, miközben erősen dolgozott a kereskedőkben a bűnbeesettség tudata, hiszen a kor általuk is osztott felfogása szerint a készárubehozatallal az országot szegényítették.[71] Közben ezt a hagyományos polgárságot megtizedelő strukturális válság is előrevetítette árnyékát. Ugyanakkor most jelennek meg és szereznek országos hírnevet a városszervező tisztségviselő egyéniségek. A polgári öntudat – vagy inkább esprit de corps – erősbödésének jeleként pedig Kolozsvár a szász városok példáját követve, díszes oklevelet és nem aljegyzői igazolást adott annak, aki polgárjogot szerzett.[72]

„Szabadság" és széles körű önkormányzat tette a várost várossá. Ezért „mint Európának akármelyik fővárosát", úgy tartották számon Kanta örmény kereskedői is saját párszáz főnyi – de a minorita kisgimnáziumról Székelyföld-szerte híres – városukat, (melyet a szabad királyi városi rangra igényt tartó – lakosságának nagy részében határőr – Kézdivásárhely szeretett volna bekebelezni, hiszen csak egy patak választotta el tőle).[73] Ugyanakkor a városlakó nemesnek is be kellett illeszkednie a jogok és kötelezettségek rendjébe. Szászvároson, Székelyudvarhelyt és Zilahon hosszas küzdelmek után a nemesek és a tőzsgyökeres polgárok megosztották a tisztségeket. De ha erre nem került sor, akkor

[69] OL Filmtár, 10125.

[70] Az idevágó szakirodalom áttekintésével az erdélyi iparostársadalom táji tagozódására ld. *Miskolczy Ambrus:* A dél- és dél-kelet erdélyi kézműves ipar a kelet-európai regionális munkamegosztásban a múlt század derekán. Ethnographia 1982. 3. sz.

[71] Jellemző, hogy amíg Bethlen Elek az 1820-as években egyetlen erdélyi magyar kereskedőről nem tudott, 20 év múlva Tanárki Gedeonra éppen Kolozsvárt „a kereskedők magyar nevei oly barátságos hatással valának". *Alexis Bethlen:* Über die Industrie und den Handel Siebenbürgens. Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst 1822. 117., *Tanárki Gedeon:* Erdélyi naplómból. Társalkodó 1841. 1. sz. Az erdélyi kereskedőcsoportokkal foglalkozik *Miskolczy Ambrus:* A brassói román „levantei" kereskedőpolgárság kelet-nyugati közvetítőszerepe c. megjelenés előtt álló tanulmánya. Kolozsvár fejlődésének 19. századi nekilendülését elemzi *Csetri Elek:* Kolozsvár népességtörténete számokban. Utunk Évkönyv, 1975., *Egyed Ákos:* Kolozsvár vonzása és vonzáskörzete a XIX. században. Korunk 1982. 4. sz.

[72] *Jakab Elek:* Kolozsvár története. Bp. 1888. III. 904–908, 1015–1019.

[73] OL Gubernium Transylvanicum, Conscriptio Czirákyana, 139. k.

is adózni kellett. Így Kolozsvárt honoratior, azaz tisztesbb rendű elnevezés alá sorolták azt a 80–90 arisztokratát, akik fejenként polgári díjként kétszer annyit fizettek, mint a polgárok.[74] Sőt, Kolozsvárnak éppen a főúri paloták adtak városi jelleget. A nemesség társasélete pedig rendkívüli presztizst biztosított a városi életnek. A nyugati utazó az arisztokrácia nyelvekbeni jártassága miatt „hihette magát Párizsban, Londonban, Bécsben", még akkor is ha megmosolyogta az ékszerviselés szemetszúró divatját.[75] A magyarországi utazók viszont éppen az archaikusságából származó nemzeti jellegéért állították követendő példaként a hazai közvélemény elé az erdélyi társaséletet. Még a naplójában az erdélyiekről olykor csípősen nyilatkozó Széchenyi sem puszta számításból és udvariasságból írhatta a marosvásárhelyi kaszinónak, hogy „Erdély tartá fenn eddig nemzetiségünk szellemét leginkább; Erdély hölgye nem szégyenlette magyar létét; Erdély fejté ki szebb társalkodás kellemei által eredetünk sajátságit; és annyi visszaemlékezetek varázsolnak minden hű magyart, ki korcs lenni nem tud Erdély múlt történetébe."[76] Így elsősorban a társasélet volt az a terep, melyen a nemesség a polgárság megnyerésére sikerrel vállalkozhatott, nagyon is számítva az értelmiségiek, elsősorban a tanároknak az ellentéteket, már életformájuk autonómiája révén is áthidaló, közvetítő szerepére.

Ugyan Kolozsvár a tanárok tevékenysége révén is lett a reformküzdelmek szellemi központja, a város egyik követe is a református kollégium matematika tanára, Méhes Sámuel volt, aki az Erdélyi Híradót és annak melléklapját a Nemzeti Társalkodót a liberalizmus és az ellenzéki politika szolgálatába állította, mégis a polgárság és nemesség közeledésében a legnagyobb szerepet az a Bölöni Farkas Sándor játszotta, akinek – kishivatalnok: guberniumi írnok, majd fogalmazó lévén – a politikai közszereplés nem adatott meg (a szépirodalommal pedig a divatos zseni elmélet lélektani nyomása miatt felhagyott).[77] Még az 1820-as években, a korán megvallott elkötelezettségi érzéstől vezettetve – „Nem kell az élet, hogyha szenvedőket / Látsz s vívnod értek nem lehet" –[78] nagyon is racionális számítással hívta életre első művét, a kölcsönös segítség elvére épülő takarékpénztárat; a Gondoskodó Társaságot, melynek egyenlőséget hangsúlyozó alapítólevele egyben demokratikus hitvallás. Aztán ő vette rá az olasz vívómestert, Gaetano Biasinit, hogy nyisson korszerű vendégfogadót, kávéházat, állítsa fel a Pesttel összekötő híres gyorskocsijáratát, rendezzen farsangi virágbálokat. Ügyszeretete miatt is vállalt színházi titkárságot, és szorgoskodott a zeneegyletben is. A magyar liberális reformmozgalom hangadó csoportjának belső integrációjára jellemző, hogy meddő vita lenne eldönteni azt, hogy az „atyafisodás mágusi művhelyének":[79] az Erdély-szerte példaként szolgáló kolozsvári kaszinónak (és a vívóiskolának) az életre hívásában neki volt nagyobb szerepe, az ugyancsak kezdeményező Wesselényi Miklós mellett, vagy pedig a szintén alapítóként emlegetett gróf Kendeffy Ádámnak, aki egy évtizede még kocsizás

[74] OL Exactoratus Provincialis, Classificatiók iratai, Kolozsvár.

[75] Le Baron *d'Haussez:* Alpes et Danube. Bruxelles, 1837. II. 319., *J. Paget:* Ungarn und Siebenbürgen. Leipzig, 1842. II. 369.

[76] Széchenyi István levele Teleki Domokosnak, a marosvásárhelyi kaszinó igazgatójának. Pest, 1835. aug. 22. MTAKK K 210/1, 145. sz.

[77] *Benkő Samu:* Sorsformáló értelem. Buk. 1971. 237–244.

[78] *Bölöni Farkas Sándor* fiatalkori verse. Korunk Tárczája 1865. 14. sz.

[79] Alsó-Fehér Széchenyihez intézett felirata nevezte így a pesti kaszinót. ld. 41. j.

közben – amolyan úri kedvtelésből – a polgárok közé suhintott korbácsával, és most az arisztokrata gőg ostorozójaként a város egyik legnépszerűbb alakja lett.[80] Ugyancsak felesleges lenne vitatkozni azon, hogy a kaszinó népfelvilágosító célzattal alapított lapjának megindítása a Bölöni ötlete volt, vagy pedig a Zeyk Miklósé, aki félig-meddig arisztokrata létére – sok osztályostársa megbotránkozására – polgári foglalkozást választott, amikor elvállalta a nagyenyedi kollégium természettudományi tanszékét.[81] Abban viszont döntő szerepe lehetett, hogy az említett népújság szerkesztését Brassai Sámuelre, az unitárius kollégium tanárára bízták. Erre a plebejusi öntudatában oly erős egyéniségre, aki a Hitel körüli vitát egyenrangú félként elemezte,[82] és még a liberális Jósika Miklós pamfletjeit is balról megcsipkedte.[83] Nemcsak a társadalmi kérdéseket boncolgatta, gyilkos kritikával borzolva a cenzorok kedélyeit, hanem még művelődésszervező szerepet is játszott, amikor a városi kaszinómozgalom vidéki leágazását; a falusi olvasótársaságok működését lelkesen ismertette.[84]

Bölöni és Brassai feltörése a kolozsvári unitárius kollégiumból felívelő nemesi-plebejusi értelmiségiek vonulatát is jelzi, hiszen a sort az 1840-es évek demokratái: Kriza János és Szentiváni Mihály, aztán 1848 radikálisai: Kőváry László és Jakab Elek folytatják.[85] E pályák kibontakozásában felhajtó erőként az unitárius vallás is hatott, annak jogi és valóságos helyzete közti feszültség, valamint szellemi-etikai töltése. Az erdélyi magyarságnak még 10%-át sem kitevő unitáriusok teljes társadalmi struktúrát alkottak. Egyházi szervezetük művelődésszervező tevékenysége pedig oly hatékony volt, hogy „fent" az egyházi kurátor báró nagy megelégedéssel vehette tudomásul, hogy „lent" a népiskolákat a tankötelesek több mint 80%-a látogatja, míg a lutheránus szászok 100%-os iskolalátogatási aránya mellett a római katolikusoké és a reformátusoké csak 50–60% körül mozgott, bár az írnitudás mértéke alacsony lehetett.[86] A viszonylagos értelmiségi túltermelés jeleként a kolozsvári katolikus líceumban is meglepően sokan tanultak. De a mellőzöttség életérzéssé vált, ha arra gondolunk, hogy bár az unitárius törvényes vallás volt, tisztségválasztásnál 3 jelöltet kellett körükből is felküldeni, viszont keveset neveztek ki közülük, hiszen tervszerű kiszorításuk a hivatalviselésből már az 1710-es években megkezdődött, és az 1790-es évek kedvező változása sem bizonyult alapvetőnek. Ez pedig egy okkal több volt, hogy a vallásszabadság igenlőiként még jobban undorodjanak a

[80] *Gyulay Lajos* naplótöredékeiből. 48., *Jakab:* i. m. 914. *Mikó:* i. m. *Herepei Károly:* Malomvízi gróf Kendeffy Ádám képe. Kol. 1834.

[81] *Tanárki:* i. m. 10. sz. ki is emeli, hogy Zeyk „a rendnek, melyből származott, előítéleteit legázolva, elfogadta a tanító széket". 3. j.-ben idézett besúgónk szerint „nála jöttek, mentek, szüntelen neki referaltak, tőle erőt bátorságot, tudományt vettek; az ő gondolatja volt az Erdélyi Társalkodó (Helyesen: Nemzeti Társalkodó) megindulása, a Vasárnapi Újság felállása, a papoknak politikai dolgokba elegyítése . . ."

[82] Gróf Széchenyi István és Bírálóji. Nemzeti Társalkodó 1832. I. 19, 20. sz.

[83] *Mikó Imre:* Az utolsó erdélyi polihisztor Buk. 1971. 211, 30–32.

[84] *Dankanits Ádám:* Olvasótársulatok, polgári társalkodók és kaszinók. Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények 1968. 1. sz. *Antal József:* A falusi lakosság olvasókörei a reformkorban. Uo. 1969. 2. sz. 315–322.

[85] *Filep Antal:* Kriza János és az erdélyi unitáriusok. Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Bp. 1982. 125–135.

[86] *Miskolczy Ambrus:* Az írnitudás és társadalmi rétegződés Erdélyben az 1820–30-as években. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. II. 1981. Bp. 1982. 121–137.

felekezeti hovatartozást politikai játékszerré süllyesztő hatalmi viszonyoktól. És még olyan hátrányos megkülönböztetés is érhette őket, mint Bölönit, aki – a jól ismert „nèm hisszük, csak valljuk" alapján – magát katolikusnak feltüntetve járhatott csak a brassói katonai nevelőintézetbe, hogy ott németül tanulhasson.[87] A megaláztatásokat nem üres gőggel és daccal ellensúlyozták. Annak tudatához, hogy felekezetüknek voltak ugyan mártírjai, de inkvizitorai nem, racionalizmusra alapozott erkölcsi felsőbbség érzése társult.[88] Vagy megfordítva: már-már deizmusba hajló teológiai szemléletük volt a racionalizmus iránti fogékonyságuk hordozója, és ez sokaknál „az ész és lelkiesméret" harmóniájához vezetett.[89]

„Erdélyisége": ennek a sajátos társadalmi és szellemi közegnek az indíttatása csak hozzásegíthette Bölöni Farkas Sándort az amerikai demokrácia „felfedezéséhez",[90] ahhoz tehát, hogy az Erdélyben addig elsősorban a vallásszabadság földjeként ismert országban a kelet-közép-európai elmaradottság ellenpéldáját láttathassa útibeszámolójában. Pedig még 1829-ben is úgy érezte, hogy az első magyar nyelvű étlap összeállításával „többet tehetek az egészre nézve, mint egy theoreticus munkával tehetnék".[91] Elméleti tájékozódottsága és hajlamai ellenére Széchenyi és Wesselényi után nem is vállalkozott teoretizálásra. Viszont mesterien szőtt útleírása leíró-ismertető részeihez olyan axiomatikus megnyilatkozásokat, mint például: „az egyesült státusbelieknek minden diplomájok a természet törvénye, s annak magyarázására – csak józan ész kell."[92] Bombaként hathatott egy-egy ilyen megjegyzés olvasói körében, abban a világban, ahol a természetjogot az emberi alá- és fölérendeltség, a feudális abszolutizmus igazolásának szolgálatába próbálták állítani a politikai tudományok hivatalos és olykor még önkéntes művelői is. Méltán jelzi Bölöni hatását művének torz visszhangja is, amikor később a megyegyűléseken „nem vagyunk Amerikában" felkiáltással védték a nemesi előjogokat, vagy a nemesi demokráciát állították a másik kontinens polgári demokráciája fölé.[93]

De egyelőre a kisnemességet még nem lehetett fellázítani a liberálisok ellen, éppen sérelmi politikájuk miatt, mely így egyszerre volt erejük alapja és gyengeségük jele. A haladást a sérelmi politika hangadói képviselték, s ez a sérelmi politika csak forma volt. Többen pedig már úgy látták: Erdély alkotmányos szerkezete annyiféle nemzeti meg vallási érdeknek biztosít intézményes képviseletet, hogy az erdélyi diétán egyelőre képte-

[87] *Nagyajtai Kovács István:* Emlékjegyzetek. Keresztény Magvető 1873. 41.

[88] *Brassai Sámuel:* Félreértés. Keresztény Magvető 1870, *Mikó Lőrincz:* Az erdélyi unitárius vallásközönség igazgatási rendszere. Bp. 1931.

[89] *Bölöni Farkas Sándor:* Utazás Észak-Amerikában. Buk. 1966. 163. A gazdag szakirodalomban általában csak az elnyomottság érzését szokták kiemelni Bölöni vallási hovatartozása kapcsán, az unitarizmus szubjektív, racionalizmusra ösztönző jellegét a legalaposabban elemzi *Bölöni Farkas Sándor:* Journey in North America, 1831. Trans., ed.: *Arpad Kadarkay.* Santa Barbara, Calif.- Oxford. 1978. 63–64. Ugyanakkor túl elszigetelt magányos hősként, törekvései társadalmi alapjaitól kissé elszakítva állítja elénk Bölönit.

[90] *Hatvany Lajos:* Egy székely nemes, aki felfedezte a demokráciát. Bp. 1934.

[91] *Jakab:* Bölöni. 277.

[92] *Bölöni Farkas:* i. m. 274.

[93] A Kolozs megyei markálison Cserey Miklós így bújtogatta a kisnemeseket: „Nem vagyunk Amerikában; hogy mindnyájan ország polgárai legyünk. Itt csak a nemes az, ez bír jogokkal." EH 1842. 90. sz.

lenség társadalmi reformra vállalkozni. Ezért néhányan rögtön arra törekedtek volna a legszívesebben, hogy a pozsonyi diéta segítségével visszaállítsák a feudális Magyarország történeti egységét, és így biztosítsák Erdély népei számára a magyar reformmozgalom által kiharcolt vívmányokat. A politizáló közvélemény túlnyomó többsége azonban, már csak a várható nehézségek miatt is, egyelőre inkább csak támogatást várt a magyar reformellenzék fő erőitől.

Az 1790-es évek uniótörekvéseihez képest viszont most már valóságos unió-mozgalom bontakozott ki, amely egész Magyarországot átfogta. Megindult a megyegyűlések egymás közti levelezése. Wesselényi hatására Szatmár megye kezdeményezett, majd 2 év múlva, 1832-ben Alsó-Fehér fordult körlevéllel a magyarországi megyékhez „az erők egyesítése" érdekében, Kolozs megye viszont a pozsonyi országgyűléstől kérte, hogy vegye fel ez ügyben a kapcsolatot a rövidesen összeülő erdélyivel.[94] A pozsonyi diétán pedig Wesselényi ellenzéki vezéri tekintélyével sürgette az erdélyi összehívását.

2. Az ellenzék rohama az 1834/5-i diétán. A megtorlás és a kompromisszum az 1837/38-i diétán

Miután az erdélyi kancellária és a gubernium elnöke is lemondással fenyegetőzött, Bécsben belenyugodtak abba, hogy a diétát nem lehet elkerülni, csak a kedélyek némi megnyugvására vártak. Hiába, az ellenzék hatására a megyék törvénytelennek bélyegezték a guberniumot, és kezdték felmondani az engedelmességet. 1833-ban az uralkodó királyi biztost küldött Vlasits Ferenc horvát bán személyében, hogy véget vessen az ellenállásnak. E hírre, s mert amúgy is rossz termés volt, a parasztság is több helyt lázongani kezdett, életre keltek hiedelmei, azt hitte, a biztost sorsának javítására s szolgálatok eltörlésére vagy csökkentésére küldte a „jó császár". Az ellenzék, nehogy két tűz közé szoruljon, megyegyűlések útján azt kérte Vlasitstól, oszlassa el ezeket a hiedelmeket. A királyi biztos ezt meg is tette, de amikor látta, hogy így sem éri el küldetése célját, a diéta összehívását javasolva az udvarnak, elhagyta Erdélyt.[95]

A hangulat közben még forróbb lett. Kendeffy Ádám ellenzéki vezér szívszélhűdésben váratlanul elhunyt. Kolozsvárt mérgezésről kezdtek beszélni, és eddig nem látott hatalmas tömeggé verődött össze a külvárosok népe, amelyet alig sikerült eloszlatni. Néhány nap múlva egy silbakoló katona és egy diák összetűzése nyomán, a Respublicát is éljenző diákok és a városi tömegek összecsaptak a katonasággal, és többen megsérültek.[96]

Az uralkodó akarata tolmácsaként most már főherceget küldött, Estei Ferdinándot, Galícia minapi kormányzóját, és aztán összehívta a diétát is. A királyi biztos főherceg keményebb volt elődjénél. Országos méretű nemesi felkeléstől ő sem tartott, akár Vlasits, de azért felhívta az udvar figyelmét, hogy ha mégis felkelés törne ki, a román parasztság borzalmas lázadással a kormányzat iránti hűségre kényszerítené a magyar nemességet. Két

[94] *Asztalos Miklós:* Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés. Bp. 1928. 31–35.

[95] *Trócsányi:* Wesselényi. 214–228.

[96] Gróf Kendeffi Ádám 1834. február 10-én bekövetkezett titokzatos halála következtében támadt zavarok leírása. OSZKK Quart. Hung. 1589.

napig hagyta is, hadd dúlják a parasztok az ellenzéki Zeyk-család Alsó-Fehér megyei birtokait.[97]

Ebben a túlfeszített légkörben ült össze a diéta, s kisebb-nagyobb megszakításokkal 1834 nyarától 1835 teléig ülésezett. A kezdeményezés azonnal az ellenzék kezébe került. Igaz, 220-at meghaladta a regalisták száma, de köztük is viszonylag sok volt az ellenzéki. Nagy többségük viszont a rendi alkotmányosság híve volt, és mivel nem sok erkölcsi alapot érezhettek a kormányzati politika védelmére, inkább visszavonultak. Az ellenzék ugyanakkor számíthatott a megyék és székely székek 36 követére, valamint a városok és privilegizált helyek ugyanennyi küldöttjeire. Wesselényi meg Szász Károly ügyes taktikával a szász nemzet követeinek többségét is olykor-olykor meg tudták nyerni, hiszen a szászok is érdekeltek voltak a rendi alkotmányosság fenntartásában. A denunciáns persze „több szász deputatusoknak maga viseletét, és azok a Wesselényi felekezetéhez való szítását" azzal magyarázta, hogy „a szászok a magok ifjait a törvénytudományoknak megtanulása végett" kénytelenek a református kollégiumokba, vagy a kolozsvári katolikus líceumba küldeni.[98] Mégis labilis egység volt ez. Ezért Wesselényi szeme előtt az a cél lebegett, hogy mielőtt bármi részletkérdés megbonthatná az ellenzéki egységet, az unió felé próbálja vinni a diétai többséget, de ahhoz először biztosítani kellett a diéta mozgásszabadságát, körülbástyázni a hatáskörét. Az országgyűlési ügymenet — ma azt mondanánk: házszabályok — körül annyira kiéleződtek az ellentétek, hogy ezek már az első percektől felidézték a feloszlatás veszélyét, amit először azzal is sikerült elhárítani, hogy az erdélyi diéta a pozsonyi támogatását és közbenjárását kérte, az erdélyi küldötteket pedig olyan lelkesen ünnepelték Pozsonyban városszerte, hogy túl nagy botrányt ígért az uralkodói engedmény elmaradása.[99]

Az ellenzéki többség választás útján akarta betölteni az ideiglenes elnöki széket, az udvar kinevezéssel. Az ügy kompromisszummal ért véget, majd megválasztották a 3 nemzet és 4 vallás 12 jelöltjét az elnöki tisztségre, de amikor az uralkodó azt nevezte ki, aki a legkevesebb szavazatot kapta, felzúdult a diétai többség, és új esküformát dolgoztak ki, hogy az elnöki hatáskört korlátozzák. Végül a regalisták névsorát találták szabálytalannak, ez ugyanis nem fért be a borítékba, és ezért nem is hitték, hogy Bécsből küldték, majd vitatni kezdték azt, hogy az uralkodó minden törvényes megkötés nélkül, szinte korlátlan számban hívhat regalistát. Az ellenzékből néhányan kompromisszumra hajlottak, de Wesselényi, hogy bevágja a nem sok sikert ígérő megosztódás lehetőségét és hogy a közvélemény is tudomást szerezzen a tárgyalásokról, saját költségén kőnyomdát vett, és elkezdte kiadni a beszédeket. A sajtószabadság eme tettleges érvényesítése láttán a lelkesedés tetőpontjára hágott, de a biztos feloszlatta a diétát, amit az uralkodó még akkor rendelt el, amikor még nem is tudhatta, hogy Kolozsvárt megjelent „a szabad sajtó" első és jó ideig utolsó terméke.

[97] *Andics Erzsébet:* Metternich és Magyarország. Bp. 1975. 100., *Trócsányi:* Az erdélyi parasztság. 147.

[98] OL Gubernium Transylvanicum. Acta gubernatoris Kornis. Névtelen javaslata a nagyszebeni jogi akadémia felállítására.

[99] A diéta történetére ld. *Kemény Zsigmond:* Erdély közélete 1791–1848., Észrevételek a Pesti Napló tárczájában megjelent ily czimű czikkre: Visszatekintések Erdély múltjára. Kemény Zsigmond tanulmányai. II. 1–111, 390–415., *E. Pfeffermann:* Baron Nikolaus Wesselényi und der Wiener Hof 1830–35. Wien, 1923. (Diss)., *Trócsányi:* Wesselényi. 232–294., *Andics:* i. m. 66–72., Uő: Metternich und die Frage Ungarns. Bp. 1973. 342–360.

Mindenesetre az ellenzéket utóbb sok vád érte, hogy hajlíthatatlanságával ő provokálta ki a feloszlatást. Valójában az ellenzék nem is tehetett ekkor mást, ha a jövőépítés lehetőségét nem akarta ő maga eltorlaszolni. A konfliktushelyzet áthidalhatatlan volt, és ez nemcsak abból fakadt, hogy a két fél a törvényesség fogalmát eltérő módon értelmezte, hanem abból is, hogy a kormányzat nem akart semmiféle engedményt tenni. Az uralkodó ugyan elismerte, hogy a gubernium törvénytelen, hiszen egy kivételtől eltekintve nincs egy választott tagja sem, de olyan diétát akart, amely a legfelsőbb akaratnak vonakodás nélkül engedelmeskedik: megválasztja a sarkalatos tisztségekre a jelölteket, hogy közülük válassza ki azokat, akik hivatalba kerülnek, majd előveszi az úrbér ügyét, és így a kormányzat játszhatja parasztvédő szerepét, miközben egyelőre mereven elhatárolta magát a társadalmi reformtól.

Az ellenzék, bár elismerte, hogy a törvényhozó hatalom közös „a nép", ill. a nemzet akaratát képviselő törvényhozás és az uralkodó között, a rendi alkotmányosság érveivel élve a diétának nagyobb súlyt követelt. Az udvari körök viszont a liberalizmus, a népképviselet elvének alkalmazását látták abban, hogy az ellenzék a szavazattöbbség érvényesítésére törekedett, hogy a diétai tagokat igazolni akarta, és a nyilvánosság elé akarta bocsátani az elhangzott beszédeket. Ebben volt is sok igazság, abban viszont már nem, hogy az erdélyi ellenzéket egy Európát átfogó összeesküvés részének tartották. Metternich, az államkancellár, Wesselényi Miklóst, aki az alkotmányos királyság híve volt, radikális összeesküvőnek tekintette. A kompromisszumra hajló id. Bethlen Jánosban és Szász Károlyban „a doktrinér-liberális párt" képviselőit látta, és őket még veszélyesebbnek tartotta, mert mint mondogatta, ez a párt „mérget használ ott, ahol a radikálisok puskaport és ólmot akarnak bevetni", és ráadásul megfoghatatlan, „kísérteties természetű". Az események irányításában kulcsszerepet játszó államkancellár az erdélyi kérdést erővel akarta megoldani, rosszallotta azt is, ha Estei Ferdinánd kisebb engedményeket javasolt. A kompromisszumkereső és általános tekintélynek örvendő liberálisokat arra akarta kényszeríteni, hogy vagy a kormányzat, vagy az ún. radikálisok mellé álljanak.

Ezután Metternich látványos megtorlással akart példát statuálni. A megyei, sőt országgyűlési élet több mint tucatnyi résztvevőjét bíróság elé idézték. Mindkét „testvérházában" perbe fogták Wesselényit, amire már évek óta készültek, azért, hogy eltávolítsák a közéletből, főleg hogy vissza ne térhessen Pozsonyba. Így éppen népszerűsége tetőpontján kellett évekre börtönbe mennie, akkor, amikor az egész ország arról beszélt, hogy az 1838-as pesti árvíz alatt milyen emberfeletti önfeláldozással mentette a bajbajutottakat. Az állam brutálisan beavatkozott az egyházak és a kollégiumok életébe. Az uralkodó elutasította a református egyház demokratikus átszervezését célzó rendszabályokat, így a demokratikus törekvések csak az egyházmegyékben jelentkezhettek. Nagyenyeden pedig Szász Károly és az ellenzékiséggel gyanúsítható diákok ellen indítottak vizsgálatot.

Feloszlatása ellenére az erdélyi diétának óriási erkölcsi hatása volt. Az önkény elleni jogos ellenállás tettét látta benne a hazai liberális közvélemény, és a pozsonyi diéta is tiltakozott a történtek miatt. Erdélyben pedig több főispán és kormányszéki tanácsos lemondott, és a nemesség zöme — de még azok is, akik hivatalban maradtak — ellenségesen figyelték, miként próbálja az országot igazgatni Estei Ferdinánd.

Jellemző a félelem légkörére, hogy már-már azt latolgatták az ellenzék körében, „ki tudja, az egész Erdély nincs-e arra határozva, hogy a Szent Szövetség Tableaujában Varsó

után a második darabot képezze?"[100] Az viszont mindenesetre nyomasztó valóságként hathatott, hogy hiába vetette ki az erdélyi társadalom magából a besúgókat, ezek már-már a hatalom részeseinek érezhették magukat, amikor a bennfentesség intimitásával írogatott elaborátumaikban a szellemi élet minden gyanús mozzanatára felhívták a „kultúrpolitikával" is foglalkozó főherceg figyelmét, aki bokros teendői közepette – úgy látszik – becsülettel elolvasta, amit eléje adtak. Nem ismert kegyelmet. A kötelességét mulasztó cenzorra jobban haragudott, mint a népfelség elvét népszerűsítő és „igazi forradalmi tendenciát" képviselő tollforgatóra. Mert „minő képtelenség és a cenzúrával össze nem egyeztethető állítás, mellyel hasonló cikkek felvételét indokolni akarja, méghozzá azt, hogy egy nyilvános lapban mindkét pártnak képviseltetnie kell a nézeteit, ez igen szembetűnő, mivel a kormányzat nem párt, hanem az a joga és kötelessége, hogy a társadalmat a hamis és káros elvektől megóvja" . . .[101] Később, 1836-ban azért a főherceg már tudott egy kicsit megbocsátó is lenni. Hiszen amikor elolvasta Nagy Ferencnek, a kolozsvári református kollégium filozófia-tanárának a székfoglaló beszédét, és úgy „találta", hogy „abban a szépen csengő frázisok között a legellenségesebb tendencia mondatik ki minden pozitív vallás és állami berendezkedés ellen, amennyiben minden létező fölötti bírónak, mint az érvényesség egyetlen próbakövét, az értelem kinyilatkoztatásait teszi meg, amit minden egyén csak önmagában talál meg", akkor a szónok fiatalságát mentő körülménynek találta, persze eltávolítását ajánlva a kancellárnak, aki viszont a protestáns iskolaügyek felülvizsgálatát, azaz szoros állami felügyelet alá vonását javasolta.[102] De erre már nem kerülhetett sor.

1837-ben az új uralkodó, V. Ferdinánd új országgyűlést hívott össze a lojális szász városba, Nagyszebenbe. A kormányzat maga kezdeményezte a kompromisszumot, pontosabban a rendi alkotmányosság visszaállítását, amit az ellenzék – amelynek most a taktikáját megszabó id. Bethlen János és Kemény Dénes lett a vezére – nem utasított vissza. Persze a kölcsönös bizalmatlanság jegyében peregtek az események. A követválasztások menetét a főtisztek révén ellenőrző és befolyásoló főherceg, akihez előzőleg Bethlen János több beadvánnyal is fordult, most az ellenzéki vezér és köre követutasítási tervezetét olvasva is, csak a megfélemlítettséget látta az ellenzék „mérsékletében".[103] Az előcsatározások után mindkét fél – a királyi biztos az uralkodó nevében és a diéta – letette az esküt a Diploma Leopoldinumra, csak az keltett előzőleg nagyobb felzúdulást, hogy az írnok a Diplomából véletlenül kihagyott néhány szót. A rendi alkotmányosság gépezete lassan mozgásba jött. Jelölteket választottak az ún. sarkalatos hivatalokra (kancellár, gubernátor, kincstartó stb., a 8 guberniumi tanácsosi poszttal együtt összesen 17 tisztségre) és a jelölésnél az uralkodó gondosan ügyelt, hogy az ellenzéki ellenállással tartó ún. mérsékelteknek is jusson a tisztségekből.[104]

[100] Ld. 40. j.

[101] OL Acta Gubernatoris Kornis. Estei Ferdinánd Kornis Jánoshoz, 1834. dec. 4. E. *Cs. Szabó Lajos:* Felelet ezen másod évbeli 8 dik s 9ik számok alatti Nemzeti Társalkodóban megjelent Politicai Utopismusra című cikkről.

[102] OL Miscellanea cancellarii Nopcsa. 2. cs.

[103] HHStAW Öst.- Estensisches Hausarchiv, Präs. 52. 1623.

[104] *Gerhard Lang:* Der siebenbürgische Landtag im Jahre 1837/38. Wien, 1950. (Diss.)

Némi aggodalomra adott okot, hogy Estei Ferdinánd is pályázott a gubernátori tisztségre.[105] Bethlen János viszont elérte, hogy az ellenzék is inkább a konzervatív erdélyiekre szavazzon, és így a főherceg ha csak hajszál híján, de nem került be a jelöltek közé.[106] Bosszút azért nem állt a szégyenért, de önmagán sem tudott uralkodni, amikor távozása előtt kifakadt: „Inkább szeretnék Wesselényivel egy szobában, mint Bethlen Jánossal egy országban lakni."[107] Nem véletlen, hogy állítólag Deák Ferenc mesterműnek tartotta a diétát.[108]

Egyelőre mindkét fél kerülte az ellentétek kiéleződését. A „ha nem nyerni, de nem veszteni" alapon az ellenzék óvakodott attól, hogy bármiféle törvényjavaslattal álljon elő, az országos sérelmeket a rendi alkotmányosság megsértését feltáró munkálatokat is csak az utolsó napokban terjesztették fel az uralkodóhoz. A kompromisszum pedig lehetőséget teremtett az előrelépésre, annál is inkább, mert a nyugodtabb légkörben a nemzeti és társadalmi haladás eszméi a gyors virágzásnak induló kulturális életben már egyre inkább uralomra jutottak.

3. A magyar liberális ellenzék újjászületése; nemzetiségpolitikája és harca a magyar nyelvhasználati jogokért. (Nyelvharc és utópia)

Az 1840-es évek elején, a kulturális fellendüléssel párhuzamosan új szakasz nyílt a magyar nemzeti mozgalom törekvéseiben. Az alkotmányos élet megszilárdítása mellett, most már a régóta érlelődő társadalmi reformmunkát is célként tűzték ki az új diétára, melynek összehívását 1841 végére sikerült kitűzetni.[109] Akkorra tehát, amikor a pozsonyi diéta már véget ért, mert az udvar vigyázott, nehogy a „két testvérhazában" egyszerre ülésezzenek a rendek, és még annál is szorosabb érintkezésbe lépjenek, mint fél évtizeddel korábban.

A reformellenzék újjászületését fékező mozzanatnak bizonyult az is, hogy az 1830-as évekbeli terrorhullám következményeképpen Wesselényi és Szász Károly nem jelenhetett meg a diétán, bár az első, törvényhatóságokhoz intézett nyílt leveleivel és cikkeivel próbálta az események alakulását befolyásolni, ez utóbbi pedig a diéta elején az „ellenzék legjobb tanácsadói" közé tartozott.[110] Miután id. Bethlen János a diétai országos üléseken nem szívesen bonyolódott hosszas okfejtésekbe, csak egy-egy észrevételével próbált irányt szabni a fejleményeknek, míg a diétai előkészületek során általában hozzá futottak az országos politikai élet szálai, így a kor legjobb szónokának számító

[105] *H. Klima:* Guvernatorii Transilvaniei 1774–1867. Anuarul Institului de istorie nationalã. Cluj, IX. 1943–1944. 268. szerint nem hihető, hogy Estei szívesen pályázott volna a gubernátorságra.

[106] *Pálffy János:* Magyarországi és erdélyi urak. Pálffy János emlékezései. S. a. r. Szabó T. Attila. Kol. 1939. I. 89–90.

[107] *Kemény:* i. m. 105.

[108] *Gyulay Lajos* naplótöredékeiből. 40.

[109] *Miskolczy Ambrus:* Az erdélyi magyar liberális ellenzék társadalmi reformtörekvései. Jogtudományi Közlöny 1980. 10. sz. Az ebben a közleményben feldolgozott követutasítások lelőhelye: Cluj–Napoca, Arhivele Statului, Familia Jósika.

[110] OL Magyar Kancelláriai Levéltár, Informationsprotokolle der ungarisch-siebenbürgischen Sektion. 1842. 9.

Kemény Dénes lett egyelőre az ellenzék hangadó vezére. Őt, mint „az országgyűlés legjobb elméjét", a bécsi kormányköröknek rendszeresen referáló erdélyi főhadparancsnok is meg akarta nyeretni valami magas hivatallal, nem titkolva, hogy „őszinte meggyőződésből, az ország javának előmozdításától vezettetve jár az ellenzék útján".[111] Ha a lekenyerezés nem is fenyegetett, annál inkább félő volt, hogy – nyilván maga sugalmazta követutasítása ellenére –[112] netán a sérelmi ellenzékiség zsákutcája felé sodródik, és valóban igazolódik, Kemény Zsigmondnak az a későbbi, de mostani ellentétekre alapozott jellemzése, miszerint „a jogszerű és tényleges állapot közt különbséget tenni ifjú napjaiban nem tudott, férfikorában nem akart".[113]

Viszont annál többet ígért annak az új fiatal nemzedéknek a fellépése, melynek tagjai az ellenzék főerőihez kapcsolódva, tudatosan és magabiztosan saját magukra vállalták a centrumot előrelépésre sarkalló radikálisok szerepét. A Kolozs megyei közéletben szereplő Kemény Zsigmond és a fogarasi román kisnemesek által újra követté választott Teleki László mellett megjelentek a magyarországi politikai életnek azok az alakjai, akiket – az idegenkedés megnyilvánulásaként is – emisszáriusoknak neveztek. Köztük – igaz, csak vendégként – a már országos hírű Somogyi Antal, a magyar ellenzéki törekvéseket először kiáltványszerű programba foglaló szatmári 12 pont egyik szerzője, aki most nemcsak románul akart tanulni,[114] hanem sajátos román sérelmek orvoslása és a papok közgyűlési szavazati joga érdekében is cikkezett.[115] Nagyobb jelentőségre tett szert a szintén szatmári Kovács Lajos, akinek a román püspök testvére is próbált híveket toborozni, mire a konzervatívok orosz bérencnek nevezve próbálták lejáratni,[116] és Bethlen János kezdeti támogatása ellenére három megyében bukott meg a követválasztáson,[117] amíg Gyulafehérvárt sikerült megválasztatni, miközben már Bethlen vonalát is erősen támadta, méghozzá az egyre nagyobb jelentőségre szert tevő sajtóban. Mert ahogy Kossuth Lajos a Pesti Hírlapot az ellenzéki nemzeti reformpolitika és demokratikus-liberális társadalomkritika félelmetes fegyverévé tette, úgy próbálták a „fővárosi" példát követve Szentiváni – aki a követválasztáson szintén megbukott –, Kemény és Kovács – ez utóbbi állítólag Kossuth biztatására –[118] a Nemzeti Társalkodó és az Erdélyi Híradó szerkesztését átvéve meghonosítani a modern újságírást. A haladó közvélemény kialakításában a szónoklatokat felváltotta a politikai publicisztika, melyben a történeti fejlődés követelményeit még senki sem hangsúlyozta ilyen határozottan, mint ezek a fiatalok.[119] Mert „nekünk szünetlen szükség fejlődni [. . .], különben alkotmányos szerkezetünk el-

[111] Uo. 1842. 77. okt. 15.

[112] *Miskolczy:* i. m. 658.

[113] Ld. 53. j.

[114] OL Informationsprotokolle, 1841. 93.

[115] *Somogyi Antal:* Feledés. Nemzeti Társalkodó 1841. dec. 23. 23. sz.

[116] OL Informationsprotokolle, 1841. 88. nov. 30.

[117] Uo. 1842. 32. ápr. 26.

[118] Kovács Lajos levele Wesselényi Miklósnak. Kolozsvár, 1842. dec. 18. MTAK Filmtár, A 638/XIV.

[119] *Horváth Mihály:* Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. Genf, 1864. II. 171–177., *Kővári:* i. m. 218–223., *Antal Árpád:* Szentiváni Mihály. Buk. 1958. 121–132., Kemény Zsigmond naplója. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi *Benkő Samu.* Buk. 1966. 30–90., *Barla Gyula:* Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt. Bp. 1970. 40–82.

sorvad, s nemzetiségünkre a koporsó szemfödele hull. A polgárosodás szüntelen terjeszti hódítmányait, s amely nép nem hajlik szelíd igája alá, veszve van".[120] De még bíztak a kormányzat támogatásában is. Hiszen az óvatos és a liberálisokkal jó személyi kapcsolatokat fenntartó báró Kemény Ferenc, a diéta elnöke, annak hangsúlyozásával köszöntötte a törvényhozó munkára összegyűlt rendeket, hogy „a testvérhon példája [...] szólít fel követésre". Biztató jelnek tűnhetett az is, hogy Bécsben végül is némi huzavona után gróf Teleki Józsefet nevezték ki a diéta jelöltjei közül gubernátornak, akit a közvélemény „az oppositio emberének" tartott,[121] mert a magyarországi fontolva haladónak nevezett konzervatív arisztokrata tábor tekintélyes és mérsékelt tagjaként is, öccse Teleki László révén is, jó személyi viszonyban volt a liberálisokkal, és törekvéseik támogatójának ígérkezett. Annak ellenére, hogy a diéta elején a rendi alkotmányosság megsértése miatt 1834-re emlékeztető módon zúdult fel az ellenzék a kormányzat ellen, némi reményre jogosított az udvar erdélyi és magyarországi politikája közötti eddigi kapcsolat is. Az uralkodó az 1839/40-i pozsonyi diétának egész sor törvényjavaslatát fogadta el, köztük az önkéntes örökváltságról és az ősiség korlátozásáról szólót. Abban lehetett bízni, hogy az erdélyi diéta hasonló törekvéseit sem fogja elutasítani. Sőt, miután a kolozsvári 1834/5-i diéta után Erdélyben a terrorhullám is hamarabb következett be, mint a pozsonyi diéta után, és az 1837/8-i erdélyi kompromisszum is megelőzte a magyarországit, bár az erdélyi politikai perek törlésére csak a magyarországi amnesztia után éppen ekkortájt, 1841-ben került sor, még arra is lehetett számítani, hogy néhány kérdésben olyan törvényjavaslatot lehet elfogadni, melyek precedenst teremtenek az elkövetkező pozsonyi diéta újabb reformtörvényei számára.

A párhuzamos reformmunka összehangolásának igénye természetesen szorosan kapcsolódott az európai nemzeti egységtörekvések vonulatában illeszkedő uniótörekvésekhez. „Világerővel hat a nemzeti egység iránya – fejtegette Kossuth –, s amely nemzet [...] e világirányhoz nem simul, annak jövendője: elnyeletés, meg járom, szolgaság."[122] Az Erdéllyel való kapcsolatok szorosabbra fűzéséről még azért sem lehetett lemondani, mert félő volt: az udvar a birodalomnak ezt a legkeletibb tartományát hátországként építi ki a magyar önállósági alkotmányos törekvések sakkbantartására.

A közéletben a Részek hovatartozása körüli vitában forgott a magyar nemzeti egység kérdése. Az uralkodó a magyarországi ellenzék megnyugtatása végett végül is szentesítette az 1832–6-i pozsonyi diétának azt a törvényét, mely kimondta a Részek visszacsatolását Magyarországhoz. Az 1837–38-i nagyszebeni diéta többsége viszont az udvar kívánatának megfelelően ellene nyilatkozott. Pedig a liberálisok közül többen is úgy gondolták, ha végrehajtják ezt a törvényt, akkor az unió érdekében Erdély életképtelenségének hangoztatásával széles körű agitációt lehet majd kifejteni. Az 1841 végén összeült diéta többsége viszont a liberálisok kezdeményezésére oly módon oldotta meg a már-már gordiuszi csomóvá bonyolódó kérdést, hogy a Részek visszakapcsolása ellen foglalt állást, de a Részekkel együtt hajlandónak vallotta magát az unióra, és ez ügyben a két diéta közötti tárgyalások megkezdését sürgette. Mert jóllehet, viszonylag kedvező helyzetet

[120] *Kemény Zsigmond:* Utóhangok kórjeleink felől. EH 1842. febr. 18. 14. sz.
[121] *Gyulay Lajos* naplói. 27. k. 41. Cluj–Napoca, Biblioteca Centrala Universitara.
[122] *Kossuth Lajos:* Erdély és unio – egység a magyarnak. Pesti Hírlap 1841. 30. sz.

jelentett az, hogy Erdély a magyar korona része volt, a korona eme két országának: a magyar királyságnak és az erdélyi nagyfejedelemségnek közigazgatása, törvényhozása, adórendszere a történeti fejlődés alapvető fővonásainak azonossága ellenére sokban eltért egymástól. S éppen ezekre a különbségekre hivatkozott a hatalmat kiszolgáló, hivatalát féltő és az úrbéri szabályozástól tartó birtokos nemes, aki rögtön megbokrosodott, mihelyst szó esett „a magyar úrbérről", annál is inkább, mert a jobbágyok is beszéltek arról, hogy az 1832–6-i pozsonyi diéta is az erdélyinél nagyobbra szabta az úrbéri földek határát és kisebbre a szolgáltatások mértékét.[123] Méltán nyugtalaníthatta az erdélyi maradi birtokosnemesi közvéleményt, ha Kossuth arról írt, hogy az unió nyomán az erdélyi törvényhozás beleolvad majd a magyarországiba. De méltán megnyugtathatta azokat, akik Erdély sajátos érdekeit is szívükön viselték, amikor még azt is fejtegette, hogy a horvát báni igazgatáshoz hasonlóan Erdélynek megmaradhat a kormányszéke, tehát valamiféle tartományi önállóság fenntartásával kellene megoldani az erdélyi kérdést. De a történelem nem adott időt az „erdélyi kérdés" eme megoldási lehetőségének a megvitatására.[124] A mostoha körülmények között vagy hevesen kellett agitálni az unió mellett, vagy hallgatni.

Az erdélyi magyar liberális ellenzék az unióval nemcsak egyszerűen a letűnt nemzeti nagyság biztonságát akarta újra visszaidézni, mint azt a kor gondolkodása indokolta, hanem a nemzeti megmaradás és a korszerű nemzeti-polgári átalakulás feltételeit akarta biztosítani. Nemcsak egy Wesselényinek, hanem az egész magyar haladó közvéleménynek a reformvágya az uniótörekvésekbe kellett hogy torkolljon. Viszont a modern nemzeti állam megteremtésének lázában égve szembe kellett nézni a táj soknemzetiségű mivoltának valóságával, pontosabban azzal, hogy az együtt élő népek is elindulnak a nemzetté válás útján. Anakronisztikus szóval élve: nemzetiségi politikát kellett kidolgozni, vagy inkább a magyar nemzetiségpolitikai célokat úgy körvonalazni, hogy érdekeltté tegyék az együtt élő népeket is a polgári-nemzeti átalakulásért vívott harcban.

Fojtogató erővel hatott a magyarság etnikai elszigeteltségének tudata, különösen akkor, amikor bizonyos pángermán és pánszláv eszmék is, de még inkább a róluk szóló és azokat felnagyító magyar szó- és írásbeli tudósítások valósággal vándorútjukra indultak.[125] Állandóan fel-felkísértett Herder-jóslata a magyarság pusztulásáról, aminek a hatását tulajdonképpen még a magyar liberálisok is fokozták, amikor 4 millió magyarról beszéltek 5 helyett és 10 millió nem magyarról, miközben csak 11–12 millióra rúgott a magyar korona országainak összlakossága, és a polgárosodás sodrában nagyon is jelentős társadalmi-etnikai csoportok és rétegek indultak el az önkéntes nemzeti asszimiláció útján. A Kárpát-medence központi dinamikus fejlődésű területein élt a magyarság zöme és

[123] 118. j.-ben idézett levelében hangsúlyozta is Kovács Lajos: „itt sokáig vívtunk hasztalan a rém ellen; mindent meg lehete dönteni egyszerre a borzasztó szóval: »ez a magyar úrbére vezet.«"

[124] *Kossuth Lajos:* Erdély és unio még egyszer. Pesti Hírlap 1841. 31. sz. Hangsúlyozza is Hajnal István, Asztalos Miklós munkái kapcsán, hogy „úgy hisszük, a Magyarországhoz való visszacsatolás a 48-as forradalmi áramlat nélkül nem vált volna tökéletes egybeolvadássá, hanem Erdély sajátos viszonyaival való számítással, autonómiájának bizonyos megtartásával ment volna végbe, mégpedig a magyarság kívánsága szerint is". Napkelet 1928. II. 938.

[125] *Arató Endre:* A nemzeti ellentétek kiéleződése a polgári forradalom előtt (1840–1848). Magyarország története 1790–1848. Mérei Gyula főszerk., Vörös Károly szerk. Bp. 1980. V. 979–980., *Varga János:* Helyét kereső Magyarország. Bp. 1982. 90–113.

mintegy 10–12%-a Erdélyben, ahol az összlakosság 27–30%-át tette ki, úgy, hogy a szász városok kivételével a nemesség és a városi lakosság zöme magyar volt, a Székelyföld pedig egységes nemzeti tömböt alkotott, állandó utánpótlást biztosítva a szórványmagyarságnak, mely az egyházszervezet révén még elszigeteltségben is őrizte etnikai identitásának tudatát a román és szász néppel való harmonikus együttélés munkás hétköznapjaiban.

Ugyanakkor egyre erősebb lett a felismerés, „hogy egy olyan hazában, melyben a tolerata Natio és nem recepta religio a nagyobb részt teszi, a civilizatio bajosan haladhat előre".[126] Emellett pedig az 1830-as évek elejétől állandóan kísértett az a félelem, hogy a jobbágyok elégedetlenségét nemcsak a bécsi udvar használja ki, hanem a görögkeleti vallás révén még inkább az oly fenyegetőnek vélt cári hódító politika.

A török elleni háborúiban a cár ugyanis az ortodoxok védnökének szerepében is tetszelgett, ún. pánszláv eszméket pedig nem akart hódító törekvései szolgálatába állítani. Mégis jogos a kérdés, vajon az északi kolosszus állandó emlegetése nem csupán célokat és eszközöket legitimizáló taktikai elem volt a magyar reformellenzék stratégiájában, mellyel még az osztrák közvéleményre, sőt a birodalmi vezetésre is akartak hatni, miközben szoros titkos szövetség kötötte egymáshoz a két birodalmat. Netán a gyakorta oly szükséges fenyegetettség manipuláló eszközéről lenne szó, ami aztán visszafelé sült el? Hiszen miközben valósággal – igaz, nem a lefegyverző, de mégis – a félelem rabjai lettek, a konzervatívok fölényesen csitítgattak: „ne féljünk", „nem kell félni".[127] Valójában mindkét fél magatartásával arról adott számot, hogy széles külpolitikai összefüggésekben gondolkozva komolyan veszi maga vállalta feladatát. Félelem és nyugalom mellett egyaránt nyomós ok szólt. Hiszen az európai reakció, melyről a reform-ellenzék a Habsburg-birodalmat le akarta választani, nyilvánvalóan nem tűrhette, hogy nem messze tőle győzzön a polgári alkotmányosság ügye, miközben a magyar liberálisok a török időkből származó védőbástya gondolatot nemzeti küldetéstudatként újrafogalmazták, hogy utat törhessenek „nyugat polgárosulásához".[128]

A konzervatívokból pedig nem a bölcs nyugalom beszélt, hanem taktikai megfontolásoktól vezettetve, a társadalmi reformvágy egyik hordozóját, a tettre ösztönző félelmet akarták hatástalanítani, hogy a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet folyamatát érdekeiknek megfelelőnek vélt antiliberális és antidemokratikus mederbe szoríthassák. De ha szükségét érezték, ilyen célzattal, s most már a félelemkeltés szándékával az ország soknemzetiségű jellegét hangsúlyozták, a parasztság cárbarát érzelmeiről írva, és rájátszva az északi fenyegetettségi komplexusra.[129]

Meglepően korán bukkantak fel a sokfelől várható fenyegetettséget ellensúlyozó óvatos rendi, majd polgári reformgondolatok. Hiszen „van jussa, hatósága minden embernek s az Oláhnak is, az emberiség tzéljára törekedni". Márpedig – tette fel a kérdést 1830-ban a Nemzeti Társalkodó – a várható heves „siettetett lépések" miatt, „valjon nem lehetne-e jó" bizonyos nemesi jogokat „megosztani a magyar parasztsággal is; s neki vagy

[126] A két Magyar Haza vagyis az egybekelhető testvérek. OSZKK Quart, Hung. 1522. 71.

[127] A. B. C.: Gondolatok. Hon és Külföld 1842. 89. sz., Orosz és havasalföldi viszonyok. Múlt és Jelen 1842. 97. sz.

[128] Mezőkövesdi *Ujfalvy Sándor* emlékiratai. Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta Dr. Gyalui Farkas. Kol. 1941. 335.

[129] *Szilágyi Ferenc:* Panvalachizmus Erdélyben. Hon és Külföld 1843. 2. sz.

egy tisztséget is engedni a tisztikarok között; s képviselőt mint Svétziában adni az országgyűlésen? S ez által az Oláhot is a magyarosodásra interessálni, s a magyar nemesi szabadságokat s elsőbbségeket erősebb lábra állítani"?[130] 1832-ben Alsó-Fehér megye unióra szólító körlevele megfogalmazásakor Gyulafehérvári Farkas Sándor, a művelt hivatalnok kisbirtokos nemes jellegzetes alakja pedig azt fejtegette a megyegyűlésen, hogy a Magyarországgal való „edgyesüléstől senki se félhet, kiváltképpen ha minden vallásnak egyforma szabadság, egyforma Rangja lesz [...], ha a representatio vármegyénként, iurisdictionként és városonként lenne; s ha a szenvedő népnek is representatio adatnék, vagy pedig ha már több helyeken fenn álló eszes institutiók szerént a Föderativum Sistema behozattatnék,"[131] tehát a megyei önállóságra alapozott polgári municipalizmus keretében. Tíz év múlva pedig a diétán Zeyk Károly az alkotmányos államban a parasztságnak kijáró képviseleti jogok megadása mellett emelte szavát.[132]

A magyar liberálisok sajátos nemzetiségpolitikai gondolati konstrukciót alakítottak ki: a nemesség által kivívott társadalmi reformokért és az alkotmányos jogokért cserébe a nemzetbe emelkedő nem magyar népek lojálisak lesznek a polgári nemzeti államhoz, sőt elsajátítják annak nyelvét, mely a kor felfogása szerint a fejlődés záloga is volt, hiszen „a közönséges nyelv egy közérzet, ez közterekedést szül – a közjóra törekedés egyesíti a haza erejét, ez előmozdítja az értelmesedést, az értelmesedés az egyesületeket s így tovább – így fejlik ki a nemzetiség, így derül fel a hazának boldogsága".[133]

Az 1830-as években a társadalmi reform és a magyarosítás szándéka még olyannyira harmonikus egységben jelentkezett, hogy Bölöni Farkas Sándor (1835-ben az országgyűlés feloszlatása utáni terror hangulatában) képzeletbeli bíróság elé képzelve magát, naplójában tényszerűen sorolta fel: „terjesztettem mindent demokratiai elvet. Elszórtam a Külföldről hozott minden szabad intézetek magvait. [...] Hazám nyelvéért éltem, haltam, s azt mások nyelve elnyomásával hazámban uralkodóvá emelni, egyetlenné tenni igyekeztem, s minden lakost szabad magyarrá lenni óhajtottam."[134] Wesselényi pedig az évtized elején, a programadás szándékával írt könyvében a jobbágyság alóli szabadulás feltételéül a magyar nyelv elsajátítását szerette volna kitűzni.[135]

A magyar liberálisok ekkor már kezdték látni, hogy túlbecsülték a magyar nyelv elsajátíthatásának lehetőségét, és lebecsülték annak a lélek mélyéről feltörő ellenállásnak a jelentőségét, melyet mindenfajta kényszerrel járó asszimilációs törekvés kivált. Miután az előző korok nemzeti ellentétei alapvetően feudális jellegűek voltak, most tapasztalatok és előzmények nélküli kísérletekbe fogtak. Pontosabban, amennyire tapasztalatok és előzmények álltak rendelkezésre, azok számukra éppen az asszimilációs törekvéseik indokolt-

[130] *Szabó György:* Az oláh nemzet eredete. Nemzeti Társalkodó 1830. II. 42. sz.

[131] OL Gyrás gyűlési jegyzőkönyvek. 2. k. 241.

[132] OL Informationsprotokolle, 1842. 9. febr. 1. Viszont a Beszédtár, záratékul az 1841/2 dik országgyűlési Jegyzőkönyvhöz. Kol. é. n. I. 323. csak arról tudósít, hogy Zeyk csupán küldőinek a parasztság terhei enyhítését célzó szándékairól beszélt, s így „ezen elnyomott osztály tagjait polgári jogokkal ruházzák fel, a kor kívánatát teljesítik".

[133] Nemes Torda vármegye Casinója megnyilása alkalmával 1833. Boldogasszonyhava 10kén Tordán tartatott Beszédek. H. n., é. n. 35. Nagy Ferenc, jegyző beszédéből.

[134] Bölöni önbírálatként is értelmezett-értelmezhető megjegyzését így értékeli *Pándi Pál:* Első aranykorunk. Bp. 1976. 234.

[135] *Wesselényi* Balítéletekről. 233.

ságát igazolták: a francia társadalom egysége éppen úgy, mint a polgári szabadság erejével integráló Egyesült Államok, itthon pedig a nem magyar etnikumu nemesség és részben a polgárság (görögök, németek, örmények, zsidók) spontán magyarosodása és politikai magatartása, nem is beszélve tekintélyesebb nem-magyar értelmiségieknek a mérsékeltebb magyar nemzeti törekvéseket helyeslő megnyilatkozásairól.

Az 1840-es évek elején új szakaszba lépett ez a nemzetiségpolitika, amennyiben a reformmozgalom vezetői és részesei a magyarosítás szorgalmazása helyett a magyarosodás feltételeit akarták megteremteni.[136] Az említett példák láttán a régi hungarus és az új francia nemzetfogalom ötvözésével kísérleteztek, bízva abban is, hogy a jogok és kötelességek teljességével élő állampolgár, etnikai hovatartozásától függetlenül, lojális lesz az új és egységes alkotmányos magyar nemzeti államhoz. Ugyan nem ismerték el az együtt élő népeket önrendelkezési joggal felruházott közösségeknek (a nem magyar nyelvhasználati jogok törvényes biztosításáig pedig csak később jut el a magyar politikai gondolkodás), viszont nemzeti igényeik korlátozott kielégítése felé mutatott az, hogy a méltányosság és a nemzeti mérséklet egyre erősebb értékszempont lett a magyar politikai agitációban, hiszen a polgári nacionalizmus kibontakozása kezdeti szakaszában olyan eszmékkel fonódott össze, melyek magát a nacionalizmust is korlátozták.[137]

Paradox módon tehát, ha az 1830-as években a liberálisok nemzeti türelmetlensége bizonyítja azt, hogy komolyan vették a polgári átalakulás ügyét, az 1840-es évektől egyre inkább a türelem, amire természetjogi és politikai megfontolások egyaránt ösztönöztek. Egyelőre még különös egyvelegben kavargott a türelem és türelmetlenség, még egyazon megnyilatkozásban is. Bölöni például 10 millió magyarral vetett számot, de ezen az egészen belül, a magyar nemzet helyének meghatározását – „ezen Nemzet nem mástól függő, nem hódítatott, a több benne való nemzeteknek ez csak lakhelyek" – annak folytatásával egészíti ki, hogy „a hazai Nyelv saját mindeneknél, az a Magyar, ki a Nyelvét másoknál közönségessé akarná tenni, éppen úgy vétkeznék, mint a Német ellenünk".[138] Wesselényi pedig, miközben az iskolai és az óvodai nevelés útjáni magyarosítás lehetőségeire hívta fel a figyelmet, többször is óvta az erdélyi politizáló közvéleményt az erőszakos magyarosítástól, megyéjét például arra figyelmeztette, hogy „számunkat nagyítani és terjeszteni erőszak és hatalom szülte Módok kezünkbe nincsenek, ilyenekre jogunk sem igen, hatalmunk még kevésbé van".[139] A haladó erők véleményét tolmácsoló és egyben programjukat is egyre inkább kijelölő Kossuth szerint a magyar törvényhozás jelentse ki, hogy „az ország idegen ajkú lakosait nyelvüktől megfosztani nemcsak soha nem szándékozott, de sőt elismeri, miképpen a magánélet nyelvviszonyaiba törvény által

[136] „Erővel akarunk most mindent magyarosítani, de nem találjuk el a módját. Istenért! ne tegyük azt, mit a társországban többen tenni szándékoznak, s a minek már is látjuk rossz következését; erővel nem lehet semmit is végbe vinni" – hangoztatta naplójában már 1834-ben Gyulay Lajos (*Kuun Géza:* Az 1834-i erdélyi országgyűlés. Töredékek gróf Gyulay Lajos naplójából. Erdélyi Múzeum 1905. 219.), aki 8 év múlva Magyarosodás és Magyarosítás címmel vezércikket tervezgetett, naplójának 28. kötetében. ld. 121. j.

[137] *Pándi:* i. m. 254.

[138] *Faragó József:* Bölöni Farkas Sándor jegyzetei a magyarság létezéséről. Erdélyi Múzeum 1944. 524.

[139] OL Gyrás gyűlési jegyzőkönyvek, 34. k. 373.

beavatkozni jogtalanság volna". A közélet nyelve viszont csak a magyar lehet. „Ennél kevesebbet tenni gyávaság, többet parancsolni zsarnokság; mi reánk nézve mindkettő öngyilkolás volna." A nemzeti ébredés ugyanis olyan hatalmi harchoz vezetett, melyben valamennyi fél célkitűzései a nemzeti hegemónia vágyával társultak, méghozzá – sajátos módon – a jogos önvédelem érdekében, ami valósággal bűvös körbe zárta az egymásnak szegezett érveket. Ugyanakkor a türelem, az önmérséklet és a másik fél szempontjainak mérlegelése olyan történeti értékek, melyek e harc eredményeképpen is jöhettek létre. A magyar államférfiaknak ugyanis látniuk kellett, hogy a pozsonyi diétákon felvetett magyar nyelvhasználat kiterjesztését célzó törvényjavaslatokat a horvát követek milyen hévvel utasították el, és aztán a szerb, a horvát és a szlovák értelmiségiek milyen heves tollharcot indítottak, a bécsi kormányzat pedig saját érdekében használta ki a helyzetet, bár kénytelen-kelletlen aztán mindig engedett

Az erdélyi magyar liberálisok az elszigetelődéstől is tartva a magyar nemzeti törekvések fő vonalához kapcsolódtak, amikor 1841-ben több megye követutasításában is újra felvetették célként: a „nemzet, vallás és felekezet közötti féltékenység elenyésztetését." Az erdélyi liberális sajtó pedig határozottan elhatárolta magát minden olyan elképzeléstől, mely a jobbágyok helyzetének javítását a magyar nyelv elsajátításától tette volna függővé.[140] Aztán alighogy összeült az erdélyi diéta, a pozsonyi mintájára magyar nyelvi jogokat biztosító törvényjavaslatot állított össze, miközben a francia példára emlékeztető Kemény Dénes hangsúlyozta is, hogy „a többi nemzetek érdekei iránt kitelhető méltányossággal lennünk, s kivált meggondolnunk, hogy kiért nincs ki szóljon, annak érdekét szívünkön kell viselnünk; lelkiösméretes kötelességünk".[141] A nyelvi jogokért folytatott harc éle elsősorban a központi hatalom és az elmaradt rendiség ellen irányult, amikor a latin helyett a magyart diplomatikai nyelvvé, a törvények nyelvévé akarták tenni és általában mindenünnen kiszorítani a latint. Ugyanakkor nemcsak a székely és magyar törvényhatóságok eddig is magyar nyelvű közéletét, közigazgatását akarták biztosítani, hanem az asszimiláció közvetlen és létérdekekbe vágó fenyegetéseként hatható és ható módon a megyékben és a székely székekben általánosan kötelező magyar nyelvű anyakönyvezést akartak kilátásba helyezni, és azt előírni, hogy 10 év mulva Balázsfalván a híres görög-katolikus iskolákban (gimnázium, líceum és papképző) magyarul tanítsanak, és magyarul tanítsák az ortodox papnövendékeket is. De miután a magyar liberálisok vezetői elvetették az erőszakos asszimiláció eszközeit – hiszen ugyancsak Kemény Dénes szerint „nem is kívánjuk mi az oláh nemzetet is arra, hogy nyelvünkkel éljen, kényszerítni, hanem hogy azt, mint közigazgatás nyelvét megtanulhassa, módot kívánunk szolgáltatni"[142] –, önmagukhoz is híven jártak el, amikor a román nemzeti közvélemény heves tiltakozása láttán az udvar által visszaküldött törvényjavaslat nagy részének újabb változatából kihagyták a románokra vonatkozó kitételeket. Annál is inkább, mert Wesselényi figyelmeztetései után megérkeztek Széchenyi akadémiai beszédé-

[140] *Fogarasi P. János:* Urbéri tervezet. EH 1842. 15. sz. elutasító szerkesztőségi megjegyzései többek között azt is hangsúlyozzák, hogy „elnyomó rendszer szabad nem lehet" . . . A szerkesztőségnek a magyarosítást elutasító elvi álláspontjára később is hivatkoztak. *Kemény Zsigmond:* Még egyszer nyelvügyünkben. 1842. 104. sz.

[141] Beszédtár, II. 8. 1842. jan. 27. ülés.

[142] Uo. 164. febr. 12. 39. ü.

nek intő szavai is, melyek Kossuth és a liberálisok ellen irányuló taktikai célzatosságuk ellenére megszívlelendő emberi hitelességgel idézték a „kölcsönös méltányosság" követelményét, a másik fél érdekeinek mérlegelését, méghozzá sokat sejtetően annak megfontolására is ösztönözve, hogy mi lenne, ha „nemzeti hűtlenséget" sugalló törvényeket akarnának a magyarra kényszeríteni.

A magyar nemzetiségpolitika társadalmi-történeti meghatározottságának eredményeként a liberálisok viszont elismerték a történetileg kialakult, szerves, ill. intézményi jellegű történeti előzményekre épülő nemzeti autonómiaszerű képződményeket. Nemcsak Horvátország tartományi önállóságát. Az erdélyiek hangadói mindvégig tiszteletben tartották a szászok különállását. Bár nem akarták tételesen biztosítani a német nyelvhasználatot, elismerték a status quo-t, ami az autonómia és azon belül a német nyelvhasználat elismerését is jelentette.[143] A magyar törvényhatóságokkal és a kormányszékkel való kötelező magyar nyelvű érintkezés előírásával pedig az ország egységét akarták kifejezésre juttatni, miközben a szászok fő erői a német hegemóniát jelentő összbirodalom fenntartása mellett önálló belső törvényhozással rendelkező területi autonómiára törekedtek, vállalva „a német elemre" kiosztott szerepet. Ehhez hozzátartozott a létérdekeiket egyáltalán nem veszélyeztető magyar nemzeti törekvések gáncsolása is, az ellentétek áthidalását célzó kompromisszum keresése helyett, amire viszont nehány tekintélyes értelmiségi vállalkozott is. A magyar törekvéseket fenyegető kettős igyekezetnek az ellensúlyozására először magyar részről sem tudtak mást felhozni, mint az egyébként a szászok iránti elismerést és megértést tanúsító Kemény Zsigmond, aki azt fejtegette, hogy előbb-utóbb kényszerhelyzet fogja megszabni az érdekek összehangolását, és ennek során a szászok követeléseik egy részéről le kell hogy mondjanak, mert a birodalmi erőviszonyok alakulása miatt is a Lajtán innen „a magyar uralkodás" elkerülhetetlen, az európai hatalmi viszonyok is szükségessé teszik az erős Magyarországot, hogy erős gátja legyen a cári expanzív törekvéseknek.[144] De még ez sem jelentett egyoldalú hegemóniára törekvést. Wesselényi Miklós pedig 1843-ban kiadott Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében című könyvében kortársai között talán az elsőként vázolva fel, hogy a Habsburg-birodalom csak úgy maradhat fenn, ha alkotmányos „álladalmi" szövetséggé alakul, az Ausztriában élő szlávok helyzetének rendezésére éppen a szászokéhoz hasonló autonómia életbeléptetését javasolta. A diétai liberális többség nézeteivel egyetértve hangoztatta, hogy a szászoknak továbbra is „nemzetül kell a törvény oltalma alatt folyvást létezniük", de szerinte el kell fogadják, hogy létük garanciája nem nemzetiségük, hanem a magyar alkotmány, s anyanyelvként nyelvjárásai helyett a németet tegyék általánossá.[145] Id. Bethlen János pedig külpolitikai meggondolásoktól vezettetve, „polgári létezhetésünk" érdekében, még azt is elfogadta volna, hogy a szász törvényhatóságok a főkormányszékkel németül érintkezzenek.[146] S természetesen valamennyi magyar megnyilatkozás szóvá tette a szász törvényhatósági élet liberalizálását és demokratizálását. Mindenesetre a nyelvharc lázában elsikkadt és taktikai csatározásokba fulladt a Szentiváni

[143] *Szekfű Gyula:* Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1791–1848. Bp. 1926. 523–530.

[144] *Kemény:* i. m.

[145] *Wesselényi Miklós:* Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Lipcse, 1843. 199–240.

[146] Bethlen János levele Wesselényi Miklósnak. 1846. júl. 31. OL Filmtár 8367.

Mihály tolmácsolásában megfogalmazott felismerésnek a bővebb kifejtése is, hogy „a politikai kifejlés bizonyos fokon túl a nemzetiség terjesztésének ellensége. Amely státusban a külön nemzetiségek felébredtek, ott vagy a polgárosodásról kell lemondani s a sötétség vad korát visszaóhajtani, vagy a nemzetiségek egybeolvadásról ábrándozásokat feledni, ahelyett testvéri szövetséget eléidézni, oly nemzetek között, kiket közös érdek, közös jövendő egybefűz, kiknek hitöket a kocka egyszerre és együtt határozza el".[147] De ha a magyar, román, szász publicisztika heves vitáiban: a nyelvharcban sok volt az alaptalan vádaskodás, és a nemzeti követeléseket is sok vonatkozásban úgy fogalmazták meg, hogy egymás nemzeti fejlődésének perspektíváját keresztezték vagy keresztezhették, mégis két évtized mulva joggal írhatta George Barit, e küzdelmek egyik részese, hogy „nemzetiségi különbség nélkül ismerjük el, az a harc – tollharc jogos volt, nagylelkű [. . .] és természetes, az emberi természet elemeinek harca az önmegmaradásért. Az ilyen lovagias harcok, fej-fej, kar-kar ellenében, mindig is, míg a világ, elnyerik méltó értéküket és díjukat."[148] De az is érthető, ha a hatalmi törekvések bonyolult játéka vonzóvá tette az utópia távlatait, fokozta a nemzeti különbségeket nem ismerő egységes világtársadalom iránti vágyát, így életre hívta az erdélyi utópisztikus gondolkozás legbecsesebb örökségét.[149] Amíg a 18. század kozmopolitizmusának világpolgár-eszményét is őrző öreg Bolyai Farkas Aritmetikájában (1843) még csak célozgat a közvagyon és köznyelv szükségére, fia János viszont a 4–5 úrbéressel dolgozó kis családi birtokán hatalmas utópia: az Üdvtan kidolgozásán fáradozott. Izzó romantikus lelkesedéssel próbálta kidolgozni az érzelmi konfliktusokat kiküszöbölni hivatott, vagyonközösségre építendő termelő társadalom modelljét, melyet a 18. századi szabadkőműves szervezkedésre emlékeztető konspirációs agitáció útján vélt megvalósíthatónak[150] Ugyanekkor a magyar nyelv és népművelés fáradhatatlan tudós munkása, a tucatnyi nyelvet ismerő és beszélő Brassai Sámuel pedig lapjában így beszélteti az iskolamestert: „A nyelvkülönbség személyesíti, az okozza, az mérgesíti, az örökíti a nemzeti ellenkezéseket. Ha az egész emberiségnek csak egy nyelve volna, nemsokára csak egyetlenegy népet formálna, s az emberek mindnyájan rokonokkint szeretnék egymást, és értenének egyet."[151]

A liberálisoknak azonban az egyetemes emberi és a nemzeti haladás értékszempontjainak feszültségében kellett megszabni a jövőformáló cselekvés irányát, annak az egyre világosabban körvonalazódó tudatában, hogy „kötelességünk előmozdítani a liberálismust, és nem hanyagolni el nemzetiségünket, noha e két hitrebizottság érdekei olykor meghasonlanak, útjai keresztülvágják egymást, irányai különszakadnak.

Kielégíteni az emberiséget és véreinket: ez azon Ulysses-íj, mellyet a nyers tömeg minden állati erejével fölvonni soha nem fog"[152] – ez az íj, aminek már időközben nekifeszültek: az átfogó és korszerű társadalmi reformmunka volt.

[147] *Szentiváni Mihály:* Hírlapírói vakság és rossz akarat. EH 1842. 94. sz.
[148] *George Barit:* Limbile oficiale. Gazeta Transilvaniei 1860. 32. sz.
[149] *Gáll Ernő:* Pandora visszatérése. A reményről és a méltóságról. Buk. 1979. 51–76.
[150] *Benkő Samu:* Bolyai János vallomásai. Buk. 1968.
[151] *Brassai Sámuel:* Az iskolamester. Vasárnapi Ujság 1843. I. k. 70.
[152] *Kemény Zsigmond* Korteskedés és ellenszerei. Kol. 1843. 70.

4. A magyar liberális ellenzék társadalmi reformtörekvései az 1841–3-i diétán

A magyar nyelvi jogokért indított harc és a rendi alkotmányosság – a diéta és a megyei önállóság – védelmében kibontakozó diétai viták során az ellenzék Kemény Dénes vezérlete alatt olyan erkölcsi fölényre tett szert a kormányzat védőivel szemben, hogy a siker reményében hozzáfoghattak a társadalmi reformok felvetéséhez. Erre ösztönzött Kossuth is, mindenekelőtt azért, hogy elenyésszék „az aggodalom, melyet itt-ott közülünk némi jobbak is táplálnak talán, hogy ti. Erdély így mint most van, ónsúlyt köthetne lábainkra a haladásnak nehéz ösvényén".[153]

A korszerűbb agitáció módszereire jellemzően az Erdélyi Híradó a diéta összeülése után kiadta a jelszót: „rögtön urbér, unió minnél előbb."[154] Tette ezt azért is, mert többször is félő volt, hogy az udvar a sérelmi politika terére szorítja az ellenzéket. A királyi leirat például nemcsak a rendeknek az urbáriumot halogató politikáját tartotta felelősnek a parasztság mostoha sorsáért, hanem rögtön újabb rést akart törni a rendi alkotmányosságon, amikor követelte az úrbéri javaslat kidolgozására hivatott rendszeres bizottság és általában a rendszeres bizottságok törvénybe iktatását, ami egyben automatikusan az úrbér ügyének elnapolását jelenthette. A diétai többség persze elfogadta a rendszeres bizottságok így elrendelt inartikulációját, megválasztották a bizottsági osztályok tagjait is, a liberálisok nyomására pedig hozzákezdtek az átfogó rendezésnek irányt szabó törvényjavaslatok kidolgozásához. Közben állítólag néhányan még azzal a gondolattal is játszódtak, hogy a megyei nemesség várható ellenállása miatt rögtön a regalisták szótöbbségével kellene keresztülvinni az úrbér ügyét.[155] Mindenesetre, amíg a konzervatív sajtó e kérdésben lapított, a liberális a kormány haladási szándékát hangsúlyozta, nyilván elsősorban azért, hogy ezzel is az előrelépésre ösztönözzön, hiszen a diétának többször is a sokat szidott sérelmi ellenzéki politika eszközeivel kellett küzdenie, például amikor felvetődött a megyei és székely székekbeli tisztségválasztás szabályozásának kényes kérdése. Jellemző a politikai játéktér behatároltságára, hogy Teleki László, aki „egyik legszélsőbb padján ül a baloldalnak".[156] nem egyszerűen a kormányzat túlerejétől és az ellenzék biztos vereségétől óva ellenezte új törvényjavaslat összeállítását, hanem arra is figyelmeztetett, hogy ha tisztázódnak a vitás kérdések (például a három vagy kilenc jelölt felterjesztése), akkor az ellenzék elveszti agitációs lehetőségét,[157] és ezzel természetesen romlanak a diétai úrbéri szabályozás esélyei.

Az úrbéri viszonyok rendezése önmagában véve nem polgári társadalmi reform, de alapvetően összekapcsolta azzal az a körülmény, hogy napirendre került a feudális viszonyok felszámolása. A dominikális és rusztikális földek közötti jogi határ kijelölése pedig alapvetően meghatározta a jövő polgári társadalmának rétegződését is, hiszen arról volt szó, hogy végre tisztázzák: mi a tiszta földesúri magántulajdon és mi az úrbéres föld,

[153] *Kossuth Lajos:* Szózat a Részek és az Unio iránt Magyarhonból. EH 142. 23. sz.

[154] EH 1842. 9. sz.

[155] *Kemény Zsigmond:* Érintések. EH 1845. 10. sz.

[156] Ld. 118. j.

[157] OL Miscellanea Nopcsa, 3. cs. Donáth Sándor, ítélőmester tudósítása (1842. márc. 12.). A Beszédtárba viszont megint csak az országos ülésen elhangzott beszéd szelidített változata került be, vagy pedig tudósítónk túlzott.

melynek használatáért a jobbágy vagy zsellér szolgáltatásait teljesítette, de a majdani jobbágyfelszabadítás esetén az ő magántulajdonába került. Kemény Zsigmond többször is kifejtette, hogy eszménye a pauperizációtól mentes, életképes kisbirtokra épülő társadalom, s miután ez egyben a modernizálható nagyobb birtok létét is garantálja, a földbirtokos arisztokrácia messzebb látó elemei is elfogadhatták és felkarolták a társadalmilag méltányos úrbéri rendezés gondolatát.

Az úrbér kérdésében már a diétára való készülődés közben két szárnyra oszlott a liberális ellenzéki tábor. A gyors megoldást (és, ha mást nem, legalább néhány azt megalapozó törvényjavaslatot, ún. szemelvényi törvényhozás útján) sürgető – már többször említett – fiatal radikálisokkal szemben, az erdélyi ellenzék alapító törzsgárdájának többsége, id. Bethlen Jánossal az élen a rendszeres átfogó törvényhozó munka, az ún. kodifikáció híve volt. Az úrbérrendezést össze akarták kapcsolni a földbirtokviszonyok általános szabályozásával és a tagosítással, azért, hogy – Kolozs megye követutasítása szerint – a földesurak földje végre kikerüljön „a fordulós, közös birtoklás" kényszeréből, és modern árutermelésbe foghassanak.[158] Csakhogy ez a rendezés még tervekben is két évtizedet igényelt, a valóságban pedig a nagyobbmérvű tagosításra jó 4 évtized múlva került sor az 1848-i radikális jobbágyfelszabadítás nyomán. Érthető, hogy Kemény Zsigmond olyan csípős gúnnyal írt a kodifikáció híveiről.[159] Viszont úgy tűnik, hogy néhány évvel később id. Bethlen János éppen Wesselényi Miklósnak írt levelében némi joggal mentegette magát a tagosítás és az úrbér összekapcsolása miatt azzal, hogy így egyrészt a korszerű mezőgazdaság mellett fejtenek ki propagandát, másrészt a kormányzattal szemben olyan tárgyalási alapot teremtenek, amiből lehet alkudni.[160] Az adó és az úrbér ügyének összekapcsolása pedig – egyelőre – azt jelentette, hogy az úrbéri rendezést az országgyűlés adómegajánlási jogának visszaszerzésétől tették függővé. Mindenesetre még ott a diétán megajánlották az esedékes (és ajánlásuktól függetlenül kijelölt) adómennyiséget, hogy ezzel régi jogaik újra birtokbavételét juttassák kifejezésre, amit a központi hatalom természetesen elutasított.[161] Adó és úrbér összekapcsolása politikailag még azért is indokoltnak tűnhetett, mert ha az adót az úrbéri rendezés nyomán felemelik, akkor azért a nyilvánosság előtt a kezdeményező félnek kell vállalni a felelősséget. Az adóemelésre pedig joggal lehetett számítani, hiszen az adózó földbirtoka és állatállománya után fizetett, márpedig ha az úrbéri rendezésre nem a paraszti birtok megnyirbálása árán kerül sor, akkor kortárs becslések szerint az adóköteles földek kiterjedése több mint egy harmadával nőtt volna. A későbbi évek törekvéseiből, elképzeléseiből is visszakövetkeztetve, az ellenzék úgy képzelte el az adóemelés nélküli úrbérrendezést, hogy a diéta megajánlja az addig beleegyezése nélkül fizetett adót, de a megyei közigazgatás szükségeit fedező összeget, amit addig a központi pénztárból utaltak ki, most maga a megye és a szék veti ki, és kezeli úgy, mint Magyarországon. Sőt, a közteherviselés érdekében is ezen a téren akartak előrelépni, ami politikailag az egyik legkényesebb kérdés volt, hiszen az adófizető kisnemességet éppen az adó alóli mentesség visszaállításának ígéretével mozgósították a liberálisok. Hogy ne érje őket a következetlenség vádja, a háziadó fizetését

[158] *Miskolczy:* i. m. 658. (ld. 109. j.)
[159] *Benkő:* Kemény. 39–40.
[160] Bethlen János levele Wesselényi Miklósnak. 1844. márc. 13. OL Filmtár, 8367.
[161] OL Erdélyi Kancellária, általános iratok, 1843:908.

szerették volna általánossá tenni – mint erre a kolozsi követutasítás is célzott –, és addig is a törvényhatóságokban a legkülönbözőbb módon – mindenki számára hídvám fizetési kötelezettség, általános rovatal kórházak felállítására – próbálták rést ütni a nemesi adómentesség elvén és amúgy is részleges gyakorlatán. Elvben tehát arra lehetett számítani, hogy megfelelő agitáció mellett ezzel a taktikával biztosítani lehet a megyei nemesség támogatását, és úgy-ahogy elejét venni a paraszti bizalmatlanság fokozódásának. (Bár amikor Kolozsvár egyik követe, Méhes Sámuel a nemesi adózás szükségességéről szólt, úgy felzúdultak a maradi nemesek, hogy követjelentésében tanácsosabbnak látta a zajos jelenet és bátor tett elhallgatását.)[162]

A liberálisok tehát a kor legfontosabb kérdésében: az úrbéri viszonyok rendezésének kérdésében a nemességgel szembeni érdemi kezdeményezés tulajdonképpen nagyon is háládatlan feladatát átengedték a kormányzatnak, viszont olyan helyzetben léptek fel, amelyet nem lehetett reakciósnak nevezni, ha pedig a körülmények úgy kívánják, talán még többet is tehetnek a parasztság érdekében, mint az esetleges felülről jövő kezdeményezés. Tömegbázisuk sérelmi ellenzéki magatartása miatt vigyázniuk kellett ellenzéki szerepükre, míg a fiatal „radikálisok" egy része, sőt Wesselényi is, e téren hajlandó lett volna együttműködni, pontosabban együtthaladni a kormányzattal,[163] ha ez nagyon akarta volna.

Csakhogy Bécsben a legfelső állami vezetés egyelőre teljesen tehetetlennek bizonyult. Miután a demoralizált regalisták visszavonultak birtokaikra, a diéta és az uralkodó közötti kapcsolatot fenntartó királyi biztos riadtan és tehetetlenül figyelte, hogy Teleki József kormányszéki és Kemény Ferenc diétai elnök mérséklő segédkezésével végül is 1842 nyarán megkezdődött a szemelvényi törvényhozás.[164] Méghozzá úgy, hogy Kovács Lajos mint gyulafehérvári követ nem egy vitában az addig osztatlan tekintélyű Kemény Dénes fölé kerekedett, miközben a városi és a szász követekre támaszkodhatott, akiket a szász sajtó szerint az „egyforma városi érdek egyesített". Így a konzervatívok nagy aggodalmára, „egy inkább demokratiai ellenzék" jelent meg a színen. Jellemző, azért, hogy megbontsák ezt az „új koalíciót", a konzervatív sajtó is, a tehetetlenség dühével, a szászokat a magyar nyelvi törekvésekre emlékeztette.[165] Az ellenzék viszont, úgy érezve, hogy túl sok időt fecsérelt el, abban a tudatban dolgozott, hogy „bár részben igazolni kell a nagy várakozást, mit inkább az emberiség általános fejlettsége, mint nemzetünk érzelmi állása jelen országgyűlésünkhöz kötött".[166] És miután „a szász nemzet" ... „egyesíti

[162] *Ballagi Géza:* A nemzeti államalkotás kora 1815–1847. A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1897. IX. 687.

[163] *Kemény Zsigmond:* Szemle. EH 1845. 46. sz. szerint „alig van Európa bármelyik országának népszerűbb és józan haladást pártolóbb kormánya, mint éppen nekünk". Wesselényi pedig így köszöntötte Teleki Józsefet (Freywaldau, 1842. aug. 30.): „Kormányod alatt s általad vezetve a józan haladás útján a nemes célú s szilárd akaratnak a kormánytól pártolva s annak üdvös törekvéseit viszont elősegítve, sikerrel fogják honunk jövendő kifejlődése s biztosítása nagy művét eszközölni, dacára a szűkkeblűek önzésének", természetesen az úrbér, a közteherviselés és az unió ügyében. MTAKK Ms 4758/99.

[164] HHStA Staatsconferenz-Akten, 1842: 739, 842.

[165] Erdélyi új coalitió. Múlt és Jelen 1842. 91. sz., Honi coalitio. Uo. 92. sz.

[166] Három nagy elv. EH 1842. 72. sz.

magát polgártársaival, egyesült az aristocratia szabadelvű részével, és megoldva lőn sok eredményteljes haladási kérdés.".[167]

A törvényhozó munkának azonban alapvetően csak elvi jelentősége lehetett. A törvény előtti egyenlőség, az emberi méltóság tiszteletben tartása követelményének érvényesítésével próbáltak rést ütni a feudális jogviszonyok falán. Többek között olyan törvényjavaslatok készültek, amelyek megerősítették a jobbágyok szabad költözését, rögzítették a szolgáltatások felső határát, biztosították a jobbágyok birtokszerzési és pereskedési jogát, a nem-nemesek számára a tisztségviselés lehetőségét, meghatározták a birtokos nemesség részvételét is a közmunkákban, hogy ezzel megtegyék az első érdemi lépést a közteherviselés biztosítása érdekében.[168] Végül Teleki László a zsidók emancipációjáról szóló törvényjavaslat összeállítását sürgette.[169] A diéta végre elrendelte, hogy a rendszeres bizottság törvényjavaslatot állítson össze az ortodox vallás egyenjogúsításáról és bevetté nyilvánításáról, amit már jó néhány 1834/5-i diétai követutasítás is sürgetett.[170]

Az ellenzék egyelőre abban a tudatban ünnepelhetett, hogy miközben „anyag és forma szünetlen mérlegen valának", végül is „hónapokra terjedő munkásság után a szemelvényi eljárásróli elmélet igazolta a sikert, és a siker megkoronázta az elméletet".[171] Kolozs megye körlevélben szólította fel Pest megyét az erdélyi példa követésére.[172] Kossuth pedig azokhoz is szólt, „kik parányi erőlködéseink parányi eredményeihez kevélykedve Erdélyről még csak nemrégiben is bizonyos felsőbbség érzetével szoktak volt emlékezni, s hajlandók voltak a testvérhonról azt gyanítani, hogy az önsúlyt volna képes kötni haladó lábainkra és íme! azon vesszük észre magunkat, hogy Erdély túlhaladott, hogy az erdélyi nemesség igazságszeretetének s nagylelkűségnek jeleit adá, melyekre nézve minekünk csak a követés dicsősége maradott fenn." Mindennek az uniópropaganda folytatása mellett rendkívüli jelentőséget kölcsönzött az, hogy a pozsonyi diétán is döntő lépésekre készültek a közteherviselés érdekében. Persze a túlzás és a célzatosság tagadhatatlan Kossuth ítéletében, de a történeti teljesítmény értékelését reális alapokra helyezte annak hangsúlyozása, hogy „Erdélynek jelen közjogi állapotában a reform ösvényéni haladás sokkal több természetes akadállyal jár, mint minálunk, következőleg, hogy ott minden lépésnek több érdeme van".[173] Még akkor is, ha az erdélyi liberális mozgalom korántsem lehetett annyira összetett, mint a magyarországi, ha programszerű célkitűzéseiben (de főleg azok megvalósításának esélyeiben) annyira különböző volt, hogy azok, akik

[167] *Kemény Zsigmond:* A Pesti Hírlapnak „A testvérhon" című vezércikkéről. EH 1842. 79. sz.

[168] Erdély nagyfejedelemség 1841k év november 15 kére Kolozsvár szabad királyi városába hirdetett országgyűlésének iromány könyve. Kol. 1841–43.

[169] A közigazgatási bizottmányi osztálynak – jegyzőkönyve tanúsága szerint – a zsidóemancipáció ügyében készített terjedelmes munkálatai már nem kerülhettek a diéta elé. OL Gubernium Transylvanicum, Cista Diplomatica, Diaetalia, 119. cs.

[170] A görögkeleti vallás bevetté nyilvánítását célzó törvényjavaslaton dolgozó rendszeres bizottsági osztály kiváró álláspontra helyezkedett. További munkálatait attól tette függővé, hogy az uralkodó milyen választ ad a diétának a görögkeleti papok számára a bevett felekezetek papjait megillető „összes szabadságok használatát" megítélő végzésére és felíratára. OL Diaetalia, 123. cs.

[171] *Kemény Zsigmond:* Szemelvényi eljárásunk felől. EH 1842. 93. sz.

[172] OL Gyrás gyűlési jegyzőkönyvek, 23. k. 189–190.

[173] *Kossuth Lajos:* A testvérhon. Pesti Hírlap 1842. 181. sz.

baloldali, radikális szerepet vállaltak, mint Kemény Zsigmond vagy Kovács Lajos, az országos politikai életben már a centrumhoz tartoztak, vagy később a középutasságot és a kormányzattal való szoros együttműködést választották. Igaz, tették ezt az erdélyi fojtogató helyzet hatására is, ami viszont egy Teleki Lászlót nyilván inkább csak elszántsággal tölthetett el. Hiszen nemcsak a központi hatalomnak, hanem a belső visszahúzó erőknek való kiszolgáltatottság is megdöbbentő erővel tárult fel az 1840-es évek Erdélyében. Keményt erdélyi tapasztalatai is ösztönözhették az alkotmányosság ellentmondásainak boncolgatásában. De talán, hogy könyve, a Korteskedés, Kolozsvárt jelenhessen meg, vagy rálegyintő keserűségből hallgat abban azokról az erdélyi törvényhatósági küzdelmekről, melyeknek maga is részese volt. Mert hiába próbálta a fiatal radikálisok erdélyi sajtója a konzervatívokat a kormányzat haladási szándékának hangsúlyozásával lefegyverezni, azok az ellenzék ellen kezdték lázítani az általa mozgósított kisnemességet. Ez ugyanis a közmunka-kötelezettség miatt úgy érezte, hogy megalázták, a közteherviselés előkészítése miatt pedig, hogy elárulták. Az ősiség szintén szorgalmazott eltörlésében pedig léte ellen irányuló fenyegetést látott.[174] A helyzetet még úgy-ahogy meg tudta menteni a liberális ellenzék azzal, hogy id. Bethlen János javaslatára „egy hallatlan lépésre határozta magát", és a képviselők pótutasításokat kértek küldőiktől az országgyűlés adómegajánlási jogának visszaszerzésére.[175] Szükség volt a népszerű téma felelevenítésére, mert Marosszéknek a liberális szemelvényi törvényhozás ellen mozgósító körlevele is megkezdte vándorútját a törvényhatósági életben. Amíg az ebben bábáskodó kiváló marosvásárhelyi jogtanár, az 1830-as évek rendi ellenállásának egyik tekintélyes hangadója, Dósa Elek még úgy-ahogy mentegethette magát a sajátos erőviszonyokkal való számvetéssel,[176] a konzervatív többséget a primitív rendi reakció vezette. Nem sokkal tudott azon felülemelkedni a kezdetben mérsékelt liberalizmust hirdető és a haladás hangsúlyozásával a liberális „nyargalást" kárhoztató konzervatív sajtó, amelyet szerkesztője, a tekintélyes tudása ellenére amúgy is népszerűtlen kolozsvári történelemtanár, Szilágyi Ferenc csak bécsi kormánysegéllyel tudott fenntartani.[177] Hatása sem volt igazán, legfeljebb az erdélyi főhadparancsnokra, aki a Lengyelország sorsa fölötti kesergő megjegyzések miatt még haragudott is rá (bár a rendőrminiszter megvédte),[178] mire a liberálisokat támadó cikkek, a felsőbb elvárásokhoz igazodva, egyre inkább csak lapos gorombáskodássá fajultak, amíg a kifizetődő liberális sajtót (Kovács Lajos szerint) éppen maga Teleki gubernátor védelmezte.

Az erdélyi konzervatív kormánykörök még nem voltak képesek a korszerűség álcájával hatékony ellentámadást indítani. Jellemző, hogy amíg a szemelvényi törvényhozás termékeinek parasztvédő jellege volt, addig – igaz, nem sokáig – még úgy-ahogy meg is voltak elégedve azokkal, csak éppen az nyugtalanította őket, hogy a kezdeménye-

[174] A konzervatív propaganda érveit a legrendszeresebben sorakoztatja fel a 127. j.-ben jelzett cikksorozata a Hon és Külföldben.

[175] OL Miscellanea Nopcsa, 3. cs. Donáth jelentése, 1842. ápr. 14.

[176] Dósa ugyanis attól tartott, hogy az udvar a Székelyföldön a hűséges szövetséges szerepét játszó korona-jobbágysághoz hasonló katona-osztályt hoz létre a jobbágyságból, ha elfogadják azt az elvet, hogy a Székelyföldön az allodiális természetű földek mellett úrbéres jellegűek is vannak, ahogy emellett a liberálisok síkra szálltak. OL Filmtár, 8368. Dósa Elek levele Wesselényi Miklósnak. 1842. nov. 29., Dósa Elek: Nyilatkozat. EH 1842. 76. sz.

[177] HHStA Staatsconferenz, 1842: 583.

[178] OL Informationsprotokolle, 1841. 14. febr. 16., 177. j.

zés a liberálisoktól indult ki. Legalábbis Jósika Jánost, aki, miközben elégedetten nyugtázta, hogy a Teleki elnöksége alatt működő központi bizottság által revideált törvényjavaslatban az úrbéres parasztok szabad költözéséről „még sokkal többre mentek, mint a magyarországi urbáriummal", nemcsak azért neheztelt ugyancsak Telekire, mert olykor Kemény Dénest támogatta, hanem főleg azért, mert Kemény Ferenccel együtt nem tett meg mindent a törvényjavaslatok végső formába öntése és az uralkodóhoz való felküldése ellen, és így a királyi biztos hiába remélte, hogy a magyar nyelv ügyének vagy valami sérelmi kérdésnek a szőnyegre kerülése megakadályozza a szemelvényi törvényhozó munkát.[179] A becsületesen megvásárolható Donáth Sándor ítélőmester is csak akkor szisszent fel igazán — „áldom az Urunk nevét, hogy nincsen gyermekem" —, amikor ifj. gróf Bethlen János, udvarhelyszéki követ azt a javaslatot tette, hogy városi polgár a guberniumi titkárságnál is feljebb juthasson a ranglétrán.[180]

Nem is késett a királyi biztos fia, Jósika Samu alkancellár, majd kancellár elfektetni a törvényjavaslatokat. Az úrbéri természetűek amúgy is elenyésztek az átfogó úrbéri rendezés miatt, a tisztségviselésről szólót pedig egyszerűen válasz nélkül hagyatta az uralkodóval. Nemcsak arra hivatkozott, hogy az rést üt „a monarcho-arisztokratikus" alkotmányon, mely pontosan „körülírja a haza bármilyen helyzetű fiának körét és annak határait" (sphaeram et terminum), hanem azt is hangsúlyozta, hogy a megyében csak a birtokos nemességnek van hivatalviselési joga.[181] Igv játszva a szűk nemesi osztályérdekre és annak tudatosítására, Jósika Samu, ez az et si omnes ego non[182] makacsságával és példátlan ravaszsággal szervezkedő politikus, a bécsi kormányzat tekintélyének kihasználásával Erdélyben úgy meg tudta szilárdítani a helyzetét, hogy látszólag engedelmes hátországával az új konzervatív ellentámadás egyik birodalmi szintű hangadója is lehetett Bécsben, ahol kezdetben nem is élvezett osztatlan támogatást a központi kormányzat részéről.[183] A liberálisokat a politikai küzdőtérről leszorító politikája végzetesnek bizonyult. Olyan szűkkeblű úrbéri rendezési tervezetet tudott elfogadtatni az 1846/7-i diétával, melyet megrázkódtatásszerű paraszti nyugtalanság kiváltása, vagy legalábbis a paraszti létfeltételek súlyos megszorítása nélkül nem is lehetett volna életbe léptetni, és így 1848-ban az utolsó rendi országgyűlésnek hasznosítható előzmények és eszközök nélkül kellett szembenéznie a megoldandó nagy társadalmi kérdésekkel.

Nem véletlen, hogy a magyar nyelvtörvényjavaslat miatt a magyar liberálisokat hevesen támadó román sajtó is elismeréssel nyilatkozott a társadalmi reformtörekvésekről. A szászok német nyelvhasználatáért a nyelvharc viharában a diétán szavát emelő Simon Schreiber, nagyszebeni királybíró, amikor 1850-ben a bécsi igazságügyminisztérium tanácsosaként éppen a földtehermentesítési elképzeléseken dolgozott, szintén keserűen nyilatkozott arról, hogy a konzervatív ellentámadás „semlegesítette az 1841/2-ben hozott törvény sikerét", jelesen azét, mely a tulajdonszerzés szabadságát biztosította a jobbágynak. Pedig „ha az elv törvénnyé emelkedik" . . .[184] Nem a reformellenzéken múlott, ami a reformdiéta után következett.

[179] Cluj–Napoca, Arhivele Statului, Familia Jósika, Jósika János levelei Jósika Sámunak.

[180] OL Miscellanea Nopcsa, 3. cs. Donáth jelentése, 1842. szept. 2.

[181] OL Erd. kanc. ált. 1848: 2427.

[182] Jelmondata ex librisén olvasható. OSZKK Fol. Hung. 2184.

[183] *Miskolczy Ambrus:* Az 1846–1847. évi erdélyi országgyűlés. Magyarország története. V. 966–971.

[184] OL Abszolutizmuskori levéltárak, Innenministerium, Siebenbürgen, 1850: 5781.

Tilkovszky Loránt

ERDÉLY NEMZETISÉGEI ÉS A WEIMARI NÉMETORSZÁG DIPLOMÁCIÁJA*

Az ún. Központi Hatalmak első világháborús veresége nyomán a felbomló Osztrák–Magyar Monarchiában fellángolt nemzeti mozgalmak – amelyeket a győztes antant-hatalmak beillesztettek békerendező terveikbe – véget vetettek Nagy-Magyarország eddigi területi egységének: öt utódállam közt osztották meg lakosságát, s ezáltal az ország szórt településű kétmilliós németségét is. Az erdélyi szászok – és a bánáti svábok nagy része – Nagy-Romániához került; a bánáti svábok másik része, a bácskaiakkal együtt, az új délszláv állam fennhatósága alá jutott; az ún. szepesi szászok és más – például pozsonyi és környéki – németek egy ugyancsak új államalakulatba, Csehszlovákiába tagozódtak bele; a nyugat-magyarországi németséget Ausztria igényelte magának; Csonka-Magyarországon mintegy félmillió, főleg dunántúli német lakos maradt.

Ez a nagy átalakulás nem lehetett közömbös Németország számára, amely 1919 augusztusa óta a weimari köztársasági alkotmány birtokában nézett szembe a júniusban aláírt versailles-i békeszerződés következményeivel. A Külügyi Hivatal aktáiból az tűnik ki, hogy Németország részéről rendkívül pozitívan értékelték azt a nemzeti ébredést, amely a Monarchia felbomlása folyamatában, annak magyarországi része németségében szinte meglepetésszerű erővel bekövetkezett, s féltették ezt az öntudatosodó németséget a szétdarabolódástól, az új uralkodó nemzetek, különösen a románok és a szerbek várhatóan erős nacionalizmusától. Ugyanakkor már jóval az 1920 júniusi trianoni béke előtt nyilvánvaló volt e széttagolódási folyamat feltartóztathatatlansága: a Csehszlovákia, Románia s a délszláv állam által igényelt területek katonai megszállása a nemzetiségi autonómiák Magyarországon belül felajánlott megvalósítását teljesen illuzóriussá tette, s Nyugat-Magyarországon, ahol pedig már a forradalmak alatt kezdetét vette egy német autonómia kiépítése, s amely osztrák megszállástól mentes maradt, sem bizonyult megtartó erőnek.

Az állami főhatalom új várományosai, majd birtokosai mindenütt ünnepélyesen megígérték a kisebbségi jogok tiszteletben tartását, a nemzetiségi fejlődéslehetőségek biztosítását. Várható volt, hogy a már sok helyütt igen erősen előrehaladt asszimilációs folyamat megáll, a magyarosítási törekvések többé nem érvényesülhetnek; a német öntudatosodás, visszanémetesedés tendenciáit a korábbi magyar pozíciók gyengítésében érdekelt új államhatalmak engedni, sőt támogatni fogják, ha saját népi állományukat nem sértik. Az öntudatosodás, politikai és gazdasági szervezettség szempontjából gyengébben

*Előadás a münsteri egyetemen 1982. szeptember 25-én.

fejlett német néprészek az egyes államokon belül olyan német néprészekre támaszkodhatnak, amelyek segíthetik őket fejlődésükben: például Romániában a bánáti svábok fejlődését segíthetik az erdélyi szászok. A Magyarországon maradó, központi elhelyezkedésénél fogva az asszimilációnak eddig is leginkább kitett, s a folyamat felgyorsulásától az új határok közt nem ok nélkül tartó német kisebbség vezetői abban láttak volna hasonló támaszt, ha Német–Nyugatmagyarország Ausztria részére való átadása, amit a magyar kormány egy ideig sikerrel halogatott, nem történik meg. Németország külpolitikája azonban nem találta támogathatónak ezt az elgondolást, mert a nyugat-magyarországi németséget az ausztriai német „néptalaj" (Volksboden) szerves részének tekintette, s az egész Ausztria-kérdést eleve az Anschluss perspektívájában szemlélte.

A Burgenland néven Ausztriához csatolt terület németsége kikerült a kisebbségi sorsból; a csehszlovák, román, délszláv állami fennhatóságok alá kerülő német néprészek továbbra is kisebbségek maradtak. Az uralomváltozás folytán azonban mégis új helyzetük elé részint aggályok, részint remények közt nézve, valamennyien fontosnak tartották, hogy keressék a kapcsolatot Németországhoz; annak befolyásával reméltek fenntarthatni valamit a korábbi összetartozásukból (pl. a Románia, Jugoszlávia és Magyarország közt megoszló ún. dunai svábok). A Németország külpolitikájában immár nagy szerephez jutó „Volkstumspolitik" mérlegelte azt a veszélyt, hogy a magyarországi németség fokozódó asszimilálódása a hidat ronthatja le azon romániai, jugoszláviai német néprészek felé, amelyek az új viszonyok közt remélhetőleg éppen megerősödhetnek népiségükben (Volkstum), mégis úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a Párizs környéki békék elleni küzdelemben fennálló közös érdekeltség, a Németország segítségére való nagyobb rászorultság révén a magyar politika általában is, s a magyarországi német kisebbség kezelése vonatkozásában is, megfelelően lesz befolyásolható.

Németország külpolitikája számára jelentősnek tűnt, hogy a Duna-medence minden államában rendelkezik olyan német kisebbséggel, amely jó szolgálatot tehet a Balkán felé irányuló – elsősorban gazdasági – érdekeinek, egy olyan helyzetben, amikor erőteljes francia befolyás is nehezíti azt. Megerősítette külképviseleti szerveit a délkelet-európai államokban, s a hozzájuk csatolt németlakta területeken újabb konzulátusokat létesített. (Így Romániában a szász területen lévő brassói konzulátus mellett a sváb lakosságú Bánátban felállította a temesvári konzulátust). A Külügyi Hivatal a követségek és konzulátusok jelentései alapján folyamatosan tájékozódott az ottani helyzetről, s azokon keresztül fejtette ki a német nemzeti kisebbségek irányában is a befolyását.

A német diplomácia élénk érdeklődéssel kísérte a volt magyarországi területek bekebelezését az utódállamokba, de egyáltalán nem igyekezett sehol sem növelni az e téren tapasztalhatott nehézségeket, jóllehet pozitívan ítélt meg bizonyos regionális érdekek fenntartására irányuló törekvést, például az erdélyi kormányzótanács részéről, amelynek hatásköre a Bánátra is kiterjedt. E területek német kisebbsége még a magyar uralom alatti közös kisebbségi küzdelmek idejéből jó kapcsolatokkal rendelkezett az idevalósi román vezetőkkel, s jobban boldogult velük, mint a Regátból érkező hivatalnokokkal. A német konzulátusok regisztrálták az erdélyi és bánáti románok ellentéteit az ókirályságból jövőkkel, az itteni román nép körében is tapasztalható ellenszenvet ez utóbbiak igazgatási módszereivel szemben, de nem becsülték túl ennek az ellentétnek a jelentőségét, mint az uralkodó nemzetből kisebbséggé vált magyarok, és a sorsuk enyhítésére e területek bizonyos szeparálhatóságáról terveket szövő magyar diplomácia. Német részről joggal

tekintették utópiának azt is, hogy Romániának és Magyarországnak a román király jogara alatt létrehozandó perszonáluniója keretében tehetne szert Erdély és a Bánát bizonyos önállóságra, autonómiára, amely ha nem is a régi súlyában, de mégis valamiképp visszahozná az elvesztett magyar befolyást ezeken a területeken.

Megfigyelhető volt továbbá az a magyar részről táplált illúzió, hogy a német kisebbséget csak egyes vezetőik – mindenekelőtt Rudolf Brandsch – „árulása" vette rá arra, hogy annak idején a román államhoz tartozása óhaját juttassa kifejezésre, tömegeiben valójában magyarhű, és visszakívánkozik magyar uralom alá. Elsősorban a svábok magatartásában mutatkozó kezdeti bizonytalanságok szolgáltattak alapot erre a hiedelemre, de a svábságnak a szász politikához történt felzárkózása után is tovább spekuláltak magyar részről bizonyos sváb–szász ellentétekre, s a svábok „magyarérzelműségére".

A német diplomácia megítélése szerint a magyar irredenta politika az utódállamok egyikében sem számíthat az átcsatolt területek lakosságának olyan megmozdulására – még a legelkeseredettebb (de szervezetlensége és elnyomottsága következtében valójában tehetetlen) magyarság részéről sem –, amelynek támogatásával sikerre vihetne egy Magyarországról e területek visszaszerzésére esetleg indítandó akciót. Megoszlottak azonban a vélemények arról, hogy a magyar politika mennyiben van ennek világos tudatában, s nem kísérel-e meg mégis valamilyen kalandorakciót? A magyar irredentától tartó – hamarosan a kisantant néven ismert szövetségbe tömörülő – államok mindenesetre különös gondot fordítottak kialakított területi egységük megőrzésére, biztonságára; – nemzetiségpolitikájukat is nagy mértékben ez a szempont befolyásolta.

A román politika is gyakorlatilag kétféle nemzeti kisebbséget különböztetett meg: irredenta-kisebbséget (ilyennek tekintette az erdélyi és bánáti magyarokat, a besszarábiai ukránokat, a dobrudzsai bolgárokat), ezek ellen az elnyomás politikáját kívánta alkalmazni; és nem-irredenta kisebbséget, amilyen az erdélyi szászság volt. Ez utóbbit kész volt kivételes bánásmódban részesíteni, de csak azért és csak annyiban, amennyiben ezáltal visszatarthatónak vélte azon kisebbségekkel való együttműködéstől, amelyeket irredentáknak minősített. A bánáti svábokat a román politika mindig több-kevesebb gyanakvással nézte; csak fenntartásokkal tekintette ezt a német néprészt is nem-irredenta természetűnek, s ez megérződött a vele való ellentmondásos bánásmódon is.

Függetlenül attól, hogy egyes kisebbségeket, mindenekelőtt a magyarokat, egy kívülről szított, de magukban a nyomorúságos helyzetű kisebbségekben is bázissal rendelkező irredenta politika remélt eszközül felhasználhatni, a kisebbségi – mégpedig nemcsak individuális, hanem kollektív – jogokat nem lett volna szabad megtagadni ilyen címen sem a nemzetiségektől. Ezek a jellegzetesen soknemzetiségű, mégis nemzetállami törekvésektől fűtött délkelet-európai országok egy minden irányban nagyvonalú nemzetiségpolitikával bizonyára jobban is szolgálták volna saját biztonságukat, féltett államegységüket, mint az általuk alkalmazott „divide et impera" politikával.

A német diplomácia egyetértett azzal a felfogással, hogy a német kisebbségek nem hagyhatják kihasználatlanul az ezen megkülönböztető politikából a saját népiségük erősítése szempontjából adódó lehetőségeiket, de figyelmeztetett az így elérhető eredmények előreláthatólag csak átmeneti és bizonytalan voltára: Nagy-Románia, Jugoszlávia konszolidációja feleslegessé teheti az uralkodó nemzetek számára a magyar kisebbséggel szemben a német kisebbséget kedvezményező politikát, és a román, illetve délszláv népiség érdekeire hivatkozva nemcsak a további német fejlődéslehetőségeket zárhatják le, hanem esetleg

visszaveszik a korábban tett engedményeket is. Megnyugtató megoldást csak az jelenthet, ha a kormányoktól kieszközlik a nemzetiségi jogok biztosítására tett ígéretek konkrét, intézményes megvalósítását. Az erőviszonyok józan figyelembe vétele a kormánnyal való tárgyalások fokozatos kompromisszumos eredményeket ígérő útját javallja; a merev ellenzékiség, a követelések fenyegetődző hangú felvetése, a „kiharcolásukra" való törekvés csak káros visszahatást szülne. Különösképpen ajánlatos tartózkodni az irredentának nyilvánított kisebbségekkel, főleg a magyarokkal való nyílt, tartós és szoros együttműködéstől. Ez nem jelenti azt, hogy ne lenne hasznos bizonyos kapcsolattartás, egymás tájékoztatása, párhuzamos taktika alkalmazása. Egy kisebbségi blokk létrehozása, amit a magyar politika szüntelenül szorgalmaz a szóban forgó délkelet-európai országok vonatkozásában, német szempontból csak mint súlyos helyzetben, rendkívüli jelleggel alkalmazható ideiglenes eszköz jöhet számításba, a kormány presszionálására, de nem az uralom aláásására vagy megdöntésére, hanem vele szemben jobb tárgyalási pozíciók elérésére. Ami külső segítség igénybevételét illeti, a német kisebbségi panaszok Népszövetség elé terjesztésének lehetőségével csak végső esetben kívánt élni, s akkor is azzal a célzattal, hogy a nemzetközi fórumhoz fordulás, vagy lehetőleg már az ilyen irányú szándék kinyilvánítása is, a kormányt a kérdés hazai szuverén megoldására késztesse. A német diplomácia helyeselte, hogy a német kisebbségek kifejezésre juttatják a németországi németséggel való kapcsolattartásra vonatkozó igényüket, de károsnak ítélte a német kisebbségek iránti németországi érdeklődés és pártfogás olykor fenyegetődzésszerű olyan beállítását, hogy a megerősödő Németország majd kikényszeríti a német kisebbségek javára a szükséges intézkedéseket azon államoktól, amelyek vonakodnak azokat maguktól megtenni.

Ha Románia viszonylatában tekintjük át a kisebbségek együttműködése kérdésének alakulását a weimari Németország időszakában, a következőket állapíthatjuk meg: az ukránok, bolgárok és más nemzetiségek inkább csak teoretikus részvétele mellett gyakorlati jelentősége igazából csak a magyar–német kisebbségi együttműködésnek volt. Igénye magyar részről merült fel, mégpedig legelőször 1921–22 fordulóján, amikorra a magyarság már kilépett az uralomváltozás elleni tiltakozását kifejező, meddő politikai passzivitásából. A politikai, gazdasági, kulturális térre egyaránt kiterjedő, átfogó népiségi szervezet jellegével létrehozott Magyar Szövetség azonban a román ellenzés miatt kénytelen volt helyét hamarosan átadni a nemzetiségi párt keretére szorítkozó szervezkedésnek. A német diplomáciai iratok azt mutatják, hogy a Magyar Párt egységének megbontására, tevékenységének akadályozására folytatott román manővereket német részről éppúgy elítélték, mint a német szervezkedés ellenében meg-megnyilvánuló hasonló akciókat, de ugyanakkor bírálták a Magyar Párt vezetésének belső ellentéteit, a szászokkal való összevetésben különösen feltűnő járatlanságot a kisebbségi szervezkedésben, a taktikátlanságot a kisebbségi politikában. Mindez ismételten módot adott a barátságos, de határozott kitérésre a szorosabb kisebbségi együttműködés elől, amelyet nemcsak előnytelennek, hanem kifejezetten veszélyesnek is ítéltek az irredentának minősített magyar nemzetiséggel. A Magyar Párt vezetőségéről maguk is azt tartották, hogy a kisebbségvédelem jelszavának hangoztatása hátterében tulajdonképpen Budapest felé tekintő irredenta politikát folytat. Ezzel szemben kiemelték, hogy a romániai németség nem „robbantó elem".

A romániai német kisebbségi politika, a Külügyi Hivatal helyeslésétől kísérve, már régen a román kormánnyal való egyezkedés, a román pártokkal való paktumpolitika útját járta, amikor a magyar kisebbségi politika is megpróbált kapcsolatot létesíteni román

politikai erőkkel. Ezt német részről féltékenyen nézték, az egyik végletből a másikba, a politikai passzivitásból a politikai opportunizmusba való fejest-ugrásnak minősítették, s megelégedéssel nyugtázták eredménytelenségét. Annyi jelentősége mégis volt ennek az ún. csucsai paktumnak, hogy politikailag „szalonképesebbé" tette némileg az irredentának bélyegzettsége folytán elszigetelt Magyar Pártot, s most már a Német Párt nem kellett, hogy oly kínos gonddal kerülje a vele való nyíltabb és szorosabb együttműködést.

1925-től figyelhető meg a változás a romániai német kisebbség politikájában, elsősorban a román kormány azon iskolarendeletei hatására, amelyek az uralomváltozás után is megóvott erdélyi szász, illetőleg a Bánátban egyenesen újjászületett és felvirágzott német iskolaügyet súlyosan veszélyeztették. Most már a német kisebbségpolitika volt az, amely sürgősnek tartotta a magyar kisebbséggel való együttműködést. A Külügyi Hivatal már korábban, 1923-ban is fontolgatta ennek lehetőségét, de főleg abból a szempontból, hogy ennek fejében a magyarországi németség nem kielégítőnek talált helyzete javítását lehetne elérni a romániai és más utódállamokbeli kisebbségi együttműködést nagyon szívén viselő magyar kormánynál. A romániai német kisebbség politikája azonban nem tartotta lehetségesnek, hogy saját népi érdekei rovására áldozatokat, sőt esetleg súlyos következményeket vállaljon, s ezt az álláspontot a Külügyi Hivatal magáévá tette. Most viszont, hogy közvetlenül romániai német érdeknek tűnt a magyarokkal való összefogás, hosszasan fontolgattak egy olyan áldozatot, hogy esetleg lemondanak a magyar részről nagyon sérelmezett Szatmár vidéki sváb visszanémetesítési akció továbbfolytatásáról. De még kompromisszumos megoldást sem sikerült e kérdésben létrehozni, s az 1927. évi parlamenti választásokkor Romániában megvalósult német-magyar kisebbségi blokk a következő évben már fel is bomlott, s nem került sor az utódállamok német és magyar kisebbségei vezetőinek Bécsben tervezett konferenciájára sem. A német diplomácia azon volt, hogy biztosítsa a magyarok barátságát, de úgy vélte, fölösleges volna érte túl sokat fizetnie. A maga részéről is mindig helytelenített korábbi magyar irredenta politikát 1927 óta magyar revíziós politika váltotta fel; ezt nem ellenezte, minthogy döntően magyar etnikumú határmenti területek kérdését helyezte előtérbe, de nyíltan nem is támogatta, mert számolt azzal, hogy ezzel rontaná Németország viszonyát az érintett államokkal. Miközben a románok Nagyváradon, Temesváron, Kolozsváron antirevíziós tüntetéseket rendeztek, a német kisebbséget a német diplomácia úgy instruálta, hogy a „Románia vagy Magyarország" kényes kérdésében tartózkodjék minden állásfoglalástól.

A magyar kormány 1931 tavaszán memorandumban szólította fel a német kormányt a német-magyar kisebbségi együttműködés előmozdítására Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában. Érzékeltette, hogy ennek fejében hajlandó volna a magyarországi német kisebbség német részről sokat kifogásolt helyzetének rendezésére. A német kormány az érintett országokban lévő diplomáciai képviseletei – s általuk a német kisebbségek vezetői – véleményét kikérve készítette el decemberi elutasító válaszát, amely lehetetlennek mondotta a kérdés generalizálását, tekintettel a három ország sokban eltérő viszonyaira. Magyar részről nem alaptalan kétkedéssel fogadták, hogy Németország ne befolyásolhatná az ezen országokbeli német kisebbségeket a kívánt irányban, ha azt maga is akarná. A német politika azonban ezúttal is károsnak ítélte saját érdekei szempontjából, hogy időnként és bizonyos adott kérdésekben szükségesnek és hasznosnak mutatkozó taktikai együttműködésen túl tartósan, mélyrehatóan és minden irányban elkötelezze magát egy kifejezetten magyar érdekű politikának. Ráadásul a magyarországi

német kisebbség ügyének kompenzációként kilátásba helyezett rendezése tekintetében sem láttak megfelelő elhatározottságot és garanciákat.

Ami Romániát illeti, az ottani német kisebbségi politikát bizonyos várakozással töltötte el épp ekkoriban egy kisebbségi statutum kidolgozásának ígérete, s az erdélyi szász Brandsch vezetésével egy kisebbségügyi helyettes államtitkárság felállítása, amit a német diplomácia is jelentős pozitív előrelépésként ítélt meg, annak ellenére, hogy Brandschnak a román kormánypolitikához való túlságosan szoros kapcsolódását, s a német kisebbséget a magyar kisebbségtől, mint „veszélyes barátoktól" óva intő magatartását az erdélyi szász politika olyan vezetője is aggályosnak találta, mint Hans Otto Roth. Már egyetlen esztendő elteltével látni lehetett, hogy egy-két egyedi ügy elintézésén túlmenően semmi lényeges előrehaladás nincs a román kormány nemzetiségpolitikájában német vonatkozásban sem.

A magyar diplomácia pedig titokban akciót indított a romániai németségen, különösen a bánáti svábságon belüli, eddig is szított ellentétek kiaknázására, a német népesség magyarérdekű befolyásolására. A németségen belüli ellentétek elsimítására, mint Jugoszláviában és Magyarországon is, itt is a németországi németségi szövetségek (Deutschtumsverbände), illetőleg az Európai Német Népcsoportok Szövetsége (Verband der deutschen Volksgruppen in Europa) megbízottainak döntőbíráskodását igényelték. A német külképviseletek, mint például a temesvári konzulátus, melegen helyeselték ezt a tendenciát: legfőbb ideje, hogy az egyes német néprészek, így a bánáti svábok, átérezzék végre, hogy nem „Eigenvolk"-ot alkotnak, hanem a nagy német népközösség részei.

A német népközösség (deutsche Volksgemeinschaft) legfőbb erejét és reprezentánsát Németországban látták, s míg az a weimari Németország volt, igazán súlyos veszély nem fenyegette a német nemzetiségek — nem zavartalan — viszonyát azokhoz az országokhoz, amelyekben éltek. De a külföldi németséggel, a német kisebbségekkel foglalkozó szervezetek már a weimari Németország idején bizonyos kapcsolatba kerültek a hatalom felé törő német nemzetiszocializmussal; a délkelet-európai országok „népinémet" (volksdeutsch) mozgalmának „megújítói" (Erneuerer) már nemzetiszocialista szellemben dolgozták fel maguknak a völkisch ideákat, más elképzeléseik voltak a célravezető kisebbségi politikáról, mint a sok érdemet szerzett, nagynevű s általuk mégis egyre jobban bírált, félreállítani kívánt régi kisebbségi vezetőknek. A weimari Németország diplomáciai aktáiból bizonyos aggodalom tűnik ki ezen új szellem és új módszerek térhódításától a német kisebbségek politikájában.

Györffy György

GYULAFEHÉRVÁR KEZDETEI, NEVE ÉS KÁPTALANJÁNAK REGISTRUMA

Az erdélyi püspökséget Szent István alapította Gyula *(Jula)* magyar vezér székhelyén, az erdélyi Fehérváron *(Alba Transsilvana)*, melyet róla Gyulafehérvárnak *(Alba Jule, Alba Julia)* neveztek.

Ezt a tényt a következő adatok bizonyítják:

A bővebb magyar krónikák, a 11. század végén írt, de csak 14–15. századi folytatásban fennmaradt szövegei szerint a hét honfoglaló magyar vezér egyike, Gyula, Erdélyben vadászat közben rábukkant a hajdan rómaiak által épített „Fehérvárra". Az eredetibb változatot őrző Vatikáni- és Sambucus-kódex, valamint a Budai Krónika és a kivonatos Pozsonyi Krónika szerint: *Tercius vero capitaneus Gyula (~Gula) fuit. ... Eratque iste Gyula dux magnus et potens, qui CIVITATEM ALBAM (~Alba) in Erdeel (~Erdelu ~Erdelw ~Erdeuel) in venatione sua invenerat, que iam pridem a Romanis constructa fuerat.*[1] Hasonló szöveget őrzött a magyar krónika Heinrich Mügeln által készített német fordítása a 14. századból: *Der selb Gyula waz ein grosser herczog und gewaldig. Der selb vand die stat WEYSSENPURG, do er jagen schold, di lang hie von der Romern gepawt waz.*[2]

Ettől az alapszövegtől kissé eltérő változatot adott a 14. századi Képes Krónika, melynek írója sajátos módon a *Civitatem Albam* helynevet *civitatem magnam*-ra változtatta,[3] s Domanovszky a Szentpétery szerkesztette Scriptores Rerum Hungaricarumban, a bővebb krónikák kritikai kiadásában hibásan csak ez utóbbi változatot közölte, és nem jelölte, hogy az archaikusabb szövegeket őrző szövegekben *(R, B, S) Civitas Alba* áll, mint az erdélyi Gyula székhelye. Ez a komoly hiba elősegítette olyan téves feltevés elterjedését, mely szerint a 10. századi három Gyula vezér székhelye nem Fehérvárt,

[1] A Vatikáni-kódexre: Bibliotheca Apostolica Vaticana. Cod. Lat. 6970. fol. 4 v, vö. *Lucius, J.*: Inscriptiones Dalmaticae. Venetiis 1673. 78; a Sambucus-kódexre: Budapest, Orsz. Széchényi Könyvtár: CLMA. 406, fol. 12 r; a Budai Krónikára: Chronica Hungarorum. Budae 1473. p. 10 v; a Pozsonyi Krónikára: Scriptores Rerum Hungaricarum. Ed.: *Szentpétery, E.* [röviden: SRH.] Budapest 1938. II. 33.

[2] Uo. 132.

[3] Uo. I. 291; vö. Képes Krónika – Chronicon Pictum. Phototypice impressum. Budapestini 1964. fol. 13 r. Hasonló szövegmódosulás: a bővebb krónikák szövegében, ahol az Árpád által Szvatopluknak adott ajándékokról van szó, *equum album et magnum* áll, de a Képes Krónika írója tollán az *album* kiesett és csak *magnum* maradt (vö. SRH. I. 288); a Pozsonyi Krónikában csak *equum album* áll (Uo. II. 32).

hanem Észak-Erdélyben volt.[4] A vadászat közben új lakhelyre találás a mítikus szarvasüldözési monda csökevénye, ami régi hagyományon alapuló korai feljegyzésre mutat.[5] A történészek zöme, legalábbis maior et senior pars, a középkortól napjainkig Gyulafehérvárat a Gyulák székhelyének tekinti.[6]

István király 1003-ban anyai nagybátyja, az utolsó Gyula ellen hadat vezetett és országát erővel megkereszteltette, mint az Annales Hildesheimenses egykorú feljegyzéséből kitűnik: *Stephanus rex super avunculum suum, regem Julum cum exercitu venit; quem cum conprehendisset cum uxore et filiis duobus, regnum eius vi ad christianitatem compulit.*[7] Ugyanez a szöveg az Annales Altahenses révén bekerült a 11. század végén írt magyar krónikába is téves 1002 év alatt: *Beatus Stephanus . . . bellum gessit contra avunculum suum, nomine Gyulam, qui tunc temporis totius Ultrasilvani (~Transilvani) regni gubernacula possidebat.*[8] Noha a 952-ben Bizáncban a görög rítusú kereszténységre tért Gyula családjában számolni lehet a görög kereszténység továbbélésével,[9] és azzal, hogy István nagybátyja 1003 előtt újból Bizánc felé orientálódott,[10]

[4] *Kristó Gyula:* A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest 1979. 103–105. Tekintettel arra, hogy Istvánnak az erdélyi Gyula és a bulgáriai *česar (cesar* ‚cár, kagán' azaz *Keán)* ellen indított hadjárata korai kútfőkből igazolható, a bővebb krónikákba 250 évnél később bekerült zavaros betoldás Gyula és Keán összekeverésével (66. c.) nem hitelt érdemlő forrás és nem ad alapot Istvánnak egy másik délerdélyi bolgár Kean elleni hadjárata feltevésére (vö. *Váczy Péter:* Gyula és Ajtony. Szentpétery Emlékkönyv. Budapest, 1938. 503–505; *Györffy György:* Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 168–170; *Mályusz Elemér:* Az V. István-kori Gesta. Budapest 1971. 50–51). De Taksony és Géza politikai és gazdasági súlya Kelet-Európában, ahol csak az ellenséges Bizánc és a szövetséges besenyők, oroszok és balkáni bolgárok jelentkeztek hatalmi tényezőként, kizárja egy önálló bolgár országocska feltevését Dél-Erdélyben. Az itteni sóbányákat egyébként a magyar vezérek a honfoglalás óta bírták, s ezek megtartására volt elég katonai erejük. Az 1003 előtt „egész Erdélyt" (*totius Ultra Silva[ni] regni* SRH. I. 314), éspedig az aranylelőhelyeket (uo. 315), tehát Dél-Erdélyt is birtokló Gyulák mellett az államszervezés ideje tájt volt egy magyar Keán nevű főember is, akitől a Keán nemzetség származik. Ez inkább azonosítható azzal a Keánnal, aki a bővebb krónikák szerint (30. c.) *Kulan (Kolan* > Kalán) fivére és *Beliud* (>Béld, Beled) nejének nagybátyja volt. Keánt és Kalánt magam a Tisza mentén és Hunyadban birtokló Bár-Kalán vezéri nemzetséghez sorolom, ld. Archaeologiai Értesítő 92 (1970) 228–229.

[5] *Váczy Péter:* i. m. 489–490; *Györffy György,* Archaeologiai Értesítő 97 (1970) 224.

[6] A régi irodalom cikket kitevő felsorolásától eltekintve elégnek tartom itt említeni: *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest 1900, 75, 172; *Váczy Péter:* i. h. 491; *Hóman Bálint* cikkeinek idézésével: *Iczkovits Emma:* Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Budapest 1939. 6; *Mályusz Elemér,* Erdély. Magyar Történelmi Társulat. Budapest 1940. 53; *Makkai László:* Erdély története. Budapest 1944. 33; *Entz Géza:* A gyulafehérvári székesegyház. Budapest 1958. 68–69; *Rusu, M.:* Castrul Apulum şi Cetatea feudală Alba Julia. Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj–Napoca. 22 (1979) 59 kk. Bár Rusu észrevette a Pozsonyi Krónika és Mügeln adatát a Gyula vezér által talált és székhelyül választott Fehérvárról, s ezt tartja a Gyula székhelyének, nem írja, hogy a hét magyar vezér egyikéről van szó, hanem a besenyő *Gyla* vezérrel hozza kapcsolatba. Ennek a román irodalomban kísértő azonosításnak nemcsak az mond ellent, hogy Konstantinos Porphyrogennetos besenyő *Gyla* törzse földrajzilag Moldvára lokalizálandó, hanem az is, hogy 1068-ban innen törtek be *Gyula* besenyő vezér harcosai Erdélybe (*Györffy György,* Történelmi Szemle 14 [1971] 286; Acta Orientalia 25 [1971] 289–292).

[7] Scriptores Rerum Germanicarum. Ed.: *G. Waitz.* Hannoverae 1878. 29.

[8] SRH. I. 314. Az *Ultra Silvam* névalak az *Ultrasilvani* elírása.

[9] *Moravcsik Gyula:* Görögnyelvű monostorok Szent István korában. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk.: *Serédi Jusztinián,* Budapest 1938. I. 399–401; The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary. Studia Byzantina. Budapest 1967. 328–330;

kétségtelen, hogy István 1003-tól egész Erdélyt minden lakójával a latin rítusú római kereszténységre térítette.[11] Az ott lakó keresztények részére István püspökséget alapított. Azt, hogy az erdélyi püspökség István alapítása, kétségtelenné teszi az 1080 körül írt *Legenda Sancti Stephani regis maior* azon közlése, hogy István tíz püspökséget alapított:[12] e szám ui. csak az erdélyi beleszámításával jön ki, de tanúsítják az alább idézendő 13. századi oklevélszövegek is. Az erdélyi püspökséget valószínűleg 1009-ben alapították, amikor Azo ostiai püspök, pápai legátus Magyarországon más püspökség alapításánál is jelen volt, és ezek határait megállapították.[13]

Az erdélyi püspökség székhelye a római Apulum romjain épült[14] Fehérvár (Weissenburg, Belgrad) lett. E nevét onnan kapta, hogy fehér kőből épült, egyben vezéri székhely volt; Székesfehérvárra nézve utóbbit az 1100 körül írt „Legenda Sancti Stephani regis minor" így fejezte ki: *Alba civitate, que ob specialitatem nobilitatis sue nomen accepit.*[15] Amint az Árpád-házi fejedelmek a 10. században „Pannoniában" épített székhelyüket *Fehérvár*nak nevezték, s ezt a németek *Weissenburg*-ra, a szlávok pedig *Belgrad*-ra fordították le, ugyanúgy következhetett ez be Erdélyben, a magyarok második főméltóságát viselő Gyula vezérek székhelyén.[16]

A város a magyarországi latin forrásokban a 11. századtól 1332-ig hol *Alba (civitas)*, hol *Alba Transsilvana* (vagy ritkán *Alba Ultrasilvana*), hol pedig *Alba Jule* néven szerepel. Mivel az *Alba Transsilvana* alak már a 11. század végi Szent István-legendákban feltűnik, az *Alba Jule* pedig csak 1274-től adatolt, felmerült a gondolat, hogy ez a magyar *Gyulafehérvár* névalakot tükröző elnevezés a 13. században keletkezett, az erdélyi vajdaságot és egyben fehérvári ispánságot viselő *Gyula (Jula)* tisztségviselése nyo-

---

Györffy György: Rôle de Byzance dans la conversion des Hongrois. Cultus et cognitio. Warszawa 1976. 174–177; István király és műve. Budapest 1977. [röviden: István kir.] 47, 60–61.

[10] *Györffy György:* István kir. 166, 169.

[11] Tekintettel arra, hogy a Kárpát-medence szláv lakói is felvették a latin rítust, nem magyarázható meg, hogy a latin nyelvű románok itt vették volna fel a szláv rítust. Az ochridai bolgár érsekséghez tartozó vlachok ugyanúgy későbbi beköltözés révén hozták be a Kárpát-medencébe a szláv rítust, mint a szerbek és ruszinok.

[12] SRH. II. 383: *provincias in decem partitus est episcopatus;* ugyanezt átvette az 1100 körül működő Hartvik győri püspök legendájába (Uo. 411). Vö. *Györffy György:* Structures ecclésiastiques de la Hongrie médiévale. Miscellanea Historiae Ecclesiasticae. V. Louvain 1974. 161–163; István kir. 183.

[13] *Karácsonyi János:* Szent István király oklevelei. Budapest 1891. 40, 45, vö. *Györffy György:* István kir. 182–186.

[14] Vö. Tabula Imperii Romani . . . L 34. Budapest–Amsterdam 1968. 29; *Rusu, M.* i. h.

[15] SRH. II. 396; vö. *Györffy György,* Székesfehérvár évszázadai. I. Székesfehérvár 1967. 19; *Horváth János,* Uo. 109.

[16] *Györffy György,* Archaeologiai Értesítő 97 (1970) 213, 224–225; Archivum Eurasiae Medii Aevi. 1 (1975) 87, 109; Székesfehérvár (Stuhlweissenburg) és Gyulafehérvár összes névalakjára ld. *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. (sajtó alatt). Gyulafehérvár helyi német neve: *Weissenbrich;* hagyományos román neve 1920-ig *Bălgrad;* 18. századi hivatalos osztrák elnevezés: *Karlsburg – Alba Carolina;* 20. századi hivatalos román elnevezés: *Alba Julia.* Vö. *Suciu, C.:* Dictionar istoric al localitaţilor din Transilvania. Bucureşti 1967. I. 29; *Wagner, E.:* Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen. Köln-Wien 1977. 167. A név további irodalmát ld. *Kiss L.:* Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest 1978. 256.

A gyulafehérvári káptalan régi registrumában említett helységek

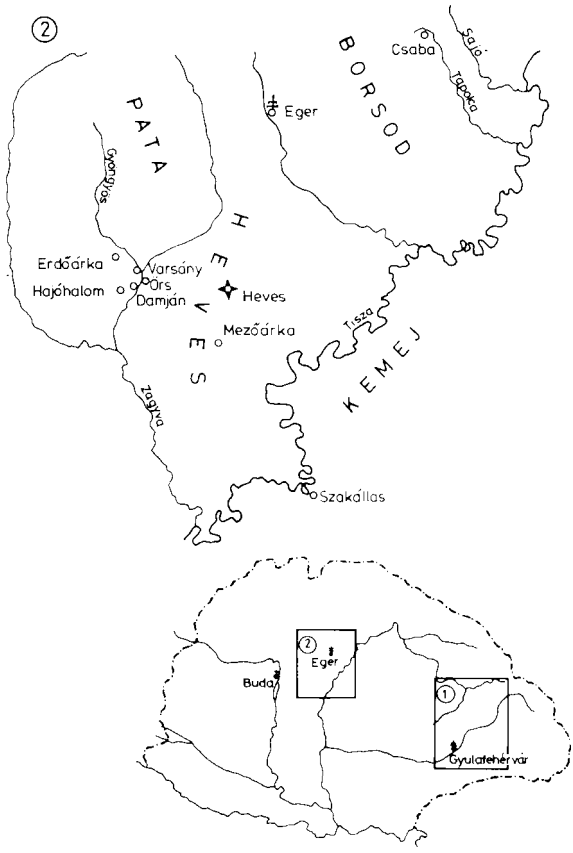
②
PATA
HEVES
BORSOD
KEMEJ
Csaba
Sajó
Tapolca
Eger
Gyöngyös
Erdőárka
Varsány
Hajóhalom
Örs
Damján
Heves
Mezőárka
Tisza
Tarna
Szakállas
②
Eger
Buda
①
Gyulafehérvár

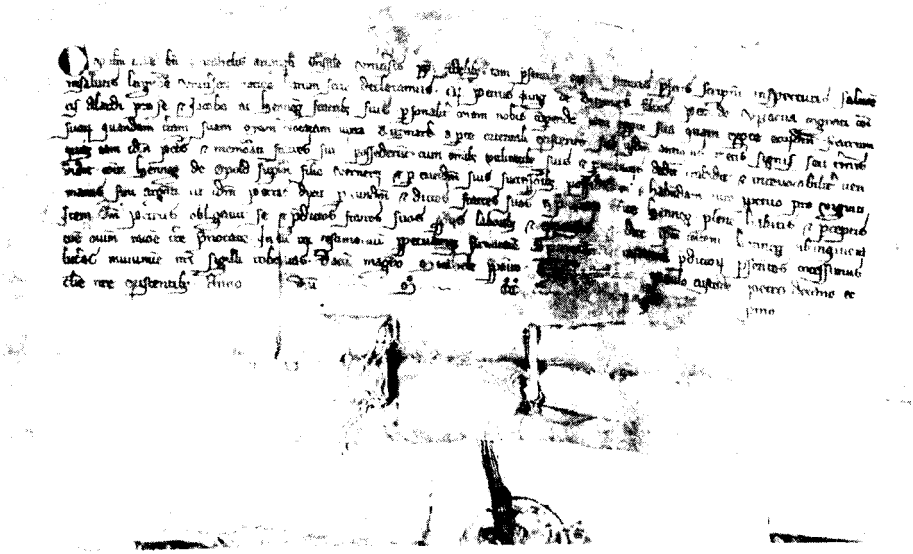

1. A gyulafehérvári káptalan 1291. évi oklevele, melyet bevezettek a káptalani registrumba; ennek 1588. évi másolatát (C[1]) 1.12. sz. alatt

mán.[17] Ez a feltevés több okból elfogadhatatlan. Kán nembeli Gyula (Jula) 1201–1235 számos méltóságot viselt; volt nádor 6 évig, Szlavónia bánja 6 évig, királynéi udvarispán 2 évig, ezek mellett, ill. ezeken kívül egy-egy vármegye (Bács, Bodrog, Csanád, Nyitra, Sopron vagy Szolnok) ispánságát is viselte, de erdélyi vajda csak két ízben egy-egy évig volt (1201, 1214), végül is IV. Béla 1235-ben uralomra jutva börtönre vetette, s ott is halt meg.[18] Ha már jelentős egyéniségről különböztették volna meg az erdélyi Fehérvárt, inkább jöhetne szóba Zoltán, Szent István rokona, kit ő 1003 után a Gyula helyére nevezett ki Erdély urának, vagy Merkur, ki 1097–1113 viselte az erdélyi princeps és fehérvári ispán méltóságot,[19] avagy Benedek vajda *(dux)*, ki Jula után 3 évben szerepel vajdaként (1202, 1203, 1206).[20] A 11. században, főként első felében Magyarországon elevenen élt az a névadás, mely szerint egy királyi várat első ispánjáról neveztek el (pl. Csanádvár, Dobokavár, Hontvár, Veszprémvár), s így *Gyulafehérvár* mellett

[17] *Tagányi Károly,* Emlék Szily Kálmánnak. Budapest 1918. 82; *Makkai László,* Századok 73 (1939) 509; *Kristó Gyula:* i. m. 104.

[18] *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest 1901. 282; adatai kiegészítendők: *Szentpétery Imre:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. – Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Budapest 1923 – [röviden: *Szentpétery:* Regesta] I. 527. 1.

[19] SRH. I. 315–316; *Gombos, A. F.:* Catalogus fontium historiae Hungaricae. Bp. 1937–1938. [röviden: *Gombos:* Catalogus] II. 977, III. 2168.

[20] Vö. *Szentpétery:* Regesta I. 197, 206, 222–224.

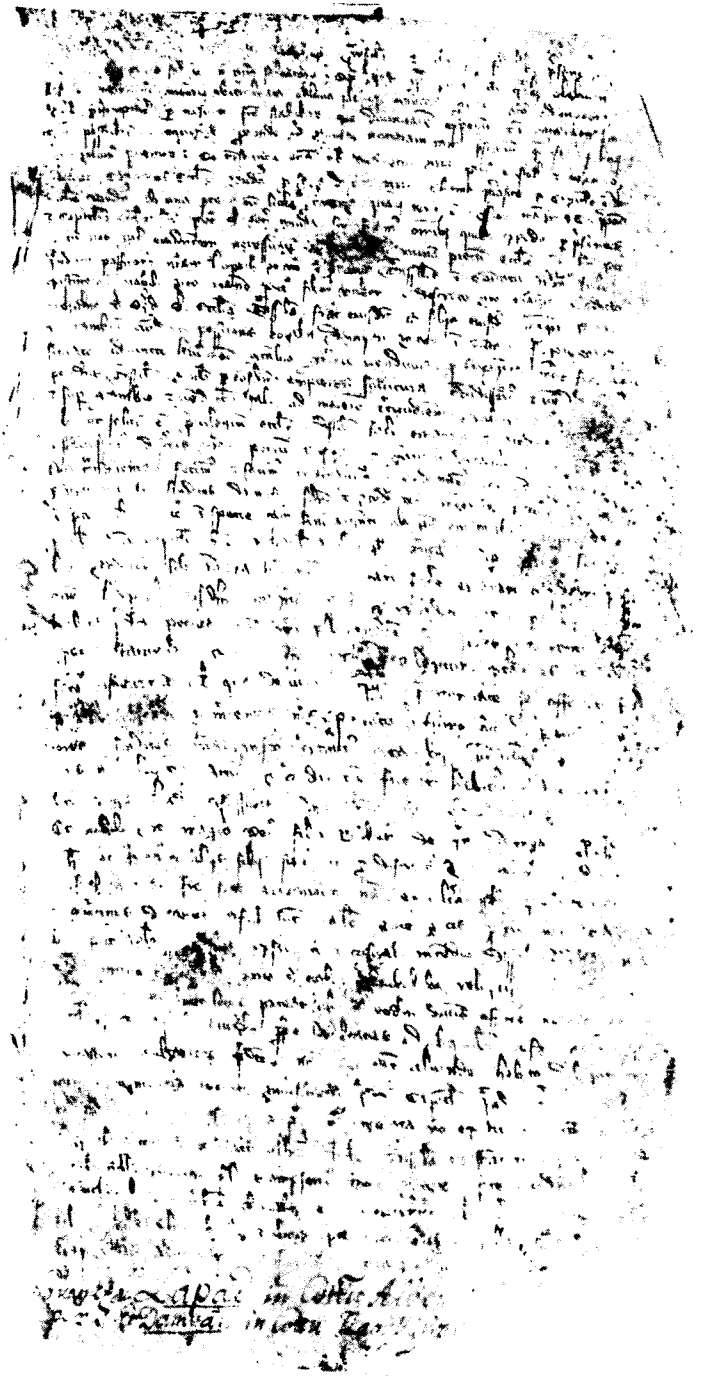

2. A gyulafehérvári káptalan registrumának 42. foliója (D)

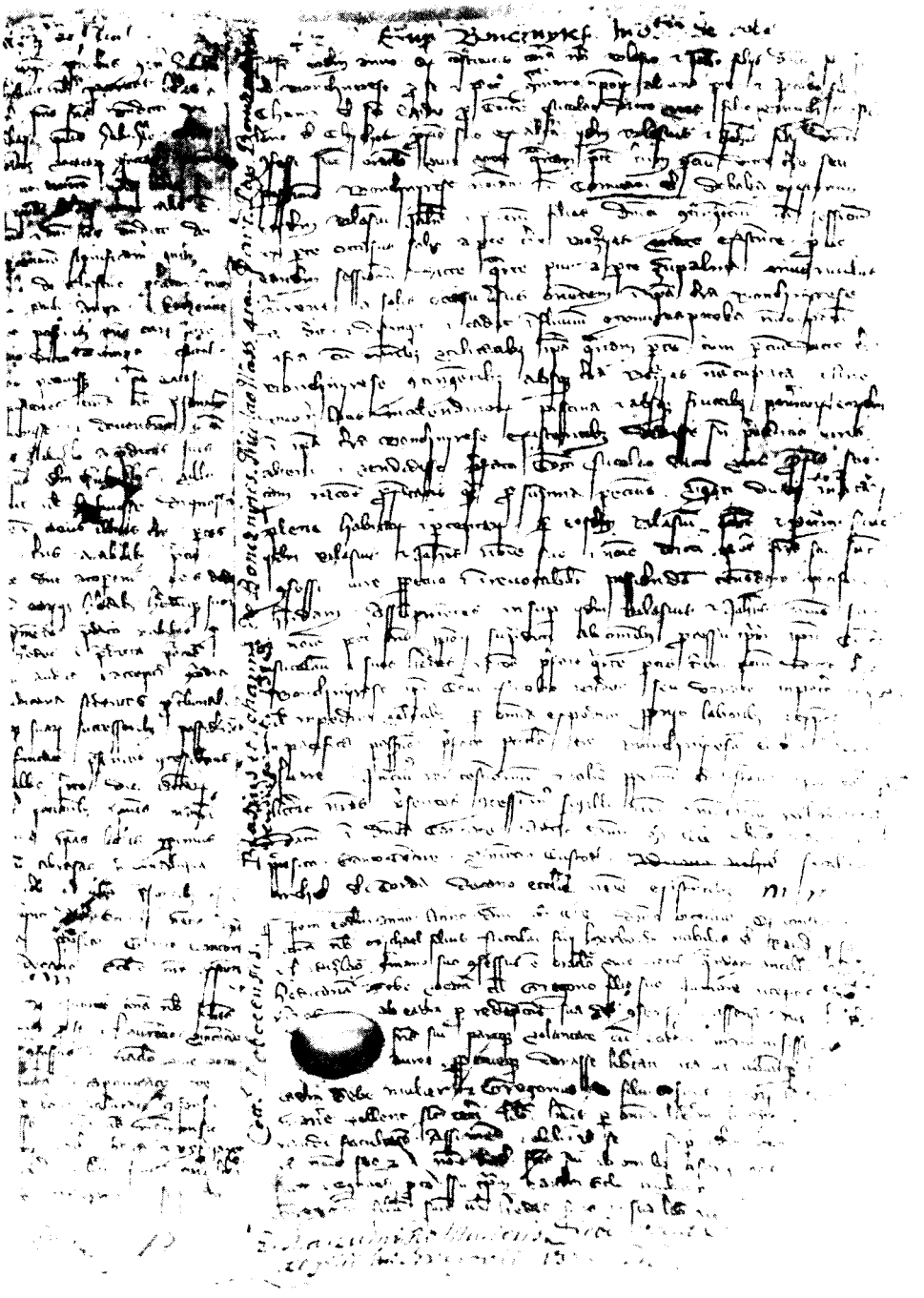

3. A gyulafehérvári káptalan registrumának 43. foliója (E)

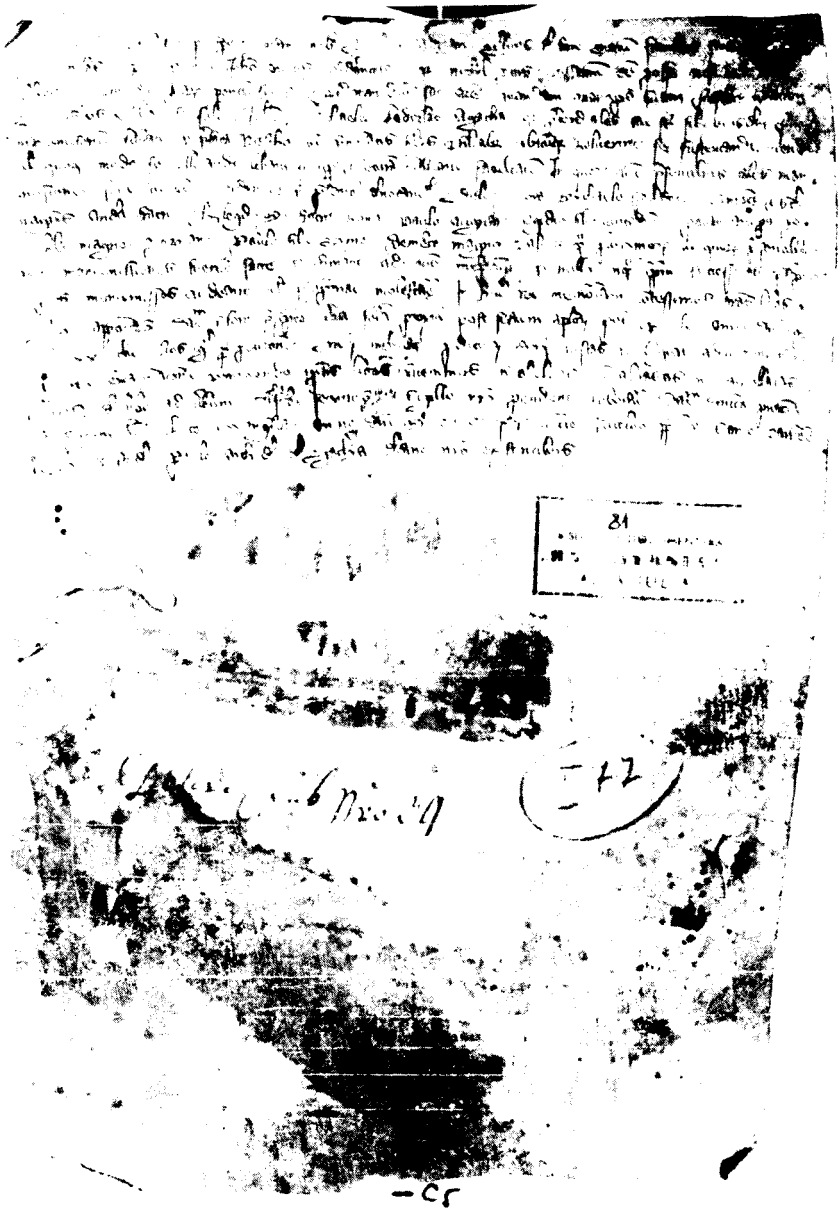

4. A gyulafehérvári káptalan registrumának utolsó foliója (F).

Zoltánfehérvár név is keletkezhetett volna, ez a képzés azonban a 12–13. századra teljesen kiveszett, s így az Erdélyt és Fehérvárat több évig kormányzó Merkur vagy Benedek sem adhatott nevet tisztsége székhelyének, s nem jöhetett volna létre egy-egy *Merkurfehérvár-* vagy *Benedekfehérvár*-féle elnevezés. E korban tisztségviselő nem is adott nevet ideiglenesen kormányzott várának, legfeljebb örökbirtokosa, mint pl. Aba nembeli Makján Makjánvárának (Heves megye). Örökletesen bírták a Kán-nembeliek Medgyest, s ezért járult a *Gyula-* előtag *Gyulamedgyese* nevéhez. Ugyancsak örökös birtoklás révén kapta a 15–17. században *Érsekújvár* és *Vajdahunyad* a birtokos méltóság nevét. *Gyulafehérvár* neve összevethető a magyar *Érsekújvár* és *Vajdahunyad* nevével, ahol is a birtokos érsek és vajda méltóságneve tapadt a névhez.

Gyulafehérvár latin megnevezésében sem olyan változással kell számolnunk, hogy az eredetibb *Alba Transsilvana (~Ultrasilvana)* nevet fokozatosan kiszorította az újabb *Alba Jule* elnevezés, hanem két területen egyidejűleg keletkezett eltérő névvel van dolgunk.

Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza számára összeállított közel teljes adatgyűjtésből az alábbi következtetés vonható le. Az *Alba Transsilvana (~Ultrasilvana)*, azaz *Erdélyi*, jelentése szerint 'Erdőn túli' *Fehérvár* megnevezés az „erdőn inneni" Magyarországon keletkezett, s mint „hivatalos" megnevezés terjedt el egész Magyarországon. A *silva* 'erdő' itt a Bihar-hegység tömbjét jelenti, mely a Kárpát-medencét egy „erdőn inneni" és „erdőn túli" részre választotta, s nem a Kárpátokat, melynek középkori latin neve *Alpes*, magyarul *Havas* volt; a Kárpátokon túli részeket *Transalpinus*, magyar *Havaselvi* melléknévvel különböztették meg.

Ami az *Alba Jule* 'Gyulafehérvár' névalakot illeti, ez Erdélyben írt oklevelekben szerepel (1274, 1291, 1295)[21]; olykor egy alkancellárrá lett gyulafehérvári esperes használja királyi oklevelek záradékában (1300), s az Anjou-kor elején is csaknem mindig Erdélyben vagy erdélyiek írják le (1309, 1311, 1313, 1315, skk.).[22] A Gyulafehérvári káptalan, mint ezt alább kiadott szövegei is mutatják, magát saját okleveleiben a szokott hivatalos *Capitulum ecclesie Beati Michaelis (~Micahelis) Transsilvane* néven nevezi meg.[23] Mikor 1317-ben az erdélyi káptalan egyik tagja, az ózdi főesperes és családja a budai káptalannal kötött birtokcserét írásba foglaltatta, az erdélyi káptalan oklevelének szövegében a kettős *in comitatu Albensis Jule Transsilvane*, az erdélyi káptalan által átírt budai szövegben pedig a szokatlanul precíz *in partibus Transsilvanis, in comitatu Albensis Jule* alakot találjuk,[24] viszont az erdélyi káptalan által 1317.

[21] *Teutsch, G. D.–Firnhaber, Fr.:* Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens. Wien 1857. I. 103; *Zimmermann, F.–Werner, C.:* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Hermannstadt 1892. I. 177; 1291: D. 57223; Hazai okmánytár. Szerk.: *Nagy Imre.* Budapest 1891. VIII. 349.

[22] Ld. az adatokat *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Erdélyi Fehér vármegye, *Fehérvár* címszó alatt (sajtó alatt). 1349-től szerepel az *Alba Gyule* alak (*Zimmermann–Werner* II. 73), mely a 15. századra általánossá válik, ld. e sorozat III–VI. köteteit az index alapján.

[23] Ld. pl. alább 12. sz. A 17. sz. alatt kiadott oklevélszöveg a 18. századi másolatban *Transylvanie* névalakot ad, ami korszerűtlen, mert *Transilvania* országnév a 15. század előtt nem használatos. Ld. alább.

[24] Ld. 18. sz.

július 8-án ugyanezen birtok cseréjéről kiadott eredeti oklevélben csak a rövid *in comitatu Albensis Jule*[25] megnevezés olvasható.

Mindez kétségtelenné teszi, hogy már a kezdetektől, legalábbis a 11. századtól kialakult az a kettősség, mely szerint Magyarország „erdőn inneni" részén az „erdőn túli" székhelyet Erdélyi Fehérvárnak *(Alba Transsilvana ~ Ultrasilvana)* nevezték, míg Gyulafehérvár *(Alba Jule)* a város e r d é l y i megnevezése volt! Ott így különböztették meg Gyulafehérvárat Székesfehérvártól, de rövid megnevezésként, otthoniasan inkább csak a *Fehérvár (Alba, Weissenburg, Belgrad)* megnevezés járta.

Az eredetibb *Alba Jule* megnevezés mellett a 16. század elején jelent meg az *Alba Julia* névalak,[26] ami nyilvánvalóan a magyarországi humanista latinság terméke.

Ami Erdély középkori latin megnevezését illeti, a *Transsilvania* névalak 1332-ig egykorú hiteles forrásban nem fordul elő, s a hatkötetes erdélyi szász okmánytárban hasonló a helyzet az 1460-as évekig. Eredeti hiteles oklevelekben az 1469, 1470, 1471 évekkel kezdődik a *Transsilvania* országnév folyamatos használata.[27] Magyarországon és külföldön a 11–14 században csak a magyar *Erdély* (<*erdő elü'*) latin *Ultra Silvas* fordítása és jelzős *Ultrasilvana ~ Transilvana (~ Transsilvana) + terra* vagy *pars* alakjai használatosak.

Erdély latin megnevezésének alakulásában, amire az Árpád-kori oklevelek méltóságnévsorai az erdélyi püspök és az erdélyi vajda említésével gazdag adatsort nyújtanak, az a fő változás figyelhető meg, hogy a 11–12. században főleg az *ultra* 'túl' praepositióval képezték nevét, majd a 13. század első évtizedeitől a *trans* praepositiós alak terjedt el. Ebből felszínes vizsgálattal azt a következtetést lehetett levonni, hogy az időben korábbi *Ultrasilvanus* összetételt 1200 táján váltotta fel a *Transsilvanus* alak.[28]

Valójában nem erről van szó, hanem az európai latinság területileg eltérő szóhasználatának magyarországi tükröződéséről.

Számtalan példával igazolható, hogy az Alpoktól délre, Itáliában *ultra* praepositiós összetételeket képeztek (pl. *Ultramontanus, Ultra Alpes, Ultrabrentanus, Ultrapadanus*),[29] míg az Alpoktól északra a németországi latinság a *trans* praepositiós összeté-

[25] Dl. 29665.

[26] Első hiteles előfordulása irodalmi műben 1519: *Madzsar Imre:* Gyulafehérvár és Alba Julia. Magyar Nyelv 12 (1916) 361; oklevélkiadásban 1521/XVII: A széki Teleki család oklevéltára – Codex diplomaticus familiae Teleki de Szék. Szerk.: *Barabás Samu,* Budapest 1895. II. 449. Olvasati hiba lehet az 1438-i *Datum Albae Juliae (Zimmermann–Werner–Gündisch* V. 5.).

[27] A *Zimmermann–Werner* művét folytató *Gündisch G.:* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Bukarest 1981. VI. 378, 408, 453, 525, 532 alatt közöl 1469–1471 évi adatokat. Hibás másolatban, kivonatban, vagy későbbi kéz rávezetéseként a következő oklevelekben szerepel kétes *Transsilvania* adat: 1402 (i. m. III. 265); 1440, 1446, 1447, 1448 (i. m. V. 57, 169–170, 216, 242); az első, másolatban is megbízhatónak látszó adat: 1461: *Ego frater Thomas Siculus ordinis praedicatorum vicarius in Transsilvania ac prior immeritus conventus Sancti Petri iamdicti ordinis et fratrum in Corona situati regni Vngarie* (Uo. VI. 103–104); kétes névalakok: 1463 (Uo. 152–153).

[28] *Mátyás, F. (Florianus):* Historiae Hungaricae fontes domestici. Quinque-ecclesiis 1881. I. 165–167.

[29] Itáliai írók az „Alpokon túl" területmegnevezésre az *Ultra Alpes*-t használták. ld. a 997 körül író római Canaparius Szent Adalbert vitáját és a „Vita quinque fratrum" szerzőjét (Monumenta Poloniae Historica. N. S. IV/1. 34, IV/3. 39, 41). Az „Alpokon túli" megjelölése *Ultramontanus* volt, ld. p. 930: Carte dell' Archivio capitolare di Pisa. Ed.: *Faleschi, E.* Roma 1971. 2; 1121: Acta

telekkel élt (*Transalbianus, Transalpinus, Transrheninus* stb.)[30] A „germános" latinság *trans-* szóhasználatára jellemző, hogy a római Canaparius Szent Adalbert vítájának német verses átdolgozója Canaparius *Ultra Alpes* kitételét *Trans Alpes* kifejezéssel helyettesítette.[31] Az is erre mutat, hogy Ekkehard apát *'Chronicon Universale'*-jában ott, ahol maga fogalmaz *Transalpinus* és *Transrheninus* formákat használ, de ahol római szövegekből idéz, *Ultramontanus* alakot ad.[32]

Franciaország latinsága e tekintetben megoszlott, mert a Loire-tól délre az itáliaival egyező *ultra-*, attól északra általában a germános *trans-* összetétel járta.[33]

A magyarországi latinság szóhasználata etekintetben aszerint változott, ahogy az itáliai, vagy a németországi, ill. Rajnán túli (észak-francia) hatás jutott érvényre.

Az egyházszervezéskor, kivált a püspökségek 1009-i megalapításakor, amikor Azo pápai legátus tartózkodott Magyarországon, a közvetlen római hatás érvényesült. Ennek tudható be, hogy az erdélyi püspök hivatalos neve kezdetben *Ultrasilvanus episcopus* lett. Ezt az itáliai latinságot már István király korától keresztezte német hatás; ebből magya-

---

pontificum Romanorum inedita. Ed.: *Pflugk–Harttung, J. v.* Tübingen 1881. I. 8, 119; 983: Velencében kelt oklevél: Monumenta Germaniae Historica [röviden: MG.] Ottonis II. diplomata. Hannoverae 1888. 351; Petrus Damianus: Vita beati Romualdi. Ed.: *Tabacco, G.* Roma 1957. 57; IV. Kelemen pápa bullája 1265 (*Du Cange:* Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis. Niort 1887. VIII. 364); *Ultrabrentanus:* Hist. Cortusiorum lib. 2. (Uo. és *Muratori, L. A.:* Rerum Italicarum Scriptores. Mediolani 1723–51. XII. 816); *Ultrapadanus:* Chronicon Petri Azarii (Uo. XVI. 380).

[30] A 9–11. században Németországban pl. az Elbán túli szászok és földjük jelzője mindig *Transalbianus* (Annales Regni Francorum–Annales Laurissenses. Scriptores Rerum Germanicarum [röviden: SRG.]. Ed.: *Kurze, F.* Hannoverae 1895. 71, 118, 147, 177; Annales Fuldenses. SRG. Ed.: *Idem* ibidem 1891. 14–15; Annales Bremenses. SRG. Ed.: *Schmeidler, B.* Hannoverae – Lipsiae 1917. 12, 19–23, 76, 88, 90, 119; vö. még MG. SS. II. 632, VIII. 167, 631, XIII. 37, XXI. 17, 28, 49, 55, 183, 191, 197, XXIII. 104, XXVII. 332, XXIX. 22, 151, 169, 199, XXX. 7); Regino prümi apát évkönyvének folytatója 966-nál az Alpokon túlra: *in Transalpinas partes* kitételt használ (SRG. Ed.: *Kurze, F.* Hannoverae 1890. 177), de a stájer markok nevei közt is szerepel 1145 k.: *marchia Transilvana* és *marchia Transalpina* (*Zahn, F.:* Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark. Graz 1875. I. 238; vö. *Krones, F.:* Verfassung und Verwaltung der Mark und des Herzogthums Steier. Graz 1897. I. 25).

[31] Összevetve: *Uhlirtz, M.:* Die älteste Lebensbeschreibung des hl. Adalbert. Göttingen 1957. 47; az átvétel irányára ld. *Wenskus, R.:* Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt. 1956. 45 kk.

[32] MG. SS. VI. 243: *Transalpinae partes;* Uo. 248, 253, 263: *Transrhenini;* Uo. 202, 224, 253: *Ultramontani.*

[33] Pl. Reims-i Flodoard: Historia Remensis: *Transmarinus* (MG. SS. XIII. 566, 568), *Transligeranus* (Uo. 458); *Transrenensis* (Uo. 407). A *Transmarinus* kifejezés észak-franciaországi oklevelekben általános (pl. 1162–72: Cartulaire de Chamalières sur Loire en Velay. Ed.: *Chassing, A.* Paris 1895. 93; 1175: Cartulaire de Berdoues. Ed.: *Cazauran, J. M.* La Haye 1905. 325, 461; 1185: Cartulaire de Louviers. Ed.: *Bonnin, Th.* I. Évreux 1870. 23; 1195: Histoire et cartulaire des templiers de Provins. Paris 1919. 97), viszont *Ultramarinus* itáliai forrásokon (ld. MG. SS. XXXI–XXXII. index) kívül pl. Tours-i Alcuin: Vita Richarii confessoris c. művében (MG. SS. rerum Merovingicarum IV. 393), és oklevélben: Cartulaire de Maguelonne, Montpellier 1912. 457; a fentiek a Francia Akadémia „Du Cange" szótári bizottsága gyűjtéséből Mme Bautier szíves segítségével; 1312: *Ultra-Rhodonensis* adatot közöl a marseille-i Szent Viktor apátság levéltárából *Du Cange:* Glossarium VIII. 364. Az *ultra-* összetétel használata Burgundiában és kivételesen északabbra, Lotharingiában is előfordul, pl. Jotsaldus Clunyi szerzetes Odilo vitájában *Ultraiuranus* (MG. SS. XV. 819); a Historia monasterii Mosomensisban *Ultramosanus* (Uo. XIV. 602).

rázható a Gizella királyné bakonybéli adománya kapcsán feljegyzett *Transsillvanae* [!] *partes*[34] és a Szent István legendákban (1080 és 1100 körül) jelentkező *Alba Transsilvana* forma.[35] E kivételektől eltekintve az egyházi és udvari (kancelláriai) latinság megmaradt az *Ultrasilvanus* alak mellett.

Noha a *Transsilvanus* írásmód szórványosan III. Béla okleveleinek méltóságnévsorában jelenik meg a Párizsban tanult Adorján püspök címében,[36] nem tekinthetjük egyértelműen francia hatásnak, mert e levelek írásakor már Katapán volt a kancellár; a *Transsilvanus* ekkori bevezetése inkább kapcsolható egy német írnokhoz, esetleg Desiderius szebeni préposthoz, aki 1199-ben lett kancellár.[37] Szórványos előfordulások után 1209-től, Tamás kancellár, székesfehérvári prépost alatt terjedt a *Transilvanus* használata Willermus püspök címében, de még abban az oklevélben is, amelyben magát a püspök 1213-ban *Wilhelmus dei gratia Transsilvanus episcopus*-nak címezte, a szövegben az *Ultrasilvano episcopo* forma is előjön.[38]

Nehezebb annak a felderítése, hogy mi okból fordul elő szórványosan, majd terjed 1211 óta az *Ultrasilvanus* és *Transsilvanus* mellett az *Ultrasilvanensis* és *Transsilvanensis* forma.[39] E tekintetben nehézséget okoz az, hogy az eredeti oklevelekben előforduló rövidített *Ultrasilvan.* és *Transilvan.* alakot a középkori oklevél-átírók és az újkori oklevélkiadók tetszés szerint, ill. koruk későbbi névhasználatának megfelelően oldották fel, ill. egészítették ki, mindamellett eredeti oklevelekben a teljesebben kiírt *Ultrasilvanen.* és *Transilvanen.* alakok is igazolják létüket.[40]

Gondolhatunk itt is nyugati hatásra, mert a *Transrenanus* ~ *Transrheninus* forma, főként Rajnán túli területen *Transr(h)enensis* alakban is használatos.[41] Ez azonban nem korlátozódik a *trans-* felsőeurópai területére, mert a Rómában az 1180-as években összeállított „Notitia episcopatuum" a zárai érsek suffraganeusait így sorolja fel: *Signensem, Ausarensem, Veglensem, Arbensem, Nonensem.*[42] Tekintettel arra, hogy Magyarországon is püspökök névsorában kezd szerepelni a *-silvanensis* végződés, elsősorban más püspökségek nevének analógiás hatására kell gondolnunk.

[34] Pannonhalmi magán lt. 49 M., hibásan: A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története. Szerk.: *Erdélyi László* [röviden: PRT.] Budapest 1903. VIII. 590.

[35] SRH. II. 389, 423.

[36] +1190/+1235 e./1350/1404: *Transsilvan.* (Pécsi püsp. lt., *Fejér* II. 260); 1193: *Transilvano* (Dl. 27; *Jakubovich Emil–Pais Dezső:* Ó-magyar olvasókönyv. Pécs 1926. 60); 1199: *Transsilvano* (Veszprémi kápt. magán lt. Eccl. 7, Hazai okmánytár V. 4); *Transilvano* (Sopron városi lt., Hazai okmánytár II. 2; 1199/1227: *Theiner, A.:* Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Romae 1859. I. 79; +1201: *Knauz, F.:* Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Strigonii 1874. I. 163).

[37] Vö. *Szentpétery:* Regesta 183–199. sz.

[38] *Zimmermann–Werner* i. m. I. 16.

[39] 1211: *Ultrasilvanensi* pápai oklevél címzésében III. Ince registrumából (Uo. 10); 1211: *Transilvanensi* méltóságnévsorban XIV. századi kartuláriumból (*Tkalčić, J. B.:* Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis. Zagrabiae 1873. I. 27).

[40] Pl. 1220: *Willelmo Ultrasilvanen.* Zágrábi országos lt., *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Zagrabiae 1905. III. 130.

[41] MG. SS. IV. 278, VI. 383, VIII. 361, 424, XIII. 467, 550, XXIII. 155, XXIV. 349, 360, XXV. 99.

[42] *Migne, J. P.:* Patrologiae cursus completus ... Series Latina, Parisiis 1841–64. vol. 98, col. 471.

Ami végül a csaknem egyidejűleg feltűnő *Ultrasilvaniensis* és *Transsilvaniensis* névalakokat illeti, itt kétségtelenül analógiás hatásra történt elírásról van szó. E forma II. Endre okleveleiben mindig a méltóságnévben fordul elő, olyan érseki és püspöki székhelyek névsorában, melyek latin neve *-ien(sis)*-szel végződik. Az analógiás hatást kétségkívül igazolja II. Endre 1230-i kiváltságlevele a szatmárnémeti telepeseknek, melyben szövegközben *Reynoldus . . . episcopus Transsilvanus* szerepel, de a méltóságnévsorban a *Strigonien., Jaurien., Agrien., Waradien., Chanadyen., Transsilvanien., Wacien., Zagrabien., Quinqueecclesien.* és *Wesprimien.* között *Renoldo Transsilvanien.*-t találunk.[43] A latin *-ensis* képző előtti *-i-* magyarországi elterjedésére s egy vulgáris latin *-iensis* képző alakulására hatással lehetett a magyar szavak és nevek végén, többnyire *-i* hanggal jelentkező sorvadó magánhangzó (pl. *Bihori, Sunadi, Varadi)*, mely 1200 táján tűnt el.[44] Mivel a *Transsilvaniensis* melléknévi forma messze hamarább jelent meg a 15. század második felétől adatolt *Transsilvania* országnévnél, visszahathatott az utóbbi alakulására.

A németek, bizonyára már a 11. század óta az Erdély hét várra, ill. hét vármegyére való tagolódását tükröző *Siebenbürgen* nevet használták,[45] s a 13. században ebből latinosították a *Septem Castra* elnevezést és jelzős *Septem Castrensis* alakját,[46] ez azonban nem vált általánossá a magyarországi latinságban.

Erdély román *Ardeal* neve a szláv feljegyzéses 1444; воевода Єрделскы és 1460: землу Арделькóму alakban jelentkezik; ez és görög Ἀρδέλιον neve a magyar név átvétele.[47]

*

Az erdélyi latin írásbeliség megindulásának fontos mozzanata volt a gyulafehérvári püspökség melletti székeskáptalan megalapítása. Magyarországon a székeskáptalanok alapítását Szent Lászlónak tulajdonítjuk. Ő a pápaság gregorián irányzatának követelését, a *coelibatus*-t kívánta elősegíteni azzal, hogy a püspökségek mellé a közös életet biztosító káptalanokat *(capitulum, monasterium)* hívta életre, s ezek fenntartását a püspökségeknek tett gazdag adományokkal biztosította.[48]

A székes és társas káptalanok fontos jogi funkciót láttak el, amennyiben ezekben folytatták le a jogi bizonyítást helyettesítő „istenítéletek"-et (tüzes vas, forró víz stb. próbákat), amint erről Könyves Kálmán törvénykönyve (I. 22) intézkedik.[49] A jogesetek

[43] Dl. 90749; *Szentpétery:* Regesta 462. sz. A püspöknév eltérése: *Reynoldus~Renoldus* arra mutat, hogy a méltóságnévsort előkép után másolták az oklevélbe. 1222: *Regnaldo Ultrasilvanien.* névalakra ld. Veszprémi kápt. magán lt. Nagypécsel 3, foto: Df. 200623, Hazai Okmánytár V. 10.

[44] Vö. *Bárczi Géza:* A tihanyi apátság alapítólevele, mint nyelvi emlék. Budapest 1951. 69 kk.

[45] *Nägler, Th.*, Muzeul Bruckenthal, Studii 13 (1967) 195; Forschungen zur Volks- und Landeskunde. Bukarest 12 (1969) 63–71.

[46] SRH. I. 172; *Gombos:* Catalogus I. 177, II. 938; *Knauz, F.:* Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Strigonii 1874. II. 419.

[47] *Ardeal* első ismert előfordulásaira ld. *Áron Péter:* Erdély történelmi tájneveinek adattára és népeinek tájszemlélete. Magyar Nyelvjárások 24 (1982–83) 103 (Kiss Lajos szíves közlése). 1444. évi szláv nyelvű oklevélben: Documenta Romaniae Historica. Ser. B. Vol. I. 168; görög neve Laonikos Chalkokondyles (1480–90) művében: *Moravcsik Gyula:* Byzantinoturcica. Berlin 1958. II. 243.

[48] *Györffy György,* Történelmi Szemle 20 (1977) 552–553.

[49] *Závodszky Levente:* A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények. Budapest 1904. 186; *Hajnik Imre:* A magyar bírósági szervezet és perjog. Budapest, 1899. 255.

írásba foglalása során, a 12. század végétől fejlődött ki a hiteleshelyi tevékenység.[50] Az oklevéladó működés 13. század eleji növekedésével egyidejűleg került sor a *registrum*-ok vezetésére, melyekbe kezdetben csak röviden jegyezték be a jogesetekben történt döntést, de alkalmilag okleveleket is bevezettek.

Az első ismert magyarországi káptalani registrum az ún. Váradi regestrum az 1208–1235 évekből 389 jogeset feljegyzését, benne 14 oklevél szövegét tartalmazza. Az eredeti hártyakódex elveszett, de 1550-ben nyomtatásban szó szerint kiadták *Ritus explorandae veritatis, quo Hungarica natio in dirimendis controversiis ante annos trecentos et quadraginta usa est, et eius testimonia plurima in sacrario summi templi Varadiensis reperta* címen.[51] Valószínű, hogy az ekkor működő 12 székeskáptalanban és a jelentősebb társas káptalanokban szintén vezettek hasonló registrumokat, ezek azonban a tatárjárás alatt (1241–42), a gyakori tűzesetek alkalmával, főként pedig a török megszállás másfél évszázada alatt elpusztultak. Így pl. a Váradi regestrum tartotta fenn emlékét annak, hogy 1229-ben Egerben is volt tüzesvas próba,[52] s 1322/23 évi oklevélben említik az egri káptalan registrumát.[53]

Ami az erdélyi káptalant illeti, arra nézve, hogy a Szent István által alapított gyulafehérvári püspökség mellé Szent László (1077–1095) szervezett székeskáptalant, két 1278 évi oklevél azon szavaiból is következtethetünk, miszerint a székesegyházat, ill. a káptalant a „szent királyok" (István és László) alapították és adományozták meg.[54] Az erdélyi Szent Mihály egyház kanonokjára 1199-től van adat,[55] bár magát a káptalant először 1219-ben említik.[56] A káptalan első hiteles oklevelének szövege 1231-ből ismert 1280 évi átiratban.[57] Az oklevél szerkezetében a még kialakulatlan hiteleshelyi oklevelek egyik válfaját képviseli: a dátumnak elől, a promulgatiónál való feltüntetése régies vonás, ami megtalálható a Váradi regestrumba bevezetett oklevelekben 1209–1221 s a székesfehérvári káptalan kiadványaiban 1184–1232, hogy 1233-tól a dátum az országos gyakorlat szerint az oklevél végére, eschatocollumba kerüljön.[58]

[50] *Eckhart, F.:* Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. . . . IX. Erg. Bd. 395 kk.; *Szentpétery Imre:* Magyar Oklevéltan. Budapest 1930. 119 kk.

[51] Colosvarii 1550. Betűhív kiadása: *Karácsonyi J.–Borovszky, S.:* Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologica digestum. Budapest 1903.

[52] Uo. 346 § 290. l.

[53] Dl. 2092.

[54] 1278/313: *ecclesia cathedralis beati Mychaelis archangeli Transsilvana a sanctis progenitoribus nostris fabricata et dotata* (*Zimmermann–Werner* i. m. I. 133); 1278/291: *capitulum ecclesiae beati Michaelis Transsilvanae, ordinatum a sanctis progenitoribus nostris et locatum* (Uo.).

[55] *Fejér, G.:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae 1829-. II. 349.

[56] Regestrum Varadiense 39 § 229. l.

[57] Dl. 29094: *Capitulum ecclesie beati Michaelis archangeli Transsilv*[ane], hibásan *Fejér, G.* i. m. III/2. 266; tőle átvette: *Teutsch–Firnhaber* i. m. 48–49; román fordítása: Documente privind istoria Romaniei. Veacul XI, XII şi XIII. C. Transilvania. Vol. I. Red.: *Roller, M.* Cluj–Bucurest 1951. 255–256.

[58] Regestrum Varadiense i. m. 208, 242, 361, 368, 374 §; PRT. X. 500; *Wenczel Gusztáv:* Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Pest–Budapest 1860–1874. VI. 510, VII. 41, XI. 209. Ezeken kívül a Veszprémi káptalan 1181 évi (Uo. I. 75) és a Budai káptalan 1211. évi oklevelében (Budapest történetének okleveles emlékei. – Monumenta diplomatica civitatis Budapest. Szerk.: *Gárdonyi Albert* Budapest 1936. I. 5).

A püspökség és káptalan épületeit legkorábbi levéltárukkal 1241-ben a mongolok pusztították el. A szemtanú Rogerius „Carmen miserabile"-je szerint: *ad Albam venimus civitatem, in qua nihil potuit reperiri praeterquam ossa et capita occisorum, basilicarum et palatiorum muros dirruptos.*[59]

A tatárok által elpusztított egyháznak két évig püspöke sem volt; 1244-től említik új püspökét, 1248-tól pedig kanonokjait.[60] Első új kiadványát 1252-ből registrumunk tartotta fenn átirat formájában (ld. 17. sz.).

A káptalan hiteleshelyi működésére újabb csapás volt, hogy 1277-ben Alard comes fia Gaan, vízaknai polgár, apja halálát megbosszulandó, társaival megrohanta a püspökvárat, felégette a várost a székesegyházzal, a káptalannal és a belé menekültekkel. A kalocsai érsek 1277-ben a pápához intézett panaszos levelében írta le: *quidam Saxo ... nomine Gaan filius Alardi cum suis complicibus ... ecclesiam obsidens kathedralem expugnavit et ea optenta seu occupata, dispersis sanctuariis et reliquiis in plateis, codices, libros, cruces, vasa, sigilla capituli, indumenta sacerdotalia et omnia ornamenta ipsius ecclesie ... in usus suorum inmundissimorum distribuit sociorum et feritate demum usus Tartarica ipsam combussit, octo canonicos, quatuor archidiaconos et alios quamplures sacerdotes ac clericos de choro et circa duo milia Ungarorum utriusque sexus, qui causa defensionis in gremium ecclesie confugerant, in ipsa ecclesia ... concremavit, aliasque basilicas omnes Ungarorum, ad quas homines fuge presidio se receperant, combussit, ... hominesque universos gentis Ungarice in ducatu commorantes Transsilvano ... gladio interemit ...*[61] Az 1309 évi beszámolóban hozzáteszik: *comburendo et auferendo omnia ornamenta, libros et instrumenta dicte ecclesie,* ami a könyvek és oklevelek elvesztését is jelenti.[62]

Ennek a pusztításnak szempontunkból az a jelentősége, hogy az alább kiadott registrumtöredékek folio számaiból következtethető, hogy a registrumot 1278 táján kezdték el vezetni.

A gyulafehérvári székesegyházat a katolikusok 1565-ben adták át az unitáriusoknak;[63] a püspöki levéltár registrumainak szétkallódása főként ezt követően történhetett. A registrumok lapjait széttépték, ebből egy dupla foliot[64] 1588-ban Balásfy János káptalani conservator saját protocollumába bemásolt. Ez a protocollum, melyet ma az Országos Levéltárban őriznek, régóta ismert. 1666-ban a *Castrum Torozko* c. oklevélszövegről (ld. 13. sz.) másolatot készítettek a Thoroczkai család részére, s innen adta ki hiányosan Hilibi Gál László 1832-ben, és Szabó Károly 1872-ben, majd másodszor a Thorotzkai levéltárból 1889-ben. A protocollumot eredetiben használta Zimmermann és Werner okmánytára számára és a belé foglalt hét jogeset közül ötöt 1892-ben kiadott (11–13., 16–17. sz.), valamint Tagányi Károly, aki 1893-ban az okmánytár ismertetésében annak téves dátumait javította, végül Karácsonyi János, ki 1901-ben a kiadatlan két oklevélkivonatot értékesítette a magyar nemzetségekről írt munkájában.[65]

[59] SRH. II. 587.

[60] 1244: *Wenzel* i. m. VII. 256; *Smičiklas* i. m. IV. 255; 1248: *Zimmermann–Werner* i. m. I. 77.

[61] Kalocsai érseki lt., vö. még rövidebben: *Zimmermann–Werner* i. m. I. 132, 134, 142, 161.

[62] Uo. 254–255. Vö. *Entz Géza* i. m. 95 kk.

[63] Uo. 123, 132, 143.

[64] A bevezetőben (ld. alább *C* alatt) írt *fragmenta libelli pergamenacei quatuor scilicet folia* valójában nem 4 lapot, hanem 4 oldalt jelent, mint ez a szöveg terjedelméből megállapítható.

[65] Ld. alább és *Karácsonyi János* i. m. II. 373.

A registrum további dupla lapja, a 12–13. folio (1285–1286) Cornides Dániel oklevélgyűjteményéből Teleki László gyűjteményébe került, s erről Jankovich Miklós készíttetett másolatot saját gyűjteménye számára. A Teleki László gyűjteményében őrzött eredeti pergamenlapok feltehetően a Telekiek gyömrői kastélyának romlásakor, 1944/45-ben tűntek el; a másolatot 1980-ban találtam meg az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában.

Az eredeti registrumból a 43–44. folio (1318) a gyulafehérvári káptalan országos levéltárából a Budapesti Országos Levéltárba került; bizonyára erre utal Tagányi, mint 14. század eleji „jegyzőkönyv-töredék"-re, említett 1893 évi cikkében; Dl. 29421 számon besorolva 1950-ben került elém, és fényképét megszerezve idéztem belőle.[66] Végül az ezt megelőző 42. foliot (1317) Jakó Zsigmond találta meg a Batthyaneumban, s egyik oldalát közzétette fakszimilében, olvasatát is megadva a Manolescuval együtt 1971-ben kiadott paleográfiai kézikönyvében.[67] Ugyanott őrzik a registrum utolsó, számozatlan lapját.

A szétkallódott registrum eredeti 4 folioja és átiratban fenntartott 4 folioja 16 oldalon 27 jogesetet tárgyaló oklevél részleges vagy teljes szövegét tartalmazza; ezekből csupán 6 van kiadva. A 27 bejegyzett oklevél, benne négy további átirat és két említés közül kettő maradt fenn teljes szövegében, az egyik eredetije a báró Radák család mikeszászai levéltárból került az Országos Levéltárba (Dl. 67237), a másik átirata az Erdélyi Múzeum levéltárából a Román Akadémia kolozsvári filiája levéltárába.

A 8 folio ismert lapszámai és a rajta lévő évszámok lehetővé teszik, hogy a registrum lapjainak számából kronológiai következtetést vonjunk le. Mivel a 12–13. folio 1285–1286 évi, a 42. folio 1317 s a 43–44. folio 1318 évi bejegyzéseket tartalmaz, a 12–44. foliok között 33 lapra 33 év feljegyzései kerültek, tehát 1 foliora egy évnél nem sokkal több esik. Ebből az következnék, hogy a registrumot az 1270-es évek első felében kezdték el. Valószínűbb azonban, hogy az 1277 évi tűzvész után kezdték, s a könyv elejét a káptalan saját jogaira vonatkozó bejegyzések foglalták el; maga a tűzvész is oklevéladó tevékenységet váltott ki. Látszólag a 12–13. folio egy négy pergamenlapból hajtott 16 oldalas ívfüzet, a 42–43. folio pedig egy három dupla lapból hajtott 12 oldalas ívfüzet belső lapjait képezte.

A registrum utolsó, számozatlan, és a hátsó oldalán félig beírt lapjából kiderül, hogy a könyv az 1325. évvel zárult, s így az 1278–1325 években, 48 éven át vezették.[68]

Az erdélyi káptalan hiteleshelyi működése az „erdőn inneni" Magyarországra is kiterjedt, mint erre a borsodi és hevesi jogesetek írásbafoglalásából (14., 15. sz.) következtethetünk.

[66] Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: *Székely György* Budapest 1953. 249.

[67] *Jakó, S.–Manolescu, R.*: Scrierea latina in evul mediu. Bucureşti 1971. Album 7 a.

[68] Az erdélyi káptalan levéltára őriz egy későbbi registrumtöredéket 4 hártyalevélen az 1345–1346 évből. (Batthyaneum, Erd. Kápt. lt. 1–131. (Régi jelzet: Beke 8–1033) DF 277306.)

Registrum capituli Albensis Transsilvanae vetus

A registrum fennmaradt részeinek szövegkiadása előtt a szöveghagyományra vonatkozó adatokat s az irodalmat időrendben közlöm, ahol is A-val jelölöm az eredeti 1291. évi oklevelet, melyet registrumunkba átírtak, B^1 és C^1, C^2 vel az újkori másolatokat, D, E és F betűvel az eredeti registrumrészeket.

B^1 *Egyszerű másolat a 19. század elejéről 3 ívrét oldalon, melynek kezdetén a következő szavak állanak:* 1285. Fragmentum, seu folium membranaceum autographum prothocolli publici Capituli Ecclesiae Albensis Transilvaniae – No. 9. seorsivarum expeditionum formulas continens, quorum extractus separatus in regestam sec. XIII. inductus habetur. *A 3. oldal aljához fűzött megjegyzés:* Descripsit ex manuscriptis Danielis Cornides Tom. I. originalia mera a sec. XIII. usque sec. XVII. emanata diplomata continente et in Bibliotheca comitis Ladislai Teleky asservato ac eidem tomo in fronte inserto. Folium hoc membranaceum formam minoris folii circiter 8 pollicum habet, notat in fronte Nrum 12, id est authentici prothocolli folium 12. – Est vero fragmentum hoc ex prothocollo Capituli Albensis Transylvaniae, cum diserte dicet archidiaconos de Ozd et de Karazna esse nostros. *Az 1. lap alján pecsét:* Jankovich Miklós gyűjteménye 1831. *felirattal. Lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár kézirattára. Fol. Lat. 2219. kötet 1r–2r lapja.*

C^1 *Balásfy János gyulafehérvári conservator 1588 évi protocollumába bevezetett másolat az alábbi bevezető szavakkal:* Fragmenta libelli pergamenacei, quatuor scilicet folia in sacristia Albensi inveni, quae vetustate obfuscatae et semilacerę rancidaeque fuerant. Ex quibus, quae legere licuit, ne perirent, transcripsi: (*Utána írva mult századi betűkkel:* 1291-ből keltek.) *Lelőhelye: Budapest, Magyar Országos Levéltár, Balásfy protocollum.*

C^2 *Az 1588. évi másolatból (C^1) a kolozsmonostori konvent által 1666-ban készített kivonat a Torockó várat illető registrum-szövegről (13. sz.). A Thorotzkay családnak az Erdélyi Múzeumba elhelyezett levéltárában. Cluj-Napoca, a Román Tud. Akad. levéltára.*

C^3 *Az 1666-i registrum kivonat (C^2) másolata Kemény József oklevélmásolat-gyűjteményében. Diplomatarium Transsilvanum. Supplementum vol. I. p. 80. Ugyanott.*

D *Eredeti protocollum kiszakított 42. foliója. Lelőhelye: Gyulafehérvár (Alba Julia), „Batthyaneum" püspöki könyvtár, káptalani magánlevéltár, fasc. 1., nr. 70. Foto: Df. 277246.*

E *Eredeti protocollum 43–44 foliója. Méret 13 × 26 cm. Lelőhelye: Budapest, Magyar Országos Levéltár. Dl. 29421. (Régi jelzete [Gyulafehérvári káptalan országos levéltár]: Cista 3. fasc. 5. nr. 42.)*

F *Eredeti protocollum utolsó lapja. Lelőhelye: Gyulafehérvár (Alba Julia), „Batthyaneum" püspöki könyvtár, káptalani magánlevéltár, fasc. 1. nr. 56. Foto.: Df. 277256. (Az erre első helyen vezetett 1325. szeptember 22-i erdélyi káptalani oklevél 1338. június 5-i káptalani átiratát a Román Tud. Akad. kolozsvári [Cluj–Napoca] filiájában őrzik.)*

FACS.: S. JAKÓ–R. MANOLESCU: Scrierea latina in evul mediu Album. Bucuresti 1971. 7a (Dv).

ED.: HILIBI GÁL LÁSZLÓ, Nemzeti Társalkodó 1832. I. 399–400 *(C^2 13. sz.);* SZABÓ KÁROLY, Székely Oklevéltár I. 18–19 *(C^2, C^3 13. sz.);* ZIMMERMANN–WERNER: Urkundenbuch I. 79 *(C^1 17. sz. 1252 év alatt),* 83 *(C^1 16. sz. 1260–1300 közé datálva),* 87–88 *(C^1 13. sz. 1262–1272 közé datálva),* 186–187 *(A = Dl. 67237: 1291. évi eredeti oklevél és C^1 12. sz.),* 189 *(C^1 11. sz. 1291 körül datálva);* SZABÓ KÁROLY, Székely oklevéltár III. 1–2 *(C^2 13. sz. 1252–1272 közé datálva);* NAGY IMRE, Hazai okmánytár VIII. 56 *(A= Dl. 67237 hibásan 1251 év alatt);* JAKÓ ZSIGMOND–VALENTINY ANTAL: A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára. Kolozsvár 1944. 9 (C^1 *kivonat*); Documente privind istoria Romaniei, Veacul XIV. Transilvania. Red.: M. ROLLER Vol. II. (1321–1330), Bucureşti, 1953. n. 340. p. 160–161, 368–369: *az F-ben átírt 26. sz. oklevél 1338. június 5-i átiratának román fordítása és kiadása);* S. JAKÓ–R. MANOLESCU i. h. 7–8 (D').

COMM.: TAGÁNYI KÁROLY, Századok 27 (1893) 46–47 *(C^1 datálása);* KARÁCSONYI JÁNOS: Hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke. Budapest 1902. 54, 100, 108 (*Ugyanaz*).

1.

B[1] (fol.) 12.

[*1285*]

---quondam archidiaconum emptas, prout in litteris Emerici regis, felicis recordationis continebatur, pro eo, ut pro ecclesia ipsorum Demetrii et Dominici, necnon filiorum eorundem possint quiete et pacifice residuam partem possidere, et quod a violentis occupatoribus recuperare et in[a] recuperata defendere, donassent seu tradidissent eisdem Demetrio et Dominico, cognatis suis iure perpetuo possidendam in filios filiorum, reservando sibi partem superiorem iuxta Fenos,[b] in qua est sita ecclesia Sancti Ladislai, et reliquendo ipsis Demetrio et Dominico partem inferiorem Hasadath nuncupatam cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis, ita tamen, quod una dierum, in quem partes consenserint, debeant ducere hominem domini episcopi et hominem nostrum, qui inter ipsos mediantibus aliis viris nobilibus et probis aequaliter dividant terram memoratam faciendo metas congruas elevare, hoc etiam adiecto et ad hoc se dictis Demetrio et Dominico firmiter obligantibus, ut ipsi et sui haeredes haeredumque successores omnes teneantur ipsum Iohannem et filios filiorum eiusdem universos propriis suis laboribus et expensis impedientibus vel impedire volentibus super ipsa terra totis viribus defensare.

2.

1285 május 15/1285

Nadas, Zellecze.

Item in eodem anno[1] Buduen et Scewe, frater eiusdem ad nostram accedentes praesentiam litteras B.[c] woiawodae Transylvanie[d] et comitis de Zonuk nobis praesentarunt, in quibus praedictum woiavodam petebamus, ut litteras suas patentes super facto et donatione quarundam terrarum Nadas et Zelleche vocatarum, per ipsum woiavodam praedictis Beduen et Scewe datas et concessas nostro dignaremur privilegio roborare, quarum tenor talis est:

Nos B.[e] woiawoda Transylvanus et comes de Zonuk memorie comendantes significamus quibus expedit universis praesentium per tenorem, quod nos ad instantiam et petitionem Beduen et Scewe de Nadas quandam particulam terrae Galli filii Herczegh de eadem Nadas, cognati eorundem, videlicet Nadas et Zeleche vocatas, sine haerede decedentis, quae ad woiavodatum pertinebat, sicut et ..... Gallus, cognatus Beduen et Scewe praedictorum in extremis vitae suae laborans coram presbytero eorundem supradictis reliquerat perpetuo possidendam, eo modo, quo nobis fuit devoluta, ob merita servitiorum Beduen et fratris sui, praedictam terram seu possessionem praefatam dedimus, donavimus, et contulimus eisdem Bedwen et Scewe supradictis ac filiis suis iure perpetuo possidendam. In cuius rei memoriam praesentes sub sigillo nostro fecimus roborari. Datum in Turda feria sexta proxima post quindenam Penthecostes, anno domini millesimo CC[mo] octoagesimo quinto.

Nos igitur petitioni praefati B.[f] woiawodae tamquam iuste et honeste annuentes, tenorem huiusmodi litterarum suarum rescribentes, ut huiusmodi donatio per ipsum facta robur optineat perpetue firmitatis, nec per quempiam in processu temporis valeat informari,[g] praesentes sigillo nostro duximus muniendas. Datum anno Domini M[o] CC[o] octoagesimo quinto.

a kétes olvasat; b helyesen: Fenes; *c helyesen:* R[olandi]; *d helyesen:* Transsilvanae; *e helyesen:* R[olandus]; *f helyesen:* R[olandi]; *g helyesen* inpetrari

[1] 1285

3.

[*1285*]

Lekencze.

Item eodem anno. Constitutis coram nobis Dominico filio Nicolai pro se et Nicolao fratre suo ab una parte, et Hermanno filio Hermanni de Facha ex altera, idem Dominicus pro se et nomine fratris sui iamdicti confessus est quamdam terram suam Lekicencha[h] vocatam iuxta aquam Lekencha, secundum cursum ipsius aquae a parte orientali sitam et adiacentem, haereditariam videlicet ex concessione et bona voluntate Nicholai filii Zegheu cognati et cometanei sui personaliter pro se et pro Iohanne fratre suo coram nobis [comparente][i] praefato Hermanno cognato suo et per eum suis haeredibus haeredumve suorum successoribus cum omnibus utilitatibus suis et sub eisdem metis ac terminis, quibus per progenitores suos possedisse dignoscitur, pro quatuordecim marcis argenti terrestris [k-]et lapidibus terrestris[-k] per ipsum [et per fratrem][l] suum praefatum plenarie ab ipso Hermanno receptis perpetue ac irrevocabiliter vendidisse, hoc adiecto, quod si ullo unquam tempore [idem Hermannus][l] vel suorum heredum quicunque terram praedictam quocunque casu interveniente vendere voluerit, Dominico suprascripto et fratri eiusdem heredibusque superstitibus, si qui superfuerint, pro tot itidem marcis argenti, sicut per ipsos nunc data exstitit et vendita, si iidem emere voluerint, vendere teneantur. Demum aliis si per eos in tanta summa pecuniae vel maiori considerata utilitate meliorationis [per ipsum][l] Hermannum et suos heredes in ipsa terra facta fuerit, vendi possit libere et secure.

4.

[*1285*]

Lekencze.

Item eodem anno, quod Nycolao filio Zegheu pro se et pro Ioanne fratre suo ab una et Hermanno cive Bistriciensi ---[m] videlicet Domus Hospitalis de eadem ab altera coram nobis constitutis idem Nycolaus pro se et nomine fratris sui iamdicti quandam[n] terram suam Lekenche vocatam iuxta aquam Lekencha a parte orientali, secundum decursum ipsius aquae existentem, haereditariam scilicet, ex permissione et bona voluntate Dominici filii Nycolai cognati et commetanei sui personaliter [pro se][o] et pro Nycolao fratre suo coram nobis comparente praefato Hermanno cognato suo et per eum suis haeredibus, haeredumque suorum successoribus cum omnibus utilitatibus suis et sub eisdem metis ac terminis quibus per progenitores suos possedisse dignoscitur pro sedecim marcis argenti terrestris et[p] lapide terrestri per ipsum et per fratrem suum praenotatum plenarie receptis perpetuo ac irrevocabiliter vendidisset, hoc adiecto, quod si ullo unquam tempore idem Hermannus vel suorum haeredum quicunque terram praedictam quocunque casu interveniente vendere voluerint, dicto Nycolao et fratri eiusdem vel suis superstitibus, si qui fuerint, pro tot itidem marcis argenti, sicut per praedictos nunc datum[q] exstitit [et vendita, si iidem] emere voluerint, vendere teneantur. Demum aliis si per eos in tanta summa pecuniae vel maiori considerata utilitate meliorationis per ipsum Hermanum et suos haeredes in ipsa terra facta fuerint, vendere possit libere et secure.

h helyesen: Lekencha; *i . . . B*[*l*]; *k-k helyesen:* cum lapide terrestri; *l – – B*[*l*]; *m – – – B*[*l*]; *n* quamdam *B*[*l*]; *o üresen hagyott hely B*[*l*]; *p helyesen:* cum; *q helyesen:* data

5.

[1285]

[fol. 13.]

[Manumissio][2]

Item <hic fuit pagina 2ª huius folii parte superiori inserta fassio respectu venditionis et elibertationis> ancillae Vacha dictae pro sex marcis argenti. <Sed haec in forma testimonii loci credibilis authentico prothocollo inserta notatio subsequa aqua elota est adeo, ut legi per extensum nequeat, quin insuper quatuor transversis lineis deleta>[r]

6.

1285

[Manumissio][2]

Item anno domini M° CC° LXXX quinto Stephanus filius comitis Blasii, filii comitis Myxe de villa Sancti Regis pro se et pro Myxe ac Iacobo fratribus suis una cum Georgio officiali suo coram nobis personaliter constitutus proposuit viva voce, quod pater suus, comes Blasius praedictus, dum in extremis laborans esset, licet corpore aeger fuerit mente tamen sanus, quemdams suum servum, fratrem ancillae suae Epuries vocatae coram nobis constitutus[s] ob remedium animae suae perpetue condonasset libertati. Et idem Stephanus de bona voluntate sua vice et nomine fratrum suorum necnon ex consensu omnium cognatorum suorum dixit se coram nobis eidem consensisse libertati, receptis tamen quatuor marcis minus floreno[t] ab ipso servo Thomas nominato, quam quidem pecuniam Paulus sacerdos de eadem villa Sancti Regis coram nobis personaliter comparens ob salutem animae suae et ut idem Thomas ab huiusmodi servitute esset emancipatus dixit se plenarit[er] eidem Stephano ac fratribus suis supradictis persolvisse, dando eidem ubicunque commorandi et fruendi vel cuique voluerit liberam serviendi facultatem. Obligavit etiam se idem Stephanus et fratres suos praefatos ac haeredes eorundem haeredumque suorum successores ipsum Thomam et haeredes eiusdem universos haeredumque suorum successores ab omnibus ratione sue libertatis impetere nitentibus defendere et expedire propriis laboribus et expensis. Ut igitur et cetera.

7.

1286

[Manumissio][2]

Item anno domini M° CC° LXXX sexto. Iohannes filius Beche de Sancto Rege ad nostram accedens praesentiam confessus est quandam[n] ancillam suam emtitiam, Elena vocatam, cum duobus filiis suis, Paulo et Petro vocatis, necnon unam filiam Margaretha vocatam, suam ancillam, cuidam Iacobo nomine, conditione libero (*!*) matrimonialiter coniunxerat copulando, recepta una ancilla receptisque tribus marcis minus [u]-floreno et-[u] per praedictum Iacobum plenarie persolutis, in remedium etiam animae suae manumittens auree perpetueque donasset libertati in haeredes haeredum necnon in filios filiorum, dando eidem et suis successoribus manendi, fruendi ubicunque liberam voluerit facultatem, promittendo ut si praedicta mulier vel sui haeredes ullo unquam tempore impedirentur, idem Iohannes et sui haeredes tenerentur suis laboribus et expensis expedire. In cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem etc.

r < > a másoló megjegyzése; s helyesen: constitutum; *t helyesen:* fertone; *u-u helyesen:* fertone

[2] *Az oklevél eredetiben fennmaradt lapjain a felszabadításokról készült feljegyzések címe* mm *rövidítéssel* manumissio; *a bejegyzéseket utóbb 4 vonallal áthúzták.*

8.

1286

[Manumissio][2]

Item anno Domini M° CC° LXXX sexto. Quod Andreas archidiaconus de Ozd et Ioannes archidiaconus de Karazna nostri coram nobis comparentes confessi sunt, quod Myco frater Andree comitis de Regun quendam servum suum nomine Kunc emptitium ex bona voluntate Andreae comitis praedicti fratris sui et filiorum eiusdem Iacobi, videlicet Andree et Petri pro remedio animae suae necnon pro servitiis suis eidem actenus fideliter impensis coram ipsis manumittens aureaeque perpetue donavit 'libertati' in haeredes haeredum necnon in filios filiorum, dando eidem liberam ubicunque voluerit manendi ac fruendi facultatem. Quae huiusmodi libertatis donatio et manumissio ut robur optineat perpetue firmitatis etc.

9.

1286

[Manumissio][2]

Item anno domini M° CC° LXXX sexto etc. Quod comes Benedictus filius Murun de Iara praesentialiter[v] coram nobis constitutus consideratis et circumspectis fidelibus ac meritoriis servitiis Pauli servi sui indefessa solertia impensis et in recompensationem ipsor(um) servitiorum suorum omnes filios suos seu filias quos [seu quas usque datam][w] praesentium in antea idem Paulus ex Margaretha uxore sua, licet libera muliere,[x-] -- B.[-x] dixit, dante domino procreavit, perpetuo et irrevocabiliter manumisit, donans eisdem quocumque locorum voluerint,[y] nec per ipsum comitem B. nec per suos haeredes nec per haeredum suorum successores – [z] debitae servitutis eos vel eas impedientibus aurea perfrui libertate, sed Petro maiori filio –[z] Margitha an[te] dictam praesentium procreato, ut ab eodem comiti B. intelleximus, sibi ac suis haeredibus et successoribus in servum reservato. In cuius rei testimonium etc.

10.

1286

[Manumissio][2]

Item anno Domini M° CC° octuagesimo sexto etc. Quod Clemens praepositus ecclesiae Beati Michaelis, --- <fors concanonicus>[r] noster coram nobis personaliter constitutus quamdam ancillam suam nomine Graciam, sibi tantum ac fratribus suis et cognatis pertinentem manumittens auree donavit libertati, ita ut quo vellet, sicut ceterae liberae mulieres liberam haberet cum suis haeredibus haeredum commeandi commorandique facultatem. Ut igitur haec manumissio etc.

11.

C[1] [fol. . . .]

[*1291*]

Mykozala . . . . . [a']Iuankateleke.

Quod Petrus Iüng de Buzmark,[b'], filius[c'] Petri Vmg[d'] pro se ac Iacobo ac Hannus fratribus suis praesentialiter[e'] coram nobis constitutus quandam terram suam Mikuzala[sa][f'] vocatam, quę a Saxonibus Iwankatelwke nuncupatur, ut idem dixit, sitam in districtu Cibiniensi, terris Saxonum de

v helyesen: personaliter; *w – – dota B; x–x* sicut ipse comes B[enedictus] *a kiadó kiegészítése; y kimaradt formula:* liberam manendi ac fruendi facultatem, promittendo ut; *z kiolvasatlan szavak jelölése; a' feltehető kiegészítése:* Mykozala[sa aliter]; *b' helyesen:* Ruzmark; *c' tévesen kétszer írva; d' helyesen:* Iung; *e' helyesen:* personaliter; *f' a kéziratban pontokkal jelölt kiolvasatlan rész feloldása*

Ol[chona][f'] adiacentem cum omnibus utilitatibus suis et pertinentiis sub eisdem antiquis metis, signis seu terminis quibus [eam][f'] domini[g'] Petrus et fratres sui praedicti ab antiquo possederunt, tam ex parte sua, quam ex parte dictorum fratrum suorum vendidit et dedit[h'] Gerlah et Stephano comitibus de Olchona pro viginti quatuor marcis,[i'] ab eisdem, ut idem Petrus [dixit, per eundem et dictos][f'] fratres suos plene habitis et perceptis, possidendam et habendam iure perpetuo per antedicto[s] Helweg, [Gerlah ac Stephanum][l'] ac per filios filiorum eorundem. Dictus et Petrus obligavit se et memoratos fratres suos expedituros[k'] propriis laboribus et expensis Helwez[l'], Gerlaah et Stephanum praenotatos ab omni, quam contra eos processu temporis per quempiam occasione dictae [terrae] ------. Ut igitur

12.

(1291)[3]

Terra Mwn iuxta Ruzmark

A *Capitulum ecclesie Beati Micahelis archangeli Transsilvane universis Christi fidelibus, tam presentibus quam futuris presens scriptum inspecturis salutem in salutis largitore. Universorum notitie harum serie declaramus*

C[1] Quod Petrus Iung de Bwzmark[m'] filius Petri de Vyzakna cognati comitis Alardi pro se (et Iacobo ac Henneng pro) fratribus suis personaliter coram nobis comparendo, tam ex parte sua, quam ex parte eorundem fratrum suorum quandam terram suam Mwn vocatam iuxta Bwzmark[m'], a parte orientali existentem, sub iisdem (antiquis) metis (signis seu) terminis, quibus eam idem Petrus et memorati fratres sui possederunt, cum omnibus utilitatibus suis et pertinentiis dedit, tradidit et irrevocabiliter vendidit comiti Henneng de Opold Superiori, filio Vernerii et per eundem suis successoribus possidendam et habendam iure perpetuo pro viginti marcis fini argenti, ut idem Petrus dixit, per eundem et dictos fratres suos a praenotato comite Henneng plene habitis et perceptis. Item idem Petrus obligavit se et praedictos fratres suos propriis laboribus et expensis expedire ipsum comitem Henneng ab inquietatione omnium ratione terrae praenotatę. In cuius rei <etc.>

A *testimonium perpetuamque firmitatem ad petitionem et instantiam predictorum presentes concessimus litteras munimine nostri sigilli roboratas. Datum magistro Micahele preposito, Gregorio cantore, Paulo custode, Petro decano et*[!] *ecclesie nostre existentibus. Anno Domini M° C°C°, nonagesimo*[n'] *primo.*

13.

[1291.]

Castrum Torozko

C[1]

Quod nobilis vir comes Ehelleus filius Ehellews de Torozko nostram personaliter accedens praesentiam castrum suum haereditarium ——————— Torozko, servata ————— et retenta sibi proprietate et iure dominii eiusdem castri de libera sua voluntate dedit, donavit et contulit vicinis suis, Siculis de Kezd et per eos eorundem successoribus de iuxta Aranias, donec iidem Siculi vel eorum successores iuxta ipsum fluvium Aranias residentiam facient perpetuo possidendum, ita ut si ————— Tartarorum vel alia aliqua potentia ————— alterius cuiuscumque domino regi insurgens in regnum Hungarię intraverit vel ad faciendas vastationes venerit, iidem Siculi vel ipsorum haeredes, donec iuxta

g' lehet idem *hibás olvasata, ld. 13. sz.; h' hiányzik:* Helweg; *i' hiányzik:* argenti; *k' helyesen:* expedire; *l' helyesen:* Helweg; *m'* Ruzmark *A; n'* nonaugesimo *A*

[3] *A dőlt betűvel szedett szöveg és a zárójelbe tett kiegészítések a registrumba részlegesen átírt oklevél eredetijéből: Dl.* 67237 (A) *származnak.*

dictum fluvium Aranias permanserint, ut praedixerunt, causa defensionis capitum et liberorum suorum necnon bonorum eorundem in dictum castrum Twrozko, tanquam in proprium et haereditarium suum castrum omni tempore et hora guerrarum scilicet et pacis cum omnibus bonis suis liberam habebunt intrandi facultatem et in eodem, sicut in castro suo permanendi. Proprietas nihilominus ipsius castri Twrwzko cum pleno iure dominii semper praetacto Ehelleo ------ <Reliqua desunt, quatuor circiter versus desunt.>

14.

[*1291.*]

[fol. . . .] **Medietas terrae Chaka$^{o'}$ in comitatu de Borsod**

Quod domina consorte Pauli comitis dicti Teutonici a parte una et Nicolao filio suo ex Paulo filio Ioannis de genere Myskolts -------- genito praesentialiter$^{p'}$ coram nobis constitutus ex altera, idem Nicolaus medietatem totalis terrae Chaka$^{o'}$ nominatę iuxta fluvium Taplucha in comitatu de Borsod existentis, ut idem dixit, cum omnibus utilitatibus [suis et pertinentiis]$^{q'}$ sub eisdem antiquis metis, signis seu terminis, quibus eam habuit seu possedit, dedit et irrevocabiliter [tradidit]$^{q'}$ dictae dominę matri suę pro dote et rebus paraphernalibus suis sibi debitis ab ipso Nicolao filio suo possidendam iure perpetuo et per ipsam suis successoribus genitis vel etiam si quas procreabit ex Paulo comite, nunc vitrico suo praenotato. In cuius rei <etc.>

15.

[*1291.*]

Erdewarka, Zakalus, Iuan

Quod comes Paulus dictus Teutonicus personaliter coram nobis comparendo in quibusdam terris suis, videlicet in Erdewarka iuxta fluvium Genges, in Mezewarka iuxta villam Hewes, item in Zakalws iuxta Ticiam, item in Iwan iuxta villam Hewes, ut idem dixit de Novo Castro existentibus,$^{r'}$ ut unum filiorum suorum, Nicolaum filium dominę consortis suę similiter personaliter astantem, quem eadem domina ex Paulo filio Ioannis de genere Miskolc, priore marito suo genuit, et ut unum filiorum suorum in qualibet praedictarum terrarum ad habendam aequalem portionem et iure perpetuo in filios filiorum possidendam et habendam. In cuius rei <etc.>

16.

[*1291.*]

Terra Moruch in districtu Doboka.

Quod Sumbur et Paulo filiis Petri de genere Sumbur personaliter coram nobis constitutus [!] idem Paulus, tam pro parte sua, quam pro parte Alexandri fratris sui venditione medietatis terrae ipsorum Mauruch vocatae, in districtu de Doboka existentis per ipsum Sumbur factę primum pro duodecim marcis Iacobo et Ioanni filiis Merani ac Alberto filio Myko necnon ipsorum successoribus, item decursu temporis similiter venditioni alterius seu residuę medietatis praetactę terrae Mouruch per eundem Sumbur factę pro quindecim marcis Iacobo et Ioanni antedictis eorumque successoribus ac particulatim in prioribus privilegialibus litteris nostris exinde confectis manifeste colligitur, et sic

o' helyesen: Chaba; *p' helyesen:* personaliter; *q'* ------ C^1; *r' hiányos másolat, állítmány kimaradt*

venditioni totalis memoratę terrae Mauruch factae et habitae, in universo pro viginti et septem marcis per praedictum Sumbur plene acceptis consensum et assensum exhibuit. Item iidem Sumbur et Paulus saepedicti. assumpserunt se expedituros propriis laboribus et expensis Iacobum et Ioannem praedictos ab omni quam contra eos ratione ipsius terrae Mowruch processu temporis per quempiam oriri contingere actiones, $^{s'}$-et specialiter ab inquietatione Alexandri fratris ipsorum praenotati. In cuius <etc.>-$^{s'}$

17.

1252/[1291.]

Zonchal.

Quod Blasius filius comitis Herbordi in nostri praesentia personaliter comparendo exhibuit privilegium suum petens a nobis cum instantia renovari, quod quoddam privilegium antiquo sigillo nostro ante combustionem ecclesiae nostrę seu perditionem ipsius antiqui sigilli nostri sigillatum continebat hunc tenorem universum:

Capitulum ecclesie Beati Michaelis Transylvanię$^{t'}$ omnibus praesentes litteras inspecturis salutem in vero Salvatore. Ad universorum notitiam volumus pervenire, quod accedentes ad nostram praesentiam filii Martini comitis, videlicet Balad, Martinus$^{u'}$ et Thomas protestati coram nobis sunt viva voce quod de consensu cognatorum suorum medietatem haereditariae terrae ipsorum quę vocatur Zonchel, quę integraliter continebat et sustentab[at] tempore prosperitatis tres villas quę habebant ecclesiam ipsorum in honorem Sancti Martini quę sita est inter duos fluvios Kykullu, ubi et ipsi duo fluvii simul diffunduntur, vendissent pro quinque marcis argenti et fini Herbordo comiti et fratri eiusdem Laurentio perpetuo possidendam certis metis assignatam. Et$^{v'}$ aliquando successu temporis haec venditio et emptio terrae possit in irritum revocari et quod praenotati emptores dictae terrae et ipsorum haeredes haeredumque successores in perpetuum possint possidere, in testimonium praesentes concessimus litteras sigilli nostri munimine roboratas. Anno gratie M^{o} CC$^{ow'}$ quinquagesimo secundo.

Nos igitur ad petitionem et instantiam praetacti Blasii memorati privilegium de verbo ad verbum, ut praemissum est <etc.>

18.

D [fol.]42. *1317. június 27/július 8.*

Lapad[4]

[Capitulum ecclesie] Beati Mychaelis archangeli Transsilvane omnibus Christi fidelibus presentem [notitiam] inspecturis salutem in omnium Salvatore. Quoniam gesta temporum simul cum temporibus elabuntur [gestisque] mortalium memoria obumbrata oblivio plerumque novercatur, provida ratio adinvenit [scriptis] perhempniter permansuris facta stabilire que divinitatem$^{x'}$ expetunt et inmutabilem firmitatem postulant et requirunt. Proinde ad universorum notitiam, tam presentium, quam futurorum harum s[eri]e vollumus pervenire, quod constitutis coram nobis discretis viris Petro custode et Martino decano, canonicis ecclesie Budensis pro se ac discretis viris Chama preposito et capitulo eiusdem ecclesie Budensis ab una parte cum litteris procuratoriis, quarum tenor est:

s'–s' In cuius etc. et specialiter – praenotati C^{1}; *t' helyesen:* Transsilvane; *u'* Mariinus C^{1}; *v' hiányzik:* ne; *w'* M° CCC° *utolsó* C *betűjele kipontozva* C^{1}; *x' helyesen:* diurnitatem

[4] *Homályosan kivehető cím 15. századi írással; a fol. 43. alján a hozzá tartozó regeszta 18. századi írással:* Literae venditionales et concambiales super portione in possessione Lapáth et comitatu Albensi et Damyán in comitatu Nagyujvár habitis inter ecclesiam Budensem et Petrum Buken de genere Damyán et per cum Benedictum archidiaconum de Ozd, item Iohannem et Iwan filios eiusdem Petri confectae 1317. C. Albensis, Nagyújvár.

Nos magister C(hama) prepositus et capitulum ecclesie Beati Petri de Veteri Buda significamus omnibus quibus expedit per presentes, quod cum nos propter evidentem necessitatem et [.....] ruinam parietum ecclesie nostre Beati Petri quandam possessionem nostram Lapath vocatam in partibus Transsilvanis, in comitatu Albensis Iule existentem nobili viro magistro Petro filio Buken et discreto viro magistro Benedicto archidiacono de Ozd de ecclesia Transsilvana, fratri eiusdem, et filiis eiusdem magistri Petri in concambium cuiusdam possessionis eorundem Damyan vocate, in comitatu Nogwywar situate, adiuncto huiusmodi concambio contractu venditionis pro sexaginta marcis fini argenti ponderis Transsilvani et nobis per eosdem emptores solutura [!] tradidissemus et vendidissemus, et super concambio et venditione tali ad maiorem certitudinem et robur eisdem [emptor]ibus, ut solitum est privilegium ecclesie Transsilvane facere, emanari et concedere fe[cissemus] et statuissemus, discretos viros Petrum custodem et Martinum decanum, socios nostros ad hoc transmittentes fecimus et facimus, ordinavimus et ordinamus necnon constituimus [nostros] procuratores seu sindicos, dantes eisdem et concedentes memorate pecunie potestatem in parte vel in toto in specie tamen fini argenti ab ipsis emptoribus recipiendi pro nobis et dicti capituli beati Mychaelis archangeli Transsilvane super [contractu] seu con[cam]bio 'et' venditione sibi annexa huiusmodi an[no]tato facere emanari et predictam possessionem Lapath eisdem magistris Petro et Benedicto ac nepotibus eiusdem, habita predicta pecunia cum omni plenitudine sui iuris eos remi[t]tere[mus] perpetuo statuendi et omnino [.....] et legitimi procuratores et sindici facere constituerunt, vel que de iure et temporis oportunitate se offerente fide [.....] promittentes nos pro rato et firmo quicquid per eosdem procuratores et sindicos nostros in facto contractus concambii et venditionis [predicte] possessionis nostre legitime actum et ordinatum fuerit habituros. Datum in festo beati regis Ladislai confessoris, anno Domini M° CCC° decimo septimo.[5]

Et nobili viro magistro Petro filio Buken de genere Damyan pro se et Iohanne ac Iwan et aliis filiis suis ac pro discreto viro magistro Benedicto archidiacono de Ozd, fratre suo, concanonico nostro ex altera; iidem Petrus custos et Martinus decanus confessi sunt oraculo vive vocis, quod cum monasterium Beati Petri y' apostolorum [de Bud]a ex frequenti et casuali incendio dissolutum in [.....] omnino [.....a]ltaria de eodem [cum mir]abilibus reliquiis sanctorum [.....] omnino corruto, nec locus pateat ubi in eodem divina officia possent exe[rceri] ecclesiaque et capitulum eiusdem proprie facultates ad aliqualem reformationem monasterii et altariorum predictorum non suppetant aliunde, habito diligenti [consul]tato ex conniventia totius universitatis predicti capituli quandam terram [seu possessionem] ipsius monasterii, a tempore [de quo] memoria non existit, donatam et co[ncessam], Lapath vocatam in comitatu Albensis Iule Transsilvane existentem, a parte meridionali ville Stephani filii Sampsonis Bece vocate, a parte occidentali ville Scentkeral et nobilium de eadem, a parte septemtrionali terre [Ba]gow, fili[orum] [....] de Chumburd et aliorum, a parte [vero orientali] villarum seu pred[iorum] Haperthon, Azunnepe, et Fugud vocatarum et vicinam [.....] // cum omnibus utilitatibus suis, terris arabilibus, silvis, fenetis ac aliis pertinentiis eiusdem universis dederunt, tradiderunt et contulerunt predicto magistro Petro filio Buken de genere Damyan, et per eum magistro Benedicto archidiacono de Ozd prelibato et Iohanni ac Ivan filiis eiusdem magistri Petri ac aliis germanis eorundem pretactis perpetuo et inrevocabiliter possidendam, tenendam et ha[bendam] heredum in heredes, in concambium seu permutationem terre ipsorum hereditarie, Damyan vocate in comitatu Nogwywar existentis, in vicinitate terre magistri Petri filii Cumpoldy Wrs nominate adiacentem, quas terras meatus cuiusdam rivuli Gyungius dicti interscindit, a parte vero meridionali terris seu possessionibus filiorum Zaheus et aliorum, a parte occidentali terre quorundam nobilium Hoyoholm vocate, a parte autem aquilonis possessioni nobilium de Vosyan existentis, quam idem magister Petrus suo et fratri *(!)* sui predicti, et filiorum suorum nomine similiter cum omnibus utilitatibus suis et pertinentiis universis dedit, tradidit et contulit in concambium premisse terre Lapath similiter perpetuo possidendam ecclesie Budensi prenotate; sed quia terra ecclesie predicte maioris valoris esse censebatur, idem magister Petrus superaddit sexaginta marcas fini argenti in restaurationem dicti monasterii plenarie persolvendo, omne ius dominii terre predicte

y' kimaradt: et Pauli
[5] *1317. június 27.*

ecclesie in eundem magistrum Petrum et filios eiusdem transferentes, dantes eisdem de ipsa terra per se tenendi, legandi, vendendi vel quovismodo alienandi liberam facultatem in vita pariter et in morte, assumpmentes nichilominus eundem magistrum Petrum ab omnibus inpetitoribus ratione premisse terre instrumentis et litteris predicte ecclesie, prout opportunum fuerit, liberare atque defensare. Idem etiam magister Petrus in predicta terra sua in concambium ecclesie Budensi tradita nullo iure seu dominio sibi et suis heredibus reservato, dominium eiusdem in ius perpetuum ecclesie Budensis contulit pleno iure, assumpmendo ecclesiam Budensem ab omnibus pretextu ipsius terre Damyan molestare volentibus expedire suis propriis laboribus et expensis. In cuius rei memoriam, perpetuamque firmitatem presentes concessimus litteras sigilli nostri munimine roboratas. Datum in quindenis festi Nativitatis Sancti Iohannis baptiste, anno Domini M° CCC° decimo septimo.[6] Andrea preposito, Santo cantore, Vincentio custode, Adriano archidiacono de Kyzd, decano ecclesie nostre existentibus.

Istud registrum factum est tempore Vincentii custodis anno Domini M° CCC° decimo octavo.[7]

19.

E (fol.) 43.

1318. május 21.

Super Boncznyrese in comitatu de Doboka[8]

Item eodem anno. Quod constitutis coram nobis Blasio et Iohanne filiis Dominici filii Iure[a''] de Bonchnirese pro se et Petro germano ipsorum ab una parte, et Iacobo filio Chama de Sancto Egidio pro comite Nicolao dicto Voos filio Emuch, castellano de Chychou proximo suo ex altera; iidem Blasius et Iohannes filii Dominici confessi sunt oraculo vive vocis quartam partem trium partium dicte terre seu possessionis Bonchnyrese nominate in comitatu de Doboka existentis, eosdem Blasium, Iohannem et Petrum, filios Dominici contingentium cum sessione ex parte occasus solis, a parte terre Bozyas vocate existente, prout eandem sessionem dicte quarte partis a parte Zupalma unus rivulus currens a solis occasu versus orientem in ipsa terra Bonchnyrese dividit et distingit, et cadit in fluvium Monuruspotoka nuncupatum infra cum omnibus utilitatibus ipsam quartam partem trium partium dicte terre Bonchnyrese contingentibus absque terra Bozyas nuncupata et sine duobus locis molendinorum, pisscina et absque fructibus pomeriorum eorundem in ipsa terra Bonchnyrese existentibus dedisse sine preiudicio iuris alieni et vendidisse prefato comiti Nicolao dicto Voos proximo suo, tam ratione proximitatis, quam pro sumpma pecunie viginti duarum marcarum plene habitarum et perceptarum per eosdem Blasium, Iohannem et Petrum, sicut iidem Blasius et Iohannes nomine suo, et nomine dicti Petri fratris sui sunt confessi, iure perpetuo et inrevocabiliter possidendam, tenendam pacifice et habendam. Assumpmentes[b''] insuper iidem Blasius et Iohannes nomine suo et nomine Petri fratris ipsorum supradicti ab omnibus processu temporum ipsum comitem Nicolaum et suos heredes ratione prefate quarte partis trium partium dicte terre Bonchnyrese ipsi comiti Nicolao vendite seu donate inpetere, inquietare vel inpedire volentibus per omnia expedire propriis laboribus et expensis, et in pacifica possessione prefate particule terre Bonchnyrese eundem indefesse conservare. In cuius rei testimonium et robur perpetuum ad instantiam et petitionem partium litteras nostras presentes concessimus sigilli nostri munimine roboratas. Datum in dominica Cantate, anno Domini M° CCC° decimo octavo. Andrea preposito, Santo cantore, Wincentio custode,[c''] Nicolao archidiacono de Torda, decano ecclesie nostre existentibus.

a'' ufe *később kézzel rátrva E; b''* p *későbbi kéz által áthúzva E; c''* Adriano archidiacono *áthúzva E*

[6] *1317. július 8.*

[7] *A lap aljára gótikus textuális írással írt szöveg.*

[8] *15. századi cím; a bal margón regeszta 18. századi írással:* Blasius et Iohannes de Boncznyres Nicolao Wass 4-tam partem possessionis Boncznyires vendiderunt 1318.

20.

1318. május 31.

Manumissio[9]

Item eodem anno, anno Domini M° CCC° decimo octavo. Quod constitutus coram nobis Mychael filius Nicolai filii Herbordi nobilis de Reud pro se et Ladizlao germano suo confessus est oraculo vive vocis quandam ancillam suam hereditariam Sebe vocatam cum Gregorio filio suo iuniore, acceptis decem marcis ab eadem pro redemptione sua, de consensu et assensu dicti Lad*izlai* fratris sui parique voluntate cum eodem manumisisse et auree perpetueque donasse libertati, ita ut ubicunque locorum eadem Sebe mulier et Gregorius filius suus et eorum heredes manere vellent, sicut ceteri liberi homines per omnia liberam haberent commorandi facultatem. Assummens et obligans se insuper idem Mychael nomine suo et nomine Lad*izlai* fratris sui ab omnibus consanguineis suis et cognatis processu temporum eandem Sebe mulierem et Gregorium filium suum vel heredes suos in sua libertate // inpetere, inquietare vel inpedire volentibus per omnia expedire propriis laboribus et expensis, et in eorum libertate indefesse conservare. In cuius manumissionis testimonium et robur perpetuum ad instantiam et petitionem dicti Mychaelis presentes concessimus sigilli nostri munimine roboratas. Datum in vigilia Ascensionis Domini, anno eiusdem supradicto. Andrea preposito, Santo cantore, Vincentio custode, Nicolao archidiacono de Torda, decano ecclesie nostre existentibus.

21.

1318. június 3.

[------- Simon]telke[10]

Item eodem anno, anno Domini M° CCC° decimo octavo. Quod constitutis coram nobis magistro Andrea filio Nicolai de Gumbas, serviente magistri Ellei filii quondam magistri Moys pro eodem magistro Elleo domino suo et Iohanne germano Demetrii, serviente magistri Moys fratris sui pro ipso magistro Moys similiter domino suo cum Mychaele parvulo decenni, filio quondam magistri Andree de Sarpotok, filio sororis ipsorum Ellei et Moys magistrorum pro se et Iohanne fratre suo *com*parente ab una parte, et comite Iohanne filio Hennyngi cive de Bystricia ex altera; iidem magister Andreas et Iohannes vice et nomine dictorum Ellei et Moys magistrorum, dominorum suorum, tutorum dictorum Iohannis et Mychaelis filiorum sororis eorum, confessi sunt oraculo vive vocis: prefatum magistrum Andream sororium ipsorum diu adhuc vivente quandam terram suam Symonteluke vocatam iuxta terram Bodaht nuncupatam existentem,*d''* circa fluvium Bodaht adiacentem cum omnibus utilitatibus suis, scilicet terris arabilibus, pratis, aquis et usu silve dicte Ipona dedisse et donasse dicto comiti Iohanni filio Hennyngi et per eum suis heredibus heredumque suorum successoribus pro fidelibus et meritoriis servitiis*e''* eiusdem comitis Iohannis dicto magistro Andree inpensis iure perpetuo et irrevocabiliter possidendam, tenendam pacifice et habendam, et facta confessione dictorum magistri Andree et Iohannis vice et nomine dictorum Ellei et Moys magistrorum dominorum suorum super donatione dicte terre Symonteluke ipsi comiti Iohanni per ipsum magistrum Andream facta, ut superius est expressum, ipse Mychael parvulus filius prefati magistri Andree, nomine suo et nomine Iohannis fratris sui confessus est prefatam terram suam Symunteluke nominatam cum omnibus utilitatibus eiusdem supradictis de consensu et assensu pretactorum Ellei et Moys magistrorum, fratrum suorum et tutorum eorundem dedisse et donasse sepefato comiti Iohanni pro fidelibus

d'' existemtem *E*; *e''* sui *áthúzva* E

[9] mm. *rövidítés újabb kézzel; az oklevélszöveg 4 vonallal áthúzva. A lap alján 18. századi regeszta:* Manumissio mulieris Sebe vocatae et filii sui Gregorii 1318.

[10] *15. századi cím; eleje kikopott, Alsó lapszélen 18. századi regeszta:* Andreas filius Nicolai de Gombás terram suam Simontelke vocatam comiti Iohanni filio Henningi pro servitiis dedit.

servitiis suis dicto magistro Andree patri suo inpensis iure [....]e[f''] ini filios filiorum eiusdem possidendam pacifice et habendam, dona[tionem] in predicta terra Symonteluke per ipsum magistrum Andream patrem suum [eo viven]te ipso comiti Iohanni olim factam confirmando. In cuius rei testimonium [et robu]r perpetuum ad instantiam et petitionem [partium] litteras nostras presentes concessimus sigilli nostri munimine roboratas. Datum tertio die festi [Ascen]sionis Domini, anno eiusdem ut supra. Andrea preposito, Santo cantore, [Vincentio] custode et Nicolao archidiacono[g''] de Torda, decano [ecclesi]e nostre existentibus.

22.

[fol. 44.]

1318. június 12.

Manumissio[11]

Item eodem anno, anno Domini M° CCC° decimo octavo. Quod constitutus coram nobis Nicolaus filius comitis Corardi de Gaald pro se et Petro fratre suo cum magistro Peteu filio comitis Ladizlai, filio patrui sui de eadem confessus est oraculo vive vocis quendam puerum nomine Mychaelem filium ancille sue emptitie, natione Jazonice [!] Elysabeth nominate, a Iohanne marito suo, homine libero procreatum pro remedio anime dicti comitis Corardi patris sui, dicto magistro Peteu consensum prebente coram nobis et assensum manumisisse, prout ipse comes Corardus pater suus in extremis suis dictum Mychaelem pro salute anime sue eisdem Nicolao et Petro filii [!] suis consentientibus, sicut dictus Nicolaus est confessus, manumisit et auree perpetueque donavit libertati, ita ut ubicunque locorum idem Mychael[h''] cum suis heredibus manere vellet, sicut ceteri liberi homines per omnia liberam haberet [!] commorandi facultatem. Assummens et obligavit se idem Nicolaus nomine suo et nomine Petri fratris sui prelibati ab omnibus consanguineis suis et cognatis processu temporum ipsum Mychaelem et heredes suos in sua libertate inpetere, inquietare vel inpedire volentibus per omnia expedire propriis laboribus et expensis, et eundem Mychaelem et heredes suos 'in sua libertate' indefesse[i''] conservare. In cuius manumissionis etc. Datum secundo die festivitatis Pentecostes, anno[k''] Domini supradicto. Andrea preposito, Santo cantore, Wincentio custode, Nicolao archidiacono de Torda, decano ecclesie nostre existentibus.

23.

1318. június 26.

Petermesterfalwa[12]

Item eodem anno, anno Domini M° CCC° decimo octavo. Quod constitutis coram nobis Iohanne filio magistri Petri dicti Kethkezeu ab una parte et Elya filio Petri de Chan ex altera; idem Johannes confessus est eundem Elyam, specialis dilectionis affectu precedente, in suum cognatum et proximum elegisse, tradendo eidem Elye filiam suam nomine Katherinam in uxorem et in signum tam specialis dilectionis[l''] contracte proximitatis ipse Iohannes confessus est oraculo vive vocis tertiam partem possessionis sue Peturmesturfolua nominate iuxta fluvium Kukullu Minorem adiacentis, ac tertiam partem molendini sui in fluvio Kukullu, et tertiam partem vinee sue in eadem possessione sua existentium cum omnibus utilitatibus dictam tertiam partem possessionis, molendini et vinee suarum contingentibus ac curiam seu domum suam, in qua idem Iohannes nunc residet, dedisse et donasse dicto Elye genero suo cum ipsa Katherina filia sua, uxore[m''] dicti[n''] Elye iure perpetuo et inrevocabiliter possidendam, tenendam pacifice et habendam. Obligans se insuper idem Iohannes ab omnibus

f'' perpetuo *hiányzó kifejezés; g''* ardiacono *E; h''* Mychaelem-*ből javítva E; i'' tévesen kétszer írva; k''* d *betű törölve E; l''* quam *hiányzó szó; m''* uxorem *E; n''* dicte-*ből javítva E*

[11] *Cím elmaradt vagy rövidítése kikopott; az oklevélszöveg 5 vonallal áthúzva.*

[12] *15. századi cím.*

processu temporum ipsum Elyam vel heredes suos ratione dicte tertie partis possessionis Peturmesturfolua vocate ac molendini et vinee inpetere vel inquietare volentibus per omnia expedire propriis laboribus et expensis, et in pacifica possessione dicte tertie partis prefate terre, molendini et vinee eundem Elyam indefesse conservare, hoc adiecto quod si eandem Katherinam filiam suam, uxorem ipsius Elye divino iudicio interveniente sine herede decedere contingeret, extunc dicta tertia pars prefate terre seu possessionis, molendini et vinee ipsi Elye donatarum ad ipsum Iohannem et heredes suos reverteretur ipso facto. In cuius rei testimonium et robur perpetuum ad instantiam et petitionem partium litteras nostras presentes concessimus sigilli nostri munimine roboratas. Datum tertio die festi Nativitatis Sancti Iohannis baptiste, anno Domini supradicto. Andrea preposito, Santo cantore, Vincentio custode, Nicolao archidiacono de Torda, decano ecclesie nostre existentibus.

24.

1318. július 12/13.

Chestwe[13] quarta filialis[14]

Item eodem anno, anno Domini M° CCC° decimo octavo. Quod magister Paulus gener Zubuzlo nobilis de Chestue ad nostram accedens presentiam exhibuit nobis patentes litteras discreti viri magistri Benedicti archidiaconi de Tylegd, venerabilis patris fratris Benedicti, Dei gratia episcopi Transsilvani vicarii generalis super quarta trium filiarum ipsius Zubuzlo, Elene videlicet sororis ipsius magistri Pauli, Anga et Katherine vocatarum confectas, petens nos cum instantia procuratorio nomine earundem dominarum, ut tenorem ipsarum litterarum ad cautelam transcribi faceremus et sigillo nostro communiri. Quarum quidem litterarum tenor talis est:

Nos magister Benedictus archidiaconus de Tylegd, venerabilis patris et domini fratris Benedicti Dei gratia episcopi Transsilvani vicarius generalis presentium per tenorem significamus quibus expedit universis quod cum magister Paulus gener Zubuzlo de Chestue procurator trium filiarum ipsius Zubuzlo, Elene videlicet, consortis ipsius magistri Pauli, Anga et Katherine procuratorio nomine quartam filialem predictis dominabus de possessionibus patris earum iure nature debitam[o''] coram nobis in iudicio a Nicolao dicto Tumpa et Nicolao filio Iohannis cum fratribus suis et a Iacobo filio Beke petivisset, et ipsa causa diutius fuisset ventilata, tandem per amicabiles compositores coram nobis personaliter partes astantes in talem concordiam se confessi sunt devenisse et devenerunt coram nobis, ut per quatuor[p''] omnium possessionum sue portionum ipsius Zubuzlo, a predictis suis consanguineis ipsum contingentium, portionem integram quam idem Zubuzlo in villa seu terra[q''] Chestve vocata, eorum hereditaria habuit vel habuisse dignosscitur vel hereditarie habere debet, quam sextam partem esse totius illius terre partes sunt confesse, cum omnibus utilitatibus et pertinentiis suis, terris arabilibus, pratis, silvis, aquis, piscinis, nemoribus et aliis predicte domine acciperent, et eis dederunt et assignaverunt iure perpetuo et inrevocabiliter, earumque heredibus, heredumque suorum successoribus possidendam tenendam et habendam. Assumpmentes predicti nobiles, quod nunquam ipsi vel eorum heredes predictas dominas vel earum heredes in predicta portione inquietarent, sed semper pacifice possiderent. Unde nos audita et accepta concordia supradicta predictam portionem terre Chestue auctoritate iudiciaria sedentes pro tribunali adiudicavimus predictis dominabus[r''] et earum heredibus heredumque suarum successoribus possidendam, tenendam et habendam. In cuius rei testimonium, perpetuamque firmitatem presentes concessimus[s''] litteras sigilli nostri munimine roboratas. Datum Albe, quarto die octavarum Nativitatis Virginis gloriose, anno Domini [t'']-ut supra-[t''].[15]

o'' debeta*m E; p'' helyesen:* pro quarta; *q''* Z *törölve; r''* dominarum *E; s''* concessibus-*ból javítva E; t''* usupra E

[13] *15. századi cím.*

[14] *16. századi hozzátoldás. Felső margón 18. századi regeszta:* Concordia super possessione Cseszwe.

[15] *1318. július 12.*

Nos igitur petitionibus ipsius magistri Pauli iustis et licitis ac legitimis annuentes, quia ipsas litteras *com*perimus integras in carta et sigillo, et non cancellatas, non abrasas, nec in aliqua sui parte vitiatas tenorem[u''] earundem litterarum de verbo ad verbum presentibus inseri fecimus et sigilli nostri munimine roborari. Datum quinto die octavarum Nativitatis Virginis gloriose, anno Domini M° CCC° decimo octavo. Andrea prepósito, Santo cantori, Vincentio custodi [!] et Nicolao archidiacono de Torda, decano ecclesie nostre existentibus.

25.

1318 [július 13 után]

Manumissio[16]

Item eodem anno, 'anno' Domini M° CCC° decimo octavo. Quod constitutus coram nobis Iohannes filius Ezen Syculus de iuxta Aranas de villa Dumburo pro se et Laurentio, Vincentio, Demetrio, Petro, Gregorio et Iwanka filiis suis confessus est oraculo vive vocis quandam ancillam suam nomine Katam, natione Teuthonicam, in captivitate de Teuthonia adductam et filiam suam nomine Margaretam de bona voluntate 'et' consensu filiorum suorum predictorum pro remedio anime sue manumisisse et coram nobis manumisit et auree perpetueque donavit libertati, ita ut ubicunque locorum eadem Kata et Margareta [filia] sua cum suis heredibus, heredumque suorum successoribus manere vellent, sicut ceteri liberi homines per omnia liberam habeant commorandi facultatem. Obligans insuper idem [. . .

26.

1325. szeptember 22.[17]

F (fol. . . . rv)

Capitulum ecclesie Transsilvane omnibus Christi fidelibus presens scriptum inspecturis salutem in salutis largitore. Ne acta mortalium mortalibus[v''] rebus humanis exemtis[w''] evanescant seu vacillent, nec ullo temporum curriculo falsitas possit preiudicare equitati, hominum provida dispositio stabiliverit, ut litterarum testimonio debeant solidari. Proinde ad universorum notitiam, tam presentium quam futurorum, harum serie volumus pervenire, quod constitutis coram nobis Lad*islao*, Mychaele et Beche filiis Geleth nobilibus de Vylagusberk, ab una parte et Dominico filio Andree nobile de Gumbas ex altera, iidem *Ladislaus*, Mychael et Beche filii Geleth confessi sunt oraculo vive vocis, quod quandam possessionem ipsorum hereditariam Sumkerek vocatam in comitatu de Zonuk existente[x''] m, cum omnibus utilitatibus et pertinentiis suis sub hiisdem signis et terminis seu metis antiquis, quibus ipsa possessio possidebatur ab antiquo tam ratione testamenti, quia nobilis vir pater ipsorum Geleth prefatam possessionem in extremis suis ipsis consentientibus (et) presentibus nobili domine Margarete filie sue, sorori ipsorum, et consorti ipsius Dominici, filii[x''] Andree nobilis de Gumbas in testamento duxerat legendam seu legaverat pro sua quarta videlicet quam ex debito iure nature ipsa domina Margareta de possessionibus patris sui prefati Geleth habere debuisset, quam etiam pro quinquaginta marcis fini argenti, quas prefatus Dominicus filius Andree nobilis de Gumbas ipsis Ladislao, Mychaeli et Beche filiis Geleth proximis suis, patre ipsorum Geleth viam universe carnis ingresso, tempore necessitatis ipsorum imminente dederat seu accomodaverat[y''] prefato Dominico filio Andree nobili de Gumbas proximo ipsorum dedissent, donassent[z''] et assignassent et coram nobis sub modo predicto dederunt, donaverunt seu assignaverunt predicto 'Dominico' filio Andree nobili de Gumbas iure perpetuo et irrevocabiliter possidendam, tenendam pacifice et habendam, tali conditione interiecta, quod si prefatam nobilem dominam Margaretam[a''] consortem eiusdem Dominici, Domino vocante sine herede masculo decedere contingat, extunc quinquaginta marcis fini argenti prius prefato Dominico filio Andree, nobili de Gumbas, per ipsos filios Geleth plene persolutis (ad) predictos filios Geleth

u'' -rum *végű szó törölve; v''* S *törölve; w''* exemptis *1338-i átiratban; x''* fili *F; y''* acomodaverat *F; z''* donassentt *F; a'''* Maretam *F*

[16] mm *rövidítés újabb kézzel; az oklevélszöveg 3 vonallal áthúzva.*

[17] *A cím nem olvasható; a szöveg kiegészítve az 1338. június 5-i átiratból.*

prefata possessio similiter cum utilitatibus suis et pertinentiis suis, sicut (prius habuerunt), devolvatur possidenda. Obligantes se iidem *Ladislaus, Mychael* et Beche filii Geleth coram nobis prefatam d(ominat et) suos heredes ab omnibus processu temporum ratione dicte possessionis inquietantibus expedire propriis la(boribus) et expensis. In cuius rei (testimonium) perpetuamque firmitatem ad instantiam part(ium) presentes concessimus litteras sigilli nostri munimine roboratas. Datum dominica proxima post festum beati Mathei apostoli (et ev)angeliste, anno Domini millesimo CCC° vicesimo quinto. Nicolao preposito, Santo cantore, Tho(ma custode et) Paulo archidiacono de Vgacha, decano nostro existentibus.

27.

1323. július 5./1325. október 20.

[Manumissio][18]

Capitulum ecclesie Transsilvane omnibus Christi fidelibus presentem paginam inspecturis salutem in salutis la[r]gitore. [· · · · · · ·] omnes homines ab exordio humane procreationis libere nasscebantur et in suo iure primitivo indefess[e conser]vabantur, sed patre mandati ex adverso imminente multi suo iure primitivo exist[ere] defrauda[ntur]. Unde proprio iu[r]i convenit, nec obviat rationi, ut tales in sua iura primitiva redeuntes [· · · · · · · · · · · · ·] se feriantur. Proinde ad universorum notitiam, tam presentium quam futurorum harum [serie vo]lumus [pervenire], quod accedentes ad nostram presentiam discreti viri scilicet Iacobus de Haraztkerek et [· · · [V[· · · · ·] de Karanka ecclesiarum rectores ob remedium animarum suarum, misericordiam pauper[· · · · · · · ·] cupiendo nomine Neste mulieris manumisisse[b'''], necnon nomine Iohannis, Ladislai, Mychaelis [et Agathe], heredum eiusdem mulieris exibuerunt nobis quasdam litteras super manumissione [· · · · · · · · ·] se[d (?)] predictorum libertate discreti viri Romani sacerdotis de Novo Foro Siculorum condam vice[archidiaconi] de Thylegd et sigillo pendenti eiusdem roboratas nobis humiliter supplicarunt, ut nos ipsarum litterarum tenorem misericorditer pro uberioris seu certioris rei cautela transscribi facere dignaremur et sigillo seu litteris nostris privilegialibus confirmari, cuius tenor talis est.

Nos Romanus plebanus de Novo Foro Siculorum, vicearchidiaconus magistri Benedicti archidiaconi de Thilegd necnon [· de] Sancto Georgio, Abraam de [· · · · · · · · · · · ·] de Karanka [· ·] ecclesiarum rectores presentia commendantes significamus // quibus expedit universis, quod comparens coram nobis N. filius Adrian villicus de Foro unacum fratribus suis [· · · · · · · ·] scilicet Blasio, Petro, Pete et Iohanne aneus [?] considerantes quod quia nichil pravis vilissimum esse posset nisi [· · · · · · · ·]arum [· · ·] ob hoc ob remedium animarum parentum suorum et propter remedium sue anime quandam mancipiam suam Nesthe vocatam unacum filiis et filiabus scilicet Iohanne, Mychaele, Ladizlao, Agatha quia precordiales sui sunt filii eiusdem Nicolai, manumiserunt liberati, quod prefata Nesthe cum prenominatis filiis et filiabus ubicumque voluerint se sustentandi, m[an]endi, vel quoquo modo se collocandi liberam semper et securam habeant facultatem. In quorum autem presentibus tales manumissiones facte fuerunt et ordinate in presenti denotantur videlicet coram Mychaele sacerdote, Ernione et Stephano magistris, Andrea fratre Thylegd, M. fratre Elban, Paulo Augnar (!), Egidio filio eiusdem, Paulo arcuparo, Myle, Gerlako magno, Paznano, Paulo filio Veyne, Demetrio magno et aliorum quam plurimorum, in quorum presentibus tales manumissiones fuerunt facte et ordinate, adiectione interponenti, quod nullo unquam temporum successores prescript[arum] prescriptos manumissos audeant vel presumpmant molestare. In huius rei memoriam concessimus nostras litteras n[ostro] sigillo appositas. Datum in Foro prescripto tertia feria proxima post festum apostolorum Petri et Pauli, anno Domini M° CCC° XX tertio.

Nos igitur per petitiones vestrarum inclinanti predictorum tanquam iustas ac legitimas adinventientes nostra diligenti examinationi premittendo ipsas litteras invenimus nec abolitas, non abrasas, non cancellatas, nec viciatas, de verbo ad verbum transcribi fecimus et sigillo nostro pendenti roborari. Datum dominica proxima post festum beati Luce ewangeliste, anno Domini M° CCC XX quinto. Nicolao preposito, Santo cantore, Thoma custode, Paulo archidiacono de Vgacha, decano nostro existentibus.

b''' manumisse *F*

[18] *A cím nem olvasható, a szöveg több vonallal áthúzva.*

Kristó Gyula

A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSÉGRŐL DILETTÁNS MÓDON

A jelen rövid írás annak bizonyítására tesz kísérletet, hogy Herényi Istvánnak e folyóirat 1982. évi 1. számában *A magyar törzsszövetség törzsei és törzsfői* címmel közzétett írása (62–92. l.) szakközleményben teljesen szokatlan és meglepő módon a leplezetlen dilettantizmust képviseli. Nincs mód – és talán szükség sem – Herényi valamennyi, különböző okokból erősen vitatható vagy téves megállapításának elősorolására (hiszen ez legalábbis a bírált tanulmánnyal megegyező terjedelmet igényelne), így megelégszünk típusonként néhány jellemző példa elősorolásával. Ugyancsak a helykímélés magyarázza, hogy mondandónkat tematikus csoportosításban adjuk elő, hogy eltekintünk a lapalji jegyzetektől, s hogy az állandó és terjengős citálást kerülendő Herényi cikkét a jelen sorokat olvasó számára ismertnek tételezzük fel.

1. Forrásbázis

Közhely, hogy egy történeti szakmunkát elsőrenden forrásbázisa minősít. Herényi forrásai kevés kivételtől eltekintve általában másodkézből vett kútfők, vagyis a szerző a forrásokat nem eredeti nyelvükön, hanem magyar fordításban használja. Így a *magyar fordítás* alapján állapítja meg, hogy Anonymus egy mondatának (Álmos vezér, valamint Hülek két fia, Szovárd és Kadosa rokoni kapcsolatának) „értelmezése alternatív" (75. l.), s ennek alapján jut arra a következtetésre, hogy Álmos és Hülek testvérek, Árpád, továbbá Szovárd és Kadosa pedig elsőfokú unokatestvérek voltak. A latin eredeti megtekintése első pillanatra egyértelművé teszi a rokoni viszonyt: „Almus dux ... una cum uxore sua et filio suo Arpad et duobus filiis Hulec avunculi sui, scilicet Zuard et Cadusa" (SRH I. 41. l.), vagyis Hulec Álmosnak és nem Árpádnak volt e szöveg szerint nagybátyja, s így nem lehet az Álmos és Hulec közti viszonyt testvérinek feltüntetni. E passzus értelmezésén az sem ront, hogy Anonymus gestája egy más helyén (33. fejezet, SRH I. 74. l.) maga minősíti Hulecet Árpád nagybátyjának (avunculus). A Herényi számára magyar nyelven hozzáférhető, illetve használt szakirodalom (így pl. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.* Bp. 1975.[2] 335; *Anonymus Gesta Hungarorum.* Bp. 1975. 151. l.) Árpád nagybátyjaként szerepelteti Hüleket. Ha azonban Herényi forgatta volna a Szentpétery-féle SRH-t, ott Pais Dezső jegyzeteiben rábukkanhatott volna arra a helyre, amely szerint Hulec valószínűleg Álmosnak volt a nagybátyja, így Árpádnak csak másodfokon lehetett avunculusa (SRH I. 74. old. 4. jegyz.).

Az eredeti kútfők felhasználásától való tartózkodása világosan kifejezésre jut abban, hogy egyetlen esetben sem hivatkozik a Szentpétery-féle SRH-ra (bizton következtethető ebből: nem is használta), márpedig ennek két kötete tartalmazza az Árpád-kori magyar történeti és hagiografikus irodalom szövegeinek kritikai kiadását. Alig jobb a helyzet

Gombos F. Albin monumentális forrásgyűjteményével, amely az Árpád-kori magyar történelemre vonatkozó külföldi forrásszövegeket foglalja magában. Herényi 316 lapalji jegyzetéből mindössze egy, a 302. jegyzet utal Gombos munkájára. Itt rögvest megjegyzi Herényi, hogy a továbbiakban „*Gombos:* Catalogus" formában kívánja röviden idézni ezt az opust, de a még hátralevő 14 jegyzetből már nem jutott tér Gombosnak. Herényinek azonban még ezzel az egyetlen Gombos-idézettel sincs szerencséje. Gombos kompendiumából ugyanis úgy idézi az egyetlen latin nyelvű forráshelyet, mintha Bulcsú 953-ban Gaugericus ostrománál lett volna a hadúr, ahol unokaöccsét is elvesztette (89). A kútfőből világosan kiderül, hogy Herényi teljesen félreértette a szöveget, Sanctus Gaugericus egy Cambrai-suburbiumbeli templom védőszentje; Bulcsú valójában a 954. évi nyugat-európai hadjárat vezére volt, s neposát Cambrai ostroma során vesztette el. Mivel Herényi szemmel láthatóan nem ismeri az eredeti (latin nyelvű) kútfőket, emiatt arra kényszerül, hogy az érvelésében fontos szerepet játszó tényeket sokadkézből idézze. Így pl. azt a hírt, hogy 902-ben (904-ben?) Kurszánt a bajorok a Lajta mellett megölték, *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról* című kötet jegyzetanyagából (!) idézi (85. old. 236. jegyz.). Megint nincs szerencséje Herényinek: azok a források, amelyek helymegjelölést tartalmaznak, a Fischa (és nem a Lajta!) folyó nevét hozzák.

Mivel nem ismeri a forrásokat, téves kijelentésekre ragadtatja magát, félreérti a kútfők szövegeit, saját elképzeléseit magyarázza bele a forráshelyekbe. Amikor arról ír, hogy „a törzsek nevei megismétlődnek a 11–12. században kelt oklevelekben is, valamint egész Magyarország területén szétszórt egyes települések neveiben" (62. l.), akkor nagyfokú tájékozatlanságának adja tanúbizonyságát, mintha bizony a törzsnevek településneveken *kívül* mint kifejezett törzsnevek fordulnának elő a 11–12. századi diplomákban. Bár így lenne, akkor bizonnyal többet tudnánk a törzsekről. A törzsnevek *csak* mint településnevek (még pontosabban: mint hely- vagy földrajzi nevek) bukkannak fel az okleveles anyagban. Más: „870 táján már Kurszán kendét és Árpád gyulát látjuk a magyar törzsszervezet élén" (78. l.). Itt forrásként György barát görög nyelvű krónikája folytatásának magyar fordítására hivatkozik. E helyütt valóban szerepel a türkök (= magyarok) fejeiként Árpád és Kuszán, de minden valamirevaló kézikönyvből könnyűszerrel megtudhatta volna Herényi, hogy az esemény, amellyel kapcsolatban nevük előfordul, nem 870 körüli, hanem közvetlenül a 895. évi magyar honfoglalást megelőző időből való, s a forrásszöveg természetesen nem nevezi sem Kuszánt kendének, sem Árpádot gyulának. Viszont Árpád és Kuszán sorrendet ad a görög szöveg, tehát aligha szabad ennek alapján Árpádot gyulának, Kuszánt padig a magyarok fő- (szakrális) fejedelmének megtenni. Más: Kurszán kende ... 870-ben már Árpáddal együtt szerepelt" (85. l.). Ennek igazolásául a Dzsajháníra visszamenő Ibn Ruszta- és Gardízí-szöveg magyar fordítására utal Herényi. Ez a textus alkalmasint valóban 870 körüli viszonyokat tükrözhet, de a forrásban csak a magyarok két főnökének neve, a kende és a gyula cím olvasható, Kurszán és Árpád neve természetesen hiányzik onnan. Az a forráskezelési, forrásértelmezési eljárás, amit Herényi felvonultat, nem szolgálhatja a cikke elején megfogalmazott, önbizalom-hiányról aligha tanúskodó célkitűzését: „A következő fejtegetések az eddigi történelmi adatok részbeni újraértékelését ... vetik fel" (62. l.).

Természetesen ezek után azon sem kell meglepődnünk, hogy Herényi nem ismeri és így nem is alkalmazhatja a forráskritikát. Noha előző, 1971. évi Századok-cikke (355–386. l.) sem mutatta a forráskritika fegyverének akár elfogadható szintű forgatását (Szá-

zadok 1972. 1081.l.), de azóta Herényi inkább visszafejlődött. Aki a források „tiszteletében" odáig elmegy, hogy azt leírja: „Kézai Tas fia Lélről azt állítja: tőle származik a Zovárd nemzetség. Lélnek tehát a Zovárdokkal valamiféle rokonságban kellett (!) állnia" (75. l.), annak ezen az alapon azt is el kell ismernie, hogy a magyar honfoglaláskor cseh hercegség létezett Zobor (azaz Nyitra) környékén, s román fejedelemség volt Nyugat-Erdélyben a Szamos mentén, mert hiszen Anonymus ezt írja. Annak a szerzőnek, aki Anonymus honfoglalás kori *magyar* szereplőit minden gyanú hangoztatása nélkül hitelesnek ismeri el, nehéz dolga lenne az Anonymus tollán a magyarok zömével hasonlóan papíron életre keltett idegenek történeti hitele elutasításában.

2. Szakirodalmi tájékozottság

Herényi írásának egyszeri átlapozása mindenkit meggyőz arról a teljesen egyoldalú orientációról, amelyet Györffy György minden vonatkozó megállapításának a kritika legcsekélyebb jele nélkül való elfogadása jellemez. Ezzel párosul a modern szakirodalom eredményeinek figyelmen kívül hagyása. Herényi még Kniezsa alapján ad számot 25 Nyék, 30 Megyer, 21 Kürt, 19 Gyarmat, 14 Tarján (9 Tárkány), 25 Jenő, 41 Kér, 40 Keszi és 18 Varsány településről (62. l.), holott ma már Nyékből 33, Megyerből 45, Kürtből 25, Gyarmatból 23, Tarjánból 30, Jenőből 28, Kérből 55, Kesziből 58, a konsztantinoszi törzsnevekhez nem vonható Varsányból pedig 27 földrajzi név van adattárba foglalva (Acta Hist. Szeged. XLIV. 32–38, 18), méghozzá 1973. évi kiadványban, aminek ismerete egy 1982-ben napvilágot látott cikk esetében elvárható lett volna.

Ennél jóval régebbi, ám a vonatkozó hely megítélése szempontjából hasonlóan fontos szakirodalmi megállapításokat sem ismer Herényi. Amikor Kézainak (!) az Árpád-törzs elő- és utóvéd szerepét kiemelő ismert passzusát idézi, csak arra a magyarázatra utal, hogy „ez a szerep pedig nem vitásan egy törzsszövetségben mindig a csatlakozott népeknek jutott osztályrészül" (64. l.). Nem látszik Herényi tudomással lenni ifj. Horváth János ama értelmezéséről, amely szerint egy 13. század végi történetíró, Ákos mester oligarchikus szemléletéből magyarázható ez „az érthetetlen és történetileg egyáltalán nem igazolható megjegyzés", amivel „Árpádot és nemzetségét a meghódolt vagy csatlakozott törzsek rangjára süllyeszti le" természetesen Ákos mester, és nem – mint Herényi írja – Kézai Simon (Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 347. l.).

Ismét más esetben „sikerült" Herényinek – teljes szakirodalmi tájékozatlanságának bizonyságaképpen – „kifognia" a leginkább elavult, a tárgyban a legtöbb tévedést tartalmazó, már saját korában is avíttnak számító munkát, Rónai Horváth Jenő *Magyar Hadi Krónikáját* (Bp. 1895), ahonnan a Herényi-tanulmány 89. oldalán Bulcsúval kapcsolatban egy egész sor tévedés olvasható. Ahányszor hivatkozik ezen az oldalon a kalandozásokról szólva Rónai Horváthra (szám szerint négyszer), annyiszor téves az adat. Hogy 934-ben és 936-ban Bulcsú kalandozott volna, adat híján nem állítható (936-ban különben nem is volt magyar kalandozó hadjárat). Nincs adat arra, hogy a 943. évi tráciai hadjáratot Bulcsú irányította volna. Nem igaz, hogy a 947. évi katonai akciót Bulcsú Itáliába Csaba, Lél, Súr és Taksony alvezérekkel vezette volna. 947-ben a Taksony vezette itáliai hadakozásról tudunk, Bulcsú és négy alvezére kései forrásban 955-re nézve fordul elő. Végül pedig arra sincs adatunk, hogy a 950–951. évi nyugati hadjáratok élén Bulcsú állt volna.

Egyszerűen megdöbbentő az az igénytelenség, ami Herényit a nyelvészeti szakirodalom felhasználásában jellemzi. Fő forrásai az egyébként kiváló *Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára* (FNESz) (Kiss Lajos munkája), valamint Ladó János *Magyar utónévkönyve*. Elvétve hivatkozik Bárczi Géza, Németh Gyula, Kálmán Béla munkáira vagy a *Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára* (TESz) köteteire. Bár dolgozatának nem csekély része nyelvészeti vonatkozású, egytelen nyelvészeti tárgyú szakcikket sem használt fel. Minden nyelvészeti alapképzettség híján (amit „szófejtései" fényesen igazolnak) a hályogkovács bátorságával nyúl a nyelvi szövethez. Míg azonban az ismert történet hályogkovácsa képzetlenül sikeres műtéteket végzett, s amikor felismerte mestersége veszélyét, felhagyott azzal, Herényi csak a képzetlenségben hasonlít e hályogkovácshoz. Az ő nyelvi „műtétei" rendre sikertelenek, s bár már egy évtizede figyelmeztették az efféle művelet veszélyeire (Századok 1972. 1084–1085. l.), az intés hatástalan maradt. Némelyik etimológiája a nyelvészeti dilettantizmus iskolapéldája. Szerinte a „*Szaka, Szakony* talán székely néptöredék. A törzsnévből eredő Szakonyfalva települést Zakulfoluanak is írták. Ez pedig a steier krónika szerint a székelyek neve" (70. l.). Nem tudni, honnan veszi a bátorságot Herényi e megjegyzéséhez az FNESz-t idézni, ahol valami egészen más etimológia olvasható, s ahonnan Herényi csak a Zakulfolua alakot vette. Kiss Lajos szerint a névadó egy **Szakony* ~ **Szakoly* személy lehetett, akinek neve etimológiája alapján semmi köze nem volt a székelyekhez. Még elképesztőbb az az etimológia, amit Herényi a székely nép-, illetve foglalkozásnévről ad. „Szerintünk ez a foglalkozás a Kaukázus északi részén levő sómezők őreit juttatja kifejezésre. A szik szavunk ugyanis alán eredetű és só jelentésű. Az ehhez járuló magyar »l«, »ly« képző (valamivel ellátott) a kaukázusi alán eredetű sóőröket (a magyarok szolgálatában) dokumentálja" (64. l.) A forráshivatkozás itt megint Kiss Lajos FNESz-e, ahol ilyesmiről egy szó sem olvasható. Herényi saját szófejtéseként adja elő, hogy a Tolna megyei Kurd falu neve „egy iráni néptöredéket rejt magában" (70. l.). Szó sincs persze arról, hogy a kurdok lettek volna Kurd helységünk névadói. Az FNESz. szerint (366. l.) „puszta személynévből keletkezett magyar névadással", a névadás alapjául szolgáló személynév török eredetű. A legelképesztőbb etimológiát Herényi a régi magyar Ozun szóval kapcsolatban koholja. Ozun szavunk valójában iráni eredetű s 'királyné' jelentésű asszony szavunk régi írásképe. Herényi ezzel szemben kijelenti, hogy „az Ozun helyneveknek királynői birtokokhoz való csatolását nem tartom kellően indokoltnak", s emiatt „az *Ozun* az »as« iráni »an« többessel ellátott alakja . . . Következésképpen éppen olyan alán törzstöredék neve, mint az Ozlar" (69. l.). Itt meg éppen Györffyt diszkreditálja Herényi azzal, hogy reá hivatkozik, pedig Györffy a megjelölt helyen (*Tanulmányok*, 55. l.) mindössze annyit mond – helyesen –, hogy az Eszlár, Oszlár helynév „az alánok *as* nevének a török többes *as-lar* alakjára vezethető vissza".

Teljes tájékozatlanságot árul el Herényi a névtan (névtudomány) területén. Indokolatlan dolog arra gondolni, hogy „a törzsnevek etimológiája sejteti velünk e törzsek eredetét is" (63. l.), vagyis hogy az ugor nevű törzs ugor, a török nevű pedig török etnikumból állt. Némileg komikus azt állítani, hogy az 'alkirály' jelentésű Tarján „nevéből ítélve a főfejedelem (!) török eredetű törzse" (63. l.). Teljes tájékozatlanságra mutat a fehér ló mondájából ismert Kusid nevet etimológiailag a Kurszán név Kusal változatával kapcsolatba hozni (78. l.), amikor a krónikáinkban Cusid, Kusid, Kusyd alakban írt név köztudottan Küsidnek ejtendő, s kis szavunk származéka, míg Kurszán nevünk török eredetű, s jelentése 'valamilyen ragadozómadár, keselyű'. A primitív névegyeztetés klasszikus pél-

dáját nyújtja Herényi, amikor a Zovard és a Szalárd nevet egybemossa, s hogy az alaki hasonlóság még nagyobb legyen – ami persze nem kritériuma a genetikus kapcsolatnak –, a Zovard név párjaként Zolard alakot „hoz létre" s viselőjéről megállapítja, hogy 921-ben vezetett hadat Itália ellen. A Szalárd nevét őrző egyetlen forrás ablativusban Salardo alakot szerepeltet (Gombos, 1473. l.), és nem Zolardot. A két név etimológiailag független egymástól: Zovárdnak török, Szalárdnak alkalmasint talán szláv névmagyarázata van.

Bántó tévedéseket követ el Herényi a helynevek forrásértékét illetően. Olyan alapon különít el kis- és nagylétszámú kíséreti törzstöredékeket, hogy az általa törzstöredékeknek minősített nevek tíznél több település nevében őrződtek-e meg vagy ennél kevesebben (68–69. l.). Nem vizsgálva most azt, hogy a vizsgálatba bevont nevek vajon milyen joggal minősülnek törzstöredékek emlékét őrző elnevezéseknek, csak arra kell utalni: a helynévadás társadalmi szempontú indeterminált sága következtében a helynevek számából, mennyiségéből megbízható történeti következtetések csak nagy óvatossággal vonhatók le, és nem automatikusan szolgáltatnak történeti tanulságokat. Ugyancsak a helynevek forrásértékét érinti Herényi ama kategórikus megállapítása, hogy „az ország egész területén felbukkanó Bogát, Kál, Bulcsú helységek igencsak egy bokorban találhatók. S ez már magában véve is rokoni kapcsolatra mutat" (80. l.). A helynevek térbeli egymásmellettisége természetesen ilyen következtetések megtételére egyáltalán nem alkalmas, ráadásul Herényi elmulasztja bizonyítani, hogy „az ország egész területén felbukkanó Bogát, Kál, Bulcsú helységek" kivétel nélkül egyazon Bogáttól, Káltól, Bulcsútól, vagyis csupa 10. századi ismert történeti személyiségtől vették volna nevüket. Hogy milyen önkényesen bánik Herényi a nevekkel, azt a Gyömöre névvel kapcsolatos eszmefuttatás mutatja. Tanulmánya 79. oldalán arról ír Huba fejedelem genealógiája kapcsán, hogy a „helynevekben Szemere falvak mellett mutatkozó Gyömöre személynév" a nemzedékrendben „talán további leszármazóra enged következtetni", s így alkotja meg a Huba – Szemere – Gyömöre leszármazási sort. Már az idézett mondat sem mentes a hibáktól. Szemere falvak mellett nem Gyömöre *személy*név mutatkozik, hanem Gyömöre *hely*név, ami mégsem elhanyagolható különbség. Ráadásul a Győr megyei Gyömöre helység körül nem Szemere falvak, hanem csak *egyetlen* Szemere falu mutatkozik, a mai Győrszemere. A legnagyobb hiba az okoskodásban azonban az, hogy Gyömöre helynévből hív életre Gyömöre személyt, akinek létéről semminemű adatunk nincs. Ugyanezt ismétli meg nyíltabb fogalmazásban dolgozata 90. oldalán is, ahol „a helynevek alapján még Gyömörét is" Huba és Szemere nemzetségének tagjai közé sorozza. Ezzel a módszerrel az egész 10. század telezsúfolható lenne későbbi helynevekből indokolatlanul megkonstruált személyekkel. Őszinte sajnálattal kell megállapítanunk, hogy Herényi még ebben a módszerben sem tudott eredeti lenni, hiszen ezt az eljárást Herényi előtt már majd nyolcszáz évvel korábban „kitalálta" egy neves gestaíró, Anonymus.

3. Ténykérdések

Miután Herényi nem ismeri jól a forrásokat, szakirodalmi tájékozottsága enyhén szólva egyoldalú, s ami ezzel együtt jár: erősen hiányos, nem csodálható, ha gyakran vét tárgyi hibákat, alá nem támasztott állításokat közöl, indokolatlanul magabiztos kinyilatkoztatásokat tesz. A fentebb már közölt példákon túl – a teljesség igénye nélkül –

újabbakra is felhívhatjuk a figyelmet. Teljesen megalapozatlan az az állítása, hogy Tarhos és Bogát már a 9. század végén kalandozó hadjáratot vezetett volna Itáliába. Ráadásul ennek időpontját hol 899-re (82, 88. l.), hol 900-ra (87. l.) rögzíti. Az igazság az, hogy Dursac (akit Herényi nem egészen megalapozottan tekint azonosnak Árpád fejedelem Tarhos nevű fiával) és Bugat 921–922 táján járt kalandozni Itáliában (Gombos, 1473. l.).

Herényi cikke tele van alá nem támasztott állításokkal. „Pontosan" megállapítja, hogy egyes nemzetségősök mikor éltek. Így Géza korába helyezi Dorozsmát, Vajk korába Katapánt, Balogot és Semjént, Becsét és Gergelyt (66. l.). Herényi azt is tudni véli, hogy Bulcsú nevű vezér a kazár birodalomban is előfordult, s hogy a név a török bölcsből magyarázható (81. l.). Jó lenne tudni, mire alapozza gyanúját Herényi, hogy Levente ott lehetett Pozsony mellett 904-ben, amikor a bajorok Kurszánt meggyilkolták (87. l.), hogy Botond az augsburgi csata résztvevője lehetett (88. l.; mellesleg bizánci kalandozása nem tehető 958-ra – mint Herényi véli –, mert ez évből nincs tudomásunk magyar sereg bizánci portyázásáról, hanem csak 959-re). Vajon milyen alapon helyezi el Herényi a székelyek egy törzsét a honfoglalás korában Ugocsa megyében (84. l.), amikor tudjuk, hogy Ugocsa a honfoglalás után még évszázadokig lényegében lakatlan volt (Szabó István: *Ugocsa megye.* Bp. 1937. 29, 36–37. l.)? Mire alapozza azt a megjegyzését, hogy Örsúr nemzetsége „eredetileg talán Örs úr atyáról az *Acsád* nevet viselhette" (67. l.)? Acsád nevű nemzetséget nem ismerünk, különben is Herényi megfogalmazása alapján nehéz szabadulni attól a gyanútól, hogy Herényi az Acsád névben az atya közszót keresi. (Mert ha nem, akkor miért titulálja Örs úrt atyának.) Honnan tudja vajon Herényi, hogy a honfoglaló magyarok haderejének jobb szárnyát a Kér és Keszi, bal szárnyát a Nyék és Megyer törzsek alkották (pl. 73. l.)? Ha ezek tényleg szárnyak voltak, mi a biztosíték arra, hogy nem éppen fordítva volt? Vajon hogyan került Kölpény (a besenyők egyik törzse, Anonymusnál Botond apja) az Árpádok családfájára (74. l.)?

A tanulmányban szép számmal találhatók önellentmondások A nemzetségek sorában a 65. oldalon Turul, a 68. oldalon Túroly nemzetségről szól, holott a két elnevezés azonos, így csak egyetlen ilyen nevű nemzetséggel szabad számolni. Teljesen megbízhatatlan számítás eredményeképpen jutott arra a következtetésre, hogy az alaptörzsek (alapnemzetségek) és a kíséreti nemzetségek között „kétharmad-egyharmad arányt állapíthatunk meg" (71. l.). Még ugyanezen az oldalon kísérletet tesz ennek a tételnek a konkretizálására. Mivel szerinte 54 alapnemzetség 1080 falut alkot, „az 54 kíséreti nemzetség létszámát a fentiekre figyelemmel az alapnemzetségek számának egyharmadára kell leszállítanunk. Ez a szám . . . *360 falu*". Ez bizony elemi matematikai tévedés, hiszen ha 1080 a kétharmad, akkor az egyharmadnak 540-nek kellene lennie, ugyanis a Herényi által adott 1080:360 arány nem kétharmad-egyharmad, hanem háromnegyed-egynegyed aránynak felel meg. A 73. oldal egyik sorában azt írja: „Gyakorlatilag a magyar törzsszövetség 955-ig állt fenn". Öt sorral lejjebb viszont már úgy foglal állást, hogy Kopány (miért nem Koppány?) és Ajtony leverésével, vagyis a 10–11. század fordulója körüli évtizedekben „a magyar törzsszövetség teljes egészében szétesett". Ha csak 955-ig állt fenn, akkor fél évszázaddal később hogyan eshetett szét? A 72. oldalon az olvasható, hogy *Árpád* fejedelemmé választása (kérdőjelesen) 850-ben volt. Nem kis meglepetéssel tapasztaljuk viszont a 86. oldalon, hogy *Álmos* fejedelemmé választása történt 850 táján.

4. Szemléleti kérdések

A szemléleti, nézőpontbeli botlások, tévedések a legkisebb jelentőségűektől az igazán nagy horderejű kérdésekig a tanulmányt széles ívben ölelik át. Amikor Herényi arról ír, hogy a Tarján törzs az ország közepén (Óbuda tájékán) foglalt helyet (83. l.), vagy hogy 895-ben Kurszán Óbudát és környékét, az ország szívét kapta (85. l.), csakis évszázadokkal későbbi szemlélet alapján minősíthette ezt a területet az ország közepének, szívének. Ne felejtsük: a 895. évi magyar honfoglalás megállt a Duna vonalánál, a Dunántúl elfoglalására csak 900-ban került sor. A dunántúli Óbuda hogyan lehetett hát 895-ben Magyarország szíve? Más: Herényi (mivel „pontosan" tudja, hogy a 11 magyar törzsnek 55 nemzetséget kellett volna alkotnia, de mert éppen a Kürt törzsben nem öt, hanem csak négy nemzetség volt) 54 nemzetség létét tételezi fel a honfoglalás korában. Ezt összeveti Kézai 108 nemzetségével. Észreveszi, hogy az 54 és a 108 között 1:2 arány áll fenn, rögvest két megoldást is sugall: egyik képtelenebb, mint a másik. Az egyik: volt 54 alapnemzetség és 54 kísérő nemzetség. A forrásanyag mit sem tud ilyen kategóriákról, de ez Herényit nem zavarja. Igaz, az sem, hogy bár kénytelen elismerni: „ezekre az alapnemzetségekre vonatkozóan alig maradt emlékünk", mivel a 13. századi nemzetségek nem azonosak a 9–10. századi nemzetségekkel, mégis a 13. századi nemzetségeket alapul véve nagyvonalú képet rajzol a honfoglalás kori alapnemzetségekről (ezek sorába illeszti be a már említett Turult és Túrolyt is). A másik ötlete még bizarrabb: „a téli és nyári szállás kettősségére (gondolok), miáltal az 54-es szám 108-ra kettőződnék" (64–65. l.). Eszerint lettek volna téli nemzetségek és nyári nemzetségek!?

Sajátságos módon építi fel Herényi a maga 10. századi nagycsaládi modelljét. Véleménye szerint „egy honfoglaláskori falu létszáma megközelítően azonosnak vehető egy *dédnagyszülői* parentélával". Ne kérdezzük, hogy ezt honnan tudja, inkább kövessük nyomon, miként képzeli el egy 10. századi nagycsalád (falu, szállás) létszámát és összetételét. Van két dédnagyszülő, annak négy gyermeke (két fiú, két lány). A gyermekek házasságot kötnek, ők nyolcan a nagyszülők. Páronként négy-négy gyermek születik, azaz összesen 16 (nyolc fiú, nyolc lány). A 16 gyermek megházasodik, 32 lesz a szülők száma. A 16 házaspárnak 64 gyermeke születik, akik megint csak házasságra lépnek, s 64 házastársat hoznak a nagycsaládba. A létszám és az összetétel tehát: 2 (dédnagyszülő) + 8 (nagyszülő) + 32 (szülő) + 64 (gyermek) + 64 (a gyermek házastársa) = 170 (71. l.). Tipikusan íróasztal mellett kiagyalt modell ez, hiszen kizárólag a képzeletben létezhet olyan nagycsalád, amelyik mindenhonnan csak magába olvaszt embereket (menyeket, vejeket), ugyanakkor maga egyetlen fővel sem járul hozzá más nagycsaládok – mondjuk úgy – „személyi állományához". A kisebb horderejű demográfiai problémákról ne is szóljunk részletesen: arról, hogy ha ez a négygenerációs család együtt él, akkor a dédnagyszülőknek – házas dédunokák esetén – már 80. évük felé kell tartaniuk, s kérdés, megértek-e tömegesen a 10. században ilyen magas kort. Továbbá: a házas dédunokák bizonnyal nem egyazon időpontban kezdenek hozzá a családalapításhoz, tehát nem lehet azt mondani, hogy van egy olyan bármily rövid időszakasz, amikor a 64 nemzetségtagnak már mindegyike rendelkezik házastárssal, de még egyiknek sincs gyermeke.

Egyszerűen megfoghatatlan, honnan veszi Herényi a törzs-, néptöredékekre, tisztségekre vonatkozó megállapításait. Milyen szemléletre vall törzstöredéknek (milyen törzs töredékének?) beállítani a Herény (ne feledjük a bírált tanulmány szerzőjének nevét!), a

Merény, az Őrs, a Ság, a Batthyány (nem elírás, így, a végén y-nal!) stb., jobbára helynevekből fiktíve életre keltett neveket (69–70. l.)? Megint csak szemléleti korlátozottságra vall feltenni Berény, Szaka, Kurd és Kalán népeket, illetve néptöredékeket (69–70, 77. l.). A történeti forrásokból ismert kende, gyula, horka tisztségek mellé Herényi tétény, katapán (kopán), ügek, előd, bogát méltóságokat is gyárt (75, 80. l.), méghozzá zavaros fejtegetések során. Ezekből álljon itt egy mutatóba kommentár nélkül: „*Előd*öt az Üllőből származtatjuk. Elő = üllő, a szó végén »d« kicsinyítőképzővel. Egyébként a törökben »elig« kormányzót, uralkodót jelent. Eszerint lehetséges, hogy nemcsak ügek, de elig (előd?) is rangjelző név" (75. l.).

Történetietlen, statikus szemléletére az az általa elvégzett számlálás szolgál jó bizonyítékkal, amely a honfoglalás kori népesség és faluszám megállapítását célozza. Eszerint a végösszeget az alapnemzetségek (1080 falu), a kíséreti nemzetségek (360 falu), az őrök (200 falu), a hozott fejedelmi szolgálónépek (720 falu) és az itt talált szolgálónépek (720 falu) teszik ki (71–72. l.). Megint ne kérdezzük, milyen adat szól pl. az ún. itt talált szolgálónépek 720 falujáról, inkább azt vessük fel: mindez a rendszer már a honfoglalás pillanatában megvolt-e a Kárpát-medencében? Tudjuk, mind a szolgálónépi rendszer, mind a kialakuló magyar állam határvédelmi szervezete történeti fejlődés eredménye, amely az Árpád-kor folyamán alakul ki teljesen és válik rendszer jellegűvé. Ezt a honfoglalás éveire visszavetíteni ahistorikus eljárás. Ugyanezt a történetietlenséget, idealizáló szemléletet tapasztaljuk akkor, amikor Herényi az általa feltett 11 magyar törzsből hatot Árpád családjának vezetése alatt képzel el, a Nyék, a Megyer, a Jenő törzset, valamint a kabarok három törzsét (82, 87. l.). Megint nem az a kérdés, hogy honnan tudja ezt, hanem az: menynyire egyeztethető össze az Árpádok Herényi szerint a honfoglalástól kezdve fennálló túlsúlya azzal a – Herényi által egyébként helyesen említett – ténnyel, hogy a 10. század első felében a törzsfők hatalma nőtt meg a központi hatalom terhére (73. l.)? Nyilván sehogy.

Herényi dolgozatának alapvető kategóriái a nemzetség, a törzs és a törzsszövetség. Ezekről nem lehet úgy írni, úgy véleményt nyilvánítani, mintha pusztán a „személyi kérdések" felvázolásával (tegyük hozzá: Herényinél megalapozatlan állítások és téves következtetések tömegén alapuló felvázolásával) megoldhatók lennének. A 10. századi magyar történelem centrumába Herényinél periferikus, illetve az adott forrásanyag alapján meg nem oldható kérdések kerültek, olyanok, mint a 10. századi nemzetségek nevének meghatározása, a nemzetségek létszámának körvonalazása, az egyes 10. századi törzsfők genealógiájának megrajzolása vagy éppen a törzsek szálláshelyeinek elkülönítése. A forrásbázis hiányaival, a szakirodalmi tájékozottság elégtelenségével, a szemléleti korlátokkal összefüggően Herényi dolgozatának alapvető gyengéje, hogy lényegében társadalomtörténeti kérdéseket (a nemzetség, a törzs, a törzsszövetség kérdéseit) társadalomtörténeti vizsgálódások teljes *mellőzésével* kíván megoldani, illetve társadalmi alapozás helyett megelégszik – egyébként teljesen elhibázottnak mondható – nemzedékrendi táblázatok és erős szubjektivizmust tükröző térképek, valamint ezekhez kapcsolódóan hibát hibára halmozó dilettáns fejtegetések közreadásával. Herényinél homályban marad a nemzetség, a törzs, a törzsszövetség igazi lényege, egymásba kapcsolódásuk bonyolult mikéntje, a 10. század politikai életében játszott változó szerepük, amelyből ki kellene rajzolódnia annak a folyamatnak, amely a magyar törzsszövetséget a magyar államhoz vezette el.

5. Formai kellékek

Szokatlanok a szakirodalomban a szövegben összevont, a lap alján részletezett jegyzetszámok (mint pl. 243–245., vagy 263–265.). Más esetekben – alkalmasint ugyanazon az oldalon – még a szövegben is összevontan, de mégis egyenkénti felsorolásban szerepelnek a jegyzetszámok (pl. 260–261–262). Szokatlan a folyóiratok idézési módja; nem szoktuk általában folyóirat esetén kitenni a megjelenés helyét, főleg ha olyan ismert folyóiratokról van szó, mint a Magyar Nyelv vagy a Valóság (275., 251. jegyzet). Amit pedig Herényi a 251. jegyzetben „Valóság 1980. 103–113." előfordulási helyként regisztrál, az helyesen: „Kortárs 1977. 1. szám 103–113". Merőben megtévesztő az a Herényi által alkalmazott gyakorlat, hogy a Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András által szerkesztett *Magyar őstörténeti tanulmányok* című kötetre mint *Bartha:* Őstörténet-re hivatkozik röviden, holott belőle éppen nem Bartha Antal tanulmányát, hanem Harmatta Jánosét használta csupán (a 17. és a 224. jegyzetben), de ez egyáltalán nem derül ki a dolgozatból. További hibák is terhelik a jegyzetapparátust. A 24. jegyzetben idézett tanulmány nem önálló kiadványként, hanem az Archaeologiai Értesítőben jelent meg. A 28. jegyzetben szereplő munka helyes megjelenési évei 1900–1901. A 36. jegyzetben az 1967. évi kiadási év közlése önmagában azért hibás, mert azt a téves képzetet kelti, mintha a TESz. mindhárom kötete ez évben jelent volna meg. Ugyanez a hiba a 226. jegyzetnél, ahol csak 1980. (nyilvánvaló elírásként 1890. helyett!) szerepel Csánki történeti földrajzának öt (valójában négy) kötete megjelenési éveként. Sajátságos, hogy Herényinek csupán a 79. oldalon jut eszébe a genealógiában N-nel jelölt személyhez lapalji jegyzetet fűzni azzal a megjegyzéssel, hogy „ismeretlen", holott N. személy nemzedékrendben már két oldallal korábban szerepel – ám ott jegyzet nélkül hagyva. Néhány esetben (294., 300., 302. jegyzet) megadja a hivatkozott munka rövidítését a későbbi előfordulás esetére, többé azonban ezekre a művekre már egyáltalán nem is utal.

6. Összegzés

Herényi István dolgozata ismereteinket úgyszólván semmivel sem vitte előbbre, eredeti szándékai ellenére nem járult hozzá „eddigi történelmi adatok részbeni újraértékelésé"-hez, „egy új munkahipotézis lehetőségé"-nek felvetéséhez (62. l.). Ez azonban még a kisebbik baj lenne, ha Herényi tisztességes és korrekt összefoglalását adná témájának mind a források, mind a szakirodalom vonatkozásában. A nagyobbik baj azonban az, hogy még ezt sem teszi. Sőt, mint módunk volt jellemző – de teljességre nem törekvő – példaanyag elősorolásával kimutatni: lépten-nyomon tájékozatlanságának, bántóan egyoldalú orientáltságának, szakképzetlenségének adja tanújelét, amiből egyenesen következik, hogy hibát hibára halmoz, tévedést tévedéssel tetéz. Tanulmányának megjelenése bátorítást adhat a dilettánsok széles hadának arra, hogy szakfolyóiratainkat irományaikkal elárasszák, mert a problematikában kevésbé járatosak számára azt a tévhitet keltik, hogy néhány magyar nyelvű forrás-kompendium s egynéhány szakmunka alapján máris újszerű képet lehet rajzolni a magyar őstörténet záró fejezetéről. Végül és valóban utolsó sorban: az ilyen „színvonalú" cikkek közlése a szakembereket hozza nehéz helyzetbe; ha nem akarják, hogy ezeknek „eredményei" viharos gyorsasággal beépüljenek az érdeklődő nagyközönség történeti tudatába, újabb terhet kell magukra vállalniuk: a soknyelvű és sokrétű, nehezen értelmezhető forrásanyagon, valamint a tucatnyi tudományág tényleges eredményeit hordozó pecses szakirodalmon kívül a dilettáns munkákkal is meg kell „küzdeniük".

TÖRTÉNETI IRODALOM

JAKABFFY IMRE:

A KÖZÉP-DUNA-MEDENCE RÉGÉSZETI BIBLIOGRÁFIÁJA 1967–1977.

Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 376 l.

Aligha szükséges hangsúlyozni, milyen fontos szerepet játszanak egy-egy tudomány fejlődésében a bibliográfiák, amikor a szüntelenül gyarapodó, sokszor nehezen hozzáférhető szakirodalmat már-már alig lehet folyamatosan számon tartani. Az igényesen összeállított, gyorsan megjelenő, „naprakész" bibliográfiák segíthetik ki eredményesen a szakembereket. A magyar régészettudomány ebben a tekintetben szerencsés helyzetben van, hiszen az Archaeológiai Értesítő évről évre megjelenő bibliográfiája híven tájékoztatja az olvasót a hazai szakirodalom előző esztendei terméséről. Nyilvánvaló azonban, hogy régészeti kutatásunk érdeklődése szükségszerűen túlnő mai országhatárainkon, s a szomszédos országok szakirodalmában való jártasság elengedhetetlen követelmény. Ezért várja nagy érdeklődéssel a szakmai közvélemény a „Banner–Jakabffy" újabb köteteit, mert ezekben az egész Kárpát-medencére vonatkozó szakirodalmat megtalálja. Az 1966-tal zárult előző kötet 1968-ban jelent meg, a szóban forgó, 1977-tel záruló kötetre azonban 1981 karácsonyáig kellett sajnos várnunk.

A szép nyomdai kiállítású kötet 8394 címtételt tartalmaz. A címek közül 33,3% magyarországi megjelenésű, 18,7% romániai, 10,5% csehszlovákiai, 9,3% pedig jugoszláviai. A Kárpát-medencei államok szakirodalma tehát a címek 71,8%-át teszi. Talán nem minden tanulság nélküli, ha ezeket összevetjük az előző kötet adataival. Akkor a fenti államok százalékos részesedése sorrendben a következő volt: 57%; 11%; 14%; és 6%. (Vö. *Németh E.*, Arch. Ért. 97 [1970] 140.) Szembetűnő a román részarány jelentős növekedése, amit a kiadványok számának szüntelen növekedéséből évek óta sejteni lehet.

Első pillantásra meglepő, hogy míg 1960–1966 között átlagban évi 848 címmel gyarapodott a régészeti szakirodalom, addig 1967–1977 között csak 754-gyel. (A magyarországi szakirodalom esetében ez évi 361, illetve 254 cím.) Ezek az adatok azt sugallják, hogy az irodalmi termés nemcsak hogy nem növekszik, hanem ellenkezőleg: csökkenő tendenciát mutat. A szerző azonban ebbe a kötetbe már nem vette fel a napisajtó cikkeit, s a tudománynépszerűsítő folyóiratok cikkei csak akkor kaptak helyet, ha szakember írta azokat. A régészettel kapcsolatos, de lényeges tudományos információt nem tartalmazó újságcikkek nagy számát tekintve ez az eljárás mindenképpen helyénvaló, s a bibliográfia szakszerűségét is erősíti. Jó néhány kivétel is van viszont, amikor egy-egy régészeti leletről hosszú ideig a sajtó híradása marad az egyetlen írott forrásadat. A szerző említett elhatárolását tehát rugalmasabbá kellene tenni, az anyaggyűjtést pedig jelentősen megkönnyítené a sajtófigyelő szolgálat.

A bibliográfia többé-kevésbé hű képet ad régészettudományunk egy évtizedes fejlődéséről. Az egyes korszakok számszerű adatainak a korábbi kötettel való egybevetése helyett csupán két szakterület alakulásához fűzök egy-egy megjegyzést. Rendkívül sajnálatos interdiszciplináris kutatásaink elmaradottsága. A szerző szavaival: „A régészeti kutatásokat egyre több természettudományi (fizikai, kémiai) ágazat támogatja. Ennek gazdag nemzetközi irodalmát mellőznöm kellett, mert – sajnos – területünkön ilyen jellegű kutatások alig folynak." Pedig az MTA Régészeti Intézetében interdiszciplináris osztály működik, ennek tudományszervező és alkotó tevékenysége azonban sajnálatos módon még nem bontakozott ki. Elmaradásunk ezen a területen folyvást növekszik, s ma már nem csupán a nálunk gazdagabb országoktól kerülünk fényévnyi távolságra. Igaz, biztató jelek is vannak. A Szegedi Egyetemen működő őstörténeti munkaközösség gondozásában remélhetően hamarosan megjelenik a Tardy János által szerkesztett kötet, amely a természettudományi módszerek régészeti alkalmazásának lehetőségeit tekinti át.

Örömmel tapasztalhatjuk, hogy jelentősen gyarapodott a magyar őstörténet témaköréből megjelent dolgozatok száma. A szóban forgó időszakban jelentős egyéni és intézményi kezdeményezések tanúi lehettünk, több őstörténeti tanácskozást szerveztek, nagyszabású munkaprogramokat dolgoztak ki. Az utóbbi években viszont mintha alábbhagyott volna a lelkesedés, a tervbe vett munkák (pl. a magyar őstörténet írott forrásainak kiadása) igen-igen vontatottan készülnek.

Jakabffy Imre új kötetében több indokolt változtatást végzett ez előzőhöz képest. Így elmaradt a „Halmok, sáncok, földvárak" c. fejezet, ezeket a dolgozatokat a megfelelő korokhoz osztotta be. Nagy segítséget nyújt az olvasónak a történeti Magyarország ma más államkeretekbe tartozó helyneveinek kétnyelvű listája a könyv végén. (Nagyon időszerű lenne egy ilyen helységnévtár kiadása. Igaz – Kárpátalját kivéve – mindegyik területről megjelent a szomszédos országokban egy-egy helységnévtár, ezek azonban még a könyvtárakban is igen nehezen hozzáférhetők. Pedig a régészeknek, történészeknek gyakran kell használniuk.)

Egy bibliográfia teljességéről rendkívül nehéz véleményt alkotni. A szerző igen lelkiismeretes gyűjtőmunkáját dícséri, hogy a kutató a maga szűkebb szakterületén is számos olyan címet talál, amely korábban elkerülte a figyelmét. Természetes azonban, hogy e gondosság ellenére is kimaradtak címek. Ezek pótlására talán a szakembereknek kellene javaslatot tenni a szerzőnek, s a következő kötetbe beépíthetők lennének. (Talán külön fejezetként, amint ezt a szovjet régészeti bibliográfia szerzői tették.) Hiányoljuk viszont, hogy a szerző az évi ásatási jelentések közül csupán az Archaeologiai Értesítőben megjelent német nyelvű összefoglalókat tünteti fel, a Régészeti Füzetek I. sorozatában magyarul megjelenteket nem. Pedig a magyar nyelvű jelentések sok esetben bővebbek, s az Archaeológiai Értesítőbe nem is mindegyikük kerül át. Nem beszélve arról, hogy magyar bibliográfiában ezeknek mindenképp helyt kellene kapniok.

A kötet használhatóságát rendkívüli mértékben növelte volna egy helynévmutató. Nem csupán a régészek, hanem a társtudományok s a helytörténet művelői számára is. Mégsem kérhetjük ezt nyugodt lelkiismerettel számon a szerzőtől, hiszen ezt egyedül elvégezni szinte lehetetlen. (Nyilván ezért nem találunk helynévmutatót a szovjet régészeti bibliográfia újabb köteteiben sem.) Ezt a munkát azonban talán elvégezhetné valamelyik régészeti intézmény könyvtára. Azt sem vethetjük a szerző szemére, hogy – a korábbi kötetekhez hasonlóan – anyaggyűjtését a 10. századdal zárja. Az időhatár kibővítése sem csupán e kötetek eddigi szerkezetét változtatta volna meg, hanem ugyancsak egy ember munkabírását messze meghaladó feladat lett volna a Kárpát-medence középkori régészeti szakirodalmának egybegyűjtése. E munka elvégzése pedig ma már szinte halaszthatatlan. A középkori régészet gyors ütemű fejlődése nálunk és a szomszédos országokban egyre bővebb irodalmi terméssel jár együtt. A hazai szakirodalmat ugyan évenként közli az Archaeológiai Értesítő, de a nem kevésbé fontos, a történeti Magyarország területére vonatkozó külföldi munkák tekintetében már saját magára van utalva a kutató. Pedig a régészet eredményeit ma már semmiképpen nem nélkülözheti a középkori Magyarországgal foglalkozó egyik tudományág sem. Rendkívül időszerű lenne tehát egy munkaközösség létrehozása, amely hozzálátna ennek az egyáltalán nem könnyű feladatnak megvalósításához. A munka irányítását mindenképpen valamelyik központi intézménynek kellene magára vállalnia.

A folyóiratcímek rövidítésénél a szerző a leggazdaságosabb, tehát legrövidebb változatokat használja (pl. AÉ., FA., AAH., stb), s eljárása ebből a szempontból kétségkívül indokolt. E rövidítések azonban sok esetben eltérnek a megszokott formától (pl. Arch. Ért., Fol. Arch., Acta Arch. Hung., stb), ezért a szakirodalom általában nem ezeket használja. Talán nem merő vágyálom, hogy a régészeti bibliográfia következő kötetei elősegíthetnék az egységes hazai rövidítési rendszer kialakítását. Jelenleg ugyanis hazánkban ahány folyóirat, ugyanannyi rövidítési rendszer létezik, s ebben a dzsungelben ma már aligha ismeri ki magát valaki, még a szerkesztők sem. (Ennek példája, hogy a FA rövidítést a Folia Archaeologicán kívül újabban használja a Folklor Archivum is.) Mint a fentebb említett esetekben, a megoldás itt is a szakmai összefogástól és a szaktudomány irányító tényezőitől várható.

Az előbbiekben szaktudományunk általánosabb problémái mellett méltánytalanul keveset szóltam a bibliográfia magas színvonaláról, szerzője vitán felül álló, kimagasló érdemeiről. A munka régészettudományunk egyik legértékesebb újabb kézikönyve, s Jakabffy Imre külön érdeme, hogy az általánosabb történelmi érdeklődésű olvasó is nagy haszonnal forgathatja azt. A magyar őstörténet és a honfoglalás irodalmában a társtudományok (nyelvészet, történettudomány, néprajz) jó szemmel válo-

gatott legfontosabb műveit is megtaláljuk. A sürgető igénnyel jelentkező komplexitás kiváló példáját adja e bibliográfia.

Az alapvető fontosságú, igényes munkát forgatva már a lassan esedékessé váló következő kötet megjelenése elé tekintünk érthető várakozással.

Fodor István

HANS PLANITZ:

DIE DEUTSCHE STADT IM MITTELALTER VON DER RÖMERZEIT BIS ZU DEN ZUNFTKÄMPFEN

Hermann Böhlaus Nachfolger. Weimar 1980. 500 l.

A NÉMET VÁROS A KÖZÉPKORBAN A RÓMAI KORSZAKTÓL A CÉLHARCOKIG KORSZAKÁIG

A német gazdaságtörténeti iskola a városok genezisére vonatkozóan egy egész könyvtárnyi irodalmat alkotott. Ebben a munkában a szerző a német város genezisének kérdését taglalja egészen a római korszaktól a 13–14. sz.-i városalapítások korszakáig. Így a német város kezdete elsősorban a római korszakig, s ezek a római polgári városok a canabaek alapítása korszakáig vezethetők vissza. A városok kifejlődése elsősorban a céhes ipar felvirágzásával, a céhes iparnak luxusjavak termelésével, valamint a hosszú távú kereskedelemmel hozható kapcsolatba. A céhes ipar esetében a kézműipari termelés sajátosan zárt családi kötelékek között és annak formájában folyik. A német város lényegében egy közösségi intézmény, így ennek keretében a kommuna és a közösség rendszere megfigyelhető. Így elsősorban a vérségi alapokból kinövő „vir"-ből egy territoriális szervezet alakul ki, melynek jogi képviselete van, bíráskodási testülettel rendelkezik, és a közösségen belül a vérségi kötelékek és a rokonsági szervezet alapján, elsősorban a kölcsönös segítség intézménye, és a kölcsönös védekezés kötelező erejű.

A város azonban nemcsak kézművesipari termeléssel és tevékenységgel foglalkozik, hanem mezőgazdasági vállalkozásokat is űz, ilyenek voltak a „villa" jellegű mezőgazdasági üzemek, mely egyben egy soltészi paraszti telepítésű rendszer volt.

A munka második részében elsősorban a 13. sz. óta folyó városi telepítésekkel foglalkozik. Elsősorban a patronimikus -heim, -hausen, -hofen, -feld, -dorf névvégződésű telepeknek városi önkormányzat elnyerése jelenségével, majd a városalapítás urbanisztikai rendszerével elsősorban a kör, ovális és az ellipszis alakú központi piacterek képének kialakítását írja le.

A munka nagyon meggyőzően mutatja be, hogy a város is egy közösség, egy „Gemeinde" jellegű intézmény, ahol a rokonsági és vérségi közös védelem, s a kölcsönös segítség intézménye megfigyelhető, és önálló bíráskodási szervezettel rendelkezik. Ugyan jelzi, hogy a céhes ipar a családi szervezet kötelékében termel, azonban nem hívja fel a figyelmet arra, hogy ez a szervezet egyben egy önellátó, zárt naturális jellegű intézmény és háztartási közösség.

A 13. sz.-i várostelepítések esetében elsősorban a patronimikus helységnevekből kinövő városok és azok alapításának jelenségét mutatja be. Azonban már arra a jelenségre nem utal, hogy ebben a korszakban elsősorban a falusi kézműipari tevékenység megújhodása és megelevenedése következtében egyes lokális falusi piacozó hetivásárhelyek városi központokká alakulhatnak át, és a falusi kézműves ipar megelevenedése következtében felbukkan az a jelenség, amit Werner Sombart a „Wiedergeburt der Tauschwirtschaft" formájában jelzett. A korai fázisban a városok mezőgazdasági tevékenysége úgyszintén igen nagy mértékű volt, és a munka hiányossága, hogy a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó „Ackerbürgestadt"-ok problematikájával nem foglalkozik.

Mindezen hiányok ellenére azonban a szerző nagyon jól mutatja ki, hogy a német város egy kommunális közösség, és ennek kezdetei a római időkig, a római polgári városépítéshez nyúlnak vissza.

Tagányi Zoltán

J.-P. POLY–E. BOURNAZEL:

LA MUTATION FÉODALE X^e–XIIe SIÈCLES.

Presses Universitaires de France, 1980. 511 l.

A FEUDÁLIS VÁLTOZÁS A 10–12. SZÁZADBAN

Nehéz feladatra vállalkozott a francia szerzőpáros, amikor azt a célt tűzte ki maga elé, hogy 40 év után Marc Bloch, *La société féodale*-jához mérhető munkával járuljon hozzá a középkorral foglalkozó szakirodalom gyarapításához. Jean-Pierre Poly (lyoni egyetemi tanár) és Éric Bournazel (a limoges-i egyetem oktatója) társadalomtörténetet kívántak írni, bár kezdettől fogva tisztában voltak vele, hogy közel félezer oldalas monográfiájuk még ezt a leszűkített célkitűzést is csak térbeli és időbeli korlátozások segítségével képes elérni. Vizsgálódásuk főleg a 10–12. századra vonatkozik, amikor azonban szükséges, visszatekintenek egészen a 7. évszázadig. A térbeli keretet a Rajna, az Alpok és a Pireneusok által határolt terület adja.

A szerzők elhatárolják magukat attól a történetírói gyakorlattól, amely az uralkodók és a főemberek politikai ténykedésének ecsetelésével helyettesítette a társadalmi folyamatok ábrázolását. Úgy látják viszont, hogy „éppen ilyen abszurd dolog lenne a történelmi folyamatot olyan mechanizmussá redukálni, amelyben csak az allegória szintjére emelt » termelőerők fejlődése « számít". Georges Duby álláspontjára helyezkednek, aki szerint ahhoz, hogy a társadalomtörténeti kutatások helyes irányban fejlődjenek, egyesíteni kell az eszmetörténeti és az anyagi civilizáció történetére vonatkozó vizsgálódásokat.

Bournazel és Poly a jelzett időszakon belül elsősorban a meglévő és kialakuló intézményekkel, a társadalmat behálózó kapcsolatrendszerekkel és az eszmetörténetre vonatkozó vizsgálatokkal foglalkozik. A gazdaságtörténeti problémákat Robert Fossier készülő monográfiája fogja feldolgozni.

A könyv három fő részre tagolódik. Az első rész tartalmazza a források jegyzékét és az imponálóan gazdag bibliográfiát, melyet a kutatók értékelése és megjegyzései egészítenek ki.

A második részben térnek át tulajdonképpeni mondanivalójukra. A központi hatalom 10. századi nagyarányú felbomlásából indulnak ki, majd áttérnek a feudális-hűbéri kötelékek vizsgálatára, ezután a főbb társadalmi „csoportok" fejlődését és helyzetét tárgyalják, végezetül pedig az államhatalom újjászervezésével foglalkoznak.

A karoling állam bukásáról beszélve kifejtik, hogy már Nagy Károly birodalmában is létezett két különálló szféra. Az egyik – a császár és környezete szemszögéből – a birodalom szintje, mely egymástól sokban különböző, vegyes lakosságú részek koncentrikus körökhöz hasonlítható összessége, amelyben a központtól távolodva egyre kevésbé érvényesül a frank fennhatóság. A másik szint – a lakosság szemszögéből – mindenkinek saját pagusa, vidéke. A karoling állam bukása akkor következik be, amikor egyértelművé válik a második szint – vagy irányzat – győzelme, s a királyi hatalom visszaszorul a központi frank területekre.

Az az önállóság, amelyet az őrgrófok, grófok már Nagy Károly alatt élveztek, a 9. század folyamán csak tovább növekszik, s ez az évszázad tekinthető a territoriális fejedelemségek (tartományuraságok) kialakulása idejének. A tartományurak első generációja még ingadozik saját hatalma minősítésének tekintetében, a 10. században azonban már általánossá válik, hogy hercegi, fejedelmi címet vesznek fel vagy éppenséggel „királlyá" koronáztatják magukat, s hatalmuk immár végleg örökletessé válik. A királyi felségjogok (pénzverés, püspökök kinevezése, ünnepek beszedése stb.) mind a tartományurak kezébe mennek át, az egyház – a királyi hatalom valamikori legfőbb támasza – nagyrészt a fejedelmek fennhatósága alá kerül.

E látványos felbomlási folyamat ellenére sem foszlik azonban szét teljesen a királyi hatalom tekintélye: táplálója a lakosság azon – többségben lévő – része, amelyiket előnytelenül érinti a feudális széttagoltság, az anarchia.

A 10–11. század folyamán fellendül a várak, megerősített helyek építése. A szerzők elvetik azokat az elképzeléseket, amelyek a normann, szaracén és magyar támadásokkal próbálják magyarázni a megnövekedett építkezési kedvet. Ezek a betörések a 10. század második felére jórészt megszűnnek, a várak szaporodása azonban nem lassul ezután sem. Nem fogadják el azt a feltételezést sem, amely az

útonállók, rablók által jelentett veszélyt hozza fel indokul. Újszerű elméletük szerint a fő ok a földesúr ama törekvésében keresendő, hogy erődítmények, tehát fegyveres erőszak segítségével terjessze ki hatalmát a parasztokra, és így tegye gyümölcsözőbbé a földesúri jogok érvényesítését. Ez az időszak a *seigneurie banale* (a földesúri jogokon alapuló birtok) kialakulásának kora. A korábbi kötelezettségek súlyosbodnak, kialakul a földesúr javára végzett robot rendszere, és jelentősen növekszik a parasztságot sújtó különféle adók száma és mértéke is. A 11. század vége felé kezdenek kialakulni a földesúri haszonvételi jogok: tilos a parasztoknak máshol őröltetni vagy süttetni, mint az uraság malmában vagy kemencéjében, tilos bort eladni a szüret előtt, és kocsmatartás csak a földesúr engedélyével történhet. A központi hatalom bukása és az igazságszolgáltatási rendszer hanyatlása alkalmat szolgáltattak nagyfokú visszaélésekre, és megkönnyítették a szabad paraszti rétegek függőségbe vonását, ami a 11. század folyamán rohamosan haladt előre.

A hűbéri függőség, mely korábban csak egyes rétegekre volt jellemző, most, a seigneurie banale létrejötte és a szabad parasztok eltűnése révén, általánossá válik, és a társadalom minden rétegét behálózza. Ez az átalakulás megváltoztatja magának a hűbérbirtoknak (fief) a jellegét is, mely a 11. század második felétől kezdve végleg örökletessé válik, és egyre inkább a családi vagyon részét képezi. Ennek nyomán természetesen a hozzáfűződő szolgálati kötelezettségek is átalakuláson mennek keresztül. A feudális-hűbéri kötelékek elterjedése egyben a hűbérúr magánhadseregének növekedését is eredményezte, mivel a hűségesküt tett módosabb parasztok katonai szolgálattal is tartoztak uruknak. A 11. századtól hűbéri kötelezettség és hűségeskü csaknem mindenhol elválaszthatatlan már egymástól. Ez utóbbi formulája szentesítette azt a folyamatot, amely ekkorra már befejeződött: a fejedelmek és nagyurak szabadságát, a lovagi osztály alávetettségét. Ettől az időponttól kezdve beszélhetünk igazán feudális társadalomról. Paradox módon ekkor valósul meg a karoling királyok régi törekvése: a hűség és a hűbéri kötelezettség válnak a társadalmi kapcsolatok fő formáivá.

Mindezek után a szerzők áttérnek a főbb társadalmi rétegek tárgyalására. A nemességgel kapcsolatos vizsgálataik eredménye az, hogy ez a fogalom nem annyira egy társadalmi csoportot jelöl, hanem inkább a hatalmon levők uralmát fejezi ki. Felvetődik természetesen a kérdés, hogy ki tekinthető ebben a korban nemesnek? Vidékenként nagyon eltérő válaszokat kapunk erre. Így például Gand, Mâcon és Poitiers vidékén nemesekként szerepelnek a királyi vazallusok leszármazottai, a vikáriusok vagy azok a szabad birtokosok, akiket a közös erődítmények parancsnokának rendelt a gróf. Más területeken alacsonyabb helyzetű elemeket is a nemesség közé valónak tekintenek. De Provence-ban vagy Katalóniában már sokkal szűkebb a nemesek köre, és ezen kívül rekednek az előbb említett elemek.

Ugyanilyen különbségeket mutat a szabadság (liberté) és nemesség (noblesse) fogalmának vizsgálata is. Habár e két kategória soha sem fedi egymást tökéletesen, a közöttük lévő erős összefüggés vitathatatlan. E kapcsolat egyben függvénye a nemesség elterjedtségében mutatkozó eltéréseknek és a szabad parasztság megritkulásának.

A kisnemesekről szólván a szövegekben feltűnik a lovag (chevalier, miles) kifejezés is. Lovagság és nemesség viszonya ismét olyan téma, amely sok problémát vet fel.

A miles szó jelentése eredetileg pejoratív értelmet is hordozott, a nemesi állapottól meglehetősen távoli helyzetet jelölt. Nemessé születni kellett, miles-szé eskü által lehetett válni, ami eleve egyfajta függőségi helyzetet teremtett. Katalónia, Dél-Franciaország és Észak-Itália területén a 11. század elejéig általában a caballarius kifejezés helyettesítette a miles-t. Nagyurat ezzel a jelzővel soha nem illettek az írnokok. Az 1020-as évektől kezdve azonban egyre tágul a szakadék a miles-ek és a populus, rustici szavakkal jelölt alacsonyabb rétegek között; 1080 táján már a nagyobb nemesek is viselik ezt a címet.

Egészen más a helyzet Észak-Franciaországban, ahol a szövegek gondosan megkülönböztetik a nobilis-eket és a miles-eket, ez utóbbi itt félig szolgaelemeket jelöl. Majd csak a 13. században következik be a két réteg fúziója, amikor a lovagság (chevalerie) eszménnyé válik. Ekkor fejeződik be az arisztokrácia, a jómódú birtokosok és a lovagok egységessé válása.

A könyv harmadik része az etnikai ellentétekkel, hatalom és gazdaság viszonyával, a 11–12. századi eretnekmozgalmakkal és a „feudális gondolkodásmóddal" foglalkozik. E témakörök közül legérdekesebb talán az első. A szerzők e téren is több új, néhol meglepő eredményre jutnak. Elvetik azt a felfogást, mely a hódító germánok és a gallo-román lakosság viszonylag gyors összeolvadását hirdeti. Elismerik ugyan, hogy a frankok beözönlése után megindul ez a folyamat, de úgy vélik, hogy a

meroving kor etnikai ellentétei élőek még a 8–9. században is, és egészen a 10. századig húzódnak. E korszakban a fő ellentét nem nemesség és alávetettek, hanem a frank és a „római" nemesség között húzódik, ez a társadalmi feszültségek meghatározója. A karoling királyok legfőbb szerepe az, hogy mintegy döntőbíróként lépjenek fel a nemesség etnikai jellegű összeütközésében, és így segítsenek megőrizni a társadalmi egyensúlyt. A hadsereg egyik fő funkciója pedig a frank dominació biztosítása. A karoling állam abban a pillanatban elveszti létjogosultságát, amint ezek az ellentétek elhalványulnak, megszűnnek. A territoriális hercegségek létrejötte részben az etnikai fúzió eredménye. Ebben az értelemben e hercegségeknek sikerül megteremteniök a különböző etnikumok közötti egyetértésre törekvő karoling programot. Az 1000. év körüli feudális krízis mutatja, hogy a társadalmi feszültségek már más szintre tevődnek át: a földesúri birtokon „belül" feszülnek, az úr és az alávetett elemek között.

Talán e vázlatos és szükségszerűen hiányos ismertetéssel is sikerült érzékeltetni, hogy Poly és Bournazel tekintélyes munkát végeztek, számos új elmélettel, megfigyeléssel gazdagították e korszak vizsgálatát. Ezek között természetesen sok olyan található, amelyekkel nehéz lenne egyetértenünk, s melyek valószínűleg vitát fognak kiváltani (elsősorban a társadalmi ellentéteket kiiktató, azokat etnikai jellegű problémákkal helyettesítő koncepciójukra gondolunk). Ennek ellenére úgy véljük, hogy a monográfiát nagy haszonnal forgathatja minden olyan kutató és érdeklődő, aki a korai középkor problémáival foglalkozik.

Kordé Zoltán

CSIZMADIA ANDOR:

JOGI EMLÉKEK ÉS HAGYOMÁNYOK (ESSZÉK ÉS TANULMÁNYOK)

Bp. 1981. 505 l.

Neves jogtörténészünk új kötete kb. négy évtized kutatási eredményeiből gyűjti össze azokat az írásokat, amelyek nem alkottak önálló kötetet (kivéve azokat a tanulmányokat, amelyeket „A magyar közigazgatás fejlődése a 18. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig" – Bp. 1976 – c. gyűjteményes kötetében megjelentetett).

A cikkgyűjtemény szinte kereken 500 évet fog át a magyar történelemből. Első tanulmánya („A magyarországi felsőoktatás kezdetei") három külön dolgozatból tevődik össze. Az első („A pécsi egyetem a középkorban") bemutatja az egyetemalapítás előzményeit, az 1348-i prágai, az 1364-i krakkói, az 1365-i bécsi egyetemalapítások sorozatához kapcsolva az 1367-i pécsi alapítást, kellő súllyal jelezve azokat a tényeket, amelyeknek Pécs az egyetemet köszönhette: Baranya megye ekkor az ország legsűrűbben lakott megyéje, az 1360-as években a pécsi egyházmegyéből jár a legtöbb diák külföldi egyetemekre, Pécs maga ekkor az ország egyik legelső városa. Szól arról, hogy mit oktattak a pécsi egyetemen (kánon- és civiljogot és egyéb megengedett tudományokat) s mit nem (a pápa alapítóoklevele a teológiai oktatást nem engedélyezte. Ennek okait Csizmadia Andor részletesen elemzi, Párizs teológiai oktatási monopolhelyzetét tartva a legfontosabbnak, de korrektül ismerteti Vetulani álláspontját is, amely szerint ez a tilalom inkább a prágai teológiai fakultás érdekeit szolgálta). Az egyetem anyagi alapjairól beszélve, úgy látja, hogy a tanárok ellátását valószínűleg egészében a pécsi püspök vállalta (részben saját jövedelmeiből, részben az üres kanonoki, karkápláni és oltárigazgatói jövedelmekből). A püspök volt az egyetem kancellárja is. Külön foglalkozik az egyetem szervezésében oroszlánrészt vállaló Galvano di Bologna pécsi működésével. A bolognai születésű, Padovában iskolázott s ott egyetemi tanárként is működő egyházjogász 1371-ben tűnik fel Pécsett. Ott is egyházjogot ad elő, ezen s az egyetem szervezésén kívül ellátja a pécsi püspöki beneficium jogtanácsosságát, diplomáciai megbízatásokban is eljár. 1374-ben már ismét Bolognában van, élete utolsó kb. 2 évtizedében ott és Padovában professzorkodik. Csizmadia Andor részletesen ismerteti fennmaradt munkáit, jelezve ezek fő forrásait is, első helyen Ioannes Andreae bolognai egyházjogprofesszor műveit. Bemutatja a többi 14–15. századi magyarországi egyetemeket is: az 1395-i alapítású óbudait, amely feltehetően Mátyás trónralépte előtt megszűnt és a Mátyás alatti budai egyetemet, amelyet

domonkos főiskolának tart. Felhívja a figyelmet arra, hogy az alapvető képzés a 14–15. században Magyarországon is a káptalani iskolákban s a királyi kancellárián folyt.

A következő tanulmány („A konstanzi 'bulla' hatása a főkegyúri jog fejlődésére") Mályusz Elemér „A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog" c. művének (Bp. 1958) ismertetése s egyben vita vele. Csizmadia Andor a bulla *jogi* értékelésére koncentrál. Megkérdőjelezi a bulla *hitelességét*, de elfogadja annak jelentős szerepét a magyar király főkegyúri jogának fejlődésében.

Értékes várostörténeti dolgozat Csizmadia Andor sok évtized előtti magántanári próbaelőadása: „Kolozsvár városjoga Mátyás király korában".

A 16–17. század jogtörténetének jelentős problémakörét világítja meg „Az erdélyi jog fejlődése a fejedelmi korban. Kodifikációs munka a 16. századi Erdélyben" c. tanulmány. Ez a három erdélyi kódex (Bethlen Gábor 1619-i perjogi kódexe, az Approbatae és a Compilatae Constitutiones) keletkezésével foglalkozik.

Nagy fontosságú tanulmány a Kollár Ádám munkásságával foglalkozó dolgozat („A 'Kollár contra Status et Ordines'„). Ennek főtárgya Kollár „De originibus et usu perpetuo potestatis legislaturiae circa sacra Apostolicorum Regum Ungariae" c. műve, annak keletkezése, fő mondanivalói s a körülötte támadt vihar. Kollár Mária Terézia intenciójára írja művét, aki el akarja érni, hogy a várak fenntartására a papság is adózzék. Az ex-jezsuita jogtudós előzőleg Boriéval konzultál, művét Bruckenthal és De Sperges bírálja, majd König is véleményt mond. A könyv körül kitört vihar oka nemcsak az egyházi birtokok tervezett megadóztatása, hanem az az elv is, hogy az uralkodó a rendek megkérdezése nélkül is dönthet törvénykezési ügyekben, s az is, hogy Kollár támadja Werbőczit, lekicsinyli a nemesi hadfelkelést, és felhívja a figyelmet az adózó nép bajaira. A könyv körül kitört vita ismertetésében Csizmadia Andor különleges helyet biztosít Richwaldszky „Vexatio dat intellectum" c. röpiratának, amely arra kötelezné az uralkodót, hogy saját jövedelméből védje meg az országot, s melyet Mária Terézia nyilvánosan elégettet, s a „Vexatio" apológiájának.

Ugyancsak a 18. század magyar jogéletébe vezet az egri jogakadémiai professzor Huszty István munkásságát, elsősorban „Jurisprudentia practica"-ját ismertető tanulmánya. Joggal minősíti Huszty művét konzervatív, nemesi felfogásúnak.

Egy 1950-es évek derekáról származó kis esszé foglalkozik Hajnóczy Józseffel.

Ismét nagyobb lélegzetű tanulmány a Reviczky József pesti jogászprofesszor életművét bemutató dolgozat („Igazgatástudomány a XIX. század elején: Reviczky József"). E közé s a kötetnek kb. 2/5-ét kitevő 19. századi komplexum közé ékelődik Csizmadia egy korai tanulmánya: „Tizedesek a régi Kolozsváron", amely a tizedek és negyedek rendszerét, funkcióit mutatja be a középkortól 1848-ig e városban.

Az említett 19. századi komplexum 5 tanulmányból áll: „Széchenyi István törekvései a feudális jogrend átalakítására", „A polgári államépítés Deák Ferenc politikai nézeteiben", „Törekvések az emberi és polgári jogok biztosítására és büntetőjogi védelmükre a reformkori Magyarországon", „Deák Ferenc egyházpolitikája" s végül „Eötvös József kultuszkormányzati és jogalkotó tevékenysége". Már a címek felsorolásából is kivehető, hogy itt Deák áll a központban. Rendkívüli figyelemmel kell olvasnunk, amit a szerző Deáknak a reform-országgyűléseken vitt szerepéről, BTK-javaslatáról, 1848-i minisztérium-szervező és jogalkotó tevékenységéről ír. A legfontosabb talán mégis Deák szerepének ismertetése a (meg nem valósult) katolikus autonómia szervezése körüli vitákban a kiegyezés körüli években. A Deák-tanulmányokkal egyenrangú Eötvös József két miniszterssége alatti tevékenységének ábrázolása (1848: a főkegyúri jog körüli viták és Eötvös álláspontja, a katolikus autonómia kérdése, Eötvös egyetemi alapszabályai és népiskolai reformjavaslata, 1868–9-i sorozatos, az egész oktatásügyet – kisdedóvás, elemi iskolai oktatás, középiskolai és szakiskolai oktatás, a pesti egyetem és a Műegyetem újjászervezése és a kolozsvári egyetem felállítása – átfogó reformjavaslatai).

A tanulmánygyűjteményt nemcsak a jogtörténet művelői forgathatják haszonnal, hanem a (tágabb értelemben vett) rokon tudományok művelői is. Épp a várható széles körű érdeklődésre való tekintettel rá kell mutatnunk a kötet néhány olyan vonására is, amelyekről kritikusan kell szólni. Egy, kb. 4 évtized munkásságát felölelő cikkgyűjteménynek óhatatlanul kényes pontja az eredeti cikk óta megjelent szakirodalomra való reagálás. Ha a szerző nem tekinti pusztán (vagy elsődlegesen) tudománytörténeti dokumentumnak korábbi cikkét (s Csizmadia Andort láthatólag nem ez a szándék vezette), akkor nem térhet ki a kellő reagálás elől. A kötet ugyan (röviden) említi Bónis György két kitűnő munkáját a középkori nyugat-európai és magyarországi jogtudó[illegible]telmiségről, de talán többet

hasznosíthatott volna azok eredményeiről. Hasonlóképpen reagálhatott volna Benda Kálmánnak az ő Hajnóczy-esszéje után kidolgozott s több formában is (utoljára a „Magyarország története 10 kötetben" c. összefoglalás 5. kötetében) közzétett markáns Hajnóczy-koncepciójára. Sajnálatos, hogy Reviczky József tevékenységének ismertetéséből kimaradt az egykori jogászprofesszor szerepének ábrázolása az 1795-i BTK-javaslat kidolgozásában, ami pedig Hajdú Lajos erről írt monográfiájának egyik fő témája. A reformkori Deákról szóló gazdag, értékes fejezetekben nem szerepel Deák álláspontjának ábrázolása abszolutizmus és alkotmányos monarchia kérdésében, ami pedig az 1835–40-es időszaknak, a nagy politikai perek időszakának egyik fő kérdése, s amelyben Deák világos, határozott állásfoglalásainak oly nagy szerepe van. A 19. századi fejezeteknél egyébként gyakran hiányolhatjuk a *viszonyításokat.* Világos képet kapunk pl. Zala megye álláspontjáról a rendszeres bizottsági munkálatok ilyen és ilyen kérdéseiről – arról azonban nem, hogy ezzel a megye hol áll az ország egészéhez viszonyítva; Deák állásfoglalásáról bizonyos kérdésekben –, de nem látjuk Deák pontos helyét a politikai spektrumon belül.

Észrevételeink természetesen nem csorbítják a kötet érdemeit. Csak örömünkre szolgál, hogy Csizmadia Andor összegyűjtötte életművének ezeket a nehezebben fellelhető darabjait is, és együttesen a tágabb szakterület elé tárta.

Trócsányi Zsolt

BÓNIS GYÖRGY:

RÉVAY PÉTER.

Akadémiai Kiadó, Budapest 1981, 115 l. Irodalomtörténeti füzetek, 104.

A kis könyv előszavában okkal szerepelhet az a kijelentés, hogy Révay Péter koronaőr (1568–1622) megérdemli a feldolgozást: műveivel – a magyar korona történetének két változatával – a hazai államelméleti irodalom úttörői közé tartozik. Kiváló jogtörténészünk nem elégedett meg a bőséges levéltári anyag kiaknázásával vagy az ő szuverén felkészültségét igénylő problémák alkalmi ismertetésével: hőse életművét a 16/17. század fordulójának európai összefüggéseiben szemlélte és ábrázolta.

Természetes, hogy ezt az életpályát más szemmel nézi a jogtörténész, mint – mondjuk – a jóbarát Rimay János vagy a mindkettejükkel egykorú Szenczi Molnár Albert kutatója, vagy esetleg a kor irodalmát nem a késői tacitisták, hanem a névadó Tacitus szempontjából tekintő filológus. A nézőpontok különbözősége mindenképpen termékeny összehasonlításokra ad módot. Csak köszönettel és elismeréssel nyugtázhatjuk Bónis György fáradságos részletkutatásait, amelyeknek jóvoltából egy jellegzetesen aulikus főúr most szinte élő valóságában áll előttünk – családi és rendi hátterével, egyéni ambícióival, országos gondjaival, munkásságának eredményeivel együtt. Nemhiába esett Révay Péter szülőhelye, a morva határral szomszédos Holics vára oly közel Bécshez, a Habsburgokhoz való hűség a család hagyományai közé tartozott, és a majdani koronaőr – protestáns volta ellenére – értetlenül nézte Bocskai vagy Bethlen politikai orientációját. A bécsi jezsuitáknál, majd a Joh. Sturmtól alapított strassburgi (lutheránus) akadémián kapott indításokat később sem tagadta meg: így válhatott Pallas fiává, Justus Lipsius lelkes hívévé Mars táborában is. Bocskai hajdúit „undok és moslék" elemeknek tartotta, de azért Mátyás főherceg tanácsosaként is inkább a mozgalom békés lecsillapításán fáradozott. A felsőmagyarországi részek állapotát jól jellemzi feleségének egy 1607 végéről kelt levele: „Itt mi megmenekedénk az mi németeinktől, csak immár az Úristen oltalmazna meg bennünket az hitvány meggyühödött hajdúktul."

Rudolf lemondatása után, mikor 1608 júniusában (Szt. László király napján) a fél évszázadon át „peregrinált" koronát visszahozták Pozsonyba, a koronaőrnek megválasztott Révay Péter életében új szakasz kezdődött. Méltóságát hivatásnak érezte: ezért vállalkozott a korona történetének megírására is. A nemsokára elkövetkező nehéz időkben a koronához hűséges maradt és ki is tartott mellette haláláig, egyben megalapozta annak tudományos feldolgozását. A terv koronaőrré való választása óta foglalkoztatta. Bónis részletesen taglalja az 1613-ban kiadott Commentarius, majd a bővített változat (De

monarchia et sacra corona regni Hungariae) létrejöttének körülményeit és időszerűségét. Az előbbi tulajdonképpen csak időrend szerint haladó történeti vázlat, mások munkáinak a kivonatolása a korona „keletkezéséről, virtusáról, győzelméről és szerencséjéről", mégis történetírói szándék gyümölcse: Révay volt az első, aki a magyar történelmet egy speciális kérdés szempontjából vizsgálta. A mű minden fogyatkozása ellenére becsülendő erénye Révaynak oklevelek felhasználása. A szerző saját irataiból közölt dokumentumok elsőrangú kortörténeti forrásként értékelendők. (Bónis Révay „saját" anyagának tekinti Strassburg nevének etimológiáját: valójában Kézai 11. fejezetének felhasználásáról van szó, akárcsak a későbbi műben a magyar nép becsmérlő eredeztetésének cáfolásával kapcsolatosan.) Bónis mesterien bontja ki a Commentariusból Révay történetfelfogását: „evangélikus hitének megfelelően Isten munkálkodását ismeri fel a történelemben, különösen a korona sorsában." Teológiai-misztikus szemlélete szerint a korona valóságos élőlény, „a magyar történelem fő alanya". A fentebb említett „szerencse" talán mégsem csupán „szokatlan fordulat", hanem a hajdani *Caesaris fortuna*-hoz hasonlóan a birodalmi gondolatnak az uralkodó személye helyett a koronában képzelt megtestesülése, míg a *fatum* emlegetése alkalmacint nem egyéb „szokásos stíluskelléknél". Révay fejtegetéseinek egészét Bónis joggal minősíti leegyszerűsített történetnek, amelyet a Bodintől örökölt számmisztika sem tesz tudományosabbá, és helyesen tapintott rá már Bél Mátyás Révay „hiszékenységére" (credulitas).

Az igényesebb folytatásban a korona első helyét a monarchia (archiregnum) foglalja el. Révay most már rendszeresen közöl okleveleket. (Hunyadi Mátyás leveleinek felhasználása az adott korban politikai jelentőséggel bírt.) A szerző teológiai szemlélete, a számmisztika iránti vonzódása, de hiszékenysége is változatlan (mint pl. az a következtetése, hogy II. Szilveszter pápa azt a koronát adományozta Szt. Istvánnak, amelyet annak idején Constantinus juttatott I. Szilveszternek). Bónis a későbbi műnek elsősorban politikai célt tulajdonít, amennyiben írója nevelni akarta vele az uralkodót és népét. Itt egy közbeiktatott fejezet (A tacitizmus és Justus Lipsius) Révay korának állambölcseletét volna hivatva felvázolni, de célját nem mindenben éri el. A jórészt referáló jellegű fejtegetések némi zökkenővel illeszkednek a könyv összefüggésébe (a 71. laptól a 81-ig), legfőképpen pedig kiderül, hogy Révayt nem tekinthetjük „tacitista" szerzőnek, és Justus Lipsius-rajongása sem jelenti egyben a „deus ac lux literatorum" állambölcseletének ismeretét is. (A 81. lapon Lipsius mint „a kompromisszum teokratája" feltehetőleg elírás „teoretikusa" helyett.) A „feltétlen rend" gondolatát valló magyar Lipsius-tanítványok sorában Révaynak valóban nem tulajdoníthatunk egységes gondolatrendszert.

A nehezen kikerekedő összefoglalásban (93.) is döccenést érzünk: Werbőczi szentkorona-tanának Révaynál megfigyelhető mellőzésével kapcsolatban azt olvassuk, hogy a megszemélyesített diadéma Révay felfogásában nyilván nem lehet azonos a nemesi közösséggel, és a köznemesi-rendi tan elhanyagolása is a rendiséggel való szembefordulásnak egyik tünete. De most jön a folytatás: „*S ugyancsak erénye* Révay gondolkozásának intranzigens törökellenessége . . ." A „jó szándékú, de naiv gondolkodó" Révay Péter koronaőrnek a manierista címkével történő jellemzése az írói hivatást is érző aulikus főúrra alkalmazható ugyan, de egy (jog)történészi indíttatású portré zárómondataként a kategóriákat és módszereket sajátosan ötvözi. A függelékben közölt dokumentumok latin szövege (már csak Justus Lipsius személyére való tekintettel is) fokozottabb gondosságot érdemelt volna. Summázva: Révay Péterről, mint államböl cselőről még egyik legkülönb felkészültségű tudósunk sem írhatott pozitívabb kicsengésű kismonográfiát, de az úttörő vállalkozás szerzőjét így is feltétlen hála és elismerés illeti.

Borzsák István

KOVÁCS ÁGNES:

IRATOK A NYÍRSÉGI SALÉTROMTERMELÉS TÖRTÉNETÉHEZ A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC IDEJÉN.

Folia Rákócziana 5. sz. Vaja, 1981. 120 l.

Idestova negyedszázada jelent meg Heckenast Gusztáv úttörő könyve (Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Bp., 1959.), amely a hadiipar fejlődését, a munkások helyzetét, a felkelés pénzügyi gondjait s végül az elkerülhetetlen gazdasági visszaesést tárgyalta. De éppen Heckenast munkája tette világossá, mennyi tennivalónk van még ahhoz, hogy a Rákóczi-szabadságharc gazdaságtörténetét kellő mélységben és részletességgel feltártnak mondhassuk. Kovács Ágnes könyvét egészében úgy értékelem, mint az ehhez a törekvéshez való jelentős hozzájárulást.

A Nyírség már régtől fogva a salétromfőzés és -termelés egyik fontos bázisa volt, s ekként számolt vele Rákóczi is. A salétromos gazdák hagyományos, évszázados módszerekkel – a közölt leírásból világosan kiderül a folyamat nehézkessége és alacsony termelékenysége – állították elő a puskaporhoz nélkülözhetetlen nyersanyagot, amit a nagykállói kincstári salétromofficínában finomítottak, alkalmassá téve a puskapor készítésére.

Természetesen a nyírségi salétromtermelésben, mint cseppben a tenger, tükröződött a szabadságharc minden pénzügyi és társadalmi gondja. Elméletileg ugyanis a kuruc állam pénzen vásárolta meg a parasztoktól a nyerssalétromot, hogy érdekeltté tegye őket a termelésben, sőt annak fokozásában és bővítésében. A kuruc államháztartás legnagyobb gondja azonban éppen a készpénzbevételek alacsony szintje volt, vagyis a kincstár nem tudott fizetni a parasztoknak. Rákóczi ezért először bizonyos terhek alól mentességet adott a nyírségi salétromos gazdáknak, ezzel akarva a termelésre ösztönözni őket. Ez viszont sértette a nemesség és a vármegye érdekeit, mert ezáltal csökkent az adózóképes személyek száma, sőt olyan parasztok is adómentességet szereztek, akik nem termeltek salétromot. A rézpénz kibocsátása sem oldotta fel a szabadságharc pénzügyeinek ezt az alapvető ellentmondását, mert gyorsan elértéktelenedve, senki sem fogadta el. A nagykállói salétromfőző bérbeadása sem hozott megoldást. Eleinte ugyanis nem akadt tőkével rendelkező vállalkozó, amikor pedig Lónyay Ferenc és Eötvös Miklós 1709-ben mégis kötélnek állt, a kincstárnak szállított 1000 mázsa salétrom árát csak nagy nehezen kapták meg, vagyis futottak befektetett pénzük után. Kovács Ágnes forráskiadványa is jól dokumentálja, hogy a magyarországi iparfejlődésnek legfőbb gátja a pénz- és tőkehiány volt, amely lehetetlenné tette a termelés bővítését és a tőkés termelés csíráinak megjelenését.

Kovács Ágnes kiadványa azt is jól példázza, hogy egy tulajdonképpen helytörténeti témájú dokumentumgyűjtemény számos országos, általános érvényű adatot tud szolgáltatni. Mert amíg pl. a Szabolcs-Szatmár megyei pedagógusok a szülőföld múltjának közelebbi megismertetésére és megszerettetésére tudják felhasználni a kötetet, ugyanakkor a gazdaságtörténettel foglalkozó történész országos kihatású törvényszerűségeket ismerhet meg a dokumentumokból.

Összefoglalva tehát: Kovács Ágnes több szempontból is használható, fontos dokumentumokat tartalmazó kötetet válogatott össze, amit a Rákóczi-szabadságharccal foglalkozók eredményesen tudnak forgatni.

A Rákóczi-szabadságharc történetével foglalkozók körében jól ismertek a vajai Vay Ádám Múzeum Baráti Köre által kiadott piros-kék szegélyű kis kötetek. Jelentőségüket növeli, hogy központi forráskiadási lehetőség hiányában (az Archivum Rákóczianum továbbra is csipkerózsika-álmát alussza), e kiadványok jelentenek némi forrásközlési lehetőséget. Eddig a sorozat hat száma látott napvilágot. Erkölcsi kötelességünk tehát, hogy megemlékezzünk a Vay Ádám Múzeum igazgatójáról, az 1982 márciusában hirtelen elhunyt Molnár Mátyásról, aki csendes, szívós szervezőmunkával, hitmélységű ügyszeretetével szűkebb pátriájának, Vajának társadalmát mozgósítva, s a megye támogatását megszerezve, megteremtette a sorozat kiadásának lehetőségét. Aki kezébe veszi a Folia Rákócziana füzeteit, gondoljon tisztelettel rá.

Bánkúti Imre

HAJDU LAJOS:

II. JÓZSEF IGAZGATÁSI REFORMJAI MAGYARORSZÁGON

(Bp. Akadémiai Kiadó, 1982. 528 l.)

Érdemes jogtörténészünk könyvét mint történetírásunk elméleti jelentőségű úttörését üdvözölhetjük. Ismeretesek II. József értékelésének változásai a magyar politikai és történeti gondolkozásban. „Mint ember áldom érte nevét" – írja Wesselényi a „Balítéletekről"-ben a röghözkötést eltörlő császárról –, „mint polgár hálálom bölcs és kegyes tettét, mellyel még elég jókor tudott egy különben már el nem kerülhető véres megrázkódtatást megelőzni. De mint hazafi kesergem, hogy erőszakos kezekkel cselekedvén, amit törvénynek kellett volna tenni, megfosztotta nemzetemet azon szent kötelessége teljesítésétől, hogy önmaga tegye meg ezen első lépést s végre is hajthassa a megkezdett nemes mívet." Itt tehát az alapképlet, a korai magyar liberalizmus II. József-szemlélete: a reform szükségének elismerése és az abszolutista módszer kárhoztatása. Mindehhez természetesen társul majd ennek a nacionalizmussal együtt fejlődő liberalizmusnak a szemléletében II. József „németesítő" politikájának elítélése. Ez a szemlélet uralkodik jó ideig az 1849 utáni magyar történetírásban is – csak a császár értékelésének pozitív vonatkozásai kopnak meg. A fordulatot Marczali Henrik nagy áttekintése hozza: nála II. József a magyar feudalizmus elleni harc félelem és gáncs nélküli lovagja. Az ő szemlélete öröklődik tovább a 20. századi magyar polgári liberálisok és radikálisok gondolkozásában, hogy végül is II. József mint „Hamlet a trónon" jelenjék meg. Nem szükséges hosszabban időznünk annál a ténynél, hogy ez a kétfajta szemlélet „beszüremkedett" marxista történetírásunk két, egymást váltó szakaszába is, a „gyarmatosító", csak a feudalizmus megmentésére törekedő császár, ill. a magyar rendi konzervatizmus ellen harcoló reformer-uralkodó alakjában.

Hajdu Lajos ennek a jócskán spekulatív vitának a kátyújából lendítette ki a szekeret. Rendkívüli kutatói szorgalmával az ismeretlen (és elődei által a megismerésre méltatlannak ítélt) *tényekhez* fordult. Azt az irdatlan új tényanyagot, amelyet feltárt, nem volt könnyű koncepcióba fogni – de a vállalkozás sikerrel járt. A tények lehető teljes ismerete szinte magától adta az új, elméletileg jelentős koncepciót. Hajdu Lajosnál nem II. József és az így vagy amúgy értelmezett nemzet harcáról van szó, hanem ez a harc elsősorban a *felvilágosodott kormányzat két irányzata,* II. József *doktrinér autokratizmusa* és a *felvilágosult magyar* (arisztokrata-nemesi) *reformer kormányférfiak politikai realizmusa* közt folyt le. Hajdu sűrűn (és alappal) hangsúlyozza tiszteletét II. József szándékainak nemessége, ügybuzgalma, elméjének különösen a kritikai megjegyzésekben megnyilvánuló élessége iránt; még akkor is, amikor (nem egyszer) „a Habsburg-ház e különös fiá"-nak nevezi a császárt, a tisztelet dominál a jellemzésben. De ugyanolyan (és hatalmas tényanyagra alapozódó) tisztelettel szól az Ürményi–Pászthory–Széchényi Ferenc-típusú felvilágosult államférfiakról, egyszerre hangsúlyozva helyzetismeretüket, becsületes reformer-szándékukat és politikai realitásérzéküket. Az új jozefinizmus-koncepcióban a reformok körüli nagy csaták elsősorban a császár és az egyesített Magyar–Erdélyi Udvari Kancellária között folynak le. Itt azonban meg kívánunk jegyezni valamit. Azt a feltárt tényanyag alapján teljesen indokoltnak látjuk, hogy Hajdu nem *II. József és a vármegyék* harcát tekinti a csaták döntő pontjának. Lényegében még azt is elfogadhatónak tartjuk, hogy ezekben a harcokban a Helytartótanács szerepe is kisebb volt annál, amit történetírásunk eddig tartott róla (bár a Niczky elleni elkeseredett rendi támadások hagynak bennünk némi gyanút e tekintetben). A harcok egy aspektusa azonban kimaradt Hajdu Lajos könyvéből – jegyezzük meg előre: nem az ő hibájából. Ez az aspektus a Staatsrat szerepe a magyarországi igazgatási reformok körül.

Ismeretes, hogy a Staatsrat iratanyagának jó része (benne a II. József-kori anyag legnagyobb része is) a II. világháborúban elpusztult – de hát a megmaradt töredékek is mondanak egyet-mást e tekintetben. Kaunitz államkancellár államtanácsi votumai pl. megmaradtak, II. József évtizede is szépen képviselve van bennük. Megdöbbentő, hogy egy olyan jelentőségű mű írójának, mint amilyenről most szólunk, azt kell jeleznie munkájában, hogy az Österreichisches Staatsarchiv anyagát nem volt módja használni. E sorok írójának 1979 tavaszán alkalma nyílt arra, hogy tudomány- és kultúrpolitikánk több irányítójának felhívja a figyelmét: a bécsi kutató-ösztöndíjak odaítélésének az eddigieknél erőteljesebben kellene tekintettel lenni a történettudomány és közvetlen rokontudományai munkásaira, hisz amit a mérnök, a jogász stb. elér Bécs kitűnő könyvtáraiban, az a nemzetközi könyvtár-

közi kölcsönzés révén itthon is rendelkezésére áll – a történész számára szükséges levéltári anyag kölcsönzése *kutatási arányokban* gyakorlatilag lehetetlen. Nem tudjuk, mennyiben változott a helyzet 1979 óta. De ha már a kutató kijutása és a kölcsönzés lehetetlen is, olyan nem nagyméretű anyagokat, mint pl. Kaunitz votumai, régen filmre lehetett volna vétetni. Ez is csak terv egyelőre. Így nem tehetünk mást, mint sajnáljuk, hogy a magyarországi igazgatási reformok körüli harcnak ez az aspektusa (ismételjük: *a könyv szerzőjének hibáján kívül*) kimaradt a kitűnő monográfiából.

Részletes ismertetést nincs módunkban adni a (még eredeti formájához képest erősen rövidítve is) nagylélegzetű monográfiáról, csak vázlatosat. Hajdu bevezetőül tényekkel gazdagon alátámasztott összképet ad a megyei igazgatás helyzetéről 1785 előtt. Aránytalanságok a vármegyék területében, népességében, adóterheiben, a helységek számában, a járások megyén belüli számában és területében, az ún. „rendezetlen" falvak nagy száma – már a megye- és járásbeosztás is „változásért, újért kiált". A megyék igazgatása strukturális okokból is lassú, a megyei igazgatás létszáma és illetménye sem igazodik feladataikhoz (a létszám nagy és kicsiny megyékben nagyjából azonos, így megterhelésük eltér), a megyei „szakigazgatás" (mérnökök, orvosok, bábák, agrárszakemberek) elosztása sem egyenletes (nem ritka eset, hogy számos megye közös mérnököt tart – ott is, ahol igen indokolt volna saját mérnök alkalmazása –, van megye, amelynek nincs saját orvosa). A járási igazgatás létszám- és fizetés-problémái mutatis mutandis hasonlóak a megyei igazgatáséihoz; ugyanez áll a megyei „karhatalomra" is. A községi igazgatásban is sok a szabálytalanság, hiányos az ellenőrzés.

II. József magyarországi igazgatási reformtevékenysége néhány részletkérdés szabályozásával kezdődik (tisztviselői nyugdíjrendelet, a napidíjak, hivatalnoki szabadságolások ügyének rendezése). Hajdu a rendezés szükségessége mellett mindenütt rámutat a II. József rendelkezéseiben lévő gyakorlatiatlanságokra (a szabadság-rendeletnél a császár doktrinér szigorára is). Ismerteti – véleményünk szerint tán kissé túl röviden – a kormányhatóságok összevonásait, majd az első (kudarcot valló) kísérleteket a megyei ügyintézés reformjára.

A munka kiemelkedően legszebb és legfontosabb része az a fejezet, amelyben Hajdu (a már jelzett koncepcióban) II. József és a Magyar Erdélyi Kancellária csatáját mutatja be a megyei önkormányzatok felszámolása és a kerületi főispáni (királyi biztosi) intézmény létrehozása kérdésében. Hajdu itt három szakaszt különböztet meg. II. József előbb „Gondolatok a magyar királyság alkotmányáról és annak jelen állapotáról" címmel állít össze kórképet a magyar állapotokról, s dolgoz ki reformtervet. Erre a Kancellária egy nagyarányú elaborátumban válaszol. A következő (időben az elsővel ölelkező) szakasz fő termékei az új megyebeosztás, majd II. József újabb reformprogramja („Entwurf zu einer verbesserten Verfassung Hungarns") és a Kancellária erre tett újabb replikája. A harmadik szakasz a kerületek kialakítása, a főispánok, ill. kerületi biztosok kiválasztása s az új igazgatási rendszer kidolgozása.

A „Gedanken" szövege nem ismeretes, csak a Kancellária elaborátumából rekonstruálható. Az utóbbinak első részét s talán a másodikat is Ürményi József, a III.-at Pászthory Sándor (mindketten kancelláriai tanácsosok) fogalmazzák meg. A Kancellária állásfoglalásának elvi alapja: az alkotmány nem alapjaiban megváltoztatandó, hanem a korhoz igazítandó. Tételes reformprogramot dolgoz ki az ország gazdasági, társadalmi bajainak orvoslására; ennek során hangsúlyozza a kereskedelem szabadsága korlátozásából eredő bajokat, a magyarországi ipar megfojtását. Államelméleti koncepciójának alapja a társadalmi szerződés gondolata. A végrehajtó hatalom rendszeréről szólva, a Kancellária magamagát tekinti az uralkodó tanácsadó szervének. A Helytartótanács összetételének, nívójának emelésére fontos javaslatokat tesz (többek között: pályázat útján kívánja betölteni az ottani tisztségeket). Kiterjed a tervezet a megyei, járási, községi igazgatás, az igazságszolgáltatás reformjára is. Javasol (országgyűlésen elfogadandó) adóreformot, hitelbank létrehozását stb. II. József azonban el se olvassa alaposan a munkálatot.

Az „Entwurf" célja, az uralkodó fogalmazása szerint, a gyorsabb ügyintézés, a tisztviselők jobb kiválasztása, elfogulatlanságuk biztosítása, a jobb felügyelet, ill. ellenőrzés elérése, a különféle kincstári és rendi intézmények egységes állami intézménykeretbe olvasztása. Rendkívül vonzó program; gyakorlatra váltása már nem dicsérhető ilyen egyértelműen (hibás takarékossági intézkedések, a kerületi főispánok alárendeltségében mutatkozó ellentmondások, a kerületi beosztás mechanikus volta, szubjektivitás a kerületi biztosok megválasztásában – II. József megsérti Skerlecz Miklóst, Széchényi Ferencet, Splényi Józsefet –, az ügyintézés meggyorsítása helyett nem egy esetben annak meglassítása következik be, az országgyűlés reformja szerencsétlen stb.). A Kancellária egyrészt elvileg deklarálja,

hogy a törvényhozó hatalom nem vonható el attól, akit az megillet, s a törvények megváltoztathatóak ugyan, de az alkotmány csak akkor módosítható, ha az eltörölt helyébe lépő új intézmény az állam szempontjából hasznosabb, másrészt felhívja az uralkodó figyelmét az Entwurf említett gyengeségeinek egész sorára.

A harmadik szakaszban még élesebben szembetűnő II. József szubjektivizmusa, voluntarizmusa és a Kancellária realizmusa. Az uralkodó szubjektív benyomások alapján dönt a kerületi főispánok kiválasztásánál, nem véve figyelembe az illető személy népszerűségét, tekintélyét, helyzetismeretét és vezetőkészségét. A Kancellária csak annyit ér el, hogy végül is kompromisszum jön létre a személyek kiválasztásában. A kerületi biztosi intézmény létrehozásával a megyegyűlések tevékenysége gyakorlatilag megszűnik.

Hajdu Lajos koncepciójának egy újabb figyelemre méltó mozzanata: szerinte II. József igazgatási reformkísérlete *egy* év után, 1786-ban valójában már megbukik. Eddigre ti. az a felvilágosult arisztokrata-nemesi reformercsoport is szembefordul vele, amely addig a reformnak alapvető támasza volt (még ha gyakorlatában sokban az uralkodóétól eltérő utakat keresett is). Amikor ti. II. József be kívánja vezetni Magyarországon az osztrák örökös tartományok Amtsunterricht-jét, a kerületi főispánok (az egyetlen, jelentéktelen Révay Simon kivételével) egységesen e lépés ellen foglalnak állást, alkotmányellenességét hangsúlyozva. Ürményi még azt is kifejti, hogy a megyéknek joguk van a *törvényellenes* rendelkezések elleni tiltakozásra. Széchényi Ferenc a partikuláris kongregációk meghagyását javasolja. A Kancellária is a törvényesség szükségessége mellett áll ki. II. József tehát magára maradt. 1786 végétől a Helytartótanács és a Kancellária csak formálisan hajtja végre az uralkodó rendelkezéseit (egyesek – pl. Ürményi – még megpróbálják jobb belátásra bírni II. Józsefet).

Kitűnőek azok a portrék, amelyeket Hajdu a kerületi főispánokról fest (elsősorban beszámoló jelentéseik alapján). Így elevenedik meg a tapasztalt, élesszemű, de a kiélezetten adminisztratív módszereket kedvelő Balassa Ferenc (akinek ezt az eljárásmódját a Helytartótanács és a Kancellária el is ítéli), a nemzeti és felekezeti türelmességéért Hajdu által méltán dicsért Bachó János, az iparfejlődést okosan ösztönző Teleki Sámuel alakja. A főispáni összesítő jelentések elemzése arra is módot ad a könyv szerzőjének, hogy ezek alapján képet adjon a jozefinista gazdasági és társadalmi reformok végrehajtásáról.

II. József reformkonstrukciója összeomlásának a könyv nem adja részletekbe menő rajzát. Csak arra mutat rá, hogy a földmérés a társadalom *valamennyi* osztályát súlyosan érintette, nemcsak a nemességet (a jobbágyok kezén több föld volt, mint amennyi után adóztak; ráadásul a földmérés végrehajtása költséges volt, nívótlan és lassú). A török háborút II. József dinasztikus célok érdekében vívta, az ország egyetlen rendjének vagy osztályának sem volt hozzá köze. Ráadásul II. József kénytelen megyegyűléseket összehívatni a háborúhoz szükséges újonclétszám megszavazásához. Ugyanakkor elköveti azt a hibát, hogy hadiadót követel a tisztviselői kartól, végleg elidegenítve ezzel őket magától. Megindul a pasquillus-irodalom, felkelés rémhírei szállnak. Így kerül sor a Restitutionsedikt-re, amelynek keletkezését Hajdu az eddiginél reálisabban ábrázolja: II. József 1790. január 24-én még az ellenállás letörésére kér javaslatot, a Kancellária és Spielmann – Kaunitz megbízottja – csak az uralkodó *bizonyos – nem valamennyi* – rendeletének visszavonását és az országgyűlés 1791-re való összehívását tartja a legfontosabbnak, az uralkodó azonban most a szokásossal ellenkező irányban lép túl a javaslaton.

Van tehát egy új, véleményünk szerint meggyőző II. József-koncepció, óriási bizonyító anyaggal, olyan részletkérdések tucatjainak tisztázásával, amelyek bele sem férnek egy recenzió keretébe. Éppen a munka rendkívüli igényessége kötelezi e sorok íróját, hogy néhány dolgot kritikailag is szóvá tegyen. Alapjában bizonyos kitekintésekről van szó.

Mint említettük, Hajdu könyve eléggé röviden szól a kormányhatóságok összevonásáról. Utalni lehetett volna arra – az osztrák szakirodalomban elfogadott – álláspontra, hogy közigazgatási és kincstári kormányhatóságok összevonásának előzménye az 1749-i ún. Haugwitz-reform. Hajdu a kerületi biztosságok kiépülése és az Amtsunterricht magyarországi bevezetése kapcsán szól a Lajtán túli területi igazgatási rendszerről (amelynek kiépülését Friedrich Walter a Habsburg-államszervezés egyik legnagyobb vívmányának tekinti); inkább csak szerkesztési kérdés lett volna ezt valahol *kiemelten* tárgyalni – de a kép ettől még világosabb lett volna.

Ezeknél nagyobb jelentőségű lett volna az egyesített Magyar-Erdélyi Udvari Kancellária felvilágosult reformprogramjának a történelmi előzményekhez kötése, ill. e program eszmei örököseinek

bemutatása. Ha a Kancellária a Habsburgkereskedelem- és iparpolitika Magyarországra káros elemeiről beszél, ennek előzményei ott vannak a 18. századi magyar és erdélyi rendek olykor igen nívós reformtervezeteiben – az 1790 és 1832 közti „merkantil" reformellenzékiség pedig szinte ettől a felvilágosult reformer-csoporttól veszi át ezt a zászlót. Ha a Kancellária koncepciójában felmerül a társadalmi szerződés gondolata, 1790-ben nem meglepő, ha ezt a rendi reform programjában találjuk meg. A Kancellária arról igyekszik meggyőzni az *uralkodót*, hogy a magyar *törvényekben* adva vannak a reform lehetőségei, az alkotmányt csak „a korhoz kell igazítani" – fél évszázaddal később Wesselényi a *rendeket* vezérelné a liberális reformra, ugyanezzel a taktikai érveléssel. A Kancellária elvi állásfoglalásainak tehát még nagyobb is a (tágabb horizontban vett) történeti jelentősége, mint Hajdu könyvéből kitűnnék; az általa előadottnál is erősebben, szervesebben kötődnek közel másfél évszázad magyar történelmébe.

Mindez természetesen csak továbbgondolása Hajdu Lajos gondolatainak. S e jelentős munka érdemei közt nem az utolsó ez a tovább-gondolkoztatás.

Trócsányi Zsolt

KATHRIN SITZLER:

SOLIDARITÄT ODER SÖLDNERTUM? DIE AUSLÄNDISCHEN FREIWILLIGENVERBÄNDE IM UNGARISCHEN UNABHÄNGIGKEITSKRIEG 1848–49

Biblio Verlag Osnabrück 1980. 481 l.

SZOLIDARITÁS VAGY ZSOLDOSSÁG?
A KÜLFÖLDI SZABADCSAPATOK A MAGYAR SZABADSÁGHARCBAN 1848–49.

Bár az 1848/49-es magyarországi forradalomról és önvédelmi háborúról készült legjelentősebb összefoglaló munkák néhány sorban megemlékeznek róluk, *Nemeskürty István:* Kik érted haltak szent világszabadság c. könyve behatóbban tárgyalja tevékenységüket, a magyar nemzet megsegítésére külföldről érkezett harcosok szerepének tudományos igényű feldolgozásával a szakirodalom mindeddig adós maradt. Nagy a jelentősége tehát a Studium zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung c. sorozat 24. kötetének, amelyben a müncheni szerző arra vállalkozik, hogy elsősorban budapesti és részben bécsi levéltári forrásokra támaszkodva feldolgozza az 1848–49-ben Magyarországon harcolt német, olasz és lengyel légió történetét, s a magyarországi – helyenként közép-európai – katonai, politikai események menetébe ágyazva annak elemző értékelését adja. A munka mindenekelőtt az „idegenek" részvételének motivációira (univerzális szabadságideál, kozmopolita idealizmus, áldozathozatal Magyarországért, vagy a saját hazáért), a szabadcsapatok tényleges katonai szerepére, s arra keres választ, hogy aktív jelenlétük mennyiben befolyásolta a bel-, ill. külpolitikai folyamatok alakulását.

A felvetett kérdések tisztázásához Sitzler a légiók rendkívül összetett keletkezéstörténetének vizsgálatából indul ki, majd a problémákat sűrítve magában hordozó folyamatok sokoldalú elemzésére alapozva teljes történeti áttekintésre törekszik. A három légió történetét külön-külön tárgyalja, mert úgy ítéli meg, hogy a választott megközelítés biztosítja a legkedvezőbb lehetőségeket a specifikus jellegzetességek pontos bemutatására, az összehasonlításra, differenciált összkép megrajzolására. Az olasz csapatok működéséről rendelkezésre álló gazdag szakirodalom lehetővé tette, hogy más történészek munkáira támaszkodva átfogó képpel szolgáljon, a német és a lengyel légió mindeddig kevéssé ismert történetét azonban saját kutatásaira alapozva rekonstruálja.

Sitzler alapkutatásai ismeretében ma már megállapítható, hogy a három légió története számos közös vonásuk ellenére, az „anyaországok" eltérő helyzete következtében, keletkezésében és fejlődésében egyaránt lényeges eltéréseket mutat. Míg ugyanis a német légió megszületése az októberi bécsi forradalom leverésével közvetlen összefüggésben áll, állománya kezdetben a menekültekből szerveződött, majd az ország német etnikumú lakosságában találta utánpótlását; az olasz „sereg" a Magyarországon állomásozó császári ezredek itáliai egységeiből verbuválódott; addig a lengyel légió megalaku-

lását hosszas tárgyalások előzték meg, azt a lengyel emigráción belül fellelhető heves ellentétek s a magyar kormány olykor ellentmondásos hozzáállása lassította, míg gyarapodásához a galíciai lengyelek beáramlása kínált szinte kiapadhatatlan forrást.

Jellegzetes hangsúlyeltolódások figyelhetők meg a „nemzetközi egységek" célkitűzéseinek megfogalmazásában, önmeghatározási kísérleteiben. A Peter Giron vezette német légió Magyarország jogainak és szabadságának megvédéséért indult harcba, s bár programja rámutatott a nemzetközi összefüggésekre, visszatérően hangsúlyozta a német-magyar érdekközösség jelentőségét, középpontba mégis a magyar ügy szolgálatát állította. A Monti vezette olasz csapatok toborzási felhívása az összeurópai folyamatokból indul ki. A szerinte természeti törvények alapján nemzetekre tagolódó emberiség nagy példaképének a magyar nemzetet jelöli, forradalmi harcát történelmi szükségszerűségnek nevezi, s azt az itáliai nép szabadságküzdelmével identifikálja. A sok évtizedes emigrációs tradícióra támaszkodó lengyel partner erősebben törekedett saját nemzeti érdekeinek érvényre juttatására, programjában a magyar és a lengyel érdekeket azonos szintre emelte, s azt kívánta elérni, hogy a két fél kölcsönös kötelezettséget vállaljon egymás nemzeti célkitűzéseinek megvalósításában.

Az elmondottakból sokban levezethetők a légiók szervezeti formájának kialakításában megfigyelhető különbségek. A magyar kormánnyal kötött megállapodás értelmében a német légió a magyar hadsereg részeként, a magyar hadügyminiszternek és a magyar haditörvényeknek alárendelve, a magyar alkotmánnyal összhangban működik, felfegyverzéséről és felszereléséről az Országos Honvédelmi Bizottmány gondoskodik. Bár a csapatok egységes parancsnoklásának elvét mindvégig sikerült elismertetnie, az 1848. november 21-én főparancsnoknak kinevezett Giron hasztalanul törekedett arra, hogy „seregei" zárt kötelékben harcoljanak. (Ez a probléma egyébként mindhárom légió esetében megoldatlan maradt). Önállóbb arculat kialakítását szorgalmazta az olasz katonai vezetés. A szintén a magyar kormányzat által felszerelt harci egységek belső igazgatásában Monti szigorú hierarchikus rendet fogadtatott el, s ezzel sikerül elejét vennie a lengyel tisztek működésére olyannyira jellemző belső villongásoknak. A légió katonai jellegét piemonti minta szerint – természetesen figyelembe véve a magyarországi viszonyokat is – formálta meg, amivel perspektivikus célja az volt, hogy lerakja egy harcban edzett, a győzelem után Itáliában bevethető sereg alapjait.

Lényegesen nehezebb problémát jelentett a lengyel csapatok szervezeti kereteinek kialakítása. A lengyel emigrációra általában jellemző belső megosztottság ez esetben Bem és Wysocki szenvedélyes összeütközésében nyilvánult meg. Az erdélyi seregek későbbi főparancsnoka ugyanis ellenezte egységes és osztatlan légió felállítását, s különösen annak tervezett demokratikus belső rendjének alapelveivel nem értett egyet. Fokozta a bonyodalmakat, hogy Kossuthék – bár képzett lengyel tiszteket maguk is szívesen alkalmaztak – különösebben nem siettették a folyamat kibontakozását. A magyar vezetés számára ugyanis gondot okozott a magyar hadiipari kapacitás viszonylag alacsony szintje, ami a magyar csapatok felszerelését is nehezítette; másrészt nem kívánta a még folyamatban levő legitimista kezdeményezéseket radikálisan eltorlaszolni; s végül kerülni akarta, hogy lengyel harcosok felfogadásával ürügyet szolgáltasson a cári intervenció megindításához. Az ellentétek feloldását végül is a Bem ellen november 10-én elkövetett sikertelen merénylet siettette: a tábornokot ezután Erdélybe irányították, a légió élére pedig az ifjú galíciai emigráció egyik vezéralakját, Wysockit állították. Egyúttal egyezményben maximálták a lengyel katonák számát, s leszögezték, hogy a csapatok felszereléséről maguk az önkéntesek gondoskodnak.

Sitzler részletesen beszámol a légiók harci tevékenységéről, s elemzi annak konkrét katonai értékét. Megállapítja, hogy a vezetés belső megosztottsága, a főparancsnok Giron egoista alapállása és katonai tehetsége, képzettsége hiánya következtében a német egységek katonailag csak jelentéktelen szerepet játszhattak, többnyire kiegészítő feladatokat (őrszolgálat, fegyveres kíséret) láttak el. Az olasz csapatok aktív katonai fellépése az önvédelmi háború záróperiódusára korlátozódott. Tagjai részt vettek a június végi Maros–Tisza-vidéki koncentrációban, s legnagyobb fegyverténylyüket Dembinski fogságba esésének megakadályozásával augusztus 5-én követték el. Lényegesen összetettebb és magasabb értékű feladatot láttak el a lengyel légió harcosai: a III. hadtest kötelékeiben végigharcolták a tavaszi hadjáratot; ezt követően Magyarország északi határainak, a Kárpátok hágóinak védelmére kaptak megbízatást; majd a déli koncentráció terveit követve érkeztek a temesvári csatába.

Az elvesztett ütközetet követően kiéleződtek a magyar–lengyel ellentétek. Míg Görgey és követői elkerülhetetlennek tekintették a fegyverletételt, Bem az Erdélybe való visszavonulás és a harc folytatása mellett érvelt, s a kapitulációt a magyar–lengyel szövetség ideológiájának elárulásaként

fogta fel. Magatartását nagymértékben befolyásolhatta az is, hogy a lengyeleket a behódolás bármelyik formája fizikai megsemmisítéssel fenyegette, hiszen részvételük a háborúban a Habsburg- és a Romanov-udvarban egyaránt felségárulásnak minősült.

Bár a magyar forradalom önálló értékelésére Sitzler nem vállalkozik, a légiók működésének hátterét és összefüggéseit tisztázó megjegyzései felvillantják koncepciójának bizonyos alapvonásait. Megtudjuk, hogy a magyarok küzdelmét az 1848/49-es európai forradalmak kiemelkedő állomásának tekinti. Elismerő megállapításai mellett ugyanakkor visszatérően elmarasztalja Kossuth és társai nemzetiségi politikáját. Görgey és a kormányzó ellentétét tényszerűen regisztrálja, megítélésében állást azonban nem foglal. Átvéve a magyar szakirodalomból, többször utal a magyar parasztság állítólagos – sosem bizonyított – elfordulására az önvédelem ügyétől.

Összességében Sitzler a légiók történetének korrekt leírását adja, az események ismertetését jól sikerült portrékkal színesíti. Záróképei tudatosan megfogalmazott szimbolikus jelentőséget hordoznak. A Zamoyski zárt kocsijában menekülő Kossuthot többek között a német, olasz, s főleg a lengyel légió katonái kísérik a határ felé, melynek tagjai – együtt a magyarokkal – augusztus 18–20. között Orsovánál hagyják el Magyarországot.

A magyar forradalom katonai történetének eddig nem ismert részleteit feltáró és tisztázó színvonalas munka az elnyomott népek egymásrautaltságának és forradalmi együttműködésének állít emléket.

Erdődy Gábor

SZLAVJANOVEDENIE I BALKANISZTIKA ZA RUBEZSOM. SZBORNIK SZTATEJ I MATERIALOV

Moszkva, 1980, Nauka, 199 l.

A KÜLFÖLDI SZLAVISZTIKA ÉS BALKANISZTIKA. TANULMÁNYOK ÉS ANYAGOK

Remélhetőleg egy sorozat első kötetét veszi kézhez az olvasó ezzel a kis terjedelmű, de roppant széles körű informatív anyagot tartalmazó gyűjteménnyel. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete a szervezője a kötetnek, amely áttekintést ad a külföldi kutatásokról. Mint a munka felelős szerkesztője, A. Sz. Milnyikov bevezetőjében leszögezi, a szerzők nemcsak a balkanisztikát, hanem a szlavisztikát is komplex tudományként értékelik, nem szűkítik le a filológiára. Ennek megfelelően voltaképpen annak a területnek a vizsgálatáról adnak számot, amelyet nálunk Kelet-Európának szoktunk nevezni, történeti, irodalomtörténeti, néprajzi, régészeti és nyelvészeti vonatkozásban egyaránt.

A kötet három nagyobb tematikai egységben közli az egyes tanulmányokat. Az első a nemzetközi jellegű szervezetekkel és központokkal foglalkozik. M. A. Robinszon a Nemzetközi Szlavisztikai Bizottság szervezetét vázolja fel, és értékeli az 1978-ban Zágrábban és Ljubljanában megtartott XIII. szlavista kongresszust, bemutatja fő témáit, kitér a kongresszuson elhangzott szovjetellenes felszólalásokra és az ezekre adott válaszra. M. N. Kuzmin és Ja. A. Latker a szláv kultúrát népszerűsítő nemzetközi szervezet fejlődését ismerteti. Az UNESCO 1970-ben megindított szláv projektumából, az ezzel kapcsolatban tartott nemzetközi konferenciákból nőtt ki az 1976-ban Berlinben létrehozott szervezet, amely továbbra is rendez konferenciákat, több nyelvű Tájékoztatót ad ki tevékenységéről, és egyes országokban létrehozott nemzeti bizottságai révén gondoskodik a szláv kultúra alkotásait népszerűsítő kiadványok megjelentetéséről. N. A. Prokofjeva a szlavisztika történetét feltáró nemzetközi kiadványsorozat munkáit ismerteti. Az 1958-ban Moszkvában megtartott szlavista kongresszuson határozták el a szlavisztika történetének megírását öt kötetben. A kongresszus nyugati küldöttei a filológiára kívántak szorítkozni, a szláv országok képviselői azonban a szlavisztika széles körű értelmezése mellett foglaltak állást. Egy-egy kötet megszervezését és megjelentetését valamelyik szláv országra bízták. Eddig megjelent a Szovjetunióban az első, módszertani tanulmányokat tartalmazó kötet, és

Csehszlovákiában a második, amely a szlavisztika fejlődését a kezdetektől a 19. sz. derekáig mutatja be résztanulmányok formájában. D. F. Popliko a délkelet-európai tanulmányok társaságának szervezetét (AIESEE) mutatja be, 1963-ban alakult meg, és eddig négy nemzetközi kongresszust tartott, Tájékoztatója és számos egyéb kiadványa van, többek között a bolgár részről gondozott nemzetközi kurrens balkanisztikai bibliográfia. Je. L. Valeva az 1970/71-ben a belgrádi egyetem mellett létrehozott szlavisztikai központ munkáját tárgyalja, a központ több konferenciát rendezett eddig, amelyek többnyire Vuk Karadžic munkásságához kapcsolódtak. N. A. Bogajev és I. Sz. Makszutov az 1974-ben a kanadai Banfban megalakított nemzetközi társaság munkáját ismerteti, amely a Szovjetuniót és Kelet-Európát tanulmányozza. Ez a néhány tőkés ország kutatóit tömörítő szervezet a jelek szerint lemondott a nyílt szovjetellenességről, inkább a szocialista országok tudományának fellazítását kívánja szolgálni. A megalakulásnál szovjet delegáció is jelen volt. A szervezet eddigi nyugati visszhangja azt mutatja, hogy egyre több nyugati tudós szemléli már józan, nem ellenséges módon a szocialista országok fejlődését.

A második részben egyes országok viszonylatában kapunk beszámolót a kelet-európai kutatásokról. D. F. Popliko, I. A. Kaluzsszkaja, K. I. Logacsev és I. L. Fagyejeva azt mutatják be, hogyan kutatják a balkanisztika kérdéseit az egyes balkáni országokban. Bulgáriában a kutatások központja az 1963-ban alakított akadémiai Balkanisztikai Intézet, illetve az 1966-ban létrehozott nemzetközi dokumentációs és információs központ. Jugoszláviában a Belgrádban 1967-ben megalakított Balkanisztikai Intézet, amely minden tudományág képviselőit egyesíti interdiszciplináris jelleggel. Romániában hasonló jellegű a még a felszabadulás előtti előzményekre visszanyúló Délkelet-Európai Intézet. Mindezek az intézetek saját folyóirattal és egyéb publikációkkal rendelkeznek, amelyekről szintén áttekintést kapunk. Albániában 1964-ben alakult meg a balkanisztikai kutatások nemzeti bizottsága, 1971-ben pedig az akadémiai Történettudományi Intézet, amelyből később kivált a Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet. Érdemben elsősorban albán történeti és egyéb problémákkal foglalkoznak. Görögországon belül Szalonikiben van Balkanisztikai Intézet saját folyóirattal, 1953 óta. Törökországban 1969-ben Drinápolyban hoztak létre egy Délkelet-Európai Intézetet, amely 1972 óta adja ki évkönyvét. G. K. Venyegyiktov az 1971-ben a Bolgár Tudományos Akadémia hálózatán belül létrehozott Bulgarisztikai Központ munkájáról számol be. Palaeobulgarica címen a 19. század előtti bolgár kultúra fejlődésével foglalkozó folyóiratot ad ki, feladata a külföld informálása, a bolgár tudomány eredményeinek népszerűsítése. Jelentős anyagi eszközei révén nagy számban küldi folyamatosan a bolgár kiadványokat a külföldi bulgaristáknak. N. A. Bogajeva az NDK-ban 1951-ben létrehozott szorb kutatóintézet munkájáról ad áttekintést, az intézet 1952 óta saját folyóiratot ad ki. V. I. Beljajeva az Egyesült Államokbeli szlavisztikai szövetség (AAASS) tevékenységét és Slavic Review c. folyóiratát ismerteti, valamint beszámolót ad eddig megtartott négy kongresszusáról. Itt is az ellenséges hangvétel visszaszorulását tudja regisztrálni. N. A. Bogajeva az Osteuropa című, az NSZK-ban megjelenő folyóiratról ad képet. A. Sz. Milnyikov az ausztriai kutatások szervezetéről szól, a bécsi egyetem 1948 óta két tanszékkel működő Kelet- és Délkelet-Európa Intézetéről, illetve a grazi egyetem történeti intézetén belül 1969 óta működő délkelet-európai osztályról. N. A. Bogajeva az 1953 óta Linzben működő Duna-táji kutatóintézetről ad áttekintést, az intézet az egykori Habsburg-birodalom országaival foglalkozik 1918-ig. N. P. Mityina egy Angliában megjelent áttekintés alapján ismerteti a Lengyelország történetével kapcsolatos angliai kutatásokat, a múlt század derekától, elsősorban az újabb feldolgozásokról ad jó tájékoztatást. V. I. Beljajeva egy-egy nagyobb beszámoló alapján képet nyújt a szlavisztikai és kelet-európai kutatásokról Hollandiában, ez utóbbi országban a Szovjetunió tanulmányozása még az ellenséges „szovjetológusok" kezében van.

A harmadik rész historiográfiai tanulmányokat közöl. O. N. Resetnyikova a bolgár Hazafias Front 1942–48 közti történetének tanulmányozását mutatja be, kiemeli, hogy értékelése mindig összefüggött a belpolitikai változásokkal, ez szabta meg, hogy fontosnak vagy mellékesnek tartották. 1969-ben megindult a háború alatti polgári ellenzék tanulmányozása is. A Hazafias Frontot az újabb munkák nem egyszerűen politikai szervezetként, hanem népi mozgalomként tárgyalják. V. I. Beljajeva a München körüli angol–csehszlovák kapcsolatok angol értékelésének változásait mutatja be, a feldolgozások egyre inkább hangsúlyozzák az angol kormány felelősségét a történtekért. N. V. Jers Bernard Michel tanulmányát ismerteti, amely a csehszlovákiai vezető körök és a szabadkőművesség kapcsolatát tárgyalja. Az összesen mintegy 3000 szabadkőműves néhány, 1920 után a szervezetbe belépett vezető politikus (pl. Beneš) révén elsősorban a csehszlovák külpolitikára gyakorolt nagy

befolyást. G. Ju. Harcijeva a szlovák nemzeti megújulás szlovák historiográfiáját elemzi, Vajanský és Hodža tevékenységéig visszanyúlva. Rapant felfogásával szemben hangsúlyozza, hogy az 1848-as magyar forradalom félfeudális jellege ellenére nem volt helyes a szlovák vezetők részéről a szembefordulás. A marxista szlovák történettudományt különböző tanulmánykötetek és monográfiák alapján tárgyalja, rámutat az egyre finomabb, sokoldalúbb értékelésre, amely elsősorban a szlovák–cseh viszony terén jutott új eredményekre. V. A. Djakov és N. P. Mityina arról számol be, hogy a pekingi Žsenmin Zsipao 1978 januárjában három számban is foglalkozott a 19. századi lengyel történelemmel, egyértelműen szovjetellenes éllel. Marian Turski a Polityka április 8-i számában válaszolt, ezt a választ ismertetik.

Bármilyen hosszúra is nyúlt ez a tartalmi ismertetés, alkalmasint még mindig nem adott kellő képet arról a sokrétű információról, amelyet ez a kézikönyvnek is tekinthető kötet nyújt. Remélhető, hogy ezt a kötetet továbbiak követik. Nyilvánvaló, hogy elsősorban a második tematikai részt érdemes bővíteni, az első vonatkozásában pedig az alapok megtörtént felvázolása után időről időre a további fejleményekről, kongresszusokról hírt adni. Problematikusnak látjuk ebben a sorozatban a harmadik tematikát, amely csak részben kapcsolódik az első kettőhöz, jószerivel más keretben is elképzelhető, mai formájában, ha pedig szélesebb áttekintést ad, alig különböztethető meg a második tematikától.

Az itt ismertetett kötet azonban mindenképpen hasznos tájékoztatást nyújt, talán még a hazai kelet-európai kutatásokra is serkentőleg hathat.

Niederhauser Emil

A. Sz. MILNYIKOV:

OSZNOVÜ ISZTORICSESZKOJ TIPOLOGII KUL'TURÜ

Leningrad, 1979, Leningradszkij gosz. insztitut kul'turü im. N. K. Krupszkoj, 94 l.

A KULTÚRA TÖRTÉNETI TIPOLÓGIÁJÁNAK ALAPJAI

Alekszandr Szergejevics Milnyikov a kelet-európai nemzeti újjászületés és a korai nemzeti kultúra szakértőjeként ismert nálunk is, összefoglaló munkái mellett a cseh nemzeti megújulásról írt könyvei már jelezték, hogyan értelmezi a kultúrtörténet sokat vitatott és értelmezett fogalmát.

A leningrádi kulturális főiskola számára írt tankönyvében most a marxista klasszikusokra alapozott szélesebb elméleti összefogást állított össze a kultúrtörténet alapkérdéseiről. Először az egyetemes kultúrtörténet tárgyát határozza meg, a szokványos felosztást anyagi és szellemi kultúrára megkérdőjelezi. Inkább felsorolja a kultúra történetébe tartozó jelenségek sorát: 1) a tudományos és technikai gondolkodás, a közoktatás, a könyv és a vele járó tevékenységek, ezek együttesen tudományos és műszaki kultúrának nevezhetők, 2) az irodalom, a művészetek, a népi alkotások különböző formái, amit együttesen művészeti kultúrának szokás nevezni, 3) az emberek szakmai és mindennapi tevékenysége, amit talán köznapi kultúrának lehetne nevezni. Vagyis, tehetjük hozzá, a kulturális tevékenység, alkotás és ennek produktumai egyaránt. Rögtön felvetődhet a szerző szerint az ellenvetés, hogy akkor a kultúrtörténet voltaképpen csupán számos részdiszciplina együttesének tekinthető. Ezzel szemben Milnyikov éppen azt fejti ki, hogy a kultúrtörténetet a történésznek kell megírnia, nem egyszerűen más tudományok eredményeit összegezve, hanem éppen a kultúrát mint a társadalom fejlődésének egyik síkját kell szintétikusan vizsgálnia.

Nagyon érdekes azoknak a módszereknek a kifejtése, amelyeket a szerző szerint az egyetemes kultúrtörténet alkalmazhat. Kiindulásként a szinkronikus módszert jelöli meg, amely egy adott időmetszetben vizsgál különböző kultúrákat, és valójában csak egyik határesete a nagy hagyományokkal rendelkező történeti összehasonlító módszernek. A kulturális jelenségek bonyolult volta miatt került az utóbbi időben előtérbe a strukturális-funkcionális módszer, amely a jelenségeket összetevőikre bontja, s azután feltárja a köztük lévő kapcsolatokat, hierarchiát és kölcsönhatásaik módját. Ezeknek az összetevőknek a viszonya a történeti folyamat során állandóan változik. Strukturális

szempontból alapvető az etnikai (nemzeti) és a szociális (osztály-)komponens, ezek mellett pedig másodrendű tényezők is hatnak, pl. az állam jellege. Másik megközelítési mód a rendszerelemzés, az egyes alkotórészek közti kapcsolatok vizsgálata, a rendszer fogalma persze ugyancsak tág, hiszen egy társadalmi formáció ugyanúgy rendszer, mint pl. éppen maga a kultúra. Ez a két megközelítés teszi lehetővé a tipológiai módszert, amely a hasonlóságok és eltérések alapján osztályozza a kultúra különböző megjelenési formáit.

Az egyetemes kultúrtörténet más társadalomtudományok sajátos módszereit is felhasználhatja. Ezek közül kiemeli a szerző a mennyiségi módszert, a matematikai és statisztikai vizsgálódásokat, és a szemiotikus elemzést, de egyéb tudományok módszereinek felhasználását is ajánlatosnak tartja. Kiemeli a pszichológiai megközelítés fontosságát, amelynek egyik válfaja a biográfiai módszer. Végül rámutat a kultúrtörténeti folyamatban a modellek felállításának jelentőségére.

A továbbiakban a kultúra fejlődésének fő vonásait az egyes társadalmi formációkon belül vázolja fel, tehát az ősközösségi, rabszolgatartó, feudális, polgári és szocialista társadalom kultúrájának alapvető jellegzetességeit. Nyilván nincs rá mód, hogy ezen belül valamiféle tartalmi ismertetést adjunk. Csak utalni kívánunk arra, hogy valóban egyetemes nézőpontot alkalmaz, szakít a többékevésbé még mindig meglévő Európa-centrikus szemlélettel. Ennek illusztrálására hadd hozzunk fel egy tanulságos példát, a feudális formáció kialakulásának három útját. Az egyik a rabszolgatartó formáció belső átalakulása (Kína, India, Irán, Bizánc és egyes előázsiai államok), a másik a feudális osztálytársadalom kialakulása az ősközösségi rend bomlásából (ez a jellemző a legtöbb ázsiai, európai és afrikai népre), és a harmadik a bomló rabszolgatartó formáció és a nemzetségi társadalom szintéziséből származó feudális rend (Nyugat-Európa az egykori római birodalmi területen). Természetes, hogy a három útnak megfelelően (amelyek közül a klasszikusnak tekintett harmadik csak határeset) a feudális kultúra is különböző formákat öltött. A feudális kultúra alapvető sajátossága a korábbi formációk kultúrájánál sokkal jelentősebb komplexitása, amelynek egyik megnyilvánulási formája a különböző stílusok (romanika, gótika) kialakulása. A polgári kultúra tárgyalását természetesen a reneszánsszal kezdi a szerző.

Befejezésül röviden bírálja a Danyilevszkijre és Spenglerre (hozzátehetnénk: Vicóra) visszamenő mai ciklikus-kulturális elméleteket, Toynbee mellett a nyugati antropológiai stb. irányzatokat, a két oldalt kitévő bírálat ezeknek az elméleteknek a hibáját abban állapítja meg, hogy az egyes kultúrákat egymástól elszigetelik, és éppen ezért nem tudnak teljes képet adni az emberi kultúra egészének a fejlődéséről. A kritikához kapcsolódóan fejti ki röviden a kultúrtörténeti tipológia megalkotásának elveit. Nagyon fontos itt, hogy alapvető típusoknak az egyes társadalmi formációk kultúráját tartja, de emellett lényeges szerepet juttat az átmeneti korszakoknak, pl. az ősközösség bomlása és az osztályok kialakulása, vagy a rabszolgatartó rend bomlása és a feudális viszonyok kialakulása, ezek ugyanis szintén önálló típusoknak tekinthetők.

Messzemenően nem adhattuk vissza ebben a rövid terjedelemben Milnyikov könyvének egész gazdagságát, számos új gondolatát. A munka tankönyvjellegéből következik, hogy elsősorban az 1960–70-es évek szovjet szakirodalmára hivatkozik, amely a tárgyalt kérdések bővebb kifejtését tartalmazza, és ezek az utalások messzemenően meghaladják a történeti szakirodalmat, betekintést adnak az egyéb szovjet társadalomtudományok eredményeibe.

A kultúrtörténet elvi és módszertani kérdéseiről nyilván még sok vita folyik majd nálunk is, máshol is. Úgy tűnik, Milnyikov gondolatébresztő, adatokban és szempontokban roppant gazdag könyvének ismerete ezekben az eljövendő vitákban nélkülözhetetlen lesz.

Niederhauser Emil

HISTORISCH-DEMOGRAPHISCHE MITTEILUNGEN – COMMUNICATIONS DE DEMOGRAPHIE HISTORIQUE

Universität Eötvös Loránd, Lehrstuhl für Statistik – L'Université Eötvös Loránd Chair de Statistique
Red. Prof. J. Kovacsics

TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI KÖZLEMÉNYEK
1. (1971), 2. (1974), 3. (1976), 4. (1981) 100, 130, 178, 140 l.

Jól körvonalazott nemzetközi igény kielégítésére törekszik, és egyúttal az ilyen igények kielégítésének hazai szűk kereteiről tanúskodik a négy, kis formátumban sokszorosított füzet, melyet az ELTE Statisztikai Tanszéke különböző nemzetiségű szerzők munkáiból, tíz év alatt összesen 548 kéziratlap terjedelemben adott ki. 18 közlemény és 12 ismertetés kapott bennük helyet; ezek egyrészt Kelet-Közép-Európa egyes országainak, másrészt az európai térség egészének népesedéstörténeti problémáiról és kutatásairól adnak változó mélységű (vagy általános, vagy egyes témák és munkák ismertetésére szorítkozó) tájékoztatást. A sorozat különlegessége, hogy nem egyszerűen a megszokott kétirányú referálást (a külföldi kutatás magyarországi és a magyar kutatás külföldi ismertetését) valósítja meg, hanem egy szélesebb kör, Kelet-Közép-Európa kutatói számára biztosít orgánumot.

Ezt a profilt a sorozat létrejöttének előzményei magyarázzák. Hazánkban az 1965 őszén Budapesten, szintén az ELTE rendezésében tartott nemzetközi kollokvium* fogalmazta meg a történeti demográfia kutatóinak sajátos, a problémák és a források természetéből következő egymásra utaltságát, a nemzetközi együttműködés hagyományos formáinál intenzívebb tapasztalatcserék, kutatási-metodikai konszenzusok, cserepublikációk szükségességét. Különösen érvényes ez Kelet-Közép-Európa országaira, a történelmi körülmények és az országhatárok változásaival összefonódott forrásanyag miatt, de azért is, mert ezekben az országokban a korszerű történeti demográfia viszonylag későn indult fejlődésnek, határterületein pedig különféle, országonként más-más jellegű (nagyrészt a településtörténethez kapcsolódó) alapkutatások segítik a kibontakozást. Ugyanakkor ismeretes, hogy Kelet-Közép-Európa az európai történeti demográfia hatalmas fehér foltja. Az európai kutatás érdeklődése indokoltan irányul arra a kérdésre, hogy a nyugat-európaitól eltérő gazdasági-társadalmi fejlődés milyen népesedési viszonyok között, milyen népesedési következményekkel ment végbe.

Az 1965-i kollokvium határozatai nyomán a rendező tanszék hozta létre – ha késve is és igen szerény keretek között – azt a „két-három nyelvű manuel"-t, amelyet a rendszeres tudományos tapasztalatcsere nélkülözhetetlen eszközeként javasoltak.

Ha nem többéves és egyenetlen időközökben megjelenő, kis terjedelmű füzetekről volna szó, eleven információs fórumnak nevezhetnénk a sorozatot az egy-egy számban közölt kutatási beszámolók és helyzetképek, problémafelvető közlemények vagy ismertetések alapján. Így azonban csak egy-egy szám tartalma friss, a beszámolók időszerű kiegészítése éppúgy, mint a vitakérdésekhez való hozzászólás irreális, és kiugranak a négy szám tartalmi összetételében szükségképpen előállott esetlegesség jegyei is. A szerkesztés úgy tartott lépést az évek múlásával, hogy a nemzetközi tájékozódás tartós aktualitásaira figyelt, szemmel tartotta a történeti vagy demográfiai szakirodalom szempontjából perifériku, de a történeti demográfiában nem elhanyagolható témákat, általában a kutatások és az alkalmazott módszerek sokrétűségét érzékeltető anyagnak adott helyet, földrajzi vonatkozásban pedig az érintett országok mindegyikének valamilyen formában való szerepeltetésére törekedett.

Az olvasó nem róhatja fel a hézagokat, inkább a konkrét, másutt nehezen összegyűjthető (vagy hozzáférhetetlen) részletinformációkért hálás. Például *Hollingsworth* sokat méltatott, a magyar eredményeket is számon tartó kézikönyvének (Historical Demography, 1969) megkésett ismertetésében *Thirring Lajos* konkrét reflexióit és bibliográfiai kiegészítéseit találja (2. szám), az 1967 után fejlődésnek indult szovjet történeti demográfiáról részletes historiográfiai tájékoztatást kap a tallini várostör-

*Colloque de Démographie Historique, Budapest 13–26. Septembre 1965 (red. J. Kovacsics, collab. L. Thirring). A Népességtudományi Kutató Intézet közleményei. Történeti demográfiai tanulmányok 21. Budapest 1968/4.

ténész-demográfus *R. Pullat* tollából (3. szám), *E. Canova* és *P. Horska* beszámolójából már kezdeti stádiumban ismerheti meg a csehszlovák levéltárosok kollektívájának 17–19. századi anyakönyv-kutatását (4. szám), a tudománytörténeti háttér és az alkalmazott módszer beható leírásával olvashat *A. E. Imhof* 1973-ban, a giesseni egyetem történeti szemináriumában indított család-demográfiai vizsgálatairól (3. szám), majd e kutatás érettebb, feltűnést keltett metodikai összefoglalásáról is értesül (4. szám). Retrospektív s így nem elavuló összefoglalásból ellenőrizheti a Kelet-Közép-Európai országok történeti demográfiájában élenjáró Lengyelország kutatásairól való ismereteit (2. szám), megítélheti a latin-amerikai népesedéstörténet összehasonlító értékét (3. szám). A változatos tárgykört reprezentáló közleményekre és a szűkös terjedelembe iktatott ismertetésekre egyaránt jellemző a téma vagy a feldolgozás metodikai érdekessége; helyenként vitára, helyenként kontrollálatlan berögződések meggondolására serkentenek, vagy további informálódásra ösztönöznek.

Feltűnő súlyt kapott a közlemények sorában az újkor. A hivatalos statisztikai forrásokra építő 19–20. századi kutatást *A. Armengaud, M. W. Flinn, K. Obermann* és az orvostörténész *Mádai Lajos* írásai képviselik. Olvasásuk a retrospektív módszer kiaknázatlan lehetőségeit idézi fel a pre-statisztikai források kutatójában, hiszen nemcsak egy terület korai népességéről lehet kvantitatív becsléseket megkísérelni a későbbi népesség és a népesedést időközben befolyásoló tényezők ismeretében (amire Magyarországon is ismerünk példákat), hanem felbecsülhetetlen és kevéssé értékesített támpont, amikor egy populáció magatartását bizonyos, a történelemben visszatérő válsághelyzetekben hiteles leírásból ismerjük és módunk van a lehetséges (az alaptalan visszakövetkeztetésektől mentes) analógiákat mérlegelni. Míg *Armengaud* európai áttekintése, de különösen *Flinn* kritikai esszéje az 1930-as évek angliai népesedési „pánikjáról" éberséget szuggerál az újkori források és módszerek egzaktságának illúziójával szemben, *Obermann* forráslehetőségeket illusztrál, *Mádai Lajos* konkrét támpontokat is ad a hosszabb távú történeti kutatáshoz. A 19. század második felének halálozási viszonyait, krízisperiódusait 12 európai országban vizsgálja; a járványok (illetve a tífuszjárványt hozó francia–porosz háború) népességveszteségének alapos és differenciált statisztikai elemzése önmagában is tanulságos, a múlt felől nézve pedig az analógiateremtés módszereire, kritikai apparátusának kialakítására ösztönöz. Továbbmenve, az újkori tematikához csatlakozik, de hosszabb időtávot ölel fel *Thirring Lajos* írása a népszámlálási eredmények elemzésének buktatóiról, mint a forráskritikai szemlélet érvényesítésének kitűnő példája.

A sorozat első számában *K. Blaschke* elvi bevezetővel foglalja össze Szászország ipari forradalom előtti népesedéstörténetéről írt monográfiáját. A bevezető egyebek közt a retrospektív módszer szükségességét, alkalmazása esetén a pre-statisztikai és a statisztikai források feldolgozásának elhatárolásmódját fejti ki. Újraolvashatjuk a történeti statisztika és demográfia sokáig Magyarországon is elfogadott szűkebb értelmezését, amely szerint ezek a pre-statisztikai forrásanyag kutatására szorítkoznak, ami által ugyan országonként változó időhatárt fognak át, de módszerük, illetékességi körük egyértelműen definiálható. Míg a retrospektív kutatás igénye ma is időszerű, a disciplináris meggondolást, az elméleti rendszerező szempontot a gyakorlat megcáfolta. Ahogyan a magyar KSH egyes kiadványai is áttörték a határt, áttörte az újkor szakembereinek történeti érdeklődése is, itt és másutt. Blaschke szép okfejtésének ezt a részét már csak tudománytörténeti értéke szerint méltányolhatjuk.

Feltűnő a településtörténet, s ehhez csatlakozóan a településcentrikus népességi vizsgálatok szerepe a sorozatban. (Hozzá kell tennünk: a magyar olvasó számára feltűnő.) Függetlenül a tudományhierarchia körébe vezető meggondolásoktól, melyek folytonosan jelentkeznek a szakirodalomban (a sorozatban is helyet kapnak) különféleképpen definiálva a történeti demográfia tárgykörét, a kutatás valóságában disciplinánk elválaszthatatlan az ember történetével foglalkozó biológiai és társadalmi tudományok összességétől. Határterületein mindaz elfér, ami egy társadalom népességének alakulását, demográfiai magatartását meghatározza, befolyásolja és magyarázza; olyan mértékben kell törődnie a határterületek művelésével, amilyen mértékben a másik oldalon elhanyagolták azokat. Magyarország településtörténete ma a helytörténet hatáskörébe utalt, felaprózva és nem organikusan művelt tudományterület. Ezért nem véletlen, hogy a sorozatban a településtörténet magyar részről informatív közleményekkel, más országok részéről magától értetődő utalásként jelentkezik. Az 1. és 2. számban *Kovacsics József* és *Ila Bálint* a magyar helytörténeti kutatás kérdéseiről általában, illetve a helytörténeti lexikonokhoz végzett anyaggyűjtés részleteiről (többközséges minta közlésével) tájékoztat, hangsúlyozva a demográfiai vonatkozásokat. A 3–4. számban településtörténeti adatgyűjtemények ismertetésének jutott hely.

A sorozat nem adhat teljes képet egyik részterületről és egyik ország kutatásairól sem; a magyarországi történeti demográfia is csak szemelvényekkel van képviselve. Nem szólhatunk ezek mindegyikéről, még kevésbé érdemük szerint. Ki kell azonban emelni, hogy a sorozatban helyet és hangsúlyt kapott a magyar történelemnek az a korszaka, mely Európában egyedülálló viszonyokat és tartós demográfiai válsághelyzetet alakított ki a történeti Magyarország területén: a török kor. A hódoltságot képviseli *Káldy-Nagy Gyula* monográfiájának ismertetése és *Mészáros László* népességstatisztikai elemzése a budai szandzsák hász-városairól a 16. század közepén (4. szám); a királyi Magyarország ellenpéldáját *Granasztói György* adja Kassa szabad királyi város 16. századi népességét vizsgáló, metodikai szempontból is súlyos (a faktoranalízis alkotó alkalmazását leíró) tanulmányával.

A sorozat többnyelvűségét ésszerűen oldották meg: a közlemények francia, német vagy angol nyelven, tartalmi kivonataik a megfelelő másik nyelven, az ismertetések németül vagy franciául jelennek meg. A sokoldalú tartalom és a többnyelvűség nehéz teljesítményt kívánt mind a szerkesztőtől, mind a két lektortól (az 1–2. számnál *Thirring Lajos*, a 3–4. számnál *Klinger András*). Az egyes közlemények színvonalának elkerülhetetlen ingadozását az egészében gazdag információs tartalom bőven ellensúlyozza; a sorozat technikai hibái (fordítási lapszusok, téves gépelés) és a szerkesztési aprómunka következetlenségei, balesetei (pl. az ismertetett munkák bibliográfiai adatait csak fordításban olvashatjuk, az eredeti címek lemaradtak) kellemetlenül hangsúlyozzák a kiadás nehézségeit. Mégis kár lett volna, ha a szűk keretek elriasztották volna a szerkesztőt – két máig is alapvető történeti statisztikai kézikönyvünk, a *Történeti statisztika forrásai* és *Magyarország történeti demográfiája* kiadóját – ettől az ismét hézagpótló vállalkozástól.

Veress Éva

A KERESZTÉNYDEMOKRÁCIA NYUGAT-EURÓPÁBAN 1944–1958

(SZERKESZTETTE: GERGELY JENŐ)

Bp. Kossuth Kiadó 1980. 338 l.

A kereszténydemokrácia jelenléte Európa politikai életében a nagy francia forradalom után kezdődött. Ez a másfél évszázados kisebb-nagyobb mértékű és intenzitású jelenlét a II. világháború után erősödött meg, amikor a kereszténydemokrácia a polgári világban hegemón politikai erőcsoporttá vált. Ezt a pozícióját megőrizte egészen az 50-es évek végéig, a hegemón szerepben őt felváltó szociáldemokrata előnyomulásig.

A tanulmánygyűjtemény hazánkban úttörő vállalkozás a téma marxista igényű feldolgozására. Bár nem törekszik arra, hogy teljes spektrumában bemutassa a nyugat-európai kereszténydemokráciát – amennyiben nem tárgyalja a Benelux országok, Svájc és San Marino pártjait – e politikai irányzat lényegét mégis szemléletesen ábrázolja. Elméleti szempontból a legérdekesebb problematikát, a kereszténydemokrácia politikai ideológiájának születéstörténetét, leírását és értékelését, Gergely Jenő tanulmánya adja.

A *politikai katolicizmus* a katolikus egyház helyzetének gyengülése (a szekularizáció és a hatalom laicizálódása következtében) és az államegyház monopóliumának megszűnése után a katolikus körök azon törekvését fejezi ki, hogy a burzsoá társadalomban megőrizzék, növeljék politikai súlyukat. Defenzív természetű ez a tevékenység mindaddig, amíg csupán egyházi jogok és kiváltságok biztosítását célozza. Ha és amennyiben viszont a polgári társadalom közéletének katolikus szellemű újjáalakítását tűzi ki célul, úgy már többről van szó. Ekkor a politikai katolicizmus politikai ideológiává válik, mivel túlmegy a katolikus ideológia szociális, morális, vallási doktrináin. Már nem az egyház régi jogainak in integrum restitutió-ja a cél, hanem egy, a liberalizmussal szembeni alternatíva győzelemre juttatása. Ezt a változást a *katolikus politika* terminusa is kifejezi. A katolikus politika többféle irányzata közül (liberális, szociális katolicizmus és kereszténydemokrácia) mi a továbbiakban csak a kereszténydemokráciával foglalkozunk.

A *kereszténydemokrácia* fogalmi meghatározása – túlmenően jelentéseinek történeti változásain – egyben politikai értékorientációt tartalmaz. A szó szűkebb értelmében politikai demokráciát

jelent, keresztény népuralmat, a néppel a népért haladást, a nép nagykorúságának elismerését. Viszont szociális értelemben felfogva jelenthet demofíliát, paternalizmust, keresztény népbarátságot, amely a népért a nép nélkül lép fel, kiskorúsítva azt.

Az irányzat születése a francia polgári forradalom társadalmi hatásaihoz kötődik. Az államvallás megszűnt, a napóleoni konkordátummal pedig létrejött egy újfajta együttműködés a polgári állam és az egyház között – anélkül azonban, hogy a pápa világi hatalmának visszaszerzéséről lemondott volna. Az európai ellenforradalmi restauráció korszakában a Szent Szövetségbe tömörült monarchiákban talált a pápaság támaszt a polgári forradalom és a felvilágosodás elleni harcában. „A démocratie chrétienne mint irodalmi és ideológiai irányzat a romantika egyik áramlataként jelentkezett a júliusi monarchiában, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy létrehozza az egyház és a demokrácia kibékülését. Míg a tradicionalisták kritikailag elutasították, addig a kereszténydemokraták kritikailag magukévá tették a polgári forradalmat és annak következményeit. A társadalom polgári átalakulásában egy megújhodó kereszténység révén kívántak közreműködni. A korai kereszténydemokráciát a kereszténység szociológiai közelítése jellemezte. A vallás lényegét annak társadalmi (szociális) vonatkozásaiban látták. Miért volt szükség a kereszténység megújhodására? Azért, mert a hivatalos egyház magukra hagyta a néptömegeket, különösen a munkásságot, . . ." (ld. 17. o.)

A 19. század során nagy metamorfózison ment át a kereszténység, mind egyes országait (Franciaország, Belgium, Hollandia, Németország), mind egyes irányzatait vagy gondolkodóit (Lamennais, Buchez) tekintve, amíg eljutott válaszútjáig: a vallás sorsát a reakcióhoz, monarchiához, miszticizmushoz, infallibilitáshoz kösse-e a demofília szellemében, vagy az új kor követelményeihez (polgári fejlődés nyomán a köztársaság, liberalizmus, munkásmozgalom és tudományos evolúció) adaptálódjon-e – elismerve a nép 19. századi nagykorúvá válását a kapitalista berendezkedés kereteiben és felismerve, hogy a tradicionális teokratikus igény tarthatatlanná vált.

A demofília vagy kereszténydemokrácia dilemmája egész korszakon át, 1878–1903-ig, XIII. Leó pápasága alatt végigkísérte a katolicizmust. Az 1891-es Rerum Novarum kezdetű pápai enciklika a kor követelményeihez igazodó társadalmi programot adott, s a kereszténydemokrácia fogalma maga is ekkor terjedt el Európában. Reformprogram volt ez, amely feladta azt a régi álláspontot, mely szerint a vagyoni egyenlőtlenségekben nem kell társadalmi rendellenességet látni, mivel az isteni rendeltetésű, természetes állapot. Elismerte az osztályok és az osztályharc létét, azért, hogy a katolicizmus organikus társadalomfelfogására hivatkozva iktassa ki az osztályharcot. Azzal, hogy az egyház – saját érdekeit követve – a polgári társadalom mellé állt, új korszakot és lehetőségeket nyújtott a polgári társadalmat támadó szocialista mozgalommal szemben. Így az izmosodó szocialista munkásmozgalom antitézisévé lett.

A katolikus „újjászületés" az egyes színtereken (Németország, Franciaország, Olaszország.) más és más módokon ment végbe a 19. sz.-ban. A két világháború között is eltérő a katolikus mozgalom álláspontja, például a polgári demokráciával és a fasizmussal kapcsolatban. Csak a II. világháború utáni helyzet hoz új korszakot, egységes virágkort a kereszténydemokrácia történetében.

Minden ország kereszténydemokráciájának politikai irányvonalára kihatott egyfelől az, hogy az antifasiszta ellenállás résztvevői voltak, másfelől pedig, hogy nem kívántak visszatérni azokhoz a háború előtti polgári viszonyokhoz, intézményekhez és eszmékhez, amelyek lehetővé tették a fasizmus hatalomra jutását. A kereszténydemokrata pártok szervezeti struktúrájában is kifejeződött a hagyományos polgári pártoktól (liberális, konzervatív, nemzeti stb.) való eltérés, amennyiben ezek a társadalmi szervezetek sűrű hálózatára épültek, illetőleg összefonódtak a különféle szakmai, ifjúsági, vallási stb. egyletekkel. A vezető és káderállomány rekrutálódása is a katolikus egyletekből történt. A keresztényszociális tanítás megvalósításához keresve a politikai eszközöket váltak tömegpártokká, s lettek a háború utáni burzsoá társadalom modernizálásának – a népi demokratikus fejlődéssel és a munkáspártok nemzeti egységfront stratégiájával szembeni – leghatékonyabb eszközei.

A társadalmi erőviszonyok és a politikai körülmények változásai a kereszténységszociális tanítások ideológiai fenntartása mellett a kereszténydemokrata pártok politikai magatartásának változásait vonták maguk után. A folyamatosság mellett két szakasz világos elválását állapíthatjuk meg. Az 1945–47-es időszakban a kereszténydemokrácia az ellenállásban kidolgozott politikai programok alapján együttműködött minden demokratikus erővel, így a szocialista és kommunista pártokkal is. Programjukban ekkor radikálisabban értelmezték a szociális tanításokat, s szerepeltették a nagytőke korlátozásának, az államosításoknak, és a tervszerű gazdálkodás követelményeinek reformelveit, széles

visszhangra találva a hívő dolgozók köreiben. Az antifasiszta koalíció felbomlása, a 47–48-as fordulat, a polgári és a népi demokrácia erőinek konfrontációja politikailag jobbra vitte a kereszténydemokráciát. Mérsékelte szociális reformprogramját, lemondott a piacgazdálkodás és a monopolkapitalizmus bírálatáról, s fokozatosan áttért (1948–1958 között) az állam-monopolkapitalizmust kiépítő, illetőleg körülményeinek megfelelő neoliberális gazdaságpolitikára. Ez a fordulat a demokratikus, kispolgári és dolgozó rétegek politikai képviseletétől a tulajdonosi és tőkés osztály érdekeinek képviselete felé mozdította el a kereszténydemokráciát.

Ma már nyilvánvaló – de az eseményeket egyidejűleg megítélő és értékelő néptömegek számára aligha volt az, s ezért a divergencia az osztályjelleg és a tömegbázis között –, hogy a demokrácia és a szociális reformok nem a kapitalizmust a maga egészében, hanem csak a monopolista – állammonopolista struktúraváltást érintették. A kereszténydemokráciát régi keletű antiliberális szolidarizmusa különösen alkalmassá tette az újkeletű „szociális piacgazdálkodás" bevezetésére: a magántőkés verseny ösztönzése mellett az állami beavatkozás módszereinek alkalmazására, és bizonyos szociális szempontok érvényesítésére.

Gergely Jenő tanulmányának további része értékes hozzájárulás a jelenkori politikai ideológiák természetének jobb megértéséhez is: bemutatja a kereszténydemokrácia politikai ideológiájának doktrinális oldalát, a pragmatikus politika dezideologizálódását és válságjeleit. (66–85. old.)

A kötet ezt követő tanulmányai az egyes pártoknak a nemzeti fejlődés keretei között végbement konkrét jellegzetességeit vizsgálják. Így a Democrazia Cristiana – amely a legerősebb és legsikeresebb ilyen párt a világon – útját Horváth Jenő mutatja be. Az antifasiszta nemzeti egységkormánytól ennek felbomlásáig, majd a centrizmus éveiben (1948–1953), végül az olasz állammonopolkapitalizmus kifejlődésekor (1953–1958) kísérhetjük végig a DC tevékenységét. Szemben a DC tartós sikereivel – bár a 70-es évtizedtől a középbal kormányzási formula válsága tapasztalható – a francia MRP a hatvanas évek derekára végleg szétesett, s e pártnak még foszlányai sem maradtak a felvilágosodás nemzetének talaján. Gazdag Ferenctől olvashatunk e negatív mérlegről, és e szétesés mögött ható összetett okrendszerről.

Sajátos helyzetből – a háború utáni négyhatalmi megszállás (1944–45) „kényszerkoalíciós" (Osztrák Néppárt, szociáldemokraták, kommunisták) körülményeiből – rukkolt előre az „osztrák csoda" (1953–57) gazdasági sikereinek részbeni következményeként a Néppárt, s két évtizeden át volt megszakítás nélkül részese a hatalomnak. Ezen időszakok történéseinek bemutatására Madaras Éva vállalkozott. Végül, de nem utolsósorban, szólnunk kell a két nyugatnémetországi keresztény pártról: a Keresztény-Demokrata Unióról és a bajorországi Keresztény-Szociális Unióról, mint amelyek tevékenysége nagyban kihatott a német tőke reorganizációjára és előretörésére, s melyekről Farkas László, ill. Kiss J. László írtak önálló tanulmányokat.

A kötet jelentős érdeme, hogy túlmegy a párttörténetírás közvetlen feladatán, s felvillantja a háború utáni nyugat-európai politikatörténet néhány fontos aspektusát is. A tanulmányok forráskezelése korrekt. Jórészt idegen nyelvű munkákat és a rendelkezésre álló magyar irodalmat is felhasználva dolgoztak a szerzők. Így jelentősen támaszkodnak a kommunista történészek, politológusok és sajtó elemzéseire, értékeléseire. Esetenként pedig jelölték a különféle pártálláspontok eltérését, ezzel is segítve az olvasó jobb eligazodását.

Szigeti Péter

FOLYÓIRATSZEMLE

KARIN CALVERT:

GYERMEKÁBRÁZOLÁSOK AMERIKAI CSALÁDI PORTRÉKON 1670–1810

1670-ben a massachusettsi Mason család 3 gyermeke, David, Joanna és Abigail, modellt állt egy ismeretlen festőnek. Az elkészült kép pontosan tükrözi a gyerekek nemét és társadalmi pozícióját. Komoly vonásaik, merev testtartásuk pontosan mutatja azt a 17. századi feltevést, hogy a gyerek nem más, mint miniatűr felnőtt. A kép egy olyan társadalmi felfogást tükröz, véli a szerző, mely élesen megkülönbözteti a nemeket és a társadalmi osztályokat, de a korosztályokat annál kevésbé.

A gazdagon illusztrált tanulmány 334 1670–1810 között keletkezett családi portré vizsgálatán alapul. Így vált lehetővé a bepillantás a korai amerikai családi szerkezetbe és a gyerekek életmódjába. Pontosabban szólva csak egyes társadalmi rétegek életmódja követhető nyomon ilyen módon, hiszen eleinte csak gazdag családok engedhették meg maguknak, hogy festőt fogadjanak. Később, úgy 1750-től, ahogy nőtt a vándorfestők száma, a szokás egyre jobban elterjedt, de a társadalom alsóbb osztályai körében sohasem honosodott meg. Azt is figyelembe kell venni, hogy a festmény a fényképpel ellentétben művészi alkotás, hiszen a festő gyakorlatilag szabadon használhatja képzelőerejét. S miután az eredetiség nem volt a sikeresség követelménye, azt várták el a művésztől, hogy támaszkodjék elődeire és kortársaira egyaránt. Így a ruházatot, a hátteret, a pózokat gyakran más képekről kölcsönözték, főleg az elérhető európai nyomatokról. Ezeket a tényleges kép elkészülte után pár hónappal már meg lehetett szerezni Amerikában is, ezért a festők követhették akár a legújabb londoni divatot is. John Singleton Copley fiatal korában legalább 50–60 évvel elkészültük után Peter Lely és Godfrey Kneller nyomatokat utánzott, miközben már modern rokokó vonásokat is találhatunk képein.

A képek vizsgálata elég sok félreértésre adhat okot, hiszen egy sor tárgy jelentése és jelentősége megváltozott az elmúlt 200–300 év során. Például egy köntösös, hálósipkás úr képe nem kísérlet a közvetlenségre, hanem viselőjük művészi talentumát mutatja. A pszichológiai következtetések is gyakran vezethetnek tévútra. Ha egy kép a gyermeket az anya mellett állva mutatja, ez nem szeretethiányt és ridegséget jelent, hanem azt, hogy a szerző Raffaelló követője. De akármilyen volt is a festő képzelőereje, a képnek tükrözni kellett a modell nemét, korát, társadalmi pozícióját. S miután a festő megbízásból dolgozott, a képnek meg kellett felelnie a megbízó saját magáról vagy családjáról alkotott elképzeléseinek. Így a portré a társadalmi elvárások megtestesítője volt.

A festmények alapján nyomon követhető, hogy a család felfogása Amerikában 1750 és 1770 között jelentősen megváltozott. 1750 előtt a ruha különböztette meg a férfiak és a fiúk csoportját az alsóbbrendű nőktől és kisgyerekektől. Az asszonyok és a kicsinyek szoknyát hordtak, míg a nagyobb fiúk és a férfiak térdnadrágot. A 18. század utolsó harmadában készült képek szerint a család sokkal összetettebb, de még mindig hierarchikus. Ezeken a képeken már nem két csoportot, hanem legalább hatot különböztethetünk meg a viselet, a konvenció alapján, s így pontosabban tükrözi az egyes személyek családban elfoglalt helyét.

1670 és 1750 között gyakorlatilag nem változott a családi portrék jellege, hiszen a család általában két részre tagolódott. A férfi, a családfő és a nagyobb fiúk (az eljövendő családfők) nadrágot viseltek, míg a többiek, a nők és a kisgyerekek szoknyát. A nők ruhája gyerekkoruktól felnőttkorukig alig változott, hiszen a lány sosem emelkedett túl azon az alárendelt helyzeten, amibe mint nőnemű beleszületett. Ha a kislányt mint miniatűr felnőttet ábrázolták, akkor a nők mint fejlett gyerekek jelentek meg. Alárendeltség, nőiesség, gyerekesség egymást gyakran átfedő fogalmak voltak. Ezzel szemben a fiúgyermek kinőtt az alárendelt helyzetből, és elfoglalta helyét a férfiak között. Ezt a

fejlődést a ruházat is hangsúlyozta. Eleinte a fiúruha alig különbözött a lánytól, esetleg a gallér volt nagyobb, vagy más apró részletek tértek el, de elvesztette minden nőies jellegét, és egyre férfiasabbá vált.

1750 előtt a portréfestők még háttérként sem ábrázoltak gyermekjátékot, gyermekbútort, de még iskolakönyvet sem adtak a modell kezébe. A gyerekben egyszerűen az eljövendő felnőttet látták, és így a gyermekkor egy kinőhető hátrány volt. Ebben az időben a képek tanúsága szerint a fiúk gyermekkora úgy hétéves koruk körül fejeződött be, mert ekkor kezdtek felnőttruhát hordani. Később, a 18. század közepe táján már kezdték ábrázolni az átmenetet a gyermek- és a felnőttkor között, sőt 1750 és 1770 között már tipikus gyermektárgyakat, például babát is megfestettek.

A gyerekkor tartamáról és tartalmáról szóló nézetek a 18. század végén teljesen megújultak. A fokozódó mobilitás csökkentette New England patriarkális elszigeteltségét. A megnövekedett életkor, a gyermekhalálozások csökkenése stabilizálta a családot, a családi életet. A ruhadivat megváltozása mutatja először az új irányt. Már más ruhát hordtak a gyerekek, mint a nők, így már nem kapcsolták össze a gyerekességet a nőiességgel, a nőket és a gyerekeket önálló, de még mindig alávetett csoportnak tüntették fel. A nők és gyerekek közötti különbséget hangsúlyozta az az új szokás is, hogy a gyerekek más, sem férfiak, sem nők által nem hordott hajviseletet kaptak. Ez a frizura meghatározott egy bizonyos korcsoportot, nemre való tekintet nélkül. Azzal, hogy elválasztották a nőiességet a gyerekességtől, lehetőséget adtak a fiúknak, hogy másfajta, a férfiak által nem viselt, de férfiasabb ruhákat hordjanak már hároméves koruktól. Így elkülönítve a fiúkat a nőktől, lányoktól és kisgyermekektől, ez a viselet egyforma figyelmet biztosított viselője nemének és korának. Ezzel legalább 3 tisztán elhatárolható korcsoportra osztotta a fiúkat. 3–4 évig gyermekruhát, utána kb 6 éves korig az ún. fiúöltönyt, majd 4–5 évig még a némileg megváltoztatott felnőttruhát hordták.

1770-től a családi csoportosulások ábrázolása is megváltozott. Egyre gyakrabban örökítették meg a családokat együtt. Ennek két oka is volt: egyrészt mert megváltozott a vélemény a családról, másrészt mert egyre több festő tudott összetettebb csoportképeket festeni. De még mindig nem találkozhatunk több generáció együttes ábrázolásával; a tipikus megoldás: a fiatal szülők, kisgyermekeikkel. Más lett a háttér is. Eddig a monumentálisabb jeleneteket, kertet, függönyöket, esetleg oszlopokat kedveltek, ebben az időben már gyakrabban alkalmazták a realista megoldásokat, pl. szobabelsőket. Ekkor kezdték el ábrázolni az apa és fia bensőségesebb kapcsolatát is.

A portrék bizonysága alapján a szerző szerint 1670 és 1800 között legalább 4 fontos változás ment végbe az amerikai családfelfogásban.

1. A gyerekkor hossza megváltozott. 1670 körül a fiúk hosszú ruhát hordtak, míg felnőttnek nem tekintették őket, vagyis férfiruhát nem kaptak. A lányok szinte észrevétlenül nőttek fel. 1770 körül azonban a fiúábrázolások már legalább 3 korszakot különböztetnek meg, míg a lányok gyermekkora 12 éves korukig tartott.

2. A családon belüli csoportosulások is legalább kétszer megváltoztak. Először csak két csoport volt, a nadrágot viselő férfiak és fiúk, és a többiek, a nők és a kisgyerekek. 1750 és 1770 között az első csoport szétválik, már megkülönböztethetőek a serdülő korú fiúk. 1770 után a második, az alávetett csoport is felbomlik, így a család már hat határozottan elkülönülő részre bomlik. A hierarchia összetettebb lett, de még mindig a férj áll a csúcsán.

3. A gyerekkor felfogása is megváltozott, sokkal szabadabb, természetesebb kép alakult ki róluk, elválasztották a gyerekességet a nőiességtől, és a gyerekeket sem tartották már miniatűr felnőttnek.

4. Végül megjelent a család együtt és egységesen. Egyre gyakrabban rendeltek a festőktől olyan képeket, melyen együtt látható az egész család. Az ilyen portrék azontúl, hogy hűségesen ábrázolták a személyeket, megmutatták a család belső életét is. Az a tény, hogy a függetlenségi háború után óriási igény mutatkozott az ilyen képek iránt, jól mutatja – írja a szerző, hogy Amerikában is ráébredtek a család egységének fontosságára.

(The William and Mary Quarterly, Vol. 39., No. 1. January 1982. pp. 87–113.)

B. B.

JOAN R. GUNDERSEN–GWEN VICTOR GAMPEL:

A FÉRJES ASSZONYOK JOGI HELYZETE A 18. SZÁZADI NEW YORKBAN ÉS VIRGINIÁBAN

A 18. században az észak-amerikai angol gyarmatokon az egyedülálló nő jogi helyzete semmi ben sem különbözött a férfiakétól, de amint férjhez ment, a helyzet megváltozott. A tanulmány szerzői céljukul azt tűzték ki, hogy bebizonyítsák: mind Virginiában, mind New Yorkban az asszonyok részt vettek a jogéletben, mert az angol szokásjog nem volt annyira korlátozó, és néhány esetben a gyarmatokon még ettől is eltértek a férjes asszonyok érdekében. Az a paradox helyzet alakult ki, hogy miután a joggyakorlatot jobbára decentralizáltan és hozzá nem értők végezték, ez kedvezett a helyi variációk kialakulásának.

A szerzők a szokásjogot és törvényeket vizsgálva, a következő kérdésekre igyekeztek választ kapni: a férjes asszony rendelkezhetett-e tulajdona felett, köthetett-e szerződéseket, beperelhette-e adósait? Ha megözvegyült, őt nevezték-e ki férje tulajdonának vagyonkezelőjévé, gyermekeinek gyámjává? Milyen gazdasági lehetőségei voltak a férjes asszonyoknak? A válasz egyértelműen az, hogy mind New Yorkban, mind Virginiában a férjezett asszonyok teljesen belefolytak a jogi életbe.

A nők általában két módon kerülhettek kapcsolatba a polgári törvényekkel: vagy tulajdonjogi problémák, vagy pedig szerződéses ügyek kapcsán. Az egyedülálló nő (a törvény szerint az özvegy vagy a hajadon) szabadon rendelkezhetett tulajdonával, perbe foghatott és perbe foghatták, végrendelkezhetett. Elméletileg a férjezett nő Virginiában és New Yorkban ilyesmit nem tehetett, de a gyakorlatban gyakran tettek kivételt. Megengedték, hogy peres eljárást folytathassanak, ha a férjükkel együtt léptek fel. Néha az újra férjezett asszonyok is bizonyos függetlenséget kaptak, és úgy szerepeltek a joggyakorlatban, mint egyedülálló nők.

New Yorkban a holland jogrendszer hagyományaként a férj és a feleség közösen végrendelkezett. Így a feleség férje halálakor automatikusan megkapta közös tulajdonuk felét, sőt ha férje nem rendelkezett másképp, joga volt a megmaradó rész felosztása felett rendelkezni.

New Yorkban az örökösödési törvények védelmet biztosítottak az özvegyi tulajdonjognak, vagyis a földbirtok jövedelmének 1/3-át élete végéig élvezte. A holland jogszokások hatására New Yorkban olyan légkör alakult ki, amely támogatta a férjezett nők üzleti aktivitását. Hiszen a holland örökösödési törvény alapján a javakat igazságosan szétosztották, az özvegy megkapta az ingó és ingatlan vagyon felét. Az angol örökösödési szokások csökkentették ugyan a feleség tulajdonjogát, de ez a rendszer a 18. században csak fokozatosan váltotta fel a holland jogszokást.

A törvény védelmet biztosított azoknak az özvegyeknek is, akiket férjük kizárt a végrendeletéből, vagy a törvény által megszabottnál (az özvegynek jussa volt a vagyon 1/3-ára) kevesebbet hagyott rá. Így az asszonyok, ha nem voltak megelégedve örökségükkel, erre a törvényre hivatkozva követelhették jogaikat. A század vége felé az a gyakorlat alakult ki, hogy a feleségre inkább ingó tulajdont, rabszolgákat hagytak, hogy a gyerekek örökölhessék a földtulajdont. De itt is fokozatosan az a szokás alakult ki, hogy a fiúgyermekek a földet, a lányok pedig az ingóvagyont, készpénzt és rabszolgákat kaptak.

Virginiában a vizsgált időszakban a férjeknek csak 6%-a korlátozta a feleség örökségét az özvegyi időszakra, vagyis csak addig, ameddig újra férjhez nem ment. Később ez a szokás egyre inkább elterjedt. New Yorkban a férfiak inkább csak haszonélvezetet hagytak feleségükre. Ez elméletileg megszüntette annak lehetőségét, hogy a feleség eladja a tulajdont, de a gyakorlatban ez nem volt kizáró ok sem New Yorkban, sem Virginiában.

Az angol földtulajdonjogot nehézkesnek és bonyolultnak tartották Amerikában, hiszen egy területekben gazdag országban nem győztek csodálkozni azon, milyen körömszakadtáig ragaszkodnak az angolok őseik földjéhez. Ilyen körülmények között a házasfeleknek rendelkezni kellett minden olyan földtulajdon sorsa felett, amelyet a feleség hozott a házasságba. Itt nemcsak az angol szokásjogtól tértek el, hanem a két gyarmaton is más rendszer alakult ki. Virginiában, ha az ilyen földtulajdont el akarták adni, mind a férjet, mind a feleséget tulajdonosként és eladóként nevezték meg. New Yorkban egy 1691-es rendelet 1771-es módosítása úgy intézkedett, hogy a férjezett nő földbirtokát nem lehet anélkül eladni, hogy a bíróság egy tagja előtt ki nem nyilvánítja ebbeli szándékát. A feleség személyes tulajdonát érdekes módon már nem védte a törvény, a ruhák, ékszerek, bútorok a nő házasságával férje tulajdonába kerültek.

Mind a két gyarmaton a törvények és rendeletek az angol szokásjogtól eltérően szabályozták a nők tulajdonjogát, hiszen itt sokkal szabadabban rendelkezhettek tulajdonuk felett.

Gyakorlatilag ugyanez vonatkozott férj és feleség jogi viszonyaira. A gyarmatok ebben a kérdésben is nagyobb szabadságot biztosítottak, mint az angol törvények. Bár mindkét gyarmaton a férj volt a gyermekek egyedüli felügyelője, halála után azonban – hacsak a végrendelet nem rendelte másképpen – az anya lett a gyermekek gyámja.

A férjezett asszonyok részt vehettek a gazdasági életben is. Szerzőink szerint ez legalább háromféle úton mehetett végbe: a távollevő férj helyettesítőjeként; mint a családi ügyek intézője, a férj jelenlétében is; is mint saját gazdasági ügyeinek bonyolítója. New Yorkban és Virginiában sok asszony segített férje üzleti ügyeiben vagy akár a birtok vezetésében. Noha a szokásjog alapján a férjes asszony nem köthetett szerződést, nem perelhetett be senkit, a törvény biztosított egy kiskaput azzal, hogy a férjes asszony egyedülállónak volt nyilvánítható. Férjük tudtával az asszonyok egy sor gazdasági tevékenységben vettek részt: voltak hajó- és üzlettulajdonosok, szőrmével vagy mással kereskedtek. Ennek a tevékenységnek jobban kedveztek a holland jogszokás hagyományai New Yorkban.

1750 előtt az angol gyarmatokon a törvények különböztek az angol szokásjogtól, egyszerűsödtek és kedveztek a nőknek. A 18. század közepén a helyzet megváltozott, újabb korlátozások léptek életbe. Az ok egyrészt a jogászok azon törekvése volt, hogy közelítsék az amerikai jogot az angolhoz, másrészt demográfiai és gazdasági indokai is voltak ennek az új helyzetnek.

(The William and Mary Quarterly, Vol 39., No. 1. January 1982. 114–134. o.)

B. B.

PETER KOLCHIN:

A SZOLGASÁG VÉDELMÉBEN

Az amerikai rabszolgaság és az oroszországi jobbágyság apológiája 1760–1860 között

A konzervatív ideológiák manapság, különösen annak a generációnak a számára, amely a szabadság és egyenlőség elvein nőtt fel, vajmi kevés vonzerővel bírnak. Az újkorral foglalkozó történészek is mélyrehatóan elemzik például a négerek felszabadításáért küzdő abolicionista mozgalom egészét, ideológiáját, vezető amerikai személyiségeit, anélkül azonban, hogy elegendő figyelmet fordítanának az ellentáborra; de ugyanaz figyelhető meg az egyetemes történelem egészét tekintve is: a szolgaság, az alávetettség konzervatív ideológusait – és ideológiáit – nem tárgyalja kellő alapossággal a történelemtudomány. Ez káros jelenség, többek között éppen azért, mert a rabszolgatartó Dél ideológiája – számos történész szerint – az egyetlen igazán konzervatív ideológia az Egyesült Államok történelmében.

Ez a tanulmány komparatív módon kívánja bemutatni a cári orosz birodalom jobbágyfelszabadítás-ellenes, és az amerikai Dél rabszolgaságpárti ideológiáját, s a köztük lévő hasonlatosságok és különbözőségek ismertetése révén kívánja felhívni a figyelmet a társadalmi alapok sokoldalú vizsgálatának szükségességére.

A 18. század végén gyakorlatilag még hasonlóan érvelnek Oroszországban és a déli államokban: Dr. S. A. Cartwright biológiai-antropológiai meggondolásokból tekintette a négereket alacsonyabbrendű élőlényeknek; Landon Carter ördögöknek tartotta őket, J. H. Hammond pedig Hám elátkozott népe leszármazottainak, olyanoknak, akik eleve csak rabszolgának alkalmasak. Orosz földön az etnikai különbözőség hiánya ellenére is hasonló volt a helyzet.

Az orosz jobbágy és földesura ugyanazon nép gyermeke volt, I. Péter reformjai óta azonban az orosz nemesség a parasztságétól teljesen különböző világban élt. A nemesi és a paraszti élet közötti szakadék éppoly áthághatatlannak tűnt, mint ha két különböző fajhoz tartoztak volna. Ez tükröződött a nemesi gondolatvilágban is: a parasztokat tökéletesen alkalmatlannak tartották bárminemű szabadságra. Scserbatov herceg a parasztok alapvető gyermetegségét és lustaságát emlegeti, N. Karamzin az értelmi képességeik csökkent voltáról szól stb. Az általános vélemény Oroszország-szerte az volt, hogy

a parasztnak jobb és biztonságosabb az élete az alávetettségben, mint az esetleges szabadságban; az orosz nemes legfőbb joga, hogy földesúr legyen, legfőbb kötelessége pedig, hogy jó földesura legyen minden tekintetben reá szoruló jobbágyainak.

Nagyon figyelemre méltó, hogy az alávetettek és uraik közti patriarkális viszonynak az amerikai Délen is igen nagy jelentőséget tulajdonítottak. G. Fitzhugh, J. H. Hammond, Thornton Stringfellow és mások szintén kijelentették, hogy a rabszolgáknak, mint osztálynak, bánásmód, ellátás stb. tekintetében messzemenően jobb a helyzete, mint a világ bármely más részében a szabad munkásoknak.

Mindazonáltal a rabszolgatartók túlléptek a faji indíttatású érveken, és társadalmi argumentumokat igyekeztek felsorakoztatni; ezek között a legfigyelemreméltóbb talán az volt, hogy a rabszolgaság a fehérek szabad társadalmának alapja. A rabszolgaanyagnak „adódott" négerek felhasználása tulajdonképpen mentesíti a fehérek társadalmát a feszültségektől, mivel ez a magasabbrendű társadalom, mint minden magasabbrendű társadalom, az alávetettek – és alacsonyabbrendűek – munkakényszerén alapul, s így, a rabszolgák munkája révén a fehérek jelentős százaléka megszabadulhat az alávetettségbe kerülés rémétől.

Érdekes megfigyelni, hogy míg Oroszországban, ahol úr és alávetett között nem volt etnikai különbség, a jobbágyság védelmében mégis szinte a faji érveket hangoztattak a nemesek, míg Amerikában, a demokratikus hagyományok földjén, egy bizonyos „noblesse oblige" szemléletet fejlesztettek ki a rabszolgatartó rendszer mellett érvelők. Összességében megállapítható: mind Amerikában, mind Oroszországban valójában csak a szavakkal játszottak, és a saját rendszerüket tartották az alávetettség legenyhébb változatának, amely már nem is alávetettség talán. Szolgaság és szolgaság között éppúgy van különbség, mint szabadság és szabadság között – állították, s lehet szolgaság, amely humánusabb és kedvezőbb lehet, mint a szabad állapot.

Körülbelül a 19. század első évtizedéig egyébként mind Oroszországban, mind az amerikai Dél államaiban az volt az uralkodó nézet, hogy az emberek egyenlősége merő fantazmagória. Csakhogy a szigorúan hierarchikus orosz társadalom viszonyai között ez sokkal kevésbé volt feltűnő álláspont, mint az Egyesült Államokban; az emancipáció nemesi ellenzéke Oroszországban a tervezett reformokból fakadó zűrzavartól tartott csupán, és a jogegyenlőséget mindössze a főhatalommal szembeni engedetlenség forrásának tekintette. Amerikában azonban a rabszolgaságpárti ideológusoknak egyszerre kellett támadást indítaniuk a francia felvilágosodás és Jefferson eszmerendszere, az egész haladás ellen. G. F. Holmes már a „fourierista, proudhonista, szabadszerelem- és absztinencia-párti" Északot egyenesen az abolicionizmus romlottságával terhes eretnek veszedelemnek tekintette, mely elnyeléssel fenyegeti a hagyományos értékrend utolsó védbástyáját, a rabszolgatartó Délt.

Amikor 1857-ben II. Sándor cár nyilvánosságra hozta elhatározását, a nemesség széles tömegei legfeljebb zúgolódtak, ám elfogadták a reformokat. Ennek a magyarázata gazdasági-társadalmi-demográfiai-faji sajátosságokban rejlik. Az orosz nemesség ugyanannak a népnek a fia volt, mint jobbágyai hatalmas tömege, ez utóbbiakhoz képest azonban számszerűleg elenyésző kisebbséget alkotott, nem úgy, mint a déli államokban, ahol a fehérek és a négerek közt áthághatatlan faji választóvonal húzódott, és az ültetvényesek a déli társadalom alapvető, politikai, kulturális, gazdasági szempontból domináns részét képezték, sőt gyakorlatilag magát a társadalmat jelentették, a négerek viszont egyszerűen kívülállóknak számítottak.

A jobbágyfelszabadítással Oroszországban társadalmi helyzet szempontjából vajmi kevés változás történt: a nemesek nemesek maradtak, a parasztok pedig parasztok, a rabszolgafelszabadítás azonban lehetetlen helyzettel kecsegtetett: a szabaddá tett négerek meghatározhatatlan és kategorizálhatatlan tömegének egyszerűen nem volt helye a fehér társadalom keretei között.

Nagyon fontos szempont még az is, hogy az orosz reformok felülről, a központi hatalom kezdeményezéséből terjedtek, és a nemesség, mely feudális kötöttségei révén tökéletesen függött a főhatalomtól, nem is volt abban a helyzetben, hogy tevőlegesen cselekedjék a számára lényegében amúgy is csak átmeneti gazdasági nehézségeket hozó reformok ellen. Az abolicionista mozgalom és támadás azonban intervenció volt az ültetvényesek szemszögéből; egy homlokegyenest ellenkező alapállású világ nyílt támadása a rabszolgatartó rend egésze ellen, s a tradicionális Dél teljes gazdasági, társadalmi, kulturális létének elpusztításával fenyegetett.

Az orosz világ parasztvilág volt, csekély számú, önállótlan, kezdeményezésre képtelen nemesi réteggel, amely, mert mást nem tehetett, elfogadta a központi kormányzat által kikényszerített

reformokat. Az amerikai Dél azonban az ültetvényesek sajátja volt, sajátos társadalmi berendezkedéssel, saját kultúrával, autonóm gazdasági rendszerrel, melynek képviselői szükségszerűen fogtak fegyvert világuk megmentéséért. Nem volt más választásuk – véli P. Kolchin.

(The American Historical Review. Vol. 85. No. 4. 1980 október. 809–827. o.)

Cs. F.

DAVID R. GOLDFIELD:

A VÁROSI DÉL: EGY REGIONÁLIS KERET

A tanulmány egy regionális keretet javasol a városi Dél tanulmányozására. Feltételezve, hogy Dél egy régiónak felel meg, a regionális különbségek tényezőinek elkülönítése szükségszerű bevezető lépés különösképpen ezen tanulmány – a városfejlődés elemzése szempontjából. Legalább 3 általános tényező jellemezte a Dél történeti fejlődését: az agrárjelleg, a faj és a gyarmati rendszer. Ezek az elemek megjelentek más amerikai régiókban is, de kombinációik jellege és folytonosságuk alapján a déli régióban megkülönböztető jellegűek és ebből adódóan a déli városokban is.

A déli városokban a 19. sz.-ban az élet szorosan a mezőgazdasági ciklusokhoz kötődött. Itt sajátos hangsúlyt nyert az a tétel, hogy „a vidék városiasodása maga után vonja a város másodlagos falusiasodását". A városiasodás már a polgárháború előtt megindult Délen. Azonban nagyobb méretű városok nem fejlődtek ki. 1860-ban a 4000 lakosnál kisebb városok sokkal inkább jellemzőek voltak Délre, mint bármely más régióra. A polgárháborút követő időszakban a déli városi rendszer fejlődése egyre jobban tükrözte a mezőgazdasági fő terményektől való növekvő függőségét a Dél gazdaságának. 1860-ban a lakosság 9,6%-a lakott városokban, s ez az arány 1880-ra csak 12,7%-ra nőtt. A magas fokon városiasodott Északkeleten ugyanezen időszakban a városi lakosság aránya 35,7%-ról 50,8%-ra nőtt.

Minél inkább a monokultúrás főtermények termelése jellemezte a Dél mezőgazdaságát a polgárháború után, annál inkább tipikussá vált a kis város. A gyapottermesztés számos várost teremtett, azonban ezek mérete erősen korlátozott volt e növény csekélyebb feldolgozási és értékesítési hálózat-igénye miatt. 1850-ben Dél városi lakosságának 68,7%-a élt 25 000 lakosnál népesebb városokban, 1880-ban viszont már csak 48,1% volt, bár közben a városlakók aránya összességében nőtt. A települési szerkezet, a városok átalakulásával kapcsolatban egyesek a „falusiasodás" (rurbanisation) kifejezéssel jellemzik a folyamatot. Bár az agrár jelleg és értékek hatása a déli városfejlődésre nem kellően tisztázott, néhány javaslatot meg lehet kockáztatni. Az agrár Dél alappillérét a család és vallás jelentette. A család a magja a déli társadalomnak, s ennek kötelékein belül zajlott le minden érdemleges dolog. A déliek nemcsak hitték, de gyakorolták is a „magánbosszú jogát". A polgárháború után a vallás, mint a déliek fő kulturális támasza jelent meg és elválaszthatatlanná vált a városi élettől. A déli városi, sőt még nagyobb városi egyházakat is majdcsak úgy lehetne jellemezni, mint átültetett falusi intézményeket. A vallási szemléletmód kihatott a déli városok szociálpolitikájára is, s így az oktatás fejlesztésére is. 1902-ben pl. egyetlen déli város sem költött a nemzeti átlagnak megfelelő összeget (4,37 dollár/fő) oktatásra. Legtöbbjük az országos átlag egyharmadát – kevesebb mint felét költötte e célra.

A gyarmatosítás gyarmati hatalmat fejez ki. A 18. sz.-ban a britek képviselték e hatalmat, a 19–20. sz.-ban pedig az Észak képviselte és képviseli ezt a hatalmat. A nemzeti gazdaság fejlődése, mely az 1840-es évektől New-York körül kezdett központosulni, a regionális specializáció olyan típusát kényszerítette Délre, amely napjainkig fennmaradt. Dél, mint a nyersanyagok termelője és esetenként a feldolgozója, folytonos gazdasági függőségben volt és van Északhoz viszonyítva. Észak nemcsak az ipari termékek miatt, hanem mindazon pénzügyi, hitel, jogi, számviteli és üzemi szolgáltatások tekintetében is abszolút dominanciával rendelkezik, s ezek a szolgáltatások a nemzetgazdaság működésének alapvető feltételeit jelentik. A városok az „eszközei" a nemzetgazdaságon belüli területi kapcsolatoknak és megszabják az általános gazdasági jellegét az adott régiónak. Így a városok regionális

gyarmati központokként funkcionáltak, miközben a Dél egyre mélyebbre süllyedt a gazdasági függőség tekintetében. A déli városok gyűjtő és elosztó központokként szolgáltak az Észak központjai felé a kiés visszaáramló termékek és szolgáltatások számára. Ez a rendszer korlátozta a tőkefelhalmozást a régióban, amely viszont csökkentette a lehetőségét annak, hogy a régió túllépjen a gyarmati gazdaságon. Valójában ahogy a nemzetgazdaság fejlődött a polgárháború után, úgy zsugorodtak viszonylagosan a déli városok az északi (nemzeti) partnereikhez viszonyítva.

Az északi beruházók csak addig ösztönözték a déli régió gazdasági fejlődését, amíg az növelte a nemzetgazdaságon belüli dominanciájukat. A polgárháború után a déli vasutak északi ellenőrzése pl. gyors és jövedelmező átruházást jelentette a régióba és a régióból. A polgárháború előtt azonban a helyi beruházók uralták a déli vasutak igazgatóságait. 1870-ben az északiak a déli vasútigazgatóknak csak 19%-át tették ki. 1880-ra arányuk elérte a 37%-ot. 1900-ban, amikorra olyan pénztőkések, mint J. P. Morgan megerősítették és újraszervezték a nemzeti vasúthálózati rendszert – az északi pénzemberek ellenőrizték az 5 fő déli vasútvonalat és 60%-a a vasútigazgatóknak északi volt.

(The American Historical Review, 1981 december, 1009–1034)

T. L.

SHEARER DAVIS BOWMAN:

A POLGÁRHÁBORÚ ELŐTTI DÉL ÜLTETVÉNYESEI ÉS A 48-AS FORRADALMAK ELŐTTI POROSZORSZÁGI JUNKEREK AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS TÜKRÉBEN

Amióta csak „Angliából átplántált vidéki úriembernek" (country gentleman) kezdték nevezni magukat az akkor még gyarmat Virginia nagybirtokos ültetvényesei, híveik és ellenfeleik mindig is szívesen hasonlították össze őket Európa feudális arisztokráciájával. Elsőként P. Kolchin volt az, aki az 1861 előtti Oroszország pomescsikjaival vetette őket össze, később azonban mindinkább a kelet-poroszországi junkerek kerültek az érdeklődés előterébe.

Ez a tanulmány új szempontot kíván szolgáltatni ahhoz az amerikai történészek közötti vitához, mely a polgárháború előtti Dél konzervativizmusának megítélésével kapcsolatban folyik. Louis Hartz pl. mellőzni igyekszik az ültetvényesek és általában a rabszolgapártiság ideológiájának konzervatív voltát, és azzal érvel, hogy Amerikában hiányoztak a feudális hagyományok, mint a konzervativizmus legfőbb forrásai, az amerikai Dél számtalan szállal kapcsolódott az Egyesült Államok liberális tradícióihoz, és egyáltalán a Dél társadalmát tipikusan középosztály-jellegű, kapitalisztikus társadalomnak tekinti. Eugene D. Genovese ellenben az ültetvényesek „őseredeti" konzervativizmusa mellett érvel, a déli államok társadalmát prekapitalista jellegűnek tartja, melyre a „patriarkális" jellegű rabszolgatartás volt a jellemző. A vitában a két tábor csupán abban ért egyet, hogy az ültetvényes társadalom nem lehetett egyszerre kapitalista jellegű és eredendően konzervatív.

E tanulmány szándéka éppen ennek a lehetőségnek a felvetése. A vizsgált időszak az amerikai oldalon az 1819/21-es Missouri-válságtól a polgárháború kitöréséig terjed, míg a porosz junkervilág vizsgálatának időhatárai a Stein-Hardenberg-féle 1807-es reformok és az 1848/49-es forradalmak, amelyek a személyi függés utolsó maradványait törölték el Poroszországban.

Az ültetvényes és a junker valódi értelmében nem annyira földesúr, hanem inkább „gentleman farmer" – úri farmer. Nem csupán a bérlőik által fizetett bérekből és járadékokból éltek, de gyakorlatilag maguk is gazdálkodtak, illetve állandó felügyeletet gyakoroltak gazdaságuk felett. Az Elbától keletre fekvő porosz tartományok junkerei a 19. század közepére átlagosan 1300–1400 acre-nyi ún. „Rittergut" (junkerbirtok) fölött rendelkeztek, ugyanazon időben az átlagos amerikai ültetvényes 300–1000 acre-nyi föld birtokosa volt.

Igen fontos a különbség a junkerek és az ültetvényesek, mint társadalmi csoportok között a szociális mobilitás: az ültetvényessé válás – elméletileg, de gyakorlatilag is – sokkal nagyobb tömegek számára volt elérhető, mint a junkerek közé való emelkedés: erre gyakorlatilag csak a 19. század közepe felé nyílt lehetőség.

Ami a junkerbirtokok és az ültetvények munkaerejét illeti, a nyilvánvaló különbségek ellenére mindkettő esetében egy abszolút hatalommal, tekintéllyel rendelkező vezető gyakorolt „patriarkális" hatalmat jobbágyai, majd bérmunkásai, illetőleg rabszolgái felett, s részesült korlátlanul munkájuk hasznából. A század közepére mindkét csoport igényt formált a „földbirtokos elit" jelző használatára. Az ültetvényesek és a junkerek – politikai és gazdasági súlyuk stabilizálása és állandósítása érdekében – egyként törekedtek gazdaságaik fejlesztésére: ám a helyi adottságok következtében az ültetvények fejlesztése inkább extenzív jellegű lehetett, míg Kelet-Poroszországban, a rendelkezésre álló földterületek szűkös volta következtében, az intenzív fejlesztés látszott megoldásnak. A század közepére mind Poroszországban, mind a déli államokban megindult a nagybirtokok kapitalizálódása. Ez a folyamat azonban a két földrészen eltérő irányú fejlődést eredményezett.

Poroszország abszolút monarchia volt, melyben a nemesség, a junkerek alkották a trón abszolút lojális támaszát képező tisztikart. Az államigazgatás kezdetben kizárólag egy bürokratikus apparátus privilégiuma volt, a junkerek ezért, hogy társadalmi pozícióikat tarthassák, és megmaradhassanak elit rétegnek, arra kényszerültek, hogy mindegyre növeljék gazdasági súlyukat.

A junkergazdaságok intenzív fejlesztése, majd később a junkerek befolyásának növekedése az államigazgatásban és a bürokratikus államapparátus felső rétegeiben azt eredményezte, hogy még az 1848/49-es forradalmakat követő parlamentális jellegű monarchiában is szinte töretlenül megőrizték merev különállásukat: a junkerbirtok állam volt az államban, autochton, önfenntartó egység, melynek sérthetetlensége egyben az állam egészének sérthetetlenségét és egységét szimbolizálta, még akkor is, ha 48/49 után az örökletes jogok egy részéről a junkereknek le kellett mondaniuk.

Az amerikai Dél fejlődése a maga sajátos körülményei között másként alakult. Az amerikai gyarmatok, majd államok sajátos helyzete nem követelt állandó hadsereget, így annak vezetése nem volt kisajátítható a „földbirtokos elit" számára. Az ültetvényesek, még a legkonzervatívabbak is, általában alkalmazkodtak a politikai rendszer és stílus liberalizálódásához, sőt különösen az 1850-es évekig a jacksoni kétpárt-rendszer kifejezetten virágzott az amerikai Délen is. Csak 1850 után, amikor megnehezült a rabszolgatartó rendszer terjeszkedése nyugat felé, s egyben északon megerősödött az abolicionista szellem, rendült meg a Dél politikai pozíciója: a szabad államok számának, azok lakosságának és gazdasági súlyának növekedése miatt a rabszolgatartó államok egyre inkább kisebbségbe szorultak az Unió egészéhez képest, így a Demokrata Párt a Dél változatlan fennmaradásának egyetlen reménységévé lett. Az elnökválasztáson elszenvedett vereség és a republikánus Lincoln megválasztása ezért vezetett szükségszerűen a szakadáshoz – és a polgárháborúhoz.

Megállapítható, hogy mind a junker Rittergut-ja, mind az ültetvényes birtoka, az állam egészétől lényegében független gazdasági-politikai egység volt; amikor tehát a junker és az ültetvényes a rabszolgatartás és a rabszolgatartó gazdálkodás, illetve a Rittergut területének sérthetetlensége és a rajta dolgozók felett fennhatóság mellett tör lándzsát, egyaránt konzervatív volt. A két konzervativizmus között az amerikai és a francia forradalom óta a nyugati gondolkodásban polgárjogot nyert konzervatív-liberális gondolkodás volt a választóvíz, mely a társadalmi és polgári jogok egyenlőségének követelésével mindmáig ható konfrontáció elindítója lett. A porosz junkerek ugyanis a maguk konzervativizmusában a Burke által meghatározott elvek talaján álltak, a történelmi folyamatosság szükségszerűségének, a magántulajdon sérthetetlenségének alapelve megtámadhatatlanná tette érvelésüket a politikai-társadalmi változhatatlanság mellett, s ezt támasztotta alá a porosz monarchia kontinuitásának alapelvként való elfogadása is. Ráadásul a faji kérdés Poroszországban nem jelentett olyan áthághatatlan akadályt az igen csekély mértékű, s a 48/49-es forradalmak által kikényszerített liberalizálódás számára sem.

Az amerikai Dél ültetvényesei számára a Lincoln által meghirdetett program a politikai-társadalmi megsemmisüléssel volt egyenértékű. A rabszolgaság híveinek egyrészt össze kellett egyeztetniük a Függetlenségi Nyilatkozatban foglalt kitételt az emberek egyenlőségéről, valamint a saját maguk által képviselt gyakorlatot mintegy filozófiai szinten, s ebben a protestáns pietizmus őket sokkal kevésbé segítette, mint az alávetettjeikkel azonos fajú és vallású junkereket. A rabszolga-felszabadítás társadalmi szempontból meghatározatlan – és számunkra meghatározhatatlan – tömegekkel higította volna fel a Dél szociális struktúráját, nem is szólva a gazdasági következményekről, melyek két szempontból is félelmetesek voltak. Az ültetvényeken élő és dolgozó rabszolgatömegek – a Poroszországban oly igen olcsó munkaerővel szemben – a rabszolgatartók számára nemcsak a munka „technikai" feltételét jelentették, de, tárgyként való birtoklások révén, vagyonuk jelentős, majdnem meghatározó részét is

tették, melyek elvesztésével anyagilag és fizikailag is képtelenekké váltak volna társadalmi helyzetük megtartására.

Mindezek a tényezők együttesen eredményezték tehát azt a fonák helyzetet, hogy a látszólag – és gyakorlatilag – társadalmi-politikai mozdulatlanságba dermedt Poroszország legkonzervatívabb rétege, a junkerek, egy adott esetben nagyobb rugalmasságról tettek tanúbizonyságot, mint a liberálisabb amerikai Dél egyébként társadalmilag sokkal mozgékonyabb és nyitottabb, polgáriasultabb ültetvényes rétege. A junkerek ugyanis 1848/49-ben, az abszolút monarchia összeomlása idején – saját társadalmi és gazdasági státusuk védelmében – meg merték kockáztatni, hogy politikai engedményeket tegyenek (s ezek következtében voltaképpen átmentették magukat az alkotmányos monarchiába is), míg egy hasonló hevességű politikai konfrontáció a Dél ültetvényeseit, egyéb alternatíva híján, az öngyilkos polgárháborúba sodorta.

(The American Historical Review. Vol. 85. Nr. 4. 1980. október. 779–808. o.)

Cs. F.

EDWARD PESSEN:

MENNYIRE KÜLÖNBÖZÖTT EGYMÁSTÓL A POLGÁRHÁBORÚ ELŐTTI ÉSZAK ÉS DÉL?

Újabb történeti munkák más megvilágításba helyezik a kérdést – kezdi tanulmányát Edward Pessen professzor (The City University of New York): az „Észak" és „Dél" meghatározás egy igen összetett valóságos képet leplez el és kölcsönöz egységet az életben soha és sehol nem homogén területeknek. Mivel azonban az amerikai történelem talán legizgalmasabb kérdése a „Miért tört ki a polgárháború? ", előbb-utóbb minden kutató szembenéz a problémával. A Mason–Dixon vonal két oldalán elterülő civilizációkról folyó százados vita számos értelmezést eredményezett, melyek hol a különbözőségeket, hol a hasonlóságokat hangsúlyozták vagy hangsúlyozták túl.

Ha össze akarjuk vetni a két országrészt, nyomatékosan fel kell hívni a figyelmet, hogy minden egyidejű társadalom bizonyos értelemben emlékeztet a másikra, noha számos vonásban igencsak eltérőek lehetnek. A legjobb az lenne, ha képesek lennénk pontosan meghatározni azokat a pontokat ahol a hasonlóságok és eltérések kritikussá válnak, valamint a hasonlóság és nem hasonlóság egyensúlyának természetét, amely eldönti, hogy két adott társadalom „alapvetően" hasonló-e vagy sem. Mivel ezt nem tudjuk megtenni, és mivel óhatatlanul is minden kutató mást és mást tart összevetésre érdemesnek, ezért, állítja Pessen, minden erre irányuló kísérlet alapvetően szubjektív. Ennek ellenére a szerző megpróbálja újravizsgálni a régi kérdést, mégpedig a három alapvető oldal: a gazdasági szerkezet, a társadalom és a politika oldaláról.

Pessen megállapítja, hogy mind Észak, mind Dél elsődlegesen agrárjellegű terület volt. Mindkét oldal erősen specializált, nagymértékben önellátó termelést folytatott. A legendák Észak tisztaszívű és -kezű idealista farmerjeiről és Dél szibarita ültetvényes arisztokratáiról sohasem is voltak igazak. A polgárháború előtti Dél gazdaságának legmeghatározóbb és azt Északtól leginkább elválasztó jelensége a rabszolgaság: „különleges intézmény" volt. A rabszolgaság Északon sem volt ismeretlen egy ideig, de ott ez csak kis számú embert érintett, és csak igen csekély mértékben befolyásolta az északiak életmódját és gondolkodását. Az északiak túlnyomó többségükben elismerték és elfogadhatónak tartották ezt az „intézményt", de engedékenységük nem törölte el az országrészek között fennálló e legfontosabb különbséget. Mindenesetre az ezen kérdésben a területek között fennálló viszony erőteljesen rávilágít a két terület kölcsönös egymásrautaltságára.

E „különleges intézmény" gazdaságosságáról és természetéről, a rabszolgák valós emberi és anyagi helyzetéről már sok vita folyt, és sok, ellentétes vélemény alakult ki. Az azonban jól dokumentálható tény, hogy a néger rabszolgák, valamint Észak és Dél fehér munkásai között a gazdasági különbség sokkal kisebb volt, mint ahogy régebben feltételezték.

Délt a történészek általában elő-kapitalista társadalomnak írják le, az ipari fejlődés hiánya miatt. Ez – ti. az ipari fejlődés Északhoz képest óriási lemaradása, néhány elszánt ültetvényes minden erőfeszítése ellenére – kétségtelen tény. Dél későbbi vesztének fő okát sokan az egyoldalú, csak a

gyapottermelésre irányuló befektetésekben látják, és nem veszik észre, hogy éppen ez, lévén a gyapot a nemzetközi kereskedelemből a legtöbb hasznot hozó terméke az Egyesült Államoknak, tette lehetővé, hogy Dél jelentős arányban járuljon hozzá a nemzeti jövedelem növeléséhez az adott időszakban. Ezzel szemben, szögezi le Pessen, manapság egyre inkább hódít, hála az új kutatási eredményeknek, az a vélemény, hogy a polgárháború előtti Dél gazdag, virágzó, terjeszkedő társadalom volt, melynek gazdasági nyereségessége bátran összevethető az egész országéval.

Északon valóban inkább ipari létesítményekbe és kereskedelembe fektették pénzüket az emberek, de csupán a jó profit reményében, és legkevésbé sem azért – mint ahogy azt számos munka sugallja –, hogy majdan, fejlettebb hadiiparuk és infrastruktúrájuk segítségével megnyerjenek egy háborút. (Pl. a vasútvonalak jórészt a déli gyapotszállítás útvonalainak figyelembe vételével, annak meggyorsítására épültek.)

A két gazdaság természetesen nem volt és nem is lehetett egyforma, írja Pessen professzor, de a meghatározó érdekek, ezek megvalósításának útjai és módjai igen-igen hasonlítottak egymásra.

Az anyagi javak elosztása terén Észak és Dél között nagy aránytalanságok találhatók, de elosztásuk a két országrészen belül szinte teljesen azonos, illetve hasonlóak az aránytalanságok. Bár alaposabban megvizsgálva a problémát kitűnik, hogy Délen nagyobbak a különbségek, már csak azért is, mert a nagybirtok földje magában többet ért, mint a kis gazdaságoké, és az ültetvényeken eleve több – a vagyoni helyzetet döntően meghatározó – rabszolgát tartottak. (A háborút megelőző évtizedben a déli fehér populációnak mindösze 20–25%-a volt rabszolgatartó. Ezeknek fele öt vagy annál kevesebb rabszolgával rendelkezett. A rabszolgatartók egytizedének volt húsz vagy annál több rabszolgálja, míg száz, vagy több négert csak a rabszolgatartók egy százalékának a fele mondhatott magáénak.)

Dél városiasodását is sok kritika érte. Tény, hogy ezen a téren messze lemaradt Északtól, de meglévő városai jelentősen fejlődtek, és minőségileg nemigen maradtak el a Mason–Dixon-vonal túlsó felén lévő testvéreiktől sem szervezetileg, sem politilailag, sem gazdaságilag vagy kulturálisan.

A két terület a társadalmi mobilitás mértékét tekintve is nagyon hasonló. Sokan és sokat emlegetik ugyan, a valóságban azonban ez mind Északon, mind Délen hasonlóan csekély volt, ha létezett egyáltalán. A földrajzi mobilitás lehetősége mindkét oldalon nagy volt, és ezt nagyon sokan, bár kevés gazdasági eredménnyel, kihasználták. (Tíz év alatt az összlakosság fele elköltözött előző lakhelyéről.)

A társadalmi hierarchia mindkét országrészben élesen differenciált. Délen az ültetvényes státus, Északon a kereskedői a társadalmi ideál. Az igazán döntő különbség társadalmilag is a rabszolgaság jelenléte, és ezt már a kortársak is érezték, hiszen már a polgárháború előtt elterjedt vélemény volt, hogy az igazi ellentét a déli államokban nem a gazdagok és szegények, hanem a fehérek és feketék között van. E vélemény igazát a későbbi események teljesen igazolták.

Pessen ezután politikai oldalról vizsgálja a címben felvetett kérdést. Leszögezi, hogy a polgárháború előtti amerikai politika ismét a kutatás homlokterébe került. Ez annál is fontosabb, mivel az, hogy egy adott politikai rendszer hogyan és milyen célokért működik, fontos kulcs a vizsgált társadalom jellegének megismeréséhez.

A 19. század közepén az amerikai politikai rendszer formálisan mindenütt demokratikus volt. Bár akadtak kivételek, és léteztek bizonyos korlátozások is, ezek azonban mindkét országrészben föllelhetők, és nagyjából hasonló meggondolásokból születtek. (Pl. a négerek nemcsak Délen, de – kevés kivétellel – Északon sem szavazhattak.) Általánosságban azonban kétségtelenül elmondható, hogy alkotmányos szinten a háború előtti Észak és Dél egyaránt demokratikus és republikánus volt.

A társadalmakra sok más mellett az is igen jellemző – írja Pessen –, hogy honnan és milyen módon, honan és milyen embereket választ tisztségviselőnek. Az elmúlt száz évben a kutatás hatalmas mennyiségű adatot dolgozott fel az Egyesült Államok polgárháború előtti területeinek tisztségviselőiről és politikusairól. Az eredmény, a különböző hivatali szinteken természetesen különböző társadalmi indíttatású és anyagi helyzetű embereket mutat. Az állami és szövetségi tisztségviselők szemben a megyei és városi vezetéssel a társadalom leggazdagabb és legmegbecsültebb rétegeiből kerültek ki. Mégis viszonylag kis társadalmi és vagyoni különbségek találhatók a kormányzat különböző szintjein tevékenykedő férfiak és az amerikai politikát meghatározó pártok jelöltjei között, 1830–1850 között akár Északot, akár Délt vesszük figyelembe. Talán még a közel egyenlő anyagi lehetőségeknél is fontosabb azonban, hogy ezek az emberek, legyenek akár New Jersey, akár South Carolina polgárai,

egyformán ambicionálták a sikert, egyformán opportunisták és anyagiasak voltak, és nem érezték semmi szükségét adott politikai rendszerük megváltoztatásának. Csak ilyen emberek voltak alkalmasak a háború előtti évek politikáját uraló nagy pragmatista pártok vezetésére, miközben számos párt váltotta egymást a politikai porondon. A kis, számos kérdésben a hagyományostól eltérő felfogást valló, néha abolicionista színezetű párt, mint pl. a Szabadság Párt vagy a Szabadföld Párt, Északon bizonyos sikereket is arattak, Délen azonban semmi lehetőségük nem volt, ellentétben a mindkét oldalon közel egyenlő erőkkel rendelkező Demokrata és Whig Párttal. Az ezen időben az ország élén álló politikusok szinte kivétel nélkül ebből a két pártból jöttek egészen az 1850-es évek közepéig, amikor a rabszolgaság fölötti viták közepette, létrejött a Republikánus Párt.

A két nagy kormányzó párt országos méretű volt, követői az államszövetség mindkét részében megtalálhatók voltak. A pártok döntését az 1840-es években még nem a területi, de hatalmi szempontok befolyásolták, míg a választott tisztségviselők pártjuk általános érdekeinek megfelelően adták le szavazatukat. Az ötvenes években tapasztalható először, hogy számos kérdésnél a döntéshozók területi állami hovatartozása fontosabb, mint az országos pártérdek, de a rabszolgaság kérdésében nézeteik ekkor sem ütköznek. Hasonló helyzetet találunk egy szinttel lejjebb, az államok vezetésének területén is. Ami pedig a legalsó szintet, a megyei és városi vezetést illeti, azok mind Északon, mind Délen szinte a megszólalásig hasonló problémákkal viaskodtak, és gyakorlatilag ugyanolyan megoldásokra jutottak. Ami pedig a háttérben irányító gazdasági erőket illeti, azok az ország mindkét részén a kis, zárt gazdasági-pénzügyi érdekcsoportok és befolyásos szervezetek voltak.

Hogy Dél végül is valóban premodern, prekapitalista társadalom volt? Olyan, amilyennek régebben leírták, és amilyennek Marx is tartotta? Pessen véleménye szerint, a legújabb kutatások eredményeinek fényében, a rabszolgaságnak kapitalizmustól idegen meglétével együtt Dél legalább annyira magán hordta a klasszikus kapitalizmus jegyeit, mint Észak, amelynek gazdaságát nemcsak kiegészítette, hanem komoly befolyást gyakorolt az államszövetség bel- és külpolitikájára is.

Összefoglalójában Pessen professzor arra a véleményre jut, hogy a két igen hasonló társadalmat nem a ténylegesen meglevő – számos esetben alapvető – különbségek, sokkal inkább a hasonlóságok, a hasonlóan „önző érdekek fordították szembe egymással és vezettek az amerikai történelem legszörnyűbb háborújához".

Ha eredményeivel esetleg vitatkozunk is, a tanulmány régi előítéleteket segít feloldani arról, hogy sok kérdést új megvilágításba helyez. Ezekért, valamint imponáló jegyzetapparátusáért, az elmúlt időszak historiográfiai termésének gondos áttekintéséért, és könnyed, olvasmányos stílusáért érdemes kézbe venni.

(The American Historical Review Vol. 85. No. 5 1980, 1119–1150. o.)

Cs. K. Gy.

ANNE M. BUTLER:

KATONAI RÖVIDLÁTÁS: A FRONTIER ÉS A PROSTITÚCIÓ

1863. július 8-án John Newcomb kapitány Idaho nevű hajójára Morgan tábornok parancsára száztizenegy nashville-i prostituáltat szállítottak azzal az utasítással, hogy vigye őket valamely távolabbi városba az Ohio mentén. Erre azért volt szükség, mert a nashville-i helyőrség prostituáltjai körében a nemi betegségek oly mértékben elharapóztak, hogy a katonaság állóképességét erősen veszélyeztették. Az Idaho kikötőről kikötőre vándorolt, ám hiába házalt különös rakományával; végül visszatért Nashville-be. Odüsszeiájának költségeit ugyan nagy nehezen – két év múlva – megtérítette a hadügyminisztérium, a hajón azonban, mint Newcomb kapitány keserűen megállapította, mindörökre rajta ragadt a nem túl hízelgő „úszó bordély" gúnynév.

Ezzel a tragikomikus epizóddal indítja tanulmányát Anne M. Butler, a Washington D. C.-beli Gallaudet College professzora, és a továbbiakban a hadsereg és a prostitúció összefonódását elemzi a polgárháborút követő mintegy két és fél évtizedben.

Az 1865-öt követő években az Egyesült Államok katonai vezetésének figyelme egyre inkább nyugatra irányult. A Mississippin túli, gazdaságilag ígéretes, roppant térségek megbízható pacifikációjához nagy létszámú katonaságra volt szükség; itt elsősorban a Mexikó felőli feltételezett fenyegetésre kell gondolni, valamint az akkor még javarészt az indián törzsszövetségek uralta végtelen földek veszélyeire. A felduzzasztott hadsereg előretolt állásai az egyre szaporodó erődök voltak, az általuk ellenőrzött és biztosított terület képezte a nyugat felé állandóan terjeszkedő „frontier"-t.

A határhelyőrségek („frontier garnisons") sajátos közösségek voltak. Állományuk veszedelmes és megerőltető szolgálatot látott el a legcsekélyebb kényelmi létesítményeket is nélkülöző erődökben, amelyekben a tisztikar drákói eszközökkel igyekezett fenntartani a fegyelmet. A leírhatatlanul zord életkörülmények közé kényszerült, kezdetleges szállásokon összezsúfolódott katonák tömegei a társadalmi kapcsolatteremtés minden lehetőségétől el voltak vágva, és ide kell érteni szexuális igényeik kielégíthetésének a végletekig korlátozott voltát is. Természetesen a helyőrségekben mindig éltek nők is, legkiváltképpen a tisztek, altisztek feleségei, családja („army wives"), akiket az amerikai köztudat sajátos nimbusszal övez, és akik a legsivárabb és a legreménytelenebb körülmények közepette is kitartottak férjeik mellett, megteremtvén számukra az otthon melegét, vagy legalább annak illúzióját. Számos forrás eszményítetten mutatja be a helyőrségi életformát, mint például Percy M. Ashburn orvos ezredes, vagy éppen a legendás Custer tábornok felesége naplójában. Mrs. Custer egyenesen gáláns és lovagias katonákról ír, akik között a legtökéletesebb biztonságban érezhette magát.

A valóság azonban erősen eltért a Mrs. Custer rajzolta idilltől, és súlyos feszültségekkel volt terhes. Noha a hivatalos katonai írások általában igyekeznek megkerülni, a garnizonokban mindenütt ott voltak a prostituáltak is, és a „gáláns" katonák egyikét egy tisztfeleségnek agyon kellett lőnie, hogy az erőszaktételtől megmenekülhessen, mint az egy hadbírósági anyagban olvasható. Az elfojtott szexualitás számtalan bűnügy forrása volt szerte a frontier mentén.

A frissen és hevenyészetten települt városok mulatóinak látogatóit prostituáltak várták, akik részben a katonai szállítmányokkal és menetoszlopokkal együtt hódították meg a Nyugat térségeit, részben pedig a délről felszivárgó mexicanók, illetve a környéken lakó bennszülöttek asszonyai és leányai közül toborzódtak. Számtalan hadbírósági eljárás anyagát képezik a katonák szolgálatmulasztásai részegeskedés és legfőképpen bordélylátogatás miatt. Speed hadnagy például 1867-ben a legállatiasabb részegség állapotában gyakorlatilag meztelenül vonult be állomáshelyére, Fort Union-ba a közeli, egyébként a közkatonák számára is tiltott bordélynegyedből, sőt a hadseregből való kitaszítása után oda is tért vissza. Hasonló vádakkal a katonák tömegei mellett számtalan tisztet is illettek.

Ezek az esetek azonban a katonaság *melletti* prostitúciót jelentették. A katonai vezetés a bordélyokat jobb híján eltűrte, noha – éppen a nemi betegségek járványszerű elharapózásának következtében – igyekezett tőlük távol tartani a hadsereg állományát. Az első bekezdésben említett nashville-i eset is mintha azt sugallná, hogy Morgan tábornok intézkedésére voltaképpen csak a legénység egészségi állapotának érdekében került sor, nem pedig a bérhölgyek jelenlétének ténye miatt.

Volt azonban a prostitúciónak egy olyan ága is, amelyet soha nem ismertek el, ez pedig a hadseregen *belüli* prostitúció, melynek „anyagát" pedig a hadsereg szervezeti szabályzata biztosította. Már 1816-ban engedélyeztek „tábori nőket, ápolónőket, mosónőket", noha századonként csak négyet; 1869-ben azonban már minden tizenkét katonára juthatott egy „mosónő", éspedig szervezetszerűleg. Ez nem jelentette ugyan azt, hogy minden mosónő vagy ápolónő szükségszerűen teljesített volna egyéb szolgálatokat is, azonban a kereslet óriási volta nyilvánvalóvá tette a kínálat megjelenését is.

Az egészségügyi vizsgálati jegyzőkönyvek mindenesetre igen nagy számban említenek rejtélyes jogállású nőket, akik a helyőrségekben tartózkodtak, sátrakban, avagy külön barakkokban, és számosról megjegyzik, hogy noha valamiféle illetményt is húznak, igen rossz hírűek. A prostituáltak némelyike szépen fejlett vállalkozói szellemről tett tanúbizonyságot, mint például egy bizonyos „Coloured Susan" a wyoming-i Phil Kearny erődben. Ő pálinkát főzött, likőrt gyártott, gyümölcspástétomot árult, egyéb vonatkozásokban pedig „tartózkodási helyiségét bordélyházként üzemeltette".

Melegágyai voltak a prostitúciónak a kantinok is: sok esetben maga a kantinosnő állt a betérők szolgálatára, máskor azonban – a szolgálati szabályzatba egyébként nem ütközően – egy-két, vagy több „szolgálóleányt" tartottak, akiket legalábbis így vetettek állományba.

A szexuális elzártság különös eseteket is eredményezett. A Dakota Territory-n települt Fort Meade-ben tíz esztendőn át élt egy bizonyos Mrs. Nash, aki egy egész sor katonának volt a felesége,

egyiknek a másik után, ahogy leszereltek, vagy más módon eltávoztak. Csak 1878-ban, amikor meghalt, és a temetésére készültek, derült ki, hogy Mrs. Nash – férfi.

Mindezek alapján Anne M. Butler professzor arra a megállapításra jut, hogy ha a katonai vezetés gyakorlatilag nem is engedélyezte a prostitúciót a hadseregen belül vagy a katonasághoz kapcsolódóan, a kettő szimbiózisa mégis olyan tény volt, amelyet minden parancsnok és tiszt tudott, legfeljebb hivatalosan nem vett róla tudomást. Sőt, a korlátozott, szervezett és ellenőrizhető prostitúció, ha bátorításra nem is, de hallgatólagos védelemre számíthatott a helyőrségekben. Az alkalomszerű és felületes ellenintézkedések, melyekre általában csak igen kirívó esetekben került sor, formálisak voltak, és semmiféle eredménnyel nem jártak.

(PROLOGUE, Journal of the National Archives. Winter 1981. Vol. 13. No. 4. pp. 233–250.)

Cs. F.

RICHARD L. RUDOLPH:

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS AZ OSZTRÁK GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS KEZDETE

A cikk célja az, hogy a Habsburg-monarchia gazdasági fejlődésének tanulmányozásában új megközelítési módokat javasoljon. Az alapvető szempont nem a periodizáció, vagy hogy mikor kezdődött, vagy nem kezdődött az iparosodás, hanem inkább az, hogy az iparosodást egy hosszú komplex folyamatnak tekintsük. Az első alapvető kérdés: hogyan lehetséges a „Vormärz" rendszerében ipari fejlődés a nem szabad munkaerő mellett? A második: a tőkés vállalkozók hiánya és a földbirtokos nemesség társadalmi hatalma mellett hogyan beszélhetünk iparosodásról az 1848-as forradalom előtt, a jobbágyság megszüntetése és a feudális maradványok eltávolítása nélkül?

Egy lépéssel továbbmenve érdemes vizsgálni az ipar kiemelkedését a manufaktúrákból és a manufaktúrák kiemelkedését a háziiparból és mezőgazdaságból. Egy régió jellegének rövid vizsgálata: a cseh koronatartományoké – mely talán a Monarchia legiparosodottabb területe volt – segít megérteni ezt a folyamatot.

Három fő és szorosan kölcsönhatásos folyamatot lehet megkülönböztetni ennek a régiónak a korai iparosodásában. Az első a tipikus „kezdeti-ipari" jelleg (proto-industrial), a második a manufaktúrák kifejlődése főként a nagybirtokokon és a harmadik a főképp városi ipar fejlődése. Úgy gondoljuk, hogy mindhárom folyamat és kölcsönkapcsolataik tanulmányozása sok mindent felderíthet az iparosodás fejlődéséről, mint egészről. A „kezdeti" vagy „elő-iparosodás" koncepciója a szegényebb, kedvezőtlenebb adottságú mezőgazdasági körzetek háziipara, vagy paraszti ipara és a gazdagabb, jobb adottságú mezőgazdasági körzetek között a komparatív előnyök alapján létrejött specializációt jelenti és az ennek következtében létrejövő népesség jövedelem- és termelésnövekedést.

A gazdasági fejlődésre vonatkozó irodalom egy része azt a benyomást kelti, hogy az „ipari forradalom" a háziparnak a gépi termeléssel való felváltását jelenti. Ez hosszú távon bizonyára igaz. A falusi ipar azonban már jóval az „ipari korszak" előtt is létezett a cseh tartományokban. Másrészt a háziipari rendszer nemcsak hogy létezett a gépi ipar felemelkedésének időszakában, hanem gyakran kibővült, miközben maga a gazdaság egésze növekedett. Bár e század elején a bedolgozó rendszer aránya csökken, ismeretes, hogy a textil, vászon, gyapjú és gyapot házi feldolgozása fontos volt a Monarchiában. Hogy egy példát említsünk, 1902-ben a cseh koronatartományokban a gyapotszövők 50%-át házi termelőként, míg az összes népszámlálásba bevont munkások mintegy 70%-át mint házi, vagy otthoni termelésben tevékenykedőket írták össze.

A fentebbi tényezőknél talán még fontosabb, hogy a manufaktúra és a bedolgozó rendszer között általános különbségtétel bizonyos fokig félrevezető. Sok korai manufaktúra magába foglalt a bedolgozó rendszerrel azonos módszereket is, bár a dolgozók egy helyre összezsúfolva dolgoztak. Ráadásul országról-országra, régióról-régióra jelentős eltéréseket találunk annak mértékében, ahogyan ugyanazon termék termelési folyamatait háziipar keretében, míg más folyamatokat centralizált műhelyekben, gyárakban végeztek. A kombinált otthoni és gyári termelés aszerint is változott, hogy a termelés különböző fázisait hogyan tudták gépesíteni.

Ez azt jelenti, hogy nem szabad az „ipari" és a „háziipari" termelést szembeállítani, mint egymást kizáró tényezőket, hanem az iparosodást inkább olyan folyamatnak tekinthetjük, melyben a gyári és otthoni termelés kölcsönkapcsolatait kell vizsgálni.

A Habsburg-területekre vonatkozóan a haladás előmozdításában a mezőgazdaság, az ipar és bankügy területén Eduard März elismeri a nemesség szerepét. Valóban úgy tűnik, sehol máshol Közép-Európában nem kapcsolódott be a gyáriparba az arisztokrácia vagy földbirtokos osztály olyan mértékben, mint Csehországban. A vállalkozókat eddig nem elemezték olyan mértékben, hogy általános képet nyerhetnénk a vállalkozók jellegéről. A zsidó vállalkozók a velük szemben alkalmazott megszorítások ellenére különösen jelentős szerepet játszottak a textiliparban, Moravská Ostrava szénbányászatában és később a cukoriparban.

Kétségtelen, a munkaerő mozgását korlátozták a Habsburg-monarchiában, a burzsoáziának kisebb társadalmi súlya és szerepe volt. Mindezen akadályok ellenére a gazdaság mégis „mozgott". A válasz erre a paradoxonra az infrastruktúra, az alapanyagipar, bányászat és kereskedelem, valamint az iparosítás egyéb feltételei széles körű fejlődésének újrafelfedezésében keresendő. Ezen ágazatok már 1848-at megelőzően széleskörűen létrejöttek.

Minden olyan érv ellenére, mely a társadalmi struktúra fejlődést gátló hatását kívánja alátámasztani, amit végső soron megfogalmazhatunk, mint legfontosabbat az az, hogy az iparosítás folyamata az 1848 előtti rendszer bázisán belül és arra épülve jött létre. Ennélfogva az iparosodási folyamatot inkább ezen rendszer lényeges részének kell tekinteni, semmint a rendszertől idegen tényezőnek.

(East Central Europe/L'Europe de centre-est. 7, Pt. 2 (1980), 207–224.)

T. L.

A folyóiratszemlét írták: Barda Beáta (B. B.), Cs.Kottra Györgyi (Cs. K. Gy.), Csákvári Ferenc (Cs. F.) és Tímár Lajos (T. L.).

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A MTT titkársága 1982. október 8-án ülést tartott, amelyen a Társulat 1982. júl. 1. – 1983. december 31. közötti munkatervének kidolgozása volt napirenden. Az előterjesztett javaslatot a titkárság megvitatta, és néhány kiegészítéssel az Elnökség elé terjeszthetőnek ítélte. *Szabolcs Ottó* főtitkár ismertette azokat a központi rendezvényeket, amelyek a munka középpontjában állnak. A titkárok beszámoltak tevékenységükről és programjaikról. Néhány szervezeti kérdés felvetése mellett megtárgyalták azokat a beérkezett igényeket is, amelyek új területi csoportok alakítására, illetve újjászervezésére irányulnak, és amelyek elindításában sürgős feladatok várnak a titkárokra.

A Társulat elnökségi ülésére 1982. október 22-én került sor. Egyetlen napirendi pont a titkárság által beterjesztett munkaterv-javaslat megtárgyalása volt. *Makkai László* elnök programadó megnyitójában felvázolta a jövő legfontosabb feladatait, hangsúlyozva az erők koncentrációjának és a tudományos interdiszciplináris együttműködés további előmozdításának szükségességét. A munkaterv feletti vitában a hozzászólók kiemelték a soron következő legfontosabb teendőket: a régen húzódó pályázati kiírás biztosítását; a konferenciák, történeti évfordulók, emlékülések szervezését; a klub-programok kialakítását és a társulati munka propagandájának hatékonyabb szorgalmazását. Az elnökség a vitában kialakult vélemények felhasználásával a munkaterv-javaslatot néhány módosítással elfogadta, és az Igazgatóválasztmány elé utalta.

A MTT 1982. december 8-án tartotta meg évvégi igazgatóválasztmányi ülését. Napirenden az 1982. július – 1983. december közötti időszak munkaterve szerepelt. Az ülést *Vass Henrik* általános alelnök nyitotta meg, és a tervjavaslatot *Szabolcs Ottó* főtitkár terjesztette elő. A hozzászólók széles körű tankönyvviták megszervezését indítványozták. Megállapították, hogy a történész-klubot újjá kell szervezni, mert a jól működő és népszerű História Klubok mellett erre továbbra is szükség van, miután e fórumokon lehetőség nyílik szakmai vitákra, műhelymunkák ismertetésére, valamint a történészek és a történelemtanárok közvetlen kapcsolatainak kiépítésére. A szervezési munkát a területi csoportok megerősítésével kell folytatni. A kiadvány problémák is felmerültek (História Évkönyv megjelentetése; forráskiadványok szorgalmazása; a társulati rendezvények szövegeinek megjelentetése stb.) Beszámolt az Elnökség az évek óta napirenden levő pályázat kiírásával kapcsolatos tárgyalásokról, amelyek várhatóan eredményesek lesznek, és amelyek lehetővé teszik, hogy közzétételére 1983 elején sor kerüljön. Foglalkozott az Igazgatóválasztmány a nemzetközi történészkongreszus rendezésére vonatkozó tervekkel és a megtett intézkedésekkel, valamint a tervidőszakra eső történelmi évfordulók megünneplésére adott javaslatokkal, és azokat elfogadta.

A Társulat területi csoportjai továbbfejlesztése kérdésében 1982. november 19-én *Hársfalvi Péter* alelnök vezetésével, *Izsák Lajos* és *Kardos József* titkárok részvételével megbeszélést tartottak, amelyen kialakították a legsürgősebb feladatok ütemtervét. Két új csoport létrehozásában (Győr-Sopron és Pest megye) a szervezés már megkezdődött. A Nógrád megyei csoport újjászervezésére is megtörténtek az előkészítő intézkedések.

Területi csoportok:

A MTT Déldunántúli csoportja 1982. december 10-én tartotta meg Pécsett, tudományos üléssel egybekötött tisztújító közgyűlését. A közgyűlés döntése szerint *Kanyar József* elnök, *Szita László* ügyvezető alelnök, *Fehér István* és *T. Mérey Klára* alelnök, *Vonyó József* és *Szili Ferenc* titkár, és *Füzes Miklós* szervezőtitkár lett. A választást követően *Kanyar József* megnyitójában megemlékezett a

nemrégen elhunyt Ruzsás Lajos volt elnök érdemeiről, méltatta tudományos és tudományszervező tevékenységét. A tudományos programban *T. Mérey Klára:* A mai iparszervezet történeti gyökerei a Dél-Dunántúlon és *Szili Ferenc:* A cukorrépatermesztés Délkelet-Dunántúlon és a Kaposvári Cukorgyár története 1894–1948. címmel tartottak előadást.

A MTT Nógrád megyei csoportja 1982. december 29-én tartotta újjáalakuló ülését Salgótarjánban. Az ülés tudományos részében *Kristó Gyula* tartott előadást: A magyar államalapítás vitás kérdései címmel. A résztvevők ezután tiszteletbeli elnökké választották meg *Belitzky Jánost*. Az elhunyt nagyra becsült és a társulatban is értékes munkát végzett *Schneider Miklós* elnök örökét a közgyűlés *Horváth Istvánra* ruházta át. Alelnökké és egyúttal szekcióvezetővé *Földesi Lászlót* és *Szabados Istvánt*, titkárrá *Praznovszky Mihályt* választották.

Rendezvények:

A Magyar Történelmi Társulat üzemtörténeti szekciója 1982. december 9-én szakosztályi ülést tartott. Az ülés elnöke *Vass Henrik* volt. *Incze Miklós* szakosztály elnök megnyitó szavai után a napirend szerint *Bencze Géza* múzeológus tartott előadást a Német Demokratikus Köztársaságban folyó üzemtörténeti tevékenységről. *Szekeres József* a szakosztály alelnöke beszámolt a szekció 1981–1982. évi munkájáról, majd *Koroknai Ákos* a szakosztály titkára ismertette az 1983. évi munkatervet.

A beszámolót élénk vita követte, melynek során az üzemtörténeti kutatások anyagi bázisának problémáit, a műtárgyak és a forrásanyagok védelmének és gyűjtésének lehetőségeit fejtegették. Az üzemtörténetírás tudományosságának további elősegítése érdekében a jövőben kívánatos a történészek mind nagyobb mértékű bekapcsolása az ipartörténet művelésébe. Ezért vált szükségessé, a vezetőségre háruló sokirányú feladat ellátásának biztosítására, egy új alelnöki funkció létrehozása. E feladat elvállalására az elnökség *Borus József* történészt kérte fel, aki e megbizatást elfogadta.

Kőszeg város Tanácsa, a helyi TIT és a Hazafias Népfront 1982. augusztus 28–29-én Kőszeg török ostroma 450. éves évfordulója alkalmából rendezvénysorozatot szervezett. A tudományos ülésszak elnöke *Benda Kálmán* igazgatóválasztmányi tag volt. Az évforduló alkalmából a vár falán elhelyezett emléktáblát a MTT nevében *Liptai Ervin* alelnök koszorúzta meg.

A Társulat Dél-Dunántúli Csoportja és a Baranya megyei Tanács KISZ Bizottságának levéltáros szekciója Pécs felszabadulásának emlékére 1982. november 29-én egésznapos ülésszakot rendezett. A tudományos program elnöke *Szita László* volt, aki előadóként is részt vett a munkában. Kívüle még *Fehér István, T. Mérey Klára* és *Füzes Miklós* tartottak előadást.

A Társulat Csongrád megyei csoportja és a Szegedi Csoport, valamint a TIT Csongrád megyei csoportja közösen rendezett tudományos összejövetelén *Vastagh Pál:* Az alkotmány fogalma, kialakulása, történelmi fejlődése címmel tartott előadást 1982. november 24-én Szegeden.

Kalocsa Város Tanácsa, a Kalocsai Katona István társaság és a MTT, Katona István történetíró születésének 250. évfordulója alkalmából emlékülést rendezett Kalocsán 1982. december 13-án. A tudományos ülésszakon a Magyar Történelmi Társulat képviseletében *Benda Kálmán:* Katona István, a történetíró és *Kosáry Domokos,* akadémikus, igazgatóválasztmányi tag: Oktatás és korszerűség a 18. századi Magyarországon címmel tartott előadást. A Társulat koszorúját *Unger Mátyás,* a tanári tagozat elnöke helyezte el Katona István sírjánál.

Nemzetközi kapcsolatok:

A Német Demokratikus Köztársaság Történelmi Társulata 1982 októberében tudományos konferenciát rendezett, melyre a MTT *Granasztói György* igazgatóválasztmányi tag kiküldését javasolta. A kiutazásra technikai okok miatt nem került sor, de: System der bürgerlichen Ehe in Ungarn im ausgehenden Mittelalter (Daten und Vermutungen) c. előadásának kéziratát a Társulat titkársága eljuttatta a konferencia rendezőihez.

A Német Demokratikus Köztársaság Történelmi Társulata 1982. december 6. és 9. között rendezte meg VII. Történész kongresszusát Berlinben. A MTT-ot *Sipos Levente* és *Vladár Ervin* titkárok képviselték. A magyar Társulat üdvözletét *Vladár Ervin* tolmácsolta és *Sipos Levente:* Über die führende Rolle der Partei in Ungarn in der Epoche der Schaffung der Grundlagen des Sozialismus címmel tartott előadást.

Rozsnyói Ágnes

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Л. Бернат Куморовиц:* Война короля Лайоша I-ого против Валахии (и «турок») в 1375-ом году — *Жолт Трочани:* Попытки создания тотальной военной власти в Трансильвании (1732—1739) — СООБЩЕНИЯ — *Янош Ховари:* Трансильванский «kanthner» и балканский кантар — *Каталин Петер:* Габор Бетлен, как венгерский король, воссоединение страны и Порта — *Амбруш Мишкольци:* Вопросы общества, национальности и оппозиции в венгерском движении реформ в Трансильвании (1830—1843) — *Лорант Тильковски:* Национальности Трансильвании и дипломация веймарской Германии — ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *B. L. Kumorovitz:* Der Feldzug in die Walachei (und der „türkische") Krieg des Königs Ludwig I. im Jahre 1375. – *Zs. Trócsányi:* Versuche nach Errichtung der völligen militärischen Herrschaft in Siebenbürgen (1732–1739) – MITTEILUNGEN – *J. Hóvári:* Die siebenbürgische Kanther und die balkanische Kantar – *K. Péter:* Ungarisches Königtum von Gabriel Bethlen, die Landesvereinigung und die Pforte – *A. Miskolczy:* Fragen der Gesellschaft, der Nationalität und des Oppositionsgeistes in der siebenbürgisch-ungarischen Reformbewegung (1830–1843) – *L. Tilkovszky:* Die Nationalitäten von Siebenbürgen und die Diplomatie des Weimarer Deutschlands – THEORIE UND METHODOLOGIE – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK

CONTENT

STUDIES *L. Bernát Kumorovitz:* („Turkish") War and Crusade at Wallachia of our King Louis the First in 1375 – *Zsolt Trócsányi:* Attempts to Establish a Complete Military Rule in Transylvania (1732–1739) – COMMUNICATIONS *János Hóvári:* The Transylvanian *kanthner* and the Balkan *kantar Katalin Péter:* The Hungarian Kingdom of Gábor Bethlen, the Uniting of the Country and the Porte – *Ambrus Miskolczy:* Questions of Society, Nationality and Oppositionarism in the Reform Movement of Transylvania. *Loránd Tilkovszky:* The minovities of Transylvania and the diplomacy of Weimar Germany – THEORY • AND METHODOLOGY – HITORICAL LITERATURE – REVIEW – CHRONICLE.

SOMMAIRE

ÉTUDES – *L. Bernát Kumorovitz:* La guerre de Valachie (et la guerre „turque") du roi Louis Ier en 1375 – *Zsolt Trócsányi:* Tentative d'établir en Transylvanie un gouvernement entièrement militaire (1732–1739) – COMMUNICATIONS – *János Hóvári:* Le „kanthner" en Transylvanie le „kantár" au Balcan – *Katalin Péter:* Le royaume hongrois de Gábor Bethlen, l'union du pays et la Porte – *Ambrus Miskolczy:* Problèmes dans le mouvement hongrois de réforme en Transylvanie; société, minorité nationale, l'opposition (1830–1843) – *Loránt Tilkovszky:* Les minorités nationales de Transylvanie et la diplomatie de l'Allemagne à l'époque de la république de Weimar – THEORIE ET METHODOLOGIE – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DES PERIODIQUES – CHRONIQUE

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1983. VII. 11. – Terjedelem: 23,45 (A/5) ív
83.12277 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Hazai György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

1 szám ára: 25 Ft

Index szám: 25 779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,

H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25,— Ft
Évi előfizetési ára: 150,— Ft

INDEX: 25 779
ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2.5—3.5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál — nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadányok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készíttetünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1593

51593

SZÁZADOK

A tartalomból:

Pach Zsigmond Pál: Magyar Marx-évfordulók

Jemnitz János: Marx és az angol, belga munkásmozgalom (1877-1883)

Vadász Sándor: Marx mint történetíró

Nina Mickun: A spanyol nép szabadságharc a napóleoni megszállás ellen

Sipos Péter: Peyer Károly a magyar munkásmozgalomban 1944-ig

KÖZLEMÉNYEK — FIGYELŐ —BESZÁMOLÓ — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE —KRÓNIKA

117. ÉVF. 1983. 6. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Ránki György: Oroszország gazdasági fejlődése 1861—1917.
Búza János: „Vadszám" és adózás a hódoltság idején
Kemény G. Gábor: Felsőoktatásunk a dualizmus korában
Tóth Sándor: A kvarok 9. századi történetéhez
Mészáros István: Az esztergomi középkori Collegium Christi

E számunk munkatársai

Ifj. Barta János kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Föglein Gizella* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Izsák Éva* a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola adjunktusa (Bp.) — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — *Lagzi István* kandidátus, a József Attila Tudományegyetem főmunkatársa — *Lázár György* az MTA Történettudományi Intézet tudományos munkatársa — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Mickun Nina* kandidátus, (Bp.) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet igazgatója — *Pók Attila* az MTA Történettudományi Intézet tudományos munkatársa — *Pritz Pál* kandidátus, az MTA Társadalomtudományi Főosztály főtanácsosa — *Rozsnyói Ágnes* az MTA Történettudományi Intézet Információs és Bibliográfiai osztályának munkatársa — *Sipos Péter* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa — *Stark Tamás* ösztöndíjas (MTA Történettudományi Intézet, Bp.) — *Stier Miklós* az MTA Történettudományi Intézet tudományos munkatársa — *Szakács Kálmán* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Szász Zoltán* az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — *Tihanyi János* kandidátus, (Bp.) — *Tilkovszky Loránt* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa *Tóth István György* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa (Bp.) — *Urbán Aladár* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Vadász Sándor* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Varga László* az MSzMP KB Társadalomtudományi Intézet munkatársa. — *Vörös Károly* a történelemtudományi daktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa

51593

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.

118. ÉVFOLYAM 1983. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

100 éve hunyt el Marx Károly

Pach Zsigmond Pál: Magyar Marx-évfordulók 1189

Jemnitz János: Marx és az angol, belga munkásmozgalom (1877–1883) 1196

Vadász Sándor: Marx mint történetíró 1225

TANULMÁNYOK

Nina Mickun: A spanyol nép szabadságharca a napóleoni megszállás ellen 1246

Sipos Péter: Peyer Károly a magyar munkásmozgalomban 1944-ig . 1280

KÖZLEMÉNYEK

Varga László: A csepeli gyáróriás kialakulásának története 1322

Lázár György: Szlovák iskolaügy Magyarországon (1945–49) . . . 1359

FIGYELŐ

Tihanyi János: Az osztrák ellenállási mozgalom múzeuma 1376

BESZÁMOLÓ

Beszámoló Marx Károly halálának 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésről *(Pritz Pál)* 1380
A nemzetközi munkásmozgalom-történet kutatóinak XVII. linzi konferenciája (1981. szept. 9–11) *(Jemnitz János)* 1386
A Pannón-térség a 19. század első felében *(Erdődy Gábor)* 1393
A nemesség a polgári korszakban 1780–1860. *(r. – l.)* 1395
Központi városok és vidékük az iparosodás korában *(Stier Miklós)* . 1398
Beszámoló a Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság XVII. ülésszakáról *(Tóth István György)* 1404

TÖRTÉNETI IRODALOM

Póka-Pivny Aladár–Zachar József: Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse: Kováts Mihály ezredes élete, 1724–1779. (Ism.: *Urbán Aladár)* 1406
A. Ióannina: Szümmeikta neóterész isztoriasz (Ism.: *Niederhauser Emil)* 1411
Nadja Danova: Nacionalnijat vaprosz v grackite politicseszki programi prez XIX vek (Ism.: *Niederhauser Emil)* 1412
Karl-Heinz Klär: Der Zusammenbruch der zweiten Internationale (Ism.: *Jemnitz János)* 1414
Jean Bruhat: A Kommün tagja. Eugène Varlin élete (Ism.: *Jemnitz János)* 1415
Bellér Béla: A magyarországi németek rövid története (Ism.: *Szász Zoltán)* 1417
Haladó ifjúsági mozgalmak Csongrád megyében (Ism.: *Lagzi István)* 1419
Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936 (Ism.: *Tilkovszky Loránt)* . . . 1420
Pintér István: A szociáldemokrata párt története 1933–1934 (Ism.: *Szakács Kálmán)* 1423
Németh József: A műszaki értelmiség a felszabadulás után (1945–1948 (Ism.: *Föglein Gizella)* 1426
Molnár István: Ifjúmunkás mozgalom Magyarországon 1945–1950. (Ism: *Izsák Éva*) 1428

FOLYÓIRATSZEMLE

Temma Kaplan: A felkeléstől a tömegsztrájkig: a munkás osztályöntudat és munkás közösségi tudat Andalúziában a 19. században 1431 – *James Green:* Az amerikai munkásmozgalom és az amerikai baloldal története 1432 – *Götz Langkau:* Rosa Luxemburg levelei az Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenisben 1435 – *Nancy L. Green:* Vázlat a párizsi zsidó munkásmozgalomhoz a 20. század elején 1936 – *Thomas R. Sykes:* A forradalmi szindikalizmus az olasz munkásmozgalomban: az agrársztrájkok Párma tartományban 1907–1908-ban 1437 – *Noelle Whiteside:* Ipari jóléti viszonyok és munkaügyi törvénykezés Nagy-Britanniában az első világháború éveiben 1438 – *David Kahn:* A kódmegfejtés az I. és a II. világháborúban 1440 – *Mick Jenkins:* Az akcióbizottságok, mint a harc eszközei 1441 – *Vilem Kahan:* A Kommunista Internacionálé, 1919–1943. A vezető testületek

személyi összetétele 1442 – *Eric Hobsbawm:* A népfront kormányok negyvenedik évfordulója 1443 – *Jack Cohen:* Marxizmus a reformizmus ellen, az általános sztrájk idején 1444 – *Piotr Lossowski:* Litvánia semlegessége az 1939. évi lengyel–német háborúban 1445 – *B. B. Piotrovszkij, V. A. Tyiskov:* A szovjet történészek kutatási eredményei a tizedik ötéves tervben 1446

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei *(Rozsnyói Ágnes)* 1448
Szekfű Gyula emlékülés Székesfehérváron *(Pók Attila)* 1451
A XVI. Nemzetközi Történészkongresszus tematikája (Stuttgart, 1985. aug.) 1452
Vörös Antal *(Vörös Károly)* 1453

SZÁZ ÉVE HUNYT EL MARX KÁROLY

Pach Zsigmond Pál

MAGYAR MARX-ÉVFORDULÓK*

A Marx-évfordulókról való megemlékezés – eleven és csaknem megszakítatlan hagyománya a magyar munkásmozgalomnak, a hazai szellemi és politikai progressziónak. Századunk elejéig tekintve vissza, az 1903. márciusi évforduló ötlik először szemünkbe, amikor „egy szegényes munkásegylet vendégszerető helyiségében" néhány tucat szocialista diák előtt Szabó Ervin,[1] a Petőfi-szobornál tartott sokezres munkásgyűlésen pedig Bokányi Dezső idézte fel a húsz esztendeje halott Marx emlékét – együtt az 1848-as magyar márciusi ifjakéval.[2] Jelképes erejűnek is érezhetjük ezt a gondolattársítást – amint azt a tényt is, hogy az irodalmunk új korszakát nyitó folyóirat, a Nyugat, első, 1908-i évfolyamában megjelenítette Marx alakját is egy negyedszázad távolából: Kunfi Zsigmond irodalmi veretű esszéjében.[3] A munkásmozgalmi sajtó pedig, kivált a Népszava és a Szocializmus, cikkek sorát szentelte a huszonötödik,[4] majd a harmincadik évfordulónak[5] – köztük Diner-Dénes József és Bresztovszky Ernő írásait. A Galilei Kör folyóirata, a Szabadgondolat Bárd Imre emlékezésével csatlakozott a méltatókhoz 1913-ban.[6] Megkapóak ezek a szövegek, naiv vagy tévedő passzusaikkal együtt is. A föleszmélés boldog izgalmával tanúsítják a marxizmus igazát, a meggyőződés áradó lendületével magyarázzák a történelmi vívmányt: a szocializmus tudományos elméletének kidolgozását és a munkásmozgalommal való egyesítését. A gondolkodás és a cselekvés, a kutatás és a politikai küzdelem alkotó egységének mintáját ünneplik Marxban, aki „megtestesítette

*Elnöki megnyitó a Marx Károly halálának 100. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián rendezett emlékülésen, 1983. április 27-én.

[1] *Szabó Ervin* előadása tíz évvel később, Marx halálának harmincadik évfordulóján jelent meg: Márciusi beszéd, Szabadgondolat, 1913. március, 75–80. – Újra kiadva: Szabó Ervin történeti írásai. Sajtó alá rendezte *Litván György*, Bp., 1979, 90–97.

[2] *Bokányi Dezső* beszédéről: Március ünnepe, Népszava, 1903. március 17, 2. – Vö. Márciusi gondolatok, Népszava, 1903. március 14, 1–2; Március-emléklap a márciusi nagy napok emlékére és Marx Károly halálának 20-ik évfordulójára. Hirdetés a Népszava 1903. március 17-i számában, 8.

[3] *Kunfi Zsigmond*, Marx, Nyugat, 1908, 7, 376–381. – *Bródy Sándor* irodalmi hetilapja már a huszadik évfordulón méltató megemlékezést közölt: Marx, Jövendő, 1903. március 15, 55–57.

[4] Marx halála évfordulóján, Népszava, 1908. március 14, 1–2; *Szabó Ervin*, Újabb Marx-irodalom, Szocializmus, 1907–08, 7, 193–200; 8, 231–237; 10, 298–305; *Renner Károly*, Marx és a munkások. Marx halálának 25. évfordulója alkalmából, Szocializmus, 1907–08, 10, 191–197; *Diner-Dénes József*, Marx mint művész, Szocializmus, 1907–08, 10, 306–314. – Lásd még a 8. jegyzetet.

[5] Marx, Népszava, 1913. március 15, 1–2; Marx Károly élete, ugyanott, 9–10; *Bresztovszky Ernő*, Él a halott, Népszava, 1913. március 16, 2–4; *Renner Károly*, Marx halála után – egy emberöltő, Szocializmus, 1912–13, 5, 193–199.

[6] *Bárd Imre*, In memoriam. Marx Károly halálának 30. évfordulójára, Szabadgondolat, 1913. április, 109–111.

magában a nemzetköziséget", s ugyanakkor „gondolatai minden ország proletárjai számára külön-külön, elkerülhetetlen és egyéni élménnyé váltak".[7]

S e korai magyar Marx-évfordulók egyik mélyen töprengő tanulmánya már feltette azt a kérdést is, amellyel a későbbi fordulóknak is szembe kell majd nézniük, újból és újból, mindmáig: hogyan válnak, hogyan válhatnak Marx gondolatai a *magyar* munkásosztálynak sajátos és egyéni élményévé, a magyar társadalmi-politikai gondolkodás szerves lételemévé, természetes mozgásformájává. A választ pedig – 1908-ban! – Czóbel Ernő és Pogány József – így fogalmazta meg: „A marxizmus ... nemzetközi érvényessége nem abban van, hogy kész receptjei vannak minden ország számára, hogy egyazon kaptafára akarja ráhúzni minden ország munkásmozgalmát, hanem éppen abban, hogy figyelembe veszi minden ország sajátosságait.... És éppen ezért egységes. Nem formulák, nem receptek, nem tervek, de módszer, de alapelvek. A marxizmus nyíltan vallja magáról, hogy nem az örök igazságok szakácskönyve, de fegyver a harcos proletariátus kezében ... Hogy a magyar proletariátus milyen módon fogadja magába a marxizmust, ezt az a környezet, az a nevelés szabja meg, amiben ez a mai Magyarország, ennek a politikai és gazdasági élete részesíti."[8]

A következő viharos-véres évtizedben a magyar munkásosztály tömegei, a magyar értelmiség széles rétegei váltak befogadóivá a marxizmus eszméinek. Már győzött a szovjet forradalom, de még tombolt a világháború, amikor Marx születésének századik évfordulóját ünnepelték meg világszerte. A magyar Marx-centenáriumot 1918 tavaszán irodalmi folyóiratunk, a Nyugat így kommentálta: „A polgári olvasónak talán furcsán hangzik, de nyugodtan leírjuk, Marx ma egyike a legszívesebben olvasott auktoroknak Magyarországon is."[9] S magyar marxisták fontos megnyilatkozásai kapcsolódtak az évfordulóhoz. Kun Béla a moszkvai Pravdában már a marxista tanítás jegyében diadalmaskodó orosz forradalomról cikkezett, kemény határozottsággal.[10] A nagybeteg Szabó Ervin a marxi elmélet és a szociáldemokrata pártgyakorlat ellentmondását, a szociáldemokrácia válságát elemezte a Huszadik Század hasábjain, s nehéz kételyekkel vívódva, Marx „heroikus életének példájához" fordult – amelynek hatása, írta, „azt hisszük, ... ezután fog csak igazában érvényesülhetni".[11] Buchinger Manó és Landler Jenő a szakszervezeti sajtóban, Alpári Gyula és Diner-Dénes József polgári radikális napilapokban köszöntötte a centenáriumot.[12] Kunfi Zsigmond, a Szociáldemokrata Párt központi ünnepségének elő-

[7] Szocializmus, 1907–08, 10, 297.

[8] *Czóbel Ernő* és *Pogány József*, Marx és a magyar proletariátus, Szocializmus, 1907–08, 10, 314–318; újra kiadva: Párttörténeti Közlemények, 1958, 2, 126–130. – Vö. *Cz.-P.*, Marx halálának huszonötödik évfordulóján, A Munka Szemléje (szerk. Diner-Dénes József), 1908, 8.

[9] *Révész Mihály*, Marx-irodalom, Nyugat, 1918, I, 12, 1048; vö. *Boross László*, Marx, Nyugat, 1918, II, 19, 508. – Az évforduló idején magyar fordításban olvasható Marx és Engels művekről: Népszava, 1918. május 5, 4–5; Szocializmus, 1918, 6, hátsó borítólap.

[10] *Kun Béla*, A penzai emlékmű, Pravda, 1918. április 28. In: Kun Béla, Válogatott írások és beszédek, I, Bp., 1966, 75–76; Marx és a kispolgárság, Pravda, 1918. május 4. In: Válogatott írások és beszédek, I, 77–82. – Vö. *Dersi Tamás*, Kun Béla publicisztikája 1917–18-ban, Valóság, 1968, 9, 80.

[11] *Szabó Ervin*, Marx, Huszadik Század, 1918, 1, 280–286. – Újra kiadva: Szabó Ervin válogatott írásai, Bp., 1958, 426–435.

[12] *Buchinger Manó*, Marx Károly születésének századik évfordulóján, Nőmunkás, 1918. május 1, 1–2; *Landler Jenő*, Ecce homo! Magyar Vasutas, 1918. május 1. (Marx-szám), 3–4; *Büchler József*, Marx Károly. 1818–1918, A Villamos, 1918. május 12, 2; *Diner-Dénes József*, Marx Károly,

adójaként, Bokányi Dezső „megrázó erejű" beszéde után lépve a szónoki emelvényre,[13] részletes elemzésben mérte fel az életmű tanulságait, s jutott arra a következtetésre, hogy ha a kapitalizmus 19. század végi fejleményei kérdőjeleket raktak is a marxizmus egyes prognózisai mellé, a „háborús gazdaság ... a kapitalizmusnak Marx jellemezte tendenciáit ellenállhatatlanokká tette"; így „Marx rendszere sohasem volt annyira igaz gazdasági és politikai részeiben egyaránt, mint 1918-ban, az imperialista világháború negyedik évében". „A reform vagy revolúció nagy problémája ... éppen a háború és az orosz forradalom révén most egészen új világításban kerül az emberiség elé"; a jelenkori, új világítást pedig „a szovjet, a bolsevikiek, Lenin" villantják fel. Kulcsmondatai voltak az utóbbiak Kunfi előadásának, amelyet a Szocializmus gazdag tartalmú Marx-száma közölt,[14] Rónai Zoltán és Varga Jenő cikkével együtt.[15]

Az 1918–19-es forradalmi csúcspont után a Marx-évfordulók szűk korlátok s kockáztató veszélyek közé szorultak az ellenforradalmi Magyarországon. A haladó polgári sajtóból eltűnt Marx neve, értékelése, a szociáldemokrácia lapjaiból pedig Lenine. Amikor Marx halálának ötvenedik évfordulóján a Népszava kiadásában ismét megjelent Kunfi Zsigmond 1918 májusi tanulmánya – Ipolyi Tamás álnév alatt –, csonka szöveg kerülhetett csak az olvasók kezébe: a kulcsmondatok rendre kimaradtak belőle.[16] A sajtópertől, elkobzástól való félelem miatt – vagy a szociáldemokrata pártvezetés opportunizmusa folytán? Nyilván mindkét okból következően. De bármily súlyos kritikai aggályaink lehetnek és vannak a Magyarországi Szociáldemokrata Párt korabeli elméleti tevékenységével szemben is, nem vitathatjuk el azt a történeti érdemét, hogy viszonylag széles munkásrétegek számára tette hozzáférhetővé a tudományos szocializmus alapgondolatait – felhasználva erre a megemlékezések jubiláris alkalmait is. A Marx halálának negyvenedik évfordulóján 1923-ban[17] és kivált az ötvenediken megjelentetett Szocializmus-számok nemcsak Max Adler, hanem Franz Mehring írását is közrebocsátották, s magyar szerzők – köztük Buchinger Manó, Bresztovszky Ede, Mónus Illés és Ries István – cikkeivel is hozzájárultak ahhoz, hogy a társadalmi fejlődés törvényszerűségének ismerete, „az osztályharc gyakorlatban alkalmazott elmélete", a kapitalista rend szükség-

---

Világ, 1918. május 4, 1–2; *Alpári Gyula,* Karl Marx, Neues Politisches Volksblatt, 1918. május 5. – A fentiek közül újra kiadva: Landler Jenő, Válogatott beszédek és írások, Bp., 1960, 251–260; Alpári Gyula válogatott írásai, Bp., 1960, 166–169. – A centenáriumhoz kapcsolódó hazai írásokról: *Jemnitz János,* Marx Károly 100. születésnapja a szocialista sajtó tükrében, Párttörténeti Közlemények, 1968, 2, 165–174.

[13] A központi Marx-ünnepség programja: Népszava, 1918. május 5, 8; az ünnepségről, *Bokányi Dezső* megnyitó beszédéről szóló beszámoló: Népszava, 1918. május 7, 4–5; továbbá: Magyar Vasutas, 1918. május 10, 2. és Nőmunkás, 1918. május 15, 2–4; a vidéki ünnepségekről lásd még: Népszava, 1918. május 8, 7. – A Népszava 1918. május 5-i száma vezércikkben és más közleményekben – köztük *Varga Jenő* Marx munkabérelmélete c. írásában – méltatta Marx életművét.

[14] *Kunfi Zsigmond,* Egy nagy élet tanulságai: Marx, Szocializmus, 1918, 6, 257–283. – Vö. *Kunfi Zsigmond,* Marxismus (1919–1918), Magyar Vasutas, 1918. május 1, 4–5.

[15] *Rónai Zoltán,* A marxizmus és a gyakorlat, Szocializmus, 1918, 6, 283–291; *Varga Jenő,* Marx társadalmi gazdaságtana, ugyanott, 300–304. – Vö. *Varga Jenő,* Marx mint szociálpolitikus, Munkásügyi Szemle, 1918, 9–10, 209–211.

[16] *Ipolyi Tamás* (= Kunfi Zsigmond). Egy nagy élet tanulságai: Marx. Mónus Illés előszavával. Bp., 1933. – Az előszó is utal némi rövidítésre: „A bevezető rész elhagyásával – mely Marx századik születésnapjára íródott – adjuk közre Ipolyi Tamás tanulmányát". Az 1933-ban kihagyott vagy módosított kulcsmondatok azonban nem a bevezető részben szerepeltek. – Vö. még a tanulmány felszabadulás utáni, jegyzetelt kiadásával: *Kunfi Zsigmond,* Marx és a marxizmus, Bp., 1945.

szerű meghaladásának tudata ne veszítse el hazai gyökérzetét.[18] „Az élő Marx" – ezt a címet adta a Népszava 1933. márciusi kolumnás vezércikkének. A gazdasági válság világot sújtó tényeiben, az „utcára vert proletárszázezrek . . . ijesztő nyomorában" ismét bizonyítottnak ismerte fel a marxi kapitalizmus-felfogásnak azokat az elemeit, következtetéseit is, amelyeket „a föllendülés idején . . . fölületes, kétkedő megállapításunk" a múltba utalt, és az egyidejű németországi események sokkhatása alatt is azt a meggyőződést sugallta, hogy „a fasizmus eszeveszettsége, . . . a Hitler-bandák . . . szembehelyezkedhetnek a társadalmi fejlődés irányzatával – de csak a történelem mércéjén mért egyetlen pillanatra".[19] Tíz évvel később, 1943-ban Marx-cikket közölnie persze már nem lehetett, de az 1943. március 14-i szám egyik belső oldalán kiemelt szedésben volt olvasható az emlékeztetés: „Ma 60 éve halt meg Marx Károly".[20]

Az illegalitásba kényszerült magyar kommunista mozgalom az ellenforradalmi korszakban egyetlen Marx-évfordulón tudott szélesebb hazai nyilvánossághoz szólni : az ötvenediken. Amikor Moszkvában Kun Béla a Kommunista Ifjúmunkás Internacionálé Központi Végrehajtó Bizottsága plénumán átfogó emlék-előadásban fejtette ki a marxizmus–leninizmus lényegét, a szociáldemokratizmus éles bírálatát – nem mentesen persze a pártvonal akkori merevségétől;[21] amikor Lukács György a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetségének az évforduló alkalmából rendezett ankétján tartott nevezetes felszólalást „Utam Marxhoz" címmel[22] – ugyanakkor Budapesten a Kommunista Ifjúmunkások Magyarországi Szövetsége közölt emlékezést illegális lapjában, az Ifjú Proletárban,[23] a párt legális folyóirata, a Társadalmi Szemle pedig 1933. februári számában bejelentette az itthoni kommunisták merész tervét: „Marx halálának 50. évfordulóján, március közepén megjelenik a Marx Emlékkönyv", benne fontos Marx és Engels

[17] *Várnai Dániel,* A negyvenedik évforduló, Szocializmus, 1923, 3, 97–99; *Csanády Ferenc,* Marx, ugyanott, 99–109; *Franz Mehring,* A „Kapital" első kötete. [Részlet a Marx-életrajzból], ugyanott, 109–116; *Max Adler,* Marx, a gondolkodó, ugyanott, 117–123. – A Népszava 1923. március 16-i száma „Marx" címmel mint szerkesztőségi vezércikket közölte Várnai Dániel írását, öt évvel később pedig szerkesztőségi cikkben emlékezett meg Marx születésének 110. évfordulójáról: Népszava, 1918. május 5, 3. Ezekben a cikkekben voltak bolsevizmusellenes utalások is.

[18] A „Marx-szám" tartalma: *Buchinger Manó,* A diadalmas marxizmus, Szocializmus, 1933, 3, 73–80; *Szekszárdi László,* Marx munkabérelmélete, ugyanott, 80–83; *Mónus Illés,* A társadalmi fejlődés törvénye, ugyanott, 84–93; *Bresztovszky Ede,* Marx, Engels és a magyar 1848, ugyanott, 93–98; *Ries István,* Marxizmus és a jog, ugyanott, 98–102; *Beregi Tivadar,* Hegel világnézete, ugyanott, 103–104; vö. *Hort Dezső,* Marx kérdései és feleletei, Szocializmus, 1933, 4, 114. Ezekben a cikkekben nincs kommunistaellenes kitétel.

[19] Az élő Marx, Népszava, 1933. március 12, 1.

[20] Népszava, 1943. március 14, 5.

[21] *Kun Béla,* Marx. Előadás a Kommunista Ifjúmunkás Internacionálé Központi Végrehajtó Bizottsága plénumán, Marx Károly halálának 50 éves évfordulóján, Moszkva–Leningrád, 1933. In: Kun Béla, Válogatott írások és beszédek, II, Bp., 1966, 264–313. – Vö. Világ proletárjai egyesüljetek! A Kommunista Internacionálé kiáltványa Marx Károly halálának ötvenedik évfordulójára, Új Március, 1933, 1–4, 26–32.

[22] *Lukács György,* Utam Marxhoz. Az Internationale Literatur Marx halálának 50. évfordulója alkalmából kiadott különszámában, 1933, 185–187. – A magyar fordítás: Valóság, 1968, 9, 67–69. Újra kiadva: Lukács György, Curriculum vitae, Bp., 1982, 99–103.

[23] Marx Károly, Ifjú Proletár, 1933. március, 10–12. – Vö. még *Nádas Endre,* Emlékbeszéd helyett [Marx Károly halálának 50. évfordulójára], Munka (szerk. *Kassák Lajos*), 1933. április, 770–773.

dokumentumokkal és magyar szerzők tanulmányaival.[24] Az előzetes híradás a szerzők nevét nem közölte, de – mint ismeretes – az Emlékkönyv számára írta Révai József a Gyűjtőfogházban „Marx és a magyar forradalom" című tanulmányát, amely fontos útjelzője volt nemzeti történetünk 1848-as nagy fordulópontja tudományos megvilágításának, egyben marxizmus és magyarság eszmei találkozásának.[25]

A magyar Marx Emlékkönyv 1933 márciusában nem jelenhetett meg. A folyóirat jókora késéssel következő májusi száma döbbent szavakkal, de a folytatás elszánásával adta tudtul, hogy a főszerkesztő Madzsar József után az Emlékkönyv másik szerkesztőjét, Sándor Pált is letartóztatták, s vele a folyóirat más munkatársait, köztük Antal Jánost, Schönstein Sándort és Ujvári Imrét is, mert „a mai hatalmi rendszer minden bátor marxista hangot el akar némítani Magyarországon".[26] Az elmaradt Emlékkönyv anyagának egy részét a Társadalmi Szemle 1933. májusi – akkor utolsó! – száma mégis közreadta. Megjelent Friedrich Lessner régebbi keltű visszaemlékezése – Marx egykori harcostársáé, aki ötven évvel ezelőtt maga is ott állt a highgate-i sírnál.[27] S megjelent Sándor Pálnak az Emlékkönyv bevezetőjéül szánt írása, amely merte megnevezni s idézni Lenint és kimondani a kommunistáknak azt a meggyőződését, hogy „Marx halálának ötvenedik évfordulóján a szocialista társadalom küszöbén állunk" – mert „joggal kezdhetünk új lapot a történelemben szocialista korszak címmel akkor, midőn a világ egyhatodrészén az első ötéves terv lerakta az új társadalom alappilléreit", és „ennek az építésnek ... világraszóló jelentősége van".[28]

Alig több mint egy évtizedbe telt – de milyen nyomasztó, vészes évtizedbe! –, hogy új lap nyílt Magyarország történetében is; hogy az ellenforradalmi korszak mélypontjai után újból kibontakozhatott marxizmus és magyarság találkozása, s Marx ismét egyike lett a legolvasottabb auktoroknak Magyarországon. Bármily futó pillantást vetünk is csak ezúttal a felszabadulás óta eltelt idők magyar Marx-évfordulóira, közelmúltunk politikai eszmetörténetének számos jellemző mozzanatát idézik elénk a dokumentumok.

Hadd emlékeztessen rájuk most csak néhány szemelvény.

Az újraindult Társadalmi Szemle és a napisajtó 1948 kora tavaszi számai, amelyek ismét együtt méltatták Marx örökségét az 1848-as márciusával, a Kommunista Kiáltvány s a magyar forradalom és szabadságharc centenáriumán.[29]

[24] Társadalmi Szemle, 1933, 2, hátsó borítólap.

[25] *Révai József*, Marx és a magyar forradalom, Új Hang, 1940, 1–3; kötetben először: Révai József, Marxizmus és magyarság, Bp., 1946, 74–125. – A tanulmány megírásának körülményeiről és a kézirat sorsáról az 1940-ben írt bevezetés és az 1946. évi kötet előszava tájékoztat: 5, 72; vö. *Lackó Miklós*, Válságok – választások, Bp., 1975, 292.

[26] Madzsar nélkül (szerkesztőségi cikk), Társadalmi Szemle, 1933, 3, 97. – Vö. *Madzsar József* válogatott írásai. Kárpáti Endre bevezető tanulmányával, Bp., 1967, 94–98; *Lázár Vilmos*, Madzsar Józsefről szólva, Valóság, 1968, 9, 72; *Sándor Pál*, Az ár ellen, Bp., 1970, 19–21.

[27] *Lessner Frigyes*, Egy munkás emlékezése Marx Károlyra 1893. március 14-én, Marx halálának 10 éves évfordulóján, Társadalmi Szemle, 1933, 3, 103–110.

[28] *Sándor Pál*, Marx, Társadalmi Szemle, 1933, 3, 98–103. – Vö. „... a marxizmus a háború óta a tudományos elmélet birodalmából a politikai gyakorlat terére lépett, s ott, bármennyire harcolnak is ellene, ott is marad": *(Sp.)*, Az élő Marx, Korunk, 1933, 4, 321–323.

[29] *Mód Aladár*, 1848–1948, Társadalmi Szemle, 1948, 1, 1–5; *Fogarasi Béla*, A százéves Kommunista Kiáltvány, Társadalmi Szemle, 1948, 2, 81–90; *Czóbel Ernő*, Adatok a Kommunista Kiáltvány történetéhez, ugyanott, 91–102. – A Történelmi Emlékbizottság üléséről, Szabad Nép,

A Marx halálának 70. évfordulójára készült tanulmány, amely a tudományos szocializmus alkotói több mint félszáz művének többszázezres példányszámú magyar megjelenéséről adott számot a felszabadulás óta;[30] és az ugyanez alkalommal közölt Szabad Nép-cikk – 1953. márciust írtunk akkor –, amely a marxizmus *korábbi* magyar terjesztőinek zömét ilyen címmel minősítette: „Marx magyarországi meghamisítói."[31]

Molnár Erik emlék-előadása, amely ugyanekkor hangzott el az Akadémián, s a személyi kultusz légkörétől csak külsőlegesen érintve, maradandó értékű foglalatát adta a marxizmus tudáskincsének.[32]

Szakasits Árpád 1958 márciusi és májusi írásai, melyekben régi magyar Marx-évfordulók nemes hevülete, pátosza csengett össze a megújuló szocialista jelen iránti bizalom hangjával, a kétfrontos eszmei harc gondolatával.[33]

A Népszabadságnak ugyancsak 1958-ban, a 75. évfordulón közzétett cikke, amely humanizmus és szocializmus elválaszthatatlan egybekapcsolásában jelölte meg Marx gondolati teljesítményének egyik fő motívumát.[34]

Friss István ünnepi beszéde, amelyet a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tartott a névadó 150. születésnapján, az elvi álláspont biztonsága és az új kérdések iránti nyitottság jegyében.[35]

Az 1967–1968-as évfordulók alkalmából megjelent elméleti igényű folyóiratcikkek, amelyek – polgári nézetekkel vitázva – az utóbbi évtizedek feltáratlan összefüggéseinek elemzését és tevékenységünk nemzetközi és hazai körülményeinek önálló értékelését állították társadalomtudományi gondolkodásunk előterébe.[36]

Azoknak a kollégáinknak, elvtársainknak a legutóbbi évfordulókhoz kapcsolódó írásai, akik közül többen most is itt ülnek körünkben, és fejtegetéseik mai magyar marxisták meggyőződésének hitelét küszködéseikkel és vívódásaikkal együtt érzékeltetik, s a marxizmus–leninizmus fejlődésének új távlatai felé mutatnak.[37]

1948. február 8, 5; A Kommunista Kiáltványról és a szabadságharcról . . ., Népszava, 1948. március 11, 2; 1848 – forradalmak éve, Szabad Nép, 1948. március 12, 5.

[30] *Práger Miklós*, Marx és Engels műveinek magyar kiadásairól és elterjedéséről, Társadalmi Szemle, 1953, 3, 320–325; vö. *Ötvös Géza*, Kiállítás Marx Károly életéről, ugyanott, 326–329.

[31] Marx magyarországi meghamisítói, Szabad Nép, 1953. március 12; vö. Marx Károly és a magyar munkásmozgalom, Népszava, 1953. március 14, 3.

[32] *Molnár Erik*, Marx a nemzetközi munkásmozgalom vezére, Társadalmi Szemle, 1953, 3, 281–297. – Vö. *Mód Aladár*, Marx és a magyar történelem, ugyanott, 298–312.

[33] *Szakasits Árpád*, „Neve és műve is élni fog századokon át", Népszava, 1958. március 14, 2; *Szakasits Árpád*, Marx Károly születésének 140. évfordulójára, Pártélet, 1958, 5, 24–33. – Vö. A marxizmus legyőzhetetlen (Marx születésének 140. évfordulójára), Társadalmi Szemle, 1958, 5, 1–12.

[34] Marxizmus és humanizmus (Marx Károly halálának 75. évfordulójára), Népszabadság, 1958. március 14, 3. – Vö. A diadalmas marxizmus. Marx Károly halálának 80. évfordulójára, Népszabadság, 1963. március 14, 5.

[35] Marx Károly. *Friss István* előadása a jubileumi megemlékezésen, Népszabadság, 1968. május 5, 3; Népszava, 1968. május 5, 1. és Pártélet, 1968, 5, 3–9. – Vö. *Friss István*, Marx tanításának érvényessége. Százötvenöt éve született Marx Károly, Népszabadság, 1973. május 5.

[36] Lásd pl. Százéves a „Tőke", Társadalmi Szemle, 1967, 7, 54–64; Százhúsz éves a Kommunista Kiáltvány, Társadalmi Szemle, 1968, 2, 3–11; A marxi életmű ereje. Születésének 150. évfordulóján, Társadalmi Szemle, 1968, 5, 3–7.

[37] Lásd pl. *Mátrai László*, Marx Károly és a XX. századi tudomány, Magyar Tudomány, 1968, 7–8, 405–408; *Sőtér István*, Marx, a klasszikus, Nagyvilág, 1968, 6, 803–804; *Vitányi Iván*, A

A Marx-évfordulók százados magyar történelmi hagyománya tehát nem merül ki a megemlékezés ünnepi tényében vagy a roppant eszmei hagyaték egyes részeinek recitálásában.

E hagyomány legfőbb tartalma és lényege: Marx szellemében nézni szembe a szocializmus történeti útjának kemény realitásaival; Marxtól ösztönzött tudományos elmélyedéssel, intellektuális bátorsággal és gyakorlati cselekvéssel kutatni-munkálni a választ szocializmus, magyarság és emberiség jelenének feszítő kérdéseire.

második prométheuszi forradalom. Marx Károly születésének 150. évfordulójára, Élet és Irodalom, 1968, 18, 1–2; *Józsa György,* A Kommunista Kiáltvány megjelenésének 125. évfordulójára, Társadalmi Szemle, 1973, 2, 8–14; *Óvári Miklós,* A Kommunista Kiáltvány időszerűsége, Élet és Irodalom, 1973, 8, 5; *Tőkei Ferenc,* Egyén és közösség, Világosság, 1973, 3, 129–139; 4, 239–242; 5, 257–263; 6, 321–327; *Lukács József,* Marxról – jelenidőben, Társadalmi Szemle, 1973, 5, 3–15.

Jemnitz János

MARX ÉS AZ ANGOL, BELGA MUNKÁSMOZGALOM (1877–1883)

I.

Köztudott, hogy Marx életének nagyobb részét Angliában töltötte el, hogy az angol munkásmozgalom három különböző és fontos korszakát, a chartista 40-es, az I. Internacionálé, majd az 1880-as évek eseményeit nemcsak közvetlen közelből figyelte meg, hanem a kortárs angol munkásmozgalom szereplőivel kapcsolatot is tartott. Ugyanígy közhelyszámba megy, hogy a tőkés fejlődést is elsősorban éppen az angol adatok alapján elemezte, ahogyan a politikai pártok tevékenységét is tüzetesen nyomon követte. Mégis mindjárt itt kettős ellentmondással találkozunk: egyfelől Marx közvetlen befolyása az angol munkásmozgalomra mégis kisebb volt, mint a kontinens néhány munkásmozgalmára – és nem csupán a németre. A másik ellentmondás, hogy noha éppen az utóbbi két évtizedben részben éppen az I. Internacionálé születésének 100. évfordulója kapcsán több jelentős monográfia látott napvilágot, amelyek főleg, vagy nagyon szorosan éppen Marx és az angol munkásmozgalom kapcsolatait vizsgálták[1] – a téma még ma sem tekinthető távolról sem megoldottnak. Részben már csak azért sem, mert még a Marxhoz intézett levelek sem kerültek kiadásra, s ehhez még hozzászámíthatjuk az Engelshez írt leveleket, valamint az e téma szempontjából igen fontos „harmadik személyek" levelezését. Itt például gondolhatunk Marx közvetlen munkatársainak, Eccariusnak, Jungnak levelezésére, amely ugyancsak kiadatlan, holott évtizedeken át szoros kapcsolatban álltak az angol szakszervezeti vezetőkkel,[2] s jóllehet a baloldali új fiatal szakszervezeti vezetők egynémelyike vagy önéletrajzokat írt (William Thorne,[3] Tom Mann)[4] vagy rövidebb életrajzi cikkei, emlékezései jelentek meg (J. Keir Hardie)[5], amelyekben mindig szó esik Marxról, a marxi hatásról – a kérdést mégsem lehet megoldottnak tekinteni. Persze ugyanily módon részlegesen nyomon követhető az értelmiségi fiatalok egy részének közeledése Marxhoz, hiszen Belfort Bax nagyobb önéletrajzot is írt,[6] Hyndman ugyancsak –

[1] Pjervij Internacional. Moszkva 1–2. k. 1964, 1965; *Henry Collins and Chimen Abramsky:* Karl Marx and the British Labour Movement. London, 1965; *V. E. Kunyina:* Karl Marx i anglijszkoje rabocseje dvizsenyije. Moszkva, 1968; The Minutes of the General Council of the First International. Moszkva, é. n. I–IV. köt.

[2] A levelezés ngyobb része részint a moszkvai Marxizmus–Leninizmus Intézet, részint az amszterdami International Instituut voor Sociale Geschiedenis archívumában található.

[3] *William Thorne:* My Life's Battles. London, é. n.

[4] *Tom Mann:* Diaries. London, 1923; *Jemnitz János:* Tom Mann. Bp., 1970.

[5] Keir Hardie's Speeches and Writings. 1888–1915. London, 1928.

[6] *Ernest Belfort Bax:* Reminiscences and Reflections of a Mid and Late Victorian. London, 1918.

bár ez igencsak problematikus írás[7] – és W. Morris[8] is saját maga írta meg, hogy „miként lett szocialista". Rendelkezésre áll Eleanor Marx és Edward Aveling néhány rövidebb írása,[9] (az ő levelezésük is csak részlegesen jelent meg, bár az Eleanor Marxról újabban megjelent életrajzírók ezt alaposan kihasználták)[10] és a kép megalkotását segíti az I. Internacionálé hajdani osztrák úttörőjének, Andreas Scheunak önéletrajza is. Scheu tudvalevően az 1860-as évektől ugyancsak angliai emigrációban élt, maga is részt vett az angol szocialista munkásmozgalomban, s feljegyzései a Marx- és angol hatás szempontjából is elsőrendű értékűek.[11]

A hiányok és eredmények eme esetleges és vázlatos számbavétele után mintegy előzetes következtetésként adódik: bár kétségtelen, hogy az angol munkásoknak még szervezett része is kívül maradt a közvetlen marxi befolyás sugarán, a fenti források is bizonyítják, hogy tévedés lenne, ha e hatást egyszerűen kiiktatnánk, lebecsülnénk, hiszen az a hatás már az 1860-as években is (igaz, csak átmeneti időre) mindenki számára nagyon is kézzelfoghatóvá válhatott.

Az is ismeretes, hogy ez a befolyás az 1870-es évek elején több okból csökkent, amiben ezúttal a gazdasági okok mellett nagyobb szerepet játszhattak a közvetlen politikai motívumok, a Kommünt követő új nemzetközi reakciós hullám, amikor az angol szakszervezeti vezetők nagyobb és befolyásos csoportja (Odger, Cremer, Howell, Hales, Applegarth, Lucraft) fordított hátat az Internacionálénak – Marxnak.[12] (Bár persze ez a hátatfordítás se egyforma.)

Az 1870-es évek végére, de még inkább az 1880-as évek elejére következett be Marxnak ez az „elzártsága" – ami azért nem volt ekkor sem teljes, hiszen ott voltak a régebbi ismeretségek, az olyan hajdani chartista értelmiségi vezetők, mint Ernest Jones, vagy Weiler, akikkel a baráti kapcsolat ugyanúgy fennmaradt, mint Harneyval vagy más

[7] *H. M. Hyndman:* The Record of an Adventerous Life. London, 1911.

[8] *William Morris:* How I became a socialist. In *William Morris:* Selected Writings and Designs. Ed. by Asa Briggs. London, 1962.

[9] Eleanor Marx és Edward Aveling írásai közül nagyon kevés olvasható magyarul. Néhány fontosabb cikkük egykor a Die Neue Zeit hasábjain jelent meg. Rendszeresen írtak e témakörben is a To-Day, Progress, a Justice, a The Commonweal hasábjain, és önálló brosúrákat is megjelentettek.

[10] *Yvone Kapp:* Eleanor Marx. I–II. k. London, 1976; *Harold Wessel:* Tussy. Avagy huszonhét levél Eleanor Marx–Aveling mozgalmas életéről. Bp., 1978. *Chuschichi Tsuzuki:* The Life of Eleanor Marx. London, 1967.

[11] *Andreas Scheu:* Umstürzkeime. Wien, 1923.

[12] A korai, 1870-es évek ezen elfordulásának, eseményeinek ugyancsak nagy irodalma van. Mindenekelőtt Collins és Abramsky, valamint V. E. Kunyina említett monográfiájára és az 1964–65-ben Moszkvában megjelentetett Pjervij Internacional c. kötetre kell utalni. De e témát érinti az Essays in Labour History. In Memory of G. D. H. Cole (Edited by Asa Briggs and John Saville) London, 1960. tanulmánykötet is. Végeredményben azonban e probléma is még sok kiadatlan forrásanyag alapján kiegészíthető. Az elfordulásnak azonban egyéb okai is voltak – így amikor „visszagyűrűzött" Marxnak egy 1872-es sajtónyilatkozata az angol szakszervezeti vezetők „megvásároltságáról" – ez felgyorsította, elmélyítette a szakadást. (*B. C. Roberts:* The Trades Union Congress. 1868–1921. London, 1958. 80.) Cole viszont az elfordulást inkább annak tulajdonítja, hogy az angol szakszervezeti vezetők inkább a „hazai" dolgokkal törődtek, s fokozottan elveszítették érdeklődésüket „a marxi Internacionálé" iránt. (*G. D. H. Cole:* British Working Class Politics. 1832–1914. London, 1941. 70–72.) Cole-nak e kitétele, amivel ő egy homályos előítéletekkel, leegyszerűsítésekkel teli vélekedésre utal, ugyancsak érdekes, méghozzá éppen Marx és az angol munkásmozgalom összefüggésében, de e korszakra itt nem tudunk kitérni.

értelmiségiekkel. Az új mozzanatnak mégis az látszik, hogy az 1880-as évek elején az említett új fiatal munkás-szakszervezeti vezetők kezdtek Marx körül feltűnni.

S említésére méltó a korabeli generációs eltérés az öregekkel szemben, a nagyobb radikalizmus, a liberális reformokból való kiábrándulás, hiszen a fiatalok ekkor „kezdtek", amikor már világossá vált az is, hogy a nevezetes 60-as évekbeli reformok mégsem változtatták meg a társadalom osztályokra szakadtságát és a szociális-gazdasági ellentéteket. Vagyis a más tapasztalatok ekkor is megmutatkoztak Marx „munkás-környezetében". Ugyanakkor szembetűnő az is, hogy a fiatal generáció munkásképviselői foglalkozásukat tekintve is más indítású, mint a hajdani 60-as évek nagy nemzedékéé. Hiszen a 60-as években azok a munkások, akik az angol szakszervezeti mozgalom, a Londoni Junta élén álltak, s akik különböző időben egyúttal az I. Internacionálé vezető testületének is tagjai voltak, s e fórumról is jól ismerték Marxot (de nemcsak innen), — mind kisipari szakmunkások voltak. Marx „összekötői", Eccarius és Lessner szabó, Jung órás, Howell kőműves, Applegarth, Cremer és Lucraft asztalos, Odger cipész, és az egyedüli gyáripari munkás: Hales, a szövőmunkás volt. Ezzel szemben az újak már máshonnan kerültek ki: John Burns és Tom Mann gépészmunkás volt, nagyobb gyárakban dolgoztak, ugyanúgy, mint a nem-szakmunkás gázgyári Thorne, avagy a bányász Keir Hardie. Új munkásrétegnek, a gyáripariaknak a mozgalomba való bekapcsolódását mutatták.

Ami a két generáció közötti politikai határvonalat illeti, megint csak az 1867-es reformokhoz, többek között éppen a választójogi reformhoz kell visszanyúlni, hiszen ennek révén a nagy városokban a munkások jelentős része is választójoghoz jutott — ami az idősebbek számára nagy élményt kínált. S a reform utáni első választás nyomán a liberálisok szövetségében, pontosabban az ő „uszályukban" 1874-ben ténylegesen munkások is a parlamentbe kerültek, így a bányászok szervezetének akkori vezetői. Ami azonban mégis jellemző maradt, az éppen az volt, hogy ezek az igazi munkásvezetők ekkor nem mozdultak el a liberálisok oldaláról. Így ekkor volt igazán hegemón az a „lib-lab" irányzat, amely a liberálisokkal karöltve tudott csak elképzelni haladást, s aminek éppen az angol szakszervezeti mozgalomban és vezetői között voltak mély gyökerei[13] — amit Marx jól látott. Részben e tendenciát érzékelve, részben ennek mélyebb gazdasági összefüggései ismeretében Marx ténylegesen nem várt gyors változásokat, átütő sikereket a szocializmus angliai áttörését illetően.

Mindamellett kisebb szocialista irányultságú szervezetek, klubok az 1870-es években is tovább tevékenykedtek,[14] sőt az 1870-es években is megjelentek olyan köztársasági-radikális orgánumok, amelyek szocialista gondolatokat is népszerűsítettek. A cikkírók gyakran szintén még a régi generációkból kerültek ki, és „szocializmus-képükbe" ugyanúgy beletartoztak a chartista, mint az owenista tradíciók, de már megjelentek a vulgarizált marxi gondolatok is.[15]

Marx az angol valóság változásait, s ezen belül a progresszió különféle lehetőségeit nagyon sokoldalúan és körültekintően kísérte nyomon. Így például egyaránt figyelemmel

[13] Az angol szakszervezeti vezetők és a liberális párt kapcsolataira vö. *G. C. Roberts*, i. m.

[14] *V. E. Kunyina:* Karl Marx i anglijszkoje rabocseje dvizsenyije. Moszkva–Miszl, 1968. 384–386.

[15] *V. E. Kunyina*, i. m. 387; *G. D. H. Cole*, i. m. 83–87, Labour's turning point. 1880–1900. Ed. by E. Hobsbawm. London, 1948. 31–33.

kísérte a tory-demokrata vonulat cikkeit, megnyilvánulásait, de még több kapcsolata volt a liberális párt balszárnyán elhelyezkedő polgári radikálisokkal.

Megjegyzendő, Marx mindig tüskésen írt azokról, akik egyszer már a munkásmozgalomban szerepeltek, és később pártoltak vissza a polgári radikálisokhoz — főként akkor, ha az illetők maguk is munkások, befolyásos munkásvezetők (Cremer, Howell, Hales és mások) voltak, de elnézőbb volt olyan értelmiségiekkel szemben, akik mintegy azonos pályán mozgó szimpatizánsok maradtak. Így például Edward Beesly neves történelemprofesszorral[16] mindvégig fennmaradt baráti jó viszonya, noha Beesly kezdetben az I. Internacionálé megalakításában is „elnöki" pozíciót foglalt el. Később Beesly a munkásmozgalomban közvetlenül nem vett részt, de segítőkészségét soha nem tagadta meg, az angol munkásmozgalom és a kontinens forradalmárai iránt mindig jóindulattal viseltetett. Így elég jellegzetes, hogy amikor az orosz–török háború idején Marx és Engels elérkezettnek látta az időt, hogy az angol közvélemény előtt leleplezzék a cárizmust, s ugyanakkor megszólaltassák az orosz forradalmárokat, akkor Marx hozzá fordult, hogy ő helyezze el Lavrov cikkeit a radikális Fortnightly hasábjain.[17]

S ha Marx 1877 márciusában Beeslyt kereste meg, ugyanígy figyelemre méltó, hogy Liebknechthez fordulva milyen haraggal írt a már említett liberálisok pórázán haladó trade-unionistákról (itt egymás után említve Howellt,[18] Halest, Shiptont, Osborne-t). E csoportosulást tömören így jellemezte: „A munkásosztály irányítása teljesen átment a trade unionok megvásárolható vezetőinek és hivatásos agitátorainak a kezébe."[19]

De ugyanebben az 1878 februári kritikus levélben Marx még egy további és talán még baljósabb jelenségre is figyelmeztet: arra ugyanis, hogy előfordul a trade-unionista konferenciákon, hogy még csak nem is ezek a szereplők lesznek a hangadók, nem is munkások, hanem kifejezetten a liberális párt tisztségviselői.

Végül a munkásügy angliai helyzetéről szólva kitért az angol politikai gyakorlatban mindig is fontos aspektusra: a parlamenti tükörkép helyzetére, s arra az őt külön is

[16] Erről részletesebben *Royden Harrison:* Professor Beesly and the working-class movement. In Essays in Labour History. I. m.

[17] Marx–Engels Művei. 34. k. 252.

[18] George Howell ekkoriban különösen nagy szerepet játszott, mintegy kettős minőségben is. Kőművesmunkásként és szakszervezeti vezetőként lett a londoni mozgalom egyik vezetője és az I. Internacionálé Főtanácsának tagja, de egyúttal a liberális-radikálisokkal is állandó kapcsolatban maradt, a Reform Liga és más bizottságok tagja. Egy ideig a szakszervezetek parlamenti bizottságának titkára, kiterjedt publicisztikai tevékenységet folytat a jellegzetes lib-lab szellemben, de gyakran éppen a munkásság szociális helyzetéről írva. 1878-ban jelentet meg egy írást az I. Internacionálé történetéről, amely Marxból nagy haragot vált ki, s Marx ekkor írja meg egyik utolsó írását, amelyben Howell ferdítéseit cáfolja meg (Marx–Engels Művei 19. k. 139–144.). Howell nem sokkal ezután 1881-ben liberális parlamenti jelöltként lép fel – és bukik meg, amit Marx nagy elégtétellel fogad (MEM. 35. k. 244.). A konfrontáció középpontjában az áll, hogy Howell szerint az Internacionálé úgy indult, hogy annak célkitűzéseit Gladstone is elfogadhatta volna, vagyis visszamenőleg „liberálisra" festette az Internacionálé zászlaját, s ezért írt Marx is róla 1881-ben csak úgy, hogy Howell az Internacionálé „renegátja". De persze nemcsak a múltról volt szó: Howell ekkor programkönyvekkel jelentkezik, a Liberális Párt oldalán szervezi a munkás szervezeteket, s így kerül szembe nemcsak Marxszal, hanem a radikálisokkal is. Ő maga azonban még többször megemlékezik Marxról, a vele való találkozásokról (vö. *F. M. Leventhal:* George Howell and Victorian Working Class Politics. London, 1971.)

[19] MEM. 34. k. 315.

felháborító jelenségre, hogy a liberális párt soraiban helyet foglaló munkásképviselők, az ún. „lib-lab" politikusok is hallgattak akkor, amikor az éhező munkások védelmében kellett volna megszólalniuk.[20]

A feszültségek, az új útkeresések elsősorban a gazdasági, szociális ellentétek nyomán, ebben a szférában jelentkeztek – de nem egyedül. Mint ahogyan az 1860-as években az I. Internacionálé megalakulása is nemzetközi eseményekhez, háborúkhoz, háborús feszültségekhez kapcsolódott, ez a tradíció is tovább élt az 1870-es években.

Az 1878-as orosz–török háború, amely Marxból is élénk érdeklődést váltott ki, az angol politikai életben is jelentős viharokat kavart. E háború összetett problémákat állított az angol progresszió különféle csoportosulásai elé. A háborúval kapcsolatban ugyanis a radikális-szocialista lázongók a sajtóban elsősorban az orosz imperialista törekvéseket bírálták (köztük volt maga Marx, s mellette a fiatal tory-radikális, később szocialista Hyndman és a pozitivisták egyik vezető publicistája, Frederick Harrison). Ennek a csoportosulásnak azonban ügyelnie kellett, hogy bebizonyítsa függetlenségét Disraelitől s a toryktól, akik e háborút angol imperialista beavatkozásra kívánták felhasználni. A progresszió másik vonulata viszont a balkáni török kegyetlenségeket szellőztette (közéjük tartozott az ismert kitűnő, sokoldalú angol művész, William Morris is). Ennek a csoportosulásnak viszont azt kellett bebizonyítania, hogy nem áll a liberálisok szolgálatában, illetőleg nem azért szólal meg, mert a cári kormányzattól felvett „guruló rubelek" késztetik erre.

Ehhez a második csoportosuláshoz tartozott az angol mérsékelt munkásvezetők egész széles köre, akik a különféle liberális, de már radikális körökben tiltakoztak a török vérengzések ellen, s lefogták a kormány kezét, nehogy a törökök oldalán nyíltan beavatkozzon. (A tiltakozók között volt a textilmunkások két befolyásos vezetője, John Hales és Thomas Mottershead, akik 1871-ben még az Internacionálé Főtanácsának tagjaként aláírták a Párizsi Kommün védelmében kibocsátott hivatalos Marx-üzenetet.)[21]

A háború összefüggéseinek megítélésével kapcsolatban így az angol radikális áramlat, még azok is, akik már a szocializmus irányában haladtak, mélyen megoszlottak, s Marx például pont az ellenkező táborba került, mint Morris.[22] Mint ismeretes, Marx Oroszország katonai vereségétől remélte, hogy ott szociális forradalom kezdődik, amely azután majd egész Európára átgyűrűzik.[23]

A másik oldalon nem lényegtelen az a mozzanat, hogy Disraeli és a tory kormányzat munkásokat is mozgósítani tudott kifejezetten háborús-nacionalista és „keleti-imperialista veszély" jelszavakkal.[24]

Az 1870-es évek végén Anglia belekerült abba az elhúzódó gazdasági válságba, amely merőben új helyzetet teremtett. Ez természetesen közvetlenül érintette a munkásság helyzetét, s más tényezők hatásával együtt azzal járt, hogy a becslések szerint az átlagbérek szintje az 1880-as évekre az 1860-as évekhez képest 30%-kal esett, s ugyanakkor hirtelen megemelkedett a munkanélküliség. Országosan 12%-ra ugrott, de az

[20] MEM. 34. k. 315.

[21] *E. P. Thompson:* William Morris. Romantic to Revolutionary. London, 1955. 246–250.

[22] *E. P. Thompson:* William Morris. I. m. 251–260.

[23] Marx–Engels Művei. 34. k. 71–84.

[24] *E. P. Thompson:* W. Morris. I. m. 261–262. Másfelől tény, hogy a szakszervezeti vezetők és a radikális értelmiségiek között ekkor is sor került együttműködésre. (Vö. *G. C. Roberts:* i. m.)

elbocsátások még súlyosabban, közvetlenül érintették a szakszervezeteket, így a szervezett munkások 25%-a maradt munka nélkül.[25]

Természetesen ez önmagában kedvező helyzetet teremtett a radikalizálódásra, s mint Marx valamivel később, 1882 januárjában megjegyezte, sokféle, sokarcú radikalizálódásra vezetett, ami „arra készteti jelenleg a brit filisztert, hogy meg akarjon tudni egyet s mást a szocializmusról".[26]

Ezen a talajon 1880–1881-ben egy sor radikális klub, munkásszervezet alakult,[27] amelyek többnyire nem váltak ugyan országosakká, átütő erejűekké, de már szocialista gondolatokat is népszerűsítettek. 1880-tól jelent meg a The Radical c. hetilap is, amelyről Marxnak jó véleménye volt,[28] s amely Marxot is meg akarta nyerni munkatársnak. Ez is azt tanúsítja, hogy Marx munkáskapcsolatai kiszélesedőben voltak.

A „szélesebb" munkáskapcsolatoknak ekkor is az Angliában dolgozó ír munkások képezték egyik tömegbázisát. Ismert, hogy Marx már az 1860-as években is mennyire fontosnak tekintette az ír munkásokkal való kapcsolatokat. Ezek 1880–1881-ben újra elevenek voltak, mind Marx és a szocialista irányban tájékozódó ír munkásvezetők,[29] mind az új radikális klubok és az írek között.[30]

Marx és Engels levelezését forgatva, 1881 nyarán még inkább a mindennapok margójára tett részmegjegyzésekkel találkozhatunk. Így Marx 1881. augusztus 9-i, Engelshez írott levelének megjegyzése is még jellegzetesen erősen múltbanéző. A rövid két sorban két névvel találkozunk, Beeslyével és Weilerével. Mind a kettőhöz a „nagy napok", az I. Internacionálé időszakára visszanyúló kapcsolat, barátság fűzi; mindketten radikális értelmiségiek, sőt Weiler kifejezetten szoros értelemben véve is szocialista. A kétsoros utalás Marx elégedetlenségét juttatta kifejezésre,[31] amely „a családon belüli" butaságokra vonatkozott.

Az angol szocialista progresszionak mindvégig, újra és újra változó összefüggések között, de szinte örök problémája maradt nemcsak a munkásmozgalom és a szocialista gondolatok találkozásának megvalósítása, hanem az értelmiségiek megnyerése is. Az 1880-as évek kezdetén ez óhatatlanul azt követelte, hogy a liberálisok (illetve kisebb részt a tory radikálisok) oldaláról elvonva nyerjék meg őket a szocialista gondolatoknak. Ami a liberális orientáltságú értelmiségieket illette, ezek körében ekkor nagyon sokféle irányzat élt tovább: hajdani chartistáké, owenistáké, kereszténységszocialistáké és harcos ateistáké.

[25] *G. C. Roberts:* i. m.; *V. E. Kunyina:* i. m. 399.

[26] Marx–Engels Művei. 35. k. 244.

[27] *G. D. H. Cole:* British Working Class Politics. 1832–1914. London, 1941. 84–85.

[28] Uo.

[29] Lásd Eleanor Marx 1881. február 27-i levelét erről Wilhelm Liebknechthez. (*Wilhelm Liebknecht:* Briefwechsel mit Karl Marx und Friedrich Engels. The Hague, 1963. 428–429.) Ugyanekkor Marx másik leánya, Jenny küldött jegyzeteket az ír kérdésről férjének, Charles Longuet-nak, aki azután George Clemenceau lapjában, a La Justice-ben ír cikksorozatot az ír kérdésről s annak szociális összefüggéseiről. (Tudvalevő, hogy Longuet ekkor a Justice belső szerkesztőségének tagja volt.) Eleanor „ír-állásfoglalásaihoz" vö. Y. Kapp és H. Wessel idézett életrajzait. Eleanor a To-Day és a Progress hasábjain is többször érintette e témát.

[30] Magyar nyelven erről lásd: *A. L. Morton:* Az angol nép története, valamint *Jemnitz János:* Az angol Szociáldemokrata Föderáció kialakulása. (1881–1883). A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1983. Bp., 1982. Továbbá: *G. D. H. Cole:* i. m. 79–86.

[31] Marx–Engels Művei. 35. k. 15.

Ezek az angol politikai színpadon még mind a progresszió térfelén helyezkedhettek el, de nagyon sokan már – Marx híres „Brumaire" írásának hasonlatával élve – már „hátrafelé", a negyedik rend, a munkásság és a szocializmus felé „rúgtak". Így történt, hogy amikor Marx és az angol szocialisták az 1880-as évek elején a szocialista eszmék emancipációjáért küzdöttek, akkor Bradlaugh-ba, csoportjába, lapjába, tevékenységébe ütköztek.

Charles Bradlaugh harcos ateista volt, aki felolvasógyűlésein és a parlamentben is „megbotránkoztatta" a polgárokat. Szónoki képessége, és folyóirata, a National Reformer révén, befolyásának köre kiterjedt a munkásság bizonyos rétegeire is. Ugyanakkor a társadalmi problémák megközelítésében Bradlaugh szigorúan az adott társadalmi rend korlátai között maradt, a Párizsi Kommün idején pedig élesen szembefordult már a szocialista mozgalommal, a harcoló proletariátussal, és ettől az időtől kezdve Marx mindig is leküzdendő ellenfelet látott benne s csoportjában. Ez a régi ellentét újult fel ismét az 1880-as évek elején, s Marx hosszabb levélben sok adalékkal világosította fel Charles Longue-t az ellentétek jellegéről.[32]

Az angol munkásmozgalom újratájékozódásánál, s a szocialistáknak a polgári radikális baloldalról való leválásánál külön mérlegelendő ennek a radikális baloldalnak jellege, hiszen e baloldal fontos és különleges szerepet töltött be az angol politikai életben – ami a magyar történeti irodalomban igazán ritkán nyert megvilágítást. A radikálisok rangos folyóiratában, a Marx által is rendszeresen olvasott és sokszor idézett Fortnightly hasábjain éppen Marx halálának hónapjában jelent meg a munkásmozgalmat is ismerő H. Labouchère[33] tollából egy irányt szabó írás. Ebben Labouchère hangsúlyozta: „éppen az különbözteti meg a gyakorlati embert az álmodozótól, hogy meg tudja ítélni, mi a lehetséges, s mi nem az". Csakhogy e bevezető után Labouchère éppen radikális kicsengést adott gondolatmenetének, amikor leszögezte: „ebben az országban több éven át bevett szokás volt annak feltételezése, hogy a demokrácia gyakorlatilag lehetetlen kormányzási rendszer, s mindazok, akik ezt óhajtják, vagy csak megjósolják annak bekövetkeztét, azok javíthatatlan álmodozók." Majd éppen e konzervativizmus – avagy amit a radikálisok még elkeseredettebben támadtak, a liberális párt vezetésben érvényesülő nagypolgári arisztokratizmus, antidemokratizmus – a whig-irányzat ellenében, mint Labouchère ugyanitt megfogalmazta, „e demokratikus öntudatosság mindenütt terjed, s sokan vélik úgy, hogy a lehetetlen mégis lehetséges". Labouchère azonban nem fejezte be gondolatmenetét ezzel a megnyugtató szép „fejlődésvárással". Visszautalt az 1831. évi reformtörvény megszületésére, majd megállapította: „a demokraták nem olyan ostobák, hogy azt hinnék: a szegénység egyszerű törvényhozási úton is megszüntethető".[34]

Labouchère azonban demokrata – és nem szocialista volt. Így cikkét ezután így folytatta: „de azt sem hiszik, hogy a szegények és gazdagok sorsa közötti eltérés valaha is eltüntethető." Sőt Labouchère demokratizmusának e passzusnál kitűntek további gyenge pontjai is, ahol a liberalizmus elméleti alapján állva védhetetlenül sebezhető maradt az

[32] Marx–Engels Művei. 35. k. 137–138. Megjegyzendő, az is érdekes, hogy Marx milyen sokoldalúan közelít a „Bradlaugh-táborhoz". E rövid helyzetelemzésben a szociológiai szempontok ugyanúgy jelentkeznek (milyen a munkabázisa), mint a vezetők és potenciális vezetők személyi portréi.

[33] H. Labouchère-ről Marx egyébként ugyanekkor „gyilkos" jellemrajzot adott. (MEM. 35. k. 139.)

[34] *H. Labouchère:* A Democrat on the Coming Democracy. The Fortnightly, 1883 március.

általa gyűlölt whigek számára. Labouchère szerint ugyanis a demokraták „nem sarkallnak arra, hogy az emberek arról álmodozzanak, hogy az emberek között lehetséges az abszolút gazdasági egyenlőség", majd bekövetkezett a kritikus pont, ahol maga is érezte a belső ellentmondást, amikor így írt: „sőt azt sem szeretnék, hogy megsértsék a tulajdonjogot, noha éppenséggel óhajthatnák, hogy határt szabjanak a kevesek ezen jogának, amikor az magába foglalja azt, hogy ez a sokaknak ártalmára van."

Labouchère itt kifejezetten már osztály, rétegérdekek jelentkezésével érvelt, amikor megjegyezte: „mi sem természetesebb, hogy a toryk és whigek, a nagybirtokosok és a milliomosok" ellenzik a demokratikus reformokat. Majd így folytatja: „mi, demokraták, tudjuk, hogy a demokrácia nagy változásokkal jár, s azért örülünk elkövetkeztének, mert kívánjuk ezeket a változásokat. Mi tudjuk, hogy a kézművesek és a mezőgazdasági munkások a politikai és társadalmi problémákat friss szemlélettel közelítik majd meg, s értéküknek megfelelően fognak róluk ítélni." S a gondolatsor logikus következményeként a demokrácia tényleges továbbépítését szorgalmazta — a parlamenti demokrácia kiépítése terén.

A radikálisoknak demokratikus, sőt szociálisan demokratikus nyitására jellemző, hogy a Fortnightlynak ezen márciusi száma közölte A. C. Swinburne-nek azt az írását, amit Louis Blanc emlékének ajánlott. Persze az ajánlás kevéssé nyerhette volna el Marx tetszését, hiszen e szociális aspektus a marxi kritériumok szerint nagyon is elmosódó volt. Marx többnyire csak bírálta Blanc-t, s ha Blanc vállalása a Fortnightly hasábjain pozitív is volt, mégis egyúttal mutatta, hogy a Fortnightly leghaladóbb radikális demokratái is még mily messze álltak Marxtól.

A Fortnightly szemléinek azonban van még néhány más vonulata is, ami figyelemre méltó, s kapcsolódik a kor „szocializmus-feltérképezéséhez" és így közvetve vagy közvetlenül Marx helyének kijelöléséhez. Egy hónappal Marx halála után a Fortnightly hasábjain nagyobb körkép jelent meg „az európai terrorról", amelynek alapjául a franciaországi merényletek, a spanyol Mano Negra tevékenysége szolgált. A cikk szerzője végeredményben az anarchistákat és a kollektivista szocialistákat különböztette meg.[35]

Az esetlegesebb európai szemlékkel szemben a Fortnightly még Marx élete utolsó hónapjaiban érdekesebb cikket közölt arról, ami Marxot közvetlenül is foglalkoztatta: az egyiptomi angol katonai intervenció, majd Egyiptom angol leigázásának angol radikális és munkás visszhangjáról. A lap világosan érzékeltette, hogy a munkások, s közöttük egyik legszervezettebb erőként a mezőgazdasági munkások, kifejezetten elítélően szólaltak meg e háborúról.[36] Mindez megint csak azt bizonyította, hogy még a külpolitikában is a hivatalossal szemben — ellenközvélemény is kialakult.

S ugyancsak még Marx életében a másik liberális folyóirat, a Nineteenth Century szintén közölt cikkeket a munkáskérdésről, illetőleg a szociális nyomorról. A szemlék természetesen itt sem Marx szellemében készültek, de a munkás-szociális kérdés „jelenlé-

[35] *Emile de Laveleye:* The European Terror. The Fortnightly Review, 1883 április. – Megjegyzendő, az angliai szocializmus úttörésének egyik legismertebb, legjobb korai történetírója, Max Beer hangsúlyozta (aki még a kortársakkal találkozott), hogy Beesly-ék jóakarata, és a szerkesztők liberalizmusa ellenére a lapban az igaz marxista interpretációkat tudatosan hárították el – még Beesly ilyen ismertetését is. (*M. Beer:* Fifty years of international socialism. London, 1935.)

[36] *Burt, Thomas:* Working Men and War. The Fortnightly Review 1882 november. (Burt személye fontos: egyszerre képviselő és szakszervezeti vezető.)

téről", sőt arról is tanúskodtak: tisztában voltak azzal is, hogy a feszültség „robbanásveszélyes" lehet. A Nineteenth Century idevágó írásait azonban talán még inkább áthatotta az a liberális-demokrata szellem, hogy a feszültség és a nyomor a további reformok segítségével még csökkenthető.

E folyóiratban a munkásság helyzetéről szóló igen alapos, sok adatra támaszkodó szociográfiai írások George Howell tollából származtak. Howell ezekben az években lép fel a liberális párt jelöltjeként a parlamenti választáson (és bukik meg). A teljes igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy Howell ugyanakkor szorgalmasan kilincsel a liberális párt vezetőinél, hogy nyújtsanak támogatást a liberális párt égisze alatt működő Labour Representation League-nek, majd e kísérlet meghiúsulása után az 1878-ban hasonló céllal induló National Liberal League-nek. Howell mindkét próbálkozása zátonyra futott, s egyik liga sem tudott komoly munkásbázist szerezni.[37]

Az angol radikális progresszív csoportosulások és a munkásmozgalom találkozásának, összefogási kísérleteinek egyéb területei is voltak.[38] Ezek közé tartozik a későbbi történeti fejlődés „eltüntető" hatására ma már alig-alig számon tartott agrárradikalizmus vonulata. Ismeretes ugyan Henry George munkája, s az is, hogy a „georgizmus"-nak ekkoriban szinte valamennyi ország radikálisaira, sőt munkásmozgalmára hatása volt, s érthetően ez még fokozottabban állt Angliára, ahol George írásainak terjedése előtt nem állt semmiféle nyelvi akadály. Ismeretes Marxnak a georgizmusról alkotott véleménye, és az is, hogy a földek államosításának ekkor népszerűvé váló elgondolásáról ekkoriban fejtette ki, hogy az mennyiben marad radikális polgári követelés, s miért nem antikapitalista jellegű.[39]

Az elméleti munkák megjelenése és marxi kritikájuk azonban természetesen ezúttal sem esett teljesen egybe a tömegek, sőt még a radikális mozgalmak kisebb tömegeinek reagálásával sem. Így az 1860-as évek végén alakult meg az a „Land and Labour League", amely a földek államosításának alapkövetelésével együtt néhány más radikális követelést is támasztott: így a progresszív adók, a bankok államosítását, és a kötelező, ingyenes állami oktatás bevezetését, a nemzeti adósságok, az állandó hadsereg megszüntetését, és a nyolcórás munkanap törvényes bevezetését. Vagyis a Land and Labour League egy sor „általános polgári radikális" reformkövetelés mellett kifejezett munkásvédő intézkedéseket is sürgetett: a két Internacionálé közötti időben a nyolcórás munkanap ügyét is felkarolva.[40]

A programpontok megfogalmazása mellett persze nem érdektelen az sem, hogy kik is tömörültek ebben a szervezetben. Ami a tagságot illeti, a kérdés rejtély marad, de a vezetők között a következő neveket találjuk: George Odger, Benjamin Lucraft, John Hales, John Weston, Thomas Mottershead – valamennyien az I. Internacionálé Főtanácsának tagjai, akik ha időről időre szembe is kerültek Marxszal, valamennyien megismerkedtek vele, hosszabb-rövidebb ideig hatása alá is kerültek.

[37] *F. M. Leventhal:* George Howell and Victorian Working Class Politics. London, 1971.

[38] Egy ilyen összefogó kapocs volt a Reynolds Newspaper, amelyben szakszervezeti vezetők (így Howell többször) is megszólaltak, munkás-szociális hírek jelentek meg – s a napilap radikális volt.

[39] MEM. 35. k. 177, 185–186.

[40] *V. Delahaye:* Le Mouvement de la nationalisation du sol en Angleterre La Revue Socialiste. 1881. január 20.

Ezen ismertebb összefüggések mellett azonban lényegesebbnek látszik, hogy az 1870-es évek végén, az 1880-as évek elején nagyon is élő tömegmozgalom állt a radikális agrárreform mögött, ami nemcsak a nincstelenné vált ír agrárnépességre támaszkodott, hanem Angliában és Skóciában is kibontakozott. A mezőgazdasági munkásoknak ekkor már élő és hatásos szervezete volt, amelynek képviselői megszólaltak a szakszervezetek évi kongresszusain, és az Ír Földligával együtt a politikai és szociális radikalizmusnak fontos pillérét alkották.[41]

Míg Marx és Engels sokszor ha bizonyos kritikával, de mégis nagyobb megértéssel szemlélte, követte nyomon részint „a bázison" kialakuló munkás tömegmozgalmakat, annál élesebb kritikával illették az erős angol szakszervezetek élén álló vezetőket. Ez különösen jól megfigyelhető a Labour Standard Shipton nevű szerkesztője esetében, aki inkább „alkalmi jövevény" Marx és Engels angol kapcsolataiban, s akitől éppen ezért jóval kevesebbet vártak. Pontosan tudták, Shiptonnak komoly súlya van az angol szakszervezeti mozgalomban funkcionálisan is, s azért is, mivel külön munkáslappal is rendelkezik, amelyben Engels ekkor még rendszeresen megszólalt. Csakhogy Engels ezt a fórumot viszonylag könnyű szívvel adta fel, amikor azt tapasztalta, hogy egyfelől cikkeibe érdemileg belenyúlnak, megnyirbálják, másfelől, amikor úgy ítélte, a lap összjellegén vajmi keveset változtat az ő néhány cikke.

S itt találkozunk Engels sommás értékelésével, amely tömörsége mellett is árnyalt. Engels így írt Marxnak: „a politikai részben pedig ±, de túlnyomóan gladstonista". S mindjárt így folytatta: „A visszhang, amely egy-két számban ébredni látszott, ismét elaludt."[42] Vagyis Engelst ekkor is az foglalkoztatta, hogy mennyiben sikerül a munkások szélesebb körével kapcsolatokat teremtenie.

Ugyanitt, ebben az összefogott és kevéssé optimista áttekintésben Engels így zárta gondolatait: „A brit munkás éppenséggel nem akar továbbmenni, az eseményeknek kell felrázni őt, az ipari monopólium elvesztésének."[43]

Így, noha – mint Engels és Marx sorai bizonyították, a Labour Standardnak ilyen irányú tevékenységével több mint szkeptikusak voltak – a korabeli Angliában a lapnak mégis voltak értékei, ha ezeket nem is a marxi mérce alapján lehet értékelni.

A Labour Standard hetilapot a londoni szakszervezetek szövetsége, vagyis az elitmunkások szervezetei jelentették meg. Végeredményben a Labour Standard pontosan annak a munkás-szociális reformszemléletnek adott hangot, amely már a fábiánusok színrelépése előtt is hatott a munkásmozgalomra, amely nem határolta el magát a liberálisoktól, de ugyanakkor a kontinentális fejlődésvonulatoktól élesen eltérően, jóval határo-

[41] *Delahaye* idézett cikk. Ennek a tételnek korlátai is vannak, Cole szerint az agrárszegénységet ekkor még nem lehetett a modern monopoltőke ellen mozgósítani. (*G. D. H. Cole:* Chartist portraits. London, 1941. 242.

[42] Marx–Engels Művei. 35. k. 17. A Marx–Engels-féle értékelésekkel összevetendő Harneyé, aki 1881. május 20-án írta Engelsnek: a liberális párt darabokra törik, „de nincs sok reményem", mivel úgy látta, a munkásvezetőket a „manchesteri szellem" tölti el, csak a parlamentbe akarnak bejutni, méghozzá liberális függésben. (The Harney Papers. I. m. 294–295.)

[43] Uo. – Megjegyzendő, hogy amíg Engelsnek megjelentek cikkei a Labour Standardben, voltak régi elvbarátai, akik külön gondoskodtak arról, hogy e cikkekre felhívják fiatal követőik figyelmét. (*H. Collins–C. Abramsky:* Karl Marx ... i. m. 303.) Marx londoni környezetéről beszámol, érdekes részleteket közöl az ekkor Londonban élő *Karl Kautsky* is: Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky. Wien, 1955. 18–34.

zottabb volt bennük az a munkásöntudat, amely mégis mindig megkülönböztette őket a „nagy liberális párttól", de ami egyéb tényezők mellett ugyancsak megalapozta ezt az érzést, szemléletet, amelynek alapján mindenféle ideológiát, értelmiségi receptet fenntartással fogadtak – így a marxi munkákat, szemléletet is.

A lap hangvételére igen jellemző, hogy miként nézett az 1882-es új esztendő elébe. „Sokat tehetünk annak érdekében, hogy az 1882-es év végén boldogabbak és jobbak legyünk, mint jelenleg. Többre vagyunk hivatva az életben, minthogy csak együnk és aludjunk."[44] Ez a végeredményben önálló szervezkedésre, tevékenységre hívó vezércikk is leszögezte: „Ezért bízzunk abban, hogy az 1882-es esztendőben megtörténik az, hogy erőinket egyesítjük annak az osztálynak helyzete javítására, amelyhez tartozunk." A cikk azzal folytatódik, hogy szorgalmazza „azoknak a szociális és politikai reformoknak elnyerését, amelyek oly sürgetően kívánatosak".

E cikknek volt még egy fontos mozzanata, ami ugyancsak a Labour Standard értékét bizonyította, s egyúttal azt is, hogy Marx és Engels minden haragja ellenére, Engels miért ehhez a laphoz fordult, hogy annak rendszeres munkatársa legyen. Ugyanis a Labour Standard nemcsak reformokat, szociális reformokat sürgetett a munkásság javára, hanem azzal is tisztában volt, hogy ennek elérésében nekik is szerepük lehet. A szerző ugyanis leszögezte: „nem lehet azt állítani, hogy a munka és a tőke harca az elmúlt évben a munka javára eredményesen záródott volna, s ennek végzetes oka éppen a munkásság szervezetlenségében rejlik".[45]

Majd ugyanebben a cikkben bekövetkezik az az ugyancsak jellegzetes „kibicsaklás", amikor az osztálytudatosság mellett, azt szinte agyonütve jelentkezik a kompromisszumkeresés messzemenő vállalása. Ez a zavar, kettősség volt az, ami igazán lehetetlenné tette Engels számára a lappal való tartós együttműködést. A cikk, amelynek szerzője azon óhajának ad kifejezést, hogy „az az év, amelybe belépünk, reméljük, ment lesz a harcoktól", végül egy olyan gondolattal záródik, amely még sűrűn fog vissza-visszatérni az angol munkásmozgalomban: olyan kompromisszumot kell elérni, amely egyaránt kedvező mind a munkásoknak, mind a tőkéseknek.

De a Labour Standardnek nem csupán ez volt meglepően „modern" hangvétele. A lapnak ugyancsak jellegzetessége volt a „parttalanság", párhuzamos, sőt ellentétes vélemények megjelenése. A Marx által is megbecsült ír S. A. Rosa, (akiért Eleanor ifjúkorában kifejezetten lelkesedett), olvasói levélben fordult a lap szerkesztőségéhez, és rendkívül éles szavakkal tört pálcát a lib-lab irányzat egyik szellemi „nagyja", a Marx által kipellengérezett Howell fölött. Rosa így írt: „Minthogy a munkásképviselet kérdése egyre inkább leköti számos olvasójuk figyelmét, néhány szót szeretnék szólni a tárgykörhöz. A munkás parlamenti jelölteknek vissza kellene utasítaniuk mindenféle szövetségi kapcsolatot mind az úgynevezett liberális, mind a konzervatív párttal. Független munkásképviselőknek kell lenniük, s a Munkáspárt tagjaként kellene megválasztódniuk, nem pedig szimpla liberálisként, avagy konzervatívként." Rosa még messzebb ment, s Howell újabb választási vereségét is annak tulajdonította, hogy a választók számára úgy tűnhetett, mintha a liberális kormányzat egyszerű kiszemeltjével lenne dolguk, majd az ír munkások nevében leszö-

[44] Random gatherings. Labour Standard. 1882. január 7.
[45] Uo.

gezte: „amikor mi képviselőket választunk, akkor mi nem Gladstone-hivőket kívánunk megválasztani, hanem olyan embereket, akik a munkásérdekekkel törődnek majd".[46]

A párhuzamosság, zavarosság – miként azt Engels is felháborodva jelezte – később sem tűnt el. Ugyanebben a hónapban újabb cikk jelent meg, amely a mezőgazdasági munkások és kisbérlők helyzetét elemezte, de amely megint egyszerre kívánta úgy javítani e rétegek helyzetét, hogy közben még a nagybirtokosok érdekei se rövidüljenek meg. S ugyanekkor megint megjelenik egy olyan cikk is, amely a munkásrétegek szerfelett kicsiny parlamenti képviseletét teszi szóvá – megállapítva, hogy Németországban a munkásoknak sokkal nagyobb a parlamenti képviselete.[47]

A Labour Standardnak volt még egy másfajta értéke is. Így – igaz, különösebb lelkesedés és részletesebb információ nélkül – de mégis hírt adott alkalomról alkalomra a különféle radikális-demokrata csoportosulásoknak a liberális párttal szembehelyezkedő erőfeszítéseiről is. Így írt a Demokrata Föderáció megalakulásáról, üléseiről – avagy a liverpooli demokratáknak tanácskozásáról, ahol a helyi csoport titkára ugyancsak annak a véleményének adott hangot, hogy a legjobb munkáselemeket maga köré tömörítve kiválik majd a liberális pártból, hogy ténylegesen jobban biztosíthassa a munkásérdekek védelmét.[48]

Vagyis Marx élete utolsó napjaiban valóban tanúja lehetett egyfajta nagyon széles, sok szinten, sok régióban megmutatkozó erjedésnek – ami végeredményben mind ténylegesen a munkásság öntudatosodását bizonyította –, s egyúttal egy új értelmiségi generáció színrelépésének, amely eljutott nemcsak a meglevő rendszer bírálatához, hanem a munkássággal való összefogás gondolatához is.[49]

Az angol valóság, s a szociális-demokratikus progresszió táborának, lehetőségeinek felmérésénél Marx is, Engels is széles spektrumon mérte fel mindig e kérdéseket. Így időről időre azt elemezték, hogy mi történik az uralkodó osztályok, pártok köreiben – s természetesen még inkább a hajdani szövetségesek, a liberálisok, s még inkább a liberális radikálisok köreiben.[50]

Ugyanebből az időből kelt Marx egyik szerfelett kritikus hazai megjegyzése Hyndman „politikai missziójáról", amiről megállapította, hogy az „problematikusnak tekinthető".[51] E misszió végeredményben az az erőfeszítéssorozat, szervezkedés,

[46] Land Labour Reform. Labour Standard, 1882. január 7.

[47] The representation of Labour in Parliament. Labour Standard, 1882 január 14.

[48] Labour Standard 1882. január 28., február 4.

[49] A helyi szinten és több éven át végbemenő folyamatok fontosságára többek között E. P. Thomson hívta fel a figyelmet, aki egyfelől rámutatott, hogy régebbi chartista veteránok miként váltak az 1880-as évek elejére szimpla liberálisokká és „Gladstone-hivőké", míg másfelől ugyanerre az időre miként léptek fel Yorkshire körzetében azok a fiatal új vezetők, akik hosszabb időn át különféle szocialista szervezkedések élén állottak. (*E. P. Thompson:* Homage to Tom Maguire. In Essays in Labour History in memory of G. D. H. Cole. London, 1960.)

[50] MEM. 35. k. i. m. 25–26.

[51] I. m. 48. A. Hyndman jelenséghez vö. *Chuschichi Tsuzuki:* H. M. Hyndman and British Socialism. Oxford 1961. – Hyndman maga 1880. október 1-én írta meg azt a témánk szempontjából nagyon fontos, s napjainkig egészében még publikálatlan Moszkvában őrzött levelét, amelyben többek között megemlékezik az Egyesült Államokban tett útjáról, és hogy ekkor volt ideje elolvasni „A tőke"-t. „Ezúttal időt találtam, hogy gondosan elolvassam nagy munkáját, »A tőke«-t, francia kiadásban. Teljes lecke volt számomra, s személy szerint többet tanultam belőle, mint eddig bármely

propagandatevékenység – aminek eredményeként a brit Demokrata, majd Szociáldemokrata Föderáció megszületett.[52] Marx eme Engelshez 1882. április 8-án írt levelében megint előtérbe kerültek ugyan Hyndman személyi-taktikai hibái, de a levél egész levegője mégis – ekkor is, később is – azt érzékeltette, hogy Marxnak rendkívül erős fenntartásai voltak magának a kísérletnek kilátásairól.[53]

Marx angol szocialista kapcsolataiban külön sajátos helyet foglal el William Morris. Morris már 1882 nyarán kész volt csatlakozni a szocialistákhoz, s ebben részint családi okok, részint az angol szocialista mozgalom állapota, s az akadályozta, hogy erős fenntartásokkal élt a volt tory-radikális Hyndmannal szemben. 1882 telén azonban már rendszeresen megjelent a Demokrata Föderáció felolvasó gyűlésein, majd 1883 januárjában belépett annak tagjai sorába.

Noha Morris szocialista elkötelezettségéhez sem ekkor, sem később nem fért soha kétség, ez nem jelentette azt, hogy „marxistává" lett volna. Morris és Marx találkozása azonban mind történetileg, mind az itt vizsgált téma szempontjából fontos. Morris életrajzírója idézi, hogy Morris egy barátja 1883 februárjában azt jegyezte fel, hogy Morris ekkor kezdte Marx írásait – francia fordításban – olvasni.[54] Az akkor már „befutott" költő, műfordító és képzőművész azonban Marx írásainak ismeretével, vagy azokkal ismerkedve sem vált marxistává: ekkoriban inkább Owent dicsérte. Olvasmányai, és Scheu-al, Baxszel és Hyndmannal folytatott beszélgetései nyomán szocialista ismeretei lassan elmélyültek. Így saját előadásaiban is már hangsúlyozottan beszélt az osztályellentétekről, amelyeken már nem lehet „túllépni".[55] Ugyanakkor az értelmiségi „költő" Morrisból kiütközött a mindenféle „tekintély" ellen, és általában mindenféle elméleti iskolával szembeni lázadás és az elmélet szerepének „leértékelése".

Morris e szemléletére igen jellemző, hogy amikor az északi szocialisták propagandaelőadásra hívták, s az angol viharsarokban, Glasgow-ban a megjelentek feltették neki a kérdést, hogy elfogadja-e Marx értéktöbbletelméletét, akkor a fennmaradt feljegyzés szerint Morris így reagált: „Hogy őszintén beszéljek, nem tudom, milyen Marxnak az értékelmélete, s átkozott legyek, ha meg akarnám ismerni." Majd ehhez hozzáfűzte: „Hogy a teljes igazságot elmondjam, barátaim, igyekeztem megérteni Marx értékelméletét, de a politikai gazdaság nem az én asztalom, s ebből számomra igen sok merő badarságnak tűnik. De úgy vélem, ennek ellenére is szocialista vagyok. A politikai

---

könyvből, amit olvastam. Nem tudom követni minden következtetését, valószínűleg azért, mert nem teljesen értem." (C.P.A.I.M.L. f. 1. op. 5. e hr. 4182.) A teljes képhez hozzátartozik, hogy Hyndman még az amerikai útja előtt, július 25-én levélben fordult Marxhoz, jelezte közelgő útját, és időpontot kért, amikor meglátogathatná – egyúttal néhány barátját is bemutatandó, akik az angol politikai harcokban véleménye szerint még szerepet fognak játszani. De Hyndman ekkor még messzemenően csak politikai szocialista pályájának küszöbe előtt tapogatózik, még mint „hazafias angol" jelentkezik, s a politikai szociális reformokat úgy keresi, hogy azok „ne járjanak veszélyes konfliktusokkal". (CPA IML. f. 1. op. 5. e. hr. 4160.) Négy–öt évvel később Hyndman minderről már egészen másként ír – s ebben kétségtelen a marxi hatás.

[52] E kérdésnek nagy angol, orosz és német irodalma van. Magyarul vö. *A. L. Morton:* Az angol nép története. Bp., 1947. és *Jemnitz János:* Az angol Szociáldemokrata Föderáció létrejötte (1881–1883). A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1983. 17–30.

[53] Marx–Engels Művei. 35. k. 48.

[54] *E. P. Thompson:* William Morris, i. m. 308.

[55] I. m. 310–311.

gazdaságtanból elég számomra az, hogy tudom, a here osztály gazdag, s a munkásosztály szegény, s hogy a gazdagok azért gazdagok, mert megrabolják a szegényeket. S ezt azért tudom, mert saját szememmel látom. Nincs szükségem könyvekre, hogy erről meggyőzzenek."[56]

Amennyire markáns volt Morrisnál „az elmélet lebecsülése", legalább ilyen határozott volt forradalmisága – és szocialista elkötelezettsége. Hitvalló nyilatkozatát így folytatta: „számomra teljesen mindegy, hogy ez a rablás az értéktöbblet révén történik, avagy a jobbágyrendszer avagy nyílt rablás révén. Ez az egész rendszer felháborító és elviselhetetlen, s amit nekünk szocialistáknak tennünk kell, az nem más, mint hogy összefogjunk ennek teljes megdöntésére, és egy olyan együttműködésen alapuló társadalmi rendszer kialakítására, amelyben nincsenek urak és nincsenek szolgák . . . Dióhéjban ez az én politikai gazdaságtanom és szociáldemokráciám."[57].

S ami Morris különleges helyét, megbecsülését illeti, arról az egyik szocialista irányba induló kortárs értelmiségi, akiről közismert, hogy mily fukaran mérte a dicséreteket, George B. Shaw, így írt: „ebben az időben ismerkedett meg Morris azzal a kísérlettel, amely arra irányult, hogy ebben az országban megszervezzék a szocializmust. Ez a kora nyolcvanas években kezdődött meg. Ő magára vállalta és vezette a kísérleteknek azt a részét, amit senki más nem tudott volna vállalni: hogy osztálykülönbségre való tekintet nélkül összefogja mindazokat, akik képesek megérteni az egyenlőséget és a kommunizmust."[58] De ha Shaw maga is szinte mint vitathatatlan tényt mutatja ki Morris morális tisztaságát és szocialista meggyőződöttségét, nem kevésbé világos az, amit maga Morris is hangsúlyozott, hogy szocializmusa bár nem antimarxista ugyanakkor nem is marxi gyökerekből eredt.

S a teljes igazsághoz hozzá tartozik, hogy Morris, ha a politikai gazdaságtanban nem is tudott elmélyedni, „A tőke" történeti folyamatokról szóló fejezeteit saját önéletrajzi írása szerint „nagy élvezettel" olvasta.[59] S végül is Morris volt az, aki tartós szövetségese lett a marxistáknak Angliában. Ő volt az, aki a Hyndmannal szembeforduló marxistákkal egy évvel később megalakította a Szocialista Ligát, amelynek legfontosabb személyisége lett,[60] aki ekkoriban szoros kapcsolatban állt Engelsszel, majd aki ott bábáskodott a II. Internacionálé megalakításánál. Így noha Morrisról a marxisták sokszor kritikusan szóltak,[61] mégis egyike volt azoknak, aki bizonyos marxista szemléletet, gondolatokat tovább tudtak sugároztatni mind az értelmiségiekhez, mind a munkásokhoz.

Úgyanekkor, 1882-ben indult meg az angol egyiptomi katonai intervenció, amelynek politikai összefüggései is voltak. Feltűnő, hogy sem Marx, sem a Londonban élő, Marxot tájékoztató Engels nem utal ennek a hadjáratnak munkásmozgalmi, avagy radikális baloldali tükröződésére. Marx maga is elsősorban a külpolitikai és „magas angol" politikai-parlamenti kulissza-küzdelmekre tett csak megjegyzéseket.

[56] *E. Thompson:* William Morris, i. m. 410–411.

[57] *Bruce Glasier* könyve alapján idézi *E. P. Thompson:* William Morris, i. m. 411.

[58] *William Morris:* Communism. Fabian Tracts. London, 1913. G. B. Shaw előszava. 3.

[59] *W. Morris:* How I became a socialist. In: *William Morris:* Selected writings. I. m. 34.

[60] Magyarul erről bővebben: *Jemnitz János:* Az angol szocialista mozgalom útkeresései. (1884–1887). A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1984. Bp., 1983.

[61] *Engels* kritikai megjegyzéseit l. MEM. 36. k., *Bax* véleményéhez l. önéletrajzát, továbbá *Hyndman, Scheu, Eleanor Marx* írásait.

Néhány héttel később azonban már közvetlen „angol-munkásmozgalmi" eseményre reagálhatott Marx – igaz, csak futólag tette meg –, amikor arról írt kifejezetten ironikusan, hogy mindkét francia szocialista lap, mind a Le Prolétaire, mind a L'Égalité és Lafargue pozitívan írtak az angol trade-unionista Shipton párizsi látogatásáról.[62] Engels a maga részéről ugyanezen a napon Marxéval teljesen egybecsengő hangon emlékezett meg Shiptonnak e francia kalandjáról és kapcsolatáról. Az eltérés csak annyi volt, hogy Engels néhány sorral többet szentelt e látogatásnak, s egy további mozzanat ismeretében az ő szavai még ironikusabbak voltak, amikor megjegyezte, hogy a Shipton tiszteletére rendezett posszibilista gyűlésen a „Marseillaise-t" énekelték, amire az angolok eléggé groteszk módon a „God Save the Queen"-nel válaszoltak.[63]

Marxról és Marx gondolatainak hatásáról szólva természetesen külön érdeklődésre tarthat számot, hogy Marxot élete utolsó néhány évében a legkülönfélébb életútú, indítású értelmiségiek, munkások keresték meg, s sürgették egyfelől munkáinak, elsősorban a Kommunista Kiáltványnak angol fordítását. Végeredményben jellemző, hogy a hajdani chartista barát, Harney így közelíti meg,[63] s hogy a későbbi nemzedékek ismert szakszervezeti vezetője ugyanerre az időre visszautalva hangsúlyozza, hogy a Kiáltvány mily nagy hatást gyakorolt rá. De ugyanezt tanúsítja egy másik munkás visszaemlékező: Harry Quelch is.[64] Ami pedig az értelmiségieket illeti, Bax úgy jutott Marx, majd Engels környezetébe, hogy már 1879-ben ismertette Marx politikai gazdaságtani munkáit, amire Marx környezetéből F. Lessner szabómunkás, az I. Internacionálé Főtanácsának volt tagja figyelt fel, s ajánlotta Marx figyelmébe az ismertetőt.[65] Ilyen munkásságot fejt ki végeredményben Hyndman is, aki 1880–1883 között egy időben rendszeresen volt a Marx ház vendége, és 1881–1883 között Marx egyik első angol vulgarizátora lett.[66] Vagyis a marxi gondolatok találkozása a munkásmozgalommal Angliában is megkezdődött, s ez a folyamat természetesen nem torpant meg Marx halálával sem.

Marx halála nagy megdöbbentést váltott ki a nemzetközi munkásmozgalomban, annak ellenére, hogy évek óta tartó betegsége miatt számolni lehetett a tragédiával. A halál másnapján német, francia munkás-szocialista sajtócikkek jelentek meg Marx életútjának méltatásával.[67] Az angol sajtóban Eleanor Marx írt a Progress hasábjain azonnal rövid megemlékezést apjáról, Engelst és Eleanort pedig többek között Harney és Beesly professzor kereste meg résztvevő sorokkal,[68] ami ismét jól érzékelteti, hogy Marx mégsem élt „elszigetelten" az angol szocialista-munkás-progresszív értelmiségtől.

[62] MEM. 35. k. I. m. 118. Ez volt a Marx–Engels levélváltásban az utolsó eset, amikor az angol munkásmozgalomról szóltak.
munkásmozgalomról szóltak.

[63] The Harney Papers. Assen, 1969.

[64] *Kunyina:* i. m. 406–407.

[65] Uo.

[66] *Chuchichi Tsuzuki:* H. M. Hyndman and British Socialism. Oxford, 1961. Magyarul erről ld. *Jemnitz János* idézett tanulmányát.

[67] E nemzetközi sajtóvisszhangra magyar nyelven ld.: Marx halálának nemzetközi sajtóvisszhangja. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1983., és a Politikai Főiskola Közleményei, 1983. 1. sz.

[68] *V. E. Kunyina:* i. m. 407. Harney maga pedig abban a levélben, amit mindjárt március 17-én küldött Bostonból Engelsnek, azt írta, hogy a bostoni helyi lapban olvasta Marx halálhírét. Majd így folytatta: „ha ez igaz, és félek, hogy igaz, sietek közölni veletek mély szomorúságom. Abban bíztam,

Marx és az angol munkásmozgalom kapcsolatát nem lehet egyszerűen a halál pillanatában lezárni. Nemcsak azért, mert mint jó néhány ország esetében a marxi hatás éppen ezekben az években kezd jelentkezni, elmélyülni, hanem azért is, mert angol relációban ténylegesen éppen ekkoriban alakulnak ki azok a szocialista szervezetek, jelennek meg azok az orgánumok, amelyek e marxi hatást tükrözik.

A marxi hatásra, a marxi szocializmus és az értelmiségiek, illetve munkások találkozására nagyon sokféle nyom maradt fenn, és megannyi esetre kínálkozik „rápillantás". Így a munkások egyik legalsó kategóriáját képviselte William Thorne, aki az 1880-as évek végére már ismert szakszervezeti vezető, majd később jó fél évszázadon át parlamenti képviselő volt. Thorne 15 éves korában a birminghami gázgyárban dolgozott, ugyanakkor lett önéletrajzi vallomása szerint lázadóvá „a nyomor és a szenvedések ellen". De ugyanitt hangsúlyozza: „nem értettem meg a termelési rendszert; erre nem is kínálkozott módom, és nagyon kevés munkásember volt e kérdésben okosabb nálam".[69]

A fordulat e téren éppen az 1880-as évek kezdetén következett be. A könyvek rajzása a legérdeklődőbb és legöntudatosabb munkások felé óriási szerepet játszott, s a könyvek hatásáról a fiatal gépészmunkás Tom Mann ugyanúgy nyilatkozott önéletrajzában,[70] mint Thorne, vagy a fiatal bányász Keir Hardie.

Nem véletlen persze az sem, hogy nagyjából ugyanazon könyvekről volt szó – Owen, Bellamy mindenesetre közöttük volt –, de Thorne és Mann hamarosan Marx írásaival is megismerkedett. Persze Thorne is azok közé tartozott, akik ugyanitt mindjárt azt is leszögezték: „A könyvek nagyban segítettek, hogy megértsem azokat a problémákat, amelyekkel szembekerültem. Ami még többet segített, mint a könyvek, azok a személyes kapcsolatok voltak, amikor a nagy gondolkodókkal, illetve munkásvezérekkel találkoztam."[71]

Thorne mellett ott volt egy másik kétkezi munkás, aki igen hamar, az ekkoriban ismerős úton vált „értelmiségivé"; az induló szocialista lapnál nyomdász, korrektor, majd cikkíró-szerkesztő lett. Ez a munkás Harry Quelch volt, aki egy évvel Marx halála után igazán Marx szellemében írta a Szociáldemokrata Föderáció lapjában, a Justice hasábjain, hogy a munkásság számára a két nagy történeti párt, a tory és a whig egyformán reménytelen, mindkettő munkásellenes.[72]

---

legalább még egyszer találkozhassam vele. Leányainak és családjaiknak nagy lehet a gyásza. Írok Mme Lafargue-nak. De számodra! A tiéd nem szokványos vagy családi veszteség. A te barátságod és odaadásod, az ő ragaszkodása és bizalma emelte a Karl Marx–Friedrich Engels kapcsolatot a fölé, amit valaha is hallottam emberek egymás közötti kapcsolatairól." (The Harney Papers, i. m. 295–296.) Harney tudvalevően mindvégig igen közel állt Marxhoz és Engelshez, különösen Engels leveleiből derül ki, hogyan igyekezett gondoskodni a chartista korszak e nagy pionírjáról. (Harney chartista korszakához magyarul l.: *Haraszti Éva:* A chartista mozgalom. Bp., 1967. Engels ekkor több más levelet is kapott. *J. R. Dahyns* például hangsúlyozta: „hiszem, hogy A tőke szerzőjét egykor jobban értékelik majd". (CPA, IML. f. l. op. 5. e. h. 4407.)

[69] *William Thorne:* My Life's battles. London. É. n. 46–47. Életrajzát magyarul vö.: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1982.

[70] *Tom Mann:* Diaries. London, 1923; Magyarul erről vö.: *Jemnitz János:* Tom Mann. Bp., 1970.

[71] *W. Thorne:* i. m. 47.

[72] *Harry Quelch:* Political Cheap Jacks. By a Radical Working Man. Justice, 1881. nov. 29.

De ismeretes módon az értelmiségiek közül is, különféle utakon, ekkor kerültek a szocializmus és Marx hatása alá. Közöttük volt a klasszika-filológus-történész E. Belfort-Bax,[73] a költő és természettudományi egyetemi előadó Edward Aveling, az ünnepelt, elismert költő-képzőművész William Morris és természetesen az új, 1881–1884 között kialakuló Szociáldemokrata Föderáció vezető szervezője és propagandistája: Henry M. Hyndman. Jóllehet Hyndmant mindig is nagy szektarianizmus jellemezte, és szocializmusképében, a marxi gondolatok továbbadásában nagyfokú leegyszerűsítések, önkényes megoldások mutatkoztak, ami ellen – mint láthattuk – maga Marx tiltakozott. Hyndman tevékenysége mindazonáltal mégsem minősíthető merőben negatívan, hiszen az összes torzító, zavaró hatással együtt munkásságának (mint arról számos kortársa nyilatkozott, voltak munkások, akik részben éppen az ő hatására lettek szocialista vezetők), pozitív hatása is volt.

Témánk vonatkozásában jellemző, hogy még nem múlt el egészen egy esztendő, amikor Hyndman azzal az írásával jelentkezett az újonnan alapjában szocialistává lett politikai-irodalmi havi folyóirat hasábjain, amely világosan tükrözte Hyndman szocialista elkötelezettségét, de egyúttal az említett torzulásokat is. Ebben az írásban Hyndman világosan jelezte, hogy a történeti fejlődés a szocialista forradalom felé mutat; néhány éve még nem is sejtették, mennyire közel állnak ehhez. Majd ezután következtek a jellegzetes torzulások: Hyndman szinte „napra" megjósolta a szocialista forradalmat – a nagy francia forradalom 100 éves évfordulójára.[74]

Hyndman e naiv sorai mögött valójában az az elterjedt elképzelés jelentkezett, hogy a szocialista átalakulás ténylegesen már a küszöbön áll. S ezzel nagyon is közeli rokonságban feltűnt egy másik, ugyancsak Marxtól kölcsönzött, de azon nyomban torzított meglátás, jelesen a történeti materializmus, amit automatikus fejlődéssé szűkítettek – bár ez a merevítés nem történt végleges formában. Hyndman jelezte, „az emberek maguk is meggyorsíthatják a folyamatokat", de utána így folytatta: „amely dolgok mindenképpen bekövetkeznek".[75]

Ugyanígy jellemző volt Hyndmanra és néhány közeli barátjára, elvbarátjára a néhány kedvező mozzanat észlelése nyomán a mozgalom pillanatnyi erejének óriási túlbecsülése – amiről, láthattuk, Marx több mint fenntartással nyilatkozott. Hyndman viszont e programadó írásában így írt: „a szocialista mozgalom, amely minden nappal mind félreérthetetlenebbül a jövő tényleges forradalmi erejévé lesz . . . ennek az erőnek főhadiszállása Londonban van, és befolyása Londonból már át is sugárzott a vidékre".[76]

Hyndman merevítései, torzításai és túlzásai ellenére is e programírásában felsejlenek a marxi megfigyelések. S e marxi gondolatok sokkal tisztábban jelentkeztek abban az 1885. januári közös hivatalos nyilatkozatban, amely a Szociáldemokrata Föderáció kiáltványaként jelent meg.[77]

Abban a folyóiratban, amely radikális politikai-irodalmi folyóiratból éppen 1883-ban lett hangsúlyozottan szocialistává,[78] amelynek szerkesztőségében ott volt két

[73] Bax életútját magyarul l.: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1979.

[74] *H. M. Hyndman:* The Revolution of To-Day. To-Day, 1884. január.

[75] *H. M. Hyndman:* The Revolution, id. cikk.

[76] Uo.

[77] The Meaning of Socialism. To-Day, 1885. január.

[78] Erről magyarul bővebben l.: *Jemnitz János:* Az angol Szociáldemokrata Föderáció kialakulása (1881–1883). A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1983. 37–38.

angol értelmiségi Marx-tisztelő, a humán értelmiségi klasszika-filológus, történész Belfort Bax, s a volt természettudós, egyben költő és színikritikus Edward Aveling, s amely lap „életébe" szervesen bekapcsolódott Marx leánya, Eleanor is. Természetes volt, hogy e havonként megjelenő folyóirat „nem ment el" szótlanul Marx halála mellett. Marx halála utáni első számban részletet közöltek „A tőke"-ből, a májusi számban pedig megjelent Eleanor tollából az a rövid Marx életrajz – ami azután sok más szocialista orgánumba is többféle formában átkerült[79] – s ami már egykor „téma volt", a kortárs szocialisták, barátok levélváltásában.[80]

A Marx-gondolatok terjedése azonban természetesen nem merült ki ezzel a To-Day hasábjain. Ugyanezen évfolyamban Bax a novemberi számban tért ki „a modern forradalom" kifejtése során annak a marxi gondolatnak taglalására, hogy a régi társadalmi rendszer „leghatalmasabb forradalma" magának a kapitalizmusnak terjedése.

A To-Day 1883-as évfolyamában Eleanor még egy másik cikket is megjelentetett, amelyben ugyancsak Marx „hitelét" állította helyre egy olyan támadással szemben, amelyben egy „kritikusa" azt kísérelte meg bizonyítani, hogy Marx „olvasatlanul", felszínesen nyúlt egy témához. Eleanor e korai, a halál másnapján keletkezett bírálatra apja jegyzeteire támaszkodva frissen meggyőző cáfolatot adott.[81]

Érdemibbnek tűnik a To-Day hasábjain az a vita, kritikai ismertetés, amikor az első „hivatásbéli" közgazdász angol egyetemi tanár nagyobb munkájában már Marxot is bekapcsolta, sőt végeredményben igen előkelő helyen kapcsolta be a „korszellem" áttekintésébe. A professzort Rae-nek hívták, s noha szemléje szerfelett kritikus volt, Marx jelentőségét kétségtelenül jól felismerte. S nem kevésbé érdekes, hogy Rae könyvét ugyancsak kritikusan a kor induló munkásmozgalmának egy vezető alakja, H. Champion ismertette.

Rae megállapította, hogy amikor könyvének első fejezeteit írta, a szocializmus gondolata még teljesen idegenül csengett az angol fülek számára, „de most a levegő már telve van a szociáldemokrácia, kereszténységszocializmus, államszocializmus és mindenféle szociális szentimentalizmus és miszticizmus kiáltásokkal. Szocialista egyesülések születnek a városokban és az egyetemeken; szocialista előadások hangoznak el, . . . és már most több szocialista orgánum, havi és hetilap jelenik meg, amelyeket nagy ügyességgel vezetnek".[82] Rae mindezt még egy gondolattal egészítette ki – ami valóban angol (és részben még francia, de egyáltalán nem közép-európai) jelenség volt, nevezetesen, hogy „e lapok munkatársai között olyan írók vannak, akiket általában igen magasra értékelnek". Rae nem nevezte meg őket, s az elismerést jelezve is mindjárt igyekezett ezt lefokozni azzal, hogy az illetők az elismerést nem politikai írásaikkal vívták ki. Rae nyilvánvalóan W. Morrisra, az akkor már elismert költőre, műfordítóra és sokoldalú képzőművészre, W. Crane-re, az ismert grafikusra, G. B. Shawra avagy Avelingre utalt, akik valamennyien valóban rendszeresen megszólaltak ekkor a különféle szocialista orgánumokban.

Rae számvetése így az első komoly angol polgári mérlegelések közül való, s ennek az elemzésnek éppen megint az angol munkásmozgalmat illetően további két érdekes gon-

[79] A cikk egy részét magyarul l. a Politikai Főiskola Közleményei, 1983. 1. sz.

[80] Eleanor cikkére többek között Lafargue reagált 1893. májusi levelében Engelsnek. (Friedrich Engels – Paul et Laura Lafargue Correspondence. I. k. Paris, 1956. 117.

[81] Eleanornak ezen cikkéről Lafargue még elismerőbben nyilatkozott. (Uo.)

[82] *H. H. Champion:* Rae's contemporary socialism. To-Day, 1885. május. 230.

dolata van, amit Champion is külön kiemelt. Az egyik az, hogy a chartistákat már Rae is mint „lényegében szociáldemokrata előfutárokat" könyvelte el, másfelől Rae is természetesen észrevette angol talajon az angol szakszervezetek nagy súlyát, befolyását, csakhogy e szakszervezetekben éppenséggel „biztos pillért" látott a forradalmi mozgalmak ellenében. Nem kevésbé érdekes Championnak idevágó kritikai megjegyzése: „Qui vivra verra", sőt Champion az ellenkező folyamatra utal már – a szakszervezeti mozgalom radikalizálódására.[83]

Champion a nyomor jelenségeire hivatkozva állít ki rossz bizonyítványt az angol kapitalizmusról, s Rae kiindulását elfogadva, hogy a tőkés rendszer Angliában vagy elvezet a nagyobb demokráciához, nagyobb jóléthez és a nyomorgók körének erős szűküléséhez, vagy éppenséggel megkövetelve az állami beavatkozást, a tőke jogkörének szűküléséhez és a szocialista tendenciák erősödéséhez. Vagyis a Marx halála másnapján, immáron egy évszázada lezajló vita valóban alapkérdések körül folyt – s mind Rae munkájára, mind Champion kritikájára kétségtelenül ráütötte már Marx is a bélyegét.

II.

Marx élete utolsó öt esztendejében az 1877-es évre még az I. Internacionálé utóélete vetítette rá az árnyékát. Hiszen ebben az évben tartották meg az emlékezetes genti kongresszust[84] is az Internacionálé újjáélesztésének szándékával (amelynek munkájába Frankel Leó és Johann Philipp Becker is bekapcsolódott), s amiben éppen a belgák játszottak igen nagy szerepet.

Marx és Engels viszont, ismeretes módon, megalapozatlannak tekintette e reményeket, s elsősorban az anarchistákkal való leszámolást tartották napirenden. Ilyen szempontból is üdvözölték, hogy e korban érthetően nagysúlyú belga szocialista munkásszervezetek és vezetők elváltak a bakunyinista szervezkedéstől. 1877-ben Engels írt arról, hogy a belga szocialista mozgalom ekkor legbefolyásosabb vezetője, César de Paepe[85] az olasz szocialisták új anarchistaellenes orgánumában, a „Plebe"-ben szólalt meg. De Paepe beszámolójából Engels „a gyári törvényért és az általános választójogért" folyó küzdelmet emelte ki s azt, hogy nem általában belga, hanem flamand mozgalomról írt. Leglényegesebbnek azonban az anarchista „forradalomcsinálással" szemben a következőt tartotta: „azt hisszük, hogy ezzel a módszerrel gyorsabban és tisztábban jutunk el a proletariátus felszabadításához, mintha évekig és negyedszázadokig csak ácsorgunk, megugatjuk a holdat, és arra várunk, hogy a Forradalom anyácska kegyeskedjék eljönni és széttörni a

[83] I. m. 231. Marx írásainak e halála utáni közvetlen kisugárzásához tartozik, hogy a kérdéses Rae-Champion cikkek – a vita után alig egy évvel később, 1886-ban a To-Day hasábjain rendszeresen hosszú részleteket közöltek „A tőke" c. írásában, 1886 augusztusában e folyóirat teljes egészében speciális Marx-különszámot jelentetett meg. Hozzátehetjük, hogy ugyanekkor már a fábiánusok egyik vezető teoretikusa (és gyakorlati politikusa), Sydney Olivier jelentetett meg ugyanennek a folyóiratnak hasábjain kritikai ismertetést Marx munkásságáról. Olivier „Fábiánus szellemű" kritikáját ismét H.Champion igazította helyre a To-Day októberi számában, a „karosszék szocialistákat" bírálva.

[84] Az 1877. évi genti kongresszusról magyarul l.: *Jemnitz János:* A genti nemzetközi munkáskongresszus. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1977. 126–132.

[85] César De Paepe-ról magyarul l.: Világtörténet. 1979. 2. sz.

munkások láncait".[8] S amikor Engels Marx számára így összefoglalta a belga állásfoglalást, jól érezhetően üdvözölte a cikket és a belga mozgalom e fordulatát.

Néhány héttel korábban ugyancsak Engels írt De Paeperól, mint aki a belga „ellenzék vezéreként ... most igazán jót tesz azzal, hogy a flamandokat arra indította, lépjenek fel az általános választójogért és egy gyári törvényért. Ez az első értelmes dolog, ami Belgiumban történt."[87]

Engels az „értelmes dolog" alatt nem pusztán a szociális és politikai haladást külön-külön és összekapcsolva tekintette fontosnak és járható útnak, hanem egyúttal az anarchistáktól való elhatárolódást is. Ehhez azonban még egy további összefüggés is kapcsolódik: nevezetesen az, hogy a szocialista újrakezdésnek – és az anarchista mozgalomnak – volt némi nemzeti vetülete is. Engels erről így írt: „A vallon szájhősöknek most szintén velük kell tartaniuk."[88]

Engelsnek e kitétele mögött az húzódik meg, hogy a belgiumi szocialisták „újrakezdése" éppen a flamand területen, Gentben indult meg – (igaz, részben a „vegyes" Brüsszelben is), – míg a belgiumi anarchistáknak a robbanékony Vallónia volt a fellegvára.[89]

Engels észrevételei ebben az esetben is teljesen egybecsengtek Marx véleményével, aki ugyancsak a genti kongresszusról Friedrich Albert Sorget tájékoztatva, belga vonatkozásban ugyanazokat a gondolatokat fogalmazta meg: De Paepe (akit itt „a szószátyár" jelzővel illetett) és Brismée[90] nekitámadt Guillaume-nak – vagyis az anarchisták és a

[86] Marx–Engels Művei. 34. k. 28 De Paepe olasz szocialistákkal s a Plebe-vel kialakított munkakapcsolatairól Benoit Malont is értesítette ugyanúgy, mint ahogyan már 1877 elején jelezte neki értetlenségét és felháborodását, amiért az anarchisták azért támadják őt és a belga szocialistákat, amiért ők munkavédelmi, sőt gyermekmunkavédelmi törvénykezést követelnek. (Entre Marx et Bakounine: César De Paepe. Correspondance presenté et annotée par Bernard Dandois. Paris, 1974. 117–118.)

[87] Marx–Engels Művei. 34. k. 230. A belga és flamand, vagyis vallon és flamand megkülönböztetés lényeges, aminek nagyon sokféle összefüggése van. Ismeretes, hogy ezek a nemzetiségi, nyelvi ellentétek napjainkban mennyire kiéleződtek, de a belső villongásoknak különféle korokban eltérő az összefüggésük. Ismeretes, hogy a 19. század utolsó harmadában, amikor a „vas és szén" volt az ipar és nehézipar legfőbb hordozója, akkor vált Belgium a legfejlettebb, legfontosabb ipari országok egyikévé – de ennek góca Vallonia volt, a flamand területek voltak elmaradottabbak, bár persze a flamand régi textilipar és Antwerpen kikötőváros sem sorvadt el. (A későbbi történeti fejlődés többször megváltoztatta ezt a belső gazdasági „primátust".) Tény, hogy ugyanakkor a vallon területeken volt erős az anarchista munkásmozgalom, míg a szocialista mozgalom egyik góca a flamand Gent lett. Az eltéréseket azonban nem szabad túlbecsülni, a vallon és flamand szocialisták ebben az időben jól együtt tudtak működni, amit az egykori újságok és kései visszaemlékezések egyaránt tanúsítanak. (A flamand mozgalom kezdeteihez lásd: *Louis Bertrand:* Edouard Anseele. Sa vie – son oeuvre. Bruxelles, 1925.)

[88] Uo.

[89] A munkásmozgalom mindennapjai szempontjából jellemző volt, hogy Liège, Verviers és a Borinage szénmedencéje az 1870-es években még inkább az anarchisták bázisa maradt, míg a szocialista szervezkedés Brüsszelre és Gentre, illetve Antwerpenre támaszkodhatott. Az úttörők (De Paepe, Anseele és Bertrand) példája azonban egyúttal azt is bizonyítja, hogy át tudták lépni e nemzeti korlátokat.

[90] Desiré Brismée (1823–1888) belga nyomdász, 1865-ben az Internacionálé belga szekciójának egyik megalapítója, 1869-től a belga Föderális Tanács tagja, s később is szinte megszakítás nélkül nagy tevékenységet fejtett ki szóban és írásban a belga munkásmozgalomban. 1885 után a megszülető Belga Munkáspárt vezetőségének tagja.

belgák szakadását húzta alá. S ugyanitt észrevételezte a másik motívumot is, hogy „a flamand munkásokat nehezen lehetett visszatartani attól, hogy elpáholják a nagy Guillaume-ot".[91]

Magának Marxnak „belga" megjegyzései javarészt érintőlegesek voltak. Már korábban, az I. Internacionálé napjaiban is a belga munkásmozgalom az általános európai munkásmozgalomnak befolyásos részét képezte, s súlya a nyugat-európai mozgalomban az 1880-as évek elejére is nagy maradt. Marx ezért figyelemmel kísérte tevékenységüket, s örült, amikor azt konstatálta, hogy a belga mozgalom ez idő tájt bekövetkező fellendülése továbbra is együtt járt azzal, hogy a belga szocialisták eltávolodtak az anarchistáktól.

Ez az elmozdulás sokféle nyomon indult meg, részint 1879 után a brüsszeli és genti, vagyis flamand és vallon szocialista politikai szervezetek kialakulásával ugyanúgy, mint a szakszervezetek megerősödésével, és egyúttal azzal, hogy ezek a különféle munkásszervezetek két anarchista alapelvtől elszakadtak, méghozzá a régi I. Internacionálé kongresszusai s a marxi tanácsok szellemében: elfogadták és sürgették a munkavédelmi törvények bevezetését, s egyúttal a politikai szabadságjogok, az egyenlő és általános választójog bevezetését.

Mindkét viszonylatban fontos szerepet játszott a belga munkásmozgalom két sűrűn író, befolyásos vezetője, akik még az I. Internacionálé napjaitól vettek részt a belga munkásmozgalomban: César de Paepe és Louis Bertrand.[92]

Bertrand ekkoriban jelentette meg a La Voix de l'Ouvrier c. lapot Brüsszelben, s ugyanebben a körzetben számos szakszervezetre támaszkodhatott, amelyekkel a szó szoros értelmében együtt élt, ezek tevékenységéről hírt adott más nemzetiségű, elsősorban a francia szocialisták számára. Így Bertrand volt az, aki rendszeresen írt cikkeket a belga munkásszervezetek életéről Malon lapjának, a l'Emancipationnak hasábjain.[93] Az 1880 őszén megjelenő, rövid életű lapban Bertrand szólt a Monsban rendezett bányászkongresszusról, amin természetszerűen ismét a konkrét munkásvédelmi követeléseket vetették fel.[94] De Bertrand nemcsak Malonhoz talált kapcsolatot, hanem a Jules Guesde – Paul Lafarge szerkesztette L'Égalité-hez is.

A L'Égalité hasábjain jelent meg Bertrand-nak az a beszámolója is, amely mintegy programadó írásként jól tükrözi Bertrand és a belga szocialisták egész szemléletét, ami Marxot a fenti megelégedett széljegyzetek papírra vetésére késztethette. Bertrand így írt: „ami számunkra itt hiányzik, s aminek hiányába itt mindennap beleütközünk, az az általános választójog. Ha minden munkás választó lenne, akkor könnyen kialakíthatnánk egy komoly szocialista pártot, amely nagyon könnyen végezhetne komoly propagandamunkát. Sajnos, ez a fegyver számunkra hiányzik, s nem lesz könnyű megszerezni azt

[91] James Guillaume a nemzetközi anarchista mozgalom egyik vezető alakja, számtalan tanulmány, cikk és az Internacionálé egész korát feldolgozó többkötetes munka szerzője.

[92] L. Bertrand-ról magyarul l. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1981. Minderről részletesen ír önéletrajzában (Souvenirs d'un Meneur Socialiste. Bruxelles, 1927.).

[93] Bertrand-nak a francia szocialista lapokban, pontosabban a Malon szerkesztette orgánumokban való szerepléséről, Malonról és orgánumáról magyar nyelven bővebben l.: *Jemnitz János:* Marx és a francia munkásmozgalom Marx életének utolsó éveiben. Párttörténeti Közlemények, 1983. 1. sz.

[94] L'Emancipation. 1880. okt. 31.

azoktól, akik most hatalmon vannak."[95] Ezzel egyidejűleg, ugyanebben az áttekintésében Bertrand nagyon is konkréten szólt a brüsszeli famunkások sztrájkjáról, akik béremelést vívtak ki, illetve a belgiumi anarchisták egyik fellegvárának, Verviers-nek szövőmunkásairól, akik ugyancsak még sztrájkban állnak.

S ugyanitt a L'Égalité hasábjain is tükröződött a megújuló nemzetközi szocialista mozgalom különféle pártjainak összefonódása. Hiszen Bertrand itt hirdethette meg, hogy lapja, a „La Voix de l'Ouvrier", amely egy ideje anyagi kényszerűségből megszűnt – 1882. januártól újra megjelenik, s ebben nyilván francia érdeklődésre, támogatásra is számított. Majd ugyanitt, egy hónappal később már a liège-i La Sentinelle megjelenését hirdette meg. Jellegzetes volt az is, hogy Bertrand itt valamennyi munkás-forradalmi erő összefogására buzdított, csak így remélt eredményt elérni, már csak azért is, mert ezt az összefogást szerinte kétfelől is veszély fenyegeti: egyfelől a reakciós erők tudatos tevékenysége, másfelől belső ellentétek is bénítólag hathatnak.[96]

A szocialista megoldások keresése vezette a belga korabeli mozgalom legbefolyásosabb vezetőjét, teoretikusát De Paepet is, akit ugyan Marx számtalan esetben bírált, és akiről ugyanebben az időben (1882-ben) Engels szintén azt jegyezte meg, hogy Malon előszeretettel idézi, szerepelteti Marxszal szemben, mint a szocialista gondolatok egyik előfutárát.[97] Vagyis a nemzetközi szocialista mozgalomban a kicsit is járatosok körében régóta jól csengő neve volt.[98]

1880 nyarán Malon az újonnan megjelentetett és Marx által is köszöntött folyóiratban, a Revue Socialiste hasábjain a nyomdászból orvossá lett De Paepe szólt a belga tapasztalatok alapján az egészségügyi viszonyok szociális vonatkozásairól, az elviselhetetlenül hosszú munkanapok, az intenzitás révén a túlerőltetésről és a rossz élelmezésről – amin mind javítani lehetne –, és mégis csak nehezen képzelhető el a javulás, ami elsőrendűen már szociális-politikai kérdés, s nem merőben orvosi. De Paepe saját fogalmazása – amelyen bizonyos pontokon félreérthetetlenül jól érződik már a marxi hatás! – így hangzik: „Többet termelni és igazságosabban elosztani, hogy jobban fogyaszthassunk, de hiszen ez teljes mértékben szociális kérdés! Minthogy ahhoz, hogy ezt elérhessük, nem kell sem több, sem kevesebb, mint a társadalmi osztályok, a burzsoázia és a proletariátus felszámolása annak révén, hogy a földet és a termelési eszközöket magántulajdonból köztulajdonná tesszük."[99]

[95] L'Égalité. 1881. december 15.

[96] L'Égalité. 1882. január 15.

[97] Marx–Engels Művei. 35. k. 215.

[98] De Paepe kiterjedt – beleértve nemzetközi – levelezésére l. az idézett dokumentumkötetet.

[99] *César de Paepe:* Essai d'hygiène sociale. La Revue Socialiste. 1880. június 5. 328. De Paepenek ezt az írását ugyanezen folyóirat hasábjain kiegészítette a már említett L. Bertrand-nak egy cikke a Borinage-vidék szénbányászainak helyzetéről, szociális és egészségi viszonyairól. Ebben ez az autodidakta kőfaragómunkás remek szociográfiai körképet rögtönzött, ahol a bérviszonyok mellett adatokat közölt a gyermekmunkáról, s a munkaidő hosszának alakulása mellett kimutatta még azt is, hogy a „törvénytelen születéseknél" milyen szerepet játszik a szociális motívum. (*L. Bertrand:* La Situation des Ouvriers houilleurs au Borinage. La Revue Socialiste. 1880. március 20.) (S ne feledjük, ez az a korszak, amelyben Van Gogh a Borinage központjában, Monsban munkálkodik, s itteni élményei alapján születik meg a híres Burgonyaevők sorozat.) De Paepe ekkori levelezése Malonnal részben egykor, 1909-ben a Revue Socialiste hasábjain is napvilágot látott. Ugyanebben az évben állított emléket neki Bertrand gazdag és érdekes életrajzában. (*L. Bertrand:* César de Paepe. Bruxelles.

Itt persze felvetődött az a kérdés is, hogy milyen is legyen ez a köztulajdon. De Paepe erre többször is visszatért, és tudatosította a megoldás nyitottságát. Aláhúzta, az egyedüli bizonyos magának a köztulajdonba vételnek elkerülhetetlensége. „Itt csak azt jelezhetjük – írta –, hogy a föld és a termelési eszközök köztulajdonba kerülnek ... mégpedig a társadalmi, politikai és morális stb. reformok egész sora révén." Majd még kihegyezettebben így írt: „egyesek a bányák, vasutak tulajdonjogát, sőt a használatát is az államra, mások a szövetkezett közösségekre bíznák; ismét mások csak a tulajdonjogot bíznák az államra és azok használatát az egyes közösségekre, ismét mások az államra a lényegi tulajdonjogot és a felhasználást a szövetkezetekre, munkás társulásokra ... De mindezen annyira különböző elképzelésekből is egy közös gondolat világosan kirajzolódik, hogy a magántulajdon megszűnik, és helyébe lép a közösségi (szövetkezeti, testületi, kommunális, tartományi, országos, avagy akár különböző nemzetek közös) tulajdona."[100]

Vagyis a bizonytalansági elem világos jelzésével egyidejűleg De Paepe nagyon is egyértelműen kötelezte el magát az antikapitalista, szocialista megoldás mellett, s a termelőeszközök köztulajdonbavételénél világosan érződött a marxi gondolatok hatása, hiszen De Paepe már 1868-ban az Internacionálé kongresszusán is emellett érvelt.

De Paepe egy másik lényeges vonatkozásban is közel került a marxista szocialistákhoz, főként ha a Marx által ekkoriban annyira megbírált anarchistáktól való elhatárolódást tekintjük lényegi kritériumnak. Mert miként Bertrand, De Paepe is ugyanebben a cikkében gondolatmenetét azzal folytatta, hogy a fenti maximális program mellett egy minimálisat is felrajzolt: „A távolabbi, radikálisabb orvosszerek alkalmazását várva ... nem marad számunkra más hátra, minthogy más csillapítószerek alkalmazásáért is küzdjünk, mint a bérek emeléséért, s a munkaidő csökkentéséért, valahányszor ez csak lehetséges." Majd ugyanennél a gondolatnál De Paepe az előrehaladás eszközét is közvetlenül megjelölte – s itt De Paepe programja megint egybecsengett Marxéval és a marxistákéval amennyiben ehhez a szakszervezetek, politikai szervezetek, és az ún. „munkakamarák", vagyis a nyugat-európai munkásmozgalomban ekkor már tért hódító különféle szakszervezetek regionális tömörüléseinek kialakítását, megerősítését szorgalmazta.

A szocialista erők nemzetközi összeszövődését nemcsak az mutatta, hogy a francia munkás-szocialista orgánumokban belgák szólaltak meg, hanem fordítva is így volt ez. De Paepe és Malon között hosszabb élénk levelezés alakult ki, amely a legszorosabb munkakapcsolat nyomán mélyült el. Bertrand pedig a már jelzett brüsszeli lapjában Malon hitvalló cikkét közölte, amely éppen jelen témánk szempontjából is külön figyelmet érdemel, hiszen a legszorosabban tapad Marx személyéhez, a marxi felfogás és a munkásmozgalom viszonya értékeléséhez.

Malon soha nem volt és még csak rövid időre sem lett marxista, s óvatosabb megoldásokat ajánlott, amennyiben aláhúzta, hogy „a szocializmusban vitathatatlan a különféle iskolák jelenléte", majd a maloni jellegzetes fordulattal egyszerre hangsúlyozta az újabb fejlődési szakaszban „a tudományos szocializmus" és az „experimentális"

Ebből a rendkívül gazdagon dokumentált életrajzból azonban az is kitűnik, hogy De Paepe milyen „tágszemléletű" szocialista maradt, aki Malonhoz hasonlóan minden szocialista iskolát „integrálni" szeretett volna.)

[100] I. m.

módszerek igénybevételének fontosságát. Mindemellett Malonnak ebből az írásából is kiderült, hogy Marxnak a tudományos szocializmus kialakulásában rendkívüli szerepet tulajdonított, méghozzá éppen a történeti látásmód, a történeti materialista szemlélet kialakítása terén. De ugyanígy félreérthetetlenül a marxi nyomdokon világította meg a kapitalista gazdaság természetét, fogadta el ő is a termelőeszközök köztulajdonba vételének tételét, sőt hangsúlyozta, megint csak Marx szellemében, hogy eddig a történelem során még egyetlen uralkodó osztály sem mondott le önként pozícióiról.

Malon írása megint bizonyítja, hogy szélesebb síkon[101] kínálkozott lehetőség szocialisták együttműködésére, s azt is, hogy Marx szellemi tekintélye, írásainak befolyása milyen erős volt.

A La Voix de l'Ouvrier egyébként is jó forrás a belga szocialista mozgalom jobb megismerésére. A hetilap indulásakor, 1880 nyarán éppen parlamenti választásokra készült az ország, s a belga szocialisták külön jelölteket állítottak, ami érdekes „többdimenziós" rálátást adott e mozgalom jellegére, szemléletére, gyökereire. A négy jelölt mindegyike kétkezi munkás, mindegyik szakmunkás, s ugyanúgy, mint az I. Internacionálé hőskorának napjaiban, egyelőre még többségükben kisipari munkások (szabó, asztalos, nyomdász) – az új elemet egy gépészmunkás képviselte. A négy jelölt közül hárman már tagjai voltak az I. Internacionálénak is, a negyedik fiatalabb, az egyedüli huszonéves volt, s egy közülük már az 1848-as forradalomban is harcolt.

Ami viszont magának a lapnak indulását s szellemét jelzi, a programadó írásban még elsősorban az általános választójog bevezetéséért küzdöttek, s ezt még a liberális párttól követelték, bár érzékeltették, hogy már nem bíznak igazán a liberálisokban – és majd éppen a valóság tapasztalatai alapján dönthetnek a liberálisok értékéről.[102] Tulajdonképpen azonban már ekkor világosan döntöttek, s egy ugyanaznap megjelent másik cikkben már leszögezték, hogy „a negyedik rend 1789-re" készül, s ugyanennek a cikknek zárópasszusában következtetésként szűrték le (hiszen a lap szerkesztője Bertrand volt), hogy céljaik elérésére munkáspárt megteremtésére van szükségük.

Bertrand és a La Voix minden cikkére jellegzetes volt mind a széles értelemben való nyitásra törekvés, mind pedig a határozott osztályöntudat és a kapitalizmussal való szembefordulás. Míg az első összefüggésben jellemző volt a lap egy előzetes „hirdetése" egy párizsi előadássorozatról, amelynek témája a szocializmus volt. Mint aláhúzta, az előadók neve (Guesde, Gabrielle Deville, John Labusquière, Eugène Fournière) bizonyítja: az előadók különféle iskolákhoz tartoznak, és „a szocializmusnak majd minden irányzata képviselve van".[103] De ugyanilyen határozottak voltak a másik vonatkozásban is, amikor leszögezték: „a jelen rendszerben az ipari haladás és a termelés minden javításából csak a tőkések húznak hasznot".[104]

Bertrand, aki ezúttal az idézett második cikket írta, ebben a programírásában is elkötelezte magát a termelési eszközök köztulajdonba vétele mellett, aminek tartalmi

[101] *Benoit Malon:* Le socialisme scientifique. La Voix de l'Ouvrier. Bruxelles, 1880. november 21.

[102] Pourquoi nous luttons. La Voix de l'Ouvrier. 1880. június 6. Bertrand különben későbbi önéletrajzában írja, hogy a lap 1500 példányban jelent meg. (Souvenirs, i. m. 156.)

[103] La Voix de l'Ouvrier. 1880. június 6.

[104] *L. Bertrand:* Leurs arguments. 1880. november 21.

jegyeit ezúttal sem tisztázta, de nem is ez volt e cikk értelme, hanem a határozott szembefordulás a tőkés rendszerrel általában, és egyúttal az azonnali minimális program sürgetése. Bertrand, ugyanúgy mint De Paepe, kitért erre a vonatkozásra is, s szorgalmazta a szakszervezetek kialakítását, megerősítését, hozzátéve: „nézzetek csak oda Angliára, a szakszervezetekre. Ott a munkahét 56 óra, míg itt Belgiumban és Franciaországban 72 óra".[105]

A belga szocialisták állásfoglalásairól egyszerűen nem is lehetett tudomást nem venni, hiszen a nemzetközi „bilaterális kapcsolatok" mellett a nemzetközi konferenciákon, így az 1881 őszi churi konferencián is komoly szavuk volt.[106] S noha a belga szereplés, törekvés kétségtelenül, félreérthetetlenül antikapitalista szellemben fogant, mégis, részben éppen a szoros francia kapcsolatok s a francia munkásmozgalom hagyományainak bűvkörében, a belgák körében – főként a vallonoknál – a proudhonizmus erősebben érvényesült, mint a német vagy angol hatások. Még a brüsszeli Bertrand is Chur előtt a proudhoni népbankok felállítását vetette fel, s éppen e „lejárt javaslatok" felmelegítésén ütközött meg Bernstein, amikor Svájcból „helyzetjelentést" küldött Engelsnek. Igaz, alig egy hónappal később már éppen Bertrandról írta: „egész rendes fickó, akivel lehet értelmesen beszélni,"[108] vagyis a belga szocialisták nemcsak a „lázadó" anarchista, hanem a proudhonista „cipőből" is kezdtek kinőni.[109]

Az ébredő belga munkásmozgalom egyik sajátossága volt, hogy a különféle nagyvárosokban, pontosabban ipari gócokban párhuzamosan jelentek meg a munkás-szocialista lapok. Így Gentben és Antwerpenben is megjelent szocialista orgánum, az itt idézett brüsszeli Voix mellett, de 1882–1883-ban a Liège melletti Verviers-ben ugyancsak részben Bertrand, részben Charles Delfosse szerkesztésében jelent meg kéthetenként a La Sentinelle c. orgánum, amelynek felfogása, már csak Bertrand személye folytán is, sokban egybevágott a Voix-évei.

A liège-i Sentinelle még sokkal inkább kötődött a francia munkásmozgalmi kapcsolatokhoz, mint brüsszeli testvére, olyannyira, hogy még sűrűbben vett át cikkeket a francia szocialista emigránsoktól, s rendszeresen adott körképet a francia mozgalom helyzetéről. Az 1882 januárjától megjelenő lap szerkesztője, Delfosse nagyobb cikkben emlékezett meg a Párizsi Kommünről – amit teljes mértékben vállalt. S ami éppen az említett új tájékozódás, az új helyzet új követelményei szempontjából lényeges, a liège-i munkáscentrumban – ahol egyébként jóval erősebbek voltak az anarchista gyökerek – a Sentinelle ugyancsak vitába keveredett az anarchistákkal. Noha a lap a belga anarchistáknak még saját hasábjain is lehetővé tette, hogy megszólaljanak, olyannyira, hogy L. Michel belgiumi látogatásáról nagy elismeréssel több cikket is megjelentettek – a szakadás mégis bekövetkezett. A választójogi harc, a szociálpolitikai törekvések oly-

[105] Uo.

[106] A churi kongresszusról magyar nyelven *Jemnitz János–S. Vincze Edit:* Az 1881. évi churi nemzetközi szocialista konferencia. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1981.

[107] Eduard Bernsteins Briefwechsel mit Friedrich Engels. Assen, 1970. 35.

[108] I. m. 45.

[109] A churi napokról később maga Bertrand is megemlékezett, de fél évszázaddal később a nézeteltéréseket jelentéktelenebbeknek látta, s a szocialista elkötelezettség azonosságát húzta alá. (*L. Bertrand:* Souvenirs, i. m. 214–217.)

annyira valósak voltak, hogy amikor a Kropotkin szerkesztette svájci Revolté anarchista doktrinerjei ezekkel a törekvésekkel szembeszegültek, akkor a Sentinelle elkerülhetetlenül ugyanúgy, mint a Voix és a belga vezetők jó része, határozottan elutasította a rossz irányú beavatkozást.

Az elutasítás módja szintén jellegzetes volt. Delfosse, a kérdéses cikk szerzője hangsúlyozta: „az általános választójog számunkra nem a jövő utolsó szava: nem elvi kérdés, nem több, mint eszköz,"[110] de mint eszközt nélkülözhetetlennek tekintették – s éppen ez volt az a hang, megközelítés, amit Marx (és Engels) megkönnyebbüléssel fogadott.

S a visszautasításnak volt még egy jellegzetes mozzanata: ugyanis a svájci anarchista lap körével szemben a belga lapszerkesztők ténylegesen összeolvadtak az élő belga munkásmozgalommal (hiszen a szerkesztő-író munkatársak egy része maga is munkás, méghozzá még munkahelyén dolgozó munkás volt), s éppen ezért írtak hangsúlyozottan: „ami pedig a munkás szocialisták minket érintő véleményét illeti, nem kételkedünk ítéletükben".

A vita a svájci francia nyelvű folyóirattal még heteken, hónapokon keresztül folyt, s természetesen nem azzal zárult, hogy bármelyik csoportosulás meggyőzte volna a másikat, hanem azzal, hogy a belgiumi anarchista bázis egyre inkább összezsugorodott. Jellemző arra, hogy 1882 nyarán Brüsszelben újabb demokratikus csoportosulás alakult, amelybe a már említettek (De Paepe, Bertrand és Delfosse) bekapcsolódtak, de ugyancsak jellegzetes módon támogatást nyújtott az új kezdeményezésnek az Internacionálé korszakának néhány más úttörője: Verrycken és De Greef is.

Az új csoportosulás is a fenti „széles" szellemben bontott zászlót, egyszerre követelt általános választójogot, politikai szabadságokat, a helyi autonóm szervek jogkörének kiszélesítését (a Párizsi Kommün hatására, de belga hagyományok nyomán is). Emellett szoros értelemben munkásprogramot is kiadtak a szakszervezetek elismerésére, szociálpolitikai törvénykezésre, munkakamarák felállítására.[111]

Ugyanez áll azokra az 1882 őszi nagygyűlésekre, amelyek szintén megelőzték, előkészítették a belga szocialisták párttá (végleges nagy párttá) alakulását. Liège-ben ezt szeptember végén rendezték, s ezt követően a tanulságokat megint csak Delfosse összegezte a lapban, oly formában, hogy mindez csakis „a belgiumi munkáspárt megalakulására vezethet".

Delfosse cikkének s szemléletének megint csak jellemző vonása volt a nagyfokú nyitottság, hiszen mint szerkesztő is azt hangsúlyozta: „minden eszmének szabad utat biztosítunk, az orosz nihilizmusnak, a német szocializmusnak, az angol szakszervezeteknek és az ír Land League-nek és persze a franciáknak." Minderről bízvást lehetne mondani, hogy nemcsak egyszerű nyitottság, hanem bizonyos eklekticizmus is jellemezte a belga szocialistákat – csakhogy ez így volt 10 évvel korábban és 20 évvel később is, vagyis bizonyos állandó jelleget mutatott. A változás, az új azonban a szocialista szemlélet megerősödése volt, részint a polgári liberalizmus és a korai egyszerű apolitikus mutualista szakszervezetek, részint az anarchizmus rovására, és a „német szocializmus" – azaz Marx – javára. Delfosse mindenesetre ugyanebben az értékelő-összegező cikkében maga alá-

[110] La Sentinelle, 1882. április 2.
[111] La Sentinelle, 1882. augusztus 6.

húzta: „a forradalom az egyedüli eszköz, és minden fegyver jó, ami sikerhez vezet minket. S amit el kell utasítanunk, az nem más, mint azok a békés eszközök, amelyek kimerülnének a látszatjavulásban".[112] Vagyis Belgiumban nemcsak komoly társadalmi feszültség halmozódott fel, hanem a változásra törő elszánt erők is jelen voltak.

A Sentinelle később is „nyitott" volt. Üdvözölte a francia és belga munkásküldöttek együttműködését a szakszervezeti típusú feladatok közös megoldására,[113] majd fél évvel Marx halála után az emlékezetes párizsi nemzetközi munkáskongresszust, ahol francia, angol, spanyol és olasz küldöttek találkoztak az együttműködés elmélyítésére.[114] Ezt a találkozót a Sentinelle hasábjain Bertrand kommentálta, kifogásolva, hogy arra végül is a belgákat nem hívták meg.[115] De ennek a meghívásnak éppen jelen témánk szempontjából komoly meggondolásai voltak, ugyanis Brousse tartott attól, hogy a németek, de részben még a belgák jelenléte is éppen a marxista befolyást növelhetné a találkozón.[116]

Mindenesetre tény, hogy Bertrand – aki, mint jeleztük, messzemenően nyitott volt a különféle tendenciák együttműködésének elfogadására – ez alkalomból úgy írt a Sentinelle-be, hogy „a francia delegátusok nagy dicshimnuszt zengtek az angol szakszervezetekről. A békés, mérsékelt felfogást nem támadták az angol mozgalomban. Sőt ellenkezőleg, azt mintegy példaképnek állították a francia munkások elé".[117]

Bertrand nem adta vissza híven a francia reakciókat, hiszen egyes francia vezetők (Allemane), de még a posszibilista vezetők is (Joffrin, sőt Brousse is) kritikusan szóltak az angol trade-unionisták fogyatékosságairól. De Bertrand Belgiumban változatlanul az anarchistákkal hadakozott, s ezért emelte ki a franciáknál, mint novumot, a pozitív munka elfogadására való áttérést.

S ahogy Bertrand, a másik szerkesztő, Charles Delfosse is hangot adott sajnálatának, amiért a nemzetközi konferencia meghívottainak körét túl szűkre szabták. Delfosse kommentárjában azonban feltűnik egy olyan gondolat, megfogalmazás, ami a marxi-internacionalista hagyományokhoz kapcsolódik: „a német, belga, svájci és orosz delegátusok jelenléte még nagyobb tekintélyt adott volna a meghozott határozatoknak . . . és a német delegátusok alkalmat találhattak volna, hogy tiltakozzanak az európai békét annyira gyilkos módon fenyegető német kormánymesterkedések ellen.".[118]

Ezek a tények, mozzanatok, szervezkedések és programnyilatkozatok, lapok és kongresszusok voltak és lehettek mindannak hátterében, amikor Marx a belga mozgalom egészséges jelenségeire utalt. Ami pedig a belga mozgalom súlyát illette, éppen ebben az időszakban Engels volt az, aki 1882 februárjában egy Beckerhez írott levelében különös nyomatékkal és világosan körvonalazta azt, méghozzá egész nemzetközi relációban: „Csak

[112] *L. D. (L. Delfosse):* Projet D'Organisation Du Parti Ouvrier Belge. La Sentinelle, 1882. október 29.

[113] La Sentinelle, 1883. augusztus 19.

[114] Erről magyarul l. *Jemnitz János:* Nemzetközi munkáskonferenciák 1883-ban. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1983. 183–193.

[115] *Louis Bertrand:* Le Parti Ouvrier en Belgique. La Sentinelle, 1883. nov. 11.

[116] Brousse elképzeléseiről vö. *Jemnitz:* id. cikk.

[117] *L. Bertrand:* idézett cikk.

[118] *Charles Delfosse:* Chroniques de la quinzaine. La Sentinelle, 1883. november 25.

olyan Internacionálé volna lehetséges, amely Belgiumon kívül pusztán emigrációra korlátozódnék . . ."[119]

S Marx és a belga szocialisták kapcsolatainak történetéhez tartozik, hogy De Paepe Marx haláláról értesülve azonnal az egész belga mozgalom nevében írta meg „hivatalos" levelét 1883. március 20-án Engelsnek, amelyben hangsúlyozta: „Őszinte együttérzésemet és sajnálatomat fejezem ki a Marx családnak, amiért nem tudtam (a belga szocialista párt nevében) részt venni kitűnő mesterünk temetésén! Marx hozzánk, a holland–flamand szociáldemokrata párthoz is tartozott, ahhoz a párthoz, amely a Németországi Szociáldemokrata Munkáspárt testvére . . ."[120]

Természetesen Marx halála nem volt záróakkordja Marx eszméi és a belga szocialisták kapcsolatainak, hiszen a marxista gondolatok térhódítása Belgiumban még hosszú folyamat volt, amit itt egyáltalán nem áll módunkban még csak érzékeltetni sem. Néhány összefüggést azonban így is még jobban alá lehet húzni. Az egyik nyilvánvalóan az, hogy Marx jól látta és láttatta, hogy a nyugat-európai régióban a belga munkásmozgalom nagy súlyt képez, s e mozgalomban a szocialista tendencia felerősödött. De Marx azt is tudta, hogy bár a belga szocialisták már el is fordulnak az anarchistáktól, ettől még nem okvetlenül váltak marxistákká. Az egybeesések és eltérések rendszerét azonban Marx alaposabban már nem elemezte.

Ami a másik oldalon a belga szocialistákat illette, nagy elismeréssel szóltak Marx tudományos eredményeiről, de nem utolsósorban De Paepe hatására a belgák mindig nyitottak,[121] „eklektikusak" voltak, s ha már az 1860-as évek végén a szocialista nézetek keretei között közvetítésre rendezkedtek be, ez a felfogásuk, magatartásuk nem változott később sem. A belga szocialista orgánumok is ezen a „széles" alapon jelentek meg, s az idős De Paepe a Belga Munkáspárt megalakulásának ötéves „jubileumára", az 1890-es kongresszushoz írt egyik utolsó üzenetében „egy öreg ember jogán, aki már annyi fellendülést és visszaesést ért meg", nyomatékosan azt ajánlotta a fiataloknak, hogy a párton belül biztosítsák a különféle tendenciák (mármint szocialista tendenciák) együttélését, sőt együttműködését – mint ami együtt lehet záloga a további sikereknek, a párt befolyása kiszélesítésének.[122]

Ez az „alapállás" a későbbiekben is jellemezte a belga szocialista mozgalmat, de jellemezte annyiban is, hogy nemcsak a „nyitottság", hanem a szocialista elkötelezettség is mélyen gyökerező volt, s ebben egyre inkább a leglényegesebbnek a marxi gondolatokat, munkákat tekintették. Hiszen például Vandervelde önéletrajzában leírja, hogy miként jutott el fiatal baloldali liberális értelmiségiként a szocializmusig anélkül, hogy olvasta volna Marxot, de éppen a Munkáspártba lépésétől jelzi a fordulatot, s egyúttal a marxizmushoz való fordulását[123] – amit azután soha nem tagadott meg. S a korai nyitó

[119] Marx–Engels Művei. 35. k. 256. (A belga munkásmozgalom, szocialista sajtó „jelenlétének" árnyoldalai is voltak: ugyanúgy, mint a korabeli angol, s francia munkáslapok, anyagi nehézségek miatt sokszor gyorsan elhaltak. Erről vö. *Leon Delsinne:* Le Parti Ouvrier Belge. Bruxelles, 1955. 64–67.

[120] Entre Marx et Bakounine. César de Paepe. I. m. 157–158.

[121] De Paepe sok csoporthoz kapcsolódó sokféle erőfeszítéseire l. *L. Bertrand:* César De Paepe c. idézett életrajzát.

[122] *Jules Destrée et Emile Vandervelde:* Le Socialisme en Belgique. Paris, 1898. 99.

[123] *E. Vandervelde:* Souvenirs d'un militant socialiste. Paris, 1939. 19–20.

lépések egyik koronatanúja, aki megérte a pártszervezkedés 50. évfordulóját, Louis Bertrand, az 1930-as évek elején is a lényegesnek a liberálisoktól elforduló önálló munkásszervezkedést ítélte.[124] S ilyen alapon ha Bertrand nem is tekintette magát marxistának, mint Vandervelde, ő sem fordult soha a marxizmus ellen, mint az 1930-as évek néhány „fiatal szocialistája", akik az új módszereket keresve szükségesnek vélték „a régi Marx" bizonyos korrekcióját is. Így vált Marx halála után 50 évvel parázs viták forrásává a belga szocialista pártban, sőt pártvezetőségen belül is.

[124] *Louis Bertrand:* Le Cinquantenaire des Ligues Ouvrières. Le Peuple, 1934. január 8.

Vadász Sándor

MARX MINT TÖRTÉNETÍRÓ

Aki az immár közel egy évszázados Marx-kutatás impozáns könyv- és tanulmánytermésével ismerkedik, hamarosan tapasztalja, hogy a tudományos szocializmus alapítójának történészi teljesítménye eddig nagyon kevés figyelmet kapott, a kurrens művek közül tudomásunk szerint egyetlen viseli e tanulmány címét.[1] Születtek írások Marx érettségijéről, szerelmi életéről, a tudomány legkülönbözőbb területein, így például az irodalom és a művészet, a néprajz és a hadtudomány, a fizika és a kémia művelésében-értelmezésében felmutatott eredményeiről, de a historikus Marx valamiképpen nem vonzotta a szerzőket, kivéve néhány szovjet kutatót,[2] továbbá a jelenkori marxológia[3] olyan ismert személyiségét, mint M. Rubel.[4] Más a helyzet Marx materialista történetfelfogásának kutatása terén, ez a kérdéskör változatlanul érdeklődést vált ki, de úgy tűnik, a történészek ennek a diszciplinának a művelését átengedték a filozófusoknak.[5] A Marx-kutatás legfontosabb nemzetközi központja vitathatatlanul a moszkvai Marxizmus–Leninizmus Intézet (IML), nem véletlen tehát, hogy épp a Szovjetunióban jelentek meg

[1] Marksz – isztorik. Moszkva, 1968. Ez a tanulmánykötet a szovjet Marx-kutatás valamennyi tartalmi és módszertani eredményét tartalmazza, ezért jelen sorok szerzője alapműként használta.

[2] L. *M. N. Pokrovszkij:* Marksz kak isztorik. In: Szbornyik pamjatyi Marksza. Moszkva, 1918. Pamjatyi Karla Marksza. Szbornyik sztatyej... Leningrád, 1933; *N. M. Lukin:* Marksz kak isztorik. Izbrannije trudi. T. III. Moszkva, 1963.

[3] Ezt a terminus technicust hiába keressük a magyar és külföldi marxista lexikonokban és kézikönyvekben. Az NDK-ban és a Szovjetunióban általában idézőjelesen, pejoratív értelemben használják a tudatos ferdítéseket, de legalábbis vaskos tévedéseket tartalmazó, tendenciózus polgári kutatás jelölésére. (Vö. *G. Belkina:* Marxismus oder Marxologie. Zur Kritik westdeutscher marxologischer Konzeptionen zur Herausbildung der marxistischen Philosophie. Berlin, 1975. és *R. Bauermann–K. Geyer–E. Julier:* A „marxológia" nyomorúsága. Kossuth, 1976. (Ugyanakkor helyenként egyszerűen a polgári Marx-kutatást értik alatta.)

[4] A franciaországi Gallimard kiadó Rubel irányításával látott hozzá Marx műveinek újabb kiadásához. Rubel két kötetben, közel 4000 oldal terjedelemben tette közzé Marx közgazdasági írásait. (Economie I. 1963. és II. 1968.) 1982-ben jelent meg a Philosophie, s jelenleg a politikai művek közreadását készíti elő. 1954-ben írott disszertációja 1957-ben jelent meg könyv alakban „Karl Marx. Essai de biographie intellectuelle" címen. Nagyszabású kiadói vállalkozásának céljáról szólva, egy interjúban a marxológiát „a marxi mű történeti-kritikai kisajátításának" definiálta. (Le Monde, 1983. 4. 10.) Nevének gyakori előfordulása a marxista szerzők munkáiban, a vele folytatott viták is egyértelművé teszik első helyét a polgári marxológusok sorában.

[5] Képtelenség lenne arra vállalkozni, hogy a hatalmas irodalomból akár csak a legfontosabb műveket feltüntessük. Ízelítőül az újabb termésből l. *L. Althusser:* Marx – az elmélet forradalma. Kossuth, 1968; *V. F. Aszmusz:* Marx és a polgári historizmus. Bp., 1973; *P.-L. Assoun:* Marx et la répétition historique. Párizs, 1978; *W. H. Shaw:* Marx's Theory of History. Stanford, 1978; *D. Ross Gandy:* Marx and History. Austin–London, 1979; *E. J. Hobsbawm:* The History of Marxism. 1. Marxism in Marx's Day. The Harvester Press, 1982. La Méthode historique de Marx. H. é. n.

olyan tanulmányok, amelyeknek tárgya Marx történeti érdeklődésének alakulása, elsőrendűen történeti művei: a Kommunista Kiáltvány, az Osztályharcok, a Brumaire, továbbá a Polgárháború elemzése, publicisztikájának forrásértéke. Bár bizonyos témakörökben magyar tudósok[6] is jelentős eredményeket mutathatnak fel, bázisintézmény által összefogott rendszeres és módszeres kutatások hiányában magyarországi Marx-kutatásról mint a történettudomány egyik ágáról aligha szólhatunk.

Marx kétségkívül nem volt szaktörténész. Egyetemi tanulmányait tekintve jogásznak és filozófusnak készült. Ha egész életművére gondolunk, nem lehet kétséges, hogy legnagyobb tudományos teljesítményét a kapitalizmus politikai gazdaságtanának kidolgozásával érte el. Főműve, a Tőke azonban nem kapcsolható kizárólagos érvénnyel ehhez a tudományszakhoz. Szokás ilyenkor a normál munkanapra, a gyári törvényhozásra és az eredeti felhalmozásra vonatkozó, egyértelműen történeti jellegű fejezetekre hivatkozni, de ennél többről van szó. Arról, hogy ő az elvonatkoztatások módszerét alkalmazva, számos ténnyel, történelmi illusztrációval, személyekre és eseményekre való utalásokkal, a történelmi materializmusból következő értékítéletekkel tette érzékletesebbé fejtegetéseit. A. Malis szovjet történésznek a közelmúltban elhangzott megállapítása szerint „A Tőke ezért nem csupán egy nagy politikai gazdaságtani mű, hanem a legnagyobb történeti értekezés is".[7] Világnézetének, szűkebben materialista történetfelfogásának meghatározó jegye volt a historizmus, az a mód, ahogyan mind a természet, mind a társadalom különböző jelenségeihez közeledett. Ebben az értelemben számára tulajdonképpen csak egy tudomány létezett, a történelem, minden más diszciplina – módszerét tekintve – történelmi jellegű volt, ahogy ezt a Német ideológiában megfogalmazta. „Csak egyetlen tudományt ismerünk, a történelem tudományát. A történelmet két oldalról lehet szemügyre venni; a természet történetére és az emberek történetére lehet felosztani. Ámde a két oldalt nem szabad elválasztani; ameddig emberek léteznek, a természet története és az emberek története kölcsönösen feltételezik egymást."[8] A polgári Marx-kutatók is erőteljesen hangsúlyozzák ezt a historizmust, és azt a tendenciát értik rajta, hogy minden tudást és minden emberi tapasztalatot a történelmi változások kontextusában szemlélt, továbbá a történeti fejlődés törvényeinek ismeretében képes volt arra, hogy nagyszabású történeti próféciákra vállalkozzék.[9] Fejtegetésünk lényege tehát az a végső megállapítás, hogy Marx számára a legfontosabb társadalomtudomány kétségtelenül a történelem volt, s hogy e legtágabb értelmezésben valamennyi műve történeti munkának tekinthető és tekintendő.

Még egy általános észrevétel kívánkozik tanulmányunk bevezető részébe. Bár Marx történetírói érdeklődése rendkívül kiterjedt volt, figyelmének középpontjában a kapitalizmus genezise és fejlődése állott. A Tőkén kívül erről tanúskodik publicisztikája és levelezése is. (Ez utóbbiak persze nem elsősorban a tőkés rendszer általános fejlődéstörvényeire vonatkozó kutatási eredményeit, hanem az egyes országok, illetve régiók gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésének valamely részkérdését tárgyalják.)

[6] *Ágh Attila:* A marxi történetfilozófia kialakulása. Bp. 1975. Tőkei Ferenc: Az ázsiai termelési mód kérdéséhez. Kossuth, 1975.

[7] *A. Malis:* Karl Marx als Historiker des Kapitalismus. Az 1983. január 6–9-én Linzben tartott nemzetközi munkásmozgalomtörténeti tanácskozáson elhangzott, nyomtatásban még meg nem jelent előadás.

[8] Marx–Engels Művei 3. Bp., 1960. 20.

[9] Vö. *M. Rader:* Marx's Interpretation of History. New York, 1979. 86–88.

Mindezek után a szerző abban látja feladatát, hogy feltárja Marx történeti ismereteinek forrásait, felvessen néhány kérdést eminenter történeti munkáival kapcsolatban, végül felvázolja történeti érdeklődésének alakulását.

Marx történelmi ismereteinek forrásai

Barát és ellenség egyaránt elismerte, hogy Marx óriási mennyiségű ismeretre tett szert olvasás útján, s az is köztudott, hogy ő nem tudott közömbös maradni olvasmányai iránt, erről tanúskodnak gyakori széljegyzetei, bejegyzései és aláhúzásai, mindmegannyi becses forrás azok számára, akik Marx könyvtárának különös sorsát kutatják. Az érdeklődés e könyvtár összetétele, a könyvek további útja, hovatartozása iránt egészen a századfordulóig vezethető vissza. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a legutóbbi időkig csupán a könyvtár ún. orosz részlegének a keletkezését, darabjainak sodródását sikerült többé-kevésbé megnyugtatóan tisztázni, előbb az illegális orosz szociáldemokrácia egyes képviselői, 1917 után a szovjet kutatók nem kis erőfeszítéseinek köszönhetően. A gyakorta idézett híres mondás – habent sua fata libelli – hatványozottan érvényes ugyanis Marx könyvtárára, a szovjet szerzők egyöntetű véleménye szerint ez utóbbinak szomorú sors jutott osztályrészül. Az 1920-as években a moszkvai Marx–Engels Intézet, (az IML elődje) D. B. Rjazanov vezetésével, kezdeményezte az e célra irányuló kutatásokat. Az intézet megbízásából B. Nyikolajevszkij Berlinbe utazott, és a német szociáldemokrata párt könyvtárában katalogizálta azokat a műveket, amelyek megítélése szerint egykor Marx és Engels könyvtárához tartozhattak. Ugyanő az évtized végén tanulmányt is írt ezekről a könyvekről.[10] Ebből kitűnik, hogy Marx halála után, 1884 elején, Eleanor lánya és Engels P. L. Lavrovnak adta át az orosz könyvek egy részét, de ez alkalommal semmilyen jegyzék nem készült erről az állományról. Lavrov halála után ez a párizsi Turgenyev-könyvtárba, innen pedig a prágai orosz könyvtárba került át, valamikor az 1920-as évek derekán. A másik részt továbbra is Engels őrizte. Halála óta, saját könyveivel együtt, a német szociáldemokrata párt könyvtárának tulajdonát képezte. Az átvételkor készült jegyzék nyomtalanul eltűnt, csakúgy, mint a könyvek jó része. Bizonyos műveket más könyvtáraknak adtak át. A kötési munkálatoknál gondatlanul jártak el, egyes esetekben levágták a lapok szélét s velük Marx széljegyzeteit, amelyek ily módon örökre elvesztek a kutatás számára. Nyikolajevszkij a német szociáldemokrácia akkori helyzetével, jelesül megfelelő számú értelmiségi káder hiányával, valamint azzal magyarázza ezt a részben gondatlanságot, részben hozzá nem értést, hogy a német szociáldemokratáknak akkor túlságosan sok feladatot kellett megoldaniuk. Később Rosa Luxemburg érdeklődött a beérkezett művek iránt, de ő katalogizálással érthetően nem foglalkozott. 1900–1901-ben Berlinben tanuló orosz diákok segítségével hozzákezdtek az orosz részleg rendezéséhez. Az idő tájt még több száz, ha nem több ezer könyv állt a polcokon és a szobákban felhalmozva, de Nyikolajevszkij az 1920-as években már csak 200–300-at talált meg belőlük. A fasiszta korszakban elszenvedett üldözések és pusztítások következtében megsemmisült, illetőleg külföldre került a német szociáldemokrata párt igen gazdag levél- és könyvtára.

[10] *B. Nyikolajevszkij:* Ruszszkie knyigi v bibliotyekah K. Marksza i F. Engelsza. In: Arhiv Marksza i Engelsza. T. IV. Moszkva–Leningrád, 1929.

Marx londoni könyvtáráról nincsenek pontos ismereteink. Annál értékesebb forrás az ő jegyzetfüzete az 1843–1847-es évekből, amelynek első lapjain azoknak a könyveknek a jegyzéke található, amelyeket különösen fontosnak tartott. (Mintegy 100 címet tartalmaz ez a felsorolás.) A másik ránk maradt jegyzéket R. Daniels, a Kommunisták Szövetségének tagja, Marx barátja állította össze, akire 1849-ben, Londonba való végleges áttelepülése előtt, rábízta kölni könyvtárának jelentős részét. Daniels 1850 november végén – december elején küldte meg neki a nála maradt könyvek jegyzékét, amelynek lelőhelye az IML archívuma.

Mielőtt áttérnénk a leglényegesebb kérdés: Marx történeti tanulmányainak tárgyalására, egy általános megállapítást kell tennünk Marx első könyvtáráról. Érdeklődése rendkívül sok irányú volt, polcairól nem hiányoztak a világirodalom nagyjainak, például Shakespeare-nek, Goethének, Schillernek, Lessingnek, Corneille-nek, Molière-nek, Racine-nak, Tassónak, Goldoninak a művei; ott sorjáztak továbbá az ókori auktorok: Homérosz, Pindarosz, Szophoklész, Démoszthenész, Cicero, Plinius, Platón és Arisztotelész írásai. Sok kötetes műveikkel képviseltették magukat Hegel és Feuerbach, Montesquieu és Rousseau. Megszerezte Jefferson, Bentham, Smith, Ricardo, Turgot Sismondi, Blanqui, Louis Bonaparte könyveit, hogy csak néhány érdekességet említsünk. Mindehhez azt is hozzá kell tenni, hogy a szépirodalom mindennapos szellemi tápláléka volt.

A Marx érdeklődését kiváltó történeti munkák között az első helyet a nagy francia polgári forradalom történetének forrásai és feldolgozásai foglalták el. A 18. század végi forradalom több lehetséges megnevezése közül éppen ezt érezzük idevalónak, mivel a tudományos szocializmus megalapítói és nemzedékük számára valóban ez volt *a* forradalom, a radikális forradalmiság iskolapéldája, az 1789-től 1794-ig terjedő periódus eseményei kínálták Marx számára is a legmegfelelőbb terrénumot a „történelemcsinálás" tanulmányozására, továbbá innen meríthetett tapasztalatokat saját kora kérdéseinek megoldásához. Bár a legfontosabb történeti művek tárgyalása során kívánjuk felvetni Marx forrásainak a kérdését, már e helyütt kiemeljük annak a ténynek a fontosságát, hogy ő nem csupán másodkézből, azaz monográfiákból tanulmányozta az 1789-es francia polgári forradalom történetét, könyvtárában szép számban voltak korabeli újságok és memoárok is. A Les Révolutions de Paris 6 kötete, a La feuille villageoise 6 kötete, a Le Point du jour 2 kötetben; Mme Roland memoárjain kívül megvásárolta a levelezését tartalmazó kötetet is, továbbá R. Levasseur, B. de Molleville és Lamballe hercegnő visszaemlékezéseit. Birtokában voltak Mirabeau (7 kötet) és Lepeletier művei. Ugyancsak a kortárs irodalom terméke az az anonim, több kötetes mű a forradalom történetéről, amelynek 11 kötetét őrizte, és a royalista G.-H. R. Montgaillard abbénak az 1820-as években megjelentetett műve,[11] amelynek alapján az 1870-es években kronológiai táblázatot állított össze magának a forradalom történéseiről. A forradalom 19. századi historikusait többek között L. Blanc, A. Tocqueville, az orosz N. I. Karejev (a 18. századi francia parasztságról írt monográfiát) és J. Michelet képviselték. (Érdekes, hogy az Archives Nationales tudós osztályvezetőjét, az 1789-es forradalom legelső szaktörténészét

[11] *G.-H. Montgaillard:* Histoire de France depuis la fin du règne de Louis XVI jusqu'à l'année 1825. Párizs, 1827.

– ő használt fel első ízben levéltári iratokat –, a kispolgári demokrata Michelet-t Marx és Engels[12] nem különösebben becsülték.)

Közismert, hogy a 18. századi francia forradalom historiográfiájának tulajdonképpeni megalapítói a restaurációs korszak liberális történetírói: F. Mignet, A. Thiers, A. Thierry és F. Guizot voltak. A kölni katalógus tanúsága szerint Marx beszerezte Thiers főművének[13] brüsszeli kiadását és F. Guizot több művét.[14]

Guizot nevénél meg kell állnunk, ugyanis Marx megkülönböztetett figyelemmel fordult az ő történetírói tevékenysége felé. Valamennyi alapvető művét ismerte, tehát nemcsak a saját könyvtárában elérhetőket. Röviden az volt róla a véleménye, hogy amilyen rossz politikus volt, olyan kitűnő historikusnak bizonyult. Elismerését még 1850-ben sem tagadta meg tőle, pedig már az 1830-as júliusi forradalom után negatív fordulat következett be a francia polgári progresszió vezető képviselőinek állásfoglalásában. Guizot: Pourquoi la révolution d'Angleterre a-t-elle réussi? című, 1850-ben Párizsban kiadott pamfletjét élesen bíráló cikkében a szerzőt „az ancien régime-nek . . . a legderekasabb emberei" közé sorolta, „akiknek a maguk módján vitathatatlanul van történeti tehetségük".[15] Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy mit becsült Marx Guizot-ban, az utóbbinak legalábbis két fontos történetírói erényét kell kiemelnünk. Az egyik az a képessége volt, hogy egy olyan korban, amikor a historikusok jelentős része elveszett az elszigeteltnek látszó tények és illúziók szövevényében, neki sikerült eljutnia a történeti általánosítás magas fokára. A másik érdeme abban állott, hogy felismerte az egykorú történetírás egyik legnagyobb gyengéjét: az erkölcsi tényezők egyoldalú előtérbe állítását, és kifejtette írásaiban, hogy korábban nem fordítottak kellő figyelmet az egyes ember és a társadalom anyagi létezésére, azokra a hatásokra, amelyeket a létfeltételekben bekövetkezett jelentős változások gyakoroltak a civilizáció fejlődésére. Minden nagy forradalom a társadalmi rend ilyen természetű átalakulását eredményezi, s ezzel az átalakulással a történetíróknak feltétlenül számolniuk kell – állította. Nyilvánvaló, hogy ezek miatt az előremutató gondolatok miatt tartotta őt Marx nagy elmének.

Amióta egyáltalán létezik Marx-kutatás, egyetlen művelője sem kételkedett abban, hogy a nagy francia polgári forradalom tanulmányozásának óriási jelentősége volt az ifjú Marx történetfelfogásának kialakulásában. E kérdésnek külön irodalma van. Az újabb termésből megemlítjük R. Nürnberger „Die Französische Revolution im revolutionären Selbstverständnis des Marxismus" című tanulmányát. A szerző abból a premisszából indult ki, „hogy a 19. század emberének önmegismerését ugyanolyan döntően meghatározta viszonya a francia forradalomhoz, mint ahogyan a 20. században meghatározó jelentőségű a bolsevik forradalommal való szembenézés". Magára Marxra vonatkoztatva ezt a megállapítását, Nürnberger arra a következtetésre jutott, hogy „a francia forradalomnak kiemelkedő jelentősége volt az ifjú Marx forradalmi öntudatának kialakulása szempontjából . . ., sőt egyenesen azt mondhatjuk, hogy forradalomelmélete csak akkor

[12] Engels történeti műveinek kirekesztése a tanulmányból olyan eljárás, amely kizárólag a címmel kifejezett gyakorlati szemponttal igazolható.

[13] *A. Thiers:* Histoire de la révolution. Párizs, 1823.

[14] *F. Guizot:* Histoire de la civilisation en Europe depuis la chute de l'Empire romain jusqu'à la révolution française. Párizs, 1863. Histoire des origines du gouvernement représentatif. Párizs, 1822.

[15] Marx–Engels Művei 7. Bp., 1962. 201.

kapta meg történeti mélydimenzióját, forradalmi jövővárása pedig történeti összefüggését".[16]

Az 1960-as években olyan előrelépés következett be ebben az általánosan elfogadottnak tekinthető koncepcióban, amely feltétlenül megérdemli a figyelmünket, annál is inkább, mert hazai szakirodalmunk megítélésünk szerint nem nagyon figyelt fel rá. Az ismert francia marxista történész, J. Bruhat, aki különben már 1939-ben sürgette, hogy tudományosan elemezzék Marxnak és Engelsnek az 1789-es forradalomra vonatkozó megnyilatkozásait, új tézist alkotott. Idézzük „A francia forradalom és Marx nézeteinek alakulása" című tanulmányából mondanivalójának leglényegét: „Nekünk úgy tűnik, hogy a francia forradalom a marxizmus forrása volt. Nem arról van szó, amit »eszmei forrásnak« nevezhetünk ... Nem, az 1789-es forradalom mint *történelmi tapasztalat* képezi a marxizmus forrását, mint az újkor legfontosabb tapasztalata, amelyet Marxnak módjában volt tanulmányozni. Ez volt a legifjabb múlt, amely lehetővé tette Marxnak, hogy ne szorítkozzék kizárólag a dokumentumok elemzésére. Ő közel állt a túlélőkhöz, és az örökség alapján értékelhetett. Világos, hogy a francia forradalom befolyását be kell illeszteni az egészbe ... A német klasszikus filozófia, az angol politikai gazdaságtan, a francia utópikus szocializmus: önmagában történelmi adottságok, amelyekre emlékeznünk kell. Ha azonban a közvetlen (közbülső ideológiai szakaszok nélküli) történeti befolyásokat tekintjük, két eseménysor tűnik meghatározónak: az ipari forradalom és a francia forradalom."[17,18]

Bruhat tehát nem kevesebbet állított ebben a tanulmányában, mint azt, hogy a marxizmus forrásairól Lenin keze nyomán kialakított hagyományos felfogástól eltérően, volt egy negyedik forrás is, jelesül 1789. Ezt a felfogást karolta fel egy NDK-beli történész, H.-P. Jaeck közelmúltban megjelentetett könyvében.[19] Arra a következtetésre jutott, hogy Bruhat tézise megtalálta az utat az újabb feldolgozásokba, és állítását bizonyítandó, lábjegyzetben hivatkozott V. G. Moszolov szovjet szerzőnek a Marxszisztorik című tanulmánykötetben megjelent írására. A szóban forgó megállapítás a következőképpen hangzik: „J. Bruhat ... meggyőzően és konkrétan mutatta meg, hogy mit adott Marxnak a nagy francia forradalom történelmi tapasztalatának elsajátítása. Nem lehet nem egyetérteni e cikk alapvető következtetésével"[20] – és Moszolov e helyütt idézte Bruhat-nak fentebb olvasható szavait arról, hogy 1789 a marxizmus egyik forrásának tekintendő.[21]

A tárgyalt témakör szovjet szakértői a középpontba helyezett Franciaország után a második helyet Németországnak, helyesebben a 19. század első fele német historiográfiájának juttatják. Marx első könyvtárában szegényesen volt képviselve ez az ország. (Pl. J. F. H. Schlossernek a keleti, oroszországi ortodox egyházról írt műve.) Londoni könyv-

[16] Marxismusstudien. Tübingen, 1957. 61, 65.

[17] *Montreau, J. (J. Bruhat):* La révolution française et la pensée de Marx. La Pensée, 1939. N. 3.

[18] *J. Bruhat:* La Révolution française et la formation de la pensée de Marx. Annales historiques de la Révolution française. 1966. N. 184. 169.

[19] *H.-P. Jaeck:* Die französische bürgerliche Revolution von 1789 im Frühwerk von Karl Marx. Berlin, 1979. 2–4.

[20] Marksz – isztorik, i. m. 88.

[21] Széles körű kutatásokat igényelne annak a kérdésnek a tisztázása, hogy ez a felfogás milyen mértékben tekinthető általánosnak a marxista történészek és filozófusok körében.

tárában őrizte K.-D. Hüllmannak a németországi rendek eredetéről szóló, háromkötetes monográfiáját. Ma már elfeledett szerzőkről van szó, de a maguk idejében hatottak, gazdasági- és társadalomtörténeti vizsgálódásaikkal új területeket hódítottak meg a német történettudomány számára.

Nagy jelentőséget tulajdonított Marx G. L. Maurer kutatásainak. Könyvtárának egyik fontos darabja volt a németországi földtulajdon kialakulását taglaló műve,[22] amely 1854-ben jelent meg. Marx azonban ismerte Maurernek az 1850–1860-as években közzétett, az előbbivel együtt 12 kötetre rugó, nagy forrásbázisra épülő munkáit is. A markra, a német falusi és városi közösségekre vonatkozó kutatásai nagy segítséget jelentettek neki, mivel alapos vizsgálattal bebizonyította, hogy az ősközösségi társadalom Németországban is létezett, és a földtulajdon csak később, fokozatosan alakult ki, hogy tehát ez az ország sem képezett kivételt. Ily módon Maurer alátámasztotta Marxnak és Engelsnek a társadalmi formációk egymásra következéséről kidolgozott általános elméletét, amely elsősorban az indiai, a kelta és a szláv földközösségre vonatkozó adatokon nyugodott. A Marx által becsült másik német történetíró, a dániai születésű, de német származású B.-G. Niebuhr az ókori Róma történetét művelte. Azért figyelt fel erre a másképpen konzervatív szemléletű tudósra, mert jól tudta hasznosítani az ókori földtulajdonra, általában a római agrárkérdésre vonatkozó kutatásainak lényeges eredményeit.

Ha Maurer és Niebuhr Marx érdeklődését és rokonszenvét, L. Ranke az idegenkedését, sőt ellenszenvét példázza. Egyik könyvtárában sem őrzött tőle könyvet; valószínű, hogy Ranke szemlélete, egész beállítottsága idegen volt tőle.

Ami a harmadik helyre sorolható *angol történetírás*t illeti, 1848 előtt Marxnak igen kevés angol könyve volt. Említést érdemel D. Hume-nak német fordításban megismert összefoglaló munkája Nagybritannia történetéről, amely 1788-ban jelent meg. (Csak két kötet volt a birtokában.) Később megszerezte az angol történetírás demokratikus szárnyához tartozó W. Cobbett önéletrajzát,[23] valamint az általa szerkesztett periodikákat, az Annual Political Register és a Cobbett's Weekly Political Register több tucat kötetét. (1802-től 1829-ig.) Sokat merített a tehetséges Cobbett publicisztikájából, amely felölelte a korabeli Anglia gazdasági és politikai életének valamennyi lényeges kérdését, de kiterjedt más európai országok viszonyainak taglalására is. Marx olvasta az Angol Bankról írott művét is,[24] részletes kivonatokat készítve belőle. Minden jel arra mutat, hogy Cobbettet Marx kedvelt szerzői közé kell sorolnunk. Erős érdeklődést tanúsított Marx Írország, az ír kérdés iránt is, amely lényegében az agrárkérdéssel azonosítható. Figyelme – érthetően – az 1850-es évektől kezdve fordult Írország felé, ez az egyik fontos változás, amely a Marx életében oly nagy szerepet játszó londoni periódusban következett be. Könyvespolcain új könyvek jelentek meg, H. Martin, P. Lavelle, R. O. Brien, A. Walton és J. Mitchell monográfiái.

Mindazonáltal alapvetően nem a szerencsétlen sorsú szigetország történetét tárgyaló kötetek szaporodása különbözteti meg Marx első könyvtárát a londonitól, hanem határozott fordulata az Európán kívüli világ országai: India, Kína, Észak- és Dél-Amerika térségei felé. A gyarmati világ, a gyarmati kérdés jelentőségének a felismerése természe-

[22] *G. L. Maurer:* Geschichte der Markenverfassung in Deutschland. Erlangen, 1856.
[23] *W. Cobbett:* The Life of William Cobbett. Written by Himself. London, 1816.
[24] *Uő.:* Paper Against Gold. History and Mystery of Bank of England. London, 1828.

tesen nem véletlenszerű jelenség, nem pusztán a brit birodalom szívében nyert új benyomások következménye volt. Marxot az angol kapitalizmus szerkezetének, működésének tanulmányozása indította arra, hogy újabb földrajzi régiókat vonjon be tanulmányainak körébe. F. Kottenkamp könyve Amerika gyarmatosításáról, R. Grant-é a Kelet-Indiai Társaság történetéről, R. Sewell műve India történetéről a legrégibb időktől egészen 1858-ig, H. C. Irwin ugyancsak indiai témájú monográfiája s bennük a lapszéli jegyzetek: csalhatatlan bizonyítékai Marx új érdeklődési irányának.

A 18. század végétől kezdve az angol történetírás sajátos arculata – összehasonlítva a franciával és a némettel — mindenekelőtt abban a szemléletbeli különbségben mutatkozott meg, hogy nagy fontosságot tulajdonított a gazdasági élet tényeinek, és előtérbe helyezte a gazdaságtörténetet, ez vált Angliában reprezentatív történettudományi diszciplinává. A gazdaságtörténészek felismerték és kimunkálták az összefüggést a gazdaság fejlődése, valamint a társadalom életében bekövetkezett változások közt, sőt a gazdaság és a politika, jelesül az állam és gazdaság közötti kölcsönhatást is leírták, azt, hogy az állam megjelenése valóságos társadalmi szükségletet elégített ki. Egyetlen példát említünk, A. Fergusonét, aki a vázolt összefüggéseket részint a polgári társadalom, részint az ókori Róma példáján mutatta ki, s akinek a műveit[25] Marx nagyra értékelte.

A másik fontos terület a munkáskérdés volt, ahol Marx értékes segítséget kaphatott azoktól az angol szerzőktől, akik a szociológia módszereivel – és együttérzéssel – ábrázolták a munkásosztály súlyos helyzetét. Ilyen szerző volt például J. Wade. Marx 1845 nyarán olvasta el a munkásosztály történetéről írott könyvét,[26] s a későbbiek során sok hasznos adatot, illusztrációt merített belőle tanulmányaihoz.

Összefoglalóan tehát azt állapíthatjuk meg, hogy az angol történetírás legjobb hajtásainak tanulmányozása éppen a gazdaság és a társadalom szerkezetének, működési mechanizmusainak leírásával járult hozzá Marx materialista történetfelfogásának kialakulásához.

Az olasz szerzők közül elsőként N. Machiavelli nevét kell említenünk. Már Németországban tanulmányozta, fordításban, Londonban aztán sikerült megszereznie kétkötetes művét eredeti nyelven.[27] Hasonlóképpen megvásárolta és gyakorta használta a republikánus történetíró, Ch. Botta három kötetes monográfiáját Itália népeinek történetéről. Az eddigi kutatások azt is kimutatták, hogy egyéb tanulmányai közben, érintőlegesen, a skandináv országok története iránt is érdeklődött, elsősorban a 18. századi diplomáciatörténet tényeivel való ismerkedés kapcsán. Nagyon gyengén volt képviselve Marx első könyvtárában az Egyesült Államok – mindössze egy művel –, és Oroszország. Mivel oroszul akkor még nem tanult, főként francia nyelvű feldolgozások segítségével tájékozódott.

Marx leggyakrabban forgatott könyvei közé tartoztak *a korai és kortárs szocialisták alkotásai.* T. Campanella, T. Moor, a ma kritikai-utópikus szocialistáknak nevezett „három nagy" művei, továbbá a saint-simonista és fourierista iskola képviselői,

[25] *A. Ferguson:* Essay on the History of Civil Society. Edinburgh, 1766. és History of the Progress and Termination of the Roman Republic. Vol. 1–3. Edinburgh, 1783.

[26] *J. Wade:* History of the middle and Working Classes. London, 1833.

[27] Tutte le opere di Niccolo Machiavelli cittadino e segretario fiorentino, divise in 2 Tomi, London, 1747.

W. Godwin, L. Blanc, P.-J. Proudhon, G. Lamennais és mások neveiből következtethetünk érdeklődésének az irányára. A kölni katalógusban Marx megjelölte a számára legfontosabb könyvek címeit. Campanella, Morelly, R. Owen, H. de Saint-Simon, Ch. Fourier, P. Leroux, F. Vidal,[28] Blanc, T. Dézamy, E. Cabet és W. Weitling nevei mellé tett csillagot. Megjelölt továbbá gyűjteményes munkákat (pl. a Kommunistische Schriften 2 kötetét), és az utópisták La Phalange és L'Égalitaire című folyóiratait. (Mellesleg az Owen által kiadott folyóirat, a The New Moral World is megvolt könyvtárában.)

A szovjet történetírás megkülönböztetett figyelmet fordít egy különös műre, illetve arra az éles bírálatra, amelyet Marx a szerzőjével szemben gyakorolt. Franciaország svájci követségének első titkára, a párizsi La Société asiatique tagja, A. de Gobineau az 1850-es években négy kötetben fejtette ki koncepcióját Az emberi fajok közti egyenlőtlenségről.[29] Franciaország történetének ismert szovjet szakértője, V. M. Dalin rövid tanulmányt[30] szentelt e kérdésnek, a moszkvai Marxizmus–Leninizmus Intézet archívumában őrzött első két kötetre, a bennük található számos Marx-megjegyzésre építve mondanivalóját. Közismert, hogy Gobineau három fajra osztotta az emberiséget: fehérekre, feketékre és sárgákra. Szerinte kizárólag a fehér faj alkotta meg és gazdagította a civilizációt, ezért „választott" faj, csakis a fehér nemzeteknek van történelme. Dalin Marx bíráló megjegyzései közül a legfontosabbakat idézve mutatott rá arra, hogy Marx volt az első, aki a történelem meghamisításával vádolta meg Gobineaut, és elutasította arra irányuló kísérletét, hogy „tudományosan" megalapozza a fajelméletet. Hogy kellően felmérhessük Marx kritikájának jelentőségét, szem előtt kell tartanunk azt a körülményt, hogy olyan korban született meg, amikor a francia rasszista művének még távolról sem volt olyan súlya, mint a 20. században, amikor a fajelmélet újabb produktumainak élén jelölték ki a helyét ebben a tudománytalan tudományban.

Marx fő történeti munkáinak néhány kérdése

„Létezik olyan vélemény, hogy Marx mintegy »véletlenül«, »többek között« vált történésszé, hogy történeti művei véletlen indítékoknak köszönhetik megszületésüket... Fáradhatatlan politikai harcos lévén, Marx alkatilag képtelen volt arra, hogy ne alkalmazza a társadalmi fejlődés általa felfedezett törvényét meghatározott történeti korok és problémák, különösen a folyamatban lévő politikai események elemzésére. Ám amikor az utóbbiakat fejtegette, elkerülhetetlenül történetíróvá változott át."[31] N. M. Lukin 50 évvel ezelőtti figyelmeztetése változatlanul időszerű, elegendő emlékeztetni az e témával foglalkozó munkák csekély számára. Idézett megállapításában még egy fontos, tovább fejleszthető gondolat rejtőzik, nevezetesen az, hogy Marxtól mi sem állott távolabb, mint az a szándék, hogy a történelmi materializmus általános érvényű törvényeit mechanikusan alkalmazza. Írásaiban nem mutatható ki semmiféle automatizmusnak a

[28] Vö. *P. Louis:* François Vidal. Ein französischer Sozialist des Jahres 1848. Neue Zeit. 1901–1902. 2. Bd. 545–548.

[29] *A. de Gobineau:* Essai sur l'inégalité des races humaines. I–II. Párizs, 1853. III–IV. uo. 1856.

[30] *V. Dalin:* Marx et Gobineau. Recherches Internationales. 1973. N. 74.

[31] *N. M. Lukin,* i. m. 389–390.

nyoma, a gazdaság primátusának érvényesítése nála sohasem vezetett a politikai eseményeket közvetlenül előidéző szubjektív tényezők lebecsülésére. Az 1848–1849-es francia forradalommal, valamint a Párizsi Kommünnel foglalkozó politikatörténeti művei éppen azért válhattak példaképekké a marxista történetírók rá következő nemzedékei számára, mert bennük a történelem az emberben és a természetben ható összes erőknek és az emberi gondolkodásnak, az emberi szenvedélynek, az emberi szükségleteknek a terméke. Hangsúlyozzuk: az *összes* tényezők együttes hatásának eredőjeként valósul meg a politikai cselekvés, és éppen erről az örökségről feledkeztek meg időnként a marxista történetírás egyes képviselői.

Az alábbiakban a Kommunista Kiáltvány, a Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája és a Polgárháború Franciaországban című művek kapcsán ejtünk néhány megjegyzést, illetve vetünk fel olyan szempontokat, amelyek talán kisebb hangsúlyt kaptak történetírásunkban.

A *Kommunista Kiáltvány* keletkezésének történelmi körülményei ismertek, diadalútja szintúgy. Páratlan sikerében minden bizonnyal szerepe volt annak, hogy ez Marx legolvasmányosabb alkotása, fejtegetései felfoghatók voltak a filozófiában, a politikai gazdaságtanban és a politikatudományban járatlan munkások számára is. (Legjobb ellenpélda A Tőke, amely nehéz olvasmánynak mutatkozott minden korban. Több országban csak rövid, népszerű magyarázó füzetek segítségével sikerült közvetíteni a munkásokhoz gondolatmenetét, legalapvetőbb következtetéseit.) Sikerének titkát nagymértékben köszönhette annak, hogy – F. Mehring találó és szép szavai szerint – bár „a »Kiáltvány« nem valami új kinyilatkoztatás volt; csupán szerzőinek új világnézetét foglalta össze, olyan tükörben, amelynek üvege nem lehetett volna tisztább fényű, sem kerete hozzáillőbb".[32] Ez a tiszta üveg, ez a feszes keret, vagyis a formai megoldás önmagában véve nagy előrelépés, a történeti nézőpont érvényre juttatása volt. Két tervezet készült ugyanis, M. Hessé és Engelsé. Engels fogalmazványa[33] a korban szokásos katekizmus formában készült el, s Mehring véleménye szerint az adott pillanatban alkalmasabb lett volna agitációs célokra, mint a végleges szöveg. A gondolatiságot tekintve nincs lényeges különbség köztük. Engelsnél is középponti helyre került a kizsákmányolást megszüntető proletárforradalom tézise, amely megvalósítja majd a magántulajdon fokozatos megszüntetését és a munkások egyesülését a termelőerők közös és tervszerű felhasználására. Az új, demokratikus felépítésű közösség biztosítani fogja a proletariátus politikai uralmát. Az általa bevezetendő reformok célja az egész tőke, az ipar, a közlekedés és a kereskedelem eszközeinek összpontosítása az állam, vagyis a társadalom kezében.

Ezeknek a gondolatoknak kérdés-felelet formában történő kifejtése bizonyára megkönnyítette volna a megértetést, ugyanakkor széttördelte a társadalmi fejlődés leírását, ezért maga Engels javasolta, hogy vessék el tervezetét, és az összefüggő történeti bemutatást lehetővé tevő kiáltvány alakjában tegyék közzé nézeteiket.

A másik észrevétel a Kommunista Kiáltvány utóéletére vonatkozik, pontosabban arra a polémiára, amelyet a századfordulót követő években a marxisták nevében Mehring folytatott a Neue Zeit hasábjain. Előbb D. Koigen írását bírálta, majd Ch. Andlerét. Mindkét szerző azt bizonygatta, hogy Marx számos gondolatot másoktól vett át, s

[32] *Fr. Mehring:* Karl Marx. Kossuth, 1982. 176–177.
[33] Marx–Engels Művei 4. Bp., 1959. 348–363.

eredetüket részben a babeufista hagyományban, részben Proudhon műveiben, de legfőképpen a kispolgári szocialisták: Sismondi, Vidal és E. Buret különböző írásaiban kereste. Mehring ugyan elismerte Andler kérdésfeltevésének jogosságát a tekintetben, hogy le kell fújni a Kommunista Kiáltványról a fél évszázada rárakódott port, és ez csakis az esetben lehetséges, ha gondosan összegyűjtik és feltérképezik az 1840-es évek német, angol és francia nyelvű szocialista irodalmát. Azt sem vitatta, hogy Marx és Engels ismerték a nevezettek írásait, mi több, tanultak is tőlük. Andler azt állította, hogy például a gazdasági válságra vonatkozó részeket Marx Sismonditól vette kölcsön, magyarán plágiummal vádolta. Ami ezt a részkérdést illeti, Mehring joggal mutatott rá arra, hogy a termelőerők lázadására vonatkozó ismert részen inkább Fourier hatása érződik, az alapkérdést, a Kommunista Kiáltvány eredetiségét tekintve pedig meggyőzően bizonyította, hogy minden úttörő eszméje kizárólag a szerzőitől származik. Mehringnek az volt a konklúziója, hogy „semmi másról nincs szó, mint a kor közös (szellemi, V. S.) kincséről".[34]

Erre a vitára Rubel is kitér Marx-életrajzában, és úgy veti fel a kérdést, hogy az igazi feladat nem abban áll, hogy valaki kimutassa a megfelelést Marx és az elődök egyik vagy másik gondolata között. A probléma lényege szerinte abban van, hogy Marx miként alakította át azokat az eszméket-eszmetöredékeket, amelyeket az adott kor tudományos irodalma kínált számára.[35]

Jóllehet közvetlen bizonyítékkal nem rendelkezünk, az időpontok egyezése azt a feltételezést sugallja, hogy az Andler–Mehring polémia az E. Bernstein személye körül kirobbant revizionizmus-vita mellékhajtása volt. A nemzetközi munkásmozgalom történetének egyik rövid fejezetét képezi, s mint ilyen, elsősorban a szaktörténészek érdeklődésére tarthat számot. Van azonban ennek a polémiának egy általánosabb tanulsága is: rávilágít Marx módszerére. Számára nem volt és nem is lehetett más megoldás, mint az, hogy kritikailag átrostálja az előtte járók eszmei hagyatékát, és szellemének kohójában tökéletesen átalakítsa azt, következésképpen egyes elemi részecskék felismerése semmit sem változtat azon az alapvető tényen, hogy az egészet tekintve, merőben újat alkotott.

Áttérünk annak a kihívásnak a tárgyalására, amelyet Louis Bonaparte 1851. december 2-i államcsínye jelentett a francia és az egész európai progresszió számára. Erre a kihívásra köztudottan három érdemi irodalmi választ érkezett: V. Hugo pamfletje, Proudhon értékelése és Marx Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Ez a történeti szituáció szinte felkínálja párhuzamba állításukat, és a szakirodalom Marx nyomában él is ezzel a módszerrel. Hugo, aki egyike volt a legelső emigránsoknak, az államcsíny után Belgiumba menekült, s 1852 májusában kezdett hozzá könyve írásához. Ebben maró gúnnyal, szellemesen festette le az általa Kis Napóleonnak, Augustulusnak elnevezett kalandort. Hangnemének, felfogásának érzékeltetése végett álljon itt egy részlet az utószóból: „Hitvány idők – kis emberek. Legyetek nyugodtak, a történelem a markában tartja ... Örökre megmarad egy nagy nép törpe zsarnokának. Az afféle emberek, mint ő, hiába törnek nagyságra, még az aljasságban is. Diktátornak nevetséges, ha pedig császárrá teszi magát; groteszkké válik ... Ha erről az emberről lehántják a sikereit, ha kiszedik a lába alól a piedesztált, ha lehull a hímpora: a csillogó, talmi hitvány aranypor, ha elveszik

[34] *Fr. Mehring:* Ein methodologisches Problem. Neue Zeit 1900–1902. XX/1. 451.

[35] *Rubel,* i. m. 256–257.

nagy kardját: ugyan ki tud ennél a meztelenül didergő kis csontváznál nyomorúságosabb és nyavalyásabb figurát elképzelni. A történelemnek megvannak a maga tigrisei. A történelem azonban nem keveri közéjük a sakálokat."[36] Hugo bevetette egész írói fegyvertárát, hogy leleplezze Louis Bonaparte és az eljövendő második császárság kalandor jellegét, hamis fényét, szarkazmusa nem kímélte a rendszer nagy és kis haszonélvezőit sem. A Kis Napóleon rövid idő alatt nem kevesebb mint tíz kiadást ért meg, ennél nagyobb dicséretet nehéz mondani egy írói alkotásról. De – amint erre maga Marx rámutatott – Hugo épp azáltal, hogy előzmény nélküli rajtaütésnek minősítette Brumaire-t, akarata ellenére felnagyította „hősének" alakját.

Proudhon felfogása homlokegyenest ellenkező volt, ő az egész megelőző fejlődésből vezette le, mintegy szükségszerűnek tüntette fel Louis Bonaparte hatalomra kerülését. A „szociális forradalom" híve, Proudhon, aki azon a véleményen volt, hogy a korábbi, tisztán „politikai forradalmakkal" szemben (1848-at is ilyennek tartotta), a 19. század küldetése a társadalom egész szerkezetét átalakító szociális forradalom megvívása, ez utóbbinak bajnokát látta Louis Bonapartéban, a „második forradalom", helyesebben a forradalom második szakaszának diktátorát. (Az első szakaszt I. Napóleon uralkodása zárta le.) Nyilvánvaló, hogy Proudhon lelki szemei előtt még az 1840-es évek lebegtek, amikor a kedvező történelmi pillanatot váró jövendő császár a pauperek védelmezőjének adta ki magát. Elméleti szempontból Marx a proudhoni felfogásban megnyilatkozó determinizmust az „objektív történészek" hibájának tekintette.[37] Sokat elárul Proudhon könyvéről az a tény, hogy hogy Louis Bonaparte pártfogásával jelent meg.

És milyen sikert ért el Marx? Könyve „akkor Hamupipőkének látszott szerencsésebb testvérei mellett"[38] – írta róla Mehring.

A Brumaire-t sok szempontból lehet vizsgálni. Elégedjünk meg e helyütt – az olvasmányélmény sorrendjét követve – Marx legérdekesebb s egyben legidőtállóbb fejtegetéseinek felsorolásával. Mindjárt az elején található a történelmi szerepjátszás mibenlétének máig felülmúlhatatlan kifejtése, a gyors, látványos sikerekre törő polgári forradalmak természetrajza, majd szembeállításuk az erőt csak önmagukból merítő proletárforradalmakkal; a rend és az anarchia pártjainak jellemzése; az 1848. december 10-i elnökválasztásnak mint a parasztság reakciójának értelmezése; a Hegypárt, a demokraták táborának árnyalt rajza; a parlamentáris köztársaság fennmaradásának magyarázata, hogy ti. a vagyonos osztályok közös uralmának feltételét képezte; végül a francia társadalom egyik legjellegzetesebb típusa, a kisparcellás paraszt mentalitásának megragadása és a bonapartizmusnak mint uralmi formának a levezetése ebből a mentalitásból. (Marx a Bonapartékat a parasztság dinasztiájának nevezte.) Ezeknek a nagy horderejű kérdéseknek a tárgyalását oly módon valósította meg, hogy közben – néhány határozott vonással – több sikeres kis portrét készített 1848 egyes szereplőiről. (A. Marrast-ról, a „sárga kesztyűs" forradalmárról, O. Barrot-ról, a júniusi felkelőket leverő Louis Eugène Cavaignac tábornokról stb.)

Az ipari burzsoázia, a parasztság és a lumpenproletariátus sikerült jellemrajza, a forradalmi események tömkelegébe rendet vágó korszakolás, egyszóval a Brumaire vala-

[36] *V. Hugo:* Kis Napóleon. Bp., é. n. 288–290.
[37] Marx–Engels Válogatott Művek. I. Bp., 1949. 222.
[38] *Fr. Mehring:* Karl Marx, i. m. 240.

mennyi értéke egyetlen rendező elvre vezethető vissza, amelyhez a kulcsot maga Marx adta meg művének második, 1869-es kiadásához írott előszavában. Hugo és Proudhon látásmódját elutasítva, tömören így fogalmazott: „Én ellenben kimutatom, hogy az *osztályharc* Franciaországban miként hozott létre oly körülményeket és viszonyokat, amelyek lehetővé teszik, hogy egy középszerű és groteszk személyiség a hős szerepét játssza."[39]

Többeket is idézhetnénk a Brumaire értékeiről szólva; hadd szólaltassuk meg W. Liebknechtet, aki a múlt század végén Marxra emlékezve, megvonhatta egy közel 50 éves periódus mérlegét. Miután kifejtette, hogy ebben az írásműben Tacitus szenvedélyes komolysága Juvenalis gyilkos szatírájával és Dante szent haragjával párosul, Liebknecht összehasonlította Hugo Kis Napóleonjával. „Felületes, csillogó hab"-nak tekintette, a „patetikus retorika" és a „groteszk karikatúrák" gyűjteményének, amely „ma *feledésbe merült.* S Marx »Brumaire tizennyolcadikáját« még évezredek múltán is csodálattal fogják olvasni. Victor Hugo »Kis Napóleon«-ja gúnyirat volt – Marx »Brumaire tizennyolcadiká«-ja történeti mű, amely a jövendő kultúrtörténészének éppoly nélkülözhetetlen lesz, mint nekünk Thuküdidész írása a peloponnészoszi háború történetéről."[40] Ha a mai olvasási igények (igénytelenségek) ismeretében érzünk is némi túlzást Liebknecht derűlátásában, abban feltétlenül igaza volt, hogy az idő könyörtelen rostája elvégezte a maga munkáját: Hugónak a saját korában oly népszerű művét ma már csak az irodalom- és történettudomány tartja számon.

Az egy emberöltővel később, 1870 szeptemberében kitört párizsi forradalom elsöpörte a Poroszországtól vereséget szenvedett második császárság rendszerét. Franciaország ismét forradalmi vihart élt át, amelynek forgószele a főváros munkásait juttatta a hatalom csúcsára. Az 1870–1871-es események Marxot arra késztették, hogy ismét kortörténeti művet írjon, a *Polgárháború Franciaországban*t. Az eddig követett módszert alkalmazva, csupán néhány kérdést ragadunk ki tartalmából, miközben idézzük Marx egy-két klasszikus tömörségű mondatát. A francia–porosz háború hallatlan élességgel vetette fel a patriotizmus problémáját. A honvédelem álláspontjáról az 1870-es franciaországi képlet roppant egyszerű volt: a hódításra törő ellenség az ország szíve felé nyomult előre, majd be is kerítette; a nemzeti védelem érdeke azt követelte, hogy védjék a fővárost, ez azonban elképzelhetetlen volt lakosságának felfegyverzése nélkül. A jóval bonyolultabb politikai helyzet konzekvenciáit Marx így foglalta össze: „De Párizs fegyverben annyi, mint: a forradalom fegyverben. Párizs győzelme a porosz támadón a francia munkás győzelme lett volna a francia kapitalistán és állami parazitáin. A nemzeti kötelesség és osztályérdek állott szemben egymással: a nemzeti védelem kormánya pillanatig sem tétovázott – a nemzeti árulás kormányává változott." A hazafiság vagy osztályérdek (s vele a nemzeti szégyen) dilemmája nem utoljára kényszerítette a burzsoáziát kényelmetlen döntésre, s J. Favre, Thiers 20. századi követői kiélezett történelmi helyzetben nem kevésbé következetesen vállalták a nemzetárulást, velük szemben a munkásosztály a nemzeti ügy védelmezőjének, vagyis patriótának bizonyult.

[39] Marx–Engels Válogatott Művek. I. i. m. 222.

[40] *W. Liebknecht:* Emlékezések Marxra. In: Marx. Írások életéről és tevékenységéről. Kossuth, 1968. 120.

A megadást előkészítő nemzetgyűlés és az önfeláldozó harcra kész Párizs éleződő konfliktusának nyomon követése, az 1871. március 18-i, szocialista részről elő nem készített, de forradalommal egyenértékű változás elemző rajza: a Polgárháború maradandó értékei közé tartozik. Marx érdeklődésének középpontjában mégis a Párizsi Kommün tevékenysége állt, olyan kérdések, mint szervezeti felépítése vagyis kormányformája, a kommünárok vezető csoportján belüli politikai irányzatok egymáshoz való viszonya, a kizsákmányolás felszámolásának irányába mutató első lépések, a Párizsi Kommün fegyveres harcai, az elkövetett hibák és tanulságaik, különös tekintettel a parasztság és munkásosztály elmaradt szövetkezésére. Egyetlen veretes mondatba sűrítette az új hatalom kísérleti jellegére, az irány kijelölésével beérni kényszerülő vezetésre vonatkozó véleményét. „A Kommün nagy szociális rendszabálya saját működő léte volt."

Szándékosan hagytuk a végére annak a bekezdésnek az idézését, amelyben Marx a Párizsi Kommün osztályjellegét definiálta, s amely éppen ezért mind a mai napig Eris almája a marxista és polgári történetírás között. „Az értelmezések sokfélesége, amit a Kommünnek adtak, és az érdekek sokfélesége, ami benne kifejezésre jutott, azt bizonyítja, hogy rendkívül rugalmas politikai forma volt, míg valamennyi előbbi kormányforma határozottan elnyomó. Valódi titka a következő: lényegében a *munkásosztály kormánya* volt, a termelő osztálynak a kisajátító osztály ellen vívott harcának a terméke, az a végre felfedezett politikai forma, amely mellett a munka gazdasági felszabadítása végbemehetett."[41] Ezt az állítást a francia polgári kiadók által megjelentetett összefoglaló művek[42] és kézikönyvek nem fogadják el, arra való hivatkozással, hogy az 1871-es politikai paletta az egymással divergáló érdekek miatt túlságosan sokszínű volt ahhoz, hogy egyetlen osztály uralmáról lehessen beszélni. A marxista történetírás a Polgárháború nyomdokain haladva következetesen védelmezi azt a tézisét, hogy a Párizsi Kommün a proletariátus diktatúrája volt, előképe a 20. századi szocialista forradalmaknak, különösképpen az 1917-es októberi forradalomnak. Újra és újra példaképül állítja a ma élő nemzedékek elé az „eget ostromlók" internacionalizmusát és heroizmusát. Ami tehát a fentebbi Marx-idézet második részét, a kormányforma mibenlétének bizonyítását illeti, a marxista historiográfia aktivitása töretlen. Némileg másként áll a dolog az idézet elején olvasható „értelmezések és érdekek sokféleségével". Úgy tűnik, hogy a magyar nyelvre lefordított francia művek és a hazai szerzők feldolgozásai lényegében megelégednek a kutatások eddigi eredményeinek felsorakoztatásával, és kevés új szempontot vetnek fel. M. Choury könyve[43] kivételnek számít, ő rámutatott arra is, hogy március 18. után a párizsi vezetők egy része nem akart szembekerülni Versailles-jal, tárgyalások is folytak a főváros és a nemzetgyűlés képviselői között (G. Clemenceau szerepe!); ismertette a Húsz kerület Központi Bizottságának választási nyilatkozatát, amely a forradalom célját a „békés beteljesülésben", azaz az autonóm kommünök (városok és falvak egyenlő jogú közösségei) önkéntes társulásában, vagyis a második császárságra jellemző erőszakos

[41] Marx–Engels Válogatott Művek. I. i. m. 481, 505, 510.

[42] Az egyik reprezentatív Franciaország-történet szerzője szerint a versailles-iek megtorlása a külvárosok népét: a kőműveseket, a cipészeket és a bútorkészítőket, tehát a kisipari munkásokat sújtotta, ezzel szemben Marx a Kommünben a szervezett proletariátus harcát látta. (Histoire de France. II. Párizs, 1954. 328.

[43] *M. Choury:* Vive la Commune! Kossuth, 1971.

centralizáció végleges felszámolásában jelölte meg. Párizs a maga kommunális szabadságjogainak tiszteletben tartását követelte a versailles-i kormánytól, de nem kívánta kormányozni Franciaországot. (Helyénvaló felhívni a figyelmet arra, hogy a „Kommün" szónak a franciában más jelentése is van, nem csupán a proletárdiktatúra szinonímája: Párizs város községtanácsának elnevezése.) „A Párizsi Kommün nem Franciaország központi kormánya, hanem a fővárost kormányzó gyűlés, Franciaország első községtanácsa"[44] – összegezte álláspontját Choury. Fejtegetései árnyaltabban mutatják be a főváros és a vidék viszonyát is. A Párizsban élő vidékieket – megyéjük szerint csoportosítva – „kerületi társaságokban" egyesítették, s ez utóbbiak központi irányító szervet hoztak létre. Célja Párizs és a vidék összefogásának megteremtése volt. Choury tanulmányozta a fellebbviteli bíróságok első elnökeinek, a megyefőnököknek és a csendőrség parancsnokainak a jelentéseit; ezek a levéltári iratok arról szólnak, hogy Franciaország több vidékén szolidaritási mozgalmak keletkeztek, vörös zászlókat tűztek ki, sőt 1871 szeptemberében, vagyis a Párizsi Kommün leverése után(!) a vasutasok a kommünárokkal összejátszva szabotáltak, tőlük telhetően akadályozták a megerősítésre szánt ellenforradalmi katonai egységek szállítását Párizs felé. Choury adatai és gondolatébresztő megállapításai, továbbá a szakirodalomból nyert egyéb információk alapján úgy véljük, hogy a marxista történészeknek az eddiginél nagyobb figyelmet kellene szentelniük a Párizsi Kommünön belül érvényesülő föderatív törekvéseknek, ezek kapcsán az anarchisták tevékenységének, a vidéki szolidaritás – akár csak szórványos – megjelenési formáinak, és az sem érdektelen kérdés, miként sikerült a „szörnyűséges vénembernek", Thiers-nek igen rövid idő alatt ütőképes hadsereggé kovácsolnia a poroszok által szabadon bocsátott hadifoglyokat, a hadviseléstől megcsömörlött paraszti katonákat.

Thiers neve olvastán eszünkbe jut, hogy Marx csak „szörnyszülött törpének" nevezte, jogos gyűlölettel ítélkezett fölötte. Már az 1848–1849-es francia forradalomról írott műveiben megmutatkozott – elegendő emlékeztetni a júniusi munkásfelkelés és a rá következő megtorlás indulatoktól fűtött leírására –, hogy Marx mindenekelőtt forradalmár volt. Az 1871-es, minden korábbit felülmúló fehérterror tobzódása még hevesebb érzelmi reakciókat váltott ki belőle, fenntartás nélkül azonosította magát a levert, üldözött, ráadásul bemocskolt kommünárokkal.

Amint fentebb már jeleztük, itt vetjük fel azt a kérdést, hogy milyen források alapján dolgozott Marx, vajon van-e valamilyen tárgyi alapja azoknak a – nem is mindig a polgári oldalról jövő – állításoknak, hogy az Osztályharcok Franciaországban, a Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája és a Polgárháború Franciaországban nem igazán történeti munkák, mert a napi politika eseményeinek közvetlen kényszere alatt íródtak, ennélfogva sokkal inkább tekinthetők pártos publicisztikai írásoknak, mint a történettudomány produktumainak. A már idézett N. M. Lukin sarkította ki ezt a kérdésfeltevést. M. N. Pokrovszkijnak egy korai tanulmányával polemizált, amely 1918-ban jelent meg „Marx mint történetíró" címmel.[45] Pokrovszkij lényegében az utóbbi álláspontra helyez-

[44] Uo. 245.

[45] Az *M. N. Pokrovszkij* cikkét tartalmazó Szbornyik pamjatyi Marksza tudomásunk szerint nem található meg Magyarországon. Ennek kapcsán tesszük szóvá, hogy a hazai Marx-kutatás tárgyi feltételei csak részben adottak. Az Arhiv Marksza i Engelsza sorozata – az egyik fő lelőhely – rendelkezésére áll ugyan a Párttörténeti Intézet könyvtárában, de az Ocserki po isztorii markszizma, a Rubel közreműködésével szerkesztett Études de Marxologie és más fontos gyűjteményes kötetek és periodikák egyszerűen fellelhetetlenek.

kedett. Az aktuálpolitikai szükséglet megléte természetesen nem vitatható. Az is tény, hogy Marx nem volt hivatásos történész, nem levéltári források alapján dolgozott, ráadásul ezekben az esetekben egykorú eseménysorokat elemzett, márpedig ez a körülmény bárki számára kizárta volna az elsődleges forrásokba való betekintést. Ha figyelembe vesszük továbbá, hogy Marx mind az 1850-es évek elején, mind pedig 1870–1871-ben Londonban tartózkodott, nyilvánvalóvá válik, hogy főként az újságok tudósításaira támaszkodhatott. Az Osztályharcok és a Brumaire írása idején elsősorban francia, továbbá angol újságokat nézett át, így a The Economistot, ez utóbbi legfőképpen a statisztikai adatok tekintetében bizonyult kitűnő forrásnak. A francia–porosz háború és a Párizsi Kommün hónapjaiban külön nehézséget jelentett számára az ostromgyűrű, aminek következtében nehezen tudott párizsi sajtótermékekhez jutni. Március 18-tól kezdve aprólékos gonddal nézte át, napról napra, a rendelkezésére álló újságokat, gyűjtötte az újságkivágásokat. A Párizsi Kommün hat hete alatt 21 különböző irányzatú orgánumot tanulmányozott. A párizsiak közül hozzájutott a Le Rappel, a Le Mot d'ordre, a Le Petit journal és a Le Vengeur példányaihoz. A londoni újságok közül a The Daily Newst és a La situation című bonapartista lapot olvasta rendszeresen. A francia vidék hangulatáról és eseményeiről a La Tribune de Bordeaux és a limoges-i La Vérité cikkeiből értesült. A történész Marx műhelyével ismerkedve, nem feledkezhetünk meg arról a fontos tényről sem, hogy az angol újságok gyakorta közöltek kivonatokat más, számára hozzáférhetetlen lapokból, így szerezhetett tudomást például a Journal Officielben megjelent rendeletekről, a Nemzeti Gárda Központi Bizottságának kiáltványairól stb. Másodkézből ugyan, de jelentős mennyiségű és nagy forrásértékű dokumentumokhoz jutott ily módon.

Volt Marxnak egy olyan forrása, amelynek jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni: levelezése a Párizsi Kommün néhány vezető személyiségével, A. Serailler-val, E. Varlinnel és Frankel Leóval. Serailler az I. Internacionálé Főtanácsának és személy szerint Marxnak a párizsi meghatalmazottja volt, aki 1871 március végén utazott el Londonból a francia fővárosba. Nem egyszerűen az események sűrűjében forgolódó szemtanú hitelessége nyomott sokat a latban, hanem a kapcsolatukban megnyilvánuló ideológiai-politikai tényező. A francia marxista történetírás álláspontja összegződik abban a megállapításban, hogy „egyedül Frankelt és Serailler-t tekinthetjük Marxhoz közelállónak".[46] Ehhez legfeljebb annyit szükséges még hozzátenni, hogy ez a „közelállás" egyszerre volt elméleti (a tudományos szocializmus alapigazságainak megértése) és emberi. A kép teljességéhez tartozik annak megemlítése, hogy Párizsból más tudósításokat is kapott Marx, így ez esetben első kézből, méghozzá – a polgári sajtóval ellentétben – torzításától mentesen értesülhetett a proudhonisták, blanquisták és új jakobinusok helyzetéről és ellentéteiről, a párizsi forradalom minden lényeges elvi és gyakorlati kérdéséről.[47]

Még mindig nem végeztünk a történész Marx kutatási módszerének ismertetésével. A moszkvai IML viszonylag nem régen, 1963-ban tette közzé azokat az újságkivágásokat, amelyeket Marx 1871. április 1. és május 23. között gyűjtött össze füzetben, és amelyeket egyetlen művében sem használt fel.[48] (Az új jakobinus Paris libre, a Le Cri du peuple, a

[46] *J. Bruhat–J. Dautry–É. Tersen:* La Commune de 1871. Párizs, 1960. 150.

[47] Az utókor történész kutatója számára magától értetődően ez az egyik legfontosabb forráscsoport.

[48] Arhiv Marksza i Engelsza. T. XV. Moszkva, 1963. Az újságkivágásokon kívül közli azoknak a kommünároknak a névsorát, akiknek kiadását Thiers követelte a külföldi kormányoktól.

L'Affranchi, a proudhonista La Commune, a polgári-köztársasági irányzatú Le National és a baloldali republikánusok lapja, a Le Journal du peuple.) Csak feltételezések vannak arra nézve, hogy tulajdonképpen mi is volt a célja ezekkel az időrendi sorrendbe szedett újságkivágásokkal, amelyekből megismerhetők a Párizsi Kommün rendeletei, felhívásai és a versailles-i csapatokkal folytatott fegyveres harcok részletei.

Egyetértünk tehát Lukinnal (és a többi szovjet történésszel) abban, hogy akár új elméleti tételeit, akár pedig forrásbázisát és a dokumentumok feldolgozásának módszerét vesszük alapul, Marx elemzett művei kétséget kizáróan történeti művek. Amiből persze egyáltalán nem következik, hogy a francia politikatörténet művelőinek, új források feltárása útján, nem kell kiegészíteniük, árnyalniuk Marx időtálló tablóját.

Marx történeti érdeklődésének alakulása

Marx sok irányú történeti érdeklődésének nyomon követésére a legcélravezetőbb módszernek kéziratos hagyatéka: jegyzeteinek, idézetgyűjteményeinek és különféle előkészítő fogalmazványainak tanulmányozása bizonyult. Elsőként – még a két világháború között – szovjet Marx-kutatók láttak hozzá ennek a rendkívül bonyolult, türelmes filológusi aprómunkát követelő feladatnak a megoldásához (a MEGA egyes köteteiben), újabban pedig Rubel mutatott fel a marxista historiográfia által is méltányolt eredményeket, aki az amszterdami International Instituut voor Sociale Geschiedenis archívumában őrzött jegyzet- (olvasó-) füzeteken búvárkodta át magát. Rubel, aki 1857-ig követte nyomon Marx történeti kutatásainak irányváltozásait, legfőképpen abban jeleskedett, hogy összevetette Marx jegyzeteit egyes műveivel, hogy megállapítsa: milyen megfelelés van a jegyzetekben felhalmozott ismeretek és a művekbe átemelt adatok, információk között.

Rubel egyes megállapításai azonban kritikai észrevételeket is kiváltottak a szovjet történészek részéről. Saját szavai szerint őt elképesztette az „óriási papírhalom", amely Marxtól származik, „a másolási mánia"; „Ezek a kutatói füzetek (cahiers d'étude) egy befejezetlen és inkoherens módon publikált mű laboratóriumát képezik." Tanulmányai alapján arra a következtetésre jutott, hogy Marx „állandóan kiszolgáltatva a legszörnyűbb nehézségeknek, soha nem ízlelte meg a kedve szerint való írás gyönyörét, vagyis összegyűjtötte és sűrítette mondanivalóját, ám az elkezdett munkát nem fejezte be".[49] Rubel tehát nem fedezte fel a belső összetartozás egyetlen ismérvét sem – kivéve olthatatlan tudásszomját – Marx feljegyzéseiben, ezért az esetlegesség tényezőjét hangsúlyozta. Az 1850-es évek elejéről írva például úgy vélekedett, hogy Marx 1851-ben majdnem emberfeletti teljesítményt nyújtott, 1852 viszont életének legsötétebb éve volt, mert családjával együtt végletes nyomorba került, és ez a körülmény arra kényszerítette, hogy pénzkereső munka után nézzen, így lett belőle a New York Daily Tribune tudósítója.

A szovjet Marx-kutatás számára ezek a nézetek nem fogadhatók el. Sz. Z. Leviova és I. M. Szinyelnyikova a Marx kéziratos örökségéről készített tanulmányukban felrótták Rubelnek, hogy elrejteni törekedett a Marx történeti kutatásait meghatározó belső

[49] *M. Rubel:* Les Cahiers de lecture de Karl Marx 1840–1853. International Review of Social History. Vol. II. part 3. 420.

okokat, hogy „szubjektív-pszichológiai" nézőpontról közeledett vizsgálatának tárgyához, aminek az lett a következménye, hogy megkísérelte bebizonyítani Marx történeti-szociológiai kutatásainak valamiféle spontán önmozgását, azt, hogy maga Marx sem volt képes rendező-szervező elvet belevinni ebbe a folyamatba, teljes egészében a saját maga által rapszodikusan összeszedett ismeretektől függött. A szovjet Marx-kutatók tehát végső elemzésben azért bírálták meg Rubelt, mert kiszakította Marx feljegyzéseit tudományos célkitűzéseinek és politikai tevékenységének általános összefüggéseiből. Bírálatuk összegezésének tekinthető az a megállapítás, hogy „Rubel úgy tekint Marxra, mint történészre, szociológusra és közgazdászra, elszakítva őt forradalmi tevékenységétől, amelyet a nemzetközi munkásmozgalom vezetőjeként fejtett ki".[50]

Áttérünk annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy miképpen változott Marx történeti érdeklődése kronológiai sorrendben, az 1840-es évek elejétől kezdve. Rubel az 1840 és 1847 közötti időszakot tekintette az első egységnek, és a belső korszakhatárokat 1843-nál és 1845-nél húzta meg. 1840 és 1843 között keletkeztek a berlini, a bonni és a kreuznachi füzetek; 1844-ben a párizsi füzetek, majd a brüsszeli és a manchesteri, e két utóbbi az 1845–1847-es évek termése. Az 1848–1849-es forradalmi periódus ebben az összefüggésben figyelmen kívül hagyható, mivel Marxot akkor erősen igénybe vették az aktuális feladatok, újságírói munkájának elvégzése. Az 1850–1853 közötti periódust a londoni füzetek fémjelzik.

A legelső füzetek közül a kreuznachi érdemli a legnagyobb figyelmet, mivel Marx ezt kizárólag a történelemnek szentelte. Figyelmének középpontjában Franciaország története állt; C. H. Heinrich Geschichte von Frankreich 1802–1804 című könyvéből 80, J.-J. Rousseau Társadalmi Szerződéséből 103, Ch. L. Montesquieu Törvények szelleméből 109 oldal jegyzetet készített magának. Franciaországon kívül Anglia, Németország, Svédország és az Egyesült Államok története is érdekelte.

Az 1840-es évek derekától kezdett el fokozottabban érdeklődni a politikai gazdaságtan, szélesebben a gazdasági kérdések iránt, főként brüsszeli és rövid manchesteri tartózkodása idején. Sismondi 1837-ben publikált Études sur l'économie politique című művéről két füzetben 238, Buret könyvéből 100 oldal jegyzetet állított össze. Egy teljes füzetet töltenek meg azok a kivonatok, amelyeket a politikai gazdaságtan történetét tárgyaló feldolgozások olvasása közben készített. Bármilyen rövid időt töltött is el Anglia egyik legfontosabb ipari-kereskedelmi központjában, Manchesterben, 100 oldalnyi feljegyzéséből kitűnik, hogy az idő tájt monetáris, kereskedelmi, agrár- és demográfiai problémák foglalkoztatták. Két külön füzet (200 oldal terjedelemben) tanúskodik arról, hogy milyen mélyrehatóan tanulmányozta G. v. Gülich: Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaues der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit. Bd. I–V./Jena, 1830–1845/ című terjedelmes művét. Marx azonban nem kizárólag a tőkés gazdaság működését tanulmányozta, hanem arra törekedett, hogy alaposabban megismerje Anglia és Írország történetét, a szegénytörvényeket, a különböző társadalmi osztályok és rétegek helyzetét és életmódját, vagyis a gazdasági élettel legszorosabban összefüggő társadalmi jelenségeket.

Bár a forradalom két esztendejét kiiktattuk vizsgálódásaink köréből, egyetlen megjegyzést mégis kell tennünk: a forradalmi cselekvés színterére lépő Marx cikkei a Neue

[50] Marksz – isztorik, i. m. 549.

Rheinische Zeitungban, az egyidejűleg zajló események, jelesül az osztályok küzdelmének és a nemzeti szabadságharcoknak az elemzésével, szintén az ő történetírói munkái közé sorolandók.

A forradalmak leverése után, londoni emigrációjában, Marx 1850 végén felújította gazdasági-gazdaságtörténeti kutatásait, fokról fokra beleásta magát a British Museum könyvtárába, és három év alatt nem kevesebb mint 20 füzetet írt tele. Közülük 14 1851-ről datálható (mintegy 600 oldal), ez is bizonyság arra nézve, hogy Marx a gyakorlati cselekvés viharos két esztendeje után szinte rávetette magát az olvasmányokra, ezt a hallatlan aktivitást minősítette Rubel „emberfelettinek". Milyen témakörök tűnnek ki ezekből a feljegyzésekből? A pénz szerepe a világpiaci kereskedelemben, ide kapcsolható az Angol Bank története is; a technológia változásai; városfejlődés az ókorban és a középkorban, a civilizáció története. (Az általa elolvasott könyvek közül megemlítjük W. Alexander: The History of Women. London, 1782., W. Drumann: Grundriss der Culturgeschichte. Königsberg, 1847., W. Wachsmuth: Allgemeine Culturgeschichte. Leipzig, 1850., és J. A. de Légur: Les femmes, leur condition et leur influence dans l'ordre social chez différents peuples anciens et modernes. Párizs, 1803. című monográfiákat.)

Olvasmányainak hatása alatt logikusan következett be nála a tanulmány első részében méltatott fordulat a gyarmati világ, pontosabban a gyarmatok történelme és (19. századi értelemben vett) jelenkori gazdasági szerepük felé. Elolvasta többek között H. Brogham: An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers. Edinburg, 1803., és W. H. Prescott: History of the Conquest of Mexico. London, 1850. című munkáit. Az idő tájt kezdett érdeklődést tanúsítani az indiai kasztok, általában India és Délkelet-Ázsia, legfőképpen a földkérdés, a földbirtoklás módja iránt.

Ismeretes, hogy Marx és Engels tájékozódásában a lényegi azonosságok mellett nem elhanyagolható különbségek is mutatkoztak, alkati és más okokból kifolyólag. Mindkettőjüknek voltak kedvelt témái, ezekhez újból és újból visszatértek, az aktualitás követelményének eleget téve, saját szenvedélyüknek is hódoltak. Amit a hadtudomány és a hadtörténet jelentett Engelsnek, az volt Marx számára a külpolitika, a diplomácia története. Az 1850-es években a már régóta nemzetközi üggyé vált Schleswig–Holstein-i kérdés, a Dunai Fejedelemségek jövője mint a keleti kérdés egyik fontos összetevője, az egész évszázadon végighúzódó lengyel kérdés, Anglia külpolitikája: az európai nemzetközi helyzet e fontos csomópontjai adtak lökést ahhoz, hogy nyersanyagot gyűjtsön előzményeik tanulmányozásához. Az évtized második felében nagyszabású vállalkozásba fogott: a 18. század diplomáciatörténetét, ezen belül Oroszország, Anglia, valamint az akkor nagyhatalomnak számító Svédország egymással szemben folytatott külpolitikájának, az Oroszországot európai nagyhatalommá emelő északi háborúnak a történetét akarta megírni. A British Museum gyűjteményeiben búvárkodott, kutatásait kiterjesztette a kiadatlan diplomáciai levelezésre, a memoárirodalomra, a publikált forráskiadványokra, sőt névtelen pamfletekre és brosúrákra is. Az elkészült részek eredetileg folytatásokban jelentek meg a The Sheffield Free Pressben 1856 nyarán, majd a teljes művet a londoni The Free Press közölte 1856 augusztusától 1857 áprilisig.[51]

[51] Eleanor Marx 1899-ben két brosúrában közzétette apjának ezeket a munkáit, de ezek ma már hozzáférhetetlenek. Ezért jelentették meg ismét Angliában, hét évtized elmúltával, L. Hutchinson

Az 1860-as években a történeti tematika jelentősen kibővült. Az emigrációban élő politikai ellenfelekkel, kispolgári forradalmárokkal vitázva, Marx szükségesnek tartotta, hogy újabb tényanyagot gyűjtsön az 1848–1849-es német forradalomról, a Kommunisták Szövetségének a forradalomban követett taktikájáról, valamint a kispolgári emigráció 1849 utáni tevékenységéről.

A nemzetközi helyzet alakulása az 1850–1860-as években, közelebbről az elnyomott európai népek szabadságmozgalmainak és a gyarmatok nemzeti-felszabadító harcának erősödése adott ösztönzést Marxnak és Engelsnek ahhoz, hogy alaposabban foglalkozzanak az ír mozgalommal, az 1863-as lengyel és az 1857-es indiai szipoj felkeléssel. Marx idevágó kéziratai nagy változatosságot mutatnak formai tekintetben is, jegyzetek, tartalmi ismertetések, tervezetek és megjegyzések egyaránt előfordulnak köztük. Az volt a szándéka, hogy majdan felhasználja őket tervezett műveiben, de ez csak részben valósult meg.

Mivel a Tőkének mint történeti műnek a méltatása nem szerepelt célkitűzéseink között, éppen csak megemlítjük azt, ami más helyütt, más összefüggésben nyilván fő helyre kerülne: az 1860-as években, jövendő fejezeteit alakítgatva, Marx folytatta kutatásait az antik társadalmakra, a feudalizmus keletkezésére és fejlődésére, a gyarmatosításra és természetesen mindenekelőtt a kapitalizmus kialakulására nézve.

Külön tanulmány tárgyát képezhetnék Marxnak az 1861-es jobbágyreform utáni Oroszországra irányuló kutatásai az 1860–1870-es évek fordulójától kezdve. A politikai gazdaságtan művelőjeként, őt mindenekelőtt az a kérdés foglalkoztatta, hogyan hatolt be a kapitalizmus az orosz mezőgazdaságba, és miképpen hatott a paraszti földbirtoklás ősi rendszerére. Mint minden hasonló esetben, „orosz" tanulmányai során is bebizonyosodott, hogy benne szétválaszthatatlanul összefonódott a tudós és a forradalmár: a tőkés gazdasági fejlődés jelenségein kívül az orosz parasztság helyzetét, a földesúri rendszer elleni harcának különböző formáit vizsgálta. Az orosz nyelv tanulása életének utolsó szakaszában, a „Russica" részarányának megnövekedése könyvtárában és tudományos munkájában arra a felismerésre vezethető vissza, hogy Oroszországban óriási potenciális energiák rejtőznek, azt várta, hogy az orosz nép érlelődő forradalma társulni fog az indusztrializált Közép- és Nyugat-Európa munkásforradalmaihoz.

Marx történeti érdeklődésének irányait követve, legutolsó helyen említjük az ősközösségi társadalom történetének kutatását, amelyben jelentős szerepet játszott L. Morgannak nagy visszhangot kiváltó könyve az ősi társadalomról.[52] Kivonatokat készített belőle 98 oldalon, valószínűleg 1880–1881-ben. Az volt a terve, hogy Morgan tudományos felfedezéseit a tudományos szocializmus eszmerendszerébe ágyazva publikálja, halála azonban megakadályozta ebben. A kéziratot Engels fedezte fel a hagyatékában, az ő halála után Laura Marx tulajdonába, tőle pedig Rjazanovhoz került. Marx kézirata a Szovjetunióban jelent meg nyomtatásban 1941-ben, az Arhiv Marksa i Engelsza IX. kötetében. Morgan okfejtésében elsősorban az a gondolat ragadta meg

---

gondozásában. (*Karl Marx:* Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century and The story of the Life of Lord Palmerston. London, 1969.) Mivel ezeket az írásokat nem vették fel Marx műveinek újabb kiadásaiba, gyakorlatilag hozzáférhetetlenek voltak a nagyközönség számára.

[52] Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism, to Civilisation. New York, 1877.

Marxot, hogy a családforma változásai pontosan megfeleltek a társadalmi szerkezetben, a tulajdonviszonyokban bekövetkezett változásoknak, mert ennek a kölcsönhatásnak morgani bizonyítása a legközvetlenebbül támasztotta alá a tudományos szocializmus tézisét az ősközösségi társadalomról, a magántulajdon megjelenéséről. Végül is azonban nem ő, hanem Engels építette be Morgan eredményeit – a családról és a magántulajdon keletkezéséről írott ismert művében – a történeti fejlődés materialista magyarázatába.[53]

*

Egyetlen megjegyzés kívánkozik tanulmányunk végére. A „történetíró Marx" csupán művi úton választható le a „közgazdász", a „szociológus", a „politológus" Marxról, hiszen a különböző tudományterületek művelése – ha szinkronitásban és intenzivitásban vannak is eltérések – szétválaszthatatlanul összefonódott elméleti tevékenységében. Ez utóbbi viszont beilleszthető egy olyan feltételrendszerbe, amelynek a kereteit és arányait a munkásosztály emancipációs harcának mindenkori szükségletei alakították ki. Ezek a szükségletek többszörös áttételek útján érvényesítették orientáló hatásukat, de senki előtt nem lehet kétséges, hogy az egész életmű hajtóereje Marx forradalmisága volt.

[53] A Morgan-problematika bonyolultsága miatt e sorok írója leszögezi illetéktelenségét e kérdéskörben. Historiográfiai szempontból azonban fontos megemlíteni, hogy a marxista és a polgári Marx-kutatók között ebben a kérdésben is viták folynak. *E. Lucas:* Die Rezeption L. H. Morgans durch Marx und Engels (Saeculum. 1964. Bd. 15. H. 2. 153–176.) című tanulmányában például arról olvashatunk, hogy Morgan műve az evolucionista tan tipikus gyengéit mutatja. Szerinte Morgan nem rendelkezett elegendő bizonyítékkal ahhoz, hogy egyetemes érvényű megállapításokat tegyen, ráadásul túlságosan gyorsan általánosított, és lebecsülte a kivételek jelentőségét. Lucas megítélése szerint Marx meglepően kevés kifogást emelt Morgan módszere ellen. (Lucas nézeteinek szovjet bírálatát l. Marksz – isztorik, i. m. 562.

Nina Mickun

A SPANYOLNÉP SZABADSÁGHARCA A NAPÓLEONI MEGSZÁLLÁS ELLEN

Spanyolország a 19. század küszöbén[1]

Minden ország esetében találkozunk olyan folyamatokkal, amelyek kiindulópontja meghatározza ezen ország további fejlődését. Klasszikus példája ennek az 1789. évi francia forradalom.

Spanyolország esetében az ország első 19. századi polgári forradalma az a kiindulópont, amely további fejlődésének kezdetét jelenti. Elegendő megismerkednünk az ország további fejlődésével ahhoz, hogy erről meggyőződjünk: az 1820. évi forradalom, az 1834–1843-as karlista háború – lényegét tekintve polgárháború, amely az elkeseredés oly fokáig jutott, hogy a mélyen vallásos és istenfélő spanyol nép kolostorokat gyújtott fel, és szerzeteseket ölt meg –, a katonai puccsal végződő 1854. és 1856. évi forradalmak; az 1859-el kezdődő felkelések sorozata, amelyek 1868-ban a monarchia megdöntéséhez és a köztársaság kikiáltásához vezettek. Ezért az 1812-es alkotmány, amely a század első polgári forradalma idején keletkezett, zászlaja lett a későbbi forradalmaknak.

Kevés olyan eseménye van a történelemnek, amelyről oly sokat és oly ellentmondásosan írtak mind a kortársak, mind a vezető európai országok történészei, mint a spanyol nép Napóleon inváziója elleni nemzeti felszabadító harcáról, „a 19. század első polgári forradalmáról". (Marx) Írtak róla a spanyolok – ez érthető. Írtak a franciák, hiszen az a háboru Franciaország legdicsőségesebb hadvezérének, csaknem egész Európa meghódítójának háborúja volt. Írtak róla az angolok is, akik résztvevői voltak Spanyolország Napóleon elleni harcának. Számukra ez a háború Anglia örök ellenfele, Franciaország elleni háború volt, s Wellington neve éppen itt vált ismertté. De írtak erről a harcról a németek is, akik mint a német törpeállamok alattvalói harcoltak a nemzeti-felszabadító hadak soraiban. Egyikük, Schepeler e harc egyik legjobb, leghaladóbb szellemű, érdemtelenül elfelejtett leírását hagyta ránk.[2] S végül írtak természetesen erről a háborúról az oroszok is, hogy csak F. Bulgarin nevét említsük. Ezzel kapcsolatban nem hagyhatjuk említetlenül azokat a Napóleon ellenes spanyol pamfleteket és brosúrákat, amelyek fordításait az 1812. évi Honvédő Háború idején adták ki Oroszországban. Végezetül nem hallgathatjuk el azt a tényt sem, hogy az orosz társadalom haladó rétegei, a Honvédő

[1] Jelen tanulmány része egy, a spanyol nép Napóleon elleni nemzeti felszabadító harcát és a 19. század elején lezajlott forradalmát tárgyaló cikksorozatnak. Ezért szükség van egy többé-kevésbé széles körű bevezetőre.

[2] *Schepeler:* Geschichte der Revolution Spaniens und Portugals, I–II. Leipzig, 1826–1827. Schepeler és a többi német részvételének okát a Napóleon elleni háboróban, Staps, a Napóleon életére támadó diák fejtette ki. A császár arra a kérdésére, hogy Staps miért akarta őt megölni, a diák ezt felelte: „Úgy gondolom, hogy amíg felséged él, sem hazámnak, sem a világnak nem lesz nyugta és békéje." *E. V. Tarle:* Napóleon. Bp., 1967. 219.

Háború gerilla egységeinek jövendő vezetői éppúgy, mint a dekabristák, gyűjtötték és nagy figyelemmel tanulmányozták azt a hatalmas kiadványmennyiséget, amely ezt a háborút tárgyalta. Erről tanúskodnak a megfelelő könyvek lapjain található széljegyzetek. Fel kell tételeznünk, hogy a spanyol gerillák tapasztalata segítségükre volt a Honvédő Háború partizánharcaiban.

De a spanyol nép harcának az volt a legnagyobb jelentősége a győzelemhez szokott francia hadakkal szemben, hogy Napóleon serege, amely eddig legyőzhetetlennek számított, éppen ebben a háborúban szenvedte el első nagy vereségét. Napóleon, amikor Szent Ilona szigetén összegezte viharos, győzelmekkel teli, de súlyos vereséggel végződő életének tanulságait, sokszor megismételte, hogy minden baja Spanyolországban kezdődött. „Ez a szerencsétlen háború tett tönkre engem" – írta. Máshol: „Ez a szerencsétlen háború Spanyolországban, ez valóságos veszedelem volt, Franciaország balsorsának első oka."[3]

Erről a szokatlan, sajátos háborúról, amely olyannyira elütött Napóleon győzedelmes hadjárataitól, nemcsak különböző országok, de különböző irányzatok képviselői is írtak. Egyesek, elsősorban a franciák – például Fugier (Napoléon en Espagne, I–II. Paris, 1930.) – úgy ábrázolták, mint a fanatikus papok által vezetett, műveletlen, babonás csőcselék harcát a műveltséget és szabadságot hozó francia katonák ellen. Sok kortárs és történész csupán a szent katolikus vallás, a haza és a király megvédésére irányuló harcot látott és lát benne. Néhány szerző, mint például Oliviera (Politics, Economics and Men of Modern Spain. London, 1946.) – úgy véli, hogy ebben az időben Spanyolországban egyáltalán nem mehetett végbe polgári forradalom, mivel nem volt polgársága.

Másfelől azonban sok kortárs és egyre több történész nemcsak háborúnak, nemzeti felszabadító harcnak, hanem forradalomnak is tartja ezeket a Spanyolországot megrázó eseményeket. De még közöttük sincs egység abban a vonatkozásban, hogy mikor kezdődött a forradalom. Így Toreno gróf, az események résztvevője és történetírója, akinek könyve egyike az alapvető forrásoknak (El conde de Toreno: Historia del Levantamiento, guerra y revolución de España, IV–IV. Paris, 1836.), az 1810-es évet, a Cortez összehívását tartja a forradalom kezdetének. Az egyik legnagyobb spanyol történész, J. Vicens Vives – miként sokan mások is – az 1808. május 2-i madridi felkelést tekinti a kezdetnek (Manual de Historia económica de España. 9 ed. Madrid, 1972.).

Ily ellentétes nézetek láttán jelen tanulmány alapvető feladatának annak tisztázását tartjuk, hogy az 1808–1813-as esztendők eseménysora csupán nemzeti felszabadító háború volt-e, vagy forradalom is. Amennyiben a magunk részéről ez utóbbi álláspontot állunk, szükségesnek tartjuk tisztázni, mikor és hogyan kezdődött e forradalom, mivel ennek jellege és menete nagymértékben függ kezdetének időpontjától és miként jétől.

*

Csaknem másfél évszázados hanyatlás után, a 18. századtól, különösen annak második felétől, Spanyolország kezd észrevehetően lábra állni. Megjegyzendő, hogy az utóbbi időben vita tárgyát képezi a mind kortársak, mind a történészek és közgazdászok által csaknem öt évszázadon át feltétel nélkül elfogadott, Spanyolország hanyatlásáról

[3] Le comte de las Casas. Le mémorial de Sainte-Hélene. Bruges, 1964. I., 54. Uo. 783–784.

vallott álláspont. Ekörül a közelmúltban élénk diszkusszió bontakozott ki.[4] E sorok írója a hanyatlás tényét vitathatatlannak tartja, bár az nem azonos formában és azonos erővel jelentkezett az egész országban.

A 18. századot azonban minden történész egyhangúan a felemelkedés századának tartja. Erről példának okáért olyan fontos tényező tanúskodik, mint a lakosság számának növekedése. A korabeli statisztika megbízhatatlanságából következően ennek mértékét a különböző szerzők különbözőképpen ítélik meg, de magát a tényt senki nem vitatja. Kortársunk, J. Nadal, az ismert spanyol történész, aki külön könyvet szentelt a népesség kérdésének, úgy véli, hogy 1717 és 1797 között Spanyolország népessége 7500 ezer főről 10541 ezerre emelkedett.[5]

Átérve az általunk tanulmányozott periódusra, a 19. század elejére, mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy a tényleges Spanyolország – szigeteit és kiterjedt gyarmatait most figyelmen kívül hagyva – két résznek, a kasztíliai és az aragóniai korona földjeinek egyesüléséből jött létre. E képződmények a maguk idejében olyan történelmileg kialakult királyságok (példaként Leont és Aragont említhetjük), hercegségek (például az Asturai hercegség) és tartományok egyesülése révén jöttek létre, amelyek sok mindenben különböztek egymástól. Ezek csaknem mindegyike saját önkormányzattal, úgynevezett concejos (tanácsok)-sal rendelkezett, amelyeket a nemesség irányított. Nem feladatunk azon különböző földrajzi és történeti okoknak megvilágítása, amelyek e tarka konglomerátumot létrehozták. Csupán emlékeztetünk Marx ismert szavaira: „Spanyolország – írta a New York Daily Tribune 1854. szeptember 9-i számában közölt cikkében –, miként Törökország, rosszul igazgatott tartományok halmaza maradt, élén egy névleges uralkodóval... de bármennyire zsarnoki volt is a kormányzás, nem gátolta meg a tartományokat abban, hogy külön törvényeket és szokásokat, különböző pénzeket, különböző színű katonai zászlókat és külön adórendszereket tartsanak fenn."

E furcsa monarchia különböző alkotó részei egyéb privilégiumainak és sajátosságainak sokaságából csupán az eltérő súly- és mértékrendszert említjük meg, továbbá a belső vámokat, amelyek – például Navarra esetében – leválasztották Spanyolország északi részét az egész elmaradt ország testétől.

A gazdasági életnek a 18. század közepétől meginduló kétségtelen élénkülése ellenére Spanyolország továbbra is megmaradt tisztán agrárországnak. Csupán két városnak – Madridnak és Barcelonának – volt százezernél több lakója.[6] Egy 18. század végi statisztika szerint az ország 12 milliónyi lakójából 1 800 000 volt a paraszt-családfők, kb. 400 000 a nemesek, 170 000 a papok és mindössze 310 000 a „gyárosok" és kézművesek száma, s még ennél is kevesebb a „kereskedőké": 250 000 fő.[7] Más szóval, a parasztság volt az alapvető termelő osztály. Ő tartotta vállain a lakosság másik, nem termelő részét. Nem véletlenül ábrázol Goya egyik Capricco-jában olyan parasztokat, akik az őket megnyergelt szamarak súlya alatt roskadoznak.

[4] Lásd pl. *Michael Weisser:* The Decline of Castile Revisted: The Case of Toledo. The Journal of European Economic History, vol. 2, N° 3, Winter 1973. Rome; *Henry Kumen:* The Decline of Spain: a Historical Myth? , No. 1978, N° 81.

[5] *J. Nadal:* La problación española (Siglos XVI. a XX). Barcelona, 1966. 12.

[6] *Desdevises du Dézert:* L'Espagne de l'ancien régime. I–III. Paris, 1897–1899, I., 3.

[7] *J. Vicens Vives:* Manual de la Historia de España. Barcelona, 1872. 510.

A parasztság helyzetéről, a földbirtoklás formáiról sajnos nagyon keveset tudunk.[7/a] Az 1797. évi összeírás alapján kétségtelen azonban, hogy a parasztság felét a zsellérek tették ki.[8] Nem csoda, hogy a földéhség óriási volt. Kétségtelen az is, hogy a kasztíliai korona földjein a parasztság személyében szabad volt. A források, köztük Jovellanos híres Agrártörvénye[9] alapján feltételezhető, hogy itt alapvetően a rövid lejáratú bérlet uralkodott. Ez a véleménye Artola[10] és Dominguez Ortiz[11] kortárs történészeknek is. Északon a parasztok az emphytensis-foro – változatai alapján birtokolták földjeiket. Széleskörűen elterjedt a bérelt földet további bérbeadásának rendszere, amely akár a negyedkézből való bérletig is elmehetett.

Az is ismeretes, hogy Kasztíliában a földek nagy részén a Mesta – a „vándorló nyájak" (merinos) tulajdonosainak szövetsége – gazdálkodott, helyesebben garázdálkodott, amelyet a feudális uralkodó réteg irányított. A Mesta tagjai számtalan privilégiummal rendelkeztek, köztük a földművelést oly kártékonyan érintőkkel is, mint a szűzföldek feltörésének és a telkek bekerítésének megtiltása, a közös legelők használatának és a telkek kizárólagos bérlésének joga stb. Következésképpen a parasztok, akiket megfosztottak az igásállatok tartásának lehetőségétől, továbbá attól, hogy földjeiket a „vándorló nyájak" áradata elől bekerítsék, tönkrementek, és kénytelenek voltak elhagyni megszokott lakhelyüket. Spanyolországban is, miként Angliában, a „juhok felfalták az embereket".[12]

Előzték a parasztokat azok a földesurak is, akik vállalkozókként akartak állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkozni. A rövid lejáratú bérlet ezt könnyűvé tette. Sanz, a kortárs történész ezt a folyamatot az angliai „clearing of estates"-hez hasonlítja.[13] Nem csoda, ha igen megszaporodott a földönfutók száma. A 18. század végén

[7/a] Az utóbbi évtizedekben részben erről írnak: *J. H. Elliot:* The Decline of Spain. „Past and Present" N° 20, November, 1961; Weisser a már említett cikkében és mások.

[8] *J. Canga Argüelles:* Diccionario de Hacienda, para el uso de los encargados de la suprema dirrección de ella. I–IV. Londres, 1826. IV. 54.

A szerző „Pénzügyi szótára" főként ábécé sorrendben elhelyezett gazdasági adatokat tartalmaz, elsősorban a népszámlálások adatait. S noha a könyvet csaknem minden, a spanyol gazdaság történetével foglalkozó szerző használja, nagyon óvatosan kell vele eljárni, mert az akkori népszámlálás teljességgel megbízhatatlan volt. Ezt bizonyítja: *J. Fontana Lazaro:* El Cenzo de frutos y manufakturas de 1779: un analisis critico. „Moneda y Crédito", Madrid, 1967. No 101.

[9] *G. Mj de Jovellanos:* Informe de la sociedad económica de esta corte al Real y Supremo Consejo de Castilla en el Expediente de Ley Agraria, extendido por su individuo de numero el Sr. D. Gaspar Melchior de arreglo de sus opiniones. Madrid, 1795. (A továbbiakban: Informe.)

[10] *M. Artola.* Los Orígines de la España Contemporánea. I–II. Madrid, 1959.

[11] *Dominguez Ortiz:* La sociedad española en el siglo XVIII. Madrid, 1963.

[12] A Mestáról részletesebben lásd: *Ny. Mickun:* A Mesta szerepe a 18. században. Századok, 1964. 1–2; *Uő.:* A merinó jugok transzhumálása a 18. századi Spanyolországban és a Mesta pásztorai. Agrártörténeti Szemle, 1972. 3; *Uő:* Kinek az érdekeit fejezte ki a Mesta? Történelmi Szemle, 1978, 2; *Uő:* A Mesta bírságai. Agrártörténeti Szemle, 1978. 1–2; *Uő:* O roli Mesztü v iztori Iszpanyii XVIII veka. Voproszü isztorii, 1968. 8; *Uő:* Szocial'naja szuscsnoszty Mesztü i ekszpropriacija jeju kresztyjansztva v Esztramadure v XVIII veke. In: Szocial'noekonomicseszkie problemü isztorii Ispanyii. Moszkva, 1963.

[13] *Angel Garcia Sanz:* Bienes y derechos comunales y el proceso de su privatizacion en Castilla durate los siglos XVI y XVIII: el caso de tierras de Segovia. Instituto internazionale di storia economica „Francesco Datini", XI settimana di studio. Prato, 1979.

mintegy 140 ezer csavargó volt az országban. Összehasonlításként közöljük a tisztviselők és katonák számát: ők 110 ezren voltak.[14]

Teljesen más, sokkal nehezebb volt a parasztok helyzete a tulajdonképpeni Aragóniában. A feudális jog ebben a királyságban a maga legkegyetlenebb formájában volt érvényben. Valenciában – amely szintén az aragón korona földjeinek konglomerátumába tartozott – a parasztság számára igen nehéz feltételek között érvényesült az emphyteusis.

A paraszti földbirtoklás formáinak mindeme sokfélesége mellett is a parasztoknak magas és egyre növekvő összegű járadékot kellett a földesúr számára fizetniük, nagyszámú és nagy összegű adókkal és pénzekkel tartoztak egyháznak, államnak és a helyi hatóságoknak. Ennek következtében tömegesen nyomorogtak, éheztek, rongyokban jártak. Fejóo, az ismert 18. századi felvilágosító a parasztok helyzetét a gályarabokéhoz hasonlította.

A félig koldus parasztság könyörtelen kizsákmányolásán a nemesség hatalmas, csaknem félmilliós serege tenyészett. A nemesi rendhez tartozás nemcsak hiúságát legyezgette a félsziget lakosságának, hanem érzékelhető előnyöket is jelentett: a nemesség mentes volt az állami és municipiális adóktól, adósságának nem fizetése esetén tilos volt börtönbe vetni, vagy a legfelső fórumok engedélye nélkül bűnvádi eljárás alá vonni, kínvallatásnak alávetni stb. Ez a nemesség több rétegre oszlott. É rétegek egyike az ősi, nemzetiségi, úgynevezett „vér szerinti nemesség" volt. Másik – nem oly tiszteletben álló – rétegét „az előjogok szerinti nemesség" alkotta, azaz azok, akik kapták vagy vették a nemességet. A nemesség legfelső rétegét a maguk ősi származásával és gazdagságával büszkélkedő grandok – a 18. század végén 119 fő – és arisztokraták – 585 fő – alkották. Az arisztokrata réteg kétségkívül degenerálódott. Örökösök hiányában a főrangú családok összeolvadtak. Így, a Medinacelli nemzetség, amelybe már a 18. század elején beolvadtak a Segorbe, Cardona és Alcalo hercegek, a század folyamán összeolvadt a De Feria-kkal. Utóbbiba ezen időszak alatt a Coguludo, Dania, Pallars, Camares, Tarifa, Alcalá de Alaméda, de Priego és Altona márkik olvadtak be.[15] (Figyelembe véve a spanyolországi társadalmi-gazdasági folyamatok fejlődésének lassú ütemét, a 19. század eleji Spanyolország helyzetének megértéséhez bátran használhatjuk a 18. század végi statisztikát.) Ez az oligarchia mesésen gazdag volt, sokan közülük olyan kiterjedt birtokkal rendelkeztek, hogy egyenesen államnak nevezték, és – Bourgoing tanúsága szerint – államként igazgatták őket.[16] Nagy összegeket húzott az arisztokrácia a különféle privilégiumokból. Így pl. Medinacelli hercegnek egyedül a halászati jog évi 1 millió reált hozott.[17] A földesúri bíráskodás, amely elsősorban a parasztság számára jelentett nagy terheket, szintén óriási jövedelmeket biztosított a nemességnek. Bíráskodásuk alá 1757-ben 17 ezer város esett, a mezővárosok és települések hatalmas tömegét nem is számítva.[18]

Leggazdagabb és legbefolyásosabb a kasztíliai arisztokrácia volt. A világpiacon óriási kereslet mutatkozott a vékony szálú, merinó gyapjú iránt, amelynek kivitele még a 13.

[14] História social y económica de España y America, dirigida por J. Vicens Vives. I–V. Barcelona, 1957–1959. IV., 19.

[15] Uo. 58.; *A. Dominguez Ortiz:* La sociedad española en el siglo XVIII. Madrid, 1955. 92.

[16] *J. F. Bourgoing:* Tableau de l'Espagne moderne. I–III. Paris, 1807. I., 163.

[17] *R. Altamire y Crevea:* Historia de España y de la civilización española. I–IV. Barcelona, 1913–1914. IV., 123.

[18] Uo. 125.

században kezdődött. A kasztíliai arisztokrácia, amely nagy földadományokat kapott a reconquistában való részvételéért, egyre sikeresebben tenyésztette a juhokat. A 18. század végi dokumentumok szerint sok mágnás nyája sok ezernyi állatból állott. Így pl. Campo Alanje grófnő több, mint 40 000 juhhal rendelkezett.[19] Ez az arisztokrácia a Mesta soraiba lépve óriási privilégiumokra tett szert azáltal, hogy jövedelmet húzott belőle. E lényegüket tekintve feudális privilégiumok alapján és a gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásával olyan jövedelemforráshoz jutott, amilyet e korban más módon meg nem szerezhetett.

A nemesség alapvető tömegét azonban a hidalgók óriási hada adta, amely maga is több rétegből állott, s nagyfokú tarkaság jellemezte. A hidalgók felső rétegét a közép- és kisbirtokos nemesség képezte. Egyik tunya, maradisághoz szokott része megelégedett a parasztság szimpla kifosztásával és a municípiumi tagságból származó jövedelmekkel. Másik réteg a „búsképű lovag" helyzete alapján képzelhetjük magunk elé, aki csupán ősei fegyverének és Rosinante nevű gebéjének volt tulajdonosa. Harmadik rétegét azok a parasztok alkották, akik özönvíz előtti eszközökkel, arcuk verejtékével művelték a földet. Így, Guipuzcoa szinte minden parasztja büszkén hidalgónak nevezte magát. Az északi területek sok helyén ha nem is mindenki, de a lakosság többsége hidalgo volt. További rétegét azok a kézművesek alkották, akik „alacsonyrendű munkával" keresték kenyerüket. Legalsó szintjén pedig még az éhező, hivatalosan bejegyzett koldusok is megtalálhatók voltak.[20]

Volt azonban a hidalgók rétegeinek egy másik, olyan része is, amelynek érdekei részben egybeestek a polgárság érdekeivel, és amely valamilyen mértékben elpolgárosodott nemességből állott.[21] Ez a nemesség energikus, a dolgok létező rendjével megbékélni nem akaró rétege volt. Helyzete és törekvései nagymértékben megmagyarázzák azokat a Spanyolországban fennálló társadalmi ellentmondásokat, amelyek nem kis szerepet játszottak az országot megrázó 19. századi forradalmi robbanásokban. Hogy ezt megértsük, röviden meg kell állnunk Spanyolország társadalmi-gazdasági fejlődésének sajátosságainál.

Spanyolország különbözött azoktól a korabeli európai országoktól, amelyekben a hatalmon levő nemesség ösztönözte az ipar és kereskedelem fejlődését, hogy így a polgárságtól az adók aranyesőjét vonja el. Hasonló újításokkal a hatalmon levő spanyol feudális uralkodó réteg egyáltalán nem törődött, hiszen nemcsak saját kiterjedt birtokaiból, de a Mestából és a gyarmatokból is hatalmas jövedelmeket húzott. Ugyanakkor Spanyolországnak nem voltak egész hosszukban hajózható folyói, az ország területét a hegyvonulatok oly mértékben szabdalják szét, hogy 50 mérföldet sem lehet úgy megtenni, hogy az ember ne ütközzön hegygerincbe.[22] A könnyű gyapjút szamár- vagy öszvérháton át lehetett a hegyi ösvényeken szállítani. A gyapjú ugyanis olyan drága volt, hogy az ilyen szállítás is bőségesen megtérült. Más volt a helyzet a földművelés nehéz

[19] Memorial de Concordia. Madrid, 1783. II. Plano Quinto.

[20] *J. V. Fuertes:* Datos empíricos sobre el papel económico de la baja nobleza española. Revista de Trabajo, Madrid, 1967. 4.

[21] *Ortiz:* i. m. 93–95.

[22] *David R. Ringrose:* Transportation and economic stagnation in Spain, 1750–1850. Durham, 1970.

termékeivel, elsősorban a gabonával. Az alig járható utakon történő szállítás ezt annyira megdrágította, hogy nem volt semmi értelme. Ennek következtében az ország egyes vidékei között óriási volt a gabona árának különbsége. Így például – Gonzalo Anesnek kutatásai szerint – 1797–1798-ban Sevillaban 71,84 realba került a búza, Jaenben pedig csak 35,75 realba. 1800–1801-ben még nagyobb a szakadék a megfelelő adatok között: Sevillaban 74,8 real, Jaenban 28,04 a búza ára.[23] Ebből következően a közép- és kisbirtokos nemesség élesen a hatalmon lévő feudális uralkodó réteg ellen hangolódott, mivel az nem vezetett be olyan reformokat, amelyek lehetőséget adtak volna a földbirtokosoknak arra, hogy birtokaik termését előnyösen értékesítsék. D. A. Dominguez Ortiz véleménye szerint a 18. században a hatalmi harc nem a nemesség és polgárság, hanem a nemesség felső és alsó rétegei között folyt.[24]

A haladó, mindenekelőtt az elpolgárosodott nemesség, miként a polgárság is a feudalizmus béklyóinak – kisebb-nagyobb mértékű – széttörésére és a reformok egész sorának bevezetésére törekedett. Ebben a nemesség érdekei egybeestek a polgárság és a parasztság érdekeivel. A hidalgók legenergikusabb része, amelynek soraiba benyomult a polgárság is, állattenyésztéssel foglalkozott, mert az állatokat a rossz utakon is lehetett terelni. Ez már vállalkozásként folytatott állattenyésztés volt, amely összekapcsolódott a városi polgári elemek vállalkozásként űzött állattenyésztésével, a Mestával pedig versengett a paraszti telkek és a közföldek megszerzésében.

A katonai szolgálatra a spanyol nemesség már régen nem úgy tekintett, mint saját megtisztelő előjogára. A vigasztalan garnizon-élettel szemben a ragyogó udvari szolgálatot és udvari mulatságokat részesítette előnyben, az állam védelmét pedig más osztályok képviselőinek engedte át. A hadsereg nem állott nagy becsben, nemigen érdeklődtek iránta, s még legszükségesebb korszerűsítése is elmaradt. A legmagasabb katonai rangok szinekurák voltak csupán. A középső és alsó tiszti állomány a polgárságból származókból állott,[25] akik egy része nemesi címet szerzett.[26] Külön hangsúlyoznunk kell ezt, az 1808. évi forradalom – tartalmát tekintve polgári forradalom – megértése szempontjából fontos körülményt, hogy ti. a paraszti összetételű hadseregben egy polgári származású tisztikar működött. Ez azért különösen fontos, mert Spanyolországban „azt, amit modern értelemben vett államnak nevezünk, a nép kizárólagosan provinciális élete folytán nemzeti méretekben az udvarral szemben csakis a hadsereg testesíti meg".[27]

A kormányzó körök a hadsereget éheztették, rongyokban járatták, hónapokig zsold nélkül hagyták. Így például 1803-ban egyes ezredek 33 hónapja nem kaptak pénzbeli fizetséget.[28] E pénzügyi zűrzavar magyarázza, hogy a spanyol hadsereg 1808 óta (a forradalom kezdetétől – N. M.) „úgyszólván szüntelen lázadás állapotában van" – írta Engels.[29]

[23] *G. Anes:* Las crisis agrarias en la España moderna. Madrid, 1970. 222–250.

[24] *Ortiz:* i. m. 93.

[25] Uo.

[26] *Desdevises du Dézert:* i. m. II., 226–227.

[27] *Marx:* A spanyol forradalom – Görögország és a török birodalom. Marx–Engels Művei (továbbiakban: MEM) X. Bp., 196. 345.

[28] *H. Baumgarten:* Geschichte Spaniens vom Ausbruch der französischen Revolution bis auf unsere Tage. I–II. Leipzig, 1865. I., 127.

[29] *Friedrich Engels:* Európa hadseregei. MEM, XI. Bp., 196. 465.

A hadsereghez hasonlóan a legmagasabb állami méltóságok is a feudális uralkodó réteg szinekurái voltak, szintúgy a nagy jövedelmeket hozó egyházi méltóságok. A toledói érsek évi jövedelme például 12 millió reált tett ki.[30] Az egyház, a spanyol abszolutizmus egyik fő támasza, különösen gazdag volt. P. Vilar számításai szerint – aki Spanyolország történetének egyik legnevesebb mai szakértője, és aki számításait a 18. század közepi összeírás, az úgynevezett „Cadastro de la Ensenada" alapján végezte – Kasztíliában a nemzeti jövedelem 1/6 – 1/5 része, az ingatlanok járadékának 44%-a stb. a papságé volt. Ugyanakkor a Cadastro nem számol az istentiszteletekből, keresztelőkből és más hasonló bevételekből származó jövedelmekkel.[31]

Ez a gazdagság azonban nem egyenletesen oszlott el. Az alsópapság gyakran szűkölködött. Száma a 18. század végén meghaladta a 70 ezer főt.[32] Az általunk vizsgált korban összesen 191 161 papi rendhez tartozó személy élt Spanyolországban.[33] Az ország hemzsegett a szerzetesektől és papoktól. Az ország sok elnéptelenedett városában csak a kolostorok és templomok virágoztak. Így például az elnéptelenedett, mindössze kétezer lakosú Olmiedónak hét temploma és ugyanannyi kolostora volt.[34] Az inkvizíció semmit sem veszített jelentőségéből, még 1781-ben is volt boszorkányégetés.[35]

A spanyol papságnak a lakosságra gyakorolt befolyása nagy volt, és ma is nagy. A vallásosság külső megjelenési formái elképesztették az idegeneket. Bourgoing leír egy, minden anekdotikussága ellenére is jellemző esetet. A színházban egy távoli harangszó hallatára – amely a megszentelt kenyér és bor körbeviteléről adott hírt – a nézők is, színészek is – köztük az ördögöket alakítók is – térdre estek, és imádkozni kezdtek.[36] A fekete reverendák beárnyékolták az egész országot, elnyomták az új, haladó, kapitalista viszonyok csíráit, amelyeket egyébként is fojtogatott az egész spanyol valóság.

A polgárság 18. század végi, 19. század eleji helyzetét még senki nem tette komoly vizsgálat tárgyává. Pedig, ha meg akarjuk válaszolni a bennünket érdeklő események tanulmányozása kapcsán felmerült kérdéseket, e probléma jelentősége különösen fontos. Anélkül, hogy a historiográfiai kutatásokban elmerülnénk, meg kell jegyeznünk, hogy egyes történészek – köztük a fentebb már említett Oliviera– teljes mértékben tagadják a polgárság létezését a korabeli Spanyolországban. Magának a „polgárságnak" és a „polgári viszonyoknak" terminusa sem teljesen tisztázott a spanyol történetírásban. Így az egyik legnagyobb, haladó szellemű spanyol történész, a korán elhunyt J. Vicens Vives azt írja „Manual de Historia económica de España" című könyvében a 18. századról, hogy e korszakban „a polgárság . . . nem valódi polgárságként, hanem befolyásos középrétegként szerveződött".[37] „Valódi polgárság" szerinte csak Cádizban és Barcelónában volt. Ezt a gondolatot fejleszti tovább 1954-ben, az „Estudios de la Historia moderna" nevű folyó-

[30] *Desdevises du Dézert:* i. m. I., 54.

[31] *P. Vilar:* Structures de la société espagnol vers 1750. Quelques leçons du Cadastre de la Ensenada. „Mélanges à la mémories de Jean Sarrailh". I–II. Paris, 1966. I., 429

[32] *Desdevises du Dézert:* i. m. I., 39–41.

[33] Historia social . . . IV. 18.

[34] *R. Altamira y Crevea:* i. m. IV. 254.

[35] *Desdevises du Dézert:* i. m. I., 96.

[36] *F. Bourgoing:* i. m. I., 321.

[37] *J. Vicens Vives:* Manual . . . 547.

irat IV. kötetében megjelent cikkében. Itt fejti ki, hogy polgárság alatt csak a gyárosokat és nagykereskedőket érti.

Mi, a magunk részéről – áttekintve a kérdést – különbséget teszünk a polgárság különböző rétegei között. Egyik, kisszámú, de befolyásos rétege, miután a feudális társadalomnak megfelelő *feudális* privilégiumokon alapuló minden lehetséges előjogot megkapott, ezek megőrzésére törekedett. Példaként a híres öt *gildet* (céhet) említhetjük (Los cinco Gremios Majóres). Másik rétege – amelyről Vicens Vives ír –, a nagy gyártulajdonosok és nagykereskedők rétege, viszonylag kisszámú csoport volt. A mezőgazdaságban a kapitalizmus egyik korai formájaként létrejött az árutermelő állattenyésztés. A kusztárműhelyek behálózták az egész hatalmas országot, megjelentek – hol kisebb, hol nagyobb tömegben – a felvásárlók, a Verlag-rendszerű, de még a központosított manufaktúrák is. Elegendő a megfelelő forrásokkal megismerkedni, hogy erről meggyőződjünk. Így például Cavanilles, az ismert természetkutató, szakterületére jellemző pontossággal írta le a 18. század végi Valencia városainak, mezővárosainak, településeinek gazdasági helyzetét, rámutatva, hogy csaknem mindenhol létezett falusi kézmű- vagy kusztáripar.[38]

E. Larruga hatalmas, 45 kötetes művének számtalan adatából csak kettőt emelünk ki. Azt írja például, hogy Fuente de Cantosban körülbelül ezer ember – férfiak, nők, gyermekek – foglalkozott a gyapjú kikészítésével.[39] Torremachóban pedig csupán gyapjúfésüléssel 100-an foglalkoztak.[40] Ebből a Verlag-rendszerű manufaktúrák meglétére következtethetünk. Hasonló tényeket közöl Bourgoing is: Lamacha és Kasztília falvaiban nagy számban éltek olyanok, akik a Gvadalajarai királyság manufaktúrái számára fonták a gyapjút.[41]

Különös érdeklődésünkre tarthatnak számot a felvásárlók megjelenéséről tanúskodó információk. A. Ponz például, az ismert utazó és művészettörténész azt írja a selyemszövéssel foglalkozó toledói mesterekről, hogy drága áron kényszerülnek a nyersanyagot a kereskedőktől megvásárolni, a kész terméket pedig az ugyanezen emberek által önkényesen megállapított áron kénytelenek értékesíteni. Az eredmény az – írja a szerző –, hogy e szegény mesterek munkájának minden haszna a nagykereskedőkhöz vándorol.[42] Cavanilles azt írja, hogy Engueraban a takácsok az uzsorások jármába kerültek, és noha úgy dolgoznak, mint a rabok, alig keresik meg a betevő falatra valót.[43] Larruga arról tudósít, hogy Siguenzában, ahol gyapjútermékeket gyártanak, három-négy „gyáros" tartja uralma alatt a többi munkást, akik e „gyárosoknak" kénytelenek termékeiket olcsó áron eladni.[44]

E néhány idézetet azért tartottuk fontosnak ismertetni, hogy bebizonyítsuk: sok történész álláspontja ellenére is megvoltak Spanyolországban a kapitalizmus korai formái.

[38] *A. Cavanilles:* Observaciónes sobre la historia natural, geografía, agricultura, pòblación y frutos del reino de Valencia. I–II. Madrid, 1795–1797. I., 26.

[39] *Larruga:* Memorias politicas y económicas sobre los frutos, comercio, fábricas y minas de España. Madrid, 1787–1800. 45 vol. XXXIX., 270–271.

[40] Uo. 277.

[41] *F. Bourgoing:* i. m. I., 209.

[42] *A. Ponz:* Viaje de Espana, ó Cartas en que se da noticia de los cosas mas apresiables que hay en ella. Madrid, 1772–1776. (Nueva edición, Madrid, 1947), 32.

[43] *A. Cavanilles:* i. m. II., 26.

[44] *Larruga:* i. m. XVI., 181. Idézi: *Dolores Marcos Gonzales:* La España del Antiguo Régimen. Fasc. VI., 76.

Ezt a véleményt sok, Spanyolország történelmével foglalkozó kortárs kutató vallja. Így például e téma egyik legnagyobb szakembere, Gonzalo Anes azt írja, hogy a manufaktúrák a különböző tartományokban szétszórva léteznek. Csupán néhány olyan település volt, ahol nem volt a gyapjú vagy len kikészítésére használatos eszköz.[45] A textilmanufaktúrákban mintegy 100 ezer fő dolgozott.[46] Úgy véli azonban, hogy nemzeti piac még nem létezett, csupán – különösen az ország belsejében – helyi piacokról beszélhetünk.[47]

Hasonló álláspontot foglal el a spanyol történelem ismert francia kutatója, P. Vilar is. Véleménye szerint ekkor zajlik le Spanyolországban az eredeti tőkefelhalmozás folyamata. A falu tartotta el a szegény családból származó, elproletarizálódott kézműveseket, mint munkásokat. Itt jelentek meg a tőkével és szaktudással rendelkező, gyárosokká váló személyek is.[48] Vilar szavai szerint a mezővárosokban és a falusi társadalom felszínén csendesen fejlődött a polgárság.

Ennek a fiatal, fejlődő polgárságnak nem lehetett nem ellentétbe kerülnie a fennálló rendszerrel, annak intézményivel. Ezen ellentétek már a nyersanyag biztosításánál elkezdődtek. Rendszerint a merino gyapjú 2/3-át exportálták, s ez az iparosok jogos szemrehányásait váltotta ki, mert számukra szinte semmi nyersanyag nem maradt jó minőségű posztó gyártásához. Ahelyett, hogy lehetővé tették volna a hazai gyárosok számára ennek gyártását, drágán importálták – elsősorban Angliából – a spanyol gyapjúból készített posztót. De csökkent a durva gyapjú mennyisége is, amelyet a belső használatra gyártott szövetekhez használtak, mivel a Mesta juhnyájai a legelőket lefoglalták. Larruga fényes példát hoz erre. Egy torrejencilloi gyárban 4500 ember foglalkozott gyapjútermékek előállításával.[49] Ezen kívül a város környékén még körülbelül 100 nő – parasztfeleség – fonta a gyapjút.[50] A 18. század végén e gyárak hanyatlásnak indultak, mert a „vándorló nyájak" elfoglalták azokat a bekerített és közföldeket, amelyeken addig a durva gyapjú juhokat legeltették.[51] Természetesen nemcsak ez az egy gyár és nemcsak Torrejencillo volt ilyen helyzetben. A fiatal spanyol polgárság érdekei éles ellentétbe kerültek a kormányzó feudális uralkodó réteg és a Mesta érdekeivel.

De távolról sem csak a Mesta érdekeivel! Szó esett már a szárazföldi és vízi utak hiányáról, ami erőteljesen fékezte nemcsak a mezőgazdasági termékekkel, hanem bármilyen más áruval folytatandó kereskedelmet is. Léteztek azonban olyan feltételek is, amelyek elsősorban a polgárságot sújtották. Ezek egyike a súly- és mértékrendszer volt, amely nemcsak tartományonként, de néha kerületenként is különbözött. Jelentős gátló tényező volt az elszámolásokat bizonytalanná tevő pénzrendszer. Egész Spanyolországban elterjedt a kasztíliai reál, ami igen kényelmetlen fizetőeszköz volt, mivel nem a tízes számrendszeren alapult. Egy real 34 maravedit ért. Ezen túl, saját pénze volt a királyság különböző részeinek, gyakran az egyes tartományoknak is. Mindezek tetejébe gyakran

[45] *G. Anes:* El Antiguo Régimen: los Borbones. Historia de España Alfaguara. IV., 196.
[46] Uo. 198..
[47] Uo. 253.
[48] *P. Vilar:* L'Espagne de Charle III. Annales historiques de la Révolution Française. Okt–Déc. 1978. No. 238., 593.
[49] *Larruga:* i. m. XXXIX., 286–291.
[50] Uo. 290–291.
[51] Uo.

úgynevezett „imaginárius", azaz a valóságban nem létező, az elszámolásoknál használatos pénzek segítségével számoltak. Ilyen pénz volt például a ducato de plata, amely 20 real 26 maravedit ért, vagy a pisztol, amely 60 reállal és 8 maravedivel volt egyenlő stb. A sokféle adó is fékezte a polgárság, a parasztság és a falusi vállalkozók kereskedelmét. Kasztíliában az alcabala és a cientos adók voltak a legterhesebbek, amelyeket minden adásvétel esetén behajtottak. Mértéke nem volt egyforma, nemcsak tartományonként, de városonként is különbözött. Leggyakrabban az áru értékének 14%-ával volt egyenlő.[52] Jovellanos találó megjegyzése szerint „az adó hatalmába kerítette a terméket . . . üldözte megszületésétől kezdve, és gyötörte forgalmazásának egész ideje alatt . . . egészen felhasználása pillanatáig".[53]

Ehhez feltétlenül hozzá kell vennünk az adminisztratív irányításban, annak nehézkességében, bürokratizmusában, korruptságában meglévő különbségeket. Csupán az adóbehajtók a bevételek kb. 18%-át tüntették el.[54] A spanyol és külföldi áruk ára közötti különbség hatalmas mértékű, nagy jövedelmet hozó csempészethez vezetett. Így például azért a dohányért, amelyért Gibraltárban 4 reált fizettek a csempészek, Valenciában 18 reált kaptak akkor, amikor az állami monopóliumként kezelt – 28 reálba került.[55] Csempészek nélkül elképzelhetetlen a korabeli Spanyolország élete. Gondoljunk csak példának okáért a Carmen c. operára. „Miután a vám 1/4-ét az ember a vámosoknak lefizette – írja az egyik korabeli utazó –, számíthat azok megértésére . . . akik kapcsolatban vannak velük, akár fényes nappal is átcsempészhetik árujukat . . ."[56] Bárki csempészhetett, aki akart. A dohánykötegeket, ruhájuk ujjaiban vagy csuklyájukban elrejtve, még a szerzetesek is átcsempészték.[57] De Spanyolországnak kiterjedt partvonalai lévén nem is kellett feltétlenül áthaladni a vámon, mert a monarchia gyenge kereskedelmi flottája sem az ország ellátására, sem partjainak védelmére nem volt alkalmas. A 18–19. század fordulóján e kereskedelmi flotta egyes adatok szerint 4–500,[58] mások szerint 932 hajóból állott.[59] Oly gyenge volt, hogy nemcsak az egész európai kereskedelem, de a part menti hajózás is a külföldiek kezében volt.[60]

A hadiflotta még siralmasabb helyzetben volt, ha egyáltalán flottának lehet tartani azt a 33 hajót és 20 fregattot, amelyek közül csupán 6 hajónak és 4 fregattnak volt felszerelése és személyzete. Ugyanakkor ennek a – tisztesség ne essék szólván – flottának egy vezértengernagya, 29 altengernagya és 63 ellentengernagya volt,[61] gyönyörű példájaként a szinekurák uralmának.

Nem sokkal volt jobb a hadsereg helyzete sem. „Hadseregünk keveset ért" – ismeri el még Altamira y Crevea is,[62] aki pedig Spanyolország szomorú múltját minden-

[52] *Desdevises du Dézert:* i. m. III., 124.

[53] *Jovellanos:* i. m. 105.

[54] *Desdevises du Dézert:* i. m. II. 496–507.

[55] Uo. III., 155.

[56] *Ch. A. Fischer:* Voyage en Espagne aux années 1797 et 1798; faisant suit an Voyage en Espagne du citoyen Bourgoing. I–II. Paris, 1801. II., 141.

[57] Uo. I., 134.

[58] *F. Bourgoing:* i. m. II. 134.

[59] *Desdevises du Dézert:* i. m. III., 151.

[60] *F. Bourgoing:* i. m. II., 172; *Desdevises du Dézert:* i. m. III., 151.

[61] *Thiers:* Histoire du Consulat et de l'Empir. Bruxelles, 1845–1847. VIII., 299.

[62] *R. Altamira y Crevea:* i. m. IV., 186.

féleképpen megszépíteni igyekszik. Az 1808-ban nyilvántartott 147 ezer katona a valóságban – egyes számítások szerint – csupán 100 ezer gyalogost jelentett,[63] mások szerint ennél is kevesebbet: 50–60 ezernyi harcképes katonát.[64] A magas rangú tisztek bősége természetesen nem növelte a hadsereg harcértékét, amelynek 6 főkapitánya, 100 altábornagya és 153 marsallja volt.[65] Ők természetesen e rangokból csinos kis jövedelmeket húztak.

A katonaság gyengén kiképzett és rosszul felszerelt volt. A fegyelem rendkívül laza, óriási méreteket öltött a szökés. 1797–1801 között 16 500 katona dezertált.[66]

Magától értetődik, hogy e jelentéktelen flotta és gyenge hadsereg nem volt képes megvédeni az anyaország és a gyarmatok hatalmas kiterjedésű partjait az Atlanti-óceánt és a Földközi-tengert uraló angol hajóhadakkal szemben. A külföldi áruk, elsősorban az angol kereskedők, a kalózok és a csempészek egyre inkább uralták Spanyolország kiterjedt gyarmatait. A dolgok odáig fajultak, hogy 1748-ban, a panamai partivai-öbölben a csempészek flottát építettek, és ágyúval lőtték az őket támadó spanyol katonákat.[67]

A kereskedelem fejlődésének fentebb vázolt akadályai azonban nemcsak a polgárságot sújtották, hanem a birtokaik árutermelő jellegét növelni kívánó földbirtokosokat is: a gyarmatokon tilos volt a mezőgazdasági kultúrák egész sorának meghonosítása. E fiatal polgári elemek helyzete valóban tragikus volt. Egy olyan ország alattvalói voltak, amely hatalmas gyarmatokkal rendelkezett, amely uralta egész Közép-Amerikát és Dél-Amerika nagy részét; egy olyan királyságé, amelyben – mint azt jogosan mondták – sohasem nyugodott le a nap. És éppen ők kényszerültek tétlenül nézni, hogy a gyarmati kereskedelem minden haszna nem az övék, hanem az angoloké s a franciáké lesz. Spanyolország haladó szellemű fiai nagyon jól látták, hogy ezen a helyzeten csak Anglia legyőzésével lehet változtatni, hogy ez Spanyolország alapvető érdeke. Azonban minden Anglia elleni háborús kísérlet nemcsak katonai, de egyúttal gazdasági fiaskóval végződött. Erről tanúskodnak a következő számok is.[68]

Cádiz gyarmati bevételei	*pénzben* (peso)	*termékben*
Az Angliával kötött béke idején: 1802–1804-ben	115 120 168	66 852 705
Az Angliával szemben viselt háború idején: 1804–1808-ban	634 164	2 342 605

A dolgok odáig fajultak, hogy 1804-ben az angol hadihajók Cádizzal csaknem szemben megtámadták a spanyol fregattokat, az egyiket felrobbantották, a másik hármat pedig – a mintegy 12 millió piaszt értékű rakománnyal együtt – elfogták.[69] 1805-ben Anglia szétverte a spanyol flotta utolsó maradványait is.

[63] *Desdevises du Dézert:* i. m. II., 227.
[64] *Thiers:* i. m. 302.
[65] *Desdevises du Dézert:* i. m. II., 227.
[66] Uo.
[67] Uo. III., 155.
[68] *Canga Argüelles:* i. m. II., 7.
[69] Ganz Authentische Darstellung des Verhältnisses zwischen England und Spanien. St. Petersburg, 1806. 216.

De Franciaország – amely pedig Spanyolország szövetségese volt az Anglia elleni háborúban – sem számolt az Ibér-félsziget hatalmával. 1801-ben, az angol–francia béketárgyalások idején Franciaország egyszerűen Angliának adományozta a Spanyolországhoz tartozó Trinidadot, anélkül, hogy utóbbit erről egyáltalában megkérdezte volna, „Ce triste allié".[70]

*

Hogy az események menetét megértsük, feltétlenül meg kell ismerkednünk a királyi család helyzetével.

Goya zseniális képei között van egy tabló, amely rögtön magára vonja a madridi Prado látogatóinak figyelmét: nevezetesen IV. Károly királyi családjának családi portréja, amely körül már régóta viták folynak. A látogatók értetlenül szemlélik, s nem értik, hogy a festő családi portrét rajzolt-e, vagy a kép előterében álló királynak és feleségének karikatúráját. Terjedelmes hasát kidüllesztve fenséges pózban áll a király, de alakjának ünnepélyes méltósága kiáltó ellentétben van arcának tompa, gondolat nélküli kifejezésével. Ilyennek látta Goya, aki sosem hazudott modelljeinek, a királyt. Vele szemben áll a királyné. A festő kíméletlen ecsete nemcsak az arc rútságát, de Mária Lujza érzékiségét is jól mutatja.[71] Ugyanakkor egész Spanyolország tudta, hogy a családi képről hiányzik egy azzal összenőtt, a királyi párt dróton rángató személy, a királyné szeretőjének és a király kegyencének, Godoynak alakja. Godoy korántsem intellektuális képességei alapján jutott a legmagasabb méltóságokhoz. Kedvéért külön méltóságokat hoztak létre, mint például valamennyi szárazföldi és tengeri fegyveres erő generalisszimuszának rangját. Nemcsak a grand címet kapta meg, hanem a hercegi (prince) rangot is, amelyet addig csak a királyi család tagjai viseltek, s a királyi házból származó hercegnőt adtak hozzá feleségül. Ez a műveletlen kegyenc, aki kortársak tanúsága szerint nem tudta megkülönböztetni Oroszországot Poroszországtól[72] évekig, sőt évtizedekig irányította Spanyolország sorsát, még akkor is, amikor hivatalosan nem ő volt a kormányfő. Maga köré gyűjtött mindenkit, aki az országban megvesztegethető és romlott volt, a kegyenc ösztönével óvakodott a becsületes és népszerű emberektől. Jovellamost, az egyik spanyol felvilágosítót, akinek óriási tekintélye volt a spanyol társadalom haladó köreiben, tönkretenni igyekezett, 1807-ben pedig, már öreg emberként, a legszörnyűbb várbörtönbe zárja.

De Pradt abbé, ez az okos és jó megfigyelő kortárs, akinek könyvét, a „Mémoires historiques sur la révolution d'Espagne"-t Marx is gyakran idézte, így jellemzi Godoyt: „Arcátlan és romlott volt a spanyol monarchia parancsolója, a kitüntetéseket és tisztségeket a legérdemtelenebb emberekkel züllesztette le, a hasznosan munkálkodókat eltávolította és ellökte, a királyt és királynét maga alá rendelte, családjukban félelmet és bizalmatlanságot hintett el, elfecsérelte a kincseket, kormányzásának gonoszságával le-

[70] *M. Baumgarten:* i. m. I., 106.

[71] *Csanádi Imre:* Goya: Királyi család c. versében ezt írja:

„Micsoda gőgös, bamba birka-portrék!
fény, rendjel, csipke bárhogy korrigálja.
Együtt van végre a díszes csoportkép:
őfelsége és népes házi-nyája."

[72] *M. Baumgarten:* i. m. I., 49.

gyengítette az államot. Ez volt uralkodásának lényege, ilyenek voltak eszközei és gyümölcsei." „De, ha – jegyzi meg de Pradt – a békeherceg a király és királyné teljes jóindulatát élvezte is, az egész nemzet gyűlölte őt, és ez a gyűlölet egyáltalán nem volt jogosulatlan."[73]

Senki előtt nem volt titok, hogy milyen a királyi család helyzete. A nép gyűlölte Godoyt, és nem hitt IV. Károlynak. Annál nagyobb volt bizalma Ferdinánd trónörökös iránt. Az uralkodó dinasztia tiszteletének monarchista hagyománya mélyen beivódott a spanyol népbe, s lehetséges, hogy – mint napjaink eseményei mutatják – valamilyen mértékben a mai napig megmaradtak. Míg Franciaországban XVI. Lajos alatt a franciák a kocsmapultra dobták a király arcképével vert pénzt, és hozzátették: „a felszarvazott", addig Spanyolországban senki semmi hasonlóra nem gondolt. Sőt, az országot hivatalosan kormányzók magatartása inkább csak mindenkit elszomorított.

Az ország nyomorúságos helyzete ellenére a királyi udvar sosem látott pompában élt. Tartozásai 1799-ben 106 millió realt tettek ki, a 600 milliós bevétel mellett. Az állam deficitje évről évre rémisztő azonossággal ismétlődött.

A rossz termés, az ebből következő hallatlan drágaság, valamint a járványok következtében a 18. század végén, 19. század elején fokozódott a nép elégedetlensége. Egyedül Cádizban például a pestis a lakosság 1/10-ét vitte el 1800-ban. Nem csoda hát, ha a magas adók miatt 1790-ben felkelés robbant ki Galíciában. De volt felkelés Guadalarajában is, 1797-ben, 1789-ben Sevillaban és Asturiában, 1801-ben pedig Valenciában.[74]

E robbanások egy példátlan vihar előjelei voltak.

*

S most összegezzük e rövid, de a bennünket érdeklő probléma megértése szempontjából nélkülözhetetlen bevezető tanulságait. Mint erről meggyőződhettünk, Spanyolország mind külsőleg, mind belsőleg meggyengülve érkezett el a 19. századhoz. A félig koldussorban élő parasztság, amelyet a magas járadékok, a feudális pénzterhek, valamint az állami és helyi adók kiszipolyoztak, amelyet a földesurak, az elsősorban falusi vállalkozó elemek és a Mesta már nem is egyszerűen kizsákmányoltak, hanem kisajátítottak, mindeme rétegekben ellenséget látott. A közép- és kisbirtokos nemesség, akinek földjeit a Mesta elfoglalta, nem juthatott a kívánt jövedelemhez, mert a legszükségesebb haladó intézkedések hiánya és a Mesta privilégiumai ezt megakadályozták. A nemesség alsó és középső rétegeinek érdekei ellentétesek voltak az államhatalmat kézben tartó és a Mestát irányító feudális arisztokrácia érdekeivel.

A parasztság és a földbirtokosok közötti örök antagonizmus mellett állandó harc folyt a földért a Mesta és a vállalkozó elemek, valamint ez utóbbiak és a parasztság között is. A polgárság arra törekedett, hogy a maga számára szükséges reformokat kivívja.

Spanyolország gondolkodó fiai megértették, hogy abból a szégyenletes helyzetből, amelybe az ország jutott, csak reformok bevezetésével, erős flotta és hadsereg felállításával lehet kikerülni. Mindenki számára világos volt azonban, hogy sem IV. Károly király, sem pedig annak kormánya – amelyet Godoy klikkje irányított – nem alkalmas ennek végrehajtására. A 19. század eleji spanyol társadalom különböző olyan osztályok és rétegek ellentétes érdekeinek bonyolult halmaza volt, amely osztályok és rétegek lénye-

[73] *D. Pradt:* De la révolution actuelle de l'Espagne et de ses suites. Paris, 1820. 10.
[74] *G. H. Lovett:* Napoléon and the birth of modern Spain. New York, 1965. I., 45.

gében antagonisztikusan szemben álltak egymással, de egyesítette őket, hogy ellenségei voltak a feudális privilégiumoknak, bármely formában jelenjenek is azok meg. Érdekek és törekvések ilyen ellentétes volta olyan gyúanyagot hozott létre, hogy már csak egy erős lökés kellett e dinamittal teli hordó felrobbanásához. Ezt a lökést Napóleon inváziója hozta meg. Forduljunk hát efelé!

Napóleon inváziója Spanyolország ellen

Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, milyen okok késztették Napóleont a Spanyolország elleni invázióra. Maga a császár a következőképpen magyarázta fivérének, Luisnak, Hollandia királyának, az invázió okait: „Az északi urak szigorúan betartják a tiltó rendelkezéseket (azaz a kontinentális zárlatot – N. M.) ... Franciaország és a partmellék, amely most a császársághoz tartozik – a lyoni öböltől az Adriai-tengerig – tökéletesen le van zárva a külföldi ipar termékei számára. Arra készülök, hogy részt veszek Spanyolország ügyeiben, hogy megszerezzem az angoloktól Portugáliát, és a két tengerre nyiló spanyol partvidéket a francia politika alá rendeljem. Egész Európa partjai le lesznek zárva az angolok előtt."[75]

Hogy Napóleon mit értett a spanyol ügyekben történő részvételen, azt már előbb megmagyarázta fivérének: „Elhatároztam – írta neki 1808. március 23-án –, hogy francia herceget ültetek a spanyol trónra."[76]

Törvényszerűen felmerül a kérdés, miért kellett Napóleonnak valamelyik rokonát megtenni spanyol királynak, ha egyszer Spanyolország, mint az ismeretes, az 1795. évi baseli béke óta egész külpolitikájával csupán Franciaország árnyéka volt, osztozva annak minden veszteségében – emberben, pénzben egyaránt –, előnyeiből azonban egyáltalán nem részesedett. Ha egyszer a Bourbonok csatlakoztak a kontinentális zárlathoz, miért kellett Napóleonnak a spanyol partvidéket a maga politikája alá rendelnie?

Az alapvető ok az, hogy Spanyolország a gyakorlatban nem vezette be a kontinentális zárlatot. Anglia volt a spanyol gyapjú legnagyobb vásárlója, ez volt posztó- és gyapjúiparának legszükségesebb nyersanyaga. A Spanyolország által összesen exportált 45 ezer bála gyapjú legnagyobb részét Anglia használta fel, mintegy 32 ezer bálát. Franciaország és Belgium számára együttesen összesen 10 ezer bála maradt, amiért is a francia gyárosok keserűen panaszkodtak. Jogosan jegyzete meg E. V. Tarle, hogy „A gyapjú volt egyáltalán az egyetlen olyan nyersanyag, amelynek hiánya jelentős kárt okozhatott Angliának".[77] A gyapjú azonban továbbra is folyamatosan érkezett Angliába. „Azok a tilalmak, amelyet a kormányzat csak pro forma vezetett be, fokozatosan átadták helyüket a gyapjútulajdonosok rosszul felfogott érdekeinek, a tilalmakat megkerülték, a gyapjút folyamatosan vitték ki, mintha semleges országba menne, s minden nehézség nélkül megérkezett Angliába" – panaszkodott Ternaux, egy francia nagy gyártulajdonos.[78] A merinó juhok tulajdonosai természetesen teljes mértékben tisztában

[75] Correspendence de Napoléon I. Paris, 1854. XVI., 472. A Loui Napoléon, 3 avril 1808.

[76] Uo. 500.

[77] *E. V. Tarle:* Kontyinentalnaja blokada. Szobranyie szocsinyejij. Moszkva, 1958. III., 320.

[78] Observation sur l'exportation des laines d'Espagne en Angleterre par Ternaux l'ainé, manufakturier à Sedan, Louviers, Eusival et Rems. Idézi: *E. V. Tarle:* Uo. 576.

voltak saját érdekeikkel, a feudális Spanyolország kormányzata pedig minden módon a segítségükre volt. Így tett Godoy ígéretet 1807 júniusában az angol követnek arra vonatkozóan, hogy a Portugálián és Gibraltáron keresztül exportált gyapjú, hasonlóan a korábbiakhoz, mentesül a vám alól.[79]

De, ha akarta volna, akkor sem tudta volna a spanyol kormány a kontinentális zárlatot bevezetni. Virágzó csempészés mellett semmilyen felső tilalom nem volt képes megakadályozni a gyapjú Angliába történő szállítását, s azt, hogy a Spanyolországban oly nagyra becsült angol áruk bejussanak a félszigetre, innen pedig elkerüljenek más országokba. Anglia és Spanyolország gazdasági kapcsolatait csak karddal lehetett szétvágni, aminthogy az örök életű csempészést is csak úgy lehetett megsemmisíteni, ha Spanyolország züllött államapparátusát annak korrupt tisztviselőivel együtt felváltja a képzett és megbízható napóleoni adminisztráció.

Ternaux nemhiába érdeklődött a spanyol gyapjú Angliába történő szállítása iránt. Szüksége volt rá a fejlődő francia gyapjúiparnak is. „A mi louvaini, elbeufi, reimsi, sedani gyáraink . . . nem lehetnek meg nélküle, szükség van rá a finomposztó-gyártásához" – írta Bourgoing.[80] A kontinentális zárlatról intézkedő berlini dekrétum után különösen élesen vetődött fel a gyapjú kérdése. Franciaország az 1806-ban elrendelt zárlattal az angol ipart meg akarta fojtani, minél előbb annak helyébe akart lépni, s helyettesíteni azt az európai piacon. Ez elsősorban az angol ipar alapvető ágazatára, a gyapjú- és posztóiparra vonatkozott. Ahhoz, hogy az angol ipar piacait megszerezze, mindenekelőtt a jó minőségű gyapjútermékek gyártását kellett fejlesztenie, s ehhez feltétlenül meg kellett szereznie a spanyol gyapjút. „A hódítás célja az volt – írja Evrard[81] –, hogy biztosítsák a birodalom finomposztó-gyárainak ellátását." Ezért már 1808. november 19-én, éppen csak elfoglalva Spanyolország egy részét, Napóleon létrehoz egy speciális bizottságot a Bayonne-ban elkobzott gyapjú eladására.[82]

Spanyolország azonban nemcsak a legfontosabb nyersanyagpiac, de Franciaország számára a legértékesebb felvevőpiac is volt: egy, a védővámok rendszere következtében erősen összeszűkült piac. Bizonyos termékeket ugyanis egyáltalán nem lehetett Spanyolországba bevinni, mások után 80–90%-os vámot is fizettek.[83] Nemhiába jelentette ki Bourgoing, hogy „az 1782. évi vámtarifa, különösen az 1802-ben bevezetett kiegészítésekkel, összeférhetetlen iparunk termékeinek szabad terjesztésével".[84] De nemcsak a vámtarifák álltak a francia áruk útjában. A francia iparosok – mint azt Cretet belügyminiszter 1808. február 4-i jelentésében írta – igen panaszkodtak az egész spanyol vámrendszerre.[85] Ez a vámsorompó nagy akadály volt, így érthető, hogy Napóleon már 1809-ben felveti egy francia–spanyol vámszerződés megkötésének lehetőségét.[86]

[79] *Evrard:* Le commerce des laines d'Espagne sous le premier empire. Revue d'histoire moderne, 1939. XII., No 28., 209.

[80] *F. Bourgoing:* i. m. I., 99.

[81] *Evrard:* i. m. 212.

[82] Uo.

[83] *F. Bourgoing:* i. m. III., 195.

[84] Uo.

[85] *Evrard:* i. m. 206.

[86] Uo. 212.

Végül pedig Spanyolországnak volt a legkiterjedtebb gyarmatbirodalma, s ezt Napóleon egyáltalán nem tévesztette szem elől. Midőn fivérének, Luisnak felajánlotta a spanyol trónt, Spanyolország három fő érdeme között sorolta fel – a nagylelkű nemzet és a 11 millió lakos mellett – annak „fontos gyarmatait" is.[87] A külföldi áruk előtt azonban zárva volt a gyarmatokra történő legális behatolás útja, s eme privilégiumához Spanyolország makacsul ragaszkodott. Hogy Napóleon milyen nagy jelentőséget tulajdonított ennek a kérdésnek, az abból is látszik, hogy 1808. március 24-én, miután Madridot körülvette, s Godoynak új szerződés megkötését ajánlotta fel, ennek a fegyverek erejével diktált új szerződésnek első pontjaként felvetette a spanyolok és franciák gyarmatokon folytatott kölcsönösen szabad kereskedelmének kérdését.[88] Mindez Spanyolország meghódításának lehetőségét messze túlvitte a Napóleon előtt álló legközelebbi feladatok körén (kontinentális zárlat), s az Angliával folytatott évszázados, nem csupán az európai, de a gyarmati hegemóniáért zajló harc egyik legfontosabb szakaszává tette azt. S noha a szerződés megkötésére tett javaslat csak cselfogás volt Napóleon részéről, mégis nagyon jellemző annak tartalma. Nemhiába írta már 1808. április 15-én – még Madrid bevétele előtt – Cretetnek: „Támogatni kívánom a tengerparti központok, valamint a francia és spanyol gyarmatok kereskedelmét..."[89] Ennek érdekében azután a megfelelő intézkedések egész sorát dolgozta ki.

Ily módon Spanyolország meghódítása, melyet a kontinentális zárlat teljessé tételére irányuló törekvés diktált Napóleonnak, egyúttal a francia polgárság ama régi, hőn óhajtott álmának megvalósulását is jelentette, amely a spanyol nyersanyag- és felvevőpiac megszerzésére, továbbá a spanyol gyarmatokra történő behatolás biztosítására is irányult.

Miután Napóleon 1807-ben Tilsitben megállapodott Oroszországgal Spanyolország meghódításáról, alighogy visszatért Franciaországba, rögtön hozzá is kezdett az invázió gyakorlati előkészítéséhez. Nem vaktában tette azt, hanem azoknak a legrészletesebb információknak alapján, amelyet spanyolországi besúgóinak – Thiers szavai szerint – „igen tekintélyes" számú[90] – hadától kapott. Ezen információk oly széles körűek voltak, hogy ezek alapján Thiers képes volt sokoldalúan megrajzolni a korabeli Spanyolország helyzetét.

Napóleon azonban nem elégedett meg ágensei munkájával, s diplomáciai úton is előkészítette ezt a szabályos, óriási méretű diverziót, mégpedig az 1807. október 27-én aláírt fontainebleaui szerződés segítségével. Ehhez Godoy személyében felhasználta a királyi udvart uraló kamarillát, azt a Godoyt, aki saját önző céljai elérése érdekében kész volt lemondani nemcsak Spanyolország, de akár az egész világ érdekeiről. Godoy hatalma oly nagy volt, hogy ezt az igen fontos, titkos szerződést nem a külügyminisztériumon és a hivatalos párizsi követen keresztül, hanem saját személyes megbízottja, egykori párizsi képviselője, Izquierdo révén kötötte meg, akit a kortársak azzal gyanúsítottak, hogy Napóleon ügynöke volt.[91] Ez tökéletesen lehetséges, ha figyelembe vesszük Godoy eme megbízottjának lelkületét, amely igen jellemző azon személyek kiválasztására, akikkel a kegyenc körülvette magát. Erre vall, hogy Izquierdo életében olyan hírnévre tett szert,

[87] A Louis Napoléon, 28 mars 1808. Corresp., XVI. 500.
[88] *M. Lafuente:* Historia general de España. Edición económica. Madrid, 1863. XII., 130.
[89] *H. M. Cretet:* Corr., XVII. 1.
[90] *Thiers:* i. m. VIII., 300.
[91] *M. Lafuente:* i. m. 28.

hogy vagyonát megvesztegetések révén kerekítette ki.[92] Lafuente bebizonyította, hogy azért a közvetítőszerepért, amelyet a Norre háztól felvett kölcsön esetében játszott, 4%, azaz csaknem 2 millió aranyforint közvetítői díjat kapott, amelyet a korona számlájához csatoltak.[93]

Godoy korlátan hatalma Napóleon kezére játszott. Utóbbinak ezért sikerült eltitkolnia nemcsak a spanyol nép, de még a miniszterek előtt is ezt a Spanyolország számára szabályos csapdát jelentő szerződést. Ez utóbbiról tanúskodik Cevallos külügyminiszter is: „Az ügyosztály, amelynek vezetője voltam, semmit nem tudott azokról a kérdésekről és intézkedésekről, amelyeket Don Izquierdo Párizsban tett. Semmiféle tudomásunk nem volt kinevezéséről, sem arról, hogy milyen utasításokat kapott, sem levelezéséről és semmi olyasmiről, ami tárgyalásait megelőzte."[94]

A fontainebleaui szerződés – amelyet forma szerint Portugália felosztására kötöttek – óriási terheket rakott az ország vállaira, miközben semmiféle előnyt nem hozott neki. Godoy azonban hercegséget kapott volna, amelyért nemcsak kiadásokba verte az országot, de a legteljesebb szerencsétlenségbe sodorta azt. A szerződés értelmében ugyanis 25 ezer francia katona érkezett az országba a Portugália elleni támadáshoz, Bayonne-ben pedig, a spanyol határon, 40 ezer harcra kész katonát vontak össze. Ugyanakkor 27 ezer spanyol katonát, tehát az ország harcképes katonáinak mintegy felét – utóbbiak számát Thiers Napóleon besúgóinak információi alapján 50–60 ezernyire becsülte –, Napóleon tábornokai alá rendelve Portugáliába küldték (a szerződés V. cikkelye). Ily módon tehát Napóleon teljesen békés eszközökkel elérte, hogy Spanyolország harcképes katonáinak fele kívül legyen az ország határain, egyúttal pedig minden gyanú és ellenállás nélkül 65 ezer francia katonát helyezett el Spanyolországban és határainál.

A szerződés formális megkötésének idejét be sem várva, Napóleon már augusztusban 29 ezer katonát – a Gironde „megfigyelő" hadtest – vont össze Bayonne-ban.[95] A hadtestet Junot tábornok vezette, aki 1805 óta volt követ Portugáliában, s hivatalosan még le sem tette ezt a tisztséget. Ennek következtében bárkinél jobban eligazodott ebben az országban.[96] Október 12-én, tehát a fontainebleaui szerződés formális aláírását meg

[92] Beszprisztrasztnoje izobrazesnyie proiszsesztvij, szlucsivsihszja v Madride, Aranjuesze i Bajonnye sz 17 marta do 15 maja 1808 goda, szogyerzsascseje v szebe opiszanyie verolomsztva, naglosztyi i. varvarsztva Francuzkogo Imperatora i jego szoobscsnyikov, pagyenyija knyazja Mira i prekrascsenyija druzsbü i szojuza Eráncuzov sz Iszpancami. Szocsinyeno v Madride v 1808 godu. Perevod (Anonyim). Szankt-Petyerburg, 1812. 9–10. Címe és tartalma alapján ítélve ez a „Manifesto imparcial y exacte de lo mas imprtante ocurrido en Aranjuez, Madrid y Bayonnes" című pamflet teljes fordítása. Szerzője Lafuente szerint ismeretlen (Historia general, XII., 189.), míg Baumgarten (Geschichte Spaniens. I., 174.) Isidoro Antillonnak tulajdonítja a szerzőséget.

Ez egyike annak a sok, Napóleon-ellenes spanyol pamfletnek, amelyet 1812-ben, az oroszországi hadjárat idején lefordítottak és kiadtak Oroszországban.

Érdekes, hogy a jövendő dekabristák könyvtáraiban sok olyan különböző nyelvű kiadvány található, amelyek a 19. század első negyedében jelentek meg, és a spanyol nép Napóleon elleni nemzeti felszabadító háborúját tárgyalják.

[93] *M. Lafuente:* i. m. 28.

[94] *Cevallos:* Isztoricseszkaja kartyina verolomnüh i naszil'–sztvennüh posztupkov imperatora francuzov v Iszpanyii. Sz.-Pb. 1812. 10–11.

[95] *Foy:* General Histoire de la guerre de la péninsule sous Napoléon. Paris, 1828. II., 317.

[96] Uo. 322.

sem várva, Napóleon Clarke hadügyminiszteren keresztül utasította Junot-t, hogy lépjen Spanyolország területére, és induljon meg Portugália felé.[97] Október 18-án Junot átlépte a határt, és seregei a Burgos–Valladolid úton elindultak Salamanca felé. Godoyt nemcsak, hogy nem nyugtalanította a fontainebleaui szerződés aláírása előtt bekövetkezett invázió, hanem Pedro Rodriguez de la Buria altábornagyot üdvözletének átadása céljából Junot fogadására küldte.

A Bourbonok, akik családi perpatvaraikat sem voltak képesek egyedül elrendezni, s éppen ebben az időben kérték fel Napóleont döntőbíróvá, a maguk részéről mindent megtettek, hogy megkönnyítsék behatolását Spanyolországba, s hogy a nép figyelmét ettől elvonják. Ferdinánd trónörökös, akit Godoy makacsul távol tartott az államügyektől, Napóleonnál keresett védelmet, és – hogy annak támogatását minél szilárdabban biztosítsa – megkérte egyik rokona kezét. Ennek jegyében írta meg 1807. október 11-i levelét, amely hemzseg a legalantasabb hízelgéstől és talpnyalástól, amelyben Napóleont „minden elődjét elhomályosító hősnek", nevezi, „akit Európa megmentésére küldött az isteni gondviselés", a „tisztelet és ragaszkodás érzéseiről" ömlengve neki.[98]

1807 őszén a királyi párnak fülébe jutott, hogy Ferdinánd valahonnan leveleket kap, és hogy éjszakákon át világosság van nála. A király – rosszat sejtve – október 28-án felkereste az Asturiai herceg (ez volt Spanyolországban a trónörökös hivatalos címe) lakosztályát, elvitte az ott talált iratokat, s parancsot adott arra, hogy a trónörökös nem hagyhatja el lakosztályát, és senkit sem fogadhat. IV. Károly azonban egyáltalán nem arra készült, hogy családi körben rendezze nézeteltéréseit a trónörökössel. Láthatóan hivatalos jelleget kívánt az eseményeknek adni. Másnap – több miniszter és egy gárdaosztag kíséretében – ünnepélyesen a trónörököshöz vonult, akit kardjának átadására szólít fel, s elrendelte házi őrizetben való maradását.

A trónörökös iratai között találtak egy királyhoz írt levelet, amelyet Escoiquez, a herceg nevelője diktált, s amely felsorolja Godoy bűneit, olyan szándékot is tulajdonítva neki, hogy ki akarja irtani az egész királyi családot, hogy a spanyol trónt magának szerezze meg. Javasolta Godoynak és minden bizalmasának börtönbe zárását.

Másnap, október 30-án került kihirdetésre a király aláírásával kiadott „Kiáltvány a nemzethez" c. irat. Ebben a király kifejtette, hogy élete „mely gyakran forgott veszélyben (mikor és hol? – N. M.) terhére volt örökösének . . . aki arra készült, hogy megfossza őt trónjától". Közölte, hogy létrehoztak egy speciális juntát a történtek kivizsgálására, hogy egy sor bűnözőt, aki ebbe az ügybe belekeveredett, letartóztattak, s hogy a herceget házi őrizetnek vetették alá.

Ferdinánd ugyanakkor, megijedve tette következményeitől, eredménytelenül könyörög anyjának, hogy fogadja őt kihallgatáson. A királyné érzéketlen marad fia könyörgése iránt. Cabaliero minisztert küldte hozzá azzal, hogy neki mondja el a herceg azt, amit anyjával közölni akart. A herceg pedig kijelenti Cabalieronak, hogy álnok tanácsosok felbujtására cselekedett, s név szerint is megnevezve kiadja őket. Ezen túlmenően beszélt a Napóleonhoz írt leveléről, egyéb, általunk már ismert tetteiről, továbbá Beauharnais francia követtel folytatott levelezéséről.

[97] Au Gén. Clarke. Corresp. XVI., 80.

[98] *Nellerto (Llorento):* Mémoires pour servir l'histoire de la révolution d'Espagne. Paris, 1814–1815. II., 1–4.

Az Escorialba érkező Godoyt Ferdinánd a szó szoros értelmében tárt karokkal fogadta. Godoy azt tanácsolta, a herceg írjon szüleinek bocsánatkérő leveleket, amit az meg is tett. Ezekben a megalázkodással teli levelekben Ferdinánd könyörög, hogy „engedélyt kapjon őfelsége lábainak megcsókolására". A király a leveleket közzétette az aznap kiadott rendeletben, kijelentve, hogy megbocsát fiának, aki kiadta tanácsadóit az ügy kivizsgálására létrehozott juntának.

Nem tudván hogy magyarázni e nem mindennapi leveleket és rendeleteket, a spanyolok találgatásokba bocsátkoztak, s a történteket Godoy cselszövésének tulajdonították. Ferdinánd bűntársainak elítélésére valóban létrehozták a juntát, s az ügyész halált kért a vádlottakra. Az „Escorialban folyó per" felzaklatta az elméket, s nemcsak Spanyolországban, de egész Európában feszült figyelem kísérte azt.[99]

S mekkora meglepetés volt, amikor 1808. január 25-én a junta ártatlannak nyilvánította a vádlottakat! A király közbelépése, aki Escoiquiz, valamint Infantadó és San-Carlos hercegét, továbbá Ferdinánd többi hívét szigorú büntetésre (várbörtönre, kolostorba zárásra stb.) ítélte, csak ronthatott a hatáson.[100] A sokat ígérő vád összeomlása az ártatlanul meghurcolt glóriájával vette körül Ferdinándot, akit – úgymond – a kamarilla rágalmazott meg. Gyávaságát, tulajdon híveinek elárulását Godoy cselszövésének számlájára írták, s ez csak növelte a kegyenc iránti gyűlöletet. Minél nagyobb volt a Godoy iránti gyűlölet, a nép annál inkább a trónörökösbe vetette minden reményét. Innen ered Spanyolország történelmének ama paradox jelensége, hogy a gyáva, alantas, a forradalmat eltipró Ferdinánd a forradalom idején, a nép szemében annak zászlaja, ihletője volt.

Miközben a nép figyelmét a királyi családban zajló események kötötték le, a spanyol határokon Napóleon újabb és újabb hadtesteket vont össze, amelyek november 22-én átlépték a határt, és Valladolidban rendezkedtek be. A spanyoloknak eszükbe sem jutott, hogy a franciák spanyol földre lépése a hódítás kezdetét jelenti. A fontainebleaui szerződésről senki semmit nem sejtett. Mint tudjuk, még Cevallos, a külügyminiszter is azt írta később, hogy fogalma sem volt a szerződés létezéséről. Ha tehát maga a miniszter is beismeri, hogy még csak nem is gyanította a szerződés létezését – pedig ezzel csak saját gyengeségéről és rövidlátásáról ad ki bizonyítványt –, akkor annál figyelemre méltóbb annak az embernek az ügyessége, aki – noha csak közvetett kapcsolatai voltak a külügyminisztériumhoz – mégis tudomást szerzett annak létezéséről. Ez az ember pedig az orosz követ, Grigorij Sztroganov báró volt.

Januárban, miután tudomására jutott az etruriai királynő – IV. Károly leánya – nyilatkozata, akit a fontainebleaui szerződés értelmében megfosztottak trónjától, Sztroganov arra a következtetésre jutott, hogy a királynő előzése nem egyszerűen Napóleon szokásos intézkedéseinek egyike, hanem egy titkos megállapodás eredménye, mégpedig egy Napóleon és Károly között létrejött megállapodásé. De hiábavalónak tűnt minden arra irányuló kísérlete, hogy valamit megtudjon a szerződésről: a külügyminisztériumban tényleg nem tudtak létezéséről, s nem is hitt annak lehetőségében senki. Ez azonban nem vette el a követ kedvét, folytatta tapogatózásait, és végül mégiscsak

[99] *Nellerto:* i. m. 1–20.; *Lafuente:* i. m. 100–116., *Toreno:* Historia del Levantamiento, guerra y revolutión de España. Paris, 1836. 12–19. Toreno gróf a nemzeti felszabadító harc résztvevője és történetírója volt. Könyve a korszak történetének egyik alapvető forrása.

[100] *H. Baumgarten:* i. m. I., 152.

megtudta, hogy a szerződés valóban létezik, hogy október 28-án kötötték meg, és hogy az Portugália felosztását tartalmazza.[101]

Az Escorialban folyó per rendkívüli módon, oly mértékben felerősítette a Godoy elleni gyűlöletet, hogy a kegyenc – Sztroganov állítása szerint – megijedt a forrongástól, és sietett a pernek véget vetni. Január közepén, egy hosszú rejtjeles jelentésben felvázolva az ország hangulatát, Sztroganov közli, hogy „A nemzet hangosan szidja a minden vonatkozásban romlott adminisztrációt." „Mély elégedetlenség uralkodik a nemzet minden osztályában." „Nincs egyetlen olyan ember sem, aki ne lenne meggyőződve arról, hogy a miniszter uralmának – aki a hazával szemben áruló, a királlyal szemben hitszegő módon viselkedett – véget kell vetni."[102]

Rendkívül jellemző azonban, hogy mindezek ellenére senki nem gondolt ebben az időben a kegyenc és IV. Károly erőszakos eltávolítására. Napóleon segítségétől várták, hogy megszabaduljanak a kamarillától. „Godoy . . . oly mértékben maga ellen bőszítette az elméket, hogy az adminisztráció tőle történő megszabadításának szükségessége egyenesen kívánatossá teszi számukra az inváziót, amitől pedig félnek." Sztroganov sokszor hangsúlyozza, hogy minden reményüket Napóleon megérkezésébe vetették.[103]

Az invázió céljairól, Spanyolországot illető következményeiről a lehető legváltozatosabb feltevések jártak. Voltak, akik arról álmodoztak, hogy Napóleon elveszi az Ebrón túli két provinciát, Spanyolország megmaradt részeinek pedig alkotmányt ad, amely alkotmányt mihamarabb készek lettek volna elfogadni.[104] Mások abban reménykedtek, hogy Napóleon IV. Károly látogatására érkezik, s ettől a találkozótól várták, hogy megoldja az ország sorsát.[105] Megint mások azt gondolták, hogy Napóleon megérkezését követően nemcsak, hogy meg fog bukni Godoy, de még a cortezeket is összehívják, s ezek a francia katonák védelme alatt szabadon ülésezhetnek majd. Sztroganov mint óvatos politikus hozzáfűzi, hogy erre nincs bizonyíték, de „mindenütt ilyen a közvélemény, mert a kormány megváltoztatását akarja, ez az egész nemzet óhaja".[106]

Bármely különbözőek voltak is azonban e feltevések, mégis – mint láttuk – mind oda lyukadt ki, hogy az elkerülhetetlennek tűnő áldozatok ellenére a franciák megérkezése javítani fog az ország helyzetén. Valószínűleg Sztroganov volt az egyetlen, vagy egyike azon keveseknek – ha a Bourbonokat és Godoyt valamint annak cinkosait nem számítjuk –, aki, mivel tudott a szerződésről, abban a helyzetben volt, hogy meg tudta magának a francia katonák előrenyomulását magyarázni. Mindenki más számára csak a találgatás maradt, s e találgatások, amelyek tükrözték az ország hangulatát, meglehetősen jellemzőek voltak.

[101] Oroszország teljhatalmú spanyolországi követének, Grigorij Sztroganov bárónak 1808. január 6–18-i jelentése. Arhiv minyisztersztva inosztrannüh gyel. Kanceljarija. (Külügyminisztérium Irattára. Kancellária. Továbbiakban, AMID. K.) 7513. csomó, 62. irat. Amennyiben a későbbiekben idézett, korszakunkra vonatkozó iratok nem kerültek be az Oroszország külpolitikájáról 1965-ben kiadott dokumentumok közé, ebben az esetben a fenti levéltárban őrzött iratokra hivatkozunk. Jelen jelentés – miként a következőek is, amelyeket a későbbiekben idézünk – franciául íródott.

[102] Uo. 20–21. irat.

[103] Uo. 22. irat.

[104] Uo. 24. irat.

[105] Sztroganov 1808. január 9–21-i jelentése AMID. K., 1513. csomó, 31. irat.

[106] Uo.

Ma már tudjuk, hogy az Escorialban zajló, a kedélyeket oly erősen felzaklató per egybeesett az invázió kezdetével. Ezért nem csoda, ha a többség arra magyarázta a két esemény közötti kapcsolatot, hogy Napóleon Ferdinánd trónörökös védelmére indult.[107] Ezt a változatot maga Napóleon is erőteljesen támogatta, hiszen az az óriási népszerűség, amelyet Ferdinánd az országban élvezett, a franciák melletti hangulatot teremtett. Így, a per ideje alatt, a francia követ minden elképzelhető módon bátorította az ellenzéket, biztosítva őket, hogy Napóleon Ferdinánd mellett fog állást foglalni.[108] A per után azt az utasítást kapta a követ a császártól, hogy terjessze azt a nézetet, miszerint ő, Napóleon, arra készül, hogy döntőbíróként rendezze a király és a trónörökös között „Spanyolországban kialakult helyzetet, hogy e királyság öröklődésében semmi kétség ne maradjon".[109]

Kihasználva, hogy a nép figyelmét az Escorialban zajló események kötik le, Napóleon sietve újabb és újabb hadtesteket szervezett és küldött Spanyolországba, amelyek már csaknem az egész félszigetet elfoglalták. A portugál uralkodó család sietősen tengerentúli birtokaira hajózott. Junot elfoglalta Lisszabont, és kijelentette, hogy mostantól fogva az egész országot egy főkormányzó fogja Napóleon nevében kormányozni, hogy az ország haderejét beolvasztják a francia hadseregbe, s hogy a lakosságnak pedig meg kell hoznia azokat az ismert áldozatokat, amelyek „elkerülhetetlenek egy olyan óriási hadsereg fenntartása esetén, amilyen a nagy Napóleon széles körű terveihez szükségeltetik".[110]

A fontainebleaui szerződés VI. cikkelye értelmében a Bayonne-ban összevont 40 ezer katonának csak akkor kellett átvonulás céljából Spanyolország területére lépnie, ha Anglia erősítést küld Portugáliának, de ez esetben is csak Franciaország és Spanyolország újabb megfelelő megállapodása után. Ugyanakkor Napóleon nemcsak, hogy nem kérte IV. Károly beleegyezését újabb csapatok Spanyolországba küldéséhez – mint ezt a fontainebleaui szerződés VI. cikkelye előírta –, de még azt sem tartotta szükségesnek, hogy értesítse a királyt csapatai átvonulásáról. Így ennek a diplomáciai szerződés segítségével megszervezett inváziónak a végrehajtását Napóleon e szerződés megszegésével kezdte meg, a kezdet kezdetén megmutatva, mily kevéssé törődik vele. A francia katonák, akik – első szempillantásra úgy tűnt, hogy – Portugáliába tartanak, úgy helyezkedtek el, hogy Moncey hadserege ellenőrzése alatt tartotta a Bayonne–Madrid utat, Dupont csapatai pedig elvágták a fővárost az északi tartományoktól,[111] az ott lévő spanyol katonákkal együtt, akiktől Napóleon tartott.[112]

Murat-hoz írott levelében Napóleon állandóan hangsúlyozta, hogy a spanyolokkal fenn kell tartani a jó viszonyt, ápolni kell a baráti érzelmeket, s el kell hitetni velük, hogy a francia csapatok csupán Gibraltár meghódítása miatt tartanak Cádizba. Küldött Murat-nak egy olyan levelet, amelyet a tábornoknak szét kellett küldenie a császár

[107] Sztroganov május 10–22-i jelentése. Uo. 86. irat.

[108] Uo.

[109] Napóleon Champagny belügyminiszterhez írott március 9-i levele. Corr., XVI., 398.

[110] *Foy:* i. m. III., 344–347.

[111] *Napier:* Histoire de la guerre de la Péninsule. Paris, 1828. I., 25.

[112] Március 14-én írta Murat-nak: „Nagyon fontos a Galíciában levő spanyol hadtestet szemmel tartani." Corresp., XVI., 418.

nevében a tartományi hivatalokba. A levél a következő szavakkal végződött: „... őfelsége a legmélyebb tisztelettel és barátsággal viseltetik a spanyolok iránt, és mindent megtesz annak érdekében, hogy hasznára legyen ennek az országnak".[113] Utasításokat is ad Murat-nak: „Mondja azt, hogy Cádizba és Gibraltárba megy,"[114] s végül ezt javasolja: „Nyugodtan adjon meg minden lehetséges biztosítékot („Donnez toutes les assurances possibles") a békehercegnek, a királynak, az egész világnak."[115] Ugyanakkor utasította követét, hogy tudassa Godoyjal: a Cádizba tartó francia csapatok kis időre megállnak Madridban, javasolja a követ, hogy a herceg tegye meg a szükséges előkészületeket a csapatok fogadására, azaz élelmezésükre és elszállásolásukra.

Napóleonnak igen határozott célja volt azzal, hogy a spanyolokkal való jó kapcsolatok megőrzését szorgalmazta. „Meg kell értenie – írja 1808. március 14-én Murat-nak, – hogy az a legfontosabb, hogy ellenséges cselekmények nélkül érkezzenek Madridba, ott a hadtesteket hadosztályonként helyezzék el, hogy többnek lássék, s hagyják őket pihenni, élelmiszerrel felszerelkezni."[116] Napóleon, miután ismerte az egész spanyol államapparátus rothadtságát, gyávaságát és képtelenségét a Bourbonokkal és kiszolgálóikkal való szembeszállásra, kész tények elé akarta azt állítani. „Jó viszonyban akarok maradni Spanyolországgal, politikai céljaimat ellenséges cselekmények nélkül akarom elérni" – írta.[117]

A nép kezdetben szívélyesen fogadta a francia katonákat. A Franciaországgal fennálló sokéves szövetség arra tanította, hogy a politikai szövetségest lássa bennük, az egész országot izgató Escorial-beli események pedig sokak számára alapot adtak annak feltételezésére, hogy Napóleon Ferdinánd védelmére indult meg, aki – mint már írtuk – óriási népszerűségnek örvendett.[118] Napóleon a maga részéről igyekezett minden módon alátámasztani azt a véleményt, hogy a király és a trónörökös vitájában döntőbíróként szándékozik fellépni. Beauharnais követet megbízta annak a hírnek elterjesztésével, hogy a császár Spanyolország ügyeinek rendbetételére készül, hogy semmi kétség ne maradjon e királyság öröklésében.[119]

Miközben Murat-t a spanyolokkal való jó kapcsolat megőrzésére utasította, Napóleon szó szerint a legelső levelétől fogva szorgalmazta Pamplona elfoglalását, amelynek vára az egész Navarra és a többi északi vár feletti uralmat biztosította. Ugyanakkor többször hangsúlyozta, hogy meg kell őrizni a jó viszonyt a parancsnokokkal, kérni kell őket, hogy – úgymond azért, hogy hátukat biztosítsák – engedjék be a francia katonákat a várba. Másfelől utasítja Murat-t, hogy „biztosítsa a tartomány lakosságát: történjék bármi, mindenki másnál jobban fogom privilégiumaik integritását védelmezni".[120] Ily módon Napóleon Spanyolország területére történő belépésétől kezdve az egyes tartományok partikularizmusára épített, jelen esetben Navarráéra. Arra számított,

[113] Au grand-duc de Berg. mars 1808. Uo. 396.
[114] Ugyanannak, 1808. március 9. Uo. 409.
[115] Ugyanannak, uo. 352.
[116] Uo. 418.
[117] Uo.
[118] *M. Lafuente:* i. m. XII., 416.
[119] Champagny belügyminiszterhez írott március 9-i levél. Corr., XVI., 398.
[120] Uo. 352.

hogy privilégiumaik biztosítása esetén a tartományok közömbösek maradnak az ország sorsa iránt.

A francia katonák február elején érkeztek Pamplonához, és D'Armagnac tábornok kérte az alkirályt, hogy két zászlóalját helyezze el a várban. Az alkirály ezt megtagadta. Ekkor a franciák cselhez folyamodtak: D'Armagnac, aki a vár bejáratánál lakott, éjszaka titokban egy osztag francia gránátost rendelt magához. Másnap reggel, az élelmiszerért szokás szerint a várba menő francia katonák hógolyózni kezdtek — elvonva ezzel a spanyol őrség figyelmét —, s mintegy játékból a csapóhídra futottak. Egy megbeszélt jelre a franciák másik része a spanyol katonákra vetette magát, és a D'Armagnacnál elrejtett gránátosok segítségével lefegyverezte azokat. Ezt követően D'Armagnac levelet írt az alkirálynak, amelyben a történtekért elnézését kérte, s kifejezte abbéli reményét, hogy ez a kialakult baráti viszonyt nem változtatja meg.[121] Hasonló módon, árulással és hitszegéssel vették be a többi várat is. Jellemző, hogy amikor San-Sebastian várának parancsnoka, akitől a franciák szintén a vár átadását követelték, utasítást kért Godoy generalisszimusztól arra nézve, hogy mit tegyen, Godoy március 3-án ezt válaszolta: „A kormányzó adja át a várat, mert a megvédésére nincs mód; de ezt barátian tegye, miként a többi várparancsnokok tették, akiknek pedig nem volt arra annyi okuk és mentségük, mint San-Sebastiannak."[122] Ily módon Godoy, aki az ország fegyveres erőinek főparancsnoka volt, azt tanácsolta, hogy adják át a várakat. Csak a baráti kapcsolatok fenntartását szorgalmazta, félve attól, hogy ellenkező esetben elesik a beígért jutalomtól.

Álljunk meg egy pillanatra az események további felidézésével, és gondoljuk át Napóleon és serege fenti akcióját. Úgy tűnik, Napóleonnak Spanyolországban nem volt semmi félnivalója. Az 1801-es Portugália elleni, s még inkább az 1793–95-ös Franciaország elleni háborúban Spanyolország a legsúlyosabb vereséget szenvedte el. Ebből önként adódott a következtetés, hogy a spanyol hadseregtől nem kellett félni. Sőt, Napóleon nem egyszerűen megindította csapatait Spanyolország ellen, hanem – úgymond — békés úton lépett az ország területére, egy óriási méretű diverzió révén. Katonái, akik kijárták a császár iskoláját, hasonlóan cselekedtek. A nagy hadvezér tehát nem a csatatéren, hanem az intrika, diverzió és ravaszság mezején kezdte meg Spanyolország meghódítását.

Az aranjuezi események

Most pedig lássuk cikkünk fő témáját, a március 16–19-i, elsősorban Aranjuezben és Madridban lejátszódott eseményeket, azokat a mozgalmakat, amelyek IV. Károly lemondásához és Ferdinánd királlyá történt kikiáltásához vezettek. De mielőtt az események leírásához fognánk, röviden ismerkedjünk meg azzal, hogyan jellemezték ezeket az eseményeket a történészek. Hiszen az egyes történetírók másként és másként nevezték és jellemezték e mozgalmakat. Itt nem egyszerűen a definícióról van szó, erről írni nem lenne érdemes. A forradalom kezdeti szakaszát kell megértenünk, azt, hogy mikor és minek kapcsán robbant ki, hiszen ez nagymértékben meghatározta az események menetét, további fejlődését. Természetesen nincs szándékunkban megismertetni az

[121] *Toreno:* i. m. I., 151–52.
[122] Uo. 58.

olvasóval minden általunk ismert történész álláspontját, csupán néhányat emelünk ki közülük a példa kedvéért.

Az események egyik legjobb ismerője M. Artola lázadásról, utcai felkelésről ír, nem pontosítja azonban, hogy kiknek az összeesküvéséről van szó. (M. Artola: Los Orgines de la España Contemporánea. I–II. Madrid, 1959.)

Hogy mekkora véleménykülönbségek vannak az aranjuezi események megítélésében, az világosan látszik abból a magas színvonalú kollektív munkából (Introducción a la Historia de España), amelynek második kiadása 1965-ben jelent meg New Yorkban. Regla, az egyik legjobb spanyol történész azt írja ebben a könyvben, hogy az eseményeket a grandok és az arisztokrácia szervezték. Nem nevezi meg azonban azt a forrást, amelyre fenti értékelését alapozza. Másféle véleménnyel is találkozunk azonban ebben a munkában. Joze Maria Jover Zamora azt írja, hogy 1810–1814-ben, azaz a rendkívüli és általános Cortezek összehívása idején „liberális forradalom" zajlott le. Ugyanakkor, amikor az aranjuezi eseményeket lázadásnak nevezi, úgy véli, hogy ezek „a forradalom első igazi mérföldkövei" voltak. A nemességnek az eseményekben való részvételéről nem is tesz említást.

Juan Perez de Guzman y Gallo hatalmas munkájában („El dos de Mayo en Mardid". Madrid, 1908) a felkelés eseményeinek leírásakor főként hivatalos és félhivatalos forrásokra támaszkodik, teljességgel mellőzve a forráskritikát. Így például – sok más történészhez hasonlóan – bőven és kritikátlanul használja Godoy visszaemlékezéseit. Godoy a maga számára előnyösen, tehát palotaforradalomként igyekezett az eseményeket bemutatni. Guzman, aki IV. Károly családját igen tisztelte, odáig megy, hogy a nép által gyűlölt kegyencet, Godoyt, mint nemeslelkű lovagot ábrázolja. Az aranjuezi forradalom – az ő szavai szerint – a grandok és arisztokraták lázadása volt. Az arisztokrácia megvesztegette az elsősorban saját szolgáiból álló népet. Don Antonió, a király fivére óriási összeget, 2 millió realt juttatott a felkelőknek.

E nézettel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a maguk ősi származásával dicsekvő büszke spanyol grandok kétségtelenül megvetéssel viseltettek Godoynak, ennek az eztremadurai kisnemesnek – aki a királyi családot irányította – felemelkedése iránt. Elképzelhető tehát, hogy valamilyen mértékben segítették a felkelőket. Nem áll meg azonban az a nézet, amely e tömegfelkelést pusztán az arisztokráciára korlátozza. A felkelés tömeges voltáról sok szemtanú és történetíró is beszámol.

Grigorij Sztroganov bárónak, a teljhatalmú madridi orosz követnek jelentései felbecsülhetetlen segítséget nyújtottak ahhoz, hogy az egymásnak gyakran ellentmondó állítások között eligazodjunk, s ne vesszünk el az ellentmondó és elfogult nézetek és leírások hálójában. Ez az éles szemű ember, aki mind Godoy klikkjének, mind ellenfeleinek intrikáin és körein kívül állott, arra törekedett, hogy jelentéseiben objektív képet adjon az eseményekről. Olyan tényeket is megtudott, amelyről még magas rangú udvari személyek sem tudtak. Példa erre a fontainebleaui szerződés. Emlékezzünk rá, hogy – mint már említettük – Sztroganov még januárban a nemzet „valamennyi osztályának" mély elégedetlenségéről írt, arról, hogy Godoy uralmának minden vélemény szerint véget kell vetni. Ily módon szó sem lehet a grandok összeesküvéséről, bár az valószínű, hogy néhányan közülük valamilyen mértékben segítettek a felkelőknek.

Nincs értelme tovább folytatni az eseményekre vonatkozó különféle történetírói nézetek ismertetését. Az eddigiek alapján is világos, milyen ellentmondásosak ezek.

A forradalom kezdetére és lényegére vonatkozó nézetek ellentmondásossága arra ösztönöz bennünket, hogy az udvarban kialakult helyzetet és az aranjuezi események menetét bővebben kifejtsük. Ebben nagy segítségünkre vannak Grigorij Sztroganov bárónak már említett jelentései. Ismerkedjünk meg hát a minket érdeklő eseményekkel!

*

A néptömegek természetesen nem tudtak, nem is tudhattak a fontainebleaui szerződésről. Thiébeudt tábornok azt írta, hogy a spanyolok kezdetben ünnepként fogadták a francia katonák átvonulását.[123] Ez a hangulat azonban hamarosan megváltozott. A várak elfoglalása nyugtalanságot keltett, és felháborodást váltott ki.

A függetlenség teljes elvesztése mind nagyobb veszedelemként függött Spanyolország fölött. Mindehhez még, bármily szolgálatkészen igyekezett is a hadügyminisztérium a megszállók számára a legjobb feltételeket biztosítani, a francia katonák ilyen gyors megjelenését nem várták, s az intendánsi hivatal nem halmozott fel elegendő készleteket.

Sztroganov mindenfelől olyan híreket kapott, hogy a francia katonák élelme kevés.[124] Sok forrás tanúsága szerint Salamanca után a katonák rabolni kezdtek. A felháborodott lakosság a rablók megölésével válaszolt, s az ilyen összeütközések egyre gyakoribbakká váltak.

Március közepén a Spanyolországban tartózkodó francia katonák száma elérte a 100 ezres létszámot.[125] Egyetlen puskalövés nélkül foglalták el az egész északot, s már a fővárosba vezető utakon álltak. Ama közkeletű elképzeléssel szemben, miszerint ebben az időben az országban nyugalom honolt, és csupán a fővárosban nőtt a nyugtalanság, Sztroganov jelentései arról tanúskodnak, hogy a franciák kihívó uralmával szembeni nyugtalanság és felháborodás egyre inkább az egész népet átfogta.

Sztroganov információi szerint az elégedetlenség már ekkor a lakosság és a francia katonák közötti elég komoly fegyveres összetűzésekben nyilvánult meg. Valladolidban ez hét spanyol és több francia katona életébe került. Barcelonában a spanyol katonák a felháborodott lakosság mellett szándékoztak állást foglalni, úgyhogy Duheme sietett őket a városból kivonni. Az a levél, amelyet Sztroganov Barcelonából kapott, és amelyből jelentésében a követ idéz, arról tájékoztat, hogy „az egész ország a legnagyobb harag és felháborodás állapotában van".[126]

Godoyt félelem fogta el. Félt az országban, különösen pedig a fővárosban növekvő haragtól, s félt a közelgő francia katonáktól. Szemmel láthatóan kezdte felfogni, hogy bármily nagyok is – Sztroganov találó kifejezésével élve – intrikusi képességei, mindez kevés ahhoz, hogy Napóleon csapdáját elkerülje. Látnoki szavakkal írta a követ: „Ismerem a herceg (ti. Godoy – N. M.) jellemét és határtalan becsvágyát – írja Sztroganov. – Még

[123] *G. Roux:* La gerra Napoleónica de España. Madrid, 1971. 28.
[124] Sztroganov 1808. február 27–március 10-jelentése. AMID. K., 7513. csomó, 62. irat.
[125] Uo. 66. irat.
[126] Uo.

egy árulás neki semmit sem jelent. Inkább fogja Franciaországot szolgálni hazája és királya rovására, semmint lemondjon azokról a ragyogó reményekről, amelyek elvakítják."[127]

A Godoyt ezekben a napokban közelről látó Sztroganov megfigyelései szerint a herceg teljesen elvesztette a fejét, a legnagyobb nyugtalanság és izgalom állapotában volt, s emiatt lépten-nyomon ellentmondásba került önmagával. Vagyona megmentésén fáradozva eladott minden eladhatót, a pletykák szerint pénze egy részét Angliába mentette, arany- és ezüsttárgyait rúddá öntette.[128]

A menekülés egyetlen útját ekkor a futásban látta Godoy. De ha egyedül menekül, ezt azt jelenti, hogy lemond becsvágyáról, hiszen helyzete kizárólag a királyra és királynére gyakorolt hatásán nyugodott. Ezért Maria Lujza révén is, közvetlenül menekülésre beszélte rá a királyt, ecsetelve Napóleon gyűlöletét a Bourbonokkal szemben, a francia katonák rohamos közeledését Madrid felé, továbbá egy, a fővárosban kitörő felkelés veszélyét.[129] A gyenge akaratú, fejvesztett királyt nem volt nehéz rávenni a menekülésre. Érdekes megjegyezni, hogy, mint a francia királyi család a nagy francia forradalom kezdetén, most a spanyol is menekülés révén akarta magát menteni. Úgy határoztak, hogy Sevillába távoznak, onnan pedig – a portugál Braganza-dinasztiához hasonlóan – Amerikába.[130]

A madridi helyőrség nagy részét Aranjuezbe, a királyi család Madridtól mintegy 25 mérföldre lévő nyári rezidenciájába irányították. A Bourbonok itt tartózkodtak, s az utazáshoz védelemre volt szükségük. Bármennyire igyekeztek a menekülésre tett előkészületeket titokban tartani, Madridban mégis bizonytalan és egymásnak ellentmondó híresztelések kezdtek keringeni, növelve a lakosság nyugtalanságát és aggodalmát. „Március 15–16-án Madrid a legnagyobb izgalomban volt. A király elutazása kétségtelennek látszik" – írja a határt március 10-én átlépő, rendeltetési helye felé közelgő Murat-nak adjutánsa, Vauguyon Madridból.[131]

A Godoy szeretőjének, Jozefina Tudonak palotájában zajló, hosszú utazásra tett előkészületek láttán egyre nőtt az izgalom. A lakosság felismerte, hogy az országot fenyegető veszély előtt Godoy és a király csak maguk megmentésére gondolnak, s eszükbe sem jut, hogy szervezzék és vezessék az ellenállást a hódítókkal szemben. A fővárost katonák és vezetés nélkül hagyva menekülni akarnak. A lakosság azonban úgy vélte, hogy – egy ezekben a napokban született pamflet szavai szerint – „ha a király titokban szökni készül, akkor a népnek joga van követelni, hogy maradjon".[132]

A nép hangulata oly fenyegető volt, hogy a király március 16-án kiáltványban kényszerült „szeretett vazallusaihoz" fordulni (régi szokásos megszólítási formula), „gyengéd atyai szeretetéről" biztosította őket, s Napóleon baráti érzelmeivel, továbbá a küszöbön álló menekülésre vonatkozó híresztelések megalapozatlanságával igyekezett őket meggyőzni. „Tudnotok kell – írta –, hogy drága szövetségesemnek, a franciák császárának hadserege békés és baráti szándékokkal lépte át királyságom határait, s hogy gárdám

[127] Sztroganov 1808. március 5–17-i jelentése. Uo. 77. irat.

[128] Uo.

[129] Beszprisztrasztnoje izlozsenyije . . . 14.

[130] *Toreno:* i. m. Apendices 434.

[131] Rapport de la Vaugujon au grande duc. Comte Murat, lieutenant de l'Empereur en Espagña. Paris, 1837. 130.

[132] *Toreno:* i. m. I., 140–41.

hadtesteinek összevonására nem személyem megvédésre vagy útikíséret biztosítása volt a célja, aminek szükségességéről a gonosztevők pletykálnak. Szeretett vazallusaim makulátlan hűségétől övezve . . . mitől félhetek? . . . Spanyolok, nyugodjatok meg!"[133]

S a spanyolok valóban megnyugodtak . . . néhány órára. Még ugyanazon, március 16-ról 17-re forduló éjjelen a nyugtalankodó katonák egy része elhagyta Madridot, hogy Aranjuezbe menjen, és az öröm gyorsan elillant. A király – akinek úgymond nem volt mitől félnie – egyre aktívabban készülődött a szökésre. Madridban, Aranjuezben és a környező településeken a lakosság izgalomba jött. A Godoy iránt éveken át halmozódó gyűlölet most érte el tetőpontját, akkor, amikor árulása nyilvánvaló veszedelembe sodorta az országot. „A békeherceggel szembeni általános felháborodás – jelentette Sztroganov március 17-én – a végsőkig jutott, s ha tegnap visszatért volna Madridba, a csőcselék végzett volna vele. Aranjuezből írják, hogy a herceg nem mer kilépni házából, hogy helyzete rendkívül veszélyes, s hogy a királynak és királynénak tegnap kétszer is el kellett hozzá mennie, hogy tárgyalhassanak vele."[134]

A felkelés a levegőben lógott. Toreno szavai szerint ugyanez a szellem töltötte el a fővárosból érkező katonákat is, akik akár felbujtás nélkül is fellázadhattak volna.

Az aranjuezi forradalom körülményei, annak ellenére, hogy a történészek már sokszor és sokféleképp ismertették, nem teljesen világosak számunkra. Mindenekelőtt az nem eléggé tiszta, milyen indítékból gyülekeztek a néptömegek rendkívüli módon a királyi rezidenciában. Kétségtelen, hogy a kritikus márciusi napokban – mint erre valamennyi történész rámutat – a Godoy elleni gyűlölet, a francia katonák inváziója és a király feltételezett elutazása által kiváltott felháborodás arra bírta Madrid és a környező falvak lakóinak egy részét, hogy Aranjuezbe vonuljon. Ezt Sztroganov is megerősíti.[135] Azt azonban lehetetlennek tartjuk, hogy egyetlen tényezővel magyarázható lenne a nép – minden történész által kihangsúlyozott – szokatlan Aranjuezbe áramlása, amelynek lakóival semmiféle közös dolga nem volt.

Toreno úgy véli, hogy „kétségtelenül valamilyen titkos intrika"[136] volt a csoportosulás egyik oka. Nem mondja meg azonban, mit is értsünk ezen valójában. Labrador, aki érdekes részleteket közöl e napok eseményeiről, azt írja, hogy sok paraszt érkezett Aranjuezben a király elutazásának megakadályozása céljából. A városban pedig az álruhába öltözött, magát a felismerhetetlenségig elváltoztató Montijo gróf, Pedró bácsi néven „fizette a parasztok szállását és élelmezését, jó szivarokat és időről időre pénzt adott nekik".[137] Montijo gróf szerepére vonatkozóan Torenonál is találunk adatokat. Azt írja, hogy „a nép – az álruhába öltözött és Pedró bácsi név alatt rajtőző Montijo gróffal az élen őrjáratokat szervezett".[138] Schepeler[139] és Pi y Margall[140] is rámutat Montijo felkelésben játszott szerepére.

[133] *Toreno:* i. m. Apendice. 434.

[134] Sztroganov március 10–22-i jelentése. 62–64. irat.

[135] Uo.

[136] *Toreno:* i. m. I., 40–41.

[137] *Labrador:* Melanges sur la vie privée et public de Marquis de Labrador, écrit par lui-même. Paris, 1840. 77.

[138] *Toreno:* i. m. I., 41.

[139] *Schepeler:* Geschichte der Revolution Spaniens und Portugals. Berlin, 1826. I., 85.

[140] *Pi y Margall:* Las grandes conmociones politicos del siglo XIX en España. Barcelona, 1931. 20.

Bárhogy történt is, kétségtelen, hogy a nép nem spontán módon verődött össze a királyi rezidenciában, hanem Montijo gróf és valószínűleg mások buzdítására. Szemtanúk állítása szerint fel volt fegyverezve. Montijo grófról tudjuk, hogy azok közé a katonák közé tartozott, akik a fontainebleaui szerződés értelmében Solano vezetésével Portugáliába indultak. 1808 nyarán Murat fedezet mellett Bayonne-ba küldte, de útközben, Aranda mellett a parasztok kiszabadították. Ezeknek később vezetője lett. Nem sokkal ez után Valenciában tűnt fel, ahol a nemzeti ügy szenvedélyes védelmezőjének bizonyul.[141] Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy Montijo a liberális nemességhez tartozott, amely – hogy Godoytól megszabaduljon – kész volt a népfelkeléshez csatlakozni. Azt azonban nem tudjuk, hogy kikkel állott kapcsolatban, kik álltak mögötte. Szinte semmit nem tudunk a királyi gárdához fűződő kapcsolatairól, pedig az főszerepet játszott az eseményekben.

A gárda a királyi család közvetlen közelében helyezkedett el, feladata annak védelme volt, így döntő szerepet kellett játszania a kirobbanó felkelésben. Ugyanakkor, hasonlóan a hadsereghez, a gárda is átvette a nép hangulatát. Nincs hát mit csodálkozni azon, ha ekkor soraiban is jelentkezett a Godoy eltávolítására irányuló törekvés. Sőt, több történész egybehangzó állítása szerint a gárdisták között egy összeesküvés volt készülőben. Kétségtelen, hogy Ferdinándnak, akihez a nép reményeket fűzött, sok híve volt mind a tömegek, mind az udvari emberek között. Teljesen érthető hát, hogy a trónörökös – akit Godoy félreállított, és aki Godoyt gyűlölte – igyekezett kihasználni a gárda hangulatát. Még az is előfordulhat, hogy – mint azt a királyné állítja – közvetve ő maga irányította az összeesküvést.[142]

Az egyik gárdista, Manuel Francisco Jáuregui révén, aki egykor Ferdinánd barátja volt, a trónörökös március 17-én értesítette a gárdistákat, hogy az éjszaka a királyi család el akar utazni, de ő, Ferdinánd nem akar velük menni. A gárdisták riadókészültséget rendeltek el. Őrségeket és járőröket szerveztek. A nép is, a hadsereg is szemmel tartott minden mozgást, ami a királyi palotában zajlott. Éjfél felé az őrjárat feltartóztatta a palotából kilépő Jozefina Tudot, Godoy szeretőjét. A hölgy kíséretével folytatott vita közben valaki a levegőbe lőtt. Ez volt a jel az összeesküvőknek – írja Toreno.[143] Egy kürtös azonnal riadót fújt, a nép pedig megszállt minden olyan pontot, ahonnan a szökés megtörténhetett. Kirobbant a tömegek hosszú ideje elfojtott gyűlölete. A hatalmas embertömeg rohammal bevette Godoy palotáját, és tombolva megsemmisítette az ott felhalmozott óriási értékeket, bútort, berendezést, műkincseket. Megjegyzendő, hogy szemtanúk és történészek egybehangzó állítása szerint egyetlen tárgyat sem raboltak el. Magát Godoyt nem találták meg. A padláson bújt el.

Az elutazásról most már szó sem lehetett. A következő, március 18-ra virradó reggelen a megrémült király rendeletet adott ki, amelyben kijelentette: „Mivel a flottát és a hadsereget saját magam kívánom irányítani, Manuel Godoyt, a békeherceget felmentem generalisszimuszi és admirálisi tiszte alól, s engedélyezem, hogy oda távozzon, ahová akar."[144]

[141] Comte Murat, 171.
[142] *Toreno:* i. m. I.,141.
[143] Uo. 434.
[144] Uo. 78.

A rendelet az első pillanatban örömujjongást váltott ki. A kedélyeket azonban nem csillapította le. Az izgalom oly nagy volt, hogy IV. Károly elrendelte: a március 19-re virradó éjszakát a miniszterek töltsék a palotában. Sztroganov szerint, aki március 18-án Aranjuezbe sietett, „a nép dühe ezen az éjszakán igen veszélyes volt, mivel a parasztok fel voltak fegyverkezve, és már részegek voltak, a helyőrség pedig, akinek őket vissza kellett volna tartania, csatlakozott hozzájuk, hogy megerősítse felderítő vállalkozásukat".[145] (Tudniillik Godoy felkutatását célzó felderítő vállalkozásukat.)

Március 19-én reggel de Castelfranco herceg, de Villariezo gróf és de Albudeite márki, a gárda tisztjei a legnagyobb titokban jelentették a királynak, hogy egy még erősebb felkelés van készülőben. Ez a tény alátámasztja azt a feltételezésünket, hogy a felkelés nemcsak a már elbocsátott Godoy ellen irányult, hanem a király ellen is.

Ugyanezen március 19-i reggelen az éhség és szomjúság arra késztette Godoyt, hogy elhagyja rejtekhelyét. Az őrjárat azonban rögtön felismerte és feltartóztatta. Ennek híre villámgyorsan elterjedt, s a város minden sarkából a kezük ügyébe eső eszközökkel felfegyverkezett emberek sereglettek a helyszínre, hogy leszámoljanak a kegyenccel. A lovasgárdistáknak, akik Godoyt körülvették, és sietve a kaszárnyába szállították, csak nehezen sikerült életét megmenteni, s a kegyenc csak számtalan zúzódás és seb árán menekült meg. Értesülve a Godoyt fenyegető veszélyről, IV. Károly követelte Ferdinándtól, hogy mentse meg kedvence életét. Ferdinánd elindult a kaszárnyába. A köré sereglő embereket Godoy elítélésére vonatkozó ígéreteivel igyekezett megnyugtatni, szétoszlásra buzdítva őket. Godoynak ugyanakkor megígérte, hogy megmenti életét.

Sztroganov és a többi forrás szerint is a nép a következő kiáltásokkal üdvözölte az utcákon áthaladó Ferdinándot: „Éljen az aszturiai herceg, legdrágább reménységünk . . ."[146]

Jellemző, hogy Godoy kérdésére, miszerint király-e már Ferdinánd, utóbbi ezt válaszolta: „Még nem, de hamarosan az leszek."[147] Mindez nemcsak arról tanúskodik, hogy ebben az időben aktív előkészületek történtek IV. Károly uralmának megdöntésére, amelyben valószínűleg a trónörökös is részt vett, hanem arról is, hogy Ferdinánd teljesen biztos volt a vállalkozás sikerében.

A IV. Károly lemondását közvetlenül megelőző eseményeket különleges figyelemmel kell kísérnünk, mert ahogyan a történészek a lemondás körülményeit bemutatták, ez igen kevéssé érthető. A történeti munkák többsége azt hangsúlyozza, hogy a forradalom kizárólag Godoy ellen irányult, s a népharag még legdühödtebb kitöréseikor is tisztelettel viseltetett a király iránt. Ezek szerint változatlanul megmaradtak a nép hűséges alattvalói érzelmei. Ez esetben azonban tökéletesen érthetetlen, hogy mi késztette IV. Károlyt a lemondásra. Az a magyarázat, amelyet Toreno ad, hogy tudniillik a királyi család így remélte Godoy életét megmenteni, egyáltalán nem áll meg, hiszen a lemondással minden hatalmát, így Godoy megmentésének lehetőségét is elvesztette volna. Éppily tarthatatlanok a Toreno által felhozott további okok „egyesek tiszteletteljes előterjesztése", IV. Károly betegsége és fáradtsága[148] – is. Tarthatatlanok annál is inkább, mivel néhány nap elteltével maga IV. Károly tiltakozott lemondatása miatt.

[145] Sztroganov 1808. március 10–22-i jelentése. AMID. K., 7513. csomó, 92. irat.
[146] Uo.
[147] *Toreno:* i. m. 44.
[148] Uo. 46–47.

Sztroganov jelentése szerint a király akkor határozta el, hogy lemond, amikor értesült arról, hogy a gárda parancsai megtagadására ösztönözte a népet.[149] Nagyjából hasonló szellemben írt a király is Napóleonnak. „A fellázadt gárda fegyvereinek zaja és kiáltozásai eléggé meggyőztek arról, hogy választanom kell élet és halál között, s az én halálomat a királyné halála követte volna."[150]

Azonban Murat-nak március 24-i, a múlt század végén publikált, Napóleonhoz írott levele arról tanúskodik, hogy IV. Károlynak a császárhoz írott eme levelét maga Murat fabrikálta. Így tehát nem tekinthetjük a lemondás hiteles magyarázatának. „Lévén mélyen meggyőződve arról, hogy ez segítséget jelenthet Felségednek Spanyolországgal kapcsolatos elgondolásaiban, egy levéltervezetet terjesztettem a király és a királyné elé, amelynek másolatát mellékelem" – írja Murat március 29-én Napóleonnak. A tervezetet lelkesen fogadták.[151]

Az arisztokrácia által szervezett palotaforradalomként értékelni az eseményeket, mint azt később látni fogjuk, igen kedvező volt mind Godoy, mind pedig IV. Károly és Napóleon számára. Az erőszakos lemondatás minél határozottabb hangsúlyozása Napóleon elgondolásait segítette, hiszen ennek következtében törvénytelennek nyilváníthatta azt. Ezért – ha más források nem támasztják alá – nem bízhatjuk magunkat a franciák által buzgón publikált dokumentumokra, amelyek minden esetben ezt, a Napóleon számára kedvező momentumot – a királyi család szavaival – hangsúlyozzák. Annál nagyobb figyelmet érdemelnek Sztroganov jelentései, amelyek megvilágítják és eldöntik IV. Károly lemondásának homályos kérdését.

A lemondás körülményei a következőek voltak: azt követően, hogy Godoy elítélésére tett ígéreteivel Ferdinánd megnyugtatta a népet, s az nem tolongott tovább a kaszárnya körül, ahol a kegyencet őrizték, IV. Károly parancsot adott, hogy vigyék őt Granadába. Déli két órakor előállott a hintó. Azonban a Godoy megszöktetésére vonatkozó hírek villámgyorsan elterjedtek a felháborodott nép között, s a kaszárnya körül összeverődött tömeg dühében izzé-porrá zúzta a hintót. Sztroganov szavai szerint a nép közben „hangosan vádolta a királyt, hogy az bűnrészes az államellenség megszöktetésében".

Ily módon, ha a nép korábban csak Godoy ellen, mint a kamarilla megszemélyesítője ellen lépett fel, akkor a forradalom kibontakozásával, amikor a IV. Károly és Godoy közti eltéphetetlen kapcsolat nyilvánvalóvá lett, megkezdődtek a király ellen is irányuló fellépések. „A kiáltozás egyre hangosabb lett – folytatja a követ –, és a nép a maga kezébe véve az ítélkezést és az ítélet végrehajtását, ostrom alá vette a kaszárnyát." Megkezdődött tehát a király parancsaival való nyílt szembeszegülés, a király nyílt megvádolása, hogy gyengekezűen viselkedik az árulóval szemben. A helyzetet most már csak a katonák menthették meg. De „a gárda támogatta a népet a király eme parancsával való szembeszegülésben" – írja Sztroganov,[152] s nemcsak támogatta, de maga is hamarosan fellépett a király ellen.

[149] Sztroganov március 10–22-i jelentése. AMID. K., 7513. csomó, 94. irat.
[150] *Toreno:* i. m. 393.
[151] *Comte Murat:* i. m. 177.
[152] Sztroganov március 10–22-i jelentése. AMID. K., 7513. csomó, 94–95. irat.

De ha figyelmen kívül hagyjuk is a királyi család Napóleonhoz és csatlósaihoz írott leveleit, amelyekben saját érdekében, hogy lemondatását törvénytelennek nyilvánítsa, minden módon hangsúlyozza a katonák lázadásának szerepét, Sztroganov jelentése is azt bizonyítja, hogy a gárda döntő szerepet játszott a felkelésben. Sztroganovnak ez a jelentése a királlyal folytatott beszélgetéséről szól – erről később –, amikor is az uralkodó egyáltalán nem akarta elismerni egy ellene irányuló felkelés tényét.

Este 7 órakor, összehívta valamennyi minisztert, IV. Károly jelenlétükben ünnepélyesen lemondott a trónról Ferdinánd javára. Az ezt követően közzé tett nyilatkozat a lemondást a király öregségével, betegségével és fáradtságával indokolja. Ugyanezen a napon a követek gratuláltak Ferdinándnak, majd felkeresték IV. Károlyt, aki a hivatalosan közzétett okokkal indokolta nekik lemondását. A követek távozásakor azonban az agg király intett Sztroganovnak, hogy maradjon, s leverten kérdezte tőle, hogy mit mond most Sándor cár. „Hiszen ön nem titkolhatja el előtte, hogy az egész forradalmat gárdistáim hajtották végre – tette hozzá. – Parancsaimat nem tartották be, s egyetlen olyan személyt nem találtam, aki végrehajtani merészelte volna őket."[153] Hogy a királyné mennyire félt a testőrségtől, azt az is mutatja, hogy ettől fogva mindenütt, még hálószobájában is francia katonák őrizték.[154]

Mindezek arról tanúskodnak, hogy IV. Károly nem önként mondott le, hanem a nép és katonaság erőszakkal döntötte meg uralmát, s ebben döntő szerepe volt a gárda lázadásának. IV. Károly lemondását a nép hatalmas örömujjongással fogadta a királyi rezidenciában. Aranjuez lakói körülvették a palotát, és lelkesen üdvözölték az új királyt. A miniszterek, a grandok, az egész udvari szolgahad sietett kinyilvánítani alattvalói hűségét.

Godoy letartóztatásának híre március 19-én érkezett Madridba. A tömegek az Admirális térre tódultak (Godoy tiszteletére hívták így a teret), innen pedig a békeherceg palotájához indultak. Itt megismétlődtek az aranjuezi események: a kegyenc palotájának teljes berendezését megsemmisítették. Azután „tűzre vetve a kegyenc rokonainak és segítőinek vagyonát, a madridi nép igazságot szolgáltatott... Ez a vagyon a nép szemében oly becstelen volt, hogy nem tudta magát kifosztására rászánni. Haragjában sem feledkezett meg méltóságáról" – írja a már idézett pamflet névtelen szerzője.[155]

S ha Godoy uralmának megdöntését általános öröm fogadta, akkor a király lemondásának hírére az „egzaltáció nem ismert határokat" – írja Toreno, az események szemtanúja.[156] A hír késő este érkezett Madridba, s a nép március 20-án, a VII. Ferdinánd trónralépését bejelentő plakátok alapján értesült róla. A nép öröme és lelkesedése határtalan volt. Az utcákon diadalmenetben vitték körbe az új király mellszobrát, s végül a városháza homlokzatán helyezték el azt. E zabolátlan és zajos örömünnep egész éjjel folytatódott.[157]

De nemcsak ünnepelt a nép. Sztroganov szerint a március 21-re virradó éjszaka kiszabadította a bebörtönzötteket, égő fáklyákkal felfegyverkezve ellepte az utcákat,

[153] Uo.
[154] Sztroganov április 2–14-i jelentése. Uo. 200. irat.
[155] Beszprisztrasztnoje izobrazsenyie ... 18.
[156] *Toreno:* i. m. 47
[157] Uo. 48.

azzal fenyegetve, hogy felgyújtja a gazdagok házait.[158] Ezt a tényt egyetlen történetíró sem említi, csupán Schepeler tesz említést mellesleg a túlkapásokról. Ugyanakkor ez rendkívül fontos tény, amely arról tanúskodik, hogy a forradalom felszínre hozta a régi társadalmi ellentéteket. „A Ferdinánd trónralépésekor megnyilvánuló lelkesedés igazi forrása az apjának, IV. Károlynak elmozdításán érzett öröm volt" – írta Marx.[159]

A nép azt várta, hogy IV. Károly eltávolítása megsemmisíti a kamarilla uralmát, s megszűnnek leigázó terhei. Az új király tiszteletére rendezett ünnepségek az egész országban összekapcsolódtak mindannak megsemmisítésével, ami a kegyenc nevéhez fűződött, „... mindenütt lábbal tiporták Godoy szobrát, amit pedig maguk a községek állítottak, saját költségükön a városokban. Most azonban az elragadtatás egyhangú kifejezésével döntötték le és törték darabokra, míg korábban egy jelentéktelen kisebbség volt az, amely felállította és üdvözölte, hogy tisztségeket és érdemrendeket kapjon attól, aki minden adomány egyetlen forrása volt: néhány méltatlan polgár alantas hízelgése, amit a nép sohasem szűnt meg energikusan elítélni."[160]

A nép haragja oly nagy volt, hogy mindent megsemmisített, ami Godoy hatásának nyomait viselte magán, mindent, aminek akár a legtávolabbi köze volt hozzá: „... kezet emeltek mindenre, ami az övé volt, vagy rá emlékeztetett, a dolgok odáig fajultak, hogy Andalúzia egy kis, tengerparti városkájában, San-Lukar de Baromedában a nép dühödten vetette magát arra a kertre, amit a békeherceg a városkában létesített. Szétrombolta azokat az új találmányokat is, amelyeket a herceg a hajótöröttek megsegítésére konstruáltatott."[161]

Az aranjuezi és madridi felkelések hírére a hullám az egész országon végigsöpört. Lafuente szavaival „kevés olyan település volt, ahol nem tartottak népünnepélyeket, nem robbant ki zavargás, lázadás".[162]

*

Próbáljuk meg átgondolni a fentebb kifejtetteket. Kezdjük azzal, milyen nézeteket vallanak a történészek az itt röviden ismertetett eseményekről. Már szóltunk ezek ellentmondásosságáról, ismertetve különböző olyan történészek nézeteit, amelyek más szervezőkre is jellemzőek. Ezen ellentmondásosság nagyrészt annak következménye, hogy egyikük sem próbálta meg feltárni olyan szakkifejezések lényegét, mint a forradalom és a felkelés. A marxizmus klasszikusainak, mindenekelőtt Leninnek munkáira támaszkodva, próbáljuk meg mi megmagyarázni a „forradalom" kifejezés lényegét. Lenin mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy forradalmi helyzet nélkül nincs forradalom. Mi a „forradalmi helyzet"? Lenin így magyarázza: „Ahhoz, hogy forradalom legyen, rendszerint nem elegendő hogy az »alsó rétegek nem akarnak«, hanem az is szükséges, hogy a »felső rétegek« se tudjanak »a régi módon élni«." S noha Lenin szerint forradalom lehetetlen forradalmi helyzet nélkül, de nem minden forradalmi helyzet vezet forradalomhoz. Ehhez

[158] Sztroganov március 10–22-i jelentése. AMID. K., 7513. csomó, 99. irat.
[159] *Marx:* A forradalmi Spanyolország. MEM, X. 467.
[160] *Toreno:* i. m. 84–85.
[161] *Pradt:* i. m. 62.
[162] *M. Lafuente:* i. m. XII., 147.

az uralkodó osztályok politikájának válságára, a tömegek aktivitásának jelentős növekedésére is szükség van.

Nézzük meg, megfelelnek-e ezen kifejezések a vázolt eseményeknek, magyarázzák-e azokat. Láttuk, hogy milyen nagyok voltak a 19. század eleji Spanyolországban az osztályellentétek és antagonizmusok. Ennek ellenére nem robbant ki forradalom. A helyzetet Napóleon inváziója változtatta meg. A felül lévők már nem tudtak, a tömegek, akiknek politikai aktivitását a francia katonák inváziója határtalanul megnövelte, már nem akartak a régi módon élni és tűrni Godoy klikkjét, Napóleon inváziját. IV. Károly királyt letaszították a trónról, s a trónörököst, Ferdinándot ültették rá. Ily módon, bár bármely más rétegek képviselői is csatlakoztak a felkeléshez, ez alapjában valódi népi forradalom volt.

Нина Мицкун:

БОРЬБА ИСПАНСКОГО НАРОДА ПРОТИВ ВТОРЖЕНИЯ НАПОЛЕОНА

(Резюме)

Статья даёт обзор вторжения Наполеона в Испанию её первой буржоазной революции, XIX. в. и подчёркивает, что это определение имеет большое значение и с точки зрения оценки всей революции. Автор статьи опысываем структуру испанского общества в конце XVIII-ого, и начале XIX-ого, вв., и подробно показывает предысторию и течение французкого вторжения: отречение от престола Карла IV-ого, и массовые движения. Автор устанавливает, что это и является началом первой испанской революции XIX века.

Кроме многих современных изданий и относящейся к проблеме специальной литературы статья опирается в первую очередь на донессения русского посла в Мадриде.

NinaMickun

LA GUERRE D'INDÉPENDANCE DU PEUPLE ESPAGNOL CONTRE L'OCCUPATION NAPOLÉONIENNE

(Résumé)

L'étude expose les différents points de vues concernant le début de la première révolution bourgeoise espagnole au XIXe siècle. L'auteur souligne que l'éclaircissement de cette question a de l'effet fondamental même sur l'apprécation de la révolution toute entière. L'étude présente d'abord la structure de la société espagnole au tournant du 18e–19e siècle, ensuite expose les précédents de l'invasion française et les événements dans son détail de cette invasion; l'abdication de Charles IV, et les mouvements populaires dont l'ont produit. D'après l'auteur ce fait signifie le début de la première révolution espagnole.

L'étude s'appuye avant tout aux rapports de l'ambassadeur russe de Madrid en outre des maintes publications de l'époque et de la littŕature historique concernant le sujet.

Sipos Péter

PEYER KÁROLY A MAGYAR MUNKÁSMOZGALOMBAN 1944-IG

A Váci út képe a századforduló óta nem sokat változott. Már az 1890-es évektől komor műhelycsarnokok szegélyezték Észak-Pest fő ütőerőnek mindkét oldalát. Jelentékeny vas- és gépipari üzemek emelkedtek itt, és mintegy hétezren dolgoztak 100 munkásnál többet foglalkoztató gyárakban.

Igazi korszerű nagyipar működött már, ami eddig nem ismert kihívást jelentett a jobbára csak kisüzemekhez szokott szakmai mozgalom számára.

A gazdasági szervezkedés a 20. század kezdetén átmeneti állapotban volt. A lokális szakegyletek kora már lejárt, az országos szakszervezetek még nem alakultak meg. A rokonszakmák munkásaiban azonban mindinkább érlelődött a felismerés – csak egységes szövetségekben tudnak helytállni a külföldi mintára Magyarországon is kibontakozó munkáltatói érdekképviseletekkel szemben. A vas- és gépiparban pedig az egyesítés feltétele volt annak is, hogy a mozgalom behatoljon a gyáriparba.

A kohéziós folyamatot megzavarta, hogy éppen, amikor napirendre került a vasas szakmák egyesítése, a szociáldemokrata párttól Mezőfi Vilmos újságíró vezetésével 1900-ban elszakadt Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Párt a befolyása alatt tartotta a vas- és gépipari munkásság egy részét. Így mezőfista hatás érvényesült a Budapesti Vas- és Gépgyári Munkások Szakegyletében, amely főként a nehézgépgyártásban foglalkoztatott lakatosokat, szerelőket és idomszerészeket tömörítette, s erős bázissal rendelkezett a Váci úton és környékén.

Az „újjászervezettek" pártja céljául tűzte ki a szegényparasztság és a földmunkásság érdekeinek védelmét, az ipari proletariátus munkaviszonyainak javítását, valamint az általános választójog kivívását. A pártprogramból – eltérően az MSZDP 1890-es Elvi Nyilatkozatától – hiányzott minden utalás a proletár nemzetköziségre. 1900-ban pedig a mezőfisták erdélyrészi pártértekezlete hitet tett a magyar állameszme és a magyar nemzet politikai vezérszerepe mellett.[1] Érthető a kormányzat „jóindulata" – az említett szakegylet volt az első olyan vasasszervezet, amelynek a belügyminisztérium jóváhagyta (1901-ben) az országos terjeszkedést engedélyező alapszabályait. Fennállott az a veszély, hogy nem az MSZDP-hez kapcsolódó Szakszervezeti Tanács irányításával jön létre a vasmunkások szövetsége.[2]

[1] *Erényi Tibor:* A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. A budapesti szakszervezeti mozgalom kialakulása 1867–1904. Táncsics Kiadó. Bp. 1962. 224.

[2] Uo. 234.

Az „újjászervezettek" befolyásolta egyesületben a jegyzői tisztet egy alig húsz esztendős fiatalember, Peyer Károly géplakatos töltötte be.

Peyer a veszprém megyei Városlődön 1881. május 9-én született. A szomszédos Herenden, a porcelángyárban dolgozott édesapja, Peyer Mihály, aki később családjával együtt Pécsre költözött. Itt a Zsolnay-üzemben vállalt munkát, és egyik megalapítója volt a kerámiaipari szakegyletnek. A feltehetően jó keresetű szakmunkásnak módjában állott, hogy legalább az alsó középiskolai osztályokat elvégeztesse a fiával, aki 4 tanéven át járt a pécsi főreáliskolába. Peyer ezután kitanulta a géplakatos szakmát, majd az egyik Váci úti gyárban kezdett dolgozni.[3] A munkásmozgalom – talán apja tevékenysége alapján – nem volt számára idegen, és csatlakozott a gépgyáriak szakegyletéhez.

A négy középiskolai osztály a zömmel csak tanonciskolát végzett szaktársai között az átlagosnál nagyobb műveltséget, jobb szóbeli kifejezési készséget, tollforgatási jártasságot biztosított számára. Egy közösségben mindig tekintélyt ad valakinek, ha a többiek úgy vélekednek róla: „én is pont így gondolom, csak nem tudtam volna ilyen jól elmondani". Peyer azzal is felhívta magára a figyelmet, hogy – újításként – magyarul fogalmazott jegyzőkönyveket készített a jelentős részben német anyanyelvű munkásokból álló szervezetben. Képességei tudatában ambíciók éltek benne, hogy előrelépjen a mozgalomban. Egy tehetséges, egészséges becsvágyat és elhivatottságérzetet tápláló munkásember számára ez volt a korban a kiemelkedés leginkább járható útja. Mégpedig olyan módja, mely nem jelentett elszakadást a munkásságtól, hanem annak szolgálata nyújtotta az emberi önmegvalósítást.

Peyer viszonylag gyorsan haladt előre. 1901-ben titkárrá választották, az elnöki tisztet Miákits Ferenc töltötte be. A szakegyletet korábban Beller Antal és Beller Ferenc vezették, Mezőfi Vilmos hívei és képviselői a szervezetben. A tagság zömének a támogatásával a tisztségviselők közül mind többen, így Peyer is, arra az álláspontra helyezkedtek, hogy nem vesznek részt az ártalmas testvérharcban, nem csatlakoznak kifejezetten egyik párthoz sem, hanem a helyi csoportok létrehozására összpontosítják erőfeszítéseiket.[4]

1902-ben végre országos érvényű alapszabályt kapott a szociáldemokrata párthoz és a Szaktanácshoz tartozó vas- és érctöntő szakegylet, amelynek Teszársz Károly volt a vezetője. Ő az összes vasas szakma egyesítésének lelkes apostolaként dolgozott, és az irányítása alatt működő szervezetből indultak ki a fúziós törekvések. A kezdeményezésre Miákits és Peyer – a tagság hangulatának megfelelően – egyetértőleg válaszoltak. A tárgyalásokat 6 tagú bizottság bonyolította le, amelynek Peyer is tagja volt mint a gépgyári szakegylet egyik küldötte. A megbeszélések eredményeként 1903 elején megalakult a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége, a szociáldemokrata párt és a Szaktanács irányvonala alapján.[5]

Peyer a legerősebb magyarországi szocialista szakszervezet vezetőségében az egyik titkári helyet kapta meg, tekintélyét azonban nem ez a tiszteleti, tényleges hatáskörrel

[3] Népszava 1933. febr. 10. Nekrológ Peyer Mihályról. Peyer Károly ifjúkoráról szinte alig vannak adataink. Források híján nem ismeretes, miként került Budapestre, hogyan és hol töltötte tanoncéveit, szabadulása után mely gyárakban dolgozott.

[4] A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége vezetőségének jelentése és zárszámadása a XII. rendes és a 25. évi jubileumi közgyűlésre 1903–1928. Bp. (1928). 10. – Vas- és Fémmunkások Lapja. 1928. okt. 26. *Peyer Károly:* A nagy kibékülés.

[5] *Erényi Tibor:* i. m. 262.

nem járó funkció biztosította. (A központi vezetést ugyanis Teszársz és a *függetlenített* titkárként alkalmazott Rády Sándor tartották a kezükben.) A volt mezőfista egylet géplakatos tagjai az egyesült szervezetben létrehozták a gépgyári munkások szakosztályát, amelyet Peyer irányított titkári minőségében, s ez volt befolyásának a forrása.

Hozzá kell tennünk, ő még ez időben egyáltalán nem országos nevű mértékadó személyiség sem a vasasoknál, sem a Szaktanácsban, sem a szociáldemokrata pártban. Peyer egyelőre a nagy reményekre jogosító fiatal kétkezi munkás tisztségviselők közé tartozott. Többnyire ebből a csoportból kerültek ki a szakszervezetek, a párt, a mozgalmi sajtó és más intézmények függetlenített tisztviselői, ez a réteg volt a (mai szóval) politikai munkatárs-gárda utánpótlásának, ill. bővítésének a forrása.

Peyer 1906-ban az Általános Munkás Betegsegélyző Pénztár státuszába került, de feladata, a gépgyári szakosztály vezetése, minden bizonnyal továbbra is megmaradt. Ezt az a tény is valószínűvé teszi, hogy a következő esztendőben mint a vasmunkás szövetség alkalmazottja folytatta ugyanezt a munkát.

A függetlenítés életmódváltással járt együtt. Nem is elsősorban a javadalmazás mértéke okán. A fizetés mintegy egynegyedével-egyharmadával felülmúlta ugyan az átlagos szakmunkások keresetét, de elmaradt a magasabb képzettségű csoportok bérétől. Fontosabb mozzanatot jelentett az életvitelben, hogy a szövetségi állás nemcsak a fizikai munkától függetlenített, hanem a létbizonytalanságtól, a munkanélküliség nap mint nap fenyegető rémétől is.

A szakszervezet úgy kalkulálta a költségvetését, hogy a tagok 40 heti járulékot fizettek esztendőnként, tehát eleve számolt három hónap munkanélküliséggel. Hozzá kell tennünk, hogy nagyon sokan évi átlagban még ennyit sem dolgozhattak. A rendszeres tisztviselői fizetés tehát tisztes stabil megélhetést jelentett, amit a szolgálati szabályzat is biztosított. A véglegesített hivatalnok csak fegyelmi úton volt elbocsátható. Amennyiben pedig a szövetség anyagi helyzete leépítést tett szükségessé, felmondási idő és végkielégítés járt.

A szakszervezeti tisztviselők számára azonban mindez nem jelentett osztályváltást, nem kerültek át sem a köz-, sem a magánhivatalnoki rétegbe. A munkásosztályon belül alkottak egy csoportot, amelynek rendeltetése, hivatása a gazdasági osztályharc szervezése, ügyvitele volt, tehát a szellemi munka. Ennek szükségességét a szervezett munkások oly módon ismerték el, hogy fedezték e feladatra kiválasztott osztályos társaik megélhetését. A fizetés azonban nem tette lehetővé a társadalmi emelkedést — a kor fogalmai szerint — még a kispolgárságba sem, hiszen nem nyújtott módot jövedelemforrásként hasznosítható tulajdon szerzésére. Nem változott a „kiemelés" következtében a funkcionáriusok politikai-világnézeti felfogása, értékrendje, identitástudata sem. Hiszen a szakszervezet nem vált részévé a hivatalos polgári gazdasági és társadalompolitikai intézményrendszernek, alapvetően ellenzéki institúció maradt, tevékenységének tartalma a fennálló renddel folytatott küzdelem volt a munkásosztály érdekében. A szakszervezeti alkalmazás vállalása ezzel a harccal való azonosulást jelentett. A funkcionárius személy szerint is érdekelt volt a szakszervezet eredményességében, hiszen mennél nagyobb tekintéllyel rendelkezett a szakszervezet, annál magasabbra emelkedett a tisztségviselői státus presztízse.

Kassák Lajos, aki vasmunkásként szemtanúja volt Peyer pályafutása korai szakaszának, okos embernek jellemezte, mozgékonynak és bátornak, felfigyelt az akaraterejére

is.[6] Bizonyos, hogy jó szervezőkészséggel rendelkezett, értett az agitációhoz, a soron lévő teendők világos meghatározásához és az irányítása alatt működő bizalmiak, szervezőbizottsági tagok és más funkcionáriusok céltudatos, egyértelmű eligazításához. Többnyire megtalálta azokat a mozgósító, lelkesítő szavakat, amelyekkel a munkásokat megnyerte a részvételre a szakszervezeti akciókban. Szintén Kassák örökítette meg egy május elseje előkészítését. „Május elsejére meg kell mutatni, hogy az utca a miénk, ott mi vagyunk az urak. Tisza vért akar látni, hát mi megmutatjuk, hogy ettől se ijedünk meg" – jelentette ki Peyer. – „Ezek a szavak hatottak, a szájaskodók megjuhászodtak, s a gyávákban fölmelegedett a vér, s megmozdultak a röpiratcsomag felé. Igaza van, mondták. Ha packázni akar velünk, majd megmutatjuk neki."[7]

A kemény akarat viszont gyakorta önfejűséggé fajult, a határozott fellépés pedig zsarnokoskodássá. Nem ok nélkül tartották a mozgalomban Peyert már ez időben nehezen összeférhető természetűnek, aki nem viseli el az ellentmondást, és akinek a bírálat tűrőképessége sem tartozik az erényei közé. Hajlamot mutatott a hideg-rideg távolságtartásra is.

Peyer középtermetű, masszív ember volt. Nem tohonya, hanem energikus mozgású férfi. A méltóságteljes viselkedésre és a tisztes öltözékre is sokat adott. Kerek, simára borotvált koponyájából a sűrű szemöldök alól élénk pillantású apró szemek fürkészték a világot. A húsos orcákat és kerek állat a dús, hegyesre pödört bajusz erélyes vonala ellensúlyozta.

A munkások, s általában a kétkezi dologgal kenyerüket keresők társadalmában a vezetői elhivatottságot a szavaknál jobban bizonyítják a cselekedetek. Peyer tekintélyét erősítette részvétele a „vasbotos" tüntetésben, ezután vált neve szélesebb körben ismertté a munkásmozgalomban.

1908-ban roppant felháborodást váltott ki a szervezett munkásság soraiban Andrássy Gyula gróf belügyminiszter javaslata a plurális választójog bevezetésére. A tüntetések során a rendőrség brutálisan lépett fel, és a munkások között mind népszerűbbé vált önvédelem gondolata. Nem voltak hajlandók továbbra is tétlenül tűrni a kardlapozást, a lórúgásokat és az ütlegelést. Az október 4-i demonstráción, „amikor a tüntetők látták, hogy a rendőrök vért ontanak, revolverrel a levegőbe lőttek".[8]

Az MSZDP október 8-ra 21 gyűlést hirdetett, amelyből 20-at betiltottak azzal az ürüggyel, hogy a bejelentők nem vállaltak felelősséget a résztvevők békés szétoszlásáért. A párt este 1/2 8-ra mégis tüntetésre szólított: 1/4 10 körül 5–600 munkás vonult a Városligeti felől az Andrássy (ma: Népköztársaság) úton. A rendőrség az „Eötvös utca kereszteződésénél élőszóval és háromszori kürtszóval hívta fel a tömeget szétoszlásra. A tömeg a felhívásnak nem engedelmeskedett, hanem vasbotokkal, revolverlövésekkel támadt a rendőrségre . . ."[9] A hatóságokat – már csak a prevenció okán is – az foglalkoztatta, honnan tettek szert a felvonulók erre a mégoly szegényes fegyverzetre. A nyomozás szálai a gépgyári munkások szakosztályához és személyesen Peyer Károly titkárhoz vezettek. Az

[6] *Kassák Lajos:* Egy ember élete. Magvető Kiadó. Bp. 1957. II. k. 306.

[7] Uo. III. k. 284–285.

[8] A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai 1907–1918. Szerk.: Mucsi Ferenc, Kende János, Erényi Tibor, S. Vincze Edit. Kossuth Kiadó. Bp. 1966. IV+A. k. 137.

[9] Uo. 139.

egyik résztvevő a rendőrségen elmondotta, hogy (az általa jól ismert, mert a szüleivel egy házban lakó) Peyer a tüntetés előestéjén mintegy 400 vasbotot osztott ki a Gömb utcai helyiségben és a Három Nyolcas vendéglő mögött lévő ún. kiserdőben, egy másik vallomás szerint pedig szerepe volt a pisztolyok beszerzésében és szétosztásában is.[10] A szervezet tagjai az egyik vallomástevőt rá akarták venni arra, hogy vonja vissza, amit elmondott, s amikor az illető erre nem volt hajlandó, megfenyegették, hogy nem kap munkát, és „megbosszulják rajta Peyert".

A „vasbotos tüntetés" ürügyén a koalíciós kormány felfüggesztette a vasasszakszervezet működését, és csak 1909 áprilisában engedélyezte ismét a tevékenységét. A gépgyári munkások szakosztályát azonban véglegesen feloszlatták; Peyer pedig a Gömb utcából időközben a Váci út 97-be költözött angyalföldi területi csoport vezetője lett.

A Vasmunkás Szövetség ez időben még korántsem volt egységes szakszervezet. A gazdasági harcok irányításában a szakmai szakosztályok 1903 után is lényegében önállóan jártak el, a koordináció laza, esetleges maradt. A szabadszervezet[11] 1908-as kongresszusán napirendre került a vezetés továbbfejlesztése. Peyer is síkra szállt a központosítás mellett. Kifejtette, hogy sok anyagi és erkölcsi kárt okozott az ötletszerűség, az improvizáció a bérharcok szervezésében, anarchisztikus maradt a segélyezés és a sztrájktörők nyilvántartása. Szóvá tette, hogy sok szakma nem rendeltetésszerűen használta fel az ellenállási alapot. A megoldást ő is abban látta, hogy a mozgalmi ügyek centralizált vezetésére országos végrehajtó bizottságot alakítsanak.[12] A kongresszus ezt a megoldást fogadta el, és Peyer tagja lett az új szervnek.

Az országos végrehajtó bizottság – a szakszervezet már említett átmeneti felfüggesztése miatt – nem fejtett ki érdemi tevékenységet. Egyébként sem lett volna kellő ereje ahhoz, hogy *országos* méretekben átfogja a mozgalmat. Reálisabb, könnyebben megvalósítható megoldás volt a központosítás első lépéseként a *budapesti,* a szövetség fő erejét jelentő szakmák egyesítése szervezési és bérmozgalmi szempontokból egyaránt. Elvileg az érdekelt felek ezzel már korábban is egyetértettek, a megvalósítás mégis késlekedett. A döntést azonban sürgőssé tette, hogy viszály robbant ki az esztergályos szakosztály és a Váci úti csoport között. Ez utóbbi ugyanis a korszerűbb területi elv alapján a körzetében minden vasast szervezni kívánt, szakmára való tekintet nélkül, tehát az esztergályosokat is, amit a szakosztály vezetősége kifogásolt.

A vita meggyorsította a budapesti helyi csoport létrehozását. Hiszen kézenfekvőnek látszott, hogy a súrlódások megszüntethetők, vagy legalább mérsékelhetők, ha létrejön egy új formáció, amelyben a szakmák és a csoportok autonómiája feloldódik, elvesztik a jelentőségüket a szervezési határok, elmosódnak a tetemes különbségek anyagi erőben és juttatásokban.

[10] PIA 672. f. 16. ö. e. Közli MMTVD IV+A. 142. – A „vasbotot" sodrott drótból készítették. Erre l. Kulcsár István visszaemlékezése. Szakszervezetek Központi Levéltára 110/78. sz.

[11] A szabadszervezetekre l. *Kabos Ernő:* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek kapcsolatai 1890 és 1918 között. Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéből. Szerk.: Kabos Ernő. Táncsics Kiadó. 1969. 81. és köv.

[12] A magyarországi vas- és fémmunkások bérmozgalmai 1906–1907. években. (Függelékül:) A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Szabadszervezetének országos értekezlete 1908. évi augusztus hó 22–23-án tartott ülései naplója. Bp. 1908. 110–112.

1910-ben megalakult a vasas szakszervezet budapesti helyi csoportja, amelyet Peyer vezetett mint függetlenített titkár. A partikularizmus azonban még ezután sem szűnt meg. Az erős, gazdag szakmák nem érték be a központi pénzalapok reájuk jutó részével, hanem külön védelmi kasszákat létesítettek, és saját titkárokat alkalmaztak. Peyer látta a helyzet fonákját, különösen azt, hogy a kisebb, kevésbé tehetős szakmák rosszul jártak, nem lévén módjuk önálló védelmi alap létesítésére, és kevés jutott reájuk a központi támogatásból is.[13] Az 1910–11-es esztendők a központosítással összefüggő csatározásokkal teltek el. Több szakma ismételten kifejezte elégedetlenségét a budapesti helyi csoport létrehozása miatt, amelyben, úgymond, „csalódtak".[14]

A szakmák közötti ellentéteket elmélyítette az elégedetlenség Peyer vezetési módszerével. A szakosztályi titkárok ugyanis hagyományosan teljes önállósághoz szoktak, és nem szívesen vetették alá magukat bármiféle központi irányításnak. Még nehezebben viselték el tehát a helyi csoport vezetőjének diktatórikus stílusát. Peyer önfejűsége incidenseket okozott,[15] ami lehetőséget adott a centralizáció ellenfeleinek arra, hogy személyeskedésbe burkolják szembenállásukat a központosítással. Ezért célszerűvé vált, hogy Peyer olyan új munkaterületre kerüljön, ahol szuverén módon dolgozhat, érvényesítheti „rámenős" egyéniségét, makacssággal elegy szívósságát, organizációs és agitációs képességeit.

A *bányamunkások* szervezése ez időben megrekedt. Néhány szénmedencében ugyan már a századforduló táján alakultak helyi csoportok, sőt 1903-ban az első országos bányászkonferencia elhatározta a szakszervezet létrehozását. A belügyminisztérium azonban ismételten visszautasította az alapszabályok jóváhagyását azzal az ürüggyel, hogy a központ székhelye Budapesten lenne, ahol nincsenek bányászok, így „ezen iparágtól távolálló idegen elemek" vezetnék a szövetséget „másnemű céljaik", értsd: szocialista törekvéseik érdekében.[16]

Az egyesülési jog korlátainak a megkerüléséhez a munkásmozgalom már megfelelő tapasztalatokkal és bevált gyakorlati módszerekkel rendelkezett. A megoldás útját a Szaktanács a bányászok szervezkedése számára is abban látta, hogy szaklapot ad ki számukra, s e köré egy lapszervezetet épít fel. Ebben az előfizetők egyúttal a szervezet tagjai, az előfizetésgyűjtők a bizalmiak; míg a szerkesztőség és a kiadóhivatal ellátják a központi vezetőség és az adminisztráció teendőit.

A nagyszabású munkálat irányítását a Szaktanács Peyer Károlyra bízta, nyilván a pártvezetőség hozzájárulásával. 1908-ban beválasztották őt az MSZDP ellenőrző bizottságába, 1911 végén pedig a Szaktanács másodtitkára lett.[17]

A bányászok szervezésére kibontakozó kampány 1913 szeptemberében kezdődött a Bányamunkás és német nyelvű mutációja, a Bergarbeiter kiadásával. Peyer mint felelős

[13] PIA 672. 22. ő.e.

[14] PIA 658. f. 5. cs. 18. ő. e.

[15] Böhm Vilmos, aki vezetőségi tag lévén befolyásos ember volt a vasas mozgalomban, javasolta, hogy Peyer vegyen részt a német vasmunkásszövetség 1911-es kongresszusán. A vezetőség ezt az indítványt elvetette, Peyer mégis kiutazott.

[16] *Gergely Ernő:* A Bányaipari Dolgozók Szakszervezetének története. Bp. 1974. 12.

[17] A Szakszervezeti Értesítő 1912. januári száma hírül adta, hogy a Szaktanács Végrehajtó Bizottsága a legutóbbi ülésén Peyert választotta a pályázat útján meghirdetett másodtitkári állásra.

szerkesztő jegyezte a lapot, amelynek költségeit a Szaktanács és az MSZDP közösen fedezték.

Az első világháború kitörése után Peyert is katonai szolgálatra hívták be. Közel 3 évet töltött a hadszíntéren közlegényként a komáromi VI. vártüzérezred kötelékében. (Amikor az 1920-as években egy elmérgesedett parlamenti szócsatában egy kormánypárti honatya párbajra akarta őt kihívni, a középkori szokáson élcelődve Peyer közölte, hogy legfeljebb ágyúval hajlandó duellálni, mert ahhoz ért . . .) A frontról rendszeresen tudósította a Népszavát. Leveleiből kitűnt, hogy „a helyesírásban otthon volt, de a mondatszerkesztésben bizony már akadt tanulnivalója".[18]

Peyer 1917-ben betegsége miatt leszerelt, és ismét bekapcsolódott a hazai munkásmozgalom áramába. Ekkor már érzékelhető volt Magyarországon is a februári oroszországi polgári demokratikus forradalom hatására kibontakozó megélénkülés. A szakszervezetek taglétszáma 1917-ben 215 ezer főre, az 1913-asnak több mint kétszeresére emelkedett. Növelte a szakszervezetek tekintélyét, hogy mind az állam, mind a munkáltatók a munkásság érdekképviseleteként ismerték el. A néhány esztendeje még üldözött, alig megtűrt szakmai szövetségek, egyesületek nem lebecsülhető sikereket mutattak fel az ipari proletariátus sérelmeinek orvoslása terén. Jelentősen növekedett vonzerejük és presztízsük, amit a szociáldemokrata párton belül is pozícióik és hatalmuk bővítésére kívántak felhasználni.

Az MSZDP 1917-es áprilisi ún. „bizalmas kongresszusán"[19] a vasasok ragaszkodtak ahhoz, hogy legalább 4 helyet kapjanak a pártvezetőségben és az ellenőrző bizottságban. Peyer, aki kongresszuson a Vasmunkás Szövetség képviseletében vett részt, feltűnően agresszív hangvételben érvelt a személyi követelések mellett, hangoztatva, hogy csak maradéktalan teljesítésük fogadható el. Hosszas vita után a pártgyűlés elfogadta a jelölő bizottságnak a vasasok fellépése nyomán módosított javaslatát a pártvezetőségre, amelynek Peyer szintén tagja lett.[20] Ő is részt vett az MSZDP demonstrációiban, és felszólalt 1917. november 25-én az orosz Októbert üdvözlő százezres nagygyűlésen az Iparcsarnoknál.[21]

Peyer lankadatlanul folytatta elsődleges munkáját, a bányászok szervezését. A szénmedencékben nem várták tétlenül a szakszervezeti alapszabályok jóváhagyását. Sűrűn jöttek össze titkos találkozókra rejtett völgyekben, erdők mélyén a (még mindig szerkesztőség és kiadóhivatal formájában működő) központ titkára és más küldöttei a helyi bizalmi emberekkel, hogy előkészítsék a gyűléseket, értekezleteket. „A szervezkedést sem letagadni, sem megakadályozni nem lehet, az itt van és számolni kell vele" — jelentette ki Peyer a dorogi szénkörzethez tartozó Csolnok községben megrendezett összejövetelen.[22]

Az 1918 elején lezajlott összmonarchiai általános munkássztrájk után a kormányzat nem merte tovább elodázni a szakszervezet legális működésének az engedélyezését. Január 28-án a belügyminiszter jóváhagyta a szövetség alapszabályait. A fordulópontot jelentő

[18] PIA 867. f. r-97. ő. e. Révész Mihály visszaemlékezése.

[19] *Kende János:* A magyarországi szervezett munkásság az első világháborúban. Párttörténeti Közlemények. 1969. 1. sz. 94. és köv.

[20] PIA 658. f. 1. cs. 18. ő. e. – Kivonatosan közli MMTVD IV/B. 264.

[21] Bányamunkás 1917. dec. 8.

[22] Uo. 1917. dec. 8.

eseményt a szaklap február 9-i piros fejléces száma jelentette be. Peyer március 3-án Tatabányán, a szövetség első legális gyűlésén, körvonalazta a további célokat: a béremelést, a munkakörülmények javítását, a keresztényszocialisták kiszorítását, és mint legfontosabb szociális követelést – a bányatárspénztárak gyökeres reformját.[23]

Országszerte alakultak a helyi csoportok, és gyarapodott a taglétszám. A munka intenzitását és eredményességét bizonyítja, hogy augusztusban a Bányamunkás 32 ezer, szlovák testvérlapja 4500, a román nyelvű kiadása pedig 5500 példányban jelent meg.

A Szövetség tekintélyének erősödését jelezte, hogy meghívást kapott a Munkaügyi Panaszbizottság tárgyalásaira a bánya- és kohómunkások ügyeiben. A szakszervezet képviseletében Peyer vett részt a tanácskozásokon. Feltehetően az itt szerzett tapasztalatok alapján alakult ki benne az a meggyőződés, hogy a bér- és munkaügyi ellentétek rendezésének legcélszerűbb módja a kerekasztal-megbeszélés a tőkésekkel. Ez a felfogás ekkor széleskörűen elterjed a mozgalomban. Az 1918 májusi össz-szakszervezeti kongresszus – már a háború után esedékes reformokkal foglalkozva – programba vette a munkások és a munkáltatók konfliktusainak békés rendezését a hatóságok részvételével. Peyer a szeptemberi bányamunkás kongresszuson úgy vélekedett, hogy békeidőben a panaszbizottságok helyett közös paritásos bizottságokat kell majd létrehozni a tulajdonosokkal. A békés egyezkedés feltételének tekintette viszont, hogy a jövőben a bányatelepeken csak szervezett munkások dolgozhassanak.[24] Ekkor választották hivatalosan Peyert a Szövetség titkárává.

Az 1918 novemberi polgári demokratikus forradalom győzelme után alapvetően megváltoztak az osztályharc feltételei Magyarországon. A munkásosztály érdekképviseletében fellépő, intézményesen a szociáldemokrata pártban és a szakszervezetekben testet öltő erőcsoport ezután már a politikai hatalmon belül, annak eszközeivel is folytathatta küzdelmét a proletariátus érdekeit szolgáló gazdasági, szociális és kulturális vívmányokért. Az MSZDP és a szakszervezetek elképzelései a kapitalizmus széles körű megreformálását, szabályozását célozták; biztosítani kívánták a munkásság beleszólási jogát a bér- és a munkaviszonyok rendezésébe, a termelés irányításába, valamint a szakszervezetek hivatalos állami elismerését. A szociáldemokrata vezetők a kétségkívül jelentős, de a polgári demokrácia kereteit meg nem haladó eredmények szintjén a forradalmat be akarták fejezni. Ezt az álláspontot Peyer is osztotta. November elején úgy értékelte a helyzetet, hogy a munkásság akarata döntően jut kifejezésre az országos ügyek intézésében. „... most, hogy elértük céljainkat – írta –, egy törekvés legyen mindenkiben: rend és nyugalom mindenhol".[25]

A szakszervezetek megnövekedett szerepét és tekintélyét a polgári demokratikus kormányzat oly módon is elismerte, hogy több vezetőjük fontos állami tisztséget kapott. Peyert november 7-én bányaügyi kormánybiztossá nevezték ki. Ily módon titkári funkcióját állami jellegű hivatali hatalom is alátámasztotta. A szakszervezet feladatát ezután abban látta, hogy a munkáltatókkal és a kormánnyal folytatott harc helyett a termelés fokozására mozgósítson, s annak védelmére, amit a munkásmozgalom már kiharcolt.[26]

[23] Uo. 1918. márc. 9. A bányatárspénztárak kérdésére l. *Petrák Katalin:* A szervezett munkásság küzdelme a korszerű társadalombiztosításért. Táncsics Kiadó. Bp. 1978. 98.

[24] Bányamunkás. 1918. nov. 2.

[25] Uo.

[26] Uo. 1918. nov. 16.

1918 november végétől–december elejétől azonban a bányatelepeken is mind hatékonyabbá vált a Kommunisták Magyarországi Pártjának a propagandája a szocialista forradalom érdekében. A párt vezetői, mint ismeretes, nem törekedtek a szakszervezetek szakítására. A KMP szakszervezeti politikájának éppen az volt az alapgondolata, hogy a szakmai szövetségeken *belül* törje meg a szociáldemokraták monopóliumát, és elismertesse a tagoknak azt a jogát, hogy a KMP-hez csatlakozhassanak. 1918 végén, 1919 elején sorra alakultak a helyi csoportok és szakosztályok kommunista frakciói.

A szociáldemokrata vezetők ellentámadást indítottak. Peyer Károly különösen éles küzdelmet kezdeményezett a kommunistákkal szemben a szakszervezetben és a bányatelepeken egyaránt. A gyűlölködő kommunistaellenességet, amely 1918-tól egész pályafutásán át egyik meghatározó vonása tevékenységének, sem társadalmi helyzete, sem mozgalmi és állami tisztségei nem magyarázzák. Hiszen sok hasonlóan indult és pozicionált szociáldemokrata vezető eltérő úton járt.

Úgy véljük, hogy Peyer feltűnően heveny módon jelentkező elfogultságának, ellenszenvének a nyitját a Bányamunkás Szövetség sajátos, a legtöbb szakszervezetétől elütő fejlődésében kell keresnünk. Ő jelentékeny munkát végzett a szervezet kiépítésében, számottevő szerepe volt abban, hogy a Szövetség alkalmassá vált a bányászok érdekeinek a védelmére. A polgári demokratikus forradalom végre eltávolította a szervezkedés utolsó akadályait. Ekkor, megszabadulva a szabadságjogokért folytatandó politikai küzdelem szükségszerűen vállalt tehertételétől, a szakszervezet összpontosíthatta teljes erejét a bányamunkásság javát szolgáló gazdasági, szociális és kulturális reformokra, betetőzhette a szervezeti kiépítés munkáját. Az általa létrehozott ütőképes intézmény az ő vezetésével, vélekedett Peyer, végre élhetne a szabadsággal, hogy kicsikarhassa a bányatőkésektől a régóta áhított új biztosítási rendszert, a minimális bérek bevezetését, a 8 órás munkaidőt, a munkásságnak megfelelő bérszabályozási eljárást. S most mindez kevés, alig több alamizsnánál! – hirdették a kommunisták. Drámai hirtelenséggel derült ki, szinte a többéves program megvalósulásának idején, hogy máris elavult. Van egy új, minőségileg más célkitűzés, a szocialista forradalom és a kommunista társadalom. Nem majd, egyszer, a beláthatatlan távolban, hanem itt és most, azonnal! A KMP agitátorai éppen akkor hirdették, hogy semmi ok megállani és felfüggeszteni az osztályharcot, amikor Peyer a konszolidációt tekintette az időszerű tennivalónak. A bányászok közül pedig egyre többen hallgattak a kommunistákra, akik mind erősebbekké váltak a bányatelepeken. Holott ezeket Peyer a szociáldemokrata párt és szakszervezeti mozgalom az ő személyes igazgatására kiadott monopóliumának tekintette. A fejlemények rohamos ütemben túlléptek rajta, amit nem volt hajlandó tudomásul venni. „Hát ezért küzdöttünk, ezért küzdöttem? " – tette fel önmagának a kérdést, és haragosan fordult szembe azokkal, akiket okolt, mert szétmállani látta pártja, szakszervezete és saját befolyását, uralmát az eseményeken. „Most, amikor a munkásság a kiépített szervezeteivel megvívta a döntő csatát, amikor már nem kell félni, most ők állnak elő kommunista elveikkel, mintha mindaz, ami eddig történt, nem a kommunizmus gyakorlati megvalósítása lett volna" – fakadt ki 1919 január elején „Lelkek mérgezői" c. cikkében.[27]

[27] Uo. 1919. jan. 7.

Szemellenzős álláspontját még erősítette a proletársorból kiemelkedett szakszervezeti vezetők között nem ritka tünet – előítélet az értelmiségiekkel szemben. A KMP vezetőinek, agitátorainak jelentős hányada a forradalmi gondolkodású intelligenciából került ki. Peyer úgy vélte, semmi közük a munkásokhoz, nincsen joguk arra, hogy közelítsenek hozzájuk. Ez a fajta szektásság diktálta neki cikkeiben az olyan kitételeket, hogy „kávéházi politikusok, akik egész életükben szalmaszálon át szívták a cukrosvizet", „fiskálisok", „hisztérikus diáklányok", „ifjoncok, akik megnövesztik a hajukat, és leborotváltatják a bajuszukat, hogy a forradalmiságukat fitogtassák".

Nem maradt ki Peyer fegyvertárából az „idegen ügynökség" vádja sem. A bányász szakszervezet vezetőségével 1919 januárjában elfogadtatott határozati javaslat elítélte a bolsevik törekvéseket, és kimondotta, hogy „az egész mozgalmat nem tekinti másnak, mint egyes egyének törekvéseinek, akik a szociáldemokrata pártban érvényesülni nem tudnak, és most idegen állam pénzén akarják céljaikat elérni".[28]

Peyer kész volt arra is, hogy fegyveres karhatalmat alkalmazzon a kommunisták eltávolítására a bányatelepekről. Salgótarjánban 1919 január elején nagyszámú bányász csatlakozott a KMP-hez, szocializálási határozatot fogadtak el, megszálltak több vállalati és középületet. Ezektől a fejleményektől függetlenül, a közbiztonság általános fellazulását kihasználva, lumpenelemek fosztogattak, romboltak a városban. Január 4-én Festetics Sándor gróf honvédelmi miniszter katonaságot irányított Salgótarjánba, és a karhatalom 17 emberéletet követelő összecsapások után vetett véget az atrocitásoknak. A következő nap reggelén érkezett a városba Peyer, aki a kormánytól 3 járásra statárium elrendelését kérte.[29] Ehhez a minisztertanács hozzájárult. A fegyveres erő, noha a rend helyreállott, továbbra is a helyszínen maradt, most már abból a célból, hogy meggátolja a szocialista forradalom érdekében kifejtett propagandát és a kommunisták szervezkedését. A katonák több agitátort, röplapterjesztőt bántalmaztak, a terrornak halálos áldozata is volt. A bányászok ismételten tiltakoztak a brutalitások ellen. Peyer a karhatalmat mégsem irányította el Tarjánból, holott erre kormánybiztosi minőségben módja lett volna. Számára inkább az volt a fontos, hogy eltávolítsa a kommunistákat a szakszervezetből. A Bányamunkás Szövetség elhatározta a KMP tagok kizárását, két héttel megelőzve a Budapesti Munkástanács hasonló döntését.[30]

Peyer elvi jellegű megnyilatkozásaiban ismételten kifejtette, hogy nem tartja szükségesnek a proletárdiktatúrát. Szerinte a szociáldemokrata párt programja, a termelőeszközök majdani kisajátítása és a szociális állam felépítése „fokról fokra, minden megrázkódtatás nélkül valósítható meg", felvilágosítással és a többség demokratikus hatalmával.[31]

1919. március 21. után Peyer megtartotta a szakszervezeti titkári funkcióját, s emellett állami tisztségeket is vállalt. A szociális termelés népbiztossága, majd a Népgazdasági Tanács bányászati és kohászati ügyosztályát vezette, tagja lett a Szövetséges

[28] Uo.

[29] Uo. 1919. jan. 18. A statáriumról MMTVD. V. k. 1917–1919. (Összeállította: Gábor Sándorné, Fehér András, Horváth Zoltánné, Milei György.) Bp. 1956. 444.

[30] A karhatalom működésére és a bányászok tiltakozására uo. 574., a kommunisták kizárására – Bányamunkás 1919. febr. 8.

[31] Bányamunkás 1919. jan. 7.

Központi Intézőbizottságnak is. Magatartását nem valamiféle hirtelen pálfordulás ösztönözte, hiszen egy jottányit sem változott bizalmatlansága, ellenszenve a kommunisták iránt. Ő is úgy vélte azonban, mint a szakszervezeti vezetők többsége, hogy követnie kell a munkásság zömének a hangulatát, amely a szocialista forradalom, a Tanácsköztársaság igenlése felé fordult. Ha nem ezt teszi, elszigetelődik, magára marad, míg ha feladatot, munkát vállal, esetleg mentheti, ami szociáldemokrata szempontból menthető, talán sikerül majd „menet közben" a diktatúra arculatát a reformista szemlélet jegyében formálni.[32]

Peyer nem bízott a tanácsállam életképességében, tartós fennmaradási esélyeit kilátástalannak ítélte. Korántsem volt azonban mindegy számára sem, hogy mi történik majd a diktatúra esetleges feladása *után*. Mindenképpen szerette volna biztosítottnak látni a polgári demokráciához, az 1919. március huszadikához való visszatérés lehetőségét. Ehhez a kedvező pozíciót semmiképpen sem a teljes csőd, a mindent maga alá temető összeomlás teremthette meg. Peyer és több más szociáldemokrata párti, szakszervezeti vezető még akkor kívánta volna a Tanácsköztársaságot feladni, amikor hatalom és erő birtokában ülhettek a tárgyalóasztalhoz, amikor még feltételeket szabhattak volna a proletárdiktatúra likvidálása fejében az 1918. november – 1919. március 21. között elért és az ancien régime-hez képest igen jelentékeny vívmányok védelme és a fehérterror elhárítása érdekében. Ő is osztozott továbbá abban a felfogásban, amely szerint az új területi rendezés végzetes a magyar proletariátus alapvető érdekei szemszögéből, mert életképtelenné teszi a hazai ipart és a bányászatot. A határok módosítását akár fegyveres harccal is szükségesnek tartotta.

Ezek a megfontolások teszik érthetővé Peyer időnként ellentmondónak tűnő, de a fenti szemlélet belső logikáját következetesen kifejező lépéseit és megnyilatkozásait. Ő a reformizmus mellett kitartó szakszervezeti vezetők 1919 májusi külön értekezleteinek[33] a hangadója, aki több társával a tanácskozás megbízásából tárgyalásokat folytatott Freeman angol kapitánnyal a proletárdiktatúra felszámolásáról és egy szakszervezeti tisztségviselőkből álló kormány megalakításáról a Forradalmi Kormányzótanács helyébe. A brit hírszerző tiszt beszámolt feletteseinek arról, hogy partnerei készek felszámolni a rendszert, és hajlandók mérsékelt szocialista kormányt alakítani, amennyiben az antant támogatást nyújt „a Kun-rendszer túl nagy terrorja" ellen.[34]

Gazdasági funkciójában Peyer nem fejtett ki erőfeszítéseket a szénbányák társadalmi tulajdonba vételének tényleges megvalósítása érdekében. Amikor 1920 februárjában a budapesti karhatalmi parancsnokság ún. G. osztályának nyomozói vizsgálatot folytattak ellene, mentőtanúként nyilatkoztak mellette Vizer Vilmos, a MÁK igazgatója, a Tanácsköztársaság idején a szociális termelési népbiztosság szénbányászati szakosztályának műszaki vezetője, valamint Deszberg Antal, a Salgótarjáni Rt. vezérigazgató-helyettese, aki a proletárdiktatúra alatt ugyanezen szakosztály pénz- és gazdasági ügyeit irányította. Egybehangzóan kijelentették mindketten: Peyeren múlott, hogy a szocializálás a való-

[32] A szociáldemokraták megoszlásáról l. *Hajdú Tibor:* A Magyarországi Tanácsköztársaság. Kossuth Kiadó. Bp. 1969. 87. és 95.

[33] Typographia. 1919. okt. 17. és 24. – *Böhm Vilmos:* Két forradalom tüzében. Bp. (1946) 333.

[34] Public Record Office (továbbiakban PRO/F.O. 371 (3515) 733. Hajdú Tibor gyűjtéséből.

ságban nem történt meg, személyi politikája pedig arra irányult, hogy a tőkés cégek menedzserei, műszaki szakemberei a helyükön maradjanak, megőrizzék a kontinuitást.[35]

Peyer célja az volt, hogy jó kapcsolatokat tartson fenn a bányaipari érdekeltségekkel. Hiszen úgy vélte, előbb-utóbb a telepek visszakerülnek a tőkések kezére, s akkor a lojalitás előnyösen gyümölcsöztethető a szakszervezet egyezkedési esélyei szempontjából. „A szakszervezeti munkásokra az esetleges megszállás nem jelenthet többet egy elvesztett sztrájknál" – olvashatjuk az általa szerkesztett szaklapban. „Éppúgy, ahogy egy elvesztett sztrájk után a szervezett munkásság nem vesztette el további harckedvét, így most sem szabad ennek bekövetkeznie."[36]

A Forradalmi Kormányzótanács 1919. május másodikán megtartott döntő fontosságú ülésén viszont Peyer és Miákits az ellenállás, a fegyveres harc folytatása mellett nyilatkoztak, aminek jelentős szerepe volt a fordulatban.[37] A bányamunkások értekezletén a szervezet titkára örömmel számolt be a katonai sikerekről, és javasolta, hogy köszöntsék táviratban a Vörös Hadsereget. A Tanácskongresszuson pedig Peyer ellenezte a Clemenceau-jegyzék elfogadását. Véleményét azzal indokolta, hogy a határmegvonás lehetetlenné teszi a munkásság megélhetését, ezért védekezni kell, amíg lehet.

A szlovákiai visszavonulás után azonban ő is úgy vélte, nincs többé remény arra, hogy a hadi sikerek helyzetéből vezessék át a proletárdiktatúrát a polgári demokráciába. Most már a tanácsállam mielőbbi feladására törekedett, remélve, hogy talán ily módon lehet elejét venni a fehér ellenforradalom győzelmének és a munkásság teljes kiszorulásának a politikai hatalomból. Peyer – Kun tudomásával – részt vett a július végi bécsi tárgyalásokban[38] Cunninghame angol megbízottal, ekkor került előtérbe a szociáldemokraták soraiban mint politikus személyiség. Ezért, s feltehetően közismerten erélyes habitusa okán, kapta meg a szocialista vívmányok felszámolását vállaló Peidl-kormányban a belügyminiszteri tárcát, amit nem szívesen vállalt.

A Peidl-kormány mint tiszta szociáldemokrata kabinet eleve csupán átmeneti hivatalban maradásra számított. A miniszterelnök és a belügyminiszter egy osztrák diplomatának kifejtették, hogy a lehető leggyorsabban koalíciót kívánnak létrehozni, mert attól tartanak, hogy a főváros ugyanúgy elszigetelődik a vidéktől, mint a diktatúra idején: „véres jobbratolódást okozhat, ha más osztályok nincsenek a kormányban képviselve; a koalíció e mérsékelt paraszti és polgári demokratákkal az egyetlen eszköz a város és a falu, a szocialisták és a reakciósok összeütközésének a megakadályozására".[39] Peyer a megoldás útját a maga ügykörében abban látta, hogy olyan polgári elemeket von be a régi intézmények helyreállításába, akik nem kötődtek a Tisza-rezsimhez, hanem ismert volt demokratikus vagy legalább liberális felfogásuk. Ezért kívánta a főváros közigazgatás régi szervezetének helyreállítását Harrer Ferencre bízni, akiről korábbi tevékenysége alapján joggal tételezte fel, hogy szem előtt tartja a munkásság érdekeit, valamint ellensúlyt jelent

[35] PIA 638. f. 1/1920–IV–13–2729. ő. e.

[36] Bányamunkás 1919. máj. 7.

[37] *Kende János:* Forradalomról forradalomra. Gondolat Kiadó 1979. 168.

[38] A bécsi tárgyalásokról l. *Hajdú Tibor:* i. m. 340. és köv. – *Gábor Sándorné:* Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság. Akadémiai Kiadó. Bp. 1960. 193. és köv.

[39] Haus-, Hof- und Staatsarchiv. NPA. 887/5697. 1919. aug. 4.

a Városházán már jelentkező nyílt ellenforradalmi szellemmel szemben.[40] Peyer oly módon is igyekezett elejét venni a fehérterrornak, hogy igen szűkös hatalma ellenére nyitva tartotta a menekülés útját Ausztria felé. Augusztus 20-án utasította a királyhidai határrendőrség parancsnokát, engedje át a távozó népbiztosokat, azonban kobozza el, ha a megengedettnél több pénzt talál náluk. Tehát nem adott utasítást a menekülők feltartóztatására.[41]

Augusztus 6-án, a Friedrich-puccs idején Peyer a főkapitányságon tartózkodott. Harrerrel együtt arra törekedtek, hogy megakadályozzák a Tanácskormány által kinevezett, valamint a zsidó vallású fővárosi tisztviselők letartóztatását. Itt az összeesküvők felszólították, hogy írjon alá egy okiratot, amelyben lemond a tárcájáról. Peyer kijelentette, hogy nem enged az erőszaknak, mire az ellenforradalmár Fehér Ház nevű szervezethez tartozó rendőrtisztek őrizetbe vették. Később, amikor a nap folyamán híre jött annak, hogy a Peidl-kormány lemondott, Peyer csatlakozott immár exminiszter társaihoz.

Az erősbödő fehérterror feltartóztatására, továbbá a román hadsereg rekvirálásainak meggátlására a szakszervezeti vezetők több liberális nagytőkéssel és GYOSZ vezetővel közös lépésre határozták el magukat. Peyer is részt vett abban a küldöttségben, amelyik néhány nappal a Friedrich-kormány hatalomra jutása után felkérte az antant tábornoki bizottságának angolszász tagjait, hogy tiltakozzanak a politikai üldözés és a román gyárleszerelési kampány ellen.[42] A deputáció azonban mindkét vonatkozásban eredménytelenül fáradozott. Sőt, a helyzet annyira veszélyessé vált, hogy Peyer nem mert a lakásában hálni, mert félt, hogy a fehér karhatalom elhurcolja.[43]

Friedrich István egyetlen kormánya sem szilárdult meg, s feltehető volt, hogy előbb-utóbb koalíciós kormány alakul, amelyben képviseletet kap a szociáldemokrata párt is. Elképzelhetőnek tűnt az is, hogy kiírják a választásokat. Mindez sürgőssé tette az MSZDP újjászervezését. A Szaktanács végrehajtó bizottságának megbízásából Peidl Gyula, Peyer, Miákits Ferenc, Szabó Imre, Horovitz Gábor, Preusz Mór és Propper Sándor, valamint Farkas István, a párt titkára vettek részt az előkészítő munkában.

Az 1919. augusztus 24-én megrendezett kongresszuson elfogadott határozati javaslat, mint ismeretes, kimondotta az MSZDP újjáalakulását az 1903-as pártprogram és az 1908-as (néhány részletében időközben módosított) szervezeti szabályzat alapján, s kinyilvánította, hogy a párt nem a III., hanem a II. Internacionáléhoz tartozik.

A pártgyűlés általános politikai irányvonalát a Tanácsköztársaság megtagadása, éles kommunistaellenesség jellemezte. Peyer Károly referátumában „piszkos rendszerről", „kommunista szemétről", „kalandorpolitikáról" beszélt. Az értekezletet összehívó bizottság nevében beterjesztett határozati javaslat az újonnan megválasztandó vezetőség és a titkárság hatáskörébe utalta a párthoz csatlakozni kívánó testületek és egyének felvételi kérelmének az elbírálását, hangsúlyozva, bizalmi tisztséget csak olyanok tölthetnek be, akik legalább öt éve tagjai valamely Szaktanácshoz tartozó szakszervezetnek, kivéve, ha

[40] *Harrer Ferenc:* Egy magyar polgár élete 1. k. 418. Gondolat Kiadó. Bp. 1968. – Ugyancsak *Harrer* (i. m.) 430.) és *Dietz Károly:* Októbertől augusztusig. Bp. 1920. 161. számol be arról, hogy Peyer tehertételnek érezte a belügyminiszteri hivatalt.

[41] *Gábor Sándorné:* i. m. 201.

[42] Hoover Institution Archives ARA Paris 74.

[43] PIA 867. f. f¬93. ő. e. Fodor József visszaemlékezése.

újabb, 1919. március 20. előtti testületről van szó. A dokumentum szerint, akik a Tanácsköztársaság alatt „a szocialista erkölcsökbe ütköző cselekedetet követtek el, a párt kötelékébe fel nem vehetők", akik „exponált politikai állásokat töltöttek be", nem kaphatnak fontos bizalmi jellegű tisztséget az újjáalakult pártban.

„A szocialista erkölcs megsértése", „az exponált politikai állás" konkrét, szabatos tartalma nem került meghatározásra. Ugyanis így a titkárság és a vezetőség teljesen a saját értelmezésük szerint, mondhatni személyre szólóan alkalmazhatták a kritériumokat, és érvényesíthették elképzeléseiket mind az alacsonyabb szintű párt- és a szakszervezeti vezetőségek, mind a tagság összetételének e szabályozásában.

A famunkás szakszervezet nevében benyújtott határozati javaslat ennél jóval messzebb ment, és kifejezetten követelte, hogy mindazok, akik „a kommunista munkában részt vettek, ne vegyenek részt az új alakulásban". Ez az előterjesztés tehát mindazokat távol kívánta tartani a párttól, akik akármilyen feladatot, szerepet vállaltak a Tanácsköztársaság idején. Hasonló jelentése volt egy másik javaslatnak, amely szerint azokat a szociáldemokratákat sem szabad felvenni a pártba, akik a kommunistákkal tárgyaltak az egyesülésről és a proletárdiktatúra kikiáltásáról; nem tölthetnek be bizalmi vagy vezető állást azok, akik a március 21. után a szociáldemokrata párt felélesztése ellen gátat emeltek, tehát az egységes párt fenntartása mellett foglaltak állást. Ugyanezt a szemléletet képviselte Preusz Mór, aki azért ellenezte Kitajka Lajos pártvezetőségi tagságát, mert „kijárt a gyűlésekre agitálni".

A Tanácsköztársaság alatt bármilyen tisztséget vállaló, a kommunistákkal együttműködő, vagy az együttműködést toleráló szociáldemokraták általános kirekesztését követelő javaslatok nem találtak támogatásra. Bíró Dezső, a könyvkötő szakszervezet vezetője kijelentette, lehetetlen mindenkit kihagyni, akinek valamilyen szerepe volt a diktatúra idején. Martos Jenő gyulai küldött pedig egyértelműen megfogalmazta a probléma lényegét: „az új pártot új emberekkel nem lehet megcsinálni". Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a Peyer által beterjesztett hivatalos határozati javaslaton *messze túlmenő* rendszabályok nem csupán a kommunisták előtt csukják be az MSZDP kapuit, hanem igen sok szociáldemokrata vezető, közép- és alsószintű tisztségviselő szervezett munkás sem juthatna be a pártba.

A proletárdiktatúra gyakorlati működése a gazdasági, a kulturális, a társadalmi életben, a katonai ügyekben közvetlenül a szakszervezetekre épült. Igen sok szervezett munkás vállalt funkciót valamilyen – nem is okvetlenül politikai – testületben, töltött be hivatali megbízást. S ha másképpen nem, akkor vöröskatonaként szolgálta a proletárdiktatúrát. Ennek a jelentős számú, a mozgalom aktivistáinak *zömét* alkotó rétegnek a kiközösítése elsősorban nem az illegalitásba szorított kommunista pártot sújthatta, hanem a legális párt- és szakszervezeti mozgalmat fosztotta volna meg tapasztalt, öntudatos munkásbázisának jelentékeny részétől.

A szociáldemokrata törzsgárda védelme ösztönözte a fehérterror ellen tiltakozó felszólalásokat és Bíró Dezső hasonló tartalmú javaslatát, az egyetlen indítványt, amelyet a kongresszus a hivatalos tervezeten kívül elfogadott. Peyer ugyanis felkérte a tanácskozást, hogy a megtorlásra, tisztításra vonatkozó előterjesztéseket utalják a pártvezetőséghez további eljárás végett, tehát tegyék ezeket – értelemszerűen – ad acta.

Az 1919. augusztusi kongresszuson először lépett fel Peyer Károly első ízben *vezető-hangadó személyiségként* a mozgalom ügyeiben. Vele és társaival került hivatalba az

emigráció által „második garnitúrának" nevezett csoport. Ennek genezise a gazdasági mozgalomból indult ki, ami megmagyarázza későbbi tevékenységük több jellegzetes vonását. Peyer maga utalt rá az 1924-es kongresszuson, hogy azok vették át a politikai vezetést, akik „elsősorban inkább szakszervezeti emberek és csak másodsorban politikai emberek, akik ezt az egész politikai működést csak mellékfoglalkozásnak tekintették, mert a szakszervezetekben és egyéb helyeken kellett működniök".[44]

Az MSZDP vezetői a kongresszus után bizonyítani kívánták a párt tömegbefolyását, s arra törekedtek, hogy kihasználva a román megszálló hatóságok és a Friedrich-kormány ellentéteit, helyreállítsák a mozgalmi élet folyamatosságát. Október 10-én nagyszabású munkanélküli gyűlést rendeztek az Országház előtt. Peyer követelte beszédében a Friedrich-kormány távozását, és egy koalíciós kormány megalakítását, ami megnyitná az utat a blokád feloldásához, szén-, nyersanyag- és élelemszállításokhoz, továbbá állást foglalt a szociáldemokrácia nemzetközisége mellett.[45]

Az antant nagyhatalmak számára a magyarországi helyzet 1919 őszén sok aggodalmat okozott. Megbízásukból októberben Budapestre érkezett Sir George Clerk angol diplomata azzal a feladattal, hogy hozzon létre a nemzetgyűlési választások lebonyolítására koalíciós kormányt, amelyben valamennyi fontosabb párt tárcát kap. Hosszadalmas viták után november végén Huszár Károly keresztényszocialista politikus elnökletével megalakult az ún. koncentrációs kormány, amelyben a szociáldemokrata pártot Peyer Károly népjóléti miniszter és Miákits Ferenc kereskedelmi államtitkár képviselték. Az MSZDP vezetősége abban bízott, hogy a részvétel oltalma alatt kiépítheti a pártszervezeteket, valahogyan elvergődik a választásokig, s ezután már a mandátumok birtokában hatékonyabban védekezhetnek az üldözés ellen. Ezek az elképzelések nem valósultak meg. Sőt Peyert mint a kormány tagját, akarva-akaratlan terhelték az 1919–20 fordulóján történt bírói és különítményes gyilkosságok. Miniszterségé alatt „egész sereg gazság történt", írta Peidl Gyula egyik levelében 1920 tavaszán, „s hiába, politikailag éri a felelősség. Hiszen részben legalább ezekből a szempontokból elleneztük néhányan a koncentrációban való részvételt, és sürgettük, amikor már létrejött, a kijövetelt."[46]

Peyer maga is tudatában volt annak, miféle ódium hárul reá. A minisztertanács december 4-i ülésén szóvá tette a letartóztatott kommunisták ügyét, és rámutatott arra, hogy a Huszár-kormány hivatalba lépése óta a lefogások száma növekedett. December 17-én pedig követelte Korvin Ottó és László Jenő kivégzésének az elhalasztását.[47]

Az MSZDP végül arra kényszerült, hogy kilépjen a kormányból. 1920. január 16-án Peyer és Miákits bejelentették végleges lemondásukat a miniszterelnöknek. Peyer néhány nappal később memorandumot adott át Cnobloch budapesti osztrák követnek azokról az erőszakos cselekményekről, amelyekkel a Nemzeti Hadsereg és a közigazgatási hatóságok megakadályozták a párt indulását a választásokon. A polgári sajtó és politikai körök

[44] MSZDP 1924. évi... XXII. pártgyűlésének (továbbiakban pgy.) jegyzőkönyve. Bp. 1924. 205.

[45] Népszava, 1919. okt. 11. – PIA 614. f. 1/1920–4971. ő. e.

[46] PIA 716. f. 1. ő. e. Peidl Gyula levele Erdélyi Mórnak 1920. máj. 3.

[47] OL. F. 11596. Minisztertanácsi jegyzőkönyv 191 . dec. 4. – Az 1919. dec. 17. minisztertanácsról l. *Fehér András:* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer 1919. augusztus – 1921. Akadémiai Kiadó. Bp. 169. 92.

ugyanis azt a rágalmat terjesztették, hogy a visszalépés oka a félelem – az MSZDP egyetlen mandátumot sem nyerne. A pártvezetés joggal tartotta szükségesnek, hogy külföldön megismerjék a passzivitásba vonulás tényleges körülményeit.

Peyer személyesen is veszedelembe került. A neve gyűlölt volt az ellenforradalmat támogató társadalmi erők körében. Esztergom vármegye törvényhatósági bizottsága határozatilag fejezte ki elégedettségét a lemondása felett, mert „Peyer Károly népjóléti miniszterségét itt a vármegyében is a bányamunkásoknak a nehezen helyreállított rend és az osztályok elleni újbóli felizgatására igyekezett felhasználni".[48] A pilisvörösvári csendőrőrs december 25-én Dorogon tartott beszéde miatt feljelentette Peyert. A hadügyminisztérium január végén felszólította a budapesti államügyészséget, hogy „a csendőrség sérelmére elkövetett állítólagos rágalmazás, ill. becsületsértés miatt bűnvádi eljárást hivatalból szorgalmazzon ellene".[49] Nemcsak „törvényes" megtorlás fenyegette. Somogyi Béla és Bacsó Béla meggyilkolása után őt is keresték a lakásán különítményes tisztek. Peyert a felesége lélekjelenléte mentette meg. Az asszony észrevette a darutollas sapkákat, figyelmeztette a veszélyre férjét, aki a mellékhelyiség ablakán kiugrott a világítóudvarba, innen pedig bemászott a szomszéd lakásba. Peyer eljutott Brennbergbányára, ahonnan a bányászok átsegítették az osztrák határon.[50] Számára is megkezdődött az emigrációs élet. Külföldi tartózkodása alatt közreműködött a nemzetközi munkásmozgalom mozgósításában a a magyarországi fehérterror ellen. A Nemzetközi Bányamunkás Szövetség 1920. decemberi brüsszeli kongresszusa alkalmából Peyer memorandumot nyújtott át Camille Huysmanns-nak, aki a brit munkáspártnak továbbította az iratot. Peyer sürgős és fontos feladatnak minősítette „Horthy gengsztereinek a leszerelését", akik megfosztják a munkásokat elemi jogaiktól.[51]

Peyer úgy gondolta, hogy a nyílt fehérterror előbb-utóbb reálisan várható végetértével olyan körülmények alakulhatnak ki Magyarországon, amelyek lehetővé teszik számára a hazatérést és a részvételt a politikai életben. Arra azonban nem számított, hogy viszonylag hosszú időbe, több mint egy esztendőbe telik majd, amíg elképzelése megvalósulhat. Addig is állandó összeköttetésben maradt a bányászszakszervezet budapesti központjával.

Peyer Bécsben azokkal az emigránsokkal tartott, akik szintén arra építettek, hogy a nemzetközi viszonyok kényszere nyomán a Horthy rendszer konszolidálódik, és bizonyos demokratikus engedményeket tesz. Ez esetben pedig nem nélkülözhetők olyan „szalonképes" munkásvezetők, akik hajlandók az idealizmusról lemondva, „reális szociális politikát" megvalósítani.[52]

A gyakran váltakozó magyarországi kormányok 1920–1921-ben azonban a nemzetközi tiltakozás ellenére sem voltak hajlandók elismerni a munkásmozgalom önálló létét, garantálni működésének biztosítékait. Az államhatalmat képviselő tárgyalófelek a „nemzeti alapra" helyezkedést és a lemondást követelték az osztályharcról; azt kívánták, hogy a szociáldemokrata párt tagadja meg nyilvánosan a marxizmust és a szocializmust; a

[48] OL ME–1920–III–491. sz.
[49] HL HM–1922 eln. 13–13–12578.
[50] PIA 867. f. f–93. ő. e. Fodor József visszaemlékezése.
[51] Labour Party Library International Advisory Committe N. 179.
[52] PIA 810. f. 36. ő. e. II. k. 723.

szakszervezetek ne kezdeményezzenek és ne támogassanak bérmozgalmakat, és jótékony célú segélyegyletként működjenek; az MSZDP és a szakszervezetek szakítsanak meg minden kapcsolatot a nemzetközi munkásmozgalommal. A pártvezetés ezeket a feltételeket nem fogadta el.

A megegyezéshez akkor jöttek létre a feltételek, amikor az ellenforradalom táborának közvetlen politikai irányítását Bethlen István gróf, a finánctőke és a vele összefonódott arisztokrácia képviselője vette át. Ő éppen úgy gyűlölte a szociáldemokratákat, mint a kommunistákat, s a munkásmozgalom reformista szárnyát sem tekintette kevésbé ellenségnek, mint a Gömbös Gyula vezette kifejezetten fasiszta szemléletű katonatiszti-államhivatalnoki-értelmiségi csoport, amely már akkor az MSZDP felszámolását és a szakszervezetek államosítását követelte. A miniszterelnök valóságérzéke azonban azt diktálta, hogy ne folytasson háborút egyszerre túl sok fronton. Hátra volt még a legnehezebb politikai feladat, az uralkodó osztályok egységes kormányzópártjának megteremtése, amellyel valamennyi elődje kudarcot vallott. Ezért Bethlen egyelőre kénytelen-kelletlen elfogadta a munkásság képviselete gyanánt a szociáldemokrata mozgalmat, kellő magabiztossággal, hogy már elég hatékony az erőszakapparátus az MSZDP és a szakszervezetek megzabolázására.

A szociáldemokrata vezetőség is hajlandónak mutatkozott a passzivitás feladására, viszont egy átfogó rendezés nélkül elképzelhetetlennek tűnt az aktív politikai tevékenység újrafelvétele. A szakszervezetek számára is lényeges volt, hogy nagyobb akciószabadságot szerezzenek.

Peyer 1921 májusában hazatért, és átvette tisztségeit a pártvezetőségben, a bányászszakszervezetben és a Bányamunkás szerkesztőségében.[53]

Az egyezkedés közéleti előkészítésében Peyer kezdeményező szerepet vállalt. 1921 júliusában Tatabányán elmondott beszédében kifejtette, hogy a szociáldemokrata pártvezetőség – az 1919 augusztusa óta eltelt idő tapasztalatai alapján – joggal épít a szervezett munkásságra. Hangsúlyozta, hogy a proletariátus hajlandó részt venni az ország talpraállításában, de csak a szociáldemokrata vezetők irányításával és saját szervezeteinek keretében. Tehát az uralkodó osztályok számára nem létezik mint reális alternatíva keresztényszocialista és nemzeti munkásmozgalom a szociáldemokráciához képest, viszont csak ez utóbbi lehet hatékony a kommunista befolyás ellen. Külügyi természetű kérdésekről szólva Peyer hosszú időre szólóan meghatározta az MSZDP álláspontját. Beszédében rámutatott arra, hogy a párt nem tekinti végérvényesnek a trianoni határokat, de békés külpolitikát tart követendőnek, a gazdasági kapcsolatok kiépítését és fejlesztését kívánja a szomszédos országokkal.[54]

Peyer szavai nyilvánvalóvá tették, hogy a párt- és szakszervezeti vezetés csak abban az esetben hajlandó beleilleszkedni az újjáformálódó tőkés rendszerbe, ha az uralkodó osztályok politikai képviselői biztosítják a szervezett munkásság önálló pozícióját és szervezeteinek mint szociáldemokrata eszmeiségű és proletár osztálytartalmú organizációknak a függetlenségét. Az MSZDP szabad utat kívánt a munkásság tömegeihez, hogy monopoljoggal irányíthassa politikai és a gazdasági harcait. A célkitűzések tartalma –

[53] Fehér, i. m. 175.
[54] Népszava, 1921. júl. 12.

szélesebb értelemben – az MSZDP és a szakszervezetek elismertetése az összmunkásság mint társadalmi osztály érdekképviseleteként a reformista programnak megfelelő szerepkörben és rendeltetéssel.

A szociáldemokrata pártvezetőség 1921 második felében több fontos politikai ügyben olyan magatartást tanúsított, amely minden deklarációnál erőteljesebben bizonyította megegyezési hajlandóságát a Bethlen-kormánnyal. Augusztus végén a szerb megszálló csapatok kiürítették Pécset és Baranya megyét. A pártközpont irányelvei alapján a helyi szociáldemokrata vezetők együttműködtek a magyar ellenforradalmi rendszer hatóságaival a terület konszolidálásában. Októberben IV. Károly újabb, ezúttal fegyveres kísérletet tett arra, hogy elfoglalja a trónt, és visszaszerezze a hatalmat Horthytól. Az ún. második királypuccs idején az MSZDP, és felhívására a munkásság, semlegességet tanúsított. A passzivitás az adott helyzetben a birtokon belül lévő kormányzónak kedvezett.

Decemberben a soproni népszavazás alkalmával az MSZDP választmánya felszólította a munkásságot, hogy a város Magyarországhoz tartozására szavazzon. Ugyancsak december elején írták alá a kormány és az MSZDP megállapodását az Általános Fogyasztási Szövetkezet működéséről. Az egyezség helyreállította a munkásszövetkezet önkormányzatát, viszont a hatóságoknak ellenőrzési jogot biztosított a vállalat ügyeiben. Bethlen a tárgyalások során felszólította a pártvezetőség megbízottait, vitassák meg átfogó érvénnyel a szervezett munkásság helyzetét, az MSZDP, a szakszervezetek és más intézmények tevékenységének feltételeit.

A pártvezetőség, miközben megegyezésre törekedett, nem volt elszigetelt a munkásság jelentékeny rétegeitől, hanem igazodott hangulatukhoz. Kun Béla 1921 őszén megállapította, hogy éppen a gyárakban legmélyebben begyökeredzett réteg helyesli a megállapodási szándékot, mondván, nem lehet mást tenni, a rendszer majd magától összedől. „Ez az igen érthető ideológia könnyen megmagyarázható mint kifejezője nem is a munkásosztály, hanem az elnyomott egyes munkások pillanatnyi érdekeinek"[55] – írta Pogány Józsefnek.

A legális mozgalom vezetőire roppant erkölcsi nyomás is nehezedett az elhurcolt munkások hozzátartozóinak kérései, könyörgései, továbbá a működésükben megbéklyózott szakszervezeti funkcionáriusok, bizalmiak elkeseredettsége következtében.[56]

1921. december 8–21. között tárgyalásokra került sor a kormányzat és a szociáldemokrata párt képviselői között. A megbeszélések befejeztével Bethlen miniszterelnök, valamint Peyer és az MSZDP más megbízottai egyezményt kötöttek.

Az MSZDP vezetői belpolitikailag kötelezték magukat: nem kötnek szövetséget az ellenzéki polgári liberális és demokrata pártokkal, nem fejtenek ki köztársasági propagandát, és nem folytatnak a mezőgazdasági munkásság soraiban olyan agitációt, mint 1918 őszén. Elfogadták a kormány döntését: „a közalkalmazottak, vasutasok és postások szakszervezetei nem állíthatók vissza". A párt külföldi tevékenységét illetően vállalták, hogy nyíltan megszakítanak minden összeköttetést az emigrációba szorult szociáldemokrata vezetőkkel, felveszik ellenük külföldön a harcot, felhasználják a párt nemzet-

[55] PIA 500 f. 2. cs. ő. e.

[56] PIA 658. f. 3. cs. 1. ő. e. IV. k. 1264. – PIA 747. f. Propper Sándor emlékiratai 235. – PIA 867. f. 93. Fodor József visszaemlékezése.

közi kapcsolatait a trianoni békeszerződés megváltoztatása érdekében, és cáfolják a fehérterrorról szóló híreket.

Az egyesülési és gyülekezési szabadság terén megállapodás jött létre, hogy a rendőrhatóság ellenőrzési jogának a fenntartásával az MSZDP rendszeres heti pártnapokat tarthat, továbbá előzetes engedéllyel és zárt vagy elkerített helyen politikai gyűléseket is rendezhet, a tüntető felvonulás azonban továbbra is tilos. A szakszervezetek politikával nem foglalkoznak, „de jóváhagyott alapszabályaikban körülírt működésüket akadálytalanul folytathatják". A szakszervezeti összejövetelekhez nem kell előzetes engedély, elegendő a bejelentés. Az országos szövetségek külön helyi alapszabály nélkül vidéki szervezeteket alakíthatnak, előzetes bejelentés után. A kormány ígéretet tett még politikai amnesztiára is, azzal az MSZDP által elfogadott kikötéssel, hogy az internálást továbbra is fenntartja mindazokra, akik „mint veszedelmes kommunista agitátorok, különös veszélyt jelentenek".[57]

A pártválasztmány december 22-i ülésén Farkas István beszámolója már tartalmazta annak az érvrendszernek néhány alapgondolatát, amellyel a paktumot a vezetőség igazolni kívánta. A párt vezető titkára hangsúlyozta: lépéskényszerbe kerültek, amit a fogva tartott munkások sorsa idézett elő, s amelyben szükségképpen megelégedtek azzal, amit kaptak. Hivatkozott arra is, hogy a kormány „jóakaratot" ígért a munkásság gazdasági harcaiban, s — az egyezség tartalmával ellentétben — azt állította, hogy a párt akciószabadsága nincsen lekötve.[58]

Peyer 1922. január 4-én, amikor a fővárosban az MSZDP első ízben tartott pártnapokat két esztendő óta, a VII—VIII. választókerület gyűlésén az argumentumokat kiegészítette azzal az indokkal, hogy nem kerülhették el a tárgyalásokat a hatalom tényleges birtokosaival.[59] Az egyezmény azon pontját, hogy a párt előmozdítja a rendszer nemzetközi tekintélyének megszilárdítását, úgy tüntette fel beszámolójában, mint a magyar munkásosztály érdekeinek megfelelő kötelezettséget.

Peyer kijelentése, hogy a párt semmit nem adott, nem engedett az elveiből, csak kapott az egyezség révén, nem talált osztatlan hitelre. Már az említett pártválasztmányi ülésen is néhányan szóvá tették, hogy továbbra is megmaradt az egyesülési és gyülekezési jogok korlátozása és nem megengedett a vasutasok szervezkedése. Peyer kénytelen volt a pártnapon beismerni — nyilvánvaló ellentétben fenti állításával, miszerint nem tettek engedményeket —, hogy nem ők, hanem a másik tárgyalófél diktálta a feltételeket. A hallgatóság köréből pedig felidézték Somogyi Béla és Bacsó Béla megtorlatlan meggyilkolását. Válaszul az összejövetelen elnöklő Schröter nevű funkcionárius a pártból való távozásra szólította fel mindazokat, akik nem fogadják el az új alapot . . .

A megállapodást Bethlen — távolabbi politikai céloktól, netán egy zsarolás lehetőségétől ösztönzött — kívánságára írásba foglalták. „A megegyezést teljes egészében egyik fél sem közölheti" — írta 1922 elején az Építőmunkás Szövetség egyik tisztségviselője egy vidéki pártszervezet titkárának.[60]

[57] PIA 654. f. 4. cs. 38. ő. e.
[58] FL VI/1/e 1. doboz 3-1921. sz.
[59] HL HM 1922. eln. kpo–58820
[60] PIA 666 f. I. cs. 1922/2. ő. e.

Az MSZDP vezetői egészen 1924 novemberéig nem ismerték be, hogy bármiféle jegyzőkönyvet aláírták volna. A tárgyalások tényét közölték, a megegyezés legtöbb pontjáról nyilvánosan beszámoltak, de váltig tagadták a parafált okmány létezését. A közalkalmazott, postás és vasutas szakszervezetekre vonatkozó pont kivételével azonban nem tartották, nem tarthatták be a megállapodást.

A paktum kifejezte, hogy az MSZDP lemondott azon pozícióinak visszaszerzéséről, amelyekből 1919 augusztus óta kiszorult. A kormány pedig belenyugodott az MSZDP, a szakszervezetek és a többi szociáldemokrata vezetés alatt működő munkásintézmény legális működésébe a Tanácsköztársaság megdöntése után hirdetett és gyakorolt reformista módszereikkel, megtűrte a marxista kifejezésmódot a munkásság politikai törekvéseinek megfogalmazásában és az osztályérdek elvének érvényesítését gazdasági harcainak vezetésében.

A szakszervezetek számára a megegyezés – a tabunak nyilvánított dolgozó rétegeken kívül – lehetővé tette a szervezkedést és a gazdasági harcot. A szakszervezetek politikai tevékenysége eddig is, ezután is féllegális, törvényen kívüli keretek között folyt.

A szakszervezeti mozgalom léte egyik alapvető feltétele volt a Kommunisták Magyarországi Pártja eredményes illegális működésének, hiszen egyébként a forradalmi erők csak nagyon szűk lehetőséget és terepet találhattak volna az agitációra és a szervezkedésre. „Nekünk is használna, ha a munkásság akármilyen formában politikai kifejezéshez jutna, és legalább dadogni tudna, nem beszélni. Ebben a keserves krízisében a világforradalomnak legalább mozgalmi szabadság dolgában lehetett volna valamihez jutni, még ha Magyarországon is, és lehetett volna esetleg egyébre is támaszkodni, mint ... emigrációra"[61] – írta Kun Béla 1921 októberében, a megegyezés előestéjén.

A kommunisták azonban sokallották azt az árat, amit a szociáldemokraták a munkásosztály képviselőiként alkudozva, a nagyobb mozgási szabadságért fizettek, s rámutattak arra, hogy ki kellett volna csikarni a korlátozás nélküli mozgási szabadságot, a teljes amnesztiát és a magasabb béreket.[62] Arra pedig nem láttak semmi garanciát, hogy Bethlenék önszántukból teljesítik a munkásokra nézve előnyös kötelezettségeiket, s még kevésbé tételezték fel a szociáldemokratákról, hogy a proletariátus mozgósításával kényszerítik majd a kormányt ígéretei beváltására. Pedig nyilvánvaló volt, hogy a paktum önmagában az 1919–1921 közötti időszakhoz képest csak kedvezőbb lehetőségeket nyújt, amelyek kihasználása azon múlik, mennyiben lendülnek mozgásba a szervezett munkásság tömegei.

Az 1921 decemberi megegyezés tágabb mozgásteret biztosított a szakszervezetek számára, és lehetővé tette a pártszervezetek működésének az újraindítását. Mindez megfelelő körülményeket teremtett ahhoz, hogy az MSZDP részt vegyen az 1922-es nemzetgyűlési választásokon. Peyer is mandátumot szerzett, és tagja lett a parlamenti frakció intézőbizottságának. 1925-ben pedig a párt eredményesen szerepelt a fővárosi törvényhatósági választásokon. A több mint félszáz szociáldemokrata városatyát magában foglaló frakciót Peyer elnöki minőségében vezette.

[61] PIA 500 f. 2. cs. 23. ő. e.

[62] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1919–1929. Összeáll. Imre Mátyásné, S. Mándi Magda, Szabó Ágnes. Kossuth Kiadó Bp. 1964. 64.

Peyer – az MSZDP általános politikai irányvonala szerint – határozottan szemben állott a fasiszta módszereket is alkalmazó ellenforradalmi diktatúrával. A bethleni konszolidáció valódi tartalmának azt tekintette, hogy „a terror az utcáról bevonult az intézményekbe", és a jogfosztás oly módon állandósult, hogy a kormány törvényesítette a „felelőtlen elemek" törvénytelen intézkedéseit.[63]

Az MSZDP a rendszerrel szemben radikálisan demokratikus álláspontot képviselt, és a közélet minden fórumán, ahol egyáltalán szóhoz jutott, a legbaloldalibb, leghatározottabban ellenzéki tényezőt jelentette. Peyer tevékenysége ezt a magatartást fejezte ki egy pragmatikus, eredményekre orientált politikai filozófia jegyében. A következetes elvi álláspontnak nem tulajdonított különösebb jelentőséget. Egy pártbeli vita során kijelentette, hogy őt a marxizmus elmélete nem érdekli, mert „gyakorlati ember".[64]

A reformista stratégiát és taktikát a szocializmus mint elmélet közvetlenül nem befolyásolta, mert a szociáldemokraták az igazán fontosnak és lényegesnek magát az átmenetet, az evolúciós folyamatot tekintették. A részleges sikerek, vívmányok jelentették a munkásszervezetek abszolutizált célját, amelynek megvalósításához a legfontosabb eszköz magának a mozgalomnak az erősítése, fejlesztése.

Peyer számára is az osztályharc végső célja egyre inkább egy testetlen eszmévé vékonyodott, amelyről illett időnként beszélni, magasztos, emelkedett hangvételben emlegetni mint beláthatatlan messzi távlatok szinte már utópikus ideálját.

A reformista célstruktúrában a súlypontot a polgári szabadságjogok kivívása jelentette. Peyer számos alkalommal követelte az egyesülési és gyülekezési jogokat, beleértve a vasutasok, a villamosalkalmazottak és a földmunkások szakszervezeteinek korlátozásoktól mentes működését, az általános titkos választójogot, valamint a sajtószabadságot, beleértve a lapterjesztés jogát.

Állást foglalt Peyer a kommunista párt legalizálása mellett is. A kommunisták elleni harcot nem rendőri, hanem politikai ügynek tekintette. Úgy vélte, a KMP szabad működése megkönnyítené a szociáldemokrácia küzdelmét a forradalmi szárny ellen, amely így megszabadulna „attól a nimbusztól, amelyet a titokzatosság kölcsönöz neki, amely sok embert megtéveszt, ezek az emberek általában azt hiszik, hogy ez a radikálisabb mozgalom" – fejtegette az 1929-es pártgyűlésen.[65]

Peyer nem lévén ostoba ember, nagyon jól tudta, hogy mindezek nem szocialista követelések. Több alkalommal is nyíltan körvonalazta elvét: „nem távolfekvő, megoldhatatlan elméleti kérdések" megválaszolásán kell munkálkodni, hanem csak a gyakorlati feladatok megoldásán érdemes fáradozni. „Mi nem azért folytatjuk a harcot, hogy harc legyen, hanem azért folytatjuk, hogy eredményeket érjünk el" – mondotta az 1924-es kongresszuson. A „reális út"-nak nem az orosz, hanem az angol példát tekintette.[66]

Peyer felfogásában a munkásszervezetek olyan érdekcsoportot alkottak, amely társadalmi befolyásához és szervezeti erejéhez mért presszíót gyakorol az államra és a

[63] MSZDP 1924. évi ... XXII. pgy. jkv. 205.
[64] PIA 867. f. sz–76. ő. e. II. k. 307. Szakasits Antal visszaemlékezése.
[65] Az MSZDP 1929. évi ... XXVI. pgy. jkv. Bp. 1929. 122.
[66] Az MSZDP 1924. évi ... XXII. pgy. jkv. 207–208.

munkáltatókra a munkásság jobb életviszonyait szolgáló reformokért. A mozgalom kényszerítő eszközeinek sorából nem zárta ki eleve az erőteljesebb módozatokat, a sztrájkot és a tüntetést sem. Megnyilatkozásaiban ismételten felbukkant a fenyegetőzés a tömegek mozgósításával és erőszakos cselekményeikkel. Peyer többnyire idejekorán észlelte, mikor kíván a szervezett munkásság hangulata radikális hangvételt a vezetők részéről. S azt is rendszerint érzékelte, mikor időszerű harcias tónusú üzenetet küldeni a kormányzat és a munkáltatók címére a szociáldemokrácia követeléseiről. Ilyen esetekben nem fukarkodott a megdöbbentő jelzőkkel és a dörgő igékkel. Mély átéléssel, szuggesztíven elharsogott mondatai végén ostorpattogásként cserdültek a felkiáltójelek. „Hányszor fenyegetőznek a szakszervezeti törvénnyel, amivel azt akarják elérni, hogy megijedjünk!? Mintha nem tudnák, hogy föl vagyunk erre készülve! Ám tessék jönni! Ha kívánatosabb az, hogy mi a szakszervezeteinkkel a föld alá menjünk, akkor tessék jönni!"[67] – kiáltotta az 1929-es pártkongresszus szónoki emelvényéről „viharos taps és éljenzés" közepette. A hallgatók ilyenkor úgy érezték, Peyer helyettük is jól odamondogatott, beolvasott a hatalmasoknak.

A retorika és a gyakorlat, mint megannyi politikusában, az ő tevékenységében sem fedték egymást. Nem csupán arról volt szó, hogy az érces hangütést manipulációs szándék is ösztönözte. Peyer jól tudta, ha az osztályharcra alakult mozgalom vezetői nem mutatnak erőt, nem rázzák az öklüket a burzsoázia és az állam felé, akkor sem követőik, sem ellenfeleik nem veszik őket komolyan.

A konfrontáció fő módszere az MSZDP és a szakszervezetek számára azonban a valóságban nem az erőszakos demonstráció volt, hanem a tárgyalás, az alku, s mindebben Peyernek jelentékeny szerepe volt. Viszont a megbeszélésekhez, küldöttségjárásokhoz, memorandumok átnyújtásához ő és a többi vezető a megfelelő hátteret azzal igyekezett kialakítani, hogy bizonyítják a kormányzatnak és a munkáltatóknak – a kedvezőbb alternatívát akkor választják, ha viszonozzák a megállapodási óhajt, és nem kényszerítik a munkásmozgalmat, hogy „más eszközökhöz" folyamodjék. Ezeknek a „más eszközöknek" a meglétét tehát állandóan szükségesnek tűnt hangoztatni. Persze, alkalmatos fedezettel is rendelkezni kellett annak igazolásához, hogy a fenyegetések beválthatók. A biztosítéknak Peyer az erőteljes szervezeteket tekintette, ezért helyezte a harci eszközök értékrendjében az első helyekre az agitációt, a toborzást és a tagsági kötelékek megszilárdítását. Ő a tárgyalásokhoz elengedhetetlen hivatkozási alapot látta az izmos organizációkban, és lehetőleg nem kívánta azokat tömegakciókban, mozgalmakban alkalmazni. Többre becsül – hangsúlyozta Peyer – egy 10%-os béremelést, mint egy tüntetést a belügyminisztérium előtt.[68]

Kézenfekvő pedig, hogy a demonstráció és az egyezkedés nem egymást kizáró, hanem együttesen alkalmazható módszerek. Persze kialakulhatott olyan helyzet is, amelyben bizonyítani kellett: az erőt Peyer és társai nem csupán fitogtatják, hanem végső szükség esetén ténylegesen latba vetik. S tudták jól, ha a pillanat parancsát elmulasztják, akkor egyszeriben üres szólammá, demagógiává hígul minden, nem találnak többé hitelre a nagy szavak, kiderül, hogy a „másik út" alternatívája nem is létezik.

[67] Az MSZDP 1929. évi ... XXVI. pgy. jkv.
[68] Az MSZDP 1926. évi ... XXIV. pgy. jkv. Bp. 1926. 182.

Ezek a megfontolások alakították Peyer viszonyát a mozgalom általános taktikájához a húszas évek második felében, és teszik érthetővé magatartásának módosulását az évtizedfordulótól, valamint magyarázzák szerepét 1930. szeptember 1. előkészítésében.

Peyer az 1920-as években ismételten állást foglalt külpolitikai kérdésekben is. Az MSZDP képviseletében több ízben kifejtette, hogy a szociáldemokraták elítélik a trianoni békeszerződést. Cáfolta viszont az irredenta propagandának azt az alaptételét, hogy minden baj, nyomorúság oka az ország „megcsonkítása".[69] Peyer hangoztatta a demokratizálódás követelményét, és rámutatott arra, hogy csakis a szabadságjogok teljességével lehet vonzóvá tenni a visszatérést az elcsatolt területeken élő magyarság számára. A Szocialista Munkásinternacionálé és az MSZDP pacifista elveinek megfelelően Peyer következetesen ellenzett minden törekvést a békeszerződés revíziójára háború útján. Élesen szembefordult mindazokkal „akik a békeszerződések erőszakkal való megváltoztatására törekszenek".[70] A területrendezést népszavazás útján tartotta megvalósíthatónak. Peyer a teljes, a győztes államokra is kiterjedő leszerelés gondolatát hirdette, és elítélte a háborús uszítást és a militarizmust.[71]

A helyes külpolitikai orientációt a szomszéd országokkal való szoros együttműködésben látta, és rámutatott a Duna menti népek szoros egymásrautaltságára, különösen gazdasági téren. Peyer elítélte a szövetséget a fasiszta Olaszországgal, mert károsnak tartotta a szoros kapcsolatot egy olyan állammal, „amely állandó fenyegetésekkel veszélyezteti Európa békéjét".[72] Nem titkolta szovjetellenes nézeteit sem, egyenlőségjelet téve a „diktatórikus államok" közé.

Széles körű politikai elfoglaltsága mellett Peyernek viszonylag kevés ideje jutott a Bányamunkás Szövetségre. Holott itt a húszas évek közepén egyre súlyosabb gondok és meghasonlás bénították a szakszervezet működését. 1924–25-től súlyos válság vetett véget a korábbi évek konjunktúrájának a bányaiparban. Előmozdította a termelés visszaesését az új vámtarifa, amely lehetővé tette magas kalóriaértékű külföldi szenek előnyös importját. A kereslet a hazai szén iránt mérséklődött, ezért tömegesen bocsátották el a bányászokat. 1925-től legalább 12–13 ezren váltak munkanélkülivé, sokan kivándorolni kényszerültek. Itthon nagy létszámú munkanélküli tartalékshereg nyomta le a béreket. A bányászszakszervezet taglétszáma a töredékére csökkent. Ugyanis Peyer semmiféle kiutat nem tudott mutatni. Nem növelte a titkár iránti bizalmat, hogy kiderült: elsőszámú famulusa, Batta Gyula a szakszervezet pénzén valutaüzelmeket folytatott. Egy másik vezető, Csóka Vendel pedig árulóvá lett, „politikamentes nemzeti bányászegyesületet" alakított a kormányzat és az érdekelt részvénytársaságok anyagi támogatásával. Toboroztak a telepeken a keresztényszocialisták és a fasiszta „sasok" is. A bányászok nem mindig tudtak eligazodni a szervezetek között, s inkább mindegyiktől távol maradtak.

A szakszervezet vezetőségének több tagja, Fodor József és Ocskovszki János radikálisabb taktikát, sztrájkokat követeltek, amit Peyer elutasított. Holott az adott

[69] Az 1922.* évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója (továbbiakban KN 1922.) XIII. k. 69. 1928. máj. 22.

[70] FL Fővárosi Közgyűlés jkv. 1930. 1013. tétel 435.

[71] Az MSZDP 1929. évi . . . XXVI. pgy. jkv. 125. és 127.

[72] Az 1927. évi január 25-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. (Továbbiakban KN 1927.) XXVIII. k. 333.

helyzetben – a kedvezőtlen objektív körülmények ellenére – ez a megoldás vezethetett volna ki a zsákutcából, legalább az agitáció fellendítésével. A hangulatra jellemző, hogy Peyer távozása után a szakszervezet éléről a belügyminiszter külön körrendeletben figyelmeztette az alárendelt hatóságait: erőteljesebb szervező munka várható a bányatelepeken, mert Peyer, „aki ellen a bányászok nagy része ellenszenvvel viseltetett, megvált a szövetségtől, helyét a bányászok között népszerű Esztergályos János vette át".[73]

Peyer vonalvezetését élesen bírálta a szociáldemokrata emigráció, különösen a Böhm–Kunfi-csoport. Böhm, amint ez Mónushoz írott leveleiből kitűnik, attól tartott, hogy a párt csődbe kerül, aminek a kommunisták látnák a hasznát. A külföldön tartózkodó vezetők Peyert tették elsősorban felelőssé az 1925-ös pártszakadásért és az MSZDP sikereiért a munkásság soraiban. Szerepük volt abban, hogy a Szocialista Munkás-internacionálé különbizottsága elítélte az 1921-es megegyezést a kormánnyal.

Az emigráció joggal nehezményezte, hogy Peyer időnként sértően utasította vissza a bírálatot. Böhm kétségbe vonta Peyer erkölcsi jogát arra, hogy „az emigrációt állandóan piszkolja, és „Ézsau Károlynak" titulálta őt, akinek „fékezhetetlen természetét" 50 éves korában már nem lehet megváltoztatni.[74]

Peyer azzal igazolta a goromba hangot elvtársaival szemben, hogy „van kemény hangja· és asztalra ütése felfelé is".[75] Bizonyos, hogy számos esetben szállt szembe ugyancsak érdesen politikai ellenfeleivel, rendőrtiszttől egészen a miniszterelnökig. Bethlent a frankügy idején a nemzetgyűlésben „aljas"-nak és „hazug"-nak nevezte. Még a kormányzó sem volt tabu Peyer számára . . . Interpellációban tette szóvá egy vidéki államfői látogatás túlzottan díszes és költséges külsőségeit. Nem kevés morális bátorság kellett egy ilyen parlamenti közbekiáltáshoz sem: „Én a Horthy-akcióra emlékszem, csak a Horthy-akció elszámolására nem!"[76] Hasonló modorban ostorozta a budapesti városvezetés tevékenységét is. Egy alkalommal a választási adminisztrációt tömören „szemétdomb"-nak titulálta.

Mindezt Peyer többek között azért is megengedhette magának, mert élvezte a parlamenti képviselőknek kijáró mentelmi jog oltalmát, továbbá kitűnő értesülésekkel rendelkezett a közélet titkairól, szereplőinek szennyes dolgairól. Több esetben hozta zavarba a minisztereket „Szigorúan bizalmas! Csak saját kezű felbontásra!" jelzetű iratok parlamenti ismertetésével, ami után már annak sem volt akadálya, hogy a dokumentumot a Népszava nyilvánosságra hozza hasábjain.

A liberális, a legitimista és a szociáldemokrata politikusok fontos fegyverként alkalmazták a leleplezéseket a rezsim vezető személyiségeinek sötét ügyleteiről. Peyer is gyakran szellőztetett penetráns illatú visszaéléseket, panamákat. Magából kikelve kiabálta az előkelő képviselőházi ülésteremben a népjóléti minisztérium hírhedt albertfalvi építkezéseiről: „Majd bebizonyítom, hogy három milliót loptak ott. Lopni szabad, bizonyítani nem szabad? !"[77]

[73] PIA 651. f. 5. cs. 1928. máj. 11. (5789)
[74] PIA 658. f. 5. cs. 145. – 721. f. 1. cs. 29. 1. c, d. ő. e.
[75] PIA 867. f. r–97. Révész Mihály visszaemlékezése.
[76] KN 1922. XII. k. 226. 1923. jún. 23.
[77] KN 1927. XXXIII. k. 38. 1931. jan. 27.

Mindez azonban nem menti, hogy a mozgalmon belül sokszor felfortyant a legcsekélyebb kritikára, ellentmondásra és nem válogatott a szavakban. Még kongresszusi elnöki emelvényről is elhangzott tőle egy ellenvetésre válaszul: „Ez marhaság!" Pedig a kölcsönös tisztelet nem csupán íratlan törvény volt mind a pártban, mind a szakszervezetekben, hanem minden testület működési szabályzata külön pontban mondotta ki a tagok udvariasságának a követelményét.

Peyer nőügyei[78] szintén afférokat okoztak. Viszont alaptalanul rebesgettek tisztázatlan pénzügyletekről, azzal kapcsolatban, hogy házat építtetett maga és leánya számára. Takarékosan élt, különösen gyakori külföldi útjain rakta élükre a filléreket. Ahogyan Révész Mihálynak egy ízben mondotta – nem kíván öreg korára a mozgalom kegyelemkenyerére szorulni.

1927 elején Peyer megpályázta az elhunyt Jászai Samu örökét, a Szaktanács végrehajtó bizottsága vezető titkári tisztét. Számottevő versenytársa nem volt, sem bányászszakszervezetbeli sikertelensége, sem személyiségének visszatetsző vonásai ellenére. A legjelentékenyebb szakma, ahonnan Peyer karrierje elindult a századelőn, a vasasok, egyértelműen őt támogatták.[79] Ez, meglehet, önmagában is elegendő lett volna a sikerhez. Az állás elnyerésének legnyomatékosabb biztosítéka azonban Peyer különleges helyzete volt a legális munkásmozgalomban. Személye kapcsolta össze a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek vezetőségét; tagja volt továbbá minden olyan testületnek, amely a közélet valamelyik területén az MSZDP tevékenységét irányította. Növelte tekintélyét, hogy a mozgalomban egyedülálló jártasságra tett szert az általános politikai kérdésekkel kapcsolatos manőverezésben. A kormányzat és a munkáltatók elsősorban Peyert fogadták el tárgyalófélnek a munkásosztály képviseletében, ahogyan más társadalmi csoportoknak is működtek a közéletben szószólóik.

A Szaktanács új vezetője programadó megnyilatkozásaiban előtérbe állította a szervezési feladatokat, amelyek között külön felhívta a figyelmet a földmunkások megnyerésére. Hangsúlyozta, hogy nagyobb gond fordítandó a nevelő munkára, amelyen belül „elméleti kérdések helyett többet kell gyakorlati kérdésekkel foglalkozni". Fontos tennivalónak minősítette a munkás kulturális és sportegyesületek fejlesztését, az ifjúmunkások és a dolgozó nők bevonását a mozgalomba. A gazdasági és szociális követelések listája magában foglalta a munkásbiztosítás önkormányzatát, a munkanélküliség esetére szóló biztosítást, az iparfelügyelet kiterjesztését, a 8 órás munkaidő törvénybeiktatását.[80]

Amikor Peyer átvette a Szaktanács irányítását, a szociáldemokrata politikai és gazdasági mozgalom a krízis állapotában volt. Az eredménytelenség a gazdasági alapkövetelések érvényesítésében, a szervezettség további csökkenése, a belső hasadások több nagy szakszervezetben, politikai síkon pedig a parlamenti harc meddősége, majd a számottevő visszaesés a szociáldemokrata pártra szavazók számában 1926-ban 1922-höz képest – a legális munkásmozgalom válságát jelezték.

A szociáldemokraták 1921–22 fordulóján az aktivitás újrafelvételekor abban bíztak, hogy erőteljes nemzetközi nyomás nehezedik majd Horthyékra demokratikus

[78] PIA 500. f. 1. cs. 89. ő. e. – PIA 867. f. 1–97. Révész Mihály visszaemlékezése. – PIA 651. f. 4. cs. 63. ő. e. – PIA 658. f. 5. cs. 152. ő. e. – PIA 651. f. 4. cs. 438. ő. e.

[79] PIA 672. f. 1927/21. és 31. ő. e.

[80] Szakszervezeti Értesítő 1927. jún.

engedmények érdekében, remélték továbbá, hogy az egységes kormányzópárt elemeire bomlik, előretör a polgári liberális és demokrata ellenzék, így kialakulhat egy olyan konstelláció, amelyben az MSZDP is valamilyen formában részese lehet a politikai hatalomnak. Még a háború előtti politikai kategóriákban gondolkodva az MSZDP túldimenzionálta a parlamenti harc jelentőségét, és erőinek mozgatását is alárendelte a képviselőházbeli politizálás feltételezett érdekeinek. Ezek az elképzelések, illetve módszerek azonban nem váltak be. Ezért 1925–26-tól megkezdődött a taktikai princípiumok felülvizsgálata. Mind nagyobb hangsúlyt kapott az MSZDP tevékenységében a parlamenten kívüli erők és módszerek igénybevétele. A parlamentet a párt ezután inkább tribünnek tekintette, ahonnan szóvá tehette a munkásmozgalmat ért sérelmeket. A fordulat lényegét az jelentette, hogy jóval nagyobb hangsúlyt kapott a tömegmozgalmak szervezése, amihez kedvező talajt teremtett a dolgozó rétegek megnövekedett aktivitása.

A gazdasági válság éveiben a munkásság egyre keservesebb szűkölködése sürgős cselekvést kívánt. 1930. február 9-én az MSZDP és a Szaktanács „Munkát, kenyeret! Magyarország nyomorgó és szenvedő népéhez!" címmel felhívást bocsátott ki. A nyilatkozatot igen élesre hangolták, a bejelentett lépések azonban kevéssé voltak fenyegetőek: tömeges interpellációk a parlamentben, felszólalások a városi, megyei közigazgatási testületek gyűlésein a munkanélküliség esetére szóló biztosítás, azonnali készpénzsegély és munkaalkalmak érdekében.

1930 tavaszán-nyarán kiderült, hogy a kormány és a hatóságok ezeket a felszólításokat sem veszik komolyabban, mint a korábbi hasonló kívánságokat, és nem tesznek semmit a munkanélküliség enyhítéséért. Időközben mind kiterjedtebbé váltak a munkanélküliek mozgalmai, amelyekben az illegális KMP befolyása is érvényesült.

A szociáldemokrata párt és szakszervezeti vezetés számára ütött a döntő elhatározások órája. Peyer szerepe jelentékeny volt, hiszen főként rajta múlott, mozgósítanak-e a szakszervezetek egy nagyszabású utcai demonstrációra. A fenyegetőzéseket a tömegek erejének felhasználásával most már átütő erejű tettre kellett váltani, hogy megmaradjon a hitelük. A kisebb-nagyobb spontán éhségtüntetések, felvonulások azt is kétségtelenné tették, hogy a munkásság mind jelentékenyebb hányada hajlandó a szakszervezeti helyiségek, munkásotthonok, vendéglői különtermek falain kívül a nyílt utcai összecsapás kockázatát is vállalni követeléseiért. Peyer június 5-én egy munkanélküli-gyűlésen bejelentette, hogy több hasonló rendezvényt nem szerveznek, hanem célzott arra, hogy az egész proletariátust harcba szólítják, ha a kormány továbbra is tétlenkedik.

A Szaktanácsban augusztus elején megkezdődtek az előkészületek egy több órás sztrájkkal összekapcsolt utcai tüntetésre Budapesten és vidéken valamennyi szakmában a munkában állók és a munkanélküliek részvételével. A vasöntők szervező bizottságában Spitálszky Károly titkár Peyertől kapott utasítás alapján augusztus 8-án jelentette be, hogy a szakszervezeti választmány 11-én ülést tart, amelyen szeptember elsejére általános akciót határoznak el.

A választmány értekezletén Peyer javasolta, hogy a dolgozó munkások szeptember 1-én hagyják ott a munkahelyüket, és a munkanélküliekkel együtt vonuljanak ki az utcára. „... Itt nincs vesztegetni való idő, valóban ütött a végső órája annak, hogy az éhínségnek prédául odadobott munkanélküliek érdekében végre komoly cselekedetek

történjenek"[81] – mondotta. Az előterjesztést a résztvevők „egyhangúlag, nagy lelkesedéssel" fogadták el.

A szakszervezeti vezetőségek augusztus 12-én a Szaktanács végrehajtóbizottsága titkárságától átiratot kaptak: kezdjék meg az agitációt a demonstrációra, hívják össze a szakmai bizalmi testületeket, tartsanak üzemi értekezleteket, adjanak ki rendkívüli szaklap számot.

A munkásság körében oly kedvező visszhangra talált a kezdeményezés, hogy bármiféle meghátrálás jóvátehetetlen tekintélycsorbulást okozott volna. Pajor Rudolf augusztus 25-én tájékoztatta a budapesti és környéki párttitkárokat: a Szaktanács ragaszkodik ahhoz, hogy a tüntetést minden körülmények között rendezzék meg.[82] Révész Mihály szerint Peyer „... minden fenyegetés ellenére kitartott a tüntető felvonulás gondolata mellett, s ebben Garami Ernő nagyon határozottan támogatta".[83]

A történeti irodalomban makacsul tartja magát az a nézet, hogy a szociáldemokraták „csendes sétát" terveztek.[84] A Szaktanács felszólítása azonban *békés, de korántsem csendes megmozdulásra szólt.* A felhívás kifejezetten tartalmazta, hogy a munkásság „erőteljes megnyilatkozásával emelje fel szavát" a munkaalkalmakért, a munkanélküli segélyért, a 8 órás munkaidőért. A vasas szaklap „Ki az utcára!" c. vezércikke szintén hangsúlyozta: „hangos szóval és félreérthetetlenül" kell kifejezésre juttatni, „hogy az a csúnya játék, amely a kormány nemtörődömségét jelzi, nem folyhat tovább".[85]

A demonstrációban, amelyet elsősorban a kommunisták aktivitása fejlesztett országot-világot megdöbbentő ütközetté a munkások és a karhatalom között, mintegy 150 ezren vettek részt.[86] Peyer az MSZDP évi kongresszusán, amely néhány nappal a tüntetést követően ülésezett, kilátásba helyezte szeptember elseje megismétlését más formában, ha továbbra sem törődnek a munkanélküliekkel.[87]

Szeptember elseje és a további megmozdulások 1930–31-ben hozzájárultak a több mint tíz éve hatalmon lévő Bethlen-kormány bukásához. Károlyi Gyula, az új miniszterelnök a munkássággal szemben kísérletet tett a „korbács és mézeskalács" taktika alkalmazására. A biatorbágyi merénylet ürügyén kihirdették a statáriumot, mintegy védőpajzsként a tömegmozgalmak ellen, és tovább korlátozták a gyülekezési jogot.

Novemberben a kormány az ínség-segély egy részét, 150 ezer pengőt, a szakszervezeteknek utalta ki. Az összeget a Szaktanács végrehajtó bizottsága osztotta el a szakszervezetek között a munkanélküli tagok arányában. (4 héten át összesen 24 284 esetben átlag 6 pengőt juttattak.) Az összeg jelentéktelenségével a Szaktanács vezetői is tisztában voltak. Peyer azonban frontáttörést látott a kormány gesztusában, a szak-

[81] Népszava, 1930. aug. 12.

[82] PIA 654. f. 4. cs. 150. ő. e.

[83] PIA 867. f. r-97. Révész Mihály visszaemlékezése.

[84] L. újabban pl. Magyarország története 1918–19; 1919–1945. Főszerkesztő: Ránki György. Szerkesztők: Hajdú Tibor, Tilkovszky Loránt. Akadémiai Kiadó. Bp. 1976. 616.

[85] Vas- és Fémmunkások Lapja. 1930. aug. 27.

[86] A nap eseményeit rész. l. *Borsányi György:* „Munkát! Kenyeret!" A proletariátus tömegmozgalom Magyarországon a gazdasági válság éveiben (1929–1933) Kossuth Kiadó. Bp. 1971. 110. és köv.

[87] PIA 658. f. 1. cs. 30. ő. e.

szervezetek azon régóta hangoztatott elvi álláspontjának a győzelmét, hogy az állam vállaljon kötelezettséget a munkanélküli segély fizetésére.[88]

A fejlemények azonban nem igazolták a vezető titkár derűlátását. A tőkés érdekképviseletek és a polgári politikusok túlnyomó többsége – beleértve a liberális ellenzéket – szembefordultak Károlyi Gyula lépésével. A hatóságok is kifejezésre juttatták elégedetlenségüket. A miniszterelnök 1932 januárjában közölte a Szaktanács Peyer vezette küldöttségével, hogy a kormány nem ad újabb összeget a szakszervezetek számára. Feleletül a szakszervezeti választmány határozatot hozott: a végrehajtó bizottság folytassa a harcot az állami segélyezés érdekében.

A legális munkásmozgalom azonban 1932–1933-tól már nem csupán egyes részkövetelésekért, hanem a szocialista szakszervezetek létéért vette fel a küzdelmet.

A szakszervezeteknek az 1920-as években is számolniok kellett a „nemzetiesítés" és a segélyegyletté degradálás veszélyeivel. A vezető körök törekvései az osztályharcos munkásmozgalom felszámolására azonban akkor nem kapcsolódtak össze az egész politikai modell gyökeres átalakításának kísérletével, nem jártak együtt széles körű szociálpolitikai reformokkal, nem bontakozott ki álforradalmi konkurrens tömegmozgalom és a nemzetközi életben sem jelentkeztek a szakszervezetellenes lépéseket kifejezetten ösztönző tendenciák. A harmincas években a szakszervezeteket most már mindez összpontosultan fenyegette, sőt egy átmenetileg kedvezőtlen fejlődési irányú társadalmi környezetben.

A munkások létszáma különösen az évtized utolsó harmadában gyors ütemben emelkedett. Az újonnan, főként a faluról toborzódott dolgozók zöme korábban még soha nem találkozott a szocialista mozgalommal, az osztályharccal; gondolkodásukra jobbára az apolitikusság volt a jellemző. A közéletben működő egyik pártpolitikai mozgalom iránt sem érdeklődtek, nem tekintették azokat érdekeik kifejezőjének, sőt, jelentős részük még odáig sem jutott el, hogy szükségesnek ítéljen bármiféle kollektív fellépést. Tudatvilágukat jobbára az ellenforradalmi rendszer iskolázása, tömegkommunikációs apparátusa által sulykolt *nacionalizmus* határozta meg. Az új munkáscsoportok, sőt egyes ágazatokban a régebbi rétegek soraira sem maradt hatástalan a nyilasok álforradalmi, az antiszemitizmust szociális demagógiával elegyítő propagandája sem.

A szocialista gondolkodású szervezett munkások a legtöbb gyárban, üzemben korábban is kisebbséget alkottak. Az őket környező indifferens tömeg hangulatát sokféle árnyalat jellemezte a rokonszenvtől az idegenkedésig, ami általában a távolságtartás legszélsőbb fokát jelentette. A 30-as évek közepétől azonban számolni kellett a szakszervezeteknek a gyárkapun belül is aktív, kifejezetten ellenséges erőkkel. Terjedőben volt a fasiszta propaganda, a gyűlölködés, ami spicliskedésben, feljelentésekben is megnyilvánult.

Peyer és a többi szociáldemokrata vezető több, mint elegendő figyelmeztetést kaptak a baljós politikai és társadalmi környezetváltozásról. Gömbös Gyula, az 1932 októberében hivatalba lépett új miniszterelnök, nem csinált titkot abból, hogy új módszerekkel kíván kormányozni. Akik ismerték a kormányfő politikai múltját, nézeteit, azok számára nem volt kétséges, hogy célja a totális fasiszta diktatúra kiépítése Magyar-

[88] Népszava, 1931. dec. 25.

országon. Némi meglepetést a közélet köreiben csak az okozott, hogy Gömbös kormányfői bemutatkozó megnyilatkozásaiban több kérdésben korábbi kijelentéseihez képest mérsékeltebb álláspontot vallott. Nem így járt el azonban az osztályharcos munkásmozgalomról szólva – a szocialista szervezetek teljes felszámolását helyezte kilátásba, meghirdette kiiktatásukat az ország életéből. Persze, más dolog egy új politikai-kormányzati modell alapvetését vázolni és ismét más kérdés az általános célokat, a „nemzeti munkaterv"-ben foglalt pontokat intézkedésekbe: törvényekbe és rendeletekbe átültetni. A belső erőviszonyok alapján kétségtelennek tűnt, hogy ehhez Gömbösnek is időre, talán évekre lesz szüksége. A lélektani háború azonban már 1932–33-ban is javában zajlott.

Peyer – az MSZDP és a szakszervezetek tagságának a hangulatát kifejezve – számos éles hangú nyilatkozatban jelentette ki, hogy a szociáldemokraták visszautasítják Gömbös fenyegetőzéseit, ragaszkodnak létezési és működési jogukhoz, megvédik szervezeteiket és intézményeiket.

A Szaktanács 1932. október 29-én mintegy ezer szakszervezeti vezetőt hívott össze értekezletre, amelynek egyetlen napirendi pontja a Gömbös-kormány hatalomra jutásával bekövetkezett új helyzet volt. Az aktíva ülés egyértelműen állást foglalt a szervezett munkásság nevében: nem fogadnak el semmiféle korporációt, és teljes erővel védekeznek a fasizálási kísérletek ellen.[89]

Peyer az MSZDP 1933-as kongresszusán harcias nyilatkozatot tett: „... Ha az olasz fasizmus mintájára megvalósítandó érdekképviseleti rendszert akar valaki nálunk behozni, a munkássággal fogja szembetalálni magát ..., mely az utolsó csepp véréig ellen fog állni."[90] A Szaktanács vezetője 1934-ben Gömbössel folytatott tárgyalásai során ismételten elutasította a „nemzeti" alapra helyezkedést és a szociáldemokrata elvek feladását.[91] Az eszmecsere egyébként megfelelt Peyer több ízben hangoztatott taktikai elvének: „politikus vagyok, ezért mindenkivel tárgyalok".

Peyer úgy vélte, az alkudozás csak akkor járhat eredménnyel, ha zárt körben zajlik, legfeljebb néhány beavatott tudomásával. Nem tartott kívánatosnak a megbeszélések folyamán erőteljesebb mozgalmi aktivitást, amely esetleg 1930. szeptember 1-hez hasonlóan a szociáldemokrata párti és szakszervezeti vezetők számára ellenőrizhetetlenné válik, mert félt attól, hogy a felszabadított erőket nem tudják uralni. Így a munkásmozgalom olyan veszélyt jelenthet a polgári rend számára, amely a kényszerrendszabályokat, a fasizálást követelők táborát erősíti a politikai és a kormányzati hatalom szintjén

Holott Gömbös miniszterelnöksége első éveiben úgy tűnt, az államvezetést gyakorló csoport felbomlóban van, s a megoszlás kedvező lehetőséget nyújt a szociáldemokrata politikusok számára az ellentétek kihasználására – mint 1921 decemberében –, hacsak a fenyegetettség érzete nem szilárdítja meg a vezető rétegek egységét.

Peyer 1933–34-ben minden korábbi esélynél kedvezőbb lehetőséget látott a manőverekre. Hiszen ezúttal nem csupán a viszonylag erőtlen polgári ellenzékre számíthattak a kormányzat ellen, most a guvernamentális táboron belül is, így remélték, szövetségesre lelnek. Ha talán nem szoros fegyverbarátokra, de legalább olyan partne-

[89] PIA 651. f. 2. cs. 1932.

[90] PIA 651. f. 2. cs. 1933–4–2118. ő. e.

[91] *Pintér István:* A Szociáldemokrata Párt története 1933–1944. Kossuth Kiadó 1981. 31.

rekre, akik eléggé hatalmasok ahhoz, hogy meghiúsítsák Gömbös tervbe vett „reformjait". Bethlen nem egy jelentéktelen bukott miniszterelnök volt, hanem változatlanul a kormánypárt zömének a vezetője, a kormányzó tanácsadója. Peyer és a szociáldemokrata pártvezetés többi tagja tisztában volt azzal, hogy a konzervatív tényezők nem az ő érdekükben szállnak szembe Gömbössel, de bíztak abban, hogy a Bethlen-csoportnak sikerül megtorpedóznia a totális fasiszta elképzelések hajóját, és azzal együtt elsüllyednek a szakszervezetek helyére tervezett korporációk is.

A Gömbös-kormány ún. érdekképviseleti reformtervezete 1935 elején készült el, s ez időben szivárogtak ki az első értesülések a „munkaalkotmányra" vonatkozó elképzelésekről.[92]

Peyer, amikor február 18-án szűkkörű megbeszélésen ismertette a törvényjavaslatot a szakszervezetek vezetőivel, a „párbeszéd" lehetőségéről szólt. Sőt, szigorúan megtiltotta, hogy a résztvevők tájékoztassák a tagságot a Gömbös-féle tervezet részleteiről, hiszen, úgymond „a jobb és a baloldal agitációs anyagot kapna, hisz eddig is állandóan üti a baloldal az SZDP-t".[93]

Peyer és társai nem hagyhatták figyelmen kívül a kommunisták vezette Egyesült Szakszervezeti Ellenzék befolyását. Az ESzE szervezésében zajló kampány a szakszervezetek védelmében a munkásság mind szélesebb rétegeiben talált rokonszenvre. Ez bizonyította a proletariátus számottevő csoportjainak hajlandóságát az ellentámadásban való részvételre. Rádöbbentette továbbá a szakszervezetek és az MSZDP irányító csoportját, hogy kockán forog tömegbefolyása és népszerűsége. Az ellenzék működésének egyik legfontosabb momentuma éppen az volt, hogy az ESzE puszta léte is érvényesítette a konkurrencia-sokk ösztönző hatását a szociáldemokratákra.

A gyűléseken, pártnapokon, szakszervezeti értekezleteken elmondott szenvedélyes nyilatkozatokra szorítkozó ellenállást, a nem fasiszta társadalmi-politikai tényezőkkel való együttműködést és a kormánnyal való alkudozást ötvöző taktika 1935 tavaszától egyre kevésbé felelt meg a belpolitikai fejleményeknek és a munkásmozgalomban kibontakozó új jelenségeknek. A Bethlen vezette konzervatív ellenzék a képviselőház feloszlatásával, valamint az új választásokkal összefüggő csatározások során átmenetileg kiszorult a kormányzati hatalomból, reá egyelőre nem lehetett számítani. Kétségtelen ténynek tűnt, hogy Horthy teljes politikai felhatalmazást adott Gömbösnek a „nemzeti munkaterv" megvalósítására.

Gömbös már a korteskedési hadjárat során szegedi beszédében a leghatározottabb formában, s nem általános frázisokban; a közeljövőben, s nem távlati ígéretként helyezte kilátásba az érdekképviseleti rendszer bevezetését.[94] A választásokat követő első minisztertanácson elfogadott négyéves munkaterv szerint a korporációk kiépítése 1936 tavaszán kerül napirendre, és néhány szociálpolitikai intézkedés előzi meg, hogy a magyar munkásosztályt hangulatilag előkészítse a betagolódásra a „nemzeti egységbe", és erősítse a fogékonyságát a hazafiság eszméje iránt.[95] A kormány tagjainak 1935 őszi megnyilat-

[92] *Sipos Péter:* Harc a szakszervezetekért a harmincas évek második felében. Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéből. Szerk. Kabos Ernő. Táncsics Kiadó. Bp. 1969.

[93] PIA 500. f. 2. cs. 576. ő. e.

[94] Népszava, 1935. márc. 19.

[95] OL Minisztertanácsi jegyzőkönyv 1935. ápr. 15.

kozásaiban szintén állandóan visszatért a „magyar munkásság nemzeti célú megszervezésének" programja. Az iparügyi miniszter kilátásba helyezte a fasiszta Dopolavoro szabadidő-szervezet átvételét.[96]

A közvetlenül fenyegető veszély arra késztette Peyert is, hogy aktívabb, határozottabb politikát szorgalmazzon és alkalmazzon. A cselekvéshez kedvező környezetet teremtett a gazdasági élet megélénkülése az évtized közepétől. Terjedt a sztrájkmozgalom: a munkabeszüntetések száma 1931-hez képest háromszorosra, a résztvevőké hétszeresre, több mint 14 ezer főre emelkedett. Peyer az 1935 szeptemberi rendkívüli szakszervezeti kongresszuson meghirdette a cselekvő ellenállást, és kiadta a szakszervezetek megerősítésének jelszavát. Az ő javaslatára elfogadott határozat tiltakozott az időközben nyilvánosságra jutott érdekképviseleti törvényjavaslat ellen, követelte a szakszervezetek működését korlátozó rendeletek visszavonását, kimondotta, hogy a munkásság érdekeinek védelmére egyedül a munkásság által alakított és autonóm hatáskörben vezetett egyesületek jogosultak.

A Szaktanács titkára állás foglalt az MSZDP és a szakszervezetek kapcsolatainak fenntartása, a gazdasági mozgalom szociáldemokrata politikai tartalmának megőrzése mellett: „Az is sokszor hangoztatják ellenfeleink, hogy a szakszervezetek politizálnak és hogy a szociáldemokrata párt szervezetei. Erre csak azt mondjuk, hogy az összes gazdasági egyesületek politizálnak. Amikor az OMGE a búzaárak fölemeléséért harcol, vagy valamely kartell vámvédelmet kér, ez is politika. A szakszervezetek nem kérdezik a fölvételnél a tagok politikai meggyőződését, mert nagyon jól tudják, hogy a mindennapi küzdelem úgyis a szociáldemokrata párt szervezeteibe vezeti őket. Hogy a szervezett munkások csaknem kivétel nélkül mind szociáldemokraták, az csak azt bizonyítja, hogy egyedül a szociáldemokrata párt küzd azokért a célokért, amelyeket a szervezett munkások helyeseknek ismertek fel."[97]

A legális munkásmozgalom ellentámadásának csúcspontja 1936 tavaszán a „Szakszervezeti Hónap", amelyet Peyer irányításával a Szaktanács szervezett. Április 27.–május 22. között összpontosított kampány keretében minden szakma nyilvános gyűléseket, bizalmi értekezleteket, tagavató és jubileumi ünnepélyeket, kultúresteket, ifjúsági és nőgyűléseket stb. rendezett, nagy számban terjesztettek agitációs röpiratokat, szaklap-különszámokat. Növekedett a sztrájkok és más bérmozgalmak száma. „Olyan kis községekben és falvakban is vannak bérharcok, . . . ahol a múltban azt sem tudták, hogy ilyesmi létezik"[98] – állapította meg a politikai rendőrség. 1936 – a munkásmozgalom fellendülésének az éve volt. Nem fémjelezték ugyan olyan kirobbanó összeütközések, mint 1930. szeptember 1., de ebben az esztendőben a magyar proletariátus érthető választ adott a szocialista szakszervezeteket veszélyeztető tervekre.

A szociáldemokrata vezetőknek számolniok kellett azzal a kihívással is, amelyet a Gömbös „szociális reformprogramja" jelentett. Az ígéretek bárha csak részleges megvalósítása a kormány mellé állíthatta azokat a munkásrétegeket, amelyekben a politikai osztálytudat kevéssé vagy egyáltalán nem fejlődött ki, s identitásukat a szakszerveze-

[96] Új Magyarság 1935. okt. 29.
[97] Szakszervezeti Értesítő 1935. okt.
[98] PIA 651. f. 4/353. ő. e.

tekkel, s általában az osztályharcos mozgalommal szűk értelemben felfogott anyagi érdekeik szabályozták.

A minimális munkabérek megállapítása, a munkaidő rendezése, a családi pótlék és a fizetett szabadság bevezetése – mind a munkásmozgalom régi követelései. Ezeket a kormányzat most kisajátította abból a célból, hogy bizonyítsa: nincs szükség osztályharcra, fölöslegesek a szakszervezetek, hiszen az állam a „védelmében veszi" a nincstelen dolgozó rétegeket, intézményesen „gondoskodik róluk".

A szociális törvényhozás demagóg jellegének, a totális fasiszta irányzattal összefüggő indítékainak leleplezése nem volt egyszerű dolog. Az intézkedések lassú ütemben, számos eleve beépített korlátozással, a munkáltatók szabotálási törekvései közepette valósultak meg, a munkásság mégis az életszínvonalat növelő, az életminőséget javító gesztusoknak tekintette azokat. A kizárólag elutasításra szorítkozó válasz nem talált volna sem megértésre, sem támogatásra. A szakszervezeti mozgalom csak árnyalt lépésekkel ellensúlyozhatta a kormány „munkásfogó" igyekezetét. Peyer felismerte, ha már a szakszervezeteknek nem volt erejük a szociálpolitikai reformok kiharcolására, legfeljebb közvetve éreztették a hatásukat, akkor azt kell elérni, hogy a szakmozgalom a végrehajtásban bizonyítsa, az intézkedések megvalósulásának üteme és terjedelme a szakszervezetek erőfeszítéseitől függ. Hiszen kerettörvényekről volt szó, amelyek tényleges tartalma a gyakorlatban alakult ki. „A munkásság a jövőben is csak a maga szervezettségére támaszkodhatik a bérkérdések rendezésénél, és legfeljebb mint kisegítő eszközt veheti igénybe a kormánynak a minimális munkabérek ügyében kiadott rendelkezéseit" – írta Peyer 1937 elején.[99]

Peyer joggal számított arra is, hogy a hatóságoktól nem várhatók következetes, erőskezű szankciók az ellenszegülő munkáltatókkal szemben. A szakszervezetek tehát oly módon őrizhetik meg a módosult körülmények között funkciójukat a gazdasági érdekvédelemben, hogy kierőszakolják a jogszabályok betartását, állandó bővítését. Az 1937 szeptemberi rendkívüli szakszervezeti kongresszuson a végrehajtó bizottság vezető titkárának indítványára elfogadott határozati javaslat megállapította:

„1. hogy minden szociálpolitikai törvénynek vagy rendeletnek csak akkor van értéke, ha annak rendelkezései a gyakorlatban végrehajtatnak. A gyakorlati végrehajtásnak legfontosabb tényezői maguk az érdekeltek és a szabad szakszervezetek.

Miután az egyesülési szabadság mai korlátozottsága nem nyújt lehetőséget arra, hogy a szakmai szervezetek a fennálló szociálpolitikai törvények és rendeletek ellenőrzését kellő eréllyel és az ország minden területén végezhessék, követeljük a teljes egyesülési és szervezkedési szabadságot."[100]

A reformok megvalósulása és a szakszervezetek ereje között fennálló összefüggés hangsúlyozása politikai rutinról és taktikai csiszoltságról tanúskodott. Ez olyan ütközet volt, amelyben Peyer és vezető társai nem szenvedhettek vereséget. A kormányt ugyanis manipulálási céljai legalább részben ígéretei megvalósítására késztették. Így kedvező lehetőség kínálkozott arra, hogy a szociáldemokraták egyeztető tárgyalásokkal, kompromisszumokkal mindenképpen sikereket érjenek el. Másfelől pedig a napirenden levő bér-,

[99] Szakszervezeti Értesítő 1937. febr.
[100] Uo. 1937. okt. 3.

munkaidő stb. kérdések, nem lévén elsődlegesen politikai jellegűek, nem foglalták magukban súlyos összeütközés kockázatát.

A szűkebb szakmozgalmi érdekeken túl Peyer a kül- és belpolitika alapvető kérdéseiben is képviselte az MSZDP vezetőségének az álláspontját, amelynek a kialakításában is jelentékeny szerepe volt. A szociáldemokraták az 1930-as évek második felében különös aggodalommal figyelték a hatalmi eltolódást a tengelyen belül Hitler javára, s ezzel párhuzamosan a magyar kormány erősbödő német orientációját. Az MSZDP szószólói minden testületben, fórumon tiltakoztak a Berlinnel szemben vállalt újabb és újabb kötelezettségek ellen. Peyer a külügyi tárca 1935-ös költségvetésének vitájában követelte, hogy a magyar kormány ne csatlakozzék olyan irányzathoz, „amely Európában újabb háborús veszedelmet idéz fel".[101] Még olyan epizódot is szóvá tett, hogy az egyik Budapestre látogató Hitler Jugend-csoportot a Horst Wessel indulóval fogadta – a BSZKRT rezesbandája. Vagyis, amint jogosan felháborodva mondotta a törvényhatósági bizottság ülésén, egy közpénzekből fenntartott zenekar felekezet elleni uszítást tartalmazó, tehát törvénybe ütköző számot adott elő.[102]

Peyer ádáz harcot folytatott a nyilasok ellen. A képviselőházban ő leplezte le adatok alapján, hogy a szélsőjobboldali sajtót, így a Milotay–Rajniss-féle Új Magyarságot részben a németek finanszírozzák. 1938 áprilisában nagyszabású aktívaértekezleten bejelentette, minthogy a kormány nem lép fel a zöldingesek kilengései, terrorcselekményei ellen, ezért a szociáldemokrata párt minden rendelkezésére álló eszközzel felveszi a harcot a nyilasokkal szemben.[103] Nemegyszer fenyegette őket megtorlással a végső leszámolás idején. „Csak legyen elég kötél erre a célra! Csak vigyázzon a nyakára!"[104] – kiáltotta oda nekik egy ízben a parlamentben.

Peyer a fasizálódási folyamat szerves részeként ítélte el a növekvő és mindinkább az állami politika szintjére emelt antiszemitizmust. Az ún. első „zsidótörvény" képviselőházi vitájában rámutatott arra, hogy pótlékról van szó a meg nem oldott társadalmi kérdések helyett, ami nem javítja a munkások és parasztok sorsát. A „zsidótörvénnyel" Peyer szembeállított egy mérsékelt, de előrelépést jelentő reformprogramot, amelynek főbb pontjai: az 1000 holdon felüli birtokok kisajátítása és felosztása; hitelnyújtás felszerelésre a törpebirtokosok és a földnélküliek számára; a vezető beosztású alkalmazottak fizetésének maximálása; a hadianyag- és villamosenergiaipar, a szénbányászat, valamint a biztosítás államosítása.[105]

Peyer számára ez időben tekintélyt és bizonyos nimbuszt eredményeztek erőteljes megnyilatkozásai és aktív tevékenysége a fasizálódás és a német orientáció elleni küzdelemben. Jellemző egy olyan hír elterjedése róla, hogy „Léon Blum franciaországi receptje után Magyarországon is megvalósítja a népfrontot"[106] Erről azonban szó sem volt. Igaz, a francia népfront győzelmét Peyer egy írásában olyan eseményként köszöntötte, amely

[101] Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. II. k. 99. 1935. máj. 28. – Az MSZDP külpolitikájára Pintér i. m. 82.

[102] FL IV. 1408. 8. k. 114. 1933. aug. 21.

[103] PIA 651. f. 6. cs. 1938. II. 1938. ápr. 29.

[104] Az 1939. évi június hó 10-én hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VIII. k. 863. 1940. nov. 26.

[105] KN 1935. XVIII. k. 339. 1938. máj. 6.

[106] PIA 651. 6. cs. 1. 1936. II. 1936. máj. 22.

felszabadította a francia dolgozókat. A tanulságokat a magyar proletariátus számára viszont csak abban látta, hogy tömörüljön a szociáldemokrata pártba és a szakszervezetekbe.[107] Előfordul, hogy egy cikk szerzőjének az álláspontja abból derül ki, miről nem ír . . . Peyer teljes hallgatása a francia népfront üdvözlésekor a kommunisták szerepéről és a munkásegységről arra vallott, hogy ezekben a kérdésekben görcsösen ragaszkodott korábbi elfogult álláspontjához.

Peyer a németországi munkásmozgalom tragédiájáért elsősorban a kommunistákat okolta. Hasonló magyarországi fejlemények elkerülésének örvén mint a Szaktanács végrehajtó bizottságának vezetője, még 1934—35-ben is utasításokat adott ki „tisztogató", „rostáló" akciókra. E lépéseihez kapóra jött 1934 novemberében a nemesfémes szakszervezet feloszlatása, amelyért a kommunistákat és az egységfront-politikát tette felelőssé. Peyer állandóan hadilábon állt a MÉMOSZ festő és kőműves szakosztályaival, amelyekben különösen erős volt a kommunisták befolyása.

Peyer azonban a kommunistákhoz való viszony tekintetében is hajlamos volt arra, hogy időnként pragmatikus szempontoknak engedjen. Az 1930-as évek utolsó harmadában, a fasiszta offenzíva kibontakozásakor, eltűrte egy „hallgatólagos egységfront" létrejöttét.[108] Már nem űzték ki a kommunistákat és az ellenzékieket a szakszervezetekből, sőt tisztségeket is elnyerhettek, jobbára az alsó- és középszintű mozgalmi szervekben, testületekben. Peyer toleranciája azonban csak odáig terjedt — egy közeli munkatársa szavaival —, „hogy behunyja a szemét a neki nem tetsző barátkozás tényei előtt".[109] Együttműködésre, közös lépésekre sem ekkor, sem később nem volt hajlandó. Holott 1938-tól főként a megváltozott nemzetközi körülmények miatt a fasiszta veszély roppant fenyegetővé vált. Németország az Anschluss után Magyarország közvetlen szomszédja lett. Végső szakaszába érkezett a versailles-i békerendszer szétesése. A nyugat-európai polgári demokratikus országok a megbékéltetési politika jegyében „leírták" a délkelet-európai kis államokat, amelyeket a német érdekszférába tartozónak tekintettek. Ezért Hitler agresszív lépései e térségben nem találtak ellenállásra.

Magyarországon még a dolgozó osztályok, rétegek túlnyomó többsége is úgy látta, elérkezett az ideje Trianon felszámolásának, a nemzeti sérelmek jóvátételének. A területi revízió igenlése elől a legális politikai életben egyetlen politikai erő, így az MSZDP sem térhetett ki.[110] A hivatalos köröktől és a szélsőjobboldali ellenzéktől e kérdésben a szociáldemokrata vezetők oly módon határolták el magukat, hogy hirdették: a területeket nem kell „megfizetni" a fasiszta országoknak bel- és külpolitikai engedményekkel.

Peyer az MSZDP 1939-es kongresszusán kifejtette, hogy „nem jár senkinek sem köszönet", és helytelenítette a csatlakozást az antikomintern paktumhoz. Tiltakozott az ellen, hogy az ún. „népi elv" jegyében a kormány kiváltságokat adjon a Volksbund irányította magyarországi német népcsoportnak. Kifogásolta a német gazdasági érdekek érvényesülését. Célzott arra is Peyer, hogy a fasizmus előretörése — nem feltartóztathatatlan folyamat. „Mert egyáltalán nem olyan biztos — mondotta —, hogy azok az

[107] Szakszervezeti Értesítő 1936. 1. sz. 1. — Az MSZDP vezetőségének felfogásáról a magyar népfront kérdésében l. *Pintér István* i. m. 100. és köv.

[108] *Sipos:* Harc a szakszervezetekért . . .

[109] PIA 867. f. sz—76. Szakasits Antal visszaemlékezése.

[110] Vö. *Pintér* i. m. 163.

irányzatok maradnak felül, amelyek most odafent olyan nagy kegyben állanak. Nem akarok jóslásokba bocsátkozni, de a jelek azt mutatják, és a történelem nemegyszer megmutatta már, hogy a fák nem nőnek az égig."[111] Hangsúlyozta a nemzeti függetlenség eszméjét, amelyet minden tekintetben érvényesítendőnek hirdetett.

A kongresszus Peyer javaslatára „Szociáldemokrata Párt"-ra módosította a párt nevét, elhagyva abból a Szocialista Munkásinternacionáléhoz tartozásra utaló „Magyarországi" jelzőt. Ez a határozat jellegzetes kísérlet volt arra, hogy megcáfolják azt a rágalmat, mely szerint a szociáldemokrata párt nem önálló tényező, hanem „idegen erők" eszköze, sőt ügynöke, amely egy külföldi központ alárendeltségében működik.

Peyer rendszerint előnyben részesítette az ügyeskedő megoldásokat az elvi kérdések tisztázásával szemben, ez politikai stílusának lényegi vonása volt. Úgy vélte, a névváltoztatás kifejezheti, hogy nem egy nemzetközi szervezet hazai részlegéről, hanem olyan önálló magyar szervezetről van szó, amely az osztályharc és a nemzetköziség alapján áll. Ezért azt a javaslatot elvetette, hogy iktassák be a névbe a „Magyar" jelzőt. A gesztus az SZMI szempontjából nem volt sérelmes, hiszen az Internacionálé ténylegesen már felbomlott. Nem helyettesítette azonban a gyakorlatias megoldás a világos állásfoglalást a munkásosztály és a nemzet viszonyának kérdésében.

Az eszmei megnyilatkozás szükségszerűségét pedig bizonyítja, hogy ez időben a párton belül lépett fel egy olyan csoport, amely nemzeti alapra kívánta volna átállítani a szociáldemokrata mozgalmat, megfosztva osztályharcos és internacionalista jellegétől, marxista vonásaitól.[112] Peyernek ügyes manőverezéssel, a párttagság túlnyomó többségének rokonszenvére építve, sikerült elszigetelnie a nacionalista frakciót, és nagy szerepe volt abban, hogy a kísérlet kudarcot vallott.

Peyer befolyása ekkor érte el a csúcspontját a legális munkásmozgalomban. Nagyformátumú vetélytársa sem a pártban, sem a Szaktanácsban nem volt. A mértékadó személyiségek sorában Mónus Illés és Buchinger Manó zsidók lévén, mindinkább háttérbe szorultak, miközben egymással is vetélkedtek az ideológiai „szürke eminenciás" szerepköréért. Kabók Lajost igazán csak a vasas szakszervezettel összefüggő ügyek érdekelték. Szakasits Árpád még csak most érkezett az indulóvonalra az első helyért folytatandó versengésben. A Marosán-generáció tagjai pedig fiatalságuk okán és hatalom híján legfeljebb szóhoz juthattak, de meghallgatásra nem találtak. Peyer azonban nem tudott élni kedvező pozíciójával, hogy a szociáldemokrácia számára olyan karizmatikus vezetővé váljék, akinek munkássága nemcsak a mozgalom jelene, hanem jövője, egész további sorsa szempontjából döntő fontosságú, aki nélkülözhetetlen és pótolhatatlan. Ő csak legfeljebb egy-egy pillanat feladataihoz nőtt fel a napról napra élés mestereként, aki nem tudott távlatokban gondolkodni. Ezért nem volt alkalmas arra, hogy messzetekintő programot dolgozzon ki, vagy legalább ösztönzést, iránymutatást adjon egy mozgósító erejű cselekvési terv kimunkálásához.

A totális fasizmussal Peyer azt állította szembe, ami ellen korábban maga is harcot hirdetett — a bethleni időkben kialakított ellenforradalmi rendszert, amelyet most úgy interpretált, mint az alkotmányosság és a legalitás biztosítékát. Ez a magatartás viszont

[111] Népszava, 1939. jan. 31.

[112] Vö. *Pintér István:* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikája a második világháború előestéjén. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979.

akarva-akaratlan hozzákapcsolta őt az uralkodó osztályok konzervatív erőihez, és kompromittálta a nevét, éppen tekintélye legnagyobb órájában.

Nem pótolhatta az elmaradt elvi iránymutatást a Szaktanács 1940 januári nyilatkozata a „bel- és külpolitikai kérdésekről". Sőt, a manifesztáció a szervezett munkásság soraiban zavart keltett, a kormánynak viszont nem volt elegendő.[113] Az állásfoglalás szerint a szervezett munkásság és a nemzet céljai egymással összhangban állanak a függetlenség és a szabadság biztosítása jegyében.[114] A társadalmi feladatot a szöveg fellengzős retorikája, úgy véljük tudatosan, homályban hagyta. A „munka igazságos társadalma" és a „munka értelmes megszervezése" kitételeken mindenki azt érthetett, amit akart... Az osztályellentétekre csupán egyetlen mozzanat utalt. A nyilatkozat kiemelte, hogy a munkásság nem kíván osztályuralmat. Ennek a hangsúlyozása azonban sem szerencsés, sem aktuális. Noha az adott korszeletben nem lett volna indokolt és időszerű a proletárhatalom megteremtését célkitűzésként megjelölni (ezt a munkásmozgalom forradalmi szárnya sem tette), a deklarációban adott megfogalmazás az osztályharcról való lemondásként volt értelmezhető.

Amikor a Szaktanács nyilatkozata megjelent, a világ már háborúban állott. Az 1939. szeptember 2-án kibocsátott kivételes rendelkezések, valamint egyéb, a háborús helyzetből eredő körülmények a Szaktanács és a kötelékében tartozó szövetségek, szakegyletek munkáját komoly mértékben megnehezítették. A Teleki-kormány megtiltotta fiókegyesületek alakítását; rendezvények, összejövetelek, gyűlések csak rendőrhatósági engedéllyel voltak tarthatók. Az 1939. II. tc., az ún. honvédelmi törvény alapján a katonai szervek igénybe vehették a munkásszervezetek helyiségeit is – s e jogukkal különös előszeretettel éltek. A gyárak jelentős részét hadiüzemmé nyilvánították. Ily módon a gazdasági küzdelem hagyományos módozatai szinte lehetetlenné váltak, a katonai parancsnokok az érdekképviselet egyéb formáit, különösen a bizalmiak tevékenységét lépten-nyomon akadályozták.

A Szaktanács a súlyosbodó viszonyok között is számíthatott a szakszervezetek törzsgárdájára, amelynek létszáma még 1942 májusában is meghaladta a 70 ezer főt.

Peyer és a többi szociáldemokrata vezető építhetett arra is, hogy nem kerül sor újabb kísérletre a korporációk bevezetésére. Egy ilyen lépés ugyanis egyértelmű lett volna a legális munkásmozgalom felszámolásával. Ezt viszont a magyar politikai élet fasizálódásaként, „gleichschaltolása"-ként értelmezhették volna az angolszász hatalmak, amelyek felé a vezető körök befolyásos csoportjai igyekeztek az ország függetlenségét, a kormányzatnak legalább a belső cselekvési szabadságát bizonyítani mind a „fegyveres semlegesség", mind a „hintapolitika" időszakában. Belpolitikai tekintetben pedig érvényesült azoknak a konzervatív csoportoknak a befolyása, amelyek a rendszer adott konstrukciójának a megőrzését kívánták, s ehhez a struktúrához hozzátartozott a reformista munkásmozgalom léte is. A gazdasági megfontolások szintén a szakszervezetek fenntartása mellett szóltak. Hiszen a betiltás, felszámolás a haditermelést veszélyeztető megrázkódtatást okozhatott volna.

[113] Vö. *Pintér István:* A Szakszervezeti Tanács 1940. januári nyilatkozatához. A Politikai Főiskola Közleményei. 1979. 1. sz. 82. és köv.

[114] Népszava, 1940. jan. 24.

Peyer tudatában volt a legalitás biztosítékainak, s arra törekedett, hogy semmit ne tegyen, ami ezek érvényét gyengíthetné, vagy éppen hatályon kívül helyezhetné. A nyilvános működési lehetőség megőrzése kétségkívül nemcsak a Szaktanács, nemcsak az egyes szakszervezetek, hanem a magyar munkásmozgalom egyetemes érdeke volt. Viszont Peyer és társai túlzottan derűlátó helyzetmegítélése fejeződött ki abban, hogy nem készültek fel a viszonyok olyan fordulatára, amely szükségessé teheti a munka folytatását illegális viszonyok között.

Peyer úgy vélte, a munkásmozgalomnak nincsen ereje ahhoz, hogy meghatározó erővel szóljon bele a külpolitikába. Ezt nem is tartotta különösen fontosnak, mert meg volt győződve arról, hogy az ország sorsát, jövendő határait és belső rendjét a háború kimenetele dönti el. Tehát értelmetlennek ítélt minden kockázatot, ami azzal járhatott volna, hogy felmorzsolódik a szociáldemokrácia ereje, amire nagy szüksége lehet a fasizmus vereségét követő átrendeződésben. Ezért ellenezte a szakszervezetek részvételét a kommunisták által kezdeményezett mozgalmakban, akciókban, így az 1942. március 15-i tüntetésben.[115] Peyernek vezető szerepe volt abban a kampányban, amely a kommunistákkal való együttműködést szorgalmazó Szakasits Árpád főtitkár leváltását okozta.

Peyer a legális munkásmozgalom tevékenységét 1941–42-ben a belső szervezésre és a munkásság gazdasági érdekeinek képviseletére kívánta korlátozni. Az ipar lényegében állami irányítás alá került, a bérezésben, a munkaidő megállapításában és más kérdésekben a döntő szó a kormányhatóságokat, különösen a miniszterelnökséget és az iparügyi minisztériumot illette. Ebben a helyzetben az egyes szövetségi központok önálló fellépésének – a vasasok kivételével – kevés súlya lett volna. A Szaktanácsot mint az összmozgalom képviseletét azonban az állami szervek nem negligálhatták, és kénytelenkelletlen partnernek tekintették. Peyer tehát legalább a meghallgatás reményében kezdeményezhetett akciókat az életkörülmények javítása érdekében.[116] A Szaktanács végrehajtó bizottsága állandóan napirenden tartotta az ún. drágasági pótlék általános emelését mint a reálbércsökkenés megelőzésének az eszközét. Ez a háború időszakában a bérmozgalom alapvető célja, míg módszere a pótlék emelését követelő beadványok rendszeres eljuttatása volt az iparügyi minisztériumnak, a munkáltatói érdekképviseleteknek és a gyárak igazgatóságainak. Peyer arra törekedett, hogy a béremeléseket általánosan, minden szakmára és ágazatra kiterjedően, maradéktalanul megvalósítsák. A Szaktanács titkársága az egyes szakmai szervezetektől érkezett értesülések alapján folyamatosan ellenőrizte az intézkedések keresztülvitelét.

A szakszervezetek fontos feladatuknak tekintették a szerzett jogok megvédését. A kormányzat 1941 végén a munkaközvetítés államosításával a mozgalom működésének egyik legfontosabb területét akarta kisajátítani. A végrehajtó bizottság 1942. január 26-án összbizalmi ülést rendezett. A harcias hangulatú tanácskozáson elfogadott határozati javaslatot Kabók és Peyer terjesztették fel a belügyminiszternek. Az állásfoglalásban tiltakoztak a munkaközvetítés államosítása ellen, s a törvénytervezetet tárgyalási alapul sem fogadták el. Szóvá tették azt is, hogy még nincs végrehajtva a minimális munkabérek megállapítására vonatkozó rendelet, és nem szabályozták a kollektív szerződések jogi érvényét sem.[117]

[115] *Pintér:* A Szociáldemokrata Párt története ... 305-306.
[116] Népszava, 1942. jún. 4.
[117] PIA 651. f. 3. cs. 1942. sz. n. 1.

Az 1942 márciusában rendezett szakszervezeti kongresszus még szélesebb alapon fogalmazta meg a munkásság gazdasági követeléseit. Peyer indítványára a határozati javaslat közvetlen minimális kívánságként jelölte meg az élelmiszer, cipő- és ruhaellátás megszervezését, a testi- és nehéztesti munkás pótjegy kiadását minden szakmában, az adómentes létminimum emelését és a panaszbizottságok létrehozását. A távlati célok között szerepelt a munkanélküliek állami segélyezése, a kollektív szerződések érvényének törvénybeiktatása, az üzemi alkotmány bevezetése.[118]

A Szaktanács ismételten fellépett a szakszervezetek elemi működési lehetőségeinek a biztosítása érdekében. A végrehajtó bizottság nevében Peyer 1941 augusztusában és még több alkalommal tiltakozott a gyűléstilalom ellen, továbbá szóvá tette a polgári és katonai szervek túlkapásait a munkásegyesületek helyiségeinek igénybevételénél. E téren azonban nem sikerült számottevő engedményeket kicsikarni.[119] Az 1942-es kongresszus mérsékelt követeléseket formulázott meg: az egyesülési és gyülekezési szabadság érvényesítését a korlátozott keretek között, valamint a gazdasági gondok megvitatásának jogát a sajtóban, amennyiben azok nem érintik a hadi és a külpolitikai érdekeket.

Nem volt kétséges sem Peyer, sem a többi szociáldemokrata tisztségviselő számára, hogy a háború a tengely vereségével végződik. Ezért elutasították, hogy Magyarország fegyveres szövetségre lépjen Hitlerrel. 1941. április elején Peyer–Rassay és Bethlen megnyilatkozásaival összhangban – tiltakozott a Jugoszláviát fenyegető német agresszióban való részvétel ellen. 1941 júniusában pedig úgy vélekedett, „ha Churchill számára jó Sztálin szövetségesként, akkor nekünk igazán nem lehet kifogásunk".[120] Peyer álláspontját a külés belpolitika kérdéseiben az jellemezte, hogy a szociáldemokrata párt magatartásához igazodva támogatta a kormányzat olyan lépéseit, amelyek a tengelytől való függőség lazítására, illetve a háborúból való „kiugrásra" irányultak.

Peyer a képviselőház külügyi bizottságában követelte, hogy az újvidéki vérengzés értelmi szerzőit vonják felelősségre. Fellépése megtorlásaként 1942 elején – Bajcsy-Zsilinszky Endrével együtt – kibuktatták az említett testületből.

1942/43 fordulóján – összefüggésben a hadi helyzet alakulásával – Peyer úgy vélte, már a közeljövőben kül- és belpolitikai fordulatra kerülhet sor, ami a szociáldemokrata pártot kormányzati tényezővé teheti. Ezt a reményt alátámasztotta, hogy 1943 március végén Horthy kihallgatáson fogadta a Szaktanács főtitkárát.

1943-ban megélénkült a Szaktanács szervező tevékenysége, hogy a felső szintű politikai lépéseket megnövekedett erő támassza alá. Szeptemberben Peyer körlevélben szólította fel a helyi szakmai csoportokat: hozzanak létre minden városban szakszervezeti bizottságot, gondoskodjanak arról, hogy a csoportok vezetői időnként rendezzenek összejöveteleket, amelyeken a Szaktanács küldöttei tájékoztatást nyújtanak a munkásokat és a szakszervezeteket érdeklő kérdésekről.[121]

Október végén pedig a Szaktanács a szövetségekkel egyetértésben Szakszervezeti Hónapot hirdetett a november 15.–december 15. közötti hetekre. A kampány elsődleges

[118] Magyar Szakszervezeti Értesítő 1942. ápr. 1.

[119] PIA 672. f. 87. ő. e. – PIA 651. f. 2. cs. 1943–7–8807. ő. e.

[120] Peyer 1941. április 4. felszólalását a pártközi értekezleten l. OL. Szentiványi kézirat 573. – Júniusi kijelentését l. A reakció ellen. A Szociáldemokrata Párt harca. Bp. 1945. Szerk. Révész Mihály. 71.

[121] PIA 651. f. 2. cs. 1943–7–17088. ő. e.

célja a toborzás volt. Az agitáció eredményességét bizonyítja, hogy egy hónap alatt mintegy 15 ezer tagot sikerült megnyerni, s 1944 elején a létszám megközelítette a 100 ezer főt.[122]

A Szaktanács orgánumában megjelent cikkei, továbbá különböző rendezvényeken elmondott felszólalásai betekintést engednek azokba az elképzelésekbe, amelyeket Peyer a háború utáni világról alakított ki. (Persze a megnyilatkozások értékelésénél nem hagyhatók figyelmen kívül a cenzúra és a rendőrségi ellenőrzés, amelyek eleve korlátozták a nézetek kifejtését.)

Peyer a legnyíltabban arról szólt, hogy elutasítja a radikális jelszavakat, ellenez minden „anarchisztikus kísérletet", és elveti „a nálunk ismeretlen túlzásokat".[123] 1944 januárjában egy nyilvános összejövetelen kifejtette, hogy nem lesz 1918, de 1919, 1920, 1921 sem – tehát sem a forradalmak, sem az ellenforradalom és a fehérterror nem ismétlődhetnek meg. Hangsúlyozta, hogy új világ hajnalát élik. Az új rendszer első lépése – a felelősségrevonás és a nagytakarítás lesz. Megígérte, hogy „minden kölcsönt visszaadnak", mert megtanultak az uraktól kormányozni és a gumibotot forgatni. A rendőrségi jelentés szerint a szónok „magából kikelve, ordítva beszélt", a hallgatóság „orkánszerű tetszésnyilvánításai" közepette.[124]

Bár Peyer nem vetette fel a tőkés tulajdonviszonyok felszámolását, egy olyan polgári demokratikus társadalmat kívánt, amelyben mind a termelés irányításában, mind a javak elosztásában jelentős szerepet kap a munkásság. A kivívandó jogok gyakorlásának a biztosítékát a szabad szakszervezetekben látta, amelyek „egy autonómiákon felépülő közjogi rendszer autonóm részei".[125] Kifejtette továbbá, hogy köztulajdonba veendők a termelés és a fogyasztás szempontjából fontos üzemek, földreformot kell végrehajtani tekintet nélkül minden előjogra, progresszív adórendszer szükséges, szociális törvények és az életnívó emelése.[126]

A háború közeli befejeződésében bízva latolgatta Peyer elképzeléseit. A közeljövő vészterhes eshetőségeként azonban ő sem számolt egy német megszállás bekövetkeztével. 1944. március 19. Peyert is teljesen váratlanul érte, tegyük hozzá, éppen úgy, mint a legtöbb politikai tényezőt az országban. A Szaktanács vezetőjét a Gestapo letartóztatta, és koncentrációs táborba vitette.

Sem Peyer, sem más nem tudhatta még, hogy vezető szerepe a magyar munkásmozgalomban visszavonhatatlanul véget ér, még akkor is, ha kibírja majd a reá váró viszontagságokat, és megéli a fasizmus vereségét. Peyer ugyanis jellegzetesen a tőkés társadalomhoz kötött szakszervezeti vezető volt. Számára a munka–tőke ellentétből következő nap mint nap zajló csatározások, egyezkedések jelentették a lételemet. Tapasztalatai, szemlélete, felkészültsége a kapitalizmus viszonyai között folytatott gazdasági osztályharcra és az ehhez szükséges politikai feltételek kivívására kondicionálták. Szemhatára csupán eddig terjedt, s nem tovább. Magyarországon 1944–45-től a fejlődés népi

[122] PIA 668. f. 39. ő. e. – PIA 651. f. 12. cs. 17. ő. e. – Magyar Szakszervezeti Értesítő 1943. nov. 1.

[123] Uo. 1943. dec. 15. és 1944. jan. 1.

[124] PIA 651. f. 12. cs. 17. ő. e.

[125] Magyar Szakszervezeti Értesítő. 1944. jan. 1.

[126] Uo. 1944. jan. 15.

demokratikus forradalmi irányt vett, amelyben Peyer fentebb jellemzett beállítottságával éppen úgy nem találhatott helyet magának, ahogyan letűnt itt az a fajta szakszervezeti mozgalom is, amely feltételezte a munkáltató–munkás viszony antagonizmusát.

Peyer pályafutásának fő korszaka az ellenforradalmi rendszer negyedszázada, amelyben működése jelentősen befolyásolta a legális munkásmozgalom sorsát Magyarországon. Az MSZDP és a szakszervezetek objektíve meghatározott feltételek között működtek, s ugyanezen körülmények formálták legtekintélyesebb vezetőjük személyiségét is. Tehát a mozgalom és a vezető tulajdonságai korrelációs viszonyt alkottak, elválaszthatatlanok voltak egymástól. Szakadék esetén ugyanis elkerülhetetlen lett volna Peyer és a mozgalom útjainak a szétválása, ahogyan ez megesett más vezetőkkel, akik a forradalmi szárnyhoz csatlakoztak, vagy renegátok lettek. S ez történt Peyerrel is 1945-től, hazatérése után.

Петер Шипош

КАРОЙ ПЕЙЕР В ВЕНГЕРСКОМ РАВОЧЕМ ДВИЖЕНИИ ДО 1944-ОГО ГОДА

(Резюме)

Статья рассматривает важнейшие моменты политического пути Каройа Пейера, изображает главнейшие характерные черты политического деятеля и подводит итоги его деятельности в венгерском рабочем движении. Пейер начал свою политическую деятельность в профессиональном союзе металлистов, а затем он работал в союзе горнорабочих. С 1927-ого до 1944-ого гг. он являлся генеральным секретарем Совета Профессиональных Союзов.

Ведущей, авторитетной личностью всего социалдемократического движения он выступил впервые на съезде реорганизации ВСДП в августе 1919-ого года. Резко выражённой характерной чертой его политического лица являлся яростный антикоммунизм. Пейер не придавал особенного значения последовательной марксистской позиции даже и в отношении системы взглядов социалдемократии. В центре его деятельности стояло завоевание частичных достижений, успехов, на основе прагматического, ориентирующегося на конкретные завоевания подхода к вещам. «Реальным путём» он признавал не русский, а английский пример.

В концепции Пейера организации рабочих являются такими группами осуществления интересов, которые оказывают соответствующее своему общественному влиянию и организационной силе давление на государство и на предпринимателей, в интересах улучшения жизненных условий рабочего класса. И он не исключил априори из круга принуждающих средств движения более энергичные способы действия: забастовки и демонстрации. В его высказываниях неоднократно встречаемся с угрозой мобилизации и насильственных поступков масс. Вообще Пейер вовремя почувствовал, когда требует настроение организованных рабочих радикального тона со стороны руководителей движением, и когда актуально воинственно обращаться к правительству и к предпринимателям с требованиями социалдемократии. В таких случаях он не скупился на поразительные эпитеты и гремучие слова.

Пейер занимал особое место в легальном рабочем движении. Он связывал руководство социалдемократической партии с руководством профсоюзов: кроме этого он являлся членом всех организаций, которые на любом попрыще общественной жизни руководили деятельностью ВСДП. Его авторитет только и подняло, что он обладал исключительным опытом на территории общеполитических комбинаций. Правительство и предприниматели в первую очередь его принимали партнёром в представительстве рабочего класса на переговорах, так же, как и другие общественные группы имели свои адвокаты в общественной жизни. Пейер однако не умел

воспользоваться своим исключительно выгодным положением; он не стал таким харизматическим вождём социалдемократии, деятельность которого являеяется решительной не только с точки зрения настоящего, но и с точки зрения будущего, дальнейшей судьбы движения, роль которого необходима и незаменима. Он мог подняться максимально до уровня заданий данной минуты, но не мог думать перспективно, представляя хоть контуры будущего. Поэтому он оказалья неспособным выработать перспективную программу или дать хоть вздохновление или директивы к Руководитель Совета Профсоюзов был арестован с Гестапо 19-ого марта 1944-оьо года, после оккупации Венгрии, был отправлен в концлагерь.

Ни сам Пейер, и никто не мог ещё знать, что его ведущая роль в венгерском рабочем движении безповоротно отошла в прошла в прошлое даже и тогда, если он перенесёт превратности и переживёт порожение фашизма. Ибо Пейер являлся характерным типом профсоюзного руководителя в капиталистическомобществе. Основой его жизни являлись беспрерывные споры и соглашательства, вытекающие из антагонизма капитала и труда. Его опыты, взгляды, эрудиция подготовили его к экономической классовой борьбе при капиталистических условиях, и к завоеванию политических предпосылок этой борьбы. Его кругозор распостранился только до этих границ, и не дальше.

В конце 1944-ого, в начале 1945-ого гг. развитие в Венгрии приняло курс в направление народнодемократической революыии, в которой Пейер, со своим выше упомянутым направлением также не мог найти своё место, как прошло время и того профсоюзйого движения, которое предполагало наличие антагонызма между рабочими и предпринимателями.

Важнейшим периодом политического пути Пейера являлось 25 лет контрреволюционного строя, когда его деятельность оказывала значительное влияние на судьбу легального рабочего движения. В ней нашли своё выражение характерные черты ВСДП и профсоюзов, ибо в случае пропасти между ними разошлибы дороги Пейера и движения друг от друга. Так, это бывало с другими лидерами, которые присоединиялись к революционному крылу движения, или стали ренегатами. Это и случилось и с Пейером после его возвращения в Венгрию в 1945-ом году.

Поэтому нет оснований искусственным образом выбирать из истории социалдемократии между двумья мировыми войнами так, што все — по нашей сегодяшней оценке — положительности, «хорошие вещи» произошли напрекор ему, а превратные и фальшивые явления приписываем ему, и ему приписываем только такие вещи. Ведь ВСДП и профсоюзы существовали среди объективно определённых условий, и именно эти условия формировали и личность руководителей. Характерные черты движения и руководителя стояли в коррелятивном отношении, они были неотделимы друг от друга.

Péter Sipos

KÁROLY PEYER DANS LE MOUVEMENT OUVRIER HONGROIS JUSQU'EN 1944

(Résumé)

Dans son étude l'auteur passe en revue les phases importantes de la carrière de Károly Peyer, il trace les traits essentiels de sa personnalité politique et établit le bilan de ses résultats dans l'histoire du mouvement ouvrier hongroise. Il commença ses activités dans le syndicat des ouvriers métallurgistes, ensuite dans celui des mineurs, et de 1927 à 1944 il était secrétaire général du Conseil des Syndicats.

C'est au congrès de réorganisation du Parti Social-démocrate Hongrois, en août 1919, qu'il intervint pour la première fois dans les affaires du mouvement social-démocrate en qualité de personnalité de premier plan. En tant qu'homme politique il était profondément marqué par un anticommunisme violent. Même partant du système idéel social-démocrate, il n'attribua aucune importance particulière à une position de principe conséquemment marxiste. Il se concentra à l'obtention de succès et conquêtes partiels sous le signe d'une optique pragmatique, orientée vers des

résultats concrets. Pour lui la „voie réaliste" n'était pas représentée par l'exemple russe, mais par l'exemple anglais.

Selon la conception de Peyer les organisations ouvrières forment un groupe d'intérêt qui exerce sur l'Etat et les patrons une pression, dans la mesure de son influence sociale et de sa force organique, afin d'obtenir des réformes servant l'amélioration des conditions de vie de la classe ouvrière. Lui non plus, il n'exclut pas nécessairement des moyens de contrainte du mouvement les modalités plus violentes comme la grève et les manifestations. Dans ses interventions on rencontre souvent la menace de mobiliser les masses et de leurs actes de violence. En général, Peyer se rendait compte au bon moment des dispositions parmi les ouvriers organisés à entendre de leurs dirigeants un ton radical. Et il sentait également, et systématiquement, quand il fallait adresser des messages sur un ton combatif au gouvernement et aux patrons concernant les exigences de la social-démocratie. Dans ces cas-là il n'était pas avare de qualificatifs foudroyants et de verbes tonitruants.

Peyer occupa une place toute particulière dans le mouvement ouvrier légal. Il représenta un lien entre le direction du parti social-démocrate et celle des syndicats; il était en outre membre de toute collectivité qui, dans quelque domaine de la vie publique, donnait des orientations aux activités du Parti Social-Démocrate Hongrois. Son autorité était accrue par la pratique, unique dans le mouvement, qu'il avait acquise dans les manoeuvres concernant les questions politiques générales. Le gouvernement et les patrons acceptaient avant tout Peyer comme partenaire de négociations, représentant la classe ouvrière, tout comme d'autres groupes sociaux disposaient également de leurs porte-parole dans la vie publique. Toutefois, il ne pouvait pas profiter de sa position extrêmement favorable pour devenir dans la social-démocratie un dirigeant charismatique dont les activités représentent une importance décisive non seulement pour le présent du mouvement mais aussi pour son avenir, pour tout son destin à venir, qui soit indispensable et irremplaçable. Il n'était capable que de se mesurer tout au plus avec les tâches d'un moment donné, ne pouvait pas réfléchir en perspectives, en saisissant du moins les lignes de l'avenir. Aussi n'était-il pas apte à élaborer un programme de perspective ou du moins à donner des impulsions, des orientations pour élaborer un plan d'action ayant une force mobilisatrice. Le 19 mars 1944, après l'occupation de la Hongrie par les Allemands, le directeur du Conseil des Syndicats fut arrêté par la Gestapo et transporté dans un camp de concentration.

Ni Peyer, ni personne d'autre ne pouvaient encore savoir que son rôle de chef de file dans le mouvement ouvrier hongrois était irrévocablement fini, même s'il supportait les péripéties qui l'attendaient et même s'il vivait jusqu'à la défaite du fascisme. C'est que les activités de Peyer étaient typique d'un dirigeant syndical dans une société capitaliste. Pour lui, l'essence existentielle était d'être jour par jour aux prises et d'entrer en transactions dans les questions surgies des différends entre travail et capital. Ses expériences, ses vues, sa formation le prédestinaient à la lutte des classes menée dans les conditions capitalistes et à l'acquisition des conditions politiques y nécessaires. C'est ce qui détermina son horizon qui n'allait pas plus loin.

A partir du tournant de 1944/45 l'évolution en Hongrie s'engagea dans la voie de la révolution démocratique-populaire où l'attitude décrite de Peyer ne trouvait pas de place, comme c'était aussi le cas d'un certain genre de mouvement syndical qui présupposait l'antagonisme dans les rapports entre patrons et ouvriers.

La principale période de la carrière de Peyer est le quart de siècle du régime contrerévolutionnaire où ses activités ont considérablement influencé en Hongrie les destins du mouvement ouvrier légal. Les côtés caractéristiques du Parti Social-Démocrate Hongrois et des syndicats ont été présents dans ses activités. C'est que, en cas de coupure les voies de Peyer et du mouvement se seraient inévitablement disjointes, comme c'était arrivé à d'autres dirigeants qui se joignirent soit à l'aile révolutionnaire, soit aux rénégats. C'est ce qui arriva à Peyer aussi à partir 1945, après son retour en Hongrie.

Il n'est donc pas justifié de procéder à un tri poussé dans la période 1919–1944 de l'histoire de la social-démocratie pour démontrer comme si tout ce qui y était bon et positif – selon nos jugements de valeur d'aujourd'hui – était fait à l'encontre de Peyer, et les éléments condamnables, impropres devaient être mis à son compte, et que l'on ne pouvait lui attribuer que de tels genres d'action. Le Parti Social-Démocrate Hongrois et les syndicats fonctionnaient donc dans des conditions déterminées qui formaient également la personnalité de leurs dirigeants. Par conséquent, les propriétés du mouvement et de ses dirigeants étaient en corrélation et étaient inséparables.

Varga László

A CSEPELI GYÁRÓRIÁS KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETE

A hazai iparfejlődés legkimagaslóbb egyénisége, Weiss Manfréd, apja halálakor, 1877-ben, mindössze húszévesen kapcsolódott be bátyja, Weiss Berthold mellett a családi vállalkozásba. Ez a vállalkozás formálisan három önálló céget ölelt fel, valójában azonban egy viszonylag szerény méretű terménykereskedést takart, még ha a terménykereskedelem esetenként ki is egészült egyéb gazdasági tevékenységgel, így például malomipari érdekeltségekkel. Weiss Manfréd színrelépése, különösen Bosznia–Hercegovina okkupációja idején, kimondottan minőségi változást hozott az addig inkább szolíd vállalkozás üzletmenetében. A Weiss-fivérek más cégekkel közösen elvállalták az összes katonai szállítás megszervezését és lebonyolítását, valamint a boszniai vasút hasznosítását. A Monarchia közös hadügyminisztériumában még harminc évvel utóbb is nagy elismeréssel emlegették az akkor huszonéves Weiss Manfréd tevékenységét. Az elégedettség – legalábbis az üzleti kapcsolatokat illetően – kölcsönös volt, az addig elképzelhetetlen nagyságú katonai megrendelések meggyorsították a Weiss család tőkefelhalmozását és üzleti, társadalmi kapcsolatainak megszilárdulását.

A fiatalabb Weiss-fivér által megvalósított új családi üzletpolitika leglátványosabb megnyilvánulása az 1882-ben alapított konzervgyár volt. A kezdet itt is szerénynek ígérkezett, de a közös hadseregnek az akkori termeléshez képest korlátlan felvevő piaca, a telek nagysága és megválasztása (a Közvágóhíd mellett) óriási terjeszkedés tervét sejtette. Miután ennek megfelelően a konzervgyártás rövid idő alatt a kezdeti három-négyszeresére emelkedett, Weiss Manfréd újabb minőségi váltásra határozta el magát. Látszólag csak a konzervdobozokat előállító bádogosműhely kapacitásának jobb kihasználását szolgálta katonai fémáruk (tölténytárak stb.) gyártásának a megkezdése, valójában azonban innen datálható a hazai ipar legnagyobb bázisának kialakulása.

A Weiss Manfréd-féle beruházási és fejlesztési stratégia viszonylag pontosan nyomon követhető. Magától érthetően új beruházásokra leginkább azokon a területeken került sor, ahol a meglevő kapacitás a többi gyáregységéhez képest szűknek bizonyult. A gyakorlatban azonban ezek a fejlesztések azt eredményezték, hogy a korábban „visszahúzónak" számító részlegek a beruházások következtében már nemcsak ki tudták elégíteni a többi részleg igényét, hanem bizonyos „túlfejlesztésük" következtében most már szívóhatást fejtettek ki, szinte mesterségesen teremtettek szűk keresztmetszetet a többi részlegnél, ez a húzóerő egyben megteremtette a továbbfejlesztés belső kényszerét. A fémfeldolgozás bevezetése ilyen szempontból tehát egyáltalán nem tekinthető tipikusnak, hiszen a konzervdoboz-igény még a nagyarányú egyéb fejlesztések ellenére sem haladta meg a bádogosműhely kapacitását.

Bármennyire körültekintően és előrelátóan választották is ki a Weiss-fivérek egy évtizeddel korábban a telephelyet, a kilencvenes évek elején megnyíló lehetőségek a kezdeti, akkor még merésznek tűnő elképzeléseket is túlszárnyalták. 1891-ben kezdték meg a töltényhüvelyek gyártását, s ez már magától kínálta a továbbfejlesztés újabb lehetőségét, a gyártott hüvelyek élesre szerelését. Így elhatározták különálló tölténytöltő gyártelep létesítését; választásuk 1891 végén Erzsébetfalvára esett. A megyei alispán erről az elhatározásról annak módja és rendje szerint értesítette a belügyminisztériumot, az viszont a hadügyminisztériumtól kért szakvéleményt. Bécsben továbbították a kérést a katonai műszaki bizottságnak. A válasz a kereskedelmi minisztériumon keresztül végül eljutott a belügyminisztériumba, ahol 1892 júliusában megállapították, hogy az Erzsébeten vásárolt telek nem felel meg a hadügyminisztérium által meghatározott követelményeknek, így Weissék végül Csepel mellett döntöttek.

Csepel rendelkezett mindazokkal az előnyökkel, amelyekkel Budapest (kedvező földrajzi fekvés, közlekedési csomópont, a nyersanyagforrások közelsége, közigazgatási és kulturális központ, a főváros munkaerő-, tőke- és árupiaca); ezekhez járult az olcsó – habár szakképzetlen – munkaerő és az olcsó telek. Annak, hogy a peremterület a főváros szerves részévé válhasson, döntő előfeltétele volt a közlekedés. Csepel éppen ezzel a döntő feltétellel nem rendelkezett, 1912-ig egyáltalán nem, a HÉV csepeli vonalának megépítése után is csak fogyatékosan. A Weiss-fivéreknek ezt a nem lebecsülendő hátrányt már csak a termelés veszélyessége miatt is vállalniuk kellett. Csepel ugyanakkor lehetővé tette a gyár korlátlan bővítését.

A csepeli gyár történetének első húsz éve egy tudatos iparosítási koncepció megvalósulása. A szerény kezdetekből nem pusztán egy világhírű gyáróriás nő ki, hanem egy sokoldalúan megszervezett, korszerű és a feldolgozás összes mozzanatát felölelő üzem. Miután a fejlődés kronológiai leírásánál fontosabbnak tartom a weissi üzletpolitika nyomon követését, az öt alapterméket választottam kiindulási alapul. Ezt az eljárást mindenekelőtt az indokolja, hogy ezeknél az alaptermékeknél Weiss Manfrédnak eleve más-más nehézségekkel, piaci lehetőségekkel kellett szembenéznie. Nemcsak a gyártási folyamat válik a termékstruktúra bővítésével és a gyártási vertikum kiszélesítésével egyre bonyolultabbá, hanem az értékesítéshez szükséges üzletpolitika is.

A gyalogsági lőszergyártás közvetlen folytatása a konzervgyári termelésnek, üzletpolitikailag sem jelent új vonást a fémipari tevékenység kezdeteihez képest. Vagyis 1892–93 bármennyire fontos időpont a csepeli gyár és egyáltalán Csepel történetében, a gyártelep létrehozását pusztán a konzervgyári telek szűkössége és a gyártási folyamat veszélyessége indokolta. A lőszergyártással Weiss Manfréd végül is a konzervgyártásnál alkalmazott stratégiáját terjesztette ki egy új területre, vagyis megpróbálta a magyar kvóta által biztosított lehetőségeket tovább kiaknázni.

A fémhengermű létesítésével, illetve a tüzérségi lövedékek gyártásával már alapvetően mások voltak a célok. Egyrészt a századfordulós válság igényelte a weissi válságstratégia jegyében ezt a váltást, az alapanyaggyártás ugyanakkor függetlenítette Csepelt a korábbi szállítók jelentős részétől. Ezt az alapanyaggyártást természetesen értelmetlen lett volna pusztán a gyalogsági lőszerek előállítása által támasztott igényekhez igazítani. Egyrészt tehát a megfelelő háttér biztosításán túl lehetővé tette addig nem termelt kereskedelmi cikkek előállítását, másrészt pedig a „hagyományos" csepeli termékek körének bővítését tüzérségi lövedékekkel.

A hengermű és a tüzérségi lövedékgyártás annyiban is új vonást jelentett, hogy Weiss Manfréd terjeszkedésével most már a hazai konkurrenciával is szembekerült. Vagyis amíg korábbi termékeinél eleve a termelés beindítása monopolhelyzetbe hozta, vagy legalábbis döntő fölénybe, addig az új termékekkel be kellett törnie a már meglevő és nála akár tőkeerősebb termelők közé. Az acélmű létesítésével, illetve ezzel párhuzamosan a nagykaliberű tüzérségi lövedékek gyártásával — sokkal kiélezettebben ugyan — ismét ezt az alapállást idézte elő. Az ún. katonai járműgyártásnál viszont alapvetően a konzerv- és lőszergyártás során már kipróbált és bevált üzletpolitikát folytatta, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy ezekkel a termékekkel már az egész monarchiai piacon szinte egyedülálló volt.

A gyár fejlődésének főbb mozzanatai

1892. december 12-én Weiss Berthold és Weiss Manfréd aláírta az 50,3 kat.hold nagyságú csepeli terület 15 évi bérbevételéről szóló szerződést. Weissék erre hivatkozva már két nappal korábban kérték a pesti alsó járási főszolgabírótól az iparhatósági telepengedély és az építési engedély megadását fegyver-töltényhüvely felszerelési gyártelepükhöz, amelyen „katonai célokra szolgáló fegyvertöltény hüvelyeket" kívántak „lőporral megtölteni és rendeltetésüknek megfelelően felszerelni". A kérvényhez mellékelték a felállítandó négy épület tervrajzát. A ráckevei főszolgabíró, mint elsőfokú iparhatóság 1893. január 12-én kiadta az ipar- és telepengedélyt tartalmazó végzést.[1]

A Weiss-testvérek már 1894 első felében közel 30 000 forintot fordítottak az üzem bővítésére, újabb műhelyt építettek stb. Ennek ellenére a csepeli telep a konzervgyár mellett végső soron másodlagos szerepet játszott. Rohamosan nőtt ugyan a foglalkoztatott munkások száma, de a vállalat vezetése változatlanul a konzervgyárban, illetve a Mária Valéria utcai központi irodában volt. Csepelen Stern Richárd igazgató irányította gyakorlatilag egyszemélyben a teljes termelést, lakása is a gyártelepen volt.

Éjszakánként a gyár teljesen kihalt, az igazgatón kívül mindössze a honvédség őrsége tartózkodott ott. 1896 utolsó napjainak egyik éjjelén, amikor tűz ütött ki a gyárban, az ottlevők az oltásnál teljesen magukra maradtak, semmiféle riasztásra nem volt lehetőségük. Végül csak ötórás küzdelem után sikerült eloltani a tüzet, s az anyagi kár is ennek megfelelően eléggé tetemes (11 500 forint) volt. Teljesen leégett a munkaterem — ami nem is volt biztosítva —, és mintegy 110 000 kész töltény pusztult el.

Az első komolyabb tűzvész lényegesen nem akasztotta meg a gyár fejlődését. 1896 februárjában Weissék nagyon olcsón megvásárolták az eddig csak bérelt területet, ekkor már több mint 20 épület állt a gyártelepen. A mintegy 400 munkás tevékenységéhez szükséges energia biztosítására ebben az időben helyezték üzembe az első komolyabb gőzgépet (160 LE), a gépek kötélmeghajtással működtek.[2]

Az új gyártelep termékeinek első szélesebb körű bemutatására az 1894-es bécsi élelmezési és hadügyi kiállításon került sor. Az igazi elismerést azonban a millenniumi

[1] OL WM Okmánytár 101., 115.,

[2] Uo. PM ált. ir. 1894–50610/1060.–WM Okmánytár 115. - Kriegsarchiv Wien (KA) KM 1896 7A 12–6/101

kiállítás hozta meg. A Weiss-féle gyár ebben az időben szállítója volt a közös hadseregnek, a magyar honvédségnek, valamint a porosz, a bajor és a szász hadseregnek. A kiállításon is – amelyen konzerveket, töltényeket és egyéb katonai fémárukat, az ezek előállításához szükséges nyersanyagokat mutattak be, valamint fényképeket a gyártelepekről, érdekesebb gyártási mozzanatokról és gépekről – egyértelművé vált, hogy ekkor már Weissék a hadsereg legjelentősebb magyarországi magánszállítói.[3]

1897-ben Weiss Manfréd elhatározta, hogy Csepelen levő gyárát kibővíti vadász-, revolver- és Flobert-féle tölténygyárral, valamint réz-, bronz- és sárgaréz-hengerművel. Nem sokkal később azonban felismerte, hogy a tölténygyártást sokkal célszerűbb tüzérségi lőszerek gyártásával bővíteni, ami már a következő évben, 1898-ban 500 000 koronás tőkebefektetést igényelt. Eredeti elképzelését azonban csak később adta fel, miután a hengermű 1899-es létesítése a vártnál jóval nagyobb költségekkel járt.[4]

A hengermű építési költségei 135 000 koronát tettek ki, a legnagyobb összeggel a hengermű csarnoka szerepelt (30 000 K), ezt követte a raktár (18 000 K), majd a karbantartó műhely, a víztorony, a kazánház stb. Az öntőde, a négy hengerde és a dróthúzó berendezései 412 939 koronába kerültek, ezeket a német Basse és Salve cég és a Schlick gyár szállította, mindez 1900 folyamán újabb, mintegy 100 000 korona értékű géppel egészült ki.

A fémfeldolgozás által megnövekedett energiaigények kielégítésére újabb gőzgépeket helyeztek üzembe (200 és 86 LE), amelyek közül a kisebb teljesítményű szolgáltatta az energiát a víz szivattyúzásához és az első világítási dinamóhoz. Ebben az időben mindössze egyetlen csatorna volt a gyártelepen, amelyik az ipari szennyvizet vezette közvetlenül a Dunába. Az illemhelyek egyszerű falusi árnyékszékek voltak, fürdő pedig még nem létezett.[5]

A magyar gazdaság századvégi konjunktúrája az utolsó években lelassult. Előbb csak az ipari beruházások csökkentek, majd komoly hitelválság bontakozott ki, s végül mindez túltermelési válságba torkollott, ami a könnyűipar kivételével kiterjedt a gazdaság valamennyi ágára. 1901-re szinte teljesen leálltak az ipari beruházások, a vasútépítés, a

[3] 1896 januárjában a XVII. hadügyi csoport felszólított 50 hadsereg- és honvédségi szállítót, hogy vállaljanak részesedést a pavilon költségeiből, amelyeket 25 000 Ft-ra becsültek, vagyis 300 m² tényleges kiállítási területet számolva, négyzetméterenként kereken 80 Ft-ra. Végül a felszólított 50 cég közül 28 jelezte részvételi szándékát. A rendezők javaslatának megfelelően a hadseregszállítók pavilonjában, a kupola alatti középső részen kollektív kiállítást szerveztek, amelyen részt vett Regenhardt Ferenc pozsonyi gyapjúfonó és -szövő és pamutszövő gyára, Lőw Károly zsolnai magyar gyapjúáru-, katonaposztó- és takarógyára, Wolfner Gyula és társa budapesti bőrgyáros, valamint Weiss Berthold és Manfréd budapesti, csepeli és berlini magyar conservgyára és ércárugyára. Vállalták, hogy a pavilon felállítási költségeinek ezen részét, amely a többi kiállítók hozzájárulása után fedezetlenül marad, maguk fedezik. Ezért a XVII. hadügyi csoport „a collektív kiállítást rendező uraknak szíves közreműködésükért és a hazafias áldozatkészségükért" a legmelegebb köszönetét fejezte ki. Ennek a köszönetnek hatásos megnyilvánulása volt a nemesség adományozása Weiss Manfréd számára közvetlenül a kiállítás után. – OL Kir. szem. kör. min. 1896 elu. 1044. – HTL HM eln. Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás iratai. XVII. (hadügyi) csoport 114., 119., Az 1896-i ezredéves országos kiállítás közleménye 1896. jan. 1. 745. l. 1896. február 20. 841.

[4] OL PM ált. ir. 1897–81448/1948; 56389/1339. BKIK ált. ir. 1898–2028.

[5] OL WM Könyvelőség 1900–1904 Hengerműi főkönyv. – *Kocsis László – Németh Gyula – Uglár István:* A Csepeli Erőmű és Szolgáltató Üzemek története és fejlődése (Kézirat)

termelés visszaesett, tömeges munkanélküliség keletkezett, napirendre kerültek a csődök és az alaptőke-leszállítások. Ez a válság, ami Magyarországon 1905-ig húzódott el, erőteljesen sújtotta a nehézipar fejlődését, és különös élességgel jelentkezett a hadianyaggyártásban.

A csepeli gyár fejlődésében a kibontakozó válság fordulópontot jelentett. Weiss a vadász- és revolvertöltények gyártása helyett tüzérségi lőszerek gyártásával kísérletezett. Ennek bevezetése ugyan sokkal bonyolultabb és kockázatosabb volt, de éppen a kereslet csökkenése révén lehetősége nyílt arra, hogy az amúgy is veszteségesnek ígérkező éveket az új ágazat bevezetésére fordítsa. 1901-ben – ötévi kísérletek után – megkezdték a gyárban a tábori sütőberendezések gyártását is.

1902 végére, a konzervgyártást nem számítva, a befektetett tőke kereken 3,5 millió korona volt, ebből legnagyobb súllyal a tüzérségi lőszergyártás részesedett (1,2 millió K), ezt követte a gyalogsági lőszerek élesre szerelése (870 000 K), a hengermű (760 000 K) és végül a konzervgyár területén működő gyalogsági tölténygyártás és az ehhez kapcsolódó fémfeldolgozás (650 000 K).

Az egyes gyártási ágazatok tőkeigényessége és konjunkturális helyzete alapvetően különbözött egymástól. Ennek megfelelően 1903-ban az említett üzemrészek munkáslétszáma 1246 fő volt, ebből a Máriássy utcában, vagyis a konzervgyár területén dolgozott 340 munkás, a csepeli gyalogsági lőszergyárban 330, a tüzérségi lőszergyárban 280 és a hengerműben 296. A kereken 9 millió koronás termelési értékből 3,5 milliót képviselt a hengermű, 2,5 milliót a csepeli lőszergyár, 1,8 milliót a konzervgyár (konzervgyártás nélkül) és mindössze 1,2 milliót a tüzérségi lövedékgyártás.[6]

Egyre inkább akadályozta a termelést az a tény, hogy Csepel ebben az időben még mindig fiókvállalatként működött, a cég központi „szervei" változatlanul részben a konzervgyárban, részben a budapesti irodában voltak elhelyezve, miközben a tényleges termelés súlypontja határozottan Csepelre helyeződött át. Lényeges változtatásokra végül 1904-ben került sor. Ekkor a kereskedelmi irodát kihelyezték Csepelre, és megkezdődött a Máriássy úti fémfeldolgozás kitelepítése is. Ezzel a csepeli gyártelep lényegében átvette az anyavállalat szerepét.

1902-ben Weiss Manfréd még több mint 300 000 koronás veszteséget mutatott ki, a következő évtől azonban már ismét nyereségessé vált a termelés, ugyanakkor erőteljes ütemben folytatódtak az új beruházások is, különösen a gyalogsági lőszergyártásban. Az ehhez szükséges egyre nagyobb energiaigények kielégítésére 1904-ben felállították a gázgépházat, a barnaszén generátorgázzal működő 700 LE-s gázmotort a hozzátartozó elektromos generátorral és segédberendezésekkel. Ez volt az első ilyen típusú erőtelep Magyarországon.[7]

[6] OL PM ált. ir. 1904–66736. A közölt adatoknál feltétlenül figyelembe kell venni, hogy az egyes üzemrészek alapfeladata a többi üzemrész szükségleteinek kielégítése volt.

[7] A gyártelep veszteségeire vonatkozó adatok elsődlegesen Weiss Manfréd kérvényeiből ismeretesek. Az állami ipartámogatás ellentmondásai következtében újabb kedvezmények megszerzése érdekében Weiss Manfrédnak a vállalat eredménytelenségét kellett igazolnia. Az 1902-es veszteséget azonban egyéb adatok (belső könyvelés) is alátámasztják. OL PM ált. ir. 1904–66736. – *Kovács Antal:* A Csepel Vas- és Fémművek története és műszaki fejlődése (kézirat).

1905-re az erőtelepek berendezése – mintegy félmillió koronás értékben – kereken 5000 LE teljesítménnyel dolgozott, ennek kereken 20 százalékát (770 kW) képviselte a gyárban üzemelő 38 elektromotor, amelyek jelentős része a tüzérségi hüvelygyártást szolgálta. 1905–1906 folyamán újabb két, egyenként 600 LE teljesítményű szívógáz motort állítottak üzembe. Belső felmérés szerint a csepeli gyártelep berendezéseinek értéke 1906 szeptemberében kereken 2,7 millió koronát tett ki.[8]

Az ipartámogatásról szóló 1907. évi 3. tc. országgyűlési vitája során Lengyel Zoltán megvádolta a korábbi kormányokat, hogy azok szubvenciókat juttattak a Weiss-fivéreknek. Szterényi József államtitkár másnap, 1906. október 25-én válaszolt a vádra. Joggal tagadta a szubvenciók adását, miután Weiss Manfréd – ezt több ízben büszkén hangoztatta – sohasem kért szubvenciót. Szterényi ezt követően lelkesen méltatta a csepeli gyár fejlődését: „Weiss Manfréd telepe Magyarországnak egyik legnagyobb, a külföld előtt is a legismertebb gyártelepét képezi, mely csak a múlt évben az orosz kincstár számára száz millió töltényt nyert el, legyőzve a német és osztrák versenyt, amivel, azt hiszem, a magyar iparnak dicsőséget szerzett. Ebbe a gyárban 7 400 000 korona van befektetve, 2890 magyar munkást foglalkoztat, és forgalmaz tizenhét és félmillió koronát. Hivatalnoki kara 72 tagból áll."[9]

Nem sokkal később határozta el Weiss Manfréd új fémcső- és fémrúd-gyártelep létesítését. Szinte pontosan egy évvel Szterényi dícsérő szavainak elhangzása után kereken egymillió korona befektetéssel üzembehelyezték az új gyárrészleget. A csepeli gyártelep a Monarchia egyik legjelentősebb hadiüzemévé vált, berendezései valóban korszerűek voltak, s biztos alapot nyújtottak a termelés nagyméretű kiterjesztéséhez. 1907-ben a közös delegáció budapesti ülésezésekor az egyik délelőttöt a WM-gyár megtekintésére szentelték. A félnapos séta során megtekintették a gyár számos létesítményét. A 2000 LE-s energiaközponttal kezdték, majd folytatták a sárga- és vörösréz, bronz-, ill. nikkelöntödével, a műszaki és vegyi laboratóriummal, a pénzlapka-gyártással, a szalag-, lemez-, drót- és csőhengerekkel, ill. húzókkal, megtekintették a gyalogsági és tüzérségi lőszerek, a sütőkemencék, mozgókonyhák, tölténytárak stb. gyártását. Ebben az időben a gyártási berendezések teljes kihasználása lehetővé tette napi 1 millió 8 mm-es éles lőszer, 1000 srapnel, 500 gránát és 1100 tüzérségi hüvely előállítását.

1909 közepén már az ún. járműgyár (főzőkocsi, mozgó sütőkemence, főzőláda) üzembehelyezésére került sor. Hasonló termékek előállításával Magyarországon később is csak a Magyar Vagon- és Gépgyár és a Magyar Szivattyú- és Gépgyár foglalkozott, de a világháború előtt a Weiss Manfréd gyár adta az össztermelés 95 százalékát.[10]

A járműgyártás meghódításával szinte egyidőben merült fel a gyár további bővítésének és acélmű létesítésének terve, ami megteremtené Weiss Manfréd számára a nagy-

[8] Ezzel párhuzamosan leállt a két régebbi gőzgép (246 LE). Az új motorokhoz szükséges gáz fejlesztése Kerpely-rendszerű generátorokkal történt. Ezek a motorok a sütőkemencegyártáshoz biztosították az energiát villamos hajtással. A generátor 25-ös periódusos áramot termelt, ez azonban már ebben az időben is elavultnak számított, az erre vonatkozó javaslat a posta egyik szakértőjétől származott. – OL WM Okmánytár 80. – *Kovács* i. m. – *Kocsis–Német–Uglár* i. m.

[9] Kh. n. 1906. okt. 22–23.

[10] OL PM ált. ir. 1907–5937/137; 1908–1154/4189; 16517/517., 127455/4455; 1911–35927/927. 1913–53009

kaliberű lövedékek gyártásának lehetőségét. Ez a beruházás azonban minden korábbinál sokkal komolyabbnak ígérkezett, és még nagyobb körültekintést igényelt. Ráadásul, amíg korábban minden bővítéshez sikerült Weiss Manfrédnak kisebb-nagyobb harc árán az állami kedvezményeket megszereznie, addig egy esetleges acélmű létesítésénél az eleve szinte teljesen reménytelennek látszott, hiszen Csepel ezzel a bővítéssel már veszélyes konkurrenciává válhatott volna a pénzügyminisztérium irányítása alatt álló diósgyőri állami vasgyárnak. Az állami kedvezmények elnyeréséhez viszont nélkülözhetetlen volt éppen a pénzügyminisztérium jóváhagyása. Kérvényében Weiss Manfréd minden érvet felvonultatott: „Fáradhatatlan tevékenység és a legnagyobb anyagi áldozatok árán sikerült csepeli telepemet annyira fejlesztenem, hogy jelenleg több ezer munkás és számos hivatalnok találja ott rendes kenyerét. Ezen eredmény részben annak is köszönhető, hogy az utolsó években egyes államok hadászati célokra nagyobb befektetéseket eszközöltek. A rendelések megújulása és gyáram kellő foglalkoztatottsága azonban egyáltalán nincsen biztosítva, sőt valószínű, hogy a munka legközelebb lényegesen meg fog csappanni, miért is telepem oly irányban való fejlesztése válik szükségessé, hogy hivatásának a bel- és külföldön, lehetőleg minden külön eshetőségtől függetlenül, megfelelhessen, és így az érdekelt községek lakosságának keresetét biztosíthassa." Weiss Manfréd 2000 munkaalkalmat és 5 millió korona tőkebefektetést helyezett kilátásba az acélmű létesítéséhez és egyéb bővítésekhez (4000 LE-s gőzturbina, vízmű stb.) Mindezek alapján kérte a korábban kapott állami kedvezmények meghosszabbítását újabb 15 évre. Az új befektetéseket az állami kedvezményektől tette függővé, mondván, hogy azok nélkül kénytelen lenne munkásainak nagy részét elbocsátani.

A kereskedelmi minisztérium ismét támogatta Weiss Manfréd kérvényét, a pénzügyminisztérium viszont csak a bővítésről volt hajlandó tárgyalni, az acélműről nem. Az állami vasgyárak központi igazgatósága a teljes elutasítást követelte, amit végül sikerült is elérnie. Weiss Manfréd 1913-ban megújította kérvényét, ekkor azonban a kereskedelmi minisztérium is elutasította azt.[11]

A kortársak egy része már a századfordulón felismerte, hogy az állam ipartámogatási célkitűzéseinek ellentmond az állami vasgyárak csatlakozása a vaskartellhez. Annak szerződése ugyanis valóban kötelezte a magyar államot, hogy új gyárak létesítését akadályozza meg. Ennek egyik legpregnánsabb példája volt a csepeli acélmű esete. Weiss Manfréd kijelentése azonban, mely szerint az acélmű létesítésének előfeltétele az állami kedvezmények megítélése, puszta fenyegetésnek bizonyult. Az elutasítástól függetlenül kapcsolatba lépett a Rothschild érdekeltségű Witkowitzer Bergbau und Eisenhüttengewerkschafttal, hogy annak segítségével kerüljön sor az acélmű felépítésére és a nagykaliberű lövedékgyártás bevezetésére. Erre feltehetően a haditengerészeti tagozat közvetítésével került sor.

A gyár legjelentősebb bővítése – az acélmű építése – minden területen komoly fejlesztést igényelt. Így Weiss Manfréd először a csepeli közös legelőből 1910 júliusában 21 000 négyszögöl területet vásárolt kereken 320 000 korona értékben. Szükségessé vált több régi épület lebontása, illetve átalakítása, az üzemeket egymás mellé építették, így azok egységes tömböt alkottak, ami egyszerűsítette a gyáron belüli szállítást. Az épületek

[11] Uo. 1910–60251/1351

közötti szabad területeket, udvarokat is beépítették, vagy legalábbis befedték. 1909 márciusában állították fel az acetilén hegesztő telepet, s ugyanabban az évben kezdte meg működését a gyári tanonciskola. 1910-ben épült fel a Nagyiroda, itt helyezték el ideiglenesen a 200 alállomásos telefonközpontot. Kiegészítették a gyári orvosi rendelőt – addig két orvos dolgozott a gyárban – elsősegélyhellyel és hatágyas kórteremmel, 1911-ben épült fel a fürdőépület, kádakkal és zuhanyozókkal.[12]

A gyár fejlődését kezdettől fogva akadályozta a közlekedés megoldatlansága, ez a probléma a századforduló után egyre komolyabb gondot okozott. Az áruszállítás változatlanul lovaskocsival történt a MÁV Kén utcai és a HÉV pesterzsébeti állomásáról. A soroksári Duna-ág szűk, iszapos medrét mindössze egy kis híd, és inkább palló ívelte át. A vasúti összeköttetést ugyanakkor a Dunaharaszti felé haladó vonal is akadályozta, amelyet le kellett ahhoz süllyeszteni, hogy a csepeli vonal áthaladhasson felette. 1905-ben felmerült ugyan az Erzsébetről kiágazó vonal megépítése, 1906 februárjában ki is jelölték a vonalat, de megvalósítására nem került sor. 1908. december 30-án a képviselőtestület közgyűlése is hozzájárult az építéshez, s így 1912-re végül elkészült Erzsébetfalva–Csepel HÉV-vonal.

Weiss Manfréd azonnal kérvényezte a gyárba vezető iparvágány megépítését, amihez a kereskedelmi minisztérium hozzá is járult. A HÉV ugyanakkor előírta, hogy a gyár vasúti forgalma évente minimálisan 1500 vagon legyen. Az iparvágány 1911 decemberében készült el, ezzel egyidőben Weiss Manfréd engedélyt kapott gőzmozdonyokkal az üzembehelyezésre, 1912 májusában az elektromos üzemet is engedélyezték. A gyáron belül 2830 m volt a vágány hossza, a tolatást két mozdony végezte.

Kezdetben 23 vonatpár közlekedett reggel, délben és este a Vágóhíd és Csepel között. A nap egyéb szakaszaiban 19 vonatpár biztosította Csepel és Erzsébetfalva között a közlekedést, amit hat villamos motorkocsi és négy villamos mozdony látott el.[13]

Közvetlenül a világháború előtt elsődlegesen már csak kiegészítő létesítmények épültek, így az önálló telefonközpont, a tervezőiroda, a vegyvizsgálati laboratórium, a fizikai anyagvizsgáló, és a tisztviselői kaszinó épülete. A gyártelep nagysága ekkor kereken 110 kat.hold volt, a beépített terület pedig megközelítette a 100 000 m^2-t.[14]

A csepeli gyár üzleti kapcsolatainak mélyülését, nemzetközi tekintélyét a világháború előtt számos apró mozzanat is érzékeltette. Weiss Manfrédnak Franz Tragau kapitány személyében állandó bécsi képviselője volt, aki elsősorban a hadügyminisztériumban járt el megbízója nevében. Alkalmazták a gyárban a Kereskedelmi Bankkal szoros üzleti kapcsolatban álló belgrádi Andrejevics bankház cégvezetőjét, Rakovszky Istvánt. A hadügyminisztériumban egyre több olyan külföldi kéréssel foglalkoztak, amelynek célja a csepeli Weiss Manfréd-gyár megtekintése volt. Ezen az úton kereste fel Csepelt Allan L. Brigge kapitány is, az Egyesült Államok bécsi katonai attaséja.[15]

[12] OL WM Okmánytár 90., 104., 105., 1206. – *Beregszászy Sándor:* A Csepel Vas- és Fémművek fejlődésének főbb építészeti vonatkozásai. Bp. 1963. 10. – Beszámoló a Weiss Manfréd gyár szociális, kulturális és karitatív tevékenységéről (Csepel é. n.) 8.

[13] OL WM Okmánytár 113., 124.; 180. – Magyar Pénzügy 1911. 17. sz. – *Kovács* i. m.

[14] OL PM ált. ir. 1914–117919/3919. – WM Okmánytár 66., 105.

[15] KA KM 1914 7A 10–3/62; Präs 48–9. – Magyar Pénzügy 1913. 4.; 51. sz. 1914. 2.; 3. sz.

A kibontakozó recesszió kezdetben egyáltalán nem érintette a gyárat. A nyereségek biztosításához a korábbiakhoz képest jóval nagyobb mértékben járultak hozzá a honvédség megrendelései, amely éppen ebben az időben bővült ki a saját tüzérséggel. A minisztertanács, tekintettel a feszült külpolitikai helyzetre, 1912. november 25-én és 1913. február 28-án tárgyalt a szükséges rendkívüli intézkedésekről. Ennek keretében rendkívüli hiteleket bocsátott a honvédelmi tárca rendelkezésére, így 18 tüzérségi üteg felszerelésére 2,3 millió koronát, népfelkelési mozgókonyhák és sátorfelszerelés beszerzésére 2,3 milliót. Ezt részben már 1912-ben, zömében azonban 1913 folyamán használták fel.[16]

A két balkáni háborút követően azonban már a hadiipari üzemekben is erősen csökkent a munkáslétszám, mivel új megrendeléseket nem kaptak. A létszám csökkenésének mértéke 1913 őszén elérte a 25 százalékot, az üzemek többségében már csak 7–8 órát dolgoztak naponként. 1914-ben tovább folytatódott a visszaesés, a Weiss Manfréd-gyár májusban kapacitásának mindössze a felét tudta kihasználni. A teljes kapacitás 1400 vagon árut jelentett, amelynek 2/3-a kereskedelmi cikk, 1/3-a pedig hadfelszerelési cikk volt.

A csepeli gyárban az említettek következtében sikerült a regressziót mintegy 1/2–3/4 évre korlátozni, s így ez nem befolyásolta döntően a vállalat eredményességét. Az adófelügyelő 1914 elején kelt jelentése szerint a WM-gyár olyan „vállalat, amely úgyszólván monopóliumszerűen dolgozik a kincstár számára, óriási kivitele van, köztudomás szerint évenként milliókra menő tiszta nyereséggel dolgozik és különösen az utolsó öt-hat esztendőben rendkívüli nyereségeket ért el".[17]

1914. január 1-vel a csepeli gyár Weiss Manfréd Lőszer Acél és Fémművei Rt. néven 10 millió korona alaptőkével részvénytársasággá alakult. Az 5000 koronás részvényekből Weiss Manfréd 60 db-ot jegyzett azzal, hogy a részvénytársaság rendelkezésére bocsátotta a csepeli ingatlanokat.[18] A Weiss Manfréd Első Magyar Konzervgyára és Ércárugyára 9,6 millió korona értékben 1920 db részvény fejében a részvénytársaságra ruházta a hengermű, a huzal- és csőgyár, a lőszer- és töltényfelszerelő gyár, a rúdsajtoló és pénzlapkagyár, az acélmű és lövedékgyár, valamint a járműgyár összes gyári felszerelését, gépeit és egyéb ingóságait. A konzervgyár, amely így a részvénytársaság fő részvényese lett, természetesen továbbra is Weiss Manfréd tulajdonában maradt. Továbbá 2-2 részvényt jegyeztek Weiss Manfréd rokonai, így Wahl Oszkár, Weiss Jenő, Weiss Alfonz, Mauthner Alfréd, Kornfeld Móric, Eisler Zsigmond, Surányi Béla stb. Az alapításkor megválasztott igazgatóság tagjai lettek az eddigi tényleges irányítók (Weiss Manfréd és Wahl Oszkár) mellett Weiss Manfréd fiai.[19]

[16] Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914–1918. Összeáll. Iványi Emma. Bp. 1960 55–56.

[17] OL PM ált. ir. 1914–117919/3919. – WM Okmánytár 66. – KA KMMS 1914 4M 4/17. – A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségének huszonötesztendős jubileumi mozgalmi jelentése 1903–1927. Bp. é. n. 54.

[18] Ezek tényleges értéke a 300 000 koronát messze meghaladta, hiszen pusztán a telkek értéke mintegy 1 millió korona volt.

[19] Cégbíróság Cg. 2691.

Gyalogsági lőszergyártás – A magyar kvóta kihasználása

A lőszergyártás első fázisa az ún. kopszok – vagyis a rézből elősajtolt csészikék – előállítása volt. Ezeket a kopszokat húzógépeken fokozatosan tovább húzták, sajtolták, peremezték, míg végül elkészült a hüvely. A kopszokat osztrák gyáraktól vásárolták, a további feldolgozás pedig a Máriássy úti gyárban kezdődött. Itt állították elő a hüvelyeket két gépen, a korabeli technológiának megfelelő szinten. A gyutacsokat pedálos présekkel helyezték a hüvelyekbe, a gyártási kapacitás napi 50–60 000 darab volt. Ez kiegészült a kilőtt hüvelyek rekonstrukciójával, ezeket napi 50–100 000 darabos kapacitással sajtókban kalibrálták. A lövedékek acélköpenyét szintén húzással alakították, majd sajtolással helyezték bele az ólommagot, ez a gyártási folyamat a düsseldorfi Erhardt cégtől vásárolt két gépen történt. A két gép biztosította a napi 50–60 000 lőszer élesre szereléséhez szükséges lövedékeket, ez a művelet azonban már Csepelen történt.

A lőport, a hüvelyeket és a lövedékeket lovaskocsival szállították Csepelre, ahol 1893. április 18-ára felépült az első négy épület, a lőportorony, a töltényraktár, a töltényszerelő, valamint az irodát és a tisztviselők lakásait magában foglaló épület. Nem sokkal az április 28-i üzembehelyezés után készült el a tűzoltószertár, az őrszoba és a gyári kút. A gyártott cikkek és a felhasznált nyersanyag veszélyessége miatt a főszolgabíró által kiadott telepengedély a szállítással kapcsolatban megkötéseket is tartalmazott. Eszerint a lőpor szállítása „kizárólag a kisdunai zárgátról Csepel felső végén a nagy Dunára egyenes irányban vonuló, s a szőlők alatt délre megtörő úton történhet, míg egyéb szállítmányok, így a kész töltények is, a megyei útvonalon továbbíthatók".[20]

A termelés kezdetben teljesen manufakturális jellegű volt. Az 5 · 1,2 m-es asztaloknál öt párban dolgoztak a munkások, az egyik az előtte levő fatálból kivette az üres hüvelyt, és beleillesztett egy réztölcsért, a másik egy lőpormércével beletöltötte a lőport. Ezt a műveletet maximálisan 20–40 munkás végezhette, miután a teremben mindössze 5–10 kg lőpor lehetett. A töltést követően a hüvelyek az egymástól mintegy méterre álló kéziprésekhez kerültek, amelyekkel bepréselték az acélköpenyű ólomlövedékeket. A szükséges vizsgálatok után a töltényeket a szomszéd teremben levő olvasztó és mártó készülékhez vitték, ahol 100–150 furatos vaslemezekben mártották a töltényeket a megolvasztott vazelin-viasz keverékbe. A kész töltényeket tízesével papírdobozba csomagolták, majd ezek enyvezése után tették a faládákba, s végül a raktárakba. A gyakorló lőszer hasonló módon készült, azzal a különbséggel, hogy a hüvelyekbe nem lövedékeket préseltek, hanem előbb nemezdugót, majd a lövedéket pótló papírdugót. A teremben tehát gőz- vagy motorüzemelésű gép nem volt, a berendezést asztalok, padok, székek és állványok alkották, a padlót nemezzel borították, s belépni is csak nemezcipőben lehetett. A balesetnél szükséges gyors távozást három kifelé nyíló ajtó biztosította. Az előírások alapján a gyárban egyidőben maximálisan 500 kg lőport tároltak, és a kész lőszert katonai őrizettel védték. Az adott körülmények között csak természetes világítás mellett folyhatott a munka.[21]

A hüvelyek kézi töltése nemcsak a termelés fokozását tette lehetetlenné, hanem a már meglevő alkatrészgyártással sem tudott lépést tartani. Éppen ezért kísérletképpen

[20] OL WM Okmánytár Okmánytár 80., 101., 115. – KA KM 1894 7A 57–1/49
[21] OL WM Okmánytár 80.

vásároltak egy ún. Keller-féle lőportöltő gépet, ami ugyan a munkásnők számára meglehetősen bonyolult volt, a töltendő lőport sem szabályozta pontosan, és nem is dolgozott elég egyenletesen, de mégis lehetővé tette napi 20–30 000 hüvely töltését. Így további két gép beállításával sikerült a hüvely- és a lövedéktermelésnek megfelelő mennyiségű éles lőszert előállítani. Ugyanakkor azonban megkezdték egy saját lőportöltő szerkesztését is, ami végül 1894 áprilisára készült el. Ez a gép, túl azon, hogy kiküszöbölte a Keller-féle lőportöltő fogyatékosságait, lehetővé tette a töltési mennyiség tetszés szerinti beállítását. Az új konstrukcióról – amelyre a magyar és osztrák szabadalom mellett megkapták a német, francia, olasz és spanyol szabadalmat is – nagy elismeréssel nyilatkozott a bécsi katonai műszaki bizottság.[22]

Az élesre szerelés – és így a csepeli gyártelep – fejlesztésének elsődleges célja nem az volt, hogy lehetővé tegye a konzervgyár területén működő hüvelygyártási berendezések teljes kihasználását, hanem a termelés gazdaságosságát volt hivatott biztosítani. A Weiss-fivéreknek ugyanis változatlanul lehetőségük volt arra, hogy a korábbi gyakorlatnak megfelelően éles lőszerek mellett hüvelyeket is szállítsanak a hadügyminisztériumnak, de a kész töltények ára mintegy 4–5-szöröse volt annak. Így 1893 októberében kaptak ugyan megrendelést 1 millió éles lőszerre és 3,2 millió hüvelyre (73 800 forint értékben), de a minisztérium ugyanakkor visszautasította a cég 3 millió darabos acélköpeny-lövedék szállítására tett ajánlatát, s ezt a megrendelést az ausztriai Roth-féle részvénytársaságnak juttatta.

A termelés felfutását a töltés korszerűsítését követően is hosszú időn keresztül a kilőtt hüvelyek rekonstrukciója és a régi típusú 11 mm-es töltények szétszerelése biztosította. A honvédelmi minisztérium 1894-ben 21 millió hüvely hasznosítását rendelte meg a gyártól (közel 300 000 forint értékben), a közös hadi igazgatás pedig mindenekelőtt a régi lőszerek szétszerelésére tartott igényt. Éppen ezért a töltényszétszerelés gépesítésére jelentős kísérletek folytak a gyárban. A saját lőportöltő létrehozásával szinte egyidőben értek el sikereket a kész töltények gyors és viszonylag veszélymentes szétszerelésére szolgáló géppel, amely rögtön szét is válogatta az egyes alkatrészeket. Ez a fajta gépesítés azonban nemsokára már szintén elmaradt az egyre növekvő követelményektől. 1897 végére készült el a termelést már valóban hatékonyan növelő golyóhúzógép és lőportávolító gép. A golyóhúzónál a töltényt a löveggel lefelé helyezték a gép tölténynagyságú részébe, a lőveget alulról két pofa – amelyek közül az egyik kézi emelővel volt ellátva – húzta ki. A lőportávolító az egész hüvelyt teljes hosszában hengerelte két kemény felület között, egyenként, vagy akár csoportosan, s így a deformálódás következtében a lőpor a szájnyílásukkal lefelé álló hüvelyekből magától kihullott. A hadügyminisztérium a régi töltények szétszerelésénél – a felelősség áthárításával – teljesen szabad kezet biztosított a gyárnak.[23]

A Monarchiában kizárólag a csepeli gyár foglalkozott a Werndl-féle töltények szétszerelésével. Ez a tevékenység az ismertetett gépesítés ellenére sem nevezhető komoly

[22] Uo. Hadianyaggyár 15., 32. – BKIK ált. ir. 1893–2672 – KA KM 1893 7A 1–1/1–6; – 1894 7A 7–1/49.

[23] OL WM Hadianyaggyár 11. 16. – Okmánytár 80. KA KM 1893 7A Ő,2–5/136; 146; 1895 7A 12–5/14.

ipari termelésnek, sem gépi berendezésekben, sem szakmunkában nem támasztott olyan igényeket, mint az éles lőszer gyártása. Kényszermegoldás volt, amit a fejlettebb ausztriai gyárak eleve nem vállaltak. Végül azonban éppen a régi lőszerek szétszerelése révén sikerült a hadügyminisztérium ellenállását megtörni. 1897 májusában Weiss Manfréd ajánlatot tett 26–30 millió 11 mm-es töltény szétszerelésére. Az így nyert alkatrészek fejében felajánlotta új, éles lőszerek gyártását. Weiss Manfréd javaslata óriási meglepetést keltett Bécsben. Különböző számításokat végeztek, hogy megállapíthassák Weiss hasznát (még a legszerényebb számítás is több mint 50 000 forintos tiszta jövedelmet mutatott ki), míg végül felismerték, hogy az ajánlat a hadügyminisztériumnak is rendkívül kedvező. Ennek alapján végül még a Weiss Manfréd által vállalt feltételeket is számára kedvezően módosítva adták ki a megrendelést. A tényleges haszon azonban eltörpült a mellett a tény mellett, hogy Weiss Manfrédnek ezzel a szállítással sikerült a vezető ausztriai lőszergyárak mellé felzárkóznia.[24]

Ezt az áttörést jelképezte az a nyolc évre megkötött szerződés, amely biztosította a gyár számára a közös hadi igazgatás lőszerszükségletének 23,4 százalékát (5 millió 8 mm-es lőszer, mintegy 450 000 korona értékben.) Ez az arány gyakorlatilag megfelelt a magyar kvótának, miután annak megállapításánál a wöllersdorfi kincstári lőszergyár termelését nem vették figyelembe. Weiss Manfréd négy évvel korábban a hadügyminisztérium lőszerszállítói között még csak a negyedik helyen állt, a szerződés révén viszont már azonos helyzetbe került a Monarchia két legnagyobb gyalogsági lőszergyárával. Legalább annyira jelentős volt, hogy ez az áttörés együtt járt a kész lőszerek szállítására való átállással, ami – mint láttuk – a hüvelyekhez képest jóval nagyobb hasznot biztosított.

A szerződés Weiss Manfréd számára napi 150 000 éles gyalogsági lőszer gyártási kapacitást írt elő, ami gyakorlatilag megfelelt a tényleges kapacitásnak (napi 160 000 darab). A kapacitást természetesen nem a normális termelés, hanem a háborús szükségletek alapján határozták meg, a kettő aránya durván 1:10 volt. Már a következő évben, vagyis 1898-ban sor került rendkívüli szükséglet megrendelésére, ami Weiss Manfréd számára 17 millió lőszer szállítását jelentette.

Nem sokkal később – 1899-ben – a hadügyminisztérium felajánlotta a szerződés tartamára a gyakorló lőszerek megrendelését is, ha Weiss Manfréd az első három évben 10–10 krajcárral csökkenti az árat (ezt mindig ezer darabra határozták meg), s a következő három évben pedig hajlandó ezt a minisztérium kívánságának megfelelően maximálni. Weiss habozás nélkül elfogadta ezt az ajánlatot.[25]

A hadügyminisztérium tehát arra törekedett, hogy szerződésekben biztosítsa a szükséges szállításokat. Ez természetesen nemcsak kedvező volt a szerződő felek számára, de szinte nélkülözhetetlen is. A minisztérium a Monarchia katonai erejének veszélyeztetése nélkül nem szolgáltathatta ki magát a szokásos piaci viszonyoknak, s a biztos szállítás fejében hajlandó volt az érdekelt vállalatoknak monopolhelyzetet biztosítani. A szállítók ennek fejében kötelezettséget vállaltak a pillanatnyilag szükségesnél jóval nagyobb kapacitás biztosítására, hogy az esetleges mozgósítás megfelelően felkészülve érje

[24] Uo. 1897 7A 12–5/24., 35., 82.

[25] OL Ker. Min. 1898–IX–50967. – KA KM 1898 7A 12–5/7.; 1899 7A 12–6/12., 20., 38., 40.

őket. A monopolhelyzet fejében tehat hajlandók voltak elsőbbséget biztosítani a hadsereg érdekeinek. A szerződéses viszony stabilizálta a rendelések elosztásának adott gyakorlatát, s mivel Weiss Manfréd kimerítette a magyar kvótaarány által biztosított lehetőségeket, számára is védelmet jelentett egy esetleges hazai konkurrenssel szemben.

A hadügyminisztérium már 1901 áprilisában ígéretet tett újabb nyolc évre szóló szerződés megkötésére, amire végül októberben sor is került, annak ellenére, hogy a magyar kereskedelmi miniszter, Hegedűs Sándor, sérelmezte a szerződéstervezetnek azt a kitételét, amely szerint a közös hadi igazgatás esetleges új magyarországi lőszergyárnak nem ad megrendelést. A hadügyminisztérium a tiltakozásra adott válaszában közölte, hogy a magánipartól évente mindössze 9 millió éles töltényt rendel meg, s ebből 4 milliót juttat Weiss Manfrédnak, vagyis az osztrák kvótába ezek szerint most már a wöllersdorfi gyár termelését is beszámították, de ez a megrendelések csökkentése következtében a gyakorlatban nem eredményezett változást. A gyakorló töltényeknél a minisztérium nemcsak a Magyarországon állomásozó csapatok szükségletét biztosította Weissnek, hanem a galíciaiakét is.

Az 1901. október 2-án megkötött szerződésben Weiss Manfréd kötelezte magát gyára fenntartására, napi 250 000 éles lőszer gyártási kapacitásának biztosítására. 15 millió lőszerhez szükséges nyersanyag (500 t) tartalékolására, a szükséges nyersanyagok magyarországi beszerzésére azonos ár esetén, és 50 000 korona kaució letételére. Ennek fejében a minisztérium nyolc évre garantálta évi 4 millió éles és 8 millió gyakorló lőszer megrendelését.[26]

A századfordulón kibontakozó válság hatására egyre komolyabb nehézségekbe ütközött a termelés folyamatosságának fenntartása. A minisztérium kizárólag a szerződésben rögzített mennyiségekre tartott igényt, ami ugyan kiegészült esetenként a haditengerészet megrendeléseivel, de ezek jelentéktelensége miatt Weiss Manfréd már 1900 szeptemberében kérvényezte a következő évi kvantum megrendeléseit, hogy „munkásait ne kelljen elbocsátania". Ez a kérés a következő évben szinte szó szerint megismétlődött.[27]

Ebben az időben a konzervgyár területén és Csepelen egyaránt gyártottak gyalogsági lőszereket. A hüvelygyártás hat soron folyt, ebből négy Csepelen volt. A hüvelygyártási kapacitás napi 20 órás munkaidőt számolva 300 000 darab volt, a lövedékgyártás ugyanilyen kapacitással szintén hat soron folyt, de ebből csak egy volt Csepelen. Hét gép napi 400 000 csappantyú előállítását biztosította, ehhez járult a 80 000 darabos tölténytár és a 250 darabos töltényrekesz-kapacitás. Az appretúraműhelyben naponta 3–400 000 töltény összeszerelése volt lehetséges, az ólomhuzalprésen pedig napi 4800 kg ólomhuzal gyártása.[28]

A gazdasági válság hatására megközelítőleg sem lehetett ezt a kapacitást kihasználni. A magyar honvédelmi minisztérium 1903. január 1-vel módosította ugyan a Weiss Manfréddal fennálló szerződést, de ez nem terjedt ki a megrendelések nagyságára, és elsődlegesen árkérdéseket szabályoz. Némileg ismét nagyobb méreteket öltöttek a

[26] Uo. 1901 7A 12–5/21; 39., 43.
[27] Uo. 12–5/17; 36., 45., 50
[28] KA KM 1901 7A 12–5/43.

hadügyminisztérium megrendelései. Ennek keretében sor került az 1901-es szerződés kiterjesztésére és meghosszabbítására. Az erre vonatkozó megállapodás 1903. július közepén született meg.[29]

A válság éveiben oly nagyon áhított fellendülést végül a balkáni helyzet feszültsége, a háborús készülődés hozta meg. Először Szerbia határozta el, hogy nagyobb mennyiségű hadianyagot vásárol az osztrák-magyar gyáraktól. Weiss Manfréd a hadügyminisztériumon és a Kereskedelmi Bankon keresztül pontosan tájékozódhatott a lehetőségekről. Már január elején értesítette a minisztériumot, hogy a szerb hadi igazgatás 15 millió 8 mm-es éles lőszert rendelt tőle.

Weiss Manfréd a megrendelésért folytatott versenytárgyaláson habozás nélkül elfogadta a külföldi konkurrencia által felajánlott nyersanyagárakat, holott pl. az ólom hazai ára mintegy 8–9 koronával volt magasabb, mint Németországban. A szükséges nyersanyagokat Szerbiában szerezte be, így a fennálló rendelkezések értelmében a gyártás kikészítési eljárásnak minősült, ez viszont lehetővé tette a nyersanyagok vámmentes behozatalát.

Weiss Manfréd külföldi lőszerszállításai révén áttételesen maga is egyre határozottabban befolyásolta a Monarchia külpolitikáját. Sajátos kölcsönkapcsolat alakult ki. A Monarchia vezetése külpolitikai lépéseinél felhasználta a hadianyaggyártást is, ami a szállítókat természetesen jelentős külföldi megrendelésekhez juttatta. A szállítók ennek fejében adott esetben alávetették magukat a Monarchia külpolitikai célkitűzéseinek, és hajlandók voltak akár nagyon kedvező üzletektől is eltekinteni. A Monarchia politikai vezetése azonban sohasem volt annyira egységes, hogy a hadiszállítók az egyes hatalmi tényezők közötti óvatos lavírozással ne érvényesíthessék saját érdekeiket is.

A szerb megrendelést követően Weiss Manfréd a bolgár hadvezetéssel került kapcsolatba, és vállalta 10 millió 8 mm-es éles töltény szállítását. A bolgár kormány képviselője azonban olyan rövid határidőt írt elő, hogy Weiss Manfréd képtelen volt annak eleget tenni. Így a honvédelmi minisztériumhoz és a hadügyminisztériumhoz fordult kölcsönlőszerért, az előbbi 6–7 milliót, az utóbbi 3,7 milliót ígért. Július 4-én a külügyminisztérium is hozzájárult a kölcsönzéshez.

A Monarchia diplomáciájának vezetése a balkáni status quo fenntartására törekedett, s a lőszerszállítás adott módja ennek nem mondott ellent. Weiss Manfréd és a bolgár kormány képviselője közötti tárgyalások ezt követően váratlanul megszakadtak, miután Belov alezredes, a bolgár katonai műszaki bizottság vezetője, a konkurrenciához, Hirtenberghez fordult. Megegyezésre végül Hirtenberggel nem került sor, s így a 10 millió töltényre szóló szerződést augusztus 31-én Weiss Manfréd írta alá. Közben azonban kitört a törökellenes macedón felkelés, s nem lehetett kétséges, hogy a töltényekre ennek támogatásához volt szükség.

A külügyminisztérium nem merte a már majdnem aktív beavatkozást vállalni, így július 4-i határozatával ellentétben nem járult hozzá a töltények kölcsönzéséhez. Ezt a döntést átmenetileg sikerült a hadügyminisztérium segítségével visszavonatni, de miután a honvédelmi minisztérium nem garantálta a titoktartást, a külügyminisztérium végképp megtagadta hozzájárulását. Weiss Manfréd ezzel lehetetlen helyzetbe került, hiszen a

[29] OL WM Okmánytár 80. – KA KM 1899 7A 12–5/38. 1903 7A 12–5/36., 43., 12–8/26.; 37., 12–10/33.

szerződés szeptember 25-ére írta elő a szállítást, s ráadásul napi 10 000 frank kötbért állapított meg.

Weiss Manfréd kérése alapján Pitreich hadügyminiszter kezdeményezésére a külügyminisztérium teljes lőszerszállítási tilalmat rendelt el Bulgáriába és Törökországba. Ez a szerződés értelmében vis maiornak számított, és Weiss Manfréd mentesült a kötbér kifizetése alól. Mire Goluchowski külügyminiszter beleegyezett a tilalomba, addigra Weiss Manfrédnak sikerült elérnie, hogy éppen a kiviteli tilalom veszélye miatt a bolgár kormány egyezzen bele a szerződés békés felmondásába és új szerződés megkötésébe. Ez azonban csak akkor sikerülhetett, ha nem kerül sor a tilalom meghirdetésére. Weiss Manfréd így a hadügyminisztérium támogatásával visszavonatta a saját maga által kezdeményezett lőszerszállítási tilalmat. Ezzel egyidőben megtörtént az új szerződés megkötése, amely már elégséges időt biztosított ahhoz, hogy Weiss Manfréd a csepeli gyárban valóban legyártassa a megrendelt töltényeket.[30]

A termelés felfutása már 1903 folyamán megkövetelte a gyártási berendezések korszerűsítését és bővítését. Az új gépeket Weiss Manfréd elsősorban németországi cégektől szerezte be, sőt a gépekkel érkező szerelők és mérnökök közül is sikerült néhányat gyárában tartania. Így 1903 márciusában Heinrich Schwengbert, aki a lőszergyártás hideghúzó és sajtoló részlegének vezetését vette át. Az új beruházások következtében a gyalogsági lőszerüzemben az akkori legkorszerűbb, részben automatikus húzó-, sajtoló-, töltőgépek működtek, a hozzájuk szükséges segédberendezésekkel és vizsgálati laboratóriummal.

1905-ben különösen a vas- és fémiparban megkezdődött a konjunktúra kibontakozása. Az ausztriai vasgyárak, fémfeldolgozó üzemek, fegyver- és lőszergyárak kénytelenek voltak az azonnali szállításra vonatkozó megrendelések jelentős részét visszautasítani, ez elősegítette a magyar kohászati termékek, vagonok, gépek stb. exportját. A Monarchia lőszergyárait, „hála" a nemzetközi helyzetnek, elárasztották a külföldi rendelések. Weiss Manfréd erre az időszakra tovább növelte a gyár lőszergyártási kapacitását, amely már 10 munkaórában érte el az 500 000 darabot, de a gépek teljes kihasználása esetén ennek kétszeresét is.

1904-től az orosz–japán háború ígérkezett minden korábbit felülmúló lehetőségnek. Többek között Weiss Manfréd érdekeit szolgálta a GYOSZ, amikor felkérte a közös hadügyminisztert, hogy a Monarchia diplomáciája hívja fel az orosz és a japán kormány figyelmét a magyar hadiiparra. Ezt követően valóban megjelentek a csepeli gyárban japán katonai szakértők, de Weiss Manfréd saját maga is aktív lépéseket tett a rendelések elnyerésére. Már 1904 március elején Oroszországba küldte a cég képviseletében sógorát, Wahl Oszkárt és unokaöccsét, Kánitz Jaques-ot. Egy évvel később kérte Weiss Manfréd az orosz szállításokhoz szükséges nyersanyagok vámmentes behozatalát, s csak ezt követően küldte Pétervárra Deutsch Vilmos és Stern Richárd igazgatókat az orosz hadügyminiszterrel folytatott tárgyalások lezárására.

A gyár addigi fennállása alatt még nem került sor megközelítőleg sem hasonló jelentőségű szerződésre, mint amilyet a két WM-gyári igazgató május 12-én írt alá. Az orosz kormány kimondottan kedvező feltételek mellett 100 millió töltényt rendelt Weiss

[30] OL BKIK ált. ir. 1905–505 – KA KM 1903 7A 18–4/2., 29., Präs 32–27.

Manfrédtól, aki kötelezte magát, hogy legkésőbb egy hónappal az orosz átvevő megérkezése után megkezdi a szállítást, mégpedig az első hónapban 3 millió tölténnyel, ami a nyolcadik hónapra fokozatosan havi 10 millióra emelkedett, ugyanakkor Weiss Manfréd előlegként megkapta a vételár 1/3-át.[31]

Az orosz lőszerszállításokat kezdetben erőteljesen akadályozta az 1905-ös budapesti vasassztrájk, amelyhez a csepeli munkások szinte teljes létszámmal csatlakoztak. A szerződést ez nem sodorta veszélybe: a sztrájk vis maiornak számított, s az orosz kormány sem tehetett mást, mint hogy kivárja annak a végét. A Monarchia jelentős lőszergyárai akkor teljes kapacitással dolgoztak a hasonló jelentőségű orosz rendelések kielégítésén. Hirtenberg pl. 200 millió töltényre kapott megrendelést, ráadásul a budapesti vasassztrájkkal nagyjából egyidőben, június elejétől két hónapig az ottani gyárban is leállt a termelés, mivel a külföldről behozott lőpor nem felelt meg a követelményeknek. A 20 milliós orosz rendelés gyakorlatilag 1906 közepéig teljesen lekötötte a hirtenbergi gyár termelését.[32]

Csepelen 1905. augusztus 17-én hagyta el az első négy vagon lőszer a gyárat, ezt további 37 szállítmány követte, míg 1906. november 7-re az utolsó három vagon lőszerrel eleget tettek az orosz megrendelésnek. Ebben az időben az átlagosan 200 fős munkásság létszáma elérte a 2800-at.[33]

A feszült külpolitikai helyzet éreztette hatását a hadügyminisztérium megrendeléseiben is. Weiss Manfrédnak biztosították rendeléseik több mint 34 százalékát. A szokásos lőszerszállítások általában havi félmillió darab körül voltak, de ebben az időszakban a gyár több ízben kapott rendkívüli megrendelést is, így 1907 novemberében 5 millió darabra, 1905 februárjában 5,6 millió, szeptemberben ismét 5 millió, majd novemberben 16,7 millió darabra. Ezeknek a rendeléseknek a következtében a hadügyminisztérium számára gyártott lőszerek száma esetenként elérte, sőt meghaladta a havi 4 milliót, mintegy 300 000 korona értékben.

1909 januárjában újabb 19 millió 8 mm-es lőszer gyártására kapott Weiss Manfréd megbízást. A hadügyminisztérium ugyanakkor napi 300 000 darabban határozta meg a minimális termelést. Ténylegesen azonban ezt is sikerült túlszárnyalni, így másfél hónappal később – amikor a minisztérium újabb 19,5 millió töltényt rendelt – már napi 700 000 darabot írtak elő. Ezzel a tényleges termeléssel már a Monarchia egyik lőszergyára sem tudott lépést tartani. Végül is tehát egyedül a közös hadi igazgatás mintegy másfél év alatt kereken 6,5 millió korona értékben rendelt lőszert.[34]

Az éles lőszer gyártása mellett évente 12–14 milliós mennyiségben változatlanul folytatták a régi lőszerek szétszerelését is. Ezeknél éveken keresztül vita tárgyát képezte, hogy a lőpor ürítése vízbe történjen-e, vagy szárazon. Weiss Manfréd 1907 novemberében biztonsági okokból az előbbit javasolta, de egységes álláspontot még a katonai műszaki

[31] OL WM Okmánytár 80. – BKIK ált. ir. 1904–4372; 1905–8743; 8978. – KA KM 1905 7A 13–1/30 – *Berend T. Iván–Ránki György:* A csepeli vasmű rövid története – Csepel története (Bp. 1965.) 47. – *R. Keller:* Die Industrieförderung in Ungarn. Prag 1906. 106–107.

[32] Volkswirtschaftliche Zeitung 1905. 20. sz.

[33] KA KM 1906 7A 18–4/3–11. – Magyar Ipar 1907. 16. sz.

[34] KA KM 1906 7A 12–1/11–1., 2.; 12–4/4.; 6.; 10–2; 89–1., 1908 7A 1–3/16., 12–1/17–4., 12–1/20., 12–5/1–2.; 12–5/9.

bizottságon belül sem sikerült kialakítani, így a hadügyminisztérium gazdasági okokból elutasította Weiss javaslatát.

1909 áprilisában Weiss Manfréd újabb 22,5 millió régi töltény ürítésére kapott megrendelést, s ebből a feszített termelés ellenére augusztusra sikerült közel 19 millió darabot szétszerelni. Ekkor azonban – éppen a száraz ürítés következtében – hatalmas robbanás történt, amelynek során 11 munkás vesztette életét. A robbanást követő vizsgálat felmentette ugyan a gyár vezetőit a felelősség alól, mégis 17 pontban foglalták össze a szükséges biztonsági intézkedéseket, amelyek közül a legjelentősebb az volt, hogy előírták a lőpor vízbe történő ürítését.

Ez a baleset, amely egyedülálló volt a gyár történetében, országra szóló felháborodást váltott ki. Az áldozatok többsége tizenöt év körüli gyermek volt, s ráadásul nyilvánosságra került, hogy a műhely vezetői tudtak az egyik gép meghibásodásáról, ami végül a három egymás utáni robbanást kiváltotta. A sajtó részletesen tárgyalta a gyári viszonyokat, s az ügy kezdett egyre kellemetlenebbé válni. Így feltehetően helytálló a Népszavának az az állítása, amely szerint augusztus 28-án egy 40 lóerős gépkocsi hagyta el Blochner Izidor hirdetési ügynökkel a gyárat, aki számos lap szerkesztőségét kereste fel, s mintegy félmillió koronát osztott szét. A munkássajtó mellett az erősen revolverlap jellegű Pesti Futár volt az egyetlen, amely még ezt követően is foglalkozott a balesettel, sőt még később is visszatért rá.

A Pest vidéki királyi ügyészség is folytatott vizsgálatot, de éppen a hadügyminisztériumtól kértek szakvéleményt a lőpor ürítéséről, a többi gyárban alkalmazott eljárásról. Miután azonban a Monarchia területén kizárólag Weiss Manfréd foglalkozott a régi lőszerek szétszerelésével, a hadügyminisztérium „nyugodt lelkiismerettel" igazolta a Csepelen alkalmazott eljárást.[35]

A hadügyminisztériumban természetesen változatlanul nagyra értékelték Weiss Manfréd szolgálatait, 1909-ben hangot is adtak ennek a megbecsülésnek: Weiss Manfréd gyárát a „hadi igazgatás követelményeinek megfelelően oly módon rendezte be, hogy jelenleg fontos része azoknak a létesítményeknek, amelyek biztosítják a fegyveres hatalom felszerelését. Ez a tény különösen mozgósítás vagy háború esetén jelentős a lőszerellátásban. Az ausztriai kincstári lőszergyár és két magánvállalat mellett a Weiss-féle lőszergyár az, amelynek teljesítőképességére a Hadügyminisztérium az adott esetben számíthat a fegyveres erő ütőképességének fenntartása céljából".[36]

A Weiss Manfréd-gyár valóban a hadsereg legjelentősebb lőszerszállítója volt, vezetői pedig komoly szaktekintélyeknek számítottak. A hadügyminisztérium tehát megelégedéssel konstatálhatta, hogy a csepeli gyár megbízható támaszt jelent háború esetén is, de béke lévén, a megrendeléseket nem fokozhatta. Weiss Manfréd ezt a bizalmat nemcsak szállítóképességével érdemelte ki, hanem töretlen lojalitásával is. Így 1908-ban, amikor Franciaországból 20 millió darab lőszerre kapott megrendelést, visszautasította azt, miután kiderült, hogy a valóságban szerb megrendelésről van szó, ennek teljesítése viszont

[35] Uo. 1909 7A 12–1/12; 12–5/3; 10; 12; 20; 12–12; 12–12/2–2; 12–12/6; 1910 7A 12–10. – OL WM Okmánytár 80; 115; – Népszava 1909. aug. 31. – Pesti Futár 1909. 73.; 75. sz. 1912. 225; 225; 238. sz.

[36] KA KM 1909 Präs 5–48/20

nem egyezett a Monarchia külpolitikai célkitűzéseivel. A szerb kormány végül jelentős késedelemmel Belgiumból szerezte be a töltényeket.[37]

A hadügyminisztériumnak 1914 első felében a 8 mm-es éles lőszerek 37,143 százalékát magyarországi gyárak szállították, ennek kereken 90 százalékát pedig több mint egymillió korona értékben Weiss Manfréd. Ezen felül július végéig a hadügyminisztérium további 65 millió éles lőszert, 7,5 millió céllövedéket és 17 millió gyakorló lőszert rendelt, közel 8 millió korona értékben.

A világháború előtti években a csepeli gyár nagyobb mennyiségű gyalogsági lőszert gyártott különböző külföldi államok részére is. 1911 végén Weiss Manfréd román lőszerszállítási szerződést írt alá, majd 1912 februárjában és decemberében kapott komolyabb megrendelést, az utóbbi 8 millió lőszerre szólt. A szükséges lőport változatlanul a hadügyminisztérium biztosította, a külföldi szállításoknál azonban mintegy 30 százalékkal olcsóbb áron. 1913 áprilisában és májusában Weiss Manfréd újabb 10 millió lőszert exportált, szeptemberben újabb nagyobb szállítmány ment Romániába, októberben pedig Portugál-Nyugat-Afrikába. Romániába szállítottak töltényhüvelyt is, így 1913 júliusában 22,6 tonnát. 1914 januárjában ismét az egyik portugál gyarmatra küldtek lőszert, valamint Törökországba. Februárban 6,5 mm-es lőszer jutott Hamburgon keresztül Portugál-Guineába, ebből a típusból májusban Portugália ismét rendelt félmillió darabot. Ez ebben az időben megfelelt a csepeli gyár egynapi termelésének.[38]

A csepeli gyártelep a gyalogsági lőszergyártás terén a legfelkészültebbek közé számított, s minden szempontból megfelelt egy hagyományos háború követelményeinek. Az a tény, hogy a bekövetkező háború egyáltalán nem tartozott a „hagyományosok" közé, nemcsak Weiss Manfrédot érte váratlanul.

Alapanyaggyártás – A vertikum kiszélesítése

Weiss Manfréd üzletpolitikáját kezdettől rendkívüli tudatosság jellemezte. A gyár korábban ismertetett rendkívüli felfutása, vagy inkább felfejlesztése nem következett eleve a hazai gazdasági viszonyokból. Sokkal inkább arról van szó, hogy Weiss Manfréd tevékenysége révén meghatározható a korabeli gazdasági lehetőségek maximuma. A századforduló időszaka a hazai és a világgazdaságban egyaránt számos lényegi, minőségi változást eredményezett. Ezek közül az egyik leglényegesebb a minden korábbit meghaladó tőkekoncentráció. Végső soron éppen a tőkekoncentráció egyik sajátos, de ugyanakkor rendkívül kedvező formája volt a kombinát jellegű termelés kialakítása. Ez

[37] Uo. A vállalat jelentőségét mutatja az Enzensfelder Munitionsfabrik esete is. A cég 1910-ben több veszteséges év után a Kereskedelmi Bankhoz fordult szanálása érdekében. A bank képviselői teljes betekintést nyertek a vállalat üzletmenetébe, ezek közül a legkomolyabb természetesen Weiss Manfréd volt, sőt szakértőként Wahl Oszkárt és Stern Richárdot is bevonták. Weiss Manfréd átnézte a vállalat szerződéseit, amelyek közül a legjelentősebbet a hirtenbergi lőszergyárral kötötték, a különböző kalkulációkat stb. Wahl és Stern 1910 áprilisában részletes jelentést készített az enzensfeldi gyár kapacitásáról és az egyes osztályok berendezéséről.

[38] KA KM 1911 7A 51–2/34–7, 1913 Präs 32–3/7, 1914 7A 12–1/13; 12–5/8; 11–2; 12.; 13.; 15–1.; 6; 16; 7PA 18–2/14; 17; 4/17; 5/5–1; 5/7; 6/5; – OL BKIK ált. ir. 1908–16014. – WM Okmánytár 66.

már eleve feltételezte a valóban korszerű nagyipari termelés meglétét, hiszen a kombinát magában foglalta az összes termelési folyamatot az alapanyaggyártástól a késztermékig.

A kombinát-jellegű termelés előnyei egyértelműek, ezek közül meghatározó az, hogy általa megvalósítható az adott vállalat függetlenedése az alapanyaggyártástól, ami – elsősorban a kartellek létesítése miatt – éppen a századforduló táján vált ténylegesen szükségszerűvé. Ez a fajta termelés azonban megkövetelte – és ez tette rendkívül kockázatossá – a termékstruktúra jelentős kiszélesítését, ami azonban eleve több volt puszta kiszélesítésnél, miután gyökeresen – mindenesetre lényegesen – eltérő gyártási ágazat bevezetését jelentette.

Az ipari üzemek hagyományos és megszokott bővítése a gyakorlatban a termelés bővítését, esetlegesen a termékstruktúrának az eredeti gyártási ágazattal megegyező, vagy legalábbis közelálló szélesítését jelentette, „csupán" megfelelő tőkét és árukeresletet igényelt, s a legkisebb kockázattal járt. Weiss Manfréd már a nyolcvanas évek második felében – a fémáruk és töltények gyártásának bevezetésével – szakított ezzel a gyakorlattal, és a kialakított új termékstruktúra alapvetően eltérő iparágakat (élelmiszer- és fémipar) képviselt. A kettőt nem a termelés, hanem a piac (hadsereg) azonossága fűzte össze. Hasonló a helyzet a fémmű létesítésénél – még ha azonos iparágon belül is –, hiszen a WM-gyár fémfeldolgozó tevékenysége korábban messze állt az alapanyaggyártástól. Hasonló folyamat játszódott le az acélmű létesítésekor is. Ezzel kialakult egy olyan folyamat, amely, párosulva megfelelő üzletpolitikával, gyors és folyamatos fejlődést biztosított. A saját termelés felvetette az alapanyaggyártás gondolatát, a létrehozott új gyártási kapacitás pedig lehetővé tette a termékstruktúra és így a termelés szélesítését. A bővített újratermelés megköveteli a szélesebb termékstruktúra alapanyagainak saját biztosítását, ami ismét együtt jár a gyártási kapacitás bővítésével. Mindez végül elvezetett a kombinátszerű termeléshez.

A gyár történetében három alkalommal került sor az alapanyaggyártás bevezetésére, illetve jelentős kiszélesítésére. A nyolcvanas éveket követően előbb a századfordulón a hengermű, majd a tízes évek elején az acélmű üzembehelyezésével. Mindhárom esemény egybeesett a korszak depressziós ciklusaival, vagyis Weiss Manfréd az időpont kiválasztásával nem pusztán az alapanyaggyártást terjesztette ki, hanem a depresszió ellensúlyozására ezt azonnal felhasználta a termékstruktúra kiszélesítésére. Mindez – eltekintve az egyáltalán nem lényegtelen egyedi vonásoktól – nem tekinthető még egyedülállónak. Weiss Manfréd zsenialitása nem a kombinátszerű termelés létrehozásában nyilvánult meg, hanem annak időzítésében.

Minden tőkésnek – függetlenül attól, hogy felismeri-e a gazdaság ciklikus fejlődésének törvényszerűségét – a gyakorlatban kellett tapasztalnia a kereslet ingadozását, ami nemhogy a folyamatos fejlesztést, de súlyosabb esetben a rendelkezésre álló kapacitások kihasználását sem teszi lehetővé. Ennek reakciója ismeretes, a tőkés elsődleges célja, hogy tőkéjét átmentse a válságon, s ennek megfelelően őrizkedik üzemének bővítésétől, felesleges árukészletek felhalmozásától. Weiss Manfréd gyakorlatilag éppen fordítottan járt el. Eladhatatlan árukészleteket természetesen ő sem halmozott fel, de ugyanakkor a korábbiakból már kiderült, hogy a gyár három legdöntőbb fejlesztése éppen a korszak válságos ciklusaira esett. Weiss Manfréd tehát nem vont ki tőkét, sőt inkább egyéb befektetéseit számolta fel, vagy korlátozta a csepeli gyár továbbfejlesztése érdekében. Ezek a bővítések azonban együtt jártak a már említett profilszélesítéssel. Az új

gyártási ág bevezetése azonban az általános gazdasági helyzettől függetlenül kezdetben mindig veszteséges volt, ezt indokolta a szükséges tapasztalatok és az eltérő gyártási technológia elsajátítása.

Weiss Manfréd tehát a gazdaság válságos időszakait – amik a hagyományos termelés bővítését eleve lehetetlenné tették – használta fel arra, hogy új üzemágakat vezessen be. Ezzel párhuzamosan kezdett hozzá – mindenekelőtt a közös hadügyminisztériumban – a megfelelő értékesítési lehetőségek kialakításához. Mire kialakította vevőkörét, addig az új üzem már túl volt a kezdeti nehézségeken, s teljes kapacitással dolgozott az új megrendelések kielégítésén. Az alapanyaggyártásnál ezt az átmenetet megkönnyítette a gyár belső szükséglete, amely eleve biztosította az új beruházás minimális rentabilitását. Weiss Manfrédnak ezzel az eljárással nemcsak a válságot sikerült a lehető legoptimálisabban áthidalnia, hanem saját maga számára meg is rövidítette azt.

A hengermű létesítésével Weiss Manfréd színrelépése a sárgarézáruk gyártásában válságot okozott a sárgarézkartellben, amely végül mintegy 4 százalékkal csökkentette árait. A konkurrenciaharc különösen az állami megrendeléseknél öltött rendkívül éles formát. Ebben azonban az állami iparfejlesztés, ipartámogatás felemássága is kifejezésre jutott. A kormányzatnak – és azon belül is különösen a kereskedelmi tárcának – a fennálló törvényes rendelkezések értelmében messzemenően támogatnia kellett az olyan alapításokat, amelyek közé a csepeli hengermű is tartozott. Nem hagyhatta ugyanakkor a már meglevő iparvállalatok érdekeit sem teljesen figyelmen kívül. Így sajátos kompromisszumként megadta ugyan 1897-ben az állami kedvezményeket, de a Weiss Manfréd által kért távirdai megrendeléseket nem biztosította. Így, amikor 1898 novemberében a minisztérium versenytárgyalást írt ki a távirdai huzalszükséglet fedezésére, Weiss Manfrédnak megfelelő árajánlattal kellett a konkurrenciával szemben fellépnie. Végül az ő ajánlata bizonyult a legolcsóbbnak, de a minisztérium ezt az olcsóbb árat felajánlotta másik pályázónak is, s végül ennek alapján megosztotta a rendelést, 60–40 százalék arányban.

1899-ben Weiss Manfréd a MÁV rézáru szükségletének fedezésére nyújtott be pályázatot, ami a vörösrézhuzaloknál eredménnyel is járt. A többi cikket azonban a MÁV a Chaudoir-cégnek biztosította, mondván: „ezen cégnek hazai gyártmánya előttünk ismeretes, árai pedig főleg a fontosabb cikkeknél lényegesen olcsóbbak, mint a Weiss Manfréd cégnek az árai." Ezt követően hiába kérte már Weiss a minisztériumtól, hogy a távirdai rendeléshez hasonlóan az olcsóbb ár alapján osszák meg a rendelést, a kereskedelmi kormányzat – a MÁV javaslatára –, hivatkozva a versenytárgyalásra, a kérést elutasította. A minisztérium tehát a két megrendelésnél gyökeresen másként járt el, és ez a megkülönböztetés egyértelműen Weiss Manfrédot sújtotta. Alapjában indokolt volt ugyan ez a magatartás, a minisztérium joggal részesítette előnyben a régi, általa már megbízhatónak ismert céget, ezt a törekvését azonban lehetetlen volt az iparfejlesztés céljaival összeegyeztetni.[39]

Weiss Manfréd – anélkül, hogy lebecsülte volna a közszállítások jelentőségét – a fémfeldolgozás elsődleges céljának a saját alapanyag-szükséglet fedezését tartotta. 1899-ben a hengermű kizárólag a saját lőszergyártáshoz szükséges alapanyagokat állította elő, amelyeknek további feldolgozására a korábbi gyakorlatnak megfelelően a konzerv-

[39] OL Ker. Min. Iparfejl. Szakoszt. 1899–62882. – Magyar Pénzügy 1900.

gyárban került sor, s változatlanul csak a kész hüvelyeket szerelték Csepelen élesre. Miután a hengermű csak 1899-ben kezdte meg a termelést, az előállított alapanyagok értéke még a 200 000 koronát sem érte el. Ekkor azonban már teljes mértékben berendezkedtek a folyamatos termelésre, s mintegy 670 000 korona értékben vásároltak nyersanyagot (vörösréz, horgany és hulladék fém).

1900-ban már valóban folyamatossá vált a termelés, s ennek értéke meghaladta a 3,2 millió koronát. Ennek „mindössze" 41 százaléka szolgálta a saját szükségletek kielégítését, a többit a cég külső megrendelők számára szállította. A megrendelők köre ekkor meglehetősen széles volt, miután még nem alakult ki a gyár végleges piaca. (1. táblázat)

Az öntödében az egyes öntési adagok súlya 50–80 kg között váltakozott. Általában különböző minőségű sárgarezet olvasztottak, ahhoz a betét 30–70 százalékban sárgarézhulladék – felújításra már alkalmatlan töltényhüvely –, a többi pedig színfém volt. Sárgarézen kívül különböző ötvözeteket is készítettek (ónbronz, ólom-antimon, ón-ólom). Az egyes ötvözetek meglepő szigorúsággal készültek, esetenként grammnyi pontossággal határozták meg az egyes adagokat.

A hengerműben ekkor 8 adminisztrátor, 4 műszaki tisztviselő, 12 művezető, 249 férfi munkás és 231 nő dolgozott. A tisztviselők havi fizetése 100-250 korona között volt, ennél azonban lényegesen többet kerestek a külföldről leszerződtetett szakemberek (300 korona), köztük a német igazgató (841 korona). A fémmű legjobban fizetett alkalmazottja azonban Nagel Bernát volt, akit Weiss Manfréd Párizsból hívott meg, s gyakorlatilag szaktanácsadóként ténykedett. Ő irányította a hengermű felépítését, a berendezések vásárlását, a Basse és Salve cégre is ő hívta fel Weiss Manfréd figyelmét. Ez volt a magyarázata a számára havonta folyósított 1000 koronának.[40]

A gyár fejlesztésének középpontjában a századfordulóig a fémhengermű létesítése állott. A tüzérségi lőszer gyártásával kapcsolatos próbálkozások szorosan kapcsolódtak ugyan a hengermű létesítéséhez, az mégis sokkal szélesebb célokat szolgált, mégpedig a tüzérségi és gyalogsági lőszergyártás mellett vörösréz és ötvözeteinek öntését, hengerlését és kereskedelmi cikkekké (lemezek, csövek, drótok, rudak, mozdonytűzszekrények stb.) való feldolgozását. A csepeli gyártelepen – ahol korábban kizárólag haditermelés folyt – a hengermű üzembehelyezését követően megkezdődött tehát a kereskedelmi cikkek gyártása is.

A fémműben a kibontakozó válság hatására a termelés 1901-ben mintegy 5 százalékkal visszaesett, az előző évihez képest jelentősen szűkült a vevők köre, a gyártott termékek 91 százaléka mindössze nyolc vevő között oszlott meg, ezen belül arányaiban növekedett némileg a saját felhasználás, abszolút értékben azonban stagnált, sőt jelentéktelen mennyiségben csökkent. A posta és a bécsi Kabelfabrik rendelései azonban kereken 200 000 koronával emelkedtek. 1902-ben tovább csökkent a belső felhasználás, a hadi igazgatás, valamint a posta számára végzett szállítások értéke szintén visszaesett. Ebben az évben azonban, szemben az előző évi 272 021 koronás veszteséggel, első ízben ért el nyereséget a hengermű, a termelés értéke pedig – ha csak mindössze egy százalékkal is –

[40] OL WM Könyvelőség 1900–1904 Hengermű főkönyv. – 1899–1900-as öntési napló (CSM Munkásmozgalmi és Üzemtörténeti Múzeum) – OL PM ált. ir. 1900–79312/1712

1. táblázat

A Fémmű termelési adatai 1889–1904

	1889	1900	1901	1902	1903	1904
Termelési érték koronában	191 485,26	3 207 977,27	3 059 276,43	3 229 323,28	3 522 321,89	3 784 289,70*
1900 = 100	6	100	95	101	110	115**
Nyereség koronában	– 123 006,00	– 192 632,69	– 272 021,97	131 498,71	204 287,42	177 529,74
Befekt. tőke ingatl. K	135 000,00	138 512,42	140 175,77	140 175,77	140 175,77	375 660,47
Befekt. tőke ingó K	412 939,00	520 778,38	589 338,24	623 870,20	664 535,77	721 914,92
Befekt. tőke össz. K	547 939,00	659 280,80	729 514,01	764 045,97	804 711,54	1 097 575,39
Felhasznált réz K	506 366,70	1 834 476,70	1 473 436,30	1 816 886,00	2 200 221,50	2 070 712,60*
1900 = 100		100	80	99	112	150**
Felhasznált cink K	41 863,80	129 408,98	103 365,88	124 701,13	256 923,64	177 680,96***
1900 = 100		100	80	96	199	206**
Felh. hulladékfém K	66 036,30	649 933,49	261 520,93	305 879,79		
1900 = 100		100	40	47		
Fűtőanyag koronában	4 535,04	72 783,10	60 573,02	64 803,84	88 690,23	68 608,10*
1900 = 100	6	100	83	89	122	125**
Karbantart. költs. K		47 467,11	83 328,28	68 050,78	87 443,31	56 176,02*
Üzemanyag koronában	29 922,98	56 936,34	33 915,06	47 317,77	64 051,25	77 030,39*
Költségek koronában	32 115,44	34 909,63	36 980,91	44 346,48	59 663,50	41 688,79*
1900 = 100	92	100	106	127	171	159**

*szeptember 30-ig

**az első háromnegyed év alapján becsült érték

***Aug. 31-ig

Forrás: OL WM Könyvelőség 1900–1904 Hengermű főkönyv.

meghaladta az 1900-as szintet, ehhez járult a berendezések újabb kiegészítése is, kereken 100 000 korona értékben.

Az 1903-as év eredményei azt mutatják, hogy a vállalat egészének sikerült viszonylag nagyon gyorsan túljutnia a válságon. Jelentősen emelkedett a hengermű termelése, s ezen belül a saját felhasználás, a nyereség pedig meghaladta a 200 000 koronát. A tüzérségi lövedékgyártás felfuttatása kihatott a hengerműre is, 1904-ben közel 300 000 koronával emelkedett a befektetett tőke, ennek nagy része ingatlanokban jelentkezett. Nőtt a megrendelések értéke is, s meghaladta a 2,3 millió koronát. Weiss Manfréd időközben csatlakozott a sárgaréz kartellhez is.[41]

A fémfeldolgozás továbbfejlesztése szempontjából döntőnek bizonyult a Weiss Manfréd által 1906 végén bejelentett cső- és rúdgyár létesítése. A bővítéshez szükséges telek megvételére 1907 áprilisában került sor, s már októberben másfél millió korona befektetéssel és 100 munkással üzembe helyezték az új gyárrészleget. Ez a korabeli viszonyok között is rendkívül gyorsnak számított. Az új részlegek – amelyek csőhengerművet, rúdsajtolót, szalaghengerművet és ún. pénzlapkagyárat foglaltak magukba –, már az év végére heti 100 000 korona termelési értéket biztosítottak.

1909-ben a négy műhely már 312 munkással hetenként több mint 250 000 korona értékű árut gyártott, a befektetett tőke pedig meghaladta az 1,7 millió koronát, ennek 10 százalékát a beépített telkek értéke tette ki, 16 százalékát az épületek és a fennmaradó 74 százalékát a gépek és egyéb berendezések.

Ezzel az új beruházással – figyelembe véve a már meglevő vörös- és sárgaréz-hengerdéket, a dróthúzót és az öntődét – a csepeli gyár az ország legjelentősebb fémfeldolgozó üzemei között is az élre került, hasonló profilt Magyarországon ebben az időben egyedül a Magyar Rézhengerművek Rt. képviselt. A kerületi iparfelügyelő véleménye szerint a kibővített hengermű egyedülálló a hazai iparban, s nemcsak a belföldi szükségleteket képes kielégíteni, hanem jelentős kivitelre is dolgozhat. Az iparfelügyelő jóslatát cáfolni látszott az a tény, hogy az új létesítmény az 1907-es évet mintegy félmilliós veszteséggel zárta, ez azonban szinte törvényszerűen együtt járt a kezdeti nehézségekkel.[42]

Weiss Manfréd még a pénzlapkagyár üzembe helyezése előtt, 1906 júniusában megállapodott a Kereskedelmi Bankkal, hogy a bank ajánlatot nyújt be (esetlegesen a Banque Generale de Bulgaria nevében) a bolgár kormány által 4 millió leva veréséhez szükséges nikkel-pénzlapka szállítására kiírt versenytárgyaláson. Weiss Manfrédnak sikerült a megrendelést elnyernie, s a közvetítésért 6 százalék jutalékot fizetett a Kereskedelmi Banknak. Egy évvel később Weiss Manfréd a körmöcbányai pénzverdével kötött szerződést 42 millió, 10 és 20 filléresekhez szükséges pénzlapka gyártására, kereken 1 millió korona értékben.[43]

A fémmű elsődleges feladata változatlanul a saját termelés igényeinek kielégítése volt, ehhez járultak a hadsereg különböző közvetlen megrendelései, mint pl. 1907 januárjában 84 millió ólom-antimon golyóra, aminek az értéke meghaladta a félmillió koronát. A hadiszükségletek kielégítése mellett azonban fontos szerepük volt a keres-

[41] OL WM Könyvelőség 1900–1904 Hengermű főkönyv.
[42] OL PM ált. ir. 1908–127455/4455; 1911–35927/927. – WM Okmánytár 103.
[43] OL BKIK ált. ir. 1907–7160. – WM Okmánytár 530.

kedelmi cikkeknek. Ilyenek voltak a már említett pénzlapkák mellett a tűzszekrénylemezek, az ajtó- és ablakcímkék stb., valamint a vörösréz-, sárgaréz-, bronz-, nikkel-, alpakka-, pakfong- stb. lemezek, huzalok, rudak, csövek.[44]

A fémmű, amelynek elsődleges célja az alapítás idején még az volt, hogy függetlenítse a céget az alapanyagot gyártó vállalatoktól, kerek tíz év alatt messze túlnőtte ezt az eredeti feladatot. Fokozatosan, a lőszergyártástól gyakorlatilag teljesen függetlenül, önmagában is komoly méreteket öltött a fémfeldolgozás. Ez a fajta fokozatosság lényeges vonása volt Weiss Manfréd üzletpolitikájának. A századfordulón a lőszergyártás mindenképpen elégséges alapot nyújtott a rézgyártáshoz, egyértelműen csökkentette a kockázatot. A megfelelő piac kiépítése és a szükséges gyakorlat elsajátítása után kerülhetett csak sor a fémfeldolgozás jelentős kibővítésére.

Az acélfeldolgozásnál azonban fordított volt a sorrend. Kiindulásként itt is a gyár „egyéb" tevékenysége szolgált alapul (különösen a tüzérségi lövedékgyártás), de ez nem járt együtt magának az acélnak az előállításával. A tüzérségi lövedékszállításoknál 1909-re olyannyira kiéleződött a harc, hogy Diósgyőr visszautasította a Weiss Manfréd-gyár acélrendeléseit. Külföldi beszerzésekkel sikerült ugyan a szükséges mennyiséget biztosítani, de ez az eset világossá tette, hogy a csepeli gyár mindenfajta térnyerése ellenére saját acélgyártás hiányában nem függetlenítheti magát a konkurrenciától.

Az acélmű létesítése mellett szólt az is, hogy a tüzérségi lövedékgyártás tervezett bővítése (nagykaliberű lövedékek) lényegesen több acélt igényelt, a kettő tehát kezdettől szorosan összefonódott egymással. Így került végül sor a Monarchia két nagy hadiipari komplexumának, a csepeli gyárnak és a Witkowitzer Bergbau- und Eisenhüttengewerkschaftnak a szoros együttműködésére.

A két cég közötti megállapodást 1911. január 5-én írták alá. Ebben a witkowitzi gyár kötelezte magát, hogy Weiss Manfréd rendelkezésére bocsátja a lövedékek teljes gyártási technológiáját, beleértve az ehhez szükséges minőségű acél előállítását, megfelelő szakembereket biztosít Weiss Manfréd költségére Csepelen, támogatja Weiss Manfréd szállítóképességének elismerését a haditengerészet részéről a 30,5 cm-es lövedékeknél. Weiss Manfréd mindezek fejében vállalta, hogy a haditengerészet lövedékmegrendelései után kapott összegek 3,5 százalékát öt éven keresztül kifizeti Witkowitznak, ha azonban az öt év alatt a 3,5 százalék nem érné el a 350 000 koronát, akkor ezt követően is köteles azt fizetni. Garantálta egyben a teljes titoktartást, még olyan vállalatokkal szemben is, amelyekben érdekeltségei vannak, kötelezte magát, hogy a witkowitzi szakembereket nem csábítja saját gyárába, és a külföldön beszerezhető gépeket Witkowitztól veszi meg.

Ez a szerződés az egyik legdöntőbb esemény volt a WM gyár első világháború előtti történetében. Weiss Manfréd ugyan sokallotta a 3,5 százalékot, de végül, figyelembe véve a szerződés által kínált előnyöket, engedett. Witkowitz nemcsak a technológia pontos átadását vállalta, hanem érdekeltté vált abban, hogy Weiss Manfréd minél jelentősebb rendeléseket kapjon a haditengerészettől. Miután sokkal jobb kapcsolatokkal rendelkezett, mint bármelyik magyar vállalat vagy intézmény, ez az érdekeltség jelentős tényezővé vált.

[44] KA KM 1911 7A 12–5/43; 1906 7A 13–1/47–5; 1907 7A 13–1/30–2. – OL PM ált. ir. 1908–127455/4455. – Magyar Ipar 1907. 16. sz.

Weiss Manfréd az acélmű létesítésénél rendkívül óvatosan járt el, a Monarchia különböző gyáraiba küldte saját szakembereit, hogy ellenőrizzék a Witkowitztól kapott információkat, magánkapcsolatokat próbált kiépíteni a witkowitzi szakértőkkel, 1911 januárjában szinte másnaponta küldtek levelet Csepelről Witkowitzba és fordítva, újabb kérdésekkel, illetve információkkal. Mindezek ellenére az acélgyártás kezdetben hihetetlen nehézségekkel járt, hosszú ideig nem sikerült a kívánt minőséget elérni, ami különösen a nagykaliberű lövedékeknél okozott gondot. A haditengerészet ugyan már márciusban elismerte a csepeli gyár szállítóképességét, de még ezt követően is számtalan probléma merült fel az acélgyártásnál és a lövedékek előállításánál egyaránt. A witkowitzi gyár több száz műszaki rajzot küldött Csepelre, szakemberei rendszeresen felkeresték a gyártelepet, ennek ellenére gyakori volt a surlódás a szerződés értelmezése körül.[45]

1912 májusában az ígért 5 millió koronás befektetéssel üzembe helyezték az új létesítményeket, nevezetesen a Martin-művet két 10 tonnás kemencével, a kovácsüzemet három gőzkalapáccsal (8 t, 1,5 t és 3 t) a présüzemet 12 hidraulikus préssel (1000 t, 500 t, 300 t, 250 t) és 4 izzító kemencével, a szürkevasöntődét 600-as átmérőjű kúpoló kemencével a kokillák és szerszámok öntésére. Ezekhez csatlakoztak a szükséges segédüzemek, a gázgenerátorüzem, a gőzkazánház, a hidraulika, daruk, az edzőüzem stb. Az acélgyártáshoz szükséges nyersvasat a resicai, a rimamuránvi és a vajdahunyadi vasműből, az ócskavasat Budapestről, az ötvöző anyagokat pedig külföldről szerezték be.

Az acélmű teljes kapacitása mellett naponta 7 tonna acélt biztosított a tüzérségi lövedékgyártáshoz, ebből 1912 februárjára még csak napi egy tonnát, májusban azonban már átlagosan 4,7 tonnát. A két Martin-kemence összesen napi 3,5 adagban 35 t acélt termelt, ennek fele közvetlenül került eladásra. A befektetett mintegy 5 millió koronának 4,5 százalékát a telkek értéke jelentette, 36,6 százalékát az épületek és a fennmaradó részt a gépek és berendezések.[46]

1913–1914 folyamán a hengerművet is bővítették, üzembe helyeztek rúdsajtolásra egy 1000 t-s prést, Mannesmann-csőhengert a tüzérségi gránátok gyártásához, a szalaghengerdében már 12 hengerpár dolgozott, bővítették a rafináló üzemet, amelynek kapacitása így elérte a napi 13 t-át, a vörösrézöntődében a fejlesztés következtében a termelés kereken 10 t volt naponta, a sárgarézöntődében pedig 2 t. A fémgyártásban egy új ötvözet, az ún. fehérbronz kikísérletezése eredményezett fontos változásokat, ez az anyag ugyanis nagy szilárdsága és nyúlása mellett kevésbé sínylette meg a tengervíz korrodáló hatását, így tökéletesen megfelelt különböző tengerészeti berendezések és felszerelések gyártására.

Miután a külföldi – elsősorban olasz – megrendelések ebben az időben teljesen lekötötték a gyár kapacitását, Weiss Manfréd nem is nagyon ajánlotta termékeit a közös hadi igazgatásnak. 1914 márciusában azonban mégis erre kényszerült, s amikor a haditengerészet képviselője áprilisban helyszíni szemlét tartott a gyárban, az ott gyártott torpedóalkatrészek szinte a szenzáció erejével hatottak.[47]

[45] Uo. 37a. – Igazgatóság 1.

[46] OL WM Okmánytár 37a. 24)3. – PM ált. ir. 1913–53009. - *Kovács* i. m. – *Kocsis–Németh–Uglár* i. m.

[47] KA KMS 1914 4WM 1/17; 19–9.

Tüzérségi lőszergyártás – Harc a megrendelésekért

Miután Weiss Manfrédnak először sikerült szerződésben szabályoztatnia a közös hadi igazgatás lőszermegrendeléseit, egyértelművé vált, hogy a gyalogsági lőszerszállításoknál az esetek döntő többségében meg kell elégednie „csupán" a magyar kvótának megfelelő részaránnyal. A termelés esetleges bővítésének lehetősége – háborús viszonyok nélkül – tehát eleve korlátozott volt. A századforduló idején kibontakozó gazdasági válság ugyanakkor még pregnánsabbá tette ezt az ellentmondást. Kézenfekvő megoldásnak ígérkezett a lőszerek kaliberének növelése, vagyis tüzérségi lőszerek gyártása.

Amíg azonban Weiss Manfréd a gyalogsági lőszerek gyártásánál Magyarországon gyakorlatilag egyeduralkodó volt, és az osztrák gyárak versenyével szemben megfelelő támaszt talált a magyar hivatalos szerveknél, addig a tüzérségi lőszergyártásnál gyökeresen más volt a helyzet. A nagy Lajtán túli fémipari komplexumok (Skoda, Krupp, Böhler, Witkowitz stb.) mellett Magyarországon is komoly méretekben folyt tüzérségi lőszergyártás. Ebben a diósgyőri állami vasgyár dominált, s némi megrendelést az Államvasút Társaság resicai gyára is kapott. Mivel a magyar honvédség nem rendelkezett saját tüzérséggel, ilyen megrendelések kizárólag a közös hadügyminisztériumtól származhattak. Ezekre azonban Weiss Manfrédhez hasonlóan a századfordulón a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű is kezdett igényt tartani, és a resicai gyár is nagyobb részesedést követelt.

A diósgyőri gyár – mint már szó volt róla – közvetlenül a pénzügyminisztérium hatáskörébe tartozott, így a szokásos versenyen túl minden követelés beleütközött a hivatalos pénzügyi kormányzat ellenállásába. A különböző kartell-szerződések szintén megnehezítettek mindenfajta előretörést. Így a vaskartell a magyar haditermelés felosztásánál 56 százalékot biztosított a Rimamurány–Salgótarjáni Vasműnek, 22,5 százalékot az Állami Vasgyáraknak és ugyanannyit Resicának. Nem véletlen tehát, hogy a pénzügyminisztérium éppen akkor nehezítette meg az állami kedvezmények megadását, amikor a csepeli gyártelep terjeszkedése beleütközött a diósgyőri érdekekbe. A pénzügyminisztériummal szemben azonban Weiss Manfréd támaszkodhatott a kereskedelmi minisztérium jóindulatára és a hadügyminisztérium aktív támogatására. Más szóval, amíg a századforduló előtt a bécsi megrendelésekért folytatott harcban Weiss Manfrédot a magyar kormányzati szervek egységesen támogatták, addig a századforduló után különösen a pénzügyminisztériummal szemben, már Bécs pártfogását élvezhette.

A hadügyminisztérium Weiss Manfréd számára mindvégig kedvező álláspontja alapvetően a hadi igazgatás reális érdekein alapult. Weiss Manfréd korábban már bebizonyította szállítóképességét és megbízhatóságát, sokkal rugalmasabban alkalmazkodott esetleges rendkívüli kívánságokhoz, mint a kevésbé hatékonyan dolgozó és összehasonlíthatatlanul bürokratikusabb vezetésű állami vasgyár. Mindezek mellett a hadügyminisztérium és Diósgyőr kapcsolatát megnehezítette a pénzügyminisztérium aktív beavatkozása, ami állandóan függetleníthette Diósgyőrt a hadügyminisztérium követeléseitől. Sajátos volt a kereskedelmi minisztérium álláspontja. Felelős volt a magyar iparfejlődésért, de ez a felelősség nem terjedt ki a pénzügyminisztérium hatáskörébe tartozó állami gyárakra. Mivel nem hagyhatta figyelmen kívül a pénzügyminisztérium intencióit, sajátos közvetítő szerepet töltött be, mindvégig törekedett az érdekek kiegyenlítésére, és határozottan jó néven vette a közös hadügyminisztérium kezdeményezéseit.

A tüzérségi lőszergyártás nemcsak az ismertetett „piaci" viszonyokban különbözött a gyalogságitól, hanem a jóval jelentősebb tőkeigényesség mellett komoly szakmunkát is követelt. „A lövedékek előállítása — jellemezte a helyzetet mintegy tíz évvel később az állami vasgyárak központi igazgatósága — a munkásoktól fokozott ügyességet, gyakorlatot, pontosságot és megbízhatóságot követel meg, a rendkívüli szigorú átvételi feltételeknek megfelelő gyártmányok elérése végett a tűzben való megmunkálásnál magas hőmérsékletek foknyi pontossággal figyelhetők meg és tartandók fel, a mechanikai műhelyben pedig a méretek tizedmilliméternyi pontossággal őriztetnek ellen. Mindezek olyan követelmények, amelyek a gép- és vasipar egyéb ágaiban, honnan a lövedékműhelyi munkások rekrutálódnak, ily mérvben alig fordulnak elő, s amelyekre a munkások csak évekig tartó oktatással gyakorolhatók be. A munkások begyakorlása és megtartása ezek szerint egy lövedékgyár termelőképessége szempontjából nem kevésbé fontos, mint a mechanikai berendezés."[48]

1903-ig a tüzérségi lövedékgyártásba fektetett tőke értéke meghaladta az 1,2 millió koronát, az addig gyártott lövedékek (8–10 cm) száma azonban mindössze kereken 5000 darab volt. Weiss Manfréd már 1900-ban kapott a közös hadügyminisztériumtól kisebb mennyiségű megrendelést, de ennek és az ezekhez hasonlóknak nem volt tényleges gazdasági jelentőségük, s elsősorban az új gyártmányok fokozatos bevezetését segítették elő.

A kezdeti időszakban elsősorban tüzérségi hüvelyeket gyártottak az erre a célra létesített nagyhüvely-műhelyben, megfelelő hidraulikus sajtókkal és a hozzájuk tartozó segédberendezésekkel (lágyító kemencék stb.). Az első ilyen jellegű megrendelést a haditengerészettől kapta a gyár, az élesre szerelés a pólai tengerészeti arzenálban történt. A hüvelygyártás (hasonlóan, mint korábban a gyalogsági lőszereknél) kedvező átmenetnek bizonyult, egyrészt lehetetlenné tette Diósgyőr, illetve a pénzügyminisztérium közbelépését, miután a korábbi megállapodások csak az élesre szerelt lövedékek gyártását szabályozták, másrészt lehetőséget nyújtott a technológiai nehézségek fokozatos felszámolására.

A hüvelyek gyártása mellett tértek rá a srapnel lövedéktestek gyártására. Ennél meghatározó mozzanat a búr háború volt. Miután Weiss értesült arról, hogy az angolok jelentős mennyiségű hadianyagot Németországból szereztek be, a kereskedelmi minisztérium nyílt ajánlólevelével Londonba küldte sógorát, Wahl Oszkárt, akinek végül sikerült az angol kormánytól megrendelést kapnia 40 000 8 cm-es srapnel lövedéktestre. Ezeket Csepelen hideghúzással készítették, mivel robbanásukkor nem repedhettek teljesen szét, s a hideghúzás a szükséges szilárdság mellett biztosította a megkívánt nyúlásképességet. A további megmunkálás forgácsolással történt, amihez külön műhelyt rendeztek be, elsősorban esztergákkal.[49]

A kezdeti nehézségek eredményes áthidalása és az elért sikerek felbátorították Weiss Manfrédot, s 1902 elején megrendelést kért a hadügyminisztériumtól tüzérségi hüvelyekre és egyes srapnelekre. Gyakorlatilag ez a levél indította meg Weiss Manfréd konkurrencia-

[48] OL PM Állami Vasművek 118422/1922. – *Soós Imre–Kiszely Gyula–Zádor Tibor:* Vázlatok a diósgyőri vaskohászat 190 éves történetéből 1770–1960. Miskolc, 1960. 58.

[49] OL PM Állami Vasművek 45241/1910. – Ker. Min. Iparfejl. Szakoszt. 1899–75822. – WM Okmánytár 102. – *Kovács* i. m.

harcát Diósgyőrrel, amibe fent ismertetett álláspontjaival az érintett három minisztérium is bekapcsolódott. A küzdelem első szakaszának lezárásaként novemberre sikerült megállapodásra jutni. Eszerint a hadügyminisztérium Weiss Manfrédnak juttatja a 10,4 cm-nél kisebb srapnelrendelések 50 százalékát, a gránátoknál pedig a rendelések egyharmadát.[50] Weiss Manfréd felismerte, hogy a pénzügyminisztérium további engedményekre is kényszeríthető, így a két másik minisztérium nyomására 1903 közepén a pénzügyminisztérium elfogadta, hogy az ötvenszázalékos részesedést a gránátokra is kiterjesszék.

A pénzügyminisztériumban világosan látták, hogy hosszabb távon nem tagadhatják meg Weiss Manfréd követeléseinek a teljesítését. Aggodalmukat növelte, hogy éppen abban az időben tervezték a diósgyőri lövedékgyártás fejlesztését, s a kormány 1903-ban 348 000 korona hitelt biztosított új tüzérségi lövedékműhely építésére. A minisztérium a tartós rendezés érdekében járult hozzá a fejlesztési kulcs megváltoztatásához, azt remélve, hogy ezáltal elnyerik a közös hadi igazgatás támogatását, legalább Resicával szemben. Bár a hadügyminisztériumban sem tartották célszerűnek Resica előretörését, az adott helyzet véglegesítését megtagadták.[51]

Látszólag sajátos módon, a létrejött megállapodás egyik felet sem elégítette ki maradéktalanul. A pénzügyminisztérium komoly engedményei fejében nem kapott semmiféle garanciát a kialkudott felosztási kulcs véglegesítésére, Resica teljes kirekesztését sérelmezte, Weiss Manfréd pedig alapvetően túllőtt a célon, és a gyakorlatban sohasem kapta meg a megállapodásban rögzített megrendeléseket. A helyzetet azonban — ha csak átmenetileg is — éppen ez a bizonytalanság tartósította.

Weiss Manfrédot a tényleges megrendelések egyelőre kielégítették, s bár követelte a megállapodás érvényesítését, ez inkább csak a jövőnek szólt. A hadügyminisztérium ugyanakkor bőségesen kárpótolta az elmaradt megrendelésekért. 1904 közepén szerződésben biztosította számára a Magyarországra jutó teljes lőszerhüvely-szükségletet. Ezzel a hadügyminisztérium véglegesen rendezte a hüvelymegrendeléseket, mindössze négy gyár részesedett belőlük (Berndorfer Metallwarenfabrik Arthur Krupp; Fischer'sche Weicheisen- und Stahlgiesserei, Traisen; G. Roth AG Wien; és Weiss Manfréd), s ez valamennyiük számára évente többmillió koronás szállítási lehetőséget biztosított. A gyárat ugyanakkor berendezték a tüzérségi lövedékek meleg sajtolására, ehhez felépült a préskovácsműhely a szükséges hidraulikus sajtókkal, frikciós és mechanikus présekkel, kemencékkel és segédberendezésekkel felszerelve.

Alig egy évvel később — 1905 szeptemberében — Weiss Manfréd a kereskedelmi minisztérium támogatásával, hivatkozva a tüzérségi lőszergyártás kibővítésére, kérte a lövedékrendelések tényleges szabályozását. Az így kiharcolt új felosztás szerint a kiskaliberű ágyúlövedékek (6–10,4 cm) magyarországi termelésének 42–42 százalékát kapta Diósgyőr és Csepel, a fennmaradó 16 százalékot pedig Resica. Ez a felosztási kulcs kisebb eltérésekkel most már valóban érvényesült a hadügyminisztérium megrendeléseinél. (2. táblázat)[52]

[50] Itt és a továbbiakban mindig a magyar kvótának megfelelő részt vesszük alapul, függetlenül annak változásaitól.

[51] KA KM 1900 7A 102–7/3. 31., 1903 7A 102–18/677. – OL PM Állami Vasművek 16093/1903; 45241/1910.

[52] Uo. 45241/1910. 118422/1912; – KA KM 1904 7A 11–1/19; – OL WM Okmánytár 66.

1905 után a kibontakozó konjunktúra és a Monarchia feszült külpolitikai helyzete a tüzérségi lőszergyártásban is komoly fellendülést eredményezett. A közös hadsereg minden korábbit felülmúló megrendelései következtében Csepel és Diósgyőr harcában szélcsend állt be. Diósgyőrött a tüzérségi lövedékgyártás 574 munkást foglalkoztatott, ami nemcsak az azt megelőző időszakok létszámát haladta meg jelentősen, hanem az első világháború előtti csúcsot is jelentette. A 42 százalékos felosztási kulcs az adott körülmények között Csepel számára is biztosította a lövedékgyártás további felfutását. Ebben az időben épült fel az új tüzérségi laboratórium és a pavilon rendszerű szerelőtelep. A hadügyminisztérium megrendelései nemcsak mennyiségükben múlták felül a korábbiakat, hanem a szállítási feltételek is kedvezőbbekké váltak.

Az évtized végén a közös tüzérség új felfegyverzése biztosított valamennyi gyárnak újabb jelentős megrendeléseket, de ezekkel Diósgyőr már nem tudott lépést tartani. A hadügyminisztériumban elismeréssel állapították meg, hogy a Weiss Manfréd-gyár volt az egyetlen cég, amely megbízhatóan és pontosan tett eleget a megnövekedett rendeléseknek, sőt az előírt határidőn belül más gyáraktól is eredményesen vett át megrendeléseket.[53]

Az érvényben levő felosztási kulcs szerint Csepel csak a kiskaliberű lövedékeket gyárthatta. Amíg azonban egy 7 cm-es gyújtógránát ára 19 korona volt, addig a 15 cm-esé 122, a 30,5 cm-esé pedig 1221 korona. Kézenfekvő volt tehát, hogy Weiss Manfréd a termelési kapacitás jelentős bővítésével egyidőben törekedett a nagyobb kaliberű lőszerek megszerzésére is. Ez azonban újabb befektetéseket igényelt, mindenekelőtt az acélfeldolgozás bővítését, sőt ezen túlmenően az acélgyártás megkezdését is. Így helyezték üzembe 1909-ben az acélhengerművet, s ezzel egyidőben jelentette be Weiss Manfréd a hadügyminisztériumnak acélmű alapítási szándékát. Erre való hivatkozással kérte a nagykaliberű lövedékek rajzainak a megküldését, s egyben bejelentette igényét a vonatkozó magyarországi megrendelések 42 százalékára. (A nagykaliberű lövedékek felosztási kulcsa szerint Diósgyőr kapta a megrendelések 75 százalékát, a fennmaradó 25 százalékot pedig Resica.)

A hadügyminisztérium a kérés alapján javasolta az illetékes magyar minisztériumoknak a diósgyőri részesedés megfelezését. A kereskedelmi kormányzat támogatta

2. táblázat

Lövedékfelosztás a három érintett magyarországi gyár között

	1902		1903		1905		1912	1914
	6–10,4 cm		6–10,4 cm		6–10,4	10,4	10,4	10,4
	srapnell	gránát	srapnell	gránát	cm	cm	cm	cm
Diósgyőr	50%	66,6%	50%	50%	42%	75%	60%	55%
WM	50%	33,4%	50%	50%	42%	–	20%	25%
Resica	–	–	–	–	16%	25%	20%	20%

Forrás: KAKM 1903 7A 102–18/677, 1905 7A 13–1/30, 1914 7A 13–1/26 OL PM Állami Vasművek 46241/1910, 118422/1912

[53] KA KM 1907 7A 13–1/6–2; 13–1/20; 40–1., 3; 14–4/9–7; 15; 22. – OL PM Állami Vasművek 118422/1912.

a kezdeményezést, ebben döntő szerepet játszott az acélmű létesítésének terve. A pénzügyminisztérium azonban eleve elutasította a kérést, s mindvégig változatlan formában képviselte az állami vasgyárak központi igazgatóságának álláspontját. Ez utóbbi az év folyamán négy ízben adott hangot a kereskedelmi és honvédelmi minisztériumhoz a pénzügyminisztériumon keresztül eljuttatott átirataiban annak a véleményének, hogy „a Weiss Manfréd-gyár bővítési tervei a harcképesség szempontjából fölöslegesek, a hazai vasipar szempontjából pedig károsak, s ezért államilag nemcsak nem támogatandók, hanem lehetőleg megakadályozandók... Egy új acélműnek nálunk való berendezése tehát az egész magyar vasiparnak végtelen károkat okozna. A kincstár pedig, midőn az állami vasgyáraknak a kartellbe való belépését megengedte, a kartellszerződésben kifejezetten kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy a társult hazai vasipart túlprodukció, árharc és újabb konkurrenciák ellen meg fogja védeni. A csepeli gyár kiskaliberű ágyúlövedékek előállítására berendezett üzemének nagykaliberű ágyúlövedékek előállítására szolgáló berendezésekkel való kibővítése éppolyan felesleges, és meglevő ily lövedékgyáraink egzisztenciáját egyenesen veszélyeztetné."

A két vállalat közötti harc rendkívül élessé vált, miután a nagykaliberű lövedékek felosztási kulcsának megváltoztatása minden korábbi engedménynél jelentősebb követelés volt. Weiss Manfréd a hadügyminisztériumhoz küldött beadványaiban egyre határozottabban követelte kérésének teljesítését. Októberben hivatkozott arra, hogy az 1908–1909 telén eszközölt nagyobb megrendelések megmutatták, sem Diósgyőr, sem Resica nem képes a szokásosnál nagyobb mennyiségű acélt szállítani, sőt még a közvetlen lövedékmegrendeléseknek sem tudtak eleget tenni, holott azok még mindig messze elmaradtak egy esetleges mozgósítás szükségleteitől. Az említett nagyobb szállítások idején Weiss Manfréd valóban eredménytelenül rendelte meg a saját termeléséhez szükséges acélt Diósgyőrtől, és végül kénytelen volt a szükséges mennyiséget külföldről beszerezni. A rendelés időzítése egyébként – ami tehát egybeesett a közös hadi igazgatás megnövekedett igényeivel – eleve lehetetlenné tette Diósgyőr számára, hogy eleget tegyen annak. A pénzügyminisztérium feltehetően joggal gyanúsította Weiss Manfrédot azzal, hogy maga is hozzájárult Diósgyőr szállítóképtelenségéhez.

Az újabb kérvényt a közös hadi igazgatás megküldte a kereskedelmi minisztériumnak, amely megpróbált a másik két miniszteriális szerv között közvetíteni. Javaslatát azonban Diósgyőr és Weiss egyaránt elutasította. Diósgyőr különösen azért sérelmezte és akadályozta Weiss Manfréd további előretörését, mivel állítása szerint képes lett volna egyedül is kielégíteni a Magyarországra eső teljes kvótát. Kifogásolták, hogy az új felosztási tervezet csak a diósgyőri részesedést érintené, a resicai érintetlenül hagyásával. Végül a hadügyminisztérium 1910 márciusában elfogadta a kereskedelmi kormányzat közvetítő javaslatát, és hajlandónak mutatkozott Diósgyőrnek az eredetileg tervezett 37,5 százalék helyett 45 százalékot biztosítani. Ez ellen azonban Weiss Manfréd tiltakozott: „E felosztás mellett az acélművet létesíteni módomban nincs, hanem ragaszkodnom kell ahhoz, hogy a szóban forgó szállításokban, éspedig úgy a közös hadsereg, mint a tengerészet szükségleténél gyáram ugyanabban az arányban részesüljön, mint a diósgyőri gyár... A vitás rész elvonása az Állami Vasművekre nézve komoly befolyással nem lehet, különösen amikor egy, a hadvezetőség szempontjából kiválóan fontosnak jelzett intézményről van szó."

Hiába sikerült azonban most már két illetékes minisztériumnak azonos álláspontot kialakítania, a pénzügyminisztérium elzárkózása meghiúsította a felosztási kulcs megváltoztatását. A hadügyminisztérium a hadsereg érdekeit szem előtt tartva, a gyakorlatban túltette magát a pénzügyminisztérium vétóján. 1911 közepén megrendelte az 1911–1916 évekre szóló rendkívüli tengerészeti hitel terhére a szükséges tüzérségi lőszereket. Ez 12 millió korona felosztását jelentette, s ebből egyformán 2–2 millió jutott Weiss Manfrédnak, Resicának és Diósgyőrnek. A két illetékes magyar minisztérium egyaránt tiltakozott a változatlanul érvényben levő felosztási kulcs felrúgása ellen, de ez a tényeken már nem változtatott.[54]

A hadiszállítások területén a haditengerészet megrendeléseinek elnyerése bizonyult ebben az időben a legnehezebb feladatnak, és bármennyire sérelmezték is ezt a magyar ipar vezető tényezői, a haditengerészet fenntartásai nem voltak teljesen megalapozatlanok. A Danubius hajógyár igazgatója joggal panaszkodott: „Kétségtelen, hogy saját országunk hadierejéről van szó, és a közös vámterületen maradunk, de a k.u.k. Kriegsministerium Marinesectionjához való közeljutás, bizalmának elnyerése és igényeinek kielégítése nehezebb feladat volt magyar vállalat részére, mint bármely más, távoli ország haditengerészetének kiszolgálása." Weiss Manfréd már korábban is kapott jelentősebb megrendeléseket a haditengerészettől, de ez nem jelentette a lehetőségek teljes kihasználását, miután elsődlegesen hüvelyeket és kisebb kaliberű lövedékeket szállított. A tényleges áttörést azonban az említett rendkívüli hitel alapján kiadott megrendelések jelentették. Wekerle Sándornak alapjában igaza volt, amikor a magyar kvóta arányának megfelelő megrendelésekért folytatott harcról kijelentette, hogy „e magyar törekvéseket nem a pártok verekedték ki, hanem Weiss Manfréd azzal, hogy olyan gyárat teremtett, amelyik ki tudta elégíteni a kívánalmakat".[55]

Nem kétséges, hogy a megrendelések elnyerésében komoly szerepe volt a witkowitzi gyárnak, a szerződő feleket a surlódások ellenére szorosan összefűzte a közös anyagi érdek. Weiss Manfréd már korábban több esetben együtt lépett fel a hadügyminisztériumban az ausztriai szállítókkal, pl. árkérdésekben; ez a kör 1911-ben kibővült a befolyásos Witkowitzer Bergbau- und Eisenhüttengewekrschafttal.

A lövedékek gyártását és kipróbálását a witkowitzi szakemberek irányították. 1912-ben került sor Witkowitzban eredményesen az első csepeli 15 cm-es gyújtógránátok kipróbálására. A 30,5 cm-es gyújtógránátok gyártásánál is problémák merültek fel, mivel azoknak egy jelentős része az edzés közben megrepedt. Májusban mintát küldtek Witkowitzba a megrepedt gránátokból, de azt követően is nagy selejttel dolgoztak.[56]

A tüzérségi lőszergyártás növelése érdekében Csepelen bővítették a lövedékmegmunkáló műhelyeket, speciális gránátesztergákat és egyéb forgácsoló gépeket szereztek be.

A nagykaliberű lövedékek felosztási kulcsának megváltoztatása nem került le a napirendről. 1912 előtt a pénzügyminisztérium és Diósgyőr még remélhette, hogy

[54] / 13–1/32–1; 4. – OL PM ált. ir. 1910–60251/1351. – Állami Vasművek 45241/1910., 116422/1912. – *Berend–Ránki:* A csepeli Vasmű rövid története 44–45.

[55] A haditengerészetre vonatkozó idézetet l. *Szekeres József:* Az újpesti hajóépítés története II.(1912–1944) – TMB XV. köt. Bp. 1963 637–638.– Wekerlét idézi *Kun Andor:* Úttörők. A magyar gazdasági élet KA KMMS 1911/46., 1/13; 28; 313; 4/1., 66

[56] OL WM Okmánytár 37a. Igazgatóság 1.

elutasító állásfoglalásával megakadályozhatja a csepeli acélmű felállítását. A hadügyminisztérium azonban, mint láttuk, nem volt hajlandó figyelembe venni ezeket az alig kimondott törekvéseket, bizonyos többletmegrendeléseknél egyre inkább Csepelt részesítette előnyben, Diósgyőr rovására. Ugyanakkor 1912 májusában Csepelen üzembe helyezték az acélművet. A merev ellenállás tehát nemcsak eredménytelen maradt, hanem egyre inkább ártott a diósgyőri érdekeknek.

Mindezek alapján végül 1912 novemberében értesíthette a kereskedelmi minisztérium a hadi igazgatást az új megállapodás megszületéséről. Ez változatlanul hagyta a kiskaliberű lövedékek felosztását, a nagykaliberűeknél azonban 20 százalékot biztosított Weiss Manfrédnak (15 százalékot Diósgyőr és 5 százalékot Resica rovására), aki írásban kijelentette, hogy ezt az adott felosztást véglegesnek tekinti. A pénzügyminiszter ennek fejében utólagosan hozzájárult az említett 1911-es megrendelés felosztásához.[57]

A megegyezés alapvetően jelképes volt, éppen a rendkívüli megrendeléseket követően egyik gyár sem számíthatott hosszabb időn keresztül hasonlóra, Weiss Manfréd ennek ellenére sem tekintette az új felosztási kulcsot véglegesnek.

Krobatin hadügyminiszter már 1913 márciusában javasolta, hogy emeljék fel Weiss Manfréd és Resica részesedését. 1913 végén végül Weiss Manfréd és Veith Béla, az Osztrák–Magyar Államvasúttársaság magyar bányáinak és uradalmainak vezérigazgatója, felkereste Teleszky János pénzügyminisztert, és előadta, hogy kevesli az 1912-es kulcs alapján történő megrendeléseket, miután csak a kormánykörök unszolására rendezték be gyáraikat nagyobb mennyiségű lövedék előállítására. Annak ellenére, hogy a három magyar gyár kapja az összes megrendelések 50 százalékát, kapacitásukat nem tudják kihasználni. A tervezett ágyúgyár üzembehelyezése után viszont már csak a kvóta arányának megfelelő részre számíthatnak. Mindezek alapján kérték részesedésük felemelését. Végül hosszabb eszmecsere után elfogadták Teleszky javaslatát, aki ugyan nem értett egyet érvelésükkel, de hogy a „nyugtalanságnak a jövőre egyszer s mindenkorra eleje vétessék", további öt százalékot ajánlott fel Weiss Manfrédnak Diósgyőr rovására. (2. táblázat)

Teleszky nem tulajdonított nagyobb jelentőséget engedményének, „sajátos módon" azonban alig néhány nappal később a hadügyminisztérium az 1911-es rendeléshez hasonló jelentőségű megbízást adott a tüzérségi lövedékgyártó vállalatoknak, amelynél természetesen már az új felosztási kulcsot vette alapul.

Weiss Manfréd tisztában volt a realitásokkal, 20, majd 25 százalékos részesedése a nagykaliberű lövedékek rendeléséből 1912 novemberében tökéletesen megfelelt előzetes várakozásának. Tudta, hogy ezt az újabb előretörést elsődlegesen a haditengerészet támogatásának köszönhette. Ki is akarta fejezni ezért háláját a haditengerészet egyik magasabb beosztású tisztjének, de az feljelentette őt vesztegetésért. Hasonló sorsra jutott, amikor a tengerészet egyik hadimérnökének ajánlott fel 20 000 koronát újtípusú nagykaliberű lövedék kikísérletezésére. A hadügyminisztérium ugyan megrótta Weiss Manfrédet a vesztegetési kísérletekért, de a törvényes eljárástól eltekintett.[58]

[57] KA KMMS 1913 46/1/19.

[58] A magyarországi gyárak a hiányzó ágyúgyár kompenzálására a tüzérségi lövedékrendelésekből 50 százalékkal részesültek. – KA KM 1913 Prä 32–8/1; 1914 7A 13–1/26; 39; – 1915 7A 57–2/31.

3. táblázat

Tüzérségi lövedékszállítások a haditengerészetnek 1912–1914

	1912		1913. I.f. év		1913. II. f. év		1914. I. f. év	
	db	érték (K)	db	érték (K)	db	érték (K)	db	érték (K)
7 cm gyújtógránát	6000	111 000	–	–	5406	99 243	–	
10 cm gyújtógránát	–	–	–	–	1000	49 500	3030	149 985
15 cm gyújtógránát	1500	183 000	500	19 200	684	83 448	–	–
24 cm gyújtógránát	–	–	100	51 500	342	176 130	–	–
24 cm páncélgránát	–	–	–	–	242	157 784	–	–
30,5 cm páncélgránát	200	277 600	200	326 600	–	–	208	288 704
30,5 cm gyújtógránát	200	244 200	354	364 744	–	–	208	253 968
Összesen	7900	815 800	1154	762 044	6674	566 105	3446	692 657

Forrás: OL WM Okmánytár 37a

A csepeli gyár számára az 1912–1913-as felosztások a monarchiai összszükséglet 10, majd 12,5 százalékát biztosították. A gyár kapacitása viszont még 1913 májusában sem érte el ezt az arányt. Így a 30,5 cm-es bombáknál Weiss Manfréd a Monarchia teljes gyártási kapacitásának csak 6,5 százalékával rendelkezett (Diósgyőr: 10,9%, Resica: 5,9%), a 24 cm-es lövedékeknél 8,25 százalékkal (Diósgyőr: 13%, Resica 8,25%), a 15 cm-es gránátoknál pedig 5,85 százalékkal (Diósgyőr: 7,3%, Resica 6,78%). A tüzérségi hüvelyeknél Csepelen gyártották az összszükséglet felét, a kapacitás azonban mindössze 12,7 százaléka volt a teljesnek. Az ezt követő évben Weiss Manfrédnak sikerült ezen az arányon változtatnia. Így a 8 cm-es lövedékeknél a kapacitás a hatszorosára emelkedett, a 30,5 cm-eseknél pedig kétszeresére, a hüvelygyártásnál hasonló volt a helyzet, és így az összkapacitás 21,75 százalékát már Csepel biztosította, potenciálisan ennél kedvezőbb volt a helyzet, miután a hüvelygyártáshoz szükséges gépi berendezés 33,67 százaléka volt Csepelen. A tényleges tüzérségi lőszertermelés a háború kitörése előtt napi 1000 db volt.[59] (3. táblázat)

Járműgyártás – A termékszerkezet bővítése

A századforduló éveinek gazdasági válsága a csepeli gyár további irányításában minőségileg új üzletpolitikát (már-már válságstratégiát) eredményezett. Ez egyrészt kiterjedt a termékstruktúra kiszélesítésére – aminek egyik módja a korábban tárgyalt alapanyaggyártás volt –, másrészt a hagyományos kereslet-kínálat viszony gyökeres megváltoztatására. A modern árutermelés – szemben a klasszikussal – már nem elégszik meg pusztán a kereslet kielégítésével, hanem a kínálattal maga is döntően alakítja, befolyásolja magát a keresletet is.

[59] OL PM ált. ir. 1913–53009. – WM Okmánytár 66.

A kortársak egy része, ill. a két világháború között keletkezett rövid értékelések egyaránt felhívják arra a figyelmet, hogy Weiss Manfréd üzletpolitikájában nem elégedett meg a megrendelésekért folytatott „hagyományos" és megszokott harccal, hanem „mialatt a hadvezetőség valamely új harci eszköz bevetéséről gondolkodott, Weiss Manfréd már be is rendezkedett annak előállítására, és amikor a katonák elhatározásra jutottak, ő már fel volt készülve az illető cikk azonnali gyártására, megkockáztatván azt, hogy ha a tervet elejtik, befektetései veszendőbe fognak menni".[60] Pontosabban fogalmazva, Weiss Manfréd a gyárban folytatott kísérletekkel és új befektetésekkel sok esetben szinte kikényszerítette a közös hadi igazgatástól a további megrendeléseket.

Az alapanyaggyártás mellett az ún. járműgyártásban fejeződött ki a leghatározottabban Weiss Manfréd válságstratégiája. Egyrészt valóban olyan termékeket sikerült a gyárban megtervezni és gyártani, amelyek már-már elébe mentek a közös hadi igazgatás elképzeléseinek, másrészt ez együtt járt a termékstruktúra kiszélesítésével. Az a felismerés szolgált kiindulási alapul, hogy válságos időszakban annál kedvezőbbek az értékesítési lehetőségek, minél szélesebb a termékkínálat (sok, de kis széria).[61]

A századfordulón egyre inkább kibontakozó recesszió ellensúlyozásához a hagyományos termelés kiegészült a fémfeldolgozással és a tüzérségi lövedékgyártással. Ezekhez járult a tábori sütőkemence. Már 1901-re sikerült ezt a típust létrehozni, amelyet később egységesen bevezettek a közös hadseregben.

Weiss Manfréd 1902 végén kapta az első jelentősebb rendelést 545 darabra a 4. hadtesttől. Ennek a rendelésnek az értéke közel 2 millió korona volt. A szerződés értelmében Weiss Manfréd havonta 50 sütőkemencét szállított. A napi 1200 kg kenyeret sütő kemence gyártásához felépítették a sütőkemence-osztályt, a farészeket az asztalosműhely készítette. Az első 175 darab 1903 március végére készült el.

A sütőkemencegyártásban szerzett tapasztalatokat felhasználva kísérleteztek tábori mozgókonyha gyártásával. 1904 végére sikerült is kialakítani azt a típust, amely a korábbiaknál egyszerűbb, könnyebb volt, de ugyanakkor hatékonyabb tüzelést is biztosított.[62]

Weiss Manfréd tehát, miután ezekben az években megszilárdította helyét a Monarchia hadiiparában, további külföldi megrendelésekre törekedett. A gyalogsági lőszer mellett a tábori sütőkemence is egyre keresettebb cikk lett az európai piacon. Már 1906 végén az olasz kormány három darabot rendelt Weiss Manfrédtól kipróbálásra. Weiss Manfréd a nagy üzlet reményében 1907 elején személyesen ment a hadügyminisztérium ajánlólevelével Rómába. Ez az utazás teljes sikerrel zárult és Weiss Manfréd olyan megrendeléssel térhetett vissza, amelyhez hasonlóval a Monarchiában senki sem dicsekedhetett. Az olasz kormány ugyanis a hadsereg teljes sütőkemence-szükségletét Csepeltől rendelte meg.

[60] *Gratz Gusztáv:* A dualizmus kora 1867–1918 II. köt. Bp. 1934. 233.

[61] Ez a válságstratégia egészen 1945–46-ig jellemezte a WM gyárat. Mindkét világháborút követően, valamint a nagy gazdasági világválság éveiben a termékstruktúra szélesítése már-már olyan méreteket öltött, hogy szabályos „kócerájjá" változtatta az egyébként rendkívül jól szervezett nagyüzemet.

[62] OL WM Okmánytár 1201; – Hadianyaggyár 29; 30. 31. – KA KM 1902 12A 9–5/4; 1903 12A 9–5/3; 1904 12A 9–5/11.

1908 októberében a szófiai katonai attasé értesítette a hadügyminisztériumot, hogy a bolgár kormány puskát, gyalogsági lőszert és tábori sütőkemencét szándékozik megrendelni Ausztria-Magyarországon. A hadügyminisztérium a sütőkemencékkel kapcsolatban felhívta a figyelmet Weiss Manfrédra, akit egyben értesített a bolgár kormány elképzeléseiről. Ugyanakkor a hadügyminisztérium felkérte a külügyminisztériumot, hogy az képviselje a Monarchia hadiiparának érdekeit, nemcsak Bulgáriában, Romániában, Törökországban és Görögországban, hanem Spanyolország és Portugália mellett Japánban, Kínában és Mexikóban is. Ezt követően Weiss Manfréd valóban jelentős megrendeléseket kapott külföldről sütőkemencék mellett töltényekre, tölténytárakra, sőt még konzervdobozokra is. Az ezt követő években a már hagyományosnak számító balkáni piacon túlmenően Weiss Manfréd megrendeléseket kapott azokból az országokból is, amelyekre a hadügyminisztérium korábban felhívta a figyelmet, így Portugáliából, Kínából és Mexikóból.[63]

Erről Weiss Manfréd ebben az időszakban a kereskedelmi miniszterhez írt levelében a következőket vallotta: „Sok ezernyi munkásnépem foglalkoztatása a belföldön igen korlátolt eladási viszonyok között lehetetlen, ami arra ösztönöz, hogy a külföldön hódítsak magamnak vevőkört. Tölténygyáram ilyen irányú fáradozásai már több külföldi államnál vezettek sikerhez és ott a nagy német cégek törekvéseivel dacolva, utat és megfelelő helyet szorított magának. Emellett azonban más iparcikkeim, ezek között katonai járművek stb. eladását is forszíroznom kell, s e tekintetbeni munkásságom az olasz hadsereg sütőkemence kocsijaimmal való felszerelését eredményezte. Ezen üzlet, eltekintve attól, hogy általa sok száz munkásomnak kereset nyújtatik, nagy elvi jelentőséggel is bír, amennyiben – máris – Spanyolország és Portugália indíttatva látta magát, velem a cikk szállítása tekintetében összeköttetésbe lépni."[64]

A tábori sütőkemencével elért sikerek lendületet adtak a mozgókonyhával folytatott többéves kísérleteknek. 1906 márciusában küldték el az első kész példányt Bécsbe, ez azonban további javításokra szorult. Az 1909-ig folytatott kísérletek jelentős összegeket emésztettek fel, de végül a szerkesztett típusra megkapták a magyar, osztrák, német, román, angol, belga, francia, olasz, spanyol és portugál szabadalmat.

Az új termék megkövetelte a gyár továbbfejlesztését, s félmillió koronás beruházással felépült a járműgyár, amely kezdetben az 1909. július 1-i üzembehelyezést követően havi 100 000 korona értékű sütőkemencét és főzőkonyhát állított elő. A járműgyárban foglalkoztatott munkások száma ebben az időben megközelítette az 1000 főt, a konjunktúra visszaesését követően, 1912–1913-ban azonban már a 400 főt sem érte el.

A mozgókonyhával folytatott kísérletek melléktermékeként sikerült néhány új gyártmányt kifejleszteni. Ezek közül a főzőláda volt a legjelentősebb, s 1909 januárjában a hadügyminisztérium megrendelte az első 1456 darabot, közel 300 000 korona értékben. Ezt követte májusban újabb 4168 darabos megrendelés mintegy 800 000 koronáért. Ezenkívül esetenként, szintén a közös hadiigazgatás számára, gyártottak ágyútaligákat,

[63] Uo. 1907 Präs 41–6/1; 1908 Präs 51–9/10; 1910 Präs 5–31/4. – OL BKIK ált. ir. 1907–8062–11310; 1908–A166; A1523; 2123, 16014; 32257.

[64] KA KM 1909 Präs 5–31/4.

telefonkocsikat, szerszámkocsikat stb. Ezeket a főzőládával együtt a járműgyárban állították elő.

A járműgyártással megváltozott a csepeli gyár jellege is, a fémipari tevékenység nagymértékben kiegészült a fafeldolgozással, ami korábban csak a szükséges minimumra korlátozódott. Az asztalosműhelyben 1907-ben 200 munkás dolgozott, vagyis ez a gyárrészleg önmagában jelentős faipari üzemnek felelt meg. Weiss Manfréd ennek alapján bejelentette a hadügyminisztériumnak, hogy képes teljes mértékben kielégíteni a 7–10 cm-es lövedékekhez szükséges ládák magyar kvótáját.[65]

A világháború előtti években dinamikusan fejlődött a járműgyártás. 1909 és 1913 között 10,5 millió korona értékben gyártottak sütőkemencét és főzőkocsit, ennek 24 százalékát szállították külföldre. Olaszország mellett elsősorban Hollandiába. A mozgókonyhákból 1913-ban a magyar honvédség is rendelt 112 darabot 438 800 korona értékben. Főzőládát az említett négy évben 2,7 millió korona értékben gyártottak, ennek viszont már 63 százaléka került külföldre.[66]

Az ún. járműgyártásnak alapvetően kiegészítő funkciója volt, és a gyári berendezések minél teljesebb kihasználását szolgálta. Az elért eredmények, a jelentős külföldi szállítások ellenére is ez a jellege mindvégig megmaradt. A világháború éveiben ennek megfelelően a sütőkemencék, mozgókonyhák és egyéb katonai „járművek" gyártása nagymértékben visszaesett, és elvesztette korábbi jelentőségét.

Általában minden gyár történetében az első jelentős, meghatározó esemény maga az alapítás. Sajátos módon a csepeli gyártelep létrehozása nem jelentett semmilyen szempontból döntő változást a konzervgyár addigi termeléséhez képest. A századfordulóra alapvetően megváltozott a helyzet. A hengermű üzembe helyezésével, a tüzérségi lőszergyártás előkészítésével a fémfeldolgozás súlypontja Csepelre helyeződött át, amely így az ország legnagyobb egyéni tulajdonban levő gyártelepévé vált.

Ebben az időben a gyár fejlődését alapvetően még mindig a gyalogsági lőszerszállítások határozták meg, és éppen azért volt különös jelentősége előbb a balkáni államok, majd Oroszország megrendeléseinek. Az évtized második felében általában kibontakozó konjunktúra, amelyet a hadiiparban felerősített a balkáni helyzet, ill. a Monarchia Balkán-politikája, újabb fellendülést eredményezett. Már 1908 elején mintegy 3000 munkás dolgozott a gyárban, számuk a korábban már megszállt Bosznia-Hercegovina annexiója idején, 1907-ben meghaladta a 4000-et, ezek ekkor két műszakban gyakorlatilag éjjel-nappal dolgoztak. A megerőltetett termelés és a dinamikus fejlesztés következtében a csepeli gyár az ország legnagyobb iparvállalatai közé emelkedett, sőt a tízes évek elején már valóban „világcéggé" vált.

A korábbiakból már kiderült, hogy a gyár fejlődése nem köthető egy adott időszakhoz, hanem valóban folyamatos fejlesztésről van szó. Ezen belül azonban az 1910 körüli évek meghatározó jelentőségűek voltak. Weiss Manfrédnak nemcsak a korábban kivívott pozícióit sikerült megerősítenie, hanem nemzetközileg is számottevő tényezővé vált. Ugyanakkor a belföldi piacon folytatott versenye is határozott eredményeket

[65] Uo. 1906 12A 55–1/2–3; 1907 7A 11–1/29–1; 5; 12A 55–3/2–8; 1908 7A 11–1/75–2; 13–1/84–15, 12A 55–2/3–2; 55–3/7; 1909 Präs 5–48/20; 7A 10–3/2–6. 11–1/13–11; 12A 55–3.

[66] KA KM 1914 Präs 48–25/7., 7A 10–3/1. 56; – OL WM Okmánytár 75; 79; PM Ált. ir. 1914–117919/3919.

hozott. Ez már minőségi változásokat is jelez, hiszen korábban Weiss Manfréd számára a pénzügyminisztérium által támogatott Diósgyőr egyenlőtlen ellenfélnek bizonyult, s maga is erőteljesen támogatásra szorult ennek ellensúlyozására. Az acélmű létesítésével kapcsolatos küzdelem viszont már mutatja az erőviszonyok alapos megváltozását. Weiss Manfréd látszólag „vereséget szenved", hiszen nem sikerül állami kedvezményeket kapnia, a valóságban viszont már függetlenítette magát ezektől. A haditengerészet megnyerése – ami korábban a magyar ipar számára „bevehetetlen várnak" mutatkozott – olyan térnyerést eredményezett, amivel Diósgyőr már nem tudott lépést tartani.

Természetesen nem véletlen, hogy a folyamatos fejlődésen belül ez a korszak különösen jelentős. Két tényező szerencsés egybeesése tette mindezt lehetővé. Az egyik az 1905 után kibontakozó konjunktúra – s láttuk, hogy Weiss Manfrédnak már korábban sikerült a válságot áthidalnia –, a másik a gyár belső fejlődése, amely éppen 1909–1910-re jutott el az újabb, minden korábbit meghaladó beruházás lehetőségéhez.

Ugyanakkor a gyárban kialakult a valóban európai színvonalú üzemszervezés. A tényleges irányító Weiss Manfréd volt, ez a vezetés azonban – beleértve a cégvezetőket, akik egyébként családtagok voltak – már alig emlékeztetett az egyéni cégeknél szokásos irányító tevékenységre. A gyártási folyamat vertikalitásának kialakítása együtt járt az üzemszervezés, irányítás vertikumának megteremtésével. Weiss Manfréd azonban egyben átmentette az egyéni cégek előnyeit, így korlátlan cselekvési szabadságát és a munkásokhoz fűződő „patriarkális" viszonyt. A legendák szerint a gyárudvaron lehajolt az eldobott szögért, ha viszont valami rendkívüli megoldással találkozott, a tisztviselőknek és a munkásoknak egyaránt, azonnal, zsebből fizetett.

Weiss Manfréd számításait a bekövetkező események fényesen igazolták, 1916-ban büszkén említette előrelátását: „Én tudom és mindenki tudja, hogy az én ipartelepem a háború előtt jóval nagyobb szabású volt, mint amilyent a békés idők megköveteltek. Nevezetes szakértők fejüket csóválták, amikor látták, és ki is mondták: Erre ugyan nem lesz szükség. Szükség lett, és nekem nagy elégtételem az előrelátásom. Munícionk volt, van és lesz."[67]

[67] *Bródy Sándor:* Fehérkönyv 1916. 37.

Lázár György

SZLOVÁK ISKOLAÜGY MAGYARORSZÁGON (1945–49)

A két világháború között 1923-ban,[1] a felszabadulás után 1945 őszén jelentek meg a nemzetiségi iskolák működését átfogóan szabályozó első rendeletek.[2] Ez utóbbihoz az a tervezet szolgált kiindulásul, amelyet a korabeli magyar sajtó tudósítása szerint a Belügyminisztérium 1945 nyarán készített a nemzetiségek egyenjogúságának biztosítására.[3] A tervezet, majd az ezt követő rendeletek egyaránt garantálták a nemzetiségi nyelvek magán- és a közéletben való használatának jogát, ezenkívül kimondták, hogy a nemzetiségi iskolákat a magyar iskolákkal minden tekintetben egyenlő jogok illetik meg. Ezzel megteremtődtek a feltételei a nemzetiségi – s így a szlovák nyelvű – iskolák új alapokra helyezett kiépítésének megkezdéséhez is.

A feladat azonban korántsem volt egyszerű. Egyrészt súlyos tehertételt jelentett a múltból örökölt nemzetiségi probléma, amelynek eredete részben a dualizmus korának, az „egységes magyar politikai nemzet" koncepciójában, másrészt a két világháború közötti nacionalista-irredenta politikában gyökerezett. A Magyarországon élő nemzetiségi lakosság két generációja a magyarosítással szembeni szüntelen önvédelem állapotába kényszerült.[4] Eltérő intenzitással ugyan, de a szomszéd országokban is megtalálható volt a törekvés az ott élő magyarok asszimilálására. „A két világháború között a Kelet-Közép-Európában folytatott nemzetiségi politikai gyakorlat is hozzájárult ahhoz, hogy tartós feszültség alakult ki az itteni országok között. Magyarország és szomszédai között a második világháború időszakában a végsőkig elmérgesedett a viszony Horthyék területszerző törekvéseinek a fasiszta hatalmak segítségével történt érvényesítésével, a

ÚMKL = Új Magyar Központi Levéltár
VKM = Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium

[1] A 110 478/1923. VIII. VKMsz. rendelet a nemzetiségi iskolák három típusát létesítette: 1. kisebbségi tanítási nyelvű iskola, ahol a magyar nyelv kötelező tantárgy („A" típus), 2. vegyes tanítási nyelvű iskola, ahol a tantárgyak egy részét magyarul, másik részét anyanyelven tanítják („B" típus), 3. magyar tanítási nyelvű iskola, ahol a nemzetiségi nyelv rendes és kötelező tantárgy („C" típus). Magyarországon 1933/34-ben 55 szlovák iskola működött, ezek közül 2 vegyes tanítási nyelvű, 53 pedig olyan magyar iskola volt, ahol a szlovák nyelvet tanították. A szlovák iskolák zöme az evangélikus egyház kezében volt. A Horthy-korszak nemzetiségi iskolái – bár deklaráltan az anyanyelv és a nemzetiségi kultúra ápolása volt a feladatuk – jobbára maguk is a magyarosítás eszközei voltak.

[2] 10 030/1945. sz. ME. r. Magyar Közlöny, 1945. okt. 30. 68 800/1945. sz. VKM. r. Köznevelés, 1945. nov. 15.

[3] Kormányrendelet biztosítja a nemzetiségek teljes szabadságát. Szabad Nép, 1945. aug. 4.

[4] Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika. Kossuth 1968. 11–12.

nemzetiségellenes politika véres akciókká fajulásával. A magyar ellenforradalmi rendszer imperialista politikájának egyik szerves alkotóeleme volt a nemzetiségi politika."[5]

A múltból örökölt problémákat tovább növelte az a helyzet, ami a háború utóhatásaként nagyarányú népmozgásokat, kitelepítéseket és lakosságcseréket indított el, s amelynek egyik megnyilvánulása éppen a Magyarország és a Csehszlovákia között megvalósított lakosságcsere volt. 1946 és 1948 között az akkori csehszlovák kormány követelésére végrehajtott lakosságcsere akció során egyes források szerint 68 407, más források szerint 88 000 magyart telepítettek át Magyarországra, s 73 407 magyarországi szlovák települt át Csehszlovákiába.[6] A csehszlovák kormány a lakosságcsere szükségességét azzal indokolta, hogy el akarja távolítani az ország területéről a magyar nemzetiséget, melynek véleménye szerint a német nemzetiséggel együtt döntő szerepe volt 1938/39-ben az önálló csehszlovák államiság felbomlásában.

A magyar kormány elvileg elutasította ugyan a nemzetiségek kitelepítésének politikáját, de a németekkel szemben maga is alkalmazta azt. (A potsdami konferencia ismeretes határozata után 170 ezer németet telepítettek ki az országból.[7]) A kitelepítésről szóló rendelkezések a szövetséges hatalmak döntéséből indultak ki, de a közvélemény tekintélyes része is nyomást gyakorolt a kormányra, hogy az ún. „sváb kérdést" kitelepítéssel oldja meg. A „sváb kérdés" ilyen megoldásának szociális és gazdasági indokai is voltak: a magyarországi németek birtokaira szándékoztak letelepíteni azokat a székelyeket és csángókat, akik a második világháború idején kerültek Magyarországra; a németek földjeit a földreform céljaira is igénybe kívánták venni.

A telepítések hatása közvetve érintette a magyarországi délszlávokat is.[8] A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság a magyarországi szlovákok körében erőteljes áttelepítési propagandát folytatott. Ez és a magyarországi németek kitelepítésének példája félelmet, de legalábbis szorongást váltott ki az itt élő nemzetiségi lakosságból, köztük a szlovákokból is, így nem lehet csodálkozni azon, hogy jelentős részük nem élt azokkal a jogokkal és lehetőségekkel, amelyeket számukra a magyar kormány rendelkezései biztosítottak.

*

A felszabadulást követő időszakban a Kommunista Párt és a vele szövetséges haladó erők éles harcot folytattak a reakcióval szemben az ország demokratikus átalakulásának megvalósításáért, a fasizmus maradványainak felszámolásáért, a földreform végre-

[5] *Kővágó László:* Nemzetiségek a mai Magyarországon. Kossuth, 1981. 15.

[6] *Juraj Zvara:* A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában. Bratislava Pol. Könyvkiadó. 1965. 36. A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Kossuth 1972. 499. Az áttelepült magyarok száma valószínűleg ennél is magasabb, mert sokan települtek át a tényleges lakosságcsere akció keretein kívül.

[7] Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika. Kossuth 1968. 15. Lásd még: *Balogh Sándor:* A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–47. Kossuth 1982. 77. 102.

[8] Közvetlen tárgyalások indultak meg Párizsban Magyarország és a szomszéd államok között. Megbeszélések a jugoszláv-magyar lakosságcsere ügyében. Délmagyarország 1946. aug. 25. A lakosságcsere kérdése azonban szinte abban a pillanatban, ahogy a gondolata felmerült, le is került a napirendről. A magyarországi délszlávok hangulatát – főleg a vegyes nemzetiségű területeken – sokkal negatívabban befolyásolta más nemzetiségek (németek, szlovákok) kitelepítésének példája.

hajtásáért, az ország gazdasági újjáépítéséért. „E feladatok sikeres teljesítése nemcsak Magyarország belső problémáit oldotta meg, hanem hozzájárult az új, demokratikus külpolitika kialakításához, s a magyar és a szomszéd népek közötti bizalom helyreállításához is. A magyar demokrácia erőinek belpolitikai győzelmei tehát előkészítették a szomszéd népekkel való jó viszony megteremtésének lehetőségeit is."[9] A munkáshatalom létrejötte nálunk és a szomszéd országokban nemcsak elindítója volt, de nélkülözhetetlen feltétele is népeink megbékélésének, az évszázados előítéletek, a nacionalista nézetek maradványai ellen folytatott harc azonban hosszú időt vesz igénybe. Ezt a harcot napjainkban is, elvi következetességgel kell folytatnunk annak érdekében, hogy mind szorosabbá váljon népeink barátsága és internacionalista összefogása.

Annak ellenére, hogy a hatalomért folyó harc éveiben a pártok között számos kérdésben éles vita bontakozott ki, érdekes módon a nemzetiségi – így a szlovák – iskolák ügyében nem volt vita, legalábbis nem olyan súlyú és jelentőségű, amely a nemzetiségi iskolák hálózatának megteremtését érdemben gátolta volna. A haladó erők természetesen kezdettől fogva tisztában voltak azzal, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása szempontjából a nemzetiségi iskolák helyzetének rendezése az egyik kulcskérdés. Annak is tudatában voltak, hogy a magyarországi nemzetiségi kérdés elvi alapokon nyugvó rendezése eredményes hozzájárulás lehet a Duna-medencében élő népek egymáshoz való közeledéséhez, s egyben fontos feltétele a megbékélésnek is.

A nemzetiségi iskolaügy felszabadulás utáni demokratikus szellemű megújítása elválaszthatatlanul összefonódott a magyar oktatásügy egészének gyökeres megreformálásáért, a volt uralkodó osztályok művelődési monopóliumának megtöréséért folytatott harccal. A baloldali pártok alapvető feladatnak tekintették az egységes szervezetű demokratikus iskolarendszer megteremtését. E folyamatban fontos lépést jelentett az általános iskolát létrehívó 1945. augusztus 15-i minisztertanácsi rendelet. Az általános iskolák kiépítését azonban az iskolák államosításáig számos tényező, de legfőképpen az egyházak ellenállása akadályozta. A nemzetiségi iskolák ugyanazon szervezeti keretek között működtek, mint a magyar iskolák. Arról, hogy ebben az időben hány nemzetiségi iskola működött, mint a korabeli hivatalos jelentések is utalnak rá, adataink hiányosak.

A nemzetiségi – így a szlovák – iskolák megteremtésében a kezdeményező szerepet a két munkáspárt játszotta. Erről tanúskodik többek között az is, hogy a munkáspárti sajtó más pártok lapjaihoz képest jóval gyakrabban közölt cikkeket és tudósításokat a nemzetiségi iskolákról. Ebből a szempontból külön is figyelmet érdemelnek a Békés megyei Viharsarok című munkás-paraszt lapban megjelent nemzetiségi vonatkozású cikkek, amelyek a csehszlovák–magyar lakosságcsere tárgykörén kívül a szlovák iskolák kérdésével is rendszeresen foglalkoztak.

Békés megyében,[10] ahol az ország legnagyobb számú szlovák ajkú népessége élt, a munkáspártok már 1945 tavaszán napirendre tűzték a szlovák iskolák kérdését. 1945

[9] *Csatári Dániel:* Román-magyar kapcsolatok; Kossuth, 1958. 215.

[10] A magyarországi szlovákok ősei a 17–18. században – még a szlovák nemzet kialakulása előtt – érkeztek Szlovákia területéről. Számuk az 1941-es népszámlálás szerint 75 877 fő volt. Nem alkotnak összefüggő településterületet, hanem az ország különböző részein, ún. szórványtelepüléseken élnek.

májusában a békéscsabai Nevelők Szakszervezete szemináriuma keretében Mengyán György középiskolai tanár tartott előadást. „A nemzetiségi kérdés új megvilágításban" címmel.[11] A szemináriumon résztvevői bírálták a volt uralkodó osztálynak a nemzetiségek asszimilálására törekvő politikáját, amelynek egyik színtere éppen az iskola volt.

A Kommunista Párt felhívására 1945 júniusában tanácskozásra gyűltek össze a békéscsabai elemi és középiskolák igazgatói, hogy megvitassák a szlovák nyelv oktatásával összefüggő kérdéseket. Rajtuk kívül még mintegy 20 tanár és pedagógus vett részt a megbeszélésen.[12] Ugyanebben a hónapban Gyuska János az MKP nevében a békéscsabai Nemzeti Bizottság ülésén javasolta, hogy a békéscsabai iskolákban vezessék be a szlovák nyelvű oktatást, valamint a városban az utcák elnevezését szlovák nyelven is tünfessék fel.[13]

A szlovák lakta településeken 1945 nyarán annak következtében, hogy a csehszlovák kormány képviselői ez idő tájt számos hivatalos megnyilatkozásban felvetették a csehszlovák-magyar lakosságcsere kérdését, feszültség és nagyfokú nyugtalanság alakult ki. A magyarországi szlovákság egy része elfogadta a Szlovákiába való áttelepülés gondolatát, s megkísérelte, hogy ezt azokkal a szlovákokkal is elfogadtassa, akik szülőföldjüket nem akarták elhagyni. A Szlovákiába való „hazatelepülés" gondolatát az Antifasiszta Szlávok Frontja elnevezésű magyarországi szervezet szlovák tagozata is magáévá tette és képviselte.[14]

A szlovák tagozat kezdettől fogva élesen támadta a fiatal magyar demokrácia nemzetiségi politikáját. Átvéve a korabeli csehszlovák hivatalos álláspontot, azt hangoztatta, hogy a demokratikus Magyarország ugyanúgy elnyomja a szlovákokat, mint azt a Horthy-rendszer tette. Azt állította, hogy a nemzetiségi kérdést Magyarországon és Csehszlovákiában csak a nemzetiségek kitelepítésével és a lakosságcserével lehet megoldani. Az Antifasiszta Szlávok Frontja szerint a magyarországi szlovákság sorsa, ha nem települ „haza" saját, nemzeti államába – a teljes elnemzetietlenedés, az asszimiláció. Lapja, a Sloboda élesen támadta a demokratikus pártokban tevékenykedő szlovákokat, mert ezek ellenezték az áttelepülés gyakran erőszakos propagálását, s egyaránt szembeszállva a magyar és a szlovák nacionalizmussal, a két nép barátságáért szálltak síkra.

Az áttelepülés kérdésében elfoglalt álláspont önmagában véve természetesen nem szolgálhat a szlovák nemzetiségűek haladó, illetve reakciós volta megítélésének kritériumaként, hiszen az áttelepülők körében – éppúgy, mint a maradók között – különböző világnézetű és politikai meggyőződésű embereket találunk. Viszont az adott történeti szituációban, amikor egyrészt még folyt a küzdelem a hatalom megszerzéséért, másrészt a lakosságcsere kérdése kapcsán heves nacionalista indulatok keletkeztek, különösen

[11] Magyarul és szlovákul vitatták meg a nemzetiségi kérdést a békéscsabai nevelők. Viharsarok 1945. május 26.

[12] Tervezet a szlovák nyelv tanításáról. Viharsarok 1945. jún. 30.

[13] Bevezetik a szlovák nyelvet a békéscsabai iskolákban, magyar-szlovák utcatáblákat kapunk. Viharsarok 1945. jún. 23.

[14] A szervezet 1945. február 18-án Battonyán jött létre. Két tagozata volt: délszláv és szlovák. A délszláv tagozatban kezdettől fogva erősebben érvényesült a kommunisták befolyása, a szlovák tagozat vezetését viszont reakciós, magyarellenes elemek tartották a kezükben. 1946/47-ben külön délszláv szervezet jött létre.

fontosnak és pozitívnak kell tekintenünk a magyarországi szlovák nemzetiség körében jelentkező olyan megnyilatkozásokat, melyek a nemzetiségi kérdés megoldásának fő zálogát nem az áttelepülésben, hanem a következetesen demokratikus nemzetiségi politikában látták. Ezt az álláspontot a magyarországi szlovákok között a kommunisták képviselték a legkövetkezetesebben. Véleményük szerint a szlovákságnak magának is aktívan kell közreműködnie egy ilyen nemzetiségi politika megteremtésében, s a nacionalista szellemű elkülönülés helyett a magyar munkásokkal és parasztokkal összefogva az új Magyarország felépítésén kell munkálkodniok.

Az a körülmény, hogy az akkori csehszlovák kormány a lakosságcsere gondolatát egyáltalán felvetette, igen nehéz helyzetet teremtett. A maradni szándékozó szlovákság nagy része ugyanis attól félt, hogy előbb-utóbb azok is áttelepülésre kényszerülnek, akik nem akarják szülőföldjüket elhagyni. A magyar kormány hivatalos megnyilatkozásaiban igyekezett ezeket az aggodalmakat eloszlatni, s egyértelműen leszögezte: nem gátolja meg az önkéntes áttelepülést Szlovákiába, maga részéről azonban senkit sem kényszerít távozásra, s a maradó szlovákság részére a legteljesebb nemzetiségi egyenjogúságot biztosítja.

1945 nyarán-őszén a Sloboda több cikkben tárgyalta a szlovák iskolák kérdését.[15] A Sloboda élesen támadta a kormányt azért, hogy kevés a szlovák iskola, s a szlovákság nem rendelkezik saját soraiból kikerülő szlovák tanítókkal. Az Antifasiszta Szlávok Frontja a kormánytól követelte ugyan, hogy hozzon létre szlovák iskolákat, és szervezze meg a szlovák tanítóképzést, azonban az erre irányuló konkrét erőfeszítéseket gyakorlatilag nem támogatta, sőt a kitelepülés propagálásával valójában akadályozta azok megvalósulását.

A Viharsarok című Békés megyei munkás-paraszt újság 1945 nyarán több fontos – a Slobodá-ban megjelenő cikkekkel polemizáló – írást közölt a nemzetiségi kérdés tárgyköréből.[16] A Viharsarok élesen bírálta a Sloboda álláspontját, amely a letűnt uralkodó osztály bűneiért gyakorlatilag az egész magyar népet a vádlottak padjára ültette. Felhívta a figyelmet a nemzetiségi kérdés jelentőségére, rámutatott mind a magyar, mind a szlovák nacionalizmus újjáéledésének veszélyeire. Az egyik cikk például arra szólítja fel a szlovák és a magyar dolgozókat, hogy a múltat feledve közösen dolgozzanak egy új Magyarország felépítésén, hogy a „demokratikus légkörben a kisebbségi kérdés is megoldást nyerjen".[17]

A kormány – annak ellenére, hogy a nemzetiségi kérdés rendezésére irányuló erőfeszítése az Antifasiszta Szlávok Frontja részéről nem sok jóindulattal találkozott – a Slobodá-ban megjelenő kritikai észrevételeket figyelembe véve, megkezdte a nemzetiségi iskolák ügyét rendező jogszabály előkészítését. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány készülő rendelettervezetét tanulmányozás és véleményezés céljából az Antifasiszta Szlávok

[15] Hriech reakcie. Sloboda 1945. jún. 23. Pilišská puť. Sloboda 1945. júl. 14. Pred bránami škôl. Alexander Horák cikke. 1945. aug. 25. Sloboda. Národnostné školy. Alexander Horák cikke. 1945. szept. 22. Sloboda. Apponyiho školská politika. Sloboda 1945. okt. 6.

[16] *Kurunczi Péter:* A magyar-szlovák együttmunkálkodásról. Viharsarok 1945. jún. 6. Két hozzászólás a magyar-szlovák kérdéshez. Viharsarok 1945. jún. 9. *Gyuska János:* Beszéljünk nyíltan. Viharsarok 1945. jún. 20. *Juszkó József:* Csodák múzeuma Viharsarok 1945. aug. 1.

[17] A magyar-szlovák együttmunkálkodásról. Kurunczi Péter cikke. Viharsarok 1945. jún. 6.

Frontja szlovák tagozata rendelkezésére bocsátotta. A szlovák vezetők állásfoglalására azonban hosszú heteken át hiába várt, ezért a rendelet, illetve annak végrehajtási utasítása csak bizonyos késéssel jelenhetett meg.[18] A Sloboda cikkei ezt a körülményt olvasóik előtt elhallgatták.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak a nemzetiségi iskolákról kiadott rendelete előírta, hogy ott, ahol tíz tanuló szülője (gyámja) kéri a nemzetiségi oktatást, titkos szavazással kell dönteni arról, hogy gyermekeiket anyanyelvükön kívánják-e taníttatni a magyar nyelvnek mint tantárgynak a tanításával, vagy pedig anyanyelvük tantárgyképpeni tanítását kívánják.[19] A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium végrehajtási utasítása ugyanezt az eljárást írta elő a közép- és felsőfokú iskolák számára is.[20] Lényegesnek tartom megemlíteni, hogy a Horthy-korszakban a vonatkozó rendeletek értelmében a nemzetiségi iskolák megnyitásához szükséges minimális tanulólétszám 40 fő volt, a szavazás pedig nyílt volt, ami lehetőséget adott arra, hogy a szülők akaratát befolyásolni lehessen.

1945 őszén megkezdődött a szlovák iskolák létrehozásának gyakorlati előkészítése. A titkos szavazás megtartására sok helyen különböző technikai-szervezési nehézségek miatt igen későn, akkor került sor, amikor az Antifasiszta Szlávok Frontja délszláv tagozatának követelésére már új rendelet született, amely eltörölte a titkos szavazást.[21] Sok helyen azonban nem is került sor szavazásra, mivel a szülők egy része tiltakozott a szlovák nyelvű oktatás gondolatának puszta felvetése ellen is. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium azonban ezekben az esetekben is kötelezővé tette a szlovák nyelvű oktatást, az intézkedésnek azonban nem minden esetben sikerült érvényt szerezni.

Komárom-Esztergom vármegye tanfelügyelőjének 1946. február 11-én kelt jelentése például arról számol be, hogy Kesztölcön, ahol az osztálybesorolási lapok szerint 396 tanuló közül 53 tanuló szlovák anyanyelvű, a szülők, az iskolaszék, valamint a politikai pártok a magyar nyelvű tanítás fenntartását kérik. (A Kommunista Párt álláspontját a dokumentum nem tükrözi.)[22]

A szülők állásfoglalásában többek között ez olvasható:

„Mint a kesztölci tanköteles gyermekek szülei, azt kérjük, hogy gyermekeinknek ne kelljen szlovák tannyelvű iskolába járniok.

Kérésünk támogatására az alábbiakat adjuk elő:

Emberemlékezet óta községünkben csak magyar tannyelvű iskola működött, nagyapáink is magyar iskolába jártak. (Kb. 1888-tól magyar iskolája van községünknek.) A község lakói mind tudnak magyarul beszélni. Nekünk a magyar nyelvű iskolára szükségünk van, mert mint kis sziget, magyar községekkel vagyunk körülvéve. Ha gyermekeink csak szlovákul fognak tudni beszélni, aggódunk gyermekeink jövője miatt, mert minden életmegnyilvánulásunkban szükség van a magyar nyelvre . . . Községünk bányászközség, s ha gyermekeink szlovák iskolába járnának, még vájáriskolába sem iratkozhatnának be.

[18] UMKL. VKM. 79 565. sz. ügyirat.

[19] 10 030/1945. ME. sz. r. Magyar Közlöny 1945. okt. 30.

[20] 68 800/1945. VKM. sz. r. Köznevelés 1945. nov. 15.

[21] 330/1946. ME. sz. r. Magyar Közlöny 1946. jan. 15. 1200/1946. VKM. sz. r. Magyar Közlöny 1946. február 20.

[22] UMKL. VKM. Komárom–Esztergom vm. tanfelügyelőjének 283–6/1946. sz. jelentése.

Gyermekeinket ez a rendelkezés kizárja a középiskolákból is, hisz nem mehet magasabb iskolába környékünkön az a gyermek, aki csak szlovákul tud . . . Ha az életben bármerre fordulnának, tolmácsot kellene magukkal vinni. Mi magyarok vagyunk, csak szlovákul is beszélünk.

Az előadottak értelmében kérjük Miniszter Úr intézkedését, hogy gyermekeink továbbra is magyar iskolába járhassanak."

Ugyanezen indokok alapján kérte a dokumentum szerint a kesztölci római katolikus iskolaszék, valamint a Szociáldemokrata Párt, a Független Kisgazda, Földmunkás- és Polgári Párt, a MADISZ és a Független Ifjúság kesztölci szervezetei a vallás- és közoktatásügyi minisztertől a magyar nyelvű oktatás fenntartását. A különböző pártokhoz tartozó szülők állásfoglalását valószínűleg nem annyira politikai, hanem sokkal inkább a mindennapi élet tapasztalatai alapján kialakult gyakorlatias megfontolások befolyásolhatták, nevezetesen – amint ez a dokumentumból kitűnik – attól féltek, hogy gyermekeik a szlovák tannyelvű iskolában nem tanulnak meg kielégítően magyarul, s emiatt az életben hátrányos helyzetbe kerülhetnek. A dokumentum azt is tükrözi, hogy bár a szlovák oktatásügy magyarországi megoldása szempontjából a felszabadulást követő első években a fő nehézséget valóban a lakosságcsere napirendre tűzése okozta, a szülők jelentős részének tartózkodását más megfontolások is motiválták.

Cséven a szülők a kesztölciekhez hasonló indokolással kérték a magyar nyelvű tanítás további fenntartását.[23] Voltak azonban olyan szlovák lakta községek is, ahol a szülők igényt tartottak a szlovák nyelvű oktatás bevezetésére. Így például Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye tanfelügyelőjének 1946. január 18-án kelt jelentése szerint Perbálon a rendeletek értelmében megtartott titkos szavazáson a szülők többsége kérte a szlovák tannyelvű tagozat felállítását.[24]

A szegedi tankerületi tanfelügyelő 1946. január 18-án kelt jelentésében arról számol be, hogy a Csanád megyei körzetben Ambrózfalván, Csanádalbertin, Nagybánhegyesen, Nagykopáncson, Pitvaroson a szlovák szülők anyanyelven folyó oktatást kérnek.[25] A jelentés megjegyzi, hogy „Ebben a körzetben a szlovák nyelvű községekben már a tanév elejétől anyanyelven folyik a tanítás, a Szlávok Antifasiszta Szövetségének kérésére. Ugyancsak a szövetség kérésére és ajánlására azokon a helyeken, ahol megfelelő nyelvtudású okleveles tanerők nem állottak rendelkezésre, oklevél nélküli tanerők látják el a tanítás munkáját". A jelentés arról is beszámol, hogy a tótkomlósi helyi evangélikus népiskolában megtartott szavazáson a szülők többsége kérte a szlovák nyelvű oktatást.

A kép tehát igen árnyalt, változatos. Mégis az országos helyzetet az jellemezte, hogy a kesztölciekéhez vagy a csévieikéhez hasonló megfontolások alapján az érintett szülők többsége ellenezte a szlovák nyelven való tanítás bevezetését. A szlovák nyelvű iskolák létrehozására irányuló törekvések elsősorban a nemzetiségi szempontból legöntudatosabb – így egyes alföldi – szlovák lakta területeken értek el bizonyos eredményeket, bár a várakozáshoz képest ezek az eredmények is szerények voltak.

A kormány igen nagy erőfeszítéseket tett azért, hogy Békéscsabán már az 1945/46-os tanévben megkezdje működését egy szlovák gimnázium. A kormány tisztában

[23] UMKL. VKM. Komárom–Esztergom vm. tanfelügyelőjének 283–7/1946. sz. jelentése.
[24] UMKL. VKM. 16 660/1946. sz. irat.
[25] UMKL. VKM. 17 050/1946. sz. irat.

volt a szlovák gimnázium létrehozásának jelentőségével, biztosította a megfelelő személyi és tárgyi feltételeket, azonban a megnyitására nem kerülhetett sor, mert mindössze három tanuló kérte a felvételét.[26] A Sloboda a kudarcért a kormányt tette felelőssé, korabeli hivatalos dokumentumok a sikertelenség fő okaként viszont a kitelepítéstől való félelmet jelölték meg.[27]

*

1946. február 27-én a magyar és a csehszlovák kormány képviselői lakosságcsereegyezményt írtak alá Budapesten. A magyar kormány – mint arra a bevezetőben már utaltam – nem értett egyet a lakosságcsere elvével, mégis annak érdekében, hogy elősegítse a szlovákiai magyarság nehéz helyzetének enyhítését, beleegyezett, hogy azok, akik erre önként hajlandók, áttelepüljenek Szlovákiába. A csehszlovák kormány vállalta, hogy Szlovákiában csak annyi magyart kötelez a kitelepítésre, ahány szlovák Magyarországról hajlandó áttelepülni. Az egyezmény mindkét fél részéről kompromisszum volt,[28] melynek révén a magyar kormánynak azonban sikerült bizonyos mértékig korlátozni az összes magyar kitelepítésére irányuló csehszlovák szándék megvalósítását. A megállapodás szerint Magyarországon az ún. Csehszlovák Áttelepítési Bizottság a szlovák lakosság körében propagandát fejthetett ki az áttelepülés érdekében, Csehszlovákiában pedig az ottani hatóságok jelölték ki az áttelepítendő magyarokat. A csehszlovák fél vállalta, hogy a szlovákiai magyarsággal szemben hozott különleges intézkedéseit felfüggeszti.

1946 februárjában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium összefoglaló jelentése szerint Magyarországon 10 szlovák nyelvű népiskola s egy polgári iskola működött, ez utóbbi Tótkomlóson.[29] A jelentés arról tanúskodik, hogy a szlovák iskolák száma a két világháború közöttihez képest, minden erőfeszítés dacára, csökkent. Ezzel kapcsolatban két tényezőt azonban figyelembe kell venni: 1. A háború után a magyar oktatásügy egésze maga is rendkívül súlyos nehézségekkel küszködött. Kevés volt az iskola, a pedagógus, hiányoztak az oktatási eszközök stb. 2. Az új, a demokratikus alapokra helyezett nemzetiségi iskolahálózat megteremtése a kezdeti stádiumban volt, az ezzel együtt járó összes gondokkal és nehézségekkel együtt.

Az 1946 januárjában-februárjában kiadott, a nemzetiségi oktatásüggyel foglalkozó új rendeletek abból az elvből indultak ki, hogy a nemzetiségi tanulókat anyanyelvükön kell oktatásban részesíteni. Ezek a rendeletek, mint arra korábban utaltam már, nem

[26] Három tanuló jelentkezett, egyelőre nem nyílik meg a csabai szlovák gimnázium. Viharsarok 1945. nov. 14. Diákhiány miatt nem működik a békéscsabai szlovák gimnázium. A szláv Antifasiszta Front vezetői is magyar iskolába járatják gyermekeiket. Szabad Szó 1946. ápr. 13.

[27] Prečo zostalo čabianske gimnázium bez žiactva? Michal Francisci cikke. Sloboda 1945. nov. 17. Francisci véleménye szerint a megfelelő előkészületek hiánya miatt maradt diákok nélkül a csabai szlovák gimnázium. Szerinte a szlovák iskolaügyet fokozatosan kell megoldani: először szlovák óvodákat, elemi iskolákat, kollégiumokat kell szervezni, s csak ezek után – néhány év múlva – célszerű a szlovák gimnáziumot létrehozni. Mint zavaró tényezőt említi a feszült csehszlovák-magyar viszonyt. UMKL. VKM. 79 565/1945. sz. irat.

[28] *Szalai Sándor:* Egy lépéssel előre . . . eredmények és remények a második prágai tárgyalás után. Uj Magyarország 1946. február 27.

[29] UMKL. VKM. 29 035/1946. sz. irat.

tartalmaztak olyan előírást, ami szerint a szülőknek szavazniok kell arról, hogy gyermeküket milyen nyelven kívánják taníttatni.[30] A kormányrendelet továbbá nemcsak lehetővé tette, de bizonyos feltételek esetén kötelezte is a tanfelügyelőket a nemzetiségi tannyelvű iskolába való beiratás elrendelésére. Az 1200/1946. sz. VKM. rendelet I. fejezet 1. § (3) bekezdése kimondja, hogy „Minden községben (városban), ahol a népesedési statisztika vagy osztálybeosztási nyomtatvány adatai szerint legalább 15 egy nemzetiséghez tartozó tanköteles gyermek van, a tanfelügyelő beiratást rendel el a nemzetiségi tannyelvű iskolába."

A körülmények szerencsétlen összejátszása miatt az új rendeletekben előírt beiratások a nemzetiségi iskolákba zömmel 1946 márciusára estek, vagyis éppen arra az időszakra, amikor a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság magyarországi propagandáját megkezdte, s a vele szorosan együttműködő Antifasiszta Szlávok Frontja is erőteljesen agitált az áttelepülés mellett. Attól kezdve, hogy az áttelepülés kérdése nemcsak általában, hanem konkrétan is napirendre került, a szlovák iskolákkal szemben főleg ez motiválta a tartózkodást.

A korabeli beiratási jegyzőkönyvek tanúsága szerint feltehetően a kitelepítéstől való félelemnek tudható be, hogy igen sok szlovák lakta településen a nemzetiségi tannyelvű iskola megnyitásához a szükséges minimálisan 15 fős létszám sem volt meg, és a nemzetiségi nyelv magyar iskolában való oktatását is csak viszonylag kevesen vették igénybe.

1946 nyarán a csehszlovák kormány a magyar kormányhoz intézett jegyzékeiben a magyar kormányt a lakosságcsere-egyezmény megsértésével vádolta. Ehhez a kampányhoz az Antifasiszta Szlávok Frontja is csatlakozott, s különböző sérelmeket tett szóvá a szlovák iskolákra vonatkozóan. A magyar hatóságok a Slobodá-ban közzétett sérelmeket gondosan megvizsgálták, s megállapították, hogy az esetek túlnyomó többségében alaptalan vádaskodásról van szó.[31]

A támadások éle elsősorban a szlovák vidékeken működő magyar tanítók ellen irányult. A Sloboda a Horthy-rendszer elnyomó kultúrpolitikájáért a felelősséget egyoldalúan az egyszerű néptanítók nyakába varrta, s ezért már korábban megjelent cikkeiben is azt követelte, hogy a szlovák nyelvű iskolákban kizárólag a szlovák nemzetiség soraiból kikerülő tanítók tanítsanak. A vizsgálatok szerint egyes magyar tanítók a lakosságcsere napirendre kerülése kapcsán valóban tettek kifogásolható megjegyzéseket, s előfordultak kisebb-nagyobb szabálytalanságok is. A Sloboda általánosításai viszont mindenképpen a rosszindulatot tükrözték.

Az Antifasiszta Szlávok Frontja magatartása meglehetősen felemás volt. 1945 nyarán–őszén, mint láttuk, szlovák iskolákat követelt a magyar kormánytól. Tevékenysége azonban a gyakorlatban nem segítette elő a szlovák iskolaügy megoldását, hiszen az áttelepülés propagálásával, rémhírek terjesztésével nagymértékben megnehezítette, hogy a kormánynak a szlovák nyelvű iskolák létrehozására tett konkrét intézkedései eredménnyel járjanak. A Front 1946 tavaszán fenntartás nélkül csatlakozott a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság propagandájához, és azt szorgalmazta, hogy az összes

[30] 330/1946. M. E. r. Magyar Közlöny 1946. jan. 15. 1 200/1946. VKM. r. Magyar Közlöny 1946. február 20.

[31] Ld. az UMKL. VKM. 76 993/1946. és az UMKL. VKM. 76 647/1946. sz. iratokat

magyarországi szlovák települjön „haza". Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy magáévá tette azt az álláspontot, miszerint a magyarországi szlovákoknak magyar földön nincs szükségük iskolákra.

Az Antifasiszta Szlávok Frontja az összes magyarországi szlovák áttelepülésével számolt, s azt hangoztatta, hogy annak befejezése után – mivel teljesítette „történelmi küldetését" (ti. a magyarországi szlovákság „hazatelepítését") – megszünteti tevékenységét. A Frontnak ellenben tekintetbe kellett vennie, hogy az érdekelteknek csak egy része jelentkezett áttelepülésre, s ezek közül is voltak, akik e szándéktól elálltak. Éppen ezért a Frontnak az 1946. július 27–28-i békéscsabai ún. szláv kongresszus előtt közzétett programnyilatkozata már számol azzal a lehetőséggel, hogy a lakosságcsere befejezése után is marad szlovák nemzetiség Magyarországon, ezért korábbi álláspontját módosítva most már úgy véli, hogy az itt maradó szlovákságnak továbbra is szüksége van saját szervezetre.[32] Mindez nem gátolta a Front vezetőit abban, hogy a kongresszusról a párizsi békekonferenciára küldött táviratukban az összes magyarországi szlovák kitelepítését követeljék, függetlenül attól, hogy azok jelentkeztek-e áttelepülésre vagy sem. Később kiderült, hogy a kongresszuson ilyen értelmű határozati javaslat nem is hangzott el, s a békekonferenciához intézett távirat szövegét is „elfelejtették" felolvasni.[33] Mint kiderült, a távirat Francisci Mihálynak, a Front elnökének és Horák Sándor alelnök egyéni akciója volt, akik meghamisítva a kongresszus határozati javaslatát, igényt formáltak arra, hogy az összes magyarországi szlovák nevében beszéljenek és nyilatkozzanak.

A távirat híre az alföldi szlovákság áttelepülni nem akaró tömegeiben hatalmas felháborodást váltott ki. 1946. augusztus 18-án Békéscsabán szlovák nagygyűlést rendeztek, ahol is mintegy 20 ezer ember volt jelen. A gyűlés résztvevői kiáltványban tiltakoztak a kényszerkitelepítések ellen.[34] Ezenkívül táviratot küldtek Gyöngyösi János magyar külügyminiszternek, a magyar békedelegáció vezetőjének Párizsba, amelyben tájékoztatták őt a kényszerkitelepítéseket elítélő határozatról.[35]

A Front vezetőinek antidemokratikus módszerei még az Antifasiszta Szlávok Frontja tagjainak egy részében is heves felháborodást váltottak ki. A Fronton belül kialakult egy ellenzék, amely szemben állt a hivatalos vezetéssel. Az Antifasiszta Szlávok Frontja szarvasi szervezete például szlovák nyelvű röpiratokban leplezte le Francisci Mihály elnök és Horák Sándor alelnök tevékenységét.[36]

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium politikai szempontból elengedhetetlennek tartotta, hogy a szlovák iskolákban olyan tanítók tanítsanak, akiknek múltja politikailag és erkölcsileg egyaránt feddhetetlen volt. Egy-egy tanító kinevezését alapos és körültekintő igazolási eljárás előzte meg. A tanerőgondokon (1945–48-ban még kevés volt a szakképzett, a szlovák irodalmi nyelvet jól ismerő pedagógus) a minisztérium főleg az áttelepült magyar

[32] Programové vyhlásenie Antifašistického Frontu Slovanov. Sloboda 1946. júl. 23.

[33] *Szegő Zsuzsanna:* Francisci itt marad. Haladás 1946. aug. 22.

[34] A Magyarországhoz hű szlovákok tiltakozó gyűlése Békéscsabán. Szarvasi Újság 1946. aug. 23. (Itt olvasható a kiáltvány szövege.) Ld. még: *Lázár György:* A népek barátságáért, a reakció és a sovinizmus ellen. (Az együttélést választó magyarországi szlovákok harca a kitelepítés ellen.) Tiszatáj 1981. évi novemberi száma.

[35] A távirat szövege a Szarvasi Ujság fent említett számában olvasható.

[36] Az AFS demokratikus ellenzéke a szlovák néphez fordul, és Franciscik távozását követeli. Viharsarok 1946. aug. 14. AFS = a Front szlovák nevének rövidítése.

tanítók munkába állításával igyekezett segíteni. E tanítók áldozatos munkája nélkül sokkal nehezebb lett volna kiépíteni a nemzetiségi iskolahálózatot, s elérni azt, hogy ma már a szlovák nemzetiségnek saját soraiból kikerült szocialista értelmisége van.

1946 őszétől a szlovák szülők körében megnőtt az érdeklődés a szlovák nyelvű iskolák iránt. Ebben szerepet játszhatott az Antifasiszta Szlávok Frontján belül kialakult már említett azon erők fellépése is, amelyek a szlovák nyelvű oktatás mellett léptek fel. Érdekes módon mégis elsősorban az áttelepülni szándékozó szülők iratták be gyermekeiket a szlovák nyelvű iskolákba.[37] A korábbi idegenkedő magatartás megváltozásában lényeges szerepet játszhatott az a megfontolás, hogy az áttelepülés küszöbén célszerű, ha gyermekeiket szlovák nyelvű iskolába járatják, hiszen tanulmányaikat Szlovákiában fogják folytatni. Még arra is volt példa, hogy a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság tagjai maguk is kezdeményezően léptek fel szlovák nyelvű iskolák létrehozása érdekében.[38] Ez annál érdekesebb, mert korábban (1946 tavaszán) az áttelepülés propagálására megtartott gyűléseken az egyik szónok még kategórikusan kijelentette, hogy a magyar állam pénzén a szlovákságnak nincs szüksége nemzetiségi iskolákra.[39] Voltak olyan települések is, ahol mind az áttelepülő, mind a maradó szlovákság teljes közönyt tanúsított a szlovák nyelvű iskolákkal szemben.[40]

1945–48 között a magyar oktatásügy egésze számára súlyos gondot jelentett a tankönyvhiány. A régi rendszer által kiadott tankönyvek, amelyek nacionalista szellemben íródtak, eredeti formájukban használhatatlanok voltak. Mivel a tanítás folyamatosságát biztosítani kellett, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium átmeneti megoldásként elrendelte, hogy az iskolák a régi kiadású tankönyveket használják, de a tantestületek alapos felülvizsgálat után a tananyagból töröljék, illetve megfelelően korrigálják a nacionalista és fasiszta szellemű anyagrészeket. Az általános helyzettel egyezően a szlovák nyelvű iskolák is tankönyvgondokkal küszködtek. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1947 áprilisában arra az álláspontra helyezkedett, hogy az áttelepülés befejezéséig nem célszerű kiadni teljesen új tankönyveket, hanem meg kell elégedni a régiek demokratikus szellemű átdolgozásával.[41]

Az 1947/48-as tanévben Magyarországon 16 szlovák iskola működött 795 diákkal.[42] Érthető, hogy azok az iskolák, melyekbe zömmel vagy szinte kizárólag az áttelepülő szülők gyermekei iratkoztak be, később a lakosságcsere 1947. évi tényleges

[37] Kóspallagon például kizárólag az áttelepülő szülők iratták be gyermekeiket a szlovák iskolába. Ld. UMKL. VKM. 81 356/1946. irat.

[38] UMKL. VKM. 130 270/1946. sz. irat.

[39] Nemzetiségeink. Szabad Nép 1946. ápr. 14.

[40] Ez volt a helyzet Szarvason, ld. UMKL. VKM. 43 673/1947. sz. iratot.

[41] A baloldal már 1945-ben teljesen új, demokratikus szellemben írt tankönyvek kiadását sürgette. A tankönyvkérdés gyökeres megoldását azonban csak az állami tankönyvkiadás megszervezése biztosíthatta. 1947 elején a koalíciós pártok pártközi értekezleten foglaltak állást állami tankönyvkiadó vállalat létrehozásáról. Ugyanebben az időpontban az Egyetemi Nyomda a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz listát küldött a raktárában található nemzetiségi tankönyvekről, amelyeket még a Horthy-rendszer idején adtak ki, s a minisztérium állásfoglalását kérte azzal kapcsolatosan, hogy az említett tankönyveket átdolgozva lehet-e még használni az oktatásban, vagy pedig teljesen új tankönyveket kell kiadni. Erre vonatkozóan lásd: UMKL. VKM. 27 274/1947, valamint az UMKL. VKM. 55 868/1947. sz. ügyiratokat.

[42] O práci národnostného oddelenia ministerstva kultu a osvety. Naša Sloboda 1949. febr. 10.

megindulása után nagyrészt elnéptelenedtek. Békéscsabán például 1946 őszén a szlovák iskola mintegy 500 tanulóval kezdte meg működését, de mivel 1947 őszére a beiratkozott diákoknak több mint a fele szüleivel együtt kitelepült, a létszám 217-re csökkent.[43] A szlovák iskolák elnéptelenedésének folyamata egészen 1948 decemberéig folytatódott, ekkor távozott el ugyanis az áttelepülő szlovákok utolsó csoportja. A békéscsabai szlovák iskola 1948-ban bezárta kapuit, a tanítás csak 1949-ben, a lakosságcsere befejeződése után kezdődött meg ismét.

*

1947-ben a magyar és a szomszédos születőben levő népi demokráciák között a kapcsolatok kiépülése nagymértékben felgyorsult. A kor haladó politikusai tisztában voltak azzal, hogy a kapcsolatfelvétel, a szoros baráti együttműködés kialakítása a nemzetiségi kérdés megoldása szempontjából is nagy jelentőséggel bír. 1947. október 15-én Belgrádban magyar–jugoszláv kulturális egyezményt írtak alá, ezt követte 1947. december 8-án a magyar-jugoszláv barátsági és együttműködési szerződés aláírása Budapesten. Romániával 1947. november 25-én kötött Bukarestben kulturális egyezményt Magyarország, 1948. január 24-én pedig Budapesten a magyar és a román kormány képviselői megkötötték a barátsági és együttműködési egyezményt.

1947–48-ban a hatalomért folyó harc Magyarországon és Csehszlovákiában egyaránt döntő szakaszba jutott. Az 1947 augusztusában megtartott magyarországi választás – amely a baloldal győzelmével zárult – kedvező visszhangot váltott ki a csehszlovákiai haladó erők körében is. 1948-ban Magyarországon is és Csehszlovákiában is hatalomra jutott a munkásosztály. Érlelődni kezdtek a népi demokratikus fejlődés útját választó két ország jószomszédi viszonyát zavaró vitás kérdések megoldásának feltételei. Ebben a folyamatban fontos szerepet játszott a szlovákiai magyarok állampolgárságának rendezése. Nosek csehszlovák belügyminiszter 1948 októberében olyan javaslatot terjesztett a kormány elé, hogy a szlovákiai magyarok kapják vissza állampolgárságukat.[44] A csehszlovák kormány elfogadta a belügyminiszter előterjesztését.

A csehszlovák kormány döntését Révai József a Szabad Nép 1948. október 17-i számában meleg hangú cikkben üdvözölte. Hangsúlyozta a magyar reakció vereségének, a munkásosztály és a dolgozó parasztság győzelmének hozzájárulását ahhoz, hogy a szlovákiai magyarok visszakapták emberi és polgári jogaikat.[45]

Cikke a továbbiakban a magyarországi szlovák iskolákkal foglalkozott. Többek között szükségesnek tartotta a következő problémák megvizsgálását. 1. Gondoskodtak-e az illetékes szervek arról, hogy a magyarországi szlovákok anyanyelvű oktatása ténylegesen megvalósuljon? 2. Igazuk van-e a szlovákoknak, amikor középiskolák hiányáról panaszkodnak? 3. Nem fordul-e elő, hogy fellépnek azokkal a szülőkkel szemben, akik szlovák nyelvű iskolába akarják adni gyermeküket? Olyan véleményt hangoztatott, hogy amennyiben e kérdésekben hibák és fogyatékosságok tapasztalhatók, azokat sürgősen ki

[43] *S.M.:* A békéscsabai szlovákok gyermekei szlovákul tanulnak, 217 tanuló látogatja a Petőfi utcai általános iskolát. Viharsarok 1947. okt. 29.

[44] A csehszlovák kormány döntése: Visszanyerik állampolgárságukat a csehszlovákiai magyarok. Szabad Nép 1948. okt. 13.

[45] *Révai József:* A magyar-csehszlovák megegyezés útján. Szabad Nép 1948. okt. 17.

kell javítani, s olyan helyzetet kell teremteni, hogy a magyarországi szlovákoknak ne legyen okuk panaszra.

1948 novemberében Békéscsabán szlovák szülői értekezletet tartottak, melynek Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter volt a fő előadója. A miniszter beszédének témája a magyarországi szlovákok iskoláztatási jogával kapcsolatos problémák tisztázása volt. Hangsúlyozta: „A mi hibánk az volt, hogy a magyarországi szlovákság nemzetiségi iskoláit eddig nem emeltük teljesen arra a fokra, amelyet a magyar iskolák már elértek, s arra sem törekedtünk eléggé, hogy világosan megmondjuk: a nemzetiségi iskolák elvégzése az életben semmilyen hátránnyal nem jár. A szlovákok hibája az, hogy elterjedt és még ma is terjed az a soviniszta agitáció, amely azt akarja elhitetni a magyarországi szlováksággal, hogy aki szlováknak vallja magát, és gyermekeit szlovák iskolába íratja, azt akarata ellenére is kitelepítik."[46]

A szlovák nyelvű iskolák létrehozására tett lépések Csehszlovákiában pozitív visszhangra találtak. 1948 decemberében Viliam Siroky csehszlovák miniszterelnökhelyettes az MTI tudósítójának adott nyilatkozatában nagyra értékelte az ez irányba tett erőfeszítéseket és kezdeményezéseket, mert véleménye szerint ez „... komoly bizonyítéka annak, hogy az MDP és a magyar demokrácia kormánya őszintén felszámolja a régi rendszer nemzeti gyűlölségét és elnyomását jellemző politikájának maradványait. Ez mindkét oldalon hozzájárul a nacionalista előítéletek megszűnéséhez".[47] A nyilatkozat további részében bejelentette, hogy Csehszlovákiában a közeljövőben magyar iskolákat nyitnak, magyar újságokat adnak ki, s magyar kultúregyesületet hoznak létre.

A csehszlovák miniszterelnökhelyettes nyilatkozatára nemcsak azért érdemes felfigyelni, mert tükrözi azt a konszolidációs folyamatot, melynek során a szlovákiai magyarság lassan, fokozatosan visszanyeri állampolgári jogai mellett nemzetiségi jogait is, hanem abból a szempontból is érdekes a nyilatkozat, hogy immár csehszlovák részről is hivatalosan méltányolták a magyar kormányzat erőfeszítéseit az itt élő szlovákok helyzetének rendezésére.

A csehszlovákiai magyarok áttelepítése 1948 szeptemberében gyakorlatilag megszűnt, az áttelepülő szlovákok utolsó csoportja 1948 decemberében hagyta el Magyarországot. A kitelepülés, illetve az áttelepülés után szükségessé vált egy olyan új politikai és társadalmi szervezet létrehozása, amely alkalmas a Magyarországon élő szlovákok érdekeinek valódi képviseletére, amely többé nem a nacionalista szellemű elkülönülést, hanem a magyar és a szlovák dolgozók összefogásának ügyét képviseli. Az új szervezet megteremtésében a kezdeményező szerepet azok a szlovák nemzetiségű kommunisták játszották, akik a hatalomért folyó harc és a kitelepülés idején vállvetve küzdöttek magyar elvtársaikkal a reakció és a sovinizmus ellen.

A Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének első, alapító kongresszusa 1948. december 19-én ült össze.[48] A kongresszus eseményeiről részletesen beszámolt a

[46] „Magyarországon senkit sem érhet sérelem nemzetiségi jogaihoz való ragaszkodása miatt." Ortutay kultuszminiszter beszéde a magyarországi szlovákok iskoláztatási jogairól. Szabad Nép 1948. nov. 5.

[47] Magyar iskolák, újságok, kultúregyesületek Csehszlovákiában. Siroky csehszlovák miniszterelnökhelyettes nyilatkozata. Délmagyarország 1948. dec. 11.

[48] Historický medzník v živote Slovákov v Madarsku. Naša Sloboda 1949. jan. 14. A Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének történetére vonatkozóan lásd: *Anna Divicsanová:* State

Szövetség által kiadott új szlovák nyelvű hetilap, a Nasa Sloboda, amelynek első száma 1949. január 14-én jelent meg. A kongresszuson elfogadott program kimondotta, hogy a magyarországi szlovákok Magyarországot tekintik hazájuknak, elismerik az MDP vezető szerepét, készek a magyar dolgozókkal együtt az új, szocialista Magyarország felépítésére. A program síkra szállt a magyar és a csehszlovák dolgozó nép közötti minél szorosabb baráti kapcsolatok megteremtéséért. Hitet tett amellett, hogy a magyarországi szlovákok öntudatosan vallják szlovák nemzetiségüket, ápolják nyelvüket, nemzeti kultúrájukat. A szlovák nyelv és kultúra ápolása szempontjából alapvető fontosságúnak tartotta a szlovák iskolák hálózatának kiépítését.[49] Szorgalmazta, hogy Magyarország és Csehszlovákia között jöjjön létre olyan kulturális megállapodás, amely többek között elősegíthetné a két ország együttműködését a magyarországi szlovákok és a szlovákiai magyarok oktatásügyével kapcsolatos problémák megoldásában, lehetőséget biztosíthatna arra, hogy szlovákiai magyar fiatalok magyarországi, magyarországi szlovák fiatalok pedig cseh szlovákiai felsőfokú tanintézményekben tanuljanak tovább.

A politikai-társadalmi fejlődés, az iskolák államosítása, a Tankönyvkiadó Vállalat létrehozása ahhoz is jó lehetőséget teremtett, hogy a szocialista iskolarendszer keretében nagy lendületet kapjon a nemzetiségi iskolák hálózatának kiépítése is. 1949 elején a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban Arató Endre vezetésével külön Nemzetiségi Osztály jött létre a nemzetiségi iskolák ügyeinek intézésére. Az Osztály nagy erőfeszítéseket tett a szlovák iskolahálózat megszervezésére. Mindenekelőtt aktív felvilágosító munkára volt szükség annak érdekében, hogy a szülők helyenként még meglevő bizalmatlanságát leküzdjék. Ugyanis még 1949-ben is előfordult, hogy egyesek féltek, ha nemzetiségüket nyíltan szlováknak vallják, annak egy esetleges kitelepítés lehet a következménye. A Nemzetiségi Osztály munkatársain kívül az agitációs munkába aktívan bekapcsolódott a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége is, amely különböző gyűléseken és rendezvényeken arra biztatta és bátorította a magyarországi szlovákokat, hogy éljenek bátran a népi demokrácia biztosította jogaikkal és lehetőségeikkel, ápolják anyanyelvüket, kulturális hagyományaikat, járassák gyermekeiket szlovák nyelvű iskolába, mert semmiféle hátrányuk nem származik abból, ha ezt teszik.

1949 tavaszán a tótkomlósi szlovák együttes kultúrkörútra indult, melynek során bejárta Nógrád megye szlovák lakta falvait.[50] A körutazást a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége – szorosan együttműködve a Nemzetiségi Osztály munkatársaival – a szlovák nyelvű iskolák népszerűsítésére is felhasználta. A Szlovák Szövetség kultúrreferense a Nemzetiségi Osztály vezetőjével együtt bejárta az alföldi szlovák falvakat is, ezenkívül a Pilisbe is ellátogattak. Az út során minden lehető alkalmat igyekeztek megragadni a szlovák iskolákba való beiratkozás előnyeinek propagálására. A Nemzetiségi Osztály és a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy a szlovák lakta falvakban új szlovák nyelvű iskolákat hozzanak létre,

---

o spoločenskopolitickej činnosti Slovákov v Maďarsku a o politickej aktivite Slovákov. (1956–68.) című tanulmányát, amely a Spoločný osud-spoločná cesta c. kötetben (Tankönyvkiadó 1980) jelent meg.

[49] Rezolúcia. Naša Sloboda. 1949. jan. 14.

[50] Kultúrne zájazdy kedysi a dnes. Naša Sloboda. 1954. nov. 12.

vagy amennyiben ehhez hiányoznak a megfelelő adottságok, bevezessék a szlovák nyelv tantárgyként való oktatását.[51]

A felvilágosító és szervező munka viszonylag rövid időn belül jelentős eredményeket hozott, a szülők bizalmatlansága oldódni kezdett. 1949. április 15-én a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége Országos Választmányának ülésén Boldóczky János főtitkár már arról számolhatott be, hogy a szlovák nyelvet mint tantárgyat tizenegyezer gyerek tanulja.[52]

1949. március 6-án Békéscsabán ünnepélyes keretek között nyitották meg a szlovák népi kollégiumot.[53] Az ünnepségen, amelyet a Városi Színházban tartottak, Szávai Nándor vallás- és közoktatásügyi államtitkár mondott ünnepi beszédet. Hangsúlyozva a kollégium létrehozásának nagy fontosságát a szlovák nyelvű oktatás megvalósításában, beszédének további részében arról szólt, hogy a Nemzetiségi Osztály szorosan együttműködik a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségével, ezzel is lehetőséget teremtve, hogy a szlovákok saját sorsuk alakításában maguk is aktív formáló erőként vehessenek részt.

Az ünnepségen beszédet mondott Hirka János, a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének elnöke is. Beszédében méltatta a kollégium létrehozásának jelentőségét, a népi hatalom erőfeszítéseit a nemzetiségi kérdés rendezésére. Utalt a szlovák nyelvű oktatás gyorsabb ütemben való megoldásának nehézségeire is: kevés a szlovák nyelvű könyv, kevés a tankönyv, a szlovák tanító.[54]

A nemzetiségi kérdés megoldására tett erőfeszítéseket előnyösen befolyásolta a Budapesten 1949. április 16-án aláírt csehszlovák-magyar barátsági és együttműködési szerződés is. A Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége Országos Választmányának ülésén Boldóczky János főtitkár méltatva a szerződés jelentőségét, kifejezte reményét, hogy az erősíteni fogja a magyarországi szlovákok és az anyanemzet közötti kapcsolatokat.[55] Lényegében ugyanezeket a gondolatokat fejtette ki a szerződés parlamenti vitáján megtartott szlovák nyelvű beszédében is.[56]

1949. augusztus 20-án emelkedett törvényerőre az 1949. évi XX. tc., a Magyar Népköztársaság Alkotmánya, amely a nemzetiségekről a következőket mondja ki: „A Magyar Népköztársaság a területén élő minden nemzetiség számára biztosítja az anyanyelvén való oktatásnak és nemzeti kultúrája ápolásának lehetőségét."[57] Boldóczky János a Szlovák Szövetség hetilapjában külön cikkben méltatta a nemzetiségek számára az Alkotmányban biztosított jogok jelentőségét.[58]

[51] Pripravujeme slovenské školy v Slovákmi obývaných krajoch Maďarska. Naša Sloboda 1949. jan. 28.

[52] Zástupcovia slovenského pracujúceho ľudu zasadali. Naša Sloboda 1949. ápr. 22.

[53] Slovenské ľudové kollégium v Békéscsabe slávnostne otvorené. Naša Sloboda 1949. márc. 11.

[54] Ld. uo.

[55] Zástupcovia slovenského pracujúceho ľudu zasadali. Naša Sloboda 1949. ápr. 22.

[56] Maďarsko-čs. smluva uzákonená. Maďarský parlament oslavoval čs. ľud a Klementa Gottwalda. Naša Sloboda 1949. jún. 17.

[57] Az 1949. évi XX. tc. 1972. ápr. 19-én törvényerőre emelkedett módosításában a nemzetiségekre vonatkozó rész így hangzik: „A Magyar Népköztársaság a területén élő minden nemzetiség számára biztosítja az egyenjogúságot, az anyanyelv használatát, az anyanyelven való oktatást, saját kultúrája megőrzését és ápolását." (61. § (3) bekezdés.)

[58] *Ján Boldóczky:* Ustava pracujúceho ľudu. Naša Sloboda 1949. aug. 12.

1949 őszén Budapesten, Szarvason nyílt szlovák tannyelvű, kollégiummal is rendelkező általános iskola, ugyancsak ekkor került sor Békéscsabán a szlovák tannyelvű gimnázium megnyitására. A magyar kormány, mint láttuk, már az 1945/46-os tanévben kísérletet tett a szlovák tannyelvű gimnázium létrehozására, azonban az ismert nehézségek miatt erre akkor még nem került sor. A békéscsabai szlovák gimnáziumban 1953. június 19-én végzett az első érettségiző évfolyam, 19 diák.[59] A diákok főleg munkás-paraszt szülők gyermekei voltak, akik számára a népi demokrácia nyitotta meg az anyanyelven való tanulás lehetőségét.

Ugyancsak 1949 őszén kezdte meg tevékenységét a budapesti Pedagógiai Főiskolán a szlovák tanszék, melynek feladata az volt, hogy az általános iskolák részére képezzen pedagógusokat. A tanszék több mint 30 munkás-paraszt származású diákkal kezdte meg tevékenységét. Kezdetben igen nagyok voltak a gondok és a nehézségek. A hallgatók többsége hiányos előképzettséggel kezdte meg tanulmányait a főiskolán, többségüknek hat elemijük volt, vagy még annyi sem, s mivel korábban nem volt módjuk arra, hogy anyanyelvükön tanuljanak, magyar iskolába jártak. Ennek következtében komoly nehézséget jelentett számukra a szlovák irodalmi nyelv elsajátítása. Ehhez az is hozzájárult, hogy otthon, a mindennapi életben, a családi környezetben az irodalmi szlováktól meglehetősen eltérő tájnyelvet beszélték.

Azoknak a hallgatóknak a részére, akiknek nem volt érettségijük, szakérettséginek megfelelő előkészítő tanfolyamot szerveztek. A tanszék kezdetben nem rendelkezett tankönyvvel és jegyzettel, szlovák könyvekkel. Ezeket a nehézségeket úgy hidalták át, hogy Sziklay László tanszékvezető saját kezűleg állított össze szlovák nyelvű feljegyzéseket és jegyzeteket a hallgatók számára.

A kezdeti nehézségeket sikerrel küzdötték le. Ebben nem utolsósorban szerepe volt annak is, hogy az 1950-es évek elején megindult a szlovák nyelvű tankönyvek rendszeres kiadása, valamint megkezdődött a szlovák nyelvű tankönyvek, illetve szépirodalmi művek behozatala Csehszlovákiából. 1953-ban a tanszék már 2000 kötetből álló könyvtárral rendelkezett.[60]

A magyarországi szlovák nyelvű iskolaügy szempontjából döntő jelentősége volt a két ország alapvetően megváltozott viszonyának, ami jó lehetőséget kínált arra, hogy a magyarországi szlovákok, illetve a szlovákiai magyarok anyanemzetükkel szoros kapcsolatokat tartsanak fenn kulturális igényeik jobb kielégítésére. 1949 szeptember elején került sor a komáromi hídon arra az ünnepségre, melynek keretében szlovák hivatalos szervek 4100 szlovák nyelvű könyvet adtak ajándékba a magyarországi szlovákoknak.[61] Egy év múlva 1950 májusában pedig a szlovákiai magyarok kaptak ajándékba hasonló ünnepség keretében 8000 kötet könyvet a Magyar Népköztársaságtól.[62]

[59] Prvé slovenské matury v Maďarsku. Naša Sloboda 1953. jún. 26.

[60] *Vinco Lipták:* Slovenská katedra Vysokej školy pedagogickej pätročná. Naša Sloboda 1954. nov. 12.

[61] Vzácny dar čs. pracujúceho ľudu Slovákom v Maďarsku. 10 putovných knižníc–4100 svazkov slovenskej literatúry. Slávnostné prevzatie kníh na komárňanskom moste. Naša Sloboda 1949. szepte. 9.

[62] 8000 kníh Maďarom na Slovensku. Naša Sloboda 1950. május 5.

Az 1949/50-es tanévben 140 iskolában vezették be a szlovák nyelvnek mint tantárgynak a tanítását.[63] Szlovák tannyelvű tanintézményekben 815-en tanultak, ezek közül 745 általános iskolás, 35 gimnaizista és 35 főiskolás volt. Közel tizenegyezer általános iskolás tanulta tantárgyként a szlovák nyelvet magyar általános iskolában.

A szlovák iskolák fejlesztése az 1950-es években nagy lendülettel folyt tovább. 1950-ben Budapesten Szlovák Tanítóképzőt hoztak létre. Az 1950-es évek elején szlovák szakérettségis tanfolyamokat szerveztek, s a szlovák iskolák tanerőgondjainak enyhítésére tanfolyamokat szerveztek olyan pedagógusok részére, akik ugyan nem rendelkeztek megfelelő nyelvi képesítéssel, viszont voltak szlovák nyelvi ismereteik, ezért célszerűnek látszott, ha bizonyos szakmai továbbképzés után őket is bevonják az oktatásba.

1951-ben Magyarország és Csehszlovákia kultúregyezményt kötött. Az egyezmény megkötése után sor került magyarországi szlovák pedagógusok szlovákiai tanulmányútjára, a továbbképzést gyakran szlovákiai előadók vezették, a Pedagógiai Főiskola szlovák tanszéke és a pozsonyi egyetem nemzetiségi tanszéke között szoros együttműködés alakult ki.

Az 1950-es évek közepére kiépült a szlovák iskolák hálózata az általános, középfokú tanintézményektől egészen a felsőfokig.[64] Erőfeszítések történtek arra is, hogy a szlovák lakta területek óvodáiban bevezessék a szlovák nyelvű foglalkozásokat. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen megkezdődött a szlovák szakos középiskolai tanárok képzése. Az 1950-es évek közepén Budapesten, Békéscsabán, Szarvason és Sátoraljaújhelyen már több éve működött a szlovák diákotthon.

[63] M. Szabó, krajinský inštruktor slovenských škôl: Naše školy sa rozvíjajú. Naša Sloboda 1949. okt. 21.

[64] Az 1960/61-es tanévben Magyarországon 6 szlovák (ún. kétnyelvű) általános iskola működött 740 tanulóval, a szlovák nyelvet oktató általános iskolák száma 118 volt 10 760 fős tanulólétszámmal, a két szlovák gimnáziumban összesen 123 diák tanult. Ld. *Kővágó László:* Nemzetiségek a mai Magyarországon. Kossuth, 1981. 182–184.

AZ OSZTRÁK ELLENÁLLÁSI MOZGALOM MÚZEUMA

A Stephanskirchetől nem messze, Bécs belvárosában, a régi városháza számos bejáratának egyikén, a 8 szám alatt rendezték be szerényen, de – mondanivalóját és dokumentációit illetően figyelemre méltóan – ezt a múzeumot. Ha az érdeklődő Bécs-Város Történeti Múzeuma pompás termeiből érkezik ide, rögtön érzékeli a két múzeum közötti különbséget. Bécs város történetének összeállítói száműzték a főváros munkásmozgalmát a karlsplatzi termekből; az itt, a régi városházán lelt otthonra.

Az előcsarnokban Kirchschläger szövetségi elnök szavai emlékeztetnek az 1938–1945 közötti ellenállásra, a foyer másik falán fényképek: 140 osztrák férfi és nő arcképe – a többezer hősi halott közül.

Az osztrák ellenállási mozgalom tagjai olyan közegben éltek, amelyben fanatikus nácibarátok sikerrel ügyködhettek. Az Anschlusst tekintélyes osztrák tényezők is helyeselték. (1938 március-április: az osztrák katolikus püspökök nyilatkozata; Karl Renner interjúja).

A Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (DÖW) adatai szerint a náci megszállástól kezdve a háború végéig ellenállási tevékenységükért 2700 osztrákot ítéltek halálra és végeztek ki, 16 493 ember náci táborokban halt meg, 65 459 osztrák zsidót gyilkoltak meg, kereken 100 000 osztrákot internáltak a nácik politikai okokból és 380 000 osztrák nem tért vissza a II. világháborúból.

Ausztriában, különösen az ország keleti részén a munkás lakosság többsége szocialista érzelmű volt, a polgári és parasztrétegek többsége viszont katolikus-konzervatív beállítottságú. A kommunisták és szociáldemokraták számos üzemi sejtet tudtak kialakítani. Különösen az osztrák kommunisták szenvedtek hatalmas veszteséget több ezer – többnyire fiatal – aktivistájuk letartóztatása és meggyilkolása következtében.

A kommunisták és számos szociáldemokrata az ellenállási mozgalom kezdetétől propagálták egy pártok feletti osztrák szabadságfront létrehozását, amely a szabad Ausztria visszaállítását készítette volna elő. Az egységes ellenállási frontot azonban nem sikerült létrehozni.

Az ellenállás múzeuma szemléltető áttekintést ad a legújabbkori Ausztria történetéről. Bemutatja az 1918. november 12-én megalakult osztrák köztársaságot, és kiemeli az osztrák szociáldemokraták fontos szerepét egyes szociális vívmányok megvalósítása terén (8 órás munkanap, fizetett szabadság, üzemi tanácsok, a nők választójoga. A „vörös Bécs"-ben nagyszabású kommunális építkezések: lakóházak, óvodák stb.) Az olasz és német fasizmus előretörése Ausztriára is kihatott: megalakítják a Heimwehrt (amelyet Mussoliniék finanszírozták), ennek ellensúlyozására a köztársasági erők a Schutzbundot. A múzeum eredeti fényképekkel, iratanyaggal mutatja be az 1927-es schattendorfi

gyilkosság utáni nagy bécsi demonstrációt (1927. július 15), amelynek során a bécsi munkások felgyújtották az igazságügyi palotát (A schattendorfi monarchista gyilkosokat egy esküdtszék felmentette.) Schober, Bécs rendőrfőnöke a keresztényszocialista Seipel kancellárral történt egyeztetés után a tömegbe lövetett: 90 halott és 1000 sebesült maradt a helyszínen. (Schober egyébként hivatalos kapcsolatban állt a budapesti rendőrség politikai osztályának vezetőivel. Kölcsönösen kicserélték a bécsi magyar baloldali emigrációra és a KMP-re vonatkozó információikat. Így Kun Béla ausztriai illegális tevékenységéről és a magyarországi illegális kommunista mozgalomról igen értékes dokumentumokat adott át Hetényinek, a Horthy politikai rendőrség vezetőjének, majd utódának, Schweinitzernek. Ennek következtében is súlyos veszteségek érték a KMP-t. Schober már 1919-ben találkozott Prónay Pállal, és kifejezetten baráti kapcsolatokat tartott fent a magyar szélsőjobboldallal.)

Az 1927. júliusi vérfürdő tovább növelte a szakadékot a szociáldemokraták és a keresztényszocialisták között. Groteszk mosoly, apró termet, kalap és kesztyű a kézben: a kép Dollfuss kancellárt ábrázolja 1933. márciusában, amikor a Nemzeti Tanács kikapcsolásával autokrata útra lépett. Egymás után számolta fel a Dollfuss-kormány a demokratikus vívmányokat.

1934. február 12-én adott parancsot a fegyveres ellenállásra Bernaschek, a Schutzbund vezetője, hogy megakadályozza az osztrák munkásmozgalom szétverését. Három napos hősi ellenállás után a hadsereg, rendőrség, csendőrség és a Heimwehr vérbefojtotta a bécsi munkáslakóházakban elbarikádozott munkások felkelését. Vezetőit: Wallischt, Weisselt és a súlyosan megsebesült Münichreitert statáriális eljárás után kivégezték. Bernaschek a fogságból külföldre tudott szökni (1939-ben illegális munkára visszatért, 1944. júliusában letartóztatták, és 1945 áprilisában Eigruber gauleiter parancsára agyonlőtték). A múzeum falán fénykép mutat be egy tábori tarackot, amelynek csöve egy már összelőtt bécsi munkáslakóház-erődre irányult. Akaratlanul is Déry Tibor Befejezetlen mondatára kell gondolni.

A „rendi állam" alkotmányát a „Bundes-Gesetzblatt" 1934. május 1-i száma hirdette ki. A fakszimilében látható lap és a wöllersdorfi gyűjtőtábor fényképe a drótsövénnyel, a baloldali foglyok által készített tárgyak a rövid életű, de véres ausztrofasizmusra emlékeztetnek. Nem sokkal odébb már a nácik által meggyilkolt Dollfust látni, dolgozószobájának pamlagán (1934. július 25.) Bár a náci-puccsot leverték, az új kancellár, Schuschnigg, folytatta Dollfuss autokrata irányzatát.

Hitler – aki a Mein Kampf-ban már korábban leszögezte, hogy „Német-Ausztriának a nagy német anyaországba kell visszatérnie" – igen erős nyomást gyakorolt Schuschniggra. A múzeumban látható az 1938. február 12-i berchtesgadeni egyezmény szövege. Ebben az osztrák kancellár jelentős hatalmi pozíciókat adott át a náci ötödik hadoszlop egyes képviselőinek. (Pl. Seyss-Inquartnak).

Az Anschlusst közvetlenül megelőző hetek, napok drámai dokumentumainak bemutatása után egy fénykép az 1938 márciusában Bécsben felvonuló Wehrmacht-alakulatokat ábrázolja.

Tudjuk: száz- és százezrek ünnepelték a németek ausztriai bevonulását, az Anschlusst. Ezt a bemutatott anyag tárgyilagosan leszögezi. Egyébként is: az osztrák ellenállási mozgalom tudományos feldolgozói e kiállítás tablóin a valóságot ábrázolják, és nem a politika aktualitása szerint minősítenek. Meghajtják az elismerés zászlaját az osztrák

nemzeti érdekeket mindhalálig képviselő Osztrák Kommunista Párt és harcosai előtt, és leszögezik a szociáldemokrata Karl Renner felelősségét az Anschluss helyeslése miatt. Schuschnigg kapitulációját is hibás döntésnek minősítik és kifejezik: 1938 márciusában egy harcolva ellenálló osztrák hadsereget nehezen lehetett volna a Wehrmachtba olvasztani, és talán az osztrák háborús áldozatok száma is alacsonyabb lett volna. Ám a megszállás után, április 10-én tartott népszavazáson a lakosság 99%-a igent mondott az Anschlussra. Berlinbe szállították a német tartalékok többszörösét kitevő osztrák arany- és devizatartalékot; 1938. április 1-én indult el az első transzport a dachaui koncentrációs táborba. Egy fénykép: csíkos rabruhában, a politikai foglyok megkülönböztető jelével, három osztrák politikus Dachauban: Zelburg ezredes, Karl Maria Stepan, a stájer tartomány főnöke és Alphons Gorbach, a későbbi szövetségi kancellár. 1938 augusztusában megkezdi működését Ausztria területén Mauthausen.

Az állandó kiállítás – méreteihez viszonyítva – megfelelő teret szentel a nácik zsidó- és más fajokat üldöző rémtetteinek, a második világháború eseményeinek, ezen belül a szovjet hadsereg hősi harcainak.

Az osztrák ellenállás múzeuma arra is utal, hogy annak idején 2000 osztrák harcolt a spanyol polgárháborúban, a köztársaságiak soraiban.

A kiállítás részletesen bemutatja a kommunista, szociáldemokrata, katolikus ellenállási csoportok tevékenységét az illegális sajtótermékek készítésétől a fegyveres partizánharcokig. Érdekes momentum a német Wilhelm Leuschner bécsi látogatása, amikor is kapcsolatokat keresett az osztrák ellenállókhoz. (Leuschner a weimari köztársaságban hesseni belügyminiszter, 1932-ben pedig a német szakszervezeti szövetség, az ADGB elnökhelyettese volt. 1936. január 30. után két évet koncentrációs táborban töltött. A német ellenállási mozgalom markáns alakja volt, a munkásegység híve. Egy jövendő német kormány vezető politikusaként számoltak vele. Hitlerék letartóztatták, és 1944 szeptemberében kivégezték).

1942-ben Ausztria egyes vidékein (Délkarintia, Dél- és Felsőstájerország, Salzkammergut stb.) partizáncsoportok léptek akcióba. A leghatékonyabb és a legnagyobb áldozatot követelő harcokat a Tito-partizánokkal kooperáló karintiai szlovénok vívták a német hadsereggel. Több kép örökíti meg tevékenységüket. Ezekben a harcokban – szögezik le az osztrák ellenállás kutatói – és a jugoszláv népfelszabadító hadseregben az osztrák kommunisták jelentős szerepet játszottak. Távol a megszállott hazától, az emigrációban is sok ezren küzdöttek Ausztriáért. Harcoltak a szövetségesek hadseregeiben (angol, francia, amerikai, szovjet katonaruhába öltözött osztrákokat mutatnak be), politikai, kulturális tevékenységet fejtettek ki. Az osztrák társadalmi, gazdasági, kulturális élet számos világhírű személyiségét láthatjuk, akik távol hazájuktól Ausztriáért is tevékenykedtek: Otto Adler, Bruno Kreisky szociáldemokrata politikusok, a kommunista vezető Johann Koplenig, a kommunista történész Leo Stern, Stefan Zweig, Franz Werfel, Robert Musil írók, Max Reinhard, Otto Preminger rendezők, Lotte Lehmann, Richard Tauber énekesek, Sigmund Freud, a pszichoanalitika világhírű tudósa és mások.

Több kivégzett osztrák ellenálló fényképe látható. Sokan közülük a 30. évet sem érték meg: Walter Caldonazzi erdőmérnök egy tiroli ellenállási csoport vezetője 29 éves volt, amikor 1945 januárjában a nácik Bécsben meggyilkolták. Búcsúlevelében ezt írja: „... Isten döntése, hogy életemet egy jó ügyért adjam, jobb, mintha meggyőződésem ellenére Hitler katonájaként esnék el." A 23 éves Walter Kämpf vegyészhallgató szabotázs-

akciókat szervezett; egy kommunista ellenállási csoport vezetőjét, Hedy Urachot 1943 májusában végezték ki. „Ne legyetek szomorúak, csak egy katonáról van szó, aki igazságos ügyet szolgált. Szeretetem a Tiétek és a munkásosztályé, amelynek forrószívű gyermeke vagyok . . .” – így búcsúzott el övéitől a 27 éves Hedy Urach. A 37 évével idősebbnek számító Rudolf Friemel a Schutzbundban harcolt 1934 februárjában, majd a spanyol polgárháborúban, mint a nemzetközi brigád katonája. 1942. januárban Auschwitzba került. 1944. október végén segített fogolytársai megszöktetésében. Ez nem sikerült, és többedmagával felakasztották. Kivégzése előtt halálraítélői szemébe vágta: „Le a barna pestissel!” Jóformán Bécs felszabadulásának pillanatában, 1945. április 8-án (amikor Bécs egy részében már szovjet csapatok voltak), az SS három osztrák katonatisztet: Biedermann őrnagyot, Huth századost, és Raschke főhadnagyot felakasztott, mivel Bécset harc nélkül akarták a szovjet hadseregnek átadni. A kiállításon a felakasztott három katonai ellenálló fényképe, nyakukban tábla: „a bolsevistákkal paktáltam”.

1945. április 27-én – a Moszkvai Deklarációnak megfelelően – megalakult a Renner-kormány, a független, szabad Ausztria első ideiglenes kormánya. Részt vettek benne az SPÖ, az ÖVP és a KPÖ képviselői. Az 1955 évi Államszerződés pedig Ausztria örökös semlegességét hirdette ki.

Érdekes az állandó kiállítás „Soha többé fasizmust!” „Óvjátok meg a kezdetet!” című része, amely több évtizeddel a II. világháború befejezése utáni Ausztriában is feléledő neonácizmust leplezi le. Fényképek mutatják be a rendőrség által betiltott bécsi NDP-gyűlés résztvevőit, zászlójukkal. Egy másik képen Ernst Kirchweger látható, akit egy újfasiszta 1965 márciusában meggyilkolt.

Az ellenállási mozgalom múzeuma anyagát a Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (DÖW) 1963 óta gyűjtötte össze. A DÖW jelenleg 15 000 aktát, 8000 könyvet, 6500 illegális nyomtatványt, 6000 fényképet, továbbá újságot, újságkivágásokat, plakátokat, magnetofontekercseket, filmeket és mikrofilmeket tárol. Ezeket tudományos kutatók, egyetemi hallgatók, újságírók megtekinthetik és felhasználhatják munkájukhoz.

A DÖW munkatársai húsz kisebb tudományos munkát jelentettek meg („Monographien zur Zeitgeschichte”), 1975-ben pedig 3 kötetes dokumentumgyűjteményt publikáltak („Widerstand und Verfolgung in Wien 1934 bis 1945”). Folyamatban van ennek kiegészítése Ausztria tartományaira vonatkozó anyagokkal.

A DÖW kiállításai azt célozzák, hogy szélesebb körben is megismertessék, főleg az ifjúsággal, de a külfölddel is az ellenállás időszakát, eseményeit. Kiemelendő az „Osztrákok emigrációban 1934–1945” összeállítás, valamint az USA-ban megrendezett angol nyelvű vándorkiállítás, de természetesen elsősorban az ismertetett bécsi állandó kiállítás az osztrák ellenállási mozgalom történetéről.

Tihanyi János

MARX KÁROLY HALÁLÁNAK 100. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL RENDEZETT EMLÉKÜLÉSRŐL

A Magyar Tudományos Akadémia az MSZMP KB Párttörténeti Intézetével, Társadalomtudományi Intézetével és a Politikai Főiskolával közösen tudományos ülés keretében emlékezett meg Marx Károly halálának 100. évfordulójáról 1983. április 27–28-án.

A tudományos ülést *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA alelnöke nyitotta meg. Megnyitóját a Századok más helyütt teljes terjedelmében közli.

Óvári Miklós, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság titkára előadásában arról szólt, hogy „Marx eszmerendszere ma is folyamatban levő hatalmas társadalmi változások elindítója volt, s ma is a szocializmusért küzdők nélkülözhetetlen vezérfonala a hétköznapi gyakorlati munkában és politikai harcokban". Az elmélet és a gyakorlat kölcsönhatásának marxi felfogása mind a múlt helyes megismeréséhez, mind pedig korunk elméleti vitáinak megítéléséhez is segítséget nyújt. Az elmélet és a gyakorlat szembesítése, a szavak és a tettek egysége tette lehetővé, hogy hazánk fejlődése az elmúlt negyedszázadban megrázkódtatásoktól mentes, eredményekben gazdag folyamat volt. – A továbbiakban többek között kiemeli: a szocialista országok története arra vall, hogy a társadalmi tulajdonból következő össztársadalmi érdek nem szünteti meg az egyének és az egyes társadalmi csoportok sajátos érdekeit. Ezért napjaink társadalomtudományi kutatásainak egyik fontos feladata a társadalmi struktúra, az érdekviszonyok, a tudati állapotok változásának vizsgálata, nyomon követése.

Tőkei Ferenc akadémikus *„Marx és a mai szocializmus problematikája"* című előadásában abból az alapvető kérdésből indult ki, hogy lehet-e, illetve mennyiben lehet támaszkodni napjaink kapitalizmusának megértésében, a megdöntéséért folytatott harcban és kiváltképpen a szocializmus hadállásainak erősítését célzó tevékenységben Marx elméletére. Természetesen a mai gondokat marxi idézetekkel nem oldhatjuk meg. Ellenben, ha a marxi gondolatokat hitelesen, egy sor későbbi félreértelmezéstől megszabadítva interpretáljuk, úgy a mai problémák megközelítéséhez is „nagy távlatú, világtörténelmi léptékű elméleti alapvetést" kínál Marx életműve. A marxizmus differentia specificája, hogy „a szocializmus és kommunizmus lehetőségeire a mindenkori kapitalizmus mozgásának és fejlődésének elemzése útján következtessünk". Az elmúlt száz esztendő története fő vonalaiban Marx következtetései szerint haladt előre. A Marx számára beláthatatlan fejlemények közül a legfontosabb az, hogy századunk dereka óta a kapitalizmus atomháborúval fenyegeti a szocializmust. Változatlanul igaz azonban, hogy a marxi mértékkel mért szocializmus igazi fejlődésének az a feltétele, hogy úrrá legyen a világpiacon.

"A forradalom és a reform kérdései Marx munkásságában" c. előadásában Erényi Tibor, a történelemtudományok doktora hangoztatta, hogy revolúció és evolúció viszo-

nyának marxista rekonstruálása már csak azért is lényeges, mert az elmúlt évszázad derekán a forradalmárok, politikai gondolkodók e két társadalmi folyamat dialektikáját nem értették, azt antagonisztikusan értelmezték. Így – például – Proudhon elvetette az osztályuralmat megdöntő forradalom eszméjét, Blanqui ellenben forradalmon lázadást, konspirációt értett. Bakunyin – aki másfelől azt is felismerte, hogy a forradalomnak a fegyveres út nem feltétlenül sajátja – valóban forradalmár volt ugyan, mivel azonban semmiféle államhatalmat nem ismert el, ezért az államhatalom meghódításának követelményét is elutasította. Mivel az angol chartizmus és tulajdonképpen a trade-unionizmus is kimondottan polgári demokratikus áramlat volt, ezért a társadalom jobbítására is annak szellemében törekedett. A német Lassalle pedig a választójog és a parlament átalakításával, a munkásosztály szervezettségének erősítésével gondolta elérhetőnek az államhatalom folyamatos megváltoztatását. Marx és Engels számos ízben érveltek a társadalmi reform – mint a forradalmi átalakulás előkészítője, vele járója – indokoltsága mellett. Időben és térben a marxi életmű más és más vonatkozásainak van kimagaslóan időszerű jelentősége. A forradalom és a reform összefüggéseinek kérdése sem a mai fejlett tőkés országokban, sem a harmadik világban nem évült el. Számunkra pedig a szocialista tulajdonnal, az üzemek működtetésével, a szocialista államelmélettel és demokráciával kapcsolatos marxi gondolatok kiváltképp aktuálisak.

Szabó Kálmán akadémikus *„A marxi gazdasági elmélet és gazdaságpolitikánk"* c. referátumában abból az ismert tényből indult ki, hogy a marxi elmélet a tulajdon jogi fogalmát és vonatkozásait megkülönbözteti a mindenkori tulajdonforma közgazdasági lényegétől. Napjainkban azonban az a leglényegesebb, hogy a társadalmi tulajdon, illetve annak tervgazdálkodási működési mechanizmusa milyen tartalmakat tükröz. Annak áttekintése nyomán, hogy termelőmódunkat milyen jellemzők különböztetik meg az árutermelői magántulajdon termelőmódjától, az előadó a társadalmunkban kibontakozó gazdasági verseny miatt aggodalmaskodó nézetekkel foglalkozott. Utalván arra, hogy Marx a konkurrenciát – a klasszikus polgári gazdaságtantól eltérően – a munkásoknak a tőkejavaktól való elválasztottságával hozta összefüggésbe, így a konkurrencia forrását a bérmunka és tőke antagonizmusában látta. Következőleg nem a tulajdonviszonyok jellege emel gátat a verseny aktivizálódásának, sokkal inkább a jelenlegi szorító helyzet, konkrét gyakorlati okok. Több ellenérvet sorakoztatva fel, cáfolta azt a gyakran megfogalmazott nézetet is, mely szerint az áru- és pénzformák kiterjedése a bántó egyenlőtlenségeket még a szoros tervszerűség esetében is szükségszerűen fokozza. Ezzel szemben a valóság az, hogy az áru- és pénzviszonyok révén keletkező, felszínre bukkanó különbségek közelebb állnak a rendszer alapkövetelményeihez. Szabó Kálmán végül azokkal a korlátokkal foglalkozott, amelyek elhárítása a gazdaságpolitika sikeres továbbviteléhez elengedhetetlen.

„Marxizmus és a mai világgazdaság" című előadásában *Bognár József* akadémikus azon meggyőződésének adott hangot, hogy „az élő és önmagát megújító marxizmus fejlődésének szellemi előfeltételei nemcsak adva vannak, hanem meg is újulnak a természeti és társadalomtudományok azon felfedezéseiben, amelyek az emberiségnek önmagáról alkotott képét lényegesen befolyásolják". A hosszú távra érvényes új világgazdasági jelenségek közül részletesebben a globális problémák jelentkezését, valamint a kölcsönös függőségi és meghatározottsági viszonyok keletkezését taglalta. Az előbbiek között említette, hogy korszakunkban a technika és a tudomány felhasználásának egyes formái a társadalomra veszélyessé váltak. Nemzeti–vallási–társadalmi rendszerhez való tartozástól

függetlenül a globális problémák a Föld minden lakóját érintik. E gondok megoldása, legalábbis enyhítése olyan nemzetközi együttműködést igényel, amilyenre a történelemben eleddig nem volt példa. Ennek hiánya ellenben súlyos megrázkódtatások árnyékát vetíti előre.

Az interdependencia jelenségét már Marx is érzékelte, merőben mások ellenben napjainkban azok a dimenziók, amelyekben ezzel a viszonnyal találkozunk. Az előadás ezeket az óriási dimenziókat a világgazdasági fellendülés lehetőségén, e lehetőség realizálásához szükséges konkrét cselekvési rendszer felvázolásán keresztül bizonyította. Az elmondottak alapján Bognár akadémikus az élő marxizmus elemi érdekének minősítette, hogy átfogó világgazdasági koncepcióval rendelkezzen.

Kulcsár Kálmán akadémikus *„A marxi elmélet és a mai magyar társadalmi fejlődés"* című előadásában arra a kérdésre keresett választ, hogy mennyiben válhatott a marxi társadalomelmélet társadalmi fejlődésünk mozgatójává, illetve mit nyújthat a magyar társadalom fejlődése ezen elmélet további gazdagodásához. A referátum az egész közép-kelet-európai régióra is kiterjesztette a vizsgálódást. A Szovjetunióban a húszas és harmincas évek, a közép-kelet-európai szocialista országokban pedig a negyvenes és ötvenes évek forradalmi átalakulása magát a politikát is leegyszerűsítette, és olyan elméletet igényelt, amely nem sok jelét mutatta a jelenre vonatkozó önbírálatnak, a történeti fejlődést pedig a jelenhez vezető egyszerű lépcsőfokok gyanánt állította be. Így a szocialista társadalomépítés adott helyzetéből fakadó következmények egyfelől jelentős vonatkozásokban kibontották a marxi társadalomelméletet, másfelől azonban leszűkítették, leegyszerűsítették.

Mindebből következőleg, a szocialista társadalom újabb fejlődése alapján és azt tovább segítendő, gondolkodásunkat „vissza Marxhoz" kell fordítanunk, így jutva el a leegyszerűsített elmélettől a módszerbeli és elméleti gazdagsághoz, a valóság megismeréséhez, a róla szerzett ismeretek általánosításához. Kulcsár Kálmán ezt a követelményt a konfliktus marxi értelmezésére alapozva mutatta be. A szocialista társadalmak újabb fejlődése meggyőzően bizonyította, hogy politikai elemet a nem osztályjellegű konfliktusok is hordozhatnak. Ma már világos, hogy a konfliktus természetes velejárója a társadalom életének. Hangsúlyozta, hogy a magyar társadalom- és gazdaságfejlődés eredményeképpen létrejöttek már azok a belső tényezők, amelyeknek autonóm mozgása továbbviszi a korábban többnyire külső hatásra előremozdult modernizáció folyamatát.

„A marxizmus és az ifjúság a mai Magyarországon" című előadásában *Halay Tibor,* a közgazdaságtudományok kandidátusa abból indult ki, hogy a népesség 44%-át, az aktív keresők egyharmadát kitevő ifjúság társadalmunk meghatározó jelentőségű tényezője. Bírálólag szólt azokról az ifjúsággal kapcsolatos vitákról, amelyek egy-egy réteg érdek- és értékjellemzőit az ifjúság egészére általánosítják. Vázolta az ifjúságnak a szocializmushoz, marxizmushoz vezető útját befolyásoló tényezőket, kiemelvén, hogy az itthon és a határokon túl zajló rendkívüli változásokat az ifjúság is érzékeli, közben azonban bizonytalan, hogy mit tekintsen állandó értéknek és mit csupán múló kompromisszumnak. A szocializmusról alkotott sokféle képet tovább zavarják a szociáldemokrata felfogások, esetenként a polgári kritika, valamint a szocializmussal szembeni ellenséges támadások is. Az ifjúságnak a társadalomba történő beilleszkedését nehezítő számos tényező áttekintése nyomán összegzően az előadó nélkülözhetetlennek

mondta egy, a mai valóságunkhoz illeszkedő ifjúságpolitikai és cselekvési program kialakítását. „E program tekintettel kell legyen az ifjúság valóságos tagoltságára és differenciáltságára, az intézményrendszer korszerűsítésének olyan szükségleteire, amelyek leginkább közvetlenül kihatnak az ifjúság bekapcsolódási folyamatainak alakulására, az e téren jelentkező feszültségek oldódására."

Almási Miklós, a filozófiai tudományok doktora *„Marx és a kultúra nyitottsága"* címmel tartott előadást. A kultúra marxi elméletének azt a kettős nyitottságát elemezte, amely egyrészt az emberi szükségletek felől teszi nyitottá a kultúrát, másrészt átmenetet, kölcsönhatást teremt az emberi értékek kontinuitásához és nyitottságához. Marx kultúra-felfogása hosszú időre elfelejtődött, és csupán a lukácsi Ontológia tette azt újra élővé. Ugyanakkor a marxi elmélet egyik vonása, az emberi szükségletek és a kultúra totalitásának egymásra vonatkoztatása mindmáig nem eléggé méltatott. Szólt a szükségletek átalakulása útjának nehézségeiről, arról, hogy a „radikális" szükséglet-típus kialakulását nem csupán az öröklött elidegenedésformák, hanem a társadalmunk által is életre hívott elidegenedési mozzanatok is korlátozzák.

A kultúra másik irányú nyitottságáról szólva az előadó sokoldalúan elemezte a „nembeliség" marxi fogalmát. E vonatkozásban is utalt Lukács György munkásságának a marxi eszmék rekonstruálása terén végzett fundamentális jelentőségére. A nembeliség értékvonatkozásait taglalva hangsúlyozta, hogy a kultúra köznapi alakzatainak felszabadítása, az élet minőségének minden szinten történő radikális javítása nélkül „nem képzelhető el a művészi és szellemi objektivációk tömeges elsajátítása, a magas kultúra igazi kisajátítása."

„Tudatelmélet és marxizmus" című referátumában *Szentágothai János* akadémikus rámutatott, hogy az utóbbi két-három évtizedben, újabban pedig szinte robbanásszerűen fejlődő agykutatás, valamint a szélesebb értelemben vett pszichológia tudásanyaga nemhogy nem olvadt össze egy egységes tudományos agyelméletben, hanem inkább ellentétes tendencia látszik érvényesülni. Aki azonban ismeri a fiatal Marx idevágó gondolatait, annak ez nem meglepetés, mert tudja, hogy jóllehet, az anyagi lét magasabb szintjei ugyan az alacsonyabb szintek minden elemét magukba foglalják, ám a magasabb szint minden további nélkül az alacsonyabb szintekre nem redukálható. Az agy-elme elméletekkel kapcsolatban az a gond, hogy a legtöbb szerző az idegelemek funkciója és a pszichikum közé klasszikus redukcionista materializmussal egyenlőségjelet tesz. A szocialista országok kutatóinak szerepe pedig azért hibáztatható, mert a reflex-szemléletet fetisizálták. Bár Pavlov megfigyelései az agy működésére vonatkozó szemléletünket fejlesztették, a feltételes reflextan kanonizálása „súlyos kárt okozott a szocialista országok kutatói által kifejleszthető realisztikus agy-elme elméleteknek". Napjainkban az előadó megítélése szerint a marxi gondolkodás alkotó továbbfejlesztéseként az önorganizációs rendszerek vizsgálata – az ti., hogy ezek információhordozóként miként viselkednek.– a legtermékenyebb kutatási terület.

„Marxizmus és a természettudományok" című előadásában *Pál Lénárd* hangsúlyozta, hogy Marx a tudományt egységes egésznek tekintette; A tőke megírásában kimondottan természettudományos módszereket is alkalmazott. A referátum középpontjában a marxizmus eszmerendszerében oly fontos szerepet betöltő objektív dialektika, a természetdialektika megnyilvánulásainak, a véletlen és szükségszerűség összefüggéseinek elemzése állt. A természetre vonatkozó dialektika Marx számára a társadalomdialektikával

szoros egységet alkot. Napjainkban, amikor a tudományos-technikai forradalom következtében az ember és a környezet közötti kölcsönhatás sokszorosa a korábbinak, kiváltképp időszerű az ember fejlődését mint természeti-társadalmi lény alakulását szemlélő és vizsgáló marxi felfogás. Bírálva a dialektika érvényességi körét korlátozó egyes felfogásokat, az előadó megállapította, hogy ezeket a természettudományok által feltárt törvényszerűségek elemzésével lehet cáfolni. Ugyanakkor a marxista filozófiának nem feladata egy átfogóan konkrét természetkép megrajzolása, ellenben „ennek az emberi agyban tükröződő, átfogó és állandóan megújuló természetképnek inspiráló és módszert fejlesztő hatásai természetesen nem a részletei, hanem az anyagi valóság lényegét érintő, világnézeti konzekvenciái eddig is szerves részét alkották a marxista filozófiának, és ezután is annak kell maradniuk".

A véletlen fogalmával kapcsolatban gyakran hallható téves felfogások tényéből kiindulva Pál Lénárd e fogalom nyelvészeti jelentését vizsgálta, majd azt az objektív anyagi folyamatok jelenségeinek, eseményeinek azon tulajdonságaként határozta meg, amely a feltételek rögzített, azonos rendszere mellett is az egymást követő ismétlések során más és más eredményt hoz. A makro-világ törvényszerűségeinek és tulajdonságainak a véletlen tömegjelenségekkel szoros kapcsolatot mutató sajátosságait bemutatva, a referátum kitért arra a bizonyított tényre, hogy szigorúan determinisztikusnak mondott folyamatok kaotikussá válhatnak. Ez szintén a véletlen és szükségszerű elválaszthatatlanságának meggyőző bizonyítéka.

„A történelmi haladás és az egyenlőtlen fejlődés néhány problémája Marx életművében" című előadásában *Lukács József* akadémikus először a történetiség marxi kategóriájával foglalkozott. Bár vizsgálódásai során Marx minden társadalmi formára érvényes meghatározásokból indult ki, az igazi feladatot azonban annak felderítésében látta, hogy ezek az absztrakciók milyen konkrét történelmi meghatározottsággal rendelkeznek. A haladás tartalmára, kritériumára vonatkozó marxi eszmék kapcsán az előadó arról szólt, hogy az „igazi történet" konkrétabb szerkezetéről inkább még csak sejtéseink vannak, ellenben az annak alapjául szolgáló természeti korlátok visszaszorításának folyamatáról fontos marxi gondolatokat rekonstruálhatunk. Marx a világtörténelmi haladás olyan felvázolását tartotta fontosnak, „amelyből kitűnik a társadalom és a természet szférái közé mind gazdagabb közvetítéseket iktató és e közvetítéseken egyre inkább úrrá levő *kultúra* egyetemes tendenciája, ahol feltárulnak a szabadság és a gazdag személyiség világának távlatai." Másfelől a haladás fogalmát nem lehet parttalanná tenni. A fejlődés egyenlőtlenül, haladó és visszahúzó, szükségszerű és véletlen történelmi mozzanatok egységén keresztül valósul meg. Ezért Marx nem ritkán bizonyos fenntartásokkal kezelte magát e kategóriát is.

Glatz Ferenc, a történelemtudományok kandidátusa *„Marx és a történettudomány"* címmel tartott előadást. A marxi eszmék „felhasználása" nem a tudományban, hanem a társadalmi gyakorlatban, a munkásmozgalomban kezdődött. Mivel a marxizmus mindenkor a mozgalom ideológiai bázisaként is funkcionált, ezért úgy kellett megfogalmazni, hogy a köznapi ember számára is közérthető legyen. Engels, Mehring, Plehanov, Buharin után Sztálin volt a marxi gondolatok leegyszerűsített kifejtésében a legkomolyabb értelemben vett klasszikus. Még hosszú elmélettörténeti munkát kell annak felderítésére elvégezni, hogy tudjuk: hol és mikor váltott a leegyszerűsítés és a sematizálás párhuzamos vágányokra, az azonban kétségtelen, hogy az osztályharcok tanát a marxi

gondolkodással merőben ellentétes módon a történelmi helyzettől függetlenné, megmerevítetté, egysíkúvá tették. Ezeknek a leegyszerűsítéseknek a hatása máig is érezhető. Az osztályharcos összeütközések tényeinek előtérbe állítása mellett erősen háttérbe szorult a marxi életmű egészének a termelési-munkavégzési tevékenységet, mint a történelem meghatározó tényezőjét hangsúlyozó mondanivalója.

Marxot a korabeli történettudomány nem vette komolyan. Idegen volt számára az osztályharcok marxi tanítása, nemkülönben az a beállítódás is, amelynek jegyében Marx a múlt történéseit nyíltan azzal a céllal elemezte, hogy az eljövendő proletárforradalom elkerülhetetlenségét bizonyítsa. A múlt század végén a szociológus gondolkodók kezdik – még ha elhatárolódva, vitatkozva is – mind gyakrabban idézni, interpretálni Marxot az emberi társadalmi érintkezési rendszerek rekonstrukciójához. Így találtak rá a marxi gondolatokra azok a historikusok is, akiknek figyelme a társadalomtörténetre irányult. A napjainkra megváltozott helyzetet nemcsak az jelzi, hogy a History and Theory, a legtekintélyesebb polgári történeti elméleti folyóirat különszámban tiszteleg emléke előtt, hanem legalább annyira az is, hogy számos polgári történész öntudatlanul, magától értetődő igazságként fogalmaz meg marxi tanokat. A referátum ennek a nagy változásnak egyes elemeit villantotta fel, majd azt vizsgálta, hogy a marxista történettudomány milyen képet is mutatott, illetve mutat a szakszerű képzettség tekintetében. Így foglalkozott a forrásismeret, a forráskritikai készség és az elméleti következtetésrendszer egységben-látásának szükségességével, annak megmutatkozott, megmutatkozó hiányosságaival. Befejezésül arról szólt: ahhoz, hogy a marxizmushoz fűződő viszonyunk valóban eleven legyen, „a mozgalomhoz programot adó Marx mellett meg kell jelenítenünk és fel kell idéznünk a mindent – saját korábbi nézeteit is – újra és újra kritikával vizsgáló, az elemzésekben szellemi izgalommal elmélyedő gondolkodót".

„Marx és az államtudományok" című előadásában *Halász József*, az állam- és jogtudományok kandidátusa először számba vette az állammal kapcsolatos marxi nézetrendszer kialakulásának alapvető jellemzőit, majd aláhúzta, hogy ez az eszmerendszer a jelenlegitől eltérő feltételek között került kimunkálásra. Következőleg tanulmányozása nem a szocialista állam demokratikus fejlesztése mai megoldási lehetőségeinek felfedezése szempontjából ígéretes, hanem azért, hogy mélyebben felismerjük az állam és a társadalom viszonyában kialakult feszültségeket szülő tényleges okokat. Az utóbbi esztendőkben az állam szerepére vonatkozó viták elsősorban e funkció és a társadalom demokratikus irányítása közötti kölcsönhatást vizsgálják. Ennek kapcsán az előadó megállapította, hogy a társadalomirányítás demokratikus fejlesztését mind az állam szerepét leértékelő, mind a korábbi időszak feltételei között kialakult állami megoldásokhoz ragaszkodó felfogások fékezhetik. Az állam szükségtelen adminisztratív beavatkozásaival szemben – főleg a gazdasági és a kulturális élet területén – gyakran fogalmazódnak meg olyan vélemények, hogy „az állam szerepének fokozatosan a politikai rendszer normatív centrumára kell korlátozódnia". Halász József ezzel szemben arra utalt, hogy fejlődésünk mai szakaszában és még hosszabb történelmi távlatban is, az objektív körülmények az államnak a politikai rendszer más intézményeitől való megkülönböztetését, szerepének érvényesülését, feladatainak ellátását a társadalom érdekében megkövetelik.

Wirth Ádám, a filozófiai tudományok kandidátusa *„A marxizmus filozófiája és a jelenkor elméleti kihívása"* címmel tartott referátumában elöljáróban a marxizmus iránt

kedvező elfogultsággal aligha vádolható Raymond Aronra hivatkozott, aki szerint, ha Marx nagyságát az általa kiváltott viták nagyságával mérjük, úgy az utóbbi két évszázadban aligha lehet bárkit is hozzá hasonlítani. Az elmúlt időszakban számos kísérlet történt a marxizmus új filozófiai alapokra helyezése érdekében. Ezek a törekvések azonban eleve kudarcra ítélt vállalkozások, hiszen az élő marxista gondolkodásnak a múltban és a jelenben is a dialektika a gyújtópontja. A marxizmus élő, fejlődő jellegéből következik, hogy a körülményeknek megfelelően hol az egyik, hol a másik oldala kerül előtérbe. Az előadó azon meggyőződésének adott hangot, hogy ma is olyan korszakot élünk, amikor a marxizmus filozófiai oldala kerül az első helyek egyikére, hiszen korunk elméleti problémáinak megoldásában objektíve növekszik a filozófia szerepe, jelentősége és felelőssége. A marxizmus „válságáról" szinte megszületése óta beszélnek, ezért az ilyen mai hangok nem tekinthetők újnak. Ellenben viszonylag új jelenség, hogy mostanában azok is így vélekednek, akik a hatvanas évek végén a marxizmus reneszánszát hangoztatva egzisztencialista vagy strukturalista átértelmezésén munkálkodtak. A hetvenes évek derekától pedig saját politikai és világnézeti válságukat a marxizmus „válságával" iparkodtak igazolni. A marxista mozgalom fejlődésében előforduló, ideológiai bizonytalanságban testet öltő „belső válságok" a marxista elméleti munka gyengeségeiből és következetlenségeiből, nem pedig az elmélet alapvető tartalmából erednek.

Huszár István, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének főigazgatója elnöki zárszavában az emlékülést gazdag tartalmúnak minősítette. A marxizmussal kapcsolatban napjainkban is tapasztalható igen sokféle értelmezéssel összefüggésben megjegyezte, hogy a munkásosztály világtörténelmi szerepéről szóló tézis a marxi tanoknak nem egyszerűen „politikai implikációja", az osztályok nélküli társadalom jövője nem „metafizikai ballaszt", hanem olyasféle összefüggés, mint – például – Einsteinnél az $E = mc^2$. A társadalom minden nemzedéke a maga útján jut el a marxizmushoz, ezért a közgondolkodás és marxizmus találkozása mindig más és más gondokat felvető folyamat. Arra törekszünk, hogy a marxizmus-leninizmus oktatásának korszerűsítése élőbbé, élményszerűbbé tegye az ifjúság találkozását a marxizmussal. Az elmúlt évtizedben kibontakozott és az előző években tovább mélyülő világgazdasági és világpolitikai krízis belső fejlődésünk ellentmondásait is erőteljesen megmutatta. Ebben a helyzetben fokozott jelentősége van a marxizmus pótolhatatlan értékeire építő kezdeményező szellemnek, megújulási készségnek, innovációs törekvéseknek. Az elnök az alábbi emlékezett idézettel rekesztette be az emlékülést: „Marx azt a szellemi tüzet biztosította, mely mindent átvilágít, és mely a szenvedély lángjával melegíti át, izzítja fel a gondolkodókat, a munkásokat, a költőket és mindenkit, akiben tovább él a prometheuszi láng."

Pritz Pál

A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM-TÖRTÉNET KUTATÓINAK XVII. LINZI KONFERENCIÁJA (1981. SZEPTEMBER 9–11).

A kerekasztal konferencián ezúttal is a maximális, mintegy 150 kutató vett részt, akiknek ezúttal is harmada érkezett a szocialista országokból, és fele volt osztrák, illetőleg jött a Német Szövetségi Köztársaságból. A szokásos mértékben jelentek meg skandináv,

holland küldöttek. Ott volt az ismert spanyol kommunista egyetemi professzor, Antonio Elorza. Több ismert történész érkezett Franciaországból is – ők azonban a vitákba alig kapcsolódtak be. Annál örvendetesebb volt a népes fiatal kommunista-szocialista kutató gárda jelentkezése Olaszországból. A megszokott módon jelentkeztek japán, izraeli és szíriai kutatók. Új volt, hogy az ITH konferenciáján képviseltette magát a latinamerikai regionális nemzetközi szervezet, a CESMO is, mexikói küldöttel, s nagyobb számban érkeztek érdeklődők az Egyesült Államokból.

A hagyományoknak megfelelően a napirendre ismét két kérdés került: a munkáskultúra kérdései 1939 előtt, illetőleg a helytörténet és a munkásmozgalom kapcsolatai. A két kérdéskörben a megjelentek részben már korábban, részben a helyszínen több mint 40 írásos referátumot vehettek kézhez. A konferencia kialakult gyakorlata szerint az első kérdéskört két napon át vitatták, míg a második kérdésre a harmadik napon került sor.

A linzi konferenciák történetében még sohasem került szőnyegre ennyi „parttalan" téma, hiszen a kérdést a legkülönfélébb módon és periódusban meg lehet közelíteni – ami meg is történt. Végül is a helyszínen az előkészítő bizottság különféle szempontok alapján négy referátumot választott ki „vitaindítónak". Ezek között volt a szovjet Kiril Sirinya előadása, aki a Kommunista Internacionálé mellett tevékenykedő nemzetközi szervezetek (az írók, színjátszók és képzőművészek) tevékenységét vázolta fel. K. Sirinya érintette azt a kérdést is, hogy mi jellemezte az 1920-as évek „proletkult" szemléletét, és ezt az 1930-as években miként váltotta fel egy új szemlélet. Sirinya kitért a különböző országokban létrejött „proletkult" szervezetekre, de alaposabban a különféle nemzetközi szövetségek megalakulásával és tevékenységével foglalkozott. Ezek között az 1924-ben megalakult Nemzetközi Forradalmi Írószövetséggel; Sirinya vázolta e szövetség moszkvai megalakulását, a vezető Iroda összetételét, e szövetség aktivistáit (jellemző, hogy pusztán az 1925-ben kialakuló német csoporthoz olyan írók tartoztak, mint E. E. Kisch, J. Becher, L. Frank, B. Brecht, Franciaországban a Clarté csoport Barbusse irányításával, amit R. Rolland is támogatott). Sirinya „térképet" rajzolt az e szövetséghez tartozó különféle kiadványokról – és érintette a vitákat is, megemlékezve a „proletkultosok" és Lunacsarszkij vitáiról, majd 1928-ban az új „központi" folyóirat, a Vesztnyik inosztrannoj literaturü megjelenéséről, amelyben megint széles skálán jelenhettek meg különféle országok szocialista és progresszív szemléletű szerzőinek munkái. A szövetség és kiadványok kronológiáját, belső szemléleti változásait Sirinya 1935-ig követte nyomon, s hasonló részletességgel szólt a forradalmi színház és képzőművész szövetség tevékenységéről is. A referátum adatgazdag, sok név, dátum, konferencia és határozat, pontos szakaszolás segíti az érdeklődők tájékozódását.

A lengyel Anna Zarnowska egy sor módszertani kérdést vetett fel, így érintette a nemzeti és munkáskultúra, a „népi", a „kézműves" és munkáskultúra, a nagyvárosok és a nagyvárosok speciális munkáskultúrájának, a nagyvárosok „tősgyökeres munkás", illetőleg a nagyvárosokba faluról bekerülő „elsőnemzedékes" munkáskultúrájának összefüggését és eltérő jegyeit, majd bemutatta, hogy a munkáscsaládok történetével, a generációs hagyományok kialakulásával hosszabb ideje foglalkozó lengyel kutatások milyen eredményekre jutottak. Zarnowska hangsúlyozta – amit később a vitában szereplők is aláhúztak –, hogy a munkáskultúra alakulását nem lehet elszakítani a munkás politikai és szakmai szervezetek élő valóságától, de ugyanígy nem is azonosítható ezekkel,

ugyanúgy, mint ahogyan nagyon lényeges a közoktatás, s talán még inkább az alsófokú oktatás hatása, de ez sem tudja teljes mértékben „áthatni" a munkáskultúrát. Zarnowska referátumában kaput nyitott az olyan progresszív nyugati kommunista és szociáldemokrata történetírói, de nyilvánvalóan politikai törekvések előtt, amelyek a munkáskultúra jelenségében nagyon lényeges elemnek látják maguknak a munkásoknak nemcsak passzív, hanem nagyon is aktív tevékenységét.

A vitaindító referátumok közül sokan igen jónak tekintették a hamburgi Dieter Langewische sok kérdést érintő referátumát. Langewische ugyancsak foglalkozott a munkáskultúra körülhatárolásának problémájával, és általánosságban is jelezte, mennyire nehéz a társadalom- és kultúrtörténet elválasztása is, a munkáskultúra körülhatárolása pedig még bonyolultabb. Ő volt egyike azoknak, akik történetileg, historiográfiailag is legnagyobb figyelmet szentelték a munkásaktivitás igényének. Egyúttal jelezte azt is, hogy ez a legszorosabban kapcsolódik a helytörténet (város, régió) művelésével, s azzal a kérdéssel, ami azután a viták során is nagy mérvben jelentkezett: azzal ugyanis, hogy nemcsak a munkásmozgalom politikatörténetét, illetőleg intézményeinek (pártok, szakszervezetek és egyéb szervezetek) történetét kell megrajzolni, hanem a munkások tömegeinek „mindennapjait" is. Megjegyzendő, Langewische ebben a „mindennapok" felé fordulásban historiográfiailag „korszakjelenséget" is látott, amiben véleménye szerint egyaránt szerepet játszanak tudományos okok, de nem kevés tudományon kívüli politikai szempont is. Érdekesen vetette fel az úgynevezett „második kultúra" terminológia történeti jelentkezését, többek között Leninnél, s hogy az a „második kultúra" nem teljesen azonos az „ellenkultúra" fogalmával, s ez megint csak eltér az ún. „szubkultúrától". Ez utóbbi egyfelől több, nem egyszerűen csak a szellemi kultúra területéről von magába jelenségeket, másfelől ez elválasztódik a „magas kultúrától", míg az „ellenkultúra" szorosan érintkezik azzal. Langewische e kérdések historiográfiáját alaposabban 1918 után részint az angol, de főként a német történelem és történetírás alapján vázolta fel.

A negyedik kiemelt referátum a turini egyetem két előadójának, Dora Marucconak és Renato Monteleonenek volt közös munkája. Az olasz referátum valóban szigorúan „olasz talajon" maradva világította meg, hogy a 19. sz. második felében a polgári ideológiák segítségével miként kísérelték meg (az iskola, sajtó, különféle „szabad szervezetek") a munkásság befolyásolását. Az olasz referensek különös gonddal világították meg az iskolák és felsőoktatási intézmények, sőt könyvtárak kétarcúságát is, amennyiben ezek hozzájárulhatnak a munkásság felszabadításához, de ugyanakkor annak manipulálásához is. A referátum érdekes adatsorokat közölt arról, hogy az északolasz ipari fellegvárban, Milánóban 1914 előtt milyen rétegek látogatták a közkönyvtárat (a munkások aránya meglepően magas, 44–56% között mozog), s nem kevésbé érdekes az is, hogy mit olvastak. A milánói közkönyvtár több szempontból figyelmet érdemel: e könyvtár vezetésében az olasz szocialisták egyik legnagyobb tekintélyű vezetőjének, Turatinak ugyanis nagy szerepe volt. A könyvtár gyarapítása ugyanúgy elválaszthatatlan személyétől, mint a statisztikák elkészítése, aminél a belső elmozdulások is tanulságosak; ugyanis az olvasóknak 1904-ben még 63%-a volt munkás (1905-ben is magas az arány), ami különösen figyelemre méltó, ha összevetjük, hogy ugyanekkor Grazban a munkásolvasók hányada 6–9%, a drezdai népkönyvtárban 35%. Később viszont a munkások aránya Milánóban is csökken.

A nagyon eltérő témájú és közelítésű referátumok mellett ezúttal még nagyon sok foglalkozott nemzetközi szinten is problémákkal, még több (csehszlovák, angol, német, osztrák), nemzeti keretek között vizsgált egy-egy részterületet. Ez utóbbi „megoldási módszert" követték a magyar jelenlevők is, akik közül négyen is nyújtottak be e témához írásos referátumot.

Mucsi Ferenc az első napirendi ponthoz benyújtott hozzászólásában hangsúlyozta, hogy a munkáskultúra kutatása nem szorítkozhat a szervezett réteg vizsgálatára. Rámutatott arra is, hogy a kérdéskör szorosan összefügg a munkáséletmód problematikájával. A munkásmozgalom hatása nem korlátozódik csupán a közvetlen kulturális tevékenységi formák eredményére, hanem a maga teljességében emberformáló és kulturális értékképző tényező. Mucsi Ferenc a Népszava Olvasótára példáján mutatta be, hogyan kapcsolódik össze a munkáskultúra a progresszív művészeti és kulturális irányzatokkal, tradíciókkal.

Jemnitz János a Szocializmus c. szociáldemokrata elméleti folyóirat első évfolyamait elemezte, mint az ellenkultúra egyik megjelenési formáját. Áttekintette a lap szerzői gárdájának az összetételét, különös tekintettel az értelmiség, s ezen belül a zsidó származású intelligencia szerepére és egy új nemzedék jelentkezésére. A folyóirat tartalmáról szólva felhívta a figyelmet a sokszínűségen belül a jog és a munkásság követeléseinek, helyzetének (sztrájkjog, iparfelügyelet) és az egészségügy tárgyköreinek a magas színvonalú feldolgozására. Szólt az avantgard és a munkásmozgalom kapcsolatáról is.

Szinai Miklós „Bartók, Kodály és a magyar munkásénekkarok 1926–1939" c. tanulmányában ismertette a kórusmozgalom fejlődését, bizonyítva e témakörrel összefüggésben a magaskultúra és a tömegkultúra kapcsolatait. Bartók és Kodály hatása hozzájárult a munkásének-mozgalom megújulásához az 1920-as évek végétől. Ebben szerepe volt az illegális KMP-hez közelálló zeneszerzőknek, karnagyoknak éppen úgy, mint Jemnitz Sándor zeneesztétának, a Népszava zenekritikusának.

Soós Katalin ismertette a munkásmozgalmi helytörténeti kutatásokat. Az eredmények sorából kiemelte a vidéki munkásság életkörülményei, a fővárosétól eltérő szervezkedési lehetőségei vizsgálatának a jelentőségét.

Sipos Péter áttekintette referátumában a magyarországi munkás kultúrmozgalom fejlődését kialakulásától 1939-ig. Rámutatott arra, hogy a művelődési és szórakozási igény fontos tényezője volt a munkásszervezetek létrejöttének, ill. taglétszáma növekedésének. Elemezte a munkásoktatás korszerűségét és különleges szerepét az ellenforradalmi rendszer időszakában. Cáfolta azokat a nézeteket, amelyek a munkásmozgalmat kulturális téren is ezoterizmussal vádolják és kiemelte a mozgalom nyitottságát, hajlandóságát a korszerű értékek befogadására és népszerűsítésére.

A referátumok között volt az angol Anthony Mason írása is. A Warwick-egyetem előadója a sport és a munkáskultúra kapcsolatáról szólt, pontosabban arról, hogy a munkaidő megrövidülésével milyen helyet vívott ki magának a sport, s első helyen persze a labdarúgás az angol munkások életében. Mason ezt az áttekintést egy évszázad adataira támaszkodva rajzolja meg, de az angol tömegjelenségeken túl érinti a szervezett sportmozgalmat, a szakszervezeteknek és a szakszervezeti szövetségnek idevágó döntéseit, sőt a nemzetközi szálakat, így a munkás sportolimpiászokra vonatkozó döntéseket is. Egy másik angol referátum pedig a munkáskultúrának megint egy olyan oldalát világította meg, amiről azután a vitákban – idő hiányában – alig esett szó: s ez a lakáskultúra, a munkás-lakásépítés. Az angol referátum szerzője, David Englander mintegy mottóul

H. G. Wellsnek egy 1902. évi írását idézi. Wells szerint a „jövő történészeinek kulcskérdése lesz", ha e korszak történetét kívánják feldolgozni, hogy mi történik a munkáskülvárosok lakosaival és lakásaival. Englander rávilágít, milyen volt a lakásépítés gyakorlata, a kormány politikája az 1880-as években, s ettől az időponttól kezdve szembesíti ezt a különféle szocialista szervezetek, pártok nyújtotta alternatívával.

A vita ezúttal „természetesen" fokozottan parttalan volt. A linzi szokások szerint a fő referátumok szerzői jogot kaptak, hogy tézisszerűen néhány gondolatukat előterjeszthessék.

Mielőtt azonban erre sor került volna, szót kapott Ausztria tudományügyi minisztere, Dr. Hertha Firnberg, aki beköszöntőjében megjegyezte, a német és osztrák munkásmozgalomban a kulturális tevékenységnek W. Liebknecht óta mily nagy jelentőséget tulajdonítottak. S hozzáfűzte: mai szemmel a „legizgalmasabb" a munkásképzés területe, amelyben egyaránt szerepet játszottak a politikai, a munkás kultúrszervezetek és a szakszervezetek. Ezeknek a szervezeteknek hatása és kölcsönhatásuk ugyancsak még megvizsgálandó terület.

A vitanyitó referensek közül Zarnowska még egy további szemponttal „bővítette" a vizsgálandó területek körét, s ez a munkásság zömének és elitjének megkülönböztetése. Langewische szóbeli kiegészítésében külön is hangsúlyozta, hogy a modern tömegtájékoztatás, a film, rádió majd tv mennyiben támaszt új feltételeket, módszereket mind a munkásság kultúrájának befolyásolására – de mennyiben jelent egyúttal kihívást az ellenkultúra kialakítására. Az olasz Monteleone ugyanebben az összefüggésben emelte ki az iskolakönyvek szerepét, és a közkönyvtárak tapasztalatait idézve ezúttal nem az olvasók, hanem az általuk olvasott könyvek statisztikájából állapította meg, hogy az első helyen a kikölcsönzött iskolakönyvek állnak, csak ezután a szépirodalom, a tudományos munkák persze csak ezután következnek.

A vitafelszólalók közül „egzotikus" területre vezetett el a japán Norihiko Ito, aki megjegyezte, hogy a Proletár Irók Szövetsége Japánban is komoly eredményeket ért el, de ezután igen élesen megmutatkoztak a szektás betegségek, ahogyan azt a szövegség hajdani aktivistája, ma a Kommunista Párt egyik vezetője, Myamoto is megállapította. A szociáldemokrácia leegyszerűsített támadása súlyos akadállyá vált, ami miatt 1932-ben a szövegséget fel is kellett oszlatni. Ennyiben – mint azt Ito hangsúlyozta – nemcsak a politikai elemzések voltak hibásak, hanem ezzel együtt jellegzetesen megvonták a kultúrszervezetektől az önállóságot, s ezek egyszerű alárendeltségi viszonyba kerültek a politikai párttól.

A vitában ezúttal inkább a párhuzamosság volt erősebb, s valamivel gyengébb volt a szembekerülő nézetek ütközése. Így a lengyel Jósef Kowalski azt hangsúlyozta, hogy nagy figyelmet kell fordítani a munkásság különböző rétegei megelevenítésére, s persze különféle kultúrájuk megrajzolására – amint azt Zarnowska is megállapította. A később formálódó szocialista kultúra esetében aláhúzta, hogy ennek lényegi jegye kell hogy legyen a humanizmus és a sokféleség. A jugoszláv, ljubljanai France Klopčič a progresszív-demokratikus kultúra és az ellenkultúra megkülönböztetését vetette fel, mindezt még összefüggésbe hozta a „nemzeti" kultúra kérdésével, sőt az olyan nemzetek kultúrájával, amelyek elnyomott helyzetbe kerültek, mint a horvátok és szlovének 1918 előtt. Ugyancsak alig ismert régióba vezetett el a madridi Antonio Elorza, aki azt hangsúlyozta, hogy az 1918 előtti Spanyol Szocialista Munkáspárt kultúrszintje meglehetős alacsony, a pártvezetés doktriner volt, s így a párt kultúrtevékenységének hatásfoka nem volt túl nagy.

Elorza fontosnak ítélte az anarcho-szindikalisták eredményeit az „ellenkultúra" kialakításában, valamint a „magas kultúrszférában" a kulturális elitnél az avantgardista vonulatnál kialakuló ellenzékiek csoportosulását és közeledését a szocialista eszmékhez, majd munkásmozgalomhoz.

Általánosságban megállapították, hogy a forradalmak kora s másnapja milyen lökést adott a kulturális szervezeteknek. Langewische aláhúzta, hogy az 1920-as években működött a legtöbb kulturális szervezet, ezután bizonyos visszaesés mutatkozott. Nem véletlen, hogy a vita során ezt a korszakot a felszólalók különböző területeken és szempontok alapján sokfelől megvilágították. A japán Ito idézett megjegyzései mellett a szlovák Marta Vartikova a szlovák kommunisták szerkesztette Dav c. folyóiratának tömegbefolyását, szerzőinek, munkatársainak színvonalát, nemzetközi kapcsolatait, a „vendégszerzők" névsorát elemezte. Vartikova a „magas kultúra" mellett érintette a bázis problémáját is, azt, hogy kik olvasták a lapot, sőt, hogy a Dav-nak kiterjedt munkáslevelezőtábora is volt.

A svájci Theo Pinkus a nők és nőszervezetek jelentőségét méltatta, bár jellemzőnek vélte, hogy e korban nemcsak a politikai munkásmozgalom, hanem a kultúrszervezetek is mindig „férfi-irányítás" alatt maradtak. Svájci és német-svájci relációban megemlékezett W. Münzenbergről, aki nagyon korán felismerte, hogy a lapoknak, filmnek és fotóknak, montázsoknak milyen nagy szerepe van a munkásság befolyásolásában, s mindezeken a területeken nemcsak sikereket ért el, hanem az ellenkultúrának színvonalat és ütőképességet biztosított. Ugyancsak erre az összefüggésre hívta fel a figyelmet az osztrák Herbert Steiner, aki a Vörös Bécs eredményeire utalt, míg a vitában felszólaló Sipos Péter ugyanerre a korszakra kivetítve ismertette a magyar legális szociáldemokrata, illetőleg annál szélesebb, időszaki kommunista kiadványok arculatát, befolyását.

A vita során több általánosabb elvi kérdést is érintettek a felszólalók. A német Wolfgang Abendroth figyelmeztetett arra, hogy a múlt század 60-as éveiben mind a lassalleánus, mind az eisenachi munkás kultúrszervezetek egyaránt az ellenkultúra részét képezték. Az ellenkultúra kialakításánál pedig külön figyelmet követelt a morális tényezők tanulmányozásának. A szovjet Ivan Ljunyov jegyezte meg, hogy a proletár kultúra és a szocialista kultúra fogalmának elhatárolása, finomabb történeti kidolgozása még hátralevő feladat. Horst Schumacher, a berlini Marxizmus-Leninizmus Intézet munkatársa a politikai tényező fontosságát és a kultúrforradalom jelentőségét hangsúlyozta. Jemnitz János megjegyezte, az ellenkultúránál más összefüggés is kínálkozik, még a politikai hatalom megragadása előtt, egy nép életében valami és valakik elsőként az ellenkultúra szintjén jelentkeznek, s később – de forradalmi fordulat nélkül és előtt –, bizonyos fokig a nemzeti kultúra részeivé, sőt markáns részeivé válnak. Ez persze összefügg a színvonal kérdésével. Ugyancsak megjegyezte, általánosságban ismeretes, hogy értelmiségiek közvetítik a kultúrát a tömegekhez, de feltűnő, hogy az értelmiség mely rétegei jelentkeznek nagyobb számban: orvosok, tanárok (s nagyobb számban tanítók), illetve jogászok. S ennek okai is könnyen kimutathatóak. Az ellenkultúra kialakításában, magasabb színvonalra emelésében e rétegeknek igen nagy a szerepük.

Ugyancsak ilyen általános összefüggésben szorgalmazta a lengyel Kowalski a tömeglélektan nagyobb figyelembe vételét a munkáskultúra tanulmányozásánál, valamint a munkás kollektív-tudat kialakulásának elemzését. A nyugatnémet Klaus Tenfelde – aki e kérdésről könyveket jelentetett meg – a skandináv példára hivatkozott, ahol a „népi

kultúra" megjelenése korai fázis – amitől a későbbiekben elhatárolódik a munkáskultúra. A spanyol Elorza kiemelte a spanyol avantgardisták robbanékonyságát és nagy hatását, (R. Albertit, M. Hernandezt említette), akik maguk később meg is találták az utat a munkásmozgalomhoz – de tevékenységük annak idején mégsem elsősorban a munkásságra hatott. S fordítva, hogy a munkás tömegkultúrában mennyi konzervativizmus is elkeveredhetett, s erre vonatkozóan utalt arra, hogy még a katalán-barcelonai anarchista munkásgócban is jellegzetes volt az antifeminista érzelmek és magatartás virulens továbbélése.

Külön vitatéma és feltétlen tovább vizsgálandó területnek tűnt általában a kultúrszervezetek, lapok színvonalának kérdése. Többek szerint a 20-as években általában ezek magasabb színvonalon álltak, mint később, bár ezen a téren 1933, majd 1936 után bekövetkezik egy újabb fordulat. Langewische hangsúlyozta azt a fordított jelenséget, hogy a szellemi forradalmi hullám akkor csap magasabbra, amikor a gyakorlatban a nagy forradalmi mozgalom lehetőségei már „eldugultak". S persze ilyen összefüggésben a politikai és munkás kulturális mozgalom kapcsolata a 30-as években sem súrlódásmentes.

A második téma „A munkásmozgalom helytörténetírása mint kutatási tárgy" ezúttal szoros összefüggésben állott az első tárgykörrel. Ugyanis szinte valamennyi, az első kérdéskörhöz hozzászóló kutató rámutatott a kulturális jelenségek és tevékenységi formák helytörténeti keretek között behatárolt vizsgálatának a jelentőségére. Viszont éppen a két téma rokonsága következtében a második napirendi ponthoz kevés referátum érkezett és szokatlanul gyér volt a hozzászólási igény is.

A referátumok egyöntetűen hangsúlyozták, hogy a munkásság és a munkásmozgalom fejlődéstörténetének tényleges ismeretéhez elengedhetetlenül szükség van mikroanalitikus vizsgálatokra. Leonyid M. Szpirin szovjet történész felhívta a figyelmet a munkásság heterogenitására régiók, helységek, üzemek szerint és a különbözőségekből következő eltérő magatartásformákra. L. M. Szpirin rámutatott a munkásmozgalom helytörténetírásában is a komplexitás elvének a fontosságára, ami megkívánja több tudományág művelőinek az együttműködését.

Az általános fejlődési tendenciát aláhúzó kivételt ismertetett az Egyesült Államokbeli W. C. Pratt, aki Reading városában (Pennsylvania) az 1930-as években elért szocialista párti szervezeti és választási sikerek okait vizsgálta. Hiszen a 100 000-es város szocialista polgármestert választott, a szocialisták elnyerték a választók 50%-át, több városi tanácsosi posztot is elhódítottak – ami 1917/18 előtt másutt is előfordult az Egyesült Államokban, de az 1918 utáni amerikai politikai életben igazán feltűnő eredmény volt. Figyelemre méltó volt Sven Lindquist svéd történész beszámolója az általa kezdeményezett és szervezett „Ással, ahol állsz!" jeligéjű üzemtörténeti mozgalomról, amelyben a részt vevő munkások írják saját gyáruk történetét, hogy megcáfolják a hivatalos céghistóriák torzításait.

A konferencia végül elfogadta 1982. és 1983. évi napirendjét. 1982-ben a főkérdés: Vallási alapon álló, liberális, illetőleg munkáltatóktól függő szakszervezeti mozgalom. A második, módszertani témakörben vizsgálandó kérdés: Lexikális segédeszközök a munkásmozgalom történetének tanulmányozásánál. 1983-ban a főtéma: A munkásmozgalom háborúellenes erőfeszítései 1918 és 1939 között.

Jemnitz János

A PANNÓN-TÉRSÉG A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

1982. július első hetében Graz adott otthont az évenként megrendezésre kerülő „Mogersdorf-konferencia" részvevőinek. A Pannón-térség múltját vizsgáló horvát, osztrák, szlovén és magyar történészek találkozójának ezúttal külön jelentőséget biztosított, hogy a tudományos véleménycserébe először kapcsolódtak be Stájerország képviselői. A földrajzi keretek tágítása nem egyszerűen mennyiségi növekedést jelent csak; új szempontok, új összefüggések bevonásával történeti tájékozottságunk elmélyítését, közép-európai önismeretünk fejlesztését is jól szolgálja.

Megnyitó előadásában *Herrmann Wiesflecken* Ausztria története 1815–48 közötti időszakának meghatározó tendenciáit vázolta fel, behatóan elemezve a metternichi konszolidáció alapkérdéseit, külpolitikai feltételrendszerét. I. Ferenc patriarchális-abszolutisztikus államában a fejlődés motorját a liberalizmussal ismerkedő felvilágosult bürokráciában, a szellemi-politikai pezsgés egyik megindítóját János főhercegben jelölte meg, idézve 1811-es megállapítását, mely szerint: „minden államszerkezet és az emberiség célja az állandó fejlődés és a meg nem álló haladás . . . Élet csak ott van, ahol mozgás van." Részletesen tárgyalta a korszak fő problémáit (a nemzeti ellentétek kiéleződése, a vallási megújulás, a polgárság emancipációja, a technikai forradalom előkészítése), s arra a következtetésre jutott, hogy bár Metternich rendszerét egyértelműen a status quo konzervatív elemek túlsúlya jellemezte, a felszín alatt már az új kort előkészítő folyamatok érlelődtek.

Othmar Pickl a stájerországi gazdasági-társadalmi változásokat mutatta be a 19. század első felében. Mivel az átalakulás legfontosabb színterét a mezőgazdaság jelentette, mondanivalója középpontjába a stájer mezőgazdasági forradalmat (1770–1780), annak sajátosságait állította. Kiemelte, hogy a modernizációs folyamat nem vezetett a paraszti tulajdon struktúrájának minőségi megváltoztatásához, kedvezett viszont a hegyekben az önellátó paraszti terménygazdálkodás megerősödésének. A fejlődés előmozdításában nagy szerepet játszott János főherceg, mint ahogy a bányászat megreformálásában, a kereskedelmi összeköttetés korszerűsítésében, valamint a stájerországi társadalmi viszonyokban lényegi módosulásokhoz egyelőre nem vezető iparosodás szociális ellentmondásait sokban orvosló példás szociális politika kialakításában (munkáslakások építése, orvosi ellátás biztosítása) is.

Maria Kundegraber a 19. századi stájerországi kulturális változásokat követte nyomon, a folyamatok fő jellemzőjeként a nemesség kulturális öntudatának hiányára, valamint a polgárság lassú öntudatra ébredésére hívja fel a figyelmet. A kibontakozás szorgalmazói közül azt a János főherceget emelte ki, aki a felvilágosodás eszméiből kiindulva a gazdaság fejlesztését a tudománnyal szorosan együttműködve képzelte el. Az utilitarizmus szellemében alakította meg 1811-ben a Joanniumot, híres könyvtárát és olvasóegyletét, segítette elő az egyetem kapuinak újra megnyitását, főiskolák alapítását, s tett sokat a képzőművészeti élet fellendítéséért.

A János főherceg tevékenységét méltató előadásokhoz kapcsolódva *Erdődy Gábor* hozzászólása a Habsburg-uralkodóház tagjának figyelemre méltó, a magyar történelemmel kapcsolatos 1848-as politikai szerepét mutatta be, különös tekintettel a horvát–magyar békéltető tárgyalásokra, illetve a frankfurti magyar követküldés előkészítésével, s annak fogadtatásával kapcsolatos problémákra.

Nikša Stančić a 19. századi horvát nemzeti mozgalom szociális programjának rekonstruálása vállalkozott. Meghatározó történeti adottságnak a magyar nemesség 1790 utáni asszimilációs törekvéseit nevezte, mellyel szemben a horvát ellenállást sokáig a tradícionális nemesi-rendi alapállás jellemezte, minőségi változást előadó szerint az 1830-as évek hoztak, amikor az illír eszmével felvértezett fiatal értelmiség programja gyökeret eresztett a horvát társadalom különböző csoportjaiban. Stančić úgy ítéli meg, hogy a kedvező folyamat kibontakozását a magyar és a szlovén nemesség erősen akadályozta. Koncepciója a magyar nemességet egységesen konzervatív politikai-társadalmi erőként mutatja be, figyelmen kívül hagyva a magyar reformellenzék liberális programját, s annak magyar-, illetve horvátországi visszhangját.

Mirjana Gross az új abszolutizmus „civil Horvátországban" és Szlovéniában 1850–60 között megvalósított modernizációs reformpolitikájának jellegét és következményeit elemezte. A folyamat lényeges elemeit a föld tehermentesítésében, az igazságszolgáltatásban, az adórendszerben és a politikai közigazgatásban határozta meg; a reformok végrehajtásában pedig megkülönböztette az 1848–50 (reformok a hagyományos önkormányzat talaján), 1850–54 (a nemesi és polgári értelmiség fellépése a bécsi – abszolutisztikus – elképzelések keresztülviteléért), illetve az 1854–60 (a reformok megerősítése bürokratikus eszközökkel, németesítés) közötti időszakot.

Későbbi hozzászólásában Jellasichot a bécsi abszolutizmussal és a magyar elnyomással egyszerre szembeforduló, modern demokratikus-nemzetiségi önkormányzati rendszer megteremtését céljának kitűző mozgalom vezetőjeként igyekezett elfogadtatni. Vele polemizálva *Stier Miklós* óvott napjaink, a szimpozion üléseire is jellemző kedvező atmoszférájának visszavetítésétől, határozottan leszögezve, hogy Jellasich nem horvát nemzeti érdekeknek, hanem a Habsburg-ellenforradalomnak, a magyar és a bécsi forradalom fegyveres leverésére vállalkozó képviselője volt.

Vasilj Melik, és Peter Vodopives Szlovénia 1848 előtti fejlődését vizsgálták. A korszak kulcsfontosságú eseményét az 1830 után meginduló gazdasági modernizációs kísérletekben határozták meg. Megállapították, hogy bár a 40-es években gépgyárak és bányák alakultak, a vastermelés megduplázódott, az újságok a gazdasági liberalizmus eszméit népszerűsítették, igazi minőségi előrelépés bekövekezését azonban akadályozta a lakosság hiányos műveltsége, az országrészek fejlettsége közötti lényeges eltérések, s az, hogy még a nemesség és a polgárság viszonylag fejlett rétegei is a német kultúra hatása alatt álltak.

Nikolaus Bencsics a burgenlandi horvátok szellemi megújulásának folyamatát rajzolta meg a barokk ájtatosság állapotától a 19. századi nemzeti öntudatra ébredésig, melynek kereteit kezdetben a katolikus egyház határozta meg, majd súlypontja fokozatosan áthelyeződött laikus társadalmi színterekre, s elvezetett a Gaj által ihletett modern nemzeti nyelv és kultúra elfogadásáig és alkalmazásáig.

Borut Belec „A földbirtok és a talajművelés szociális struktúrája mint a táji változások tényezője a Ljutoremi dombokon 1824-ben" c. előadása a meghatározott táji szerkezet részletes bemutatásával, szőlőművelésre gyakorolt hatásainak elemzésével jutott el az össz-szlovéniai bortermelő területre általánosan érvényes megállapításokig.

Vörös Károly József főherceg politikai pályáját elemezte, olyan ambiciózus, intelligens, Magyarország viszonyait jól ismerő államférfinak mutatva be a Magyar Királyság nádorát, aki a Monarchia jól felfogott érdekében határozottan szembefordult Metternich

kurzusával. Programja lényegét mindenekelőtt a rendi alkotmányosság polgári továbbfejlesztésére, a gazdasági haladást előmozdító reformok bevezetésére, a társadalmi szerkezet polgári átalakulását előmozdító intézmények megteremtésére irányuló törekvésekben határozta meg, olyan rugalmas, józan koncepciónak nevezve azt, amely konzervatív alapvonásai ellenére is sokkal kedvezőbb alternatívát kínált a megvalósuló metternichi, illetve schwarzenberg-bachi gyakorlatnál.

Kapcsolódva Vörös Károly előadásához, *Pál Lajos* hozzászólása a nádor halála alkalmából 1847. január 23-án elmondott emlékbeszéd történeti vonatkozásait villantotta fel, pontosan rekonstruálva szerzőjének, Horváth Mihálynak József főhercegről alkotott képét, mely a nádort a liberális reformok következetes képviselőjeként, a megindult „pozitív" változások fő szorgalmazójaként tartja számon. A hozzászólás elzárkózott ugyanakkor attól az értelmezési lehetőségtől, hogy a nádort a kiegyezés pozitív előfutárának lássa, mivel véleménye szerint törekvései – valamennyi pozitív vonása ellenére – nem voltak időszerűek, megvalósíthatók.

Degré Alajos a 19. század első felének nyugat-dunántúli reformkezdeményezéseit ismertette, melyek társadalmi feltételrendszerét szerinte a háttérből irányító nagybirtokosság döntő gazdasági fölénye, illetve az egytelkes nemesek egyre fokozódó politikai jelenléte képezte. A megújulás gazdasági esélyeit sokban rontotta, hogy a háború által előidézett konjunkturális fellendülés nem tudta egy magasabb szintű technikai fejlődés feltételeit megteremteni, aminek negatív következményeit csak részben ellensúlyozhatta a nemzeti-kulturális érdeklődés robbanásszerű felélénkülése. Ismeretes, hogy a tájegység politikai életében Deák Ferenc fellépése hozott gyökeres változást. A Zala megyei követ közéleti tevékenységét az előadó országos folyamatokba ágyazva kísérte figyelemmel.

Degré Alajos előadását kiegészítő hozzászólásában *Tilcsik György* a borostyánkői uradalom 17 községének 1840–48 között kötött örökváltsági szerződéseire és azok magyarországi visszhangjára, illetve Szombathely polgárainak 1848. március 17-én elfogadott 16 pontos – a pesti 12 pontnál több kérdésben radikálisabb – reformprogramjára hívta fel a figyelmet.

*

Az immár hagyományossá váló „Mogersdorf-konferenciák" célja, hogy részvevői folyamatosan megismerhessék az érdekelt országok történetírásának legújabb eredményeit, s a nem ritkán ellentétes álláspontok ütköztetésével közösen segítsék azok továbbfejlesztését. Az 1982-ben Grazban rendezett tanácskozás eredményesen szolgálta ennek az elképzelésnek megvalósítását.

Erdődy Gábor

A NEMESSÉG A POLGÁRI KORSZAKBAN 1780–1860.

(Tudományos kollokvium Bad Homburgban 1982. szept. 30.–okt. 2.)

A magyar történészekkel jó kapcsolatokat fenntartó, Karl Otmar Freiherr von Aretin professzor vezetése alatt álló mainzi Institut für Europäische Geschichte nemzetközi részvétellel tudományos megbeszélést tartott az európai nemesség gazdasági, társadalmi és politikai szerepének kérdéséről abban a korszakban, amelyet nálunk (majdnem

azonos határjelző évekkel) a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszakának szoktunk nevezni.

A szűkkörű, mintegy harminc résztvevővel lefolyt tanácskozás a Frankfurt közelében levő Bad Homburgban zajlott le, a tudományos konferenciák, elsősorban interdiszciplináris jellegű megbeszélések tartására létesített Werner Reimers-alapítvány helyiségeiben, ideális munkakörülmények között, az alapítvány költségén.

A tanácskozás résztvevői zömmel az NSZK különböző egyetemeiről és tudományos intézményeiből kerültek ki, de nem volt csekély a külföldiek száma sem. Magyarországról Kállay István, Niederhauser Emil, Szász Zoltán és Wellmann Imre vettek részt, Kállay István és Wellmann Imre referátumot is készített. Az NDK-t Klaus Vetter berlini egyetemi docens képviselte, Csehszlovákiát az NSZK-ban vendégprofesszorként tartózkodó, gazdaság- és társadalomtörténeti munkái révén nálunk is ismert Arnošt Klíma, Lengyelországot a poznańi Stefan Kowal. Ausztriából Helmut Feigl egyetemi docens, az alsó-ausztriai Honismereti Intézet vezetője jött el, az Egyesült Államokból Gregory Pedlow, a nebrascai egyetem docense, Olaszországot Gustavo Corni, Marco Meriggi és Ilaria Porciani képviselte, Törökországot az NSZK-ban élő Fikret Adanir professzor.

A kollokviumra számos referátum készült, ezek a megvitatásra szánt problémaköröket egészükben vagy csak egyet-kettőt közülük tárgyaltak meg, általában tömör összefoglalásban. A szerzők névsorában: Walter Demel (München) az arisztokrácia és a nemesség problémáit tárgyalta Bajorországban. Christoph Dipper (Düsseldorf) a porosz jobbágyfelszabadítást, Marian Drozdowski, (Poznań), aki egyébként a megbeszélésen személyesen nem tudott részt venni, Nagy-Lengyelországot, vagyis a korszak túlnyomó részében porosz uralom alatt álló lengyel területet, Helmut Feigl (Bécs) Alsó-Ausztriát, Friedrich-Wilhelm Henning (Köln) a nyugati porosz területeket (Rajna-vidék és Vesztfália), Wolfgang von Hippel a sajátos vonásokat felmutató Württemberget (itt ugyanis a nemesség zöme mediatizált főurakból állt, akik más német területek arisztokráciájától eltérően távol tartották magukat az udvartól és a politikai élettől). Kállay István a nagybirtok helyi hatalmát mutatta be a 18. századi Magyarországon. Stefan Kowal Drozdowski témáját vitte tovább az 1815–48 közti Nagy-Lengyelországban. Ralph Melville (Mainz), aki egyébként a kollokvium szervezője is volt, a cseh-morva tartományok helyzetét ismertette. Marco Meriggi (Milano) a lombard-velencei királyság fejlődését tárgyalta érdemben, kitérve a nemességnek a nemzeti szabadságmozgalomban elfoglalt helyére. Gregory Pedlow (Lincoln, Nebrasca) a kurhesseni nemesség kérdésével foglalkozott. Wolfgang Prange főlevéltáros (Schleswig) Schleswig-Holstein és Lauenburg helyi viszonyait foglalta össze. Heinz Reif (Bielefeld) a vesztfáliai mezőgazdasági társaságok tevékenységén keresztül mutatta be a nemesség gazdasági szerepét. Hanna Schissler (Braunschweig) a porosz junkerek alkalmazkodását tárgyalta a változó gazdasági és politikai viszonyokhoz. Hans-Christoph Schröder (Darmstadt) az angol arisztokrácia helyzetét mutatta be. Klaus Vetter (Berlin-NDK) a Kurmark junkereinek gazdasági és politikai tevékenységét tárgyalta. Wellmann Imre pedig a dunántúli nagybirtok szerepét elemezte.

Mint ebből a felsorolásból is kitűnik, a német területek viszonylag jól voltak képviselve, természetesen elsősorban Poroszország, s nem is lehetett volna persze arról szó, hogy az 1815 után létező valamennyi német államról készüljön referátum, nem is beszélve az 1806 előtti jóval több mint 300 államocskáról. De azért Hannover, főképp pedig Szászország kimaradása megcsonkította a képet. A Habsburg-birodalmat illetően jó

lett volna valamit olvasni az Alpok-beli tartományokról is, amelyekre Alsó-Ausztria viszonyai természetesen nem jellemzőek. A lengyel területeket két referátum is tárgyalta ugyan, de mindkettő éppen a felosztások utáni legkisebb részt, s így az egész lengyel problematika kívül maradt a megbeszélésen, holott a nemesség nagy arányszámára való tekintettel instruktív lett volna. Wellmann Imrének a magyar viszonyokat bemutató számos hozzászólása csak a sok tekintetben hasonló magyarországi helyzet analógiájával tudott szolgálni. Teljesen hiányzott Oroszország, holott itt a főnemesség szerepe minden vonatkozásban igen jelentős volt. Ellenpéldaként szerepelhetett volna Franciaország, de erről sem készült referátum, mert nem akadt olyan francia szakértő, aki vállalni tudta volna a német nyelvű vitát. Ez a nehézség angol vonatkozásban is megvolt, de itt legalább bizonyos mértékig „helyi erőkből" sikerült a hiányt az utolsó pillanatban pótolni. A kelet-európai résztvevőt kevésbé aggasztotta az ibériai és a skandináv félsziget hiánya, bár az összeurópai fejlődés szempontjából ez sem lett volna érdektelen, miként a közép- és dél-itáliai államok, meg Belgium sem.

A referátumokat – egy kivételével – a tanácskozás résztvevői már előzetesen megkapták, így azokat nem kellett felolvasni. Csupán az angol referátum került majdnem egészében előadásra, mert annak sokszorosítása csak utólag készült el. A négy félnapnyi idő tehát jóformán teljesen a vita számára adott lehetőséget.

Ezt a vitát eleve négy témakör köré kívánták csoportosítani, a referátumok egy része már beosztásában is ehhez a négyes tagoláshoz igazodott. Mindegyik témakörhöz egy vitavezetőt kértek fel, az ő feladata volt a vonatkozó referátumok mondanivalójának összefoglalása és a megvitatására szánt kérdések kiemelése.

Az első téma a nemesség, illetve a nagybirtok gazdasági helyzetének és szerepének a kérdése volt, Friedrich-Wilhelm Henning professzorral, mint vitavezetővel. A hozzászólások során a téma meglehetősen szétágazódott, a nemesség saját gazdasági (vagyoni) helyzete mellett inkább a nagybirtok szerepe, gazdálkodása került az előtérbe. Ennél a témánál mutatkozott meg a leginkább a tárgyalt korszak felemássága, az nevezetesen, hogy részben már a kapitalizmus koráról van szó, részben viszont még a feudális viszonyokról. Az eléggé világosan kiderült, hogy a nagybirtok az új, tőkés viszonyok között a legjobb esetben fenn tudta magát tartani, sőt egyes területeken még a gazdasági élet egyéb ágazataiba is behatolt, korábbi vezető szerepét azonban többnyire elvesztette.

Másodiknak a nemesség és a nagybirtok helyi hatalmát tárgyalta a kollokvium, Volker Press (Tübingen) vezetésével. A téma pontosabban körülhatárolható lévén, a vita is összefogottabb volt. Egyértelműen bebizonyosodott, hogy helyi viszonylatban a nagybirtokosok ott is megtartották elsőrendűen politikai befolyásukat, ahol ezt a megváltozott polgári viszonyok formálisan már nem biztosították olyan mértékben, mint a feudális rendszeren belül. A mezőgazdaság vonatkozásában is sikerült bizonyos mértékig az irányadó szerepet megtartani, de csupán helyi viszonylatban.

A harmadik téma még inkább túllépett a gazdaság- és társadalomtörténet területén: a nemesség, illetve a nagybirtok befolyása az államban és a társadalomban. A vita moderátora Niederhauser Emil volt. A legtöbb hozzászólás két kérdést érintett. Az egyik a nemesség formális befolyása az államra ott, ahol még rendi-képviseleti intézmények működtek, illetve továbbra is jelentős szerepe a polgári parlamentarizmuson belül. A másik a (fő)nemesség informális befolyása személyes részvétele révén az államhatalom központi intézményeiben. Megállapítható volt, hogy az angliai helyzet, az arisztokrácia

uralkodó politikai szerepe, nagyjából érvényes valamennyi tárgyalt területre (Württemberg sajátos helyzete csupán kivételként erősítette a szabályt). Érthető módon viszont kevesebb hozzászólást váltott ki a nemesség szerepe a nemzeti szabadságmozgalmakban, még a német egységmozgalom vonatkozásában is.

A negyedik téma: a nemesség, nagybirtok a polgári modernizálódás folyamatában, Gottfried Schramm (Freiburg) nagyon céltudatos és világos vitavezetése ellenére sem hozott már jelentősebb új eredményeket, mert a probléma jó néhány vonatkozását óhatatlanul már az első téma kapcsán megtárgyalták a résztvevők. Így inkább csak az bizonyosodott be, hogy ebben a vonatkozásban a legkevésbé lehetséges az általánosítás, mert a teljes bekapcsolódástól a teljes kívülmaradásig igen széles lehetősége volt a várható magatartásoknak. Viszont itt látszott meg a leginkább, hogy különösen a nemesség társadalmi mentalitása, értékrendje vonatkozásában a kutatás még csak a kezdeteknél tart, szemben a gazdasági és politikai vonatkozásokkal, amelyek már jelentős mértékben kidolgozottak. Éppen ennek, és szélesebben véve a társadalomtörténeti aspektusnak a további kutatása, illetve ennek a kutatásnak a sürgetése volt a kollokvium talán legegyértelműbb tanulsága.

A vita nagyon jó, kollegiális légkörben folyt le, ami azt bizonyítja, hogy megfelelő tudományos színvonalon marxisták és polgáriak (vagy nem marxisták, mint ők mondták) között a párbeszéd lehetséges, sőt gyümölcsöző. Az is egyértelműen levonható tanulságként, hogy a tudományos eszmecsere, a kutatás eddigi eredményeinek összegezése és a további teendők felvázolása akkor hoz hasznot, ha ilyen szűkebben meghatározott és szűkebb körben tárgyalt témáról van szó. A Bad Homburg-i nemzetközi kollokvium tehát egészében gondolatébresztő, hasznos összejövetelnek bizonyult.

-r.-l.

KÖZPONTI VÁROSOK ÉS VIDÉKEIK AZ IPAROSODÁS KORÁBAN

Jegyzetek egy nemzetközi tudományos konferenciáról (Freiburg im Breisgau, 1982. október 12–15.)

A freiburgi Albert Ludwig Egyetem Történelmi Szemináriuma Kelet-Európa Történeti Osztálya Gottfried Schramm professzor vezetésével Monika Glettler és Heiko Haumann docensek tudományos és szervező közreműködésével a fent jelzett témáról nemzetközi tudományos konferenciát rendezett. Nyugatnémet történészeken kívül meghívást kaptak a konferenciára lengyel, csehszlovák, magyar, jugoszláv, osztrák, olasz, svájci és kanadai történészek. A megjelentek száma 36, a konferencia szigorúan tudományos ülésre fordított időtartama két és fél nap volt. A rendezőket is beleértve 15 nyugatnémet résztvevő mellett 21 volt a külföldiek száma. (Ebből 8 lengyel, 6 magyar, 3 osztrák, 1 csehszlovák, 1 jugoszláv, 1 olasz és 1 kanadai történész.)

A konferencia tudományos kérdésköre gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti vonatkozásai következtében önmagában is vonzó tartalmat kínált, az összehasonlító vizsgálati módszer pedig — a résztvevők sokfélesége révén is — izgalmas viták és új tudományos információk lehetőségét ígérte.

Ami miatt ezt az ismertetést megírjuk, az valójában az a módszer, ahogyan ezt a konferenciát megrendezték.

A rendezők ugyanis hónapokkal az ülést megelőzően minden résztvevőnek kérdőívet küldtek, amely a témakörrel kapcsolatos lehetséges sokoldalú megközelítés igényével készült, s amelyre a rendezők 5–10 oldal terjedelemben előre megkérték a résztvevők válaszait, majd minden beérkezett választ – 4 héttel a konferencia kezdete előtt – megküldtek minden résztvevőnek.

Az alábbiakban (fordításban) közöljük a kérdőívet:

1. Jellemezze az Ön városának a saját vidékén kimutatható központi funkcióit, a város-vidék viszonyt az agglomeráció-fejlődésben!
2. – Kísérelje meg lehetőség szerinti konkrét ábrázolását annak, milyen mértékű volt város és vidék ellentéte az iparosodás előtt, s hogyan változott ez az iparosodás folyamán!
   – Milyen szerepet játszott a vidéki ipar és a vidéki kézműves ipar, és milyen változásokat vont maga után az iparosodás?
   – Cserekapcsolatban állott-e a mezőgazdaság és a városi kisipar?
   – Milyen kereskedelmi kapcsolatok voltak egyáltalán a város és vidék között? Jellemezze a piacvidéket!
   – Volt-e funkciója e cserekapcsolatokban a zsidóságnak?
   – Milyen következményei voltak a változásoknak a foglalkoztatottakra?
   – Hogyan hatottak a város-falu kapcsolat változásai, az iparosítás a falusi lakosságra?
   – Milyen módon befolyásolta a város a falut és fordítva?
   – Megkísérelte-e az állam ezeknek a kapcsolatoknak a szabályozását?
3. Hogyan fejlődtek a táj közlekedési viszonyai?
4. Elemezze a népesség vándorlását! Mely szociális rétegekből és mely vidékekről jöttek a városi bevándorlók? Volt-e városból visszavándorlás a vidékre?
5. Honnan jöttek a városi ipari munkások?
   a) a városból magából;
   b) a szomszédos területekről;
   c) távolabbi vidékekről;
   d) nagy távolságokból (beleértve a külföldet is)?
   Lehetőség szerint határozza meg a szociális származást és a képesítettség szintjét! (Mely rétegből rekrutálódott a munkásság?)
6. Mennyi időre volt szükségük a munkásoknak a munkahelyre jutásukhoz?
7. Jellemezze a városban élő munkásság helyzetét az ingázókhoz viszonyítva!
8. Milyen volt a helyzet a munkaerőpiacon?
9. Mi módon változott a foglalkozás- és üzemszerkezet?
10. – Melyik társadalmi rétegből rekrutálódott a vállalkozói réteg?
    – Milyen szerepük volt ebben egykori parasztoknak, földtulajdonosoknak?
    – Nyomultak-e városba vidéki vállalkozók, vagy húzódtak-e ki vidékre városiak?
    – Mi módon reagáltak városi vállalkozók (és egyáltalán a polgárság) a városiasodásra és az iparra?

– Hogyan változott a vállalkozók szociális szerkezete, mentalitása és életmódja az iparosodás folyamán?

11. Nyújtson hasonló adalékokat más társadalmi csoportokról!
12. – Hogyan oszlottak meg a bevándorlók az egyes városi kerületek között?
– Milyen más társadalmi csoportokkal éltek ott együtt?
– Voltak-e konfliktusok?
– Milyen volt az érintkezés?
– Megváltoztak-e az anyagi viszonyok és az élet az új társadalmi struktúrában ebben a negyedben?
– Volt-e ezeknek szerepük az új magatartásformákban?
13. – Megkíséreltek-e a vidékről beköltözöttek saját közösségeikben élni? Elkülönítették-e magukat másoktól?
– Milyen hatásai voltak ennek az ő üzembeli magatartásukra, konfliktus-esetekben tanúsított viselkedésükre, a szabadidőre?
– A vidékről városba vándorlás magával hozta-e a falusi élet kulturális formáinak városba nyomulását? Mi módon keveredtek ezek a városi kultúrákkal? (A kisiparosokéval, az alsó rétegekéivel stb.)
– Mi volt a vallás szerepe?
14. Megtartották-e a városban élő egykori falusiak vagy általában az ipari munkások kapcsolataikat korábbi otthonukkal? Milyen következményei voltak ennek az ő magatartásukra?
15. Voltak-e a munkásságnak a munkásmozgalom hagyományos szervezetei és egyesületei mellett informális szervezetei? Vázolja ezek formáit szociális és regionális származás, valamint kvalifikáltsági szint szerint!
16. Kifejlődött-e az iparosodás és a város-falu kapcsolatok változása folyamán egy új városi vagy falusi kultúra? (Egyes szociális rétegek szerint – pl. „munkáskultúra".)
17. Hogyan alakultak az egyes szociális csoportok lakásviszonyai az új társadalmi keretek képződése közepette? Írja le ennek hatásait az életmódra!
18. – Milyen magatartást tanúsítottak a munkások a szervezetekben, konfliktushelyzetekben?
– Van-e köze az eltérő magatartásnak az eltérő szociális és regionális származáshoz, valamint a kvalifikáltsági szinthez?
– Említsen meg egyéb tényezőket!
– Megengedhetők-e hasonló megállapítások egyéb szociális csoportokra, pl. a vállalkozókra?
19. Hasonlítsa össze megfigyelt időtartamának elejét és végét: mi változott?
20. Vázoljon az eddigiekben említett folyamatok és problémák mellett olyanokat, amelyek az iparosítással igen, de a város-vidék kapcsolatok kérdésével nem függnek össze!
21. Vázolja az Ön régiójának különlegességeit, és egyéb olyan tényezőket, amelyeket a kérdőív nem tartalmaz, amelyek azonban Önnek fontosnak tűnnek!

Az előre kiküldött kérdőívnek, az erre beérkezett válaszoknak, valamint annak, hogy mindezt minden résztvevő előre megismerhette, hármas céljuk volt:

1. az összehasonlítások lehetőségének biztosítása;
2. időmegtakarítás az élő vita számára (előadások ugyanis a konferencián egyáltalán nem hangzottak el);
3. a vita előzetes orientálása.

Ez utóbbit segítette elő az is, hogy a beérkezett válaszokat – a két lehetséges nagy témakörnek megfelelően (A város és vidéke kapcsolatok változásai; Az életviszonyok és életmód változásai) – két vitavezető plenáris ülésen összefoglalta, majd ezen az alapon három szekcióban folytak a megbeszélések, ahol mindenkinek elegendő idő állott rendelkezésére saját koncepciójának előadására, megvédésére, ill. mások anyagának kritizálására is. A szekcióban folyó munka eredményei összefoglaló jelleggel ismét plenáris ülés elé kerültek, ahol megint elegendő idő állott rendelkezésre további viták folytatása céljából.

Az első napi megbeszélések (*„A város és vidéke kapcsolatok változásai"*) három szekciója és ezek súlyponti kérdései:*

A) *A város és vidék viszonyainak változása a piackörzeten belül*

Öt kérdéskör került feldolgozásra:

1. Hogy alakultak a csereviszonyok város és falu között, milyen összefüggés állott fenn központi és lokális piac között?
2. Kik a hordozói város-vidék kereskedelmének? Mi az egyes társadalmi rétegek szerepe ebben?
3. Milyen kapcsolatban áll a város-vidék kereskedelem a mindenkori városi központ távolsági kereskedelmével?
4. Hogyan hat az iparosítás a piackörzetre?
5. Mi a jelentősége a közlekedés fejlődésének?

B) *A város-vidék viszony változásainak kihatásai a termelési szerkezetre*

1. Hogyan változtatja meg az ipar a vidék (parasztság, kisipar, háziipar) és a város (kisipar, eltolódás az ipari szakmákban) termelésszerkezetét? Hogyan hat a városi igény a vidék termelésére? Mily mértékben kínál a város a falunak foglalkozási lehetőséget?
2. Milyen következményei lesznek ennek a munkaerőszükségletre és a munkaerőszerkezetre?
3. Hogyan változik ezáltal a társadalmi rétegződés?
4. Milyen viszonyban állanak nagyvállalatok, kisvállalatok és szolgáltató ágazatok?
5. Mily mértékben terjeszkedik az ipar a vidékre?
6. Mi a szerepe ebben a közlekedésnek?

*Itt feltétlenül köszönetet kell mondanom a rendezőknek, különösen pedig Dr. Heiko Haumann docens úrnak, hogy az ülésről írott jelentését megküldte, mert csak így vált lehetővé a három szekció számára felvetett orientáló kérdések pontos rekonstruálása.

Város és vidéke: térbeli és társadalmi mobilitás

1. Milyen összefüggés áll fenn a régi és az új otthon eltávolodásának mértéke között, valamint a szociális státusz között? Milyen módon határozza meg a migráció a szociális státuszt?
2. Hogyan változnak a származásrégiók az iparosodás alatt?
3. Milyen összefüggésben állanak: foglalkozási eredet, migráció és mobilitás?
4. Hogyan függnek össze üzemi (foglalkozási) fluktuáció és mobilitás?
5. Hogyan alakul a megtelepedők, bevándorlók és a hétvégi hazautazók, valamint a napi ingázók közötti viszony?
6. Milyen kapcsolatban állanak az újonnan érkezettek a hazaiakkal? Hogyan hat itt a térbeli és a szociális mobilitás?
7. Milyen szerepet játszanak a bevándorlók szempontjából az etnikai, a vallási, a nemzeti és a társadalmi tényezők? Van-e jelentőségük ezeknek a kisebbségekre? Hogyan látható, értékelhető egyáltalán az esélyegyenlőtlenség kérdése?
8. Milyen erős marad az újonnan jöttek kötődése a faluhoz? Kihat-e ez a társadalmi mobilitásra?
9. Hogyan változik a migráció révén a falu társadalmi szerkezete és esetlegesen a mobilitás?
10. Milyen intézményi következményei vannak a migrációnak és a mobilitásnak (pl. szegénygondozás)? Milyen látható válaszaik vannak az államnak és a különböző társadalmi csoportoknak?

A második nap témája: *„Az életviszonyok és az életmód változásai."* Három szekcióban folytak a megbeszélések. Ezek kérdéskörei:

1. *Lakás- és életviszonyok a városokban: a munkás- és nem munkáskerületek elválasztódása;* a bevándorlók városnegyed kiválasztásának kritériumai (lakbér, munkahelytől való távolság, a közlekedési hálózat szerinti orientáció); a „régi" és az „új" lakosok elkülönülésének hosszabb távon való tudatos fenntartása. A lakásépítkezések típusai; az építővállalkozók; a lakásellátottság; a lakásínség kérdése.

2. *Munkáséletmód és konfliktus-magatartás:* hagyományos és új elemek; a munkáséletviszonyok heterogenitása; városiasodás és az egységes városias kultúra kérdése; a munkáskultúra fogalmi elkülönítése az össztársadalmi kultúra jelenségétől. Új jelenségek: „a ponyvairodalom", asztaltársaságok; a szervezett szocialista kulturális és nevelőmunka. Mennyire volt mindez a munkásságnak igénye? Történeti demográfiai kutatások fontossága.

3. *A vállalkozó réteg életmódja:* A viták folyamán két kelet-közép-európai jellegzetesség bontakozott ki: a háziipari vállalkozásformák (textil) és – magyar és lengyel viszonylatban – a nemesség életmódot befolyásoló szerepe. A legnagyobb társadalmi presztízs jellemzi és nagy befolyás a „nemzeti" politikában. A polgári rétegek mentalitásukat nemesi szokások után igazítják. Ellenpélda a cseh nemesség, amely korlátozott politikai befolyását gazdasági vállalkozással kompenzálta. Bécsben viszont az osztrák hivatalnokréteg az életstílus első számú példaképe.

A záró vitában a résztvevők ismételten a családszerkezet és mentalitás változásait hangsúlyozták – elsősorban természetesen a város és vidéke kapcsolatok szempontjából. E változások nyilvánvalóan központi jelentőségűek mind a mobilitás, mind az identitás szempontjából.

A fentebb ismertetett kérdések és szempontok adták a tudományos megbeszéléseknek mintegy az irányvonalát. Nem mindegyik kérdésre vonatkozóan azonos mélységben, de egészében mégis a következő nagy városokról és régiókról nyerhettek információkat a résztvevők: Trieszt, Zágráb, Graz, Bécs, Budapest, Prága, Varsó, Łódz, Poznań, Zyrardów, Stuttgart és a Ruhr-vidék. Az összehasonlításokból kiderül, hogy egy ilyen hallatlanul szempontgazdag vizsgálódás esetén már nem is olyan egyszerű a tipizálás, a modellalkotás, hogy persze az alapvető gazdaságtörténeti szempontból világosan elkülönülő nyugat-európai (Ruhr-vidék, Stuttgart-térség), közép-európai (Trieszt, Graz, Bécs, Prága) és kelet-közép-európai (Budapest, Varsó, Poznań) modelleken belül a társadalom- és népesedéstörténeti, a mentalitástörténeti szempontokat, a mobilitás irányát és szociális tartalmát, az illető állam politikatörténeti adottságait is figyelembe vevő vizsgálatok és összehasonlítás eredményeként olyan altípusokat is megállapíthatunk, amelyekben meglepő azonosságok vagy hasonlóságok jelentkeznek az egymástól egyébként (földrajzi és történeti értelemben is) legtávolabb eső altípusokban. Két konkrét példát említenék: az első kérdőív első kérdésére adott válaszok alapján mindjárt a piacfunkciók kapcsán felállítható párhuzamok elgondolkodtatóak. Kifejezetten piacközpontja piackörzetének az iparosodás kezdetén: Varsó, Poznan, Budapest, Zágráb. Nincsen, vagy lényegesen kisebb piacközpont szerepük van – ugyancsak az iparosodás kezdetén – az alábbi – egyébként ugyancsak központi jellegű – városoknak: a Ruhr-vidék városai, Stuttgart, Trieszt, Bécs, Łódz. A 14. kérdésére adott válaszokból kiderül, hogy a városba költözött volt falusiak kötődése korábbi otthonukhoz (ill. a fordított irányú kötődés) viszonylag gyenge volt Bécsben, Budapesten, Varsóban, Łódzban és – a Ruhr-vidéken. Nagyon intenzív volt (és hosszú időn át az is maradt) ezzel szemben: Zyrardówban, Poznanban és – a Stuttgart-térségben.

A konferencia további fontos tanulsága az, hogy a viszonylag széles körű részvétel kapcsán már szépen megvonható azon témák, kérdések, kérdéscsoportok köre, amelyek még további kutató-feltáró munkát igényelnek. Csak példaként néhányat: a piackörzetek jellemzése terén összeurópai méretekben is viszonylag kevés konkrétumot ismerünk az egyes városoknak a helyi, a regionális és a távolsági kereskedelemben játszott szerepéről, ill. ezek egymáshoz viszonyított arányáról. Keveset tudunk az adott régiók parasztságának a kereskedelemben játszott szerepéről. A zsidóságnak a közép-keleteurópai térségben játszott rendkívül sokoldalú és összetett szerepe is tárgya lehetne összehasonlító történeti vizsgálatoknak. Az etnikai és a szociális konfliktusok helye, szerepe és súlya a korszak térbeli és szociális mobilitásában szintén olyan téma, amely további kutató-feltáró munkát igényel. Társadalomtörténeti témák: a városi lakosság a 19. sz. végi, 20. sz. eleji új rétegeinek szociális összetétele (hivatalnokok, katonaság, értelmiség stb.) A munkásság informális szervezeteiről (ugyancsak Európa-szerte) rendkívül keveset tudunk, vagy éppen arról, volt-e ilyenek képződésére erős befolyása a társadalmi származásnak, illetve annak, hogy az ország mely vidékéről jöttek a városba. Ugyancsak kevésbé kutatott területek a munkás-házassági szokások, családi viszonyok, a gyermek mint érték-kérdés a munkáscsaládban stb.

A konferencia tudományos kirándulással végződött: a freiburgi régió két városközeli községét (Umkirch és Bickensohl) látogatták meg a résztvevők, ahol a konferencia által vizsgált kérdéseket a jelenkorig kísérhették figyelemmel. (Népmozgások e községekben az utóbbi 100 évben; e népmozgás történeti fázisai, a községek lélekszámának növekedése, a községek gazdasági-társadalmi struktúrájának változásai; az építkezések alakulása, a lakosság életmódjának változásai stb.)

Mindent összevetve: a konferencia rendkívül jól sikerült. Az egységes szempontú összehasonlító vizsgálatok, az elemzésekbe bevont városok és régiók széles köre, a széles nemzetközi részvétel, a sokoldalú, helyenként interdiszciplináris megközelítések (történeti demográfia pl.), s maga az intenzitás, amelyet a vendéglátók diktáltak, vezettek e jelentős eredményekhez. Egyik oldalról valóban időtálló és értékes tudományos megállapítások jelentkeznek az eredmények sorában, másik oldalról pedig fehér foltok, nyitott kérdések nyertek egyértelmű megfogalmazást. A konferencia jelentős mértékben járulhat hozzá a felvetett kérdések további kutatásának fellendítéséhez, s ezt a rendezők azzal is elősegíteni óhajtják, hogy megjelentetik anyagát.

Stier Miklós

BESZÁMOLÓ A MAGYAR–CSEHSZLOVÁK TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG XVII. ÜLÉSSZAKÁRÓL

A Magyar Tudományos Akadémia és a Csehszlovák Tudományos Akadémia megállapodásának megfelelően 1983. október 3–6. között a csehszlovákiai Komáromban (Komárno) ülésezett a Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság.

A vegyesbizottság 3-án délután ülést tartott a Duna Menti Múzeum épületében, ahol a magyarországi és Csehszlovákiai egyetemi és főiskolai történelemoktatás kérdéseit tekintették át. Másnap, 4-én, egésznapos nyilvános szimpóziumra került sor a Múzeum nagytermében, „16–17 századi közös törökellenes harcok" címmel. Ezen a két delegáció tagjain kívül számos érdeklődő is részt vett, levéltárosok, múzeológusok, történelem tanárok, a Szlovák Történelmi Társulat nyugat-szlovákiai csoportjának tagjai, sőt nem szakmabeliek is.

A mintegy 70 fős hallgóság előtt először *Vojtech Kopcan* tartott előadást: „Az oszmán hatalom jellege az északi határvidéken a 16. században" címmel. A török források sokoldalú elemzésével mutatta be a mai szlovákia déli részéig előretört oszmán birodalom szervezeti kérdéseit, hadseregének és pénzügyeinek problémáit. A következő előadás „A magyarországi végvárak karbantartási költségei a 16. század elején" címet viselte, *Benda Kálmán* római útja miatt a szerző helyett Tóth István György olvasta fel. Benda Kálmán bécsi levéltári kutatásai alapján ismertette az alsó- és felső-magyarországi, a két dunántúli és a horvátországi főkapitányság végvárainak zsoldköltségeit, és ezt egybevetve a magyarországi adóbevételekkel, arra a következtetésre jutott, hogy az ország semmiképpen sem tudta volna saját erejéből fenntartani a török előnyomulásnak gátat vető várak rendszerét.

Hegyi Klára „A hódoltsági peremvidék adóztatása a 17. században" címmel tartott előadást. A szerző a defterek alapján vizsgálta, hogyan alakult a „császár adójának" mennyisége a hódoltsági területeken, tárgyalta a kettős adózás problémáit is. A délelőtti ülésszak *Milan Smerda* előadásával zárult: „A bécsi csata és a cseh tartományok". A fehérhegyi csata után a cseh és morva területek régi arisztokráciája eltünt, tagjait kivégezték, birtokait elkobozták. A Habsburgok egy új, udvarhű arisztokrácia létrejöttét segítették birtokadományaikkal. A szerző azonban hangsúlyozta, hogy tévednénk, ha ezt az „új" arisztokráciát teljesen nemzetietlennek tekintenénk.

A délutáni ülésszak első előadását *Benczédi László* tartotta, „A végvári katonák életkörülményei a 17. században" címmel. Három fontos végház, Korpona, Fülek és Tokaj őrségének életkörülményeit vizsgálva, különösen a vitézek elszállásolásának problémáira hívta fel a figyelmet. A gyakran egész éven át üresen álló nemesi házakba települést országos törvény tiltotta, a városi polgárok is csak jó pénzért adtak szállást az őrség tagjainak, akik közül sokan nyomorúságos kunyhókban húzódtak meg. A három végvár hasonló, de még több vonásában eltérő története is azt sugallja, hogy ha a magyarországi végvárak történetét meg akarjuk írni, nem elégedhetünk meg az általánosságokkal, hiszen minden egyes vár, minden erősség egy-egy „mikroorganizmus", sajátos arculattal, össze nem téveszthető „egyéniséggel".

Pável Horváth előadása „A török hatalom utolsó korszaka Szlovákiában (1663–1683)" címet viselte. Mindössze húsz éves periódust tekintett át, de ez a két évtized számos új jelenséget mutatott fel. Érsekújváron szervezték meg a törökök utolsó magyarországi szandzsákukat, miután 1663-ban elfoglalták ezt a fontos erősséget. Megfelelő „hátországot" azonban már nem sikerült elfoglalniuk, az adóztatott falvak nem alakultak egységes területté.

Az előadásokat élénk vita követte, *Z. Veselá* az oszmán birodalom és Thököly Imre viszonyáról, *J. Kocis* pedig a törökök 1663. évi Trencsén vármegyei támadásáról tartott adatokban gazdag, érdekes korreferátumot. Ez után oldott hangulatú, kötetlen beszélgetés alakult ki az előadók és a hallgatóság között.

Az ülésszak befejezése után összeállított közös jegyzőkönyvet október 6-én írták alá.

Tóth István György

PÓKA-PIVNY ALADÁR ZACHAR JÓZSEF:

AZ AMERIKAI FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚ MAGYAR HŐSE: KOVÁTS MIHÁLY EZREDES ÉLETE, 1724–1779

Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest 1982. 177 l.

Kalandos életű hős kalandos sorsú életrajzát nyújtja át – társszerzőként – Zachar József az olvasónak. Kováts Mihályról, az amerikai függetlenségi háborúban játszott szerepéről és hősi haláláról az Újvilágban élő magyarság csak 1925-ben, a hazai közvélemény pedig még később értesült. A felfedezés Pivány Jenőnek (1873–1946), az amerikai-magyar történelmi kapcsolatok egyik fáradhatatlan kutatójának köszönhető. Ő találta meg a függetlenségi háborúban szolgálatot teljesített tisztek névsorában a Cowatch nevet, majd a már egyértelműbb Kowatch változatot, és számolt be Kováts ezredesről a „Magyarok az amerikai forradalomban" c. cikkében. (Ld. az Amerikai Magyar Népszava 1925. évi naptárát.) Hazai kutatók segítségével azután sikerült tisztázni, hogy az itthoni levéltárak ismerik Kováts Mihály, a hétéves háborúban porosz szolgálatban álló híres szabadcsapatvezér nevét, továbbá azt is, hogy személye azonos a Washington alatt szolgálatot teljesített Colonel Kowatch-csal.

A kérdés a hazai közvéleményt is foglalkoztatta. Korán bekapcsolódott Kováts Mihály életútjának felderítésébe Póka-Pivny Aladár (1881–1976) mérnök és szabadalmi bíró, aki 1934-ben a Magyar Katonai Szemlében, 1941-ben a The Hungarian Quarterly-ben, 1942-ben a Hadtörténelmi Közleményekben számolt be eredményeiről. Az ő munkájára figyelt fel az Egyesült Államokban, Washingtonban élő Vasváry Ödön (1888–1977) református lelkész, az amerikai magyarság nagynevű kutatója („a legnagyobb amerikai magyar"), aki a maga több évtizedes, a nagy amerikai könyvtárakban, levéltárakban és kéziratos gyűjteményekben folytatott munkája során számos Kováts Mihályra vonatkozó újabb adatot tárt fel és publikált – főleg hősünk szolgálatának utolsó időszakát és halálát illetően. Kutatásának Kovátsot érintő eredményeit Vasváry egyben közölte Póka-Pivnyvel is, mert – mint Zachar bevezetéséből megtudjuk – tőle várta Kováts Mihály életrajzának elkészítését. Bár Póka-Pivny Aladár folytatta kutatásait az 1945 utáni években is, a rendelkezésére álló adatokat nem találta elegendőnek a teljes pályakép megrajzolására. Így került azután gazdag anyaggyűjtése elhunyta után a budapesti Hadtörténelmi Levéltárba. Erre, valamint a Vasváry Ödön halála után végakaratából a szegedi Somogyi-könyvtárba elhelyezett, fél évszázad munkáját őrző Vasváry-gyűjteményre támaszkodva, s azt saját kutatásaival és a 18. század európai hadtörténelmére vonatkozó ismereteivel kiegészítve írta meg Zachar József a most ismertetésre kerülő könyvet.

Az elmondottak alapján, s a több mint fél évszázados, több embert foglalkoztató kutatás után az olvasó azt várhatná, hogy a kis kötet minden részletre kiterjedő és pontos ismertetését adja Kováts Mihály életének és tetteinek. Valójában azonban még most is sok a kérdőjel, a nem világos részlet Kováts életében. Mint a szerző írja: „Szilárd történelmi ismeretek és még homályban maradt részletek váltakoznak ebben a műben . . ." (145. l.) Ezek a hiányok, a kutatásnak ezek a fehér foltjai azonban nehezen, vagy egyáltalán nem lesznek kiküszöbölhetők. Létük ugyanis nem a kutatás fogyatékosságaiból, hanem az elérhető információk elégtelenségéből fakadnak. Az utókor számára érdekessé vált személyek a maguk korában nem mindig szerepeltek eleget a nyilvánosság előtt, vagy nem voltak fontosak a bürokrácia – esetleg a titkos informátorok – számára, s így tetteiknek nem maradt elegendő írásos emléke. Kalandvágyó, a történelem „félhomályos övezeteiben" tevékenykedő szereplők pedig gyakran hagytak ellentmondásos nyomokat maguk után. Zachar József könyvének forrásai meggyőznek arról, hogy mind a hazai, mind a bécsi, drezdai, lipcsei – és egyéb német –, a francia és a számba jöhető amerikai levéltárakban is megtörtént az anyagok feltárása. Ezért Kováts Mihályról újabb eredményt – eltekintve most a még nem tisztázott lengyel kapcsolatoktól – már csak a véletlen hozhat. Legalábbis az Egyesült Államokban játszott szerepét illetően tarthatjuk ezt valószínűnek, mivel – mint az alábbiakból kiviláglik – Kováts Mihálynak az amerikai hadseregben játszott szerepe nemcsak rövid,

hanem a kortársak előtt is csak részben volt ismert. Így a Washington irataiban, a Pennsylvania és North Carolina államok levéltáraiban és kéziratos gyűjteményeiben végzett eddigi kutatások után már csak esetleges adalékokra lehet számítani. Mindez természetesen nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy az amerikai magyarság számára a Hungarica Americana 9. köteteként megjelent kétnyelvű népszerű összefoglaló könyvecske (*Eszenyi László:* Híven mindhalálig. Kiadta az Amerikai Magyar Református Egyesület, Washington, D. C. 1975.) mellett egy új, jegyzetekkel ellátott, tudományos igényű munka szülessen a tengeren túl is.

Ami a hősünk életútja körüli homályokat illeti, az mindjárt születésével kezdődik: „Kováts Mihály születésének helyére és idejére vonatkozó közvetlen forrással nem rendelkezünk" – írja Zachar József (12. l.). Így tehát, hogy Karcagon született, azt 1761. évi vallomásából tudjuk, születési dátumát – az 1724. évet – mint a legvalószínűbbet fogadjuk el. Katonai szolgálatának kezdete sem egyértelműen dokumentált, bár 1740-ben a Hávor-huszárezredbe belépett egy Kováts Mihály – aki azonban 28 évesnek vallotta magát. Az osztrák örökösödési háborúban, vagy legalábbis annak kezdetén a Habsburgok alatt küzdött – de 1744 után választhat a kutatás, hogy a karcagi összeírásokban ekkor megjelenő, vagy az 1845-ben Passaunál elfogott, állítólag francia szolgálatban állott Kováts Mihályt illeszti be a képbe. (A szerző szerint nincs adat arra, hogy ez idő tájt hősünk francia szolgálatban állott volna.) Megállapíthatóan 1745–46-ban a jászkunokból szervezett Haller-huszárezredben szolgált mint kornétás (zászlótartó), majd az ezred feloszlatásával szolgálaton kívülivé vált. S itt megint egy homályos életszakasz kezdődik: már 1746-ban porosz szolgálatba állott-e, vagy pedig Kováts Mihály azonos-e Kováts Mihály János kornétással, aki 1752-ben lépett az 1. porosz huszárezred soraiba. Zachar szerint ez utóbbi azonos biográfiánk hősével, aki ezek szerint „csupán 1752-ben került a porosz hadseregbe . . ." (20. l.)

Kováts Mihály életének ekkor kezdődött egyik legjobban áttekinthető és legsikeresebb szakasza. Ennek részleteit mind a porosz hadsereg dokumentumai, mind a Habsburgokat szolgáló kémek jelentései, mind 1761. évi bécsi kihallgatásának jegyzőkönyvei segítenek felderíteni. Ami Kováts porosz szolgálatba állását illeti, ebben nincs semmi különös. Mind a francia, mind a porosz sereg szívesen alkalmazott magyar huszárokat, akik kitűnően ellátták a könnyűlovasság szolgálatát. De nincs jelentősége a zászló, illetve a dinasztia cseréjének sem, ez is megszokott a 18. században. Hősünknek majd később az okozott problémát, hogy 1756-ban kitört a hétéves háború, és Poroszország – immáron angol szövetségben – ismét szembekerült Ausztriával. Egyelőre természetesen szolgálta II. Frigyest a legjobb tudása szerint, aki 1758-ban hadnagynak, 1760-ban pedig – mint egy sikeresen működő szabadcsapat parancsnokát – kapitánynak nevezte ki Kováts Mihályt, aki 1759–1761. között állott a Kleist ezredes mellett működő „Kováts'es Corps"-nak élén, amikor a Mainz és Drezda közötti meglehetősen nagy térségben (ld. a 46. l. térképét) a legkülönbözőbb helyeken szerepelt. Alakulatának jellegéből fakadóan nem annyira a hadműveletekből, mint inkább az ellenség megsarcolásából, túszok szedéséből és zsákmányolásból vette ki részét. Megállapíthatóan visszaéléseket, kilengéseket nem követett el sem Kováts, sem egysége, sőt talán a kelleténél is megértőbben, humánusabban viselkedett. Így ezredese volt elégedetlen. Fegyelmi vizsgálatot kezdeményezett, amelynek során Kovátsot talán le is tartóztatták. Zachar adatai szerint azonban hősünk tisztázta magát a vádak (be nem szolgáltatott hadisarc eltulajdonítása) alól. Ezt követően – már az osztrák fogságban tett vallomása szerint – elbocsátását kérte a porosz hadseregtől, de ezt a király megtagadta. Ekkor 1761 márciusában az Oderán átkelve, Lengyelországba távozott. Három hónap múlva Kováts Mihály kapitányt, mint dezertőrt törölték a porosz hadsereg állományából.

Lengyelországi útját teljes homály fedi. Szerzőnk nem ért egyet azzal az újkeletű véleménnyel, hogy „1761-ben a porosz hadvezetés küldte volna Kováts Mihályt a lengyel-magyar határra, a szepességi helyzet felderítésére". (54. l.) Szerinte hősünknek elege volt „a méltatlan szolgálatból", beleunt a szabadcsapat-vezér kétes hírű és ellenszenves „perzekutori" feladatába. Tény az, hogy Varsón keresztül hazatért a felvidékre, ahol 1761. május elején Késmárkon letartóztatták. Nem használt a lengyel kereskedői öltözet és az ehhez méltó kíséret sem. Ma már tudjuk, hogy azért nem, mert Bécs nemcsak figyeltette Kováts Mihályt, hanem a porosz szolgálatból való eltávozása után birodalomszerte kiadták ellene az elfogatási parancsot. Mindez azt mutatja, hogy valószínűnek tartották hazatérését. Zachar József szerint valójában nem hazatérésről volt szó, hanem a lengyel nemesek egy csoportjának megbízásából Franciaországba igyekezhetett, hogy ott kapcsolatokat építsen ki. „E kapcsolatteremtő meg-

bizatásra vonatkozóan azonban – írja a szerző – semmilyen bizonyító anyaggal nem rendelkezünk." (68. l.)

Mit tudtak vagy sejtettek Kováts küldetéséről Bécsben, az nem világos. Mindenesetre Mária Terézia rendeletére a legnagyobb titokban a császárvárosba szállították, s fogságában megkülönböztetett figyelemmel bántak vele. Bár helyzete nem volt rózsás, s a katonai hatóságok is ellenségesek voltak vele, Kovátsnak mégis sikerült a „hazaárulás" vádja alól tisztáznia magát. El tudta hitetni, hogy 1746-ban porosz földre szökött szolgáját követve fogságba esett, és kényszerítették, hogy porosz szolgálatba lépjen. Ügye az Államtanácsot is megjárta, majd Mária Terézia rendeletére szabadon engedték, és lefoglalt értékeit is visszaadták. A szerző szerint „politikai megfontolásból" tekintettek el a Kováts elleni hadbírósági eljárástól és további fogságban tartásától (79. l.). Tény az, hogy ugyanakkor kijelölték jövendő tartózkodási helyét, és elrendelték tevékenységének és leveleinek figyelését. Kováts ekkor, 1762 júniusában Bécsből hazatért Magyarországra, és közölte: ha megházasodik és elveszi Szinyei alispán lányát, úgy Szinyén, Sáros megyében, ha nem, úgy Gyöngyösön kíván lakni.

A tervezett házasság újabb kérdéseket vet fel. Az országtól távol élő Kováts honnan ismerte a Szinyei-családot, Szinyei Merse Zsigmondot és annak hősünknél tizenkilenc évvel fiatalabb lányát, Franciskát? A szerzőnek vannak feltételezései – de egyértelmű bizonyítékai jelenleg nincsenek. (82. l.) Magát a házasságot viszonylag hamar és – jóllehet, Kováts református volt – az egri püspökség nagy megértése mellett kötötték meg, de az nem bizonyult tartósnak: pár hónapos együttélés után, 1763 karácsonyán a fiatalasszony visszaköltözött szüleihez. A következő év nyarán itt szülte meg gyermekét, aki hároméves korában elhalálozott. A házasságot többé nem állították vissza. Úgy tűnik, hogy létrejöttében inkább politikai megfontolások játszottak szerepet (85. l.), miként abban is, hogy a házasság után Kováts Eperjesen telepedett le. „Bizonyára – írja Zachar – *lengyel kapcsolatainak könnyebb alakítását* remélte attól, ha a lengyel határ közelében él." (87. l.) Bizonyított a Szepességbe menekült lengyel nemesekkel, köztük Radziwill herceggel való kapcsolata. Sőt 1765-ben a lengyelek javára végzett illegális toborzás miatt a katonai hatóságok eljárást folytattak ellene, és kötelezték, hogy lakhelyét Kassára tegye át. (Kováts időközben felségfolyamodvánnyal kiharcolta, hogy a szolgálaton kívüli huszárőrnagyi rangot és ahhoz az évi kegydíjat megkapja.) A személyét érintően fennmaradt iratokból még megállapítható, hogy Kováts sikertelenül kísérelte meg feleségét visszatérésre bírni, sőt az és apja 1767-ben nőtartás érdekében keresetet indítottak Kováts Mihály ellen, aki ekkoriban kérte, hogy a fürdők használhatása érdekében Budát jelöljék ki tartózkodási helyétül.

Ekkor megint homály következik: „Az eddigi gazdag forrásanyag – mondja a szerző – 1767-ben néhány évre teljesen megszakadt." (90. l.) Feltételezése szerint ezeket az éveket Kováts – nem a saját neve alatt –, valamelyik „lengyel katonai táborban" tölthette. Az oroszellenes Bari Konföderáció részben a magyar területeken újraszerveződő csapatai jöhetnek számításba, s Zachar szerint hősünk 1767–1772 között itt a kiképzőtiszt szerepét tölthette be. (91–92. l.) Tudjuk, hogy 1773-ban a katonai hatóságoktól kérte, hogy kölcsönadott pénzének behajtására engedélyezzék Lipcsébe utazását, honnan csak a következő évben tért vissza. 1775-ben újra útlevelet kért, de nemcsak Lipcsébe, hanem egy római zarándokútra (!) is. 1776 nyarán azután elhagyta Budát, hogy soha többet ne térjen vissza oda. Távozása menekülésnek is beillik, mert hitelezői szorongatták. Sőt, az utazásra sem lehetett elég pénze, mert – mint olvashatjuk – „útiköltségéről sajátos módon gondoskodott": egy Fekete nevű plebánostól váltóra nagyobb tétel bort vásárolt, és azt kiárulva teremtette meg utazásának anyagi feltételeit. (93. l.) A velencei osztrák követ 1776 novemberében jelentette, hogy Genovában jártában találkozott két magyarral, akik közül az egyik „báró Kovátsnak" nevezi magát. A két magyar megállapíthatóan decemberben hagyta el Genovát, és valószínűleg Párizsba ment. Hősünk útitársa – maga is volt kapitány – 1777 elején visszatért Bécsbe, és ő közölte, hogy Kováts nyugalmazott huszárőrnagy Bordeaux kikötőjébe ment, „de onnan továbbállva Amerikába távozott, és ott az Egyesült Tartományokban hadi szolgálatba lépett". (95. l.)

Az elmondottak világossá teszik, hogy Kováts Budát azzal a határozott szándékkal hagyta el, hogy szolgálatait a tengeren túl felajánlja a függetlenségükért harcoló amerikai gyarmatosoknak. A vállalkozáshoz társa is akadt, aki azonban az utolsó pillanatban meggondolta magát. Kováts azonban kitartott elhatározása mellett. Nem kétséges, hogy rendelkezett elegendő információval az amerikai harcok jellegét illetően. Igaza van Zacharnak abban, hogy elvileg nyitva állott előtte az a lehetőség is, hogy az angolok oldalán harcoló német (hesseni) csapatoknál keressen alkalmazást (98. l.), de hősünk nem ezt tette. A pozitív irányú döntés azonban mégsem annyira szabad elhatározásból született, hiszen

annak idején az angolokkal szövetséges porosz seregből dezertált, s nem biztos, hogy így az angolok örömmel fogadták volna, vagy rangját elismerik. Tönkrement házasság, eladósodás, a lengyel kapcsolatok feltehető megszakadása (Lengyelország 1772. évi ún. első felosztása után), mindezek kellően motiválják azt, hogy az ötvenkét éves férfi – a hidat felégetve maga megett – egy jó ügy szolgálatába ajánlja fel szaktudását: katonai ismereteit. Mivel pedig az elmúlt évtizedek európai háborúiban olyan nagy szerep jutott a könnyűlovasságnak, feltehetően azt is hihette, hogy „hiányszakmát" képvisel majd ott túl az Óceánon. Ez lehet a magyarázata annak, hogy bár Bordeaux-ból 1777. január 13-án levélben fordult Franklinhoz (szövegét ld. 99–100. l.), hogy lássa el őt a Kontinentális Kongresszushoz szóló ajánlással, végül is a választ meg sem várva, február végén elhajózott Amerikába. Elgondolkoztató egyébként – amivel a könyv nem foglalkozik –, hogy ha Kováts Mihály Párizson át utazott, miért nem kereste ott meg Franklint, s miért nem személyesen kérte az ajánlást és az útlevelet? Miért csak Franklin bordeaux-i ügynökével (Fädevill kereskedővel) lépett kapcsolatba, s miután annak segítségével már „hajózási lehetőséget" biztosított a maga számára (nyilvánvalóan saját költségén), csak akkor jelentkezett Franklinnál? A sietség tehát kétségtelen. Magyarázata talán abban keresendő, hogy ez idő tájt (1770 óta, vagyis Mária Antoinette és XVI. Lajos házassága óta) jelentősen megjavult a francia-osztrák viszony, s otthoni „rendezetlen ügyei" miatt Párizsban esetleg zaklatástól tarthatott. De az is elképzelhető, hogy a bizalom, hogy Fädevill vele küldte el a brit csapatmozdulatokról szóló ügynöki jelentéseket, hősünknek elegendő biztosítékot nyújtott arra, hogy a bordeaux-i kereskedő igazoló sorai is megnyissák az amerikai főparancsnokhoz vezető utat.

Az amerikai iratokból megállapíthatóan Kováts 1777. április 30-án már a Rhode Island-i Providence-ban volt. Ekkor kelt ugyanis Spencer tábornoknak George Washingtonhoz szóló levele, aki közölte, hogy a jelentéseket Európából áthozó és azokat most a főparancsnokhoz továbbító személy „Colonel Michael Fabriczy de Kovats", korábban porosz szolgálatban álló tiszt, akit Washington figyelmébe ajánl. A főparancsnok fogadta is Kovátsot, aki azonban nem a legjobb benyomást tehette a nálánál nyolc évvel fiatalabb Washingtonra. Május 17-én kelt, a Kongresszus egyik tagjához intézett levelében így írt a Kováts-csal való találkozásról: „Hogy milyen igazoló írásai vannak, nem tudom, de ami keveset őbelőle láttam, azoknak nagyon erőseknek kell lenniök, hogy engem is meggyőzzenek az illető férfiú fontosságára nézve, mert ha a tolmács híven fordította le szavait, elbeszélésében több ízben megbotlott." (102. l.) Ha meggondoljuk, hogy Kováts Franklin ajánlása nélkül érkezett, vagyis saját jószántából hajózott át Amerikába, s amellett még Washingtonra sem tett jó hatást, akkor nem csodálkozhatunk, hogy a II. Kontinentális Kongresszus illetékes bizottsága 1777. május 23-án nem tartott igényt hősünk szolgálatára. Kétségtelenül szerepet játszott ebben az is, amire Zachar figyelmeztet: hogy ti. a külföldi önkéntesek nagy száma gondot okozott az amerikai hadvezetésnek, mert alkalmazásukkal saját tisztikaruk érdekeit sértették, hiszen azok rovására nevezték ki vagy léptették elő őket.

Kováts tehát eredeti célját nem érte el: a Kongresszus nem alkalmazta a Kontinentális Hadseregben. Mivel pénzzel nem lehetett bőven ellátva, más – katonai jellegű – elfoglaltság után kellett néznie. Szerencséjére Philadelphia környékén nagyszámú német telepes élt, akiknek nyelvét ismerte is, így érthető, hogy rövidesen az itt szervezett szabadcsapatoknál talált alkalmazást, mint „újoncozó tiszt". Élete azonban hamarosan fordulatot vett, mert találkozott Pulaski gróffal (a Bari Konföderáció egyik volt katonai vezetőjével), aki Franklin támogatásával kelt át Amerikába 1777 júliusában, s mint Washington önkéntes szárnysegéde sikeresen szerepelt a szeptember 11-én Brandywine mellett vívott csatában. Pulaski saját tapasztalatai alapján könnyűlovasok (dragonyosok) szervezését javasolta, amivel Washington, majd a Kongresszus is egyetértett. Így Pulaskit 1777. szeptember 15-én kinevezték a lovasság parancsnokának. Nem tudjuk, hogy a gróf és hősünk ezekben a hónapokban mikor találkoztak, de legkésőbb decemberben Kováts már Pulaski mellett lehetett. Ezt bizonyítja – mint a szerző hangsúlyozza –, hogy Pulaski ekkor a lovasság számára a porosz hadseregben alkalmazott szolgálati szabályzat bevezetését javasolja – holott ő sohasem szolgált a poroszoknál. Már ekkor kérte egy „kiképzőmester" kinevezését, majd 1778. január elején név szerint is ajánlotta Kováts ezredest, aki – a javaslat szerint – már el is látja „a kiképzőmester beosztását" (107. l.). Washington az ajánlatot meglehetősen tartózkodóan fogadta, de végül is nem emelt kifogást Mr. Kováts néhány hónapos „kiképzőmesteri" (Master of Exercises) alkalmazása ellen. (Vagyis a rangot – az ezredességet – nem méltányolta, s meg sem említette.) Pulaski még kétszer visszatért, de eredménytelenül, Kováts kinevezésére. Amikor pedig azt tapasztalta, hogy a könnyűlovasság létszámát sem szaporíthatja elképzelése

szerint, 1778 márciusában visszaadta megbizatását a Kongresszusnak, és kérte a hozzájárulást, hogy egy önálló légiót toborozhasson. A Kongresszus – Washington javaslatára – megadta a hozzájárulást.

Itt érdemes egy pillanatra megállnunk. Mind Eszenyi (i. m. 41. l.), mind Zachar (i. m. 112. l.) azon a véleményen van, hogy az „angol iskolán" nevelkedett amerikai katonai vezetés idegenkedett a lovasságtól, azt nem tartotta igazán fontosnak. Zachar ehhez még hozzáteszi, hogy az amerikai tisztek nem rendelkeztek a megfelelő lovaskiképzéssel, így „az európaiak súlya megnőtt volna, ha fejlesztik a lovasfegyvernemet". Valójában azonban arról volt szó, hogy az amerikai viszonyok között a lovasságot csak meglehetősen korlátozott körülmények között lehetett használni. A gyarmatokért folyó korábbi angol-francia háborúk idején is alig szerepelt az Amerikában szemben álló seregekben lovaság. A Kontinentális Hadsereg szervezésének kezdetén fel sem merült a lovasság létrehozásának gondolata. A nagy távolságok, rossz utak, járhatatlan erdőségek, a takarmányozás és a megfelelő lóállomány beszerzésének nehézsége mind ellene szóltak ennek a fegyvernemnek – főleg az északi és középső államokban. Maguk az angolok is legfeljebb 6-800 főnyi lovassággal rendelkeztek a hadműveleti területeken (többnyire hajókon tartva és szállítva a parthoz közel levő bevetés helyére őket), így az amerikaiaknak európai méretű lovassági támadásoktól, vagy a lovasság túlsúlyától nem kellett tartani. Ez tehát az alapvető magyarázata az „idegenkedésnek" ettől a drága fegyvernemtől. A kép teljességéhez tartozik azonban az is, hogy Pulaski személye sem volt igazán rokonszenves (rangigénye, a nyelvismeret hiánya, törekvése, hogy minél nagyobb önállóságot biztosítson magának – írják az amerikai kézikönyvek), így a vele ellenséges vagy reá féltékeny tisztek is nehezítették sorsát. Lemondásának is ez a magyarázata.

Kováts Mihály huszárőrnagy tehát ilyen körülmények között kötötte sorsát Pulaskihoz, aki 1778 márciusában 68 lovasból és 200 gyalogosból álló légió szervezésére kapott engedélyt. (Amikor 1781-ben az amerikai „Light-Horse Harry" Lee megszervezte a maga légióját, az sem volt nagyobb: 100 lovast és 180 gyalogost számlált.) A légió toborzásában, szervezésében Kováts jelentős szerepet játszott, mégpedig hivatalosan és a rég óhajtott rangban: a Kongresszus 1778. április 18-án jóváhagyta „Michael de Kowatz" ezredes-parancsnoki kinevezését (114. l.). Toborzási nehézségek, váratlan rajtaütés okozta veszteségek, kényelmetlen téli szállás jellemezte az elkövetkező időszakot, amikor a távollevő Pulaski helyett – legalábbis a téli pihenő alatt – kizárólagosan Kováts intézte a légió ügyeit. 1779 tavaszán azután az amerikai hadvezetés a New Jersey és Pennsylvania térségében állomásozó légiót a délen fekvő Georgiában új hadműveleteket kezdett, és már South Carolina fővárosát, Charlestont fenyegető angolok ellen rendelte. Március közepén a gyalogság, a hó végén a lovasság is megindult a hosszú, 450 mérföldes (kb. 725 km) útra, amelyet a gyalogság 54, a lovasság 45 nap alatt tett meg. (*Eszenyi* i. m. 65. l.) A lovasság 1779. május 8-án, a gyalogság 11-én érkezett a városba. Május 11-én már megtörtént a Charleston ellen vonuló angolokkal az első összecsapás, amelyben – nem világos: a légió gyalogságának vagy lovasságának élén – Kováts ezredest halálos lövés érte. Latin nyelvű levelében Franklinnak tett fogadalmát: „Fidelissimus ad mortem!" ezzel egy függetlenségéért harcoló nép oldalán szó szerint beváltotta . . .

A könyv utolsó fejezete tömör összefoglalását adja az utókor tiszteletének az 1932-ben létrejött „Colonel Michael de Kováts Society" megszervezésétől az 1979-ben Karcagon leleplezett emléktáblái. A recenzensnek ezzel kapcsolatban csupán egyetlen megjegyzése volna. Az ugyanis, hogy Zachar József talán túl optimista akkor, amikor úgy véli, hogy Kováts Mihályról „megemlékezik minden olyan hadtörténelmi munka, amely az amerikai forradalmi függetlenségi háborúról szól" (137. l.). Erre valójában még várnunk kell. Jól mutatja ezt az amerikai forradalom és függetlenségi háború alapvető modern kézikönyve (Encyclopedia of the American Revolution. Ed. *Mark Mayo Boatner III*), amelynek harmadik, 1976. évi kiadása közöl ugyan címszót Pulaskiról, de Kováts Mihályt nem ismeri. Nyilván egy angol nyelvű tudományos kiadás segítene ezen is. Ami azonban a magyar közönséget illeti, annak tájékoztatását Zachar gondosan szerkesztett, s hősünk életpályájának buktatóit, ellentmondásait sem leplező könyve jól szolgálja. A népek szabadságának egy messzire sodródott és időlegesen elfeledett magyar hőse általa kapja meg megfelelő helyét a nemzet emlékezetében.

Urbán Aladár

SZÜMMEIKTA NEÓTERÉSZ ISZTORIASZ

A. Ióannina, 1982. Panepisztémion Ióanninón, 113 l.

(ÚJABBKORI TÖRTÉNETI KÖZELEMÉNYEK. 1. KÖT.)

A janinai egyetem újabbkori egyetemes történeti tanszékének Sztephanosz Papadopoulosz professzor előszavával induló sorozata az egyetemen külföldiek által megtartott, vagy az egyetem oktatói által külföldön tartott előadások szövegét közli (túlnyomó többségében francia nyelven), a tudományos kutatást és az egyetemi oktatást egyaránt elősegítendő.

A kötet az előadások megtartásának időrendjében közli a szövegeket. Rövid ismertetésünkben inkább a történeti kronológia szerint haladunk. Sztephanosz Papadopoulosz Dionisziosz Rallész Palaiologosz tirnovói metropolita tevékenységét ismerteti. Dionisziosz Rómában végezte tanulmányait, csak rövid ideig működött Tirnovóban, mert csatlakozott az oszmán uralom ellen Vitéz Mihály havasalföldi fejedelem által indított háborúhoz, ezért hamarosan menekülnie kellett, Velencében, majd Bécsben élt, még Oroszországba is utazott, 1620 körül bekövetkezett haláláig igyekezett szervezni a görögök és bolgárok felszabadításáért vívandó harcot.

Egy másik előadásában Papadopoulosz az 1821–29-es görög felkelés előzményeit mutatja be: az egyház, a görög kereskedő polgárság, a görög községi szervezet és a klephtek mozgalma, meg a görög diaszpóra gazdasági ereje voltak azok a tényezők, amelyek megmagyarázzák a felkelés végső sikerét, bár kétségtelen, hogy az oszmán hódítás évszázadaiban a görögök külső segítséget is kerestek, eleinte Velencében, később pedig Oroszországban. Áttekinti a felkelés menetét is, a nagyhatalmak szerepét, és leszögezi, hogy a közvetlen eredmény csekély volt, mert csak a görögök lakta terület kisebb része szabadult fel.

Ugyancsak Papadopoulosz mutatja be a bolgárok helyét Rhigasz Velesztinlész és a Philiké Hetairia tervezeteiben: Rhigasz kidolgozatlan elképzeléseiben a balkáni népek valamiféle egyenrangú összefogását kívánta a felszabadulás érdekében, az 1814-ben létrejött szervezet viszont már csak a görög nemzet függetlenségéért harcolt.

Stefanaq Pollo albán történész az albánok részvételét ismerteti a görög szabadságharcban. Egyrészük ortodox vallású önkéntes volt, akik fegyveresen is harcoltak, de éppen vallási hovatartozásuk miatt nem tartották őket számon. Ezek Dél-Albániából érkeztek. Észak-Albániában a folklórban van nyoma a görögök melletti állásfoglalásnak, egy népi ének erre szólít fel. De a mohamedán feudális urak sem támogatták a szultánt, mert Janinai Ali pasa példája miatt szembefordultak vele.

Papadopoulosz Epirus helyzetét mutatja be a berlini kongresszus előtt, a janinai vilajet közigazgatását, igazságszolgáltatását, a gazdasági életet (érdemben a mezőgazdaságot) meg az oktatásügyet. Összességében több mint száz görög iskola működött, s jó néhány görög nyelvű sajtótermék jelent meg.

Giorgiosz Ploumidész adalékokat hoz arra, hogy Trikoupész görög politikus és baráti köre 1875-től a szlávok, konkrétan a szerbek mellett foglalt állást, s Trikoupész kezdeményezte 1878 után diplomáciai kapcsolatok felvételét a két ország között.

Zja Xholi a felvilágosodás hatását mutatja be az albán nemzeti újjászületésben (1846–1900) Naim Frashëri költő és közíró példáján, aki egyszerre tanult Rousseautól és Voltaire-től, s eltúlozta az albán nemzet európai jelentőségét, de erre szükség volt a nemzeti mozgalom fellendítése érdekében. Persze lehet, hogy az albán szerző is kissé eltúlozza a felvilágosodás közvetlen hatását, nem mintha Frashëri nem ismerte volna valóban a francia felvilágosodás nagy műveit.

Arben Puto az albán kérdést és a nagyhatalmak szerepét taglalja a 19. század második felében és a 20. század elején. Hangsúlyozza, hogy az albán nemzeti kérdés a mozgalom belső erejéből vált európai problémává, nem a nagyhatalmak beavatkozása miatt; az autonómia követelése már 1878-ban, a Prizreni Liga létrejöttével felvetődött. A nagyhatalmak balkáni törekvésein belül különbséget tesz Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia között, az előbbi a szláv népekhez fűződő kapcsolatai miatt más jellegű, mint a pusztán imperialista célokat követő Monarchia. A nagyhatalmak 1913-as londoni konferenciája beavatkozás volt az albán belügyekbe, de végül is sikertelen, az albánok már korábban kikiáltották függetlenségüket, s az 1913-as nagyhatalmi rendezés csak átmenetinek bizonyult.

Végül megint Papadopoulosz két tanulmányát kell említeni. Az egyik azt vizsgálja, hogyan oktatják Bulgária történetét a görög egyetemeken (természetesen a történeti szakképzésben) és a középiskolákban. Az egyetemeken a történeti stúdiumok hat nagy témakört alkotnak, az ókor (vagyis a klasszikus Hellász), Róma, Bizánc, az újkori Görögország, Európa középkori és újkori története. Csak a szaloniki és a janinai egyetemen van külön tanszék a balkáni népek történetére. Világos, hogy Bulgária története zömmel a bizánci, illetve az újkori görög történelem kapcsán kerül elő. A szerző részletesen végigvizsgálja az egyetemeken és a középiskolákban használatos tankönyveket, és taxatíve felsorolja, mit tartalmaznak ezek Bulgária vonatkozásában. Kiderül, hogy az első bolgár államról tudnak meg a legtöbbet a hallgatók és a diákok egyaránt. A szerző előadása elején azt is leszögezte, hogy itt két olyan népről van szó, amely a történelem során többnyire ellenségesen állt szemben egymással.

A másik előadás a Bulgáriával foglalkozó görögországi kutatások kérdését tekinti át, ismerteti a Szalonikiban működő Balkán-kutató intézet kiadásában megjelenő Balkan Studies bolgár vonatkozású tanulmányait, kitér a tudományos konferenciákra, amelyeken a bolgár történelem kérdései is megtárgyalásra kerülnek, s beszámol arról, hogy ebben az Intézetben a balkáni nyelveket is oktatják, és éppen a bolgár iránt a legnagyobb az érdeklődés, évente mintegy 80 hallgatóval.

A kötet érdekes és hasznos információkkal szolgál. Nyilvánvaló, hogy elsőrendűen Balkáncentrikus kutatásokkal foglalkozik, azokról számol be. Érthető ez, hiszen Kelet-Európán belül a Balkán vagy Délkelet-Európa sajátos vonásokkal rendelkező alrégiót alkot. Kár, hogy az ugyancsak sajátos közép-kelet-európai alrégióval nem foglalkoznak sehol ugyanilyen behatóan. Remélhető, hogy legalább is nálunk az újonnan alakult Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ hamarosan hasonló jellegű munkákkal áll elő.

Niederhauser Emil

NADJA DANOVA:

NACIONALNIJAT VAPROSZ V GRACKITE POLITICSESZKI PROGRAMI PREZ XIX VEK

Szofija, 1980, Nauka i Izkusztvo, 335 l.

(A NEMZETI KÉRDÉS A GÖRÖG POLITIKAI PROGRAMOKBAN A 19. SZÁZADBAN.)

A Bolgár Tudományos Akadémia Balkanisztikai Intézetének kutatója, Nadja Danova már jó ideje a görög fejlődés kérdéseivel foglalkozik, erről számos részlettanulmányt is publikált. Kutatásainak eredményeit foglalta össze ebben a kötetben, nagy forrásanyag alapján. Ez felöleli a korabeli görög sajtót, a politikai irodalmat, bizonyos levéltári anyagokat is (bár, mint a szerző jelzi, igen lényeges görögországi levéltári állagokat nem sikerült feldolgoznia), külföldi levéltári anyagot, meg természetesen a korabeli nyugati munkákat és a kérdés szakirodalmát is.

Mint a cím is jelzi, nem politikai eseménytörténetet ad a szó szokványos értelmében, hanem a politikai eszmék, elgondolások, tervek hosszú sorát elemzi, a szükség szerint utalva az eseménytörténet legfontosabb fordulópontjaira is. Voltaképpen 1923-ig, a kisázsiai területek megszerzésére irányuló törekvés kudarcáig kellene nyomon követnie a fejlődést, mint arra a szerző maga is utal, az anyag terjedelme azonban megkövetelte, hogy 1878-nál, a keleti kérdés egyfajta rendezésénél lezárja vizsgálódásait. Időrendben haladva négy, nagyobb fejezetre tagolja mondanivalóját, mindegyiken belül több alfejezettel: az első az 1821-es felkelés előtti korszak elképzeléseit mutatja be, a második az önálló görög állam létrejötte utáni első évtizedeket, a harmadik a krími háborúval kezdődő és Ottó király trónfosztásával, az új király megjelenésével záródó korszakot (1853–1863), az utolsó pedig az 1863–1878 közti másfél évtizedet.

Ezeken az időbeli kereteken belül egy lényeges kérdésre vonatkozó elképzeléseket vesz sorra, ez a lényeges kérdés pedig az ún. „megali idea", a „nagy eszme", vagyis az az elképzelés, hogy az újonnan létrejött görög államnak valamennyi, görögök által lakott területet egyesítenie kell, sőt – az egész

Balkán-félszigetet a Dunáig és Kisázsiáig, vagyis a bizánci birodalom örökségét. A „nagy eszme" első megfogalmazója Koletisz miniszterelnök volt 1844-ben, tőle származik minden jel szerint maga a kifejezés, az elképzelés azonban régebbi, már az 1821-es felkelést megelőző korban is ismeretes.

Danova éppen azt mutatja meg igen világosan, részletes elemzéssel, hogyan váltakozott ennek a „nagy eszmének" az értékelése, területi céljai, a Balkán nem-görög népeihez fűződő kapcsolat. Az önálló görög állam létrejöttétől kezdve az uralkodó, a bajor Ottó és környezete, meg az 1843 után az angol, francia és orosz külpolitikai orientáció szerint szervezkedő pártok egyaránt hirdették ezt a politikai gondolatot, vagy éppenséggel – elsősorban külpolitikai megfontolásokból – a háttérbe szorították. A krími háború idején például a király harcolni akart az oszmán birodalom ellen újabb területek megszerzéséért, az angol és francia párt tartotta ettől vissza, később pedig éppen megbuktatásának egyik okaként vették elő a szemrehányást, hogy a háború idején passzív maradt, nem mozdította elő a nagy nemzeti eszmény beteljesülését.

A „nagy eszme" változásaiban – külpolitikai behatások mellett – egyéb mozzanatok is szerepet játszottak. 1821 előtt a görög nemzeti újjászületés (megújulás) vezetői az oszmán uralom elleni harcot társadalmi forradalommal vagy legalábbis nagyobb változással kapcsolták egybe, és a fegyveres harcban a többi elnyomott balkáni népet egyenrangú szövetségesnek tekintették. Az ókori görögségre hivatkoztak, mint ősökre, nem Bizáncra, ezért is vált ki a görög egyház a konstantinápolyiból, s a viszony a kettő között évtizedekig igen feszült volt. Az állam létrejötte után viszont ezen a téren is változás következett be, most már az ókori polisz mellett, sőt előtt, a középkori bizánci birodalom lett az elődd, s a kapcsolatok a patriarchátussal is normalizálódtak, sőt éppenséggel együttműködés jött létre vele és a Fenerrel, vagyis az oszmán kormányzatban jelentős szerepet játszó konstantinápolyi fanarióta vezető réteggel.

A szerző világosan kimutatja, hogy nem a patriarchátus és a Fener „találta ki" a „nagy eszmét", de formálódásában ők is részt vállaltak. A „nagy eszme" az állam létrejötte után egyértelműen arra szolgált, hogy az új uralkodó osztály uralmát fenntartsa, a belső feszültségeket a további külső hódítás és területszerzés reményével nyugtatgassák. Ugyanakkor afelől sem hagy kétséget Danova, hogy a „nagy eszmének" megvolt a reális, objektív alapja abban a tényben, hogy az új görög állam, különösen 1878-ig, messzemenően nem volt azonos a görögök által egészében megtelepített területtel, még kevésbé azzal, amelynek városaiban uralkodó volt a görög kereskedő burzsoázia.

A „nagy eszmének" ez a váltása az ókorról Bizáncra, a kompakt görög területről az egész Balkánra a többi balkáni néppel való kapcsolatot is alapvetően módosította. Most már – a szerbek kivételével, hiszen azoknak is volt saját államuk, de néha őket is beleértve – a többi balkáni nép is voltaképpen görög, csak pillanatnyilag más, barbár nyelven beszél, de számukra is a legjobb a „hellénizálódás", vagyis az asszimilálódás a görögökhöz, hiszen ez a kulturális felemelkedés egyetlen lehetséges útja.

Ha a könyv zömét a politikai tervezgetések elemzése teszi is ki, nagyon jó alfejezeteket találunk benne a gazdasági és társadalmi fejlődésről, különösen jól sikerült az első fejezet bevezetője, amely a görög társadalom és a görög nemzet fejlődését mutatja be az oszmán uralom utolsó évtizedeiben. S minthogy a nagy eszme a kulturális fejlődésben is nagy szerepet játszott, többek között a görög történetírás kibontakozásában, Danova néhány alfejezetben a görög kultúráról is nagyon instruktív képet tud adni.

Talán egy vonatkozásban kelt hiányérzetet a könyv: igaz, Danova maga is ír arról, milyen volt az európai nagyhatalmak befolyása, de ezt a befolyást mintha nem hangsúlyozná jelentőségének megfelelően.

Ha egy történész a szomszéd ország történetéről ír, óhatatlanul beleeshet abba a hibába, hogy saját népe szempontjából tárgyalja, és ezzel eltorzítja a képet. Danova az esetek túlnyomó többségében szerencsésen elkerüli ezt a torzítást. Egyedül a görög-bolgár egyházi viszály kifejtésénél tűnik eltúlzottnak a bolgár szempont, bár Danova nem hagy kétséget abban a vonatkozásban, hogy az 1840-es évekig a görög egyházi uralomnak sok pozitív következménye is volt, viszont attól kezdve már egyoldalúan az elgörögösítést szolgálta, amiben Danovának igaza van. Egyébként is már könyve elején leszögezi, hogy nagyon tiszteli a görög népet, s ez a szemlélet egészében véve át is hatja munkáját. Tárgyából következik, hogy a görög nacionalizmust bírálja, de azt is leírja, a balkáni görög uralom elképzeléseivel kapcsolatban, hogy Georgi Sz. Rakovszki, a múlt század derekának jeles bolgár forradalmára, ugyancsak minél nagyobb Bulgária létrehozására gondolt.

A korszakkal foglalkozó magyar történészek talán felfedezhetnek valami halvány párhuzamot a magyar nemesség és a nemzetiségek viszonyával. Ahogy Arató Endre kutatásaiból ma már jól tudjuk, a magyar nemesség a 18–19. sz. fordulóján még ugyancsak toleráns hangnemet ütött meg a nemzetiségekkel szemben, s csak a reformkorban vélte úgy, hogy számukra az elmagyarosodás egyúttal a felemelkedést is jelenti. Az analógia persze halvány és távoli, de talán nem egészen légből kapott. Danova önmagában véve is jó, alapos és tisztességes könyve netán ezért is megérdemli a magyar szakemberek figyelmét.

Niederhauser Emil

KARL-HEINZ KLÄR:

DER ZUSAMMENBRUCH DER ZWEITEN INTERNATIONALE
Frankfurt/main–New York

Campus Verlag. 1981. 365 l.

A MÁSODIK INTERNACIONÁLÉ ÖSSZEOMLÁSA

A nyugatnémet szerző e munkája is bizonyítja, mennyire eleven az érdeklődés az I. világháború s a világháború alatti nemzetközi munkásmozgalom iránt. A kötet végén található bibliográfia szerint egyedül Németországban is több mint egy tucat munka jelent meg e témakörből, de ehhez hozzátehetjük a szovjet, angol, francia stb. könyvtermést – s ha meggondoljuk, hogy az első színvonalas feldolgozások, dokumentumközlések még a világháború idején jelentek meg, akkor úgy hisszük, bizonyítottnak tűnhet, hogy ez a téma az egyik legkeresettebb mind a kutatók, mind az érdeklődő közönség számára.

Klär feldolgozása ebben az irodalomban elsősorban precizitásával, analizáló törekvésével és nagyon is éles elkötelezettségével tűnik ki. Klär egyértelműen marxista, egyértelműen az internacionalistákkal rokonszenvez, s éppen ezért az Internacionálé csődjéről beszél, hangsúlyozza a törést, néhány nyugatnémet kollégájával (Grossheim) polemizál, akik az 1914 előtti és utáni munkásmozgalomban az azonosságot húzzák alá. Az 1914-es összeomlásnál érzékelteti a folyamatot, a periódusokat és az átállás gyorsaságát, motivációit is. Az összeomlás két fő okát és területét abban jelöli meg, hogy a II. Internacionálé vezető pártjai az „osztálybéke" talajára helyezkedtek, és az internacionalizmussal szemben a „nemzeti egység" és honvédelem talaján nacionalistákká lettek. Végeredményben 1914-re vonatkoztatva (s Klär pusztán ebben az évben vizsgálja a folyamatokat) is Klär zimmerwaldista, sőt baloldali zimmerwaldista álláspontra helyezkedik.

Ami a földrajzi terrénumot illeti, Klär összeurópai kitekintés nyújtására törekszik, de elsősorban a német, a francia és az angol munkásmozgalom helyzetéről s belső áramlatairól nyújt képet. Francia vonatkozásban a „hagyományos" nyomdokokon marad. Egyfelől aláhúzza a „nemzeti" irányzat győzelmét, másfelől ellensúlyt csak a CGT baloldali internacionalista ellenzékében lát. Az angol mozgalom bemutatásánál érzékelteti a fáziseltolódást, majd rávilágít arra is, hogy a Független Munkáspárt (az ILP) a háború kirobbanása után sem tagolódott be ebbe az egységbe.

Klär a szaktörténészek számára tulajdonképpen kevés új felfedezéssel szolgál, végeredményben nagyon kevés új levéltári forrást tárt fel, bár az amszterdami archívum mellett a nemzetközileg kevésbé kiaknázott svájci és főként bonni archívumokat is használta. De írására mégsem ezek az új állagok felfedezései nyomták rá a bélyegüket, hanem ismét a fő kérdésekben kívánt állást foglalni, olvasóit tájékoztatni, s ennek során hadakozott a hajdani szociáldemokrata és szakszervezeti jobboldal téziseivel, bírálta lépéseiket – s legalább ily hevesen ennek az irányzatnak kései védelmezőit, az ebben a szellemben fogant apologetikus történeti irodalmat. Klär írása talán ebből a szempontból a legérdekesebb, mivel ténylegesen hatalmas történeti irodalmat tekintett át.

Az általa nyújtott körkép azonban ebben a vonatkozásban meglehetősen hiányos. Nemcsak abban az értelemben, hogy teljességre törekedni ilyen kérdésekben amúgy is lehetetlenség, hanem azért is, mert a szerző láthatóan nyelvi nehézségekkel is küszködött. Azt teljességgel megértjük, hogy a magyar nyelven megjelent irodalmat nem tudta hasznosítani, csakhogy ez tulajdonképpen az egész kelet-európai szláv irodalomra is áll. Ebből következik azután, hogy a könyvében egyébként érthetően

„pozitív hősként" szereplő szerb szocialisták közül is csak a nevezetes 1915-ben megjelent Grünberg dokumentumkiadványra támaszkodva Kaclerovics és Lapcsevics, a két parlamenti képviselő jelenik meg – de a párt tényleges titkára és befolyásos teoretikusa – Tucovicsnak még neve sem fordul elő (bár őt a hajdani német pártsajtó, még a Neue Zeit is bemutatta olvasóinak). Még jellemzőbb azonban, hogy Klär e vonatkozásban egyáltalán nem használta fel Lapcsevics egykor megjelent (és azóta újra kiadott) könyveit és Popovics írásait sem. De ugyanilyen hézagos a bolgár anyag, itt a „szélesektől" csak a német nyelven megjelent írásokat hasznosítja, Blagoevnek válogatott írásaira sem tudott támaszkodni, s ugyanezek a jelenségek mutatkoznak orosz vonatkozásban is. Ez magától értetődően az eredményességet módfelett behatárolta.

Problémák jelentkeznek még azokon a területeken is amelyeken Klär biztonsággal mozgott. Úgy tűnik, hogy francia vonatkozásban nem támaszkodott a nevezetes Populaire du Centre lapra, mert ha megtette volna, akkor láthatta volna, hogy már 1914 nyarán, de még inkább ősszel már az SFIO-ban is megszólaltak pacifisták, ha ezeknek ereje kisebb is volt, mint a CGT ellenzéké. Ugyanígy láthatóan csak az említett Grünberg-dokumentumok alapján közelített a belga szocialista napilaphoz, a Le Peuple-höz is, mert ott is kimutathatóak a belső áramlatok és szakaszok, amin így a szerző átugrott. Nyilván ugyanez a helyzet az angol ILP hetilap, a Labour Leader-rel is, aminek értékét a szerző alig mutatja ki, holott ezt a hozzá egyébként közelálló Luxemburg–Zetkin–Mehring–Liebknecht–csoportosulás annak idején ugyanúgy elismerte, mint az orosz internacionalista Kollontaj. Végeredményben arról van szó, hogy Klär az 1914-ben is már számyat bontó „pacifista" tendenciát nem méltatta súlyának és akkori tényleges értékének megfelelően. Ezzel áll szoros összefüggésben, hogy annak a mozzanatnak sem szentelt igazán figyelmet, hogy milyen erőfeszítések és szándékok nyomán is helyezték át a Nemzetközi Szocialista Iroda székhelyét 1914 őszén Brüsszelből Hágába, s hogy ezt antant-nacionalisták opponálták, s nemcsak pacifisták, hanem radikális internacionalisták (Luxemburg, Kollontaj) is üdvözölték.

A sokféle kritikai észrevétel ellenére is üdvözölhetjük a munkát, nemcsak a benne található elemzések és részben új tényközlések miatt, hanem azért is, mert mutatja, hogy az NSZK történetkutatói körében is elevenen él egy szocialista-internacionalista szemléletmód.

Jemnitz János

JEAN BRUHAT:

A KOMMÜN TAGJA. EUGÈNE VARLIN ÉLETE

Budapest, Kossuth. 1979. 170 l.

Tulajdonképpen furcsa jelenség, hogy Varlinről az első életrajzi munka csak 100 évvel a Kommün bukása után jelent meg. Másfelől azonban igaz az is, hogy Varlin soha nem tartozott az „elfeledett kommünárok" közé. Lissagaray és Lavrov, sőt a polgári jobboldali szerzők is elismeréssel szóltak róla – s ebben nemcsak az játszott szerepet, hogy a 31 éves Varlin fiatalon lett eszméi mártírja: hiszen még életében, a francia forradalmi mozgalom hullámának csúcsán Marx és Bakunyin is igényt tartott a befolyásos munkásvezető támogatására.

Jean Bruhat-nak, a francia marxista történetírás most meghalt nesztorának pontosan azt a folyamatot sikerült jól bemutatnia, hogy Varlin miként „emelkedett ki" osztályostársai közül, milyen utat járt be, milyen munkákat olvasott, s az autodidakta önképzés mellett a II. császárság liberális szakaszának milyen iskolatípusaival tudott élni szellemi horizontja kiszélesítésénél, tudása növelésénél. Bruhat, úgy tűnik, ezen a téren nyújtotta a legmaradandóbbat. Az olvasó nyomon követheti, hogy a fiatal könyvkötőmunkásnak milyenek voltak a munkafeltételei, életkörülményei, hogyan kapcsolódott be az 1860-as évek legelején a különféle szakmai szervezetekbe, amelyek ekkor a paternalista bonapartizmus támogatását is élvezték, hogy egy-két évvel később ezek a szakmai szervezetek kinőjék ezt a szűk ruhát, s egyszerre váljanak a tőkés rendszer – és a bonapartista rezsim – befolyásos ellenzékévé. S ennek az „átcsapásnak" Varlin egyszerre volt jellegzetes „tüneti alakja", s egyúttal olyan képviselője, aki a maga befolyásával jelentősen elő is mozdította ezt az átcsapást. Ez bekövetkezett mind a

gazdasági fronton, többek között, amikor a könyvkötők szakszervezetében a 10 órás munkanap, az „angol vívmány" francia átültetéséért, de persze más gazdasági reformokért is harcot indítottak, de nemcsak ezen a gazdasági, szociális küzdőtéren. Az 1865–69-es időszakban a császárság növekvő politikai válsággal néz szembe, és ekkor részint felülről próbálja a munkásságot maga mellé állítani, s Varlin és társai azok, akik ezt a „jobbot" visszautasítják, s helyette a rendszer liberális ellenzékével hajlandók szövetségre lépni. Bruhat az „átcsapás" mindkét vonulatát jól bemutatja, valamint azt is, hogy egyfelől ennek milyen következményei voltak a bonapartista államgépezet részéről (az Internacionálé szekciói elleni perek), másfelől, mikor, mennyiben és kikkel tudtak a munkásvezetők szövetségre lépni (például Rochefort-ral), s kikkel szemben voltak jogos fenntartásaik. Sőt e kérdésnek van még egy olyan vetülete is, hogy a munkásszervezeteken belül is voltak ellentétek, Tolain és a régi típusú proudhonista vezetők érdektelennek ítélték a polgári liberálisok és a bonapartista rendszer ellentétét. De ahogyan rendkívül tanulságot az, ahogyan Varlin beszédei, cikkei alapján kirajzolódik a bonapartista paternalizmussal való szakítás, nem kevésbé lényeges, a munkásvezetők, Varlin és a liberális ellenzék zöme közötti távolság sem.

E kettős politikai elhatárolódás mellett rendkívül jellegzetes, hogy Varlin az 1860-as években milyen sokrétű tevékenységet fejtett ki. Egyszerre lett a könyvkötők szakszervezetének egyik befolyásos vezetője, alakított ki jól funkcionáló fogyasztási szövetkezeteket, lett az I. Internacionálé párizsi szekcióinak hangadója, kapcsolódott be művelődési egyletek munkájába, szólalt meg különféle szakmai lapok hasábjain, de talált helyet a különféle politikai ellenzéki orgánumokhoz is, többek között az 1860-as évek végének befolyásos lapjához, a Rochefort által szerkesztett La Marseillaise-hez is.

Bruhat aláhúzza, hogy Varlin politikusi tevékenységébe már ekkor mennyire jellemző a megfontolt körültekintés s az elvi bátorság, az önálló gondolkodókészség és a humanista racionális szemlélet – aminek egyenes folyománya, hogy valóban a munkásság tömegeit kívánja megnyerni a szocializmus eszméinek.

Persze, itt felvetődik a kérdés, hogy milyen is volt Varlin „szocializmus-modellje". Erre a kérdésre azonban Bruhat csak részlegesen kielégítő választ ad. Tulajdonképpen összefoglalja és dokumentálja Varlin eszmei érlelődését, elsősorban abban a vonatkozásban, ahogyan munkásvezetővé lesz, majd a proudhoni dogmákat feladva (politikaellenesség, a sztrájkok elutasítása, a nők maradjanak a családi tűzhelynél) baloldali proudhonista lesz – még a forradalmas nagy napok előtt. Ellenben nem ad választ abban az évtizedek óta nyílt vitában, hogy Varlin mennyiben tekinthető inkább a szindikalizmus egyik első úttörőjének, mintsem „egyszerűen" baloldali proudhonistának. Az 1869–70-es időszakban például kitűnik, hogy Varlin nem hitt a blanquista akciók puccstaktikájában, s noha ő is elkeseredett az 1870-es nyár párizsi hangulatán, a nacionalizmus tobzódásán, majd ő is ott volt az 1870 októberi és 1871 januári forradalmi akcióknál – elsősorban még a forradalom sorainak rendezését tekintette a főfeladatnak (a haza forradalmi védelmén túl), s ennyiben következtetései egybeestek Marxéval. Másfelől azonban kétségtelen, hogy sok francia bakunyinistával tartott fenn személyes kapcsolatot, s tőlük várta a francia vidék harcba lendítését Marseille-ben és Lyonban. Bruhat érinti is ezt a kérdést, utal arra, hogy Bakunyin maga is sokat várt Varlintől, hogy Guillaume személyesen is igyekezett őt a bakunyinisták oldalára állítani – de ez már nem sikerült. Bruhat-nak minden jel szerint igaza van, amikor tiltakozik az ellen, hogy e levélkapcsolatok alapján Varlint egyszerűen az anarchisták, pontosabban anarcho-kommunisták közé sorolják – de az is kétségtelen, hogy Varlin „antiautoritárius kollektivistának" vallotta magát, ami szintén figyelmeztető. S ha az Internacionáléban 1869 után kiéleződő belharcokban Varlin nem állt látványosan sem a marxisták, sem a bakunyinisták oldalára, nem vitás, hogy e küzdelmet egyfelől ismerte, másfelől tudatosan tartott kapcsolatot (méghozzá eszmei és munkakapcsolatot) a szocialista fogantatású irányzatok mindegyikével. Mindemellett nyilvánvaló, hogy ennél a kérdésnél még további kutatásra nyílik lehetőség, mind abban a vonatkozásban, hogy Varlinnek mi volt a véleménye a különféle szocialista iskolákról, mind pedig a téren, hogy mi is volt Varlin saját „szocializmus-modellje".

Megjegyzendő, hogy a könyvben Varlin életútja éppen 1870 őszétől kezd elszürkülni. Bár az említett alapkérdésben megismerhetjük Varlin koncepcióját: a kitartó szervezőmunka fontosságának felismerését, tudjuk, hogy a Nemzeti Gárdában a baloldali ellenzék egyik vezetője lesz, hogy egyik motorja az Internacionálé szekciói újjászervezésének, hogy emellett még a szövetkezetek életrehívásánál ugyanúgy szerepet játszik, mint a párizsi kerületi bizottságoknál is – vagyis jó érzékkel ismeri

fel, hogy az Internacionálé-tagoknak éppen a ténylegesen élő szervezetekhez kell kapcsolatot találniuk. De e kötet alapján nem rajzolódik ki világos kép arról, hogy az októberi vagy januári akciónak mi volt a tényleges tömegvisszhangja, hogy az említett bizottságoknak, avagy az éppen politikai szempontból nagy súlyú Húsz Kerület Központi Bizottságának mi volt a tényleges tömegbázisa – s ráadásul, hogy ezt Varlin miként látta.

S ha Varlin alakja 1870 októbere és 1871 márciusa között szürkülni látszik, akkor kétségtelenül megszürkül 1871 márciusa és májusa között, a Párizsi Kommün napjaiban. Ezt az ellentmondást Bruhat maga is látja, sőt alá is húzza, megjegyezvén, hogy Varlin szerényen ezúttal is a nem látványos, mindennapi szervezőmunkát vállalta magára. Önzetlensége és szívóssága azonban így is kiderül, ugyanúgy, miként elvi következetessége, ahogyan „a kisebbség" mellett kitartott, avagy helytelen intézkedésekkel (Cluseret vagy Rossel védelmében) szembeszállt. Mindemellett úgy tűnik, hogy Varlin gondolatmenetéből, állásfoglalásaiból Bruhat is többet ismertethetett volna – akár a kérdéses viták, jegyzőkönyvek alapján is. S ha a Kommün nagy mindennapos kérdései kapcsán kevesebbet ismerhetünk meg Varlinről (bár a bankok lefoglalása ügyében Bruhat nagyon is maximálisat kíván nyújtani) – annál markánsabb az a kép, amelyet arról nyerünk, hogy miként küzdött Varlin a Kommün végnapjaiban, hogyan harcolt az utolsó pillanatokig a legutolsó barikádokon (noha a versailles-iak támadásának kezdetétől tudta, hogy a forradalom elbukott), majd miként jelentik fel, hogyan lincseli meg félig a párizsi ellenforradalmi csőcselék, hogy azután a már félig halott embert bírósági tárgyalás (hadtörvényszéki eljárás) nélkül kivégezzék. Bruhat ismerteti e napok különféle forrásait, s ezek a sorok úgyszintén megdöbbentőek.

Néhány szavunk lenne még a magyar kiadáshoz. A kötet francia eredeti címe sokkal szerencsésebb, mint a magyar. A Kommün tagja – egyfelől túlságosan lehatárolt, másfelől Bruhat könyvének nem is ez a legjobb része. A francia cím: „Harcos munkás, forradalmár, kommünár" sokkal kifejezőbb. Néhány fordítási jegyzet nagyon hasznosnak tűnik, de olykor elírások, pontatlanságok is fellelhetők. Így a Bourse du Travailról a fordítói jegyzet azt közli, hogy ez *„ma"* milyen tartalommal telítődött. A probléma csak ott van, hogy ez a hálózat már az 1880–90-es években alakult ki, s itt az húzható alá – amit Bruhat meg is tett –, hogy éppen Varlinnek köszönhető, hogy az első ilyen Bourse még 1869-ben Párizsban létrejöhetett. Néhány elírást más jegyzetnél is ki lehetett volna küszöbölni (pld. E. Hins bemutatásánál), illetőleg a magyar olvasóknak minden bizonnyal szükséges lett volna megmondani, hogy ki is Richard, Bastelica, akikkel Varlin levelezik, akiket a francia olvasó nagyon is ismer, de nem a magyar, s akik távolról sem a marxistákhoz hajló baloldali proudhonisták voltak. A jegyzetanyag általában jó, hasznos információkat nyújt, és Choury magyarul megjelentetett Kommün története után Bruhat Varlin életrajzát is örömmel fogadhatjuk magyar nyelven.

Jemnitz János

BELLÉR BÉLA:

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK RÖVID TÖRTÉNETE

Budapest, Magvető Kiadó, 1981. 210 l. (Gyorsuló idő)

Bellér Béla könyvének célkitűzése, hogy a múlt folyamatainak összefoglalásával „a történelmi emlékezet forrását" megnyissa, s a nemzeti öntudatot fejlessze a mai Magyarország legnagyobb nemzetisége, a 200 ezer főnyi németség körében. A szerző munkája elején rámutat arra, hogy az általa tárgyalt németség „nem alkot egységes, történelmileg kialakult tartós közösséget" (9. l.), nincs zárt településrendje, társadalmi szerkezete nemcsak csonka volt, hanem e csonkaság – a kiemelkedő polgárok, értelmiségiek disszimilálódásával – rendszeresen újratermelődött. Így alig felel meg a nemzetiség hagyományos fogalmának, ezért a magunk részéről inkább etnikumról – s nem nemzetiségről – beszélnénk, ahol ti. mind a belső strukturálódásnak, mind a közösségi tudatnak más szintjével és formáival találkozunk. A modern korban a németek sajátos problémái jobbára a községi önigazgatás, az iskolai oktatás liberalizmusa, illetve demokratizmusa kérdéskörében jelentkeztek, nemzeti-nemzetiségi kategóriákban csak a századvégtől artikulálódtak, s nem elsősorban belső organikus fejlődés eredményeként, hanem főként külső hatások: magyar nyelvet erőltető kultúrpolitika, nagynémet

befolyás, vagy éppen a történelmi magyar állam „valóságos nemzetiségei", (különösen a szászok) eredményeként.

Milyen történelmet rajzol a szerző a mai hazai németség múltjának? A könyv két fő vonalat kísér végig: egyfelől a városok német eredetű lakosainak származását, sorsát, vázolja fel, másfelől azt a főként 18. századi telepítésű német paraszti népességet mutatja be, amelyet a magyar társadalom svábokként ismer, tehát azokat, akiket a köztudat a „magyarországi németek" elnevezés alatt ért.

Bellér Béla történelmi tablója a ködbe vesző frank telepítésekkel indul, melynek eredményei a 10–11. században eltűntek, mint ahogy etnikai kihatásai az államalapítás körüli német lovagoknak, papoknak, szerzeteseknek sem volt. Leírja a II. Géza és II. Endre korabeli szepességi és erdélyi telepítéseket, majd nagyobb teret szentel a központi hatalom számára fontos kereskedő-, iparos-, bányásztípusú középkori városi németségnek. Itt tárgyalja a szászokat, és itt nyújt rövid elemzést a vegyes etnikumú városok patricius-plebejus ellentéteinek „nemzeti" vetületéről, a néha súlyos konfliktusokról, amelyek a 15. században végigvonultak. Megrajzolja a középkori városi német kultúra képét (a szászokét is), jelezve az erős etnikai tradíció létét. A magyar rendi függetlenségi mozgalmak és a német ajkú polgárság kapcsolatát külön kis fejezet vizsgálja, melyben rámutat, hogy sokakat protestáns hitük fordította szembe a Habsburgokkal; a reformáció amúgy is előmozdította saját kultúrájuk fejlődését, míg az ellenreformáció inkább a magyar befolyást erősítette soraikban.

„A nagy Schwabenzug" a török pusztítás hatásait korrigáló merkantilizmus, illetve kameralizmus népesítési politikájának eredményeként kerül az adott terjedelemhez képest gondos bemutatására. Megmutatja ennek sokszínűségét (hiszen protestánsok, lotharingiai franciák is voltak köztük), áttételeit (összekapcsolódott magyarok, szlovákok, délszlávok, románok migrációjával), jelzi egyes szakaszait, s elkülöníti a nagy telepítési övezeteket. Ismerteti a telepesek új életfeltételeit, a beilleszkedés nehézségeit, mely sokuk pusztulásához vezetett.

A németség a reformkor, forradalom és abszolutizmus idején c. fejezet – a könyv koncepciójából következően – ismét a régi városi német polgárokat vizsgálja, bemutatva azt a pillanatot, amikor válaszút elé kerültek: elfogadják-e a magyar nacionalizmust és liberalizmust, ami egyben a lassú asszimilációt jelenti, vagy szembefordulnak azzal, ami az adott feltételek mellett szinte lehetetlen, illetve értelmetlen lett volna. A szerző megmutatja, milyen átütő volt a magyar liberalizmus vonzereje, hogy az asszimilánsok a polgárság javából kerültek ki, s a honvédseregben egészen a tábornoki karig ott voltak a német polgárok. (A neoabszolutizmus idején viszont volt egy németesítő értelmiségi rétegük is.) A kiegyezés utáni új gazdasági fellendülésben néha éppen a modern ágazatokban találjuk a németeket, bár a 80-as évekre ezek előmenetele megreked. A német polgárság asszimilációjában Bellér igen fontos szerepet tulajdonít a tudatos magyarosításnak, helyesen érzékelteti, hogy a korban az egyetlen reális asszimiláló törekvés a városok magyarosítása volt, miután egyedül ez kapcsolódott valós társadalmi-demográfiai folyamatokhoz.

A német nemzetiségi mozgalom – a szászokat ismét nem számítva – a századfordulón a Bánságban bontakozik ki. A szerző itt jelzi, hogy az impulzusokat a magyar agráriusok, a nagynémet mozgalmak, a szász pénzen alapított lapok adták. A bácskai, bánáti svábok körében hozták létre 1906-ban a Német Néppártot, kényszerűen paraszti színezettel.

A történelmi Magyarország összeomlásának folyamatában végre jelentőséghez jutott a németek problémája, hiszen utóbb ők alkották az egyetlen számottevő nem-magyar etnikumot. A német néptanácsok tevékenységét, a Jásziék politikáját, az 1919. januári autonómiatörvényt részletesen ismerteti a szerző. Külön autonóm területet, kormányt, nemzeti gyűlést kaptak; mindennek főként a nyugati határsávban volt jelentősége. Hasonló alapossággal vázolja a Tanácsköztársaság föderatív irányú nemzetiségi politikáját; ennek eredményei az anyanyelvű oktatás területén is megmutatkoztak.

Az ellenforradalmi korszak német politikáját a szerző jórészt korábbi munkáiban már feldolgozta. Az első időszakban, amikor a nemzetiségi területek elcsatolása elleni akcióban szükségesnek tűntek látványos engedmények, a kormány és a nemzetiségek ilyen „egymásratalálásához" kitűnő partnerül kínálkozott Bleyer Jakab, akinek felemás ideológiáját Szabó Dezső ironikusan „konstruktív pángermán turanizmusnak" nevezte. Az első évtized nemzetiségpolitikai szakaszait és a németség politikai-társadalmi életét mintaszerű előadásban mutatja be.

Az utolsó két nagy kérdéskör a hitleri birodalom kisugárzása a hazai németekre és a háború utáni kitelepítés problémája. Bellér bemutatja a Bleyer-utód Basch Ferenc által megtestesített „völkisch" ideológiát, ami együtt járt a németség alárendelésével a Harmadik Birodalom érdekeinek,

gyúttal szembefordította őket saját természetes környezetükkel. Az átállás persze nem ment könnyen, a németországi nyomás, a guruló márkák sem hozták meg a döntő fordulatot mindaddig, amíg az első revíziós sikerek után a kormányzat engedményekre nem kényszerült. A Volksbunddal szemben eleinte kemény politikát folytató Teleki 1940-ben aláírta az ún. bécsi jegyzőkönyvet, s ezután a kormányzat éppen ennek a szervezetnek fokozatosan kiszolgáltatta a hazai németeket. A szerző jelzi, hogy a Volksbund megerősödött az észak-erdélyi és bácskai németek visszacsatolásával, bemutatja, hogy 1941-től a háborús német gazdaság is kinyújtja külön csápjait a hazai németek felé: 1942-től megkezdődött körükben a toborzás az SS-be, 1944 áprilisától azután már mindegyikük a birodalom hadseregébe kellett bevonuljon. Jelzi az ellenerőket, így a hivatalos Hűségmozgalmat és az antifasiszta Szabadság-mozgalmat.

A felszabadulás utáni kitelepítésekkel a szerző igen röviden foglalkozik, elhárítja ennek mind elemzését, mind értékelését. Csupán annyit mond, hogy „a gyakorlati végrehajtásba hibák is csúsztak" (189. l.), mintha ez lenne a fő probléma, s nem az, hogy a kollektív megtorlás, tömeges kitelepítés még forradalmi helyzetekben is összeegyeztethetetlen minden humanista felszabadítási törekvéssel, s további ballasztot rakott történeti-politikai tudatunkra.

Hiánypótló munka Bellér Béla könyve, mely a külpolitika, revíziós törekvések és nemzetiségi politika egységében elhelyezve mutatja be a német kérdés problematikus időszakát is. A műben tárgyalt kérdések szinte szétfeszítik a Gyorsuló idő sorozat lehetséges terjedelmi kereteit. Helye egy valójában hiányzó Nemzetiségi Könyvtár sorozat nagyobb művei között volna.

Szász Zoltán

HALADÓ IFJÚSÁGI MOZGALMAK CSONGRÁD MEGYÉBEN FEJEZETEK HAT ÉVTIZED TÖRTÉNETÉBŐL

SZERKESZTETTE: HEGYI ANDRÁS SZEGED, 1982.

(KISZ Csongrád megyei Bizottsága Politikai Képzési Központja 558 l.)

A Csongrád megyei haladó ifjúsági mozgalmak kutatásában – a KISZ megyei szerveinek vezetésével, anyagi támogatásával – az utóbbi években figyelemre méltó eredmények születtek. Országos viszonylatban elsőként tettek kísérletet arra, hogy a megyei haladó ifjúsági és diákmozgalmak története megírásra kerüljön. A fiatal szegedi történészek, levéltárosok, ifjúsági vezetők munkacsoportja által összegyűjtött anyag egy részét – a KIMSZ megalakulásának 63. évfordulója alkalmából szervezett felolvasóülés referátumait (hozzászólásait) – önálló kötetben jelentették meg.

A kötet elején a két világháború között Csongrád megyében és Szegeden kibontakozott ifjúsági és diákmozgalom témaköréből olvashatunk írásokat. *Lénárt Béla* a Tanácsköztársaság leverése utáni helyzetet, az 1919–1929 közötti forradalmi ifjúsági mozgalom tevékenységi területeit, lehetőségeit elemezte. *Bárány Ferenc* az ifjúmunkás-mozgalom neves képviselőjének, Pusztai(Pipicz) József eredményekben gazdag életútjának, mozgalmi kapcsolatainak rövid bemutatására vállalkozott. *Kövér Lajos* írásából a KIMSZ II. Kongresszusa és a szegedi forradalmi mozgalom egyes kérdéseiről, a KMP dél-alföldi befolyásáról, az illegális szervezetek kiépítéséről, az ifjúság körében végzett agitációs munkáról tájékozódhatunk. A magyar szociáldemokrata ifjúmunkás-mozgalom szegedi vonatkozásairól, a szegedi építőipari ifjúmunkások egyharmadát tömörítő csoport megszervezéséről, az oktató-nevelő munka kibontakozásáról, a művelődési és szórakozási lehetőségek, továbbá a KMP-vel kialakított kapcsolat néhány kérdéséről *Sipos József* írt. Az 1930-as években új lendületet kapó szocialista ifjúmunkás-mozgalom szegedi vonatkozásait, a szervezkedés és a politikai munka sajátos területeit *Hegyi András*, a kötet szerkesztője ismertette. Írását visszaemlékezés és három korabeli dokumentum egészíti ki.

A szegedi egyetemisták szervezeteiről, a diákság politikai tevékenységének egy-egy területéről figyelemre méltó összefoglalások olvashatók. A szegedi diákmozgalom sokrétűségéről szólva *Bárány Ferenc* megállapította, hogy a 20-as évek végéig „... a szervezett diákmozgalom egységes jobboldali frontot képezett a szegedi egyetemen. Néhány egyetemista baloldali, progresszív magatartása kivé-

telnek számított". A progresszív diákmozgalom (Buday, Erdei, Ortutay, Tolnai, majd Radnóti – a Bethlen Kör tevékenysége) a 20-as évek végén bontakozott ki. Az Erdei testvéreknek a munkásmozgalommal való megismerkedéséről, a mozgalomhoz fűződő kapcsolatairól szóló rövid ismertetés *Tóth Ferenc* munkája. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumáról – ezúttal is – *Csaplár Ferenc* írt. Buday György és az Erdélyi Fiatalok kapcsolatát *Lengyel András*, Buday György magyar költőkről készített metszetsorozatát *Tandi Lajos* mutatta be. A Szent-Györgyi Albert rektorsága idején létrejött Szegedi Egyetemi Ifjúság (SZEI) politikai szervezetéről *Tóthné Jónás Mária*, az 1941. évi egyetemi színjátszás politikai jelentőségéről *Székely Lajos* munkájából tájékozódhatunk.

A felszabadulást követően létrejött ifjúsági szervezetek, a demokratikus ifjúsági mozgalom kérdéseit, lehetőségeit taglaló tematikus egységben öt írás kapott helyet. A MADISZ megyei szervezeteinek létrejöttéről, az ifjúsági mozgalom rétegződéséről *Nagy István*, a szegedi NÉKOSZ működéséről, a társadalmi összefogásban játszott szerepéről, politikai, szakmai jelentőségéről *Vályi Zsuzsa* írt tömör összefoglalást. Az 1944–1948 közötti makói ifjúsági mozgalom egyes kérdéseit *Bakai Ferenc*, a szegedi ifjúsági mozgalom 1955–1956. évi történéseit *Fábián György* és *Karácsony Péter* dolgozta fel.

A kötet második felében az ellenforradalom utáni helyzettel, a KISZ megalakulásával, tevékenységének sajátosságaival, az ifjúságpolitikai határozatok megvalósulásával és egyéb helyi lehetőségekkel kapcsolatos írások kaptak helyet. Itt olvasható – többek között – *Perneki Mihály* cikke, melyben Komócsin Zoltánnak az ifjúsági mozgalomban játszott szerepéről tájékozódhatunk. A haladó hagyományok továbbéléséről *Micheller Magdolna* írt.

A kötet végén a Csongrád megyei ifjúsági mozgalom történetének tárgyi forrásairól, egyetemi és főiskolai kiadványokról olvashatunk, végül a haladó ifjúsági mozgalmak történetének válogatott bibliográfiája a további tájékozódáshoz is lehetőséget nyújt.

A 40 szerző írásaiból álló, több mint 400 fotóval, számos táblázattal és dokumentummal illusztrált kötet – a minőségileg igen eltérő írások, valamint a bántóan következetlen képszerkesztés ellenére – „... tisztelgés az elődöknek, hasznos muníció a ma és a jövő vezetőinek ...", számos vonatkozásban érdekes és tanulságos olvasmány.

Lazi István

PRITZ PÁL:

MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA GÖMBÖS GYULA MINISZTERELNÖKSÉGE IDEJÉN 1932–1936.

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982. 309 l.

Annak ellenére, hogy van áttekintő monográfiánk az ellenforradalmi korszak külpolitikája egészének történetéről, egyáltalán nem felesleges elmélyedni a részletekben, akár úgy, hogy egy-egy problémát veszünk tüzetesebben vizsgálat alá, akár úgy, hogy egyik vagy másik kormány külpolitikáját elemezzük. Ez utóbbi eljárásnak az a veszélye, hogy mechanikusan ragad ki a folyamatból egy szakaszt, amelynek talán nincs is önálló arculata. Pritz Pál munkája azáltal kerüli el ezt a veszélyt, hogy bevezetőül az ellenforradalmi rendszer revíziós külpolitikájának alapvető determinánsaival, a külpolitikai döntések kialakult mechanizmusával, a külügyi apparátus és az annak működését befolyásoló tényezők szerepével foglalkozik, s ezek ismeretében az olvasó, miután a továbbiakban képet kap Gömbös külpolitikai nézeteinek eddigi alakulásáról, az új miniszterelnök külpolitikájának részletes bemutatása során meggyőzőnek találja a szerző azon megállapítását, hogy a magyar külpolitika e szakaszának nem Gömbös irányítása ad olyan sajátos vonásokat, amelyek önálló, részletes vizsgálatát indokolttá teszik, hanem a nemzetközi helyzet jelentős változásai, amelyekre reagálni kellett. E nagy nemzetközi horderejű kihívásokkal a magyar külpolitikának a Gömbös-kormány időszakában kellett szembenéznie, a kormány ezekkel kapcsolatos külpolitikai állásfoglalásai, amelyek a reagálás lehetőségeinek – az adott ellenforradalmi rendszeren belül – meglehetősen korlátozott voltát tükrözik, nagymértékben meghatározóak lettek a magyar külpolitika további alakulására. A Gömbös-kormány külpolitikája ennélfogva érdemel önálló, beható vizsgálatot.

Alig négy hónapja ült Gömbös a miniszterelnöki székben, elődjének, Károlyi Gyulának francia-orientációs külpolitikájától visszatérve a Bethlen miniszterelnöksége idején, 1927-ben kötött barátsági szerződéssel megpecsételt olasz-orientációhoz, amikor Németországban Hitler jutott hatalomra. Megbukott a weimari demokrácia, amely egyáltalán nem volt rokonszenves a magyar ellenforradalmi rendszer számára, s amelynek a német-magyar „sorsközösségből" kifolyólag elvárt szoros együttműködéstől vonakodó külpolitikájával is igen elégedetlen volt. Most az a remény támadt, hogy az új Németországgal jobb, közvetlenebb és szorosabb viszonyt lehet kialakítani, s Olaszország mellett immár Németország is fontos külpolitikai támasza lehet a magyar revíziós törekvéseknek, amelyeknek a Franciaország által támogatott kisantant-államok ellene szegülnek. Az az elképzelés, hogy egy Róma–Berlin tengely döntő szerepet játszhat az európai politikában, s abból a magyar revíziós törekvések anélkül húzhatnának hasznot, hogy az a szélesebb európai kapcsolatok feladására vezetne, régi kedvenc gondolata volt Gömbösnek; olyan gondolat, amely Bethlentől sem volt idegen, de az olasz fasizmus és a weimari demokrácia közt komolyan szóba sem jöhetett.

A jelentéktelen és alkalmatlan Puky Endre helyett, akinek kezéből Gömbös már korábban magához vette a külügyi tárcát, a németországi viszonyokat jól ismerő, régi kiváló diplomata, a berlini követi posztról hazaszólított Kánya Kálmán lett az új külügyminiszter. S míg Gömbös illúziókat táplált az iránt, hogy emlékezetbe idézve a magyar fajvédők egykori kapcsolatait Hitler mozgalmával, az új németországi rezsimmel „világnézeti alapon" megegyezésre juthat, addig a konzervatív német nemzeti körökkel inkább rokonszenvező Kánya – a helyére kinevezett Masirevich követ segítségével – gondosan fürkészte, hogy a német külügyminisztérium öröklött garnitúrája és a náci párt által létrehozott külpolitikai hivatal közül melyiknek lesz meghatározóbb szerepe a német külpolitika irányításában. Egyelőre úgy tűnt, hogy – „régi beidegzettségei" folytán – a külügyminisztérium részéről mutatkozik továbbra is ellenállás a magyar külpolitika kívánságaival szemben, s a náci párt külpolitikai hivatala mutat iránt nagyobb előzékenységet. Ez tükröződött Gömbös Hitlernél tett első, 1933. júniusi látogatása megszervezésének körülményeiben és lefolyása külsőségeiben is. (1935. szeptemberi második látogatásakor konszolidáltabb viszonyokat talált; a náci párt irányító szerepe a külügyminisztériumban érvényesült, a Rosenberg-féle külpolitikai hivatal elveszítette korábbi jelentőségét.)

A magyar külpolitika azt várta Hitlertől, hogy ismerje el Magyarország integrális revíziós igényét valamennyi elveszített területére, s a kisantant-országokban élő német kisebbségeket utasítsa a magyar kisebbségek revíziós-politikai irányítás alatt álló pártjaival szoros együttműködésre az államhatalommal szemben. Ugyanakkor hagyjon fel a magyarországi német kisebbség befolyásolásának politikájával, amelyet a weimari Németország hivatalos diplomáciája és a külföldi németséggel foglalkozó társadalmi szervezetei űztek; az utódállamokbeli kisebbségi együttműködés fejében a magyar kormány kész helyzetüknek a német kívánságokat lehetőség szerint messzemenően figyelembe vevő szuverén rendezésére. (Ezt a junktimba hozott két kérdést, amelyet már a Bethlen-kormány 1931. évi memorandum is hangsúlyozott, a weimari Németország kormányai elutasították.) Azt kívánta és várta továbbá a Gömbös-kormány az új Németországtól, hogy – szemben a weimari rezsim magatartásával – megnyissa piacait a válsággal küzdő magyar agrárexport számára. Az utóbbi vonatkozásban – nem egykönnyen – sikerült is bizonyos eredményt elérni, bár nem a remélt volumenben, de a revíziós szempontból oly fontos utódállamokbeli és hazai kisebbségi kérdésben nem. Az e problematikát a Gömbös-kormány időszakára vonatkozóan is részletesen feltáró tanulmányok még nem álltak a szerző rendelkezésére, de könyve így is kitűnően érzékelteti az emiatti feszültséget a német-magyar viszonyban. A nemzetiszocializmus külpolitikája nem szakított a német népközösségi gondolat jegyében a weimari időszakban folytatott külföldi agitációval, hanem felismerve használhatóságát, maga is eszköztárába vette, s immár nemzetiszocialista-pángermán szellemben, még kiterjedtebben és hatékonyabban folyt a német kisebbségek németországi érdekeknek megfelelő – a magyar kül- és belpolitika érdekeivel ütköző – befolyásolása a kisantant-országokban és Magyarországon.

Míg a magyar külpolitika fontosnak tartotta, hogy egyidejűleg mindhárom kisantant-állam magyar és más népessége irányában szítsa és ébren tartsa a revíziós szellemet, a német külpolitika csupán Csehszlovákiánál lévén területileg érdekelt, a kisantant fellazítása érdekében a Jugoszláviával való jó viszonyt és Romániával modus vivendi akár áldozatok árán való kialakítását ajánlotta a magyar politikának, s mivel azt nem tudta ilyen belátásra bírni, bírálatától sem tartózkodott, amit persze az igen rossz néven vett. (A kötet megvilágítja a magyar politika viszonyát a Balkán-paktumhoz tartozó ezen két országhoz, s különös figyelmet fordít a magyar-jugoszláv viszonynak a marseille-i merénylet

nyomán bekövetkezett súlyos megromlására). Ráadásul a német politikának a világ megtévesztésé szolgáló különféle taktikai húzásai során fel-felmerült a Csehszlovákiával való megnemtámadási egyez ménykötés lehetősége is, komoly gondot okozva az ezt rendkívül veszélyesnek tartó magyar diplo máciának.

Hitler németországi hatalomra jutásával az érdeklődés homlokterébe került Ausztria sorsának várható alakulása. Az olasz és a magyar külpolitika számára, amely hosszabb távon mint bizonyos sággal számolt az Anschluss bekövetkezésével, nem volt közömbös, hogy ez mikor és milyen körül mények között történik meg, s hogy milyen feltételeket szabhatnak hozzájárulásukért. A magya revíziós igények – Burgenland tekintetében – fennálltak Ausztriával szemben is, s érvényesítésükre a Anschluss elismerése fejében az elképzelések szerint Németország részéről kerülhetne sor. A hitler Németország sajtójának magatartása azonban – hasonlóan a weimari időszakban tapasztaltakhoz - egyáltalán nem ebbe az irányba mutatott, sőt, még Sopron Magyarországhoz tartozásának jogosságát i vitatták a német lapokban, amelyek Olaszországgal szemben viszont a déltiroli németek kérdésé feszegették. Ausztria függetlenségének fenntartása egyelőre igen fontosnak mutatkozott mind Olasz ország Duna-medencei befolyásának, mind Magyarország revíziós politikája olasz támogatásának szem pontjából, s a két ország diplomáciája, amely korábban is mindent elkövetett az osztrák demokráci aláásására, megbuktatására, most – a Rómában 1934 márciusában létrehozott olasz–osztrák–magya hármaspaktum keretében – erőteljesen támogatta Dollfuss kancellárt abban, hogy egy „konkurren fasizmus" kiépítésével vegye elejét a náci Németország ausztriai beavatkozási akcióinak. Németország ellenérzése a római paktummal szemben mindvégig észlelhető volt; a csatlakoztatására tett kezdemé nyezéseket következetesen elhárította. Az 1935. júliusi ausztriai náci puccs-kísérlet magyar diplo máciai körökben is megdöbbenést keltett, de Magyarország „semleges" magatartást kívánt tanúsítani a német–osztrák „viszályban", s arra ügyelt, hogy a meggyilkolt Dollfuss utódát, Schuschniggot vissza tartsa attól, hogy a dunai államokban támaszt keressen, s főleg hogy Csehszlovákia felé közeledjék. A 1936 nyarán megkötött német-osztrák szerződést úgy értékelték, mint az egyre komolyabban fenye gető Anschluss elodázódását. A szerző igen helyesen utal a magyar külpolitika „kétlelkűségére" a Anschluss-kérdésben: a magyar diplomácia többé-kevésbé tisztában volt a német befolyás e térségben való megnövekedésének a magyar politika számára veszélyes várható következményeivel, ugyanakko azonban teljesen világos volt előtte, hogy Ausztria német bekebelezése egyben „a csehszlovák kérdés megoldását" is előkészíti, s ezzel a magyar revízió első konkrét lehetőségét nyitja meg.

A Róma–Berlin-tengely kialakítását a – jórészt Ausztria körüli – olasz-német ellentétek, a olasz külpolitikának a francia és német orientáció közötti ingadozása tetemesen gátolták. Az 1935 elej olasz-francia megállapodás, s ezzel összefüggésben az ún. dunai paktum terve, a magyar külpolitiká nehéz helyzetbe hozta: nem ismerhette el a kisantant-államok területi integritását, ha fenn akart tartani a revízió lehetőségét. Azáltal, hogy revíziós igényeinek legalább részleges kielégítését előfelté telévé tette részvételének, a kisantant-államok e tekintetben merev és elutasító magatartása mellet maga is akadályozója volt minden olyan tömörülésnek, amely a német expanziónak útját állhatta volna. Olaszország 1935 áprilisi részvétele – Anglia és Franciaország oldalán – az általános hadkötele zettség németországi önkényes helyreállítása ellen tiltakozó ún. stresai frontban, ugyancsak bonyo lította a magyar külpolitika helyzetét, amely – különösen miután 1936 áprilisában Ausztria is meg tette ezt – maga is síkra kívánt szállni katonai egyenjogúságáért, bár a kisantant ellenállása miatt ez csak más úton érhette el. Ugyanakkor az 1935 júniusi angol-német flottaegyezmény, amely a stresa front szétesését jelentette, bátorítást adott a magyar külpolitika számára a tekintetben, hogy a Róma–Berlin-tengelyt szorgalmazó politikája az európai politika szélesebb kapcsolatrendszerében i elhelyezhető.

Amikor Olaszország 1935. októberi etiópiai agresszióját követően a Nemzetek Szövetségében szankciók megszavazására került sor, a magyar külpolitika zavarát, de egyben óvatosságát is, a szava zástól való tartózkodás fejezte ki. Az olasz–francia viszony megromlása egyet jelentett azonban a olasz-német viszony javulásával, s a Róma–Berlin-tengely létrehozásának javuló kilátásai a magya külpolitika számára fontosabbnak tűntek, mint a német befolyással szemben bizonyos ellensúlynak képzelt olasz befolyás kétségtelen gyöngülése a Duna-medence térségében. A Gömbös-kormány kül politikai koncepciójában a Róma–Berlin-tengely különben is a Bécs–Budapest–Varsó vonal csatlako zásával egészült ki a kívánatosnak elképzelt konstrukcióvá, s a még 1934 elején megkötött német lengyel egyezményre való tekintettel nem is tűnt irreálisnak ez a Csehszlovákia bekerítése szem

pontjából oly fontosnak tartott kiegészülés, annak ellenére, hogy Lengyelország és Magyarország külpolitikája az első világháború utáni békerendszer általános megítélésében szükségképpen eltérő alapállású volt.

Kitűnően világítja meg a kötet a Gömbös-kormány külpolitikájának szovjet relációját is. A kisantant-országok készülődését arra, hogy a Szovjetunióval diplomáciai kapcsolatra lépjenek, a magyar kormány a maga 1934. februári kapcsolatfelvételével megelőzte, minden világnézeti ellentét, külső befolyástól való félelem ellenére, amely a kapcsolatfelvétel korábbi, 1924. évi kísérletét megbuktatta. A most létrejött, ám magyar részről ugyanezen okokból nagyon óvatosan kezelt és szűk keretek között tartott diplomáciai kapcsolat nem befolyásolhatta azonban hatékonyan a magyar külpolitikát. Jóllehet, magyar részről méltányolták, hogy a szovjet külpolitika következetesen elítélte a Párizs-környéki imperialista békéket, és támogatta azok békés revíziójának gondolatát, a magyar revíziós törekvések mégis – bár békés jellegüket változatlanul hangsúlyozták – egyre inkább egy agresszív hatalmi csoportosuláshoz kötődve keresték érvényesülésüket. Csehszlovákia lévén a magyar revíziós politika elsősorban kínálkozó célpontja, a vele 1935 májusában kötött szovjet katonai segélynyújtási egyezmény a magyar vezetőkörökben és az általuk manipulált közvéleményben felháborodott és ellenséges fogadtatásra talált.

A nyugati hatalmak végeredményben elnéző magatartása Németországgal szemben a rajnai demilitarizált övezet 1936. márciusi megszállásakor, a Gömbös-kormány német orientációjú külpolitikája számára újabb igazolásnak tűnt. Pritz könyve jól érzékelteti, hogy ez a külpolitikai orientáció sokkal összetettebb, bonyolultabb, ellentmondásosabb, mint azt némely leegyszerűsítő, sematikus ábrázolás alapján gondolnók, de mint rámutat, a későbbi és egyértelműbb német orientáció kétségkívül már itt, a Gömbös-kormány időszakában alapozódik meg.

Dícséréleg szólhatunk a könyv hatalmas forrásbázisáról, a források finom elemzéséről. A kötet használatát a budapesti követségek, illetve a magyar külképviseletek korabeli vezetőiről mellékletben adott áttekintés nagyon megkönnyíti. Örvendetes, hogy a kötetben – a nélkülözhetetlen névmutató mellett – 12 oldalas német nyelvű tartalmi összefoglalás és érdekes képanyag is található.

Tilkovszky Loránt

PINTÉR ISTVÁN:

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT TÖRTÉNETE 1933–1934.

Budapest, Kossuth Kiadó, 1980. 443 l.

A magyar munkásmozgalom történetének ma már viszonylag gazdag irodalma van, azonban vannak szembetűnő fogyatékosságai is: az egyes korszakok feldolgozása valamint tematikája felettébb egyenetlen. Vonatkozik ez mind a szociáldemokrata párt, mind a kommunista párt történetére. Az érdeklődő olvasó bőven válogathat ugyan tanulmányokban, könyvekben, dokumentumkötetekben és helytörténeti publikációkban, sőt igen gazdag memoárirodalom is rendelkezésére áll, azonban még mindig hiányoznak a nagyobb ívű, hosszabb időszakot átfogó monográfiák, amelyek a széles történeti áttekintés igényével, az adott történeti szakaszt a maga teljességében és összetettségében mutatják be, összevetve és számba véve okot és okozatot, eredményeket és tévedéseket, politikai sikereket és ki nem használt történelmi lehetőségeket, a részkérdéseket a történeti folyamat egészébe építve, teljes és összetett képet és értékelést adva egy nagyobb történeti folyamat egészéről. Bár tagadhatatlan az is, hogy az elmúlt évtizedben ilyen nagyobb korszakot áttekintő összefoglaló munkák mind gyakrabban jelennek meg, az egyenetlenség még ma is fennáll: a szakirodalomban továbbra is számottevő kronológiai, tematikai és metodikai egyenetlenségek vannak.

Pintér István munkája e hiányt csökkenti, mert a szociáldemokrata párt történetéről az ellenforradalmi korszak második felében teljességre törekvő és összegező jellegű feldolgozás még nem készült. A szerző tehát úttörő munkát végzett, s könyve kétségtelenül kiemelkedik a hasonló jellegű vállalkozások közül a monográfia méreteivel, még inkább tudományos eredményeivel: a szociáldemokrata párt történetének tizenkét esztendejét dolgozta fel 1933-tól 1944-ig, sokrétű és imponá-

lóan gazdag forrásanyagra támaszkodva. Felhasználta és hasznosította mindazt a dokumentációt, amely egy ilyen nagy igényű vállalkozáshoz szükséges, s hogy könyve szakmailag kitűnőre sikeredett, s a szociáldemokrata párt történetét árnyaltan, a történeti valóságnak megfelelően ábrázolja, abban egyéni készsége mellett a gazdag forrásanyag biztosította a sikert. Vitathatatlan, hogy Pintér könyve alapirodalmul, és bizonyára sokféle tanulsággal szolgál a majdan készülő munkákhoz. Lehetne ugyan meditálni a korszakhatár kezdő időpontjáról, egy szempontból azonban a választás jogosultságához – úgy véljük – nem fér kétség. A két világháború közötti korszak világméretekben a polgári rendszer nagy válságperiódusa volt, s abból adódóan természetszerű vele járója – mind a polgári rendszert védelmezők, mind az azt tagadók táborában – a kiútkeresés. Az 1929–1933 évi gazdasági világválság talaján, ebben a történelmi szituációban jön létre a fasizmus, mint a válságból való kilábalás szélsőségesen retrográd útja. A fasizmus németországi győzelmével együtt járt Európa két legerősebb szociáldemokrata pártjának a bukása. A magyar szociáldemokrata pártnak végig kellett élnie történelme és politikai tevékenysége során eddig hozzá legközelebb álló két testvérpártjának, a német és az osztrák szociáldemokrata pártnak a vereségét; amely számára nemcsak eszmei és politikai példakép volt, hanem bizonyos értelemben politikai támasz is. Pintér tudatosan vallja, arra keres választ, hogy Hitler hatalomra kerülése után az európai és a magyar politikában, valamint a nemzetközi munkásmozgalomban történt alapvető változások milyen hatással voltak az MSZDP-re, elsősorban politikájának, eszmei arculatának alakulására. Az új helyzet szinte determinálta az egész baloldal – benne a munkásmozgalom – alapkövetelményét: eszmei-politikai megújulásának igényét.

Pintér a kiútkeresés rögös útjait – olykor zsákutcáit – és állomásait vizsgálja 1933-tól 1944-ig, és a történelem által felkínált lehetőségek és korlátok felismerésének, illetve figyelmen kívül hagyásának okait elemzi. Munkája egyik fő erénye a történeti elemzés komplexitása: a szociáldemokrata párt politikáját nem önmagában vizsgálja, hanem szoros összefüggésben és kölcsönhatásban a nemzetközi helyzettel, a nemzetközi munkásmozgalom alakulásával és a magyarországi belpolitikai viszonyok változásaival. Az eszmei-politikai válságból való kiútkeresés szükségszerűen megkövetelte a kommunista párthoz és a polgári ellenzékhez való viszony sokoldalú és a történeti folyamat sodrában való vizsgálatát. Pintér nem szépíti a párt jobboldalának kommunistaellenességét, ám időnként megnyilvánuló toleranciáját sem tagadja, s a balszárny erényeinek felsorakoztatása mellett gyengéi és bizonytalankodásai felett sem huny szemet. Nagyon markánsan szakított azzal a még ma is fellelhető felfogással, hogy a párton belüli ellentétek kizárólag (vagy elsősorban) a vezetők és a tömegek akarata közötti eltérésből fakadtak. E konfliktus-forrás jelentőségét nem tagadva, a figyelmet a vezetésen belüli irányzatokra, azok vitáira helyezi. Elismeri a reformista irányzat vezető szerepét – nagyrészt okait is felsorakoztatja –, a pártról azonban az a véleménye, hogy „nem eredendően opportunista, végig megvan az irányzatok közötti belső harc, melynek tengelyében a párt politikai tevékenységének, az osztályharchoz, a munkásérdekvédelemhez s a politikai rendszerhez fűződő viszonya állt". A vezetőség sokoldalúbb bemutatásához társul a párt tagságának, szociális bázisának vizsgálata. Hiányérzete csupán ott marad az olvasónak, hogy nem kap magyarázatot arra: az ipari munkásság új rétegeit miért nem tudja a párt olyan mértékben megnyerni, mint az előző nemzedéket?

A korszak jellegéből adódóan az SZDP politikájának középpontjában a fasizmus elleni harc, és annak fő feltételei és összetevői, így a munkásegység, a népfront és a függetlenségi mozgalom állanak – vagyis azok a kérdések –, amelyek a nemzeti történet szempontjából is alapvetőek, s az azokra adott válasz a munkásmozgalom legális osztaga részéről. A nemzeti sorskérdéseket vizsgálva, Pintér egy rendkívül jelentős és figyelemre méltó szellemi örökséget, eszmetörténeti hagyatékot összegez, amelyet a szociáldemokrata mozgalom küzdelme során, a harcra felkészülve, vagy a társadalmi küzdelmekben védekezve kidolgozott, s magáénak vallott. Ezek közül mint legjelentősebbeket emeljük ki a fasizmusról szóló elemzéseket, melyek főleg a Szocializmus című folyóiratban jelentek meg, a fasizmus elleni harc feladatainak meghatározásával, a szellemi offenzívával, majd a népfronttal, s végül a függetlenségi mozgalommal kapcsolatos nézeteket. Pintér könyvében e nézetek egységbe és rendszerbe foglalva bizonyítják a mozgalom eszmeiségének megalapozását. Pintér ezeket általában nem elvontan elemzi, hanem a konkrét történés és cselekvés folyamatában, az előremutató vonásokat szembesítve az ellentmondásokkal és korlátokkal.

A munkásegység kérdése, a fasizmus elleni harc a munkásmozgalom másik szárnyához, a kommunista párthoz való viszony rendezését is megkövetelte. Pintér rendkívül részletesen foglalkozik az SZDP és a KMP viszonyának alakulásával. Igen sokoldalúan mutatja be azt a szerepet, amelyet a

kommunista párt, illetve a kommunisták játszottak a szociáldemokrata párt politikájának alakításában, nem hallgatva el a kommunisták időnkénti merev magatartásából adódó gondokat sem. Kommunisták és szociáldemokraták viszonyát, a közeledés alapjait, a szerteágazó, itt-ott ellentmondásokat sem nélkülöző hazai és nemzetközi összefüggésekbe ágyazza, ezáltal nemcsak a folyamat bonyolultságát, elvi és érzelmi gátjait, a két párt eltérő helyzetéből adódó gondokat és akadályokat mutatja be, ezek leküzdésének folyamatát, a fenntartásokat és a civódásokat feloldó s az együttműködésre késztető történelmi okokat is felvonultatja, nem mellőzve a személyek – így pl. Szakasits Árpád – szerepét e folyamat elősegítésében.

A népfrontos gondolat megerősödése az SZDP-ben szükségszerűen vetette fel a különböző ellenzéki irányzatokhoz való viszony tisztázásának a kérdését. A szociáldemokrata párt és a polgári, valamint a konzervatív ellenzék viszonyának vizsgálatánál – főleg politikájának megítélésében – Pintér lényegesen tovább megy A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikája a második világháború előestéjén (Akadémia 1979.) c. könyvében írtaknál, úgy érezzük azonban, hogy az árnyaltabb értékelés és a fentebb említett komplexitás következtében nemcsak lehetőségeket, hanem kívánalmakat is mellőzött, amikor érezhetően tartózkodott attól, hogy elemzéseiből és értékeléseiből következtetéseket vonjon le a politikai-hatalmi rendszer jellegére. Pintér végigkíséri a polgári ellenzék és a szocialisták közeledésének útjait, s a szociáldemokrata párt politikai nehézségeit, amelyek hosszú időn keresztül abból fakadtak, hogy a polgári ellenzék az együttműködést olyan feltételekhez kötötte, amelyekből kiviláglott, hogy nem hajlandó a szociáldemokrata pártot egyenrangú pártnak elismerni.

Pintér könyve sok új vonással gazdagítja a szociáldemokrata vezetők portréját, s ami a legérdekesebb, nemcsak a politika, az adott helyzet és az abból adódó cselekvésre levont következtetések tekintetében jelentkező eltéréseket vagy ellentétes felfogásokat mutatja be, hanem a vezetők eszmei felkészültségét és nézeteit, azt, hogy ki hogyan képzelte el a marxizmus magyarországi adaptálását, Mónus fogalmazásában, a „miért történt" megválaszolását és a „hogyan tovább" meghatározását. Ez a fasizmusról vallott nézetekkel, valamint a népfronttal és a függetlenségi mozgalommal kapcsolatos nézetek (és viták) felvázolásával együtt az SZDP-ről figyelemre méltó eszmetörténeti ismertetést és feldolgozást is ad, amely bizonyítja, hogy a szociáldemokrata párt a nemzeti történelem szempontjából rendkívül nehéz helyzetben figyelemre méltó politikai és szellemi tőkét halmozott fel, amely – ha itt-ott ellentmondásos is – alapjában véve a legális ellenzéki politikai erők közül legösszetettebben és legprogresszívebben fogalmazta meg Magyarország nemzeti és társadalmi megújhodásának programját. Pintér a társadalmi folyamatok, a párt cselekvéseinek meghatározó okait keresi, az okokra, a miért így történtre helyezi a hangsúlyt. Okkeresésének mélységét kissé hiányosnak érzi az olvasó, főleg két kérdésben: miért igazodott el a szociáldemokrácia oly nehezen a nacionalizmus és hazafiság, valamint a szóba jöhető szövetségesek – főleg a parasztság – hatékonyabb megközelíthetőségének és megnyerésének kérdésében?

A gondosan és igényesen megírt könyv értékes hozzájárulás a magyar munkásmozgalom valós történetének feltárásához és bemutatásához, ugyanakkor – s ez jelentős érdeme – újabb gondolatokra sarkall, és újabb kutatási témákra, s azok feldolgozására hívja fel a figyelmet. Mint a szerző maga írja: munkája „nem lezárása sz MSZDP könyvemben tárgyalt időszaka történeti feldolgozásának, hanem remélhetőleg jó néhány kérdésben a tudományos és alkotó viták ösztönzője, a témára vonatkozó további kutatások előmozdítója lesz," amely hozzájárul ahhoz, hogy a magyarországi szociáldemokrata mozgalmat az őt megillető helyre tegyük mind a nemzeti, mind a munkásmozgalom történetében". Kétségtelen, hogy Pintér könyve e szerény fogalmazású, ám igényes elvárású feladatoknak mindenképpen megfelel.

Szakács Kálmán

NÉMETH JÓZSEF:

A MŰSZAKI ÉRTELMISÉG A FELSZABADULÁS UTÁN (1945–1948)

ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL 95.

Akadémiai Kiadó, 1982. 207 l.

A szerző elsősorban azt mutatja be könyvében, hogy a műszaki értelmiség, illetve annak különböző kategóriái hogyan, milyen mértékben kapcsolódtak be a felszabadulást követő évek politikai, gazdasági, társadalmi küzdelmeibe. A vizsgálódás középpontjába a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének (MMTSZSZ) története került. A mérnökszakszervezet útját létrejöttétől megszűnéséig, azaz a magyar szakszervezeti mozgalomban bekövetkezett fordulatig, a szakmai szervezetekről az iparági szervezetekre való áttérésig kísérhetjük figyelemmel. Emellett, s ezzel kölcsönhatásban felvázolja a szerző azt is, hogy a koalíciós pártok közötti küzdelmekben a műszaki értelmiség megnyerése milyen helyet foglalt el, s hogy a politikai harcok, továbbá a megváltozott, pontosabban a változóban levő társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyok hogyan hatottak a műszaki értelmiségre.

A mérnökök és technikusok érdekvédelmének megszervezésére és a demokratikus átalakulásért vívott küzdelmekben való részvétel biztosítására 1945. január 18-án alakult meg Budapesten az MMTSZSZ. A kezdetben mindösze 261 tagból álló mérnökszakszervezet felvételt nyert a Szakszervezetek Országos Szövetségébe. A koalíciós alapon szerveződött MMTSZSZ elnöke Fischer József (Szociáldemokrata Párt), főtitkára Zentai Béla (Magyar Kommunista Párt) lett. Bár az iparügyi miniszter rendelettel megszüntette az ellenforradalmi rendszer idején működő Mérnöki Kamarát, s ügyeinek vitelével az MMTSZSZ-t bízta meg, a kamara hívei többször is (1945 elején, 1945 őszén) próbálkoztak annak visszaállításával. Mindezek ellenére az MMTSZSZ szervezetileg és politikailag fokozatosan megerősödött, amit egyebek között az is jelzett, hogy taglétszáma májusban 4822, októberben pedig már 9584 fő volt. Emögött az is meghúzódik, hogy az MMTSZSZ vidéki szervezetei 1945 nyarán általánosan kiépültek. Ezzel egyidőben megalakultak a mérnökszakszervezet szakosztályai is, melyek speciálisan egy-egy terület problémáit vizsgálták. Az Elektromos Szakosztály például Budapest villamosenergia-ellátásával, az Építész Szakosztály Buda újjáépítésével, a Geodéziai Szakosztály a földosztás telekkönyvezési és műszaki munkáival, a Textilipari Szakosztály a ruházati ipar megindításának módjaival és feltételeivel foglalkozott.

Az MKP még 1945 elején elvetette a mérnökök és egyéb csoportok párton belüli szervezésének az ügyét. A pártvezetőségben az az elv vált uralkodóvá, hogy a kommunista mérnököket az MMTSZSZ-ben aktivizálják. Az SZDP külön mérnökcsoportot szervezett. A két munkáspártban a mérnök párttagok aránya hasonló volt. Az MMTSZSZ-ben viszont a szociáldemokrata mérnökök létszáma majdnem háromszorosát tette ki a kommunista mérnököknek, továbbá annak vezetőségébe inkább jobboldali szociáldemokraták kerültek. Az SZDP-hez hasonlóan a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt is külön mérnökcsoportot szervezett, s a párt az MMTSZSZ munkájába 1945 tavaszán kapcsolódott be. Ugyanakkor a Nemzeti Parasztpárt csupán a földosztás műszaki munkái és a telekkönyvezés kapcsán fejtett ki tevékenységet a műszaki értelmiség körében. 1945 nyarán Budapesten a műszaki értelmiség 8,5%-a az MKP, 24,0%-a az SZDP, 5,1%-a az FKGP, 0,8%-a az NPP, 0,9%-a a Polgári Demokrata Párt tagja és 60,7%-a pártonkívüli volt. A vidék ettől valószínűleg több irányban is eltérést mutatott. Kár, hogy a szerző ebben a vonatkozásban csak a két munkáspárt arányait mutatja ki. Heves, Fejér, Békés megyékben az SZDP-nek hat-nyolcszor több műszaki értelmiségi tagja volt, mint az MKP-nak, Ózdon, Pécsett megközelítőleg azonos volt az arány, Ajkán viszont nagyobb részük tartozott az MKP-hoz, mint az SZDP-hez. 1946 elejére a műszaki értelmiség 70–75%-a az MMTSZSZ tagja volt.

Az MMTSZSZ aktívan bekapcsolódott a demokratikus átalakulásért vívott harcokba. Képviselői részt vettek az igazolási eljárásokban, a B-lista végrehajtásában és az üzemi bizottságok munkájában. Ez utóbbi nagymértékben elősegítette a munkások és a mérnökök közötti kapcsolatok javulását. Együttműködésük eredményességét mutatták az üzemi bizottsági választások eredményei is 1946 februárjában. A Baloldali Blokk megalakulását követően, 1946. május 4-én tartotta az immár 11 000 tagot számláló MMTSZSZ az I. kongresszusát, melyen a baloldal további erősödését lehetett lemérni. Ezután, az őszi hónapokban a Kis Újság és a Műszaki Értelmiség c. lap hasábjain élénk és éles vita

bontakozott ki a műszaki értelmiséggel és a mérnökszakszervezettel, majd pedig a rádióban általában a szakszervezetekkel kapcsolatban.

1947 januárjában tette közzé a sajtó a Belügyminisztérium közleményét köztársaságellenes összeesküvés leleplezéséről. Ez és a koalíció jobboldalának felszámolása az MMTSZSZ több vezetőségi tagját személy szerint is érintette. Az MKP 1947 elején hozta létre Értelmiségi Osztályát, s az MMTSZSZ kommunistáinak összefogására a Műszaki Értelmiségi Csoportot. Ennek volt feladata tisztázni, meghatározni a kommunista mérnökök és technikusok teendőit a hároméves terv népszerűsítésére, továbbá vitákkal és helyi tervmutatók kidolgozásával bekapcsolódott a tervelőkészítés munkáiba.

1948. június 20–29. között rendezték meg a műszaki értelmiségi hetet. Ennek keretében, június 26–27-én ülésezett a 22 000 fős taglétszámú MMTSZSZ II.. egyben utolsó kongresszusa, amely már az iparági átszervezés jegyében zajlott le. Az MMTSZSZ vezetősége – melyből kiszorultak Fischer József és társai, az új elnök Komondy Zoltán lett – egyértelműen megfogalmazta, hogy a történelem bizonyos fázisában a szakszervezet iparági szervezését meg kell valósítani. A vezetőség hangsúlyozta azonban, hogy ezt nem szabad mechanikusan végrehajtani, s az átmenetet úgy kell előkészíteni, hogy ez a munka folyamatosságának is biztosítéka legyen. Ezt a célt szolgálta a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségének (MTESZ) megalakítása június 29-én. A műszaki értelmiségi héten budapesti és vidéki üzemekben száznál is több szakmai előadást tartottak. A műszaki értelmiségi hét tehát nemcsak a mérnökök figyelmét irányította az akkori politikai, gazdasági és társadalmi kérdések felé, de a közvélemény érdeklődését is felkeltette ezen társadalmi csoport iránt.

A Magyar Szabad Szakszervezetek 1948. október 18-i XVII. kongresszusi határozata értelmében az MMTSZSZ 1949. június 18-án befejezte működését. Hogy az iparági átszervezés megvalósult formájával csupán félmegoldás született, s minden átmenetet nélkülöző átalakítás következett be, annak elsősorban a politikai életben végbement torzulások az okai.

Az MMTSZSZ több mint négy esztendős fennállása alatt a mérnök és technikus társadalom érdekképviseletét látta el. A csak lassan javuló gazdasági és pénzügyi helyzetben nem volt könnyű feladat a kollektív szerződések megkötése, még inkább azok érvényre juttatása. Ez különösen az infláció idejére vonatkozott, de még az ún. stabilizációs kollektív szerződések sem oldhatták meg egy csapásra a nehézségeket. A forint bevezetése után a műszaki értelmiség béreit a gazdasági lehetőségek szigorú figyelembe vételével állapították meg (legmagasabb fizetésük a szakmunkások fizetésének három és félszerese lehetett, átlagos keresetük 1947 májusában 740 forint volt). Az 1946. augusztus 1. utáni kollektív szerződések azt a kettős célt kívánták megvalósítani, hogy a mérnökök és technikusok életszínvonalát emeljék, s hogy a különböző mérnökkategóriák (gyáripari, önálló, közalkalmazotti stb.) anyagi helyzetét egységes mederbe tereljék. Ez utóbbi érdekében került sor például a termelési többletjuttatás és a tudományos pótlék bevezetésére. Ezzel a mérnökök bérei még korántsem érték el a békeévek színvonalát, azonban így is az anyagiakkal viszonylag legjobban ellátott értelmiségi csoportot alkották.

A felszabadulás idején mintegy 5000 mérnök élt Magyarországon. 1948-ra létszámuk – a népszámlálás és az MMTSZSZ kimutatásai szerint – kb. 10 000 főre nőtt (a technikus létszám kb. 9000 fő). A hároméves terv során lényegében megszűnt a műszakiakat is sújtó munkanélküliség, sőt nem egy vonatkozásban már hiány jelentkezett.

Németh József a felszabadulás után Magyarországon működött szakmai szakszervezetek egyikének történeti feldolgozására vállalkozott. A kötet értékes színfolttal gazdagítja a népi demokratikus korszak szakszervezeti mozgalmának irodalmát. A munka szerkezete jól áttekinthető, világos. Feltételezhető, hogy terjedelmi korlátok miatt nem kerülhetett sor – sajnálatos módon – az MMTSZSZ által a hároméves terv során végzett munka konkrétabb bemutatására.

A szerző főként szakszervezeti archívumi anyagokra támaszkodott. Ezen kívül egyéb központi és vidéki levéltári forrásokat, sajtó- és statisztikai kiadványokat, parlamenti naplót, Országgyűlési Értesítőt stb. is felhasznált.

A kötet mindenekelőtt a szakszervezeti mozgalom és a műszaki értelmiség története iránt érdeklődő olvasók figyelmébe ajánlható.

Föglein Gizella

MOLNÁR ISTVÁN:

IFJUMUNKÁSMOZGALOM MAGYARORSZÁGON 1945–1950

Kossuth Könyvkiadó, 1981. 259 l.

Minden politikai mozgalom számára fontos feladat az ifjúság megnyerése. Ez nem csupán a mozgalom jelene, de jövője szempontjából is meghatározó jelentőségű. A nagy történelmi korszakváltások; így a népi demokratikus forradalom időszakában is, az ifjúság politikai hovatartozásának kérdése a társadalmi átalakulás lényeges eleme volt.

Molnár István könyve e korszak egyik legnépesebb, a politikai változásokban pedig leginkább érdekelt ifjúsági rétegét mutatja be, az ifjúmunkások mozgalmát.

Az 1945 elején megalakult Szakszervezeti Ifjúmunkás és Tanoncmozgalom – a SZIT – létrehozásában és soraiban kommunista, szociáldemokrata és párton kívüli ifjúmunkások vettek részt. E mozgalom – hagyományai révén – erősen kötődött a szakszervezetekhez, amelyek fontos feladatuknak tartották a munkásifjúság szervezését. A meginduló szervező munka éppen ezért a két világháború közötti szakszervezeti mozgalom legnemesebb tradícióira támaszkodott. E hagyományok alapján alakult ki a szakszervezetek ifjúsági csoportjaiban a kommunista és a velük szimpatizáló szociáldemokrata fiatalok egysége, amely a felszabadulás után kibontakozó ifjúmunkás mozgalmat is jellemezte.

A szerző a könyv első fejezetében a SZIT létrejöttét és megerősödését az MKP valamint az SZDP ifjúságpolitikájának kialakulásával, illetve azzal összefüggésben mutatja be.

Az MKP vezetői már 1944 végén felismerték az ország jelentős részét alkotó ifjúsági tömegek megnyerésének fontosságát. A párt helyesen a fiatalok demokratikus antifasiszta nevelését és a párt befolyásának szélesítését állította politikájának középpontjába. Ennek megfelelően nem pártjellegű, hanem – országos politikájának megfelelően – egy széles demokratikus alapokon nyugvó ifjúsági szervezet létrehozására törekedett. Így jött létre 1944 decemberében a MADISZ – főként a kommunista fiatalok vezetésével. Ezzel egyidőben az SZDP is hozzálátott saját ifjúsági szervezete, a SZIM szervezéséhez. Hasonló módon a koalíció többi pártjai is megkezdték saját ifjúsági szervezetük kiépítését. Az MKP-nak ez a szervezeti elgondolása azonban a gyakorlatban végül is nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A Szakszervezeti Tanács kezdeményezésével újjászerveződő ifjúmunkás csoportok már 1945 első felében a vártnál nagyobb tekintéllyel rendelkeztek. Ezt erősítette meg a szakszervezetek és az üzemi bizottságok támogatása. A mozgalom célja kezdetben, hogy intézményesen képviselje a munkásosztály mintegy negyedét kitevő munkásfiatalok érdekvédelmét, akiknek életviszonyai a háború és az infláció miatt erősen megromlottak. Az MKP a kialakult helyzetben úgy módosítja ifjúságpolitikai elképzeléseit, hogy az érdekvédelem, szakmai képzés a szakszervezeti ifjúsági mozgalom feladata legyen, az oktatás és kulturális munka pedig a MADISZ-é. Bár a két ifjúsági szervezet politikai célkitűzései egybeestek, a mozgalmi élet gyakorlata ezen az elgondoláson túllépett. 1945 közepére világossá vált, hogy a már önálló szervezeti keretekkel rendelkező SZIT lett gyakorlatilag a gyári fiatalok ifjúsági szervezetévé. Az MKP erre az időre már lemondott arról, hogy politikáját kizárólag a MADISZ-ra támaszkodva valósítsa meg. Felismerte, hogy a SZIT az a forma, amelyben a munkásifjúság egysége megteremthető. A SZIT 1945 őszére megerősödött, a fővárosban pedig szervezetileg is megszilárdult, s kedvező feltételek alakultak ki a SZIT és a SZIM együttműködéséhez.

Az 1945-ös nemzetgyűlési választások, majd az ezt követő politikai küzdelmek megnövelték a fiatalok között végzett politikai munka fontosságát. Másrészt, mint ahogy ezt a SZIT vezetése megfogalmazta, „az ifjúsági célok eléréséhez feltétlenül szükséges a demokratikus ifjúsági szervezetek összefogása és az ifjúsági szervezetek harcos egysége". (46.l.) A baloldali ifjúsági szervezetek összefogását egy időre gátolta az, hogy a Szociáldemokrata Párt 1945 őszén kísérletet tett üzemi csoportok létrehozására. A vitákból a munkásegységet védelmező erők kerültek ki győztesen. Az MKP javaslatára 1946 januárjában elvi megállapodás született a MADISZ, a SZIT és a SZIM együttműködéséről és arról, hogy az üzemekben csak a SZIT fejtsen ki szervező tevékenységet.

1945–46 fordulóján a baloldali tömegmozgalmak kibontakozásával együtt megnövekedett az ország életében a SZIT szerepe, és ezzel együtt tevékenysége is sokoldalúbbá vált. Az ifjúmunkások

szociális, de szakmai kérdésekre is kiterjedő érdekvédelmét sikerrel kapcsolta össze az aktuális politikai küzdelmekkel. Tevékenységének első szakaszát az 1946. március 1-én megnyíló első kongresszusa zárta le, amely egyben a baloldali ifjúsági erők megerősödését is tükrözte.

A kongresszus után a SZIT politikai befolyása és tekintélye tovább növekedett. Ezt mutatja be a szerző a könyv második fejezetében.

A SZIT sikerrel vette fel a harcot a jobboldali ifjúsági erők ellen. Nem kis részt vállalt a különböző ifjúsági szervezetek közös véleményének kialakításában. Bábája az 1946 első napjaiban kibontakozó úttörőmozgalomnak. Megvédi a mozgalom egységét a SZIM-vezetés egységbontó törekvéseivel szemben. A SZIT-nek „nagy része volt abban, hogy a demokratikus ifjúsági mozgalomban egyre határozottabban kezdett kibontakozni a munkásifjúság vezető szerepe". (76.l.) A SZIT bővülő mozgalmi feladatainak ellátása érdekében korszerűsítette szervezeti mechanizmusát is. A mozgalom felső irányításának és a szakmai ifjúsági központoknak a megerősítése mellett nagy figyelmet fordított a nagyüzemek helyzetére és a vidék szervezésére. Vidéken a szervező munka csak 1947 közepétől bontakozott ki nagy erővel. Ebben az MKP Ifjúsági Bizottságának az a felismerése is szerepet játszott, miszerint vidéken is csak a SZIT képes a gyárak fiataljainak érdekeit hatékonyan képviselni. A MADISZ ugyanis 1946/47 fordulóján sem tudta átfogni a fővárosi és vidéki munkásifjúság többségét.

A mozgalom tevékenységében kezdettől fogva fontos szerep jutott az ifjúmunkások anyagi és szociális helyzetéről való gondoskodásnak. A SZIT érdekvédelmi politikája alapvetően tanoncentrikus volt, amivel a szerző is kiemelten foglalkozik könyvében. Ez a réteg volt ugyanis az ifjúmunkások között a legsúlyosabb helyzetben. A tanoncok napi érdekeinek védelme szoros összefüggésben állt a magyar ipar szakmai utánpótlásának kérdésével is. A SZIT már 1945 tavaszán megfogalmazta az „Új Tanonctörvényt!" követelését, de ennek megvalósítására majd csak az államosítások után kerülhetett sor. A tanoncok életkörülményeinek javítása érdekében indult meg a SZIT javaslatára a Tanonc- és Ifjúmunkásotthon Építő Mozgalom – a TIÉM – kibontakoztatása társadalmi összefogással, a tanoncok lakásproblémájának enyhítésére. Az érdekvédelem mellett a SZIT nagy gondot fordított még a munkásifjúság eszmei és politikai nevelésére, művelődési és sportéletére, szakmai továbbképzésére.

A monográfia harmadik fejezete a fordulat esztendejének történetét mutatja be. A SZIT vezetői ebben az időszakban a munkásifjúság érdekvédelmének kérdését szorosan összekapcsolták a 3 éves népgazdasági terv végrehajtásával és népszerűsítésével.

Az 1947-es országgyűlési választásokon az ifjúmunkások számottevő része a munkáspártokat támogatta. A választási előkészületek azonban nem egy helyen kiélezték a viszonyt a MADISZ és a SZIM között, valamint a SZIT-en belül a kommunista és szociáldemokrata ifjúmunkások között. A választások után az SZDP jobboldali vezetői – országos politikájuknak megfelelően – éles támadást indítottak a SZIT-en belül megvalósuló ifjúmunkásegység ellen. Az ellentétek kirobbanásában szerepet játszott az is, hogy a két munkáspárt ifjúságpolitikai irányvonala között komoly eltérés volt. Az SZDP 1947 őszén ismét megkísérelte, hogy a fővárosi üzemeiben ifjúsági pártorganizációt hozzon létre – miközben a SZIM erőteljesen kommunistaellenes tartalommal telítődött. Az 1947 novemberében összeülő SZIM-kongresszus céljainak meghiúsítása: a jobb- és baloldal teljes és visszavonhatatlan szakítását, az együttműködés híveinek győzelmét jelentette.

A választások után a SZIT országos méretű fellendülését, tömegszervezeti tevékenységének kiszélesítését nagy mértékben segítette az MKP újraértékelt ifjúsági politikája, amelyben a SZIT-re mint a munkásifjúság egységes tömegszervezetére megkülönböztetett feladatok, élenjáró szerep hárult a demokratikus erők összefogásában a jobboldal visszaszorításában. 1948. január 17-én nyílt meg a SZIT első országos konferenciája. Erre az időre lett a negyvenezres taglétszámmal rendelkező SZIT valóban országos jelentőségű, és a legszilárdabban felépített ifjúsági szervezet. A konferencia célkitűzései lényegében politikai jellegűek. A többtermelésre mozgósítás ekkor vonult be az ifjúmunkás szervezet jelentős feladatainak sorába. Az érdekvédelmet illetően nem fogalmaztak meg új követeléseket – s ez mintegy előrevetítette a SZIT későbbi periódusának egyik jelentős problémáját. A SZIT tekintélyének megnövekedése, konkrét lépései az ifjúságpolitika alakulására is hatást gyakoroltak. Tevékenységével jelentősen előremozdította, hogy az új hatalmi viszonyok érdekében létrejöjjön a rétegszervezetekre épülő ifjúsági egység, és annak szervezeti kerete, a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége (MINSZ).

A könyv zárófejezete az ifjúmunkásmozgalom fejlődését a proletárdiktatúra győzelmétől a DISZ megalakulásáig tárgyalja. A szocializmus építésének feladataiból a SZIT jelentős részt vállalt magára. Ebben az időszakban a gazdasági építőmunka vált a politikai harc fő kérdésévé. 1949 végétől a SZIT az MDP iránymutatását követve egyre inkább kizárólag a „termelés rohamcsapata" igyekezett lenni. Az MDP politikájában bekövetkezett torzulások nem maradtak hatás nélkül a SZIT tevékenységére sem. A „termeléscentrikus" szemlélet eluralkodásával háttérbe szorult az ifjúmunkások bér- és szociális problémáival való törődés. Ugyanakkor a gyakori átszervezések, a szakmai ifjúsági központok megszüntetése is zavart okoztak a szervezet működésében. 1948 után a különböző ifjúsági rétegszervezetek tevékenysége mindinkább összekapcsolódott a MINSZ keretei között. Ebben a folyamatban a SZIT vezető szerepet töltött be. Az MDP külső és belső okok miatt e folyamat gyorsítására törekedett. Így született meg 1950 februárjában az MDP Központi Vezetőségének határozata a DISZ létrehozására. Az 1950. június 17-én összeülő DISZ alakuló kongresszusával – melynek előkészítéséből a SZIT jelentős részt vállalt – lezárult az immár kétszázezres tagsággal rendelkező Szakszervezeti Ifjúmunkás és Tanoncmozgalom története Magyarországon. A DISZ létrejöttével az ifjúsági mozgalomnak egy új szakasza kezdődött el. S bár a szerző nem mondja ki – a rétegszervezetek s így a SZIT megszüntetésével is – szegényebb lett az ifjúsági mozgalom. Mindenesetre hozzájárult ahhoz, hogy a későbbi ifjúsági mozgalom elsekélyesedett, s veszített korábbi vonzerejéből.

Molnár István hézagpótló munkája a lehető legszélesebb forrásbázisra támaszkodik. Így felhasználja a központi és vidéki levéltárak forrásértékű anyagait, messzemenően támaszkodik nagyszámú korabeli sajtótermék adataira. S végül könyvét színessé teszik azok a visszaemlékezések – egy részét maga a szerző gyűjtötte –, amelyek a mozgalom korabeli vezetőitől származnak.

A könyvből levonható következtetések nemcsak a történésznek, de az ifjúság nevelésével foglalkozók széles körének is tanulságosak lehetnek. A SZIT szerteágazó tevékenységének bemutatásával megismerkedhetünk számos olyan epizóddal is – mint pl. az 1947-es Ifjúmunkásvásár, az úttörőmozgalom kialakulása, a tanoncotthonok nevelőtevékenysége stb. –, amelyek bár nem tartoztak az országos politika fő erővonalába, a korszak jobb megértését nagy mértékben elősegítik.

Izsák Éva

FOLYÓIRATSZEMLE

TEMMA KAPLAN:

A FELKELÉSTŐL A TÖMEGSZTRÁJKIG: A MUNKÁS OSZTÁLYÖNTUDAT ÉS MUNKÁS KÖZÖSSÉGI TUDAT ANDALÚZIÁBAN A 19. SZ.-BAN

A cikk bevezetője aláhúzza, hogy az újabb kutatások (s erre nagy forrásanyagot hoz, elsősorban az újabb amerikai irodalmat adva meg) hangsúlyozzák, hogy a modern munkásöntudat kialakulását megelőzik, s egyúttal jól megalapozzák azok a tudati tényezők, amelyek a dolgozók összetartozásának, közös érdekeinek védelmezésében még egy korábbi időszakban halmozódtak fel.

A szerző megjegyzi, hogy e témakör vizsgálói különféle csoportokra oszlanak. Az „ortodox" szemlélet hívei változatlanul arra helyezik a hangsúlyt, hogy a tömegek anyagi körülményei miként rosszabbodnak, a kisárutermelők miként proletarizálódnak: szerintük ugyanis anyagi helyzetük romlása vezet a tudati változásokra. A kutatók másik köre a szakszervezetek kialakulásának és a sztrájkok bekövetkeztének nagy fontosságát hangsúlyozza. Egy harmadik csoport a politikai szervezetek, pártok megjelenését látja lényegesnek. Végül egy negyedik csoport a munkáskultúra, sőt a jellegzetes antikultúra jegyeinek kiformálódását vizsgálja. Ezt az utóbbi megközelítést az utóbbi időben kiváltképpen Hobsbawm és E. P. Thompson nagy hatású munkái lendítették fel. „Primitívebb" történeti adottságok között azt a jelenséget, hogy a munkások és a még falusi közösségekben dolgozók miként védelmezik közös érdekeiket a kapitalista viszonyok térhódítása ellen – az újabb latin-amerikai történeti irodalom vizsgálja.

Kaplan cikke rávilágít, hogy a konkrét andalúziai feltételek között milyen közös erőfeszítések, sztrájkok és változatos formájú védelmi harcok folytak a közföldek kisajátítása ellen, s hogy még ennek bekövetkezte előtt milyen faluközösségszerű gabona-, hús- és lisztszétosztási módok éltek szívósan tovább ezen a vidéken.

Igen nagy forrásanyagra támaszkodva mutatja be, hogy a kapitalizmus térhódítása, a közföldek kisajátítása, új termelési módok meghonosítása (a legelők terjedése, a régi mór öntözőrendszerek elpusztulása, a kisebb munkaintenzitást követelő olajfák térhódítása) – közvetlenül befolyásolják a spanyol parasztok életét, ami a földek elszegényedéséhez, a falvak elnéptelenedéséhez vezet. A folyamatok olykor ijesztőek: Kaplan idéz egy forrást, mely szerint egy Sevilla környéki egyházi birtokon a közföldek kisajátítása és így a paraszti tartalékok elesése arra vezetett, hogy azon a területen, ahol korábban 6000-en éltek, ezentúl már csak 240-en maradtak meg. Megvilágítja a változások jogi vonatkozásait is, hiszen e folyamatok legalizálása gyorsítóan hatott vissza a további kisajátításokra, s mindez az agrárlakosságnak nemcsak fokozódó elszegényedésére, hanem kifejezett munkanélküliségére is vezetett. Természetes, hogy e folyamat nagyon sokféle ellenállásba ütközött. Így már az 1820-as évektől bőséges feljegyzések szólnak az „elkerítések" elleni lázongásokról. S az ellenállásban ugyanúgy részt vettek a gabonatermelők, mint a szőlőművelők is.

Foglalkozik azzal az összefüggéssel is, hogy Andalúziában, azokon a területeken, ahol a polgárság liberális szellemű szervezetei erősek voltak, illetőleg maga a gazdasági élet is ily módon már átformálódott, a munkások önvédő szervezetei is igen aktívak voltak. Ezt különösen részletesen dokumentálja a bortermelő vidékek esetében, ahol a szőlőmunkások, termelők és a kádárok, illetve eladók és felvásárlók közötti kapcsolatokat elemzi, persze világosan láttatva az érdekek különbözését is, hiszen a kádárok szövetségének érdekei többször ténylegesen találkozhattak a termelőkével – de a kereskedőké már nem mindig. Miként a „termelők" érdekei sem voltak mindig egységesek, és amikor sor került a különféle teljesítménybérezési módszerek bevezetésére, akkor az agrármunkások igen hamar ráébredtek, hogy az új módszerek zömüknek általában nem kedvezőek, egy részük „fölöslegessé", munkanélkülivé válik – és mindjárt meg is kezdődött a szegődményeseknél a küzdelem a régi napi, illetőleg általában időbérek visszaállításáért.

Az érdekek találkozása és elválása megmutatkozott az 1868-as forradalom idején is. Ekkor a progresszív burzsoázia a feudális-konzervatív reakcióval szemben megkísérelte, hogy a néptömegekre támaszkodjon – ami ezen a területen annál is könnyebb volt, mert itt valóban széles tömegek támogatták már régóta a köztársasági, haladó mozgalmakat. A szövetség azonban csak rövid életű volt, mivel a népi tömegek csakhamar saját külön követeléseikkel léptek fel (mind a városi, mind a falusi szegénység), amit az ismétlődő éhségek, a fel-felszökő munkanélküliség még csak tovább szított. S ahogyan a jómódú polgárság útja elvált a tömegekétől, mind a munkásság, mind a kispolgárság szintén külön-külön kezdett szervezkedni, s születtek meg a szakszervezetek, jöttek létre az anarchista körök, illetőleg az I. Internacionálé spanyol szekciói. Kaplan az általános összefüggések mellett aláhúz néhány kevéssé ismert jellegzetes vonást is: a közvetlen gazdasági szervezetek mellett kifejezetten kulturális és szociális szervezetek születtek, sokszor „alulról kialakított" óvodák és különféle „segélyszervezetek", s mindezekben igen nagy szerepet játszottak a munkásnők, illetőleg a munkások feleségei.

A történetileg alaposan kidolgozott és alátámasztott körkép után a szerző megvizsgálja a forradalmi fellendülés és változások időszakát (1873–1874), majd azt, hogy a reakció évei után miként következik be egy újabb szervezkedési fellendülés az 1880-as években, majd a századfordulón. Nagy figyelemmel elemzi a szociális és gazdasági változásokat. Az olvasó a gabonatermelő és szőlőmívelő vidékek, a gazdag kereskedővárosok (Cádiz) mellett megismeri a bányavidékek eltérő típusú fejlődését. Bemutatja, hogy a munkásszövetségek legalizálása (1887, majd 1897) után miként alakultak meg a különféle munkásszervezetek. A híres Rio Tinto bányászkörzetben 1891–1904 között egymás után nyolc munkásszervezet is alakult, részben egyidejűleg, más-más profillal, és ezek a már modern munkásszervezetek tipikus ipari munkásharcokat irányítottak.

(Le Mouvement Social. 1979 április–június. 14–50. old.) *J.*

JAMES GREEN:

AZ AMERIKAI MUNKÁSMOZGALOM ÉS AZ AMERIKAI BALOLDAL TÖRTÉNETE

Green megállapítja, hogy az Egyesült Államokban a marxista elmélet igen sokat köszönhet a négy internacionálénak, az új-marxista európai teoretikusoknak, valamint a harmadik világ forradalmárainak. Ezekhez az írásokhoz, elméletekhez képest az amerikai marxisták termékei a múltban szegények voltak. De éppen újabban jól képzett teoretikus és kritikus marxista értelmiség nőtt fel, amely történeti és szociológiai folyóiratokban és különálló munkákban is hangoztatja véleményét, s az elméletet a valóság alapos és kritikus tanulmányozásával párosítja. Megjegyzi, hogy a legjobb marxista kutatók a feketék történetét, a rabszolgaság, illetőleg az amerikai imperializmus világterjeszkedését mutatják be, s éppen a kapitalista iparosodást, illetve a munkásmozgalom történetét kevéssé sikeresen dolgozták fel.

Ez persze kirívó ellentmondás, de ezért nemcsak a marxisták a felelősök. Végeredményben hosszú ideig uralkodott a baloldali-progresszív szellemű történészek körében a wisconsini-iskola, amit John R. Commons alapított, s amelynek még Saul Perlman volt kiemelkedő képviselője. Commons egyébként nem volt marxista, de ő alakította ki azt a felfogást, hogy az amerikai munkásmozgalom azonos a szakszervezeti mozgalommal, s ez a szakszervezeti mozgalom egyszerűen csak arra irányul, hogy a munkapiacon jobb körülményeket alakítson ki, vagyis a legszigorúbban csak jobb bérek elérésére és a munkakörülmények javítására szorítkozik. Az új baloldal e sok szempontból téves szemlélet ellen lázadt, amely felszínesen gazdasági-determinista, nem veszi figyelembe a kérdés sok más (faji, kulturális stb.) vonatkozásait, sem azt, hogy a széles tömegek (főként a nők, a mezőgazdasági munkások) a szakszervezeteken kívül rekedtek.

Green rámutat, hogy a régi típusú progresszív iskola kezdetei még az 1880-as évekre nyúlnak vissza, amikor Richard Ely a Munka Lovagjainak (Knights of Labor) szakszervezeteit védelmezte, illetve akarta védelmezni az olyan vádak ellen, hogy e szervezetek forradalom kirobbantására törnek. A vádlók a régi konzervatív „laisser faire" szemlélet alapján támadták a szakszervezeteket. Ely hatásos védelmezőnek bizonyult az elkövetkező húsz esztendőben, s ez részben azért is történhetett így, mert Ely együttműködött a kor jeles közgazdászával, Thorstein Veblennel, aki ugyancsak bírálta az ortodox

közgazdászokat. Green rámutat, hogy ebben az időben, amikor a progresszív közgazdászok és publicisták általában a trösztöket támadták, Veblen ugyancsak az új, imperialista viszonyok sajátosságai alapján azt hangsúlyozta, hogy a kereslet és kínálat törvényei az új körülmények között erősen módosulnak. Veblen szemlélete az idők során szintén jelentősen változott, például az első világháború korában az IWW forradalmi szindikalistáit vette védelmébe – az AFL irányzatával és vezetőivel szemben, akik szerinte korrumpálódtak, és a nagytőke kiszolgálóivá lettek. Veblen 1918 után rámutatott az újfajta nacionalizmus pusztító térhódítására, amelyek deformálják a kapitalista régi gazdasági axiómákat is. Elyvel szemben ő nem volt meggyőződve arról, hogy a szakszervezetek elismerése egyszeriben megteremtené az ipari békét, de amiben megegyezett vele, az a szakszervezetek elismertetésének igénye volt, minthogy meg volt győződve arról, hogy az ipari haladás motorja a szakszervezetek mellett a technikus, managerek csoportja – s támadásának éle a parazita pénztőke ellen irányult.

Ely, Veblen és Commons iskolája hatott azután a századforduló utáni egyetemi világban a progresszív táborban, amit az 1919 utáni politikai reakciós kurzus sem tört meg. Veblen új munkákkal lépett fel, s ekkor jelentkezett nagyobb munkákkal a Commons-Perlman iskola is (első írásaik már 1914 előtt megjelentek). Green rámutat, hogy míg az értelmiségiek egy csoportja Debs szocialistáihoz jutott el, Commons Gompershez közeledett, s közvetlen gyakorlati tapasztalatait is a Wilson–Gompers-féle National Civic Federation gyakorlati munkájában szerezte, amely eleve a munkás-tőkés érdekek egyeztetésére született. Green hangsúlyozza, hogy a Commons–Perlman-féle oly befolyásos iskola jelentős mértékben a Sidney Webb-féle Ipari Demokrácia szellemi ihletése nyomán nevelkedett. De ugyanebben az időben jelentette meg az ugyancsak wisconsini F. Turner írását arról, hogy az amerikai munkás inkább individualista, mintsem szocialista, terjedtek el az elméletek (részben a Commons-iskola más tagjainál is), hogy a szocializmust csak az Amerikába bevándoroltak hozzák magukkal, vagy hogy a kis farmerek haladóbbak, mint az ipari munkások. Mégis a progresszió táborában a legelterjedtebb Ely és a kor egy másik történészének, Charles Beard nézetei voltak, hogy az amerikai demokráciában a munkás és tőkés érdekei össze- és kiegyeztethetők. Jellegzetes, hogy a századfordulón Beard maga még részt vett az angol munkásmozgalomban, mikor azonban az 1920-as és még inkább az 1930-as években az amerikai történetírás demokrata „nagyja" lett, magáról a szorosabban vett munkásmozgalomról nem írt, de tevékenysége könnyen és jól kiegészítette a Commons-féle iskoláét.

E „progresszív" iskola mellett jelentős volt a korai amerikai szocialista irodalom is, akiket Green „a régi baloldal" csoportosulás tagjaiként jelölt meg. Green ezek körében említette a Szabó Ervinnel levelező Algie M. Simonst, aki 1911-ben jelentette meg első áttekintését a társadalmi erők szerepéről az amerikai történelemben, amelyben Green szerint nagyon erősen jelentkezett a gazdasági determinizmus. Green furcsa módon nem érintette Hillquit és Sorge írását, de kiemelte és értékesnek ítélte Marx és Engels hajdani levelezőpartnerének, a német származású H. Schlüternek cikkeit, s nagyobb iparági munkáját – amely Green szerint az európai szocialisták történeti írásainak színvonalán állt, míg érdekesnek ítélte a Lincolnról és a rabszolgaságról megjelentetett írását is.

Green részletesen foglalkozott a kommunista történetírás tradícióival is. Ezek közül az első átfogó munkaként A. Bimba írását emelte ki (History of the American Working Class – 1928), s ennek szintetizálását, ha fogyatékosnak is – de alaposnak találta, míg Bimba másik, 1932-es munkájának értékeit is elismerte, amelyben az ír származású bányászoknak állított emléket. Nagyobb figyelmet szentelt DuBois néger munkás-történeteinek, s ezt a tradíciót követő Herbert Apthekernek is, aki szintén a néger munkás- és rabszolgalázadások történetét világítja meg. Green megjegyzi, hogy az első nagy kommunista feldolgozások a Komintern emlékezetes „harmadik", szektás korszakában születtek, de e jellegzetes hibák Bimba írásaiban alig jelentkeznek. Később a Komintern fejlődésének negyedik szakaszában, a Roosevelt, a New Deal, a NIRA, a CIO és a Browder-korszak természetesen termékenyítően hatott a történetírásra, s külön a kommunista történetírásra. Új, fiatal kommunista értelmiségiek jelentkeztek a Science and Society hasábjain. Majd a marxista-kommunista irodalomban új fordulat Philip Foner jelentkezésével kezdődik. Az öt kötetes History of the Labor Movement in the United States első kötete 1947-ben jelent meg, s mint Green megállapítja, hallatlan széles és újszerű, archivális dokumentációjával, anyagkezelésével méltán lett riválisa a Commons-féle wisconsini iskolának. Green hangsúlyozza, hogy Foner a CIO korszak aktív résztvevőjeként e nagy idők hatásaként világította meg, hogy a Commons-féle amerikai munkás-irányzat nem egyedül érvényesülő. Green azonban úgy véli, Foner ugyan sikeresen mutatott rá Commonsék saját harci térfelén, a szakszerve-

zetek, pártok, vagyis „az intézmények" története során az iskola hibáira, de ő maga is „megrekedt" ezekben a keretekben, vagyis csak a pártok és szakszervezetek, akciók és vezetők történetét világítja meg. Foner erényének látja, hogy a fehér és színes munkások külön világának eltéréseit megértette, de Green szerint még mindig nem kielégítő mértékben. Így az amerikai polgárháború korszakában Green szerint a fehér dolgozók rabszolgaság-ellenes érzelmeit túlbecsüli, s Green inkább DuBois-nak ad igazat, aki a fehér munkások „munkásarisztokrata" helyzetét, vonásait hangsúlyozta. Néhány más kisebb hiba ellenére, Green szerint Foner könyvsorozatának ez az 1947-es első kötete „igazi előrelépés" volt a munkásmozgalom és baloldal történetírásában.

Az 1950-es években nagy visszaesés következett be, a Truman–MacCarthy korszak feketelistára helyezte a Holywood, a CIO és az egyetemek kommunistáit, sőt szélesebb értelemben „vöröseit", Fonert is kiszorították az egyetemről, a sorozat második kötete csak 1955-ben jelent meg. Ez a kötet kritikus analízist ad az 1886–1900-as korszakról, az AFL-ről, s De Leonról és a Szocialista Munkáspártról, e téren nem elégedve meg leegyszerűsítő jelzőkkel, vagy azzal, hogy De Leonban csak utópistát és szektás voluntaristát kívánt volna látni. Foner kritikusan kimutatta az AFL-ben jelentkező rasszizmust is, de a jó értékelések mellett ez a kötet is változatlanul az „intézményeket és vezetőket" mutatja be, miként Boyer és Morais közös 1955-ben megjelentetett munkája is. A kommunista szerzőpáros a „Labor's Untold Story"-ban az elfelejtett kommunista középkádereknek állít emléket.

Green kitér a trockista irodalomra is, amely a kommunista párt vezetését okolja a radikalizálódás elmaradásáért, vagy azért, hogy a CIO is elbürokratizálódott. Green ezzel kapcsolatban Hobsbawm véleményét idézi, aki szerint ez egy ún. „helyettesítő" történeti látásmód, vagyis „ha nem ezek lettek volna a vezetők", s „helyesebb irányvonalat" valósítottak volna meg – akkor minden jó lett volna. De ez a látásmód több mint kérdéses és bizonytalan.

Emellett a szociológusok (Wright–Mills) ugyanúgy megtermékenyítően hatottak, mint új liberális közgazdászok írásai.

Nagyjából ugyanebben az időben, de mégis valami fáziskéséssel bontott zászlót az Új Baloldal. Erre egyaránt hatott E. P. Thompson korszakos könyve, Marcuse írásai – valamint a harmadik világ forradalmárai, Mao ugyanúgy, mint Guevara. A „visszajelzés" érdemi könyvei között volt A. Baran és Paul Sweezy könyve (Monopoly Capital), amely 1966-ban jelent meg. Green hangsúlyozza, hogy az új baloldaliak elsősorban arra kerestek választ, hogy mi az oka annak, hogy a munkásságra a kapitalista befolyás ennyire tartósan és erősen hat, ennek során hangsúlyozzák az „integrálódás" folyamatát, illetve illúzióját – másfelől, messze a történeti múltban, újrafelfedezik azokat az ideológusokat, radikálisokat, akik hajdanán nem integrálódtak, s akikről a régi liberális-demokrata történetírás „megfeledkezett". Az új baloldaliak Fonerrel is szemben állnak, amennyiben neki is szemére vetik, hogy nem eléggé hangsúlyozta, hogy a szakszervezeti mozgalom maga is (akár az AFL, akár a CIO) miként bürokratizálódott, s ugyanakkor milyen összeszövődés történt a szakszervezeti s állami csúcsok között. Az új baloldaliak jellegzetes történetkutatói: James Weinstein és Ronald Radosh – akik a Wilson–Roosevelt-féle reformokkal szemben is kritikusak, elvitatják e korszakok haladó jellegét.

Az 1960-as éveknek azonban volt egy másik baloldali új hajtása is. Kialakult egy olyan új irányzat, amelynek fő képviselői David Montgomery és Herbert Gutman, akik nem tartoznak az új baloldalhoz, tisztelik a régi amerikai szocialisták írásait, de nem kezelik őket dogmaként, marxisták, és szoros kapcsolatban állnak az európai marxistákkal, de ugyanakkor messzemenően függetlenek, és az amerikai valóságból indulnak ki, szemben állnak a Commons-féle régi baloldallal, de Foner megvilágításait sem tekintik kielégítőnek, mivel túlságosan intézményszerűnek vélik munkáit. Sokszor problémafelvető írásaik jelenleg nagy hatásúak a munkásmozgalom és a munkásság, munkáskultúra, a radikális tradíciók értelmezésében.

(Le Mouvement Socialiste. 1978 január-március. 9–40.old.) J.

GÖTZ LANGKAU:

ROSA LUXEMBURG LEVELEI AZ INTERNATIONAAL INSTITUUT VOOR SOCIALE GESCHIEDENISBEN.

Langkau visszautal az egyik legterjedelmesebb és legteljesebbnek tekintett Luxemburg-életrajz szerzőjének, a korán meghalt P. Nettlnek mintegy egy évtizeddel ezelőtti állítására, hogy az amszterdami intézetben (IISG) található leveleknek zömét immár publikálták, s hogy már csak az ottani Guesde-archívumban találhatók publikálatlan anyagok. Ez azonban tévedésnek bizonyult. Nemcsak Guesde-hez, hanem Akszelrodhoz, Louise Kautskyhoz, Roland Holsthoz, R. Fischerhez intézett levelei is fennmaradtak – s ezek néhány ponton jelentősen kiegészítik azt a portrét, amely Luxemburg tevékenységéről, véleményének, olykor kritikáinak kialakulásáról eddig kirajzolódott s kirajzolódhatott.

Az első levelek – keltük 1899 – még a revizionizmus színreléptéhez kapcsolódnak, de nem annyira Bernstein, mint Vollmar és Wolfgang Heine az ellenlábas. A viták a Vorwärts szerkesztőségében zajlottak le. A hazai német problémák mellett csakhamar a Millerand-ügy, a miniszterializmus váltott ki vihart. Ez ügyben megszólalt Kautsky, Luxemburg, Vollmar – s a koncepciók, vélemények élesen különböztek. Franciaországban ekkor Guesde kereste meg soraival Luxemburgot, ő viszont sürgette Guesde-t, hogy írja meg a Neue Zeitnek a megígért tanulmányt. Újabb levelek – ismét jellegzetes módon – öt esztendővel később, az orosz 1905-ös forradalom kapcsán cserélődtek. Ekkor Luxemburg az, aki a holland szociáldemokraták egyik vezetőjét, Hubert Van Kolt sürgeti a pénzsegélyek gyűjtésére, s egyúttal tájékoztatja az orosz és az orosz-lengyel területek munkásmozgalmának helyzetéről, pártjairól. De nemcsak a távoli „nyugati" országok pártjainak lett orosz és lengyel szakértője, hanem Kautsky számára is. Ez megint nemcsak abban mutatkozott meg, hogy a Neue Zeit már korábban közölte Luxemburg „lengyel" írásait – hanem abban is, hogy miként 1905 nyarán, Luxemburg tájékoztatta Kautskyt a lengyel és orosz szocialista és polgári demokratikus pártok tárgyalásairól, együttműködéséről, illetve elvi vitáikról.

A levelezésből kitűnik az is, hogy kikhez fűzte Luxemburgot különösen bensőséges emberi kapcsolat, (Louise Kautsky), avagy hogy miként erősödtek meg a hivatalos tájékoztató összeköttetéseken túl, az eszmei közelség, egyetértés talaján szorosabb szálak Luxemburg és a holland vezető baloldali szocialista teoretikus-költő, Henriette Roland Holst között. Amikor megjelenik ez utóbbi nagy port felkavaró munkája az általános sztrájkról – Luxemburg az, aki elsőként vállalkozik, hogy arról recenziót írjon a Neue Zeit számára 1906-ban. Majd amikor 1908-ban Hollandiában bekövetkezik az ismeretes pártszakadás, pontosabban az értelmiségi baloldali ellenzék kiválik a pártból, és külön csoportot alakít, akkor megint csak Luxemburg az, aki e csoport egyik hangadóját, Willem von Ravensteynt keresi meg, hogy a lengyel szociáldemokrata folyóirat számára írjon beszámolót a holland mozgalom helyzetéről.

Végül még egy levél reflektál lényegesebb vitákra. A levél címzettje ismét Jules Guesde és kelte már 1913. Guesde ekkoriban a francia szocialista pártban került szembe azokkal (E. Milhaud, A. Thomas), akik a vasutak államosítását, s általában az állami gazdasági beavatkozás kiszélesítését követelték. Guesde ezekkel vitázva utalt arra, hogy az államosítások kiszélesítése nem lehet a szocialista munkásmozgalom célja, s hivatkozott arra, hogy ezt a német szociáldemokraták sem teszik. De e polemikus megjegyzésekkel egyidejűleg Luxemburgtól kért pontosabb és részletesebb felvilágosítást, mit is mondanak e kérdéskörben a német szociáldemokraták. Luxemburg pedig e kérdésnek messzemenően eleget tett.

(International Review of Social History. 1976. 3. sz. 412–444. l.) *J.*

NANCY L. GREEN:

VÁZLAT A PÁRIZSI ZSIDÓ MUNKÁSMOZGALOMHOZ A 20. SZ. ELEJÉN

A cikk azt vizsgálja, hogy milyen időközökben, milyen kelet-európai térségekből érkeztek zsidó bevándorlók Franciaországba, milyen szociális összetételben, s milyen volt azután a beilleszkedésük a fogadó országban.

A jelentősebb szakaszok 1881–1882-ben (a cár elleni merényletet követő terrorhullám nyomán) Oroszországból, 1884-ben Romániából indul nagyobb „kirajzás", amit az 1903. évi kisinyevi nagy pogrom után új oroszországi kivándorlás követ.

Green érdekes adatsorokat közöl a kivándorlók szociális összetételéről. 1912-ből a párizsi orosz munkahivatal adatai szerint a zsidó emigránsok 34%-a szakmunkás, 30%-a tanulatlan napszámos, 17%-a szolgáló, és csak 20%-a értelmiségi. A párizsi rendőri prefektúra valamivel későbbi időből, 1918-ból származó adatai még erősebb szociális polarizációt mutatnak, pedig már az 1917-es forradalmak után vagyunk, amikor a polgári emigránsok száma megnőtt: mégis ez az összeírás 82% fizikai munkást, 9,5% „burzsoát", 6% értelmiségit tartott nyilván. S egy másik statisztikai adat 1912-ből azt erősíti meg, hogy az összes oroszországi emigráns 80%-a zsidó volt.

A statisztikai felmérések azonban még pontosabb adatokat is közölnek. Egy 1910-es felmérés, amely 16 000 zsidó bevándorolt adatait összegezte, megállapítja, hogy e zsidó munkások 71,4%-a a ruházati iparban, 16,8%-a a fémiparban, 6,2%-a a faiparban helyezkedett el, s mindössze 1,9%-a a többi iparágban. A ruházati iparban dolgozókról még további belső bontás áll rendelkezésre: 60,3% a szabók, 17% a kalaposok és 12,1% a szőrmések aránya.

A szociális összetétel felvázolása mellett Green további érdekes adatsorokkal szolgál. A párizsi orosz munkahivatal adatai szerint a bevándorlók 53%-a politikai menekültnek vallotta magát. S nemcsak az orosz ohrana, hanem a francia rendőri szervek is elég fontosnak tartották, hogy igen aprólékos megfigyelés alatt tartsák legkülönfélébb szervezeteiket, gyűléseiket, vezetőik lépéseit, még magánéletüket is, amiről a jelentések nagy tömege maradt fenn.

Az 1880-as évek kezdetétől Genf és Zürich mellett Párizs lett az orosz emigráció legnépesebb góca. (Az orosz cári megfigyelők egyébként a svájci orosz emigránsokat tartották általában „veszélyesebbeknek".) A politikai szervezkedés terén az egyik legkorábbi kör még Pjotr Lavrov körül alakult ki. A párizsi „Zsidó munkások szövetsége" Lavrovot elnökévé is választotta. Emellett kialakult a szociáldemokrata és bundista szervezet is, de ugyanakkor jellemző, hogy az 1890-es években a szociáldemokraták, bundisták és a Narodnaja Volja szervezete Párizsban közösen hozza létre a maga munkáskönyvtárát, sőt ebbe kezdetben még a zsidó anarchisták szervezete is bekapcsolódik, s csak később, a századforduló után alakítják ki saját külön könyvtárukat.

Az oroszországi eredetű franciaországi zsidó munkások szervezetei sorában megkülönböztetett figyelmet érdemel a Bund. Ez kezdetben, a századfordulón még bekapcsolódott a közös szocialista kulturális erőfeszítésekbe, később azonban, főként 1914 után, útjaik különváltak; a Bund támogatta a háborús erőfeszítéseket. Míg a párizsi orosz bolsevik és mensevik szervezet egyaránt antimilitarista maradt, a Bund önkénteseket toborzott, s mint azt Dr. Aron Leibovici, a párizsi szervezet egyik vezetője, s egyúttal a francia szocialista párt tagja megjegyezte, egyedül Franciaországban 40 000 önkéntest állítottak „nem annyira csak Franciaország, hanem a civilizáció védelmére".

Green aláhúzza, hogy a párizsi – oroszországi eredetű – zsidó politikai emigráció túlnyomó többsége jellegzetesen mindig is „orosz-orientációjú" volt, nem annyira a tartós franciaországi beilleszkedésre gondolt, hanem elsődlegesen az oroszországi változásokat kémlelték: mikor következnek be ott forradalmi változások? S ez még a Bundra is jellemző maradt.

A szerző megkülönböztetett figyelemmel foglalkozik a párizsi zsidó szocialista emigrációnak néhány nagy alakjával – akikkel az általános politika- a munkásmozgalomtörténetben a kutatók feltétlenül találkoztak, de akikről kevésbé ismert, hogy a párizsi zsidó munkásszervezetben is szerepet játszottak. Ezek közé tartozik Pjotr Lavrov, Marx és Bakunyin harcostársa, a Párizsi Kommün megfigyelője, a narodnyikok egyik szellemi vezére és több lap szellemi mentora, de jelentős szerepet játszott Alekszandr Lozovszkij is, akit később, mint a Profintern (Vörös Szakszervezeti Internacionálé) vezetőjét tartanak számon. Lozovszkij 1909-ben érkezett Párizsba, kalaposmunkásként dolgozott, s

mindjárt bekapcsolódott a párizsi orosz emigráció életébe és a francia szocialista mozgalomba – de emellett 1911-től ő lett a zsidó szakmaközi lap, a Der Yidishen Arbeiter szerkesztője is. Nancy Green külön szól a diákokról, értelmiségiekről, s megemlíti, hogy a zsidó munkások és értelmiségiek még területileg is elkülönültek Párizsban.

(Le Mouvement Social, 1980. január-március 51–73. old.) *J.*

THOMAS R. SYKES:

A FORRADALMI SZINDIKALIZMUS AZ OLASZ MUNKÁSMOZGALOMBAN: AZ AGRÁRSZTRÁJKOK PÁRMA TARTOMÁNYBAN 1907–1908-BAN

Az I. világháború előtti évtizedben a reformista irányzat többször is hevesen összeütközött a forradalmi szindikalista áramlattal. A reformista irányzat, amely tulajdonképpen az egész időszakban mindvégig megőrizte hegemón vezető szerepét, a parlamenti fórumok felhasználásával törekedett arra, hogy a munkások érdekében reformokat vívjon ki. Ezzel az irányvonallal szemben az 1905-től megerősödő anarcho-szindikalista ellenzék lépett fel. Ennek volt egyik teoretikusa Paolo Orano (aki ebben az időben Lagardelle révén Szabó Ervin levelezőtársa is lett). A forradalmi szindikalisták a munkások, illetve az agrárszegénység direkt akcióiban hittek, s ezeket szervezték. A politikai atmoszféra átforrósodott, a munkáltatók is erősebb „ellenszervezeteket" hoztak létre, s az összeütközések hevesebbekké váltak.

Amikor 1906-ban megszületett az országos szakszervezet (CGL) és ennek kongresszusán a reformisták szerezték meg a többséget, a forradalmi szindikalisták helyi keretek között szervezték meg az ellentámadást. Fő bázisuk a Pó völgye és Reggio Emilia tartomány napszámosai voltak, akik szervezetileg a pármai munkakamarához tartoztak. Ez regionális szerv volt, különböző szakmákat egyesített. Alapjában a munkaközvetítést látta el, de könyvtár is működött itt, előadásokat is tartottak, esti iskolák folytak, jogi és egészségügyi segélyt adtak, munkás-statisztikákat állítottak össze, s lassanként harci szerv is lett egyúttal a jobb életkörülmények kivívására. A forradalmi szindikalisták fontosnak tekintették befolyásuk növelését e szervezetben, mert így Pármában és környékén további befolyásolási lehetőségekhez jutnak. Az eredetileg közvetítő, egyeztető szervből támadó, az egész körzetben akciókat kezdeményező szervvé kívánták változtatni a munka-kamarát.

Sykes két nagyobb sztrájkot vizsgál az 1907–1908-as időszakban, amelyek lehetőséget nyújtanak annak elemzésére is, hogy a forradalmi szindikalisták és a munka-kamara milyen befolyást gyakorolhatott a mezőgazdasági munkásokra, illetve milyen volt a földbirtokosok válasza helyi szinten, illetőleg milyen választ adtak a munka-kamarának, s milyen volt a liberális, Giolitti-féle kormányzat állásfoglalása.

A forradalmi szindikalisták szemlélete és gyakorlata szempontjából mindennek azért is nagy jelentősége volt, mert a munka-kamarákat ők a proletárforradalom lehetséges megvalósítása szervének tekintették – ahogyan ezt Arturo Labriola, e szindikalisták egyik teoratikusa már 1904-ben megjelent könyvében megfogalmazta. Mindez most bizonyításra várt, illetőleg ellenőrzésre került.

Sykes sokoldalú tanulmányában képet ad a környék iparosodásának következményeiről, az átrétegződésről is. Megállapítja, hogy a pármai körzetben 1901 és 1911 között az ipari lakosság aránya 17,5%-ról 20,6%-ra emelkedett. Hozzáteszi, hogy az iparban foglalkoztatottak zöme az élelmiszeriparban, textilüzemekben, illetve a fafeldolgozó iparban dolgozott. A leglényegesebb szektor még mindig a mezőgazdaság maradt, bár a paraszti lakosság aránya 67%-tól 62,3%-ra esett vissza ebben az évtizedben. A mezőgazdaság vegyes jellegű volt: a síkságon nagybirtokok jöttek létre, amelyek bérmunkásokat, illetve napszámosokat alkalmaztak, míg a dombos, hegyes vidéken kisparasztok és kisbérlők éltek. Az említett tíz év alatt azonban a tendencia a kisbérletek számának csökkenése volt, amit a gépesítés, illetve az öntözés terjedése is segített – hiszen erre a kisparasztoknak nem volt pénzük. Egyrészük mezőgazdasági, vagy ipari bérmunkás, napszámos lett. Mindezt nagyarányú munkanélküliség kísérte, ezt pedig szociális elégedetlenség, amibe a munka-kamara reformista titkára belebukott. 1907. február 10-én a forradalmi szindikalista De Ambris lett a kamara titkára. De Ambris, aki ismert publicista volt, titkári tevékenységét azzal kezdte, hogy egy hónapon belül összehívta a mezőgazdasági

munkások kongresszusát, ahol ultimátumot intézett a földbirtokosokhoz a minimális bérrendszer és a maximális munkaidő elfogadására. Egyúttal olyan szervek felállítását követelte, amelyek a szerződések megtartását ellenőriznék, illetve a munkaközvetítést végeznék.

A földbirtokosok számára ez teljesen új hang volt. „Gazdaszövetségek" felállításával, illetve megerősítésével reagáltak a felhívásra, hogy így semlegesítsék a forradalmi támadást. A munkáltatóknak erre a visszautasító magatartására feleletként kezdődött meg a munka-kamara irányításával 1907 májusában az a sztrájk, amely példátlan volt a környéken. A mezőgazdasági munkások még az állatállományt sem látták el. Ez a nagybirtokosokat engedményre kényszerítette; Párma polgármestere maga vállalta a közvetítést két nappal a sztrájk kezdete után. A nagybirtokosok vereséget szenvedtek ugyan, de ezt követően részben elbocsátottak napszámosokat (főleg azokat, akiknek a sztrájk szervezésében szerepük volt), részben pedig fokozottan törekedtek a modernizálásra, gépesítésre, amivel a foglalkoztatottak számát csökkenthették. Másfelől viszont a sztrájk sikere (amit ugyanezen évben ebben a körzetben harminc más kisebb sztrájk kísért) a munka-kamara súlyát, befolyását jelentősen növelte, s a taglétszám az 1907 januári 13 400-ról 1908 januárjára 28 700-ra emelkedett.

A sztrájkok sikerében közrejátszott, hogy a munka-kamara koncentrálni tudta az egyes helységek kis szakszervezeti pénztárában rendelkezésre álló összegeket. Hamarosan azonban a munka-kamara egysége megtört; a reformisták kiváltak, s Pármától nem messze egy kisvárosban riválisa munka-kamarát hoztak létre, mintegy 5000 taggal.

Az 1907 évi nyitány után következtek el az 1908 évi nagy agrár-sztrájkok. A tét az 1907-ben kivívott munkafeltételek biztosítása volt. A munkáltatók az ügyet az egyeztető bizottságok elé kívánták vinni, de a munka-kamara kitért a tárgyalás elől. A nagybirtokosok szervezete sem kívánta igazán a tárgyalást: arra törekedett, hogy a munka-kamara befolyását, erejét megtörje. Az összeütközések februárban kezdődtek, májusra kiszélesedtek, tömegméretűvé s rendkívül hevessé váltak. A sztrájk jellegét a reformista szocialisták és a forradalmi szindikalisták nagyon eltérően ítélték meg (Turati – illetve Orano, Mantics, Olivetti, Leone és Arturo Labriola). Sykes felhívja a figyelmet arra, hogy a forradalmi szindikalisták körében sem alakult ki egységes vélemény. Egyesek (főként a helyi vezetők) túlságosan is optimisták voltak a sztrájkkal kapcsolatban s a jövőre nézve is az ipari és agrárproletariátus együttműködését illetően, mások viszont (mint Arturo Labriola) e tekintetben pesszimistábbak voltak.

Sykes leírja a kormányzat, csendőrség durva beavatkozását, az utcai harcok kialakulását a székház körül, a munka-kamara szindikalista vezetőinek (De Ambris) Svájcba menekülését. Ezek a vezetők ekkor még azt hitték, hogy külföldről tovább irányíthatják a sztrájkot, s győzelemre is vihetik. A munkáltatók azonban az új helyzetben általános kizárást hirdettek meg, s ez súlyos következményekkel járt a mezőgazdasági munkások magatartására. A sztrájk végül is vereséggel zárult, aminek további súlyos kihatásai lettek. A cikk befejezésül a mozgalom jelentőségét hangsúlyozza.

(International Review of Social History. 1976. 2. sz. 186–211. l.) *J.*

NOELLE WHITESIDE:

IPARI JÓLÉTI VISZONYOK ÉS MUNKAÜGYI TÖRVÉNYKEZÉS NAGY-BRITANNIÁBAN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN

A szerző utal az általános véleményre, miszerint a „közjólét" egyenesvonalúan terjed, de alaposan kidolgozott tanulmányában rámutat, hogy ez a fejlődés nem automatikus és nem is egyenes vonalú. Megállapítja, hogy a háború nagyobb szociális mobilitással jár, s ez a szociális ellentétek kiéleződésére vezet. A háborús kormányok megpróbálták ezt ellensúlyozni. Amidőn szembekerültek az ellentétekkel, sőt az ellentétek nyomán már a szociális erjedés politikai robbanásaival, e kormányok gazdasági és szociális beavatkozása minden országban, Angliában is növekedett.

Whiteside jelzi a folyamatok belső ellentmondásosságát, így azt, hogy a háború során a munkásság már kivívott, „szerzett jogai" is alaposan megcsorbultak. Egyúttal figyelmezteti az olvasót: ne keresse a változásokat minden esetben az országos parlamenti törvénykezés síkján, hiszen éppen a

háború idején az egyes minisztériumoknak joguk volt törvényerejű rendeleteket kiadni, s éppen az ipari munkásság helyzetét legközvetlenebbül érintő szabályozások (Defence of Realm és a Munitions of War Acta) így születtek.

A szerző történeti visszapillantást nyújt. A háború előtt már felvetődött új szociális, munkaügyi törvénykezés megvalósítása, amiben már modern szempontok: a munkaerő racionális felhasználása, elosztása és a nagyobb termelékenység biztosítása egyaránt szerepet játszott, sőt a harmadik lényegi tényező is: a szociális feszültség levezetése. Fordított előjelű tapasztalatokat éppen már a háborús időszak szolgáltatott: jelesen a nagyobb hatásfokú termelést egyaránt gátolta a rossz szervezés, a munkaerő rossz elosztása és a szociális ellentétek. S nyilván nem véletlen, hogy a háború korai szakaszában (1915–1916-ban) hozott említett rendelkezések nem bizonyultak elégségesnek a helyzet javulásához, s ezt egészítették ki azután a tipikus „demokratizáló", „szociális együttműködés" megvalósítását célzó törekvések, intézkedések, amelyek némi eredményt ekkor is, később is hoztak.

Whiteside eredeti kutatásai mellett jó áttekintést nyújt a kérdés egész gazdag történeti irodalmáról, s áttekintésének erénye az is, hogy jó néhány érdekes kérdést vet fel, illetőleg lényeges adatokat közöl a problémák jobb megértéséhez. Így rávilágít, hogy a hadügyminisztérium alá közvetlenül rendelt üzemekben 3 400 000 munkás dolgozott és további 2 250 000 olyan üzemekben, amelyeket a hadügyminisztérium közvetve ellenőrzött. Mindezekben az üzemekben a minisztérium határozta meg a munkaidőt, a béreket és a munkakörülményeket is.

Így a háború során az állam vált közvetlenül is a legnagyobb munkáltatóvá. De mindennek még egy további következménye is volt. A kérdés gazdasági és szociális következményeivel szembekerülve, a kormány már 1915 tavaszán a munka- és kereskedelemügyi minisztériumból átvezényelte az új „munícióügyi" minisztériumba az „agytrösztöt" (többek között Beveridge-t, L. Smith-t és másokat); az új bizottság élére azután az a S. Rowntree került, akinek neve alatt jelentek meg az átfogó jelentések az ipari munkások egészségi és szociális viszonyairól. Az új csoportnak egyaránt feladata volt a felmérés és a tanácsadás.

A cikk felidézi, hogy a Ministry of Munitions hatáskörén belül 1916–1917-ben miként vezettek be különféle egészségügyi, szociális reformokat, segélyeket. Ugyanakkor ő maga óv az olyan leegyszerűsítő vélemény elfogadásától, mintha e minisztérium keretében valóban átfogó „modern jóléti társadalom" tervezést végeztek volna el, mintha itt valamiféle „állam-szocialista" elgondolás és gyakorlat hódított volna tért. Whiteside ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a minisztérium fő célkitűzése a hatékonyság biztosítása, növelése volt, s a gyakorlatban még ezt sem tudta mindig elérni. Végeredményben a legfőbb alap még a háború előtti amerikai Taylor-rendszer volt. Másfelől a minisztérium keretében végzett felmérések, így a fiatalkorúak alkalmazásáról, képzéséről, sok esetben ténylegesen messze túlmutatnak a háború időszakán. Nem közömbösek a bizottságban folyó viták, avagy a „kisebbségi különvélemények" sem, hiszen ezek sokszor jelentős szemléleti eltérést tükröznek.

A tanulmány a minisztérium és az állam közvetlen gazdasági beavatkozási, „hadiszocializáló" tényekedésének munkásmozgalmi vonatkozásaira is kitekintést nyújt. Megállapítja, hogy a háború előtt és a háború első szakaszában a szakszervezetek és a nőmunkásszervezetek maguk is sürgették az ilyen állami beavatkozást, a fokozott állami felügyeletet (a nőmunkások részint nővédő intézkedéseket, illetőleg az egyenlő munkáért egyenlő bér elvének alkalmazását várták ettől). A háború második szakaszában viszont e remények, erőfeszítések gyengültek, a munícióiparban alkalmazott, a szakszervezeteket és munkásokat bénító megszorítások kiábrándítóan hatottak, s így az állammal szemben a közvetlen munkásképviselet követelése erősödött fel. Az ekkor létesített üzemi kantinokban már csak a „panem et circenses" elvének új alkalmazását látták. A munkásmozgalom belső radikalizálódása már messze túlmutatott a felső óvatos reformszándékokon, amelyek így csak korlátozottan hathattak

(International Review of Social History. 1980. 3. sz. 307–331. old.) *J.*

DAVID KAHN:

A KÓDMEGFEJTÉS AZ I. ÉS A II. VILÁGHÁBORÚBAN

Az első világháború előtt csak Franciaország és az Osztrák-Magyar Monarchia foglalkozott komolyabban a kódfejtéssel. Jóval kisebb számban bár, de Oroszországnak is volt néhány üzenetelfogó ügynöksége. A világháború kitörése után szinte egyik napról a másikra nőtt meg a hírszerzés eme új ágának a jelentősége. A szemben álló felek egymás után hozták létre a maguk kódfejtő hálózatát. Ez az új „fegyvernem" sokszor csaták, sőt hadjáratok kimenetelét döntötte el.

A német hadvezetés már a háború első napjaiban megfejtette az orosz kódokat. A cári vezérkar terveinek ily módon történt megismerése jelentősen megkönnyítette a németek 1915-ös nagy ellentámadását. A Monarchia seregeinek caporettói áttörését is az olasz kódok megfejtése előzte meg. A legnagyobb sikereket azonban az angolok érték el, annak ellenére, hogy csak 1916-ban állították fel a „40-es szoba" elnevezésű kódfejtő csoportjukat. 1917 elején ez a néhány főből álló ügynökség egy német üzenet megfejtésével a hírszerzés történetének felülmúlhatatlan akcióját hajtották végre. Zimmermann német külügyi államtitkárnak a mexikói elnökhöz küldött táviratát sikerült elfogniuk. A német kormány ilyen módon akarta rávenni Mexikót az USA megtámadására (Texas, Új-Mexikó és Arizona megszerzésének érdekében.) Az amerikai hadbalépést elsősorban ez a szenzációs hír, és nem a Lusitania elsüllyesztése segítette elő.

A kódfejtőügynökségek az első világháború után is fennmaradtak. Munkájukat valósággal forradalmasította Arthur Scheribus találmánya, az automatizált titkos írógép. Az ő eljárását vették át az olaszok, angolok és amerikaiak is.

A kódfejtés igazi fénykora azonban a második világháború alatt volt. Németország 1939-ben és 1940-ben ezen a fronton is jelentős sikereket ért el. Megfejtették az Anglia és az USA közti rádióösszeköttetés kódját. Néha még Churchill és Roosevelt üzenetváltását is le tudták hallgatni. Dönitz admirális tengerészeti kódfejtőszolgálata, a B Dienst, már a háború elejétől figyelte az angol hajóknak érkező üzeneteket. A német tengeri hírszerzés fölénye azonban csak 1943-ig tartott. A szövetségesek ekkor olyan kódrendszert dolgoztak ki, amelyet Dönitz ügynöksége sosem tudott megfejteni.

A rádiós hírszerzés a Japán elleni háborúban vált döntő fontosságú tényezővé. A japán hadvezetés – az óriási távolságok miatt – üzeneteinek kb. felét rádión küldte a harcoló egységeknek. Ezt felismerve, az amerikai haditengerészet nagy erővel látott a japán tengeri kódok megfejtéséhez. Az eredmény nem maradt el. 1942 elején már Yamato admirális személyes parancsait is megismerte az amerikai vezérkar. Nem egy amerikai szakértő szerint a fordulópontot jelentő midwayi csatát a kódfejtők nyerték meg.

A japán diplomáciai kód megfejtésével Oshima – németországi követ – jelentései is a szövetségesek rendelkezésére álltak. Az ő beszámolóiból érkeztek az első adatok az „Atlanti Fal" erődítményrendszeréről.

A német kódokat egy francia kém adatai alapján először a lengyelek fejtették meg. A rejtjeles üzenetek ismerete azonban nem befolyásolta a német-lengyel, majd a német-francia háború kimenetelét. Jelentősége az angliai csatában nőtt meg. Az angol kódfejtő ügynökség a Londontól északnyugatra levő Bletchleyben rendezkedett be. A német hírszerzés elfogott üzeneteinek alapján számos kémet lepleztek le. A normandiai partraszállásról ugyancsak ez a csoport terelte el a németek figyelmét.

Vajon miért volt fölényben az amerikai hírszerzés?

A technikai fölény alapja az volt, hogy a német titkosírógépet mindenki ismerte. Számos kormány használta, sőt a 20-as években a nagyközönség számára is hozzáférhető volt. Az amerikai és az angol gépeket ezzel szemben a legnagyobb titokban fejlesztették ki. A németek csak egy típust használtak, míg a szövetségesek többet. További német hátrányt okozott az „Enigma" gyenge minőségű hardware-je és software-je. A szövetségesek fölényéhez a német hírszerzés szervezeti megosztottsága is hozzájárult. Nem volt kellő összhang a hadsereg, a tengerészet, valamint a diplomáciai hírszerzés között. Az angolszászok harcának honvédő jellege ugyancsak előnyt jelentett a német támadókkal szemben. A védekezésben levő szövetségeseknek több energiájuk maradt a kódfejtő hálózat kiépítésére, és a kódfejtő szakemberek kiképzésére is többet áldoztak. Az angol ügynökségekben kifejezetten zseniket alkalmaztak. Az amerikai szakértőknek intelligenciavizsgán kellett

átmenni. A valóságtól elrugaszkodott német haditervek ismét az angolszászoknak kedveztek. A náci rendszer belső viszonyaiból következett, hogy a tisztek fölötteseiknek, de még sokszor maguknak sem merték bevallani tévedésüket. Hitlerhez – különösen a világháború végén – megszépülve érkeztek a hírek. A valódi információk áramlásának akadozása jelentősen elősegítette a német hadsereg katasztrófáját.

Végezetül felmerül a kérdés. Mennyivel rövidítette le a kódfejtés a II. világháborút? Egyes történészek szerint 1 vagy 2 évvel. Mások értelmetlennek tartják az ilyen jellegű becsléseket. Kétségtelen, a háború elsősorban a harctereken dől el. Ennek megfelelően a kódfejtők nagyrészt taktikai műveletekben vettek részt. Ez a tény azonban nem csökkenti a kódfejtés jelentőségét.

(The Historical Journal, 1980. szeptember, – Vol. 23/3 617–639. old.) *S. T.*

MICK JENKINS:

AZ AKCIÓBIZOTTSÁGOK, MINT A HARC ESZKÖZEI

Mick Jenkins 1923-ban csatlakozott az ifjú kommunisták szervezetéhez, és 1925-ben lett a kommunista párt tagja, hosszabb ideig a közép-észak angliai iparvidék szervezője, s egyúttal Manchester Munkás Tanácsának (Trades Council) tagja.

Jenkins több időszakra vonatkoztatva vizsgálja az általános sztrájk eszméjének, s a sztrájkokat vezető, szervező „akcióbizottságok" történetét. Az első ilyen periódust másfélszáz évvel ezelőttre teszi, amikor W. Benbow megjelentette pamfletjét, amelyben az általános sztrájk eszméjét meghirdette (1832-ben), s ugyanekkor még 1832-ben, illetve 1842-ben a chartista mozgalom fellendülése idején sor is került az ilyen általános sztrájkok kipróbálására. Jenkins nagyobb figyelmet szentel a második, az 1842-es hullámnak, s erre vonatkozóan a történeti munkák mellett egyaránt idézi mind a chartista Northern Star, mind a liberális Manchester Guardian közléseit. Ez utóbbi aláhúzta, hogy Manchesterben olyan helyi szervek jöttek létre, amelyek a központi irányító szervektől függetlenedtek, és vezetik a manchesteri munkásságot.

Az akcióbizottságok történetében a második fázis 1920-szal jelölhető, amikor a Szovjet-Oroszország elleni antant-intervenció megállítására születtek meg. Ezeknek hátterében ott álltak a megerősödött szakszervezetek és a jól szervezett Labour Party is – de az akcióbizottságok megszületése mégis új színfoltot jelentett, amit a kormánykörök is jól felismertek, s ami jelentős mértékben járult hozzá, hogy paralizálták az angol kormány s W. Churchill szándékát az intervenció folytatására. Jenkins felidézi a korai 1919 januári, majd júniusi gyűléseket, a gyűlések résztvevőinek szerepét, a határozatokat, majd rámutat, hogy a mozgalom nagyobb arányokat 1920 tavaszán, a lengyel háború során vett, amikor 1920 májusa és augusztusa között a nagy szakszervezetek, majd az LP és a TUC egésze megmozdult a kormány megbénítására. A központi szervek nyilatkozatai mellett Jenkins ezúttal is nagyobb figyelmet fordít a helyi kezdeményezéseknek, hogy Birmingham regionális szerve, a szakszervezeteket egyesítő Trades Council ugyanúgy, mint a walesi vasutasok és bányászok, a Clyde vidék, Nottingham és Liverpool munkásai meghirdették a sztrájkot. Jenkins ezt az összefüggést rendkívül lényegesnek tartja. Hangsúlyozza ugyanis, hogy az 1920-as és 1926-os általános sztrájk nem egyik napról a másikra és nem a derült égből született, hanem előzményei voltak, a helyi munkásszervezetekre, akciókra támaszkodhatott, míg az 1921-es akció és a három nagy szakszervezet összefogása, a „Hármas Szövetség", „Fekete Pénteken" éppen azért bukott és bukhatott el, mert ennek az akciónak sorsa csakis felül dőlt el.

E második felvonás után következett a harmadik, az 1926. évi általános sztrájk. Jenkins e helyütt nem az ismertebb országos mozzanatokat idézi fel, hanem arra mutat rá, hogy ezúttal megint mennyire a tömegmozgalom volt a meghatározó. Hiszen a bányászok kizárása és a sztrájk valószínűsége már jóval előbb világossá vált, s valóban már a sztrájk hivatalos meghirdetése előtt több helyütt megalakultak a helyi akcióbizottságok. Jenkins rávilágít, hogy bizonyos problémák adódtak abból, hogy egyes szakszervezeti küldöttek még szakszervezetiek központjainak instrukcióira vártak, de végeredményben mégis érvényesült a helyi lendület, maguknak a munkásoknak az akarata. Erre példaként felidézi a St. Helene-i akcióbizottság létrejöttét, munkamódszerét (a sztrájk első napjától a

bizottság minden reggel megtartotta ülését, ahol minden sztrájkba lépett szakma képviseltette magát – s Jenkins azt is ismerteti, hogy a bizottság milyen természetű kérdésekben milyen döntéseket hozott). Idézi az egyik ilyen felelős bizottsági tag visszaemlékezését, aki természetesen lelkesen gondol vissza ezekre a napokra, maga előtt látja a munkások lendületét, s éppen ezért egyértelműen úgy véli, hogy a sztrájkot csakis „Thomas és társainak árulása" buktatta meg. Jenkins azonban szélesebb síkon is elemzi az akcióbizottságok tevékenységét, megállapítja, hogy azok a bizottságok tudtak a legtöbb eredményt felmutatni, amelyek az egyes szakszervezeteken túl támaszkodni tudtak különféle más munkásszervezetekre (a Labour Party, illetve munkás kulturális egyesületek szerveire), s főként ha munkájukba a szövetkezeteket is be tudták vonni. Esetenként ezek az akcióbizottságok annyira megerősödtek, hogy az egyes városok kereteit túllépve, a környező falvak, vagy kisebb városok küldötteit tömörítve körzeti, kerületi szervekké váltak. Végeredményben ezek a bizottságok döntöttek mind a különféle rendkívüli szállítási engedélyek kibocsátásában, miként ők voltak az irányító „agyai" a sztrájk fenntartását szavatoló védőrségeknek is. Jelentős szerepük volt a tájékoztatásban is, lévén, hogy a rádió a kormány (Churchill) kezén volt, kifejezetten céltudatosan dezinformált, így számos esetben szükség volt a helyi információk megadására.

(Marxmism Today. 1976 május. 148–154) *J.*

VILEM KAHAN:

A KOMMUNISTA INTERNACIONÁLÉ, 1919–1943. A VEZETŐ TESTÜLETEK SZEMÉLYI ÖSSZETÉTELE

A tanulmány elsőrendű anyagot nyújt, amikor 1919-től egészen 1943-ig, a Komintern feloszlatásáig megadja a Komintern kongresszusain megválasztott Végrehajtó Bizottság, Szervező Bizottság és a Titkárság teljes névsorát, megjelölve a bizottsági tagok álneveit is. A tanulmány – amelynek törzsét pontosan e hosszú, fáradságos munka révén maga a névsor adja, elengedhetetlen segítséget nyújt mindazoknak, akik a Komintern történetével foglalkoznak.

A szerző munkája során nem kis nehézségekbe ütközött. Így az álnevek feloldásán túl utal arra, hogy néhány vezetéknév (Müller, vagy Popov) rendkívül nagy körültekintést, óvatosságot követel, mert számos embert takarhat – nem egyszerűen, mert álnév volt, hanem azért, mert több Müller vagy Popov is szerepelt a Komintern vezető testületeiben. Nem kis gondot okoz a képviselet, s a küldöttek, tagok országok szerinti elhelyezése sem. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a képviseleti arány is lényegesen változhatott az idők során – így például az angol kommunista párt tényleges taglétszámánál jóval nagyobb képviselethez jutott: míg a III. kongreszuson még csak 1 VB-tagot delegálhatott, az V. kongresszus után már ötöt –, mégpedig nem az angol kommunista párt, hanem az egész angol munkásmozgalom és az ország súlya folytán. Hasonló elmozdulások voltak Kína s a kínai kommunista párt, illetve a jugoszláv kommunisták, vagy a bolgár kommunisták képviseletében. Itt azonban már más szempontok játszottak közre, így a pártok struktúrája és személyi vezetése, ami a jugoszláv párt képviseletét 1935-ben a VII. kongresszuson leapasztotta, míg a bolgárokét emelte.

A szerző utal az eltérő adatok tényére, mind az egykorú irodalomban, mind pedig azokban a feldolgozásokban (szovjet kiadványokban csakúgy, mint a meglehetősen nagyszámú amerikai feldolgozó és lexikális irodalomban), hogy milyen személyeknél tapasztalhatók ellentmondó állítások jelenlétükről, megválasztásukról. Más esetekben hangsúlyozza, hogy további kutatás feladata lehet annak felderítése, hogy 1927-ben Togliatti miért maradt ki a VB tagjai közül, s miért csak 1931-ben választották meg újra a VB tagjává.

Kahan jegyzetekben utal olyan problémákra, hogy a VB-k helye és a Komintern szervezeti struktúrája is mennyiben változott. Számos esetben személyekre, úgy is további információt nyújt a tanulmány, hogy részben megjelent önéletrajzi írásokra, avagy memoárrészletekre támaszkodik, esetenként még szóbeli közlésekre is. A szerző rendszerint azt is jelzi, ha értesüléseit nem tekinti megbízhatóaknak, vagy csak problematikusnak tekinti azokat. A szerző az archiválís anyag és a megjelent kongresszusi jegyzőkönyvek, a szovjet és nyugati történeti irodalom mellett támaszkodott a lengyel, cseh, jugoszláv stb. történeti irodalom eredményeire is.

(International Review of Social History. 1976. 2. sz. 151–185. old.) *J.*

ERIC HOBSBAWM:

A NÉPFRONT KORMÁNYOK NEGYVENEDIK ÉVFORDULÓJA

Hobsbawm mindjárt cikkének elején aláhúzza, hogy amikor a kommunisták, szocialisták és a különféle középosztályra támaszkodó pártok képviselőiből 1936-ban megalakultak a népfrontkormányok, akkor ez fordulatot jelentett a forradalmi baloldal szemléletében, hiszen korábban az ilyen kormányok alakulását feltétlenül elítélték volna. Egyúttal hangsúlyozza, hogy a franciaországi és a spanyolországi kormányok történetében rendkívül nagyok az eltérések – s miközben mindkettő tragikus elemeket is mutat, végül is mindkettő elbukott. Ugyanakkor a II. világháború során ugyanez a népfrontos mozgalom nemcsak újra fellángolt, hanem még ki is szélesedett, s a háború után ilyen jellegű kormányok nemcsak Kelet-Európában, hanem nyugaton is megalakultak, s az ismertebb francia és olasz fejlődés mellett a belga és norvég politikai gyakorlat is ezen a nyomvonalon haladt.

A szemlélet változását hangsúlyozva, az eredetet elemezve Hobsbawm megállapítja, hogy az I. világháborút követően még általános volt az a meggyőződés a forradalmi mozgalmak balszárnyán, a kommunista pártokban, hogy világméretű forradalomra számíthatnak. Ez a szemlélet ugyan 1921-re már módosult, de annak ellenére, hogy a Komintern IV. kongresszusán Radek megállapította; nem számíthatnak nagyobb népi felkelésekre – ekkor még tulajdonképpen csak a forradalmi megmozdulások ideiglenes elnapolására gondoltak. Az 1923-as újabb felkelések kudarca a történeti helyzet megítélésében újabb módosulásra vezetett. Az újabb forradalmi fellendülés bekövetkeztét ekkor már későbbre várták – végeredményben egy újabb gazdasági válsághoz kötötték.

Ezután következett az ismert tragikus fejlődés, a fasizmus hirtelen térhódítása. Hobsbawm az ismertebb összefüggések rögzítése mellett olyan tényekre hívja fel a figyelmet, hogy Hitler hatalomra jutása után az egyedüli komoly tömegbázissal rendelkező nyugat-európai kommunista pártnak, a franciának is ekkor csak 28 000 tagja és 12 képviselője volt, s ekkor éppen az olasz sem tudott az elnyomás és üldözés következtében átütő erővel fellépni. Ilyen körülmények között a VII. kongresszus új irányvonala – állapítja meg a szerző – nemcsak egyszerűen valamiféle védekező taktika kialakítását jelentette, „de még csak azt sem, hogy olyan stratégiát fogadtak el, amely a védekezésből támadásba csap át". Sokkal inkább arról volt szó, hogy egy olyan stratégiát alkalmaznak a szocializmus felé való haladás során, amely olyan országokra érvényes, amelyekben nem számíthatnak arra, hogy az „októberi forradalom-típusú felkelés" következzék be, „ha ezt nem is lehet kizárni". Ennek ellenére az elképzeléseket nem fogadták el sem azonnal, sem egyértelműen az egész kommunista mozgalomban. A szerző e vonatkozásban Kun Béla és Lozovszki ellenállására utalt, akik csak félszívvel vették tudomásul az új stratégiai irányvonalat, s jobbára úgy tekintettek arra, mint csak ideiglenes irányváltásra, amely után hamarosan újra általános támadásba lendülhetnek – míg mások (s itt Lukács György, Gramsci és Togliatti nevére utal) ezt a váltást, változást előkészítették.

A tanulságokat tovább elemezve Hobsbawm felidézi Radeknek még ugyancsak 1922-ben kelt, s a Komintern kongresszusán elhangzott értékelését, amelyben megállapította, hogy a kelet-európai viszonyokkal szemben Nyugat-Európában a dolgozó tömegek „politikai pártok tagjai, s ragaszkodnak pártjaikhoz". Ezt a figyelmeztetést azonban nem vették eléggé figyelembe, míg másfelől tanulságosak a Trockij-féle elemzések is, amelyek éppen ultrabalos, voluntarista jellegüknél fogva jellemzőek egy olyan felfogásra, amely szintén évtizedeken át szívósan újra és újra jelentkezett.

A régi viták mellett a népfront-problematikának van egy újfajta vetülete is. Jelesen a chilei népfront, az Allende-féle kísérlet megdöntéséről, s ennek elemzéséről, az olasz kommunisták adta válaszról van szó. A szerző ugyanis aláhúzza, hogy az Allende-kormányzat nemcsak azért bukott meg, mert a reakciós militarista kasztot technikailag nem tudta semlegesíteni, hanem azért is, mert a lakosság jelentős köreit sem tudta kivonni azok befolyása alól, akik aktív ellenforradalmi támadás bázisául szolgálhattak. Ezzel szemben az olasz kommunisták hangsúlyozták, hogy még akkor sem vennék át a tisztán a kormány vezetését, ha a szavazatok 51%-át elhódítanák, s éppen a chilei tanulságok alapján is rendkívül fontosnak vélik, hogy a jelentős kisebbségből még további rétegek megnyerésére, szövetségek kialakítására kell törekedniük. Ilyen megközelítésben az 1936-os népfrontkormányok tevékenysége tanulságokkal szolgál mind a mulasztások, mindpedig a súlyos objektív és szubjektív nehézségek vonatkozásában.

(Marxism Today. 1976. július 221–228. old.) *J.*

JACK COHEN:

MARXIZMUS A REFORMIZMUS ELLEN, AZ ÁLTALÁNOS SZTRÁJK IDEJÉN.

Jack Cohen az ifjú kommunisták dél-walesi szervezője volt az 1926. évi általános sztrájk idején, de ezúttal nem akkori élményeit idézi fel, hanem kritikus analízist nyújt az akkori eseményekről. Aláhúzza, hogy 1925-ben ugyan a Labour Party és a TUC kongresszusain bizonyos balratolódás történt, s olyan szakszervezeti vezetők kerültek a vezetésbe (Hicks és Purcell nevét említi), akik ennek hangot adtak egészen az 1926. évi sztrájkig – de ezekkel szemben ott állt a jobboldali vezetőség (itt MacDonald, Thomas, Bevin, Clynes és Citrine nevét említi), akik mindvégig az osztályegyüttműködés reformista koncepcióját hirdették és gyakorlatát vallották, amelynek lényeges eleme volt a status quo és a parlamentarizmus elfogadása.

Cohen hangsúlyozza, hogy az angol munkásmozgalomban mindvégig, már a világháború idején, a radikális shop steward mozgalom fellépésétől, majd a kommunista párt megszületésétől „jelen volt" egy radikális alternatíva, amely összeütközött ezzel a reformista politikával,. Ez a kettősség rendkívül élesen megmutatkozott az általános sztrájk kilenc napján, majd az azt követő hathónapos szénbányász-sztrájk napjaiban.

Cohen ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy míg a kormány tudatosan készült fel a szerinte elkerülhetetlen összecsapásra, a szakszervezeti Főtanács ezt a felkészítést elmulasztotta, s a bányászokat is magukra hagyta, noha ezek világos és tudatos ellenkoncepciót hirdettek meg, amit a bányász szakszervezet 1926 februári konferenciája is még újra megerősített. Cohen ugyanitt felidézi, hogy a kommunisták vezette baloldali szakszervezeti „Kisebbségi Mozgalom" 1925 folyamán többször is figyelmeztetett a küszöbön álló harcra és a szükséges felkészülésre. Ezek a felhívások többször is megjelentek a kommunista sajtóban, így a Workers Weekly hasábjain. Mindemellett a szakszervezeti Főtanács e figyelmeztetéseket figyelmen kívül hagyta. Így végeredményben semmiféle komoly felkészülés nem történt – egészen addig, míg a szakszervezetek végrehajtóbizottságai küldötteinek részvételével megtartott 1926. április 29–30-iki rendkívüli konferencia nem döntött úgy, hogy a szakszervezetek megadnak minden támogatást a bányászoknak.

Cohen felidézi ezek után a kor befolyásos szakszervezeti és munkáspárti vezetőinek 1926 májusi nyilatkozatait, amelyben ezek hangsúlyozták, hogy merőben gazdasági sztrájkról van szó, s nem kívánnak annak politikai, az egész rendszert megkérdőjelező jelleget adni – míg ezt a kihívást a kommunista párt ugyancsak korabeli értékelése magára vállalta. Az 1926 április végi konferencián is megütközött a két felfogás, de ekkor a kérdéseket nem tisztázták, megelégedtek közös, antikapitalista formulázásban. A kulisszák mögött azonban tovább folyt a küzdelem, s a jobboldali szakszervezeti vezetők erős nyomást gyakoroltak a baloldaliakra, főként a bányászokra, hogy azok fogadják el a kormány kompromisszumos javaslatait, s engedjenek. Mindez azonban a háttérben történt – s ezt a nyomást a jobboldal nyilvánosan ekkor még nem merte vállalni (a későbbiekben erre azonban fény derült, többek között a sztrájk lefújása utáni 1927 évi januári konferencián, ahol természetesen mindez összekapcsolódott a kudarcért való felelősség tisztázásával). Cohen a szakszervezeti vezetők ellentétes álláspontja mellett még élesebb reflektorfénybe állítja MacDonald koncepcióját, aki első pillanatoktól kezdve opponálta az általános sztrájkot, s ilyen értelemben mondta el nevezetes beszédét a parlamentben május 3-án, egy nappal az általános sztrájk előtt, amely már önmagában leszerelő volt. Ezzel szemben álltak a kommunista párt akkori felhívásai, orgánumainak cikkei, amelyek az elkerülhetetlen és rendkívül éles harcra figyelmeztettek.

(Marxism Today, 1976 május. 156–162. l.) *J.*

PIOTR ŁOSSOWSKI:

LITVÁNIA SEMLEGESSÉGE AZ 1939 ÉVI LENGYEL-NÉMET HÁBORÚBAN

Lengyelország 1939 évi védelmi háborúját ma már igen jól ismerjük. A napvilágra került források alapján a kutatások szinte óráról órára feltárták a háború diplomáciai előkészítését, a hadieseményeket, a harcoló felek magatartását – ennek ellenére még mindig akadnak olyan kérdések, amelyeket a történetírás mindeddig méltánytalanul elhanyagolt. Ilyen például Lengyelország és kisebb szomszédainak kapcsolata a háború előtt és alatt. Pedig ezen országok állásfoglalásától függött, hogy sikerül-e kitörnie Lengyelországnak a nácik által rákényszerített elszigeteltségből.

A szerző tanulmányában a szomszédok közül kizárólag Litvánia magatartásával kívánt foglalkozni. Ez az ország mindvégig semleges maradt a lengyel-német háborúban. Beavatkozása lényegesen megnehezítette volna Lengyelország helyzetét: az így is mintegy 100 km hosszú frontvonalat újabb 500 km-el növelte volna meg, hadszíntérré téve Északkelet-Lengyelországot is. A lengyel vezérkar és a külügyminisztérium tisztában volt e veszélyekkel. Mikor 1939 tavaszán szaporodni kezdtek a konfliktusok Németországgal, a lengyel kormány több kísérletet tett, hogy javítsa kapcsolatait Litvániával. A litván hadsereg főparancsnoka, Stasys Raštikis májusban Varsóba látogatott, ahol nagy tiszteletadással fogadták. Lengyel részről nagyra értékelték a viszony javulását a két ország között. Pedig e remények nem voltak egyértelműen megalapozottak. Varsóval egyidőben Berlin érdeklődése is megnőtt Litvánia iránt, s a német kormány – amely biztosítani akarta a kis ország részvételét a tervezett háborúban – erőfeszítései is eredményesnek látszottak. A német külügyminisztériumot Kazys Škirpa, a berlini litván követ kijelentése bátorította. Szerinte Lengyelország egy esetleges háborúban a németekkel csak Vilnius visszaadásával tudja megvásárolni Litvánia semlegességét. A Harmadik Birodalom egyébként a gazdasági kötelékek szorosabbra vonásával kívánta függőségbe kényszeríteni Litvániát. A kis ország exportjának 75%-a Németországba irányult, míg importjának 86%-a származott onnan. Raštikis tábornok, akinek lengyelországi látogatásához Varsóban oly nagy reményeket fűztek, előzőleg Berlinben járt, hogy részt vegyen Hitler 50. születésnapjának megünneplésében.

A litván politikusok ellentmondó kijelentései dacára a litván kormány végül nem szándékozott feladni semlegességét. Kaunasban (Litvánia akkori fővárosában) szilárdan meg voltak győződve arról, hogy egy kis ország semlegességével tudja a legjobban megvédeni függetlenségét. Erre ösztönözött az 1934-ben kötött balti antant másik két tagországának, Lettországnak és Észtországnak semlegessége is. Németország fokozódó nyomásának ezzel szemben megvolt a várt megfélemlítő hatása. A beavatkozás mellett szólt volna az is, hogy Litvánia viszonya Lengyelországgal csaknem 20 éve igen feszült volt Vilnius elvesztése miatt. A háború vagy semlegesség kérdése 1939 feszült napjaiban Litvánia lakosságát is megosztotta. Németbarát csoportosulások alakultak és agitáltak, mint Augustinas Voldemaras professzor köre vagy az uralkodó nacionalista Tautininkai párt extrém csoportja. Mások a kormány semlegességi politikáját támogatták.

A lengyel-német háború kirobbanásakor, 1939. szeptember 1-én a litván kormány semlegességi nyilatkozatot tett, s álláspontját sem a németbarát körök fokozódó belső tevékenysége, sem a németek tovább erősödő nyomása nem tudta megváltoztatni. Végül mégsem tudjuk, hogy milyen hatással jártak volna az újabb német lépések a litván kormányra. Két hét után, szeptember 14-én ugyanis Berlin váratlanul beszüntette a háborúra ösztönző politikai lépéseket. A meghátrálást a szerző szerint az váltotta ki, hogy a litván diplomácia egyáltalán nem tartotta titokban a németek próbálkozásait, így ezek brit és francia kormánykörökben is ismertek lettek. Litvánia bevonása a lengyelellenes háborúba így végül kudarccal végződött.

A semlegesség ugyanakkor nem jelentette azt, hogy Litvániában különösebb rokonszenv ébredt volna a lengyelek iránt. A haditudósítások ugyan a lengyelekkel szimpatizáltak, barátságos elbánásban részesültek az országon átutazó katonai és polgári menekültek is. A vilniusi határvita azonban megakadályozta a mélyebb együttérzést. A litván kormánynak csak Lengyelország összeomlása után sikerült a Szovjetunióval október 10-én kötött szerződésben biztosítania Vilniust és környékét. Lengyel részről még ez ellen is élesen tiltakoztak, mire Litvánia megtagadta a Párizsba menekült lengyel kormány elismerését. Bár a diplomáciai viszony a két ország között ekkor megszakadt, ez már nem változtathatott azon a tényen, hogy a litván semlegesség nagyban segítette Lengyelország védekezését, a kormány, katonaság és polgáriak sikeres elmenekülését az országból.

(Acta Poloniae Historica 42. köt. 1980. 145–174.) *B. J.*

B. B. PIETROVSZKIJ, V. A. TYISKOV:

A SZOVJET TÖRTÉNÉSZEK KUTATÁSI EREDMÉNYEI A TIZEDIK ÖTÉVES TERVBEN

A hivatkozásokban rendkívül gazdag számvetés elöljáróban néhány általános érvényű megállapítást tartalmaz. A szovjet történettudomány fejlődését, eredményeit összefüggésbe hozza az SZKP tudománypolitikájával, amely az elmúlt évtizedben is megkülönböztetett figyelmet fordított a tudatformálás szempontjából oly fontos társadalomtudományok eszmei-politikai, szervezeti, intézményi feltételeinek, szakember-ellátottságának biztosítására. Jelentős vívmánynak tekintik a szerzők, hogy rendszeressé vált az együttműködés az akadémiai intézetek és a felsőoktatási intézmények szakemberei között, a bázis kiszélesedése ellenére sokat javult a kutatások koordináltsága. A szovjet történetírást az 1970-es évek második felében is a marxista-leninista ideológiai alap, a tematikai skála gazdagsága jellemezte. Nőtt a történészek munkáinak tudományos értéke. Előtérbe kerültek kutatás-módszertani kérdések, számos történelemelméleti mű látott napvilágot (M. A. Barg, Je. M. Zsukov tanulmányait emelik ki a szerzők), amelyek az egyetemes és a nemzeti fejlődés dialektikáját, a társadalomfejlődés törvényszerűségeinek feltárását állították vizsgálódásaik fókuszába.

A nagy lélegzetű összefoglaló vállalkozások közül a „Világtörténet" 1977-ben, ill. 1979-ben megjelent 11. és 12. kötete is érvényesítette a korszerű tudományos szemléletmódot és metodikai eljárást. A második világháború befejezésétől az 1960-as évtized végéig nyújtanak áttekintést szerzőik az egyetemes történeti fejlődés főbb vonulatairól, megőrizve a sorozat teljességre törekvő jellegét. Az összefoglaló munkák sorát gyarapította az SZKP monográfia 5. kötete, a második világháború történetének 12 kötetes kiadása, a nemzetközi munkásmozgalom történetét feldolgozó 4 kötetes vállalkozás, ill. a Szovjetunió történetének 11. kötete. Tovább folytatódott a szovjetköztársaságok történetét taglaló összefoglalók megjelentetése.

A Szovjetunió történetének vizsgálatán belül továbbra is centrális helyen állt az 1917-es forradalom sokoldalú, igényes feltárása. A 60. évforduló a számvetésre is alkalmat adott. Újra kiadták I. I. Minc háromkötetes monográfiáját. A forrásközlemények sorát az orosz és a megszülető Vörös Hadseregre vonatkozó dokumentumok közzététele gazdagította. A társadalmi, politikai feltételek árnyaltabb bemutatását tették lehetővé a burzsoá és az ún. kispolgári pártok történetét, szerepét, sorsát elemző tanulmányok, monográfiák, ill. a regionális kutatások eredményei. A szovjet történészek és a szocialista országok kutatóinak egyre sokoldalúbb együttműködése nagyban hozzájárult a Nagy Októberi Szocialista Forradalom egyetemes érvényűségének bizonyításához.

A szovjet szocializmus-építés kérdései közül a gazdaságpolitika elméleti vitái, megvalósulása, a különböző társadalomtudományok (szociológia, demográfia stb.) komplex szempontjait érvényesítő társadalomtörténeti kutatások hoztak új eredményeket. Megszaporodott az üzemtörténeti munkák száma, tanulmányok sora elemezte a szovjet falu 1945 utáni változásait. A Nagy Honvédő Háború történetén belül a hátország helyzetének feltárására koncentrálták figyelmüket a kutatók. Kim akadémikus munkássága a kultúrtörténet elméleti és egyetemes kérdéseit érinti, de számos tanulmány foglalkozott a szovjet nemzetiségi politika eredményeivel is kultúrhistóriai aspektusból.

Oroszország 1917 előtti történetén belül a kapitalista fejlődés problémaköre állt a kutatók érdeklődésének középpontjában. Különösen a regionális és ágazati kutatások hoztak új eredményeket. Újabb értékekkel gazdagították a képet a demográfiai, etnográfiai és a migrációs folyamatokat feltáró tanulmányok. A középkori orosz városok történetének rekonstruálása szellemi életük megrajzolásával vált teljesebbé. Az orosz abszolutizmus történelmi gyökereinek, specifikumainak vizsgálatában különösen L. V. Cserepnyin munkái figyelemre méltók. Folytatódott az orosz külpolitika dokumentumainak publikálása. A balkáni népek felszabadulásának centenáriuma tradicionális területén erősítette a szovjet diplomácia-történetírást.

A cikk szükségképpen regisztratív jellege az egyetemestörténeti kutatások számbavételénél válik szembetűnővé. A világ minden térségére kiterjedő kutatások elsősorban a kelet-európai népi demokratikus forradalmak, a szocializmus-építés történetének feltárásában hoztak új eredményeket. A szovjet történettudomány érettségét, kutatói bátorságát mutatják a gyarmati felszabadító mozgalmak történetét taglaló, fontos elméleti megállapításokra is jutó munkák. A hagyományos témák között említik a szerzők a kapitalizmus kialakulására, a polgári forradalmak történetének feltárására irányuló kutatá-

sokat. Új vonása a szovjet történetírásnak, hogy a polgári nemzet kialakulását a közép- és újkori kulturális fejlődés feltárásával gazdagítja (V. I. Rutenburg munkái). Történeti korszakok és régiók keretein egyaránt túlmutatnak a szovjet etnikum-kutatások, amelyeknek eredményeit pl. Ju. V. Bromlej munkái is fémjelzik.

Befejezésül a történetírás-történeti kutatások fontosságát hangsúlyozzák a szerzők.

(Voproszi isztorii, 1981, 2. szám 3–25. old.) *M.*

A folyóiratszemlét összeállították: ifj. Barta János (B. J.), Jemnitz János (J.), Menyhárt Lajos (M), Stark Tamás (S. T.).

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Társulati hírek

A Magyar Történelmi Társulat titkársága 1983. január 18-án ülést tartott. *Szabolcs Ottó* főtitkár ismertette a Történelemtanítás és technika című konferencia előkészületeit, beszámolt a többi rendezvény helyzetéről és a Társulat előtt álló legsürgősebb tennivalókról. *Vladár Ervin* titkár a külügyekről tájékoztatta a titkárságot, és felhívta a figyelmet arra, hogy a nehéz körülmények miatt a nemzetközi társulati munkától teljesen elszigetelődünk. *Sipos Levente* beszámolt a régen húzódó pályázati felhívás kiírása érdekében végzett munkájáról, melynek eredményeként a pályázati felhívás a szakfolyóiratokban már meg is jelenhetett. A területi munkáról *Izsák Lajos* és *Szabolcs Ottó* számolt be. Ismertették egy Gyöngyösön 1984-ben rendezendő regionális konferencia tervét és előkészületeit is. A titkárság két új szekció megalakításának tervét javasolta az elnökség elé terjeszteni.

A Magyar Történelmi Társulat elnöksége 1983. március 25-én ülést tartott. *Makkai László* elnök bevezető szavai után *Szabolcs Ottó* főtitkár beszámolt a munkaterv szerinti program eddigi teljesítéséről, ismertette az új területi csoportok létrehozása érdekében kifejtett tevékenységet, új szekciók és új területi csoportok kezdeményezésére irányuló javaslatokat. *Vass Henrik,* alelnök a Hazafias Népfront pályázatával kapcsolatos munka elvégzéséről számolt be. Az elnökség előtt *Sipos Levente* titkár a pályázati ügyekről, *Izsák Lajos* és *Kardos Lajos* titkárok a területi munkáról adtak rövid tájékoztatást. A területi csoportok képviselői is ismertették munkájukat és problémáikat. *Ormos Mária,* alelnök beszámolt az 1984-re tervezett nagy nemzetközi történészkonferencia előkészületeiről. Az elnökség megbízta tagjait, hogy az egyes feladatok előkészületeiben legyenek segítségére a titkárságnak.

Rendezvények

Az 1983/84. évi *Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny* történelmi témáinak előkészítésére 1983. február 21-én – a vidékiek számára; február 24-én – a budapestiek számára került sor. Az „Egy vagy több XVI. századi magyarországi történelmi forrás elemzése, illetve összehasonlítása" c. témához *Szakály Ferenc,* „Az 1929–33-as gazdasági válság hatása falumban, városomban, megyémben (források, visszaemlékezések alapján)" c. témához *Szabolcs Ottó,* „Az ifjúsági mozgalom a felszabadulástól 1949-ig falumban, városomban, megyémben (források alapján)" c. témához *Svéd László* adott módszertani és tematikai segítséget.

Az MTA Történettudományi Intézete, a Magyar Történelmi Társulat és az MSZMP KB Párttörténeti Intézete Marx Károly születésének 165., halálának 100. évfordulója alkalmából *Marx és a történelem* címmel tudományos ülésszakot rendezett, 1983. május 20-án, Budapesten. *Erényi Tibor* megnyitóját *Vass Henrik* bevezető előadása követte. Ezután került sor *Glatz Ferenc:* Marx és a történettudomány; *Ránki György:* Közgazdaság és történetiség Marx gondolkodásában; *Hahn István:* Marx és az antikvitás; *Makkai László:* Marx és Engels a feudalizmusról; *Pach Zsigmond Pál:* Marx és Engels az abszolút monarchiáról; *Incze Miklós:* Marx és Engels a polgári forradalmakról; *Jemnitz János:* Marx és a nyugateurópai munkásmozgalom; *Niederhauser Emil:* Marx a keleteurópai fejlődésről; *Kővágó László:* Marx és Engels a nemzeti-nemzetiségi kérdésről; valamint *Mucsi Ferenc:* Marx, Engels és a munkásmozgalom az Osztrák-magyar monarchiában című előadására. Az előadások és a vita után *Pach Zsigmond Pál* zárszavával ért véget az igen értékes, sok oldalról megvilágított, és sok tanulsággal járó ülés, mely a modern Marx-értékelés kibontakozásához adott tudományos elemzést.

A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet, és a Hajdú-Bihar megyei Tanács VB szervezésében *Történelemtanítás és technika* címmel országos konferenciát rendezett Debrecenben, 1983. április 7–8-án. *Benedek Pál,* akadémikus megnyitója után a megye nevében *Szekeres Antal* köszöntötte a konferencia résztvevőit. *Szűcs Ervin:* Történetiség és technikai műveltség, *Makkai László:* A történelmi materializmus és a technikatörténet, *Endrei Walter:* Találmányok és társadalom, *Nagy Dénes:* A technika alapkategóriáinak története, *Granasztói György:* Számítógépek és a történettudomány, *Kiss István:* Műszaki fejlődés és technikai műveltség, *Szabolcs Ottó:* A technika történetének szerepe az iskolai tanulók személyiségformálásában, *Vladár Ervin:* Technikatörténet és technika a történelemtanításban, és *Szűcs Barna:* A technika tanítása Magyarországon címmel tartottak előadásokat. Az igen érdekes és újszempontú metodikai és tartalmi vizsgálódásokat vita követte, mely egyaránt volt hasznos a technika-tanárok és a történelem tanárok számára.

A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet és a Hajdú-Bihar megyei Tanács közösen, 1983. július 8–15. között *Társadalomtudományos Nyári Akadémiát* rendezett Debrecenben. Az akadémia előadásait *Vass Henrik,* a Társulat alelnöke nyitotta meg, és *Szekeres Antal* üdvözölte a résztvevőket, a vendéglátó megye nevében. A programot *Simai Mihály:* A szocialista gazdaság és világgazdasági változások című előadása indította, majd *Nyers Rezső:* Gazdaságpolitika, gazdasági reform; *Berecz János:* A nemzeti és a nemzetközi dialektikája a külpolitikában; *Kovács Géza:* Az emberiség nagy problémái és a megoldási perspektívák; *Szebenyi Péter:* Az állampolgári ismeretek iskolai tanításának előtörténete; *Csizmadia Andor:* A magyar államszervezet történelmi fejlődése; *Ránki György:* A gazdasági fejlődés nagy történelmi trendjei; *Kulcsár Kálmán:* A jog jelentősége a mai agyar társadalomban; *Szabolcs Ottó:* Értelmiségünk múltja és jelene; *Kolosi Tamás:* A társadalmi uktúra fejlődésének fő vonásai; *Szabolcsi Miklós:* Nemzet, műveltség, művelődés címmel, és végül *lans–Joachim von der Ohe* professzor a Német Szövetségi Köztársaság állampolgári ismeretek tantárgyának tanításáról tartott előadást. A rendkívül magas színvonalú értékes program a résztvevők számára sok hasznos új ismeretet nyújtott, és módszertanilag is segítette a bevezetésre kerülő állampolgári ismeretek tanítását. A szekcióüléseken e módszertani problémák megoldására keresték a választ. A tudományos programot a környék és Debrecen város bemutatását célzó kirándulások tették színesebbé.

A Történészklub 1983. március 29-én „A II. magyar hadsereg a Donnál" című filmsorozatról beszélgetést szervezett, melyre meghívta az alkotókat és néhány résztvevőt. A rendkívül érdekes és élénk vita során különösen a hadtörténeti kérdések tekintetében sok szó esett a film értékeiről, és arról a feladatról, amelyet hivatva volt – az alkotók szándéka szerint is – betölteni, hogy a második világháborúban résztvett katonák hogyan látták és értékelték saját helyzetüket és a háborút általában.

A Magyar Történelmi Társulat 1983. január 2-án szakmai beszélgetést szervezett *Allan J. P. Taylor* angol történész professzor részvételével, ahol főként az angol történettudomány jelenlegi helyzetéről, és a magyar-angol történész kapcsolatokról volt szó. A beszélgetésen résztvettek *Szabolcs Ottó* főtitkár, *Kosáry Domokos* akadémikus, *H. Balázs Éva* és *Benda Kálmán* igazgatóválasztmányi tagok.

A szekciók hírei

A Magyar Történelmi Társulat elnöksége határozata alapján két új szekció megalakulására került sor.

A *Sporttörténeti szekció* alakuló ülése 1983. május 2-án volt, melyen képviseltették magukat az Országos Testnevelési és Sporthivatal, a Testnevelési és Sporttudományos Tanács, a Budapesti Testnevelési és Sporthivatal és a Nemzetközi Sporttörténeti Információs Bizottság, ez utóbbi elnöke is részt vett az ülésen. A Magyar Történelmi Társulat elnökségét képviselte, és az ülést vezette *Szabolcs Ottó* főtitkár. A megjelentek szavazatai alapján *Kutassi László* elnök, *Kun László* alelnök, *Krasovec Ferenc, Szikora Katalin* és *Gönczöl László* titkárok irányítják majd a szakosztály munkáját. Az új elnök megnyitotta után ismertette céljaikat, munkatervüket, és azokat a feladatokat, amelyek a sporttörténészek szervezettebb, összehangoltabb munkáját színvonalasan és nagyobb hatással biztosíthatják.

A *Történelem Segédtudományi Szekció* (ideiglenes név) 1983. május 3-án tartotta meg alakuló ülését. *Pölöskei Ferenc,* a társulat alelnöke bevezetőjében kiemelte az új szekció létrejöttének fontosságát, a csoport előtt álló feladatok sokaságát. A szekció elnökének *Kállay Istvánt,* alelnökének

*Berényi Iván*t, titkárának *Pandula Attilá*t javasolta. A nagy számban megjelent résztvevők egyhangúan elfogadták a javaslatot. *Kállai István,* az új elnök a szekció programjának középpontjába annak a társadalmi igénynek a kielégítését állította, amely a segédtudományok jelentőségét, a források ismeretének szakszerű felhasználását, szélesebb alapokra helyezését sürgeti. Feladatul tűzte ki a kapcsolatok erősítését más tudományágakkal (pl. társadalom-jog, genetika, nemzetközi heraldikai szervezetekkel). Ismertette továbbá a szekció egyelőre még csak alakuló munkatervét és néhány szervezési kérdést.

A Területi Csoportok hírei

A MTT Borsod–Abaúj–Zemplén megyei szervezete, a TIT megyei szervezetével együtt „Történetírásunk vitás kérdései" címmel előadást rendezett. Az előadó *Glatz Ferenc,* a História c. folyóirat szerkesztője volt. A nagy érdeklődést kiváltó rendezvényre 1983. március 2-án, Miskolcon került sor.

A MTT Csongrád megyei és Szegedi csoportja más szervekkel együtt „Válság, gyógyulás és újjászületés a XIV–XV. századi Európában" címmel rendezett előadást, melyet *Makkai László,* a Társulat elnöke tartott Szegeden, 1983. március 17-én.

A Társulat Dél-dunántúli Tagozata a pécsi Janus Pannonius Tanárképző Kar Történelmi Tanszékével, a történész hallgatók KISZ-szervezetével és a Pécsi Nevelési Központ, valamint az Ifjúsági Házzal karöltve Történész szakhetet rendezett 1983. április 20–28. között. A rendezvényen *Tóth Tibor:* Az állam gazdaságpolitikai beavatkozásának történeti gyökerei; *Polányi Imre:* A nemzetiségi kérdés a XX. században; *Mucsi Ferenc:* A polgári radikalizmus Magyarországon a XX. század elején; *Tilkovszky Loránd:* Az SZDP és a nemzetiségi kérdés Magyarországon a második világháború időszakában; *T. Mérey Klára:* Pécsi történeti iskolák a XX. században és *Ormos Mária:* A nácizmus ideológiája címmel tartottak előadásokat.

A MTT Dél-dunántúli Csoportja, a Pécsi Akadémiai Bizottság és a megyei szervek rendezésében 1983. június 2–3-án Zalaegerszegen kétnapos regionális konferenciát tartott az aprófalvak helyzetéről. Hét előadás és harminc korreferátum hangzott el, melyekben a településtörténet, a településföldrajz, a szociológia, a gazdaságtörténet és közgazdaságtudomány, az államigazgatás, a művelődéstörténet, a néprajz, és még sok egyéb tudományág szemszögéből megközelítve a kérdéseket, elemezték a témát, keresték az integráció lehetőségét és a gyakorlati hasznosítás útjait.

A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat Kelet-dunántúli Csoportja más rendező szervekkel együttműködve *Szekfű Gyula születésének 100. évfordulója* alkalmából Székesfehérvárott 1983. május 24-én emlékülést tartott. A szülőházának falán elhelyezett emléktáblát *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA alelnöke avatta fel. A tudományos ülésszakot *Vass Henrik,* a Társulat alelnöke nyitotta meg, majd *Glatz Ferenc:* Szekfű helye a magyar történelemtudományban; *Kállay István:* Székesfehérvár és Kelet-Dunántúl Szekfű Gyula műveiben; *Somkuti Éva:* A Szekfű család genealógiája és *Pamlényi Ervin:* Vázlat Szekfű Gyula pályaképéhez címmel tartottak nagy érdeklődésre számottartó előadásokat. A programot egy Szekfű Gyula kiállítás zárta, melyet *Fitz Jenő,* a Társulat kelet-dunántúli csoportjának elnöke nyitott meg.

A Magyar Történelmi Társulat Győr–Sopron megyei csoportja újjáalakuló, vezetőségválasztó közgyűlést rendezett Győrött 1983. április 7-én. A társulat képviseletében *Ormos Mária* alelnök vett részt az ülésen. Ismertette a csoport előtt álló feladatokat, méltatva a leköszönő elnök *Lengyel Alfréd* érdemeit, aki nyugdíjazása után is aktívan vett részt – tudományos tevékenysége mellett – a társulati munkában, s akinek tanácsaira a csoport vezetősége továbbra is igényt tart. A választás eredményeként elnök *Kiss Imre,* alelnökök *Dávid Lajos* és *Horváth Zoltán,* titkár *Tölgyesi László* lettek, elnökségi tagokként *Baranyai Lenke, Gecsényi Lajos, Honvári János* és *Tuba László* közreműködését kívánja a tagság. A közgyűlés napirendjének megfelelően ezután *Ormos Mária* előadása hangzott el: „A fasizmus – az elmaradottság modernizálása" címmel.

A Társulat Nógrád megyei csoportja, a MTA Történettudományi Intézete a TIT Nógrád megyei szervezete és a Szécsényi Kubinyi Ferenc múzeum közös rendezésében Szécsényben, 1983. április 6–8. között háromnapos konferenciára került sor „Magyarország társadalma a török kiűzésének idején" címmel. A konferencia elnöke *Heckenast Gusztáv* volt. *R. Várkonyi Ágnes:* Politika és társadalom a török kiűzésének korszakában Magyarországon; *Nagy József Zsigmond:* A XVII. századvég köznemesség politikai kultúrájának változásai; *Szakály Ferenc:* Egy köznemesi gazdaság a XVII. század

utolsó harmadában; *Tóth István György:* Szabadosok és nemesek; *Dümmerth Dezső:* Kisnemesek Pest és Nógrád megyékben; *Vajay Szabolcs:* Társadalmi átalakulás lélektani lecsapódásai a királyi könyvekben; *Kállay István:* Birtoklástörténet – családtörténet; *Varga J. János:* A katonáskodó nemesség társadalmi rétegeződése a XVII. században; *Petneki Áron:* Arisztokrata és kisnemes Sobieski hadseregében; *Pálmány Béla:* Végvárak újjáépítése Nógrád megyében a török kiűzésének korszakában; *Benda Kálmán:* A magyar nemesség iskolázottsága és az iskolázás lehetőségei a XVII. század második felének Magyarországán; *Szatmári István:* A magyar irodalmi nyelv a XVII. század végén, és *Praznovszky Mihály:* Sors és lehetőség: Menyői Tholvay Ferenc címmel tartottak előadásokat. A konferencia *Heckenast Gusztáv* zárszavával ért véget. Az előadásokat kirándulásokkal és sikeres irodalmi műsorral is tarkították.

A Magyar Történelmi Társulat újonnan megalakuló csoportjának, a Pestmegyei csoportnak vezetőségválasztó ülése 1983. június 23-án volt Budapesten. Az alakuló közgyűlésen a Társulatot *Vass Henrik* alelnök képviselte. Bevezető előadása után került sor a választásra. A javaslatok és a szavazás alapján az elnök *Lakatos Ernő,* alelnökök *Pap Miklós* és *Berényi Ede,* titkár *Szabó Imre* lett, a vezetőség tagjai sorába *Heckenast Jánost, Lakatos Gyulát, Szatmári Lajost, Bodri Károlyt, Asztalos Istvánt, Cseke Lászlót* és *Csontos Sárát* választották. Az alakuló közgyűlés tudományos programjának keretében *Ormos Mária* alelnök tartott előadást A fasizmus és az elmaradottság ideológiája címmel.

A MTT Szabolcs-Szatmár megyei csoportja 1983. január 12-én tartotta meg tisztújító közgyűlését Nyíregyházán. A megyei csoport elnökévé ismét *Hársfalvi Pétert,* titkárává *Takács Pétert* választották. A vezetőség tagjai lettek: *Gyarmathy Zsigmond, Nagy Ferenc* és *László Béla.*

Ez alkalommal a Bessenyei György Tanárképző Főiskolával, a TIT megyei szervezetével és a megyei pedagógus továbbképzési kabinettel együttműködve vitát rendeztek két fontos kézikönyvről: a Magyar történelmi fogalomgyűjtemény (szerk: Bán Péter) két kötetéről és a Történelmi fogalommagyarázó szótárról (szerk: Kriveczky Béla). A vitát *Hársfalvi Péter* elnökletével *Benda Kálmán* és *Szabolcs Ottó* vezette. Több, mint tíz korreferens méltatta a hiánypótló művek fontosságát, a szerzők teljesítményét. Javasolták, hogy a felmerült igények kielégítése után szorgalmazza a Társulat a kéziratok kiadatását, melyek különösen a tanárok részére nyújtanak hasznos ismereteket.

A Magyar Történelmi Társulat Szabolcs-Szatmár megyei szervezete – bekapcsolódva egyéb más szervek munkájába – a Thököly – és a Rákóczi-szabadságharc tiszteletére ünnepi emlékülést rendezett. A Vaján, 1983. március 25–26-án megtartott ünnepségek során Rákóczi egykori harcosainak, Radvánszky János és Nyuzó Mihály mellszobrainak leleplezése után megemlékeztek Molnár Mátyásról, a nemrégen elhunyt történészről és vajai múzeumigazgatóról, aki a Társulat munkájában is mindig nagyon nagy aktivitással és értékes hozzájárulással vett részt. Az emlékbeszédet *Ferenczi Imre* és *Heckenast Gusztáv* tartották, emléktábláját *Hársfalvi Péter,* alelnök leplezte le. A tudományos program megnyitásaként *Köpeczi Béla* akadémikus levélben üdvözölte a konferenciát. „A török orientáció a XVII. századi magyar politikában" című téma vitaindító előadását *Benczédi László* tartotta, majd *Bánkuti Imre, Hazai György, Hegyi Klára, Káldi Nagy Gyula, Szakály Ferenc* és *Varga J. János* korreferátumai hangzottak el. Az ünnepség-sorozat hangversennyel zárult.

Rozsnyói Ágnes

Szekfű Gyula emlékülés Székesfehérváron

1983. május 24-én a Magyar Történelmi Társulat kelet-dunántúli csoportja, a Fejér megyei Múzeumok igazgatósága és a Fejér megyei Levéltár emlékülést rendezett Szekfű Gyula születésének 100. évfordulója alkalmából. *Farkas Gábor* megyei levéltárigazgató üdvözölte a megjelenteket (köztük az MSZMP megyei bizottságának és a megyei tanács képviselőit), majd *Vass Henrik,* a Magyar Történelmi Társulat alelnöke mondott az életmű sokszínűségét, a pálya nagy ívét kiemelő bevezetőt.

Glatz Ferenc, a Történettudományi Intézet osztályvezetője tartotta a főelőadást „Szekfű Gyula helye a magyar történettudományban" címmel. Szekfű tudósi és emberi jellemvonásairól szólva kiemelte a fehérvári ciszterci gimnáziumban töltött évek és az Eötvös Kollégium alkotásra serkentő légkörének formáló erejét, majd azt a fejlődési folyamatot vázolta fel, amelynek során Szekfű történetírói programja: a múltról írva a jelennek szólni kialakult. Az 1913-ban megjelent, hatalmas vitát kavaró

„A száműzött Rákóczi"-ről, „A magyar állam életrajzá"-ról (1916–17), a „Három nemzedék"-ről (1920), az „Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez" című forráskiadványról (1926) és a „Forradalom után"-ról (1947) beszélve azt hangsúlyozta, hogy a szerző valójában mindegyikben a jelen aktuális társadalmi-politikai konfliktusait kívánta tárgyalni, mintegy azok előtörténetét akarta adni. A történetíró fő hivatását Szekfű a nemzeti sorskérdések kutatásában és megválaszolásában látta, azonban – mutatott rá az előadó – ez nem a pártpolitikában való feloldódást, hanem a nemzet politikai erejét megtestesítő állam szolgálatát jelentette a legnagyobb magyar polgári történetíró számára.

Kállay István, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi tanára „Székesfehérvár és Fejér megye Szekfű Gyula műveiben" címmel tartott referátumot, amelyben kiemelte: írásaiban Szekfű mindig utal arra, ha egy-egy országos esemény szülőföldjéhez kapcsolódott. A város és a megye levéltári anyaga a török hódítás utáni korszakban kezdődik: az itt őrzött forrásokat felhasználva például részletesen foglalkozik Szekfű Székesfehérvár török utáni új berendezkedésével, bemutatva, hogy az egyfajta minta-városként szolgált. Leírja a megye falvainak betelepítését; a telepített nemzetiségek közül elsősorban a délszlávok kapnak teret műveiben: felfigyelt arra, hogy a fehérvári „rácok" asszimilációja lassabban haladt, mint a németeké. Ezt azzal magyarázza, hogy „az orthodox hit áthághatatlan válaszfalat emelt a városokat lakó rác kereskedők és a magyar vagy német iparos és kereskedő közé". Vissza-visszatér Szekfű műveiben Székesfehérvár 18. században kialakult képe – a régi házak és az újabb építkezések plasztikus leírásai.

Somkuti Éva, a Fejér megyei levéltár főlevéltárosa Szekfű Gyula genealógiájáról beszélt. A 18. század első harmadáig, a mai székesfehérvári Felsővárosban (akkor: budai külváros) élő szerteágazó Szekfű-családig vezetnek vissza a szálak. Ők és leszármazottaik is csizmadiák, vargák, tímárok voltak. Szekfű fiatalon özvegyen maradt csizmadiáné nagyanyja diákok tartásából élt a Belváros polgári, kereskedő, tisztviselő, értelmiségi negyedében bérelt lakásban. Két gyermeke közül Szekfű Gyula édesapja, Ignác 1869-től a győri jogakadémia hallgatója volt, 1879-ben pedig már gyakorló ügyvéd. 1882-ben kötött házasságot a perkátai tiszttartó lányával, Vaigl Máriával Székesfehérváron. A házaspár a mai István tér 12. számú, későbarokk egy emeletes ház földszintjén bérelt lakást. Az elsőszülött Gyulát még négy gyermek követte, édesanyjuk azonban alig 40 éves korában meghalt. Szekfű Ignác 1894-ben nőül vett egy 47 éves városi értelmiségi családból származó leányt, Fehér Franciskát, aki anyai ágon abból a Kuncz családból származott, amelynek rokoni szálai az aradi születésű Kuncz Aladár író családjához kapcsolódnak.

Pamlényi Ervin, a Gondolat Kiadó irodalmi vezetője „Vázlat Szekfű Gyula pályaképéhez" címmel tartott referátumot.

Az emlékülést követően a Fejér megyei tanács és az MTA Szekfű Gyula szülőházán elhelyezett emléktábláját avatták fel. *Pach Zsigmond Pál*, az MTA alelnöke, a Történettudományi Intézet igazgatója tartott avató beszédet. Az emlékünnep utolsó eseményeként *Fitz Jenő*, a Fejér megyei Múzeumok igazgatója Szekfű életművével foglalkozó kamarakiállítást nyitott meg a Budenz házban.

Pók Attila

A XVI. Nemzetközi Történészkongresszus tematikája
(Stuttgart, 1985 augusztus)

Nagy témák

1. Az Indiai Óceán
2. A mások képe: idegenek, kisebbségek, marginális csoportok
3. Ellenállás a fasizmussal, a nácizmussal és a japán militarizmussal szemben

Módszertani témák

1. Archeológia és történelem
2. Film és történelem
3. Max Weber és a történetírás módszertana

Kronológikus szekciók

I. Ókor

1. A városi élet kezdete az antik világban
2. Állam és vallás az antik társadalmakban
3. Hegyek, folyók, sivatagok, erdők: elválasztó és összekötő vonalak

II. Középkor

1. Népi mozgalmak és vallási mozgalmak a középkorban
2. Hatalom és tekintély a középkorban
3. Hegyek, folyók, sivatagok, erdők: elválasztó és összekötő vonalak

III. Újkor

1. A reformáció a 16. században: a kutatás mai mérlege és perspektívái
2. A „kis államok"; a kulturális, politikai és gazdasági kihívásokkal szembenézve (1750–1914)
3. Elitkultúra és tömegkultúra a 18. században
4. Az abszolút monarchia Európában és Ázsiában
5. A parlamentarizmus és a politikai pártok 1914 előtt
6. A vallások szerepe Afrikában

IV. Legújabb kor

1. Új dimenziók a diplomáciában 1914 után: rendszerek, a béke biztosítása és technikája
2. Elitkultúra és tömegkultúra
3. Foglalkoztatás és munkanélküliség: Keynes és utána
4. A gépjárművek elterjedésének hatása: 1885–1985
5. Az állampolgár és a közigazgatás
6. Politikai pártok, közvélemény és nemzetbiztonság 1945 után
7. Társadalmi változások a fejlődő országokban

VÖRÖS ANTAL

1926–1983

Mikor 1983. szeptember 7-én, hosszas szenvedés után elhunyt, Vörös Antal még csak 57 éves volt. Ahogy a nekrológok ilyenkor szokásos frazeológiája mondja: alkotó erejének teljében állt. És valóban: életútját már kezdettől jelentős és egyre jelentősebb munkák jelezték a még csak 25 éves fiatalember nagyívű tanulmányától, mely a magyar parasztság abszolutizmus kori helyzetét tárgyalta, a Helytartótanács Levéltárának ismertető leltárában való nagyarányú közreműködésig, s az így már előkészített alapokon, a kétkötetes magyar történeti szintézis 18. századi fejezetei után (visszatérve a hazai tőkés fejlődés dualizmus-kori évtizedeihez) a magyar parasztság történetében e korban lezajló hatalmas belső átalakulást sok oldalról bemutató-megközelítő cikkekig, tanulmányokig – egészen az utolsó, már a halál árnyékában írott kéziratig, melyben a Magyarság néprajzának új kiadása számára a parasztság a jobbágyfelszabadítástól 1945-ig terjedő útját állította elénk. Impozáns felsorolás – de mindezekkel párhuzamosan mindvégig ott húzódott kiterjedt szervező-szerkesztő tevékenysége is: az, amit éveken át a Történettudományi Intézet pozsonyi kirendeltségének vezetőjeként végzett, barátokat szerezve, szilárdítva a két ország szakmai kapcsolatait; és az, amit a MTA 150 évét bemutató kötetben, majd az Értekezések a történeti tudományok köréből sorozatának újkori köteteit szerkesztve teljesített, utolsó ily nemű munkájaként az örmény-magyar kapcsolatok történetéről szóló, örmény és magyar akadémiai összefogással készült kötet szerkesztésével; ennek (és ide írott tanulmányának) magyar nyelvű kiadását már ugyancsak nem érhette meg. Mint ahogy végül is adósunk maradt mindazzal, amihez ezek a munkák még mindig csak bevezetésként, előmunkálatként tűnnek: a kapitalizmus kora magyar paraszti mindennapjainak nagy, teljes körképével.

Ám bármennyire is félbemaradt életmű, derékbatört életpálya – immár lezárulván, mégis egyfajta *egész* az, amire most visszatekintünk és amelynek ilyenként nézve láthatóvá lesz, megvilágosodik belső szerkezete: azokkal az emberi vonásokkal, melyek ezt az életet évtizedeken át láthatatlanul, mintegy meghatározták és fejlődésében irányították. Ez az élet – részeként egy egész generáció életének is – éppen legérzékenyebb szakaszában a történelem irgalmatlan fogaskerekeinek és malomköveinek szorításában kellett hogy kibontakozzék; kitéve hallatlan nyomásoknak, töréseknek, zúzódásoknak, deformálódásnak. Vörös Antal azonban életének mindvégig meghatározó vonásaként ekkor is és mindvégig, meg tudta őrizni hűségét önmagához és azokhoz, akik őt útjára indították; a jogaiért évtizedeken át éppolyan szívósan harcoló, mint ahogy rossz földjét makacs találékonysággal haszonra fordítani képes őrségi néphez, és ezen át általában a parasztsághoz. Mert haláláig alapjában és döntően ennek a környezetnek élményei határozták meg történetkutatói érdeklődését éppúgy, mint emberi magatartását. A történész érdeklődésének így került középpontjába végül is a 18. század éppúgy, mint a rákövetkező polgári átalakulás kora: mindkettőnek tengelyében a parasztság alkalmazkodásával a modern világhoz, annak kihívásához. Nem látványos: intézményekkel és reformokkal gyorsan vagy erőszakosan megoldható konfliktusoknak, hanem lassú, szívós, egész életutakra, generációkra kiterjedő, az életmód, a termelési technika, a tárgyi-anyagi környezet, a szokások és hagyományok egész szféráját, és mindenekelőtt magát az embert mélyen érintő és átalakító változásoknak évtizedei ezek. Paraszti hétköznapok csendes, rendszeres munkájának világa, immár azoknak az új értékeknek jegyében, melyek e csendes, de éppen nem küzdelem nélküli mindennapokban az agrotechnika apró újításain, az azokat kidolgozó szakemberek s az ezekkel élni, hozzájuk idomulni képes parasztok munkáján át érvényesülve vitték előre, emelték fel az őket megbecsülni és alkalmazni tudó népet.

Ehhez a történeti fejlődés természetével és objektív igényeivel egy oly mély összhangban álló, csendes kitartást kívánó magatartáshoz volt hűséges Vörös Antal: ezt állította mintegy példaképként nemcsak történetírói munkájába, de mindennapi emberi magatartásába is. Mert nehéz évekenévtizedeken át mindig ugyanaz maradt: kiegyensúlyozott ember, türelmes a vitatkozásban és a magyarázatban (s talán éppen ezért sajátos képességgel arra, hogy mindenhol és gyorsan barátokat szerezzen magának és annak az ügynek, melyet képvisel). Egyfajta csendes, kritikus humorral nézte a világot és környezetét, mindig készen a meglevő értékek értelmes megőrzésére, s ugyanolyan csendes utálattal a fontoskodás és nyüzsgés, a munkával és tényekkel nem fedezett nagy szavak és az álproblémák iránt. Mindig készen állt segíteni, tanácsot adni annak, aki hozzá fordul – de ugyanakkor maximálisan igényes is volt, mint aki pontosan tudja, hogy az elnézett vagy eltűrt hiba, lazaság hol és milyen veszedelmekkel járhat a következőkben: ez a vonása tette ideális szerkesztővé is. De mindebben távol állt tőle az éles kritika képében tetszelgő rosszhiszeműség éppúgy, mint az álszent udvariasság és a tettetett jóindulat. Önmagához maradt mindig hű és a józanul látott, soha meg nem tagadott valósághoz.

A tudós történész nevét munkái őrzik meg – de mi, akik ismerhettük őt, az ember és a barát emlékét is őrizni fogjuk mindaddig, míg magunk is nem csatlakozunk ahhoz a sorhoz, melybe ő már belépve, itthagyott bennünket.

Vörös Károly

INHALTSVERZEICHNIS

Karl Marx ist vor hundert Jahren gestorben – *S. P. Pach:* Ungarische Marx-Jahrestage – *J. Jemnitz:* Marx und die englische, belgische Arbeiterbewegung (1877–1883) – *S. Vadász:* Marx als ein Geschichtsschreiber – STUDIEN – *N. Mickun:* Die Freiheitskampf der Spanischen Volks gegen der Napolconischen Okkupation – *P. Sipos:* Karl Peyer und die ungarische Arbeiterbewegung bis 1944 – MITTEILUNGEN – *L. Varga:* Die Geschichte der Herausbildung des Csepeler Fabrik-rieses. – (1945–49) – BEOBACHTER – *J. Tihanyi:* Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes – BERICHT – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK

SOMMAIRE

Centenaire de la mort de Karl Marx – *Pál Pach Zsimgond:* Commémorations de Marx tenues en Hongrie – *János Jemnitz:* Marx et le mouvement ouvrier anglais et belge (1877–1883) – *Sándor Vadász:* Marx comme historien – ETUDES – *Nina Mickun:* La guerre d'indépendance du peuple espagnol contre l'occupation napoléonienne – *Peter Sipos:* Károly Peyer dans le mouvement ouvrier hongrois jusqu'en 1944 – COMMUNICATIONS – *László Varga:* L'histoire de la formation de l'usine-géant de Csepel – *György Lázár:* L'affaire des écoles slovaques en Hongrie (1945–49) – OBSERVATEUR – *János Tihanyi:* Musée de la Résistance d'Autriche – COMPTE RENDU – LITTERATURE HISTORIQUE – REVUE DES PERIODIQUES – CHRONIQUE

CONTENTS

Karl Marx died one hundred years ago – *Pach Zsigmond Pál:* Hungarians celebrate Marx's anniversaries – *Jemnitz János:* Marx and the workers' movement in England and Belgium, 1877–1883 – *Vadász Sándor:* Marx as a historian – STUDIES – *Nina Mickun:* The Freedom Struggle of the Spanish People against the Napoleonian Occupation – *Sipos Péter:* Peyer Károly in the Hungarian workers' movement up to 1944 – REVIEW ARTICLES – *Varga László:* A history of the development of the Csepel works – *Lázár György:* Slovak schools in Hungary, 1945–49 – OBSERVER – *Tihany János:* The museum of the Austrian resistance movement – REPORTS – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS – CHRONICLE

СОДЕРЖАНИЕ

100 лет назад умер Карл Маркс — *Жигмонд Пал Пах:* Юбилеи Маркса в Венгрии — *Янош Йемниц:* Маркс и английское, бельгийское рабочее движение (1877—1883) — *Шандор Вадас:* Маркс как историк — СТАТЬИ — *Нина Мицкун:* Борьба испанского парода против вторжения Наполеона — *Шипош:* Карой Пейер в венгерском рабочем движении до 1944-ого года — СООБЩЕНИЯ — *Ласло Варга:* История возникновения фабричного комплекса на Чепеле — *Дьёрдь Лазар:* Учебное дело словацкой национальности в Венгрии (1945—49) — ОБЗОР — *Янош Тихани:* Музей австрийского движения сопротивления — ОТЧЁТ — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1983. szeptember 26. – Terjedelem: 23,80 (A/5) ív
83.12507 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Hazai György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V. Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 150 — Ft

1 szám ára: 25 — Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25 Ft
Évi előfizetési ára: 150 Ft

INDEX: 25.779
ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 góppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven *is*, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készíttetünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST